

3 1761 07826764 8

SHASTRI INDO-CANADIAN INSTITUTE

156 Golf Links,

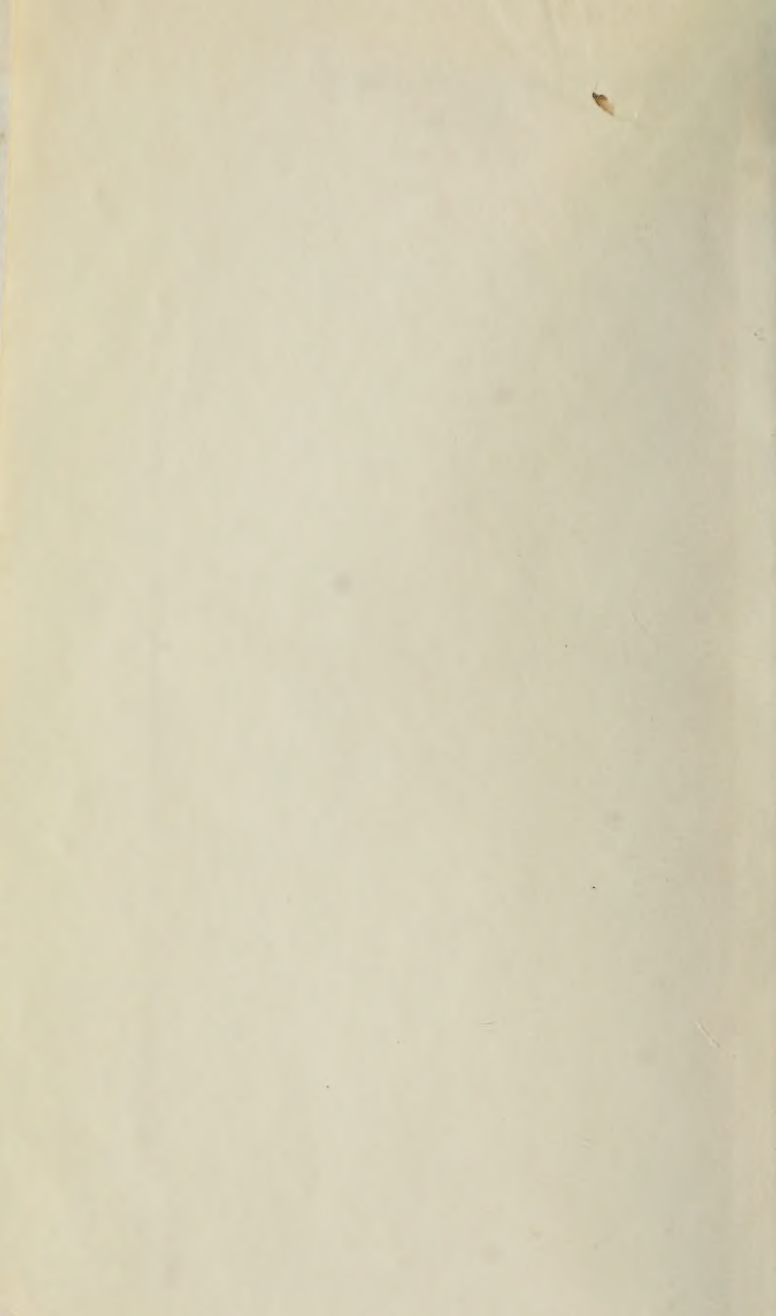
New Delhi - 3, India

महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश

(भाग १)

Digitized by the Internet Archive
in 2011 with funding from
University of Toronto

महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश.

Mahārāshṭrīya jñānakōśa.

(शरीरखंड.)

हा ग्रंथ
Ketkar, Shridhar Vyankatesh
श्रीधर व्यंकटेश केतकर; एम्. ए. पीएच्. डी.

यांनी

मंडळांतील अनेक साहाय्यकांच्या मदतीने तयार केला.

विभाग बारावा.

—*—

८५५१

खतें—ग्वेर्नसे

—*—

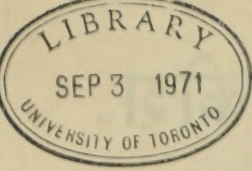
ज्ञानं राष्ट्रधनं महत्तममिदं ब्राह्मण्यसंरक्षकम् ।
लोके क्षत्रियवैश्यकार्यघटनासौकर्यसंस्थापकम् ॥
कर्तृत्वागमबोधको ननु भवेज्ज्ञानार्थयत्नोऽधुना ।
ज्ञात्वा नागपुरे सुपाण्डितजनैःसंघःशुभो निर्मितः ॥

१९२५

मुद्रक—डॉ. श्रीधर व्यंकटेश केतकर यांनी ज्ञानकोश छापाखाना ८४१ सदाशिव पेठ पुणे येथे छापला.

प्रकाशक:—महाराष्ट्रीय ज्ञानकोशमंडळ लिमिटेड नागपूर, तर्फे श्रीधर व्यंकटेश केतकर,
८४१ सदाशिव पेठ, पुणे.

SHRI BHARAT BOOK DEPOT.
Thakurdwar, Bombay. Four.

संपादकमंडळ

मुख्य संपादक

डॉ. श्रीधर व्यंकटेश केतकर, एम्. ए. पीएच्. डी.

संपादकीय कार्यव्यवस्थापक

रा. रा. यशवंत रामकृष्ण दाते, बी. ए. एल्एल्. बी.

उपसंपादक

रा. रा. सर्वोत्तम वासुदेव देशपांडे, बी. ए.

रा. रा. चिंतामण गणेश कर्वे, बी. ए.

रा. रा. लक्ष्मण केशव भावे, बी. ए. एल्एल्. बी.

हौत्रवेत्ते वेदशास्त्रसंपन्न चिंतामणभट्ट शंकर दातार.

डॉ. भास्कर गोपाळ नेने, एल्. एम्. एम्.

मिस्. एच. कोहन, बी. ए. (लंडन)

शाखासंपादक

रा. सा. विनायक व्यंकट आगाशे एल. सी. इ.

रा. ब. गणेश केशव केळकर

प्रो. विनायक नानाभाई हाटे बी. एससी.

प्रो. रघुनाथ विष्णु दामले बी. ए.

प्रो. व्यंकट विष्णु मोने एम. ए.

प्रो. दत्तात्रय लक्ष्मण सहस्रबुद्धे एम. एजी.

वैद्यभूषण गणेशशास्त्री जोशी

कै. विनायकशास्त्री खानापूरकर

रा. रा. दिवाकर यशवंत फाटक

स्थापत्यशास्त्र

कृषिकर्म

प्राणिशास्त्र

वनस्पतिशास्त्र

गणितशास्त्र

भूस्तरशास्त्र

आर्यवैद्यक

आर्यज्योतिषशास्त्र

यंत्रशास्त्र

ज्या विषयावर शाखासंपादक नाहीत त्या विषयाची जबाबदारी संपादकमंडळावर शाहे असे समजावे.

या विभागातील विशिष्ट लेख व लेखकः—खळ—रा. पांडुरंग सदाशिव केळकर.
खार पाडणे—रा. सुं. दि. नवलकर.

अंतरंगपरिचय.

प्रस्तुत विभागांत 'ख' चीं पृष्ठे २३ ते १५०, आणि 'ग' चीं १ ते ३१६ आलीं आहेत. या विभागांत 'ग' सर्वंध आला आहे. विषयांचें वर्गीकरण असें—

खर्ते—खैस्त्य

हिंदुस्थान—

इतिहास, पौराणिक.—खर, खरोष्ट्र ऋषि, खांडववन, जैन.—खरतरगच्छ. हिंदु.—खिल्गिला, खोम्मान. मुसुलमानि.—खानखानान, खानजहान, खानजहान कोकलाताश, खानजहान लोदी, खालसादिवाण, खिलजी, खुशु सुलतान. नॅरा ठे.—खासगांवाले, खुशुशेट मोदी, खेम सावंत, खेळोजी भोंसले, खोलेश्वर. इतिहाससाहित्य.—खरे.

जातीतिहास—खतर, खत्री, खवास, खाटीक, खानवादा, खारल, खारवा, खारिया, खालपा, खालसा, खासी, खैरवार, खोरवार, खोजा, खोजात, खोंड.

प्रादेशिक इतिहास व भूगोल—

मुंबई इलाखा, महाराष्ट्र.—खडे, खांदेरी, खानदेश, खानापुर, खेड, सिंध, खिसो, गुजराथ.—खाराघोडा, खेडा, खेरावाड. काठेवाड.—खंवायत, खंभलाव, खंभाल, खंभालिय, खोंडिया, खिजरिया, खिराली. वडोदे.—खेराळ. वन्हाड. खर्जा, खामगांव, खोलापूर. मध्यप्रांत.—खोंडवा, खापा, खारगवान, खडैलदान संस्थान, खटगांव, खुरई, खुरिया, खैरागड, खैरी. इंदूर.—खरगोण. हैद्राबाद.—खम्मभेट, खलदावाद. बंगाल.—खरकपूर, खरार, खर्डी, खानाकुल, खिरपई, खंडी, खर्डी, खलना, खेत्री, खैतूर, खोनोम. बिहार ओरिसा.—खरगपूर, खरसावन, खिचिंग, खोंडालस्त. आसांम.—खमटी डोंगर, खासपूर, खासी आणि मॅटिया डोंगर, खोवई. संयुक्तप्रांत.—खागा, खुताहन, खुदागंज, खर्जा, खेफा, खैरी, खैर, खैरागड, खैरावाद. पंजाब.—खन्ना, खरर, खानगड, खानगाडोग्रान, खानपूर, खुदियन, खेमकरत, खैरपूर, खैरीमूरत. मध्यहिंदुस्थान.—खनियाधान, खान्ना, खानुआ, खिचलीपूर, खेत्री. वायव्यसरोहर्दीचाप्रांत.—खायबर, खैरागळी.

आशिया, हिंदुस्थानेतर, ऐतिहासिक.—खाल्दून, खैरुद्दीन. प्रादेशिक.—खरप्रांत, खारान, खीवा, खुसदार, खोर्कंद, खोतान, खोरेयाबाद. जातीतिहास.—खिलजी.

यूरोप, ऐतिहासिक.—खिथिआना. प्रादेशिक—खोल्म, खिथिआना.

आफ्रिका, प्रादेशिक.—खरगा, खर्डूम.

प्राचीन जग—खरोष्ट्र, खाल्दिया.

शास्त्रे—

वनस्पती—खरबूज, खसखस, खिरणी—रायण, खिरा, खुरासणी, खैर.

कृषिशास्त्र—खर्ते, खारपाळणें.

औद्योगिक—खळ.

खनिजविज्ञान—खनिखोदनशास्त्र, खनिजविज्ञान.

ज्योतिष—खिस्तीशक. खरिजे—खानापूरकर.

सामाजिक—खोत, खानेसुमारी.

वाङ्मय—उर्दू.—खुशतर, खुशुअमीर. हिंदी.—खत्री. अरबी.—खन्सा, खलील, खर्दादभाई, फारसी.—खोंडमीर.

खेळ—खेळ, खोखो.

सांप्रदायिक—खलीफ, खाकी, खादिजा, खुदवा, खिस्तयेश, खैस्त्य.

अर्थनिश्चय—खान, खानगां, खिलत.

ग—ग्वेनेस

हिंदुस्थान—

इतिहास, वैदिक—गणेश किंवा गणपति, गंधर्वे, गय, गर्ग, गांधार, गायत्री, मार्गा, गुरु, गौतम. पौराणिक.—गंधमादन, गरुड, गांधारी, गांधि, गालव, गिरिव्रज, गुल्हा नदी, गुरु, गोपीचंद, गोवर्धन, गोशर्ष, गौरी. राजपूत.—गुहिलोट. हिंदु.—गंगधरणें, गजपती, गजबाहु, गणपति नागराज, गणपतिराजे, गर्दभील, गहरवार, गंगेयदेव, गुप्त गुजधरणें. मुसुलमानि.—गाजीउद्दीनखान, गाजीउद्दीनहैदर, गिरिधर, गुलामकादर, गुलामघरणें, गोकुळजाट, ग्यासबेग. मराठे.—गणेश वेदान्ती, गणोजी शिर्के, गदाधरपंत प्रतिनिधी, गागाभट्ट, गायकवाड, गोखले घराणें, गोखले वापू, गोपिकाबाई पेशवे, गोपीनाथपंत बोकील, गोविंदपंत काळे. गोविंदपंत बुंदेले. शीख.—गुरुगोविंद. इंग्रजी अमदांनी.—गोखले गोपाळ कृष्ण, गोपीनाथ दीक्षित, गौरीशंकर उदयाशंकर.

जातीतिहास—गंडा, गदरिया, गदी, गद्दी, गंधमाळी, गरोडा, गर्वडी, गवळी, गात्रा, गानिगा, गाबती,

गामबकल, गारपगारी, गाहडी, गावड, गिधिया, गुजरगुरखा, गुरव, गौड, गौड-गोबारी, गोंधळी, गोप, गोला, गोवर्धन ब्राह्मण, गोसावी, गौड ब्राह्मण, अहविप्र.

प्रादेशिक इतिहास व भूगोल मुं ब ई इ ला खा.—
महाराष्ट्र.—गारोडी, मालखा, गुणवंतगड, गोवर्धन-गंगापूर. गु ज रा थ.—गुजराथ, गोधा, मोझा. का ठे वा ड—गंधका, गधाड, गधाली, गधिया, गधुला, गधोल, गरगली, गावत, गिगासारण, गिरनार, गुंडयाली. गुंडा, गेडी, गौडल, गोरखमठी, गोहिलवाड. सि ध.—गडीयासीन, गुणि. क ना ट क.—गदग, गंधर्वगड, गलगनथ, गलगली, गुत्तल, गुळदगुड, गोळीहळ्ळी, गोकर्ण, गोकक, गोळीहळ्ळी. को ल्हा-पूर.—गडहिंगलज, गिरसप्पा. व डो दे.—गणदेवी. ग्वा ल्हे र.—गारिसपूर, गुना, गोहद, ग्वाल्हेर. व न्हा ड.—गाविलगड, गेहमाटरगांव. ई दू र.—गारोड, गौतमपुरा. म ध्य-प्रां त.—गंगाक्षरी, गंगाल्हर, गडचिरोळी, गडिया पहाड, गडकोटा, गवररा, गाडरवाडा, गिलगांव, गुर्दा, गेवर्धा, गौड-उमरी, गोंदिया. है द्रा वा द.—गंगाखेर, गंगापूर, गंगावती, गडवाल, गुममतकाल, गुलुर्गा, गेवई, गोवळकोंडा. म्हे सूर.—गंगवाडी, गुंडलपेठ, गुब्बी, गोरविद्वनूर, गोवर्धनगिरी. वं गा ल.—गंगटोक, गंगासागर, गाहलिया, गुमला, गुरुंग, गोपालगंज, गोपालपूर, गोलुंदो, गौड, गौडीपूर. बि हा र व ओ रि सा.—गया, गरवा, गरुडस्तंभ, गिधौर, गिरीदोह, गोहा, गोविंदपूर. आ सा म.—गंगपूर, गरपूर, गारोटेंकळ्या, गोलपाडा, गोलाघाट, गोहत्ती. सं यु क्त प्रां त.—गंगानदी, गंगाकालवा, गंगोत्री, गंगोह, गंडकी, गडमुक्तेश्वर, गडवाल, गरीया, गाझिआबाद, गाझीपूर, गिरीथा, गुन्नौर, गुलावथी, गोकुल, गोप्रा, गौडा, गोमती, गोरखपूर, गोला, गोवर्धन, गौराबन्हाज. पं जा ब.—गडशंकर, गडी इक्तीआरखान, गडीवाल, गुगेरा, गुजरखान, गुजराणवाला, गुरगांव, गुरुदास-पूर, गोलेर, गोहान, ग्रे कॅनॉल. का र्शमी र.—गिलजित. म द्रा स.—गंगैकीडपुरम, राजपतीनगरम, गंजम, गंडीकोट, गंतूर, गुंटकल, गुडियात्तम, गुडीवाडा, गुडूर, गुणपूर गुंत-पल्ली, गुदलूर, गुमसूर, गुरमकोंडा, गोदाबरी, गोदीचिटी, गोपिनेंद्रिपालेयम, गोळकोंडा. ब्र ह्म दे श.—गंगाव, ग्योवि-गाक, ग्वा. सी लो न.—गंले. म ध्य हिं दु स्था न —गडे-मंडल, गढौली, गन्हा, गाम्रौन, गागुंडा, गोविंदगड, गौरीहर. पो तुं गी ज हिं दु स्था न.—गोवं, ने पा ळ.—गौरीशंकर.

आशिया हिंदुस्थानेतर, ऐ ति हा सि क.—गझनी-घराणं. प्रा दे शि क.—गझनी, गॅलिली, गॅलिलीचा उपसागर, गॅलेशिया, गाझा, गिरिष्क, गोमलघांट, गोडियम, ग्वादर. जा ती ति हा स.—गल्हर.

आफ्रिका, प्रा दे शि क.—गंबिया, गिनी, गोंडार, गोरों, गोल्डकोस्ट, ग्वाडा. जा ती ति हा स.—गल्ह.

यूरोप, ऐ ति हा सि क.—ग्वीलोटीन. च रि त्रें.—गॅम्बेटा लीऑन, गॅरिबाल्डि, गाँशो, गुस्टाव्हस, ग्लॅडस्टन, गिडो,

ग्वीचिआर्डानी, ग्वेनेव्हीअर, ग्वेरिकआटोव्हान. प्रा दे शि क.—गगॅन्डिया, गॅलॉस्ट, गॅलिपोली, गॅलिशिया, गॅलेवे, गॉटजेन, गाडी, गॉल, गोशो, गोथा, प्रांडनो, प्रीनलंड, प्रीनिच, प्रीस, प्रेटनाप्रोन, प्रेटवितन, ग्लासगो, ग्लुस्टर, ग्वाडलक्विन्हेर नदी. ग्वेनेसे. जा ती ति हा स.—गॉथ लोक.

अमेरिका, च रि त्रें.—गारफील्ड. प्रा दे शि क.—गालापागस बेटें, प्रेनाडा, प्रेनाडाइन्स, ग्वाटिमाला, ग्वाडे-लोपी, ग्वाम, ग्वायना, ग्वायना बॅकोआ.

शास्त्रे—**प्राणिशास्त्र**—गरुडपक्षी, गंवां गार्ई व म्हशी, गोगलगाय, गोचीड.

वैद्यक—गजकर्ण, गंडमाळा गर्भधारण, गर्भविज्ञान, गलप्रथिदाह, गात्रलंकोचन, गात्रोपघात, गालगुंड, गुडघे-मोडीचा ताप, (डंग्यू) गुल्म, गोंवर, ग्रथिरोग.

वनस्पती—गरमल, गवत, गवती चहा, गवार, गव्हला, गडू, गांजा व भांग, गुग्गुळ, गुलछत्रु, गुलतुरा, गुलबाशी, गुलाव, गुळवेले, गेळ, गोकर्णा, गोखर, गोमाटी, गोरखचिच, गोराडू, गोराण.

रसायन—गंधक, गंधकाम्ल, गंधकिलाम्ल, गंधकिसल. च रि त्रें.—गन्हाट, गिबज, गुईम, गेवर, गेळसॅक, गुमेलिन, प्राहाम, ग्लॅडस्टन, ग्लॅसर, ग्लारव.

पदार्थविज्ञान—गुरुत्वाकर्षण, गोलमापक. च रि त्रें.—गिलवर्ड, गेस्लर, गुन्ड, ग्रे.

गणितशास्त्र—गणितशास्त्र. च रि त्रें.—गोँस.

खनिजविज्ञान—गोमेद, ग्रॅफाइट, ग्रानाइट.

औद्योगिक—गटापर्चा, गालिचे, गंगावन, गुलाल, गूळ, गोंद, गिलसरिन. च रि त्रें.—गणपत कृष्णाजी.

तत्त्वज्ञान, च रि त्रें.—ग्रीन.

ज्योतिष—गुरु, ग्रह, ग्रहण. च रि त्रें.—गंगाधर, गणेश दैवज्ञ, गॅलिलीओ, ग्रॅट रॉबर्ट.

सांस्कृतिक व सामाजिक—गुलामगिरी, गोंदणं.

सांप्रदायिक—गणेशचतुर्थी, गर्भोधान, गाणपत्य, गरु-कुल, गृहस्थाश्रम, गैवानीथ, गोकुलाष्टमी, गोत्रें, गोरखनाथ, गोरक्षण, गोरकुंभार, गोसावीनंदन.

वाङ्मय, सं स्क्रु त.—गंगाधरकवि, गणेशपुराण, गरुड-पुराण, गांता, गृह्यसूत्रें, गोपथब्राह्मण, गोवर्धनाचार्य, गोविंद ठक्कर, गौडपादाचार्य, गौतमधर्मसूत्र. म रा टी.—गंगाधर तरस्वती, गिरिधर रामदासी, गुंजीकर, गुणे, गोडबोले, गोळे. गु ज रा थो.—गुजराथी वाङ्मय. पो तुं गी ज.—गॅरेट. गॉ थि क.—गॉथिक वाङ्मय. पै शा च.—गुणाख्य. ज र्मे न.—गोएट्. य हु दी.—गोल्डस्टकर ऑ ग्ल.—गोल्ड स्मिथ, ग्रीन, ग्रे. **नाट्यशास्त्र**, च रि त्रें.—गॅरिक.

इतिहास, च रि त्रें.—गार्डिनर, गिबन, ग्रीन, प्रोट. ग्रॅटफ. कायदा—गद्धान, ग्रंथप्रकाशनाचा मालकी हक्क(कॉपीराईट) शासनशास्त्र—गणसत्ताक राज्यपद्धति.

अक्षरविकास—ग.

तो येणेप्रमाणे:—खनिज द्रव्यांची झाडांच्या वाडीला अति अवश्यकता असून ऊन, पाऊस, वारा व हवा वगैरेचा निद्रित (डॉमेट) असलेल्या पोषक द्रव्यांवर मोठा परिणाम होऊन ती झाडांस मिळण्याजोगी होतात. पोटॅश, फॉस्फेट्स व नायट्रोजन यांची झाडांच्या पोषणास फार अवश्यकता आहे या कल्पनांचे महत्व पहिल्यांन जर्मन लोकांना समजून आले; व त्यांनी लिप्टिन्गजवः मोकने येथे १८५१ साली एका प्रयोगक्षेत्राची स्थापना केली. व आतां तेथे असली क्षेत्रे १०० वर आहेत. सर्व जगभर प्रसिद्ध असलेले रॉदिमस्ट्रेड प्रयोगक्षेत्र हें सन १८४२ साली स्थापन झालें. सर लो यानें आपल्या प्रयोगांस द्याच्यापूर्वी १० वर्षे सुखाता केलेली होती. इ. स. १८४३ साली त्यास गिलवर्ट्चें साहाय्य मिळालें. इ. स. १८८९ साली सर जेलेज यानें हें प्रयोगक्षेत्र ब्रिटिशसरकारच्या स्वाधीन केलें. इ. स. १८४७ पासून या प्रयोगक्षेत्रामार्फत सुमारे ८०-९० निबंध प्रसिद्ध झाले आहेत. याप्रमाणे पाश्चात्य देशांतील खतासंबंधी शोधांची पूर्वेपाठिका झाली. आपल्याकडे वेदकालापासून जरी खताचे महत्व अवगत आहे तरी अशा तऱ्हेचे शोध पूर्वी केलेले आढळून येत नाहीत.

हल्लीं झाडांत अनेक मिश्र जातीचे पदार्थ कार्बन, हायड्रोजन, ऑक्सिजन व नायट्रोजन यांच्या मिश्रणानें झालेले आढळतात. हे वाळलेल्या झाडापाल्याच्या पदार्थात सुमारे शेंकडा ९५ या प्रमाणांत आढळतात; व बाकी राहिलेले शेंकडा ५ हें प्रमाण खनिज द्रव्यांचे असून तें जमिनीतून मिळतें. हीं द्रव्ये झाडांच्या वाडीला अत्यावश्यक आहेत. हीं जर नसतील तर वातावरणातील कार्बन, पाण्यातील हायड्रोजन व ऑक्सिजन व जमिनीतील अगर वातावरणातील नायट्रोजन हे झाडांत जाऊ शकणार नाहीत. एकंदरीत असें दिसून येतें कीं, जगांतील वाढणाऱ्या वस्तूतील सर्व पदार्थ वातावरण, पाणी व जमीन यांतून येतात.

वर निर्दिष्ट केलेल्या द्रव्यांपैकी वातावरणातील मिळणाऱ्या वस्तूंचा साठा इतका प्रचंड आहे कीं, तो कितीहि वर्षे पिकें घेतली तरी संपावण्याचा नाही; परंतु जमिनीतून निघणाऱ्या पदार्थांचा साठा हा पुरेसा नसून तो सर्वस्वी शेत करणाऱ्या मनुष्याच्या मेहनतीवर अवलंबून असतो; याकारितां शेतकऱ्याला जमीन ही आवश्यक व फार महत्त्वाची आहे.

आपण जर एखाद्या चांगल्या एक एकर जमिनीत ८ इंच खोल थर खणला व त्यांतील मातीचे पृथकरण केलें तर त्यांत दर एकरी ४०० पौंड नायट्रोजन, ६००० पौंड फॉस्फोरिक ॲसिड व २०,००० पौंड पोटॅश सांपडतो, व खालील थरांत इतकीच आणखी पोषक द्रव्ये सांपडतात. अशा परिस्थितीचा विचार केल्यास आपल्याला हजारां वर्षेपर्यंत विनसतानें चांगली पिकें आली पाहिजेत असें वाटतें, परंतु तसें होत नाही. याचें कारण हीं वरील सर्व द्रव्ये द्राव्य स्थितीत

नसतात; तीं जमिनीची मशागत केल्यानें मातीच्या कणांवर हवा, उष्णता व पाणी यांचा परिणाम होऊन दरवर्षी थोड-थोडी निद्रित द्रव्ये विद्राव्य (जायत) होऊन पिकांस घेतां येतात. या द्रव्यांना भर घालण्याकरितां जमिनीला दर वर्षी थोडथोडे खत दिलें पाहिजे. पिकें पोषक द्रव्ये कोणत्या प्रमाणांत घेतात याचा खुलासा खाल् दिलेल्या आंकड्यांवरून सहज होईल.

एकरी उत्पन्न. पौंड नायट्रोजन. फॉस्फोरिक ॲसिड पोटॅश

गहू धान्य	१८००	३३	१६	९८
” काड.	१५	४७	२५९
वाल धान्य	१८००	७७	२२८	२४३
” पाला	२९	६३	४२८
बटाटे	१३४०	४७	२१५	७६५

वरील आंकड्यांवरून असें सिद्ध होतें कीं, निरनिराळ्या वर्गांतील पिकांना निरनिराळ्या प्रकारचीं पोषक द्रव्ये कमी जास्त प्रमाणांत लागतात व तीं जमिनींत असणाऱ्या पोषक द्रव्यांच्या सांख्यांच्या मानानें फारच थोडीं असतात. गव्हासारख्या तृण धान्यांना नायट्रोजन जास्त लागतो; वालासारख्या द्विदल धान्यांना पोटॅश व नायट्रोजन जास्त लागतो; परंतु या वर्गांतील पिकांना हवेतून नायट्रोजन घेतां येतो. बटाटांच्या वर्गांतील पिकांस पोटॅश जास्त लागतो.

झाडांच्या राखेंत पोटॅश, चुना, मॅग्नेशिया, फॉस्फेट्स वगैरे अनेक पदार्थ सांपडतात; परंतु त्यांपैकी मुख्य नऊ आहेत. झाडे हे पदार्थ दोन तऱ्हेनें घेतात. पाणी, नायट्रेट्स, पोटॅश, फॉस्फेट्स, चुना, मॅग्नेशिया, व लोखंड हीं पानांतून घेतात. वरील अनेक पदार्थ जरी झाडांत सांपडतात तथापि जमिनींत पिकांच्या वाडीसाठीं मुख्यत्वेकरून कमतरता नायट्रोजन, फॉस्फोरिक ॲसिड व पोटॅश या तिहींची भासते. याकारितां ज्या पदार्थांत हीं तीन पोषक द्रव्ये सांपडतात. मग तीं सर्व पदार्थांत सांपडोत किंवा वेगवेगळालीं निरनिराळ्या पदार्थांत सांपडोत. या सर्व पदार्थांना खत हीं संज्ञा द्यावी. याप्रमाणें जे पदार्थ जमिनींत घातले असतां जमिनीची सुपीकता वाढते त्यांनाहि खत म्हण्टले तरी चालेल. खतें पाण्यांत विरणारी किंवा कांहीं विवक्षित स्थितीत असलेलीं झाडांच्या उपयोगी पडतात. खतांपासून जमिनीचा पोत सुधारण्यास किंवा ओलावा राखून ठेवण्यास अथवा जमिनींत असलेलीं द्रव्ये झाडांच्या उपयोगी पडतील अशा स्थितीत आणण्यासहि मदत होते. वर जीं मुख्य तीन द्रव्ये सांगितलीं त्यांपैकी नायट्रोजन हें द्रव्य झाडांचा मुख्य जीव आहे. फॉस्फोरस व गंधक हीं ओपट द्रव्य तयार होण्यास लागतात. पोटॅश हा पदार्थ पिष्टमय पदार्थ तयार होण्यास लागतो व झाडाचा हिरवा रंग हा जमिनींत भरपूर लोखंडाचा पुरवठा असल्याशिवाय यावयाचा नाही. एकंदरीनें पहातां पिकें चांगलीं जोंरांत वाढण्यास व भरपूर पीक होण्यास खत हें पिकांचें मुख्य

साधन आहे. शरीरास जसे अन्न तसे वनस्पतींच्या पोषणास खत होय. खतांतील द्रव्यें मात्र पिकांस सुलभ रीतीने मिळतील अशा स्थितीत असली पाहिजेत. जमिनीचा सुपीकपणा एकसारखी पिके करीत गेल्यामुळे नाहिरासा होतो व कांही वर्षांनी त्या जमिनीत फायदेशीर पिके घेणें दुरापास्त होतें. या करितां जमिनीचा सुपीकपणा कायम राखण्यास जमिनीत खत घातलें पाहिजे. कोणी असें म्हणेल की, खत घातल्याशिवाय व जमिनीची मशागत केल्याशिवाय रानावनांत मोठमोठी झाडे कशी होतात, त्याची कारणे वेगळी आहेत. बहुधा डोंगराळ प्रदेशांत पाऊल पुष्कळ पडतो; त्यामुळे जमीन हलकी असली तरी झाडे वाढतात, बीं येतें, फळे येतात व वाढ पुरी झाल्यावर हीं झाडे जमिनीवर मरून पडतात, झाडपाला कुजतो व जास्त चांगल्या तऱ्हेचीं झाडे होण्यास जमीन तयार होतें. या रीतीने रानांतील जमिनीची सुपीकता नाहिरासा होत नाही. परंतु ज्या जमिनीत शेती करून पिके काढून घेतात त्या जमिनीची गोष्ट निराळी पडते. पिके काढल्याने कांही खनिज द्रव्यें व इतर पोषक द्रव्यांचा साठा कमी होतो. या करितां प्रत्येक प्राण्याचा व वनस्पतीचा भाग जर जमिनीत मिसळून टाकिला तर जमीन सुपीक राहील. किंवा माणसांची व जनावरांची विष्टा, शेण व मूत हीं जर पुन्हां जमिनीत मिळवून टाकिलीं तर पुढ्यां जमिनीचा सुपीकपणा फारसा कमी होणार नाही. परंतु ज्या ठिकाणी पीक उत्पन्न होतें त्याच ठिकाणी धान्य व चारा जनावरांस चारून त्यांचें शेत व मूत त्याच जमिनीत टाकतात, असें उदाहरण क्वचितच आढळून येईल.

सर्व सुधारलेल्या देशांत प्राण्यांचें व वनस्पतींचें उत्पन्न फार लांबपर्यंत विक्रीला जातें. विप्रा तर बहुतेक नात्यांत, ओल्यांत, अगर नदीच्या पाण्यांत मिसळून सरते शेवटीं समुद्रांत जाऊन पडते. याकरितां विष्टा, शेण, व मूत हीं सर्व काळजीनें राखून जमिनीत घातलीं तर जमिनीची सुपीकता कायम राहील. जे प्राणी पिकावर पोसले जातात त्यांच्याकडून आपण दूध दुभतें, लोंकर, कांताडी, मांस वगैरे घेतों व त्याचा उपयोग विक्रीकडे, खाण्याकडे, वस्त्रप्रचरणाकडे वगैरे करतां. त्यापैकी जमिनीत फारच थोडा भाग जातो. वनस्पतींच्या उत्पन्नाकडे पाहिलें तर, गहू, जोंधळा, वाजरी भाजीपाला, फळफळावळ इत्यादि पदार्थे नागसें खातात; जनावरें ताटांवर पोसलीं जातात; यापैकी जमिनीला परत जाणारें म्हणाल तर थोडेंसे शेण होय; व तेंहि बऱ्याच प्रमाणावर गोवण्या लावून विकण्यांत, सर्पणाप्रमाणें उपयोग करण्यांत जमिनी सारविण्यांत व घरे व कणगी लिंपण्यांत खर्चिलें जातें. प्रेतें जाळण्यासहि गोवण्यांचा किती खर्च होतो हा विचार करण्यासारखा प्रश्न आहे. मुताची काळजी कोणी घेतच नाही. याकरितां खताच्या अनावी जमिनी निकस होत चालल्या आहेत.

ज्या खतांपासून झाडांस लागणारी पोषक द्रव्यें मिळतात त्यांस पोषक खतें म्हणतात व कांही पदार्थ जमिनीत घातले असतां त्यांपासून पोषक द्रव्यें न मिळतां त्यांचा परिणाम जमिनीचा पोत सुधारण्यांत, ओलावा राखण्यांत वगैरे होतो, त्यांना उदारक खतें म्हणतात.

खतांचे प्रकार र.—खतें मुख्यत्वेकरून तीन प्रकारची असतात: प्राणिजन्य, वनस्पतिजन्य व कृत्रिम अगर रासायनिक. प्राणिजन्य खतांत शेणखत, मूत व इतर प्रवाही खतें, वकऱ्यांमध्यांचें खत, सोनखत, पक्ष्यांची विष्टा, अस्थिजन्य खत, मासळी, कसाईखान्यांतील रक्त वगैरे मोडतात. वनस्पतिजन्य खतांत झाडांची पांने व फांया, ताम, उडीद, मूग, हुलगे, गवारी, खुरासना वगैरेची हिरवाळ खतें, पाचटांचें खत, निरनिराळ्या प्रकारची पेंड वगैरेचा समावेश होतो. कृत्रिम खतांत नायट्रोजन, पोटॅश व फॉस्फोरिक ॲसिड असणारे क्षार मोडतात. यांशिवाय कांही कांही ठिकाणी राख, जुना, सीट, भाजलेली माती, तळ्यांतील गाळ वगैरे पदार्थांचा खतांकडे उपयोग करतात. ज्या मोठमोठ्या शहरांत ड्रेनेजची पद्धत चालू आहे, त्या शहरांतील सांडपाणी लांब नेऊन त्या पाण्यावर निरनिराळ्या प्रकारची पिके करण्यांत येतात. अशी सांडपाण्याची शैते पुणें, अहमदाबाद, कराची, अमृतसर, अलाहाबाद वगैरे ठिकाणी आहेत.

याखेरीज मुंबई इलाख्यांतील पुष्कळ पावसाच्या भागांत (कोकणपट्टीत) भात, नाचणी व बरी यांची रोपे टहाळ, गोंवऱ्या व गवत वगैरेनीं भाजून तयार करतात त्याला राव असें म्हणतात. शेणखत, लेंड्यांचें खत व सोनखत हीं मुख्य प्राणिज खतें होत. त्यापैकी हिंदुस्थानांत शेणखताचाच जास्त प्रमाणांत उपयोग करतात व तें प्रत्येक शेतकऱ्याला सर्वांत सुलभ रीतीने मिळण्याजोगें आहे. हें खत प्रत्येक खेड्यांत दूरएक शेतकऱ्याचे घरी गाई, म्हशी, बैल, रेडे व कांही कांही ठिकाणी मेळवावकऱ्या ठेवितात तेथे उपलब्ध होतें. हें खत शेतीच्या जनावरांचें शेण, मूत, गाळा व थोडाशी घरांतील राख या पदार्थांचें वनलेलें असतें. परंतु हें खत तयार करण्याच्या कामांत शेतकरी लोक फार निकड्याळी असतात. जनावरें गवत, सरकी, पेंड, चूण, कांही धान्ये व कडवा खातात; यामुळे धान्यांस अवश्य अशा पदार्थांचा त्यांच्या शेणमुतांत भरपूर अंश असतो. प्रत्येक पिकावाडीस नायट्रोजन, पोटॅश व फॉस्फोरिक ॲसिड यांची आवश्यकता असते व हीं पोषक द्रव्यें सर्व शेणखतांत असतात. नायट्रोजन पैकीं ३ शेणांत असतो व ३ मूत्रांत असतो. सर्व पोटॅशपैकीं ३ हिस्ता शेणांत व ३ हिस्ता मुतांत व फॉस्फोरिक ॲसिड सर्व शेणांत असून मुतांत फारच थोड्या प्रमाणांत सांपडते. त्यापैकीं मुतांतील सर्व पोषक द्रव्यें पाण्यांत ताबडतोब विरगळणारी असल्यामुळे तें शेणाबरोबर साठविण्याची तजवीज केल्यास शेणखताची किंमत जास्त वाढे.

शेणखतापासून नुसतां पोपक द्रव्येंच मिळतात इतकेंच नसून त्यांत वनस्पतिजन्यहि बराच भाग असतो. त्याच्या योगानें जमिनीचा पोत सुधारतो. बिकण जमीन भुसभुशीत हो, व पोकळ जमिनीच्या अंगां ओलावा धारण करण्याची शक्ति येते. असे अनेक गुण शेणखतांत असल्यामुळे तें सांठवून ठेवण्यांत हल्लीं पिकां विशेष खबरदारी घेतली पाहिजे. शेतकऱ्यांची सांपत्तिक स्थिति खताच्या सांठ्यावर अवलंबून असते. 'जर खताचा सांठा तर पैशाला काथ तोटा?' अशी एक म्हण आहे, ती खत चांगलें काळजीनें सांठवून ठेवल्यास सर्वेशी लागू पडते.

बहुतेक शेतकरी मुताबीं मुळींन काळजी घेत नाहींत; तें बहुतेक सर्वे वाया जातें. ते शेणहि व्यवस्थेशीर ठेवांत नाहींत. बहुतेक भागांत गांवच्या अगर शेणी करून बिकण्याची किंवा जाळ्याची पद्धत आहे. मोठमोठ्या शहरां-शेजारील गांवांत तर गांवच्या करून बिकण्याचा स्वतंत्र पंदा झालेला आहे. ही पद्धत ज्या ठिकाणी संपणाचा तोटा अगर अति महत्ता असते त्या ठिकाणी जास्त प्रमाणावर आढळून येते. गांवच्या जाळ्यावर जी राख राहते ती सुद्धां राखून जमिनींत घातल्यास जमीन भुसभुशीत होते व पोदंशचा सांठा वाढतो. राखें खत लवकर विरघळत व त्याचा पिकांस तावडतोव उपयोग होतो.

हल्लीं शेणखत ठेवण्याची पद्धत पाहिली असतां तिच्या-पासून पुष्कळ नुकसान होत आहे असें आढळून येतें. ताज्या खताचा पिकावर तात्काळ व ह्या तसा उपयोग होत नाहीं. शिवाय खत तयार होतांक्षणींच शेतास चालणें अनेक वेळां गैरसोयीचें असतें. यामुळे खत सांठवून ठेवणें फार अगत्याचें आहे. खत जितकें कुजवून पिकवावें तितकें चांगलें. परंतु तें कुजत असतांना जीं पोपक द्रव्यें तयार होतात त्यांपैकीं कांहीं हवेंत उडून जातात व कांहीं जमिनींत शिरपून जातात. याकरितां तें अशा रीतीनें सांठविलें पाहिजे कीं त्यांतल अतिशय महत्त्वाचे पदार्थ नाहींत न होतां ते पिकाच्या उपयोगी पडतील अशा स्थितीत ते राखले पाहिजेत. खेड्यांत शेतकरी लोक घराच्या मार्गे अगर गांवाबाहेर एखादा लहान खड्डा करून त्यांत शेण, काडी, कचरा वगैरे नेऊन टाकतात. तेथें तें खत उन्हांनें वाळतें व पावसाच्या पाण्यानें धुवून जातें. खत कुजत असतांना जीं द्रव्यें तयार होतात त्यांपैकीं बरींच उन्हाच्या तापानें हवेंत उडून जातात व कांहीं पावसाच्या पाण्यांत मिसळून वाहून जातात. हीं गोष्ट खतांच्या ढिगांतून येणाऱ्या उग्रत वासावरून सहज लक्षांत येईल. अशा दोन्हा वाजूनीं होणारें नुकसान थोडासा खर्च व जराशी मेहनत घेतल्यास टाळतां येईल.

बहुतेक शेतकरीलोक गुरांचें मूत वायां दडवतात; हे मूत शेणाइतकेंच महत्त्वाचें आहे. गुरांच्या गोठ्याची जागा उंच व टणक जाग्यावर असावी. गोठ्यांतली जमीन मुरूम

टाकून ठोकून घट करावी. गुरें वांधण्याच्या मागील वाजूस जमिनीला थोडा ढाळ द्यावा व लहानसें गटार करावें व त्याच्या शेवटी एक लहानसा हौद वांधावा. असें केल्यानें गुरांचें सर्व मूत गटारांतून वाहून हौदांत जमा होईल. हे मूत रोजच्यारोज खताच्या खड्ड्यावर नेऊन ओतावें. गटार वगैरे वांधण्याची सोय नसल्यास गोठ्यांतली जमीन तयार झाल्यावर तिजमध्ये बाहेरच्या वाजूस चार फळ्या बसवाव्या व कोपऱ्यांत मेखा मारून त्या मजबूत कराव्या. फळ्या मारून झाल्यावर रस्त्यावरील बारीक धूळ अगर शेतांतली भुसभुशीत माती किंवा वाळू व माती यांचें मिश्रण करून तिचा थर या फळ्यांच्या आंत द्यावा. अशा गोठ्यांत जनावरें वांधल्यास त्यांचें सर्व मूत मातीत राहिल व त्यांतल अति महत्त्वाच्या पोपक द्रव्यांचा संचय वाढेल. ही माती घट झाल्यास रोजच्यारोज जनावरें बाहेर गेल्यावर खुरप्यानें अगर दांताळ्यानें वरचा थर भुसभुशीत करावा. असें केल्यानें मातीची मूत शोषून घेण्याची शक्ति वाढेल. ही मुताची माती दोनतीन आठ-वण्यांनीं काढून खताच्या खड्यांत टाकावी व पुन्हां गोठ्यांत नव्या मातीचा थर द्यावा. मातीच्या बदली शेगाऱ्या टरफलांचा चांगला उपयोग होतो. खत सांठविण्यास खड्ड्याची आवश्यकता आहे. खड्डा आजूबाजूच्या जागेपेक्षा थोडा उंचवट्यावर असावा. तो पांच सहा फूट खोल असावा; परंतु त्याचा आकार शेतकऱ्याजवळ असणाऱ्या जनावरांवर अवलंबून आहे. एकंदरीत खड्डा सहा महिन्यांत भरेल अशा आकाराचा असावा. दोन खड्डे असल्यास बरे. ते आळी-पाळीनें भरतां येतील. खताचा खड्डा कठिण जागेंत खणावा. त्याचा तळ व वाजू कठीण मुरमाच्या असाव्या. तशी सोय नसल्यास तळ व वाजू शेण व बिकणमातीनें लिपान्या; परंतु सवडीसुमार तळाला व वाजूला चुनेगच्ची करावी. चुनेगच्ची करण्यास थोडा खर्च येईल परंतु तो खर्च एकदोन वर्षांत भरून येईल. कारण खत कुजत असतांना जीं पोपक द्रव्यें तयार होतात तीं जमिनींत शिरपून जाऊन त्यांचा नाश होणार नाहीं. ज्याप्रमाणें पोपक द्रव्यें जमिनींत शिरपून जातात त्याचप्रमाणें कांहीं हवेंतहि वायुरूपांनें उडून जातात. याकरतां ज्या ठिकाणीं वार्षिक पावसाचें मान ५० इंचाहून जास्त असेल त्या ठिकाणीं खड्ड्याला लहानसें छप्पर करावें. छप्पराची पश्चिमेकडील वाजू जमिनीस टेंकावी व इतर वाजू मोकळ्या ठेवाव्या. ज्या ठिकाणीं २० ते ३० इंच पर्यंत पाऊस पडतो त्या ठिकाणीं उपध्या हवेंत खड्डा करण्यास हरकत नाहीं. अशा ठिकाणीं दर आठ दिवसांनीं खतावर सुमारे चार इंच जाडीच, मातीचा थर दिल्यास पोपक द्रव्यें उडून जाणार नाहींत; तीं मातीत राहतील. खड्ड्यांतल खत कुजत असतांना फार उबून त्यांतल द्रव्यें उडून जाऊं नयेत म्हणून खत दडपून ठेवावें व खताच्या अंगां कुजण्यास जेवढा ओलसरपणा पाहिजे असेल तोवढाच ठेवावा. एखादे

वेळीं खड्ड्यांतील खताची फार पाण सुटत आहे असे वाटल्यास खड्ड्यांत थोडे पाणी ओतवि. या पद्धतीने खत व मूत राखल्यास शेतकऱ्याजवळ असलेल्या जनावरांपासूनच दुपट खताचा पुरवठा होण्याचा संभव आहे. या पद्धतीत थोडा जास्त त्रास व अंगमेहनत आहे.

कांही ठिकाणी दिपवाळीपासून पुढे शेतावर आलून पालवून जनावरे वांधण्याची चाल आहे. प्रत्येक ३-४ दिवसांनी तळ बदलतात. या पद्धतीत मुताचा पूर्ण फायदा मिळतो. ज्यांची शेत गांवाजवळ आहेत त्यांनाच ही पद्धत अनुकरणीय आहे. मेल्या शेतांत वसवित्यापसून अशाच तऱ्हेचा लंड्या व मूत यांचा फायदा मिळतो. खानदेश, नाशिक, मध्यप्रांत येथे व कोंकणात कांही कांही ठिकाणी ही पद्धत प्रचलित आहे. ह्या पद्धतीत गुरांचा पालव केल्यावर ती जमीन कुळवून टाकावी म्हणजे तीतील पोपक द्रव्ये उन्हाच्या तापाने हवेत उडून जाण्याला प्रतिबंध होईल.

याशिवाय खत तयार करण्याची दुसरी एक पद्धत आहे. ती इंग्रजीत बॉक्स सिस्टिम म्हणतात. याचा प्रयोग मद्रास येथील सरकारी प्रयोगशाळेत (सैदापेट) करून पाहिला आहे. या पद्धतीत थोडीशी जास्त जागा व शेज लागते. सर्व खत व मूत एकाच ठिकाणी रद्दात. या पद्धतीत पाहिल्याने जमिनीच्या सपाटीपेक्षां सुमारे २॥ फूट खोल सारखा खड्डा करावा व त्याचा तळ व बाजू गच्ची करून बाजूच्या जमिनीपेक्षां एक फूट उंच बांधून काढावा; आणि वर लोखंडी गज्यांचा पिंजरा करून वसवावा किंवा बाजूला वांबूच्या अमार लांकडाच्या दांब्या माराव्या. कोणीकडून जनावरे बाहेर निघून जाऊ नयेत अशी तजवीज करावी. एका बाजूला जनावरांस आंत जाण्याला दार ठेवावे व वर छपर करावे. असा खड्डा एका जोडीला १० फूट लांब व सुमारे ८ फूट रुंद असला पाहिजे. ह्या खड्ड्यांत वैल बांधावयाचे नसून ते मोकळे ठेवावयाचे असतात. प्रत्येक जोडीला पड्या घालून वेगवेगळे गोठ्याचे भाग केले पाहिजेत. या खड्ड्यांत एका बाजूला गवाण करून जनावरास चारा वगैरे घालावा. रोजचे खत व मूत जे पडते ते तेथेच सारखे करून त्याजवर रोज नवीन शेज पसरवावी. जनावरे आंत मोकळी असल्यामुळे त्यांच्या पायाखाली केरकचरा व शेण चांगले उडवून दडवून वसते. असा खड्डा तळापासून वरपावेतो म्हणजे दोन फूट भरून घेण्यास चारपासून सहा महिने लागतात. खड्डा भरला म्हणजे हें खत एकदम काढून टाकण्यास तयार होते; पुन्हा कुजत ठेवण्याची जरूरी नाही. या पद्धतीत प्रत्येक जोडीमागे १० ते १२ गाड्या पावेतो दरवर्षी खत तयार होते. या पद्धतीत खर्च जास्त असून गोठ्याला जास्त जागा लागते. सुबलक जीगा असून चान्याची टंचाई नाही अशा शेतकऱ्यांनी ही पद्धत घेण्यासारखी आहे. नेहमीच्या पद्धतीने खत सांठविल्यास एका जोडीपासून एका वर्षांत सुमारे पांच गाड्या खत मिळते; ते या पद्धतीने दुपटीहून जास्त मिळू शकते.

मुंबई इलाख्यांतील कारवार जिल्ह्यांत शिरसी, गझपूर वगैरे तालुक्यांत सुपारीची व वेळदोड्याची लागवड वरीच आहे. तेथे एक एकर बागाईत करणारास ९ एकर फॉरेस्टातील जमीन दिलेली असते. या जमिनीला वेत्ता जमीन अशी संज्ञा आहे. या जमिनीतील वाळलेला झाडपाला व झाडांच्या डहाळ्या तोडून नेण्याची शेतकऱ्याला मुभा असते. येथील बागाईती लोक झाडपाचोळा व शेण यांपासून तयार केलेले खत वेळदोड्यांना व सुपारीच्या झाडांस देतात. तिकडील खत तयार करण्याची रीति पुढील प्रमाणे: जनावरे वांधण्याचे गोठे इतर ठिकाणांप्रमाणेच असतात. परंतु चरण्याला मुबलक असल्यामुळे प्रत्येक शेतकरी बरीच जनावरे पाळतो. गुरांना शेज डाहाळ्यांची घालतात व तीच खत व मूत शेज पडते. हे डाहाळ व खत दर दोन दिवसांनी शेणखळीत नेऊन टाकिताने व गुरांच्या खाली नव्या डाहाळ्यांची शेज घालतात. शेणखळी दहा वारा फूट खोल असते. हें खत एक वर्षांनी उपसतात व दोन झाडांना एक पाटी (४० पाँड) या हिशेबाने तुडवण्यांना खत देतात. खत खड्ड्यांतून काढितात तेव्हा ते अगदी ओले असते. या पद्धतीत खड्ड्यावर आच्छादन करून वाजून चर खणून प्रावसावे पाणी काढून दिल्यास खत जें अगदी चिखलासारखे होते व कांही भाग पाण्याबरोबर वाहून जातो तो जगण नाही.

शेणखतास जास्त महत्त्व देण्याचे कारण त्यांत सर्व प्रकारची पोपक द्रव्ये असतात; तथापि सर्व जनावरांचे शेण खत सारखे नसते. इतर गाईवैलापेक्षां ज्यांना पॅंड, धान्य वगैरे चारतात त्यांचे खत जास्त सत्वशील असते. दुभत्या जनावरांचे खत कमी दर्जाचे असते. कारण दुधामध्ये महत्त्वाची द्रव्ये जातात. यावरून असे दिसून येईल की, शेणखताची किंमत जनावरांच्या वयावर, त्यांच्या खुराकावर व त्यांच्या उपयोगावर अवलंबून असते; इतकंच नव्हे तर खतची किंमत ते सांठविण्यावर व कुजत असतांना काळजी घेण्यावरहि आहे.

प्रवाही खत—प्रवाही खत देण्याची चाल मालवण तालुक्यांत व महाबळेश्वर येथे आढळून येते. मालवण (जिल्हा रत्नागिरी) येथे कांचाच्या पिकाला प्रवाही खताचा उपयोग करतात. एक चार फूट औंस चौरस व तितकाच खोल खड्डा करून (तो चुनेगच्ची असल्यास चांगला) त्यांत दोघ्या माशाचे तुकडे तुकडे करून घालतात. नंतर खड्ड्यांत पाणी सोडून ते मिश्रण हालवून तयार करतात. हें पाणी रोज पळ्याने कांचाच्या पिकास घालतात. महाबळेश्वरस भाजीपाल्याला गुरांच्या सुतांत पाणी मिसळून थोडोथोडे वर खत प्रत्येक झाडाला तीन चार वेळ देतात. मिलिटरी दुधाच्या कारखान्यांत जेथे पाण्याचा पुरवठा मुबलक आहे तेथे गुरांच्या मार्गील गटारांत सारखे पाणी सोडून शेण व मूत दोन्हीहि प्रवाहांत मिसळून ते पाणी शेतावर नेऊन त्यावर कडबळाची पिंके करतात. असा

प्रयात खडको (पुणे) येथील मिलिटरी डेपारी फार्मीत चालू आहे.

मैद्या व कऱ्यांचें खत.— हें खत सुद्धा शेतकरी लोकांच्या आटोक्यांतलें आहे. सर्व शेतकरी मैद्या ठेऊं शकत नाहींत. कारण त्यांनां चरण्यास व फिरावयास सुवलक जागा लागते. यासाठीं बकऱ्या मैद्याचे कळप बहुतेकरून धनगर लोकच ठेवितात व उघाडीच्या दिवसांत कळप घेऊन जेथें खताची वाण असेल तेथें जातात व ज्यांनां खताची जरूरी असेल त्यांच्या शेतांत आलदून पालदून रात्री जाळी लावून तळ देतात. त्यांचे तळ शेतांत बसविले असतां त्यांच्या लेंड्या पडून उत्तम खत होतें. लेंड्यांपेक्षां त्यांच्या मुतांत विशेष गुण आहे. एक जमीनीचा तुकडा खतावून झाला म्हणजे दुसऱ्या तुकड्यांत जाळी लावून बकरी बसवितात. याप्रमाणें सर्व शेत संपेपावेतो काम चालतो. या बसविण्याबद्दल शेताच्या मालकास निरनिराळ्या ठिकाणीं निरनिराळ्या दरांनें धनगरास धान्य किंवा रोकड वैसे घाबे लगतात. गुजराथेंत ५०० मैद्या एक रात्र भर बसविण्यास ४८ शेर वाजरी घावी लागते. साताऱ्याकडे ८०० मैद्या २४ दिवस बसविण्यास पांच मण ज्वारी घावी लागते व तिची किंमत सुमारे ३० रुपये होते. मैद्यांचें खत व मूत १ जागच्या जागेंच पडत असल्यामुळे त्याचा परिणाम भिक्वार चांगला होतो. शेणखतापेक्षां हें खत जास्त पोषक असतें. शेतांत मैद्या बसविल्या म्हणजे रात्रींतून त्यांना दोन तीन वेळ उठवितात. असें केल्यानें दर खेपेस मैद्या मुततात; व अशा योगानें द्राव्य खताची जमीनीत जास्त भर पडते. एक एकर जमीन चांगल्या तऱ्हेनें खताविण्यास ३०० मैद्यांचा कळप सुमारे १० दिवस पावेतो बसवावा लागतो. मैद्यांचा तळ जसजसा हालेल त्या प्रमाणें जमीन नांगरणें चांगलें. नांगरटीनें खत जमीनीत चांगलें मिसळलें जातें व पोषक द्रव्याचा नाश होत नाही. एका मैदीच्या एका रात्रीच्या लेंड्यांचें वजन १ पौंड ४ औंस होतें व एका रात्रीच्या मुताचें वजन १३ औंस भरतें.

घोड्याची ली द.— या खताचा पश्चात्य देशांत उपयोग करतात. कारण तिकडे आउतें ओढण्याला मुख्यवेंकरून घोडेच लावतात; यामुळे हें खत तिकडे जास्त प्रमाणावर उपलब्ध असतें.

डुक रॉची विष्टा.— पाश्चात्य देशांत डुकरें त्यांच्या मांसाकरिता पाळितात व त्यामुळे त्यांची विष्टा तिकडे विशेष मिळत असून तिचा खताकडे उपयोग करतात, हिंदुस्थानातून खेड्यांपाख्यांत वडार जातीचे लोक डुकरें पाळितात व तीं दक्षिण हिंदुस्थानांत विशेष आढळतात. मद्रास इलाख्यांत कॉईल पट्टीकडे डुकराची विष्टा गोळा करून खतासाठीं वापरतात. पाश्चात्य देशांत घोडा, गाय, डुकर व मैद्या यांचे खत वापरतात. त्यांच्या पोषक द्रव्यांचें तुलनात्मक आंकडे उपयुक्त असल्यामुळे पुढें दिले आहेत. हे आंकडे

डॉ. विल्यम पी. ब्रुकस यांच्या शेतकी विषयावरील दुसऱ्या भागांतील पृष्ठ २२५ यांतून घेतलेले आहेत. (आकडे पोंडांचे आहेत.)

हजार पौंड ताज्या विष्टेचें पृथकरण

प्राणी	पाणी	नायट्रो-जन	फास्फ. असिड	अल्कली (पोटॅश)
घोडा	७६०	५०	३५	३
गाय	८४०	३०	२५	१०
डुकर	८००	६०	४५	५०
मैदी	५८०	७५	६०	३०

हजार पौंड ताज्या मुताचें पृथकरण

घोडा	८९०	१२०	...	१५०
गाय	९२०	८०	...	१४०
डुकर	९७५	३०	१२५	२०
मैदी	८६५	१४०	०५	२००

सोन खत.— हें प्रत्येक गांवांत मिळण्याजोगें आहे. याच्यावर वागाइत पिंके फार उत्तम येतात व कोरडवाहू जमिनीसहि याचा उपयोग करतां येतो. माणसं चांगलें अन्न खातात म्हणून त्यांचें खत जास्त कसदार असून ते व्यवस्थित असतें. सरासरी एका मनुष्याची विष्टा रोज सहा औंस धरल्यास एक वर्षाचें उत्पन्न १३५ पौंड भरेल व त्यांत सुमारे एकपूर्णाक तीनदशांश पौंड नायट्रोजन सांपडेल. हें खत कोरडवाहू जमिनीस दर एकरां सुमारे २६ पौंड नायट्रोजन (सुमारे शेणखताच्या पांच गाड्याइतकें) असणारें घाबयाचें असल्यास २७०० पौंड घाबें लागेल. म्हणजे वीस माणसांची एक वर्षाची विष्टा घाबी लागेल. याहि हिशोबानें मुंबई इलाख्याच्या १,४५,६८,७११ लोकसंख्येपासून उत्पन्न होणारें खत ७,२८,१३४ एकरांना पुरेल असा अजमास आहे. या हिशोबांत फक्त मैलाच धरलेला आहे. मूत्र वगैरे धरलेलें नाहीं. दोन्ही धरल्यास हें खत जवळ जवळ दोडपट क्षेत्रास पुरेल. या आंकड्यांवरून सोनखताची किंमत किती आहे हें सहज लक्षांत येईल.

सोनखत तयार करणें— पूर्वी जेव्हां लोकवस्ती पातळ होती व जमीन सुवलक होती तेव्हां लोक जेथें राहात तेथेंच त्यांची विष्टा पडे. पुढें वस्ती जास्त होऊन लोक खेड्यांपाख्यांत व शहरांत एकजुटीन राहूं लागले तेव्हां विष्टेची वाण कशी काढावी हा प्रश्न पुढें आला. ती वाण नाहींशी करण्याचे प्रयत्न हरतऱ्हेनें झाले. विष्टेचीं माती मिसळणें, राख मिसणें, गांवांती ४ केरकचार मिसळणें वगैरे प्रयत्न झाले. मुंबई इलाख्यांत व त्याप्रमाणेंच मध्यप्रांतांत विष्टेचा खताकडे उपयोग माह्रांत नव्हता. पूर्वी भंगी लौक विष्टा (मैला) शेतकऱ्यांस विक्रीत असत. ही गोष्ट म्युनिसिपालिटी स्थापन होण्याच्या पूर्वीची झाली. परंतु सोनखत तयार करून वाळवून वगैरे विकणें हें अलंकीडोल आहे.

पुढें जिल्ह्यांत कालव्याचें पाणी सुवळक असल्यामुळें ऊंस व इतर वागाईत पिकांचा पुष्कळ पैरा होतो व हें खत उंसाळा मानवत असल्यामुळें सोनखताची मागणी पुण्याजवळ फार आहे. नसजशा शेतकऱ्याला सोनखताचा उपयोग कळें लागला तसतसा या मैल्याच्या खताविषयी तितक्या कर्मा होळें लागला. चीन व जपान देशांत शेतकरी लोक या खताची व्यवस्था स्वतः हातांनी करतात. तेथें जमिनीची सुपीकता कायम राखण्यास मुख्य हेंच खत आहे असें तें समजतात. खेज्यांपाज्यांत लोक बहुतेककडून सौचास गांवाच्या आसपास वसतात व पाऊस पडल्याबरोबर हें खत जत्रळच्या शेतांत वाडून जातें. यामुळें अशा शेतांतून पिकें फार जोरानें येतात. या गोष्टी शेतकऱ्यांस माहीत नाहींत असें नाहीं. परंतु सोनखतासारखें घाणेरडें खत हातांनी वापरणें हलकेपणाचें आहे अशी त्यांची समजूत आहे. सोनखत घातलेल्या जमिनीस भरपूर पाणी पाहिजे, नाहींपिशां पहिल्यानें पीक जोरानें वाडें लागतें व पुढें पावसाच्या अभावामुळें लवकर करपून जातें. सोनखत घालण्यापूर्वी जमिनीची चांगली मशागत केली पाहिजे. सोन खत तयार करण्याच्या रीती आहेत त्याः—(१) वाण्यांत अगट खट्ट्यांत मैला टाकून तो केर कचरा अगर माती यांत मिसळणें व कांहीं दिवसांनी तो वाहेर काडून शेतांत घालणें. (२) शेतांत उर्थळ वाफोळ्या करून त्यांत कच्चा मैला टाकून तो बारीक मातीनें झाकून टाकणें, ही रीत लहान म्युनि-सिपालिटी व सॅनिटरी कमिटी यांना फार उपयोगाची आहे. (३) संबंध शेतांत खोल सऱ्या (चर) पाडून आडोशाकरितां तट्टे बांधणें व सऱ्या नसजशा मैल्यानें भरतील तसतसे तट्टे वट्टणें, या रीतीचा उपयोग दुष्काळी कामावर आडळून येतो. जपानांतील रीती दोन तऱ्हेच्या आहेत एकीत रोजच्यारोज मैल्यांत कोरडी माती मिसळून तो शेतांत नेऊन टाकणें, ही पद्धत इंग्लंडांत खेज्यांपाज्यांत व सीखोनां(लेका) तद्दि वांही ठिकाणी प्रचलित आहे. दुसऱ्या रीतीत मैला शेतांत नेऊन तो टिपांत टाकणें व पाण्यांत मिसळणें. पाणी मिसळल्यानंतर सुमारे १० दिवसांनी मिश्रण तयार झाल्यावर त्यांत दोन ते दहा पटीनें पाणी मिसळून पाक उभें असताना प्रत्येक झाडाला दोन तीन वेळ थोडथोडें मिश्रण घालणें. पहिल्यानें एक वेळ र्वा पेरण्याच्या पूर्वी व शेवटचा हप्ता पिकें फुल्लें लागलां म्हणजे चावयाचा.

पुण्यांत सोनखत दोन तऱ्हेनें तयार करीत असत. गांवा-पासून डेपे सुमारे दोन मैलांवर होता. गांवांतील केरकचरा वाहेर नेऊन तां जाळीत व झालेली राख गाळीत. डेपांत १८ फूट लांब, १५ फूट रुंद व १ फूट खोल असे वाफे केलेले होते. वाण्याचा तळ मुरुम घालून ठोकून चोंपून घट्ट केला होता. मैला टाकण्यापूर्वी या वाण्यांत एक इंच जाडीचा राखेचा थर देत. त्यावर ५ इंच जाडीचा मैल्याचा थर देत व पुन्हां एक इंच राखेचा थर देऊन चोवीस तास पावेतां तसेंच उन्हांत वाळें

देत. दुसऱ्या दिवशीं हे थर दांताळ्यानें हालवून सर्व मिसळीत व आणखी एक इंच राखेचा थर देऊन उन्हाळ्यांत तीन दिवस व पावसाळ्यांत ८ दिवस वाळें देत. चवथ्या दिवशीं सर्व मिश्रण एक वेळ दांताळ्यानें हालवून तेवाफ्याच्या बाहेर काडून उन्हांत पसरीत. आणि वाळल्यानंतर डीग मारून ओटा करून विकण्यास ठेवांत. पावसाळ्यांत हें खत छाये-खाली वाळवाचें लागतें. प्रत्येक ओठ्यांत बारा ते पंधरा गाड्या भरतात. व एका गाडीची किंमत पांच ते सात रुपये येते. दुसऱ्या रीतीत चार फूट खोल व तीन फूट रुंद चर खणून प्रथम त्यांत कचऱ्याचा थर तळाशी देऊन वर मैल्याचा थर व पुन्हां कचरा असे आळीपाळीनें खड्डा भरपेावतां थर देतात. हें मिश्रण चार ते सहा महिने तेथेंच राहूं देऊन नंतर उसपून ओटा मारला म्हणजे तें विकण्यास तयार होतें. नाशिक येथील म्युनिसिपालिटीची रीत अशीच असून तेथें चर मात्र लहान असतात. तेथें चरांतील खत कुजून जसजसे खाली वसेल तसतसे त्याच्यावर कचऱ्याचा थर देतात. व कोठेहि व केव्हांहि खत उपजे न पडूं दिल्या. मुळें विलकूल माशा होत नाहींत. या शिवाय शेतकरी लोकांस खतास सुळीच हात लावण्यास नको अशी एक रीत आहे ती अशीः—प्रथम जमीन दोनतीन वेळ कुळवून सुमारे तीन चार इंच खोल माती मोकळी होईल अशी तयार करावी. नंतर कुळवाच्या दिडानें खत देण्याच्या शेतांत लांब वाफोळ्या पाडाय्या. त्यांची रुंदी सुमारे साडेपाच फूट असावी म्हणजे त्यांत मैल्याची गाडी सहज मावते. वाफोळ्या तयार झाल्यावर मैल्याची गाडी आंत नेऊन त्यांत थोडथोडा मैला सोडीत जावा व भंगी लोकांकडून तो चांगला पसरवावा व वाफोळीच्या कडेस असलेल्या सरीची माती खोऱ्यानें त्यावर उडवावी म्हणजे घाणीवर माशा फार हांत नाहींत. अशा रीतीनें खतावलेल्या जमिनीतील खत पंधरा दिवसांत वाळून जातें व पुन्हां आडव्या उभ्या दोन पाळ्या घातण्या म्हणजे मातीत खत चांगलें मिसळतें व एकदोन महिन्यांनी जमीन पेरण्यास तयार होतें.

ज्या ठिकाणां मैला मिळण्यासारखा असेल व जेथें म्युनिसिपालिटीमार्फत तो जमा केला जातो अशा शहरा-जवळ या पद्धतीचा उपयोग करणें इष्ट आहे. ज्या ठिकाणां पावसाळ्याचे दोन महिने चांगला भरपूर पाऊस पडतो तेथें या खताचा जास्त चांगला उपयोग होतो. हें खत उन्हाळ्यांत चाबें, सुरत, जळगांव व रत्नागिरी येथील प्रयोगक्षेत्रांत ताजा मैला व सोनखत हीं खतें देऊन कापूस, ज्वारी, भात वगैरे पिकें करण्यांत आली त्यांचा तपशील पुढें दिला आहे. सुरत येथें प्रयोग १९०४ सालीं पुरु झाले व त्याच भागांत दहा अकरा वर्षे पुन्हां खत न घालतां कापूस व ज्वारी हीं पिकें फेरपालटानें घेण्यांत येत असत.

सुरत फार्म वरील दर एकरी खत व उत्पन्न
(६ वर्षांनी सरासरी)

खत.	एकरी	ज्वारी	कडवा	कापूस
	गाब्बा	पोंड	पोंड	पोंड
मैलाखत	८४॥	१४१८	३५६२	५६२
शेणखत.	८०	१०९१	२४०६	४१६
ताजा मैला	४०	१८०८	७२००	३७४
बिनखती	...	१०५५	१२८६	१९१

रत्नागिरी फार्म वरील दर एकरी खत व उत्पन्न

खत	एकरी गाब्बा	भात पोंड	भातेण पोंड.
सोनखत	३०००	३१६०	३०२०
बिनखती	...	२६८०	२३८५

जळगांव फार्म वरील दर एकरी खत व उत्पन्न

खत	एकरी गाब्बा	कापूस पोंड
ताजा मैला	३४॥	९९८
बिनखती	...	२१३

किं त्ये क मां सा हारी पक्ष्यांची विष्टा.—हें खत म्हणजे जलचर पक्ष्यांचें मलमूत्र भिल्लून झालेली विष्टा होय. या विष्टेचे ढीगच्या ढीग पेरू देश (दक्षिण अमेरिका) व त्याच्या आसपासच्या वेदांच्या सर्व किनाऱ्यावर आढळतात. हे ढीग तयार होण्यास कित्येक पिढ्या गुदरल्या असल्या पाहिजेत. या ठिकाणी पाऊस विलकुल पडत नाही. यामुळे त्यांतील द्रव्ये वाहून जात नाहीत. हें खत गव्हास चांगलें मानवतें. हें दर एकरी दोन तीन हॅड्रेड-वेटपर्यंत घावें. हिंदुस्थानांत अशा तऱ्हेचें खत करतूळ येथें सुद्धा सांपडतें व असलें खत आसामांतील मळेवाले लोक निकोबार वेदांतून आणतात.

हिंदुस्थानांत कोंबडी, बदकें, कुवुतरें वगैरे पक्ष्यांची विष्टा इकडे तिकडे पडून वाया जाते. ती मिळेल त्या ठिकाणी सांठवून ठेऊन खताकडे तिचा उपयोग केल्यास फायदा होईल. एका कोंबडीपासून एका वर्षांत सुमारे १२पोंड एका टर्कीपासून सुमारे २५ पोंड व एका बदकापासून १८ पोंड खत मिळू शकतें. या खताच्या पृथकरणाने शेंकडा प्रमाणाचे आंकडे पुढील प्रमाणे आहेत.

पक्ष्यांच्या ताज्या विष्टेचें पृथकरण.

प्राणी	पाणी	नायट्रोजन	फॉस्फोरिक	अॅसिड	अल्कली
कोंबडी	५६	१.६०	१.५०	२.००	०.८-०.९०
टर्की	७७.१०	५५	०.५४	०.९५	
बदक	५६-६०	१.००	१.४०	०.६२०	
कुवुतर	५२-००	१-७५	१.७५	१.२००	१-२५

क सा ई खा न्यां तीं उ र र्क व गै रे.—हें र्क हल्लीं वाळवून परदेशीं रवाना होतें. धातें शेंकडा सुमारे पांच ते १०

टके नायट्रोजन असतो. ह्या रक्ताचा उंसाला वर खत दिल्यास चांगला उपयोग होतो.

हा डा चें ख त.—हिंदुस्थानांतील प्रत्येक माठमोठ्या ठिकाणाहून शेंकडां खंडी हाडें परदेशीं जातात व त्यामुळें या देशांतील एक मोटें उपयोगी असें खतांचें द्रव्य नाहीसिं होतें. मेळ्ळीं गुरें व दुसरीं बहुतेक सर्व जनावरें यांची हाडें दऱ्याखोऱ्यांत पडलेलीं असतात, हीं व हाडें बाहेर देशीं जातात. हाडांचा व्यापार करणारे बहुतेक मुसलमान, महार, युरोपियन हेच असतात. ते लोकांकडून आसपासच्या ठिकाणाहून हाडें घेऊन आणवितात. अशा जमा करून आणलेल्या हाडांचे ढीग कांहीं स्टेशनांवर टथीस पडतात. हा व्यापार फायद्याचा असल्यामुळें दिवसेंदिवस वाढतच आहे. पूर्वी खेडगांवांनिहाय हाडकीं आणि हाडचळ्या (मेल्लीं गुरें फाडण्याच्या जमिनी) या नांवाचीं शेत असत. या शेतांत इतर शेतांपेक्षां पीक चांगलें येऊन सकस व जोरदार उत्पन्न येत असें. हल्लीं शेतकरी लोक प्रत्यक्ष हाडांचा शेतांस खरा उपयोग करीत नाहीत. कांहीं कांहीं ठिकाणी आपोआपच हाडें कुजून जें काय खत मिळत असेल तेवढेंच. कारण जातिभेद व देवभोळिपणाच्या जुन्या समजुतीमुळें हिंदू लोकांचा हातून हाडांचा पुडीचा दुसऱ्या कोणत्याहि रीतीनें खत तयार करण्याच्या प्रयत्न झाले नाहीत. हिंदुस्थानांत हाडें पुष्कळ आहेत. हाडांत नायट्रोजन व फॉस्फरस असतो. या द्रव्यांचा इकडील जमिनीस फार उपयोग होतो. हल्लीं कोंकणांत व वेगाल्यांत या खताचा भातशेतांत थोडा थोडा उपयोग दिसून येऊं लागला आहे. वेगाल्यांत हें खत भात, घटाटे, ऊंस या पिकांस चांगलें मानवतें. त्याचप्रमाणे या खताचा नारळीच्या बागांना फळ झाडांना, त्याप्रमाणेंच चहा व काफीच्या मळ्यांत जास्त उपयोग होतो असे अनुभवास येत आहे. परंतु हाडांना बाहेर जास्त भाव येत असल्यामुळें तीं येथें देणें परवडत नाही.

जमिनींत हाडांचें खत घालावयाचें असल्यास हाडांची जितकी चारीक पूड होईल तितकी चांगली; कारण ती लवकर कुजते. युरोप, अमेरिका व इतर सुभरलेल्या देशांत हाडांचें खत करावयाचें असल्यास त्यांच्यावर गंधकाम्ल ओतून तीं विरवतात. या मिश्रणांन झालेल्या खतास सुपरफॉस्फेट ऑफ लाइम म्हणतात. हा पदार्थ पाण्यांत फारच लवकर विरघळतो; कारण हाडांतील सेंद्रियद्रव्ये गंधकाम्लानें लवकर द्रवतात. या रीतीनें तयार केलेल्या हाडांच्या खताचा जसा उपयोग होतो तसा दुसऱ्या कोणत्याहि रीतीनें केलेल्या हाडांच्या खताचा उपयोग होत नाही. हिंदुस्थानांत गंधकाम्ल तयार करण्याचे कारखाने फार थोडे आहेत व यामुळें येथें हें अम्ल फार महाग पडतें. जो जो हें खत येथें पुष्कळ तयार होईल. व स्वस्त मिळेल तीं तीं त्याचा खप जास्त जास्त होत जाईल हाडांचें पीठ व सुपरफॉस्फेट ऑफ लाइम या दोनहि द्रव्यांचें खत

जमिनीस दिल्ले असला त्यापासून जमिनीवर साखरान परिणाम होतो. परंतु हा परिणाम जमिनीवर होण्यास दोन प्रकारच्या खतांस वेळ मान्य कमी जास्त लागतो. सुपरफॉस्फेटचा परिणाम पिकांवर लवित होतो. या खताची पुढ भरद अन्वये न तीची पेरनांचा त्या किनांत मिसळव्या म्हणजे त्यापासून पिकांस चांगला उपयोग होतो. हाडांच्या पिडाची स्थिति सुपरफॉस्फेटच्या खताच्या उलट आहे. हें खत जमिनीस दिल्यापासून एक दोन वर्षांनंतर त्याचा उपयोग पिकांस होऊं लागतो. याकरतां हें खत फळ झाडांस चांगलें.

हा डां चें ख त त या र क र ण्या ची सोपी री त.—दोन टोपल्या हाडांचा चुरा, तीन टोपल्या ताजा भाजलेला चुना व सहा अग्र भाठ टोपल्या लांकडांची अग्र गोवण्यांची राख याप्रमाणें घेऊन एका मोठ्या खड्यांत थरावर थर क्रमांत घालवेत. खडा भरत आला म्हणजे वर गवताचा चुरा व मातीचा एक थर घालवा. नंतर त्या खड्यांत पाणी सोडून द्यावें. असें केल्यांत खत सुमारें सहा महिन्यांच्या आंत तयार होतें.

मा स ळी चें ख त.—खताचे मासे सुबई इलाख्यांत कोंकण, कारवार, रत्नागिरी, कुलाबा आणि ठाणें व मद्रास, बंगाल वगैरे समुद्रकिनारी भागांत मुबलक सांपडतात. या खताचा कोंकण प्रांतीं भात, नाचणी, नारळ व इतर वागाइत पिकें करण्याच्या कामीं जास्त उपयोग करतात. मासळीचें खत उसांकरतां घांटावर जास्त प्रमाणांत जातें. घांटावर उंसाला इतर खत देऊन मासळीचें खत पावसाळीं दर एकरी एक टन पावेतो वरखत (टॉपड्रेसिंग) देतात. हें खत दिल्यावरोंवर तावडतोच जमिनींत मिसळून टाकिल्ले पाहिजे, नाहीपिशां कोल्हे, कुत्रे, पांखरें, रानडुकरें वगैरेंपासून अति त्रास होतो. ह्या मद्रास इलाख्यांत मलबार किनाऱ्यावर माशांचें तेल काढण्याचें शेंकडां कारखाने निघाले आहेत. त्या कारखान्यांत तेल काहन तें वाहेर पाटवितात व मासळीचा बाकी राहिलेला कुटा 'फिश गुऑनो' या नांवाखाली विकला जातो. याचा खतांकरितां चांगला उपयोग होतो. मासळीचें खत लवकर द्राव्य स्थितींत येतें व त्यांत पिकांस लागणारीं सर्व पोषक द्रव्ये कमीजास्त प्रमाणांत असतात. या खतांत नायट्रोजन, पोटॅश, फॉस्फोरिक ॲसिड आणि चुना हीं सर्व द्रव्ये असून तीं सर्व द्राव्य स्थितींत असतात. वाजारांत पांच प्रकारचें मासळीचें खत मिळतें. डोमा, सुकट, टारली, विंगळी व पंचभेळ. या प्रत्येक जातीच्या खताचा वेगवेगळा भाव असतो. त्या सर्वांत विंगळी जास्त पोषक असून ती जास्त महाग विकली जाते. मि. मिगेट यांनी फ्लेड पृथकरण पुढें दिल्ले आहे.

माशाचें नांव	नायट्रोजन	फॉस्फोरिक ॲसिड	पोटॅश
शेंकडा		शेंकडा	शेंकडा
डोमा	८.२४	६.२५४	१.८८
सुकट (पिवळ्या बारांक)	६.२२	३.०५५	१.१६
शुईमासा (टारली)	६.०३	५.०३०	२.१२
विंगळी	७.६७	८.४२१	१.६८
पंचभेळ	८.५४	२.९७४	१.३१

हिर व ळ ख तें, तागः—ताग हें पीक इतर पिकांपेक्षां जमिनींत नांगरून टाकण्यास फार उपयोगी आहे. अशा पद्धतीस कोठें कोठें वेवड करणें असें म्हणतात. ताग इतर पिकांपेक्षां लवकर वाढतो, वजनांत पुष्कळ भरतो व लवकर कुजतो. साधारणपणें हें पीक दोन महिन्यांनीं तयार होतें व त्याचें ओलेपणीं दर एकरी १८००० ते २८००० पौंडपर्यंत वजन भरतें. यांत आठ ते पंधरा शेण-खताच्या गाड्यांत सांपलींल इतकी पोषक द्रव्ये जमिनींत परत वुजविलीं जात. शिवाय या खतांत जमिनीचा पोत सुधारतो. तागाचें पीक करून त्याचा खता ऐवजीं उपयोग करणें कमीजास्त प्रमाणांत सर्वत्र आढळतें. परंतु त्याच्या वुजवणींत अनेक प्रकार आढळून येतात. उदाहरणार्थः—कोणी भातखांचरांत एक महिन्याचा ताग झाला म्हणजे बैलांकडून तो पाण्यांत तुडवितात. कोणी रब्बीच्या पिकासाठीं ताग करितात तेव्हां उभ्या पिकांत नांगर घालितात, कोणी ताग काठ्यानीं झोडून पाडून त्याच्या मागें नांगर घालितात. कोणी उभे पीक कुळवाच्या दिंडांत पाडून मग तें नांगरांतें मोडितात. कोणी अगोदर ताग कापून अग्र उपटून मग तो नांगराच्या तासांत टाकतात. या सर्व प्रकारांचें कापून अग्र उपटून मग तासांत मूठ-मूठ टाकणें फायदेशीर आहे. अशा रीतींत ताग गाडल्यास वाहेर काडी कुडी उघडी रहात नाही, तो लवकर कुजतो व त्याचा त्याच्या मागून पेरलेल्या पिकास जास्त उपयोग होतो. ही वुजवणी लांकडी नांगरांत करतात, व त्याला खर्च बराच येतो. याकरितां वुजवणी लोखंडी नांगरांत केल्यास खर्च कमी येऊन वुजवणीहि उत्तम प्रकारचीं होत.

हलक्या जमिनींत वेवड करण्यास मूग, कुळीथ, खुरासणी यांसारखीं पिकें चांगलीं समजतात. भारी जमिनींत गाडण्यासाठीं ताग, उडीद, नोळ, गोवारी यांसारखीं पिकें, पसंत करावीं. मद्रासेकडे भात खांचरांत धईन नांवाची शेवरीची जात आहे, तिचें पीक करून तें गाडतात.

उं स क रि तां पा च टा चें ख त.—उंसाच्या वाळलेल्या पानांस पुण्याकडे पाचट म्हणतात. याचा उंसाच्या रानांत जमिनीचा पोत सुधारण्याकडे भरीच्या खताऐवजीं चांगला उपयोग होतो तागाचें पीक करून तें गाडण्याचीहि वहिवाट आहे; परंतु हें पोत सुधारण्याचें गाम पाचट गाडल्यानें बऱ्याच कमी खर्चांत भागतें. उंस चांगला असल्यास दर एकरी सुमारें पांच टन पावेतो पाचट निघतें.

याकरितां गूळ रांधून जें पाचट शिळक राहील तें शेतांत जाळून न टाकतां त्याचा भरीच्या खताप्रमाणें उपयोग केल्यास शेणखताची कांहीं अंशां तरी उणीव भरून येईल. याचे तुलनात्मक प्रयोग भरीच्या खताएवजीं पांच वर्षे पावेतो मांजरी फार्म (पुणें जिल्हा) येथें करून पाहिले त्यांची पांच वर्षांची सरासरी पुढें दिल्याप्रमाणें—शेणखत ३० गाडबा घातलें तर गूळ दर एकरी ९९५० पोंड वजनी होतो. व पाचटांचे खत पाच टन (एक एकरांतून निघालेलें) घातल्यास एकरी गूळ ९६०० पौ. वजनी होतो. पाचट हें साधारणपणें शेणखताची वरोवरी करितें. वरील उत्पन्न नुसतें भरीच्या खतावर झालेलें नव्हतें. शिवाय इतर वखतें दिलेलीं होती.

पाचट गाडण्यापूर्वीं खताच्या खड्ड्यांत एक थर पाचट व एक थर माती अशा प्रमाणें घालून तें एक पावसाळा कुजूं घावें व दुसऱ्या वर्षी शेतांत पसरावे अगर उंसापूर्वीं खरिपाचें पीक काढल्याबरोबर त्याचीं तागाप्रमाणें लोखंडी नांगरानें गाडणी करावी. जमिनीत भरपूर ओलावा असल्यास हें सर्व एक दोन महिन्यांत कुजून जातें.

तेलाची पेंडः—शेणखत, सोनखत, लेंड्या वगैरेंशिवाय प्रत्येक शेबकऱ्यास मिळण्याजोगीं दुसरीं खतें म्हटलीं म्हणजे सर्व तऱ्हेच्या पेंडी होत. पेंडीचीं खतें बागाईत पिकांनां चांगलीं. या खतांची किंमत जास्त असल्यानें अशा महागाईच्या पेंडी घेऊन त्या कोरडवाहू पिकांनां घालणें पुरवणार नाही. पेंडीत तेल जितकें कमी असेल तितकी ती खताला चांगली. पेंडीत तेल असल्यानें ती कुजत नाही. पेंड जितकी चुनी असेल तितकी चांगली. गुजराथ, पुणें व ठाणें जिल्ह्यांत जेथें जेथें बागाईत आहे तेथें तेथें एरंडी व करंजीच्या पेंडीचा जास्त उपयोग करतात. बाजारांत दोन तऱ्हेच्या पेंडी मिळतात. एक देशी घाणीच्या व दुसऱ्या संचाच्या. या दोहोंपैकी घाणीच्या पेंडीचा पिकावर लवकरच परिणाम होतो. संच्यातील पेंड तयार करिताना पहिल्यानें बीं भरडून तें वापरतात, यामुळे त्यांतील अलक्युमिनाइड् अद्राव्य स्थिति पावतात; सबब त्यांचा पिकांवर परिणाम होण्यास दिरंगाई लागते. पेंडी दोन तऱ्हेच्या आहेत. गुरांनां खाण्यालायक व खाण्यास नालायक. या दोहोंचा खताकरितां चांगला उपयोग होतो. करडई, कारळे, मुद्दमूग, तीळ, सरकीची पेंड वगैरे गुरांच्या खाण्यालायक पेंडी उंसाला नेहमीं वापरण्यांत असलेल्या एरंडी व करंजी यांच्या पेंडीपेक्षां जास्त फायदेशीर पडतात असा अनुभव मांजरी येथील सरकारी शेतावर आलेला आहे. याशिवाय रायन (खिरणी), मोहा, उंडी, निंब वगैरे पेंडी खताला चांगल्या आहेत. गुजराथेंत एरंडीची पेंड स्वस्त मिळते. खानदेशांत सरकी स्वस्त मिळते. देशावर करडई, कारळा, मुद्दमूग वगैरेच्या पेंडी माफक दरानें मिळतात. याकरितां जेथें जेथें जी

पेंड स्वस्त मिळत असेल तेथें ती वापरावी. पेंडीचे प्रकार व गुणधर्म पुढें दिले आहेत.

एरंडीः—ही स्वस्त असते. हिचा पिकावर परिणाम करडईच्या पेंडीप्रमाणेंच लवकर होतो. ही पेंड कडू असल्यामुळे वाळवी कमी होते. करंजीः—हिचाहिण एरंडीप्रमाणेंच होतो. करडईः—दोन तऱ्हेच्या पेंडी मिळतात. एकत बीं भरडून टरफले काढून मग पेंड करतात; ही पेंड जास्त जोमदार असते. टरफलासहित केलेली पेंड कमी दर्जाची असते. ही लवकर खंत होत नाही. व ती टिकाऊ असून गुरांनां चारतात. खुरासणी अगर रामतीळः—ही गुरांनां चारतात. हिला लवकर घुरसा चढतो. एरंडीपेक्षां परिणाम पिकांवर लवकर होतो. तिळाची पेंडः—ही गुजराथ, खानदेश वगैरे ठिकाणीं गुरांनां जास्त चारतात. मुद्दमूगः—ही पेंड सर्व पेंडीत जास्त पोपक असते. ही सर्व ठिकाणीं गुरांनां चारतात. तेल काढतांना शेंगदाण्यांत करडई मिशळतात. या पेंडीला घुरसा लवकर चढतो. सरकीची पेंडः—ही सर्व पिकांना चांगली असते. गुरांनां सरकीपेक्षां सरकीची पेंड उत्तम. खोवऱ्याची पेंडः—ही बहुतेक गुरांनां चारतात; पण ती खंत घाली म्हणजे खताकडे उपयोग करण्यास हरकत नाही. हात शेंकडा तीन नायट्रोजन असतो. निंबाची पेंडः—ही गुजराथेंत व सातारा जिल्ह्यांत मिळते. ही कडू असते. या पेंडीने वाळवी कमी पडते. या पेंडीत शेंकडापर्यंत नायट्रोजन असतो. उंडी—ही कोंकणांत मिळते. हिचा खताकडे लुजवी उपयोग होतो. मोहाः—ही गुजराथेंत मिळते. पंचमहाल जिल्ह्यांत हि थोड्या प्रमाणांनें गुरांनां चारतात. ही पेंड देऊन तांबडतांब ऊंस लावल्यास पेराने डोळे सरतात. ऊंस उगवून आल्यावर ती दिल्यास वाईट परिणाम होत नाही.

पेंडीतील मुख्य पोपक द्रव्य नायट्रोजन हें होय. त्याची वर्गवारी पुढीलप्रमाणें आहे. तुलनेकरितां शेणखत, सोनखत, मेंड्यांचे खत, घोड्याची लांद व कुत्रिम खतें वगैरेंचे आंकडे दिले आहेत.

खताचें नांव	नायट्रो- जन	बाजारभाध दर टनास	नायट्रोजन दर पौडास
	शेंकडा	रु. आ. पै	रु. आ. पै
शेणखत	०. ७	६- ८-०	०- ५-६
सोनखत	१. ०	११- ४-०	०- ८-०
मेंड्यांचे खत	१. ०	११- ४-०	०- ८-०
घोडेखत	०. ५	५- ८-०	०- ८-०
एरंडीची पेंड	४. ०	६५- ४-०	०-११-८
करडई	६. ५	९३- ४-०	०-१०-३
मुद्दमूग पेंड	७. ०	६५- ४-०	०- ६-८
कारळा पेंड	५. ०	४२-१२-०	०- ६-८
सरकी ,,	५. ०	४६-१२-०	०- ६-८
करंजी ,,	४. ०	३७- ४-०	०- ६-८

खताचे नांव	नायट्रो- जन	बाजारभाव दर टनास	नायट्रोजन दर पौंडास
मासळी	१.०	८४-०-०	०-८-१
कसाईखान्यांतील रफ वगैरे	१०.०	१६०-०-०	०-११-५
सल्फेट ऑफ अमोनिया	२०.०	२६५-०-०	०-९-७
नायट्रेड ऑफ सोडा	१४.०	२८०-०-०	१-०-०
नायट्रेड ऑफ पोटॅश	१२.०	१६८-०-०	०-१०-०
नायट्रेड ऑफ लाईम	१३.०	२००-०-०	०-११-०

कृत्रिम खतें.—सर्व तन्हेच्या पिकांस मुख्यत्वेकरून तीन पोपक द्रव्यांची जरूरी असते. तीं नायट्रोजन, पोटॅश व फॉस्फोरिक ॲसिड हीं होत. या तिन्हींपैकी हिंदुस्थानांतील जमिनींत नायट्रोजन द्रव्याचा फार तुटवडा आहे. अशी एक किंवा दोन पोपक द्रव्ये असणारी खतें यांस कृत्रिम खतें म्हणतात. अशा खतांचा उपयोग युरोप, अमेरिका वगैरे ठिकाणी फार प्रमाणांत होत असून तिकडोळी शेतांचें उत्पन्न बरेच वाढलें आहे. आपले इकडे जेथें युरोपियन मळेवाले आहेत अशा ठिकाणांच फक्त कृत्रिम खतांचा उपयोग होऊं लागला आहे. दार्शी ठिकाणें सीलोन, म्हासूर, कूर्ग, आसाम, बहार, बंगाल वगैरे होत. हल्लीं सर्वमान्य जें शेणखत त्याचा फार तुटवडा भासूं लागला आहे आणि ज्या ठिकाणीं पाऊस पुरेसा पडतो किंवा कालव्यावर पिळें करतात तेथें हें खत फारच मह्दाग होत चाललें आहे. नीरा कालव्यावर जेथें जास्त बागाईत आहे तेथें तर वाळलेलें शेणखत व मळ्या-बकऱ्यांच्या लड्या या बाहेर गांवांतून पोत्यांत भरून विकण्यास येतात. दर पोत्यास ४ ते ६ आणि किंमत पडते. ज्या ठिकाणीं उसाच्या पिकाला दर एकरां ५०१६० गाड्या खत द्यावें लागतें तेथें खत देणें फार खर्चाचें झालें आहे. पैसे असले तरी सुदां खत मिळत नाहीसं झालें आहे. शेणाच्या बऱ्याच गोवण्या सर्पणाकरितां लावतात. व जेथें सर्पणाचा तुटवडा आहे तेथें हें सर्पण वापरणें बंद होणें शक्य नाहीं. जेव्हां शेणखत मिळनासं झालें तेव्हां लोक सहजच पॅड, मासळी, हाडाची पूड, खाटकाच्या येथील रफ वगैरेचा उपयोग करूं लागले. पण जसजसा पॅडीचा, मासळीचा वगैरे जास्त खप होऊं लागला तसतशीं खतें मह्दाग होऊं लागलीं गळिताच्या धान्याच्या पॅडी येथें जास्त प्रमाणांत होऊं लागल्याशिवाय पॅडीचे भाव उतरत नाहीत. ज्या अर्थां शेणखताची मह-र्घता होऊं लागली आहे, पॅडीचा व मासळीचा भाव वाढूं लागला आहे, हाडांनां परदेशांत जास्त किंमत येऊं लागली आहे त्याअर्थां हिंदुस्थानांत कृत्रिम खतांचा प्रसार सध्या-शिवाय गर्त्यंतरच नाही. ह्या खतांकरितां हिंदुस्थान देशा सर्वस्वी युरोपवर अवलंबून राहिल; कारण हिंदु-

स्थानांत सांपडणारी खतें म्हणजे उत्तरहिंदुस्थानांत सांपडणारा हलक्या दर्जाचा सुरासार, प्रुष्यप्रांतांत फारच थोड्या प्रमाणावर तयार होणारें सल्फेट ऑफ अमोनियाचें खत व दक्षिण हिंदुस्थानांत सांपडणारें फॉस्फोरिक ॲसिडचे खानिज पदार्थ होत. (असें जरी आहे तरी नायट्रेड तयार करण्याचे कारखाने इकडे निघण्यासारखे आहेत). बाकी सर्व खतें वाहेरूनच येतात, व पुढें दिलेल्या आंकड्यांवरून हें प्रमाण वर्षांनुवर्ष वाढतच आहे असें दिसून येईल.

सन.	टन.
१९०९१०	८६३
१९१०११	१३३९
१९१११२	३७७४
१९१२१३	५४००
१९१३१४	८२३४

कृत्रिम खतांची आगात बहुतेक कलकत्ता व मद्रास या वंदरांतच झालेली आहे. सन १९१३१४ सालची कृत्रिम खतांच्या आयातीची छाननी केली तर खालीं नमूद केलेलीं खतें आलीं असें दिसून येईल. (१) सल्फेट ऑफ अमोनिया २२६ टन; पैकीं शेंकडा ८० मद्रासेस खपला. (२) नायट्रेड ऑफ सोडा २८० टन; (३) नायट्रेड ऑफ लाईम ६०३ टन; हें सर्व मद्रास इलाख्यांत खपलें. (४) नायट्रो लिम १२३१ टन. (५) फॉस्फेट्स (बेसिक स्त्याग खेरीज); सुपर फॉस्फेट्स ८५० टन; (६) बेसिक स्त्याग १८७४ टन. हें बहुतेक मद्रासेस खपलें. (७) पोटॅश खतें १८७९ टन बहुतेक मद्रासेस खपलीं. (८) मिसळलेलीं वगैरे खतें २३९० टन; सर्व कलकत्यांत उतरलीं गेलीं. वरील खतांपैकी पहिलीं चार नायट्रोजन द्रव्य पुरविणारी आहेत. सल्फेट ऑफ अमोनिया या खताचा हिंदुस्थानांत जास्त उपयोग होण्याचा संभव आहे. हें खत कोळशाच्या खाणी व धुराचे कारखाने वगैरे जेथें आहेत तेथें तयार करतां येतें. मुंबई इलाख्यांत हें खत तयार होण्याची सोय दिसत नाही. मुंबई येथील गंतवभर्समध्यें प्रयत्न करण्यांत आले होते परंतु खत तयार करण्यास लागणारा खर्च परवडता नसल्यामुळे हें खत करण्याचें काम बंद झालें. मध्य-प्रांतांत सांकची येथें टाटाच्या लोखंड व पोलादाच्या प्रचंड कारखान्यांत सल्फेट ऑफ अमोनियाचें खत तयार होऊं लागलें आहे; परंतु माल फार थोडा तयार होतो. बंगालांत सुदां हें खत तयार होतें, तथापि याचा खप जसजसा वाढेल तसतसें या खताकरितां सर्वस्वी वाहेरील देशांवर अवलंबून रहावें लागेल. मद्रास इलाख्यांत याचा प्रसार बराच झाला आहे व मुंबई इलाख्यांतहि कांहीं प्रकें या खतानें फायदेशीर पडूं लागलीं आहेत. नायट्रोजनयुक्त खतांपैकीं हें खत जास्त महत्त्वाचें आहे. आंगल्या नमुल्यांत शेंकडा २० टक्केपेवतो नायट्रोजन

असतो. याचा परिणाम हें खत स्वतंत्र रीतीने अगर इतर खतांशीं मिसळून दिल्यास तीन चार आठवड्यांत पिकांत फरक दिसून येतो. पिके हिरवीं गार दिवूं लागून जोरांत वाहे लागतात. ज्या जमिनीत चुना व फॉस्फेट्स भरपूर आहेत तेथें हें खत देणें चांगलें. तृणधान्यासारख्या पिकांना हें खत दर एकरां— हेक्टरडेवटे पुरें आहे. हळीं हें खत इतर खतांशीं मिसळून चढावे मळ्याले जास्त प्रमाणांत उपयोगांत आणितात. हें उंताला पेंडी वगैरे इतर खतांबरोबर मिसळून दिल्यास उत्पन्न जास्त येतें, असें साधारणपणें मुडा व नीरा कालव्यावरील प्रयोगांत सिद्ध झाले आहे.

उंसाला या खताचें दर एकरां प्रमाण पुढीलप्रमाणें आहे. ३०-३५ गाड्या शेणखत सरी काढण्यापूर्वीं देणें. ३३६ पौंड सल्फेट ऑफ अमोनिया. यापैकी ११२ पौंड पहिला खुरपणी झाल्यानंतर व २४ पौंड ऊंसवांधणीच्या वेळीं. १२०० पौंड कार्डीची अगर २४०० पौंड एरंडीची पेंड हें खत ऊंस वांधणीच्या वेळीं देणें.

देशावरील मिरच्या वगैरे इतर वागाइत पिकांनाहि हें खत इतर खतांबरोबर मिसळून दिल्यास चांगला परिणाम होतो.

मिरच्याः—मिरच्या लावण्यापूर्वीं ३ टन शेणखत व मागाहून दर एकरां सल्फेट ऑफ अमोनिया ६० पौंड, सुपरफॉस्फेट २२४ पौंड, सल्फेट ऑफ पोटॅश १८० पौंड. या खतांचें मिश्रण करून पीक उभें असतांना थोडें तीन वेळ घावयाचें.

कांदे.—प्रथम दर एकरां १० टन शेणखत; मागाहून दर एकरां ३७५ पौंड सल्फेट ऑफ अमोनिया; तीन वेळ वरखत घावयाचें. नायट्रेट ऑफ सोड्याचा उपयोग सल्फेट ऑफ अमोनियासारखाच होतो.

लसूणवासः—प्रथम दर एकरां ४ टन शेणखत व मागाहून सुपर फॉस्फेट २४३ पौंड व सल्फेट ऑफ अमोनिया १५ पौंड यांचें मिश्रण दिल्यास पीक चांगलें येतें.

केळीः—रेताड जमीन, रहाटयें पाणी (जि. ठाणें). १०० केळींच्या झाडांना खालील प्रमाणांत खत फायदेशीर आहे. एरंडीची पेंड ४०० ते ४५० पौंड. सल्फेट ऑफ पोटॅश ७० पौंड. सुपर फॉस्फेट ८० पौंड या सर्वांचें मिश्रण करून पहिले तीन महिने दरमहा थोड्यांडे देणें.

नायट्रेट ऑफ पोटॅश—यांत नायट्रोजन व पोटॅश हीं दोन्ही पोषक द्रव्ये आहेत. हें उत्तर हिंदुस्थानांत व बहार, संयुक्तप्रांत व मद्रास इलाख्यांत तयार करतात. यांत शेंकडा १३ आणि १४ नायट्रोजन. ८०-४६ पावेंतो पोटॅश असतो. याचा स्फोटकरुद्रव्ये तयार करण्याकडे विशेष उपयोग होत असल्यामुळे तें महान विकतें.

नायट्रेट ऑफ सोडा.—हें खत दक्षिण अमेरिकेंत चिली प्रांतांत सांपडतें. यांत शेंकडा १५.५ नायट्रोजनचें प्रमाण असतें. हळीं चार गांच वपें याचा उपयोग बंगाल व आसाम येथें वाड्या प्रमाणावर होऊं

लागला आहे. लडाइपूर्वीं मुंबई येथें याचा भाव दर टनां २१० रुपये होता. नायट्रोजन देणाऱ्या व सर्वांत लवकर द्रव्य स्थिरांत येणाऱ्या खतांपैकी नायट्रेट ऑफ लाइम खेरीजकरून याचा पहिला नंबर लागतो खत दिल्यास पालून ८-१० दिवसांनीं पीक हिरवेंगार दिवूं लागतें. व जोरास लागतें. या खतांत दोन अवयुग आहेत. पहिला हें खत दमट हवेंतील ओलावा तात्काळ शोषण करून घेतें व दुसरा हें खत दिल्याबरोबर जर जोराचा पाऊस पडला तर तें पण्याबरोबर वाहून जातें. याकरितां खत दिल्यावर चार दोन दिवस पाऊस पडणार नाही अशा उवाडी पाहून खत घावें.

ज्या पिकांत सल्फेट ऑफ अमोनियाचा उपयोग होतो त्या सर्वांत हें खत उपयोगी आहे. हें खत बंगाल्यांत भाताला फायदेशीर पडतें. या खताचा इतर खतांशीं मिसळून काळ्या जमिनींत वागाइतांत व तंबाखूला चांगला उपयोग झाला आहे. दर एकरां मिश्रणाचें प्रमाणः—

नायट्रेट ऑफ सोडा २८५ पौंड. सुपर फॉस्फेट ३३६ पौंड. सल्फेट ऑफ पोटॅश २२४ पौंड. वयाट्यालाहि याचा चांगला उपयोग होतो.

ज्या ठिकाणीं पाऊस खात्रीचा आहे व जेथें पाण्याची सोय आहे अशा ठिकाणीं कापताला पुढील खताचा चांगला उपयोग होतो. शेणखत; दर एकरां १५ गाड्या. कृत्रिम खत—दर एकरां नायट्रेट ऑफ सोडा १७० पौंड, सुपर फॉस्फेट ११२ पौंड, सल्फेट ऑफ पोटॅश १५० पौंड.

नांगरट्टीच्या पूर्वीं दर एकरां दोन टन शेणखत, नंतर धों पेरण्याच्या वेळीं २०० पौंड सुपर फॉस्फेट व पीक दोन महिन्यांचें झाले म्हणजे १३५ पौंड नायट्रेट ऑफ सोडा घावा. या खतांने पीक लवकर तयार होतें असा अनुभव आहे.

नायट्रेट ऑफ लाइम.—हें खत विजेच्या योगांने हवेंतील नायट्रोजन घेऊन तयार करतात. या खताचा नायट्रेट ऑफ सोड्याप्रमाणेंच उपयोग होतो. हें खत हवेंतील ओलावा लवकर शोषण करून घेतें. या खातांत शेंकडा ११.५ नायट्रोजन असतो. या खताला दर टनाला १४० रुपये पडतात. खतांत मेसळ पुष्कळ असते म्हणून खात्रीशियाय हें खत घेऊ नये. याचा अद्यपि कारसा प्रसार झालेला नाही.

नायट्रोलिम.—(कालशियम सायनामाइड) हें कृत्रिम खत अगदी नवीन आहे. हें इ. स. १९०८ सालीं पहिल्याने प्रचारांत आलें. हें खत हवेंतील नायट्रोजन घेऊन तयार करतात. यांत चुना बराच असतो. या चुन्याचा जेथें जास्त पाऊस पडतो, अगर जेथें जमीनींत ओलावा रहातो अशा ठिकाणीं जास्त उपयोग आहे. या खताचा सल्फेट ऑफ अमोनियापेक्षां पिकांनां जरा उशिरा उपयोग होतो. या खतांत शेंकडा १०,१२ टक्के व कित्येक वेळीं १५

पावेतों नायट्रोजन असतो. लडाइची कलकत्यास या खतास दर टनी २०० रुपये किंमत होती. यांत कित्येक वेळां भेसळ असते. या खताचा खप हिंदुस्थानांत झापाटवांन होत आहे. इ. स. १९१३-१४ साली मद्रास वंदरांत हें खत १२३ टन आलें. इ. स. १९१५ साली कलकत्यास हें खत १३०० टनांवर चहाच्या मळेवाल्यांत खपलें. या खताचा वरखताच्या कामी फारसा उपयोग होत नाही. तें झाडांच्या भोंवतालची जमीन खोल खणून त्यांत घालावें व खड्डा परत भरून टाकावा. इतर पिकांकरितां हें खत सुमारे एक मद्दिना नीं परेण्यापूर्वी घालावें. हें खत दर एकरी १५० पौंड घालावें. याचे मिश्रण सुपरफॉस्फेटबरोबर दिल्यास पिकांना चांगलें मानवतें.

फॉस्फेट्स.—फॉस्फेट व; बेसिक यांचा उपयोग हल्लीं सिलोन, दक्षिणहिंदुस्थान, बंगाल व आसाम येथें यूरोपियन मळेवाले चहा, कॉफी वगैरे पिकांना करतात. हें खत इतर पिकांना देण्याची अद्यपि फार बहिवाट नाही. तथापि मुंबई इलाख्यांत सुपरफॉस्फेट जेव्हां इतर कृत्रिम खतांशीं मिसळून तांबळू, बटाटे, मिरच्या, कांदे, लसूणघास व केळीं या पिकांना दिला तेव्हां त्याचा चांगला परिणाम झालेला आहे. काळ्या जमीनींत नायट्रोजनच्या खालोखाल फॉस्फेट व नायट्रोजनयुक्त खतें जेव्हां मिसळून वापरण्यांत येतात तेव्हां त्यांचा चांगला उपयोग होतो.

फॉस्फेरिक ॲसिड पुरविणारी खतें.—सुपर फॉस्फेट ऑफ लाईम.—हें खत फॉस्फेरिक खडकाचा भुगा करून त्यावर सल्फ्युरिक ॲसिड घालून तयार करतात. हे खडक इतर देशांत पुष्कळ सांपडतात. हिंदुस्थानांत यमुना नदीच्या काठी कांहीं भागांत हे आढळतात.

डिझॉल्व्हड बोन्स.—हें खत वरच्या प्रमाणेंच आहे. पण यांत हाडांच्या ५ भाग पिटावर एक भाग ॲसिड घालून तयार करतात. हें एकरी १ ते २ हंड्रेडवेट्स यावें.

हाडें:—यांत शेंकडा चार नायट्रोजन, पन्नास फॉस्फेट ऑफ लाईम व चोर्वास फॉस्फेरिक ॲसिड असतें.

बेसिक स्लॅग-बेसिक स्लॅग नांवाचें फॉस्फेरिक ॲसिड पुरविणारें खत लोखंडापासून पोलाद तयार करीत असतां जो फास्फरस बद्दल पडतो तो चुन्यांत धरतात. नंतर त्याचें खत तयार करतात. हें एकरी ५ हंड्रेडवेट्सपावेतों यावें. यांत शेंकडा १५ ते १७ पावेतों फॉस्फेरिक ॲसिड असतें.

पोटॅश खतें:—आपल्याकडे पोटॅश मिळणारें खत म्हटलें म्हणजे चुळींतील, गिरण्यांतिल, रेल्वेंतील (लांकडे जाळतात तेथील) व गुन्हाड्यांतिल राख होय. परंतु हीं राख फारच थोडी उपलब्ध असते. या खतापासून बटाटे, मिरची, वांगी टमाटे वगैरे पिकांना जास्त फायदा होतो. हें खत एकरी २ते४ हंड्रेडवेट्सपर्यंत यावें. जगामध्ये पोटॅश खताचा मोठा सांठा म्हणजे जर्मनीतील स्टॅफर्ड येथील खाणी होत. लडाइ सुरू झाल्यापासून हें खत येथे बंद झालें आहे. इ. स.

१९१४ साली दक्षिण हिंदुस्थानांत हें खत १९०० टन आलें. हें खत इतर खतांशीं मिसळून दिल्यास चांगला उपयोग होतो. देशावर तंबाखूला व रेटाड जमीनींत वसई वगैरेकडे केळींच्या पिकाला या खताचा चांगला उपयोग होतो. गोवा प्रांतांत नारळीच्या झाडांना हें खत मानवतें. २५ पौंड रोगखत, २ पौंड पेंड, २१ पौंड हाडांची पूड, ३ पौंड सल्फेट अगर् म्युरिएट ऑफ पोटॅश व अर्धा पौंड साधें मीठ या सर्वांच्या मिसळीचें खत दर झाडास यावे.

ही जर्मन खतें निरनिराळ्या नांवांवालीं मिळतात. कायनीट, यांत शेंकडा १२-१२११; म्युरिएट ऑफ पोटॅश, यांत ५० ते ५७; सल्फेट ऑफ पोटॅश, यांत ४४ ते ५२; सिलव्हानाईट पोटॅश, यांत १६ ते १७ टक्के पोटॅश असतो.

अलीकडे पोटॅश खताची खाण ॲबिसीनिया येथें सांपडली आहे. त्या खाणींत ८५०००९० टन खत मिळेल असा अंदाज आहे. त्यांत पोटॅशचें शेंकडा प्रमाण ५५ असतें.

एक टन केळींच्या छुंडांत १८८ पौंड घनपदार्थ असतो व त्यांत पोटॅश शेंकडा १३.७ अगर् अजमास पॅसिफिक किनाऱ्यावर सांपडणाऱ्या केलप नामक तणाच्या ३ असतो. केळ्याच्या सालींत सर्व पोटॅश शेंकडा १.०५ असून घनपदार्थांत ९.०३ पौंड पोटॅश असतो.

समुद्रांतिल शेवाळ.—या खताचा त्यांतील पोटॅशकरितां विलयतेकडे जास्त उपयोग करतात. लडाई सुरू झाल्यापासून पोटॅश तयार करण्याचे तिकडे मोठमोठे कारखाने उभारण्यांत आले आहेत. कांहीं कांहीं शेवाळींच्या जातींत तर शेंकडा ५२० पावेतों पोटॅश व थोडा नायट्रोजन सांगडतो. शिवाय त्यांत फॉस्फेट्स, चुना, मॅग्नेशिया व साधें मीठहि असतें. हें खत ब्रीट, असपराम्ग व वगैरे पिकांना चांगलें मानवत असून शिवाय त्याच्या अंगां कृमिनाशक गुण आहे. आपल्याकडील समुद्रकिनारी कांहीं भागांत शेवाळ सांपडतें.

केलप नांवाच्या शेवाळींच्या जातींत पोपकद्रव्ये जास्त प्रमाणावर असतात. केलपच्या एक टन खतांत ४६ पौंड नायट्रोजन, १२ पौंड फॉस्फेरिक ॲसिड व ६२ पौंड पोटॅश असतो.

राख:—प्रत्येक शेतकऱ्याला मिळण्याजोगें दुसरें खत म्हटलें तर ' राख ' होय. राखेंत फॉस्फेट्स, पोटॅश, चुना, मॅग्नेशिया व गंधक हे पदार्थ कमी जास्त प्रमाणानें असतात. यांत पोटॅश हा महत्त्वाचा आहे. उंसाच्या रानांत खंडो-गणती राख मिळण्याजोगी असते. खतांतिल खड्यांत राख न मिसळतां ती जर वेगळी ठेविली तर त्या खतापासून साधारण सर्व पिकांस फायदा होतो. यांतिल द्रव्ये द्राव्यस्थितीत असतात. राखेंत क्षार असल्यामुळे पिकांस नुकसान करणाऱ्या किण्यांचा नाश होतो. राखेच्या खताचा दिवदल धान्यांस त्याप्रमाणेंच बटाटे, मिरच्या, वांगी, टमाटे वगैरे पिकांस

चांगला फायदा होतो. लांकडाच्या राखेंत शेंकडा १ ते ५ भाग पोटॅश असतो.

काजळी:—मोठमोठ्या कारखान्यांत उंच चिमण्यांतून काजळी धरते, ती गोळा करून तिचा खताकडे परदेशांत उपयोग करतात. या काजळीत शेंकडा २ ते ३ पावेतों अमेनिय्या असतो. या खताचा पोषक द्रव्याऐवजं कृमांचा नाश करण्यांत जास्त उपयोग होतो. हें खत कांद्याच्या तरवांत तिकडे सुद्धा वापरतात. दर एकरां सुमारे १० हंड्रडवेट पावेतों हें खत द्यावें.

चुना:—आपलेकडील जमिनींत चुन्याचा अंश पिकांना पुरेसा आहे. चुना जमिनीस दिला असतां तो पिकांस पोषक द्रव्य पुरवून शिवाय त्याचा परिणाम जमिनीतील झाडपाल्यावर व तिच्या पोतावर होतो. निकण जमिनी डिस्सूळ होतात. व रेंताड जमिनी बांधल्या जातात. चुना दरएकरां १ ते २ टनपावेतों द्यावा.

शिरगोळे (जिप्सम लॅडफ्लुस्टर).—यांत गंधक व चुना हे दोन पदार्थ असतात. जिप्सम कच्छ, काठेवाड व पंजाब प्रांतांतील कोहाट जिल्ह्यांत विशेष आढळतो. पुणें जिल्ह्यांत हि हा थोडे थोडा आढळतो. इकडे याचे खडे भाजून त्याचा चुना मितीला लावण्यास उपयोगांत आणतात. अमेरिकेंत व कानडांत हें खत कडवण धान्यांच्या पिकांना देतात. शिवाय याची पूड गुरांच्या मार्गे गोव्यांत टाकतात. या पुडीच्या अर्गी मुतांतील अमेनिय्या ओहून वेऊन तो राखून ठेवण्याची शक्ति आहे.

मीठ:—आपण मीठ खातों तेंच कांहीं जातींच्या पिकांना अगदीं अवश्य आहे. ताड, माड, आंबे, कोथी इत्यादि पिकांना जमिनींत मीठ घातल्यास पीक जास्त येतें. गोवा प्रांतांत दर दोन वर्षांनीं भातखांचरांत मिठाचें खत देतात. या देशांत मिठावर कर असल्यामुळे शेतकऱ्यांना खताप्रमाणें याचा उपयोग करणें फारच अशक्य आहे. कोंकणप्रांतांत चांगल्या मिठांत कांहीं दुसरे पदार्थ मिळवून तें खाण्याच्या नालायक बनवून माफक दरानें शेतकऱ्यांना खताच्या उपयोगाकरितां विकलें जातें. मिठाच्या योगानें झाडाची वाढ खुंटते व दूठ वळकट होऊन पीक जोमदार येतें. याच्या योगानें कीटक मरतात व तणे कमी होतात. दर एकरां भाताच्या पिकास ४००-८०० पौंड पावेतों मीठ द्यावें.

भाजलेली माती:—कारवार जिल्ह्यांत कांहीं कांहीं ठिकाणीं माती भाजून तिचा खताकडे उपयोग करतात. या मातीचें खत ऊंस व भाजीपाला याला देतात.

मिश्र खत:—हें खत म्हणजे अठरा धान्यांचें कडवोळें होय. या खतांत प्राणिजन्य व वनस्पतिजन्य जें जें कांहीं मिळेल तें एकवट करून खत तयार केलेलें असतें. कोंबडी, बदकें यांची विष्टा, झाडपाला तणें, शेतांतील व गांवांतील केरकचरा, शिपा, हाई, राखंडा जें काय सांपडेल तें एक-

वटून ढीग करावा. पहिल्यांनो जमिनीवर मातीचा धर द्यावा. त्यावर झाडपाल्याचा धर आंधरून त्याच्यावर वरील प्रकारचे थराआड थर देऊन ढीग झाला म्हणजे त्याजवर मुतारी अगर पुरेसे पाणी टाकून तो ओला ठेवावा; व तां ढीग दर दोन महिन्यांनीं दोन तीन वेळ परतावा. अशा रीतीनें तो चांगला कुजला म्हणजे शेतांत घालण्याला योग्य होतो. ढिगाची रूंदी ४ फूट, लांबी ५ फूट व उंची सुमारे ३-४ फूट असावी.

सांडपाणी:—मैलांमातींत, कचऱ्यांत वगैरे मिसळून त्याचा शेताकडे उपयोग करणें हें शेतकां दृष्टया फार चांगलें आहे. परंतु शहरांतील घाण काढून त्याचा चांगला उपयोग कसा करावा हा मोठा महत्त्वाचा प्रश्न आहे. हल्लीं बहुतेक सर्व शहरांतील सर्व घाण धुवून नदींत, ओढ्यांत अगर समुद्रांत जाते. समुद्रांत जाते त्याचा जास्त विचार करण्याचें कांहीं कारण नाही. परंतु नदींत अगर ओढ्यांत सोडणें फार धोक्याचें आहे. कारण लोक त्यांतील पाणी पितात व म्हणून त्यापासून नानातऱ्हेचे रोग होण्याचा संभव आहे. असें होऊं नये म्हणून शहरांतील सांडपाणी स्वच्छ करून तें लांब नेऊन त्या पाण्यावर पिकें करावी.

या शुद्ध पाण्यावर पुणें येथें प्रयोगक्षेत्रांत ऊंस, लसूणघास, गिनीगवत, कडवळ, सुरण, हळद, कांदे व इतर भाजीपाला उत्तम येतो, असा अनुभव आला आहे. या पाण्यांत खताचा अंश असल्यामुळे केव्हां केव्हां सुसतें साधें पाटाचें पाणी द्यावें लागतें. अहमदावाद व कराची येथें सांडपाणी शुद्ध न करितां तसेंच शेतावर नेऊन सोडिलें जातें व तेथेंहि कडवळ, उत्तम भाजीपाला, वगैरे पिकें रेंताड जमिनींत चांगलीं येतात. कराचीला मका, गिनीगवत, हरळी, वगैरेचें उत्पन्न फारच येतें. पुणें येथील म्युनिसिपालिटीकरितां सांडपाण्यावर पिकें करण्याचे प्रयोग शेतकीखात्यानें सन १९०५, १९०३, १९०४ व १९०५ या सालीं पुणेंनजीक मांजरी येथें केले. या प्रयोगांत मिक्सिंग टँक सेंटिक टँक, बॅक्टीरिया बेड्स व सॅड फिल्टर्स हीं वांधलीं होती. या प्रयोगाला लागणारा मैला व मूत पुण्यापासून सात मैलांवर शेत होतें तेथें नेण्यांत येई. सुत्रई येथील प्रयोगावरून असें ठरविण्यांत आलें होतें कीं, एक मनुष्यापासून रोज ६ औंस मैला व ४० औंस मूत उत्पन्न होतें. या आंकड्यांवरून व प्रत्येक माणूस रोज २० गॅलन पाणी वापरतो असें घेऊन खत मिक्सिंग टँकमध्ये तयार करीत. दर खेपेस १४ गॅलन मैला, १७० गॅलन मूत हीं तलावांत टाकून एकंदर मिश्रण ५००० गॅलन होई इतकें पाणी मिसळत. हें पाणी तयार झालें म्हणजे तें सेंटिक तळ्यांत सोडून तेथें तें २४ तास ठेऊन नंतर पिकाला देण्याकरितां सोडत. परंतु या पाण्याला थोडीशी घाण येई. दुसऱ्या प्रयोगांत सेंटिक तळ्यांतील पाणी २४ तासानंतर पुन्हां बॅक्टीरिया बेड्समध्ये २ तास राहूं देत व नंतर शेतांत

सोडीत. यांतील पाणी जस्त स्वच्छ होई व त्याला पाण येत नसे. सेप्टिक टँकमध्ये आल्मुमिनाइड नायट्रोजनचा अमोनियाकळ नायट्रोजन बनतो. तेंच पाणी बॅक्टेरिया वेड्ममध्ये टोपिले म्हणजे अमोनियाच नायट्रेट्स् तयार होतात. सन १९०५ साली प्रसिद्ध झालेल्या सुवेक्ष

फार्मच्या रिपोर्टवरून खाली दिलेले आंकडे 'फूफ सेप्टिक-टँकमधून एकदम शेंतांत पाणी नेऊन त्यावर फेलेल्या पिकांचे आहेत. या आकड्यावरून सुतारीच्या पाण्यावर बहुतेक सर्व तऱ्हेची पिके होतात असे सिद्ध होते.

सुवेक्ष फाम-सांडपाण्यावरील पिके

साल.	सांडपाणी एकूण अंश दर एकरी मॅग्नस.	रफ्टुअंट कितो वेळा दिले.	साथे पाणी कितो वेळा दिले.	दर एकरी			पिकांचे नाव.
				उत्पन्न वजन पॉंड	उत्पन्न रुपये.	खर्च रुपये.	
१९०२।०३	२०,५८,०००	३०	७	७९८८८ कं. ९६७८ गूळ	४८७	२९१	नवा उंस
१९०३०४	१५,०७,४९५	२६	१२	५९१२४ ,, ७५२३ ,,	३८०	१५७	खांडवा उंस.
१९०४०५	५,६१,९३५	१०	९	३५१७ २९३०	१३८	९४	१. मिरची २. आले.
१९०२०३	११,९५,१००	१३	३	३६९७	१५१	१६५	३. मुईमूग.
१९०२०३	४,३७,१००	५	२	२६४७	१२२	११०	हळद.
१९०३०४	९,३८,८७०	१२	३	२८४७०	१२२	१२५	रताळी.
१९०३०४	१४,५१,०६४	१६	६	२३९२७	१५२	८१	

याशिवाय चाऱ्याची पिके या पाण्यावर करण्यांत आली. त्यांचे दर एकरी उत्पन्न (पौंडांत) पुढे दिले आहे:—

लूगू घास, ४१३२०; गिनी गवत, ५६३०८; निळवा (कडवळ), ४४८१६; सारंगम (कडवळ), ५५३३२; (मका) कडवळ (उतावळी), ५५१९२;

राव व त्याच्या ऐवजी खर्च.—भाताचे रोप तयार करण्याच्या दोन पद्धती आहेत. एक राव भाजून रोप तयार करणे व दुसऱ्यांत रावाऐवजी तरव्यात खत घालून रोप तयार करणे. ज्या ठिकाणी रोप तयार करण्याकरितां शेण, डहाळ (साड झुडपांच्या लहान लहान फांया), गवत, पाचोळा वगैरे पसरून जमीन भाजतात त्यास राव करणे असे म्हणतात. ही राव करण्याची पद्धत कोंकण, मायळ, डांग वगैरे ज्या ठिकाणी पऊस पुष्कळ पडता तेथे प्रचलित आहे. कित्येक ठिकाणी शेज्या व भेंड्या वस्तून् त्यावर रोप तयार करतात. दक्षिण व उत्तर कोंकणांत कोठे कोठे तरव्याच्या ठिकाणी उन्हाळ्यांत सुरे वांधितात. सुरत, अमदावादनवळ फक्त शेणखतावर रोप तयार करण्याची चाल आहे. कर्नाटकांत व उत्तरगुजराथ प्रांतांत जेथे जेथे 'परभात' करण्याची पद्धत आहे तेथे सर्वथ शेणालाच शेणखत देतात. दक्षिण कोंकणांत वेंगुळे, मालवणकडे काही ठिकाणी मासळीवरहि रोप तयार करण्याची पद्धत आहे. दिवसासु-दिवस भाजावळीकरितां पुरेसा राव मिळनासा झाला आहे. उत्तरकोंकणांत रावाच्या उपयोगाकरितां मालकीचे मंवर असत. ते तोडून उध्वस्त झाले व जंगलाचा नाश झाला. रावाकरितां पुरेसा टहाळ मिळनासा झाला. कुमरी अगर ह्याली पद्धतीच्या लागवडीमुळे धरीचशी रावे जागोजागी नाहीशी झाली. राव करण्याचे चारपान प्रकार आहेत, त्यांच्या

पैकी मुख्य दोन आहेत. एक टहाळाचा व दुसरा शेणाचा. शेणाचा राव सर्वांत उत्तम. परंतु शेण जाळल्याने एक अति-उपयुक्त अशा पोपक द्रव्याचा नाश होतो. भातशेतीकरितां राव करणे अवश्यक व फायदेशीर आहे असे प्रत्ययास आले आहे. डॉ. मॅन साहेब पुणे शेतकी कॉलेजचे प्रिन्सिपल यांनी दोनतीन वर्षे यासंबंधी प्रयोग करून पाहिले. ते म्हणतात राव भाजण्यापासून तरव्यावर मुख्य परिणाम म्हणजे म्हणजे अर्धा इंचपासून एक इंचपर्यंत जमीन भाजणे हा होय. ती चांगली तापल्यामुळे तिचा पोत सुधारतो व पोपक द्रव्ये जास्त द्राव्य स्थितीत येतात. भाजावळीचा शेंकडा ६० हिस्से परिणाम पोत सुधाण्याकडे होते. पोत सुधारला म्हणजे जमिनीतून पाण्याचा झिरपा होऊन रोप्यांना त्यापासून अपाय होत नाही. राव न मिळेल तर जमीन भाजण्यास उपाय डॉ. मॅन साहेब सुचवितात तो असा:—ज्या ठिकाणी रोप तयार करावयाचे असेल तेवढ्या सर्व तुकड्यात राव पसरण्याच्या ऐवजी ठिकठिकणी मातीने ढांग करून ते भाजून काढिले असता बरीचशी फुकट जाणारी उष्णता वांभविता येईल व तेणेकरून कार्यभाग साधून रावहि कमी पुरेल. ह्याची तरवे भाजण्याची पद्धत पाहिली तर ती मार्च महिन्यापासून ते मे महिनाअखेर (फरवून, चैत्र, वैशाख) पावेतो चालू असते. डॉ. मॅन म्हणतात, रोपांवर चांगला परिणाम होण्यास तरवे भाजण्यापासून निदान सहा आठवड्यांच्या आंत त्यांत वी टाकले पाहिजे. जसजसे वास्त दिवस होत जातील तसतसा भाजावळीचा उपयोग कमी होत जातो. ह्याची भाजावळ पाहिणी तर ती नांवाला रहिली आहे. फरण टहाळ किना गोवण्या पुरेसा मिळत नाहीत व भाजावळहि फार निष्फळनीये करतात. रावाच्या पूर्वी कित्येक ठिकाणी अनीनहि हालवीत

नाहीत व नळल्यावर राखदि इकडे तिकडे घान्याने उडून जाते. एकदा जमीन भाजून काढिली पाहिजे म्हणून ती पाहिजे त्यावेळी वेळ सांपडेल तेव्हा भाजून काम उरकून घेण्याची पद्धत पडली आहे.

शेतकी खात्याने १० वर्षेपर्यंत राव करून व राबाऐवजी इतर खर्च वापरून भाताचे आवण तयार करण्यासंबंधाने प्रयोग लोगावळे (पुणे जिल्हा), रत्नागरी व अलिबाग येथे केले, व अनुभवाने असे ठरले की, रोपझाला रावाची जरूरी आहे. परंतु ज्या ठिकाणी राव मिळत नाही त्या ठिकाणी राबाइत्याच्या, किंवाहुना त्यापेक्षा कमी खर्चात इतर खर्च वापरून राबाइतकाच कित्येक वेळां राबाहून अधिक जोमदार रोपे तयार करता येतात. अशा तऱ्हेची उपयुक्त खर्चे, ती वापरण्याचे प्रमाण व त्यांचा राबाशी तुलनात्मक खर्च आधील कोष्टकांत दिला आहे.

खताना प्रकार	गुंठ्यास खत	गुंठ्यास खर्च किती	एक गुंठ्यांतील रोप गुंठ्यांस पुरेल.
गालळी.	३०	१-४-०	७
पिंड	५०	१-४-०	७ १/२
सल्लेखीय अमीनिआ.	१२	१-८-०	८ १/२
सोनखत.	२ गाड्या	२-०-०	९
शेणावा राव	$\left\{ \begin{array}{l} १००० शेण. \\ ४०० ताजे गवत \\ १०० बारीक गवत \end{array} \right.$	$\left\{ \begin{array}{l} \times \\ ३-०-० \end{array} \right.$	६ १/२
टहाळ	$\left\{ \begin{array}{l} ५०० टहाळ \\ ३५० जाडे गवत \\ ८० वांगवत \end{array} \right.$	$\left\{ \begin{array}{l} \times \\ २-२-० \end{array} \right.$	५

[X] यांत गुसती वाहून आणण्याची मजुरी धरली आहे. राखशेण व टहाळ यांना किंमत घावी लागत नाही.

ज मि नी ला ख त दे ण्या च्या प द्द ती.—जमिनीस जें खत घालावयाचें तें फार विचार करून घातलें पाहिजे. सर्वे जमिनी एकाच प्रकारच्या नसतात. कांहीं कठीण, कांहीं मऊ, कांहीं चिकण, कांहीं रेंताड, कांहीं चुनखडीयुक्त तर कांहीं दळदळीच्या अशा असतात. जमिनमिथ्ये अनेक प्रकार असल्यामुळे त्यांत निरनिराळीं द्रव्ये निरनिराळ्या प्रमाणांत असतात. याकरितां खत देणें तें जमिनीस व व तिजवर होणाऱ्या पिकांस योग्य असें व पाहिजेल तेवढेंच दिलें पाहिजे. असें न केल्यास जमिनीस अगर तिजवर होणाऱ्या पिकास विलकुल फायदा होणार नाही. हिदस्थान-देशांत उन्हाचा ताप विशेष असल्यामुळे जमिनीतील सैद्य

द्रव्ये हळुहळु नाहीशी होतात. तीं वनस्पतींच्या बाबीस व पोषणास नहर असल्यामुळे तीं भेणेंकरून जमिनीत मत्तन होतील असे उपाय अवश्य योजले पाहिजेत. चिकण जमीन असल्यास तिच्यांत सैद्य द्रव्ये फार हळुहळु कुजतात; कारण अशा जमिनीत हवेचा प्रवेश लवकर होत नाही. तसेंच असल्या जमिनीच्या अंगां कोणतेंहि शोषून घेतलेलें द्रव्य राखून ठेवण्याची विशेष ताकद असते; रेंताड अगर खडे असलेल्या जमिनीत राखून ठेवण्याची शक्ति फारच कमी असते; म्हणून अशा जमिनीत खत घेऊन पुष्कळ वेळां दिलें पाहिजे. परंतु ज्या जमिनीच्या अंगां दिलेलें खत पुष्कळ काळपर्यंत राखून ठेवण्याची शक्ति असते. अशा जमिनीस एकदां खत दिलें म्हणजे तें लागोपाठ तीन वर्षे होणाऱ्या पिकांस उपयोगी पडतें. याकरितां काळवा (चिकण) व मध्यम काळ्या जमिनीस तिची लागवड करण्यापूर्वी बरेच दिवस अगोदर जी शेणखतासारखें खत दिलें तरी त्यापासून तोटा होत नाही. शेणखत शेतांत नेण्यापूर्वी तें बाहेर काढून त्याचा खड्याजवळ ढीग करावा. तें चांगलें कुजलें असेल तर त्याचा ढीग घट्ट दाबून ठेवावा, म्हणजे त्यातील पोपक द्रव्ये हवेंत वायुरूपाने उडून जाणार नाहीत. जर तें चांगलें कुजलें नसेल तर तो ढीग न तुडवितां पोपक ठेवावा व कुजण्यास सुरवात झाली म्हणजे तो तुडवावा. तो कोरडा असल्यास त्यांत थोडे पाणी टाकावें. जर १०० पौंड शेणखत घेतलें तर त्यांत पंचाहत्तर पौंड पाणी असतें व बाकी राहिलेल्या वाळलेल्या २५ पौंड खतांत दीड पौंड सत्वांस असतो; यामुळे हें खत तयार करण्याला, वाहून नेण्याला, पसरण्याला व जमिनीत मिसळून टाकण्याला जास्त खर्च लागतो. परंतु हा खर्च व्यर्थ होतो असें समजून घ्या. कारण या खताच्या अंगां दुसरे गुण असल्यामुळे चिकण जमिनीत हें खत घातल्यास ती भुसभुशीत होते व हलक्या जमिनीत ओलावा राहतो. शेणखतातील पोपक द्रव्ये पिकांना तावडतावे मिळत नसून ती थोडथोडीं लागतील त्याप्रमाणें मिळत असतात. शेणखताचा उपयोग दोन तीन वर्षेपर्यंत होत असतो.

जमिनीला शेणखत दर एकरां ४०१५० गाळ्या दिल्यास तें कुजत असतांना जमिनीची उष्णता १०११५ अंशापर्यंत वाढते व ही उष्णता सुमारे महिना दीड महिन्यापर्यंत टिकते. यामुळे एखाद्या वर्षी पेरणीच्या वेळीं जमीन खताऊन जर वेळेवर पुरेसा पाऊस पडला नाही तर पीक जळू लागतें, व विनखतावलेल्या जमिनीत तें बरें येतें. असें होऊं नये म्हणून कोरडवाहू जमिनीत खत घावयाचें असल्यास तें उघाडीच्या दिवसांत पीक पेरण्याच्या अगोदर सुमारे तीन महिने खत देऊन जमीन नांगरून टाकावी. म्हणजे खताचा परिणाम पिकावर वाईट होणार नाही. सोनखत ऊंस, विलायती गवत (घास), भाजीपाला वगैरे पिकांस फार मानवतें. या खताचे साधारणपणें दर एकरां प्रमाण १५

गाडया असावें. उसाला तें ८० गाडयांपर्यंत देतात. एका गाडीला सरासरीं ३४ रुपये पडतात. पेंडीचें खत घवयाचें असेल तेव्हां पेंड तुन्याच्या घाणीत घालून मळावी व नंतर सरीखत घावें. हें खत उंस, केळीं, आलें, हुड्ड, गिरच्या, कांदे वगैरे पिकांना चांगलें मानवतें. उसाला हें खत दर एकरी शेणखताशिवाय एक ते हॉड टनपावेतां देत असून इतर पिकांना अर्धा टनपर्यंत देतात.

पाण्यांत त्वरित विरघळणारी खतें—नायट्रड ऑफ सोडा, सल्फेट ऑफ अमोनिया व सुपरफॉस्फेट हीं होत. हीं खतें बारीक करून फक्त जमिनीवर पसरून टाकण्याची काय ती मेहनत आहे. ज्या खतांत द्रव्य होण्याची शक्ति कमी आहे तीं खतें (सल्फेट ऑफ अमोनिया व सुपरफॉस्फेट) पेरणीपूर्वीं सुमारें एक महिना शेतभर पसरून कुळवायां. केव्हां केव्हां जमिनीत पीक उभें असतांना खत देतात त्याला 'उपरीखत' 'वरखत' असे म्हणतात अशा थोडीं खतें जमिनीत घालणें असल्यास तीं दुष्पट तिष्पट राखत, रेंतांत अगर मातीत मिसळून घालावी. म्हणजे थोडें खत पुष्कळ जमिनीला पुरेल. नायट्रट ऑफ सोडा व नायट्रेट ऑफ पोटॅश हीं खतें जमिनीत लवकर विरघळणारी असल्यामुळें पीक उभें असतांना जेव्हां पाहिजे तेव्हांच यावी. चाकी पोटॅश व फॉस्फेटिक खतें यांतील द्रव्यें जमिनीला शोषण करून राखून ठेवण्याची शक्ति असते. याला अपवाद हलकी जमीन, अति पाऊस अगर पाटाचें अतिशय पाणी हे आहेत.

इंग्लंड, जर्मनी वगैरे देशांत फार करून कृत्रिम खताचा जास्त उपयोग करतात. कारण ते देश थंड आहेत व जीं खतें पिकांना तत्काळ शोषून घेतां येतील अशीं खतेंच त्यांनां तेंथें उपयोगांत आणावी लागतात. शेणखत, केरकचरा वगैरे खतांचें रूपांतर होण्यास जास्त वेळ लागतो, यामुळें हीं खतें देऊन शिवाय कृत्रिम खतांचा जास्त उपयोग करतात. याशिवाय शेतांत फेरपालटीनें गुरें घांधणें, मळ्या बसविणें, सरीखत देणें, वुडकें खत देणें वगैरे खत देण्याचे अनेक प्रकार आहेत.

ख त देण्याचें प्रमाण—हें प्रमाण जमीन, हंगाम, पिकें, पाणभरती किंवा कोरडवाहू यांजवर अवलंबून असते. चिकण जमिनीला ताजें शेणखतहि चालतें. रेंताड असल्यास कुजलेलें खत असावें. पावसाळ्यांत शेणखत, सोनखत वगैरे चांगलीं. रब्बी पिकांनां पेंडी वगैरे चांगल्या. पाणभरती पिकांनां जास्त खत चालतें.

पिकें व त्यांनां घालण्याच्या शेणखताचें दर एकरी प्रमाणः—

पीक	खताच्या गाडया.
जोंघळा, धाजरी	५
गहू	५-१०
भात	१५-२०

(पुढें चालू)

बागाईत पिकें ३०-४०
उंस ४०-९०
वरील पिकांना कृत्रिम खतें घालण्याचें दर एकरी प्रमाण (हेड्डेवेट) :—

खतें	हेड्डेवेट
सल्फेट ऑफ अमोनिया	१-११
नायट्रेट ऑफ सोडा	१-१११
सल्फेट ऑफ पोटॅश	१-२
सुपरफॉस्फेट	२-३

खत्तर—पंजावांतला एक जात. लो. सं. (१९११) १४,८१७. हे सर्व सुसुलमान असून अटक व रावळपिंडी जिल्ह्यामध्ये आढळतात. खत्तर शब्दाची व्युत्पत्ति संशयित आहे. या लोकांच्या व हिंदूंच्या चालीरीतिंत बरेंच साम्य आहे. यावरून ही जात मूळची हिंदूस्थानांतली असून नंतर बाटली असावी [रोहचकी ग्लॉसरी; सेन्स रि. १९११ पंजाब].

खत्री—एक कोष्टी जात. खत्र्यांत एक क्षत्रियखत्री व एक छत्री (कोष्टी) खत्री असे दोन पोटभेद असून पहिल्याची लो. सं. ५,९९,१५९ इतकी असून दुसऱ्याची ११९,९८४ इतकी आहे (१९११). या नांवाखाली हिंदू, शीख, सुसुलमान, जैन इतक्या जाती येतात त्यांची मुख्य वस्ती बंगाल, बहार, ओरिसा, पंजाब, संयुक्त प्रांत, काश्मीर, मुंबई इलाखा इकडे आहे हे लोक पंजाबात ४१ लाख तर मुंबई इलाख्यांत १११ लाख आहेत. महाराष्ट्रांत यांची संख्या बरीच असून यांचा इकडील मुख्य व्यवसाय जर व कलाबतू काढणें व पितांबर वगैरे रेशमी वस्त्रे तयार करणें हा होता. परंतु हल्लीं परदेशांतून जर कलाबतू येऊं लागल्यानें त्यांचा हा धंदा बसला आहे. रेशमी वस्त्रेहि हल्लीं कमी निवूं लागली आहेत. त्यामुळें हे हल्लीं सावकारी करतात. यांच्यांत मौजाबंधन करितात; विधवाविवाह यांच्यांत निषिध आहे. खालीं मद्रासकडे यांच्या चालीरीति तिकडील पटवेगार जातीप्रमाणें असून, त्यांच्यांत रोटीव्यवहार चालू आहे. हे खत्री आपल्यास रेणुकापुराणाच्या आधारानें क्षत्रिय म्हणवितात. परशुरामाच्या भयानें क्षत्रियांच्या गर्भवती स्त्रिया कालीमातेच्या आश्रयास गेल्या. त्यांनां संतति झाल्यावर कालीनें तिच्या हातीं चरखे दिले. तेव्हांपासून ही जात विणकामाचा धंदा करूं लागली अशी दंतकथा सांगतात. तिकडे हिला पटनूलकर व भुजराज क्षत्रिय (सहस्रार्जुनाचे वंशज) अशीं हिंदुसरी नांवें आहेत. यांची कुळदेवता रेणुका असून यांच्या पोट जातींचीं नांवें सुलेगार, पोवार, सुडगल, योजागिरी वगैरे आहेत, आणि त्यांच्यांत मोर्चेहि आहेत. यांच्यांत लग्नविधी सात दिवस चालून त्यावेळीं द्राघण अवश्य लागतो. लग्नसम पान्तिंतर हे गोंधळ घारतात. आणि या सात दिवसांत

मांसाहार वर्ज करितात. यांच्या पंचायतीतील पुढाऱ्यास प्रामाणी व दुष्यमास वंचा म्हणतात. हे शैवपंथी आहेत.

जयपूर एजन्सीतील खत्री हे शैती करतात. यांच्यांत सूर्य, भाग, कौचिकमो व नाग अशा चार पोटजाती आहेत. यांची मुंज लग्नच्याच वेळी होते. यांना पात्रो असे दुसरे नांव असून, यांची भापा उडिया आहे. गुजराथेंत यांची मुख्य वस्ती भडोच, सुरत, अहमदाबाद इकडे आहे. त्यांचें म्हणणें असें आहे कीं, आपण मूळचे सिंधमधले असून १६ व्या शतकाच्या सुमारास गुजराथेंत व्यापारानिमित्त उतरलों व आपण ब्रह्मक्षत्रिय आहों. त्यांचा नटिस चेहरा व गौरवर्ण यांवरून त्यांचें म्हणणें खरें असावें असें १९११ च्या खाने-सुमारीच्या रिपोर्टांत म्हटलें आहे. यांचें मुख्य दैवत सिंधच्या पश्चिमसहृद्द्वीवरील हिंगळजदेवी होय. हे बहुतेक शाकाहारी आहेत. हे मद्यसेवन करतात. व दक्षिणेकडे कांहीं खत्री माते खातात. यांचा धंदा लहंगे, ओडण्या वगैरे सुती कापड विणण्याचा आहे. परंतु परदेशी कापडाच्या आयातीमुळे हल्ली हा हातमागाचा धंदा बसत चालला आहे. सुरत जिल्ह्यांत हे लोक जर व कलावतू काढतात. या कामांत यांच्या वायकाहि त्यांना मदत करतात. हे वैष्णवपंथी असून मंत्रत्रावर भरंवसा ठेवणारे आहेत. यांच्या बऱ्याचशा चार्यारीती इकडील वाण्यांप्रमाणे आहेत. यांच्यांत शिक्षणाचा अभाव फार असून नवीन उद्योगधंदे काढण्याची धमकहि नाही. सुरत जिल्ह्यांत यांच्या दोन पंचायता आहेत. त्यांतील सभासदांना शेटिया किंवा कारभारी म्हणतात. दंड व जातिवहिष्कृति या यांच्या शिक्षा होत. जातीच्या पटीची व्यवस्था धाक्या पंचायतीकडे असते. काटेवाडांत यांच्या कायमच्या मध्यवर्ती पंचायती, जमनगर, भावनगर, पोरबंदर व गोंडळ येथे आहेत. पंचायतीतील निकालाविरुद्ध पंचायतीचे मुख्य जे पटेल त्यांच्या मेळ्यांत (पटेल-मेळा ही एक पंचायतीच्या वरची सभा असते) अपील दाखल करता येते. येथील निकाल मात्र कायम व शेवटचे समजले जातात. पंजाबांत हे हिंदू व शांख या दोन्हा धर्मांचे असून तिकडे त्यांना वरिष्ठ दर्जाचे मानतात. याच मुख्य धंदा व्यापार आहे; परंतु हल्ली सरकारां अगर खाजगी गौरीत हे शिरू लागले आहेत. हिंदू खत्र्यांत सोधी, वेदी वगैरे पोटजाती आहेत.

काश्मीरांतहि हे लोक असून तेथें ते हिंदू, शांख, जैन या धर्मांचे असून वर्णानें वैश्य आहेत. यांचा धंदा व्यापार व सावकारी असून हल्ली संस्थानच्या मुलकी खाद्यांतून गौरीच्या निमित्तानें यांचा भरणा बराच होत चालला आहे. मध्यप्रांतांत यांची वस्ती ५ हजारांपर्यंत असून ती तुरळक तुरळक सर्व प्रांतांत पसरलेली आहे हिंदी आपल्यास क्षत्रिय म्हणविताना. कूतच्या मते यांच्या गौरवर्णावरून व घाऱ्या डोळ्यांवरून हे क्षत्रियोत्पन्न असावेत. यांच्या ब्रिया सुरेख असतात. परशुरामाच्या सपाऱ्यांत एक गर्भ-

वती क्षत्रिय स्त्री एका सारस्वत ब्राह्मणाच्या आश्रयास राहिली होती व त्यानं परशुरामाची खात्री करण्याकरितां ही मुलगी भाशी आहे असे सांगून तिच्याबरोबर ती एका ताटांत जेवला अशी एक कथा हे सांगतात व तिच्या मुलापासून खत्री जन्मले असें म्हणतात. अद्यापि सारस्वतब्राह्मण हे यांच्या हातची कच्ची रसोई खातात; त्यावरून हा ब्राह्मण अगर क्षत्रिय यांची संतति असावी असें म्हणतात. सर कयाबेल म्हणतो कीं, हे पंजाब, अफगाणिस्तान व तुर्कस्तान इकडे व्यापार करतात. शिखांचे गुरु नानक व गुरु गोविंद हे खत्री होते असें म्हणतात. रणजितसिंगाचे बरेचसे अधिकारी, दिवाण सावनमल, मूलराज हेहि खत्री होते. शिखांचे गुरु जरी खत्री होते तरी ही जात साधारण हिंदूच राहिली. फारच थोड्यांनी शांखधर्म स्वीकारला. यांच्यातील शेर अगर शेरा नावाची जात गोळ्यांचा आहे असे ते मानतात. तथापि त्यांचें रंगरूप यांच्याच सारलें आहे. यांच्यांत विधवा-विवाह व घटस्फोट निषिद्ध आहे. अनेक वायका करण्याची जरी यांच्यांत चाल नाही तरी दासी म्हणून अनेक ब्रिया हे परद्री वाळू शकतात व यांच्यापासून हाणाच्या संततीलाच गोळक म्हणतात. नेमाडांत हे लोक विणकाम व रंगान्यांचे काम करतात आणि वऱ्हागुरास कलावतू व जरीचे काम करतात.

यांच्यांतल लमांत पुढील विधि लक्षांत ठेवण्यासारखा आहे. वर हा वधूभंडपांत आला म्हणजे एका वंद केलेल्या पाळखीला सात प्रदक्षिणा घालतो व प्रत्येक प्रदक्षिणेला वधूचा भज कण्हेरीच्या फांदीन त्याला फटका मारतो. या पालखांत आधीच मुसुलमाना पद्धतीचा (पायजमा वगैरे) पोपाख घालून वधू बसलेली असते या सर्वय दिवसांत वधू आपले डोळे घट मिटून ठेवते व जेव्हां व्होहल्यावर तिला आणतात तेव्हाच बराला पाडण्यासाठीं म्हणून ती डोळे उघडते. सोमवारी, गुरुवारी व शुक्रवारी वूला शेजारी-पाजारी लपवितान व तिलावरानें शांख कळ्यां लागते. तिला बुंडाळून लग्नमंडपांत आणल्यानंतर ती दक्षिण परसरांचे केंस विचरतात. सुतकांत छाती पिठ्याची गुजवारी पद्धत (एक वर्षपर्यंत) यांच्यांतहि थोड्याभार फरकानें असून विधवेनं धर्मभार फक्त वरण व राड्याची भाकर खावी लागते. [ठाणें ग्याहें; संसस ऑफ इंडिया. १९११ व्हॉ. ७, १४, २०; थस्टन-कॉस्टू अँड ट्राइव्ज ऑफ सदन इंडिया; रोझ-मल्लोस. व्हॉ. २; कूत-कॉस्टू अँड ट्राइव्ज इन यू. पी. आणि रसेल व हिरालाल-कॉस्टू अँड ट्राइव्ज इन सी. पी.]

खत्री, वावू कार्तिक प्रसाद (१८९२-१९०४)— एक हिंदी पंडित व ग्रंथकार. यांचे आज वधू गोविंदप्रसाद फार नांवाजलेले वैद्य होते. वडोळ वलदेवप्रसाद हेहि वैद्य असून शब्दरूपपट्टम नांवाचा वैद्यकावरील संस्कृत कोश त्यांनीं ग्रथित केला. कार्तिक प्रसादजींनी लहानपणी वैद्यक-ग्रंथ सुखाद्वित केले. वेगळी भाषा त्यांनीं चांगली अवगण.

होती व इंग्रजीहि सात इयत्तापर्यंत शिकले होते. यांना सर्वांत जास्त आवड हिंदी भाषेची होती. 'प्रेमविलासिनी' व 'हिंदी-प्रकाश' ही दोन हिंदी पत्रे कांही दिवस यांनी चालविली होती. हिंदी गद्य लेखनाचा प्रघात यांनीच पालून दिला. हिंदी गंदकोश व केशवसेनकृत 'वैयकनिघंटु अकारादि वर्णा-गुफे' त्यांनी जुळविला व सारस्वत, पिप्पिका प्रसिद्ध केली. त्यांनी आत्तामांत कांही दिवस राहून तेथे हिंदीचा थोडा-बहुत प्रसार चालविला. सर्व हिंदी पत्रांना त्यांची मदत असे. ते 'भारतजीवन' पत्राचे कांही दिवस संपादक होते. १९०० साली इंडियन प्रेस (प्रयाग) मधून 'सरस्वती' पत्रिका निघू लागली. तिच्या संपादकभूमितीत बाबू महाशय होते. काशी येथील नागरीप्रचारिणी सभेचे ते एक सभासदहि होते. उपाहरण, ज्या, प्रमिला, दीनानाथ, मधुमालती, कुलटा, दलित कुसुम, शिवाजी, पाकराज, विक्रमादित्य, अहल्या वाई, मोरवाई, ईला, प्रातःस्मरण, सतीसत्वरक्षा, धृंगार-दान, वणिगवंधु इत्यादि स्वतंत्र पुस्तके कर्तिक प्रसाद वाघेरी लिहिली आहेत. याप्रमाणे हिंदी भाषेची संखंड सेवा करून बाबूजी १९०४ साली काशी येथे वारले. वेंकटेश्वर समाचार, नागरी प्रचारिणी सभा वगैरे संस्थांकडून त्यांचे चरित्र लिहिले गेले आहे [वि. विस्तार पृ. ४४].

खनिखोदनशास्त्र—जमीनीच्या पोटांतली खनिज-द्रव्ये शोधून व खणून काढण्याचे शास्त्र. या शास्त्राची व्याप्ति केवळ भूगर्भातील खनिज पदार्थ शोधून काढण्यापुरतीच नसून भूपृष्ठावरील पदार्थांचे खनन करण्याचीहि या शास्त्रांत अंतर्भाव होतो. खननशास्त्राचे मुख्यतः तीन पोटभाग पडतात. (१) खनिजपदार्थ शोधून काढणे (२) खनिजपदार्थांचे शास्त्रीय संशोधन करणे व खनिखोदनाची सामग्री जमविणे व (३) खाणी चालविणे. या तिसऱ्या पोटभागांत खनिजपदार्थ खणून वर काढण्याची साधने व पद्धति, खनिजपदार्थ काढणाऱ्या लोकासाठी सरकारने केलेले कायदे, खाणी खणतांना होणारे अपघात व तत्रिवारणार्थ उपाय इत्यादि बाबींचा समावेश होतो.

ख नि ज प दार् थ शो ध न—खनिज पदार्थांचा शोध काढणे हे काम फार अवघड आहे. कोणत्या ठिकाणी कोणता खनिज पदार्थ सांपडू शकेल याचा अंदाज करण्याला भूस्तरशास्त्राचे खोल ज्ञान असावे लागतेच. पण त्या बरो-बरोच रसायनशास्त्राचेहि ज्ञान आवश्यक आहे. खनिज पदार्थांचा शोध काढण्याचे काम साहसा संशोधकाशिवाय दुसऱ्याच्या हातून होणे अशक्य आहे. अशा प्रकारच्या साहसी संशोधकांला डोंगरांतील खडकांचे सूक्ष्म अवलोकन करावे लागते व जमीनीतील मातीचे पृथकरण करावे लागते. कांही विशिष्ट प्रकारच्या जमीनीत विशिष्ट प्रकारची झाडे उगवतात. त्या झाडांवरून त्याला त्या जमीनीच्या गर्भांत कोणती खनिज संपत्ति असू शकेल याचाहि विचार करावा लागतो. पाण्याच्या तळाशी सांचलेल्या गाळ्यावरूनहि त्याला एखाद्या खनिज

पदार्थांच्या स्थानाविषयी तपास लागण्याचा संभव असतो. तारुण्ये खनिज पदार्थांचा अंदाज काढणे हे अतिशय सूक्ष्म बुद्धीचे व प्रयासाचे काम आहे.

ख नि ज प दार् थो वें सं शो ध न व सा म ग्री—अशा रीतीने खनिज पदार्थ अमक्या ठिकाणी सांपडे शकेल असा अंदाज काढल्यानंतर त्या स्थानाची संपूर्ण माहिती मिळविणे हे दुसरे काम होय. यासंबंधी खालील प्रकारची माहिती मिळविणे जरूर आहे. (१) खनिजसंपत्ति असलेल्या स्थानाचे क्षेत्रफळ; खनिज द्रव्याची व्याप्ति व त्याचे मूल्य, (२) खनिज पदार्थांच्या स्थानांपैकी खणण्याला योग्य असलेला भाग, (३) खननकामाला लागणारा खर्च व खननासाठी स्वीकारावयाच्या पद्धती. खनिजपदार्थांचे संशोधन करण्याची सर्वांत सुलभ पद्धति म्हणजे संशोध्य स्थानाचा पृष्ठभाग चारकाईने तपासणे होय. जमीनीचा पृष्ठभाग थोडासा खणून पाहिला असतो काचित प्रसंगी पुष्कळ महत्त्वाचा शोध लागण्याचा संभव असतो. निदान संशोध्य स्थान हे खणण्याला योग्य आहे किंवा नाही ही तरी माहिती बहुतेक मिळू शकते. पण कांही वेळां या भूपृष्ठखननाचा बिलकुल उपयोग होत नाही. अशा वेळां भूगर्भखननाची जरूरी उत्पन्न होते. उदाहरणार्थ कांही खनिज पदार्थांच्या अगर धातूंच्या शिरा चटकन लागत नाहीत. त्या जमिनीच्या खाली बऱ्याच खोल असतात. अशा वेळां जमिनीत बरेच खोल भोंक पाडून नंतर तेथील थर तपासणे अधिक उपयुक्त असते. उदाहरणार्थ मीठ, लोखंडाचे दगड इत्यादि पदार्थांचे संशोधन करावयाचे असल्यास, जमिनीच्या गर्भांत भोंक पाडणे जरूर असते. संशोध्य स्थानामध्ये निरनिराळ्या ठिकाणी भाके पाडून त्यावरून खनिज पदार्थांचे संशोधन करावे. म्हणजे साधारणतः अंदाज चुकत नाही. भूपृष्ठखननाने जेव्हा आपल्याला खनिज पदार्थांसंबंधी पूर्ण माहिती मिळते अशा वेळांहि भूपृष्ठखननाचा मार्ग स्वीकारला असता त्याचा उपयोग अधिक होतो. एखादे वेळां असे घडते की, नुसत्या भूपृष्ठखननाच्या योगाने आपल्याला धातूंच्या शिरा लागतात; त्यावरून आपण अंदाज काढतो. पण तो अंदाज एखाद्या वेळां चुकीचा ठरण्याचा संभव असतो. कारण भूगर्भात या धातूंच्या दगडांबरोबरच दुसरे कांही अवशेष मिळवलेले असतात; व हे आपल्याला केवळ भूपृष्ठखननाने कळून येत नाही. अशा वेळां भूगर्भ-खननाचाच अधिक उपयोग होतो. कांही प्रसंगी हे भूगर्भ-खनन फार खोलपर्यंतहि न्यावे लागते.

अशा रीतीने खनिज पदार्थांचे संशोधन झाल्यानंतर, त्या भागापर्यंत जाण्यासाठी खडे, अगर बोगदे खणण्याच्या कामाला सुरुवात होते. ज्या ठिकाणी खाणीच्या क्षेत्रांत पुष्कळशा खोल दऱ्या असतात अशा ठिकाणी बोगदे खणण्यापासून उपयोग होतो. पण खाणीच्या पृष्ठभागाच्या खाली खनिज पदार्थ असतो त्या वेळां खड्डा खणणे जरूर होते. जेव्हा खनिज पदार्थांच्या शिरा बरोबर लागतात त्या वेळां

आडवा खड्डा खणणे अधिक सोईचे पडते. इतर वेळी मात्र उभा खड्डा खणावा लागतो. खनिज पदार्थांच्या थरांची जाडी बरीच असेल तर पायथ्याच्या भित्तींमध्ये खड्डा अगर बोगदा खणणे आवश्यक होते. खाणीचा मुख्य भाग सुरक्षित रहाण्याकरितां मध्यंतरी खनिज पदार्थांचे खांब सोडण्याची पद्धत आहे.

अशा रीतीने खाणी खणण्यापूर्वीची सर्व तयारी झाल्यावर मग प्रत्यक्ष खाणी खोदून खनिज पदार्थ काढण्याला सुरवात होते. खनिखोदनाचे पुष्कळ प्रकार आहेत. पुष्कळ प्रकारांपैकी कोणता प्रकार अंमलांत आणावयाचा हे खनिज पदार्थांचे गुणधर्म, खडकाची जाडी, इत्यादिकांची तपासणी करून ठरवावे लागते. जो प्रकार कमी खर्चाचा होईल तोच प्रकार अमलांत आणणे अत्यंत जरूर आहे. खाणी खोदण्याच्या बाबतीत खाणी खोदणाऱ्या मजुरांवर होणारा खर्च महत्त्वाचा आहे. याशिवाय खनिज पदार्थ वर नेण्यासाठी लागणारे थ्रम व खर्च याहि गोष्टी महत्त्वाच्या आहेत. या सर्व गोष्टी लक्षांत घेऊन कमी खर्चाची पद्धति स्वीकारणे अत्यंत अगत्याचे आहे.

खाणी खोदण्याची जागा शक्य तितकी विस्तृत असणे जरूरीचें आहे. पण खडकाची जाडी व खालील भागाची वरचे वजन तोलून धरण्याची शक्ति यांवरून खाणी खोदण्याच्या जगेची मर्यादा ठरवावी लागते. खडक जर फार जाड व कठिण असतील तर खाणीतील काम करण्याचे क्षेत्र १०० ते २०० फूट रुंदीचे असवे लागते. खडक पातळ असतील तर क्षेत्राची रुंदी २० ते ३० फूट असते. क्षेत्राच्या लांबीची मर्यादा, ही खाणी खोदण्यास लागणारा वेळ, खाणी खोदण्याचा वेग व खनिज पदार्थ वर नेण्याला लागणारा वेळ यांवरून ठरविली जाते. ' लॉगवॉल ' अथवा मोठी दालने ठेवून खणण्याच्या पद्धतीमध्ये व ज्या खाणीमध्ये खांब मध्ये ठेवून मधून मधून खणण्यांत येते अशा खाणीमध्ये काम करण्याचे क्षेत्र वरचे लहान असते.

खाणीतील खनिज पदार्थ पूर्णपणे खोदून काढणे हे जरी इष्ट आहे तरी तसे करण्याला अतिशय खर्च येतो. ज्या खाणीत खनिज पदार्थ विपुल असतो अशा खाणीत खाणीचा वरचा भाग तोलून धरण्यासाठी वराचला खनिज पदार्थांचा भाग खांब ठेवण्यासाठी बगळावा लागतो. खनिखननाचा पूर्वेतिहास पाहिला असता खनिखोदन हे पद्धतशीर रीतीने होत असल्याचे आढळून येत नाही. पण हल्ली पद्धतशीर रीतीने खाणी खणण्याची पद्धत अस्तित्वांत आली आहे व त्यामुळे थ्रम व खर्च या दोन्ही दृष्टींनी खाणी खोदण्याचे काम अधिक किफायतशीर झाले आहे. हल्लीची खनिखोदनाची पद्धत फार सोपी आहे. एखादी मोठी खाण खोदावयाची असल्यास हल्ली खाणीच्या क्षेत्रांत अनेक ठिकाणी एकदम खणण्यास सुरवात करतात. खाणीचा वरचा भाग तोलून धरण्यासाठी मध्यंतरी मोठमोठे खांब उभारलेले असतात व बाकांची सर्व खाण

खोदून झाली की नंतर मध्यंतरी सोडलेले खांब खोदण्यांत येतात. उथळ खाणीमध्ये हे खांब लहान आकाराचे असतात. ते पाडण्याला व त्यांतील खनिज पदार्थ काढण्याला फारसा त्रास पडत नाही पण, खोल व विस्तृत खाणीतील खांब फार मोठे असल्याने ते पाडणे फार जोखमीचे असते. अशा वेळी सांगवानी लांकडाचे भले मोठे खांब उभारून वरचा भाग तोलून धरून नंतर मग खनिज पदार्थांचे खांब पाडण्याचे काम करतात.

खनिज पदार्थ जर फारसा कठिण नसेल तर अशा खनिज पदार्थांच्या खाणीत मोठमोठे खांब असावे लागतात. उदाहरणार्थ कोळशाची खाण. अशा खाणी खोदण्याच्या कामांत ' रूम अॅन्ड पिलर ' अथवा खोलीपद्धत अंमलांत आणावी लागते (या पद्धतीविषयीची माहिती ' कोळसा ' या लेखांत दिली आहे). लोखंडाच्या खाणीत देखील साधारणतः हीच पद्धत स्वीकारण्यांत येते. धातूच्या खाणी खोदण्याची सर्वसामान्य पद्धत म्हणजे ' स्टूप ' अथवा जिऱ्याची पद्धति होय. या पद्धतीप्रमाणे निरनिराळ्या मजुरांच्या तुकड्यांना निरनिराळी खणण्याची क्षेत्रे नेमून देण्यांत येतात. पण ती क्षेत्रे विषम उंचीवरची देण्यांत येतात; म्हणजे काही मजुरांना अगदी खाणीच्या तळाशी, तर काही मजुरांना त्यापेक्षा थोड्याइया उंचीवरची जागा खोदण्यासाठी देण्यांत येते. अशा रीतीने जिऱ्याच्या पायऱ्याप्रमाणे खाणी खोदण्यांत येतात. खनिज पदार्थांचे थर ज्यावेळी फार जाड असतात, त्यावेळी खालच्या व वरच्या भागांमध्ये निरनिराळे आडवे भाग पाडण्यांत येतात. हे दिश्यांत मजल्याच्य! आकारासारखे दिशतात. या मजल्यांच्या मधील जागा खणून झालेली असते. अशा रीतीने भाग पाडण्यांत अल्यावर मग खालून अथवा रून खोदण्याचे काम सुरू होते. गजले खगतीना देखील ' रूम अॅन्ड पिलर ' ची पद्धत स्वीकारण्यांत येते. खनिज पदार्थ जमीनीच्या पृष्ठभागापासून फारसे खोल नसतील तर, भूगर्भपद्धतीप्रमाणे वर अच्छादन राखून नंतर खाणी खोदण्यांत न येता, एकदम भूपृष्ठापासूनच खनिखोदनाला सुरुवात होते. खनिज पदार्थ मृदु असेल तर पहारीने व कुदळीने खडक फोडण्यांत येतात व प्रसंगी सुटंगांचाहि उपयोग करण्यांत येतो.

खाणीतील खनिज पदार्थ खणून काढतांच. तो डब्यांमध्ये अगर गाड्यांमध्ये घालून वर आणण्यांत येतो. या गाड्या जनावरांकडून अगर माणसांकडून ओढल्या जातात. गाड्यांचा आकार खाणीतील रस्त्यांच्या लांबीरुंदीवर अवलंबून असतो. यूनायटेड स्टेट्समध्ये दोन ते चार टन माल मावू शकेल अशा गाड्या असतात. यूरोपमध्ये १००० ते १५०० पौंड वजन नेऊ शकणाऱ्या गाड्या वापरण्यांत येतात. तांबे, शिसे अगर इतर मौल्यवान धातूंच्या खाणीत १२०० ते ३००० पौंड माल नेणाऱ्या गाड्या

वापरण्यांत येत असून त्या वाण्यांकरून ओढल्या जातात. या गाड्या रुळांवरून ओढण्यांत येतात व अतिशय मोठ्या धातूंच्या खाणींत जमावरांच्या साहाय्याने हि गाड्या ओढण्यांत येतात. मोठमोठ्या खाणींतून वाक्रेच्या साहाय्याने हि गाड्या चालविण्यांत येतात. पण विजेच्या साहाय्याने चालणाऱ्या गाड्या किफायतशीर असल्याचे आढळून आल्यावरून हल्ली त्यांचा वराच प्रसार होऊन लगला आहे. अशा प्रकारच्या गाड्यांची गति तशी सहा ते सात मैल असते. खाणीतील मातीत ज्येथेथी भयंकर चढउतार असतो त्यावेळी विजेच्या गाड्यांच्यापेक्षा दोरीने अगर सांखळीने गाड्या ओढण्याचा उपाय अमलांत आणणे जहरील्ये होतें. दोन रुळांच्यामध्ये एक सांखळी असून ती सांखळी रुळावर टेवलेली असे व ही सांखळी एका एंजिनला बांधण्यांत घेतले व ही एंजिन ही सांखळी गुंडाळले लगेले की गाडी हळू हळू वर येऊ लागते. अशा प्रकारच्या सांखळीने ओढल्या जाणाऱ्या गाड्या कोळ्याच्या खाणीमध्ये हल्ली सरसह्या वापरण्यांत येऊ लागल्या आहेत.

खड्यांच्या द्वारा ज्या खाणी खोदण्यांत येतात अशा खाणीतील माल नेण्यासाठी व तसेच माणसे व उपकरणे यांची नेआण करण्यासाठी पाळण्यांच्या आकारांचीं दंत्रे उपयोगात आणली लागतात. या दंत्रांची रचना अशी असते:— दोन आडवी पंचपात्रे (तिलिउरे) एका दांड्याशी जोडण्यांत येतात. या दांड्याच्या खालच्या भागाशी एक अगर दोन पडव्याच्या आकाराची पंचपात्रे असतात. यांचा व्यास वराच मोठा असतो. ही पंचपात्रे वाटेळी फिरोवण्याकरितां जे पंच असतात त्यांच्या योगाने एंजिन वाटेळ तेवढे आडे सहज वर ओढू शकते. दातांची चक्रे जेव्हां पाळण्याला असतात त्यावेळी ही पडव्याच्या आकाराची पंचपात्रे एका स्वतंत्र दांड्याला जोडलेली असतात. जितका अधिक वेग पाहिजे असेल तितक्या प्रमाणांत ही पंचपात्रे कांहीं टिकाणी कोनाकृति अशीहि असतात. एंजिन चालू झाले की दोरी गुंड्यावयास सुरवात होते व या पंचपात्रांच्या साहाय्याने खालील माल वर नेण्यांत येतो. या एंजिनला चांगले ट्रेक टेवलेले असतात अगर उलट्या दातांची चक्रे लावलेली असतात.

या पाळण्यांच्या दोऱ्या पूर्वी तागाच्या करण्यांत येत असत. पण मोठ्या वजनाचे पाळणे उचलण्याच्या कार्या या दोऱ्या कुचकामाच्या टरुं लागल्यामुळे लोखंडाच्या सांखळ्या वापरण्यांत येऊ लागल्या. खोल खड्यांतून वर माल काढतांना या सांखळ्यांवर फार भार पडत असे. तो कमी करण्याकरितां त्या सांखळ्याभोंवती अतिशय लवचिक अशी पोलादी तार गुंड्यांच्यांत येऊ लागली. या सांखळ्या वाटेळ्या व चपट्या अशा दोन्ही प्रकारच्या असतात. कांहीं टिकाणी वाटेळ्या व कांहीं टिकाणी चपट्या सांखळ्या वापर-

ण्याचा प्रघात आहे. पण चपट्यापेक्षा वाटेळ्या सांखळ्या अधिक टिकाऊ असतात असे आढळते.

खनिज पदार्थ जतजता खणून काढण्यांत येईल तत्तसा तो लवकर वर नेणे अतः जहरील्ये असते. मालाच्या गाड्यामध्येच तो पुष्कळ वेळ टेवणे खर्चल्या दृष्टीने फार महान पडते. कारण मालाने भरलेल्या या गाड्यांची पुन्हा खालचा माल वर नेण्यासाठी जहरी असते. यामुळे खनिज पदार्थ यातारांत विक्रीला जाण्यापूर्वी, एके टिकाणी सांडविण्यासाठी मोठमोठी कोठारें बांधलेली असतात.

खाणीतील मजुरांना खालीवर नेण्यासाठी पूर्वी साध्या शिड्यांचा उपयोग करण्यांत येत असे. पण यंत्रांच्या साहाय्याने मजुरांना खाणीत उतरविणे व वर आणणे हे अधिक सोईस्कर पद्धत लागल्यामुळे हल्ली हीच पद्धत अमलांत आली आहे. ही पद्धत उचळ खणीत जितकी उपयुक्त आहे तितकी खोल खाणीत उपयोगी पडत नाही. ज्या खाणी खोदण्यासाठी उभे खडे खणण्यांत आलेले असतात अशा खाणीमध्ये, मजुरांना खालीवर अणण्याकरतां पिंजरे तयार केलेले असतात. या पिंजऱ्यांत १५।२० माणसे मावतात. अशा प्रकारचे पिंजरे यूरोपमध्ये वकूनायटेड स्टेट्समधील वन्याच खाणीत अद्यापिही प्रचारांत आहेत. पण ज्या खाणी खणण्यासाठी आडवे खडे खणण्यांत येतात, अशा टिकाणी या पिंजऱ्यांचा वाढवा तसा उपयोग होत नाही. अशा वेळी वॉबिनसच्या साहाय्याने लोकांना वरखाली नेण्यांत येते. पण खाणी अतिशय खोल असल्यास या वॉबिनस उर्फ पाट्यापेक्षा २०।३० माणसे मावतील अशा गाड्या उपयोगांत आणतात. 'लेक सुपीरियर कोंपर डिस्ट्रिक्ट' मधील खाणीमध्ये अशा प्रकारच्या गाड्या अद्यापिही वापरण्यांत येत आहेत.

खाणीतील पाणी वर नेण्याची पद्धति:— पुष्कळ खाणीमध्ये सांचलेले पाणी आपोआप वाहून जावे यासाठी पूर्वी लांबलचक योगदे खाणीत. पण हल्ली ही पद्धत त्याज्य ठरविण्यात आली आहे. यांत्रिक साहाय्याने खाणीतील पाणी वर नेण्याने खर्चामध्ये पुष्कळ बचत होते असे आढळून आल्यामुळे हल्ली बहुतेक खाणींमध्ये याच पद्धतीचा अवलंब होऊन लागलेला आहे. जमीनीच्या पृष्ठभागापासून खाणीत पंप नेऊन या पंपाच्या योगाने पाणी वर नेण्यांत येते. या पंपाच्या योगाने जे पाणी वर काढण्यांत येते ते सांडविण्यासाठी एक पाण्याचा हौद तयार केलेला असतो. खडक जर सारख्या उंचोचे नसतील तर पंपाचा उपयोग न करतां वक नलिकेच्या द्वारेने पाणी वर काढण्यांत येते. खाणीमध्ये येणारे पाणी बहुधा जमीनीच्या पृष्ठभागावरूनच येत असल्याकारणाने हे पाणी खाणीमध्ये जाऊन नये यासाठी हे पाणी सांडविण्याकरितां खळगे खणण्यांत येतात. पाणी वर काढण्यासाठी पंप, बादल्या अगर टांकी या तिन्ही प्रकारांचा अवलंब करण्यांत येतो. ज्या टिकाणी उचळ खडे असतील

त्या ठिकणीं ३५ ते २०० गॅलन पाणी वर टकण्यांत येत. पण खोल खड्यांमधील पाणी काढण्याकरतां टाक्यांचा उपयोग करण्यांत येता. खाणीमध्ये ज्यावेळीं अतिशय पाणी साचूं लागतें अशा वेळीं या टांकीचा जलदोन पाणी काढण्याच्या कामां फार उपयोग होतो.

खाणीतून पाणी काढण्याच्या पंपाचे दोन प्रकार आहेत. (१) कॉर्निश पद्धतीचा पंप व (२) वॉट्मनने तयार केलेला पंप. पहिल्या प्रकारांत पंप चालू करण्यासाठीं जें एंजिन असतें तें जमनीच्या पृष्ठभागावर ठेवलेलें असतें व दुसऱ्या प्रकारांत पंप व एंजिन ह्यां स्वतंत्र नवून पंपामध्येच तो आपोआप चालू होण्याची योजना केलेली असते. कॉर्निश पद्धतीचा पंप, खर्चाच्या दृष्टीने सोईचा आहे. पण आरंभी तो खाणीत वसविण्यासाठीं बराच खर्च करावा लागतो. वॉट्मनचा पंप हा वाफेवर चालणारा असतो व कॉर्निश पंपापेक्षा या पंपानें पाणी वर जलद काढतां येत. हल्लीं विजेच्या साहाय्यानें पंप चालू करण्याची पद्धत सर्वत्र रूढ झाली आहे. सेंट्रिफ्यूगल अगर केंद्रीतारी पंपहि क्वचित् वापरण्यांत येतात. खाणीतील पाण्यामध्ये अम्लाचा बराच भाग असल्यास, पंपाचे आम हे ब्रांड धातूचे अगर दुसऱ्या लवकर न जंगल्या धातूचे केलेले असतात, अगर पाणी साठविण्यासाठीं केलेल्या होंदांत चुन्याची निवळी घळून अम्लाचा परिणाम नाहीसा करण्यांत येतो.

खाणांत हवा खेळविण्याची पद्धत.—खाणीमध्ये पुष्कळ माणसें व जनावरे असल्यामुळे, तसेंच असंख्य दिवें लावावे लागत आल्याकारणानें खाणीतील हवा दूषित होते. सुदंगांतील दारुमध्येहि विचारी वायु असल्यामुळे त्या वायूच्या अलंकारांनेहि शरीरांवर फार अनिष्ट परिणाम घडतात. याशिवाय खडकांच्या फटांतून अगर इतर खनिज पदार्थांतून निष्पन्न वायूंमुळे या अनिष्ट परिणामांमध्ये भरच पडते. दगडी कोळशाच्या खाणांत स्फोटपेक्षां अतिज्वल्य प्राणघातक वायूमुळे व अनूप (मारो) वायूमुळेच प्राणहानि अधिक होते असें दृष्टोत्पत्तीस आले आहे. अशी स्थिति असल्यामुळे खाणीतील हवा शुद्ध राखण्याची अतिशय जरूर असते व त्याकरितां खाणीमधून शुद्ध हवा खेळविण्याची साधनेंहि निर्माण करण्यांत आली आहेत. पण धातूच्या खाणीमध्ये कुत्रिम हवा खेळविणेहि अतिशय जड होतें. हवा खेळविण्यासाठीं शुद्ध हवा आत येण्यासाठीं एक व दूषित हवा बाहेर येण्यासाठीं एक अशा दोन जाळ्या करण्याची पद्धत असते.

भूगर्भातील खाणीमध्ये हवामान बहुतेक सर्व कृत्रिम सारखेंच असतें. बाहेरील हवेपेक्षां उन्हाळ्यांत या खाणीमधील हवा अधिक गरम व हिवाळ्यांत अधिक उष्ण असते. अशी स्थिति असल्यानें खाणीत हवा खेळण्याकरतां केलेली घुराडी निरनिराळ्या उंचीवर असतील तर, आतील हवा व बाहेरील हवा यांच्या उष्णमानामध्ये बरेच अंतर पडून प्राणप्रवाह

सुरू होऊन खाणीमध्ये हवेचा प्रवाह आपोआपच लागेल. याप्रमाणें हिवाळ्यांत तर पुष्कळच हवा खेळत असते. उन्हाळ्यांत मात्र हवा साहजिकच कमी खेळत असते.

खाणीतील हवा उष्ण करून ती खाणांत खेळविण्याचा एक उपाय आहे. हवा येण्याच्या द्वाराच्या तळाशी एक भट्टी करून हवा उष्ण केली म्हणजे खाणांत हवा खेळू लागते. पण हा उपाय फारसा उपयुक्त नाहीं. शिवाय ज्या खाणांत अतिज्वल्य प्राणघातक वायु पतरण्याचा संभव, असतो त्या ठिकाणी हा उपाय अमळांत आणणें थोड्याचें असतें. कारण एखाद्या वेळीं हवेचा प्रवाह उलट दिशेनें वाहू लागल्यास खाणांत कर्बोद्विप्राणित (कार्बानिक ॲसिड गॅस) मोठ्या प्रमाणांत पसरून खाणांत आग लागण्याचा संभव असतो. अशा प्रकारचा उपाय बराच घातुक असल्यानें पुष्कळ देशांत कायद्यानें हा उपाय बंद करण्यांत आला आहे.

बरील मार्गें टाकाऊ ठरल्यानें हवा खेळविण्याचे कुत्रिम उपाय निर्माण करण्यांत आले आहेत. १८५० च्या सुमारास कन्ट्रीतारी (सेंट्रिफ्यूगल) हवा खेळविणारी यंत्रे प्रथम उपयोगांत आलीं. पंध्याच्या द्वारां खाणांत हवा खेळण्याची दुसरीहि एक युक्ति अमळांत आली आहे. या यंत्राची रचना असते तीः—खाणांत जाण्याच्या खड्यामध्ये आच्छादनयुक्त असे अनेक वातकुंडूट (एक प्रकारचा पंखा) एकावर एक चतविलेले असतात. वरून येणारी हवा या पंध्यावर आदळताच हे पंखे फिरूं लागतात व सर्वत्र हवा खेळू लागते. आच्छादननिरहित पंध्यामुळे हवा अधिक खेळते. या पंध्यांचा खाणांत हवा पतरविण्याच्या कामी व खाणीतील दूषित हवा नाहीशी करण्याच्या कामांहि उपयोग होतो. खाणीतील दूषित हवा नाहीशी करणाऱ्या पंध्यांत शुद्ध व पंखा हा विशेष वापरण्यांत येतो. याशिवाय रेझ्यू, शील, पेंड्लर वगैरे अनेक नांवाचे पंखे हल्ली वापरण्यांत येतात. आच्छादननिरहित पंध्यांत वॅडेलचा पंखा प्रसिद्ध आहे. मंदगति पंध्याचा व्यास तीस ते पंचचाळीस फूट असतो व त्याच्या योगानें दर मिनिटाला एक लाख घनफूट हवा खेळविता येते. कोळशाच्या खाणीसारख्या भयंकर खाणीतील खड्यांमध्ये दोन पंध्यांची योजना करून ठेवण्यांत आली असते. वेळेस अपघाताच्या बाबतीत एखादा पंखा बंद पडला तर दुसरा पंखा चटकन सुरू करतां येतो.

हवेचा प्रवाह खाणीमध्ये खेळविणारी ही जी यांत्रिक प्रारंभक शक्ति असते तिला खाणीतील पंपात्मक प्रतिबंधा-मुळे बराच अडथळा होतो. हा अडथळा नाहीसा करण्याकरतां हवेचा कांहीं भाग खर्चा घालावा लागतो. या प्रतिबंधांचे मान कमी करण्यासाठीं निरनिराळ्या भागांत निरनिराळे मार्ग करण्यांत येतात. निरनिराळे मार्ग केल्यानें हवा अधिक खेळू लागते. पण त्याबरोबरच हवेचा प्रवाह एखाद्या वेळीं उलट्या दिशेनें वाहून स्फोट होण्याचा संभव असतो. अशा वेळीं खाणीच्या ज्या भागांतील हवा उलट्या

दिशेने वाहते तेवढ्याच भागांचा नास होतो. घाकांच्या भागाला फारसा उपसर्ग पोहोचत नाही.

खाणी खणण्याचे काम किती खोलपर्यंत नेता येईल यासंबंधी खनिशास्त्राचे तर्क चालू आहेत. खाणी खोल खणण्याच्या कामां खाणीतून पाणी वर काढण्याच्या वायवतीत होणारी गैरसोय व खाणीतून खनिज पदार्थ वर गेल्याची अडचण या बाबी प्रमुख आहेत. पण त्याशिवाय खडकांचे उण्णमान व वरील थरांचे वजन याही बाबी लक्षांत घेणे अपरिहार्य आहे. जगातील हुटन परगण्यांतील खण म्हुणने मिचिगन संस्थानातील हुटन परगण्यांतील टमरकची खाण होय. ही खाण ५२०० फूट खोल आहे. या टमरक कंपनीच्या द्वारे तीन व त्यानजिकच असलेल्या कॅडुमेट व हेलका येथील खाणीची खोली ४००० ते ५००० फुटांच्या दरम्यान आहे. हुटन परगण्यांतील किन्सी येथील खाणीची खोली ४००० फुटांपर्यंत गेली आहे. इंग्लंडमधील व वेल्समधील कांही कोळशांच्या खाणी तीनचार हजार फूट खोल आहेत. ऑस्ट्रेलियातील विक्टोरिया काउंटी खाण ही ४३०० फूट खोल आहे. ट्रॅन्सवाल येथील कांही सुवर्ण खाणीची खोली ४००० फूट पर्यंत गेली आहे. या वरील खाणी अद्यापि पुष्कळ खोल खगतां येतील असा तज्ज्ञांचा अभिप्राय आहे. खाणीतून खनिज पदार्थ वर काढण्याची व पाणी वर नेण्याची अडचण दूर करता येणे शक्य आहे असे तज्ज्ञांनी ठरविले आहे. फक्त खडकांचे उण्णमान व खाणीच्या वरच्या भागातील थरांचे वजन यासंबंधी काय तज्ज्ञांज करता येईल यासंबंधी हल्ली प्रयत्न चालू आहेत. दर ५० ते १०० फूट खोलीला एक डिग्री उण्णता वाढते असे प्रयोगाने सिद्ध झालेले आहे. मिचिगन व रँडमधील खोल खाणींमध्ये २०० अंगर त्याहोईक्षा अधिक फूट खोलीला एक डिग्री प्रमाण वाढते असा तेथील अनुभव आहे. व्हर्जिनिया शहरांतील कामस्टाकच्या खाणी १३० फारनहीट डिग्रीपर्यंत खोल खणनां येणे शक्य आहे असे विद्वानांचे मत आहे. पण अतिशय खोलांपर्यंत खणण्यांत आले असता, मृत्यूचे प्रमाण वाढत जाते असे दृष्टोत्पत्तीस येते. अल्प पर्यतातील खाणीतील हवा दमट असल्याने ९० डिग्रीपर्यंत खणणे देखील कठिण होते. साधारणतः खडकांचे उण्णमान ५० फारनहीट थरले व १०० ते २०० फूट खोलीला एक डिग्री उण्णमान अधिक वाढते असे मानले तर १३० उण्णमान होण्याला ८००० ते १६००० फूट खोल खगांचे लागेल. पण दक्षिण खोलांपर्यंत खाणी खणवण्याच्या म्हुटले तर वरील भाग तोलून धरण्याकरितां जे खांबे मध्ये उभारलेले असतात त्यांना वरील भागाचे वजन असला होते व हे खांबे वांकू लागतात. अशी स्थिति असल्यामुळे, खडकांचे उण्णमान व वरील वजन या दोहोंच्या कारणाने खाणीची खोली पुष्कळ ठिकाणी ८००० ते १०००० फुटांपुढे नेता येणे अशक्य होईल असा तज्ज्ञांचा अंदाज आहे.

खाणी विपयक कारभार. — खाणी खणण्याचा धंदा हा फायमचा नसून तो कांही कालपर्यंत टिकणारा आहे. खाणीतील खनिज पदार्थांचे पूर्ण खनन झाले की त्या खाणीचा कारभार संपला. हा गोष्ट खाणी खोदण्याकरतां कंपनी स्थापन करतांना लक्षांत ठेवणे जरूर आहे. शिवाय खाणी खोदण्याचा धंदा हा इतर धंध्यांपेक्षा अधिक धोक्याचा आहे. ही गोष्ट विस्तरतां उपयोगी नाही. कांही खाणी खणण्यांत फायदा होण्याऐवजी नुकसानच होते. कांही खाणी फारशा फायदेशीर होत नाहीत. शिवाय खाणी खणतांना स्फोट होऊन पुष्कळ नुकसान होते. यासाठी जे कर्जाळ भांडवल उभारयाचे लागते त्यांतून दरवर्षी कर्जाची रक्कम फेडण्याकरतां स्वतंत्र कर्जफंडाचा फंड साठविण्यांत आला पाहिजे. खाणी खणण्यांत जे नुकसान येण्याचा संभव असेल त्यासाठी वुडीत भांडवलही निराळें काढून ठेवले पाहिजे. या सवे गोष्टी खाणी खणण्याकरतां स्थापन झालेल्या कंपनीने पूर्णपणे लक्षांत ठेवल्या पाहिजेत.

खाणीची अंदाजी किंमत. — साधारणतः एखाद्या जिद्दीचे मूल्य ठरवावयाचे ते वार्षिक नफ्यावरून ठरवावयाचे असते. पण खाणीच्या वायवतीत नफ्याचे प्रमाणच अनिश्चित असल्याने वार्षिक नफ्यावरून खाणीची अंदाजी किंमत ठरवितां येणे अशक्य असते. शिवाय खाणी खोदण्याला सुरुवात करण्याच्या अगोदरच खाणी उघडण्याच्या कामां पुष्कळ पैसा खर्च करावा लागतो. अशी परिस्थिति असल्यामुळे, खाणीची अंदाजी किंमत ठरवितांना खालील गोष्टी विचारांत घेणे जरूर आहे. (१) खनिज पदार्थांचे नमुने व त्यांची अंदाजी किंमत. (२) खाणीचा जवडा भाग उघडला असेल त्याचे परिमाण. (३) उघडलेल्या भागांतील खनिज पदार्थांचे अंदाजी परिमाण. (४) खाणी खणण्याला लागणारा वेळ, त्यांतील खनिज पदार्थांची अंदाजी किंमत व त्यावर होणाऱ्या फायद्याचे अंदाजी प्रमाण. खाणीतील खनिज पदार्थ खाणीतील सर्व भागांत सारखा पसरला असेल तर थोडेच नमुने घेऊन त्यांवरून खाणीची अंदाजी किंमत साधारणतः निश्चितपणे ठरवितां येते. पण कांही खाणीत हा खनिज पदार्थ सर्व भागांत सारखा पसरत नाही. अशा वेळीं खाणीतील निरनिराळ्या भागांतील नमुने जमवून त्यांची पारख करून नंतर त्यावरून अंदाजी मोल ठरवावे लागते.

खाणीविषयक शिक्षण. — या खाणीच्या धंध्यांत खाणीविषयक शिक्षण हे प्रमुख अंग आहे. खाणी खणण्याच्या वायवतीत पुढाकार घेणारे लोक त्या शाखांत तज्ज्ञ असले पाहिजेत. या शाखाच्या अभ्यासकाला भूस्तरशास्त्राची पूर्ण माहिती असली पाहिजे. निरनिराळ्या देशांत खाणी खणण्याचा ज्या पद्धती अंमलांत असतील त्या सर्वांशी याने परिचय करून घेणे आवश्यक आहे. याशिवाय खनिज पदार्थांचे गुणधर्म भूगर्भातील खाणी उघडण्याकरितां

लागणारे सर्व साहित्य, रसायनशास्त्र, पदार्थविज्ञानशास्त्र इत्यादिकांचीही ज्ञान त्याला जरूर असले पाहिजे. यासाठी ज्या ज्या भागांत बऱ्याच खाणी असतील अशा भागांत या शाखांचे ज्ञान देण्याकरिता शाखा उघडण्यांत आल्या आहेत. याखेरीज खाणांत काम करणाऱ्यांच्यासाठी म्हणूनही शाखा स्थापन झालेल्या आहेत. या लोकांना रसायनशास्त्र, यंत्रशास्त्र, खननशास्त्र भूस्तरशास्त्र यांची मूलतत्त्वे शिकवण्यांत येतात. पण अशा रीतीने या शाखांचा पूर्ण अभ्यास केलेल्या विद्वानांना देखील अनुभवासाठी म्हणून काही वेपे काम करण्यांत घालावी लागतात.

खाणीतील अपघातः— खनिखादनाचा धंदा अतिशय धोख्याचा आहे, व त्यामुळे अपघात होण्याचा संभव असतो. हे अपघात कमी करण्यासाठी कायदे करण्यांत आले आहेत. हे कायदे सक्तदर्शनी कडक आहेत असे वाटते पण सर्वसाधारणतः हे कायदे जरूरीचे व उपयुक्त आहेत. खाणांवर देखरेख करण्याकरिता अधिकारी नेमण्यांत आले आहेत. इंग्लंड, स्कॉटलंड व अयर्लंड येथील खाणिमंडाल अपघातांचे प्रमाण पाहिले असता या कायद्यामुळे ते अलीकडे कमी होत चालले आहेत असे दिसून येईल. १८७८ मध्ये या अपघातांचे प्रमाण हजारो २.७८ होते तर १८०९ मध्ये हजारो २ हे प्रमाण होते. १९०० मध्ये हेच प्रमाण हजारो १.२५ इतके पडले. खाणीतील अपघात ज्वालामुखी पदार्थाच्या स्फोटापेक्षा खाणीतील खडक अगर खनिज पदार्थ एकदम टांसळून पडल्यामुळे अधिक होतात असे आढळून आले आहे. याशिवाय कामकऱ्यांच्या हलगर्जीपणामुळेही अपघात घडून येतात. खाणीविषयक कायदा अमलांत आल्याने खाणांत छुद्द हवेचा पुरवठा, करणे, सुरक्षित भंडारणाचा सार्वत्रिक प्रचार गोष्टीकडे विशेष लक्ष देणे खाणीवाल्यांना भाग पडू लागले आहे.

खाणीतील अनूप वायूमुळे खाणांत प्राणघातक वायू उत्पन्न होतात व खनिजपदार्थाच्या कणांशी त्यांचा संयोग होताच स्फोट होतो. कित्येक वेळा दगडी कोळशांच्या कणांमुळेच स्फोट होतो. खाणींताल दिवे जर सुरक्षित असे नसतील तर अनूपवायु व साथी हवा यांच्या संयोगामुळेही स्फोट उत्पन्न होतो. कोरप्या व कणबिहे न खाणीमध्ये जिकड तिकडे पाणी शिंपून अपघातांचे प्रमाण कमी करता येते. ज्या ठिकाणी अग्निमुळे प्राणघातक वायु पुष्कळ उत्पन्न होण्याचा संभव असतो अशा ठिकाणी सुरक्षित दिव्याचा उपयोग करणे अत्यावश्यक आहे. खाणिमध्ये आगपेट्या व साथी दिवे वापरणे अर्थात घातुक आहे.

खाणिमध्ये अगदी साध्या कारणामुळे सुद्धा आग लागण्याचा संभव असतो. पण त्याशिवाय अग्निमुळे उत्पन्न होणाऱ्या प्राणघातक वायूमुळे, अगर दिव्यांतील गॅस सोडण्याकरता केलेल्या नळीशी दगडी कोळशाच्या कणाचा संयोग झाल्यामुळेही आग लागते. काही खाणांत केवळ

कोळशाच्या कणांच्या घर्षणानेच आग लागते. भूगर्भातील खाणांत आग लागली असता ती पाण्याने विवक्षण पुष्कळ वेळां अतिशय अवघड जाते. अशा वेळां आग विक्षेपयुक्त खाणी पुनर्विषयाशिवाय गर्त्यतरच नसते. पण ज्यावेळां हिंदी शक्य नसते त्यावेळां खाणीच्यावर पाण्याचा सोटा करून तो खाणिमध्ये सर्व मार्गांनी सोडून देण्याची युक्ति अमलांत आणवी लागते. म्हणजे खाणी जलमय करून टाकणे हा अगदी शेवटचा उपाय होय.

काही वेळां खाणिमध्ये एकदम पाणी येऊन खाणी पाण्याने भरून जातात व खाणांचे फार नुकसान होते. मथेकर पजेन्यवृष्टीमुळे अगर नद्यांना पूर आल्यामुळे असे प्रकार घडून येतात. भूगर्भात पाण्याचे संचय पुष्कळ असले तरी देखील खाणिमध्ये पाणी येण्याचा संभव असतो. भूपृष्ठावरील पाणी खाली शिंहे नये यासाठी ठिकठिकाणी पाणी सांचवून ते खाणीच्या क्षेत्राच्या बाहेर सोडण्याची सोय केली असते. नद्यांच्या अगर समुद्राच्या खाली खाणी खणण्याचे काम शक्य असते असे प्रत्यक्ष अनुभवांनी सिद्ध झाले आहे.

ज्या वेळां खाणी खणण्याचे क्षेत्र विस्तृत असते पण वरचा भाग तोलून धरण्याकरता मधून मधून टेबलेले खांबे वारीक असून वरील वजन तोलून धरण्याच्या असतं अस्तंता त्यावेळां वरचे खडक कोसळून विवर पडते. एखादे वेळां खाणांत माणसे काम करीत असतांनाच वरून काही भाग कोसळून पडतो व खाणीतल्या वाटा बुजल्या जातात. पण अजिबात सर्व वाटा बंद झाल्याचे प्रसेग फारच क्वचित येतात.

खाणी विषयक आरोग्यशास्त्र.—खाणीतील हवा मूळच्या व आगतुक कारणांनी दूषित होत असल्याने अगर ज्या प्रदेशात खाणी खणण्याचे काम चालू असते त्या प्रदेशातील हवामानामुळे खाणांत काम करणाऱ्या लोकांना काही रोग होतात. कॉर्नवाल, दक्षिण आफ्रिका इत्यादि ठिकाणाच्या खाणांत काम करणाऱ्या लोकांत क्षयाचे प्रमाण उत्तरोत्तर वाढत चालल्याचे आढळून आले आहे. खाणांत काम करतांना जी धूळ उडते तिच्यामुळे हा रोग मुख्यत्वेकरून जडतो. खाणी उघडण्याचे काम शक्य तितक्या लवकर व्हावे या हेतूने अनेक ठिकाणी यंत्रांच्या योगाने खडे खणण्याची जी प्रवृत्ति खाणीवाल्यांत दिसून येते त्यामुळे सुरंग उडतांच दारू व धूळ पूर्णपणे नाहीशी होण्याच्या पूर्वीच मजुरांना काम करणे भाग पडते. त्यामुळे वाईट श्वासोच्छ्वास केल्यामुळे शरीरावर वाईट परिणाम घडून येतो. कवैकप्रणिदा(कावेन मॉनॅस्कोइड)मुळे मजुरांच्या शरीरावर फार घातुक परिणाम होतो असे अनुभवास आले आहे. खालील दमट हवेत काम करून वर येतांच एकदम गार हवा लागली असता शरीरप्रकृतीला ते अत्यंत अपायकारक

होते. कांही खाणांमध्ये, 'बॅन्कील,स्ट्रोमियासिस' हा रोग अतिशय फैलावला आहे.

अर्थात्च अशा प्रकारच्या रोगाला प्रतिबंध करण्यकरितां शक्य ते उपाय अंमलांत आणण्यांत आले आहेत. खाणी-विषयक आरोग्यशास्त्रांत पारंगत असे वैद्य प्रत्येक खाणींत नेमण्यांत आलेले आहेत खाणींत काम करणाऱ्यांना आरोग्यशास्त्राचे बॅडोसॅं शिक्षण देण्याचा प त्यांना आरोग्यशास्त्राचे महत्त्व समजावून देण्याची कल्पना; हल्ली खाणीवाल्यामध्ये पसरत चालली आहे.

खाणी विषयक कायदा.—खाणी या स्थावर मालमत्तेत मोडत असल्याकारणानें स्थावर जिद्दगीला जो कायदा लागू तोच खाणींतहि लागू आहे. इंग्लंडांतील 'कॉमन लॉ' प्रमाणें जमिनीच्या मालकाची जमिनीच्या गर्भांतील खाणी-वरहि मालकी असते. पण प्राचीन काळापासून सोन्यालप्याच्या खाणींवर मात्र राजाची सत्ता होती. सर्वजनिक अगर सरकारी जमिनीच्या खाली असलेल्या खाणींवर सरकारची मालकी असते व अशा प्रकारची जमीन दुसऱ्याला विकत देतांना जमिनीखालील खाणींचा हक्क आपल्याकडे सरकारने ठेऊन वेतल्याची उदाहरणे आहेत. खाणींतील खनिज पदार्थ बाहेर न काढतां तसेच राहू देणे हें लोकहितानें नसतें हें तत्व प्राचीन काळापासूनच सर्वमान्य असल्याचे दिसते; व यासाठीं खनिखोदनाला उत्तेजन देण्यासाठीं पुद्दाम सवलतीचे कायदेहि सर्व देशांत करण्यांत आलेले आहेत. पुष्कळदां खनिखोदनाच्या कार्यांत सरकारनें अगर एखाद्या राजानें आपला हिस्सा ठेवल्याची उदाहरणेहि आढळतात. पण खाणीवाल्यांनाच त्यांनीं खणून काढलेल्या संपत्तीचा उपभोग घेऊं देणे हें सरकारच्या व लोकांच्या दृष्टीनें फायदेशीर असते असें अनुभवानें आले आहे. सुधारलेल्या राष्ट्रांतलं खाणीविषयक कायद्यांचें पर्यालोचन करतां हल्लीं बहुतेक सर्व राष्ट्रांत वरील तत्व अमलांत आल्याचें दिसून येतें व याचा परिणामहि चांगला झाल्याचें रीकां माउंटनमधील खाणींच्या व आस्ट्रेलिया व अलास्का येथील खाणींच्या इतिहासावरून आढळून येतें.

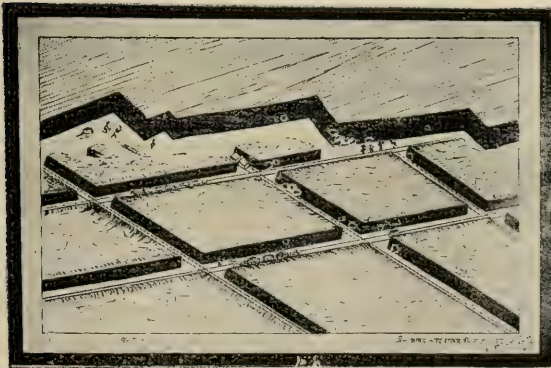
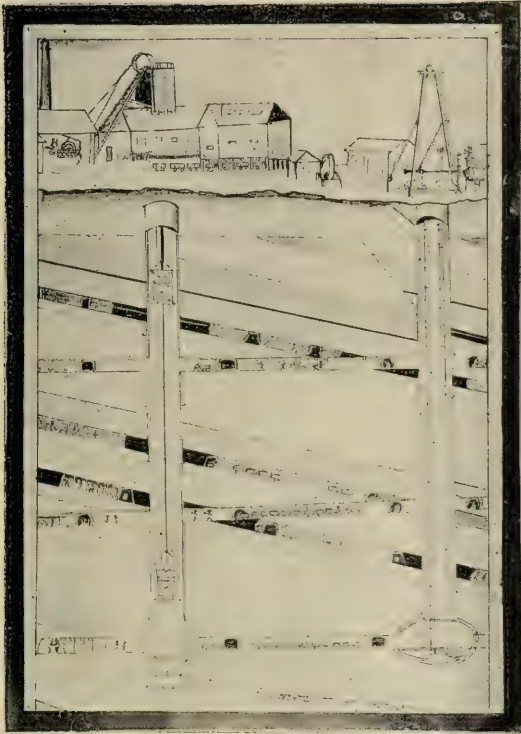
हिदुस्थानांत फार प्राचीन काळापासून खनिखोदनाचा पंदा चालू होता असें दिसतें. ख्रि. पू. चौथ्या शतकामध्ये कौटिल्यानें आपल्या अर्थशास्त्रामुक्त ग्रंथांत खनिखोदनाच्या संबंधी एक स्वतंत्र प्रकरण घातलें आहे. त्यात खनिज पदार्थांचे गुणधर्म, खनिज पदार्थांच्या जाती वगैरेसंबंधानें विवेचन आलें असून राजानें आपले अधिकारी नेमून खनिखोदनाचें काम चालू करावें असें कौटिल्यानें म्हटलें आहे. त्यावरून त्याच्यापूर्वीपासूनच खाणीं खोदण्याचा पंदा हिदुस्थानांत चालू असा असें दिसून येतें. खनिखोदनाच्या कामां राजानें जो अधिकारी नेमावयाचा तो 'शुल्वधातुशास्त्रज्ञ' तांबें व दूतर धातू यासंबंधीच्या ज्ञानाची माहिती असणारा, अशुद्ध धातू शुद्ध करणे, दगडाची परीक्षा करणे इत्यादि शास्त्रांत

पारंगत असणारा असला पाहिजे असें कौटिल्यानें म्हटलें आहे. तसेच या अधिकाऱ्यानें आपल्या हाताखाली खोदन शास्त्रपांगत अशा तज्ज्ञांना नेमून नंतर कोणत्या ठिकाणी कोणत्या खाणी उपलब्ध होतील यासंबंधाचा शोध केला पाहिजे असेहि त्यानें म्हटलें आहे. पुढें त्यानें आपल्या ग्रंथांत खाणी शोधून काढण्याचे निरनिराळे प्रकार सांगितले आहेत. त्यावरून खनिखोदनासंबंधी पूर्वी हिदुस्थानांत बरीच प्रगती झाली होती असें दिसून येतें. अशं कांच्या कारकीर्दीत खनिखोदनाचें स्वतंत्र खाते होतें अशी आपल्याला माहिती मिळते.

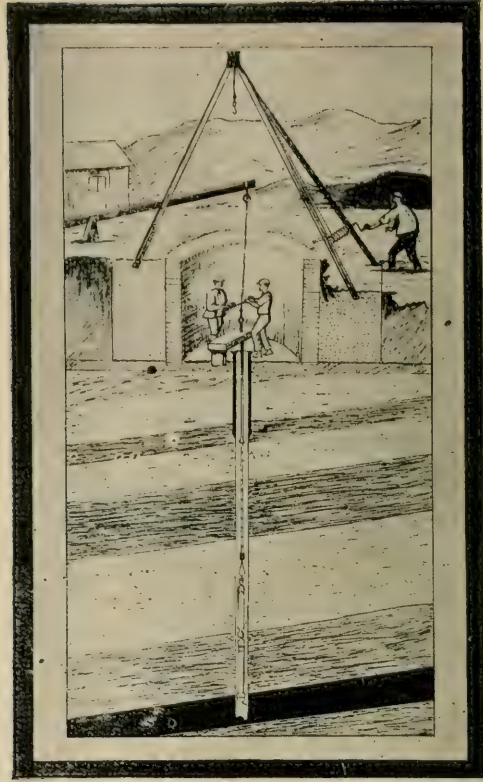
हिदुस्थानांत आलेले चिनी प्रवाशी, अशोकाच्या खनिखोदना खात्यासंबंधानें फार चांगले उद्गार फडतात. अशोकांनं या खात्यांत उत्तम प्रकारचे खनिशास्त्रज्ञ व खाणींवर देखरेख करणारे अधिकारी नेमले होते. खनिखोदनाला लागणारी प्रयोगशाळाहि त्यानें स्थापन केली होती. खनिखोदना खात्यांतील आपल्या अधिकाऱ्यांच्या उपयोगार्थ अशोकांनं एक चोपडें तयार केलेलें होतें. हें चोपडें हल्लीं सांपडलेलें आहे व त्याचें भाषांतर म्हेंसूर, सरकाराच्या माफत होत आहे. चिनी प्रवाशांच्या हकीकतीवरून असें दिसून येतें कीं अशोकाच्या वेळीं ओरिसांत पुरी हें बंदर फार प्रसिद्ध असून, त्या ठिकाणीं चिनी व्यापारी येत असत व त्या ठिकाणीं सोन्याचादाची देवाणघेवाण होत असे.

[संदर्भ ग्रंथः—गॅलेथि-लेक्चर्स ऑन माइनिंग (कार्डिफ १९००); ह्यूसेस-कोल माइन (लंडन १९०४); इलसंग-ए मॅन्युअल ऑफ माइनिंग (न्यूयॉक १९०५); लॉन-माइन अँकाउंटन्ट अँड माइन लुक कीपिंग (लंडन १८९०); लप्टन-माइनिंग (लंडन १८९९); टी. ए. रिचर्ड-दि सॅपॉलिंग अँड एस्टिमेशन ऑफ ओअर इन माइन (न्यूयॉर्क १९०४); एंग्लिनअरिंग अँड माइनिंग जर्नल (न्यूयॉर्क वीकली); माइन्स अँड मिनरल्स (मासिक-स्कॉटन, पेन्सिल्व्हेनिया); दि माइनिंग अँड सार्वीयविक प्रेस (सामाहिक सान-फ्रान्सिस्को)].

खनिजविज्ञान.—पृथ्वीच्या पाठीवर सांपडणाऱ्या खनिज द्रव्यांच्या जाती व वर्गीकरण, तीं सांपडण्याची स्थाने, त्यांचे गुणधर्म व उपयोग यासंबंधीच्या सामान्य तत्वांचें या शास्त्रांत विवेचन केलेलें असतें. ह्या खनिज द्रव्यें कोणत्या पदार्थां (किंवा मूल द्रव्यांचीं) बनलेलीं असतात हा रसायनशास्त्राचा विषय आहे. खनिजद्रव्यांच्या ठिकाणीं असणारे पारदर्शकत्व व दूतरे तत्सदृश गुणधर्म यांच्या संबंधाची माहिती पदार्थविज्ञानशास्त्राच्या सहाय्यानें प्राप्त होते. खनिज स्फटिकासंबंधानें स्फटिकशास्त्र (क्रिस्टलोग्राफी) त माहिती संयुहीत केलेली असते; ह्या खनिज द्रव्यें कशीं तयार होतात व त्यांच्याजवळ सांपडणारी इतर द्रव्यें व त्यांचे निरनिराळे प्रकार (पर्याय) इत्यादिकांसंबंधी माहिती भूस्तरशास्त्रांत दिलेली असते आणि विशद द्रव्यें पृथ्वीच्या कोणत्या भागांत

१-२. कोळशाच्या खाणीचा उभा व आडवा छेद

३. खनि खोदन

(१) वर इन्जिनची खोत्री आदे. या इन्जिनां पाळणे चळनात, कोळशा वर ओडून घेतात व खाणांन वारा लोळ- रितात. खाणांत वंगण प्रमाणें एकावर एक रस्ते आंदत.

(२) सर्वेच कोळशा एका भागांत नसतो, त्यामुळे टिकटिकाणी पंगवरावें लागतें. वंगवने थर एकावर एक समां- तर अपून त्यांमध्ये दगडमातीचे थर असतात. यामुळे कोळशाची खाण एका विस्तारणें गहारासारखी दिसते; तींत रस्ते व त्यांवर वाहतूक असते. रस्ते एकावर एक पांच सहा मजलेपर्यंत सुद्धा असतात.

(३) कोळशाचे थर कोणत्या जातीचे व किती खोलीवर आहेत हे समजण्यासाठी जमीनीत छिद्र पाडावें लागतें [खनि- खोदनशास्त्र, पृ. ४० पहा].

सांपडतात यासंबंधी माहिती भूगोलशास्त्रांत दिलेली असते. हे पदार्थ कोणत्या रीतीने खणून काढावेत, अशुद्ध धातूपासून शुद्ध धातू कसे तयार करावेत, त्या धातूंचा इमारती, अलंकार इत्यादिकांकडे उपयोग व त्यांचा निरनिराळ्या देशांत खप करीसंबंधानें खनिखोदनासह, अर्थशास्त्र इत्यादि शास्त्रांत विवेचन केलेलें असतें. प्रस्तुत स्थली खनिज पदार्थांसंबंधी ठोळक माहिती दिली आहे.

इ ति हा सः—कित्येक खनिज द्रव्यांचा अनेक प्रकारें मनुष्यास उपयोग होत असल्याकारणानें व अलंकारांत यांतील कांहीं वापरले जात असल्यानें फार प्राचीन काळापासूनच मानवी प्राण्यांचें लक्ष या पदार्थांकडे वेधलें आहे. पाषाणाचीं आणि ब्रॉन्झ (पंचरसी) धातूंचीं शस्त्रे हल्लीं उपलब्ध झाली आहेत; व हीं शस्त्रे प्रागैतिहासिककालीन मनुष्यांचीं आहेत असें तज्ज्ञांचें मत आहे. यावरून फार प्राचीन काळापासून मनुष्यांस खनिज विज्ञानाचें थोडें फार ज्ञान होतें असें दिसून येतें. या शास्त्रावर सर्वांत जुना व सध्या उपलब्ध असलेला असा एक ग्रंथ थिओफ्रेस्टस यानें इसवी. स. पूर्वी ३१५च्या सुमारास लिहिला; या ग्रंथाच्या कांहीं भागाचें इंग्रजीत भाषांतर झालें आहे. त्या काळीं खनिज द्रव्यांचें तीन भाग केले होते ते पाषाण, धातु आणि मृत्तिका हे होते. इ. सन ७७ च्या सुमारास प्लिनी या नांवाच्या प्रसिद्ध ग्रंथकार्यानें हिस्टोरिआ न्याचुर्यालिस या नांवाचा एक महत्त्वाचा ग्रंथ तयार केला; या ग्रंथाचीं अनेक खंडे आहेत. त्यांतील शेवटच्या पांच खंडांत धातु, अशोधित धातु, रत्नें आणि मृत्तिका यांच्या संबंधाची माहिती दिली आहे. अरबी सत्ता त्रिखंड पत्तरी असतां अरब लोकांनीं जुन्या ग्रीक आणि रोमन ग्रंथांचें भाषान्तर करून अनेक शास्त्रांचा अभ्यास सुरू केला व त्यांनीं शास्त्रीय ज्ञानांत वरीच भर घातली. सन १२६२ च्या सुमारास अल्बर्टस म्याग्नेस यानें या विन्यावर एक ग्रंथ लिहिला या ग्रंथाचें नांव डी मिनरॅलियस असें आहे. १६ व्या शतकांत जाजिअस अफ्रिकोला यानें याच्या संबंधानें कित्येक ग्रंथ प्रसिद्ध केले. यांत खाणी, धातु, अशोधित धातु, इत्यादिकांसंबंधानें वरीच माहिती दिली होती. याच सुमारास (१५६५) के. त्रेस्नर यानें एक ग्रंथ लिहून खनिज द्रव्यांसंबंधानें पद्धतशीर माहिती दिली आहे. सन १६०९ सालीं अँब्रोसिओ बोइथस डी बूट यानें मौल्यवान खज्यांसंबंधानें ग्रंथ लिहिला आहे. इरास्मस बायोर्लिनस यानें अइस लंड—स्पासंबंधानें शोध करून त्यासंबंधाची माहिती देणारें पुस्तक प्रसिद्ध केले. सन १७२५ सालीं जे. एफ हेन्केल यानें आणि सन १७३५ सालीं सी. लिनिअस यानें प्रत्येकीं एकेक पुस्तक प्रसिद्ध करून या शास्त्रासंबंधानें जास्त माहिती उपलब्ध केली. हा काळपर्यंत खनिज द्रव्यांच्या बाबत आकारावरून त्यांचें वर्गीकरण केलें जात असे. जे. जी. वालेरिअस या स्वीडिश शास्त्रज्ञानें रासायनिक गुणधर्मांकडे लक्ष (१७८७) पुराविलें. परंतु एकोणिसाव्या शतकाच्या आरंभापर्यंत

रासायनिक पद्धतीकडे लक्ष पुरविलें गेलें नाहीं. एकोणिसाव्या शतकाच्या आरंभास स्फटिकशास्त्राचा पाया घालण्यांत आला. रोमे डील आस्ले आणि आर. जे. हाउये यांनीं स्फटिकशास्त्रास सुरवात केली. त्या योगानें रसायन शास्त्राचा खनिजविज्ञानांत मोठ्या प्रमाणांत प्रवेश झाला. सन १८०९ सालीं डब्ल्यू. एव्. वॉल्यास्टन यानें परावर्तक कोनमापक (रिफ्लेक्टिंग गोनियोमीटर) शोधून काढल्यापासून स्फटिकाचे कोन अगदीं बरोबर मोजतां येऊ लागले व त्या योगानें स्फटिकशास्त्रास अत्यंत मदत झाली. समाकारत्व (इसोमॉर्फिझम) आणि व्याकारत्व (डायोमॉर्फिझम) यांच्या संबंधानें इ. मिस्सर्शिल्ल यानें अनुक्रमेण १८१९ आणि १८२१ सालीं सिद्धान्तस्वरूपानें माहिती प्रसिद्ध केल्यापासून या शास्त्रांतील बऱ्याच गोष्टींचा उलगडा झाला व त्या योगानें या शास्त्राचें पाऊल पुढें पडण्यास पुष्कळ मदत झाली. याच सुमारास इ. एल. मालूस यानें असें दाखवून दिलें कीं, कांहीं खनिज स्फटिकांच्या योगानें प्रकाशाचें ध्रुवीभवन होतें व सन १८६७ सालीं ए. डेस्. क्राईझो यानें स्फटिकाचे अति पातळ छेद सूक्ष्मदर्शक यंत्राखाली तपासण्याचें काम करून त्या त्या द्रव्यांचे प्रकाशगुणक (ऑप्टिकल कॉन्स्टंट) निश्चित केले. या पोट-विषयासंबंधानें जरूर तेथें ऐतिहासिक माहिती देण्याचें योजिलें आहे.

ख नि ज द्रव्यांचे विशेष गुणधर्म.—प्रथमतः आपणांस खनिज पदार्थांमधील महत्त्वाचे गुणधर्म कोणते आणि गौण गुणधर्म कोणते याबद्दल विवेचन केलें पाहिजे. महत्त्वाच्या गुणधर्मांत रासायनिक घटना, स्फटिकाचा विशेष आकार व स्फटिकविशिश्टगुणधर्म आणि गुह्यत्वविशिश्टत्व यांचा समावेश होतो. एकाच जातीच्या निरनिराळ्या नमुन्यांत हे गुणधर्म बहुतेक सारखे असतात व त्यांत फरक पडल्यास विशिष्ट मर्यादेषुद्धां जास्त प्रमाणावर फरक पडत नाहीं. गौण गुणधर्मांत रंग, तेज, काटिष्ण, आकार (अर्थात् स्फटिकरहित आकार) इत्यादि गुण रमींचा समावेश होतो. हे गुणधर्म त्या पदार्थांत असणाऱ्या अशुद्ध द्रव्यावर अवलंबून असतात. अगदीं शुद्ध स्वरूपांत व परिणत स्फटिकरूपांत खनिज द्रव्य घेतल्यास (किंवा तयार करविल्यास) हे सारे गुणधर्म एकासारखे असतात. परंतु अगदीं शुद्ध असें खनिज द्रव्य नैसर्गिकरित्या सृष्टीत सांपडणें बरेंच अशक्य असतें व असले स्फटिक ज्या रीतीत तयार झाले असतील त्या रीतीवरहि हे गुण कांहीं प्रमाणावर अवलंबून असतात.

आकारविशिश्टयः—जर द्रव्य स्फटिक स्वरूपांत असेल तर आकारविशिश्टय गुण दिसून येतो; परंतु कोणत्याहि द्रव्याच्या ठिकाणी स्फटिकत्व असेलच असें नाहीं. ज्यांची रासायनिक घटना एक आहे त्या द्रव्यांचे स्फटिक अगदीं सारखे असतात. परंतु दोन स्फटिकांच्या ठिकाणी समाकारत्व असल्यास त्या दोन स्फटिकांची रासायनिक मूल,

द्रव्ये एकच असतात असे यावरून कोर्णाहि समग्र नवे. उदाहरणार्थः—सिल्व्हर अयोडाइड, शिन्क आफ्साइड आणि शिक सल्फाइड स्फटिक अगदीं सारखे असतात परंतु त्यांचे रासायनिक घटकावयव अगदीं भिन्न आहेत हे उघड आहे. स्फटिक मोठे आणि उत्तम प्रकारे विकास पावलेले असे असल्याखेरीज त्यांचा आकार किंवा त्यांच्या वाजवांचा कोन यथायोग्यपणे समजत नाही. असो. स्फटिकाच्या आकारावरून ठोकळ मानानें खनिज द्रव्यांच्या सहा जाती केल्या आहेत.

प दा र्थे विज्ञान शास्त्रे ष्टवा गुणधर्मः—खनिज द्रव्यांतून प्रकाश गेला असतां त्या प्रकाशावर जो परिणाम होतो तो शास्त्राच्या दृष्टीनें अत्यंत महत्त्वाचा आहे. जें खनिज द्रव्य अपारदर्शक असतें त्या खनिज द्रव्याचे अगदीं पातळ पापुद्रे (थर) घेऊन त्यांतून प्रकाश पाठवतात व प्रकाशावर काय परिणाम होतो हे पहातात. वकी भवनाचा गुणक (रिफ्रॅक्टिव्ह इंडेक्स) द्विक्रीभवनाचें (डबल रिफ्रॅक्शन) सामर्थ्य, प्रकाश-अक्षाचा (ऑप्टिक अॅक्सल अँगल) कोन व द्रव्याच्या कांहीं वाजवर प्रकाशकानाचा अभाव इत्यादि गुणधर्मांचे अगदीं बरोबर रीतीनें मोजमाप करतां येतें. पारदर्शकत्व या गुणाचें मापन करून त्या योगानें खनिज द्रव्याच्या जातीसंबंधी अनुमान काढतात. रंगाकडेहि विशेष लक्ष पुरवावें लागतें. परंतु रंग हा महत्त्वाचा गुणधर्म नसून त्याची गौण गुणधर्मांत गणना केली आहे; कारण रंगाचे प्रकार आणि छटा अनेक आहेत व एकाच द्रव्याच्या अंगीं भिन्न भिन्न रंग व छटा असू शकतात. एखाद्या द्रव्यांत भिन्न भिन्न जातीचीं विभिन्न द्रव्ये अति सूक्ष्म प्रमाणांत असतात व या सूक्ष्म द्रव्यांच्या योगानेंहि पदार्थांत निरनिराळे रंग व छटा येतात. द्रव्यांस रंग आणणारे पदार्थ इतक्या सूक्ष्म प्रमाणांत असतात कीं, त्यांचे पृथक्करण करून ते निश्चित प्रमाणेंत ठरविणें कठिण असतें. हिरे आदीकरून मौल्यवान वस्तूंची किंमत त्यांच्या रंगावर आणि पाण्यावर अवलंबून असते. वर सांगितलेंच आहे कीं, रंग हा खनिज द्रव्यांच्या संबंधानें शुद्धक गुणधर्म गणला आहे, म्हणजे रंगावरून खनिज द्रव्यांची योग्य पारख होऊं शकत नाही. पारदर्शक स्फटिकाकडून निरनिराळ्या दिशेनें येणारे प्रकाश-किरण भिन्न भिन्न प्रमाणांत अपशोषण केले जातात, यासुळे स्फटिकाकडून निरनिराळ्या दिशेनें भिन्न भिन्न रंगांचीं किरणें पाहिले पडतात; याला द्विवर्णत्व (डायक्रोइझम) किंवा बहुवर्णत्व (प्लिक्रोओइझम) असें नांव दिलें गेलें आहे. खनिज द्रव्याचा खरा रंग कळण्याकरितां त्या द्रव्यांवर घर्षणांनं चरा (रेध) पाडून त्याचा रंग पहाण्याचा प्रघात आहे. एखाद्या खनिज द्रव्याची चकाकी किंवा तेज पाडून त्यावरूनहि त्या द्रव्याच्या विषयी अनुमान काढतां येतें. परंतु या योगानें शास्त्रीय परीक्षा योग्य प्रकारें होईलच असें नाही. कित्येक खनिजद्रव्ये लोहसुंक्काकडून जोरानें आक-

पिलीं जातात. तसेंच भिन्न भिन्न खनिज द्रव्ये भिन्न भिन्न प्रमाणांत विद्युत्प्रवाहास विरोध करितात. ज्या द्रव्यांच्या अंगीं धातूप्रमाणें तेज असतें. त्या खनिज द्रव्यांपैकीं वन्याच द्रव्यांच्या अंगीं विद्युद्वाहक गुण असतो; इतरांच्या अंगीं बहुतकरून विद्युद्विरोधक गुण असतो. उदाहरणार्थे ग्राफाइटच्या अंगीं विद्युद्वाहक गुण आहे, परंतु हिऱ्याच्या अंगीं विद्युद्विरोधकत्व आहे. कित्येक खनिज स्फटिक उष्णतेच्या किरणांस आपल्यांतून अव्याहृत जाऊं देतात. कांहीं खनिज द्रव्यांचे वितळण्याचे बिंदू पुढें दिले आहेतः—

स्टिन्वैट	५२५	शतांश
नाट्रोलेट	९६५	"
आल्मान्डाइन	१२६५	"
आक्टिनोलाइट	१९९६	"
आर्थोक्लेज	११७५	"
ब्रान्झाइट	१३००	"
कार्सेल	१४३०	"

यांपैकीं पहिला स्टिन्वैट हा मेणवतीच्या ज्वालेंत वितळूं शकतो; परंतु शेवटचा कार्सेल हा अति प्रखर ज्वालेंत सुद्धा (भट्टीच्या ज्वालेंत) सुद्धा मोठ्या कष्टानें वितळूं शकतो.

अष्वाकर्षण वर अवलंबून असणारे गुणधर्मः— कित्येक खनिज द्रव्यांच्या अंगीं उत्तम प्रकारची स्थितित्यापकता असते; असलीं द्रव्ये वांकविली असतां वांकतात परंतु त्यांच्या वरील दाब काडून घेतला असतां ती मूळचा आकार धारण करतात. अभ्रक हें अशा प्रकारचें द्रव्य आहे. दुसरीं कांहीं द्रव्ये सहज वांकवितां येतात; परंतु हीं परत पूर्वस्थितीला जात नाहीत. अशा प्रकारच्या द्रव्यांना लवचीक द्रव्ये म्हणतात. टास्क हें या वर्गातील द्रव्य होय. क्लोरागिराइटसारखी कांहीं द्रव्ये सुशीनें कापतां येतात. कापतां कपतां हीं द्रव्ये फुटत नाहीत. या छेदनशैलतेच्या गुणाशीं आजिन्टाइट व तन्तुभवनयोग्यता (उ० चांदी) हे होत. निरनिराळ्या खनिज द्रव्यांच्या चिबटपणांत अथवा ठिसूळपणांत पुष्कळच फरक दिसून येतो. खनिज द्रव्य फुटलें असतां फुटलेल्या तुकड्याचें छेदांग द्रव्यभेदाप्रमाणें भिन्न स्वरूपाचें दिसतें. या कारणानें छेदांगच्या स्वरूपावरून द्रव्य कोणतें तें निश्चित करण्यांत मदत होते. स्फटिकीभूत खनिजांचा असा एक महत्त्वाचा नैसर्गिक धर्म आहे कीं, त्यांनां फोडल्यानें जे त्यांचे खंड होतात त्यांचा प्रत्येकाचा कांहीं विशिष्ट निश्चित आकार असतो व द्रव्यभेदाप्रमाणें तो भिन्न भिन्न असतो. उदाहरणार्थे गलीना द्रव्याचे खंड नेहमीं घनाकार पडतात. या खंडधर्मावरून खनिज द्रव्ये ओळखण्यास फार मदत होते. खनिजांचा आणखी एक महत्त्वाचा गुण म्हणजे टणकपणा, दाढी किंवा काठिण्य होय.

खनिजपरीक्षणच्या कामी या कमी अधिक गुणाचा उपयोग करण्याचा फार प्रवात आहे. द्रव्याचें कमी अधिक काठिण्य एका पदार्थांनं दुसऱ्या पदार्थावर चरा उठण्याच्या क्रियेवरून ठरविलें जातें. एका स्फोटकाचें काठिण्य व त्याच जातीच्या मृत्तिकायुक्त स्फोटकसमूहाचें काठिण्य वेगवेगळें असतें. ह्या गोष्ट परीक्षण करतांना लक्षांत ठेवावी लागते. एफ मोह यांनं १८२० मध्ये एक काठिण्यक्रमपत्रक तयार केलें. या पत्रकावरून खनिजांचें कमी अधिक काठिण्य आंकडयांनी सांगता येतें.

मोह यांचें काठिण्यक्रमपत्रकः—१ टाल्क (संगजिरा) २ जिप्सम (शिरगोळा), ३ कालसाइट (चुना, खडू इत्यादि), ४ फ्लुअर स्पार (गारगोटीसारचें एक द्रव्य), ५ अर्थाटाइट, ६ आर्थोक्लोज, ७ कार्बोन्स (चकमकी वगैरे), ८ टोपॅन्स (पुष्पराग) ९ कोरंडम (नीलमणि), १० हिऱा. या यादींत टाल्क सर्वांत नरम (काठिण्य = १), जिप्सम त्याहून कठिण (काठिण्य = २) व यां क्रमांत हिऱा सर्वांत कठिण (काठिण्य = १०) समजावा. जिप्समच्या तुकडयांनं टाल्कला खरवडलें तर चरा उठतो. याप्रमाणें प्रत्येकासंबंधानें समजावें. शेवटच्या हिऱा हा सर्वांत जास्त कठिण आहे हें उघड आहे. या यादीप्रमाणें एखाद्या खनिजांनं जिप्समवर चरा पडत असला व कालसाइटचा या खनिजावर चरा पडत असला तर त्याचें काठिण्य २ व ३ यांच्यामध्ये म्हणजे अडीच आहे असें मानतात.

विशिष्टगुरुत्वः—घनत्व किंवा विशिष्टगुरुत्व हा गुण फार महत्त्वाचा आहे. खनिज द्रव्याची (रासायनिक) घटना सारखी असेल तर विशिष्टगुरुत्व मापून त्यायोगानें पदार्थांविषयी अनुमान काढतां येतें. हें विशिष्टगुरुत्व मापण्याच्या मुख्य तीन रिती आहेत. जलाचा उपयोग करून मापण्याची पद्धत, पिक्नामिटर नांवाचें गुरुत्वमापक यंत्र व जड द्रवरूप पदार्थांचा उपयोग करून विशिष्टगुरुत्व काढण्याची रीत. खनिज द्रव्याचा तुकडा मध्यम आकाराचा असेल तर जलाचा उपयोग करून विशिष्टगुरुत्व काढतां येतें. जर खनिज द्रव्याचे अर्गादी घारीक तुकडे असतील तर पिक्नामिटरचा उत्तम उपयोग होतो. द्रवरूप जड पदार्थांच्या योगानें लवकर आणि अतिसुलभतेनं विशिष्टगुरुत्व काढता येतें. हें कसें काढतात याविषयी थोडक्यांत पुढें माहिती दिली आहे. मिथिल आयोडाईड नांवाचें स्वच्छ, प्रवाही जड द्रव्य आहे. याचें विशिष्टगुरुत्व ३.३३ आहे. यांत बेन्झिन नांवाचा द्रव थेंबथेंब घालून त्याचें विशिष्टगुरुत्व वाटेल तितकें कमी करतां येतें. खनिज द्रव्याचा एक लहानसा तुकडा घेऊन तो मिथिल आयोडाईडमध्ये घालतात. जर त्या तुकड्याचें विशिष्टगुरुत्व मिथिल आयोडाईडपेक्षां कमी असेल तर तो तुकडा त्या द्रवावर तरंगतो, परंतु त्या द्रवांत बेन्झिन थेंब थेंब घालून त्या द्रवाचें गुरुत्व योग्य तितकें कमी केलें तर तो तुकडा त्या मिश्रणांत बुडूं शकतो. अशा

प्रकारें त्या मिश्रणांत बेन्झिनचे किती थेंब मिळविले असतां योग्य त्या प्रकारचें विशिष्टगुरुत्व येतें हें काढतात व त्यावरून त्या मिश्रणाचें विशिष्टगुरुत्व काढतां येऊन त्या योगानें खनिज द्रव्याचें विशिष्ट गुरुत्वहि निश्चित करतां येतें. मिश्रणाचें गुरुत्व निश्चित करण्याची दुसरी एक पद्धत आहे; त्या मिश्रणाचें वजन करितात व त्यांतून मिळविलेल्या बेन्झिनचें वजन वजा करितात; त्या योगानें मिथिल आयोडाईड आणि बेन्झिन यांचें प्रमाण कळतें व त्यावरून त्या मिश्रणाचें विशिष्टगुरुत्व कळतें. याखेरीज ज्याचें विशिष्ट गुरुत्व निश्चितपणें माहोत आहे असे कांहीं तुकडे जवळ ठेवलेले असतात. उदाहरणार्थ पुढील द्रव्यांचे तुकडे विशिष्ट गुरुत्व निश्चित करणारे शास्त्रज्ञ बहुधा जवळ ठेवितात.

द्रव्याचें नांव	विशिष्ट गुरुत्व
जिप्सम	२.३२
कोलेमानाईट	२.४२
आर्थोक्लासे	२.५६
कार्बोन्स	२.६५
कालसाईट	२.७२
आरागोनाईट	२.९३
स्वेलाईट	३.०२
अपाटाईट	३.२०
डायोटासे	३.३२

वरील द्रव्यांचे तुकडे बुडण्याइतकी मिथिल आयोडाईडची स्थिति प्राप्त झाली असतां त्या तुकड्याच्या विशिष्टगुरुत्वाइतकें विशिष्टगुरुत्व किंवा जवळ जवळ तितकें विशिष्टगुरुत्व त्या मिश्रणाचें असतें हें उघड आहे.

स्पर्श चव आणि वासः—खनिज द्रव्याचा स्पर्श, चव किंवा वास घेऊन कित्येकदा त्याची पारख करतां येते. उदाहरणार्थ टाल्क म्हणजे संगजिरा हा हातास मऊ लागतो. परंतु ट्रिपोलाईट व ट्राकाईट हे हातास खुरखरीत लागतात. कित्येक सच्छिद्र खनिज द्रव्ये जिभेस चिकटतात. या प्रकारच्या खनिज द्रव्यांत वाळलेला चिखल आणि हायड्रोफेन हे येतात. रसें चकाकतात, व त्यांचा स्पर्श कांचेच्या रानांपेक्षां जास्त धंड असतो. विटयुमेन आणि कांहीं चिखल हे पाण्यांत भिजविले असतां त्यांचा एक विशिष्ट वास येतो व त्या योगानें त्यांची पारख करतां येते. पायराइट्स आणि दुसरी कित्येक खनिज द्रव्ये घांसली असतां गंधकमय वास येतो. जीं खनिज द्रव्ये पाण्यांत विरघळूं शकतात त्यांस चव असते.

रासायनिक विश्लेषण गुणधर्मः—रासायनिक गुणधर्म हे फार महत्त्वाचे आहेत. या रासायनिक गुणधर्मांच्या सह्यायोगानें आधुनिक खनिजविज्ञानांतलें द्रव्यांचें वर्गीकरण करतां येतें. तथापि केवळ रासायनिक घटनेच्या योगानें कोणत्याहि द्रव्याची वर्गीवारी लावतां येणार नाही. कारण,

असे कित्येक खनिज पदार्थ आहेत की, ज्याच्यातील रासायनिक घटकावयव अगदी सारखे आहेत. परंतु त्यांना एकाच वर्गात घालता येत नाही. उदाहरणार्थ फ्राफाइट (म्हणजे कार्बनचो एक जात) आणि हिरा यांचे रासायनिक घटकावयव अगदी एकच आहेत; परंतु त्या योगाने त्यांचा एकच खनिजवर्ग होऊ शकत नाही. कॅल्साइट आणि अरागोनाइट हे दोन्हीही कल्सिअम कार्बोनेट नवाच्या द्रव्यपासून तयार झाले आहेत. परंतु हे दोन्ही पदार्थ भिन्नभिन्न वर्गांत मोडतत. अशा ठिकाणी खनिजद्रव्याच्या स्फटिकाविषयी कांहीं माहिती असणे जरूर असते. खनिज द्रव्याचे घटकावयव एक असतांना सुद्धा तो पदार्थ किती निरनिराळ्या स्फटिकाकृती धारण करू शकतो याची माहिती असची लागते.

रसायनशास्त्रज्ञास आतांपर्यंत उपलब्ध झालेली सर्व मूल द्रव्ये खनिजद्रव्यांत सांपडलेली आहेत व या मूल द्रव्यांपैकी कांहीं मूलद्रव्ये आपणांस खनिज द्रव्यांतूनच काढून घ्यावी लागतात कारण तीं द्रव्ये आपणांस सेंद्रिय द्रव्यांतून मिळू शकत नाहीत. नैट्रोजन हा सेंद्रिय द्रव्यांत फार विस्तृत प्रमाणांत आढळतो, परंतु हाच नैट्रोजन खनिजद्रव्यांत सांपडणे अत्यंत दुर्मिळ आहे. कार्बोनेट या नांवाखाली मोडणाऱ्या खनिज द्रव्यांत कार्बन हा विस्तृत प्रमाणावर सांपडतो. पृथ्वीच्या कठिण कवचात (खाणी खणत असतांना आपण जो जो पृथ्वीच्या पोटांत जावे तो तो पृथ्व्यन्तर्गत भागाची उष्णता वाढत गेलेली आढळून येते. यावरून शास्त्रज्ञांनी असे अनुमान बसविले आहे की, पृथ्वीचा पृष्ठभाग घनावस्थेत असून अंतर्भाग प्रवाही स्वरूपांत असावा). कोग्नोग्राफी द्रव्ये काय प्रमाणात असतात. याच्या संवधाने शास्त्रज्ञांनी प्रायोगिक व इतर प्रमाणांच्या सहाय्याने पुढील आकडे प्रसिद्ध केले आहेत. पृष्ठभागापैकी शेंकडा ४७ भाग (वजनी) ऑक्सिजन आहे शेंकडा (वजनी) २७ भाग सिलिकान आहे. शेंकडा आठ भाग अल्युमिनम आहे. सिलिकेट किंवा अल्युमिनो सिलिकेट नांवाचीं द्रव्ये खडकासारख्या द्रव्यांतून फार मोठ्या प्रमाणावर आढळतात.

खनिजद्रव्याचे रासायनिक घटकावयव काढण्याकरितां रसायनशास्त्राच्या नेहमीच्या पद्धतीने पृथक्करण करतात. खनिज द्रव्यांत भिन्न भिन्न प्रकारचीं द्रव्ये मिसळलेली असण्याचा बहुधा संभव असतो. म्हणून त्या त्या जातीचे शुद्ध स्वरूपाचे खनिज द्रव्ये शोधून काढणे बरेच कठिण असते. याच कारणामुळे कित्येक खनिज द्रव्यांची अगदी बरोबर अशी रासायनिक घटना अद्यापपर्यंत कळली नाही. याकरितां प्रथमतः शुद्ध अशा प्रकारचा स्फटिक घेऊन त्याच्या थोड्याशा अंशाचे रासायनिक पृथक्करण करून पहाण्यापूर्वी त्या स्फटिकाच्या आकारादिकांची उत्तम प्रकारे परीक्षा करून ठेवितात. जेव्हा खनिज पदार्थ अल्प प्रमाणांत उपलब्ध असेल आणि त्याचे गुणविषयक पृथक्-

रण करावयाचे असेल त्या वेळेस सूक्ष्म रासायनिक पृथक्करणपद्धति आणि वाहकज्वाला यांच्या सहाय्याने पृथक्करण करतात.

समाकारकाच्या तत्वाकडे विशेष लक्ष दिल्याखेरीज या शास्त्रज्ञांतील वर्गीकरण फळणार नाही. काटेद्वाराख्या खनिज द्रव्यांत समकारक दिसत नाही म्हणजे त्यांतील भ्रम किंवा आम्ल यांची दुसऱ्या खनिज द्रव्यांतील अनाम्ल किंवा आम्ल यांच्याशी अदलाबदल होऊ शकत नाही. परंतु बहुतेक सर्व खनिज द्रव्यांत अशा प्रकारची अदलाबदल नेहमीच होते किंवा झालेली असते. अशा प्रकारच्या अदलाबदलीत बहुतेक असून अनाम्लाचीच अदलाबदल होते. कित्येक खनिज द्रव्यांत ही पुनर्पणे न होता फक्त कांहीं अंशाने होते तसेंच ही अदलाबदल किती प्रमाणात व्हावी याच्या संवधाने कांहीं निश्चित मर्यादा असते, परंतु कांहींत अशी मर्यादा असत नाही. व्हांबोहेडल कार्बोनेट या नांवाखाली मोडणाऱ्या खनिज द्रव्यांत अनाम्लाची अदलाबदल विशिष्ट प्रमाणांत होते. परंतु सिलिकेटसारख्या द्रव्यांत अनाम्लाची अदलाबदल अनियमित प्रमाणांत झालेली दिसून येते.

या वरील प्रकाराशिवाय द्विलवण म्हणजे डबलसॉल्ट नांवाची खनिज द्रव्ये असतात. द्विलवणत्वविशिष्ट द्रव्यांत डोलोमाइट आणि वारिटो कॅल्साइट हीं दोन द्रव्ये मोडतात.

खनिजद्रव्यांत जल हे कोणत्या प्रकाराने संयुक्त झाले असते हे ठरविता येणेही कठिण आहे. सिओलाइट नांवाच्या द्रव्यांतील पाणी कमी उष्णमानावर उडून जाते; व हा पदार्थ सल्फ्युरिक ॲसिडाच्या पात्रांत असला तर ते ॲसिड त्यांतील जलाचे शोषण करून घेऊ शकते व हा पदार्थ अनर्द्र करून (अनाहायड्स) हून ठेविला तर त्यांत फिरून जलाचा प्रवेश होऊ शकतो. या सऱ्या प्रकारामुळे सिओलाइट किंवा एतत्सदृश द्रव्ये यांच्यांतील जलास "स्फटिकीभवनाचे जल" अशी संज्ञा आहे. दुसऱ्या कित्येक द्रव्यांतील जल काढून घेण्यास अति उष्णता लागते म्हणून त्या द्रव्यांतील जलास 'घटनेचे जल' अशी संज्ञा आहे. कित्येक द्रव्यांत असलेल्या जलापैकी कांहीं जलास स्फटिकीभवनाचे जल असते व कांहीं जलास घटनेचे जल असते. खनिज द्रव्यांच्या रासायनिक घटनेसंवधाने पृथक्करण करून निश्चित असे कांहीच सिद्ध झाले नाही. प्रत्येक शास्त्रज्ञाच्या पृथक्करणांत भिन्न भिन्न प्रमाणांत मूलद्रव्ये सांपडली आहेत; त्यामुळे यांत अजून पुष्कळ परिश्रम व्हावयास पाहिजेत हे उघड आहे.

खनिज द्रव्ये तयार करणे. — प्रयोगशाळेत खनिज द्रव्ये तयार करण्यांत रसायनशास्त्रज्ञांस बरेच यश आले आहे; व या बाबतीत फ्रेंच शास्त्रज्ञ सर्व जगांत सध्या अग्रेसर आहेत. त्यांनी बरेच खनिज द्रव्ये तयार केली आहेत. या कृत्रिम खनिज द्रव्यांपैकी बहुतेक सारी द्रव्ये स्फटिक स्वरूपांत असलेली अशी आहेत. या कृत्रिम स्फटिकांचा आकार

नैसर्गिक स्फटिकापेक्षां थोडासा लहान असतो. परंतु त्यांच्या अंगां नैसर्गिक स्फटिकांचे सारे गुणधर्म आढळून येतात.

ख नि ज द्रव्यांची मूलस्था नें आ णि उ त्प ति.— कित्येक खनिज द्रव्ये अभिजन्य खडकांत सांपडतात. या अभिजन्य खडकांत हीं खनिज द्रव्ये नाना प्रकारांनीं तयार होतात. या अनेक प्रकारांत दाब, उष्ण, वायुरूप द्रव्यांचें घनरूप द्रव्यांत रूपांतर होणें, उष्णतेच्या सहाय्यानें रासायनिक क्रिया घडणें, द्रव्य शीत होत असतांना त्याचे स्फटिक तयार होणें इत्यादि अनेक प्रकारांचा समावेश होतो. उष्णामुखाचा उद्रेक किंवा दुसऱ्या कांहीं कारणांनें पृथ्व्य-तर्गत द्रव्य बाहेर पडणें किंवा शीत होणें इत्यादि कारणांनीं अभिजन्य खडक तयार होतात व त्यायोगानेंच हीं द्रव्ये तयार होतात.

आकारवैशिष्टयजन्य खडकांत तयार झालेलीं खनिज द्रव्येः—पृथ्व्यंतर्गत दाहाच्या योगानें सभोवतालच्या खडकावर परिणाम होतो व त्यायोगानें सभोवतालचे खडक भाजून निघतात; या भाजण्याच्या क्रियेनें अनेक प्रकारचीं रूपांतरें होतात.

गाळाच्या धरानें तयार झालेले खडकः—पाऊस, द्रव, हिम, उष्णता, वारा इत्यादि अनेक नैसर्गिक कारणांनीं पृथिवीच्या पृष्ठभागावरील खडक क्षिजतात व पावसानें हे क्षिजलेले भाग धुणून जाऊन खोलगट भागांत गाळाच्या रूपानें जमतात; हे एक प्रकारचे खडकच होत. समुद्रादिकांत विशद्व्य झालेलीं खनिज द्रव्ये पाण्यांतून खालीं बसतात व त्यांचे कठिण किंवा मृदु खडक होतात.

रेपासरूपाचीं खनिज द्रव्येः—निरनिराळ्या खडकांतून पाणी पाझरतें. हें पाणी निरनिराळ्या द्रव्यांतून फिरत असतांना त्याबरोबर अनेक द्रव्ये विद्रुत होतात किंवा नुसतीं मिश्रित होतात. नंतर हीं विद्रुत झालेलीं किंवा मिश्रित झालेलीं द्रव्ये खडकाच्या भेगांतून बसतात व त्या योगानें अनेक प्रकारच्या खनिज द्रव्यांची उत्पत्ति होते.

ख नि ज द्रव्यांच्या पो ट जा ती.—वरील प्रकारांपैकीं कोणत्या तरी एखाद्या प्रकारानें खनिज द्रव्ये उत्पन्न झाल्यानंतर त्यांवर, दाब, उष्णता व विद्रुत स्वरूपांत विशिष्ट द्रव्ये यांच्या योगानें त्या खनिजद्रव्यांच्या स्फटिकाकारांत फेरफार होतात किंवा त्यांच्या रासायनिक घटनेंत वरेंच बदल होतात, किंवा मूळचीं खनिज द्रव्ये किंवा त्यांतील कांहीं भाग विद्रुत होतात व नवीन खनिज द्रव्ये तयार होतात.

ख नि ज द्रव्यांचें ना. म. क र ण आ णि वर्गां कर ण.— खनिज द्रव्यांचा स्फटिकाकार आणि रासायनिक घटना यांच्यावर खनिज द्रव्यांचें वर्गीकरण अवलंबून असतें. ज्या खनिज द्रव्यांची रासायनिक घटना निश्चित असते त्यांच्या जाती थोड्या असतात; परंतु ज्या ठिकाणीं खनिज द्रव्यांच्या घटकावयवांची बदलाबदल झालेली असते त्या ठिकाणीं त्या

अदलाबदलाच्या योगानें इतक्या जाती उत्पन्न होतात कीं, खनिज द्रव्यांती उ भिन्नभिन्न द्रव्यांचें वैशिष्टय दाखवून त्यांचें स्पष्ट वर्गीकरण करणें वरेंच कठिण जातें व क्रियेक ठिकाणीं हे बहुतेक अशक्य आहे.

कांहीं स्फटिकांची नांवे—चौरस (घन), चतुष्कोण, सरल चतुष्कोण, एकवलनात्मक, पट्टकोनाकृति, विषमपाश्र्च, असमभुज चतुष्कोण इत्यादि.

ख नि ज द्रव्यांचें वर्गां कर ण.—निसर्गसिद्ध मूलतत्त्वं (अ) अधातुवर्गः—हिरा, प्रकाइट, गंधक. (आ) अर्धधातुवर्गः—आर्सेनिक, अंतिमनी, बिस्मथ. (इ) धातुवर्गः—सोने, रूपें, तांबें, प्लाटिनम. या प्रकारानेंच सल्फाईड, ऑक्साईड वगैरेंच वर्गीकरण करतात.

[संदर्भग्रंथः—डाना-मिनरलत अँड हौ टु स्टडी देम; ग्रौन्स-दि मिनरलत किंगडम; इड्गिस-रॉक मिनरलत, दि मिनरॉल-जिकल मॅगॅझईन अँड जर्नल ऑफ दि मिनरॅ सोसायटी; लंडन, प्रेट्रिटिन, आयर्लंड, फ्रान्स, जपान वगैरे मोठमोठ्या देशांतील खनिज द्रव्यासंबंधी विवेचनात्मक ग्रंथ स्वतंत्र लिहिलेले आहेत.]

खनियाधान—मध्यहिंदुस्थान एजन्सीतील एक सनदी संस्थान. क्षेत्रफळ सुमारे ६८ चौ. मै. याच्या पूर्वेस झांशी जिल्हा व वाकीच्या वाजूस ग्वाल्हेर संस्थानचा प्रदेश येतो. ग्वाल्हेरचा रोसिडेटेरे सरकारातर्फे यावर देखरेख ठेवितो. प्रथम खनियाधान ओर्छ्याचा एक भाग म्हणून असे, पण १७२४ त ओर्छ्याचा महाराजा उदोतसिंग यानें आपला मुलगा अमरसिंग याला हें जहागीर म्हणून देऊन टाकिलें. मराठ्यांनी ओर्छ्या संस्थान उध्वस्त केल्यावर १७१५त पेशव्यांनी अमरसिंहाला सनद देऊन जहागीरावर कायम केलें. तेव्हांपासून झांसी व ओर्छ्या संस्थान यांमध्ये याच्या स्वामित्वाविषयी तेंटे माजून लागले. १८५४ त झांशी खालसा झाल्यावर त्या वेळच्या खनियाधानच्या संस्थानिकानें निर्भेळ स्वातंत्र्याची मागणी केली; पण पेशव्यांचे राजकीय वारसदार म्हणून ब्रिटिशांनी आपलें स्वामित्व प्रस्थापित करून १८६२ त एह सनद करून दिली. दत्तक घेण्याचा हक्कहि यावेळीं देण्यांत आला. संस्थानिक बुंदेला रजपूत असून त्यांना जहागीरदार म्हणतात.

संस्थानची लो. सं. (१९०१) १५५२८. लोकसंख्या चांगली वाढती आहे असें मागील खानेसुमारीवरून दिसून येतें. मुख्य भाषा बुंदेलखंडी आहे. शिक्षणाचें प्रमाण शेंकडें एक आहे. मुख्य जाती टाकुरी व रजपूती असून या सर्व शेतकीवर उपजीविका करतात. संस्थानांत ४९ खेडी आहेत. जमीन खडकाळ असून द्रव्यांतून मात्र चांगली जमीन आहे. संस्थानचें उत्पन्न सुमारे २५००० आहे. संस्थानिक स्वतः सर्वे राज्यकारभार पहातात. खनियाधान हें मुख्य ठिकाण असून त्याची एक किल्ला आहे. लो.सं.(१९०१) २१९२. गावांत एक शाळा व दवाखाना आहे.

खन्ना—गंजव. छुधियाना जिल्हाच्या समराळ तह-शिलीतील एक शहर. उ. अ. ३०°४२ व पू. रे. ७६°१३'. लो.सं.(१९०१)३८३८. भोवतालच्या गांवी हाणाच्या शेतवी-वस्तूच्या सोळावे हे ठिकाण म्हणता येईल. सरकी काडण्याच्या व दळगाच्या गिरण्या, एक इंग्रजी-संस्कृत शाळा व एक सरकारी दवाखाना येथे आहे. १८७५ त येथील म्युनिसिपालिटीची स्थापना झाली. तिचे अवकारी उत्पन्न सर्वांत अधिक असते.

खन्सा—ही कवयित्री अरब लोकांतील सुलेम जातीची असून सहाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात जन्मली. ती वयांत येताच दुर्दैव इल अन सिम्म नांवाच्या एका राजपुत्रांने तिला माणगी घाली. पण तिने ती शिडकारिली व मीरदास नांवाच्या एका गृहस्थ्याशी तिने लग्न केलें. मीरदासापासून तिला तीन मुलगे झाले. मीरदास वारल्यानंतर तिने पुन्हा दुसरे लग्न केलें. इस्लामी धर्माच्या प्रसारापूर्वी सख व मोआविय असे तिचे दोघे भाऊ मरण पावले. त्यांच्या व आपल्या बापाच्या निधनाविषयी तिने फारच सुंदर अशी शोकगीते लिहिली व त्यामुळे तिचा चेहोकाडे बोलवाला झाला. युनाज नाविषयच्या जत्रेच्या प्रसंगां धुधियारानेने अक्ष या कवीला कवीमध्ये पहिला मान देऊन त्याच्या खालोखाल दिला दुसरा मान दिला. आपल्या जातीवरो-बच इनेहि इस्लामी धर्म स्वीकारला.पण इस्लामाच्या आझां-त्रिकद तिने मूर्तिपूजक लोक सुतकाची जी खूण धारण करतात ती धारण केली. इस्लामच्या धर्मप्रसाराच्या कामी झालेल्या लढायांत तिचे चाी मुलगे कामास आले. तिच्या मुलांनी गाजविलेल्या शौर्यायद्वल अभिनंदनपर असे पत्र ओमरने तिला लिहिले व तिला तनखा तोडून दिला. ती ६४५ त मरण पावली. तिची मुलगी अमरा हांदि कवयित्री होती. अरब लोकांतील दुसरी एक कवयित्री जी लैला ती व खन्सा यांच्यामध्ये कोण अधिक श्रेष्ठ आहे यासंबंधी विद्वानांत मतभेद होत असे. हिच्या वाख्यायिका किताब उल्ल अधानीमध्ये दिलेल्या आहेत. हिचे काव्य छंदी यांने संपादित केले असून त्याचे भाषांतर डि कोणियर यांने फ्रेंच भाषेत केले आहे.

खंवायत—मुंबई इलाख्यांत खेडा पोलिटिकल एजन्सी-मधील संस्थान. हे गुजराथच्या पश्चिम भागांत खंवायतच्या आखातालागत आहे. उत्तरअक्षांश २२° ९' ते २२° ४१' आणि पूर्वरेखांश ७२° २०' ते ७३° ५'. क्षेत्रफळ ३५० चौरस मैल. उत्तरेस खेडा जिल्हा, पूर्वेस खेडा. व वडादे संस्थान. दक्षिणेस खंवायतचे आखात व पश्चिमेस सावरमती नदी. ह्या संस्थानाची चतुःसीमा निश्चित नाहीं. प्रदेश सपाट असून जागोजग आंबराई आहेत. ह्या समशीतोष्ण आहे. पाऊस ३१ इंच पडतो. अकराव्या व बाराव्या शतकामध्ये खंवायत हे अनहिलवाडच्या राज्याने मुख्य बंदर होते. मुसलमानांनी जेव्हा १२९८ साली हे राज्य काबीज केले

तेव्हा खंवायत हे एक हिंदुस्थानांत फार धनसेपन्न शहर होते असे म्हणतात.

गुजराथच्या राज्याची भरभराट झाल्यावर खंवायतलाहि चांगले दिवस आले व १५ व्या शतकाच्या प्रारंभी पश्चिम हिंदुस्थानांत हे शहर व्यापाराचे केंद्र होते. सन १५३८ मध्ये पोर्तुगाज लोकांनी हे शहर छुटले व तदनंतर १५७३ पावेतो एकंदर प्रांतांत अजयवस्था माजली होती. पण अकरावीं तो प्रांत काबीज केला. पुढे सुरतेस व्यापाराच्या दृष्टीने महत्व मिळू लागल्यामुळे खंवायत अगदीच मागे पडले. पण तेथे जुने कारखाने असल्यामुळे १६१५ त इंग्रजांनी व १६१७ त डच लोकांनी येथे वसाहती स्थापिल्या. औरंगझे-बाच्या मरणांतर जेव्हा मोंगल सत्तेस उतरती कळा लागली तेव्हा मराठ्यांनी ह्या प्रांतावर स्वान्या करून लोकांकडून बरान पैसा नेला. १७३० साली खंवायत हे एक वेगळे स्वतंत्र संस्थान बनले. सध्यां राज्याधिकार हातीं असलेला राजा गुजराथच्या मोमिनखानचा वंशज आहे. ज्या वेळी मोमिनखान गुजराथच्या गाद्वार होता तेव्हा त्याचा जावई निझामखान ह्याच्या हातीं खंवायतचे राज्य होते. परंतु मोमिनखान या पुत्र सुफताखीर ह्याने निझामखातास ठार मारून खंवायतचे राज्य वळकाविले. वसईच्या तहासुळे खंवा-यत इंग्रजांच्या हातीं गेले. येथील राजा शिथा जातीचा एक मुसलमान आहे. तो सरकारास २१,९२४ रु. खंडणी देतो. मुसलमानांनी कायद्यान्वये त्याला दत्तक घेण्याची किंवा कायदे-शीर वारसहि नेमण्याची सनद मिळाली आहे.

ह्या संस्थानांत एकंदर लहान मोठी ८७ गावे आहेत. १९११ साली येथील लोकसंख्या ७२,६५३ होती. शेंकडा ८० लोक हिंदू आहेत. महत्वाचे शहर असे खंवायतच आहे. कोळी, कुणबी, रजपूत वगैरे जातीचे लोक आहेत व बहुतेक सर्व शेतकीवर उदरनिर्वाह करणारे आहेत. उत्तरेस व पश्चिमेस जमीन वाळी, कापूस व गहू पिकवि-ण्यास उत्तम अशी आहे. पूर्वेस दोन पिके निघतात. एकंदर ९०३ एकर जमीन पाण्याखाली आहे. तांदूळ, गहू, कापूस, नीळ, तंबाखू व बाजरी ही मुख्य धान्ये होतात. आतां नीळ काढीनातसे झाले आहेत. नरेश्वर नांवाचा एक मोठा तलाव आहे. पिण्यास पाणी बहुतेक विहिरींचेच वापरतात. खंवायत शहरानजिक माहीं व सावरमती नद्यांच्या काठीं मोठ्या खारी आहेत. मीठ, कापड, सतरंज्या, कलाबतूचे काम सुंदर गुलाबी दगड वोरणे ही कामे या संस्थानांत होतात. कांहीं कापसाचे जीग असून विणवाम शिकविण्या-करितां कांहीं शा ग आहेत.

१५ व्या शतकांत व त्यापूर्वीच्या दोन शतकांत खंवा-यतची व्यापारी दृष्टीने फार ख्याति होती. आणि १६ व्या शतकाच्या आरंभी तर हिंदुस्थान, इराण, अरबस्तान आणि पूर्व आफ्रिका इत्यादि देशांचे खंवायतशी व्यापारी दळण-वळण होते. नंतर मात्र सुरतेची भरभराट होऊ लागल्याने

हकडे उतरती कळा लागली व १८०२ साली खंभायत एक सर्वसामान्य शहर बनलें. ५० टनांपेक्षा जास्ती वहनशक्तीची जहाजे धक्क्याला लागत नाहींत. १९०७ साली सर्व संस्थानांत एकच पोष्ट व एक टेलिग्राफ आफिस होतें. नवावाला राज्यव्यवस्थेचा व न्याय करण्याचा सर्व अधिकार आहे. पण संस्थानांतील गोरे लोकांचा इनसाफ पोलिटिकल एजन्टच्या परवानगीशिवाय करण्याचा अधिकार नाही. अक्टोबर १९२२ साली विजेचा पुरवठा करण्यांत आल्यामुळे खंभायत संस्थानांतील औद्योगिक व्यापारास मोठी चालना मिळाली. तेथील विजेचा पुरवठा करणाऱ्या कंपनीने व औद्योगिक कंपनीने, तीन पिठाच्या गिरण्यास व एका विणकाम- कारखान्यास विद्युत्शक्ति पुरविण्याचें काम घेतलें असून १९२३ साली विजेने चालणारा वर्काचा कारखाना व काड्याऱ्या पेटीचा कारखाना सुरू करण्यांत आला. अगेट व कॉर्नेलियन नांवांच्या दगड-कामामुळे हजरें मसुरांस साधारणतः नेहमां घेतलें. परंतु १९२२ मध्ये हा कारखाना बंद करावा लागला; कारण वरील दगड-कामांस वाहेरून मागणी येण्याचें बंद झालें.

वी. बी. व सी. आय रेल्वे कंपनी चालवीत असलेली 'तारापूर कॅम्पे रेल्वे' ही बंदरहेडपयत गेली असून संस्थानच्या मालकीची आहे. तिला सुमारे २ लक्ष रु. खर्च आला. १९२२-२३ खाली जलमार्गानें होणारा संस्थानचा व्यापार वाढला व खाडीही जास्त खोल केल्यामुळे नाविकांनां सवलत मिळून सोयीचें झालें. माही नदी मिळते त्या ठिकाणी खाडीच्या मुखांनजीक सृष्टिक्रमानुसार एक इष्ट फरक घडून आला आहे व त्यामुळे त्या नदीचा प्रवाह बंदरहेडकडे वळला आहे. १९२२ त बंदरहेडपासून अर्धा मैलाच्या आंत संगम झालेला आहे. पण पूर्वी तो दोन मैलावर होता. अशा रीतीने खाडीतील नौकासंचाराच्या अडचणी बऱ्याच कमी झाल्या आहेत. संस्थानने एक विहीर खणून पाणी काढण्याचें यंत्र २५००० रुपयांस घेतलें आहे. पश्चिमेकडील खेळांत पिण्याच्या पाण्याबद्दल नेहमांचीच जी तक्रार असते ती दूर करून पाणीपुरवठा करण्याचा त्यांत हेतु आहे. तारापुरास त्या यंत्राचा प्रथम प्रयोग करण्यांत आला.

आखात.—सुंबईच्या उत्तरकिनाऱ्यास काठेवाडपासून वेगळें पाडणाऱ्या एका समुद्राच्या त्रिकोनी आकृतीस हें नांव आहे. येथें पूर्वी अरब व्यापारी फार येत असत. आखाताच्या मुखाच्या पूर्वेस सुरत असून पश्चिमेस पोर्तुगीज लोकांचें दीव नांवाचें ठाणें आहे. खंभायत शहर उत्तर भागांत वसलेलें आहे.

ह्या आखातांत पूर्वेकडे तापी व नर्मदा ह्या नद्या येऊन मिळतात. उत्तरेकडून मही व साबरमती येऊन मिळतात व पश्चिमेकडून काठेवाडांतून बऱ्याच लहान लहान नद्या येऊन मिळतात. किनाऱ्यावर असलेल्या भडोच व सुरत ह्या प्रसिद्ध बंदरांत आतां परदेशांतून माल येणें बंद झालें आहे.

शहर.—सुंबई इलाख्यांतील खंभायत नामक संस्थानांचें राजधानीचें शहर. हें उत्तर अक्षांश २२° ८' व पूर्व रे. ७२° ४०' यांवर माहीच्या उपनदीच्या उत्तरेस वसलेलें आहे. हें अहमदाबादपासून ५० मैल दूर आहे. लोकसंख्या १९११ साली २८०९८ होती व त्यांत हिंदू लोकांचाच भरणा अधिक आहे. शहराभोंवतीं तीन मैल घेराचा तट आहे. छांवर तोफा डागण्याचीहि व्यवस्था आहे. महमदशाह्याच्या वेळची १३२५ सालांतील येथें एक जामा मशीद आहे.

आखाताच्या चिंचोळ्या भागांत मुखाशी समुद्राच्या भरती ओहोटांनीं त्याचप्रमाणें नद्यांच्या जोराच्या प्रवाहांनें, वाळू जमल्यामुळे मालाची जहाजे बंदरांत येण्यास अडचण पडूं लागली व हळूहळू ह्या बंदराचें महत्त्व कमी झालें. खंभायत येथें सुंदर रंगीत दगडावरचें काम फार सुंदर होतें. येथें म्युनिसिपालिटी आहे. येथें एक लॉर्ड रे नांवांचें पुस्तकालय आहे. एक विणकाम शिकविण्याची शाळा असून दोन इस्पितळे व एक ह्यायस्कूल आहे.

खंभलाच—काठेवाड. भोइका ठाण्यांतील एक स्वतंत्र खंडणी देणारें संस्थान. खंभलाच व चमाडा हीं गांवे तालुक्यांत आहेत. खंभलाचपासून सात मैलांवर लिंबडी स्टेशन आहे. तालुकदार लिंबडी घराण्यांतील भायाद व झाल रजपूत आहेत.

खंभाल—काठेवाड. गोहिलवाड जिल्ह्यांतील एक स्वतंत्र खंडणी देणारें संस्थान. यांत चार गांवे असून खंभाल हें सर्वांत मोठें आहे. तालुकदार खाचर जातीचे काठी आहेत. संस्थान सर्व डोंगराळच आहे.

खंभालिय—काठेवाड. नवानगरच्या हद्दीतील नवानगरच्या खालोखाल महत्त्वाचें शहर. उ. अ. २२° १२' व पू. रे. ६९° ४४'. शहराजवळच धी व तेली या दोन नद्यांचा संगम होतो. सलाय बंदर येथून दहा मैलांवर आहे. येथें न्यायाधीश व वडिवाटदार कचेऱ्या आहेत. व मुलांमुलींच्या शाळा व दवाखाने आहेत. लो. सं. (१९११) ९३८७. गांवाला म्युनिसिपालिटी आहे. पूर्वी हें शहर वाधेलांच्या ताब्यांत असून जाम रावळांनीं ते जिंकून घेतलें. यांत बरीच जुनीं देवळे आहेत. याच्या हद्दीतील पिंडतारक देवस्थान फार प्रसिद्ध आहे.

खमटी डोंगर—आसामाच्या सरहद्दीवरील एक डोंगराळ प्रदेश. हा ब्रह्मपुत्रा खोऱ्याच्या पूर्वे टोंकाशी पसरला आहे. यांत शानवंशांतील खमटी जात राहाते. ८ व्या शतकाच्या मध्यकाळांत जेव्हां ब्रह्मी राजांनीं मोगगैज जिंकून घेतलें तेव्हां खमटी लोक उत्तरेकडे सरकले. यांच्यापैकी कांहीं आसामांत गेले व सदियाजवळ वसाहत करून राहिले. तेथें त्यांच्या पुढाऱ्यांनीं भोंवतालच्या प्रदेशावर आपली सत्ता प्रस्थापित करून ब्रिटिशांनीं अहोम राजाचा मुलख घेतल्यावेळीं त्याकडून आपल्या राज्याला मान्यता मिळविली.

पण त्याच्या मुलाला गादीवरून काढल्यावेळी खमटी लोकांनी द्रंभजाविषद वंड फेले (१८३९). पण ते लवकरच मोडले.

खमटी लोकांचे मुख्य ठिकाण बोरखमटी आहे. पुढीं हेंच मोठें बोरखमटी गांव असून सदियापासून १९७ मैल दूर आहे. याल्या शेजारी एक विटाचें देऊळ आहे. त्यांतील कांहीं मुद्द मूर्ती सुरेख घडविलेल्या आहेत. आसामांत खमटीची संख्या (१९११) १८६८ आहे. फर्नल डाक्टनच्या ' एथ्नॉलॉजी ऑफ बँगाल ' या ग्रंथांत यांची विशेष माहिती सांपडेल.

खम्ममेट्ट—हैद्राबाद संस्थान. वारंगळ जिल्ह्याचा दक्षिण तालुका. क्ष. फ. ७०० चौ. मै. जहागिरी धरून लो. सं. (१९११) १,३५,९७५ आहे. तालुक्यांत १६१ गांवे असून १३ जहागीर गांवे आहेत. खम्ममेट्ट हें तालुक्याचें मुख्य ठिकाण आहे. या प्रदेशांत तांदूळ बराच पिकतो. संस्थानची रेल्वे तालुक्यांतून दक्षिणोत्तर जाते.

खर—रावणाचा सापत्न प्राता. शूर्पणखेची रामाकडून विटंबना झाल्यामुळे हा रामावर चालून गेला व त्याच्या हातून मरण पावला. [वा. रा. अरण्यकांड स. १९].

खर प्रांत.—इराणमधील एक छोटा पण अत्यंत सुपीक प्रांत. याला छोअर अग्नर छोअरेन असे नांव होतें. १९१० मध्ये याची लो. संख्या सुमारे १०,००० होती. या प्रांताचा सुभेदार तेहरानपासून ६२ मैलांवर असलेल्या किशलख खर या खेळ्यात अग्नर त्याच्याच जवळ असलेल्या अर्दन या खेळ्यांत रहातो. या प्रांतांत पाण्याचा मुबलक पुरवठा असल्याने गहू, तांदूळ इत्यादि धान्ये खूप पिकतात. इराणच्या वादशाहाला हा प्रांत ६००० पौंड खंडणी देतो. त्यापैकी ४००० पौंड धान्यरूपानें देण्यांत येतात.

खरकपूर—बंगाल. मिदनापुर जिल्ह्यांतील एक गांव. उ. अ. २२ ° २०' व पू. रे. ८७ ° २१'. लो. सं. (१९११) ३४२६. हें बंगाल नागपूर रेल्वेवरचें महत्वाचें जंक्शन आहे. मिदनापूरपासून खरकपूर ८ मैल आहे. गांवांत पीर लोहानीची कबर असून हिंदू व मुसलमान दोघेहि याला भजतात.

खरगपूर—निहार ओरिसा. भोंधाल जिल्ह्यांतील एक गांव. उ. अ. २५ ° ७' व पू. रे. ८६ ° ३३'. लो. सं. (१९०१) २४४२. खरगपूर परगणा दूरभंगा संस्थानांत मोडतो. पाटबंधाऱ्याच्या कामासाठी हें गांव प्रसिद्ध आहे. या ठिकाणी मान नदीला बंधारा घातला आहे.

खरगा—ईजिप्तमधील वालुकामय प्रदेशांतील सर्वांत मोठी ओलवणीची जगा. हा जगा अग्नर हें स्थान लिबियाच्या वालुकामय प्रदेशांत आहे. नाईल नदीच्या खोऱ्यांतील खरगा जंक्शनपासून या ओलवणीच्या रथानाषडे छोटपाशा रेल्वे लाईनेन जातां येतें. या रथानाची दक्षिणोत्तर लांबी शंभर मैल व पूर्वपश्चिम १२ पासून ५० मैल आहे लो. सं. (१९०७) ८३४८. पूर्वी या रथानाच्या मोटपा भागांत सरो-

वर होतें. हल्ली या ठिकाणी पाऊस पडत नाही किंवा एकहि सरोवर नाही पण विहिरी मान पुष्कळ आहेत. खजुरीच्या वन्याच धागा या ओलवणींत आहेत. तांदूळ, गहू, वाली हीं मुख्य पिकें होत. येथील लोकांचा शेतकीशिव्याय टोपण्या व चटा कपण्याचा धंदा चालतो. प्राचीन काळी फारोदांच्या अमदानींत या ठिकाणी बरीच वस्ती होती. आज त्या काळचे कांहीं अवशेष सांपडतात. त्यांपैकी अेमॉन-नर्थ देऊळ मुख्य असून त्याची लांबी १४२ फूट, रुंदी ६३ फूट व उंची ३० फूट आहे. येथे एका रोमन किल्लाचा कांहीं भाग दिसतो व इतर रोमन व ख्रिस्ती अवशेषहि आढळतात. खरगा शहर ताडीच्या वनामध्ये वसलें असून फार दुमदार दिसतें. लो. सं. (१९०७) ५३६२. [सुरे-जिऑलॉजिकल अँड टोपोग्राफिकल रिपोर्ट ऑन खरगा ओर्भेसिस (१८९९)].

खरगोण—इंदूर संस्थान. निमार जिल्ह्याचें मुख्य ठिकाण. उ. अ. २१ ° ५०'. व पू. रे. ७५ ° ३७'. नर्मदेला मिळणाऱ्या कुंडी नदीवर हें वसलें आहे. लो. सं. (१९११) ९४२३. मोंगलांच्या अमदानींत हें गांव प्रसिद्धीस आलें असावें. प्रथम माळवा सुभ्यांतील विजागड सरकारच्या एका महालाचें हें मुख्य ठिकाण होतें. नंतर विजागड सरकारचें मुख्य ठिकाण बनलें. त्यावेळीं कांहीं घरे व कवरी अद्याप दिसतात. जिह्वा व परगणा यांच्या कचेऱ्याखेरीज शाळा, तुर्ग, दवाखाना, लायब्ररी वगैरे या गांवांत आहेत. स्थानिक कारभार म्युनिसिपालिटी पहाते.

खरतरगच्छ—एक जैन गच्छ. जैन गच्छांची कल्पना उपवेशगच्छाच्या आरंभी दिली आहे. खरतरगच्छ व तपागच्छ यांमधील भेद अंचलगच्छांत सांगितला आहे. (उपवेशगच्छ व अंचलगच्छ पहा.)

खरतरगच्छाची पद्या व ली.—ह्यांत पहिला महावीर याचा पहिला शिष्य गौतम होता. त्याच्या नंतरः—

२ सुधर्माः—हा कोळाक प्रामांत जन्मला. गोत्र आग्निवेश्यायन. हा धम्मिन्हा व भद्रिला यांचा पुत्र. वीरानंतर २० वर्षांनी व वयाच्या १० व्या वर्षी निर्वाणाप्रत गेला.

३ जंबूः—हा राजशहांत जन्मला. गोत्र वाग्दप. श्रेणी ऋषभदत्त व धारिणी यांचा पुत्र. वीरानंतर हा ६४ वर्षांनी वयाच्या ८० व्या वर्षी निर्वाणाप्रत गेला.तो श्वेवटचा कैवलिन होता.

४ प्रभवः—क्रात्यायन गोत्र. जयपूरच्या विष्य राजाचा पुत्र. वयाच्या ८५ (अथवा १०५) व्या वर्षी वीरनिर्वाणाब्द ७५ मध्ये मृत्यु पावला.

५ रायम्भवः—वात्स्य गोत्रोत्पन्न. ' शांतिदेवी ' चा साक्षात्कार होऊन यानें धर्माची दीक्षा घेतली. त्याचा मुलगा मनक याकारिताऱ्यानें दशार्द्रका. लिक्कूप नांवाचा ग्रंथ रचला वयाच्या ६२ व्या वर्षी वीरनिर्वाणाब्द ९८ मध्ये हा मृत्यु पावला.

६ यशोभद्रः—तुंगथियान गोत्र. वयाच्या ८६ व्या वर्षी वीरनिर्वाणाब्द १४८ मध्ये मृत्यु पावला.

७ संभ्रतिविजयः—माठरगोत्रीय. वयाच्या ९० व्या वर्षी वी. नि. १५६ मध्ये मृत्यु पावला.

८ भद्रवाहुः—प्राचीनगोत्रीय. त्यांनी उपसर्गहरस्तोत्र, कल्पसूत्र आणि आवश्यक, दशवैकालिक वगैरे दहा शास्त्रांवरील नियुक्ति रचल्या. वयाच्या ७६ व्या वर्षी वी. नि. १०० मध्ये मृत्यु पावला.

९ स्थूलभद्रः—गौतम गोत्र. चाप नवव्या नंदाचा मंत्री राक्षसाल. आई लाच्छलदेवी. वैश्यकोशाचे यांनी रूपांतर केले.

१० आर्य महागिरिः—ईलापत्यगोत्रीय. तो गृहानं ३०, व्रतांत ४०, व सूर्योद्गमणं ३० वर्षे राहून वयाच्या १०० व्या वर्षी वी. नि. २४९ मध्ये मरण पावला.

११ सुहस्तिन्ः—वासिष्ठगोत्रीय. वयाच्या १०० व्या वर्षी वी. नि. २६५ मध्ये मरण पावला. त्यांनी संप्रति रागला धर्मदीक्षा दिली. सुहस्तांनी अर्वातिसुकुमाल व इतरे पुष्कळ लोक यांना धर्मदीक्षा दिली.

१२ आर्यसुस्थितः—याला कोटिशः सूर्यमंत्राचा जप केला म्हणून कौटिक व काकंद नागरांत जन्मला म्हणून काकंदेक अर्शा दोन विरुद्ध होता. हा व्याप्राप्त्य गोत्राचा होता. ९६ व्या वर्षी वीरनिर्वाणाब्द ३१३ त मरण पावला. यापामून कौटिकगच्छ उत्पन्न झाले. सुप्रतिबुद्ध त्याचा लघुप्रातर होता.

१३ इंद्रदित्र. ११ दित्र.

१५ सिंहागिरि, जातिस्नरगणानवान्—त्या काळी पादलि. प्राचार्य, वृद्धवादिस्त्री व त्याचा शिष्य कुमुदचंद्र हे दीक्षानाम मिळालेला सिद्धसेन दिवाकर हे जिवंत होते. सिद्धसेन दिवाकरांनी उज्जयिनी येथील महाकालेश्वराच्या देवळांतील ह्यार्ये लिंग फोडिले व वरुणामंदिरस्तवनामक ग्रंथांना पार्श्वनाथाच्या एका मूर्तीचा स्तव केला. वी. नी. ४७० मध्ये विक्रमादित्याला त्यांनी धर्मदीक्षा दिली.

१६ वज्र—गौतमगोत्रीय. घनगिरि व सुनंदा तुंबवन ग्रामांत रहात होते. त्यांचा हा पुत्र होता. हा वी. नि. ४९६ त जन्मला. वयाच्या ८८ व्या वर्षी वी. नि. ५८४ मध्ये तो मरण पावला. सिंहागिरांनी त्याला ११ अंगे शिकविली. त्यानंतर दृष्टिदादांग नांवाचे १२ वें अंग शिकव्यासाठी अंबवती (उज्जयिनी) ला भद्रगुप्ताकडे दशपुराहून वज्र केला. पूर्ण १० पूर्वे माहित असलेला शेवटचा मनुष्य तो होता. त्यांनी बुद्धांच्या राज्यांत दक्षिणेकडे जैन धर्माचा विस्तार केला. त्याच्यापासून वज्र शाखा निघाली.

१७ वज्रनेत्रः—उत्कौशिक गोत्र श्रेष्ठी. जिनदत्त व ईश्वरी ह्यांचे चार पुत्र चार कुलांचे स्थापक होऊन गेले. त्यांची नावे गेंद्र, चेंद्र, निवृत्ति, आणि विद्याधर अर्शा होती. त्या चार पुत्रांना सोपारक येथे वज्रसेनांनी धर्माची दीक्षा दिली.

१८ चंद्रः—यांना काळी आर्यरक्षित जिवंत होता. दशपूर येथे रहाणारे पुरोहित सोमदेव व रुद्रसोमा ह्यांचा तो

पुत्र होता. वज्रपासून तो ९ पूर्वे व दहाव्याचा कांही भाग शिकला व ती पूर्वे आपला शिष्य तुंबलिक, पुष्प, मित्र ह्याला शिकविला.

१९ सार्वतभद्रः—ह्याला वनवासिन् म्हणतात. २०

देवः—ह्याला वृद्ध म्हणतात. २१ प्रद्योतन. २२ मान-

देवः—शातिस्तवाचा कर्ता. २३ मानतुंगः—भक्तामरस्तोत्र व भयहरस्तोत्र ह्यांचा कर्ता.

२४ वीरः—लोहित्यसूरीचा शिष्य देवर्दिगणिधमाभ्रमण. यांनी वी. नि. ९८० मध्ये वलभीच्या दरवारी सिद्धांत ग्रंथाचा लेख केला. देवर्दाच्या वेळी फक्त एक पूर्व शिालक राहिले.

२५ जयदेव, २६ देवानंद, २७ विक्रम, २८ नारसिंह, २९ समुद्र, ३० मानदेव, ३१ विद्युत्प्रभ, ३२ जयानंद, ३३ रविप्रभ, ३४ यशोभद्र, ३५ विमलचंद्र ३६ देवः—हा सुविद्धितपक्षगच्छाचा संस्थापक होता. ३७ नेमिचंद्र.

३८ उद्योतनः—याच्या शिष्यांपासून हल्ली अस्ति-त्वांत असलेले ८४ गच्छ उ-पन्न झाले. ऋषभांची पूजा करण्याकरिता मालवक देशाहून शत्रुजयाकडे यात्रा करीत असतां तो मरण पावला.

३९ वर्धमानः—हा पहिला सूरि अमून. चैत्यवासिन् जिनचंद्राचा शिष्य होता परंतु उद्योतनाकडे गेला. सोमब्राह्मणाचे शिवेश्वर व बुद्धिसागर नांवाचे दोन पुत्र व कल्याणवती नांवाची कन्या ह्यांना धर्माची दीक्षा दिली. त्यांनी शिवेश्वराला दात्रेच्या वेळी जिनेश्वर हें नांव दिले. वर्धमानसूरि विक्रम संवत् १०८८ मध्ये होऊन गेला.

४० जिनेश्वरः—चैत्यवासिन् लोकांबरोबर वादविवाद करण्यास मठ देशाहून गुर्जर देशाप्रत जिनेश्वर आपला वंधु बुद्धिसागर याबरोबर गेला. विक्रम संवत् १०८० मध्ये अनहिल पुराचा रामा दुर्लभ याच्या राजतंत्राने त्यांनी चैतन्यांचा पराभव केला व खरतर हें विरुद्ध नांव मिळविले.

४१ जैनचंद्रः—हा संवेगरेग गाळाप्रकरणाचा कर्ता होय.

४२ अभयदेवः—हा जिनचंद्राचा लघुगुरुपुत्रांता धारा-नगरचा श्रेष्ठी धन व घनदेवी यांचा पुत्र होता. त्याचे मुळ नांव अभयकुमार होते. शरीराला प्राप्त दिल्यामुळे त्याला कुश्रंगर झाला, परंतु दैवी नमस्कारांनी तो बरा झाला जयतिहयग स्तोत्रांनी त्यांनी स्तम्भनकाजवटील पार्श्वमूर्तीचा स्तव केला. नऊ अंगांवर त्यांनी टाका लिहिल्या व गुर्जर देशातील कण्डवर्णजग्रामांत मरण पावला.

४३ जिनवज्रभः—जिनेश्वर सूरीचा पहिला शिष्य. कूर्चे-पुणगच्छाचा एक चैत्यवासिन्. नंतर हा अभय देवाचा शिष्य झाला. पिंडविशुद्धिद्विकरण, गणधरसाधनतक, पडसांति वगैरे त्याचे ग्रंथ आहेत. संवत् ११६७ मध्ये देवभद्राचार्यांनी त्याला सूरि म्हणून अभिषेक केला. त्यानंतर ६ महिन्यांनी तो मरण पावला. त्याच्या (धार्मिक व्यवस्थेच्या) कर्तव्यांत

मधुखरतरशाखा विभक्त झाली, आणि हा पहिला गच्छभेद होय.

४४ जिनदत्तः—वास्तिगमेत्री व वाहूद देवी यांचा पुत्र. संवत् ११३२ त जन्मला. गोत्र हं वड. याचें मूळ नांव सोमचंद्र होतें. संवत् ११४१ मध्ये त्याला दीक्षा मिळाली. संवत् ११६९ वैशाख वद्य पक्षाच्या दिवशी चित्रदूत येथें देवभद्राचार्यापासून त्याला सूरिमंत्र मिळाला. पुष्कळ शहरांत देवी चमत्कार करून त्यानें जैनधर्माचा विस्तर केला. संदेहदोलावली व दुसरे पुष्कळ ग्रंथ त्यानें रचिले. तो आपाप शब्द ११ संवत् १२११ रोजी अजमेर येथें मरण पावला. संवत् १२०४ मध्ये रुद्रपत्नी येथें जिनशेखराचार्यानें खरतरशाखा स्थापिली. हा दुसरा गच्छभेद होय.

४५ जिनचंद्रः—भाद्रपद शुद्ध ८ संवत् ११९७ रोजी हा जन्मला. साहू रासल व देहगुणदेवी यांचा पुत्र फाल्गुन वद्य ९ संवत् १२०३ रोजी अजमेर येथें दीक्षा मिळाली. वैशाख शुद्ध ६ संवत् १२११ (वयाच्या १४ व्या वर्षी) रोजी विक्रमपूर येथें त्याला जिनदत्तानें आचार्य केला. भाद्रपद वद्य १४ संवत् १२२३ रोजी दिल्ली येथें मरण पावला. याच्या स्मरणार्थ दिल्ली येथें एक स्तूप उभारला आहे. त्याच्या डोक्यांत एक रत्न होतें असें मानतात.

४६ जिनगतिः—संवत् १२१० त जन्मला. साहयशो-
बर्धन व सूरहदेवी यांचा पुत्र. दिल्ली येथें संवत् १२१० त दीक्षा घेतली. संवत् १२२३ त जयदेवाचार्यानें त्याची पद-
स्थापना केला. संवत् १२७७ त वयाच्या ६७ व्या वर्षी
पाल्हाणपुरांत तो मरण पावला. त्रिप्रवालनच्छ्चा जगच्छंद्र
सूरीपासून सं. १२१३ त ऑर्चलकमत व सं. १२८५ त
तपागण उपग्र झाले.

४७ जिनधरः—मरोटा येथें सं. १२४५ त जन्मला.
भांडागारिक नेमिचंद्र व लक्ष्मी यांचा पुत्र होय. मूळचे नांव
अंबड. सं. १२५४ त खेडनगरांत दीक्षा घेतली तेव्हां वीरप्रभ
नांव यास मिळालें. सर्वदेवाचार्यानें जालेर नगरांत सं. १२७८
पदस्थापना केली. तो सं. १३३१ त मृत्यु पावला. त्याच
वर्षी लघुखरतरशाखा जिनसिंहसूरानें स्थापिली. हा तिसरा
गच्छभेद होय.

४८ जिनप्रबोधः—दुर्गप्रबोध व्याख्येचा कर्ता साहू श्रीचंद्र
व सिरियादेवी यांचा पुत्र. हा सं. १२८५ त जन्मला. मूळ
नांव पर्वत. सं. १२९६ त धीरापट्टनगरांत दीक्षा व प्रबोध-
मूर्ति हें नांव घेतलें. सं. १३३१ त पद्मभिदेक झाला व त्याच
वर्षी पदमहोत्सव झाला. मृत्यु सं. १३४१

४९ जिनचंद्रः—समीयाणाग्रामांत सं. १३२६ त
जन्मला. छानहडगोत्राचा मंत्री देवराज व कमलादेवी
यांचा पुत्र. मूळ नांव शंभराय. जालोरा येथें सं. १३३२ त
दीक्षा घेतली. सं. १३४१ त पदमहोत्सव. यानें चार राजांनां
दीक्षा दिली. कलिकालकवलिन्हें हिंदू (उपपद) त्याला
होतें. तीं कुसुमाणाग्रामांत सं. १३७६ त मृत्यु पावला.

५० जिनकुशलः—हा दादोजी ह्या नांवानें प्रसिद्ध होता.
समीयाणाग्रामांत सं. १३३७ त जन्मला. छानहडगोत्राचा
मंत्री जिन्हगर व आतिथी ह्यांचा पुत्र. सं. १३४७ त
दीक्षा. सं. १३७७ राजेंद्राचार्यापासून सूरिमंत्र घेतला. सं.
१३८९ त मृत्यु पावला.

५१ जिनपद्मः—छानहडवंशातला होय. पंजावांत जन्मला.
तदणप्रभाचार्यापासून सूरिमंत्र घेतला व पाटणा येथें
सं. १४०० मध्ये मृत्यु पावला.

५२ जिनलीचः—नागपुरांत सं. १४०६ मृत्यु पावला.

५३ जिनचंद्रः—स्तम्भतीर्थांत १४१५ मध्ये मृत्यु पावला.

५४ जिनोदयः—पाटणपुर येथें. राहणारा. साहू-हन्ड-
पाल व धारलेदेवी यांचा पुत्र. सं. १३७५ त जन्मला. मूळ
नांव समरक. स्तम्भतीर्थ येथें तदणप्रभाचार्यानें त्याची
पदस्थापना सं. १४१५ त केली. त्याच स्थळीं त्यानें अग्नि-
ताला एक चैत्य स्थापिले. आणि शत्रुंजयावर पांच
प्रतिघ्न केल्या. तो पाटण येथें संवत्. १४३२ मध्ये मरण
पावला. त्याच्या काळत सं. १४२२ मध्ये धर्मवज्रभण्णीनें
स्थापिलेल्या वेगडखरतरशाखेचा उदय झाला. हा ४ था
गच्छभेद होय.

५५ जिनराजः—पाटण येथें सं. १४३२ त सूरिपद
मिळालें व देवलवाड येथें सं. १४६१ त मृत्यु पावला.

५६ जिनभद्रः—सं. १४६१ त प्रथम जिनवर्धनसूरि.
हा जिन राजाच्या पाटीमागून राठीवर वसणारा म्हणून
नेमला गेला होता. परंतु त्यानें चतुर्थ व्रत मोडलें म्हणून
तो अयोग्य गणला जाऊन त्याची जागा सं. १४७५ त
जिनभद्राला दिली गेली. जिनभद्र हा भणशास्त्रिक गोत्राचा
होता. त्याचें नांव भाडो होतें. त्यानें पुष्कळ मूर्ती बसविल्या.
पुष्कळ देवळे व ग्रंथसंग्रहालये स्थापन केली. कुशलमेरु
येथु सं. १५१४ त तो मृत्यु पावला. वर निर्दिष्ट वेलेला
जिनवर्धनसूरि ह्यानें सं. १४७४ त पिप्लक खरतरशाखा
स्थापिली. हा पांचवा गच्छभेद होय.

५७ जिनचंद्रः—चम्मगोत्राचा साहू वच्छराज व वाहू-
लादेवी यांचा पुत्र. जेशलमेरु येथें सं. १४८७ मध्ये जन्मला
सं. १४९२ त दीक्षा. सं. १५१४ त सूरिपद. जेशलमेरु येथें
सं. १५३० त मृत्यु.

५८ जिनरुमुद्रः—पारपगोत्राचा देवी-साहू व देवल-
देवी यांचा पुत्र. राहडमेरु येथें सं. १५०६ मध्ये जन्मला.
दीक्षा सं. १५२१. पदस्थापना सं. १५३०. अहमदाबाद येथें
सं. १५५५ मध्ये मृत्यु.

५९ जिनहंसः—चोपडागोत्राचा साहूमेघराज व
कमलादेवी यांचा पुत्र सं. १५२४ त जन्मला. दीक्षा सं.
१५३५. अहमदाबाद येथें सं. १५५५ त पदस्थापना.
पाटण येथें सं. १५८२ त मृत्यु. मेरुदेशांतल आच ये
शांतिसागर ह्यांनी स्थापन केलेली आच.याय खरतर शाखा
सं. १५६४ त निर्माण झाली. हा ६ वा गच्छभेद होय.

६० जिनमोगक्यः—कुऊडेपडा गोत्राचा साह जीवराज व पद्मादेवी यांचा पुत्र सं. १५४९ त जन्मला. सं. १५६० त दीक्षा. सं. १५८२ त पदस्थापना. सं. १६१२ त मृत्यु.

६१ जिनचंद्रः—ऋड गोत्राचा साह—श्रीवन्त व सिरिया-देवी यांचा पुत्र. तिमरीनगराजवळील वडली ग्रामांत सं. १५९५ त जन्मला. सं. १६०४ मध्ये दीक्षा. जेशलमेरु येथे सं. १६१२ त सूरिपद. असे म्हणतात की ह्याने अकरा वाद-शाहाला जैनधर्माचा दीक्षा देऊन त्याचे धर्मांतर करावेलें. समयराज, महिमराज, धर्मनिधान, रत्ननिधान, ज्ञानविमल वगैरे त्याचे ९५ शिष्य होते. तो वेणातट येथे सं. १६७० त मृत्यु पावला. भावहर्षाभाष्याने स्थापितेला भावहर्षाय खरतरशाखा सं. १६२१ मध्ये निर्माण झाली. हा ७ वा गच्छभेद होय.

६२ जिनसिंहः—गणधर चोपडा गोत्राचा साह—चांपसी व चतुरदेवी यांचा पुत्र. खेडातर ग्रामांत सं. १६१५ त जन्मला. मूळ नांव मानसिंह. विकानेर येथे सं. १६२३ त दीक्षा घेतली. जेशलमेरु येथे सं. १६४० त वाचकपद मि. प्रले. स्वाहोर येथे सं. १६४९ त आचार्यपद मिळालें. वेणातट येथे सं. १६७० त सूरिपद मिळालें. मेडटा येथे सं. १६७४ त तो मृत्यु पावला.

६३ जिनराजः—गोदिव्यरागोत्राचा साहधर्मसा व धारलदेवी याचा पुत्र. सं. १६४७ त जन्मला. विकानेर येथे सं. १६५६ त दीक्षा घेतली. दीक्षानाम राजसमुद्र असे होते. सं. १६६८ त वाचकपद मिळालें. सं. १६७४ त मेडटा येथे सूरिपद मिळालें. त्याने पुष्कळ प्रतिष्ठा केल्या. उदाहरणार्थ, शत्रुंजयावर ऋषभ व दुसऱ्या जैनाच्या ५०१ मूर्ती सं. १६७५ त स्थापन केल्या. त्याने जैनराजी नांवाची नैपथीय काव्यांवर एक वृत्ति लिहिली व दुसरे ग्रंथ रचिले. तो पाटण येथे सं. १६९९ त मृत्यु पावला. सं. १६८६ त आचार्य जिनसागरसूरिपासून लघ्वाचार्याय खरतरशाखा निर्माण झाली. समयसुंदराचा शिष्य हर्षनंदन (ऋषिमंडल टीकेचा कर्ता) ह्याने ती शाखा स्वतः निमित्तभूत होऊन उपस्थित केली होती. हा अठवा गच्छभेद होय. सं. १७०० त रंगविजयगंगापासून रंगविजयखरतरशाखा निर्माण झाली. हा नववा गच्छ-भेद होय. आणि ह्या शाखेपासून श्रीसारोभाष्याने स्थापितेला श्रीसारिय खरतरशाखा उत्पन्न झाली. हा दहावा गच्छभेद होय. अकरावा गच्छ भेद बृहत्खरतर नांवाचा मूळगच्छ आहे. याप्रमाणे खरतरगच्छाचे अकरा भेद आहेत.

६४ जिनरत्नः—लुणीया गोत्राचा साह तिलोकसा व तारादेवी यांचा पुत्र. मूळ नांव रूपचंद्र सं. १६९९ त सूरिमंत्र घेतला. अकबराबाद येथे हा सं. १७११ त मरण पावला.

६५ जिनचंद्रः—गणधर चोपडा गोत्राचा साह—आस-करण व सुनियारदेवी यांचा पुत्र. मूळ नांव हेनराज. दीक्षानाम हर्षलाभ. सं. १७११ मध्ये पदस्थापना झाली. हा सुरत येथे सं. १७६३ त मृत्यु पावला.

जिनसौख्यः—लेचायुदरा गोत्राचा साह रूपती व सुरूप यांचा पुत्र. फोगाटण येथे सं. १७३९ त जन्मला. पुण्यपाल-सरग्रामांत सं. १७५१ मध्ये दीक्षा घेतली. दीक्षानाम सुखकीर्ति. सं. १७६३ त सूरिपद मिळालें. सं. १७८० त ऋगी येथे मरण पावला.

६७ जिनभक्तिः—छेटगोत्राचा साह हरिचंद्र व हरिसुख-देवी यांचा पुत्र. इंदपालतर ग्रामांत सं. १७७० मध्ये जन्मला. मूळ नांव भोनराज. सं. १७७५ मध्ये दीक्षा घेतली. दीक्षानाम भाक्तेधम. सं. १७८० त (वयाच्या दहाव्या वर्षी) ऋगी येथे सूरिपद मिळालें. सं. १८०४ मध्ये कच्छ देशांतल मांडवी येथे मृत्यु पावला.

६८ जिनलूभः—विकानेर येथे राहणारा बोधिध्या गोत्राचा साह पचायणदास व पद्मादेवी यांचा पुत्र. सं. १७८४ त वापींड ग्रामांत जन्मला. मूळ नांव लाडचंद्र. जेशलमेरु येथे सं. १७९६ त दीक्षा घेतली. दीक्षानांव लक्ष्मालाभ. मांडवी येथे सं. १८०४ मध्ये पदस्थापना झाली. त्याने पुष्कळ यात्रा व प्रतिष्ठा केल्या. तो गुडा-येथे सं. १८३४ त मृत्यु पावला.

६९ जिनचंद्रः—विकानेर येथे राहणारा वच्छावत मुम्हता गोत्राचा कान्धेद व कतरदेवी यांचा पुत्र. कल्याणसर ग्रामांत सं. १८०९ त जन्मला. मूळ नांव अनूपचंद्र. मंडोवर येथे सं. १८२२ त दीक्षा घेतली. दीक्षानाम उदयसगर. गुडा येथे सूरिपद सं. १८३४ त मिळालें. सुरत येथे सं. १८५६ त मृत्यु पावला.

७० जिनहर्षः—मियादिवायवहुरा गोत्राचा साह—तिलोकचंद्र व तारादेवी यांचा पुत्र. वालीग्रामांत जन्मला. सं. १८४१ त औग्रामांत दीक्षा घेतली. सुरत येथे सं. १८५६ त सूरिपद मिळालें. मृत्यु सं. १८९२.

७१ जिनमंद्रः—जन्म सं. १८६७ दीक्षा सं. १८८५ सूरिपद सं. १८९२. मृत्यु सं. १९१४.

७२ जिनमुक्तिः—जन्म सं. १८८७. दीक्षा सं. १९०७ सूरिपद सं. १९१५.

[माइल्ट-स्ट्रॅन्कंड. आर. ए. सो. पु. ३ टाई राजस्थान; वेबर-वॉलिन अंक. १८८२; किलहॉर्नचा रिपोर्ट १८८०-८१ ई. गं. पु. १ (अयु). याकोवी-झेड. डी. एम. जी. पु. ३३; पीटर्सनचा रिपोर्ट ४. (ये. प्र. आर. ए. सो. १८९४)]

खरवृज—याला खरवृज, कवृज, खरमृज, दरवृज इत्यादि नावे आहेत.

इतिहास—खरवृजाचे बेल मूळचे हिंदुस्थानांतल नाहीत, त्यांचे बीं परदेशांतून आलेले आहे. ऐन-ई अक-बरीमध्ये बहकसान अथवा कावुली खरवृजांची तारीफ केलेली

आहे. हिंदुस्थानांतल खरबुज ही इराणमधील वियांपासून झालेली आहे. सदा गांवाचे खरबुज सर्वांत उत्तम असून ते क्वचनमध्ये होतः हे हिंदुस्थानांत पिकत नाही. इतर खरबुजापेक्षा सर्दी खरबुज पिकण्याला फार वेळ लागतो. सफेदा किंवा पांढरी खरबुज ही लखनौ प्रांतांत वाळवंटावर होतात. ह्यांचा रंग पांढरा असून आकार मोठ्या नारिंगासारखा असतो. डॉ. बोनाभिद्याने लखनौच्या चिटल खरबुजाविषयी उपयुक्त माहिती दिलेली आहे.

कृषिकर्मशा. खट्टया खरबुज ही फ्युक्युमिस (काकडी) वर्गाची एक महत्त्वाची जात असून या वर्गात २८ जाती आहेत. त्यापैकी फक्त ३-४ हिंदुस्थानांत वाढतात. हिंदुस्थानांत वाढणाऱ्या जातीपैकी खरबुज व काकडी ह्या दोन मुख्य आहेत. खरबुजाची लागवड हिंदुस्थानात नद्यांच्या कांड्यांच्या वाळवंटांत करतात. गंगेचे व यमुनेचे पानी ओसरून गेल्यावर त्यांच्या वाळवंटावर खडे खणून त्यांत खत भरतात व नंतर खरबुजाचे बीं पेरतात. वेळांचा बचाव करणाऱ्यां किंवा खड्यांच्या सभोवती गवज लावित. व काटेरी कुपण करतात. नदीच्या गळ्यांत कसदार माती अलेली असल्यास खन फार कमी लागते. अहमदाबादमध्ये व इतर काही ठिकाणी खरबुजाच्या ऐवजी चर खणून त्यांत ही झाडे लावतात. ह्या वेळांना एथिलपासून जूनपर्यंत फळं येतात.

ह्या वेळांचे बीं चपटे असून त्यांपासून गोडे तेल काढतात. वियांत तेलचा अंश शेकडा २० असतो. चीनच्या चेफू बंदारावर याचा मोठा व्यापार चालतो. वियाचे तेल पातळ व हलकें असते. हे तेल खाण्याच्या पदार्थांत घालतात. सावण करण्याकरताहि याचा उपयोग करतात. पूर्वी सायरासिओन व लॅंगस येथून हे तेल परदेशीं जात असे. दाहदाहक भोंपडी म्हणून याच्या वियांचा उपयोग होतो. भांग-मत्तल्यामध्ये खरबुजाच्या विया टाकतात.

काकडीच्या वर्गातील इतर फळाप्रमाणे खरबुजालाहि किडा लागतो. किडा लागू नये म्हणून झाडावर राख पेंकतात परंतु त्यापासून नुकसान होत असले पाहिजे. हे फळ पिकल्यानंतर खतात. हिरवेपणी भाजी करतात ती काकडी भोंपळ्याप्रमाणे करतात. फार कांवेळें अवतांना त्यास कडूपणा असतो तो नाहीसा झाल्यानंतर भाजी करतात.

मो मा र डि खा.—याची फळे काकडीसारखी असून ती लांबट व गुळगुळीत असतात. फळांवर हिरवे व पिंबूचे ठिपके असतात. ह्याचे निरनिराळे प्रकार असतात. त्यांपैकी कांदी उन्हाळ्यांत व कांदी पावसाळ्यांत तयार होतात. हे वेळ फासू व मका यांच्या शेतांत पेरतात. याची फळे पिकली म्हणजे ती फुटतात. त्याचा गीर पिठळू असून त्यास गोडी नसते. कच्च्या फळाची भाजीहि करतात.

ट र का क डी.—ही जात काकडीप्रमाणेच असते. हिची फळे कांदी अर्धवतुलाकार असतात व कांदी लांबट

असतात. कांदीचा लांबी तीन फुटापर्यंत असते. कच्ची फळे हिरवटसर असून त्यावर लव असते. ही फळे वाढत चालली म्हणजे ती हिरवी होतात व पिकली म्हणजे नारिंगी होतात. बंगाल, संयुक्तांत, पंजाब, पश्चिम हिंदुस्थान इत्यादि भागांत याची लागवड उन्हाळ्यांत व पावसाळ्यांत करतात. कोरड्या व भुसभुशीत जमिनीत हे वेळ चांगले होतात. जमिनीत खत टाकून बाफे करतात व प्रत्येक बाफ्यांत तान फुटाच्या अंतरावर ३-४ विया टाकतात. काकडीपेक्षा याच्या फळाची गोडी कमी असते. उन्हाळ्यांत गरीब लोक ह्या फळांवर राहतात. मध्य वाडीची फळे लोणच्याच्याच उपयोगी असतात. याच्या विया वाळवून त्यांचे पीठ करतात, वियांचे तेल खाण्याच्या पदार्थांत घालतात व दिवांतांहि जाळतात. हे तेल भोंपडी असते. [वंत].

खरर.—पंजाब. अंबाला जिल्ह्यांतल एक तहसील. ही हिनालयाच्या पायथ्याशी वसलेली असून हिचे क्षेत्रफळ ३७२ चौ. मै. आहे. लोक. सं. (१९११) १,३३,२८३. इत २ शहरें व ३७३ खेडे आहेत. राज्यव्यवस्थेसाठी कपोली व कालका ही शहरें या तालुक्यांत घेतली आहेत. मध्य-भागची व पश्चिमेकडील जमीन पिकाला बरी आहे. १९०३-४ साली जमीन महसूल व इतर फर वसुली ३०१ लाख रुपयांची होती. खरर हे तालुक्याचे मुख्य ठिकाण आहे.

खरसावान—बिहार—ओरिसा. छोटा नागपूर संस्थाना-पैकी एक. उ. अ. २२° ४१' आणि २२° ५३' व पू. रे. ८५° ३८' आणि ८५° ५५' यांमध्ये हे संस्थान पसरले असून त्याचे क्षेत्रफळ १५३ चौ. मै. आहे. उत्तरेस रांची व नानभूम जिल्हे, पूर्वेस सरईकेला संस्थान व दक्षिण आणि पश्चिम या बाजूस सिंधभूम जिल्हा आहे. सोनई नदी वायव्य-आग्नेय वहाते. हिच्या उत्तर व दक्षिण बाजूस जंगलांनी झांकलेले ळंगर आहेत. मुख्य पिक तांदुळांचे आहे. बहुतेक डोंगरांतून लोखंड सांपडते. मोनई नदीतील वाळूंत थोडेसे सोने सापडते. मागे तांबे सांपडत असावेसे दिते. संस्थानचा सुमारे ४० चौरस मैलाचा प्रदेश जंगलांनी व्यापे आहे; त्यांत साल, आसन, गम्हार, कुष्ठ, विआसाल, जामुन व बांबू ही मुख्य झाडे आहेत. बाघ, चित्ते, भस्वल हरिण, ससे वगैरे जनावरे जंगलांत आहेत. निरनिराळ्या जातीचे साप सर्वत्र आहेत.

खरसावानचा संस्थानिक पोराहाट राजघराण्याच्या धाकट्या पातताल आहे. मूळ पुष्प विक्रमसिंग. त्याचा वडील मुलगा सरई केलाच्या गादीवर व धाकटा खरसावानच्या गादीवर बसला. १७९७ त प्रथम ब्रिटिशांशी संस्थानचा संबंध आला. ब्रिटिश सरकाराला संस्थानाकडून खंडणी जात नाही. तरी प्रसंगभित्ती ब्रिटिश सरकारला मदत घावी लागते. १९१७ त संस्थानिकाला ब्रिटिश सरकारने नवी सनद दिली. छोटा नागपूरचा कमिशनर व सिंधभूमचा डेप्युटी कमिशनर यांची संस्थानावर देखरेख

असते. संस्थानची लो सं (१९२१) ३०,३०५ आहे. यांत पुढापाेक्षां वयका वन्याच जस्त आहेत. संस्थानांत एकंदर १८६ गांवे अहेन. सर्वांत खरसावान मोटं गाहे. शेतकी हा लोकांचा प्रमुख धंदा आहे. तांदूळ, मका, कडधान्ये, ऊंस व तंबाकू हीं मुख्य पिकें होत जाड कापड व स्तंभपकाचीं लोखंडी भांडी या ठिकाणी तयार होतात. संस्थानच्या हद्दींत १२ मैल लांबीची बंगाल-नागपुर रेल्वे आहे. संस्थानचे उत्पन्न सुमारे ४५ हजार आहे. एक दुग्धम शाळा, कहीं प्राथमिक शाळा, दवाखाना हीं संस्थानच्या खर्वांत चालतात.

खरार—बंगाल. मिदनापुर जिल्ह्याच्या घाटाल पोटा-विभागातील एक शहर. उ. अ. २२° ४०' व पू. रे. ८४° ४०'. लो. सं. (१९११) ८८३९. काशाची व पितळेची भांडी येथे फार होतात. १८८८ त येथें म्पुनिसिपलिटि स्थान झाली. मालमतेवरील कराचें उत्पन्न बरेंच मोटें आहे.

खरो, वासुदेव वामन शास्त्री—(१८५८-१९२४) महाराष्ट्रीय ग्रंथकार. इतिहाससंशोधक. हे कोंकणातील गुहागळे रहिवासी असून यांचा जन्म ८ आगष्ट १८५८ रोजी झाला. यांचे घराणें शास्त्रविद्येविषयी प्रसिद्ध आहे. हे घाटावर आल्यानंतर यांनी साताव्यास अनंताचार्य गजेंद्रगडकर यांच्या जवळ संस्कृत विद्येचा अभ्यास केला. नंतर ते पुण्यास येऊन त्या वेळीं निघालेल्या कॅ. चिपळूणकरांच्या म्यू इंग्लिश स्कूलमध्ये संस्कृत शिक्षक म्हणून राहिले. या वेळीं त्यांचा व कै. लो. टिळक यांचा दृढ परिचय व स्नेह जमला. फेसरी-मराठा संस्थेची शास्त्रीबुवांचा संबंध संस्थेच्या जन्मापासूनच जडला होता. पुढें मिरजेस नवीन हायस्कूल निघाल्यामुळे लो. टिळकांच्या सांगण्यावरून शास्त्रीबुवांना तेथें संस्कृत शिक्षक म्हणून नेमण्यांत आले. तेथेंच शास्त्रीबुवांनी ३० वर्षे नोकरी करून विध्वंसित घेतली. मिरजेस गेल्यावर त्यांनी ईंग्रजी भाषेचा अभ्यास स्वतः मेहनत करून केला. तेथें असतांना त्यांनी इतिहाससंशोधनाचा उद्योग हातीं घेतला आणि सतत २७ वर्षे खपून पटवर्धनी दफ्तारांतल अमृत्य इतिहाससामुग्री वाढेर काढून, ऐतिहासिक लेखसंग्रह नांवाच्या पुस्तकांच्या द्वारा महाराष्ट्राच्या हातीं दिली. या कार्या त्यांना अतिशय त्रास होऊन झंजविले सोतावी लागली. त्यांत त्यांना पैशाची मदत अशी फारशी कोणाकडून झाली नाहीं. नोकरी संभाळून त्यांनी हें काम केलें. अशा अडचणीतहि त्यांनी श्रेष्ठ इतिहाससंशोधक व उत्तम ग्रंथकार म्हणून नांव कमविलें हेंच त्यांच्या बुद्धिमत्तेचें व ध्येयनिष्ठेचें लक्षण होय. त्यांना लहानपणापासून कविता करण्याचाहि नाद होता. त्यांची फुटवळ कविता बरीच असून यशवंतराव नांवाचें एक महाकाव्यहि प्रसिद्ध आहे. शाळेंत संस्कृत श्लोक बंगरे शिकवितांना तेथल्या तेथें त्यांचें समवृत्त मराठी भाषांतर ते करीत असत. शिक्षक या नात्यानें ते जरा कडक असत.

ऐतिहासिक पत्रांच्या भाराभार गळ्यांतून नेमकीं पत्रे वेंचून काढून तीं ते प्रसिद्ध करीत व अशा पत्रांचा प्रकरणवार सारांश ते प्रारंभां देत. त्यामुळें त्यांचे ऐ. ले. सं. हें मासिक लोकप्रिय झालें. मासिकाचे रूपांतर पुढें खंडांत झालें. आतां-पर्यंत याचे एकंदर १२ भाग प्रसिद्ध झाले आहेत. आणि त्यांत स. १७६१ पासून १८०० पर्यंतचा मराठ्यांचा इतिहास आलेला आहे. शास्त्रीबुवा हे रसिक व विद्वान असल्यानें त्यांच्या तेंडून प्रसंगीं वरांच नवीन माहिती ऐकण्यास सांपडे. त्यांनी कांहीं नाटकांहि लिहितां आहेत. गुणात्कर्प, शिवसंभव, तारामंडळ, उग्रमंगल, बंगरे त्यांची ऐतिहासिक व सामाजिक नाटके प्रसिद्ध आहेत. याशिवाय नानाफडणांस यांचा अधिकारयोग, हरिवंशाची बखर, इचलकरंजीचा इतिहास बंगरे पुस्तकेंहि त्यांनी प्रसिद्ध केली आहेत.

त्यांना बहुतेक आयुष्य गरिबीत काढावें लागलें. त्यांनी दोन तपें जें इतिहाससंशोधनाचें भरीव व सुव्यवस्थित आणि सूत्रबद्ध काम केलें तें कोणत्याहि उच्च प्रतीच्या विद्वानाला शोभण्यासारखें व अभिमानस्पद होतें. त्यांची आवेचक व सारप्राही बुद्धि अत्यंत प्रखर होती व मोठ्या पायावर ते लहान इमारत रचीत, त्यामुळें त्यांची विधानें नेहमीं अवाधित रहात. दीर्घ परिश्रमांमुळें त्यांची प्रकृति दांसळून त्यांना क्षयची व्यथा जडली आणि शेवटीं ता. ११ जून सन १९२४ रोजी मिरज येथें त्यांना देवाज्ञा झाली.

खरोष्ट्र—एका चिनी लेखांत काशगरला जुने नांव खरोष्ट्र होतें असा आधार मिळतो. खरोष्ट्री लिपि काशगरिया-पासून उत्पन्न झाली असावी असें विधान लेव्ही करितो. त्यास पिशेल व फ्रांके आक्षेप घेतात. अधिक माहिती मिळवून व विचार करून हेडव्हाय असें सांगतो की, काशगर, खोतान इत्यादि प्रदेशाच्या आसपासच्या वन्याच भागाला खरोष्ट्र हें नांव होतें व त्या देशाची लिपि तीच खरोष्ट्री होय.

अवतंसक सूत्राच्या चिनी भाषांतरांत या देशास 'पिए-नयि ' व 'चौले' अशीं नांवे आढळतात व 'चौले' यावरून सूर्यगर्भसूत्रांत 'यूतइंग' (खोतान) हें नांव येतें. यावरून खरोष्ट्र हें नांव पूर्वी हल्लींच्या खोतान प्रांतास व आजूबाजूच्या डोंगरी मुलखास लावात असावे. खरोष्ट्र याचा अपभ्रंश खोतान या शब्दामध्ये होणें स्वाभाविक आहे.

आतां सूर्यगर्भाच्या तिबेटी रूपांतरावरून पहातां असें दिसतें की, खोतान हा प्रांत खश देशामध्ये होता. खश हें नांव संस्कृत वाङ्मयांत व महाकाव्यांमधून व धर्मशास्त्रावरील ग्रंथांतून आढळतें. नेपाळ देशातील गुरखे लोक आपणास 'खश' म्हणवून घेण्यांत भूषण मानतात. व त्यांची भाषा खश अथवा पर्वतीय या नांवानें प्रसिद्ध आहे. खास अथवा खश हीं नांवे हल्लीं हिंदु लोक हिमालय पर्वतांतील प्रदेशांत.

रहाणाना अर्धवट हिंदु लोकांस सरसकट लावतात असे लेव्ही आल्या नेपाळवरील ग्रंथांत म्हणतो.)

ललितविस्तारवरून खरा देश हा सिंधु नदीच्या खालच्या भागाच्या तीरावरील दक्षिण व चीनची सरहद्द यांच्या दरम्यान असला पाहिजे. तेव्हां सूर्यगर्भ सूत्रांवरून शोशापि खरा प्रांतांत आहे व या प्रांतालाच काश्गर म्हणत असत. यावरून आपणांस असे दिसते की खोतान व काश्गर ही दोन्ही प्रांतांनां खरोष्ट्र प्रांतावरून असली. आतां पुढे भद्राचें भावांतर आपल्या मदतीस घेतलें असतां असे दिगून येईल की, खोतान व काश्गर हे दोन्ही प्रांत, 'पिएन यि' यानें दर्शविला जाणारा हिंदुस्थान व चीनयांच्या सरहद्दीवरील रानटी लोकांचा जो प्रदेश, ज्याला हल्लीं भूगोलांत टर्किस्तान असें म्हणतात, त्या प्रदेशांत येतात. हा प्रदेश हिंदुस्थान, चीन व इराण यांचे सर्वसाधारण अधिकारक्षेत्र होतें. हा सर्व प्रदेश म्हणजेच खरोष्ट्र देश होय.

बौद्ध प्रदेशांचे मुख्य तीन भाग म्हणजे हिंदुस्थान, खरोष्ट्र व चीन असे होते. यावेळीं तीन लिपि प्रचारांत होत्या. ब्राह्मी (फान), डावीकडून उजवीकडे लिहिली जाणारी; खरोष्ट्री (फिआ-ले अथवा फिआ-लौ-चो-ति), उजवीकडून डावीकडे लिहिली जाणारी; व चिनी, वरून खाली लिहिली जाणारी. अशा प्रत्येक लिपीला एक उत्पादक महात्मा होता. ब्राह्मीचा ब्रह्मा, खरोष्ट्रीचा खरोष्ट्र (फिआ-लौ- अथवा फिआ-ले-चो-त्वा) व चिनाचा 'त्संग-हिए' या तीन लिपींचा व उत्पादकांचा उल्लेख प्रथम 'संग येओयु' यानें इ. स. ५२० मध्ये लिहिलेल्या त्रिपिटक ग्रंथांच्या यादीमध्ये (त्सी-सान-त्संग-फि-त्सि) आढळतो. सिद्धस सांप्रदायानुषंगींही या तीन लिपींचा उल्लेख आणुन ते हा भेद कायम ठेवितात. याशिवाय दुसऱ्या ग्रंथांतूनही यावरूनचा उल्लेख आढळतो. यावरून खरोष्ट्र लिपी ही खरोष्ट्र देशाप्रमाणेंच हिंदुस्थान व चीन यांच्या दरम्यान होती असें दिसते.

खर व उष्ट्र हे दोन शब्द पुष्कळ ठिकाणीं एकाचोचार्थी एक वापरलेले दृष्टीस पडतात. व हे दोन्ही प्राणी पुष्कळ प्रदेशांत एका ठिकाणीं आढळतात. गर्दभाचा प्रदेश म्हटला म्हणजे हीरियापासून गोर्खांच्या नैदानापर्यंतचा आहे. व उंटाचा ओसाड मैदानें हा ठरलेलाच आहे. हिंदुस्थानांत उंटाचा प्रदेश सिंधु नदीच्या मुखापासून सतलज नदीपर्यंत येतो. गर्दभाचा प्रांत मात्र पश्चिम हिंदुस्थानांत दक्षिणेकडे वराच लांबपर्यंत पसरला आहे. खर व उष्ट्र हे ज्ञानांतांल मुख्य प्राणी हेत. त्यांच्या पैकीं झरथुष्ट्र व त्याचा सासरा फातोष्ट्र या नांवावरूनही त्यांनीं उंटा व गर्दभ यांस दिलेले महत्त्व दिसून येतें. अवेस्ता ग्रंथ मध्येही उष्ट्रास वरेंच महत्त्व दिले आहे. ८.४२.९.३७. उष्ट्राचा उल्लेख ऋग्वेदामध्येही दानस्तुतीमध्ये विशेषतः आढळतो. ८,६,४८; वायव्य हिंदुस्थानाचा जेथें संबंध येतो.

तेथें आपणांस उष्ट्र व खर हीं दोन्ही नांवें एका ठिकाणीं आढळतात. महाभारतामध्येही मद्रक व वल्हीक यांचे वर्णन करतांना व त्या देशाचा उल्लेख करतांना खरोष्ट्र हा शब्द वापरलेला दिसतो.

आतां हिंदु लोकांनीं जर खरोष्ट्र हा शब्द नुमता प्राणिशास्त्रक वापरला असता तर त्याचे व्याकरणसुद्ध रूप उष्ट्रखर हे त्यांनीं वापरलें असतें पण त्यांच्या फानावर खरोष्ट्र हे नांव वाचेंवर पडल्यामुळे त्यांनीं खरोष्ट्र हा शब्द संवयीन वाचेंवर संमजून प्राणिशास्त्रकहि तेंच रूप वापरलें. यावरून महाभारतकालीं व मनुस्मृतीच्या कालीं हिंदु लोकांस खरोष्ट्र देश ऐकून ठाऊक होता असें म्हणण्यास हरकत नाही. यासंबंधी मिश्रित सत्य एवढेंच आहे की इ. सन.च्या पहिल्या शतकांत खरोष्ट्र हे नांव हिंदु लोक वायव्येकडाले सरहद्दीवरील मुखेलत लघीत असत. हा प्रदेश म्हणजे ब्राह्मी राज्याच्या पल्लेकडाले रानटी लोकांचा पश्चिमेकडे पसरलेला देश होय. कांभ्रा खोऱ्यांतोळें द्वैमपिक शिला-लेखांवरून व त्यांतोळें ब्राह्मी व खरोष्ट्री लिपिंवरून सतलज नदीचा वरचा भाग म्हणजे या दोन्ही लोकांचे मिश्रण असलेला प्रदेश होय. याच्या पूर्वेकडाले भाग ब्राह्मीगांचा होता. व पश्चिमेकडाले रानटी लोकांचा होता. [लेव्ही—इ. अ. १९०६]

खरोष्ट्र कृषि—या ऋग्वेदकालीं सूर्यगर्भसूत्रामध्ये असा उल्लेख आहे की, " भद्रकलाच्या प्रांतीं केंपा नमक नगरांत एक 'त-सन्. मो. भोतो' (महासम्भार) नांवाचा देवपुत्र रहात असे. त्याच्या खांनें विलक्षण कामेच्छेनें एका गर्दभाशीं संभोग केल्यामुळे तीस गर्दभाचें शिर व मनुष्याचें शरीर असलेला एक विचित्र मुळगा झाला. त्याचा तिनें त्याग केल्यावर एका खरी राक्षसीनें त्यास नेऊन त्याला अमृत वगैरे देवी खाद्य पदार्थ दिले. देवांनीं त्यास खरोष्ट्रमहर्षि (चिनी-फिआ. लौ. च. ह्या ता. सि. ए.) असें नांव दिलें. त्यानें देवी आहार व वनस्पती खाल्ल्यामुळे व तपश्चर्या केल्यामुळे त्याचें मुख सुंदर झालें. मात्र अंठ तेवढे गर्दभासारखे राहिले. यानें पूर्वजन्मांत कांशी पाप केल्यामुळे त्यास या जन्मांत अशी अवस्था झाली. याला ग्रह, तारे, नक्षत्रे वगैरे ज्योतिषाचें फार ज्ञान असून तें त्यानें सर्व देव, यक्ष, उरग, नाग, असुर वगैरेनां दिलें. "

झोरो अँस्टर (जरथुष्ट्र) यालाही फलज्योतिषाचें ज्ञान होतें असें म्हणतात. त्याच्या प्रीक नांवामध्येही हाच अर्थ निघतो. तेव्हां खरोष्ट्र हे झरथुष्ट्र यासच दिलेले हुसरें एखादे नांव तर नसेलना अशा सि लेव्ही हे शंका प्रदर्शित करतात. आपणांस हिंदु, तिथियन न.प्यांवरून वगैरे अवेस्ता भाषेतील अक्षरें आढळतात, व झरथुष्ट्र यास हे लोक पूज्य मानीत असत. यावरून कदाचित खरोष्ट्र व झरथुष्ट्र यांचा संबंध जोडणें वाच्य आहे. व त्यामुळे झरथुष्ट्राच्या लिपीचा व खरोष्ट्री

लिपिचाहि संबंध जोडणें शक्य आइ असोह ते म्हणतात. [सं. अं. १९०६]

खर्जी.—बऱ्हाड—मध्यप्रांत. भंडारा जिल्हा. अर्जुनीच्या उत्तरेस ही एक लहानशी जमीनदारी आहे. हांत दोन खेडी असून एकंदर क्षेत्रफळ ४३०० एकर व लोकसंख्या १३०० आहे. देवगडच्या वखत वुलदनें प्रतापगड किल्लाचा किल्लेदार अमरसिंग यास इनाम दिली. पुढें राधोजोरानांन त्याच्या नातवाकडेच ही जमीनदारी ठेवली. उत्पन्न २००० रुपये. टाक्रीची ६०० रुपये. येथें एक मोठा तलाव नुकताच बांधण्यांत आला आहे.

खर्डी.—बंगाल, चौबीस परगणे जिल्हा. बराकपूर पेट-विभागातील एक गांव. ईस्टर्न बंगाल स्टेट रेल्वेचें हें स्टेशन असून हुगळी नदीच्या डाव्या तीरावर वसलें आहे. उ. अ. २२° ४४' व पू. रे. ८८° २२', लो. सं. (१९०१) १७७७. चैतन्याचा शिष्य नित्यानंद याचें हें क्षेत्र असून वैष्णवमठ येथें यात्रेला येतात. नित्यानंदाच्या वंशजांनां गुरु म्हणून मान देण्यांत येतो. श्यामसुंदरचें येथील वेळूळ फार सुरख आहे. दक्षिण बराकपूरच्या म्युनिसिपलिटिंत हें गांव येतें.

खर्डे—मुंबई, अहमदनगर जिल्हा. जामखेड तालुक्यांतील एक गांव. उ. अ. १८° ३८' व पू. रे. ७५° २९', लो. सं. (१९११) ७१३३. अहमदनगरपासून हें आग्नेयेस ५६ मैलांवर आहे. इ. स. १७५५ त निजाम व मराठे यामध्ये येथें मोठा लढाई झाली. येथें ५०० वर मोठे श्यापारी, दुकानदार व सावकार आहेत. निजामाचा सरदार निवाळकर याकडे हा गांव होता. त्याचा सुंदर वाडऱ्या अद्याप गांवच्या मध्यभागी मटवडीस आलेला दिसतो. गांवाच्या आग्नेयेस निवाळकरांनां बांधलेला एक किल्ला आहे किल्लाभोंवती एक खंदक आहे. मंगळवारी येथें भरणारा गुरांचा बाजार संबंध जिल्ह्यांत फार मोठा असतो. येथील म्युनिसिपलिटि १८९० त स्थापन झाली.

खेड्यांचे लढाई—याळागी विश्वनाथ पेशव्यांनी व्यवस्था घेत्याप्रमाणें, हैद्राबादकर निजामच्या मुळखांत चौथसरदेशमुखीचा वसूल सालदरसल घेण्याचा हक्क मराठ्यांनां प्राप्त झाला होता; हें पेशव्यांनी लढलेलें ओझें कसेहि करून निजामला सुगारुनचावयाचे होतें. पेशवईच्या स्थापनेपासून थोरल्या माधवरावांच्या अखेरीपर्यंत मराठे व निजाम यांच्यांत जीं जीं युद्धे झालीं, त्या सर्वांचें मूळ कारण हेंच होय. स. १७९४ पर्यंत या चौथसरदेशमुखीची वाकी जवळ जवळ दोन कोटींवर होऊन गेली. या वेळीं टिपूकुडाला भांडण मिटलें होतें; तेव्हां मराठ्यांनीं आतां आपल्या मागणीचा लकडा निजामकडें लावला. या कामांत ईंग्रजांनीं पडून वाकी देण्याची कांहीं तडजोड करावी असा निजामअल्लीचा हेतु होता, पण ईंग्रजांनीं तें नाकारलें. तेव्हां निजामअल्लीचा दिवाण मैतुर्हाला उर्फ

मशीरउलमुल्क यानें त्याला युक्ति सुचविली कीं, मराठे हे तीन कोटी तीस लक्षांचा मुख्य मागतात, तो त्यांनां निमूटपणें देण्याऐवजीं तेवढ्या रकमेत फौज जमवून मराठ्यांशीं लढाई देऊन कां पाहूं नये? ही मसलत निजामास आवडली व त्यानें मराठ्यांच्या कुरापती काढण्यास सुचवात केला. बऱ्हाडच्या उत्पन्नाची वांटणी नागपूरकर भोंसल्यास देण्याचें त्यानें मना केलें; पुण्यास त्याचे लोक येऊन मराठी फौजेत फिनूर करूं लागले; त्यानें आपल्या कवायती पलटणीची सख्या दोन होती ती वाढवीत वाढवीत तेवीस-वर आणून ठेविली; पेदाभ्यांचे वकील गोविंदराव काळे यानां दोन कोटी साठ लक्षांच्या वाकीची मागणी घेली असतां हैदराबादाच्या दरवारांत निजामनें श्रीमंतांची व नानांची सोमों आणवून त्यांचा व नानांस उपमर्दकारक भाषा वापरली व त्यांचा उघड उपमर्द केला. याच हुमारास मरहदजी शिंदे व हरिपत तात्या फडके हे वारल्यानें, निजामनें लडईची तयारी अधिक जोरानें व निभयपणें चालविली. तरी पण दुसरीकडून त्यानें पुणेंदरवाराशीं समेटाची बोलणी शेतपर्वत चालविलीच होती. निजाम अज्जानेच प्रथम युद्धास तोंड लाविलें; वेदर येथें त्यानें स्वतःच्या देखरेखी-खाली सैन्याची तयारी चालविली. (८ नोव्हेंबर १७९४). त्याची एकंदर फौज १ लक्ष १० हजार जमविले; तिच्यासह तो वेदरहून निघून मांजरावदीच्या कांटाकांटांन मराठ्यांच्या सरहद्दीकडे हिंसवरांत येऊं लागला. इकडे पेशव्यांनींही तयारी चालविली. दौलतराव शिंदे पुण्यांत होते; त्यांची फौज हिंदुस्थानांतून आणविण्यास पेशव्यांनीं त्यांनां हुक्म सोडला.

नागपूरकर भोसले, होळकर, रास्ते, पटवर्धन, बिचूरकर, मालेगावकर, राजेवहादूर, घोरेपडे, पाटणकर, प्रतिनिधि दंडारे वित्तेक सरदार आपापचा पथकांसह पुण्यास देऊन दाखल झाले. मुसा रेंभू यानें निजामाकरितां कवायती पायदव्याची पलटणें तयार केली होती त्याच धर्तीवर पेशव्यांनींही मि. वेंडू नांवांच्या ईंग्रज नोकरावडून कांहीं पलटणें उभारलीं होती. शिदांची कांहीं पलटणे पुण्यास होती, तीं दिवाई-नच्या नजरेखालीं तयार झाल्यामुळे त्यांची तयारी उत्तम प्रकारची होती. त्यांची कवायत मुल्लेवडीजवळ शिदांनीं करून दाखविली, ती पाहून श्रीमंत व नाना हे खूप झाले. गोविंदराव माधववाडानेंही आपली फौज पाठविली होती. या खेपस रुद्द श्रीमंतांची रवारी नानांच्या सह मोहिमेवर निघावयाची होती. यामुळे रावबाजी आनंदवल्लीस हेंते, ते कांहीं मसलत करतील म्हणून त्यांचा संदोवस्त करण्यासाठीं त्यांनां चिमाजी आप्पा व अमृतराव यांच्यासह तेथून हालवून दिवनेरीस आणून ठेविले. प्रथम हुजरात गारपिरावर डेरेदारुल झारदानंतर ८ डिसेंबरास नाना व १४ डिसेंबरास रुद्द श्रीमंत डेरेदारुल झाले. तुकाजी होळकर हे खानदेशांत थाडनेरास हाते, तें १० हजार फौजेसह

११ तारखेस पुण्यास आले. परंतु त्यांची फौज साधारणच होती. परशुरामभाऊ म्हणतात " फौजत जीव नाही. गवगवा भारी ऐवण्यांत येतो." स्वारीस विघण्यापूर्वी श्रीमंतांनी अवाहिरखाना, जामदारखाना वगैरे सर्वे वारखाने व आपले कुटुंब पुरंधर व सिंहाण्ड या किड्यांवर येऊन ठेविले. गारपीर, वडगांव, धेऊर या वाजूस श्रीमंतांचा मुकाम दीड महिना होता. नंतर सर्व लष्कर एकाच मार्गाने न जातां दाणावैरीचीच्या सोयीकरितां निरनिराळ्या वाटांनी कूच करीत चालले होते. नानांनी प्रत्येक सरदाराचा सहा या मोहिमेंत विचारला होता. तिकडे निजाम बेदराहून धारदास येऊन तेथून परांड्याच्या वाजुने कूच करून येऊं लागला. त्याच्या एका टोळीनें जोगाईचे आवें या क्षेत्राचा विध्वंस केला; दुसरीं वरची, पानगांव वगैरे गावे छुटिली. तेव्हां मराठ्यांचे पेंढारीहि निजामाचा मुलूख छुटूं लागले. शत्रूचा रोख पाहून श्रीमंत नगरहून निघून सीनेकडे चालले. वीत खडकत येथे जिववादादा बंधा हे हिंदुस्थानांतील शिद्यांची फौज घेऊन आले. दहा हजार कवायती कंपूर ते मुख्य असून त्यांच्या हाताखाली मुसा पेर (पेंरा) होता. शिद्यांचे घोडदळ १५ हजार असून तें देवजी गवळ्याच्या हाताखाली होतें. पुढें रघोजी भोंसले हे १५ हजार सैन्यासह येऊन मिळाले. तेव्हां एकंदर मराठी सैन्याची संख्या १ लाख १३ हजार झाली. याशिवाय शिंदे होळकर वगैरे सरदारांचे पेंडार होतें तें निराळेंच. विचरणेवरील मुकाम हाईपर्यंत शिमगी पौर्णिमा आली; त्या पूर्वीच निजामअल्ली वीस पंधवीस कोसांवर येऊन ठेपला. तेव्हां हुजरात व शिंदे, होळकर, भोंसले, पटवर्धन वगैरे सरदारांची मिळून ६०१०० हजार फौज १५० तोफांसह एक मजल आपाडीस जाऊन राहिली; याप्रमाणें ही फौज दररोज श्रीमंताच्या मुकामापसून एक मजल आपाडीस असे. या फौजेचे मुख्य त्वाचा फडके होते इतक्यांत निजामानें सहायाचा निरोप गोविंदराव काळ्यामार्फत पाठविला, त्यांत चौथाईवाकी व ३० लक्षांच्या जहागिरींचे सुदे होते. परंतु श्रीमंतांनी एकच उत्तर केलें कीं, मशीरउल्क यास कारभार कराय; याशिवाय वाकीच्या कलमांचा फडशा कसा तरी होईल. परंतु या दोन गोष्टी निजामानें साफ नाकारल्या व तो मोहरीचा घाट उतरून खड्यांच्या किड्यांवर जाऊन नदीवर येऊन उतरला. तेव्हां शिंदे व भोंसले यांचा श्रीमंतांस निरोप आला कीं, नवाब खैरा नदीवरून उठून परांड्याच्या रोखे निघून जाणार. तसें झाल्यास मसलत लावणीवर पडेल. तरी त्यास अडविण्यास आम्हां सडे त्याजवर जातो. ही मसलत श्रीमंत व नाना यांनीं पसंत पडून त्यांनीं परशुरामभाऊवरोबर आणखी फौज व तोफा देऊन त्यांस आपाडीवर पाठवून, फौजेच्या हालचाली व मसलत सर्वे भाऊंच्या आज्ञेनुसार करावी असा आपाडीच्या

सर्व सरदारांना हुकूम सोडला. फाल्गुनी पौर्णिमेच्या दिवशीं भाऊ बाबा फडक्यांना येऊन मिळून त्यांसह वद्य २ स (७ मार्च १७९५) २०१२५ हजार स्वारांसह सज होऊन घोडगांवांस दाखल झाले. नवाब तेथून ३ कोसांवर असल्यानें भाऊ आणखी दीड कोस पुढें गेले. तिकडे निजामहि तयार झाला. येथेंच शिंदे भोंसल्यांनी येऊन भाऊंस मिळवें व मग तिघांनी निजामावर चढाई करावी असा वेत ठरला होता; परंतु सध्याकडपर्यंत ते दोघे आले नाहींत, तेव्हां भाऊ परत निघाले. तें पाहून निजाम त्यांच्या पाठीवर निघाला. भाऊंनी त्याला पाठीवर घेत घेत घोडगांवांपर्यंत आणलें; तें दिवस बुडाला. इतक्यांत शिंदे आले व त्यांनी निजामावर तोफाचा मारा केला; त्यामुळें तो परत आपल्या गोटांत गेला. सर्व राज घोड्यांवर जिंभे ठेवून भाऊ हे त्याच्या टेहेळणांवर उभे होते. पुढें वद्य ४ रोजी (९ मार्च) निजाम १ कोस पुढें आला, परंतु मराठ्यांनी तोफा सुरू करतांच त्यानें मुकाम कंला. तेव्हां त्याच्या लष्करा-भोंवतीं अंतराभतरावर मराठी फौजा रात्रंदिवस टेहेळणीवर राहिल्या. ता. ११ रोजी बाबा फडके यांनी निजामावर हल्ला केला परंतु निजामानें तो परतविला, तेव्हां हा आपण मोठाच जय मिळविला असें समजून निजामानें रात्री दरवार भरवून नजराणे रद्दकारले. दुसऱ्या दिवशीं बुधवारी खड्यांची मोठी लढाई झाली. निजाम खड्यांहून निघून परांड्याकडे जाण्यास निघाला, तें पाहून भाऊ हे फडके, शिंदे, होळकर व भोंसले यांच्यासह त्याच्यावर चालून गेले. त्यांचे घुमणें जात होतें इतक्यांत यांनी त्याला गांठलें. शिंदे हे भाऊंच्या डावीकडे होते व भोंसले हे उजवीकडे होते. उभयतांकडील सैन्ये सज होऊन उभी राहिली. जवळ एक टेंकडी होती, तिच्यावर जाऊन भाऊ टेहेळणी करूं लागले. इतक्यांत नवाबकाडील सरदार असदअल्लीखान व भारामल्ल हे रेंमंडच्या १७ हजार कवायता सैन्यासह भाऊंवर चालून आले. त्यांचा व भाऊंची झटापट झाली. त्यांत भाऊंस उजव्या बाहु-ट्यावर व कपाळ्यास तरवारीची जखम झाली. त्यांच्यावर लालखान नांवाच्या एका सुतलमान सरदारानें त्यांचा घोडा मारून पट्याचे वार चालविले. भाऊंनी पहिले दोन वार आपल्या पट्यानें चुकविले, पण लालखानच्या तितक्या वारानें त्यांच्या पट्याचा खोवळा तुटला व ते निःशस्त्र झाले. इतक्यांत भाऊंचे चिरंजीव आप्पा यांनी लालखानास, तो भाऊंवर चवथा वार करीत असतांना ठार केलें. परंतु त्याच्या सैन्याच्या मदतीस अफिलखान कर्नूळकर व सलाबतखान एलिचपूरकर हे आले व त्यांनी मराठ्यांस मार्गे रेटलें व भाऊ उभे होते ती टेंकडी काबीज केली. या लढाईत बिदरराव पटवर्धन ठार झाले. इकडे मुसा रेंमूची पलटण व मोगलाची इतर फौज यांनी भाऊंच्या डाव्या बाजूस शिंदे होते, त्यांवर चाल केली. त्याचेथीं शिंद्यांनी मोगलांवर तोफांचा भयंकर

भडिमार केला. पेरों यानें आपल्या ३५ तोफा एका टॅकडी-
वर ठेवल्या होत्या. तेथून त्यांची सरबत्ती मोंगलांवर केली.
त्याच वेळीं भोसल्यांकडून हि वाणांची वृष्टीवर वृष्टी रेमूवर
होऊं लागली. असा दोहोंकडून मारा होऊ लागतांच तो
मागें हट्टें लागला. शियांकडील लोकांनी नवाबाचें तोंड
माघारें सारलें. तेव्हां मराठे सर्व एक होऊन नवाबावर चालून
गेलें. 'सरकारची हुजरात सुद्धां चाळीस हजार तरवार उठली।
करोली (बंदुकीचा भडिमार) बहुत अपूर्ण झाली. नवाबाचे
लोक बहुतेक भेले. ' जीववादादा यांनी ' तीनशें तोफाचा
खटारा पुढें लावला. आणि बावीस हजार नवी पलटणाची
उभी राहिली. एकच तडाखा तोफांचा उसळला. संध्याकाळचा
दिवस ६ घटका राहिला. इतक्यांत त्याला (निजामाला)
वारा सोड्या होता. धूर आनच्या (मराठ्यांच्या) लष्करांत
येऊं लागला. भाऊंनीं श्रीमंतांचें स्मरण करून वाऱ्याची
प्रार्थना केली, तेव्हां वारा तिकडे सरला. मग पानसे यांनीं
थोरल्या सतरा तोफा पुढें आणल्या. त्या बहुत मोठ्या; एक
एक तोफेस दोनशें बैल ओढावयास लागत. त्या सुरू झाल्या-
वर दणाण झाला. तीं अस्तमान झाला. मग मशाला व
हवाया लागल्या. मग विठ्ठलपंत सुभेदार यांनीं वाणाचें छत
करून सोडलें आणि सर्वांनीं एकदांच हरहर महादेव करून
एकदांच उब्या नैतल्या। मोठी लढाई मातवर झाली. मोठी
ह्याति झाली। पठाण मागें पाय घेऊं लागले. प्रहर रात्र
झाली असें पाहून नवाब मागें फिरला, मधुसुखहि पळाला.
याप्रमाणें निजामाचा मोड झाला. अधारामुळें त्याच्या सैन्यांत
अधिक गोंधळ माजला. मराठ्यांनीं त्याचा पाटलाग करून
पांचसतशें घोडे पाडाव केले. ' श्रीमंतांच्या प्रतापें मोठें यश
सरकारच्या फौजेस आलें. शियांनीं शर्ष केली. सकाळच्या
चारसहा घटका दिवसापामून शियांकडील कंठूची मारगिरी
होत होती. ती वारा घटका रात्रीपर्यंत. ' इतक्यांत मरा-
ठ्यांच्या पेंढाऱ्यांनीं निजामाचें लष्कर चोहोंकडून घेरून
छटून फस्त केले. ' नवाबाचीं ओशां लादलीं होती तीं उतरूं
पावलीं नाहींत. ' तेव्हां निजाम घाबरून खड्यांच्या गढींत
शिरला. त्याच्या तोफा, दारूगोळ्याचे २४ शें छकडे, बाजार
वगैरे सर्व लष्कर मराठ्यांनीं रात्रभर छुटलें. ' मोठी दौलत
समयानुसार श्रीमंताचे प्रतापेंकरून पेंचांत आली ' दुसऱ्या
दिवशीं मराठ्यांनीं गढीस वेढा दिला. आंत निजामाचे अन्न-
पाण्याशिवाय हाल होऊं लागले. वर सांगितल्याप्रमाणें त्याचा
बाजार वगैरे छुटल्यामुळें एक रुपयास अच्छेर धान्य व बारा
रुपयांस एक पखाल पाणी मिळूं लागलें. मराठ्यांनीं पुन्हां
त्या किल्ल्यावर तोफा डागण्यास प्रारंभ केला. तेव्हां निजामा-
कडून बोलणें आलें कीं, आम्ही तोफा मारीत नाहीं. तुम्हीहि
मना कराव्या. तुमच्या मर्जीप्रमाणेंच तहाचा जावसाळ उल-
गडू देण्यांत येईल. पुढें श्रीमंतांनीं तहाच्या वाटाघाटीच्या
वेळीं पुढील मागण्या केल्या. (१) पूर्वीं सदाशिवराव भाऊ-
साहेबांनीं उदगीरच्या लढाईत जिंकलेला मूळूख होता.

त्यांपैकीं पराड्यापासून तहत तापी नदीपर्यंतचा जितका मूळूख
गेल्या ३५ वर्षांत निजामास परत देण्यांत आला असेल तो
सर्व त्यांनीं पेशव्यांना परत द्यावा. (२) गंगथडामध्ये घांस-
दाण्याचा भोसल्यांचा हक्क आहे, त्यावद्दल भोसल्यांस निजा-
मानें ३ लाख १८ हजार रुपये उत्पन्नाचा मुळूख निराळा
तोडून द्यावा. तसेंच भोसल्यांची वऱ्हाडच्या वांटणीपैकीं याकी
तुंबली आहे, तीवद्दल त्यांस निजामानें २९ लक्ष रुपये द्यावे;
व पुढें वऱ्हाडांत भोसल्यांचा अंमल पूर्वेवत् चालू ठेवावा. (३)
चौथसरदेशमुखीच्या बाकीवद्दल निजामानें पेशव्यांना तीन
कोटी रुपये द्यावे. (४) मशीरतमुल्क यांस पेशव्यांच्या हवाली
करावें. याप्रमाणें कलमें पाठविलीं. तीं शेवटच्या कलमाखेरीज
याकीचीं सर्व निजामानें कुरकूर न करतां मान्य केलीं. मशी-
रास हवाली करणें त्याच्या जिवावर आलें. तेव्हां तो दिवा-
णच आपण होऊन श्रीमंतांच्या लष्करांत आला. श्रीमंतांनीं हि
त्याचा योग्य तो सत्कार करून कराराप्रमाणें त्यास इतमामानें
न ररकेंदेंत ठेवलें. मग तहाच्या यादीवर परस्परान्ची मख-
लाशां होऊन निजाम भागानगरास गेला व श्रीमंत पुण्याकडे
वळले.

मराठ्यांच्या इतिहासांत सर्वाई माघवराव साहेबांच्या
कारकीर्दीत जिच्यामध्ये सान्या मराठे सरदारांनीं भाग
घेऊन शत्रूचा पूर्ण पराभव करून मराठ्यांचें शौर्य सर्वत्र
गाजविलें अशी ही शेंवटचो लढाई होय. या प्रसंगावर त्या वेळीं
शाहीर लोकांनीं वरींच कवनें केलीं आहेत. अक्षर्य व
शाळीप्राम यांनीं तीं ऐतिहासिक पोवाडे या पुस्तकांत
छापिलीं आहेत. अयःपर्यंतहि हे वीरसोत्यादक पोवाडे
पुणें, सातारा, सोलापूर या भागांत गोंधळ्यांच्या तोंडून
एकण्यांत येतात.

या लढाईचे वर्णन ग्रांट डफनें आपल्या इतिहासांत दिलें
आहे. त्यांत, निजाम उगीचच्या उर्गांच पळून गेला, जय
मिळाल्यावद्दल मराठ्यांची फुशारकी अगळी व्यर्थ होती,
सान्या लढाईत उभयपक्षां दोनशें सुद्धां माथूस दगावलें
नसेल असें म्हटलें आहे. यावद्दल कै. वासुदेवशास्त्री खरे
म्हणतात कीं, " डफ सातान्यास होता, त्या वेळीं खर्ब्यांच्या
लढाईत लडलेल्या पुष्कळ लोकांशीं त्याच्या गाठी पडल्या
होत्या. परंतु त्यांची हकीकत साहेबाला खरी वाटली नाहीं.
आणि लढाईच्यावेळीं इंग्रजांचा वकील हैदराबादेस होता,
त्यांनीं लिहून ठेवलेली हकीकत त्यांनीं अक्षरशः खरी मानली,
त्याचा हा परिणाम होय. मराठे व मोंगल या दोघांविषयीं
त्या हैदाबादेच्या इंग्रज वकिलाच्या मनांत तुच्छबुद्धि होती,
तीच डफाच्या लिहिण्यांतहि प्रतिबिंबित झालेली दिसते.
[ग्रांट डफ; खरे-ऐति. लेखसंग्रह भा. ९; खर्ब्यांच्या
स्वारीचां वखर.]

खलीफ—या अरबी शब्दाचा अर्थ, धर्मगुरु किंवा
'मागून येणारा' असा होतो. धार्मिक व्यावहारिक व राज-
कीय दाबतीत सुमुलमान लोक ज्याची आज्ञा मानितात त्या

पुरपाळा खलीफ असे अभिधान आहे. महमद पैगंबरांनंतर चार पुरुषांनाच केवळ नव्हे तर उमईद व आबुबासी वंशांतील राज्यकर्त्यांनाहि खलीफ म्हणत. या खलीफांचा इतिहास बुद्धीतर जग या विभागांत (प्र. १७ वे खलीफत व इस्लामाचा प्रसार) दिलाच आहे. कैमालिस्टांना सध्याचा खलीफ जो तुर्कस्थानचा सुलतान त्याची राजकीय सत्ता काढून घेतली एवढेच नव्हे तर त्यालाहि तुर्कस्थानांतून पार हांकून दिल्या तेव्हां सध्या राजसत्ताधारी किंवा अवांतर खलीफ देखील राहिला नाही.

खलील इब्न अहमद—(७१८-७९१) हा अरबी भाषाशास्त्रज्ञ ओमनचा रहिवासी होता. अरबी भाषेचा कोश यानेंच पहिल्याने तयार केला. तसेंच अरबी कान्यातील वृत्तांचें यानेंच प्रथमतः शास्त्रीय पद्धतीने वर्गीकरण करून छंदशास्त्राचे नियम तयार केले. यामुळे तो प्रसिद्धीस आला. हा स्वतः कवीहि होता. याची रद्दाणी फारच साधी असे. व्याकरणशास्त्रासंबंधी त्यानें मार्मिक अभ्यास केला होता. किताब अल ऐन हा कोश करण्याला यानेंच सुरवात केली असे म्हणतात. पुढे हा कोश त्याच्या एका शिष्यानें पूर्ण केला. या कोशातील शब्द अक्षरविलेने दिले नसून इन्द्रिया-विज्ञानशास्त्रविषयक तत्वांच्या आधारे दिलेले आहेत. या कोशाला 'ऐन' या शब्दानें प्रारंभ झाला असून, 'य' शब्दानें त्याची समाप्ति झाली आहे. हा ग्रंथ १४ व्या शतकापर्यंत उपलब्ध होता. पण हल्ली तो पूर्ण उपलब्ध नाही. खलीलाच्या नांवावर पुष्कळ व्याकरणविषयक ग्रंथ मोडतात पण त्याच्याबद्दल अद्यापि खात्री अत्यंत पुरावा सांपडत नाही.

खलीलाबाद—संयुक्त प्रेत. वस्ती जिल्ह्याची आग्नेय तहसील. क्षेत्रफळ ५६४ चौ. मै. लो. सं. ३९४६७५. या तालुक्यांत १३८८ गावे व मेहंदाबल शहर आहे. एकंदर उपपत्र ४१ लाखावर आहे. सर्व जमीन चांगली सुपीक आहे. तळी व विहिरी त्यांच्या पाण्यावर पिक निघते.

खवास—खवास हा आरबी शब्द असून त्याचा अर्थ चाकर किंवा अंगरक्षक असा आहे. या जातीस खवाज, हजुरी, वजीर, गोळ, छुंद अशाहि नावे असून त्यांची वस्ति बहुतेक काठेवाडाकडे आहे आणि त्यांची लो. सं. २७ हजारंवर आहे. यांचा धंदा सेवेकन्याचा. हे रजपुत राजे व जहागीरदार यांचे घरी नौकर असतात. या खवासांत कोळी मुसुलमान वगैरे सर्व जातीचे लोक असतात. यांना पूर्वीच्या गुलामांप्रमाणे विकतां अगर बदलतां येत. थोडे मण धान्य बेऊन हे लोक पूर्वी विकत घेतां येत असत. खवास व गोळ हे पूर्वी एकाच दर्जाचे असत. हल्ली गोळांपेक्षां खवास हे उच्च दर्जाचे मानले जातात. परंतु परिस्थितीनें गोळ हा खवास होऊ शकतो. खवासांनी आपल्या बुद्धीच्या व धाडसाच्यामुळे आपली स्थिति इतकी सुधारून घेतली आहे की, अलीकडे त्यांच्या मुली रजपुतसरदार कले लागले आहेत. कळ प्रान्तांत असल्या रजपुतखावासांचे वंशज आहेत; परंतु

रजपुत मात्र आपली मुलगी खवासास देत नाहींत. खवास पुराणांप्रमाणे बायकाहि सेवामृत्ति करतात; त्यांनां खवासान अथवा गोळी म्हणतात. यांच्या मुलींना छोकी किंवा वारन हे नांव असून त्याहि नौकरीच करतात. मात्र यांच्यावर आई-वापांचा ताबा असतो. स. १८७८ पर्यंत भाट व चारण लोक असल्या मुली विकत घेऊन त्या रजपुत सरदारांस विकण्याचा धंदाच करीत होते. अशासाठी ते मुली चोरण्याचा, फुलला-तून आणण्याचा अगर कर्जवाजरी आईवापांपासून धोड्या किमतीत घेण्याचा प्रयत्न करीत. त्या वेळी असल्या मुली पुष्कळ खपत. जाडेआ रजपुतांत नवरींरोवर आंदण म्हणून दासी देण्याची चाल असल्यानें यांचा फार खप होई. परंतु पुढे सरकारी कायद्यानें ही खरेदी विक्रीची चाल बंद पाडली. तरीहि अद्याप या गोळींवर धन्याचा हक्क असतो. गोळ हे राहस्य विवाह करीत नाहींत. कदाचित् केल्यास त्यांचे विवाह-बंधन फार शिथिल असते. धन्यानें गोळास नौकरांवरून काढल्यास त्याला आपल्या वायकोस नेतां येत नाहीं; ती धन्याकडेच रहाते. गोळी स्त्रीशां संबंध ठेवणाऱ्यास फार हलके मानतात. गोळीणास गोळाविरहीत इतर जातीच्या पुरुषापासून संतती झाल्यास तिला दोष लागत नाहीं, मात्र त्या पुरुषास दंड देणें वगैरे शिक्षा मिळते. परंतु अशा रीतीनें गोळांची संख्या वाढत जाते. खवास स्त्रीपुरुष हे दिसण्यांत रजपुत व गिरासियासारखे असून काहीं स्त्रिया तरे रजपुत स्त्रियां इतपत सुरेख असतात. यांची भाषा गुजराथी व कच्छी असून हे मांसाहारीहि आहेत (अहमदाबादेकडील खवास निवृत्तमांस आहेत). हे दारू पितात व अफीगबाजहि आहेत. यांचा पोषक रजपुतासारखा असतो. मालकाचे कपडे ठेवणे, चिलीम लागणें वगैरे कामें हे करतात. हल्ली शेती व मजुरीहि हे करूं लागले आहेत. पूर्वी गोळ हा आपल्या धन्याच्या प्रेतांरोबर स्वतःस जाळून घेई व गोळण हा आपल्या विधवा धनिणींरोबर स्वतःच्या बांगड्या फोडी. यांना धन्याच्या घरीं अन्नवन्न, दागदागिने वगैरे सर्व मिळत असल्यानें त्यांची स्थिति चांगली असते. स. १८१४ चे सुमारास नवानगरचा जाम मेल्यावर त्यांच्या खवासांनीं बंदू केलें होतें. खवासांत मेरू, मावजां, राधो, लद्धी वगैरे नामांकित पुरुष होऊन गेले. [वॉम्बे म्युझे. व्हॉ. ९ भा. १; व्हॉ. १. भा. १.]

खसखस—हे अफूच्या झाडाचे बी आहे. हे उत्तम खाण्याच्या पदार्थांमध्ये गणलें जातें. याचा अनरदाना लावण्यासाठी, मिठाई करण्यासाठी व इतर रीतीनें स्वयंपाकांत उपयोग करतात. यांत मादकपणा मुळीच नसून उलट एक प्रकारची चव असते. खसखसांचे तेल काढतात. ज्या बांडांतून अफू काढलेली नसते, त्यांतील खसखसांतून जास्त तेल निघते. खाण्याचे पदार्थ करण्यासाठी, तेल जाळण्यासाठी, आंगण व साबण तयार करण्यासाठी हे तेल उपयोगी पडते. नाभी पेड गोळ व पांढेव असते.

व गरीब लोकांना व गुरांना उपभोगी पडते. हें तेल उन्हात ठेविण्यानें अगदीं स्वच्छ पांढरें होतें. म्हणून रंगात टाकण्यास हें विशेष उपयोगी पडतें. पण हें महांग असल्यामुळे खप विशेष होत नाही. यांत फेलेला सफेद्याचा रंग लवकर विटत नाही. गंधकाम्लांत मिळविलें असतां उष्णमान ८० पातून ९० पर्यंत चढतें. हिंदुस्थानांत इराणांतूनहि खसखस येते पण अलीकडे कमी येऊं लागली आहे. खसखसालीची निर्गतहि वरीच होते. १९०६—७ साली ८०२६१५ हेंडे. कि. रु. ६५५७२३१ची खसखस परदेशी गेली. खसखसाच्या किमतीत बरेच फेरबदल होतात असें दिसतें. फ्रान्स, बेल्जिअम आणि जर्मनी या देशांत वराच माल जातो. निर्गत बहुतेक मुंबईहून व कांहीं कलकत्याहून होते. ('अफू' पहा).

खळ—खळांचा उपयोग कागद चिटकवण्याकडे, कपड्याला जिल्हई येण्याकरितां कपड्यास लावण्याकडे व विणकामांत सूत ताण सहन करण्याइतकें मजबूत व्हावें म्हणून त्यास लावण्याकरितां करतात. मुख्यतः हा शेंबूट्याचाच उपयोग जास्त महत्त्वाचा आहे. सुतास खळ लावण्याच्या क्रियेस सायडिंग (खळ देणें) म्हणतात. कापड विणण्याच्या कामांत स्पिनिंग (कातणें), वाईडिंग (गुंडाळणें), वॉरपिंग (ताणा लावणें) साईडिंग (खळ देणें), ड्राईंग (सुकविणें), वॉशिंग (विणणें), फिनिशिंग (जिल्हई देणें), फोल्डिंग (घड्या करणें) या ज्या मुख्य मुख्य क्रिया असतात त्यांतील साईडिंग अथवा खळ देण्याची क्रिया ही एक महत्त्वाची क्रिया आहे. म्हणून तिचे विस्तृत विवेचन पुढें दिलें आहे. वाकीच्या क्रियांचे वर्णन विणकाम या लेखांत येईल.

पांजरी—पांजरी अथवा साईडिंग. कापड विणण्यास जें सूत लागतें त्याला खळ दिल्याशिवाय तें विणण्याच्या कामालाच मजबूत होऊं शकत नाही. या कारणासाठीं सुतास खळ देण्याच्या क्रियेस मूळ सुरुवात झाली. पूर्वी सर्व कापडा हातांनीं विणला जात असे. तेव्हां हातमागारा विणणाऱ्यांमध्ये पांजरी करण्याची जी तऱ्हा होती व हल्लीहि प्रचारांत आहे. तिचे आधीं वर्णन देऊन मग मिलमध्ये वाफेच्या शक्तीनें चालावत्या साईडिंग मशीनचे (पांजरीचे यंत्र) वर्णन करूं. हातांनीं विणणाराच्या कामास मिलपेक्षां कमी मजबूत सूत चालू शकतें. व त्यामुळे तें नेहमीं मिलमधील सुनापेक्षां कमी पिळाचें व कमी मजबुतीचें असतें. व त्यास खळहि पण थोडीशी दिली म्हणजे तें विणण्याच्या लायक होते. ही खळ अनेक तऱ्हेची करण्याची हिंदुस्थानांत निरनिराळ्या प्रांतांत निरनिराळी रीति आहे. कांहीं ठिकाणीं जमिनीत एक प्रकारचे कंद उगवतात, ते शिजवून त्यांची खळ करतात. परंतु जोषळे, मका, तांदूळ व गहू हीं धान्ये सामान्य उपयोगांत आहेत. यांपैकी कोणत्याहि धान्याच्या पिठाची खळ सर्वत्र करतात. ही चांगली पातळ करून फड-

क्यांतून गाळून घेतात. हातमागवाले आपला ताणा पसरून दोन्हीकडे तो ताणून धरतात. मग एक प्रकारच्या गुंवताच्या मुळ्या असतात त्यांचा मोठा कुंचला (ब्रश) वांधलेला असतो. हा कुंचला खळांत पुडवितात व ताण्यावरून तो फिरवितात. ताणा चांगला ओला झाला म्हणजे मग तो वाळेपर्यंत नुसताच त्यावर कुंचला फिरवीत असतात. अर्धा हिस्ता वाळत आला म्हणजे बांधीच्या तळावर मधून मधून तारी सुट्या करतात व मधून मधून कुंचला फिरवितात. अशा रीतीनें तारीहि सर्व सुट्या होतात व कुंचलाहि फिरतो. कुंचला नेहमीं एकाच दिशेंत फिरवितात. त्याच्या योगें करून सुताच्या अंगावर असलेले सर्व तंतू त्याच्या अंगावर चिकटतात व ताण्याच्या सुतास एक प्रकारचा तुळतुळीतपणा व चकाकी येते. ब्रश मारीत असतां पाऊण हिस्ता ब्रश मारून झाला म्हणजे ब्रशाला थोडासा तेलाचा हात मारून मग ब्रश मारतात. त्यायोगें सुतें एकमेकांपासून लवकर सुट्टी होतात. व चकाकीहि जास्त येते. कांहीं ठिकाणीं हातमागावर खडी व ब्रशेसारखें कागड विणतात, तेव्हां त्याचा ताणा रात्रभर कांजीं भिजवून ठेवतात. म्हणजे खळ सुताच्या पोटांत शिरते. व सकाळीं त्याला लांकडाच्या मोगरांनीं घडवून मग तो ताणा पसरून कुंचल्यानें त्याला साफ करून वाळवून मग विणण्यास घेतात. यायोगें सुतांत थोडी कांजी जास्त शिरते. व खादीसारखें कापड जास्त भरदार दिसतें. हातमागवाले हें पांजरीचें काम बहुधा पहाटेस अग्न्येच्या काळीं करतात. कारण ताणा लवकर न वाळून कुंचला जेवढा जास्त फिरले तेवढा त्यांना पाहिजे असतो. मिलमध्ये सुताच्या पोटांत कांजी भरण्याचें काम वाफ करते. व सूत सुकविण्याचें कामहि वाफच करते. त्यायोगें करून त्यांचें पांजरीचें यंत्र सांग दिवस चालू असतें. आतांपर्यंत हातांनीं पांजरी करण्याची माहिती दिली. आतां मिलमध्ये पांजरी करतात त्याला साईडिंग म्हणतात, त्याकडे वळूं.

मिलमध्ये पांजरीचा विषय फारच महत्त्वाचा आहे. कारण मालकाचें सर्व नफानुकसानच त्यावर अवलंबून आहे. मिलचा बहुतेक कपडा वजनानें रतलाच्या भावावर विकण्याची वट्टिवाट आहे. त्यामुळे ज्या कापडांत सर्वांत जास्त खळ असेल तें कापड स्वस्त भावांत पडतें. उदाहरण— एक दहा रत्तल वजनाचा तागा आहे. तो एका मिलनें ८ रत्तल सूत व २ रत्तल कांजी घालून बनविला. एकांने ९ रत्तल सूत व १ रत्तल कांजी घालून बनविला तर कोणता तागा स्वस्त पडतो तें पाहूं. त्या कापडांत २० नंबर सूत लागतें असें हिशेबाला घरलें व त्याचा भाव ८ आ. रत्तल आहे असा घरला व कांजीचा भाव १ आ. रत्तल घरला तर पहिल्या कापडाची किंमत ४ रु. २ आ. झाली व दुसऱ्याची ४ रु. ९ आ. झाली. यामुळे जो कारखानदार सुतावर जास्त खळ चढवून कापड काढील तो जास्त फायदा कमवू लागेल. सुमारे ३५-४० वर्षांपूर्वी मुंबईस जेव्हां नवीनच गिरण्यांची स्थापना झाली त्यावेळीं

ताण्याच्या सुतावर २०-२२ टक्के कांजी चढविली म्हणजे वस होत असे. आतां सुवर्ण कांजीचे प्रमाण ४०-५० टक्के झाले आहे व सोलापुरकडे तर हेंच प्रमाण ६०-७५ पर्यंत गेले आहे व अहमदाबादने कपाळ करून हें प्रमाण १०० पासून १५० पर्यंत गेले आहे. व विलायतंत क्वचित् कापडावर २०० टक्के कांजी चढवितात. कापड वापरते वेळीं तें धुवूनच वापरले जातें. व त्यामुळे धुतल्यानंतर कांजी सर्व निघूनच जावयाची. पण पहिल्याने घेताना कापड जाड दिसले पाहिजे ही पुष्कळां अज्ञानी लोकांची समजूत असते. व शिवाय कपडा स्वस्त मिळवा अशादि लोकांची इच्छा असते. त्यामुळे जास्त खळ घालण्याचें प्रचारांत आले. नाहॉतर मूळ जो उद्देश की कापड विणतां येईल इतकें सूत मजबूत व्हावें त्याला १० टक्क्यापासून २० टक्क्यापर्यंत खळ पुरेशी होते. पुष्कळ वेळां चांगलीं मनुष्ये कापडाची परीक्षा नसल्यामुळे वाहेरच्या स्वरूपावर जाऊन फसतात.

हें वर्णन कापड विणण्याच्या पूर्वी सुतावर चढविण्याच्या खळाचें झाले. पण कापड विणल्यानंतरहि त्या कापडावर जास्त खळ चढवून त्याला जस्त जाड दिसल असें करितात. या कृतीला फिनिशिंग असें म्हणतात. अशा रीतीनें फिनिश केलेला कपडाच कांही लोक पसंत करतात. हें त्यांचे अज्ञानच होय. पण याला इलाज नाही. गिरणीवाल्यांनी ही तऱ्हा आधीं सुरू केली: व ती लोकांना पसंत पडली व ते तशाच तऱ्हेचा कपडा मागू लागले. पुढें ती तऱ्हा रूढ झाली व इतरहि गिरणीवाल्यास तसें करणें भाग पडलें. वऱ्हाडांत ही तऱ्हा वरीच प्रचारांत आहे. धोतरजोडा हातांत घेऊन असतां ताड उभा राहिला पाहिजे, जाड दिसला पाहिजे, उचलून पाहिलें तर हाताला वजन लागलें पाहिजे व पुन्हां स्वस्त पाहिजे. अशा तऱ्हेचा माल वऱ्हाडांत पुष्कळ प्रचारांत आहे. असा माल खालच्या वर्गाच्या अशिक्षित लोकांत फार खपतो.

आतां आधीं साइक्षिंगच्या यंत्रावद्दल थोडी माहिती सांगून मग कजी तयार करण्याविषयी माहिती सांगूं. साइक्षिंगच्या यंत्राचे मुख्य तीन भाग केले जातात. एक भाग सिलेंडराच्या (पंचपात्राच्या) पुढचा, ज्याला 'हूडेस्यक' असें म्हणतात. दुसरा भाग दोन्ही सिलेंडर्स मिळून व तिसरा भाग कांजीच्या टांकीचा. यांपैकी पहिल्या भागाचें वर्णन आधीं देऊं. पुढच्या भागाच्या मध्यावर एका शाफ्टिंग (लाट)वर एक कोन (शंकाकृति ढोल) वसविलेला असतो व याच शाफ्टिंगच्या एका तोंडावर सांचाला चालविणाऱ्या पुल्या वसविलेल्या असतात. या पुल्या तीन असत ही. वाहेरच्या वाजूस फास्ट (शीप्रगति) पुली असते. ही शाफ्टिंगवर पक्की वसविलेली असते. व हिच्यावर पट्टा आला असतां साचा जोरानें चालूं लागतो, मध्यें एक कमी रंदांची पुली असतें तिला स्लो

मोशन (मंदगति) पुली म्हणतात. यावर पट्टा आला असतां सांचा फार हळू हळू चालूं लागतो त्याच्याच बॉसवर आंतल्या वाजूस लून (सुटा) पुली असते. हिच्यावर पट्टा आला असतां सांचा बंद रहातो व पट्टावाबरोबर लून पुली सुत्ती फिरत रहाते. याच शाफ्टिंगवर मध्यें एक कोन-ड्रम वसविलेला असतो म्हणून वर सांगितलें आहे. त्याच्याच समोर सांचाच्या पुढच्या वाजूस दुसरी एक शाफ्टिंग (लाट) वसविलेली असून तिच्यावरहि याच मापचा एक कोनड्रम वसविलेला असतो. मात्र तो या कोनड्रमच्या उलट दिशेंत असतो. कोनड्रम म्हणजे ज्यांचे एक तोंड मोठें आहे व दुसरे तेंड लहान आहे असा एक ढोल. याची कल्पना यावयास पाहिजे असल्यास पखवाज मध्यें जाड असतो व तो दोन्ही तोंडांवर वारीक असतो. तेव्हां जर मध्यंतरी सर्वांत जाड भागावर त्याला कापून दोन तुकडे केले तर त्या तुकड्यांना जो आकार येईल त्याला कोनड्रम म्हणतां येईल. याच आकाराचा पण सुमारे ३॥-४ फूट लांब असा द्वा विडाचा ढोल वोल्ट मरून या शाफ्टिंगवर घट वसविलेला असतो. व त्याच्या समोर दुसऱ्या शाफ्टिंगवर असाच कोन-ड्रम उलट दिशेनें वसविलेला असतो. व या पहिल्या ड्रमवरून पट्टा दुसऱ्या ड्रमवर नेलेला असतो. पहिला ड्रम फिरू लागला कीं या पट्ट्याचें योगें दुसराहि ड्रम फिरूं लागतो. त्यामुळे हे कोन उलट सुलट समोरासमोर वसविण्याचा मतलब हाच कीं पट्टा ड्रमवर कोणत्याहि ठिकाणीं अरुला तरां तितकाच घट्ट रहातो, ढिला पडू शकत नाही. या दुसऱ्या कोनड्रमच्या एका तोंडावर एक लहानसें दातांचें चाक वसविलेलें असतें. व त्यावर मध्यें एक कॅरिअर व्हील (गतिवाहकचक) देऊन त्याच्यावर मोठें चक असतें. कोनशाफ्ट फिरूं लागल्याबरोबर मध्यें 'कॅरिअर व्हील' फिरतें व त्याच्याबरोबर हें वरचें चाकहि फिरूं लागतें. याच्याच एका तोंडावर वाकडया दातांचें एक (वेव्हील) चक दिलेलें असतें. व त्याच्या योगें सायक्षिंगच्या एका अंगवर एक लांबच लांब स.इ.ड शाफ्ट नांवाचा शाफ्ट असतो तो फिरूं लागतो. वरती हें मोठें चाक फिरूं लागतें म्हणून सांगितलें तें चाक पुढें एक विडाचा सुमारे १ फूट जाडीचा रूढ असतो त्याच्या अंगावर कायम वसविलेलें असतें. त्यामुळे हें मोठें चाक फिरूं लागल्याबरोबर हा विडाचा रूढहि फिरूं लागतो. या विडाच्या रुडाचे आंगावर वनात गुंडाळलेली असते व हा रूढ मागाहुन कांजी लागून आलेल्या सुताला पुढें ओडून नेण्याचें काम करितो. याच्याच आंगावर वरच्या वाजूस विडाचा आणखी एक रूढ असतो त्याला टिनरोलर हें नांव आहे. व पुढच्या वाजूस आणखी एक विडाचा रूढ असतो. यातिन्ही रुडांच्या मधून सुतपेऊन तें पुढें साच्यावर लागणाऱ्या रुडावर गुंडाळलें जातें. वरती जें मोठें चाक फिरतें म्हणून सांगितलें तें पुढच्या वाजूस घर्षणपट (फ्रिक्शन प्लेट) म्हणून जी

रचना वीम भरण्याकरिता केली असते त्याला चालवितें. या फ्रिक्शनप्लेटमधील मुख्य तत्व हॅच आहे की वीम ज्या वेळी नवीन लावतात त्यावेळी त्याच्या मधल्या रुळाची जाडी लहान असते. त्यामुळे वीम लवकर फिरून पुढें येणारें सर्व सूत त्यावर गुंडाळलें जातें. व सूत गुंडाळून विमाची जाडी जशी वाढत जाते तशी त्याची गति सावकाश वृद्धी लागते व ती रचना या फ्रिक्शनप्लेट मोशनमध्ये साधलेली आहे. तसेच विमावर गुंडाळणारें सूत जास्त घट (टाईट) भरावयास पाहिजे असेल तर या फ्रिक्शनप्लेटच्या रचनेशी जोडलेला एक तरफ असते. तीवरील वजन जसजसें पुढें सरकवायें तसतसें सूत घट भरतें. कारण त्या वजनाच्या योगें फ्रिक्शनप्लेटवर जोर येऊन वीम लवकर फिरण्याचा प्रयत्न करिते. वीमावर भरलें जाणारें सूत जास्त घट भरलें जाऊन त्याची जाडी सर्व ठिकाणी सारखी व्हावी म्हणून खालच्या वाजून दोन फिरते लोखंडी रुळ, वीम भरणें सुरू झालें म्हणजे त्याला दाबू लागतात व या रुळांच्या घैटकांला वर खाली करगारी तरफ खाली एका आडव्या शाफ्टवर वसविलेली असते व याच शाफ्टच्या दुसऱ्या टोंकाला उलट दिशेला दुसरी एक लाव लिव्हर लावून त्याच्यावर एक वजन आडकविलेले असतें. त्याच्या योगानें या खालच्या दावणाऱ्या रुळावर वजन पडून ते रुळ वरील विमाच्या अंगावर जोरानें टिकून रहातात व वीम फिरू लागलें म्हणजे हे रुळहि फिरू लागतात. आतां वरती जे तीन रुळ असतात म्हणून सांगितलें—की ज्याच्यामधून सूत दवून पुढें ओढलें जातें—त्यांमध्ये, व ज्याचें नांव टिनरोलर म्हणून सांगितलें त्याच्याच एका तोंडावर एक चक्र दिलें असून या चक्राच्या योगें दुसरी चक्रे चालून त्याच्यावर, विमावर जितक्या वारांवर खूण पाहिजे तितक्या वारांवर खूण करणारी एक 'मागिंग मोशन' लाविलेली असते. य टिनरोलरवरील चक्र व त्याच्या खाली एक स्टड व्हील म्हणून असतें, ही दोन चक्रे कांहीं हिशेबांनं बदलून आग्यास घाटेल तितक्या अंतरावर रंगाची खूण पाडतां येते. त्या योगेंकरून साच्यावर विणतांना साचेवाला ही खूण पाहून तांवर रंगीत आडवीं सुतें घालतो. ह्या कृतीला हेडिंग असें म्हणतात. ही चक्रे काय हिशेबांनं बदलावयाचीं त्याचा हिशेब असा:—

$$\frac{\text{स्टडव्हील} \times \text{वेलव्हील} \times \text{टिनरोलराचा घेर}}{\text{टिनरोलर व्हील}} = \text{खुणेची लांबी.}$$

गतीमध्ये रोलरव्हील असतें म्हणून सांगितलें; त्याखातीं एक स्टड व्हील असतें. व या दोहोंचा संबंध जोडणारें एक वाजुला कॅरिअर (गतिवाहक) चक्र असतें. स्टडव्हीलच्या आंसावर एक 'वर्म' असून तो वर्म एका चक्रास चालवितो. त्याला वेलव्हील (घंटाचक्र) म्हणतात. कारण या चक्रावरूनच खूण पडण्याच्या पूर्वी एका घंटाहि वाजत असते. हें वेलव्हील बहुधा ४५ दांतांचें असतें. आतां या टिन रोलरच्या मागच्या वाजुचे दोन फिरते रुळ असतात—ज्यांना टेनशनबार्स

(ताणदंड) असें म्हणतात—त्यातील मागच्याच्या वरून व पुढच्याच्या खालून सूत पुढें येतें. हे सुताच्या ओढीनं फिरतात. यांच्या मागें एक फणी वसविलेली असते, तिचे दांत वरून उघडे असतात. मागून कांजी लावून येणारीं सुतें सिलेंडर्सवर वाजून पुढें साळ्यांच्या योगें सुटी झाल्यानंतर मग ती या फणीमध्ये सारखीं वाटून भरलेली असतात त्याच्या योगें पुढें ज्या मापाचें वीम लाविलेलें असेल तितकाच सुताचा पन्हा या फणीच्या योगें ठेवितां येतो. सार्दक्षिगच्या पुढच्या वाजुला दोन्ही हाताला दोन दांडे असतात. एक दांडा फिरविला असतां फणी लहान मोठी होते. दुसरा फिरविला असतां फणी उजव्या अगर डाव्या वाजूस सरकू शकते; हें फणीचें वर्णन झालें. आतां त्यांच्या मागें थोड्या अंतरावर सिलेंडर्सच्या पुढें दोन्ही वाजुला लहान लहान ब्रॅकेट्स वसविलेले असतात. त्यांच्यामध्ये लोखंडी नळाच्या शिगा वसविण्याची योजना केलेली असते. हे नळ दोन्ही वाजुनीं चपटे केलेले व अतिशय गुळगुळीत केलेले असे असतात. त्यायोगें कोठेंहि न अडकतां हे सुतामधून आरपार घालतां येतात. यांचा उपयोग मागून कांजी लागून येणारीं सुतें चिकटलेलीं असतात ती एकमेकां पासून सुटी करण्याच्या कामीं चांगला होतो. यामध्ये एक नळ सुमारे २ इंच जाडीचा असतो व बाकीचे १ इंच जाडीचे असतात. मागें क्रीलवर जितकीं विमें लाविलीं असतील त्यांपेक्षां हा एक कमी लागतो. याचें कारण यांचा उपयोग प्रत्येक विमांच्या तारी एकमेकांपासून सुट्या करण्यासाठीं असतो. तेव्हां जर मागें दोन विमें असतील तर त्यांच्या तारी वेगळ्या करण्यास एकच शीग (वाट) पुरे आहे. तीन विमें असल्यास दोन शिगा पुरे होतील. आपल्या हाताला पांच बोटें आहेत. पण त्या बोटोंच्या मधील खांचा चारच आहेत. या शिगांच्या घैटकांच्या मागें एक टिनचा रुळ असतो. पूर्वी मागिंग मोशन या रुळाला लावलेली असल्यामुळें या रुळावर वसविल्या जणाऱ्या चक्रास टिनरोलर व्हील असें म्हणण्याची चाल पडली. आतां या रुळावरील मोशन काहून पुढच्या विडाच्या रुळावर नेली तरी त्या रुळावर लागणाऱ्या चक्राला टिनरोलर व्हील म्हणण्याचीच वदिवट पडली आहे. या रुळाच्या खालच्या वाजूस एक अगर दोन पेंले वसविलेले असतात व ते कोनडूम शाफ्टवरून पट्टा घेऊन फिरविले जातात. ताणा जो लहान सिलेंडरच्या खालून येतो तो या दोन्ही पेंड्यांच्या खालून येऊन मग वाजुनं थोडा वर जाऊन मग उलट मागच्या वाजुला वर सांगितलेल्या टिन रुळावरून पुढें जातो.

येथपर्यंत वर्णन पुढील हेड स्टॉकचें झालें. आतां मधले दोन सिलेंडर्सविषयी पाहूं. हे सिलेंडर्स दोन असतात. एक मोठा असतो व दुसरा लहान असतो. मोठा सिलेंडर वर जो टिनरोलर सांगितला त्याच्याच मागें वसविलेला असतो व याच्या मागें व कांजीच्या टांकीच्या पुढें

असा लहान सिलेंडर वसविलेला असतो. कांजीच्या टांकांतून जें सूत बाहेर पडतें तें आधीं मोठ्या सिलेंडरवर येतें व त्याला फेरा देऊन मग लहान सिलेंडरावर जातें. व लहान सिलेंडरांला संबंध फेरा देऊन मग खालच्या वाजून मोठ्या सिलेंडराच्या पुढें पंख्यांच्या खालून त्याच्या पुढच्या हळावर जाऊन मग वरच्या दिशेस जातें हें वर सांगितलेंच आहे. या सिलेंडराच्या वाजूस जड लोखंडी पत्रा असून मध्यें त्याला आधारसाठी लोखंडी टायवास (जोडदांडे) दिलेले असतात. व या लोखंडी पत्रावर दोन्ही वाजूला चिकटून संबंध फेरावर तांब्याचा पत्रा वसविलेला असतो. पूर्वी तांब्याच्या जागीं कलहर्श्या टिनचा पत्रा वसवीत असत, पण त्यावर वाफेचा दाब हळीं इतका घेतां येत नसे. शिवाय त्याला लवकर भोकें पडून सिलेंडर खराब होई. म्हणून अलीकडे तांब्याचा पत्रा वसवूं लागले. त्यायोगें सिलेंडर जास्त दिवस चालतो व द्याव जास्त घेतां येतो. हे सिलेंडर २५ ते ३० पौंडांपर्यंत दाब सहन करताल अशी परीक्षा करून घेतात. व कामासाठी १२ पासून १५ पौंड पर्यंत दाब घेतां येतो. या सिलेंडरमध्ये जेवून वाफ येत त्या नळीवर वाफेचा प्रेशर दाखविणारें घड्याळ वसविलेले असतें. कांहीं दुस्तरी करण्याकरितां सिलेंडरच्या आंत जाण्याचा प्रसंग आल्यास त्यासाठीं प्रत्येक सिलेंडरला एक मॅनहोल (मोठें भोकें) ठेविलेले असतें. या सिलेंडरवर कांजीत भिजलेले सूत वाळण्यासाठीं येत असतें व या सिलेंडरच्या आंतील वाफेच्या उष्णतेच्या योगानें सिलेंडर तापलेला असतो व त्यामुळें हें सूत सुकतें. पण यामुळें या सिलेंडरच्या एका तोंडांतून आंत वाफ सोडलेली असते. त्या वाफेचें या वरील ओल्या सुतामुळें वरचेवर पाणी होऊन ते या सिलेंडरमध्ये जमा होत असतें. तें वाहेर काढून टाकण्याची योजना या सिलेंडरांत केली असते. या सिलेंडरच्या दुसऱ्या तोंडाकडे टिनची अगर तांब्याची बकेट्स (वादल्या) वसविलेली असतात. त्यायोगें रहाटगाड्यांन जसें विहिरींतील पाणी वर काढायें त्या प्रमाणें ही बकेट्स खालीं आलीं म्हणजे त्यांत पाणी भरतें व तीं वर गेलीं म्हणजे तें पाणी दुसऱ्या वाजूनच्या तोंडांत उतरतें व वाहेर पडूं लागतें. त्याबरोबर वाफ येऊं लागतें. म्हणून वाजूला एक पेटी वसवून तिच्याशीं एक नळी या सिलेंडरच्या तोंडापासून जोडलेली असते. या पेटींत एक खालींवर होणारा गोळा वसवून अशी योजना केलेली असते कीं, तिच्या योगें वाफ वाहेर जाऊं शकत नाही. फक्त पाणी मात्र वाहेर जातें. हिला स्टीमपेस्ट (वाष्पपेटिका) म्हणतात. सूत जितकें जड असेल व त्यावर कांजी जितक्या जास्त प्रमाणानें चढविलेली असेल त्या मानानें सूत सुकण्यास वेळ लागता व वाफहि सिलेंडरमध्ये जास्त ठेवावी लागते. सूत जितकें बारीक असेल त्या मानानें त्यावर कांजीहि

पण कमी चढवितात. व त्यामुळें तें सुकण्यास वाफ कमी पुरतें व सूत लवकर सुकल्यामुळें यंत्रहि जोरानें चालवितां येतें. ४० ते ५० नंबरचें सूत असल्यास सिलेंडरमध्ये २-३ पौंड दाबाची वाफ पुरते. बारीक सुताला ५ पौंडांवर दाबाची वाफ कधीं घेऊं गये. उन्हाळ्याने दिवस असल्यास लहान सिलेंडरचा स्टीम व्हाल्ड (वाष्प पडदा) बंद ठेवावा. म्हणजे सूत जास्त सुकून कडक होणार नाही. आतां याच्या मागला भाग जी कांजीची टांकी (साईझ वॉक्स) तिची माहिती देऊं. या कांजीच्या टांकीच्या दोन्ही वाजू विडाच्या ओतलेल्या असतात व या मधील टांकी लांकडाची केलेली असते व संबंध या हिला वजुद्या आंतून तांब्याचा पत्रा वसविलेला असतो. व टांकी मजबूत रहाण्यासाठीं टांकीच्या दोन्ही वाजूला व खालीं वाहेरून टायवास लावून टांकी मजबूत केलेली असते. या टांकीच्या आंत एक लोखंडी पडदा लावून या टांकीचे दोन भाग केलेले असतात. एक भाग लहान असतो व एक भाग मोठा असतो. लहान भागांत नवीन येणारी कांजी पडण्याची व्यवस्था केलेली असते. मोठ्या भागांत मध्यें तांब्यानें मढविलेले दोन हळू वसविलेले असतात. व याच्याच वर कांजी पिळून काढणारे विडाचे वजनदार स्कीझिंग रोलर्स असतात. या हळांच्या वाजूला सुताला कांजीत वुडविणारा (इमर्शन रोलर) हळू असतो. हा हळू पाहिजे तेव्हां कांजीत वुडवितां येतो व पाहिजे तेव्हां कांजीच्या बाहेर काढिता येतो. ज्यावेळीं यंत्र चालू असतें त्यावेळीं त्याला कांजीत वुडवितात. ज्यावेळीं यंत्र बंद असतें त्यावेळीं याला कांजीच्या बाहेर उचलून ठेवितात. हा इमर्शन रोलर केव्हां केव्हां तांब्याच्या नळीचा वनविलेला असतो व केव्हां केव्हां एका गोल रहाटाचा वनविलेला असतो. कांजी जास्त चढविणें असल्यास रहाट असलेला वरा. हे जे दोन तांब्याचे हळू आंत असतात म्हणून सांगितले त्याच्या तांडावर वेगळ व्हीस दिलेली असून पूर्वी पुढच्या भागाच्या वेळीं वाजूला एक लांबच लांब शाफ्ट असतें म्हणून सांगितलें. त्या शाफ्टवर वेगळी चक्रे असून तीं या हळूंना चालवितात. म्हणजे मागें कोलर जी यॉपिंगचीं विमें ठेविलेली असतात त्याच्या वरील तारी उलगडल्या जाऊन त्यांना कांजी लागून, याच हळूंवर स्कीझिंग रोलर्स असल्यामुळें याच्या योगें ओहून पुढें दिल्या जातात. त्यामुळें यांना डिलिहरी रोलर्स म्हणवयास हरकत नाही. मागून जितकें सूत पुढें दिलें जाईल तितकें पुढें घेण्याचें काम पुढें जे तीन हळू असतात म्हणून सांगितलें आहे ते करीत असतात. मागल्या हळापेक्षां या पुढच्यांतील खालचा हळू ज्याला मूळ गतीं मिळते त्याची जाडी (डायमटर) सुमार एक द्वितीयांश इंच कमी असते व ती मागच्याच्याबरोबर करण्याकरितां या हळावर वनात गुंडाळतात. ती पकी रहावी म्हणून या विडाच्या हळूंत एका ओर्यांत मध्यें मध्यें लहान लहान भोकें पाडून त्यांत लांकडाच्या बुंध्या वसविलेल्या असतात.

वनातीच्या पहिल्या फेऱ्यावर या खुंट्यांच्या ठिकाणी वारीक टेकस मारून मग वनात लपेटली जाते. पहिल्याने सरासरी तीन फेरे वनात गुंडाळून मग सांचा चालू करून पट्टातात. साईक्षिंगचा मोठा सिंडर व तांब्याचा रूळ यांमध्य सूत दिले पडू लागल्यास वनात अडून पाहिजे असे समजावे व जर तेथे सूत टाईट येऊं झाले तर वनात जास्त झाली असे समजून ती कमी करावी. सूत जास्त दिले न पडतां जरा जरा झाले खात चालू लागल्यास वनात वरोवर आहे म्हणून समजावे. या ठिकाणी सूत ओले असतां तीवर जर तें टाईट राहून ओढ वसेल तर तें विणतांना जास्त तुटेल. कारण ओलेपणी सूत ओढले असता जास्त लावेल. आणि तसेंच ओढले असतां, न तुटतां खांब होण्याची जी शक्ति (स्थितस्थापकता) - जशी रहराच्या अंगी असते त्या प्रकारची - सुताच्या अंगी रद्दणार नाही. ओव्या वरती खालती होतांना त्या ठिकाणी सुतावर ताण पडत असतो. त्यावेळीं जर ही ताणण्याची शक्ति त्याच्या अंगी नसेल तर तें अर्थात जास्त तुटणार, म्हणून ही सुताच्या आंगची शक्ति त्याच्यांत कायम राखावी लागते. तांब्याचे जे रूळ सांगितले त्यांच्यावर जे स्कीक्षिंग रोलस असतात ते जड विडाचे सरासरी ६ इंच जाड पत्र्याचे असतात. यांच्या अंगी मऊपणा यावा म्हणून यांच्यावर वनात गुंडाळतात. ती त्यांच्यावर रद्दावी म्हणून आधीं रुळाळा व्हाइट लेड म्हणून सफेत रंग असतो तो लावितात. त्याचे एक दोन थर वाळले म्हणजे त्यावर पुन्हां एक थर देऊन त्यावर साध्या कापडाचा तुकडा चिकटवितात. या कापडाच्या तुकड्याचे सुमारे दोन फेरे व्हाइट लेडने चिकटवून झाले म्हणजे मग त्यापुढे सुमारे ६ इंच फपडा नुसता सुटा ठेवितात व या कपड्यास वाळू देतात. रंग चांगला वाळला म्हणजे या सहा इंच कपड्याच्या खाली वनातीचे टोंक घालून वनातीचा एक फेरा लपेटून घेतात व मग चालू यंत्रामध्ये हा रूळ तांब्याच्या रुळावर ठेवून सांचा हळू हळू चालवून वनात त्यावर जास्त गुंडाळीत जातात. वनातीचा पहिला फेरा सरासरी चार वारांच्या तुकड्याचा घेतात व मग त्याच्यावर दोन दोन वाराचे तुकडे गुंडाळतात. अशा रीतीने त्याची जाडी ९ इंचाची करतात. चालू केल्यावर सांचामध्ये वनात खराब झाल्यास वरचा एक तुकडा काढून त्या जागी दुसरा एक नवा तुकडा गुंडाळतात. आतां या टांकीवद्दल एकच गोष्ट सांगायची राहिली ती ही कीं, सांचा चालू असतां कांजी चांगलीच गरम म्हणजे उकळती राहिली पाहिजे व यासाठी या टांकीमध्ये वाफेचा नळ बसवितात. कांजी उकळती असली म्हणजे ती सुताच्या पोटांत भिनते. ही एक गोष्ट जर उपयोगांत आणली नाही, तर सूत विणण्याच्या कामास निरुपयोगी होईल, इतकी ही गोष्ट महत्त्वाची आहे. टांकीच्या आंत जी नळी असते ती तांब्याची असते व बाहेरून तिला लोखंडी नळी जोडतात. आंतल्या तांब्याच्या नळीला

सुमारे तीन तीन इंचांच्या अंतरानें वारीक भोके पाडलेली असतात. वाफ सोडली म्हणजे या भोकांवाटे वाहेर पडून ती कांजीत मिसळते व त्यायोगे कांजी गरम होत असल्यामुळे गरम होतांना ती आटून कमी होत नाही. केव्हाहि पांजण सुरू करण्याच्या पूर्वी मात्र आधी वाफेच्या नळांतलें पाणी नीट काढून टाकावे लागते व मग वाफ कांजीच्या टांकांत सोडावी लागते; नाहीतर वाफेचे पाणी कांजीत शिरून कांजी पाहिजे त्यापेक्षां पातळ होते. त्याच प्रमाणे सकाळी आल्याधरोवर कांजी गरम करून त्यांतली पांच सात वादल्या काजी काढून तेवढीच त्यात नवी काजी घालावी व मग काम सुरू करावे म्हणजे वीम वजनाला हलकें येत नाही. वरती स्कीक्षिंग रोलस असतात म्हणून सांगितलें त्याच्या वरचा वनातीचा एक तुकडा रोज संध्याकाळी काम बंद केलें म्हणजे काढून पाण्यांत भिजत घालावा व सकाळी त्यांतली पाणी नीट पिळून मग तो त्या रुळांवर गुंडाळवा. ही वनात गुंडाळतेवेळी त्या रुळावरील वनातीचा वरचा थर थोडे पाणी घालून भिजविण्याची चाल आहे. यायोगे वर लाविलेल्या वनातीत नरमपणा राहून कांजी कमी पिळून निघते म्हणजे सुतावर कांजी जास्त वसते. व वनात घुतल्याच्या योगे जास्त टिकते. असें न केल्यास वीम हलकें येऊं लागतें व हलकें वीम आले कीं वनात नवी लावावी लागून शिवाय वनातीचा खर्च जास्त वाडतो. गिरणीच्या कामांत प्रत्येक लहान सहान वावरीतहि शक्य तेवढी काटकसर करणें हें वरचा अधिकाऱ्यांचें काम आहे. मात्र ही काटकसर फाजील होऊन कामाच्या चांगलेपणास धक्का वसतां कामा नये. सांच्याला घालण्याच्या तेंळांत पुष्कळ लोकांची काटकसर करण्याची चाल आहे. पण ही नेहमी पातळ होते. सांच्याचे भाग लवकर क्षिजून सांचाचे आयुष्य कमी होते. व पुष्कळ वेळां सांच्याचे भाग गरम होऊन आग लागण्याचाहि संभव असतो. येथें मुख्य पांजणीच्या यंत्राचे (साईक्षिंग मशीन) वर्णन संपलें. आतां या यंत्राचे मागे वॉपिंगच्या सांच्यावरील विमें ठेवण्याची क्रील असते तिचे थोडे वर्णन देऊं. ही क्रील म्हणजे विमांची बेंडक यंत्रावरील येते ती. ही बहुधा सहा विमें ठेवण्याची असते. न्हंमी बहुधा सहा विमांच्या आंतच काम भागते. परंतु केव्हां केव्हां सहाच्या जागी आठ अगर नऊहि विमें लावावी लागतात. त्यासाठी मशीन आणणाराकडून एक लहान तीन विमांपुरती क्रील मागविली असल्यास बरे; नसलीच तर मग एक लांकडी क्रील तयार करून घेऊनहि पण काम भागते. या क्रीलची रचना अशी असते कीं, एक वीम खाली वसावें तर त्याच्या मागेच वीम वरच्या वाजूला वसावें. पाहिलें, तिसरें व पांचवें वीम खाली वसलें तर दुसरें, चौथे व सहावें हीं विमें वर वसतात. हीं विमें वरखाली वसविण्यांत मुख्य हेतु कमी जागा लागावी हा होय. नाहीतर एका ओळीत एका मागे एक विमें ठेवूनिहि काम भागू शकेल. हीं

विमें अशा रीतीनें फीलवर ठेवितात की, पहिले बीम पुढच्या वाजून खालून वर उलगडायें तर दुसरे बीम वरून खाली व मागून पुढें असें उलगडत जायें. तिसरे बीम पुनः पहिल्या सारखें उलगडतें तर चौथें बीम दुसऱ्या सारखें उलगडतें. त्यायोगें चौथ्या विमाच्या तारी तिसऱ्या विमाच्या खालून घेऊन पुढें घेतल्या म्हणजे चौथ्या व तिसऱ्या दोन्ही विमांच्या तारी एक जागी होऊन सारख्या उलगडूं लागतात. या दोन्ही विमांच्या तारी पुनः दुसऱ्या विमाच्या वरून घेऊन त्या विमाच्या तारी मिळून पहिल्या विमाच्या खालून पुढच्या वाजून येतात व अशा रीतीनें चारी विमांच्या तारी एका जागी येऊन त्या सर्वे पहिल्या विमाच्या पुढच्या वाजून पुढें येऊन उलगडत असतात. नवीन विमें फीलवर ठेविली म्हणजे पहिल्या विमाच्या तारीची व दुसऱ्या विमाच्या तारीची गाठ मारतात. आणि तिसऱ्या विमाच्या तारीची चौथ्या विमाच्या तारीशी गाठ मारतात. या गाठी नेहमीं चार मारण्याची पद्धत आहे. याप्रमाणें वापिंगवरून एकंदर तारीचे चार भाग करून पाठविले जातात. त्यापुढें सर्व तारीचा मध्यभाग आपो-आप वेगळा होतो. त्या योगें पुढें साइडिंगची फणी भरताना अभ्यावरून सुखावत केली म्हणजे अर्ध्या तारी इकडे व अर्ध्या तिकडे अशा सारख्या भरल्या जातात. वर सांगितल्याप्रमाणें गाठी मारून झाल्या म्हणजे एक लांब काठी घेऊन ती दोन मागसें तिसऱ्या व चौथ्या विमांच्या गाठीवर धरून त्या दोन्ही विमांच्या तारी खाली दावतात व दोन्ही विमांच्या तारी तिसऱ्या विमाच्या खालून पुढें वर घेतात व ती काठी त्या तारीसकट पुनः पहिल्या व दुसऱ्या विमांच्या गाठीवर दावतात व पहिल्याप्रमाणेंच सर्वे तारी पहिल्या विमाच्या खालून घेऊन पुढच्या वाजून वर घेतात त्यायोगें चारी विमांच्या तारी एकत्र होऊन पुढून उलगडूं लागतात. त्या तारीची पहिल्या तारीची जी शेवट साच्यावर असतात त्याच्याशी गाठ मारून मग यंत्र सुरू करितात. सहा विमें अगर आठ विमें असली तरी कृति हीच करावी लागते. यंत्र चालू केलें म्हणजे गाठी तांब्याच्या रुळाच्या पुढें जाऊं देऊन मग स्काइसिंग रोलर्स वर उचलेले असतात ते खाली ठेवितात व कार्जांतील रद्दाट व्हा वर घेतलेला असतो तो कार्जांत बुडवितात. या वेळीं तो फारच थोडा कार्जांत बुडवावा. गाठी आणखी थोड्या पुढें जाऊं देऊन मग रशा टाकण्यास सुखावत करावें. या रशा टाकावयाच्या त्या अशासाठी की, प्रत्येक दोन विमांच्या तारी एकमेकांपासून वेगळ्या करतां याव्या. या रशा टाकून झाल्या व त्या कार्जांच्या टांकीतून बाहेर पडल्या म्हणजे इमर्शन रोलर कार्जांच्या टांकीत थोडासाच बुडलेला असतो तो जास्त खाली घ्यावा. ह्या वेळीं सिलंडर्स गरम केलेले असावेत. मग सिलंडरमधील वाफ बंद करावी व साइडिंग व्हाळू व्हालावरून सूत गुळूंचावें. रशा 'लीजर रॉड'च्या

जागी आल्या म्हणजे कार्जांतील रुळ वर घेऊन सांचा बंद करावा. मग पुढील फणी भरून रशांच्या जागी लीज रॉड्स टाकून व जितक्या वारावर खूप पाहिजे असेल (याला कामवाले लाफन असें म्हणतात) त्या दिशेनें चक लावून कार्जांच्या टांकीतील कार्जां गरम करून यंत्र सुरू करावें. लीज रॉड्स टाकण्याचा क्रम असा की सर्वे रशा एके ठिकाणी असतात व पाहूं गेले असतां एका रशाखाली दुसरी, तिच्या खाली तिसरी, तिच्या खाली चौथी असा क्रम असतो. या लीजरॉड्समध्ये टिनरोलरच्या जवळ असणारा लीजरॉड आकारानें मोठा असतो म्हणून सांगितलें. हा नेहमीं मधल्या रशीवर टाकावा. पहिल्यानें सर्वांत वरच्या रशीमध्ये लीज रॉड टाकून तो पुढच्या वाजून ठेवावा. तीनच रशा असल्यास मग खालच्या रशीत रॉड घालून तो त्याच्या मागें ठेवावा व मधल्या रशीत मोठा रॉड घालून तो त्याच्या जागी ठेवावा. चार रशा असल्यास वरच्या दोन रशांत आधी रॉड घालावा, मग खालच्या रशीत व मग तिसऱ्या रशीत मोठा रॉड घालावा. या ज्या तारी एकाखाली एक येतात त्या पैकीं कोणत्या विमाची कोणती तार हें सांगतों. सर्वांत वर असणारी तार पहिल्या विमाची होय. तिच्या खाली तिसऱ्या विमाची येते. तिच्या खाली पाचव्या विमाची येते. तिच्या खाली सहाव्या विमाची येते. तिच्या खाली चौथ्या विमाची येते व तिच्या खाली दुसऱ्या विमाची तार येते. याचा उपयोग रंगीत कपडा काढणें असल्यास कोणतें बीम फोडें ठेवावें या बाबतीत होतो.

आतां फणी कशी भरतात तें पाहूं. बहुधा फणीला ३०० दांत असतात. फणी एकदां अगदी लहान करून पहावा व एकदां मोठी करून पहावा व दोन्ही वेळां एका इंचांत फणीचे दांत किती असतात तें पहावें व दोन्हीच्या मधली संख्या घ्यावी. ही पुष्कळशा फण्यांत सहाही येते. या संख्येनें जितक्या इंचांचे बीम साइडिंगवर लावावयाचे असेल त्या इंचास गुणार्थे व त्या संख्येनें एकंदर तारीच्या संख्येस भागावें. जो भागाकार येईल तितक्या तारी प्रत्येक फणीच्या घरात घालाव्या, हा टोकताळा झाला. आतां साइडिंगचे बीम वजनाला हलकें अगर भारी करणें असल्यास कसें करावें तें पाहूं. इमर्शन रोलर कार्जांच्या जितका आंत घ्यावा तितकें बीम भारी येईल व इमर्शन रोलर जितका वर ठेवावा तितकें बीम हलकें येईल. बीम हलकें येत असल्यास स्काइसिंगरोलरवर नवीन वनात लावावी. भारी येत असल्यास नवी वनात असल्यास ती काढून टाकावी. कार्जां पातळ असल्यास बीम हलकें येईल व कार्जां घट जसल्यास बीम भारी येईल. कार्जां घट असून बीम भारी येत असल्यास कार्जांत थोडें पाणी घालावें. तसेंच कार्जां पातळ असल्यामुळे बीम हलकें येत असल्यास थोडी पातळ कार्जां काढून घेऊन नवी घट कार्जां घालावी. स्काइसिंग रोलरच्या वनातीवर साधा कपडा गुंडाळला असाहि बीम

थोडे हळके येते. या सर्व गोष्टी रोजच्या काम करणाऱ्या नेहमीच्या परिचयांतल्या आहेत. व जो विभ्रं वजनांत बरोबर काढून देईल त्यालाच हुशार सायझर समजतात. आतां कांजी तयार करण्यासंबंधी थोडी माहिती सांगून हे प्रकरण संपवू.

कांजी तयार करणें.—मिलमधील कांजीचे यंत्र प्रचारांत आल्यापासून कांजीचे एक शास्त्रच वनून वतलें आहे. हात-मागवाला सूत विणतां येईल अशी पांजण तयार करितो व विणावयास वसतो. येथे ५० टक्के कांजी चढीव, ६० टक्के चढीव, १०० टक्के चढीव, १५० टक्के चढीव व २०० टक्के चढीव अशी चढाओढ ठोकून वसली आहे. व त्यासाठीं कांजी वनविण्याचे निरनिराळे पदार्थ शोधणें व निरनिराळ्या कृती शोधून काढणें असे शोध नित्य चालू आहेत. कांजी वनविण्याच्या जिनसांचें पुढीलप्रमाणें भाग करितां येतील:—

(१) कांजीमध्ये चिकटपणा देणारे:—या सदराखाली इंद्रजीत ज्याला स्टार्चे म्हणतात म्हणजे धान्याचें सत्व अशा तऱ्हेचे पदार्थ येतात. २ कांजीमध्ये नरमपणा आणणारे, या सदराखाली चरबी वगैरे जिन्नस येतात. ३ कांजीमध्ये वजन देणारे, या सदराखाली चायनाक्लेसारखे जिन्नस येतात ४ इंद्रजीत ज्याला ॲंटेसेप्टिक म्हणतात ते म्हणजे कापडावर खळ चढविल्यानंतर त्यावर सुरशी येऊं नये यासाठीं वापरावयाचे जिन्नस. या चार सदरांखाली कांजीमध्ये घातले जाणारे सर्व जिन्नस येतात.

या विषयावर इंद्रजीत स्वतंत्र ग्रंथ आहेत. पण आपणाला नेहमीच्या प्रचारांत काय आहे येवढेंच येथें पहाणें आहे. १ कांजीमध्ये चिकटपणा देणारे पदार्थ या सदराखाली पुढील जिन्नस येतात:—गव्हाचें सपीठ, फरीना (वटाव्याचें सत्व) सेणो फ्लोअर (साबूदाण्याचें पीठ), मेझ स्टार्चे (मक्यासारख्या एका धान्याचें सत्व), साईक्षिंग कॉपोझिशन (हा एक चिकट पदार्थ फरीन्यापासून तयार करितात.) वरील सर्व जिन्नस नेहमीच्या उपयोगांत आहेत. त्यापैकी गव्हाचें पीठ वापरतांना तें आधी भिजवून ठेवून मग वापरावे लागतें. यासाठीं लांकडाच्या टांक्या वनविलेल्या असतात. सरासरी ४ फूट लांब, ४ फूट रुंद व ४ फूट खोल येवढ्या टांकांमध्ये गव्हाच्या पिठाची आठ पोतीं मावतात. हे पीठ कर्मांत कमी १५ दिवस तरी भिजावें म्हणजे त्यांत आंबूसपणा उत्पन्न होतो व तें फुगून वर येतें. इंद्रजीत या कृतीला फर-मेंटेशन म्हणतात. या योगें गव्हाच्या पिठाचे सर्व वारीक कण फुगून त्यायोगें ते जास्त चिकटपणा देतात. हे पीठ भिजविण्याची कृति पुढीलप्रमाणें आहे. टांकीच्या प्रमाणानें जितके थैले टांकांत भिजत घालवयाचे असतील त्याच्या निमि थैले पहिल्या दिवशी घालावे. टांकीच्या एकद्वितीयांश उंचीइतकें पाणी आर्धी घ्यावें व त्यांत १० पाँडापर्यंत क्षिक टाकून मग त्यांत पिठाचे थैले टाकण्यास सुरुवात करावी. या टांकांत एक पंखा सतत फिरत रहावा. पीठ अशा तऱ्हेन

पतरून थोडें थोडें टाकावें कीं त्याचा एकच ठिकाणी गोळा होऊं वा नये. आर्धी एक थैला टाकावा मग मध्ये तासभर जाऊं देऊन मग दुसरा थैला टाकावा. अशा रितीनें दिवसभरांत ते थैले टाकावे. एकंदर आठ थैले टाकावयाचे टांकांत पहिले दिवशी चार, दुसऱ्या दिवशी दोन, तिसऱ्या दिवशी एक व चौथ्या दिवशी एक या प्रमाणांत आठ थैले टाकावत. मोठी टांकी वटुया सोळा थैल्यांच्या पक्षां मोठी असत नाहीं. पहिले चार थैले टाकून झाल्यावर मग पुढील थैले टाकतांना पंखा फिरू शकेल. अशा वेतानें थोडें थोडें पाणी घेत जावें. ४८ इंच उंचीच्या टांकांत, सर्व थैले टाकून झाले म्हणजे ४० इंच पाणी व आठ मिळून उंची करावी म्हणजे पंखा फिरतांना पीठ वर उडत नाहीं. खळ वापरण्याच्या पूर्वी टांकांत आणखी ४ इंच पाणी घेऊन ४४ इंच करावें म्हणजे प्रत्येक थैल्यामागें ५ इंच उंची वापरण्यास येत. व शेवटीं ४ इंच पीठ टांकांत रहातें. हे चार इंच पीठ टांकांत नेहमीचेंच राहू देऊन पुनः तेंच नवीन पीठ घालावें. फरीना सेणो हे वापरतांना आयत्या वेळीं पाण्यांत कालवून कांजीत घालतात. साईक्षिंग कॉम्पोझिशन वापरणें झाल्यास ज्या टांकांत चायना क्ले शिजवितात त्या टांकांत आर्धी थोडें पाणी घेऊन त्यांत साईक्षिंग कॉम्पोझिशन घालून अर्धीपाऊण तास शिजवावें.

(२) कांजीमध्ये नरमपणा आणणारे पदार्थ:—चरबी (टॅलो), मेण, एरंडेल तेल, खोबरेल तेल, सॉफ्ट सोप, पामीन, मॅग्निशियम क्लोराइड इत्यादि पदार्थ येतात. चरबी व एरंडेल तेल पुष्कळ लोक वापरतात. खोबरेल तेल महान असल्यामुळे कोणी वापरीत नाहीं. मेण प्याऱ्याफिन वॅक्स म्हणून असतें तें अलीकडे फार वापरतात. सॉफ्ट सोप शिजवितांना जास्त वाफ झाल्यास उरू जातो म्हणून तो कचित कोणी वापरतात. पामीन वगैरे नांवाखाली अलीकडे बऱ्याच जिनसा प्रचारांत आल्या आहेत. पण त्यांमूळ द्रव्य तेल असतें. त्यामुळे ते कोणी वापरीत नाहींत. असले जिन्नस वापरणाऱ्यास जिन्नस वनविणाराकडून पुष्कळ वेळां भरपूर कामिशन मिळतें. मॅग्निशियम क्लोराइड हा खार आहे. याला कामवाले लोक थंडा खार म्हणतात. यच्यामध्ये हेंतील पाणी सोपून घेण्याची फार मोठी शक्ति आहे. व त्या योगें याचा कांजीच्या कामात विशेष उपयोग होतो. हा खार जास्त प्रमाणांत वापरून त्यापासून कापडाचे वजन वाढविण्याच्या कामांत याचा उपयोग होऊं लागला आहे. मात्र हा खार वापरला असता हवेंत पाणी असलें पाहिजे तर हा तें सोपून घेईल. यासाठीं हवेंत पाणी सोडून हवा थंड करण्याचे पुष्कळ प्रकार प्रचारांत आले आहेत.

(३) कांजीत वजन वाढविणारे या सदराखाली चायना क्ले नांवाची माती येते. ही विलायतेंत जमीनीच्या पोटात सापडते. अलीकडे अहमदाबादकडेहि हिच्या खाणी सांपडल्या

आहेत. हा जिन्नस वापरतांना येवढेच पहावयाचे की यांत रेंतीचा अंश कमी असतो. याचा लहानसा खडा तोंडांत टाकून लाविल्यावर विरबळू दिल्यास रेंती असल्यास आपो-आप समजून येते. अगर पाण्यांत कालविल्यास जास्त पाणी घालून पातळ केले असता रेंती बुडू राहते. वर सांगितलेल्या मॅग्नेशियम क्लोराइड खाराचाहि समावेश या सदरांत होईल.

(४) मॅग्नेटिक-या सदराखाली क्लोराइड ऑफ शिक हा पदार्थ मुख्यत्वेकरून येतो. कॅास्टिक सोडाहि याच सदराखाली येतो. त्याचा उपयोग थोड्या ठिकाणी होतो. आता हे पदार्थ मितळून कांजी करीतयार करितात तें पाहू. कांजी तयार करण्यास मुख्यतः तीन टांक्या लागतात. एकांमध्ये चायना क्ले शिजवितात ती, एकीमध्ये गव्हाचें सपीठ मिजत घालतात ती व तिसरी जीत कांजी शिजवून तयार करावयाची ती. कांजी शिजविण्याची टांकी निदान गर्मानापासून सात आठ फुटांच्या उंचीवर बसविलेली असते. व जीनमध्ये चायनाक्ले शिजवितात ती याच्याहावर ७-८ फुटांवर या वरील टांकीच्या डोक्यावर बसविण्याची योजना केलेली असते. म्हणजे शिजविलेला चायना क्ले सहजा या खालच्या टांकीत नळ उघडल्यावरोवर पडावा. पिठाच्या टांक्याहि या ऋयनाक्लेच्या टांकीच्या उंचीलाच बसविलेल्या असल्या म्हणजे ठीक. म्हणजे पांठ घेतांना आपोआप नळ उघडल्यावरोवर टांकीत पांठ पडू शकेल. ज्या ठिकाणी पिठाची टांकी कांजीच्या टांकीच्याच उंचीवर असते. त्या ठिकाणी पांठ या टांकीत पडावें म्हणून पिठाच्या टांकीला एक पंप लावलेला असतो. परंतु वर दिलेली पहिली योजना फक्त बरी. तयार कांजी साईक्षिंग मशीनमध्ये पडण्यासाठीहि असाच नळ लावून योजना केलेली असते. कांजी टिकाणी बांदल्या भरून हातानें कांजी टाकण्याची रीत आहे. कांजी टिकाणी कांजीच्या टांकीलाहि पंप लावून त्या पंपाच्या योगें कांजी साईक्षिंगच्या टांकीत येऊन पडावी अशी योजना केलेली असते. चायनाक्लेच्या टांकीत साईक्षिंग काम्पोझिशन वापरीत असल्यास तें आर्धा शिजवून घ्यावें. नंतर त्यांत चायनाक्ले घालावा व पुनः शिजवावें. चायनाक्ले सरासरी दोन तास शिजवावा. नंतर त्यांत चरबी, मेण, तेल वगैरे जे कांजी जिन्नस घालावयाचे असतील ते घालवित व सुनारें एक तास शिजवावें. या योगेंकरून सर्व जिन्नस एप्रस होऊन त्याला पांढरा सफेत रंग येतो. नंतर पंखा चालू ठेवून स्ट्रीम बंद करावी. ज्या टांकीत तयार कांजी शिजवावयाची असेल तिच्यांत गव्हाचा आटा (चांगला मिजवून फरमेंट झालेला) जितका घेणें असेल तेवढा घ्यावा. तीमध्ये वरील टांकीत शिजलेले चायनाक्ले चरबी वगैरेंचे मिश्रण सोडावें. नंतर त्यांत क्लोराइड ऑफ मॅग्नेशिया व क्लोराइड ऑफ शिक हे घालवित. तसेच सेमाफ्लोअर व फ्रीना यांपैकी जें घालणें असेल तें घालावें. हें नुस्तें

पाण्यांत कालवून घालावयाचे असतात. व नंतर त्यांत निळा रंग घालावा. हा " सोल्युबल ब्लू " म्हणून विरबळणारा निळा रंग मिळतो तो वापरतात. त्या योगें करून कांजीला सफेतपणा येऊन साईझ झालेल्या सुताला देखील सफेतपणा येतो व कापडहि त्यामुळे सफेत दिसते. ब्लू रंग टाकून झाला म्हणजे एकंदर मिश्रण किती इंच करावयाचें तें टांकीच्या प्रमाणानें ठरलें असतें. ते एक इंचाच्या खुणा केलेली कांठी असते, तिने मापून पाहून जर कमी असेल तर आणखी पाणी घेऊन तेवढे इंच उंचीवरोवर करून मग कांजीत स्ट्रीम सोडून शिजवावी. हें शिजविण्याचें प्रमाणहि प्रत्येक वॉल्व्हिंग मास्तरचें निरालें असतें. कोणी थर्मोमिटर हातांत घेऊन त्यानें कांजीची उष्णता पहातो; कोणी त्या वरोवरच तिची जाडी (ट्राइडल पहातो. दुसरी एक पद्धत अशी आहे की, कांजी आर्धा एकदम घट शिजवावयाची व मग पंखा बंद झाला म्हणजे पट्टा अर्धा-फास्ट व अर्धा लून पुलावर ठेवावयाचा व कांजीत थोडीशी स्ट्रीम ठेवावयाची. याच्या योगें कांजी हळू हळू पातळ होऊन पंखा आंत फिरू लागतो. पंखा फिरू लागला की स्ट्रीम बंद करावयाची. ही पूर्ण शिजविलेली कांजी होय. कोणी 'वरील टांकीत कांजी अर्धवटच शिजवितात व मग ती पुढें कांजीच्या टांकीत मध्ये जो पडवा असतो म्हणून वर सांगितलें त्याच्या बाजूच्या लहान टांकीत ती कांजी घ्यावयाची व तेथें स्ट्रीम ठेवून तेथें ती शिजवावयाची. या पारिंशनला म्हणजे पडवाला सुडाला गोळे असतात त्यांतून कांजी दुसऱ्या बाजूला येत असते. कांजीमध्ये तीन प्रकार आहेत. लाइट साईझ, मीडियम साईझ व हेवी साईझ. ही वर सांगितलेली कांजी अर्धवट शिजविण्याची पद्धति पहिल्या तऱ्हेच्या व दुसऱ्या तऱ्हेच्या कांजीला ठीक पडेल. पण ही हेवी साईझिंगला उपयोगी नाही. निदान तसा अनुभव नाही असें लेखकाचें मत आहे. पण हें मत प्रत्येक वॉल्व्हिंग मास्तर आप आपल्या अनुभवावर वनवीत असतो. तेव्हां चांगली अगर वाईट न म्हणता दोन पद्धती आहेत असें म्हणणें हेंच बरें. लाइट साईझ म्हणजे ५ टक्क्यापासून १५ टक्क्यांपर्यंत, मध्यम साईझ म्हणजे २० टक्क्यापासून ४० टक्क्यांपर्यंत व हेवी साईझ म्हणजे ५० टक्क्यापासून वर. याशिवाय प्युअर साईझ म्हणून आहे ती लाइट साईझच्याच वर्गात येतें म्हणजे पांच टक्क्यापासून पंधरा टक्क्यांपर्यंत ही चढवितात. ही धुवट मालाला व रंगीत मालाला वापरतात. हिनें सुताला ताकत चांगली येते. हिच्यामध्ये फक्त सेंगो फ्लोअर व चरबी आणि कॅास्टिक सोडा येवढेच जिन्नस असतात. त्याचें साधारण प्रमाण पुढीलप्रमाणें आहे:-१०० रत्तल स्पॅंगो, १ रत्तल कॅास्टिक सोडा व ५ पाँडापासून १० पाँडापर्यंत चरबी. आपणाला जेवढी जाडी पाहिजे असेल त्या प्रमाणांत पाणी घ्यावें कांजीच्या प्रमाणाविषयी प्रत्येक प्रंधकारानें हेंच म्हटलेलें आहे का प्रत्येक कारखान्यांतील कांजीचें प्रमाण निरालें

असतें. तेव्हा ज्याला जें अनुभवानें आवडेल तें त्यानें वापरावें. हें स्वयंपाक करणाऱ्याप्रमाणें आहे. मुख्य तत्व कापड विणताना सून तुटूं नये. चढविलेला कांजी सुतावर रहावा, गळून पडूं नये. त्याला डोंपिंग म्हणतात. कापडावर कांजी सारवण्याप्रमाणें न दिसतां ती कापडाच्या अंगांत भिन्नून जावी म्हणजे कापडावर खुमास चांगली येते. याला कव्हर म्हणतात. आतां कांजीचीं प्रमाणें दोनचार सांगून हें प्रकरण संपवूं.

लाइट साइझ (पातळ कांजी.)

मिश्रण नं. १	मिश्रण नं. २.
१०० पौंड गव्हाचा आटा	५० पौंड सेंगो फ्लोअर
५ " चरबी	५० " फरीना
	१० " चरबी

मिडिअम साइझ (मध्यम कांजी.)

१०० पौंड गव्हाचा आटा	} मिश्रण नं. ३
५० " चायनाक्ले	
२० " चरबी	
२५ " फ्लोराईड ऑफ मॅग्नेशिया	
५ " झिक फ्लोराईड	
२ " पेनिनेट ब्लू	

हेवी साइझ (भारी कांजी.)

१०० पौंड गव्हाचे पाठ	} मिश्रण नं. ४.
१२५ " चायनाक्ले	
१५ " साईझिंग कॉम्पोझिशन	
६० " चरबी	
६० " मॅग्नेशिया क्लो.	
३ " पेनिनेट ब्लू रंग	

पाण्याचें प्रमाण टांकीच्या आकारावर, कांजीच्या जाडीवर व किती परसेंटेज चढवावयाचें त्यावर अवलंबून राहिल. नेहमी काम करणाराला हें तेव्हाच समजतें.

खळीचा माती (फुलर्स अर्थ)—ही हिरव्या रंगाची माती आहे. ती वाळव्यावर तिचा रंग पिंगट होतो. कापडाला खळ लावणारे लोक, कापडावरील तेलकटपणा काढून टाकण्याकरितां हिचा उपयोग करीत असत व कोठें कोठें अजूनहि करतात. ही विशेष चिकट नसते. हिची सुकी भुकटी जिभेवर टाकल्यास ती चिकटतें. पाण्यांत घालतांच हिचे वारीक तुकडे होतात. हे वाकीचे गुणधर्म पुष्कळ प्रकारच्या मातींत आढळतात. परंतु स्निग्धपणा काढून टाकण्याचा गुण याच मातींत आढळतो. हिचे वि. गु. १.७२ ते २.४ पर्यंत असतें. हिची जमिनीवर ओढलेली रेष चकाकते. ही हातास स्निग्ध लागते. हिच्या रासायनिक पृथक्करणाने असतें दिसतें की, स्निग्धपणा काढून टाकण्याचा गुण हा तिचा खरखरीतपणा व थोडासा चिकटपणा यावरच अवलंबून आहे. हिचें पृथक्करण केलें असतां अनेक प्राणिदें तीत सांपडतात.

खळीचा माती पृथ्वावर पुष्कळ ठिकाणी सांपडते. विशेषतः इंग्लंड व अमेरिकेंत ही पुष्कळ सांपडते. कॅरोलिना येथे सांपडते. ही माती येथानें किंवा कुदळींन खणून सुकवितात. कांही ठिकाणी तिची वळव्यानंतर पाठ करतात. मग ती पाण्यांत घालून त्यांतील जाडीभरडी माती काढून टाकतात. म्हणजे वाकीच्या मज मतीची चिकी वनते. ही चिकी साफ केलेल्या जमिनीवर पसरून वाळवितात. मग त्याचे तुकडे करून परदेशी पाठवितात. सध्या कापडाला व लॉकरीला खळ देण्याकरितां हिचा आजकाल फार उपयोग करीत नाहींत. परंतु खनिज तेल मळण्याकरितां व वनस्पतिजन्य तेलांना ओपविण्याकरितां हिचा आजकाल फार उपयोग होतो. सावण करण्याकरितां व भांडीं साफ करण्याकरितां हि हिचा उपयोग होतो. कांही ठिकाणी विटा व गिलावा करण्याकरितां हिचा उपयोग करतात.

खाकी—हा उत्तर हिंदुस्थानांतील एक वैष्णव पंथ आहे. रामानंदाचा शिष्य अनंतादे, त्याचा शिष्य कृष्णदास पय-अहारी, त्याचा शिष्य कीर्तू, यानें या पंथाची १६ व्या शतकांत स्थापना केली असें म्हणतात. खाकी हें नांव फारशी ' हाक ' (खाक) = राख या शब्दापासून वनलें आहे. रामचंद्र वनला जाण्याच्या वेळीं लक्ष्मणानें दुःखी होऊन अंगाला राख फांसली व म्हणून त्याला 'खाकी' हें नांव पडलें; त्याच्या अनुयायांनीं हेंच नांव धारण केलें व तेव्हापासून हा पंथ अस्तित्वांत आहे असें कोणी म्हणतात. या लोकांचें आदिपिठ अयोध्येला असून नवाब सुजाउद्दौलयाच्या कारकीर्दीत तेंथें चित्रकूट (बुंदेलखंड) च्या कोणी दयाराम नांवाच्या पुरुषानें याचा एक अखाडा स्थापिला. १९०५ सालीं या अखाड्यांत १८० लोक असून त्यापैकी ५० स्थानिक होते. त्या वेळाचा महंत संस्थापकापासून ओळखीं आलेला अकरावा गुरु होता. याच शहरांतील हनुमानगडाच्या देवळाचें पुजारीपण खाकी पैराग्याकडे असतें. दुसरा एक अखाडा रेवाकाटा संस्थानांत छुनावाडा येथें आहे. त्याचें नांव ' नाथ वाकानो अखाडो ' असें अजून त्याची त्या ठिकाणी वरीच प्रसिद्धि आहे. याची अहमदाबादेस ' नीलकंठनो अखाडो ' नावची एक मोठी शाखा आहे. हे मुख्यतः रामभक्त असतात. तथापि भस्म लावणें, जटा राखणें, दिगंबर रहाणें, आपल्या संस्थापकाच्या गद्दीला 'समाध' अशी संज्ञा योजणें, यासारख्या वाचतांत शैवाचार पाळीत असल्याचें दिसून येतें. जे एका जागीच रहातात ते बहुधा इतर वैष्णवप्रमाणें पोपाख करतात; पण सदोदित भटकरागे खाकी नम्र, पुष्कळ वेळां कमरेभोंवतीं जाड काळा दोरा बांधून व अंगाला राख-माती घांसून फिःतात. [रिजिजअस सेक्रेटस ऑफ दि हिंदूज. शीरिंग-हिंदू ट्राइबल अँड कास्टस ३ (कलकत्ता १८९१)].

खागा—संयुक्त प्रांत. फत्तेपूर जिल्ह्यांतील पूर्व तहशील. क्षेत्रफळ ४८४ चौ. मै. लो. सं. (१९११) २,२३,१७७.

होत एक शहर (किशनपुरा) व ४९३ गांवे आहेत. उत्पन्न ४। लाखावर आहे. तहशिलीच्या उत्तर व दक्षिण बाजूस गंगा व यमुना वहातात. पण त्याशेजारील जमीन पिकांना निरुपयोगी ठरते. तहशिलीचा मध्य भाग फार सुपीक आहे

खात्रोड—मध्यहिंदुस्थान. ग्वाहोर संस्थानच्या उज्वन जिल्ह्यातील एक शहर. उ. अ. २३° २६' व पू. रे. ७५° २०'. लॉ.सं. १९११मध्ये ४९६ व १९०१ साली ९१८६ होती. वॉवे-बरोडा रेल्वेच्या रतलाम-गोधा फांट्यावरचे हे स्टेशन असून समुद्रतपाटीपासून १७०० फूट वर आहे. उज्वन सरकारातील एका महालाचे मुख्य ठिकाण म्हणून एने-ई-अकबरीत याचा उल्लेख आहे. रेल्वेमुळे याचे महत्त्व वाढत आहे. रंगीत लोखंडकाम व तंबाखू यांविषयी खात्रोड गांव प्रसिद्ध आहे.

खाटिक—यांची वस्ती संयुक्तप्रांतांत सुमारे दोन लक्ष आहे. खाटिक या संस्कृत शब्दावरून खाटिक हा शब्द झालेला असून त्याचा अर्थ कसाई अथवा व्याध असा आहे. शेती करणारी, मजुरी करणारी व भाज्या विकणारी ही एक जात आहे. हिचा पासी नांवाच्या जातीशी निकट संबंध असूनहि त्यांची एक पोटजात आहे असेहि म्हणतात. अयोध्यावासी, संखर बकरकसाव, चलनमहाराव व घोरचराव अशा यांच्या मुख्य पोटजाती आहेत. यांपैकी बकरकसाव अथवा कसाई हे मांस विकण्याचे काम करतात. चलन महाराव हे कातव्याचे काम करतात व घोरचराओ, हे पोटदार असतात.

खानेसुमारीच्या एकंदर अडवालावरून पहाता ८१६ हिंदूंच्या व सात मुसुलमानांच्या अशी खाटिक जातीच्या पोटविभागांची संख्या आहे. त्यांपैकी बऱ्याच स्थानिक आहेत. एकाच कुटुंबांत चार पिढ्यापर्यंत अंतर्विवाह करण्याची चाल नाही. लग्नसंबंध लुळवून आणण्याच्या वेळी, दुसरा पक्ष धराने कसाई, चांभार, किंबा खताची गाडी हांकरणारा अतल्यास ती गोष्ट गौण मानली जाते. त्यांची पंचायत असून तिचा मुख्य असा एक चौधरी असतो. पंचायतीत अपर ध्यास शासन करून देऊ करण्यांत येतो. विधवेस दिराशी विवह करण्याची मोकळीक आहे. परंतु सक्ती नाही. विधवाविवाह या जातीत रूढ आहे. लग्न ठरविताना उभय पक्ष सुरापान करितात. मिरवणूक, कलशपूजा, वराचे पाय धुणे व सीमान्त पूजन वगैरे समारंभ करण्यांत येतात. करारवीर ही मुख्य देवता असून जोनपूर हे तिचे स्थान आहे. हा करारवीर अहोर जानाचा होता. व मुसुलमानी धर्मात जाण्यापेक्षा त्यांनी प्राणत्याग पत्करला असे सांगतात. जॉनरपूच्या कर्णापत परगण्यात व अन्यत्र करारफोट व करार मोहृष्टा यांवरून नावे मिळाली आहेत असे सांगतात. यामट, बाभण अथवा ब्राह्मण नांवाच्या देवाचे हि पूजा ते करतात. त्यांना मद्यमांस व यज्ञोपवात अर्पण्यांत येते. कित्येक भवानीची पूजा करतात व विरतिया नांवाच्या राक्षसाला भजतात.

देवीची सांध उद्भवतांच सीतळा माईला पूजितात. चैत्र नवरात्राच्यावेळी भवानीची पूजा करून तिला डुकरपरी व हलवा अर्पण्यांत येतो. गंगा, देवी व अमरोहाचा मिरान साह्येन यांना खाटिक लोक अत्यंत पूज्य मानतात.

स्त्रिया बाजूवर गोंदून घेतात. त्या नथ आणि जुडे घालीत नाहीत. तरीपण कानांतील अलंकार, काकण व मळ इत्यादि अलंकार त्या वापरतान. चांभार, डाम, धारकर, सुसाहर, पावी व घोवी यांच्या हातच्या अनास ते स्पर्श करीत नाहीत. नाओवारी व अहीर यांनी स्पर्श केलेले अन्न त्यांस चालते. त्यांचा मुख्य धंदा म्हणजे डुकरांची खरेदी विक्री करणे व कोहरी लोकांपासून खरेदी केलेली फळे विकणे हा असतो. एकंदरीत हे लोक फार निरुपद्रवी व सुस्वभावी आहेत.

मध्यप्रांतांत सुमारे १३००० खाटिकांची वस्ती आहे. हे मांस विक्रय करतात. मराठी जिल्ह्यांत वऱ्हाडी व झाडीतील असे खाटिकांत दोन भेद आहेत. जवळपुराकडे डुकरें पाळणाऱ्यांस हलकें समजून त्यांस लेंडा म्हणतात. एकाच आडनांवाच्या लोकांत लग्नव्यवहार होत नाहीत. यांच्यांत देवकेंहि आहेत. वर लग्नास निघाला म्हणजे त्याची आई त्यास स्तनपान कराविते. उच्च जातींशी व्यभिचारा पासून झालेल्या संततीस जातीत घेतात नीच जातींची संतती घेत नाहीत. विजातीय रखेली ठेवल्यास जातीवाहेर टाकतात.

काश्मीर व पंजाबांतहि हिंदु व मुसुलमान खाटिक असून हिंदु डुकरें पाळतात व मुसुलमान कातडी कमवितात. ('कसाई' पहा) [कूक; रसेल व हिरालाल; सेन्सस रिपोर्ट].

खांडववन—वनविशेष. हे अर्जुनाने अग्नीस भक्षणार्थ दिले होते. हे जळत असतां तक्षकाचा पुत्र अश्वसेन त्यांतून कसा तरी वाचला. मयासुर शरण येऊन वाचला व शाई पक्ष्याची चार वालकें अग्नीने वाचविली. (भार. आदि. अ. २२४). हे वन कोठे असावे याविषयी तर्क पुष्कळ आहेत. हे यमुनेच्या तीरावर असून पांडवांना या वनांत इंद्रप्रस्थनगर वसविले असे भारतावरून दिसते.

व्युत्पत्तीवरून प्रत्येक ठिकाणचा छांडू लावू पाहणाऱ्यांनी त्याविषयी खालील विचार व्यक्त केले आहेत.

सध्यां हिंदुस्थानच्या पूर्वेकडील देशांत खांडू म्हणून लोक आहेत. त्यांचे पूर्वीचे म्हणजे भारतकाली तरी खांडव असे नांव असावे. ह्या खांडवनांत सध्याचे खांडवा शहर आहे. निमाशंकराच्या पायथ्याशी तळकॉकणांत कनैत-पासून सहा कौसांवर खांडू म्हणून गांव आहे. तेथे सध्यां कोळी उर्फ कोळ लोक रहातात. ह्या कोळ लोकांच्या प्रदेशाला 'कोळवन' म्हणतात. कोळ्यांवरून जसे कोळवन तसे गोंडावरून 'गोंडवन'. कोळवन, गोंडवन व खांडवन अशी वन-शब्दानां नामे ह्या कोळ, गोंड व खांड लोकांच्या प्रदेशाला फार पुरातन कालापासून असलेली दिसतात.

वह उत्तरपद लागून खांडवह त्यानें प्राकृत खांडवा (ग्रामनाम) प्रस्थपुरवहस्ताच (४. २-१२२). मुंडवा सैधवा, हीं रूपेहि अशाच मासल्याचीं होत. (भा. इ. सं. मं. १८३२).

त्यापि खंड, व खांडव यांचें ऐक्य सिद्ध करू पहाणारे हें सर्व विवेचन स्थलनिर्णायक होत नाहीं. खांडांची वस्ती अनेक ठिकाणीं अनेक काळी असावी एतडाच पुरावा वरील विवेचन देखे. पण त्यांपैकीं अर्जुनकालीन खांडव स्थान हें कळयाजोगें नाहीं.

खांडवा, त ह शी ल.-मध्यप्रांतांतील निमार जिल्ह्याच्या वायव्य भागांतील एक तहशील. या तहशिलीचें क्षेत्रफळ १९११ साली १८७१ चौ. मै. होतें. लोकसंख्या १८३७४४ होती.

या तहशिलीतील मुख्य शहर खांडवा हें होय. या तहशिलींत १९११ साली ४७३ खेडी होती. सरकारच्या ताब्यांत असलेला ६७१ चौरेस मैलांचा जंगलवाटा टापू सोडून देतां १९०३-४ साली या तहशिलींत ७१३ चौरेस मैल पराज जमीन होती. १९०३-४ साली जमीनीचें उत्पन्न १६७००० रुपये होतें. व १८०९० रुपये सरकारी साऱ्यांचें उत्पन्न होतें. या तहशिलींत उपसखल अशी वरीच जमीन असून उत्तरेस व पश्चिमेस बऱ्याच टेकड्या आहेत. या तहशिलीतून अल्ता ध सुक्ता या दोन नद्या वहात गेल्या आहेत.

शहर—खांडवा तहशिलीचें व निमार जिल्ह्याचें मुख्य ठिकाण. मुंबईहून हें ३५३ मैल असून या ठिकाणाहून राजपुराना माळवा रेल्वेचा फांटा मडकडे गेला आहे. हें शहर समुद्रपाटीपासून १००७ फूट उंचीवर वसलेलें आहे. या शहराच्या आसपास बँसाल्ट पाषाण मुचलक सांपडते. अर्थात्च या ठिकाणीं झेंडेंझुडपें फारच थोडीं आहेत. या शहराची लोकसंख्या इ. स. १९११ साली २१६०४ होती.

खांडवा हें पुराणप्रसिद्ध शहर आहे. या ठिकाणीं उत्तर हिंदुस्थानांतून व पश्चिम हिंदुस्थानांतून दक्षिणकडे जाण्याचे रस्ते मिळाले. असल्या कारणानें या ठिकाणाचा पूर्वीपासूनच फार महत्त्व आहे. टालेमी व अलेक्झेंड्री यांनी याचा आपल्या ग्रंथांत उल्लेख आढळतो. १२व्या शतकांत जैनधर्माचें हें केंद्र होतें. व या ठिकाणीं जैन शिल्पकलेचे नमुने अद्यापिहि पहावयास सांपडतात. या शहरांत चार मोठे तलाव असून या चारी तलावांना चांगले दगडी घाट बांधलेले आहेत. १५१६ मध्ये खांडवा हें माळव्याच्या सुभेदाराचें राजधानीचें शहर होतें असें फेरिस्तांनं म्हटलें आहे. गशवंतराव होळकरांनं १८०२ साली हें शहर जाळून टाकलें व व १८५८ मध्ये तात्या टोपानें पुन्हां या शहराच्या बऱ्याच मोठ्या भागाला आग लावून दिली.

इ. स. १८६७ साली खांडव्याला स्वतंत्र म्युनिसिपालिटी देण्यांत आली. इ. स. १९०३-४ साली या म्युनिसिपालिटीचें उत्पन्न १०७००० रुपये व खर्च १०४००० रुपये

होता. या शहराच्या जवळ मोह घाटाचा तलाव आहे. तेथून या शहराला पाण्याचा पुरवठा होतो. या ठिकाणीं कापसाची मोठी बाजारपेठ आहे. या ठिकाणीं ९ जिन (कापसांतील सरक्या काढण्याचें यंत्र) व ५ गळे करण्याच्या गिरण्या आहेत. येथें गांजाची मोठी वखार आहे. खांडवा हें लष्कराचें विभ्रांतिस्थान आहे. येथें १९०३-४ साली एक हाय-स्कूल व सहा प्राथमिक शिक्षणाच्या शाळा होत्या. रोमन कॅथॉलिक धर्मोपदेशकांनी व मेयोडिस्ट एपिस्कोपल धर्माच्या उपदेशकांनी या ठिकाणीं शाळा व अनाथगृह स्थापन केलें. १९०३ साली येथें तीन दवाखाने व एक गुरांचा दवाखाना होता.

खांडिया—काठेवाड. स्वतंत्र खंडणी देणारा एक तालुका. यांत खांडिया हें एकच गांव आहे. हें झालावाड-मध्ये भोईका ठाण्यांत आहे. लिमडोच्या आग्नेयेस ८ मैलांवर खांडिया वसलें आहे. तालुकदार लिमडोचे भायाद व झाल रजपुतांपैकीं आहेत.

खादिजा—महंमदाच्या पहिल्या वायकोचें नांव. ती विधवा असून व्यापार करी. आपले उंट हांकण्याकरतां म्हणून काहीं काळ तिनें महंमदास आपल्या नोकरीत घेतलें व नंतर त्याच्याशीं लग्न लावलें. तिच्यापासून महंमदास पुष्कळ मुलें झालीं. परंतु तीन कन्यांशिवाय. सर्व मुलें अल्पवयांत मरण पावलीं. महंमदाच्या या तिन्ही मुलींपैकीं फातिमेचें लग्न अलीशीं झालें. महंमदाशीं लग्न झाल्यानंतर खादिजा बावीस वर्षे जगली. हिज्जी शकाच्या आरंभापूर्वी तीन वर्षे इ. स. ६१९ ऑगस्टमध्ये ६२ वर्षांची होऊन ती मक्का येथें मरण पावली. अलीचा बाप व महंमदाचा चुलता अलु तालिब याच्या मरणानंतर तानच दिवसांनी खादिजाचा मृत्यु झाला. खादिजाचें थडगें अजून कायम असून यात्रेकरू त्या ठिकाणीं नियमांनं जतात. हें थडगें एका चारस भित्तींनं परिवेष्टिल्लें असून थडग्याच्या शिलेशिवाय अद्भुत प्रेक्षणीय अशी दुसरी वस्तु या ठिकाणीं नाहीं. या शिलेवर क्यूफिक लिपीमध्ये सुरत-अल-करमी नांवाचें कुराणमधाल सर्मे कोरलें आहे.

खांदेरी:—मुंबई. कुलावा जिल्ह्यांत, अलिवाग तालुक्यांतील एक लहानसं वेट. उ. अ. १८° ४२' आणि पू. रे. ७२° ४९' कुलावाच्या मध्यभूमीपासून हें वेट अडीच मैल दूर असून उंदेरी वेटापासून सव्यामैलाच्या अंतरावर आहे. लोकसंख्या (१९०१) १३० होती. खांदेरी वेटाची लांबी सरासरी दोड मैल व रुंदी अर्धा मैल आहे. १८६७ साली बांधलेलें एक दीपगृह वेटाच्या अत्युच्च भागी आहे. १८ मैलां-इतक्या अंतरावरून हें दीपगृह दृष्टांत पडतें. इ. स. १६७९ साली शिवाजीनं या वेटांत तटवंदीचें कर्म सुरू करण्याकरितां ३०० शिपाई व तितकेच मजूर लोक पाठविले. तत्पूर्वी या वेटांत वस्ती नव्हती. परंतु जेव्हां शिवाजीनं तटवंदी करण्यास सुरुवात केली असें इंग्लिश व पोर्तुगीज लोकांस सम-

मलें तेव्हां दोघोह खांदेरी घेतावर आपला हक्क सांगू लागले. इंग्लशांच्या सरदारानें तें घेत सोडून जाण्याविषयी मराठ्यांस निरोप पाठवाला. परंतु मराठ्यांनी त्याला दाद दिली नाहीं. नंतर शिवाजीचा सरदार दौलतखान हा मोठें आरमार घेऊन चौलाहून येत आहे असें वर्तमान इंग्लिशांस कळतांच त्यांनी आपलें आरमार वाढविलें. स. १६७९ च्या आश्टोवरमध्ये मराठ्यांनी इंग्रजांचें एक व्यापारी जहाज पकडलें. परंतु पुढें मराठ्यांच्या आरमारचा पराभव होऊन त्यांची कांहीं जहाजे शत्रूंनी पकडली. तथापि खांदेरीच्या तटबंधीत इंग्लिशांकडून कांहींहि अडवळा झाला नाहीं. पुढें जंजिऱ्याचा शिंदी मोठें आरमार घेऊन इंग्लिशांस येऊन मिळाला. परंतु खांदेरी घेत इंग्लिशांस देण्याचा शिंदीचा बेत नाहीं असें दिसून येतांच इंग्लिशांनी शिंदीला मदत करण्याचें नाकारलें. पुढें शिंदी व मराठे यांच्यामध्ये दुहेरी मानून यांच्यामधील झगडा फार वर्षेपर्यंत चालला होता. इ. स. १७०६ साली मुंबईचा डेप्युटी गव्हर्नर स्ट्रट लिहितो कीं “ आंग्र्यांनें खांदेरीची तटबंधी बांधली असून आंत कांहीं घरे आहेत.” इ. स. १७१३ त हा किष्ठा शहूमहाराजांनी काढलेजी आंग्रे यास दिला. इ. स. १७४० त इंग्लिश व शिंदी यांच्यांत तह होऊन त्यांत असें ठरलें कीं “ दोघांनीं मिळून खांदेरी किष्ठा घ्यावा व शिंदीनें पुढें तें इंग्लिशांस घ्यावा.” इ. स. १७७५ त राधाया दादा व इंग्लिश यांच्या मध्ये सुरतेचा तह झाला, तेव्हां खांदेरी इंग्लिशांस मिळाली. परंतु पुढें लवकरच पुंदरच्या तहांत तो किष्ठा मराठ्यांनी परत घेतला. १७८७ त किष्ठा राधोजी आंग्र्यांच्या तव्यांत होता अशा लेख सांपडतो. स. १७९९ च्या सुमारास जयसिंग आंग्र्याची वायको सक्करवाईस हिने हा किष्ठा घेतला. पुढें दौलतराव शिवाच्या सेनापतांन सक्करवाईस असें कळविलें कीं, “ तुम्ही हा किष्ठा माझ्या स्वाधीन कराल तर मी तुमचे नवऱ्यास बंधमुक्त करतो. ” परंतु किष्ठा हातीं येतांच त्यानें जयसिंगास ठार मारलें व सक्करवाईस कैद टाकलें. इ. स. १८१३ त मानाजी आंग्र्यानें हा किष्ठा पेशव्यांना देऊन टाकला. इ. स. १८१८ त पेशव्यांचें राज्य इंग्लिशांनी खालसा केलें तेव्हां तो इंग्लिशांच्या हातीं आला.

खान—मुसुलमानांमधील ही एक बहुमनाची पदवी आहे. मोंगलांमध्ये तुर्कस्तानमधील रानटी जातींत, ‘खाखान’ हा शब्द ‘बादशहा’ या शब्दाचा वाचक आहे. या खाखानचें खान हें संक्षिप्त स्वरूप आहे. मोंगलांचा मुख्य जो चिंगिसखान हा खान ही पदवी आपल्याला लावून घेत असे. पुढें त्याच्या वंशजांनां हि युरोपमध्ये मोठे खान असें नांव देण्यांत आलें. हल्लीं हि स्वतंत्र अशा लहान लहान राजांनां खान हा शब्द लावण्यांत येतो. उदाहरणार्थ रशिया तुर्कस्तानचे खान. त्याचप्रमाणें तुर्कस्तानचा सुलतान हाहि आपल्याला खान म्हणवून घेतो. हल्लीं तर ‘खान’ ही पदवी इराण व आफगाणिस्तानांतील कोणत्याहि सभ्य

मुसुलमान गृहस्थांला लावण्यांत येते. हिंदुस्थानांत पठाणांच्या जातीतील प्रत्येकाला खान हा शब्द लावण्यांत येतो. तात्पर्य हल्लीं खान हा शब्द आपल्याकडील श्रीयुत अगर राजमान्य राजकी अगर इंग्लिश भाषेतील ‘एक्झायर’ या अर्थी वापरला जात आहे. ब्रिटिश सरकारकडून हल्लीं पारशी अगर मुसुलमान लोकांतील सरकारच्या हितकर्त्या मोठ्या माणसांनां खानसाहेब, खानबहादुर अशा पदव्या देण्यांत येतात.

खानखानान—मोझा अब्दुर्हीम हा बहारामखानाच मुलगा व एक दिवाण होता. अहमदनगरावर स्वारी केल्यानंतर अकबरानें याची दक्षिणच्या सुभ्यावर नेमणूक केली होती. तो तीस वर्षे दक्षिणेंत होता. मलिकंबरानें खानखानाचा पाडाव करून अहमदनगर घेतलें तेव्हां हा बऱ्हाणपुरास परत आला. दक्षिणचा कारभार याच्या हातून नीट होत नाहीं, हा शत्रूत सामील होतो अशा प्रकारचे वाजवी संशय जहांगिरास येऊन त्यानें खानखानाला दक्षिणेंतून परत घेलाविलें. १६२७ त हा लाहोर येथें मरण पावला. खानखानान फर विद्वान् असून संस्कृत उत्तम जाणत असे. खानखानान या पदवीचा अर्थ श्रेष्ठ खान असा असून ही पदवी पुष्कळ मुसुलमान सरदारांस मिळाली होती.

खानगड—पंजाब. मुझफरगड जिल्हा व तहशीलीतील एक शहर. उत्तर अक्षांस २९° ५५' व पूर्व रे. ७१° १०'. मुझफरगड शहराच्या दक्षिणेंत ११ मैलांवर हें शहर आहे. १९११ साली लोकसंख्या २२४९ होती. खानबिबी नामक मुझफरखानाच्या बहिणीनें हें शहर वसविलें. शहराचा विस्तार अलीकडे बराच झाला आहे. १८४९ साली हें शहर मुझफरगड जिल्ह्याचें मुख्य ठिकाण होतें. परंतु चेनाबच्या महापुरामुळें शहराचें तुकसान होऊ लागलें म्हणून १८५९ साली राजधानी बदलण्यांत आली. १८७३ साली येथें म्युनिसिपालिटी स्थापन झाली. उत्पन्न मुख्यतः म्युनिसिपल कारांपासून होतें. शहरांत कापसांतील सरकी काढण्याची एक गिरणी आहे.

खानगा डोग्रान, तहसील.—पंजाब प्रांत. गुजराणवाला जिल्ह्यांतील तहसील. उ. अ. ३१°३१' ते ३१°५९' आणि पू. रे. ७३°१४' ते ७४°५'. हिचें क्षेत्रफळ ८७३चौरस मैल आहे. हाफिझावाद या अथाढव्य तहशीलींतून स. १८९३ साली ही तहशील विभागण्यांत आली. १९०१ साली तहशीलीची लोकसंख्या २,३७,८४२ होती. या तहशीलींत २३९ गांवें आहेत. खानगाडोग्रान (लोकसंख्या ५३४९) हें मुख्य शहर आहे. १९०३-०४ साली जमीनमहसूल ३४१००० रुपये होता. तहशीलींतील जमीन चिकण मातीची आहे.

गां व.—पंजाब प्रांत. गुजराणवाला जिल्ह्यांतील खानगा डोग्रान तहशीलीचें मुख्य ठिकाण. उ. अ. ३१°४९' व प. रे. ७३° ४१'. महंमदी लोकांच्या देवळाकरितांच फळ

हल्लीपर्यंत या गावांची प्रसिद्धि होती. कारण जून महिन्यांत येथे जत्रा भरते. इ. स. १८०३ सालीं हें गांव नवीन वसविण्यांत आलेल्या तहशिलीचें मुख्य ठिकाण झालें व तहशिलीचेंच नांव या गांवास देण्यांत आलें. चेनाव कालव्याच्या पण्यामुळे लागवडीस आलेल्या प्रदेशाच्या गंधर्वती भागांत हें गांव असल्यामुळे दिवसेंदिवस गांवास अधिक महत्त्व प्राप्त होत आहे. १८८१ सालची लोकसंख्या ८७७, १८९१ सालची १६४६ व १९०१ साली ५३४९ होती. यावरून लोकसंख्येचें प्रमाण वाढत आहे असें दिसून येईल. येथें एक कापासांतून सरकी काढण्याची गिरणी आहे.

खानगी—राजाच्या स्वतःच्या खाजगी कामासाठीं जें खातें असतें त्याला खानगी (खाजगी) खातें म्हणतात. या खात्याकडे मुख्यतः राजाच्या वार्षिक नेमणुकीची व्यवस्था असते. राजाच्या वसनागर, पाकशाळा (सुदरखाना), आसवगर्भे पार्लनपोषण, देवघर वगैरे निरनिराळ्या कामकाजाचा कारभार हेंच खातें पहातें. अष्टप्रधानांत या खात्याचें काम सचिवाकडे असे. तो आपल्या हाताखाली खानगी कारभारी नेमी. रामायणांत सुमंत नांवाच्या प्रधानाकडे हें काम होतें, असें तेथील वर्णनावरून दिसतें. रुलर्स ऑफ वडोदा या पुस्तकांत खंडेराव गायकवाडांच्या कारकीर्दीतील वडोदें राज्याच्या जमाखर्चाचे पत्रक दिलें आहे; त्यांत खानगी खात्याच्या पोर्ती पुढील बाबी आलेल्या आहेत. (१) सरकारखर्च (२) आसवगर्भे, (३) हत्तीखाना (४) गाडीखाना (५) अश्वशाळा (६) मर्गीतले लोक व गुप्त सहायसलत देणारे लोक (७) गोकचाकर (८) आसवगर्भीतील पेनशरर लोक (९) शिपाई प्यादे १० गवळी व गोशाळा ११ बगवणीचे व माळे १२ खोटेखर्च (राजवाच्याकरतां आणलेल्या कापड वगैरे सामानांतला तोटा) (१३) सणवार (१४) नर्तक कंपनी वगैरे (१५) लक्षसमारंभ (१६) फरासखाना (१७) दानधर्म.

सारांश खानगी खात्याच्या नांवाखाली राज्यातील उत्पन्नापैकी बरेचसे उत्पन्न खर्च करितां येतें. ही रीत एकमुखी राजसत्तेत सर्वत्र प्रचारांत आहे. प्रजासत्ताक राज्यांत अध्यक्षीय अंग प्रतिनिधीची खानगीची नेमणूक लोकसभा ठरवीत असते. या रीतीनें प्रजेचा पैसा अनाटार्थी खर्च होत नाही. वरील वडोदें येथील जमाखर्चाच्या तफत्यांत राज्याच्या जमावंदीपैकी जवळजवळ एक चतुर्थांश रकम खानगी खात्याच्या नांवावर पडलेली आढळते.

खान जहान—हा अकबराच्या वेळीं पंचहजारी असून याला १५७६मध्ये वंगालचा सुभेदार नेमला होता. याचें मूळ नांव हुसेनकुली बेग असून खान जहान ही त्याची पदवी होती. वंगालचा नवाब दाऊदखान यानें अकबराविरुद्ध बंड केल्यामुळे यानें त्याचा पराभव करून व त्याला ठार मारून त्याचें डोकें आग्यास अकबराकडे पाठविलें. हा टंडा येथें १५७८ त मेला [बाल-ओरिसा बोया-डिक्श.].

खान जहान कोकलताश—याचें खरें नांव मीर मलिक हुसेन असें असून हा औरंगजेबाचा दूधभाऊ होता त्यानें याला प्रथम वहादुरशाहा ही पदवी दिली होती आणि वहादुरशाहा याच नावानें तो मराठ्यांना माहित होता. तो आपल्या वेळच्या सर्व सरदारांत स्वतःस श्रेष्ठ समजत असे. तो प्रथम ७०० घोडेस्वारांचा सरदार होता. त्याची वढती होत होत तो १६७४ त सातहजारी वनून त्याला त्या वेळीं खानजहान वहादुर कोकलताश झफरजंग हा किताब मिळाला. याला प्रथम दक्षिणची सुभेदारी १६७० त मिळाली. या वेळीं शिवाजी महाराजांना थेट औरंगबाद व नगरपर्यंत स्वारी करून मुसलमानांचा मोड केला होता, म्हणून त्याच्या पारिपत्यास हा मुद्दाम औरंगजेवानें इकडे नेमिला होता. यानें १६७१ च्या उन्हाळ्यांत चार महिने साहेरीस वेढा दिला, पण किष्ठा न पडतां उलट याची फजिती होऊन याला परत फिरावें लागलें. त्यामुळे याला औरंगजेवानें परत बोलावून शहाजायास सुभेदार नेमिलें. परंतु त्यानें १६७२ त महाराजांशी तह केला. त्यानंतर खाला पुन्हां सुभेदार केलें व शहाअलमनें केलेला तह मोडून महाराजांशी युद्ध करण्यास त्यास औरंगजेवानें फर्माविलें, व त्याच्या हाताखाली सत्तर हजार फौज दिली. तरीहि याच्यानें महाराजांशी टिकाव धरवेना. तेव्हां यानें त्याच्याशी गुप्तपणें तह करून पुढें १६७६ त यानें विजापुरकरांचा हलगर्भ येथें पराभव करून १६७७ त त्यांचें कळवुगें घेतलें. नंतर १६७८ त त्याला इकडून दुसरीकडे बदललें. परंतु पुन्हां १६८० त इकडे सुभेदार नेमलें. इकडे येतांच पुन्हां तो मराठ्यांच्या राशीस लागला. यावेळीं संभाजी-गद्दीवर होता. यानें अहिंसेतगडास वेढा दिला. परंतु याचा तेथें पराभव झाला. शेवटीं त्यानें मराठ्यांचा नाद अजिवात सोडला आणि भोमावाडी पांडेपेडगांव येथें एक मुईकोट किष्ठा बांधून त्याचें नांव वहादुरगड ठेवलें व तेथेंच त्यानें आपली कायमची छावणी केली. या ठिकाणीं यापुढें चळवळ वपें मोगलांनां छावणी केली होती. पुढें सन. १६८५ त यानें हैद्राबादेवर हल्ला करून तें लुटलें. स. १६९० त जंजिऱ्याचा किष्ठा तेथील फत्तेखान सिद्दी आपण होऊन शिवाजी महाराजांनां देत होता. पण यानें जंजिरेकरास मदत करून जंजिरा राखला. हा स. १६९७ त मेला. तारिख-ई-शासमा या वखतीचा हा कर्ता असावा असें म्हणतात. [जेथें शकावली; वील-ओरि. बायो. डिक्श.]

खान जहान लोदी—या मोगलकालीन अफगाण सरदार दौलतखान लोदीचा मुलगा असून त्याचें मूळचें नांव पीरखान होतें. जहांगीरनें त्याला खानजहान ही पदवी दिली. जहांगीर बादशहाच्या कारकीर्दीत तो लफ्कारवराचा मोठा अधिकारी असून त्याला ५००० ची मनसबी होती (१६०९). शहाजहान बादशहा गद्दीवर आला तेव्हां त्यानें माळव्याची सुभेदारी याला देऊं करून दिक्षीस बोलाविलें. त्याला दिक्षीस आपल्या नाशाविषयी

वादशाहा कट कळतांच तो दक्षिणेंत येऊन शहाशी भोंवल्यास मिळाला. पण शहाजहानच्या फौजेने त्याचा पराभव केला. महंमद अदिलशाहा किंवा मूर्तजा निजाम-शहा यांच्याकडून आश्याची निराशा झाल्यावर तो वादशाही कौनेस चुकवून बुंदेलखंडांत शिरला. पण तेथेहि त्यास मदत न मिळतां कलिंगर किल्ल्यानजीक लढत असतां मारला गेला (१६३१). त्याच्या पाठलागाचा व वधाचा वृत्तांत फार हृदयद्रावक आहे. हूयतखानानें 'तारीख खानजहान लोदी' नावानें त्याच्या आठवणीचा ग्रंथ लिहिला आहे (१६०६). [डफया इतिहास-बील. मुसुल-मानी रियासत].

खान झादा:—मुख्यतः यांची वस्ती संयुक्त प्रांतांत आढळते. खानांचे वंशज व गुलामांचे वंशज अशा दोन्ही नांवांनी हे लोक ओळखले जातात. ते मूळचे जादोन रजपूत असून, भरतपुरांतील तहानगड येथील लखनपाल व मुमित्रपाल हे त्यांचे पूर्वेक फिरोझशाहाच्या कारकीर्दीत इस्लामधर्ममुत्पायी झाले होते. फिरोझशाहानें त्यांना अनुक्रमें नाहूरखान व बहदुरखान अशीं नांवें दिलीं. त्यांचें उच्च कुल लक्षांत घेऊन त्यांना मेवाडचे अधिपति केले, व त्यांस खानझादा म्हणून नांव ठेविलें. अकबरच्या वेळेपर्यंत ते मेवाडचे अधिपति होते यांत शंका नाहीं. मेओ लोकांशी त्यांचा निकट संबंध असल्याबद्दल संशयास जागा आहे. कित्येक खेड्यांतील मेओ लोक आपण पूर्वी खानझादे होते पण प्रत्युद्वाहासुळें पुनः मेओ झालें असे सांगतात. मेओ हे धर्मांतर केलेले मिना आहेत हें सिद्ध असल्यास खानझादा हे उच्चवर्णाया होते यांत शंका नाहीं. जनरल कनिंघॅम म्हणतो की मेवाडचे पूर्वी एकदां राजे असलेले खान-झादा हे जादोन (जाधव, यादव) राजा तहानपाल याला आपला मूळ पुरुष मानतात. आलवार व भरतपूर येथील हिंदूच्या हातांत मेवाड प्रांत गेल्यापासून खानझादाच्या जादोन वंशासंबंधी शंका उपस्थित करण्यांत येत असते व खान-झादांचा गुलामांकडे संबंध जोडण्यांत येत असतो. परंतु हिंदुराजांशी त्यांना असलेला संबंध केवळ तर्फावर हिरावून घेणें म्हणचे वस्तुस्थितीचा अपलप करण्यासारखें आहे. राजसाह वंशांतील जुरासिहाचा गुलगा जयचंदसिंह म्हणून एक सरदार होता. त्याचा मुलगा तिलोकचंद हा वाघावरच्या समकालीन असून कांहीं तंटयावरून वाघारानें त्यास कैद केलें. त्यावेळीं नाझलाजानें त्यास धर्मांतर करावें लागलें व वाघारानें त्याचें नांव लातरखान असें ठेविलें. त्याचे मुलगे बर्रादखान व जलालखान यांनी खानझादा अशी पदवी स्वीकारली अशी स्थानिक दंतकथा आहे. खानझादांचे धर्मांतर मोगल घराण्यापूर्वीच होऊन गेलें असें सर एच्. एम्. इलियट म्हणतो. शिर्कर लोदींच्या धामधुमीच्या कारकीर्दीत त्यांचें धर्मांतर झालें असावें असाहि तर्क आहे. प्रतापगड येथील खानझादांमध्ये कित्येक रजपुत पंथांचाहि

समावेश होतो. शेख व खानझादा यांच्यांत बरेच मुस-लमानी रिवाज रूढ झाले आहेत. विलखिरिया व भाले-मुलतान खानझादा हे आपल्या ज्ञातींत लॅप लावणारे असून इतर पंथ भिन्नगोत्रविवाह लावणारे आहेत. बहुतेक लोक स्वतःस 'शेख' म्हणवितात ते सुणी पंथाचे आहेत तरी त्यांच्या कित्येक स्त्रिया देवीची उपासना करतात. यांची पंजाबांतहि थोडी वस्ती आहे.

खानदेश जिल्हा:— हा मुंबई इलाख्याच्या मध्य-भागांतील एक जिल्हा आहे. या जिल्हाच्या उत्तरेस सातपुडा पर्वत व नर्मदा नदी असून पूर्वेस वऱ्हाड प्रांत व निमारचा जिल्हा आहे. या जिल्हाच्या दक्षिणेस सातमाल चांडोर व अंजठा हे डोंगर असून पश्चिमेस बडोदे संस्थान व रेवकांठा जहागीर आहे. चैक्रयेस नाशिक जिल्हा आहे.

भौगोलिकवर्णन—दख्खनच्या पठाराचा खानदेश हा अगदी उत्तरेकडील भाग होय. खानदेशांतील मुख्य नदी तापी ही होय. ती सातपुडा पर्वतांत वैतुलाजवळ उगम पावून, पूर्वखानदेश व पश्चिम खानदेश या जिल्हांतून वहात जाऊन सुरतेजवळ खंवायतच्या आखातास मिळाली आहे. या शिवाय गिनां, बारी, पांजरा या लहान लहान नद्या खान-देशांत आहेत. निमारपासून नेंदूरवारपर्यंतचा १५० मैलांचा टापू सपाट मैदान असून त्यांतील जमीन उत्तम मळीची आहे या टापूंत पुष्कळ संपन्न शहरे व खेडी आहेत. या शहराच्या व खेड्यांच्या मगोवार अंवारया व वागा आहेत या टापूच्या उत्तरेकडील प्रवेश उन्नत आहे. खानदेशचा मध्यभाग व पूर्वभाग बहुतेक सपाट असून तो सुपीक नाहीं. उत्तर भग व पश्चिम भाग डोंगराळ असून त्यांत गर्द अरण्ये आहेत. या भागांत भिळांची वस्ती असून ते आपला उदरनिर्वाह जंग-लांतील कंदमुळावर करतात. खानदेशमध्ये मुख्यतः चार डोंगराच्या रांगा पसरलेल्या आहेत. उत्तरेस सातपुडा पर्व-ताची रांग नर्मदा व तापी यांच्या मधून गेली आहे. या पर्वतावर तोरणमालचे इतिहासप्रसिद्ध पठार असून त्याची उंची ३३०० फूट आहे. तसें व पंचपंडू नांवाचें एक शिखर असून तें समुद्रपाटीपासून ३००० फूट उंच आहे. अग्नेयेस हत्ती डोंगराची रांग आहे. दक्षिणेस सातमाल, चंडोर अगर अंजरा या डोंगराची पसरली असून या रांगेमुळे खानदेश व दख्खनपठार ही अलग झाली आहेत. पश्चिमेस खानदेश व गुजराथ यांना विभक्त करणारी पश्चिमसाट पर्वताची उत्तर टोंकाकडील रांग आहे. अर्ब व माला या टेकड्यांमुळे खानदेश व नाशिक हे पृथक झाले आहेत. सातपुडा पर्वत व तापी नदी यांच्या मधील टापूतील जमीन पुष्कळी आहे. याशिवाय टेकड्यावर व तापी नदीच्या दऱ्याखोऱ्यांत वेंसलट पाणजे सांपडतो. वऱ्हाणपुराहून पांच मैलांवर तुलखन खेड्या-च्या ईशान्येस एक मैलावर राडूचे दगड सांपडतात. पण या टिकाणशिवाय खानदेशांत दुसरीकडे कोठेहि खडूचा दगड सांपडत नाहीं. खानदेशांत चार जन पाण्याचे शरे असून

त्यांपैकी तीन चोपडें गांवांत व एक शिरपूर गांवांत आहे. खानदेशामध्ये अनेक प्रकारची झाडे झुडपे होतात. तापी नदीच्या खोऱ्यांत मेटेमोर्फी जगले असून त्यांत वृक्षांची समृद्धि आहे. त्याचप्रमाणे सातपुडा पर्वतामध्येहि प्रचंड अरण्ये आहेत. या ठिकाणी अंजन व शाल झाडांचें वैपुल्य आहे. शिरपूर व चोपड्याच्या आसपासच्या भागांत साग सुवल्क सांपडतो. शाहूडाच्या जंगलांत खिरांची झाडे विपुल असून अन्नातीमध्ये अंजन झाडांची समृद्धि आहे. पश्चिम घांटाच्या माथ्यावरहि अंजन वृक्षांची रेलचेल असून, सावड्याच्या आसपास गर्द वृक्षराजा आहे. खानदेशांत सामान्यतः वड, पिंपळ, पळस, महु, आम्र, उंबर व टंभुर्णी इत्यादि झाडे आहेत.

खानदेशामध्ये हिंस पशूंची समृद्धि आहे. वाघ, चित्ता, अस्वल, लांडगा, गवा, सांबर, हरिण, नीलगाय, गझेल इत्यादि पशू पुष्कळच सांपडतात. खानदेशच्या उत्तर भागांत पूर्वी हत्ती फार सांपडत असत. ब्रिटिशराज्य सुरू झाल्यापासून खानदेशमधील वाघांची संख्या हळूहळू फारच कमी झाली आहे.

ह व म न.—खानदेशातील प्रदेश उंचसखल असल्याकारणाने, ठिकठिकाणचें हवामान भिन्न आहे. पश्चिम भागांतल टेंकड्यांच्या दपुंत व सातपुड्याच्या पर्वतांत पर्जन्य खूप पडतो. पण खानदेशच्या मध्य व दक्षिण भागांत पर्जन्याचें मान फार कमी आहे. तरी पण खानदेशांत दुष्काळ फारच क्वचित पडतो. खानदेश जिल्ह्यांत वार्षिक पर्जन्यमान २०—४५ इंच आहे. आक्टोबर ते जानेवारी महिन्यापर्यंत खानदेशची हवा फार चांगली असते. पण उन्हाळ्यांत हवा फारच उष्ण असते. खानदेशातील पूर्व व मध्य भागांतल हवा चांगली आहे पण पश्चिमकडील हवा अधिक उष्ण असल्याने त्या भागांतल लोकांना हवेचा त्रास फार होतो.

क्षेत्रफळ व लोकसंख्या—खानदेश हा १९०६ पूर्वी एकच जिल्हा होता पण १९०६ सालापासून खानदेशचे पूर्व व पश्चिम असे दोन जिल्हे करण्यांत आले आहेत. पूर्व खानदेशाचें क्षेत्रफळ १९१५ साली ४५२५ चौरस मैल व पश्चिम खानदेशचें क्षेत्रफळ ५५२५ चौरस मैल होतें. १९२१ साली पूर्व खानदेशची लोकसंख्या १०,७५,८३७ व पश्चिम खानदेशची ६४१८४७ होती.

मुख्य शहरे—पूर्व खानदेशामध्ये अमळनेर, भुसावळ चाळिसगांव, चोपडा, एरंडोल, जळगांव, जामनेर, पाचोरा रावेर व यावल असे १० तालुके व पारोल, एदलावाद, व भडगांव हे तीन पेटे आहेत. पश्चिम खानदेशांत धुळे, नंदुरवाड, पिंपळनेर, शाहूडा, शिरपूर, सिंदखेड व तलादे असे ७ तालुके व नवापूर पेटा आहे. पूर्व खानदेशचें जळगांव व पश्चिम खानदेशचे धुळे हे मुख्य ठिकाण आहे. पूर्व खानदेशांत अमळनेर, भुसावळ, चाळिसगांव, चोपडा, धरण-

गांव, एरंडोल, जळगांव, पारोल, नसिरावाद रावेर इत्यादि प्रमुख शहरे व पश्चिम खानदेशांत धुळे, नंदुरवाड, तलादे, शाहूडा इत्यादि शहरे आहेत.

खानदेश जिल्ह्यांत शेंकडा ९० लोक हिंदू असून मुसलमान, जैन व ख्रिश्चन लोक फार थोडे आहेत मुसलमानांची संख्या १९११ साली खानदेशांत सव्वालाख होती.

भापा.—तापीच्या उत्तरेकडील खानदेशी मुलखांत शेतकरी लोक गुजराथी भाषा बोलतात; व सर्व जिल्ह्यांत हीच व्यापारी भाषा आहे. पण खानदेशच्या पश्चिम व दक्षिण भागांत मराठी भाषा प्रचारांत आहे. कचेऱ्यांतून व शाळांतून मराठी भाषा प्रचारांत आहे. खानदेशांतल लोकांची घरगुती भाषा खानदेशी असून ती मराठी, गुजराथी, नेमाडी, हिंदुस्थानी इत्यादिकांचें मिश्रण आहे. खानदेशी भाषेला अहिराणी असेहि नांव आहे.

जाती—खानदेशांतली मुख्य जाती म्हणजे कुणबी, भिल्ल महार, मराठा, मळी, कोळी, ब्रह्मण, वाणी, नेली, सोनार, रजपूत, धनगर, धंजारी, न्हावी, चांभार, सुतार, शिपी व मांग या होत. ब्राह्मणांच्या १३ पोटजाती आहेत. त्यांतील १० जाती मराठी भाषा बोलतात. बाकीच्या तीन जातींनी मराठी कळतें पण ते ती बोलत नाहींत. या पोटजातींत वेटीव्यवहार होत नाहीं.

कुणबी, गुजराथी व वाणी या जातीचे लोक मुख्यतः शेतकीवर अपला उदरनिर्वाह करतात. बहुतेक व्यापारी लोक मारवाडी, गुजराथी अगर भाटिया हे आहेत. खानदेशांत अनार्य लोकांची संख्या पुष्कळ आहे. हे लोक एके ठिकाणी कायमची वस्ती करून कधीच रहात नाहींत. पोलिस शिपायांत व खेडगांवांताल शिपायांत भिल्लांचा भरणा आहे. महार लोकांचा धंदा मजुरीचा आहे. निरधी लोकांची वस्ती सातमाल टेकडीच्या आसपास असून ती फार भयंकर व क्रूरकर्मा लोक आहेत. धंजारी लोकांपैकी कांहीं लोक व्यापारी आहेत पण बहुतेक लोक नेहमी टोळ्याटोळ्यांनी भटकत असतात. त्यांचा धंदा गवत अगर लांकडे विकण्याचा असतो. खानदेशांतल पुष्कळसे मुसलमान हे मूळचे हिंदूच असून ते मुसलमानांनी सुडमार्गे वाढविल्या सुद्धे जे पूर्वी मुसलमान झाले त्यांचे वंशज आहेत. याशिवाय पटाण लोकांचीहि येथे बरीच वस्ती आहे. या मुसलमानांतील पुष्कळ लोक शेतकीचा धंदा करतात. ख्रिश्चन लोकांपैकी रोमन कॅथोलिक व अँग्लिकन या दोन पंथांचे लोक खानदेशांत आहेत. त्यांची धुळे, भुसावळ व धरणगांव या ठिकाणी ख्रिस्तालये आहेत. नंदुरवाड येथे स्कॅडिनेव्हियन अमेरिकन मिशनरीची संस्था असून पुढ्यास चर्च मिशनरी सोसायटीची संस्था आहे. अमेरिकन अलायन्स मिशनच्या संस्था भुसावळ, जळगांव, पाचोरा व चाळिसगांव या ठिकाणी आहेत. याशिवाय तापी व्हॅली रेल्वे इंडस्ट्रियल मिशनची संस्था नवापूर येथे असून पेनियल मिशनची संस्था धरणगांव येथे आहे.

शिक्षण.—१९११ च्या खानेसुमारीत पूर्व खानदेशामध्ये ५०२९२ लोक साक्षर असलेले आढळून आले. त्यांपैकी ३१२८ लोकांना इंग्रजी लिहिता वाचता येत होते. पश्चिम खानदेशामध्ये साक्षर लोकांची संख्या २४२७० असून त्यापैकी १३७३ लोकांना इंग्रजी लिहिता वाचता येत होते. मुंबई इलाख्यातील सर्व जिल्ह्यांतील साक्षरतेच्या दृष्टीने खानदेशचा वारावा नंबर लागतो. १९०३-४ त ५३८ शाळा असून त्यापैकी १ हायस्कूल, १२ माध्यमिक शाळा व ४०१ प्राथमिक शिक्षणाच्या शाळा होत्या थुळे येथे ट्रेनिंगस्कूल व औद्योगिक शाळा आहे. १९०३-४ साली खानदेशांत शिक्षणावर एकंदरीत सवादीनलाख रुपये खर्च झाले. १९०३-४ साली खानदेशामध्ये २० दवाखाने, एक इस्पितळ व दोन वैद्यकीयशिक्षणाच्या संस्था होत्या.

जमीन.—खानदेशातील जमीनीचे काळी, पांढरी, खारन व वर्का असे चार प्रकार आहेत. तापीच्या खोऱ्यातील जमीन काळी आहे. खानदेशांत बहुतेक सर्व भागांत रयतवारी पद्धत अमलांत आहे. इनाम जमीनीचे प्रमाण शेकडा २ आहे. खानदेशांत ज्वारी, वाजरी व कापूस ही मुख्य पिके आहेत. त्यांच्या खालोखाल गव्हाचे उत्पन्न आहे. विशेषतः तापांच्या खोऱ्यांत गव्हाचे पुष्कळ उत्पन्न आहे. याशिवाय तूर, हरभरा, उडीद, कुळीथ, मूग इत्यादि धान्येहि येथे पिकतात. तीता व जवस यांचा तेल काढण्याच्या कार्यां उपयोग करितात. उंसाचे पीक फारच थोड्या ठिकाणी होते.

पाळी व जनावरे.—खानदेशातील गाई व बैल फार सुरेख असतात. वऱ्हाड व निमार जिल्ह्यांतून यांची पैदास होते. पश्चिम खानदेशांत खिलारी बैल दख्खनमध्ये फार प्रसिद्ध आहेत. उन्हाळ्यांत या गुरावारांचे फार हाल होतात व त्यामुळे ती अगदी रोडकी बनतात. खानदेशांतल घोडे अगदीच खुजे असतात. घोड्यांची चांगली निपज व्हावी यासाठी थुळे, चाळीसगांव येथे सिव्हिल व्हेटरनरी खात्याने दोन वळू सुदाम ठेविले आहेत.

पाणीपुरवठा.—जमीनीला पाणी मिळण्याची सोय मुख्यतः कालव्यांच्या द्वारे केलेली आहे. गिर्ना व पांजरा या नद्यांना बांध घालून तेथून कालवे नेण्यांत आले आहेत. याशिवाय पुष्कळशा तळावांचे पाणीहि कालव्यांच्या द्वारे नेण्यांत आले आहे. खानदेशांत अशा प्रकारचे चार कालवे असून त्यामुळे जवळ जवळ २०,००० एकरांना पाणी मिळते. तरीपण कालव्यांचे पाणी फारच थोड्या जमीनीला मिळते. बहुतेक सर्व जमीन पावसावरच अवलंबून असते. खानदेशांत १९०३-४ साली विहिरींची संख्या २७०३१ इतकी होती.

जंगल.—जंगलाच्या बाबतीत कानडाच्या खालोखाल मुंबई इलाख्यांत खानदेशाचा नंबर लागतो. पूर्वी जंगल संरक्षणवा कायदा नसल्याने भिन्न लोकांनी या जंगलांची बरीच नासाडी केली. पण हल्ली जंगलसंरक्षणाचा कायदा

सुरू झाल्याने जंगलाची वाढ बरीच झाली आहे. १९०३-४ साली सरकारच्या ताब्यांत २५६८ चौरस मैल जंगल होते व गुरांना चराकरांने २८४ चौरस मैलांची होती. महुच्या फुलांचे उत्पन्न या जंगलांत फार होते याशिवाय साग, बामुळ, इत्यादि झाडेहि मुबलक आहेत. १९०३-४ साली खानदेशातील जंगलाचे उत्पन्न २.३ लाख रुपये झाले. खानदेशातील जंगलखात्याचे दोन भाग पाडण्यांत आले असून प्रत्येक भागावर एक एक अधिकारी नेमण्यांत आला आहे.

खनिजसंपत्ति.—खानदेशातील खनिज संपत्ति फारच अल्प आहे. इमारतीला लागणारे दगड चोहॉकडे सांपडतात. वापूर नदीच्या पान्नाजवळ एक इमारतीला उपयोगी दगडांची खाण आहे. कंकर हा खनिज पदार्थ पुष्कळ ठिकाणी सांपडतो. याच्यापासून चांगला चुना तयार करता येतो. विटा तयार करण्याला लागणारी मातीहि या जिल्ह्यांत मुबलक सांपडते.

उद्योगधंदे.—खानदेशातील उद्योगधंदे विशेष महत्त्वाचे नाहीत. पूर्व व पश्चिम खानदेशांत सरकी काढण्याच्या व गढे बांधण्याच्या १७५ गिरण्या आहेत. जळगांव येथे ८७४ साली स्थापन झालेली एक कापडाची गिरणी आहे. लोंकरी जाडी भरजी ब्लेकेट खानदेशांत सर्वत्र तयार होतात. भुसावळ येथे रेल्वेचे मोटमोठे कारखाने आहेत. अंमळनेर येथेहि एक सुताची गिरणी आहे. अंमळनेर, फैनपूर व जळगांव ही शहरे विणकामाबद्दल प्रसिद्ध आहेत.

आयात व निर्यात.—खानदेशांतून कापूस, धान्य, लाख, लोणी, नीळ इत्यादि माल बाहेर जातो. विशेषतः कापूस तर मोठया प्रमाणांत बाहेर जातो. आयात मालांत मीठ, मसाला, धातू, साखर हे निजस प्रमुख होत. पश्चिम खानदेशांत थुळे व पूर्वखानदेशांत जळगांव व भुसावळ या व्यापाराच्या मुख्य पेठा आहेत. याशिवाय जत्रांमध्ये व धार्मिक उत्सवप्रसंगां मोठे बाजार भरतात.

दळणवळणचे सागे.—ब्रिटिश अंमलपूर्वी खानदेशांत बांधीय रस्ते नव्हते म्हटले तरी चालेल. पण ब्रिटिश अंमलानंतर मुंबई ते आग्रा हा रस्ता बांधण्यांत आला. हा रस्ता मालगांव, थुळे व शिवापुर या गांवावरून गेला आहे. या सडकेच्या वाजून झाले लावण्यांत आलेली आहेत. जी. आय. पी. रेल्वेचा फांटा नायडोंगरी ते भुसावळपर्यंत असून तेथून जबलपुराकडे एक व नागपूरकडे एक असे दोन फांटे फुटलेला आहेत. या शिवाय चाळीसगांव ते थुळे, जळगांव ते अमळनेर असे दोन छोटे फांटे गेले आहेत. तापी नदी व्हेली रेल्वेचा फांटा सुरत ते अमळनेरपर्यंत गेलेला आहे.

राज्यव्यवस्था.—खानदेशची व्यवस्था तीन सिव्हिलियन व दोन डेप्युटी कलेक्टर यांच्या मार्फत चालविली जाते. जिल्हा न्यायाधीश व जज्याची कचेरी थुळे येथे

आहे व सर्व जिल्ह्यांत १० सर्वाडिनेट न्यायाधीशांची कोर्टे फौजदारी गुन्हे चालविणारी ५० मॅजिस्ट्रेट कोर्टे आहेत. चोरी, दरबडा व चंफोड हे गुन्हे या जिल्ह्यांत विशेष घडतात. या जिल्ह्यांत २१ शहरांत म्युनिसिपालिटीच्या आहेत. जिल्ह्यांत पोलिसठाण्यांची संख्या १९०३-४ साली ३७ होती. शिपायांची संख्या १६३६ होती. या शिपायांच्यावर चार इन्स्पेक्टर, तीन असिस्टंट व एक जिल्हापोलिस सुपरिंटेंडंट असे अधिकारी असतात.

मुळें येथें मोठा तुरंग असून त्यांत ४५० कैद्यांची सोय होई शकते. या शिवाय या जिल्ह्यांत २३ लहान तुरंग व २१ अंधारकोठ्या आहेत.

सन १८८६ मध्ये खानदेशमधील जमिनीच्या मोजणीचें काम सुरू झालें व तें १९०४ साली संपलें. याच्या पूर्वी १८५२ मध्ये एकदां जमीनोची मोजणी झाली होती. त्यापेक्षा या मोजणीच्यावेळी शेंकडा ४ प्रमाणानें लागवडीची जमीन वाढली असें आढळून आलें व त्यामुळें दर वर्षी ३१ ते ४० लाखापर्यंत अधिक उत्पन्न येऊ लागलें. १९०३-४ मध्ये खानदेशांतील जमीनमद्दूल ४८,६०,००० रुपये होता व एकंदर उत्पन्न ६७,५९,००० इतकें होतें.

इतिहास.—खानदेशाच्या प्राचीन इतिहासाला ख्रि. पू. १५० या वर्षापासून सुरवात होते. याच्यापूर्वी एके ठिकाणी खानदेशांतील तोरणमाल व अशीरगड यांचा उल्लेख आलेला आहे. तोरणमाल व अशीरगड येथें अश्वत्थाम्याचें स्थान आहे. ख्रिस्ता शतकापूर्वी औंधच्या रजपूत राजघराण्याचे वंशज खानदेशवर राज्य करीत होते ही गोष्ट निःसंशय आहे. ख्रि. पू. १५० सालच्या एका शिलालेखावरून वरील विधानाला ऐतिहासिक पुराव्याची जोड मिळाली आहे. रजपूत घराण्यांनी दोन तीन शतकें खानदेशवर आपलें स्वामित्व गाजविल्यावर आंध्रानें खानदेश जिंकून घेऊन तो आपल्या ताब्यांत आणला. नंतर काहीं काळांनी पथिमकडील क्षत्रपांनी आंध्र राजाला येथून हुसकावून लावलें. पांचव्या शतकामध्ये चालुक्यवंशीय राजांचा खानदेशवर अंमल बसला. अझाउद्दीन खिलजीनें १२९५ साली खानदेशवर स्वारी केली. त्यावेळी खानदेश हा चव्हाणवंशीय राजाच्या ताब्यांत होता.

अझाउद्दीन खिलजीनें खानदेशवर स्वारी केल्यापासून तो १७६० मध्ये अशीरगडचा किल्ला मराठ्यांनी जिंक्यावेतां, खानदेश हा मुसुलमानी वर्चस्वाखाली होता. दिल्ली येथें जें मुसुलमानी घराणें राज्य करीत असे त्या घराण्यांतील राजे खानदेशवर आपला सुभेदार नेमता असत. महंमद तघलकाच्या कारकीर्दीत, खानदेशाची व्यवस्था एलिचपूर येथें असणाऱ्या सुभेदाराकडून पाहिली जात असे. इ. स. १३००-१६०० यांच्या दरम्यान खानदेश हा फरकी घराण्यांतील राजांच्या ताब्यांत होता. ह फरकी राजे जरी आपल्याला गुजराथच्या सुलतानाचे मांडलीक म्हणवीत

तरी ते जवळ जवळ स्वतंत्रच असत. इ. स. १५९९ साली अकबरांनें जातीनें खानदेशवर स्वारी केली व अशीरगड जिंकून घेऊन तेथील शहा वहादूरखान यास कैद करून किल्ल्यांत पाठविलें. खानदेश हा या वेळेपासून अकबराच्या राज्यांत मोडूं लागला. अकबरांनें या प्रदेशाचा कारभार पहाण्याकरितां आपला मुलगा दानियाल यास सुभेदार नेमलें. याच्या नांवावरून काहीं काळपर्यंत खानदेशला दानदेश हें नांव पडलें. १७ व्या शतकाच्या मध्यकाळांत खानदेशाची भरभराट झाली होती. दख्खनमधून वर हिंदुस्थानांत जाण्याचा व्यापारी मार्ग खानदेशमधून जात असल्यानें खानदेश सधन वनला होता.

१६७० मध्ये शिवाजीमहाराजांनीं आपला अधिकारी खानदेश येथें पाठवून चौथीद वसूल केली. पुढें त्यांनीं साल्हेरचा किल्ला जिंकला. शिवाजी, संभाजी व औरंगजेब या तिघांनींही आपल्या अमदानांत खानदेशवर स्वारी केली. इ. स. १७२० मध्ये निझामउलमुल्क यांनें खानदेश आपल्या राज्याला जोडला. १७६० मध्ये निजामाला मराठ्यांनीं हाकलून लावलें व पेशव्यांनीं खानदेश आपल्या ताब्यांत घेऊन त्या मुख्यापैकी काहीं भाग शिंदे व होळकर यांना जहागीर दिला. इ. स. १८०२ मध्ये होळकरांच्या सैन्यानें खानदेश लुटण्यास आरंभ केला. राववाजी यांच्या वेवद कारभारामुळें खानदेशांत जिकडे तिकडे अव्यवस्थेचें साम्राज्य माजलें होतें. पुढे १८१८ मध्ये खानदेश हा ब्रिटिशांच्या ताब्यांत आला. पुढें काहीं वर्षांनीं भिल्ल लोकांनीं बंडाचें निशाण उभारलें पण अल्पिष्टन साहेबांनें तें मोडून टाकलें. औरंगम यांनें भिल्लानां पोलीसखात्यांत नौकऱ्या देऊन त्यांची पथकें वनविली. १८५२ व १८५७ मध्ये पुन्हां भिल्लानां बंडे केलीं पण तीं ताबडतोब मोडण्यांत आलीं.

खानदेशमध्ये ' हेमाडपंती ' पद्धतीचीं दुर्गडां देवालये, तळीं, विहिरी जिकडे तिकडे दृष्टी पडतात. ' हेमाडपंत ' याला खानदेशमध्ये गवळीराजा असें म्हणतात. अशा हेमाडपंती इमारती खानदेशमध्ये ३९ असून त्यांपैकी ३१ देवळें, ६ पायऱ्यांच्या विहिरी व २ तळीं आहेत. या इमारती १३ व्या शतकांतल्या किंवहुना काहीं त्यांच्या पूर्वाच्याहि आहेत असें वाटतें. या हेमाडपंती इमारती मोठमोठ्या दगडांच्या असून हे दगड चुना न लावतां जोडण्यांत आलेले असतात. काहीं काहीं इमारतीचे दगड तर फारच मोठे असतात. या हेमाडपंती इमारतींशिवाय खानदेशमध्ये काहीं मुसुलमानांच्या वेळच्या इमारतीहि आहेत. त्यांमध्ये सर्वांत प्रसिद्ध म्हणजे फरकीडे येथील हलते मनारे होत. चाळिसगांव तालुक्यांतील पितळखोऱ्यामध्ये बीडकालीन एक चैत्य व काहीं विहार आढळतात. पण ते हल्लीं जीर्णोवस्थेंत आहेत. हा चैत्य व हे विहार ख्रि. पू. २ शतकांमधील असाव असें दिसतें. खोऱ्याच्या पायथ्याशीं पाटण नांवाचें

एक ओसाड खेडें आहे. या खेड्यांत फांदी देवालयें व शिलालेख आहेत. प्रसिद्ध भास्कराचार्य ज्योतिषाचा नातू येथे रहात असे. त्याचें ज्योतिषविषयक विद्यार्पण येथे होतें. वाघळी येथे दहाव्या शतकांतील एक महूदेवाचें मंदिर असून त्या मंदिराच्या भिंतींवर तीन शिलालेख आढळतात.

खानदेशाला कन्ह (कृष्ण) देश असेंहि प्राचीन नांव आहे. अरमक म्हणून जो प्रांत महाभारतांत येतो तोच खानदेश असें कांहीं म्हणणें आहे. खानदेशांत ख्रिस्ताच्या पहिल्या शतकांत अहंर नांवाचे राजे होते. यांनाच हल्लीं तिकडे गवळी राजे म्हणतात. प्रख्यात अजिंठयाची लेणी खानदेशांत खानदेशचऱ्हाडच्या सरहद्दीवर आहेत.

खानपूर, त ह शील.—पंजाब प्रांत. वहावलपूर संस्थान. खानपूर निजामतीतील मुख्य तहशील. ही तहशील सिंधु-नदीच्या डाव्या तीरावर आहे. उ. अ. २७° ४३' ते २९° ४' व पू. रे. ७०° २७' ते ७०° ५३'. क्षेत्रफळ २४५५ चौरस मैल. १९११ साली या तहशीलीची लोकसंख्या ९२९७५ होती. खानपूर हें राजधानीचे शहर आहे. गन्ही इखतारखान आणि धाडसपूर हीं दोन शहरें व ५२ लहान गांवें या तहशीलींत आहेत. तहशीलीच्या उत्तरेस सिंधु नदीकाठच्या सुपांक जमिनी आहेत. अलाहाबाद तहशीलीच्या खालोखाल हीच तहशील सर्वांत अधिक सुपांक असून खजुरच्या झाडांकरितां विशेषतः प्रसिद्ध आहे. १९०५-०६ साली जमीनमहसूल व पट्टी मिळून वसूल १०८ लाख रुपये होता.

शहर.—खानपूर निजामत आणि तहशीलीतील मुख्य शहर. उ. अ. २८° ३९' व पू. रे. ७०° ४१'. नॉर्थ वेस्टर्न रेल्वेवर वहावलपूर शहराच्या नैर्ऋत्येस ६३ मैलांवर हें शहर आहे. १९११ साली लोकसंख्या ९१९२ होती. इ. स. १८०६ मध्ये नवाब वहावलखानानें या शहराची स्थापना केली. त्या संस्थानांतील शेतकीपासून निर्माण झालेल्या पिकांचा व्यापार या शहराी मुख्यत्वेकरून चालतो. येथें तीन भात सडण्याच्या व भाताचें फोलकट काढण्याच्या वाफेचें चालणाऱ्या गिरण्यां आहेत. त्यांपैकीं एका गिरणीत कापसांतील सरकें काढण्याचेंहि काम चालतें. येथें एक शाळा व दवाखाना आहे.

खानाकुल—चंगाल इलाखा. हुगळी जिल्ह्यांत आरामबाग पोस्टविभागांतील एक खेडें. कान नदीच्या पश्चिम तीरावर हें खेडें वसलें आहे. उ. अ. २२° ४३' व पू. रे. ८७° ५२'. १९०१ साली येथील लोकसंख्या ८८६ होती. पितळेच्या भांड्यांचा येथें वराच व्यापार चालतो. आसपासच्या प्रदेशांत उत्तम प्रतीचें सुती कापड तयार होतें. कलकत्ता शहरांतील मार्केटकरितां येथे मोठ्या प्रमाणावर भाजीपाण्याची लागवड होते. नदीच्या काठांवर शिवाचें प्रचंड देवालय आहे.

खानापूर तालुका—सुंबई इलाखा. वेळगांव जिल्ह्यांतील अगदीं दक्षिणेकडील तालुका. उ. अ. १५° २२' व १५° ४७' आणि पू. रे. ७४° ५' व ७४° ४४'. क्षेत्रफळ ६३३ चौ. मै. तालुक्यांत २१९ खेडी आहेत. नंदगड (लोकसंख्या ६२५७) हें त्यांपैकीच एक होय. १९११ सालची या तालुक्याची लोकसंख्या ७२३०४ होती. वेळगांव जिल्ह्यांतील अतिशय विरळ लोकवस्तीचा हाच तालुका आहे. मुख्य कच्चेच्या खानापूर येथें आहेत. तालुक्याचा दक्षिण व नैर्ऋत्यभाग टेंकड्या व दाट अरण्य यांनी व्यापला आहे. या भागात रहिवासी फार थोडे आहेत. वायव्येकडे उंच पर्वत आहेत. तालुक्याच्या मध्य, ईशान्य व पूर्वे भागांत सपाट व सुपांक मैदानें असून, पुष्कळ लोकवस्तीची स्थाने शहरें याच भागात विशेषकरून आहेत. उन्हाळ्यांत येथील हवा समशीतोष्ण व आरोग्यकारक असते. हिवाळ्यांत हवा किंचित रोगट असते. वार्षिक पर्जन्याचें मान सरासरी ७१ इंच असून, इतर तालुक्यांपेक्षां या तालुक्यांत पर्जन्य जास्त पडतो.

शहर—उ. अ. १५° ३७' व पू. रे. ७४° ३४'. वेळगांवच्या दक्षिणेस सुमारे १६ मैलांवर मलप्रभा नदीच्या तीरावर हें खानापूर तालुक्याचें मुख्य ठिकाण आहे. इ. स. १७२० च्या सुमारास येथें गेव्याशीं मोठा व्यापार चलत असे. हा व्यापार इ. स. १८२० साली कितुरकर देसायांनी नंदगड येथें नेल्यामुळें येथील व्यापार बंद झाला. हा गांव वाटेंपासून १० मैल अंतरावर आहे. याच्या जवळच भोपालगड असल्यामुळें पूर्वी हें राज्यकारभार पहाण्याचें एक मुख्य ठिकाण असावें. येथील जमीन कृष्णा नदीच्या पक्षां सरासरी २५० फूट उंच आहे. पूर्वेस मान दरी ५०० खोल आहे. पश्चिमेस व नैर्ऋत्येस उधळ दऱ्या व ओहळ आहेत. खापूर तालुक्याच्या इतर ठिकाणां पक्षां यांत पावसाचें मान चांगलें असल्यामुळें गहू बरा पिकतो.

खानापूर, तालुका.—सुंबई इलाखा. सातारा जिल्ह्यांतील एक तालुका. उ. अ. १७° ८' व १७° २७' आणि पू. रे. ७४° १४' व ७४° ५१'. क्षेत्रफळ ५०२ चौ. मै. तालुक्यांत एकंदर ९० खेडी असून त्यांतच खानापूर आणि विटें यांचा समावेश होतो. १९११ साली तालुक्याची लो. सं. ८३९२१ होती. १९०३-०४ साली जमीन महसूल १.६ लक्ष रुपये होता. पश्चिमेकडील कऱ्हाड खोऱ्याच्या सपाटीपासून खानापूर तालुका २०० फुटापेक्षां अधिक उंच आहे. हवा समशीतोष्ण आहे. वार्षिक पर्जन्यमान फक्त २४ इंच असून पर्जन्य अभियमित असतो. त्यामुळें उन्हाळ्यांत अनेक वेळां पाण्याची फार तूट पडते; कारण पाणी किंचित मिळतें. जमीन काळी व मुगगाचीहि आहे. दुसऱ्या फांदी प्रफारच्याहि जमिनी आहेत.

खानापूरकर चिनायक पांडुरंग—एक महाराष्ट्रीय ज्योतिष गणितग्रंथकार. यांचा जन्म शके १७८० त झाला. हे जामदग्न्य गोत्री ऋग्वेदी देशस्थ ब्राह्मण सातारा जिल्ह्यांतील खानापूर येथे राहणारे. यांचे संस्कृतभाषा, ज्योतिष इत्यादिकांचे अध्ययन जुन्या पद्धतीने झालेले असून शिवाय युरोपियन गणित आणि ज्योतिष यांचेहि अध्ययन केरोपंत छत्रे व रावजी मोरेश्वर देवकुळे यांजपाशी त्यांनी केलेले होते.

वैनाकीय द्वादशध्यायी नांवाचा ताजक ग्रंथ वर्षफल करण्यास फार सोयीचा असा त्यांनी केला आहे. तसेच कुंडसार, अर्धकांड, युक्तिच्या दोग भागांतील सिद्धांताच्या प्रतिज्ञांचा वृत्तबद्ध संस्कृत अनुवाद, सिद्धांतसार हे संस्कृत ग्रंथ त्यांनी केले आहेत. भास्कराची लीलावती, वीज गोलाध्याय, गणिताध्याय यांचे मराठीत भाषांतर यांनी सौपपत्तिक केले आहे. आणखी यांनी बरेच ग्रंथ रचिले पण ते हस्तलिखितांतच आयाप असल्याने लोकांसमोर नाहीत. ज्ञानकोशांत त्यांनी अर्थज्योतिषशास्त्राखेरीज संपादकत्व पत्करून अर्थ ज्योतिषांतील अनेक अंगांवर लेख लिहिले आहेत. इ. स. १९१९ त यांचा का' झाला.

खानुआ—राजपुताना. भरतपूर. रूपवास तहशीलीतील एक गांव उ. अ. २७ २' व पू. रे. ७७ ३३'. बाणगंगा नदीच्या डाव्या तीरागत हे गांव वगळे आहे. भरतपूर शहराच्या दक्षिणेस १३ मैलांवर हे गांव आहे. १९०१ साली या गावची लोकसंख्या १८५७ होती. याच गावां स. १५२७ च्या मार्चमध्ये वानर व मेवाडचा राणा संग्रामसिंह व त्याचे रजपूत सैनिक यांच्यामध्ये मोठी लढाई झाली. प्रथम प्रथम ज्या चक्रमकी झाल्या त्यांत रजपूत विजयी होत. तेव्हां रजपुतापुढे आपला निभाव लागणे कठीण असे पाहून वानराने मद्य पिण्याचे अजिवात सोडून दिले. १५२७ च्या मार्चच्या १२ व्या तारखेस झालेल्या अखेरच्या लढाईत रजपुतांचा पूर्ण पराभव होऊन स्वतः राणा जखमी झाला. धारातीर्थी पतन पावलेल्या लोकांत डुंगरपुरचा राजा उदयसिंग हा एक होता.

खानेसुमारी—अलीकडील काळांत नियमित कालावधीने केवळ लोकसंख्या मोजण्याचे किंवा इसमवार उद्ये गंधदे व शेतकीची साधने मोजण्याचे किंवा मागील काळत करविभागणी करण्याच्या हेतूने घरदार, गुरेदोरे, शेतवाडी वगैरे सर्व प्रकारची मालमत्ता मोजण्याचे जे काम सरकारतर्फे करण्यांत येत असते त्याला खानेसुमारी हा शब्द लावतात.

पूर्वे ति हा स.—अशी खानेसुमारी करण्याचे उद्देश निरनिराळे असल्याचे प्राचीन काळापासून दिसून येते. जमावेंदीच्या अधिकाऱ्याने कर देणारी व न देणारी अशी घरे वेगळी मोजून प्रत्येक गावांतील चारही वर्णांच्या लोकांची संख्या मोजावी. शेतकरी, गुराखी, व्यापारी, कसवी,

मोलकरी, गुलाम, द्विपाद व चतुष्पाद प्राणी यांची नक्की मोजदाद करावी; प्रत्येक घरांत तरुण व वृद्ध माणसे किती, त्यांचे चरित्र, धंदू, उत्पन्न व खर्च यांची माहिती काढावी. त्याचप्रमाणे भ्रमणशील लोकांच्या स्थलांतराची कारणे वगैरे शोधवावी असे कौटिलीय अर्थशास्त्रांत ५४-५५ व्या अधिकरणांत सांगितले आहे. या गणतीचा हेतु मुख्यतः राज्याचे उत्पन्न वाडविण्याचा असे. पूर्वी एकदां इत्थाल लोकांतील वीस वर्षांवरील सर्व पुरुषवर्गाची खानेसुमारी करण्यांत आली होती, तिचा उद्देश त्यावेळी त्या समाजांत युद्धोपयोगी माणसे किती आहेत ते ठरविण्याचा होता. डेह्रडच्या आज्ञेवरून जो आबजनेहि याच उद्देशाने एकदा खानेसुमारी केली होती; आणि त्यामुळे जे अनिष्ट परिणाम भोगावे लागले त्यांचा उच्चार १८ व्या शतकाच्या मध्यापर्यंत खानेसुमारीविषय असणारे लोक करीत असत. इराणच्या प्राचीन राज्यांत खंडणी ठरविण्याच्या कार्याकरितां प्रत्येक प्रांताची खानेसुमारी घेण्याची योजना अमलांत होती असे दिसते. चीनमध्येहि प्रांतवार करवसुलीच्या व सैन्यभरतीच्या कार्याकरितां लोकसंख्येची व मालमत्तेची गणना करण्याचा पद्धति पूर्वापार चालू होती. ईजिप्तमध्ये प्रत्येक मनुष्याचा धंदा नोंदून ठेवण्याची वहिवाट असे. त्याचा उद्देश अनीतीच्या मार्गांनी उदरभरण करणाऱ्यांना आळा घालून सार्वजनिक नीतिमत्ता सुधारवी असा हाता. आणि हीच पद्धति पुढे सोलनने आपल्या राज्यपद्धतीत समाविष्ट केली असे हिरोडोटसचे म्हणणे आहे. तथापि पुढे उपयुक्त उद्देश मार्गे पडून मतदारांची नोंद करणे हा खानेसुमारीचा उद्देश बनला.

प्राचीन रोममध्ये खानेसुमारी करण्याची व्यवस्थित पद्धति प्रथम सुरू झाली. अगदी पहिली खानेसुमारी प्राचीन रोमन राजा सॅथियस ट्युलियस याने केली आणि त्याने केलेल्या एका कायद्यावरून असे दिसते की, सर्व लोकांची त्यांच्या मालमत्तेसुद्धा—जमीन, गुरेदोरे, गुलाम व इतर नोकर यांसुद्धा—खानेसुमारी दर पांच वर्षांनी करावी असा नियम त्याने घातला. पुढे पुढे या खानेसुमारीला कर वसुलीचे साधन इकडेच आर्थिक स्वरूप आठे. आगस्टस वादशहाच्या वेळेपासून खानेसुमारी सर्व साम्राज्याची होऊ लागली. सेंट ल्युकच्या गॉस्पेलमध्ये तर असे शब्द आहेत की, त्याने (आगस्टसने) "सर्व पृथ्वीवरील मनुष्यामात्रांवर कर वसवावा व त्याकरतां सर्वांची खानेसुमारी करावी" असा हुकूम सोडला होता. एवढे अवाढव्य गणनेचे काम पार पाडण्याच्या कार्यात मरेपर्यंत तो वादशहा व्यग्र झालेला होता, परंतु ते कार्य त्याच्या हातून पुरे झाले नाही. त्यानंतरच्या मध्ययुगांत इंग्लंडमध्ये पहिल्या लुडविकमचे डूमस डे वुक व शार्लमेनचे व्रेथियरी ही नोंदपुस्तके तयार झाली. ती रोमन खानेसुमारीच्या पद्धतीवरच हुबेहुब होती.

आधुनिक पद्धति. — खानेसुमारीच्या प्रचलित पद्धतीचा पाया युरोपांत १७ व्या शतकाच्या उत्तरार्धांत घातला गेला. या कामांत पुढाकार स्वीडनने घेतला. त्याकरतां पॅरिसमध्ये (खेड्यांत) क्लर्की (पुरोहित) लोकांनी जन्म, मृत्यु व विवाह यांची नोंद करून ठेविली पाहिजे असा सक्त नियम करण्यांत आला. पुढे याच नोंदयुक्तांत खेड्याच्या हद्दीतील सर्वच रहिवाशांची नोंद करून ठेवाची असा कायदा करण्यांत आला. फ्रान्समध्ये कोलचेरने १६७० त पॅरिसमध्ये जन्म-मृत्यूची नोंद करून ती माहिती ठराविक सुद्धतीने प्रसिद्ध करण्याची फार वर्षे चालू असलेली पद्धति गांवांगांवाः सुरू केली. या सालच्या पूर्वीच पांच वर्षे नियतकालिक कुटुंब व लोक गणनेची पद्धति न्यू फ्रान्स नामक वसाहतींत सुरू करण्यांत आली होती. क्विबेकमध्ये १६६५ पासून ती सुरू झाली. याप्रमाणे आधुनिक खानेसुमारीची पद्धति अस्तित्वांत आली.

खानेसुमारीच्या वेळी कोणकोणत्या वाखांतंघंधांची माहिती पुष्कळशी विनचुकणणां मिळवितां येईल व अशा माहितीची प्रांतवारीने परस्पर तुलना करतां यावी म्हणून ती कोणत्या स्वरूपांत नोंदून ठेवावी, या दोन मुद्यांसंबंधाने आंकडेशाखातील पंडितांत १८७२ पासून बरीच भवति न भवति झालेली आहे. यापैकी पहिल्या मुद्यासंबंधाने असें ठरले आहे की, कुटुंबांतील प्रमुखांवर या बाबतीत भिस्त न ठेवतां जर सरकारनें लायक अधिकारी नेमून माहिती मिळविली तर पुष्कळ प्रकारची माहिती मिळविणे शक्य आहे. हे ध्येय साधण्याकरितां प्रत्येक खानेसुमारीच्या वेळी अधिकाधिक दक्षता ठेवण्याचे प्रयत्न अलीकडे करण्यांत येत आहेत. राष्ट्रांमधील व देशादेशांची तुलना करणाऱ्या दृष्टीनें वय, लीपुष्यभेद, सांपत्तिक स्थिति, जन्मठिकाण, शारीरिक व्यंम, धंदा इत्यादी गोष्टींचा खानेसुमारीच्या माहितीपत्रकांत समावेश करणे जरूर आहे. याच नमुन्यावर जर्मनी, फ्रान्स, बेल्जिम, कानडा व युनायटेड स्टेट्समध्ये खानेसुमारी करण्यांत येत असते. धार्मिक पंथ किंवा संप्रदाय कोणता हे कळमहि घालण्याची कित्येक देशांत जरूरी असते. तसेच राष्ट्रांमधील किंवा मातृभाषा कोणती हे कळम पुष्कळ ठिकाणी घालतात. याप्रमाणे बहुतेक मुद्यांसंबंधाने हल्ली सर्वत्र एकवाक्यता झालेली आहे.

प्रेट्रिड व आर्थर डे. — १९व्या शतकापर्यंत येथील लो. सं. किती याबद्दल केवळ अंदाजाची माहिती असे. १७५३ मध्ये लोकसंख्येची वार्षिक गणना करावी अशाबद्दल एक सूचना कामन्ससभेत मांडली गेली होती, परंतु 'यांन ईंग्रज रयतेचे उरलेसुरले तेंहि सर्व स्वातेत्र्य जाईल' तसेंच या गणतीमुळे 'कांही तरी मोठे अरिष्ट किंवा रोगाची सांध खास उद्भवेल.' असले आक्षेप घेऊन कित्येक सभासदांनी सदर सूचनेला जोराचा विरोध केला. तथापि कामन्ससभेनें सूचना मंजूर केली पण लॉर्डच्या सभेत ती साफ फेटाळून लावण्यांत आली. या सूचनेला महत्त्वाचा आक्षेप असा होता की,

असल्या गणतीमुळे इंग्लंडजवळ युद्धोपयोगी मनुष्यबळ किती आहे हे शत्रूंना कळेल. पुढे लश्करच माल्यसने लोकसंख्येसंबंधाने निबंध प्रसिद्ध होऊन लोकसंख्या व अत्राचा पुरवठा यांचे परस्पर प्रमाण काय आहे ते मधून मधून नक्की समजणे जरूर आहे असे मत लोकांत उत्पन्न झाले. आणि १८०० मध्ये खानेसुमारीसंबंधाने एक सूचना पार्लमेंटांत येऊन ती विलहुड विरोध न होतां पास झाली. त्याअन्वये प्रेट्रिडनची खानेसुमारी पुढील सालच्या मार्च महिन्यांत करण्यांत आली. त्या कामाकरितां इंग्लंडांत जस्टिस ऑफ पीस, कान्स्टेबल व स्कॉटलंडांत शाळामास्तर, शेरीफ यांची मदत घेण्यांत आली होती. शिवाय प्रत्येक खेड्या (पॅरिस) मधील जन्म, मृत्यु व विवाह यांचे आंकडे उपाध्यायांनी (क्लर्कीनीं) पार्लमेंटकडे पाठवावे असे ठरले. पुढे १८११, १८२१, १८३१, १८४१ याप्रमाणे दहा दहा वर्षांनी खानेसुमारीचे काम करण्यांत येऊन प्रत्येक वेळी माहितीच्या सद्दारांत कामाच्या पद्धतींत आणि विनचुकणणांत सुधारणा होत गेली. १८११ ची खानेसुमारी सर्व बाजूंनी व्यवस्थित होऊन तीच व्यवस्था अद्याप चालू आहे. १८७१ मध्ये मॅड विषडलेल्या पण वेड्याच्या इस्पितळांत नसलेल्या लोकांच्या नांवांची स्वतंत्रपणे नोंद करण्यांत आली. इ. स. १८९१ मध्ये वडिलोपार्जित इस्टेटीवर निर्वाह करून निरुद्योगी रहाणाऱ्या लोकांची स्वतंत्र नोंद केली गेली. याप्रमाणे प्रत्येक वेळी एखादुसरी माहिती स्वतंत्रपणे नोंदविण्याची सुधारणा होत अतते. स्कॉटलंडमध्ये खानेसुमारी इंग्लंडवरोबरच व त्याच पद्धतीवर होत आलेली आहे. एखादे वेळी एखादुसरे सदर अधिक दाखल करण्यांत येत. उदा. १८६१ मध्ये एक किंवा एकाहून अधिक खिडक्या असलेल्या खोल्या किती आहेत याची नोंद करविण्यांत आली व त्यावरून मनुष्यवस्तीस योग्य अशी जागा किती व दर खोलीस माणसांचे प्रमाण किती वगैरे सरासरी ठरविली गेली.

आर्थर डे व नंतर १७१२ मध्ये शिरगणति करण्यांत आली पण तिचा मुख्य उद्देश शेगडा-पट्टी (हार्थमनी) जमा करण्याला मदत हा होता. खरा व्यवस्थित प्रयत्न १८११ व १८२१ मध्ये करण्यांत आला पण काम नीट झाले नाही. १८३१ मध्ये गणतीदारांना नोंदीच्या संख्येच्या मानाने मेहेनताना देण्याचा नियम केल्यामुळे आंकडेवाड लबाडीने दाखविण्यांत आली. यामुळे तीन वर्षांनी पुन्हा गणति वृद्धवार खर्च करावा लागला. १८७१ तिल खानेसुमारी मात्र नीट व्यवस्थितपणे पार पडली. तेव्हापासून इंग्लंडपेक्षांहि अधिक सदरें चालू न विस्तृत माहिती मिळविण्यांत येत असावी. धार्मिक पंथ, शिक्षणमर्यादा, वसतिस्थानाचा तपशील वगैरे अधिक सदरें ऐरिश नोंदयुक्तांत असतात.

ब्रिटिश व साहू ती व ब्रिटन शासित देश. — ब्रिटिश साम्राज्याच्या सर्व विभागांत एकाच वेळी एकाच

पद्धतीवर खानेसुमारी व्हावी अशी पुष्कळांची इच्छा आहे. परंतु त्या कामी अडचणी फार येतात. उदा. वेळेसंबंधाने पाहतां ब्रिटिशसाम्राज्य भूपृष्ठावरील सर्व भागांत असल्यामुळे इंग्लंड, कानडा, आस्ट्रेलिया व आफ्रिका येथे एकाच वेळी सारखे ऋतु व हवामान नसतें. त्यामुळे इंग्लंडांत खानेसुमारीला सोयीची जी तारीख ती उष्णकटिबंधांतील किंवा दक्षिण गोलार्धातील साम्राज्यविभागांत गैरसोयीची ठरते. शिवाय राज्यकारभारपद्धति प्रत्येक विभागांत निरनिराळी असल्यामुळे नोंदणीबुकांतील सदरेंहि थोडीफार बदलावी लागतात. तथापि १९०५ मध्ये खीपुरुषभेद, वय, सांपत्तिक स्थिति, जन्मठिकाण, धंदा व शक्य तेथें शिक्षण, धार्मिक पंथ व शारीरिक व्यंग इतकीं सदरें भरून सर्व साम्राज्यविभागांची माहिती प्रसिद्ध करण्यांत आली.

का न डा.—या भागांत पहिली खानेसुमारी १९६५ त झाली होती. त्यावेळीं कुटुंबवार नोंद करून कुटुंबांतील प्रत्येक व्यक्तीबद्दल लिंगभेद, वय, सांपत्तिक स्थिति व धंदा यांबद्दल माहिती घेतलेली होती. पुढें ब्रिटिश सत्तेखाली कानडा आल्यावर १७५५ व १७८४ मध्ये खानेसुमारी करण्यांत आली. ३८२४ ते १८४२ पर्यंत दरसाल गणना करण्यांत येत असे. १८४२ त संयुक्त कानडयाची पहिली खानेसुमारी झाली. व तेव्हापासून दशावार्षिक गणना चालू आहे. कोटकांचा नमुना युनायटेड स्टेट्साच्या पद्धतीवर व विशेष तपशीलवार असतो. व प्रत्येक गृहस्थाला ५६१ प्रश्नांची उत्तरें द्यावी लागतात. ही माहिती भरून देण्याचें काम घरवाल्यावर न सोंपवतां स्वतंत्र नोंदणीदारांकडून करविण्यांत येतें. येथे अंतर्गमन नेहमी चालू असल्यामुळे खानेसुमारीच्या वेळी प्रत्येक व्यक्तीची आई व बाप यांचें जन्मठिकाण, राष्ट्रजाति व अंतर्गमनाची तारीख, सन वगैरे नमूद करण्यांत येत असते.

आ स्ट्रे लि या.—येथें प्रथम मोठी वसाहत गुन्हेगारांचीच असल्यामुळे थोड्याशा स्वतंत्र वसाहतवाल्यांपुरती १७८८ पासून खानेसुमारी होऊ लागली. पण १८२० पर्यंत त्यांत पद्धति व विनयकपणा मुळीच नव्हता. १८२८ मध्ये प्रथम सर्व लोकांची व्यवस्थेशीर खानेसुमारी करण्यांत आली. १८४१ मध्ये न्यूझीलंड व टॅस्मानिया यांची पृथक् खानेसुमारी झाली. १९०१ पासून आस्ट्रेलियांतील प्रत्येक स्टेटची खानेसुमारी पृथक्पणें होते.

द क्षि ण आ फि का.—केप-ऑफ-गुड-होप व आःपा-सचा प्रदेश हस्तगत केल्यापासून 'नेदरलँड्स ईस्ट इंडिया कंपनी' ही तेथील लोकसंख्या गुरेंदोरे व शेतानें उत्पन्न यांची दरसाल गणती करीत असे. १६८७ पासून पुढील शंभर वर्षांचे असले रिपोर्टे उपलब्ध आहेत. पुढें ब्रिटिशांना ताबा घेतल्यावर तीच पद्धत चालू ठेवली. १८६५ पासून दशावार्षिक गणनापद्धति सुरू झाली. दोअर युद्धाच्या गडवडीमुळे १९०१ ची खानेसुमारी १९०४ साली करण्यांत आली. माहितीपत्रकांतील सदरें आस्ट्रेलियांतील पद्धतीवर अस्तात. नाताळची

खानेसुमारी १८९१ पासून स्वतंत्र होत असते. त्यांत प्रथम काफीर लोकांची गणती करीतच नसत; पुढें कलें लागले. पण काफीर व हिंदी मजूर यांची गणती गोऱ्या वसाहतवाल्यांपासून पृथक् व त्यांची माहिती थोडक्या सदरांत दिलेली असते. शिवाय इकडे अडाणी मजुरांची वस्तीच पुष्कळ असल्यामुळे खानेसुमारीच्या कामाला भरपूर माणसेंच मिळत नाहीं. म्हणून उत्तर-व्होडेथिया, ब्रिटिश पूर्व आफ्रिका, नायगेरिया, गॅम्बिया, सीरा लिऑन व लॅगॉस येथील खानेसुमारी १९०६ पर्यंत सुळीच करण्यांत आली नव्हती.

दि वे स्ट ई डी ज.—या द्वीपसमुदायापैकीं प्रत्येक पृथक् राजकीय विभागाची खानेसुमारी पृथक् होत असते. १८७१ पासून ती साधारणपणें एका ठराविक तारखेच्या सुमारास मात्र होते. माहितीचीं सदरें प्रत्येक विभागांत भिन्न असतात. काळगेगे असा भेद कचित् आहे. हिंदी सुदतबंधी, मजुरांची माहिती बरीच तपशीलवार जमवितात. इ त र दे श.—करवसुलीच्या कामाकरितां म्हणून स्थानिक अधिकृत्यांकडून देशांतील लोकांची गणति करण्याची पद्धति युरोपखंडांत इ. स. १४ व्या शतकापासून अस्तित्वांत असल्याचा निरावा आहे. उदा. फ्रान्समध्ये चूलपट्टी (हाथ टेंक्स) निमित्त अशी गणती करीत असत. राज्यकारभारविषयक कामानिमित्त लोकगणना करीत, असल्याचें उदाहरण युरोप खंडाबाहेर दूर चीनदेशांत आढळतें. येथें शिरपट्टी वसूल करण्याकरितां म्हणून लोकांची गणति १७११ मध्ये केली; तेव्हां लोकसंख्या अवघी २८० लक्ष भरली. पुढें चाळीस वर्षांनीं दुष्काळपीडित देश झाला. त्या वेळीं दुष्काळमदत देण्यास लायक अशा लोकांची मोजदाद करण्याकरितां गणति केली. आणि आश्चर्य असे कीं त्यावेळीं लोकसंख्या १०३० लक्ष भरली. करवसुली इत्यादि राजकीय हेतुव्यतिरिक्त नियतकालिक लोकगणना करण्याची कल्पना प्रथम १६८६ मध्ये स्वीडन देशांत उद्भवली, तथापि तेथेंहि प्रथम खेव्याच्या उपाध्याया (पॅरिशच्या क्लर्क) मार्फत जन्ममृत्यु नोंदीच्या स्वरूपांत गणति होत असे. तेथें स्वतंत्र अशी खानेसुमारी प्रथम १७४९ मध्ये झाली. पुढल्या सालीं स्वीडनचें अजुकरण फिनलंडनें केलें व त्यानंतर वीस वर्षांनीं नार्वेनें केलें. १८ व्याच शतकांत दुसऱ्या अनेक देशांनीं खानेसुमारी केली. यापैकीं स्पेन हा एक होता. पण येथें भरवंशलायक आंकडे १८८७ पर्यंत सुद्धां मिळत नसत. इटालीतील काही लहान लहान संस्थानांत १७५० च्या सुमारासपासून खानेसुमारी करीत असत. पुढें इटली स्वतंत्र होऊन सर्व इटलीच एक राज्य बनल्यावर १८६१ पासून सर्व इटलीची खानेसुमारी होऊं लागली. आस्ट्रियांत १७५४ मध्ये पॅरिशच्या क्लर्काकडून गणती करण्यांत आली. पुढें वीस वर्षांनीं हंगेरीच्या काही भागांत करण्यांत आली. तथापि १८५७ पर्यंत व्यवस्थित खानेसुमारी आस्ट्रियाहंगेरीत होत नव्हती. सर्व

साधारणपणे असे म्हणता येईल की, १८२५ ते १८६० च्या दरम्यान युरोपांताल सर्व देशांत नियमित खानेसुमारी होण्यात सुरवात झाली. सर्व जर्मन संस्थानांचे एक साम्राज्य बनले. त्या वेळेपासून पंचवार्षिक गणति तेंध होऊन लागली. खानेसुमारी सुरू करण्याच्या बाबतीत शेवटचा नंबर रशियाचा आहे. १७२१ पासून रशियांत सैन्यभरती, करवसुली किंवा पोलीसभरती वगैरे राजकीय कारणाकरिता लोकांची गणति नियमित कालावधीने करण्यांत येत असे. १८९७ साली प्रथम सर्व देशांत खानेसुमारी करण्यांत आली. त्या वेळीं रशियाची लोकसंख्या हिंदुस्थानच्या खालोखाल आहे असे निदर्शनास आले. चीनचा नंबर लोकसंख्येने पहिला आहे, पण त्या वेळीं चीनची लोकसंख्या नवी कळली नव्हती. हिंदुस्थानांतल्याप्रमाणे रशियांतहि भापा अनेक असल्यामुळे खानेसुमारीची नोंदवुक्त अनेक भाषांत छापवावी लागतात. याशिवाय बाकी राहिलेले तुर्की साम्राज्य, अफगाणिस्तान, इराण, चीन, इंडोचायना हे आशियांतील देश, ई. अफ्रिकेचा भाग आणि दक्षिण अमेरिकेचा बराचसा भाग या प्रदेशांतील लोकसंख्या किती आहे हे अद्यापहि निश्चितपणे सांगण्याची सोय झालेली नाही.

युनायटेड स्टेट्स्.—खानेसुमारीची अर्वाचीन पद्धति युनैटेड स्टेट्स्मध्ये निघाली असे म्हणावे लागते. स्वीडन व नॉर्वे देशांत १७४९ पासून पॅरिसमधील क्लॉककडून सर्काने जन्ममृत्यूची नोंद करवीत असत व नोंदवुक्तांतल माहिती खानेसुमारीच्या माहितीप्रमाणे विश्वसनीय असे. तथापि १८१५ पर्यंत नॉर्वेमध्ये खऱ्या स्वरूपाची खानेसुमारी झाली नव्हती. नॉर्वे, स्वीडन व युनायटेड स्टेट्स् या तीन देशांपैकी खानेसुमारीचा आद्यप्रवर्तक कोण असा प्रश्न आहे. युनायटेड स्टेट्स् मध्ये १७९० त पहिली खानेसुमारी करण्यांत आली हे निश्चित असल्यामुळे अग्रमान या देशालाच देणे भाग आहे. खानेसुमारीचा प्रश्न निश्चित स्वरूपांत या वेळीं युनायटेड स्टेट्स्मध्ये उपास्थित होण्याचे कारण असे की स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर लवकरच त्या देशांचो राज्यघटना निश्चित करण्याच्या वेळीं कायदेमंडळांतील प्रतिनिधींच्या संख्येसंबंधाने प्रश्न निघाला. लोकसंख्येच्या मानाने प्रतिनिधी असावे असे मांडाल्या संस्थानांचे म्हणणे पडले. त्याला छोट्या संस्थानांनी विरोध केला. तेव्हां तडजोड अशी झाली की, कांसिचे दोन भाग असावे व त्यांच्या पैकी प्रतिनिधिसभेचे सभासद लोकसंख्येच्या मानाने पाठविण्याचा हक्क संस्थानांना असावा असा ठराव असल्यामुळे अर्थातच लोकगणना करणे जरूर झाले. यामुळे १७९० मध्ये पहिली खानेसुमारी करण्यांत आली. त्या वेळीं गुलाम व स्वतंत्र असे लोकांचे दोन मुख्य वर्ग पाडून नंतर स्वतंत्र लोकांचे गोर व इतर असे भेद, नंतर स्वतंत्र गोऱ्या लोकांत स्त्री-पुरुष, आणि स्वतंत्र गोऱ्या पुरुषांमध्ये सौदा व पोष्यावरचे व आंतले असे वर्गाकरण करण्यांत आले. १८००

च्या खानेसुमारीत वर्धमानानुसार स्त्री व पुरुष यांचे पांच वर्ग मांडण्यांत आले. १८१०च्या गणतीमध्ये कला व उद्योगधंदे यांच्यासंबंधाने सविस्तर माहिती नोंदण्यांत आली. १८२० मध्ये शेतकी, उद्योगधंदे व व्यापार अशा सदराखाली पृथक् नोंद करण्यांत आली. १८३० मध्ये परके लोक, वडिरे, मुके व आधळे यांची पृथक् नोंद झाली. १८५० च्या खानेसुमारीकरिता कायद्याने एक स्वतंत्र सेंससवोर्ड स्थापण्यांत आले. १८५० सालची खानेसुमारी फार विस्तृत प्रमाणावर झाली. या वेळीं स. पृथक् तर्के कलन एका तक्त्यांत स्वतंत्र रद्दवाशी, दुसऱ्यांत गुलाम, तिसऱ्यांत गतसालचे मृत्यू, चवथ्यांत शेतकी, पाचव्यांत औद्योगिक कारखाने व सहाऱ्यांत सामाजिक गोष्टीसंबंधाने आंकडे अशी माहिती जमविण्यांत आली. १८६० ची खानेसुमारी पूर्णपणे मागील नमुन्यावर झाली. १८७० ची खानेसुमारी गुलामांच्या स्वातंत्र्यनिमित्त झालेल्या युद्धानंतर झाली पण ती वरीच सदाप झाली. १० व्या खानेसुमारीच्या वेळीं खानेसुमाराच्या कायद्याची दुरुस्ती करण्यांत आली व स्वतंत्र सेंसस ऑफिस उघडण्यांत आले. यावेळेची एकंदर सविस्तर माहिती प्रसिद्ध करण्यास बीन पुस्तके लागली. हा सेंससरिपोर्ट म्हणजे एक मोठा ज्ञानकोशच झाला. पुढील खानेसुमान्या याच नमुन्यावर होत गेल्या. तथापि १८९० ची गणती चुकीची झाली असा प्रथम फार गवगवा झाला. कारण त्या गणतीत लोकसंख्या अनुमानाच्या मानाने फार कमी भरली. १८८०, १८६०, १८५० वगैरे मागील आठदहा खानेसुमान्यांत लोकसंख्या दर वेळीं शेंकडा २५ ते ३० पर्यंत वाढत असल्याचे सिद्ध झाले होते, आणि १८९० साली ही वाढ फारच अल्प झाल्याचे खानेसुमारीत दिसून आले, आणि वाढ मागील प्रमाणाच्या मानाने न होण्याची काही विशिष्ट कारणांदि सेंससच्या अधिकाऱ्यांना दाखवितां आली नाहींत. अर्थात गणतीत चुका झाल्या अशी ओरड झाली. सदरहू रिपोर्टांत दहा वर्षांखालील मुलांचा आंकडा स्वतंत्र दिलेला असल्यामुळे व हा आंकडा मागच्यामानाने फार कमी भरल्याने १८८० ते १८९० च्या दहा वर्षांत जन्म फार कमी झाले व त्यामुळे लोकसंख्यामागील मानाप्रमाणे वाढली नाहीं असे दखले. १९०० च्या खानेसुमारीतहि लोकसंख्येने फारशी वाढ झाल्याचे आढळले नाहीं. तेव्हां गणती चुकली हा आक्षेप फोल ठरला व वाढ मागील प्रमाणांत न होण्याची कारणे निराळाच असली पाहिजेत असे निश्चित झाले.

युनायटेड स्टेट्स्मध्ये लोकसंख्येनुसार प्रतिनिधी पाठवावे असा कायदा असल्यामुळे लोकसंख्येचे आंकडे मुद्दाम वाढवून सांगितले जाण्याचा संभव होता; तो टाळण्याकरितां प्रत्यक्ष वारांचा बेजा लोकसंख्येनुसार यत्नविषयाचे कांसिसे त्याच वेळीं ठरविले. या दोन वापरविद्द अशा हितसंबंधांमुळे लोकांची वृत्ति समतोल राहून लोकसंख्या कमीअधिक न

होता बरोबर नोंदली जाईल अशी योजना करण्यांत आली होती. सेन्ससचें स्वतंत्र ऑफिस व तज्ज्ञ अधिकारी नेमून खानेसुमारीचें काम विनचूक व निर्दोष होण्यावद्दल पूर्ण खबरदारी घेण्यांत येऊं लागली.

खानेसुमारीच्या वेळीं जमविलेल्या विविध व विस्तृत माहितीची संकलित मांडणी वीस पंचवीस पुस्तकांत करण्याच्या एकंदर कामाला काळावधि वाच लागू लागल्यामुळे एकंदर कामांचे मुख्य व दुय्यम असे भाग करण्यांत आले व मुख्य माहिती ताबडतोब प्रसिद्ध करून दुय्यम माहिती दहा वर्षांत प्रसिद्ध व्हावी असे ठरले. दुय्यम भागातील माहिती सदोप व चुकीची असण्याचा फार संभव असतो. उदा० शेतकीविषयक माहितीत मुख्य मुख्य पिक्के शेतांत किती पिकतील व त्यांची किंमत काय येईल हे पुष्कळशा शेतकऱ्यांना विनचुक सांगतां येणें शक्य नसतें. कारखान्यासंबंधानें माहितीहि चुकीची असण्याचा संभव फार असतो. कारण अशी माहिती लोकांत जाहीर प्रसिद्ध झाल्यानें इतरांना चढाओढ करण्यास सोईचें होईल अशा भीतीमुळे तसेच हिशोब ठेवण्याची पद्धति सर्व कंपन्या व कारखानदार यांची एकच नसल्यामुळे बरोबर माहिती मिळत नाही. सेन्सस-कामागारांच्या मार्गांत या अडचणी आहेत. तथापि उत्तरोत्तर विनचूक माहिती मिळविण्याची खटपट चालू आहे. आणि अनेक महत्त्वाच्या वायतीत आंकडेवार माहिती पुष्कळ देशांत मुळावें उपलब्ध नसते त्या मानानें पाहतां अमेरिकेला असल्या ठोकळ आंकड्यांनिहि पुष्कळ व्यावहारिक उपयोग करून घेतां आला आहे.

खानेसुमारीच्या कामांत आंकड्यांचे तत्के भरणें व ते तपासून पाहणें हीं कामें फार त्रासदायक व फार वेळ धाणारी असतात; हीं कामें विद्युंत्र्याच्या साहाय्यानें सुलभरीतीनें करण्याची युक्ति अमेरिकेनें काढून सेन्ससच्या कामांत मोठी सुधारणा केली आहे. या युक्तीनें विद्युत्प्रवाहाच्या साहाय्यानें आंकडे ताबडतोब तपासून पाहतां येतात व फार वेळ वाचतो. युनायटेड स्टेट्समधील खानेसुमारीसंबंधानें दुसरी महत्त्वाची गोष्ट ही की, सदरहु कामाला खर्च इतर देशांच्या मानानें फार अधिक लागतो व हा खर्चाचा आंकडा १७९० मध्यें ४४,३७७ डॉलर होता तो १९०० मध्यें १,६१,१६,९३० डॉलरवर गेला. इंग्लेमध्यें १९०० च्या खानेसुमारीवाचत माणशी खर्च २.२४ सेंट व युनायटेड स्टेट्समध्यें २१.१६ सेंट आला. म्हणजे इंग्लंडचा खर्च अमेरिकेच्या खर्चाच्या अजमास एकादशांश पडला. या खर्चाचे मुख्य कारण असें की, युनायटेड स्टेट्स मधील गणति पगारी नोकरांकडून करवितात तर इंग्लंडमध्यें बहुतेक काम कुटुंबांतलें प्रमुख माणसाकडून विन मोबदल्यानें करून घेतात. शिवाय युनायटेड स्टेट्समध्यें सेन्सस ऑफिस कायमचें असून त्यामार्फत अनेक प्रकारची माहितीपुस्तकें सरकार प्रसिद्ध करवितें. सरकी काढण्याच्या गिरण्या, त्यांतलें मजुरांची

संख्या व मजुरीचे दर यांची माहिती देणारे रिपोर्ट त्या त्या हंगामांत या आफिसकडून प्रसिद्ध होतात. रस्त्यांतलें व विजेच्या आगगाड्या, यातूच्या व दगडांच्या खाणी, विजेच्या शक्तीनें व उष्णतेनें तयार होणारीं झालें व वनस्पती, धर्मार्थ संस्था, वेष्ट्यांची व भिकाऱ्यांची संख्या वगैरे अनेक प्रकारची माहिती याच आफिसकडून प्रसिद्ध होत असते. अलीकडे कांप्रेसनें आणखीहि कित्येक आंकडेविषयक माहिती प्रसिद्ध करण्याचें काम या आफिसकडे सोंपविलें आहे. तात्पर्य, वर्लिनमध्यें सर्व जर्मन साम्राज्यासंबंधी आंकडेविषयक माहिती पुरविणारे जसें आफिस आहे तशाच प्रकारचें हें सेन्सस आफिस आहे.

सी लोन.—एकाच वेळीं सीलॉनांत व हिंदुस्थानांत खानेसुमारी होत असते, कारण या दोन देशांत लोकांची परस्पर जा ये सारखी चालू असते. सीलॉनमध्यें कोटघट जात या सदराऐवजीं बंश सदर असतें. शिवाय १९०१ पर्यंत सीलॉनांत स्वतंत्र गणतीदारांकडून गणती न करवितां ब्रिटन्रिजमधील पद्धतिप्रमाणें ठरलेल्या तारखेच्या पूर्वी तत्के घरघर वाटून कुटुंबांतल्या प्रमुख माणसांकडून ते भरवून घेत असत. हल्लीं स्वतंत्र गणतीदारांकडून तत्के तयार करविले जातात.

हिंदुस्थान.—एका वेळीं व एकाच प्रकारच्या पद्धतीनें गणती केली जाणारा सर्वांत अत्यंत मोठा लोकसमुदाय हिंदुस्थानांतला होय. ब्रिटिश साम्राज्यातील एकंदर लोकसंख्येपैकी ३ लोकसंख्या हिंदुस्थानांत आहे. आणि पृथ्वीच्या पाठीवरील एकंदर लोकसंख्येचा १ एकट्या हिंदुस्थानांत आहे. १८५३ आणि १८८१ यांच्या दरम्यान प्रत्येक प्रांतांत पृथक् खानेसुमारीचें काम करण्यांत येत असे. १८८१ मध्यें बरिष्ठ सरकारमार्फत खानेसुमारीचें काम करण्यांत आलें व तीच पद्धति तेव्हांपासून चालू आहे. दर खानेसुमारीच्या वेळीं नवा नवा प्रदेश समाविष्ट होत असतो. तसेंच रानटी व मागासलेल्या जातीमध्यें गणतीचे तत्के विशेष तपशीलवार नसत, ते उत्तरोत्तर लोकांची समजूत पटूं लागून तपशीलवार होऊं लागले आहेत. काम करणारीं माणसेंहि अधिकाधिक वाकवगार मिळूं लागलीं असून काम अलीकडे बरंच चोख होऊं लागलें आहे. हिंदुस्थानांत ज्यांना लिहितां वाचतां येतें असे कुटुंबी संकडा ५ हून अधिक सांपडत नाहींत, आणि खानेसुमारीचा तत्का सर्व नीट भरून देतां येईल असे इतम त्याहूनहि कमी आहेत. यामुळे सुशिक्षित असलेल्या अत्यंत अल्प वर्गांतून या कार्याला लागणारे इतम मिळवावे लागतात. उपलब्ध होणाऱ्या थोडक्या गणतीदारांकडून एका रात्रीत सर्व नोंद होणें शक्य नसल्यामुळे कामाचे दोन भाग पाडतात. ठरलेल्या रात्रिया पूर्वी थोडे दिवस सर्व तत्के कच्चे भरून घेतात आणि ठराविक रात्री पुन्हां प्रत्येक घरां जाऊन त्यांत कमजास्त करून तत्का पुरा करतात. प्रत्येक गणतीदाराकडे अजमास

३०० इतमची नोंद करण्याचें काम येतें. याप्रमाणें १९०१ च्या खानेसुमारीत जवळ जवळ १० लाख गणतीदार लागले होते. शिवाय गणतीदारांच्या मदतीला, त्यांच्यांवर देखरेखीला, सर्व तर्के गोळा करून खानेसुमारीच्या स्थानिक कचेरींकडे रवाना करण्याला आणखी एक लाखांपर्यंत माणसं लागतात. तथापि येथेच इतम हल्लीं मिळूं शकतात. या कार्याला सरकारी आफिसें, म्युनिसिपालिट्या, शाळा, कालेजें वगैरे संस्थांतील नोकरांची मदत होते. शिवाय विद्यार्थी व सुशिक्षित यांची स्वछुपीनें फुकट मदत मिळते. खानेसुमारीच्या तक्त्यांत स्त्रीपुरुष, वय, सांपत्तिक स्थिति, जन्म ठिकाण, धंदा शरीरव्यंग, गातुभाषा, धर्म व धार्मिक ग्रंथ, जात व पोटजात इतकीं सदरें असतात. हे तक्के निरनिराळ्या वसि भाषांत छापविलेले असतात.

खानेसुमारीची तारीख चांदणी रात्र असेल, धार्मिक उत्सव, जत्रा, यात्रा वगैरे गोष्टी नसतील असें पाहून नेमाधी लागते. खानेसुमारीच्या कामाच्या नियमांचें स्वतंत्र पुस्तक छापून वांटण्यांत येतें. तरी गणतीदारांच्या प्रत्यक्ष कामांत चमत्कारिक अडचणी येतातच. गणतीच्या रात्री वहीरेमुके व पेडे इतम भटकतांना आडळल्यास त्याच्यांजवळून तक्क्यांतील सर्व माहिती कशी विचारून घेणार ? दुसरी अडजण ही कीं कित्येक प्रांतांत मौनव्रत धारण केलेल कित्येक संन्यासी असतात त्यांचें व्रत कोण व कसें मोडणार ? भिन्न वगैरे रानटी जातींचे लोक गणती करणाऱ्या इतमास घरांत येऊनच देत नसत. दुष्काळांत मदत मिळेल वगैरे फायदे दाखवून त्यांची गणति करण्यास संमति मिळवावी लागते. इतर अडचणी म्हटल्या म्हणजे आमगाळांतील प्रवासी, कित्येक दिवस बंदरास न लागणाऱ्या बोटंतून प्रवास करणारे लोक किंवा झाडें तोडण्याकरितां कित्येक दिवस जंगलांतून जाऊन राहणारे लांकूडतोडे वगैरे लोकांची ठराविक रात्री गणति कशी करावयाची ? या सर्व अडचणींवर सेन्सस अधिकाऱ्यांनी उपाय काढलेले आहेत. उदाहरणार्थ, खानेसुमारीच्या दिवशीं संस्थाकाळीं ७ वाजल्यानंतरच्या सर्व गाड्या रुेशनावर थांबवून तेथें गणति करण्याची व्यवस्था करतात.

गणतीच्या कामाकरितां २० ते ५० घरांचा एक गट करून त्या व्हॉकच्या गणतीकरितां एक गणतीदार नेमतात. असे १० ते १५ गट मिळून एक सर्व्हेल बनवितात. त्यांत सुमारे ५०० घरे असून त्यांवर सुपरव्हायझर नेमतात.तालुक्यांतील किंवा तहसीलांतील सर्व सर्व्हेलांवर अत्रिकारी चार्ज सुपरिटेण्डेंट म्हणून असतो. गणतीच्या इतमच्या दिवशीं गणतीदार फक्त लोकसंख्येचा आंकडा सुपरव्हायझरला ताबडतोब कळवितात. सुपव्हायझर सगळे आंकडे घेराज करून चार्ज सुपरिटेण्डेंटकडे व ते तशीच घेराज करून जिल्हाधिकार्यांकडे कळवितात. जिल्हांतील सर्व आंकड्यांची घेराज वरून ती एकूण संहया तारेंनें प्रोविन्शियल सुपरिटेण्डेंट व सर्व हिंदुस्थानचा कार्मिशनर याजकडे कळवितात. याप्रमाणें आठ

दहा दिवसांत सर्व हिंदुस्थानांतील आंकडे एकत्र होऊन गणतीच्या दिवसापासून पंधरा दिवसांत लोकसंख्येचे आंकडे लोकांच्या माहितीकरितां प्रसिद्ध केले जातात. इतक्या जलदनें काम होऊनहि शिवाय ०३ इतक्या अल्प प्रमाणांत म्हणजे २९,४२,६६, ७०१ या लोकसंख्येच्या एकूण आंकड्यांत ९४, ३५५ इतकीच चूक १९०१ साली सांपडली होती. हें पहिलें काम झाल्यावर प्रत्येक प्रांतांत स्त्री-पुरुष, विवाह, वय, शिक्षण वगैरे प्रत्येक सदराचे आंकडे एकत्र करून त्यांचे स्वतंत्र तक्के तयार करणें व प्रत्येक सदरासंबंधानें चर्चात्मक माहिती लिहून सर्व रिपोर्ट तयार करण्याचें काम प्रांतांप्रांतांचे सुपरिटेण्डेंट करतात. निरनिराळ्या सदरांनुसार तक्के तयार करण्यांत १९०१ पूर्वी एक जुनी 'टिक' पद्धति म्हणून प्रचलित होती. ती फार भागगडीची असल्यामुळें चुका होण्याचा संभव फार असून कलाविधीहि फार लागत असल्यामुळें १९०१ च्या खानेसुमारीच्या वेळीं एच. एच. रिस्ले सेन्सस कमिशनर. यांनी 'स्लिप' (चिथ्ठी) पद्धति सुरू केली. या स्लिप (चिथ्ठी) धर्म दर्शविण्याकरितां निरनिराळ्या रंगांच्या घेऊन स्त्रीपुरुषभेद व सांपत्तिक स्थिति (सिव्हिल कांडिशन) दर्शविण्याकरितां विवक्षित चिन्हे केले असतात. यामुळें ही माहिती लिहावी लागत नाहीं. शिवाय इतर माहितीकरितां संक्षेप उपयोगांत आणतात. यामुळें एक मनुष्य एका दिवसांत ५०० स्लिप लिहून तयार करूं शकतो. स्लिपवरील माहिती तपासूनहि लवकर पहातां येतें. यामुळें काम लवकर व बिनचूक होतें. आंकडे तपासण्याकरितां हॉलेरिथ यंत्र वगैरे अमेरिकेतील साधनें येथें वापरांत नाहीं. कारण हलक्या स्वरूपाचें कारकुनी काम करण्याला हिंदुस्थानांत थोडक्या पगारावर भरपूर लोक मिळतात. उलटपक्षी तज्ज्ञ लोक अल्प असल्यामुळें 'स्लिप' पद्धतीनेंच काम थोडक्या खर्चात व बरेचसें बिनचूक होतें. इ. स. १९११ सालच्या खानेसुमारीला हिंदुस्थान सरकारला २०.३ लाख रुपये (१,३५,००० पौंड) खर्च आला. म्हणजे माणशीं प्रमाणें सरासरी हजारस पांच सहा रुपये पडतें. हिंदुस्थानच्या खानेसुमारींत ब्रिटिश बळनिस्तान, वागव्य सरहद्दीवरील प्रांत, ब्रिटिश ब्रह्मदेश, अंदमान निकोबार बेटें, सर्व देशां संस्थानें यांचाहि समावेश होतो.

१९०१ सालच्या रिपोर्टांत धर्मानुसार व मानवजातिवर्णनशास्त्रानुसार फार बारकाईनें माहिती देण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. बंगाल, विहार व ओरिसा या प्रांतांसंबंधानें मिस्टर गेट यांचा रिपोर्ट, मिस्टर रसेल यांची मध्यप्रतांतील 'नाती व रानटी लोकांसंबंधीची चर्चा', मिस्टर एन्थोनेन यांची मुंबईतील विविध समाजाबद्दलची माहिती व मिस्टर रोज यांचा पंजाबांतील विविध धर्मप्रसार व पोटजातींतील मिश्रविवाह या संबंधांचा उद्घोषा फार वाचनीय झालेला आहे.

खापा—मध्यप्रांतातील नागपूर जिल्ह्याच्या रामटेक तहसिलीतील एक शहर. उत्तर अक्षांश २१° २५' व पूर्व रेखांश ७९° २'. हें नागपूर शहराच्या उत्तरेस २२ मैलांवर कन्हान नदीवर वसलेलें आहे. हें नदीच्या काठी उंचवटयावर वसलेलें असून ह्याच्या तीन वाजुनीं गर्द झाडी आहे. इ. स. १८६७ मध्ये या शहराला म्युनिसिपालिटी देण्यांत आली. तांत चालीस वर्षांपूर्वी हें शहर संपन्नस्थितीत होतें, पण हल्लीं त्याला उतरती कळा लागली आहे. गिकडे तिकडे गिरण्या निर्युं लागल्यामुळें येथील हातमागांचा पंदा अगदींच बसून गेला आहे. अथापिहि या ठिकाणीं वायकांनां लागणारीं रंगांत लुगडी तयार होतात. याठिकाणीं आठ-वड्यांतून दोन वेळां बाजार भरतो. येथें एक माध्यमिक शिक्षणाची व एक मुलांची शाळा असून एक दवाखाना आहे. पाटणसावंगीपासून खाप्यास जाण्यास खाडीचा रस्ता आहे.

खामगांव, ता. लुका.—इ. स. १९०५ पर्यंत हा तालुका अकोला जिल्ह्यांत होता, पण नंतर हा तालुका बुलढाण्यांत गेला. उ. अ. २०° २६' ते २०° ५५' व पू. रे. ७६° ३२' ते ७६° ४८'. क्षेत्रफळ ४४२ चौरस मैल. अकोला जिल्ह्यांतील वाळपूर तालुक्यांत हा तालुका होता. परंतु इ. स. १८७० सालीं १४४ खालसा आणि ४ जहागिरीचीं गांवें निराळीं करून त्यांचा खामगांव तालुका केला. इ. स. १८७२ सालीं आणखी एक सरकारी गांव जहागिरीचें केलें. त्यामुळें हल्लीं या तालुक्यांत १४२ खालसा आणि ५ जहागिरीचीं गांवें आहेत. याच्या उत्तरेस जळगांव तालुका, पश्चिमेस मलकपूर तालुका, दक्षिणेस चिखली तालुका व पूर्वेस वाळपूर तालुका आहे. लोकसंख्या (१९११) १,०१,०९८. बुलढाणा जिल्ह्यांतील याच तालुक्यांत फक्त लोकसंख्येची वाढ झालेली दिसते. बरेच लोक व्यापारानिमित्त या तालुक्यांत आल्यामुळें ही वाढ झाली आहे.

जमीन खरीप आणि रवी पिकांस योग्य आहे. महत्वाची पिकें कापूस, ज्वारी इत्यादि. या तालुक्यांत जळवपासून खामगांवपर्यंत रेल्वेचा फांटा आहे.

श. ह. र.—खामगांव तालुक्याचें मुख्य ठिकाण. उ. अं. २०° ४३' व पू. रे. ७६° ३८. जी. आय. पी. रेल्वेच्या जळव स्टेशनापासून खामगांवपर्यंत ८ मैल रेल्वेचा फांटा आहे. लोकसंख्या १९०३ सालीं १०,१२३ होती. इ. स. १८७० त येथील क्रापसाचा बाजार हिंदुस्थानांत सर्वांत मोठा होता, परंतु हल्लीं ती स्थिति नाही. येथें बरेच सरकी काडण्याचे व रुई दावण्याचे कारखाने आहेत. आठवड्याचा बाजार दर गुरुवारी भरतो. गांवाच्या आसपास झाडी बरीच असून गांव बराच चांगला दिसतो. सिंग्लकोट, दवाखाना, पोष्टऑफीस इंग्रजी शाळा वगैरे येथें आहेत. येथें एक देशमुखांचा किल्ला आहे. गांवाबाहेर एक वेस असून ती पूर्वी गांवाभोवती असल्या तटापैकीं असावी. या तटापैकीं काहीं अवशेष अजून

आहेत. इ. स. १८६७ सालीं येथें म्युनिसिपालिटीची स्थापना झाली. गांवांत अलीकडील तऱ्हेनें बांधलेल्या इमारती फारशा नाहीत. जरी व्यापार पुष्कळ आहे तरी दुकानें व्यवस्थित रीतीनें बांधलेली नाहीत. गांवाच्या दक्षिणेस सुमारे २॥ मैलांवर एक तलाव आहे. त्याचें पाणी गांवांत आणलें आहे. गांवाला पाण्याची टंचाई आहे. तलावाजवळच म्युनिसिपालिटीचा एक मोठा वाग आहे.

खायबर—हिंदुस्थान आणि अफगाणिस्तान यांमधील एक अतिशय महत्त्वाचा मार्ग. हा वायव्य सरहद्द प्रांतांतल्या पेशावर जिल्ह्यांतून सुरू होतो. याचा मध्य उ. अ. ३४° ६' व पू. रे. ७१° ५' यांवर आहे. हा मार्ग ज्या डोंगराच्या रांगांमधून जातो त्यांनां हि हेंच नांव लावितात. वाटेंत अली मस्जिद (पहा), लंडी कोटल व तोरखमल हीं मुख्य स्थळे लागतात. ही वाट फार चढउताराची व विकट आहे. पुरातन काळापासून हें हिंदुस्थानचें महाद्वार म्हणून प्रसिद्ध आहे. इराणी आणि ग्रीक सेल्युक, तातेंतर मंगल आणि दुराणी विजेते याच द्वारांतून शिरले. अलेक्झांडर, गझनीचा महमद, वावर, हुमायून, नादिरशहा आणि अहमद शहा अब्दाली याच मार्गांनं इकडे आले. हा ऐतिहासिक मार्ग आतां प्रमाणी मार्गहि आफ्रिडी पठारणांकडे असे. मंगल वादशाहांनी आपल्या कथांत हा मार्ग ठेवण्याचा फार प्रयत्न केला होता. पण त्यांनां त्यांत फारसे यश आलें नाहीं. १८३९ त ब्रिटिशानी प्रथमच हा मार्ग चोखाळला. त्यावेळीं शाहा सुजाचा पुत्र शाहा तीमूर झाडा याला काबूलला नेऊन सोडण्याचें काम कॅप्टन वेडनं केलें. अफगाणयुद्धांत या मार्गांनं जाणाऱ्या ब्रिटिश सैन्याला आफ्रिडी लोकांनां चांगलाच हात दाखविठा. १८७९ त ब्रिटिश सरकार व अमीर याकुबखान यांमध्ये जो तह (गंडमक) झाला त्या अन्वयेणें खायबर मार्गाचा ताबा ब्रिटिशांकडे गेला व त्यांनीं आफ्रिडी लोकांनां याची व्यवस्था ठेवण्यासाठीं दरसाल द्यावयाची रकम (रु. ८८५४०) ठरवून टाकिली. १८९७ सालीं आफ्रिडीनीं बंड केल्यावरून त्याचा सैन्य पाठवून मोड करण्यांत आला व पुन्हां नवा करार करून घेतला. [सर रॉबर्ट वारवर्टन—एटीन ईयर्स इन् दि खायबर]

खारगवान—कोरिया संस्थानांतील ७२ खेड्यांची दक्षिणेकडील जमीनदारी. जमीनदार जुन्या गोंड घराण्यांतील असून ७७२ रु. संस्थानास राखोळी देत असतो. येथील जंगलांतील उत्पन्नवर जमींदाराचा हक्क असून चरईपैकी फक्त १/३ उत्पन्न संस्थानचें असतें. खारगवात गांवाभोंवतीं वांबूंचें रान असून गांवांत पोलीस चौकी व शाळा आहे.

खार पाडणें—खार पाडणें म्हणजे समुद्राच्या भू-तीच्या पाण्यानें खराब झालेल्या जमीनींचा पुनरुद्धार. सुर्वेइ इलाख्यांत कोंकणपट्टींत रस्तागिरी, कारवार, कुलाबा व ठाणें वगैरेच्या समुद्रकिनऱ्यावरील वऱ्याचशा भागांत खारी पाडण्यास योग्य अशा जागा आढळतात. कुलाबा जिल्ह्यांतील

पेग ताडण्यांत व ठाणें जिल्ह्यांतले साठी व वसई ताडण्यांत वनाचा खारी पाडलेल्या अहित. अशा तऱ्हेच्या खारी कोकणपट्टीत खाड्यांच्या आजूबाजूस पूर्ण भरतीच्या खाली अथलेल्या जमिनींना बांध वाजून तयार केलेल्या असतात. अशा खारीचा शेतीच्या अगर मीठ तयार करण्याच्या कामी उपयोग करितात.

खारी पाडण्याचें काम सुरु करण्यापूर्वी वनाचें गोटांचा विचार करणें अत्यंत अवश्य आहे. जसे:—(१) थोडक्या खर्चांत काम होणें शक्य आहे किंवा कसे; (२) खर्चाच्या रकमेवर व्याज सुटेल किंवा नाहीं; (३) खार पाडल्यावर जमिनींत पोळ होईल किंवा कसे. या गोष्टींचा पूर्ण विचार करून मग त्या जमिनीची मोजणी करावी व नकाशा काढावा. पूर्ण भरतीचें पाणी कोठपावेतों येतें तें पाहून त्याप्रमाणें लेव्हल्स घ्याव्या व बांध घालण्याची नक्की दिशा नकाशावर दाखवावी.

बांध घालणें.—बांधाची रुंदी व उंची किती ठेवावयाची वगैरे गोष्टी भरतांचे पाणी किती उंचीपावेतों पोचतें, लाटा जोराच्या अगर कमजोराच्या असतात; यांवर अवलंबून असतात. लाटा जोरांनं थडकत असल्यास बांधाची रुंदी जास्त ठेवावी लागते, कारण तशी न ठेविल्यास बांध वाहून जाण्याचा संभव असतो. साधारणपणें बांधांची तळची रुंदी १८ फूट व वरची ६ फूट असावी व तसेच उंचीहि ६ फूट असावी. बांधाला खाडीकडील वाजूला जास्त उतार दिल्यास माती धाहून जाण्याचा संभव कामा असतो.

बांध असा आंखावा कीं त्यांत लहानमोठी खाड्यांची टोंकें येऊ नयेत व भरतांचें पाणीहि खारींत फार वेळ राहूं नये. बांधाची लांबी मात्र वन्याच अंशी जमिनीच्या ठेवणीवर अवलंबून राहिल, व मध्यें खाडी आल्यास बांधास वळण याचें. असें करणें शक्य नसल्यास खाडीचीं मध्यें आलेली खोलपट तोंडे मातीनं भरून काढावेंत. बांध घालणें सुरु करण्यापूर्वी दोरीनं लाइन मारावी व बांधापासून सुमारे २५ ते ३० फुटांच्या अंतरावर दहावीस फुटांचे औरस चौरस खाडे करून पॅडसांनं (खणण्याचें हत्यार) चिखलाचे गोळे काढून ते आंखलेल्या ठिकाणीं टाकून ते पायांनं सारखे तुडवावे व ह्याच पद्धतीनं बांध पुरा करावा.

आहटांच्या वेळीं कोरडावा होणाऱ्या मोठ्या खाडींच्या भागांत खार पाडण्याचा असल्यास बांध घालण्याचें काम महिन्याच्या पहिल्या व दुसऱ्या पंधरवड्यांत पश्यापासून द्वादशीच्या आंत केलें पाहिजे कारण या तिथीत आमावस्येप्रींथिमेच्या ताणाइतकें पाळी चढत नाहीं.

मोठ्या व उचळ खाळांना बांध घालण्यापूर्वी पाया दगडांनीं भरून काढावा. हे धोंडे काढतांना खालची रुंदी अजमासं चार फूट ठेवावी व वर चढवितांना पाण्याच्या वाजूला थोडा डाळ द्यावा; व वरचा दगडाची रुंदी दोन फूट असली तरी भरत होतें. असे धोंडे टाकून मग चिखलाचे गोळे टाकिल्यास

पाण्यानं माती वाहून जात नाहीं. नंतर; त्याला लागूनच तिबरीचें (खान्या पाण्यांत होणारें एक झाड) अगर वेळूवें कुंपण करावें व ताण येण्यापूर्वी बांध घालण्याचें काम पुरें झालें नसल्यास जागजागीं सुमारे चार फूट रुंदीची जागा ठेवून द्यावी. धोंडे टाकून झाल्यावर चिखल टाकण्याचें काम दोन्ही बाजूंनीं सुरु करावें. चिखलाचे खेई मात्र बांधापासून ५० फूट अंतरावर असून दोन फुटांपेक्षां खोल करूं नयेत. केव्हां केव्हां मातीनं पोतीं भरून बांधाच्या दोन्ही बाजूला त्यांची भितीसारखीं एकावर एक ठेऊन थडी मारितात व त्यांमध्यें मातीचे गोळे टाकतात. हे गोळे पोत्यांच्या आधारामुळें विरघळत नाहींत व पाण्यांतलें काम भरती आली तरी फकट जात नाहीं. आतांपावेतों उचळ पाण्यात बांध घालण्याबद्दल विचार झाला. परंतु ज्या खाडींत आठ पासून दहा फूट खोलीचें नेहमीं पाणी राहतें तेथें बांध घालणें झाल्यास पूर्वी वर सांगितल्याप्रमाणें धोंडे टाकून शिवाय मोडक्यातोडक्या होड्या घेऊन त्यांत माती, धोंडे भरावे व त्या आंखलेल्या लाईनीवर ठेऊन घाब्यात. अशा शीतीनं बांध भरून काढिला म्हणजे टाकिलेला चिखलहि पाण्यांत विरघळत नाहीं व बांधहि मजबूद होतो.

बांध घातल्यानंतरचें काम पावसाचें पाणी काहून देण्याकरितां मोन्या करणें हें होय. मोन्या किती व कोठे ठेवावयाच्या हें जमिनीच्या ठेवणीवर अवलंबून राहिल. त्यांचा आकार जमिनीतील पाणी सर्व निघून जाईल एवढा असावा कारण जास्त वेळ पाणी राहिल्यास जमीन दलदलीत होऊन बांधहि पाण्याच्या जोरांनं जागजागीं फुटण्याचा संभव असतो. बांध एक वेळ फुटूं दिल्यास पिकांचा अतोनात नास होतो व बांध नीट करण्यास वराच खर्च येतो.

ज्या ज्या ठिकाणीं जमिनीतील पाण्याचा आपोआप निकाल होतो तेथेच मोन्या ठेवाव्यात. दीनानाथखारीतील वन्याच वर्षांच्या अनुभवावरून असें ठरतें कीं, मोन्यांना झडपे लावावयाची तीं आपोआप उघडगारें असलीं पाहिजेत. तीं अशीं असलीं म्हणजे भरतीच्या पाण्यानं वेद होतील व पावसाळ्यांत डोंगरांतील पाण्याच्या लोंब्यासरशी तीं सहज उघडूं शकतील. झडपाचा आकार ४॥ फूट लांब व ३॥ फूट रुंद असा असावा. त्यांना वरच्या वाजूला बिजागरे लावून तीं पडतीं ठेवावीं. अशी तजवीज केल्यास स्कूच्या उघड्या (दारे) साठीं जशीं पावसाळ्यांत मुद्दाम उघडझांप करण्यासाठीं मनुष्य ठेवावा लागतो, तसा ठेवण्याची जरूरी नाहीं. खारीच्या बांधाला स्कूचीं झडपे ठेविलीं व त्यांवरील रखावदार एखाद्यावेळीं हजर न राहिला किंवा त्यानं पुराच्या वेळीं आळस केला तर जागजागीं बांध फुटून जाऊन सर्व खारीचा नाश होण्याचा संभव असतो. परंतु आपोआप उघड झांपाच दार ठेविल्यास असें सुकसान होणें संभवनाय नाहीं. मात्र ह्या दाराची चौकट बिजागरे वगैरे मजबूद करून ती

मजवूत कोंकटांत बसवावी. नाहोपिडां खाम लेवेंपेंचें असल्यास पावसाच्या पाण्याच्या जोरांन सृजन निघून जाईल. अशा दाराला वार्षिक खर्च सुमारें एक दोन रुपये येतो. मो फक्त वर्षांतून एक वेळ डांबर लावण्याचा होय. बांध व मोन्या बांधून झाल्यानंतर पुढचें काम म्हणाल तर मोठ्या बांधाच्या आंतल्या बाजूला सुमारें १० ते १५ फूट अंतरावर आणखी एक लहानसा सुमारें खाली ३फूट व वर १।१ फूट रुंदीचा व सुमारें २ ते २।१ फूट उंचीचा बांध घालणें होय. ह्या बांधाच्या योगानें भरतीचें पाणी जरी थोड्या-वहुत प्रमाणानें मोठ्या बांधांतून शिरपुन आंत आलें तथापि तें सुधारलेल्या जमिनींत येण्याचा संभव या बांधाच्या योगानें अजीवात नाहींसा होतो. हें भरतीचें पाणी आंत आल्यास पुनः जमीन खारट बनते.

खा चरें पाडणे.—यानंतर जमिनींतल तिवराचीं झाडे तोडून काढून पीक करण्याचें असेल त्या मानानें खारीचे लहान लहान चौकोनी तुकडे पाडावे. ही जमीन पिकाला लायक होण्यास दोन तीन वर्षे लागतात. कारण पाण्याची वाफ होताना जे मिठाचे वारीक कण रहातात ते सर्व पीक करण्याच्या पूर्वी पावसाच्या पाण्यानें धुवून जाणें अवश्य आहे. नवीन काढलेल्या जमिनींत जर बरेंच खोल खाडीच्या पाण्यानें खांचखेडे झालेले असतील, तर तीं भरून काढून जमीन सारखी करणें जरूर आहे. अशा खोलगट जमिनींत सुमारें शंभर शंभर फुटांवर लहान लहान बांध घालावेत म्हणजे पावसाळ्यांत पाण्याबरोबर जी खळमळ वाढून येते ती यात वसते व थोडक्याच वर्षांत ही जमीन भरून येऊन बाकीच्या जमिनीसारखी होते. उलट या खळमळीनें ती जास्तच सुपीक होते.

लाग वड—अशा या सुधारलेल्या जमिनींत कांहीं वर्षे पावेतो खारें भात पिकवितात. याचें तूट खारट लागतें व आंतील तादृळ तांबड्या रंगाचा असतो. अशा जमिनींत कांहीं वर्षे जमिनीची नांगरट न करतां हि पिऊ घेतां येतात. पुढें पुढें या जमिनींत गोडें भातहि पिकू लागतें. यात मात्ताचा पेरा पावसाळा सुरू होण्यापूर्वी हातानें वा फेंकून अगर रोहू करून तो दोन तीन चांगले पाऊस झाल्यावर फेंकतात; परंतु जास्त वाढिवाट रोहू करून पेरण्याचीच आहे. पेरिल्यानंतर माताची निगा करणें म्हणजे पिकांतून तण उपटून काढणें व बांध फुटून बाहेर पाणी न जाऊ देणें हीं होत. कांहीं लोक पावसाळा सुरू झाल्यावर तण मारण्याकरितां नांगरट करितात. परंतु असें करण्यापासून फायदा न होतां कित्येक प्रसंगीं उलट तोटाच होतो. कारण खाली असलेलें मीठ वर येतें व तें जमिनींत भिस्तळून पिकाला अपायकारक होतें. निदान पाहिलीं कांहीं वर्षे तरी नांगरटच्या भागवडींत पडूं नये. जास्त पाणी झाल्यात तें मात्र बाहेर काढून टाकण्याची खबरदारी घेतली पाहिजे. अशा जमिनींत रोप करून लागण करीत नाहींत. दाट झाल्यास तें पातळ

करून जेंथें नागें असतील तेंथें भरून काढितात. पीक तयार झाल्यावर त्याची कापणी, मळणी, उपसणी वगैरे नेहमी-प्रमाणेंच करितात. सरासरी मानानें दर एकरी उत्पन्न २०फरे किंवा १खंडी होतें. बाजार भाव सुट्यास (१ मुडा = २५फरे) गेल्या दहा वर्षांत ३८ रुपयांपासून ५७ रुपयांपावेतो होता. व त्या वेळीं गोड्या जाड्या भाताचा भाव ४८ पासून ६० रुपये होता.

जमिनीची स्वामाभिक रीतीनें सुपीकता वाढवी म्हणून दर तीन वर्षांनी भातखांचरांत सुमारें सहा सहा फूट अंतरावर एक एक घनफुटाचे खांडे पाडावे. असें केल्यानें पावसाळ्यांत डोंगरांतील पाण्यांत येणारें खळमळ या खड्यांत वसतें व जमिनीचा खत घातल्याशिवाय मगदूर वाढतो.

खांचरांतील जमीन कांहीं वर्षांनी सुधारते व ती गोड झाल्यावर चांगल्या जातीचें भातहि तींत पिकू लागतें. जमीन गोडी झाल्यावर तींत नारळ व आंब्याचीं झाडांही होऊ शकतात. परंतु यांना गोड्या पाण्याची जरूरी आहे. तशी विहिरीची वगैरे सोय नसल्यास पावसावर होणाऱ्या भाताच्या पिकावर अवलंबून रहावें लागतें. खारेंत भातच पिकवणें असल्यास कुदळी व पहार खेरीज करून बाकां दुसऱ्या आउतांची किंवा पैलांची जरूरी पडत नाहीं.

खार पाडण्यांत यश अपयश घेणें हें सर्वस्वी वाहेरील बांधाच्या बांधवंदस्तीवर अवलंबून असतें. बांधाची दुरुस्ती निदान दोन तीन वर्षांनी बांधाच्या वाहेरील बाजूला व वर नवीन चिखल घालून करावी लागते. व ती पावसांत धुवून जाऊ नये म्हणून वर गवत, कचरा वगैरे घालण्याची खबरदारी घ्यावी. अशा दुरुस्तीला दर ५० फुटास सुमारें अडीच रुपये खर्च येतो. याशिवाय दर अवसेर्पोथिमेला थोडीशी दुरुस्ती करावी लागते. कारण खेकडे व इतर प्राणी बांधांत भोंकें पाडतात व तीं मोठीं झाडीं म्हणजे बांधांतून पाणी पाझरू लागतें व कित्येक प्रसंगीं बांधहि फुटता. खेकड्यानें पाडलेल्या भांगाला नेऊर असें म्हणतात. ह्या नेऊरांत पेंढा दडपून वर चिखल लाविला म्हणजे पाणी जाण्याचें बंद होतें. बांधाची आतील बाजू कांहीं वर्षांनी गवत व इतर झाडझुडुपें आपोआप वाहून सुरक्षित रहाते. परंतु वाहेरील बाजू धुवून जाऊ नये म्हणून कांहींतरी उपाय केला पाहिजे. ज्या ठिकाणी, तिवरासारखी झाडे आपोआप होत नाहींत तेथें तीं मुद्दाम लाविलीं पाहिजेत. केव्हां केव्हां अशा ठिकाणी दगडांनी बांधून काढितात, परंतु हें पार खर्चाचें काम आहे. बांधाच्या वरच्या बाजूचा बचाव व्हावा म्हणून गवत लावून त्याला खांचरांतील माती घांधी म्हणजे ते जोरांन वाढेल.

एकंदरीत खान्या जमिनी वेळवर पाऊस पडल्यास मोठ्या फायदेशीर आहेत. मात्र बांधाची चांगली व वेळेवर दुरुस्ती करून काढलेल्या खारेंत पुन्हां खारें प्राणी शिरणार नाहीं अशी खबरदारी घेणें अवश्य आहे. [सुंदरराव दिनानाथ नवलकर यांनी पाठविलेल्या माहितीवरून]

खारल—पंजाबांतील एक शेतकरी जात. हे सर्व मुसलमान आहेत. लो. सं. (१९११) ३४,८५५. हे मुख्यतः मॉन्ट गॉमरी, मुलतान, झंग, लाहोर व फेरोझपूरजिल्हे व भावलपूर संस्थान यांत आढळतात. ते रजपूत लोकांचे वंशज आहेत हे साष्ट दिसते. वायव्य सरहद्दप्रांतांतहि वीस हजारावर खारल आहेत.

खारवा—खारवी. मुंबई इलाख्यांतील एक जात. एकंदर लोकांसंख्या (१९११) ४५,२८६. कच्छ, काठेवाड, खंवायत, गुजराथ, ठाणें व मुंबई येथे हे लोक आहेत. यांना "खारपाटील" अशीहि एक मानाची पदवी आहे. आपण रजपूत आहों असें हे म्हणतात. हे नावाडी असून यांची सर्व हिंदुस्थानभर उत्तम पूल बांधणारे म्हणून ख्याति आहे. मुंबई व गुजराथमधील शहरात व खेड्यात घरे शाकाण्णाचे बहुतेक कान जवळ जवळ देच करतात. यांच्या वायवा काठ्याच्या दोऱ्या व मांस विकतात. यांचे (१) रजपूत, (२) कोळी, (३) खंवादी, (४) हानसोटी, (५) घुरती व (६) भडोची असे सहा पोट भेद असून त्यामध्ये वेटीव्यवहार होत नाही. रजपूत खारवांच्या चालीरीती रजपुताप्रमाणे आहेत. कोळी खारवी हे दक्षिण काठेवाड किनाऱ्यावरचे यांचे लोकांचे वंशज असून यांच्या चालीरीती कोळी लोकांच्या प्रमाणेच आहेत. इतर चार पोट भागांतील लोकांची नांवे रहाण्याच्या ठिकाणावरून पडलेली आहेत. मुलामुलींच्या लग्नासंबंधी नियम नाहीत; तरी मुली वयात आल्यानंतर लग्न करणें त्यांना पसंत नसते. मुलाचा चाप मुलावद्दल ३० रु किंमतीचे दगिनि देतो. होमाभोंवती प्रदक्षिणा घालणें हा लग्नातील मुख्य भाग समजला जाऊन, या संस्काराला ते "भंगलेकरी" असें नांव देतात. विधवाविवाह प्रचलित आहे परंतु तो बहुधा दारावां होतो. घटस्फोटाची चाल आहे. हे मांस खातात व दाढि पितात. अंधाजी, बहुचरा व हरसाद या देवींची ते मुख्यत्वेकरून पूजा करतात. सुरतमधील खारवा लोकांच्या दोन तऱ्हेच्या पंचायती आहेत. समासे नांवाच्या पंचायती स्थानिक आहेत. चोरासि पंचायती ह्या खेड्यांच्या प्रतिनिधींच्या सार्वजनिक संस्था आहेत. सामाजिक खटल्यांचे निकाल पटेल देतो. अपराधावद्दल १० रु. वर दंड होत नाही. परंतु दंड न दिल्यास जातीवाहेर टाकिलें जातें. जातीवाहेर टाकलेल्यांना जातीत घ्यावयाचें असल्यास ३॥ रु. दंड भरावा लागतो. काठेवाड खारवांमध्ये कायमच्या मध्यवर्ती पंचायती असून त्यांमध्ये २-५ सभासद असतात. दंड पंचाशतीच्या मुख्य अधिकाऱ्याकडे ठेवले जाऊन जातजेवण व धर्म यांकडे ते खर्चिले जातात. पारवंदर खारवा हे सर्वांत श्रेष्ठ समजले जाऊन, सर्व महत्त्वाचे खेडले पारवंदर येथील पंचायतीकडे येतात. या पंचायतींचे निकाल कायम समजले जातात व काठेवाडमधील सर्व खारवे लोक त्यांना मान देतात

खाराघोडा—मुंबई इलाख्यांतील अहमदाबाद जिल्हाच्या विरमगांव तालुक्यांतील एक खेडेंगांव. कच्छाच्या रणाच्या सरहद्दीवर हें वसलेलें आहे. इस्वी सन १८७५ साली खाराघोडा येथे एक मिठागर उघडण्यांत आलें. पण मिठाची वाडती मागणी होऊं लागल्यामुळे १८८१-८२ मध्ये खाराघोडापासून ६ मैलावर ऊरु या गांवी वरीच मिठागरे उघडण्यांत आली. १९०४-५ मध्ये खाराघोडा व ऊरु येथे २५,४५,५२१ मण मीठ तयार झालें व २३,१३,९६५ मण विकले गेले. खाराघोडा येथे दोन असिस्टंट कलेक्टर असून त्यांच्याकडे या मिठागराची देखरेख करण्याचे काम आहे. या शहरामध्ये एक दवाखाना, एक लायब्ररी, एक धर्म शाळा व एक मार्केट अशा इमारती आहेत. शहराच्या उत्तरेस एक मैल अंतरावर असलेल्या तलावातून शहराला पाणीपुरवठा केला आहे.

खारान—बुध्दिस्तानांतील कलात संस्थानाचा एक अर्धवट स्वतंत्र जातीचा मुलख. यांचे क्षेत्रफळ १४,२१० मैल आहे. हा मुलख उंबसत्रल असून ईशान्येस समुद्र-सपाटीपासून २५०० फूट व पश्चिमेत १६०० फूट उंच आहे. याच्या उत्तरेस रासकोटचा डोंगर, दक्षिणेस सिपाहांन डोंगराचा रांग व पूर्वेस गरचा डोंगर असून पश्चिमेस पशियाची व याची सरहद्द एकच आहे. या प्रदेशांतून वदो व मालकेल या नद्या वहात गेल्या आहेत. या नद्यांच्या काठच्या जमीनी लागवडीला योग्य आहेत. तसेंच डोंगराच्या पायथ्याशी असलेली वरीचशी जमिनीहि लागवडीस योग्य आहे. असे असले तरी एकंदरीत हा मुलख पडीकच आहे असे मानण्यांत येत व त्यांत वरेंच तथ्यहि आहे. कारण वरील लागवडीला योग्य असलेल्या थोड्याशा टापूशिवाय धाकांचा सर्व प्रदेश वाळुकायुक्त आहे. वदो व मालकेल या दोन नद्यांखेरीज गरक अथवा सराफ व कोरकान या दोन लहान नद्या या प्रदेशांतून वहात गेल्या आहेत. येथील हवा कोरडी पण आरोग्यदायक आहे. उन्हेळ्यांत दिवसा फार उकाडा होतो पण रात्री थंडी पडते. या प्रदेशांत फारच थोडा पाऊस पडत असून तो जानेवारी ते मार्चच्या मध्येतरी पडतो.

१७ व्या शतकाच्या अखेरीपर्यंतचा या प्रदेशाचा इतिहास अज्ञात आहे. यावेळीं खारानचा नौशेरावाणी संस्थानिक इम्राहिमखान कंदाहारच्या खिलजी घराण्याचा मांडलिक होता. १७३४ त खारानच्या पुरंदिल खानावर नादिरशहानें खरी केली. या काळांत रानारचा किमानमध्ये समावेश होत असे. पहिल्या नासारखानानें हा मुलख किलातच्या अमलाखाली आणिला. एकोणिसाव्या शतकाच्या मध्यकाळांत खारानच्या अझादखानाला अफगाणिस्तानच्या हातांत जायें लागलें. नंतर खानार ब्रिटिशांच्या संरक्षणाखाली आलें. संस्थानिकाला इ.साल ६००० रु. देण्यांत येतात. त्याशिवाय जोईपट्टी, जनावरपट्टी, दंड, बेवारसी संपत्ति श्वेरेचें

उत्पन्न त्याला मिळते. सैन्य व पहिण यांवर मोठा खर्च होतो. खारानांत वस्ती सुमारे २२००० आहे. बहुतेक लोक भटकें आहेत. कायम गांवे सुमारे २० असून शहर-इ-कारेझ किंवा खारान कलात हे मुख्य ठिकाण आहे. मुख्य भाषा बलुची आहे. पुराच्या पाण्यावर कोरडवाहू शेती होते. खजुराची झाडे पुष्कळ होतात. शेळ्यांमध्या, लोकर व तूप हा निर्गतीचा माल आहे.

खारिया—एक जंगली जात. कोलजातीची ही एक शाखा आहे. यांची वस्ती विहार ओरिसांत सुमारे एक लाख आहे. बंगाल, आसाम, मध्यप्रांत यांतून प्रत्येकी दहा पंधरा हजार आहे. हिंदुस्थानातील एकंदर १,४८,३५८ (१९११) खारियांपैकी ६७,६०१ हिंदू व बाकीचे वन्यधर्मीय आहेत. खारिया शब्दाची व्युत्पत्ति खरखरी म्हणजे पालखी या शब्दापासून झाली असावी असें हिरालाल (कास्ट्स अँड ट्राइब्स इन सी. पी.) म्हणतात. उडिया देशांत पालखी उचलणाऱ्या ओरावन लोकांस खारियाच म्हणतात. व खर-खरी याचच अपभ्रंश खारिया झाला असावा असें वाटते. हे लोक स्वतःला वडील भावाची संतति म्हणवितात व मुंडा लोक धाकट्या भावाची संतति आहे असें म्हणतात. व नागवंशी राजांच्या घरांत हे प्रवेश सुद्धा करित नाहोत. कारण त्यांच्या राण्या या यांच्या धाकट्या भावज्या आहेत म्हणून यांना परस्परांचे तोंड पाहतां कामा नये. मुंड लोक मात्र यांच्या वरोवर अनुले.संबंध करतात. रिस्ले म्हणतो की, खारिया लोक मुंडालोकांस वडील बंधु म्हणतात. विहार ओरिसांत यांच्यांत दोन पोटजाती आहेत. गोमांस खाणारे (चोट गोहंडी) व न खाणारे (वार गोहंडी) यांच्यांत एक कर्ताह असून तो वहिष्कृत खारियांना प्राय-श्चित देऊन जातींत घेतो. वायकांनी पुरुषांच्या कामाला मुळीच शिवायचाच नाही. जर एखादी वाई नांगराला शिवी ती तर तिला नांगरला जोडून कांहीं पावले नांगर ओढावयास लावितात. घरमालकाच्या वयात आलेल्या मुलीनें किंवा वहिणीनें गोठ्यांत सुद्धा जावयाचे नाही. यांच्या जातींत निरनिराळ्या देवकार्यां अनेक कुले आहेत. जसे कुल (फासव), फिरो (वाघ), नाग, कंडुल (चित्ता), कुटो (मगर) इत्यादि. हीं कुले आपापल्या देवकाच्या प्राण्यांचा घात कधीं करीत नाहींत. एकाच देवकाच्या लोकांत लमें जरी मना आहेत तरी कधीं कधीं होतातच. भावाच्या मुलीनें वहिणीच्या मुलास बरावे पण भावाच्या मुलांनें वहिणीची मुलगी करूं नये. लमें बहुधा मोठे पर्णांच होतात. बारा वलांचे दुल्क बधूस पूर्वी घावे लागे. पण यांची स्थिति आतां खालावलेली असल्यामुळे आतां १२ वैलाच्या कणकीच्या प्रतिमा करून पानावर ठेऊन बधूपक्षाकडे पाठवितात. बधूपक्ष दोन प्रतिमा सोडून १० परत करतो. गरीब लोक फक्त चारच रुपयावर दोन वैलांचे काम भागवतात. पुरुष मिरवणुकींत

भाग घेत नाहींत. वराच्या डेव्हाच्या (आतेच्या नव-व्याच्या) खांयावर बसून बधू येते. वर तिला सामोरा आतो; तिला स्पर्श करतो व दोघेहि नाच करतात. वर नांगराच्या जुवावर उभा राहतो व बधू पाटबावर उभी राहते. व डेव्हा त्याच्याभोंवती आंब्याच्या पानानें पाणी शिंपीत ७ प्रदक्षिणा घालतो. हा लमाचा विधि होय. बधू-वरांस रात्रीं एका खोलींत एकांत करूं देतात. सकाळीं बधू नवव्याचे कपडे धुण्यास नदीवर जाते. ती परत आली म्हणजे कोंबडा बधी देऊन त्याच्या रक्ताचे दोन थेंबे हृदयाच्या पण्यांत टाकून पितात. मग एक बकरा मारून त्याच्या रक्तात पाय भिजवून बधूवर घरांत शिरतात. कोणत्याहि वाईनें वडील दिरास स्पर्श करूं नये व त्याचा स्वयंपाकहि करूं नये अशी चाल आहे. विधवाविवाह जातीला एक भोजन घातल्यानें व विधवेचा डुड्यांतल्या माणसास कांहीं पैसे दिल्यानें होतात. विधवेवरोवर तिची पहिली मुलें नव्या नवव्याकडे आली तर त्याच्या संपत्तीचा अर्धा वांटा त्यांस मिळतो. घटस्फोटाची जरी चाल आहे तरी व्यवहारांत ती फारशी रुढ नाहीं. यांचा ' वंद ' नांवाचा पूर्वज जाति-देव आहे. या लोकांनी गोमांस खाणें सोडलें आहे. पूर्वी हे माकडे खात व टोपनोकुल जात अद्याप खाते. जर न्हावी किंवा धोवी यानें यांचे कपडे धुतले तर यांस वहिष्कार होतो. हिंदूलोक यांस नीच समजत म्हणूनच यानीहि त्यांस प्रत्युत्तर देण्याची ही पद्धति काढिली असेल. कायस्थ, मुसलमान, कोष्टी व न्हावी यांची पालखी नेण्यानें किंवा ताबूत उचलण्यानेंहि वहिष्कार होतो.

याच्या जातीच्या मुख्यास परधान म्हणतात. त्याच्या मदतगारास नेगी म्हणतात व वातमी पोचविणार गांड असतो. परधान नेहमीं सामर कुलाचा असावा, नेगी सुमेर कुलाचा व गांड बयो कुलाचा असावा. परधानानें प्राय-श्चितविधीत पतिततास पाणी देऊन शुद्ध करावे, नेगीनें भोजनाची व्यवस्था करावी व गांडानें सर्वांस निमंत्रण करावे. याशिवाय द्रव्यदंड देखील घेतात व त्याचा अर्धा भाग जातींतल्या लोकांस सुरी लाह्या सकाळी घराच्या वाटे-वर पुरुण्यास देतात व अर्धा भाग परधान, नेगी व गांड लोक वाटून घेतात. पुरुष आपले केस उजवीकडे बाधून ठेवतात व वायका डावीकडे बाधून ठेवतात. यांचे नृत्य फारच मनारंजक असते. लग्नप्रसंगी नृत्यांत स्त्रीपुरुष संग-संबंधी अश्लील गाणी म्हणतात व अभिनय करतात. त्या नृत्यांतून बधूवरांस त्यांचे दोन भिन्न पाठीवर बसवून फिरावतात. यांचे नृत्य फार जोरदार व उल्हास उत्पन्न करणारे असते. यांची भाषा सुवेर भाषेशी संबद्ध आहे. पण आता ती फार जलद नष्ट होत आहे. यांची लिपीहि होती. [रसेल व हिरालाल; सेन्सस रि. (१९११) पृ. ५].

खाट्टे—आंग्लो-इंडीयन सुदानची राजधानी. हे शहर बलू नाइल व व्हाइट नाइल यांच्या संगमावर आहे. हे

पोर्ट सुदानच्या नैर्द्वयेस आगगाडीने ४३२ मैड आहे व कायरोच्या दक्षिणेस आगगाडीने व आगबोटीने १३४५ मैलांवर आहे. याची लो. सं. १९०० मध्ये ६९३४९ होती.

या शहराची मांडणी फार सुंदर आहे. वगांचांनी व तालवृक्षांनी वेष्टिलेल्या दगडी व बिटांच्या इमारतींनी शहराला फार शोभा आणली आहे. किल्ल्यापुढील मैदानाच्या मध्यभागी गव्हर्नर, जनरलचा राजवाडा आहे. ही भव्य इमारत तिमजली आहे. इमारतीच्या पुढच्या अंगास गॉर्डनचा त्रांस धातूचा उंटावर वसलेला पुतळा आहे. इमारतीच्या पूर्वे वज्रसुदानकलव, लष्करी दवाखाना व गॉर्डन मेमोरियल कॉलेज इत्यादि इमारती आहेत. या ठिकाणी अँग्लिकन चर्च, ग्रीकचर्च व आस्ट्रियन रोमन कॅथोलिक मिशन इत्यादि धर्मसंस्था आहेत.

खाट्टेमधील लोकसंख्या सांमिध प्रकारची आहे. जेवढे म्हणून व्यापारी आहेत तेवढे सारे ग्रीक लोक सारिअन व कॅप्ट लोक आहेत. सुदानमधील सर्व राष्ट्रजातीचे निग्रो व अरब रहिवाशी हे प्रतिनिधी होत असे म्हटले तरी चालेल. ईजिप्तने सुदान काबीज केले त्यावेळी खाट्टेम हे एक लहानसे खेडे होते. १८२२ त ईजिप्शियनांनी तेथे कायमची छावणी बांधली. या छावणीचे पुढे खाट्टेम शहर होऊन १८३० त ते सुदानच्या राजधानीचे शहर करण्यांत आले. १८९८ त किचनेरने महादीचा पराभव करून हे शहर घेतले. त्यावरून त्याला खाट्टेमचा किचनेर अशी पदवी मिळाली (' किचनेर ' पहा). ब्ल्यू व व्हाईट नाईल यांच्या संगमाजवळील भूशीराच्या हत्तीच्या धडासारख्या आकारावरून या शहराला खाट्टेम (अरबी = हत्तीचे धड) हे नाव मिळाले आहे असे म्हणतात.

खालपा—मुंबई इलाख्यातील एक चांभार जात. लो. सं. ९३५८. भडोच, सुरत व रेवाकांडा येथे हे लोक आहेत. हे क्रातडी कर्मावितात व चामड्याची कामे करतात. रजपुतांना शूद्र जातीच्या स्त्रियांपासून झालेली ही संतति आहे असे म्हणतात. यामध्ये ६ पोटभाग असून त्यांमध्ये वेटीव्यवहार होत नाहीत. यामध्ये रहाण्याच्या ठिकाणावरून कुळ झालेले आहेत. परंतु यामध्ये रजपूत नांवेही आहेत. वयात येण्याच्या अगोदर मुलांची लठ्ठे केली जातात व मुलांचा लठ्ठे ५ वर्षांपासून होतात. पुनर्विवाह व घटस्फोट हे यामध्ये आहेत. हे मांस खातात व दारूही पितात. भंगी, मांग व इतर अस्पृश्य जातीतील लोकांखेरीज इतर उच्च जातीचे लोक हे आपल्या जातीत घेतात. गरूड किंवा कलातिया ब्राह्मण यांचे धार्मिक विधी करतात. महार, मांग व भंगी यांच्या हातची पकी रसई हे खातात. हे रामानंदी, कबीर, रोहिदास या पंथांचे असून यांचा वारसाचा कायदा हिंदूप्रमाणेच आहे. सुरत जिल्ह्यातील खालपा लोकांच्या खेळांचे वर्ग (चौरा) केले असून त्यांच्या अधिकाऱ्यांपुढे सामाजिक व घरगुती प्रश्नांचे निकाल दिले जातात. चौरांच्या सभेत ५ पंच निवडले जाऊन

ते संबंध जातींशी संबंध असलेल्या खटल्यांचे निकाल देतात. पंचांचे निकाल अखेरचे असतात. भडोच जिल्ह्यात १०४ खेळांची एक मध्यवर्ती संस्था आहे. खेडा जिल्ह्यांतही सुरत जिल्ह्यातील संस्थांप्रमाणे संस्था आहेत. [एन्थोवेन].

खालसा-पंजावातील एक जात. लो. सं. १६६१०. खालसा हे नांव फार जुने आहे. त्याचा अर्थ गुरुगोविंदसिंग यांचा खरा शिष्य असा होतो. परंतु पूर्वी हा शब्द शिखरधर्माच्या निरनिराळ्या जातींच्या लोकांच्या धर्ममताला लावीत असत. अगदी अलीकडे स्वतंत्र जात या अर्थी या शब्दाचा उपयोग होऊ लागला आहे. खालसा पंथी जातीबंधने मानीत नसून सर्व शीख लोकांचा सामाजिक दर्जा सारखा करण्याकरिता झटत आहेत. आपल्या निरनिराळ्या जाती न सांगता ते आपणांस खालसा म्हणवून घेतात. याचा परिणाम असा झाला आहे की त्यांची एक नवीनच जात बनली आहे. शीख होण्याच्या वेळेस प्रत्येक मनुष्यास असे सांगण्यांत येते की, गुरु गोविंदसिंग हा तुझा बाप आहे, मायसाहेब दिवाण ह्या आई, पाटणासाहेब जन्मभूमि आणि सोधभान ही तुझी जात. शेवटल्या आज्ञेप्रमाणे हलक्या जातीचे कांहीं लोक आपणांस खालसा सोधभान जातीचे म्हणू लागले आहेत. ही जात अजून लहान आहे. आणि तिच्या मताचा प्रसार फारसा नाही.

खालसादिवाण—नर्धन मुखूळ जिकून घेतला म्हणजे तेथील वसूल गोळा करण्यास मोगल बादशाहाने ज्या अधिकाऱ्याची योजना करीत त्याला खालसा दिवाण म्हणत. फौजदाराकडे लष्करी वेदोक्तांचे व पोलिसचे काम, व दिवाणाकडे फक्त मुलकी कारभार अशी कामाची विभागणी केली असे. एका मुझ्यांत कित्येक फौजदार असत व त्या प्रत्येकाच्या मदतीस एक एक दिवाण असे. दक्षिण हिंदुस्थानांत अवरंगझेवाने जे दिवाण नेमले होते ते फौजदाराच्या मदतीने परगण्यांच्या (तालुक्याच्या) निरनिराळ्या देशमुखांना किंवा देसायांना जमिनी इजाजत्याने देऊन मग त्यांच्यापासून वसूल गोळा करीत असत [ग्रांडउफ. व्हॉ. १].

खाटिड्या—खाटिड्या व खाटिडयन हीं नांवे जुन्या करारांत वाविलोनिया व वाविलोनियन लोक यांच्याऐवजी वारंवार योजिलेली आढळतात. खाटिड्या हे खरोखर एका देशाचे नांव असून ते द्व्यर्थी योजतात. एका अगदी दक्षिणेकडील देशाला हे नांव लावीत. याची राजधानी वितयकीन असून ते प्रसिद्ध खाटिडयन बंडखोर मेरोडक बल्दन यांचे मुख्य निवासस्थान होते. खाटिडयनांचा प्रदेश नकी कोणता हे आज ठरवितां येत नाही. तरी पूर्वी निरनिराळ्या वधात असलेल्या तैग्रीस व युफ्रेटिस नद्यांच्या मुलाजवळच कोठे तरी हा अवाढव्य प्रदेश असावा.

असिरियन राजा तिसरा रम्माभिरारी (क्रि. पू ८१२ ते ७८३) याच्या वेळेला ' मतकालू ' ही संज्ञा सर्व बाविलोनियाला लावीत. बाविलोनियन या खाटिडयन लोक

यांच्या वंशांतील फरक बरेच दिवस मानिला जात असे. त्याचप्रमाणे सेनाचेरिब (वि. पू. ७०५-६८१) खाल्डियन लोक व अरब लोक आणि आर्मेनियन लोक यांच्यामध्ये फरक मानीत असे. असिरियाचा न्हास व नव-बाबिलोनियाचा उदय ज्या काळांत झाला त्या काळीं ' मत काहडू ' हें नांव अखिल बाबिलोनियालाच लावात असें नव्हे तर काहीं परकीय राष्ट्रांनाहि या नांवाखाली ओढीत. एझेकालांत (२३.२३) या राष्ट्रांचा खाल्डियांत समावेश केलेला आहे.

खाल्डियन हे बहुतेक सेमिटिक वंशाचे लोक असावेत. अरबस्तानांतून आल्यानंतर त्यांनीं उरच्या जवळपास वसाहत केली असावी. हे लोक इतर सेमिटिक बाबिलोनियन लोकांवर हल्ले करून त्यांचे प्रदेश वळकावू लागले. शेवटीं नेबोपोलासर व त्याचा मुलगा यांच्या अधिपत्याखाली खाल्डियन साम्राज्याचा उदय झाला. नेबोपोलासर हा रक्तानें खाल्डियन होता किंवा नाहीं याची शंका आहे. तरी पण त्याचा मुलगा नेबुचद्रेसर ह्याच्या अंमलाखाली खाल्डियन व बाबिलोनियन या भिन्नवंशीय लोकांचा पूर्ण मिलाफ झाला असावा. शिवाय खाल्डियन लोकांची भाषा सामान्य, सेमिटिक बाबिलोनियन वाक्प्रचारापेक्षा फारशी निराळी नव्हती. तेव्हां पुढील काळांत ' खाल्डियन ' ही संज्ञा ' बाबिलोनियन ' या अर्थी उपयोगांत आली असल्यास नवल नाहीं.

खाल्डियन शब्दाचा उपपत्ति अनिश्चित आहे. कसेनो-फोन ज्या काळ्या समुद्रवरील लोकांना खाल्डियन म्हणतो ते व बाबिलोनियांतील खाल्डियन एक नाहींत. डॅनियल मध्ये व त्याचप्रमाणे हिरोडोटस, स्ट्रबो यांच्या ग्रंथांत खाल्डियन शब्द ' ज्योतिषी ' या अर्थानें योजित. डॅनियल-मध्ये हा शब्द दोन अर्थांनीं वापरला आहे. बाबिलोनियन लोकांवद्दल एक व दुसरा म्हणजे विशेष प्रकारचे अथवा सर्व सामान्य जादूगार या अर्थी. बाबिलोनियन व खाल्डियन हे एकत्र झाल्यावर सुद्धा खाल्डियन हा शब्द ' ज्ञाते ' या अर्थानें योजित. दक्षिण बाबिलोनियांतील उपाध्याय ' खाल्डियन ' या नांवानें प्रसिद्ध असून त्यांनां सर्व मोठमोठ्या शहरीं जावं लागे. पुढें बाबिलोनियांतील भिक्षुक वर्गाला हें नांव सामान्यतः लावू लागले [' बाबिलोनिया ' पहा].

खाल्डून—(१३३२-३४०६) एक अरब इतिहासकार. याचें संबंध नांव अबुझइद इब्न महंमद इब्न महंमद खाल्डून होतें. हा ट्यूनीस येथें जन्मला. त्यानें अनेक विषयांचे अरबी भाषेवरून शिक्षण मिळविलें. वयाच्या विसाव्या वर्षी मारिनिड सुलतान अबु इनान याच्या हाताखाली त्याला फेड येथें नोकरी मिळाली. पण लवकरच त्याच्यावर कटाचा आरोप येऊन त्याला कैदेंत ठेवण्यांत आलें. सुलतान मरण पावल्यावर त्याचा सुटका झाली व त्यानें सुलतान अबुसालेम याची चांगल्या प्रकारें नोकरी केली; पण सुख्य प्रधानाचा त्यावर रोप झाल्यामुळे त्यानें स्पेन देशांत जाण्याची परवा-

नी मिळविली; स्पेनमध्ये असतांना राजाची अत्यन्त कृपा सेपादन केल्यामुळे वजिराच्या मनांत मत्सर उत्पन्न झाला व त्यास आफ्रिकेंत जावं लागलें. आफ्रिकेंत बोगीचा सुलतान अबु अबदुल्ला यानें त्याचें प्रेमनिं स्वागत केलें. अबदुल्ला पदभ्रष्ट झाल्यावर इब्न खाल्डून यानें जंगली अरबांचें सैन्य उभारलें व तो सुलतान तलेमकेन याजवळ नोकर राहिला. यानंतर काहीं वर्षांनीं अबदुल अझीज यानें सुलतानाचा पराभव करून इब्न खाल्डून यास कैद केलें. नंतर एका मठांत जाऊन तेथें तो अनेक विषयांचा अभ्यास एखाद्या विद्यार्थ्याप्रमाणें करूं लागला. अबदुल अझीजच्या मरणा-नंतर तो फेड येथें राहूं लागला. इ. स. १३७८ सालीं तो ट्यूनीसच्या सुलतानाजवळ नोकर राहिला; तेथें त्यानें फक्त आपला अभ्यासक्रम चालूं ठेवून वरें देशाचा इतिहास लिहिण्यास प्रारंभ केला. पण लवकरच त्यानें येथून मकेस जाण्याची परवानगी मिळविली व वाटेंत त्याला कायरो येथें मलकाइट पंथाचा कादि करण्यांत आलें. या अधिकाऱावर असतांना त्यानें आपलें काम चोखपणें बजाविलें; याने वेळीं त्याची वायको व कुटुंब त्यांस भेटण्यास येत असतां जहाज फुटून सर्व माणसें वुडून मरण पावलीं. कादीचा अधिकार निघाल्यामुळे व या दुःखांमुळे त्यानें आपलें लक्ष्य इतिहास लिहिण्याकडे अधिक दिलें. यानंतर तीन वर्षांनीं तो मकेस गेला व पुन्हां त्यास कादि नेमण्यांत आलें. (१४०० सालीं त्याला दमास्कस येथें तैमूर बिन्द स्वारीवर पाठवण्यांत आलें पण त्यास यश मिळालें नाहीं). तो ता. १४ मार्च १४०६ इ. रोजी मरण पावला. ' जगाचा इतिहास लिहिणारा ' म्हणून तो प्रसिद्ध आहे.

खासगीवाले—यांचे मूळ उपनांव लिमये असून हे रत्नागिरीजिद्यांतील मौजे करले येथील रहणारे होत. यांचा मूळपुरुष भानमानी नांवाचा होता. त्याचा पुत्र वाळाजी, त्याला गणेश व कृष्ण अर्शा दोन मुलें होती. कृष्णाजी हे कोंकणांतून घांटावर आले. त्यांच्याचबरोबर इचलकरंजाकरांचे मूळपुरुष नारो महादेव व पटवधेन घराण्याचे मूळपुरुष हरभट हेहि निघाले होते. कोल्हा-पुराजवळ जातिवाच्या डोंगरावर देवापुढें तिघांनी शपथा घेतल्या की, ज्याचा अभ्युदय प्रथम होईल त्यानें बाळाच्या दोघांस सांभाळावें. नारोपंतास कापशीकर सेनापति यांनी आश्रय दिल्यावर त्यांनीं या दोघांनां आपल्याजवळ ठेविलें. कृष्णाजी व गणेश यांचीं मुलें शिवराम व जिवाजी हीं नारोपंताकडे होती. त्यांनां नारोपंतांनी पेशव्यांच्या इकडे नोकरीस पाठविलें. श्रीमंतांनीं त्यांस मौजे पाडळीची कमा-वीस (स. १७३०) व सातारच्या सरकारी वाळ्याचे काम (स. १७३१) सांगितलें. वरील काम शिवरामपंतांनीं चांगलें केल्यामुळे वाजारावासह्यांनीं त्यांस आपलें खासगीचें काम सांगून (१७३२) पुण्याच्या शनिवारवाड्यांचेहि काम सुपुढे केलें. पुढें १७४१ त शिवरामपंत काशीस गेले; त्या

नंतर त्यांचे भाऊ जिवाजीआण्णा हे खासगीचा कारभार पाहू लागले. शिवरामपंत हेच खासगीवाले घराण्याचे मूळ संपादक होत. ते काशीहून परत येऊन (१७४९) पंढरपुरास राहिले व तेथे त्यांनी पांडुरंगची एक चांदीची मूर्ति करून देवांचे संस्थान स्थापून (१७४८) त्यांच्या खर्चावढळ पेशव्यांकडून पंढरपूर ताळक्यांतील कौठळी गांव इनाम मिळविला. हल्लीं आपाडी व कातिकी शुद्ध एकादशीस याच पांडुरंगमूर्तीचा रथोत्सव होतो. खासगीवाल्यांचे हें खासगत देवस्थान असून त्यास सालीनां साडेसहा हजारार्चे उत्पन्न आहे. शिवरामपंतांचा वहाण ही परशुरामभाऊ पटवर्धन यांच्या मुलाला दिली होती. शिवरामपंतांचा वडील मुलगा रघुनाथ हा तर्षणपर्णी वारला, तेव्हां त्याचा मुलगा शिवराम यांस राधोबादादा पेशवे यांनी खासगीची वळें दिली (१७७३). सवाईमाधवरावांच्या कारकीर्दीत शिवरामभाऊस अंबारीसाहित हत्तीचा मान मिळाला. तोपर्यंत वर सांगिल्याप्रमाणें जिवाजीपंतआण्णा हेच खासगीचा कारभार पाहत असत. हे घोड्यावर वसणारे फार पटाईत होते. निजामानें घाडलेल्या एका मस्त घोड्यावर यांनी स्वारी भरून त्याला नरम केल्याच्या व यांच्या दांडग्या आहाराच्या व अचाट शक्तीच्या अनेक गोष्टी प्रसिद्ध आहेत. थोल्या शिवरामपंताचा दुसरा मुलगा गोविंदराव तात्या यांनी वराच गांवकौकिक मिळविला. त्यांनी सोळाव्या वर्षीच खासगीची समग्र माहिती मिळविल्यानें नानासाहेब पेशव्यांनी त्यांस इंग्रज, होळकर, भोंसले, निजाम यांच्याकडे वकिलीच्या कामावर नेमिलें होतें. यांनाहि स्वारांचा संरंजाम व तैनात मिळाली असून, जुवाडी, द्विपर्णी, पाडेठाण हीं इनाम गांवें व पैठणचे कुळकर्ण मिळाले होतें. राधोबादादा व थोरले माधवरावसाहेब यांच्यामधाल मध्यस्थी हेच करीत असत. यांनी पेशव्यांच्या वरावर वन्याच मोहिमा केल्या. इ. स. १७७३ मध्ये वारले. यांचे सव्हे भाऊ हरिपंत हे पानपतांत पडले. गोविंदरावांनी पुण्याचे रामेश्वरांचे देऊळ बांधलें. यांची वायको सती गेली. यांना नीळकंठ नांवाचा मुलगा झाला. त्याला दोन पुत्र गोविंद व हरि म्हणून होते. नीळकंठराव यांचीहि छी सती गेली. गोविंद नीळकंठ यांस १७९२ त हत्ती मिळाला. हे खर्जाच्या लडाईत हजर होते. यांच्यावर पुढें यांची गैरमर्जा होऊन त्यांनी यांचा अर्धा संरंजाम व साडेचोवीस हजारांची जहागीर आणि साडेसहा हजारांची खासगीची नेमणूक श्रीमंतांनी जप्त केली. गोविंदपंत १८४५ त वारले. यांनी जुळवार पेंठेंत रामेश्वराजवळ (पुण्यास) विष्णूचें एक देऊळ बांधलें. शिवराम रघुनाथ यांचा भाऊ नारोपंत यांस सवाई माधवरावांनी शिवरामाच्या मृत्यूनंतर खासगीची वळें दिली होती. गोविंद नीळकंटाचा मुलगा नीळकंठ नांवाचा असून त्यांच्यावर १८३८ त बंडाचा आरोप आला होता; ते त्यांतून १८४० त मुक्त होऊन १८५९ त वारले. गोविंद नीळकंठास हरिपंत

नांवाचे एक भाऊ होते. त्यांना माधवराव नांवाचा पुत्र झाला. या माधवरावांनी एकंदर आठ अपत्ये झाली. त्यांतहि काशीनाथपंत तात्या हे पुण्याच्या म्युनिसिपालिटीचे सभासद, पुणें येथील पर्वतीसंस्थानचे व पंढरपूरच्या देवस्थानकमेटीचे एक पंच होे. ते धार्मिक प्रवृत्तीचे असून गणेशोत्सवांत ले. टिळकांच्याबरोबर त्यांनी प्रथम प्रथम भाग घेतला होता. पंचहौद प्रकरणांत हे व श्री. वाळासाहेब नातू हे प्रमुख होते. हे सन १९१९ त वारले. यांचे वडील चिंरंजीव गोविंदराव हे दामोदरगुरू नांवाच्या प्रहयात मळविद्याविशारदाचे शिष्य होते. हे स. १९०० मध्ये वारले. यांचे धाकटे भाऊ हरिहरराव उर्फ नानासाहेब हे हल्लीं विद्यमान असून पंढरपुरास रहात असतात. जिवाजीपंतआण्णाचे वंशज अश्व विद्येंत निष्णात असून त्यांनां शिगवे वगैरे गांवचे उत्पन्न आहे. यांच्या गांवेतच हल्लींच्या न्यू पूना कॉलेज व नूतन मराठी विद्यालय या संस्थांच्या इमारती आहेत. थोल्या कृष्णार्जापंतास शिवरामपंताशिवाय रामचंद्र, ज्योतिपंत व बाळाजी असे तीन पुत्र (शिवरागास दत्तक घेतल्यानंतर) झाले. त्यांच्या वंशजांस खासगीवाले हे नांव न मिळतां लिमये याच आडनांवांनें ते हल्लीं प्रसिद्ध असून त्यांच्या शाखा सोलापूर, तासगांव, रामदुर्ग या भागांत आहेत. [श्री. हरिहर काशीनाथ खासगीवाले यांनी पाठविलेल्या माहितीवरून].

खासपुर—आसाम. काचार जिल्ह्यातील एक खेडें. उ. अ. २४° ५५' व पू. रे. ९५° ५७'. १८ व्या शतकाच्या आरंभापासून १८३० त शेवटाचा राजा मृत्यु पावेपर्यंत हें काचार राजांच्या राजधानीचें शहर असे. याच ठिकाणी काचारी लोकांवर हिं दुधमांचा संस्कार झाला. व १७९० त राजा व त्याचा भाऊ तांब्याच्या गोगोनींतून बाहेर निघून क्षत्रियत्व पावले असें म्हणतात. चार देवळें, दोन इतर इमारती व तीन तलाव हींच कायती प्राचीन राजधानीचीं चिन्हें येथे दिसतात. आज या गांवाला कांहीं महत्त्व नाहीं.

खासी—आसामांतील या जातीची लोकसंख्या १२०८९४ आहे. ह्या राष्ट्रजातीचे लोक वार आणि सिन्टें राष्ट्रजातीप्रमाणें खासी व जैटिआ डोंगरांतून राहतात. यांची भाषा मोन-हमेर भाषेप्रमाणें वाटते (याच लेखांतील खासी भाषा पहा). पण यांच्या सर्भोवर अक्षणाच्या भोंगोलाईज जातीशी यांच्या शरीराच्या ठेवणींत मुळीच साम्य नाहीं. यांचा रंग पिंपट असून नाक जरा वसकें असतें. कपाळपट्टी रुंद असते. खासीचा आकार डेंगणा असला तरी ते शरीरानें धष्टपुष्ट असतात. यांनां गाणें विशेष आवडतें. यांचा समाज मातृसत्ताक पद्धतीचा आहे. बापाचा मुलांशी संबंध काहीं नसतो; मुलें आईच्या कुळत पडतात. बापाचें मिळविलें सर्व त्याच्या स्वतःच्या आईच्या वंशांत जातें. ही जात हिंदू नसून हिंदूस्थानाबाहेराल वाटते. हे बहुतेक शेतकी व मोलभजरी करून रहातात. खासी लोक पूर्वी लोखंड तयार

करण्याचा धंदा करीत पण आतां तो बुडाला आहे. वायका देशी दाह गाळतात. यांचा राष्ट्रीय खेळ म्हणजे तिरंदाजीचा. यांचा मुख्य धर्म पितृपूजेचा आहे. शिवाय हे बुताखेतांवीहि आराधना करितात. यांच्यांत मृतांना जाळण्यांत येतें व त्यांची राख आणि हाडें जमा करून डोंगराच्या वाजूस लहान किस्सवृणमध्यें ठेवितात. मृतांचीं स्मारकें म्हणून भले मोठाले दगड उभे करून ठेवितात.

गर्भवती स्त्रीस सहावा महिना लागल्यापासून तिला अप-
वित्र समजतात व तिच्या हातचें अन्न तिचे नातलग खात
नाहींत. आठव्या महिन्यांत जन्माच्या पूर्वीचा विधि होतो.
त्यांत नरवायाको मिळून पूजा करतात. गर्भवती वायकांचे
कष्ट कमी करण्याचे निरनिराळे उपाय आहेत. (अ) नव-
न्यास अगदीं नम्र होऊन संगमाचें पाणी आणवें लागतें
(ब) खून झालेंलें हत्यार गर्भवतीच्या विद्यान्यांत ठेवतात;
(क) फांशी देण्याच्या दोंराचा तुकडा (ड) अथवा
अस्वलाचें जननेंद्रिय उशाखाळीं ठेवतात; (इ) सुसळाची
लोखंडी कडी चोरून त्याची आंगठी गर्भवतीच्या चोटांत
घालतात; (फ) पुढांनै शेंडी सोडून कांहीं गवत उरदावें
व तें सुतारें गर्भवतीच्या कमरेमोंवतीं वांधावें. मुलाचें नांव
उपाध्याय ज्योतिषावरून ठरवितो. नाळ पुरीत नाहींत परंतु
घराचे अथवा कचेरीच्या दरवाज्यावर ठेवतात.

लहानपर्यां मूल वारल्यास पुरतात. वाळंतीण एकटी
असते. तिच्या खोलींत विस्तव पेठविलेला ठेवतात. वाळं-
तिणीनै उडदाची दाळ, भाजीपाले, मांस खाऊं नये. मीठ
वेतांनै खावें. पेज खावी. वाळंतिणीनै पहिल्या, पांचव्या,
सहाव्या, सातव्या, नवव्या, अकराव्या व बाविसाव्या
दिवशीं स्नान करावें.

मूल सहा महिन्याचें झाल्यावर अन्न खाऊं घालण्याचा
विधि होतो. प्रथम मुलगा व नंतर मुलगी अशीं जुळीं
मुलें निपजल्यास अपशकुन समजतात, परंतु मुलगी नंतर
मुलगा अशी जुळीं मुलें जन्मल्यास इतकें वाईट समजत
नाहींत. मुलीस ऋतु प्राप्त तिच्या नवव्याच्या घरीं झाला
पाहिजे. बापाच्या घरीं झाल्यास तिच्या भावांस दारिद्र्य येतें.

पहिलीं मुलें मेल्यास नंतर झालेंलें मूल जोग्यास देऊन
नंतर त्याच्यापासून विकत घेतात व याला जोग्या म्हणतात.

ल म च ला ली.—बहुभर्तृत्व म्हणजे पुष्कळ नवरे करण्याची
चाल तिबेटाच्या सरहद्दीपलीकडे आहे. जोहार, दर्म, चौडा व
वियान या मोटपरगण्यांत बहुभर्तृत्वाची चाल नाहीं.
अस्कोट परगण्यांतील राजी लोकांमध्ये ही चाल आहे.
हिंदू लोकांमधील नियोग ही पुरातन चाल यांच्यांत आहे.
हिच्या योगानें निपुत्रिक विधवेला मृत पतीच्या धाकट्या
भावापासून पुत्रप्राप्ति करून घेतां येते. आल्मोरा जिल्ह्यांतलें
जमीनदार लोकांत विधवा वहुधा मृत पतीच्या धाकट्या
भावाची वायको होते; परंतु पुनर्विवाह संमत नाहीं.

व लात्कारांनै ल म.—दर्म, चौडा व वियान या परग-
ण्यांतलें भोटिया लोक आपल्या तरुण मुलांमुलींना रंग-
भंग नांवाच्या जागी एकत्र जमून नाचणें, गाणें व खाणेंपिणें
कंठ देतात व या ठिकाणीच वधूवर आपली निवड कर-
तात. परंतु एखाद्यास शिडकारलें असेल तर तो व त्याचे
मित्र त्या तरुणीचीं रात्रीं वाट पहातात व जवरींनै तिच्या
तोंडांत मांस व मिठाई घालतात. नंतर ती त्याची कायदे-
शीर लग्नाची वायको होते. परंतु ती वायको न झाल्यास
तिला मुक केल्याशिवाय दुसरीशीं लग्न करतां येत नाहीं.

रजपूत जमीनदार लोक खासिया आहेत. यांच्यामध्ये
मामा कन्यादान करीत अजे. कोणाहि इसमाची वहाण व
त्याच्या वायकोच्या भावाची वायको एकच असते.

तु ल त भा वं डां चें ल म.—बापाच्या भावाची आईच्या
वहिणीचीं मुलें स्वतःच्या मुलांप्रमाणें मानलीं जातात व
त्यांनां परस्पर लग्न करण्याची मनाई आहे. परंतु बापाच्या
वहिणीचीं मुलें व आईच्या भावाचीं मुलें स्वतःच्या मुलांप्रमाणें
मानलीं जात नाहींत व त्यांना लग्न करण्याची मुभा असते.

कालिकेचा धवधवा, डिर्गिइचा डोंगर, रूपतीळींनदी वगैरे
संबंधीच्या खासी लोकांत वन्याच आख्यायिका प्रचलित आहेत.

खा सी भा पा.—खासी जिल्हा व जैदिया टँकड्या
यांचे मुख्य ठिकाण शिलॉंग हें खासी भाषेचें मूळ ठिकाण
होय. त्याशिवाय सिल्वेट व काचर या शेजारच्या जिल्हां-
तहि ही भाषा बोलणारे लोक आहेत. सर्वांत शुद्ध खासी
भाषा चेंरांजुमीमोंवतालचे लोक बोलतात. याशिवाय
गारो टँकड्यानजीकची लिंगनगम भाषा, शिलॉंगच्या
पूर्वेकडील जोवई भागांतील सिटिंग उर्फ प्नार भाषा आणि
सिल्वेटच्या वाजुच्या भागांतील वारभाषा, अशा आणखी
तीन भाषा या विभागांत आहेत. यापैकीं सिटिंग भाषेचें
खारीशीं सर्वांत अधिक साम्य आहे

हिंदुस्थानातील इतर मूळ देशी भाषांनै खासी ही
अगदीं स्वतंत्र निराळी भाषा आहे, यांमुळेच तिला फार
महत्त्व आहे. शब्दांचे मूळ धातू व उच्चार या बाबतींत
खासीचें मोंगोलियन भाषांशीं साम्य आहे; आणि शब्दांच्या
रूपांच्या बाबतींत हिंदुस्थानांतील इतर भाषांनै ती फार
भिन्न आहे.

खासी व हिंदुस्थानांतील इतर अनार्य भाषा यांत मुख्य
फरक पुढीलप्रमाणें आहे:—

लिंगविचार खासी भाषेंत पूर्णतेंनै आहे. प्रत्यक्ष स्त्रीपु-
रुष असा भेद त्या पदार्थांत असो वा नसो, प्रत्येक नामाचें
(निर्जाव वस्तूंचें सुद्धा) खलिंग किंवा पुल्लिंग असें विशिष्ट
लिंग ठरलेंलें असतें. असाच लिंगभेद त्यांच्या विपेशणांत
व क्रियापदांतहि उपसर्ग लावून दर्शविला जातो.

हिंदुस्थानांतील अनार्य भाषांतल्याप्रमाणेंच शब्दां-
मधील संबंध शब्दयोगी अव्ययांच्या मदतीनै दर्शविले
जातात. परंतु अनार्य भाषा व खासीभाषा यांत फरक

असा आहे की, खासी भाषेत ही शब्दयोगी अव्ययें शब्दांच्या पूर्वी उपसर्गाप्रमाणे जोडतात. परंतु द्रविडी मुंडा, तिबेटी-ब्रह्मी या भाषांत ती प्रत्ययाप्रमाणे पुढे जोडतात. खासीप्रमाणेच इतर मोन-ख्मेर वर्गातील भाषांत नियम आहेत. तसेच दोन शब्दांतील पद्येचा संबंध दर्शवितांना खासी, तई, व इतर मोन-ख्मेर भाषांत पद्यन्त शब्द पुढे येतो; पण वर सांगितलेल्या द्रविडी वगैरे अनार्य भाषेत तो अगोदर येतो. या सर्व प्रत्ययांचा असा परिणाम होतो की, खासीभाषेतील वाक्यांतील शब्दानुक्रम व तिबेटी-ब्रह्मी भाषेतील शब्दानुक्रम यांमध्ये फार मोठा फरक पडतो आणि शब्दानुक्रमावरूनच विचारातुक्रम निदर्शित होत असल्याकारणाने या निरनिराळ्या लोकांची विचारक्रम-पद्धतीहि भिन्न भिन्न असली पाहिजे असे उघड आहे.

खासी भाषेत कांबोजी, अनामी व तईप्रमाणे संबंधी सर्वनाम आहे. हिंदुस्थानांतील बहुतेक अनार्य भाषांत हे सर्वनाम नाही. हा या दोन भाषावर्गांत मोठा फरक आहे.

खासीभाषा व मोन-ख्मेर भाषा यांचा परस्पर संबंध असल्याचे प्रथम १८५३ मध्ये लोगन याने दाखवून दिले. त्याने " ब्रह्मी-तिबेटी, गंगाप्रदेशीय व द्रविडी या भाषांवरून सामान्य गोष्टी " असा एक निबंध लिहिला. पण त्यांतील मुख्य प्रमेयाकडे कित्येक विद्वानांचे दुर्लक्ष झाल्यासारखे दिसते, कारण खासीभाषा इंडो-चिनी भाषांपैकी एक असून ती दूर एका वाजस पडलेली आहे असे मत पुष्कळ दिवस चालू होते. पुढे १८८९ मध्ये क्रूहनने पुन्हा खासी व मोन-ख्मेर यांचा खरोखर संबंध आढळू निलास सिद्ध केले.

[संदर्भ ग्रंथः—अंडमिनिस्ट्रेशन रिपोर्टः डाल्टन-डिस्क्रिप्टिव्ह एथ्नॉलॉजी ऑफ बेंगाल; मिल्स-रिपोर्ट ऑन दि खासी अँड जैन्टिया हिल्स. यूल्-नोट्स ऑन दि खासी हिल्स अँड पीपल; गुडॉन-दि खासीज; इ. अ. पु. ४०].

खासी आणि जैन्टिया डोंगर—आसाम, सुरमा दरी व डोंगराविभाग यांतील एक जिल्हा. क्षेत्रफळ ६०२७ चौ. मै. येथील लोकसंख्या (१९२१) २,४३,२६३ आहे. या जिल्ह्यांत एकसारख्या पूर्वपश्चिम डोंगरांच्या रांगा असून मधून मधून उंच पठारे आहेत. अति उंच डोंगरांवर मोठमोठी सावनानी झाडे असतात; पण ती काही जुन्या धर्मसमुदायांमुळे तोडीत नाहीत. प्राचीन काळापासून तळ-बंगालला जुन्याचा सर्व पुरवठा खासी डोंगरांतून होई. या ठिकाणी कोळसाहि निघतो. ब्रिटिशांनी १८३२ त खासी डोंगर जिंकून घेतले. यांतून खासी (पहा) लोक राहतात. खासी लोकांनी निवडलेले राजे ब्रिटिश सरकारचे मांडलिक म्हणून वागतात. असे २५ राजे (सीम) असून ते स्वतंत्रपणे कारभार चालवितात. जैन्टिया डोंगर १८५५त एका डोटया हिंदू संस्थानाकडून ब्रिटिशांनी घेतले. सिन्ट्य

लोकांची यांत वस्ती असून उत्पन्नावर कर बसविल्यावरून त्यांनी १८६० व १८६२ या दोन सालांत वेड केलें; पण ते मोडण्यांत आले. जिल्ह्याचे मुख्य ठिकाण पूर्वी चेरापुंजी होते. ते शिलंग करण्यांत आले. चेरापुंजीपासून गौहटी-पर्यंत चांगला रस्ता आहे. १८९७ त या जिल्ह्यांत मोठा धरणांकप होऊन बरीच घरे व रस्ते पडून गेले. पुष्कळ प्राण-हानि झाली.

खिर्निंग.—बिहार-ओरिसा. मयूरभंज संस्थानांतील एक खेडें. उ. अ. २१° ५५ व पू. रे. ८५° ५०'. लो. सं. (१९०१) २६९. याठिकाणी दगडी मूर्ती, खांब, समाधी व कित्येक दगडीघटांच्या देवळांचे अवशेष यांसारख्या पुराणवस्तू सांपडतात. गांवाजवळच असणारा देवालय-समूह फार महत्त्वाचा आहे. यांतील एक शिवालय अकवराचा सुभेदार मानसिंग याच्या वेळेत दुस्त केलेले दिसते. [आर्किऑलॉजिकल सर्व्हे रिपोर्ट, पु. १३].

खिजदिया—काठेवाड. गोहिलवाड जिल्ह्यांतील स्वतंत्र खंडणी देणारा एक तालुका. या तालुक्यांत खिजदिया हे एकच गांव आहे. त्याचे पुन्हा दोन भाग असून एक एका सय्यदाकडे व दुसरा वालकाठीकडे आहे.

खिजदिया डो सा जी.—गोहिलवाड जिल्हा. हा स्वतंत्र खंडणी देणारा दुसरा तालुका सोनगड ठाण्यांत आहे. तालुका एकाच गांवाचा असून तालुकदार लाठीचे भायाद व गोहिलराजपुतापैकी आहेत.

खिजदिया ना गा नो.—लाखापादर ठाण्यांतल्या या स्वतंत्र खंडणी देणाऱ्या तालुक्यांत खिजदिया हे एकच गांव आहे. तालुकदार वालकाठी आहेत.

खिप्रो.—मुंबई, सिंधप्रांत धर आणि पारकर जिल्ह्यांतील एक तालुका. क्षेत्रफळ २२४९ चौ. मै. असून लो. सं. (१९११) ४६१७१ आहे. तालुक्यांत १२५ गांवे असून खिप्रो हे मुख्य ठिकाण आहे. जमीन महसूल व इतर पट्ट्या यांचे १९०३-४ साली उत्पन्न सुमारे २ लाख रुपये होते. राना-हुतप या वाळवंटाखेरीज बाकीचा सर्व प्रदेश मिथराव कालवा व धोरो नारो यानी भिजला जातो.

खिरणी-रायण—खिरणी अथवा रायणीचा झाडे वाकळीसारखीच असून ती मुंबई इलाख्यांत बहुतेक सर्व ठिकाणी होतात. विशेषतः गुजराथित रस्त्यांच्या कडेला खिरणीची झाडे पुष्कळच दृष्टीस पडतात. यांना उष्ण व कोरडी हव; चांगली मानवते. झाडे बी लावून करतात व तीं बहुतेक सर्व प्रकारच्या जमिनींत होतात. फळ एप्रिल व मे महिन्यांत तयार होते. गुजराथी लोकांना हे फळ फार आवडते. खिरणीची झाडे रस्त्याच्या बाजूला लवण्याला फार चांगल्यापैकी आहेत. कारण एकदां लवण्यावर त्यांची पुन्हा काळजी घ्यावी लागत नाही, झाडाची पालवी सडत नाही. लाकूड उत्तम व कणखर असते. फळहि रचकर

असतें, यामुळे उन्हाळ्यांत व दुष्काळाच्या दिवसांत गरीब लोकांचा या फळांवर बराच गुजारा होतो. [वनौ. गुणा.]

खिरपई—बंगाल. मिदनापूर जिल्ह्यांतील एक शहर. उ. अ. २२° ४३' व पू. रे. ८७° ३७. लो. सं. (१९०१) ५०४५. येथें १८७६ त म्युनिसिपालिटी स्थापन झाली. लोकांच्या मालमतेवरील कराचें उपपन्न 'म्युनिसिपालिटीला सर्वांत जास्त आहे.

खिरा—खिरा, कांकडी, वाळूक हीं नांवें काकडीच्या जातीच्या फळांस देतात. परंतु या नांवांमध्ये बराच घोंटाळा आहे. कोणी खिन्यासच काकडी म्हणतात व वाळूकहि म्हणतात. नांवांचा घोटाळा होण्यास निरनिराळे प्रकार निरनिराळ्या प्रांतांत होतात हे एक कारण असवें. पुण्यांत जे पांढरे खिरे उन्हाळ्यांत व पावसाळ्यांतर्भा मिळतात, ती जात दुसऱ्या जिल्ह्यांत करीत नाहीत म्हणून खिन्यास त्या जिल्ह्यांत होणाऱ्या कांकडीचें नांव देतात.

हे फळ पांढरें अगर हिरवट पांढरें, तीन ते नऊ इंच लांब असून पिकल्यावर पिवळें होतें. यास उंसाच्या शेतांत अगर निराळें लावितात. याचे बेल ३ फूट वाडतात. ते जमिनीवर पसरतात. ही जात पुणेंप्रांतांत व उत्तर हिंदुस्थानांत पिकवितात. पुण्यास वाळूकासहि खिरा हेंच नांव प्रचलित आहे. खिर टिकाळ नसतात. ते तोडल्यावर लवकर कापुसतात व नंतर सडतात. [वनौ. गुणा.]

खिलजीपूर, संस्थान—मध्यहिंदुस्थान. भोपाळ एजन्सीतील एक मांडलिक संस्थान. क्षेत्रफळ २७३ चौ. मैल याच्या उत्तरेस कोटा संस्थान, पूर्वेस राजगड, पश्चिमेस इंदोर व दक्षिणेस नरसिंगगड आहे. ह्या समशीतोष्ण असून पाऊस सरासरी ३२ इंच पडतो. संस्थानिक प्रसिद्ध चौहान वंशातील खोची रजपूत आहेत. १५४४ त उग्रसेनानें गाघ्रीनच्या खोची राजघातांतून इकडे येऊन हें संस्थान स्थापिलें. खिरापूर व माचलपूर परगणे यांची जहागिरी दिल्लीच्या बादशहानें त्याला दिली. १७७० त या संस्थानचा काहीं मुलूख कमी झाला. संस्थानिकांना रावबहादुर अशी पदवी आहे.

संस्थानची लोकवस्ती (१९०१) ३११४३. यांत खिलजीपूर हें एकच शहर असून बाकी २८३ गावें आहेत. सोंधिया, धाकड, देसवाली, चांभार, डांगी, लोध व रजपूत या मुख्य जाती आहेत. संस्थानच्या नैर्ऋत्येकडील प्रदेश चांगला सुपीक आहे. मुख्य पीक ज्वारीचें आहे.

संस्थानांत एकंदर तीन तहसिली आहेत. मुलकी व जमावंदीच्या बाबतीत संस्थानिकाला पूर्ण अधिकार आहेत. मोठ्या गुन्हाबाबे खटले भोपाळाचें पोलि. एजंट चालवितो. संस्थानी उत्पन्न एक लाखावर आहे.

शहर—खिलजीपूर संस्थानची राजधानी. विंध्याद्रीच्या एका शाखेच्या पायथ्याशी डोंगराळ प्रदेशांत हें वसलें आहे. याचें मूळ नांव खीजीपूर. लो. सं. (१९११) ५८५८. एक

ब्रिटिश पोस्ट ऑफिस, एक शाळा, एक तुरुंग व एक दवाखाना या गांवांत आहे.

खिलजी—किंवा धिलझद. एक अफगाण जात. दक्षिणेस कलत—धिलझपासून उत्तरेस काबूल नदीपर्यंत आणि पश्चिमेस गुलकोह रांगेपासून पूर्वेस हिंदुस्थानच्या सरहद्दीपर्यंत ही जात पसरली आहे. अनेक ठिकाणी या सरहद्दीहि ओलांडून पलीकडे हे खिलजी लोक गेलेले दिसतात. एकेकाळीं सिरदर्या नदीच्या उत्तर भागातील जिल्ह्यांतून जे तुर्कवंशीय खिलजी रहात त्यांच्यापासून ही जात निघाली व दहाव्या शतकांत सबक्तगीननं या लोकांस अफगाणिस्तानांत आणिलें असें एक मत आहे. कोणी अफगाणिस्तानांतील खलज गांवावरून खिलजी नांव पडलें असें म्हणतात. खिलजी लोक लष्करी बल व व्यापारी धाडस या बाबतींत कोणालाहि हार जात नाहीत. हे लोक चांगले मर्दाने असून पोर्तुगेज व्यापाऱ्यांची मुख्य भरती यांच्यांतील सुलेमानखेल, नासिरखेल, खरोती इत्यादि अविशय वजनदार घराण्यांतूनच झालेली आहे. इ. स. १२८९ ते १३२० या अमदानीत हिंदुस्थानांत जे खिलजी घराणें राज्यारूढ होतें तें यांच्यापैकीच होय. [संदेशाई.]

खिलजी घराणें—या घराण्याचा संस्थापक जलाखुद्दीन नांवाचा मुसलमान सरदार होता. अफगाणिस्तानांतील खलज नांवाच्या प्रांतांतील रहिवाद्यांना खिलजी असें म्हणतात; त्या जातीचा हा जलाखुद्दीन होता. गुलाम घराण्याच्या वेळीं राज्यांतील मेटमोठ्या जागा तुर्कांना मिळत. त्यामुळे तुर्कांचा व खिलजी जातीचा वेवनाव असे. बंगाल जिंकण्यांत या लोकांनी बरेच शौर्य दाखविलें होतें. गुलाम वंशाच्या अखेरीस हे लोक बरेच शिरजोर झाले होते. कैकोबाद हा गुलाम घराण्याचा शेवटचा राजा होता. तो जुलुमी असल्याने व त्यांच्या बजीराचा शिरच्छेद झाल्यामुळे बंडखोर खिलज लोकांनी त्याचा पुढारी जलाखुद्दीन याच्या चिथावणीवरून कैकोबादचा निर्दयपण खून केला. पुढे लोकांच्या डांबांवर येऊं नये म्हणून कैकोबादच्या अल्पवयी शम्सुद्दीन नांवाच्या मुलास जलाल यानें गादीवर बसविलें, परंतु थोड्याच दिवसांत त्याचाहि खून करून जलालनें तख्त बळकावून स्वतःस फिरोजशाह नांव घेतलें (फेब्रु-१२९०). यावेळीं त्याचें वय ७० होतें. या घराण्यांत सहा राजे होऊन त्यांनीं एकंदर तीस वर्षे राज्य केलें, त्यांत अझाखुद्दीन हा प्रख्यात झाला.

जलाखुद्दीनावडल सरदारदरकदार व प्रजा यांचें चांगलें मत नव्हतें म्हणून तो घाबरून दिल्लीस न रहातां जवळच किलखेडी येथें राजवाडा बांधून राहिला व त्या खेड्यास नौशहर (नवें शहर) असें नांव दिलें. त्याचा राज्यकारभार फार ढिलाईचा होता; वयमानानें त्याला कडक शिस्त राखतां आली नाही. त्यामुळे सर्वच बंडखोरांचा व लुटारूंचा सुळसुळाट झाला. इ. स. १२९१ त उत्तरेत मोठा

दुष्काळ पडला असतां सिद्दी मौला नांवाच्या एका फकीरानें त्याचा जीव घेण्याचा कट केल्यानें यानें त्याला फाशी दिलें. या विरहित त्यानें कोणास कडक शिक्षा केली नाहीं. पुढें १२९२त मोंगलांनीं पंजाबवर स्वारी केली तेव्हां स्वतः जलाल त्यांवर चालून गेला. लडाई होऊन दोघांत तह झाला. सिंध म्हागती काँ, जलालनें मोंगलास खंडणी दिली. कडामाणिकपुर येथील सुभेदार मलीक छज्जु यानें वंड केल्यानें तें मोडून जलालनें तेंच आपला पुतण्या व जांबई अन्नाउद्दीन यांस नेमलें (१२९१). जलालनें दोन वेळां रणथंबोरच्या किल्ल्यास वेढा दिला पण तो किल्ला पडला नाहीं; तेव्हां जलालनें माळव्यांत जाऊन लुटलुट करून व उज्जैनहि लुटून आणि माळव्यांतील देवळें फोडून तो परत दिल्लीस गेला (१२९१). वरील मोंगलांच्या स्वारींत चेंगिझखानाचा नातू उल्खुखान हा जलालच्या हातीं लागला असतां त्यास त्यानें त्याच्या तीन हजार मोंगल लोकांनिशीं दिल्लीस ठेविलें; या सर्वांनीं पुढें सुसुलमानी धर्म स्वीकारल्यामुळे त्यांनां नवे सुसुलमान म्हणूं लागले. पुढें (१२९३) अन्नाउद्दीनानें पूर्वमाळवा जिंकल्यानें जलालनें त्याला अयेथ्या (कडा माणिकपुर) प्रांताची सुभेदारी जहागीर दिली व त्याचा सुमारानस आपला मुलगा अफकीखान यास मुलतानाचा व नसरखानास सिंधचा सुभेदार नेमलें. अन्नाउद्दीन पुढल्या वर्षी देवगिरीवर गेला. प्रथम माळव्यांतून निघून गेल्यावर खानदेशांतून तो देवगिरीवर उतरला. रामदेवरावाचा नाश होण्याची वेळ आली होती, पण त्याचा मुलगा शंकरदेव हा एकाएकी मदतीस आल्यानें अन्नाउद्दीनचें काहीं न चालतां त्यानें तह करून व खंडणी घेऊन परत माळव्याकडे प्रयाण केलें. या स्वारींत त्यानें वरीच लूट मिळविली व पुष्कळ सैन्य पदारी ठेविलें आणि त्याची वार्ता जलालुद्दीनास लागूं न देण्याची खटपट केली. यावद्दल जलाल यांस पुष्कळ लोकांनीं सांगून पाहिलें परंतु त्याचा अन्नावरील विश्वास उडाला नाहीं. अन्ना हा परत कडामाणिकपुरास आल्यावर त्यानें जलालास भेटीस बोलाविलें आणि जशाल हा इतरांचे न ऐकतां भेटीस गेला. तेव्हां अन्नानें त्याची भेट घेत असतां विश्वासघात करून मारेकऱ्याकडून त्याचा खून केला (जुलै १२९६). त्याचें डोकें भाल्यास खोंचून सर्व फौजेत फिरविलें व फौजेला भरपूर वक्षिणें वाटली. जलाल हा दुर्बळ मनाचा राजा होता. तो चोरांनां अगर दरबडेखोरांनां कडक शिक्षा देत नसे. त्याच्या वेळीं ठगांनीं सर्वत्र सुळसुळाट केला असतां त्यानें एक हजार ठग लोकांनां पकडून त्यांनां शिक्षा न करतां फक्त बंगालमर्थ्ये हद्दपार केलें. त्यामुळे पुढें पुष्कळ शतकें बंगालमर्थ्ये या ठगांचा व चांचाचा उपद्रव होत होता. चोरांनीं चोरी करणार नाहीं अशी नुसती शपथ घेतली कीं हा त्यांनां सोडून देई. ही त्याची दुर्बळवृत्ति खिलजी लोकांसहि आवडली नाहीं. त्यानें विद्वानांस आश्रय दिला होता. त्याच्या या वर्तनानें दरबारांत व बाहेरहि त्याच्याविरुद्ध कट सुरू झाले

व त्यांचा मुख्य अन्नाउद्दीन बनला. जलाल मेल्यावर त्याच्या वेगमेनें वडील पुत्र अफकीखान हा मुलतानास असल्यानें धाकटा पुत्र रश्कउद्दीन इनाहिम यांस गादीवर बसविलें. परंतु अन्नाउद्दीन हा दिल्लीस फौजेसह आल्यावर वेगम आपल्या मुलासह मुलतानास पळून गेली व अन्नाउद्दीन हा सुहम्मदशाहा हें नांव घेऊन २१ आक्टोबर १२९६ त तख्तावर बसला. अन्नाउद्दीन याचें चरित्र ज्ञानकोशाच्या सातव्या भागांत विस्तृत आलें आहे तेथें तें पहावें. त्याशिवाय विशेष मजकूर येथें दिला आहे. अन्नाउद्दीनानें मुलतानास आपला भाऊ उल्खुखा यास पाठवून व अफकी रश्कउद्दीन व (जलालुद्दीनचीं मुलें) यांना (वचन देऊन) पकडून आणवून त्यांचे डोळे काढले. पुढें १२९६ त मोंगलांनीं पंजाबवर स्वारी केली असतां जालंधर येथें त्यांचा उल्खुखान व झाफरखान यांनीं पराभव केला. याच उल्खुखानानें इ. स. १२९८ त गुजराथच्या स्वारींत सोमनाथाचें देऊळ लुटून व तेथील मूर्ति फोडून खंबायत व अनहिलपट्टण काबीज केलें. परत जाताना उल्खून फौजेजवळ लुटीचा एकपंचमांश भाग मागितल्यानें सैन्यानें बंड केलें. परंतु तें मोठ्या मुश्लिहीं मोडलें गेलें. याच वेळीं खंबायत येथें उल्खून पुढें फार प्रसिद्धीस आलेल्या मलिक काफर नांवाच्या गुलामास कैद केलें. याच वेळीं (१२९८) पुन्हां मोंगलांनीं सल्दीच्या हाताखालीं सिबिस्तांनवर स्वारी केली, तेव्हां त्यांचा पराभव जाफरखानानें केला. रणथंबोरच्या लडाईत अन्नाउद्दीनाचा सरदार नसरतखान मारला गेला व सुसुलमानांचा पूर्ण पराभव झाला तेव्हां अन्नाउद्दीन स्वतः रणथंबोरवर गेला. याच वेळीं दिल्लीस त्याचा पुतण्या सुलेमानशाह आकतखान यानें वंड करून स्वतःस बादशाह म्हणून जाहीर केलें व अन्नाउद्दीनास ठार मारण्याचा कट केला तेव्हां अन्नाउद्दीनानें त्याला पकडून ठार मारिलें. पुढें रणथंबोरचा वेढा चालू असतां, मंगूखान व उमरखान या दोघां पुतण्यांनीं बदाऊन येथें व दिल्लीस हाजी मौलानें वंड उभारली. अन्नाउद्दीनानें त्या सर्वांनां पकडून ठार मारून शांतता स्थापन केली. रणथंबोर पडल्यावर तेथें उल्खुखानाची नेमणूक केली पण तो पुढें सहा महिन्यांनीं मरण पावला. याचवेळीं (१३०२) दाऊद मोंगलानें लाहोरवर स्वारी केली होती. यानंतर (१३०३) अन्नाउद्दीनानें मलिक छज्जू व फकिरहीन यांनां तैलिंगणावर पाठविलें व स्वतः चितोडला जाऊन (२८ जाने. इ. स. १३०३) किल्ल्यास वेढा दिला. परंतु मोंगल दिल्लीकडे आल्यानें त्याला परतवें लागलें. पुढें २५.८.१३०३ रोजी अन्नाउद्दीनानें चितोड घेतलें व तेथें खिजरखान (वडील मुलगा) यास सुभेदार नेमलें. पुढल्याच वर्षी चितोडचा पकडून आणलेला राणा कैदतून पळून गेला. मोंगल हे ख्वाजा ताशच्या हाताखालीं हिंदुस्थानांत अगोपपथीत चालून आले (१३०४) तेव्हां गाझीबेगनें त्यांचा पराभव केला; पुन्हां १३०५ त ऐबक

खान हा मोंगलसह चालून आला परंतु त्याचाहि गाझीने पराभव केला. याच वेळी अल्पखान यानें कारोथचा किल्ला वांग्रला. नंतर अझाउद्दिनाने ३ जुलै १३०८ रोजी सिवानला वेढा देऊन १० सप्टेंबर रोजी तें घेतलें व तेथील राजास ठार मारिलें; याच साली त्यानें झालवाडहि घेतलें. पुढें मलिककाफूर यानें वरंगळस वेढा देऊन एक महिन्यानें तें घेतलें (१७ फेब्रुवारी १३१०) व तेथील प्रतापसूद राजाशां तह करून व लूट घेऊन तो परत दिल्लीस गेला (१० जून); परंतु पुन्हां द्वांसमुद्रावर स्वारी करण्यास निघून तेथें तो २५ फेब्रु. १३११ रोजी पोहोंचला. तेथेचा राजा वरिवळाळ हा त्याला शरण आला तेव्हां तेथून काफूर हा रामेश्वरार्थेंत जाऊन व तेथें एक मशीद बांधून परत दिल्लीस गेला. याच सुमारास (१३१२) दिल्लीस राहिलेल्या नव्या मुसुलमानांनीं (पूर्वाचे मोंगल लोक), त्यांना अझाउद्दिनानें सैन्यांतून कमी केलें म्हणून त्याचा खून करण्याचा कट केला, परंतु तो उघडकीस आल्यानें त्यानें त्या सर्वांची कत्तल केली. अझाउद्दिनाचा वडील मुल्गा खिझरखान यानें मामेवहिणीशां: लग्न लाविलें. (१३१२) तेव्हां मलिक काफूरनें चिथावत्यावरून अझाउद्दिनानें त्यास कैद केलें व त्याच्या मेव्हण्यास गुजराथचा सुभेदार अल्पखान यास ठार मारिलें. त्यामुळें गुजराथेंत वंड झालें; त्यावर कमाळुद्दीन यास पाठविलें असतां, वंडखोरांनीं त्याला ठार मारिलें. पुढें अझाउद्दीन मरण पावला. याच्या पदरीं स्त्रियाउद्दीन नराणी म्हणून इत्म होता, त्यानें याच्यावद्दल पुढील प्रमाणें लिहून ठेविलें आहे. राज्यावर वसल्यापासून तीन वर्षांच्या आंत त्यानें राज्याचा चांगळा वंदोवस्त केला. त्यामुळें त्याला चैनीत दिवस घालवितां येऊं लागले. त्याच्या फौजेस भराभर जय मिळाले; दरेक वर्षी त्याला दोनतीन मुलें होऊं लागलीं; तिजोरींत भरपूर पैसा जमला; हिरे-रत्नांच्या पेट्या जभूं लागल्या व हजारा हत्ती पीलखान्यांत झुलूं लागले. त्यामुळें तो ऐश्वर्यमदानें उन्मत्त बनला; गर्वानें व अज्ञानानें त्याचें डोकें व्हकून तो अलती कृत्यें करूं लागला. त्याला विवेचा गंधहि नसल्यानें विद्वानांची संगति याला आवडत नसे. तो हृष्टी निष्ठुर व उर्मट होता. परंतु त्याला दैव अनुकूल होतें. नवीन धर्म स्थापून आपण त्याचे पैगंबर बनावें असें तो म्हणूं लागला; त्यानें आपणास दुसरा शिकंदर (अश्रेकंशांडर) असें नांव धारण केलें. लोकांनीं वंडें उभारलीं तेव्हां त्यानें लोकांचा छळ केला हिंदूंनां हत्यारों घेऊं नयेत, घोडयावर वसूं नये, उंची पोशाख करूं नये असे नियम केले. त्याच्या या कडकपणाने राज्यांत वरवर स्वस्थता दिसत असे.

अझाउद्दिनाच्या पश्चात काफूरनें त्याच्या वेगमेस हांकलून देऊन त्याचा मुल्गा खिझरखान व त्याचा एक भाऊ यांनां आंधळें करून शिहातुद्दीन नांवाच्या त्याच्या एका भावास ततहावर बसविलें (१३१६). परंतु पुढें एक

माहिन्यानें काफूर याचा खून त्याच्या जुलमानें त्रासलेल्या दरवारी मंडळींनीं पाईक लोकांच्या एका टोळीकडून करविला. तेव्हां मुबारकशाहा म्हणून अझाउद्दिनाच्या दुसऱ्या एका मुलानें शिहातुद्दिनास पदच्युत करून आपण तस्ता-रोहण केलें (१३१७). त्यानें गुजराथेंतल वंड मोडून तेथें आपला सासरा मलिक दिनार उर्फ शाफरखान यास सुभेदार नेमलें. देवगिरीकर शंकरदेवाचा मेव्हणा हरपाळ-देव यानें यावेळी उचल केली; तेव्हां मुबारकानें त्याच्यावर स्वतः जाऊन त्याचा पराभव केला (१३१८). मुबारक दुर्व्यसनी व चैनी होता. त्यानें हळक्या लोकांस मोठमोठ्या जागा दिल्या. हसन नांवाच्या आपल्या एका आवडत्या गुलामास त्यानें वजीर करून त्यास मलिक खुशू पदवी दिली. खुशूनें मलबारवर स्वारी करून पुष्कळ लूट आणिली (१३१९). अझाउद्दिनानें निष्कारण कैदेंत टाकिलेल्या लोकांनां मुबारकनें मोकळें करून रयतेच्या जप्त केलेल्या जमिनी सोडल्या व जुळमी कर वंद केले. खुशूच्या हार्तां सर्व कारभार आल्यानें त्यानें करडा अंमल गाजविला. मुबारक आळशी व व्यसनी बनला. राज्यांत दारूची दुकांनें वाढली; सर्वत्र महाभाई झाली; देशांत वंडें उठली; त्यामुळें वादशाहानें दडपशाही सुरू केली; निरपराध्यांनां ठार मारिलें; शेवटीं मलिक खुशूनें आपल्या मददनांसाकरवीं मुबारकचा खून केला (१३२०). येथें खिलजीघराण्याचा शेवट झाला.

मलिक खुशू हा मूळचा हिंदू होता. त्यानें १ वर्षपर्यंत दिल्लीचें राज्य केलें. त्याच्या मनांत पुन्हां दिल्लीस हिंदूचें राज्य स्थापावयाचें होतें. त्यानें आपल्यास नासिरुद्दीन हें नांव घेतलें होतें. त्यानें खिलजीघराण्यांतल लोकांची कत्तल केली व मुबारकाच्या मुख्य वेगमेशां (ही सुद्धां मूळचीं हिंदू होती) लग्न लाविलें. मुसुलमानांविद्दल त्यानें एकदम उचल केल्यानें ते चिडले व त्यांनीं वंड केलें. शेवटीं गाझीवेग तघलख यानें (हा पंजाबचा सुभेदार होता) दिल्लीवर स्वारी करून, मलिक खुशूचा पराभव केला. लढाईत खुशू ठार होऊन गाझीवेग घियासुद्दीन तघलख नांव धारण करून तकावर बसला (१३२१). खुशूस जर त्या वेळच्या सर्व हिंदू राजांनीं मदत केली असती तर दिल्लीस हिंदूचें राज्य पुन्हां स्थापन झालें असतें.

[संदर्भग्रंथ—ताझीयतुल—अम्सीर; झिआउद्दीन विराणी—ता. ई फिरोझशाही; माबेल डफ—इंडियन कॉना०; स्टॅन्ले लेनपूल—मिडीव्हल इंडिया; मिरात ई अहमदी; तारीख ई अल्ई; तुहफत उल कौरान; फेरिस्ता; वि. स्मिथ.]

खिलात—याचा मूळ अर्थ बहुमानाचा झग किंवा पोपाख असा असून, तो वादशाहाकडून सरदारास बक्षीस म्हणून मिळत असे. शिवाय त्याबरोबरच देणारा व घेणारा यांच्या दर्जाप्रमाणें घोडा, हत्ती, तलवार वगैरे युद्धोपयोगी वस्तू आणि पागोटें, पायजमा, अंगरखा, शेल वगैरे वस्त्रे व

शिरपंच, कंठा इ. जवाहीरहि देत. दिल्लीवर पातशहानें थोरल्या वाजोरावसाहेबांस जी खिलात दिली होती (१७२९). तीत वरील वज्राशिवाय, दोन शिरपंच, एक मोत्याचा कंठा, एक घोडा व एक हत्ती इतक्या वस्तू होत्या. पुढें दिल्लीकरांनीं (१७९२) त सर्वाइमाधवराव यांना वकील-इ-मुतलक या जगेची सनद पाठविली त्यावेळींहि पुढीलप्रमाणें खिलात पाठविली होती. बहुमानाच्या पोपाखाची नऊ वखें, पांच बहुमोल जडावाचे अलंकार, ढाल, तलवार, कलमदान, शिक्षा, दऊत, दोन मोर्चेले, नालखी, पालखी व एक हत्ती आणि वादशाही निशाणाचे सहा हत्ती. [मोलस्वर्थ-डिक्शन. व ग्रॅण्टडफ. व्हॉ. १, व्हॉ. ३.]

खिळिगिला—कोल्हापूरच्या शिलाहार राजांपैकी इ.स. १०५८ च्या सुमारास राज्य करणारा मारसिंह हा राजा खिळिगिला किंवा खिळिगिला या अग्निदुर्गा (किल्ला) वर राज्य करीत होता असे एका शिलालेखांत म्हटलें आहे. या लेखांत गूबल किंवा गूहल हा या किल्ल्याचा किल्लेदार असल्याचेहि नमूद आहे. या किल्ल्याचा दुसराकडे कोठेहि उल्लेख नाही. डॉ. सर भांडारकर यांच्या मतें खिळिगिला म्हणजे पन्हाळा होय. ते म्हणतात की, मारसिंहाच्या पूर्वी व नंतरचे शिलाहार पन्हाळ्यास राज्य करीत होते म्हणून खिळिगिला म्हणजे पन्हाळा होय. कांहींच्या मतें खिळिगिला म्हणजे खेळणा (विशालखण्ड) होय. निसर्गतः कांहीं वायवतीत खेळणा हा पन्हाळ्याहून थोडो आहे. मारसिंहाच्या (गांका नांवाच्या) बापांनीं बरेचसे कोंकण जिकिले होते; मारसिंह राज्यावर आल्यानंतर त्यांनीं कोंकण व देश दोन्ही ठिकाणीं बंदोबस्त करतां याबा म्हणून खेळणा किल्ला पसंत केला असावा. गूहल हा त्याचा चुलता होता; त्यास त्यांनीं खेळण्याचा किल्लेदार नेमलें असावें. [डॉ. भांडारकर—अर्ली हिस्ट्री ऑफ दि डेकन; विविधज्ञानविस्तार अंक जून १९१४].

खीवा—मध्य अशियातील एक संस्थान. एके काळीं हें अशियातील महत्त्वाचें राज्य होतें, पण सध्यां रशियावर अवलंबून असलेलें हें लहानसें खानराज्य (खानेट) आहे. याची दक्षिणोत्तर लांबी २०० मैल असून पूर्वपश्चिम रुंदी ३०० मैल आहे. क्षेत्रफळ २४००० चौ. मै. व लो. सं. सुमारे ६४६०००. ज्वारी, गहू, तांदूळ, कापूस, द्राक्षे, वगैरे जिनस येथें उत्पन्न होतात. येथील रानटी लोक उंट, मेंढ्या, घोडे, गुरे, इत्यादि प्राण्यांची पैदास करतात. ऊसवेग, साट्ट टाजिक, तुर्कोमन व कारा कालपाकस, अशा चार प्रकारचे लोक येथें राहतात. कापड, रेशीम व कातडे यांवर कृषिदा काढणें हा येथील महत्त्वाचा परगुती धंदा होय.

सध्यांचें खानेट हें भतकालीन वैभवशाली राज्याचा एक भूद्र अवशेष आहे. पूर्वीच्या राज्यास चोरासमिआ, खारिश्तम, उरगेंजी अशीं निरनिराळीं नांवें होती. हिरोडोटस यानें चोरासमिआचा उल्लेख केलेला आहे. त्या वेळीं तो इराणच्या ताब्यांतील

एक प्रांत होता. खिस्तानंतर ६८० या वर्षी अरबांनीं चोरासमिआ काबीज केलें. खलीफांची सत्ता नष्ट झाल्यानंतरचा पहिला ऐतिहासिक राजा मामुन-बिन-महंमद हा होय. १०१७ त खारिश्तम हें गझनीच्या महंमदाच्या हातीं गेलें. पुढें तें सेलजुक तुर्कीच्या ताब्यांत गेलें. १०९७ त कुतुबुद्दीन हा गव्हर्नर स्वतःच येथील राजा झाला. १३७९ मध्यें तैमूरनें खीवा जिकिलें. १५१२ तें ऊझबेगसत्तेखालीं गेलें.

१७ व्या शतकांत रशियानें खीवाशी द्रिप्तसंबंध जोडले. कोस्त्स लोकांनीं खीवावर बऱ्याच स्वाच्या केल्या. १७१७ पीटर दि ग्रेटनें खीवावर सैन्य रवाना केलें. त्या लढाईत रशियाचा जय झाला. १९ साव्या शतकांत १८३९ त मास्को सरकारनें पुन्हां खीवावर स्वारी केली पण त्यांचें भयंकर नुकसान झालें. १८४७ त रशियानें सिरदर्या नदीच्या मुखाजवळ एक किल्ला बांधला. १८६९ त कास्पियन समुद्राच्या पूर्वे किनाऱ्यावर रशियानें फ्रॅन्कव्होडस्क हें ठाणें बांधलें. १८७१-७२ त रशियन तुर्कस्तानकडून खीवाला जाणारे निरनिराळे रस्ते शोधून काढले. १८७३ त रशियन सैन्यानें खीवावर चाल केली, व तें कांहीं एक प्रयासन पडतां काबीज करण्यांत आलें. अखेरिंस आक्ससच्या दक्षिणतीरावरील सर्व प्रदेश रशियास जोडण्यांत आला.

खुडखदान संस्थान—मध्यप्रांत. २१° ३०' आणि २१° ३८' उत्तर अक्षांश व ८०° ५३' आणि ८१° ११' पूर्व रेखांश. क्षेत्रफळ १५४ चौरस मैल. खई म्हणजे पांढरी माती व खदान म्हणजे खाण. या दोन शब्दावरून संस्थानाचें नांव बनलें आहे. या लहानशा संस्थानाचे चार तुकडे असून ते सर्व रायपुर जिल्ह्याच्या पश्चिमेस आहेत. त्या चार तुकड्यांचीं नांवें—खुडखदान, बोरतारा, बिदोरा, सिमई. या संस्थानांत नद्या नाहीत. पावसाची सरासरी दर वर्षाची सुमारे ४० इंच असून. हवा साधारण बरी आहे. हिवाळ्यांत हिंवतापाची सांध उद्भवते.

इतिहास.—संस्थानाचा पूर्वीचा इतिहास अज्ञात आहे. पारमोडीचा जमीनदार व येथील संस्थानिक यामध्ये बरेच दिवस शत्रुत्व होतें. अखेरिंस नागपूरकर भोसल्यांच्या मदतीनें तुळसीदास नांवाच्या इसमास ही जमीनदारी मिळाली. त्यावेळीं कोंडका हें मुख्य ठिकाण होतें. कोंडका पारमोडीच्या फार जवळ असल्यामुळें तुळसीदासानें खुडखदान हें आपलें मुख्य ठिकाण केलें. तुळसीदासाच्या मरणानंतर महान्त लखमनदासास गादी मिळाली व ब्रिटिश सरकारनें त्यास आपली मान्यता दिली. १८६५ सालची सनद त्यास मिळाली.

सन १८६७ सालीं किशोरदासास गादी मिळाली. परंतु यानें संस्थानची व्यवस्था बरी न ठेवल्यामुळें ब्रिटिश सरकारनें आपल्या वतीनें एक दिवाण नेमला. सन १८९६ सालीं हा मरण पावला व त्याचा मुलगा राधावल्लभ किशोरदास यांस गादी मिळाली. परंतु दोन वर्षांनंतर

यास व त्याचा एक १२ वर्षांचा मुलगा यास त्यांच्या नातलागापैकी एकाने विपप्रयोग करून ठार मारले. अपराध्यास व त्याच्या साथीदारास पकडण्यांत येऊन त्यास फांसी देण्यांत आले. व राधावल्लभाचा वडाल मुलगा दिग्विजयी किशोरदास यास कायदेशीर वारस ठरविण्यांत आले. परंतु त्यावेळी तो अज्ञान असल्यामुळे सर्व व्यवस्था ब्रिटिश सरकारच पहात होते. परंतु हा फार अशक्त असल्यामुळे इ. सन १९०३ साली मरण पावला; व त्याचा धाकटा भाऊ महन्त मूदर किशोरदास यास गादी मिळाली. याचा जन्म इ. स. १८९१ साली झाला येथे प्राचीन अवशेष फारसे नाहींत. लोकवस्ती (१९११) ३११५०. येथील भाषा छत्तिसगड हिंदी आहे. शेंकडा पंधाहत्तर लोकांचा धंदा शेतकी आहे. बाकीचे नोकर व रोजावर काम करणारे आहेत. यांचा धर्म शाक्त आणि वैष्णव आहे. येथे राहणाऱ्या जाती गोंड, लोधी, तेली, अहोर या होत. सुमारे ११४ चौरस मैल जमीन स० १९०४ साली लागवडीखाली होती. पैकी ५३ चौरस मैल जमिनीवर कोदन, १९ चौ. मैल जमिनीवर गहू व सुमारे ९००० एकरवर भाताचे पीक होतें. दर वर्षी लागवडीखाली येणाऱ्या क्षेत्राची वाढ होत आहे. स्थानिक गुरे लहान बांध्याची व अशक्त आहेत. संस्थानांत उद्योगधंदे मुळीच नाहींत असे म्हटले तरी चालेल. एकंदर जंगल सुमारे १५ चौरस मैल आहे. खनिज संपत्तीचा शोध कोणी केला नाहीं. इमारती दगड व पांढरी माती संस्थानांत पुष्कळ सांपडते. संस्थानांत जमीनपहाणी, अवकारी, शिक्षण, तुरुंग वगैरे नेहमीची खाती आहेत. जमा (इ. स. १९०८) ६३८०० रुपये. व खर्च ६५६०० रु. आहे. खंडणी १२००० रुपये आहे.

खुझदार—बलुचिस्तानातील कलात संस्थानच्या झलवान भागांतील मुख्य शहर. या ठिकाणी नेटिव्ह असिस्टंट व कलातच्या खानाचा नायब रहातो. सिंधी लोकांत या शहराला कोहियावर असे नांव आहे. या शहराची रचना एका लांबट व अर्ध अशा दरीसारखी असून या दरीच्या वरच्या टोंकारा १८७० साली एक किल्ला बांधण्यांत आला. उत्तरेकडून वलातहून, दक्षिण दिशेने कराची व बेलाहून, पूर्वेकडून कच्चीहून, व पश्चिमेकडून मकान व खारानहून असे चारी बाजूनी येणारे रस्ते या ठिकाणी मिळाल्यामुळे या ठिकाणाला फार महत्त्व प्राप्त झाले आहे. उन्हाळ्यामध्ये या ठिकाणची हवा घाईट असते. येथे एक तोफखाना असून ७ गोळदाज, एक तोफ व ४५ लोकांची लष्करी तुकडी आहे. नेटिव्ह असिस्टंटच्या हाताखाली २० लोकांची लष्करी तुकडी आहे. खुझदारच्या नायबतीमध्ये भागवान, शिडी, कोलाची, नदीचे खोरे, कर्ले व चकु यांमधील जमीनीचा अंतर्भाव होतो.

खुटागांव—मध्यप्रांत. जिल्हा चांदा. क्षेत्रफळ १५७ चौरस मैल. उत्तरेस धनोरा आणि दूमळा जमीनदारी, दक्षिणेस आहिरी जमीनदारी पूर्वेस झारचाप्रा जमीनदारी, पश्चिमेस

चांदाल आणि गिलगांव जमीनदारी. एकंदर खेडी ५६, पैकी १८०साड. बहुतेक खेडी ठेकेदारांकडे आहेत. लागवडीखाली जमीन ३६०० एकर. जमीन साधारण प्रतीची आहे. जमीन दारांत जंगल बरेच आहे. लोकसंख्या (१९०१) २३६९. एकंदर उत्पन्न २५५८ टाकोळी ७५ रु. इतर कर ७५ ते ८० रु. सन १९०९-१० पासून टाकोळी १०० रुपये ठरविली आहे. घराणे राजगोंड जातीचे आहे.

खुंटी, पोट वि भाग.—बंगाल इलाख्याच्या रांची जिल्हाचा आम्रेय पोटविभाग. या पोटविभागाचे क्षेत्रफळ ११४० चौ. मैल होतें. १९०५ मध्ये हा पोटविभाग पाडण्यांत आला. हा विभाग पठारावर वसलेला आहे. हें पठार मधून मधून तुटलेले असून, मध्येच मोठ्या टेकड्या व दऱ्या आहेत. १९११ साली या पोटविभागाची लोकसंख्या, २२७५४७ होती. या विभागांत, खुंडू हें एकच शहर असून ५०९ खेडी आहेत. खुंटी हें या पोटविभागाचें मुख्य ठिकाण आहे.

शहर.—खुंटी पोटविभागाचें मुख्य ठिकाण. याची लोकवस्ती १९०१ साली १४४६ होती. रांचीपासून चैवासला जाणाऱ्या रस्त्यावरील हें एक व्यापारी गांव आहे.

खुतवा—मशीदांत नमाज पढल्यानंतर दर शुक्रवारी हा खुतवा मुसलमान लोक पढत असतात. महम्मद पैगंबर व त्याच्या मागून त्याच्या गादीवर वसलेले चार पुरुष (खलीफ) यांची स्तुति या खुतव्यांत गाडलेली असते. त्याचप्रमाणे त्यावेळी देशावर जो मुसलमान राजा राज्य करीत असतो त्याचेहि नांव वरील पांच नांवांमध्ये दाखल करण्याची चाल आहे. मुसलमान पातशहा तकारूद झाला की त्याच दिवशी व त्याच वेळेस वरीलप्रमाणे खुतवा पढतात. आपले नांव खुतव्यांत दाखल करावें या साठी घन्याच मुसलमान राजांनी मुसलमानी प्रजेस छळले आहे असे मुसलमानी इतिहासावरून दिसून येतें. हल्ली तुर्केंच तुर्केंस्तानच्या लोकसत्ताक राज्यांत इस्तंबूलच्या मुख्य खलिफाचेच उच्चाटण झाले आहे, त्यामुळे या खुतव्याच्या वेळी खलिफाच्या न. मोचनारणाच्या प्रसंगां काय करावें हा एक प्रस्तुतच्या मुसलमानांना प्रश्न पडत असेल. [मोलस्वरथ—डिक्सा; फेरिस्ता.]

खुताहन—संयुक्तप्रांतांतील जैनपूर जिल्हाच्या उत्तर-भागांतील तहशील. हिचे क्षेत्रफळ १९११ साली ३६१ चौ. मै. होतें. या तहशीलांत उंगली, रारी, कर्यात, मेंढा व चांदा हे पांच परगणे आहेत. प्रतापगड व सुलतानपूर जिल्हांतील थोडासा भाग या तहशीलांतच मोडतो. या तहशीलीची लोकवस्ती १९११ मध्ये २५०८९ होती. या तहशीलांत शहागंज हें एकच शहर असून ७०० खेडी आहेत. शहागंज हें या तहशीलीचें मुख्य ठिकाण आहे. १९०३-४ साली या तहशीलीचें साऱ्याचें उत्पन्न २,२७,००० होतें व कराचें उत्पन्न ५०,००० होतें. गोमती ही एकच नदी या

तहशिलीतून वहात जाते. तहशिलीतील कांही भागांत नांदूळ उत्तम पिकतो पण बरान भाग ओसाड आहे. एकंदर लागवडीची जमीन २८८ चौरस मैल असून १२९ चौरस मैलांस विहिरी व तलाव यांच्या मुळें पाणीपुरवटा होतो.

खुर्दागंज—संयुक्तप्रांतांमधील राहाजहानपूर जिल्ह्याच्या तिव्हर तहशिलीतील शहर. हें शहाजहानपूर शहराच्या वायव्येस २४ मैलांवर असून त्याची लोकसंख्या १९०१ त ६५३५ होती. १८ व्या शतकांत व्यापारासाठी हें शहर वसविण्यांत आलें. १८१० पर्यंत हे तहशिलीचें मुख्य ठिकाण होतें. अद्यापिही व्यापाराच्या बाबतीत हें फार भरभराटीचें शहर आहे. येथें एक माध्यमिक शाळा आहे. १८५६ च्या २० या कायद्याप्रमाणें याचा कारभार पाहिला जातो.

खुर्दागंज—पंजाबमधील लाहोर जिल्ह्याच्या ग्युनियन तहशिलीतील शहर. मुलतान फेरोझपूर रस्त्यावर, कसूरच्या नैर्ऋत्येस १२ मैलांवर हें शहर वसलेलें आहे. या शहराची वर्त्ती १९११ साली २९९२ होती. हा मुख्यतः शेतकीचा प्रदेश आहे. सतलज नदीचा कटोरा कालवा हा या शहराच्या जवळून गेला आहे. १८७५ साली या शहराला म्युनिसिपालिटी देण्यांत आली. शहरांत एक दवाखाना आहे.

खुरई त हू शी ल.—मध्यप्रांतांतील जिल्ह्याच्या वायव्य भागांतील एक तहशील. १९११ साली हिचें क्षेत्रफळ ९०० चौ. मै. होतें. लोकसंख्या १,११,०७० होती. या तहशिलींत खुरई व एटवा ही दोन शहरे असून ४७० खेडी आहेत. या तहशिलीतील १२४ चौरस मैल सरकारी जंगल असून बाकीच्या उरलेल्या क्षेत्रफळपैकी जवळजवळ निम्मा भाग लागवडीला योग्य आहे. १९०३-४ साली या तहशीलाला २३८ चौरस मैल जमिनीची लागवड करण्यांत आली. जमिनीचा महसूल ७७,००० रुपये व कर ८००० रुपये होता. या तहशीलाला जमीन उंचसखल असून उत्तरेकडील भागांत वरेच दगड आहेत; वाना व बेटवा नदीच्या काठी जंगलें पसरली आहेत.

शहर—खुरई तहशिलीचें मुख्य ठिकाण. वीना शहराकडे जाणाऱ्या रेल्वेच्या फांट्यावर हें वसलेलें असून सागरशहरापासून ३३ मैल दूर आहे. याची लोकवस्ती १९११ साली ६८६८ होती. या शहरांत एक जुना पुराणा किला असून तेथेच हल्ली कचेऱ्या भरतात. येथें जैन लोकांची वरीच वस्ती आहे व जैनांची सुंदर देवालये आहेत. १८६७ मध्ये या शहराला म्युनिसिपालिटी देण्यांत आली. या ठिकाणां दर आठवड्यास गुरांचा बाजार भरतो, व येथून ब्रह्मदेशास सुकें मांस रवाना होतें. येथें माध्यमिक शिक्षणाचा शाळा असून दोन मुलींच्या शाळा व एक स्त्रीशिक्षण मिशनने चालविलेली एक शाळा आहे; दिवाय येथें एक दवाखाना आहे.

खुरासणी—आ बुद्धपास लॅटिनमध्ये गुडसोटिया अभिसिनिका; मराठीत कारळा रामतीळ, खुरासणी; गुजराथीत रामतळ; कानडी—गुरेलू; हिंदी—जगनी इत्यादि नांवें आहेत. मुंबई इलाख्यातील गुजराथेंत कारळा फारसा होत नाही. पंचमहाल जिल्ह्यांत थोडथोडा होतो. देशावर व कर्नाटकांत सर्वत्र होतो. परंतु हें पीक नाशिक व विजापूर जिल्ह्यांत महत्वाचें आहे. कोंकणांत व मावळांत वरकस जमिनींत आणि मध्यप्रांत व तेलंगणांत डोंगराळ भागांत याचा पेरा जास्त असतो.

हें पीक हलक्या, मुकुमुशीत अशा जमिनीत चांगलें होतें. कारळे कधी स्वतंत्र व कधी बाजरींन मिसळून पेरितात. मिसळीच्या पेण्यांत दर एकरी वियाचें प्रमाण एक पौंड अनुन स्वतंत्र पेण्यांत चार ते सहा पौंड असतें. बीं पाभरींन पेरितात. ओळीमध्ये अंतर सुमारे एक फूट असतें. पीक नोव्हेंबर डिसेंबरांत तयार होतें. काठ्यांनी सोडून बीं तयार करितात. याचें दर एकरी स्वतंत्र पीक अजमासें ४०० ते ५०० पौंड येतें व मिसळीचें पीक अजमासें ५० ते ७५ पौंड असतें. कनाटकांत कित्येक वेळां हें पीक तागाप्रमाणें हलक्या जमिनीत करून हिरवळ खताकरितां गाडितात. याचें तेल स्वयंपाकांत उपयोगी पडतें. पेंड गुरांना खाण्यास व खताकरितां उपयोगी आहे.

खुरिया—मध्यप्रांत. जशपूर संस्थानचा वायव्य भाग व्यापणारें पठार व इलाखदारी. उ. अ. २३° ०' ते २३° १४' व पू. रे. ८४° ३०' ते ८३° ४४'. या पठारावर मोठमोठी कुरणें असल्यामुळें मिर्झापूरचे व इतर ठिकाणचे बरेच गोपाल व अहीर टोरांचे कळपच्या कळप येथें चारावासास आणतात. अशा कांही अहीरांनीं येथें कायमची वस्ती केली आहे. येथील मुख्य वस्ती 'पहाडी कोरवा' लोकांची असून जमीनदार त्याच जातीचा आहे. कांही काळापूर्वी त्यास कोरवांचा 'माझी' असे म्हणत असत. त्यास 'दिवाण' ही स्थानिक पदवी आहे. परंतु तो बाघेला रजपूत व खुरिया राणीचा वंशज आणि रतनपूरच्या हैदयवंशी राजाचा संबंधी असून रतनपूरहून येथें आला असल्याचें सांगतो. या जमीनदारांत ७९ गांवें असून ५६२ हपये टाकोळी आहे.

खुर्जा, त हू शी ल.—संयुक्त प्रांतांतील मुलेंदशहर जिल्ह्यांतील दक्षिण तहशील. हिचें क्षेत्रफळ १९११ साली ४६० चौ. मै. होतें. या तहशिलींत जेबूर, खुर्जा व पहासू हे तीन परगणे आहेत. १९११ साली याची लोकसंख्या २,५८,८४० होती. तहशिलींत ७ शहरे व ३४८ खेडी आहेत. १९०३-४ साली या तहशिलीचें उत्पन्न ५०,५०,०० रुपये व कराचें उत्पन्न ८२,००० रुपये झालें. तहशिलीमध्ये पूर्वकाली, करबन व पटवाहा बाहू या नद्या आहेत. पश्चिम सरहद्दीवरून यमुना नदी वहात गेली आहे. काळी नदीच्या पूर्वेस व पटवाह्याच्या पश्चिमेस रेटाड जमीनीचे पट्टे

आहेत. तहशिलीच्या मध्यभागातील प्रदेश फार सुपीक आहे. या भागांत कापूस फार पिकतो. १९०३-४ साली ३५५ चौ. मै. जमीनांची लागवड करण्यांत आली होती. त्यापैकी १५२ चौ. मै. ला पाण्याचा पुरवठा विहिरी व कालवे यांच्यामुळे होत होता.

श. ह. र.—खुर्जा तहशिलीचे मुख्य ठिकाण. ईस्ट इंडियन रेल्वेच्या फांट्यावर हें वसलेलें आहे. या शहराची लोकसंख्या १९११ साली २८३८७ होती. त्यापैकी हिंदू १४४८५ व मुसलमान १२०४५ होते. या शहराचे नांव 'खारोज' (इनाम) या शब्दावरून पडलें. फिरोजशाह तघलखनें भाले सुलतान रजपुतांनां हा प्रदेश इनाम दिल्यानेतर त्यांनीं हें शहर वसविलें असें म्हणतात. पुढें १७४० मध्यें भरतपूरचा राजा सुरजमल यानें त्यापैकीं बराच भाग हिरावून घेतला. व १८ व्या शतकाच्या अखेरीस दौलतराव शिखानें त्यांतला बराच भाग परत घेतला. या शहरांत ४०० वर्षांच्या पूर्वीचें जुंम असें मखदुम साहेबांचे थडगें आहे. याशिवाय तहशिली दवाखाना व टाऊन हॉल अशा आणखी तीन इमारती आहेत. या शहरांत केशरी, पठाण व लुखवाल जातीचे वाणी यांची पुष्कळ वस्ती आहे. लुखवाल वाण्यांचा जैन धर्म असून ते भोटे धनाढ्य आहेत. त्यांनीं चाळीस वर्षांपूर्वी आपल्या ज्ञातांच्या खर्चानें एक उत्कृष्ट जैन मंदिर बांधविलें आहे. त्यांतील कलाकुसरीचें काम प्रेक्षणीय आहे. मंडई, धर्मशाळा, वगैरे इमारतीही खांदीव दगडांनें बांधिलेल्या आहेत. अमेरिकन मेथॉडिस्ट, इताना बायबल व मेडिकल मिशन या संस्थांनी आपल्या शाखा येथें उघडल्या आहेत.

खुर्जा शहराला १८६६ मध्यें म्युनिसिपालिटी देण्यांत आली. १९०३-४ साली या म्युनिसिपालिटीचे उत्पन्न ३८,००० व खर्च ४२,००० रुपये होता. जिल्हाच्या व्यापाराचे हें ठिकाण असल्यानें येथे कापसांतल सरकी काढण्याच्या व गट्टे बांधण्याच्या गिरण्या आहेत. तसेंच येथून धान्याची निर्यात बरीच होते. नाळ, साखर, तूप हेहि जिन्नस बाहेर गांवां पाठविण्यांत येतात. येथील भांडकामहि चांगलें होतें. इंग्लिश कापड, धातू, पितळेची भांडी ही बाहेरून या शहरांत येतात. या शहरां ऽ शिक्षणाच्या शाळा आहेत.

खुर्दा, पोटा विभाग.—बंगाल इलाख्यांतील पुरी जिल्हाचा पश्चिम पोटाविभाग. याचें क्षेत्रफळ १९११ साली ९७१ चौरस मैल होतें. लोकसंख्या ३६७६०४ होती. हा पोटाविभाग छोटा नामपूर प्रदेशाच्या आग्नेय सरहद्दीशीं भिडलेला आहे. या भागांत पुष्कळ लहान टेंकड्या असून त्यांत गंवूर दगड मुबलक सांपडतो. या टेंकड्यांच्या मधील सपाट जमीनींत कुरुंद व पुळणी आहे. या पोटाविभागांत १२१२ खेडी आहेत व खुर्दा हें या पोटाविभागाचें मुख्य ठिकाण आहे. भुवनेश्वर येथें लिंगराजाचें सुप्रसिद्ध देवालय असून शिवाय लहान लहान देवालये पुष्कळ आहेत. खानगिरी

व उदयगिरी डोंगरांमध्ये पुष्कळ दऱ्या व खडकांमध्ये खोदलेलीं देवालये आहेत.

ओरिसाच्या हिंदुराजघराण्याच्या ताब्यांत शेवटपर्यंत असणारा मुख्य हाच होय. हा डोंगराळ व जंगलवजा टापू असल्यानें मराठ्यांनां हा प्रदेश जिंकतां आला नाहीं. १८०४ पर्यंत येथील राजघराण्यानें आपलें स्वातंत्र्य राखलें पण १८०४ सालीं घराण्यांतील राजानें ब्रिटिशसरकारविरुद्ध वंड केल्यामुळे त्या राजाच्या ताब्यांत असलेला प्रदेश जिंकून तो ब्रिटिशसरकारनें आपल्या ताब्यांत घेतला. १८१७-१८ मध्यें येथील शेतकरी वर्गानें वंड केलें पण तें लवकरच मोडण्यांत आलें व त्यांच्या माण्या शक्य तितक्या मंजूर करण्यांत आल्या. हल्लीं या विभागांत पूर्ण सुव्यवस्था व शांतता नांदत असून याचें उत्पन्न ३.७७ लाख आहे. खुर्दा हल्लींचा राजा जगन्नाथच्या देवालयाची व्यवस्था पहातो.

श. ह. र.—खुर्दा पोटाविभागाचें मुख्य ठिकाण. कटकपासून गंजमकडे जाणाऱ्या राजरस्त्यावर हें वसलेलें असून या गांवावरून बंगाल नामपूर रेल्वेचा फांटा गेला आहे. या खेळाची लोकवस्ती १९०१ साली ३४२४ होती. १८१८-२८ पर्यंत पुरी जिल्ह्याचें हें मुख्य ठिकाण होतें. येथें एक छोटेशाही तुहंग असून १० कैद्यांची व्यवस्था त्यांत होऊं शकते.

खुर्दाभाई—शाचें सर्वय नांव अबुल कासीम उबयदुल्ला बिन अहमद असें होतें. ह्या ग्रंथकारासंबंधी यूरोपीय पंडितांमध्ये फार वाद आहे. ह्या ग्रंथकाराचा आज्ञा खुर्दाजिन हा जादूगार असून त्याला वॅरमेंसिडनी मुसलमानी धर्माची दिक्षा दिली होती. अबुल कासीमची जाबल पर्वताशेजारच्या प्रांतांत संदेशाखात्यावर नेमणूक झाली. नंतर तो खलिफा मोलामिडच्या दरबारां येऊन त्याचा एक प्रधान झाला. त्यानें पुष्कळ पुस्तके लिहिली आहेत. त्यांपैकी काहीं खाली लिहिल्याप्रमाणें—(१) किताब अद्वाब-अस-समा (ह्या पुस्तकांतूनच मसउदीनें मो टॅमिडच्या चरित्रांत उत्तम उतारा घेतला आहे) (२) किताब जमहूर अनसाब अल-फर्म, ह्यामध्ये पर्शियन लोकांच्या वंशाची फार उत्तम माहिती दिली आहे. (३) किताब—अल—मसालिक वाल—मुमालिक हें पुस्तक राज्य व रस्ते ह्यांसंबंधी भौगोलिक माहितीचें आहे. (४) किताब—अल—शराव हें पुस्तक पेयासंबंधी आहे. (५) किताब—अल—लहवल-मलाहि हें पुस्तक खेळ व कर्मणूक ह्यांवर आहे. (६) किताब—अल—अनवा हें पुस्तक ताऱ्यांसंबंधी आहे. (७) किताब—अल—नुडमा-वल-जुलसा हें पुस्तक दरबारी लोकांसंबंधी आहे. ह्या ग्रंथकाराचें फक्त एक पुस्तक आपणांस उपलब्ध होतें असें इलिअर्टनें म्हटलें आहे. तें इझ-खुरदाखिबचा भूगोल हें होय. ह्याची फक्त एक प्रत यूरोपांत आहे त्याचें हस्तलिखित प्राचीन असून त्याच्यावर १२३२ हा सन आहे. पण त्याच्यावर भिन्नोच्चारदर्शक खुणा नाहींत. तें ऑक्सफोर्डच्या वॉड्लिन लायब्रररि

ठेवलें आहे. हा इम खुरदाबिब इ. स. १९२ त मरण पावला.

खुलदाबाद, ता लु का.—हैदाबाद संस्थानांताल औरंगाबाद जिल्ह्याच्या तयव्य भागांतील हा तालुका आहे. १९११ त या तालुक्याची लोकसंख्या २५०३३ होती. याचें क्षेत्रफळ १२९ चौरस मैल होतें. या तालुक्यांत ३८ खेडी आहेत. खेड्यांपैकी ९ खेडी जहागीर आहेत. १९०१ त या तालुक्याचा महसूल ४३३०० रुपये होता. या तालुक्याचा पूर्वेकडील व उत्तरेकडील भाग डोंगराळ आहे.

गां व.—खुलदाबाद तालुक्याचें मुख्य ठिकाण. औरंगाबाद शहरापासून १४ मैलांवर हें ठिकाण असून तें २७३२ फूट उंचीवर वसलें आहे. १९०१ मध्ये याची लोकसंख्या २८४५ होती. येथें औरंगजेब, अझमशाहा, हैदाबादसंस्थानचा मूळ संस्थापक असफजाह, अहमदनगरचा निजामशाहा नासीरजंग, मलिक अंबर, तानशाहा इत्यादि प्रसिद्ध पुरुषांची व पुष्कळ साधूंची धडगी आहेत. या खेड्याचें पूर्वीचें नांव रौस होतें. पण औरंगजेबाच्या मरणानंतर औरंगजेबाला खुलदमकान हा किताब देण्यांत आला त्यावरून खुलदाबाद हें नांव प्रचारांत आलें. या खेड्याच्या नजीकच्या पठारावर भद्रवन्ती या इतिहासप्रसिद्ध हिंदू शहराचे जीर्ण अथशेष अद्यापि पहावयास मिळतात. येथें तालुकाकचेरा, पोस्टऑफिस, शाळा व पोलिसठाणें आहे. हें खेडें आरोग्यस्थान म्हणून प्रसिद्ध आहे.

खुलना, जि ल्हा.—बंगाल इलाख्यांतील प्रेसिडेन्सी पोटाविभागापैकी एक जिल्हा. या जिल्ह्याचें क्षेत्रफळ, दक्षिणेकडील सुंदरवनांचें क्षेत्रफळ सोडून देतां, १९११ साली ४७९५ चौ.मै. होतें. या जिल्ह्यांत हुगळी व मेघना नद्यांच्या मुखांमधील टापूच्या दक्षिणेकडील भाग येतो. या जिल्ह्याच्या उत्तरेस जेसोर जिल्हा, पूर्वेस वकरगज, पश्चिमेस चोवीस परगण्यांचा मुलुख व दक्षिणेस बंगालचा उपसागर आहे. या जिल्ह्याचे वर्णनाच्या सोईसाठीं चार भाग पाडतां येतील. ते वायव्य, ईशान्य, मध्य व दक्षिण या दिशेकडील भाग होत. वायव्य भागांतील जमीन उन्नत आहे तर ईशान्य भागांतील जमीन सखल व दलदलीची आहे. मध्यभागांतील जमीन सखलच आहे व हल्ली ती लागवडीखाली आणण्यांत आली आहे. दक्षिणेकडील भागांत नद्यांचें जाळेंच असल्यानें व दलदलीच्या जागा, फार असल्यानें त्या ठिकाणाची जमीन लागवडीला अयोग्य झाली आहे. या भागांत स्थिर लोकवस्तीहि नसते. हा जिल्हा म्हणजे एक पुळणीयुक्त सपाट प्रदेश असून या प्रदेशांतून उत्तरेकडून दक्षिणेकडे पुष्कळ नद्या वहात गेल्या आहेत. मधुमती ही नदी या जिल्ह्यांतून वहात जाऊन व पुढें बालेश्वर हें नांव पावून, हरिणघात या मुखानें समुद्राला मिळाली आहे. याशिवाय इच्छामती, चमुना, कनदक, भैरव या नद्या प्रसुख असून छोट्या छोट्या नद्या तर

पुष्कळच आहेत. या टापूंत सरोवर असें मुळीच नाही. पण दलदलीच्या जागा मात्र फार असून त्यांपैकी वायव्यविल या दलदलीच्या जागेची लांबी ४० मैल आहे. पण त्यापैकी वराचसा भाग हल्ली लागवडीखाली आणण्यांत आला आहे. जिल्ह्याच्या वायव्यभागांत खजूरीच्या झाडांची वनंथ्या वनें आहेत. ईशान्येकडील भाग व मध्यभाग हे पावसाळ्यामध्ये पाण्यांत बुडून जातात. नद्यांची तीरे ही उंचावर असल्यानें तेवढीच काय ती पाण्यावर रहातात. या तीरावर मोठमोठी दाट जंगलें आहेत व त्यांत अनेक प्रकारचे वृक्ष, व वनस्पती आहेत. वांबू, माड, ताड, इत्यादि झाडांची येथें समृद्धि आहे. पाण्यानें बुडलेल्या प्रदेशांत काहीं ठिकाणीं तांदूळ पेरण्यांत आलेला दिसतो. पण बहुतेक भागांत शेवाळ, कमळें, इत्यादींचाच सुकाळ आढळतो. दक्षिणेकडील सुंदरवनाच्या टापूंत सागवान व इतर प्रकारचें लांकूड भरपूर मिळते.

सुंदरवनामध्ये वाघ, चित्ते, रानम्हशी, डुकरें, हरिण, काळपीट, माकडे, इत्यादि पशू विपुल आढळतात. विशेषतः वाघाचा या भागांत फार उपद्रव असल्यानें या भागांत जमीनीची लागवड करण्याला लोक फारसे धजत नाहीत. मधुमती, भैरव व सुंदरवनांतील सर्व नद्यांमध्ये सुसरी आढळतात. त्याप्रमाणें या जिल्ह्यांत निरनिराळ्या प्रकारचे सापहि भरपूर सापडतात. या जिल्ह्यामध्ये पावसाचें वार्षिक प्रमाण ६५ इंच आहे. जिल्ह्यांत नद्यांचा सुकाळ असल्यानें वरचेवर मोठमोठे पूर येऊन नासधूस होते. अशा प्रकारचें पूर १८८५ १८९० व १९०० सालीं आले होते. हल्ली, मधुमती नदीचे कालवें निघाल्यापासून व छोव्या नद्यांचें प्रवाह आटल्यामुळें पूर वरचेवर येण्याचें कमी झालें आहे.

इतिहासः—प्राचीन काळी या जिल्ह्याचा बंगालचा अगर समततांच्या राज्यांत अंतर्भाव होत असे. पुढें बलाळसेनानें बंगालचे जे भाग पाडले त्यांपैकी वागरी पोटाविभागांत हा जिल्हा मोडूं लागला. हुगारें पांच शतकांपूर्वी, खानजी अल्ली नांवाच्या एका सरदाराला गौरच्या राजानें हा जिल्हा जहागिर दिला. त्यानें सुंदरवनांतील बरीच झाडे झुडपें तोडून टाकून तेथें राहण्याजोगी व्यवस्था केली. तो या जिल्ह्याचा राजाच होता म्हटलें तरी चालेल. त्यानें आपल्या जहागिरींत असंख्य मशीदी व धडगी बांधली. त्यांपैकी काहीं अद्यापि वाघेरहाट व मास्तिंजुर येथें जीर्णवस्थेंत असलेली पहावयास सांपडतात. बंगालचा शेवटचा राजा दाऊदखान याच्या विक्रमादित्य नांवाच्या आपल्या प्रधानानें दिलीच्या राजाकडून सुंदरवनाची जहागिर मिळविली व ईशरीपूर नांवाचें एक शहर वसविलें. या शहरापासून हल्लीच्या जेसोर जिल्ह्याला 'जेसोर' हें नांव पडलें. विक्रमादित्यामार्गून त्याचा मुलगा प्रतापदित्य हा सुंदरवनाचा कारभार पाहूं लागला. त्यानें दक्षिणबंगालमधील छोट्या संस्थानिकांना आपल्या ताब्यांत आणलें. पण पुढें

अकबराचा सेनापति मानसिंग यानें त्याचा पराभव केला व त्याला वंदिवान केलें. इहलांचा खुलना जिल्हा हा १८८९ मध्ये पाडण्यांत आला. ब्रिटिशांच्या तऱ्यांत हा जिल्हा आल्यापासून त्यांनी या जिल्ह्याच्या दक्षिण, मध्य, नैर्ऋत्य भागांतील लागवडाची जमीन वाढविण्यास सुरुवात केली व त्यामुळे या भागांतील लोकवस्ती वाढू लागली. वायव्येकडील भाग मात्र फार दलदलीचा असल्याकारणानें त्या भागांतील वस्ती उत्तरोत्तर कमी होत चालली आहे. उत्तरेकडील भागाची हीच स्थिति झाली. या भागांत हिवातापाची सांथ नेहमी असते. याशिवाय अमांश, अतिसार, अग्निमांश या रोगांचाहि फैलाव येथें फार आहे. खुलना जिल्ह्यांत खुलना बाघेरहाट व सातखिरा या पोटाविभागांचा समावेश होतो. या जिल्ह्यांत एकंदर लोकसंख्या १९११ साली १३,६६,७६६ होती. खुलना, देभाट व सातखिरा हीं तीन मुख्य शहरे आहेत. जिल्ह्यांत हिंदु व मुसलमानांची सारखीच वस्ती आहे. पूर्वे-बंगाली उर्फ मुसलमानांची व बंगाली या भागा प्रचलित आहेत. मुसलमानांत शेख, अजलाफ व जोलाह या जातींचे लोक पुष्कळ आहेत. यांतील बहुतेक मुसलमान हे मुळचे हिंदू होते. हिंदूमध्ये कायस्थ, कैवर्त व ब्राह्मण या जाती प्रमुख आहेत.

मथियाल जमीनीत तांदूळ पुष्कळ पिकतो. याशिवाय कडधान्ये, सुपारी, इत्यादि जिन्नस 'दोआशिय' जमीनीत पिकतात. खुरीचीं झाडेहि पुष्कळच होतात. जिल्ह्यांत कुणें फारच थोडी आहेत. गुरांना भरपूर चारा मिळणें देखील अशक्य होतें. येथील गुरांची निपजहि फारच हलक्या दर्जाची आहे. सुंदी, पशुर, अमूर, केवडा, गराव, जोआ हीं झाडे सुंदरवनांतील जंगलांत सुवलक आहेत.

जिल्ह्यांतील मुख्य धंदा साखर व काकवी तयार करण्याचा आहे. कालीगंज येथील मातांच्या भांड्यांचा धंदा, तसेच चाकू, कातऱ्यां तयार करण्याचा धंदा व शिंगांपासून निर-निराळ्या वस्तू तयार करण्याचा धंदा प्रसिद्ध आहे. तांदूळ, भात, चणे, डाळ, जूट, तंबाखू, साखर, सरपण, सागवान, विड्याचीं पानें, नारळ, सुपारी, मासे इत्यादि जिन्नस बाहेर गांवां जातात. कापूस, कांचसामान, परदेशी कापड, कात-ज्याचें सामान, कोळसा इत्यादि जिन्सांची आयात होते. खुलना, दौलतपूर, फुलतला, अलिपूर, कपिलमुनी, चक-नगर, चलवा, बाघेरहाट, जत्रापूर, वारदल, कालीगंज, देभाट, वसंतपूर वगैरे ठिकाणी वाजारपेठा आहेत. खुलना, जेसोर कलकत्ता यांमधून ईस्टर्न बंगाल स्टेट रेल्वेचा फांटा गेला आहे. खुलना जेसोर व बाघेरहाट यांमधून एक मोठा रस्ता गेला आहे. १९०३-४ मध्ये या जिल्ह्यांत ४९० मैल रस्ता होता. पैकीं १२ मैलांचा रस्ता खडीचा होता. जिल्ह्यांतील मोठ्या नद्यांमधून बोटी जाऊ शकतात व गांनि व्यापार बराच चालतो.

राज्यकारभाराच्या सोयीकरितां जिल्ह्याची खुलना बाघेरहाट, साताखिरा हीं तीन मुख्य ठिकाणे केली आहेत. खुलना पोटाविभागावर एक मॅजिस्ट्रेट व त्याच्या हाताखाली चार डेप्युटी मॅजिस्ट्रेट असतात. बाकांच्या दोन पोटाविभागांवर एक कलेक्टर व त्याच्या हाताखाली एक डेप्युटी कलेक्टर असतो. सुंदरवन विभागाची व्यवस्था पहाण्याकरितां एक स्वतंत्र जंगलअधिकारी व त्याच्या दिमतीला दोन दृश्यम अधिकारी असतात व ते खुलना येथें रहातात. न्याय-खात्यावर डिस्ट्रिक्ट व सेशनस जज हा मुख्य अधिकारी असून त्याच्या हाताखाली, खुलना पोटाविभागावर दोन मुनसफ व एक सर्वॉर्डिनेट जज व इतर विभागांवर तीन मुनसफ असतात. जिल्ह्यामध्ये एकंदर १२ फौजदारी कोर्टे आहेत.

बंगालमध्ये ज्यावेळीं कायमधारापद्धति सुरू झाली त्यावेळीं या जिल्ह्याच्या पुष्कळ 'जमीनदारी' पाडण्यांत आल्या. या सर्व जमीनदारीचें मिळून ६.९ लाख उत्पन्न येतें. जिल्ह्याचें एकंदर उत्पन्न १९०३-४ साली १४,२३,००० रुपये होतें. खुलना, सातखिर व देभाट येथें म्युनिसिपालिटीचा स्थापन झाल्या आहेत. जिल्ह्यांत एकंदर १३ पोलिस-ठाणी आहेत: व त्यांच्यावर डिस्ट्रिक्ट सुपरिंटेंडेंट हा मुख्य अधिकारी असतो. खुलना, बाघेरहाट व सातखिर येथें एक तुफंग आहे.

शिक्षणाच्या बाबतीत खुलना जिल्हा वराच मागासलेला आहे. १९०३-४ मध्ये या जिल्ह्यांत ३४००० मुले व ३०० मुली शिक्षण घेत असून १००९ शिक्षणसंस्था होत्या. १९०३-४ साली जिल्ह्यांत ११ दवाखाने होते.

पो ट वि भा ग—क्षेत्रफळ ६४९ चौ. मै. लोकसंख्या ४,४१,२४५. या पोटाविभागांत खुलना हे शहर असून ९२९ खेडी आहेत. खुलना, अलीपूर, दौलतपूर, डमरिया, फुलतला कपिलमुनि या ठिकाणी वाजारपेठा आहेत.

शहर—खुलना जिल्ह्याचे मुख्य ठिकाण. भैरव नदी ज्या ठिकाणी सुंदरवन येथें शिरते त्या ठिकाणी हें वसलेलें आहे. याची लोकसंख्या १९११ साली १,५९,८७० होती. खुलना हे सुंदरवनाची राजधानी असून हें व्यापारी शहर आहे. ईस्टर्नडिवा कॅम्पनी ज्यावेळीं मोठ तयार करीत होती त्या वेळीं खुलना येथें मिठांचे कोठार होतें. येथून नारायण-गंज, बारीसाल, मादारीपूर इत्यादि ठिकाणी जलमार्गानें व्यापार चालतो. तांदूळ, साखर, सुपारी, नारळ इत्यादि जिन्सांची येथून निर्गत होते. १८८४ साली खुलन्याला म्युनिसिपालिटी देण्यांत आली. येथें दिवाणी, फौजदारी व रव्हेन्यु कोर्टे आहेत. याशिवाय जिल्हातुरुंग, शाळा व दवाखानाहि येथें आहे.

खुशतर—हे लखनौचा कायथ मुनशी जगन्नाथ ह्याचें टोपण नांव होतें. हा कवि उर्दू रामायणाचा कर्ता

विपप्रयोग केला असे स्पष्ट म्हटले आहे. कारण त्याने पेशवाई नष्ट करण्याचे सारे वेत शेटजी पेशव्यांना सांगेल ही भीति त्याला होती. शेटजीस वाखा होऊन मेल्याचाहि उल्लेख एके ठिकाणी आहे. यांचे व हल्ली पुण्यास नारायण पेठेत मोदींचा गणपति या नावांचे प्रसिद्ध असलेले गणपतीचे देऊळ बांधिले; याची वागहि पूर्वी पुण्यास होती.

[संदर्भग्रंथः—ग्रँटडफ. व्हॉ. २; पेशवाईची अखेर; पेशव्यांची-बखर; भा. इ. मं. अहवाल १८३८; दुसरे वाजी-राव यांची रोजनिशी].

खुश्रू अमीर—हा हिंदुस्थानांतील एक प्रसिद्ध कवि होता. ह्याने दिल्लीच्या पुष्कळ वादशाहांच्या अमरांनांत काम केले. ह्याने ९९ काव्ये लिहिली आहेत. ह्याचा नाप अमीर महमद सैफ उद्दीन हा एक तुर्क असून तो बल्खहून हिंदुस्थानांत आला. व पतियाळा येथे राहिला. येथेच खुश्रूचा इ. स. १२५३ त जन्म झाला. खुश्रू निजाम उद्दीन औलियांनंतर सहा महिन्यांना मरण पावला. हा निजाम त्याचा पारमार्थिक गुरु होता. खुश्रूची कबर जुन्या दिल्लीत घायासपूर येथे औलियाच्या कबरीजवळ आहे. खुश्रू इ. स. १३२५ च्या सप्टेंबरमध्ये मरण पावला. एच्. एम्. इलीअट म्हणतो 'दुंदेवाने खुश्रू अशा काळांत उत्पन्न झाला की, त्याकाळी हिंदुस्थानांत दुर्गुणांचे साम्राज्य होतें.' त्यांतल्या त्यांत त्याच्या आयुष्याच्या शेवटी शेवटी दिल्लीच्या तख्तावर घियास उद्दीन तघलख हा न्यायी राजा बसल्याने त्याला जरा आनंद झाला. ह्या राजाची हकीकत त्याने आपल्या तघलखनामा नांवाच्या इतिहासांत लिहिली आहे. हा राजा खुश्रूच्या मरणापूर्वी थोडे दिवसच मरण पावला. त्याची काव्ये विशेषतः त्याच्या देशवांधवांना पसंत पडली होती, व ती त्यावेळच्या इतर पर्शियन कवींच्या काव्यांच्या तोडीची होती. त्याची मुख्य काव्येः—युआफत-अल-सधिअर, शट-अल हयात, घुरत-अरु-कमाल, बकिआ नकिआ, हइस बेहिम, सिकंदरनामा व रिसल नस. ह्यांच्या शिवाय दुसरीहि पुष्कळ काव्ये आहेत. त्यांचे नुह 'सिपेन्ह अथवा नऊ गोल नांवांचे एक अद्भुतकथात्मक काव्य आहे. याशिवाय त्याची पुढील काव्ये आहेत. किरान-अस-तैदान-नांवांचे काव्य सुलतान मुइझ उद्दीन कैकुवाद नांवाच्या दिल्लीच्या राजाच्या व त्याचा बाप नासिहद्दीन भद्रखान, बंगालचा राजा, ह्यांच्या स्तुतिपर आहे. मकाला नांवाचा ग्रंथ पहिल्या चा खलिफासंबंधाचा आहे. इक्कीआ नांवाचा ग्रंथ प्रेमविषयक आहे. त्याचा एक मटल-अल-अन्वर नांवाचा ग्रंथ असून तो सफी तत्वज्ञानविषयक आहे. त्याचा दिवाण नांवाचा ग्रंथ हिंदुस्थानांत सर्वमान्य असून तो दैवी प्रेमकथानां भरलेला आहे. त्यांतील कविता हिंदुस्थानांतील पुष्कळ सफीचे भक्त अजून गातात. खम्स नांवाचा खुश्रूचा एक ग्रंथ आहे.

खुश्रू सुलतान—हा वादशाहा जहांगीरचा सर्वांत वडील मुलगा असून ऑगस्ट इसवी सन १५८७ त त्याचा जन्म लाहोर येथे झाला. त्याची आई राजा मानसिगाची यहाण होती. खुश्रूच्या जन्मानंतर तिला शहा बेगम ही पदवी मिळाली. हा दक्षिणेत असतां १६ जानेवारी १६२२ मध्ये मरण पावला. मरतांना त्याचे वय ३६ वर्षांचे होते. मेल्यानंतर ह्याच्या अस्थी अलाहाबाद येथे नेऊन पुण्यांत आल्या. त्याच्या आईस तेथेच पुरले असून त्या जागी हल्ली एक वाग आहे, तिला खुश्रूबाग असे म्हणतात. त्याच्या कबरवर पुष्कळ पर्शियन भाषेतील कवणरसपूर्ण कविता खोदल्या आहेत. तसेच त्याच्या मरणाची तारीखहि खोदली आहे. 'माअसिर कुवशाहा' नांवाच्या ग्रंथांत शहाजहानने रेशा नांवाच्या इसमाकडून खुश्रूस मारविले असे म्हटले आहे. [नॉल—ओरि. बायो. डिक्श.].

खेडा—संयुक्तप्रांतांतील मीरत जिल्ह्याच्या बाधपट तहशीलींतील शहर. हे मीरतच्या पश्चिमेस २६ मैलांवर आहे. १९११ साली याची लोकवस्ती २४०२ होती. अहीर लोकांनी हे शहर १६०० वर्षांपूर्वी वसविले असे म्हणतात. या अहीर लोकांना जाट लोकांनी हांकून लाविले. १८५७ त जाट लोकांनी इंग्रजांविरुद्ध बंड केले. व त्यामुळे ब्रिटिशांनी हे शहर आपल्या ताब्यांत घेतले. या शहराचा कारभार १८५६ च्या २० व्या कायद्याप्रमाणे चालविला जातो. या ठिकाणी धान्याचा व साखरेचा मोठा व्यापार चालतो. येथे एक छोटीशी शाळा आहे.

खेज्जी—बंगाल इलाख्यांतील मिदनापूर जिल्ह्याच्या कंटाइ तालुक्यांतील खेडे. हे हुगळी नदीच्या कांठी वसलेले आहे. याची लोकसंख्या १९०१ साली १४५७ होती. या ठिकाणी पूर्वी हुगळी नदीत येणारी जहाजे नांगरत असत. हे युरोपियन लोकांचे दफनस्थान होते.

खेड, तालुका—मुंबई इलाख्यांतील पुणे जिल्ह्यांतील एक तालुका. या तालुक्याचे क्षेत्रफळ १९११ साली ८७६ चौ. मै. होते. लोकसंख्या १,६४,६४८ होती. या तालुक्यांत अंबेगांव पेट्याचाहि समावेश होता. तालुक्यांत एकंदर २ शहरे व २४३ खेडी आहेत. १९०३-४ मध्ये या तालुक्याचे उत्पन्न २.३ लाख होते. याच्या उत्तरेस व दक्षिणेस दोन डोंगरांच्या रांगा गेल्या आहेत. पूर्वेस डोंगरपठारे पुष्कळच आहेत. या तालुक्यांतील जमीन तांबडी अगर भुरी आहे. पुणे जिल्ह्यांतील सर्व तालुक्यांपेक्षा या तालुक्यांत जंगल पुष्कळ आहे. हवा सर्वसाधारण बरी असते. वार्षिक पर्जन्यमान अदमासे २६ इंच आहे.

गां व—पुण्याच्या उत्तरेस २५ मैलांवर भीमातटागी खेड तालुक्याचे हे ठिकाण असून लो. स. (१९११) ८०५६ आहे. येथे १६९३ साली वांधलेले मॉगल सेनापति दिलारखान ह्यांचे थडगे आहे

तुकाई देवीचे सिद्धेश्वराचे व विष्णूचे अशी तीन देवालये येथे आहेत. तुकाई देवीचे मंदिर तुकाईवाडीत आहे. तेथे महाशिवरात्रीस यात्रा भरते. भीमेच्या काठी चंडीराम-वुवांनी बांधलेले विष्णूचे देवालय आहे. तेथे श्रावण वा अष्टमीस जत्रा भरते.

१७०७ मध्ये खेड येथे तारावाई व शाहु ह्यांमध्ये लढाई झाली होती. त्यावेळी धनाजीने पंतप्रतिनिधीस मदत करण्याचे नाकारले.

खेड, ता. लु. का.—मुंबई इलाख्यातील रत्नागिरी जिल्ह्याचा ईशान्येकडील तालुका. याचे क्षेत्रफळ १९११ साली ३९२ चौ. मै. होते. या तालुक्यांत १४६ खेडी आहेत. १९११ साली याची लोकसंख्या १,०१,५२६ होती. या तालुक्याचे उत्पन्न सुमारे ८६००० आहे. तालुक्यातील जमीन नापीक असून खडकाळ आहे. याच्या ईशान्येस महिपतगड, सुमारगड व रसाळगड असे तीन डोंगर असून वायव्येस मोठ्या खिंडी आहेत. हातलोट व अम्बोली हे घाटांतील प्रसिद्ध रस्ते आहेत. जगबुडी नांवाची नदी या तालुक्यांतून वहात गेली असून तीतून नावा चालतात. या तालुक्याचे वार्षिक पर्जन्यमान १४३ इंच आहे.

गां व.—खेड तालुक्यांचे मुख्य ठिकाण. हे जगबुडी-काठी वसलेले असून याच्या आसपास चोहोंबाजूने डोंगरांच्या रांगा पसरल्या आहेत. या खेड्याची लोकसंख्या १९०१ साली ५००३ होती. या गांवापासून हर्णकडे जाण्याचा वैलगाडीचा रस्ता आहे. दामोद व अंजनवेलपासून या खेड्यापर्यंत नावा येतात व जातात. गांवाच्या पूर्वेस तीन खडकांत खोदलेली देवालये आहेत. गांवांत एक दवाखाना व दोन शाळा आहेत. येथे लुगडी व भाडी चांगली होतात.

खेड ब्रह्म. (किंवा ब्रह्मखेड)—मुंबई. महीकांठा. ईडरच्या (महीकांठा, मुं. इ.) उत्तरेस ३० मैलांवर हरनाथ नदीच्या तीरावरील ठिकाण. हे बरेच मोठे असून प्राचीन काळापासून यात्रेचे ठिकाण म्हणून प्रसिद्ध आहे. शहराच्या उत्तरेकडील जंगलांत फार उत्तम नक्षीचे काम केलेले एक देऊळ आहे. या देवळांतील एका खांवांतून बाहेर निघत आहे असे एका ह्याचे खांदीव चित्र काढले आहे. ते इतर देवळांतून दिसणाऱ्या चित्रांपेक्षा अगदी भिन्न आहे. येथे दरवर्षी फेब्रुवारीत जत्रा भरते.

खेडा, जिल्हा.—मुंबई इलाखा. उत्तर भागातील एक जिल्हा. उत्तर अक्षांश २२° १४' ते २३° ७' व पूर्व रेखांश ७२° ३०' ते ७३° २३'. क्षेत्रफळ १५९५ चौरस मैल याच्या उत्तरेस अहमदाबाद जिल्हा, महीकांठा; पश्चिमेस अहमदाबाद जिल्हा व खंभायतचे संस्थान; दक्षिणेस आणि पूर्वेस मही नदी व गायकवाडी मुल्लख.

उत्तरेकडील कोपरा जरा डोंगराळ आहे. बाकी सर्व प्रदेश सपाट आहे. उत्तरेस व आग्नेयीस भातजमीन आहे.

जिल्हाच्या मध्यभागी 'चरोत्तर' नांवाची जमीन फार सुपीक असून या भागातील लागवड उत्कृष्ट असते.

या जिल्ह्यातील मही नदी प्रमुख आहे. व सुमारे १०० मैल ही नदी या जिल्ह्यांतून वहाते. भुस्तरशाब्ददृष्ट्या या जिल्हाची अद्यापि फारशी तपासणी करण्यांत आलेली नाही. मही नदीच्या कांठावर ८० ते ११० फूट खोलीवर पाणी लागते. पूर्वी या भागांत जवळ पाणी लागत असे. परंतु इ. स. १८९९ साली झालेल्या धरणीकंपाने पाण्याची खोली वरीच खोल गेली असे म्हणतात. त्यामुळे पुष्कळ जुन्या निहिरी फुकट गेल्या आहेत. कपडवंचच्या आग्नेयीस १० मैलांवर लसुद्रा येथे दहा वारा उन्हाळी आहेत. त्यांपैकी एका कुंडाचे उष्णमान ११५° श. पर्यंत असते. या पाण्यांत गंधकाचा अंश असल्यामुळे खरूज वगैरे रोगांवर हे पाणी फार गुणकारी आहे असे मानण्यांत येते.

या जिल्ह्यांत जंगल मुळीच नाही. बाघ इत्यादि हिंस्र प्राणी या भागांत हळीं फारच क्वचित दिसतात.

येथील हवा उन्हाळ्यांत जरा जास्त कडक असते. दरवर्षी पावसाची सरासरी सुमारे ३८ इंच आहे.

इ. स. १८०२ साली पेशव्यांशी जो वसईचा तह झाला त्याअन्वये काही भाग ब्रिटिशांकडे आला. इ. स. १८०३ आणि १८१७ साली गायकवाडाकडून काही भाग आला. तो मिळून हा जिल्हा वनविण्यांत आला आहे. या भागावर रजपुतांनी इ. स. ७४६ ते १२९० पर्यंत राज्य केले. चवदाव्या शतकाच्या अखेरीस खेडा अहमदाबादच्या मुसुलमान पातशाहाकडे आला. इ. स. १७२० साली मराठ्यांची दृष्टि या भागावर वळली व इ. स. १७५२ साली अहमदाबादची पातशाही लयास जाईपर्यंत येथे मराठे व मुसुलमान यांच्यांत बऱ्याच चकमकी झाल्या. यांत मराठ्यांचा अखेरीस जय झाला व इ. स. १७५३ साली हा मुल्लख पेशवे व गायकवाड यांनी आपसांत वांटून घेतला. यापैकी ब्रिटिशांकडे काही भाग इ. स. १८०३ साली आला व बाकीचा इ. स. १८१७ साली आला.

या जिल्ह्यांत हिंदु व मुसुलमानांनी पांघून ठेवलेल्या पुष्कळ जुन्या इमारती आहेत. सजोळ येथील मुबारक सय्यद (हा इ. स. १६६६ साली येथे मरण पावला) याचा रोझा प्रेक्षणीय आहे. कपडवंच येथे बऱ्याच पुरातन इमारती असून रास-माला नांवाची सुंदर कमान, एक पवित्र कुंड, मशिद, एक विहीर व भुयारांत असलेले महादेवाचे देऊळ इत्यादि पहाण्यासारखी आहेत. अगदी अलीकडे बांधलेले एक मंदिर फार सुंदर आहे. लोकसंख्या (१९२१) ७१,९८२. इ. स. १८९९-१९०० साली पडलेल्या दुष्काळामुळे येथील लोकसंख्या षेकडा १८ या प्रमाणांत कमी झाली आहे. या जिल्ह्यांत ११ गांवे व ५९८ खेडी आहेत. नडियाद, कपडवंच, खेडा, आनंद आणि मेहमदाबाद ही गांवे प्रमुख होत. यांत सात तालुके आहेत त्यांची नांवे:-

कपडवंज, मेहमदाबाद, धातरा, मातर, नडियाद, आनंद वोरसद हीं होत.

या जिल्ह्यांतील शेतकरी आपल्या कामांत फार हुपार आहेत. एकंदर लोकसंख्येपैकी शेंकडा ६७ लोक शेतकीवर अवलंबून आहेत. मुख्य पिके—वाजरी, कोद्रा, भात, ज्वारी आणि गहू. पश्चिम हिंदुस्थानांत खेडा जिल्ह्यांतील तंबाखूची लागवड फार प्रख्यात आहे. येथें तंबाखू, कापूस वगैरे पिकांचे निरनिराळे पुष्कळ प्रयोग करून पाहिले आहेत. काठेवाड व उत्तर गुजराथेंतील कांकेजमधून गुंरें या जिल्ह्यांत शेतीकरितां आणणीं लागतात. इ. स. १९०३-४ सालीं एकंदर ११३१ चौरस मैल जमीन लागवडीखाली होती. पैकीं ३७ चौरस मैल वागाइती होती. वागांस पाण्याचा पुरवठा विहिरीपासून होतो. कपडवंजजवळ पूर्वी खाणींतून लोखंड काढीत असत.

अहमदाबाद व नडियाद येथें गिरण्या सुरू झाल्यामुळें हातमागाच्या धंद्यास उतरती कळा लागली आहे. सावण व वांगड्या तयार करण्याचे कारखाने या जिल्ह्यांत आहेत. या जिल्ह्यांत खडीचे रस्ते जिक्डे तिकडे असून वी. बी. सी. आय. रेलवे या जिल्ह्यांतून गेली आहे. शिवाय लहान लहान फाट्टेहि या जिल्ह्यांत महत्वाच्या ठिकाणी खेळवले आहेत. या जिल्ह्यांतील दहा गांवांत म्युनिसिपालिट्या आहेत. कैरा, कपडवंज, मेहमदाबाद, नडियाद, डाकोर, वोरसद, आनंद, उमरट, ओड आणि महुवा हीं तीं गांवे होत.

गां व-मुंबई इलाखा. खेडा जिल्ह्यांचें मुख्य ठिकाण. उत्तर अक्षांश २२° ४५' व पूर्व रेखांश ७२° ४१'. जी. आय. पी. रेल्वेच्या मेहमदाबाद स्टेशनच्या नैर्ऋत्येस ७ मैलांवर व अहमदाबादच्या नैर्ऋत्येस २० मैलांवर हा गांव आहे. लोकसंख्या (इ. स. १९०१) १०३९२. खेडा हा फार पुरातन गांव असून या गांवाचा संबंध महाभारतातील उल्लेखिलेल्या ठिकाणांशी लावण्यांत येतो. येथें पांचव्या शतकांतील ताम्रपट सांपडले आहेत. इ. स. १७५३ सालीं दमाजी गायकवाडानें हा गांव सर केला. इ. स. १८०३ सालीं आनंदराव गायकवाड यानें हा गांव ब्रिटीशांच्या हवालीं केला. येथील हवा अलीकडे बरीच सुधारली आहे असें म्हणतात. धरणीकंपाचे धके इ. स. १८६० व १८६४ सालीं येथें वसले होते. इ. स. १८५७ सालीं येथें म्युनिसिपालिटी स्थापन झाली. येथें एक कांचेचा कारखाना आहे.

खेत्र—बंगाल इलाख्यांतील राजशाही जिल्ह्याच्या पोटविभागांतील एक खेडें. १९०१ मध्ये या खेड्याची वस्ती ४०० होती. चैतन्य या खेड्यांत कांहीं दिवस राहिला होता, एवढ्याच कारणावद्दल हें शहर क्षेत्र मानिलें जात असून या खेड्यामध्ये चैतन्याच्या प्रतियर्थ एक देवालय बांधण्यांत आलें आहे. या खेड्यांत आवटोवरमध्ये मोठी यात्रा भरते.

खेत्री—राजपुतान्यांतील जयपूर संस्थानांतील खेत्री जहागिरीचें मुख्य ठिकाण. हें जयपूर शहरापासून उत्तरेस ८० मैलांवर आहे. याची लोकवस्ती १९११ सालीं ७,१२२ होती. हें शहर चारपांच टेंकड्यांच्या मध्यभागीं वसलेलें असून त्यामुळें शहराचा देखावा फार रमणीय दिसतो. या शहराकडे जाण्याला एक लहानसा गाडीरस्ता आहे. याच्या वरच्या वाजूस एका टेकडीवर एक किल्ला आहे. येथें एक हायस्कूल, एक माध्यमिक शिक्षणाची शाळा व एक दवाखाना आहे. याशिवाय ५ प्राथमिक शिक्षणाच्या शाळा आहेत. या शहराच्या नजीक तांच्याच्या खाणीं असून त्यांपासून १८५४ सालीं ३०००० रुपयांचें तांबें काढण्यांत आले. पण पुष्कळ वर्षांत त्या खाणीं खोदण्यांत आलेल्या नाहींत. तसेंच शहराच्या दक्षिणेस सात मैलांवर वर्यई येथें निकल व कोवाल्ट या धातूंच्या खाणीं आहेत. खेत्री जहागिरीचा कांहीं भाग शेखवती व कांहीं भाग तोरावती निझामतीच्या हद्दींत आहे. या जहागिरींत खेत्री, चिराव व कोटपुतळी हीं ३ शहरें व २५५ खेडें आहेत. १९११ मध्ये या जहागिरीची लोकवस्ती ६९९६१ होती. या जहागिरींतील प्रजा बहुतेक हिंदूच आहे. कोटपुतळी हा परमणा ब्रिटिशसरकारकडून इनाम आहे. वार्कीचा जहागिरींतील मुलूख जयपूरदरवारच्या ताब्यांतील असून या जहागिरीचा अधिपति जयपूरच्या राजाचा मांडलिक आहे. जहागिरीचें वार्षिक उत्पन्न ५.३ लाख रुपये असून खर्च ३.५ लाख आहे.

खेमकरन—पंजाबांतील लाहोर जिल्ह्याच्या कासूर तहशिलींतील एक शहर. कासूर शहरापासून सात मैलांवर नाथ वेस्टर्न रेल्वेच्या फांट्यावर हें वसलेलें आहे. १९११ सालीं याची लोकसंख्या ५७३२ होती. शहराजवळून बारीदोआब कालव्याचा फांटा गेला आहे. येथील लोकांचा शेतकी हा मुख्य धंदू असून लोक सुखी आहेत. या शहराला १८६७ सालीं म्युनिसिपालिटी देण्यांत आली. म्युनिसिपालिटीच्या खर्चांनं येथें एक प्राथमिक शिक्षणाची शाळा उघडण्यांत आली आहे.

खेम सावंत—सावंतवाडीचा राजा दुसरा खेम सावंत हा पराक्रमी होता. याच्या वापांचे नांव फौड सावंत होते. हा इ. स. १६७५ च्या सुमारास गादीवर आला. यानें फौज फांटा वाढविला; मात्र त्याचा उपयोग शिवाजीमहाराज-विरुद्ध ओरंगजेबाला मिळण्याच्या कामीं केला. यानें गोवेकर किरग्याच्या मुलखावर स्वाऱ्या करून आपलें राज्य वाढविलें. शाहुमहाराज गांधीवर येईपर्यंत सातारकर छत्रपतीनां सावंताकडे लक्ष देण्यास सवड झाली नाहीं, त्यामुळें खेम यानें त्यांचा बराच मुलूख काबीज केला. पुढें ताराबाई व शाहु यांच्या भांडणांत यानें शाहुचा पक्ष घेतला होता. इ. स. १७०९ मध्ये हा बारला. [मराठी रियासत. भा. २]

खैराली—काठेबाड. वडवाण टाण्यांतील एक स्वतंत्र खंडणी देणारा तालुका. खैराली व बाडला अर्शा दोन गावें यांत आहेत. जवळचें रेल्वे स्टेशन वडवाण कॅम्प होय.

खैरालु, ता. लु. का.—बडोदे संस्थानांतील कडी प्रांताचा ईशान्य भागांतील तालुका. या तालुक्याचें क्षेत्रफळ २४६ चौ. मै. आहे. १९११ सालीं या तालुक्याची लोकवस्ती ७०६४१ होती. या तालुक्यांत खैरालु, वडनगर व उमटा हीं तीन शहरें व ८८ खेडी आहेत. या तालुक्यांत जंगल वरेंच आहे. या भागांतील जमीन बहुतेक रेंताड असून फारच घोडी काळ्या मातीची आहे. खारी नदी या तालुक्यांतून पूर्वपश्चिम वहात गेली आहे. तालुक्यांचे उत्पन्न १९०४-५ सालीं ४२००० रुपये होतें.

शहर—खैरालू तालुक्याचें मुख्य ठिकाण. याची लोकसंख्या १९११ सालीं ६५७४ होती. शहरामध्ये मॉजिस्ट्रेट कोर्ट, दवाखाना, दोन धर्मशाळा, शाळा व इतर कचेऱ्या आहेत. वल्लभाचार्य हा येथें रहात असे व त्यांनीं येथें एक देवालय बांधविलें आहे. येथें म्युनिसिपालिटी स्थापन झाली असून तिला संस्थानकडून १९०० रुपये देणगीदाखल मिळतात.

खैरावाड—गुजराथ. महांकांठा एजन्सीतील व सावर कांठांतील एक संस्थान. संस्थानिक मकवान कोळी असून दरसाल गायक वाढाला घांसदाणा वः ईदरच्या महाराजाला खिचडी म्हणून कांहीं रकम देतात.

खेरी, जि. ल्हा.—संयुक्त प्रांतांतील लखनौ विभागाच्या उत्तरभागांतील एक जिल्हा. याचें क्षेत्रफळ १९११ सालीं २९७६ चौ. मै. होतें. याच्या उत्तरेस मोहन नदी, पूर्वेस कौरियाल नदी, दक्षिणेस सीतापूर व हर्दोई जिल्हे व पश्चिमेस पीलीभीत व झाडाजहानपूर जिल्हे आहेत. उल नदी या जिल्ह्याच्या मध्यभागांतून गेली आहे. या नदीच्या ईशान्येकडील भाग जंगलवजा असून उत्तरेस तर मोठ-मोठी जंगलें आहेत. या जिल्ह्याच्या दक्षिण सरहद्दीवरून शारदा अगर चौका नदी वहात गेली आहे. उल नदीच्या नैऋत्येस असलेला या जिल्ह्याचा भाग सपाट असून त्या भागांतून सरायन, कठना, गोमती इत्यादि पुष्कळ नद्या वहात गेल्या आहेत. जिल्ह्यामध्ये पुष्कळ स्तोवरे आहेत. जिल्ह्यांत दलदलीचीं वरींच ठिकाणें असल्यामुळें भाजी-पाळा खूप पिकतो. जंगलांत साल, आंब्याचीं झाडे, धाक इत्यादि झाडे मुबलक आहेत. जंगलामधून, वाघ, अस्वलें, लांडगे, चित्ते, रानटी कुत्रे, तरस, रानमांजर, कोल्हे हे प्राणी आढळतात. नाना प्रकारच्या पक्ष्यांचीहि येथें समृद्धि आहे. तसेंच या जिल्ह्यांत माशांचाहि सुकाळ आहे. उल नदीच्या नैऋत्येकडील भाग हवेच्या दृष्टीने चांगला आहे. पण ईशान्येकडील भाग दलदलीचा असल्यामुळें हिंवातापाची सांध येथें नेहमी जोंरांत चालू असते. या जिल्ह्यांतील पशून्य-मान ४६ इंच आहे.

इतिहास—प्राचीन काळीं या जिल्ह्याचा प्रदेश हास्तिना-पूरच्या सोमवंशीय राजांच्या अंमलाखाली होता अशी आख्यायिका आहे. पण ती कितपत विश्वसनीय आहे, याबद्दल जबर-दस्त संशय आहे. १० व्या शतकांत या जिल्ह्याचा उत्तर-भाग रजपुतांच्या ताब्यांत होता. पुढें मुसुलमानांची सत्ता या भागावर प्रस्थापित झाली. १४ व्या शतकांत, नेपाळी लोकांनी या भागाला घास देण्यास सुरुवात केली. तेव्हां हा उपद्रव होऊं नये याकरितां जिल्ह्याच्या उत्तरसरहद्दीवर पुष्कळ किल्ले बांधण्यांत आले. अकबराच्या कारकीर्दींत हा जिल्हा खैराबादसरकारमध्ये मोडूं लागला. १८०१ मध्ये ब्रिटिशांना रोहिलखंड प्रांत देण्यांत आला. त्यावेळीं त्यांत या जिल्ह्याचा भाग ब्रिटिशांकडे आला. पण १८१४-१९ च्या नेपाळी युद्धानंतर हा भाग पुन्हां अयोध्यासरकारला परत देण्यांत आला. पुढें १८५६ मध्ये अयोध्या प्रांत खालसा झाल्यावर या जिल्ह्याच्या पश्चिम व पूर्वभागाचे महमदी, व महानपूर असे स्वतंत्र जिल्हे बनवण्यांत आले. १८५७ सालीं महमदी जिल्ह्यातील लोकांमध्ये असंतोष पसरला व त्यांनीं तैथील ब्रिटिश सैन्याची कत्तल केली. पण पुढें लवकरच तो असंतोष शमवण्यांत येऊन या दोन्ही जिल्ह्यांचा एक जिल्हा करण्यांत आला व लक्ष्मीपूर हें जिल्ह्याचें मुख्य ठिकाण झालें.

या जिल्ह्यांत जागजागी प्राचीन इमारतांचे अवशेष सांपडतात व त्यांवरून प्राचीन खोदकामाची कल्पना आपल्याला करता येते. अशा प्रदेशापूर्वी, बलमियारवरखार व खैरीगड हे दोन प्रमुख अवशेष होत. खैरीगडापाशी समुद्रसपाचा एक शिलालेख सांपडला आहे. गोला येथें एक प्रसिद्ध देवालय आहे.

या जिल्ह्यांत ४ शहरें व १६७७ खेडी आहेत. या जिल्ह्याची लोकसंख्या १९११ सालीं ९५९२०८ होती. महमदी, निघासन व लक्ष्मीपूर अशा तीन तहशिली आहेत. शेंकडा ८५ हिंदू असून बाकाचे मुसुलमान व इतर जातींचे लोक आहेत. पूर्व हिंदी भाषा ही मुख्य भाषा आहे. हिंदूमध्ये ब्राह्मण, रजपूत, चांभार, कुर्मा, अहीर, लोथ या जाती प्रमुख आहेत. मुसुलमानांत, जूलाह, पठाण, शेख इत्यादि जातींची संख्या अधिक आहे.

जिल्ह्याच्या नैऋत्य भागांतील जमीन चिकणमातीने युक्त आहे. कठना व उल नद्यांमधील टापूतील जमीन फार सुपीक आहे. खेरी जिल्ह्यांत अयोध्याप्रांताप्रमाणेंच धारापद्धति आहे. जिल्ह्यांतील बहुतेक जमीन तालुकदारांच्या ताब्यांत आहे. गडू हें जिल्ह्याचें मुख्य पिक आहे. त्याच्या खालोखाल तांदूळ, मका, चणे, कोदण, कडधान्य हीं पिकें आहेत. या जिल्ह्यांत उंसाचें उत्पन्नहि बरेंच होतें. संयुक्तप्रांतांतील इतर जिल्ह्यांपेक्षां या ठिकाणीं गुरांची निपज चांगली होते. बैल फार सुजे पण चपळ असतात. येथील घोडी हुलक्या जातीची असतात. शेळ्या व मेंढ्यांचीहि येथें मुमलक पैदास होते.

जिल्ह्यामध्ये कंकर येवढाच खनिजपदार्थ आहे. पण तो सुद्धा फार सांपडत नाही. या कंकराचा खडोचे रस्ते करण्याच्या कामी उपयोग करतात. साखर तयार करणे हा मुख्य धंदा आहे. ओढाल येथे पितळेची भांडी तयार होतात. धान्य, साखर, लॉकूड, गुरे, तूप हे जिन्नस या जिल्ह्यांतून बाहेर जातात व कापड, धातु, मीठ या पदार्थांचा आयात होते. नेपाळमधून तांदूळ, सागवान व मसाल्यांचे पदार्थ या जिल्ह्यांत येतात. लक्ष्मीपूर, महमदी व गोला ही तीन व्यापाराची मुख्य ठिकाणे आहेत.

उलच्या नैर्ऋत्य भागांतून लखनौ-बरेली स्टेट रेल्वे गेली आहे. या रेल्वेचे फांटे मैलानापासून सोनारीपुरापर्यंत व बुडवा ते नेपाळच्या सरहद्दीपर्यंत गेले आहेत. या जिल्ह्यांतील रस्ते चांगले नाहीत. सीतापूर ते शहाजहानपुरापर्यंतचा रस्ता तेवढाच बरा आहे.

या जिल्ह्यावर डेप्युटी कमिशनर हा मुख्य अधिकार असून त्याच्या हाताखाली तीन डेप्युटी कलेक्टर असतात. तहशिलीवरचा तहशीलदार हा मुख्य अधिकारी असतो. जंगलखात्याचा अधिकारी लक्ष्मीपूर येथे रहातो. या जिल्ह्याच्या न्यायखात्यावर सीतापूर जिल्ह्याचा डिस्ट्रिक्ट व सेशनजज हा मुख्य अधिकारी आहे. खुद्द जिल्ह्यांत मुनसफ व सर्जॉडिनेट जज हे न्यायकाम पहातात. य जिल्ह्यांतील गुन्द्यांचे प्रमाण फार अल्प आहे.

१८७७ च्या बंडानंतर जिल्ह्याची 'समरी सेटलमेंट' करण्यांत आली. पण ती बरोबर न झाल्यामुळे १८९७ साली पुन्हा या कामास सुरुवात झाली व १९०० मध्ये हे काम झाले. १९०४-५ साली या जिल्ह्याचे १४,४७,००० रुपये उत्पन्न होते.

शिक्षणाच्या बाबतीत हा जिल्हा फारच मागसलेला आहे. १९०२-४ साली या जिल्ह्यांत १६६ शाळा होत्या. यापैकी ३ शाळा सरकारच्या खर्चाने चालल्या असून बाकीच्या जिल्हा व म्युनिसिपल बोर्डांतर्फे चालल्या आहेत. १९०३-४ साली या जिल्ह्यांत ८ डिस्पिंटळ व दवाखाने होते.

शहर.—खेरी जिल्ह्याच्या लक्ष्मीपूर तहशीलींतील एक शहर. याची लोकवस्ती १९११ साली ६९२४ होती. हे शहर फार जुने आहे. सयदखुर्दचे येथे एक थडगे आहे. या शहराचा कारभार १८५६ च्या २० व्या कायद्यान्वये चालविला जातो. येथे दररोज बाजार भरतो. या ठिकाणी अमेरिकन मेथॉडिस्ट मिशनची एक शाळा आहे.

खेळ—खेळांचा प्रधान हेतु करमणुक हा असतो. मग करमणुक साधून व्यायाम झाल्यास उत्तमच. पण व्यायामाचा अंश त्यांत फार असतो कामा नये. निरनिराळ्या देशांत निरनिराळ्या प्रकारचे खेळ असतात. खेळाची प्रवृत्ति मनुष्यामध्ये स्वभावतःच असल्यामुळे आपणांस अगदी प्राथमिक अवस्थेत असलेल्या मानवसमाजांत करमणुकीचे प्रकार व खेळ दृष्टीस पडतात. वैदिक काळांत फांशांचा

खेळ फार प्रामुख्याने दृष्टीस पडतो. ऋग्वेदांतील दहाव्या मंडळांत वृत्काराचे आरंभगत भाषण त्याची स्थिति उत्तम प्रकारे दाखविते. यज्ञामध्ये रथांच्या शर्यती, दोर ओढण्यासारखा चामडे ओढण्याचा खेळ वगैरे असत. (वेदकाळांतील शब्दसृष्टि, बुद्धपूर्व जग, प्र. ५ खेळ, पा ३५०-३५२ पहा). पुराणकाळांत त्याबरोबर धनुर्विद्याहि दृष्टीस पडते. घोड्यांच्या शर्यती वेदकाळांत सुरु असल्यात असे काही ऋग्मंत्रावरून वाद लागते. (ऋग्वेद १. ६३, ५; ९. ३२, ५; ४७, ५; १०. ६८, २); शिकार करणे हा व्यवसाय मानवोत्पत्तीच्या समकालीनच असून प्रथम हे वृत्तीचे साधन असून अलीकडे यास एका मर्दानी करमणुकीचे स्वरूप प्राप्त झाले आहे. प्राचीन ईजिप्तमधील लोकांत सांगण्या बुद्ध्यासारखे खेळ असत. राणी हतसूचा खेळण्याचा पट संशोधिला गेला आहे. वेदकालानंतर लवकरच हिंदुस्थानांत अर्वाचीन बुद्ध्यांच्या खेळांचे मूळ स्वरूप जो चतुरंग नांवाचा खेळ तो प्रचारांत आला असावा; त्यानंतर शतरंज आला. नवव्या शतकांतील अजुल आवांस व दहाव्या शतकांतील फिरदौसी यांनी बुद्धिबळाच्या खेळासंबंधी आपल्या ग्रंथांतून माहिती दिली आहे. चीन, जपान, सयाम, ब्रह्मदेश वगैरे प्राच्य देशांतून हा खेळ पुरातन म्हणून गणला जातो. फारसे सांगण्याचा खेळहि राजवाडे, झनाने व सामान्य लोकांचे अहे यांतून रूढ असे. मॉगलकालीन हिंदुस्थानांत सांगण्या व कवड्यांच्या खेळाचा पचीसी म्हणत. फत्तेपूर शिकीच्या राजवाड्यांत अकबर बादशहा मोठ्या धाट्याने खेळत असे असे हसेलेट सांगतो (इंडिया अँड इट्स नेटिव्ह प्रिन्सेस १८७६) त्या राजवाड्याच्या फरशीत एक सांगण्याचा पट बसविला आहे. या पचीसीचे चौरस व चौपट असे दोन प्रकार असत.

याप्रमाणे फार प्राचीन कालापासून खेळांची परंपरा सर्वत्र अव्याहत चालत आली आहे. सध्याच्या प्रचलित खेळांचे वर्गीकरण आपणांस अनेक तऱ्हांनी करता येईल. उदाहरणार्थ क्रियांचे व पुढ्यांचे खेळ, धेटे व मैदानी खेळ. तसेंच एकच खेळ लहानपणी, तरुणपणी व म्हातारपणी उपयोगी पडत नाही तेव्हा या तीन अवस्थांतील खेळहि निरनिराळे असतात. तसेंच खोखो, आट्यापाट्या यांसारखे सांघिक, बुद्ध्यासारखे वैयक्तिक असेहि खेळांचे वर्गीकरण करता येईल.

(१) क्रियांच्या सध्यांच्या खेळांत मुळांचे (अ) फुगडी, झिम्मा, कवड्या, सागरगोट, भातुकली, आंधळीकेशिबोर, लपंडाव, खोखो हे खेळ दृष्टीस पडतात व (आ) वायकांमध्ये पत्ते, सांगण्या, टेनिस, बॅटमिंगटन व इतर पाथ्याय क्रियांचे खेळ आढळतात. आपल्या समाजांत लभ झाल्यावर सामान्य वायकांना खेळावयास मिळत नसल्याने त्यांच्यांत फारसे खेळ नाहीत. अलीकडे सुशिक्षित क्रिया खेळांत बहुधा इंग्रजी क्रियांचे अनुकरण करतात व बहुधा

पाश्चात्य खेळ खेळतात. तथापि पोहणें, धांवणें वगैरे शक्तीचे खेळ अद्याप खेळत नाहीत.

(२) पुरुषांच्या खेळांत (अ) मुलांचे:—विटीदांडू, गोडया, लगोच्या, खोखो हे खेळ प्रचलित असून (भा) तरुणांचे:—आटयापाटया, खोखो, बुद्धिवळें, पत्ते, क्रिकेट, टेनिस, हॉकी, फुटबॉल, मलखांब, कुस्त्या, दांडपडा, बोधाटी इत्यादि बैठे व मैदानी तसेंच शरीरसामर्थ्यवर्धक खेळ आढळतात. (इ) वृद्धांचे:—टेनिस, बिलियर्डे, गॉल्फा, बुद्धिवळें, सांगटया, पत्ते हे खेळ विशेष आवडीचे असतात. क्रिकेट, टेनिस, फुटबॉल वगैरे खेळ पाश्चात्य लोकांचे असून भारतायांच्या आतां ते पूर्णपणें अंगवळणी पडले आहेत. आटयाटया, खोखो, दांडपडा या खेळांसहि व्यवस्थित स्वरूप दिलें असून त्यांचे अलीकडे बरेच सामने वगैरे पहावयास सांपडतात. कुस्त्या, पळणें, पोहणें, लांब व उंच उड्या मारणें यांसारखे मैदानी खेळ सार्वराष्ट्रीय सामान्यांचे विषय झाले आहेत. मुष्टियुद्ध अद्याप आपल्याकडे सुरू झालें नाहीं. स्काउट (वालवीर अथवा वालचर) चळवळीमुळे नवीन नवीन बैठे खेळ मुलांत बरेच शिरले असून त्यांतील व्यावहारिकतेकडेहि बरेंच लक्ष देण्यांत येत. मुलांकरितां विदेशी बैठ्या खेळांची माहिती वडोद्याच्या सेंट्रल लायब्ररी खात्यानें प्रसिद्ध केली आहे. या ठिकाणीं केवळ खेळविषयीं सामान्य विवेचन देऊन विशिष्ट खेळांवर स्वतंत्र लेख दिले आहेत.

पाश्चात्यांहि सार्वजनिक व वैयक्तिक खेळांची परंपरा वरीच जुनी आहे.

सा र्व ज नि क खेळ.—प्राचीन ग्रीक, रोमन लोकांच्या सार्वजनिक खेळांत मनुष्यद्वाराच्या सामन्यांसारखे अनेक प्रकार व खेळ असून एखाद्या धार्मिक कृत्यांशीं अथवा सणाशीं त्या सर्वांचा संबंध असे. ग्रीक बाब्रय व कला यांमध्यें आदर्शभूत होणारे राष्ट्रीय शील आणि शारीरिक व बौद्धिक सौंदर्य या युगांचा विकास होण्याला जर कोणती गोष्ट कारणीभूत झाली असेल तर ती म्हणजे ग्रीक लोकांचे सार्वजनिक खेळ व सामने वगैरे गोष्टी होत. म्हणूनच प्राचीन खेळांची उत्पत्ति व वाढ कशी झाली हे जाणण्यास ग्रीक लोकांच्या इतिहासाचें अवलोकन केलें पाहिजे. रोमन लोकांच्या ' सरकस ' व अॅम्फीथिएटर ' वगैरे संस्था या जुन्या ग्रीकांच्या ' ऑलिंपिया ' व ' पायथिया ' वगैरे संस्थांच्या केवळ नकला होत यांत संदेह नाही.

ग्री क.—अगर्दी आरंभां ग्रीक खेळांचा धर्माशीं निकट संबंध असे. धार्मिक प्रार्थना, संकटनिवारण, यशप्राप्ति व प्रायश्चित्त वगैरे प्रसंगां खेळाचे सामने होत असत व प्रत्येक खेळांच्या स्थानाचा कोणी तरी एक देव किंवा एखादा पौराणिक वीर असे. ईलिअड व ऑडिसी या महाकाव्यांत उल्लेखिलेले खेळ पाहिले असतां त्याकाळीं मुष्टियुद्ध, कुस्ती, ओझी उचलणें, धांवण्याची शर्यत व रथांची शर्यत वगैरे खेळांच्या

वाजतीत ग्रीकांची प्रगति झाली होती हें आढळून येत. या एकंदर चार राष्ट्रीय उत्सवांत ऑलिंपिअन खेळांची फार प्रसिद्धि होती. एलिअसच्या मैदानानजीक एका जागेला ऑलिंपिया असें नांव असून त्या ठिकाणच्या अलताइ उद्यानांत ऑलिंपिअन झीअस नांवाच्या देवांचे एक देऊळ असून यशस्वी व प्रसिद्ध मल्लांचे त्या ठिकाणीं पुतळे ठेवलेले असत. तेथील देवळांत आयफिटस व लायकरगस यांचीं नांवां व खेळांचे नियम कोरलेले होते. ऑलिंपिअड हा एक राष्ट्रीय उत्सव असून तो दर चार वर्षांनीं पाळला जात असे. व त्यावेळीं अनेक खेळांचे सामने होऊन बक्षिसें दिली जात असत. या खेळांच्या सामन्यास सुरुवात झाली म्हणजे चौहोंकडे उत्साह दिसून येत असे. निरर्थक देणारे १० न्यायाधीश असून खेळाडूंच्या तालमीमध्ये योग्य शिक्षण घेतल्याचा दाखला पुढें करावा लागत असे. खेळाडूंच्या कुलशालाबद्दल विशेष चौकशी करण्याची पद्धत असून सामन्यांत कपटारण होणार नाही अशी त्यांना शपथ घ्यावी लागत असे. सुरुवातीस शिंग फुंकून नंतर खेळास सुरुवात होत असे. (१) पळण्याची शर्यत, (२) कुस्ती, (३) उड्डाण मारणे, (४) मुष्टियुद्ध व (५) रथांची शर्यत इतके महत्त्वाचे खेळ व सामने त्याकाळीं अमळांत होते. रथांच्या शर्यतींत हल्लींच्या घोड्यांच्या रसमधील जांकोपेक्षां तत्कालीन सारथ्यास अधिक कौशल्य व चपळपणा अंगां आणावा लागत असे. चाळीस पन्नास रथांची शर्यत लागे व या खेळांत राजे लोकांचे अंग असे. वरील कोणत्याहि खेळांत यशस्वी झालेला खेळाडू क्षिअसच्या देवळाकडे वाजतगाजत जातांना लोक त्याला अनेक देणग्या फुलें व अलंकार वगैरे अर्पण करीत असत. पिंडार, युरिपिडीससारखे कवी त्यांचा सन्मान करीत असत व त्यांच्या नांवांनें मोठो स्मारक बांधला जात. सिसरो म्हणतो की, एखाद्या सेनापतीपेक्षांहि यशस्वी खेळाडूस अधिक सन्मान प्राप्त होत असे. वरील पांच प्रकारच्या खेळांप्रमाणेंच पिथिअन, नेमिअन व इथमिअन असे ग्रीकांचे तीन प्रकारचे खेळ होते. डेलफी येथें होणाऱ्या पिथिअन अपोलो देवाच्या उत्सवांतच पिथिअन खेळाचें मूळ सांपडतें. या खेळांत गाण्याची चढाओढ असते. नेमिअन खेळ, नेमिअनझिअस नांवाच्या उत्सवापासून सुरू झाले असून त्यांत अनेक सामने होत असत. इथमिअन खेळ हे कॉरिन्थच्या संयोगभूमीत होत असून या खेळांत मल्लविद्या, संगीत वगैरेचा अंतर्भाव होत असे.

रो म न.—ग्रीस देशाप्रमाणेंच रोममध्येहि खेळांचा धर्माशीं निकट संबंध असे. वर्षारंभी देशाची सुरक्षितता राहवा म्हणून देवास खेळ नवसासारखे मागून घेतले जात व त्यांचा खर्च सरकारतकें होई. तथापि खासगी पैसांतूनहि लोक खेळाच्या कामां पैसे खर्चून धार्मिक पुण्य व करमणूक या दोन्ही गोष्टी साधून घेण्यास कमी करीत नसत. सीझर नंतर जे राजे झाले त्यांनीं तर या कामां फार खर्च केला.

रोमन इतिहासांत व रोमन लोकांच्या राजकीय व सामाजिक व्यवस्थेंत खेळांचे मोठे महत्त्व आहे हे खरे; परंतु मल्लयुद्ध व शर्यती वगैरे गोष्टींत समजसत मनुष्य सर्वदा अगदीं तशींन कसा होतो याविषयी प्लिनीनें आश्चर्य प्रकट केलें आहे. ग्रीक व रोमन खेळ पाहून भिन्न विकार उत्पन्न होतात. याचें कारण असें कीं, ग्रीक लोक मूळचेच नाटकी व रोमन लोक हे केवळ प्रेक्षक असें त्यांचें वर्णन करतां येईल. शीनोफानीज म्हणतो कीं, एखाद्या मल्लाच्या देहसामर्थ्याचें एखाद्या तत्वज्ञाच्या ज्ञानपेक्षाहि त्या काळीं जास्त चीज होत असे. कितीहि उच्च दर्जाचा मनुष्य असला तरी ऑलिंपिक खेळांत भाग घेणें प्रोक्ला कमीपणाचें वाटत नसे. परंतु उच्च कुळांतील रोमन लोकांनां मात्र असल्या खेळांत भाग घेणें कमीपणाचें वाटत असे. रोमन खेळ हे बहुधा नवस म्हणून मागून घेऊन नंतर खेळले जात असत. तथापि त्यांचें वर्गीकरण स्थानाप्रमाणें अर्थात सरकस व अॅम्पिथिएटर या ठिकाणाप्रमाणें करण्यांत येतें. लूडी मॅमी हा उत्सव म्हणजे मूळचीं एका ज्युपीटर देवाला नवसार्थ केलेलीं मेजवानीच होय. सेनापती युद्ध करून परत आल्यावर ती करण्यांत येत असे. कॅपिटॉल-पासून फोरमपर्यंत व नंतर सरकसकडे एक लष्करी मिरवणूक निघत असे व ह्या वेळीं खेळ होत असत. (१) रथांची शर्यत (२) लूडस ट्रेड, (३) लष्करी पाहणी व (४) मल्ल युद्ध असे चार महत्त्वाचे खेळ होते. रथांच्या शर्यतींत पूर्वी दोन रथांची शर्यत होत असे. परंतु अनेक घोडे जुंपून अनेक रथांच्या शर्यती पुढें होऊं लागल्या. तत्कालीन सारख्यास आधुनिक जॉकीपेक्षाहि फार मान मिळत असे. त्या सरकस नांवाच्या स्थानीं अनेक पक्ष असत. व ते सारख्यांच्या कपड्यांच्या रंगांवरून ठरविले जात. लूडस ट्रेड ई या खेळांत पॅट्रिशियन लोक भाग घेत असत. अश्वारोहण करून एखादी खोटी लढाई देण्याचा हा खेळ आहे वरील खेळ सरकसमध्ये होत, परंतु अॅम्पिथिएटरांतही वरेंच खेळ होत असत. “ वेनातो ओ ” नांवाच्या खेळांत पशूंची परस्परांत किंवा मनुष्य व पशू यांची युद्धे करविली जात असत. त्या ठिकाणीं मोठाले वाघ, सिंह, हत्ती, रेडे व वैल वगैरे आणून त्यांचे व मनुष्यांचे किंवा पशूंपांचे सामने होत असत. “ नॅजमची ” खेळांत समुद्रांतली खोटे युद्ध करण्याची पद्धत असे. परंतु अॅम्पिथिएटरांत विशिष्ट खेळ म्हणजे ‘ म्यूनस ग्लॅटेएटोरिम ’ नांवाचा खेळ होय. मार्केस व डेसिमस ब्रूटस यांच्या स्मशानयात्रेच्या वेळीं होणाऱ्या खेळापासून वरील खेळ सुरु झाला. यांत मनुष्यांची युद्धे होत व गुलाम व कैदी यांची असहाय स्थिति कशी होतां हे यांत दिसून येई. ‘ लूडि अपोलोनरीज ’ व ‘ मॅगेल-न्सीज ’ हे खेळहि प्रतिवर्षी होत असत.

खा स गी खेळ.—यांचें वर्गीकरण बाहेर खेळण्याचे खेळ व घरगुती खेळ असें करतां येईल. जगांत मोठ्या माणसांच्या खेळांपेक्षां मुलांच्या खेळांत चोर्होण्डे साम्य अस-

लेलें आढळून येतें. होमरमध्ये मुलें वाळूवर किल्ले बांधीत असें वर्णन आहे. ग्रीक व रोमन मुलांचेहि वाहुल्या, चार्के, उडया मारण्याच्या दोऱ्या, घोडे, पतंग, रस्सीखेळ, उन्हाळी पावसाळी, चेंडूफेक व लपटाव इत्यादि अनेक खेळ होते. परंतु क्रिकेट, टेनिस, गोल्फ अथवा पोलेसारखे खेळ त्यावेळीं नव्हते. कोंबड्यांची झुंज हा खेळहि ग्रीस व रोम देशांत चालू असे. फाशासारखा ‘ टेसेरा ’ म्हणून एक खेळ, जुगार, फांशांचा खेळ, ड्यूओ डेसिमरिफ्टा व कॉटवस इत्यादि अनेक खेळ ग्रीस व रोम देशांत ख्रिस्तशकापूर्वीच्या काळांत चालू असत असें दिसतें.

कांहीं धर्वाचान खेळांना राष्ट्रीय व सार्वराष्ट्रीय महत्त्व येत चाललें आहे. खेळांचे सार्वराष्ट्रीय सामने दरवर्षी होत असतात व त्यांत आपलें राष्ट्र मागासलेलें दिसून नये म्हणून प्रत्येकाची खटपट असते व त्यामुळें खेळांकडे विशेष लक्ष दिलें जातें ही चांगली गोष्ट आहे.

खेळांजी भौसले—शहाजीचा हा चुलतभाऊ असून विठोजीचा पुत्र होता. हा वेरूळकडे आपल्या जहागिरीच्या प्रांती रहात असे. त्याला निजामशाहींतून मनसब होती. शहाजहान जेव्हां निजामशाही बुडविण्याच्या नादां लागला तेव्हां निरुपायानें जसा शहाजी हा शहाजहानला मिळाला तसाच खेळोजीहि आपले भाऊ माळोजी व परसोजी यांच्यासह शहाजहानला मिळाला (१६२९). शहाजहाननें त्याला पंचहजारी मनसब दिली. पुढें (१६३३) मोंगल हे जेव्हां दौलताबाद काबीज करूं लागले, तेव्हां खेळोजीनें त्यांची नौकरी सोडून आदिलशाहींत नौकरी धरली व मोंगलांशी लढू लागला. या प्रसंगां एकदां त्याची बायको गोदावरीवर स्नानास जात असतां तिला मोंगलांनी पकडलें तेव्हां चार लाख रुपये दंड भरून त्यानें तिला सोडविलें. शहाजहानचा व आदिलशाहाचा तह झाल्यावर आदिलशाहानें खेळोजीस नौकरीवरून दूर केलें तेव्हां तो पुन्हां आपल्या जहागिरींत राहून मोंगलांच्या मुळखांत घुमाकूळ घालूं लागला. तेव्हां दख्खनचा सुभेदार औरंगजेब यानें मोठ्या मुकिलीनें खेळोजीचे गुप्त ठिकाण शोधून काढून युक्तीनें त्याला पकडून १६३९ च्या आक्टोबरांत ठार मारलें. खेळोजीचा वंश वेरूळ प्रांती अद्यापि आहे. [मराठी रियासत-पूर्वार्ध].

खैर—हा एक अरण्यवृक्ष आहे. यास संस्कृतांत खदिर, मराठींत खैर, गुजराथींत खैर, हिंदींत खदिर, इंग्रजींत काटेचू (काताचें झाड) इत्यादि नांवें आहेत. लॅटिनमध्ये यास अर्कोसियाफॅटेचु म्हणतात. या झाडाच्या तीन जाती आहेत.

खैर अथवा खोय रूः—हे झाड बहुतेक सर्वत्र आढळतें. यापासून फिक्या रंगाचा कात निघतो.

खैर, को यीर, अथ वा शाः—बंगाल, आसाम व ब्रह्म देशांत हीं झाडें आढळतात, त्यांच्यापासून निवणाच्या काताळा पेयूचा कात म्हणतात.

ला ल खैरः—हे झाड दक्षिणेकडे व पश्चिमेकडे सांपडते. या झाडापासून उत्पन्न होणारा कात मद्रासी अथवा मुंबईचा कात या नांवानें प्रसिद्ध आहे.

या तिन्ही जातींच्या झाडांचे गुणधर्म व उपयोग सारखेच आहेत. त्यांसतीपासून गोंद, तुरट निर्यास व इमारतीस उपयोगी असं लांकूड मिळतें. गोंद, फिकट पिवळ्या रंगाचा असून त्याचे खडे एक इंचपयेंत जाडीचे असतात हा खाण्यास गोंड असून पाण्यांत विरघळतो. व त्यापासून पिंगट रंगाचा चिकट द्रव पदार्थ बनतो. चामळीच्या डिंकासारखा या झाडाच्या गोंदाचा उपयोग करतात येतो. हिंदुस्थानांताल बहुतेक अरबी डिक याच झाडापासून काढतात.

लां कूड—सालीच्या खालच्या लांकडाचा रंग पिवळट पांढरा असतो व गाम्याचा रंग गर्द किंवा फिकट लाल असून लांकूड चांगलें कणखर टिकाळ असून त्याला पॉलीश उत्तम वसतें. या लांकडाची शेतकीचीं आउतें करतात. ब्रह्मदेशांत घराच्या खांबांकरितां या लांकडाचा उपयोग करतात खैराचे कोळसे इतर लांकडाच्या कोळशापेक्षां फार उत्तम असतात. व रेल्वेच्या रुळाखाली घालण्याकरितां स्लीपर करितांही हे लांकूड चांगलें असतें. याचे कोळसे सोनारच्या फार उपयोगी पडतात. पहिल्या जातीच्या खैराच्या लांकडाच्या दर घनफुटाचें वजन ५० ते ६० पौंड, दुसऱ्या प्रकारच्या लांकडाचें ६० ते ७० पौंड व तिसऱ्या प्रकारच्या लांकडाचें थोडेंसे अधिक वजन भरतें. या झाडास मुख्य महत्त्व त्यापासून मिळणाऱ्या कातामुळें आलें आहे. काताचे औषधी उपयोगहि वरेंच आहेत. (कात पहा).

खैर, त ह शील—संयुक्त प्रांत. अलिगड जिल्ह्याची वायव्य तहशील. या तहशीलांत खैर, चंडोसि, व टपल हे तीन परगणे आहेत. हिचें क्षेत्रफळ १९११ साली ४०७ चौ. मै. होतें. लोकसंख्या १,७९,१५२ होती. या तहशीलांत ३ शहरें व २७२ खेडी आहेत. खैर शहर हें तहशीलाचें मुख्य ठिकाण आहे. या तहशीलाचें उत्पन्न १९०३-४ साली ४,११,००० रुपये होतें. हिच्या पश्चिमेस यमुना नदी असून या भागातील जमीन 'खादर' आहे. या जमीनीत गवताशिवाय दुसरे कांहीं पीक येत नाहीं. 'अपर गॅजीस'चा 'माट' कालवा या भागांतून वहात गेला असून त्यामुळें या तहशीलातील जमीनीला पाणीपुरवठा होतो. १९०३-४ साली या तहशीलांत लागवडीच्या जमीनीचें क्षेत्रफळ २९२ चौ. मै. होतें.

खैरपूर, त ह शील.—पंजाबमधील वहावलपूर संस्थानच्या मिथिनावाद निझामतीतील तहशील. हिचें क्षेत्रफळ १९११ साली २३० चौ. मै. होतें. लोकसंख्या ८७,२८६ होती. तहशीलांत खैरपूर व हासिलपूर हीं दोन शहरें असून १७८

खेडी आहेत. १९०५-६ साली तहशीलाचें उत्पन्न २.२ लाख होतें.

शहर.—खैरपूर तहशीलाचें मुख्य ठिकाण. हें वहावलपूर शहराच्या ईशान्येस ३८ मैलांवर आहे. याची लोकसंख्या १९०१ साली ५०१३ होती. या शहरांत एक शाळा व दवाखाना आहे. शहराला म्युनिसिपालिटी असून तिचें उत्पन्न ६२०० रुपये आहे.

खैरपूर शहर—पंजाबमधील मुझफरगड जिल्ह्याच्या अलीपूर तहशीलातील शहर. हें मुझफरगड शहराच्या दक्षिणेस ५७ मैलांवर असून सिंधू व चिनाव नद्यांच्या संगमावर वसलेलें आहे. याची लोकसंख्या १९०१ साली २२५७ होती, १९ व्या शतकांत तुळारी सभ्यद जातीच्या खैर शहानें हे वसविलें असें म्हणतात. या शहराला १८७३ मध्यें म्युनिसिपालिटी देण्यांत आली. या शहरांतील लोक धाडसी व्यापारी असून सकर, मुलतान वगैरे शहरांशी यांचा व्यापार चालतो. लॉकर, कापूस व धान्य यांची या शहरांतून निरगत होते. कापड व इतर किरकोळ वस्तूंची आयात होते.

खैरपूर संस्थान—सिंधमधील एक संस्थान. क्षेत्रफळ ६५० चौ. मै. याच्या उत्तरेस सकर जिल्हा, पूर्वेस जेसलमीर संस्थान, दक्षिणेस हैद्राबाद, थर, व पारकर जिल्हे, व पश्चिमेस सिंधु नदी आहे. सिंधमधील इतर प्रदेशांप्रमाणेंच याहि संस्थानची जमीन सपाट व पुळणीची आहे. सिंधु नदीच्या कांठी असलेली जमीन फार सुपांक आहे. पण नदीच्या कांठचा बहुतेक भाग जंगलाकरितां राखून ठेवलेला आहे. सिंधूनदीच्या कांठचा भाग सोडून दिल्यास बाकीचा सगळा भाग रेटाड दगडांनी भरलेला असून या भागांत पीक अजीबात येत नाहीं म्हणून तरी चालेल. संस्थानच्या उत्तरभागांत चुन्याच्या दगडांची टेंकडी आहे. रोहरी येथून चार नांवाची एक डोंगराची रांग गेली आहे व त्या टेंकडीवर पश्चिमभागी दिन्नी नांवाची एक टेंकडी आहे. संस्थानच्या ईशान्य भागांतहि चुन्याच्या दगडांच्या टेंकडांची रांग आहे. या टेंकडांचावर पुष्कळ शिपा सांपडतात. संस्थानांतील जंगलांत कांडी व ताली हीं झाडें विशेष दृष्टीस पडतात. याशिवाय, इतर झाडा इंडुपांचां हे समृद्धि आहे. तरस, लांडगा, कोल्हा, खेकडा, डुकर, हरिण, नीलगाय इत्यादि पशू व गिरनिराळ्या प्रकारचे पक्षी या संस्थानांत आढळतात. खैरपूर संस्थानची हवा हिवाळ्याचे चार महिने चांगली असते; पण बाकीचे आठ महिने येथील हवा फार उष्ण असते. येथें पाऊस फार कमी पडतो.

इतिहास.—१७८३ पूर्वीचा संस्थानचा इतिहास सिंधच्या इतिहासांत मिसळून गेला आहे. संस्थानच्या स्वतंत्र इतिहासाला यानंतर सुरुवात होते. १७८३ मध्यें कन्होरा राजघराणें संपुष्टांत आले व तालपूर घराणें उदयास आलें. या वर्षी मीर फते अलीखान तालपूर हा

सिंधचा स्वामी झाला; व त्यानंतर थोड्याच दिवसांनी अलीखानाचा पुतण्यः मीर शोरावखान याने खैरपूर येथे आपली गादी स्थापन केली. नंतर त्याने मुलखगिरी करून आसपासचा बराच भाग जिंकून घेतला. १८११ मध्ये शोरावने आपला मुलगा रस्तुम यास गादीवर बसविले. पुढे रस्तुम व त्याचा भाऊ अली मुराद यांच्यामध्ये गादी-संबंधाने भांडणे उत्पन्न होऊन इंग्रजांना आपला हात मध्ये घालण्यास चांगलीच संधि सांपडली. १८३२ मध्ये इंग्रजांनी खैरपूर संस्थान स्वतंत्र असल्याचे कबूल केले व संस्थानकडून सिंधूनदी व सिंधमधील रस्ते यांची वढिवाट त्यांना मिळविली. काबूलच्या मोहिमेत अली मुरादने ब्रिटिशांना चांगलीच मदत केली. त्यामुळे काबूलच्या मोहिमेनंतर सिंध-प्रांत इंग्रजांनी खालसा केला असता फक्त खैरपूरच संस्थान मात्र त्यांना खालसात काढले नाही. १८८६ मध्ये इंग्रजांनी मीरला वारसाची सनद दिली. मीर अली हा १८९४ मध्ये मरण पावला व त्याच्या मागून मीर फैज महमूदखान हा त्याचा मुलगा गादीवर बसला. याला स्वतःकरिता १७ तोफांचा व राजा या नात्याने १५ तोफांचा मान आहे. संस्थानामध्ये १ शहर व १२६ खेडी आहेत. लोकसंख्या १९११ साली २,२३,७८८ होती. मुसलमान हे जवळजवळ हिंदूंच्या तिपटीने आहेत. हिंदूंमध्ये लोहणा जातीचे लोक फार आहेत. मुसलमानांत अरब वळची, जाट, मोहानो या जातीचे लोक विशेष आढळतात. संस्थानातील बहुतेक लोकांचा शेतकी हा धंदा आहे. संस्थानांत मुख्यतः सिंधी, फारसी, सिरिकी व वळची या भाषा प्रचलित आहेत.

१९०३-४ साली या संस्थानातील लागवडीची जमीन १५५० चौ. मै. होती. ज्वारी, बाजरी, गहू, कडधान्य ही मुख्य पिके आहेत. निळीचें पिकहि बरेच होतें. आंबा, तुती, नारिंगे, डाळिव, खजूर हीं फळे विशेष आढळतात. नवीन नवीन कालवे काढण्यांत आल्यापासून लागवडीची जमीन वाढत चालली आहे. संस्थानांत, उंट, घोडे, म्हशी, बैल, गाढव, खेचर, मेंढी हीं पाळीव जनावरे आढळतात. संस्थानांत कालवे पुष्कळ आहेत. हे सर्व सिंधूनदीचे आहेत. सर्वांत मोठा कालवा 'मीरवाह' हा होय. मीर शोरावच्या कारकीर्दीत तो काढण्यांत आला. याशिवाय अली मुरादने आपल्या कारकीर्दीत सथायोवाह व अवदलवाह हे दोन कालवे काढविले. हल्लींच्या मीरच्या कारकीर्दीत यासाठी एक स्वतंत्र खाते निर्माण करण्यांत आले असून त्या खात्याने फेजवाह, फेजबक्ष, फेजगंज, फेजबहार, फेजमंज इत्यादि कालवे काढले आहेत. १९०३-४ साली २४६ चौ. मै. जमीनीला या कालव्यांमुळे पाणी मिळत होतें. संस्थानांत ३३१ चौरस मैल जंगल असून, त्यापैकी २०० चौरस मैल मीरच्या शिकारीसाठी राखून ठेवण्यांत आले आहे. याच्यावर स्वतंत्र

अधिकारी नेमण्यांत आला आहे. १९०४ मध्ये या जंगलाचे उत्पन्न २६००० रुपये झाले.

संस्थानांत सर्व प्रकारचे कापड, चांदीचे सामान, लांकूड-काम, बूट, जोडे, जीन, तलवारी, मातकाम वगैरे धंदे आहेत. गोंबट येथे 'खैस' उर्फ पलंगपोस उत्तम होतात. खैरपूरमध्ये गालिचाचा कारखाना आहे. शिवाय येथे रंगाचे काम उत्तम तऱ्हेने होतें. संस्थानांतून कापूस, लोकर, धान्य, नीळ, कातडी, तंबाखू इत्यादि जिनस निरगत होतात. खैरपूरमध्ये कार्वेमेट ऑफ सोडा उत्पन्न होतो व तो सगळा मुंबईचे व्यापारी विकत घेतात. एकंदर निरगत वस्तूंचे अंदाजी उत्पन्न ६ लाखांचें व आयातीचें उत्पन्न सहा लाखांवर आहे. हेद्रावाद्दून रोहरीला जो रेल्वेचा फांटा जातो तो या संस्थानच्या हद्दीतून गेला आहे. याशिवाय फिरकोळ रस्ते पुष्कळच आहेत. पोस्ट ऑफिसांची संख्या १० आहे. सिंधू नदीमध्ये संस्थानच्या मालकीच्या सहा बोट्टी आहेत.

संस्थानातील राज्यपद्धति अनियंत्रित आहे. तरा पण हल्ली तीत बऱ्याच सुधारणा झालेल्या आहेत. कारभाराच्या सोईसाठी संस्थानचे ५ तालुके पाडण्यांत आले आहेत. प्रत्येक तालुक्यावर एकेक नायब वझीर नेमण्यांत आला आहे. मीरचा मुख्य वझीर हा ब्रिटिश सरकारने नेमलेला असतो. सकारचा कलेक्टर संस्थानवर देखरेख करण्याचे काम करतो. मीरला न्यायाच्या बाबतीत पूर्ण अधिकार आहेत; पण ब्रिटिश प्रजाजनांना पोलिटिकल एजंटच्या परवानगीशिवाय फांशी देण्याचा अधिकार नाही. वझीराला डिस्ट्रिक्ट मॅजिस्ट्रेट व सेशन्स जज्जाचे अधिकार आहेत. नायब वझीरांना सब-डिव्हिजनल मॅजिस्ट्रेटचे अधिकार आहेत. ब्रिटिश राज्यातील फौजदारी कायदाच येथे रूढ आहे. संस्थानामधील महसूल वटई नांवाच्या जुन्या पद्धतीने गोळा केला जातो. उत्पन्नाच्या एकतृतीयांश भाग मीर स्वतःसाठी घेतो. १९०३-४ साली संस्थानचे उत्पन्न १३ लाख शालें व खर्च ११.६ लाख रुपये झाला. १९०२ पर्यंत संस्थानची स्वतःची नाणी प्रचारांत होती पण हल्ली ब्रिटिश नाणे चालू असून हेंच राजमान्य नाणे होऊन बसलें आहे. मीरला सरकारास कांहींही खंडणी घावी लागत नाही. संस्थानचे लष्कर ३७७ शिपायांचे असून त्यांत १६३ स्वार आहेत. १९०३-४ साली पोलिसांची संख्या २२० होती. कोर्टद्वारा येथे एक मोठा तुरुंग व खैरपूर येथे एक छोटा तुरुंग आहे. खैरपूर संस्थान शिक्षणाच्या बाबतीत फार मागसलेले आहे. १९०३-४ साली संस्थानांत ९५ शाळा होत्या व ४५८६ विद्यार्थी शिकत होते. खैरपूर येथील सर अल्लिमुराद टेक्निकल शाळेत, सूत व रेशीम विणकाम नुक्तेच सुरु करण्यांत आले आहे. त्या ठिकाणी मुलांना सुतारकी, लोहारकी, कातकाम, काशिदाकाम व गालिचाकाम, तसेंच लाखरोगणांचे लांकूड करणे, चकचकीत भांडी करणे व हात-मागावर विणणे हीं सर्व कामे शिकविण्यांत येतात. १९०३-४ साली संस्थानांत ३ इस्पितळे व ३ दवाखाने होते.

खैरपूर शहराकरितां शुद्ध पिण्याच्या पाण्याची गुन्नीच तोय करण्यांत आली. ८६ फूट खोलीतून हें पाणी नळ्यां वर आणलें आहे. १९२० ते १९२३ च्या दरम्यान पाण्याच्या पाटाची बरीच दुष्ट्ती व सुधारणा करण्यांत आली. अलीनवाझवाह नांवाचा एक नवीन कालवा सुरू करण्यांत आला. त्यात खर्च सुमारे १,००,००० रुपये झाला. १९२२ साली संस्थानांत एकच सापान्य कारखाना निघाला. धान्य दळणें, धान्य निवडणें, पाणी शुद्ध करणें, बर्फ करणें इत्यादि कामे या कारखान्यांत करण्यांत येतात.

जानेवारी १९२४ सालीं वर्मा ऑइल कंपनीला पेट्रोलियम तेलकरितां धातूच्या खाणी शोधण्याचा परवाना देण्यांत आला. परंतु संस्थाननें इतर सांपडणाऱ्या खनिज पदार्थांवरील आपला हक्क कायम ठेविला. पांच वर्षांत कंपनीला जर तेल सांपडलें तर तिला तीस वर्षांचा फौल मिळावा व या मुदतीत कंपनीनें कच्च्या तेलाच्या प्रत्येक ४० गॅलनास आठ आणे दरानें राजकीय कर द्यावा असें ठरलें. हा परवाना देणें म्हणजे संस्थानच्या उत्पन्नवाडीच्या वावर्तीत एक पाऊल पुढें टाकणेंच होय हें उघड आहे.

ब्रिटिश अधिकाऱ्यांशीं सहकार्य करून कारबोनेट ऑफ सोडा या पदार्थाची मोठी बखार पुनः वाढवावी अशा सूचना करण्यांत आल्या आहेत.

शहर—खैरपूर संस्थानची राजधानी. याची लोकसंख्या १९११ साली १४९८९ होती. बहुतेक वस्ती मुसलमानांचीच आहे. शहरांतलें घरे मातीचीं असून फार गचाळ आहेत. या शहरांत राजवाड्याची इमारत चांगली आहे. पण स्वतः मीर हा येथें कचितच रहातो. शहराच्या नजीक पॉररुहन, शियाउदिन व हाजी जाफर सय्यद यांची थडगी आहेत. शहरांत दोन इस्पितळे असून त्यांपैकी एक खास त्रियांकरितां आहे. तालपुर घराण्याच्या भरभराटीच्या काळीं या शहराला फार महत्त्व होतें पण हल्लीं तें महत्त्व कमी होत चाललें आहे. शहरांत फपडे रंगविण्याचा धंदा मोठ्या प्रमाणावर आहे. हल्लीं ज्या जागी हें शहर वसलेलें आहे त्या जागी १८८७ पूर्वी बोयरा नांवाचें एक खेडें होतें असें म्हणतात.

खैरवार—खरवार. विहार-ओरिसांत यांची वस्ती सर्वांत जास्त (सुमारे ८५ हजार) आहे. मध्यप्रांतांत यांची संख्या २००० आहे. डाल्टनच्या मतें यांचा व चेंरो लोकांचा फार निकट संबंध आहे. यांच्यांत परस्परविवाह होऊं लागला आहे. पलामऊ व रायगडचे राजे या प्रकारचे मिश्र लग्नसंबंध जोडतात व अलीकडे मोठा खर्च करून रजपूत मुली देखील करतात. यामुळे यांतील बरेच तुराणी अवशेष नाहिरि होत आहेत. ही जात एकंदर सुधारणेच्या मार्गावर आहे. यांचा व संताळ लोकांचाहि संबंध आहे असें डाल्टन म्हणतो. या जातीत ४ उपवर्ग आहेत. भोगता, माहती, रावत व मांझी. माहती म्हणजे गांवाचा मुख्य, रावत म्हणजे राजा, मांझी

म्हणजे होडी बल्हवणारा. संताळ लोकांत गांवाच्या मुख्यास मांझी म्हणतात. वंगलामध्ये भोगता ही महत्त्वाची जात आहे. मध्यप्रांताचे जमीनदार लोक जानवे घालतात, स्वतःस सूर्यवंशी म्हणवितात व आपसांतच लग्न करतात. दुसऱ्या वर्गाचें नांव दुवालवंधी असें आहे. हे लोक घराच्या भिंती बांधतात. पाटवंधी लोक रेशमाचे कोश पाळतात. वेल्दा व माटकोरा हे मातीचें काम करतात. सर्वांत शेवटीं खैरपुरा वर्ग आहे. हाच कातकाम करतो.

यांची परस्परनिषिद्धविवाह कुलें वर्रांच झालीं आहेत. कुलांचीं नांवें पशुपक्षी व इतर पदार्थांवरून पडल्यामुळे ते ते प्राणी व पदार्थ त्यांचीं देवकें आहेत. वधुवराचें खरें लग्न होण्यापूर्वी दोघांचेहि लग्न आंब्याच्या झाडाबरोबर झालें पाहिजे. व दोघांनां परस्परांचें रक्त काढून त्यांत शेंदूर मिसळून कपाळाला लावला पाहिजे. खऱ्या लग्नांत फक्त शेंदूरच वधूच्या अंगाला लावतात. विरहोर लोकांत तर वधुवरांचीं घोडें टांचून त्यांतून निघालेल्या रक्ताचा तिलक वधूवर परस्परांस करतात.

विलासपुरांत लहान मुलें आईवापांच्या प्रेतांचें थोडें मांस कापून खातात व त्यामुळे आईनें ९ महिने पोटांत वागविलें त्यायहल उतराई झालीं असें समजतात. फेजर म्हणतो की त्यांनां पिशाच्चाची वाधा न व्हावी म्हणून ते हा विधि करतात. [रत्नेल व हिरालाल. से. रि. १९११ (बंगाल)].

खैरागड, तह शील—संयुक्त प्रांतांतील आग्रा जिल्ह्याची नैर्ऋत्य तहशील. इच्च क्षेत्रफळ १९११ साली ३०९ होतें. लोकसंख्या १२११७६ होती. या तहशीलीत जगनैर हें एकच शहर असून १५२ खेडीं आहेत. खैरागड हें खेडें या तहशीलीचें मुख्य ठिकाण आहे. १९०३-०४ साली या तहशीलीचें उत्पन्न २८५००० रुपये होतें. या तहशीलीमधून उतनगान ही नदी वहात गेली आहे. या नदीच्या नैर्ऋत्येकडील भागांत विध्यपर्वताची रांग गेली आहे व दक्षिण भागांत लहान लहान टेकड्या पसरल्या आहेत. या टेकड्या तांबड्या रेंदाळ दगडाच्या आहेत. त्यांचा इमारतीला फार उपयोग होतो. या टेकड्यांच्या पायथ्याशीं जमीन रेंदाळ व नाफक आहे. उतनगान नदीच्या पूर्वेकडील मुळखांताल जमीन चिकण मातीनें युक्त असून सुपीक आहे. या भागांतून पुष्कळ खोरी आहेत. जमीनीला पाणी मिळण्याचें साधन म्हणजे विहिरी होत. या तहशीलीत एक देखील कालवा नाहीं.

खैरागड, संस्थान.—मध्यप्रांत. उ. अ. २१° ४' ते २१° ३४' व पूर. ८०° २७' ते ८१° २२'. क्षेत्रफळ ९३१ चौरस मैल. लोकसंख्या १३७५५४. या संस्थानचे तीन निरनिराळे भाग आहेत. (१) खैरागड आणि डॉंगर-गड (२) खामारिया व (३) खोल्वा. जंगलांत बाघ, चित्त, नीलगार्श, अस्वळ, लांडगे, गवे, डुकर, वगैरे रानटी जनावरे दिसतात. गेल्या १९ वर्षांची पावसाची सरासरी ४४ इंच आहे.

संस्थानची हवा साधारण निरोगी आहे. उष्णमान ३८° पासून १०४° पर्यंत असते.

इतिहासः—छोटा नागपूरचा नागवंशी राजपुतराजा सभासिंग या राजघराण्याचा मूळपुरुष होता असे मानण्यांत येते. सभासिंगाचा श्यामघन नांवाचा वंशज सन १७४० साली खोलवाचा जमीनदार होता. पुढे खोलव्याच्या राजास भोंसल्याचे मांडलिकत्व कबूल करावे लागले व खंडणी ५०० (नागपूर नाणे) रुपये ठरली. संस्थानची राजधानी खोलवा होती परंतु याने खैरागड येथे आपले मुख्य ठाणे केले. सन १७५५ साली खंडणी १५०० रुपये झाली. नंतर ८००० रुपयापर्यंत चढवली. सन १७८४ च्या सुमारास कवर्धाचे उजिद्वारसिंग आणि सरदारसिंग यांचा खामारिया परगण्याच्या मालकीसंबंधाने तंडा उपस्थित झाला. खैरागडच्या राजाने सरदारसिंगास मदत केली व दिलेल्या कर्जाची फेड म्हणून तो परगणा मिळाला. यावेळी भोंसल्यास ३५००० रुपये खंडणी यावी लागत असे. इ. स. १८१६ साली डोंगरगडच्या जमीनदाराने भोंसल्यांच्या विरुद्ध वंड केले, त्याचा नाश संस्थानिक टिकाइतरायांने नांदगांवच्या संस्थानिकाची मदत घेऊन केला. त्यामुळे ती जमीनदारी खैरागड संस्थानांत सामील झाली व खंडणी एकंदर ४४००० रुपये करण्यांत आली.

सन १८५४ साली नागपुरचे राज्य ब्रिटिशांनी खालसा केले व या संस्थानची खंडणी ३९००० (कंपनी नाणे). ठरली सन १८६५ साली खैरागड मांडलिक संस्थान आहे असे ठरवून संस्थानिकास दत्तक वगैरेसंबंधीची सनद देण्यांत येऊन सन १८६७ साली खंडणी ४७००० पर्यंत वाढविली गेली. तीच सन १८८८ साली ७०००० रुपये केली व १ एप्रिल सन १९०९ पासून पुढील ३० वर्षेपर्यंत खंडणी ८०००० रुपये ठरली.

पुराणवस्तुसंशोधनः—खैरागड येथे एक व डोंगरगड येथे एक अशी दोन प्राचीन देवळे आहेत. खैरागड येथील देऊळ रक्षरस्वामीचे आहे. (रक्षरस्वामी शब्द पहा).

डोंगरगड येथील देऊळ तेथील राजा कामसेन याने बांधले आहे. हा उज्जनीचा राजा विक्रमादित्य याचा समकालीन होता. या देवळास बोमलाईचे देऊळ असे म्हणतात. डोंगरगड येथे कामकंदला नांवाचे तळे आहे. कामसेनाच्या रखेलीच्या नांवावरून तळ्यास हें नांव दिले आहे. बोमलाई डोंगरावरील मोतियावीर तळावाच्या कांठावर एक दहा फूट उंचीचा दगड सांपडला असून त्यावर एक फारसी लिपीत लेख आहे. देवरबीज येथे एक काळ्या दगडाचे महादेवाचे लिंग असून ते फार जुने आहे. त्यावर मकरच्वज जोगी असे नांव खोदलेले आहे.

या संस्थानांत खैरागड व डोंगरगड येथे म्युनिसिपालिटी आहे. या संस्थानांत एकंदर ५२१ खेडी आहेत. पैकी ४९६ मध्ये वस्ती आहे व बाकीची ओसाड पडलेली आहेत.

भाषाः—छत्तिसगड हिंदी भाषेची उपभाषा शेंकडा ९५ लोक बोलतात. मराठी भाषा बोलणारांची संख्या सुमारे ४००० आहे. लागवडीखाली जमीन सन १८९४ साली सुमारे ७०० चौरस मैल होती. त्यापैकी सुमारे ३ खरीक व १२ खेडी. मुख्य पिके कोडन, भात, गहू, हरभरा इत्यादि.

बंगलानागपूर रेल्वेची या संस्थानांत तीन स्टेशने आहेत तीः—डोंगरगड, बोरतलव आणि मुसरा. डोंगरगड येथे मोठा व्यापार चालतो.

जंगलाचे क्षेत्रफळ सुमारे १६५ चौरस मैल असून सन १९०७ साली जंगलाचे उत्पन्न ४०००० रुपये होते व खर्च ३५०० रुपये होता.

जमीनपहणाची, तुरुंग, अवकारी, पोलिस, रॅजिस्ट्रेशन, सार्वजनिक कामे, जंगल, शिक्षण, दवाखाना वगैरे खाती संस्थानांत आहेत.

गांव.—मध्यप्रांत. खैरागड संस्थानच्या राजधानीचा गांव. बंगलानागपूर रेल्वेच्या डोंगरगड व राजनांदगांव स्टेशनपासून हा गांव पकड्या सडकेने २३ मैल आहे. क्षेत्रफळ १६५ एकर व लोकसंख्या ४६५६. येथे संस्थानिकाचा राजवाडा, विक्टोरिया—हायस्कूल दवाखाना, कचेऱ्या, तुरुंग वगैरे आहेत. इसवी स. १९०० साली म्युनिसिपालिटी स्थापन झाली आहे. येथील तुरुंगांत उत्तम सत्तरेज्या होत असून गांवांत पिगळेची भांडी व लांकडी सामान तयार होते.

खैरागडी—वायव्य सरहद्दीवरील प्रांताचा हजारा जिल्ह्यातील छोटासा कॅंटोनमेंट. उन्हाळ्याच्या दिवसांत ब्रिटिश लोकांचा डोंगर तीोफखाना येथे असतो.

खैरावाद—संयुक्त प्रांतांतील सीतापूर जिल्ह्याच्या सीतापूर तहशिलीतील शहर. लखनौ—वरेली रेल्वेच्या मार्गावर हें वसलेले असून याची लोकसंख्या १९११ साली १२७६९ होती. पारशी जातीच्या खैरा नांवाच्या एका पुरुषाने हें शहर १९ व्या शतकांत वसविलेले असे म्हणतात. पण कांहींच्या मते खैरांने वसविलेले शहर हें नसून मसच्छत्र नांवाचे जें शहर खैरावादच्या नजीक आहे ते होय. हल्लींचे खैरावाद हें नांव मुसुलमानांनी दिलेले असे म्हणतात. दिल्लीच्या प्राचीन राजांनी या शहरावर सुभेदार नेमला होता. अकबराच्या कारकीर्दीत खैरावाद हें जिल्ह्याचे मुख्य ठिकाण होते. १९ व्या शतकाच्या पूर्वार्धात खैरावाद हें औधनिश्चामतीचे मुख्य ठिकाण होते. पुढे औध स्वतंत्र झाल्यावर खैरावाद हा एक जिल्हा बनला. येथे देवालय व थडगीः पुष्कळ आहेत. त्यापैकी कांहीं अकबराच्या काळाची आहेत. सन १८६९ साली खैरावाद म्युनिसिपालिटी स्थापन करण्यांत आली. येथे दररोज बाजार भरतो. जानेवारीमध्ये एक मोठी यात्रा भरते. येथे ५ शाळा व २ हॉल दवाखाने आहेत.

खैरी—मध्यप्रांत. जिल्हा भंडारा. तहशील साकोळी. साकोळीच्या उत्तरेस कांहीं मैलांवर ही लहानशी जमीनदारी आहे. हांत एकंदर ४ खेडी असून क्षेत्रफळ १४ चौरस मैल

आहे. त्यापैकी ३ भाग जंगल आहे. रानटी पत्रूंचा नाश केल्याबद्दल हल्लींच्या मान घराण्यांच्या पूर्वजांस ही जमीनदारी मिळाली असे म्हणतात. कदाचित् तुर्मापुरीच्या जमीनदारीचा हा एक भाग असेल, कारण तेथील जमीनदार देखील मान घराण्यांतीलच आहेत. इ. स. १७७५ साली नागपूरच्या राजांनी ही जमीनदारी याच घराण्याकडे कायम केल्याची सनद दिली आहे. हल्लींचा जमीनदार अनंतराम मान घराण्यांतील (वय ५५ वर्षे) असून अशिक्षित आहे. यास कर्ज फार आहे. त्याने आपले कर्ज फेडण्याकरिता गीदलपार नांवाचे खेडे विकून टाकले. पहाणीच्या वेळचे उत्पन्न १६०० रु. होते. टाकोळी ५५० रु. हल्लींचे अजमावलेले उत्पन्न १३५० रुपये आहे.

खैरीमूरत—पंजाबमधील अटक जिल्ह्याच्या फतहजंग तहसीलीतील एक डोंगराची रांग. ही रांग सोहान व काळा चित्र या नद्यांच्या मधून गेली आहे. सिंधू नदीपासून ३० मैलांवर ही सुरु होऊन पूर्वेकडे २४ मैलपर्यंत ही पसरली आहे. या डोंगरांत रेतड दगड व चुन्याचे दगड सांपडतात. या रांगेच्या उत्तरेस मोठे पठार असून त्यांत मधून खोल दऱ्या आहेत. दक्षिणेस ५ मैलपर्यंत लहान लहान टेंकऱ्या व खिंडी आहेत. या डोंगरावर पूर्वी फार मोठी जंगळे होती. पण हल्ली ती बहुतेक नाहीशी करण्यांत आली आहेत.

खैरुद्दिन—(खैरोद्दिन: याचा अर्थ धर्मानंद असा आहे). खैरुद्दिन हा तुर्कस्तानचा एक प्रसिद्ध मुस्दी होऊन गेला. याच्या जन्मासंबंधी व कुलासंबंधी कांहींच माहिती उपलब्ध नाही. हा सिरकेशियन वंशाचा होता. तूनेशियांतील गुलामांचा व्यापार करणाऱ्या एका गृहस्थाच्या ताब्यांत हा लहानपणी होता. पुढे त्या व्यापाराने याला य्युनिसमधील हमुदपाशा नांवाच्या एका सुभेदाराला विकले. या सरदारांन खैरुद्दिन यास स्वतंत्र केले व त्याला फ्रेंच भाषेचे शिक्षण दिले. पुढे खैरुद्दिनचा शिक्षणक्रम आटोपल्यानंतर हमुदपाशा याने त्याला आपल्या जिद्दगांचा व्यवस्थापक नेमले. हमुदपाशाचा दिवाण महमद बिन अयद याने खजिन्यांतील द्रव्य लुटून फ्रान्सला पलायन केल्यावेळी हमुदपाशाने त्याला धरून आणण्यासाठी खैरुद्दिन यास फ्रान्समध्ये धाडले. खैरुद्दिनच्या हातून ही कामगिरी पार पडली नाही. तथापि तो फ्रान्समध्ये सहा वर्षे महमदाच्या शोधार्थ राहिला असता, फ्रेंचांच्या शासनपद्धतीचे व त्यांच्या राजकारणविषयक कल्पनांचे त्याला चांगले ज्ञान झाले. फ्रान्समध्ये तो सर्वांना परिचित झाला. खैरुद्दिन हा फ्रान्समध्ये असताना हमुदपाशा मरण पावला. त्याच्या नंतर १८३७ मध्ये अहमदपाशा गादीवर आला. खैरुद्दिन हा तूनेशियांत परत आला व अहमदपाशाने त्याला चांगली अधिकाराची जागा दिली. अहमद, महमद व सदोक या तिन्ही सुभेदारांच्या फारकीदीत खैरुद्दिन हा तूनेशियांमध्ये चांगलाच मान्यतेस आला. याने

तूनेशियांत पुष्कळ सुधारणा घडवून आणल्या. तुर्कस्तानच्या सुलतानाकडून हमुदपाशाच्या वंशजांना वंशपरंपरा सुभेदारी खैरुद्दिन याने मिळवून दिली. तूनेशिया प्रांत आपल्या छत्राखाली यावा अशी फ्रेंच सरकारची फार इच्छा होती पण या त्याच्या महत्वाकांक्षेला खैरुद्दिन याने जोराचा विरोध केला, पण सदोकचा दिवाण मुस्ताफाबिन इस्मायल नांवाच्या यहुद्याला फ्रेंचांच्या ताब्यांत हा प्रांत जावा असे वाटत होते. त्यामुळे त्याने सदोकच्या मनांत खैरुद्दिनविषयी वाईट मत भरवून दिले. त्यामुळे सदोकच्या मनातून खैरुद्दिन हा पूर्णपणे उतरला. पुढे अबदुल हमीर हा तुर्कस्तानचा सुलतान झाला. तेव्हा खैरुद्दिनने तुर्कस्तानमध्ये येण्याची आपली इच्छा हमीदपाशी प्रदर्शित केली व त्याप्रमाणे तो १८७७ मध्ये तुर्कस्तानांत आला. याच सुमारास टोफेन येथे सुधारणा कमिटी बसली होती. त्या कमिटीवर सुलतानने याची नेमणूक केली. १८७९ मध्ये तो सुलतानचा मुख्य वजीर झाला. तुर्कस्तानमध्ये सनदशीर राज्यपद्धति अमलांत यावी यासाठी त्याने एक योजना तयार केली. पण त्या योजनेला संमति देण्याचे सुलतानने साफ नाकारले. त्यामुळे १८७९ च्या जुलै महिन्यांत त्याने आपल्या जागेचा राजीनामा दिला. सुलतानने अनेकदा त्याला मुख्य वजीरीची जागा देऊ केली पण त्याने ती नाकारली. त्यामुळे सुलतानचा त्याच्यावर रोष झाला. खैरुद्दिन हा १८९० मध्ये मरण पावला.

खोकंद—एशियाटिक रशियांतील एक शहर. हे फरघन प्रांतांत समरकंदपासून अंडिजानला जाणाऱ्या आगगाडीच्या रस्त्यावर आहे. येथील हवा फार रुक्ष असते. प्रतिवार्षिक पाऊस ३.६ इंच असतो. शहरांत मोठाले रस्ते, विस्तृत चौक व सुंदर बाजार आहेत. हे व्यापाराचे महत्त्वाचे केंद्रस्थान आहे. येथे ' रम्य खोकंद ' मुद्रालेख असलेली नाणी पूर्वी प्रचारांत होती व अजूनही आहेत.

१८ व्या शतकांत या खानेटचा उदय झाला. १७३२ त अबदुर रहम याने या शहराची स्थापना केली. याच्याहि पूर्वी म्हणजे १० व्या शतकांत खोकंद हे होकंद या नांवांने अरब व्यापाऱ्यांना माहीत होते. १७५८-५९ त फरघन येथील राजांनी चीनचे मांडलिकत्व कबूल केले. १८०७ किंवा १८०८ मध्ये नरबुताचा सुलगा अलीम याने तारकंद व चिम्केंट ही शहरे जिंकली व फरघनच्या राजांवर आपले वर्चस्व स्थापिले. त्याचा भाऊ ओमर याच्या अनुयायांनी १८१७ त त्याला ठार केले. ओमर याने किरगिझ लोकांच्या स्वाऱ्यांपासून फरघन प्रांताचे रक्षण करण्याकरिता सिरदर्यावर एक किल्ला बांधिला. यामुळे रशियाशी वैमनस्य उत्पन्न झाले. सिरदर्याजवळील प्रदेशाचे स्वामिस्य मिळविण्याकरिता १८४७ नंतर रशियाने पुष्कळ लढाया केल्या. याचा परिणाम असा झाला की, १८६६ त बुखारापासून खोकंदचे खानेट वेगळे करण्यांत आले. १८६० त अलीमकुल याने रशियाविरुद्ध ' पवित्र युद्ध ' (ग्हावत), पुकारले

परंतु तो १८६५ त मारला गेला. १८६८ त खुदाय-खान यानें रशियाशी व्यापारी तह केला. १८७५ त फिरून रशियाशी युद्ध पुकारण्यांत आलें. याचा परिणाम खोकेंदचे व खुखारचे स्वातंत्र्य नष्ट होऊन, रशियाला नारयिन नदीच्या उत्तरेकडील सर्व मुळख मिळाला. १८७६ त खोकेंद खानेट रशियास जोडण्यांत आलें व यांतूनच रशियन फरपन प्रांताची उत्पत्ति झाली.

खोखार—पंजाबातील एक जात. लो. सं. (१९११) ५९,९५७. हे मुख्यतः मुसुलमान असून फरोजपूर, लाहौर, गुजराणवाला, शियालकोट जिल्हे, रावळपिंडी, मुलतान प्रांत व भावलपूर संस्थान यांत आढळतात. ते चांगले शेतकरी असून जाट, रजपूत लोक व आपण जवळ जवळ एकाच वंशाचे आहेत असे त्यांचें म्हणणें आहे.

ग्रंथांमधून खोखार व गखार यांविषयी जे उल्लेख येतात ते दोन्ही एका जातीविषयी नसून निरनिराळ्या जातीविषयी आहेत असे मत आतां प्रचलित झालें आहे. गुफदासपूर येथील काटील रजपुतांपैकी जे प्रथम मुसुलमान झाले ते खोखार होत असे या जातीच्या वृत्तांत लिहिलें आहे. काटील जातीच्या रजपुतांना जम्मू राज्यांत मंगलदेवीच्या किल्ल्यांत वसाहत केली आणि पुढें खैरपूर जिंकलें. त्या खैरपुरावरून पुढें महमूद गझनवीच्या काळांत ते मुसुलमान झाल्यानंतर खोखार हें नांव त्यांना मिळालें. महमूद गझनवीच्या सहाय्या स्वारीच्या वेळीस ते हिंदूच होते आणि त्यांनी गझनवीस आनंदपाळ (अनंगपाळ) याच्या नेतृत्वाखाली अडथळा केला. इ.स. १२०५ मध्ये यांनी चिनाब आणि झेलम यांच्या दुआबांत धुमाकुळ केला व कांहीं काळ तो प्रांत फरजांत ठेवला. त्यावेळचा पुढारी " कौकर राई " यानें १२५९ मध्ये जम्मूच्या राजाविरुद्ध मुसुलमानांच्या सहाय्याने वंड केलें. इ.स. १२२३ मध्ये सुलतान जलालुद्दीनस एक खोखार राजानें आपली मुलगी दिली व पुष्कळ फौजेसह तो त्यास मिळाला. १२४१ मध्ये खोखार व त्यांच्या बरोबर अनेक हिंदू ' गबर ' नीं लाहोर घेतली. १२४६-४७ मध्ये बलबन यास फौजेसह दिल्लीच्या यादवशाहीं पाठविलें. खोखारांनीं लाहोर घेतल्याचा काळ दुसऱ्या एका तवारिखकारानें इ. स. १३९४ दिला आहे.

तैमूरलंगाच्या स्वारीच्या वेळीस दोन खोखारांशी तैमूराचा प्रसंग पडला अशीं विधानां निरनिराळ्या ग्रंथांत आहेत. तैमूर जाल येथें असतां जवळच्या एका किल्ल्यावर खोखारांचा ' नूसरात ' रहात होता. त्याचा तैमूरने पराभव केला व मलिक शैखाचाहि पराभव केला. शैखा यास 'फाफिरांचा सेनापति ' असें म्हटलें आहे. दुसऱ्या एका शैखास (नूसरातच्या भावास) दिल्लीवर स्वारी करतांना तैमूरलंगानें नोकरीस ठेविलें होतें. शैखाचा मुलगा जसरथ हा १४२० मध्ये रणभूमीवर आला. यानें सिधवर चाल करून जाणाऱ्या काश्मीरच्या राजास लुटलें आणि दिल्लीवर चाल करण्याची

व्यर्थ खटपट केली. यानें खोखार लोकांच्या सहाय्यानें लाहोरला वेढा दिला, त्यांत त्यास अपयश आलें. जम्मूच्या भीम राजानें तेरवेर किल्ला घेतला व एकदां याचा पराभव केला पण दुसऱ्या लढाईत भीमाचा मोड करून जसरथ यानें पुष्कळ युद्धसाहित्य मिळविलें. अकबराच्या वेळीं लाहोर प्रांताच्या ५२ महालांपैकीं पांच महाल खोखारांच्या ताब्यांत होते [रोजची ग्लॉसरी. से. रि. १९११ पंजाब].

खोखो—एक महाराष्ट्रीय खेळ. आटयापाटयाप्रमाणें या खेळास खर्च लागत नाही. शिवाय आटयापाटयाप्रमाणें पाटया आंखण्याचा यांत फारसा त्रास पडत नाही (आटयापाटया पहा). शिस्तांचा व चुरशीचा खेळ करावयाचा असेल तर मात्र पुढीलप्रमाणें जागा आंखून घ्यावी व गडी वसवावेत. पुण्याच्या डेकन जिमखान्यानें या खेळास बरेंच व्यवस्थित स्वरूप देऊन तो, त्याचे नियमबद्ध व व्यवस्थित सादने करतां येतील असा केला आहे. या खेळांत पळण्याचा व्यायाम चांगला होऊन चलाखीहि अंगां येते. या खेळासंबंधी पुढें दिलेले नियम, मापें व आकृती हीं डेकन जिमखान्यानें प्रसिद्ध केलेल्या नियमपुस्तकांतून घेतलीं आहेत. खोखोकरितां आंगण चौकोनी आंखून घ्यावें. बाहेरील चौकोन ८२×५१ चा करून कर्ण अजमासि ९६'—७" चा घ्यावा (आकृति पहा). नंतर पुढील जागेंत मापें घ्यावी.

जागा व मापें—(१) 'ट' 'ड' हीं अर्धवर्तुळें काढून त्यांचा व्यास प्रत्येकीं ५१ फूट घ्यावा. (२) 'क' 'ख' या छोट्या चौरसांच्या मध्यांमधें खंड पुरण्याच्या जागीं या वर्तुळांचे मध्यांविदू घ्यावेत. (३) गडी वसण्याचा व खंड पुरण्याचा प्रत्येक छोटा चौरस एक फुटाचा असावा (४) एका छोट्या चौरसाच्या मध्यापासून दुसऱ्या छोट्या चौरसाच्या मध्यापर्यंतचें अंतर ९ फूट असावें (५) 'प' व 'व' ह्यांमधील उभ्या पट्ट्याची एकंदर लांबी १३२ फूट असावी. (६) आकृतिमधील आडव्या पाटया प्रत्येकीं ५१ फूट लांब असून गडी वसण्याच्या छोट्या चौरसांच्या योगानें तशेंच दोन बरोबर समानभाग होतात.

व्याख्या व नियम.—(१) खेळण्याची जागा आकृतीत दर्शविल्याप्रमाणें आंखावी. (२) प्रत्येक वाजूस ९ गडी असावेत. (३) ज्या वाजुचे गडी आंखून दिलेल्या चौरसांत वसतात व विरुद्ध वाजुच्या गड्यांना धरण्याचा प्रयत्न करतात त्या पक्षांत वसणारा, पिटाळणारा अथवा मारणारा पक्ष व उलट वाजूस खेळणारा पक्ष असें म्हणतात. (४) इशान्या गड्यांपैकी ८ जणांनीं अ, आ, इ, ई, उ, ऊ, ए, ऐ, या ठिकाणीं आंखलेल्या छोट्या चौरसांत वसावें व वसल्यावर लगतच्या दोन गड्यांचीं तोंडे एकाच दिशेस असूं नयेत. (५) 'क' व 'ख' हे दोन लोखंडी खांब (खंड) जमिनीपासून सुमारे ३ फूट उंचाचे पुरावेत व वसणाऱ्या गड्यांपैकीं नवव्या गड्यानें एका खंडापाशीं पिटाळण्याकरितां उभे रहावें. (६) खेळणारे गडी ह्यांना आंखलेल्या मर्यादेच्या आंत कोणत्याहि जागेंत उभे राहण्यास

हरकत नाही. (७) 'प' 'फ' 'व' 'भ' ही एकंदर खेळण्याच्या जागेची मर्यादा आहे व खेळ चालू असतांना खेळणाऱ्या गळ्यांपैकी कोणीहि मर्यादा उल्लंघि नये. (८) पिटाळणारा (मारणारा) जो गडी असेल त्यानें आपलें, दोन खुंट जोडणाऱ्या 'क-ख' या पाटांत अगर पलीकडे एकहि पाऊल जाऊं देतां कामा नये. परंतु एका बाजूस उभे राहून दुसऱ्या बाजूकडील गडी हातांनें मारण्यास हरकत नाही. (९) 'खो' देणें झाल्यास तो वसणान्या गळ्याच्या पाठीकडूनच दिला पाहिजे. तसेंच ज्या गड्यास खो द्यावयाचा त्या गड्याजोखरी पिटाळणाऱ्या गड्यानें येऊन नंतर खो द्यावा; लांबून खो म्हणून ओरडू नये. खो देणें तो खेळणाऱ्या गड्यांनां ऐकू नये इतक्या मोठ्यानें द्यावा. खो दिल्याशिवाय कोणत्याहि वसणान्या गड्यानें उठू नये. ज्या गड्यास खो द्यावयाचा तो गडी सोडून, म्हणजे त्या गड्याच्या हद्दीत शरीराचा कोणताहि भाग न राहून, मारणारा गडी पुढें गेला तर त्यास खो देतां येणार नाही. (१०) ज्या गड्यास 'खो' मिळेल त्या गळ्यानें उठल्यावर ज्या दिशेस तो थोडा जाईल त्याच दिशेनें त्यानें पुढें गेलें पाहिजे, विरुद्ध दिशेस मुळीच परत जाता कामा नये. (११) पिटाळणाऱ्या गड्यानें एकदां 'क' अगर 'ख' या खुंटाकडे तोंड केलें म्हणजे, त्यानें त्याच दिशेस खुंटापर्यंत गेलें पाहिजे; अगर वसणान्या गड्यापैकी कोणास तरी खो दिला पाहिजे. विरुद्ध दिशेस त्यानें मुळीच परत येऊं नये. तसेंच खुंटापासून निघतांना एकदा तो 'क-ख' रेषेच्या एका बाजूला आला म्हणजे त्यानें दुसऱ्या बाजूला जातां कामा नये. पिटाळणाऱ्या गळ्याचा हात अगर पाय खुंट्यास लागलेला असला तर तो खुंट सोडून निघाला असें होत नाही. (१२) मारणारा गडी ज्या दिशेस जात असेल, त्याच दिशेकडे त्याचें तोंड असेल पाहिजे; फार झालें तर त्या दिशेच्या काटकोनापर्यंत तोंड फिरविण्यास हरकत नाही. (१३) खुंटापलीकडील 'ट' 'ठ' या अर्धवर्तुळांत तोंड फिरविण्यावद्दल कोणतेहि नियम लागू नाहीत. (१४) खेळणाऱ्या गळ्यानें वसणान्या कोणत्याहि गळ्याला केव्हाहि स्पर्श करू नये, केल्यास तो गडी मेला असें समजावें; तसेंच तो जर 'प फ व भ' या मर्यादिविचोहर गेला तरीहि तो मेला असें समजावें. (१५) पिटाळणाऱ्या गळ्यानें खेळणाऱ्या गळ्यास हातांनें स्पर्श केला म्हणजे खेळणारा गडी मेला असें समजावें.

खोजा—एक सुसुलमान जात. हिंदुस्थानांत यांची विशेष वस्ती पंजाब व मुंबई इलाखा यांतून आहे. एकंदर लो. सं. (१९११) १,२७,२१५. पैकीं अदमासें अर्धा अर्धा वरील दोन प्रांतांतून आढळते. हे सुसुलमान व्यापारी असून यांच्यात कन्याच हिंदू चाली अद्याप शिक्क आहते. हे शिया पंथाचे सुसुलमान आहेत. हे पूर्वी सिधमधील लोहाना जातीचे हिंदू (बहुधा खत्री) असावेत. खोजा शब्द रब्बाजा

म्हणजे टाकुर शब्दाचा समानार्थक शब्द आहे. हे ईजिप्तच्या इस्माइल पंथीन आहेत. ११ व्या शतकांत हसन सबाह नांवाच्या एका इराणी माणसानें फिदवी पंथ स्थापिला. यानें ईजिप्तच्या खलीफाची सत्ता झुगारून दिली व स्वतःला 'शेखुल जवळ' म्हणवूं लागला. लोक यास 'डोंगरांतील म्हातारा' म्हणत. याचा तिसरा वंशज हसन नांवाचा होता (इ. स. ११९३). पुढें होणारा इमाम मौच आहे असें तो म्हणूं लागला व माझ्यावर विश्वास ठेवणारांचें कोणतेहि कृत्य कधीहि पाप असूं शकत नाही असें सर्वांनां शिकवूं लागला. याच्याच पंथापैकीं पीर सदहदीन यानें लोहाना हिंदूनां हसन हाच १० वा विष्णूचा अवतार (कलंकी) आहे व आदम हा विष्णू, महंमद हा शिव, पांच इमाम हे पांडव असा फेरवदल करून नवीन धर्म घेण्यास लाविला. इ. स. १८४५ सालीं आझ शाह हसन अली—जो आपणास पुढे होणारा इमाम मीच असें म्हणवी तो—हिंदुस्थानांत आला व यानें वस्ती केली. सध्याचे आगाखान हे याचेच वंशज आहेत [आगाखान पहा].

खोजांच्या मुलांचे कान टोचतात. हे शेडी ठेवतात व पुढें कोणत्या तरी पिराच्या थडग्यावर ती अर्पण करतात. सुंता करणें किंवा दाडी ठेवणें हें खुशोवर आहे. करवल्याहून आणलेल्या मातीची १०५ मण्यांची माळ करून पिराचें नामस्मरण करतात. प्रत्येक शुद्ध द्वितीयेला अग्नि ठरवून आगाखानाला दक्षणा देतात. अंत्यविधींत सुद्धा आगाखानाला दक्षिणा मिळते. मरणोन्मुख माणसाची इच्छा असली तर त्याच्या पासून ५ ते ५०० रुपये घेऊन 'समर छंट' विधि करून त्याच्या आत्म्यास शांति मिळेल असें करतात. एक अधिकारी करवल्याची माती पाण्यांत कालवतो व मरणोन्मुखाच्या ओठावर तिचा ठेप करतो, कांहीं त्याच्या तोंडावर शिपडतो गळ्याला व छातीला लावतो. जर मरणोन्मुख माणूस अगदीच म्हातारा असला तर त्याचे केस मेंद्रीनें रंगविताना, त्याच्या गळ्यांत करवल्याच्या मातीच्या पुतळ्यांनीं माळ घालतात, हुसेनच्या थडग्यावरील कापडाचे दोन तुकडे त्याच्या डोळ्यावर ठेवतात. सधन खोजे आपला प्रेताची पेटी हवा न जाण्यासारखी बंद करण्याची व्यवस्था करून समुद्र मार्गानें बगदादवरून करवल्यास पाठवून तेथें पुरतात. हे लोक रोठे व्यापारी आहेत. सिलोन, ब्रह्मदेश, सिंगापूर, चीन, जपान, इराणी अखातांतील बंदरे, अरबस्तान व पूर्वे आफ्रिकेबरोबर हे व्यापार करतात. यांचीं मुलें दूरदूर देशी उमेदवार म्हणून २०० पासून २००० रुपये दरसाल वेतनावर जातात. हिंदुस्थानाबाहेर अरबस्तान व ज्ञानि-वार या प्रदेशांत खोजांची वस्ती आहे. [मुं. गं. रसेल व हिरालाल].

खोजा—हिंदुस्थानच्या वायव्य सरहद्दीवर चित्रळ खोऱ्यांत आणि पामिरच्या दक्षिणेस असलेल्या त्यालग-तच्या प्रदेशांत रहाणारी एक जात. पूर्वेस यासिन आणि

गिलजिट आहेत. त्या ठिकाणी शिन भाषा चालते. पश्चिमेस काफिरिस्तान असून त्यांत निरनिराळ्या हिंदू काफिरां पोटभाषा बोलतात. उत्तरेस पामीर पठार आहे. येथें इराणां भाषा आढळते; आणि दक्षिणेस अनेक लहान लहान, मुख्यतः शिन वंशाच्या व कांहीं पटाणी जाती आहेत. “ खो ” (वास्तविक हो) व गिलजिटचे शिन आणि काफिरिस्तानचे काफिर या सर्वांना दरद असें नांव देण्यांत येतें; पण वास्तविक हें नांव फक्त शिन लोकांस लावतात. या तिन्ही जाती प्राचीन पैशाच्य जाती असल्यात. ह्यै भाषेचा उल्लेख चिनी बौद्ध वाङ्मयांत येतो. रिसन (शिन) हा चीनवाचक शब्दाहि अनेक ठिकाणी येतो. तसाच दरदांचा उल्लेख महाभारत वगैरे संस्कृत वाङ्मयांत अनेक ठिकाणी येतो. हे त्यावेळीं डोंगरी मुळखांत रहाणारे लोक म्हणून प्रसिद्ध होते. खो लोकांचे पेहेराव व चालीरीती खऱ्या दरदांप्रमाणें असल्यानें प्रस्तुत लेखांत दरदांहून भिन्न अशा प्रथांवाच विचार केला आहे. (दरद पहा).

चित्रळमध्ये खो ही जात राजसत्ताधिप्रित नाही. राज्य कारणांवी जात यांना तिरस्कारानें ‘ फकिर मुक्कीन ’ किंवा ‘ गरीब भिकारी ’ असें म्हणते. यांच्याहून वरच्या दर्जाची जात चित्रळचा राजा मेहतर याचे पगारी नौकरअसून त्यांना ‘ एरबाब झादा ’ (मालकाचे मुलगे) असें नांव आहे. या दोन दर्जांच्या लोकांमध्ये लग्नव्यवहार होतो. या प्रदेशाचे मुकतेच झालेले जे जे ‘ अदमजादा ’ (माणसांचीं मुलें) त्यांच्या उत्पत्तीविषयी चांगलीशी माहिती नसून त्यांच्यापैकी कांहीं इ. स. १६ व्या शतकांत पामीर ओलांडून उत्तरेकडून आलेले दिसतात. खो यांनी आपली भाषा त्यांच्यावर लादली.

दंतकथा, पौराणीक कथा वगैरेवरून पाहतां एकदां सर्वच चित्रळ खोरें काफिरांनीं व्यापिलें होतें. आघापीह कांहीं काफिर जाती (उदा० कलाशा) त्या ठिकाणी राहतात. काफिर पोटभाषावरूनहि हेंच दिसतें. पूर्वी एकदां काफिरिस्तान, चित्रळ आणि गिलजिट हा सर्वच प्रदेश एकाच जातीच्या लोकांनीं व्यापलेला असून पुढें खो लोकांच्या धाडीमुळें त्यांचे दोन वर्ग पडले असा साहाजिक तर्क होतो.

सातव्या शतकांत खरोष्ट्र शब्दाचा लोप झाला असावा आणि त्या प्रदेशास आणि तेथील लोकांस ‘ होऊ ’ हें नांव त्या वेळेस मिळालें असावें.या सुमारास बौद्ध संप्रदायानें व हिंदु संस्कृतीनें परिवेष्टिल्लें यूएची राष्ट्र दुर्बल होऊन हा प्रदेश पुन्हां चीनच्या ताब्यांत गेला आणि पुन्हां चिनी नांवेंसुद्धां झालीं.

“ होऊ ” या शब्दाखाली चीनच्या सरहद्दीवरील अनेक जातींचा समावेश होई. अरळ समुद्र, पामीर, पीत नदी, सैबेरिया इत्यादि प्रदेशांत संचार करणाऱ्या अस्थिर टोळ्यांस ‘ होऊ ’ हें नांव मिळालें. होऊंमध्ये हिंदुस्थानांतल लोकांसहि चिनी लेखकांनी जमा धरलें नाहीं याचें

कारण म्हटलें म्हणजे हिंदुस्थान हा देश बुद्धधर्मा आहे हें होय. होऊ व हिंदू यांच्या चालीरीतीं बरी कांहीं वाचतात चिनी लोकांस एक दिसल्या तरी होऊ व हिंदू यांतील भेद ते विसरले नाहींत. होऊ लोक गुडघे टेंकीत त्यामुळें “ होऊ पदतांनें ” असें चिनी लोक म्हणत. त्याविषयी इरिसंग म्हणतो की, ‘ होऊ पदति ’ असें आपण उगाच म्हणतो, कां की हिंदु देखील गुडघे टेंकतात. [सि. ले. ही. इ. अ. १९०९].

विडुल्फ (ट्राइब्स ऑफ दि हिंदुकूश, पान ७३) म्हणतो की, खो लोकांच्या ठिकाणी त्यांच्या दरद आसांहून भिन्न अशी कांहीं शारीरिक वैशिष्ट्ये आहेत. स्वरूपवारून त्यांना दरदांप्रमाणेंच उच्च दर्जाचे आर्य म्हणतां येईल. पण ते ज्यास्त सुंदर, उभट चेहेऱ्याचे, चांगल्या ठेवणांचे आणि मोठाले सुरेख डोळे असलेले असे दिसतात; इतके की युरोपांत सुद्धां सौंदर्यामध्ये त्यांचा उच्च दर्जा लागेल. लांब केसां-विषयी त्यांची प्रसिद्धि आहे व त्याबद्दल त्यांना अभिमानहि वाटतो. उलट त्यांच्या काफिर शेजाऱ्यांना ते ‘ टकले ’ म्हणून संबोधितात. कारण त्यांचे केस आंखूड असतात. प्राचीन काळी कावूल, पेशावर आणि वदकशान येथील गुलाभांच्या वाजारांत खो स्त्रियांच्या सौंदर्यामुळें त्यांना अतोनात मागणी असे.

पुरुष टोपी घालून तिच्या भोंवती वारीकसा फेटा गुंडाळतात. अंगांत सदरा, पायांत अगर्दी सैल बिजार व खाली रंगीत पायमोजे आणि मऊ कातव्याचे बूट घालतात. वायका डोक्याला पांढरी रेशमी कलावतूची टोपी, अंगांत गुडच्या पथेंत पोहोचणारा सैल खमीस आणि पायांत रुंद बिजार असा पेहेराव करतात. प्रवासाच्या वेळी पुरुषांप्रमाणें त्या पायमोजे व बूट घालतात (विडुल्फ पान ७५, ओब्रायन-ग्रामर अॅन्ड व्होष्पायुलरी ऑफ दि खोचार डायलेक्ट पान ६). यांच्यांत तरुण वायका व मुली शिंगांच्या क्रीडाशाच्या पुडांमिं आपलीं तोंडे काळी करतात. त्यापासून उन्हाचा त्रास होत नाहीं व कातडेंहि मऊ पडतें असा त्यांचा समज आहे. वागणुकीमध्ये शिष्टाचारावर फार भर देण्यांत येतो. भेटीच्या वेळी स्नेही एकमेकांना आलिंगन देतात. वरिष्ठ मनुष्य भेटल्यास कनिष्ठ मनुष्य खाली उतरून त्याच्या हाताचें चुंबन घेतो (विडुल्फ पान ७५, ओब्रायन पान ८). चित्रळ नांवाच्या ग्रंथांत (लंडन १८९८) रौबर्टसननें खो लोकांचें चांगलें वर्णन केलें आहे. विषयासक्ति, खून, भयंकर निष्ठुरपणा, विश्वासघात, भयंकर मृत्यू हीं मानसिक पापें यांस शिवत नाहींत. यांच्याहून ज्यास्त पाषे, सभ्य व आनंददायी ब्रह्मी दुसरे कोणीहि सांपडणार नाहींत. प्रत्येकजण इतका सुखी दिसतो, लहान मुलें इतकी गोजीरवाणी असतात, व सर्वत्र नैसर्गिक शालीनता इतकी पहावयास मिळते की, जर अत्रान्नदशा झालेले गुलाम हे फळांवर रहात असलेले किंवा उपाशी मरत असलेले कोठें कोठें दिसतात ते दिसत

नसते, तर एखाद्या अनोळखी प्रवाशाला आपण एका हर्षोस्फुल्ल स्वप्नप्रसृत आहो. अशी कल्पना झाली असती. या लोकांचा पोलो हा राष्ट्रीय खेळ असून त्यांच्यांत यांचे प्राविण्य दिखून येते. गिलजिट येथील पोलोहून हा थोडा निराळा आहे. प्रत्येक गांवीं जनाली नांवाचे पोलोक्रीडांगण असते. घोड्यावर बसून पोपटासारख्या पक्ष्यांवर गोळ्या झाडणे हाहि एक यांचा आवडता खेळ आहे. गांवे व नाचणे हाहि करमणुकीच्या प्रकारांत येतात. सण, वाढदिवस, लग्न किंवा भशाच एखाद्या समारंभाच्या वेळीं नाच होतो. गांवे तर नेहमीं पोलो खेळण्याच्या वेळीं चालूच असते.

पूर्वीच्या काळीं या देशाचा धर्म बौद्ध असे. चित्रळच्या उत्तरेस वांस मैलांवर खडकांत एक बौद्ध मूर्ति सांपडली आहे. तीवरील संस्कृत किंवा पाली लेख इ. स. तिसऱ्या शतकांतील असावा. हल्लीं खो हे सुनी पंथाचे मुसुलमान आहेत. पण उत्तरखोण्यांतील लोक उत्तर गिलजिटांतल्या-प्रमाणे मौलवी पंथाचे आहेत. इस्लामी धर्माचा प्रवेश येथे चवदाव्या शतकाच्या सुमारास झाला, व हल्लींचा मुसुलमान वंश १६ व्या शतकांत खोरासानकडून इकडे आला. हे लोक सात दिवस बुद्धि पाळतात. कांहीं उच्च चित्रळ जातींतून प्रत्येक तान्या मुजाला जातीतील प्रत्येक व्हीने स्तनपान करविले पाहिजे अशी चाल आहे. त्यामुळे जातीत एकी होण्याकडे चांगली प्रवृत्ति होते. लग्नसमारंभ शेजारच्या जातींतल्याप्रमाणेच उरकण्यांत येतात. पण खालील कांहीं प्रकार चित्रळमध्ये नवीन आढळतात. मुल्लाने विवाह मंत्र म्हटल्यावर सासू जावयाच्या हातीं मुलीला देऊन त्याच्यापासून कांहीं पारितोषिक मिळविते. नंतर नवरा वायकोला घेऊन घरीं जावयास निघतो. हिंदुकूशच्या उत्तरेस नवऱ्यामुलाला नवरोच्या घरीं आणण्यांत येते. बहु-पत्नीत्वाची चाल यांच्यांत आहे. व नियोगपद्धति रूढ आहे पण सक्तीची नाही. गिलजिटमध्ये ती सक्तीची आहे. पातिव्रत्याकडे मुळीच लक्ष नसून पुरुष देखील आपल्या पत्नीविषयी क्वचितच संशय घेतात. हुंझानगर या शेजारच्या संस्थानांत जारकर्म हा गुन्हा मानित नसून आपली वायको पाहुण्याच्या उपयोगाकरितां वावयाची पूर्वापार चाल आहे. संस्थानच्या मुख्याच्या तुरुंगांत आपली वायको ठेवावयाची व त्याचे तिजकडे लक्ष जात असल्यास अभिमान वाढवावयाचा ही यांच्यांत जुनी वाहिवाट आहे. चित्रळमध्ये याच्याच जोडीला नवऱ्याला असा अधिकार देऊन ठेविला आहे कीं आपली वायको जारकर्म करीत असतांना नवऱ्याने पाहिण्यास एकदम दोघांनाहि त्यानें ठार करावे. जर त्यानें एकाला मारून दुसऱ्याला सोडले तर त्याच्यावर खुनाचा आरोप येत असे. [संदर्भग्रंथ लेखांत पहावेत].

खोंड—किंवा कंध. मुख्यतः बिहार—ओरिसा व मद्रास इलाख्यांत ही जात आहे. पूर्वी बरेचसे खोंड मध्यप्रांतांत दिसत असत पण उडिया भागा चालू असलेला संवत्सूर

जिल्हा, पाटणा व कलाहंडी संस्थान मध्यप्रांतांतून ओरिसा हद्दींत गेल्यावर ओरिसामधील खोंडांची संख्या वाढली. १९११ च्या खानेसुमारिती यांची संख्या ६,७३,३४६ भरली. पैकीं ३,५५,१३३ मद्रासेत ३०२८८३ बिहार ओरिसांत व बाकीचे बंगाल, मध्यप्रांत आणि आसाम यांतून होते. यांच्या नरभेदाच्या चालीमुळे पुष्कळ संशोधकांचे यांकडे लक्ष वेधिले आहे. हे स्वतः आपल्याच कुडलीक किंवा कुड्रेज म्हणवितात. याची व्युत्पत्ति तेलगू को किंवा कु शब्दाशी जोडतात. कु शब्द डोंगर शब्दाचा वाचक आहे. कोणी खोंड (खड्ग) शब्दाशी याचा संबंध जोडितात. तेथील राज्यकर्ते यांच्या इत-कथांवरून पूर्वी हे या प्रदेशातील सत्ताधारी असावे असे दिसते. अद्यापर्यंत कलाहंडीच्या राजांचा अभिपेक खोंडाच्या मांडीवर बसून ते असे. खोंड जातीच्या वृद्ध-माणासाकडे राजास मांडीवर घेऊन राज्यारोहण करण्याचा अधिकार असे व केसरीसिंहदेव राजापर्यंत यांचा हा अधिकार चालू होता. केसरीसिंहाच्या पूर्वीचा राजा इंग्रजांनी पदच्युत केला व केसरीसिंहास नादीवर बसविले पण वृद्ध खोंड त्यास मांडीवर बसवोना; कारण तो म्हणाला की, एक राजा जिवंत असतां मी दुसऱ्यास अभिपेक करणार नाही. खोंडांत दोन मुख्य वर्ग आहेत (१) कुरिया खोंड, हे डोंगरातले लोक आहेत व यांच्यांत पुष्कळ जुन्या चाली शिल्लक आहेत. (२) मैदानांत रहाणाऱ्या खोंडांत पोटवर्ग आहेत. हे सर्व जरी सवर्गविवाही म्हणवितात तरी तो नियम ते कडकपणे पाळतातच असे नाही.

यांच्यांत राजखोंड म्हणून एक फारच श्रेष्ठवर्ग आहे. हे लोक मालगुजर व जमीनदार आहेत व जमीन असल्या-खेरीज राजखोंड समजला जात नाही. पण राजखोंडांने नीच कुलांतील किंवा एखाद्या वर्गातील मुळगी केली तर तो त्याच दर्जाचा समजला जातो व नीच वर्गांतल्या मुलींबरोबर लग्न केलें तर तो वायकोच्या जातीचा होतो. दलखोंड हे कदाचित पूर्वी शिपाई असावेत. यांना आदिखोंड म्हणतात व यांचाहि दर्जा उच्च आहे. यांस वाळुसुदिया म्हणतात. हे नेहमीं सैर करतात. व जातीचे पौरोहित्य यांच्याकडेच असते. यांनी कांहीं कांहीं हिंदू चालीरीती उचलल्या आहेत. हे कोंबच्यांचे व रेळांचे मांस खात नाहीत व आपल्या देवांस तुळशी वाहतात. कंध लोक हळद पेरतात. नागला लोक नागवे असतात. उतार किंवा सतनईया लोक कमी दर्जाचे आहेत. ही गोळक संतति समजली जाते. यांस खोंड मुली देत नाहीत पण यांच्या मुली खोंड करतात. खोंडांचे ३२ अगोत्रविवाही वर्ग आहेत पण त्यांची संख्या आतां वाढली आहे. एका वर्गाचे लोक एका गावांत किंवा भोंवताली राहतात. यांच्या मुख्य वर्गाचे आणखीहि पोटेभद झाले आहेत व त्यांची निर-निराळी देवकोंडे झाली आहेत. कधी कधी दोन निराळ्या वर्गांत एकाच देवकांची फुले असतात. एकाच कुळांत किंवा एकाच देवकाच्या कुळांत लग्न करीत नाहीत. पण ह.

प्रतिबंध पुरुषाकडून नातें असेल तेवढ्यांस (सपिंड, सप्तानो-
दकांस) च फक्त लागू असतो. स्त्रियांकडून नातें असेल
त्यांस (वांधव) लागू नाही. मामाची मुलगी व कलाहंडीत
तर मावशी सुद्धा वायको करता येत. लग्न मोटेपर्णीच
होतात. १२ एासून २० जनावरांपर्यंत वधूशुल्क देतात.
वधूवर आपल्या मित्रांच्या खांद्यावर बसून लग्नास येतात.
वर वधूला आपल्या जवळ ओढतो नंतर वधूवरांवर एक
वस्त्र टाकून त्यांत दोघांस सुतानें सातदा गुंडाळून बांधून
टाकतात. एक कोंबडा वळी देतात. जळक्या पोळीनं वधू-
वरांचे गाल चोळतात. त्या दिवशीची रात्र ते घराच्या सोप्यांत
घालवितात. दुसऱ्या दिवशी त्यांस तळ्यावर नेतात. तेथे
वरास धनुष्यवाण देऊन गोवऱ्यावर वाण सोडवितात.
प्रत्येक वाण सोडल्यावर वधू त्याचें कपाळ धुते व त्यास
दांत घासण्यास एक काडी देते. लग्नापूर्वी निषिद्ध
असा नातेसंबंध नसलेल्या कोणत्याहि मुलांनं मुलीबरोबर
संग केला तर त्यास क्षमा करतात. कलाहंडी संस्थानांत
तर असे संग बहुतेक नेहमींचेच आहेत.

मुलीनं एकाबरोबर संग केला व लग्न दुसऱ्याबरोबर झालें
तर तिचा पहिला मित्र तिच्या नवऱ्यास ७ ते १२ रुपये देतो.
संबलपुरांत मुलें व मुली शेतांत काम करतां कर्तां प्रणय
करून एकमेकांस निवडतात. अशा लग्नास उधालिया
म्हणतात. जर आईवापानीं प्रतिबंध केला तर तीं दोघे पळून
जातात व नवरावायको वनून परत येतात व जातीस एक
भोजन घालतात. जर मुलगी कोणास दुसऱ्यास देण्याचा
ठराव पूर्वीच झाला असला तर हा नवरा त्याची कांहीं
तरी भरपाई करतो. अशा लग्नास 'पैसामोली' म्हणतात.
धाकट्या भावास त्याचें लग्न होईपर्यंत वडील भावाच्या
वायकोशी संग करतां येतो. विधवाविवाह व घटस्फोटाची
पूर्ण परवानगी आहे.

प्रेताना दहन करण्याची चाल हळू हळू वाढत आहे. प्रेतास
पुरल्याबरोबर त्यानं परलोकास निर्धन जाऊं ये म्हणून
त्याच्या बरोबर कपड्यांत एक पैसा बांधून देतात. १० व्या
दिवशी मृताचा प्राण परतविण्यास चौरस्त्यावर दाणे टाकून ते
कोंबड्यांनं खाल्ले तर मृताचा प्राण परत आला असे समजतात.

शेतकी, शिकार व युद्ध याखेरीज इतर धंद्यांची खोंड
लोकांस आवड नाही. हे लोक इतर रानटी लोकांप्रमाणें
मद्याचे फार शौकी असून नेहमीं कफळक असतात. यांचीं शस्त्रें
धनुष्यवाण, लांब पात्याची तरवार व एक कुऱ्हाड अशीं
असतात. यांच्या देवतां अनेक असून त्यांस ते वळी
वगैरे देतात

सर जेम्स फ्रेझरच्या गोल्डनवाळ या पुस्तकांत यांच्या
नरमेघाचें जें वर्णन केलें आहे तें फार मनोरंजक आहे.
रोगनिवारणार्थ व सुवत्ता रहाण्यासाठी 'तारी पेनु' भूदेवाला
मेरीहा लोक खोंडाकडून वळी दिले जात. १८८२ सालीं
फलाहंडी संस्थानांत खोंड लोकांचें बंड झालें होतें. त्या

बंडाचें कारण कलाहंडीच्या राजानें कोल्ह लोकांस आणून
संस्थानांत बसविलें हें होय. हे लोक हुशार असल्यामुळें पुष्कळ
खोंडांस यांनीं कर्जावजारी केलें व त्यामुळें खोंड लोकांस आपली
फार हीन अवस्था झाली असें वाढून एक गांठी बांधलेली
दोरी त्यांनीं सर्व कोल्हांत पसरून वेडाची निशाणी दिली व
जितके कोल्ह सांपडले तितके कापून काढले. बैरी नांवाचा
इंग्रज ऑफिसर त्यांचा बंदोबस्त करण्यास पाठविला. त्याला
यांनीं आपलीं सर्व गाऱ्हाणीं सांगितलीं तीं हीं कीं, आम्हां येथील
जमीनांचे मालक असतां कोल्हांनीं आम्हांस अगदीं हीन
अवस्थेस पांचविलें व आमच्या जमीनी चोरल्या, त्या परत
भिळविण्याकरितां आम्हां प्रयत्न करीत आहो. पेरानें
यांच्यापैकीं ७ पुढारी फांी दिले व यांच्या सर्व तक्रारी
एकून त्यांची व्यवस्था करून सर्वत्र शांतता केली. खोंड
भाषा यांपैकीं अर्ध्यांहून अधिक लोक बोलतात. तिला
लिपी नाही. ती गांठी भाषेपेक्षा तेलगू भाषेची जास्त निकट
संबंधी आहे.

[संदर्भग्रंथ:—कॅबेल—थर्टीन ईयर्स सिडिंहस अमंग दि
वाईड ट्रॉइन्स ऑफ खोंडिस्तान; डाल्टन—एंग्लो. ऑफ
बेंगाल; इंडर—ओरिसा; थस्टन् रसेल व हिरालाल;
ऑपर्ट—ओरिजिनल इन हॅबिट्स् अँड भारतवर्ष.].

खोंडमालस—ओरिसा प्रांतांतील अंगूळ जिल्ह्याचा
एक पोटभाग. क्षेत्रफळ ८०० चौ. मै. लोकसंख्या ७६,२१८.
खोंडमालसचा टापू म्हणजे डोंगरपट्टार असून तें १७०० फूट
उंचीवर आहे. या पटाराच्या मधून मधून छोट्या टेंकड्या
पसरल्या आहेत. पटाराचा बराचसा भाग गर्द जंगल
असून टेंकड्यांच्या पायथ्याशी असलेली जमीन तेवढीच
लागवडीला योग्य आहे. खोंडमालस व गंजम जिल्हा
यांच्यामध्ये ३००० फूट उंचीचा एक डोंगर असून त्या डोंगर-
रावरून पडणाऱ्या महानदीचा धबधबा आहे. या पोटजिल्ह्याचें
मुख्य ठिकाण फुलवानी हें असून या पोटजिल्ह्यांत १००२
खेडी आहेत. या भागांत खोंड लोकांची पुष्कळ वस्ती
आहे. या लोकांची भाषा, आचारविचार, धर्म हीं सर्व
स्वतंत्र आहेत. या भागांतील राज्यव्यवस्था प्राचीन पद्धती-
प्रमाणेंच अद्यापिहि चालू आहे. कांहीं घरे मिळून एक मठ
होत व प्रत्येक मठावर या घरांनीं निवडलेला एक
मुख्य मठपति असतो व तो तबे प्रकारची व्यवस्था पहातो.
या सर्व भागावर खोंड लोक आपला मालकी हक्क सांगतात.
बौद्ध राजांच्या सत्तेखाली हे लोक होते, तरी पण ते जवळ
जवळ स्वतंत्रच होते. यांच्यामध्ये मनुष्ययज्ञाची चाल असे;
५ या लोकांचे पान नांवाचे गुलाम आसपासच्या भागांतून
वळी देण्याकरितां मनुष्य धरून आणीत. ही दुष्ट चाल
मोडून टाकण्याकरतां इंग्रजसरकारला फार प्रयास पडले.
खोंड लोक हे ब्रिटिश सरकारचे रयत असून ते कोणत्याहि
प्रकारचा फर देत नाहींत. सारूपेपू उर्फ पर्वतदेवता व
तारूपेपू उर्फ भूदेवता असे यांचे दोन मुख्य देव आहेत.

यांच्यांत बालविवाह व प्रौढविवाह हे दोन्ही प्रकार रुढ आहेत.

खोंडमीर—(१४७५-१५३५) एक फारसी इतिहासकार. याचा हिरात येथे जन्म झाला. तो अमीर खांदशाह (मिखोंद), याचा मुलगा असून "खुलासत-उल अखवार" (१४९८) व "हबीब-उससियर" इत्यादि ग्रंथांचा कर्ता होता. इ. स. १५२६-२७ साली हिरात सोडणें भाग पडल्यामुळें तो मौलाना शिहाबुद्दीन, आणि मिर्झा इब्राहिम कानूनी यांच्यासह हिंदुस्थानांत आला. १५२८ सालीं हा आग्रा येथें येऊन पोहोचला व बाबरच्या वरोवर मंदूवरील मोहिमेवर गेला असतांना मरण पावला. (वील; मवेल डफ)

खोत—कुलाबा व रत्नागिरी जिल्ह्यांत हे खोत लोक घरेच आहेत. यांचें काम खेड्यांतील शेतकऱ्यांपासून सारा गोळा करून तो सरकारांत एका ठराविक रकमेत भरावयाचा. खोतीचा हक्क वंशपरंपरा चालत आलेला आहे. खोताला देशावरील देशमुख देशपांड्यांप्रमाणें कांहीं हक्क असतात, त्यास खोतपेट म्हणतात. भोवदला न देतां वलुत्यांकडून चाकरी करून घेणें, धान्य वगैरे मारलें घेणें, शेतास बरवड्या घालणें, गवत बेनणें, पेंढा तयार करणें, घराच्या छपराची शाकारणी करणें, पाटी, सूप, हवसा, शिंपली, रवळी, वाढवण, हांतरी, हांतर, तड्या, नागरजोत, लांकूडकांटी, मानाचा नारळ, बाबभांडे, अंधोळीदिंधोळी वगैरे हक्क खोतांचे असतात. कांहीं ठिकाणीं शेतकऱ्यांसहि खोत म्हणतात. पण सर्वसाधारण खोत म्हणजे जमीनदार मालगुजार या सारखा एक अधिकारी होय. हा अधिकारी सरकारादि नेमांत असे. कमी दरानें खोतांनें लागवडीस दिलेल्या वैराण जमिनीस खोतखरावा म्हणतात. खोत हा कुळांकडून जो सारा घेतो त्यास खोतधारा असें नांव आहे. खोताच्या खाजगी साठी जी पट्टी (कर) कुळें देतात तीस खोतपट्टी म्हणतात. खोतापासून ठराविक साऱ्यांनें कीर्दास घेतलेल्या जमिनीस खोतसज्जा असें नांव आहे. याच्या उलट रकमी जमीन असते व तिचा धारा प्रत्यक्ष सरकारांत भरावा लागतो. शेतकऱ्यांना बीं बियाण्याकरितां खोत आगाऊ जें धान्य देतो त्यास वाढीदिडी म्हणतात.

इ. स. १८८० त ब्रिटिश सरकारनें खोती सेटलमेंट अॅक्ट नांवाचा एक कायदा पास केला व खोतांचे सरकारशीं व कुळांशीं असलेले संबंध निश्चित केले व खोतांनें सरकारास वसूल किती घावयाचा व कुळांपासून किती घ्यावयाचा हें ठरवून टाकलें. या कायद्यांत वेळोवेळीं हुरस्त्या करण्यांत आल्या. अगदीं अलीकडे म्हणजे १९१३ सालीं या कायद्यांत कांहीं हुरस्त्या झाल्या आहेत. जीं कुळें अनेक दिवस म्हणजे १८४५-४६ सालापूर्वीं पासून एखादी जमीन वंशपरंपरा वहात होती त्यांना कायमचीं कुळें म्हणून ठरविण्यांत आलें व त्यांचा ती जमीन वंशपरंपरा वहाण्याचा हक्क मान्य करण्यांत आला. याखेरीज जीं धारेकरी कुळें असत

त्यांजवळून खोतांनें साऱ्यावर काय रकम घ्यावी हें हि ठरविण्यांत आलें. जेव्हां एखाद्या गांवां एकापेक्षां अधिक खोत असत तेव्हां त्यांपैकीं एक खोत सर्व वसूल देण्यावद्दल सरकारास कबुलायत लिहून देई व त्यास कबुलायतदार खोत म्हणत. तो इतर खोतांजवळून व धारेकऱ्यांजवळून सारा वसूल करून सरकारांत भरित असे. अलीकडे ही कबुलायत काढून टाकण्यांत आली आहे व जेंथे अनेक खोत असतात तेथें सरकार लोकांच्या संमतीनें अगर संमति मिळाल्यास आपल्या अधिकारांनें एक वहिवाटदार खोत नेमून त्या मार्फत सर्व सारा वसूल करतो. जेव्हां एकाद्या गांवाचे धडेवाटप झालेलें असतें तेव्हां प्रत्येक खोतांनें आपल्या धड्याचा सारा भरावयाचा असतो. खोत कुळांकडून आरंभीं पिकाची निमपट धान्यांतच वसूल करीत असत. यांखेरीज फसकी, वेठ, वगैरे खोतांचे हक्क असत. परंतु आतां सरकारनें हे सर्व हक्क काढून घेतले आहेत व कोणत्याहि खेड्यांतील लोकांनीं सरकाराडे अर्ज देण्यास प्रांत किंवा सरकारनें नेमलेला कोणी अधिकारी त्या अर्जाची चौकशी करून धान्याच्या ऐजजी नक्क पेशांत कुळांकडून घ्यावयाची रकम ठरवून देतो. ही नक्क रकम ठरवितानां पिकाच्या अर्धेलाची सुमारें बारावर्षांची जी सरासरी किंमत येईल ती रकम सारा म्हणून ठरवावयाची असा नियम आहे व सरासरीनें ही किंमत भातजमीनीच्या बाबतींत साऱ्याच्या तिप्पट व वरकस जमीनीच्या बाबतींत साऱ्याच्या दुप्पट समजवी असें नमूद करून ठेवलें आहे. जेव्हां जेव्हां जमाव्दीची फेरतपासणी होईल तेव्हां तेव्हां या साऱ्यांतहि कमीगस्त वाढघट होईल असाहि नियम आहे.

जेव्हां एखाद्या गांवाचा खोत स्वतः वहिवाट करून सारा भरणार नाहीं तेव्हां सरकार तो गांव जप्त करून त्यावर तलाठी नेमतें व सारा व तलाठ्यांचा पगार वगैरे खर्च वजा करून वसूलतून जी रकम शिल्लक राहील ती खोतास देतें. खोतांनें आपल्या गांवाचे जमाव्दीचे हिशेब वेळोवेळीं व वरोवर ठेवून ते सरकारांचे अधिकारी तपासावयास येतात तेव्हां दाखवयाचे असतात व कुळांनां वसूलान्या पावत्या घावयाच्या असतात. खोतीचा हक्क हा वंशपरंपरा व खरेदी विक्री अगर गहाण टांकतां येण्यासारखा समजला जातो. मध्यंतरी खोत हे जमीनांचे मालक असून सर्व कुळें उपरी असून त्यांचा जमीनीवर कांहीं हक्क नाहीं असें खोताकडून पुढें मांडण्यांत आलें होतें परंतु खोत हे केवळ सारा वसूल करून सरकारांत भरणारे अधिकारी असून या कामाकरितां म्हणूनच त्यांनां विशिष्ट हक्क व खोतपायदा मिळतो असें ठरलें व त्यांनां कायमच्या कुळांस काढून टाकावयाचा हक्क नाहीं असेंहि ठरलें. कुळांचा जमीनवहिवट करण्याचा हक्क वंशपरंपरा मान्य करण्यांत आला पण त्यास खोताच्या परवानगीशिवाय गहाण, विक्री वगैरे करतां येत नाहीं.

नदी यांच्या दरम्यान एका अलग असलेल्या टँकरीवर दिश-इ-सिया नांवाचा एक पटका किल्ला आहे. किल्ल्याच्या पायथ्याशी गव्हर्नरचे निवासस्थान व विस्तृत सभामंदिरं व बगीचे आहेत. नदीच्या डाव्या किनाऱ्यावर शहराच्या समीर जुन्या साम्हा शहराचे पठके भाग आहेत. येथे ६० फूट उंचीचा एक मनोरा, एका मशिदीचे भाग, पाण्याचा नळ, इतर इमारतींच्या भिती व एक चौकोनी एकाच दगडाचा खांब आहे. हा खांब ९६ फूट उंच, ३ फूट लांब व २५ फूट रुंद असून, सेलजुक राजा मलिकशाहाचा नातू महमूद याच्या स्मरणार्थ उभारलेला आहे. याच्यावरील खोदीव लेख फांहासा अस्पष्ट आहे. पश्चिमेस असलेल्या शापूरखास्त या शहराकडे जाणारा रस्ता व साम्हा यांचेमधील नदीवरील पुलाच्या दहा कमानी अजून शिल्लक आहेत.

खोलापूर—बन्हाड. जिल्हा उमरावती. तालुका उमरावती. लो. सं. (१९११) ५५.०१. उमरावतीच्या पश्चिमेस १८ मैलांवर हे गांव आहे. येथे दवाखाना, हिंदुस्थानी आणि मराठी शाळा, मुलींची शाळा ही आहेत. येथील रेशमी कापड विणकरी बहुतेक नाहारेस झाले आहेत. खुर्डी व खादी विणण्याचे धंदेसुद्धा मागास्त चालले आहेत. येथे एक सरकी काढण्याचा कारखाना असून दर बुधवारी आणि शनिवारी बाजार भरतो. वार्षिक जन्मा आंग्ठ महिन्यांत असते. पूर्वी या गांवाला वरेंच महत्व होतें. इ. स. १८०९ साली एलिचपूरचा सुभेदार विठ्ठल भागदेव यानें या गांवावर एक लाख रुपयांचा कर वसविला व गांव लुटला. त्यावेळेपासून या गांवाचें वैभव नाहींसे झालें.

खोलेश्वर—यादवकाली बऱ्याच ब्राह्मणांनी तरवार उचलली होती. त्यापैकी खोलेश्वर ही एक प्रख्यात व्यक्ती होती. हा सिंघण यादवाचा सेनापति असून मुद्गलगोत्री ब्राह्मण होता. यानें गुजराथेवर पुष्कळदां स्वाऱ्या करून तेथील बापेल रातसत्ताधान्यांचा पराभव केला व बराचसा प्रांत सिंघणाच्या ताब्यांत आणला. याचा काल १२००--१२५० येतो. यानें सेंघकदेश (हल्लींच्या पूर्वे खानदेशचा अजिंठाच्या डोंगरालगतचा भाग) जिंकून तेथे आपली वस्ती केली होती. पू. खानदेशातील शेंदुर्णा या गांवीं या खोलेश्वरानें एक मह्हा-देवाचें देऊळ बांधिलें आहे. व देवाचें नांवहि खोलेश्वर असून तेथें खोलेश्वराच्या नांवाचा एक शिलालेख आहे. या खोलेश्वराचा एक पुत्र राम म्हणून होता व दुसरा विच्चण (विजल ?) म्हणून होता. हे दोघेहि यादवांचे सेनापती असून राम यानें गुजराथेवर स्वाऱ्या केल्या होत्या. व एका स्वारीत गुजराथचा भाषेलराजा वीरधवल याचा मुलगा वीसलदेव याच्या बरोबरच्या लढाईत राम मरण पावला. विच्चणांनं दक्षिण महाराष्ट्र व कोंकण प्रांत जिंकिले व तो त्या देशाचा राजप्रतिनिधीहि होता. याप्रमाणें खोलेश्वराचें घराणें क्षात्रकर्मांत प्रसिद्ध होतें. [मराठी रियासत-पूर्वाधः विविध ज्ञानविस्तार, जुलै १८९६].

खोल्म—खोल्म हें पोलडमध्ये एक शहर आहे. येथील लोकसंख्या १८९७मध्ये १२२३६ होती. हें फार जुने शहर आहे.

खोचई—आसाममधील नदी. ही हिल टिप्परा संस्थानांत उगम पावून बायव्य दिशें सिट्हेट जिल्ह्याच्या हवीगंज पोर्टविभागांतून वहात जाऊन हवीगंजनजीक बराच नदीला मिळते. या नदीच्या कांठीं मुचिकांडी, हवीगंज इत्यादि महत्त्वाची व्यापारी शहरे आहेत. या नदीतून पावसाळ्यांत ४ टन वजनाचीं जहाजे वालाझारपर्यंत जातात व इतर फ्रूंतहि या नदीतून दोन टनी जहाजे जाऊ शकतात. या नदीची एकंदर लांबी ८४ मैल आहे.

खिश्चिआना—खिश्चिआना ही नांवेची राजधानी आहे. येथील लोकसंख्या सुमारे २,६०,००० आहे. ही आग्नेय किनाऱ्यावर असून अकार नदीच्या पश्चिम तिरावर आहे. या शहराची ठेवण फार सुंदर आहे. हें शहर बहुतेक अलंकाडेच वसलेलें आहे; कारण एकोणिसाव्या शतकाच्या दुसऱ्या अर्धांतच हें शहर वाढलें. हें राज्यकारभाराचें, पार्लमेंटचें, मुख्य वरिष्ठ कोर्टाचें व विश्वविद्यालयाचें ठिकाण आहे. येथील बंदराचे दोन भाग आहेत व या दोन भागांच्या दरम्यान उंचवटयावर अकरशस नांवाचा किल्ला आहे. त्याचा तुरुंग व दारूच्या कोठारासाठीं उपयोग करतात. १७१९ पर्यंत त्याचा राजवाड्यासाठीं उपयोग होत होता. येथील विश्वविद्यालयास " फ्रिडरिसआना युनिव्हर्सिटी " असें म्हणतात. हें विश्वविद्यालय डेन्मार्कचा राजा ६ वा फ्रेडरिक यानें १८११ साली स्थापिलें. या विश्वविद्यालयांत धर्मशास्त्र, कायदा, वैद्यक, इतिहास, भाषाशास्त्र, व गणित, सृष्टिशास्त्र ह्या पांच शाखा आहेत.

खिश्चिआना येथें दोन रेल्वे स्टेशने आहेत. हें शहर व्यापाराचें मुख्य ठिकाण असून प्रवाशांचें आवडतें ठिकाण आहे. हल, लंडन, न्यूकॅसल, हम्बर्ग, आमस्टर्डॅम वगैरे ठिकाणांहून प्रवाशांच्या बोटी येथें येतात. येथे कापसाचा व लोंकरीचा माल, कागद, सावण, तेल, विटा, आगपेट्या, खिळे, तंबाखू, कमावलेलें कातडें, कांच, बंदुकीचीं दारू, रसायनें वगैरे तयार करण्याचे कारखाने आहेत. येथील आयात निरगंतपिकां फार जास्त आहे. धान्य, कणीक, कापसाचा व लोंकरीचा माल, कॉफी, लोखंड, वगैरे माल मुख्यतः या देशांत येतो. इमारतीचें लांकूड, खिळे, कागद, लोणी, आगपेट्या वगैरे माल परदेशीं आतो. येथील बंदर हिवाळ्याचे ३४ महिने बर्फाच्छादित असतें; परंतु त्याकरितां हिमछेदकांचा उपयोग करतात.

हल्लीं ज्याला आस्लो असें म्हणतात, तेथें अप्पलो नांवाचें जुनें शहर होतें. तें १०४८ त हॅराल्डनें स्थापिलें. १४ व्या शतकाच्या शेवटीं हें नांवेचें मुख्य शहर झालें. या शहरांतिल पुष्कळ घरे लांकडी बांधणीचीं होत. म्हणून येथे पुष्कळ अग्निप्रलय झाले. अशा एका प्रलयानंतर तें ६ व्या खिश्चियन

राजनें पुन्हा वसवून त्याला ख्रिश्चिआना नांव दिलें (१६२४). आतां पुन्हा ऑस्लो नांव प्रचारांत आहे.

ख्रिश्चिआना.—१६२६-१६८९ ही स्वीडनची राणी व गुस्टव्हस आणि वॅडेनबर्गची मराया यांची मुलगी असून स्टॉकहोम शहरी १६२६ त जन्मली. ती सहा वर्षांची असतांच तिचा बाप वारला. तिचे शिक्षण मुख्यतः जोहेन्स मॅथाई या विद्वानाजवळ शक्य तितकें मर्दानां पद्धतीनें झालें. व ऑक्सॅस्टर्जेनां यांनें तिला राजकारणाची माहिती करून दिली. १८६४ मध्ये वयाच्या अठराव्या वर्षीच तिनें राजदंड हातीं घेतला आणि कौन्सिलबोर्डाच्या अध्यक्षस्थानां वसू लागल्यापासूनच तिनें मोठमोठ्या कसलेल्या मंत्र्यांनासुद्धां आपल्या तीव्र बुद्धिसामर्थ्यानें दिपवून टाकलें. परंतु दुर्दैवानें या तिच्या अंगच्या तेजस्वी व भारदस्त गुणांवर तिच्या मघील गर्व व अहंकार या दोन दोषांमुळे सारवण पडलें. आपल्या घमेंडीत ती लोकमताला अगदीं तुच्छ लक्ष लागली व प्रजेच्या गरजांकडे लक्ष न पुरवितों वाटेल तशी पैशाची उधळपट्टी तिनें सुरू केली. तिनें मुत्सद्दी म्हणून प्रसिद्ध असलेल्या आपल्या मुख्य प्रधानाला हलक्या दर्जांनें वागविलें; पण लोकांत त्याचें वजन व कीर्ति कर्मा होईना, तेव्हां मत्सर बुद्धीनें ती जगांतून केव्हां नाहींसा होईल अशी ती वाट पाहू लागली. यावेळीं त्रिशद्विपिक युद्ध चालू असल्यामुळे त्याला कामावरून दूर करणें तिला शक्य नव्हतें. म्हणून तें लवकर संपावें असा प्रयत्न तिनें चालविला; आणि तद्द्वारा वाटाघाटीत प्रधानांनें योजिलेल्या खऱ्या फायदेशीर कारस्थानांत नसती ढवळाढवळ करून तिनें देशाचा तोटा मात्र करून घेतला. मंत्रांमंडळाच्या सभेंतहि ती प्रधानावरवीर हमरीतुमरींवर येत असे. प्रधानाचा मुलगा तिच्या पक्षाचा होता. तिनें बापलेकांत भांडण लावून दिलें होतें. मुलावर तिची प्यार मर्जा असे. ख्रिश्चिआनांनें सुधारणाहि पुष्कळ केल्या. शहरांना नवे नवे हक्क दिले; व्यापार व उद्योगधंदे यांना उत्तेजन दिलें, विशेषतः डेल्सप्रांतांत खाणीच्या कारखान्यांची विशेष वाढ केली; सर्व राज्यांत शाळा स्थापन करण्याबद्दल फर्मान काढलें, परदेशीय विद्वानांना स्वीडनमध्ये रहाण्यास उत्तेजन दिलें व स्वदेशांत शास्त्रे व वाङ्मय यांच्या अभिवृद्धयै पूर्वीच्या सर्व कारकीर्दीपेक्षा जास्त सढळ हातांनें सहाय्य केलें. प्रॉटेस्टंट धर्माचा ती द्वेष करी. तिनें स्पेन देशाशी मित्रत्वाचा तह केला होता. ख्रिश्चिआना अद्यापि अविवाहितच होती, तेव्हां तिच्यामागून राज्याला फायदेशीर वारस असावा अशा हेतूनें सेनेटनें व लोकसभेनें तिला लग्न करून घेण्याचा आग्रह चालविला व तिच्या योग्य असा चार्लस गुस्टव्हस हा तिचा नुलतभाऊ वर म्हणून सुचविला. याप्रमाणें सर्व मंत्र्यांनीं वरचेवर आग्रह चालविला. पण ख्रिश्चिआना लग्न करून स्वतःवर पुरुषाचें वर्चस्व सुरू करून घेण्याचा उपजतच तिढकारा होता. अशा पेचांत तिनें गुस्टेव्हस याला वंशपरंपरेनें आपला वारस म्हणून

जाहीर करून टाकलें व लमाची आपत्ति टाळली. राज्यत्याग करण्याच्या या गोष्टीचा पुन्हां नीट विचार करण्याबद्दल पुष्कळांनीं तिला सुचविलें पण तिनें आपला निधय विलकुल ठळू दिला नाहीं. पुढें दोनतीन वर्षांनीं तिच्या प्रजेचीहि खात्री पटली की, तिनें गादीवरून दूर होण्यामध्येंच राष्ट्रचें खरें हित आहे. व त्याप्रमाणें १६५४ त लोकसभेमध्ये तिनें राज्याचें जूं खाली देवलें. तत्पूर्वी काहीं काळ तिच्या कडक अमलायुक्त व उधळपट्टीनें प्रजाजन तिच्यावर नाखुपच होत चालले होते; शिवाय तिला स्वतःलाच राज्यकारभाराच्या दगदगांचा कंटाळा येत चालला होता. विवाहाचा सीनेटनें आग्रह चालविल्यामुळेहि तिला चीड आली होती; स्वस्थपणें काव्यशास्त्रग्रंथ वाचत वसावे असाहि तिचा हेतु होता. आणि सर्वांत मोठें कारण हें की, तिच्यासारख्या बलाढ्य राणीनें आयुष्याच्या ऐन उमेदींत राज्यसंन्यासासारखें अश्रुतपूर्व कृत्य करून जगाला धक्क करून सोडणें या चमत्काराची नुसती कल्पनाहि तिच्या गर्बिष्ठ मनाला अत्यंत रमणीय वाटत होती. वरील योजना मनांत आल्यापासूनच ती बेफिकीरपणें वागू लागली होती. अखेरचीं दोनचार वर्षे तिनें केवळ आपल्या परदेशीय प्रेमीजनांवरवीर मनसोक्त चैर्नांत व उधळपट्टीत घालविली. शेवटीं राज्यत्याग केल्यावर कांहीं दिवस पॅरिसमध्ये व पुन्हां कांहीं दिवस स्वीडनमध्ये राहून शेवटीं ती रोम येथें कायम जाऊन राहिली व तेथेंच गरीबीत व एकांतवासांत १६८९ एप्रिल १९ रोजी मरण पावली.

ख्रिस्त येद्दा—ऐतिहासिक दृष्ट्या पहातां ख्रिस्तां संप्रदायसंस्थापक जीझस याचें चरित्र फार थोडें माहीत आहे. कारण तत्कालीन ज्यू व रोमन इतिहासकारांच्या ग्रंथांत त्याच्या चरित्राला फारसें महत्त्व दिलेलें नाहीं. अर्वाचीन काळांत ख्रिस्तांचें विश्वसनीय चरित्र जाणण्याची इच्छा फार वाढली आहे, पण ती पुरी होण्याच्या मार्गांत दोन अडचणी आहेत. पहिली अडचण पुराणमतवादी लोकांच्या मनांतील पूर्वग्रह आणि दुसरी विश्वसनीय साधनांचा अभाव. ख्रिस्ताच्या चरित्राची माहिती मिळण्याची साधनें ख्रिस्ताच्या शिष्यांपैकीं चौघांनीं लिहिलेलीं 'गॉस्पेल' नांवाचीं चार पुस्तकें आहेत. हे चार शिष्य अनुक्रमें मॅथ्यू, मार्क, ल्यूक व जॉन हे होत. या पुस्तकांच्या हल्लीं उपलब्ध असलेल्या स्वरूपावरून पहातां त्यांपैकीं एकांतहि प्रत्यक्ष डोळ्यांनीं पाहिलेल्या माणसानें लिहिलेलीं अशां एकहि गोष्ट नाहीं. सेंट जॉनचें गॉस्पेल हें लेखकांनें स्वतः पाहून लिहिलें आहे असा सामान्य समज आहे, पण तें अधिक अर्वाचीन असावें असें संशोधकांचें मत आहे. आणि हें गॉस्पेलहि चरित्राचें ऐतिहासिक साधन या नात्यानें अयोग्यच आहे. कारण तें कल्पित गोष्टींनीं भरलेलें आहे. शिवाय या चार गॉस्पेलांत आजपर्यंत फार फरक झाले आहेत, आणि त्यांत शिष्यांना वाटेल तशा प्रकारचा अर्थ लावून ख्रिस्तांचें चरित्र लिहिलें आहे. शिवाय त्यांत ख्रिस्तांचें चरित्र संगतवार

नसून मध्ये मध्ये घरीच खिडारें आहेत. त्यामुळे या गास्पेल ग्रंथावरून आपणास निश्चयात्मक माहिती मिळू शकत नाही.

च रि प्र.—येजू हा ज्यूडिया प्रांतांतील वेथ लेहेम येथें ज्यू लोकांचा राजा हेरोड दि प्रेट आणि रोमन बादशहा ऑगस्टस सक्षर यांच्या कारकीर्दीत जन्मला. त्याचा बाप जोसेफ हा सुतार होता. येजू हा आपल्या आईच्या गर्भा तिच्या कौमारीवस्थेतच राहिला असा समज आहे. त्याच्या आईचे नांव मेरी. ही 'व्हर्जिन मेरी' या नांवानें प्रसिद्ध आहे. ज्यू लोकांचा राजा हेरोड याला पौरस्त्य देशांतील विद्वान लोकांनी असें भविष्य सांगितलें होतें कीं, इझ्रायल लोकांचा अधिपति वेथ लेहेम येथें उत्पन्न होईल. ह्या भविष्यकथनांनं घाबरून जाऊन हेरोडनें दोन वर्षांचीं व त्याहून लहान वयाचीं सर्व अर्भके मारून टाकविलीं. तथापि जीससच्या आईबापांना या भावी आपत्तीबद्दल स्वप्रांत व्हातां झाला होता. व त्या सूचनेवरून तीं जीससला घेऊन ईजिप्तमध्ये पळून गेलीं होती. पुढें हेरोड राजा मरण पावल्यानंतर जीससचे आईबाप परत येऊन गॅलिली प्रांतांतील नाझारेथ शहरां राहिले. जीससला लहानपणांतच ज्यू लोकांचें धर्मशास्त्र शिकविण्यांत आलें होतें; आणि या ग्रंथासंबंधी त्यांचें ज्ञान व अर्थ लावण्याची हुंपारी पाहून त्याचे शिष्य थकू होत असत. तो वयांत आल्यावर त्याला जॉन दि बॅप्टिस्ट यानें वामिस्मा दिला. त्यावेळीं एक खबूतर आकाशांतून खाली उतरून जीससच्या नजीक झालें व हा परमेश्वराचा पुत्र आहे अशी आकाशवाणी झाली ! त्यानंतर जीससनें चाळीस दिवस व चाळीस रात्री उपवास करून चिंतन करण्यांत घालविला.

जीससनें वयाच्या तिसऱ्या वर्षी धर्मप्रचारक म्हणून कामास सुरुवात केली असा समज आहे. त्यानें प्रथम गॅलिली समुद्राच्या किनाऱ्यावरील कॅपरनम शहरां उपदेशाचें कार्य आरंभिलें. नंतर तो इतर शहरांत गेला, परंतु तेथें त्याला धर्मप्रदा फारशी आडळून न आल्यामुळे तो गॅलिली प्रांतांतील लहान सहान गांवांतहि व्हाडला. याप्रमाणें फिनिशिया आणि समरिया यांच्या सरहद्दीपर्यंत फिरून त्यानें धर्मोपदेशाचें कार्य केलें व त्याच वेळीं अनेकांचे अनेक रोगहि वरे केले. त्यामुळे त्याच्यावर श्रद्धा बसून पुष्कळ लोक त्याचे अनुयायी बनले. हा ख्रिस्ताच्या धर्मोपदेशाचा काळ एक वर्षाहून कांहीं अधिक होता असें किरिथेक म्हणतात, तर तो सुमारे तीन वर्षांचा होता असें इतर म्हणतात. धर्मोपदेशाच्या या कार्यामुळे ज्यू धर्मोपाध्याय वृद्ध गृहस्थ्यांच्या मनांत मत्सर उत्पन्न होऊन ते त्याचा द्वेष करूं लागले. आणि अखेर त्यांनां त्याला कैद करून त्या वेळचा ज्युडियाचा प्रोक्युरेटर पॉंटियस, पायलेट (इस्वी सन २६-३६) याच्याकडे चौकशीकरितां पाठविलें. यावेळीं रोमन बादशहा टायबेरिस सक्षर (इ. स. १४-३७) राज्य करीत होता. जीससविरुद्ध मुख्य आरोप असा होता कीं,

तो स्वतःला " ज्यू लोकांचा राजा " म्हणवितो. स्वतः पायलेट जीससावर आरोप शाबीद करण्यास नासूप होता. परंतु जीससला आरोपी ठरवून कूसार फांशी दिलाच पाहिजे अशी ज्यू लोकांनी फार ओरड केली. तेव्हां स्वतःची लोकप्रियता नष्ट होईल अशी भीति वाटून पायलेटनें येजूला मरणाची शिक्षा सांगितली. तेव्हां जीससला निळ्या रंगाचे कपडे चढवून व त्याची फजिती करण्याकरितां त्याच्या डोक्यावर कांटेरि सुकट चढवून त्याचा अपमान करीत करीत व त्याच्या अंगावर थुकत थुकत शिपायांनी व लोकांनी मिळून त्याला वधस्थळापर्यंत नेला आणि तेथें त्याच्या अंगावराल सर्व कपडे काढून ठेऊन एका कूसार त्याच्या शरीरांत खिळे ठोकून इतर दोन आरोपींबरोबर त्याचा प्राण घेण्यांत आला. येजू हा " ज्यू लोकांच्या " परमेश्वराचा धांवा करीत करीत मरण पावला. त्याच्या शवावर दगडी थडगें बांधण्यांत आलें. असें सांगतात कीं त्याला फांशी दिलेल्या कोंसवर पॉंटियस पायलेटस यानें जे. एन. आर. जे. (म्हणजे येजू नाझारेथी, राजा, ज्यूचा) हीं अक्षरें लिहून ठेविलीं होतीं.

ख्रिस्ताचा उ प द श.—ख्रिस्तानें केलेल्या उपदेशास विशिष्ट उपपत्तीचें निश्चित स्वरूप नाहीं, किंवा फार विचारपूर्वक ठरलेलीं धार्मिक तत्वेहि त्यांत नाहींत. त्याचा सर्व उपदेश त्याला प्रत्यक्ष आलेल्या अनुभवांतील सत्य गोष्टींनीं भरलेला आहे. त्यानें मोबैईक कायद्याला नांवे ठेविलीं नाहीं तर त्या कायद्याचा धर्मोपाध्यायांनीं व वृद्ध लोकांनीं जो संकुचित अर्थ केला होता त्याबद्दल त्याचें सर्व भांडण होतें. ज्यू लोकांच्या ओल्ड टेस्टमेंटातील वचनांवर निरुपयोगी म्हणून हल्ला न करतां त्याच वचनांचा अधिक योग्य असा अर्थ सांगण्याचा त्यानें प्रयत्न केला. तसेंच त्या धर्मोपदेशांतील केवळ शब्दावर जोर न देतां त्यांच्या मूळभूत उद्देशांकडे लक्ष देण्याविषयी त्यानें लोकांनां उपदेश केला. देवदूत आणि सैतान यांसंबंधीच्या येजूच्या व्हाटांना ओल्ड टेस्टमेंटाचा आधार होता. ख्रिस्त म्हणजे परमेश्वराचा पुत्र अशी पदवी त्यानें अगदीं नासुपीनें व बऱ्याच वर्षांनंतर घेतली.

येजूच्या उपदेशांतील सुख गोष्टी सुप्रसिद्ध " उंगारावरील व्याख्यान " या भागांत व्हांतरूप कथांत आलेल्या आहेत. त्यानें सांगितलेल्या व्हांतरूप कथा अगदीं अशिक्षित लोकांच्या मनावर फार परिणाम करीत असत. येजूनें धर्माच्या क्षेत्रांत व्यक्तिविषयक देव या गोष्टीला फार महत्त्व दिलें आहे. देव म्ह. आकाशांतील बाप असा उल्लेख तो नेहमीं करतो. ईश्वर आणि मनुष्यप्राणी यांच्यामधील संबंध दोन मनुष्यप्राण्यांतील परस्पर प्रेमासारखा आहे. मनुष्यांनीं स्वर्गातील देवाच्या राज्यांत प्रवेश होण्याकरितां खटपट करणें हें मनुष्यजातीचें धार्मिक ध्येय आहे. या स्वर्गातील राज्यांत नक्षपणा, दयालुपणा, मनाचा पवित्रपणा आणि कळकळ या

गुणांना फार मान असतो. आणि उलट गर्व, ढोंगीपणा, द्रव्याचा गैरवाजवी लोभ या दुर्गुणांची फार निंदा करण्यात येते. येशूनें मुख्यतः गुन्हेगार लोक आणि समाजबहिष्कृत लोक यांना उपदेश करण्यावर भर दिला आहे. त्यांना तो "इत्रायलची चुकलेली भेंबरे" असे संबोधितो. त्यानें संपत्ति आणि सामाजिक दर्जा यामुळे उत्पन्न होणारे भेदभाव यांकडे दुर्लक्ष करून सर्वांना सारखेपणानें देखिल्लें आहे. मोक्षसच्या दहा आज्ञांचा न्यानें थोडक्यांत दोहोंमध्ये समावेश केला आहे. त्या दोन आज्ञा, ईश्वरावद्दल प्रेम आणि आपल्या शेजाऱ्यावद्दल प्रेम ह्या होत. त्यानें लोकांना असा कळकळीचा उपदेश केला आहे की, शत्रूंनाहि क्षमा करावी, दान देणें तें गुप्तपणानें द्यावें आणि ईश्वराची प्रार्थना करणें ती जाहीर ठिकार्णां मोठ्यानें ओरडून न करातां कोणाला न समजेल अशा रीतीनें करावी. तसेंच प्रार्थना सोप्या शब्दांत करावी. साध्या प्रार्थनेचा नमुना म्हणून "दी लॉर्ड्स प्रेअर" या नांवाची एक येशूची प्रार्थना प्रसिद्ध आहे. त्यानें सांगितलेल्या दृष्टांतरूप कथांमध्ये, बी पेरणारा आणि वी, खडकावर बांधलेलें घर, मोहरिचें वी आणि मूखे कुमारिका या कथा फार प्रसिद्ध आहेत.

अद्भुत चमत्कार—जिज्ञसनें अनेकांचे रोग बरे केले. माणसांना लागलेली भूतपिशाचनें नाहींशी केली आणि मृतांना पुन्हां सजीव केलें अशा तऱ्हेच्या गोष्टी वायवलांत आहेत. पण या सर्व गोष्टी केवळ थ्रडेसुळें झाल्या असें तो म्हणतो. याशिवाय दुसऱ्या कित्येक चमत्कारांच्या गोष्टी आहेत. त्यांपैकी कांहीं पुढीलप्रमाणें:—जिज्ञसनें थोडेसे पाव आणि मासे एवढ्या अत्रानें शेंकडां लोक जेऊं घातले; एका विवाह-भोजनाच्या प्रसंगी पाण्याची दाहू बनविली आणि मोठें वादळ झालें असातां समुद्रावर तो चालत गेला. जीज्ञसनें आपल्या ह्यातीत मूर्तिपूजकांना खिस्ती धर्माची दीक्षा देण्याचा सुव्य-स्थित प्रयत्न सुरू केला नव्हता. त्यानें फक्त ज्यू लोकांच्या भाणुकांतील गोष्टींचें अंतरंगपरीक्षण केलें. तथापि त्यानें आपल्या १२ शिष्यांना खिस्ती धर्माचा प्रचार कसा करावा यावद्दल सूचना दिल्या होत्या. इतकेंच नव्हे तर कित्येकांचें मत असें आहे की, त्यानें स्वतः सत्तर शिष्य धर्मापदेशाच्या कार्याकरितां पाठविले. हिश्रू भविष्यकथनासंबंधानें जीज्ञसनें असें जाहीर केलें होतें की, "स्वर्गातील राज्यांत अब्राहाम, ऐब्रेक व जेकब यांच्याबरोबर भोजन करण्याकरितां पूर्वेकडील व पश्चिमेकडील देशांतील पुष्कळ पुण्यवान पुरुष येतील. जीज्ञसला कृसावर चढवून ठार मारल्यानंतर तिसऱ्या दिवशी (ईस्टरसंडे) तो थडग्यांतून बाहेर आला आणि एका ढगामधून वर स्वर्गांत गेला. त्याला कृसावर चढविला तेव्हां सर्व आकाश ठगानां व्याप्त झाले होते आणि येरूशेलम येथील देवालायवरील आचरण पायथ्यापासून शेज्यापर्यंत फाटून गेलें असें सांगतात. जीज्ञसचे अगदी आरंभीच अनु-यायी ज्यू लोकांपैकी होते. ते जीज्ञस हा डेव्हिड राजाचा

अनैरस वंशज होता असें मानांत असत. इतर धर्माती ५ लोकांनी खिस्ती धर्म स्वीकारल्यावर ते जीज्ञस परमेश्वराचा अवतार होता असा उपदेश करूं लागले. सेंटजॉनच्या गोस्पेलमध्ये जीज्ञस परमेश्वराचा अवतार होता अशी जी उपपत्ति सांगितली आहे आणि जी उपपत्ति दुसऱ्या शतकांत ग्रीक चर्चनें मान्य केला होती ती तिसऱ्या शतकांत रोमन विश्वा-पार्नां त्याज्य ठरविली. कारण तीमुळें अनेकधर्मताचा पुरस्कार होतो असा त्यांचा आक्षेप होता. तथापि हाच उपपत्ति पुढें अधिकाधिक मान्य होत गेली. आणि ती निसा येथें इ. स. ३२५ मध्ये चर्च कौन्सिलनें मान्य केली. आणि तिलाच पुढें कॅन्स्टंटीनोपल येथें ३८१ मध्ये चर्च कौन्सिलनें कायमची मान्यता दिली.

ख्रिस्ताचें कार्य—कर्मवादाच्या विरुद्ध आरण्यकीय नस-वेत्यांना जी चळवळ केली तीप्रमाणेंच येशूची चळवळ होती. कदाचित् त्या चळवळीचा प्रेरक हेतु राजकीयहि असूं शकेल. ही गोष्ट मागे सविस्तर वर्णन केली आहे (मुद्दोत्तर जग पृ. २५६, २९, ३३). यहुदी लोकांना तांच्या विधिविषयक धार्मिक कल्पनांमुळे जगाच्या घडपडीत अपयश येतें ही जाणीव असून शिवाय हा विधिविशिष्ट धर्म अध्यात्मिक उन्नतीस कारक होत नाहीं. आणि ही अध्यात्मिक उन्नति अधिक महत्त्वाची आहे असें त्यास वाटत असावें. शिवाय बोलून चालून तो सुताराचा मुलगा, त्यामुळें त्यास यहुद्यांच्या उपाध्यायांच्या भिक्षुकी उपनाचें रक्षण करावें ही आस्था नसणार. उलट त्याविषयी त्यास तिटकाराच असणार. यामुळें त्याचे राज्यकर्ते व भिक्षुक हे दोन्ही शत्रु बनले आणि भिक्षु-कांच्या लावालावांचें निमित्त होऊन त्यास शासनंतर्जाकडून मरणाची शिक्षा झाली. या संप्रदायाला जर पालसारख्या प्रचाराकी भिक्षुकी अकलेचा मनुष्य मिळाला नसता तर येशूचें नांव तरी आज ठाऊक असतें किंवा नाहीं याविषयी संशयच आहे. ['खैस्त्य' पहा].

ख्रिस्तीशक—इसवी सन. या कालगणनापद्धतीची सविस्तर माहिती 'विज्ञानेतिहास' (ज्ञानकोश वि. ५ वा पा. १११-१२२) या ग्रंथांत दिली आहे.

खैस्त्य.—खैस्त्य म्हणजे खिस्ताचा संप्रदाय. याचा इति-हास घावयाचा म्हणजे खिस्ताच्या उपदेशाचेंहि अर्थ कस-कसे निघत गेले, त्याच्या अनुयायांना आपल्या आवडीच्या कोणत्या गोष्टी घातल्या, अनुयायी मंडळांतील मुख्य कार्य-कर्त्या अधिकाऱ्यांना चर्चेची रचना कशी केली, आणि सत्ता मिळविण्याचा आणि वाढविण्याचा प्रयत्न कसा केला, संप्र-दायाचा प्रसार जगभर कसा केला इत्यादि गोष्टींचा इतिहास घावा लागेल. हा देण्यासाठी या लेखाचे कांहीं भाग केले पाहिजेत ते असे:—

(१) चर्चा इतिहास (२) प्रसाराचा इतिहास (३) मतांचा इतिहास. या सर्व गोष्टींवर क्रमवार विवेचन करूं आणि नंतर भारतीय खिस्ती वर्गाकडे विशेष लक्ष देऊं.

च चै वा इ ति हा स.—ख्रिस्ती संप्रदायाची व त्याच्या शासनसंस्थेची समग्र दृष्टीकन सांगायची असल्यास तिचे सोईसाठी तीन विभाग पाडतां येतात.(१) पुरातन चर्च-पाहून ती भेगरी दि प्रेट पोपच्या कारकीर्दीपर्यंत (२) मध्य-युगीन चर्च आणि (३) आधुनिक चर्च.

पूर्वकालीन चर्चे, उत्पत्ति आणि वाढ:—येशू ख्रिस्ताला मुळावर चढविल्यामुळे त्याच्या अनुयायांमध्ये फाटाफूट झाली. परंतु थोडक्याच काळांत तो थडग्यांतून उठला आहे अशी त्यांची खात्री होऊन तो 'मेसाया'चें राज्य स्थापण्यासाठी व अशा रीतीनें मेसायाचें अर्धवट उरलेलें काम तडीस नेण्यासाठी लवकरच या जगांत अवतरण होणार असा त्यांना विश्वास वाटू लागला. अशा प्रकारची श्रद्धा त्यांच्या मनांत उद्भूत झाल्यामुळे ख्रिस्त हाच मेसाया होय अशी लोकांना खात्री पटवून देण्याची व आपल्या शुद्धाचरणानें व पश्चात्तापानें लवकरच अस्तित्वांत येणाऱ्या मेसायाच्या राज्य-स्थापनेची तयारी करण्याची जबाबदारी त्यांच्यावर येऊन पडली. यामुळे यहुदी संस्कृतीचे राजकीय व धार्मिक केंद्र जें यरुशलम त्याच ठिकाणीं हे ख्रिस्तानुयायी पुन्हा जमा झाले. ही नवीन चळवळ ज्या अर्थां यरुशलम येथेंच सुरू झाली त्याअर्थां तेथील चर्च हें ख्रिस्ती जगाचें आय चर्च या नात्यानें प्रसिद्ध आहे हें योग्यच आहे. उपलब्ध माहितीवरून यहुदी ख्रिस्त्यांचा जीवितक्रम त्यांच्या इतर बांधवांप्रमाणेंच होता असें निश्चयेकरून सांगतां येतें. ते यहुदी उपासनामंदिरांत जाऊनच ईश्वरोपासना करीत असत. आपला नवा पंथ काढण्याचा किंवा इजाएलच्या कुटुंबांतून विभक्त होण्याचा विचार त्यांच्या मनांत आला नव्हता. धार्मिक व नैतिक वावर्तीत देखील त्यांच्यामध्ये व त्यांच्या इतर विचारी देशबांधवांमध्ये कांहीं भेद होता असें मानण्याला कांहींही आधार नाही. येशू हाच मेसाया असून तो लवकरच मेसायाचें राज्य स्थापणार हा जी त्यांची श्रद्धा होती तेवढ्याच वावर्तीत या दोघांत मतभेद होता. ख्रिस्त हाच मेसाया आहे हें सिद्ध करणें त्यांनां भाग होतें व या आपल्या मताचें मंडन त्यांनां पुनर्जन्माच्या आधारावर केलें. मेसायाचें भविष्य पिकविण्याची व यहुदी बायबल हेंच ख्रिस्ती बायबल असें लोकांनां पटविण्याची त्यांच्यावर जबाबदारी पडली. मेसायाचें राज्य लवकर येण्यासाठी पश्चात्तापाचा व नीतिशुद्ध आचरणाचा पुरस्कार केला पाहिजे असें ते प्रतिपादन करू लागले. उपलब्ध माहितीवरून येशूची जी शिकवणूक की ईश्वर सर्वांचा बाप आहे व आपण एकमेक बंधू आहोत ती पूर्वीच्या काळी लोकांनां पटली नव्हती असें दिसतें.

मध्येतरां हीच चळवळ पॅलेस्टाइनच्या बाहेर पसरली व पुढेकड यहुदी व यहुदी नसलेले या चळवळींत सामील झाले. यहुदी राष्ट्राबाहेरील लोकांमध्ये चळवळ पसरविण्याच्या कामां पॉलनें अतिशय खटपट केली. पॉलचा संप्रदानप्रवेश

ही गोष्ट प्राचीन चर्चेच्या इतिहासांत अत्यंत महत्त्वाची आहे. यानें ख्रिस्ती संप्रदायास नवीन स्वरूप देऊन सर्व जगाला जुळतील असे त्यांत फेरफार केले व त्याचें संकुचित स्वरूप काढून टाकून त्यास व्यापक स्वरूप दिलें. म्हणजे यहुदी लोकांची राष्ट्रीय महत्त्वाकांक्षा साधणारा संप्रदाय न बनवितां केवळ विशिष्ट आचारविचार पसरविणारा संप्रदाय बनविण्याची त्यांनं खटपट केली. जुन्या मताप्रमाणें येशू हा यहुदी लोकांचा मेसाया होता व त्याचें राज्य स्थापणें हें मुख्य ध्येय होतें. पण ख्रिस्त हा ईश्वर आहे व तो पापी लोकांचा उदार करण्यासाठी जगामध्ये आला होता असें तो प्रतिपादन करू लागला. ख्रिस्ती संप्रदाय हा अमक्याचा नसून तो सर्वांचा आहे असें त्यानें सांगितलें. पूर्वीचे यहुदीलोक जें मेसायाचें राज्य स्थापन होणार असें म्हणत तें एखादें प्रत्यक्ष स्वराज्य नसून शुद्ध आचरणचें, शांततेचें व आत्मानंदाचें स्वराज्य होय, असें पॉलचें मत होतें. शिवाय स्वतःच्या आत्मिक अनुभवानें व मोक्षतत्वाच्या आधारे त्यांनं कोणत्याहि ख्रिस्त्याला यहुदी लोकांचे कायदे पाळण्याची जरूरी नाही असें प्रतिपादन केलें. उदाहरणार्थ, मोठ्या वयांत लोक ख्रिस्ती होणार त्यांनां सुंतेची दुखापत सहन होणार नाही म्हणून त्यांनं भौतिक सुंतेच्या ऐवजीं " आध्यात्मिक सुंता " उपदेशिली. अशा रीतीनें त्यांनं यहुदी व यहुदी नसलेल्या लोकांमधील मुख्य भेद नाहीसा करून टाकला. ख्रिस्ती भक्ताला साक्षात्कार झाला असतां त्याला प्रीति, आनंद व शांति त्यांचाच अनुभव येतो, या सुवावर बराच मतभेद व खटका उडाला होता. व दुसरीहि पॉलची तत्वे मान्य झालीं नाहीत.

ख्रिस्ती संप्रदायाचा रोमन साम्राज्यांत प्रवेश.— ख्रिस्ती संप्रदायाच्या नव्या व्यापक स्वरूपामुळे त्यानें अनेक विजय मिळविले, व रोमन जगामध्ये त्याची कायमची स्थापना झाली. यावेळीं लोकांची धार्मिक, सामाजिक, नैतिक वगैरे सर्व वावर्तीत सुधारणा करण्याकडे मनोवृत्ति होती व या सर्व वावर्तीत ख्रिस्ती धर्मभावनांनीं त्यांची जी इच्छा होती ती तृप्त करून त्यांनां भासत असलेली उर्णाव भरून काढली. पूर्वीच्या शतकांत ही धार्मिक चळवळ केवळ मध्यम व हलक्या स्थितीतील लोकांच्या वावर्तीतच चालू होती, पण ख्रिस्ती संप्रदायाची नैतिक उच्चता पाहून सरदार व वरिष्ठ दर्जाचे लोकहि या संप्रदायाच्या वावर्तीत मन घालू लागले, व अशा रीतीनें ही चळवळ व्यापक स्वरूपाची झाली.

पण ही यशस्विता मिळविण्यासाठी ख्रिस्ती संप्रदायाला फार झगडावें लागलें. परंपरागत धार्मिक समजुतीमुळे, मत्सरामुळे, गैरसमजामुळे व इतर कारणांमुळे या संप्रदायावर अनेक संकटे आली व कांहीं वेळ तर खुद्द सरकारकडून हा संप्रदाय चिरडून टाकण्याचा प्रयत्न केला गेला. या धर्माला चिरडून टाकण्याचा पद्धतशीर प्रयत्न डॉशिसच्या कारकीर्दीत (२५०-५१) झाला, व हेंच धोरण पुढें डायो-डोशिसजनांहि (२०२ पासून पुढें) स्वीकारिलें. तथापि या

विरोधात् न जुमानतां चर्चची सत्ता हळू हळू वाढत गेली. ३११ सालीं गालेरिअस बादशहानें आपल्या मृत्यूसमयी या संप्रदायाला अंशतः स्वातंत्र्य दिलें व त्याचा होत असलेला छळ बंद केला. ३१३ सालीं कॉन्स्टंटाईननं व लिस्तीनीयसनें ख्रिश्चन संप्रदायाला पूर्ण स्वातंत्र्य दिलें, व त्या अर्थाचा मिलान येथें एक शिखलेख कोरला. हा संप्रदायेतिहासातील फारच महत्त्वाचा लेख होय. कॉन्स्टंटाईननं या संप्रदायाची वाढती भरभराट पाहून त्याला आपला पूर्ण आश्रय दिला, व मृत्युसाय्येवर (३३७) असताना त्यानें स्वतःहि ख्रिस्ती संप्रदायाची दिशा घेतली. अशाच प्रकारचा वाढता आश्रय फक्त जूलिअनखेरिज करून त्याच्या मागून गादीवर येणाऱ्या सर्व राजांकडून मिळाला. यामुळें ज्यूलिअनला ख्रिस्ती लेखकांनीं अनेक शिष्याशाप दिले आहेत. थोडोडो शिष्यांच्या कारकीर्दीत या संप्रदायास राजदरवारी मान्यता मिळाली, ख्रिस्तेतर लोकांवर बहिष्कार पडूं लागला. जेव्हां रोमन साम्राज्याचे तुकडे झाले तेव्हां या चर्चचेहि तुकडे होऊन पूर्वेकडील भागांत ग्रीक कॅथोलिक व पश्चिमभागांत रोमनकॅथोलिक असे भेद पडले व त्यांनीं स्वतंत्र रीतीनें संप्रदायप्रसार करण्यास सुरवात केली.

अशा रीतीनें ख्रिस्ती संप्रदायास राजदरवारी मान्यता मिळाली तरी साम्राज्यातील लोकांचा पैतृक धर्म नामशेष न होतां पुष्कळच भागांत तो प्रचलित राहिला. व कांहीं ठिकाणीं तर त्याचे अनुयायी ख्रिस्ती लोकांपेक्षांहि अधिक होते. तथापि नांवांनं कां होईना ख्रिस्ती संप्रदाय हा सर्व राज्याचा संप्रदाय म्हणून गणला गेला. मध्येंतरीच्या काळांत तिसऱ्या शतकाच्या आरंभापूर्वी ख्रिस्ती संप्रदायाचा प्रसार आशियामध्यें झाला होता; व त्याचा पुढें एकसारखा प्रसार होत जाऊन तो चार पांच शतकांत आर्मेनिया, इराण, अरबस्तान व याच्याहि पुढें पूर्वेकडील प्रदेशांत पसरत गेला. चवथ्या शतकाच्या सुरुवातीसच गोंध हे ख्रिस्ती झाले होते व इतर जातीचे रानटी लोकहि क्रमाक्रमानें ख्रिस्तीसंप्रदायांत शिरूं लागले. व ज्या वेळेस पाश्चात्य देशांचें पुढारपण या रानटी लोकांकडे आलें त्यावेळींसुद्धां ही चर्चची सत्ता अवाधीतच राहिली. तेव्हांपासून किर्येक शतकंपर्यंत पाश्चात्य राष्ट्रांमध्यें चर्च हें केवळ पारमार्थिक साधनच नव्हे तर सुधारणेची व संस्कृतीची एक शक्तीच होऊन वसली होती.

ख्रिस्ती लोकांचा जीवनक्रमः— प्राचीन ख्रिस्ती लोकांची अशी पक्की समजूत होती कीं आपण दैवी प्रसादाचे अधिकारी आहोंत. त्यांच्या मते चर्च ही मानवांनीं स्थापलेली संस्था नसून ती ईश्वरनियंत्रित आहे. हें जन नश्वर आहे व यांत आपलें कल्याण नाहीं असें त्यांना वाटत असल्यानें त्यांनीं जगातील व्यवहार सोडून एक प्रकारें संन्यासधर्मच पत्करला होता. प्रथमतः पुष्कळांची ख्रिस्त हा पुन्हा या जगांत येणार अशी खात्री होती. पण

ही आशा पुढें लवकरच त्यांनीं सोडून दिली. पविर्ण आम्ह्याचें अस्तित्व निरनिराळ्या अद्भुत मार्गांनीं व्यक्त होतें अशी या लोकांची प्रथम कल्पना होती. पॉललाहि ही गोष्ट मान्य होती पण त्यानें ख्रिस्ती मनुष्याच्या प्रत्येक व्यवहारांत या आम्ह्याचें अस्तित्व व्यक्त होतें अशी त्या कल्पनेस पुस्ती जोडली, व त्यामुळें ख्रिस्ती लोकांनां एक प्रकारची स्फूर्ति मिळाल्यासारखें झालें. पुढें कालांतरानें ही स्फूर्ति व उत्साह नाहींसा होत जाऊन प्रत्येक गोष्टीतील आम्ह्याच्या अस्तित्वावद्दलची त्यांची श्रद्धा कमी कमी होत चालली; व नास्तिकमतवाद्यांशी झालेल्या झगड्यांमध्यें चर्च हें स्वतंत्र न राहतां अधिकाऱ्यांच्या ताब्यांत गेलें. मॉटेनिझम या नांवांनं प्रसिद्ध असलेली दुसऱ्या शतकाच्या अखेरीस झालेली चळवळ चर्चची ही परवशता नाहींशी करून पूर्वीप्रमाणें त्यास ईश्वरनियंत्रित करण्यासाठीं झालेली होती. पण ती यशस्वी न होतां चर्चची परवशता उत्तरोत्तर वाढतच गेली. या जगांतील चालीरीतीनां अनुसरून चर्चनें आपली पुनर्घटना केली व अशा रीतीनें स्वतःला पुष्कळ काळ टिकविण्याचा प्रयत्न केला. याचा अर्थ चर्च ही अतिमानुषी संस्था नाहीं असें याच्या अभिमान्यांनां वाटत होतें असा नमून हा अतिमानुषीपणा चर्चनें निराळ्या रीतीनें व्यक्त केला एवढेंच कायतें. चर्चच्या या नूतन परिस्थितीत देखील प्रत्येक ख्रिस्ती मनुष्याला असेंच वाटत असे की, परमेश्वरी कृपा संपादन केल्याशिवाय मोक्ष मिळणें शक्य नाहीं; तसेंच या जगांतील आपल्या आयुष्यक्रमांत व पुढील स्वर्गातील आयुष्यक्रमांत फार अंतर आहे. व ज्या मानांनं चर्च ही संस्था लौकिक होऊं लागली त्या मानांनं ही श्रद्धा 'संन्यास' रूपांनं व्यक्त होऊं लागली. ही मठसंस्था म्हणजे परलोकीचें सुख अधिक सुलभ करण्याचा व अशा रीतीनें स्वतःला मोक्ष सुलभरीतीनें साध्य करण्याकरितां केलेला एक प्रयत्न होय. हें साध्य साधून घेण्यासाठीं प्रत्येकानें आपलें आचरण शुद्ध ठेवलें पाहिजे अशी श्रुति सुरू झाली. परंतु जगांतील या चर्चमध्यें राहून वतःला मोक्ष प्राप्त करून घेण्याचें ज्यांनां अवघड वाडूं लागलें त्यांनीं समाजापासून दूर जाऊन एकान्त्रवासांत राहून तें मिळविण्याचा क्रम चालू ठेवला. तिसऱ्या शतकामध्येंहि ख्रिस्ती भिक्षु झाले होते, पण चवथ्या शतकाच्या अखेरीस मात्र सर्व युरोपभर ही भिक्षुसंस्था पूर्णपणें प्रस्थापित झाली. भिक्षुस व भिक्षुणीस समाजांत फार मान मिळूं लागला व त्यामुळें धर्मगुरूनां हि होतां होईल तो भिक्षु होणें भाग पडत असे. या भिक्षुसंस्थेनें लोकांपुढें एक उच्च नैतिक ध्येय ठेविलें होतें. ज्यांनां भिक्षु होतां येईना असे लोक सुद्धां आपापल्या परीं आपल्या जिविताच्या मोक्षासाठीं खटपट करूं लागले. याचा परिणाम असा झाला कीं ब्रह्मचर्याचा बराच प्रसार झाला; व स्वतःची शुद्धि करून घेण्यासाठीं उपवास करणें,

दानधर्म करणें, अशा प्रकारचे प्रकार अस्तित्वांत आले. येशू ख्रिस्तांनं सांगितलेलें प्रेमाचें तत्व जास्त व्यापक करून सर्वे ख्रिस्ती बांधवांवद्दलचें प्रेम असा त्याचा अर्थ मानण्यांत येऊ लागला; अनाथांस मदत, अतिथितस्कार वगैरे उदार तत्वे आचरणांत येऊं लागली; व स्वतःच्या धर्मेबांधवांनां मदत करणें हें तर एक अत्यावश्यक कर्तव्यच होऊन बसलें.

उपासना.— परमात्मा हा आपल्या साक्षिण्यांत असतो ही जी प्रार्थना श्रद्धा होती तिचा परिणाम चर्चमधील उपासनेवर झाल्याशिवाय राहिला नाहीं. उपासना हा खेळच होऊन बसला. प्रत्येकांनं मनास वाटेल त्याप्रमाणें उपासना करावी व मी हें ईश्वराच्या प्रेरणेंच करीत आहे असें म्हणोंच अशी स्थिति अस्तित्वांत आली. यामुळें वारंवार घोंटाळा होऊं लागला व अंदाधुंदी माजली. तेव्हां उपासनेसंबंधीं कांहीं नियम करण्यांत येऊन कांहीं विशिष्ट व्यक्तींच्या हातांतच उपासनेचा अधिकार देण्यांत आला. या बाबतीत कसकशी वाढ होत गेली तें सविस्तर सांगणें शक्य नाहीं; परंतु उपासना जास्त कठिण, गुंतागुंतीची व अवडंबरयुक्त करण्याची एकीकडे प्रवृत्ति वाढत होती, तर दुसरीकडे उपासना जास्त गंभीर व गूढ करून पापी माणसाला त्या मूढोपासनेंत न घेण्याची मनोवृत्ति वाढत होती. असे गूढ प्रकार म्हणजे दीक्षाविधि व प्रभुभोजन हे होत. व याना वाटेल त्या इसमास हजर राहतां येत नव्हतें. प्रार्थना म्हणण्याचेहि अशाच रितींनं दोन भाग पडले. एक सार्वजनिक व सर्वांनां खुला असा भाग व दुसरा गूढ भाग. यांपैकीं सार्वजनिक प्रार्थना दिवसेंदिवस जास्तच गुंतागुंतीची व अवडंबरयुक्त होत चालली.

चर्चे व प्रभुभोजनादि संस्कार.— पॉलच्या मते मनुष्य हा मांसादि वस्तूंचा गोळा असल्यानं तो नश्वर आहे. जेव्हां तो ख्रिस्ताशीं एकरूप होईल व अशा रीतींनं देवीं जीव होईल तेव्हां तो मुक्त होईल. तसेंच ख्रिस्ती चर्चे हें शरीर असून ख्रिस्त हा त्याचा आत्मा आहे असेंहि कांहीं सूक्तांतून म्हटलें आहे. या दोनहि कल्पना एकत्र करून इग्नेशियसनें असें प्रतिपादिलें कीं चर्चेचा सभासद् झाल्याशिवाय कोणत्याहि ख्रिस्ती मनुष्याला मुक्ति मिळणार नाहीं. हीच स्थिति संस्कारांची झाली. दुसऱ्या शतकाच्या सुमारास दीक्षाविधि हा एक महत्त्वाचा विधि गणला जात होता. दीक्षा घेतली असतां त्या मनुष्याला दुसरा ईश्वरी जीव प्राप्त होतो असें सर्वांनां वाटत असे, व प्रभुभोजन केलें असतां अमरत्व प्राप्त हांतें असेंहि तत्व प्रसृत झालें होतें. पूर्वेकाली चर्चे म्हणजे साधु लोकांची संस्था होती, व त्याचे सभासद् पवित्र आहेत अशी भावना होती. अपवित्र लोकांनां चर्चेमध्ये घेण्यांतच येत नसे. नंतर प्रत्येक व्यक्तीला तिची पूर्वीची पातकें नाहोंशीं करण्यासाठीं दीक्षा घ्यावी असें मत प्रचा-

रांत आलें व यामुळें वाटेल त्या व्यक्तीला दीक्षा घेतल्यानंतर चर्चेचा सभासद् होतां येऊं लागलें. या संस्काराप्रमाणेंच धर्मगुरूवद्दलचे कांहीं विधीहि नवीन अस्तित्वांत आले. इग्नेशियसनें धर्मगुरूच्या परवानगीशिवाय प्रभुभोजन करतां येत नाहीं असें प्रतिपादन केलें होतें. आणि हेंच तत्व दीक्षेच्या बाबतींतहि अंमलांत आलें.

ख्रिस्ती संप्रदायाची शिकवणूक.— पूर्वीच्या चर्चेच्या विचारांत दोन भावना दृग्गोचर होत होत्या. ख्रिस्ती संप्रदाय हा मनुष्याच्या जीवितोवर तावा चालवून मोक्ष नावना प्राप्त करून देतो अशी एक भावना होती; व दुसरी हा संप्रदाय पापी मनुष्याला त्याचे पाप नाहोंसें करून एक दैवी तनु प्राप्त करून देणारे साधन आहे अशी भावना होती. ही पहिली भावना नव्या करारांत व दुसऱ्या शतकांतलें 'अपॅलोजिस्ट' लोकांत दृष्टीस पडते. दुसरी भावना पॉल, इग्नेशियस इत्यादीकांचे लेख व शुभवर्तमान वगैरेंमध्ये दृष्टीस पडते. या दोन भावना परस्परावलंबी नव्हत्या असें मात्र नव्हे. पण प्रत्येक लेखांत अगर विचारांत यांपैकीं एक विशिष्ट भावना प्रामुख्यानें दृष्टीस पडत असे एवढेंच. दुसऱ्या शतकाच्या अखेरीस इरिनिअसनें या दोन्ही भावनांचें एकीकरण केलें. त्याच्या मतें मोक्ष म्हणजे सैतानापासून आपली सुटका करून घेणें व ईश्वराच्या कृपाप्रसादानें नवी तनु धारण करणें होय. ही त्याची कल्पना पुढील शतकांत चर्चेमध्ये प्रसृत झाली. या दोनहि भावनांच्या दृष्टींनं ख्रिस्ती संप्रदाय हा अतिमानुष संप्रदाय आहे व त्याच्या मदतीशिवाय मोक्ष प्राप्त होणें अशक्य आहे.

या दोन्ही भावनांचा ख्रिस्तासंबंधी भावनेवर परिणाम झाल्याविना राहिला नाहीं. ख्रिस्ताबद्दलची पहिली कल्पना म्हणजे साक्षात्कार करून देणारा हा देवदूत असून परमेश्वर व जग यांमधील हा दुवा आहे. परंतु वरील दोन भावनांचा परिणाम असा झाला कीं, ख्रिस्त व परमेश्वर हे एकच आहेत व ख्रिस्तरूपानें परमेश्वर जगांत अवतरत असून या अवतारांनं तो मानवांची उन्नति करतो असें मत ख्रिस्ताविषयी प्रचलित झालें. ही कल्पना तिसऱ्या शतकाच्या अखेरीस प्रसृत झाली. पण त्या वेळीं मूर्तिपूजा कोणाहि करीत नसत. तथापि शेवटीं चवथ्या शतकांत या प्रथावर रण माजून ३२५ सालीं नायसीआच्या कौन्सिलनें ख्रिस्ताच्या मूर्तीला पूर्णपणें परवानगी दिली व कांहीं काळांनंतर तिचा जिकडे तिकडे प्रसारहि झाला. पुत्र या देवतेमध्ये परमात्मा, पिता व पुत्र हे तिन्ही अंतर्भूत असतात अशी समजूत होती व हेंच ट्रिनिटीचें (त्रैत्र) तत्व नायसीआच्या तत्त्वज्ञानांत दिसत होतें.

ख्रिस्त हा या पुत्राचा मूर्तिमंत अवतार आहे या समजुतीमुळे चवथ्या व पुढील कांहीं शतकांत असा वादप्रसृत प्रथ निघाला कीं ख्रिस्तामध्ये असलेल्या मानवी अंशाचा व दैवी अंशाचा परस्पर संबंध काय आहे. सन ४५१ साली

भरलेल्या खास्तीडॉनच्या परिपदंत असें ठरले काँ ख्रिस्ता-
मध्यें दोन्ही अंश असून त्यांचा संयोग झाल्यावर सुद्धा त्यांचे
गुणधर्म अबाधित रहातात. सन ६८० सालीं भरलेल्या
कान्स्टांटिनोपल येथील मंडळानें ख्रिस्तामध्यें मानवी इच्छा
व देवी इच्छा या दोन्ही असतात असें ठरवून वरील मतास
दुजोरा दिला. अशा रीतीनें ख्रिस्ताबद्दलचें त्रिमूर्तित्व पूर्णपणें
प्रस्थापित झालें. मध्यंतरी पश्चिमयूरोपातील चर्चमध्यें
पाप व प्रसाद यांसंबंधी व मनुष्यास मोक्ष कसा मिळतो
याबद्दलचा वाद होऊन ५२९ मध्यें ऑरेंज येथील दुसऱ्या
वैठकींत असें ठरलें कीं, मनुष्य हा मूळचा पतित असून
त्याला दीक्षेमध्ये दिल्या जाणाऱ्या प्रसादामुळे तो मोक्ष
प्राप्तीचा अधिकारी बनतो व अशीच परमेश्वरी कृपा, चर्च
मध्ये राहून मिळविल्याशिवाय त्याला मोक्षप्राप्ति होत नाही.
दुसरा चोनिफेत या पोपनें याच निकालास पुष्टि दिली.
मध्ययुगांत पश्चिमयूरोपमध्ये हें तत्व प्रचलित होतें. सारांश
हिब्रू, ख्रिस्ती, पौर्वात्य, ग्रीक, रोमन इत्यादि धर्मांतून चर्चनें
आपली तसें घेतली व तीं तसें ज्या स्वरूपांत प्रगट झालीं
तें स्वरूप ग्रीक तत्वज्ञानापासून घेतलें.

संघटनाः—चर्चमधील संघटनेची उत्पत्ति किंवा वाद
कोणत्या प्रकारें झाली हें समजण्याला साधन नाही; कारण
हें ज्ञान कळून देणारी साधनसामुग्री अगदींच तुटपुंजी असून
ती सुद्धा इकडे तिकडे विखुरलेली आहे. अगदीं प्राचीन
काळी चर्च ही अध्यात्मिक संस्था होती व प्रत्यक्ष परमेश्व-
राचाच चर्चावर ताबा होता. त्या वेळची अशी समजूत
होती कीं, परमेश्वर हा निरनिराळ्या भक्तांना निरनिराळ्या
विशिष्ट देणग्या देतो व त्यांचा भक्तांनें लोकहितासाठीं
उपयोग करावयाचा असतो. त्यांपैकी प्रमुख देणगी म्हणजे
उपदेशकाची होय व या उपदेशकांनां अपॉसल म्हणजे
आय ख्रिस्तसंप्रदायप्रचारक अशी संज्ञा असे. हे लोक परम-
ेश्वरी इच्छेचें व स्वरूपाचें ज्ञान देणारे मिशनरी लोक असत
व असे संप्रदायप्रसारक पूर्वीच्या चर्चमध्ये पुष्कळ होते.
तथापि ही संज्ञा फक्त पॉल व आणखी १२ जण यांनाच
लावण्यांत आली. या लोकांनां चर्चमध्ये कांहीं अधिकाराची
जागा मिळत असे असें नाही. तरी पण त्यांनां फार मान
मिळत असे यांत शंका नाही. शिवाय त्यांच्या शिष्यांनां
त्यांनां एकदां अपॉसल म्हणण्यास सुरुवात केली म्हणजे तेंच
नांव रूढ होत असे. या योगानें अर्थात्तच कांहीं दोंगी व
खोटे अपॉसल या वेळीं निर्माण झाले. अशा खोल्या लोकांचा
निर्देश पॉलनेंच केला आहे. या अपॉसलांविषयीं डायडोची-
मध्ये एक सुंदर उतारा आहे. 'प्रत्येक अपॉसल हा तुमच्या-
कडे आला असता त्याला तुम्हां देवाप्रमाणें भजा पण तो
जर एक दिवसापेक्षां जास्त दिवस एके ठिकाणां वास करील
तर तो खोटा आहे असें समजा.'

विश्वाचा उदयः—अपॉसल म्हणजे आय संप्रदाय-
प्रचारक, वक्ते व उपदेशक यांमध्ये फारसा भेद दाखवितां

येत नाही. तथापि हे तीन वर्ग चर्चमध्ये होते.
फार प्राचीन काळापासूनच पुष्कळ चर्चमध्ये कांहीं कामगार-
लोक नेमांत असत व दुसऱ्या शतकामध्ये आशियामध्यन-
मध्ये विशप म्हणजे धर्मोपदेशक, प्रेसबिटर व डॉकन अशा तीन
कायमच्या जागा अस्तित्वांत होत्या व यांचें काम अनुक्रमें
चर्चच्या दानधर्माची व्यवस्था पहाणें, धार्मिक कृत्यांमध्ये
अव्यवस्था असल्यास ती काढून टाकणें व पतित लोकांनां
शिस्त लावणें हें होतें. अर्थात्तच हीं कामें ताब्यांत घेण्यासाठीं
चर्चला धर्मप्रसारक, धर्मोपदेशक व धर्मशिक्षक यांची जरूरी
भासली. पण हे लोक नेहमींच मिळत नसल्याकारणानें
त्यांची जागा रिकामी पडल्यास दुसऱ्याला देण्यांत येत असे
व अशा रीतीनें कायमचे कामगार नेमण्यांत येऊ लागले
व क्रमाक्रमानें या कामगारांच्या ताब्यांत चर्चच्या सर्व चळ-
वळी येऊ लागल्या. अर्थात्त या चर्चच्या कामगार मंड-
ळच्या ताब्यांतच सर्व सत्ता आली व या कामगारांवर
पैशाची, शिस्तीची, व धर्माची व्यवस्था लावण्याची सर्व जबा-
बदारी येऊन पडली व नोकरशाही संप्रदायांच्या शासन-
संस्थेत पूर्णपणें प्रस्थापित झाली.

या चर्चचा सर्व अधिकार एकाच्या ताब्यांत होता कीं
पुष्कळांच्या ताब्यांत होता हें नकीं सांगतां येत नाही. तरी
पण जीं कांहीं माहिती उपलब्ध आहे तीवरून दुसरेच मत
खरें असावें असें दिसतें. तरी पण ही पद्धत सार्वत्रिकच
होती असें मात्र नाही. इमेशियसच्या सूत्रांमध्ये एकाच काम-
गाराच्या ताब्यांत चर्चची व्यवस्था असल्याचा स्पष्ट उल्लेख
आहे व त्याच्या हाताखालीं अनेक असल्याचा उल्लेख आहे.
हीच व्यवस्था दुसऱ्या शतकाच्या अखेरीस सर्वत्र पसरली.
या चर्चमध्ये एव विशप व पुष्कळ प्रेसबिटर व पाद्री अस-
तील त्यावेळीं ते धर्मोपाध्याय धर्मोपदेशकें मंडळ असे व या
धर्मोपाध्यायाच्या हाताखालीं पाद्री असत.

पण ज्ञेयवादाचा उदय व वाद झाल्यावर दुसऱ्या शत-
कामध्ये चर्चची फार विकट परिस्थिति झाली व चर्चमधील
संघटनेवर त्याचा फार परिणाम झाला. या ज्ञेयवादाचां मते
ख्रिस्ती लोकांतील पुष्कळांनां गॉस्पेलवर घाला आणणारी
वाटली. हे ज्ञेयवादी लोक इतरांप्रमाणेंच आपल्याला ख्रिश्चन
म्हणवून घेत त्यामुळे त्यांनां आपल्यांतून कोणत्या रीतीनें
वगळता येईल याचा विचार करतां करतां कॅथोलिक चर्चची
स्थापना करण्याची पहिली पायरी म्हणजे पॉल आणि त्याचे
वारा अपॉसलस यांची शिकवणूक मान्य करणें ही होय व
हें जो मान्य करील तोच ख्रिश्चन होय असें ठरलें. याचा
परिणाम नवा करार व दुसरे धर्मग्रंथ तयार करण्यांत झाला.
ज्ञेयवादी आपल्याला देखील धर्मप्रसाराचा व उपदेशाचा
पूर्ण हक्क आहे असें सांगत असत. त्याविरुद्ध धर्मप्रसारक-
त्वाचा खरेपणा ठरविण्यासाठीं दोन अटी घालण्यांत आल्या.
तरी पण या दोन अटी अपुऱ्या पडल्या व त्यांच्यानें कार्य-
भाग झाला नाही. यासाठीं असें सांगण्यांत येऊं लागलें कीं

अपासली आपला सर्व हक्क धर्माध्यक्षाच्या ताब्यांत दिला असून धर्माध्यक्ष हेच त्यांची शिकवणूक स्पष्ट व खरी सांगण्याला पात्र आहेत. हा वाद ' धर्मप्रसारकांच्या गादीच्या हक्काचा वाद ' या नांवाने प्रसिद्ध आहे. अशा रीतीने चर्चे हे या अपॉसलच्या तत्वाच्या ताब्यांत जाऊन शिवाय त्या तत्वांचा प्रसार करण्यास नेमलेल्या कामगारांच्या ताब्यांत गेले. ही कल्पना आणि संस्काराची कल्पना या दोन्ही कल्पना एकत्र केल्या म्हणजे कॅथोलिक चर्चची पुरी कल्पना होते. चर्चच्या अस्तित्वाला विशप कारणीभूत असून त्याच्या शिवाय अपॉसलचे तत्वसमजत नाही व त्यामुळे मोक्ष मिळणार नाही अशी या चर्चची खुरेपा होऊन वसली.

प्रत्येक लहान अगर मोठ्या चर्चला विशप हा असेच. व याचा निर्देश इमेशिअस व सायप्रियन यांना केला आहे. हीच पद्धति क्रिस्त्येक वर्षे अमलांत होती. परंतु तिसऱ्या शतकाच्या मध्यास चर्चची सत्ता जास्त वाढत जाऊन व त्या गानाने विशपाचा चर्च सत्ता एका चर्चवर न राहत अनेक चर्चांवर पसरल्यामुळे पूर्वाची विशपची जागा धर्मोपाध्यायकडे आली व विशपची सर्व व्यवस्था यांच्याकडे आली. तरी पण विशप याच्याप्रमाणे पूर्ण स्वातंत्र्य या धर्मोपाध्यायाला मिळाले नाही. फक्त तो विशपाचा प्रतिनिधि या नात्याने काम करीत असे; दीक्षा देण्याचा हक्क याला मिळाला नाही. अशा रीतीने विशपची सत्ता अनेक चर्चांवर चालू लागल्यामुळे त्याच्या हाताखालील चर्चमध्ये ऐक्य उत्पन्न होऊ लागले व या एकीची कल्पना जास्तच वाढत जाऊन सर्व ख्रिस्ती जगांतील चर्चे एकत्र होऊन एक चर्च निर्माण झाले व चर्चला ख्रिस्ताचे शरीर असे मानण्यांत आले व या चर्चमधील सर्व लोक परमेश्वराचे पुत्र आहेत असे मानण्यांत आले. या ऐक्याचा अतोनात फायदा झाला. चर्चमधील आपापसांतील संघट्टण वाढत गेले; एका चर्चमधील भाणसे दुसऱ्या गांवा गेली असतां तेथील चर्चकडून त्यांना चांगली सहायुभूति मिळू लागली; धर्मपुस्तकांचा झपाट्याने प्रसार सुरू झाला व निरनिराळ्या भागांतील चर्चमधील वाद एकाच पद्धतीने होऊ लागली. दुसऱ्या शतकाच्या सामाीपूर्वी आशियामायनरमध्ये स्थानिक सभा भरत असत. तिसऱ्या शतकामध्ये प्रांतिक सभा भरू लागल्या व निकेयाच्या मंडळाने त्या दोन वर्षांच्या अंतराने भरत जाव्या असे ठरवले. याहिपेक्षां मोठ्या सभा व सर्व पश्चिम युरोपमधील धर्मसभा ही चवथ्या शतकांत अस्तित्वात भरली. ३२५ साली निकेया येथे अखिल ख्रिस्ती जगांतील चर्चने धाडलेल्या प्रतिनिधींची सभा भरली या व अशाच इतर सभा सर्वे वादशाहाकडून बोलावल्या जात असत व त्यांत जे नियम ठरतील ते तो अमलांत आणात असे. अशा रीतीने चर्चे ही राजाश्रित संस्था आहे अशा जी जुनी कल्पना तिचा येथेहि प्रवेश झाला.

विशप हे अपॉसलचे प्रतिनिधी असून त्यांनाच काय तो धर्माची गूढ तसेच सांगण्याचा हक्क आहे असे जे वर सांग-

ण्यांत आले त्यावरून हे उघडच सिद्ध होते की सर्व विशपांच्या मतांत एकी होती; पण हा समज चुकीचा आहे. त्यांच्यामध्ये पुष्कळ मतभेद होत असे व यांच्यामधील वाद मिटविण्यासाठी एक सार्वत्रिक धर्ममंडळ अस्तित्वांत आले व त्यांनी अपॉसलची तसेच अगदी सत्य आहेत, त्यांत ढवळाढवळ करण्याचा कोणासहि विलकुल अधिकार नाही असे जाहीर केले.

या अखिल चर्चमधील ऐक्याचा परिणाम नगरपद्धतीच्या स्थापनेत झाला. एका प्रांतातील सर्व चर्चे एका विशपाच्या ताब्यांत असून तो राजधानीमधील चर्चचा धर्माध्यक्ष असे व या पद्धतीत चर्चने राजकीय विभागणीच्या पद्धतीचाच अवलंब केला. ही पद्धत पूर्वयूरोपमध्ये पूर्वीच अस्तित्वांत होती. पश्चिमयूरोपमध्ये मात्र ही पद्धत ढळूढळू अमलांत आली. याच नगरपद्धतीचा विकास होऊन एकमेकालगत असणाऱ्या पुष्कळ प्रांतांतील चर्चेचा संघ वरून त्या सर्व प्रांतांतील सर्वांत मोठ्या राजधानीच्या शहरांच्या धर्माध्यक्षाच्या ताब्यांत बाकी सर्व चर्चे असावयाची अशी पद्धत निर्माण झाली. निकेयाच्या मंडळामध्ये अलेक्झांड्रियाच्या रोमच्या व अँटिओकच्या धर्माध्यक्षांची सत्ता पुष्कळ प्रांतांवर मानली गेली व दर बैठकीत आणखी काही मुख्य मुख्य धर्माध्यक्षांना सत्ता देण्यांत आली.

विशपांत रोमच्या विशपास प्रामुख्यः—पण या अवधीत रोमन धर्माध्यक्षांची सत्ता वाढत जाऊन तिचे पोपच्या सत्तेत रूपांतर झाले. रोमच्या विशपाला अधिकधिक अधिकार मिळत गेले याचे कारण रोमन बादशाहा आपला सर्व धर्मविषयक पत्रव्यवहार रोमच्या विद्यापामार्फत करीत असत. यामुळे म्हणजे बादशाहा अधिकाराच्या अंतवास्तित्वामुळे रोमच्या विशपाला इतर विशपांवर अधिकार मिळाला व सर्व त्रिथ्वन चर्चांवर त्यांनी आपली सत्ता बजावण्याचा हक्क सांगण्यास सुरुवात केली व ५ व्या शतकांत पश्चिम युरोपवर ती गाजवण्यास सुरुवात केली. ही चळवळ आगस्टायनने नेटाने चालविली व चर्च ही सर्वांत वरिष्ठ सत्ता आहे असे प्रतिपादन केले. हे आगस्टिनचे तत्व पश्चिम युरोपमध्ये मान्य झाले, व मध्ययुगांत चर्चे हे निवळ मोक्षाच्या शक्यतांचेच नव्हे तर सर्व राजकीय व सामाजिक वायतीत सत्ता गाजवू लागले. याच तत्वावर ऑगस्टिनच्या नंतर पोपची सत्ता स्थापित करण्यांत आली. देवाच्या खालोखाल रोमच्या धर्माध्यक्षांची सत्ता मानण्यांत येऊ लागली.

पूर्वकालीन चर्चे हे रोमन साम्राज्याचे चर्चे होते. चवथ्या शतकापासून रोमन साम्राज्य सर्व वाजुनी परतू लागले. तरी पण इराण अगर अँबिसानियामधील जी चर्चे उदयाला आली ती रोमन साम्राज्यामध्ये सामील झाली नाहीत. यास्तव आपण त्यांचा विचार न करता केवळ रोमन साम्राज्यांत

मध्ययुगीन चर्चची स्थिति काय होती त्याचें ऐतिहासिक दृष्टीने निरीक्षण करूं.

ज्याला आपण मध्ययुग म्हणतां त्यावेळीं लॉबार्ड, पथिमगॉथ, फ्रँक व अँग्लोसॅक्सन या लोकांनीं अनुक्रमें इटली, स्पेन, फ्रान्स व ब्रेटव्हिटन येथें आपलीं राज्यें स्थापन केलीं होती. ज्या आशियाखंडांतील व आफ्रिकेंतल प्रांतां-वरील सत्ता पूर्वीं अलेक्झांडरच्या हातांत होती ती नष्ट होऊन महंमदी सत्ता त्या प्रांतांवर या युगांत पत्तरलेली होती. तेव्हां अशा अनेक प्रचंड घडामोडींच्या युगांमध्ये चर्चची काय परिस्थिति होती हें पहाणें फार मनोरंजक होईल. या प्रश्नाचा विचार करण्यापूर्वीं आपणाला हें लक्षांत ठेवणें जरूर आहे कीं, सर्व रोमन साम्राज्यान्तर्गत चर्चचा विचार यापुढें न करतां पूर्वयूरोपीय व पथिमयूरोपीय चर्चची स्वतंत्र रीतीनें परिस्थिति अवलोकन करणें अत्यावश्यक आहे. कारण या दोन्ही चर्चची वाढ अगदीं स्वतंत्र रीतीनें व विप-मतेनें झाली.

पूर्वकडील चर्चची स्थिति, (अ) पुराणमतवादी चर्च.— पथिमप्रमाणें पूर्वेकडे पूर्व, प्राचीन व मध्ययुगांतल चर्चच्या परिस्थितीत फारसा बदल झाला नाहीं. कारण पूर्वेकडे रोमन साम्राज्य अजून अस्तित्वांत होतेंच. पूर्वेकालीन चर्चमधील व्यवस्थाच हल्लीच्या चर्चमध्येहि होती. वादशाहची सत्ता चर्चवर या युगांतहि होती हें त्याचें कारण नव्हे तर वाद-शाहाची स्थिरता कायम होती व पुढें सुसुलमानी राज्य झालें हें होय. चर्चचा धर्माध्यक्ष हा स्वतंत्र नसून तो वाद-शाहाच्या ताब्यांत होता.

कॉन्स्टंटायनच्या कालानंतर झालेल्या चर्चच्या विकासाचें फळ म्हणजे पूर्वयूरोपीय चर्चचें पुराणमतवादित्व होय. मताबद्दलच्या झगड्यांत ग्रीक लोकांचें ज्ञानविषयक तत्व थोडें फार पट्टें लागलें होतें व ज्ञानावरील विश्वास पूर्वयूरो-पीय चर्चमधून अगदींच उडाला नव्हता. मध्ययुगाच्या सुर-वातीत ग्रीक लोकांमध्ये इतर राष्ट्रांपेक्षां ईश्वरविषयक ज्ञानाचा व इतर ज्ञानाचा फार प्रसार झाला होता व या कार्यां पथिमयूरोपमध्ये असा एकहि मनुष्य नव्हता कीं जो ज्ञानाच्या व कलाप्रावीण्याच्या बाबतीत फोटियसवरोबर स्पर्धा करूं शकला असता; परंतु ७ व्या शतकाच्या अखे-रीस हा मताविषयक चाललेला लढा शेवट्यास गेला. या वाद-विवादानंतर फ्रीड व तत्तें निश्चित झालीं व तीं कायम ठेवणें हें आतां जरूरीचें होतें; ईश्वरविषयक ज्ञानाच्या शास्त्राचें काम पूर्वीच्या प्रमाणप्रथाचें एकीकरण करून पुनः तें स्पष्ट लोकांपुढें मांडणें एवढेंच काय तें शिल्लक राहिलें. जॉन ऑफ डमॅस्कसने इ. स. ६९९-७५३ मध्ये अशा प्रकारचा प्रयत्न केला. त्यानंतर युथीमिअस वगैरेनीं अशाच धर्तीवर थोडे फार प्रयत्न केले व अशा प्रकारच्या प्रमाणभूत ग्रंथाच्या आधारे वनविल्ल्या तत्वांना मानहि मिळूं लागला. तरी पण याच्यापेक्षांहि धार्मिक वृत्तीचे लोक देवाच्या

पूजेच्या प्रकारांना जास्त मान देऊ लागले व अशा प्रकार-च्या पूजेमुळें आपल्याला ईश्वराची प्राप्ति स्वकर होते अशी कल्पना त्यांच्या मनांत येण्यावरोबर त्यांनीं सर्व उत्साह या कामाकडे लावला; व ग्रीकमधील मोठमोठ्या विद्वानांचीं मनें या मूर्तिपूजेवरील वादविवादाकडे आकर्षित केलीं. हा वाद एक शतकपर्यंत चालून शेवटीं मूर्तिपूजेचें तत्व पूर्णपणें मान्य झालें. मूर्ति ही केवळ साधन अगर दृश्य चिन्ह नसून प्रत्यक्ष परमेश्वरच सगुणरूपानें या मूर्तीत अवतरला आहे अशी त्यावेळची भावना होती. ख्रिस्ताची मूर्ति केल्याशिवाय ख्रिस्ताचें दृश्य स्वरूपांत आपल्याला दर्शन मिळावयाचें नाहीं अशी त्यांची श्रद्धा होती. यामुळें मूर्तिपूजा अधिकच भरभगाटीस आली. अशा प्रकारच्या कल्पना पत्तरल्यामुळें अर्थातच परमार्थविषयेचें मुख्य कार्य म्हणजे या मंत्रतंत्रांचा पूर्ण परिचय करून देणें हें झालें. पांचव्या शतकामध्ये एका ख्रिस्ती मनुष्यानें या कामाला सुरवात केली; त्या नंतर मॅक्सीमस कनफेसर (मृत्यु ६६२), सीभियन (मृत्यु १०४०) व निकोलस कॅबे सिलॅस (मृत्यु १३६१) वगैरे विद्वान या मात्रिकतांत्रिक पद्धतीचे प्रतिनिधी होते. त्यांची महत्त्वाकांक्षा साक्षात्कार करून घेण्याची होती.

ही साक्षात्काराची तळमळ या मध्ययुगीन वैराग्य वृत्ती-मधील एक विशेष होय. ५-६ व्या शतकामध्ये ईजिप्शियन पॅलेस्टीननें हें साधू व मठ यांचें आश्रयस्थान होतें. परंतु अरब स्वारीपुढें ख्रिस्ती जगाचा व याचा जेव्हां संबंध तुटला तेव्हां अर्थातच ही वैराग्यवृत्ति लोपली. मध्ययुगांत कॉन्स्टान्टिनोपल व माउंट एथास यांना बरेच महत्त्व प्राप्त झालें. ग्रीसमध्ये ईश्वराला शरण जाणें व विरक्ति प्राप्त करून घेणें हीं दोन्ही निर्येयाला अवश्य आहेत, असें मानलें गेलें. व अशा रीतीनें या वैराग्यवृत्तीला एकप्रकारचें गूढत्वाचें वळण लागलें. सिमिऑनची जी तत्वे 'दिन्यूथिऑलॉजियनमध्ये प्रथित केली होती तीं या मठांमध्ये प्रसृत झालीं व हेसिचॅस्टसने १४ व्या शतकांत या सिमिऑनच्या तत्वावरून साक्षात्कारा-बद्दलचे एक सिद्धांतरूप मत प्रतिपादन केलें; व पुष्कळ वादविवादानंतर, ईस्टर्न चर्चनें त्याचा अंगिकार केला. सारांश या पूर्वकडील चर्चनें मध्ययुगामध्ये पूर्वीचेंच रूप कायम ठेवलें. पथिमकडील चर्चप्रमाणें या चर्चमध्ये कोणताहि फरक घडून आला नाहीं. फक्त पूर्वीचेंच मते त्यांनीं निराळ्या स्वरूपांत पुढें ठेवून त्यांचा प्रसार केला. व अशा रीतीनें सर्व दिशेनें या मतांचा विकास झाला. यावरूनच हें पूर्व-कडील चर्च जिवंत होतें असें सहज कळून येईल. या चर्चचा विस्तार सारखा होऊं लागला. या मध्ययुगाच्या सुरवातीला, रशियन या सामान्य जातिनामाखाळी येणारी वल्गेरिअन, सर्द्विअन वगैरे अनेक लोकांचीं राष्ट्रें उदयाला आलेलीं होती व पूर्वकडील चर्चला प्रय-त्नांत हे सर्व लोक मिळाले; ग्रीकांच्या नंतर येणाऱ्या

लोकांत व या रशियन लोकांत कोणतेहि साम्य नव्हते. तरी पण त्यांच्यामध्ये ग्रीक धर्म व त्यांच्या भावना या अजूनहि दृष्टीस पडत होत्या. यावरून ग्रीक लोकांमध्ये परकीय तत्त्वे देखील आपल्यामध्ये शोषून घेऊन जिरवून टाकण्याची किती शक्ति होती हे दिसून येते. याचा एक परिणाम असा झाला की, पूर्वेकडील चर्चचा पश्चिमेकडील चर्चशी मिलाफ घडून आलाच नाही. दोघांनाहि हा वियोग इष्ट नव्हता पण पूर्वेकडील व पश्चिमेकडील चर्चची वाढ भिन्नभिन्न मार्गाने होत असल्याकारणाने त्याला इलाजच उरला नाही. कॉन्स्टांटिनोपल पडल्यापासून मात्र पूर्वेकडील चर्चमधील जो जिवंतपणा होता त्याला थोडा धक्का वसला.

(आ) नेस्टोरियन व एकप्रकृत वादाचा पुरस्कार करणारी चर्चे:—जेव्हां पूर्वे सीरियामधील चर्चने सीरीयन वेदात्यांनी सांगितलेल्या—अर्थात नेस्टोरियनच्या शिक्षणपद्धतीला व तत्वाला चिकटून रहाण्याचे ठरवले त्याच वेळेस पश्चिम सीरिया, ग्रीक व लॅटिन देशांत चर्चशी त्याचा विरोध घेऊन ते निराळे झाले, तरी पण त्याची सत्ता कमी झाली नाही. उलट त्यानें अपला मोर्बा पर्शियन चर्चकडे वळविला. पर्शियन चर्चने कांहीं एक विरोध केला नाही व बकीयसच्या (४९८-५०३) कारकीर्दीपासून पर्शियन चर्च हे नेस्टोरियन बनले. तसेच अरबी ख्रिश्चन लोक व मध्यआशियामधील लोक यांनी देखील नेस्टोरियन चर्चशी संबंध ठेवला. नेस्टोरियन तत्त्वज्ञानां व वैद्यांनी मध्य युगामध्ये पुढे जे तत्वज्ञ उदयाला आले त्यांना शिकविले व मध्ययुगीन तत्वज्ञानां ग्रीक तत्वांचा सीरियन भाषेतील भाषांतरावरून अभ्यास केला.

मध्ययुगामधील राजकीय परिस्थितीमुळे नेस्टोरियन चर्चला अनुकूल परिस्थिती घेऊन, अरब लोकांनी ईजिप्त, पॅलेस्टाईन, सीरिया हे प्रदेश जिंकल्यामुळे तेथील ख्रिस्ती चर्चवर नेस्टोरियन चर्चनें आपले वचस्व स्थापन केले. याद्वेषां महत्त्वाचा फायदा हा झाला की, यामुळे मध्य-आशिया व आर्यांतक पूर्वेकडील देश यांच्यामध्ये दळणवळण वाढू लागून नेस्टोरियन लोकांना चीनमध्ये जावयास मार्ग मिळाला. सि गॉ फं (इ. स. ७८१) च्या शिलालेखावरून या देशांत नेस्टोरियन चर्चनें ख्रिस्ती विचाराचा केवढा प्रसार केला होता हे दिसून येते. तसेच दक्षिण सायबेरियामध्ये व मंगोलियामध्येहि यांचा प्रवेश झाला होता. या प्रत्येक देशांत ख्रिस्ती धर्माला पुष्कळच अनुयायी मिळाले. तेराव्या शतकाच्या आरंभी मंगोलियन साम्राज्य प्रस्थापित झाल्याने नेस्टोरियन चर्चच्या सत्तेला कांहीं अडथळा आला नाही. परंतु मंगोलियन साम्राज्यास उतरती कळा लागून इस्लामी सत्ता उदयाला येत असतां इस्लामधर्माने सर्व सत्ता बळकावली. परंतु नेस्टोरियन चर्चेषां देखील एकप्रकृतवादाचा पुरस्कार करणाऱ्या चर्चला या मध्येयुगामध्ये फार वाईट दिवस आले. ईजिप्तमध्ये हा धर्म जास्त प्रचलित होता

व सीरियामध्ये देखील थोडा फार पसरलेला होता. एडेसाच्या जाकोबमुळे हा धर्माचा रोमनचर्चापासून बचाव झाला व एवढ्याचसाठी त्या धर्माच्या अनुयायींनी आपल्याला जाकोबाद्वारे असे म्हणून घेतले. या रोमन चर्चच्या जुलुमापासून, अरब सत्तेने ६३५ नंतर सुटका केली व हे चर्च तसेच जिवंत राहिले. पुढे त्याची फारशी भरभराट झाली नाही. ईजिप्तमधील या धर्माच्या चर्चची अशाच स्थिती झाली. ६४१ मध्ये या ठिकाणी देखील या धर्माची रोमन चर्चच्या जुलुमापासून अरब सत्तेने सुटका केली पण या चर्चची देखील व्हावी तशी वाढ झाली नाही व या धर्माचे अनुयायी कॅॉटिक लोक यांची उत्तरोत्तर कमी संख्या होऊ लागली. १५१७ मध्ये टर्की-सत्तेचा उदय झाल्यावर या धर्माचे अनुयायी फारच कमी झाले होते व १८२० साली या अनुयायींची संख्या केवळ ६०,००,००० च होती. अॅबिसिनियामध्ये मात्र या कॅॉटिक चर्चनें आपला धर्म जिवंत ठेविला.

पश्चिमेकडील चर्चे (अ) मध्ययुगाचा आरंभ काल:— पूर्वेकडील चर्चनें जरी मध्ययुगांत पूर्वीच्याच धर्मतत्वांना चिकटूनच कांहीं कांहीं सुधारणा केल्या तरी पण पश्चिम-चर्चला मात्र एका अतिशय भयंकर कांतीशी झगडावे लागले. ६ व्या शतकाच्या अखेरीस ख्रिस्ती जगाचे निर-निराळे प्रांत अलग होऊन त्यांना आपली स्वतंत्र राज्ये स्थापिली होती व त्यांमध्ये जर्मनवंशीय लोकांची सत्ता बलाढ्य होती व त्यांत जर्मन रक्षाधीन राष्ट्र पुढळ होते. फक्त रोमच्या ताब्यांत असलेला जर्मनीचा भाग व इंग्लंड यांमध्ये मात्र ट्यूटन शाखेचे साम्राज्य होतें. इतर राज्यांमध्ये मात्र रोमन सत्तेनें या जर्मनवंशीय सत्तेला व्यपून आत्मसात् केले. लॉबाई, पश्चिमगॉथ, स्वाबियन, फ्रँक वगैरे जातींचे लोक हे रोमन संस्कृतीचे पूर्ण अभिमानां बनलेले होते. तरी पण या ख्रिश्चन चर्चला थोडा फार धक्का वसला यांत शंका नाही. जर्मन स्वाभ्यामुळे युरोपच्या इतिहासाच्या प्रवाहाला जरी अडथळा आला तरी पण त्यायोगाने ख्रिस्ती चर्चच्या प्रसाराला अडथळा आला नाही. फक्त ब्रिटनमध्ये मात्र ख्रिस्ती धर्माला अगदी पश्चिमभागांत जावे लागले व व्हाईन व डान्यूब या नद्यांच्या प्रदेशांत कांहीं चर्चे बुडाली. तरी पण याचें फारसे महत्त्व जाही. कारण पुनः चर्चनें गमावलेला प्रांत काबीज करण्याचा निश्चय केला. मध्ययुगाच्या आरंभीच्या व मागील युगाच्या शेवटच्या काळाच्या सरहद्दीवर चमकणारी व्यक्ति प्रेगरी ही होय. याने ऑगस्टिन नांवाच्या साधूला इंग्लंडला पाठाविले व तेथील अँग्लो सॅक्सन लोकांचीं मनें ख्रिस्ती धर्माकडे वळविण्यास सांगितले; व त्याच्या परिश्रमांहे इंग्लंडमध्ये अँग्लो-सॅक्सन चर्चची स्थापना होऊन ख्रिस्ती धर्माचा प्रसार होऊ लागला. युरोपमध्ये इतर ठिकाणीहि फ्रँचांची सत्ता वाढल्यामुळे ख्रिस्तीधर्म हा अधिकधिक प्रसृत होऊ

लागला. पूर्वाच्या सर्व लुप्तप्राय झालेल्या चर्चची पुनः स्थापना होऊन विशप नेमण्यांत आले इतकेंच नव्हे पण फ्रान्सनें मेन नदीच्या दोहों बाजूला आपल्या वसाहती केल्यामुळे ख्रिस्तीधर्म खुद्द जर्मनीच्या मुळुखांत पसरला नाहीं. सरते शेवटीं स्वैदियन व व्हॅरेरियन लोक ताब्यांत आल्यावर फ्रेंचांनी त्याहि मुळुखांतून ख्रिस्ती धर्माचा प्रसार केला. या कामांत सेल्टिक मिशनर्यांनाहि फ्रेंचांना मदत केली. इंग्लंड-मध्ये जुनी ब्रिटिश व नवी अँग्लो सॅक्सन चर्च यांची दोस्ती बमली नाहीं. तरी पण सेल्ट लोकांनी ख्रिस्ती धर्माच्या प्रसारासाठीं जिवापाड श्रम केले व त्याबद्दल सर्व युरोपखंडानें त्यांचें ऋणी राहिलें पाहिजे. सारांश मध्ययुगाच्या आरंभीचें पहिलें शतक संपण्याच्या पूर्वी ख्रिस्ती चर्चनें आपला पूर्वाचा सर्व प्रदेश मिळविला एवढेंच नव्हे तर आणखी दुसराहि मिळविण्यास सुरवात केली होती. तरी पण हें करतांना ख्रिस्ती धर्मानें आपलें जुंनपण कायम ठेवन त्यांत थोडेफार फेरफार केले होते. चर्चचे क्रीड (तत्वे, उद्देश) व मते हीं पूर्वी-प्रमाणेच कायम होती. पुराणकालीन चर्चनें जां धोरणें आंखलेलीं होती व जीं मते प्रतिपादलीं होती तीं पूर्ण असून त्यांत फेरफार करण्याचें कांहींच कारण नाहीं असें ठरलें. उपासनेचा प्रकार देखील अबाधितच राहिला. लॅटिनभाषा लोकांनां कळत नव्हती तरी देखील मंत्रत्रांमध्ये व प्रार्थनेमध्ये तीच भाषा ठेवली. चर्चची संघटना देखील पूर्ववतच होती व चर्चचें उत्पन्न व त्याचा दर्जा हीं देखील पूर्वीप्रमाणेच राहून ख्रिस्ती मनुष्यांनीं आपलें जीवित पूर्ण करण्यास वैराग्य वृत्ति धारण केली पाहिजे हें पूर्वीचें तत्त्वहि जसंचया तसेंच राहिलें. तथापि जे कांहीं नवीन बदल करण्यांत आले त्यांचा चर्चवर बराच परिणाम झाल्याशिवाय राहिला नाहीं.

रोमीचर्चच्या एकत्वास विघातक परिस्थितीची अंगें:—अँग्लो सॅक्सन व सेल्ट प्रचारांतील द्वैत मार्गें: सांगितलेंच आहे. लॉवर्ड, गॉथ, अँग्लो-सॅक्सन चर्च ही आपल्याला कॅथोलिक म्हणवून घेत असत. परंतु कॅथोलिक चर्चची स्थिति फार बदललेली होती. तिच्यामध्ये संघटनेचा अभावच होता व त्यामुळे सार्वजनिक स्वरूप लयाला जाऊन त्यांचे स्थानिक चर्चांत रूपांतर झालें होतें व सार्वजनिक चर्चच्या बैठकीहि होत नव्हत्या. रोमच्या धर्माध्यक्षाचा प्रत्येक चर्च जरी मान देत असे, तरी रोमच्या धर्माध्यक्षाचा इतर स्थानिक चर्चवर कोणताहि कायदेशीर हक्क राहिला नव्हता.

आर्थिक अधिकार आणि तात्त्विक अधिकार:—मतांवर आर्थिक स्थितीचा परिणाम व्हावयाचाच. ज्याचा पैसा त्याचें मत परिणामकारी व्हावयाचें हें सहज आहे. राजाचा अधिकार प्रत्यक्ष चर्चच्या तत्वावर जरी चालत नसला तरी एकंदर अंतर्गोप्य व्यवस्थेवर चालत होता. राजाच्या संमतीशिवाय कोणत्याहि विशपची निवड होत नसे. स्थानिक धर्माध्यक्षांच्या एकत्र सभा होत असत

व या सभा राजाच्या संमतीनें बोलावण्यांत येत होत्या व त्यांनीं केलेले ठराव राजा अंमलात आणांत असे.

अशा स्थितींत धर्मतमेच्या अधिकारांत राजाचा अंश असल्यामुळे त्यांत जर्मन परिस्थितीचा परिणाम कसा झाला हें सहज दिसून येईल. ख्रिस्ती जगांमध्ये सर्व चर्चे व त्यांची मालमत्ता ही धर्माध्यक्षांच्या ताब्यांत असे. पण जर्मन देशांत मात्र त्या त्या गांवचे सरदार हे त्या त्या गांवांतील चर्चचे मालक म्हणून समजण्यांत येऊं लागले. याचा परिणाम असा झाला की, ते सरदार लोक उपाध्याय नेमण्याबद्दलचा आपला हक्क सांगूं लागले व त्या नवेंवरील उमत्रावरची मालकी दाखवूं लागले. कांहीं कांहीं चर्चचा हक्क त्यांनां मिळाला व ज्यांनां तो हक्क मिळाला त्यांनीं आपापले धर्माध्यक्ष निवडले. हा जो फेरफार जुन्या चर्चच्या संघटनेंत झाला तो ख्रिस्ती चर्चमध्ये जें जर्मन वर्धेस्व झालें त्याचा पहिला महत्त्वाचा परिणाम होय व तोच आजवर चालूं असलेला दृष्टीस पडतो.

इंग्लंडचा ख्रिस्ती इतिहासांत कामगिरी—मध्ययुगाच्या चर्चमध्ये सुधारणा करण्याचें काम प्रथमतः इंग्लंडांत सुरू झालें. मध्ययुगांतील ख्रिस्ती वाङ्मयाचें व तत्वज्ञानाचें माहेरघर इंग्लंड होतें. अॅलडेलम (मृत्यु ७०९) व बीड (मृत्यु ७३५) हे या युगांतील पहिले विद्वान होते. विन फ्रिड बोनीफॅटियस (मृत्यु ७५७) हा इंग्लंडमध्येच जन्मला. तो मुख्यतः मिशनरी म्हणून प्रसिद्ध आहे. परंतु मध्यजर्मनीतील लोकांनां ख्रिस्ती बनवणें हें जें काम त्यांनीं केले तें त्याचें अगदीच कमी महत्त्वाचें काम आहे. याहीपेक्षा त्याची कामगिरी म्हणजे त्यांनीं केलेली व्हॅरेरियाच्या व फ्रान्सच्या चर्चची पुनर्घटना ही होय. तसेंच इंग्लंडमधील धार्मिक वाङ्मयहि त्यानेच प्रथमतः जर्मनीमध्ये नेलें.

फ्रान्सची कामगिरी:—अशा रितीनें विन्नाफ्रिडनें तयार केलेल्या पायावर पिष्पान आणि शार्लमेन यांनीं आपला इमारत बांधली. शार्लमेननें महत्त्व त्यानें चर्चची सत्ता इतर प्रदेशावर वाढवली यांत नसून त्यानें फ्रेंच चर्चाला धर्मप्रसारचें काम व जबाबदारी ओळखावयास लावून तें करावयास लावलें यांत आहे. धर्मासंबंधीचे जे नियम त्यानें अमलांत आणले त्यांचा हेतू हाच होता. उपाध्यायांनां त्यानें लोकांनां मनापासून शिकवण्यास व धर्मज्ञान देण्यास सांगितलें व धर्माध्यक्षांनां धर्मगुरूंवर चांगल्या प्रकारें देखरेख करण्यास सांगितलें. तसेंच उत्तम प्रकारचें धार्मिक वाङ्मय उत्पन्न करून चर्चची कामगिरी करण्याचेंहि काम वृद्धिंगत होऊं लागलें.

या कल्पना तडीस नेण्यासाठीं शार्लमेननें आपल्या पदरी अनेक विद्वान लोकांचा संग्रह केला. सर्वांत अॅलसुडन (म. ८०४) हा अँग्लोसॅक्सन विद्वान त्याचा विशेष सहकारी होता. पण त्याशिवाय जोसेफस्कॉट्स व ङंगल हे

सेल्टिक विद्वान, पॉलीनास व पॉलस डायकोनस हे लॉबार्डियन विद्वान व इतर फ्रेंच विद्वान हे देखील त्यांचे सहकारी होते व यांच्या देखरेखीखाली तत्वज्ञानाची भरभराट झाली. त्यांत विशेष नावीन्य होतेंच असा भाग नाही. परंतु नवीन स्वरूपांत मात्र पूर्वीचेंच वाङ्मय लोकांमुळे मांडण्यांत आलें. तसेंच पूर्वेतलें चर्चामध्ये व या चर्चामध्ये मूर्तिपूजेवर जो वादविवाद झाला त्यावरून त्या लोकांना आपलें तत्वज्ञान प्रोत्साहितकेच उच्च दर्जाचे आहे असें वाटत असावेसें दिसतें व हें खरेंहि होतें.

ख्रिस्ती संप्रदायाची प्राचीन जर्मन पांडित्याकडून सेवा.—था फ्रेंच विद्वानांनंतरच्या दुसऱ्या पिढीनेंही आपली कामगिरी योग्य तऱ्हेनें यत्नवली. रॅबेनस हा विद्वत्तमध्ये अँलसुईनपेक्षां देखील श्रेष्ठ होता. जर्मनीचा हा पहिलाच तत्वज्ञ होता. स्वतः नांवाच्या त्याच्या शिष्यानें 'ग्लासा ऑर्डिनेरिया' नांवाचा ग्रंथ लिहिला व तो वायव्य वरील एक प्रमाणग्रंथच या मध्ययुगामध्ये झाला.

फ्रान्समध्ये तर पुष्कळच विद्वान झाले. त्यांपैकीं मुख्य मुख्य असे हिंकमार (मृत्यु. ८८२), पुडन्सस (मृत्यु. ८९१), सहेटसलपस (मृत्यु. ८६२), व आणखी कांहीं होत. या सर्व लोकांची प्रवृत्ति वायव्यमधील विचारांची पुनरावृत्ति करण्याकडे दिसून येत असे. तरी पण त्या शतकामध्ये हिंकमार व गॉट सर्वेक यांमध्ये पुनर्जन्मासंबंधी जो वादविवाद झाला त्यावरून त्या काळांत देखील बरेच बुद्धिमत्तादर्शक वादविवाद होत असत असें म्हणण्यास हरकत नाही.

रोमच्या धर्माध्यक्षांच्या मदतीनें धर्मासंबंधी नियम ठरविण्यांत शालेमेननें आपल्या वापाचा किंता गिरवला यांत शंका नाही. त्यानें पिप्पिनची देणगी पुनः सुरू केली. ऑट्टिनय पोपपासून ' डॅयोनिसो डॅडियाना ' गांवाचें धर्म नियमावरील ग्रंथमांडार मिळविलें. परंतु ८०० नंतर रोमवर देखील फ्रेंच साम्राज्य प्रस्थापित झाल्यावर सुद्धा फ्रेंच धर्मनियमांमधील ल्युट्टेनिक वृत्तीची छटा अद्याप नष्ट झाली नव्हती. शालेमेननें साम्राज्य स्थापन केल्यामुळे रोमच्या धर्माध्यक्षांला फ्रेंचांच्या राजधानींत रहावें लागे.

याला विरोधी अशा थोड्याफार चळवळी चालू होत्या, हें ९ व्या शतकांत धर्मनियमांचा भंग केल्याबद्दल जे कांहीं खटले झाले त्यावरून दिसून येतें. परंतु ही चळवळ यशस्वी झाली नाही. परंतु याहूनहि महत्त्वाची गोष्ट म्हटली म्हणजे, पूर्वस्थितीची व पूर्वकालीन हक्कांची रोमला जाणीव होऊं लागली ही होय. लिओ, गेलॅशियस, अगरी यांच्या कल्पनांचा विकास करून निकोलस (८५८-९०) यानें रोमच्या धर्माध्यक्षांचा ईश्वरदत्त हक्क व अन्यायित सत्ता यांचें सुंदर चित्र रंगविलें व त्यासाठीं खटपट केली पण अद्याप पोपच्या सार्वत्रिक सत्तेचा काळ यावधाचा होता. कारण जरी शालेमेनची सत्ता हळू हळू लयाला जाण्याच्या मार्गाला

लागली होती तरी पण रोमच्या पक्षभेदांत धर्माध्यक्ष गुंतल्यामुळे धर्मसत्तेला एकप्रकारचें नादान स्वरूप प्राप्त होऊन ही सत्ता लयाला जाते कीं काय अशी भीति वाढूं लागली.

(आ) मध्ययुगांतली मध्यकाल व रोमन धार्मिक सत्तेचा कळस, राजनियुक्त धर्माध्यक्षः—संक्षेपतःच घराणें राज्याकडून झाल्यावर स्थानिक धर्माध्यक्ष नेमण्याची चर्चची पद्धति जेरॉमनें अमलांत आली. ९६२ त जर्मन राजशाही ऑट्टोचा जो सत्तेखाजडला त्यामुळे रोममधील पद्धतीशी जर्मन स्थानिक पद्धतीचा संसर्ग होऊं लागला. पण त्यायोगां एकमेकांमध्ये केव्हांना केव्हां तरी खटका उडगार हें उघडच दिसूं लागलें; व हा विरोध धर्माध्यक्षांच्या जागेच्या निवडणुकीच्या वावर्तत दिसूं लागला. रोममध्ये धर्मनियमाप्रमाणें धर्माध्यक्ष निवडण्याची पद्धत होती. तर जर्मनींत राजानें धर्माध्यक्ष निवडण्याची पद्धत होती. धर्माध्यक्ष निवडलाच जात असे. परंतु राजा जो धर्माध्यक्ष निवडून येईल त्याला एक आंगठो व दंड हे देत असे व अशा रीतीनें आपली संपत्ति दाखवीत असे, व यांत वास्तविक रौर कांहींच नव्हतें.

जर्मनींत अमलांत असलेली ही पद्धत रोममध्येहि अमलांत आली. अकराव्या शतकांतली रोमच्या धर्मसत्तेची फार विलक्षण पंचाची स्थिति होऊन तिसऱ्या हेनरीला त्यामध्ये आपलें लक्ष घालवें लागलें. ज्यावेळीं धर्माध्यक्षांच्या जागेसाठीं तिघा उमेदगारांमध्ये तेंदें सुरू झाले त्यावेळीं हेनरीनें या तिघांना ही धर्माध्यक्षाची जागा न देतां सुडगुर नांवाच्या वेंवर्गच्या धर्मगुरूला धर्माध्यक्ष नेमलें व तें जर्मनीमधील पद्धतीला अनुसरून नेमलें, व हाच नियम पुढें प्रस्थापित झाला. हेनरीनें धर्माध्यक्ष निवडण्याची सत्ता आपल्या ताब्यांत घेतली व दुसऱ्या क्रॅमंट नंतरच्या धर्माध्यक्षांना त्यानें नेमलें. अशा रीतीनें तो मध्ये पडल्यामुळे रोमची धर्मसत्ता संकटांतून वचावली. कारण त्यानें नेमलेल्या धर्माध्यक्षांमध्ये लिओ(नववा)सारखे चांगले सदाचरणी व उदार लोक होते व पूर्व धर्माध्यक्षांप्रमाणें त्यांना वाटेल तसा अधिकार न गाजवितां मोठ्या विचारानें आपला हक्क बजाविला. अशी जरी स्थिति होती तरी पण हेनरीनें ही जी पद्धत अमलांत आणली ती फार वेळ टिकणेंच शक्य नव्हतें.

धर्माध्यक्षावरील राजकीय सत्तेचा संकोचः—पुढें लवकरच जी सुधारणेची चळवळ सुरू झाली तिचीं मुळे फार मार्गाल काळांत रुजलेलीं होती. मार्गें सांगितलेच आहे कीं शालेमेननें आपल्या पदरी निरनिराळ्या विद्वान साधनां आणून ठेविलें हा त्याचा प्रयत्नस्तुत्य होता पण यामध्ये साधनें व भिक्षुंचे जें वैराग्याचें प्रयत्न तें यामुळे कमी होत चाललें. पुष्कळ काळपर्यंत या शालेमेनच्या पद्धतीबिरुद्ध चळवळ झाली नाही. पण ८०१ मध्ये बेनिडिक्टनें पूर्वीचीं भिक्षुंची प्र्येयें शिकवून अमलांत आणण्याचा प्रयत्न केला. तदनंतरच्या शतकांत

रुनी येथील बर्गडियन मठांमध्ये ही चळवळ फार फैलावली. व या मठांमध्ये नी कर्तृत्ववान भिक्षुंची परंपरा निर्माण झाली तीमुळे ही चळवळ फ्रेंच मठांमध्येहि पसरू लागली. अशा रीतीने पुनः पूर्वीची ध्येयें स्थापित झाली. रूनीच्या मठाला अनेक मठ जोडले गेले व यामुळे त्यांनी पूर्वीच्या धर्माध्यक्षाच्या सत्तेला झुगारून दिलें. अशा रीतीने रूनीच्या मठाचें महत्त्व वाढू लागलें असतांना अशाच प्रकारच्या सुधारणेच्या चळवळी दुसरीकडेहि होऊं लागल्या व थोडक्याच काळांत या रूनीच्या मठाची सत्ता इटलीमध्ये जाणवू लागली. या मताचा प्रतिपादक जर्मनीमध्ये पाप्पो (मृत्यु. १०४८) हा होता. व इंग्लंडमध्ये डन्स्टन हा होता. प्रथमतः या चळवळीचें लक्ष धार्मिक वावर्तीत जीं कारस्थानें चाललीं असतात. तिकडे लागलें नव्हतें, पण धर्माचे कायदे धाव्यावर ठेवून जे अनाचार पाह्यांकडून केले जात ते कडून आध्यावर त्यांनीं तिकडे लक्ष देण्यास सुरुवात केली. धर्माच्या नियमाप्रमाणें वागा ' असा जिकडे तिकडे ध्वनि ऐकू येऊं लागला. सारांश या सुधारणेच्या चळवळीमुळे राजाच्या अधिकारापासून चर्चची सुटका, चर्चच्या मालमत्तेचें पुनश्च संपादन, व धर्माध्यक्षांची पूर्ववत् सत्ता हे तीन महत्त्वाचे परिणाम घडून आले.

परंतु या नवीन चळवळीचा पुराणमतवाद्यांशीं विरोध आला. परंतु प्रत्यक्ष नववा लिओ हा सुधारणेला अनुकूल असल्यामुळे, हिलेब्रॅट हंयरी वगैरेच्या सहाय्यानें त्यांचीं तत्वे रोममध्ये प्रस्थापित झालीं. परंतु या सुधारणा अमलांत आल्यावर लगेच तंटया बखेडयास सुरुवात झाली व पहिला तंटया आझापत्राच्या विक्रीसंबंधानें झाला.

आरंभी सायमनी याचा अर्थ आझापत्राची विक्री एवढाच होता. नवव्या शतकामध्ये कोणतीहि धर्मसंबंधीची वस्तु असा विस्तृत अर्थ करण्यांत आला. जर्मनीच्या मालकांनीं चर्चेत अथवा त्यांतील अधिकाऱ्यांच्या जागा विकल्या अगर राजांनीं धर्माध्यक्षांच्या जागा अगर मठ यांची विक्री केली तरी काहीं लोकांना ही एक सायमनीच वाढू लागली. यासाठीं अकराव्या शतकांत यांहि पक्षां अधिक भिस्तूत अशी व्याख्या करण्यांत आली व राजांनीं धर्मखात्यांतील जागा मनास वाटले त्यास देणें अगर एखाद्या बळ्या इनामदारांनीं यावावत पैसे घेणें ही एका प्रकारची सायमनीच मानण्यांत आली. प्रथमतः चर्चनें या बळ्या इनामदारांकडे लक्ष दिलें नाहीं तर वाटले त्याला विशप अगर धर्माध्यक्ष करण्याचा जो राजाला हक्क होता, त्याच्यावरच प्रथम हल्ला करण्यास प्रारंभ केला. १०५९ त नव्या तत्वाप्रमाणें दुसऱ्या निकोलसची, सुधारणेला अनुकूल अशा पोपला निवडण्याची लक्षां दिसत होती. १०७८ त सातव्या ग्रेगरीनें अशा प्रकारच्या पोपच्या निवडणुकीला हरकत केली. यानंतर जे बखेडे झाले त्यांत ग्रेगरीचा उद्देश थोडा फार उच्च प्रकारचा होता. त्याची इच्छा म्हणजे पोपच्या हातांत सर्व धार्मिक सत्ता देऊन परमेश्वरी सत्तेच्या खालो-

खाल जगावर पोपचा सत्ता चालविण्याची होती. हीच इच्छा आगिस्टिनचीहि होती परंतु ती साध्य झालेली पहाण्याचें ग्रेगरीच्या नशाशीं नव्हतें. ११११ त या बखेड्याचा निकाल लागला व त्या निकालान्वये त्याच्या सत्तेचे ऐहिक व धार्मिक असे दोन भाग केले. परंतु हे तत्व व्यवहारांत आणणें कठिण होतें व याच्यावर अनेक वादविवाद व गांडणें होऊन शेवटीं ११२२ त ' कॅंकार्डाट ऑफ वर्मस ' ने या प्रश्नाचा निकाल समेटांनें झाला. त्याचा सारांश असा कीं राजांनीं विशपची धर्माच्या नियमाप्रमाणें निवडणूक व्हावी या म्हणण्याला संमति दिली व विशपला अधिकारदर्शक अंगठी देण्याचा नागरिकांनां हक्क दिला. तसेंच चर्चनें विशपची ऐहिक सत्ता राजाकडून स्पर्श करून घेण्याला रुकार दिला. इंग्लंडमध्ये, जर्मनीमध्ये व फ्रान्समध्ये देखील वरील निकाल सर्वांना मान्य झाला व अशा रीतीनें राजांनीं धर्माध्यक्षाला निवडण्याचें जर्मन तत्व पार लयाला गेलें.

चर्च आणि जर्मन कामगिरीः—शार्लेमेन राजाच्या काळापासून जर्मनांचें प्रस्थ पश्चिमेकडे फार माजलें होतें. ९ व्या शतकापासून तीं १२ व्या शतकापर्यंत ख्रिश्चन धर्माची प्रगति करण्याचें उर्व श्रेय या ट्यूटन राष्ट्राकडे आहे. जर्मन पाद्री व धर्माध्यक्ष यांनां ख्रिस्ती धर्माचा हेगरीत पोल लोकांत प्रसार करण्यासाठीं अतोनात मेहनत केली. व स्वतःसाठीं व धर्मासाठीं एत्थे व ओडर या नद्यांमधील मुलूख मिळविला. तसेंच स्कॅंडिनेव्हियन देशांतील लोकांचें धर्मांत करविणारे लोक जर्मनच होते व पुढें हे काम इंग्लिश पाद्रींनीं केलें.

चर्च आणि लॅटिन जातीचीं कामगिरीः—परंतु अशा रीतीनें ट्यूटन शाखेच्या लोकांनां धर्मप्रसारार्थं जरी पुष्कळ मेहनत केली तरी पण लॅटिन शाखेच्या लोकांत देखील अशा प्रकारचा जागृति उत्पन्न होऊं लागली होती. जर्मनांची संप्रदायसेवा, संप्रदायावर लौकिक सत्तेचा अधिकार वाढविणें आणि औत्सुक्यानें प्रसार करणें हीं होती, तर लॅटिन राष्ट्रांची संप्रदायसेवा संप्रदायसुद्धाकरण, ज्ञानरचना, आणि लौकिक सत्तेचा अधिकार कमी करणें व संन्यासधर्मविकास या वावर्तीत दृग्गोचर होतें. मठांमध्ये सुधारणा करण्याची चळवळ या लोकांनीच उत्पन्न केली; व त्यापेक्षाहि महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे नी एक नवीन ' स्कूलमेन ' च्या संप्रदायाची स्थापना झाली ती प्रथमतः या लॅटिन देशांतच उत्पन्न झाली.

परमार्थ, भ्रद्धा आणि विचारशक्तिः—आरिस्टोटलची तर्कविद्या शाळेंतून शिकविण्यांत येत असे; व वैदान्त-विषयक ज्ञानाला तर्क व भ्रद्धा हीं दोन्हीहि अत्यंत आवश्यक आहेत असें त्यावेळपर्यंत मानण्यांत येत असे. नवव्या व दहाव्या शतकांत देखील हीच पद्धत अमलांत होती. तदनंतर वॉरर (मृत्यु १०८८) यानें तर्क व भ्रद्धा या दोहोंची जरूरी नसून, सत्याचें ज्ञान होण्याला फक्त तर्काचीच आवश्यकता आहे असें प्रतिपादन केलें. यामुळे तर्क कीं भ्रद्धा असा प्रश्न उपस्थित झाला. लॉबार्ड अनसेल्म यानें (मृत्यु

११०९) प्रथम या विषयाचें विवेचन केलें. त्यांनीं रुडीपरं- परागत श्रद्धा हीच वेदान्तज्ञानाला फारणीभूत होते अशी सुध्वात केली. पण पुढें त्यांची अशी खात्री पटली कीं, श्रद्धे- मधील तत्वांना अनुभव असत्तःशाशिव्याय तीं तत्वे मुण्डूकला समजावयाचीं नाहीत. या पद्धतीप्रमाणें त्यांनीं ईश्वरविषयक ज्ञानाचा मार्ग विशिष्ट तत्वे युक्तिवादानें पटवून देणें हा ठरविला. अशा प्रकारची कल्पना अंधश्रद्धामूलक मध्ययुगा- मध्ये पचणें अवघड होतें व त्यामुळें अनेकतेमची पद्धति त्या वेळेस प्रमुख म्हणून गणली गेली नाहीं. स्कोलॉस्टिक पद्द- तीचा जनक वास्तवीक हा नसून अँबेल्गर्ड (मृत्यु ११४२) हा फ्रेंच विद्वान होता. त्यांनीं देखील प्रथम परंपरेवर भिस्त ठेवली पण परंपरागत तत्वांवरील श्रद्धेतील दोष युक्तिवादांत काहून टाकून दोहोंचा मेळ बसवण्याचें काम त्यांनीं केलें, व अशा मतप्रतिपादनांमुळें १२ व्या व १३ व्या शतकांतील स्कूलमेनच्या संप्रदायाचा पाया व सामुग्री तयार केली. पीटर लॅंबार्ड (मृत्यु १११७), अँबेल्गार्ड ऑफ ट्रेस्त (मृत्यु १२४५) अँबेल्गार्ड मॅग्नस (मृत्यु १२८०) व थॉमस अँकिनास (मृत्यु १२७५) हे या दोन शतकांतील नामांकित विद्वान होत. त्यांनीं ख्रिस्ती धर्माचीं तत्वे तर्कपद्धतीच्या कसोटीला लावून पाहिलीं व अशा रीतीनें त्यांनीं धर्ममतांची वाढ केली. संस्कारांवरलें केंधालिक लोकांचें जें तत्व तें यांनींच प्रथमतः प्रस्थापित केलें.

मीमांसा व सूत्रें यांचा अन्योन्याश्रयः—मीमांसे- सारखें तत्वज्ञान आणि सूत्रकाल यांचा ख्रिस्ती वाङ्मय- विकासांत दिसून येणारा संबंध अन्यत्र सट्टा वाङ्मयांचें पौर्वापर्य जुळविताना विचार करण्याजोगा आहे. धर्मसूत्रें हीं स्कूलमेनच्या तत्वांची जुळी वहीण होय. ज्या वेळेस पीटर लॅंबार्ड हा वायव्यमधील वावयें नीटनेटकीं लावण्यांत गुंतला होता, त्याच वेळेस प्रेशियन हा सूत्रांचा नवा संग्रह करीत होता. त्यांनीं जा महत्त्वाची गोष्ट केली ती धर्मसूत्रांमध्ये जो परस्पर विरोधीपणा दिसून येतो तो आपण तर्कांनीं मिटविणें जरूर आहे असें प्रतिपादिलें व अशा रीतीनें धर्मसूत्रशास्त्राचा प्रेशियन हा जनक म्हणून प्रसिद्धीस आला.

सन्यासधर्माचा विकास.— नवीन वेदांतसंप्रदाय व नवीन धर्मसूत्रशास्त्राप्रमाणेच या लॅटिन देशांत भिक्षु- पंथाची स्थापना झाली. जे नवीन पंथ निर्माण झाले त्यांपैकी पहिला पंथ सिस्टेरीशियनचा होता व त्यामध्ये पूर्वाचींच तत्वे अस्तित्वांत होती. ११२० मध्ये नॉरबर्ट यानें स्थापलेल्या ग्रीमॉन्स्ट्रेटोशियन पंथानें नवीनच तत्वे स्थापित केलीं. भिक्षूंचें काम निवळ स्वतः मोक्ष मिळविण्याचेंच नसून, दुस- न्यानां हान देऊन त्यांची आत्मशुद्धि करणें हेहि त्यांचें काम होतें हीच कल्पना डॉमिनिकानें काटलेल्या (१२१८) पंथांत प्राप्तुह्यानें होती. तसेंच १२१० मधील फ्रान्सेस्कन पंथांतहि हीच कल्पना होती. कारण हा पंथ फिरत्या भिक्षूंचा

स्थापन झालेला होता; व फ्रॅन्सेस्कनदूतकां दुसऱ्यासाठीं झीज सोलण्याच्या आवश्यकतेची खात्री कोणालाच पटली नव्हती. दुसऱ्यांची आत्मशुद्धि करणें हेच त्यांचें ध्येय होतें. याच कल्पनेवरोबर प्रत्येक भिक्षूनें नम्रपणा व दारिद्र्यादि परक- रिळें पाहिजे ही कल्पना त्यांनीं आणली. पूर्वीपासूनच स्वतःची मालमत्ता भिक्षूनें टाकून देण्याची वहिवाट अस्तित्वांत होती. पण फ्रॅन्सेस्कनची एवढयावरच तृप्ति झाली नाहीं. त्याला भिक्षूला कोणत्याहि प्रकारचा म्हणजे चर्चमधील देखील मालमत्ता असूं नये असे वाटत असे व या योगेंच किस्ताचा उपदेश पाठण्यासारखें होईल असें तो म्हणत असे. याचा परिणाम इतका प्रबंड झाला कीं, डॉमिनिकन पंथानें लगेच या पंथाची तत्वे स्वीकारिलीं.

यावरून, लॅटिन देशांमध्ये धर्माचें मूळ किती खोलवर रुजलेलें हांतें हें कळून येईल. याचा आरंभ अकराव्या शतकांत झाला व १२ शतकांत या नवीन भूतदयामूलक चळवळीचा वर्नाई हा प्रमुख पुरस्कर्ता झाला. त्यांनीं लोकांनां ख्रिस्ताला भजण्यामुळे देव मिळतो असें शिकविलें. त्याच्या समकालीन ह्यु व रिचर्ड यांनीं दयामूर्ति असा जो ख्रिस्त त्याला शरण जाण्यास व परमेश्वरांशीं अशा रीतीनें तादात्म्य पावण्यास शिकवले. अशा रीतीनें या भूतदयेचें तत्व फक्त चर्चमध्येच पसरलें असें नाहीं तर त्यावाहेर देखील त्याचा फार प्रसार झाला.

भूतदयेचें तत्व चर्चच्या नियमाविरुद्ध अगर उपाध्या यांच्या धर्माविरुद्धहि नव्हतें. अथवा साधुपूजा संन्यास अगर इतर तत्वांनां हि त्यांनीं शिडकारलें नाहीं. हें तत्व व्यवहारो- पयोगी होतें. ह्या तत्वांनंच ख्रिस्ती धर्माच्या प्रसारासाठीं अनेक युद्धे घडवून आणलीं. अकराव्या आणि बाराव्या शतकमध्ये, स्पेन व दक्षिण फ्रान्सनें मूर लोकांशीं 'धर्म-युद्ध' केलें. इ. स. १०९६ मध्ये फ्रान्स, इंग्लंड इटलीमधील सरदार लोकांनां नास्तिक लोकांनां हाक- लून लावण्याच्या इच्छेनें लढाया केल्या व एका शतकापर्यंत अथवा अधिक, ख्रिस्तमय जग करण्याचा ध्वनी जिकडे तिकडे एकूंच येऊ लागला होता.

पंचच्या सत्तेचा अधिक विकास—या सर्वांचा अर्थ असा कीं, धर्मसत्ता या वेळीं इतकी प्रबळ झाली होती कीं, याइतकी पूर्वी कधीहि धर्मसत्ता शक्त झाली नव्हती. चर्चचें महत्त्व फार वाढलें. अर्थांतच पोपच्या सत्तेवर याचा परिणाम झाल्या- वांचून राहिला नाहीं. फ्रेडरिक (पहिला) व त्याचा मुलगा सहावा हेनरी या जर्मन बादशहानां, जर्मन साम्राज्याची सत्ता पोपवर देखील चालवण्याचा व पोपची सत्ता राजसत्तेहून खालच्या दर्जाची करण्याचा प्रयत्न केला. पण क्रमधर्मसंयोगानें फ्रेडरिकला अपयश येऊन ११७७ च्या व्हेनिसच्या तहानें पोपची सत्ता त्याला षडूळ परावी लागली. अशा रीतीनें पोपची सत्ता, विरोधाचा नाश झाल्यावर बाहू लागली व तिसऱ्या इन्सेटच्या काराकिर्दीत (११९८-१२०२) पोपच्या

सत्तेचा कळस झाला. इनोसेंट हा आपल्यास ख्रिस्ताचा प्रतिनिधि असें समजत असे व म्हणून ऐहिक व पारमार्थिक सत्ता आपल्या ताब्यांत आहे असेंहि तो समजे; व यासाठी त्यानें राजा राज्यपदावर आरुढ होण्याच्या वेळेस, त्यास राजपदाचा अधिकार धर्मगुरुकडून मिळण्याची पद्धत अमलांत आणली. व जुने कायदे रद्द करण्याची व नवे करण्याची देखील सत्ता पोपला आहे असें त्यानें ठरवले व वेळप्रसंगी राजानां पदच्युत करण्याचाहि पोपचा अधिकार आहे असें त्यानें प्रतिपादन केले. या नवीन तऱ्हेच्या पोपच्या सत्तेला जुळते घेण्यासाठी कॅथोलिक धर्मपंथानें आपल्या धार्मिक कायद्यांत थोडाफार फरक केला. ११२३ पासून पुढें पोपनें साधारण सभा बोलावण्याची पद्धत सुरू केली व तिनें केलेले ठराव स्वतः संमति देऊन कायम करण्याची वहिद्यात पाडली. धर्माध्यक्षाची सांप्रदायिक नियमांनीं निवडणूक न होतां धर्मोपदेशक मंडळीकडून त्याची निवड होऊं लागली. पुढें कळांतरानें पोपच्या हातांत फौजदारी सत्ता देखील आली.

अशा रीतीनें चर्चवर पोपची सत्ता पूर्णपणें स्थापित झाली. पण पोपची ऐहिक सत्ता कायम ठेवणें कठिण जाऊं लागलें. फ्रेडरिक (दुसरा) याच्याशीं नववा त्रेगरी व चवथा इनोसेंट यानां केलेल्या लढायांत त्रेगरीला व इनोसेंटला यश आलें नाहीं; व राजाच्या सत्तेत ढवळाढवळ करण्याचा पोपला मुळीच अधिकार नाहीं असें ठरलें. व पुढें वीनाफिस (आठवा) व चवथा फिलिप यांच्यांत राजसत्तेबद्दल भांडण सुरू झालें त्यावेळेस वीनाफिसला राजसत्तेचें उच्चाटण करणें अवश्य आहे असें स्पष्ट रीतीनें आढळून आलें.

मध्ययुगाचा शेवट व फाटाफूटः—अशा रीतीनें पश्चिम चर्चच्या सत्तेचा कळस झाला असतांना ज्या ऐहिक व पारमार्थिक सत्तेच्या ऐक्यामुळें पश्चिमेकडाले चर्चेचें जीवित चाललें होतें त्यामध्ये विषाद होण्याची चिन्हें दिसू लागलीं. व्यावहारिक राजसत्ता आपला योग्य तो हक्क मागू लागली. साम्राज्यसत्ता यावेळीं मोडकळीस आली होती. तरी पण यामुळें डोटी डोटी राज्ये (विशेषतः इंग्ल व फ्रान्स) स्थापन होऊन तीं भराभर वाढू लागलीं. पूर्वेकडे व्यापारामुळें अगर धर्मयुद्धामुळें दळणवळण वाढल्यानें बौद्धिक कल्पना वाढू लागल्या; प्राचीन तत्वज्ञान व वाङ्मयाचा अभ्यास पुनः जोरानें सुरू झाला आर्थिक अडचण चर्चेच्या पुढें उभी राहिल्यामुळें चर्चवर याचा परिणाम झाला; व तो पोपच्या 'जगावरील सत्ते' वरिह होण्याचा रंग अधिकाधिक दिसू लागला. तात्विक दृष्ट्या ही सत्ता अद्यापि अढळ होती. किंबहुना थोडी फार जास्तच संमत झाली. पण आठव्या वीनिफिसनंतर येणाऱ्या धर्मगुरूंनीं ही सत्ता व्यवहारांत आणण्याबद्दल विशेष खटपट केली नाहीं व एका दृष्टीनें तशी सत्ता व्यवहारांत आणणें अवश्यच झालें होतें. कारण फ्रेंच साम्राज्यावर पोपला अवलंबून रहाणें भाग पडत असे. तरी पण आतां तत्वाला देखील हळू हळू

विरोध होऊं लागला. फ्रान्समध्ये चर्चच्या फिलिपच्या कायदे पंडितांनीं ऐहिक सत्तेचा पारमार्थिक सत्तेशीं काहींच संबंध नाहीं असें जाहीर केले. इटलीमध्ये डोटेनें राजसत्तेची कड घेतली. जर्मनीत चर्चच्या लुईचे स्नेही मारसिंग्लयो व जीन यॉर्नांहि शाखीय रीत्या राजसत्तेचें वर्चस्व प्रतिपादन केले व फॅन्सिस्कन विल्यमनें प्रसंग पडल्यास राजकीय सत्तेनें पारमार्थिक सत्तेत हात घालावा असें म्हणण्यापर्यंत मजल मारली.

अशा रीतीचे विद्वान मंडळीचे विचार सुरू असतां या चर्चेच्या सत्तेला विरोधी असणारा पक्ष वळवतच होताः व याला कारणेहि वरींच होती. एक तर पोपची जमावेंदीची पद्धत फार वाईट होती, शिवाय धर्मसत्तेच्या संरक्षणादि हक्कांचा दुर्बलयोग होऊं लागला होता. धर्माच्या नांवाखालीं वाटेला त्या अन्यायाच्या गोष्टी होऊं लागल्या होत्या. तरी पण पोपवर सत्ता गाजवण्याला कोणताहि उपाय नव्हता. पण १३०८ मध्ये पोपच्या धर्मसत्तेतच दुफळी होऊं लागली; व या पोपच्या जागेसाठीं धडपडणाऱ्या प्रतिस्पर्ध्यांवरिह तांबा चालविणारी सत्ता असली पाहिजे अशी जरूर भासू लागली. आणि पोपवर देखील एक अधिकार मंडळ असावें अशी तजवीज करण्याचें ठरलें. या मंडळाच्या हातांत सत्ता देण्यांत यावी, अशा प्रकारची तजवीज सुचविणारे कानराड (मृत्यु १३१०), हाइनरिक (मृत्यु १३१७) हे जर्मन, व पियरे व जीन हे फ्रेंच विद्वान होते. या करितां पिसा येथें बोलावलेल्या सभेचा कांहीं उपयोग झाला नाहीं. १४१४ मध्ये भरलेल्या सभेनें हें भांडण मिटवले. परंतु या सभेनें ठरवलेल्या सुधारणा यशस्वी झाल्या नाहींत. सारांश पोपची सत्ता पूर्वाप्रमाणेच अबाधित राहिली. अशा रीतीनें कौन्सिलच्या योगानें चर्चे सुधारण्याचा प्रयत्न फसला. परंतु या अपयशामुळेच हें चर्चे सुधारण्याची फार जरूरी भासू लागली. तसेंच अनेक प्रसंगांमुळें ती चळवळ जिवंत राहिली असें म्हणतां येतें. पोप यूजेनियस (१४३१-४७)नें वॅसेलच्या कौन्सिलवर जय मिळवला. पण कौन्सिलनें मंजूर केलेले ठराव फ्रान्सनें व जर्मनीनें मुळींच सोडले नाहींत. अशा रीतीनें पोपची सत्ता थोड्या तरी अंशानें अमान्य केली गेली.

पोपची सत्ता अमान्य करणाऱ्या थोड्या फार चळवळी पूर्वापासूनच झाल्या होत्या. पण पोपची सत्ता त्या वेळेला फार बलाढ्य असल्यानें या चळवळी जवळ जवळ नामशेषच झाल्या होत्या. उलट पक्षां फ्रान्समध्ये, जर्मनीत व सर्वत्र थोड्या फार चळवळी पोपच्या ऐहिक सत्तेच्या विरुद्ध अद्यापि होत्या असें म्हटलें तरी हरकत नाहीं. इंग्लंडमध्ये त्याथरच्या पूर्वी पहिला विरोधक जॉन विल्किफ यानें प्रथमतः उपाध्यायांवर व पोपच्या सत्तेवर कडकडीत टीका केली. पोपचें चर्चे ही धार्मिक व मोक्षाचें ज्ञान देणारी संस्था राहिली नसून एक राजकीय संस्था झाली आहे असें त्यानें प्रथम सांगितलें. या विल्किफच्या कल्पना यूरोपमध्ये प्रसार पावतांच

बोहेमियामध्ये एक प्रकारची चळवळ उडून गेली. कौन्सिल ऑफ कॉन्स्टन्सतं विद्विक्चची शिकवणूक चुकीची आहे असे प्रतिपादन व हासचा शेवट करून ही चळवळ हाणून पाडण्याचा यत्न केला. पण याच्या योगाने कार्यभाग न होता उलट त्या चळवळीला जोरच आला.

ही चळवळ अगदी उघड उघड होती. पण याहीपक्षां दुसरी एक चळवळ अस्तित्वांत होती तिने कधी उघडपणे विरोध केला नव्हता. ही चळवळ १४ व्या शतकांत इटलीमध्ये जन्मास आली. या चळवळीच्या पुरस्कर्त्यांचा उद्देश चर्चच्या सत्तेपासून आपले जगांतील व्यवहार सोडविण्याचा होता. त्यांना ऐहिक शिक्षण मिळवून जगांत चैन करावी व जगाचा पूर्ण उपभोग घ्यावा अशी इच्छा होती. व अशा रीतीने पोपच्या व यांच्या मतामध्ये पुष्कळसा विरोध होता. ह्या 'रेनायन्स'च्या चळवळीचे इटालीमधील स्वल्प उत्तरेकडच्या देशांतील या चळवळीच्या स्वरूपासारखे नव्हते तरी पण या दोन्ही चळवळी पोपच्या सत्तेला नामशेष करण्याचा प्रयत्न करीत होत्या यांत शंका नाही.

उन्स स्कॉट्स (सु. १३०८) च्या वेळेपासून ईश्वरविषयक शास्त्रावरील विद्वानांना आरिस्टॉटलच्या तत्वज्ञानामध्ये व धर्ममतांमध्ये व्यंग आढळून आले होते. तर्कपद्धतीवरील श्रद्धा अशा रीतीने उडू लागली. व 'फिलासफिक नॉमिनेलिझम' नांवाचा एक सिद्धांत गृहीत धरणाऱ्या पद्धतीने या तर्कपद्धतीचे उच्चाटन केले. या पंथाचा मुख्य पुरस्कर्ता बुइल्यम ऑफ ओकॅम हा होता. पण हा सिद्धांत नवीन ईश्वरविषयक ज्ञानाची स्फूर्ति देणारा नव्हता.

याशिवाय गूढविद्या वगैरेसारख्या विद्याहि पूर्वीची पोपची सत्ता पुनः मिळवून देण्याला असमर्थच होत्या. १५ वें शतक निरनिराळ्या धार्मिक विषयांवर शल करण्यांतच गेले; व अंतस्थ विसाऱ्या कांहीं मिळाला नाही.

कौन्सिलचे नियम पोपने मोडून आपली सत्ता त्याच्यावर लावून आपले स्वतःचे एक कौन्सिल त्यांना बोलावले. त्यांचे पहिले कौन्सिल फेरारा येथे जमले व दुसरे फ्लारेन्स येथे जमले. फ्लारेन्सच्या कौन्सिलमध्ये त्याला पुष्कळच यश आले. अकराव्या शतकामध्ये पूर्व व पश्चिम चर्चमध्ये भांडणे झाल्यामुळे रोम व कॉन्स्टांटिनोपलमधील धार्मिक बंधने पार तुटलीं होती; व ही स्थिति १०५४ पर्यंत होती. पण फ्लारेन्समध्ये त्या दोन्ही चर्चची एकत्री झाली. इ.स. १५१२मध्ये दुसऱ्या ज्यूलियसने एक सार्वजनिक सभा बोलावून पोपची सत्ता ख्रिस्ती जगावर जाहिर केली.

परंतु या धर्मसत्तेचे या वेळेचे प्रयत्न व पूर्वाच्या वेळेचे प्रयत्न निराळे होते. आठवा इनोसेंट, दुसरा ज्यूलियस ह्या जरी प्रसिद्ध व्यक्ती होत्या तरी पण त्यांनी ख्रिस्ती संप्रदाय तत्वांकडे घोंडे फार दुर्लक्षच केले. १४९८ मध्ये फ्लारेन्समध्ये

सेव्होनॅरोलाचा सून त्यांच्या चिंथावणीमुळे झाला व ही अतिशय निय गोंड पुढे फार भोवली.

सेव्होनॅरोलच्या मरणानंतर वीस वर्षांनी मार्टिन ल्यूथरने 'इडलन्सेस' विरुद्ध लेख लिहिले. इडलन्सेस याचा अर्थ चर्चला पैसा देऊन पातके करण्यास मोकळीक मिळविणे असा होता. अशा रीतीने 'सुधारणेची' चळवळ सुरू झाली. ही चळवळ एक तऱ्हेने पोपच्या धर्मसत्तेला फायदेशीरच झाली. कारण त्या योगे तरी पोपच्या धर्मसत्तेला आपली खरी कर्तव्ये ओळखणे भाग पडले व ट्रेटच्या कौन्सिलने प्रॉटेस्टंट धर्मावरून अर्वाचीन कॅथोलिक धर्माची मध्ययुगीन मतांच्या पायावर स्थापन केली.

अर्वाचीन चर्च.—ट्रेट येथील कौन्सिलमध्ये म्हणजे १५६४ मध्ये जी तसे निश्चित झाली त्यांमुळे ख्रिश्चन चर्चच्या इतिहासाला एक नवीनच पण निश्चित असे धोरण लागले असे म्हणण्यास हरकत नाही. त्या वेळेपर्यंत पूर्वदेशीय चर्चमध्ये व पश्चिमदेशीय चर्चमध्ये जरी पुष्कळ भांडणे झालीं तरी सुद्धा चर्चच्या मूलभूत तत्वांची अगर संघटनेच्या; इथीने सनातनत्वाची कल्पना दोघांनाहि पूर्णपणे होती. धर्मसुधारकांना देखील कॅथोलिक धर्मातील मध्ययुगीन व्यंगे काढून टाकण्याचीच इच्छा असल्याकारणाने त्यांना दुसरा धर्म व दुसरी चर्च प्रस्थापित करण्याची इच्छा नव्हती. पश्चिम युरोपमध्ये जी चर्चमध्ये फाटाफूट झाली ती या सुधारणेच्या चळवळीमुळे झाली नसून राजकीय गोष्टींमुळे झाली होती. ज्यावेळेस प्रत्यक्ष तत्वांमध्ये कांहीं फेरबदल करण्याचा रोमन चर्चकडून रंग दिसना, त्यावेळी सुधारकांनी राजे लोकांकडे धांव घेतली, व छोटया छोटया संस्थानच्या राजांना आपल्या देशकालपरिस्थितीला जुळेल त्या मागाने धर्माचा स्वीकार केला. अशा रीतीने सर्व युरोपभर कॅथोलिक चर्चेचे लहान लहान स्वतंत्र व स्थानिक तुकडे होऊन चर्चेचे निराळे घटक होऊ लागले व जसजसे राष्ट्रांमध्ये खटके उडत गेले त्या त्या मानाने त्या त्या राष्ट्रांमध्ये चर्चीचा संबंध कमी कमी होऊ लागला. इ.स. १६४८ मधील वेस्ट फालिआच्या तहाने ही चर्चची स्थानिक घटना दडमूल झाली. ही पद्धत इंग्लंड व स्कॉटलंडमध्ये पूर्वीच स्थापित झाली होती. दक्षिण-जर्मनीमध्ये, बोहेमियामध्ये व पोलंडमध्ये सुधारणेच्या चळवळीविरुद्ध मिशनरी लोकांनी चळवळ चालू ठेवल्याने ती पद्धत तेथे, विजयी झाली नाही. तरी पण या पद्धतीला ट्रेटच्या कौन्सिलने ठरविलेल्या तत्वांमुळे दुजोरा व चलन मिळाले. परंतु ट्रिडेन्टाडने येथे ठरलेल्या निकालांमुळे नवीन व जुन्या धर्मांमध्ये समेट होण्याची आशा राहिली नाही. रोमन चर्चने या सुधारकांचा संप्रदायतत्वांत फेर करण्याचा हट चालू दिला नाही व स्कूलमेनची जी कळमे होती तीच चर्चची तसे म्हणून, अंगिकारण्यांत आली. रोमन 'मध्यवर्ती संघटने'चे तसे स्वीकारून व चांगले

काम करून सर्व पश्चिम युरोपभर ज्या लॅटिन चर्चनें आतां-पर्यंत ताचा चालविला होता त्याचा सर्व वाङ्मय, शास्त्रे व कला या वाचतात वाढत जाणाऱ्या संस्कृतीशीं विरोध वाढत चालला, व पुढें पुढें १८४४ मध्यें तर पोपनें त्या चर्चेवरहि बहिष्कार घातला. जगाच्या व्यापक स्वरूपाच्या दृष्टीनें पहातां प्रॅटिस्टंट चर्चेप्रमाणेच पण फार मोठें वजन असलेलें असें रोमन चर्चे आहे असें म्हटलें असतां वावगे होणार नाहीं. व जगांतील प्रचंड चळवळीच्या घडामोडींत अर्वाचीन चर्चे पूर्ववत भाग घेत नाहीं असें म्हटलें तरी चालेल. अशा जेथे रोमन चर्चेची स्थिति तैथें सुधारणेच्या चळवळीमुळे जे कांहीं किरकोळ पंथ अस्तित्वांत आले होते त्यांची काय स्थिति सांगायी ? या पंथांतील ॲंग्लिकन चर्चे कॅथोलिक संघटनेला चिकटून राहिलें व आपण कॅथोलिक चर्चेच्या तीन शाखांपैकी एका शाखेचे आहोंत असें त्यांनीं प्रतिपादन केलें पण रोमनचर्चेनें तें मान्य केलें नाहीं. युरोपभर पसरलेली दुसरी कांहीं प्रॅटिस्टंट चर्चे होती; त्यांनीं तसा कांहीं आपला हक्क सांगितला नाहीं. पण त्यांचीं तत्वे जवळ जवळ रोमन चर्चेच्या तत्वांसारखीच होती. त्यांनां वायव्य काल तो प्रमाणभूत ग्रंथ होता व त्यांची संघटना, ही राजाच्या अंमलाखालीं होती; थोडक्यांत म्हणजे ती स्थानिक चर्चे होती. याच्याहि पुढची ताजो वाढ म्हणजे 'स्वतंत्र चर्चांची' स्थापना होय. ह्या नवीन कल्पनेचा गंध देखील पूर्वाच्या सुधारकांनां नव्हता म्हटलें तरी चालेल. या नवीन चर्चेच्या मते कॅथोलिक चर्चे हें एका विशिष्ट पंथांचेच नसून जगामध्यें जितक्या प्रकारचे 'श्रद्धावान धार्मिक लोक' आहेत त्यांचे आहे. कोणताहि मनुष्य वाटेल त्या मताचा असला तरी त्याला पुढें मार्ग इतर धर्मांमध्यें जातां येईल अथवा दुसऱ्या मताचा स्वीकार करतां येईल असें या नवीन पंथांचें म्हणणें होतें. म्हणजे हा पंथ चर्चेपक्षां व्यक्तीला जास्त मान देत होता असें म्हटलें तरी चालेल. हें मत आजकाल अमेरिका, प्रेट्रिट्रिन वगैरे देशांत फार मान्य आहे व त्यामुळे अनेक पंथ निर्माण झाले आहेत. वरील माहितीवरून हें सहज कळून येईल कीं, अर्वाचीन चर्चेच्या इतिहासाचा संगतवार माहिती देणें शक्यच नाहीं. कारण चर्चेच्या इतिहासाचा प्रवाह हा फार भिन्न भिन्न झालेला आहे व त्याचे अनेक प्रवाह झालेले आहेत. फक्त हे सर्व पंथ 'ख्रिश्चन धर्म' या सर्वसामान्य नांवाखालीं मोडतात एवढेंच काय तें त्यांत साम्य आहे.

विचारघटना आणि मतप्रसार:—ख्रिश्चिनिटी ऊर्फ ख्रिश्चन धर्म याची सुटसुटीत शब्दांत व्याख्या करावयाची म्हटल्यास असें म्हणतां येईल कीं ख्रिश्चन धर्म म्हणजे ख्रिस्तप्रणीत धर्म होय. पण ही व्याख्या दोपरहित नाहीं. कारण ख्रिश्चनधर्माची हल्लींची कल्पना ख्रिस्तानें प्रतिपादन केलेल्या धर्माहून अधिक व्यापक आहे. बौद्ध धर्माची

व्याख्या 'बुद्धप्रणीत धर्म' एवढीच ज्याप्रमाणें करून भागणार नाहीं त्याचप्रमाणें ख्रिश्चन धर्माचीहि स्थिति आहे. कारण ख्रिस्तानें प्रतिपादन केलेल्या धर्मांमध्ये इतर तत्वांची पुष्कळ भरती होऊन हल्लींचा ख्रिश्चन धर्म बनलेला आहे. हल्लींच्या ख्रिश्चन धर्माची व्याख्या, 'ख्रिस्तद्वारां ज्यामध्ये मनुष्याचा व देवाचा संबंध निश्चित करण्यांत येतो अशा नीतिगतत्वांचें विवेचन करणारा, सार्वत्रिक, एकेश्वरी, जगांतील दुःखापासून सोडविणारा, ऐतिहासिक धर्म' अशा करतां येईल.

वर दिलेल्या व्याख्येतील प्रत्येक शब्द महत्त्वाचा आहे: व प्रत्येक शब्दावर पृथक् विवेचन करतां येण्यासारखें आहे. ख्रिश्चन धर्म हा सार्वत्रिक धर्म आहे असें म्हणण्यांत येतें. एका अर्थानें हें म्हणणें खरें आहे व एका अर्थानें खोटहि आहे. ख्रिस्त या व्यक्तीनें प्रतिपादन केलेला हा धर्म असल्यामुळे याला सार्वत्रिक धर्म म्हणणें गैर होईल. बौद्ध धर्म, इस्लामी धर्म हे ज्याप्रमाणें सार्वत्रिक धर्म नाहींत त्याचप्रमाणें हा ख्रिश्चन धर्महि सार्वत्रिक नाहीं. पण यांतील मुख्य तत्वे जगांतील कोणत्याहि राष्ट्रांतील माणसांनां आपलीं जातीबंधनें न सोडतां स्वीकारतां येण्यासारखी आहेत असें या ख्रिश्चन धर्मायांचें म्हणणें असल्यानें या धर्माला सार्वत्रिक धर्म असें संबोधण्यांत येऊ लागले आहे. वास्तविक कोणत्याहि धर्माची सामान्य तत्वे हीं सार्वत्रिक स्वीकार होण्याला योग्यच असतात व अशा रीतीनें विचार केल्यास ख्रिश्चन धर्माला सार्वत्रिक धर्म असें नांव देण्यांत कांहींच वैशिष्ट्य उरत नाहीं.

कांहींच्या मते ख्रिश्चन धर्म हा स्वाभाविक धर्म आहे; पण याहि म्हणण्यांत कांहीं तथ्य नाहीं. जगांतील कोणताहि पंथ स्वाभाविक नाहीं. परिस्थितच्या खतांतच धर्मांचें बीं रुजतें व वाढतें. ख्रिस्तानें जो धर्म प्रतिपादन केला तो केवळ स्वयं-स्कृत असा धर्म नसून त्याच्या मुळाशीं त्याच्या पूर्वां होऊन गेलेल्या धर्मांतील तत्वे होती. ख्रिस्तानें परिस्थितप्रमाणें व आपल्या देवां स्फूर्तीनें त्याला नवीन वळण लावून त्यांत नवीन तत्वांची भर घालून तो ओजस्वी केला. आपल्या पूर्वां होऊन गेलेल्या भविष्यवाद्यांचीं उर्फ धर्मस्थापकांचीं तत्वे व तीं विशद करण्याकरितां वापरलेले शब्द हे त्यानें जसेच्या तसे कायम ठेवले. फक्त त्या शब्दांचा त्यानें नवीन तऱ्हेनें उपयोग करण्यास सुरुवात केली. तात्पर्य ख्रिश्चन धर्माची भूमिका ही ख्रिस्तनिर्मित नसून ख्रिस्तपूर्व धर्मप्रतिपादकांच्या तत्वांची होती असें दिसून येतें.

ख्रिश्चन धर्माची प्राणप्रतिष्ठा आशियाखंडांत झाली. पण थोड्याच काळांत त्याचा प्रसार रोमनसाम्राज्यांत व त्याच्या पलीकडे असलेल्या रानटी जातींत झाला. चौथ्या शतकांत रोमन साम्राज्य हें ख्रिश्चनधर्माच्या बनलें व त्याचा परिणाम असा झाला कीं सर्व पश्चिम जगांनें ख्रिश्चनधर्म स्वीकारला व युरोपियन लोकांनीं जेथे जेथे वसाहती केल्या तैथेंहि त्यांनीं

आपला धर्म बरोबर नेला. पण पौरस्त्य देशांत त्याच्या धर्माचा प्रसार झाला नाही व ह्यांशी शक्यहि नव्हतें. कारण या वेळीं आशियाखंडांत इस्लामी धर्माचे प्राचल्य होतें.

ख्रिश्चनधर्म हा व्यक्तिप्रणीत धर्म असल्यानें ख्रिस्त व त्याचे चरित्र याच्याशी त्या धर्माचा निकट संबंध येणें स्वाभाविकच आहे. किंबहुना त्याचे चरित्र हें त्यानें प्रतिपादन केलेल्या तत्वांचा मूर्तिमंत आदर्शच होय असें म्हटलें असतां वाचनें होणार नाही. पण आपल्या इकडील अवतारी पुरुषांप्रमाणेच त्याच्याहि चरित्रांत बऱ्याच अतिमात्रुप गोष्टी भरल्या असल्यानें, त्यानें प्रतिपादन केलेलीं धर्मतत्वे त्यांतील गोष्टीमुळे प्राप्त्यानें नजरेस येत नाहीत. खुद्द त्याच्या शिष्यांनाहि त्याचा दैवी संदेश कळला नाही. ख्रिस्ताचे गुन्हेगार या नात्यानें मरण व त्यांचें पुनरुत्थान या गोष्टीमुळे ज्यू लोकांनां आपल्या धर्मांत सांगितलेला 'मेसाया' म्हणजे हाच असें वाटूं लागलें व हे ज्यू लोक त्याच्या तत्वापेक्षां ख्रिस्त या व्यक्तीलाच मान देऊ लागले. ख्रिस्ताच्या तत्वावर संत पाल यांनें प्रथमतः प्रकाश पाडला; पण त्याचे म्हणणे हें ज्यू लोकांनां पटेना व ज्यू लोकांनां ख्रिश्चन धर्माचा त्याग केला.

अशा रीतीनें ज्यू लोकांनीं या धर्माचा त्याग केला तरी ख्रिश्चन धर्म हा खुंटला न जातां उत्तरोत्तर प्रसारच पावूं लागला; व रोमन साम्राज्यांत तर या धर्माचा फारच झपाट्यानें प्रसार झाला. पण त्याच्या प्रसाराबरोबरच त्या धर्मातील तत्वांनांहि निराळें स्वरूप प्राप्त झाल्याशिवाय राहिलें नाही. रोमन साम्राज्यांत त्यावेळीं ग्रीकांचा समावेश होत असे. ग्रीक लोकांत ख्रिस्ताच्या पूर्वापासुनच तत्वज्ञानाचा उदय झाला होता. हे जग कोणा निर्माण केलें, ईश्वराचे स्वरूप काय आहे वगैरे अनेक गहन प्रश्नांवर त्यांच्यांत विचार चालू झालेले होते. प्लेटो, आरिस्टॉटल यांसारख्या तत्वज्ञांनीं ईश्वरप्राप्ति ही सामान्य माणसाच्या आयोज्यांत नसून ज्ञानी माणसालाच ती शक्य आहे असें प्रतिपादन केलेलें होतें. दुसऱ्या कांहीं तत्वज्ञांनीं ईश्वर हा सर्वत्र पसरला आहे असें प्रतिपादन केलें होतें. तात्पर्ये ग्रीक लोकांत या काळीं अनेक तत्वज्ञानपंथ निर्माण झाले होते. ग्रीक लोकांची ही तत्वज्ञानविषयक चळवळ बौद्धिक होती; त्यामुळे सामान्य लोकांनां त्यांत विशेष आस्था वाटण्यासारखें कांहीहि नव्हतें. सामान्य लोक मनास पटेल त्या तऱ्हेनें एकेश्वरी पंथाचे अगर अनेकेश्वरी पंथाचे अनुयायी झाले होते. ग्रीक तत्वज्ञानांत श्रद्धेचा ओलावा नव्हता, व सामान्य लोकांनां आपलें म्हणणें पटवून देण्याचा सहेतुक प्रयत्न या ग्रीक तत्वज्ञांनीं केला नाही. अशी स्थिति ग्रीक लोकांत व तत्कालीन रोमन साम्राज्यांत होती. अशा आणीबाणीच्या वेळीं ख्रिश्चन धर्माचा रोमन साम्राज्यांत यंत्रप्रवेश झाला व त्याचा प्रसार झाला.

या झटपट प्रसाराची कारणे उपडच होती. रोमन साम्राज्यांत विचारी माणसे व सामान्य माणसे यांच्यांत

वर सांगितल्याप्रमाणें फारकत झाली होती. सामान्य लोकांनां कोणता पंथ स्वीकारावा यासंबंधी सुचें नासे झालें होतें. अशा स्थितींत 'तूं माझ्यावर विश्वास ठेव म्हणजे तूं माझ्याप्रत पोहोंचशील' असे ठासून प्रतिपादन करणारा, सामान्य जनांच्या सुखीला पटणारा असा धर्म तत्काल लोकप्रिय व्हावा यांत आश्चर्य नाही. पण सामान्य जनांनां ज्याप्रमाणें हा धर्म प्रिय झाला त्याचप्रमाणें तत्वज्ञांनांही या धर्मांत, त्यांनां भांवावून टाकणाऱ्या तात्विक प्रश्नांचें उत्तर आहे असें आढळून आलें. ईश्वराचा व मनुष्याचा परस्परसंबंध काय आहे, आत्म्याचा व जड देहाचा तसेंच परमात्म्याचा व जीवात्म्याचा कशा प्रकारचा संबंध आहे या गूढ प्रश्नांचें उत्तर ख्रिस्त धर्मांत त्यांनां सांपडलें. पॉलनें व त्याच्या काळच्या इतर विद्वानांनीं ख्रिस्त हा परमेश्वराचा मानसपुत्र आहे व त्याच्या द्वारे परमेश्वर हा जगाच्या उद्धारार्थ अवतीर्ण झाला आहे असें सांगण्यास सुरुवात केली होती. ग्रीक तत्वज्ञांनीं ही अवताराची कल्पना या धर्मांतून घेतली. परमेश्वर हा पूर्वापासून अमित अंतरावर आहे तो ज्ञानसागरच आहे या तत्वांच्या जोडीला, परमेश्वर हा मनुष्यप्राण्याच्या उद्धारार्थ, या पूर्वावर प्रकट होतो हे तत्व प्रतिपादन करण्यास त्यांनीं सुरुवात केली व परमेश्वर व भूत मात्र यांच्यामध्ये ख्रिस्त हा दुवा आहे असें सांगण्यास आरंभ केला. अर्थात याचा परिणाम पुढील ग्रीक तत्वज्ञांवर अतिशय झाला. पण त्याचबरोबर ग्रीकांच्या विचारसरणीचा परिणामहि ख्रिश्चन धर्मावर झाल्याशिवाय राहिला नाही. तात्पर्य ख्रिश्चन धर्माचे अंतरंग म्हणजे ज्यू लोकांच्या धर्मस्थापकांची सुधारुन वाढविलेली आवृत्ति होय. व ग्रीक विचारपद्धति ही त्या धर्माचे बाह्य स्वरूप होय असें म्हणावयास हरकत नाही.

त्रैतत्व (ट्रिनिटी मत) :— ज्यू लोकांत परमेश्वर हा सर्व जगाचा पिता आहे असें मानीत असत. ख्रिस्त हा मेसाया अगर प्रेषित असून तो परमेश्वराचा मानसपुत्र होय, असें त्यांचें मत होतें. 'आत्मतत्व' हा शब्द देखील त्यांच्या ग्रंथांत वारंवार वापरलेला आढळून येतो. स्वतः ख्रिस्तानें 'आत्मतत्व' उर्फ रिपारिट हा शब्द कधीच वापरला नाही. संत पॉलनें जरी हा शब्द वापरला होता तरी त्यानें हा शब्द कोणत्या अर्थाने वापरला हें स्पष्ट होत नाही. पण ग्रीक लोकांच्या तात्विक विचारसरणीचा ख्रिस्तमतानुयायांनां परिचय झाल्यामुळे त्यांनीं ग्रीक पद्धतीनें बरील प्रथम सोडविण्यास सुरुवात केली. 'परमेश्वर हा एकमेवाद्वितीयम्, अज, अनंत, असून, या नश्वर व साद्यत जगतांत तो अंशरूपांनें अवतरला असून सर्व मनुष्यजातीमध्ये तो आत्मस्वरूपांत वास करतो' अशा तऱ्हेनें त्यांनीं परमेश्वर, पुत्र व आत्मतत्व या तीनही कल्पनांची सांगड घातली.

तात्विक दृष्ट्या अशा तऱ्हेनें तीनही तत्वांचा मेळ जमला व याला त्रैताचें तत्व असें नांव पडलें. धार्मिकदृष्ट्या

देखील या त्रैततत्वाचें महत्व कायम राहिलें. परमेश्वर हा ख्रिस्ताच्या रूपानें सर्व प्रण्यांच्या उद्धारार्थ आला आहे, व ख्रिस्ताच्या स्वरूपांत सर्वांनीं परमेश्वराला भजलें असतां जगांतील पापापासून मनुष्याचा आत्मा मुक्त होतो अशी धार्मिक दृष्ट्या उपपत्ति लावण्यांत आली. अशा रीतीनें तत्त्वज्ञांच्या तात्विक दृष्टीनें व श्रद्धालू लोकांच्या धार्मिक दृष्टीनें हें त्रैततत्व दोपरीहित व सर्वमान्य ठरलें.

त्रैततत्व ख्रिश्चन धर्मातील सर्वांत महत्वाचें तत्व समजण्यांत आल्यामुळे त्या तत्वावर निरनिराळ्या लोकांनीं निरनिराळीं भाष्ये करावीत हें स्वाभाविकच आहे. काहींनां ख्रिस्ताच्या स्वरूपांत परमेश्वराला भजणें पसंत नाहीं. ख्रिस्त हा केवळ मार्गदर्शक महात्मा असून त्यानें जो मार्ग बोखाळला त्या मार्गानें म्हणजे शुद्ध आचारविचारांनं वागलें असतां परमेश्वरस्वरूपां लीन होतां येतें व हेंच मनुष्याचें अंतिम ध्येय होय असें त्यांचें मत आहे. इतर कांहीं लोकांच्या मतें, हां तिन्हां तर्कें स्वतंत्र असून परमेश्वराच्या ठायीं एकसमयावच्छेदेंकरून वास करितात.

मुक्तित्व.—या त्रैततत्वाच्या इतकेंच किंबहुना कांहींच्या मतें अधिक महत्वाचें तत्व म्हटलें म्हणजे मुक्तित्व होय. याला इंग्लिशमध्ये 'डॉक्ट्रिन ऑफ दि क्रॉस' असेंहि म्हणतात. ख्रिस्ताला सुळावर चढविण्यांत आलें व तें सुडां गुन्हेगार म्हणून. परमेश्वर हा जर सर्व जगाचा शास्ता आहे तर ही गोष्ट देखील त्याच्याच इच्छेनें घडून आलेली असली पाहिजे. ख्रिस्तासारख्या भक्ताला सुळी चढविण्यांत परमेश्वराचा काय हेतु असवा असे विचार प्रत्येकाच्या मनांत येणें स्वाभाविकच होतें. तेव्हां या प्रश्नाचें समाधानकारक उत्तर देणें अत्यावश्यकच होऊन वसलें. अर्थांत पुष्कळांनीं पुष्कळ तऱ्हेनें या प्रश्नाचें उत्तर देण्याचा प्रयत्न केला. त्यांतील महत्वाचें उत्तर म्हणजे ख्रिस्त हा स्वःच्या अपराधाकरितां मेला असून मनुष्य जातीच्या पापांकरितां वळी गेला हें होय. ख्रिस्त हा पापी लोकांचें पाप वहाणारा देवाचा दूत आहे असें इसैयासमर्थे म्हटलेलें आहे.

पण या उत्तरानें वरील प्रश्नांचा उलगडा समाधानकारक तऱ्हेनें होत नाहीं. परमेश्वर हा जर परमदयाळू आहे तर तो पापी माणसांना क्षमा कां करीत नाहीं? पापी माणसासाठीं ख्रिस्तानें सुळीं जावयाचें काय कारण? इत्यादि अनेक प्रश्न उद्भवतात व वरील उत्तरानें हे प्रश्न सुटले जात नाहींत. पण धर्मग्रंथांत या प्रश्नांना उत्तरें देण्याचा प्रयत्नहि झालेला दिसत नाहीं. सेंटपॉलनें मात्र या प्रश्नांना निराळ्या तऱ्हेनें उत्तर देण्याचा प्रयत्न केला. स्वार्थत्यागाचा ख्रिस्त हा अस्युच्च आदर्श असून त्यागाची परमोच्च कल्पना ख्रिस्तासमर्थे केंद्रीभूत झाली आहे; धर्मगुरु व त्याग हां ख्रिस्ताची दृश्य स्वरूपें असून साक्षात्कार होण्याच्या समयाला ही बाह्य स्वरूपें नाहींशी होतात असें सेंट पॉलनें वरील

प्रश्नांचें धार्मिक दृष्टीनें उत्तर दिलें आहे. याशिवाय इतर विद्वानांनींहि ख्रिस्ताच्या मरणविषयी आपापले तर्क लढविले आहेत. ख्रिस्ताचें मरण म्हणजे वाईटावरील जथ अगर सैतानाला संतुष्ट करण्याकरतां दिलेली लांच असें ओरिगेन म्हणतो, तर मनुष्याची जी च्युति झाली ती नाहींशी करून मनुष्याला पुन्हां पूर्वीच्या स्थितींत आणण्याचें तें साधन आहे असें जेनियस म्हणतो व मनुष्यानें परमेश्वराच्या आज्ञेचें उल्लंघन केल्याचें प्रायश्चित्त असें अॅनसेल्स आणि रिफॉर्मर्स म्हणतात. परमेश्वराचें राज्य पृथ्वीवर प्रस्थापित व्हावें यासाठीं मनुष्याला केलेली शिक्षा असें प्रोटियसनें म्हटलें आहे. मनुष्याच्या स्थितीविषयी परमेश्वराला वाटत असलेली सहासुमुति असा युशनेनें तर्क लढविला आहे. अशा एक ना दोन अनेक तऱ्हांनां ख्रिस्ताच्या मरणाचें खरें रहस्य काय आहे हें उकलण्याचा विद्वानांनीं प्रयत्न केला आहे.

मुक्तीचा मार्ग व त्याच्यासंबंधीचे निरनिराळ्या विद्वानांनीं केलेले तर्क याबद्दलचें वर विवेचन केलें. आतां मुक्तिकल्पनेसंबंधी थोडा विचार करणें जरूर आहे. रोमनसाम्राज्यांत ख्रिस्ती धर्माचा पूर्ण प्रसार होण्यापूर्वी ख्रिस्त हा मेसाया असून, त्याचें आदर्शभूत राज्य पृथ्वीच्या पाठीवर प्रस्थापित होणार या तत्वावर व ख्रिस्ताच्या पुनरुत्थानावर तत्कालीन लोकांचा पूर्ण विश्वास होता. पण रोमन साम्राज्याच्या काळांत या तत्वांवरील लोकांचा विश्वास उडत चालला. पृथ्वीवर देवाचें राज्य होणार व त्यामुळें सर्व जगाचा उद्धार होणार ही मुक्तीच्या संबंधीची कल्पना जाऊन साधु पुरुषांचें आकाशांतील वापाच्याकडे गमन म्हणजे मुक्ति होय अशी नवीन कल्पना उदयास आली. तसेंच 'ख्रिस्ताचें पुनरुत्थान' याचा अर्थ ख्रिस्त हा पुन्हां खरोखर जिवंत होणार असा नसून, आत्म्याचें अमृतत्व सिद्ध करण्यासाठीं वरील शब्दयोजना रूढ झाली असा करण्यांत येऊं लागला. जगाच्या अंती सर्व लोक पुन्हां जिवंत होऊन त्यांच्या पापपुण्याचा निवाडा जगाच्या शेवटच्या दिवशीं होणार ही कल्पना मात्र नाहींशी झाली नाहीं. ख्रिस्तीधर्मामध्ये जे विचार करणारे विद्वान होते त्यांनीं वरील मुक्तिकल्पनेचा लाक्षणिक अर्थ करण्यास सुरुवात केली. पृथ्वीवर देवाचें राज्य लवकरच होणार याचा अर्थ, ख्रिस्ताच्या तत्वांचा जगभर प्रसार होणार असा करण्यास त्यांनीं सुरुवात केली. पापी मनुष्याला नेहमीं यातना भोगावयास लागतात अशी कल्पना ख्रिस्ती लोकांत पूर्वी होती पण ही कल्पना हळू हळू नाहींशी होत चालली असून तिच्या जागें परमेश्वर हा परमकारुणिक असल्यामुळे तो कोणालाहि कायम नरकांत टाकणार नाहीं ही कल्पना रूढ झाली. तसेंच स्वतःच्या आत्मोन्नतीपुढें सर्व जग हें तुच्छ आहे ही विचारसरणी अस्तित्वांत आली.

धर्मसंस्कारः—ख्रिश्चन चर्चें हें ख्रिस्ताचें भौतिक शरीर असून त्यामध्ये ख्रिस्ताचा आत्मा वास करतो अशी

ख्रिस्ती लोकांची भावना असे. ख्रिस्ती लोकांची चर्चविपर्या अशी भावना असल्यामुळे चर्चसंस्थेला फार महत्व प्राप्त झाले. कालांतराने या चर्च संस्थेने ख्रिस्ती लोकांनी कोणते धर्मसंस्कार पाळणे आवश्यक आहे याबद्दल नियम करण्यास सुरुवात केली. रोमन कॅथोलिक पंथाच्या मते प्रत्येक ख्रिस्ती मनुष्याचे सात संस्कार झाले असले पाहिजेत. या सात संस्कारांमध्ये वामिस्मा व प्रभुभोजन हे मुख्य संस्कार होत. या वामिस्माच्या संस्कारामुळे मुलाच्या जन्माबरोबर जे काही दोष आले असतील त्यांचा परिहार होतो असे रोमन कॅथोलिक पंथाचे मत आहे. प्रॉटेस्टंट लोकांच्या मते हा संस्कार म्हणजे प्रत्येक मूल ख्रिस्ताच्या रूपेला पात्र आहे याचा वाद्य खून असून, आईबापांनी आपले मूल देवाला अर्पण केल्याचा हा संस्कार निर्देशक होय. प्रभुभोजनाच्या संस्कारामुळे मनुष्याच्या पंचमहाभूतात्मक देहाचे ख्रिस्ताच्या शरीरांत व रक्तांत रूपांतर होते असे रोमन कॅथोलिक पंथातील लोकांचे म्हणणे आहे. त्यूथरच्या पंथाच्या मते या संस्कारामुळे या भौतिक देहामध्ये ख्रिस्त हा वास करू लागतो. कॅल्व्हिन पंथाचे लोक हा संस्कार ख्रिस्ताच्या रूपेची वाद्य खून मानितात.

ख्रिस्ती धर्माची मुख्य तत्वे कोणती आहेत याचे आतांपर्यंत विवेचन केले. त्यानंतर ख्रिस्ती धर्मांमध्ये नीतितत्वे कोणती आहेत हे हि सांगणे जरूर आहे. ख्रिस्ती धर्मातील तत्वे धर्मपर नसून विषयपर आहेत असे म्हटले असता वागवे होणार नाही. काही पंथांच्या मते ख्रिस्ती धर्माचे महत्व ख्रिस्ताने प्रतिपादन केलेल्या नीतित्वावरच अवलंबून आहे. मनुष्यजात ही परमेश्वराची संतति असल्याकारणाने मनुष्याने परमेश्वरावर अनन्यभक्ति केली पाहिजे व त्याबरोबरच आपल्या बांधवांवर व शेजाऱ्यापाजाऱ्यांवरहि प्रेम केले पाहिजे हे अत्युच्च तत्व ख्रिस्तीधर्मात आढळून येते. परमेश्वराची अनन्यभक्ति करणे म्हणजे त्याला अनन्य भावाने शरण जाणे व अहंभावाची वृत्ति विसरून जाणे होय. येशू ख्रिस्त हा स्वतः या तत्वाचा मूर्तिमंत आदर्श होता. त्याने हे तत्व प्रस्थापित करतांना स्वतःचा वळी देखील दिला. 'अनन्यभावागेतू जगाचा स्वामी जो परमेश्वर त्याची भक्ति कर व आपल्या शेजाऱ्यांवर प्रेम कर' असा ख्रिस्ताचा उपदेश आहे असे ख्रिस्ती सांप्रदायिकांचे म्हणणे आहे.

सर्व लोक हे आपले बांधव आहेत अशा प्रकारची बंधुत्वाची भावना चर्चच्या पूर्वेतिहासात आपल्याला आढळून येते पण पुढे ही व्यापक व उच्च भावना हळू हळू लुप्तप्राय होत चालली व त्याच्या जागी वैयक्तिक उन्नतीकडे लोकांचे लक्ष वेधले. संसाराचा त्याग करून, मिथुवृत्तीने एखाद्या मठांत राहून, स्वतःची आत्मोन्नति करण्यापलीकडे जगांत उच्च कर्तव्य नाही अशी कल्पना रुढ झाली. ख्रिस्ताच्या सार्वत्रिक प्रेमाची शिकवण मागे पडली, तरी जण भिडू लोकांचा वर्ग

वाढत चालल्याने लोकांच्या आचारविचारांत बरीच शुद्धता येत चालली. ख्रिस्ताप्रमाणे अगदी निर्धन होऊन रहाण्यांत कित्येकांना आपल्या जीवितार्थी ध्येय आहे असे वाटू लागले; व तशा प्रकारचा उपदेशहि करण्यांत येऊ लागला.

उपासनाविधि—परमेश्वराची अनन्यभक्ति हे ख्रिस्तनीतीचे प्रमुख अंग आहे असे वर सांगितले. ही भक्ति कशी करावयाची यासंबंधी ख्रिस्ती धर्मात कोणते विधी आहेत हे आपण पाहू. परमेश्वर व भक्त यांमधील संबंध हा वैयक्तिक स्वरूपाचा असतो. ज्याला जसे वाटेल त्या प्रकाराने परमेश्वराला भजण्याची प्रत्येकाला मोकळीक असवी हे उचित होय. ख्रिस्ती धर्माच्या प्रारंभी प्रत्येकाला परमेश्वराची उपासना करण्याच्या वावर्तीत पूर्ण स्वातंत्र्य असे पण पुढे उपासनेच्या बाबर्तीत स्वातंत्र्य हळू हळू नष्ट होत जाऊन उपासनेच्या वावर्तीत बरेच निर्बंध घालण्यांत आले व अशा रीतीने उपासनेला सांप्रदायिक स्वरूप देण्यांत आले. चर्चमधील धर्मगुरु ठरवितात त्या मार्गानेच उपासना करण्याचा प्रघात अमलांत आला. रोम व ग्रीसमधील चर्चमध्ये उपासनेचे ठराविक नियम करण्यांत आले. इंग्लंडच्या चर्चने आपला उपासनाविधि निश्चित केला. इतर चर्चनाहि आपापले उपासनाविधी ठरवून टाकले. सर्व लोकांनी चर्चमध्ये जमून प्रभुभोजन केले असता मनुष्याला पुण्यप्राप्ति होते, साधुदायिक प्रार्थना केली असता मनुष्याचे पाप परमेश्वर जाळून टाकतो अशा प्रकारच्या कल्पना धर्मगुरुंनी प्रसृत केल्या व त्यामुळे या विधीना एक प्रकारचे पावित्र्य प्राप्त झाले. या उपासनाविधींच्या विरुद्ध पुष्कळांनी आक्षेप घेण्यांत आले पण त्यांचा फारसा उपयोग झाला नाही.

सारांश ख्रिस्ती धर्म हा भक्तीचा पंथ आहे. आपल्या देशातील भक्तिमार्गीशां यांचे पुष्कळ साम्य दिसून येते. ख्रिस्त हा देवाचा अवतार असून त्याची भक्ति केली असता परमेश्वराची प्राप्ति होते, हे या धर्माचे मुख्य अंग आहे. विश्वप्रेम हे या धर्माचे नैतिक अंग आहे. इतर धर्मातील तत्वांचा खरा अर्थ लावण्यासाठी ज्याप्रमाणे पुष्कळ श्रेष्ठ पुरुषांनी प्रयत्न केले त्याचप्रमाणे ख्रिस्ताच्या धर्मातील मुख्य तत्वांसंबंधीचे विशदोकरण करण्याचा पुष्कळांनी प्रयत्न केला. ख्रिस्ताच्या मूळ धर्मतत्वांमध्ये कालांतराने काही तत्वांची भर पडली. या धर्माचे आज अनेक पंथ झाले आहेत व पुढे आपखीहि होतील. पण या सर्व भूत व वर्तमान पंथांच्या मुळाशी ख्रिस्त हा परमेश्वराचा अंश असून त्याच्या भक्तीमुळेच परमेश्वराची प्राप्ति मनुष्याला करून देता येते हेच सामान्य तत्व प्रथित केल्याचे आढळून येते.

ख्रिस्ती सं प्र दा य, शा स न सं स्था व मा न वी स्वा तं त्र्य. —ख्रिस्ती संप्रदायामध्ये जे शिरले ते ख्रिस्ती संप्रदायाच्या आद्य मताप्रमाणे रहावयास तयार झाले आणि संप्रदायाची आयमते सर्वांस बंधनकारक आहेत असे त्याबरोबर दृष्टीत घालण्यांत येते. संप्रदायाचे प्रथे विरिध्द आक्षेप किंवा

सूत्ररूप नसल्यामुळे ते ग्रंथ विधिनियेधात्मक करण्यासाठी त्याचा अर्थ काढणे अवश्य होते. हे अर्थ काढावयाचे झाले म्हणजे वाटेल तो मनुष्य वाटेल तो अर्थ काढणार. या परिस्थितीत अर्थ काढण्यास कोणी अधिकारी मनुष्य पाहिजे अशा तऱ्हेचा युक्तिवाद कोणासहि पटणार. अर्थ काढण्याचा किंवा विधिनियेधात्मक शेवटचे नियम देण्याचा अधिकार आमचा आहे असे रोमच्या पोपने मांडण्यास सुखात केली. रोमचा पोप हा, इतिहास पाहतां केवळ रोमचा विशाष होता पण त्यास रोमन साम्राज्याच्या अस्तित्वामुळे धार्मिक प्रामुख्य प्राप्त झाले; आणि रोमचें साम्राज्य जरी लयास गेलें तरी रोमच्या पोपचें महत्व कायमच राहिलें. याचा परिणाम असा झाला की, सर्व पाश्चात्य जग बौद्धिक आणि अध्यात्मिक बाबतीत रोमच्या तावडीत सांपडलें, आणि राज्याचे म्हणजे पोलीस अधिकार तेवढे राजाकडे राहिले. राजावर व त्याच्या प्रजेवर अध्यात्मिक अधिकार पोपचा. पोपने वाटेल त्या राजावरहि बहिष्कार घालावा आणि प्रसंग पडल्यास राजाच्या प्रजेसहि राजाचे हुकूम न मानण्यास सांगवें अशा तऱ्हेची परिस्थिति उत्पन्न होऊन शासनसंस्था (म्हणजे राज्याधिकार) पोपच्या तावडीत पूर्णपणें सांपडल्या. शासनसंस्थां-वरील पोपचें किंवा पंथाचें महत्व कमी करण्यास तीन पायऱ्यांनीं प्रयत्न झाले.

पहिला प्रयत्न प्राटेस्टांटिझम होय. यामध्ये धर्मग्रंथाचा आयुष्यावरील हक्क प्रधानतेनें झुगारला नाहीं; किंवा अधिकार-युक्त व्यक्ती किंवा संस्थांनीं लावलेल्या अर्थाचें महत्व कमी करण्यांत आलें नाहीं, तर केवळ पोपचें वर्चस्व झुगारून लावलें. पहिले जे प्रॉटेस्टंट पंथ होते ते व्यक्तिस्वातंत्र्यवादी आणि मतस्वातंत्र्यवादी मुळींच नव्हते. ते स्वतः जरी पोपच्या मतापासून भिन्न असले तरी त्यांच्या मतापासून भिन्न असलेल्या लोकांचा ते फारच छळ करीत.

अधिकारयुक्त अर्थस्पष्टीकरण मानावयास लावण्याची पद्धति जरी काहीं दिवस चालू राहिली तरी लवकरच वैयक्तिक अर्थ लावण्याचा अधिकार सांगणारे नॉनकनफरमिस्टांचे पंथ तयार झालेच. त्यामुळे वर्चचा पगडा वरच कमी झाला. तथापि खैस्त्य हें शासनसंस्थेला आद्य कायदा आहे या प्रकारच्या समजास थोका पोहोचला नव्हता. तथापि अमेरिकेनें जेव्हां आपली शासनसंस्थेचीं आद्यवर्तले लेखनि-विशिष्ट केलीं आणि वर्चचा किंवा खैस्त्याचा शासनसंस्थेशीं संबंध तोडून टाकला तेव्हां शासनसंस्थेचें स्वातंत्र्य पूर्णपणें स्थापन केलें गेलें. अमेरिकेंत शासनसंस्थेचीं युक्त असा खैस्त्य पंथ नाहीं एवढेंच नव्हे तर सार्वजनिक शाळांतून वायवलेचें शिक्षण बंद केलें आणि वायवलास ' सेक्टेरियन ' म्हणजे पक्षविशिष्ट पुस्तक ठरविलें.

विवाहादि संस्कारांवर ताबा ठेऊन म्हणजे मनुष्याच्या आयुष्याला कृत्रिम तऱ्हेनें जखडून टाकून धर्माचें अध्यात्मिक स्वरूप कमी करण्याच्या प्रयत्नाचा शेवट अजून लागला

नाहीं. अजून " ख्रिस्ती " लोमें प्रचलित आहेतच. हा सर्व पाश्चात्य भिक्षुकशाहीचा प्रयत्न होय. ख्रिस्त स्वतः लॉमंभुजा लावणारा भिक्षुक नव्हता. त्या पंथाला ही भिक्षुकी पाश्चात्य देशांत जोडली गेली. ही जेव्हां नष्ट होईल तेव्हां धर्माचें खरें स्वरूप प्रगट होईल. हिंदुस्थानांत ख्रिस्ती मत वाढत आहे. आणि जर लमासारखे संस्कार आर्वी राष्ट्रीय ख्रिस्ती पंथांतून हिंदुस्थानानें अर्जावात हांकलून लावले तर ख्रिस्ती संप्रदायाचें अत्युच्च स्वरूप हिंदुस्थानांत प्रगट होईल अशी जी जगाची आशा आहे त्या आशेस मूर्त स्वरूप येण्यास मदत होईल.

हिंदुस्थानांत ख्रिस्ती समाज.—१९२१ सालीं एकंदर ख्रिस्ती लोक ४७,५४,०७९ होते. १९११ सालीं २८,७६,०२३ होते. १८७२ते १९११ या ५ दशकांतल्या खाने-सुमारीच्या आंकड्यांवरून पहातां ख्रिस्ती समाज कसा सपाट्यानें वाढत आहे तें दिसून येईल.

काल	हिंदी ख्रिस्त्यांच्या संख्येतील फरवदलाची शेंकडवारी
१८७२-१८८१	+२२.०
१८८१-१८९१	+३२.९
१८९१-१९०१	+२०.८
१९०१-१९११	+२४.२

१९११ च्या ख्रिस्ती लोकसंख्येत ३५,७४,७७० हिंदी ख्रिस्ती म्हणजे शेंकडा ९२ हून अधिक व बाकीचे युरोपियन आणि आंग्लोइंडियन होते. हिंदी ख्रिस्त्यांपैकी अदमासे ३ रोमन कॅथोलिक व २ रोमो सिरियन होते. एकंदर संख्येच्या १/३ प्रत्येकीं आंग्लिकन व वाप्टिस्ट असून राहिलेल्या पंथांपैकी शेंकडा सहा लुथरन, मेथॉडिस्ट व प्रेसबिटेरियन हे प्रत्येकीं शेंकडा पांचहून कमी व कॉन्ग्रेगेशनलिस्ट शेंकडा चार होते.

आतां प्रांतवार विचार करितां (१९११ च्या खानेसुमारीवरून) असें आढळून येतें की, हिंदी ख्रिस्त्यांच्या एकंदर संख्येपैकीं अदमासे २ लोक मद्रास इलाखा व त्यांतिल हिंदी संस्थानें यांतून रहातात. मद्रासेतील कोचीन व त्रावणकोर संस्थानांत तर एकंदर लोकसंख्येच्या १/३ हूनहि जास्त ख्रिस्ती आहेत. खुद्द मद्रास इलाख्यांतिल ख्रिस्त्यांपैकीं निम्मे ख्रिस्ती दक्षिण जिल्ह्यांतून आहेत. ते सेंट फ्रान्सिस झेवियर व स्वार्झ यांच्या अमदानीत झालेल्या ख्रिस्त्यांचे वंशज आहेत. इतर प्रांतांतिल ख्रिस्तीमतप्रसार मद्रासेतल्या प्रसारापेक्षा बराच मागाहूनचा आहे. मद्रासनंतर बिहार ओरिसा (२६८०००), मुंबई (२४६०००), ब्रह्मनदेश (२१००००), पंजाब (२०००००) आणि संयुक्तप्रांत (१८००००) असा उतरता संख्यानुक्रम लागतो. प्रमुख प्रांतांत बंगाल (१३००००), वन्हाड मध्यप्रांत (७३०००) व आसाम (६७०००) यांत ख्रिस्ती अगदीं थोडे सांपडतात.

निरनिराळ्या खिस्ती मिशनरी पंथांचा वाढता प्रसार दृष्टीखाली घातल्यास स्वसमाजबलवर्धनासाठी प्रत्येक मिशनरी पंथ काय काय खटपटी करित असेल याकडे लक्ष जाईल. १९०१-१९११ या दशकांत आंग्लिकन कॅम्प्युनि-अनची वाढ शें. ९ नें झाली या वाढींत बिहार-ओरिसानें शेंकडा ६६, पंजाबनें ४७ व मद्रासनें २१ मिळवून दिले. पुष्कळसे प्रॅटिस्टंट आंग्लिकन म्हणून गणिले जातात, त्यामुळे वरील आंकड्यांत जरा फेरफार होईल. वाप्टिस्ट पंथांचे मुख्य पीठ मद्रासंत असून वरील दशकांत तो शेंकडा २२ नें वाढला. लुथरन शें. ४१ नें वाढले तर मेथॉडिस्ट दोन पूर्णांक एक चतुर्थांश पटीनें जास्त झाले. एकंदर मेथॉडिस्ट (१७२०००) पैकीं तीनपंचमांश संयुक्तप्रांतांत आहेत. प्रेसबिटेरियनांची १९११ मधील १,८१,००० ही संख्या १९०१ मधील संख्येच्या तिप्पट आहे. पंजाबांत १९०१ साली सारें ५००० प्रेसबिटेरियन होते; तर दहा वर्षांनीं पाहूं जातां ९५००० भरले. रोमन कॅथोलिकांची वाढ बिहार ओरिसांत शेंकडा ६८ झाली असून मद्रासंत म्हणजे जेथें त्यांची संख्या सर्वांत अधिक (६९४०००) आहे तेथें सारी शें. ९८ वाढ झालेली दिसते. साल्वेशनिस्ट (मुक्किकान) लोकांची संख्या १९ हजारान्वरून ५२ हजारान्वर गेली. या वाढीचें मुख्य कारण गुन्हेगार जाता व अपसृश्यवर्ग यांकडे या पंथांचे विशेष लक्ष आहे.

सरकारची खिस्ती संप्रदायाच्या वाढीस मदत.—व्याजाचा प्रांतांतून या जातीनां खिस्ती कळपांत ओढण्याला सरकारची मदत या पंथांला मिळते. पोलिसांच्या देखरेखीनें सुद्धा ज्यांची वाईट प्रवृत्ति कमी होत नाहीं त्या जातीनां ताळ्यावर आणण्याची विशेष व्यवस्था या पंथांनं सरकाराकडून करून घेतली आहे. इलक्या जातीच्या लोकांची आर्थिक स्थिति सुधारण्यासाठी उद्योगधंदे शिकविण्यांत येतात.

मलबार किनाऱ्यावर धर्मांतराचें कार्य करणारा सीरियन पंथ फार प्राचीन (इ. स. ६ वें शतक) असून त्यांत रोमो-सिरियन, गॅकोबाईट, सिरियन व रीफॉर्मड (सुधारलेले)

सीरियन असे तीन मुख्य वर्ग आहेत. इ.स. १९०१-१९११ या दशकांत सीरियनांची एकंदर वाढ शें. २७ धर झाली. या समाजांतलीं ३ हून अधिक लोक खुद्द त्रावणकोर संस्थानांत आहेत.

एतद्देशीय ख्रिस्त्यांती ल नवीन स्थानिक पंथ.—हिंदुमुसलमान वाटून खिस्ती बनल्यावर पूर्व-संस्कारांमुळे किंवा अन्य कारणांनीं नवीन आचारविचार सुरू करितात किंवा पूर्वधर्मांतील कांहीं संस्कार व विचार कायम ठेवून त्यांनां ख्रिस्त्याला फारसें विसृष्ट दिसणार नाहीं असें बळण देतात. यामुळे त्यांच्यांत नवीन पंथ अस्तित्वांत येतात.

गुंमोमयम पंथ.—त्रावणकोर संस्थानामध्ये अशाच प्रकारचा एक पंथ गेल्या शतकाच्या अखेरीस अस्तित्वांत येऊन त्यांतील लोकांची संख्या (इ.स. १९११) ११२१ पर्यंत गेली आहे. उपासना, भोजन, विवाह, और्ध्वदेहिक वगैरे बाबतींत सामान्य ख्रिस्त्यांपेक्षां या पंथाच्या चालीरीती वेगळ्या आहेत. पंथसंस्थापकाच्या घराण्यातून जास्त श्रेष्ठ असा कोणाहि मानिला जात नाहीं. याचा हल्लीचा मुख्य उपाध्याय या घराण्यांतल एक आहे. नवा व जुना करार यानां सारख्याच दर्जाचें मानण्यांत येतें. जाहीर उपासनेचें स्थळ यानां लागत नाहीं. लग्न घरांतल्या घरांत होतात. फक्त लग्नाचें रजिस्टर उपाध्यायानें ठेवावें लागतें. यांच्यांतील 'आशीर्वाद' संस्कार ब्राह्मणी धर्तीवर आहे.

अहल-इ-नसारा आणि आर. सी. दत्त पंथ.—पंजाबांतील प्रॅटिस्टंट ख्रिस्त्यांत वरील पंथ आहेत. नांवावरूनच ते नवीन म्हणून ओळखिले जातात. हे पंथ प्रेसबिटेरियन आहेत अशी माहिती मिळते.

गुलाबशाही पंथ.—पंजाबांत आणखी हा एक विचित्र नामाचा पंथ आहे. त्याचा समावेश रोमन कॅथोलिकांत करितात. गुलाबशाही नांवाचा एक मुसलमान गुजर होता. तो वाटून खिस्ती झाला. नंतर त्यानें हा पंथ स्थापिला. हा फकिरी पंथासारखा असून यांतील पुरुष व स्त्रिया दोघीह मुंडण करून घेतात व ब्रह्मचारी वृत्तीनें राहतात.

ग—तिसरें व्यंजन. याचे संस्कृत भाषित (१) गंधर्व,
(२) गणपति,
गं = १ ० १ १ १ १ १ (३) गुरु स्वर
व (४) तीन

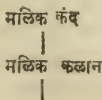
ही संख्या असे अर्थ असून गर्व या अर्थी मराठीत योजतात; जसे, त्याला गची बाधा झाली आहे. समासांत शब्दापुढें जोडिला असता त्याचा अर्थ - ' नें गमन करणारा ' असा होतो; जसे, उरग.

अ क्ष र वि का स—या वर्णांची पहिली अवस्था काक पदाकृति असून ती इ.स. च्या ३ व्या शतकांतल्या अशोकाच्या गिरनार शिलालेखांत दिसून येते. मोडीतहि ही अवस्था दिसते. वृत्तशासाराखी दिसणारी ' ग ' ची दुसरी अवस्था व बाराखडीतील दीर्घ ई (१) चें चिन्ह वाटणारी तिसरी अवस्था इ. स. पहिल्या व दुसऱ्या शतकांतल्या मथुरा येथील लेखांत पाह्यावयास मिळते. चवथी अवस्था जपानांत हेथु-जांच्या मठांत सांपडलेल्या ' उष्णापवित्रजयधारणी ' च्या ताडपत्री पुस्तकांत संशोधिली गेली आहे. या पुस्तकाचा काल इ. स. ६ वें शतक मानितात. यानंतर एक दोन शतकांतच आजचा वळणदार ' ग ' तयार झाला. [प्राचीन लिपिमाला]

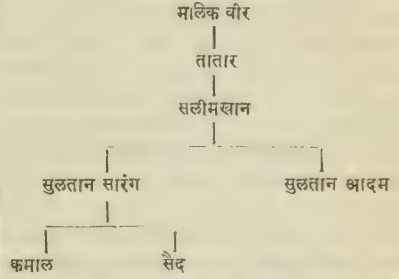
गखखर—इतिहासामध्ये या लोकांचा उल्लेख प्रथम बाबरच्या कालांत आढळतो. 'तवकात-इ-अकबरी' मध्ये यांचा प्रदेश सिंधु नदीवरील नीलाबप्रांत असल्याबद्दल म्हटलें आहे व यांच्या ताब्यांत शिवालिक पर्वतांपासून काश्मीरच्या सरहद्दीपर्यंतचा सर्व प्रदेश असून त्या प्रदेशांत यांच्या सत्तेखाली खरी, जनब, जत्रीय, भूक्याल व जाट वगैरे लोक रहात असत असे सांगितलें आहे. बाबर यानें 'तूझक-इ-बाबरी' मध्ये म्हटलें आहे की, नीलाब व बहर (भेरा) प्रांतांत गखखर लोकांची सत्ता असून तेथे जाट, गुजर लोकहि रहातात.

बाबरच्या काली या जातीची राजसत्ता तातार व हाती या दोन चुलतभावांच्या हाती होती.

अबुल फजल म्हणतो की काश्मीरवर झै-नुल-अबिदिन याचा अम्मल असतांना गझनीचा एक सरदार मलिक कंद यानें शेलम व सिंधु या नद्यांमधील प्रदेश काश्मीरी लोकांपासून घेतला. याच्यानंतर त्याची वंशावळ खालील प्रमाणें आहे.

(मलिक कलान पुढें चालू)

तातार हा परदाला किल्यावर रहात असून हाती हा जवळील डोंगराळ मुलखांत रहात असे. पुढें हातीनें तातार यास ठार मारून त्याचें राज्य घेतलें. इतक्यामध्ये बाबरनें स्वारी करून परदाला घेतला, तेव्हां हाती हा त्यास शरण गेला. शीरशाहानें हुमायुनास हांकून दिल्यावर मोंगलांच्या स्वाऱ्यांस अडथळा करण्याकरितां आणि गखखर लोकांस दावांत ठेवण्याकरितां त्यानें रोहट किल्ला बांधण्यास सुरवात केली. तेव्हां गखखर लोकांनीं मजूर मिळण्यास अडथळे आणले. तेव्हां शीरशाहानें गखखरांचा राजा सारंग याजवर सैन्य पाठविलें व त्या सैन्यानें सारंगचा पराभव करून बलनी टेंकडी लुटली. रायासारंग याची मुलगी हस्तगत झाली; तिला शीरशाहाचा सरदार खवासखान यानें बायको केली. रायसारंग हा कैदी झाला व त्याचें जिवंतपणीं कांतळें सोललें; व याचा मुलगा कमाल खान यास कैद करून शिवालिक पर्वतांत ठेवलें. यावरून रोहट किल्ला इ. स. १५४० मध्ये अर्धवट बांधला गेला होता असें दिसतें; तो पुढें ८१० वर्षांनीं पुरा झाला.

इ. स. १५४८ (हि. स. ९५५) मध्ये सुलतान इस्लाम उर्फ सलीम शाहसूर यानें पराभव केल्यामुळे निआझी लोक गखखर प्रांतांत सुलतान आदम याजकडे आश्रयार्थ आले. तेव्हां सलीमशाहनें गखखर प्रांतावर स्वारी करून सुलतान आदम यास शरण येण्यास भाग पाडिलें. सलीमशाहनें कमालखान यास सोडून देऊन त्यास पंजाबच्या सुभेदाराच्या मद्दतीनें गखखर ताब्यांत ठेवण्यास पाठविलें. इ. स. १५५२ मध्ये हुमायून यानें काबुलाहून हांकून दिलेला कामरान हा सारंगच्या नंतर गादीवर बसलेल्या सुलतान-आदम याजकडे आश्रयार्थ आला. परंतु त्यानें तो न दिल्यामुळे कामरान सलीमशाहकडे गेला. पुढें त्यास आश्रयार्थ

गह्वर प्रांतांत येणे भाग पडले. त्यावेळीं सुलतान आदम यानें त्यास हुमायूनच्या स्वाधीन केलें व हुमायुनानें त्याचे डोळे काडले (इ. स. १५५३). नंतर हुमायुनानें मेन्याचा किष्ठा घेऊन तो सुलतान आदम यास दिला. हुमायून गादावर बसल्यानंतर त्यानें सारंग याचा मुलगा कमालखान यास सुलतान आदमचें अर्धे राज्य दिलें. हा हुकूम अमलांत आणण्याकरितां हुमायुनास सैन्य पाठवून आदम खान यास कैद करून कमाल याच्या स्वाधीन करावें लागलें. तो पुढें जन्मभर कैदच होता. कमालखान हा सर्व गह्वर प्रदेशाचा मालक झाला. अकबराच्या कारकीर्दींत गह्वर (खोखार ?) लोकांच्या ताब्यांत लाहोरसरकारच्या सिंधसागर दुआवांतील ४२ महालांपैकी ७महाल होते. गह्वर यांना खकर अर्धेहि नांव फेरिस्ता हा देतो. कै. नी. ज. कांतेने यांच्या मते वीरनारायण व वाग्भट चव्हाण यांच्या वेळेस या खकर लोकांनि हिंदुस्थानावर स्वारी केली होती. हे लोक मोंगललोकांचाच एक शाखा असून न्यायचंद्रसूरीच्या हुम्मौर काव्यांत ज्या लोकांना ' खपूरास ' असें नांव दिलेलें आहे ते हेच लोक असावेत असेंहि कांतेने म्हणतात 'खोखार' पहा. [इंडियन अँटिक्वरी. १९०७; रॉबर्टी; अस्किन; एल्फिन्स्टन; रिमथ].

गंग घराणे.—हे राजघराणे म्हैसूरप्रांतावर आठव्या शतकाच्या अखेरीस राज्य करूं लागले. यावेळीं दख्खनमध्ये पल्लवघराणे मोडकळीस आले होते. व चोलघराणे उदयास येऊं लागले होते. या गंगघराण्याची राजधानी कोलार व तलकद (तलकाड) या दोन ठिकाणी निरनिराळ्या वेळीं होती. यांची व पांड्यराजांची नेहमीं झटपट होई. गंग हे पूर्वी राष्ट्रकूटांचे मांडलिक होते परंतु पुढें राष्ट्रकूटांची सत्ता विस्कळित झाल्यानें गंग हे स्वतंत्र होऊं लागले. त्यांनीं या पाण्ड्यांना उत्तरेकडे राज्य वाढविण्यास अडथळा केला; तेव्हां वरगुण पांड्यराजांनं गंगांचा कुंभकोणाजवळ तिरुप्प-रंबाथं येथें पराभव केला. त्यामुळे चोल घराण्याला आपली सत्ता वाढविण्यास सोपें होऊन त्यांची सरहद्द गंगराज्याशीं येऊन मिडली. पुढें (९५०) राष्ट्रकूट कृष्णराज (तिसरा) यानें राजादित्य चोलावर स्वारी केली असतां पेरुमानदी वृत्तुग या गंगराजाच्या कारवाईनें राजादित्य हा त्या लढाईत मारला गेला, परंतु थोड्याच दिवसांत प्रख्यात राजराज चोलानें शत्रूपासून आपले प्रांत परत मिळविले त्यावेळीं गंगराजांचा त्यानें पराभव केला. गंगांचा गंगवाडी प्रांत (उत्पन्न ९६ हजार) चोलानी काबीज केला. गंगघराण्यांत प्रख्यात असे पेरुमानदी वृत्तुग व मारसिंह हे राजे झाले. अकराव्या शतकाच्या मध्यांत या गंगराजांनीं चोलराज राजादित्य याच्या राज्यविस्तारास अटकाव करून तर्कालम येथें त्याचेवर स्वारी करून त्याचा पराभव केला व नोळंबवाडी ३२ हजार चमुलाचा मुळस सांप्रतेचे दुमकुर व चित्तदुर्ग काबीज केला ही गोष्ट दुसऱ्या मारसिंहाच्या गंगराजाचे वेळीं घडली.

या घराण्याचा मूळपुरुष काश्यपगोत्री कण्वकृपी होय असें म्हणतात. त्यानंतरचा प्रख्यात पुरुष म्हणजे सिंह-नंदी असून त्याच्या वेळीं या घराण्यास बरेंच महत्त्व प्राप्त झालें. नंतर या वंशातील कोंगणी नांवाच्या एका राजानें कुवलालपुर (कोलर ?) ही आपली राजधानी केली. याच्या पुढें शिवमार स. ६६८ व त्याचा पुत्र पृथुयश यांचा अंमल बऱ्याच मोठ्या प्रांतावर असून अमोघवर्ष दिंडि-कोजेरिग या राजांनीं आश्रय घेतला. पृथुयशानें वरगुण पाण्ड्यराजाचा श्रीपुर येथें पराभव केला व त्याला कैद केलें. याच्या मागून याचा मुलगा मारसिंह (वरच्याहून भिन्न) गादावर आला. याच्यानंतर त्याचा पुत्र केसरी अथवा पृथ्वीपति यानें आभीर राजाला आश्रय दिला होता. यानंतर या घराण्यांत पृथ्वीकोंगणी अथवा श्रीपुरुष हा राजा झाला. स. इ. ७२७ त किमगटनाड (कूर्गप्रांत) येथील शिलालेखावरून इ. स. ८८७ मध्यें या घराण्यांत सत्यवाक्य कोंगुणीवर्मन परमानडी नांवाचा राजा होऊन गेला असें दिसतें. उदयैरम येथील ताम्रपटावरून इ. स. ९०० च्या वेळीं गंगराज पृथ्वीपति हस्तिमल्ल हा हयात असून त्याला प्रांतक (चोल) यानें वाणराज्य काबीज करून तेथला कारभार सांगितल्याचे व हस्तिमल्ल हा प्रांतकाचा मांडलिक असल्याचें दिसतें. यापुढें आठकुरा येथील शिलालेखावरून पुढील माहिती निघते. सत्यवाक्य कोंगुणीवर्मन वरमानडी वृत्तुग हा राष्ट्रकूट कृष्णराज (तिसरा) चा मांडलिक असून त्यानें इरैयप्पाचा मुलगा राचमल्ल ठार मारून गंगावाडी प्रांत हस्तगत केला. (९४९). हेचालच्या शिलालेखावरून वृत्तुग यानें (९११ ते ९४० च्या दरम्यान) अमोघवर्ष वाङ्गि याच्या मुलाशीं लग्न लाविलें त्यावेळीं त्याला पुलीगर, बेळवोल, किस्तुकाड आणि वागेनाड हे परगणे हुंब्यामध्ये मिळाले असें ठरतें; पुढें तिसऱ्या कृष्णराजा (राष्ट्रकूट) ने, वृत्तुग यानें राजदित्य चोलास मारल्यावद्दल वनवासी नांवाचा आणखी एक परगणा जहागीर दिला.

वर आलेला इरैयप्पा हाहि एक गंगराजा होता. त्याचे संबंधीचा शिलालेख म्हैसूर प्रांतांत बेगूर येथें आहे; पण त्यावर काल दिलेला नाहीं. वृत्तुग याचा पुत्र मारसिंह होय. हा त्याचा सावत्र भाऊ रच्छ (?) याचे मागून गादावर बसला (९६३). तो दहा वर्षे राज्य करून ९७४ सालच्या सुमारास मेला (मेलागनी व काश्य येथील शिलालेख). या मारसिंहानें गंगवाडी, पुलीनगर, बेळवोल, वनवासी, नोळंबवाडी व सांतळीग या प्रांतांवर राज्य केलें. त्यानें गुजराथेवर स्वारी केली होती, नोळंबवाडीच्या पल्लवांस जिंकून, मान्यखेट, गोनूर येथें मोठे विजय मिळविले (श्रवण बेळगोळचा शिलालेख). मारसिंहाचे नंतर पंचलदेव हा गादावर आला (९७४ चा मुळगुद शिलालेख); परंतु थोडेच दिवसांत पश्चिम चालुक्य दुसरा टार वल्ले (अदरुंगी व गंडूर येथील

शिलालेख). पुढें (१७८ वा किंगटनाडचा शिलालेख) १८० सालीं रावमल हा गंगराजा गादीवर होता. त्याचे मागून (१०२१ वेळूरचा शि. ले.) परमानडि हा राजा झाला. याच सुमारास (१०३८) पांचव्या कामागिवाचा मुलगा, पांचवा वज्रहस्त गंगराज व सहावा मधुकामार्णव गंगराज यांचांही नांवें आढळतात. पुढें १०५५ त (बंकापुर शि. ले.) परमानडो विक्रमादित्य हा राजा होता; यानें बनवासी व गंगवाडी येथें राज्य केलें होतें. पुढें १०७०त राजराजगंग हा त्याचा बाप. पांचव्या वज्रहस्तांनंतर आठ वर्षे यानें राज्य केलें. याची वायको राजसुंदरी ही पहिल्या राजेंद्रचोळाची मुलगी होय. यानें वेंगीच्या विजयादित्याला आश्रय दिला. या ना मुलगा अनंतवर्ग चोडगंग होता. पश्चिम-गंगकुळांतील (वर आलेला) परमानडी उदयादित्य हा पश्चिम चालुक्य दुसऱ्या सोमेश्वराचा मांडलिक होता. व तो बनवासी, सातळीग व मणदळी या प्रांतांवर राज्य करीत होता (१०७५). वरील अनंतवर्मचोड हा १०७८ त गादीवर आला. याप्रमाणें या म्हैसूरकडील गंगघराण्याचा थोडासा इतिहास आहे. यांचा साग्र इतिहास अद्यापि उपलब्ध नाही या गंगघराण्याच्या शाखा हिंदुस्थानांत निरनिराळ्या प्रांतांत राज्य करीत होत्या; त्यांचा उल्लेख त्या त्या प्रांतांच्या इतिहासाचे वेळीं करूं. [मॅबेल डफ; इ. अ. व्हॉ. १३]

गंगटोक—बंगाल प्रांतांतील सिक्कीम संस्थानची राजधानी. उ. अ. २७° २०' व पू. रे. ८८° ३८'. लो. सं. (१९०१) ७४९. येथें राजनाडा व काहीं सार्वजनिक इमारती चांगल्या असून तीस्ताव्हॅलीपर्यंत बैलगाडीचा रस्ता जातो.

गंगपूर—ओरिसाचे एक मान्डलिक संस्थान. क्षेत्रफळ २४९२ चौ. मैल. याच्या उत्तरे जशपूर व रांची जिह्वा; पूर्वेस सिंधमूम; दक्षिणेस वोनर्द, सम्बलपूर व वाप्रासंस्थानें; पश्चिमेस मध्यप्रांतांतील रायगञ्जे संस्थान. हा प्रदेश डॉंगर-सपाटीचा असून काहीं ठिकाणी उंच डॉंगर आहेत. गंगपूर व व वाप्रा संस्थान यांच्यामध्ये महावीर नामक डॉंगर आहे.

येथील नद्या इव, सांख व दक्षिणकोयेल या आहेत. पैकीं सांख व दक्षिणकोयेल ह्यांचा गंगपूर येथें संगम होतो. ह्या नदीस पुढें ब्राह्मणी हें नांव मिळालें आहे. ही जागा फारच रम्य आहे. असें सांगतात की, पराशर ऋषीनें मत्स्यगंधा नामक कैवर्तक कन्येशीं संभोग केला तें हेंच रम्य स्थान आहे. उन्हाळ्यांत बहुतकरून ह्या नद्यांचें पाणी आटतें. येथील श्यापदे वाघ, चित्ते, लांडगे गेंडे वगैरे होत. हें संस्थान एकदां संबलपूरचे मांडलिक होतें. त्यावेळीं संबलपूरचा नागपूरच्या मराठे राजांच्या राज्यांत समावेश होत असे. देवगांवच्या तहाप्रमाणें १८०३ मध्ये तें ब्रिटिशसरकारास देण्यांत आलें १८०६ मध्ये तें मराठा राजास परत मिळालें. १८२६ मध्ये हें ब्रिटिशांस पुन्हां परत मिळालें. १८५७ मध्ये येथील संस्थानिकास प्रथम सनद देण्यांत आली व ह्यांनंतर १८९९ मध्ये पुन्हां नवीन सनद करून देण्यांत आली. १९०५ मध्ये

हें संस्थान छोटानागपूरमधून ओरिसामध्ये घेण्यांत आलें. याचे एकंदर उत्पन्न २,४०,००० रु. असून ब्रिटिशसरकारास खंडणांदाखल रु. १२५० द्यावे लागतात. येथील संस्थानिका-वर ओरिसाच्या कमिशनरची देखरेख आहे. कारण तो ट्रिब्युटरी महालांचा सुपरिटेन्डंट आहे. येथील लोकसंख्या (१९११) ३,०३,८२९ आहे. येथील राष्ट्रजाती गोन्ड, ओरा योन, खरिया, भूया, मुन्डा या आहेत. इव नदीचा दक्षिणे-कडील प्रदेश अर्ध्यात सुपीक आहे. उत्तरेकडील जमीन जरा कमी सुपीक आहे.

गंगवाडी—म्हैसूरमधील गंगराजांची राजधानी. गंगराजांनीं दुसऱ्या शतकापासून ती अकराव्या शतकापावेतो येथें राज्य केलें. हिच्या उत्तरेस मरंडले, पूर्वेस तोन्डनाद, पश्चिमेस समुद्र, दक्षिणेस कोन्गू आहे. येथील लोकांस गंगडीकार म्हणतात.

गंगा—गंगा ही उत्तर हिंदुस्थानांतील एक प्रमुख नदी आहे. हिचा उगम हिमालयाच्या दक्षिण उतारणीवर होतो. हिमालयांत ज्या अनेक हिमनद्या आहेत, त्यांपैकी एका हिमनदीच्या शेवटाजवळ एका कोनाज्यांतून जो जलप्रवाह निघतो त्यास गंगा म्हणतात. गंगेचा प्रवाह येथून निघून तो पश्चिमेकडे वहात वहात व हिमालयाच्या दक्षिणेकडील रांगेंतील टेंकळांचा भेद करीत दक्षिणेकडे वळतो. तेथून हा प्रवाह आग्नेयीकडे जाऊन अलाहाबादजवळ पूर्वादिशेस वळते. अशा रीतीनें पूर्वेकडे चारसो मैल वहात गेल्यांनंतर तो दक्षिणेकडे वळतो व अनेक मुखांनीं बंगालच्या उपसागरास मिळतो. संयुक्तप्रांतांमधून वहात जात असता या नदीला राम-गंगा, यमुना, गोमती, इत्यादि प्रमुख नद्या मिळतात. बंगालच्या हद्दीवर घोघ्रा ही तिला मिळते. पाटणाजवळ शोण नदीचा तिच्याशीं संगम होतो. त्यानंतर गंडकीचा व तिचा संगम होऊन ती बंगालच्या उपसागराला येऊन मिळत असतां तिला ब्रह्मपुत्रा ही मोठी नदी येऊन मिळते. गंगेची लांबी १५५७ मैल असून तिच्या काठी, हरिद्वार, कनोज, प्रयाग (अलाहाबाद), काशी, पाटणा, शोणपूर, नागरेवेट इत्यादि प्रमुख क्षेत्रे आहेत. गंगेचा जो मुख्य फांटा पूर्वेकडे गेला आहे त्यास पद्मा असें म्हणतात व गंगेचा जो फांटा कलकत्याजवळून गेला आहे त्याला हुगळी हें नांव आहे.

इतर नद्यांचें पाणी ज्याप्रमाणें उन्हाळ्यांत कमी होतें त्याप्रमाणें गंगेचें पाणी कमी न होतां या ऋतूंत तिला पूर येतो. याचें कारण गंगेचें मूळ हिमालय पर्वतांत असल्यामुळे, उन्हाळ्यांत हिमालयांतील बर्फ वितळून नेहमीपेक्षा जास्त पाणी वाहू लागतें हें होय. ससुद्रसपाटीपासून गंगेचा उगम जवळ जवळ १३०० फूट उंचीवर आहे. त्यामुळे ती उंचीवरून वहात येत असल्यानें तिच्या प्रवाहाला हरिद्वार वगैरे ठिकाणीं फार जोर आहे. बाकीच्या ठिकाणीं तिचा प्रवाह संध आहे. तिचें पाणी शुभ्र असून तिच्या कांठचा भाग फार सुपीक आहे. गंगेचे अनेक कालवे काढलेले आहेत.

व ते जरेच संद असल्याने मालाच्या वाहतुकीच्या कामी त्यांचा फार उपयोग होतो. अशा अनेक छटींनी गंगेला महत्व प्राप्त झाले कांहीं विशिष्ट कारणांवरून तिला अनेक नांवे प्राप्त झाली आहेत. ही गंदी मूळची स्वर्लोकांत रहाणारी म्हणून हिला वियदंगा असें नांव आहे. कपिल ऋषींच्या शापाने जळून भक्ष झालेल्या पूर्वजांचा उद्धार करण्याकरितां, भगीरथ नांवाच्या राजाने तिला स्वर्गलोकांहून पृथ्वीवर आणले. यामुळे भगीरथाच्या नांवावरून तिला भगीरथी असें नांव पडले. आकाशांतून तिचा प्रवाह विलक्षण गतीने पृथ्वीकडे येत असतां हा वेग पृथ्वीला सहन होणार नाही हे जाणून शेकराने तिला आपल्या जटेंत धारण केली व तेथून सात प्रवाहांनी ती पृथ्वीवर वाहू लागली म्हणून सप्तसिंधु हे तिचे नांव रूढ झाले. जन्तु राजा हा यज्ञ करीत असतां तिच्या प्रवाहाने यज्ञाला अडथळा आला म्हणून त्या राजाने तिला प्राशन केले व नंतर लोकहितार्थ आपल्या कानांमधून सोडून दिली म्हणून तिला ' जन्तुवा ' ही संज्ञा प्राप्त झाली. याशिवाय वरनदी, देवमूर्ति, मंदाकिनी, त्रिपथगा, भोमवती किराती, भद्रसोमा, हरसोबरा इत्यादि अनेक नांवे आहेत.

वैदिक काळांत तिला महत्व प्राप्त झाले नव्हते. ऋग्वेदांमध्ये नैथ्या व दहाव्या मंडलांत मिळून, अवध्या दोनदांच तिचा उल्लेख आलेला आहे. पण वैदिक लोक ज्यावेळी पूर्वेकडे गंगेच्या खोऱ्यांत पसरत चालले त्यावेळी त्यांनी गंगा व यमुना यानयामधील प्रदेश आपल्या निवासार्थां निश्चित केला. त्यामुळे गंगेला महत्व प्राप्त होऊ लागले. महाभारतकाळां तर तिचे महत्व पूर्णपणे प्रस्थापित झाले होते. बौद्ध वाङ्मयांत तिचे फारसे महत्व आढळून येत नाही. तथापि हिंदुधर्मांत मात्र तिला अलौकिक महत्व प्राप्त झाले इतकेंच नव्हे तर ते आजपर्यंत अवाधित रीतीने टिकलेले आहे. भैरंगस्थिनीसच्या मार्फत तिची माहिती पाश्चात्यांनां झाली.

कोणत्याही गोष्टीला महत्व प्राप्त झाले कीं त्या गोष्टीवद्दल निरनिराळ्या दंतकथा निर्माण होतात. गंगेच्याहि यावर्तीत तोच प्रकार घडून आला. महाभारतकाली गंगा ही पवित्र नदी मानली जाऊ लागल्यामुळे तिच्या माहात्म्यविषयक निरनिराळ्या कथा उत्पन्न झाल्या. आपल्या पूर्वजांचा उद्धार करण्यासाठीं भगीरथाने गंगा खाली आणिली व तींत आपल्या पूर्वजांची राख टाकून पूर्वजांनां स्वर्गाप्रत नेले ही गंगेची पवित्र्यपर कथा रचण्यांत आली. पुढे गंगा ही एक देवता आहे असें मानण्यांत येऊन, तिला देवतास्वरूप प्राप्त झाले. पुढे अनेक ठिकाणी तिची देवालये बांधण्यांत आली. हरिद्वार येथील गंगेचे देऊळ फार मोठे व प्रसिद्ध आहे. तिच्या मूर्ती पश्चिमेकडील भागांत खडकांतून कोरलेल्या आढळतात. दक्षिणहिंदुस्थानांत तिची एक मूर्ति असून त्या मूर्तीचा वरचा भाग खींचा व खालचा भाग माशाचा आहे. तिच्या डोक्यावर मुगट असून तिचेकपाळ भस्मचर्चित दाखविले आहे. तसेच ती हात जोडून प्रार्थना करते आहे असा

देखावा दाखविला आहे. बंगालमध्ये तिची मूर्ति एका शुभ्र-वस्त्रावृता नारीची असून, ती मकरावर बसलेली असून तिच्या उजव्या हातांत कमळ व डाव्या हातांत वाणा असा देखावा आहे. रामनगर येथील तिची मूर्ति वरील प्रकारची असून शिवाय तिला चार हात आहेत असे दाखविलेले आहे.

यच्चयावत् हिंदू लोक गंगा ही अत्यंत पवित्र आहे व ती सर्व पापांचा नाश करते असे मानतात. विशेषतः गंगेचा ज्या ज्या नद्यांशी संगम होतो ती संगमस्थाने तीर्थयात्रेची ठिकाणे होऊन बसली आहेत. यात्रेच्या प्रसंगी गंगेवर लाखों-लोकां स्नानाला आले असतांना, जो भव्य देखावा दिसतो तो खरोखरच अचर्चनीय होय यांत शंका नाही. जन्माला यावे व एकदां तरी गंगेत स्नान करून पवित्र व्हावे अशी हिंदूंची समजूत असते. गंगेच्या तीरावर येऊन यात्रेकरू आपल्या पापक्षालनार्थे सक्षैर प्रायश्चित्त करतांना आढळतात. प्रयागास सुवासिनी स्त्रिया वेगीदान करतात. वैशाल शुद्ध ७ स व काशी येथे ज्येष्ठ शुद्ध ७ स गंगेच्या काठी प्रचंड यात्रा भरते. ज्येष्ठ शुद्ध दशमीस गंगेचा जन्मदिन फार थाटांत साजरा केला जातो. कुंभ राशीस शुभ असतां हरिद्वार येथे मोठी यात्रा भरते. अशा आणखी पुष्कळ ठिकाणी यात्रा भरतात.

मृतांच्या अस्थी गंगेत नेऊन टाकल्याने मृतमनुष्याला स्वर्ग मिळतो अशी भाविक हिंदूंची श्रद्धा असते. यासाठीं पुष्कळ परप्रांतीय लोक देखील मृतांच्या अस्थी गंगेत टाकण्यासाठीं पाठवितात. गंगेच्या काठी वसून कित्येक गोसावी, साधू व समुद्ध स्वर्गप्राप्तीसाठीं तपश्चर्या करीत बसलेले आढळतात. अशा रीतीने फार प्राचीन काळापासून तों आज तागायत गंगेचे माहात्म्य हिंदूलोकांत असलेले आढळून येते. [अॅट्किनसन-हिमालयन गॅझेटियर, अलाहाबाद १८८२-८४; डौसन-हिंदू क्लासिकल डिक्शनरी; स्किनर-एक्स-कर्सन्स इन इंडिया लंडन, १८३३; विष्णुपुराण; महाभारत.]

गंगाकालवा, वरचा (अपर)—सुबुक प्रान्तातील सर्वांत मोठा व अत्यंत महत्त्वाचा कालवा. गंगेच्या डाव्या तीराकडून हा घेतला असून अपर दुवाबचा सर्व प्रदेश ह्या कालव्यामुळे भिजतो.

वेगवेगळ्या शाखा.—याच्या (१) देवबंद (२) अनूपशहर (३) कानपूर व इथावा अशा तीन शाखा आहेत. या कालव्याने भिजणारे एकंदर क्षेत्र (१९०३-४) ३८,००,००० चौरस एकर आहे. ह्या कालव्याचे लोअरगंगा व आप्पा कालव्यास पाणी मिळते. हा कालवा नाव्य आहे. या कालव्यांतून धान्य, कापूस, गळीताची धान्ये, इमारती लांकूड वगैरे सामान जाते.

खालचा (लोअर).—सुबुक प्रान्तातील दुआबाबचा पूर्व व दक्षिण भागांतील प्रदेशास पाणी देण्यासाठी तयार केलेला एक कालवा. सुल्लेदशहर जिल्ह्यांमध्ये नरीरा येथे हा गंगानदीपासून घेतलेला आहे. ह्याच्या शाखा—(१) फतेगड, (२) बिबर (३) कानपूर अशा तीन शाखा आहेत. ह्या कालव्यांत १८७८ मध्ये पाणी येण्यास सुरवात झाली.

गंगाखेर—हैद्राबाद संस्थानांतील परभणी जिल्ह्याच्या एका जहागिरीचे मुख्य ठिकाण. गोदावरीच्या दक्षिणतीरावर हे आहे. लो. सं. (१९११) ५९९७. येथील नदीला घाट आहे.

गंगाझरी, जमीनदारी.—मध्यप्रांत. जिल्हा भंडारा. तहशील दिरोरा. हत एकंदर ७ खेडी असून क्षेत्रफळ १८ चौरस मैल आहे. जमीनदार प्रधान अहित. उत्पन्न ३४०० रुपये व टाकडी १३०० रुपये. गंगाझरी गांव हे रेल्वेचे स्टेशन असून येथे शाळा आहे.

गंगाधर (१)—या गंगाधराचा काल शके १३५९. यांनं चांद्रमान नांवाचें तंत्र केले आहे. श्रीशिलाच्या पश्चिमेस एकीकडे कृष्णावेणी आणि दुसरीकडे भागिरथी यांच्या मधील संगर नांवाच्या नगरांत गंगाधराचें वास्तव्य होतें. त्याचें गोत्र जामदग्न्य होतें. त्याचा पिता इत्यादिकांचीं नांवें चंद्रभट, भट्टार्य आणि विठ्ठल अशा होती. याच वंशांत श्री चंद्रल नामक ज्योतिषी झाला. तो सौरमताभिमानी होता. विद्यापुरचा राणा श्रीचंद्रलवार प्रेम करित असे. त्याचा मुलगा विश्वनाथ नांवाचा होता. गंगाधराचें चांद्रमान तंत्र फार कठिण म्हणून तेंच त्यानें सुबोध पद्यांत रचिलें; त्याचा काल उपलब्ध नाही. [दीक्षित कृत भा. ज्योतिःशास्त्र.]

(२) (१५०८)—मुहूर्तमार्तंडकार नारायण याचा गंगाधर हा मुलगा होय. प्रह्लादपवार गंगाधरानें मनोरमा नांवाची टीका केली आहे. याचें गोत्र कौशिक असून हा वाजसनेयीशाखीय होता. दौलताबाद (देवगिरी) जवळ धृष्णेश्वर या नांवाचें एक ज्योतिर्लिंग आहे. त्याच्या उत्तरेस टापर नांवाचें एक गांव आहे; गंगाधर तेथील मूळचा रहणाऱ्या होता. जनार्दन हरि आठव्ये यांनीं मुहूर्तमार्तंड ग्रंथ मराठी भाषांतरासह शके १७७९ त छापला आहे. त्याच्या प्रस्तावनेंत ते लिहितात कीं, टापर गांवा व आसपास शोध करविला त्यावरून समजतें कीं, ग्रंथकाराचा मातुलवंश मात्र ह्यात आहे. [दीक्षितकृत भा. ज्योति.]

गंगाधर कवि—एक संस्कृत कवि. बाप मनोरथ, आज्ञाचक्रपाणी, पणजा दामोदर, चुलता दशरथ, भाऊ महाधर आणि चुलतभाऊ पुरुषोत्तम. इतक्या नांवांचा उल्लेख शके १०५९ च्या गोविंदपूर येथील शिलालेखांत आलेला आहे. हे कदाचित श्रीधरदासांनं इ. स. १२०५ सालीं लिहिलेल्या "सद्गुरु कर्णामृत" या नांवाच्या वंगाली कर्वाचे वेंचे दिलेल्या ग्रंथांतले कवी असावेत.

गंगाधरशास्त्री पटवर्धन—'पटवर्धन' पहा.

गंगाधर सरस्वती.—१५ व्या शतकाच्या अखेरीस होऊन गेलेले प्रख्यात साधु नृसिंह सरस्वती, त्यांचा हा शिष्य. गुरुचरित्र म्हणून जो ओवीवद्ध ग्रंथ भाराटीत प्रसिद्ध आहे तो यांनंच केलेला आहे. याचें आजनांव साखरे.

गुहचरित्र.—सरस्वती गंगाधरानें आपला ग्रंथ सिद्ध व नामधारक यांच्या संवादरूपानें दिला आहे. यांतील

ऑव्या विवेकसिंधूतील ऑव्याशां फार जुळतात. भापा फारशी चांगली नसूनहि हा ग्रंथ महाराष्ट्रांत फार पूज्य झाला आहे. दत्तोपासकांना याच्याशिवाय आपल्या देवतेच्या आराधनेकरितां दुसरा चांगला ग्रंथ नसल्यामुळे याची लोकप्रियता वाढली आहे. वासुदेवानंद सरस्वती उर्फ टेंभे स्वामी यांनी याचें संस्कृत भाषांतर थोड्या वर्षांपूर्वी केलें. [महा. सारस्वत; अ. कोश.]

गंगापूर.—(१) हैद्राबाद संस्थानांतील औरंगबाद जिल्ह्याचा एक नैर्ऋत्येकडील तालुका. क्षेत्रफळ ५४६ चौ. मै. लोकसंख्या (१९११) जहागिरींवरून ६४,६७२, खेडी २००. जहागिरी: १५. गंगापूर मुख्य ठिकाण. जमीन रिगर जातीची आहे.

(२) राजपुतान्यांतील जयपूर संस्थानाच्या गंगापूर नामक निश्चाभत व तालुक्याचें मुख्य ठिकाण. जयपूर शहराच्या आग्नेयास ७० मैलांवर हे आहे. लोकसंख्या (१९११) ५७८०. येथें ३ शाळा आहेत.

(३) संयुक्तप्रांतांतील बनारस जिल्ह्याची एक पश्चिमेकडील तहशील. हिचा बनारस इस्टेटमध्ये समावेश होतो. क्षेत्रफळ ११८ चौरस मैल लो. सं. (१९०१) ८८३१. खेडी २८९. वर्गानदीच्या दक्षिणेकडील प्रदेश सुपीक आहे.

गंगालूर.—मध्यप्रांत. वस्तर संस्थानांत विजापूरपासून १४ मैलांवर हे एक म्वाकीगांव असून संस्थानच्या पट्टारणीकडेस आहे. लोकसंख्या १५८४ असून येथें प्राथमिक शाळा व पोलिस चौकी आहे.

गंगावती, ताळुका—हैद्राबाद संस्थानांतील रायचूर जिल्ह्यांतील एक तालुका. क्षेत्रफळ ४५९ चौ. मै. लो. सं. ६३७४०. यांत शहर गंगावती १ खेडी १४०; पैकीं ३७ जहागिरी आहेत. अनेगुंडी संस्थान ह्याच तालुक्यांत आहे. मद्रासच्या बरेली जिल्ह्यांत व ह्यामध्ये आग्नेय भागां तुंगभद्रा नदी आहे. येथील जमीन काळी व कापसास योग्य आहे. ह्या तालुक्याच्या पश्चिमेस सालरजंग घराण्याकडे असलेला कोप्पळ नांवाचा जहागीर तालुका आहे.

गांव.—हैद्राबाद संस्थानांतील रायचूर जिल्ह्यांत गंगावती तालुक्याचें मुख्य ठिकाण. अनेगुंडीच्या उत्तरेस ५ मैलावर हे आहे. पूर्वेस दोन मैलांवर तुंगभद्रा नदी वहाते. लो. सं. (१९११) ६६६३. येथें एक शाळा, एक दवाखाना, व दोन जुनाट देवालय आहेत. येथें घान्याचा व्यापार चालतो.

गंगाव पे टा.—अपर ब्रह्मदेशांतलें पकोकू जिल्ह्याची उत्तरेकडील टौनशिप. क्षेत्रफळ १४०० चौ. मै. हातून भिया व अपर चिदविन नद्या वहातात. पश्चिमेस चिन टॅकड्या व पूर्वेस पाडौंग टॅकड्या असून मध्ये गंगावचें खोरे आहे. लोकसंख्या (१९११) ३०,७३९. खेडी ९८. मुख्य गांव गंगाव हे मिथव नदीवर आहे.

गंगावन.—त्रियांचे केश हे एक महत्त्वाचें शिरोभूषण आहे. शोभा आणण्यासाठी त्यांत जेकृत्रिमः केश घालतात त्यास

गंगावन म्हणतात. हे केंस वनगाईच्या शेपटीचे असतात. या गाई नेपाळांत आढळतात. तेथून त्यांच्या शेपट्यांचे कांदे इकडे येतात. व त्यांचे केंस काढून त्यांची तिपदरी गंगावनं विकाययास ठेवतात. अंबाळाची चाल रूढ झाल्यामुळे आतां गंगावन मागे पडत चालले आहे. पाथात्य ख्रियांमध्ये केंस सुंदर नसल्यास त्या कृत्रिम केंसांचा टोप घालतात. ही कृत्रिम केंस वापरण्याची चाल आपल्या इकडे पाथात्य लोकांच्या मानानें कमी आहे. क्वचितप्रसंगी पाथात्य पुषपहि कृत्रिम केंसांचा उपयोग करितात.

गंगासागर—बंगालमधील चोवीस परगणे जिल्ह्यांतिल एक द्वीप. ('सागर पहा').

गंगै कोन्डपुरम्—मद्रास इलाख्यातील त्रिचनापली जिल्ह्याच्या उदयगार पालेयम् तालुक्यातील खेडें. जयम कोन्ड चोलपुरमुच्या पूर्वेस ६ मैलांवर हें आहे. लोकसंख्या (१९०१) २००२. इतिहासदृष्ट्या व प्राचीनवस्तुशास्त्र दृष्ट्या हें गांव फार महत्त्वाचें आहे. याच्या नांवाचा अर्थ ' गंगेच्या थडीवरील शहर ' असा आहे. बाणासुराच्या भक्तीकरितां शंकरानें येथें गंगा आणली अशी कथा आहे. परंतु ह्या गांवाचें वास्तविक नांव ' गंगै कोन्ड चोलपुरम् ' हेंच असावें. कारण हें गांव चोलवंशीय नृपानें स्थापिलें. शहराचा अवशेष अद्भूत दृष्टीस पडतो. राजेन्द्र चोल ते कुलोत्तुंग चोल पर्यंतचे राजे १०११-१२ ते १११८ पर्यंत येथेंच रहात असत. येथें एक जुनाट पण मोठें देवालय आहे, ते राजेन्द्र चोलाचा पिता व राजाराजा ह्यांनै बांधिलें असें म्हणतात. इलियटच्या मतें वीर राजेन्द्र चोल कोणपर केशरीचर्मा यानें हें बांधिलें असावें. फर्ग्युसन हा याचा काल ४६ वें शतक ठरवितो. १८३६ मध्ये ह्या देवालयाचें आवार वगैरे पाहून त्याचें साहित्य कोलेरूनचा लोअर अनिकट बांधण्यास नेलें. [त्रॅन्सिल-जे. ए. एस्. वी. पु. ४९. ए. रि. ए.].

गंगोत्री.—संयुक्तप्रान्तांतील गढवाल संस्थानच्या टिहरी जिल्ह्यांतील एक पहाडावरील स्थान. हे हिंदूंचें प्रसिद्ध तीर्थस्थान आहे. उ. अ. ३१ व पू. रे. ७८° ५७'. उं ३१ १०३१९ फूट. भागीरथी नदीच्या तन्वतीरावर हें आहे. येथून जवळ असणाऱ्या गौरीकुंडांत केदारगंगा व भागीरथी यांचा संगम होतो. देवालयांत गंगा, यमुना व सरस्वती यांच्या मूर्ती असून एकीकडे भागीरथी व दुसरीकडे शंकराचार्य यांच्या मूर्ती आहेत. गंगोत्री क्षेत्र हें गंगेचें उगमस्थान मानितात पण खरें उगमस्थान गोमुख असून तें येथून ८१२ मैलांवर आहे. तेथें जाणें कठिण आहे. गढवालमधील गुरखा सेनापति अमरसिंहगध्या ह्याने १८ व्या शतकांत हें मंदिर बांधिलें. उन्हाळ्यांत यात्रेकरुंचे धवेच्या धवे दर्शनार्थे लोटतात. ह्यांचे रहाण्याचे सोयीकरितां येथें बऱ्याच धर्मशाळा बांधण्यांत आल्या आहेत. पवित्र जलानें गंगोत्री येथें भरलेली व बंद केलेली मोठी हिंदुस्थानच्या इतर भागांत भाविक लोक घेऊन जातात.

हिवाळ्यांत मंदिरवर्काच्छादित असतें व पुजारी लोक मुख्यास जातात [सिकनर—एकसकरीन्स इन् इंडिया. ' हिमालयांतील तीर्थस्थाने (लोकशिक्षण, वर्ष ४); तीर्थयात्राप्रबंध].

गंगोह—संयुक्तप्रान्तांतील सहारणपूर जिल्ह्याच्या नकूर तहसिलेचें एक गांव. गंगोह परगण्याचें मुख्य ठिकाण. लॉ. सं. (१९११) ११३७३. ह्या गांवाचे नवा व जुना असे दोन भाग असून जुना भाग राजा गंगेने वसविला व नवा भाग शेख अबदुल कदूस नांवाच्या मुसुलमान साधूने वसविला. हुमायून बादशहानें बांधलेली (१५३७ साली) कदूसची येथे कबर आहे. येथें जुनाट माशिदी (पैकीं दोन अकरानें व जहांगिरानें बांधिलेल्या आहेत), शाळा व दवाखानाहि आहे. गांव फार स्वच्छ आहे.

गजकर्ण—(दद्रोग—रिंगवर्म) हा रोग होण्याचें कारण तीन अथवा चार तऱ्हेचे एकमेकांशी साम्य असलेले उद्विज्ज वीज (विद्ज) हें होय. हा डोक्यास झाल्यास अर्धा ते तीन चार इंच व्यासाच्या बहुधा वर्तुळाकार टक्कल पडलेल्या व वर तुळकर केंस असलेल्या जागा नजरेस येतात. त्यावरच पांडऱ्या कोंड्याप्रमाणें त्वचेपासून सुटलेल्या खवल्यांचें कीट जमलेलें असतें. रोगी अशक्त व दुबळें पोर असल्यास या केंसांच्या मुळांत पू होऊन केंस चिकटतात, खवडा बनतो व वर खपली धरते. याचें धीज जें वर सांगितलें त्याचे असंख्य परिमाण केंसांच्या मुळांत प्रवेश करून असतात. आणि असला एखादा केंस उपटून तो लायकर पोट्याश या रासायनिक द्रवांत भिजवून सूक्ष्मदर्शक यंत्रानें तपासून पाहिला असता त्या केंसाचा बहुतेक भाग या वीजपरमाणूंचा मध्यविंदु स्पष्ट दिसत असलेल्या लांबच लांब रंगांनी भरून गेलेला दिसून येतो. हे सर्व परमाणू अगदीं एकसारख्या आकाराचे असतात. हेच परमाणू कधी कधी दाडीच्या केंसांवर रोग उत्पन्न करतात. शरीराच्या विनकेंसाळ भागालाहि गजकर्ण किंवा दद्रुरोग होतो हें सुप्रसिद्ध आहे. त्वचेवर लाल वर्तुळाकार जरा उचललेली एक कड व गांधी उठल्याप्रमाणें दिसणारा त्वग्रोग जर आपल्या पहाण्यांत आला तर तो हा गजकर्ण रोग आहे अशी शंका येणें साहजिक आहे. नायटे वगैरे त्वग्रोग यापैकींच होत. हा रोग सर्वसामान्य आहे व पूर्ण बरा होण्यास अत्यंत कठिण आहे. म्हणून यांतून अर्धवट बरी झालेली, केंस गळत असलेली व टक्कल पडलेली माणसे धराने पहाण्यांत येतात. हा रोग लवकर बरा न होण्याचे कारण हे जे रोगट व मृत केश डोक्यावर असतात ते समूळ काढल्याशिवाय हें बीजपरमाणूनाशक औषध अथवा मलम त्यांत भिजून त्या किडीचा नाश होत नाहीं. ते केंस गळून पडले तर तेथें औषध सहज भिजून गजकर्ण तेव्हांच बरें होतें. तसें डोकें, दाडी यांवरील होत नाहीं. हा रोग कित्येक महिनेपर्यंत (वर्षांहि) इलाज न केल्यास राहून मग आपोआप बरा होतो.

उ प चा र—केंसांच्या पिंडांतील मूळांत रोगबीज परमाण्वी वेषुमार वृद्धि होत असल्यामुळे त्या पिंडांत मलम पोचणें अवश्य पण अवघड आहे. यासाठीं जंतुप्र मलम जें चोळवयाचें तें कडक व तीव्र शक्तीचें चोळल्यानें त्याच्या दाह्यामुळे केशपिंड सुजून फुगतो व त्यावरील त्वचाहि सुजते. पण त्यामुळे आंतील रोगत केंस सुद्धन येतात व रोगबीज मरतें. या कामीं ' क्ष ' किरणांचा उपयोग केल्यानें एरु-दशांश वेळांत हें कार्य होतें. पण हें यंत्र सर्वोत्तम उपलब्ध नसतें ही त्यांत अडचण आहे. जें कोणतें जंतुप्र मलम लावावयाचें तें सकाळ संध्याकाळ तो भाग सावधानें स्वच्छ करून मग चोळवोळून लावावें. या कामीं प्रारदयुक्त मलम विशेष उपयुक्त आहेत. त्यांची व अन्य प्रकारच्या मलमांची व द्रवांची नांवे पुढें दिली आहेत:—(१) हैड्रार्ज अमोनायाटाचें मलम. (२) शेकडा ३ पासून शेकडा १० प्रमाणांत हैड्रार्ज ओलिएट असलेलें मलम. (३) गिलतरिन अॅसिड कार्बालिक. (४) आयोडीन टिंक्चर. (५) क्रीसरोवीन अगर गोवा पावडरचें मलम इत्यादि. रोग्याच्या फणी, हमाल, टोपी इत्यादि वस्तु वापरल्यामुळे इतर माणसांत होणारा रोगप्रसार न होऊं देण्यासाठीं जपावें. टोपीत रोज नवा कागद घालून पहिला जाळवा. शरीरावरील इतर भागाचें गजकण वरील मलमांच्या किंवा द्रवांच्या योगानें बरें होतें.

गजपती—बंग (बंगाल) व कलिंग (आंध्र व गंजम) या देशांत पूर्वी फार हत्ती असत, त्यामुळे तेथील राजांच्या पदरी गजदळ पुष्कळ असे. त्यावरून त्यांच्या नांवापुढें गजपति हें एक विशेष उपपद नेहमी लावण्यांत येऊं लागलें. बंगालच्या पाल राजांनांही गजपती म्हणत असत. सोळाव्या शतकांत गजपति प्रतापद्वर म्हणून एक प्रख्यात राजा कलिंग-देशांत होऊन गेला. त्यानें कामशास्त्रावर ग्रंथ लिहिता असून कायदेकानूनवरहि एक ग्रंथ लिहिता. त्याला सरस्वति-विलास असें नांव आहे. याच्या पदरी कदंब नांवाचा एक कवि असून तो दिवाण होता. [कविचरित्र; वैद्य-मध्ययुगीन भारत भा. २; पिटर्सन-रिपोर्ट व्हॉ. ४]

गजपतीनगरम्—मद्रास इलाख्यांतील विजगापट्टम् जिल्ह्यामधील एक तहशील. ही घांटाला लागून आहे. क्षेत्रफळ ३०२ चौ. मै. लो. सं. (१९२१) १४९३६१. खेडी २२९. महसूल व इतर पट्ट्या मिळून वार्षिक उत्पन्न ४० हजार आहे.

गजघाट्ट—हा सीलोनचा राजा असून याचा काळ प्रो. गैनरच्या मते स. १७३ किंवा १९१ हा आहे. हा पहिला पांड्यराजा जो नेदुम-चैलियन त्याचा समकालीन होता. तसेंच पराकामी चेर राजा शेनगुतुवन व नेदुमुदी किल्ली चोलराज हेहि गजघाट्टचे समकालीन होते. चेरराजा शेनगुतुवन यानें बोला विल्यावरून गजघाट्ट हा वनजी येथील पट्टिर्नदेवीच्या स्थापनेच्या वेळां हुनर होता. सीलोनी दंतकथेप्रमाणें याचा काळ स. ११३-१३५ असा येतो. याच्या कारकीर्दीतच शिलप्पिदिकारम् हें तामील महाकाव्य निर्माण झालें. याच गजघाट्टनें

बहुधा तामिळराज्या (चोलांच्या) वर स्वारी केली असावी, कारण त्याच्या वापाच्या काराकीर्दीत चोलराजानें सीलोनवर स्वारी करून तेथील बारा हजार लोकांनां कैद करून कावेरी नांवाची राजधानी वसविण्याच्या कामी त्यांना सनूर म्हणून नेण्यांत आले होतें. गजघाट्टनें चोलांवर चढाई करून हे कैदी सोडविले व त्याबरोबरच पट्टिणी देवीच्या पायांतील एक नूपुर व बुद्धाचें भिक्षापत्र आणि इतर संस्मरणीय वस्तु (ज्या पूर्वी चोलराजानें नेल्या होत्या) तिकडून पुनरपि सीलोनमध्ये आणिल्या याच्याबद्दल महावंश या बौद्ध ग्रंथांत पुष्कळ माहिती आढळते. दुसरा एक गजघाट्ट सीलोनचा राजा झाला होता त्याचा काल अकरावें शतक होय. [महावंश; अयंगर-एन्शन्ट इंडिया; स्मिथ-अर्ली व ऑक्सफोर्डे हिस्टरी ऑफ इंडिया.]

गंजम, जि. त्हा.—(छत्रपुर) हा मद्रास इलाख्यांतला सर्वांत उत्तरेकडचा जिल्हा असून बंगालच्या उपसागराच्या किनाऱ्यानें वसला आहे. याचें क्षेत्रफळ ४८३५ चौरस मैल आहे. याच्या उत्तरेस ओरिसा व कांहीं संस्थाने, पूर्वेस बंगालचा उपसागर आणि पश्चिमेस विजगापट्टम् जिल्हा आहे. बहुतेक भाग डोंगराळ व खडकाळ आहे तरी पण इतस्ततः दरीखोरी व सुपीक सपाट जमीनीहि आहेत.

या जिल्ह्यांतून पूर्वेघाट जात असून त्यामुळे मालिया (टेंकल्या) व मैदाने असे याचे दोन स्पष्ट विभाग झाले आहेत. समुद्रापासून घांटापर्यंत जास्तीत जास्त अंतर ५० मैल व कमीत कमी १५ मैल आहे, आणि याच ठिकाणी त्याची सर्वांत जास्त उंच शिखरे आहेत. ती बरूबहा जवळ असून त्यांची नांवे सिंगारासु आणि महेंद्रगिरी अशी आहेत. दोहोंची उंची ५००० फुटांच्या जवळ आहे. देवगिरी शिखर (४५३५) यांच्या खालोखाल उंच आहे. मालिया (टेंकल्या) या एजंटच्या ताब्यांत असल्यामुळे त्यांना गंजम एजन्सी असें म्हणत. ह्या भागांत रानटी लोकांची वस्ती असल्यामुळे कलेक्टरला जादा अधिकार असतात.

या जिल्ह्यांत तळी व सरोवरे क्वचितच दिसतात. परंतु कोठें कोठें कांहीं गोड्या (तंपरास) व कांहीं खाऱ्या (सागरम्) पाण्याची तळी आढतात. उत्तरेच्या वाजूल चिक्का हें सर्वांत मोठें सरोवर आहे.

या जिल्ह्यांत तीन नद्या असून त्यांचा उपयोग काळजे काढून शेतीकडे करतात. ऋषिकुल्या ही जिल्ह्याच्या उत्तर भागांतून वहाते. महानदी आणि गोदाहदी या हिच्याच शाखा आहेत. वंशधर आणि लांगुल्य या थेट दक्षिण मर्यादपर्यंत वहात जाऊन चिकाकोलजवळ समुद्रास मिळतात. लांगुल्य ही शेवटचे ३० मैलपर्यंत गंजम जिल्ह्याची दक्षिण मर्यादाच आहे.

या जिल्ह्यांत किनाऱ्यापासून आंत गेल्यावर मोठ्या झाडांची अरण्ये आहेत व तेथे पाऊसहि पुष्कळ पडतो. गंजम जिल्ह्यांत शिकारहि साधारण बरी आहे. अस्वले आणि तरस फार असून लांडगे, चित्ते व वाघ हेहि आढळतात

डोंगराच्या उतारावर हरिणाच्या वर्गातले म्हणजे सांवर, चित्रळ व चुंगणारे आणि जंगली जातीचे हरिण आढळतात गोलगाईसुद्धा कचित् याच उतारावर दिसतात. मैदानां काळवीट आढळतात पण चार शिंगांचे काळवीट, गवा व रानडुकर हीं कमी व विरळ आहेत. जंगली कुत्रे फार भयंकर आहेत व ते जमावानें श्वापदांवर हल्ले करतात.

फिनाऱ्यालगतची हवा थंड व निरोगी (आरोग्यकारक) आहे व जिल्ह्यातील बहुतेक शहरे याच भागांत वसलेली आहेत. खूद गंजम शहर मात्र नलेरियाचे माहेरपर आहे; व म्हणून तेथून जिल्ह्याचें मुख्य ठाणें केव्हांच उठाविलें गेलें आहे. मालिया (टेंकड्या) व वाजूचा भाग नेहमीं नलेरियांनं दूषित असतो. येथें हिंवाळा फारच बहारीचा जातो. व पावसाळा चांगलाच असतो. सरासरी पावसाचें मान ४५ इंच असून पाऊस पडण्याचे दिवस ५९ भरतात.

इतिहास.— गंजम हा पूर्वाच्या कलिगाचा एक भाग होता. २६० व्या वर्षी मौर्य राजा अशोक यांनं हा जिंकून घेतला. नंतर कांहीं दिवस वेंगीच्या आंभ्र राजांच्या ताब्यांत हा असावा. हे दोघीहें बौद्ध होते. अशोकांनं चौगडा येथें एक शासन खोदून (आदेश) ठेवले आहे.

इ. स. च्या ३ व्या शतकांत आंभ्र राजांच्या जार्गी कलिगांचे गंगवंशीय राजे आले. यांचे कालमान व त्यांचा वेंगीच्या गाळक्याशी असलेला संबंध याविषयी कांहाच निश्चित सांगता येत नाहीं. पण या चाळक्यांनीं सुद्धां गंजमच्या कांहीं भागावर तरी सत्ता गाजवली असावी. दहाव्या व अकराव्या शतकाच्या दरम्यान चोल राजांनीं वेंगी व कलिंग देश जिंकले तेव्हां त्यांतच गंजम अगर त्याचा पुष्कळसा भाग आला होता व मंहेन्द्रगिरीवर प्रसिद्ध चोल राजा राजेंद्र याचे विजयाचे दाखले सांपडतात. चोलांची कलिगावरील सत्ता किती काल व कितपत होती याविषयी संशयच आहे. याच सुमारास गंगराजांची दुसरी एक शाखा उदयास आली व प्रथमतः चोलांचे मांडलीक म्हणून व नंतर स्वतंत्रपणानें त्यांनीं चार शतकेपर्यंत कलिगावर राज्य केलें. त्यांनीं आपली राज्यमर्यादा दक्षिणांतर बरीच विस्तृत केली पण शेवटीं त्यांना केवळ अंतःकलहास बळी पडावें लागलें. पंधराव्या शतकांत तत्कालीन प्रधान गजपती घराण्याच्या मूळ संस्थापकानें, आपल्या राजाचा वध करून तत्क वळकावले. जिल्ह्याचा बराच भाग अद्याप गजपती घराण्याकडेच आहे. १५७१ च्या सुमारास गोवळकोंड्याच्या कुतुवशाहानें त्यांना अधिकारच्युत केलें. पावणेदेनशेपेक्षां जास्त वर्षेपर्यंत चिकाकोलच्या सुसुलमानांनीं येथें अंमल गाजविला. त्याचें स्मारक म्हणून फक्त एक मशीद आज त्या गांवीं अवशिष्ट आहे.

१६८० मध्ये औरंगझेबानें गोवळकोंड्याच्या राजांस आपलें मांडलीकच कबूल करावयास लावले व त्यानंतर चिकाकोलच्या सुभेदारांची नेमणूक दक्षिणाचा सुभेदार करु लागला. दख्खनच्या सुभेदारांनां फ्रेंच लोकांनी दिलेल्या

मदतीबद्दल १७५३ मध्ये त्यांनां सुभेदाराकडून जो मुख्य मिळाला त्यांत चिकाकोलसरकारचा व गंजमचा समावेश झाला होता. १७५७ मध्ये तेथें व्यवस्था करण्याकरितां बुसी आला होता; परंतु मद्रासेस मदतीकरितां म्हणून त्याला लालीनं बोलावल्यामुळे तो परत गेला. त्यानंतर क्वाइडनें कोर्ड याजबरोबर बरेच सैन्य देऊन पाठवले. त्यानं फ्रेंच अधिकाऱ्यांचा पराभव करून त्यांचें मुख्य ठिकाण मच्छलीपट्टें हें १७५९ च्या जानेवारीत घेतलें. त्यानंतर दक्षिणेच्या सुभेदारांनं फ्रेंचांची वाजू सोडून इंग्रजांशी तह केला. फ्रेंचांस या भागांत वसाहत करूं न देण्याचें कबूल केलें. १७६५ मध्ये वादशाही फार्मानें हा तह पक्का होऊन सुभेदारांशी झालेल्या १७६६ मधल्या दुसऱ्या तहानें सगळा उत्तरसरकार प्रांत इंग्रजांच्या पदरीं पडला.

इलाख्यातील सर्व भागांत गंजममध्येच स्थिरस्थावर होण्यास फार वेळ लागला. सुमारे ७० वर्षेपर्यंत तेथें कांहींतरी गडबड होतीच. पूर्वी गंजमचा विस्तार पुंडी नदीपर्यंत होता व या मुळसांत बरेच जमीनदार ३० किले व ३२००० सैन्य वाळून होते. यांनीं आपसांतील भांडणें व शेजारच्या खेळांवर हल्ले चालवून सर्वत्र पुंडाई माजवून भागितलेला पंड व खंडणी देण्याचें ते नाकारित. त्यांच्यावर पुष्कळ वेळां स्वान्या करून त्यांनां कड्यांत ठेवावें लागे पण हीं शांतता कायमची व खात्रीची नसे.

१८०३ मध्ये गंजम जिल्ह्याला पार्लिक्रिमेडोच्या जमिनदारीसह चिकाकोल पोटाविभाग जोडण्यांत आला. या भागांत १८१२ पासून १८३२ पर्यंत अशांतताच होती व तिचें कारण म्हणजे तेथील अकरा छोटेशानां संस्थानिक अथवा जमीनदार यांची आपसांतील दुहां व भांडणें हें होय. या संस्थानिकांस बिसोई झणत. यांनां पूर्वाच्या जमिनदारांनं कित्येक खेडां बहाल केलीं होती. कारण सावरा जातीच्या डोंगरी लोकांचा बंदोबस्त करून त्यांचे सपाटीवरील लोकांवर येणारे छापे बंद करण्याचें त्यांनां कबूल केलें होतें. हीं अट तर बिसोई यांनीं पाळली नाहींच पण स्वतः त्यांनांच पुंडपणा आरंभला आणि खेळांपात्रांस सत्तावून सोडलें. १८१६ मध्ये जयपूरकडून ४१५ हजार पैढार लोटले व सर्व प्रदेश जाळून पोळून फस्त केला. १८३२ मध्ये बिसोई लोकांनी बरीच पुंडाई माजविल्यामुळे रसेल यास त्यांच्यावर नेमून त्यांचा बंदोबस्त करण्यांत आला. लवकरच खोंड लोकांतील नरमेधाची चाल बंद पडली.

१८३९ मध्ये स्वतंत्र कायदा पास होऊन गंजमच्या कलेक्टरला गव्हर्नरचा एजंट हा किताब व डोंगरी मुख्य व लोक यांजवर विशेष अधिकार मिळाले. त्या वेळच्या परिस्थितीचें व त्यावेळच्या गंजमचें वर्णन रसेलच्या लेखांत व मिरिआ एजंटच्या रिपोर्टांत पाचावयास सांपडतें.

जौगडा येथील शिलालेखाशिवाय वर्णनाय अशा प्राचीन वस्तू म्हणजे कित्येक पुरातन देवळ व कित्येक शिल्पशास्त्रीय व खोदकाम यांचे उत्कृष्ट नमुने येथे असून कलिंग घराण्याच्या पूर्वेतिहासावर प्रकाश पाडणारे लेखहि आढळतात. यांपैकी अंकिुर्म येथील वैष्णवपंथी मठ व मुखलिंग येथील शैवमंदिर हीं दोन फार प्रसिद्ध आहेत.

लोकवस्ती.—लोकसंख्या १९२१ च्या खानेसुमारति १८,३५,५६२ भरली. जिल्ह्यांत शहरें फक्त ९ असून बेरामपूर, चिकाकोल आणि पार्लाकिमेडी येथें म्युनिसिपालिट्या आहेत. शहरें मैदानावर वसली असून तेथील खेडींहि टेंकड्यांवरील खेड्यांपेक्षा मोठी आहेत. एकंदर खेडीं ६१४५ आहेत. सपाट मुळखांत शेंकडा ९६ हिंदू आहेत. एजन्सीपट्ट्यांत शेंकडा ६६ च्या वर वन्य हिंदू आहेत. सखल प्रदेशांत वस्ती दाट असून टेंकड्यांकडे विरळ आहे. सपाटीवर दक्षिणेकडे तेलगू व उत्तरेस उरिया भाषा प्रचलित असून एजन्सीपट्ट्यामध्ये खोंड भाषा चालते व तेथेहि दक्षिण भागांत मालियासावरा भाषेचा वराच उपयोग होतो. या जिल्ह्यांत मुसुलमान व क्षिध्न फारच कमी आहेत. मैदानावर बहुधा तेलगू व उरिया जातींचेच लोक आढळतात. तेलगूपैकी शेतकाम करणारे कापू लोक (सुमारें दंड लाख) पुष्कळ असून त्यांच्या खालोखाल कलिंग (एक लाख) लोक येतात. कलिंगांची एवढी मोठी वस्ती दुसऱ्या कोणत्याहि जिल्ह्यांत नाहीं. उरिया जातींत ब्राह्मण बरेच असून एकंदर लोकवस्तीशीं त्यांचें प्रमाण जवळजवळ ८ पडतें.

उपजीविकेचें साधन सामान्यतः शेतीच असून सपाटीवर शेंकडा ६६ शेतकी कामांत गुंतलेले असून त्यांपैकी बहुतेक शेतीचे मनीर आहेत. एजन्सीपट्ट्यांत बहुतेक सर्व लोक शेतीवरच रहात असून विणकामावर रहाणारे थोडे लोक आहेत.

जिल्ह्याच्या ४८३५ औरस मैलांपैकी ५२९८७० एकर जमीन रयतवारी व लहान इनामी गांवांतील लागवडीतील व संबंध इनामी एकर १९५९९८ आहेत. एजन्सी पट्टा, जमीनदारी व इनाम जमीन यांविषयी सविस्तर माहिती संकलित नाहीं. तांदूळ व रागी हीं दोन मुख्य धान्ये होतात.

जंगलः—या जिल्ह्यांतील बहुतेक जंगले इनाम जमिनींत आहेत आणि सरकारी ताब्यांतहि जीं जंगले आहेत तींहि दुर्गम असल्यामुळे जंगलखात्याचा कायदा इकडे फारसा लागू केलेला नाहीं.

गंजममध्ये म्हणण्यासारख्या खाणी नाहींत. बोयिराणीजवळ थोडेसें मॅंगनीज सांपडतें. गुमसूर तालुक्यांत व पार्लाकिमेडी येथें अन्नक, अॅन्टिमनी व कुंद हीं सांपडतात. पण व्यापार करण्याइतका पुरवठा नाहीं. किनाऱ्यानें हुमा, सुरदा, नौपाडा आणि कलिंगपट्टम येथें मीठ तयार करण्याची सरकारी मीठागरे आहेत.

व्यापार आणि दळणवळणः—शेतीशिवाय मुख्य उद्योग म्हणजे विणकामाचा होय. सपाटीवरील बहुतेक सर्व खेड्यांतून सामान्य तऱ्हेचा कपडा विणला जातो व बेरामपूर येथें रेशमी कापड तयार होतें.

गंजमचा निर्यात व्यापार मुख्यतः धान्य, कमावलेलीं कांतडी, गळिताचे धान्य, हळद, लांकूड, खारे मासे आणि नारळ यांचा चालतो. मुख्य आयात माल म्हणजे तांदूळ, कपडा, कांचसामान, धातू व धातूसामान, मातीचें तेल, मसाल्याचे पदार्थ व गेण हा होय. गोपाळपूर, कलिंगपट्टम व वाल्हडा हीं तीन बंदरे असून पहिलीं दोन मोठी व परदेशाशी व्यापार करणारी आहेत.

बंगाल नागपूर रेल्वेची ईस्ट कास्ट शाखा जिल्ह्यापासून दक्षिणात्तर गेली असून नौपाडा येथून पार्लाकिमेडी जमीनदारींत एक अर्द शशाखा गेली आहे. येथून मिठागरापर्यंत एक फांटा काढला आहे.

१७६६ मध्ये इंग्रजांनी हा जिल्हा आपल्या ताब्यांत घेतला.तेव्हां जमीनदारी व हवेली असे यांतील जमीनीचे दोन भाग होते. कंपनीच्या हुकमावरून एका अधिकाऱ्याची नेमणूक होऊन १८०४ मध्ये हा जिल्हा कायमधाऱ्याच्या पद्धतखाली आणला गेला. जमीनदारांना त्यांच्या वतनांची कायम धान्यानें सनद देण्यांत आली व हवेली जमीन लिलावांनें जास्तीत जास्त किंमतीस विकण्यांत आली. जमीनदार व खासगी लोक यांच्याकडे कायम धान्याची बाकी फुगत चालली व १८०९ ते १८५१ च्या दरम्यान सर्व जमीन पुन्हां सरकारांत आली. त्याचे वेव्हामपूर, चिकाकोल व गुमसूर हे तीन तालुके करण्यांत आले. चिकाकोलमध्ये इ. स. १८१७ मध्ये जमिनीची पाहणी व विभागणी करून रयतवारी पद्धत सुरू करण्यांत आली. तथापि १८७८ पर्यंत हल्लींची समाधानकारक व्यवस्था करणें शक्य झालें नाहीं. १८६६ मध्ये सर्व सरकारी तालुक्यांतून मोजणी व १८७५ मध्ये आकारणी सुरू होऊन १८७८ मध्ये काम पुर्ण झालें. १९०६ मध्ये पार्लाकिमेडी एजन्सीमधील १२२ खेड्यांस लोकलबोर्डाचा कायदा लावण्यांत आला. चिकाकोल, पार्लाकिमेडी व वेव्हामपूर येथें म्युनिसिपल कमिटी आहे. चिकाकोल, वेव्हामपूर व गुमसूर येथें तालुकाबोर्डे आहेत. व तीन डिस्ट्रिक्ट बोर्डे आहेत. मात्र एजन्सी पट्ट्यावर यांचा ताबा नाहीं.

शिक्षण—जिल्ह्यांतील सपाटीच्या प्रदेशाचा नंबर इलाह्यांत शिक्षणाच्या बाबतींत १७ वा आहे. दर दहा हजारी ६ व ८ लोकांनां लिहितां वाचतां येतें. तसेंच दर १० हजारा लोकांत शेंकडा फक्त १२५ सांनां (पुरुष १२३ व स्त्रिया २) इंग्रजी येतें. तेलगू लोकांत इंग्रजी शिक्षण जास्त असून देशी भाषा शिक्षणांत उरिया लोक वरचढ आहेत.

शहर.—(छत्रपूर) जिल्ह्याचें पूर्वीचें मुख्य ठाणें. उ. अ. १९° २३' व पू. रे. ८५° ५' असून ऋषि कुल्या

नदीच्या मुखाजवळ वसले आहे. येथून मुख्य सडक व ईस्ट-कोस्ट रेल्वे जाते. लोकसंख्या (इ. स. १९०१) २३९७. शहर व किल्ल्याचा अवशिष्ट भाग ही उंचावर असून पूर्वी येथे बराच व्यापार चालत असे. येथील किल्ला इ. स. १७६८ मध्ये मराठ्यांच्या हल्ल्यापासून बचाव करून घेण्याकरिता बांधलेला होता. इ. स. १८१५ मध्ये येथे तापाची भयंकर साथ आली; तिने पुष्कळ युरोपियन आणि एतद्देशीय यांचा संहार केला. तेव्हापासून जिल्ह्याचे मुख्य ठिकाण बे-हामपूर येथे नेण्यांत आले व यामुळे शहराचे महत्त्व बरेच कमी झाले. येथील कित्येक सुंदर इमारती काळगतीने पडून गेल्या व कित्येक तर पाडून टाकण्यांत आल्या. पूर्वी हे बंदर होते, पण व्यापार बंद झाल्याने व तोंडाशी गाळ बसत चालल्याने १८८७ पासून तें बंद करण्यांत आले. येथून ओरिसामध्ये तांदूळ फार जातो.

गजेंद्रगड—मुंबई, धारवाड जिल्हा. हे बदामीच्या पश्चिमेस २८ मैलांवर एक खेडे आहे. हे पूर्वी मुघळांच्या घोरपट्यांकडे होते. येथे शिवाजीने बांधलेला एक किल्ला आहे. येथील उंचगिरी नांवाचा दुसरा किल्ला १६८८ त दौलतराव घोरपड्यांनी बांधला. गांवापासून ३ मैलांवर एका खोऱ्यांत यात्रा भरत असते. या खोऱ्यांत शंकराची मूर्ति आहे. लोकसंख्या (१९११) ८३०९.

येथील घोरपट्यांना हिंदुराव ही पदवी आहे. बहिरजी घोरपट्यांने शिवाजी महाराजांच्या कारकीर्दीत गजेंद्रगड व गुत्ती मिळविली. संताजी हा प्रख्यात सेनापति या बहिरजीचा भाऊ होय. संताजीला पुढे कापशी गांव इनाम मिळाल्याने त्याचे वंशास कापशीकर नांव पडले व बहिरजी हा गजेंद्रगडास राहिल्याने त्याच्या वंशास गजेंद्रगडकर म्हणून लागले. याचा वडील मुलगा हा बावीस वर्षांचा असतांनाच मुसलमानांवरोरच्या एका लडाईत ठार झाला. त्याचा धाकटा भाऊ शिंदोजी याला हिंदुराव ममलकतमदार जपतनमुक्त फतेजंग समशेर वहादूर सेनापति अशी पदवी होती. कोल्हापूरची देवी मुसलमानांच्या भयामुळे मध्यंतरी दुसरीकडे ठेविली होती, ती पुन्हा कोल्हापूरच्या राज्याची स्थिरस्थावर होतांच या शिंदोजीने स्थापिली. त्याबद्दल त्याला देवाच्या प्रधानकीची वज्र व पांच गांवची सरदेशमुखी इनाम मिळाली. शिंदोजी हा पेशव्यांना अनुसरून वागे. याचे मुरारराव, दौलतराव व भुजंगराव असे तीन पुत्र होते. पैकीं भुजंगराव हा २० व्या वर्षी लढाईत मरण पावला. मुरारराव हा पराक्रमी होता. हा जवळ जवळ स्वतंत्र वागे; याच्या पदवी कवायती पळटथं असल्याने त्याचा दरारा निजाम, टिपू व इंग्रज यांस त्या प्रांती चांगलाच असे. हा पेशव्यांच्या तर्फेने तिकडे बंदोबस्त ठेवी. त्यांनी त्याला सेनापतिपद दिले होते. हा बहुधा गुत्तीस राहो. वीस पंच-वसि लाखांचा प्रांत त्याने काबीज केला होता. अनेक कारकीर्दी त्याने पाहिल्या होत्या. इंग्रजांसह याने अडचणीत

मदत केली होती. मुराररावाकडे गुत्ती व दौलतरावाकडे गजेंद्रगड अशी वांटणी पेशव्यांनी करून दिली. मुरारराव शेवटी टिपूच्या हाती लागले. त्याने त्याला शेवटपर्यंत रण्याची वेडी पाथांत घालून कपालदुंगांस केंद्र ठेविले होते. टिपूने गजेंद्रगडहिल घेतला. पुढे हरिपंत तात्या टिपूवर चालून आले तेव्हा पेशव्यांच्या मदतीने दौलतरावाने गजेंद्रगड हस्तगत केला. त्यावेळी तीन लाखांचा संजाम किल्ल्याकडे चालत होता. परशुरामभाऊ पटवर्धन व दौलतराव यांची फार दोस्ती होती. दौलत (वाहि शूर होता. निजामाशी तह झाल्यावेळी हरिपंततात्यांनी दौलतरावाची पावणेतीन लक्षांची जहागीर निजामाकडे देऊन दौलतरावास पंचवीस हजारोंची जहागीर खर्चास ठेविली. मध्यंतरी घोरल्या माधवरावांनी गलगले, इंगळ वगैरे ५०,१६० हजारांची जहागीर यांना दिली होती. राव-बाजीच्या वेळी पुन्हा घोरपट्यांच्या जहागीरपिकां कांहीं गांवे जम झाली. दौलतरावास बहिरजी म्हणून पुत्र होता. त्याचा पुत्र भुजंगराव. बहिरजी याच्या वेळी इंग्रजी झाली. त्यावेळी गजेंद्रगड संस्थान तेरा हजारांचे होते. [डफ; कैफियती; विजापूर ग्याक्षे. राजवाडे. खं. ७, १०].

गझनी—अफगाणिस्तानातील गझनी जिल्ह्याचे मुख्य ठिकाण. हे काबूलपासून ९२ मैल व कंदाहारपासून २२१ मैल. समुद्रसपाटीपासून ७२७९ फूट उंचीवर वसले आहे. गझनी हे गझनी घराण्याची राजधानी होय. महमद गझनवीने हिंदुस्थानावर बऱ्याच स्वान्या केल्या. त्याने समरकंद इस्पाहानपासून लाहोरपर्यंत राज्याचा विस्तार केला पण त्याच्या मागून या शहरास उतरती कळा लागली. महमदाच्या वेळी गझनी येथे भव्य इमारती होत्या व ते एक वियेचे मुख्य पीठ होते. ११५३ मध्ये अल्लाउद्दीन घोरीने त्याचा विध्वंस केला. यापुढे गझनीला मूळचे स्वातंत्र्यमहत्त्व केव्हाही प्राप्त झाले नाही व ते काबुलच्या कायमचे अंकित वनेले.

पाहिल्या अफगाण युद्धामध्ये (१८३९) इंग्रजांनी गझनी सर केले. व १८४१ पर्यंत तसेच होते. १८४१ मध्ये येथील इंग्रज सैन्यास अफगाणांना शरण जावे लागले. १८४२ मध्ये पुन्हा इंग्रजी सैन्य तेथे गेले होते. गझनी हे आता लष्करी दृष्ट्या मुळीच महत्त्वाचे नाही. तेथे फक्त १००० घरे आहेत. बाजूने गझनी नदी वहाते. जुनाट तट वगैरे किल्ल्याचा पडित भाग आहे. येथे वस्ती अ. गण हजारा व हिंदुव्यापारी यांची आहे. मुख्य व्यापार धान्य, फळे, लोकर वगैरेचा आहे. येथे हिवाळ्यांत फार वर्ष पडते. उन्हाळा व पावसाळा यांत सांथिचे ताप होतात. तीन मैलांवर जुन्या शहराचे कांहीं अवशेष व दोन १०० फूट उंचीचे मनोरे आहेत.

गझनी घराणें—इराणांत सामानी नांवाच्या राजवंशाचे सुमार दोनशे वर्षे राज्य केले; पुढे त्याच्या पडत्या काळांत तुर्क लोकांनी आपले महत्त्व पूर्वेकडे वाढविले; सामानराज

अबदुल मलोक याच्या पदरीं अल्प-तेगीन नांवाचा एक तुर्क गुलाम होता, त्याच्यावर अबदुलची मर्जा बसून त्यानें त्याला १६७ त खुरासानप्रांताची सुभेदारी दिली. अबदुल हा १६७ त मेल्यावर त्याच्या मनसूर नांवाच्या मुलाला गादी मिळू नये म्हणून अल्प-तेगीननें खटपट केल्यावरून मनसूरनें त्याला सुभेदारीवरून काढून टाकलें, तेव्हां तो पळून गझनीकडे आला व तिकडे त्यानें फौज जमा करून गझनी येथें राज्य स्थापन केलें. या राज्याची पूर्व सरहद्द पंजाबस मिडली होती. पंजाबचा त्या वेळचा राजा जयपाळ म्हणून होता; त्या दोघांत अल्प-तेगीनच्या कारकीर्दीत मोठासा प्रसंग झाला नाहीं. सन १७४ त हिंदुलोकांनीं गझनीवर स्वारी केली होती पण ती निष्फळ झाली. अल्प तेगीन हा १७६ त मेला.

स ब क् ते गी न.—हाहि एक तुर्क गुलाम असून अल्प तेगीनचा आवडता होता. त्यानें याला आपला जावई करून आपल्या राज्याचा वारस नेमिलें होतें. माबेल उफ म्हणतो कीं अल्प तेगीन यानें गझनीस स्वतंत्र राज्य न स्थापतां तें सबक् तेगीननें स्थापिलें. शेवटचा सामानी राजा दुसरा नूह हा मेल्यावर सबक् तेगीन स्वतंत्र झाला (१७७). ताबत्काल तो व अल्प तेगीन हे सामानींचे मांडलांकच होते. स्वतंत्र झाल्यावर त्याला फारशी स्वस्थता मिळाली नाहीं. पंजाबांतील हिंदूनां जयपाळाच्या हाताखाली गझनीवर स्वारी केली (१७९). तेव्हां सबक् तेगीननें लघमान येथें हिंदूनां तोंड दिलें. परंतु दोघांचा समेट होऊन जयपाळ परत फिरला. सबक्नें १८० त बरत घेतलें. पुढें काबूल शाह गख्वर हा त्याच्या प्रजेनें बंड केल्यामुळें सबक्च्या आश्रयास आला (१८३). सबक् तेगीनची हिंदुस्थानावरील पहिली स्वारी सन १८६ त झाली. त्या वेळीं कुशघर (कादगर) घेऊन त्यानें फक्त सरहद्दीवर किरकोळ मोडीम करून थोडीफार लूट नेली. पुढें स. १८८ त त्यानें मोठी स्वारी करून जयपाळाचा लघमानच्या लढाईत पराभव केला. तेव्हां जयपाळानें त्याला गझनीच्या बाजूचे चार किल्ले व शंभर हत्ती देण्याचें कबूल केलें. यानंतर सबक् तेगीन यानें सिंधुपर्थतचा प्रदेश ताब्यांत घेऊन पेशावर येथें आपला सुभेदार ठेविला. तो परत देशी गेल्यावर त्याचा मुलगा महमूद यानें कांहीं उचल केल्यामुळें सबक्नें त्याला गझनीस एक वर्ष कैद ठेविलें (१९०) होतें. पुढें बघाखानानें बुखान्यावर चाल केली असतां, सबक्नें त्याचा पराभव केला (१९३). सामानी राजा दुसरा नूह याला हिरात, खुरासान व बख्श या प्रांतांतल बंडाळी मोडण्यास सबक्नें मदत केली होती. त्यामुळें या तीन प्रांतांवर नूह यानें सबक् याला व त्याचा मुलगा महमूद याला निशापुर येथें सुभेदार नेमिलें (१९४). पुढें स. १९७ च्या आगस्टमध्ये बख्शजवळ सबक् तेगीन मेला. त्यानें आपल्या मागें आपला

मुलगा इस्माईल याला वारस केलें; कारण महमूद हा दासी-पुत्र होता.

म ह मू द.—याचा जन्म १३ नोव्हेंबर स. १७० त झाला. यानें इस्माईल याला पकडून कालंजरच्या अरण्यांत कैदेंत ठेवून आपण गादी बळकाविली (जानेवारी १९९). त्यानंतर लागलीच त्यानें सामानी संस्थानिकांवर स्वारी करून बख्श व हिरात हे प्रांत आपल्या कवज्यांत घेतले व मर्ह आणि निशापुर हे त्यांना दिले (मे १९९). खुरासानप्रांतहि त्याला थोडक्याच दिवसांत मिळाला; तेव्हां अल कादीर या खलीफानें त्याला त्या प्रांताचा सुभेदार केलें; त्याचवेळीं महमूदनें आपणास सुलतान म्हणवून घेतलें व बख्श येथें आपली राजधानी केली (जुलै). पुढें त्यानें निशापूर हस्तगत करून सिजिस्तानवर चाल केली (१०००). प्रख्यात कवी फिर्दासी व फरखी हे महमूदचे जुलतभाऊ होते; त्यांचा बाप बुघ्राखान याला सिजीखानच्या खलफ सरदारानें ठार मारल्यानें त्याचा सूड घेण्याकरितां महमूद तिकडे गेला होता. त्यानें आपला भाऊ नसखान यास सेनापति व अहमद मैमंदी यास वजीर नेमिलें. मैमंदी हा अठरा वर्षे वजीर होता. पुढें त्याचा अपमान करून महमूदनें त्याला कैदेंत टाकिलें असतां महमूदचा मुलगा मसूदनें त्याची सुटका केली, महमूदच्या दरबारीं दूसी, अस्तुदी, अझुरी, फिर्दासी वगैरे कवी होते. महमूदानें पश्चिमकडील प्रांत घेतल्यावर हिंदुस्थानाकडे दृष्टी बळविली. हिंदुस्थानांत धर्मवृद्धि करावी, सपाटून संपत्ति मिळवावी व पदरच्या मोठया फौजेचा खर्च परस्पर भागवावा या हेतूनें त्यानें यापुढें हिंदुस्थानावर एकंदर सत्तार स्वान्या केल्या. हिंदुस्थानांत त्यावेळीं अनेक लहान लहान राज्ये होती व त्यांत एकी नव्हती. त्यामुळें महमूदला बहुतेक यश येत गेलें. त्यानें आपल्या राज्याची पुन्यवस्था लाविली होती व सैन्याचें त्याच्यावर प्रेम होतें. त्यामुळें इतक्या स्वान्या करण्यास त्याला सबड मिळाली. त्यानें गझनीहून आगस्ट १००१ मध्ये निघून हिंदुस्थानावर पहिली स्वारी केली व पेशावर येथें काबूल व लाहोर येथील राजा जयपाळ शाहीय (काबूलच्या शाही यराण्यांतील ?) याचा पराभव केला (२७ नोव्हेंबर १००१). याच सुमारास तिकडे निशापुर हें सामानी संस्थानिकांने काबीज केलें. परंतु महमूदानें तिकडे जाऊन तें परत घेतलें व त्यामुळें त्याला सिजिस्तानचा राजा म्हणून लोकांना कबूल केलें. (१००३). त्याच वेळीं त्यानें टाक हा किल्लाहि घेतला. पुढें १००६ त त्यानें हिंदुस्थानावर दुसरी स्वारी केली. (माबेल उफ अनेक मुसुलमानां तवारीखांच्या आधारे दुसऱ्या स्वारीचा सन १००६ देतो व रा. सरदेसाई १००४ देतात.) तत्पूर्वी त्यानें आपल्या ईलकखान नांवाच्या जुलतभावार्शा तह करून अँक्सिस व ट्रान्सकाफिशिया या प्रांतांची वांटणी केली. या दुसऱ्या स्वारीत त्यानें भिराराए भट्टिआह (भट्टीराजा विजयराय) याचा पराभव

केला. अनंगपाळ खंडणी देई; परंतु त्याचा साधोदार विजयराज हा देईना म्हणून महमूद त्याचेवर चालून गेला. प्रथम रजपुतांनी त्याचा पराभव केला. तेव्हां त्यांनी सैन्यास धीर देऊन पुन्हां लढाई दिली, तांत मात्र विजयराज मुलतानजवळील भिटीच्या (भटिंडा!) किल्यांत गेला; तो किष्ठाहि महमूदने घेतल्यावर विजयराज सिंधमध्ये पळून गेला व भटारज्य महमूदने खालसा केलें आणि परत गेला. इतक्यांत त्याचा मुलतानचा सुभेदार अबूलफते यांनं अनंगपालाशी सख्य करून वंड उभारलें; तेव्हां महमूद पेशावरवर चालून येऊन त्यानें अबूलला काश्मीरकडे पिटाळून वंड मोडलें. (१००६). ही त्याची तिसरी स्वारी होय. इतक्यांत खुरासानांत वंड झाल्यानें महमूदानें तिकडे जाऊन तें मोडलें (१००७). इकडे महमूदचा पेशावरचा सुभेदार सुकपाल (हा मूळचा हिंदु असून पुढें मुसुलमान झाला होता) यांनं धुमाकूळ सुरू केल्यानें महमूद तिकडून निघून पुन्हां इकडे आला व सुकपालाला पकडून त्यांनं कैदेत टाकिलें (१००७). ही चौथी स्वारी होय. पुढील सालीं त्यानें आपला चुलतभाऊ (ईलकखान) यास त्यानें वंटाळी केल्यावरून पकडून कैदेत ठेविलें. या वेळीं अनंगपालानें पुष्कळ हिंदुराजे जमवून लढाईची तयारी केली; त्रियांनीं आपले दागिनेसुद्धा युद्धाकरितां देणगीं म्हणून दिले होते. गवखर वगैरे डोंगरीलोकहि हिंदूंच्या वाजूस होते; महमूदची ही पांचवी स्वारी असून तो भटिंडा येथें आला. तेथें हिंदूसुसुलमानांचें युद्ध झालें. प्रथम हिंदूंचाच जय झाला, परंतु शेवटीं अनंगपाळाच्या हत्तीस तार लागून तो पळत सुटला; तेव्हां राजा ठिकाणावर नाहींस पाहून हिंदू सैन्य पळालें व महमूद याला आपोआप जय मिळाला (१००९). त्यानें परत जातांना नगरकोटचें देऊळ भ्रष्ट करून अपार संपत्ति छुटली. फेरिस्ता म्हणतो कीं सात लाख सोन्याचे दीनार, सातशें मण दागिने, दोन हजार मण चांदी, दोनशें मण सोनें, वीस मण जवाहीर इतकी लूट त्याला मिळाली. अरबी मण दोन शेंरांचा असे. तरी त्या मानानेंहि ही संपत्ती पुष्कळ होती. महमूदानें गझनीस मोठा समारंभ करून ही संपत्ती सोन्याचांदीच्या मेजावर ठेवून लोकांस दाखविली. पुढें १०१० त त्यानें सहावी स्वारी करून (मसूदेशची राजधानी)नारैन(नारायण) काबीज केलें. रावहर्दीच्या मतें भीमनगरच्या भीमनारायणावरील जी स्वारी ती हीच होय. याच सालीं पूर प्रांत महमूदनें खालसा केला. लगेच मुलतानवर येऊन (सातवी स्वारी) अबुल लोदीस षेद करून गझनीस नेलें. तिकडे जशजानन प्रांत विनवारस म्हणून (१०११) व बुजिस्तान (१०१२) प्रांतांनं वंड केल्यावरून महमूदानें ते दोन्ही खालसा केलें. नंतर १०१३ त त्यानें हिंदुस्थानावर (आठवी स्वारी) व १०१५ त आपला मुलगा मसाउद याच्यासह पुर प्रांतावर स्वारी केली. पुढें

त्याच सालीं (नववी स्वारी) त्यानें स्वानेश्वरवर येऊन तेथील देऊळ छुटून गझनीस प्रयाण केलें; त्याबरोबर देवालयंतील मुख्य मूर्ति नेली. पुनः थोड्या दिवसांनीं (दहावी स्वारी) तो काश्मीरवर चालून आला पण लोहकोट येथें हिंदूंनीं त्याचा पराभव केला. पुढच्या सालीं (१०१६) ख्यारीक्षम प्रांतांत वंड झालें. तें त्यानें मोडून तेथें आपला खोजा अस्तुन-ताश याला सुभेदार नेमलें. नंतर (१०१७) त्यानें आपल्या (मसाउद) मुलाला आपल्या चुलत भावाची (ईलकखान) मुलगी करून त्याला खुरासानचा सुभेदार केलें व हिरात ही त्याची राजधानी केली व मसाउदला आपला वारस नेमलें. पुढें त्यानें हिंदुस्थानावर अकरावी स्वारी (१०१८) केली. इतके दिवस तो पंजाबच्या अलकडे आला नव्हता; परंतु पंजाबच्या पुढें अनेक संपत्ति-मान शहरे असल्याचें ऐकून बरोबर अफाट फौज घेऊन तो एकदम कनोजवर आला. तेथील राजा कुवराय हा त्यास शरण गेला. तेथून त्यानें मथुरेस जाऊन तेथील व वाटेंतील मंज वगैरे गांवांतील श्रामंत मींदरे छुटली व प्रदेश बेचिराख करून गझनीस परत गेला. तिकडे मसाउद यांनं घूर प्रांतांत झालेलें वंड मोडून वर्तार, झरात, झरुस हीं ठाणीं व घर्जिस्तानांतील सर्व किल्ले काबीज केले (१०२०). याच सालीं शाहनामा ग्रंथाचा कर्ता व तूसचा रहिवाशी आणि महमूदच्या दरबाराचा प्रख्यात कवि फिदैसा हा मेला (खल्फानें त्याचा मृत्यु १०२५ त दिला आहे). कनोजचा राजा महमूदचा मांडलिक वनल्यानें इतर सर्व हिंदूराजांनां काल-जरच्या नंदराजाच्या हाताखाली त्याच्यावर स्वारी केली, तेव्हां त्यानें महमूदास मदतीस पाचारण केलें; परंतु महमूद येण्यापूर्वीच नंदराजांनं कनोजच्या राजास लढाईत ठार केलें (१०२१). महमूदनें कालजरवर चढाई केली (बारावी स्वारी) परंतु तेथें त्याचा पराभव झाला. तेव्हां तो परत निघाला. जातां जातां त्यानें अनंगपालाचा मुलगा त्रिलोचनपाल (लाहोरचा राजा) याचा राहिव येथें पराभव केला. त्या लढाईत त्रिलोचन पडला व त्याचा मुलगा भीमपाल हा राजा झाला. लाहोर हें गांव महमूदनें खालसा करून हिंदुस्थानांत मुसुलमानी राज्याचा पाया घातला. पुढें (१०२२) महमूदनें नूर व किरात आणि लोहकोट यांवर स्वान्याकेल्या. पैकीं लोहकोट येथें त्याचा पराभव झाला (तेरावी स्वारी). दुसऱ्या वर्षी (१०२३ चौदावी स्वारी) त्यानें ग्वाल्हेर व कनोजवर स्वारी केली व तेथून खंडणी घेऊन तो परत गेला आणि (१०२४) अफगाण लोकांवर चालून त्यांनां छुटलें. पुनः त्यानें अफगाणावर स्वारी केली व ६ ऑक्टोबर १०२५ रोजीं सोमनाथाच्या प्रख्यात (पंचरात्री) स्वारीवर तो निघून मुलतानाकडे वळला. गझनीहून हें १ हजार मैल दूर आहे. येथील देवळाइतकें विख्यात व धोमान देऊळ त्या काळीं पश्चिम हिंदुस्थानांत नव्हतें. शकेरिया कश्मिनी या फारशी

माणसानें (१२६३ त) सोमनाथाचें वर्णन एकीच माहिती-वरून दिल्ले आहे (सोमनाथाची सात्र माहिती सोमनाथ या नांवाखाली पहावी). या प्रवासांत उन्हांन व इतर आपसांतें त्याच्या सैन्याचा फार नाश झाला. वाटाड्यांनीं भलत्याच वाटा दाखवून त्याला फसवून सोमनाथाचा सूड उगविला. त्याच वेळीं हिंदू लोकांनीं केलेल्या हल्ल्यांनां मोठ्या कष्टांनं तोंड देत देत तो सिंधु उतरून मुलतानास जाऊन तेथून गझनीस गेला.

पुढें गझनीस मसाउदचें लग्न करून महमूद पुनः (सोळावी स्वारी) जाट लोकांवर चालून आला (१०२७). कारण या लोकांनीं सोमनाथाच्या स्वारींतून परत जातांना त्याचा खर-पूस समाचार घेतला होता. या वेळींहि जाटांनीं त्याचा पराभव केला; परत जातांना त्यानें भक्कर, ठठा व सीस्थान येथें स्वान्या केल्या. पुढें (१०२८) त्यानें नहर प्रांताची वांटणी स्वतः व तुर्कस्तान (आशियांतील) चा राजा या दोघांत करून इराक प्रांतावर स्वारी करून तो खालसा केला व मसाउदच्या ताब्यांत दिला (१०२९). याच सालीं मसाउदची व थाकर रजपुतांची एक लढाई झाली (सतरावी स्वारी). यानंतर थोडक्याच दिवसांत (३० एप्रिल १०३०) महमूद हा मधुमेहाच्या विकारानें वयाच्या साठव्या वर्षीं मरण पावला. तो शूर, महत्वाकांक्षी, अत्यंत लोभी, चंचल, मद्यपि, साहसी, व्यवहारज्ञ व विद्याव्यासंगी होता. त्यानें जवळ जवळ पंचवीस वर्षे हिंदुस्थानावर स्वान्या केल्यानें हिंदुस्थानांत येण्याची वाट मुसुलमानांच्या पायाखालची होऊन गेली. त्यानें पंजाब जिंकल्यानें पुढें आपल्याला हिंदुस्थानांत राज्य स्थापतां येईल असा मुसुलमानांनां भरंवसा वाटूं लागला. महमुदाच्या लोभीपणाची पुढील गोष्ट प्रख्यात आहे. मरणापूर्वीं त्यानें आपली सारी संपत्ती एकत्र पाहिली व हिचा आतां वियोग होणार हें पाहून तो रडला; पण त्यानें ती कोणास वाटली नाहीं. त्यानें गझनीस एक पाठशाळा व एक पदार्थसंग्रहालय स्थापिल्लें. काव्याचाहि हा भोक्ता होता. हिंदुस्थानांतले कारागीर नेऊन त्यानें गझनीस सुंदर इमारती बांधल्या. त्याची लष्करी शिस्त कडक असून तो स्वतःहि हुपार सेनापति होता. त्याची खडी फौज ५०१६० हजार असे. हिंदुस्थानांत कायमचें राज्य स्थापण्याची त्याची इच्छा नव्हती. फक्त लूट करण्याचा त्याचा परिपाठ असावा. लाहोर प्रांत त्याच्या ताब्यांत होता. याकीच्या हिंदुस्थानचा व त्याचा कांहीं संबंध नसे. त्याच्यानें जसा हिंदुस्थानांत राज्यप्रसार झाला नाहीं, तसा धर्मप्रसारीहि झाला नाहीं. ऋच्या दरबारां अल्बेहणी हा प्रख्यात संस्कृत शिकलेला ज्योतिषी होता. फराबी (विद्वान् साधु) उज्वी व वैद्याकी (इतिहासकार) हेहि त्याचे नोकर होते. विद्येच्या प्रसारा-प्रतिर्यथे सालीना तो कांहीं लाख रुपये खर्च करी. गझनी शहरांत त्यानें कालवे, हौद व कारंजी बांधलीं. तो राज्यावर बसला तेव्हां गझनीच्या आसपासचा थोडासा डोंगराळ प्रांत

त्याच्या ताब्यांत होता; परंतु मरणसमयी उत्तरेस आरल व व कास्पियनसमुद्र, पश्चिमेस तैरीस नदी, पूर्वेस लाहोर इतका प्रदेश त्याच्या राज्यांत मोडे. त्यानें आपल्या पश्चात राज्य टिकविण्याचे उपाय योजले नाहींत. तो मुत्सद्दीहि नव्हता. त्याच्या मार्गें त्याचें राज्य विस्कळित झालें. याचीं कांहीं नाणीं ब्रिटिश म्युझियममध्ये आहेत.

महमूद व मसूद—महमूदच्या मागून झालेल्या गझनीच्या सुलतानाचा हिंदुस्थानाशीं फारसा संबंध येत नाहीं; ते फारसे पराक्रमीहि नसून त्यांनीं हिंदुस्थानांत नवीन प्रांतीहि काबीज केला नाहीं; उलट कांहीं गमावला. महमूदास दोन जुळे पुत्र होते, त्यांपैकी महमूदनें आपल्या मार्गें गादीवर बसवावें असें त्यानें ठरविल्लें होतें. परंतु त्याचा भाऊ मसूद यानें त्याच्याशीं तंटा सुरू केला. दोघांची गांठ तेगानावाद्द येथें पडली व महमूदास त्याचे फितुरी सरदार हानीब व युसुफ यांनीं विश्वासघातानें कैद करून (१०३० सप्टेंबर २) मसूदचे हवाल्ये केलें. मसूद हा इस्पाहान येथें सुभेदार होता. त्यानें प्रथम महमूदला इराणचें राज्य आपल्याला तोडून देण्याबद्दल सांगितलें होतें; परंतु त्यानें तें कबूल केलें नव्हतें. शिवाय प्रजा व फौज यांची मसूदवर प्रीति होती त्यामुळें महमूद शेवटीं मसूदच्या हातीं सांपडला. त्यानें त्याचे डोळे काढून तच बळकाविल्लें. मसूद हा आडदांड असून त्यानें हिंदुस्थानावर दोन स्वान्या केल्या. पहिली स्वारी १०३३ त करून काश्मीरातील सरस्वती किळा घेतला व दुसरी १०३९ त करून हुंसी किळा (शिवालिक पहाडांतील) काबीज केला व लाहोरास मौद्द नांवच्या आपल्या पुत्रास सुभा नेमून परत गेला. तिकडे तुघलखेग नांवाच्या खोरासानच्या एका सेल्लुक तुर्क सुभेदारानें बंड उभारलें (१०३९); त्यावर मसूद चालून गेला; मर्व्ह येथें लढाई होऊन मसूद पराभव पावून गझनीस परतला. तेथेंहि त्याच्या फौजेनें बंड उभारलें, तेव्हां तो लाहोरास आला; इकडेहि त्याची फौज त्याच्यावर उठली; तिनें त्याला कैद करून आंधळ्या महमूदला गद्दीवर बसविल्लें. त्याचा कारभार त्याचा मुलगा अहमद हा पाहूं लागला; त्यानें मसूदला १०४० त ठार मारिल्लें. मसूद भाग्यहीन होता; तो फार शूर, मद्यपि व शक्तिमान् होता; हत्तीसहि तो जेर करीत असे. विद्येचा व इमारतींचा तो शोकी होता. वैद्याकी नांवाच्या त्याच्या एका समकालीन मुसुलमानानें त्याची हक्कीकत लिहून ठेविली आहे. पंजाबावर त्यानें शेवटीं तिलक नांवाचा एक विद्वान हिंदु सुभेदार नेमला होता.

मौद्द व इतर गझनीकर राजे—हा मसूदचा मुलगा; वाप मारला गेला तेव्हां हा बलक प्रांतांत होता. तेथून तो निघून सर्वे अफगाणिस्थान काबीज करून लाहोरास आला. दंतूर येथें लढाई होऊन महमूद त्याच्या हातीं लागला. त्यास त्यानें ठार मारून तो परत गझनीस गेला. पुढें (१०४३) हिंदुस्थानातील (उत्तरेचे) सर्वे रजपूत एक होऊन त्यांनीं

हंसी, स्थानेश्वर, नगरकोट वगैरे ठिकाणें परत घेतली; फक्त लाहोर मुसलमानांकडे राहिलें. मौद्दूद हा १०४९ ते मला. त्याच्या नंतर ५० वर्षे या घराण्यांत पुष्कळ घालमेली, तेंटे व खून झाले. मौद्दूदनंतर त्याचा मुलगा मसूद व त्याचे मागून त्याचा चुलता अब्दुल हसन हा गादीवर आला. पुढें अब्दुल रशीद, फारूखजाद, इनाहिम हे राजे झाले. इनाहिम यानें ४० वर्षे (१०९८ पर्यंत) राज्य केलें; त्यानें १०७९ त पंजाबावर स्वारी केली होती. याला ४० मुलगे व ३६ मुली होत्या ! यानंतर मसूद, अस्लीन व बहराम हे राजे गादीवर आले. हे मधून मधून लाहोरास राहू लागले; कारण गझनीचा बहुतेक प्रांत सेल्जुक तुर्कांनी वळकाविला होता. बहरामने १११८-५२ पर्यंत राज्य केलें. याच्या वेळीं तेंटे सुरू होऊन त्यांत गझनी घराण्याचा शेवट झाला. पंजाबांतील रजपूतांनी त्याला पुष्कळ त्रास दिला. त्यानें आपला जांबई कुतुबीन घोरी रास, उभयतांत वैर उत्पन्न झाल्यानें पकडून ठार मारिलें. तेव्हां त्याचा भाऊ सैफुद्दीन यानें गझनीवर चाल केली, त्यावेळीं बहराम हा कर्मानचे डोंगरांत पळून गेला. पुढें हिवाळ्यांत बहरामनें स्वारी करून सैफुद्दीनचा पराभव केला व त्याला पकडून ठार मारिलें. त्यामुळे त्याचा भाऊ अल्लाउद्दीन यानें बहरामवर चढाई केली. लढाईत बहरामचा पराभव होऊन तो पळून हिंदुस्थानांत येऊन लंगला; परंतु शेवटीं अर्ध्या वाटेतच तो मरण पावला. अल्लाउद्दीनानें गझनी घेऊन गांवांत तीन दिवस अग्नी व तलवार यांचा प्रलय माजविला. सुलतानांचें सारें वैभव, संपत्ति व इमारती वगैरे यांचा त्यावेळीं सर्वनाश झाला. विद्वान निरुपद्रवी लोकांचा कत्तल झाली. मार्जा सुलतानांची थडगी उकरून त्यांतील हाडें कुत्र्यांना खावयास घातली. यामुळे अल्लाउद्दीनस 'जहान सोक्ष' (जग जाळणारा) असें नांव पडलें. बहरामचा मुलगा खू हा लाहोरास मरेपर्यंत (११६०) राहिला. त्याचा मुलगा मलीक हा गझनी घराण्यांतील शेवटचा राजा होय; महंमद घोरीनें त्याच्यावर ११७८ त स्वारी करून व त्याचा पराभव करून त्याच्या मुलास पकडून नेलें. पुढल्या वर्षीहि त्यानें मलीकवर स्वारी केली; या वेळीं मलीक यास गकर लोक सहाय्य करीत होते. त्यावेळीं महंमद घोरीनें मलीकचा तह करण्याचें मीप दाखवून व त्याचा मुलगा त्याच्याकडे पाठवून तो वेसावध असतां त्यास कपटानें सर्व कुटुंबासुद्धां पकडून गझनीस पाठविलें. तेंथे काहीं दिवस कैद भोगल्यावर मलीकचा वध केला गेला व महंमद घोरीनें गझनीवंशाचें सर्व राज्य खालसा केलें (११८६). [फेरिस्ता; शाहनामा; माथेल डफ; सरदेसाई-मुसलमानां रियासत. स्मिथ-अर्ली हिस्टरी ऑफ इंडिया].

गटापर्चा—मलाया द्वीपसमूहांत आढळणाऱ्या किर्येक झाडांचा रस आटवून त्याचा पांढऱ्या रंगाचा रोधा तयार करतात त्यास गटापर्चा हें नांव आहे. मलाया भाषेंतील गटा (= गोंद) व पर्चा (= झाडाचें नांव) या दोन

शब्दांचा मिळून हा शब्द तयार झाला आहे. टवन या नांवाच्या झाडापासून हा पदार्थ निघतो. याच्या दोन जाती आहेत. एक गटा टवनपेरा (तांबडा) व दुसरा गटा टवन सुत्रा (रेशीम). गटापर्चाची झाडे ७० ते १०० फूट उंच वाढतात व त्यांच्या खोडाचा व्यास २ ते ३ फूट असतो.

हें झाड मलाया द्वीपसमूहांत व त्याच्या आसपास सांपडतें. विषुववृत्ताच्या उत्तर व दक्षिण अक्षांश ६° व पूर्व रेखांश ९३° ते ११९° मध्ये जेथे उष्णतामान ६६ ते ९० अंश (फॅ.) असतें तेथे हीं झाडे सांपडतात. झाडांची कलमें जगतात व वीहि रुजतें. हल्लीं आफ्रिकेच्या पश्चिमेस व सिलोनमध्ये या झाडांची लागवड करण्याचा प्रयत्न चाल आहे व तो यशस्वी होत आहे.

काढण्याची रीत.—झाडांच्या फांया तोंडून झाड पाडतात व त्यास चक्राकार रवे पाडतात. म्हणजे त्यांच्या अंतर्सर्लांतून गटा बाहेर येतो. एका झाडांतून १ ते २ शेर गटा निघतो. ३० वर्षांचीं जुनीं व पक्कडसेस आलेलीं झाडे ह्यांचे गटा काढण्यास उपयोगीं होत. अपक झाडांतून निघालेला गटा कमी दर्जाचा असतो व ३० वर्षांहून जास्त जुनाट वृक्ष २ शेंरांहून जास्त गटा देऊं शकत नाहीं.

उपयोग.—पाण्यांत शिजविला असतां हा लवचीक होतो व वाळल्यावर पुन्हां कठीण होतो. याच्या चाकूच्या मुठी व हातीं घराबग्याच्या काढ्या करतात. हा विद्युद्रोधक आहे, म्हणून पाण्याच्या खालून जाणाऱ्या तारा झाकण्याकरितां याचा उपयोग होतो. याचा दांत वसविण्याकडेहि उपयोग होतो व याचे ठसे कारितात.

हिंदुस्थानांत बंगालमध्ये आढळणारे अँकस सॅपोटा, हुशंगावाद व तिनवेळीमध्ये होणारे बॉसिया लॅटफोला व कॅलोट्रोपिस निर्गंटिया (मदर अथवा अकंद), आणि यूफोर्बिया ट्रिकोना (कटिमिड्ड) वगैरे झाडांपासून गटापर्चा मिळण्याचा संभव आहे. पण त्याचें प्रमाण फार थोडें असतें. इतर झाडांपासून निघालेला चीक गटाच्या ऐवजी उपयोगांत आणितात, परंतु तो कमी दर्जाचा असतो. गंधक तेलांत मिसळून त्याचाहि एक प्रकारचा गटा तयार करितात. परंतु तोहि गटा इतका चांगला होत नाहीं.

गंडकी मोठी.—उत्तर हिंदुस्थानांतील एक नदी. नेपाळच्या मध्यभागी असलेल्या पहाडाच्या खोऱ्यांतून हिचा उगम होतो. हिच्या वेगवेगळ्या उगमांस 'सप्त गंडकी' हें नांव आहे. ही धवलगिरी व गोसेनयान ह्या पर्वतांतून वहाते. ह्यांतील मोठया प्रवाहास "त्रिशूल गंगा" हें नांव आहे. हे सर्व प्रवाह त्रिवेणी येथे एक होतात. ह्या नदीस नेपाळांत शाळिग्रामी ही संज्ञा असून संयुक्तप्रांतांत ह्यास नारायणी म्हणतात. महाकाव्यांतील सदांनीरा ती हीच असें लोसेन म्हणतो. त्रिवेणी मुक्कामी ही त्रिदोश-सरहद्द ओलांडते. बंगालच्या नेपारण जिल्ह्याच्या व संयुक्त

ग्रान्ताच्या गोरखपूर जिल्ह्याच्या सरहद्दीवरून वहाते. तद-
नंतर ही पाटण्यास गंगेस जाऊन मिळते. ही नदी १९२
मैल लांब असून १२ महिने नावा नेण्याजोगी असते.
इमारीती लंकूड, धान्य, साखर वगैरे माल जलमार्गानें
या नदीतून पाठविला जातो. ह्या नदीस कोठेंच उतार
नाहो. ह्या नदीपासून त्रिवेणी व सारण हे दोन कालवे काढले
आहेत. कांठावरील महत्वाची गांवे हार्जीपूर व शोण-
पूर ही आहेत.

ल हा न.—नेपाळच्या लहान पहाडांतून उगम पावणारी
एक नदी. ही गोरखपूर जिल्ह्यांतून वहात जाऊन बंगालच्या
सारण जिल्ह्यामध्ये घोरेस जाऊन मिळते.

गडचिरोळी, त ह शी ल—मध्यप्रांत. जिल्हा चांदा. उत्तर
अक्षांश १९°२३' ते २०°५०' व पूर्व रेखांश ७९°५६' ते
८०°३७'. हल्ली या तहशिलींचे क्षेत्रफळ खालसा १४५७
व जमीनदारी १४१३ चौरस मैल आहे. उत्तरेस भंडारा
जिल्हा, पूर्वेस दुर्ग जिल्हा, दक्षिणेस शिरोंचा तहशील व पश्चि-
मेस चांदा आणि ब्रह्मपुरी तहशील. या तहशिलींतल
वहुतेक भाग डोंगराळ असून दाट जंगल आहे. डोंगर
फार उंच नाहोत. हीत कांहीं चांगले तलाव असून जमीन
सुपीक आहे. जंगल फार असल्याने खेडी फक्त नदीती-
रावर वसलेली आहेत. या भागांत मुख्य पीक भाताचे आहे.
लो. सं. (१९११) खालसा मधील ९७०५ व जमीनदारीतील
४६१७५. या तहशिलींत एकंदर ७४४ खेडी आहेत.
त्यांपैकी जमिनदारीत ४३२ व खालसांत ३१२ जमीनदारीत
२०० ओसाड खेडी असून खालसांत ६५ ओसाड आहेत.

सरकारधारा सरासरी १० आणि ९ पै दर एकरी. हीत शहर
एकहि नसून तहशिलींचे मुख्य ठिकाण गडचिरोळी आहे.

खेडे.—गडचिरोळी तहशिलींचे मुख्य ठिकाण. येन
गंगा नदीच्या वामतीरापासून एक दोन मैलांवर हें खेडे आहे.
इ. स. १९०१ साली लोकसंख्या २०७७ होती. तसर
रेशमी किड्यांची वाढ येथें करीत असून थोडेसे रेशीमहि
येथें कातण्यांत येते. परंतु गेल्या दुष्काळामुळे हा व्यापार
बराच बसला आहे. शेती ह्या मुख्य धंद्या असून मात हें पिक
आहे. दर रविवारी येथें बाजार भरतो. या गांवाचे माल-
गुष्टार नागपूरचे सर गंगाधरराव चिटणवीस हे आहेत.

गंडमाळा व अपची—नि दा न.—कांख, खांदे, मान,
गळा आणि आडसंधी या ठिकाणी आवळ्याएवढ्या किंवा
वोराएवढ्या मेद व कफ दुष्ट होऊन सावकाश पिकणाऱ्या
ज्या पुष्कळ व मालेप्रमाणें गांठी उत्पन्न होतात त्यांस गंड-
माळा असे म्हणतात. ह्या गांठी पिकून फुटतात आणि
पडिल्या बऱ्या होऊन त्याच्या शेजारी दुसऱ्या उठतात; त्या
बऱ्या होऊन आणखी उठतात. असे होऊन पुष्कळ दिवस
हा फम चालू लागला म्हणजे त्यांसच अपची ('चयप्रकर्मा-
दपची वंदती') असे म्हणतात. गंडमाळांत मालेप्रमाणें गांठी

उठतात. ह्या अपचीरोगांत मालेप्रमाणें गांठी न उठतां मांण
पुढे कोठेहि गांठी येऊन पिकतात व फुडून बऱ्या होतात.

गंडमाळा व अपची हे दोन्ही विकार साध्य आहेत परंतु
पडसे, बरगड्या दुखणें, खोकला, ताप, व ओकारी ही लक्षणें
झाली असतां ते असाध्य असतात.

चि कि त्सा—यावर वमनविरेचनाकरितां दंतीमूळ, निशोत्तर,
कडू दोडका व देवडांगरी यांनी सिद्ध केलेलें तूप प्यावें. कफ
व भेद यांचा नाश करणारे धूम, गुळणे, व नस्य हीं करावीं.
शीर तोडून रक्त काढावें व गोमूत्रांतून रसांजन प्यावें.
कठिण गांठी सेंधवाच्या पुरचुंडीनें शेकाव्या व चोळाव्या.

पिकण्याच्या वेतास अल्ल्या गांठी, त्यांतील रक्त काढून
पित्तकफहारक औषधांनी बऱ्या कराव्या. किंवा त्या
पिकण्यापूर्वी राखानें कापून टाकून धारानें किंवा अम्रानें
भाजाव्या. कर्जाचे तेल औषधांत कडवून प्यालें व नाकांत
घातलें असतां गंडमाळा बरी होते. या उपायांनी गंडमाळा
बरी न झाल्यास ज्या वाजूस ती असेल तिच्या दुसऱ्या
वाजुच्या पोटीत टांचेपासून बारा अंगुळांवर इंदवस्ती
नांवाचे जें मर्म आहे त्याच्या खाली किंवा वर कापून मेद
काढून अम्रानें डाग यावा.

रोग्यास उभा करून बोंब्याच्यावर त्याच्या पावलाइतकें
अंतर सोडून छेद करावा. आणि त्यांतील मेदाचे गोळे
काढून टाकवि असें निमीचे मत आहे. या बाबतीत पुष्कळ
मतांतरे आहेत ती वा. ष. स्था. अ. ३० मध्ये पहावी.

गडवाल संस्था न—अथवा केशवनगर. हैद्राबाद
संस्थानांतील रायचूर जिल्ह्याच्या पूर्वेकडील एक संस्थान किंवा
भांडोळीक जमीनदारी. हीत गडवाल हा एक गांव व ११८
खेडी आहेत. क्षेत्रफळ ८१३ चौ. मै. लो. सं. (१९११)
१,१३८,१८. एकंदर उमत्र तीन लाख. निश्चामास खंडणी-
दाखल ८६८४० रु. याचे लागतात. हैद्राबाद संस्थान अस्ति-
त्वांत येण्याच्या पूर्वीपासून गडवाल संस्थान आहे. ह्या
संस्थानाचा पूर्वतिहास उपलब्ध नाही. येथील किल्ल्यांत
सध्यांवा राजा रहाता. हा किल्ला १७०३-१७१९ च्या दरम्यान
राजा सोमतादरीनें बांधिला. उत्तर व दक्षिण भागांतून अनु-
क्रमे कृष्णा व तुंगभद्रा ह्या नद्या असल्यामुळे येथील प्रदेश
फार सुपीक आहे. इतर भागाची जमीन 'मसव' आहे. येथें
रेशमी साड्या, पागोटो, उपरणी व धोत्रे वगैरे तयार होतात.
बराच माल वाहेर गांवी जातो.

गांव.—गडवाल संस्थानांचे मुख्य ठिकाण. हें रायचूर
गांवाच्या पूर्वेस ३५ मैलांवर आहे. लो. सं. (१९११)
१२०८२.

गडशांकर, त ह शी ल.—पंजाब. होशिआपूर जिल्ह्यांतला
एक तालुका. उत्तरअक्षांश ३०° ५९' ते ३१° ३१' आणि पूर्वे-
रक्षांश ७५° ५१' ते ७६° ३१'. हिचा ५११ चौरसमैल विस्तार
असून लोकसंख्या (१९११) २३६८१४ आहे. ४७९ खेडी
हीत असून जयजन हें थोडेसे ऐतिहासिक महत्वाचे आहे.

एकंदर होशिआपूर जिल्हापेक्षा येथल्या टॅकल्या सरळ उंच आहेत. व पाण्याचे प्रवाह कमी आहेत. गडशंकर शहर हें तालुक्याचें मुख्य ठिकाण आहे. सतलज नदी या तालुक्याची दक्षिणमर्यादा आहे.

शहर.—होशिआपूर जिल्हा. उत्तरअक्षांश ३१° १३' व पूर्वरेखांश ७६° ९'; लोकसंख्या (१९११) ४९२३. गडशंकर तालुक्याचें मुख्य ठिकाण. येथील वस्ती रजपुतांची आहे. येथें साखर व तंबाखू यांचा बराच मोठा व्यापार चालतो. येथें एक व्हर्नाक्युलर मिडलस्कूल व एक दवाखाना आहे. १८८२ त म्युनिसिपालिटी देण्यांत आली होती पण १८९१ त ती काढून घेतली.

गडहिंग्लज—मुंबई इलाख्यांतील कोल्हापूर संस्थानाच्या गडहिंग्लज तालुक्याचें मुख्य ठिकाण. हें हिरण्यकेशीं नद्याच्या डाव्या तीरावर असून संकेश्वर-पारोळी खिंडीच्या रस्त्यापासून अगदीं नजीक आहे. लोकसंख्या (१९११) ५९०६. अदाजें तीनशें वर्षांपूर्वी पाण्याच्या दुर्भिक्षतेमुळे लोकांस येथून गांव हलवावा लागला होता असें म्हणतात. गांवाच्या मध्यभागी कलेश्वराचें देवालय आहे. गांवाच्या उत्तरेस तीन मैलांवर बहिरा देवालय आहे. तेथें दरवर्षी मार्च महिन्यांत मोठी यात्रा भरते.

गंडा—कोठी मजूर जात. हिची वस्ती विहार—ओरिसा व मध्यप्रांत यांतून आहे. एकंदर लो. सं. (१९११) ३६४२६. बंगाल,बहार व ओरिसांत या जातीची लोकसंख्या २१२०३९ इतकी असून वस्ती बहुधा संवळपूर व ओरिसातील संस्थानें यांतून आहे. ही एक कोष्ट्यांची अत्यंत हलकी जात असून या लोकांचा 'पाण' जातीशी संबंध असावा असें दिसते. परंतु वस्तुस्थिति उलट आहे. कापड विणण्याच्या धंद्याशिवाय गांधारखवाली व डोलकीवाजेत्री वगैरे बांधे वातविण्याचें कामहि ते करितात. ओरिसा, लारिया, कंधरिया व कबरिया असे त्यांचे चार पोटभेद आहेत. यांपैकी, पहिल्या तीन विभागांची नांवें केवळ त्या त्या देशावरून पडली आहेत. कबरिया हें नांव या विभागांतील लोक कबीरपंथी असल्यावरून पडलें असावें. ओरिया व लारिया हे आपसांत रोटीबेटीव्यवहार करतात. परंतु कंधरिया व कबरिया यांच्याशी फारसा संबंध ठेवांत नाहीत. गंडा लोक परजातांच्या मनुष्यास स्वजातींत घेतात, परंतु चांभार, घासी, हरि, मगन व मेहतर या जातींचा प्रवेश होऊं देत नाहीत. इतकेंच नव्हे तर या जातीपैकी, कोणाचा स्पर्श झाल्यास ते स्नान करून स्वतःची शुद्धि झाली असें मानतात. वरील जातींच्या बरोबर किंवा हस्तें अन्नव्यवहार करणाऱ्यांस अर्धातच वीहृष्टत केलें जातें. मध्यप्रांतांत ही जाती अगदीं नीच व अस्पृश्य समजली जाते. त्या प्रांतांत हिची वस्ती दीड लाख असून हे रायपूर, बिलासपूर आणि रायगड संस्थानांत आहेत.

हे लोक पूर्वी मुलें चोरून नेत व कधी कधी तर स्वतःची मुलें सुद्धां बळी देण्याकरितां विक्रीत. छोटानगपूरच्या रानटी भागांत येथें मजूर मिळणें कठिण तेथें स्वतःस विकून घेणें किंवा दुसरी माणसं विकत घेणें ही चाल होती.

यांच्यांत इतर असंस्कृत जातीप्रमाणें, झाडे, पशू व पक्षी यांच्या नावांवरून कुलांची नांवें पडलेली आहेत. कुलांतल्या कुलांत विवाह होत नाहींत. पण भावाचीं मुलें व बहिणीचीं मुलें यांचा आपआपसांत विवाह होतो. न्हाण आल्यावर सुद्धां कोणा मुलीस वर न मिळाला तर आंगणत भाला रॉबून त्याच्या बरोबर तिचें लग्न करतात. व मग जो तिला ठेवील त्याला ती देतात. स्वजातीयांशीं व्यभिचार करणाऱ्या मुलीचें लग्न विधवेसारखें होतें व तिच्या आईवापास एक जातिभोजन द्यावें लागतें. पण बाहेरच्या माणसाबरोबर व्यभिचार केल्यास पूर्ण बहिष्कार होतो.

लग्न करून बंधूवर परीं आले म्हणजे गवताचा हरिण करून बंधूच्या कानामागें ठेवतात. वरानें गवताच्या वाणानें सात वाणांत त्याला उडवावा. न उडाल्यास बंधूचा भाऊ तो हरिण घेऊन पळतो व वरानें त्यालां धरून आणावा इतका लग्नांत विधी आहे. विधवांनीं पुनर्विवाह करावा पण दिरांनें जर नाकारलें तरच इतरांस वरवें. जातीपंचाईती समोर नवऱ्यानें व्यभिचारिणी वायकोशीं काडी मोडावी आणि जर त्या वाईनें आपल्या जाराबरोबर लग्न केलें तर त्यानें नवऱ्याच्या लग्नाचा खर्च भरून द्यावा.

हे दुल्हा देवाची पूजा करतात. त्याला बकरी बळी देतात. दसऱ्यास आपल्या वाद्यांची व हातमागांची पूजा करतात. तुळशी व बटाची पूजा हे लोक स्वतः अस्पृश्य असल्यामुळे करीत नाहींत.

गंडिकोट—मद्रास इलाख्यांतील कडाप्पा जिल्हाच्या जम्मलमंड्यु तालुक्यांतील एक प्राचीन विहारा. उंची समुद्र स. पासून १६७० फूट आहे. पायथ्याशीं पेन्नार नदी वहाते. प्राचीन काळीं येथील बौध्दपद्धत्या कृप नृपाऱ्यां गंडिकोट गांव वसविलें व येथें किष्ठा बांधिला. हरिहर नामक पहिल्या विजयानगरच्या राजानें येथें एक मंदीर बांधिलें. फेरिस्ता म्हणतो. हा किष्ठा १५८९ मध्ये बांधण्यांत आला.

गोंवळकोंब्याच्या सुलताननें हा काबीज केला होता व कर्नाटक बालाघाटच्या पांच सरकारांपैकीं एका सरकाराचें हें मुख्य ठिकाण होतें. हैदरअलीचा बाप फत्तेनाईफ पहिल्यानें येथेंच नावलौकिकास चढला. १७९१ त टिपूसाीं झालेल्या युद्धांत कॅप्टन लिटलनें हा किष्ठा घेतला.

गडिया पहाड—मध्यप्रांत. कांकर संस्थानच्या दक्षिणेस असलेली टॅकडी. हिच्या पठारावर असलेला किष्ठा प्रसिद्ध असून येथें एक आंबारई व सोनादेही व रूपादेही नांवांचा तलाव आहे. किष्ठांत पूर्वी राहूत असलेल्या राजांच्या कन्येच्या नांवांवरून या तलावाचें हें नांव पडलें. किष्ठास दगडी दरवाजा असून आंत एक शिवालय आहे. या टॅकडीवर लोकांस

रहाण्यासारख्या प्रशस्त गुंहा असून त्यांचीं द्वारें किल्लांत आहेत; व पंढरी लोकांच्या वेळीं राजा व त्यांचें लोक या गुंहांत लपून बसत असत.

गढमुक्तेश्वर—संयुक्तप्रांत. मीरत जिल्हा. ह्यापूर तालुक्यांतलें एक शहर. उ. अ. २८°४७' व पू. रे. ७८°६' और्ध्व रोहिलखंड रेल्वे व दिल्ली मुरादाबाद हे रस्ते यांनून जातात. लोकसंख्या (१९०१) ७६१६. प्राचीन हस्तिनापूरचा हा एक भाग होता असें म्हणतात. पण हस्तिनापूर म्हणून जो भाग दाखविण्यांत येतो तो येथून २५ मैल दूर आहे. येथें एक जुना किल्ला आहे. गांवांत ८० च्या वर सतीचे दगड दाखविण्यांत येतात. गंगेची चार देवळे येथें आहेत. मुक्तेश्वर महादेवाचें एक मंदिर आहे. मोंदिराजवळच एक पाषाणमोची कुंड आहे. कार्तिकी पौर्णिमेस येथें फार मोठी यात्रा (सुमारे २,००,०००) भरते व दर सहा, वारा व चाळीस वर्षांनीं येणाऱ्या यात्रेला भयंकर गर्दी होते. जत्रेचा खर्च गाळ्या, दोरें व टुकांनीं यांवर बसविलेल्या करातून होतो. पूर्वी येथें उमदे घोडे फार येत असत. आतां त्यांची संख्या कमी होऊन खर्च फार येतात. येथें १२८३ मध्ये गियासुद्दौल बलबनने बांधलेली एक मशिद आहे. दून आणि गढवाल येथून नदीने नांवांतून येणाऱ्या इमारती लांकडाचा व बांबूचा बराच मोठा व्यापार येथें चालतो. ह्या गांवची व्यवस्था १८५६ च्या २० व्या कायद्याप्रमाणें चालते. उत्पन्न २००० आहे.

गढवाल, जिल्हा—संयुक्तप्रांतांत कुमाऊन विभागा-मध्ये हा उ. अ. २९° २६' ते ३१° ५' व पू. रे. ७८° १२' ते ८०° ६' यांच्या दरम्यान असून क्षेत्र-फळ ५६२९ चौ. मैल आहे. उत्तरेस तिबेट, आग्नेयीस अलमोरा व नैनीताल, नैर्ऋत्येस विजोनोर व वायव्येस तेहरी संस्थान. हिमालयाची मध्यशाखा यांतून गेली असून सतलज व गंगा यांच्या शाखा व उपशाखांच्या जाळ्यापर्यंत याचा विस्तार आहे. धवलगंगा, विष्णुगंगा, अलकनंदा व मंदाकिनी या मुख्य नद्या असून रामगंगा ही बरीच मोठी नदी आहे. हिमालयाची मध्यशाखा व दोन मोठ्या फांटे मिळून कामेत (२५ ४१३ फूट), त्रिशूळ (२३३८२), ब्रह्मनाथ (२३२१०), दूनगिरी (२३१८१) आणि केदारनाथ (२२८५३) ही मुख्य शिखरें आहेत. गोन्हा हें एकच साधारण नांव घेण्यासारखें तळें असून भावर नांवाची अरण्याची निर्जल व २-३ मैल रुंदीची पट्टी एवढीच कायती जिल्ह्यांतली सपाट जमीन आहे. बाकी सर्वत्र टेंकड्या व दऱ्या आणि नद्या यांचें सांप्राज्य आहे. उंची व हवामानास अनुसरून अनेक प्रकारची झाडें या जिल्ह्यांत आढळतात. भावरमध्ये हती व बाघ सांपडतात. चित्ते सर्वत्र आढळतात. अश्वल, लांडगा, कोल्हा व रानकुत्रा वगैरे हिल प्राणीहि आहेत. सांबर व गुरल हे हि बरेच दिसतात. पक्षीहि विविध व मनोहर असून नद्यांतून मासेहि सांपडतात.

हवामानामध्ये स्थल व काल यांच्या मानानें फारच फरक पडतो. नद्यांजवळच्या दऱ्याखोऱ्यांतून उन्हाळ्यांत अत्यंत कडक उन्हाळा व हिवाळ्यांत अतिशय थंडी असते. खुल्या जगेंत साधारणतः समशीतोष्ण व एकस्वरूपाचें हवामान रहातें. पावसाचें मान वरेंच असून तें उंच डोंगर ज्या भागांत आहेत तेथें १०० इंचपर्यंत जातें. उन्हाळ्यांत १८००० फुटांपर्यंत बर्फ पडतें व हिवाळ्यांत ४ हजार पासून ५ हजार पर्यंत खाली येतें.

इतिहास—गढवालचा पुर्वेतिहास अत्यंत दुर्बोध व गुंता-गुंतीचा आहे. ब्रह्मपुरराज्यांत याचा काहीं भाग असला. कलचुरी घराण्याचाहि येथें अंमल असला. पुढें त्या घराण्यांत फूट पडून निरनिराळीं घराणीं झालीं. अजयपालानें त्यांना एकत्र करण्याचा प्रयत्न केला. पुढें महिपालानें १७ व्या शतकांत श्रीनगर येथें गादी स्थापली.

गढवालच्या राजांचा इसवी सन १५८१ च्या सुमारास प्रथमच अल्डेमाराच्या चंद्रराजाशी कलह झाला. तेव्हां चंद्रराजांनीं गढवाल घेण्याचे बरेच प्रयत्न केले. शाहाजहानने १६५४ या राज्यांतील डेहराडून प्रांत घेतला. चंद्रराजांनीं पुन्हां प्रयत्न करून तेथील राजाला हांकलून दिलें. पुढें नजीबखानानें तेथें आपला अंमल बसवला. थोडेच दिवसांत त्याचा पराभव होऊन गढवाल व कुमाऊन हे दोन्ही प्रांत प्रभुन्न नांवाच्या राजाच्या ताब्यांत आले. पुढें गुरह्यांचा त्रास सुरू झाला. व १८०४ पासून १८१५ पर्यंत तेथें गुरह्यांचा अंमल होता. स. १८१५ मध्ये इंग्रज आले व तो प्रांत एका कमिशनरच्या हाताखाली दिला. १८३७ त तो सबडिव्हिजन झाला व १८९१ मध्ये हल्लीचें जिल्ह्याचें स्वरूप त्याला देण्यांत आलें. या जिल्ह्यांत अनेक देवळें व क्षेत्रे आहेत. ब्रह्मनाथ, केदारनाथ, पांडुकेश्वर व जोशीमठ हीं त्यांत मुख्य होत. येथें नेपाळच्या राजांचें विजयचिन्ह म्हणून एक १० फूट उंचीचा त्रिशूळ आहे व ताम्रपट वगैरे ऐतिहासिक महत्त्वाच्या वऱ्याच वस्तू येथें मंदिरांतून ठेवलेल्या आहेत.

लोकसंख्या—पावरी हें जिल्ह्याचें मुख्य ठिकाण आहे. यांत एकच तालुका असल्याने पावरी तालुका असेंहि याला म्हणतात, पावरी हें साधारण खेडेंच आहे. लंड्सडौन, श्रीनगर, कोटद्वार येथें लष्करी छावण्या आहेत. तीन शहरें व ३६०० खेडें असून वस्ती (१९२१) ४८५१८६ व क्षेत्र-फ. ५६२९ चौ. मै. आहे. शेती हाच मुख्य धंदा असून शेंकडा ८९ लोकांचा निर्वाह शेतीवर होतो. हिंदी सैन्यातील दोन तुकड्या सर्वस्वी गढवाली लोकांच्या आहेत.

शेती—यांतली शेती अर्थातच विखुरलेली आहे. नद्यांच्या बाजूने व नद्यांचा प्रवाह बदलून गेल्यामुळे राहिलेल्या जाग्यांवर शेती होते व डोंगराच्या उतारावर बांध घालून मळ्या करून शेती करतात. उत्तरेच्या वाजुला एकच पीक काढतात. बाकी सर्वत्र दोन पीकें होतात.

१९०३—४ मध्ये ४१० चौ. मैल जमीन लागवडीस होती. मुख्य पीक तांदूळ, गहू, धान, मरुआ, झंगोरा. राखीव जंगल ५७९ चौ. मैल आहे. पूर्वी येथे तांबे व लोखंड या धातू निघत असत. कोठे कोठे नदीतून सोन्याचे फण सांपडतात. शिवाय शिसे, गंधक, तुरटी वगैरेहि आढळतात.

व्यापार व दळगवळणः—या जिल्ह्यांत फारसे महत्वाचे उद्योगधंदे नाहीत. तागाचे जडेंभरेंडे कापड, दोऱ्या व कांबळे, चामड्याचे सामान, चट्या, वांगड्या वगैरे स्थानिक खपापुरता माल येथे तयार होतो. एक दोन ठिकाणी दगडी खोदकामहि होतें. याचा व्यापार मुख्यतः तिबेटाशी चालतो. आयात माल मीठ, लोकर, मेंढ्या, तेंडे व टाकणखार हा असून धान्य व कपडा वाहेर जातात. सर्व व्यापार भूतिया लोकांच्या हातांत असून फक्त त्यांनाच हद्दीवरून जाण्यायेण्याची परवानगी आहे. दोभाळाची ने आण याक, जूवा, गाढवे, बकरी यांच्यावरून व कर्धी कर्धी स्वतःहि करतात. पश्चिम भागाचा तेहरी संस्थानशी व्यापार चालतो. तेथून धान्य येत व तिबेटी मीठ तेथे पाठविले जाते.

कोटद्वारपर्यंत औषध रोहिलखंड रेल्वेचा फांटा नजीवाबादपासून जातो. रस्ते फार खराब असून ओझ्याचे प्राणी मोठ्या कष्टानेच जाळू शकतात. यात्रिकरुचा मार्ग व कोटद्वार श्रानगर रस्ता हे मुख्य रस्ते आहेत. येथे म्युनिसिपल कचेऱ्या नाहीत. दोन शहरे १८५६ च्या विसाव्या कायद्याप्रमाणे वसळी असून जिल्ह्याचे लोकलबोर्ड आहे. कोटद्वार व श्रानगर येथे पोलीस ठाणी आहेत. यात्रेच्या वेळी आणखी ६ ठिकाणी पोलीस ठाणी वसविताने पटवाऱ्यांना सर्वइन्स्पेक्टरचे अधिकार आहेत. १९०१ मध्ये शेंकडा ६.४ (१३ पुरुष व ०.२ स्त्रिया) वाडू लिट्टू शकत. दोन सरकारी व १०१ लोकल बोर्डांच्या शाळा आहेत. जिल्ह्यांत १० दवाखाने आहेत. [इंफिरियल म्गझे. व्हा. १२; सेटलमेंट रिपोर्ट १८९६ नोंधवेस्टप्रॉविन्स ग्याझे.]

गढाकोटा—मध्यप्रांत, सागर जिल्हा. रेहली तालुक्यांतील एक शहर. उ. अ. २३° ४६' व पू. रे. ७९° ९'. सागरपासून २८ मैलांवर दमोह रस्त्याने गधेरी व सोनार नद्यांच्या संगमावर हें शहर वसले असून येथील लोकसंख्या (१९०१) ८५०८ आहे. दोन नद्यांच्या मध्ये (दुआवांत) एक किल्ला आहे. शहरापासून दोन मैलांवर बुंदेल राजाचा शीघ्रतूत रहाण्याचा राजवाडा असून तेथून सागर व दमोह दोन्ही दिसावे अशा अंदाजाने तो वांधला होता असे म्हणतात. येथले स्थानिक स्वराज्याचे अधिकार काहून घेण्यांत आले असून शहरव्यवस्थेकरिता एक पटी वसविण्यांत आली आहे. येथे दरसाल फेब्रुवारीमध्ये डोरांचा मोठा बाजार भरतो. येथे एक शाळा व दवाखाना आहे.

गढी इत्कीआरखान—पंजाबमध्ये भावलपूर संस्थानांत खामपूर तालुक्यांतील शहर. उ. अ. २८°४०' व

पू. रे. ७०°३९'. भावलपूरपासून ८४ मैलांवर वायव्येच्या बाजूस हें आहे. लोकसंख्या (१९०१) ४९३९. पूर्वी येथे इत्यादींचे कारखाने असत. येथे खजुराचा मोठा व्यापार चालतो. येथील म्युनिसिपालिटीचे बहुतेक उत्पन्न जकातीचे आहे.

गढी यासीन—सिंधमधील सकर जिल्ह्यांत नौशारी अब्रो तालुक्यांतील एक शहर. उत्तर अक्षांश २७° ५४' व पूर्व रेखांश ६८° ३३'. लोकसंख्या (१९११) ६५४९. येथे गळिताच्या धान्यांचा मोठा व्यापार चालतो. येथे १८७० त म्युनिसिपल कमिटी स्थापन झाली. या शहरांत एक दवाखाना व शाळा आहे.

गढीवाल—पंजाब. होशियारपूर जिल्हा व तालुका यांतील साखरेच्या व्यापाराचे शहर. उत्तरअक्षांश ३१° ४५' व पूर्वेरेखांश ७५° ४६'. लोकसंख्या (१९०१) ३६५२. १८६७ मध्ये म्युनिसिपालिटी स्थापन झाली. येथे एक सरकारी दवाखाना आहे.

गढेमंडळ.—ह्या संस्थानापैकी रेवा (नर्मदा) दक्षिणतीरेचे सोळा महाल थ्री. नानासाहेब पेशवे यांनी नागपूरकर रघूजी भोसल्यास सरंजामासाठी दिले होते. रघूजी हा पेशव्यांच्या मर्जीप्रमाणे त्यावेळी वागत होता. म्हणून वरील महालांशिवाय नौरागड हा महालहि त्याला दिला होता. या एकंदर महालांचा वसूल चार लक्षांचा होता. यासाठी रघूजीने पेशव्यांच्या दरबारी जो दरवारखर्च केला तो पुढीलप्रमाणे होता. पांच लक्ष रु. नाना, पन्नास हजार गोविंद भगवंत, पांच हजार नारायण बाबूराव (वैद्य, भोसल्यांचा वकील) व किरकोळ तीस हजार. हा प्रांत पूर्वी गडमंडला नांवाच्या संस्थानांत मोडत असे. हें संस्थान पुढे पेशव्यांना (सागरवाले बुंदेल्याकडून) कार्बाज केले होते. [राजवाडे खं. १०].

गणदेवी—वडोदा संस्थानांतील नवसरी भागांतील गणदेवी तालुक्यांचे मुख्य ठिकाण. लोकसंख्या (१९११) ६४८२. येथे हायस्कूल, दवाखाना वगैरे आहे. गांवांतील व्यापार बहुतेक जैनकडे असून बाहेरगांवांचा व्यापार पारशांमार्फत चालतो. सर्व तऱ्हेची धान्ये, गळिताची धान्ये, गूळ व तूप हे व्यापाराचे मुख्य पदार्थ आहेत. हातमागावरील कांदा कापड व थोडी साखर येथे तयार होतें.

गणपत कुण्जाजी.—गणपत कुण्जाजी हे (कोळी) भंडारी जातीचे होते. लहानपणी विद्येचा संस्कार त्यांस झाला नाही, त्यामुळे चरितार्थीकरिता त्यास मेहनत, मजुरी करावी लागे. प्रारंभी एका मिशनरी छापखान्यांत दोन रुपये दरमहावर टाईप घांसण्याच्या कामावर ते नोकर होते असे सांगतात. छापखान्यांत काम करताना स्वतंत्र छापखाना काढण्याची कल्पना त्यांस सुचली असावी, असें मुंबई वर्णनांतील उताऱ्यावरून दिसतें. अमेरिकन मिशनरींनी स. १८१३ त छापखाना घाकून फिस्ताईमप्रकरण मराठी

धर्मभोंपेत शिळाछापवावर पुस्तकें छापण्याचा कारखाना सुरु केला. ही त्यांची पुस्तकें पाहून गणपत कृष्णाजी यांच्या मनांत (१८२५-३०) आलें कीं, आपणहि असाच कारखाना काढून हिंदुधर्मप्रकरणें व दुसरीं पुस्तकें छापवीं. परंतु छापवावयाचीं साधनें त्यांपाशीं कांहीं नव्हतीं, व तीं त्यावेळीं सुंबईत उपलब्धहि नसत. मग त्यांनीं अमेरिकन मिशनरींची कृति पाहून स्वतः आपल्या युवानें प्रेस (छापखाना) तयार करण्याचे उद्योग मांडले. प्रथम त्यांनीं लांकडी यंत्र आपल्या हातांनीं तयार केलें, आणि लहान शिळांचे तुकडे इकडून तिकडून जमवून त्यांवर अक्षरें कशीं उठतात ही कृति पाहिली. मग शाई वगैरे कशीं करतात त्याच्या शोधास ते लागले. प्रथम त्यांनीं आपल्या तर्फांनीं २४ प्रकारचीं शाई करून पाहिली. मग त्यांनीं एक लोखंडी प्रेस करवून, मोठ्या शिळा विकत घेऊन लहान लहान ग्रंथ छापण्याचें काम सुरु केलें. इसवी सन. १८३१ त यांनीं आपण स्वतः लिहून त्यां वर्षाचें मराठी पंचांग छापलें. त्यापूर्वीं मराठी छापील पंचांग कोणासच ठाऊक नव्हतें. मग त्यांनीं (गणपत कृष्णाजींनीं) छापलेले कांहीं ग्रंथ नेऊन डॉ. विल्सन, पाद्री ग्यारेट व पाद्री अलब यांस दाखविले. ते पाहून त्यांच्या उद्योगास उत्तेजन द्यावें म्हणून ते आपणांकडून त्यांना कांहीं छापखान्याचें काम देऊं लागले.

मराठी व्याकरणाचे कर्ते रावबहादुर दादोबा पांडुरंग तखळकर यांनीं आपल्या मराठी व्याकरणाची पहिली आवृत्ति इ.स.१८२६ त छापली आणि त्याच्या १००० प्रती काढल्या. तो ग्रंथ गणपतकृष्णाजींच्या शिळाछापखान्यांत छापला होता असा उल्लेख त्यांच्या स्वरचित आत्मचरित्रांत सांपडतो. या वेळचीं इतर शालोपयोगी वरींच पुस्तकें इ. स. १८४० पर्यंत याच छापखान्यांत निघत असत.

इसवी सन १८४३ मध्ये त्यांनीं (गणपत कृष्णाजींनीं) टाईप करण्याचें कसब साध्य करण्याचा उद्योग केला. आणि मोठ्या प्रयत्नांनीं अक्षरांचे सांचे तयार करून ते ओतविण्याचा कारखाना घातला, आणि सर्व प्रकारचीं अक्षरें तयार करून टाईपांचा छापखाना चालू केला. छापमाणें त्यांनीं दोनहि छापखान्यांत हजारों गुजराथी व मराठी ग्रंथ छापले. इसवी सन १८६० मध्ये या गृहस्थांस देवाज्ञा झाली. परंतु हा त्यांचा कारखाना, त्यांचे चिरंजीव कान्होबा गणपत त्याचप्रमाणें चालवीत होते. १८६३ सालीं भाय-खळ्यास एज्युकेशन सोसायटीचा प्रेस, किल्ल्यांत एकस्तेज प्रेस, आणि डोंगरीवर गणपत कृष्णाजी प्रेस, हे छापखाने मोठे (सुंबईत) असून पाहण्याजोगे होते.

छापखाना.—स.१८६५ च्या सुमारास कान्होबा गणपत वारले तेव्हां त्यांचा मुलगा आत्माराम हा वयांत आला नव्हता. छापखान्याचा मालक आत्माराम हा वयांत येईपर्यंत त्याची देखरेख विश्वनाथ नारायण मंडळीक आणि गंगाधर गोविंद फडके या दोघां जिम्मदारोंकडे टस्टी म्हणून सांपविली.

त्यांनीं त्या वेळीं मुख्य व्यवस्थापक जा नारो कृष्ण धुमाले म्हणून होता, त्यासच त्या कारखान्यावर कायम ठेवलें. आणि तो सर्व कच्चा कारभार वरील दोषा तपासनिंसांच्या सल्ल्यानें करीत असे. त्याचा कारभार सुमारे ५६ वर्षे (१८६५ ते ७०) चालला. या अवधींत जितके ग्रंथ या छापखान्यांत छापले त्यांवर वरील दोषां गृहस्थांची टस्टी म्हणून आणि धुमाले हे व्यवस्थापक म्हणून तीन नांवें नमूद केलीं सांपडतात.

पुढें स. १८७१-७२ सालीं आत्माराम कान्होबा वयांत आला. तेव्हां त्यांनीं कारखाना आपल्या ताब्यांत घेतला. व तो सुमारे दहा वर्षे (१८७१-१८८०) नीट चालवून त्यांचे पूर्वींचे महत्व वरेंच कायम राखलें. या अवधींत त्याच्या मुद्रणालयांत वरेच चांगले चांगले ग्रंथ छापून निघाले. पण या कारखान्याच्या दुर्दैवानें स. १८८० त आत्माराम कान्होबा ऐन उमेदाच्या वयांत वारला. त्यावेळीं त्याची सोंपवण रा. मारुती तुकाराम गवाणे आणि पुरुषोत्तम गोविंद नाडकर्णी यांच्या स्वार्धाने आत्माराम कान्होबा यांच्या हितचिंतकांच्या संमतानें झाली. पण १९०० त नाडकर्णी वारले, तेव्हां पुन्हां ही घडी जो विघडली ती मात्र पुढें सुधारली नाहीं. स. १९०० नंतर या कारखान्याची वाताहात होण्यास प्रारंभ झाला. स. १९१४ सालीं त्यांत कांहीं आक्षेपाई मजुजुराचीं चोपडी किंवा पत्रकें छापलीं. त्यामुळें हा छापखाना जप्त होऊन त्याचा लिलाव झाला. [विविधज्ञान विस्तार सप्टेंबर १९२२ अंक ९. पृ. ४१९-४२६].

गणपति नागराज—हा पद्मवतीचा राजा असून, याला प्रख्यात समुद्रगुप्तानें आपल्या मुलखगिरांत जिंकून मांडलिक बनविलें होतें (स. ३४०). त्यावेळीं पद्मवती हें शहर प्रसिद्ध होतें. इली शिंदेशाहीमधील नरवर नांवाचें जें गांव आहे तेंच हें पद्मवती होय. कांहींच्या मनें समुद्रगुप्तानें याचें राज्य खालसाच केलें असें आहे. [सिंध-अर्ली हिस्टरी ऑफ इंडिया.].

गणपति राजे—वरंगळ येथील बाराव्या व तेराव्या शतकांत राज्य करणाऱ्या राजवंशास काकतीय अथवा गणपति राजे असें नांव आहे. त्यांच्यावद्दलची थोडीशी माहिती ' काकतीय ' या शब्दाखाली ज्ञानकोशाच्या दहाव्या भागांत पहावी. तिच्याशिवाय जास्त माहिती येथें देतां.

या घराण्यावद्दल सात्र व खरी माहिती फारशी उपलब्ध नाहीं; आहे ती शिलालेख व मुसुळमानीं बखरींवरून काढलां आहे. डॉ. वॉकर यांच्या यादींत जीं नांवें आलीं आहेत त्यांचा मेळ इतर ठिकाणीं आढळणाऱ्या नांवांशीं वसत नाहीं. त्यांच्या म्हणण्याप्रमाणें या वंशांतोळ मूळपुराणें (बेटराज) चोळदेश जिंकून सिलोनराजकन्येशीं लग्न लाविलें. याचा मुलगा वेडा झाला तेव्हां याच्या दोघां नातवांनीं राज्य केलें. त्यांची राजधानी गोदावरीकाठीं नांदव येथें होती.

पुढें वराच काळपर्यंतची माहिती सांपडत नाही. मात्र खंदार (निजामशाहींतील) येथें एक राजवंश नांदत असल्याचें समजतें. याच वंशातील प्रोलराज होय. या प्रोलरा मूळपुरुष धरून डॉ. वॉकरने दहा पुरुष दिले आहेत.

रे. टेलर यानें कांहीं खरी तपासून व ग्रंथ करून छापल्या आहेत, त्यांतहि निःसंदेध अशी माहिती सांपडत नाही. त्याचप्रमाणें ग्रिन्सेप याचीहि यादी या कामांत निहपयोगी आहे.

अनुमकोंड शिलालेखावरून प्रोल याचा वाप त्रिभुवनमळ नांवाचा होता असे समजतें. यापेक्षा त्याची जास्त माहिती आढळत नाही. अनुमकोंड येथें प्रोल याच्या पूर्वीच आठ राजे राज्य करीत होते. प्रोल यानें ती राजधानी बदलून वरंगळ शहर वसवून तेथें राजधानी केली. दंतकथेवरून समजतें की, प्रोल हा लहानपणीं गादीवर बसला. पुढें त्यानें ओळ्या-प्रांताच्या गजपति राजांचा पराभव केला. शेवटीं हा आपल्या मुलाच्या हातून चुकीनें मारला गेला. याच्या वेळेस म्हैसूरकर शांतारघराण्यांतील जगदेवानें अनुमकोंड्यावर स्वारी केली होती, पण ता निष्फळ झाली. याचा पुत्र रूद्र किंवा प्रतापरुद्र (पहिला) होय. तो फार बलिष्ठ होता. अनुमकोंड्याचा शिलालेख (११६२) याच्या कारकीर्दीतील आहे; त्यांत तैलप (तिसरा) याच्या मृत्यूचा उल्लेख असून गणपति राजांनीं मिळविलेल्या विजयांचें वर्णन आहे. रूद्र याचा मुलगा गणपति पहिला होय. वॅनेल म्हणतो की, चोलापासून गणपतीनें १२२८ च्या सुमारास कर्णाटकाचा काबीज केला. या गणपति देवाची राणी रुद्रम्मा ही प्रख्यात होऊन गेली. नवऱ्याच्या पश्चात तिनें मोठ्या हुपारीनें ३८ वर्षे सुयंत्रित राज्य चालविलें. इच्या कारकीर्दीच्या शेवटीं कृष्णाकांठीं मोतुपल्ली गांवां मार्कोपोलो हा प्रवासी आला होता. तो इच्याबद्दल पुढीलप्रमाणें म्हणतो. " हिनें पतीच्या पश्चात त्याच्यां पक्षांहि जास्त उत्तम रीतीनें सुमारे ३९ वर्षे राज्य चालविलें. तिच्या रीज्यांत न्याय, समता व शांतता हीं नांदत असत व त्यासुद्धे हल्लींच्या इतर राजांपेक्षां हिच्यावर हिच्या प्रजेचें प्रेम जास्त आहे. " हिला मुलगा नव्हता म्हणून तिनें आपल्या मुलीच्या मुलास गादीवर बसविलें; त्याचें नांव दुसरा प्रतापरुद्र. हा त्याच्या वेळच्या राजांमध्ये बलिष्ठ होता. याच्याच कारकीर्दींत मलिक काफूर हा वरंगळवर चालून आला (१३०९); पण त्या स्वारींत त्यास अपयश आलें. तेव्हां त्यानें थोड्याच दिवसांनीं दुसरी स्वारी करून प्रतापरुद्रास अज्ञातदंडाने खिलजीचा मांडलिक बनविलें. या स्वारींत मलिक काफूर नसून मलीक खुशु होता असें अमीर खुशुच्या खबरांत म्हटलें आहे. या वेळीं वरंगळ्यास प्रथम एक मातीचा १२५४६ यार्ड घेराचा तट असून त्याच्या आंत दुसरा दगडी तट होता. शहरांत अग्निपूजक बौद्ध (जैन) होते असें एका खबरींत लिहिलें आहे. पुढें खिलजीघराणें जाऊन तघलख घराणें दिक्षिप्त स्थापन होण्याच्या गडबडींत वरंगळ्याचा

वरील प्रतापरुद्रानें देवगिरीकर राजांशीं सख्य करून दिक्षिकारांचें वचस्व झुगारून दिलें (१३२२). पुढें दिक्षिकारानें उलुघवेगास वरंगळवर पाठविलें परंतु त्याचा हिंदूंनीं पराभव केला; परंतु पुन्हां मुसलमानांनीं दुसरी स्वारी केली व प्रतापरुद्रास कैद केलें आणि वरंगळ घेतलें. पुढें प्रतापरुद्राचा मुलगा कृष्ण यानें हिंदूंची उठवणी करून मुसलमानांनां देशबाहेर हांकलून दिलें (१३४४). पुढें महंमदशाह बहामनीनें वरंगळवर स्वारी करून खंडणी घेतली (१३५८). या लढाईत कृष्णदेवाचा पुत्र विनायक उर्फ नागदेव हा हजर होता. त्यानंतर नागदेव हा राजा असताना (१३७१) बहामनी राजानें त्याच्यावर स्वारी करून व त्याचा क्रूरपणें वध करून वेलेपट्टु किष्ठा घेतला. परंतु हिंदूंनीं बहामनी सैन्याच्या पिळाडीवर सारखे हुळे करून तें सैन्य कापून काढलें. नागदेवाचा पुत्र (गणपतिदेव दुसरा) यानें पुढें राज्य केलें. त्यानें बहामनीविरुद्ध दिक्षिकाराकडे मदत मागितली होती; परंतु ती मिळाली नाही. पुढें या दोघांत तह होऊन त्यांच्या हद्दी ठरल्या गेल्या. शेवटीं अहमदशाह बहामनीनें वरंगळवर स्वारी करून तेथील राजास (याचें नांव आढळत नाही) मारिलें (१४२४). येथपर्यंतच या राजांची माहिती आढळते. यांची वंशावळ सांवेळच्या साऊथ इंडियन डिप्लोमॅटिक्स ग्रंथांत पुढीलप्रमाणें दिली आहे:—मूळ त्रिभुवनमळ, त्याचा मुलगा प्रोल किंवा प्रोली; याची राणी मुष्पमादेवी. यांचा पुत्र पहिला प्रतापरुद्र, याचा पुत्र पहिला गणपतिदेव, याची राणी रुद्रम्म. (१२५७—९५). रुद्रम्माच्या मुलीचा मुलगा दुसरा प्रतापरुद्र (१२९५—१३२३). त्याचा पुत्र कृष्ण व त्याचा पुत्र विनायक किंवा नागदेव.

[स्टॅटिस्टिकल रिपोर्ट ऑफ वरंगळ, १८४९; म्यॉर्कझी-मॅन्सक्रिप्ट्स ३२; मद्रास जर्नल १०; जर्नल बॉम्बे प्रॅच रॉ. ए. सो. १०; इंडियन अँटिक्वरी १८८२, १०; साऊथ इंडियन पॅलिओग्राफी; इलियट. व्हॉ. ३; फेरिस्ता व्हॉ. १].

गणसत्ताक राज्य—गणसत्ताक राज्यांत राज्याचा प्रमुख (अधिपति) लोकांनीं निवडलेला असून सर्वांच्या हिताचे प्रश्न सर्वांनीं मिळूनच सोडविले जातात. पण हा व्यापक अर्थ अगदीं अर्वाचीन आहे. प्राचीन ग्रीक व रोमन राष्ट्रांतून सुद्धां सनदी अधिकार अल्पसंख्याकांच्या हातां असून स्वतंत्र पण राज्यकारभारांत भाग नसणाऱ्या लोकांनीं व गुलामांनीं मिळून बनलेल्या बहुसंख्याकांवर ते राज्य करीत. राज्याचा अधिपति राजा असूनहि जर तो लोकांनीं केलेल्या कायद्याप्रमाणें चालत असेल व त्याची राज्यावर स्थापना आणि उच्चाटण कायद्यावरहुकूम होत असेल तर तेंहि राज्य प्रजासत्ताक म्हणावें असें काहीं अर्वाचीन ग्रंथकार प्रतिपादितात. उदाहरणार्थ १५७७ त जॉन बोडिननें ' रिपब्लिक ' चा असा अर्थ केला आहे (त्याचा ' डि रिपब्लिका लिब्री सेक्स ' हा ग्रंथ पहा). मध्ययुगीन इंग्लंड जरी इंग्लंडच्या ' कॉमनवेल्थ ' (सामान्य

मालकीचे राज्य) विषयां बोलत तरी वंशपरंपरागत हक्क असलेल्या राजाखेरीज राज्य कसे चालवावयाचे याची त्यांना मुळीच कल्पना नव्हती. प्रजेच्या संगतीने राज्या-रूढ झालेला अधिपति ज्यावर आहे ते राज्य प्रजासत्ताक (रिपब्लिक) असाच आजपर्यंत सामान्य अर्थ लोक करीत आलेले आहेत. पोलंड, व्हेनिस, युनायटेडस्टेट्स, नेदरलँड्स हीं राज्ये याच अर्थाने रिपब्लिक होत. तेव्हां या प्रजासत्ताक राज्याचे अनेक निरनिराळे प्रकार होऊ शकतात. म्हणून कोणते राष्ट्र गणसत्ताक किंवा प्रजासत्ताक नाही हे सांगणे सोपे जाईल. ज्याचा राज्यकर्ता खरोखरच असे सांगू शकेल की, सर्व राजसत्ता माझ्या ठिकाणी असून मी ईश्वररूपेने पूर्ण व स्वतंत्र राजा आहे, ते राज्य प्रजासत्ताक नाही एवढेच ठासून सांगता येईल.

ग्रेटब्रिटनमध्ये रामा तात्विकदृष्ट्या ईश्वररूपेने राज्य करीत असला तरी पार्लमेंटच्या सनदेने व अँक्ट ऑफ सेटल-मेंटवरहुकूम राज्याधिष्ठित आहे; पण ग्रेटब्रिटनचे हे प्रजासत्ताक राज्य अद्वितीय असल्याने त्याचे उदाहरण सर्वसामान्य होणार नाही. कॉमनवेल्थ व लोकमताहून ग्रेट अशा एखाद्या हक्कावर उभारलेली शासनसंस्था यांचा एकच मिलाफ करणे अगदी अशक्य आहे. कारण एक तर राज्यकर्ताच प्रजेचे सर्व हक्क वळकवून वसेल किंवा प्रतिनिधीमार्फत राज्य चालविणारी प्रजा मुख्य शासनाधिपतीला अगदी बांधून टाकील व तो ठराविक गोष्टींखेरीज कांहींच करू शकणार नाही. पहिला प्रकार मध्ययुगाच्या अंतिमकाळां बहुतेक युरोपीयन राष्ट्रांतून घडून आला आहे.

ज्या प्रजासत्ताक राज्यांत असंस्कृत व रानटी जातीच्या लोकांखेरीज सर्व पुरुषांना मताधिकार आहे असे राज्य प्राचीनांना किंवा मध्ययुगांत देखील कधीच पत्करिले नसते. कारण मनुष्याच्या राजकीय हक्कांची त्यांना मुळीच कल्पना नव्हती. प्रख्यात स्कॉटिश सुधारणवादी जॉन नॉस्क याने जेव्हा, आपण या राज्यांत जन्मलेला एक प्रजाजन आहो म्हाणून राज्यकारभारवर बोलण्याचा आपणाला हक्क आहे असे प्रतिपादिले, तेव्हां त्याच्या पिढांतील लोकांना केवढे हे धाड्य असे वाटू लागले. पण या धाड्यालाच पुढे मोठे महत्व प्राप्त झाले. अमेरिकेचा स्वातंत्र्याचा जाहीरनामा व १७८९ सालची फ्रेंच राज्यक्रांती यांतून केवळ समाजाचा घटक म्हणून व्यक्तीला समाजशासनाच्या कार्यास असणारा जो अधिकार मानवी हक्कांत अंतर्भूत होतो तो मिळविण्याचा प्रयत्न दिसून येतो. अर्वाचीन युरोप आणि अमेरिका यांतील प्रजासत्ताक राज्यांतून या तऱ्हेचे सर्व मानवी हक्क विचारांत घेतलेले आहेत. सर्व समाजाला लागू असणाऱ्या बाबतीत तत्त्वतः कां होईना, पण सर्व समाजाचा विचार घेण्यांत येतो.

आपल्या या हिंदुस्थान देशांमध्ये प्राचीनकाळी राजसत्ताक राज्यपद्धतीच अंमलांत होती; येथे लोकसत्ताक सत्ताक राज्यपद्धतीचा मागमूसहि नव्हता, अशी विधाने

पुष्कळांकडून करण्यांत येतात. ' ना विष्णुः पृथिवीपतिः राजा हा परमेश्वराचा अंश आहे, तो राज्य करील त्याप्रमाणे त्याच्या अंमलाखाली प्रजेने नांदले पाहिजे ' अशी हिंदूंची भावना असे. या विद्वानांच्या म्हणण्यांत तथ्यांश बराच आहे यांत वाद नाही. पण त्याच्या बरोबर हेहि लक्ष्यांत ठेवले पाहिजे की, हिंदुस्थानांत कांही भागांत तरी लोकसत्ताक राज्यपद्धति अंमलांत होती. पुराणवस्तुसंशोधनशास्त्राच्या सहाय्याने, कोणत्या कोणत्या भागांत ही लोकसत्ताक शासनपद्धति अस्तित्वांत होती हे आपल्याला समजून येते.

वैदिक काळा अशा प्रकारची गणसत्ताक शासनपद्धति अस्तित्वांत होती. ऐतरेय ब्राह्मणांत वैराज्ये उर्फ गणसत्ताक शासनपद्धतीचा उल्लेख आढळतो व महाभारत काळा त्याच प्रमाणे अर्धशास्त्र रचिले गेले त्याकाळा कांही कांही भागांत अशा प्रकारची शासनपद्धति होती हेहि निर्विवाद आहे. पण त्यानंतरहि चवथ्या शतकापर्यंत कांही कांही भागांत अशाच प्रकारची राज्यघटना होती असे पुराणवस्तुसंशोधनशास्त्राच्या द्वारे सिद्ध करता येते.

चवथ्या शतकांत पंजाब, पूर्व राजपुताना व माळवा या देशांत गणसत्ताकशासनपद्धति अंमलांत होती असे दिसून येते. पंजाबच्या मध्यभागांत मद्रकांचे वरील प्रकारचे गणसत्ताक राज्य होते. सतलज नदीच्या दोन्ही तीरांवर योध्यांचेहि अशाच पद्धतीचे राज्य होते. चवळा व बटवा यांच्या दरम्यान आभीर आणि मालव लोकांमध्ये अशाच प्रकारची शासनपद्धति अमलांत होती. या वरील सर्व राष्ट्रांना समुद्रप्राचाच्या दिग्बिजयापुढे हार खावी लागली व त्याच्या अंकित व्हावे लागले. तरी पण त्यांनी आपली शासनपद्धति टाकली नाही असे दिसून येते.

पण ख्रि. पू. चौथ्या ते सहाव्या शतकाच्या काळा भारत-वर्षांत पुष्कळच गणसत्ताक राष्ट्रे होती याबद्दल पुरावा मिळतो. डायोनिससपासून चंद्रगुप्ताच्या कालापर्यंत हिंदुस्थानांत तीन वेळ ही लोकसत्ताक शासनपद्धति प्रस्थापित झाल्याची आख्यायिका मेगॅस्थिनिसने आपल्या पुस्तकांत नमूद केली आहे. माण्डेकोरो, सिंधो, मोरुनी, मरोहो, रसंगी हीं वैराज्ये होती असे त्याने म्हटले आहे.

ख्रि. पू. चौथ्या शतकांतहि अशा प्रकारची वैराज्ये होती. शिकंदराच्या स्वारीच्या वेळाचा भारत देश हा वैराज्याचा भोक्ता होता. हल्लींच्या पाश्चात्य देशांतील लोकप्रतिनिधियुक्त सभांसारख्याच त्या काळांहि सभा होत्या व अशा लोकांना जबाबदार असणाऱ्या संस्थांमार्फत त्या त्या शहरांचा अगर राष्ट्रांचा राज्यकारभार चालविला जात असे असे तत्कालीन लेखकांच्या ग्रंथावरून नजरेस येते. अराष्ट्राकांचे अशा प्रकारचे राष्ट्र होते व जस्टिन नांवाच्या ग्रंथकाराने या लोकांना लुटारू असे हौन नांव दिले असले तरी याच लोकांचा चंद्रगुप्ताला त्याच्या स्वारींत पुष्कळ उपयोग झाला ही गोष्ट निर्विवाद आहे. अशाच प्रकारची दुसरी वैराज्ये म्हटली म्हणजे

मालव व क्षुद्रक या लोकांची होत. क्षुद्रकांना आपल्या वैराज्याचा फार अभिमान वाटत असे असे अरिअनने म्हटले आहे. मालव व क्षुद्रक या दोन्ही जाती फार वलिट्ट होत्या. पण त्या दोघांतहि नेहमी शत्रुत्व असे. अशा स्थितीतहि शिकंदराच्या स्वारीच्या वेळी दोन्ही जातींनी आपापसांतिल वैमनस्य विसरून जाऊन शिकंदराच्या हल्ल्याला तोंड दिले असे डायोडोरसने-शिकंदराच्या स्वारीच्या इतिहासकाराने- लिहिले आहे.

याशिवाय शिकंदराच्या स्वारीच्या इतिहासकारांनी वैराज्ये या नांवाने उल्लेख केलेला राष्ट्र म्हणजे, संवस्ती, गेद्रोशी, ओरीट्टे, अवस्तनोई, क्षत्रिय, अर्वितई या लोकांची होत. गेद्रोशी लोकांनी राज्यकारभाराचा गाडा हांकण्यासाठी एक मंडळ नेमलेले असे असे डायोडोरस म्हणतो. संवस्ती लोक आपल्यापैकी तिघांना लोकनायक नेमून व त्यांच्या मार्फत कारभार चालविला जात असे असे कर्टियस म्हणतो. वर उल्लेखिलेल्या इतर लोकांत आपापले नायक निवडण्याची पद्धत असे, असे अरिअनच्या हकीकतीवरून समजते.

पण शिकंदराच्या सैन्याशी ज्यांचा निकट संबंध आला ती राष्ट्र म्हणजे अगलसोई व नीशियन या लोकांची राष्ट्र होत. अगलसोई लोक हाडाचे खरे क्षत्रिय होत. शिकंदराच्या सैन्याने ज्यावेळी त्यांचा पराजय केला त्यावेळी शत्रूकडून अपमान सोसण्याचे संकट टाळण्यासाठी आपल्या गांवाला आग लावून सर्वांनी आपल्या पोरवाळांसह आपल्याला जाळून घेतले ही गोष्ट संस्मरणीय आहे. नीशियन लोकांचे राष्ट्र हेहि लोकसत्ताक होते. त्यांचा कारभार तीनशे शहाण्या माणसांकडून चालविला जाई. यांच्यावर एक अध्यक्ष नेमला जाई. वरील हकीकतीवरून पाहतां क्षि. पू. चौथ्या ते सहाव्या शतकाच्या दरम्यान, भारतवर्षांत वैराज्यांची पद्धति दृढमूल झाली होती असे आपल्याला आढळून येईल. क्षि. पू. पांचव्या व सहाव्या शतकांत कुलसंघशासितपद्धति अस्तित्वांत होती व हाहि एक वैराज्याचा लुना व अपरिणत प्रकार होता. अशा प्रकारचीं राष्ट्र म्हणजे भग्न, वृत्ति, कलम, मौर्य, कोलिय, भल्ल या लोकांची होत. पण या सर्वांत महत्त्वाचीं राष्ट्र म्हटली म्हणजे शाक्य, विदेह व लिच्छवी या लोकांची होत. विदेह व लिच्छवी या दोन्ही लोकांचे पुढे वज्जि हें साधारण नांव पडले.

शाक्य लोकांमध्येहि लोकसत्ताकराज्यपद्धति प्रचलित होती. शाक्य लोक आपल्यामधीलच एकाला नायक म्हणून निवडीत असत. कांहीं गुंतागुंतीच्या प्रश्नांचा निकाल लावावयाचा असल्यास सर्व लोक एकत्र जमून त्या प्रश्नाचा विचार करीत असत. लोकनायकाला 'राज' ही पदवी लावली जात असे.

वज्जि लोकांचे राष्ट्र, आठ जातींच्या लोकांचे संयुक्त राष्ट्र होते. वैशाली ही या राष्ट्राची राजधानी होती. या आठ जातींमध्ये विदेह व लिच्छवी या दोन जाती विशेष प्रमुख होत्या.

या वज्जि लोकांचा कारभार लोकसत्ताकपद्धतीच्या अनुरोधाने चालत असे. प्रत्येक जातींतल एक एक असे आठ जणांचे मंडळ व त्यावर सर्व जातींनी मिळून निवडलेला एक नायक अशा नऊ लोकांचे मंडळ असे व न्यायदानाचे काम त्यांच्याकडे असे. प्रामुख्यवस्थेच्या वाढतीत पुरुषप्रमाणेच बायकाहि भाग घेत असत. उद्यानांची व्यवस्था पहाणें, धर्मशाळा बांधणें इत्यादि कामावर बायकाच देखरेख करीत असत. अशा रीतीने हिंदुस्थानामध्ये राजसत्ताकशासनपद्धती-प्रमाणेच गणसत्ताकपद्धतिहि अस्तित्वांत होती हें वरील हकीकतीवरून आढळून येईल. लोकसत्ताकपद्धतीचा हिंदुस्थानांत अभावच होता हें म्हणणें सत्यांतां धरून नाही. उलट फार प्राचीन काळापासूनहि गणसत्ताकशासनपद्धतीचे मूळ हिंदू लोकांत नजरेस येत व या प्रजासत्ताक राष्ट्रांत मोठमोठे पुरुष निर्माण झाले, व नवीन नवीन शास्त्रेहि उद्भवास आली. याचो गवाही हिंदुस्थानचा प्राचीन इतिहास देतो. [विनायक कुमार सरकार व मुकुंदलाल यांचे 'मौडने रिब्यू' तील लेख (जानेवारी व मार्च १९२०) ; कौटिलीय अर्थशास्त्र; महाभारत; वेदसंहिता; ब्राह्मणें; स्मय; म्होस डेबिडडस— युद्धिस्तिक इंडिया.].

गणितशास्त्र—भौतिक शास्त्रांतिल या अत्यंत महत्त्वाच्या शास्त्राचा विचार विज्ञानेतिहास खंडांत (ज्ञानकोश वि. ५. प्र. १३) स्वतंत्र प्रकरण देऊन केलाच आहे. गणितशास्त्राचे एक प्रमुख अंग जें संख्यालेखन त्याची माहिती त्या विभागांतच (प्र. ३ र्.) दिली आहे. गणितशास्त्रांतिल निरनिराळ्या शास्त्रांवर (उदा. अंकगणित, गणितशास्त्र, भूमिति) स्वतंत्र लेख या कोशांतच दुसरीकडे असल्याने या ठिकाणी विस्तृत विवेचनाची जरूरी नाही.

✓ **गणेश किंवा गणपति**—शिवाचे सेवक जे गण, त्यांचा अधिपति असा या नामाचा अर्थ आहे. हा शंकरास पार्वतीपासून झालेला पुत्र होय. पार्वतीच्या अंगच्या मळापासून हा निर्माण झाला अशी एक दंतकथा आहे. गणेश ही विद्येची देवता व संकटांचे निवारण करणारी देवता म्हणून प्रसिद्ध आहे. एखाद्या महत्कार्याच्या आरंभी ' श्री गणेशाय नमः ' म्हणून गणेशाची स्तुति व आराधना करण्याचा प्रघात आहे; त्याच-प्रमाणे अध्ययनारंभी गणेशाचा नामोच्चार करतात. व्यास यांनी सांगितलेले महाभारत गणपतीने लिहिले अशी समजूत आहे. अंगाने स्थूल, किंचित पिवळट रंगाचा, मोठ्या पोटाचा, चार हात असलेला व एकच दन्तयुक्त असे हत्तीचे डोकें असलेला असे गणेशाचे रूप पुराणांतरी वर्णिले आहे. त्याने आपल्या चारहि हातांत शंख, चक्र, गदा व पद्म ही आयुधे धारण केली आहेत. कधी कधी उंदरास आपले वाहन करून त्यावर बसून चालला आहे असेहि गणपतीचे वर्णन आढळते. दक्षिण हिंदुस्थानांत गणपतीची असंख्य देवळे आढळतात. गणपतीस हत्तीचे मस्तक कां लागले

याबद्दल अनेक दन्तकथा प्रचारांत आहेत. शनीच्या कटा-
क्षापासून होणारा दुष्परिणाम अजीवात विसरून पार्वतीनें
एकदां शनीला गणपतीकडे वषण्यास सांगितलें. कारण
तिला आपल्या पुत्राचा फार अभिमान असे. शनीनें गण-
पतीकडे दृष्टी फिरवतांच गणपतीचें मस्तक जळून खाक
झालें. तेव्हां पार्वतीला अतिशय दुःख होऊन तिनें ब्रह्म-
देवास ही हकीकत कथन केली. ब्रह्मदेवांनीं तिला सांगितलें
“तुला पहिल्या प्रथम ज्या प्राण्याचें मस्तक मिळेल तें मस्तक
धडाला लाव म्हणजे गणपति पूर्ववत् होईल ” या ब्रह्मदे-
वाच्या सांगण्याप्रमाणें ती मस्तकशोधार्थ निघाली असतां
प्रथम हत्तीचेंच मस्तक तिला मिळालें. याप्रमाणें गणपति
गजवदन झाल्याची एक दन्तकथा आहे.

दुसरी एक दन्तकथा अशी आहे की, पार्वती एकदां
स्नानास वसली असतां, तिनें गणपतीस दरवाजावर राखण
करण्याची आज्ञा केली. त्याप्रमाणें गणपति दारावर बसला
असतां, शंकर तेथें आले. परंतु आंत जाण्यास गणपतीनें
प्रतिबंध केल्यामुळें त्यानीं गणपतीचें शिर उडविलें. त्यामुळें
पार्वतीस फार दुःख झालें. तिचें सांत्वन करण्यासाठीं शंकरा-
नीं पूर्वीच्या मस्तकाच्या जागीं हत्तीचें मस्तक बसवून गण-
पतीस सजीव केले.

एकदां परशुराम शंकराची भेट घेण्याकरितां कैलासास
गेला असतां शंकर निद्रिस्थ होते. तेव्हां परशुरामास अन्त-
रुहांत येण्यास गणपतीनें मज्जाव केला. त्यामुळें दोघांमध्ये
वाचावाची होऊन दोघांमध्ये युद्ध जुंपलें. गणपतीनें परशु-
रामास आपल्या सोडेंत धरून गरगर फिरवितांच त्यास
मूर्च्छा आली. सावध झाल्यानंतर परशुरामांनें आपला
परशु गणपतीवर फेंकला. आपल्या पित्याचा परशु फेंकला
आहे असें समजून (शंकरानींच तो परशु परशुरामास दिला
होता) गणपतीनें आदरानें तो आपल्या एका दन्तावर
धारण केला. पण त्यामुळें तो दन्त गमावला. यामुळेंच
गणपतीस ‘ एकदन्त किंवा एकदंष्ट्र ’ असें म्हणतात. ब्रह्म-
वैवर्त पुराणांत या सर्व दन्तकथा सविस्तर दिल्या आहेत.

गजानन, गजवदन, करीमुख, (हत्तीनें मुख असलेला)
हेरंब, लंबोदर, द्विदेह, विशेष, वित्रहारी इत्यादि नांवांनांहि
गणपतीस संबोधितात. गणपतीचें स्वरूप चतुर्भुज
म्हणून महाराष्ट्रांत एकसारखें प्रचलित नाहीं. शिवरामे दशभुज
गणपतीचें नमन करतो. दहापैकीं चार पुरुषार्थाना चार भुजा
देऊन (१) परशु, (२) अंकुश, (३) मोदक, (४) यौद्धमन
संकु, (५) अभयकर व (६) वरदहस्त, हे सहा हात तो उल्ले-
खितो. अलीकडील कांहीं लोक चतुर्भुज गणपतीचें स्तवन
ज्ञानेश्वरानें केले आहे असें मानतात. तें ह्या टीकेवरून
चुकाचें आहे, असें कित्येक समजतात. (भा. इ. सं. मं.
अहवाल शके १८३३).

ही देवता वेदकालापूर्वीची दिसते. ‘ गणानां त्वां गणपति ’
हा वैदिक मंत्र (ऋ. २. २३, १) गणपतीला उद्देशून नाहीं.

तरी मैत्रायणी संहितेंत (२. ६, १) स्पष्टपणें हस्तिमुख,
एकदंत या स्वरूपाचा उल्लेख केला आहे. रामायण व इतर
कांहीं प्राकालीन पुराणें यांतून गणपतीचा नामानर्देश नाहीं.
याज्ञवल्क्यांत (१. २७, २८९, २९३) उल्लेख आला आहे.
तेथें मनुष्यांनां क्षपाटणारा व त्यांच्या कार्यांत विघ्न आणणारा
राक्षस असें त्याचें वर्णन केले आहे. याला गणांचा ईश किंवा
अधिपति म्हणतात. वास्तविक ह्या मान नंदाकडे जातो.
पण विनायक म्हणून एक राक्षसवर्ग होता त्यांचा प्रतिनिधि
ही नवीन गणेश देवता असे. गणपतीच्या संप्रदायाची
माहिती ‘ गणपत्य ’ या लेखांत आढळेल.

गणपतिदेवतेची प्राचीनता. — यासंबंधानें वि.
विस्तार म्हणतें गणपति ह्या देवता १३ शें वर्षांचीच
जुनी आहे. याला रा. राजवाडे आक्षेप घेतात आणि
पुरावा आणतात तो असा:—

(१) वाणमट्कृत हर्षचरित्राच्या तिसऱ्या उल्लासांत
गणपतीच्या देवळाचा उल्लेख आहे. हर्ष हा शके ५९० त
होता, हें राजवाडेच सांगतात. अर्थात ह्या पुरावा गणप-
तीस मागे ढकलूं शकत नाहीं.

(२) गाथा सप्तशतीच्या ५ व्या शतकाच्या ३ व्या
गाथेंत “ गणपतीला सोंद आहे व त्याचा जयजयकार
असो ” असा उल्लेख आहे.

(३) आपस्तंबाच्या नारायणांत “ तत्पुरुषाय विद्महे
वक्रतुंडाय धीमहि, तन्नो देतो प्रचोदयात् ” असें आहे.
या उताऱ्यास रा. राजवाडे श्रुति समजतात व त्यावरून
एक दांताचा गणपति २३०० पासून २५०० वर्षांचा
प्राचीन ठरवितात. आणि ‘ एहंदाय विद्महे ’ ह्या गणपत्य-
थर्वशीर्षाचाहि आधार देतात (सरस्वतीमंदिर अंक २०).
वि. ज्ञान विस्तारच्या ११९०६ च्या अंकांत घुले शास्त्री
राजवाड्यांवर टीका करतात व ५६९ मध्ये गणपती
होता हें मान्य करतात पण गाथेच्या पुराव्यावरून कांहीं
सिद्ध होत नाहीं असें दर्शवितात. राजवाडे यांनी डॉ.
भांडारकर, भागवत, काव्यमालाकार यांच्या मतें सप्तश-
तींकार हाल हा इ. स. १५० मध्ये झाला हें दाखविलें
आहे व लडिन, विल्सन, हाल वगैरेंचीं मतें डॉ. भांडारकर-
ांच्या पूर्वीचीं आहेत तरी तीं पोषक आहेत असें दाखविलें
आहे. याशिवाय राजवाडे यांनी आणखी एक उतारा
सप्तशतितून दिला आहे. चवथ्या शतकाच्या ७२ व्या
गाथेंत उच्छिष्ट (वाममार्गां) गणपतीचा उल्लेख केला आहे.
नारायणोपनिषद् हें शास्त्रीबोवांच्या मतानें अर्वाचीन
कालांतिल आहे. कां की तें “खिलकांडरूप” आहे. शंकरा-
चार्यांचें त्यावर भाष्य नाहीं आणि त्यांत रूद्र, दंति, नंदि,
दुर्गि वगैरेंच्या गायत्री वनवित्या आहेत. परंतु “खिल”
याचा अर्थ सायण ‘किरकोळ’ असा करतात व घुले कारण न
देतां ‘प्रक्षिप्त’ असा करतात.

कृत्रवेदांत गणपतींचे अस्तित्व नाही म्हणून ही देवता अर्वाचीन आहे असा जो प्रचलित समज, त्या समजाविरुद्ध आम्ही ही देवता वेदपूर्वकालीन आहे असे दिले आहे. यांत प्रत्यक्ष प्रमाण दोघांचे एकच असून अनुमान मात्र भिन्न आहेत. वेदांत मान्यसंस्कृतीच्या देवता आहेत व पुराणांत सूतसंस्कृतीच्या देवता आहेत. सूत. संस्कृति मान्यसंस्कृतीहून जुनी आहे आणि मान्यदेवता आणि मान्यधर्म हा हिंदुस्थानांत रजलाच नाही. तो नष्ट झाला आणि तो नष्ट होण्यापूर्वी श्रौतसंस्था या स्वरूपांत विकास पावला आणि या विकासकाली मान्यसंस्कृति आणि सूतसंस्कृति यांचे म्हणजे वैदिक धर्माचे आणि पौराणिक धर्माचे एकीकरण होत होते आणि यासुद्धे मैत्रायणीसारख्या संहितांतून पौराणदेवतांचा उल्लेख येतो (बुद्धोत्तरजग पृ. ११२ पहा). पण त्या पौराण देवतांचे अस्तित्व त्याहूनहि जुने आहे.

गणेशचतुर्थी—भाद्रपद शुद्ध चतुर्थीस (गणेश जन्म-दिवसापासून) या सणाला आरंभ होतो. गणेशदेवता व शेतीचा हंगाम यांचा अन्यान्य संबंध असावा; कारण पावसास उशीर झाल्यासुद्धे आगामी पीकपाण्याबद्दल अनिश्चितता वाटू लागल्यावर 'विद्रहत्या' गणेशाचे पूजन करणे हे प्रसंगोचित व जरुरहि आहे.

विनायकी व संकठी चतुर्थी या व्रतांचा संबंध चंद्राकडे नसून गणेशाकडेच आहे. परंतु गणेश व चंद्र यांचाहि अन्यान्य संबंध आहे ही गोष्ट गणेशचतुर्थीस दिसून येते. कारण त्या दिवशी चंद्र पाहणे अशुभ मानतात. कोणी चुकून चंद्र पाहिलाच तर त्यास शेजाराच्या घरांवर धोंडे मारून व चार शिब्या खाऊन ते अशुभ टाळतां येते. 'चंद्रचवथिचा' पाहणे व विपद्ग्रस्त होणे या उभय गोष्टी मराठींत समानार्थी मानल्या जातात. याविषयी कथा अशी आहे की, एकदां गणेशाची स्वारी मूपकारुद होऊन वेगाने जात असतां खाली आली. हे पाहून साहजिक चंद्र हंसला. पण कोपायमान होऊन गजानन शापवचन बोलला की, चंद्राचे कोणीहि सुखालोकन करणार नाही. पुढे उःशाप दिल्यावर चतुर्थीची अट घालण्यांत आली.

पेशव्यांच्या राजवाड्यांत प्रतिवर्षी भाद्रपद शुद्ध चतुर्थी ते दशमीपर्यंत गणेशोत्सव होत असे. त्याप्रसंगी गणपति-रंगमहालांत मोठी आरास करण्यांत येई व सर्व कार्यक्रम तेथेच होत असत. स्वच्छ हेल्या, झुंबर, मोठाले आरसे व विविध चित्रे यामुळे त्या महालाचे सौंदर्य दुणावत असे व तेथील चकचकाटानें प्रेक्षकगण दिपून जाई. मध्यावर सोन्याच्या भरजरीचे काम जिच्यावर केले आहे अशी पेशव्यांची 'मसनद' उर्फ गादी मांडलेली असे. दोन्ही बाजूस मुख्य मराठे सरदार, शिलेदार व दरवारी हे भय पांपाख घालून आपापल्या दर्जाप्रमाणे रांगेने बसलेले असतांना भालदार, चोपदार यांच्या लळकारीत स्वारी दरवारांत प्रवेश करून मोठ्या ऐटीने सिंहासनासुद्ध होत

असे. त्या समयी दरवारस्थानांस वैचित्र्याची उत्कृष्ट तन्हेची खुलावट येत असे. गणपतिरंगमहालांत त्यावेळीं गाणे, नाच व कथाकीर्तन वगैरे कार्यक्रम होत असत.

१७९५ सालचा गणेशचतुर्थीचा खर्च पाहतां, ह्या साली राजवाड्यांत १८१ हरिदासांची कीर्तनें झाली असून त्यांना दिलेल्या विदागीचा खर्च शैलापागोठ्याशिवाय २१५५ रुपये झाला आहे. ३९ गवयांचीं गाणीं झालीं व त्यांनां ३२९ रुपये मिळाले. चर्तकींच एकंदर ४३ ताफे असून त्यांनां १०२९ रुपये इनाम म्हणून देण्यांत आले. पखवाज वाजविणाऱ्या ४३ जणांनां १२१ रुपये देण्यांत आले. वाज्यांच्या २५ ताफ्यांस २४० रुपये देण्यांत आले. या उत्सवांत सर्व नोकर चाकर मोठ्या हौसेनें मिसळत व त्यांनां पेशव्यांकडून मिठाई वाटण्यांत येत असे. ब्राह्मणभोजनें वरींच होत असत. विसर्जनाच्या दिवशीं पुण्यांनीं शंभारलेल्या पालखींतून भाटाची मिरवणूक काढून गणपतिविसर्जन होई, व त्यावेळीं पेशवे जातानें हजर असत.

महाराष्ट्रांत अलीकडे गणेशोत्सवाला राजकीय बळण देण्याची एक नवी प्रवृत्ति उत्पन्न झाली आहे व विद्यार्थ्यांचे राजकारणाकडे अधिकाधिक लक्ष जाऊ लागल्यासुद्धे अखिल राष्ट्रीय चळवळीस गणेश देवतेचेच अधिष्ठान देण्यांत आले आहे. याचें कारण असें की, सर्व हिंदू जाती व पंथ गणेशाची पूजा करितात. गणांचा म्हणजे लोकांचा जो ईश म्हणजे पुढारी, तो गणेश, म्हणजे लोकपुढारी (विनायक म्हणजे विशेष नायक; म्हणजे अद्वितीय पुढारी असा विनायक शब्दाचा अर्थ लावितात). या उत्सवांत शाळेंतील विद्यार्थी रस्त्यांतून मिरवणुकी काढतात; सामाजिक व राजकीय विपयांवरचीं पदे म्हणणारे मेळे निघतात; व्याख्यानें होतात व अशा तऱ्हेनें दहा दिवसपर्यंत हा राष्ट्रीय सण पाळला जातो. अशा रीतीनें या उत्सवास मोठें राजकीय स्वरूप प्राप्त झाले आहे.

गणेश चतुर्थी व्रत.—व्रतराज ग्रंथांत या व्रताचा उल्लेख येतो. भाद्रपद शुद्ध चतुर्थीस गणेशाची सुवर्णाची मूर्ति करून तिची प्राणप्रतिष्ठापासून पूजा करून हवनान्दि विधी करावे व नंतर ती मूर्ति ब्राह्मणांस दान करावी इत्यादि विधि सांगितला आहे. या व्रताच्या कथेत इतिहासभाग नसून पूजा व व्रत विधान कथन केले आहे.

गणेश दैवज्ञ—हा मोठा नामांकित ज्योतिषी होऊन गेला. सांप्रत सर्व भरतखंडांत याचे ग्रहगणितग्रंथ जितक्या प्रदेशांत पसरले आहेत तितके दुसरे कोणाचे नाहीत. जन्म शक १४२०. याच्या पित्याचें नांव केशव; आईचें नांव लक्ष्मी, गोत्र कौशिक, वसतिस्थान नांदगांव. या दैवज्ञाने केलेले ग्रंथ ग्रहलाघव, लघुतिथिचिंतामणि, बृहत्तिथिचिंतामणि, सिद्धांत शिरोमणि टीका, लीलावती टीका, विद्याहर्षदावणटीका, मुहूर्ततत्त्वटीका, धादनिर्णय, छंदो-र्णय तर्कनिर्णय, कुण्याष्टमीनिर्णय, होलिकानिर्णय

इत्यादि. वृद्धचिंतामणि व लघुचिंतामणि हे दोन ग्रंथ गणेश दैवज्ञकृत होत. वेधाच्या कांमांत तर गणेश दैवज्ञ भास्कराचार्यपिशां श्रेष्ठ होता. केशव आणि गणेश यांच्या वंशांत आणखीहि विद्वान पुंरुष उत्पन्न झाले. गणेशाचा धाकटा बंधु अनंत याची वराहमिहिरकृत लघुजातकावर टीका आहे. त्याचें अध्ययन त्याचा वडील बंधु गणेश दैवज्ञ याजपाशी झालेंलें होतें. गणेशाचा पुतण्या नृसिंह याची प्रहलाधवावर टीका होती. गणेश दैवज्ञाचा पणतु गणेश नांवाचा होता. त्याची सिद्धांतशिरोमणीवर शिरोमणीप्रकाश नांवाची टीका आहे. [दक्षिणकृत भारतीय ज्योतिःशास्त्र].

गणेशपुराण—अष्टादश पुराणांच्या उपपुराणांतील एक पुराण. या गणेशपुराणांतील साररूपांनै वाचकांस घेण्यासारख्या कोणत्या गोष्टी आहेत. त्यांचा थोडक्यांत विचार करूं. गणेशपुराणाचे मुख्य दोन खंडः पहिला उपासना व दुसरा क्रीडा खंड. उपासनाखंडांत गणेश—उपासनेचें विविध प्रकार सांगितले असून, क्रीडाखंडांत गजाननांनी वेळांवेळी अवतार घेऊन कसकशा क्रीडा केल्या त्यांचें वर्णन दिलें आहे.

उ पा स ना खंड.—उपासनाखंडांतील अध्याय १ ते ९ पर्यंत सोमकांत नामक राजाची कथा सांगितली आहे. त्यांतील ३ व्या अध्यायांत राजानें पुत्रास केलेला नीतिशास्त्राचा उपदेश प्रत्येक राजपुत्रानें व सर्वसाधारण गृहस्थाश्रमी मनुष्यांनै मनन करण्यासारखा आहे. त्याच प्रमाणें सुभर्मा राणीची पतिनिहा व पतिप्रेम सर्व गृहिणींनी लक्ष्यांत घेण्यासारखें आहे. तसेच न्यायनांतीचा त्याग करून अन्यायांनै परधनासक्त झालेल्या मनुष्याच्या मनाची कशी स्थिति होते, व त्यामुळें त्याच्या हातून कशी महान् पातकें घडतात, आणि त्या पापांमुळें त्यास पुढे कशी दशा प्राप्त होते, हे हि सोमकांत राजाच्या कथेंत उत्तम प्रकारें दाखविलें आहे. अध्याय १०, ११ व १२ यांत व्यासाच्या गर्वाचें निरसन करून गणेशस्वरूपाचें वर्णन दिलें आहे. त्यांत श्रीगजानन आंकार- स्वरूप परब्रह्म असल्याचें दाखविलें आहे. अध्याय १३, १४ व १५ यांत गजाननांनै आपल्या उदरांत अनंत ब्रह्मांडें दाखवून ब्रह्मदेवाच्या गर्वाचें निरसन केल्याची कथा व्यवहारांत मिथ्या अभिमान वालगणारांस बोधाभूताप्रमाणें होणार आहे. अ. १६ ते १८ पर्यंत मधु व कैटभ राक्षसांची कथा आहे. या कथेंत विष्णूसारखें सर्वमान्य देव सुद्धां प्रसंगी इष्ट- कार्य साधण्यासाठी हुताशन न होतां हवीं तीं कामें मानापमान वाजूस ठेवन करण्यास कसे उद्युक्त होतात त्याचा घडा घेण्यासारखा आहे. अध्याय १९—२१ यांमध्ये निपुत्रिक भीम राजाची कथा आहे. देवतेच्या पूजनानें पतितांचा उद्धार कसा होतो, हे या कथाभागवारून कळून येतें. अध्याय २२ ते २३ मध्ये आलेली बलाल नामक महान् भगवद्भक्त वैश्यपुत्र या लहान वालकाची कथा अत्यंत मनोरम आहे. अध्याय २४—२७ मध्ये गजाननाच्या वरप्रदानानें दक्षाला

आकास्मिक राज्यप्राप्ति कशी झाली, तो इतिहास आहे. पुढें अध्याय २८—३५ यांमध्ये दक्षवंशांतील रुक्मांगद राजाची हकीगत असून तो राजा एकदां शिकारीस गेला असतां रानांत त्याला वाचकनवीनरूपीचा आश्रम आढळला. राजाला पाहून त्याच्या मुकुंदा नामक पत्नीला प्रबल कामविकारानें पीडिलें, राजानें तिचा धिकार केल्यामुळें, तिनें रुक्मांगदाला 'कुष्टी हो' असा शाप दिला. या कथाभागवारून अनुकरणीय असें रुक्मांगदाचें धैर्य व दुर्जन संगतीपासून होणारे तोटे यांचें स्पष्ट चित्र डोळ्यांपुढें उभें राहूतें. अध्याय ३६—३८ मध्ये दुराचरणी मुकुंदेच्या पोटी इंद्रापासून जन्मलेल्या गृत्समदाची कथा आहे. त्यांत गजाननाच्या तपश्चर्येनें त्याला ब्राह्मणत्व कसे मिळालें ती हकीकत हृदयंगम आहे. अध्याय ३९ ते ४७ त त्रिपुरासुराची कथा आहे. गृत्समदानें त्याला 'गणांनंता' या भद्राचा उपदेश केल्यावर गजाननाच्या वरप्रसादानें तो पूर्ण ऐश्वर्यसंपन्न झाला, परंतु अहंकारानें उन्मत्त होऊन वाटेल तीं दुराचरणें तो करूं लागला, त्यामुळें शेवटीं त्याचा नाश झाल्याचा उल्लेख आहे. धन, ऐश्वर्य वगैरे सर्व असूनहि दुराचारी मनुष्यांचा अन्ती कसा नाश होतो हे यावरून चांगलें लक्षांत घेण्यासारखें आहे. पुढें अध्याय ४८—५२ पर्यंत त्रिपुरासुराच्या भयानें शंकरांसह सर्व देव वाट सांपडेल तिकडे पळून गेले असतां, गिरिकंदरांत लपून राहिलेल्या विरही पार्वतीला तिचा पिता हिमवान् यानें केलेला उपदेश विशेषतः स्त्रियांना फारच बोधप्रद आहे. या कथाभागांत हिमवानानें पार्वतीला इष्टहेतूच्या सिद्धर्थे गणेशोपासना सांगून, त्याच्या उपासनेचे व पूजेचे प्रकार, तसेच गणेशचतुर्थीप्रतिमहात्म्य, गणेशाचें मूलपरब्रह्मस्वरूप, वरदगणेशाची कथा, नलराजाची दृढ गणेशभक्ति इत्यादि निवेदन केलें आहे; गणेशभक्तांना ही विधिपूर्वक प्रतिपादिलेली माहिती विशेष उपयोगी आहे. अध्याय ५३—५८ मध्ये मुक्ता वाटमान्या घीवराची कथा असून त्याला एकलक्षरूपीचें दर्शन झाल्यानें तो गणेशभक्तीला लागला व शेवटीं तपश्चर्येच्या शुद्धीमुळें भुशुंडी ऋषी कसा झाला, तें कथानक विचक्षणांस विचारणीय आहे. अध्याय ५९—६४ मध्ये संकष्ट- चतुर्थीमहात्म्य, अंगारकोचतुर्थीमहात्म्य, दूर्गामाहात्म्य इत्यादिकांचें दृष्टांतसुद्धां विवरण असून गणेशदेवतेचीं नुसतीं चंद्रासारख्यांनै कुचेष्टा केली असतां त्याला सुद्धां त्याबद्दल प्रायश्चित्त कसें भोगावें लागलें इत्यादि कथा मनोरंजक आहेत. अध्याय ६५ मध्ये दृष्ट अनलासुराचें हनन आहे. अध्याय ६६—६९ मध्ये मिथिला नगरीच्या जनक राजाचा वृत्तांत असून एकदां सिंधु नामक दैत्याच्यः हननासाठी पार्वतीच्या उदरीं गणनायकास अवतार धारण करावा लागला, तो कथाप्रसंग पुढील अध्यायांत आहे. अध्याय ७२ ते ८० पर्यंत सिंधुदैत्यानें स्वर्ग, भूमि व पाताळ इ. सर्व लोकांस जिंकून त्यांची विटंबना कशी चालविली याचें दिग्दर्शन आहे. अध्याय ८१—१०३

पर्यंत वाल्मजाननाई अनेक राक्षसांचा नाश कसा केला यासंबंधाचे पुष्कळ आश्चर्यजनक चमत्कार सांगितले आहेत. अध्याय १०४ यांत ब्रह्मदेवांचे गर्वनिरसन, १०५ यांत विष्णु व गणेश यांचे अभेदत्व, १०६ यांत सर्व गणांचा स्वामी म्हणून गजाननाला मिळालेले 'गणेश' हे नामाभिधान व शंकरांना आपल्या खऱ्या स्वरूपाचा साक्षात्कार, अ. १०७ व १०८ मध्ये इंद्र आणि यम यांचे गर्वनिरसन, इत्यादि मनोहरम कथाप्रसंग आहेत. पुढे अध्याय १०९-१२६ पर्यंत सिंधुदेशाशी झालेल्या युद्धाची हकीकत असून, गजाननाचा सिद्धि-बुद्धीशी विवाह व अद्भुत गोष्टी यांचे रसभरित वर्णन आहे. सिंधूप्रमाणेच सिंदुरासुराच्या नाशाकरिता द्वापार-युगांत गजाननाला अवतार धारण करावा लागला तो कथाप्रसंग अध्याय १२७-१३७ पर्यंत आहे. १३८ ते १४८ पर्यंतच्या १२ अध्यायांत गजाननाई वरेण्य राजाला गणेशगीता सांगितली आहे. शेवटी अध्याय १४९ व १५० यांत कलियुगामध्ये पुढे उत्पन्न होणाऱ्या धूम्रवर्णवताराचा उल्लेख करून अखेरीस १५२-१५५ या अध्यायांत गणेशपुराणाच्या फलश्रुतीचे महात्म्य व ते कोणाकोणाला प्रत्ययास आले तें सांगितले; आणि याप्रमाणे गणेशपुराणाचे हे पाहिले सुमनोहर उपासनाखंड पूर्ण केले आहे.

की उा खंड.-कोडाखंडाच्या पहिल्या १ते४ अध्यायांमध्ये रौद्रकेतु ब्राह्मणाच्या देवांतक व नरांतक नामक पुत्राची हकीकत आहे. मातापितर ब्राह्मण असूनहि त्यांच्या पोटी दैत्य कसे निर्माण होतात हे या कथानकावरून कळून येते; आणि दैत्य म्हणजे दुसरे कोणी नसून जे कियेने घोर आचरण करतात, ते उच्च कुलोत्पन्न असले तरी दैत्यच होत हे या उदाहरणावरून स्पष्ट ठरते. हे दैत्य महापराक्रमी असून त्यांच्या नाशासाठी गणेशाला अवतार धारण करावा लागला आहे. त्याचप्रमाणे अदितीच्या स्तुतीला प्रसन्न होऊन तिला पूर्वी दिलेल्या वराने अनुसरून गजाननाई तिच्या पोटी महोत्कटरूपाने अवतार धारण केल्याची अध्याय ५ व ६ मध्ये कथा आहे. पुढे अध्याय ७ ते ११ पर्यंत गजाननाच्या अनेक लीलांचे व चमत्कारांचे वर्णन आहे. यांत मुख्य गोष्ट अशी आहे की, जे अनन्य भक्तीने गजाननाला परब्रह्म-स्वरूपां जाणून नम्र होत, त्यांस त्यांनी वैभवंशिखरावर चढविले; व उन्मत्तांचा नाश केल्याचे दाखविले आहे. या कथेत नम्रता व भक्ति यांची योग्यता दाखविली आहे. अध्याय २२ ते २८ पर्यंत शुक्र ब्राह्मणाकडे महोत्कट भोजनास गेल्याची कथा असून, परमेश्वर दाम्बिक, डामडौली अशा लोकांचा मुळीच भुकेला नसून केवळ भक्तीचा व प्रेमाचा भुकेला आहे हे या कथेत दाखविले आहे.

पुढे २९ पासून ३८ पर्यंतच्या प्रत्येक अध्यायांत कथा सुरस व बोधप्रद आहेत. कश्यपकृपाळा दिती व अदिती अशा दोन भायांच्या गिरनाराख्या आचरणाने त्यास अनु-

क्रमे दैत्य व देवसंतती झाल्याचा जो कथाभाग आहे, त्यांत सुसंतति होण्यास नीतिमार्गाची आवश्यकता दाखविली आहे व तो भाग प्रत्येक गृहिणीस उपदेशपर असा आहे. अध्याय ४८ पासून ५४ पर्यंत भूतलोक, दानवलोक, गंधर्व-लोक, सिद्ध, चारण, यक्ष, यांची स्थाने अमरावती, अमिलोक, यमलोक, इंद्रलोक, वरुणलोक, कुबेरलोक, वायुलोक, सूर्यलोक, चंद्रलोक, गोलोक, सत्यलोक आणि त्या सर्वांपेक्षां रमणीय असा वैकुण्ठलोक व अखेरीस गणेशलोक यांचे वर्णन आहे. त्या वर्णनापासून खगोल व भूगोलविद्या यांचा आस्थापूर्वक अभ्यास करणारास बरेच साह्य होण्यासारखे आहे. अध्याय ५५-७७ पर्यंत नरांतक व देवांतक यांच्याशी गजाननांने केलेल्या संग्रामांचे वर्णन व अनेक बोधपर गोष्टी आहेत. विशेषतः एकदां हृष्टास पेटलेला दुष्कर्मी मनुष्य उत्तरोत्तर खळांतच कसा पडतो आणि अखेरीस कसा धुळीस मिळतो यांचे स्पष्ट चित्र यांत दाखविले आहे. शेवटी अध्याय ७१ व ७२ यांत विनायकाची अवतारसमाप्ति प्रथित केली आहे.

इंद्रासारख्याचा गणेशाने सहज लीलेने केलेला गर्वपरिहार सामान्य जनांस बोधप्रद आहे. अध्याय ७०-७२ यांमध्ये संकष्टचतुर्विधताचे समग्र विधान आणि पार्वती, दमयंती, अगस्ती, चित्रलेखा, प्रद्युम्न, रुक्मिणी, श्रीकृष्ण, ब्रह्मदेव अशांसारख्या मोठ्यामोठ्यां उत्कर्षेच्छु मनुष्यांना पूर्वी हे व्रत कशा प्रकारे केले, व त्यांना सिद्धी कशा प्राप्त झाल्या, ते सांगितले आहे. अध्याय ७३-८३ पर्यंत कार्तवीर्याची कथा आहे. जन्मतःच तो हस्तपादांनी व्यंग असून गणेशोपासनेने त्याला सहस्र हस्त व पाय प्राप्त झाले. त्यामुळे त्याला आपल्या पराक्रमाची घमेड वाटून त्यांनी जमदग्नि ऋषीला मारून टाकिले. गणेशाच्या प्रसादानेच त्याच्या परशुराम नामक पुत्राने कार्तवीर्याला जिंकिले. हा सर्व कथाभाग अत्यंत मनोरम असून, त्यांतच एका दुराचारी व वैद्यासक्त गौडपुत्राची उपकथा, नसत्या प्रकारच्या छंदी लोकांना उपदेशपर आहे. अध्याय ८४-८८ मध्ये तारकासुराची कथा आली आहे. त्या दुर्जनाच्या वधासाठी महादेवासारख्या वीर-पुरुषांना आणि पार्वती व मदन्याची स्त्री रती यांच्यासारख्या स्त्रियांना किती कष्ट सहन करावे लागले, त्यांचे अश्रुतपूर्व वर्णन आहे. देवकार्यासाठी मदनाने आपणांस जाळून घेतल्याची उपकथा सार्वजनिक देह्यज्ञ किंवा मेहनत करू इच्छिणाऱ्यांना खचित अल्हादकारक व प्रोत्साहनपर वाटेल. तसेच या उपासनाकांडांतील शेषदृष्ट्या ८९ ते ९२ अध्यायांत गजाननाची स्तुति वर्णिली आहे.

गणेशपुराणाच्या प्रती अनेक अस्तथाचा संभव आहे. आम्हां महाराष्ट्रास परिचित अशा रा. दातार यांनी मूळ म्हणून मान्य केलेल्या व भापांतरलेल्या प्रतियवरून वरील मजकूर घेतला अ

गणेश वेदांती—हा महाराष्ट्रीय ब्राम्हण असून मराठ्यांच्या तर्फे अयोध्येचा नवाब सुजाउद्दौला याच्या दरबारी वकील होता. पानिपत झाल्यानंतर रणांगणवरील मराठ्यांच्या बाजूच्या शवांचा और्ध्वदेहिक संस्कार यानें व काशीराज पंडित यानें फार परिश्रम घेऊन केला. सुजांनंहि त्या कार्या यांना मदत केली. हा दयाद्री व परोपकारी असल्यानें याला वेदांती हें टोपण नांव पडलें आसतें. [इतिहास-संग्रह; जुन्या ऐतिहासिक गोष्टी. भा. ३; मराठी रियासत मध्यविभाग. ३].

गणोजी शिर्के—हा शिवाजी महाराजांचा जांवई होय. महाराजांच्या मुलींचे नांव राजकुंवर असून ती याला दिली होती. याची आर्या (?) सोयराबाई ही महाराजांना दिली होती. तसेंच याची सखी बहीण जिऊबाई ही संभाजी छत्रपतींची बायको (येसूबाई) होती. गणोजी हा ज्या वेळीं संभाजीनें शिरक्यांचें शिरकाण केलें त्यावेळीं मराठ्यांना सोडून उचडपणें मोगलांस मिळाला. पुढें राजाराममहाराज हे जिजास वेड्यांत सांपडले असतां, वेडा घालणाऱ्या औरंगझेबाच्या सैन्यांतच गणोजी होता. किल्ल्याच्या नैर्ऋत्येस याचें पत्रक व मोर्चा होता. त्याला आपल्याकडे वळविण्यासाठी किल्ल्यांतून खंडोबल्लाळ त्याच्याकडे गेला. प्रथम गणोजीनें त्याचें म्हणणें कबूल केलें नाहीं. शिक्यांचें दाभोजचें वंश-परंपरागत वतन चिटणिसांकडे होतें. तें गणोजीनें मागितल्यावरून खंडोबांनं तें त्याच्या स्वाधीन केलें. त्याशिवाय शिक्यांनां भोर प्रांतांत तीन व रतनागिरी परगण्यांत पांच गांव इनाम मिळाले. तेव्हां आपल्या आपांचा कविला या मिपानें गणोजीनें राजाराममहाराजांनां किल्ल्यावरून खाली उतरवून आपल्या गोटांत घेतलें व दुसरे दिवशीं शिकाराच्या निमित्तानें त्यांना त्यानें कांहीं कोसांवर अजलेल्या धना-जाच्या सैन्यांत नेऊन पोहोचविलें (१६९७ दिसंबर). पुढें गणोजी हा मराठ्यांकडे येऊन मिळला. याचा मुलगा पिलाजी हाहि इतिहासांत प्रसिद्ध आहे. [मरा. रिया.पूर्वार्ध].

गंतूर, जि. ल्हा.—मद्रासइलाख्यांतील एक जिल्हा. १९०४ सालीं कृष्णा जिल्हाचा कांहीं भाग व नेलोरचा एक (ओन-गोल)तालुका मिळून हा बनविला. गंतूर हें याचें मुख्य ठिकाण आहे. रेव्हेंन्यूकरितां गंतूर, तेनाळी, नरसराव पेठ व ओन-गोल हे चार पोटाविभाग पाडले आहेत. गंतूर सब डिव्हि-जनमध्ये गंतूर व सत्तेनापाली हे दोन तालुके आहेत. पूर्वीचा हा जिल्हा १८५९ त मोडून गोदावरी व कृष्णा यांमध्ये विभागला होता. क्षेत्रफळ ५७३५ चौ. मैल. लोकवस्ती (१९२१) १८०९५. जमीनमहसूल व इतर पट्या मिळून उत्पन्न सुमारें २० लाख आहे. दर दहा हजारों ६९३ लोक साक्षर आहेत व १२० इंग्रजी जाणतात. लोकांचा मुख्य धंदा शेतकी आहे.

ता लु का.—मद्रास. गंतूर जिल्हा. क्षेत्रफळ ५०० चौरस मैल. लो. सं. (१९२१) २५४९२३. गंतूर व मंगळगिरी हीं दोन

शहरें व १०९ खेडी आहेत. उदवल्ली खेडें प्राचीन अवेशपां-करितां पहाण्याजोगें आहे. जमीनमहसूल व कर मिळून ६२४००० उत्पन्न आहे. दक्षिणभागाची जमीन फाळी व सुपीक आहे. पण पाऊस थोडासा कमी पडला कीं अगदीं नापीक व ओसाड होते. तालुक्याच्या मध्यभागां पुराचें भय असतें पण पूर गेल्यावर गाढ्याच्या योगानें ती जागा फार सुपीक होते. रस्ते वगैरे बरे आहेत. उत्तरेकडील भागांतून बँक कालवा जातो. एप्रिल व मेमध्ये उन्हाळा फार भयंकर असतो. एरवीं हवामान ठीक असतें.

शहर र.—गंतूर जिल्हाचें मुख्य ठिकाण उ. अ० १६.° १८' व पू. रे. ८०° २८'. १८६६ पासून येथें म्युनिसिपालिटी आहे. वस्ती (१९२१) ४८९८४ होती. येथील हवापाणी अत्यंत आरोग्यदायक आहे. १७७८ मध्ये हा प्रदेश कंपनी-सरकारनें वसालतसिंग यापासून मक्त्यानें घेतला व तो १८२३ पासून त्यांच्याकडे कायमचा राहिला. येथे मोठा रस्ते मिळतात. त्यांत वेझनाळ्यावरून जाणाऱा सीतापूर मद्रास रस्ता मुख्य आहे. येथें एक आर्ट्स कॉलेज आहे. हिंदू व मुसलमान शिक्षकशिक्षिणीकरितां ट्रेनिंग शाळा आहेत. शिवाय शहर हायस्कूल, तालुका हायस्कूल, मुलींचे हायस्कूल यांसारख्या इंग्रजी शिक्षणाच्या शाळा आहेत. तेलगू व इंग्रजी भाषेतलीं चार नियतकालिकें येथें प्रसिद्ध होतात. व्यापाराचें हें मोठें ठिकाण आहे. हें सदर्न मराठा रेल्वेचें एक स्टेशन आहे. येथें कापसाचा व तांदुळाचा व्यापार चालतो.

गद्ग तालुका.—मुंबई इलाख्यांतील धारवाड जिल्हाचा एक पूर्वेकडील तालुका. क्षेत्रफळ ६९९ चौ. मै. ह्यांत मुन्डरगी परगण्याचा समावेश होतो. यांत गद्ग व गुलगुंड हीं २ गांवे व १०२२ खेडी असून हवा समशीतोष्ण व आरोग्यदायक आहे. वार्षिक पाऊस सरासरी २५इंच पडतो. लो. सं. (१९११) १३१७४०. येथें कप्पट नांवाची डोंगराची ओळ आहे. हवा समशीतोष्ण व आरोग्यदायक आहे. पाऊस २५ इंच पडतो.

शहर—मुंबई इलाखा. धारवाड जिल्हा. गद्ग तालुक्याचें मुख्य ठिकाण. उत्तर अक्षांश १५° ९६' व पूर्वेरेखांश. ७५° ४३'. लोकसंख्या (१९११) ३०४२९. येथें कापसाचा व्यापार मोठा असून येथील लुगडीं प्रसिद्ध आहेत. दर शनिवारी येथें बाजार भरतो. इ. स. १८५९. सालापासून येथें म्युनिसि-पालटी आहे. गद्गच्या किल्ल्याभांवतीं सुमारें १८ फूट तट असून कोठें खंदकहि दृष्टीस पडतो. इ. स. १७५० सालीं हा किल्ला चांगल्या स्थितींत होता असें वर्णन आढळतें. किल्यांत एक हौद व कांहीं विहिरी आहेत. गद्ग येथील मामलेदाराच्या कचेरीत कांहीं ताम्रपाट असून येथील देव-ळांत किंवा त्यांच्या जवळपास पुष्कळ शिलालेख आहेत. त्रिकुटेश्वराच्या देवळांत २० शिलालेख असून पैकीं १० इ. स. १००२ ते १५३९ च्या दरम्यानचे आहेत. वीरनारा-यणाच्या देवळांत असलेल्या ७ शिलालेखांपैकीं चार इ. स. १०३७ ते १५३० च्या दरम्यानचे आहेत.

इतिहास—यांचे प्राचीन अगर संस्कृत नांव कद्रुक असें असावे. त्रिकूटेश्वर व वीरनारायण हीं देवळे दहाव्या अगर अकराव्या शतकांतिल असावीत. व तेथें सांपडत असलेल्या निरनिराळ्या वेळच्या शिलालेखांवरून असें स्पष्ट दिसतें कीं, हा भाग पश्चिमचाळुक्य (९५३-११९०), कालचुरी (११६१-११८३), होयसल बल्लाळ (१०४०-१३१०), देवगिरीचे यादव (११००-१३१०) आणि विजयानगरचे राजे (१३३६-१५६०) या निरनिराळ्या राज्यांच्या अमलखाली होता. इ. स. १६७३ च्या सुमारास वेंकापुर सरकारमध्ये गदग हा मुख्य जिल्हा होता. टिपूच्या वाजूनें लडणाऱ्या पौड्या वाघानें गदग येथील किल्ला पेशव्यांच्या किल्लेदाराकडून घेतला होता. इ. स. १८१८ सालीं सर मनरो यानें दोन चार गोळे फेकून किल्ला सर केला.

गदग ही कापूस, सूत यांची मोठी पेट आहे. येथें कापडाच्या, सरकी काढण्याच्या व कापूस दाबण्याच्या गिरण्या आहेत.

गदरिया—गरेरी. यांची वस्ती संयुक्तप्रांत, मध्यहिंदुस्थान वगैरे भागांतून आहे. एकंदर लो. सं. (१९११) १३,६८,९९०. पैकीं संयुक्तप्रांतांत ९,८३,०९९ आहे. गंगाधर अथवा कंदाहार या शब्दावरून गदरिया शब्दाची व्युत्पत्ति लावण्यांत येते. गदरिया ही एक धनगरांची व घोंगडी विणणाऱ्या लोकांची जात आहे. गुआल अथवा अहीर जातीशीं त्यांचा निकट संबंध असावा, कारण गुआल जातीच्या हातची कच्ची व पकीं रसोई ते खाऊ शकतात. संयुक्तप्रांतांत वापेल, शकनिया, चंडेल, धिनगर, हरनवाल, कच्छवाह, निखर, फुल्लिसधिय, राठोर, रौटेल, सामार व सरस्वार अशा त्यांच्या बारा पोटजाती आहेत. यांपैकीं निर्मनां नांवें रजपुतांतलीं आहेत. बनारस येथें धिनगर, निखर, जोनपुरी, अलाहाबादी, वकरकसाब, नामदावाला व चिकवा इत्यादि जाती प्रसिद्ध आहेत. यांपैकीं पहिल्या चार जाती धनगराचा धंदा करतात व कांबळीहि विणतात. वकरकसाब व नामदावाला हे हाच धंदा करतात. चिकवा हे मुसलमान जातीचे आहेत. बरील पोटजातीशिवाय भरारिया, बैकट, तासेल्हा, चाक, बारिया, पैवार व भैयातार अशाहि पोटजाती आहेत. पश्चिमेकडील गदरिया ग्वाल्हेरहून आल्यामुळे स्वतःस मराठे म्हणवितात व तेथील काली देवीच्या दर्शनार्थ जातात. गदरिया या जातीची एक पंचायत असते. बालविवाह, विधवाविवाह वगैरे गोष्टी या जातींत रूढ आहेत. त्यांच्या लम्रांतील चालींत वधूस कपटानें व बलात्कारानें पळवून नेण्याच्या जुन्या चालीचा थोडासा अवशेष अद्यापि पहावयास सांपडतो. त्यांच्यांत कांहीं जन्मसंस्कार असून मृत्युसंस्कारांत पिंड व श्राद्ध वगैरे विधी पाळण्यांत येतात.

गदरिया हे जुन्या चालीचे हिंदू असून या जातीच्या मुसलमान शाखेंत फारच थोडी संख्या आढळते. त्यांची काली हीच मुख्य देवता होय. त्याशिवाय चामार व जोखाइ या विशिष्ट देवता असून त्यांना बकरें व डुकर यांचा बळी

वहाण्यांत येतो. विहारमध्ये गदरियांचा दर्जा अहीरांपेक्षा मोठा असतो. त्यांचा मूळ धंदा धनगराचा व घोंगडी विणण्याचा असला तरी कांहीं लोक शेती व व्यापारहि करतात. [कूक].

मध्यप्रांतांत यांची संख्या सुमारे ४०,००० आहे. ही मित्रजात असून हे आपल्या उत्पत्तीबद्दल पुष्कळ दंतकथा सांगतात. यांच्या मुख्य निखर, धेगार व बारमैयान या तीन पोटजाती आहेत. यांशिवाय कांहीं स्थानपरतंत्रे नामांतरे व पोटजाती पडल्या आहेत. यांचीं लत्रे देवकांप्रमाणें होतात. निखर जात सर्वांत उच्च समजतात पण ते दुसऱ्या जातीतील मुलगी अडचर्णांच्या प्रसंगी करतात. लत्रप्रसंगी एक स्त्री ननावस्थेंत खियांमध्ये नाचत असते. यांची नैतिक बंधनें शिथिल आहेत. विधवेनें दिराबरोबर त्याची बायको हयात असताहि लग्न करणें प्रशस्त मानतात. लग्नाची बयोमर्यादा निश्चित नाही. वरापेक्षां वधू बयानें मोठी असली तरी चालते. [रसेल व हिरालाल-कास्ट्स अँड ट्राइब्स इन सी. पी.].

गदाधरपंत प्रतिनिधी—शाहुमहाराज दक्षिणेंत यावयास निवाले असतां गदाधर प्रल्हाद नाशिककर हे ब्राह्मण गृहस्थ येऊन त्यांना मिळाले. प्रथम जी मंडळी महाराजांना मिळाली त्या (मोरोपंत सवनीस, कृष्णाजीपंत जोशी, परसोजी भोसले वगैरे) मंडळींतच गदाधरभट्ट हे एक होते. पुढें राज्याभिषेक झाल्यानंतर परशुरामपंत किन्हेईकर हे ताराबाईच्या पक्षाकडे राहिल्यानें महाराजांनी प्रतिनिधिपद गदाधरभट्टास दिलें (१७०८); परंतु हें पद पंताकडे फार दिवस राहिलें नाही. कारण 'गदाधरभट्टाचा भट्टीकारभार यथास्थित बंद न होय हें लक्ष महाराजांनीं समजून 'महाराजांनीं वाळाजीपंत (थोरले) पेशवे यांच्या सल्ल्यानें परशुरामपंतास सोडून त्यांना प्रतिनिधीचीं वस्त्रे इ. स. १७११ त दिलीं [मराठी रियासत, मध्यविभाग].

गद्दी—संयुक्तप्रांत या जातीची वस्ती सर्वांत मोठी (५५,०२२) आहे. एकंदर लो. सं. (१९११) ६२,७८६. हे सर्व मुसलमान आहेत. पंजाबांत हे कानाळ व दिल्ली प्रांतांत आढळतात. त्यांच्यांत व घोसीमध्ये फारच साम्य आहे व ते परंपरागत गवळी असल्यामुळे अहीरांपैकींच असवेत असें खात्रीनें वाटतें. कानाळमध्ये हे लोक पुष्कळ आहेत. येथें ते शेतकऱ्यांचा धंदा करतात व शेतकरी म्हणून समजले जातात. कधी कधी यांना गद्दी असें म्हणतात. परंतु यांचा डोंगरी गद्दीजातीशीं कांहीं एक संबंध नाही. [रोजगलॉसरी. पंजाब, से. १. १९११].

गद्दी—पंजाबांतिल एक जात. लो. सं. २७,६१२. हे सर्व हिंदू असून कांगा जिल्हे आणि चांबा संस्थाने यांत आढळतात. ब्राह्मण, खमी, रजपूत व डोंगराळ प्रदेशांतील राठी यांना हें सर्वसाधारण नांव आहे. ते अर्धवट गुराखी व शेतकरी आहेत. त्यांची रूपांतः

स्वतंत्र भाषा (गादी) आहे. कांभ्रा जिल्ह्यामध्ये गदी ही शेतकऱ्यांची जात आहे असे मानण्यांत येते. [रोज—गळोसरी; पंजाब, से. रि. १९१३; कूक].

गंधक—(परमाणु भारांक ३२.०७) एक अधातुरूप रासायनिक मूलद्रव्य. हे लोकांना पुष्कळ दिवसांपासून माहीत असून याच्या ज्वालाप्राही गुणामुळे किमयागार लोक याला ज्वलनतत्व असे समजत असत. हे मूल द्रव्य स्वतंत्र व संयुक्त स्थितींत निसर्गांत पुष्कळ ठिकाणी आढळते. स्वतंत्र किंवा नैसर्गिक गंधक ज्वालासुखीजवळ सांपडते.

सर्व जगांतील गंधकाच्या खाणींपैकी सिसिली वेटांतील खाणी महत्त्वाच्या आहेत. युरोपांत मायोसोन नांवाची चिकणमाती व चुनखडी ह्यांत कापूर, शिलाजित व इतर काही खनिज पदार्थांबरोबर गंधक आढळतो. रशियांत विशेषतः दाबेस्तानमध्ये गंधकाच्या मोठमोठाल्या खाणी आहेत. जपान, चिली, पेरू व युनायटेडस्टेट्स वगैरे देशांतहि गंधक पुष्कळ सांपडतो.

संयुक्त स्थितीत हे मूल द्रव्य मुख्यतः गंधकिंदे व गंधकिंत ह्या रूपांत आढळते. पैकीं गंधकिंदे ही व्यापारी दृष्ट्या फार महत्त्वाची आहेत. कारण त्यांपासून तांबें, शिसे, जस्त, पारा वगैरे धातू निघतात. गंधकितांपैकी कर्पूर, शिलाजित, भाराथित व मद्रगंधकिंत ही सांगण्यासारखी आहेत. गंधक झाम्बजिद व गंधकीकृतउज्जैन हे वायुरूप पदार्थ ज्वालासुखीतून व खनिज पाण्यांतून निघतात. प्राणिज व वनस्पतिज सृष्टीतहि गंधक आढळतो. केंस व लॉकर आणि प्राण्यांची बलकयुक्त शरीरें व लसूण आणि मोहरी यांच्या तेलासारखीं इतर काही तेलें यांत गंधक असतो.

खाणींतून काढणें.—खाणींतून काढलेल्या नैसर्गिक गंधकाबरोबर चुनखडी, कर्पूर, शिलाजित, माती वगैरे इतर पदार्थ असतात; त्यांपासून गंधक निराळा करणें फार कठिण नसतें. कारण त्या सर्वांना उष्णता लाविली असतां गंधक वितळून वाहू लागतो व इतर पदार्थांमागे रहातात.

गुणधर्म.—गंधकाचीं कित्येक रूपे आहेत. परंतु त्यांसंबंधी पद्धतशीर विचार करण्यापूर्वी नेहमींच्या गंधकाच्या गुणधर्मांचे विवेचन करणें बरें. वाजारी गंधकाचे पिवळे स्फटीक असून ते ११३० शतांश उष्णमानाला वितळतात. नेहमींच्या दाबाखाली ४४४.५३० ला उकळूं लागतात. उकळूं लागल्यानंतर वाफेचा रंग प्रथम नारिंगी असतो; परंतु जास्त तापविल्यानंतर तो काळसर होत होत ५००० ला तांबडा लाल होतो. उष्णमान आणखी वाढविल्यास रंग फिका होत जाऊन ६५०० ला गवतासारखा होतो. रंग बदलण्याचें कारण अणूंचें विघटन घटन होतें हे होय. घनरूप गंधकाचें विशिष्टगुण्य २.०६२ ते २.०७० असतें. तें उष्णता व विद्युद्वाहक नाहीं व घर्षणानें त्यावर ऋण विद्युत् उत्पन्न होते. तें हवेंत ३६३० ला व प्राणवायूंत २७५० ते २८९० पर्यंत पेट घेतें. त्याच्या ज्योतीचा रंग विशिष्ट तऱ्हेचा

निळा असतो व ज्वलनापासून तीक्ष्ण वासाचें गंधकद्विप्राणित तयार होतें. त्याच वेळीं थोडेंबहुत त्रिप्राणितहि तयार होतें. गंधक बहुतेक दुसऱ्या सर्व मूलद्रव्यांबरोबर संयोग पावतें व त्यायोगें गंधकिंदें बनातात.

उपयोग.—कलाकौशल्यांत जे गंधकाचे उपयोग होतात, ते अत्यंत महत्त्वाचे आहेत. मिठापासून पापडखार करणें, कपडे वगैरे रंगविणें व शुभ्र करणें, कांतडीं कमाविणें, दारू करणें, गंधकाच्या काढ्या करणें या व अनेक कामांस गंधक व त्याचे संयुक्त पदार्थ यांचा उपयोग होतो. गंधकजलद पेटतो म्हणून आगकाझ्यांचीं टांके वितळलेल्या गंधकांत प्रथमतः बुडवितात. असें केलें नाहीं तर फास्फरस फार जलद जळून जात असल्यानें काडी पेटली नसती. याच धर्मांमुळे दारू करण्यासहि गंधक घेतात. गंधकामुळेच दारू यकित्चित् ठिणगीनें पेट घेते. जळत्या गंधकापासून जी वाफ निघते, तिनें फुलें व रेशांम शुभ्र होतात. जहानांत व काँदट जगां उंदीर व वाईट कृमी फार जमले तर त्यांचा नाश करण्यासहि गंधक जाळतात. विपाकक्रिया वंद कारण्याचाहि गंधकाच्या अंगां धर्म आहे. दारू ठेवण्याच्या पिंपांस आंतून गंधकाची घुरी दिली म्हणजे त्यांतील विभ्र वगैरे दारू विपाक पावत नाहीं. कपड्यांतील जंतू व घाण घालविण्यासाठीं त्यांस गंधकाची घुरी देतात व त्याचा प्रमाणें घरांतील खोल्यांतहि गंधक जाळून तेथील हवा स्वच्छ करतात. पदकें, नाणीं व दुसऱ्या पदार्थांचे डाळ घेण्यास द्रावस्थितीत गंधकाचा उपयोग होतो. गंधकाच्या फुळांचा औषधांत उपयोग होतो. सल्फ्युरिक ॲसिड हा जाळणारा व खाणारा असं विपारी द्रव आहे, आणि तो दुसऱ्या पदार्थांबरोबर भट्ट्यांत गंधक जाळूनचें करतात.

गंधकाचीं दुसरीं रूपे—स्फटिकाकार, पिठळ व कदाचित् प्रतिस्फटिकाकार अशा रूपांत गंधक आढळतो. ऐतिहासिक दृष्टया समजुन चतुर्भुजात्मक व (४३) एकवलयनात्मक (माॉंक्लिनिक) (ग_अ) हे प्रकार महत्त्वाचे आहेत. कर्बद्विगंधकिदांत गंधकाचें द्रावण करून त्याचें स्फटिकीभवन होऊं दिल्यास अथवा गंधकीकृत उज्जानें संयुक्त असें पायरिडाइन हवेंत ठेवून त्याचें प्राणितदिकरण होऊं दिल्यास समभुज चतुर्भुजात्मक गंधक मिळतो. तो पाण्यांत विरघळत नाहीं. पण कर्बद्विप्राणित, गंधकहरिद व टरपेंटाईन ह्यांत द्रवतो. गंधकाचा रस अंशतः थंड करून व त्यावर बनलेली कवची फोडून आंतील रस ओतून टाकिला असतां भांड्याच्या आंतल्या बाजूला सुईसारखे स्फटिक तयार झालेले आढळतात. हे स्फटिक एकवलयनात्मक गंधकाचे होत. ग_अ प्रमाणें हा कर्बद्विगंधकिदांत विरघळतो. या

गंधकाचे आणखी तीन प्रकार सांपडलेले आहेत. पिठळ गंधक किंवा ग_ड हा दोन रूपांत आढळतो; पैकीं एक

कर्बद्धिगंधकिदांत विद्राव्य व दुसरा अविद्राव्य आहे. अम्लानें बहुगंधकिदांचे विघटन केलें असतां गंधकाचें दूध मिळतें. त्यांत हे दोन्ही प्रकारचे गंधक असतात. गंधक हरिदांचे पाण्यानें विघटन केल्यानें हि अद्रावणीय गंधक मिळतो. त्यानें हळू हळू समभुजचतुर्भुज गंधकांत रूपांतर होतें. जलमिश्रित गंधकीकृत उज्ज व गंधकद्विप्राणिद यांच्या अंतःक्रियेपासून प्रतिस्फटिक गंधक (ग_३) मिळतो.

गंधकाचारस.—द्रवण विंदूच्यावर गंधक तापविला असतां कित्येक चमत्कार आढळून येतात. रस प्रथम फिकट पिवळ्या रंगाचा असतो, तो जास्त तापविल्यानंतर काळसर व चिकट होत होत १८०° उष्णमानाला काळसर तांबळा रंगाचा व अत्यंत चिकट होतो. आणखी तापवीत राहिल्यास चिकटपणा कमी होतो. परंतु रंग कायम रहातो. चिकट प्रकारचा गंधक एकदम थंड केल्यास अथवा जास्त तापविलेला गंधक एकदम पाण्यांत टाकल्यास लवचीक गंधक मिळतो. हा पदार्थहि कांहीं वेळ ठेवल्यानंतर ठिसूळ होतो.

गंधकाचे संयुक्त पदार्थ, गंधकीकृत उज्ज (उ_३) :— उज्जच्या प्रवाहांत गंधक तापविल्यास २००° व ३५८° यांच्या दरम्यान त्यांचा संयोग होऊन हा वायू तयार होतो. निरनिराळ्या धातुरूप गंधकिदांवरील अम्लांच्या क्रियेनें (बहुधा लोहस गंधकिद व पातळ गंधकिकाम्ल यांचा उपयोग करतात) हि गंधकीकृत उज्ज तयार करता येतो. गंधकयुक्त सैद्रिय पदार्थ कुजत असतां हा वायू उत्पन्न होतो.

हा वायू रंगहीन असून त्याला अतिशय वाईट पाण येते. तो फार विपारी आहे. त्याच्या ज्वलनापासून गंधकद्विप्राणिद व पाणी हे पदार्थ तयार होतात. तो पाण्यांत अल्प प्रमाणांत द्रवतो व द्रावणाची प्रतिक्रिया अम्लासारखी असते. नैलादि उपधातु व निवृत्त गंधकिकाम्ल यांच्या योगानें त्याचें विघटन होतें. तो पुष्कळ धातूशी संयोग पावून गंधकिदें तयार होतात. तो धातव लवणांचेहि विघटन करतो; या गुणामुळे रासायनिक पृथक्करणांत त्याचा फार उपयोग होतो. संस्कारक (रिड्यूसिंग एजंट) म्हणूनहि याचा वारंवार उपयोग केला जातो. प्राणिदीकारकांचा यावर तावडतोव परिणाम होऊन पाणी व गंधक हे पदार्थ मिळतात.

याची गंधकद्विप्राणिद (ग_२), गंधकीत्रिप्राणिद (ग_३) इत्यादि प्राणिदें होतात. द्विप्राणिद पुष्कळ दिवसांपासून माहीत असून ज्वालामुखीतून निघणाऱ्या वायुरूप पदार्थांत सांपडतें. हवेंत किंवा प्राणवायूंत गंधक जाळला असतां किंवा कित्येक धातवप्राणिदें भाजलीं असतां हा वायू तयार होतो. तो रंगहीन असून त्याच्या योगानें मनुष्य गुदमरून जातो. तो स्वतः जळत नाही. व इतर पदार्थांच्या ज्वलनक्रियेला मदत करीत नाही. तो पाण्यांत व मद्याकॉत (अल्कहलमध्ये) द्रवतो. द्रावणाची प्रतिक्रिया अम्ला-

सारखी असते. प्रखर प्रकाशानें किंवा उष्णतेनें त्याचें विघटन होतें. पाण्यावरोवर याचा कित्येक वेळां विरंजक (ब्लॅचिंग एजंट) निर्वाणक म्हणून उपयोग करतात. व पुष्कळ वेळां (अम्लावरोवर) त्याची क्रिया संस्कारकासारखी असते. उदाहरणार्थ याच्या योगानें परमंगलिताचें (परमंगनेट) संस्करण होऊन ममसक्षार तयार होतात.

गंधकाम्लाकरितां, हार्वांचच्या पद्धतीनें सिंधुगंधकित तयार करण्याकरितां व विरंजक, कृमिघ्न आणि नासून देणारा पदार्थ म्हणून उपयोगांत आणण्याकरितां हा वायू औद्योगिक प्रमाणावर तयार केला जातो. पदार्थ नासून नयेत म्हणून थंड करण्याकरितां व हा अदाख असून ज्वलनक्रियेला मदत करीत नाही म्हणून आग विझविण्याकरितां दाबलेल्या वायूचा उपयोग करतात. हा वायूच्या पाण्यातील द्रावणाला गंधकसारम्ल म्हणतात. त्याच्या अंगां संस्कारक गुण आहेत. व हवेंत त्याचें हळू हळू प्राणिकरण होऊन गंधकाम्ल बनतें. याचे पुष्कळ क्षार माहीत आहेत.

त्रिप्राणिदः—(ग_३) सधूमगंधकाम्ल किंवा निवृत्तगंधकाम्ल यांचें स्फुरपंचप्राणिदांसह ऊर्ध्वपातन केल्यास अथवा झलितयुक्त असवस्तुसारख्या एखाद्या सान्निध्यविकारी पदार्थांच्या सान्निध्यांत, गंधकद्विप्राणिद व प्राण यांचा संयोग झाला असतां गंधकीत्रप्राणिद तयार होतें. पाण्याशी त्याचा फार जलद संयोग होऊन गंधकाम्ल बनतें. त्यावेळीं उष्णता बरीच उत्पन्न होते. त्याचा गंधकाम्लाशी प्रत्यक्ष संयोग होऊन तिम्रगंधकाम्ल तयार होतें. सैद्रिय संयुक्त पदार्थांवर त्याची क्रिया फार जोरानें होऊन त्यांतील पाणी निघून जातें. पुष्कळ मूलद्रव्यांशी आणि संयुक्त पदार्थांशी त्याचा प्रत्यक्ष संयोग होतो; व कित्येक वेळा त्याची क्रिया बलवान अम्लजननीकारकाप्रमाणें असते. रंगाच्या कारखान्यांत याचा उपयोग होतो.

गंधकयुक्त गंधकाम्लः—(उ_३) हें अम्ल स्वतंत्र स्वरूपांत करतां येत नाही. कारण त्याचें विघटन होतें. परंतु त्याचे क्षार स्थिर असून विशेषतः सिंधु क्षारांचा प्रकाशलेखनाकडे (फोटोप्राकीकरितां) फार उपयोग होतो. गंधकाच्या फुलांचें सिंधुगंधकयितावरोवर पचन केलें असतां किंवा नुन्याच्या निवळीवरोवर गंधक उकळला असतां हा क्षार मिळतो. खनिज अम्लांच्या योगानें याचें तावडतोव विघटन होऊन गंधकद्विप्राणिद निघून जातो व गंधक सांख्याच्या रूपांनें खाली पडतो. त्यांपासून पुष्कळ क्षार तयार होतात; व लोहिकहीरादच्या द्रावणावरोवर मिश्रण केल्यास त्यांचा रंग जांभळा होतो. मिश्रण कांहीं वेळ तसेंच ठेवल्यावर गंधकाचा सांका पडून रंग नाहीसा होतो.

नैसर्गिक गंधक व धातव गंधकिदें यांचा निरनिराळीं औषधे करण्याकडे उपयोग होतो. त्वभागांवर गंधकाचा वाह्यतः उपयोग होतो. गंधकाच्या नुसत्या पुडीचा कोंतडीवर कांहींच परिणाम होत नाही; परंतु मलमांत औषधी गुण

पुष्कळ आहेत. खरजेवर यापासून फार गुण येतो. पोटांत घेतल्यास गंधक हें सौम्य रेचक आहे. यकृताचा संकुचितपणा, संधिवात व मुतखडा (किंवा सिकता) यांवर गंधकपुक्त पाण्याचा चांगला उपयोग होतो. धाकट्या श्वास-नलिकेसंबंधी फार दिवसांच्या जुन्या विकारस्वरुहि गंधक उपयोगी आहे. फार दिवसांच्या संधिवातावर गंधकाचे पाणी पोटांत घेतल्यास किंवा अंपोळीकरितां वापरल्यास चांगला परिणाम होतो. हवेंत किंवा अम्लजनांत गंधक आळला असतां उत्पन्न होणारे गंधक ब्याम्बजिद, वलवान, कृमिघ्न आहे. याकरितां संसर्गजन्य रोगाच्या माणसांनीं वापरलेल्या खोलींत गंधकाचा धूर करतात.:

गंधका—मुंबई इलाख्यातील काठेवाडमधील एक संस्थान. हा एक स्वतंत्र खंडणी देणारा तालुका असून राजकोट हद्दीतला भायाद आहे. यांत सहा गांव आहेत.

गंधकाम्ल—हें सर्व औद्योगिक देशांत मोठ्या प्रमाणावर तयार केलें जात असून, त्याचा उपयोगहि पुष्कळ निरनिराळ्या कामांकडे होत असल्यामुळे सर्व रासायनिक द्रव्यांत तें अत्यंत महत्वाचें आहे असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. तें निसर्गतः स्वतंत्र स्वरुपांत फारसें सांपडत नाहीं; व जरी याचे क्षार, विशेषतः खट व भार गंधकितें पुष्कळ ठिकाणीं बऱ्याच प्रमाणांत आढळतात, तरी स्वतंत्र अम्ल त्यांपासून केव्हांहि तयार करीत नाहींत. कारण, गंधक किंवा गंधकितें जाळून तयार झालेल्या गंधकद्विप्राणिदाचा प्राणावरोवर (व पाण्यावरोवर) संयोग केला असतां हें अम्ल फारच मुलभतेनें प्राप्त होतें. पूर्वी तुरटी, मोरचूद किंवा दुसरें एखादें गंधकित तापवून गंधकाम्ल तयार करीत. किमयागार लोकांनां त्याचा फार उपयोग होत असे. गंधकप्राणिद पाण्यांत मिळविलें असतां, गंधकप्राणिदाच्या जलयुक्त द्रावणाचें सावकाश प्राणिदीकरण झालें असतां, किंवा गंधक व सोरा यांचे मिश्रण कांचेच्या बरण्यांत जाळून व निघणारा धूर पाण्यांत शोषून घेऊन तें द्रावण निविष्ट केलें असतां सामान्य गंधकाम्ल, उ, ग प्र, तयार होतें (शोषटल्या ीतील वेसिल व्हेईटाईनची रीत असें म्हणत). डॉ. जॉन रुबेक यानें कांचेच्या बरण्यांऐवजी शिशाच्या बरण्या वापरून अर्वाचीन कृतीचा पाया घातला.

गुण धर्म.—शुद्ध गंधकाम्ल (उ, ग प्र,) हें रंग व वासरहित तेलासारखें द्रव असून १५° ला त्याचें विशिष्ट गुरुत्व १.८ असतें. तें ३३८° ला उकळतें, १०° ला तें गोठतें व त्याचा रंगहीन स्फटिकाकार गोळा होतो. तें फार आद्रताप्राही असून वातावरणांतील ओलावा फार जलद शोषून घेतें. यास्तव त्याचा शोषक म्हणून फार उपयोग केला जातो. तीव्र गंधकाम्लांत पाणी मिळविलें असतां पुष्कळ उष्णता उत्पन्न होते. चार भाग अम्लांत एक भाग पाणी मिळविलें असतां मिळणाऱ्या उष्णतेनें ०°

पासून १००° पर्यंत उष्णमान चढतें (याचकरितां प्रयोगशाळेंत, अम्लांत पाणी न घालतां पाण्यांत अम्ल घालण्याची खबरदारी नेहमीं घेतली जाते). उष्णतेच्या उदवाखेरीज त्याचें आकारमानहि कमी होतें.

प्रति क्रिया:—सर्व रासायनिक क्रियाकारकांत गंधकाम्लाचा व्यापारदृष्ट्या पुष्कळ उपयोग होतो. व्यापारी दृष्ट्या उपयुक्त अशाच प्रतिक्रिया येथें दिल्या आहेत. निरिन्द्रिय रसायनांत त्याचा मुख्य उपयोग, त्याची धातू द्रवविण्याची शक्ती व इतर अम्लांच्या क्षारांतून तीं अम्ले काढून टाकण्याची शक्ती या दोन गुणांवर अवलंबून आहे. लोखंड किंवा जस्त आणि पातळ गंधकाम्ल, यांपासून विमानें भरण्याकरितां, जाळण्याकरितां, किंवा संस्करण करण्याकरितां लागणारा उज्ज तयार करतात. बहुतेक धातू थंड व पातळ गंधकाम्लांत द्रवतात; आणि उज्ज मोकळ्या होतो. परंतु, तांबें, पारा, अॅन्टिमनी, कथील, शिसें व रुपें ह्या धातू फक्त तीव्र व उष्ण अम्लांत द्रवतात; आणि त्यांपासून गंधकद्विप्राणिद मिळतें. उज्जहरत, उज्जस्तम्भ, उज्जशद, उज्जह्रव, नत्रक, स्फुर व दुसरीं पुष्कळ अम्ले, त्यांच्या क्षारांवर गंधकाम्लाची क्रिया करून तयार करतात. अल्क, हर आणि स्तम्भ व नैल यांच्या कारखान्यांत ह्या अम्लांचा मोठ्या प्रमाणावर उपयोग होतो.

गंधकाम्लाची पाण्यासंबंधी रासायनिक प्रीति फार आहे. या गुणामुळे सेंद्रिय रसायनांतहि या अम्लाचा फार उपयोग होतो.

गंधकाम्ल हें द्विमिस्रक असल्यामुळे एकशक्तिक धातूवरोवर अम्ल गंधकितें व सामान्य गंधकितें असें दोन प्रकारचे क्षार बनतात. सामान्य गंधकितें महत्वाची असून खनिज सृष्टींत पुष्कळ प्रमाणावर आढळतात; उदा. अनार्द्र (अनाहायड्राइट), कर्पूर शिलाजीत (जिप्सम), भारित (बेराइटस), सेलेस्ट्राइट, व कायसेराइट सामान्यतः गंधकितें पाण्यांत विरघळतात व त्याचे चांगले स्फटिक बनतात: भार, स्वांत, व खट यांचीं गंधकितें पाण्यांत अद्राव्य आहेत. शिशाचें गंधकित पाण्यांत अत्यल्प द्रवतें. तीव्र गंधकाम्लांत द्रवतें आणि मध्यसारांत बहुतेक मुळांच द्रवत नाहीं.

सिंधुकार्वतमिश्रित क्षार (गंधकित) कोळशावर संस्कारक ज्वालेंत तापविल्यास सिंधुगंधकित तयार होतें; तें चांदीच्या तुकड्यावर ठेवून भिजविल्यास चांदीवर काळा डग पडतो. या क्रियेनें गंधकितानें अस्तित्व शोधून काढतां येतें. द्रावणांत तें शोषून काढण्याकरितां भार-गंधकितानेचा सांका पाडतात. तीं पाण्यांत व सर्वसामान्य प्रतिकारकांत अद्रावणीय आहे.

वाहेरून लाविलें असतां गंधकाम्ल हें फार दाहक आहे. त्याच्या योगानें बलकाचा गोळा होतो. अल्काच्या योगानें विषप्रयोग झाल्यास त्यावर उतार म्हणून

पातळ गंधकाम्लाचा उपयोग करतात. हे व सुगंधी द्रावण ही दोन्ही स्तंभक असल्या कारणानें विशेष दुःसाध्य अशा अतिसारावर उपयोगी आहेत. शिशाच्या कारखान्यांत काम करणाऱ्या मजुरांना रोमप्रतिबंधक म्हणून व शिशांन विप-प्रयोग झाल्यास उतार म्हणून थोड्या प्रमाणांत हे अम्ल दिलें जातें. त्यायोगें शिशाचे अद्रावणीय व म्हणून निष्प-द्रवी असे गंधकित तयार होतात. क्षयी रोग्याच्या अंगाला रात्री येणारा घाम बंद करण्याकरितां गंधकाम्लाच्या अति-शय पातळ द्रावणानें अंग पुसून काढतात.

गंधकाम्ल जास्त प्रमाणांत पोटांत गेल्यास आंतघ्यांचा दाह होऊन तोंडापासून पोटापर्यंत भाजल्यासारख्या वेदना होतात व वांत्या होऊन ऋष्मल व कॉफीच्या रंगाचे पदार्थ बाहेर पडतात. या विषाचे परिणाम इतक्या जलद होतात की मरण एक दोन तासांतहि येण्याचा संभव असतो. चहाचा अर्धा चमचा तीव्र अम्ल पोटांत जाऊनहि मुलें मेलेली आहेत; परंतु अर्धा औंस अम्ल घेऊनहि वाचल्याची उदा-हरणें आहेत. या विषावर उपचार म्हणजे त्याला शिथिल करण्याकरितां खट्ट, मंत्रेशिया, सावण किंवा जो मिळेल तो अल्क पदार्थ ताबडतोब देणें हा होय. वांतिकारक औषध किंवा पोटाचा पंप यांचा उपयोग बिलकूल करूं नये. वेदना कमी करण्याकरितां अफूचा सत्वांश द्यावा. या अम्लानें विपप्रयोग झालेल्यापैकी शें. ६० ते ७० लोक वाचत नाहींत. मृत्यूनंतर सर्व चिन्हें दाहक विषासारखी दिसतात. अम्लाच्या दाहकगुणामुलें गालाची त्वचा करडी, पिंगट किंवा काळी होते.

गंधकिलाम्ल—(सल्फोनिक ॲसिड्स) सेंद्रिय रसायनशास्त्रांत ज्ञ.ग्र३ उ या घटनेच्या संयुक्त पदार्थांचा एक समूह आहे. या सारणांत ज्ञ =उत्कर्विल किंवा अथिल (ॲरिल) मूलक समजावा.

च र्वा व गुं ती ल गंध किलाम्लें (ॲलिपॅथिक सल्फोनिक ॲसिड्स).—या वर्गातील हे पदार्थ कांहीं अनेहिन (पॅरॉफिन) वर गंधकिलीकरण (सल्फोनेशन) केल्यानें तयार होतात; तसेच रसबंधकावर (मरक्याप्टनस) तीव्र नत्राम्लानें प्राणिदी-करणान्नी क्रिया (ॲक्सिडेशन) केली म्हणजे हे पदार्थ तयार होतात. हे निर्वण तैलरूप किंवा स्फटिकरूप पदार्थ असून ते अत्यंत आद्रिताशोषक असतात. हे पाण्यांत अति-विद्राव्य असून त्यांच्या अंगी तीव्र अम्लधर्म (ॲसिड रि ॲक्शन) असतो. जलयुक्त अल्क किंवा अम्ल यांबरोबर ही उष्ण केली असतां ती स्थिर रहातात, त्याचप्रमाणें तीव्र नत्राम्लाचीहि त्यांजवर कांहीहि क्रिया घडत नाहीं. स्फुर पंचहरिदांन (फास्फोरस पेन्टाक्लोराईड) त्यांचें रूपांतर अम्लहरिदांत (ॲसिड क्लोराईड्स) ज्ञ. ग्र. ६ होतें.

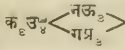
गंध व गी ती ल (ॲरोमॅटिक) गंध किलाम्लें—या वर्गा-तील गंधकिलाम्लाचें साधर्म्य चर्वा वर्गातील गंधकिलाम्लाशी असतें. हीं अम्लें-वहुतकरून गंधवर्गातील उत्कर्व (हायड्रो-

कार्बन)—तीव्र गंधकाम्लाबरोबर उष्ण केली म्हणजे तयार होतात. या गंधकाम्लाऐवजी कधी कधी धूम्रभावी (प्युमिग) गंधकाम्लाची योजना करावी लागते. गंधकाम्लाची क्रिया पूर्ण झाली म्हणजे हीं अम्लें बहुतकरून त्यांत मीठ संपृक्त करून लवणक्रियेनें (सॉल्टेड आउट) निराळीं करतात. यांत अम्लें सिंधुक्षाराच्या रूपानें निराळीं होतात. गंधकिलाम्लान-लांचें (थियोफिनोल्स) गंधकसाम्लानें (सल्फ्युरस ॲसिड) प्राणिदी-करण केलें म्हणजे किंवा गंधकसाम्लानें (सल्फ्युरस ॲसिड) ब्यजीवाक्षारा (डाय ॲझोनियम) च्या पृथक्करणानें हीं अम्लें तयार होतात. असंयुक्त स्थितींत गंधकिलाम्लें (सल्फोनिक ॲसिड्स) बहुधा आद्रिताशोषक, स्फटिकरूप, घन असतात व ती पाण्यांत सहज विद्रुत होतात. तीव्र उद्धराम्लाबरोबर दाबाखाली ती १५०° उष्णमानावर उष्ण केली असतां बहुतकरून पुथग्भूत होऊन त्यांतील उत्कर्व व गंधकाम्ल हीं निरनिराळीं होतात. क्षारांचें बहुधा चांगले स्फटिक होतात. या अम्लांच्या अल्क धातूंच्या क्षारांचा उपयोग भानलें (फिनोल्स) तयार करण्याकडे करतात. हे क्षार दाहक अल्काशीं उष्ण केले म्हणजे त्यांतील गंधकिलाम्लांचें रूपांतर भानलांत (फिनोलांत) होतें. पालाश कथिदांबरोबर (पोव्वाशिअम सायनाईड) या क्षारांचें पातन केलें म्हणजे त्यांपासून गंध वर्गातील नत्राथिलें (नायट्राइल्स) तयार होतात. या वर्गातील गंधकिलाम्लाचें स्फुरपंचहरिदांन (फास्फोरस पेन्टा क्लोराईड्स) रूपांतर गंधकसिल हरिदांत (सल्फो-क्लोराईड्स) होतें. हीं गंधकिल हरिदें थंड पाण्यांत स्थिर असतात. अम्लक्रियेनें (ॲक्शन ऑफ अमोनिया) गंधकसिल अमिदें (सल्फोन-अमाईड्स) ज्ञ. ग्र. ३ न उ तयार होतात. अल्कहलाच्या क्रियेनें गंधकिलाम्लांची संयुक्त इमें (ईस्टर्स) तयार होतात.

ऊदिन गंधकिलाम्ल (वॅन्ड्रिन सल्फोनिक ॲसिड) हे क३ उ. ग्र३ उ. १३ उ. ३ या घटनेनें असतें. याचे लहान चपटे पन्थासारखे चांगले स्फटिक होतात. हे फार आद्रिताशोषक असतात. ऊदिन गंधकसिल हरिद क३ उ. ग्र. ३ ह हा निर्वण धूम्रभावी व रसरूप पदार्थ आहे. याचा उत्कथनविंदु १२०° आहे. अमिन ऊदिन गंधकिलाम्लें (अमिनो वॅन्ड्रिन सल्फोनिक ॲसिड्स) याचे मुख्यल्वकरून मित (मेटा) आणि पर (पॅरा) संयुक्त पदार्थ हे अत्यंत उपयुक्त पदार्थ आहेत. कारण यांचा उपयोग रंग तयार करण्याच्या कामीं फार होतो.

नालीन (अनिलीन) चे साक्षात् गंधकिलीकरण केलें म्हणजे पर अम्ल (पॅराॲसिड), गंधकसिल अम्ल (सल्फ ॲनिलिक ॲसिड) क३ उ. (नउ) (ग्र३ उ) हे अम्ल तयार होतें. याचे लहान चपटे स्फटिक असतात, व ते थंड पाण्यांत ह्यपद्रिद्राव्य असतात. दाहक पालाशबरोबर हे वितळविले असतां त्यापासून नालिन (अनिलीन) तयार होतें. आणि कुमाम्लानें (क्रोमिक ॲसिड) प्राणिदीकरण

केलें असतां उदोकिनन (वॅझोकिनोन) तयार होतें. घटनेच्या हट्टींनं पहतां यास चक्रवलयित (सायक्लिक) अमोनियाकार पुढें दिल्याप्रमाणें समजतातः—

अम्लद्रवांत यांचें द्विअजीवीकरण (डाय अॅझोटाइड) केलें आणि द्विमथील नीलीन (डाय मेथिल अनिलीन) र्शी संयुक्त केलें म्हणजे त्यापासून “ हेलिअनथाइन ” तयार होतो. हा सिंधुक्षारसूचक (इंडिकेटर) म्हणून वापरतात.

मितनीलनाम्ल (मेटा अनॉलिक अॅसिड) क०उ० (नउ०) (गप्र०उ) (१:३) हें मित नत्रिलअॅसिड (मेटा नायट्रोबॅन्झिन) गंधकिलाम्ला (सल्फोनिक अॅसिड) चें उज्जिदीकरण (रिडक्शन) केलें म्हणजे तयार होतें. याचे चतुष्कोणी स्फटिक असतात. याचा उपयोग विविध तऱ्हेचे अजीवि (अॅझो) रंग तयार करण्याकडे होतो.

गंधकिसलाम्ल (सल्फोनिक अॅसिड) याची घटना जै.ग.प्र०उ अशी असते. गंधकिल हरिदाचे (सल्फो क्लोराइड) जशद(जस्त)चूर्णांनं उज्जिदीकरण (रिडक्शन) केलें म्हणजे हीं अम्लें तयार होतात. हीं अम्लें असंयुक्त स्थितांत फार अस्थिर असतात. यांचें प्राणिदीकरण सहज होतें व त्यांचें रूपांतर गंधकिलाम्लांत होतें. उज्जिदीकरणानें रसबंधकांत (मरकॅप्टन) रूपांतर होतें.

गंधकिसल (सल्फोनल)—हा दारन (अॅसिटोन) द्विश्लिष्ट (डायएथिल) गंधकन (सल्फोन) (कउ०) क (गप्र०, क०उ०) आहे. हा आतिशय उपयुक्त, गुंगी आणणारा पदार्थ आहे. दारन (अॅसिटोन) चें घनीकरण (फॅब्रिकेशन) इथिल रसबंधकाशां (एथिल मरक्याप्टन) उज्जिदीकरणाने (हायड्रोक्लोरिक अॅसिड) सान्निध्यांत केलें म्हणजे रसबंधक (मरकॅप्टल) (कउ०) क (गक०उ०) तयार होतो. नंतर त्याचे पालाश परिमंगलितानें (गेट्याशियम परम्यांगनेट) प्राणिदीकरण करावें.

याचे चतुष्कोणी स्फटिक होतात. ते १२५° श वर वितळतात. हे थंड पाण्यांत बहुतेक अविवद्राव्य असतात. परंतु १५ पट गरम पाण्यांत विद्रुत होतात. तसेंच ते अल्कहल व इतर यांतहि विद्रुत होतात.

यास अम्लऔषधीशाखांत “ सल्फोनॅलम ” व अमेरिकेंत “ सल्फो मेथानुम ” असें म्हणतात. निदानशाखाच्या रोगांत यानें चांगली निद्रा येते. त्याच प्रमाणें वेडांत हें अत्युपयोगी आहे. वामळीच्या डिकावरोबर हें औषध देतात किंवा ऊन पाण्यांत देतात. याची गुंगी आणण्याची शक्ति हरल (क्लोरल) इतकी नाही हें खरें, परंतु याच्या योगानें हृदयाची क्रिया मंद पडत नाही व श्वासोच्छ्वास क्रियेसहि अवरोध होत नाही. परंतु याची क्रिया फार सावकाश होते. हें झोपेच्या वेळी घेतल्यानें तावडतोवें झोप येत नाही.

कधी कधी दुसऱ्या दिवशीहि झोप येते. हें लागोपाठ सतत येणें हितकारक नाही.

गंधमादन.—मेरूपर्वताच्या पश्चिमेकडाले पर्वत. हा दक्षिणोत्तर असून नील आणि निपथ या दोन पर्वतांस क्रमानें स्पर्शन आहे. याच्या आणि पश्चिम समुद्राच्या मधोळ प्रदेशास भद्राश्र्वर्ष असें नांव आहे. [भाग. स्कं. ५. अ. १६].

(२) हिमालयाच्या एका शिखरांचें नांव. युधिष्ठिर वनवासांत असतां येथें कांहीं काळ रहात असे. इंद्रलोकीं अर्जुन गेलेला परत आला असतां येथेंच युधिष्ठिरास येऊन भेटला होत. [भार. वन. अ. १५८].

गंधमाळी—थानापत्ती; यांची मुख्य वस्ती बिहार ओरिसांत पांच सहा हजारांपर्यंत आहे. संवळपूर व उडिया संस्थानांत हे महादेवाच्या मंदिराभगोळ पुजारी लोक आहेत. हे मूळचे माळी असून महादेवाच्या मंदिरांत काम करतात म्हणून यांचा निराळा वर्ग झाला आहे. हे आपला रजपुतांशी संबंध जोडतात व जानवें घालतात व स्वतःस थानापत्ती म्हणवून घेतात. थानापत्ती आतां गंधमाळी वगैरी लक्षसंबंध करून नये अशी प्रवृत्ती दाखवू लागले आहेत. यांच्यांत पुजारी, वांधादिया, मुंडझूल व सोमलाई असे वर्ग वनात आहेत. सोमलाईच्या आंगांत देवी येते व ती वळी घेत असतांना आंगांतील देवीच्या शक्तींनं बकऱ्याचें ताजें रक्त पितो. यांच्यांत सर्वां लक्ष होत नाही. वधू वोहल्याजवळ आली म्हणजे ती वराच्या गळ्यांत माळ घालते. कारण फुलमाळ्यांचा हा मुख्य धंदाच होता. ऋतुप्रामांच्या पूर्वां मुलीचें लक्ष करतात. वर न मिळाला तर थानापत्ती लोक तिचें खोटें लक्ष तिच्या मातामहावरोबर किंवा बहीणीच्या नवऱ्यावरोबर किंवा झाडायरोबर करतात. मग तो काडी मोडतो व ती विधवा होऊन पुन्हां कोणाशी तरी संबंध करते. हे शैव आहेत, नागाची पूजा करतात, प्रेतें जाळतात व पुरतातहि. हे मांस खातात पण मद्य पीत नाहीत. हे थार्द्धे करतात. ब्राह्मण यांच्या हातचें पाणी पितात. [रसेल व हिरालाल].

गंधर्व—ही एक देवयौनि होती अशी समजूत आहे. यांचें ऋग्वेदांत कांहीं वर्णन आलें आहे तें वेदविद्या या विभागांत दिलें आहे (पृ. ३४२). अथर्ववेदांत अप्सरा व गंधर्व हे मनुष्यास सुरळ घालून वगैरे उपद्रव करतात, तो नाहीसा व्हावा म्हणून कांहीं मंत्रतंत्र दिले आहेत, त्यांचा उल्लेखहि वेदविद्या या भागांत (पृ. ५८) केला आहे. शिवाय गंधर्व व अप्सरावाचक शब्द व त्यांवरील टीपा बुद्धपूर्वजग या विभागांत वेदकालीन शब्दसुष्टीमध्ये (पृ. १६८) दिल्या आहेत. ऋग्वेदकालांतच गंधर्व ही जात काल्पनिक असली अशी समजूत व्यक्त होते. गंधर्वांचा सोमाशी संबंध जोडला आहे. विवाहमंत्रांतीहि वधू ही सोमापासून गंधर्वांस गंधर्वांपासून अग्नीस व अग्नीपासून चवथ्या वेळेस मनुष्यास प्राप्त होते असें म्हटलें आहे. गंधर्वांबद्दली कल्पना इण्डो इराणी

झाळाइतकी तरी जुनी दिसते. कारण अवेस्तामध्ये गंधर्व याचा उल्लेख असून तो राक्षस होता व त्याला केरशास्त्र यानें नऊ दिवस युद्ध करून नंतर ठार मारलें असें म्हटलें आहे. रा. वि. का. राजवाडे गांधार देशाचा गंधर्वांशी संबंध जोडून पहातात, पण गंधर्व हा शब्द इंडोइराणी कालादत्तका जुना असून गांधार शब्द बराच अर्वाचीन दिसतो. त्यामुळें हा संबंध सधुाक दिसत नाहीं. रामायण, महाभारत व पुराणें यांमधून गंधर्वांवद्दलचे अनेक उल्लेख आढळतात. महाभारतामध्ये घोषयात्राप्रसंगी चित्रसेनगंधर्वानें दुर्योधनाचा पराभव करून त्यास बद्ध केल्याचें व पांडवांनी रोडविल्याचें वर्णन आहे. यानें अर्जुनास गान्धर्वविद्या दिली. अर्जुनाला चित्रधरगंधर्वापासून चाक्षुषी विद्या व संमोहनास्त्र प्राप्त झालें होतें व त्यानें अर्जुनास राजसूय यज्ञाकरितां घोडे दिले होते. कादंबरी व महाश्वेता या गंधर्वकन्या म्हणून वर्णन केल्या आहेत. अनेक गंधर्वांवद्दल ते ऋषिशापानें राक्षस अगर अन्य प्राणी झाल्याचीं वर्णनें पुराणांतून अनेक ठिकाणीं आढळतात. गंधर्वांवद्दल अनेक विचित्र वर्णनेंहि आढळतात. त्यांस पक्ष असून ते आकाशांत दृश्य अगर अदृश्य रूपानें संचार करतात, ते विमानांत बसून इतस्ततः संचार करतात, ते शरीरांनें सुंदर व गायनवादन कलेंत निपुण असून इन्द्राच्या समेंत त्यांच्याकडे गाण्याचें व वाजविण्याचें काम असल्यावद्दलहि वर्णन आढळतें. यांच्या स्त्रियांस अप्सरा असें नांव आहे (अप्सरा पदा). त्याहि गीत, नृत्यवाद्य इत्यादि कलांत कुशल असून रूपानें सुंदर असल्यामुळें मनुष्यांस मोह पाडतात व स्वर्गांत पुण्यवान पुरुषांचा यांच्याशी समागम होतो असें वर्णन आढळतें. पुरूरवा व उर्वशी यांचा प्रेमसंबंध गंधर्वांस पसंत नसल्यामुळें त्यांना त्याचा व्रतभंग करून ऊर्वशीस पळवून नेल्याची संपूर्ण कथा शतपथ ब्राह्मणांत असून कथासूत्र ऋग्वेदांतहि आढळतें. पुराणांत विशेष आढळणारी गंधर्वांची नांवे म्हणजे, अंगारपर्ण उर्फ चित्रधर, विश्वावसु, चित्रांगद, चित्रसेन, हाहा, हूहू हां होत. सामवेदाचा गंधर्ववेद अथवा गायनविद्या हा उपवेद मानला जातो. व गायन ही गंधर्वांची विद्या समजली जाते. अथापहि भरतखंडांत गायनावर उपजीविका करणारी गंधर्व या नांवाची एक जात आढळते.

जात.—संयुक्तप्रांतांत वनारस, अलाहाबाद व गाझीपूर या भागांत गंधर्वजातीची अल्पशी संख्या असून ते लोक स्वतःस 'राई' म्हणवितात. अराख, सितळ, रामसी, शाहिमल, हिवान, पंचभैया, व उधोमन अशीं त्यांची सप्तगोत्रे आहेत. त्यांच्यांत सगोत्रविवाह होत नसून बालविवाह रूढ आहे. इतर जातींच्या लोकांना त्यांच्या जातींत घेत नाहींत. विधवाविवाहास मनाई असून बहुपत्नीत्व रूढ आहे. लग्नासंबंधीं सर्व तंत्र्यांचा पंचायतीपुढें निवाडा करण्यांत येतो. बहिष्कृत स्त्रीस पुनर्विवाहाची मनाई असते. गंधर्व ही एक गाण्याचा धंदा करणाऱ्यांची व वेद्यांची जात आहे. या जातींत

गाण्याकडे कल असलेल्या व सुंदर अशा मुलींचीं लर्गे न करितां त्यांस वेद्यांचा धंदा करण्याकरितां राखून ठेवण्यांत येतें. जातीच्या लोकांकडून अशा मुलीं वेद्या म्हणून ठरविल्या जातात व प्रथम एखाद्या हिंदु पुरुषाबरोबर त्यांचे लग्नासारखे समारंभ व संस्कार करण्यांत येतात. या लोकांत हिंदु वारसाचा कायदा पाळला जातो व गृहस्थकुटुंबांतल मुलींना वारसाहक प्राप्त होत नाहीं. परंतु नर्तकीवर्गीत मुलगी व मुलगा यांचे समानहक असून एखादी नर्तकी मयत झाल्यास तिच्या इस्टेटचा समान हक तिच्या सख्या नातेवाइकास प्राप्त होतो. मद्रास व पश्चिमहिंदुस्थान येथील नर्तकीवर्गीत अशी चाल आहे की, नर्तकी मुलगी तिच्या आईचा धंदा चालविण्यास दत्तक घेतली जाते; व ती दत्तक घेणाऱ्या आईच्या इस्टेटचा वारसादारणहि ठरते. गंधर्व हे वैष्णव धर्माचे आहेत. विवाहित स्त्रिया महादेवाची उपासना करतात व नर्तकीवर्ग गणेशाची पूजा करतात. ठाकूर देवतेचीहि गंधर्व हे पूजा करतात. या देवतांना समर्पिलेला नैवेद्य बहुधा पंड्याकडे जातो. बाबा किन्नाराम म्हणून एक यतीहि पूज्य मानला जातो. वनारस जिल्ह्यांत रामगड येथें त्यांचें स्थान आहे. गंधर्वांचे सर्व समारंभ ब्राह्मणकांडून होतात. त्यांचा मुख्य धंदा गाणें व नाचणें हाच होय. वनारस जिल्ह्यांत कित्येक गंधर्व शेती करून आहेत व खसखसीची लागवड करणें हाहि त्यांचा आवडता धंदा आहे. गंधर्व लोक मयगांसाशन करतात.

मुंबई इलाख्यांत गंत्रप अगर गवई वहुतेक सर्व दक्षिणगुजराथ प्रांतांत राहतात. ते तेथें उत्तरेकडून आले असून, आपण चिप्रोद शाखेचे नागर ब्राह्मण असल्याचें ते सांगतात. पुरुषांच्या लांब सोंगे सोडलेल्या पागोव्यावरून व स्त्रियांच्या पोशाखांवरून ते पूर्वी उत्तरेकडे रहात असावेत असें कळून येतें. गंत्रप स्त्रीपुरुष सुंदर असतात. ते मांसमच्छर खात नाहींत व दाख पीत नाहींत पण त्यांच्यांत तंबाकू व तपकीर ओढण्याचें व्यसन नाहीं आहे. ते अनेक वायें वाजविण्यांत निष्णात असतात, व सर्व प्रकारच्या नाचांत नर्तकींना साथ करतात. ते यज्ञोपवीत धारण करतात. औदीच ब्राह्मण हे त्यांचे उपाध्याय आहेत. त्यांचें मौंजीवंधन, लग्न, व जातक आणि अंत्यकर्म हे विधी ब्राह्मणांच्या विधींसारखेच असतात. त्यांची लोकसंख्या फार लहान असल्यामुळें त्यांच्यांत भावाभावांच्या व बहिणी बहिणींच्या मुलांत विवाहसंबंध होऊं शकतो. घटस्फोट व विधवाविवाह त्यांच्यांत होत नाहींत; ते सर्व हिंदू देवांना मानतात. त्यांच्यापैकीं कांहीं शैव आहेत व कांहीं वैष्णव आहेत. [कूक; सुं. गं.].

गंधर्वगड किल्ला—मुंबई इलाखा. वेळगांव जिल्हा. वेळगांवच्या पश्चिमेस सुमारे २१ मैलांवर पायथ्यापासून ४०० फूट उंचीवर हा एक किल्ला आहे. किल्याचें क्षेत्रफळ सुमारे १००० फूट चौरस असून किल्ला इ. स. १०२४ साली सांबत

वाडीच्या फौंड सांवताचा मुलगा नाग सांवत यांनं वांधला. हल्लीं किल्ला पडक्या स्थितींत आहे. इ. स. १७७८ सालीं कोल्हापूर सरकारनें हा किल्ला सर केला होता. परंतु इ. स. १७९३ सालीं शिवांचें वजन पडल्यामुळें तो परत सांवतवाडीकरास देणें भाग पडलें. इ. स. १७८७ सालीं नेसरगांच्या सरदारानें कोल्हापूर सरकारविरुद्ध बंड केलें होतें. त्यावेळीं त्यानें इतर किल्ल्यांवरोबर दाहि किल्ला सर केला होता, परंतु लष्कर वा बंडाचा मोड करण्यांत आल्यामुळें किल्ला परत कोल्हापुरकडे आला.

गधाड.—मुंबई इलाख्यातील काठेवाडच्या भावनगर संस्थानांतल एक गांव. लो. सं. (१९११) ५०९९. सहजा-नंद नामक हिंदूनें संयुक्तप्रांतांतून येथें येऊन १८०४ मध्ये ' स्वामी नारायण ' धर्मपंथाची स्थापना केली. ह्यानें बऱ्याच काठी, कोळी व भिल्ल लोकांस ह्या नूतनस्थापित धर्माची दिक्षा दिली. हा १८३० मध्ये ह्या गांवांच मरण पावला. ह्या लोकांचें येथें एक भव्य देवालय आहे.

गधाली.—काठेवाड. गोहिलवाडांतल स्वतंत्र खंडणी देणारी एक जहागीर. येथील प्रासिया लाठीचे भायाद व लाठिया गोहिल आहेत.

गधिया—काठेवाड. लाखापादर ठाण्यांतल एक स्वतंत्र खंडणी देणारी जहागीर. हींत गधिया व पाटला अशीं दोन गांवे आहेत. प्रासिया वाल जातीचे काठी आहेत.

गडुला—मुंबई इलाखा. काठेवाडमधील एक लहान संस्थान. हा स्वतंत्र खंडणी देणारा तालुका सोनगड ठाण्यांत आहे. प्रासिया गोहिल व लाठीचे भायाद आहेत.

गंधोल—मुंबई इलाखा. काठेवाडमधील एक लहान संस्थान. चोक ठाण्यांतला एक स्वतंत्र खंडणी देणारा तालुका. प्रासिया गोहिल, रजपूत व फलिमणाचे भायाद आहेत. गंधोल गांव भादवो टेंकडीच्या पायथ्याशी आहे.

गँबिया—ब्रिटिश वेस्ट आफ्रिकेंतील मांडलिक संस्थानांपैकी अत्यन्त उत्तर टोंकास असलेलें एक संस्थान. यावर अवलंबून एक संरक्षित संस्थान आहे. दोहोंचें क्षेत्रफळ (१९११) सुमारे ४१३२ चौरस मैल होतें. लोकसंख्या १९११ सालीं केलेल्या अंदाजाप्रमाणें १४६१०१ हजार होती. वास्तविक वसाहतीचें क्षेत्रफळ ६९ चौरस मैलच आहे. संरक्षित संस्थानांत पुष्कळ लहान लहान राज्यां आहेत. या संस्थानांत गँबिया ही नदी आहे व सिंध, चित्ते, हरिण,वानर इत्यादि प्राणी, मेहोगनी व ताडावां झाडे आहेत.

ह वा मा न.—नोव्हेंबर ते जूनपर्यंत येथील हवा चांगली असते. प्रतिवर्षी साधारण पाऊस सुमारे ५० इंच पडतो. जुलै व आक्टोबर यांच्या दरम्यान खेरीज करून पाऊस क्वचितच पडतो. हवीताप उत्पन्न करणाऱ्या डसांनां नाहीसे करण्याचे प्रयत्न जोरानें चालू आहेत.

र हि वा शी—येथील रहिवाशी निम्रो वंशाचे आहेत, ते उद्योगी पण काटकसरी असतात. मंडिंगो जोलेफ व गोला ह्या मुख्य जाती होत. ५ लोक मुसलमान आहेत.

उत्पन्न—भुइमूग, रबर, कापूस, तांदूळ हे जिनस मुख्यतः उत्पन्न होतात. तांदूळ व ज्वारी हे लोकांचें मुख्य अन्न आहे. हे जिनस येथील लोकांनां पुरेसे उत्पन्न होतात. बरेचसे लोक, मासे धरणें, वीडी बांधणें व सुती कपडा विणणें इत्यादि धंद्यांत गुंतलेले असतात. येथील भुइ-मुगाच्या धंद्याच्या एक विशेष असा की रोप लागवडीच्या सुरवातीस हजारों शेतकरी दूर दूर अंतरावरून या ठिकाणी येतात. त्यांना रहावयास घरे, खावयास अन्न व लागवडीस एक एक शेत देण्यांत येतें. पिके निघालीं म्हणजे अर्धे उत्पन्न त्यांस मालकांस यावें लागतें. हे लोक काढण्यास लागणाऱ्या श्रमाच्या मानानें हा धंदा व्हावा तसा किफायतशीर होत नाही. हल्लीं इतर देशांत वापरण्यांत येत असणाऱ्या यंत्राच्या साहाय्यानें जमीनीची मशागत करविण्यासाठीं पुष्कळ प्रयत्न करण्यांत आले. पण ते सिद्धीस गेले नाहीत. १९१५ पर्यंत येथें होणारा भुइमूग बहुतेक फ्रेंच कारखानदार विकत घेत असत. पण १९१६ पासून ही स्थिती बदलत चालली व हल्लीं बहुतेक सर्व भुइमूग इंग्लिश कारखानदारच विकत घेतात. १९१९ सालीं गँबियामध्ये ११७९००० पौंडांची आयात व निर्यात १२००००० पौंडांची झाली. आयात मालांत मसाल्याचे पदार्थ, रिकामी पोती, कपड, पीठ, धान्य हे जिनस मुख्य होत. रॉगण, कातडी, खोबरें यांची गँबियांतून निर्यात होते. सर्व पडीत जमीन सरकारजमा करण्यांत येते.

राज्य व्य व स्था.—राज्यव्यवस्था पहाण्यासाठीं गँबियावर एक गव्हर्नर असतो. व त्याला सहायक म्हणून एक कार्यकारी व एक कायदेमंडळ आहे. कायदेमंडळांत सरकारनियुक्त विनसरकारी सभासद असतात. १९१९ सालीं गँबियाचा वसूल १८०००० पौंड आला व खर्च १४३००० पौंड झाला. कोलनट व भुइमूग यावरील जकात या मुख्यतः उत्पन्नाच्या बाबी आहेत. वॅथस्ट येथें एक वरिष्ठ कोर्ट आहे. एक दिवाणी कोर्टहि आहे. प्राथमिक शिक्षणाच्या शाळा निरनिराळ्या धार्मिक पंथाच्या हातांत आहेत. येथें दुय्यम शिक्षणाच्या व धंदेशिक्षणाच्या कांहीं शाळा आहेत. येथील शिक्षण मुख्यतः ब्रिटिश मिशनऱ्यांच्या ताब्यांत आहे.

इ ति हा स.—गँबिआच्या प्राचीन इतिहासाविषयी फारच त्रोटक माहिती उपलब्ध आहे. एके काळीं गँबिया हा क्रमानें घाना, मेळी व साँघाय या संस्थानांचा भाग समजला जाई. ११ व्या शतकाच्या सुमारास हा प्रांत महमदी वच-स्वाखाली आला. १५ व्या शतकांत पोर्तुगीजांचे पाय या ठिकाणी लागले. १५ व्या शतकाच्या आरंभी गँबिया नदीच्या खालच्या भागामध्ये ते व्यापार करीत होते. पण याच शतकाच्या मध्याच्या सुमारास हा व्यापार बरान

खालावला. १५८८ मध्ये इल्लिझाबेथ राणीने लंडन येथील काँही लोकांस गिनीमध्ये 'सेनेगा' व 'गँब्रा' येथे व्यापार करण्याकरिता सनद दिली. १६१८त पहिल्या जेम्सने दुसऱ्या एका ' कंपनी ऑफ अँडव्हॅचर्स ऑफ लंडन ट्रेडिंग इन द्द आफ्रिका ' नांवाच्या कंपनीस सनद दिली. या कंपनीच्या गुमास्त्यांनी गँबिया नदी चवून जाऊन वराच मुलूख शोधला. गँबियाच्या मुखाजवळ या कंपनीने एक किल्ला बांधला. १६६४ त नदीमुखापासून २० मैलांवर फोर्ट जेम्स किल्ला बांधण्यांत आला. १७८३ च्या व्हरसेलीजच्या तहाने गँबियांत व्यापार करण्याचा हक्क ब्रिटनला मिळाला. सेनिगालमधील व्यापार मात्र फ्रान्सकडे ठेवण्यांत आला. इ. स. १८५७ त गँबिया नदीचा खालचा भाग निव्वळ ब्रिटिशशाधीन झाला. १७८३ व १८८५ च्या दरम्यान लहान लहान प्रांत एतद्देशीय राजांपासून विकत किंवा मागून घेण्यांत आले. १८०६ त सेंट मेरीज बेट मिळाले. १८२३ त मॅक् कार्थीज बेट, १८२६ त सीडेंड मिली, व १८४० व १८५५ च्या दरम्यान ब्रिटिश काँबो हे प्रांत मिळाले. १८१६ साली काँही ब्रिटिश व्यापार्यांनी सेंट मेरीज बेटावर वखार घातली. गँबिआ वसाहतीच्या स्थापनेचे खरे वर्ष हँच होय. १८२२ त गँबिआ वसाहत सेरालोनला जोडण्यांत आली. १८४३ त गँबिआ स्वतंत्र वसाहत करण्यांत आली. १८८८ मध्ये फ्राउन कॉलनी या नात्याने तेथील राज्यकारभार पाहण्यांत येऊ लागला. सेनिगालपासून पुढे फ्रान्स ब्रिटिश सरहद्दीकडे सरकतो आहे असे दिसल्यामुळे दोघांच्या मुलुखाची सरहद्द आंखणे भाग पडले. १८८९च्या आगस्टांत ही व्यवस्था झाली. १९०४च्या आंग्लो फ्रेंच कराराने यारबाटेंडा फ्रान्सला देण्यांत आले. १८९२ त फोडी काबा या गुलामांचा व्यापार करणाऱ्या टोळीच्या नायकाला ब्रिटिश मुलुखातून हद्दगार केले. हद्दपारीच्या जागेवरूनही हा ब्रिटिश मुलुखास उपद्रव देऊ लागल्यामुळे १९०१ च्या मार्चात त्याला ठार करण्यांत आले. १९०६ मध्ये असा कायदा करण्यांत आला की गुलामांच्या पोटी जन्मलेली मुले अतःपर स्वतंत्र आहेत व धन्याच्या मरणाच्या दिवशी सर्व गुलामांनी आपण स्वतंत्र आहोत असे समजावे.

सर जॉर्ज डेटन (१९०१-१९११) या गँबियाच्या गव्हर्नरने संरक्षित मुलुखांत शांतता प्रस्थापित केल्यावर गँबियांत शांतता नांदू लागली. व्यापारधंद्याला उत्तेजन मिळू लागले. डेटनच्या नंतर गॅलबे हा गँबियाचा गव्हर्नर झाला. याच्या कारकीर्दीत गँबियामध्ये बऱ्याच सुधारणा घडून आल्या. १९१४ मध्ये कॅमेरॉन हा गव्हर्नर झाला. याच्या कारकीर्दीत महायुद्ध सुरू झाल्यामुळे गँबियामधील आर्थिक परिस्थिती खालावली पण ती सुधारण्याचा कॅमेरॉनने प्रयत्न केला. महायुद्धांत गँबियाच्या रहिवाशांनी ब्रिटिशांना चांगली मदत केली. कॅमेरॉन व जर्मन पूर्व आफ्रिकेत त्यांनी चांगली कामगिरी वजावली. १९२०

मध्ये कॅमेरॉनच्या बदला कॅप्टन आरमिटेन हा गव्हर्नर झाला.

गँबिया नदी— ही पश्चिम आफ्रिकेतील एक महत्त्वाची नदी असून इच्या मुखातून समुद्रांत फिरणारी मोठी जहाजे वर जाऊ शकतात. हिचा उगम उत्तर अ. ११° २५' व प. रे. १२° १५' येथे आहे. गँबियाच्या धबधब्यापासून सुमारे ३० ४० मैलांजवळ हिला उत्तरेकडून नेरिको व दक्षिणेकडून कुलुंडू या नद्या मिळतात. हिची लांबी १००० मैल आहे. ह्या नदीच्या मुखाजवळ सेंट मेरी नांवाचे बेट आहे. ही नदी इंग्लंड व फ्रान्स यांच्या स्वाभिमत्वाखाली आहे. हिचा शोध बऱ्याच लोकांनी केला पण १८१८ त गासपर्ड मॉले या फ्रेंच मनुष्याने तिच्या उगमापर्यंत प्रवास केला. याच्या नंतर पुढेही काँही भाग अधिक शोधला गेला आहे.

गँबेटा, लीऑन (१८३८-१८८२)—या फ्रेंच मुस्त्याचा जन्म काँहांस येथे झाला. वयाच्या सोळाव्या वर्षी काँही अपघातामुळे त्याचा डावा डोळा गेला; तथापि काँहांस येथील शाळेत नांव मिळवून कायद्याचा अभ्यास करण्याकरिता १८५७ साली गँबेटा पारिस येथे गेला. १८५९ त तो वॅरिस्टर झाला आणि उदारमतवाद्यांतर्फे सरकारवर कडक भाषणे करणारा म्हणून त्याची प्रसिद्धि झाली. १८६९ मध्ये अँसेल्लोमध्ये तो निवडून आला. जर्मनीशी युद्ध करू नये असे त्याचे प्रथम मत होते. परंतु देशाभिमानाने प्रेरित होऊन फ्रेंच वावटा रक्षण करण्याकरिता तो पुढे सरसावला. नंतर प्रजासत्ताक राज्यातर्फे राष्ट्ररक्षक मंडळांत सामिल होऊन शत्रूस तोंड देण्यास त्याने सुरुवात केली. पॅरिस सोडण्याचा त्याचा सल्ला कोणी न ऐकिल्यामुळे विमानांतून तो दूर येथे आला व लडाईची व कारभाराची सूत्रे त्याने हाती घेतली. ऑलि-अन्स येथे फ्रेंचांचा पराजय झाला व शेवटी पॅरिसही गेल्या-नंतर गँबेटास प्रिन्स विस्मार्कवरोवर तह करणे भाग पडले. तावडतोव त्याने आपल्या जागेचा राजीनामा दिला पण पुढे पुनः निवडून आल्यानंतर त्याच्या मनाविरुद्ध तह झाला हे पाहून त्याने निषेध प्रदर्शित करून स्पेन देशाची वाट धरिली.

काँही दिवसांनी तो फ्रान्समध्ये परत आला आणि प्रजासत्ताक राज्यपद्धतिविषयी त्याने चळवळ करण्यास सुरुवात केली. १८७१ साली त्याने ' ला रिपब्लिक फ्रँकवा ' नांवाचे एक नियतकालिक काढले. त्याची अँसेल्लोतील भाषणापेक्षा जाहीर व्याख्यानेच अधिक परिणामकारक अशी होत असत. मार्शल मॅक् मॅहॉन नांवाच्या एका राजपक्षाच्या सभासदाने जेव्हा राज्यसूत्रे हाती घेतली त्यावेळी मोठ्या चातुर्याने व धोरणाने गँबेटा याने नेमस्त धोरणाकडे आपल्या स्नेह्यास वळवून घेतले व १८७५च्या घटनेला मते मिळविली. प्रजासत्ताक राज्याच्या सुरुवातीला त्याने हँच नेमस्तपणाने धोरण ठेवले होते व त्यास तो ' समर्थविषय-

वाद्' असे नांव देत असे. पुढे क्लेरिकल पक्षांने पोपची ऐहिक सत्ता परत मिळावी म्हणून चळवळ करण्यास सुरवात केली त्या वेळी 'क्लेरॅलिझम्' विरुद्ध त्यांने जोराचे भाषण केले. पुढे मॅक्महॉन यास राजीनामा देणे किंवा अंतस्थ युद्ध माजविणे याशिवाय दुसरा मार्गच न राहिल्यांने नेमस्त प्रजासत्ताक प्रधानमंडळ ड्यूफ्यूरेच्या नेतृत्वाखाली मॅक्महॉन यांने स्थापन केले.

ड्यूफ्यूरेच्या प्रधानमंडळांने राजीनामा दिल्यावर मार्शल मॅक्महॉन यास अधिकारत्याग करावा लागला. त्यावेळी गॅम्बेटांने 'वॅबर ऑफ डेप्युटीजच्या अध्यक्षत्वाचे काम स्वीकारले. जवळ जवळ सर्वे खाती त्याच्या हाती असूनहि अखिल प्रजासत्ताक राज्याची सूत्रे आपल्या हाती घ्यावी असे त्याच्या मनांत होतें. तथापि त्यांने मौन स्वीकारले होतें. त्याचे अंतस्थ हेतू गुप्त राहिल्यामुळे त्याच्यावर पुष्कळ टीका होऊं लागली व शेवटी त्याचें प्रधानमंडळहि १८८२ साली मोडले गेले. जर तो अधिकारावर असता तर इंग्रजांशी त्यांने स्नेह जोडून आणला असता यांत संशय नाहीं. परंतु ३१ डिसेंबर १८८२ रोजी जुकून बंदुकीची गोळी लागून तो गतप्राण झाला.

गॅम्बेटांने फ्रान्स देशाची तीन प्रकारें अमोलिक सेवा केली. जर्मन युद्धाच्या वेळी सैन्याची तयारी करून फ्रान्सचा स्वाभिमान त्यांने जगृत केला. अनेक पक्षभेद झाले असतांना नेमस्त प्रजासत्ताक राज्य त्यांने सर्वांची समजूत करून अस्तित्वांत आणले. मॅशल मॅक्महॉन प्रभृतींना सत्ता चळकावण्याचा जो प्रयत्न केला तो त्यांने मोठ्या कौशल्यांने हाणून पाडला. वयाच्या ४४ व्या वर्षी धडून आलेल्या अकाली मृत्युमुळे त्याच्या हातून मोठेमोठ्या गोष्टी घडून आल्या नाहींत. वक्ता व खरा मुत्सद्दी म्हणून त्याची प्रसिद्धि आहे. लिऑनी नांवाच्या स्त्रीवर त्याचें अत्यंत प्रेम होतें. राजकारणासंबंधी या वाईची त्यास फार मदत होत असे. एम् फ्रॅन्सिस लॉरच्या पुस्तकांत या वाईच्या कांहीं आठवणी प्रसिद्ध झाल्या आहेत. त्या पुस्तकांत गॅम्बेटा व फ्रिन्स बिस्मार्क यांची मुलाखत झाली असा उल्लेख आहे पण तो संशयास्पद आहे. फ्रान्स व जर्मनीमध्ये सलोखा व्हाया म्हणून वेपान्तर करून जर्मनीची खरी स्थिति अवलोकण्यास तो तेथे गेला असेल हें संभवनीय असले तरी लॉरने केलेले वर्णन अतिशयोक्तीचें दिसतें. गॅम्बेटाचें युरोपियन राजकारणासंबंधाचें विस्तृत धोरण व त्याचा दृष्टिकोण यासंबंधी जास्त माहिती उपलब्ध होऊं लागली आहे. या थोर पुस्तकाच्या मृत्युमुळे फ्रान्स देशाची अत्यंत मोठी हानि झाली यांत शंका नाहीं.

गमाजी मुतालिक—औधकर प्रतिनिधीच्या मुतालिक घराण्यांतील यमाजी शिवदेवाचा गमाजी हा मुलगा होय. यमाजीने प्रतिनिधीचा पक्ष घेऊन पेशव्यांशी वैर धरिले होतें. त्याच्या पथात् गमाजीनेहि तोच क्रम आरंभिला. हा पेशव्यांविरुद्ध निजामशाही नेहमी कारस्थाने करी व पेश-

व्यांच्या मुलखांत बंडाळी माजवून लोकांकडून सत्तांने पत्रे वसूल करी. राक्षसभुवनच्या लढाईत हा निजामातर्फे पेशव्यांशी लढत असतां लढाईत मरण पावला (१७६३). हा स्वभावानें क्रूर असल्यामुळे 'यमाजीस (काळास) न भ्यालें तरी गमाजीस भ्यालें पाहिजे' अशी म्हण मराठी मापेंत आली आहे. [मराठी रिसायत. मध्यविभाग ३].

गय, वै दि क.—ऋग्वेदांताल एक सूक्तद्रष्टा. याच्या संबन्धानें माहिती बुद्धपूर्वजग विभाग ३ पृष्ठ ७३ व पृष्ठ ४८४ येथें पहा.

पौराणिक—(सो. वं) विजयकुलोत्पन्न मूर्ति अथवा अमूर्त याचा पुत्र. यांने वानिरमालिनी नदी आणि ब्रह्मसर यासमीप अनेक यज्ञ केले होते. व त्यांत यांने ब्राम्हणांस आपार दक्षिणा देऊन घृतकल्या मधुकल्या यांची समृद्धि करून दिली होती. अन्न तर इतकें होतें की, सर्वांची भोजनें क्षाल्यावर अन्नाच्या पर्वततुल्या अशी पंचवीस राशी अवशेष राहिल्या होत्या [भारत वनप. अ. ९५.].

गया जि ल्हा—बिहार—ओरिसा. पाटणा विभागांताल एक जिल्हा. क्षेत्रफळ ४७१२ चौ. मै. लै. सं. (१९२१) २,१५२,९३० जिल्हाचा दक्षिण भाग उंच आहे. या भागांत टँकड्यांच्या वन्याच रांगा आहेत. दुर्वास, महाबर वगैरे टँकड्या मुख्य असून जास्तांत जास्त उंची २२०२ फूट इतकी आहे. जेटवण टँकड्या बुद्धगयेजवळ आहेत. उत्तरभागाला उंची कमी होत जाते व म्हणून बहुतेक नद्या उत्तरवाहीनी आहेत. धनराजी, तिलया, फल्गु, यमुना पुनः पुनः ह्या मुख्य नद्या आहेत. यापैकी दोन गंगेला मिळतात. वाकिच्यांचे पाणी शेतीच्या उपयोगाकडे लाविलें जातें. फल्गु व पुनःपुनः या नद्या तीथें म्हणून मानल्या असून बुद्धगयेची यात्रा यांचे स्नान केल्याशिवाय पूर्ण होत नाहीं. शोण नदी मोठी व विशाल आहे. पण ती उन्हाळ्यांत कोरडी व पावसाळ्यांत फार ओढीची म्हणून वहातुकीच्या फारशी कामी येत नाहीं. वरून व देहरी ही दोन गांवे दगडी फरशांने जोडली असून फरशांच्या थोंडे वर शोणकालव्याकरितां बांधलेले धरण आहे व खालच्या बाजूस जगांतील अत्यंत लांब पुलापैकी एक रेल्वेचा पूल शोण नदीवर बांधिला आहे. यास १०० फूट रूंदीच्या ९८ कमानां आहेत. पूल बहुतेक लोखंडी असून खाली आधाराला दगडी बांधकाम आहे.

उत्तरेकडील भागांत तांदूळाच्या शेतांत आढळणारी गवतें आढळतात. खेड्यांच्या आसपास आंब्याची व इतरहि बरीच उपयुक्त झाडे असतात. येथे सरकारी राखीव जंगल नाहीं. तरी पण दक्षिण भागांत अत्यंत घनदाट अरण्ये आहेत. सर्पण विपुल आहे. लोखेच्या उद्योगापासून जमीनदारांना बरेच उत्पन्न आहे. मुख्य झाडे पिंपळ, निंब, बड, मोह, जांबूळ शिसवी, चिंच, साग वगैरे आहेत. पावसाळ्यांतर चित्रविचित्र फुलझाडे उपवतात व एक प्रका-

इच्या रानमनुका आणि इतर फळझाडे उगवतात व कित्येक गरीब लोकांचा त्यांवरच निर्वाह होतो.

वाप, अस्वल, रानडुकर, वगैरे प्राणी बरेच आहेत. सांवर, हूरणांच्या कांहीं जाती, काळवीट वगैरेहि दिसतात. लांडगे अगदींच कमी आहेत. नीलगाई तुरळक आहेत. बदकांच्या बऱ्याच जाती आहेत.

समुद्रापारून दूर अंतरावर असल्यामुळे येथें ऋतुमान फार कडक असतें. मेमध्ये १५° पर्यंत उष्णता जाते, व या महिन्यांत साधारण उष्णमान ९३° चें असतें. उन्हाळ्यांत हुबेची आर्द्रता ५१° असते. पावसायें मान ४२ इंच आहे. टेंकड्यांतून वगैरे पाऊस फार झाल्याने नद्यांना पूर येतात, कालवे फुटतात, व नद्यांच्या वाजूच्या खेड्यांना धोका येतो. १८९६ मध्ये साकरी व १९०१ मध्ये शोण नद्यांना असेंच नुकसान केलें.

पाटणा व शहाबाद जिल्ह्यांतील कांहीं भाग व हा जिल्हा पूर्वी मगधांच्या राज्यांत होता. मुसुलमानांच्या वेळीं बिहार सुभ्यांत याचा समावेश झाला होता व १७६५ साली तो ईंग्रजांच्या हातांत आला व पाटणा हें मुख्य ठिकाण झालें. १८६५ साली पाटणापासून गया जिल्हा स्वतंत्र करण्यांत आला. सर्व जिल्हाभर जुने अवशेष सांपडतात. विशेषतः बौद्ध धर्माच्यांचे त्यांत फार आहेत. ठिकठिकाणी बुद्धाच्या सुंदर मूर्ती व शुद्ध असून बुद्धधर्मकालीन मोठी व महत्त्वाची अशीं ठिकाणीं या भागांत आहेत. जेठवन खेडे हें पूर्वीचे यष्टिवन व धांगरा टेंकड्या म्हणजे प्रान्वधीपर्वत होय. याच पर्वतांतील गुहेंत गयेला जाण्यापूर्वी बुद्धानें विश्रांति घेतली होती. वरार टेंकड्यांवर कोवाडोल येथें पूर्वीचा शिलाभद्र मठ असावा. इतरहि बऱ्याच ठिकाणीं कांहीं मोडकीं तोडकीं व कांहीं शाकृत बुद्धाचीं देवळे आहेत व कांहीं ठिकाणीं जैन आणि हिंदू देवळांचे अवशेष सांपडतात. गुणरी येथें श्री गुणाचरित मठ होता. पुनावत (पुण्यवती) पासून दोन मैलांवर असलेला हसरा डोंगर हाच पूर्वीचा कुकुट पादगिरी असावा असें म्हणतात.

गया हें मुख्य ठिकाण असून तेथें तेकारी आणि दाऊदनगर येथें म्यु. कमेट्या आहेत. औरंगाबाद नवाडा व जहानाबाद हीं मोठीं शहरे आहेत. मुख्य भाषा मागधी आहे. मुसुलमान लोक अयोध्येकडील हिंदी भाषा बोलतात. शेंकडा ६५ लोक शेती, १४ उद्योगधंदे, ०.६ व्यापार व १.९ इतर बौद्धिक धंद्यांवर रहातात.

उत्तरभागांतील जमीन सपाट असून ती बहुतेक लागवडीखाली आहे. दक्षिणेकडे टेंकड्या व जंगलें यासुद्धे शेती जोगी जमीन कमी आहे पण रेल्वे व दळणवळणाचीं इतर साधनें यांच्या वाढीबरोबर तिकडेहि जमीन सुधारण व वाढ होण्याची चिन्हे दिसत आहेत. ४७१२ चौ. मै. पैकीं प्रत्यक्ष लागवडीखाली २७१५ चौ. मै. आहे व २००० चौ. मै. लागवडींत येण्याजोगी आहे. एकंदर लागवडीच्या जमी-

नीपैकी ३ इतकी सरकारी व खासगी कालवे पाट वगैरे साधनांनीं भिजत असून त्यांतील ८५ मैल सरकारी कालव्यांनीं भिजते. मुख्य उत्पन्न तांदूळ असून त्याखालीं अर्ध्याहून अधिक जमीन येते. येथें दुष्काळाची सहसा बाधा होत नाही. यांचे कारण येथें कालवे, पाट वगैरे बरेच असून जमीनीची मशागत करण्यांत येथील लोक फारच श्रम घेतात.

येथील जनावरे आकारानें लहान पण मजबूत आहेत. दक्षिणेकडे वनचराईची जमीन पुष्कळ आहे. पण इतर ठिकाणीं बहुधा कडवा वगैरेच तोडून घालतात. गरीह जातीचे लोक मंत्र्या पाळतात. व त्यांच्या लोंकरीपासून गालीचे व वोंगड्या होतात. गया हें यात्रेचें ठिकाण असल्याने तेथें व इतर ठिकाणीं गुरे बाजारांत येतात. गया येथें गुरांचा दवाखाना आहे.

सरकारी शोणभद्र कालव्यांच्या पाटणा व मोंगार कालवा अशा दोन शाखा आहेत. पश्चिमेकडेहि दोन शाखा आहेत. यशिवाय या ठिकाणीं हंगामी तलाव आहेत व त्यांतूनहि पाण्याचा बराच पुरवठा होतो. या पद्धतीला 'जेनराबंदी' म्हणतात. व त्याचहि बराच उपयोग करतात.

खनिज पदार्थांत मुख्य अन्नक आहे. याच्या बऱ्याच खाणी आहेत. एक जातीचा काळा दगड गयेचा म्हणून प्रसिद्ध आहे. तो कोरीव कामाला चांगला असून त्याच्या मूर्ती, भांडी, दागिने वगैरे करतात. मातकामाची माती व जुन्याचा दगड हीं बऱ्याच ठिकाणीं सांपडतात व सोरा जहानाबादमध्ये तयार करतात. येथें लाख, साखर, कपडा, पितळी भांडी व लोंकरी वोंगड्या वगैरेचे कारखाने आहेत. अरवल येथें पूर्वी चांगला व पुष्कळ कागद तयार होत असे. आतां तो धंदा अगदीं नाहीसा झाला आहे व शुद्ध साखरेचा धंदाहि उतरत्या प्रमाणानेंच चालत आहे. मानपूर येथें रेशमी कपडा होतो. पूर्वी येथें खोदकाम उत्कृष्ट दर्जाचें होत असे व त्याचे नमुने जुन्या कामावरून दिसतात. पण आतां हें काम जाणणारे लोक अगदीं थोडे उरले आहेत. येथें दरसाल ५०००० मण लाख तयार होते व कलकत्याला जाते. निर्यात मालांत धान्ये, मिर्री, भांडी, गूळ, तंबाखू, विड्याचीं पाने वगैरे मुख्य असून मोठ, कोळसा, कापूस, लांकूड, कपडा, फळे, राकेल, कागद, वगैरे जिनस आयात मालांत मुख्य आहेत. सर्व व्यापार कलकत्याशी चालतो. पण गूळ मात्र मध्यप्रांत, वन्हाड, राजपुताना व मध्यहिंदुस्थान येथें फार जातो. नवे नवे रस्ते बनत आहेत व व्यापाराचा ओष रेल्वेस्त्याकडे साहजिकच येत आहे. अंतर्भागांत सपाटीवर गाड्यांतून व टेंकड्यांतून वैलांवरून व्यापार चालतो. रेल्वेच्या ६ लहान शाखा आहेत. बैलगाडीचे व पायरस्तेहि बरेच व चांगले आहेत. २०२ मैल पैकीं सडक असून ७१५ मैल कच्ची सडक ६२२ मैल साधा रस्ता आहे. पाटणा कालव्यांतून एक बोट दर आठवड्यास जाते. ठिकठिकाणीं नद्यांवर पुलांची योजना नसेल तेथें होड्यांची योजना केली आहे. गया जिल्हाचे ५ ताळुके पाडले आहेत. तीन म्यु. कमिश्न

असून डिस्ट्रिक्ट व तालुकबोर्ड ही आहेत. गया जिल्हा शिक्षणाच्या बाबतीत मागासलेला आहे. शंकरा ३-६ (७.२ पुरुष व ०.२ स्त्रिया) वाचनांरार्चें प्रमाण पडतें.

ता लु का.—गया जिल्ह्यांतील मुख्य तालुका क्षेत्रफळ ४२५ चौ. मै. लोकसंख्या इसवी सन (१९११) १९,१,४८४.

शहर.—गया जिल्ह्यांचें मुख्य ठिकाण. उ. अ०२४ ° ४९' व पू. रे. ८५ ° १'. हें फल्गु नदीच्या काठी वसलें आहे. नदीच्या एका काठावर विष्णुपद अथवा जुनी गया आहे व तीर्थक्षेत्राचा हाच भाग होय. येथें गयावळ लोकांची वस्ती आहे. हे वतनदार उपाध्ये आहेत. यांच्या आशाविचनानुसार यात्रा पुरी होत नाही व यामुळे यांना पुष्कळ वेळां बरीच प्राप्ति करून घेतां येते. विष्णुपद हें मुख्य देऊळ अष्टकोनी आहे. जवळच एक अहिल्यावाईनें बांधलेला सभामंडप आहे. नदीच्या दुसऱ्या तीरावर नवी गया अथवा साहेबगंज आहे. येथें सरकारी कचेऱ्या वगैरे आहेत. बाजार, शाळा, लायब्ररी व दवाखाने वगैरे सर्व या नव्या वस्तीत आहेत. नवी वस्ती जुन्या वस्तीपेक्षां अर्थात्च रूंद, खुली, व ऐसपैस आहे. येथील तुरुंगांत बरेच जिनस तयार होतात. लोकवस्ती (१९२१) ६७५६२.

इतिहास.—गया हें फार प्राचीन कालापासून प्रसिद्ध क्षेत्राचें ठिकाण असून त्यास विष्णुगया अथवा पितृगया असेंहि म्हणतात. या क्षेत्राच्या उत्पत्तीसंबंधी इतिहास हिरवेदारपेव आचार्य १० मध्ये दिला आहे. सुगुप्त किंवा इल याच्या गय नामक पुत्राला पूर्वेकडील देशाचें राज्य मिळालें. वर्तमान श्वेतवाराहकल्पांत या गय राज्यानें आपली राजधानी गयानगरी ही वसविली व राज्याच्या गयपर्वतावर उग्र तपश्चर्या केली, व तेंचें ब्रह्मसरनामक पवित्र तीर्थ निर्माण केलें (महाभारत वनपर्व). हा गय राजर्षि इक्ष्वाकूचा समकालीन मानितात. या कथेवरून गया नगरीचें प्राचीनत्व ध्यानांत येईल. गयाप्रदेश व उत्कलप्रदेश यांस पूर्वी धर्मारण्य असें म्हणत असत. या धर्मारण्याच्या उत्पत्तीसंबंधी स्कंदपुराणांत ब्रह्मखंडाचा षोडशोऽध्याय खंड म्हणून ४० अध्यायांचा खंड आहे त्यांत बरीच विस्तृत माहिती आहे. वायुपुराण (अ. १०८-७३) मध्ये गयानगरी, राजगृह, च्यवनश्रम, पुनः पुनः नदी वगैरे पुण्यकारक स्थानें कोकट देशांत आहेत असें म्हटलें आहे.

वायुपुराणांत गयेची गोष्ट अशी आहे:—गय नांवाचा एक राक्षस होता. तपाचरणानें तो पवित्र झाला. तो लोकांना पावन करी व त्यामुळे यमाचा दरवार रिता पडला. यमानें तक्रार केल्यावरून युक्ती लढवण्यांत आली. यज्ञाकारितां गयाचा बध करण्यांत आला. व त्याच्या डोक्यावर धर्मशिला ठेवण्यांत आली व ती जागा 'गया क्षेत्र म्हणून पवित्र राहिल, तेथें देव वस्ती करतील व तथें जाणारे इत्सम पूर्वजांसुद्धा ब्रह्म-

लोकां जातील' असें वचन श्री विष्णूनां त्याला दिलें व तेव्हां पासून गया क्षेत्र म्हणून प्रसिद्धीस आलें.

आर्यावर्तातील गया, काशी व प्रयाग या त्रिस्थळी यात्रेचें महत्त्व फार मोठें मानितात. गयाक्षेत्रां फल्गु नदीतीरावर श्राद्ध करून श्री विष्णुपदी पंडदान केल्यानें मनुष्य पितृ-ऋणांतून मुक्त होतो अशी दृढ समजूत फार प्राचीन काळापासून चालत आलेली आहे.

द्वापारयुगांत श्रीरामचंद्रांनी आपल्या पितरांच्या प्रीत्यर्थ गयाक्षेत्रांत तिलोत्क, पिंडदान वगैरे अर्पण करून तेथील गयावळांस दयाचे व सुवर्णाचे चिरकाल टिकणारे दोन पर्वत व मधुपेयाच्या दोन नद्या अर्पण केल्या. परंतु तेथील द्रव्यलोभी ब्राह्मणांनी मिथ्याचार केल्यामुळे पुढें ते पर्वत पापाणाचे झाले व नद्या गुप्तोदकांनी वाहू लागल्या. मधु नदीच्या उगम स्थानाला हल्ली मधुसुधावतीर्थ असें म्हणतात. वर सांगितलेल्यां पर्वतांना हल्लीं प्रेतपर्वत व रामपर्वत अशा नांवे आहेत व फक्त त्यांवरच रौप्य-सुवर्णाचें रेपाचिन्ह आहे. वायुपुराणाच्या अखेरीस (अध्याय १०५-११२) नारदाच्या विनंतीवरून सनत्कुमारांनी गयामहात्म्य व गयासुराचा वृत्तांत कथन केला आहे. ललितविस्तरांत गयेचा उल्लेख आहे. राजगृहानून उरु-विल्वेला जातांना गौतम येथें प्रथम उतरला. येथें गौतमानें ६ वर्षे घोर तपाचरण केलें व बोधिप्राप्ति करून घेतली हें जर खरें असेल तर इ. स. पू. ५ व्या शतकांत गया हें एक मोठें बौद्ध धर्मस्थान असलें पाहिजे. इ. स. ५ व्या शतकांत फाहियानला हें अरण्यवत आढळून आलें, पण दोन शतकांनी जेव्हां ह्युएनत्संग येथें आला तेव्हां त्याला हें शहर मजबूत नसलेलें पण थोड्या वस्तीचें असें दिसलें. पण त्यावेळीं सुमारें १०० ब्राह्मणांचीं घरें यांत असून हे ब्राह्मण अर्वाचीन गयावळांचे पूर्वज असावेत. यावरून गया हें प्रथम हिंदुक्षेत्र, नंतर बौद्धक्षेत्र व पुन्हां इ. स. ५ व्या ते ७ व्या शतकाच्या दरम्यान हिंदुक्षेत्र वनलें असावें असें दिसतें. बुद्धगयेची माहिती स्वतंत्र येईल. बौद्ध धर्मायांवरील विजयाचें हें क्षेत्र केवळ एक चिरस्थायी स्मारक आहे असें कित्यकांचें म्हणणें आहे. या भागांत बुद्धानुयायांचें साम्राज्य चांगलेंच जमलें होतें. व म्हणूनच विजयी हिंदुधर्मायांनी ही जागा शोधून काढली असावी असें बरील लोकांचें म्हणणें आहे.

येथें एक शिलालेख आहे. त्याचा काल ६३८ चा असावा. कामदेवसिंहाचा मुलगा व जयगुंगसिंहाचा नातू पुरुषोत्तम सिंह याचा हा लेख असून त्यांत मपादलक्षाचा राजा अशोकवल्हम याचा उल्लेख आहे.

पेशव्यांनी दिल्लीच्या बादशहापासून स. १७५४च्या सुमारास गया व कुलक्षेत्र हीं दोन्ही क्षेत्रें सोडवून आपल्या ताब्यांत घेतली व त्यांची कमांडांस दामोदर महादेव हिंगणे यास सांगितली होती. [माबेल; डफ; राजवाडे खंड ६; महाभारत; पुराणें; राजेंद्रलाल मित्र-बुद्ध गया, कलकत्ता १८७८; मॅले-गॅलेटियर ऑफ गया].

गरमल—ह्या झाडांचे सुसरे नांव माइनगूळ असें आहे. गरमलाची झाडे सुमारे दोन फूट उंच वाढतात. व पातें तुळशीसारखी पण लांबट व जाड असतात. त्यांस मसाल्यासारखा तिखट वास येतो व ती रुचीरुहि तिखट लागतात. झाडाचीं सुळें पिंगट रंगाचीं, ४-६ बोटे लांब व करंगळी सारखीं जाड व झुपकेदार असतात. या मुळांच्या लोणच्यांत घालण्यास उपयोग करतात. जसा लोणच्यांत आल्याचा स्वाद येतो तसाच गरमलाच्या मुळांच्या एकप्रकारचा स्वादिष्ट वास येतो. भाटे, गुजराथी वगैरे लोकांस याचा उपयोग माहोत आहे. झाडाची वाढ कलमें लावून होते. याचीं सुळें मुंबईच्या मार्फेडांत विकण्याकरितां येतात.

गरमली, मो होटी.—काठेवाड. लाखापादर ठाण्यांतील एक स्वतंत्र खंडणी देणारा तालुका. आसिया वाल जातीचे काठी आहेत.

ना हा नी.—लाखापादर ठाण्यांतील एक स्वतंत्र खंडणी देणारा तालुका. मोहोटीच्या दक्षिणेंस हा ५॥ मैलांवर आहे. आसिया वाल जातीचे काठी आहेत.

गरमूर—आसाम. शिवसागर जिल्ह्यांतील एक खेडें. हें उ.अ. २६° ५९' व पू. रे. ९४° ९' यावर माजुली घेदांत असून आसामी लोकांनी पूज्य मानलेल्या तीन सगांपैकी एक आहे. या सगां (मठा) चें गोसावी लोकांवर वर्च वजन असून ते राजनिष्ठ, सरकारला पाठिवा देणारे व सुसंस्कृत आणि प्रागतिक आहेत असें सहज दिसून येतें. यांच्या चेल्यांकडून मिळणाऱ्या देणग्यांवर हे मठ चालतात. गरमूर येथील मठाला अहोमच्या राजाकडून एकंदर ४०,००० एकर जमीन सान्याच्या माफीनें मिळाली होती असें म्हणतात. परंतु सरकारी तपासणीच्या वेळीं हे "गोसाई" वृंदावनाला गेल्यामुळे व महत्वाचे पुराव्याचे कागद ब्रह्मी लोकांनीं नाहोसे केल्यामुळे त्यांपैकी मठाला कांहीं एक राहिलें नाहीं. हिंदुस्थान सरकारनें मात्र आतां ३३१ एकर जमीन सान्याच्या माफीसह दिली आहे.

गरवा—बिहार-ओरिसा. पालामाल जिल्ह्यांतील दानरो नदीवरील शहर. येथें वस्ती सुमारे चार हजार आहे. जिल्ह्यांतील व सुरगुजा संस्थानांतील वाहेर जाणाऱ्या मालाचा व्यापार येथूनच चालतो. निर्यात मालामध्यें लाख, चामडी, तूप, कापूस, लोखंड वगैरे असून आयात मालांत मुख्यतः धान्य, पितळी भांडी, कपडे, ब्लॅकेटें, मीट, तंबाखू, मसाला वगैरे येतात. उन्हाळ्यांत दानरो नदीच्या वाळवंटांत वाजार भरतो.

गॅरिक, डेव्हिड (१७१७-१७७९)—हा प्रसिद्ध इंग्रज नट व नाटकका मनेंजर एका फ्रेंच प्रोटेस्टंट कुळांत जन्मास आला. लिचफील्ड येथील ग्रामर स्कूलमध्ये त्यानें प्राथमिक शिक्षण झाल्यावर एडिअल येथील सॅम्युअल ऑन्सनच्या शाळेंत त्यानें १७३६ त आपलें नांव घातलें. परंतु सहा महिन्यांतच ती शाळा बंद झाल्यामुळे जॉनसन

व गॅरिक अशी ही गुरुशिष्यांची जोडी लंडन शहरां गेली. त्याच सुमारास त्याचा वाप कॅप्टन गॅरिक वारला. पण त्याच्या जुलुगानें हजार पाँड डेव्हिड यांस दिल्यामुळे लंडन व लिचफील्ड या दोन्ही ठिकाणीं त्यानें दारूचा व्यापार सुरू केला. त्यांत त्यास फारशी फिकायत झाली नाहीं, उलट निम्में मांडवल डेव्हिड गमावून वसला.

गॅरिकला नाटकाचा अतिशय नाद लागला. नाटयचर्चा व नाटयनिर्मिती यांसंबंधी तो जास्त प्रयत्न करूं लागला. इतोंप इन् दि शेड्स नांवाची त्याची नाटयकृति १७४० मध्यें प्रथम रंगभूमीवर आली. १७४१ त तो प्रथम नट म्हणून रंगभूमीवर आला. नंतर एका नाटकमंडळीवरोंवर तो इस्त-विचू येथें गेला. लिडाल म्हणून त्यानें त्या ठिकाणीं भूमिका घेतली. त्यानंतर त्यानें तिसऱ्या रिचर्डची भूमिका घेतली व लोकप्रियता मिळविली. अबेअन, लिअर व ओटवेल्या एका नाटकांतील पेरी अशा भूमिका त्यानें चांगल्या वटविल्या. ड्यूक ऑफ अर्माइल, कॉव्हॅम, लिटलटन व पिट वगैरे पार्लमेंटच्या सभासदांनींहि त्याची वाहना केली. दि लाईंग व्हॅलेट मधील प्रहसनतां त्यानें शापेंच काम केलें. पोप, मरे, हॅलिफॅक्स, सॅलविच व चेस्टरफील्ड इत्यादि बऱ्या लोकांशी त्याचा फार स्नेह जुळला.

त्याची सांपत्तिक स्थिति १७४२ च्या सुमारास बरीच सुधारली होती. उष्किन शहरां गेल्यावर त्याची नट म्हणून फार कीर्ति झाली. १७४२ ते १७४५ पर्यंत डुअरलेन थिएटरमध्ये त्याचीं नाटके होत असत. त्यानंतर डब्लिन येथें जाऊन स्मोकअॅलीमधील थिएटर रॉयलचा तो शेरीडनवरोबर सहकारी व्यवस्थापक झाला. १७४७ मध्यें गॅरिकच्या ताब्यांत आलेल्या नवीन थिएटरमध्ये जॉसननें केलेलें नाटक झालें. व त्यांत गॅरिकनें काम केलें. शेक्सपियरच्या सतरा नाटकांत व तत्कालीन ग्रंथकारांच्या अनेक नाटकांत त्यानें विविध भूमिका घेतल्या व त्यांच्या नाटकांस जास्त प्रसिद्धि मिळविली. व्यवस्थापक म्हणून त्यानें चांगलें काम केलें व अनेक नाटकांचीं रूपांतरे व नाटकांतून कमीजास्त दुस्त्या केल्या. १७६३ त तो पारिस येथें गेला व त्या ठिकाणीं त्यानें डिडरो व डी हॉलबॅच यांची भेट घेतली. लंडन येथें परत आल्यानंतर १७७९ मध्यें तो वारला. 'मिस् इन् ह्युरीन्स', 'आयरीश बिडी' वगैरे त्याचीं नाटके प्रसिद्ध आहेत. त्यानें रंगभूमीचा दर्जा वाढवून अनेक सुधारणा घडवून आणल्या.

गॅरिवाल्डि, गियुसेपे (१८०७-१८८२)—या इटालियन देशभक्ताचा जन्म नाइस येथें झाला. कारकुनी पेशाच्या शिक्षणाचा त्रास चुकविण्याकरितां तो लहानपणीं घरांतून पळून गेला पण पुढें तो बंदरावरील व्यापारधंद्यांत आपल्या वापाचा मदतीनें म्हणून त्याच्याकडे जाऊन राहिला. सार्डिनियन आरमारखात्यांत काम फरीत असतांना त्यानें आपल्या मित्रांसह युरिडीस नावाचें अहाज

दृस्तगत करून मॅडिनीचा पिडमॉट येथें प्रवेश होण्याच्या सुमारास जिनोआचा शिलेखाना कावीज करण्याचा कट केला. परंतु हा वेत उघडकीस आल्यामुळें त्यास देहान्त शिक्षा फर्मावण्यांत आली. पण १८३६ त तो दक्षिण अमेरिकेंत पळून गेला व त्यास ब्राझिलविरुद्ध बंड पुकारणाऱ्याकडून कांहीं पत्रे आलीं. शेवटीं तो पकडला जाऊन त्याचे फार हाल करण्यांत आले. परंतु स्वतंत्र होतांच त्यांनीं ब्राझिल विरुद्ध लढाई पुकारून पोर्टोअलेग्रो काबीज केलें. हें युद्ध चालू असतां त्याचें लग्न झालें व अॅनिटा हिजपासून त्यास पुढें तीन मुलें झालीं. रोसासच्या सैन्याशीं लढत असतांना अॅडमिरल प्राउन यानें त्यास हॅराण केलें. त्यावेळीं दारुगोळा सांपडल्यामुळें जहाजास आग लावून पुढें १८४६ मध्यें युरोपच्या स्वातंत्र्यप्राप्तीस मदत करून व तेथील सर्व मानमरातबाचा त्याग करून राज्याकांतीच्या चळवळीचीं बातमी ऐकतांच तो इटलीस परत आला.

नाइस येथें १८४८ सालीं परत आल्यानंतर चार्लस अलवर्ट यांस तो जाऊन मिळाला व तीन हजार स्वयंसैनिक गोळा करून त्यांनीं युद्धाची तयारी केली. परंतु अपयश आल्यामुळें तो स्वित्झर्लंडमध्ये पळून गेला. तेथून रोम येथें आल्यावर प्रजासत्ताक राज्यानें त्याची फ्रेंच सैन्याविरुद्ध लढण्याबद्दल नेमणूक केली. परंतु रोमचा पाडाव झाला व चार हजार स्वयंसैनिकांनां घेऊन तो व्हेनिस येथें गेला. फ्रान्स, ऑस्ट्रिया, स्पेन व नेपल्स यांनीं त्याचा पाठलाग सुरू केला पण आपल्या कौशल्यानें त्यानें सर्वांस चकविलें. गॅरिवालडि, त्याची बायको अॅनिटा व कांहीं अनुयायी या सर्वांनां एका अरण्याचा आश्रय करावा लागला. ऑस्ट्रियन लोक त्यांचा पाठलाग करीत होतेच. कांहीं अनुयायांनां पकडून ठार करण्यांत आलें व त्याची बायको अॅनिटा हां मेळी. टस्कनि, पिडमॉट वगैरे देशांतून जातां जातां तो शेवटीं अमेरिकेस गेला. न्यूयॉर्क येथें कांहीं दिवस राहून व पैसे मिळवून तो फिहून १८५४ सालीं इटलीस आला. १८५९ त पुनः युद्ध उपस्थित झालें व त्यांत ऑस्ट्रियनांचा पराभव करून त्यानें अल्पाइन देशांस स्वातंत्र्य मिळवून दिलें.

वरील युद्ध चालू असतांना त्याला काउंटस रेमांडीची फार मदत झाली होती. परंतु कांहीं कारणामुळें या वार्डशीं लग्न करण्याचें टाळून तो इटलीकडे वळला. कॅप्रेरा येथें जाऊन, किस्वि व वर्दानी यांच्या साहाय्यां सिसिलीवर स्वारी करण्याचा त्यानें वेत ठरविला. मारसालाच्या स्वारींत मदत करण्याचें आश्वासन त्यांस ईंग्रजांकडून मिळालें होतें. त्यानंतर 'सालेमी' येथें त्यास डिवटेटर (अनियंत्रित प्रतिनिधि) नेमण्यांत आलें. पॅलेरमो येथें नीट बस्तान वसल्यानंतर नेपल्सची मुक्तता करून रोमवर चाल करून जाण्याकरितां त्यानें सैन्याची जमवाजमव केली. परंतु हा वेत काबडूच्या अनुयायांस पसंत नव्हता. इटालियन साम्राज्यास सिसिली देश ताबडतोब जोडावा अशी त्यांची

इच्छा होती. परंतु तीस न जुमानतां त्यानें मिलॅझो येथीलु निएपोलिटन यांचा पराभव केला. पुढें गुप्तपणें, सार्डिनियांताल अरॅन्सी बँकडे तो निघून गेला. त्याठिकाणीं वर्दानी हा पोपच्या संस्थानाविरुद्ध स्वारी करण्याच्या वेतांत होता. पॅलेरमोकडे जाण्यास त्या सैन्यास काबडूरनें भाग पाडलें. पेरिसना येथें परत आल्यानंतर, गॅरिवालडीस दुसरा व्हिक्टोर इमॅन्युएल याचें पत्र आलें. त्यांत त्यानें नेपल्सचें राज्य घेण्यापासून परावृत्त होण्याचा त्यास उपदेश केला होता. परंतु अखेर नेपल्सवर स्वारी करून तो त्या स्वारींत विजयी झाला. मार्चेंस, अम्ब्रिया व अब्रूझी वगैरे ठिकाणें मध्यंतरी इटालियन सैन्यानें घेतलीं होती. शेवटीं दोन्ही सिसिलीचा समावेश इटालियन साम्राज्यांत करण्यांत आला. नेपल्समध्ये व्हिक्टोर इमॅन्युएलचा प्रवेश होत असतांना गॅरिवालडि त्याच्यावरोवर होता.

नाइस फ्रांसला दिल्यामुळें व इटालियन सरकारनें त्याच्या अनुयायांची योग्य काळजी न घेतल्यामुळें रागावून गॅरिवालडीनें राजकारणांत प्रवेश करून घेतला. १८६१ सालीं त्याचें व काबडूरचें भांडण झालें. विकिन्झओनें समेटाचा प्रयत्न केला. गॅरिवालडीविरुद्ध असलेलें एक पत्र सिऑलडिनें प्रसिद्ध केल्यामुळें त्यांची द्वंदयुद्धापर्यंत पाळी आली. परंतु ती गोष्ट टळली. नंतर २९ जून १८६२ त तो पॅलेरमो येथें गेला. रोमवर हल्ला होणार असें दिसतांच रेटाझी यानें सिऑलडिनी याजवरोवर सैन्य देऊन त्यास गॅरिवालडीवर पाठवून दिलें. युद्धांत गॅरिवालडीस कैद करण्यांत आलें परंतु युद्धतडकुळीं झाल्यामुळें त्याची मुक्तता झाली व तो कॅप्रेरा येथें पुन्हां परत आला.

१८६४ मध्यें तो लंडन येथें गेला. तेथें त्याचें मोठें स्वागत करण्यांत आलें. इंग्लंडहून पुनः तो कॅप्रेरा येथें आला. १८६६ मध्यें पुनः लढाई उपस्थित होतांच त्यानें वेसिया सर करण्याकरितां लष्कराची तयारी केली. मॉटेपॅलो, लोड्रोने, डासो, कॉडिनो, अॅम्पोला व वेझेक्का वगैरे ठिकाणीं त्यानें ऑस्ट्रियन लोकांचा पराभव केला. ट्रेंट घेण्याच्या सुमारास त्यास सेनापति लॅमरमोरा यानें परत फिरण्यास सांगितलें. पुनः कॅप्रेरा येथें परत आल्यानंतर रोमवर चाल करून जाण्याचा त्याचा विचार ठरला. १८६७ मध्यें तो सैन्य घेऊन पोपच्या मुलखांत शिरला परंतु त्यास इटालियन सरकारनें कैद केलें. पुनः हाच प्रयत्न करून पाहतांना त्यास फिगलाइन येथें पकडण्यांत आलें. नंतर तो फ्रेंचांस जाऊन मिळाला. व त्यानें, थॅटिलॉन, अॅटन व डिजॉन येथें जर्मन सैन्याचा पराभव केला. व्हासॅलिसच्या सभेचा तो सदस्य म्हणून निवडून आला परंतु फ्रेंचांशीं न पटल्यामुळें त्यास कॅप्रेरा येथें परत यावें लागलें. त्याची लोकप्रियता इतकी वाढत गेली कीं, ४०,००० पौंड देणगीदाखल व २००० पौंड पेन्शन म्हणून त्यास नजर करण्यांत आले. तेव्हां ही देणगी व पेन्शन घेण्याचें त्यानें नाकारलें. परंतु

पुढें त्यास या दोन्ही गोष्टी स्वीकारण्या लागल्या. रोममध्ये येणाऱ्या पुरामुळें जें तुकसान होतें तें टाळण्याकरितां टायबेरचे धरण बांधावें म्हणून त्यानें फार श्रम केले. नंतर त्यानें पुनः आपलें लडा करून घेतलें. १८८० सालीं मेन्टाना स्मारकाच्या उत्सवासाठीं तो मिलन येथें गेला होता. १८८२ मध्ये नेपल्स व पॅलेरमो या ठिकाणीं सिसिलियन व्हेरसॅच्या उत्सवाकरितां तो निघाला होता परंतु आजारी पडल्यामुळें जणें राहिलें. ता. २ जून १८८२ रोजीं कॅप्रेरा येथें त्याचे देहावसान झालें आणि सर्व इटालियन राष्ट्र-शोकसगरांत तुडून गेलें.

गरुड—हिंदू पुराणांतून विष्णुवाहन गरुडाचें वर्णन वर्णन आढळतें. विष्णूच्या देवळांतून गरुडांच्या मूर्तीहि दिसतात. तेव्हां हा पुराणांतील पक्षी कसा होता तें पाहूं अर्थें मानव शरीर व अर्थें पक्ष्याचें शरीर असलेला गरुड सर्व पक्षांचा राजा होता. दक्षाची कन्या जी विनता, ती गरुडाची माता होय. गरुड हा सर्पांचा कष्टा शत्रु आहे. गरुडाच्या मातेचें तिच्या कष्ट नामक ज्येष्ठ सवतीशीं भोंडण होऊन सर्पांच्या कपटामुळें तिला दास्यत्व पत्करावें लागल्यामुळें तिला सर्पांबद्दल (कद्रूच्या पुत्रांबद्दल) अतिशय द्वेष वाटे. तोच द्वेष गरुडाच्याहि मनांत वास करीत असल्यामुळें गरुड सर्पांचा कष्टा शत्रु झाला. गरुड इतका तेजस्वी होता की, तो जन्मतांझणाचें अग्नीसारखा भासल्यामुळें देवांनीं त्याची पूजा केली. गरुडाचें भक्तक, पंख, नखें व जींच ह्रीं गरुडपक्ष्याप्रमाणें होतें असें गरुडाचें वर्णन केलेलें आहे. त्याचें मुख पांढरें शुभ्र असून, पंख लाल व अंगकांति सुवर्णासारखी आहे. गरुडाच्या परांनवें नांव उन्नति अथवा विनायका असें असून तिच्यापासून गरुडास संपातिनामक एक पुत्र झाला. गरुडाच्या मातापितरांनीं गरुडास दुर्जनांचा नाश करण्याची मोकळीक दिली होती. परंतु ब्राम्हणांस मात्र त्यानें स्पर्श करूं नये अशी अट होती, असें महाभारतांत सांगितलें आहे. एकदां गरुडांनै ब्राह्मण व त्याची स्त्री या उभयतांस गिळिलें असतां, त्याचा घसा इतका भाजला कीं त्या दोघांसहि ओकून टाकणें त्याला भाग पडलें. गरुडांनै देवांपासून अमृत चोरून नेलें अशी एक कथा आहे. अमृत परत मिळविण्याकरितां इंद्रानें गरुडाबरोबर घोर युद्ध केलें व त्यानें घेतलेलें अमृत परत मिळविलें. परंतु युद्धांत इंद्राचें वर्चें तुकसान होऊन इंद्राचें वज्र भंग झालें.

गरुडास अनेक नामाभिधानें व विशेषणें आहेत. त्याच्या मातापितरांच्या नांवांवरून त्यास 'काश्यपि' आणि 'वैनतेय' अशीं नांवें मिळालीं. 'सुपर्ण' असेंहि गरुडाचें नांव असून सर्व पक्ष्यांचा राजा म्हणून गरुडान असेंहि गरुडास म्हणतात. दाक्ष्य, शाल्मलिन व विनायक इत्यादि नांवांनैहि गरुडास संबोधितात. ताक्ष्य, सितानन, रक्तपक्ष, श्वेतरोहित, सुवर्ण-काय, गगनेश्वर, सगेश्वर, नागांतक व पद्मनाशन, सर्पाराति,

तरस्विन्, रसायन, कामचारिन्, कामायुत्, चिराद, विष्णुंथ, अमृताहरण व सुधाहर, सुरेन्द्रजित् आणि वज्रजित् अशीं गरुडाचीं प्रमुख विशेषणें आहेत.

गरुडपक्षी—एक पक्षी. गरुड हें नांव सामान्यतः गिधाड-वर्गातील मोठमोठ्या पक्ष्यांना लावण्यांत येतें. गरुड दिवसा चपळ असणाऱ्या पक्ष्यांच्या वर्गीतीलच होत. बुझार्ड पक्ष्यांपेक्षांहि कांहीं ठिकाणां लहान असे गरुड आढळतात. दक्षिण अमेरिकेंत आढळणाऱ्या द्वारपीया नांवाच्या पक्ष्यांना जरी गरुड या नांवानें ओळखतात तरी बुझार्ड पक्ष्यांच्या वर्गीतच त्यांची गणना करण्यांत येते.

जगांतील कोणत्याहि प्रदेशांत असल गरुडपक्षी आपली वस्ती करतात. यूरोपमध्ये गरुडांच्या सात अगर आठ जाती आढळून येतात. पैकीं दोन जाती ब्रिटिश जेटांत वारंवार दृष्टीस पडतात. इंग्लंड व स्कॉटलंडमधील सखल प्रदेशांत हे मधून मधून आढळतात. हे गरुड चोहोंकडे भटकतात. परंतु हायलंड्समधील कांहीं भाग व हेब्रार्ड्सस वेटांत अद्यापहि गरुडपक्षी एकत्र विपुल सांपडतात, व त्यांची संख्या कमी न होता वाढतच आहे असें दिसून येतें. गरुडांच्या अंख्यांनां वाजारांत चांगली किंमत येतें हें पाहून धनगर व रानांतील इतर रानटी लोक गरुडांच्या घरट्यांचें संरक्षण करण्याची काळजी घेतात. अशीं घरटीं त्यांनां रानांत कधी कधी आढळतात.

ब्रिटिश वेटांत आढळणाऱ्या गरुडांच्या दोन जातीपैकीं 'अर्ने' किंवा समुद्रतीरी रहणाऱ्या गरुड म्हणून एक जात आहे. या जातीतील पक्षी समुद्रतीरी राहतात. ब्रिटिश वेटांमधील दुसरी जात डोंगरांत रहणाऱ्या गरुडाची होय. या जातीच्या गरुडांचेहि इंग्लंडमध्ये पूर्वी वास्तव्य होतेसें दिसतें. समुद्रकांठीं रहणाऱ्या गरुडापेक्षां हा अधिक चपळ असून उडतांना हा आपल्या चोंचींत आपलें भक्ष्य घेऊन उडतो. यूरोपमध्ये गरुड पाळून त्यास सावज मारण्यास शिकवितात. किरघिज तार्तर लोके याच जातीचे गरुड पाळून त्यांच्याकडून काळवीट, कोल्हा व लांडगा यांची शिकार करवीत असत असा पुष्कळांचा तर्क आहे. अशा शिकारीच्या वेळेस पारधी लोक गरुडास पिंज-न्यांत घालून अरण्यांत नेतात व सावज दृष्टीच्या टप्प्यांत येतांच गरुडास त्याच्या अंगावर सोडतात. अशा प्रकारच्या शिकारीत निष्णात असलेल्या गरुड पक्ष्याची किंमत दोन उंटांच्या किंमतीबरोबर आहे असें पी. एस्. पल्लास विधान करतो. या कामीं एकापेक्षां अधिक जातीच्या गरुडांचीहि योजना करणें शक्य आहे. मध्य आशियामध्ये सांपडणाऱ्या ए. हेलिका व ए. मॉगलिनिक नामक जातीच्या गरुडांची शिकार करण्याच्या कामीं विशेष योजना केली जाते.

सर्वांत लहान परंतु असल असा गरुडपक्षी म्हणजे ए. पेनाट जातीचा होय. दक्षिण यूरोप, आफ्रिका व हिंदुस्थान या प्रदेशांतून वरील जातीच्या गरुडांची वस्ती आढळते.

ए. ऑडाक्षस नामक आस्ट्रेलियांत आढळणाऱ्या जातीच्या गुरुडाची शेंपटी इतर गुरुडांच्या शेंपटीहून वेगळ्या आकाराची असते. शेंपटीशिवाय याच्या सर्व अवयवांचे इतर गुरुडांच्या अवयवांशी बरेच साम्य असते. तथापि शेंपट हे त्याचे वैशिष्ट्य होय. अखेरीस येथपर्यंत न सांगितलेला म्हणजे, लांब तंगळ्यांच्या योगाने ओळखला जाणारा गुरुडांचा एक लहानसा समुदाय होय. या समुदायातील पक्ष्यांपैकी एन्. फॅसिएट्स जातीचे गुरुड युरोपांत आढळतात.

सुवर्णासारख्या अंगकांतीच्या गुरुडांचे वसतिस्थान म्हणजे आशिया व युरोप या खंडांतील पर्वतश्रेणी होत. हिमालय पर्वतामध्ये अशा प्रकारचे गुरुड बरेच सांपडतात. यांचा मध्य आकार, सुंदर, गर्द व पिंगट रंगाचा पिसारा, निर्भय मुद्रा, तीक्ष्ण दृष्टि, बळकट पंजे व वेगाचे उड्डाण इत्यादि गुणधर्म त्यास 'खगेंद्र' असे सार्थ नांव मिळाले आहे. याखेरीज 'काउन्ड' (मुकुटयुक्त) गुरुड आफ्रिकेत, 'सुपर्ब' (भव्य) मिनिसॉत, 'चीला' हिंदुस्थानांत, 'रॉयल' आफ्रिकेत आणि दक्षिण अमेरिकेत व 'ब्लुवर्डिन' (गिधाडी) गुरुड कॅरिबियांत सांपडतो. कित्येक राजवंशांच्या चिलखतांवर सामर्थ्याच्या निदर्शनादाखल गुरुडांचे चिन्ह असते.

गुरुडपुराण—अठरा महापुराणांतील एक. हे पुराण वैष्णवंपथाचे आहे; यामध्ये गुरुड पक्ष्याने विष्णूच्या आज्ञेवरून या परमेश्वरा (विष्णू) च्या महिम्याचे तत्व वर्णन केले आहे. जगदुपाति, आदित्यरूपी विष्णूची भक्ति, विष्णूची अमूर्त पूजा, शिव व इतर देवतांची पूजा व इतर समारंभ वगैरे गोष्टी यांत अल्पा आहेत. यांत सूर्य व सोमवंशी राजांच्या वंशावळी दिल्या आहेत. रामायण, महाभारत व हरिवंशांतील माहिती यांत दिली आहे आणि इतर हर एक माहिती—वैद्यक, साहित्यशास्त्र, व्याकरण इत्यादि—दिली आहे. शिवाय सर्व प्रकारचीं माहात्म्ये—गयामहात्म्य (गयातीर्थींचे श्राद्धपक्षांसंबंधी महत्त्व) आणि प्रेतकल्प (मृतांच्या आत्म्याविषयीचे विधी)—या पुराणांपैकी होत असे मानतात. या गुरुडपुराणाचे (१) आचारकाण्ड, व (२) धर्मकाण्ड असे दोन विभाग असून त्यापैकी आचारकाण्डांत एकंदर २४० अध्याय आहेत. धर्मकाण्डाचेहि (१) प्रेतखंड व (२) ब्रह्मखंड असे दोन विभाग पाडलेले असून प्रेतखंडांत ४९ अध्याय व ब्रह्मखंडांत २९ अध्याय आहेत.

आ चारकांड.—मंगलाचरणानंतर नैमिषारण्यार्थे सूत पुराणिकास शौनकादिक ऋषींनी नारायणकथांबद्दल विचारले असतां पूर्वी गुरुडांने कश्यपमहर्षीस व नंतर व्यासांने सूतास सांगितलेले गुरुडपुराण शौनकादिकांस सांगण्यास सूत प्रारंभ करितात. त्यांत विष्णूने कुमार, सुकर, सात्वतमार्गप्रवर्तक देवर्षि, नंतर नरनारायण, सांख्यमतप्रवर्तक कपिल, दत्तात्रेय, यज्ञदेव, उरुकम, पृथु, मत्स्य, कूर्म, धन्वतरी, मोहिनी, नृसिंह, वामन, परशुराम, व्यास, दाशरथी राम, रामकृष्ण,

भविष्यत् कार्त्ती कौकटांत होणारा बुद्ध व विष्णुशापासून कल्की अशा रीतीने घेतलेले भगवंताचे अवतार वर्णन करून गुरुडपुराणाच्या उत्पत्तीचे हेतू वर्णिले आहेत. दुसऱ्या अध्यायांत ऋषींनी गुरुडपुराणाची परंपरा विचारल्यावरून पूर्वी विष्णूपासून रुद्रास, ब्रह्मदेवास व नंतर त्याजपासून व्यासनारदयक्षांस व त्यापासून सूतांस हे पुराण कळल्याबद्दल सूत सांगतात. याला 'गुरुड पुराण' हे नांव पडण्याचे कारण पूर्वी एकदा गुरुडांने विष्णूस आपल्या विनता नांवाच्या आईस सोडविण्यास व आपल्या नांवाची पुराणसंहिता रचण्याविषयी आपण समर्थे व्हावे म्हणून प्रार्थना केली. त्यावेळीं विष्णूनी आपले ध्यान करून त्यास पुराण रचण्यास सांगितले. कश्यपांने 'गुरुडपुराण' ऐकून त्या प्रमाणांने वठलेल्या वृक्षांस फलपुष्पांनी समृद्ध केले. ३ न्यांत मी तुम्हास पुराण सांगतां असे सूत शौनकादिकांस सांगतात. ४ अध्यांत रुद्रास विष्णु प्राकृत वैकृतिक सृष्टि सांगतो ती: प्रथम अनंतापासून अय्यक्त—आरमा—बुद्धि—मन—ख (आकाश)—वायु—तेज पाणी—भूमी हीं तत्वे परंपरेने उत्पन्न होतात. प्रभु हिरण्य अंडामध्ये शरीर धारण करतो व तोच प्रभु रजोगुणयुक्त ब्रह्मदेवस्वरूप धारण करून सृष्टिरचना, विष्णुस्वरूपांने पालन व कालस्वरूपांने नाश करतो. पहिली महत्सृष्टि, दुसरी तन्मनासृष्टि व तिसरी वैकारिक म्हणजे इन्द्रियसृष्टि व चौथी स्थावरसृष्टि. पांच वैकृत सर्ग व तीन प्राकृत सर्ग, अशा रीतीने चराचर सृष्टि उत्पन्न होते. ५ व्यांत ब्रह्मदेवापासून सप्तर्षी व मरीचाच्या आंगठ्यापासून दक्ष व त्याची पत्नी यांची उत्पत्ति, दक्षयज्ञामध्ये शेकराचा अपमान झाल्यामुळे सतीने देहत्याग करून हिमालयापासून मेनकेच्या ठिकाणी जन्म धारण व नंतर पार्वतीपासून विनायकोत्पत्ति दिली आहे. ६ व्या अध्यायांत स्वयंभुव—शतरूपा ह्यांच्यापासून प्रियव्रत व उत्तानपाद, उत्तानपादापासून सुनीति व सुकृति ह्यांच्या ठिकाणी ध्रुव व उत्तम ह्यांचे जन्म, त्याचप्रमाणे कश्यपास अदितीच्या ठायीं द्वादशादित्य व त्याचप्रमाणे दितीच्या वंशाचे वर्णन. ७ व्यांत तंत्रपद्धतीप्रमाणे सूर्य, सदाक्तिक सरस्वती इत्यादींची पूजा कशी करावी हे सांगितले आहे. नंतर वज्रनाभ-मंडल काढून विष्णूची पूजा करण्याचा विधि ८ व्या अध्यायांत वर्णन केला आहे. ९ व्यांत विष्णुदीक्षा देतांना गुरुने व घेतांना शिष्यांने काय काय गोष्टी कराव्या ह्यांचे वर्णन आहे. १० व्या अध्यायांत पद्ममंडलाची रचना कशी करावी व त्यांत देवतांची स्थापना करून समंत्रक महालक्ष्मीचे पूजन कशा रीतीने करावे ह्यांचे वर्णन आहे. ११ व्यांत नऊ व्यूह कोणकोणते व त्यांची अर्चा करण्याचा विधि काय ह्यांचे विस्तृत विवेचन आहे. १२ ते ४८ या सद्दीस अध्यायांमध्ये विष्णुपंजर, तसेच विष्णुसहस्रनाम इत्यादि स्तोत्रे त्याचप्रमाणे विष्णु, सूर्य, शिव वगैरे देवतांचे तांत्रिक विधीस अनुसरून पूजन करण्याचे प्रकार, त्याचप्रमाणे सप्त, नाग ह्यांसारखे विषारी प्राणी चांबले

असतां त्यांच्या विषाची बाधा निवारण करण्याचे मंत्र, ग्रहवाडा रोग निरसन इत्यादि करणारी सुदर्शनचक्रासारखी मंडले व त्यांचे पूजनविधी, त्याचप्रमाणे द्विजांनी संपूर्ण पापांचा नाश करण्याकरितां करान्याचे संन्याविधी इत्यादिकांचे वर्णन आहे. त्याचप्रमाणे ऋषि, देवता, गोत्र इत्यादींच्या विनियोगन्यासासह गायत्रीमंत्र जपण्याचा विधि इत्यादि वर्णन आहे. त्याचप्रमाणे विष्णुलोक प्राप्त करून देणारे सूर्याचंन कसे करावे, कार्यांत सिद्धि मिळण्याकरितां दुर्गा-जप कसा करावा, ज्या मंत्रांनी परतीचा लाभ किंवा वध करतां येतो ते मंत्र, त्याचप्रमाणे सर्व मनोरथ पूर्ण करणारे ब्रह्ममूर्तीचे ध्यान कसे करावे, प्रावृट्काली विष्णुच्या पवित्रारोपणापासून वर्षभर विष्णुपूजा केल्याचें फल कसे प्राप्त होतें, त्याच प्रमाणे चारी पुरुषार्थ साधून देणारी शालग्राम-मूर्तीची लक्षणं कोणती, परें, राजवाडे, देवालये, वागवर्णाचे इत्यादींची शुभाशुभ लक्षणं कोणती इत्यादि विविध विषयांचें वर्णन ह्या अध्यायांतून आले आहे. ४९ ते ५२ ह्या चार अध्यायांपैकी पहिल्या अध्यायांत स्मृत्युक्त वर्णधर्म व आश्रमधर्म यांचे संक्षेपांने विवरण आहे व तदनंतरच्या अध्यायांत सर्व वर्णांना सामान्य असा दिनचर्याविधि निरूपण केला आहे. ५१ व्या अध्यायांत दानविधीच्या नित्य, नैमित्तिक व काम्य अशा तीन प्रकारांचे विवेचन असून ५२ व्यांत पांच महापातके कोणती व त्यांस प्रायश्चित्तें कोणती ह्याचा विचार आहे. ५३ व्या अध्यायांत प्रभोत्तरादि नसतां एकदम निराळ्या विषयांचे विवेचन सुरू होतें त्यावरून हा प्रक्षिप्त भाग असावा. ह्यांतल विषय मार्केडेय पुराणांतील ६६व्या अध्यायांतील आहे तो असा:-पद्म, महापद्म, मकर, कच्छप, मुकुंद, कुंद, नील, शंख, असे आठ दैविक निधी आहेत ते पूर्वपुण्याईने मनुष्यप्राण्यास प्राप्त झाले असतां त्यास निरनिराळ्या प्रकारचीं फले प्राप्त होतात. ह्या देवतारूप निधींपैकी पद्म व महापद्म हे सात्विक, मकर व कच्छप हे तामस, मुकुंद व कुंद हे राजस, नील हा सत्त्वरजोक्त व शंख हा रजस्तमोयुक्त असतो असें वर्णिले आहे.

५४ ते ५८ व्या पांच अध्यायांत भूगोल व खगोलसंबंधी सर्व पौराणिक कल्पनांचें वर्णन आले आहे. स्वार्थभूव वंशांतील प्रियव्रत यानें आग्नीध्रादि सात मुलांना सात द्वीपे वांटून दिलीं त्यांपैकी जंबुद्वीपाचा राजराजेश्वर आग्नीध्र यानें आपल्या नाभी प्रगृहीत नऊ मुलांना नवखंडें विभागून दिली; भरतखंडामध्यें निरनिराळ्या दिशांस फिरात, यवन, आंध्र, ब्राह्मणादिकांची वस्ती असल्याचें वर्णन आहे. त्यानंतर महेंद्रादिपर्वत व तापीपयोष्णी वगैरे नद्यांची माहिती आहे. ५६ व्या अध्यायांत इतर द्वीपे, त्यांचे अधिपती वगैरेचें वर्णन आहे. ५७ व्यांत नागलोक, पाताळ लोक त्याचप्रमाणे पुष्करद्वीपांतील रौरवदि नरकांचें वर्णन आहे. ५८ व्या अध्यायांत खगोलसंबंधी म्हणजेसुद्धा चंद्र इत्यादींचा

प्रवास, त्याच प्रमाणे सप्तर्षी वगैरे नक्षत्रांच्या परिभ्रमणासंबंधी हकीकत आली आहे,

५९ ते ६७ या अध्यायांतील मुख्य विषय फलज्योतिष व सामुद्रिक इत्यादिकांसंबंधी आहे. सत्तावीस नक्षत्रांच्या देवता कोणत्या, मोठमोठ्या इमारती वांधण्यास किंवा कार्यसिद्धि तत्काल होण्यास शुभमूढूत कोणते, नवग्रहांच्या दशा व त्यांची शुभाशुभ फले व तन्निवारणाय उपाय कोणते, वाराव्या स्थानी असलेल्या चंद्रांचे फळ काय, लग्नकुंडली विज्ञानावरून शुभाशुभ योग कोणते, सामुद्रिक शास्त्रप्रमाणें स्त्रीपुरुषांच्या हस्तरेषांचीं फले काय, लक्षण काय, त्याचप्रमाणें स्वरोदयानुसार उच्चया व डाव्या नासिकेंतून स्वर वहात असतांना कार्यसिद्धीची शुभाशुभ लक्षणं कोणती इत्यादि गोष्टींचा उदापोह केलेला आहे.

६८-८० या तेरा अध्यायांतील विषय म्हणजे वज्र, मोती, पद्मराग, मरकत, इंद्रगील, वैडूर्य, पुष्पराग, कर्कतन, भोष्म, पुलक, रुधिराक्ष, स्फटिक व विट्ठम इत्यादि मूल्यवान रत्नांची उत्पत्ति कशी होते, त्यांच्या किमतीची परीक्षा कशा रीतीने करावी, त्यांची शुभाशुभ लक्षणं कोणती इत्यादि गोष्टींवरदल उपयुक्त विवेचन आहे.

८१ ते ८६ यांत गंगाद्वार, प्रयाग, वाराणसी, कुशक्षेत्र, प्रभास, द्वारका, सरस्वती, केदार, संभलग्राम, बदरिकाश्रम, श्वेतद्वीप, माया, नैमिषारण्य, पुष्कर तीर्थ, अयोध्या, चित्रकूट, गोतमी, रामगीर्याश्रम, कांची, तुंगभद्रा, श्रीशैल, सेतुबंध रामेश्वर, कामतीर्थ, उज्जयनी, कावेरी, चंद्रभागा, मथुरा, शोणनद, जंबूसर, महेंद्रपर्वत, कावेरी, गोदावरी, पयोष्णी, विंध्य, नर्मदा, गोकर्ण, गोवर्धन पर्वत, कृष्णवेणी, भीमरथी, गण्डकी, इरावती, विंदुसरतीर्थ इत्यादि महातीर्थे प्रसिद्ध आहेत, परंतु त्या सर्वांत गया क्षेत्र अक्षय ब्रह्मलोक देणें आहे. कारण अशी अख्यायिका आहे की. पूर्वी गयासुर नामक दैत्याने देवांना तपानें जिंकल्यामुळे सर्व देव विष्णूला शरण गेले, तेव्हां एकदां क्षीरसागर समुद्रांतून शिवपूजेकरितां कमलें आणून गयासुर कांकट देशांत विध्रांति घेण्याकरतां पहडुडला त्यावेळीं विष्णुनी आपल्या गदेंचा आघात करून त्याचे प्राण हरण केले व तेव्हापासून गदाधार विष्णु तेथें नेहमी मुक्ति देण्यास उभे आहेत. ह्या ठिकाणी प्राण्यांनी श्राद्ध, दान इ. केल्यास त्यांना मुक्ति मिळते असें सांगितले आहे. ८६ व्या अध्यायांत एकंदर गयाश्राद्धाचा विधि सांगितला आहे.

८७ व्या अध्यायांत स्वार्थभूव, स्वारोचिप, औत्तम, तामस, रैवत, चाक्षुर्ग, वैवस्वत, सावर्ण्य, दक्ष, सावर्ण्य, धर्मपुत्र, दक्षपुत्र मनु, रौच्य, भीत्य इत्यादि पहिले सहा गत मनु, सध्यां चालू असलेला मधला वैवस्वत व पुढील होणारे सात मिळून चौदा मनु, त्यांचे पुत्र, ऋषि, देव वगैरे दिले आहेत. ८८ व्या अध्यायांतील कथा म्हणजे ह्यि नामक प्रजापति ह्या दारसंभ्रह म्हणजे पापांचे

मूळ असें समजून अर्मांची पूजा न करतां फिरत असतां त्यांच्या पितरांची गोंठ पडली व त्यांनीं पुत्राशिवाय कोणासहि सद्गति मिळणार नाही असें सांगून ते अंतर्धान पावले. ८१ व्या अध्यायांतल कथा भाग म्हणजे हा पितृगणांचा उपदेश ऐकून हवीला दारापरिग्रह करावा असें वाट्टें लागलें, परंतु कन्या मिळना तेव्हां त्यांनीं ब्रह्मदेवास संतुष्ट करून निरनिराळ्या स्तोत्रांनीं पितरांस संतुष्ट केलें. नंतर त्याला सुंदरी नांवाची भाषा प्राप्त होऊन तीपासून मन्वंतरकर्ता पुत्र होईल असा वर मिळविला. ह्या पितृस्तोत्राच्या पठणानें कोणतें फळ मिळतें हेंहि मध्यंतरी सांगितलें आहे. ९० व्या अध्यायांत वरुणाचा मुलगा पुंकर याच्या प्रम्लोवा स्त्रीच्या ठिकाणी उत्पन्न झालेल्या मानिनि नामक कन्येची रुचीचा विवाह होऊन तिच्यापासून रोच्यमनू उत्पन्न झाला. ९१ व्या अध्यायांत स्वयंभुवादि मनुंनीं भगवंताचें ध्यान कोणत्या प्रकारें केलें ह्याचें वर्णन आहे. ९२ व्या अध्यायांत भगवंताच्या व्यक्त व अव्यक्त उपासनांपैकी व्यक्त उपासना कशी करावी हें सांगितलें आहे.

९२-१०४ यांतल पहिल्या अध्यायांतल मजकूर बहुतेक याज्ञवल्क्यस्मृतांतून अनुक्रमभेदानें घेतलेला आहे व शेवटचा १०७ वा अध्याय हा पराशरस्मृतावरून घेतलेला दिसतो. प्रथम ९३ व्या अध्यायांत गर्भाधानादि संस्कार विवाहाशिवाय अमंत्रक करावे असें वर्णन आहे. ९४व्या अध्यायांत ब्रह्मचर्याभ्रम निरूपण व ९५व्या अध्यायांत गृहस्थाभ्रम धर्मानिरूपण आहे. ९६ त संकरजातीचीं कर्मे सांगितली आहेत. ९७ व्यांत सौवर्णराजतताम्रादि पात्रांची शुद्धि करण्याचे प्रकार सांगितले असून ९८ व्यांत दानधर्म व प्रतिग्रह घेण्यास अधिकारी कोण हें सांगितलें आहे. ९९ व्यांत अमावास्या वगैरेसारख्या पर्वदिनीं करावयाचा धार्द्धीविधि सांगितला आहे. १०० व्यांत विनायक नांवाच्या ग्रहाच्या पीढेचें निवारण कसें करावें हें सांगितलें आहे. १०१ व्यांत सूर्यादि नवग्रहांचीं शांति कशी करावी हें सांगितलें आहे. १०२ या अध्यायांत वानप्रस्थाभ्रमधर्म व १०३ अध्यायांत संक्षेपांनं याज्ञवल्क्यप्रणीत संन्यासधर्माचें निरूपण केलें आहे. १०४ मर्थ्य मानवी प्राण्याच्या पातकांमुळे त्याला नरक यातना कशा भोगाव्या लागतात व राहिलेल्या पातकांमुळे निरनिराळ्या प्रकारचे रोग कसे होतात इत्यादि वर्णन आहे. १०५ अध्यायांत ब्रह्महत्यादि पांच महापातकें व त्यांची प्रायश्चित्तें ह्यांचें निरूपण आलें आहे. १०६ व्या अध्यायांत खनन व अग्निदहन करण्यास योग्य कोण व त्यांचें अशौच किती ह्यांचें विवेचन आहे. १०७ अध्यायांत पराशरोक्त वर्णाभ्रमधर्मांचें सामान्य निरूपण आहे.

१०८-११५ ह्यांपैकी १०८ व १०९ ह्या दोन अध्यायांत सामान्य नीतिदर्शक सुभाषितांचा संग्रह केला आहे. ११० मर्थ्य राजनीतिवर्णन असून राजानें कसें नागावें ह्यावद्दल,

त्याचप्रमाणें १११ व ११२ ह्यामध्ये राजपुरोहित, मंत्रां, इत्यादि कशा प्रकारचे नेमावेत ह्यावद्दल विवेचन आलें असून पुढील तीन अध्यायांत स्त्रिया व पुरुष यांनीं सामान्य वागणूक कशी ठेवावी यावद्दल सुभाषितें प्रथित केलेलें आहेत.

११६-१३७ ह्या २१ अध्यायांत द्वादशमासांतली निरनिराळ्या व्रतांचें निरूपण आलें आहे. प्रथम ११६व्या अध्यायांत प्रतिपदेपासून अमावास्येपर्यंत असणारीं निरनिराळीं व्रतें व त्यांच्या देवता इत्यादिकांचें विवेचन असून नंतर पुढें क्रमाक्रमानें अर्नगत्रयोदशीव्रत, अखंडद्वादशीव्रत, अगस्त्यार्थव्रत, रंभातृतीयाव्रत, चातुर्मास्यव्रत आश्विन शुक्ल ११ पासून कार्तिक शुक्ल ११ पर्यंतचें मासोपवासव्रत, भीष्मपंचकव्रत, शिवरात्रिव्रत व त्या प्रसंगी सुंदरसेनक नामक फासेपारध्याला अजाणतां हें व्रत घडल्यामुळें शिवलोक्याची प्राप्ति कशी झाली ही कथा, एकादशी व्रत, नारायणाचें विधि, माघ शुक्लैकादशीच्यावेळीं सुवर्णाच्या वराह देवतेचें पूजन करण्याचा विधि, एकंदर सर्वसामान्य व्रतांची परिभाषा, उद्धारपंचमी, मरीचसप्तमी, फलसप्तमी, ओदनसप्तमी, विजयसप्तमी, दुर्वाष्टमी, गोकुळाष्टमी व कृष्णजन्मोत्सव व्रत, वृषवासरयुक्त पोषाष्टमीला शुद्धाचें पूजन व वीरनामक ब्राह्मणाची कथा आहे ती अशीः—पाटलिपुत्रनगरांत वीर नामक ब्राह्मण रहात असून त्याची रंभा नांवाची पत्नी व कौशिक नांवाचा एक पुत्र व विजया नांवाची मुलगी होती. कौशिक आपल्या वनपाल नामक वैलास घेऊन गंगा नदीत क्रीडा करीत असतां कांहीं चोरट्या गवळ्यांनीं वैल चोरून नेला त्यामुळें कौशिक दुःखित होस्तात अरण्यांत फिरू लागला व विजयहि फिरू लागली. एके ठिकाणीं सरोवराच्या कांठी कांहीं समारंभ चालत असतांना क्षुधित झाल्यामुळें त्यांनीं अन्नाची याचना केली. तेव्हां त्या दिव्य स्त्रियांनीं त्यांनां सुधाष्टमी व्रत करण्यास सांगितलें. यानंतर १३३ अध्यायांत अशोकाष्टमी व्रत, महा-नवमी व्रत, दगनफनवमी व्रत, दिग्दशमी व्रत, ऋष्येकादशी व्रत, श्रवणद्वादशी व्रत, अर्नगत्रयोदशी व्रत, धाम व्रत, व वारव्रतें हींहि सांगितलीं आहेत. ह्या आठ अध्यायांत एकंदर भूतभविष्य राजांचीं वंशवर्णनं आहेत. प्रथम विष्णूच्या नाभिकमलापासून ब्रह्मदेव, ब्रह्मदेवाच्या आंगठ्यापासून दक्ष, त्यापासून अदिति, तिजपासून सूर्य व त्यापासून पुढें सूर्यवंशांतल अनेक राजे झाले. ब्रह्मदेवाचा पुत्र अग्नि, त्यासून चंद्र, चंद्राचा गुरुपत्नी तारा हिच्या ठिकाणीं उत्पन्न झालेला वृष, त्याचप्रमाणें पुढें कणसुत जो वृषसेन त्याच्यापर्यंत चंद्रवंशाची हकीकत आली आहे. त्याचप्रमाणें परिक्षित जनमेजयापासूनचे भावी राजे कोणकोण होणार हें थोडक्यांत सांगितलें आहे. पुढें विष्णूचे दहा अवतारवर्णन व त्याचवेळीं सीतेच्या पातिव्रत्याचें वर्णन करून त्या प्रसंगांन अनुसूथानामक पतिव्रतेंन मांडव्य ऋषींच्या मृत्युकारक शापापासून आपल्या कौशिक नामक कोळ्या नवऱ्याचें कसें संरक्षण केलें ह्याचें वर्णन असून पुढें थोडक्यांत श्रीरामचरित्र व श्रीकृष्णचरित्र

हैंहि वर्णिले आहे. त्याचप्रमाणे शेवटी समग्र भारते-
तिहासाचा सारांशहि दिला आहे.

१४६-१९४ व्या अध्यायांतील विषय म्हणजे आर्य-
वैद्यकशास्त्राचें संपूर्ण विवेचन हा होय. ह्यांत निरनिराळे ज्वर,
क्षयादि रोग, त्यांचीं लक्षणें, त्यांचे प्रकार, त्यांवर औषधोपचार
इत्यादि सशास्त्र विवेचन आहे. ह्यावरून हे श्लोक कोटून तरी
उद्धृत केले असवेत असे वाटते. एकंदर सर्व आर्यवैद्यक-
प्रकरण धन्वंतरीनें सुश्रुतास सांगितलें असें दाखविलें आहे.
प्रथम रोगांचें निदान सामान्यतः कसें करावें हें सांगून कफ-
वातपित्त या त्रिदोषाप्रमाणें ज्वरभेद सांगितले असून नंतर
रक्तपित्त, कास, श्वास, हिक्का, राजयक्ष्मा, अरोचक, आम्ल-
पित्त, मदात्यय, अर्श, अतिसार, मूत्रापात, प्रमेह, विद्रधि,
उदर, पाण्डुरोग, विपरीस, कुष्ठ, कृमि, वतव्याधिरोग इत्या-
दींचीं निदानें पृथक् अध्यायांत विवेचन केलीं असून सर्व
सामान्य वैद्यशास्त्राची परिभाषा निरूपण केली आहे. व
त्यानंतर निरनिराळे ज्वररोग, नाडीव्रणरोग, स्त्रीरोग, त्याचप्र-
माणें रोग हरण करणारीं मधुरित्तद्रव्ये इत्यादींचें निरूपण
आहे. १७४ व्या अध्यायापासून पुढें स्मरणशक्ति वाढवणारें
ब्राह्मीघृत, नारायण तेल, अजमोदा तेल, टकलावर केशोत्पत्ति
करणारें भ्रंगराजतेल, कर्णरोग हरण करणारें देवदारु तेल,
लिंगबाहुस्तनकर्ण इत्यादि अवयवांचीं वृद्धि करणारें निरि-
राळे लेप, कावीळ, भाजलेलें अंग, डांस, पित्तवा, डेंकूण,
इत्यादिकांचे नाश करणारे धूप व तेलें, स्त्रीपुरुष वशांकरणास
उपयोगी असे धूप, तिलक, तांबूल वगैरे, त्याचप्रमाणें अग्नि-
मांय, कुष्ठ, झूळ, निरिंराळाच्या विपारी प्राण्यांचीं विषे उतर-
विण्याचे लेप इत्यादींचे सांगोपांग निरूपण आहे व सरत-
शेवटीं सर्वरोग हरण करणारा विष्णुपूजाविधि व वैष्णव कवच
यांचें निरूपण आहे. प्रथम वैष्णवकवचाच्या पठनां
चित्रकेतूला विद्याधराधिपत्य प्राप्त झाल्याबद्दल वर्णन असून
नंतर मोक्षप्रद असा विष्णुधर्म सांगितला आहे. १९७

व्यांत एकंदर नागजाती वश करण्याचे गरुडमंत्र
निरूपिले आहेत व नंतर नित्यकिन्नानामक विद्या सांगितली
असून स्त्रीपुरुषांचें यशापयशा सुखविणारें चूडामणिसंज्ञक
यंत्रोद्धारकथन असून उजव्या व डाव्या नाकपुडींत धासो-
च्छ्वास होत असतां त्याचीं फले काय हें सांगितलें आहे.
२०१ अध्यायांत हत्ती, घोडे, यांच्या रोगनिवारणाबद्दल औष-
धक्रिया कशी करावी हें सांगितलें असून २०२ मध्ये स्त्रियांचा
योनिशूल हरण करण्याचा उपाय, जराहरणाचा उपाय, वागी-
करणाचा उपाय हे सांगितले आहेत. पुढील दोन अध्यायांमध्ये
चतुष्पाद जनावरें व वनौषधी यांच्या रोगावरील उपायांचें
विवेचन आलें आहे.

२०५-२१२ ह्या आठ अध्यायांतील विषय म्हणजे
व्याकरण, छंदःशास्त्र यांचें विवेचन होय. ह्यांपैकी पहिल्या
(२०५-२०६ ह्या) दोन अध्यायांत " सुसिद्धन्तं पदं ह्यातं "
अशी पदाची व्याख्या देऊन सात विभक्ती कोणत्या, सुख्य

व्यंजनसंधी कसे होतात, समासाने प्रकार कोणते त्याचप्र-
माणें संहिता ग्रंथांतील सिद्धप्रयोगाची उपपत्ति कशी लावावी
हें विवेचन आहे. त्यानंतर पुढील सहा अध्यायांत छंदःशास्त्राचें
विवेचन असून, आर्यावृत्ते, समविषमअर्धसमवृत्ते विवेचिलीं
असून पुढील दहा अध्यायांत गृहस्थाश्रमी लोकांचे आचार
व कर्तव्यकर्म यांचें वर्णन केलें आहे:—उदाहरणार्थ, समंत्रक
स्नानविधि कसा करावा, पंचमहायज्ञांची काय आवश्यकता
आहे. ब्राह्मणांनीं संध्याविधि अवश्य कां केला पाहिजे, पार्वण-
थादें वृद्धिथादें, सर्पिडीकरणथादें करण्याचे नियम इत्यादि
गोष्टींचें विवेचन आलें असून चातुर्वर्णाय लोकांस सर्वसामान्य
असे सदाचार नियम विवरण केले आहेत.

आचार काण्डांतील शेवटल्या १८ अध्यायांत कृतादि-
चतुर्गुणामयें प्रचलित असलेल्या धर्मांचें स्वरूप काय
आहे, नैमित्तिक व प्राकृतिक प्रलय कोणते, प्राण्याला नाना-
विध देह धारण कां करावे लागतात, अष्टांग योगाचें स्वरूप
काय, विष्णुभक्ति व विष्णुपूजा कशी करावी, शिवकृत
नृसिंहस्तोत्रनिरूपण, त्याचप्रमाणें मृत्युसंसारविमोचक
भगवत्स्थान करावयाचा प्रकार, ब्रह्मज्ञानप्राप्ति व आत्म-
साक्षात्कार कसा करून घ्यावा, अर्जुनास श्रोकृष्णांनीं सांगि-
तलेल्या गीतेचें सार, त्याचप्रमाणें ब्रह्मगीतेचें सार व सरत-
शेवटीं मंत्र, तंत्र, ज्योतिष, वैद्यक, व्याकरण इत्यादि विविध
विषयांनीं युक्त अशा गरुड पुराणाच्या पठणाचें फल काय
हेंहि सांगितलें आहे.

धर्म कां ड, प्रेतखंडः—या धर्मकांडातर्गत प्रेतखंडाचे
एकंदर ४९ अध्याय आहेत. नांवाप्रमाणेंच अन्वर्थक असे
यांतील विभाग आहेत. मनुष्य मृत झाला असतां त्याचे
अंत्य संस्कार वर्णाश्रमधर्माप्रमाणें कोणते, त्याचप्रमाणें प्रेत
स्थितीत गेलेल्या मनुष्यास भोगाव्या लागणाऱ्या स्वर्ग-
नरकादि गोष्टींचें कल्पनाप्रचुर वर्णन वगैरे भाग फारच
मनोरंजक आहे.

पहिला अध्याय हा एकंदर प्रेतखंडास प्रस्तावनेदाखल
असून त्यांत शौनकादिक ऋषींनीं नैमिषारण्यांत सूतास
एकदां नित्यकृत्यें समाप्त झालीं असतां असा प्रश्न केलां कीं
" हे सूता, कोणी म्हणतात कीं तुणजलोकन्यायाचें देही
हा अन्य शरीरें धारण करतो व कांहीं म्हणतात कीं देही
हा मध्यंतरी स्वर्गनरकादि उपभोगून नंतर अन्यदेह
स्वाकारतो; तर त्यांपैकी खरी गोष्ट काय ? " त्यावर सूतांनीं
उत्तर केलें कीं हे ऋषिगणहो, पूर्वी भगवान् विष्णु व वै-
तेव ह्यांमध्ये ह्याच विषयाला अनुसरून संवाद झाला
त्यावेळीं भगवतांनीं गरुडास, सूतांच्या पुत्रादि अतिष्ठानीं
मरणांतर मृताची उन्नति कशी करावी, त्याचप्रमाणें मृतास
कर्माच्या गुणाप्रमाणें कशीं फले मिळतात इत्यादि विषयांनीं
युक्त असा 'प्रेतकल्प' नांवाचा विषय कथन केला तोच
मी तुम्हाला सांगतो असें सांगितलें.

वरील गुरुप्रश्न ऐकून विष्णूनीं प्रेतकल्प सांगण्यास सुद्धावत केली. ह्या दोन अध्यायांत कोणतें कर्म केलें असतां कोणता परिणाम होतो, त्याचप्रमाणें मृतांचें और्ध्वदेहिक कसें करावें हें सांगून नंतर रौरव, कालसूत्र, अतिशीत इत्यादि नरकांचें साधन कोणत्या पातकांनीं होते व चौऱ्यांशां लक्ष योनींची प्राप्ति कां होते यांचें विवेचन आहे.

प्रथम मरणानंतरांनीं दशदांन द्यावीत तीं गाय, जमीन, तीळ, सोनें, तूप, वस्त्र, धान्य, गूळ, रुपें, मीठ ह्यांपैकीं असावात. नंतर यमाच्या वैतरणी नदींतून नीट पार पडण्याकरितां आतुरांनीं कपिली गाय, किंवा इतर दान केल्यावर मरणासन्न प्राण्यास शक्य तर सन्यास द्यावा, म्हणजे तो ब्रह्मत्वास जातो. प्राणी गतप्राण झाल्यावर त्यास पुत्रादिकांनीं स्नान घालून शुद्ध वस्त्रें, चंदन वगैरेनीं शरीर आच्छादित करावें, व मृताचे जागीं एकोद्दिष्ट श्राद्ध करावें. नंतर तिल, दर्भ, घृत, इंधन वगैरे घेऊन यमगाथा म्हणत मृतास आत्तांनीं न्यावें. दक्षिणदिशेस अरण्यामध्ये दहनभूमि करून वाटेंत पूर्वीक दोन श्राद्धें करून नंतर चिताभूमीवर प्रेताची स्थापना करावी व पुनः श्राद्ध करावें. नंतर सुतादिकांनीं स्वतः चितासंभार घ्यावा व यथाशास्त्र वेदी करावी. प्रेत-वस्त्राचे दोन भाग करून एकांनीं प्रेताच्छादन करावें व एक स्मशाननक्षकास द्यावा. नंतर प्रेतहस्तांत पूर्वीक विधानीं पिंड द्यावा व प्रेतास मंत्राभि देऊन नंतर स्नान वगैरे करून पुनः पुत्रादि आत्तांनीं तर्पण करावें व शुद्धां परत यावें व अधुपात न करतां संसाराची नश्वरता लक्षांत घेऊन त्याप्रमाणें वर्तन करावें असें सांगितलें आहे.

५-७ पांचव्या अध्यायांत आशौचाचे सामान्य नियम, अस्थिसंचयनकाल, त्याचप्रमाणें प्रेतसंबंधी दानविधि, व प्रेतास परलोकां त्रास न व्हावा म्हणून करण्यांत येणारा वृषोत्सर्गविधि, नवश्राद्धाचा काल कोणता, एक वर्षपर्यंत प्रेताच्या सुखाकरितां करण्यांत येणारे विधी, यमदूतांचे व वैतरणी नदीचे भयानक वर्णन इत्यादि विषय आहेत. साहाय्या व सातव्या अध्यायांत अनुक्रमें वृषोत्सर्गानें व विष्णुस्तुतीनें उत्तम गति कशां मिळते याबद्दल कथा सांगितल्या आहेत.

८-१० या अध्यायांत और्ध्वदेहिक क्रियेस अधिकारी नसतांनां अंबवतणी आपला आपण श्राद्धविधि कसा करावा त्याचें निरूपण आहे. क्रियाधिकारी आम नसल्यास राजास तो अधिकार आहे असें नवव्या अध्यायांत सांगितलें असून त्याबद्दल कथा सांगितली आहे ती अशाः—बभ्रुवाहन राजा मृगया करीत असतां मार्ग चुकला. तां त्याला एक प्रेत भेटलें. त्यावेळीं प्रेतानें त्या स्थितीचें कारण त्यास सांगितलें व त्याच्या निवृत्तीचा उपाय सांगितलाः त्यावेळीं राजानें वृषोत्सर्ग विधि केल्यावर त्या प्रेतास मुक्ति मिळाली. १० व्या अध्यायांत श्राद्धांत विप्रास वाढलेलें अन्न द्विजशरीरांतून पितरांनां कसें पोहोचतें व त्यासाठीं श्राद्धविधि अत्यंतवाश्यक

कसा आहे याचें निरूपण आहे. पुष्करतीर्थावर श्रीरामचंद्र यांनीं दशरथाच्या श्राद्धाकरितां ब्राह्मण बोलाविले असतांनां सीता ब्राह्मणांस पाहून लाजली. श्राद्धसमाप्ति झाल्यावर श्रीरामानें लज्जेचें कारण विचारलें त्यावेळीं तिनें दशरथास पाहिल्याबद्दल सांगितलें असें वर्णन आहे.

यानंतर प्राण्यांनां उच्चनीच गती कशा प्राप्त होतात याबद्दल ११व्या अध्यायांत विवेचन आलें असून १२ व्यांत अण्डज, जारज, स्वेदज, उद्भिज्ज ह्या चार स्थित्यंतराप्रमाणें ८४ लक्ष योनींचें निरूपण केलें आहे; व हीं शरीरें मृत्युकार्त्ता सोडावीं लागतात, एकदां धर्म प्राण्याच्याबरोबर असतो असें सांगितलें आहे. १३ व्यांत वृषोत्सर्गविधि, निरनिराळें दानधर्म व आत्मश्राद्धविधि यांचें निरूपण आहे. प्राणी आर्तदशेंत मृत्युशब्दपेवर पडला असतां त्याचीं कर्तव्यें म्हणजे हिरि-भक्ति, दानधर्म, वृषोत्सर्ग इत्यादि असल्याचें वर्णन आहे.

या नंतर १५ व्या अध्यायांत मरणसमर्था किंवा मरणानंतर पुत्रानेंच क्रिया करावी असें सांगून यमलोकाचा विस्तार केवढा आहे तें व त्यांतील प्राण्यांनां भोगाव्या लागणाऱ्या निरनिराळ्या यातनांचें वर्णन आहे. १६ व्यांत यातना भोगण्याकरितां धारण केलेल्या शरीराचा मृत्युसमर्था पुनः त्याग केल्यानंतर यमदूत प्राण्यास पुनः यमलोकास नेतात असें सांगितलें आहे. १७ व्यांत त्रैलोक्यामध्ये काय काय गोष्टी घडत आहेत ह्याजवर नजर ठेवण्याकरितां ब्रह्मदेवानें उत्पन्न केलेल्या प्रमणा नामकं देवतांचें केवढें माहात्म्य आहे याचें निरूपण आहे. १८ व्यांत वृषोत्सर्ग, कुंभदान, शय्यादान इत्यादींचीं फलें मृतात्म्यास काय मिळतात त्याचें निरूपण आहे. नंतर जीव यममंदिरांत प्रवेश करतो व यमज्ञानें मनुष्य, पशु, पक्षी इत्यादि जन्म जीव कसे घेतो याचें विवेचन आहे. अशा रीतीनें ८४ लक्ष योनीं फिरून पुढें प्राणी प्रेतपिशाचरूपानें आपल्या घरांतील किंवा मित्रांच्या घरांतील आत्तांस कसें छळतात, त्यांचें खाद्यपेय कशा प्रकारचें असतें, इतरांस बाधा कशी देतात याचें २० व्या अध्यायांत सुंदर विवेचन आहे. २१ व्या अध्यायांत प्रेतपीडा अगर पिशाचबाधा होत असेल तर व प्रेतपिशाच्यांनां मुक्ति मिळावी याकरितां अयुत गायत्रीजप, किंवा विष्णुवलि किंवा वृषोत्सर्गविधि करावेत असें सांगितलें आहेत. २२ व्यांत जीवास प्रेतत्वास नेणारीं दुष्कर्में कोणतीं, याचें निरूपण असून आधारादाखल संतप्तक ब्राह्मणाचा इतिहास दिला आहे. २३ व्यांत प्रेतांचीं स्वरूपें, चिन्हें, निद्रा, विध्रांति या कशा असतात ह्याचें विवेचन आहे. नंतर २४ व्या अध्यायांत वेदांमध्ये प्राण्याचें आयुष्य शंभरवें दिलें असतांनां अकालिक मृत्यूचें कारण काय असा ऋषींनीं सूतास प्रश्न केल्यावरून सूत सांगतात कीं निरनिराळ्या तऱ्हेचीं पातकें केल्यानें मनुष्य अल्पायुषी होतो व अशा रीतीनें अकालीं मेलेल्या वालकाचा अल्प संस्कार कसा करावा हें सांगितलें आहे. २५ व्यांत मृत वालकाची

अंत्याष्ट वृत्तान्तं वगैरिद्विवायच करणी असे सांगितले असून आर्द्रवापांची उत्तरक्रिया पुत्रादिकांच्या हातून होणेच प्रशस्त आहे असे सांगितले आहे. २६ व्या अध्यायांत सर्पिडीकरणपूर्वी सर्व सगोत्रांस आशौच असते, त्याच-प्रमाणे सर्पिडीकरणास योग्य काल कोणता व अधिकारी कोण यांचे निरूपण आहे. २७ व्यांत वज्रवाहन राजा व प्रेत यांच्या संवादाद्वारे प्रेतत्वाची निवृत्ति होण्यास खरा उपाय म्हणजे एह, अनेक पदार्थांची दाने हे होत असे सांगितले आहे. २८ त श्रीविष्णूंनी गरुडाने केलेल्या, और्ध्वदेहिक क्रियेत करावयाच्या अनेक दानांच्या फलासंबंधी प्रश्नास उत्तरे दिली आहेत. २९ व्यांत जीवास परलेकसुखप्राप्ति व्हावी एवढ्याकरिता पुत्रादिकांनी अष्टदाने द्यावीत असे निरूपण असून ३०—३१ ह्या दोन्ही अध्यायांत क्रापांस, सप्तधान्ये, मीठ, लोह, हेम, जमीन, वस्त्रे इत्यादि वस्तूंची दाने केली असता निरनिराळी कोणती फले प्राप्त होतात यांचे निरूपण आहे.

३२-३४ ह्या तीन अध्यायांत मृत्यु, यमलोकाची पौराणिक कल्पना, त्याठिकाणची काल्पनिक दुःखे व यातना, सप्तसुवर्णांचे स्वरूप, पुत्रशब्दाद्वारे विवेचन इत्यादि गोष्टी आल्या आहेत

३५ व्या अध्यायांत प्रथम पिन्डमेलनविधि कसा करावा, त्याचप्रमाणे शव स्मशानांत नेऊन दाह करण्याचा विधि हे सांगितले आहेत. ३६ व्यांत मरणसमयी भगवंताचे पादोदक घेतल्याने विष्णुलोकाची प्राप्ति होते असे सांगितले आहे. ३७ व्यांत यमलोकांत जात असता पुत्रादिकांनी दानधर्म केला असता त्यास कर्मा यातना कशा होतात हे सांगितले आहे. ३८ व्या अध्यायांत अयोध्यादि सप्तमोक्ष पुरांत मृत्यु आला असता, त्याचप्रमाणे ब्राह्मणाकरिता मरण आले तर, द्विर्वांनी सहामान केले तर, त्याचप्रमाणे अनाथ प्रेतसंस्कार केला तर, सत्पात्रां दान, एखादी शिवलिंगपूजा इत्यादि केल्याने मोक्षप्राप्ति होते असे विवेचिले आहे. ३९ व्यांत निरनिराळ्या वर्गातील लोकांना सूक्तकालप्रमाण निरनिराळ्या प्रसंगी कोणते असावे त्यांचे विवेचन आहे. ४० व्यांत वाईट तऱ्हेने मरण आलेल्या प्रेतास सद्गति मिळण्याकरिता नारायणबलि कसा करावा हे वर्णन आहे. ४१—४२ या दोन अध्यायांत तृपोत्सर्ग, गोभूमिदान इत्यादींची फले निरूपण केले आहेत. ४३—४४ व्यांत जलांत बुडून, अर्जात दग्ध होऊन मृत झालेल्या स्त्रिया, मुले इत्यादिकांची नैसर्गिक शुद्धि असल्याचे व वाईट रीतीने मृत झालेल्या प्रेतांस सद्गति प्राप्त होण्याकरिता एक वर्षानंतर शुद्ध एकादशीस विष्णु-देवतेचे पूजन व पिंडदान करणे करावे हे विवेचन असून नाग वगैरे चावून मेलल्यांची क्रिया करण्याचा विधि सांगितला आहे.

या शेवटच्या पांच अध्यायांपैकी प्रथम ४६ व्या अध्यायांत वार्षिक श्राद्धविधि, ४६ व्यांत शुभाशुभ फले उपभोगून मृत्यु

लोकांत प्राणी पुनः आला म्हणजे त्याची देहचिन्हें कशी असतात ह्यांचे विवेचन आहे. ४७ व्यांत वैतरणीवर्णन व गोदानफल सांगितले असून ४८ व्यांत भारतवर्षाची प्रशंसा व गर्भयातनांचे वर्णन आहे. ४९ अध्यायांत प्रथम मनुष्य शरीराचे दीर्घत्व, मोक्षधर्मवर्णन त्याचप्रमाणे ह्या प्रेतखंड श्रवणाचे फल सांगितले आहे.

ब्रह्मखंडः—प्रथमारंभां शौनकादिक ऋषी हे सूतास प्रंथारंभां विष्णु देवतेसच कां नमन करण्याची चाल पडली आहे असा प्रश्न करितात. त्यास सूत पौराणिक उत्तर देतो की अष्टादशपुराणांपैकी कांहीं राजस, कांहीं तामस व कांहीं सात्विक असून त्यांत भागवत, विष्णुपुराण व गरुड-पुराण ही श्रेष्ठ आहेत. कारण विष्णु हा सर्वांत पूजनीय आहे. पुढील अध्यायांत प्रलयानंतर सृष्टिरचनाकाली एकंदर देवांपैकी विष्णूचा श्रेष्ठपणा कसा पूजनीय आहे हे वर्णिले आहे.

१०-१४ त वैकृतिक व प्राकृत सृष्टिवर्णन आहे. प्रथम विष्णु ब्रह्मदेव-महत्त्व व त्यापासून इतर देवता उत्पन्न झाल्याचे वर्णन असून १४ व्यांत देवाकरिता योग्य अन्न कसे असावे ह्या विषयावरून वस्तुसारासार निरूपण आहे. प्रथम विष्णूच्या अर्संह्य अवतारांतील मुख्य अवतार सांगितले असून १६ व्यांत लक्ष्मीचे अवतार दिले आहेत. १७ व्यांत भारताचे त्रैपदी वगैरे अवतार देऊन १८ व्यांत सूत्रनामक वायूपासून गरुडाची उत्पत्ति व शेषावतारवर्णन, त्याचप्रमाणे एकादशरुद्रवर्णन आले आहे. १९ व्यांत हृदयवाहनकन्या नीला हिच्या तपश्चर्येने संतुष्ट होऊन भगवतांना तिचा अंगिकार कसा केला ते व २० व्यांत भद्रें केलेली भगवत्प्राप्ति, २१ व्यांत सूर्य-कन्या कालिंदी हिच्या तपाने प्रसन्न होऊन भगवतांना तिचा केलेला स्वीकार, २२ व्यांत श्रीकृष्ण लक्ष्मणा यांच्या विवाहाचे कारण, २३ व्यांत जांबवंतीची पूर्व कथा व त्याप्रसंगाने २४, २५ व २६ यांत श्रीव्यंकटगिरिवर्णन व महात्म्य आले आहे. पुढील २७ व्यांत नंदानंदामाहात्म्य, कुमारतीर्थमाहात्म्य, सोमपुत्रांचे निवासस पाहून तपाचरण व तीस जांबवंतीचा पुनर्जन्म आज्ञा असे वर्णन आहे. २८ व्यांत विष्णुरोमीज इतर देवता त्याज्य हे जीवाच्या सुखुद्धि व दुःखुद्धि नामक भार्यांच्या संवादात्मक रूपकावरून दर्शविले आहे. २९ व्यांत धर्माचे जगधारणाचे स्वरूप, भागीरथी वगैरे देवतांचे तारतम्य सांगून विष्णुसंतोषकर धर्मवर्णन व भगवत्त्व निरूपण करून ग्रंथ समाप्ति केली आहे.

गरुडस्तंभ—हा ओरिसा प्रांतांत आहे. या ओढ्या प्रांतावर पूर्वी केसरी घराणे राज्य करीत असता, ते घराणे ब्राह्मणी धर्माचे असल्याने त्याने आपल्या राज्यांत व राजधानीच्या जयपुर या गांवी अनेक देवळे, इमारती वगैरे बांधल्या. त्यांतच हा प्रचंड व कलाकुसरीचा खांब आहे. हा हळो अरण्यांत आहे. केसरी घराण्यांचे राज्य गेल्यानंतर मुसलमानांनी हा पाठण्याचा प्रयत्न केला. त्यांनी

त्याच्याभोंवती साखळदंड बांधून हर्षांच्याकडून तो उलथविण्याचे बरेच श्रम केले परंतु तो पडला नाही. मात्र त्याच्या माथ्यावर वसविलेल्या गरुडाला त्यांनी पाडून टाकले. तथापि ज्यावर तो गरुड वसविला होता तो सुबक दांडा व खालचा सारा स्तंभ अजून शाबूत आहे. हा खांब ख्रि. शकाच्या दहाव्या शतकांत उभारला गेला. याच्या जवळच अनेक प्रवेष्ट मूर्ती (इंद्राणी, काली, वसुंधरा वगैरे) आहेत. त्या सर्वांवरून त्या कालची हिंदूंची उत्कृष्ट कारागिरी व कलाकुशलता दिसून येते. [वैद्य-मध्ययुगीन भारत पूर्वाध; इंटर-ओरिसा.].

गॅरेट्ट (१७९९-१८५४)—व्हिक्टोरिडे डी अलमायडा. हा महान् पोर्तुगीज कवि १७९९ मध्ये ओगोंतो येथे जन्मास आला. त्याच्या प्राथमिक शिक्षणास अँरा येथे सुरुवात झाली व तो लहानपणीच कविता करू लागला. १८१६ त तो कोइंब्रा युनिव्हर्सिटीत बुद्धिमान्, तीप्र उदारमतवादी व वक्ता म्हणून प्रसिद्धास आला. 'ल्यूकॅशिया' नांवाचे त्यांचे शोकरसात्मक नाटक तेथे रंगभूमीवर प्रसिद्धास आले. त्याच सुमारास 'मिरोप' व 'केटो' ही त्यांची अभिजात नाटकेहि प्रसिद्ध झाली. कायद्याची परीक्षा देऊन त्यांना कोइंब्रा सोडले व लिसबन् येथे १८२२ साली त्यांनी डी. लुइझ मिजोसी नांवाच्या स्त्रीशी लग्न केले. १८२० च्या रँडिकल राज्यक्रान्तीच्या विरुद्ध चाललेली चळवळ त्यावेळी शिखरास पोचली होती. त्यामुळे अँवसोल्प्युटीस्ट राजमंडळाच्या हुकुमावरून गॅरेट्ट यास पोर्तुगाल सोडून इंग्लंडास जावे लागले. तेथे जर्मन व इंग्रजी अदभूत वाङ्मयाशी त्याचा परिचय घडून आला.

राष्ट्रीयत्वाच्या भावनेने प्रेरित होऊन १८२४ मध्ये त्यांनी 'कॅमोइज' नांवाचे एक काव्य व 'डी ब्रँका' अथवा 'ऑल गाव्हेंची मोहीम' नांवाचे देशाभिमानपर एक गीत रचले. १८२६ मध्ये वृत्तपत्रकर्त्यांच्या व्यवसायांत पडून व 'ओ पोर्तुगीज' नांवाचे पत्र काढून तत्कालीन राजकार्य वातावरणांत न दिसून येणाऱ्या उदात्त कल्पना प्रस्तुत करून व भाषित नेमस्तपणा राखून त्यांनी वृत्तपत्रांचा दर्जा चांगल्या प्रकारे वाढविला. परंतु उदार तत्वांचा प्रसार करण्याबद्दल त्याला तीन महिन्त्यांची शिक्षा झाली व नंतर तो १८२८ त इंग्लंडांत आला. तेथे 'अँडोक्षिडा' व 'बर्नाल फ्रॅन्सेझ' अशी काव्ये लिहून इतर चळवळीहि तो करू लागला. पोर्तुगालच्या स्वातंत्र्याकरितां फ्रान्समध्ये सैन्य उभारले जात आहे असे कळतांच डी पेड्रोच्या हाताखाली स्वयंसेनिक होऊन तो १८३२ त एस. मिग्युएल येथे गेला. मोअस-इनहो डा सिल्व्हेरा नामक मुत्सद्याचा सहकारी वृत्तुन त्याने पोर्तुगीज सामाजिक घटनेत क्रांति घडवून आणणारे कायदे तयार केले. 'फ्लोरेस सेम फ्लक्टो' नांवाच्या पुस्तकांत संकलित केलेली त्याची भावगीते प्रसिद्ध आहेत. 'अर्को डी सँट अँना' नांवाच्या त्याच्या ऐतिहासिक कादंबरीत

वॉल्टर स्कॉटची छटा दृष्टीस पडते. वरील वाङ्मयात्मक व्यवसाय सांभाळून त्यांनी किमिनल व कर्मशिअल कोड वगैरे कायद्याचे ग्रंथ रचले आहेत.

१८३४-३५ मध्ये पोर्तुगालचा परराष्ट्रीय वकील म्हणून त्याने वृसेल्स या ठिकाणी वरेंच काम केले. स्वदेशी परत आल्यावर नाट्यकला व राष्ट्रीय नाटकग्रह यासंबंधी विधायक सूचना करण्याचे काम त्याजवर सांपविण्यांत आले. उत्कृष्ट नाटकांकरितां वक्षिसे ठेवून आपल्या नेतृत्वाखाली नट व नाटककार यांचा एक संग्रहाय त्याने स्थापन केला. पोर्तुगीज इतिहासातील कथा घेऊन नमुन्यादाखल गद्य नाटक लिहिण्यास सुरुवात करून 'ऑटो डी गिल व्हिसेंट', 'अलफाभेम डी सँटारोम' व 'फ्रे लुइझ डी सूझा' वगैरे नाटके त्यांनी लिहिली आहेत.

पार्लेमेंटमध्ये १८३७ साली प्रवेश झाल्यावर वक्ता म्हणून त्याचा फार लोकिक झाला. त्याने कॉपिराइट बिल पार्लेमेंटांत आणले व त्याचे १८५१ मध्ये कायद्यांत रूपांतर झाल्यावर इंग्लंड व प्रशिया देशांतहि असे कायदे पास झाले. राजकारणाचा उद्योग सुरू असतांनाच 'डी फिलिपा डी व्हिलहेना', 'व्हायजेन्स ना मिन्हा टेरा', 'सोब्रिनहा डो मार्किझ' व 'रोमान्सरो' वगैरे ग्रंथ त्यांनी लिहिले. १८५० साली त्यास व्हायकाउंट पद प्राप्त झाले. 'कॉन्सलहो अल्फ्रॅमॅरिनो', व 'लॉ ऑफ दि मिझरिऑईअस' वगैरे कायदे-ग्रंथ १८५२ मध्ये त्याच्या लेखणीतून उतरले. नंतर तो परराष्ट्रीय खात्याचा प्रधान झाला. 'फॉलहस काहिडास' नांवाचे उत्कृष्ट भावनाप्रधान काव्य लिहून त्याने मोठी कीर्ति मिळविली. त्याचे शेवटचे पुस्तक म्हणजे 'हेलेना' नामक कादंबरी होय. परंतु ती ९ डिसेंबर १८५४ मध्ये गॅरेट्टे इहलोक सोडल्यामुळे अपूर्णावस्थेतच राहिली आहे. कवि, कादंबरीकार, नाटककार, वृत्तपत्रकार व वक्ता या दृष्टीने गॅरेट्ट हा मूर्तिमंत वाङ्मयच होता असे म्हणण्यांत अतिशयोक्ति होणार नाही.

उत्कट धर्मश्रेष्ठेशिवाय गॅरेट्टमध्ये खोल विचार, स्वयंभु प्रतिभा, सदभिरुचि व विशाल सहासुभूति हे गुण वसत होते. त्याचा व्यापक मायाळूपणा, देशाभिमान, धर्मोत्तमता डामडील व दिमाख, त्याची भुरळ पाडणारी मोहकता, त्याचे बुद्धिमत्त्व इत्यादि अष्टपैलूपणाचे मूळ त्याच्या विदग्धकलात्मक मनोरचनेत असलेले आढळून येते. त्याची उत्कृष्ट, गंभीर व शोकपूर्ण भावगीते त्याच्या नाटकघुष्टीतील पूर्णता व वैचित्र्य, त्याच्या वक्तृत्वातील तेज, विनोदांत चमकणारे सत्य व त्याच्या लेखनांत प्रगट होणारे सौंदर्य इत्यादि विविध गुणांचे आदिस्थान त्याच्या नैसर्गिक कलात्मक मनोरचनेत होते. 'फॉलहस काहिडास' व 'फ्रेलुइझ डी सूझा' हे त्याचे ग्रंथ वरील गुणांची साक्ष देऊं शकतील. एकंदर २४भागांत त्याचे सर्व ग्रंथ संपूर्ण झाले असून त्याच्या कित्येक आवृत्तीहि निघाल्या आहेत.

गरोठ—हंदूर संस्थानांतील रामपुरा—भानपुरा सुभा-
यतींचे मुख्य ठिकाण. प्रथमतः हे गिर्हानी वसवले असवे.
पुढे १६ व्या शतकांत ते थंडावत रजपुताकडे आले. ऐति-
हासिक दृष्ट्या हे महत्त्वाचे आहे. कारण याच ठिकाणी
मॉन्सन यास यशवंतराव होळकर यांच्या पुढे माघार घ्यावी
लागली. १८११ मध्ये गरोठ येथे यशवंतराव होळकरांस
भानपुराहून आणले होते. कारण तेथे त्याला भूतवाधा होत
असे असे म्हणतात. १८३४-४२ पर्यंत येथे महिदपूर
कॉन्टिजन्टची एक तुफडी ठेवण्यांत आली होती. कारण त्या
वेळी सांधिया लोकांनी दंगेघोषे आरंभिले होते. सुभा आफि-
सरहि येथेच रहातो. येथे एक शाळा, दवाखाना व इन्स्पे-
क्शन बंगला आहे. लोकसंख्या सारी (१९०१) ३४५५
होती. पण नागडा-प्रथुरा रेल्वे थावरून गेल्यामुळे अलीकडे
वस्ती वाढत आहे. येथून १४ मैलांवर पोला डोंगरांत
८ व्या किंवा ९ व्या शतकांतली वौद्ध लेणी आहेत.

गरोडा—या लोकांची वस्ती राजपुताना व बडोद
संस्थान यांतून आहे. लोकसंख्या (१९११) १२३५. हे
दक्षिण गुजराथ प्रांतांतली भंगी लोकांखेरीज करून इतर
सर्व असुर्य जातीचे उपाध्याय आहेत. ते आपल्याला
ब्राह्मण म्हणवितात. आपल्या कुलपुत्रांना गुरुभंगिनीशी
विवाह केल्यामुळे आपला न्हास झाला असे सांगतात.
त्यांच्या जातीविषयी आणखी वन्याच कथा आहेत.
त्यांच्यांत असलेल्या दवे, जोशी, नागर वगैरे नांवांवरून ते
मूळचे ब्राह्मण असवेत असे दिसते. पण गोहे व गांधिया
ही रजपूत नांवांदि त्यांच्यांत आढळतात. हे धेडांच्या
पंक्तीला जेवतात, व वाटेले ते खातात. ब्राह्मणांप्रमाणे ते
रोज जेवणापूर्वी स्नान करतात. ते राम, देवी व तुळशी
वगैरे देवतांना भजतात, व ब्राह्मणांप्रमाणे व्रतोपवासांहि
करतात. कित्येक पारोडा लोक रामानंदी व परिणामी पंथांचे
आहेत. लमांत वाजरीच्या पिठाचे स्फंडिल (शाथियो)
करून त्यावर एखाद्या सौभाग्य द्रव्याने नवग्रह मांडण्या-
करितां नऊ वर्षे करितात. अशा स्फंडिलास 'चौशी' (?)
असे म्हणतात. चौशीजवळ एक गोधडी अंधेरून तिजवर
नवरानवरीस बसवितात. त्यांच्यापुढे (चौशीजवळ) एक
पाण्याचे भांडे, तुपाची वाटी व तुपाचा दिवा लावून ठेवि-
तात. नंतर नवरीचा भाज किंवा आतेभाज त्या वधूवरांच्या
हातांत मणगाजवळ 'मोडळ' नांवाचे फळ सुताच्या
नाळ्यांत ओंबून ते बांधितो व एकमेकांचे हात एकमेकाच्या
हातांत घालून त्या उभयतांकडून तुपाच्या दिव्याभोवती
चार प्रदक्षिणा करवितो. नंतर वधूचा बाप वधूच्या पदरी
व वराचा बाप वराच्या पदरी एक एक पैसा बांधितो; आणि
दोघांच्या बंधांचे पदर एकत्र बांधून त्या जोडप्यास वराच्या
आनवसपरी नेतात म्हणजे लक्षविधि आटोपला.

यांच्यांत मृतांना जाळतात व धाद्वविधि करितात. जाती-
तील भांडणे तोडण्यासाठी पंचायती असतात. [मु. गं.
अलोनी-लक्षविधि व सोहळे].

गरीथा—संयुक्त प्रांत. झांशी जिल्ह्यांतली एक तालुका.
उ.अ. २५°२३. ते २५°४९' पू. रे. ७९°१० ते ७९°२५'. क्षेत्र-
फळ ४६६ चौ. मैल. लोकसंख्या (१९११) ७३,६२६. एकदर
खेडी १५० व एक शहर आहे. जमीन थोडीशी काळी
अतून बाकीची अगदी कनिष्ठ दर्जाची आहे. साऱ्याचे उत्पन्न
(१९०३-४) १,२५,००० व इतर कर २४,००० रुपये.
१९४ चौ. मैल जमीन वहितोखाली होती. अलीकडे
३० वर्षे काण (?) नांवाच्या गवताच्या वाढीमुळे जमीन भरा-
भर पडित होत आहे.

गरोली—बुंदेलखंड एजन्सीतले एक लहानसे सनदी
संस्थान. क्ष.फ. ३९ चौ. मै. लो. सं(१९११) ५२२२. १८१२
मध्ये दिवाण गोपाळसिंग बुंदेला याला दिलेल्या सनदेनें
ब्रिटिश सरकारनें हे संस्थान मान्य केले. अशी बहादुराच्या
स्वारीच्या वेळी गोपाळसिंगनें कोत्री परगणा बळकावला होता.
बुंदेलखंड घेतांना इंग्रजांना यानें बराच अडथळा केला.
पण अखेरीस त्यास शरण येणें भाग पडले. पन्नाच्या महा-
राजानें त्याला १८ खेडी बहाल केली. हल्लीच्या जहागिर-
दाराला १९०४ मध्ये अधिकार मिळाले. जहागिरीत १०
खेडी आहेत. ११ चौरस मैल जमीन लागवडीत आहे व
२५००० रु. वसूल आहे. मुख्य ठिकाण गरोली हे घसण
नदीच्या काठी आहे. तेथील वस्ती (१९०१) ८७८.

गर्ग (१)—वैदिक कालामध्ये गर्ग कुलाची स्थापना झाली व
त्याचे श्रौत धर्मांत थोडेसे वैशिष्ट्य स्थापन झाले. गर्गात्राज
नांवाची एक सोमसंस्था वेदग्रंथांत वर्णिली आहे. या प्राचीन
गर्गाचा ज्योतिषाशी संबंध दिसत नाही. पुराणांत गर्गाचे स्वरूप
निराळें दिसते. कालयवन नांवाच्या एका परक्या जातीच्या
शिष्याचा हा पुरस्कर्ता होता आणि त्यामाफत कांहीं सामा-
जिक क्रांति घडवून आणणारा एक गर्ग दृष्टीस पडतो. याज्ञ-
वल्क्यावरोवर वादविवाद कारणी प्रसिद्ध विदुषी गर्गा ही
कोणत्या गर्गाची मुलगी असावी हे निश्चित होत नाही.

(२) एक प्राचीन ज्योतिषी, यादवांचा उपाध्याय गर्ग व हा
एकच की काय हे सांगता येणार नाही. कारण गर्ग नांवाच्या
पौराणिक व्यक्ती अनेक आहेत. बराहमिहिरानें आपल्या
ग्रंथांतून जागोजाग सर्व प्राचीन ग्रंथकारांच्या आधी गर्गाचा
उल्लेख केला आहे. यावरून गर्गसंहिता अत्यंत प्राचीन दिसते.
हल्लीं गर्गसंहिता झेन तीन प्रकारच्या उपलब्ध आहेत. त्यांत
मूळ कोणती हे ठरविणे कठिण पडेल. गर्गाला ज्योतिषी
मुहूर्तीच्या वावरीत प्रमाण मानितात. तेव्हा त्याच्या नांवावर
वाटेले ती विधाने दडपून देण्याची जुनी वृद्धिवाट प्रचलित
आहे. नूद गर्ग नांवाचा ज्योतिषी वेगळा दिसतो. याचाहि
बराहमिहिरानें अनेकदा उल्लेख केला आहे. तो बराहपुर्वी
दोन तीनवीं वर्षे ह्योजन गेलेला दिसतो.

गर्गाव्हिआ—आरव्हरनी प्रांतांचें रागधानीचें शहर. हें फ्रान्समधील पूडी डोमपासून आठ मैलांवर असून एका टेंकडीवर वसलें आहे. इ. स. पूर्वी ५२ व्या वर्षी ज्युलीअस सीझरनें या शहरावर हल्ला केला. त्या वेळच्या कांहीं भिंतींचे अवशेष अजून दृष्टीस पडतात. गॉल प्रांत हार्ता आल्यावर येथील रहिवाशांनीं या शहराचा त्याग केला. व आगस्टोनी-मेटम या नवीन शहरांत जाऊन वस्ती केली.

गर्दभील—कुशान राजांपैकी शेवटचा राजा वासुदेव. याच्या नंतर ख्रि. श. च्या तिसऱ्या शतकांत उत्तर हिंदु-स्थानांत कांहीं वर्षे साम्राज्यसत्ता अशी कोणती एकच न राहता, अनेक लहान लहान राज्ये सर्वत्र पसरलीं. पुराणांच्या आधारावरून त्यावेळीं वायव्येकडून ज्या बाह्य लोकांच्या टोळ्या इकडे आल्या व ज्यांनीं आंध्रांच्या साम्राज्याचा नाश झाल्यांनंतर आपलीं राज्ये स्थापलीं, त्या आभीर, शक, यवन, वाल्हिक या लोकांवरवीरच गर्दभील यांचेहि नांव सांपडतें. या गर्दभीलांनाहि आपलें एक छोटेंच राज्य स्थापन केलें होतें. वरील सर्व लोकांचीं राज्ये समकालीन असून ठिकठिकाणीं पसरलेलीं होतां [स्मिथ-अर्लि हिस्ट्री ऑफ इंडिया.]

गर्भधारण, आयुर्वेदीय.—वयांत आलेल्या स्त्रीपुरुषांची आतंवेव शुक्र ह्या शुद्ध असून स्त्राचा योनी व गर्भाशय हीं शुद्ध असतां गर्भधारणा होते. याशिवाय हृदयाची (मनाची) प्रसन्नता व वायूची समता, स्त्रांचीहि गर्भधारणेस आवश्यकता आहे. स्त्री सोळा वर्षांच्या पुढें व पुरुष वीस वर्षांच्या पुढें प्रायः वयांत येतात. या वयांत झालेली संततीच पराक्रमी व दीर्घायुषी निपजते.

वयाच्या बाराव्या वर्षापासून पन्नास वर्षेपर्यंत प्रायः दर-महा कर्माभिंशत रक्त स्त्रियांच्या योनिमार्गांतून येतें. त्यास आतंवे म्हणतात. हें आतंवे वायु, पित्त व कफ या दोहानीं युक्त, तसेंच दुर्गंधी, गांठाळलेलें, पुवासारखें, कमी असलेलें व विप्रेच्या रंगाचें असतां गर्भधारणेस अयोग्य असतें. पुरुषाचें शुक्रहि दुर्गंधी इत्यादिक व वातादिक दोषांनीं युक्त असतां वीज होण्याला असमर्थ असतें. लाखेच्या रसा-प्रमाणें किंवा सशाच्या रक्ताप्रमाणें असून ज्याचा डाग वज्रास पडत नाही तें आतंवे शुद्ध समजावें. तूप, मध, व तेल यांच्या रंगासारखें असून जें पुष्कळ आणि स्निग्ध असतें तें शुक्र शुद्ध समजावें. मैथुनकार्थी योनिमार्गानें पुरुषाचें शुक्र वायूच्या सहाय्यानें गर्भाशयांत जाऊन तेथील आतंवांतील वीजाशीं शुक्रांतील वीजभाग संमिश्र होऊन गर्भधारणा होते. शंखाला ज्याप्रमाणें वळ्या असतात. त्याप्रमाणें योनीलाहि तीन वळ्या (आवर्त) आहेत. त्या एकामार्गे एक अशा आहेत. त्यांपैकीं शेवटच्या वळीला गर्भाशय जोडलेला आहे. तो रोहित नांवाच्या माशाच्या तोंडासारखा असून आकारानें तेवढाच आहे. त्याचें तोंड योनीकडे असतें. या गर्भाशयांतच गर्भ

वाढतो. गर्भधारणा झाल्यावरवीर स्त्रीस ह्मल्यासारखें वाटतें, तहान लागते, योनीचें स्फुरण होतें, ग्लानी येते, छातींत पडपडतें व रोमांच उभे रहातात. हीं लक्षणं चाणाक्ष स्त्रियांसच समजतात. रजोदर्शन झाल्या दिवसापासून बारा दिवसच गर्भधारण होतें असें पुष्कळ आचार्यांचें मत आहे. परंतु बारा दिवसांनंतरहि गर्भधारणा होते असें सुभ्रुत-कारांचें मत आहे. रजोदर्शानंतर पहिले तीन दिवस गर्भधारणा होत नाही. कारण योनिमार्गानें आतंवे पुष्कळ जात असतें. त्यामुळे आंतं शुक्र रहात नाही. कदाचित् गर्भ राहिलाच तर तो रोगी, अल्पायुषी असतो. म्हणून पहिले तीन दिवस स्त्रांचें ब्रह्मचारिणीं असावें. व दुधाचें किंवा सातूचें अन्न घोंडें खावें. त्या योगें कोठ्याचें नीट शोषन होतें व गर्भधारणाला योग्य अशा गर्भाशयादिकांची शुद्धि होते. स्त्री पुरुषांचा ज्या प्रकारची चित्तवृत्ती असते त्या प्रकारचें मूल होतें म्हणून आदिवापानीं नेहेर्मा विशेषतः संभोग-काली उदार अशा विषयांचें चिंतन करावें म्हणजे संतति चांगल्या आचारविचारांची निपजते. गर्भ स्त्री किंवा पुरुष होणें हें सुद्धा स्त्राच्या विचारांवर अवलंबून आहे असें वैद्यशास्त्रांचें मत आहे; व त्यास अनुसरूनच आपल्या सोळा संस्कारांत “पुंसवन” नांवाचा संस्कार सांगितला आहे. पुण्य नक्षत्र असेल त्यादिवशीं. सोनें, चांदी किंवा लोखंड यांचा पुरुषाकृति पुतळा करून तो तापवून दुधांत विझवावा व तें दूध चुकावच गर्भ राहिलेल्या स्त्रीस पाजावें ह्मणजे मुलगा होतो.

रजोदर्शन झाल्यापासून चार, सहा अशा समरात्रीं किंवा अकराव्या रात्रीं गर्भ धारण झालें असतां मुलगा होतो असें कांहींचें मत आहे. गर्भधारणाच्या वेळीं शुक्र जास्त असेल तर मुलगा व आतंवे जास्त असेल तर मुलगी आणि दोन्ही सारखी असतां पुंसुक होतो असेंहि कांहीं लोकांचें मत आहे. गर्भधारणा झाल्यानंतर म्हणजे शुक्रातंवांचा संयोग झाल्या नंतर सात दिवसांनीं त्याचा पातळ फुगरी टिपका (कलळ) होतो. नंतर एक महिन्यानें त्या टिपक्याचा घट गोळा, किंवा चापट पिशवीसारखा असलेला, अथवा अर्बुदाच्या आकाराचा पदार्थ वनतो. त्यापासून अनुक्रमें वाटोळा गोळा असल्यास पुरुष, चापट असल्यास स्त्री व अर्बुदाकार असल्यास तृतीयप्रकृति अशीं अपर्ये होतात. तिसऱ्या महिन्यांत दोन हात, दोन पाय व डोकें असे मधल्या अंगास पांच अवयव उत्पन्न होतात व सर्व अंगें, व प्रत्यंगें यांचे सूक्ष्म आकार होतात. चवथ्या महिन्यांत सर्व अंगें व प्रत्यंगें यांचे विभाग स्पष्ट होतात. व गर्भाचें हृदय उत्पन्न होऊन तें हाडें लागतें व आतांपर्यंत जें चैतन्य अग्न्यक्त होतें तें व्यक्त होतें. या चवथ्या महिन्यांतच गर्भाला इंद्रियाधीच्या इच्छा होतात. सुख व दुःख जाणणारा जीवात्मा हृदयांतच असल्यामुळे ज्यावेळीं हृदय व्यक्त होतें त्यावेळीं जीवात्माहि इंद्रियांचे विषयांची इच्छा करतो म्हणून गर्भिणीस पूर्वीं आवडत नसलेले

पदार्थादि गर्भाच्या इच्छेमुळे आवडू लागतात. इतकेंच नव्हे तर त्याविपरीतीची इच्छा अनावर होते. यासच डोहाळे असे म्हणतात. डोहाळे लागले असतां जे पदार्थ गर्भिणी मागेले ते अनिष्ट असले तरी थोडे देण्यास हरका नाही. यावेळीं जर तिची योग्य इच्छा पूर्ण केली नाही तर गर्भाला अपाय होतो. केव्हां केव्हां डोहाळें न पुरविल्यामुळे गर्भिणीलाहि अपाय होतो असें सुश्रुतकारांचें मत आहे. पांचव्या व सहाव्या महिन्यांत अंगादिकांची वाढ होत असून मन व बुद्धी यांची पूर्ण वाढ होते.

सातव्या महिन्यांत सर्व शरीर अंगप्रत्यंगांसह पूर्ण होतें. आठव्या महिन्यांत ओज स्थिर नसतें. केव्हां आईच्या हृदयांत तर केव्हां गर्भाच्या हृदयांत असतें. यासुळे प्रसूतीकाळां आई किंवा मूल यांचेकडे जेंथ ओज गेलें असेल तें जातें व दुसऱ्याचें जीवित संशयावह असतें. छ्णून आठव्या महिन्यांत प्रसूति होणें धोक्याचें आहे. नववा महिना लागल्यापासून योग्य प्रसूतिकाल होतो.

प्रसूतिकाल जरी नवव्या महिन्यापासून सुरू होतो तरी बहुतेक स्त्रियांस पूर्ण नऊ महिन्यांनीच प्रसूति होते. रजो-दर्शन होण्याचें बंद झाल्या दिवसांपासून दोनशे सत्तर दिवसांनी प्रसूति होते असा सर्वसाधारण नियम आहे. परंतु यासहि पुष्कळ अपवाद आहेत व जास्तत जास्त एक वर्ष पर्यंतहि गर्भ राहून सुखप्रसूति होते व सातव्या अगर आठव्या महिन्यांतहि प्रसूति होऊन मुलें व वाळंतिणी यांस कांहीं एक इजा होत नाही. एक वर्षानंतर जर गर्भाशयांत गर्भ राहिल तर मात्र तो खीस विकार उत्पन्न करतो व स्वतःहि विकृत होतो. आईच्या रक्त वहाणाच्या नाडीला गर्भाच्या बेंबोपासून निघालेली नाडी चिकटलेली असते. त्या नाडीतून आईचें रक्त गर्भांत येऊन गर्भाचें पोषण व वाढ हीं होतात. गर्भाचीं अंगें व प्रत्यंगें ज्यावेळीं नसतात त्यावेळीं म्हणजे निरवयव अवस्थेंत गर्भाशयांतिल रक्तवाहिन्यांतून पाक्षरणाच्या रसानेंच गर्भाचें पोषण होतें.

गर्भाचें कोणतें अंग प्रथम उत्पन्न होतें याबद्दल ऋषींची निरनिराळीं मते आहेत, प्रथम मध्यशरीर व त्यास लागून डोकें व नंतर हातपाय होतात असें गौतमाचें मत आहे. कृतवीर्याच्या मतें प्रथम हृदय उत्पन्न होतें, कारण तें चेतनास्थान आहे, म्हणजे शरीरांत हालचाल प्रथम तेथें उत्पन्न होते व बुद्धी आणि मन हीं हृदयाचा आश्रय करूनच असतात. अशीं निरनिराळ्या प्रकारचीं मते आहेत. तथापि धन्वंतरिचें मत याहून निराळें आहे. त्याच्या मतें सर्व अंगें व प्रत्यंगें एकदम उत्पन्न होतात. कोणतेंहि एक अंग आधीं किंवा मग असा क्रम उत्पत्तिकालीं नसतो. मात्र तीं सर्व प्रत्यंगें त्यावेळीं सूक्ष्म असल्यामुळे आपणांस दिसत नाहीत, पूर्णावस्थेंत तीं दिसतात. ज्याप्रमाणें आंब्यांतिल केसर (रेपा), वांठ त्यांवरील आवरण इत्यादि भाग आंबा

कोंवळा असतो त्यावेळीं दिसत नाहीत, कालंतरानें तीं व्यक्त होतात त्याप्रमाणें अंगप्रत्यंगांविषयीं समजावें.

गर्भिणी परिचर्या.—गर्भ राहिल्यापासून गर्भिणी छानें नेहमीं आनंदित असावें. मनाला उद्वेग येईल असें कांहीं ऐकूं नये व पाहूं नये. कपडे वगैरेची शुद्धता ठेवावी; अलेकार घालावे; देवता, गुरु इत्यादि पूज्य गोष्टींच्या संनिध्य असून त्यांची शुभुपा करावी.

शिळें, कुजलेलें व कोरडें अन्न खाऊं नये, ओझे उचलूं नये, तैलाभ्यंग वारंवार करूं नये. व फार श्रम करूं नये. वर सांगितलेल्या गोष्टी केल्या असतां गर्भपात होण्याचा संभव असतो. पातळ, गोड व स्निग्ध असें भोजन करावें, मृदु आसनावर वसावें व मऊ विद्याभ्यास वरिजावें. सामान्यतः नऊ महिनेपर्यंत याप्रमाणें गर्भिणीनें वागावें.

पहिल्या, दुसऱ्या व तिसऱ्या महिन्यांत गोड, थंड व पातळ असें भोजन करावें. तिसऱ्या महिन्यांत दूध भात जेवावा. चवथ्या महिन्यांत दूध, लोणी (जांगल) मांस असे आवडते पदार्थ खावे. पांचव्या महिन्यांत तूप, दूध जास्त खावें. सहाव्या महिन्यांत सराख्यांच्या काढ्यांत तयार केलेलें तूप व पेज, सातव्या महिन्यांतहि पिठवण इत्यादि औषधीमध्यें तयार केलेलें तूप घ्यावें. याप्रमाणें सात महिने आहार ठेवल्यास गर्भ वाढतो. आठव्या महिन्यांत प्रथम आस्थापन वस्ती द्यावा. त्यानें मळाची शुद्धि होऊन वायू अनुल्लोम होतो. नंतर दूध व मधुर औषधांच्या काढ्यांत तयार केलेल्या तेलाचा अनुवासन वस्ती द्यावा. त्यानें प्रसूति सुखानें होते. आठव्या महिन्यांत तूप घातलेली कण्हेरी गर्भिणीस खाण्याकरितां द्यावी. अशा रीतीनें गर्भिणीस अंतर्बाह्य स्निग्धता आली म्हणजे कांहीं एक विकार न होतां प्रसूति होते व प्रसूतीनंतर थकवा येत नाही.

नववा महिना लागताच प्रसूतीची तयारी करून ठेवावी. वाळंतिणीची खोली प्रशस्त ठिकाणी व अगदी लहान नसलेली अशी असावी. तींत उजेड वगैरे योग्य तितका येईल अशी व्यवस्था असावी. भिती व जमीन चांगली सारवून डेंकूण, चिल्टें, वगैरेचा त्रास न व्हावा म्हणून धूप घालावा. वाज, सुईण, रोगडी, शक, दोरा, औषधें वगैरे सर्व तयारी आगाऊ करून ठेवावी.

गर्भविज्ञान—मातेच्या गर्भाशयांत गर्भसंभव होऊन तो आहरे पडेपर्यंत त्याची जी वाढ होते व मातापितरांच्या रूप, आकाराशीं साम्य होत जातें त्याचें विशेष परीक्षण म्हणजे गर्भविज्ञान होय. पण या विषयाचा व्यापक यापेक्षां विस्तृत आहे. बारीक व मोठ्या सर्वेच प्राण्यांचे गर्भ उत्पत्तिपासून झपाट्यानें वाढून त्यांच्या आकाररूप रचनेंत विलक्षण बदल होत जातो. या स्थितीमध्यें त्या गर्भास स्वतंत्र आयुष्य नसतें व त्यास आपलें भक्ष्यहि मिळवितां येत नाही. म्हणून तो गर्भ गर्भाशयांत असतो अगर तो बाहेर पडून अंड्या-मधीं स्वस्थ पडून रहातो. मात्र अंसा वगैरे कांहीं कीटकांच्या

गर्भासु स्वतंत्रपणे जगण्याची पात्रता असल्यामुळे ते पूर्ण वाढ होईपर्यंत त्या स्थितीत असतात व त्यांत स्वतंत्रपणे जगण्या-पुरती इंद्रिये असतात, या शैवटच्या प्रकारास सचेतन गर्भ असे नांव देऊं. हलक्या प्राण्याच्या गर्भांचे रूपांतर होऊन पूर्ण वाढ होईपर्यंत जे फरक होत जातात त्याची कांहीं बाब-तीत फरक असलेली अन्य प्रतिमा म्हणजे मानवी गर्भांचे होणारे स्थित्यंतर होय व म्हणून मानवी प्राणी श्रेष्ठ असला तरी त्याच्या गर्भविज्ञानशास्त्राच्या अभ्यासासाठी त्याची हीन प्राण्यांशी गर्भविज्ञान संबंधी तुलना करावी लागते. " जन्म होईपर्यंत होणाऱ्या स्थित्यंतरांचे ज्ञान" हीहि या विषयाची व्याख्या पुरेशी होत नाही. कारण, मूल जन्मले तरी नुसत्या वाडीखेरीज त्याच्या शरीरांत पुष्कळच फेरफार व्हावयाचे असतात. त्याचप्रमाणे बेडूक अगर कोंबडीच्या पिलांचीहि स्थिति असते. तें पिलू उपजल्या-बरोबर हिंडू फिरू व दाणे टिपू लागते तरी त्याचा पिसारा व अवयव पूर्ण वाढ झालेल्या कोंबव्याप्रमाणे नसतात. हाच प्रकार बहुतेक अन्य प्राण्यांविषयी असतो. " जन्मापासून ताऱ्यावस्थेपर्यंत होणाऱ्या फेरबदलांचे प्राण्यांचे शरीरविज्ञान" अशी जरी व्याख्या घेतली तरी पुनः मानवप्राणी व इतर उच्च कोटीतील प्राणी वगळले असता ताऱ्यावस्था म्हणजे कोणती ही निश्चित करणे अवघड आहे. प्रजोत्पादनक्षमता येणे हे त्या अवस्थेचे लक्षण म्हटले तरी हे सामर्थ्य प्रसट झाल्यानंतरहि वाढ व बदल शरीरांत होतात असे कांहीं जलचर प्राण्यांच्या परीक्षणाने दिसते. येणेप्रमाणे कोण-तीहि व्याख्या केली तरी तिला बरेच अपवाद सांपडतात व म्हणून गर्भसंभवापासून मृत्यूपर्यंत प्राण्यामध्ये जे जे फेर-बदल होतात त्यांचे ज्ञान ही व्याख्याच विशेष संयुक्तिक ठरते. हक्कसेल याच्याहि मते हीच गोष्ट अनुभवास येते की मृत्यूपर्यंत प्राण्यांत वाढीचे अगर जरेचे बदल होत असतात व वाढ कोणत्या वर्षी थांबते व जरेसुद्धे होणारे बदलहि केव्हा थांबतात हे सांगता येत नाही. या दोहोंच्या दरम्यान पूर्ण वाढीचा काळ धरला पाहिजे. प्रजोत्पादन दोन प्रकारांनी होतें. एक जननद्विय संयोगापासून व दुसरा या क्रियेविरहित होणारे प्रजोत्पादन. पहिल्या प्रकारामुळे अनेक व्यक्ती जन्मास येतात ऐवढेच नव्हे तर व्यक्तींचे विविध प्रकारहि जन्मतात. परंतु दुसऱ्या प्रकारामुळे ज्या जातीच्या प्रथम व्यक्ती आहेत त्याच व्यक्तींच्या संततीने त्या जातीची वाढ होते. त्यांत व्यक्तिवैचित्र्य व विविधता हे गुण आढळत नाहीत. पहिल्या प्रकारामध्ये जननद्वियपेशी नर आणि मादी या दोन जातींच्या असतात व त्यांना रेतपेशी व अंडपेशी म्हणतात. रेतपेशीमध्ये चलनचलन व अंडपेशीत पोषण-क्षमता हे धर्म असतात व या दोहोंचा पूर्ण संयोग होऊन एक नवीन संयुक्त पेशी तयार होणे म्हणजेच अंडपेशीची सफलता अगर गर्भसंभव (नवीन व्यक्ति तयार होणे) होय. ही व्यक्ति कांहीं पोषणाच्या साठ्याने समद्ध व आकाराने

अंडपेशीप्रमाणे असते खरी परंतु तीमध्ये रेतपेशी असल्या-मुळे नवीन व्यक्तीमध्ये उभयपेशींचे गुणधर्म तिच्या वाढीत दिसून येतात.

यानंतर गर्भाची वाढ व्हावयाची परंतु ती ठरीवकामाने होण्यास अनुकूल परिस्थिती पाहिजे. त्याशिवाय मात्र ती होणार नाही, उलट गर्भपात होतो. झाडाचे बीं हवा व ओलावा न लागेल अशा स्थळी ठेविले तर. त्यापासून वृक्ष, व फले यांचा उद्भव होणे अशक्य आहे. त्या बीजाला जमीन, पाणी, हवा इत्यादि अनुकूल परिस्थितीमध्ये ठेविले तरच त्याची वाढ होते. तसेच गर्भ वाढीस लागण्याचा व प्रसव होण्याचा निसर्गाचा जो ठरीव मार्ग व प्रकार आहे त्यास अनुसरून वाढ होते. त्यांत बदल करता येत नाही. गर्भवृद्धीबरोबर वाह्य परिस्थितीहि आपोआप बदलून गर्भवृद्धीस मदत करीत असते असे हर्बर्ट स्पेन्सरचे सुद्धा मत आहे. कांहीं मर्यादेपर्यंत परिस्थितीत इष्ट बदल केल्यांन गर्भवृद्धीस मदत होते, परंतु अनिष्ट बदल झाल्यास उलट प्रकार व गर्भपातहि होतो. या गोष्टी ध्यानांत ठेऊन पक्षां वगैरे प्राणी पिजऱ्यांत ठेवून हे प्रकार पहाता येतात. कांहीं जलचर प्राण्यांचे मात्र कांहीं मर्यादेच्या बाहेर येणे-प्रमाणे परीक्षण करणे शक्य नसते. कांहीं प्राणिशास्त्रेव-त्यांनी हीनप्राणीप्रजोत्पादनाचे एक नियमबद्ध शास्त्रच बनविले आहे.

रेतखलनाच्या वेळी जरी लक्षावधी रेतपेशी बाहेर पडत असल्या तरी गर्भसंभव होण्यासाठी एकच रेतपेशीचीच एकच अंडपेशीची जरूरी असते. अंडाशयांत सर्व जन्मांत ७०,००० अंडपेशी उत्पन्न होण्याची पात्रता असते. त्यांपैकी १५ ते ४५ वयापर्यंत म्हणजे ३० वर्षांत फक्त ४०० अंडपेशी पक होऊन प्रतिमासी स्त्रियांच्या रजाबरोबर २.४ जातात; यांपैकी फारच थोड्या गर्भसंभवांत सांपडतात असा अंदाज केला आहे. अंडपेशीची सफलता अथवा गर्भसंभव कसा होतो हे वर सांगितलेच आहे. या संयुक्त पेशीच्यामध्ये आणखी एक मध्यबिंदु उत्पन्न होतो व त्याचे कारण रेतपेशी होय. नंतर हे दोन्ही मध्य बिंदु जवळ व संयुक्त होऊन विभागत जाऊन त्या पेशीची संख्या वाहून त्यांचा एक गोळा बनतो. मानवी व इतर श्रेष्ठ प्राण्यांत यापुढील फेरबदल मातेच्या गर्भाशयांत होतात व त्यामध्ये ही गर्भसंभव झालेली पेशी या स्थितीत लहान असते व मातेच्या शरीरांतून पोषक द्रव्य गर्भास मिळत असते. परंतु हे पुढील फेरबदल पक्षादि प्राण्यांत मातेच्या शरीराबाहेर व्हावयाचे असले तर पोषक द्रव्याचा बराचसा साठा असलेले अंडे बाहेर पडते. हा साठा म्हणजे पिवळा वलक होय. या वलकावर एक जीवनपेशीचा पांढरा टिपका असतो व तेंच पुढे अंडे फोडून बाहेर निघणारे पिलू होय. त्याचे, भोंवता-लच्या पौष्टिक वलकावर वाढ व पोषण होत असते. वर सांगितल्याप्रमाणे असंख्य पेशींचा गोळा बनल्यानंतर त्यास

आकार प्राप्त होऊन त्यास नळीचा पोकळ आकार येतो. प्रथम याची एकच थराची बनलेली रचना असते. परंतु नंतर ते दोन थर होतात. यांपैकी वाहेरील थरास गर्भवाद्यास्तर व आतील थरास गर्भोतरास्तर म्हणतात. कांही काळानंतर या दोहोंमध्ये आणखी एक थर उत्पन्न होतो त्यास गर्भमध्यास्तर म्हणतात. यावेळी गर्भाच्या मधील नळीचा आकार वाढतो. गर्भमध्यास्तर या नळीच्या दोन्ही बाजूंस चिकटून नंतर त्याचे दोन पापुदे होऊन वाहेरील गर्भवाद्यास्तराशी संलग्न होतो. या थरांची वाढ होत असतांना मधील नळी पूर्ण होण्यास गर्भाच्या वरील म्हणजे मानिच्या बाजूस आरंभ होतो. या नळीमध्ये मज्जासंस्थेची मध्य नलिकाकार पोकळी असते. याशिवाय गर्भमध्यास्तराच्या दोन पापुद्यांतील पोकळी आणि गर्भोतरांतील आंत्रपोकळी अशा दोन पोकळी असतात. नंतर नलिकाकार गर्भास दोरीने आवळल्याप्रमाणे करकोचा पडून एक वरचा भाग (गर्भ) व एक खालील भाग (गर्भानुबंध) बनतो. वरील म्हणजे गर्भाच्या पुढील भागास शीर्षपुट व गर्भाच्या मार्गाल भागास पुच्छपुट म्हणतात. शीर्षपुटामध्ये याच वेळी बनलेले आघ्रांत्र, पुच्छपुटामध्ये अंतांत्र व या दोहोंमध्ये मध्यांत्र असते. जेथे करकोचा पडून गर्भाचे दोन भाग झालेले दिसतात तेथे भावी बॅबी असते व हे बॅबीचे छिद्र गर्भावस्थेत वराच काळ उघडे असून त्या वाटे मध्यांत्र आंतव्याच्या भागाशी जोडले जाते. गर्भमध्यास्तराच्या पोकळीपासून हृदयावरण व अंत्रावरण या पोकळी निर्माण होऊन योज्या अवघात एकमेकांपासून अलग होतात. मज्जानलिकेची पोकळी बंद होण्याच्या अगोदर गर्भोतराच्या खालील भागापासून मानेपर्यंत काठिण्य येत जाऊन तो भावी अस्थिपंजराचा कणा बनतो व नंतर मणके तयार होऊन त्याची पोकळी बंद होते. हे गर्भाचे मूलभूत तीन थर आहेत. त्यांपासून सर्व शरीर व इंद्रिये बनतात व म्हणून, निरहिराळ्या लहान मोठ्या प्राण्यांतील कोणता भाग अथवा इंद्रिय कसा बनला असावा व त्याचे कार्य काय असावे याचा वाद सुरू झाला असता त्याचा निकाल देणारे हे थर म्हणजे गर्भविज्ञानशास्त्रातील बरिष्ठ कोर्टच मानले गेले आहेत. कारण तो वादग्रस्त भाग अमुक थरापासून बनतो असे प्रयोगां अग परीक्षणाने सिद्ध करून दिले म्हणजे त्याच्या शरीरातील कार्याविषयी संदेहच उरत नाही. यूरोपीय शास्त्रज्ञानामध्ये हे नवीन वाढते शास्त्र अस्तव्यामुळे असे प्रश्न बारंबार उद्भवतात. या तीन थरांपासून जे शरीराचे भाग निर्माण होतात ते असे:—

गर्भोतरापासून:—(१) शरीराची बाह्यत्वचा, कांडा, खवले इत्यादि. (२) सेंद्रु, कणा, व शरीरांतील सर्व प्रकारची मज्जासंस्था व तंतू. (३) नाककानादि पंचेन्द्रियांची आंतील रचना व अंतस्त्वचा. (४) मुखातील अंतस्त्वचा व दातांच्या मिन्याचे शुभ्र कवच. (५) नाकांतील अंतस्त्वचा. (६) त्वचेत असणाऱ्या स्वेदपिंडांतील आस्तरण.

तसेच मुख व नाकांतील ग्रंथींतील आस्तरण. (७) स्वेदपिंडांतील स्नायू व डोळ्यांतील कर्नातिका (वाहुली) स्नायू.

गर्भमध्यास्तरापासून:—सर्वे अस्थी आणि सर्व प्रकारची संघाय रचना. (२) स्वेदपिंडांमधील स्नायूखेरीज इतर सर्व प्रकारचे स्नायू. (३) सर्व प्रकारच्या शिरा, धमन्या, रक्तवाहिन्या व रसवाहक कोप व हाहा. (४) मूत्राशय व मूत्रमार्गाच्या अंतस्त्वचेखेरीज सर्व इतर मूत्रमार्ग व जननेंद्रिये. या थराच्या आंतील पापुद्यांपासून अंतर्मागीची तंतुमय व स्नायुमय रचना सर्व रक्ताभिसरणसंस्था आणि लघवी व जननेंद्रिये. वाहेरील पापुद्यांपासून शरीराच्या बाह्यवाजूची (यांतच त्वचेचा समावेश होतो.) अस्थिमय, तंतुमय व स्नायुमय रचना.

गर्भवाद्यास्तर:—(१) दातांपासून गुदद्वारापर्यंत सर्व अंतस्त्वचा. तसेच सर्व पिंडाच्या आंतील सर्व अंतस्त्वचा (यकृत, प्यांकिया वगैरे). (२) थासमार्गाच्या आंतील सर्व अंतस्त्वचा. (३) कानांतील कर्णनलिका व पड्याच्या आंतील अंतस्त्वचा (४-५) थायराइड ग्रंथीच्या आणि थायसन कण्यांतील अंतस्त्वचा. (६) मूत्राशय व मूत्रमार्गाच्या छिद्राजवळील भाग वगळून तेथील इतर सर्व अंतस्त्वचा. या तीनही थरांवरून व त्यांच्या मिश्रित रचनेवरून अनेक वादग्रस्त मुद्दे मिटावता येतात असे वर म्हटले आहे खरे; परंतु सनुद्रांतील स्पंज व इतर प्राण्यांच्या गर्भविषयी विचार फर्तव्य असता यासहि अनेक स्पष्ट अपवाद आढळून येतात. त्याचप्रमाणे मज्जासंस्थेचा नलिकाकार रचनेने आरंभ होतो व त्याचे वरचे टोंक वळून त्याचा पुढचा मेंदू बनतो या दोन्ही किर्यांमध्ये मानवीप्राणी व गोगलगाय इत्यादि हीन प्राणी यांच्या या भागांच्या गर्भावस्थेतील रचनेमध्ये फरक असतो. मानवी प्राण्यांत मेंदू, पृष्ठवंश व इतर सर्व मज्जासंस्था गर्भवाद्यास्तरापासून होतात. परंतु कांही इतर प्राण्यांत मेंदू व पृष्ठवंशाखेरीज इतर मज्जासंस्था अन्य थरांपासून निर्माण होतात. असल्या व याहून सूक्ष्म व रक्ष सुवावर तज्ञ शास्त्रज्ञांत वाद चालतात. परंतु त्यांचा येथे विशेष विस्तार न करता फक्त मानवी गर्भाच्या पुढील स्थिरयंत्रांचे वर्णन करून द्या विषय संपूर्ण.

गर्भवेष्टणे:—गर्भसंभव होऊन गर्भाशयांत गर्भ येऊन पौंचल्यावर भोंवतालची गर्भाशयांतस्त्वचा सुजल्याप्रमाणे जाड झालेली असते व त्या पोकळीच्या बुड्याशी तो गर्भ जरासा हटून व चिकटून बसतो व त्याच्या वरील या अंतस्त्वचेच्या वेष्टणाने तो खाली व वर आच्छादला जातो. या वेष्टणामुळे गर्भाशयाचा अंडाशयाशी संबंध जोडणारी दोन्ही बाजूची छिद्रे झांकली जाऊन या गर्भवेष्टणाचे तीन भाग होतात, ते असे:—(१) तलवेष्टण म्हणजे गर्भ व गर्भाशयाचा तळ यामधील वेष्टण (२) द्विगुणीभूत वेष्टण

म्हणजे गर्भ व गर्भाशयाची पोकळी यामध्ये आडवें असलेले वेष्टण (३) गर्भाशयाच्या इतर भागांस चिकटलेल्या वेष्टणास वास्तविक वेष्टण ह्यावर. त्याशिवाय गर्भ वाढून त्याच्या भोंवती आणखी दोन गर्भवेष्टण थोड्या दिवसांनी तयार होतात. गर्भवेष्टणाच्या वाहेरील पापुद्र्यास गर्भमध्यवेष्टण म्हणतात व त्यामध्ये रक्तवाहिन्यायुक्त शेंडे असतात ते गर्भाशयाच्या तलवेष्टणांत व मध्यवेष्टणांत घुसतात. याच्या आंत गर्भोतवेष्टणनामक गर्भास वेहून टाकणारे पिशवीसारखे व सगळीकडून बंद असलेले वेष्टण असते. व तें गर्भाच्या बेंबीशी गर्भास चिकटलेले असते. त्यामध्ये जो द्रवपदार्थ असतो त्यांत गर्भ तरंगतो. नाभिरज्जनामक रक्तवाहिन्यायुक्त धनानां गर्भ मध्यवेष्टणाशी जोडलेला असतो. या रज्जूस गर्भोतवेष्टणाचा आवरणसारखा उपयोग होतो. शिवाय या रज्जूमध्ये नार, पोषणकोप व आंत्रनलिकेशी संबंध जोडणारी नलिकाहि असते. गर्भाच्या वाढविरोधर गर्भाशय-मध्यवेष्टणाचीहि वाढ होऊन गर्भाशयाची पोकळी भरून जाते आणि तल व वास्तविक वेष्टण चिकटून दोन्ही एकजीव होतात. या जाड थरांमध्ये पिंड असतात. परंतु त्यांत रक्तवाहिन्यायुक्त गर्भमध्यवेष्टणाचे शेंडे मात्र घुसत नाहीत. हे सर्व थर स्पंजाप्रमाणे जाड होत जातात व प्रसूतिसमयी येथेच वेष्टण सुटण्यास आरंभ होतो.

गर्भाशयाच्या तळाशी बराच फेरबदल होऊन रक्त साठणाऱ्या मोठमोठ्या स्पंजाप्रमाणे पोकळ जागा निर्माण होऊन त्यांत गर्भमध्यवेष्टणाचे रक्तवाहिन्यायुक्त शेंडे घुसतात आणि याचीच वार बनते. या रक्तवाहिन्या गर्भाच्या पश्चिम आंतल्याकडून येतात; व तेथील वेष्टणास (अलेन्डॉइस) म्हणतात. वार या इंद्रियाच्या योगाने गर्भाचे पोषण व मलविसर्जन या क्रिया चालतात. गर्भ वाहेर येण्याच्या वेळी वारेची लांबी ५-८ इंच व वजन १ पौंड असते. गर्भाशयधमनी त्यांत शुद्ध रक्ताचा पुरवठा करते व तिच्या जोडीची शीर अशुद्ध रक्त घेऊन जाते. येथील स्पंजाप्रमाणे रक्ताच्या मोकळ्या व मोठ्या फटीत गर्भाच्या रक्तवाहिन्यांचे शेंडे घुसल्यामुळे माता व गर्भ यांचे रक्तप्रवाह मिश्र न होतां क्षिरक्षिरीत रक्तवाहिन्यांच्या पडद्यांतून शुद्ध प्राणवायु व अशुद्ध कर्बोन्निक अॅसिड वायु आणि लघवी इत्यादि द्रव्यांची अदलाबदल होते. गर्भाचे रक्त नाभिरज्जुच्या योगाने वारेंत जाते व तेथून तें मातेच्या रक्तातील शुद्ध वायु शोषते व विपारी द्रव्ये वाहेर टाकते. गर्भोतवेष्टणजल हें गर्भ व माता यांच्या रक्तवाहिन्यांतून द्रव पदार्थ क्षिरपून बनते. त्यांत नैत्रोजनयुक्त पदार्थ लघवी, क्षार व गर्भ मोठा झाल्यावर त्याचे मूत्र असते. त्याचे कार्य गर्भास आसरा देऊन धक्का न लागू देणें हें होय. येथपर्यंतची गर्भाची वाढ व यापुढील फेरबदल विहंगम स्वरूपाने व दर महिन्याचे वर्णन केल्याने तें आटोपशीर होऊन हा विषय समजण्यास सुलभ जाईल.

प हि ला म हि ना.—या दिवसांच्या सफलित संयुक्तपेशीचा व्यास $\frac{2}{3}$ इंच व गर्भाची लांबी एक दोरी असते. तिसऱ्या आठवड्यांनंतर वरील व्यास $\frac{5}{8}$ इंच व गर्भाची लांबी दोन दोऱ्या होते. गर्भोतवेष्टण तयार होतें व पोषणकोपापासून गर्भास पोषण मिळते. गर्भाची पाठ वक्राकार होते. व नस्तकाचा निर्देशक जाडपणा तयार होतो. गर्भरक्तावाहिन्यांचा संबंध गर्भमध्यवेष्टणाशी जुडू लागतो. चवथ्या आठवड्यांनंतर गर्भपेशीचा व्यास $\frac{1}{2}$ इंच असून वजन २० गुंजा असते व आतां वक्राकार झालेल्या गर्भाची लांबी $\frac{1}{2}$ इंच असते. डोळे, कान व छातीतील इंद्रिये बनण्यास युक्तताच आरंभ झाल्याच्या खुणा दिसतात. तसेच झाडास फुलाची वारीक कळी यानी तशा चार कळ्या दिसतात. त्या भावी हातापायांच्या निर्देशक होत. लहान आकाराच्या पोषणकोप असतो. गर्भोतवेष्टण फुगलेले व मध्यवेष्टणास चिकटून एकजीव झालेले नसते.

दु स रा म हि ना.—या कालाच्या शेवटी गर्भपेशी $1\frac{3}{4}$ इंच व्यासाची असून व गर्भाची सरळ लांबी $\frac{3}{4}$ इंच असते. पोषण कोप लहान असून एका धाग्यास लांबता असतो. भावी वार तयार होण्याच्या जागी पेशीवर्धन सुरू होतें गर्भाची नाळ सरळ असते. गर्भोतवेष्टण बरेच फुगलेले व वाहेरील गर्भमध्यवेष्टणास चिकटलेले असते. बेंबीचे छिद्र बहुतेक मिटलेले असून त्यातील आंतडे किंचित् दिसते. खालील जबडा व गळपट्टीच्या हाडामध्ये दाढये येऊ लागते. मुख व नाक ही ओळखतां येतात. मूत्रपिंड तयार होतात.

ति स रा म हि ना.—या महिन्याच्या शेवटी गर्भपेशी चार इंच लांब असते व वार तयार होते. गर्भमध्यवेष्टणातील रक्तवाहिन्यांचे शेंडे हें लक्षण कमी होऊ लागते व ते साधें वेष्टण होतें गर्भाच्या नाळीची लांबी वाढते. व ती पिळवटण्यास आरंभ होतो. गर्भाची लांबी सुमारे चार साडेचार इंच असते व वजन सुमारे अडीच तोळे असते. डोळे आणि छाती यामधील भाग, मान, मुख आणि नाक यामधील टाळू या रचना तयार होऊन आंठहि पूर्ण बनतात व त्यांना तोंड मिटले जाते. जननेंद्रिये संदिग्ध स्वरूपात निर्माण होतात. परंतु लिंगभेददर्शक अवयव तयार नसतात. बेंबीमध्ये किंचित अचकलेले आतडे उदरांत जाऊन वसते. नखें व बोटे यांसुद्धा हातापाय तयार होतात; बहुतेक हाडांत दाढये येण्यास ठीक स्थानी आरंभ होतो.

च व था म हि ना.—याच्या अखेरीस गर्भाची लांबी साडेपाच इंच व वजन सुमारे तीन औंस असते. स्त्रीपुरुषभेद दर्शक अवयव स्पष्ट तयार होतात. डोक्याच्या कवटीच्या हाडामध्ये दाढये येण्यास आरंभ झाला असला तरी त्यामधील सांध्यामध्ये फटी व त्याच्या कोपण्यांत अपुण्या अस्थी असल्यामुळे अस्थिकोर्नेत्रे दिसतात. गर्भाच्या लांबीपैकी एक चतुर्थांश मस्तकांन व्यापला जातो. शरीरावर किंचित् लव दिसण्यास आरंभ होतो. हातापायांमध्ये चळवळ करण्याची प्रवृत्ति सुरू

होते. तिसरा महिना पुरा होण्याच्या किंचित अगोदर गर्भ-पात होण्याबरोबर गर्भ पाहिला तर हातापायांतील चळवळ दृष्टीस पडते.

पांच वा म हि ना.—याच्या अखेरीस गर्भाची लांबी नऊ इंच व वजन सुमारे अकरा औंस भरते. शरीरावर तैल-युक्त चिकट स्निग्धता येण्यास आरंभ होतो. गर्भाच्या आकारापेक्षा अद्याप गर्भांत वेष्टणजल अधिक असते; यावेळीं उपजलेल्या गर्भांत हस्तपादादिकांचे चळनवलन जोराने सुरु असते व ते काहीं तासपर्यंत टिकते.

स हा वा म हि ना.—याच्या शेवटीं गर्भाची लांबी चार इंच व वजन चौवीस औंस भरते. भिवया व पापण्याचे केंस तयार होतात. शरीरांत जेथे वसा असवी अशा ठिकाणी ती तयार होऊ लागते. परंतु ती थोडी असल्यामुळे एकंदरीत त्वचेस अंमळ सुरकुत्या पडलेल्या असतात. लघु-आंत्रामध्ये पिवळा मळासारखा पदार्थ असतो व काळसर रंगाचा तसलाच पदार्थ महांत्रांत वनण्यास लुकताच आरंभ होतो. डोक्यावरील केंस लांब होतात.

सा त वा म हि ना.—याच्या शेवटीं गर्भाची लांबी सव्वा फूट व वजन पंचेचालीस औंस भरते. पापण्या उघड्या असतात. एका वाजूचे अंड (पुरुष गर्भ असल्यास) उदरांतून खाली अंडाशयांत उतरते. नखे जाड होऊ लागतात पण अत्रापयंत त्यांची वाढ व्हावयाची असते. अष्टावंस आठवडे पूर्ण भरल्याखेरीज उपजलेला गर्भ जगाव-याचा संभव फारसा नसतो असें बहुमत आहे. याच्या अगोदर उपजलेली मुलें काहीं तास अगार दिवसच फक्त जगतात. यास अपवादात्मक अशी लहान मुलें जगल्याची उदाहरणे खरी आहेत. पण त्यांतील गर्भाधानात्मक व त्याच्या अगोदरचा रजोदर्शन काल यांची माहिती आई यांपांनी जशी दिली असले त्यावरून वर मोजलेली ही उदा-हरणे आहेत.*

आ ठ वा म हि ना.—याच्या अखेरीस साडेसोळापासून सतरा इंचपर्यंत गर्भाची लांबी व वजन साडेचारपासून सतरा पाँडपर्यंत असते. वसावृद्धि झाल्यामुळे सुरकुत्या जाऊन गर्भ पुष्ट दिसतो. अंडाशयांत एकच अंड उतरलेले व तेहि वडुधा डाव्या वाजूचे असते. यावेळीं उपजलेली मुलें चळ-वळ करण्यांत जरा मंद व वरींचशीं झोंपाळ असतात. तशीं पुरे दिवस भरेलेली मुलें नसतात. त्यांची विशेष निगा राखली नाही तर पूर्ण मास भरेलेल्या लेकरांपेक्षां या लेकरांतील मृत्युसंस्थेचे प्रमाण अधिक असते.

न व वा म हि ना.—याच्या अखेरीस जन्मलेल्या मुलाची लांबी २१ इंच व सात पाँड वजन भरते. या कालापूर्वी उपजलेली मुलें वर्णाने यावेळीं जितकीं लाल दिसतात तसें हे नसते; तर त्याचा वर्ण अंमळ पांढुरकाच गोरा असतो. हातापा-यांच्या नखांची पूर्ण वाढ होऊन हाताची नखे तर आणखी वाढून पुढे आलेली असतात. डोक्यावरील केंस

एक दोन इंच लांब वाढून त्यांचा काळा रंग असतो. अंडा-शयांत यावेळीं दोन्ही अंड उतरलेले असतात. याच्या अगोदर येथे कटिराच्या वाजूकडे खाली असते ती यावेळीं शरीराच्या साधारण मधोमध येते. म्हणजे खऱ्या बिंदूपेक्षां ती फक्त पाऊण इंच खाली असते. प्रसूतास वेळ लागला तर मुलाचे तोंड व शरीर काळें निळें होतें. व तें मूल मुळीच अथवा फारसें रडत नाही. पण तसें नसलें तर उप-जतांक्षणीं मोठ्याने “ टयाहां टयाहां ” करीत रडत व एक-सारखें हातपाय हलवितें. थोड्या वेळानें त्यास लघवी व हिरण्या पिगट काळसर रंगाची मलशुद्धि होते.

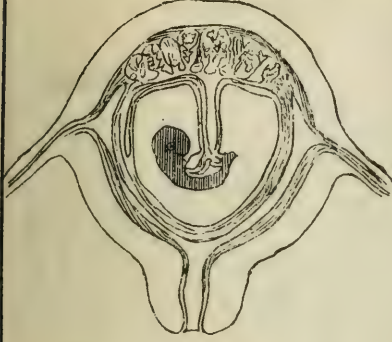
वर दिलेल्या वजनापेक्षां एक दोन पाँड अधिक वज-नाचीं मुलें जन्मल्याचीं पुष्कळ उदाहरणे घडतात. पांच पाँडपेक्षां कमी वजन असलेलें मूल जगण्याचा संभव एकंद-रीनें कमी असतो, परंतु अशीं मुलें जगल्याचीं उदाहरणेहि कांहीं थोडी थोडी नाहीत. या वजनाचे मूल अपु-या मांसाचे जन्मले तर तें जगण्याचा संभव अधिक असतो. दहा पाँड वजनाचीं मुलें क्वचित जन्मतात व त्यांजून फारच क्वचित चारा पाँड वजनहि आढळण्यांत आले आहे. चार-पासून पुढे पंधरा व अठरा पाँड वजनाचीं मुलें झाल्याचा लेखी वृत्तांत विश्वसनीय डाक्टरांच्या हातचा आहे. पण हीं मुलें मृत उपजलेलीं अगार शत्रुप्रसूतीनें व तींहि मृतावस्थेंत काढलेलीं होती. साडे चौवीस इंचपर्यंत गर्भाची लांबी नमूद आहे. मुलाचे वजन मुलीच्यापेक्षां उपजतांच जास्त असते. मातेच्या मागाहूनच्या प्रसूतीमध्ये तिच्या लेकरांचें उपजतां वेळचे वजन वाढते. याचे कारण पंचवीस ते पस्तीस वयाच्या दरम्यान मातेस अधिक वजनाचीं मुलें होतात. या वयानंतर उपजलेल्या मुलांचें वजन पुनः कमी कमी होऊ लागते. शत्रुप्रसूतीची अवयवकता कटिर प्रदेश चिंचेळा व निहंद असल्यास अधिक असण्याची भीति असत. मूल उपजल्यानंतर दोन तीन दिवस म्हणजे मातेच्या स्तनांत दुग्धोत्पत्ति नांश्टी होईपर्यंत मुलाचे उपजत वजन कांहीं कमी होतें नंतर तें पुनः पूर्ववत होऊन यथाक्रमानें वाढत जातें. उपजत लेकरांची मोठी संख्या अजमावून पहातां मुलें आणि मुली यांचे परस्पर तुलनात्मक प्रमाण १०६ मुलंगे : १०० मुली असें पडते.

मूल उपजण्यापूर्वी गर्भामध्ये रक्ताभिसरण कसे होतें:— वारंवार शुद्धरक्ताहक शरि निघते तिला नाभिशीर वाह-तात. ती यकृतांतील आढल्या भेगेंत प्रवेश करून नंतर तिच्या दोन शाखा होतात. यापैकी थोरली शाखा यकृत धमनीशीं संयुक्त होऊन यकृतास शुद्ध रक्ताचा पुरवठा करते व धाकटी शाखा अस्थ महत्तम शिरोमध्ये प्रवेश करिते. म्हणजे शरीरांतील रक्तांत प्रवेश होण्यापूर्वी गर्भाच्या शुद्ध-रक्तास यकृतपिंडांतून प्रथम जावें लागतें. आणि गर्भावस्था वृद्धिंगत होतांना हे रक्ताभिसरणाचे प्रमाण वाढत जातें. हृदयाचे उर्वर्य दक्षिणपुढांमध्ये याप्रमाणें शुद्ध व अशुद्ध

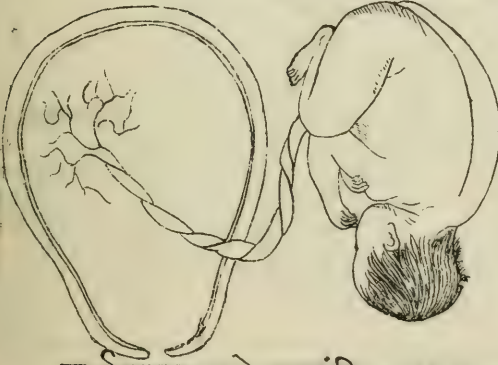
१ महिन्यांचा गर्भ.

गर्भविज्ञान

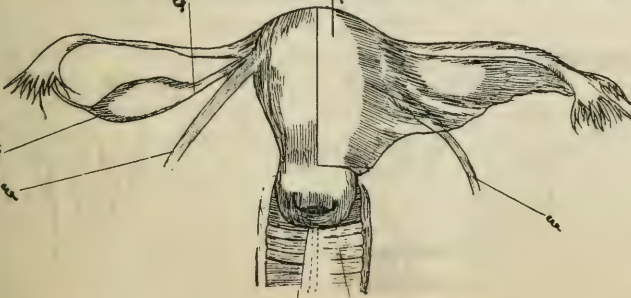
३ महिन्यांचा गर्भ.

पूर्णवाटकेला गर्भ.

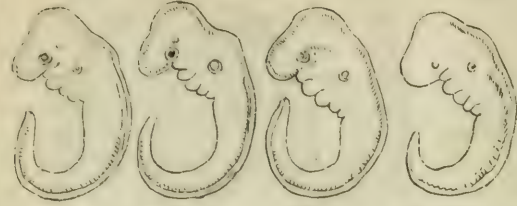

गर्भाशयवत्याचे आनुषंगिक भाग. (पुढचे अंग.)

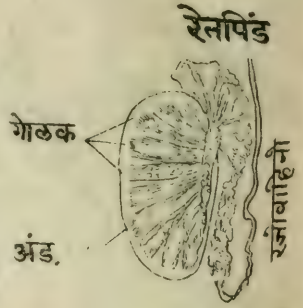

१ गर्भाशयाचे बंड २ गर्भाशयाचे छेद ३ योनि ४ अंडाशय ५ अंडाशयाचे बंधन ६-६ गर्भाशयाची बंधने

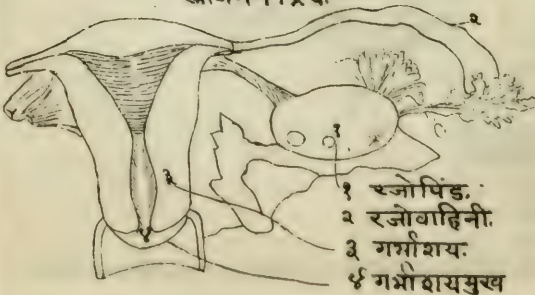
गर्भावस्थे चीतुलना गर्भविज्ञान.

डुकर. गाय. खसा. मनुष्य.

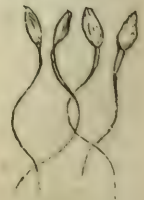

स्त्रीजननेन्द्रिय.

- १ रजोपिंड.
- २ रजोवाहिनी.
- ३ गर्भाशय.
- ४ गर्भोदायमुख.

रेतजंतु.

अशा मिश्र रक्ताचा प्रवाह अधस्थ महत्तम शिरेच्या वाटे येतो. त्या रक्ताचा वारंतून निघून हातापायांतील रक्तवाहिन्यांवाटे येणारा भाग व यकृतमागे येणारा भाग (म्हणजे रक्त) अशा रीतीने ऊर्ध्वस्थ दक्षिणपुटांत येतो. गर्भाच्या आरंभवस्थेत हा प्रवाह ऊर्ध्वस्थ दक्षिणपुटांतून गर्भावस्थेत असलेल्या लंबवतुळाकार छिद्रांतून ऊर्ध्वस्थ वामपुटांमध्ये एका पंढ्याने लोटला जातो व त्यातून तो अधस्थ वामपुटांत लोटला जातो. शरीराच्या डोके वगैरेवरील अवयवांतील अशुद्ध रक्त ऊर्ध्वस्थ महत्तम शिरेवाटे ऊर्ध्वस्थ दक्षिणपुटांत प्रवेश करून नंतर अधस्थ दक्षिणपुटांत व तेथून फुफ्फुसांमधून ते जाते. त्यापेक्षा अल्प भाग फुफ्फुसांत जाऊन बहुतेक रक्त धमन्याकार नाडीतून वामस्कंधधमनीच्या उमागजवळ महत्तम धमनीत प्रवेश करते व नंतर खालील हातपाय वगैरे भोगांत ते जाते. तात्पर्य हे की या आरंभवस्थेमध्ये हृदय-दक्षिणपुटांत शुद्ध व अशुद्ध रक्तप्रवाहांचे मिश्रण होणे पड-द्याच्या योगाने घडत नाही ही मोज आहे. तसेच हात, दंड, मान व शिर यांस शुद्ध रक्ताचा पुरवठा होतो व कमरेखालील भागास बहुतेक अशुद्ध रक्ताचा पुरवठा होतो. म्हणून या अवस्थेतील गर्भाचे डोके इतर भागापेक्षा मोठे दिसते. गर्भावस्थेतील मध्य काळापासून हा प्रकार बदलतो. दक्षिण-पुटांतील पडदा बारीक होतो व छिद्राचा पडदा अधिक मजबूत होतो. म्हणून अधस्थ महत्तम धमनीतून येणाऱ्या शुद्ध रक्ताचा काही भाग हृदयगोर्ध्वस्थपुटांत स्थिर होतो. आणि तो धमन्याकार नाडीमागे महत्तम धमनीत प्रवेश करतो. म्हणजे असं घडू लागल्यापासून गर्भशरीराच्या खालील भागास अशुद्ध रक्ताच्या ऐवजी मिश्र रक्त मिळू लागल्यामुळे या काळापासून खालील शरीरास अधिक सुट्टे येते. मान, डोके, हात यांना पूर्वाप्रमाणे शुद्ध रक्त मिळणे चालू असतेच.

मूल उपजल्यानंतर वरील रक्ताभिसरणप्रकारामध्ये होणारे फेरबदल.—पहिला श्वासाच्छ्वास सुरू झाल्याबरोबर फुफ्फुसांत हवेचा प्रवेश होतो; व नंतर फुफ्फुस धमन्या मोठ्या होऊन त्यातून खूप रक्त फुफ्फुसांत शिरू लागते व ते पुन्हा ऊर्ध्वस्थ वामहृत्पुटांत परत येते व म्हणून तेथील पोकळीतील दाब वाढतो. याच सुमारास वार सुटून मोकळी झाल्यामुळे तीतील रक्ताभिसरण पंद पडते व म्हणून नाभीच्या शिरेमधील प्रवाह थांबल्यामुळे ऊर्ध्वस्थ दक्षिणहृत्पुटांतील दाब कमी होतो. या दोन्ही कारणांमुळे अधस्थ वामहृत्पुटांतील दाब उजवीकडील हृत्पुटांपेक्षा अधिकच असतो; तेथे जे दीर्घवतुळाकार छिद्र दोन्ही ऊर्ध्वस्थ हृत्पुटांमध्ये असते त्याचा पडदा वेद होतो व उजव्या पुटांतील रक्तप्रवाह थेट डाव्या पुटांमध्ये पूर्ववत् जाईनासा होतो. शिवाय अधस्थदक्षिणपुटांतील रक्त फुफ्फुसांत क्षणाक्षणाले खेचले जाऊ लागल्याबरोबर धमन्याकार नाडीतील दाब कमी होतो

व नंतर त्या नाडीचा आकारही कमाकमाने बारीक होऊन तीतील पोकळीही काही दिवसांनी बुजून जाते; तीतील रक्त गोठल्याशिवाय हे सर्व घडते. दीर्घवतुळाकार छिद्राच्या मुखाशी जो पडदा असतो त्याच्या कडा चिकटतात व एकमेकांशी जुळून येतात. यानंतर काही दिवस छिद्र बरी मिटलेले नसले तरी त्यातून गर्भावस्थेप्रमाणे रक्तप्रवाह जाऊ शकत नाही. ते पुढे जर न मिटले तर मुलाचा वर्ण काळवटलेला असतो. धमन्याकार नाडीतून अधस्थ महत्तम धमनीमध्ये रक्तप्रवाह जाईनासा झाल्याबरोबर त्या महत्तम धमनीतील दाब कमी होतो. नाभिधमन्यांतील रक्त गोठून त्या सुकून बारीक होतात व नंतर बुजतात.

गर्भातील यकृतचा विकास—हे अतिशय महत्त्वाचे असते हे रक्ताभिसरण त्यातून होते यावरून लक्षांत येईलच. गर्भाच्या आकाराच्या मानाने गर्भावस्थेत या पिंडाचा आकार पुष्कळच मोठा असतो. यावेळी शर्कराही तेथे अधिक प्रमाणात असते. यकृताचे मधुराकरासंयुचाचे कार्य गर्भावस्थेत विशेष जोराने चालत असते. हा पिंड तयार होण्यापूर्वी हे कार्य वार अगर दुसऱ्या एखाद्या भागाकडून होते असा संभव दिसतो. पांचव्या महिन्यापासून यकृतांमध्ये पित्ताची उत्पत्ति होऊन ते आपले कार्य करू लागते.

गर्भाची मज्जा संस्था.—जन्मापर्यंत मेंदूतील मज्जापेशी अगदीच बाल्यावस्थेत असतात. परंतु त्यापासून मधूनमधून चलनवलनात्मक शाखीचे वेगप्रवाह सुटत असवे असे गर्भाच्या हालचालीवरून या मातेच्या उदरास व शरीरास स्पर्श केल्याने होणाऱ्या गर्भाच्या हालचालीवरून वाटते. येणेप्रमाणे मानव गर्भविज्ञानांत प्राधान्यकरून इतर प्राण्यांच्या गर्भतुलात्मक गर्भविज्ञानाचीही माहिती दिली आहे. या विषयाला दृष्टीचे शाखीय व्यवस्थित स्वरूप गेल्यास शंभर सवासे वर्षांतच आले आहे. तथापि या आदर्भाक्षे व नीरस वाटणाऱ्या विषयाची लालसा यूरोपस्थ पंडितांमध्ये किती जुनी आहे, याचा अति संक्षिप्त इतिहास मनोरंजक व अनुकरणीय असल्यामुळे तो थोडासा या पुढे दिला आहे. अति प्राचीन ग्रीक तत्त्ववेत्ता आरिस्टॉटल व यूरोपीय वैद्यशास्त्राचा आद्य ऋषि गॅल याने अज्ञांतील व इतर प्राण्यांतील गर्भावस्थेचे बरेच दिवस निरीक्षण केले होते. मागाहूनच्या पंडितांनी त्याच्या शोधांत थोडा भर टाकली. परंतु सूक्ष्मदर्शक यंत्राचा शोध निघाल्यापासून सूक्ष्मगर्भ रचनेचा अभ्यास करता येऊ लागल्यामुळे त्यांत झपाटयाने प्रगति झाली. तांपर्यंत म्हणजे १७ व्या शतकापर्यंत आपल्याकडील शारीर व वैद्यशास्त्रविषयक उपपत्तीमध्ये कल्पनाप्राधान्यच विशेष असे. कारण निरीक्षणाची साधने तेव्हां नव्हती. रक्ताभिसरण शोधून काढणारा हार्वे यानेच वरील अज्ञांतील गर्भाच्या व इतर गर्भांच्या स्थित्यंतराचे वर्णन अधिक शास्त्रशुद्ध रीतीने केले. सूक्ष्मदर्शक यंत्राच्या मदतीने या ज्ञानांत

अधिक भर टाकणारा बलोनो येथील माळपिथी हा व दुसरा प्राफ हे दोघे पंडित होत. यांनी शारीरशास्त्रांत शोध लावले असल्यामुळे शरीरातील कांहीं सूक्ष्म रचनेस त्यांची नावे दिली आहेत. अठराव्या शतकांत हॉलर नामक महापंडितांनी (इ. स. १७५७-१७६६) इंद्रियविज्ञानशास्त्रावर मोठा ग्रंथ लिहून या विषयांत शोधांची भर टाकली व डार्विनच्या उत्क्रांतितत्वाच्या प्रास्ताविक उपपत्तीचा शोध यानें लावला असे म्हणण्यास हरकत नाही. वुल्फ नामक पंडित १७३३-९४च्या दरम्यान होऊन गेला. त्याच्या नांवावरून गर्भाच्या कांहीं रचनेस नांव दिलें गेलें आहे. गर्भावस्थेतील भ्रूणोत्पत्तीवर शोध लावून प्रसिद्ध केला; त्याकडे कोणी इतर शास्त्रज्ञ लक्षहि देईनात व त्यावर विश्वास ठेवीनात. परंतु प्रसिद्ध शास्त्रज्ञ व अज्ञेयवादी हेकेल यानें त्या शोधास अनुमति देऊन त्या लेखाचें जर्मन भाषेंत भाषांतर केल्यावर आधुनिक गर्भविज्ञानशास्त्राचा आद्य संस्थापक असें त्यास इतर पंडित म्हणू लागले. १७७५ सालीं विल्यम हंटर व त्याचा वंधु यांनी मानवी गर्भावस्था यावर एक उत्कृष्ट व सचित्र ग्रंथ तयार केला. त्यानें या शास्त्रासंबंधी व शारीरविज्ञान व इंद्रियविज्ञानशास्त्रासंबंधी प्रेक्षणीय व दुर्मिळ नमुन्यांचें व चित्रांचें खाजगी कायम संग्रहालय केलें होतें व त्यातील प्रत्येक वस्तूची वर्णनात्मक पुथीहि छापून तयार केली होती. हें संग्रहालय अमोल ठेवा म्हणून मानलें जातें हें युक्तच होय. याशिवाय वर निर्देश केलेला जर्मन पंडित हेकेल यानें व दुसऱ्या पुष्कळ शोधकांनीं १७८९ पासून १८१६ याच्या दरम्यान या ज्ञानांत भर टाकली.

बेयर नामक एक शोधक होऊन गेला; त्यानें आपल्या आत्मचरित्रांत प्यांडर या १७९४-१८६५ च्या दरम्यान हयात असलेल्या मित्राचा व शोधक गृहस्थाचा गौरवपूर्वक उल्लेख करून त्या दोघांपूर्वी डॉलिंगर नामक पंडितांनै अर्धवट लाबलेल्या शोधांचें अर्धवट काम लायक माणसाच्या अभावीं वंद पडलें होतें तें पुढें चालविण्यास हा मनुष्ययोग्य आहे अशी खात्री करून देऊन त्याच्या गळ्यांत तें काम घातलें व प्यांडरनेंही आपली जबाबदारी ओळखून नवीन शोध लावून ही जबाबदारी पार पाडली. प्यांडर व बेयर हे जर्मनींत वल्वर्ग या गांवीं असत. बेयर हा डॉलिंगर नामक पंडितासाठीं प्रेतविच्छेदकाचें काम करीत असे व तो डॉलिंगरघरावर तुलनात्मक शारीरविज्ञानाचा अभ्यास करी. म्हणून प्यांडरच्या शोधाच्या कार्मी तो लायक असूनहि त्यांत मन घालण्यास त्यास तितपतच फुरसत मिळे व तेवढें अल्प लक्ष तो त्या शोधांत घाली. व म्हणूनच प्यांडरनें तें शोधाचें काम सोडल्यावर १८१९ सालीं बेयर यानें ते शोध पुढें सुरू ठेविले. कोनिग्सबर्ग येथील विद्यापीठामध्यें वरढाक व रथके या दोघा महान् योग्यतेच्या पंडितांचा तो समकालीन व समानव्यवसायी होता. वरढाकच्या नांवावरून मज्जासंस्थेतील कांहीं रचनेस त्याचें नांव दिलें आहे. शोधका-

वरून शरीररचनेस नांव देण्याची युरोपांत चालच दिसते. येथें नामनिर्देश न केलेले असे अनेक शोधक होऊन गेले व त्यांनीं या ज्ञानांत आपआपली भर आणून टाकली आहे. बेयर यास आधुनिक शास्त्रज्ञच समजतात. यानें १८३९ च्या सुमारास या विषयावर मोठा ग्रंथ लिहिला आहे. त्यांतील विशेष हा कीं त्यांतील शोधांची माहिती फार विनचूक, पूर्ण मते व उपपत्ति असलेली, सर्वांना पटणारी व पूर्ण शोधाअंती दिलेली अतएव अत्यंत विश्वसनीय अशी असे. त्याच्या कृतींत दोष राहिला तो हा कीं, मूलभूत ज्या ज्या प्राथमिक नाना पेशीपासून शरीराचे भाग व इंद्रिये बनतात तें अति सूक्ष्म रचना वर्णन त्या ग्रंथांत व त्याच्या पूर्वीच्या ग्रंथांत नाही. हें विकट काम लीज येथील श्वान या पंडितांनै १८३९ सालीं तयार करून या मूलभूत पेशींतील उद्भिज्ज व प्राणिकोटींत साम्य कसे आहे हें उघड करून दाखविलें. यानें प्रचलित केलेलीच उपपत्ति अद्याप या व प्राणिशास्त्राच्या पाठशालांतून चालू आहे. यानंतर कॉलिकर आणि मेचीन कॉफ या महान् शोधकांनीं पेशीवर्धनक्रिया ही मूलजीवन पेशीपासून होऊन व तांही नानाप्रकारानें होऊन त्यापासून इंद्रियादि शरीराचे भाग तयार होतात हें सिद्ध केलें. उपरिनिर्दिष्ट श्वान याच्या ग्रंथाचें इंग्रजींत भाषांतर इ. स. १८४७ त सिडनहॅम सोसायटी नामक संस्थेसाठीं हेनरी स्मिथ या गृहस्थानें केलें. वॉलन येथील व्हॉन पुरकिजे यांचें नांव मूंदेंतील कांहीं प्रकारच्या मज्जापेशीस दिलें आहे. त्यानेंही गर्भसंभव होताच सफल संयुक्त पेशींत होणाऱ्या बदलाचा शोध लाविला. वर गर्भाची प्रतिमाघास अनुसरून स्थिरतंत्रें दिली आहेत त्यांविषयी बरेच शोध १८२० ते १८४० च्या दरम्यान भराभर लागले. यांत प्रिहोस्ट व ड्यूमास यांनी बरेच भ्रम केले. व त्याचप्रमाणें म्यूलर व दुसऱ्या अनेकांनीं लहानमोठे ग्रंथ प्रकाशित करून गर्भविज्ञानबुद्धि केली असें म्हणण्यास हरकत नाही. १८५० पासून पुढें लहानमोठे शोध पुष्कळ शोधकांनीं इतके लावले कीं, नामनिर्देश कोणाचा करावा व कोणास वगळावें हें लेखनमर्यादेमुळे अवघड झालें आहे. ससा, कुत्रा, गिनीपिग व हरिण या प्राण्यांवर प्रयोग व निरीक्षण करून हे शोध लागले. रथके यानें याच काळांत सर्प व सरपटणाऱ्या प्राण्यांतील गर्भविज्ञाना संबंधी शोध लाविले व रमेक यानें वेढूक व कोबडा यांच्या संबंधी शोध लाविले. पुढें १८५९ मध्ये हक्स्ले यानें अस्थिपंजरसहित व अस्थिपंजररहित प्राण्यांमध्ये गर्भसंभवांतर जे तीन थर होतात त्यांतील साम्य दाखविलें. कारण यापूर्वी यांत कांहींहि साम्य नाही असेंच मत रूढ होतें. इ. स. १८५९ या सालीं डार्विनचा "नानाप्राणिशेषोत्पत्ति पद्धति" हा प्रसिद्ध ग्रंथ निर्माण झाला. जीवनपेशीच्या शोधानें जी नवी क्रांति या शास्त्रांत घडविली तिला एधिदायक अशी उपपत्ति या ग्रंथांत कथन केली आहे. व त्यामुळे शारीरशास्त्र, गर्भविज्ञानशास्त्र व तत्संबंधी इतर विषयांची

परस्पर संगति लावणें कठिण जात होतें तेंया ग्रंथांन सुलभ झालें. या ग्रंथाच्या मते प्राण्याच्या गर्भावस्थेंतील रचनेचा व स्थितीचा आपण तपास लावला तर त्याच्या पूर्वपिढीचा इतिहास व त्या जातींतून 'उत्क्रांतितत्वांन' वदल होत जाऊन उत्तरोत्तर नवीन पिढींत 'मर्कटाचा मानव' या म्हणीप्रमाणें हळूहळू स्थिरंतेत कशी होत जातात हें स्पष्ट होतें. त्यामुळें प्राणिजातिवर्गीकरण करणें अधिक शास्त्रसुद्ध होतें. गर्भावस्थेंत नर व मादी कशी उत्पन्न होतात हें आपणांस कळत असल्याचा आंव कांहीं बेजबाबदार व अशास्त्रीय ग्रंथकार आपल्या प्रजेत्पादन या विषयावरील ग्रंथांत आणतात व मनाप्रमाणें स्त्री अगर पुरुष संततीवर उपायहि ते सुचवितात. परंतु वरील सर्व जगमान्य शोचकांच्या मतांन ही गोष्ट आज पंथत सिद्ध झालेली नाहीं. म्हणून वाचकवर्गीन त्यावर विश्वास तितपतच ठेवावा. वरील इतिहास देण्याचें कारण युरोपीय पंडित किती विकारीन या व अशा विषयाची कास धरतात हें मनन करून आपल्या देशांत जुन्या चिकित्सा पद्धतीचें पुनरुज्जीवन करतांना आधुनिक शाधोनां डोळ्यांपुढें ठेवून पूर्वेपरंपरा व नवीन युग यांचा मिलाफ करावा; आपल्या देशास हल्लीं मानवेल व पटेल अशा चिकित्सापद्धति व अच्ययन व अच्यापनमार्ग रूढ करावेत. जुन्याचा अगर नव्याचा फाजील अभिमान धरूं नये.

गर्भाधान संस्कार.—सोळा संस्कारांपैकी पहिला संस्कार. स्त्रीच्या ठिकाणीं पुरुषानें गर्भाची स्थापना करणें. या संस्कारास गर्भाधान संस्कार असें म्हणतात. गर्भाधान संस्काराचा प्रत्यक्ष उल्लेख संहिताग्रंथांतून नाहीं. परंतु गर्भधारणा कशी होते, गर्भाच्या देवता कोण यासंबंधीं कांहीं मंत्र ऋग्वेद (१०, १२४) व अथर्ववेद (५, २५) या संहितांतून आढळतात. पैकीं अथर्ववेदांतिल उल्लेख जास्त स्पष्ट आहे. हल्लीं होत असलेल्या प्रयोगानुसारी गर्भाधान संस्कारास मूलाधार सूत्रग्रंथांचा आहे. बहुतेक सूत्रकारांनीं आपापल्या ग्रंथांतून या संस्काराचा स्पष्ट उल्लेख केला आहे. आश्वलायन सूत्रांत या संस्काराचा स्पष्ट उल्लेख नसल्यामुळें आश्वलायन परिशिष्टकारांनीं तो सविस्तर दिला आहे. हा संस्कार ऋतुलात स्त्रीच्या पांचव्या दिवसापासून सोळाव्या दिवसापर्यंतच्या एखाद्या शुभदिनीं करावयाचा असतो. सत्यापाढ सूत्र या संस्कारास ऋतुमतीचा चवथा दिवसहि प्रसास्त मानितें. या संस्कारास उक्कदिन व त्याचीं शुभाशुभ फलें यांचें विस्तृत विवेचन मनु, याज्ञवल्क्य इत्यादि स्मृतिकारांनीं व धर्मसिंधु, निर्णयसिंधूकारांनीं केलें आहे. हा संस्कार करण्यापूर्वीं त्याच दिवशीं राजोद्दर्शनकार्त्वी असलेल्या दुष्टमास व दुष्टदिन यांच्या निरासार्थं भुवनेश्वरी नामक शांति करतात. ही शांति बौधायन सूत्रांत पाठित आहे. गर्भाधान संस्कारांत मुख्य फर्म म्हणजे ग्रहानीवर प्राजापत्य स्थालीपाक करणें. भार्येच्या दक्षिण नासिकेंत अश्वगंधा व नरपतीचा रस सेचन करणें व संभोगकार्त्वी (प्रयोगकारांनीं

दिलेले व संहिताग्रंथांत असलेले) मंत्र पठण करणें इत्यादि आहे. या विधींत भिन्न भिन्न सूत्रानुसार कचित् फरकहि आढळतो. गर्भाधान संस्कार हा क्षेत्रसंस्कार असल्यामुळें एकवारच करावा, प्रतिगर्भास करूं नये असें कांहीं ग्रंथकारांचें मत आहे.

गन्हा—हें ग्वाल्हेरच्या रेसिडंटच्या नजरेखालील सेंट्रल इंडिया एजन्सीमधील एक छोटेखाली संस्थान आहे. क्षेत्रफळ ४४ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९११) १२४०२. पूर्वी याचा समावेश राठूगड संस्थानांत होत असे पण अंतःकल-हामुळें खिची-पराणें विभक्त झाले व १८४३ मध्ये विजयसिंग याला ५२ खेडी मिळाली. याप्रमाणें येथील राजा राठूगडच्या खिची चव्हाण रजपूतांपैकी असून त्याला राजा हा किताब आहे. संस्थानचें उत्पन्न २२००० व खर्च १२००० आहे. जामनेर हें कारभाराचें मुख्य ठिकाण आहे. तेथें एक दवाखाना व शाळा आहे. खुद्द गन्हा हें मुख्य व महत्वाचें स्थळ असून तेथींहि एक दवाखाना व शाळा यांची सोय केली आहे.

गन्हाट(१८१६-१८५६).—या रसायनशास्त्रज्ञाचा जन्म स्ट्रस्वर्ग येथें झाला. तेथील शाळेंतच त्याच्या शिक्षणक्रमास सुरुवात होऊन पुढें लॉझाक येथें ओटो एडमानजवळ तो रसायनशास्त्र शिकला. लीबिग, डुमास, चेव्हलर इ. तत्कालिन शास्त्रज्ञांशी याचा परिचय झाला होता व त्यांच्याजवळ त्यानें कांहीं दिवस कामहि केलें; परंतु तो स्वतंत्र विचाराचा असल्यामुळें त्याचें कोणाशीच पटेना. तो आपल्या वापार्यांहि एकदोनदां भांडला. यानें कांहीं अम्लांचे अनार्रें क्षार तयार केले. याचे शोध फारसे महत्वाचे नाहींत. त्यानें अणु, परमाणु, अणूंची घटना इत्यादिकांसंबंधी नवीन कल्पना प्रचारांत आणल्या. हें त्याचें काम महत्वाचें होय. तो स्ट्रस्वर्ग येथेंच १८५६ त मरण पावला.

गल्लगली—मुंबई इलाखा. धारवाड जिल्हा. करज-गीच्या ईशान्येस सुमार २० मैलांवर तुंगभद्रेच्या वामतीरावर हा गांव आहे. येथें गणेश्वर आणि हनुमान यांची देवळें आहेत. गणेश्वर देऊळ वर्धा नदी व तुंगभद्रा नदी यांच्या पवित्र संगमावर वांधलें असून देवळांत इ. स. १०८० आणि ११४७ सालचे दोन शिलालेख आहेत. हनुमानाच्या देवळांत इ. स. १०११ सालचा एक वीरकल आहे.

गल्लगली—विजापूर जिल्हांत कलादगीपासून उत्तरेकडे सात कोसांवर कृष्णा नदीच्या काठी हें गांव आहे. हें गांव बरेंच जुनाट असून याला गालवक्षेत्र म्हणतात. येथें गालव ऋषि इतर सहा ऋषींसह रहात असत असें सांगून, गांवाच्या दक्षिणेस डोंगरांत त्यांची आध्रमाची जागा अजूनहि दाखविली जाते. कृष्णेच्या पात्रांत एक जुनाट देऊळ आहे. तें एकदां (१८७६-७७) भयंकर दुष्कळ पडला असतां, कृष्णा आटली होती तेव्हां थोडेंसे दिसलें होतें. तें १०० फूट

सौरसचौरस आहे असे म्हणतात. तेथेच येथेमाथे व इतर दोन तीन दिवडे आहेत. संभाजी महाराजांचा मारल्यानंतर मराठ्यांना दक्षिणेत कोंडून मारावे म्हणून औरंगजेब हा आपल्या प्रचंड सैन्यागिशांनी ब्रह्मपूराला गालगळे येथे आला तो येथे सहा वर्षे (१६८९-९५) छावणी करून होता. त्यावेळी (१६९५) येथेही करीर गांवाचा एक इटालियन प्रवासी गोव्याहून गलगलीस गेला होता. त्यांनी औरंगजेबाची भेट घेतली होती. तो म्हणतो की हा छावणी पंधरा कोस लांब पसरली असून तीत साठ हजार घोडदळ, दहा लाख पायदळ, पन्नास हजार उंट, तीन हजार हत्ती होते. म्हणजे ते एक पांच लाख माणसांचे चालतेवोलते शहरच होते. अडीचशे तर नुसते निरनिराळे बाजार होते. इ. स. १७९० साली बिजापूर सुभ्यांत गलगली परगणा असून त्याचे उत्पन्न १९ हजारचे होते. राजवाडे खंड १८, चतुर्थसंमेलन भा. इ. मं. बिजापूर प्रयाज्ञे; बेरिंग-मराठाज].

गलग्रंथिदाह—पशाच्या आरंभी व दाढ्याच्या मार्गे प्रत्येक वाजस एक एक अशा प्रत्येक माणसास दोन गांठी असतात. एवढी त्या फुगलेल्या दिसत नाहीत. परंतु थंडी अगर उष्णतेमुळे किंवा अशुद्ध हवेत राहिल्याने कित्येक माणसांमध्ये या पिंडांचा दाह होण्याची प्रवृत्ति दिसते. तसे झाल्यास हा पिंड सुजून फुगतो व लाल दिसतो व लावचर पिवळे, पांढरे, पुवासारखे दिसणारे कण रड्यास पडतात. यांत पुष्कळ प्रकारचे जंतू सांपडतात व हे पिंड लाळीने वरेच आच्छादित असतात. खालच्या जवळ्याचा हाडकाळ कोपरा जो मान व कान यांमध्ये असतो तेथे ही तुजलेली गांठ हातास लागते. याहून तीव्र रोगांत लाळ व पांढऱ्या पिवळ्या द्रावू सात्राचे प्रमाण अधिक असते. व घटसर्प रोगाचा पापुद्रा घशांत अडकला आहे किंवा काय असा भास होतो. सून बहुधा दोन्ही पिंडांस येते. व त्यावरोबर कसेसेच वाटणे, जिभेवर तुरशी, ताप, घशांत दुखणे व कांहींहि गिळतांना अडचण ही बहुतेक तापाची लक्षण व इतर कांहीं लक्षण रोम्यास होतात. मार्गतील रसश्रेयी मोठमोठ्या होतात. एकंदरीत या पिंडामध्ये ज्वाराची दाहक्रिया सुरू होऊन तिचे पथवधान गळवांतहि होण्याचा पुष्कळ संभव असतो. गळू एका अगर दोन्ही वाजस होते आणि सगू नेहमीपिंडां फार लाल व दुष्पद आकाराचा हा पिंड दिसतो व फुगून घशाच्या मधोमध येऊन पडजिभेसहि चिकटतो. त्यावर जेव्हा फार असल्यासुद्धे तो पिंड चकाकतो व अति लाल म्हणजे काळानिळहि होतो. जवळ्यामार्गे फुगलेली गांठ हातास चांगलीच फळते व झोळ्यांनी दिसतेहि. मूळच्या तापांत थंडी फार वाजून, तांतीहि होते. ताप १०३-४ ° पर्यंत वाहून त्यावरोबर असणारी नेहमीची इतर लक्षणेहि तीव्रतर होतात. गिळणे व बोलणे जवळजवळ अशक्यच होते. तोंडांत लाळ जमून ती वारंवार थुंकावी लागते. दोन ते चार दिवसांत गांठ पकटोने म्हणजे तीत पू होतो व गांठ बाहेरून दोन्ही हातांनी

तपासून पाहिली तर विलंबित झालेली घोट्यास लागते. ही गांठ फोडली नाही तर आगेआप फुटून ताप उतरतो व चारआठ दिवसांनी प्रायः रोगी लवकर बरा होऊ लागतो. गळू आंत फुटून मार्गंत पू जाऊन इजा झाल्यावी उदाहरणे फार क्वचितच घडतात. ताप अधिक असल्यासुद्धे हे गलग्रंथींचे गळू होत आहे नुसता दाह नव्हे असे ओळखता येते.

उपचा २—गलग्रंथिदाह असल्यास कोयनेल यावे. रोगी फार अशक्त असल्यास पोटे नामक मद्य यावे. जंतुप्र औषध पशास काडीच्या टोंकास कापून गुंडाळून त्याने लावावे. हे औषध तुरट व संकोचनशील असो, म्हणजे सून शमते. यांत गळू होत असेल तेव्हा करण्याचे प्रकार—आरंभावस्थेमध्ये वर्षे घशांत चघळीत जावा व त्याशिवाय बाहेरूनहि लावल्याने फायदा होतो. पोटांमध्ये रोज तीन वेळा सोडा सॅलिशीलेट हे औषध देत जावे किंवा प्रत्येक वडीमध्ये २ ग्रांस असलेल्या ग्वायाकम नामक औषधाच्या वज्या तोंडांत ठेवून त्यापासून सुटणारा रस गिळीत जावा. पू झाला असे पाहिले लगेच कॅशेकण्यानेच बाहेरून पोटास लावण्याने ते गळू पिंडास सुटत होते. ते फोडण्यासाठी चाकूचा शेडा फक्त अधो ईज उघडा ठेवून त्याचा वकीचा भाग मॉसप्लास्टरच्या पटीने सिट्कवावा. म्हणजे गळवांत तो चाकू मॉसकला तरी आंत मोठी धमनी आहे तिला इजा होत नाही. कापण्याच्या अगोदर घशास कोकेनचा तुपार उडवून बंधिर करावे, पातळ अन्न व तीहि कोमट करून रोग्यास यावे. उत्तेजक व शक्तिदायक औषधे मागाहून रोग्यास यावी.

आयुर्वेदी य.—गळ्याच्या रोगांपैकी नेहमीचा म्हणजे स्वरभेद किंवा योगरेपणा, ओरडून मापण केल्याने किंवा पाठ म्हटल्याने, विष, दुखापत, शैत्य यांपासून हा उद्भवतो. त्याचे सहा प्रकार असून कफत्रातादि रस, मेद, वृद्धि व कफक्षय यांने तो उत्पन्न होतो. आवाज योगरा, वारीक आणि कर्कश व गाढवाच्या ओरडण्यासारखा होतो, किंवा घशांत आग होते, किंवा खाकेरा सांचतो. शब्द उच्चारणे फार कठिण जाते किंवा घुराने आवाज कोंडल्यासारखा किंवा अगदी वेद होतो किंवा घशांत शब्द अडकतात व अस्फुट होतात. यास कामेट पाणी, तूप व इतर स्निग्ध औषधे घालून प्यावी. शिवाय वांतिकारक व जुलाबाची औषधे वस्ती व हुंगण्याची औषधे घ्यावी. असे चरकसुश्रुतादि ग्रंथांत सांगितले आहे. रोहिणी, रोहिणीका (लालपणा) म्हणजे घशांत जिभच्या मुळाशी मोठी सून येऊन फार दुखणे. यामुळे जास्तीतजास्त तीन दिवसांत मृत्यू येतो. पण हुपार वैद्य हा रोग बराहि तांबडतोच करतो. मांस वाढल्याने पसा वेद होऊन गुदमरल्यानेहि मृत्यू येतो. या रोगाचे जरा कमी जाचक असोहि प्रकार आहेत. विशेषतः रक्तापासून झालेला रोग असतो त्यांत घशांत पुष्कळ लहान लहान फोड येतात. साध्य रोगी असताना त्यांच्यावर रक्तमांस, वांतिकारक औषधे, अंतःश्वास, मुखजळ, पाफारे

वगैरे उपाय करावे. कंठांत खकिरा दाटल्यानें गळप्रह उद्वततो. त्याच्याशाच कंठशालुकांचें साम्य असावें; कारण त्यांतहि गळासूजन कटिण व खडबडीत होऊन दुखू लागतो. तें खकिर्यानें उपचर होऊन त्यामुळे कांटाचाप्रमाणें टोंबू लागतें; तें खाकियेनें बरें होतें. जिभेच्या टोंकाप्रमाणें जिभेवर सूज (पडजीभ) येत असते तिला अधिजीव म्हणतात आणि ती घातक असते. बलयः म्हणून मोठी व पुष्कळ सूज येते तीहि असाध्य असते. तिच्यामुळे अन्न जाण्यालाच अडथळा येतो. हा श्वासोच्छ्वासप्रतिबंधक व त्रासदायक बलास रोग व अर्धवेदांत उल्लेखिलेला बलास एकच किंवा काय यातद्वल संशय आहे; कारण त्याचीहि कारण कफ असेच सांगितलें आहे. शसनां म्हणजे मांस वाहून कटिण व त्रासदायक सूज येणें, गळविद्रधि म्हणजे सुजीनें गळाचे बंद होणें, गळधः म्हणजे गळ्यांत सूज येऊन खाणेंपिणें, श्वासोच्छ्वासाला अडथळा होणें, स्वरप्रह म्हणजे कफानें श्वासनलिका बंद होऊन घोगरपणा, श्लेष्मा किंवा कोरडः उपचर होणें, आणि मांसतान म्हणजे मांसाचे गोळे (कंठांतील) यांत सूज येऊन खालच्या बाजूस लोंबणें व त्यानें हळूहळू गळा भरून जाणें इत्यादि सर्व प्रकार प्रत्यक्ष घातकच असतात, किंवा निदान फार अर्थकर तरी असतात. एकंदर गळरोगाचे पांच प्रकार (रोहिणीच प्रकार धरून दहा) आहेत या सामान्य वर्णनावरून यामध्येच कप व प्रदसर्प (बलयरोग) यांचा अन्तर्भाव होतो किंवा नाहीं याचा निर्णय करता येत नाहीं.

गॅलॉट्स-रुमानियाच्या कोन्व्हर्झईमागातील मुख्य ठिकाण हें. डान्यूब नदीच्या काठी आहे. येथील लोक सं. १९१४मध्ये ७२५१२ होती. पैकी १२००० ज्यू लोक होते. हें अरमाराचें ठिकाण असून येथें फौजेच्या तिसऱ्या तुकडीचें मुख्य ठिकाण आहे व तिचें संरक्षण किल्ल्यांच्या रांगेनें केलें आहे. परंतु हें शहर व्यापाराकरितां विशेष महत्त्वाचें आहे. हें मोल्डेव्हियांत प्रवेश करण्याकरितां मुख्य बंदर आहे कारण येथें डान्यूब, सेरेथ व पर्च हे तीन जलमार्ग मिळत असून शिवाय सर्व सुपीक प्रदेशांतून येथे आगगाडी जोडलेली आहे. येथें पुष्कळ सूत कातण्याच्या गिरण्या व कणिकेच्या गिरण्या आहेत. येथील बोटीचा व्यापार बहुतेक परकीयांच्या ताब्यांत आहे व त्यांत ब्रिटिश हे मुख्य आहेत.

गॅलिपोली—गॅलिपोली हें युरोपीयन, तुर्कस्थानांतील आशियानोपल विज्यात (जिल्हा) मधील बंदर व मुख्य शहर आहे. हें दार्दानेलीसच्या वायव्य टोंकास असलेल्या एका अर्ध द्वीपकल्पावर आशियानोपलच्या दक्षिणें ९० मैलांवर आहे. लोकसंख्या (१९०५) सुमारे २५००००. याच्या अगदी समोर आशियाखंडांत लॅपसकी आहे. हें शहर दिसण्यांत प्रेक्षणीय तसून यांतील रस्ते अर्ध व वाणेरडे आहेत. फक्त बाजारांतील इमारती काय त्या वांगल्या आहेत. रोमन व वायव्यदार्शन काळांतील कांहीं अवशेष मात्र महत्त्वाचे

आहेत. खडकावर बांधलेलें दीपगृह फार मनोहार दिसते. गॅलिपोलीला दोन बंदरे आहेत. हें तुर्की अरमाराचें मुख्य बंदर आहे. दार्दानेलीसचें नाकें म्हणून १८९४ त हें फ्रेंच व ब्रिटिश फौजेने घेतलें होतें. दार्दानेलीसची सामुद्रधुनी मारमोराच्या समुद्रास जेथे मिळते तिथेच भाग गॅलिपोली येथील तोफांच्या टप्प्यांत येतो. शहराची विशेष तटबंदी नसून जेथे दार्दानेलीस अर्ध आहे तेथे मात्र मनवुती केली आहे. गॅलिपोली जिल्हा (संजाक) फार सुपीक आहे. ह्याची लोकसंख्या १ लक्ष असून याचे चार वुडे (भाग) पडतात ते येणें प्रमाणें.— (१) मैटास, हें सुंदर कापसासाठी प्रसिद्ध आहे. (२) केशन-गुरांचा बाजार, धान्य, अळशी, कॅनरांच्या विया वगैरे साठी प्रसिद्ध आहे. (३) मायरीओ फायतो (४) शारकी. शारकी येथे लोखंड व पेट्रोलियम सांपडते. शारकीच्या जवळपास पूर्वी वांगली दाख तयार होत असे परंतु जवळ करा-मुळें ती तयार करणें बंद झालें.

आशियानोपल व ईजियन समुद्र यांना जोडणाऱ्या रेल्वेनें गॅलिपोलीचा बराच व्यापार बसला. १९०४ साली ८०,००० पाँडांच्या मालाची निर्गत झाली. त्यांत गहू, मका, जव, ओट अळशी, कातडी वगैरे मुख्य माल होता. लॉकरीचे व सुताचे कापड, लोखंडी सामान, दार, सपण, लोखंड वगैरे मालाची आयात होते.

ख्रिस्तपूर्व ५ व्या शतकांत मॅसिडोनियन शहर कॅलीपोली याची स्थापना झाली. येथे ख्रिस्ती विश्वापांची स्थापना होऊन मध्ययुगांत हें मोठ्या व्यापाराचें शहर बनलें व याची लोकसंख्या सुमारे एक लक्ष झाली. याचा व्यापार व लष्करी महत्त्व यांमुळे पूर्वेकडील रोमन बादशाहांनी याला तटबंदी केली. कॉन्स्टांटिनोपल लॅटीन लोकांच्या ताब्यांत गेल्याबरोबर (१२०४) गॅलिपोली हें व्हेनेसच्या ताब्यांत आलें. व्हेनेशियन लोकांचा पराभव करून १२९४ त हें शहर जिनेईज लोकांनी घेतलें. १४ व्या शतकाच्या मध्यांत जेव्हा तुर्कांनी युरोपांत स्वारी केली त्या वेळेस गॅलिपोली हेंच पहिले शहर त्यांच्या हातांत गेलें. महायुद्धानंतर सावराष्ट्रीय विभागांत गॅलिपोली पडूं लागलें.

गॅलिली—हा रोमन प्रांत पॅलेस्टाईनमध्ये असून समेरियाच्या उत्तरेस आहे. ह्याच्या दक्षिणेंस समेरिया व कार्मेल पर्वताची ओळ, पूर्वेस जार्डन नदी, उत्तरेस लेओन्टेस (लियानी) व पश्चिमेस भूमध्यसमुद्र व फिनिसियाचा भाग आहे.

देशांतर करून परत आल्यावर यहुदी लोक जुडीयांत राहू लागले त्यावेळी गॅलिली हें मिश्रवर्णी लोकांच्या स्वाधीन करण्यांत आलें. रोमनसत्तेखाली गॅलिली येथील हेरोड घराण्यांतील सत्ताधीश रोमचे मांडलिक होते. ख्रिस्ताचे बालपण, उपदेश व चमत्कार गॅलिलीत झाले. यरुशलेमचा नाश झाल्यावर राबी लोक गॅलिलीत येऊन राहिले, गॅलिली प्रांताचे उत्तर व दक्षिण असे दोन भाग आहेत.

शुधाल अर्थात् सुधीक आहे. या देशांत जाम्ब, दाऊ, तेल व साबु इत्यादि पदार्थ उत्पन्न होतात.

येथें त्रायझन्गर्डन अंमल व धर्मयुद्ध या काळच्या पुष्कळ पडक्या इमारतीचे अवशेष आहेत. १२ व्या शतकांत गॅलिली हें यरुशलमच्या ख्रिस्ती राज्याचे नाकें होतें. पवित्र भूमीपैर्षी दक्षिण गॅलिली हाच कायतो भाग ख्रिस्त्यांच्या ताब्यांत होता. परंतु एकर त्यांच्या हातून गेल्यावर (१२९१) हा सर्व प्रदेश त्यांच्या हातून गेला. गॅलिलीची सभ्यांची वस्ति मिश्र आहे.

गॅलिलीओ गॅलिली (१५६४-१६४२)—या इटालियन ज्योतिष्याचें चरित्र व शास्त्रीय शोध 'वितानेतिहास' (ज्ञानकोश विभाग ५, प्र. ८, पृ. ३४५-३४७) ग्रंथांत दिले आहेत. यानें दुर्बिणीच्या शोधानें ज्योतिषशास्त्रांत महत्त्वाची भर घातली. याचे सर्व लेख प्रथम फ्लोरन्स येथें (१८४२-१८५६) १६ विभागांत प्रसिद्ध झाले. मिसिस ओल्नेचें ' दि प्रायव्हेट लार्ज्फ ऑफ गॅलिलीओ ' (१८७०) हें त्याच्या खासगी आयुष्कणमावर प्रकाश पाडणारें पुस्तक आहे.

गॅलिलीचा उपसागर—पॅलेस्टाइनमधील सरोवर. याची लांबी १३ मैल, रुंदी ८ मैल व क्षेत्रफळ ६४ चौरस मैल आहे. या सरोवराची सर्वांत जास्त खोली १५० फूट आहे. हें एका वाजूस चिनेळ आहे. हिब्रू धर्मग्रंथांत याचें नांव चिनेरथ किंवा चिनेरोथचा समुद्र असें आहे. याची धर्मग्रंथांत गेनेसर, गेनेसारेट, टायबेरिआसचा समुद्र इत्यादि निरनिराळीं नांवे आहेत.

या सरोवराच्या भोंवतालच्या प्रदेशांत पुष्कळ उष्ण झरे आहेत. या सरोवरांतहि एक उष्ण झरा आहे. या झऱ्यामुळे पाण्याच्या आंताल भागांत कधी कधी खळबळ सुरू होते; भोंवतालच्या प्रदेशांत भुंकप फार होतात. उपसागराचें पाणी काळसर व भल्लिन आहे. तथापि तें पिण्याच्या उपयोगी आणतात. उपसागराभोंवती उंच डोंगर आहेत. पूर्वेकडील डोंगर २००० फूट उंचीचा आहे. उपसागराची स्वाभाविक रचना अशा तऱ्हेची असल्या कारणानें हवेमध्ये तात्काळ फरक होतो व त्यामुळे भयंकर वादळे होतात.

सरोवराच्या भोंवतालची जुनी पहाण्याजोगी ठिकाणें उत्तरेपासून पश्चिम दिशेला व दक्षिणेपासून पूर्व दिशेला आहेत. सरोवराच्या किनाऱ्यापासून २ मैलांवर ९०० फूट उंचीवर केराझेह हें स्थान आहे; पश्चिमेस एक मोठी खिंड आहे. या खिंडीत ज्यू लोकांच्या देवालयाचे काहीं अवशेष आहेत. या देवळाच्या दक्षिण भागाला "हेलुग" नांवाची जुनी इमारत आहे. मिन्नेहू या इमारतीचे अवशेष जेनेसारेथ मैदानाच्या उत्तरेस आहेत. जेनेसारेथच्या दक्षिणेस मागद्दाल, टयुवारिया, केराक या स्थानांचे अवशेष सांपडतात. उपसागराच्या पूर्वे भागाचा पश्चिम भागाइतका शोध लागलेला

नाहीं. पूर्वभागांत हिप्पोस, कालाटेल हॉसन, केरसा इत्यादि ठिकाणचे काहीं अवशेष आहेत.

गॅलिशिया—हा ऑस्ट्रियाच्या ताब्यांतील एक प्रांत असून त्याच्या पूर्वेस व उत्तरेस रशिया आहे. बुकोविना व हंगेरी हे याच्या दक्षिणेस असून पश्चिमेस ऑस्ट्रियन व प्रशियन सायलेशिया देश आहेत. या प्रांताचें क्षेत्रफळ ३०,३२१ चौरस मैल असून गॅलिशिया व लोडोमेरिया नांवांची जुनी राज्यें, आंश्वविद्भू व झॅटॉरच्या जहागिर्या व फ्रॅंकीची मोठी जहागिरी या सर्वांचा त्यांत समावेश होतो. कार्पेथियन पर्वताच्या उत्तर भागास हा प्रांत असून त्यांत विद्थुला व नीस्टर अशा मुख्य दोन नद्या आहेत. गॅलिशिया व हंगेरी या देशांची सरहद्द दोहोमध्ये असलेल्या कार्पेथियन पर्वतराजीनेच ठरविलेली दिसते. फ्रॅंकी या ठिकाणी नौकागमनाई होणाऱ्या विद्थुला नदीने आपल्या तेथील अस्तित्वाचें गॅलिशियाची वायव्यसरहद्दच तयार केली आहे. त्या ठिकाणी पुष्कळ नद्या व उपनद्या विद्थुलेस मिळतात. कार्पेथियनमध्ये उगम पावणारी नीस्टर नदी सॅवॉर येथें नौकागमनाई होते. प्रूथ नदीहि महत्त्वाची आहे. या प्रांतांत सरोवरे थोडी आहेत 'झॅनिका' व 'कायनिका' येथें अल्फ (अल्फली) चे झरे असून क्रुसेसझोविस, झळो व ल्युबिअन येथें गंधकाचे झरे आहेत. इवोनिक येथें आयोडाइनचे झरे आहेत. गॅलिशिया प्रांत हा ऑस्ट्रियांतील अत्यंत थंड प्रदेश होय. तेथील जमीन सुपीक असून मका, गहू, ओट व सर्व कडधान्ये तेथें पिकतात. बटाटे, ताग, जवस, व तंबाखू हीं चांगलीं पिकतात. तेथील मुख्य खनिज द्रव्ये म्हणजे म्हुणजे कोळसा, मीठ व पेट्रोलियम हीं होत. त्याशिवाय जस्त, लोखंड व संगमरवरी दगड वगैरे पदार्थ विपुल सांपडतात. पक्का माल तयार करणारे कारखाने गॅलिशियांत फारसे वाढलेले नाहींत. कलांच्या भटया, पेट्रोलियमची निपज, करवतकामाच्या गिरण्या, कागद करणें, साखरेचे कारखाने तंबाखूचे कारखाने, इत्यादि अनेक उद्योगधंदे तेथें चालू आहेत. शिवाय ताग व लोकरा कापड यांचेहि कारखाने आहेत. बहुतेक व्यापार ज्यू लोकांच्या ताब्यांत असून रशियाशी व पौरस्त्य देशांशी बराच व्यापार चालतो.

१९१० साली, गॅलिशियाची लोकसंख्या ८०,२५,६७५ भरली होती. पोल व रुथेनियन या लोकांच्या संख्येचें प्रमाण जास्त असून कार्पेथियनमध्ये राहणाऱ्या पोल लोकांना गॅरोलिअन म्हणतात व रुथेनियन योंगा हुझुलिअन म्हणतात. पोल हे रोमनकॅथोलिक धर्माचे असून रुथेनियन ग्रीक कॅथोलिक आहेत. शिवाय ज्यू व आर्मिनियन यांचीहि मोठी संख्या असून ते कॅथोलिक धर्माचे आहेत. 'लॅवर्ग' व फ्रॅंकी हीं प्रसिद्ध विद्यापीठे असून फ्रॅंकी येथें एक पोलिश शास्त्रीय विद्यालय आहे. या प्रांताचे ७८ जिल्हे असून लॅवर्ग व फ्रॅंकी हीं ठिकाणे स्वयंशासित आहेत.

१७२२ त पोलंडची विभागणी झाल्यावर गॅलशिया व लोडोमेरिया ही राज्ये ऑस्ट्रियास जोडलीं गेलीं, पण १८०९ च्या व्हिएन्नाच्या तहानें पश्चिम गॅलशिया व क्रॅकी हीं ठिकाणें वासोच्या मोठ्या जहागिरीस जोडलीं गेलीं व १८१० त पूर्वे गॅलशियाचा भाग व हानोपॉल रशियाच्या ताब्यांत देण्यांत आला. १८१४ च्या पॅरिसच्या तहानें दार्लोपोल ऑस्ट्रियास परत मिळाला व १८४६ क्रॅकौच्या प्रजासत्ताक राज्याची इतिथी झाल्यावर पूर्वे गॅलशियाहि मिळाला. १८६१ ची घटना अमलांत आल्यावर, ऑस्ट्रियन साम्राज्यांतलें कोणत्याहि प्रांतापेक्षां, गॅलशियास जास्त स्वायत्तता प्राप्त झाली.

गॅले—गॅले हें सीलोनच्या नैर्ऋत्य किनाऱ्यावरील वंदर व शहर आहे. येथें झाडें अतिशय आहेत. या वंदरांत किनाऱ्याजवळ खोल पाणी आहे. परंतु नैर्ऋत्येकडील वंदरांत दोटींना वाऱ्यामुळे प्रवेश करणें फार कठीण आहे. १८६९ मध्ये सुएझचा कालवा सुरू झाला व कोलंबो येथें वंधारा घातल्यामुळे कोलंबो येथें व्यापारी जहाजे व डाकेचे जहाज हीं जाळें लागलीं व त्यामुळे या वंदराचें महत्त्व कमी झालें. गॅले जिल्ह्याची सर्व निर्गत व आयात कोलंबोहून होते. येथील लोकसंख्या १९११ मध्ये ३९,९६० होती.

१४ व्या शतकाच्या मध्यांत हें शहर लहान होतें असा उल्लेख आहे. पोर्तुगीज लोक येथें आल्यापासून या वंदराला महत्त्व आलें आहे. पोर्तुगीज लोकांनंतर डच लोकांच्या ताब्यांत जेव्हां हें गॅले तेव्हां त्यांनीं येथें तटबंदी केली; इंग्लंडच्या दुसऱ्या चालिसच्या पोर्तुगालच्या राजकन्येशीं झालेल्या विवाहाच्या वेळीं असा तह झाला की, जर पोर्तुगीज लोकांनीं सीलोन पुन्हां मिळविलें तर गॅले इंग्रजांनां द्यावयाचें; परंतु पोर्तुगीज लोकांनीं सीलोन मिळविलें नाहीं. सीलोन जेव्हां डच लोकांपासून इंग्रजांनीं जिंकलें तेव्हां १७९६ मध्ये हें इंग्रजांना मिळालें.

गॅलेशिया—(१) हें नांव ग्रीक लोकांनीं आशियामायनर मधील एका जिल्ह्याला दिलें होतें. हा जिल्हा इ. स. पूर्वी ३ व्या शतकांत गॅल जार्तांनीं व्यापून टाकिला. ह्याच्या उत्तरेस थ्रिथिनिया व पॅन्नागोनिया, पश्चिमेस फ्रिजिया, दक्षिणेस लिक्झोनिया व कॅपाडोसिया आणि पूर्वेस पान्टस हे प्रांत आहेत. साधारणतः सध्यांच्या अंगोरा प्रांताचा बराच भाग यांत येतो. गॅलेशिया हा आशियामायनरमधील एका मोठ्या पठाराचा भाग आहे. समुद्रसपाटीपासून २ ते ३ हजार फूट उंचावर हा जिल्हा आहे.

गॅल लोक आशियामायनरमध्ये इ. स. पूर्वी २७८-७७ च्या सुमारास आले.त्यांनीं फारच अंदाधुंदी माजविली.शेवटीं परगमनच्या पहिल्या अँटलसने त्यांचा पराभव करून त्यांनां अँकिरा, पेसिनस, टेडिथ्यमच्या भोंवतालच्या प्रदेशांत वस्ती करावयास लाविलें. अँटलस मेल्यावर त्यांनीं रोमन प्रांतावर स्वान्या केल्या. परंतु यांची चांगली खोड मोडली

गेली.मिथ्रिडेटिक युद्धांत गॅलेशियन लोकांनीं रोमला चांगलें मदत केली. पुढें सिसरो व सोझर यांचा समकालीन जो डिओरेस हा गॅलेशियाचा पहिला राजा झाला. तिसरा राजा अमिन्टस हा इ.स. पूर्वी २५ त मेल्यावर आगस्टसने हा प्रांत आपल्या साम्राज्यास जोडिला.

गॅल लोक येण्यापूर्वी पश्चिमगॅलेशियांत फ्रिजियन व पूर्वे गॅलेशियांत कॅपाडोशियन व इतर लोक होते. लोकसंख्येत यांचा भरणा विदीप असे. यांनां जिकिल्यावर गॅल हे सत्ताधिकारी व वरिष्ठ दर्जाचे बनले. परंतु अंगांतील शौर्य कमी झाल्यावर गॅल लोक तेथील मूळ रहिवाऱ्यांत मिसळले. शेतकरी व खालच्या दर्जाच्या लोकांत ग्रीक भाषा व संस्कृति यांचा प्रचार झाला नाहीं. परंतु ४ व्या व ५ व्या शतकांत राज्यकारभाराचें मुख्य ठिकाण प्रथम निकोमेडिया व नंतर कॉन्स्टांदिनोपल येथें गेल्यामुळे ग्रीकसंस्कृतीचा चांगलाच फैलाव झाला.

(२) गॅलेशिया नांवाचा रोमन प्रांत इ. स. पूर्वी २५ त आस्तित्वांत आला. यांत गॅलेशिया, फ्रिजियाचा काही भाग (अपोलेनिया, अँटोओक व इफोनियम), पिंसिडीया, लिक्झोनियाचा भाग व इसारिया यांचा समावेश होई. हा १०० वर्षेपर्यंत सरहद्दीवरील प्रांत होता. यांत हळूहळू यरेच प्रांत सामील करण्यांत आले. इ. स. ७० त गॅलेशियाची जागा कॅपाडोशियानें पडकाविली. ११४त ट्रांजनने गॅलेशियाला कमी दर्जाचा बनविला. डायओक्लेटियनने गॅलेशियाचे दोन भाग केले. उत्तरेकडील भागाला गॅलेशिया नांव राहिलें (इ. स. २९५). नंतर अरब व इराणी लोकांच्या स्वाऱ्यांपासून गॅलेशियाला बराच त्रास झाला. ११ व्या शतकांत गॅलेशिया सेल्जुक तुर्कांनीं घेतला व १४ व्या शतकापासून तो ओटोमन तुर्कांच्या हातीं आला. सेंटपालने ज्या 'गॅलेशियांतील ख्रिस्ती मंदिरांनां' पत्रें पाठविलीं, तीं मंदिरे उत्तरभागांत होतीं कीं नाहीं याबद्दल बराच वाद आहे.

गह्ले—पूर्व आफ्रिकेतील वलवान हॅमिटिक लोकांनां गह्ल म्हणतात. त्यांची लोकसंख्या ३० लाखांपेक्षां जास्त आहे. ते अविसिनियाचे मध्यभागापासून ब्रिटिश पूर्वे आफ्रिकेतील सेवस्की नदीपर्यंतच्या सुलखांत रहातात. त्यांच्या प्राचीन वसातिस्थानाबद्दल निश्चयात्मक माहिती मिळत नाहीं. हल्लीं अविसिनियन साम्राज्याच्या मध्यभागाच्या दक्षिण प्रदेशाला गह्ल लोकांचा प्रदेश असे नांव आहे. कारण त्या भागांत गह्ल लोकांची वस्ती फार आहे. गह्ल लोकांचें कपाळ उंच, रंग पिंगट व केंस मऊ असतात. सर्वसाधारणपणें त्यांचे चेहरे युरोपांतील लोकांप्रमाणें आहेत.

गह्ल लोक पशुपालवृत्ति असून त्यांची संपत्ति म्हणजे त्यांचीं युरेदोरे होत. मांस, दूध, दही व मद्य हे त्यांच्या आहाराचे पदार्थ आहेत. त्यांच्यांत कोटें एकपत्नीत्वाची तर कोटें बहुपत्नीत्वाची चाल आहे. त्यांच्यांत पुष्कळ

प्रकारचे विवाहविधी आहेत. लढाईच्या वेळी ते फार क्रूरपणाने वागताने तरी ते आपले वचन मोडीत नाहीत. भाला व दोनधारी चाकू ही त्यांची हत्यारे होत. त्यांच्यांत मुसुलमानी व ख्रिस्ती धर्म प्रचलित असून शिवाय कांहीं मूर्तिपूजकहि आहेत. मनुष्याची उत्पत्ति सूर्यापासून झाली अशी त्यांची समजूत असून उत्तरेकडील गळ लोक सापांची पूजा करतात.

गॅल्वे, प र ग णा—पश्चिम आयर्लंडच्या कॅनाट प्रांतांत असून याच्या उत्तरेस मेयो व रॉस्कोमन, पूर्वेस रॉस्कोमन किंसेचे परगणे व टिपेरारी, दक्षिणेस क्लेअर व गॅल्वे उपसागर आणि पश्चिमेस अटलांटिक महागर आहेत. आयरिश परगण्यांतील काँकॅचे खालेखाल गॅल्वे परगण्यांचे क्षेत्रफळ सुमारे १४६५८५० एकर आहे. लॉफकोरिवर्गळ या परगण्याचे पूर्वे आणि पश्चिमेस दोन स्वाभाविक विभाग झाले आहेत. पूर्वविभागाचा दक्षिण भाग सुपीक असल्यावद्दल फार प्रसिद्धि आहे. पश्चिमेकडे वालिना, किल व क्लेगन उपसागर आहेत. या परगण्यांत फार थोड्या नद्या असून शाननशिवाय सर्व लहान आहेत. लॉफकोरिवर्गळ सरोवर येथील सरोवरांत सर्वांत मोठे असून याच्या पश्चिमेस सुमारे २५ लहान सरोवरे आहेत. लॉफरी नांवाचे सरोवर याच नांवाच्या शहराजवळ आहे. हे सरोवराच्या आसपास असलेल्या सुशोभित्यांच्या देवाण्याने फार मनोहर दिसते. येथील किनाऱ्याच्या व अंतर्भागाच्या मनोरम दृश्यांमुळे या परगण्यांत उन्हाळ्यांत बरेच लोक येतात. गॅल्वे क्लिफडेन रेल्वेमुळे पश्चिमेकडील परगण्यांत जाण्याचा मार्ग सुगम झाला आहे. लीलॉन रेन्डह्लेहाऊस लेटर फ्राक, स्टॉमस्टॅन, क्लिफडेन आणि कशेल ही समुद्रकाठची आरोग्यकारक स्थाने आहेत. येथील लोकसंख्या (इ.स. १९११) १८२२२४ होती. गॅल्वे (राजधानी) दुआथ, वलन्स्लो, लॉप्रिअर् ही या परगण्यांतील मोठी शहरे आहेत. या परगण्यांचे उत्तर, दक्षिण, पूर्व आणि कानेमारा असे चार पार्लमेंटरी विभाग केले आहेत.

१५७९ मध्ये आयर्लंडचा लॉर्ड सर हेनरी सिडने ह्याने गॅल्वेचे परगणा बनविला. १६९१ मध्ये अग्रिम येथे आंग्ल राज्यकर्तांच्या वेळी लढाई झाली. या परगण्यांत प्राचीन शिलावस्तुंसे सांपडतात. यांपैकी किलमाकडुअथ येथील चांगल्या स्थितीत आहे. जुनी स्मारकंदि फार आहेत. टुआमपासून सुमारे ६ मैलांवर नाक मॉय येथे सांपडलेले अवशेष फार महत्त्वाचे आहेत. टुआमचा क्लिआ आयर्लंडच्या रॉडरिक ओकोनार राजाने इंग्लिशांच्या स्वारीच्या वेळी बांधला होता. अरथ बेटांवर जुन्या मठांचे अवशेष आहेत.

शहर.—हे आयर्लंडच्या गॅल्वे परगण्यांचे मुख्य शहर, पार्लमेंटरी बरो व बंदर गॅल्वे उपसागराच्या उत्तर किनाऱ्यावर, मिडलंड ब्रेट रेल्वेवर आहे. येथील लोकसंख्या (१९०१) १२४२६ लिंबचा महाल म्हणून एक प्रसिद्ध इमारत आहे. सेंट निकॉलसच्या या देवळांत कॅव्हान येथून

आणलेली घंटा आहे. सेंट अगस्टाइनचे देऊळ अर्वाचीन आहे. या शहरांत रोमन कॅथोलिक विशप रहातो; लॉकर, शेतकांचे भिन्नस व फाळासंगमरवरी दगडऱ्यांमुळे मुख्य निर्गत माल आहे. येथे खोखंडाचे, दासू, गाळण्याचे व कुंच्या व रथल्या तयार करण्याचे कारखाने आहेत. १८८५ पावेतो पार्लमेंटमध्ये दोन प्रतिनिधी निवडून जात होते. आतां फक्त एक प्रतिनिधी जातो. गॅल्वे शहराचे जुने व नवे शहर असे दोन विभाग असून क्लेडाथ उपनगरांत कोळी लोक रहातात. यांच्या चालीरीती, कायदे, विवाहपद्धति फार विचित्र असून यांच्यांत धर्म व नीतीचे उच्च ध्येय आहे. गॅल्वे शहराच्या आसपासचा देखावा फार सुंदर आहे. रॉस्कोम हे सर्वांत उत्तम व मनोरम स्थान आहे. ओकोनार घरणे नामशेष स्थात्यानंतर हे शहर उर्वरणास याच्या हाती लागले. पुढे शहराची तटबंदी होऊन येथे बरेच व्यापारी येऊन राहिले व यामुळे व्यापाराच्या दृष्टीने हे शहर फार प्रसिद्धीस आचढले. दुसऱ्या रिचर्डकडून पुष्कळशा हुकांची सनद मिळाली. १५४५ मध्ये एा बंदराचा अधिकार आरान बेटावर चालावा, आणि ताग व लॉकर ह्याशिवाय कोणताहि माल वाहेर पाठविण्याच्या हुकाची सनद मिळाली. येथे फ्रामबेलचे बरेच शिपाई राहिले होते. १६४१ च्या यादवीत हे शहर आयर्लंडतर्फे लढले व सर चार्ल्स कूटच्या पार्लमेंटरी सैन्यास शरण आले. यानंतर येथील जुन्या रहिवाश्यांस येथून काहून देण्यांत आले. जेम्सच्या (२ रा) राज्यारोहणाच्या वेळी या लोकांस पूर्वीचे हक्क मिळण्याची आज्ञा थोडीबहुत आशा होती ती विच्यम राजा आल्यामुळे पार नाहीशी झाली व जनरल विकेलच्या सैन्याने दिलेल्या वेव्यांत पुनः येथील लोकांना शरण जावे लागले.

गवंडी.—गवंडीकाम करण्याच्या लोकांची या नांवाने ओळखिली जाणारी जात फक्त मुंबई इलाख्यांतच आहे. लो. सं. (१९११) ३९४०९. संबंध मुंबई इलाख्याभर हे लोक पसरलेले आहेत. सागर व जिरे गवंडी मातीच्या देवाच्या मूर्ती करून विकतात. विजापूरमधील गवंडी पूर्वी मीठ तयार करीत असत. यामध्ये (१) मराठे (२) जिरे (३) सागर अथवा कामाटी (४) कानडी व (५) जुनर, काडिया, संगर किंवा गुजराथी, अशा पांच पोटजाती असून एका पोटजातीचे लोक दुसऱ्या पोटजातीच्या लोकांशी विवाहसंबंध करीत नाहीत.

मराठे गवंडी.—हे मराठी कुणबी असून त्यांच्या धंशारुन त्यांची वेगळी जात झालेली आहे.

जिरे गवंडी.—हे पंढरपूर व सोलापूर येथे आढळतात. विजापूरच्या राजाचा प्रसिद्ध गवंडी "जिरे" घाऱ्या नांवावरून यांचे नांव जिरे असे पडले. हे मूळचे मराठे कुणबी असून विजापूरच्या आदिलशाहींत (१४९०-१६००) त्यांनी मुसुलमानांच्या मशिदी बांधल्यावद्दल यांना १५० र.

दंड केला गेला व तो न दिल्यामुळे हे जातीवाहेर टाकिले गेले असे म्हणतात.

ता ग र ग वं डी.—हे सोलापूर जिल्ह्यांत आढळतात. हे मूळचे बनारसचे रहिवासी असून ते प्रथम निझामच्या मुळुवांत सोलापूर जिल्ह्यांत आले. ह्या जातीचे कांहीं लोक हैद्राबादमध्येहि आहेत.

का न डी ग वं डी.—ह्यांना धारवाड प्रांतांत सागर चक्रवर्ती असेहि नांव आहे. यांमध्ये लिगायत संस्कार बरेच आलेले असून कधी कधी लिगायत उपाध्ये यांचे उपाध्ये असतात.

का डि या ग वं डी.—यांचे संस्कार व चालीरीती इतर कारागीर लोकांप्रमाणे आहेत. अहमदाबाद जिल्ह्यांतील काडिया गवंड्यांची ४० सभासदांची एक मध्यवर्ती पंचायत असून तिचा अधिकार अहमदाबाद, प्रांतेज, वडवान, लिमाडी, धंदुका व सुरत यांवर आहे. गुन्यांवद्दल दंड होतो व जातीवाहेरहि टाकिले जातें. काटेवाडमधील काडिया गवंड्यांची ४-६ सभासदांची एक मध्यवर्ती जात पंचायती असून ती अपराधावद्दल दंड करते. दंडाचें उत्पन्न देवळांकडे व साधूंना भोजन देण्याकडे खर्चिले जातें.

गवत—बहुतेक देशांत रानमाळ जमिनीवर गवत उगवलेलें असतें; परंतु जेथें निविड अरण्य असतात व इतर वृक्षवनस्पती असतात अशा ठिकाणांहि गवत दृष्टीस पडतें. न नांगरलेल्या अशा शेताच्या कोणत्याहि भागांत गवताची वाढ होते. तसेच नांगरून पडिक झालेल्या जमिनीवरहि गवत रुजतें. कुरण हा शेतीचा एक महत्त्वाचा भाग आहे व धान्य जतें स्वस्त होईल तसे त्याचें महत्त्व वाढत जातें. गवताच्या विविध उपजाती त्यांचे विविध, कुरणांची सुधारणा व कमी पिकाळ अशा बहिष्ट जमिनींत गवताची कुरणें तयार करण्याची आवश्यकता इत्यादि प्रश्नांकडे तज्ज्ञांचें लक्ष लागलें आहे. बहुतेक शेतकऱ्यांची इच्छा जमिनींतील कांहीं भागांत तरी गवत असावें अशी असते. कायमच्या कुरणांतील गवताचा उपयोग गुरें चारण्याकडे व तें कापून त्याचें वाळलेलें गवत करण्याकडे होतो. तात्पुरती व कायमची अशी दोन प्रकारची कुरणें असतात. सर्व प्रकारचें गवत, 'प्रॉमिनी' नांवाच्या जातीचें असतें व निरनिराळीं धान्यें, वांबू, ऊंस व भात वगैरे वनस्पतीहि वरील मूळ जातीपासून निघाल्या आहेत असे म्हणतात. कुरणांतील व इतर वाळलेल्या गवताच्या उपजातींचे आंगवनस्पतिशास्त्रज्ञांनी वर्गीकरण केले आहे. त्यांपैकी गवताच्या वियांस उपयुक्त अशा सहाच उपजाती असून त्यांचा तात्पुरत्या व कायमच्या कुरणाकडे उपयोग होतो. डॉ. डब्लू. फ्रेअम यानें इंग्लंडच्या कुरणांची तपासणी करून असे ठरविलें की, रायगवत व पांढरें गवत बहुतेक कुरणांत मुख्यतः असतें. याशिवाय इतर कित्येक प्रकारचें गवत व वनस्पति शेतांत असतात व ह्यांचा

उपयोग कुरणाकरितां संमिश्र वी तयार करण्याकडे होतो. अनेक जातींचें गवत शेतांत मुद्दाम लावण्यांत येतें व खत वगैरे घालून तें वाढेल अशाहि तजवीज करण्यांत येते. गवताच्या जातींपैकी कोणत्या प्रकारची अधिक वाढ होते ही गोष्ट जमिनीची स्थिति, तेथील कामकाज व इवामान यांवरच अवलंबून असते. वहिष्ट जमिनींत उत्तम गवताचें कुरण करण्यास योग्य असे वी कोणतें यासंबंधी कॅन्निज येथें प्रयोग करण्यांत आले. तात्पुरती कुरणेंच साधारणतः फेरलागवडीकरितां तयार करण्यांत येतात. व लवकर उगवणारे व लवकर नष्ट होणारे गवतच साधारणतः नेहमी लावण्यांत येतें. गवताच्या उपजाती युरोपांत बऱ्याच आहेत. हंगेरअनब्रोम, अमेरिकन प्रेरी कॅन्ड्री निळें गवत, अमेरिकन वफेलो ग्रास, कॅनेडिअन वफेलो ग्रास, वॅच, स्ट्रिकरलटेल ग्रास व अशाच अनेक जाती मिटनदेशांत आढळून येत नाहीत. वरील सर्व प्रकार प्रेरी कुरणांत विपुल असतात. या प्रेरी कुरणांत असल क्लोहर गवताचा एकहि नमुना आढळत नाही. इंग्लंडमध्ये दाट माती असलेली जमीनच गवताच्या उत्पत्तिस योग्य असते. त्यांवर रूळ फिरवितात व ती जमीन लागवडीस योग्य अशी करण्यांत आल्यावर तेथें विपुल गवत उगवू शकतें. गवताच्या जातींतील वनस्पती 'बारा' या लेखांत विवेचिल्या आहेत. हिंदुस्थानांत पुतनी, पवन्या, भातेण, उडेण, घोडशाडा इत्यादि गवतांच्या जाती आढळतात.

रि हा अ थ वा चि नी ग व त.—रिहा हें एका चिनी गवताचें नांव आहे. चीनचें व मलायाचें गवत असे दोन प्रकार एकाच जातीचे आहेत. युरोपांत या गवताची लागवड होऊ शकते. या गवतांस चीनमध्ये जुना, कीचीनमध्ये कायगाई, बंगाल येथें कंकुर, आसामांत रिहा उर्फ रिशा आणि ब्रह्मदेशांत गुन अशी विविध नांवे आहेत. मळाई भापेंतील नांवांशी तुलना केली असतां कंकुर व रिहा ही नांवे हिंदुस्थानां भापेंतील आहेत असे दिसतें. त्याला अलीकडे बनरिहा म्हणतात त्या झाडाचें नागभापेंतील नांव रिशा असे असून त्यावरून चिनी गवताला रिहा हें नांव पडलें असावें. कंकुर किंवा रिहा याचा हिंदुस्थानांतील कोणत्याहि जुन्या सर्वमान्य ग्रंथांत मुळीच उल्लेख नाही. कांहीं लेख रामी नांवाच्या गवतालाच रिहा असें लुकीनें नांव देतात. रामी हें प्रथम हिंदुस्थानांत आलें, तेव्हां त्यास अनेक नांवे मिळालीं व त्याची निरनिराळ्या देशांतील नांवेहि अनेक आहेत. रिहा उत्पन्न होणाऱ्या प्रदेशांत हिंदून पाहिले असतां असे दिसतें की, या जातीच्या सर्व प्रकारांत साम्य आहे. चीनमधील वेंचो येथून इकडे आणलेल्या रोपांप्रमाणें हिंदुस्थानांतील स्थानिक रोपे फारच जलद वाढीचे असत नाहीत. तथापि लखिमपुर व कांया येथील रामवाग या ठिकाणचे रोपे जलद वाढीचे व तरतरीत असल्याचें आढळतें. रामवागेंतील रोपे फारशी मशागत न करितांहि यदास्थी व उत्पन्नदायक असे ठरले.

रिहा हे मुळचे हिंदुस्थानातील झाड असून येथे ते आपो-आप होत नाही. ज्याला वनरिहा म्हणतात त्यापासून ताग व तंतू निघतात. रिहाच्या लागवडीस विशिष्ट प्रकारची जमीन, प्रतिवार्षिक खत व ठराविक हवामान यांची जखरी लागते. रिहा हे झाड शेतकी उत्पन्नाचे नाही. या झाडाचा वाख, मासे धरण्याची जाळी व दोर करण्याकरिता उपयोगिले जाते व कोळी लोकच त्याची लागवड करतात. बंगाल व विशेषतः रामपुर येथील माळराने रिहाच्या पिकास योग्य आहेत. फारशा फायद्याच्या अभावी शेतकरी या पिकाकडे दुर्लक्ष करतात. पूर्व व उत्तर बंगाल येथील रिहाची लागवड करण्याची विशिष्ट पद्धत आहे. तंवाखस जी हवा व जमीन योग्य असते तीच रिहासहि योग्य असून रिहावरोवर आळापाळीने मिरची, तंवाख रताळी वगैरे पीक करतात. दिनाजपूर, बोघ्रा व कुच-बिहार येथे कांही ठिकाणी रिहा उगवतो. बंगालमध्ये मुळे कापून ती लावण्याची पद्धत आहे. दांडे तोडून तेहि लावतात. लावणाऱ्याची दोन वेळा असतात. सामान्यतः तीन कापण्या होतात. पक झालेल्या बुंध्यांचीच कापणी करतात. हिवाळ्यांतील कापणीने जोराची वाड होते. आसामची परिस्थिती वरीलप्रमाणेच आहे. तेथे फार मोठ्या प्रमाणावर रिहाची लागवड करावयाची म्हणजे चहाच्या मळेवाल्यांशी टक्कर घ्यावी लागेल. तरी पण रिहाचे मुख्य उत्पन्न त्याच ठिकाणी होतं. आसामची जमीन जास्त सुपीक असल्यामुळे, शेतकऱ्यांची प्रवृत्ति रिहाकडे फारशी नसते हे खरे आहे. ब्रह्मदेशातील रानरिहा म्हणजे एक प्रकारची खाजकुयरी होय. याच्यापासूनच पुष्कळ डोंगरी लोक वाख काढतात व त्यास निलगिरीची खाजकुयरी म्हणतात.

पंजाबमध्ये बंगाल व आसाम या प्रांतांप्रमाणे रिहाची मशागत स्वाभाविक नसली तरी कांप्राची हवा रिहाला योग्य आहे. संयुक्तप्रांतांत बरेच प्रयोग करण्यांत आले व अनुभव असा आला की रिहाची मशागत करणे खर्चाचे काम आहे. तेथे दरवर्षी दोन कापण्या करून खत घालावे लागते. दक्षिणहिंदुस्थानांतहि युरोपियन लोकांनी रिहाची लागवड केली परंतु खर्चापुरतेसुद्धा उत्पन्न निघेना. वरील सर्व प्रांतांतील अनुभवावरून असेच ठरते की, हिंदुस्थानांत रिहा उत्पन्न होणे शक्य नाही. तिरहुत व आसाम येथील कांही प्रयोग अलीकडे यशस्वी होऊ लागले आहेत. हिंदुस्थानापेक्षा इतर ठिकाणी रिहाचे चांगले पीक होते व ते कमी खर्चातहि होतं; तेव्हा येथील मशागतीत कोणते फरक करावे हा विचारही असा प्रश्न आहे.

पूर्वी नूतन अंकुर खडल्यानंतर ते पाण्यांत भिजवून त्यांच्या सालीपासून वाख तयार करीत असत, परंतु आतां या पद्धतीत फरक पडला आहे. पाण्यांत कार्बोनेट ऑफ सोडा घालून दांड दोन तास बुंधे उकळत ठेवितात. नंतर

वाहत्या पाण्यांत एखाद्या तफ्त्यावर ते बडवून काढतात व पुनः एक तास उकळून वाहत्या पाण्यांत बुडवून काढतात म्हणजे साल व गोंद ही भिन्न होतात. याप्रमाणे एक मणभर अंकुराचा एका तासांत दो. २॥ प्रमाणे कच्चा माल तयार होतो. बुंधे पाण्यांत कुजत घालणे हे वाइट आहे परंतु अलजीरियन लोकांची पद्धत अशी आहे की, ते साध्या पाण्याऐवजी समुद्राचे पाणी वापरतात. ही पद्धति चांगली आहे असे मानण्यांत येते. आसाम व बंगालमधील ताग काढण्याची रीत खाली वर्णन केल्याप्रमाणे आहे. प्रथम अंकुराची पाणे काढून नंतर ते तासून टाकतात व त्या पांनाचा नंतर खतासारखा उपयोग होतो. एक आठवडा बुंधे वाळविल्यावर तंतू पांढरे होतात. त्यानंतर त्यांचे पृथक्करण करण्यांत येते. बंगाली लोक प्रथम बुंधे तासून नंतर त्यांपासून तंतू वेगळे काढतात. चीन देशांत प्रथम साली काढून नंतर तंतूची फीत करतात. फीत कुजत ठेऊन नंतर साल व गोंद ही वेगळी काढतात. रेशमांत भिस्ळण्याकरितां रिहाच्या तंतूंचा फार उपयोग होतो. बंगाल व आसाम येथे या तंतूपासून जाडाभरडा दोरा व मासे धरण्याची जाळी तयार करतात.

गवती चहा—गवती चहास कोठे कोठे हिरवा किंवा ओला चहा म्हणतात. बंगाल्यांत या चहास बंधेन व हिंदु-स्तानांत गंधतुण म्हणतात. संस्कृतांत यास भूस्तुण असे नांव आहे. गवती चहा एक जातीचे गवत आहे. हे गवत हिरवे-गार असून खरवरीत असते. पूर्वेकडील आर्चिपिलेगोतल्य पुष्कळ बेटांत, सिलोनांत व हिंदुस्थानांत गवती चहा सुदाम वागांत लावितात. या गवतास क्वचित फूल येते. सिंगापूर व सिलोन येथे सुवासिक तेल काढण्याकरितां गवती चहा पुष्कळ लावितात. या गवताचा सुवासिक तेल काढण्याकडे विशेष उपयोग होतो. 'कॉलन वॉटर' तयार करण्यांत या तेलाचा फार खप होतो. तापांत घाम येण्यासाठी गवती चहाचा काढा करून पाजतात.

गवरा—मध्यप्रांत. जिल्हा चांदा. भांदकच्या दक्षिणस दंड मैलांवर हे एक लहानसे खेडे आहे. येथे कांही लेणी असून त्यांत एक यौवनाक्षाचे देऊळ आहे. त्यांत एका खांब्यावर एक लेख असून त्यावर संवत् ११६६ (सन ११०९) आहे. जवळच एक लहानसे दुसरें देऊळ असून त्यांत गणेशाची मोठी मूर्ति आहे.

गवळी—दुधदुभत्याच्या धंधावरून 'गवळी' हे नांव पडलेली जात फक्त मुंबई इलाह्यांतच आहे. अहिरांची माहिती स्वतंत्र दिलेली आहे. लो. सं. ३८५४२. दक्षिण-हिंदुस्थान, कोंकण व कर्नाटक या प्रांतभर हे लोक आहेत. धनगर, कुरुवा, मराठा कुणबी इत्यादि लोकांचा भरण या जातीत वराच असून त्यांच्या धंधावरून ही एक स्वतंत्र जात झालेली आहे. यामध्ये आठ पोटभेद असून त्या

पोटभेदांतील लोक एकमेकांशी रोटिवेटीव्यवहार करीत नाहीत. याखेरीज कानडी ' गोपाल किंवा गोला ' हाहि गवळ्यांचा एक पोटभाग आहे असे म्हणतात. या लोकांच्या पुष्कळ चालीरीती लिंगायतांप्रमाणे असून काहीं खास लिंगायत झालेले आहेत. एक आडनांव असलेल्या लोकांमध्ये विवाहसंबंध होत नाहीत. पुनर्विवाह व पटस्फोट या दोन्ही चाली यांमध्ये रूढ आहेत. हे लोक मांसाहारी असून त्यांचा सामाजिक दर्जा कुणव्यांहून वरचा आहे. यांची मुख्य देवता कृष्ण ही होय. यांच्या कुलदेवता महादेव, खंडोबा, विठोबा इत्यादि आहेत. जंगम व ब्राह्मण हे त्यांचे उपाध्ये असतात परंतु लमाच्या वेळी ब्राह्मण असावाच लागतो.

ग व ळा जा त—आसामांतील गवळी लोकांची संख्या सुमारे चाळीस हजार आहे. बिहारमध्ये ब्राह्मण, गवळ्यांच्या ह्रातचें पाणी घेतात. बंगाल्यांत ह्या लोकांना नवसखा लोकांपेक्षा हलके समजतात. परंतु औरिसामधील गवळी आपणाला उच्च जातीचे समजून बंगाल व बिहारमधील गवळ्यांना ते तुच्छ मानितात. ब्रह्मपुत्रा नदीच्या थडीवरील गवळी बहुतेक सर्व बाहेरून आलेले आहेत व तसेंच सिलहट व काचरमधील फारच थोडे गवळी स्थानिक आहेत. [सेन्सन रिपोर्ट अहीर पंढा].

गवा—ही बैलांची रानटी जात असून कपाळाचा रंग दूध, लांब अवयव, भरदार डोकें, डौलदार वशिश आणि सशक्त स्नायू इत्यादि गोष्टी यांत विशेष असतात. गव्याला चौदा वरगव्या असतात व त्यांचे डोकें व मान काळसर व पिंगट केशांना आच्छादिलेली असते. युरोपांतील गव्यांची ' अयाळ ' ग्रीभरुतुंत नष्ट होते असे म्हणतात. युरोपांतील गवा सुमारे दहा फूट लांब व सहा फूट रूंद असतो. प्राचीन काळी असले प्राणी अनेक होते याची साक्ष गॅडे व गवे यांचे सध्या जे लांब रूंद अवशेष सांपडले आहेत, त्यांवरून पटते. जर्मनी व बेलजम मधील आरण्यांत रानटी बैलांप्रमाणेंच गवे असत असा सीझरने उल्लेख केला आहे. त्या काळी रोमन अॅम्फीथिएटरमध्ये जिवंत गव्यांचें प्रदर्शन होत असे. सोळाव्या शतकांतील हर्बर्टनच्या उल्लेखावरून त्या काळी मध्ययुरोपांतहि वरेच गवे असावे. सध्यां गवा हा प्राणी फक्त कॉकेशस पर्वतांतच आढळतो; व रशियन सरकारने या प्राण्याचें रक्षण करण्याचें मनावर घेतलें आहे. साधारणतः गवे हे एखाद्या सुगंधी वनस्पतीवर किंवा पानें, झाडांचां सुळें, साली व डहाळ्या यांवर उपजीविका करतात. अमेरिकन गवा हा युरोपियन गव्यापेक्षा थोडा भिन्न असतो. तेथील गव्याचा पार्श्वभाग थोडासा कमकुवत असतो. त्याच्या डोक्यावर, मानेवर व पृष्ठभागावर काळसर व पिंगट केश बरेच असतात. त्यांचे डोकें व शिंगेहि जरा भिन्न असतात. त्यांची शिंगे आखूड असून ती वरीच वाकलेली व अणकुचीदार अशी असतात. त्यांचे डोळे वाटोळे असून डोकेंहि

भव्य असतें. पूर्वी या जातीनें उत्तर अमेरिकेचा सुमारे एक तृतायांश भाग व्यापिला होता, परंतु हल्लीं तें गवा हा प्राणी जवळ जवळ नामशेष झाला आहे. इंग्लंडांत गव्यांचे लहान कळप पाळलेले आहेत. अमेरिकेंतील गव्यांच्या दोन जाती प्रसिद्ध आहेत व त्या जवळ जवळ सारख्याच आहेत.

म्हैसूर जवळच्या जंगलांत व मध्यप्रांतांत गवे आढळतात. त्यांच्या शिंगांच्या अनेक नक्षीदार वस्तू करतात.

गवार—ह्या झाडास लॅटिनमध्ये सीमॉप्सिस प्तोरेलिबिड्डिस कोंकणांत गवार, गवारी, गुवार व वावची. देशावर गवार, गवारी; मुंबईकडे गुवार, गोवार अशीं निरनिराळ्या ठिकाणीं निरनिराळीं नांवे आहेत. गवारीच्या चार जाती आहेत. शेतगवार ही जात कोरडवाहू शेतांत पावसाळ्यांत तुरीप्रमाणें पेरतात व तुरीसारखीच शेतगवारीचीं झाडे होतात. पावसाळ्याच्या शेवटीं शेंगा पिकून वाळल्या म्हणजे संबंध झाडे कापून खळ्यांत आणतात व दाणे तयार करतात. दाण्यांचा उपयोग भरडून, भिजवून जनावरांस घालण्याकडे करतात. कोंकळपणीं शेंगांची भाजी करतात. हे पीक गुजराथ व मारवाडांत करितात. वागाईत गवारीच्या १ माखणिया, २ सडी अगर सोटिक व ३ लेंकुरवाळी अशा तीन जाती आहेत. २ व ३ या जाती मुंबईच्या उत्तरभागांत व गुजराथेंत करतात. महाराष्ट्रांतल लोकांस तिसरी जात माहीत आहे. अलीकडे दुसरी व तिसरी या जाती कोठें कोठें करावयास लागले आहेत.

सडी अगर सोटिया गवारीचीं झाडे उंच वाढतात. त्यांस फांया फुटत नाहीत. शेंगांचे झुबके पानांजवळ वाढतात. या जातीची वाढ लवकर होते व शेंगाहि लवकर वाढतात. झुबके संबंध काहून वाजारांत नेतात. ही जात ठाणें व सुरत जिल्ह्यांत आल्याच्या वाफ्यांत सावली करण्याकरितां करतात. आलें जोरावळें म्हणजे सावलीची जहरी नसते. तेव्हां गवारीच्या शेंगाहि खपत येतात व झाडे उपटून टाकतात. आलें लावण्याच्या अगोदर वाफ्यांत बीं फेकीतात. इच्या शेंगांची भाजी मांखणीयाच्या शेंगांपेक्षा कमी लज्जतदार होते.

माखणिया गवारीचें बीं जाड असतें. झाडे उंच वाढतात. पानें मोटालीं असतात. फांया फुटतात व शेंगा अरंगळीं सारखां रूंद ३४ इंच लांब व मासाळू होतात. त्यांची भाजी शिजल्यावर लोण्यासारखी मऊ होते. शेंगा जून झाल्यावर शेंगांतील दाण्याभोंवतीं कवचदार पडदा कठिण होतो व तो दांतांखालीं लागतो. लेंकुरवाळी गवार देशावर उसांत अगर स्वतंत्र करतात. सरीचे वाफेकरून १ ते ११ हाताच्या अंतरानें बीं टांचून लावितात. झाडे तुरीसारखी वाढतात. ह्या झाडास खालपासून पुष्कळ फांया फुटतात. म्हणून या जातीस पुण्याकडे " लेंकुरवाळी " हें नांव प्रचलित आहे. या जातीच्या शेंगा लहान व अरूंद असून पानाजवळ झुबके थोड्या शेंगांचे येतात. त्या लवकर जून होतात. त्यांची भाजी वरील दोन जातींप्रमाणें लोण्यासारखी शिजत नाही व लज्जतदार

आणि हजकर होत नाही. भाजीस थोडा उग्र वासहि येतो. गवारीची भाजी पौष्टिक आहे. जून शेंगांची उसळ होते. भुकलेले दाणे शिजवूनहि उमळ होते. वाळलेला दाण्यांची भरडून चुणी करतात, ती जनावरांस पुष्टिकारक असते. ती जनावरांस शिजवून अगर वराच वेळ भिजवून ठेवून पालितात. गवारीच्या चुणीपासून जनावरांस संघियातासारखी बाधा होते असे म्हणतात. गवारीचे ताजे वीं कधी कधी उगवत नाही. तें सडून लाविल्याने उगवतें; अगर आधणाच्या पाण्याचा चटका देऊन मग पेरल्याने उगवतें.

गोवारीचे पीक गोराड व वेसर जमीनीत चांगले होतें. जमीन दोन वेळ नांगरून वर समार (फळी) फिरवितात. नंतर २ पाळ्या घालून जून महिन्यांत गोवारीच्या वाजरीच्या शेतांत ओळी पेरतात. केव्हां केव्हां गवारी स्वतंत्रहि पेरितात. भाजीकरितां जेव्हां वागाइतांत पेरितात तेव्हां दर एकरां शेणखताच्या २० गाब्जांपावेतो खत देतात. कोरडवाहूंत फारसें खत देत नाहीत. दर एकरां मिसळीच्या पिकांस ६ पौंड पावेतो वी लागते. स्वतंत्र पिकांस २५ पौंड लागते. गवारी आक्टोबर महिन्यांत तयार होते. झाडे कापून आणून लव्यांत वाळवितात व नंतर वरून बैलाच्या गाब्जा फिरवून दाणे तयार करतात. चाकाने हें काम चांगले होतें.

उत्पन्न सारसरीं दरएकरां १००-१५० पौंड मिसळीचे पीक. ८००-१००० पौंड स्वतंत्र पीक.

गव्हला-हें झाड फार मोठे होत नाही. याची उत्पत्ति उत्तर-हिंदुस्थानांत होते. यास संस्कृतमध्ये प्रियंगु, लॅटिनमध्ये अँग्लिआ रिकसवर्पाआना, हिंदांत व मराठींत गव्हला अशीं नांवें आहेत. यांत एक सुगंधी जात आहे. तिचा सुवासिक तेलें, उदबत्या अग्रावत्या वगैरे करण्याकडे उपयोग होतो. गव्हला तुरट, शीतल, केशांना हितावह, वांति, दाह, पित्त, ज्वर, मोह, वृषा वगैरे व्याधी दूर करणारा आहे. आम्लपित्तावर गव्हल्याचे चूर्ण साखरेबरोबर यावें.

गहरवार घराणें—कनोजचे गहरवार किंवा गहडवाल हें घराणें गौतम बुद्धाच्या वंशाची एक शाखा आहे असें दंतकथेवरून मानतात. पहिल्यानें गहरवार राजघराणें अस्तित्वांत असून याच घराण्यापासून राठोड घराणें उत्पन्न झालें. गहरवार राठोड घराण्याची वंशावळ खालीलप्रमाणें आहे. (१) महेंद्रपाल (इ. स. ९२१), (२) दुसरा भोजदेव (९२५-५०), (३) विनायक पालदेव (९५०-७५), (४) जयपाल, (५) यशोविग्रह (विग्रहपाल) सुमारें ९९१-१०५८, (६) महीचंद्र (महीपाल), (७) चंद्रदेव, (८) मदनपाल, (९) गोविंदचंद्र (१०) पुत्र (गोविंदचंद्राचा), (११) जयचंद्र.

१० व्या शतकांत गहरवार घराण्याच्या राजकारणांत बराच फेरबदल झाला. गहरवारवंशीय महीपालानें कलचुरी घराण्याच्या मदतीनें बनारस शहर हस्तगत केलें. कनोज शहर कलचुरी घराण्याच्या ताब्यांत गेलें. शानंतर महीपालाचा

पुत्र चंद्रदेव यानें कलचुरीवंशीय कर्णापासून कनोज शहर घेतलें व तेथें नवें राज्य स्थापन केलें. त्यामुळे पुन्हां कनोजची भरभराट झाली (१०९०). या नूतन राज्य स्थापन करणाऱ्या म्हणजे स्वतःच्या घराण्यास त्यानें राठोड हें नांव ठेविलें. त्यानें कनोजप्रमाणें अयोध्या, काशी व दिल्ली प्रांतेहि हस्तगत केले.

गहरवार घराण्याचे गहरवार व राठोड असे दोन भाग होण्याचे कारण असें की, हें घराणें महीपाल राजापयेंत बौद्धधर्मीय होतें. परंतु चंद्रदेवानें ब्राह्मणाधर्मीचा स्वीकार केला ह्यामुळे या घराण्यांत दुफळी पडून चंद्रदेवानें नवें राज्य स्थापिलें. गहरवार घराण्यापासून दुसरीहि एक शाखा उत्पन्न झाली. तिचे नांव वुंदेले हें होय. हें कनोजचे घराणें शिहाव-उद-दीन यानें ११९४ त नाहीसें केलें. चंद्रदेवाचा नातु गोविंदचंद्र यानें ११०४-११५५ पर्यंत राज्य केलें. त्याच्या आढळणाऱ्या अनेक तामपट व नाण्यांवरून त्यानें पुष्कळ प्रांत जिंकल्यानें व कनोजची भरभराट केल्याचें दिसून येतें. गोविंदचंद्राचा नातू जयचंद्र (यालाच हिंदा काव्यांतून व लोककथांतून राजा जयचंद्र राठोड म्हणतात) याची मुलगी संयुक्ता ही प्रख्यात अजमेरच्या राय पिठोरा राजानें (पृथ्वीराज) हरण केली. (११७५). या जयचंद्रानें राज्य फार मोठें होतें. चीन देशापासून माळव्यापर्यंत व आरबी समुद्र ते लाहोरपर्यंत ते पसरलेले होतें असें सांगतात. मुसलमान याला बनारसचा राजा म्हणतात. त्यावरून त्यावेळीं काशी ही त्याची राजधानी असावी. शिहावउदीननें त्याचेवर (इटावा जिल्ह्यांतील) यमुना कांठच्या चंद्रावर गांवीं स्वारी करून त्याला लडाईत ठार मारून, काशी लहून चौदाशें उंट भरून लूट नेली. येथें कनोजच्या या गहरवार घराण्याचा शेवट झाला. याच्यानंतर महोबा येथील चंदेलराजांनीं कनोज येथें आठ पिढ्यांपर्यंत राज्य केलें. यावेळीं गहरवार वंशांतोळ जे लोक राजपुतान्यांत आश्रयार्थ पळून गेले त्यांपैकींच एका पुरुषानें जोधपुर येथें राज्य स्थापन केलें. या सर्व लोकांनां पुढें राठोड हें नांव मिळालें.

[इंडियन आर्टक्वरी. व्हॉ. १४, १८; इंपीरियल ग्याझे. व्हॉ. १४; इलियट डॉसन. व्हॉ. २; स्मिथ—अर्लि हिस्टरी ऑफ इंडिया; इंडियन म्युझियम कॉइन्स कॅटलॉग व्हॉ. १; जर्नल एशियाटिक सोसायटी. १८८१, १८८५].

गहाणाचा कायदा भार त व पीं य.—प्राचीन संस्कृत ग्रंथांत गहाणाला आधि हें पारिभाषिक नांव आहे. आधि याची व्याख्या नारदस्मृतीत ' अधिक्रियते इत्याधिः ' अशी केली आहे. नारदानें आधी दोन प्रकारच्या सांगितल्या आहेत. (१) कृतकालापनेय आधि (२) यावद्देश्यत यावद्देश्यताचे गोप्य व भोग्य असे दोन प्रकार नारदानें सांगितले आहेत. याज्ञवल्क्य स्मृतीत, कालकृत व फलभोग्य असे आधीचे दोन प्रकार वर्णन केले

आहेत. नारदारानें सांगितलेला कालापनेय आधि व याज्ञवल्क्याचा कालकृत आधि हे एकच आहेत. गहाणदारानें एखादी वस्तु सावकाराजवळ दांहीं ठराविक मुदतीत कर्ज फेडण्याच्या शर्तीवर गहाण ठेवली व ठराविक मुदतीत त्यानें आपलें कर्ज फेडलें तर गहाणदाराला त्याची वस्तु परत मिळते व गहाणांतून गहाणदार मोकळा होतो. अशा प्रकारच्या गहाणास कालकृत गहाण असें म्हणतात. यावद्द्वयेद्यत गहाणाचा अर्थ गहाणदार कर्ज फेडीपावेतो गहाण वस्तु सावकाराकडे राहणें व ती त्यानें संरक्षण करणें अगर तिचा उपभोग घेणें होय. जेव्हां गहाण वस्तु नुसती संरक्षण करून ठेवावयाची त्यावेळीं त्या गहाणाच्या प्रकाराला गोप्य यावद्द्वयेद्यत असें म्हणतात, व गहाण टाकलेल्या वस्तूचा ज्यावेळीं सावकार हा उपभोग घेतो त्यावेळीं त्याला फलभोग्य गहाण असें म्हणतात.

याज्ञवल्क्यस्मृतीप्रमाणें ज्यावेळीं गहाणदाराच्या कर्जाची दामदुप्पट होते तरी देखील गहाणदार आपलें कर्ज फेडत नाही त्यावेळेस गहाण नष्ट होऊन सावकार त्या गहाण वस्तूचा मालक होतो. 'कालकृत' गहाणांत विशिष्ट मुदतीच्या आंत गहाणदारानें कर्ज न फेडल्यास तें गहाण नष्ट होतें. पण फलभोग्य गहाणांत मात्र गहाण कधीच नष्ट होत नाही. फलभोग्य 'गहाणांत' मुदलावर व्याज चालू रहात नाही. सावकाराजवळ असलेली गहाणवस्तु जर दैववशात किंवा युद्धादि राजव्यापार या कारणांशिवाय अन्य कारणानें हानेज स्वतःच्या हलगर्जापणानें अगर दुष्पयोगामुळे अधवट अगर पूर्णपणें नष्ट झाली तर सावकारानें ती वस्तु गहाणदाराला भरून दिली पाहिजे असें याज्ञवल्क्य म्हणतो. गहाणवस्तु सावकारानें स्वीकारीपावेतो गहाण पूर्ण झालें असें हानतां येत नाही. गहाणवस्तु जर फलभोग्य नसेल म्हणजे त्या वस्तूपासून सावकाराला कांहींच फायदा होत नसेल तर गहाणदारानें दुसरी वस्तु गहाण ठेवली पाहिजे, अगर एक वर्षाच्या व्याजासहित मुद्दल तरी देऊन टाकलें पाहिजे असें याज्ञवल्क्य म्हणतो (या. स्म. व्यवहाराध्याय प्रकरण ३, श्लोक ६०) जेव्हां स्वतःच्या जबाबदारीवर म्हणजे स्वतःचें चरित्र गहाण टाकून गहाणदार सावकाराकडून कर्ज घेतो त्यावेळीं गहाणदारानें, मूळ मुद्दल व्याजासह सावकाराला दिलें पाहिजे. गहाणदारानें रकम परत केल्यास गहाणवस्तु सावकारानें गहाणदाराला परत केली पाहिजे, नाहींतर तो स्तेन म्हणजे परकीय वस्तु अपहार करणारा ठरतो व शिक्षेस पात्र होतो असें याज्ञवल्क्य म्हणतो. सावकार हा गहाणदारानें कर्ज फेडण्यापूर्वी मरण पावला असेल तर गहाणदारानें त्याच्या वारसाजवळ आपलें कर्ज देऊन टाकून त्याच्यापासून गहाणवस्तु घ्यावी पण सावकार जर परगांवी गेला असेउ तर गहाणदारानें व्याजासहित आपल्या कर्जाच्या रकमेचें मूल्य ठरवून ती सर्व रकम सावकाराच्या वारसाजवळ यावी व सावकार गांवी अल्यावर गहाणवस्तु अगर

वस्तूची किंमत सावकारापासून घ्यावी अशी चाल असे. स्वतः कर्जदारच जर जाग्यवर नसेल अगर त्याचे वंशज जर सांपडत नसतील तर सावकारानें कांहीं लोकांना साक्षी ठेवून गहाणवस्तु विकून त्यांतून आपली रकम फेडून घेण्याची वद्विवाट असे. ज्यावेळीं गहाणदारानें कर्जाच्या दुप्पट रकमेइतका फायदा उपभोगण्याची शर्त पुरी होईतो गहाणवस्तु ठेवण्याचें कबूल केलें असेल त्यावेळीं तितक्या रकमेच्या इतका फलभोग होतोच सावकारानें ती वस्तु गहाणदाराला परत केली पाहिजे असें याज्ञवल्क्यानें म्हटलें आहे.

याज्ञवल्क्य स्मृतीच्या पूर्वी होऊन गेलेल्या स्मृतीपैकी पुष्कळ स्मृतीत गहाणासंबंधी सांगीपांग विचार केलेला आढळत नाही. मनु अगर कौटिल्य यांच्या ग्रंथांतहि गहाणासंबंधी फारसा उल्लेख आढळत नाही. खुद्द याज्ञवल्क्य स्मृतीत गहाणासंबंधी पूर्ण विवेचन आढळत नाही. तथापि तत्कालीन परदेशीय कायद्यांपेक्षां याज्ञवल्क्याच्या वेळीं हिंदुस्थानांत गहाणासंबंधी अधिक विचार झाला होता असें आपणाला हानतां येतें.

ब्रि टि श हिं दु स्था नां ती ल ग हा णा चा का य दा.— ब्रिटिश हिंदुस्थानांतील गहाणाच्या कायद्यांत इंग्लंडमधील गहाणाच्या कायद्याचीं तत्वे दृष्टीस पडतात; व असें होणेहि अपरिहार्य आहे. ब्रिटिशांचें येथें राज्य सुरू झाल्यावर इकडे जे युरोपिय अगर इंग्रज न्यायाधीश आले त्यांना इंग्लिश कायद्यांची पूर्ण माहिती असे व त्या कायद्यांतील तत्वांशी त्यांचा परिचय असल्यामुळें न्याय देतांना ते हिंदुस्थानांतील पूर्वकायद्यांकडे फारसे लक्ष न देतां आंग्लकायद्यांतील तत्वांच्या व कायद्यांच्या आधारे न्यायनिवाडा करीत. त्यामुळें इर्लांडाचा गहाणाचा कायदा हा हिंदू व इंग्लिश 'गहाणासंबंधीच्या' कायद्याची भेसळ आहे असें आपल्यास म्हणतां येईल.

हर्लांच्या गहाणाच्या कायद्याप्रमाणें गहाणाचे मुख्यतः पांच प्रकार आहेत, ते असे. साधें गहाण (सिपल मॉटेगज); शर्तीचें खरेदीखत (मॉटेगज वाय कंडिशनल सेल) मोगवट अगर वहिवाटगहाण, अगर कवजा गहाण (युसुम्क्वट्युअरी मॉटेगज); इंग्लिश पद्धतीचें गहाण (इंग्लिश मॉटेगज); व इक्विटब्रल मॉटेगज.

साधें गहाण अगर सिपल मॉटेगजमध्ये, गहाणदार स्वतःच्या अंगावर आपली जिद्दगी सावकाराला गहाण टाकतो. या प्रकारांत जिद्दगीचा कवजा सावकाराकडे जात नाही. ठराविक मुदतीत जर गहाणदारानें कर्जाची रकम परत केली नाही तर कोर्टाच्यामार्फत या जिद्दगीची विक्री करून त्यांतून आपली रकम सावकाराला फेडून घेतां येतें अगर त्याच्या मनांत असल्यास गहाणदारावरच खुद्द फियाद करून त्याला अडकवून ठेवतां येतें. तशी स्थिति शर्तीचें खरेदीखत अगर (मॉटेगज वाय कंडिशनल सेल) मध्ये होत नाही.

ना खरेदीखताच्या प्रकारांत गहाणदार हा सावकाराला गहाणवट वस्तु तात्पुरती विकतो; पण ठराविक मुदतीत कर्ज फेडल्यास गहाणदाराला वस्तु परत मिळते. तसें न झाल्यास मात्र सावकार हा त्या वस्तूचा कायमचा मालक बनतो. कवजागहाणांत सावकाराच्या ताब्यांत गहाणवट वस्तु जाते व कर्ज फिटोपावतां तो तिचा उपभोग घेतो. कवजा गहाणांत कर्जावर बहुधा व्याज चढत नाही. कर्जफेड झाल्यावर सावकाराकडून ती वस्तु गहाणदार परत घेतो. इंग्लिश-पद्धतीच्या गहाणाविषयी व इक्विटिवल मॉर्ट्गेजविषयी खाली विवेचन आलेच आहे. 'इक्विटिवल मॉर्ट्गेज' हे कराची, मूलमिन, रंगून, वसई व अफगाव, मुंबई, मद्रास, कलकत्ता इत्यादि ठिकाणी प्रचारांत आहे.

गहाण दाराचे हक्क—गहाणदाराच्या हक्कांमध्ये प्रमुख हक्क म्हणजे वेळेवर रकम फेडून गहाण सोडविणे हा होय. गहाणवट वस्तु ही सावकाराच्या कवजांत असेल तर गहाणदाराला ती कर्जफेडीनंतर परत मागण्याचा हक्क आहे. दोन वस्तु निरनिराळ्या कर्जासोटी गहाणदारानें गहाण टाकल्यास यापैकी कोणताहि एक वस्तु त्या वस्तूवरील कर्ज फेडून टाकून सोडविण्याचा त्याचा हक्क आहे. दोन्ही वस्तु एकसमयावच्छेद करूनच सोडविल्या पाहिजेत असा सावकाराला आग्रह धरतां येणार नाही. गहाणाच्या मुदतीत जर गहाणवट वस्तूची वाढ झाली असेल व ती विभाज्य नसेल तर त्या वाढीचा मोवदला घेऊन वाढीसकट ती वस्तु सावकारानें गहाणदाराला दिली पाहिजे. पण जर वाढ विभाज्य असेल तर ती सावकाराला आपल्याकडे ठेवतां येते अगर त्याची इच्छा असल्यास गहाणदाराला विकतां येते. गहाण वस्तु सोडविण्याच्या वावर्तीत अतिशय जाचक अटी घालणे हे बकायदेशीर आहे. गहाणवट वस्तु ऐन जिनसी सोडविली पाहिजे. खंडशः रकमेची फेड करून त्या त्या प्रमाणांत गहाणवट वस्तूवरील बोजा गहाणदाराला कमी करतां येत नाही. १०० रुपये किंमतीहून अधिक किंमत असलेले गहाणखत नोंदविलेंच पाहिजे असा नियम आहे.

गहाण दाराची जी खीम—गहाणदारानें जी वस्तु गहाण टाकली असते ती त्याच्या मालकीची असली पाहिजे. ती जर तशी नसेल तर सावकाराला आपली रकम नुकसान-भरपाईसकट भरून घेण्याचा हक्क पोहोचतो. गहाण वस्तूची मालकी सिद्ध करण्याकरितां लागणारा सर्व खर्च गहाणदारानें सोसला पाहिजे. गहाण वस्तूवर सरकाराला सारा, कर वगैरे वावयाचा उरला असेल तर तोहि गहाणदाराला द्यावा लागतो. गहाण वस्तु तत्पूर्वी दुसऱ्या सावकाराला गहाण टाकली असेल तर त्या वस्तूवरील व्याज वगैरे वेळेवर देणे हे गहाणदारानें कर्तव्य आहे.

सावकाराचे हक्क व कर्तव्ये.—मुदत, टळल्यानंतर गहाण वस्तूची विक्री करण्याचा अगर शर्तीत ठरल्याप्रमाणें आपल्याकडे ठेवण्याचा सावकाराला हक्क असतो. कर्जावद्दल

फिर्याद करण्याचा, कोर्टाच्या परवानगीशिवाय कांहीं वावर्तीत गहाण वस्तूची विक्री करण्याचाहि सावकाराला हक्क आहे. गहाण वस्तु जपून वापरणे, त्याच्यावरील सरकारी कर देणे, गहाणाचा चोल हिशेब ठेवणे व कर्जफेडीनंतर गहाण वस्तु ज्याची त्याला परत देणे ही सावकाराची कर्तव्ये आहेत.

ईग्लिश गहाणाचा कायदा.—गहाण झणजे जिद्दगीच्या तारणावर अशा रीतीने कर्ज काढणे की ठरलेल्या मुदतीत कर्जदारानां कर्ज न फेडले तर गहाण सोडविण्याचा हक्क रद्द करण्याचा किंवा जिद्दगी विकून आपले कर्ज फेडून घेण्याचा हक्क सावकारास प्राप्त होतो. इंग्रजी कायद्यांत गहाणाचें कार्य शर्तीच्या खरेदीनें करण्याची योजना आहे. झणजे मूळचा व्यवहार खरेदीचा धरून ठरलेल्या मुदतीत कर्ज परत केलें तरच गहाणासारख्या खरेदीतून जिनगी मुक्त करून घेण्याचा हक्क ठरलेला असतो. परंतु गहाण ठेवण्याचा व खरेदी देण्याचा यापैकी मूळचा हेतू कोणता याविषयी लयाडी करण्यास जागा राहू नये म्हणून कायद्यानें या वावर्तीत पुष्कळसे निबंध घातले आहेत.

या विषयावरील रोमन लोकांच्या कायद्यांत तीन अवस्था स्पष्टपणे दिसून येतात. पहिल्या अवस्थेंत, कर्ज फेडल्यावर जिनगी फिरून मूळ मालकाच्या नांवावर चढवून देईन या अटीवर खरेदीचा व्यवहार होत होता. दुसऱ्या अवस्थेंत, जिद्दगी सावकाराकडे जात नसे. फक्त ताचा मात्र त्याजकडे जाऊन वेळेवर कर्ज व फिटले तर जिद्दगी विकण्याचा वगैरे हक्क सावकारास प्राप्त होत असत. तिसऱ्या अवस्थेंत जिद्दगीचा तावाहि सावकाराकडे न जातां मुदतीत कर्ज न फिटले तर जिद्दगी कोणाच्याही ताब्यांत असली तरी तिला विकण्यास काढण्याचा सावकारास हक्क प्राप्त होत असे.

गहाणाचा इंग्रजी कायदा हा दोन परस्पर भिन्न कायद्यांतून निघाला आहे. त्याचें मूळ व स्वरूप हे सामान्य कायद्यांतून घेतले आहे. गहाण टाकलेली जिद्दगी ही कर्जावद्दल तारण होय अशाविषयी घातलेले निबंध न्यायबुद्धीच्या (इक्विटी) कायद्यांतून घेतलेले आहेत. सामान्य कायद्या (कॉमनलॉ)च्या दृष्टीनें गहाण टाकलेल्या जिद्दगीचा सावकार हा मालक असतो. न्यायबुद्धीच्या कायद्यानें गहाणदार हा मालक राहून सावकाराचा फक्त जिद्दगीवर बोजा असतो. गहाणखताचा शर्तीप्रमाणें रद्द झालेला गहाण सोडविण्याचा हक्क यास "न्यायबुद्धीच्या कोटीनें दिलेली गहाण सोडविण्याची सवलत" असें झणतात. आपआपसांत केलेला कसलाहि करार या गहाण सोडविण्याच्या कोटीच्या सवलतीच्या आड किंवा गहाणदाराच्या अशी सवलत मिळाली पाहिजे असा आड येऊं शकत नाही. ही न्यायबुद्धीच्या

कोर्टानें दिलेली सवलत जरी पहिल्यानें गहाणदारास मिळत असे तरी ती पुढें गहाणदाराच्या वारसांसहि मिळूं लागली. गहाणखतांत कसलीहि भाषा वापरली असली तरी गहाणदार हाच मूळ जमिनीचा मालक रहातो व सावकार यास त्यानें दिलेल्या कर्जांमुळे कांहीं हक्क प्राप्त होतात. व्यवहार खरेदीचा होता की गहाणाचा होता असा प्रश्न उपस्थित झाला तर कोर्टानें व्यवहाराच्या एकंदर सर्व गोष्टी घ्यानांत घेऊन जर त्यास जिदगी ही कर्जांबद्दल तारण म्हणून लावून दिलेली होती असें आढळून आलें तर तो व्यवहार गहाणाचा होता असा निकाल द्यावा. याप्रमाणें जर (१) मिळकतीची किंमत व दिलेली रक्कम यांत कांहींच मेळ नसेल (२) पैसे देणारास एकदम ताचा देण्यांत आला नसेल (३) कर्जावरील व्याजायेवढी रक्कम वाद करून जर जिदगीच्या उत्पन्नाचा हिशेब देण्यांत येत असेल (४) खतपत्राचा खर्च जर जिनगी देणारानें सोसला असेल तर तो व्यवहार खरेदीचा दिसत असला तरी गहाणाचा असला पाहिजे असें धरण्यास जागा आहे. आणि “ एक वेळ गहाण तें कायमचेंच गहाण ” या तत्वास बाध येत नाही. पुढील करारांनीं त्यास कोणताहि बाध येऊं शकत नाही. उरलेल्या मुदतींत कर्ज न फिटलें तर, अमुक एका मुदतींत व्याज व खर्चवैच यांसह कर्ज परत न केलें तर गहाण सोडविण्याची सवलत रद्द होईल अशा तऱ्हेची मागणी सावकारानें करावी. याउपर दिलेल्या मुदतींत कर्ज न फिटलें तर त्यायोगें सावकार जिदगीचा मालक होईल; परंतु गहाण सोडविण्याची सवलत रद्द करण्याच्या फिर्द्यांत कोर्टानें कोणत्याहि एका पक्षाच्या विनंतीला अनुसरून जिदगीचा लिलाव करण्याविषयी हुकूम करावा. अशा रीतीनें जिदगीची विक्री झाल्यावर जी किंमत वसूल होईल तिच्यांतून सुद्धल, व्याज व खर्च सावकाराच्या पदरांत टाकून उरलेली रक्कम अर्थांत गहाणदाराची असते. खतांत नमूद केलेल्या वेळेच्या आंत सावकारास कर्ज परत घेण्यास भाग पाडतां येत नाही. व उरलेल्या वेळीं जर कर्ज परत केलें नाही तर कर्ज परत करण्याचा आपला विचार असल्याबद्दल सावकारास सहा महिन्यांची अगळ नोटिस द्यावी लागते. त्यायोगानें सावकारास आपली रक्कम कोठें व्याजी लावावी याची योजना ठरवून ठेवितां येते.

जेव्हां एकच जमीन निरनिराळ्या वेळीं निरनिराळ्या सावकारांकडे गहाण टाकलेली असेल त्यावेळीं त्यांचे हक्क त्यांच्या व्यवहारांच्या कालक्रमप्रमाणें अस्तित्वांत येतात. परंतु गहाणाच्या कायद्यांत जीं न्यायबुद्धीच्या कायद्याचीं तत्त्वे प्रथित होतात त्यायोगानें वरील नियमांत महत्त्वाचा बदल झाला आहे. जेव्हां एकामागून एक अशा अनेक सावकारांचे बोजे एखाद्या जिदगीवर चढतात तेव्हां आद्य साव-

काराचा बोजा तेवढा कायदेशीर असतो. त्याचप्रमाणें जेव्हा दोन सावकारांचे हक्क इतर वावर्तित भगर्दां तेंतेंत असतील तेव्हांहि न्यायबुद्धीच्या कायद्याच्या तत्वाला अनुसरून कालगणनेनें पहिल्या सावकाराचा हक्कच तेवढा शाबीत धरला जातो. जसे:—कर्ज देतांना नं. २ च्या गहाणदाराच्या गहाणाच्या अस्तित्वाबद्दल जर नं. ३ च्या गहाणदारास नोटीस नसेल तर दोघांचे हक्क सारखेच समजण्यांत येतात व दुसरी एखादी गोष्ट आड येत नसेल तर कालगणनेनें ज्याचा व्यवहार आधीचा त्याच्या तर्फे निकाल देण्यांत येतो. परंतु जर नं. ३ च्या गहाणदारानें नं. १ च्या गहाणदाराचा हक्क बेचन करून घेतला असेल तर त्याला आपल्या व्यवहाराचा संबंध पहिल्याशी चिकटवून नं. २ च्या गहाणदारावर नंबर पटक्यावितां येतो आणि जर नंबर एकचा गहाणदार नं. २ च्या गहाणदाराच्या गहाणाची माहिती नसतां अगोदर दिलेल्या कर्जापेक्षां अधिक कर्ज देईल तर नं. २ च्या गहाणदाराच्या आधी त्याच्या सर्व बोजाचा हक्क धरण्यांत येतो.

अशाच तऱ्हेचा परिणाम जेव्हां निरनिराळीं तारणें एकत्रित करतात तेव्हांहि दिसून येतो. उदाहरणार्थ एकाच गहाणदारानें एकाच सावकाराकडे निरनिराळ्या वेळीं निरनिराळ्या कर्जांकरितां दोन स्वतंत्र जिदग्या गहाण टाकल्या तर त्या दोन्ही जिदग्यांच्या गट केला जातो. (कन्सोलिडेटेड) म्हणजे एकंदर कर्जांबद्दल दोन्ही जिदग्या मिळून तारण होतात व दोन्ही कर्जे फेडीपर्यंत गहाणदारास कोणतीच जिदगी सोडवितां येत नाही. जर गहाणदारानें एखाद्या जिदगीवर तिच्या किंमतीपेक्षां अधिक कर्ज काढलें असेल तर अपुरें तारण असलेल्या सावकारानें नं. १ च्या गहाणाचें बेचन घेऊन ते आपल्या व्यवहाराशी सांधून टाकावें आणि अशा रीतीनें नं. २ च्या गहाणदारावर मात करावी.

मालकीहक्काच्या कागदपत्रांच्या ठेवीवर कर्ज काढलें तर त्यास ‘ न्यायबुद्धीस मान्य असलेलें गहाण ’ (एक्स्टिवल मॉर्टेगज) असें म्हणतात. कायद्याप्रमाणें तर गहाणाच्या व्यवहाराबद्दल लेखी खत केलेंच पाहिजे असा निबंध आहे, तर मग केवळ कागदपत्रांच्या ठेवीवर हें गहाण कसें मान्य झालें ? सामान्य कायद्याच्या कोर्टांत अशा तऱ्हेनें तारण म्हणून ठेवलेले मालकीहक्कदर्शक कागदपत्र परत मिळविण्यास मार्ग नसे; त्याकरितां न्यायबुद्धीच्या कोर्टांत मात्र मार्ग मोकळा होता व तेथें फिर्दाव केली असतां कर्ज परत केलें तर कागदपत्र परत मिळताल असा निकाल देण्यांत येई. अशा तऱ्हेनें कागदपत्र ठेवीस ठेवून कर्ज काढलें आहे असें माहीत असून जर एखाद्या सावकारानें एखादी जिदगी खत करून गहाण ठेवली तर अशा कायदेशीर सावकारापेक्षां कागदपत्रांच्या ठेवीवर कर्ज देणाऱ्या सावकाराचा हक्क अधिक धरला जातो. कायदेशीर गहाणदारानें जरी कागदपत्रांचा तपास केला नसला तरी जर तपासाअर्थां त्यास ते कागदपत्र कोठें ठेव

म्हणून तेवढे आहेत हे माहृत हांगामागरां होतें म्हणून तसलें ज्ञान थोटे त्याच्या मार्फी मारतें.

गहू—वैदिक काळी गव्हाचा उल्लेख आलेला आढळतो. (ज्ञानकोश वि. ३ पृ. २९४ पहा.) यास संस्कृतांत गोधूम असें नांव आहे.

इ ति हा सः—गव्हाची लागवड फार प्राचीन काळापासून म्हणजे जगांतील सर्वांत लुन्या भाषा तयार होण्याच्या पूर्वीपासूनच होत असून त्या सर्व भाषांत गव्हाला निरनिराळी व स्वतंत्र नांवे आढळतात; उ. चिनी भाषेत “ मै ” व हिंदूंत ‘ चिटा ’ अशीं गव्हाला नांवे आहेत. चिनी लोक इ.स. पूर्वी २७०० वर्षे गव्हाची लागवड करीत होते. हिंदुस्थानांतील आर्य लोकांना वेदकाळापासून गव्हाची माहिती होती. कारण गोधूमाचा उल्लेख यजुर्वेद संहिता ब्राह्मण वेगवेगळे ग्रंथांत आढळतो.

ईभितमधील दाशूर मनोन्याच्या एका विदेंत डंगर नांवाच्या गृहस्थाला गव्हाचे दाणे आढळले होते; व डंगरच्या मतें त्या मनोन्याचा काळ इ. स.पू. ३२९९ वर्षे असावा. त्याच्याहि अलीकडचा गहू स्वित्झर्लंड व इटालीतील कांहीं ठिकाणां सांपडला होत्या. वायवलांत गव्हाचा निर्देश आहे.

वेरोसस नांवाच्या खाल्डियन धर्मोपाध्यायाच्या लिहिण्यावरून मेसापोटॅमियांत वन्य अथवा आपोआप होणारा गहू होता असें दिसतें. व सिंधूच्या खोऱ्यांतहि तसल्या प्रकारचा गहू आढळत असे असा समज आहे; परंतु वन्य गहू आढळल्याचें कोणताहि अर्वाचीन वनस्पतिशास्त्रज्ञ नमूद करून ठेवात नाही ही गोष्ट लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे. यावरून ज्याला वन्य गहू म्हणतात, तो व अर्वाचीन गहू हे एकच नव्हेत एवढें तरी म्हणण्यास हरकत नाही.

आशिया, युरोप, आफ्रिका व अमेरिका या चारही खंडांत याची लागवड होते. मिसर देशांत नाइल नदीच्या भोंवतालच्या प्रदेशांत उत्तम प्रतीचा गहू पैदा होतो. तो नाइल नदीला पूर येऊन जो गाल जमतो त्यांत उत्पन्न होतो. त्या देशांत गव्हाची एक जात आहे तिचें पीक इतकें येतें कीं, एका दाण्यापासून पायली दीड पायली गहू उत्पन्न होतात. सर्व एकदल धान्यांत गव्हांत पीठिक्रपणा जास्त असतो. म्हणून त्यास धान्यराज असें नांव मिळाले आहे.

ग ह्हा चे र प्रकार व जा ती.—खरीप व रब्बी हे गव्हाचे दोन स्वतंत्र प्रकार आहेत असें मातांत येत नाही. कारण हवामान व देशमान बदलल्यास अथवा एकाच ठिकाणांहि पेरणी करण्याच्या हांगामाप्रमाणें एका प्रकारचा गहू दुसऱ्या वेळीं काढतां येतो. उदा० खरीप गहू दरवर्षी थोडा थोडा उशीर करून अथवा रब्बी गहू थोडा अगोदर पेरित गेल्यास, खरीपाचें पीक रब्बीच्या वेळीं, व रब्बीचें खरीपाच्या वेळीं घेतां येतें.

हिंदुस्थानांतून लंडनला पाठविलेल्या गव्हाच्या असंख्य नमुन्यांचें परीक्षण करून डॉ. फोर्बस वॉटसन यांनीं गव्हाचें

पुढीलप्रमाणें वर्गीकरण केलें:—(१) पांढरा मऊ. (२) पांढरा कठिण. (३) तांबडा, मऊ (४) तांबडा कठिण. नरम अथवा मऊ गव्हाला सामान्यतः पिशीं गहू म्हणतात. हे चारी प्रकारचे गहू थोड्याबहुत प्रमाणांत एकाच ठिकाणांहि आढळतात; परंतु उत्तर हिंदुस्थानांत मुख्यतः पिशी गहू व दक्षिण हिंदुस्थान आणि बंगालमध्ये कठिण गहू होतो. उत्तम पिशी गव्हाची लागवड मुख्यतः गंगा, सिंधू व नर्मदा या नद्यांच्या वरच्या खोऱ्यांत होते असें म्हणण्यास हरकत नाही. नर्मदेच्या दक्षिणेकडे पिशी गहू बहुतेक सुळीच आढळत नाही. संयुक्त प्रांतांत व व्हादर आणि तिरहुतच्या कांहीं भागांत पांढरा पिशी व पंजाबांत तांबडा पिशी गहू पिकतो. दुखान, वऱ्हाड व बंगालचा कांहीं भाग यांत कठीण गहू होतो; मुंबई इलाख्याचा बराच भाग व दक्षिणेंस म्हैसूर आणि मद्रासपर्यंतचा प्रदेश यांत होणारा गहू अतिशय कठीण असतो. त्याला खपली गहू म्हणतात.

गव्हाचें झाड सुमारे २। ते ४ फूट उंच वाढतें. गव्हाच्या एका बुडल्यापासून त्याला अनेक फरगडे फुटतात. व प्रत्येक फरगड्याच्या शेवटीं सुमारे बोटदीड बोट लोंबो येत. लोंबींतील दाणे पातळ फोलांत असतात व ते खपले गव्हाखेरीजकरून इतर सर्व जातींत मळणांच्या वेळीं सुटतात.

संयुक्तप्रांतांत दोंबो गहू सर्वांत उत्तम समजला जातो. त्या प्रांतांत पांढऱ्या, मऊ व विनकुसळाच्या गव्हाला मुंडिया म्हणतात. मध्यप्रांतांतील मुख्य गव्हाचे प्रकार म्हणजे पिशी, जलालिया, (हावरा) दोंडिया, काठिया व वनसी हे होत. पैकीं पहिल्या तीन प्रकारचे पांढरे व मऊ असून दुसऱ्या दोन प्रकारचे तांबडे व कठीण असतात. या सर्व प्रकारच्या गव्हांना कुसळें असतात. विनकुसळाच्या गव्हाला पश्यांपासून फार त्रास पोंचतो. म्हणून शेतकरी लोक त्याची लागवड करीत नाहीत.

कठिण अथवा मऊगणा व रंग या प्रमाणें वर्गीकरण करण्यापेक्षां कुसळाचे व विनकुसळाचे असें वर्गीकरण करणें अधिक बरें असें जी. ए. ग्यामी यांचें मत दिसतें. त्यांनीं गव्हाचे सहा प्रकार केले आहेत. पैकीं पहिले दोन विनकुसळाचे असून पांढऱ्या रंगाचे, कठीण अथवा मऊ असतात. तिसऱ्या प्रकारचे म्हणजे काळी कुसळ अथवा बक्षी हे कुसळाचे असून त्याचे दाणे कठिण, पांढरे, पिवळे किंवा तांबडे असतात. चौथा पोपटिया गहू मुख्यतः मुंबई व मध्यप्रांतांत होतो. तो कठीण असून पिवळ्या किंवा तांबड्या रंगाचा असतो. दाऊदखानी गव्हाची कुसळें आंखड असून दाणा नरम, पांढरा अथवा कठिण असून पांढरा किंवा तांबडा असतो. ग्यामीच्या सहाव्या प्रकारांत निरनिराळ्या प्रकारचे खपली गहू मोडतात.

गु ण ध र्म व उ प यो गः—भिन्न भिन्न प्रांतांत गव्हाचे निरनिराळे गिन्नस खाण्यांत येतात. गव्हाचें पीठ तीन

प्रकारचे असते. ओलवलेले गहू दळून चाळल्यावर चाळणीवर जें कगदार पीठ रहाते त्यांतील मुसा अथवा कोंडा काढून टाकला म्हणजे सुत्र रवा रहातो; चाळणीतून खाली पडलेल्या वारोक पिठाळा मैदा अथवा सपीठ म्हणतात. गहू नुसते दळल्यास त्या पिठाळा कणीक असे नांव देतात. गहू ओलवल्याशिवाय दळल्यास रवा तांबूस वर्णाचा होतो. निरनिराळ्या प्रकारचीं पकानें उदाहरणार्थ करंज्या, पुऱ्या, फेण्या, माडे, धिवर, चिरोटे वगैरे करण्याकरितां साध्या कणकेपैवजी रवा वापरतात. जिलब्या, पुरणाच्या पोळ्या वगैरेकरितां सपीठ घेतात; व सर्वसाधारणपणें नेहमी खाण्याच्या पोळ्या अथवा चपात्या कणकेच्या करतात. पंजाबांत कणकेचे रोट करून खातात. हिंदुस्थानांतील ज्या भागांत गहू खाण्याचा प्रघात आहे तेथें पोळ्या अथवा चपात्या ह्याच जेवणांतील मुख्य जिनस असतो. गव्हाचे पदार्थ नुसतेच म्हणजे तुपाशिवाय खाळे असतां पचण्यास जड जातात याकरितां त्यांना बहुतकरून तूप माखून खातात. कांहीं ठिकाणी नुसत्या गव्हाची कणीक न करतां दळण्यापूर्वी गव्हांत जव अथवा हरभरा भितळतात; ज यावरूनच गव्हावरवीर दुसरे मिश्र पीक काढण्याची चाल पडली असावी. मोठमोठ्या शहरांत अलीकडे गव्हाचे पाव व विस्किंथेहि बरीच होऊ लागली आहेत. तांदुळाप्रमाणें गव्हाची बिक्री चुन्यांत मिसळून विशिष्ट प्रकारचे सिमित तयार करतात. गहू दळण्याकरितां अलीकडे पिठाच्या चक्या अथवा गिरण्या निघाल्या असून त्यांची संख्या दिवसेंदिवस वाढत आहे.

गव्हांतील भे सळ.—देशी पद्धतीनें व देशी आउतांनी तयार केलेला गहू युरोप, अमेरिका व ऑस्ट्रेलिया या देशांत होणाऱ्या गव्हाप्रमाणें निर्भेळ नसतो. त्यांत शेंकडा २ पर्यंत माती व इतर भेसळीचे पदार्थ असतात. त्याचप्रमाणें गव्हांत हरभरा, तुर, जव, वगैरे धान्येहि आढळतात. हे सर्व भेसळीचे पदार्थ रहाणार नाहीत अशा रीतीनें गहू गोळा करून मळण्याची पद्धति निघाली पाहिजे; किंवा हळींच्या पद्धतींत बरीच सुधारणा झाली पाहिजे. तरच हिंदी गव्हास चांगला भाव येईल व त्याविषयी झालेला वाईट प्रह नाहीसा होईल.

ला ग व ड.—हिंदुस्थानच्या निरनिराळ्या भागांतील भिन्न हवामान व परिस्थितीला अनुरूप असे गव्हाचे निरनिराळे प्रकार झाले आहेत. याचें प्रत्यंतर म्हणजे आपण हिंदुस्थानच्या एका टोंकापासून दुसऱ्या टोंकापर्यंत प्रवास केल्यास एकाच ऋतूंत निरनिराळ्या ठिकाणी गव्हाची लागवड निरनिराळ्या स्थितींत आढळेल. उदाहरणार्थ जूनमध्ये पंजाबांतून निघून दक्षिणेंस यावयास निघाल्यास, उत्तरेकडे शेतकरी लोक सप्टेंवरांत पेरणी करण्याकरितां जमिनीची पूर्व मशागत करण्यांत गुंतलेले आढळतील; मध्यभागी कोंकणांतील तयार झालेल्या खपली गव्हाची राखण चालली आहे असें दिसेल. व दक्षिणेंस म्हैसूर व मद्रास इलाह्याच्या कांहीं भागांत

ज्यांनी कापणी सप्टेंवरांत करावयाची त्या गव्हाची पेरणी चालली असेल (वॉट, अग्रिक. १८९५ नं. ३, ३८). सामान्यतः दक्षिणेकडून उत्तरेकडे म्हणजे आर्द्र वातावरण व मळईच्या जमिनी सोडून वर जावें तसतशी गव्हाची लागवड जास्त झालेली दिसते. हिंदुस्थानांतील बहुतेक गव्हाची पेरणी शरदृतूंत होऊन पसंतऋतूत कापणी होते. म्हणजे बहुतेक पीक रबीचें असतें.

उत्पन्न.—सामान्यतः वीं आक्टोबरांत पेरल्यानंतर ३॥ किंवा ४ महिन्यांत पीक कापणांस येतें. पीक चांगलें असल्यास दर एकरां १० मण (वजन) उत्पन्न होतें; परंतु पाटाचें पाणें देण्याची सोय असलेल्या जमिनींत मुबलक खत घातल्यास दर एकरां १५ ते २० मण उत्पन्न होण्यास बहुधा हरकत नाही.

गव्हावरवीर फेरपाळीनें जवस, हरभरा किंवा दुसऱ्या एखाद्या कडधान्याचें पीक घेतात. खाद्य धान्यावरवीर फेरपाळीनें कडधान्याचें पीक काढण्याचें महत्त्व इकडील लोकांस पूर्णपणें माहीत असून त्याचा ते फायदाहि घेतात.

गव्हाचे रोग.—गेरू, गेरवर, जेरू अथवा तांब हा गव्हाचा मुख्य रोग आहे. पाटस्थळाखालच्या जमिनींतील गव्हावर पिकाच्या प्रथमावस्थेंत पांऊंस वेसुमार झाल्यास अथवा आकाश आत्राच्छादित असल्यास किडा पडत असतो (अग्रि. लेजर १८९५, नं. २० मध्यें दोन प्रकारच्या तांबेचें सधित्र वर्णन दिलें आहे). काळी, पिबळी व नारिंगी अशा तीन रंगाचीं तांब असते असें वटलर व हेमन यांनी एका लेखांत लिहिलें आहे.

गव्हाचा दुसरा रोग म्हणजे काजळी अथवा काणी (स्मट) हा होय. हा रोग पिकास झाल्यास ऑब्यांत दाणा धरत नाही; त्यांत गुसती काळी भुकणी आढळते व ऑंबीला कुसळ रहात नाही. हा रोग संसर्गजन्य असल्यामुळे कापणीच्या वेळी रोगट ऑंब्या प्रथम काढून टाकण्या व नंतर बाकीचे पीक गोळा करावें. नाहीतर पुढील साली तें बीं (काजळी लागलेलें) पेरल्यास पुनः रोग उत्पन्न होतो.

गव्हाचा चीक किंवा सत्व.—गव्हाची कणीक पाण्यांत पुष्कळ वेळ धुतली असतां पाण्यांत न विरघळणारा जो पदार्थ शिल्लक रहातो त्याला सत्व किंवा चीक म्हणतात. हा टणक व चिकट असतो. ओढला असतां तुटत नाही. याला चव मुळीच नसते असें म्हटलें तरी चालेल. याचा रंग पिवळसर असून त्यावर थोडी करव्या रंगाची झांक मारते. वाळवल्यावर याचें दोनतुतीयांश वजन कमी होतें व तो थोडा ठिसूळ व पारदर्शक होतो. तापाविल्यावर फटफट असा आवाज करतो. त्याची फुगून लाही होते व नंतर तो जळू लागतो. याचें पृष्णकरण केल्यावर यांत शेंकडा ५३ भाग कर्व (कोळसा), ७ भाग उज्जवायु, १५ ते १८ भाग नत्रवायु, थोडासा प्राणवायु, आणि सरासरी १ भाग गंधक हीं द्रव्ये सांपडतात. वाजरी, राय आणि यांच्या पिठांत हें सत्व नसतें म्हणून त्यांच्या

पिठांत गव्हाच्या पिठासारखी चिकणाई नसते. या सत्त्वाचा उपयोग मधुमेहाच्या रोग्यासाठी भाकरी, बिस्कुटे वगैरे करण्याकडे करतात; याचा चाकोलेटहि करतात व चहा, काफीत याची भेसळ करतात.

गहोई—बुंदेलखंड व मोरादाबाद येथें मुख्यत्वे आढळून येणारी ही एक बगियांची पोटजात आहे. पेंढारी टोळ्यांच्या उपद्रवामुळे आपण बुंदेलखंडाहून देशांतर करून येथें राहण्यास आली असें मिर्झापूरचे गहोई स्वतःसंबंधी माहिती देतात. गहोई लोक विपत्तींत असतांना त्यांच्या कुटुंबांचे एका विद्यापाननी ब्राह्मणाने रक्षण केलें व या जातीचा द्वादश-गोत्रांत विभागणी केली. हाच ब्राह्मण गहोई लोकांचा उपाध्याय असून त्याचें चित्र लक्ष्मणायेंत भिंतीवर काढून त्याची पूजा करण्यांत येते. मिर्झापूर येथील गहोई जातीची वासिल, गोडिल, गांगल, बांदल, जैताल, कौन्थल, काडिल, वाडल कादप, भारल व पतिया अर्शा गोत्रे आहेत. पतिया गोत्राचे लोक भाटांचा धंदा करतात. गहोई जातीत सगोत्र-विवाह होत नसून विधवाविवाहास मनाई असते. हे लोक वैष्णव धर्मानुयायी आहेत. श्रीकृष्ण अथवा विहारीलाल हाच त्यांचा उपास्य देव होय. आगरवाल व परवाल लोकां-प्रमाणेच गहोईंचा बगियांमध्ये मोठा दर्जा आहे. ते मद्य-मांसाशन करीत नाहीत. बुंदेलखंडचे भार्गव ब्राह्मण हेच त्यांचे उपाध्याय होत. व्यापारधंदा व अडतीचा धंदा करणें इत्यादि त्यांचे उद्योग असतात.

गळिताचीं धान्यें—हिदुस्थानांत गळिताचीं धान्यें अजमासें अकरा आहेत. त्यांपैकी जवस, सरसव, मोहरी, तीळ, भुइसुग, करडई, एरंड, हीं मुख्य होत. यांशिवाय मोहा, करंज, निंब, बिच्चा, काजू, वगैरे झाडांच्या वाजापासून तेल काढतात. खोबरे व सरकीचे तेल हीं स्वच्छ करून त्यांचा अमेरिकेंत लोण्याप्रमाणें उपयोग करतात. हिदुस्थानांत दरवर्षीं वॉस फोटी पंचाहत्तर लक्ष किमतीची गळिताचीं धान्यें व तेंलें काढितात. यांपैकी अज-मासें एकतृतीयांश माल परदेशीं रवाना होतो व बाकीचा माल या देशांत खपतो. लडाईं सुरू होण्यापूर्वीच्या माहे मार्च सन १९१४ अखेर पांच वर्षांची सासरी पहातां दर-वर्षीं परदेशीं रवाना झालेल्या मालाची किंमत २४३६ लक्ष रुपये होती. अलीकडे परदेशीं भुइसुगाच्या जातीचा बराच फैलाव झाला आहे. याचें मुख्य कारण जास्त उत्पन्न व या जातींना रोगांची फारशी बाधा होत नाही हें होय. सन १९००-०१ व १९०४-५ च्या दरम्यान भुइसुगाखाली सरासरीने ४,३१,००० एकर क्षेत्र होतें. तें सन १९१४-१५ सालीं २४१३,००० एकरांपर्यंत गेलेंल आहे. हें पिक मद्रास, मुंबई इलाखा, ब्रह्मदेश या ठिकाणीं पार महत्त्वाचें आहे व इतर प्रांतांत यांचा पेरा जुजबी आहे. संयुक्तप्रांत, मध्यप्रांत व म्हैसूरचे राज्य येथें भुइसुगाचा थोडोडा प्रसार होऊं लागला आहे. अलीकडे मलबार व त्रावणकोर येथील

खोबऱ्याचा व्यापार वाढत्या प्रमाणांवर होऊं लागला आहे. सन १९१४-१५ सालीं नारळ, खोबरेल, तेल, दारखंड, वगैरे मिळून सुमारे दोन कोटी पंचवीस लक्ष रुपयांचा माल दक्षिण हिदुस्थानांतून परदेशीं रवाना झाला. सन १९१४-१५ सालीं सर्व हिदुस्थानांत गळिताच्या धान्याखालीं खालीं नमूद केल्याप्रमाणें क्षेत्र होतें.

धान्याचें नांव.	क्षेत्र एकर.	धान्याचें नांव.	क्षेत्र एकर.
जवस	२५२६,०००	सरसव व मोहरी	४१४४,०००
तीळ	४४७८,०००	इतर धान्यें	४१८५,०००

वरील सर्व क्षेत्राची वरीज १५३३३,००० एकर आहे. या क्षेत्रांपैकी शेंकडा २२ क्षेत्र मद्रास इलाख्यांत असून शेंकडा १७ मध्यप्रांतांत व वन्हाडांत; शेंकडा १२ बहार, ओरिसा व बंगाल, शेंकडा १० ब्रह्मदेश; शेंकडा ९ पंजाब व शेंकडा ६ संयुक्तप्रांत व बाकी शेंकडा ६ भाग क्षेत्र इतर ठिकाणीं होतें;

मुंबई इलाखा.		मध्यप्रांत.	
धान्याचें नांव.	एकर	धान्याचें नांव.	एकर
जवस	११८२९०	जवस	११७०२५६
तीळ	२६२३७९	तीळ	८३९९२
सरसव-मोहरी	८१०५	सरसव-मोहरी	४६७८३
भुइसुग	२२२०४६	भुइसुग	३६८६
इतर	३२०५२२	इतर	४१४१५८

वन्हाड.			
जवस	५१,५३३	भुइसुग	२,६५३
तीळ	८१,७४२		
सरसव-मोहरी	१,४२२	इतर	६६,८६८

गळिताच्या धान्यांच्या पेच्यापैकीं कांहीं खरीप, कांहीं रच्वी व कांहींचा पेरा दोन्ही हंगामांत करतात. तीळ व एरंडी हीं पिकें दोन्ही हंगामांत पेरितात. भुइसुग, कारळा, व सुर्यफूल हीं खरीपांत पेरित असून जवस, सरसव, मोहरी, जंभो, करडई, खसखस हीं रच्वीच्या हंगामांत पेरतात. अंबाडी बहुताकरून खरिप पिकाशीं मिसळून पेरतात. देशावर गळिताच्या धान्याचा पेरा जास्त होत असून कोंकणांत तो अगदीं कमी प्रमाणांत होतो. सर्व पिकांत भुइसुगाचें वीं दर एकरी जास्त लागत असून त्याला जास्त खर्च येतो. लहान दाण्याच्या लवकर तयार होणाऱ्या जातींचें वीं दर एकरी जास्त लागतें. कारण या जातींत रोपें पसरत नसून, मुळ्याच्या झाडांसारखीं उभीच वाढतात. तीळ, सरसव-मोहरी, खसखस, जंभो यांचें वीं अगदीं कमी लागतें. उत्पन्नावरून पाहिल्यास दर एकरी भुइसुगाच्या उत्पन्नाइतकें उत्पन्न कोणत्याच गळिताच्या धान्याचें येत नाही.

गळिताच्या धान्यांतील तेलाचें शेंकडा प्रमाण खाली दिलें आहे.

पिकांचे नांव	शेकडा प्रमाण	पिकांचे नांव	शेकडा प्रमाण
जवस	३८-४०	करडी	२५-२९
सरसव-मोहरी	३२-४०	जंबो	२५-२८
तीळ	४६-४८	खसखस	३०-३३
भुइमूग	४२-४९	सरकी	१५-२१
कारळा	४१-४३	खोवरें	५२-५७
एरंडी	२६-३६		

तेल डोक्याला व अंगाला लावितात. मद्रास इलाख्यांत अंगाला तेल लावण्याचा विशेष प्रवात आहे. तिकडील लोक दर आठवळ्यास अभ्यंगस्नान (आंइल वाय) घेतात. याशिवाय स्वयंगकांत, दिव्यांतून जाळण्यास थेंबें गाडवा ओंगण करण्यास व रंगत्या कार्मां उपयोगांचे असून कांहीं ठिकाणी तें भाकरीवर घेऊन खातात. सावण व मेणवत्या करण्यांत तेलाचा फार उपयोग होतो. जवस, तीळ, भुइमूग, कारळा, करडी, सरकी, खोवरें, अंवाडी वगैरेंची गोडी पेंड गुरांस चारतात व एरंडी, करंज, जंबो, उंडी वगैरेंची कडू पेंड खतास वापरतात. गोड्या पेंडीचाहि खतासाठी चांगला उपयोग होतो. हर्षां भुइसुगाच्या पेंडींत गव्हाचे पीठ मिसळून त्याची बिसकिटें तयार करण्याचे प्रयोग चालू आहेत. गोड्या गळिताच्या धान्याची चटणी करतात.

गळू (विद्रधि)—शरीराच्या कोणत्याहि लहान मोठ्या भागांत पूयसंचय होणें म्हणजे गळू होणें व तें होण्याचें कारण विकृतशरीरविज्ञानशास्त्राच्या मतानें त्यांत होणारा पूयोत्पादक जंतूचा प्रवेश हो होय. हे जंतू सर्व तऱ्हेच्या गळवांतून सांपडतातच. शरीरास कांहीं इजा होऊन त्वचेंतील सूक्ष्म छिद्रांतून त्यांचा प्रवेश आंत होत असावा अगर रक्तप्रवाहामार्गे ते गळवांत येत असावे. गळू होण्याच्या अगोदर कांहीं लक्षांत येण्याजोगी इजा त्या भागास होऊन त्याची रोगप्रतिकारकशक्ति अंमळ होऊन झालेली असते. अगर शरीरांतच एखाद्या जवर व्याधीचें विव्हाड असल्यामुळे रोगजंतू पचविण्याच्या शरीराच्या स्वाभाविक शक्तीचा व्हास झालेला असतो. आणि असें झालें म्हणजे त्या ठिकाणी विशेष रक्तसंचय होऊं लागून रक्तवाहिन्यांतून त्या भागांत लक्षांचें उत्सर्जन व संचय होऊं लागतो व हीच लस मग मोठते आणि तो भाग लाल व दांडरल्यासारखा कठीण लागतो. याचा मधील भागाची मात्र विलिविलीत होण्याची प्रवृत्ति असते. व पुढें हा विलिविलीतपणा वाढत जाऊन त्यावरील त्वचा अगदी पातळ होते व तिच्या मध्यभागी कांहीं भाग कुजून काळसर होऊन छिद्र पडून पू वाहेर आगोआप येऊं लागतो. नंतर तो भाग हलका होऊन ठणका थावतो. या सुज्ञेतील वराच भाग पूयजंतूनी फस्त केल्यामुळे मृत होऊन पुवाचे रूपानें निघून जातो. कांहीं विद्रधीमध्ये ही मांसनाशकक्रिया फार तीव्र असते व त्या सुजलेल्या भागांतील सर्वच गांठ निःसृत होऊन कुजते व छिद्रांतून

सबंध पडून जाते अगर कापून काढावी लागते (उदाहरणः—काळपुडी). पण असें नेहमीं न होतां बहुधा तें गळू फुटलें असतां अथवा फोडलें असतां दाट पिवळा पू वाहेर येतो व त्या जागेच्या आंतील मांसल भाग कुजून पुवाच्या रूपानें वाहेर पडतो व गळवांचे एक पोकळ विवरच बनून त्याच्या आंत पूयजंतूंच्या नाशकक्रियेस वळी न पडलेला लाल भाग असतो. एखाद्या पूयत्राणाचा अगर क्षताचा तळ जसा लाल व दाणेदार दिसतो, तसाच हा भाग असतो व हेच लाल दाणेदार मांसपेशी वाढत जाऊन ती पोकळी भरून येते. या क्रियेस वण राहून जखम भरून येणें असें म्हणतात. कधीकधी एखाद्या सांध्या अगर त्यांतील स्नायू, मस्तक, उर, अगर उदर यांच्या पोकळ जागेंत पूयसंचय होतो व तसा तो झालेला आहे ह्याचें निदान खास झालें म्हणजे ही स्थिति सुधारण्याचे मार्ग दोनच. (१) कापून पू वाहेर येऊं देणें व (२) जखम भरून येईतपर्यंत आंतील पू वाहेर पडण्यास मार्ग ठेवणें. हीं गळवें कापतांना आंतील लाल दाणेदार मांस जरा खरवडून घेऊन जंतुत्र औषधानें धुवून काढण्याची वट्टिवाट आहे. आणि येणेंप्रमाणें पुवाचा निकाल होत असण्याची उत्तम तजवीज राखल्यास पू उत्पन्न होणें वंद होतें व गळवांतून पाण्यासारखी लस येते तीहि कमी होता जाऊन गळवाची पोकळी संकोचित होत जाते. असें होऊं लागलें म्हणजे पुवाचा निचरा होण्यासाठी जी रबरी अगर काचेची नळी ठेवितात ती आंखुड आंखुड करीत जातात व शेवटी काहूनहि टाकतात. आणि मग गळवाचें तोंड वंद होतें. मान, पाठ अथवा कंवर यांतील कण्यास हाडीमग झाला असतां अशा तऱ्हेचा पुवाचा मोठा संचय होऊन मोठें विद्रधी तयार होतें व त्याचा निकास लडि हीं याच तत्वासुसार करतात. पण क्षयसंबंध असल्यामुळे जंतुत्रसंप्रदायाप्रमाणें कांहीच न चुकण्याविषयी अधिक काळजी घेतात. गळवाच्या अगदीं खालच्या भागांत शस्त्रानें चौर पाडतात म्हणजे निचरा उत्तम होतो. गळू कापल्यावर जर ठणका सुरू राहिला तर नवीन पू होत आहे अगर पूयोत्सर्जननलिकेंत कांहीं अडकलें आहे असें समजून जें कारण असेल तें काहून टाकावें. आणि लवकरच पुनः खरवडणें, धुणें, व पूयोत्सर्जननलिकेमागे पुवाचा निकाल करून घ्यावा लागतो.

घ र गु ती उ पा य—गळू मज होण्यासाठी शेकानें अथवा पोटिसानें त्यांतील पू वाहेर वाहून जाण्यास मदत करावी. आळशीचें, गव्हाच्या पिठाचें, कांयाचें, कडुलिंबाच्या पानाचें अगर दुसऱ्या क्रियेक पदार्थांचे पोटिस करावें. ए. उवदार पण पातळ फडकें दुहेरी करून त्यांत हें पसरून गळवावर बांधावें व तें बरेचवर वदलीत जावें. म्हणजे गळू लवकर पिकतें. तें चिरतांना आडव्या तऱ्हेनें न फोडितां उभ्या दिशेनें चिरलें असतां एखादि रक्तवाहिनी कापली गेल्यास ती सहज बरी होते व फाजील

रक्तसाव होत नाही. गळू फोडण्यापूर्वी रोग्यास स्नान घालून कांपावयाचा जो भाग असेल तो सावणानें व नंतर जंतुनाशक द्रव्यानें धुवून काढावा. (१) रसकापूर १ ग्रॅन व पाणी ४ औंस, अथवा (२) कॅव्हॅलिक ॲसिड १ भाग व पाणी ४० भाग, किंवा (३) वोरिक ॲसिड ५ ग्रॅन व पाणी १ औंस. यांपैकी कोणतेहि औषध गळवा-बाहेरील व आंतील भाग जंतुरहित करून शक्किया यशस्वी करण्यास उपयोगी पडते. रोग्याचा विद्याना, चादर, टेबल ह्यां सवें निर्मळ असावीत. उपकरणे, शस्त्रे, हॉस्कर व मदतनास यांचे हात व नखे या औषधानां स्वच्छ व जंतुरहित करतात.

गाई व म्हशी, गा ई.—सर्वे जनावरांत गाय व बैल हे प्राचीन कालापासून माणसाळलेले प्राणी आहेत. आपल्या भरतखंडातील अतिशय प्राचीन वाह्मय म्हणजे वेद. यांत निरनिराळ्या ऋचांत निरनिराळ्या प्रसंगाला अनुसरून गाय व तिजपासून होणारे दूध, दही, तूप वगैरे मिश्रस यासंबंधानें उल्लेख आले आहेत. गाईच्या मांसाचा उपयोग जरी प्राचीन काळी होई तरी गोरक्षणाचें महत्त्वहि प्राचीन काळी होतेंच. याला अनुलक्षून वेदांत पुष्कळ ऋचा सांपडतात. त्यांपैकी ऋग्वेदांतील एका ऋचेचा भावार्थ पुढें दिला आहे.

“ रुद्र-रुद्रपुत्र मरुत-यांची माता, वसुंची दुहिता, आणि आदित्यांची भगिनी व अमृतरूप दुधाचें केवल निवासस्थान अशी जी पापरहित गाय तिचा वध करूं नका; असा जाणत्या लोकांनां मी उपदेश करूं” (ऋ. ८.१०, १५)

वेदकाळी संग्रही असणाऱ्या गाईच्या आधिक्यावरून गृह-पतीच्या स्थितीचा अजमास करावयाचा असा प्रघात होता असें मंत्रार्थावरून आढळून येते.

“ हे दिव्य धेनुनीं, रोड झालेल्या मनुष्यांस तुम्ही पुष्ट करतां आणि ज्यांच्या तोंडावर अगदीं कळा नाही त्यांनां तजेलदारू करून सोडतां. तुमचा स्वर मंगलकारक आहे, तर तुम्ही आमचें घर मंगलमय करा. ह्या तुमच्या महान् सामर्थ्याची वाखाणणी लोकसभेंतून सुद्धां होत असते” (ऋ. ६.२६, ८).

वरील उल्लेखावरून प्राचीनकाळी गोसंवर्धनाचें महत्त्व आर्यलोक पूर्णपणें जाणत असत हें सिद्ध होतें. भागवत वगैरे पुराणांत गाईच्या कळपांचीं सुंदर वर्णनें व धार्मिक दृष्ट्या गाईचें महत्त्व दाखविणारी अनेक वचनें सांपडतात. भागवतांतील दशम स्कंधांत पूर्वार्धातील तेराव्या अध्यायांत श्रीकृष्णाच्या बालपणाचें वर्णन करतांना श्रीवेदव्यासांनीं फार बहारीचे प्रमंग दिले आहेत व त्यांतील गोपगीतांत गोपाल व गाई यांच्या संबंधानें फार सुंदर काव्य पदोपदीं आढळते. उदाहरणार्थः—

गावस्ततो गोष्ठमुपेत्य सत्वरं हुंकार घोषैः परिभूत संगतान् ।
स्वकान् स्वकान् वसतरानपाययन् सुहुलिहन्त्यः स्रवदौधसंपयः ॥

× × × समेत्य गावोऽधोवसतान्वसवत्योप्यपाययन् ।
गिलंत्य इव चांगानि लिहंत्यः स्वौधसंपयः ॥

कौटिल्याच्या अर्थशास्त्रांतहि गोरक्षण व संवर्धन यांच्या संबंधी उल्लेख आलेला आहे. त्यावेळीं या कामाकरितां एक निराळें खातें अस्तित्वांत होतें; त्यावर एक अधिकारी नेमलेला असे. त्याचें काम जनावरांचें वर्गीकरण करून तीं सुस्थितीत आहेत कीं नाहींत व त्यापासून सरकारला होणारें उत्पन्न बरोबर व योग्यवेळीं मिळतें कीं नाहीं, इत्यादि गोष्टी-संबंधानें देखरेख करणें. अलीकडील सर्व हिंदुराजांस गोवाम्नाण प्रतिपालक ही संज्ञा असे व गाईचें संरक्षण करणें हें आपलें मुख्य कार्यच आहे असें ते समजत व अथापहि समजतात.

एवंच इतर देशांपेक्षां हिंदुस्थानांत गुरांचें महत्त्व अधिक आहे. या देशांत आउताचे बैल हें मुख्य शेतकीचें साधन होय. बैल चांगले तर शेती चांगली. बैल आउताला, गाडोला, मोटेला व कित्येक ठिकाणां स्वारीकरतां वर, वसून जाण्यालाहि उपयोगी पडतात. हिंदुस्थानांत गाई मुख्यत्वेकरून शेतकीला लागणाऱ्या बैलांकरितां पाळितात. गाईचें जें थोडें बहुत दूध निघतें तें घरखर्चास उपयोगी पडतें. गोन्हा मोठा झाला म्हणजे तो शेतीच्या कामीं येतो. हिंदुस्थानदेशांतील निरनिराळें हुवामान, चान्याचा कमजास्त पुरवठा, निरनिराळ्या प्रकारच्या कमजास्त कसाच्या जमीनी व त्यांवर होणारीं निरनिराळ्या प्रकारचीं गवतें व पिकें, या मानानें गाईच्या अनेक जाती आढळतात. त्या जातींत कित्येक पुष्कळ दूध देणाऱ्या, कित्येक कमी पण कसदार दूध देणाऱ्या व कित्येक तर फारच देखण्या आहेत. कित्येकांची प्रजा जड ओक्षी वाहण्यास, नांगरटांस मजबूत व बळकट असते. कित्येक जास्त काटक व जास्त वर्षे काम देणारी व कित्येकांची अवलाद गाड्या, तांगे वगैरेस घोड्यांप्रमाणें ओढणारी असते. फार पावसाळी भात पिकणाऱ्या भागांत गुरें अगदीं लहान असतात. चांगल्या गुरांच्या जाती उष्ण व समशीतोष्ण भागांतच आढळतात. त्यांपैकी मुख्य, नेलोरी—मद्रास ईलाख्यांत, अमृतमहाल—म्हैसूर संस्थानांत, मॉंटगॉमरी व हांसी-पंजाबांत; सिधी-दक्षिण सिंधप्रांतांत; माळवी—सात-पुण्यांत व मध्यहिंदुस्थानांत; गीर अगर सोरटी—काठेवाडांत; कोंकणी—गुजराथेंत; गौळक—मध्यप्रांतांत; खामगावी—वन्हा-डांत; खिलारी—सातपुण्यांत व आठपहाडी महालांत; वळणा-काठी—कनटकांत; अशा जाती आढळतात.

सर्व हिंदुस्थानांत जास्त दूध देणाऱ्या गाईच्या जाती फक्त पांच आहेत. (१) सिधी, (२) शहिवाल किंवा मॉंटगॉमरी (३) हांसी किंवा हिसार, (४) गीर अगर सोरटी, (५) ऑगोल अगर नेलोरी. हिंदुस्थानांत आढळणाऱ्या मुख्य गाईच्या म्हशीच्या जातीचे वर्णन पुढें दिलें आहे.

मॉट गॉमेरा, शहवाळ अगर् तेळी जातः—ही पंजाब प्रांतांतल उत्तम दुभती जात आहे. या जातीची उत्तम गुरें गुंजीवारांत (वार = दोन नद्यांमधील प्रदेश) पैदास होतात. या प्रदेशांत गवत वेताचेंच होत असलें तरी पडीक जमीन सुबळक आहे. पाऊस सरासरी दहावारा इंच पडतो. या गुरांची पैदास सुसुलमान लोक करतात. साधारणपणें येथील परिस्थिति कराची गाय जेथें पैदा होते तशा तऱ्हेची आहे. या जातीचें कराची गार्हशी पुष्कळ साम्य आहे. या गार्हचा प्रसार चिनाव कॉलनींत लहोर, मुलतान, अमृतसर वगैरे ठिकाणी झाला असून शिवाय त्या हिंदुस्थानभर आढळतात. त्या परदेशीहि गेलेल्या आहेत. मॉटगॉमेरी जात रंगांत पिवळी, तांबडी, पांढरट किंवा करडी असते. जनावर लहान, सुबळ असून डोकें, शिंगें व कान लहान असतात. मान पातळ असते. जनावर पुढ्याच्या बाजूला जरासे उंच असतें. कांस मोठी असून आंचळांची ठेवण चांगली असते. अंगावरील कातडी पातळ असून केंस तुळतुळीत असतात. गाय रोज सरासरी सोळा पौंड दूध देते. साधारण गार्हला शंभर सवासें रुपये किंमत पडते.

हिसार—हरियाणा अगर् हांसीः— या जातींतल उत्तम जनावरें गुजराथी व कांकेजीसारखी दिसतात. हीं रंगांत पांढरी व करडी असून पंजाबांत रोहटके, हिसार या जिल्ह्यांत पैदा होतात. या जातीच्या विशेष चांगल्या गार्ह संपळा व गोहाना तालुक्यांत आढळतात. यांचें तोंड लांब व सुबळ दिसतें; कपाळ रुंद उठावदार, डोळे पाणीदार व पोळीला वळकट्या असतात. वैलाचें वांशिड मोठें असतें. एकंदरीत वैल बांधेसूद व मोठा असून तो शिंगां भव्य दिसतो. जनावर चपळ व ताकदवान असतें. या जातीच्या गार्ह पुढ्याकडे उंच असून खांद्याकडे उतरत्या असतात. कांस मोठी असून आंचळ आकारांत मध्यम असल्यासुळें दूध काढण्यास सोपें जातें व दूधहि पुष्कळ निघतें. या गार्ह भिळण्याची ठिकाणें पंजाबांत हिसार, भिवानी, शिरसा व जहाजगड हीं होत. येथें दरवर्षी मोठ्या यात्रा भरतात. जनावराची उंची साधारणपणें ५२ इंच असून छातीचा घेर सुमारे ८० इंच असतो. पुढ्याचा पायाची नळी ७ इंच असते. हिसार येथील पैदासाच्या गोशाळेंतून उत्पत्तीसाठी वियाणू व मिलिटरी खात्यासाठी मोठमोठ्या गाळ्या ओढण्यास वैल पुरविले जातात.

नागोराः—या जातीचे मूलस्थान राजपुतान्याच्या पश्चिमेस असलेला नागोर प्रांत होय. या जातींतल गुरांचा रंग पांढरा, तोंड सरळ, कपाळ रुंद, डोळे पाणीदार, मान लांब व वारीक व कान मोठे असून लांबते असतात. एकंदरीत जनावरें उंच व चपळ असतात. या जातीच्या गार्ह पुष्कर, हिसार, हांसी व वालोत्रा येथील वार्षिक यात्रेंत मिळतात. गार्हची कांस मोठी असून त्या रोज सुमारे २० पौंड (१० शेर) पर्यंत दूध देतात. या जनावराची उंची सुमारे ५२ इंच असते. पुढ्याचा पायाची नळी ७ इंच असते.

मेवार, मथुरा अगर् कोशी.—या जातीचें मुख्य उत्पत्तिस्थान मेवार होय. हा प्रदेश, कोशी तालुक्याचा कांहीं भाग, पंजाबांतल गुरगांवपैकी कांहीं भाग, भरतपूर व अलवार संस्थानचा कांहीं भाग मिळून झालेला आहे. या जातीच्या गार्ह रंगांत पांढऱ्या अगर् करड्या असून नेहेच्याची लांबी हिसार जातीहून कमी असते. डोळे पाणीदार असून कान मोठे व लांबते असतात. या गार्ह रोज १०-१६ पौंड दूध देतात. या गार्ह मथुरा जिल्ह्यांतल कोशीच्या यात्रेंत विकत मिळतात. वैल आकारानें मध्यम असून कामाला चांगले असतात. यांची उंची सुमारे ४९ इंच व छातीचा घेर ६२ इंच असतो.

खेरी.—ही जात खेरीगड, पन्हेर, मांजरा या ठिकाणी पैदा होते. या जातीचे वैल कामाला चांगले असतात पण खादाड असतात. या जातीस वळण लावण्यास अगर् शिकविण्यास कठिण जातें. गार्ह फारसें दूध देत नाहींत.

पिलीवीट (पनया)ः—ही जात पुरानपूर जिल्ह्यामध्ये पैदा होते. वैल कामाला फार चांगले असतात. गार्ह फारसें दूध देत नाहींत.

कनवारिया.—ही जात बुंदेलखंडांत पैदा होते. वैल कामाला चांगले असतात. गार्ह फारसें दूध देत नाहींत.

नेळोर (आंगोल)ः—या जातीची उत्पत्ति मद्रास इलाख्यांतल नेळोर, कृष्णा व गंतूर जिल्ह्यांत होते. जनावरांची दुधाविपरीत व कामकरी वैलांविपरीत प्रसिद्धि आहे. हें जनावर उंच असून दिसण्यांत सुंदर दिसतें. या जातीची जनावरें कांहींशी कृष्णातीरच्या जनावरांसारखी दिसतात. दोघांचें मूळ एकच असावें असें दिसतें. मध्यप्रांतांतल आर्वा जात आकारानें, वांध्यांत व रंगांत नेळोरसारखीच दिसते, पण या जातीच्या गार्ह फारसें दूध देत नाहींत. नेळोर जातीच्या गार्ह हिंदुस्थानांतल मुख्य दुभत्या जनावरांत गणल्या जातात. या गार्ह स्वभावानें गरीब असून त्या १४ ते २५ पौंडपर्यंत दूध देतात. वैल फार चपळ नाहींत व फार लहान नाहींत. ते शेतकीच्या सर्व कामी उपयोगी पडतात. नेळोर जातींत रंग पांढरा, करडा व केव्हां केव्हां पिंगटहि असतो. चेहरा आंखूड, कपाळ रुंद, जबडा मोठा व डोळे पाणीदार असतात. मान जाड व आंखूड असून पोळी व वेंबट फार वाढलेले असतें. शिंगें आंखूड व खुरटलेली असतात. जनावर पायांत नरम असून दगडाळ किंवा रेंबट जमिनींत व खडीच्या रस्त्यावर यांचे पाय लवकर उभळतात, परंतु काळ्या व खोल जमिनी नांगरण्यास हे वैल फार उपयोगी आहेत. साधारण गार्हची किंमत ८० ते १५० रुपयेपर्यंत पडते. उत्तम गार्हला २०० रुपये पडतात. साध्या वैलांच्या जोडीला १२५ ते १५० रुपये पडत असून जोडीची किंमत ३५० रुपये पर्यंत असते.

कांगायम.—ही जात दक्षिण कोइमत्तूर जिल्ह्यामध्ये पैदा होते. या भागांतल शेतकरी आपल्या शेताचा एक

भाग चारण्याकरिता वेगळा राखून ठेवितात. गवत लहान असताना आंत गुरे सोडीत नाहीत. ते खाण्याजोगे उंच झाळे म्हणजे शेताचे भाग करून ते थोडे थोडे चारतात. या जातीचीं गुरे मद्रास इलाख्यांत वरीच आढळतात. जनावर आकारांत मध्यम व बांध्यांत मजबूत असून स्वभावानें फारसें तापट नसतें. ही जात शेताच्या सर्व कामाला फार उपयोगी आहे. या जातीतील गाई दुभत्या नसतील तेव्हां नांगरास जावण्याची तिकडे चाल आहे. यांची उंची सुमारे ५२ इंच असते. जोडीची किंमत १०० ते १५० रुपये पर्यंत असते.

सिलोनी गुरे:—सिलोनमध्यें दोन जातीचीं गुरे आढळतात. एक गांवठी व दुसरी समुद्रकिनारी. समुद्रकिनारी जात म्हैथुराकडून आलेली आहे. गांवठी जात एडनसारखी आकारांत लहान असून ती दिसण्यांत सुरेख दिसते. या गुरांचे डोकें लांबट असून कान लहान असतात. शिंगे आंबूड, जाड व खुरटी असतात. पाय आंबूड व खूर काळे असतात. हीं गुरे साधारणपणें मिलायती गुरांसारखी दिसतात. बैल चपळ व काटक असतात. गाई फारसें दूध देत नाहीत. उंची ४१ इंचापर्यंत असते. सिलोनांत गुरे उगण्याची फार चाल आहे. गेल्या दहा वीस वर्षांत सिलोनांत दुभत्याकरितां कराचीदून बऱ्याच सिंधी गाई नेलेल्या आहेत.

लाखामंडा. (लाखाम्हणजे तांबडी. भोंडा म्हणजे तोंडावर पांढरी) —या जातीचे उत्पत्तिस्थान तेलंगणांत आहे, म्हणून तिला तेलंगी असेंहि म्हणतात. वन्हाडांत या जातीची जी जनावरे आहेत तीं बहुतकरून निगमच्या राज्यांतून आणलेली आहेत. तथापि त्यांची पैदास यवतमाळ जिल्ह्यातील केडापूर व वर्णा तालुक्यांत वरीच होते. याचें डोकें उठावदार असून चेहेरा थोडासा आंबूड व अर्द असतो. शिंगे व कान आंबूड असतात. या जनावरांचे हाड कणखर असून त्यांची मागची वाजू मजबूत असते. मागील घड पुढील भागापेक्षा थोडेंसे उंच असते हें यांच्यांत एक विशेष लक्षण आहे. उंची सुमारे ४२ ते ५० इंच असते. एकंदरीत जनावर कणखर असून शेताच्या फार उपयोगी पडते. साधारण जोडीला सुमारे १२५ ते १७५ रुपये किंमत पडते.

खुरगांव:—खुरगांव म्हणून ह्येळकरीच्या संस्थानांत एक जिल्हा आहे. या जातीच्या जनावरांचे हें उत्पत्तिस्थान असल्यामुळे तिला हें नांव मिळालें आहे. ही जात इंदूर, पंचमहाल व नर्मदा नदीच्या उत्तर भागांत दृष्टीस पडते. या जातीचीं जनावरे नेमाडी गुरापेक्षां सावकाश पण अवजड काम कारण्यास अधिक उपयोगी पडतात. या जातीच्या जनावरांच्या अंगावर पांढऱ्या रंगाचे टिपके अगर पट्टे असतात व तीं निमाडीपेक्षां आकारानें मोठीं असतात. त्यांची उंची वशिडागामें सुमारे ५० ते ६० इंच असून छातीचा घेर सुमारे ७० इंच असतो. उत्तम जोडीला १५० ते ३०० रुपये किंमत पडते; पण साधारण बैल ६० रुपये पर्यंत विकत मिळतो.

सांकरा:—या जातीचीं जनावरे सिवणी, छिंदवाड, याच्या उत्तरेकडील प्रदेशांत भंडाला, जबलपूर व दमोह या जिल्ह्यांत पैदा होतात. ही जनावरे माळवांच्या खालोखाल असून चपळ असतात. हीं आकारानें लहान असल्यामुळे त्यांना लावयास कमी पुरतें व तीं हलक्या जमिनी नांगरण्याच्या कामी उपयोगी पडतात. यांची वशिडागामें उंची सुमारे ४० इंच असून छातीचा घेर सुमारे ६३ इंच असतो. एकंदरीत सांकरा जात माळवीप्रमाणेंच असून ती आकारानें मात्र लहान असते.

शेरी अगर खेराट:—ही जात रापुतान्यातील शिरोही संस्थानांत पैदा होते व अन्वच्या पहाडाच्या आसपास पुष्कळ आढळते. ही माळवीसारखीच पण थोडी उंच असून शिंगांची ठेवण वेगळ्या प्रकारची असते. हिचीं शिंगे एकावर एक दोन वळसे घेऊन उंच होत जातात.

माळवी.—या जातीची खरी पैदास हुशंगायाच्या उत्तरेस व सागरच्या पश्चिमेच्या प्रदेशांत म्हणजे मध्यहिंदुस्थानांत होते. यांचें मुख्य वसतिस्थान होय. यांचे पैदास गवळी, अंजनी, खाटीज, सेंडाज या जातींचे लोक करतात. माळवी जातीचीं गुरे शेतकीच्या कामी फारच उपयोगी पडतात. तीं कष्टालू, स्वभावानें गरीब व गवळाऊ एवढीं मोठीं नसली तरी गुटसुटीत व सुट्ट असतात. या जातीचा प्रसार दक्षिणगुजराथ, खानदेश, देश व नर्मदेच्या कांठचा सपाट प्रदेश व वन्हाड प्रांत यांत मोठ्या प्रमाणांत झाला आहे. या जातीचीं गुरे रंगांन पांढरी करडी, आकारानें मध्यम, मजबूत व वाढेळ्या आंगलोट्याचीं आणि मध्यम उंचीचीं असतात. चेहेरा आंबूड व नाकाचा भाग किंचित् वर उचललेला असतो. डोकें थोडें खोलगट असतें. शिंगे वर जाऊन व पुढें घेऊन कमानदार होतात. एकंदरीत जनावर रूंद असून लांबीला कमी असतें. पाय सुबक असून खूर काळे कणखर असतात. उंची सुमारे ५४ इंच असून छातीचा घेर सुमारे ७० इंच असतो. गाई दूध कमी देतात व त्यांची तीन वर्षांत दोन वेतें होतात.

उं वर डा (डिग्रजा) जात.—मूर्तिजापूर जिल्ह्यांत उं वर डा म्हणून एक गांव आहे, हें गांव या जातीच्या गुरांचें मूलस्थान होय. हल्लीं हीं गुरे यवतमाळ, उमरावती, व अकोला या जिल्ह्यांत फार आढळतात. या जातींत दोन रंगाचीं गुरे आढळतात. कांहीं पांढरीं कांहीं तांबडीं आणि कित्येकांत या दोन्हीं रंगांचें मिश्रण असतें. या जातीचे बैल मध्यम आकाराचे असून त्यांच्या शिराचा बांधा सुट्ट असतो. चेहेरा सुबक, कपाळ रूंद व किंचित् उठावदार असतें. जबडा रूंद व काळसर रंगाचा असून नाकमुळा मोठ्या असतात. मान आंबूड व जाड असून गळ्याखालची पोळी फारशी वाढलेली नसते. शिंगे मध्यम आकाराचीं असतात. पाठ सरळ असून जनावर एकंदरीत सुबक, मजबूत, चपळ

रांकट अर्सेत. या जातीचे वैल सवारीच्या गाडीला रोज ३० ते ४० मैलपर्यंत प्रवास करू शकतात. साधारण जोडीला १२५ ते २०० रुपये पडतात.

गवळाज(अरव्ही)जात:—ही जात नागपूर वर्धा जिल्हांच्या उत्तरेभागांत व शिवणी जिल्हाच्या दक्षिण भागांत पैदा होते. अस्सल जातीचीं गुरे नागपूर जिल्हांत जेतपूर, रामटेक व सावसर येथें दृष्टीस पडतात. या जातीचा रंग बहुतेकरून पांढरा असून शिंगे वर येऊन मागील वाजून वाकलेली असतात. चेहेरा लांबट व डोकें उठावदार असते. शरीर हलकें, कमरेत साधारण कमजोर, पुढा जरा उतरता असून जनावर उंच व पायांत मजबूत असते. ही जात चपळ असून पळण्यांत चांगली असते. कित्येक वेळीं ते एका दिवसांत ५० मैलपर्यंत मजल मारतात वशिडांमागें उंची सुमारे ५ फूट असून छातीचा घेर सुमारे ७५ इंच असतो. साधारण जोडीची किंमत २०० ते ४०० रुपयेपर्यंत असते. या जातीच्या गाई चांगलें खाद्ययास घातलें तर ४ ते ८ शेरांपर्यंत दूध देतात.

मेळघांट जात:—वन्हाडांत अतिसर्वांत लहान जातीचीं गुरे मेळघांट अथवा पहाडी हीं होत. या जातीचे वैल काटक व चपळ असून पहाडी मुळखांत फार उपयोगी आहेत. यांत अनेक रंग असतात, पण मुख्य तांबडा—पांढरा, काळा—पांढरा व दोन्ही मिश्रित हे होत. यांचे कपाळ सपाट असून मध्ये उभेंट खांच असते. पोळी गळ्यावरोंवर असते. पुढ्याकडचा भाग चिचोळा असतो. एकंदरीत वांधा मजबूत असून जनावर गुटगुटीत दिसते. हे वैल मोठ्या वैलांपेक्षा गरीब लोकांस सोईचे पडतात. साधारण जोडीची किंमत शंभरपासून दीडशें रुपयेपर्यंत असते.

खामगांव जात.—ही जात पश्चिम वन्हाडांत तुळढाणा जिल्हांत पैदा होते व खामगांव वाजारांत विकली जाते. त्यावरून या गुरांस हें नांव पडलें. हीं अस्सल जात उंदरी जवळच्या भागांत पैदा होते. या जातीचे वैल पूर्वी लडाईचे सामान वहाण्यास व तोफा ओढण्यास उपयोगी पडत असत. हल्लीं निजामच्या राज्यांत यांचा उपयोग तोफा ओढण्याकडे करतात. या जातीचे उत्तम वैल तुळढाणा जिल्हांतील खामगांव, मलकापूर आणि जळगांव ह्या तालुक्यांत जेंथे उत्तमप्रतीच्या जमीनी आहेत तेथें आढळतात व त्यांचा भारी जमिनी नांगरण्याच्या कामी उपयोग होतो. या जातीचा वैल मोठा, मजबूत व लांबट असून मिश्रित रंगाचा असतो. त्याच्या अंगावर तांबड्या रंगाचे ठिपके असतात; खूर, जवडा, शिंगे व कानाच्या आंतील भाग भुरकट लाल रंगाचे असतात. शिंगे लांबीला मध्यम असून बुडाजवळ जाड असतात. डोकें रूंद व थोडें उंच असून वशिड वरेंच वाडलेलें असते. गळ्याच्या खालील पोळी व वेंवट: हीं दोन्ही लोंवतीं असतात. चांगल्या वैलाची उंची वशिडाच्या मागें सुमारे ५२ इंचांपर्यंत असते. डोक्यापासून शेपटीपर्यंत लांबी ६ फूट

असून शरिराचा परिघहि जवळ जवळ तितकाच असतो. एकंदरीत जनावर मजबूत व दमदार असते व त्याचा उपयोग विशेषतः नांगर ओढण्याच्या कामीं होतो. पण वन्हाडांतील लहान जातीच्या वैलांपेक्षा पळण्याच्या कामांत ही जात कमी असते. यांचे खूर नरम असल्यामुळे पळया सडकेवर ते लवकर शिजतात. साधारण जोडीला १५० ते २५० रुपये किंमत पडते व उत्तम जोडीला ३०० ते ३५० रुपयेपर्यंतहि किंमत येते. या जातीच्या गाई फारसें दूध देत नाह्यात; दररोज सरासरी २-४ शेरांपर्यंत दूध निघते.

वैतुल जात:—ही जात माळवी आणि खामगांवी या जातींपासून उत्पन्न झालेली मिश्र जात आहे. या जातीचीं जनावर फारच चपळ असते. सामान्यतः माळावरील व डोंगरावरील जनावरे लहान असतात. यांची उंची सुमारे ४० इंच व छातीचा घेर सुमारे ५५ इंच असतो.

कृष्णातीरी (सोरटी अगर देखुडी):—या जातीची पैदास कृष्णा व तिला मिळणाऱ्या मोठ्या नद्या यांच्या काठां होत. कृष्णाकाठ कन्हाडजवळ सुरू होऊन मिरज, सांगली, कुंरंदवाउवरून पुढें वेळगांव जिल्हांत शिरतो. या जातीच्या उत्तम गुरांची पैदास भिलवडी, दुधगांव, डिपज, सांगली, कर्नाळ, अंकली, यडूर, मांभरी, कागवाड आणि सती-सवडी येथें होते. पैदास करणारे लोक गुरांची फार काळजी घेतात. खोंडांना मक्याची कणसे व भोपळें चारतात व कित्येक तर आवडत्या गुरांना तूप बुडां पाजतात. या जातीत गुरांचा रंग मुख्यतेंकरून पांढरा असतो. तथापि ही जात निरभेळ नसल्याने केव्हां केव्हां तांत काळे, कणडे, करडे, पट्याचे असे सर्व रंग आढळतात. या जातीत कपाळ मोठें, चेहेरा लांबट व मांसल, शिंगे मध्यम व खुरटलेली, कान मोठे व लोंवते, मान आंबूड, जाड व मांसल, पोळी मोठी व सुरकुतलेली व पोटाखालील कातडी लोंवती असते. एकंदरीत सर्व जनावरांचा आंगलट लांब, जाडा व मोठा असून जनावर मोठें, उंच व भव्य दिसते. जनावर वळकट असून चपळीत जरा कमी असल्यामुळे नांगरटीला व ओढें वहाण्याला तें फारच योग्य असते. या जातीच्या गाई नदीकाठी चारा व पाणी मुबलक मिळत असल्यामुळे साधारणपणें सिंधी किंवा काक्रेजीप्रमाणें दूध देतात.

सोरटी (सांगलीकडील):—या जातीचे जनावर स्थूल व भारदस्त दिसते. यांच्या अंगां वपळपणा कमी असून काटकपणा मुळीच नसतो. यांचा वांधा ढिला असतो, रंग तांबडा, गवळा अगर काळा असून शिंगे दिवडी व लहान असतात. यांचे कपाळ पसरट व उठावदार असते. या जातीच्या गाईस दूध वरेंच असते. कृष्णातीरी या जातीचीं गुरे अमेरिका व फिलीपाईन बेटापावेतीं गेली आहेत.

देशी (डेकन):—डेकनी ही जात निव्वळ अशी महाराष्ट्रांत नाहींशी झाली आहे. देशी जनावरे हें एक

अठरा धान्यांचें कडेवाळें वनलें आहे. याला अनेक कारणें आहेत; त्यांपैकी वेळेवर पाऊस न पडणें व बरचेवर दुष्काळ पडणें हीं मुख्य होत. पावसाच्या अनिश्चितपणामुळें गुरांच्या खाण्यापिण्याचे फार हाल होतात. एखाद्या वर्षी, भरपूर चारा व दुसऱ्या वर्षी कांहींच नाही अशा परिस्थितीमुळें, म्हां-राष्ट्रांत; माळव्यांतून माळवी, खिलारी व इतर ठिकाणांहून वैल देत असल्यामुळें भेसळ होऊन 'डेकनी' निंबळे जातीचा लोप झालेला आहे. याकरितां हल्लीं जी डेकनी जात म्हणून म्हटली जाते ती लहान, आंखूड, बांधेसूद, चपळ व कणखर अशी असते. पाय लहान असून खुरांत मजबूत. असे असतात. वैल हलक्या वाहतुकीला, नांगराला व पळण्याला योग्य असतात. अपुऱ्या व मिळेल तसल्या चाऱ्यावर राहणारी देशाला योग्य अशी ही जात वनली आहे. ही जात साधारणपणें खोडकर, हट्टी व शिकविण्यास जरा कठिण अशी आहे. या जातीतील गाई म्हणण्यासारखें दूध देत नाहीत.

कोंकणीः—ही जात डेकनी सारखीच असून आंगलोटांत लहान असते. यांत काळे, पांढरे, लाल व पिवळे वगैरे बरेच रंग आढळतात. या जातीची शेंपटी जमिनीवर लोळण्याइतकी लांब असून शेंपटीच्या शेवटी केंसांचा झुपका असतो. कोंकणांत जनावराचें हें शेंपटीचें लक्षण फार उत्तम असं मानलें जातें. घाटांवरून जे वैल गाडी वगैरेंना खाली कोंकणांत जातात त्यांची शेंपटी मार्गाल पायांच्या टोंपरापर्यंतच असतें. अशा जनावरें कुंभारली व आंबे घाटांनै गाडीस जोडून व मळ्या व कुंडी घाटांनै गोणीला घालून खाली कोंकणांत येतात.

डांगी अगर डांगरी—या जातीची पैदास नाशिक, अहमदनगर व ठाणें जिल्ह्यांतील मावळी भागांत होते. या जातीचीं गुरें डेकनी गुरांपेक्षां थोडीशीं मोठीं असतात. मानेखालची पोळी व बेंबटाजवळील कातडी फार वाढलेली असते. अंगावर काळे, पांढरे ठिपके असतात. वैल कामाला मजबूत असतात पण चपळ नसतात. गाई फार करून दुधाळ नसतात.

सोनखेरीः—ही जात नाशिक जिल्ह्यांतील सटाणा व खानदेशांतील साकरी (पिंपळनेर या भागांत पैदा होते. हिचा रंग तांबडा अगर पिवळट असून हिच्या सर्वांगांवर पांढरे ठिपके असतात. यांच्या डोळ्याच्या पाण्या व जवडा यांंचा रंग मांसाच्या रंगासारखा असतो. ही जात शेत-कामाला बरी असते व या जातीच्या गाई दूध बरें देतात.

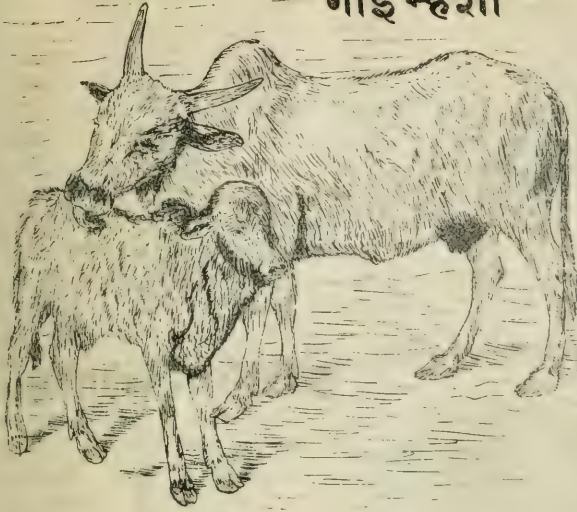
खिलारी (माणदेशी)ः—या जातीच्या गुरांची पैदास होळकर राज्यांत सातपुडा पर्वतांत, औंधसंस्थानांतील आठ-पाडी महालांत, माण व खानापूर (सातारा) व त्याचप्रमाणें सोलापूर जिल्ह्यांतील कांहीं भागांत व जमाखेडी, सुधोळ, जत आणि सांगली संस्थानांत होते. या जातींत म्हैसुरा जातीचीं भेसळ झाली असल्या कारणानें तिचें म्हैसुराशी बरेंच साम्य आहे. हीं गुरें लवकर माणसाळत नाहीत. यांचे डोंके, शिंगे व डोळे हीं विशेष प्रकारचीं असतात. चेहेरा लांबट

असून कपाळ जरा वर उचल्यासारखें असतें. चेहेरा डोळ्यांपासून जवळ्यापर्यंत खोलगट असतो. शिंगें सुरवातीला जवळ निघून पुढें जरा मागें व उंच जाऊन त्यांचीं टोंके कमानी सारखीं पुढें आलेलीं असतात. डोळे लाल, पाणीदार व रागीट दिसतात. यांचा जवडा, पायांचे खूर व डोळ्यांच्या पापण्या गाजरी रंगाच्या असतात. एकंदरीत ही जात रंगांत पांढरी, जागोजाग पिवळट झांक मारणारी, मान आंखूड व भरलेली, उंचीला मध्यम पण डेकनीपेक्षां मोठी, लांबट व बांधेसूद असून गाडीच्या कामाला फारच उत्तम असते. यांचा शेतकांके साधारणपणें सर्व कामास उपयोग होतो. या जातीचा स्वभाव तापट व रागीट असतो. गाईहि आकारानें लहान असून चपळ व मारकट असतात. त्या दूध फारसें देत नाहीत. यांचीं शिंगें वैलांपेक्षां लांब व अणकुचीदार असतात. सापुड्यांतील खिलारी वैल जास्त चपळ व रंगानें पांढरे असतात. यांच्या गळ्याखालची पोळी फारशी वाढलेली नसते. या जातीचे वैल चपळ असल्यामुळें नांगरटीच्या कामाला लवकर थकतात.

म्हैसुरी—या जातीची पैदास म्हैसुरांत व भोंवतालच्या प्रदेशांत होते. हीं पुष्कळ प्रकार आढळतात. त्यांपैकी महत्त्वाची जात म्हटली म्हणजे म्हैसुरांतील अमृतमहाल खात्यांत ठेवि-लेल्या गाईपासून पैदास होते ती होय. ही पैदास हैदर व टिपू सुलतान यांच्या अमदानीपासून व्यवस्थित रीतीनै चाललेली आहे. या जातींत दुसऱ्या रक्षाची भेसळ नसल्यामुळें गुरें रंगांत व बांध्यांत एकसारखीच असतात. त्यांची पैदास बहुतेक अर्धवट रानटी स्थितींत असल्यासारखी आहे.

अमृतमहाल खात्यांत शंभर गाईंचा एक कळप केलेला असतो. एका कळपांत बहुतकरून सारख्याच वयाच्या गाई असतात. हे कळप एका कुरणांतील चारा सेपला म्हणजे दुसऱ्या कुरणांत नेतात. थंड भागांतील कुरणें उन्हाळ्यांत चारण्यासाठीं राखून ठेवतात. कळपांतल गुरांना बांधीत नाहीत, पण कुरणांतील गवत कमी पडल्यास सांठवून ठेव-लेल्या गवताचा उपयोग करतात. यांचे दाणा कधीच देत नाहीत. एका कळपावरोबर दोन बियाणू असतात. आप-आपसांतील वाण टाळण्यासाठीं हे बियाणू एका कळपांतून दुसऱ्या कळपांत वदलतात. बियाणूखेरीज सर्व गोऱ्हे दोन महिन्यांच्या आंत खच्ची करतात. या जातीच्या कालवडी लवकर वयांत येत नाहीत. गाई फारसें दूध देत नाहीत. गाय ओटेपर्यंत सर्व दूध वासरें पितात म्हणून ती चांगली पोसतात. अमृतमहाल गुरें आकारांत सारखी असून त्यांचीं हाडें ओवडघोवड अशीं नसतात. यांचा रंग करडा व पांढरा मिश्र असून त्यांच्या तोंडावर केव्हां केव्हां पुसट पांढरे ठिपके असतात. वैलांवर जास्त काळी झांक असते. चेहेरा लांब व अर्धे असून डोळ्यांपासून जवळ्या-पर्यंत मध्यें खोलगट असतो. डोळे मोठे व काळे असून त्यांच्या पापण्या म्हसवड खिलारीसारख्या मोठ्या असतात.

गाई म्हशी

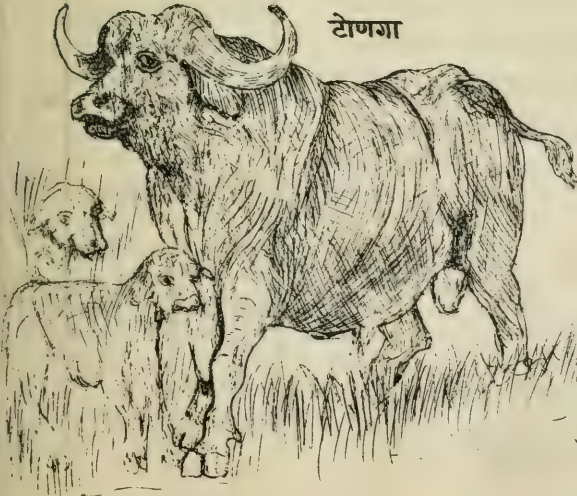
लांबशिंगीगाय

आखुडिशिंगीगाय.

ब्राह्मणीगायववासरुं

टोणगा

ऑल्डनेगाय

गंलोवेगाय

शिमें साधारणपणे खिलारीसारखीच असतात. गळ्याखालची पोळी व वेंबटावरील कातडी फारशी वाढलेली नसते. पाय मजबूत व खुरांत सारखे असतात. एकंदरीत या जातींत वांधा लांबट असून अरुंद असतो.

म्हैसुरीचाच आणखी एक प्रकार आहे त्याला मधेस्वरन-वेत्ता अगर अलमडी असे म्हणतात. यांची पैदास म्हैसूरच्या अग्नेयीकडील डोंगरांत होते. या जातीचीं गुरे अमृतमहालक्ष्मी मोठीं असून साधारण योजज दिसतात. या जातींत पोळी बरीच वाढलेली असून डोकें जड असते. शिंगे जाड, मान आंखूड व जाड, पाय योजज व खुरांत नरम असून अंगावरची चामडी जाड असते. हीं जनावरे कामाला जड असून कर्नाटकांत यांचा शेतकांच्या कामी फार उपयोग होतो. वेळगांवांत या जातीचे बैल तेत्याच्या पाण्याला व धमनीला फार करून अधिक आडवतात.

नंदी येथें दरवर्षी मोठी यात्रा भरते. हें ठिकाण थंगळोरपासून २२ मैलांवर आहे. येथे म्हैसुरी चांगले बैल विक्रीस येतात. तेथें पानांग, स्ट्रेट सेटलमेंट्स, मलाया, ब्राझिल (अमेरिका) वगैरे ठिकाणांहून पुष्कळ परदेशी अडथळे दरवर्षी बैल खरेदी करण्यासाठी येतात. जोडीला २५० ते ४०० रुपये किंमत पडते.

हुणम्—ही म्हैसुरीची एक पोटजात असून तिची पैदास सांगली संस्थानांत व कर्नाटक प्रांतांत फार होते. या जातीच्या गाई लहान असून अंगानें बारीक, फार चपळ व रानटी गाईसारख्या दिसतात. त्यांचीं शिंगे बरीच लांब असतात. गाईचा रंग पांढरा असून कांहीं जनावरांत मानेवर तांबूस व कांहींत सर्वे अंगावर पांढरे ठिपके असतात.

या जनावरांचा वांधा सडक असतो. शिंगे नीट व अर्णोदार असतात. तोंड लांबट असते. जनावर जातीनें चपळ, खगखणीत, यत्कट व रागीट असते.

एडन—ही जात आकारांत लहान असून ती अरव-स्तानांत पैदा होते. या जातींत दुभत्या जनावरांचे गुण बऱ्याच प्रमाणांत आढळतात. एडन गाई विक्रीकरितां इकडे येत नाहींत. ज्या कांहीं इकडे आढळतात त्या युरोपियन लोकांना तिकडून येतांना आणल्या आहेत. आकाराच्या मानानें या गाई बरेच दूध देतात; व त्या गरीब असल्यामुळे रोज दोन तीन वेळे दूध काढले तरी देतात. या जातीच्या कालवडी लवकर वितात व गाई फार दिवस भाकड रहात नाहीं. यांचा रंग तपकिरी असतो; व चेहेरा, कान, पाय, पायाची हाडे, खूर व आकार यांचे बारीक रीतीनें निरीक्षण केल्यास जनावर साधारणपणे हरिणासारखें दिसते. बैल शेतकीच्या हलक्या कामाला योग्य असून साधारणपणे दक्षिणी बैलाची बरोबरी करतात.

सिंधीः—या जातीचे वसतिस्थान मुख्यत्वेकरून सिंध-प्रांतांतल करारी जिल्हा होय. या जातीची पैदास कराचीच्या आसपास पांच पन्नास मैलांत होते. रानांत चराव्यास वेता-

चेंच असते. परंतु थोड्या चान्यावर ती गुबगुबित असतात. पैदास करणारे लोक मुख्यत्वेकरून सुखुलमान असून ते वियाण्याची निवड करण्यांत जास्त काळजी घेतात व गोन्हे लहानपणीच खर्ची करतात. या दोन कारणांमुळे सिंधी जात बहुतेक निर्भेळ राहिली आहे. या गाई दूध देण्याच्या अर्गाद एेन भरांत असतांना रोज २०-२४ पौंड दूध देतात. खऱ्या अवलादीचा रंग तांबूस किंवा तांबडा असतो. परंतु किरथेक जनावरांत काळा, जगजगां पांढरे ठिपके असलेला असहिं असतो. तोंड मोठे व अवजड असते. कान लांब असून लोंबते असतात. मान जाड व आंखूड असते. शिंगे लांबीला मध्यम असतात. गळ्याखालची व पोटाखालची चामडी बरीच लोंबती असते. एकंदरीत सर्वांग लांबट, उंच व सुंदर असे असून ते आंखूड पायावर तोललेले असते. कांस साधारण मोठी व मांगल असते. कालवडी लवकर माजावर येतात. गाई स्वभावानें गरीब असून दूधहि बरेच दिवस देत. या जातींत खुबे, खांदे व पुडा हे बरेच मांसल असून त्यांत बरेच दूधहि बरीच असते. पाथात्य देशांत हे गुण मांसासाठी निवडलेल्या जातींत आढळतात. या पुष्पांमुळे या गाई बऱ्याच प्रमाणांत बाहेर देशां जाऊ लागल्या आहेत. या जातीचा प्रसार सर्व हिंदुस्थानांत मिलिटरी डेश फार्मवर व सिलोनमध्येंहि दुधासाठीं झाला आहे. यांचा विलायतेतील 'आयरशायर' जातीच्या वियाणूबरोबर संकर होऊन झालेले गाय साधारणपणे दीडपटीनें दूध देते असा अनुभव आला आहे. हल्ली या गाईना कराची सुकामा १२५ ते १५० रुपयेपर्यंत किंमत पडते. बैल फारसे चपळ नसले तरी साधारणपणे सर्व शेतीच्या कामास उपयोगी पडतात.

गीर (सुरती अगर सोरटी).—या जातीची पैदास रवारी, भाखड, व चारण लोक दक्षिण काठेवाडांत गिरनारचे अरण्यांत करितात. या अरण्यांत चारा भरपूर असून पाण्याचा पुरवठा सुबलक आहे. जनावरे, रात्री वांधीत नाहींत. दूध काढण्याच्या वेळीं एके ठिकाणी जमा करतात. या जातींत त्यांचे डोकें, कान व शिंगे विशेष प्रकारची असतात. कपाळ मोठे व पुडे आलेले असते. शिंगे जाड, मोठी, मागे वळून वेटावलेलीं अर्शा असतात. कान मोठे, लांब व लोंबते असून शेड वळलेले असतात. रंग तांबडा अगर रंगी-बरेगी तांबडा अगर पांढरा असतो. यामध्ये पांढरा अगर तांबडा या रंगाचा बारीक शिडकाव मारल्यासारखा विचित्र असतो. आंगलट ओबडधोबड, पाठ लांब, सपाट, पाय मोठे, खूर नरम असून जनावर बरेच उंच असते. कांस मोठी लोंबती व मांसल असते. आंचळ मोठे व पिळण्यास कठिण असतात. ही जात मोठाड (थोराड) असल्यामुळे खाव्यास लागणाऱ्या खर्चाच्या मानानें गिरनार अरण्याशिवाय इतर ठिकाणी फायदेशीर ठरत नाहीं. या जातीच्या गाई काठेवाडांत बरेच दूध देतात परंतु दुसरीकडे नेल्यास दुधाचा कमी येतात. या गाई बरेच महिने भाकड राहतात;

व उजकर आटतात. काटेवाडांत या गाईला ६०-७५ रुपये किंमत पडते. बैल मोठे थिप्पाड असतात. वशिड गार्हपेशां बैलांत मोठें वाढलेलें असतें. हे बैल जोराच्या कामाला फारच उत्तम असतात. ही जात सर्वत्र पसरलेली आहे. या जातीच्या गाई मारवाडी, गुजरा, वाणी व इतर व्यापारी लोक जेथे जेथे व्यापाराकरितां जातात व रहातात तेथे तेथे ते बरोबर घेऊन जातात.

कांकेजी (वडीयाळ).— या जातीचे मुख्य वस्तिस्थान पालनपूर संस्थानापैकी कांकेज हें होय. हें जनावर दिसण्यांत मोठें उमदें असून त्याची नेहमीं उभें रहाण्याची ठेवण ताठ, डोकें बर केलेली अशी असते. कपाळ जरासें खोलभट असतें व उंच, पिळदार व उभ्या शिंगांमुळे हें जनावर एकंदरीत सुरेख व मनांत भरण्यासारखें असतें. शिंगांचें बूड एक दोन इंच केसांनीं वेष्टिलेले असतें. रंग पांढरा किंवा काळा असतो. जनावर थोडेंसे उंच असतें; पण वांकांचा एकंदर बांधा, पाय, नेह्या वगैरे रेखांव असतो. कान मोठे व लांबवे असतात. गळ्याखालची पोळी व वेवटा-जवळची कातडी बऱ्याच प्रमाणांत वाढलेली असते. वशिड फारच मजबूत असतें. एकंदरीत जनावरांचें शरीर स्थूल, कान लांब, कपाळ पसरट, शिंगें दिवटी व चाल डुलकी यामुळे हें जनावर दिसण्यांत गंभीर दिसतें. तें चपळ व सहनशील असल्यामुळे हलक्या व भारी दोन्ही प्रकारच्या शेतीच्या कामाला योग्य असतें. या जातीच्या गाई गुजराथेंत सिंधी गाईइतकें दूध देतात. या जातीची पैदास करणारे लोक रवारी होत. ते बियाणूची, गाईची व वांसरांची फार काळजी घेतात. गोचे सदा महिन्याच्या आंतच खच्ची करतात. या जातीची पैदास जेथे होतें तेथें मुबलक चराऊ जमीन व भरपूर पाणी आहे. ही जात निर्भळ असल्यामुळे ओळखण्यास पंजाईत पडत नाही. सर्व जनावरें सारखीच दिसतात. या जातीची जनावरें अमेरिकेपर्यंत गेलेली आहेत.

गुजराथी—या जातीचीं गुरें अहमदाबाद, खेडा व बडोदे सरकारचें राज्य येथे पैदा होतात. हीं गुरें कांकेजीसारखी दिसत असून कित्येक वेळां तीं त्यापेक्षांहि मोठीं असतात. त्यांची पैदास करणारे लोक बियाणूची फारशी काळजी घेत नाहीत. यांत माळवी व खानदेशी जातींची वरीच भेसळ झालेली आढळते.

तलवदा.—दक्षिण गुजराथेंत व सुरत जिल्ह्यांत या नांवाची जात आढळते. ती दिसण्यांत कांकेजसारखीच दिसते; पण आंगळटांत जरा लहान व त्यांची पोळी व पोटा-खालची कातडी कमी वाढलेली असते. शिवाय कान लहान, खूर मजबूत आणि शेपूट लांब व जाडीला कांकेजीपेशां कमी असते.

म्हशी.—हिंदुस्थानांत दुधासाठीं म्हशी पाळतात. काहीं काहीं ठिकाणी पावसाळी भागांत टोणग्यांच्या उपयोगी शेत-

कामाकडे करतात. टोणगा बैलापेक्षां फार मजबूत असतो. पखालीकरितां बहुतेक टोणगाच वापरतात. म्हशीचें मूळ स्थान तिबेट असावें. हिंदुस्थानांत, आरचीपेलंगी, मेसापोटे-मिया व दक्षिण युरोपांत काहीं ठिकाणीं हें जनावर आढळतें. म्हशीच्या जातीला पाणी फार आवडतें. तथापि जातवान म्हशी बेतशीर पावसाळी भागांतच आढळतात. त्यांची चामडी रंगांमै काळी व दिसण्यांत चकचकीत असते. ह्या जनावरास उंन सहन होत नाही. त्यांनां रोज एक दोन वेळ धुवावें किंवा नदींत वसवावें. त्यांच्या अंगावरील केंस पातळ असल्यामुळे त्यांत नेहमीं गोचिड, उवा, सुळे वगैरे प्राणी उत्पन्न होतात. यासाठीं म्हशींना वर्षांतून दोन वेळ भाद्रावे व नेहमीं त्यांचें अंग घांसून पाण्यानें धुवावें. म्हशीच्या व गाईच्या जातींत बराच फरक आढळून येतो. म्हशीचें दूध गाईपेक्षां जास्त सत्वशील असतें. म्हशीला वशिड किंवा काळें नसतें. त्यांचा अवाज-गाईपेक्षां वेगळा असतो. म्हशी गाईपेक्षां फार खोडकर असतात. वासंसे म्हल्यास, गवळी बदलल्यास किंवा इतर शुद्धक कारणांनीं हि काहीं दिवस त्या दूध देत नाहीशा होतात. गाईपेक्षां म्हशीच्या जाती कमी आहेत. (१) दिल्ली. (२) जफरावादी, (३) सुरती, अगर नडियादी (४) नागपुरी अगर वन्हाडी (५) दक्षिणी (६) गवळी अगर होळेसाळ, (७) शिरगुजी. शिरगुजी ही जात देशी म्हैस व जंगली टोणगा यांची अवलाद असावी. ही जात मध्यप्रांतांतील जमीनदारी व छत्तीसगड भागांत आढळते. हे जनावर मानेंत जाड असून याची शिंगें व खांदा अगदीं जंगली टोणग्यासारखा असतो. टोणगा ताकदवान असून, म्हैस दुभत्याच्या कामीं अगदीं कमी प्रतीची असते

हिंदुस्थानांत आढळणाऱ्या म्हशीच्या जातीचें वर्णन पुढें दिलें आहे:—

दिल्ली अगर सुरा.—या जातीचें मुख्य वसतिस्थान रोहटक हें दिल्लीजवळ पंजावांत आहे. या जातीच्या म्हशी दिल्लीहून दुसरीकडे जातात म्हणून या जातीस दिल्ली हें नांव प्राप्त झालें आहे. या जातीत शिंगें गुंडाळलेलीं असतात. म्हणून त्यांना 'खुंदी' असेंहि म्हणतात. दिल्ली म्हशी विकण्याकरितां मुंबईत आणितात; व त्यांचा 'मिलिटरी डेरी फार्म'मध्यें सर्वत्र प्रसार झाला आहे. या जातीच्या म्हशी मोटाड (थोराड) असून लांबीला कमी असतात. पाठीमागील भाग रूंदट असून पुढें निमूळता झालेला असतो. कांस मोठी व चांगल्या आकाराची असते. या जातीत दुभत्या जनावरांचे गुण बरेच आढळून येतात. त्या नियमितकाळीं वित्त व दूधहि पुष्कळ देतात. जनावर मोठें असल्यामुळे त्यास खाणें जास्त लागतें म्हणून या जातीच्या म्हशी गरीब लोक कचितच पाळतात. चांगल्या अवस्थादीची म्हैस रोज २५ ते ३५ पाउंडपर्यंत दूध देते. म्हशीची उंची सुमारें ५३ इंच असून छातीचा घेर १०३ इंचपर्यंत असतो.

सुरती अगर नडियादी.—ही जात उत्तरगुजरा-थैलीत खेडा जिल्हा, बडोद्याचें राज्य व मुख्यत्वेकरून चरोतरांत आढळते. या म्हशी दक्षिणी व वऱ्हाडोपेक्षां थोड्या मोठ्या असून त्यांची शिंगें त्या दोहोंपेक्षां आंखूड असतात. हें जनावर एकंदरीत आकारमानांत मध्यम, वांघेसूद व आटपसर असतें. मागील भाग रूंद असल्यामुळें कांसिला भरपूर जागा मिळून तिची ठेवण सारख्या प्रमाणांत असते. ही जात दुधाळा चांगली असून मध्यम प्रतीच्या लोकांना बाळगण्याजोगी आहे. हिची उंची सुमारे ५३ इंच असून छातीचा घेर ७४ इंचांपर्यंत असतो.

जाफरावादी—गीरगाई व या जातीच्या म्हशी यांचें मूलस्थान दक्षिण काठेवाड होय. या पूर्वी जाफरावादी वेदरांतून रवाना होत असत म्हणून त्यांना 'जाफरावादी' हें नांव प्राप्त झालें असावें. मुंबई इलाख्यातील दुभत्या जनावरांत हें मोठाड (थोराड) जनावर होय. या म्हशी अवजड असून त्यांच्या कपाळाचें हाड रूंद व पुढें आलेलें असतें. या जातींत शिंगें, कान व डोकें हीं विशेष प्रकारचीं असतात. यांचा पुढचा भाग, मागच्या भागाच्या नानानें जास्त अवजड असतो. ही जात गिरनार प्रदेशांत पुष्कळ दूध देते. परंतु ती बाहेर देशां नेल्यावर दुधाचें प्रमाण कमी पडतें. या म्हशी फार दिवस भाकड रहातात व लवकर आटतात. त्यांच्या मोठ्या आकारामुळें त्यांना खाणें जास्त लागतें व दुधाचें उत्पन्न वेताचेंच असतें. म्हशीची उंची सुमारे ५७ इंच असून छातीचा घेर अजमास ८८ इंच असतो.

दक्षिणी.—ही जात देशावर, कर्नाटकांत, खानदेश, निजामचें राज्य व वऱ्हाड या ठिकाणी सर्वत्र आढळते. कोंकणातील म्हशी याच जातीच्या असून त्या वऱ्याच लहान असतात. दक्षिणी म्हशींचा एकंदरीत आकार सुरती म्हशींपेक्षां लहान असून शिंगें मात्र फार लांब असतात. कांस लहान असून दुधाचें मानाहि फार कमी असतें.

वऱ्हाडी अगर नागपुरी.—या जातीच्या म्हशी मध्य-प्रांतांतील वर्धा, यवतमाळ, इलिचपूर इत्यादि जिल्हांत व लगतच्या निजामच्या राज्यांत गवळी लोक पाळतात. या म्हशी खानदेशांत व सोलापुरांत फार नेतात. वऱ्हाडी म्हशी दक्षिणी म्हशींपेक्षां थोड्या मोठ्या असून त्यांची शिंगें दक्षिणीपेक्षां मोठी, लांब व अणूकचीदार असतात. या दक्षिणीपेक्षां दूध जास्त देतात पण लवकर आटतात. या जातीचे टोणगे वसुदेव खरेदी करून छत्तीसगड व तेलंगण येथें नेऊन विकतात.

गवळी व होळिसाळ.—वेळगांव व धारवाड जिल्हांत होण जातीच्या म्हशी आढळतात. त्यांना गवळाळ आणि होळिसाळ अगर जवारी (जवारी = गांवठी) म्हणतात. पहिल्या जातीच्या म्हशी सोलापूर, पंढरपूर व निजामच्या

राज्यांतून आणतात व दुसऱ्या जातीच्या म्हशींची पैदास कृष्णा व घटप्रभा नद्यांच्या काठां होते. या दोन्ही जाती आकारांत व ठेवणीत मध्यम असून गवळाळ, मात्र थोडीशी मोठी असते व तिची शिंगें लांब व पसरट असतात. या म्हशी रंगांत बहुतेक काळ्या असून पुष्कळ जनावरांत कपाळावर पांढरा ठिपका असतो. या जातीच्या म्हशींत घाऱ्या डोक्याच्या म्हशी फार आढळतात. या म्हशी होळिसाळपेक्षां जास्त दूध देतात.

होळिसाळ यांची ठेवण लहान असून त्या सामान्यतः शेतकरी लोक पाळतात. या दूध थोडें देतात व लवकर आटतात. कृष्णाकाठां वगैरे जेथे यांना चरावयास भरपूर मिळतें तेथे त्या वरेंच दूध देतात. या जातीचे टोणगे कोंकणांत शेतकामाला चांगले समजले जातात.

दुभत्या जनावरांची लक्षणें.—जनावर जाति-वैत असून खोडकर किंवा रोगी नसावें. त्याचप्रमाणें तें शांत स्वभावाचें असावें; कारण तापट स्वभावाची गाय अगर म्हस लवकर विथरते व दूध देत नाहीं. जनावर अंगानें सडपातळ असून त्याचा आकार पुढ्याकडे जाड व रूंद असून पुढें निमुळता असावा. पुढ्याकडील भाग असा असल्यास गर्भास पोटांत रहाण्यास सुबलक जागा सांपडते. व तेथे त्याची वाड चांगली होते. तोंड लहान, जबडा मोठा, कपाळ रूंद, मान चारीक, छाती लांबट, कोठा मोठा व मागील भाग जरा उचललेला असावा. मोठ्या जव-ड्याची व मोठ्या कोठ्याची जनावरें पुष्कळ खातात व पुष्कळ दूध देतात. अंगावरील कातडें पातळ व केंस नरम असणें हें सुद्धां दुभत्या जनावरांचे एक चांगलें लक्षण आहे. गुडघ्याखालील पायांचीं हाडें आंखूड असावीं, कांस फार लांबती नसावी व आंचळांचा एके ठिकाणीं झुवका नसावा. त्यांची ठेवण चार कोंपऱ्यांवर व सारख्या अंतरावर असणें चांगलें. आंचळ मुके नसावे. चारहि आंचळांतून दूध येत असावें. काहीं जनावरांनां चोहोंपेक्षां अधिक आंचळ असतात. खडकी (पुणें) येथील गोशाळेंत एका म्हशीला सहा आंचळ असून त्या सर्वांतून दूध येत असे. दुधाचें प्रमाण कांसवर अवलंबून नसून पोटाखालून जाणाऱ्या दूध-वाहिन्यांच्या आकारावर असतें. या वाहिन्या पोटाखालून जात असतांना वांकड्या वांकड्या जात असल्यास चांगलें. हे वर निर्दिष्ट केलेले गुण सर्व दुभत्या जातींत सांपडतात असें नसून त्यांपैकीं वरेंच गुण उत्तम दुभत्या जनावरांत आढ-ळून येतात. उदाहरणार्थ सिंधी, एडन गाईच्या जाती व दिल्ली आणि सुरती म्हशींच्या जाती.

वि या णू (पोळ, सांड, वळू)चीं लक्षणें.—चांगली पैदास होण्यास गाय व धियाणू हीं दोन्ही जातिवैत व निर्भळ अव-लादीचीं असलीं पाहिजेत. असें असतां हि त्यांतल्या त्यांत पैदाशीच्या दृष्टीनें बैलाचें महत्त्व अधिक आहे. कारण गाय जर वाईट अवलादीची असेल तर तिचें वासरुं मात्र वाईट

निघेल; परंतु जर वियाणू वाईट असेल तर सर्व कळपच वाईट निपजेल. याकरिता वियाणूची पूर्वपंढिका माहीत असणे जरूर आहे. तो खुदब व बांधेसुद असावा. तो अशक्त अगर रोगी असल्यास त्यापासून होणारी बांसेरहे तशीच निपजतील. त्याचा पुढील भाग रंद असावा; असे असल्याने त्याच्या काळजाला व फुफुसाला भरपूर जागा सांपडते. त्याच्या बरगळा मजबूत असून त्याची हाडे कणखर असावी. त्याच-प्रमाणे तो चपळ अगून दिसण्यांत सुंदर असावा वियाणूची निवड करतवेळी त्याची अवलाद कोणत्या कामाकरिता उपयोग करण्यांत यावयाची आहे त्याप्रमाणे त्याची लक्षणे पाहून निवड करावी.

(१) आष्टाच्या कामी वैलांची पैदास करणे असल्यास वळू धष्टपुष्ट, मजबूत बांध्याचा, कणखर खुरांचा व हाडांचा असून त्याची मान व खांदा मजबूत व आंखूड असावी.

(२) पळण्याच्या किंवा गाडीच्या कामी उपयोगी पडणाऱ्या वैलाची निपज करावयाची असल्यास वियाणू सडपातळ, लांबट बांध्याचा, जगासा उंच पातळ व नरम कातडीचा व चालण्यास चपळ असावा.

(३) दुभत्या जनावरांची पैदास करावयाची असल्यास वियाणू जास्त दूध देणाऱ्या गाईचा असावा; कारण जास्त दूध देणे हे आनुवंशिक संस्कारांचे फल असून, पूर्वी निवड करूनच उत्पन्न झाले असले पाहिजे. साण्यापिण्याच्या व्यवस्थेने सुद्धा दुधांत थोडा बहुत फरक होतो. उत्तम गाय व उत्तम वियाणू असल्यास त्यांची अवलाद उत्तम होऊन त्यांत आईबापांचे गुण जास्त उतरून प्रजा जास्त दूध देते. सुमारे पन्नास गाईंच्या कळपांत एक वियाणू ठेवावा व तो दर पांच वर्षांनी बदलावा.

का मा च्या वै ला ची ल क्ष णे.—काम करणारे वैल मजबूत व धष्टपुष्ट असावे. त्यांचा खांदा व मान आंखूड असावी, डोळे पांणीदार असावे, फाय उभे, सरळ, काळ्या खुरीचे कणखर, व आंखूड नट्येचे असावेत. गाडीच्या वैलांच्या पायाची नळी लांब असावी. पुढ्याकडोळ भाग उतरता असल्यास वैल बहुतकरून चपळ असतो.

गाडीच्या कामास वैल लांबट असावा. तो बुजरा नसावा, पोळी व वेंवटावरील कातडी फारशी वाढलेली नसावी. कारण ही कातडी चालतांना अडचण करते. खून्या काळ्या अन्ना-व्यात, त्या मजबूत असतात. गान्न्या खुरीचे वैल पायांत नाजूक असतात. ते लवकर क्षिप्ततात. अशा खुरीचीं जनावरे डेकळे असलेल्या शेतांत काम करताना लवकर लेगाडी होतात. गाई म्हशींचे दूध व त्यांचे गुणधर्म यासंबंधाने माहिती ' दूध दुभते ' या लेखाखाली मिळेल.

गागाभट्ट व त्यांचे घराणे—गागाभट्टांचे घराणे हे मूळचे पैठणचे होते. दुर्गादेवीच्या दुष्काळांत (इ. स. १४९८-७५) पैठण व पुणताचे येथे मोठी प्राचीन संस्कृत

विद्यापीठे होती. त्यांचा आश्रय बंद पडून महाराष्ट्रातील जो अनेक पंडित घराणी देशत्याग करून काशीस जाऊन राहिली त्यांतच गागाभट्टांचीही घराणे असावे. सन १४९० च्या सुमारास गोविंदभट्ट नांवाचा विश्वामित्रगोत्री ऋग्वेदी ब्राह्मण (आश्वलायन सूत्री) पैठणास रहात होता. गोविंदभट्टाचा पुत्र रामेश्वरभट्ट याचे पैठणास विद्यापीठ असून ते शिष्यवर्गाचे गजवजून गेलेले असे. या विद्यापीठास पाणिज्येशानुचरित्रांत ' श्रीरामचंद्राच्या सैन्याची छावणी ' अशी उपमा दिली आहे. निजामशाहाने रामेश्वरभट्टाचा बहुमान केला होता. पण त्याजवर लवकरच दुष्काळासुळे देशत्याग करण्याची पाळी आली. तो विजयानगरच्या कृष्णदेवरायास भेटून द्वारकेस जात असतां रस्त्यांत त्यास नारायणभट्ट नांवाचा पुत्र झाला (इ. स. १५१४). द्वारकेस शिष्यशाखा व विद्यापीठ स्थापून तो परत पैठणास येऊन चार वर्षे राहून मग काशीस गेला. काशीस गेल्यावर ह्या घराण्यांत अनेक विद्वान पुरुष निपजले. त्यांपैकी पुष्कळांचे हिंदुधर्मशास्त्रावरील ग्रंथ हल्ली उपलब्ध आहेत. रामेश्वराचे शिष्य हिंदुस्थानांतील सर्वप्रान्तांत होते. रामेश्वर हे रामोपासक होते. गोविंदभट्ट व रामेश्वरभट्ट यांनी पुष्कळ ग्रंथ लिहिले पण ते हल्ली उपलब्ध नाहीत. नारायणभट्टाचा लौकिक काशीत मोठा आहे. काशीतील विश्वेश्वराचे मंदिर नारायणभट्टानेच बांधिले. नारायणभट्ट काशीस असतां मोठा दुष्काळ पडला तेव्हा भट्टाने भांगीरधात अनुष्ठान करून विपुल पाऊस पाडविला, त्यामुळे मुसुलमान अधिकाऱ्याने त्याचा हा प्रभाव पाहून विश्वेश्वराचे पाडलेले मंदिर पुन्हा बांधण्याची त्यांस परवानगी दिली असे सांगतात. ह्या मोठा नामांसक होता. त्याचे बारा ग्रंथ मार्तंड नावाने प्रसिद्ध असून त्यांतील सुद्धामार्तंड हा स. १५७१ त लिहिलेला आहे. याने बंगाल व बहार येथील पंडितांना जिंकिले. गया, काशी व प्रयाग या तीन क्षेत्रांत तीर्थविधि कसा करावा याबद्दलचा त्रिष्यब्दीसेतु नांवाचा ग्रंथ याने लिहिला. राजा तोडरमल्लाचा व याचा चांगला स्नेह होता. त्याने बंगालचा सुभेदार असतां बंगालचा (नवद्वीप) विद्यानिवास बंगोपाध्याय व मिथिला येथील इतर विद्वान पंडित यांचा व नारायणभट्टाचा वादविवाद करविला, त्यांत भट्टाने सर्व पंडितांस जिंकिले. याचा धर्मप्रवृत्ति हा ग्रंथ दक्षिणेंत व प्रयोगरत्न ग्रंथ उत्तरेकडे प्रमाणभूत मानितात. प्रयोगरत्नाच नारायणभट्टी नांव आहे. (याचे गुजराथी भाषांतर वडोद्यास झाले आहे). याने वेदांतविषयांत अनेक सैन्याशांशी वाद करून त्यांना जिंकिले. अकबराच्या दरबारी याची मोठी प्रतिष्ठा होती. त्याचे मुलगे रामकृष्णभट्ट व शंकरभट्ट हे विद्वान असून त्यांचे ग्रंथ सर्वमान्य आहेत. सैत्रवार्तिकव्याख्या, ज्योतिष्टोमपद्धति व जीवत्पितृनिर्णय हे रामकृष्णाचे व द्वैतनिर्णय आणि आचाररत्न हे शंकराचे ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत. प्रख्यात सिद्धांतकौमुदीकर्ता गद्येजी दक्षित हा शंकराचा शिष्य होय.

शंकरभट्ट याचा पुत्र नीलकंठभट्ट हा व्यवहारमयूख इत्यादि बारा मयूखांचा कर्ता आहे. रामकृष्णभट्टास दिनकरभट्ट (दिवाकरभट्ट), कमलाकरभट्ट व लक्ष्मणभट्ट असे तीन पुत्र होते. हे तिघेहि मोठे मनीसांक म्हणून प्रसिद्ध आहेत. पैकीं दिनकरभट्टाचे बारा ग्रंथ दिनकरोद्योत संज्ञेचे आहेत. कमलाकरभट्टानें कमलाकर संज्ञेचे बारा ग्रंथ लिहिले. पैकीं निर्णयकमलाकर यासच निर्णयसिंधु असें म्हणतात.

हा ग्रंथ त्यानें स. १६१२ त रचला. याचे पूर्वकमलाकर, शक्तिमलाकर, शूद्रकमलाकर, विवाहकमलाकर हे ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत. लक्ष्मणभट्टाचे आचाररत्न वगैरे ग्रंथ आहेत. कमलाकराचे अनंत, प्रभाकर व श्याम असे तीन पुत्र होते. अनंताचा रामकल्पद्रुम ग्रंथ प्रसिद्ध अ.हे. वर आलेला नीलकंठभट्ट हा १७व्या शतकाच्या आरंभी वुंढेलखंडांत सागरवंशी भगवंतदेवाच्या दरवारी होता आणि त्याच्या आश्वरुच नीळकंठांन १२ मयूख केले. याचा भाऊ दामोदर यानें द्वैत-निर्णय परिशिष्ट वगैरे ग्रंथ लिहिले. नीलकंठाचा मुलगा शंकर याचे व्रताकै वगैरे बारा ' अर्क ' प्रसिद्ध आहेत.

गागामहट्ट हा दिनकरभट्टाचा पुत्र असून त्याला वापांना गागा असें लाडकें नांव दिलें व तेंच पुढें प्रसिद्ध झालें. त्याचें खरें नांव विश्वेश्वर होतें. त्यानें उत्कृष्ट विद्या संपादन करून आपल्या घराण्याचा लौकिक वाढविला. काशीस राहिल्यावरहि ह्या घराण्याचे शरीरसंबंध दक्षिणेंत होत असत. शिव-दिननाथाचा गुरु केशरीनाथ ह्या गागाचा मामा होता. मीमांसा, न्याय, अलंकार व वेदान्त या विषयांत गागामहट्टाची प्रवीणता विशेष होती. दिनकरोद्योत ग्रंथांत त्याच्या वापांना पुष्कळ विषय सोपे म्हणून सोडून दिले होते त्यांची पूर्वाता गागामहट्टानें केली. त्यामुळे हेमाद्रीच्या चतुर्वर्षाचिंताःशोणप्रमाणिक दिनकरोद्योताची योग्यता मोठी आहे. जैमिनी सूत्रांवर गागामहट्टाची टीका आहे. शिवाय न्यायशास्त्रावरील भट्टचिंतामणि व कायस्थधर्मप्रदीप उर्फ गागामहट्टी हे त्याचे ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत. गागामहट्ट शके १५९५ (स. १६७३) त दक्षिणेंत आला व शके १५९६ च्या हिवाळ्यांत काशीस गेला असा अंदाज आहे. या सुमारासच वाळजां आवर्जानें गागामहट्टाकडून कायस्थधर्मप्रदीप उर्फ गागामहट्टी रचून घेतला. तो बहुधा शके १५९६ तील ज्येष्ठ शु. १३ व वद्य ९ यांच्या दरम्यान संपूर्ण झाला असावा. छत्रपतींच्या ग्रंथालयांत न्यायाधीश व पंडितराव या पोथीचा उपयोग करीत. कायस्थांचे धर्म, आचार व संस्कार वाळजा आव-जीच्या संमत्तानें गागामहट्टानें ठरवून दिले. यांत महाराजांच्या राज्यारोहणाचा उल्लेख आहे. यांत वेदमंत्रांचे अर्थ संस्कृत अनुप्रासदांत आपून ठेविले असून सर्व संस्कार अमंत्रक दिले आहेत. राजवाडे यांना सातारकर महाराजांच्या दमरांत एक पोथी सांपडली तींत हा कायस्थधर्मप्रदीप व शिवराजप्रशस्ति अशी दोन प्रकरणे आहेत. काव्य ह्या दृष्टीनें प्रशस्तीची किंमत तत्कल्याण इतर प्रशस्त्यांहून अधिक

नाहीं. ती शके १५९५ च्या मांगीशीपानंतर रचलेली दिसते. प्रशस्तींत मुसुलमानांचा निर्देश दैत्य शब्दानें केला आहे व महाराजांनी ब्राह्मण्यरक्षण व धृतिस्मृतिशास्त्रांचा उदार केला असें म्हटलें आहे. तसेंच विनायकर बहलोलखानाची छाती फोडल्याचा (पराभव केल्याचा शके १५९५ चा) हि उल्लेख आहे.

गागामहट्टाच्या विद्वत्संबंधानें दक्षिणेंत मोठा लौकिक असून दक्षिणेंतील ब्राह्मणवृंदावर त्याची छाप मोठी होती. त्यास मराठी राज्याचा व दक्षिणी पंडितांचा विशेष अभिमान असून शिवाजीचा लौकिक माहित होता. त्याच्या मनांत शिवाजीविषयी आदर असल्यामुळे त्यानें मुद्दाम दक्षिणेंत येऊन आणि पैठण वगैरे ठिकाणाच्या अनेक विद्वानांचें अनुमत घेऊन शिवाजीचा राज्याभिषेक नेटानें पार पाडला, शिवाय महाराष्ट्राज्यसंस्थापना ही महाराष्ट्रीय विद्विताकडून होण्यांत एक प्रकारें औचित्यहि होतें.

सोळाव्या व सतराव्या शतकांत हिंदुस्थानांतल राजे-रजवाळांच्या व मुसुलमान बादशाहांच्या दरवारी या घराण्यांतील विद्वान् पुरुषांस मोठा मान मिळत असून धर्म-कृत्यांच्या प्रसंगां त्यांस बोलावण्यांत येत असे. अद्यापिहि वनारस येथे त्या घराण्यास अप्रपूजेचा मान मिळतो. भट्ट-घराण्यास " तें जनतेचें (सेवा करणारें) घराणें होतें " असें कै. मंडलिक म्हणतात.

लोकांच्या धर्मव्यवस्थेचे नियंत्रणय या भट्टांनीं लिहिले म्हणून मोठ्या धर्मकृत्यांच्या प्रसंगांभट्ट घराण्यांतील पुरुषांस अध्यक्षस्थान देण्याचा रिवाज सर्वत्र आहे. या ग्रंथांत जुन्या स्मृती जमिंस धरून व ठिकठिकाणचे आचार संकलित करून त्यांनीं व्यवस्थित पद्धती बांधून दिल्या. एकाच घराण्यांत असे एकसारखे विद्वान पुरुष निपजल्याची उदाहरणें फारच थोडीं आढळतील. कमलाकर भट्टाचे वंशज कांतानाथभट्ट (मिर्झापूर येथील संस्कृत पाठशाळेचे अध्यापक) यांनीं भट्टवंशकाव्य नांवाचा ग्रंथ लिहिलेला आहे. [मराठी रियासत पूर्वार्ध, स. १९१५; विविधज्ञान विस्तार वर्प ४५ अ. १२; भा. इ. मं. चतुर्थ संमेलनवृत्त.]

गांगीयदेव—हा चेदीदेशाचा राजा असून कलचुरी-वंशाचा होता. याची कारकीर्द १०१५-१०४० पर्यंत असून हा मोठा गृहत्वाकांक्षी व शूर होता; त्याच्या मनांत उत्तरहिंदुस्थानांत साम्राज्यसत्ता स्थापण्याचें होंतें व ती आपली मनीपा त्यानें बरीच पुरहि केली होती. तिरहुत-पर्यंत त्याचें राज्य वाढलें होतें; तिरहुत हा प्रांत त्याच्या ताब्यांत १०१९ त आला होता. याच्या पश्चात याचा मुलगा कर्णदेव यानेहि आपलें राज्य गुजराथच्या भीमदेवाच्या सहाय्यानें वाढविलें. [हिमय—अर्जि हिस्ट्री ऑफ इंडिया.]

गात्रा—पंजाबातील एक जात. लोकसंख्या (१९११) ३१५५. हे मुख्यतः हिंदु व मुसुलमान आहेत. ते लाहोरच्या आसपास आढळतात. ते क्विडे धरीत गावोगाव हिंडतात व

फिडे खातात. परंतु त्यांचा परंपरागत धंदा जळवा पकडून त्या लावण हा होय. या धंद्यावरून त्यांना लुकेश म्हणतात. [पंजाब स. रि. १९११].

गाग्रोन—राजपुताना. कोटा संस्थानच्या कनवास जिल्ह्यातील एक किल्ला; व खेडें. अहू व कार्लोसिध नर्यांच्या संगमावर हें वसलेलें आहे. हा किल्ला राजपुतान्यांत सर्वांत भक्कम असून दोड रजपुतांनीं बांधिला आहे. १२ व्या शतकाच्या अखेरीस त्यांच्याच ताब्यांत होता. त्यांच्या नंतर खीची चव्हाण आले. जेठसिंगच्या कारकीर्दीत अल्लाउद्दीननें १३०० सालीं वेढा दिला होता तो ह्या लोकांनीं मागे हटविला. राजा अचलदासाच्या कारकीर्दीत माळव्याच्या हुसंगशाहानें हें स्थान घेतलें. मुसलमान इतिहासकार म्हणतात कीं १५१९ मध्यें हा गांव कोणी भीमकरणाच्या ताब्यांत होता; व त्याजवर महंमद खिलजीनें हल्ला करून त्यास कैद केलें व ठार मारिलें. लवकरच मेवाडच्या राणा संग्रामसिंगानें महंमदाचा पराजय केला व पुढें १५३२ पावेतां गाग्रोन रजपुताकडेच राहिलें. १५३२ मध्यें गुजराथच्या वहादूरशाहानें हें गांव घेतलें. पुढें सुमारें तीस वर्षांनीं अकबर माळव्याच्या स्वारीवर जात असतां येथील किल्लेदार त्यास शरण आला. गाग्रोन हा माळव्याच्या सुभ्याचा एक सरकार होता असें ऐने इ अकबरीत म्हटलें आहे. १८ व्या शतकाच्या सुरवाती पर्यंत तो त्याजकडेसच राहिला. ह्या वर्षी तो महाराज भीमसिंग (कोटा) ह्यास बादशहाकडून इनाम मिळाला. नंतर ह्याची डागडुजी वगैरे करण्यांत आली. गांजाभोंवती व क्रियाभोंवती एक उंच भित असून शिवाय खंदक आहे. हा गांव प्राचीन आहे. ह्यास गर्गाशास्त्र म्हणत असत. कारण श्रीकृष्णाचा पुरोहित गर्गाचार्य येथे रहात असे अशी समजूत होती. कोणी म्हणतात ह्या गांवास गर्गरातपूर म्हणत असत. गर्गनामक हिंदु ज्योतिषाणें येथूनच रेखांश मोजण्यास सुरुवात केली. कोटा दरबाराची पूर्वी येथें टांकसाळ होती. येथून आग्नेयीस ११ मैलांवर मऊ नांवाचें खेडें आहे. हें सुरवातीस खीची रजपुतांच्या राजधानीचें शहर होतें. पश्चिमेस एक मोठा पडका वाडा आहे. तो पृथ्वीराज चव्हाणाचा आहे असें म्हणतात.

गाजर—यास लॅटिनमध्ये डॉकस कॅरोटा, इंग्रजीत कॅरट, संस्कृतमध्ये गर्जर, पिंडमूल, मराठीत गाजर इत्यादि नांवें आहेत.

मूल स्थानः—या रोपाचें मूलस्थान काश्मीर आहे. पश्चिम हिमालयावरहि ५००० फुटांपासून ९००० फूट उंचीवर हें रोप वाढतें. युरोप, अँबिसीनिया, उत्तर आफ्रिका, मद्रिदा, अझोर्स बेटें व उत्तर आशिया हीं देशांल या रोपाचीं मूलस्थानें आहेत असें मानण्यांत येतें.

सर्वध हिंदुस्थानभर या रोपाची लागवड होते. कित्येक भागांत हिरवट पांढुरकें गाजर पसंत केलें जातें. याचें रोप जमिनीवर दोन किंवा तीन इंच वाढतें, व मूळ लवजडीत

असून त्याला युरोपीय गाजराची चव नसते. कडक उन्हाळ्यांत देखील हें रोप गिंबत असू शकतें, आणि कांहीं कांहीं भागांत तर बाराहि महिने होऊ शकतें. गाजर कंदासारखें जमिनीत होतें. झाड हात सवा हात वाढत. ह्याचें उत्पन्न बाराहि महिने होतें.

इतिहासः— सर जॉर्ज वर्डवूड यांनें गाजराचा इतिहास लिहिला आहे. हिंदुस्थानांत फार प्राचीन काळपासून लोक याचा उपयोग करीत आहेत. यावरच्या आत्मचरित्रांत, ऐने इ अकबरीत, टेरी व प्रायर यांच्या ग्रंथांत गाजराचा नामनिर्देश व त्याचें वर्णन आलें आहे. हें रोप मध्य-आशियामधून युरोपांत नेण्यांत आलें. जेव्हां युरोपमध्ये या रोपाविषयी कांहींच माहिती नव्हती तेव्हां हिंदुस्थानांत या भाजीची लागवड करून ती खाण्याचा प्रघात रूढ होता.

गाजर कंदासारखें जमिनीत वाढतें. हें लांबट असून त्याचा रंग तांबूस असतो. गाजराचें झाड हात सवा हात वाढतें. दिल्लीकडे गाजरें सर्वांतकूट असतात. गाजराच्या पिकास मध्यम, काळी किंवा मिश्र जमीन चांगली असते, गाजराच्या लागवडीच्या जमिनींत नांगरटीच्या पूर्वी दर एकरां सुमारें १०-१२ गाड्या शेणखत देतात. जमीन चांगली तयार झाल्यावर आगष्ट सप्टेंबरांत सुमारें पांच ते सात पाँड बीं पाभरीनें पेरतात. कित्येक वेळीं तें फूकून पेरितात. ओळीत अंतर सुमारें नऊ ते बारा इंच ठेवितात. बीं फार बारीक असल्यामुळें तें पेरण्यापूर्वी त्यांत राख अगर बारीक माती मिसळतात. या पिकाला दोनतीन खुरण्या व पांच सहा वेळ पाणी पावें लागतें. ओल भरपूर असल्यास हें पीक कोरडवाइतहि कारितात. बीं पेरल्यापासून सुमारें चार महिन्यांत पीक काढण्यास तयार होतें. दर एकरां सरासरी उत्पन्नः—दशभित्तें. उत्पन्न १६ हजार ते २० हजार पाँड व कोरडवाडू ५ हजार ते १० हजार.

हिरवीं गाजरें भाकरीबरोबर खातात व त्यांची भाजीहि होते. गाजरें उकडूनहि खातात. गरीब लोक दुष्काळांत गाजरांवरच दिवस काढतात. गाईं म्हुंशी वगैरे जनावरांस गाजरें चारलीं असतां तीं पुष्ट होऊन दूध बरेंच देतात. रोज सुमारें दर जनावरास २० पाँडांचा रतीव देण्यास हरकत नाहीं.

गांजा व भांग,—या झाडास संस्कृतमध्ये विजया; लॅटिनमध्ये कॅनॅबिस सेटिव्हा, इंग्रजीत ईंडियनहॅप, हिंदुस्थानांत भंग, गांजा, सबशी, इत्यादि नांवें आहेत. हें झाड रानटी स्थितीत अनेक ठिकाणीं सांपडत असल्यामुळें याचें मूलस्थान नाहीं समजत नाहीं.

‘ भंग ’ शब्दाचा उल्लेख अथर्ववेदांत असून तेथें त्याचा ‘ पवित्र ’ गवत या अर्थां उल्लेख सांपडतो. सोम, कुश, भंग, अब व सह या हवनवीथ वनस्पतींत भांग आहे. याचा औषधी म्हुणून उल्लेख प्रथम युधुतांत आहे (८ व्या

शतकापूर्वी). नंतरच्या चार शतकांत रोप म्हणून भांगेचा उल्लेख संस्कृत कोशांत आहे. १० व्या शतकांत भांगेचा मादक गुण माहात ज्ञाया असावा. परंतु १४ व्या शतकांत तो खात्रीने माहीत होता. १० व्या शतकांत 'इंद्राशस' (इंद्राचे अन्न) हा शब्द प्रथम वाङ्मयांत आढळतो. भांगेच्या उत्पात्तांसंबंधी एक पौराणिक कथाहि प्रचलित आहे ती ही की, देवांनी समुद्रमंथन केलें त्यावेळीं अमृताच्या रूपानें भांगेची उत्पात्ति झाली. 'बॉवर मॅनस्क्रिप्ट' मधील औषधी भागांत भांगेचा उल्लेख नाही. ही हस्तलिखित प्रत ८ व्या शतकाच्या अखेरीस वाळवंटांत गडप झालेल्या कुच (खोतानमधील) शहरी सांपडली. हाच वैद्यकावरील सर्वांत जुना असा उपलब्ध ग्रंथ असावा.

कैलासवासी डॅ. नगेश कृष्ण गर्दे पुणे, यांनी हॅपडूग्स कमीशनपुढें खालील साक्ष दिली होती. "प्राचीन हिंदु वाङ्मयांत भांगेच्या मादक गुणाविषयी विलकूल उल्लेख नाही. पाणिनी म्हणतो कीं हें रोप शेतांत पिकत असे. यापासून वाख निघत असे असें मनुस्मृति व कौर्मातकी ब्राह्मणांत लिहिलें आहे. पुढील संस्कृत टीकाकार व कोशकार भंग म्हणजे शन असा अर्थ देतात, हें सण रोप वंगाली सण असून यापासून वाख निघतो. याची फार प्राचीन काळापासून हिंदुस्थानांत माहिती असावी." गांजा व चरस याला संस्कृत भाषेंत शब्द नाही. सर्व शब्द नवीन वनविलेले आहेत. असें डॅ. पाकरचे मत आहे.

गुण धर्म व उ प यो ग—भांगेपासून मुख्यतः तीन प्रकारचे उत्पन्न होतें. त्यासंबंधी वेगळा विचार केला आहे. आंतील सालः—हिचा उपयोग दोर, दोरखंड, व जाडें भरडें कापड तयार करण्याकडे करितात. खायचीः—याच्यापासून तेल काढतात. मादक पदार्थः—यापासून भांग, चरस व गांजा हीं तयार होतात. व यांत राळेसारखा पदार्थ व वाष्पभावी तेल असतें.

भांगेचे वी पक्ष्यांना दाणा म्हणून घालतात, व हिंदुस्थानांत दुभत्या गाईला ह्या विया घाव्या असें म्हणतात. यांचे तेलहि निघतें.

तेलः—भांगेच्या वियांतून शेंकडा १५ ते २५ प्रमाणांत फिकट व शुद्ध तेल निघतें. प्रथम याचा रंग हिरवट पिवळा असून नंतर तें हवेंत ठेविलें तर त्याचा फिकेपणा जातो. याची चव चांगली नसून वास साधारण असतो. याचें विशिष्टगुणत्व .९२५ पासून. ९३१ पर्यंत असतें. व हें १५ वर घट होतें. याच्या अर्भां सुकविण्याचे गुणधर्म आहेत. इंग्लंडमध्ये रंगात हें टाकीत नाहीत. परंतु यूरोपखंडांतील ज्या देशांत हें विशेष प्रमाणांत होतें त्या देशांत याचा रंगांत उपयोग करतात. या तेलाचा दिव्यांत जाळण्याकडे उपयोग करीत असून त्याचा मऊ सावण होतो. पुष्कळदा आलशीच्या तेलांत या तेलाची भेसळ सांपडते. डेप गुरांना घालतात. संयुक्त संस्थानांत एक-राला २० ते ४० बुशेल वी तयार होतें. झाड पिकण्यापूर्वीच

कापणी करतात. नाही तर त्याच्यापासून सुस्त्या विया निघतात. या विया फार दिवस राहिल्यास पेरण्याच्या कामी येत नाहीत. म्हणून फक्त एकच वर्षभर त्या ठेवितात. रशियांत दरवर्षी ५ लक्ष टन वियांची पैदास होते.

वा खा ची भांग, (लागवड केलेली व रानटी रोपेः)— हिंदुस्थानांत भांगेची लागवड दोन कारणांसाठी करतात. (१) मादक पदार्थांचा पुरवठा व (२) वाख. हिंदुस्थानच्या सपाटीच्या प्रदेशांत भांगेंत मादक द्रव्य लवकर तयार होतें. परंतु वाख चांगलासा होत नाही. कांहीं रोपांत मादक द्रव्य कडक व जास्त प्रमाणांत असतें. हिमालयाच्या पायथ्याच्या प्रदेशापेक्षा मैदानांत झालेली भांग अधिक चांगली समजतात. वाखासाठी भांगेची लागवड वायव्य हिमालयांत करीत असून मादक पदार्थांसंबंधी तेथे विनाप पर्वा करीत नाहीत. कोटें गांजा, कोटें चरस व कोटें भांग यांकडे लक्ष देतात. सिंधमध्ये या रोपांपासून चांगला वाख निघून भांगहि वरीच उत्पन्न होते.

भांगेचे झाड सुमारे तीन हात उंच वाढतें. यास तुरे येतात त्यांस गांजा म्हणतात. तो सुकविल्यावर जो चुरा राहतो त्यास भांग म्हणतात. भांग वाटून पितात. गांजा चिलभीतून ओढल्याने व घोटा पिण्यापासून मनुष्यास निशा येत. याची लागवड अहमदनगर, सातारा आणि खानदेश जिल्ह्यांत व मध्यप्रतांत नेमाडांत होते. याची लागवड कैफी पदार्थांकरितां करितात. कोंकळा पाल्याची भाजी करितात. नेपाळांत याच्या वाखाच्या पिशव्या व दोऱ्या करतात. डोंगरी लोक याची पांघरूणें तयार करितात. वीं खातात व त्याचें तेल काढतात, किंवा पक्ष्यांना खावयास घालितात. याच्या लागवडीस खोल, काळी, सुसमुशीत जमीन, कोरडी हवा व पाऊस थोडा पण वरचेवर पडणारा पाहिजे. गांजासाठी जमीन एक वेळ नांगरतात व वरचेवर कुळवून तयार करतात. दर एकरा शेंगखत सुमारे १५-२० गाळांपर्यंत देतात. पेरणी जून-जुलै महिन्यांत करतात. वीं दर एकरा सुमारे ८-१० पाँडपर्यंत पेरितात. ओळीमध्ये अंतर अडीच ते तीन फूट असतें. रोपें नऊ इंच उंच झाल्यावर पातळ करतात. या पिकाला एक खुरपणी व दोन तीन कोळपण्या देतात. सप्टेंबर आक्टोबर महिन्यांत रोजच्या रोज नर झाडें उपटून काढावी लागतात. जर खीकसर व नरकसर यांचा संयोग होऊं दिला तर कैफाचें प्रमाण कमी पडतें. फूट व्हावी म्हणून जुंव्याजवळ झाडें जराशी मुरगळतात. म्हणजे झाडें ठेंगणीं होऊन फूट जास्त होते. पुढें पाऊस कमी पडल्यास २।३ पाणी घावीं लागतात. पीक तयार झालें म्हणजे फुलांचे गोंडे काढतात व खळ्यांत नेऊन रात्रभर ठेवतात. दुसऱ्या दिवशी त्याचे लहान लहान ढीग करतात. व फुलांचे शेंडे मध्ये आपून ते ढीग रोज पायानें थोडथोडा वेळ चार दिवस मळतात. या तुडवण्यांत फुलें चेपली जाऊन जो पदार्थ

तयार होतो त्याला गोंजा म्हणतात व लहान फांघा, पाळा व तुटलेली फुल्ले यांच्या मिसळीला भांग असे म्हणतात.

बाजारांत मिट्टणारी सुर्भी पाने ही एक तऱ्हेची पूड असून तिला सिद्धि म्हणतात. ह्यांत फक्त पानांचे तुकडे अथवा तुरे असतात व कित्येक वेळां वियाहि असतात. याला कित्येक वेळां पत्ति म्हणतात. भांग शब्द फार व्यापक असून तो फक्त पानांनाच लावतात असे नाही. सपटीच्या प्रदेशांत व डोंगराळ भागांत रानटी झाडांपासून सिद्धि काढतात. परंतु बहुतेकरून सर्व ठिकाणी घराजवळच लहान तुकड्यांत भांगेची अर्धवट लागवट केलेली सांपडते. या पानांची वारीक सुकणी करून तिच्यापासून वज्रगळ पेय तयार करतात व त्यांत चव येण्यासाठी पुष्कळ वेळां साखर, मसाला, वेलदेई, कॅलिगडाच्या विया किंवा दुध घालतात. या पेयाला निरनिराळां नांव आहे. ती अर्शाः—थंगालः—भंग, सिद्धि. संयुक्त-प्रांतः— सिद्धि, थंडाई. मध्यप्रांतः— पोटा. सिधः—पोटा, तडहूल, पंग. मद्रासमध्ये अशाच तऱ्हेच्या पेयाला रामरस अथवा रामरसम् असे म्हणत असून पुण्याकडे ज्वारी व भांगेपासून केलेल्या पेयाला भाज म्हणतात. वाईट वास पेयाला येऊ नये म्हणून त्यांत कस्तुरी किंवा इतर सुगंधी पदार्थ घालतात व जास्त मादक व विपारी होण्यासाठी त्यांत अफू, धोत्र्याच्या विया, सोमल, वचनांग, कुचला इत्यादि विपारी पदार्थ टाकतात. कित्येक तांदूळ व ज्वारी यांचीं मुळे मुद्दाम घालतात. भांग व मयार्क यापासून तयार केलेल्या पेयाला लुकी नांव असून मुद्र नांवाचे त्याचा वलुचिस्तान व पंजाबमध्ये उपयोग होतो. या पेयांत भांग, अफू, मयार्क व धोत्रा असतो. याच्या पेयापासून माजूम नांवाचा गोड पदार्थ करतात व तो सर्व ठिकाणी खातात. वावरने आपल्या आत्म-चरित्रांत स्वतः माजूम किती वेळां खाव्हा हे लिहिले आहे.

चरस—थंड व रुक्ष देशांत लाविलेल्या भांगेची पाने, दांडे, तुरे व फुल्ले यांवर एकसमयाच्छेंदक करून दिसणारा राखेसारखा पदार्थ म्हणजे चरस होय. हा भांग व गोंजा यांच्यापेक्षा जास्त परिणामकारक असतो. सर्व वायव्य हिमालयांत म्हणजे नेपाळपासून तुर्कस्तानपर्यंत विशेष प्रकारचा मादक पदार्थ म्हणून चरस तयार करतात.

काश्मीर व उद्दूमधून चरसाचा पुरवठा होतो. चरस व गोंजा फसे तयार होतात याची खरी हकीकत अद्यापि चांगली कळली नाही. प्रेन म्हणतो की एकदा चरस पृष्ठ-भागावर दिसू लागला व त्या ठिकाणी पक्का वसला म्हणजे बियाच्या वाढीपासून त्यावर कांहींच परिणाम होत नाही.

दक्षिण हिमालयातील चरस व मध्य आशियातील चरस यांत एवढाच फरक आहे की, पहिला झाड हिरवे असतांनाच तें तोडण्यापूर्वी काढतात; आणि दुसरा सुकलेल्या झाडापासून घेतात. मध्यआशियातील चरसांत पूळ व झाडाचे इतर भाग यांचे मिश्रण असल्यामुळे शुद्ध हिंदी

चरसाला जस्त किंमत येते. कांहीं चांगल्या जातीचा चरस मात्र औपधीत भाळतात. चरस हा भांग व गोंजा यांच्यापेक्षा जास्त अपायकारक आहे. तयार झालेल्या मालांत पान नसले तर त्याला वास्त किंमत येते. रंग व वास यांवर गोंजाची किंमत अवलंबून असते. गोंजाचे तीन प्रकार आहेत ते पुढीलप्रमाणेः—

चापट गोंजाः—जमिनीपासून ६ इंच भाग सोडून रोपाचा दांडा कोयत्याने कापतात. नंतर टोंक एकत्र बांधून तीं रोपे वांबूवर ठेवितात व तीं कारखान्यांत घेऊन जातात. नंतर तुरे एकामागून एक जमिनीवर ठेवितात व त्यांना पायाखाली इतके तुडवितात की, पकी चिकटलेलीं फुलांचीं टोंके व लहान पाने एक होऊन चापट होतात. देठांच्या लांबीच्या डोक्याच्या आकारावरून मग त्यांना मोठा चपटा, फांदी चपटा इत्यादि नांव देतात. त्याच्या गांठी करतात.

गोल गोंजाः—वरची डोक्या न तुडवितां तीं पायाखाली घालून वळवितात. तीं चिकटून बसत नाहीत, आणि त्यांना गोल आकार येतो. गोल गोंजाची लहान लहान पेंडकी तयार करतात.

चुर (वारीक) गोंजा अथवा रोटा. लहान फांघापासून काढलेले तुटके तुकडे अथवा फुलांचे शेंडे हे चापट अथवा गोल या दोन्ही गोंजापासून निघत असून यांना 'चुर' म्हणतात. छाटण्याच्या वेळेस त्यांचे तुकडे फार निघतात. बंगाली गोंजाला इतर प्रांतांत 'वलुचर' म्हणतात. वलुचर हे एका खेड्याचे नांव असून तेथे प्रथम गोंजा झाला असा समज आहे. ग्वालेर व मध्यप्रांत येथील गोंजाला 'पयर' नांव आहे. गोंजा तयार केल्यानंतर राहिलेला केरकरवा 'भांग' म्हणून विकतात.

औपधी व रासायनिक गुणधर्म.—गोंजाने वेड लागते हा समज अतिशयोक्तिरूप आहे असे हॅपड्गस-कमीशनच्या रिपोर्टांत लिहिले आहे. गोंजाचा नियमित उपयोग केला तर कोणताहि नैसर्गिक तोटा होत नाही. शुद्ध व नियमित प्रमाणांत हें औषध घेतले तर उन्मादवायू उत्पन्न होऊन त्यापासून बुद्धिभ्रंश होईल असा गुणधर्म यांत फारच थोडा असतो अथवा मुळीच नसतो असे म्हटले तरी चालेल. कोणत्याहि तऱ्हेच्या भांगेचा उपयोग केला तर मानसिक अस्थैर्य वाढते. यामुळे मन दुर्बल होऊन मनुष्य वेडा होण्याचा संभव असतो एवढे मात्र खरे आहे. हॅपड्गस कमीशन बसले होते त्या साली हिंदुस्थानातील पागलखान्यांत भांगेमुळे खरोखर वेडे झालेले असे फक्त शेंकडा ७३ लोक होते. भांगेने आलेल्या वेडेपणावर उपाय होण्यासारखा असून या मादक पदार्थाची आसक्ति होत नसल्यामुळे हें पेंग एकदम बंद केले तर चालण्यासारखे असते व बंद केल्याबरोबर गुण दिसू लागतो.

व्यापार व सरकारी काराचें उत्पन्न.— गांजा-साठी या झाडांची लागवड करावयाची असल्यास हिंदुस्थानांत परवाना घ्यावा लागतो. शिवाय मुदतीनें पिकाची तपासणी होऊन उत्पन्नाचा अंदाज करण्यांत येतो. व्यापार्यास माल विकण्यास कांही आडकाठी नसते. परंतु माल विकल्यावर तो मुद्दाम केलेल्या सरकारी कोठारांत अथवा सरकारनें नेमलेल्या गोदामांत ठेवितात. या गोदामास दोन किंज्या अमून एक किंजी सरकारी अधिकाऱ्याजवळ असते व दुसरी शेतकऱ्याजवळ असते. येथून माल नेतांना ठरीव कर घ्यावा लागतो व शेतकऱ्यांचा अंदाज व विक्रीपत्र याला धरून नेलेल्या मालाची नोंद ठेवितात. घाऊक व किरकोळ दोन्ही व्यापार्यांना परवाने घ्यावे लागतात. गांजाचा सर्व व्यापार अधिकाऱ्यांच्या नजरेखाली चालतो. चरसासंबंधी सर्व आयात मालाला मणाला कर्मांत कमी ८० रु. कर घ्यावा लागतो. पसंत केलेल्या कोठारांत चरस ठेवतात व तेथून तो नेतांना पुन्हां कर घ्यावा लागतो. शक्य तेथे भांगेवर सुद्धा कर लादतात. विक्री व व्यापार यानां कायदा लावतात. परवाना घेतल्याशिवाय यापैकी कोणताहि मादक पदार्थ लागवड केल्यास अथवा विकल्यास गुन्हा समजला जातो.

तिन्ही मादक पदार्थांना वेगळले परवाने घ्यावे लागत असून किरकोळ विकणाऱ्यांनि लहान मुलांस अथवा वेडसर मनुष्यास हा पदार्थ विकण्याची मनाई असते. हा पदार्थ एका वेळीं किती विकावयाचा अथवा एका मनुष्यानें किती जवळ बाळगावयाचा याविषयी मर्यादा ठरविलेली आहे. हा पदार्थ जुना झाल्यास खराब होतो असा व्यापारी व याचे सेवन करणाऱ्या लोकांचा समज आहे. अकृच्या वाबतीत मात्र याच्या उलट असतें. वरील कारणांमुळेच युरोपांत भांगेवर केलेले प्रयोग बरोबर वठले नाहींत.

क्षेत्रफळ व म हू ल.—हॅपडुस कमिशन रिपोर्ट प्रसिद्ध झाल्यावर हिंदुस्थानसरकारनें आपला ठराव केला. त्यावेळीं (१८९५) भांगेच्या लागवडीचें क्षेत्रफळ ६००० एकर होतें. त्यानंतरची माहिती येणप्रमाणें:—

वर्ष	लागवडीचें क्षेत्र एकर	करमहसूल पौंड.
१९००-१	४०९६	२०१३४४
१९०१-२	२४९६	२१३२२४
१९०२-३	१९४०	२२५३५२
१९०५-६	२६४५४	

४१९ (देशी संस्थां)

वरील आंकड्यांवरून लागवडीचें क्षेत्रफळ एकसारखें कमी होत असून उत्पन्न वाढत चाललें आहे असें दिसतें. सरकारी कायदे व अधिकाऱ्यांची अंमलबजावणी यामुळे वरील उत्पन्न वाढलें असावें असें उघड दिसतें.

किंमत व कर.—भांग व त्याचे इतर प्रकार यांच्या किंमतीत इतका फरक आहे कीं, तिचे आंकडे देण्यांत

विशेष फायदा नाहीं. मालाचा दर्जा, तयार करण्याची रीत, कर वगैरे गोष्टींवर त्याची किंमत अवलंबून असते. एका शेराच्या किरकोळ किंमतीचा तक्ता हिंदुस्थानसरकारनें प्रतिक सरकारांकडे पाठवून त्या किंमतीबरोबर दर ठेवण्याचा प्रयत्न करण्यास सांगितलें. त्यांतील कांही किंमती येणप्रमाणें:—

पदार्थांचे नांव.	प्रांत	दर शेरास कर्मां-त कर्मां किंमत रु.	दर शेरास जास्तीत जास्त किंमत रु.
गांजा	आसाम	१५	४०
"	मुंबई	६ आणे	५
चरस	पंजाब	४	१५
"	बंगाल	२५	४०
भांग	पंजाब	२ आणे	८ आणे
"	बंगाल	१	६

करामुळे वरील किंमतीत फरक असेलच. परंतु पदार्थांच्या दर्जाप्रमाणेहि हा फरक बराच असावा. कारण दोन प्रांतांत होणाऱ्या मालांत फरक तर आहेच; परंतु एकाच प्रांतांतील दोन जिल्ह्यांतील मालांतहि फरक असतो.

गाजीउद्दीनखान, प हि ला.—एक मुमुलमान सरदार. याला अलमगीर बादशहानें फारोक्षजंग हा किताब देऊन अमीर पदावर चढविलें (इ. स. १६८७). याचाच सुलगा हैदराबादच्या गादीचा संस्थापक प्रख्यात निशाम-उल-मुल्क होय. बहुदुरशहाच्या कारकीर्दीत गाजीउद्दीन गुजराथचा सुभेदार झाला. व पुढें अमदावाद येथे १७१०त मरण पावला.

दु स रा.—हा प्रख्यात निशाम उलमुल्क आसफजाह याचा वडील मुलगा असून, याला सुहंमदशहानें नादिर-शहाच्या सारानंतर व खानडैरान मेल्यानंतर अमीर-उल-उमरा करून फारोक्षजंग हा किताब दिला होता. निशामानें याला दिल्लीस ठेविलें होतें. व आपण दक्षिणत आला होता त्यावेळीं त्यानें बादशहाकडून याला मीर वक्षीगिरी (सेनापति) देवविली. निशाम-उल-मुल्क हा इ. स. १७४८ त मरण पावल्यानंतर दक्षिणत जाऊन हैद्राबादचा नवाब होण्याची याची फार इच्छा होती; परंतु इ. स. १७५२ पर्यंत महम्मदशहानें त्याला परवानगीच दिली नाहीं. याचें व मराठ्यांचें चांगलें सख्य होतें. हा दिल्लीस वजीर असल्यानें मराठ्यांच्या विरुद्ध इतर मुसुलमान कांही करू शकले नाहींत. यानें आपल्यास मदत करण्यासाठीं मराठ्यांशी जें बोलणें लाविलें होतें त्यावरून असें दिसतें कीं, त्याच्या इतर भावांनी दिल्लीदरबारास लांच दिला असावा. इकडे मराठेहि निजामास शह देण्यासाठीं नेहमीं गाजीउद्दीनाचा उपयोग करून घेत. पुढें नासिरजंग मरण पावल्यावर गाजीउद्दीन हा दिल्लीहून मराठ्यांच्या हिमतीवर निघाला; तो औरंगाबादेस आला. त्याच्या बरोबर बुःहाणपुरचें सौंगली सैन्य, त्याचें खासगी सैन्य व मराठ्यांच्या मदतीस आलेलें

पैस्य मिळून दीड लाख फौज होती. खुद्द श्री. नानासाहेब पेशवे हे त्याच्या मदतीस आले होते; शहागडास त्यांची भेट झाली होती; निजाम उत्सुकाचा हा वडील मुलगा असल्याकारणाने त्याच्या हक्कावद्दल कोणी शंका घेत नव्हते. पेशव्यांचा उद्देश त्याच्याकडून उत्तर दक्षिणेचा नाना प्रकारचे कार्यभाग उरकून घ्यावयाचे होते. व खास भागानगरप्रांत मिळवावयाचा होता. गाजीने पेशव्यांना, आपल्याला मदत केल्याबद्दल तापी व गोदावरी यांमधील सर्व प्रदेश देऊं केला होता व तो पुढे सलाबतजंग यानें दिलाहि. परंतु गाजीउद्दीनचें नशीब निराळेंच होतें. त्याचा सावत्र भाऊ निजामअल्ली याच्या आईने त्याला भेजवानीस बोलाविलें असतां, हा तेंथें गेला; त्यावेळीं त्याला विपप्रयोग करण्यांत आला. याप्रमाणें हा १६ आक्टोबर १७५२ रोजीं नरण पावला. त्याचें शव दिल्लीस नेऊन तेंथें पुरलें. श्री. नानासाहेबांची मोठ्या कुशलतेनें निजामाला काबूत आणण्याची योजना यामुळें फसली व हा मोठा व्यूह हांसळून पडला. पुढें याचा मुलगा शहाबउद्दीन यास अमीर—उल्ले—उमरा व गाझीउद्दीन हे किताब मिळाले. याच्या नांवचें गाजिउद्दीन नगर म्हणून एक गांव उत्तरेकडे आहे. तेंथें अबदाली व तुंदेले यांची लढाई झाली होती.

ति स रा.—दुसऱ्या गाजीउद्दीनखानाचा मुलगा. बापाच्या मृत्यूनंतर (१७५२) दिल्लीच्या अहमदशाहा बादशाहानें याला अमीर—उल्ले—उमरा नेमून इमाद—उल्ले—मुल्क गाजी—उद्दीनखान अशी पदवी दिली. यानेंच पुढें दिल्लीचा वजीर होऊन अहमदशाहास कैद केलें व त्याचे डोळे काढले ('अहमदशाहा पहा') दुसऱ्या अलमगीरचा खून करविणारा हाच गाजीउद्दीन होय. याची बायको गन्ना किंवा गुन्नाबेगम हिदुस्थानी कवयित्री म्हणून फार प्रख्यात आहे. गाजीउद्दीन कधी वारला तें समजत नाही; पण गुलजार इब्राहिम कवीनें तो १७०८ त हालांत दिवस काढीत होता असें लिहिलें आहे. 'मासिर—उल्ले—उमरा' ग्रंथावरून पहातां तो १७७३ त दक्षिणेंत जाऊन माळव्यांत एक जहागीरदार बनला; नंतर सुरतेला जाऊन कांहीं दिवस इंग्रजांसमवेत राहिला व शेवटीं मक्केच्या यात्रेला गेला असें आढळतें. कोणी म्हणतात तो १८०० त कराची येथें मरण पावला. गाजीउद्दीन प्रख्यात फारशी कवि व ग्रंथकार होता. [वील; मु. रि. वास्त; राजवाडे खंड १; ग्रंथ डफ; इ.].

गाजीउद्दीन हैदर—एक अयोध्येचा नवाब (१८१८-१८२७). 'अयोध्या प्रांत' पहा.

गाझा—(आधुनिक घुसे) ५ फिलिस्टाईन शहरांपैकी अगदीं दक्षिणेकडचें शहर. हें समुद्राजवळ असून ईजिप्त, अरबस्तान, पेद्रा व सीरिया या देशांकडे जाणारे प्राचीन व्यापारी रस्ते येथें मिळालेले होते. इस्रायली लोकांच्या ताब्यांत हें शहर फार थोडे दिवस होतें. त्यानंतर अयुरी-

सत्ता येथें सुरू झाली. शिकंदर बादशाहानें गाझाला पांच महिनेपर्यंत वेढा दिला होता (इ.स.वी सन पूर्वी ३३२). इ. स. पूर्वी ९६ त हें शहर अलेक्झांडर जेनिअसननें धुळीस मिळविलें होतें. २ व्या व ३ व्या शतकांत गाझा हें फार भर-भराटीत आलें अथवा ग्रीक शहर होतें. ६३५ त हें शहर मुसलमानांच्या हातीं आलें व व्यापाराखेरीज इतर बाबतीत त्याचें महत्त्व फार कमी झालें. नेपोलियननें हें शहर १७९९ त काबीज केलें होतें.

सध्यांच्या शहराचे चार भाग केले असून लोकसंख्या ६००० आहे. पूर्वेस सॅम्सनची कबर असून दाखवितात. येथील लोकांचा पेहराव ईजिप्शियन पद्धतीचा आहे.

गाझीआबाद, त ह सी ल.—मीरत जिल्ह्यांतील एक तालुका. जलालाबाद, लोणी, दास्ता हे तीन परगणे आहेत. यांत ३३४ खेडी व ८ शहरें आहेत. क्षेत्रफळ ४९२ चौ. मै. लोकसंख्या (इ. स. १९११) २,७८,७४८. १९०३-४ मध्ये साऱ्याचें उत्पन्न ४,८५,००० व पटथांचें उत्पन्न ८०,००० होतें. जमीन एकंदरीत हलक्या दर्जाची आहे. पण दखणवळणाची साधनें, रस्ते व रस्ते हीं वाढलीं आहेत. अप्परंगगा व पूर्वयमुना कालव्यानें येथें पाणी पुरवितात. १९०३-४ सालीं ३४९ चौ. मै. लागवडी जमीनांपैकी १८० चौ. मै. बरील पाण्यानें भिजत असे. येथें निळीचें पीक मुख्य असून उंसाचें पीक कमी आहे.

शहर.—मीरत जिल्ह्यांतील गाझीआबाद तालुक्याचें मुख्य ठिकाण. कलकत्ता—पेशावर रस्त्यावर वसलें आहे. हें ईस्ट इंडिया, नॉर्थ वेस्टर्न व औध—राहिलखंड रेल्वेवरचें जंक्शन स्टेशन आहे. लो.सं(१९१९) ११३०४. हें १७४० मध्ये वजीर गाझीउद्दीन यानें वसवलें. १७६३ मध्ये येथें सुरजमल जाटाचा खून झाला. १८५७ च्या बंडांत येथेंहि एक चकमक झाली होती. येथील वाजाररस्त्यावर चांगलीं घरे असून एकंदर रस्ते सुरेख आहेत. पोलीस स्टेशन व टाऊनहॉल यांच्याकडे जाणाऱ्यांस सराईचा उपयोग होतो. १८६८ मध्ये येथें म्युनिसिपल क. स्थापन झाली. धान्य, कातडे, कमावलेंडें, चामडें यांचा व्यापार चालतो. येथें ८-१० मुलांमलीच्या शाळा आहेत.

गाझीपूर ति ल्हाः—संयुक्त प्रांत. बनारस विभागामध्ये हा जिल्हा आहे. क्षेत्रफळ १३३९ चौ. मैल. या जिल्ह्यांत डोंगर अथवा टेकड्यांहि नाहीत. याच्या मधून गंगा जाते. नदीच्या दोन्ही बाजूंस विस्तारिण सपाट जमीन आहे. तथापि उंच व सखल मैदान असे भाग दोन्ही बाजूंस आहेत. बहुतेक सर्व जमीन शेतीखाली आहे. वस्तीहि फारच दाट आहे. त्यामुळे या भागाला जंगली जनावरे बहुतेक नाहीतच. गर्द जंगलेंहि फारशी नाहीत. बहुतेक झाडे आंब्या, वांबू व इतर नेहमीचीं फळझाडे वगैरे आहेत. पाउस साधारणतः ४० इंच पडतो. लहान लहान नद्यांचे प्रवाह बरेच आहेत. गोमती, मंगई व छोटी शरयू या जरा मोठ्या नद्या आहेत.

जिल्ह्यांत खडकाळ जमीन नाहीच. सर्व जमीन गंगेच्या गाळाची बनलेली आहेत.

हा जिल्हा पूर्वी गुप्तांच्या मगध साम्राज्यांत होता. याचा सविस्तर प्राचिन इतिहास सांपडत नाही. प्रसिद्ध चिनी प्रवाशी ह्यूएनत्संग यानें या जिल्ह्यांतील जमीन सुपीक व बहुतेक लागवडीखाली असल्याचें लिहिलें आहे. ११९४ मध्यें गुलाम घराण्याचा पहिला राजा कुतुबुद्दीन यानें विहार वगैरे सर्व मुसुल्लूक, कनोज येथें जयचंद राजाचा पराभव करून जिंकला. १३३० मध्यें मसऊद गाझी यानें गाधीपूरच्या राजाचा खून केला व शहराचें नांव गाझीपूर केलें. १३९४-१४७६ मध्यें शर्की घराण्याचा येथें अंमल होता. त्यानंतर मोंगल साम्राज्य येथेच वर पसरलें. मध्यंतरी शीरशाहा सूर या अफगाणांचा अंमल होता. अकबरानें त्याचा समावेश सुभा अलाहाबाद-मध्ये केला होता. १७२२ त सादतखान हा अयोध्येचा नवाब म्हणून स्वतंत्रपणेच कारभार पहात होता. त्यानें अबदुल्ला नवाब नांवाचा एक गाझीपूर येथें सुभा नेमला. पुढें राजा वळ-वंतसिंग (बनारस) यानें हा भाग वळकावला. याच वळवंत सिंगला इंग्रजांनीं त्याचें राज्य त्याच्या दासीपुत्राला देण्यास भाग पाडलें व जेव्हां चेतसिंग पैसे देण्यास असमर्थ झाला व स्वतंत्र होण्याचा प्रयत्न करूं लागला तेव्हां वॉरन हेस्टिंग्जानें त्याला गादीवरून काढून टाकलें. १७७५ मध्येंच बनारस प्रांत इंग्रजांच्या अधिकाराखाली आला.

१८५७ च्या गडबडीत हाहि जिल्हा सामील झाला होता. पण फरशी देगल या बाजूला झाली नाही. जिल्ह्यांत प्राचीन महत्त्वाची स्थाने व वस्तू क्वयाच आहेत. त्या बौद्धांच्या व हिंदूंच्या वेळच्या आहेत. भिशी येथें गुप्तांचा शिलालेख व शिकामोत व सांपडले आहे व पहलादपूर (प्रह्लादपूर) येथें एक शिलालेख सांपडला आहे.

या जिल्ह्याची लोकसंख्या (१९२१) ८३२२८९. यांत २५४९ खेडी व शहरें आहेत. १९११ सालीं ८३९७२५ लोकांपैकी २५३०२ लोकांना लिहितां येत होतें. शेंकडा ९० हिंदु व १० मुसुलमान आहेत. भापा विहारीची पोटभापा भोजपुरी. शेंकडा ७१ लोक शैतीवर व ६ सामान्य मजुरीवर रहातात. जिल्ह्यांत सर्व प्रकाराची जमीन आढळते.

या जिल्ह्यांत कंकर फार सांपडतो. त्याचा उपयोग रस्त्यां-वरील खडीकडे करतात. सोरा व सज्जीखार हीं काढतात. उद्योगधंदे फारसे नाहीत. साखर तयार करतात व जाडाभरडा कपडा होतो; अफू व अत्तें गाझीपूरांत होतात. निर्यात माल साखर, कांतडी अफू, अत्तें व क्वचित धान्य. आयात माल कपडा, सूत, कापूस, मोठ, मसाला, धानु सामान. बंगाल-नार्थ वेस्टर्न व इतर रेल्वे-मुक्तें योप्राच्या पल्लकडचा आणि दुआबमधला व्यापार तिक्तडून होऊं लागला. सैदापूर, झमानिआ व गाझीपूर हीं व्यापाराचीं मुख्य ठिकाणें आहेत. व्यापाराचा ओष रेल्वे-कडे स्वाभाविकच जात आहे. गाझीपूर जिल्ह्यांत रेल्वेलाईन

वरीच आहे. ईस्ट इंडियन रेल्वे, प्रॉविन्हाइन्सल रेल्वे व बंगाल-नार्थवेस्टर्नच्या दोन शाखा यांतून जातात. ५७६ मैल सडकेपैकी ९५ मैल पकी आहे. या जिल्ह्याला दुष्काळाची वाधा फारशी झालेली नाही. १८७३ व १८७८ सालीं बराच दुष्काळ पडसा होता. पण लोक दुष्काळी कामावर आले नाहीत. १८९४त अतिवृष्टि व १८९५-९६त अनावृष्टि यांनीं भाव चढले होते. १८९७ सालीं पिंके फारच चांगली आली व शेतकऱ्यांना भाव चांगला मिळाला. शिवाय येथून पुष्कळ लोक नेहमी मजुरीकरितां वाहेर प्रांतीं जातात.

त ह शी ल—हा तालुका गाझीपूर जिल्ह्यांतला आहे. याच नांवाचा तालुका फतेपूर जिल्ह्यांतहि आहे. याचें क्षेत्र-फळ ३९५ चौ. मै. व लो. सं. (१९११) २४६८५१. ८४७ खेडी व एक शहर आहे. सान्याचें उत्पन्न २६६००० व इतर कर ४९०००६. येथल्या इतकी दाट वस्ती जिल्ह्यांतील दुसऱ्या तालुक्यांत नाही. ४५५ नद्या या तालुक्यांतून वहातात. तांदु. ज्यें पीक मुख्य आहे. ओसाड जमीनींतून सज्जीखार बराच सांपडतो. २३६ मैल जमीनीपैकी १४३ मैलांना पाणी-पुरवठा होतो. पैकीं विहिरींनीं व बाकीचें तलावांनीं पुरवलें जातें.

श ह र—गाझीपूर जिल्हा व तालुका यांचें मुख्य ठिकाण. दंतकथेवरून हें शहर राजा गाधी यानें गाधीपूर या नांवानें वसविलें. व १३३० च्या सुमारास मसऊद मलिक उस-सादात गाझी यानें पूर्वीच्या राजास पराभूत करून याला गाझीपूर बनवलें. या जुनाट शहराचा विस्तार २ ते ३ मैलांचाच आहे. जुनाट तट व इमारती आणि मशिदी कांहीं पडीत व कांहीं साबूद आहेत. लॉड कार्नवालिसचें थडगें येथेंच आहे. अफूचें सरकारी मुख्य ठिकाण हेंच आहे व सर्व ठिकाणाहून अफूचें कच्चे पीक येथें येतें.

चीनकरितां व मध्यप्रांत, सेयुकप्रांत वगैरेकरतां लागणारी अफू, डोंकटर व सरकारी दवाखाने याकरतां मॉर्फिआ वगैरे येथें तयार होतात. चीनमध्ये येथली अफू बनारसची अफू म्हणून प्रसिद्ध आहे. अफूशिवाय अत्तें करण्याचा धंदा मुख्य आहे. अफूच्या कामावर इंगमप्रमाणें ५०० पासून ३५०० पर्यंत माणसें काम करतात. येथें १८६७ पासून म्य. कमेठी आहे. येथें १४ शाळा आहेत.

गाझीपूर तहशील—संयुक्तप्रांत. फतेपूर जिल्हा. क्षेत्रफळ २८४ चौ. मै. लो. सं. ९३७५२. खेडी १४४. शहर नाही. सान्याचें उत्पन्न १९५०००. इतर कर ३१००००. र. जमीन बहुतेक हलकीच आहे. फतेपूर कालव्याचें पाणी येथें येतें. व स्थानिक तळीं व झाल (शरे ?) यांचा उपयोग करतात. विहिरी क्वचितच दिसतात. १५८ चौ. मै. पैकीं ३९ मैल जमीन पाटाच्या पाण्याखाली आहे.

गॉटिंजेन—प्रशियाच्या हॅनोव्हर प्रांतांतला एक शहर. लोकसंख्या (१९०५) ३४०३०. हें कॅसेलला जाणाऱ्या आगगाडीच्या रस्त्यावर हॅनोव्हरच्या दक्षिणस ६७ मैलांवर

आहे. जीनेचा फालवा ह्या शहरामधून जातो. शहरा-
भोंवती फोड असून त्यावर लिवाची झाडे लावली असल्या-
मुळे सहूल करण्यास तें एक रम्य स्थान झाले आहे. विश्व-
विद्यालयाच्या वनाचा इमारती, मध्ययुगातील एक नगर-
भवन आणि दोन प्रॉटेस्टंट धर्माची देवळे खेरीजकळून
ह्या शहरांत सर्वाजनिष्ठ महत्याच्या दुसऱ्या इमारती नाहींत
प्रसिद्ध जॉर्जिया ऑगस्टा विश्वविद्यालय दुसऱ्या जॉर्ज
राजानें १७३४ त स्थापिलें. १८२३ त येथील विद्या-
भ्यांची संख्या १५४७ होती. परंतु विद्यार्थी व अध्यापक
राजकीय चळवळीत पडल्यामुळे १८३४ त ती ८६० झाली.
१८३३ ची उदार राज्यपद्धति हॅनोव्हरच्या अर्नेस्ट ऑगस्टस
राजानें बदलली; म्हणून त्याच्या विरुद्ध भाषणें केल्यावरून
जेव्हां सात अध्यापकांना काढून टाकलें तेव्हां तर ती संख्या
आणखी कमी झाली. परंतु हॅनोव्हर प्रशियाला जोडलें
गेल्यापासून ह्या विश्वविद्यालयाची सारखी भरभराट होत
आहे. १९१४ मध्ये येथें १६३ अध्यापक व २२६३
विद्यार्थी होते. येथील ग्रंथसंग्रहालयांत ५ लक्ष ग्रंथ व
५३०० हस्तलेख आहेत. जर्मनीतील आधुनिक वाङ्मयाचा
एवढा मोठा संग्रह दुसरीकडे कोठेहि सांपडणार नाहीं. ह्या
विश्वविद्यालयांत रसायनशास्त्राची एक उत्तम प्रयोगशाळा,
त्याचप्रमाणें प्राणिशास्त्र, मानवजातिशास्त्र व खनिजशास्त्रां-
तील वस्तूंचा मोठा संग्रह आहे. याशिवाय शांरीशास्त्रातील
कवटीचा प्रसिद्ध संग्रह, शेतकीसंस्था, वनस्पतिबाग, एक
मोठी वैद्यशाळा व किर्येक लग्नगळ्येहि आहेत. गुट्टिजी
किंवा गोडिंग नांवाच्या खेड्याचा उल्लेख १५० त प्रथम
केलेला आढळतो. हें शहर इ. स. १५३१ त युरोपातील
धार्मिक सुधारणेंत पडलें. पुढच्याच शतकांत झालेल्या
युरोपातील 'तीस वर्षांच्या लढाईत' ह्यांचे अतोनात नुक-
सान झालें. एक शतकपर्यंत त्याचा एकसारखा न्हास होत
गेला. परंतु विश्वविद्यालयाच्या स्थापनेमुळे त्याला बरेंच
महत्त्व आलें आहे. अलीकडे अलीकडे तर व्यापारांत व
उद्योगपंध्यांतहि तें पुष्कळ पुढें आलें आहे.

गाडरवाडा, त हं सि ल.—मध्यप्रांत. नरसिंहपूर
जिल्ह्याची एक पश्चिमकडील तहसील. क्षेत्रफळ ९०८ चौ.
मै. लो. सं. (१९११) १७२१९५. ह्यांत १ शहर (गाडरवाडा)
व खेडी ४५१. सरकारी जंगल ६३ चौ. मै. ही तहसील
नर्मदा नदीच्या खोऱ्यांत असून जमीन काळी व सुपीक आहे.
तसेंच सातपुड्याच्या कांदी टँकच्याहि ह्या तहसिलीमध्ये
आहेत.

गां व.—गाडरवाडा तहसिलीचें मुख्य ठिकाण. मराठ्यांचे
अमदानीत ह्या गांव जिल्ह्याचें मुख्य ठिकाण होतें. लो. सं.
(१९०१) ८१९८ व (१९११) ४७१५. एका दशकांत
एवढी लोकवस्ती कमी झाली. म्यु. स्थापना १८६७त
झाली. निगंत माल तूप व धान्य. येथें १ मिड स्कूल व
१ दवाखाना आहे.

गाणपत्य—हिंदूंत जे अनेक उपासनापंथ निर्माण झाले
त्यांमध्ये 'गाणपत्य' हा एक पंथ आहे. गाणपत्यांचें दैवत
गणपति होय. गणपति हा देव हिंदू म्हणविणाऱ्या प्रत्येक
माणसाच्या घरी पूजिला जातो. हा देव सकळ विघ्नांचा हर्ता,
विद्यादाता व मंगलमूर्ति असा मानला जात असल्यामुळे या
देवाचें पूजन प्रत्येक हिंदूच्या घरी होतें. ('गणेश' पहा.)

इतर देवतांप्रमाणें गणपतीची मुख्यतः उपासना करणारा
एक संप्रदाय हिंदुस्थानांत आहे. या पंथाला अगर संप्रदा-
नाला गाणपत्य अशां संज्ञा आहे. या संप्रदायाचे लोक पुष्कळ
आहेत. गणपति हाच परमात्मा असून त्यानेंच हें सर्व ब्रह्मांड
निर्माण केलें असें या पंथाचे अनुयायी मानतात. या गणपति-
स्वरूपा परब्रह्मापासूनच सर्व किरकोळ देव उत्पन्न झाले.
गणपति हा मात्र अनाद्यंत, अजर, अमर, निर्गुण व निराकार
असा देव आहे असें या संप्रदायाचें तत्व आहे. हें तत्व
प्रचलित करण्यासाठी या पंथाच्या आचार्यांनी निरनिराळे
ग्रंथ लिहिले व हे सर्व ग्रंथ त्या पंथाच्या अनुयायांनी प्रमाण
मानले आहेत.

वा ह्म य.—या संप्रदायाचे प्रमुख ग्रंथ म्हटले म्हणजे
वरदत्तापनीय अगर गणपतितानीय उपनिषद्, गणपत्यु-
निषद्, गणेशसंहिता, गणेशपुराण, सुब्रह्मपुराण व ब्रह्मवैवर्ते
पुराणाचा गणेशखंड हे होत. गणेशसंहितेंत अगर गणपत्युप-
निषदांत गणपति व ब्रह्म हे एक असून गणपति हा जगताचें
आदिकारण होय असें सांगितलें आहे. गणेशपुराणामध्यें
गणेशासंबंधीच्या निरनिराळ्या कथा दिल्या असून त्याची
पूजा व उपासना कशी करावी हें सांगितलें आहे. तसेंच गण-
पत्युपासनेचा एक मंत्रहि यांत आहे (पहा.) गणेशखंडामध्यें
देखील अशाच प्रकारच्या कथा वर्णन केलेल्या आहेत.
ब्रह्मवैवर्तपुराणामध्यें एका अध्यायांत राधा ही गणेशाची पूजा
करीत असे असें सांगितलें आहे हें ध्यानांत ठेवण्याजोगें आहे.
गणेशखंडांत शिवानें गणपतीला प्रसन्न करून घेण्यासाठी
दहा वर्षे घोर तपश्चर्या केली व त्यान्यापासून त्रिपुरासुराच्या
वधाचा वर प्राप्त करून घेतला असें वर्णन आलेलें आहे.
गणेशगीता गांवाचाहि एक ग्रंथ आहे पण तो जवळ जवळ
भगवद्गीतेसारखाच आहे. फक्त कृष्णावहल गणेश नांव
चालण्यांत आलें आहे. याखेरीज गणपतिकल्प, गणपतिकवच,
गणपतिपंचरत्न, गणपतिपंचांग, गणपतिपंचांबरण स्तोत्र
(शंकराचार्यकृत), गणपतिपुरश्चर्याविधि, गणपतिपूजा,
गणपतिमंत्रविधान, गणपतिमानसपूजा गणपतिरेत्नप्रदीप
गणपतिरहस्य, गणपतिवेदपादस्तोत्र (जैमिनीकृत?), गण-
पतिसहस्रनाम, गणपतिसूक्त, गणपतिस्तवराज, गणेशमाहात्म्य
इत्यादि अनेक गणपतिपूजनाचे ग्रंथ आहेत.

गा ण प त् य पा स ने चा उ द्द य.—गणपतिदेवतेचें वेदपूर्व
प्राचीनत्व आहे तरी गाणपत्य पंथाचा उदय केव्हा झाला
हें पाहूं गेल्यास तो जास्त अर्वाचीन काळी झाला असवा
असें दिसून येतें. या पंथाचा उदय होण्यापूर्वीहि 'गणेश'

देवतेला बरेंच प्राधान्य होतें यांत शंका नाहीं. तथापि गाणपत्यांपंथाचा उगम पांचव्या शतकानंतर ते नवव्या शतकाच्या पूर्वी केव्हांतरी झाला असला पाहिजे असें डॉ. भांडारकर यांचे म्हणणे आहे. या काळांत रचल्या गेलेल्या याज्ञवल्क्य स्मृतींत व भवभूतीच्या मालतीमाधवांत गणेशाची प्राधान्येकरून स्तुति करण्यांत आलेली आहे. आठव्या अगर नवव्या शतकांतील शिलालेखांतहि या गाणपत्यांचा व गणेश देवतेचा उल्लेख आढळतो. गाणपत्युपासनापर सर्व ग्रंथ याच काळांत निर्माण झाले असें म्हणावयास हरकत नाहीं.

गाणपत्यांतील पोटभेद.—आनंदतीर्थीनां लिहिलेल्या शंकरदिग्विजयामध्ये या गाणपत्यासंबंधीचा व त्यांच्या तत्त्वांचा उल्लेख आला आहे. हा ग्रंथ दहाव्या शतकामध्ये लिहिला गेला असावा. या ग्रंथामध्ये गाणपत्यांचे सहा पोटभेद होते असे सांगितले आहे. हे पोटभेद म्हणजे महागणपतिपंथ, हरिद्रागणपतिपंथ, उच्छिष्टगणपतिपंथ, नवनीतगणपतिपंथ, स्वर्णगणपतिपंथ व सनातनगणपतिपंथ हे होत. या पंथांपैकी उच्छिष्टगणपतिपंथ थोडासा चमत्कारिक आहे. या पंथाचे अनुयायी गणपतीची डाय्या हातानें पूजा करतात. हे लोक गणपतीला हेरंब हें नांव देतात. या पंथांत जातिभेद पाळण्यांत येत नाहीं व विवाह-विषयक निर्बंधाना या पंथांत थारा नाहीं. वाटेल त्या स्त्रीशी संभोगादि व्यवहार कण्याची यांच्यांत चाल दिसते. चंद्राकृति तांबडे गंध लावणे ही गाणपत्यांची मुख्य खूण होय.

गाणपत्युपासनेचे माहात्म्य विशेषतः दक्षिणहिंदुस्थानांत आढळून येते. द्रविड लोकांचा हा मूळचा देव असावा असें दिसते. या देवाचे वृहान उंदीर आहे व द्रविड लोकांची ओरीन म्हणून जी एक जात आहे त्या जातीचे उंदीर हें प्रमुख दैवत आहे. त्रावणकोर संस्थानांत होमपुर उर्फ गणतीची देवळें पुष्कळ ठिकाणी असून त्या ठिकाणी गणपतीच्या निमित्त दररोज होम केला जातो. कांहीं ठिकाणी क्वचित् प्रसंगी महागणपतिहोम नांवाचा वन्याच खर्चाचा होमहि करण्यांत येतो. पुण्याजवळ चिंचवड येथे गणपतीची स्वयंभू मूर्ति असून तिच्यानिमित्त मार्गशीर्ष वद्य प्रतिपदेपासून पद्मीपंथेत मोठा उत्सव करण्यांत येतो. येथील मोरया गोसावई नांवाच्या साधूने गणपतीला प्रसन्न करून घेतले व गणपतीने 'मी तुझ्या शरीरांत व तुझ्यामागून होणाऱ्या सहा पुरुषांत अंशरूपांने वास करीन' असा त्याला वर दिला व त्याप्रमाणें मोरया व त्याचे सहा वंशज यांच्यामध्ये गणपति वास करितो अशी समजूत असून या सातजणांच्या समार्धीची गणपति या नात्याने दररोज पूजा करण्यांत येते. या गणपतिसंस्थानाला निरानिराळ्या भाविकभक्तांना देणग्या दिल्या असून खुद्द औरंगजेब वादशाहानें देखील आठ खेडी इनाम दिली आहेत. [याशिवाय 'अष्टविनायक' पहा.]

गात्रसंकोचन—(गात्रक्षय, ई. ॲट्रोफी). हा शरीरोग-विज्ञानशाखांतील पारिभाषिक शब्द असून त्याचा अर्थ शरीरांतील एका किंवा अनेक भागांच्या पोषणक्रियेमध्ये बिघाड उपपन्न होऊन तो भाग शुष्क व क्षीण होणे, असा आहे शरीरांतलिल भागांची क्षीण प्रतिक्षणी होते ती भरूनहि पण तितक्याच जलदीने यावी अशी नेहमी योजना असते. त्यामुळे क्षिजलेल्या भागांचे पोषण व वाढ होऊन क्षीण एखादी दिसून येत नाहीं; म्हणून प्राण्यांच्या जीविताचे रक्षण होतें व जगणे शक्य होतें. म्हणजे नेहमी पोषण व क्षीण यांमध्ये आपो-आप असा समतोलपणा रहातो की, त्यामुळे रोगोत्पत्ति होत नाहीं. पण कधी असे घडते की, विवक्षित भागाची जितकी क्षीण होते त्याच्या मानानें त्यास फारच अथवा फाजील पोषक द्रव्य व रक्तपुरवठा होतो व त्यामुळे तो भाग एकदम पोसलेला व लठ्ठ होतो; याचच पोषणवृद्धि अशी संज्ञा आपण देऊं. याची उदाहरणे: प्रसूति कालानंतर मूल पाजणे आवश्यक होतें तेव्हां स्तनांची एकदम वृद्धि (वाढ) होते, अथवा गरोदरपणामध्ये गर्भधारणेसाठी गर्भाशय नऊ महिन्यांत नेहमीच्या १५-२० पट वाढणे इत्यादि होत. याच्या उलट प्रकार म्हणजे पोषण कमी झाले अथवा केले असता त्याचा परिणाम तो भाग क्षिण व शुष्क होणे हा होय. किंवा पोषणद्रव्ये यथास्थित मिळत असून ती पचविण्याची शक्ति जर कमी झाली तरीहि तोच परिणाम होतो. कांहीं विकृतीमध्ये (उदाहरणार्थः—वार्धक्य) सर्व शरीरास क्षीण येऊन तें सर्व क्षीण होऊं लागतें. तेव्हां फक्त हृदय मात्र क्षिण होत नाहीं. ही क्षिणेची क्रिया कधी कधी शरीराच्या एखाद्या भागापुरती अथवा इंद्रियापुरतीच असलेली दिसून येते. असे घडण्याची कारणे अनेक आहेत. (१) एखाद्या शरीराच्या भागाचा उपयोग करणेच सोडून दिले, अथवा त्या भागाकडून होणारी क्रिया पुढे चालू राहिली नाहीं तर तो भाग लहान दिसण्यास आरंभ होतो. अर्धागाचा झटका येऊन लुलेपणामुळे अगर संधिवात होऊन, हाताची अगर पायाची हालचाल नेहमीप्रमाणे होणे व त्याच्याकडून व्यायाम होऊन त्यास अधिक भिळणाऱ्या रक्तांने त्याचे पोषण व वृद्धि होणे हे कमी झाल्याबरोबर हे अवयवहि लहान दिसू लागतात. (२) युद्धिहीनत्वामुळे अर्धवट माणसांचे मेंदूहि लहान असलेले आढळतात; व तसेच अंध माणसांमध्ये वीक्षणमज्जाहि वाळून जाते. कारण तिचा उपयोग केला जात नाहीं. (३) बालक गर्भाशयांत असेपावेतों त्यास धायमसपिंड आणि कांहीं विशिष्ट धमनिया आणि शिरा मातेपासून रक्तभिसरणाच्या योगानें पोषण मिळविण्यासाठी जरूर असतात. पण पुढें तें मूल उपजल्यावर त्या रक्त-वहिन्या व पिंड यांची जरूर रहात नाहीं म्हणून ते शुष्क होऊन नाहीसे होतात. (४) वाळंतपणानंतर गर्भाशय जें अतिशयच मोठे झालेले असतें, तें त्याची फाजील पोषण-क्रिया व वृद्धि आपोआप बंद पडून पुन्हां बहुतेक पूर्ववत

पहिल्या आकाराचें होतें. (५) स्त्रियांस उतारवयांत मुळें होईनाशां झाली म्हणजे त्यांच्या ओटीपोटांतली अंडसदृश पिंड शुष्क होतात व त्यांची गर्भधारणशक्ति नाहींशी होते. (६) एखाद्या भागास रक्ताचा पुरवठा करणारी धमनी वांधून टाकिली तर पुढील भाग शुष्क होतो. (७) यकृत आणि मूत्रपिंड यांचे जे जुनाट रोग असतात त्यांमध्ये या इंद्रियांत विकृत-द्रव्य सांचत जातें व त्यामुळें त्या इंद्रियांच्या पोषणास अडथळा येऊन तीं वारीक होतात. (८) एखाद्या शरीरांतली इंद्रियांवर चोहोंकडून, शेजारी रोगाचें आवाळें (अर्बुदप्रथि) उत्पन्न होऊन दाब पडल्यास तें इंद्रिय त्या दाबा-नेंहि लहान होतें. याचें दुसरें उदाहरण म्हणजे चिनी ध्रीमंत वायका शोभेसाठीं आपले पाय लोखंडी पट्यानीं वांधून ठेवून मुद्दाम वारीक करतात हें होय. ह्या गात्रसंकोचनाची क्रिया सुरू झाली म्हणजे त्या विविक्षित भागांतली पेशी नष्ट होऊन तो भाग लहान होतो. पण कधीं असेंहि घडतें कीं, जरी त्या भागांतली पेशी नष्ट होऊन ही क्रिया सुरू झाली तरी त्याच्या बदली विकृतमलद्रव्य सांचतें व त्यामुळें दिस-ण्यांत तो भाग वारीक झालेला दिसत नाहीं. उदाहरणार्थ हृदय म्हणजे रक्ताशयांत ही क्रिया सुरू झाली असतां त्याचे मांसपेशी कमी कमी होत जातात व त्याच्या ऐवजीं निरुप-योगी अशी मेदवृद्धि हृदयाच्या मांसल भागांतून होते यामुळें हें विकृत हृदय क्षिजलेलें व लहान न दिसतां उलट थोडे मोठेंच दिसतें. बहुधा या क्रियेची प्रगति अगदीं सावकाश-पणें होते. (१०) पण गरोदर स्त्रियांनां विशेषतः होणारा यकृताचा एक चमत्कारीक रोग आहे. त्यांत थोड्या दिव-सांत यकृत अर्धा किंवा तृतीयांश आकाराचें होऊन रोगी मृत्यु पावतो. (११) वर्षमानस्नायुक्षय नांवाचा रोग पृष्ठ-वंशरज्जूपासून पुढील बाजूकडे जाणारे मज्जातंतू विकृत होऊन हळू हळू होतो व त्यामुळें काहीं विविक्षित मांसपेशी अगर त्यांचे समूह क्षिजून वारीक दिसतात व नंतर लुले पडतात. आरंभ बहुधा उजव्या हातास पंजामध्यें होतो व हाताची शक्ति कमी होत चालली आहे असें रोग्यास समजू लागतें. नंतर आंगठ्याच्या मुळाशीं जो मांसल भाग आहे तोहि शक्तिहीन व वारीक होतो. नंतर वाहु व पाय यांचेहि स्नायू क्रमाक्रमानें वारीक व कमकुवत होत जातात. कधीं कधीं या रोगाची प्रगति येथपर्यंत मजल गांठून थांबते. पण बहुशः शरीरांतली इतर बऱ्याच स्नायुसमूहावर असाच विकृत परिणाम उत्तरोत्तर होत जाऊन शेवटीं रोग्यास मरण येतें. (१२) त्वचा हें एक इंद्रियच आहे व म्हातारप-णामुळें यामध्येंहि शुष्कता येऊन त्वचा रूक्ष व खरखरीत दिसून सुरकर्या पडतात. कधीं कधीं पहिला वर्ण थोड्या फार प्रमाणांत बदलून जागजागीं काळ्या अगर पिंगट रंगाचे चट्टेहि दिसतात. त्वचेचे पोषक मज्जातंतू विघडून त्वचेस तकतुकी व सूजहि दिसून येत व त्वचेत आग अगर सुंग्या

आल्याप्रमाणें भास होतो. अगर महारोगांत स्पर्शज्ञान कमी होऊन चोटांचां अर्पेहि कुजून गळून पडतात.

गात्रोपघात—याचा प्रचारांतली अर्थ हलवण्याची इच्छा असतांना हातपाय वगैरे अवयवांची चलनशक्ति नष्ट होणें, असा आहे. परंतु वैयकीय दृष्टीनें पहातां, स्पर्शज्ञान, रुधिरा-भिसरण, इत्यादि शक्ती नष्ट होणें या लक्षणाचा गात्रोपघा-तांतच समावेश केला पाहिजे. यास स्वतंत्र रोग न समजतां स्नायू किंवा मज्जास्थानांच्या ठिकाणीं विविक्षित व्याधी अगर इजा होऊन अगर वातामुळें तात्कालिक त्यांची क्रिया बंद होऊन (उदाह० उन्माद रोगांत) हें लक्षण रोग्यास होतें असें समजावें. हा रोग कधीं एक दोन स्नायूपुरता असतो. व कधीं अर्धांगांघडि होतो व कधीं छाती अगर कमरे-खालील सर्वांगास होतो. तो कां व कसा होतो हें समजण्यास मज्जातंतू, मेंदू व पृष्ठवंशरज्जूपासून निघून कोणत्या मार्गांनें स्नायूंत शिरतात व कोणत्या मार्गांनें स्पर्शसंवेदना-शती-ष्णादि भावनांचें मेंदूस ज्ञान होतें या इंद्रियविज्ञानशास्त्रांतली भागाचें मनन लक्षपूर्वक केलें असतां समजेल; तें येथें देणें शक्य नाहीं. परंतु पुढील रोगलक्षणें संभवतात तीं अशाः— (१) मेंदूच्या वरील भागास रोग अगर इजा झाली तर इच्छाशक्तिपूर्वक स्नायूंची चलनशक्ति नष्ट होते (२) मेंदूचा खालील भाग वरीलप्रमाणें विकृत झाल्यास चलनशक्ति नष्ट होऊन शिवाय स्नायू क्षीण होऊन वारीक होऊ लागतात. या रोगांचे अनेक भेद आहेत. मेंदूत विकृतांमुळें होणाऱ्या रोगांपैकीं अर्धांगवाताचें वर्णन पूर्वी दिलेंच आहे (अर्धांग-वायु पहा). बाकांच्या मुख्य प्रकारांचें त्रोटक वर्णन पुढें दिलें आहे.

पृष्ठवंशांतली मज्जास्थानें विघडून होणारे रोग (पंगुवायु) कारणाः— पृष्ठवंशरज्जूंतली चलन अगर स्पर्श, वेद-नादि संदेशाहाकृमाणि रोगामुळें अगर दुखापतीमुळें त्या पृष्ठवंशरज्जूंतली भागांत दाह सुरू होऊन त्याच्या खालील भागांत ह्मणजे छाती अगर कमरेखालील दोन्ही बाजूंचें सर्वांग लुलें पडतें; चलनशक्ति व त्यांतली स्पर्श, वेदना शतीष्णादि ज्ञान रोग्यास नसतें. इच्छाशक्ति नसल्यामुळें न कळत लघवीस व शौचास होतें. स्नायुपोषण अनैच्छिक रीतीनें आपोआप होणें बंद झाल्यामुळें अंधरुणांत पडून राहिल्यामुळें शय्याक्षतें होण्याची प्रवृत्ति असते. तथापि पृष्ठवंशरज्जूंचा थोडा भाग बिघडला असल्यास स्नायू फारसे क्षीण होत नाहींत. या प्रकारचा पंगुवायु, मग तो रोगामुळें होवो अगर अपघातामुळें पाठीचा कणा दुखावून होवो—बरा होण्याचा संभव असतो. त्यासाठीं रोग्यास उताणें निजवून दररोज त्याचे हातपाय चोळून परिचारकाकडून त्याच्या चलनीक्रिया बळेंच करीत जाव्या. स्वच्छता राखून शय्याक्षतें होऊ देऊ नयेत. मूत्र कोंडून नंतर नकळत वाहू लागण्याचे अगोदर दिवसांतून दोनतीन वेळां मूत्रशालाकें लघवी काढीत जावी. म्हणजे इष्ट हेतु साध्य होईल.

वा लपे गुत्व रोग.—लहान मुलांमध्ये वरील रोगासारखा रोग आपोआप झालेला पहाण्यांत येतो. कांहीं देशांत तर सांथीप्रमाणे पुष्कळ मुलांना एके काळी हा रोग होतो, व तेथे सांथ नसली-तर हा रोग नेहमी वारंवार आढळतो व यावरून एखाद्या विविक्षित रोगजंतुमुळे हा संसर्गकारीरूपाने रोग होत असावा. या रोगांत पृष्ठवंशरज्ज्वंतील गाभ्याच्या मध्यभागी शिंगाच्या आकाराची धूसरवर्ण मज्जास्थाने असतात तीं विकृत होऊन अंग लुले पडतें. हा रोग क्वचित् मोठ्या माणसांतहि होतो. मुलाची एकाएकी प्रकृति विषडते. परंतु कदाचित् त्याचा एखाददुसरा हात अगर पाय अंमळ लुला, अशक्त झाला आहे इकडे कोणाचें लक्ष न जाईल इतकी थोडी विकृति प्रथम होते. नंतर एकदम ज्वर, ओकारी, आंचके येणें आणि मुलास बोलतां येईल इतके वय असल्यास हातपाय बधिर होऊन सुंग्या येत असल्याचें त्यास कळतें. व ज्या अवयवास असें होतें तो पुढें लुला पडतो. येणेंप्रमाणे एकापेक्षा अधिक अवययहि लुले पडतात. परंतु त्यांत विशेष हा असतो कीं, त्यांची चलनशक्ति नष्ट झाली तरी स्पर्श, वेदना, शीतोष्ण-ज्ञान शाबूत असतें. कांहीं विविक्षित स्नायूंचा समूह अगर एकाच वाजूचा हात व पाय अशा रीतीनें लुला पडला तरी त्यांत अर्धांगवाताप्रमाणे अगदीं बरोबर निम्में अंग निखालस निर्जिव झाल्याप्रमाणें स्थिति होत नाहीं. हे विकृत स्नायू तीव्र रोग असल्यास भराभर क्षीण होतात व त्यांना विजेची पेटी लाऊन संवेदना होत नाहीं. सौम्य रोग असल्यास फक्त एखादा स्नायूंचा समूह-हाताचा किंवा पायाचा-लुला पडून ते स्नायू वारीक व क्षीण होतात; पण नष्ट झालेली चलन-शक्ति परत येण्याची वरीच आशा असते. त्याबरोबरच रक्ताभिसरणक्रिया मंदगतीनें चालल्यामुळे तो लुला भाग काळ-वंडलेला,तेजोहिन व थंडगार होतो.आंतील हाडांचें व मांसाचें पोषण न झाल्यामुळे त्यांची वाढ खुंटून दुसऱ्या वाजूच्या हात अगर पायापेक्षा तो आंखुड होतो. यामुळे व स्नायूंचा हाडाबरोबर दाब कमी होऊन हाडें वांकडी होऊन त्यांना हिरानिराळ्या प्रकारचें व्यंगत्व येतें.या रोगांत नकळत लघवीस अगर शौचास होत नाहीं. किंवा शय्याक्षतेंहि पडत नाहींत व बहुधा रोगी दगावत नाहीं. रोगास प्रारंभ झाल्या दिवसापासून एक महिन्यानें क्षीण झालेले स्नायू चोळण्यास सुरवात करावी. म्हणजे त्यांतील रुधिराभिरणक्रिया वाढून व्यंगत्व कमी होईल. त्याचा उपयोग न झाल्यास दाखवैयास दाखवून व्यंगत्व हरण करावें.

व धे मा न क्षीण स्ना युस्तं भ.—या रोगास २५ ते ४५ वर्षांच्या सुमारास आरंभ होऊन प्रथम हाताचे तळवे, करांगुली व अंगठ्याखाली जे मांसल उंचवटे आहेत ते, झिजून क्षीण होण्यास सुरवात होते. हा रोग पुरुषांत विशेष आढळतो. याचें कारण वरील रोगाप्रमाणेंच आहे. परंतु हा रोग अतिसावकाशपूर्ण येतो व बरा होत नाहीं.

क्रमाक्रमानें बोटें व हात यांचें मांस कुश होऊन ते अवयव वारीक होतात. नंतर बाहू, खांदा, छाती यांची गति सावकाश पूर्ण होते. हे स्नायू क्षणमात्र एकदम थरथरतात हा एक यांत विशेष आहे. लघवी व मलजुद्धांच्या क्रिया विषडत नाहींत. कफ, फुफुसदाह होऊन श्वसनशक्तीचा न्हास झाल्यामुळे मृत्यू येतो. क्रियेकांना पुढील प्रकारचा जिव्हेप्रस्तंभरोग होऊन मरण येत.

जि व्हे प्रस्तं भ.—पुढील क्रिया करणाऱ्या स्नायूंना संदेश-वाहक मेंदूतील मज्जातंतू विषडून बोलणें, गिळणें, आवाज उत्पन्न करणें व चर्वणक्रिया, या क्रिया एकएकी दुबळ्या होतात किंवा अगदीं वंददि पडतात. चाळीस ते साठ उमरांच्या माणसांमध्ये असा रोग हळूहळू आलेला दृष्टीस पडतो.प्रथम तालव्य व्यंजनाचा उच्चार करतांना जरा बोबडेपणा वाटतो. नंतर पवर्गातील ओष्ठस्थान असलेली अक्षरें उच्चारतांना बोबडेपणा दिसतो. नंतर तालुस्थानाचा मागील भाग लुला पडल्यामुळे बोलणें गंगाणें-नाकांतील स्वरांत येतें; यानंतर जीभ लटकी पडत गेल्यामुळे तिच्या योगानें घांस घशांत लोटतां न येऊन अन्न गिळतां येत नाहीं. व मग तें अन्न गालफडांत सांचून वसतें. तसेंच तो घांस घशांतील गिळण्याच्या स्नायूंनी चटकून पकडून गिळण्याची क्रिया आपोआप सुरू व्हावी, परंतु त्यांमध्येहि जडत्व आल्यामुळे तसें कांहीं एक न होता उलट तें अन्न नाक-पुड्यावाटें-अन्न पातळ असल्यास-परत येतें. यापुढें कंठांतील स्नायूंचा जडत्व येऊन भाषण अगदींच अस्पष्ट येऊं लागून अन्न गिळण्याची फार पंचाईत पडूं लागते. कंठांतील स्नायूंचें स्पर्शज्ञान कमी होऊन अन्न अगर पाण्याचे थेंब श्वासनलिकेंत जाऊन खोकल्याचा ठसका सुरू होतो. यानंतर चर्वणक्रियेच्या स्नायूंना स्तंभ होऊन ते लुले पडतात व मागाडून श्वसनक्रियेचे स्नायू लुले पडून रोगी मधून मधून गुदमरतो. रोग्यास शुद्धि अगदीं चांगली असते. स्नायू लुले पडून तोंड बाबळें दिसतें व मनोविकार विशेष नाजूक स्थितींत असल्यामुळे रोग्यास रडें अगर हसूं चटकन येतें. व त्यावरून रोग्यास चळ लागल्याचा संशय येतो; पण वस्तुतः तसें कांहीं नसतें. चेहऱ्याचा खालील भाग विकृत होतो; पण वरील भाग नीट असतो. या रोगांत अन्नक्षण श्वसनमार्गांत शिरल्यामुळे फुफुसदाह होऊन मेंदूतील मद्दत्वाचा स्थानें विषडल्यामुळे थोड्या दिवसांत रोगी दगावतो. तथापि डेगच्या तापांत कांहीं रोग्यांना अशा प्रकारचा स्तंभ होऊन फक्त बोबडेपणाचें व्यंग राहून ते रोगी वरीच वर्षे जगल्याची उदाहरणें दृष्टीस पडतात.

हातपायास हलविणारे मज्जातंतू विषडून होणारा गात्रोपघात मज्जातंतुदाह होऊन एखादा स्नायू, स्नायूंचा समूह, किंवा सर्वेच हात अगर पाय अगर अवयव लुला पडणें संभवनीय असतें.याचें उत्कृष्ट उदाहरण म्हणजे अर्दित

वायूमध्ये वेहून्याचे स्नायू हलविणाऱ्यास मज्जातंतूवर दाब पडून दाह उत्पन्न होऊन एका बाजूचा चेहरा वांकडा होतो हे होय. वातप्रकृतीच्या माणसास गारठा बांधून अगर वारा फार लागल्यामुळे असे होतें. तसेंच कुजडीचा साह्याप्यानें चालण्याच्या नागसांमध्ये कुजडीचा दाब मज्जातंतूवर पडल्यामुळे हात छुला पडतो हे दुसरे उदाहरण. पोटांत नकळत शिसें जाऊन तेलाचें रंग देणाऱ्या लोकांना विषबाधा होते; कारण या रंगांत शिशाचे क्षार असतात व त्यापासून मनगट छलें पडतें. वातप्रकृतीच्या माणसास ओल्या जागेवर बसून अगर गारव्यानें मांडींतलें मज्जातंतूचा दाह होऊन ऊरस्तंभ नांवाचा वायु होतो.

हस्त पाद मज्जातंतु दाहः—रक्तदोषामुळे अगर शिसें, सोमल, रक्ति मद्यपान, मधुमेह, घटसर्प, वैरीवैरी इत्यादि रोगांचें विष रक्तांत किंनुन त्यामुळे या प्रकारचा जो दाह होतो त्याची सामान्य लक्षणे पुढें दिली आहेतः—अगोदर शरीरांत कांहीं व्याधि असून त्यांत दीर्घकालीन वेदुमार दारूच्या व्यसनानाची भर पडून रक्त दुपित होतें. रोग फार तीव्र असल्यास रोग्याच्या छाती अगर कमरेखालील दोन्ही कडचा भाग छुला पडतो. परंतु पृष्ठशरज्जुदाहामुळे पंगु-वायु होऊन शौचमूत्राच्या क्रियेवर रोग्याचा दाब रहात नाहीं. तसें लक्षण या रोगांत रोग्यास भ्रम झाला तरच होतें; एरवीं होत नाहीं. दुसरा फरक हा कीं त्या रोगांत त्या स्नायूंचें स्पर्शज्ञान नष्ट होतें. पण या रोगांत स्नायू दाबले तर ते फार दुस्ततात; व ते स्नायू क्षीण होऊन बारीक होतात. कांहीं रोग्यांमध्ये पायमोजे घातले असतां पायांचा जेवढा भाग आच्छादला जातो तेवढ्या भागांतील स्पर्शज्ञान व वेदनासेवेदनज्ञान नष्ट होतें. रोग अधिक तीव्र झाल्यास याच प्रकारचा छलेपणा हातांनांहि येतो; व हृदयाहि दुर्बल होतें. व शरीरांतलें इतर स्नायूहि केव्हां छले पडतील याचा नेम नसतो. मानसिक स्थितीह्नि फारच बिघडून रोग्यास चित्तभ्रम व भुरळ पडते. त्यास काळवेळ हें कांहींच कळनासें होऊन ओळखीच्या माणसास भलतेंच माणूस समजण्याचा भ्रम होतो. विशेष चमत्कार हा कीं, रोग्यास अगदीं लहानपणच्या गोष्टी आठवतात परंतु नुकत्या घडलेल्या गोष्टींचें विस्मरण पडतें.

मिथ्याज्ञा युपुष्टि स्तंभः—जन्मतः कांहीं आनुवंशिक संस्कारामुळे मज्जास्थानांत कांहींहि विकृति न होतां एकाच कुटुंबांतलें माणसें वयाच्या टााविक वेळीं या रोगामुळे ज्ञायुदुर्बलतेमुळे छलीं होतात. कित्येक कुटुंबांत पुष्टपांनां मात्र हा रोग होतो. कधीं मुलांनां व मुलींनां हा रोग होतो. तरी पण एकंदरीत स्त्रियांपेक्षां पुष्टपांनां होणें अधिक संभवनीय असतें, व स्त्रिया फक्त हा आनुवंशिक रोग पुढील पिढीस सादर करतात. रोग्याचें वय ज्ञायुसमूह व ज्ञायुपुष्टि अगर क्षीणता यांच्या मानानें या रोगाचे अनेक पोटेभेद केले जावूत. या रोगांत ज्ञानांत डेवण्यासारखा मुख्य गोष्ट म्हण्टील

म्हणजे जरी ज्ञायु पुष्ट दिसले तरी वस्तुतः त्यांतलें संकोचन पावणारे तंतू क्षीण व कमी झालेले असतात; व वसा व इतर निरर्थक तंतुवृद्धि होऊन अवयव विनाकारण पुष्ट दिसतो; व त्यावरून ह्या रोगाचें नांव सार्थ आहे असें म्हणावें लागतें. वयपरखें (१) बालस्नायुस्तंभ व (२) युवास्नायुस्तंभ असे याचे दोन भेद पाडतात.

मुलांमध्ये वाह्यतः ज्ञायु क्षीण क्रिया अतिपुष्ट असे दोन्ही भिन्न प्रकार भिन्न रोगांत नजरेस पडतात. अगोदर स्नायु क्षीण होऊन पुढें मुलांस अशक्तपणा आला म्हणजे कार्यकारणतयंब लक्षांत येतो. परंतु मूल जन्मतः डंगण, नांवा, पोटाच्या, देड वगैरे भीमसेनाप्रमाणें पुष्ट असून त्याचा निःशक्तपणा आईवापांच्या लक्षांत आल्यानें त्यास फार आश्चर्य वाटतें. मूल उभें राहूं लागलें म्हणजे सावधगिरीनें पाय घेरेच फाकद्वान उभें रहातें. चालतांना फेंगडत व फरकडत चालतें; वारेवार आपटतें; एकदां पडलें म्हणजे पुनः उठण्यास त्यास अडचण पडते व हात भुईवर टेंकून जपून पुनः उभें रहातें. उभें रहातांना गुडघा, कंबर वगैरे ठिकाणीं हात टेंवून तोल संभाळून सावधगिरीनें उभें रहातें. हा रोग असाध्यच आहे व असलीं मुलें मध्यम वयापर्यंत सुद्धां वांचत नाहींत.

कंपवायु.—हा रोग मनुष्यास उतारवयच्या सुमारास होऊन त्यांत मुख्य लक्षण म्हणजे स्नायूंचा अशक्तपणा, कंप ताठरपणा, उभे रहाण्याची व चालण्याची विशिष्ट तऱ्हेची डग ह्मीं होत. प्रथम अशक्तपणा येऊन एका हातासच कंप सुटतो. कातगोळ्या वळतांना जसें मनुष्य आंगठा व तज्जनी हालवितो किंवा पखवाज हळूहळू एकसारखा वाजवितांना जशीं बोटें हलतात तशाच प्रकारचा कंप एका हातास सुरू झाल्यानंतर कांहीं दिवसांनीं दुसऱ्या हातांस, नंतर पायांच्या घोळ्याच्या ठिकाणीं कंप सुरू होतो. कांहीं रोग्यांचें मस्तक कंपामुळे सदां हलत रहातें. हा कंप दर सेकंदास सुमारे पांच झटके या वेगानें येतो हा कंप शीपेंत अगदीं थांबतो. चालण्याची व उभें रहाण्याची डबहि चमत्कारिक असते. रोगी मान खालीं घालून जवळ जवळ अंतरावर पावले टाकीत प्रथम साकडाश व नंतर झपझप वेगानें व अंसळ थांबल्याप्रमाणें तुरतुर चालतो. चेहरा जसें एखादें चित्र अगर पुतळा शुन्यदृष्टि असतो तद्वत् दिसतो; परंतु त्या रोग्याची बुद्धि शाश्वत असते. रोगी पुष्कळ वर्षे जगतो पण त्यावर उपाय फारसे चालत नाहींत म्हण्टे तरी चालेल. फक्त हातपाय आंखडूं नयेत म्हणून दररोज दुसऱ्याकडून त्यांचें चलन करवून व जोळून घेऊन बरें वाटतें. बरील कित्येकप्रकारचें स्तंभरोग एकत्र दिले आहेत. त्यांची चिकित्सा कांहीं ठरीव सामान्य धोरणावर करावयाची असते. त्याची माहिती पुढें दिली आहे.

(१) रोग्यास विधान्यांत निजवून ठेवाचें; व मलमूत्रादींचे विसर्जन नियमितपणें होत जाईल अशी तज्जवीज राखावी.

त्याचप्रमाणे रोग्याची हृदयक्रिया, श्वसनक्रिया व पुरेसे अन्न यांत विघड न होईल अशी व्यवस्था ठेवावी. औषधे व उत्तेजक पदार्थ थावेत किंवा नाही याचें ज्ञान डॉक्टरास नाडीवरून होतें. पडून राहिल्यानें फुफ्फुसदाह होण्याचें भय असतें. याचें एक मुख्य कारण रोग्याच्या घशाच्या ठिकाणीं वधिरता उत्पन्न झाल्यामुळे त्यास अन्नपाणी घालते. नेळीं दोहोंचे कण श्वसनमार्गांन श्वासनलिकांत लोटले जातात व त्या वधिरतामुळे ते आंगतुक कण ठसका येऊन बाहेर खोकून पडवे तसें कांहीं एक न होतां फुफ्फुसदाह उत्पन्न करतात. या दुखण्याच्या आरंभी जर नाडी भरलेली व सशक्त असेल तर एकदां जुलाबाचें औषध देऊन कोठा साफ करावा. नाडी अशक्त असली तरी नियमितपणें मळशुद्धि होणें जरूर आहे. लघवी फोंडेल अशी वेळ येऊ देऊं नये. त्यासाठीं मूत्रनलिकेचा उपयोग जरूर तर अमांदाच करणें चांगलें. पण ती शलाका जंतुरहित राहिली अशी काळजी घेणें जरूर आहे. नाही तर मूत्राशयांत जंतूंचा प्रवेश होऊन मूत्रशयदाहोरोग उत्पन्न होतो. रोग्याची पाठ दररोज तपासून त्यास तेथें अगर अन्य ठिकाणीं दाब पडून शय्याक्षतें न पडतील अशी खबरदारी घ्यावी. ती होण्याची खूण म्हणजे त्या भागावरील त्वचा स्वच्छतेच्या अभावामुळे कुजू लागते. म्हणून दाब पडत असलेल्या जागीं अन्दीरपासून कोलनवाटर किंवा स्प्रिंटर रोज चोळून तींत फाटिण्य आणावें. त्वचा कुजण्याचे पूर्वेनिह् पाठ किंवा कुळा या जागीं त्वचेवर लाल डग दिसूं लागतो. असें झालें म्हणजे क्षिकऑक्साइडची पूड अगर मलम त्या जागीं लावून त्या जागीं भार न येईल अशा नवीन स्थितीत रोग्यास निजवावा. किंवा आंगठीप्रमाणें वर्तुळाकार अशा गिरया त्या जागीं रोग्याखाली ठेवाव्यात. रोग्यास कधी शेकावें लागतें व रोग्याचें स्पर्शज्ञान कमी अगर नष्ट झाल्यामुळे शेकतांना फोड उठेपर्यंत शेकलें तरी त्यास कळत नाही व अशा तऱ्हेनें हि शय्याक्षतें पडतात. यासाठीं शेकण्याकरतां ज्या वाटल्यांचा उपयोग करावयाचा त्यांवर नेहमीं गरम कपडा गुंडाळून मग शेकीत जावें. असे फोड शेकतांना उठले तर ते बरे होण्यास जड जातात. छातीखालील दोन्ही वाळूंचें सर्वांग लुलें पडल्यास दोन्ही पायांत हातांनीं विणलेले जाड लोंकरीचे भोजे घालावेत. नंतर दोन्ही पायांवर त्याच्या लांबीच्या आकाराची चौकट ठेवून चौकटीवरून पांघरणें घालावीत. म्हणजे पांघरणाचा सदा भार पायावर पडून पाऊल लुलें पडतें तें पडणार नाही. रोग्याची प्रथमावस्था संपताच लगेच परिचारकाकडून हातापायाच्या चलनक्रिया बळें करविण्याच्या उद्योगास लागवें. व त्याचवेळीं ते अवयव चोळविण्याचा परिपाठ ठेवावा. कांहीं रोग्यांना विजेची पेटी लावून फागदा होतो पण पेटीपासून वेदना होतात व खरोखर उपयोग चोळणें व कृत्रिम चलन यापेक्षां अधिक होतो किंवा नाही याचा वानवाच आहे. म्हणून निदान मुलांचे बावतीत हा उपचार मुळींच करूं नये. हात अगर पाय परिचारक

हलवीत असतां ती क्रिया आपण होऊन बुच्या करीत आहां अशा भावनेनें रोग्यानें त्यांत मन व लक्ष घालून होसेनें या क्रिया कराव्यात व करून घ्याव्या. म्हणजे लुटलेले मज्जामार्ग दुरुस्त होऊन अगर नवीन मार्ग निर्माण होऊन भेद व स्नायू यांचा पूर्ववत् संबंध जडून चलनादि व्यापारांचे संदेश स्नायूंना पोचल्यानें रोगी हिट्ट फिळू लागतो.

गोंध लोक—गोंध हे ट्यूटन वंशाने लोक होत. ख्रिस्तो शतकाच्या पहिल्या शतकामध्ये विट्थुला नदीच्या तीरावरील प्रदेशाच्या मध्यभागांत त्यांची वस्ती होती. ट्यूटन वंशाच्या लोकांपैकीं, गोंध हे अगदीं पूर्वेकडील प्रदेशांत रहाणारे लोक होते असें म्हणावयास हरकत नाही. वेरिण राजाच्या नेतृत्वाखाली हे स्कीडनहून सरकत सरकत गॅथिस्कॅन्डिन्ड्या येथे आले असें जोर्डॅन्स यानें म्हटलें आहे. यांचा सहावा राजा फिलिमर याच्या कारकीर्दीत सियियाच्या प्रदेशांत यांनी आपली वस्ति केली. यापूर्वी त्यांनी उलमेहगी व व्हॅंडाल या लोकांना जिंकून त्यांवर आपला अंमल बसविला. वर दिलेल्या गोंध लोकांच्या स्थानांत राची हुक्कोत ही प्रमाण मानतां येत नाही. असें पुष्कळांचे मत आहे व अद्यापीहि विद्वानांत यासंबंधी चर्चा सुरू आहे. तथापि एक गोष्ट खरी दिसते कीं ख्रिस्तो शतकाच्या आरंभी ते मारो-बुडुस या मारकोमॅन्डिक राजाच्या सत्तेखाली होते. तिसऱ्या शतकांत त्यांचा रोमन लोकांशी संबंध आला. या काळांत त्यांनीं डान्यूव नदीपर्यंतच्या सर्वे टापूवर आपला दारा बसविला होता. रोमन लोकांवर देखील त्यांनी स्वान्या करण्यास कमी केलें नाही. आस्ट्रोगोंथा व नीवा या राजांच्या कारकीर्दीत गोंध लोकांनी रोमन लोकांचा पुष्कळ ठिकाणी पराजय केला होता असें जोर्डॅन्सनें म्हटलें आहे. रोमचा बादशहा गॅलस हा गोंथला खंडगी देत असे. डान्यूव नदीच्या कांटच्या प्रदेशावर आपली सत्ता प्रस्थापित केल्यानंतर, गोंध लोकांनी काळ्या समुद्राकडे आपला मोर्चा वळविला, व १५१२० वर्षांच्या अवधीत आशिया मायनर व ग्रीसच्या समुद्रकांडच्या प्रदेशाला त्यांनी शह देण्यास सुरुवात केली. कॉन्स्टंटाईन दि ग्रेटच्या अमदानीत गोंध लोकांनी प्रेस आणि मोडाशिया हे प्रांत लुटले. पण कॉन्स्टंटाईननें त्यांचा पराभव करून इ. स. ३३६ मध्ये त्यांना तह करण्यास भाग पाडलें.

पण अशा रीतीनें गोंध लोक दक्षिणेकडे व पूर्वेकडे नवीन मुलखांवर स्वान्या करून ते प्रांत आपल्या घशाखाली घालीत होते तरी त्यांनीं विट्थुला नदीच्या कांटचा प्रदेश सोडला होता असें दिसत नाही. कारण कॉन्स्टंटाईन राजाच्या कारकीर्दीच्या शेवटीं शेवटीं आस्ट्रोगोंथा यानें जेपीडेचा राजा फॅस्टिडा याजवर व गेथेरिक यानें व्हॅंडालांचा राजा विसिमर याजवर मोठे विजय मिळविले असें जोर्डॅन्स यानें म्हटलें आहे. गेथेरिकच्या मागूनचा हर्मॅनरिक हा गोंध लोकांचा प्रसिद्ध राजा होय. यानें रशियाच्या दक्षिण

भागांतल, हखली, ईस्टी, व्हेनेडी इत्यादि जाती जिकल्या. पश्चिमि स होल्स्टीनपर्यंत याची सत्ता प्रस्थापित झाली होती. असें अँग्लो सॅक्सन लोकांच्या इतिहासावरून समजतें. इ. स. ३७० मध्ये हूण लोकांनी याच्या मुलखावर स्वारी केल्यामुळे यानें आत्महत्या करून घेतली असें म्हणतात. आस्ट्री-गोंथ या नांवानें प्रसिद्ध असलेल्या गोंथ लोकांच्या राज्याचा बराच भाग हूण लोकांनी आपल्या ताब्यांत घेतला. व्हिंसी-गोंथ लोकांना डान्यूब नदीच्या पलीकडे मोडाशिया प्रांतांत वसाहत करण्याला परवानगी देण्यांत आली. गोंथ लोकांपैकीं पुष्कळ लोकांनी ख्रिस्ती धर्म स्वीकारला. पण रोमन सुभेदारांनी गोंथ लोकांवर जुलूम करण्यास सुरुवात केल्यामुळे सन ३७८ मध्ये अँड्रियानोपल येथें व्हेल्सन्चा पराजय होऊन त्यांतच त्यांचा अंत झाला.

इ. स. ३७० च्या सुमारासच गोंथः लोकांचे पूर्वगोंथ व पश्चिमगोंथ असे दोन भाग झाले. पूर्वगोंथ लोक डान्यूबच्या उत्तरेकडील प्रदेशांत रहात असून त्यांच्यावर हूणांचें राज्य होतें. पश्चिम गोंथ लोकांनी डान्यूब नदी ओलांडून रोमन प्रांतांत वास्तव्य केलें होतें. व रोमच्या इतिहासांत आपलें नांव पुष्कळ वेळां गाजविलें.

पश्चिम गोंथः.—रोमनलोकांनी या पश्चिमगोंथ लोकांना फार त्रास देण्यास सुरुवात केल्यामुळे, रोमन लोकांत व या पश्चिमगोंथ लोकांत वारंवार खटके उडू लागले. याचें पर्यवसान युद्धांत होऊन सन ३७८ मध्ये गोंथ लोकांनी अँड्रियानोपल येथें रोमन सरदार व्हेल्सन् याचा पूर्ण पराभव केला. पुढें व्हेल्सन्संत रथीओडोशियस यानें यांच्याशीं तह करून त्यांना शांत केलें व पुष्कळशा गोंथ लोकांना आपल्या पदरीं नोकऱ्या दिल्या.

पण सन ३९५ मध्ये थिओडोशियस वारल्यानंतर रोमन साम्राज्यांत व पश्चिमगोंथ लोकांत पुन्हां वेवनाव उत्पन्न झाला, तेव्हां या गोंथ लोकांनी रोमन साम्राज्याशीं असलेलें मांडलिकत्वाचें नातें झुगारून देऊन आपली स्वतंत्र सत्ता स्थापित केली व अँलॅरिक यास आपला राजा निवडलें. अँलॅरिक हा मोठा कर्तृत्ववान माणूस होता. याच्या कारकीर्दींत पश्चिम गोंथ लोकांनी स्वातंत्र्य मिळविलें. रोमन लोकांनी अँलॅरिक व त्याचे अनुयायी यांना पुष्कळ आमिषें दाखविलीं. बहुमानाच्या पदव्या व जागा देऊं केल्या व अँलॅरिकनें प्रसंग विशेषीं त्या स्वीकारल्याहि. तथापि त्यानें आपलें स्वातंत्र्य जाऊं दिलें नाहीं. आपलें कायमचें राज्य कोणत्या तरी भागांत स्थापन करण्याची कल्पना अँलॅरिक यास फार मागाहून सुचली. आफ्रिकाखंडांत आपलें राज्य स्थापण्याची त्याची इच्छा होती असें दिसतें.

३९५-९६ मध्ये अँलॅरिकनें ग्रीसवर स्वाभ्या करण्यास सुरुवात केली. तसेंच त्यानें ४०२-३ त इटलीवर स्वाभ्या केल्या व इटलीची हद्दशा करून टाकिली. अँलॅरिक हा ४१० त मरण पावला.

अँलॅरिकच्या मरणांतर आटालफस हा गादीवर आला; व त्यानें आपल्या पराक्रमानें पश्चिम युरोपमध्ये गोंथ लोकांचें राज्य स्थापन केलें. आटालफस हा महत्त्वाकांक्षी असल्यानें त्यानें रोमनसाम्राज्य आपल्या घशाखाशीं घालण्याचा वेत केला होता. पण रोमन लोकांची संस्कृति उच्च दर्जाची असल्याचें त्याला आढळून आल्यामुळे त्यानें रोमनराज्य जिंकण्याचा वेत सोडून दिला व रोमन लोकांशी मैत्री संपादन करून रोमन लोकांना रानटी लोकांच्या स्वारीचा जो त्रास होत असे त्यापासून त्यांची मुक्तता केली. या त्याच्या उपकाराबद्दल रोमन बादशहांनी त्याला स्पेन व गॉलमधील पुष्कळ प्रदेश दिले. पश्चिमगोंथ लोकांच्या थिओडॉरिक राजानें रोमन लोकांच्या वतीनें हूण लोकांशी लढाई केली पण त्यांत तो स्वतः मरण पावला. पुढें युरिकच्या कारकीर्दींत पश्चिमगोंथ लोकांचा सत्ता स्पेनभर पसरली. याच सुमारास फ्रँक लोकांनी कॅथालिक धर्माची दीक्षा घेतल्यामुळे त्यांना कॅथोलिक धर्माचा प्रसार करण्यासाठी पश्चिमगोंथ लोकांवर स्वारी केली व त्यांचा पाडाव केला. यामुळे पश्चिमगोंथ लोकांची सत्ता डळमळी व स्पेनमधून व गॉलमधून पश्चिमगोंथ लोकांच्या सत्तेचें उच्चाटण होतें की काय अशी भीति उत्पन्न झाली पण पुढें उल्लेख केलेल्या पूर्वगोंथ लोकांच्या थिओडॉरिक राजानें पश्चिमगोंथ लोकांचें स्पेनमधील अस्तित्व कायम राखिलें.

पूर्व गोंथ लोकः.—याच सुमारास पूर्वगोंथ लोकांनी रडगैससच्या आधिपत्याखाली इटलीवर स्वारी केली होती. हे लोक जरी आपल्याला हूण लोकांचे मांडलिक म्हणवीत असले तरी वस्तुतः ते स्वतंत्रच होते. हूणसत्तेचें ज्यावेळी उच्चाटण झालें त्यावेळी हे लोक स्वतंत्र झाले. पांचव्या शतकाच्या उत्तरार्धांत या पूर्वगोंथ लोकांनी आपली सत्ता वाढवण्याचा उद्योग आरंभला होता व अमाळी घराण्यांतील राजांच्या नेतृत्वाखाली त्यांनी तत्कालीन राजकारणांत महत्त्वाचा भाग घेतला होता असें दिसतें. या घराण्यांतील इतिहासप्रसिद्ध राजा थिओडॉरिक दि ग्रेट हा होय. हा पहिल्या प्रतीचा मुत्सद्दी होता. तो बराच गोंथ रोमन लोकांशी सख्य दाखवीत असे व त्यांचें सहानुभूति घेत असे. ४८८ साली त्यानें झेनो बादशहाच्या आज्ञेवरून ओडोएर राजापासून इटली जिंकून घेण्याकरितां स्वारी केली. या स्वारींत पश्चिम गोंथ लोकांनीहि त्याला मदत केली होती असें दिसतें. या लढाईंत थिओडॉरिक हा विजयी झाला व त्याची सत्ता इटली, सिसली, जालमेशिया इत्यादि देशांवर पसरली. पुढें पश्चिमगोंथ लोकांची सत्ता संपुष्टांत आल्यावर स्पेनवर व गॉलमध्ये बऱ्याच भागावर यानें आपली सत्ता प्रस्थापित केली.

थिओडॉरिक राजानें पूर्वगोंथ लोकांच्या सत्तेखाली स्पेनप्रमाणेंच पुष्कळ मुलस आणलेला होता व आपल्या बुद्धिमत्तेनें त्यानें आपल्या हयातींत उत्तम प्रकारें राज्य

केलें, पण त्याच्या मरणानंतर पूर्वगौथ व पश्चिमगौथ हे पुन्हा अलग झाले. थिओडोरिक राजाच्या मागून आलेल्या राजांत थिओडोरिकची तडफ नव्हती. त्यामुळे पूर्वगौथ लोकांच्या सत्तेला पुन्हा उतरती कळा लागली. जस्टिनियन नादशहानें पूर्वगौथ लोकांपासून इटली परत वळकावून घेतला. त्यामुळे पूर्वगौथ लोकांची सत्ता जवळ जवळ नष्टच झाली. पण पश्चिमगौथ लोकांनी मात्र आपली सत्ता कांहीं कालपर्यंत नष्ट होऊं दिली नाहीं. पश्चिमगौथ लोकांची सत्ता अद्यापि गॉल व स्पेनवर होती. आसपासच्या मुलखांत मात्र कॅथोलिकपंथी गॉल लोकांचें वर्चस्व होतें. या लोकांनीं हलके हलके पश्चिमगौथ लोकांची सत्ता नष्ट करून रोमन साम्राज्याचा विस्तार करण्याचा खटाटोप सुरू केला. तरी पण स्पेनमध्ये पश्चिमगौथ लोकांची सत्ता पुष्कळ काळपर्यंत चालू होती. लियोव्हिजीव्ह (५६८-५८६) च्या कारकीर्दीत पुन्हा पश्चिमगौथ लोकांनी आपल्या सत्तेचा विस्तार करण्यास सुरवात केली. त्याचा मुलगा रिकेट याच्या कारकीर्दीत गौथ व रोमन लोकांमध्ये ऐक्य करण्याचा प्रयत्न झाला. पुष्कळ गौथ लोकांनी कॅथोलिक पंथ स्वीकारला. गौथभाषेपेक्षा रोमन भाषेला प्राधान्य देण्यांत आलें. तरी पण गौथलोकांमध्ये व रोमन लोकांमध्ये संस्कृतिभेद व वर्णभेद हा कायमच राहिला. गौथ सरदारांनी अद्यापि रोमन आचारविचारांचा अवलंब केला नव्हता. त्यामुळे गौथ लोकांचें वैशिष्ट्य कायमच राहिलें. स्पेनमध्ये गौथ लोकांचाच राजा राज्य करीत असे. पुढें मुसुलमानी सत्तेची स्पेननें जो झगडा कित्येक शतके चालू ठेवला त्यांत या गौथ लोकांचें पुष्कळच साहाय्य झालें. हर्लॉंच्या स्पॅनिश लोकांतहि गौथ लोकांचें रक्त अद्यापि खेळत असल्याचें दृष्टीस पडतें. अशा रीतीनें इटलीमधून जरी गौथलोकांचें पूर्ण उच्चाटन झालें तरी स्पेनमध्ये गौथलोकांचें अद्यापि अस्तित्व दिसून येतें.

गौथिक वाङ्मय—गौथ लोकांमधील वाङ्मयाचा विचार केल्यास, गौथिक भाषेंत उलफिलासनें जे बायबलचे भाषांतर केलें आहे त्याचा प्रामुख्यानें निर्देश करणें जरूर आहे. याशिवाय गौथिक भाषेंत लिहिलेले धार्मिक ग्रंथ संपूर्ण नाहीं, तरी तुटक तुटक असे उपलब्ध झालेले आहेत. इ.स ५००च्या सुमारास थिओडोरिकनें काढलेलें आज्ञापत्र लॅटिन भाषेंत उपलब्ध आहे. त्यावरून व थिओडोरिक व त्याच्या मागून होणाऱ्या राजांच्या राजकीय पत्रव्यवहारावरून गौथ लोकांचे कायदेकानू काय होते यांचेहि आपल्याला ज्ञान होतें. इ. सन. ६५४ सालीं रसेसविथ राजानें आपल्या पूर्वाच्या गौथ राजांचे कायदेकानू एकत्र करून एक कायदेसंग्रह (कोड) तयार करविला. गौथ लोकांच्या इतिहासावर जोडेन्स यानें ग्रंथ लिहिला आहे. त्याशिवाय इसिडोरनेंहि सातव्या शतकापर्यंतचा पश्चिम गौथ लोकांचा इतिहास लिहिलेला आढळतो. पांचव्या शतकांत होऊन गेलेल्या

संस्कृत्यन नांवाच्या ग्रंथकारानें, 'डेयूवर नॅशने डी' नांवाचा ग्रंथ लिहिला असून त्यांत गौथ लोकांची सांगोपांग माहिती दिली आहे. या ग्रंथांत रोमन लोकांच्या दुर्गुणांची निंदा व गौथ लोकांच्या नीतिमत्तेचा फार स्तुती केली आहे.

भाषा.—वर सांगितलेच आहे की, गौथिक भाषेंत उलफिलासनें बायबलचे भाषांतर केलें. याशिवाय बायबलवरील टीकाग्रंथहि गौथिक भाषेंत उपलब्ध आहेत. या ग्रंथांवरून गौथिक भाषेचें स्वरूप आपणाला कळून येतें. या भाषेंतील बरीचशी अक्षरें, ग्रीक अन्शाल लिपीपासून घेतलेली आढळतात. कांहीं अक्षरें, रुनिक लिपि अगर लॅटिन लिपीपासून घेतलेली दिसतात. ग्रीक व लॅटिन ग्रंथांत मधून मधून गौथिक भाषेंतील विशेषाने सांपडतात. तसेच षष्ठाव्या शतकातील साल्झबर्ग येथील हस्तलिखित ग्रंथांत बुशियो येथे सांपडलेल्या धातूंच्या वनविलेच्या हरावर व कोव्ह्ले येथे सांपडलेल्या भाष्याच्या मुठीवर गौथिक भाषेंत लिहिलेले लेख आढळतात. त्यावरूनहि गौथिक भाषेचें स्वरूप काय होतें याची कल्पना आपल्यास करता येत. तत्कालीन ट्यूडनवंशीय लोकांच्या भाषापेक्षा या भाषेंत एक प्रकारचें वैशिष्ट्य आढळतें. चौथ्या शतकांत व्हॅंडॉल व अपीडे लोकहि हीच भाषा बोलत होते असें प्रोकोपियसनें म्हटलें आहे. चौथ्या व पांचव्या शतकांत यूरोपमधील पुष्कळ राष्ट्रे व आफ्रिका खंडाच्या उत्तर भागांतील लोक हीच भाषा बोलत असल्याचें दिसतें. पण ही जरी एके काळीं लोकप्रिय भाषा होती तरी ती फारच थोड्या काळांत लुप्तप्राय झाली. मध्ययूरोपमध्ये ही भाषा अधिक काळ टिकाव धरून होती. ९ व्या शतकांत लोअर डान्यूबच्या काठच्या प्रदेशातील चर्चमध्ये ही भाषा प्रचारांत होती असें स्त्रेवो म्हणतात. किमियामध्ये मात्र १५ व्या शतकापर्यंत ही भाषा बोलली जात होती असें इतिहासावरून सिद्ध करता येत.

[संदर्भ ग्रंथ—टी हॉगकिन-इटली अँड हर इन्व्हेड्स

(ऑक्सफर्ड १८००-१८९९); मिलमन-हिस्टरी ऑफ

लॅटिन लिथॅनिटी (१८६७), वॅडले-हिस्टरी ऑफ गौथ्स

(स्टोरी ऑफ नेव्हास सीरीज); राइट-ए प्रायमर ऑफ

गौथिक लॅंग्वेज (ऑक्सफर्ड १८९२)].

गांधार देश—या देशावद्दल वैदिककालीन माहिती

ज्ञानकोश विभाग ३ रा पृ. २०९ येथे आली आहे.

महाभारतांत गांधार देशाचा उल्लेख पुष्कळदां

येतो. धृतराष्ट्राची पत्नी गांधारी ही या देशाच्या सुबल

राजाची मुलगी होती व शकुनी नांवाचा त्याचा मुलगा होता.

हा प्रांत सांप्रतच्या वायव्यसरहद्दीवरील कंदाहार प्रांत

होय. यांत काबूल (प्राचीन कुभा) नदीच्या दक्षिणेकडील

खोर, तेथून सिंधूनदीपर्यंतचा प्रदेश, दक्षिणेस सफेद

कोह आणि कोहात पर्यंत यांच्यापासून उत्तरेस स्वातच्या

खोऱ्यापर्यंतचा प्रदेश इतक्या भागाचा समावेश होतो. म्हणजे

प्रस्तुतचा पेशावर गिल्हा, कोहातचा कांहीं भाग, मोहमदचा

प्रदेश, स्वात, वाजरी व बुधैर (उद्यान) हे प्रांत होत. या प्रांताभोवती सर्वत्र डोंगर आहेत. या देशाची प्राचीन राजधानी तक्षशिला होती. तसेंच पुष्कलावती, पुरुषपूर व उद्गांडपूर ही गांधी राजधान्या होत्या. येथील लोकांनी दरायसला प्रीसवरली स्वारीत मदत केली होती. गांधार देशांत बौद्धधर्म वराच प्रचलित होता. येथे फाहिआन, ह्युएनत्संग व यूकोन्ग हे तीन चिनी प्रवासी आले होते. फाहिआन म्हणतो की, मगधाच्या खालोखाल येथेच बौद्धधर्म जास्त पसरला होता. गांधारीचा वाप सुवल हा शैलूय गंधर्वाचा वंशज होता असे म्हणतात. वृहत्संहितेंत हा देश उत्तर विभागांत दिलेला असून तेथील लोकांनाहि गांधार हेच नांव दिलेले आहे. अशोकाच्या एका शासनांत गांधार हे नांव येतं. त्यांत गांधार लोक हे अशोकाची प्रजा असल्याचे म्हटले आहे. कनिष्काचे घराणे गांधारावरच राज्य करीत असून त्यांची राजधानी पुरुषपूर (पेशावर) होती. ह्युएनत्संगच्या वेळी गांधारदेश काबूलच्या शाही राजांच्या अंमलाखाली आला. त्याच्या आधी सिंधूपूर (लवण गिरीचा प्रांत) व उरशा (हजारा प्रांत) हीं राज्ये गांधार देशांत मोडत होती. गांधार देश हे हूणांचे मुख्य ठाणे होते. अलेक्झांडरच्या पूर्वी (ख्रि. पू. ५ वें शतक) उत्तरहिंदुस्थानांत जी स्वतंत्र सोळा राज्ये होती त्यांत गांधार राज्य एक होते. सुसामांतांल उल्लेखप्रमाणे अलेक्झांडरच्या सुमारास गांधारची राजधानी तक्षशिला होती. पेशावर (पुरुषपूर) येथे कनिष्कांने एक चैत्य उभारला होता. या चैत्याची माहिती युंग्यून, फाहिआन, ह्युएनत्संग व अल्बेरूणी यांनी दिली आहे. एम्. फौशेर यांने गांधारदेशाबद्दल कांहीं माहिती लिहिती असून त्याच्या सांगण्यावरून सरकारी पुराणवस्तुसंरक्षकखात्याने पेशावरजवळील वरील चैत्य उकरून काढला आहे. त्यांत कनिष्काची मूर्ति व लेख कोरलेला एक फर्डा व इतर जिन्नस सांपडले होते. गांधार देशांतली कोरीव मूर्तिकाम हे प्रीस व रोमन या दोन मिश्रणांचे होते असे चिह्न. स्मिथ म्हणतो. हीं कोरीव व कलाकुसरीचीं कामे पेशावरनजीकच्या प्रांतांत विपुल असून तीं कनिष्क व त्याचे वंशज यांच्या कारकीर्दीत खोदलीं गेलीं आहेत. तीं बहुधा बौद्धधर्मविषयक व्यक्तीं अग्न प्रसंगांची आहेत. त्यावरून तत्कालीन बौद्ध धर्माच्या इतिहासावर व लोकास्थितिवराच उजेड पडतो. या खोदकामाचा अत्युत्तम नमुना दुसऱ्या शतकांतली होय. त्यावेळी या कलेचा या प्रांतांत कळप झाला होता. कनिष्काच्या कुशान घराण्यानंतर हूणांनी गांधार देशावर हल्ले करून तो काबीज केला (४६५). या हूणांनी फार अत्याचार केले असे सुंग्यून म्हणतो. त्यानंतर बहुधा काबूलचे शाही राज्य गांधारावर झाले असावे. पुढे बंगालच्या पाळघराण्यांतल धर्मपाल राजाने कनोजच्या चक्रायुध राजास गादीवर बसविताना आसपासच्या ज्या भोज, मत्स्य,

कुच, यदु वगैरे नळ राजांची संमति घेतली होती त्या राजांत गांधारराजांचेहि नांव येतं. ही गोष्ट सन ८०० च्या सुमाराचा होय. समुद्रगुप्ताने येथील कुशान राजाशी मित्रत्वाचा तह केला होता असा उल्लेख आहे. हर्षा या देशांत ओरकुझई, आफ्रीडी व मोहंमद लोक राहतात. यांत काबूल व स्वात या दोनच नद्या आहेत. प्राचीन वर्णनांत या देशाच्या भरभराटीची जी माहिती आढळते ती हर्षा आढळत नाही. आतां सर्वत्र हल्लापणा पसरलेला आहे. मात्र जुने अवशेष पुष्कळ आहेत. गांधारशिल्पाची माहिती शिल्पशास्त्रांत आढळेल. [वृहत्संहिता ५, ९, १०, १४; इंडियन अँटिक्वरी पु. २०; इंपीरिअल ग्याझे. १२; प्राचीन कोश; स्मिथ-अलि हिस्टरी ऑफ इंडिया; साची-अल्बेरूणी; वील-रेकाईस व्हॉ. १; आर्किऑलॉजिकल रिपोर्ट १९०८-०९; अर्थगार-एन्शान्ट इंडिया].

गांधारी—गांधाराधिपति जो सुवल त्याची कन्या. गांधारी धृतराष्ट्राची पत्नी असून तिला धृतराष्ट्रापासून शंभर पुत्र झाले. तिचा पति अंध असल्यामुळे गांधारीहि सम दुःख भोगण्याकरां म्हणून आपल्या डोळ्याभोवती पट्टा बांधीत असे. तिच्या पित्याच्या नांवावरून तिला सौवाली आणि सौवालेयी अशी नांवे पडली. व्यासाच्या वरप्रसादाने तिला शंभर पुत्र झाले अशी कथा आहे. कुंजोस आधी पुत्र झाल्याचे समजल्यावरून हिने आपला गर्भ वलात्काराने पाडला असतां एक मोठा मांसाचा गोळा पडला तेव्हां तिला फार दुःख झाले. परंतु व्यासांनी तो आकारहीन गोळा घेऊन त्याचे १०१ तुकडे केले व ते सर्व निरनिराळ्या तुपाच्या रंजणांत ठेविले. योग्य कालानंतर गांधारीचा प्रथम पुत्र दुर्योधन जन्मास आला. नंतर एक महिन्याने दुसरे ९९ पुत्र व एक कन्या दुःशला यांचा जन्म झाला. बालपणांत ह्यांचे तिने आराधन केले होते. त्यावेळी शंकराने शंभर मुलांचा तिला वर दिला होता. हिने दुर्योधनाची पांडवांचा विनाकारण छळ करण्याबद्दल पुष्कळच कानउवाडणी केली होती, परंतु त्याचा कांहीं उपयोग झाला नाही. युद्धानंतर आपल्या मुलांच्या नाशास श्रीकृष्णच कारण आहेत अशा समजुतीने हिने त्यांना यादवकुळाचा नाश लवकर होवो असा शाप दिला होता. धर्मराज गादीवर बसल्यानंतर धृतराष्ट्र व ही कांहीं काल पांडवांच्या जवळ होती. पुढे वानप्रस्थाधर्म स्वीकारून ही दोघे विदुरासहित अरण्यांत निघून गेली. त्यांच्याबरोबर कुंतीहि गेली. पुढे कांहीं कालाने अरण्यास वणवा लागून त्यांत धृतराष्ट्रासह गांधारीचा नाश झाला. तिची पतिव्रता म्हणून ख्याति आहे. [महाभारत, आदि-उद्योग-स्त्रीपर्व].

गांधि—(सो. वं.) विजयकुलोत्पन्न कुशांशु राजाचा पुत्र. हा कान्यकुब्ज देशाचा राजा असून यास एकच प्रथमतः सत्यवती नांवाची कन्या होती. या सत्यवतीची ऋचीक ऋषीने यासमीप भवार्थ याचना केली असतां, तिला याने

त्यास विवाहविधानें दिलें. पुढें यास विश्वामित्र नांवाचा पुत्र झाला. [महाभारत, आदि प. अ. १७५; वन. अ. ११५; शल्य. अ. ४०].

गानिगा—म्हैसूर संस्थान, मद्रास व मुंबई इलाखा यांतून यांची वस्ती आहे. एकंदर लो. सं. (१९११) ६९३५३. मुंबई इलाख्यांत, कर्नाटक व कानडा प्रांतांत हे लोक आढळतात. यांचे हिंदु व लिंगायत असे दोन पोटभेद आहेत. हिंदुलोकांच्या चालीरीती लिंगायतांप्रमाणेंच असून ते जानवें व लिंग हीं दोन्ही घालतात. बहुतेक लोक तेथीं अहित; कांहीं शेतकरी व लहान व्यापारीहि आहेत. हिंदु गानिगांमध्ये आठ पोटभाग असून वैष्णवांखेरीजकरून एका पोटभागांतलें लोक दुसऱ्या पोटभागांतलें लोकांशीं विवाहसंबंध करीत नाहींत. आडनांवांवरून यांची कुळ ठरली जातात. संजन व पास्टी या पोटभागांतलें लोकांत पुनर्विवाह व घटस्फोट या दोन्ही चाली आहेत. कानडा-मध्ये विधवा स्त्रियांचें केशवपन धरतात. वैष्णवखेरीजकरून सर्व पोटभागांतलें लोक मांसाहारी आहेत. हे लोक आपल्याला उच्च वैश्य समजतात व हविक ब्राम्हणांखेरीज इतरांचें अन्न घेत नाहींत. हे वैष्णव व शैव असून यांचा वारसासंबंधी कायदा हिंदुप्रमाणेंच आहे. घाण्याला लावलेल्या बैलाचे डोळे बांधणें हे पाप आहे असा यांचा समज आहे. त्याचप्रमाणें बैलांना जोडणें कामास लावणें हिं हे पाप मानितात. कर्नाटकी गानिगा जंगमावरोवर जैवतात व त्यांना मान देतात. कर्नाटकी गानिगांचे उपाध्ये हाविक ब्राह्मण आहेत. लिंगायत लोक प्रेतें पुरतात. इतर त्यांना अग्नि देतात. मेलेल्या माणसांचे कपडे घरीं आणून त्यांची ७ वे दिवशीं पूजा करून नंतर ते जंगमांना दिले जातात.

म्हैसूर संस्थानांत यांचा मुख्य धंदा तेल काढण्याचा आहे; त्यांच्या वस्तीच्या ठिकाणावरून व त्यांच्या चालीरीतीवरून त्यांना निरनिराळीं नांवें पडलीं आहेत. त्यांच्या मुख्य जातीस जोतिनागर असें नांव आहे. यांच्यांत 'सज्जन' म्हणून एक लिंग धारण करणारी पोटजात आहे; या लोकांचा इतर पोटजातींशीं कोणत्याच प्रकारचा व्यवहार नाहीं विधवाविवाहास या जातीत मोकळीक नाहीं. या जातीत जर एखादा तरुण अविवाहित वारला तर त्याचा अल्पविधि करण्यापूर्वी त्याचा अर्क वृक्षाशीं विवाह लावतात. [सेन्सस रिपोर्ट १९११ मुंबई व म्हैसूर].

गावती—मुंबई इलाख्यांतलें महिकांडा एजेन्सीतील एक लहान संस्थान. हें नांनी मारवाडां असून यांत ६ गांवें आहेत. गावत हें संस्थानचें मुख्य ठिकाण आहे.

गावती—या जातीची लोकसंख्या (१९११) २४८१८. रत्नागिरी व कानडा जिल्हातील समुद्रकांडा प्रदेश व सांवतवाडी संस्थान येथें हे लोक आढळतात. यांचीं गावांत किंवा प्रायती अशीं हि दुसरीं नांवें आहेत. गावती हें नांव पडावयाचें कारण असें सांगतात कीं शिवाजी महाराजांनीं आर-

मार तयार केलें. त्यावेळीं त्यांत तिर्कडीतारुं, गलवत, मचवा, पडाव, शिवाड, होडी, डोण, पगार व प्राव अशीं निरनिराळीं गलवतें होती. प्रावजहाज हें लडाल असे. त्यावर तोफा असत. प्राव (गुराव) हा आरबी शब्द आहे. त्याचा अर्थ गनबोट होय. या प्राववर जे लडाऊ मराठे कोंकणी नोकर राहिले ते हे प्रावती होत. गावती हा शब्द खरा नाहीं (हा सेन्सस रिपोर्टांत येतो.). प्रावती व गावती एकच. आम्हीं कोंकणी मराठे असून आमचे पूर्वज पूर्वी शिवाजीच्या आरमारखात्यांत नोकर होते असें हे म्हणतात. म्हणून जैतापूर, विजयदुर्ग, देवगड, मालवण, वेंगुळें या पूर्वीच्या आरमाराच्या ठिकाणीं यांची वस्ती जास्त आहे. पेशवाई युद्धाच्यानंतर त्यांनीं कोळ्याचा धंदा सुरू केला असें म्हणतात. १७६० च्या अगोदर व त्यानंतर सुमारे ४० वर्षेपर्यंत हे लोक दर्यावर्दीपणाचा धंदा करीत होते. यांच्या वायकामुलांनीं (पुरुष आरमारावर नौकर असल्यामुळे) शेजारी रहात असलेल्या कोळ्यांचा धंदा व मोलमजुरी करण्यास प्रारंभ केला. त्यामुळे मराठे व या लोकांचा संबंध दुरावला. साठसत्तर वर्षांपूर्वी मराठ्यांचा व यांचा रोटी-वेटीव्यवहार असे पण हळीं नाहीं. त्यावेळीं मालंडकर परब (प्रावती) यांची मुलगी विजयदुर्गाच्या घुळपांकडे दिली होती असें म्हणतात. यांचीं आडनांवांविहि मराठ्यांच्या आडनांवांची आहेत. वेंगुळें येथें कुवल आडनांवाचीं पांच घराणीं असून त्यांपैकी चार मराठे व एक गावती आहे. मानमरातब पांचांनाहि सारखाच मिळतो. हुयांचीं दर्शक आडनांवां यांच्यांत आहेत तीः—तांडेल, साततांडेल, पडतांडेल, फडतांडेल, तिळतांडेल, मायनाक, नाईक, पडनाईक, फडनाईक, महालनाईक, मुकनाईक, सारंग, मोठेसारंग, बुडचे इत्यादि. या लोकांमध्ये कुळ व देवकें आहेत व त्यावरून ते मूळचे मराठे असण्याचा फार संभव दिसतो. मासे पकडून विकणें व दर्यावर्दीपणा करणें हे त्यांचे परंपरागत धंदे होत. यामध्ये गोत्रोह आहेत. परंतु त्यांचा उपयोग होत नाहीं. विवाहाच्या चालीरीति वेगवेगळ्या आहेत. यांच्या गलवतांवरील विशिष्ट दोऱ्यांचीं नांवें शिवाजी, संभाजी, शाहू, गाई, वासरुं अशीं असतात. प्रवास वर्षापूर्वीपर्यंत यांच्या गलवतावर तोफा असत. त्यावेळीं महादू बुदवाराव कुवल नांवाच्या गृहस्थाच्या हातून तोफेच्या अपघातातून एक बाई मेल्यामुळे तेव्हांपासून तोफा ठेवण्यास वंदी झाली. प्राव ठेवण्याच्या जागेस गुराव देवर्ण म्हणतात. यांचीं कुलदैवतें महादेव व पावती होत. यांच्या सर्व चालीरीती मराठ्यांप्रमाणेंच आहेत असें म्हणतात. कुळांवरून लमें ठरतात. कळव, आंवा वगैरें देवकें यांच्यांत आहेत. आतेवहिणीशीं लग्न करण्यास उलट सांखळी म्हणतात. लग्नाच्या वेळीं नवऱ्याच्या डोक्यावर उलट धार करून शब्ध धरतात. लग्नानंतर वधुवर कोण्या तरी इष्ट मित्राच्या घरीं पाहुणचारास जातात. तेथें रात्रीं एकांतांत वरास आपली अंगठी वधूस यावी लागते. लग्नाच्या वेळीं वरास जानवें देतात. पुढें

धृष्ट्याच्या गैरसोयीमुळे ते खुंटस ठेवतात. विवाहादि सर्व संस्कार ग्रामजोशी ब्राह्मण उपाध्याय करतो. या जातीच्या रखेलीपासून झालेली संतति मराठा जातीत मोडते; त्यांची निराळी जात नाही. मात्र अशा पहिल्या पिढीस बंधू म्हणतात व त्यापुढील संतति आस्ते आस्ते पक्या मराठ्यांत मोडते. त्यांच्यापैकी कांहीं वारकरी व रामदासी पंथाचे आहेत. यांच्या गांवोगांवां पंचायती होत्या व सर्वसाधारण पंचायत मालवणास होती. तिचा अध्यक्ष बंधूपरंपरेचा असतो. हल्लीं फार थोड्या पंचायती शिल्लक आहेत. पूर्वी निवाडे लिहून ठेवण्याची पद्धति होती. निकाल न पाळल्यास गुडगुडी, पाणी, बिस्तर, रोंटीव्यवहार हे बंद करणें किंवा दंड करणें या शिक्षा असत. कांहीं गांवी जातीचीं मालकीचीं देवस्थानं आहेत. जातीचा कर नाही. ब्राह्मण, मराठे व वाणी यांच्या वरोबर यांचा अन्नोदकव्यवहार चालतो. यांच्यांत पोतजाती नाहीत. संकशेर मठ हा या जातीच्या धर्मगुरूचा मठ होय. यांच्यांत दोन शिद्वणविषयक फंड आहेत. या जातीवद्दल एथनॉलॉजिकलसर्व्हे डिपार्टमेंटकडून चौकशी होत असतां "आमच्या जातीपैकी कोणाहि गृहस्थाचा सल्ला वेण्यांत आला नाही; उलट प्रतिस्पर्धी जातीकडून भलती नालस्ती करणारी चुकीची माहिती मिळवून सरकारनें मोनोग्राफ छापला. तो छापला गेल्यावर जातीतील पुढाऱ्यांनीं एन्थॉ. डिपार्टमेंटला अर्ज करून त्यांत केलेल्या खोट्या विधानांवद्दल तक्रार केली व खरोखरी माहिती पुस्त्यानिशीं सादर केली. परंतु मोनोग्राफ पूर्वीच छापून निघाव्यामुळे त्याचा कांहींच उपयोग झाला नाही." असें रा. कृ. वि. कुबल म्हणतात. [सेन्सस ऑफ इंडिया १९११ व्हॉ. ५; रा. कृ. वि. कुबल यांनीं पुरविलेली माहिती.]

गाम वकल—यांची बहुतेक वस्ती मुंबई इलाह्यांतच आहे. लो. सं. (१९११) १२१२२. कानडी जिल्ह्यांतलें गंगारती व शिरवती या नद्यांमधील खेड्यांत हे लोक आढळतात. यांचा सामाजिक दर्जा हालवाकि वकल यांवरोबर असून ते शेतीचा धंद्या करितात.

गायकवाड—या गायकवाडांचें मूळ गांव पुणें जिल्ह्यांत धावडी हें होय. या घराण्याचा पूर्वज दमाजी हा खंडेराव दाभाज्याच्या सैन्यांतलें एक सरदार होता. इ. स. १७२० मध्यें वाळापूर येथें निजामाशीं झालेल्या लढाईत दमाजीनें विशेष नावलौकिक मिळविल्यामुळे खंडेरावाच्या शिफारसीवरून शाहू महाराजांनीं त्याला समशेर बहादर असा किताब देऊन त्याची सेनापतीच्या मुताखिरीच्या जागीं नेमणूक केली. दमाजी हा १७२० त मरण पावला. त्याच्या मृत्यूनंतर त्याचा पुतण्या (जनकोजीचा पुत्र) पिलाजी याची नेमणूक झाली (१७२१). पिलाजी हा खानदेशांत नवापूर येथें प्रथम रहात होता. परंतु पोवारांनीं हरकत घेतल्यामुळे त्यानें सोनगड येथें किड्या बांधून तेथें आपलें ठाणें दिलें. हें ठिकाण बरेच दिवस गायकवाडांचा राजधानी होतें. पिलाजीनें राज-

पिपळ्याच्या राजाच्या मदतीनें १७२० त प्रथम सुरत प्रांतांवर स्वारी केली व चौथ मिळविला व अहमदाबाद येथें आपला गुमास्ता ठेवला.

इ. स. १७२४ मध्यें पिलाजीनें गुजराथचा नायब सुभेदार हमीदखान यास सरबुलंदखानाच्या (नवीन सुभेदार) विरुद्ध मदत करून, त्याच्याकडून मही नदीच्या पूर्वेकडील मुलखांत चौथ वसविण्याचा हुकूम मिळविला. पुढें १७२५ सालीं पिलाजीनें पुन्हां हमीदखानास मदत करून अहमदाबादजवळ अदालेदजी येथें सरबुलंदचा पराभव केला. तेव्हां पिलाजीशीं सख्य ठेवण्याकरितां सरबुलंदनें हि गुजराथत चौथ वसविण्याचा अधिकाः त्यास दिला. कंठाजीकदम बांडे यानें हि हमीदखानास मदत केली होती. त्यामुळे चौथाईवद्दल त्यालाहि कांहीं हुकूम मिळाले होते. त्या संबंधांत पिलाजी व कंठाजी या दोघांत तंटे माजले. त्याचा निकाल हमीदनें लावला. कंठाजीनें महीच्या पश्चिमेकडील व पिलाजीनें पूर्वेकडील प्रांतांची चौथ गोळा करावी असें ठरलें. नंतर पिलाजी सोनगडास गेला. पुढें सरबुलंद यानें गुजराथची सरदेशमुखी व चौथाई थोरले वाजीरावासच दिली (१७३१). वाजीराव व दाभाडे यांच्यांत उभई येथें युद्ध झालें. त्यांत पिलाजी दाभाज्यांकडून लढत होता. या युद्धांत वाजीरावाचा सरदार आवजी कवडे याचा पिलाजीचा मुलगा दमाजी यानें पराभव केला. उभईच्या लढाईत पिलाजीचा एक मुलगा मारला गेला व पिलाजीहि जखमी झाला. पुढें यशवंतराव दाभाज्यास सेनापतीची व बडे मिळाली, तेव्हां पिलाजीस त्याच्या मुतालकीच्या जागीं फायम करण्यांत येऊन ' समशेरबहादर ' या किताबाशिवाय सेनाखासेखल हा नवीन किताब त्यास देण्यांत आला. उभईच्या लढाईच्या वेळीं उभई व बडोदे हीं दोन्हीहि शहरे पिलाजीच्या ताब्यांत होती. सरबुलंदखानानें मराठ्यांस चौथाई सरदेशमुखीच्या सनदा करून दिल्यामुळे बादशहाची त्याच्यावर खपामर्जा होऊन त्याच्या जागीं जोधपूरचा राजा अभयसिंग याला गुजराथच्या सुभेदारीचें काम देण्यांत आलें. अभयसिंगानें थोड्याच दिवसांत बडोद्याचा किड्या मराठ्यांकडून काबीज केला. परंतु पिलाजीनें इतरत्र वरचे जय मिळवून कित्येक मुख्य मुख्य ठाणीं बळकाविलीं होती, म्हणून अभयसिंगानें पिलाजीशीं फायमचे करारमदार करून टाकण्यासाठीं त्याच्याकडे आपले वकील पाठविले व त्यांच्याकरवीं डाकौर येथें त्याचा एके दिवशीं विश्वासघातानें खून केला (१७३२).

पिलाजीच्या मृत्युमुळे अभयसिंगास कांहींच फायदा झाला नाही. कारण पिलाजीचा दोस्त पाव्याचा (बडोद्याजवळील एक गांव) देसाई दिड्या याच्या निधावणीवरून सर्व देशभर कोळी व भीळ लोकांनी बंड केलें. अभयसिंगाचें सैन्य त्यांचें बंड मोडण्यांत गुंतलें आहे असें पाहून पिलाजीचा भाऊ महादजी (हा जेव्हास बळकाऊन बसला होता) यानें बडोद्यावर स्वारी करून ते

घेतलें (१७३२). येथपासून वडोदें ही गायकवाडांची राजधानी झाली. पिलाजीचा वडील मुलगा जो दमाजी त्यानेंही याच सुमारास सोनगडाहून निघून गुजराथेंतील पश्चिमेकडेचे बरेच मुख्य मुख्य जिल्हे पादाक्रांत केले. त्याच्या स्वाभ्या जोधपूरपावेतो जेव्हां जाऊ लागल्या तेव्हां आपल्या दुय्यम अधिकाऱ्याच्या स्वाधीन अहमदाबाद करून अभयसिंग हा जोधपूरच्या रक्षणार्थ तिकडे निघून गेला (१७३२).

पुढे दमाजीनें कंठाजी कदम वाडे यास गुजराथेंतून हांकून लावलें (१७३४); म्हणून कंठाजीनें पुढच्या सालीं महाराव होळकरासह गुजराथेंत अकस्मात स्वारी करून वनास नदीपावेतो खंडण्या वसूल केल्या व ईदर, पालनपूर वगैरे कित्येक शहरे लुटलीं. या स्वारीनंतर लवकरच गुजराथच्या सुभेदारीचें काम अभयसिंगाकडून काढून नजीब उद्दौला मोमीनखान याच्याकडे देण्यांत आलें. पण अभयसिंगाच्या वतीनें गुजराथचा कारभार पहाणारा नायब सुभेदार हा अहमदाबाद सोडण्यास तयार नव्हता. तेव्हां मोमीनखानानें त्याला हांकून लावण्याकरितां दमाजीची मदत घेतली (१७३५). व ते दोघे पगडीभाई झाले. याप्रमाणें अहमदाबाद हस्तगत झाल्यावर तेथली सत्ता व वसूल या दोघांनीं वांटून घेतली (१७३७). बाजीराव उत्तरेस गेला आहे असें पाहून दमाजीनें माळव्यांत स्वारी केली (१७४२).

मोमीनखान हा १७३३ त (फेब्रुवारी) मेला. तो जिवंत होता तोपर्यंत दमाजीनें गुजराथेंतील व काठेवाडांतील आपले सर्व हक्क विनहरकत वसूल केलें. मोमीनच्या मरणानंतर अबदुल अझीझ याची नेमणूक झाली; पण तो औरंगाबादेहून गुजराथेंत येत असतां, मार्गातच दमाजीनें अंकेलेश्वर येथें त्यावर हल्ला करून त्याची सर्व फौज कापून काढली. यानंतर फकीरहौला यास दिल्लीहून गुजराथेंत पाठविण्यांत आलें (१७४४). यावेळीं दमाजी सातान्यास गेला होता; तथापि त्याचा सरदार रंगजी यानें फकीरहौलास विरोध करून गुजराथचा कारभार आपल्या हातीं घेऊं दिला नाहीं. दमाजीस खंडेराव नांवाचा एक भाऊ होता. दमाजी गुजराथेंत नसल्यामुळे त्याला कारभारांत ढवळढवळ करण्यास संधि मिळाली. त्यानें रंगजीस अहमदाबादेहून काढून तेथें दुसऱ्या माणसाची नेमणूक करून फकीरहौला यासहि कांहीं मदत दिली. परंतु रंगजीस ही बातमी लागनांच तो लागलीच परत आला; व त्यानें खंडेराव व फकीरहौला यांचा संबंध तोडून खंडेरावास संतुष्ट राखण्यासाठीं, त्यास बुरसत (बोरसादचा) फिझा व नडियाद जिल्हा दिला व वडोदें येथें त्याला आपला प्रतिनिधि म्हणून नेमलें. १७४८ त दमाजी गायकवाड सातान्यास आला होता. या वर्षी रघूजी भोंसले व बाळाजी बाजीराव यांच्यामध्ये शाहूच्या मध्यस्थीनें जी तडजोड झाली, तीत असें ठरलें होतें कीं, दमाजीनें माळव्यांतून कांहीं दिवसांपूर्वी जी खंडणीची रकम वसूल केली, तिचा हिशेब त्यानें पेशव्यांस

लावा. शाहूनें आपल्या मरणापूर्वी दमाजी गायकवाडास सातान्यास हजर होण्याविषयी हुकूम पाठविला होता; परंतु त्यावेळीं तो गेला नाहीं (१७४८).

दमाजी हा ताराबाईस पेशव्यांच्याविषय मदत करण्याकरितां १५००० सैन्य घेऊन सातान्याकडे आला व त्यानें पेशव्यांच्या पक्षाच्या भंडाऱ्याची नांव येथें पराभव केला. (१७५१). परंतु ही बातमी नानासाहेबांनां लागतांच ते भोठमोठ्या मजला करीत दक्षिणेकडून सातान्यास आले. पेशव्यांशीं बोलणें लावून तडजोड करून घेण्यासाठीं दमाजीनें खटपट चालविली; पण ती सफळ झाली नाहीं. अखेर दमाजीवर पेशव्यांनीं अचानक हल्ला करून त्यास पकडून बंदोबस्तांनें पुण्यास आणून ठेविलें व त्याच्या कुटुंबास कैदेत ठेविलें.

भंडोचच्या वसुलाचा व जकातीचा हिस्सा गायकवाडास नकी केव्हां प्राप्त झाला हें कळत नाहीं. इ. स. १७४७ सालीं सुरतच्या अधिकारासंबंधीं मुसुलमानां निरनिराळ्या पक्षांत तडे उपस्थित होऊन त्यांपैकी सय्यद अचीनखानानें दमाजीचा जुलतभाऊ केदारजी यास आपल्या मदतीस बोलविलें. याबद्दल तीन लक्ष रुपये केदारजीस देण्याचें ठरलें. परंतु केदारजीच्या मदतीवांचूनच अचीनखानाचें कार्य झाल्यानें तो ती रकम देण्यास टाळाटाळ करूं लागला. त्यावर केदारजीनें सुरतच्या आसपास लुटाबूट करण्यास आरंभ केला. तेव्हां अचीनानें नाइलाज होऊन त्या रकमेची फेड होईपर्यंत सुरतच्या वसुलाचा एकतृतीयांश हिस्सा केदारजीनें घ्यावा असें ठरविलें व तें केदारजीनेंही दमाजीच्या सहाय्यानें मान्य केळें. दमाजी पुण्यास पेशव्यांच्या कैदेत होता त्यावेळीं (इ. स. १७५२-१७५४). पुनः सुरत येथें बरीच वेदंदाशाही माजली होती. तिचा कायदा घेतां यावा म्हणून पुढें दिल्याप्रमाणें दमाजीनें पेशव्यांशीं करार करून आपली सुटका करून घेतली (१७५४). यावेळीं असें ठरलें कीं दमाजीनें १५ लक्ष रुपये देऊन मागील वाकीचा फडशा करावा; गायकवाडाकडे गुजराथेंत जो मुलूख आहे त्याचा अर्धा वांटो पेशव्यांस मिळावा व पुढेंहि त्यांनीं नवीन मुलूख जिंकल्यास त्याचाहि अर्धा हिस्सा पेशव्यांस मिळावा. अतःपर स्वाभ्यामध्ये जो कांहीं पैसा मिळेल त्यांतून स्वारीचा खर्च वजा जातां बाकी राहिलेल्या रकमेचा अर्धा हिस्सा पेशव्यांस देत जावा. दहा हजार फौज चाकरीस ठेवून गरज पडेल तेव्हां पेशव्यांस मदत करावी, दामाडे सेनापतीचे मुतालिक या नात्यानें गुजराथ प्रांताच्या वसुलांतून दरसाल सवापांच लक्ष रुपये सरकारांत यावे आणि छत्रपतींच्या इतमामासाठीं दरवर्षीं कांहीं रकम पाठवीत जावी वगैरे. कैदेतून सुटण्यासाठीं दरवारखर्च म्हणून दमाजीनें दहापंधरा लक्ष रुपये खर्च केले. सुटका झाल्यानंतर (१७५४) पावसाळ्याच्या अखेर राधोबादादांच्या गुजराथच्या स्वारींत दमाजी त्यास येऊन मिळाला व ते दोघे खंडण्या गोळा करीत अहमदाबाद शहरीं

(१७५५) आले. त्यांनी शहरास वेढा देऊन ते हुस्तगत केले. येथील अधिकारी जवानमर्दान्ना वाबी याची नेमणूक मोमीनखान याच्या भावांनी केली होती. त्यांनी कित्येक दिवसपर्यंत शहराचे रक्षण केले, परंतु शेवटी पटण, वडनगर, राधनपूर, विजापूर आणि साबरमती व वनास या नद्यांमधील अहमदाबादच्या उत्तरेकडेचे गुजराथेंतील कांहीं जिल्हे स्वतःस जहागीर घेऊन (एप्रिल महिन्यांत) त्यांनी ते शहर मराठांच्या स्वाधीन केले. अहमदाबाद हुस्तगत झाल्यावर त्याचा वसूल गायकवाड व पेशवे यांनी अर्धा अर्धा वांटून घ्यावा असे ठरले. वरील बाबींच्या जहागिरीपैकी बराचसा मुलूख पुढे १० वर्षांनी दमाजीने परत मिळविला.

इ. स. १७६० मध्ये भाऊसाहेब हिंदुस्थानांत जावयास निघाले तेव्हां चंचळेच्या अलीकडेच पेशव्यांच्या आज्ञेवरून दमाजी त्यांस जाऊन मिळाला. पानिपतच्या अखेरच्या घनघोर लढाईत दमाजी व इब्राहिमखान हे दोघेहि बरोबरच रोहिल्यांशी लढत होते. नंतर मल्हारराव होळकराने रणभूमीवरून पाय काढल्यावर दमाजीनेहि त्याचेंच अनुकरण केले. पुढे (१७६३) निजामाशी झालेल्या तांदुळज्याच्या लढाईत (पेशव्यांतर्फे) दमाजी हजर होता. नंतर (स. १७६८) दमाजीने आपला मुलगा गोविंदराव याजवरोबर फौज देऊन त्याला थोरले माधवराव यांच्याविरुद्ध राधोवादादास मदत करण्यास पाठविले. इ. स. १७६८ च्या सुमारास दमाजी मरण पावला. त्याला सयाजी, गोविंदराव, मानाजी व फत्तेसिंग असे चार मुलगे होते. यापैकी सयाजी सर्वांत वडील होता पण तो पहिल्या बायकोचा नव्हता. गोविंदराव पहिल्या बायकोचा होता पण धाकटा होता. दमाजी मेला तेव्हां गोविंदराव हा राधोवादादास मदत केल्यामुळे पुण्यास अटकेंत होता. त्याने सुटकेसाठी भूईड व नजर मिळून ५०॥ लक्षांवर रुपये देऊन, ७ लक्ष ७९ हजार रुपये दरसाल खंडणी देण्याचे आणि पुण्यास नेहमी ३ हजार फौज व लढाईच्या वेळी ४ हजार फौज ठेवण्याचे कबूल करून सेनाखासखेल हें पद मिळविले. सयाजी स्वतः वेढा होता पण फत्तेसिंगाने त्याचा हक्क पुढे मांडून पेशव्यांकडूनच (१७७१) आपल्या भावासाठी सेनाखासखेल ही पदवी मिळविली व आपण त्याचा सुतालिक झाला. यामुळे गोविंदराव व फत्तेसिंग यांच्यामध्ये वैमनस्य आले. तेव्हां गोविंदरावाने वंड केल्यास गुजराथेंत शांतता राखता यावी म्हणून फत्तेसिंगाने पेशव्यांना दरसाल ६॥ लक्ष खंडणीचा करार करून आपले सैन्य पुण्याहून काढले. पुढे दादासाहेबांस पेशवाई मिळाल्यावर त्यांनी गोविंदरावास पुन्हां ' सेनाखासखेल ' केले. तेव्हां गोविंदरावाने लागलीच गुजराथेंत स्वारी केली. पुढे दादासाहेब हे त्याची मदत घेण्याकरिता बडोद्यास आले (३ जाने. १७७५). तेव्हां त्यांनी फत्तेसिंगास (बडोदे येथे) वेढा दिला होता. यावेळी गोविंद-

रावाचा चुलता व नडियादाचा जहागीरदार खंडेराव हा गोविंदरावाच्या मदतीस आला. परंतु पुण्याच्या कारभार्यांनी त्याला आपल्या वाजूस बळबून घेतले. हरीपंत फडके दादांच्या पाठोपाठ आले. तेव्हां गोविंदराव बडोद्याचा वेढा उठवून दादावरोबर नदीच्या पलीकडे गेला. तेथे म्हतीतीरी वासद खेज्याजवळ हे छावणी देऊन राहिले असता फत्तेसिंग व हरीपंत यांनी नदी उतरून यांच्यावर अचानक हल्ला केला व यांचा पराभव केला (१७ फेब्रु.). तेव्हां दादा हे इंप्रजांके खंबायतेस गेले व गोविंदराव पालनपुराकडे गेला.

पुढे (१९ एप्रिल) राधोवादादा हे कॅप्टियसह गोविंदरावाच्या सैन्यास खंबायतच्या ईशान्येस ११ मैलांवर दरमज येथे येऊन मिळाले. गोविंदरावांच्या विनंतीवरून इंप्रजांनी बडोदे घेण्याचे ठरविले. तेव्हां फत्तेसिंग इंप्रजांशी तह करण्यास कबूल झाला. या तहाने इंप्रजांनी दादासाहेबांमार्फत गोविंदराव व फत्तेसिंग यांचा समेत करून देण्याचा प्रयत्न केला. परंतु पुढे गोविंदरावाने हा तह पाळला नाही. फत्तेसिंगाने ३००० स्वारांनिशी दादांच्या चाकरीस रहावे; थोरले माधवराव पेशवे यांच्याशी केलेल्या कराराप्रमाणे, गोविंदरावासाठी गुजराथेंत ३ लक्षांची जहागीर आतां त्याने राखून ठेवू नये; कारण दादा हे दक्षिणेंत १० लक्षांची जहागीर गोविंदरावास देण्यास कबूल होते. फत्तेसिंगाने दादांना २६ लक्ष रुपये द्यावे व त्यांनी भडोचच्या वसूलावरील आपले हक्क व दुसरी कित्येक खेडी इंप्रजांस द्यावी असे या तहान्वये ठरले. या तहाने इंप्रजांचा पुच्छ फायदा झाला. पुरंदरच्या तहान्त (१७७६) असे एक कलम होते की, पेशव्यांच्या संमतीशिवाय गायकवाडास आपला मुलूख दुसऱ्यास तोडून देता येत नाही; तसें सिद्ध झाल्यास, इंप्रजांनी फत्तेसिंगाचा मुलूख त्यास परत द्यावा.

आपण पेशव्यांचे अंकित आहेत हे फत्तेसिंग कबूल करी, परंतु त्यांच्या संमतीवांचून आपणांस आपला मुलूख दुसऱ्यास देता येत नाही हे मात्र त्यास मान्य नव्हते. आपला मुलूख परत द्यावा हें त्याचें देखील इंप्रजांपाशी मागणें होतें. परंतु याचें कारण तो असे सांगे की, ज्याकरितां हा मुलूख इंप्रजांस दिला तें कार्य राधोवादादा हे साध्य करू शकले नाहीत. म्हणून तो प्रांत इंप्रजांना देण्याचे आतां कांहीं प्रयोजनच राहिलें नाही. पुढे (१७७८) त्याने पेशव्यांना मागील सर्व बाकी, साडे दहा लक्ष रुपये खंडणी व ५ लक्ष रुपये नजर देऊन सेनाखासखेलीची वस्त्रे मिळविली. त्यामुळे गोविंदरावाचा हक्क कायमचा नष्ट झाला.

फत्तेसिंगाने गोंडई याशी तह करून, पेशव्यांशी चाललेल्या तत्कालीन युद्धांत त्याच्या मदतीस ३००० फौज देण्याचे कबूल (२६ जाने. १७८०) केले. तथापि युद्ध चालले असतांहि गायकवाडांने आपली शिरस्थ्याची खंडणी

श्रीमंत सयाजीराव गायकवाड, संस्थान वडोदें.

लक्ष्मीविलास राजवाडा, वडोदें.

श्री. सौ. चिमणाबाईसाहेब गायकवाड.

नक्षरवाग राजवाडा, चडोदे.

पेशव्यांस देण्याचें बंद करूं नये अशीहि एक अट होती. यावेळीं इंग्रजांनीं त्याला मदीच्या उत्तरेकडील प्रांत देण्याचें कबूल केलें व त्याबद्दल त्यांनीं इंग्रजांनां सुरत व भडोच प्रांत दिले; आणि वर सांगितल्याप्रमाणें फतेसिंग हा इंग्रजांचा हुस्तक बनला. पुढें इंग्रजांनीं पेशव्यांशीं तह केला (१७८१), त्यांत फतेसिंगाजवळ असलेला मुलूख तसाच असावा, त्यांनीं पेशव्यांनां नेहमींप्रमाणें खंडणी द्यावें असें ठरलें. यापुढें मरेपर्यंत फतेसिंगांनीं राज्य सुरळीतपणें चालविलें.

शेवटीं (१७८९ डिसेंबर २१) फतेसिंग आपल्या वाढ्याच्या वरच्या मजल्यावरून खालीं पडून मरण पावला. मरेपर्यंत फतेसिंग हा सयाजीचा मुतालिकच होता. त्याच्या मरणाच्या वेळीं त्याचा धाकटा भाऊ मानाजी हा बडोद्यासच होता. त्यांनीं लागलीच सयाजीस आपल्या ताब्यांत घेऊन जहागिरीचा अधिकार बळकाविला. या वेळीं गोविंदराव हा पुण्याजवळ अज्ञातवासांत रहात होता. त्यांनीं संस्थानचा अधिकार आपणांस मिळावा अशी नाना फडणविसास विनंति केली. परंतु मानाजींनीं पुणें दरबारास ३, १३, ०० १४पये नजर करून व फतेसिंग गायकवाडाकडे राहिलेल्या ३६ लाखांची मागिले वाकीची भरपाई करण्याचें अभिवचन देऊन आपला अधिकार कायम करविला. हें पाहून महादजी शिंद्यांनीं गोविंदरावाची वाजु घेऊन मानाजीची नेमणूक पेशव्यांकडून रद्द करविली. तेव्हां मानाजी इंग्रजांकडे गेला व गॉर्ड व फतेसिंग यांच्या तहाच्या आधारावर त्यांनीं आपणांस मदत करावी असें म्हणूं लागला; परंतु सालवाईच्या तहानें मागचा तह रद्द झाला असें सांगून इंग्रजांनीं ह्या वादांत पडण्याचें नाकारलें. नाना फडणवीस तडजोड करण्यास तयार होते; पण गोविंदरावाच्या हट्टामुळें तडजोड झाली नाही. इतक्यांत एकाएकी (१ आगष्ट १७९३) मानाजीचें देहावसान झालें. मानाजी मेला तरी गोविंदरावास बडोद्यास जाण्याची परवानगी मिळाली नाही. पुण्यांतील कारभारीमेडळ गोविंदरावास म्हणूं लागले कीं तुम्ही पूर्वीच्या सर्व अटी कबूल करून शिवाय सन १७८० सालीं इंग्रजांनां देऊं केलेला तापीचा दक्षिणेकडील स्वतःचा प्रदेश व सुरतच्या वसूलांतील आपला वांटा सरकारांत द्या. इंग्रजांनीं यावर हरकत घेतली कीं, सालवाईच्या तहान्वये गायकवाडाचें कोणतेंहि काम न केल्यामुळें त्यांचा मुलूख घेण्याचा पेशव्यांस अधिकार नाही. पुढें गोविंदराव बडोद्यास गेला. तेथें त्याला खंडेरावाचा मुलगा महारराव याच्याशीं लडाई करावी लागली; तींत महारराव पराभव पावला व गोविंदराव सयाजीचा मुतालिक म्हणून राज्यकारभार पाहूं लागला.

आबा शेलूकर नांवाचा इसम गुजराथेंत पेशव्यांतफें सुभेदार होता. तो दौलतराव शिंद्याकडे गेला असतां तेथें त्यास कैद करण्यांत आलें. हें कृत्य राववाजीच्या सांगण्यावरून झालें. त्यांत गोविंदरावाचा हात होता. परंतु शेलू-

करांनीं दहा लाख रुपये देण्याचा दौलतरावाशीं करार करून आपली सुटका करून घेतली व परत येऊन तो अहमदाबादचा कारभार पाहूं लागला. शेलूकर हा नाना फडणविसाच्या पक्षाचा असल्यामुळें वाजारावांनीं गुप्तपणें गोविंदरावास त्याच्या विरुद्ध पुन्हां उठविलें. याच सुमारास शिंद्यांनींही रकमेच्या भरपाईचा तगादा लावल्यामुळें शेलूकरांनीं गायकवाडाच्या कांहीं गांवांपासून पैसा उकळला. त्यामुळें दोघांमध्ये पुन्हां भांडणें सुरू झालीं. इ. स. १७९९ सालीं सुरतचा नवाब मरण पावला. तेव्हां सुरतेच्या चौथाईचा गायकवाडाचा हिस्सा प्राप्त करून घ्यावा असा इंग्रजांनीं मनसबा ठरविला व त्याप्रमाणें त्यांनीं गोविंदरावास विनंति करून तो हूक तर मिळविलाच; परंतु त्याबरोबर चौथ्याशी जिल्हाहि आणखी पदरांत पाडला. वास्तविक १७९३ सालीं पेशव्यांनां जशी या सुरतेच्या हक्काबद्दल इंग्रजांनीं हरकत घेतली तशी या वेळेंस पेशव्यांनांही घेतां आली असती. पण पेशवे सध्या निवळ झाले होते. या देणगीबद्दल इंग्रजांनीं गोविंदरावांनीं शेलूकराविरुद्ध मदत मागितली पण इंग्रजांनीं त्याबद्दल टाळाटाळच केली. तथापि थोडक्याच दिवसांनीं अहमदाबाद गायकवाडाच्या हातीं आलें, आबा शेलूकर कैद झाला व पेशव्यांनीं गायकवाडास आपला गुजराथेंतील हिस्सा वार्षिक पांच लाख रुपयांवर पांच वर्षांकरितां इजाजतानें दिला (१८०० आक्टोबर). इकडे गोविंदराव सट्टेवरांतच मरण पावला. त्याच्या मागून त्याचा मुलगा कान्होजी हा मुतालकीचा कारभार पाहूं लागला. परंतु त्याच्या उद्दाम वागणुकीनें थोड्याच दिवसांत आरबसैन्यानें त्याला पदच्युत करून आनंदराव (त्याचा भाऊ) यास कारभारी केलें. त्यामुळें आनंदराव व त्याचा चुलता महारराव यांत वैर माजलें. तेव्हां आनंदरावाचा दिवाण रावजी आप्पाजी यानें इंग्रजांकडे मदत मागितली व ती त्यांनीं दिली. यावेळीं सर्व सत्ता आरब्यांच्या हातीं गेली होती. इंग्रजांच्या मदतीनें आनंदरावांनीं महाररावाचा पराभव करून त्याला नडियादकडे (कडी प्रांतांत) कांहीं जहागीर दिली. या सुमारासच गणपतराव व मुरारराव गायकवाड यांनीं वंडाळी माजविली होती. त्यांचा पराभव होऊन ते धार येथें पळून गेले. या दोन तीन प्रसंगां केलेल्या मदतीबद्दल इंग्रजांनीं आपली तैनातीफौज गायकवाडावर रावजी आप्पाजीच्या तफें लादली; व तिच्या खर्चासाठीं वराचसा प्रांत घेतला; तसेंच स्वारीखर्चाबद्दलही भरूपूर पैसा मिळविला. लागलीच डेकन (गव्हर्नर) यानें रावजीशीं त्यानें केलेल्या या गोष्टीबद्दल गुप्त तह करून त्याचें व त्याच्या वंशजांचें रक्षण करण्याचें वचन दिलें. पुढें (१८०२). गायकवाडाचें आरबसैन्य काहून टाकण्याबद्दल इंग्रजांनीं आनंदरावास लकडा लाविला. परंतु आपली बाकी दिल्याशिवाय आरब जाईनात. उलट त्यांनीं आनंदरावास कैद केलें. तेव्हां इंग्रजांनीं त्याची सुटका करून आरबांची रकम देऊन टाकून त्यांनां काहून लाविलें. यानंतर

काऱ्होजीने बंड उभारलें पण तें इंग्रजांनी मोडलें व तो उजनी-कडे पळून गेला. इतक्यांत मल्हाररावांनं पुन्हां उचल केली. पण विठ्ठलराव नांवाच्या सरदारानें त्याला कैद करून त्याचें बंड मोडलें. रावजी आप्पाजीने गायकवाडीराज्याची सर्व सत्ता इंग्रजांच्या ताब्यांत दिल्यानि, प्रजा त्याला घरमेया म्हणूं लागली. परंतु इंग्रज म्हणतात कीं त्यानें दूरवर दृष्टी देऊन योग्य मार्ग स्वीकारला. यापुढें काठेवाड आपल्या तब्यांत असावा अशी हांव इंग्रजांस उत्पन्न होऊन त्यांनीं गायकवाडाशीं १८०५ त तशा प्रकारचा एक तहहिह केला.

वास्तविक सर्व काठेवाडावर गायकवाडाचा हक्क होता. रावजी मेल्यानंतर दिवाणपदाच्या वावर्तीत त्याचा भाऊ बाबाजी व पुत्र सीताराम यांत भांडणटेंतेंतें सुरू झाले. (इ. स. १८०७). बाबाजीस इंग्रजांची मदत होती. यानंतर आबा शेळकरास सोडून देऊन मेजर वॉकर यानें काठेवाड आपल्या ताब्यांत घेण्यासाठीं तिकडे स्वारी केली. बाह्यतः काठेवाडांतील गायकवाडांच्या मांडलिक संस्थानिकांनीं त्यांना धावयाच्या खंडणांची सुव्यवस्था लावण्यासाठीं ही स्वारी आहे असें सांगण्यांत आलें. त्याप्रमाणें झालवाड, मुचकुंद, हलर, वरडा, गोहिलवाड वगैरे संस्थानिकांच्या खंडणांची कायमची व्यवस्था त्यानें लाविली. यानंतर आनंदरावांनं उखामंडळांतील बंडळी मोडली. या सुमारास सीतारामानें इंग्रज व रावजी आप्पाजी यांच्या गुप्त तह्याच्या आधारावर आपल्याला दिवाणगिरी मिळविण्यावद्दल खटपट केली; परंतु वॉकरनें तह्याचें भाषांतर चुकलें आहे असें कारण दाखवून सीतारामाचा दावा काहून टाकला. काऱ्होजी हा यावेळीं बडोद्यास आला, तेव्हां त्याला कांहीं नेमणूक ठरवून पाद्रा येथें ठेविलें (सन १८०८). त्याचप्रमाणें मुकंदराव (गोविंदरावाचा दासीपुत्र) व सुरारराव : (गोविंदरावाचा औरस पुत्र) यांनाहि नेमणूक ठरवून दिल्या. वॉकरनें सन १८१८ तील आपल्या खलियांत स्पष्ट म्हटलें होतें कीं, आपण कधीं कधीं गायकवाडांच्या खासगी गोष्टीतहि हात घातलेला होता. नवानगरच्या जामनें इंग्रजांविरुद्ध राजकारण केल्यानें इंग्रजांनीं गायकवाडाची मदत घेऊन त्याच्यावर स्वारी केली (सन १८१२) व पोरबंदर आणि उखामंडळ यांतील बंडाळीहि मोडली. या सुमारास सीताराम यास पमारावद्दल फौजेनें अडाविलें असतां ती रक्कम इंग्रजांनीं देऊन त्याची मुक्तता केली. आणि या उपकाराची फेड सीतारामानें आनंदराव व इंग्रज यांच्यांत झालेल्या पूर्वीच्या सर्व तह्याचे अस्सल कागद इंग्रजांनां परत देऊन केली. काऱ्होजीनें पुन्हां उचल केल्यावरून त्यास पकडून मद्रासेस पाठविलें. या वेळच्या रेसिडंटच्या खलियावरून इंग्रजांचें गायकवाडाकडे असलेलें कर्ज फिटल्याचें समजतें; परंतु गायकवाडीतून इंग्रज अधिकारी काहून घेण्याचा प्रसंग आला तेव्हां त्याच रेसिडंटनें कॅपनीस कळविलें कीं, सन १८१६ पर्यंत कर्ज फिटणार नाहीं. या वेळींच

गंगाधरशास्त्री पटवर्धन हा दिवाण होता. त्याची या रेसिडंटनें फार तारीफ केली आहे. पुढें पालनपूर, राधनपूर, प्रांगना, जुरिया येथील संस्थानिकांनीं गायकवाडाशीं नवीन तह केले. यानंतर पेशवे व गायकवाड यांच्यांत तेंढ आली. गुजराथचा इजान्याचा करार संपल्यानि तो पुन्हां करून घेण्यास गंगाधरशास्त्री पुण्यास गेला. पेशवे व गायकवाड या प्रत्येकांनीं परस्परांवर (१ कोटी) कर्ज काढलें. अहमदाबाद गायकवाडास पुन्हां देण्याची पेशव्यांची इच्छा नव्हती म्हणून प्रकरण चिघळत चाललें व शेवटीं गंगाधरशास्त्री यांचा खून झाला. सीतारामांचे व शास्त्र्यांचे फार वांकडे होतें त्यामुळें कांहीं लोकांचें म्हणणें असें कीं, सीतारामाच्या पक्षाकडून शास्त्र्याचा खून झाला असावा. यावेळीं सीतारामानें धार येथें सैन्याची जमवाजमवहिह केली होती. पेशव्यांनां शास्त्र्याचा खून करण्यांत सुळींच फायदा नव्हता. कारण यामुळें गुजराथ हातची जाण्याचा संभव होता. उलट त्यास बक्षीस देऊन आपलास करण्यांत फायदा होता असें कर्नल वॉलेस म्हणतो. सीतारामास लागलीच इंग्रज शिपायांच्या देखरेखाखालीं ठेवण्यांत आल्यावरून वरील म्हणण्यास पुष्टी मिळते. इंग्रजांचें कर्ज या सुमारास फिटल्यानें कॅपनीनें आपला संबंध कमी करण्यावद्दल कानौक यास कळविलें, पण तें त्यानें जुमानलें नाहीं. गंगाधरशास्त्र्याचा दाव फर्तीसगावर फार होता; आतां फर्तीसिंग स्वतंत्रपणें वागूं लागला व त्यास आपल्यावरलें इंग्रजांची सत्ता खपेना. त्यानें पसंत केलेला दिवाण न नेमतां कानौकनें आपण ठरवलेला प्रधान त्याच्यावर लादला, त्यामुळें फर्तीसिंगाचें मन फार खटू झालें. पुन्हां उखामंडळांत बंड उद्भवलें, तेव्हां गायकवाडास त्या प्रांतांत सतत शांतता ठेवतां येत नाहीं या सवबीवर इंग्रजांनीं (द्वारकेशिवाय सर्व) उखामंडळ स्वतः खालसा केलें. व काठेवाडांतील सर्व संस्थानिकांच्या खंडणांवरुलाच्या कामांहि त्यांनीं आपला अधिकार यापुढें गाजविण्यास प्रारंभ केला. पुन्हां (सन १८१७) गायकवाडाशीं तह करून इंग्रजांनीं त्यांच्याकडून तैनाती फौजेच्या वाढीवद्दल बराचसा मुलूख हस्तगत केला. याचवेळीं गायकवाडी फौजेनें इंग्रजांस पेंढाऱ्यांविरुद्ध सैन्याची मदत केली. पुढें (सन १८१८) फर्तीसिंग व आनंदराव (सन १८१९) दोघेहि मरण पावले. नंतर सयाजीराव धारस ठरून तो गादीवर बसला. फर्तीसिंग हा शेवटपर्यंत कारभारीच होता. सयाजी हुपार होता. यानें इंग्रजांकडे आपलें सैन्य, त्यांनीं माळव्याच्या लढायांत वापरल्यावद्दल रकमेची मागणी केली. तेव्हां इंग्रजांनीं उत्तर केलें कीं तुमच्या सैन्यानें आम्ही देशांत शांतता राखली, यांत तुमचाच फायदा झाला असल्यानें मोवदला कसला मागता ? उलट आपलें सैन्य आम्हापारशीं माळव्यांत ठेवावें, कारण तुम्हाला त्यावरील खर्च कोठेहि

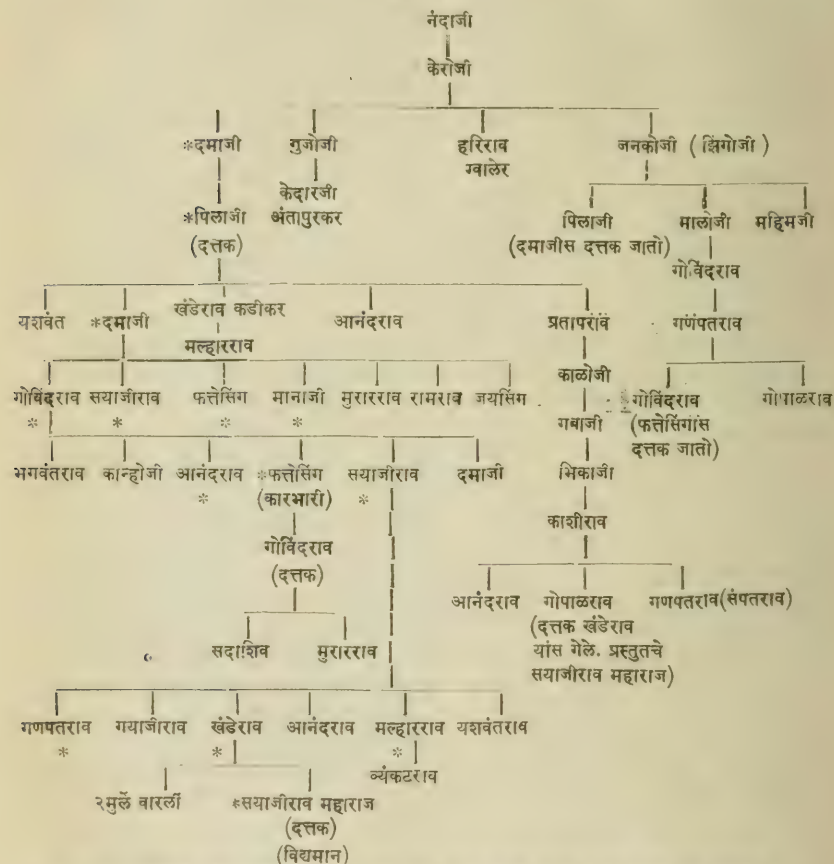
करावाच लगणार. मध्यतरा आनंदरावाच्या राणीने व सयाजीच्या दोन सावत्र आयांनी आपापल्या मुलांबद्दल खटपट चालविली होती. पेशव्यांनी इंग्रजांकडे काठेवाडांतील जमावंदांसुली दिली होती. त्याचा फायदा घेऊन गायकवाडांचा तो हक्क इंग्रजांनी एकीकडे ठेवला. एवढेंच नाही तर खास गायकवाडांची जी मांडलिक संस्थाने होती त्यांतहि त्यांनी ठवळठवळ सुरू केली. राजपिंपळा संस्थानांत वारसाच्या तंट्याचा फायदा घेऊन इंग्रजांनी तेथची सारी व्यवस्था आपल्या ताब्यांत घेतली व फक्त दरसालची खंडणी गायकवाडांनी घ्यावी असे ठरविले. तसेच गायकवाडास या संस्थानांच्या वावर्तीत कठीण प्रसंगां मदत न देतां इंग्रजांनी आपला मात्र फायदा साधून घेण्याचा क्रम आरंभिला. पुढे एल्फिन्स्टनची व सयाजीची जी भेट झाली (१८२०—२१) त्यावेळी त्याने सयाजीस (१) कर्जफेड करणे, (२) इंग्रजांशी खुला व्यापार व व्यवहार ठेवणे; आणि (३) परराष्ट्रांशी इंग्रजांच्या संमत्तीशिवाय व्यवहार न करणे, या तीन अटी सांगितल्या व या पाळल्यास गायकवाडांतील अंतर्गत कारभारांत आपण हात घालणार नाही असे सांगितले. सयाने हे सर्व कबूल केले. दौलतीस यावेळी जवळ जवळ एक कोटीचे कर्ज होते. या सुमारास सीतारामाने पुन्हा दिवाणगिरीची खटपट इंग्रजांजवळ चालविली. परंतु ती त्यांनी फेंडळून लाविली. महिकांत्यामधील गायकवाडाची जमावंदां वसूल करण्याचे काम इंग्रजांनी काठेवाडाप्रमाणेच सयाजीची पूर्वा न करतां आपल्या हाती घेतले. एवढेंच नव्हे तर महिकांत्यामध्ये असलेले गायकवाडी सैन्य काढून टाकण्याचा तगादा त्यांनी त्याच्या मागे लावला. काठेवाडाकगत व महिकांत्याशेजारी आपली हद्द असल्याने व तुमच्या प्रांतांत नेहमी वंदे उत्पन्न होतात त्यामुळे ही व्यवस्था करणे आम्हास भाग आहे असे इंग्रज म्हणत. या वेळी फत्तेसिगाच्या बायकोने आपल्या दत्तक पुत्राबद्दल खटपट चालविली, परंतु ती इंग्रजांनी हाणून पाडिली. या सुमारास बडोद्याच्या रेसिडेंटस जो वरीष्ट सरकाराचा हुकूम आला होता त्यांत सयाजीवर नजर ठेवावी व त्याने दिलेल्या सर्व वचनांवर लक्ष ठेवावे, मात्र आपले वर्चस्व उघडपणे दाखवू नये असा मजकूर होता. पुढे (१८२१) एल्फिन्स्टनने गायकवाडावर पुन्हा वीस लाखांचे कर्ज काढले. खंवायतच्या नवायाने वार्षिक पंचवीस हजारांची खंडणी घ्यावी असे गायकवाड म्हणत व तो नाकारित असे; शेवटी इंग्रजांनी मध्यस्थी करून ही रक्कम साडेचार हजार ठरविली. पुढे सयाजीरावांचे व बडोद्याच्या रेसिडेंटचे भांडण झाले. दौलतीला जे कर्ज होते त्या कर्जाबद्दल सावकारांनी इंग्रज हे जिम्मेदार राहिले होते. कर्ज फिटना म्हणून रेसिडेंटाने ते सयाजीरावांने आपल्या खानगीतून घावे अगर सावकारांनी राज्यांतील महाल सात वर्षांच्या मकल्याने कर्जफेडास लावून घावे असे ठरविले. थाबद्दल सयाजीने थेट वरपयंत भांडण

नेले, परंतु त्याचा कांहीं उपयोग झाला नाही. उलट ही व्यवस्था अंमलांत न आणल्यास आम्हाला सर्व राज्यांची वसूल करण्याचे काम जबरदस्तीने हातांत घ्यावे लागेल असा एल्फिन्स्टनने सयाजीस दम भरला. पुढे इंग्रजांनाच नऊ महाल (पांच वर्षांपुरते) आपल्या ताब्यांत घेऊन ही कर्जाची खटपट वारली (१८२८). ह्याशिवाय (१८२९ त) तैनाती फौजेच्या खर्चाकरितां आणखीहि कांहीं महाल इंग्रजांनी आपल्या ताब्यांत घेतले. इंग्रजांचे व सयाजीरावांचे जास्त फाटत चालल्याने खुद्द बडोद्यास सयाजीराव यांना पदच्युत करून त्याचा मुलगा गणपतराव यास गादीवर वसविण्याचा एक कट झाला (१८३१) होता; परंतु तो उचळकोस येऊन त्याचा बॉमोड करण्यांत आला. याच सुमारास मालकम हा जाऊन त्याच्या जागेवर लॉर्ड क्लेर हा गव्हर्नर होऊन आला व त्याने पूर्वाचे धोरण सोडून नवे सल्ल्याचे धोरण स्वीकारले. त्यावर लागलीच सयाजीरावांनेहि तडजोड करून व आपल्या खानगीतून २५ लाखांची भरती घालून कर्जदारांची फेड केली. त्यामुळे क्लेर याने नऊ परगणे (जे पूर्वी कर्जफेडीकरितां तारण घेतले होते) गायकवाडास परत दिले (१८३२ एप्रिल). पोलिटिकल कमीशनर याच्या मनांत पांच वर्षांची मुदत भरली तरीहि ते परगणे आणीक पांच वर्षे ठेवण्याची इच्छा होतीच; पण क्लेरने ते एकले नाही. तैनाती फौजेच्या खर्चाबद्दल सयाजीरावांनी दहा लाख रु. इंग्रजांच्या स्वाधीन अग्राऊच करून ठेवले (१८३३) होते. या वेळी पुन्हा इंग्रज व सयाजीराव यांच्यांत खटके उडवयास लागले. वल्लभदास नांवाच्या अफुविक्याचा पक्ष घेऊन मुंबईचा गव्हर्नर फ्रॉट याने सयाजीरावांना कांहीं जावरीच्या मागण्या केल्या होत्या. इंग्रजांच्या जिम्मेदारी मणसांना त्रास दिल्याच्या आरोपावरून गायकवाडाच्या अंतर्गत कारभारांत फ्रॉट हा घटेल तसा हात घालू लागला व सयाजीरावासहि नाइलाजाने त्याचे म्हणणे एकावे लागले. पुढे कारांक हा गव्हर्नर झाला. त्याने हिंदुस्थान सरकारच्या संमतीने सयाजीरावांना कळविले की, तुम्ही आमच्या हकांस व मागण्यास नाकबूल झाल्यास तुम्हांस पदच्युत करून तुमच्या मुलास गादीवर बसवू. असे सांगूनहि इंग्रजांनी गायकवाडाचा पेटलाद प्रांत आपल्या कबजांत घेतला (१८३८). आणि तैनाती फौजेपैकी गुजराथ घोडदळ (सयाजीराव यांस शिक्षा म्हणून) वाढविण्यांत घेऊन त्याचा सालीना तीन लाखांचा वोजा गायकवाडावर लादला (१८३९). याबद्दल सयाजीरावांनी पुष्कळ तक्रार केली पण इंग्रजांनी ती ऐकिली नाही. सयाजीरावांनी १८४० त सतीची चाल बंद करून पुढे गुलाम विकण्याची पद्धत बंद केली (१८४०). इंग्रजांनी अखेरस (१८४०—४१) आपल्या अग्रवांस मागण्या गायकवाडाकडून कबूल करविल्या व ही वहादारी (इंग्रजांनी गायकवाडी प्रजेपैकी कांहींची घेतलेली जिम्मेदारी) पद्धत एकदाची बंद केली.

(१८४५ सुमार). या पद्धतीमुळे इंग्रजांना अनायासे व वाडल तसा आपला हात सेस्थानी कारभारांत शिरकवितो येत असे. या वेळीं तत्कालीन इंग्रज अधिकारी लॉच घेत. यामुळे गुजराथेत असे लोकमत झाले होतें कीं, प्रत्येक इंग्रज लॉचराज असतो (रुलर्स ऑफ बडोदा. पृ. २२७).

या लॉचलुचपतीस त्यावेळीं 'खटपट' असें दरवारी नांव मिळाले होतें. हा प्रकार सर जे. औटरम यास बंद करण्यास फार त्रास पडला. त्याच्या आड त्याचेच मित्र व वरिष्ठ अधिकारीहि आले होते (किता). यानंतर थोड्याच दिवसांत सयाजीराव मरण पावले (डिसेंबर १८४७).

वंशावळ

टीप:—त्यांच्या शेजारी अथवा खाली * अशी चूण आहे ते पुरुष गादीवर बसले होते असे समजावे.

(रुलर्स ऑफ बडोदावरून)

सयाजीराव हे नांवाजण्यासारखे राजे होते. प्रजेने ते आवडते होते. इंग्रजांच्या पकळीतून सुटण्याचा त्यांनी फार प्रयत्न केला. तत्कालीन इंग्रजांच्या अभाक्षीपणामुळे त्यांचा स्वभाव हरी बनला असें रुलर्स ऑफ बडोदा या पुस्तकाच्या कव्याचे मत

आहे (पृ. ३२). इंग्रजांनी निरनिराळ्या सक्तींवर जम केलेला सधे सुलमा त्यांनी पुन्हा सोडविला. त्यांनी आपले वेत बहुतेक पार पाडले. लष्कर, सरदार, सावकार, मुत्सद्दी व प्रजा या सक्तींवर त्यांचे बजन होते आणि शेवटी त्यांनी इंग्रजांच्या,

आपल्या संस्थानांत ढबळाढबळ काढ्याच्या कृत्यास वांध घातला. त्यांना पांच औरस पुत्र होते. पैकीं बडील गणपतराव हे गादीवर आले. हे स्वभावानें गरीब व नाकतें असून फारसे शिकलेले नव्हते. राज्यकारभार बहुधा दिवाणाच्या सहायानेंच चालत असे. यांनीं प्रवास बराच केला होता. यांच्यावेळीं गुजराथेंत आगगाडी सुरू झाली. गणपतरावांनीं प्रजेच्या जमीनीची नुकसानभरपाई व संस्थानाचा मार्गोवरील जकातीचा तोडा हे भरून मिळण्याच्या अटविर आपल्या राज्यांतील जमीन आगगाडीस देऊं केली (१८५६). यांचें व यांचा भाऊ खंडेराव यांचें नांगलेस सून नव्हतें. तांबवेकर नांवाच्या दिवाणावरून गणपतराव व रेसिडेंट औटरम यांचीही विनसलें होतें. हे भोंडण गव्हर्नर जनरलपर्यंत गेलें होतें (१८५४). त्यापुढें विशेष कांहीं न घडतां गणपतराव हे १९ नोव्हेंबर १८५६ त मरण पावले. त्यांना पुत्र नसल्यानें त्यांच्या पश्चात त्यांचे धाकटे भाऊ खंडेराव हे गादीवर बसले (खंडेराव गायकवाड यांचे चरित्र मार्गे येऊन गेलें आहे तें पहा). त्यांच्या नंतर महाराराव हे त्यांचे भाऊ गादीवर बसले (त्यांचें चरित्र पुढें महाराराव पहा) आणि त्यांच्या पश्चात विद्यमान सयाजीराव महाराज हे गादीवर आले.

याप्रमाणें या वडोद्याच्या गायकवाड घराण्याची साधारण माहिती आहे. याशिवाय ग्वाल्हेर, अंतापुर, सनखेडा, कडी, खानदेश वगैरे ठिकाणीं या गायकवाड घराण्याच्या शाखा आहेत. अशा शाखांपैकीं एका खानदेशच्या शाखेंतील पिलाजीच्या प्रतापराव नांवाच्या मुलाच्या वंशांतीलच प्रस्तुतचे सयाजीराव महाराज हे दत्तक घेतलेले आहेत.

[कर्नल वॉलेस-गायकवाड अॅन्ड हिज रिसेजन्स विथ दि ईंग्लिश गव्हर्नमेंट, दि रूलर्स ऑफ वडोदा १८७९; ग्रॅट डफ, तिन्ही भाग.]

गायत्री— (१) ऋग्वेदाच्या तिसऱ्या मंडलांतील ६२ व्या सूक्ताच्या विश्वामित्रानें दृष्ट अशा १०व्या ऋचेला गायत्री म्हणतात. प्राचीन कालीं मंत्रपाठकांचे गायत्र, अर्को वगैरे वर्ग होते. यावद्दली माहिती ज्ञानकोश वि. २ मध्ये आली आहे. गायत्री हें वेदांतील अष्टाक्षरी वृत्ताचें नांव आहे. व वैदिक वाङ्मयांत (ब्राह्मण ग्रंथांतून) याच अर्थानें गायत्रीचा उल्लेख येतो. ऐतरेय ब्राह्मणाच्या तिसऱ्या पंचिकेंत याच अर्थानें गायत्रीची कथा आली आहे. संध्याकर्मांतील जो गायत्री मंत्र गायत्री छंदांत आहे त्या गायत्री मंत्रास ब्राह्मणग्रंथापर्यंत वैशिष्ट्य आलें आढळत नाहीं, परंतु विशिष्ट गायत्री मंत्र हाच होय यावद्दल सूत्रांत पुरावा मिळतो. उपनयनसंस्कारांत या गायत्री मंत्राचा उपदेश होत असतो. सत्यापाठसूत्रांत उपदेशप्रसंगीं या मंत्राचा विनियोगदृष्ट्या प्रत्यक्ष पाठ प्रथमच केलेला आढळतो. त्यावरून गायत्री मंत्र हाच होय हें सिद्ध होतें.

सविता देवतेच्या उपासनेकरितां सर्वत्र हाच मंत्र कां. रूढ आहे याचें निश्चित कारण देतां येत नाहीं. कदाचित् उपलब्ध ऋक्संहितेतील सवितृ देवतात्मक गायत्री छंदांतील हा पहिलाच मंत्र आहे हें कारणहि असेल. सर्व स्मार्त सूत्रकारांनीं या मंत्रास गायत्री असें नांव न देतां सावित्री असें नांव दिलें आहे. आश्वलायन गृह्यपरिशिष्टांत संध्याकर्मांत गायत्री मंत्राचे छंदर्पा देतांना या मंत्राची देवता गायत्री असल्याचा उल्लेख केला आहे व संस्काररत्नमाला, संस्कारकौस्तुभ वगैरे प्रयोगकारांनींहि गायत्र्युपदेशप्रकरणं या मंत्राचा गायत्री म्हणूनच उल्लेख केला आहे. आश्वलायन गृह्यपरिशिष्टांत संध्याकर्मांत गायत्री जपाच्या आरंभी गायत्री ही देवता कल्पून तिचें प्रातःकाल, साध्यान्धकाल व सायंकाल या तीनहि कालीं संध्यंत करावयाचें एकच ध्यान प्रथम देऊन त्यापुढें तीन वेळांचीं निरनिराळीं ध्यानं दिलीं आहेत. त्यामध्ये वरील तिन्ही कालांच्या अनुक्रमें कृक, यजु व सामरूपां गायत्रीचें वर्णन असून कालपरततें गायत्रीचें वर्ण, वाहन, देवता, वसन इत्यादीकांचे निरनिराळे प्रकार दिले आहेत. गायत्रीजपाच्या पूर्वी गायत्री मंत्राचा न्यास परिशिष्टकारांनीं दिला आहे. परंतु त्याच ठिकाणीं हा न्यासविधि अवैदिक आहे असें म्हटलें आहे. वरील विवेचनावरून गायत्रीमंत्राचा जप करण्याची चाल सूत्रकालांत सुरू झाली असावी व त्या मंत्राचे सावित्री हें नांव रूढ असून सूत्रकालानंतर गायत्री हें नांव रूढ झालें असावें. त्रैवर्णिकांत या मंत्राचें महत्त्व अतिशय मानिलें जातें. गायत्री मंत्राच्या संध्येंतील जपाशिवाय गायत्री पुरश्चरण नांवाचा आगधी एक विधि आहे. त्याचें विवेचन गायत्री कल्प वगैरे ग्रंथांतून आढळतें. शंकराचार्यांनीं गायत्री मंत्रावर बरीच विस्तृत टीका लिहिली आहे.

भू, अंतरिक्ष व स्वर्लोक यांच्या आठवर्णांसाठीं गायत्री मंत्राच्या अगोदर व्याहृतीचा उच्चार करण्यांत येतो. “ तें सवित्याचें वरेण भर्ग (तेज) आम्ही स्तवितां, जें आमच्या बुद्धीस प्रचोदना देईल ” असा गायत्री मंत्राचा भावार्थ आहे. गायत्रीमंत्र ही सूर्याची एक साथी स्तुति आहे व याच अर्थानें हा मंत्र प्राचीन लोक जपत असत असें एक मत आहे. या मंत्राचें महत्त्व इतकें स्थापन झालें आहे कीं, आर्य आणि व्रात्य किंवा शूद्र यांतील मुख्य फरक या मंत्राचा उपदेश किंवा त्याचा अभाव यावर अवलंबून राहिला.

[संहिता व ब्राह्मणें; डौसनकृत हिंदू क्लासिकल डिक्शनरी]:

(२) ब्रह्मदेवाची सावत्र मुलगी व पत्नी जी शतरूपा तिलाहि गायत्री नांव लावतात. हरिवंशांत शिवाच्या व्रीलाहि गायत्री नांव दिलें आहे.

गार पगारी.—मध्यप्रांतांत आढळणारी एक जात. लोकवस्ती सुमारे ९ हजार. हे शेतावर पडणाऱ्या गारांचें निवारण करतात अशी समजूत आहे व तारा, ओतारी,

धानकर, हरण्या, वाद्य, दंबडे अशीं यांची नांवे आहेत. मावशीच्या मुलास नातें आठवतें तोंपर्यंत परस्पर लडें करतां येत नाहींत. यांचीं लडें कुणव्यांप्रमाणें होतात. विधवाविवाह मुद्दां होतात पण कोणी कोणी वायका 'भगत' घनतात, त्या पुण्याचा पोपाख घालून यात्रा करतात. घटस्फोटाची जरी मोकळीक आहे तरी वायकांच्या कमतरतेमुळें हे घटस्फोट करीत नाहींत आणि "दमडोची भाजी जर कोणी फुकट दवडीत नाहींत तर ३॥ हाताची वायको कशी टाकावयाची" असें म्हणतात. गारांचें भविष्य वर्ताविण्यास व त्यांचें निवारण करण्यास हे अनेकप्रकारचे मंत्रतंत्र व जादूटोणे करतात व प्रसंगी आपल्या मुलांचा वधहि करून त्रागा करतात. गारपगारी गावांत नसला तर त्याची वायको गारांचें निवारण व्हावें म्हणून माहतीपुढें लुगडें सोडून उभी रहाते व त्या ब्रह्मचारी देवाला आपल्या दिगंबर स्वरूपानें भेटसावते असें रसेल व हिरालाल वर्णन करतात. छत्तीसगडांत बैगा व वरई लोक गारपगारीचें काम करतात.

श्रीक लोकांतील गारपगान्यांस शलाखी फुलक्स म्हणत व तो आपलें रक्त काढून त्यांचे निवारण करी. खिस्ती लोकांत देखील त्यांचे उपाध्याय फ्रान्स देशांत ही कामगिरी करीत असें फेझर म्हणतो. आजकाल यांच्यावरून लोकांचा विश्वास उडाल्यामुळें यांची वृत्ति बुडाली. आतां नवार विणण्याचा भंदा व शेतकी हे लोक करतात. कुणबी लोक यांच्या हातचें पाणी पीत नाहींत. यांच्या नांवामागें नाय शब्द असतोच.

गारफील्ड जेम्स अब्रॅम (१८३१-१८८१).—अमेरिकेतील संयुक्त संस्थानांचा हा विलावा अध्यक्ष, १८३१ साली ओहोहीओतील ओरेंज नामक शहरां जन्मास आला. त्याचें प्राथमिक शिक्षण सामान्य शेतकऱ्यांप्रमाणें जिल्ह्यांतील शाळेंत झालें व त्या ठिकाणी रॉबिन्सन कृतोसारखीं जल्प-र्यटनाचीं अद्भुत कथानकें वाचल्यामुळें त्याला खलाशी होण्याची इच्छा झाली. धाराच्या कारखान्यांत काम करीत असतांना एकदां त्या कारखानदारच्या मुलीनें त्याचा उपमर्द केला व ते सहन न झाल्यामुळें तो घरां आला व शिक्षक होण्याची इच्छा धरून त्यानें चेस्टर येथील एका शाळेंत अभ्यास केला. शिक्षक, छुनार व शेतकरी या नात्यांनें कामें करून विल्यम्स कॉलेजांत नांव घालून व परिस्थितीशीं झगडून त्यानें १८५६ साली हिरॅम येथील इन्क्विरेट इन्स्टिट्यूटमध्ये प्रथम विद्यार्थी या नात्यानें व नंतर प्राचीन भाषा व वाङ्मय यांचा प्रोफेसर म्हणून व पुढें त्याच संस्थेचा प्रिन्सिपाल म्हणून चांगलें नांव मिळविलें.

त्यानंतर लवकरच तो राजकीय चळवळींत पडला. प्रजासत्ताक पक्षाच्या आरंभकाळी व १८५७ आणि १८५८ च्या मोहिमांच्या वेळीं उत्कृष्ट वक्ता व गुलामगिरीचा निषेधक म्हणून तो पुढें आला. १८५९ साली आपल्या कर्तृत्वाच्या वळारव तो ओहोसिनेटमध्ये निवडून आला. फटकून

राहिलेल्या संस्थानावर दडपशाही गाजविण्याचा सरकारचा हक्क आहे असें त्याचें मत होतें. मिलियन वॉर बिलाचें त्यानें समर्थन केलें आहे. जेव्हां युद्ध उपस्थित झालें त्यावेळीं तो लफ्ट्नेटच्या पदास चढला व आपल्या पूर्वीच्या विद्यार्थ्यांतूनच त्यानें रिफ्ट भरती केली. १८६२ त तो स्वयंसेवकांचा त्रिग्रेडियर जनरल झाला. त्याच सालीं तो कॉॅंप्रेसचा सभासदहि झाला. पुढें १८६३ मध्यें आपलें लष्करी क्रमि-शन सोडून देऊन त्यानें हाउस ऑफ रिप्रीजेंटेटिव्ह्जमध्ये आपला प्रवेश करून घेतला. रिपब्लिकन पक्षातील रॅडिकल लोकांच्या वाजूस तो असे व त्यानें अनेक कमिंटयावर महत्वाचीं कामें केलीं. १८६३ ते ७३ च्या दरम्यान गुलाम गिरीविरुद्ध त्यानें अनेक व्याख्यानें दिलीं. १८७४ सालीं रिपब्लिकन पक्षांस वार्डेट दिवस आले व गारफील्डवर अनेक दोषारोप करण्यांत आले; परंतु १८७६ मध्यें तो पुनः निवडून आला. १८७७ त तो हाऊस ऑफ रिप्रीजेंटेटिव्ह्जचा पुढारी झाला. परंतु डेमोक्रेट लोकांचें संख्यावल जास्त असल्यानें त्याचा पराभव झाला. १८८० सालीं रिपब्लिकन पक्षाला एक उमेदवार अध्यक्ष म्हणून नेमावयाचा होता. जेम्स जी. ब्लेन आणि जॉन शरमन यांच्या तर्फेच्या लोकांमध्ये अहमहमिका सुरू झाली. त्यांतच जनरल ग्रॅट यास हाणून पाडण्याचाहि प्रयत्न सुरू होता. अशा वेळीं गारफील्ड याचें आयतेंच फावलें. लोकसभेतील अनेक वर्षांची सेवा, स्वपक्षाचा पुढारीपणा, वक्ता म्हणून झालेला वोलवाला व संयुक्त संस्थानांच्या सीनेटमध्ये त्याची नुकतीच झालेली निवडणूक या सर्व गोष्टींमुळें साहजिकच योग्य मनुष्य म्हणून जनतेचें त्याच्याकडे लक्ष वेधलें. दुर्दैवानें स्वपक्षांतील तीव्र मतभेद काढून टाकणें त्यास जड जाऊ लागलें. प्रेसिडेंट झाल्यावर ब्लेन यांस त्यानें सेक्रेटरी ऑफ स्टेट म्हणून नेमलें. त्यामुळें विरुद्ध पक्षांत मोठीच खळबळ उडाली. न्यूयॉर्कच्या सीनेटरांची संमति न घेता त्यानें रॉबर्टसनची न्यूयॉर्कच्या कलेक्टरच्या जागीं नेमणूक केली त्यामुळेंहि बराच असंतोष गाजला. त्यावेळीं पक्षद्वेष इतका माजला होता कीं, एका विरुद्ध वाजूच्या मनुष्यानें वॉशिंग्टन रेल्वे स्टेशनावर त्यांस गोळी घातली. १९ सप्टेंबर १८८१ सालीं गारफील्डचें प्राणोत्क्रमण झालें.

१८८२ सालीं दोन मोठ्या विभागांत, बोस्टन येथें बर्क ए. हिन्सडेल यानें प्रेसिडेंट गारफील्ड याचे ग्रंथ प्रसिद्ध केले.

गारिसपूर—ग्वालर संस्थानांत हें खेडेगांव आहे. हल्लीं जरी याचें महत्त्व फारसें नाहीं तरी पूर्वीं त्याच ठिकाणावरून माळवा ते बुंदेलखंड ह्या रस्ता जात होता. हें ठिकाण प्रथम गोंड लोकांनीं घेतलें व नंतर मोगल लोकांनीं आपल्या ताब्यांत घेतलें व त्या ठिकाणचीं सर्व देवळे पाडून टाकलीं. पूर्वीच्या भव्य इमारतीपैकीं कांहीं अवशेष शिखर आहेत. त्यापैकीं 'अष्टखांब' हा प्रचंड देवळाचा अवशेष आहे. मालदेवी नांवाच्या जुन्या देवळाचाहि हल्लीं एक पडित

भाग सांपडतो. ह्या इमारतीशिवाय मानसरोवर व आणखी एक अर्शा दोन तळी आहेत.

गारुडी—धंघावरून वनलेली या नांवाची जात मुंबई इलाह्यांत आढळते. ही साप खेळविणाऱ्यांची व जादूटोणा करणाऱ्यांची एक जात आहे. ठाणें जिल्ह्यांत यांची घरगुती बोली गुजराथी आहे. कृष्णवर्णा सटढ व काटक असे हे लोक आहेत. हे स्वभावतः शांत, अतिथिपूजक असले तरी फार आळशी व कटे दाहूबाज असतात.यांची रहाणी गलिच्छ असते. उपाध्याय ब्राह्मण असून तो लग्न चालवितो. हे लोक ब्राह्मणांना मान देतात व देवी भवानीची पूजा करतात. एकादशीच्या दिवशी व नवरात्रांत उपोषणें करतात.यांच्यांत जातिसभा नाही. विधवाविवाह संमत आहे.भुताच्या वाराव्या दिवशी कावळ्याला बली अर्पण करतात. हे सापाचे खेळ करून पोट भरतात.

सातारा जिल्ह्यांत मुसुलमान गारुड्यांची वस्ती असून त्यांचें मुख्य ठिकाण मिरज आहे. कोल्हाटी जातीतील कांहीं माणसें बाटून या जातीत आली असावीत. यांच्या चालीरीती मुसुलमानी दिसत नाहींत [मुं. गं.].

गारुड्या—बंगालच्या बराकपूर पोट जिल्ह्यांतील एक शहर. लोकसंख्या (१९११) ११,५८०. येथें ताग व कापूस यांच्या गिरण्या आहेत. शामनगर नांवाच्या खेड्याचा समावेश या शहरांतच झाला आहे. १८९६ मध्ये याला स्थानिक स्वराज्याचे अधिकार स्वतंत्रपणें मिळाले. १८९६ पर्यंत याचा समावेश नांथे बराकपूर म्युनिसिपालिटींतच होत असे.

गारो टेंकड्या—आसाममधाल अगदीं नैर्ऋत्येकडच्या जिल्ह्याचें गारोहिल्स असें नांव आहे. याचें क्षेत्रफळ ३१४० चौ. मै. आहे. यांतील बहुतेक मुलुख टेंकड्यांनी व्याप्त आहे. या जिल्ह्यांच्या मधोमध, या टेंकड्यांच्या तुरा व अबॅला अशा दोन समांतर रांगा झालेल्या आहेत. नोरकेक हें सर्वांत उंच शिखर आहे. या जिल्ह्यांत सोमेश्वरी नदी मुख्य असून ती तुरा टेंकड्यांच्या उत्तरेस उगम पावून कांगसा नदीला मिळते. सर्व टेंकड्यांवर जंगल पसरलेलें असून तें नेहमीं हिरवें असतें. जंगलांत साल वगैरे झाडें व उंच वेतासारख्या वनस्पती यांची वाढ होते. बाघ, हत्ती, अस्त्रलें, हरणें, इत्यादि पशूंची समृद्धि आहे. सर्व जिल्हा मलेरियाणें दूषित आहे. पावसाचें प्रमाण सरासरी १२५ इंच आहे.

इ ति हा स.—या जिल्ह्याच्या पूर्वेतिहासाविषयीं म्हणण्यासारखी माहिती नाही. गारो लोक बहुधा जुन्या हिंदू राजांनी त्यांना बंगालमधून हांकून दिल्यावर ते इकडे आले असावेत. बंगाली जमीनदारांचें गारो लोकांवर फार वर्चस्व असे व त्यांच्या जुलुमासुद्धे हे लोक फार त्रस्त झाले होते. त्यांनीं हें जमीनदारांचें वर्चस्व कमी करण्याचा पुष्कळ प्रयत्न केला पण त्यांत त्यांना यश आलें नाहीं. १८४८ मध्ये ईस्ट इंडिया कंपनीच्या एका कामगाराला

या लोकांनीं मारल्यासुद्धे कंपनीनें त्यांच्यावर सैन्य पाठविलें व जिल्ह्यांतील पुष्कळ खेडीं आपणच ह्जोऊन त्यांच्या स्वाधीन झालीं. १८७० सालीं गारोटेंकड्या ह्या स्वतंत्र जिल्हा पाडण्यांत आला.

या जिल्ह्याची लोकसंख्या १९११ सालीं १५,८९,३६होती. या जिल्ह्यांत एकंदर १९३७ खेडी आहेत. या जिल्ह्यांतील लोकांत बन्ध, हिंदू व मुसुलमान लोकांची संख्या बरीच आहे. गारो, रभा, इत्यादि भाषा येथें प्रचलित आहेत. हे गारो लोक आपणांस डोंगरी लोक म्हणवितोत. यांच्या सुमारे १५ जाती आहेत व त्या स्थलविभागावरून वनलेल्या आहेत असें दिसतें. गारो लोक दिसण्यांत टेंगणे पण जाडे व दणकट गडी असून त्यांचे डोळे तिरवे व डोळे मोठे असतें. हे दिसण्यांत भन्ध दिसतात. यांचा स्वभाव जात्या आनंदी व ममताळू आहे. यांचों घरे झोंपडीवजा असतात. घरे टेंकड्यांच्या उतारावर वसलेली असल्यानें, झोंपड्यांची एक बाजू टेंकड्यांवर वसलेली असते. यांची घरे बांबूचीं असतात. गारो लोक फक्त लंगोटीवजा एक लांब पटीच नेसतात व तीच कमरेभोंवती गुंडाळतात. स्त्रिया गुड्यापर्यंत परकरासारखें वस्त्र वापरतात. स्त्रियांच्या कानांत पितळेचीं कर्णभूषणें असतात. भाला, ढाल व दुधारी तरवार हीं गारोचीं हत्यारे होत. यांचें खाण्याचें मुख्य पान्य तांदूळ आहे.

गारो लोक, समान कुलाशिवाय दुसऱ्या कोणत्याहि कुलाशी वेदव्यवहार करतात. लग्नाच्या वेळीं कोंबडा-कोंबडीचा बळी देण्यांत येतो. घटस्फोट व पुनर्विवाह यांच्यांत रूढ आहेत.गारो स्त्रिया या नीतिसंपन्न व सदाचरणी असतात. यांच्यांत मृतांना जाळण्याची चाल आहे. मृताच्या अस्थी घराच्या आसपास पुरण्यांत येतात व मृताचें स्मारक म्हणून घराच्या आवारांत एक खांब पुरतात. गारो लोकांचा परमेश्वरावर व पुनर्जन्मावर विश्वास आहे. भुताखेतांवर यांची श्रद्धा असून, त्यांचेहि गारो लोक पूजन करतात. गारो लोक चांगले सुखवस्तू व श्रीमंत आहेत.

गारो लोकांत झूम नांवाची शेतीची पद्धत आढळते.यांना नांगर व पावडें यांचा उपयोग माहींत नाहीं. जिल्ह्यांत तांदूळ, कापूस, बटाटे, नीळ, हळद इत्यादि जिन्नस पिकतात. कालवे वगैरे पाणीपुरवठ्याची सोय नाहीं. गुरादोरांचा उपयोग गारो लोक दुभत्याकडे करीत नाहींत. दोरांचा उपयोग खण्याकडे करतात. जिल्ह्यांतील जंगलामध्ये साल वगैरे वृक्ष आहेत. हीं झाडें तोडून ती विकण्याला यांना परवानगी आहे. विक्रीवर यांना कर मात्र द्यावा लागतो. जिल्ह्याच्या वायव्य भागांत कोळशांची खाण आहे. सोमेश्वरीच्या दरींत पेट्रोलियमच्या खाणी लागल्या आहेत. जुन्याचा दगड व चिकण माती या जिल्ह्यांत आढळून येते. गारो-टेंकड्या जिल्ह्यांत नांव घेण्यासारखा कोणताच उद्योगपंदा होत नाहीं. मातकाम, विणकाम, इत्यादि साधे धंदे येथे प्रचारांत आहेत. कापूस, जंगलांतील लांकूड, मिरच्या,

लाख इत्यादि जिन्नस येथून बाहेर जातात व तांबूळ, गुरेढोरे, कपडा इत्यादि मालाची आथात होते. तुरा येथून ब्रह्मपुत्रा नदीच्या रोानमारी घांटाकडे व मैमनसिंग जिल्ह्याकडे असे दोन गाडी रस्ते जातात. डांबुनगला ते डामरापर्यंत २४ मैलांचा नवीन गाडीरस्ता १९०० च्या सुमारास तयार झाला.

या जिल्ह्याचे दिवाणी फौजदारीचे अनियंत्रित अधिकार या जिल्ह्याच्या टेप्टुटी कमिशनरकडेच आहेत. चीफकमीशनरच्या परवानगीने या डेप्युटीकमिशनरला फांशी देण्याचा अधिकार आहे. येथील व्यवस्थेकरता चीफकमीशनरचे स्वतंत्र कोड केले आहे. या जिल्ह्यांत तालुके वगैरे पोट विभाग नाहीत. डुब्री येथे एक मुख्य इंजिनियर व एक जंगल कामगार असतो. लास्कर नांवाच्या प्रामाणिकाऱ्यांना किरकोळ गुन्हे व दिवाणी लष्करी यांचा निकाल लावण्याचा अधिकार असतो. पोलीसची कामेहि यांनाच करावी लागतात. येथे एक लष्करी अधिकारी असतो व त्याला मॅजिस्ट्रेटचे अधिकार असतात. या जिल्ह्यांतील खेळांची रचना लोकसत्ताक तत्वावर झालेली आहे. जिल्ह्यांच्या बंदोबस्तासाठी एक जिल्हासुपरिटेण्डंट असून त्याच्या हाताखाली कांही अधिकारी व शिपाई असतात. तुरा येथे एक तुलंग आहे. गारो जिल्हा शिक्षणाच्या बाबतीत अत्यंत मागासलेला आहे.

गारोडी—जिल्हा पुणे. तलेगांव दाभाड्याच्या दक्षिणेस सुमारे दहा मैलांवर ही ५०० फूट उंचीची टॅकडी आहे. टॅकडीवर खिस्ती शकाच्या आरंभी खोदलेली कांही लेणी आहेत. त्यांपैकी एका लेण्यावर आंध्र अथवा दक्षिणी पाली लिपांत इ. स. १०० च्या सुमारास खोदलेला एक लेख आहे.

गार्गी—वचकनु ऋषीची कन्या म्हणून हिला गार्गीवाचक ऋषी असे नांव ग्रंथांत आहे. ही परम ब्रह्मनिष्ठ असून परमहंसप्रामाण्ये पृथ्वीवर संचार करित असे. हिचा दैवराती जनकाच्या सभेत याज्ञवल्क्याशी वाद झालेला, वृहदारण्यकांतील मधुकांडांत प्रसिद्ध आहे.

गार्डी—यूरोपांतील लॉम्बर्ड सरोवरांपैकी गार्डी हें एक विस्तृत सरोवर असून जिनीव्हा व कॉन्स्टन्स हीं दोनच सरोवरे त्याहून मोठी आहेत. याचे थेट उत्तरेकडील टॉक रिव्हायाच्याखेरीज याचा सर्व भाग इटलीच्या ताब्यांत आहे. हें आदिजे नदीच्या खोऱ्याच्या दक्षिणेस आहे. व आदिजे नदीच्या व याच्या दरम्यान मॉन्ट पॅल्डो आहे. यास उत्तरेकडून सार्की नदी येऊन व दक्षिणेस मिन्सिओ नदी उगम पावून पो नदीस मिळते. याचे क्षेत्रफळ १४३ चौ. मै. आहे. हें सरोवर समुद्रपाटीपासून २१६ फूट उंच आहे व जास्तीत जास्त १९१६ फूट खोल आहे. हें उत्तरेकडे अरंद होत गेले आहे परंतु पूर्वेकडे गार्डी व पश्चिमेकडे सॅलो यांच्या मध्ये याचा आकार वृत्त असून, समिथेन नांवाच्या

भूशिराच्या योगाने दक्षिण किनाऱ्याचे दोन भाग झाले आहेत. या रचनेमळे यामध्ये वादळे फार उत्पन्न होतात. योरिया अथवा सूअर या नांवाचे एक उत्तरेकडून वादळ येते ते अत्यंत भयानक असते. शिवाय ओरा इत्यादिकांसारखी अनेक वादळे या सरोवरांत उपस्थित होतात. पूर्वेकडील मॉन्ट बाल्डोवरील चुनखडी व पश्चिम व दक्षिण किनाऱ्यावरील सुंदर वागादत यांचा विरोध फारच विलक्षण होय. गागर्नो व सॅलो यांमधील पश्चिम किनाऱ्याचा प्रदेश उष्ण असून तेथे लोक हिवाळ्यांत राहण्याकरिता येतात. पश्चिम किनाऱ्यावर सॅलो, टॉस्कोलेनो, गार्नो नो व लिमोन हीं चारहें असून पूर्वेकडे फक्त बार्डोलिनो व गार्डी हीं दोनच आहेत. उत्तरेकडील टॉकावर रिव्हा आहे.

गार्डिनर, सॅम्युएल रासन (१८२९-१९०२)—एक अर्वाचीन इंग्लिश इतिहासकार. याचा जन्म आल्बेस फोर्ड जवळ झाला. लंडन येथील किंग कॉलेजमध्ये तो कांही दिवस इतिहासाचा अध्यापक होता. त्याला प्युरिटन लोकांनी घडवून आणलेल्या कांतीचा इतिहासकार समजतात. त्याच्या पुस्तकांतील माहिती विनयूक्त असून ती बऱ्याचशा हस्त-लेखांवरून मिळविलेली आहे. मानवजातीच्या नैतिक, धार्मिक व राजकीय प्रगतीची माहिती ज्यापासून होईल अशा गोष्टींना आपल्या ग्रंथांतून तो फार महत्त्व देतो. त्याने सविस्तर माहिती आपल्या पुस्तकांतून दिल्यामुळे ती बरीच मोठी झाली आहेत. तरीपण ही सर्व माहिती त्याने निःपक्षपाताने दिली आहे. त्याची भाषा जरी जोरदार नसली तरी पण समजण्यास सोपी आहे. तिचा वाचकांच्या मनोविकारांवर परिणाम न होतां विचारांवर जास्त परिणाम होतो. त्याने इतर पुस्तके लिहिली आहेत. तरी पण त्याच्या इंग्लंडच्या इतिहासामुळेच त्याचे नांव नेहमी लोकांच्या तोंडां राहिले. ' दि इंग्लिश हिस्टॉरिकल रिव्ह्यू ' चा तो संपादक असून ' डिक्शनरी ऑफ मॅशालन वॉयप्रफ्री ' त त्याचे बरेच लेख आहेत. ऑक्सफोर्ड, एडिंबरो व गॉटिंगेन विश्वविद्यालयांनी त्याला बहुमानार्थी पदव्या दिल्या होत्या.

गॉल—आल्प्स, भूमध्य समुद्र, पॅरीसीज, अटलांटिक महासागर व न्हाईन इत्यादींनी मर्यादित असलेला व केलटिक भाषा बोलणाऱ्या लोकांचा प्रदेश. इ. स. पूर्वी सुमारे २१८ त रोमन सैन्याने या प्रदेशांत प्रवेश करण्यास सुरुवात केली. इ. स. पूर्वी १२१ त मॉंट पेलांअर पासून पॅरीसीज पर्यंतचा किनारा व नार्वेचे बंदर यांचा गॅलोआ नार्वेनेसिस म्हणून एक प्रांत बनविण्यांत आला. हळू हळू या प्रांतांमि आपली मर्यादा मॅसॉलियाच्या उत्तरेपर्यंत वाढविली.

गॉल प्रांताविषयी अत्यंत प्राचीन असा उल्लेख ज्युलॉअस सीझरच्या ' कॉमेंट्रीज ' मध्ये सांपडतो. या पुस्तकाप्रमाणे गॉल हा त्यावेळी तीन प्रकारच्या लोकांत विभागला गेला होता. अॅक्वीटानी, गॉल व बेलर्जी हे ते लोक होत. त्या तीन

मुख्य जाती खरोजकरून हेलबटी, सेकानी, आरव्हनीं वगैरे पोटजाती होत्या.

सोझरने इ. स. पू. ५८-५१ पर्यंत केलेल्या लढायांनी संबंध गॉल प्रांत रोमच्या ताब्यांत गेला. आगस्टसच्या अमदानांत राज्यकारभाराच्या सोयीकरितां म्हणून गॉलचे जे विभाग करण्यांत आले ते:—(१) नारबोनेसिस; या ठिकाणी सीनेटनियुक्त रोमन प्रतिनिधि राज्यकारभार पाहू लागला.

येथील गॉल लोकांचा इटालीयन संस्कृतीकडे जास्त ओढा दिसून आल्यामुळे हळू हळू त्यांचा जुना केल्टिक आयुष्यक्रम व रितीभाती नाहींशा होऊन इ. स. नंतर ७० च्या सुमारास तो संस्कृतीने पूर्ण इटालियन बनला. (२) अँकीटेनीआ, (३) ल्युडुगेनेसिस, (४) वेलजिका; या प्रांतांतल लोकांस नारबोनेसिसच्या लोकांपेक्षां राज्यकारभारांत जास्त स्वातंत्र्य देण्यांत आले होते. येथील लोकांनाहि रोमन संस्कृतीचा स्वीकार करून थोडक्याच वेळांत ते देखील पूर्ण इटालियन बनले; परंतु या तिन्हीं प्रांतांत आपलेपणाची भावना अजून शिल्लक होती ही लक्षांत ठेवण्यासारखी गोष्ट आहे. केल्टिक देवतांची पूजा ते अजूनहि करीत असत व खेड्यापाड्यांतून केल्टिक भाषेचाच प्रसार विशेष रूढ असे. (५) गॉल प्रांताचा पांचवा विभाग म्हणजे व्हार्डन नदीची सरहद्द होय. या सरहद्दीला प्रांताचे स्वरूप उद्यवेरियस यानें दिलें. हा प्रांत मुख्यतः लष्करी दृष्टीनें वसवला असल्यामुळे या ठिकाणी प्रथम राजकार्य संस्था मुळाच अस्तित्वांत नव्हत्या. परंतु पुढे एक दोन स्थानिक स्वराज्यसंस्था स्थापण्यांत आल्या.

इ. स. नंतर ४०० पर्यंत गॉल रोमच्या ताब्यांत असून सुरक्षित होता. इ. स. ४०० मध्ये फ्रँक्स, व्हंडालस वगैरे लोकांची गॉलवर टोळधाड येऊन रोमनसत्ता ही बहुतेक नामशेष झाली व व्हिज्जिगोथस, वरगंडियन्स व फ्रँक्स यांची राज्ये अस्तित्वांत येऊं लागली. सेनापति अँटीअस हा गॉलवरील थेंबटला सत्ताधारी पुरुष होय. इ. स. ४८६ त गॉलमधील रोमचे स्वामित्व पूर्णपणे ल्यास गेले.

गालगुंड, नि दा न.—गळ्याला थोडी किंवा फार सूज येऊन ती लोंबल्यासारखी दिसते त्यास गालगुंड (गलगंड) म्हणतात. वायु व कफ हे दोष आणि मेद धातु दुष्ट होऊन गळ्या किंवा मान यांच्या ठिकाणी आपापल्याला म्हणजे जो दोष जास्त दुष्ट असेल त्याच्या; लक्षणांस घेऊन सूज उत्पन्न करतात. म्हणून ही गालगुंड तीन प्रकारची आहेत. वातिक, कफजन्य व मेदोजन्य. ठणका फार असणें, त्यावरील शिरा काढ्या असून त्यांनी जणू काय बांधले आहे असें दिसणें, त्या गालगुंडाचा रंग काळा असणें, किंवा अरुण असणें, त्याची वाढ सावकाश होणें व न पिकणें हीं वातिक गालगुंडाचीं लक्षणें होत.

सूज स्थिर असणें, त्वचेचा रंग न बदलणें, जड असणें, कंडू फार असणें, सूज पुष्कळ व थंड असणें, तोंड गोड असणें व आठळा व गळ्या कफानें लिप्त होणें हीं लक्षणें

कफजन्य गालगुंडाचीं असून हें गालगुंड सावकाश वाढतें, यांत दुखवा फार नसतो व बहुतेकरून पिकत नाहीं. गालगुंड तेलकट दिसणें, जड असणें, पांढुरकें असणें, त्यास कंडू असणें व मुळाशी लहान असून पुढें दूधभोपळ्याप्रमाणें मोठें होऊन लोंबणें आणि शरीराच्या वारीक होण्यानें वारीक व लहट्ट होण्यानें जाडी होणें, दुखवा थोडा असणें, तोंड नेहमीं स्निग्ध म्हणजे तूप किंवा तेल सारख्याप्रमाणें असणें, गालगुंड झालेल्या माणसाचा आवाज घोगरा असणें हीं लक्षणें असतील तर गालगुंड मेदोजन्य समजावें.

धासोच्छ्वास मोठ्या कष्टानें होणें, सर्व शरीर मृदु होणें, अरोचक असणें आणि आवाज वसलेला असणें, हीं लक्षणें असून गालगुंड झालेला रोगी जर क्षीण असेल आणि गालगुंड होऊन एक वर्ष होऊन गेलें असेल तर तें परें होत नाहीं.

चिकित्सा.—वातजन्य गालगुंड शेंकून रक्त काढावें आणि तीळ, करडई, अळशी यांचे पोटांस बांधावे. कफजन्य गालगुंडावरहि हीच चिकित्सा करावी. परंतु स्वेद व विम्लापन हीं त्यांहुन फार करावीं. कफजन्य औषधानां तयार केलेले तेल प्यावें. तसेंच कफनाशक धूम, वमन व नस्य वगैरे उपचार चालू करावे. मेदोजन्य गालगुंडावर शीर तोडावी, कफनाशक उपाय करावे आणि असणातिवस इत्यादि मेदोनाशक औषधानें चूणें गोमूत्रांतून प्यावें. या उपायांनी बरे न झाल्यास फोडून सर्व गालगुंडाची प्रणाप्रमाणें चिकित्सा करावी. गालगुंड फार मोठें नसल्यास शेंकून चिकट औषधें वर लवून पट्टी बसवावी म्हणजे त्या जाग्यास ओढा वसून गालगुंड बरें होतें.

गालव—गालव नांवाचा एक ब्रह्मर्षि होता. दुसरा गालव म्हणून विश्वामित्राचा एक पुत्र होता; दुष्कार्यांत दमरज्जु बांधून त्याला विकावयास काढल्यामुळे हें त्यास नांव मिळालें होतें. तिसरा गालव हा विश्वामित्राच्य शिष्य होता. विश्वामित्रानें गुरुदक्षिणा म्हणून याच्याजवळ ८०० श्यामकर्ण घोडे मागितले असतां हा ययातीकडे गेला. त्याच्याजवळ घोडे नसल्यानें त्याच्या माधवी नांवाच्या मुलीस घेऊन सूर्यवंशीय हर्षश्च राजाकडे तिला एक पुत्र होईपर्यंत ठेवून त्याच्यापासून त्यानें दोनशे घोडे घेतले. पुढें सोमवंशी दिवोदास व भोजराज उशीनर या प्रत्येकाजवळ एक एक मुलगा होईपर्यंत माधवास ठेऊन त्यांच्याकडूनहि त्यानें दोनदोनशे घोडे आणले. नंतर एकंदर सहाशे घोडे व माधवी यांना घेऊन तो विश्वामित्राकडे गेला व घोडे त्यास दिले. विश्वामित्रानेंहि दोनशे घोड्यांऐवजीं एक पुत्र होईपर्यंत माधवीस ठेऊन घेऊन तिला गालवाकडे परत केली. त्यानें तिला ययातीकडे नेऊन देऊन स्वतः तपाचरणास निघून गेला; याप्रमाणें त्यानें गुरुदक्षिणेची फेड केली. गालव नांवाचा चौथा एक पुरुष कुंतल राजाचा पुरोहित होता. आठव्या सवार्णिमन्वतरांत सप्तर्षीमधील एका ऋषींचेहि नांव गालव असें

आहे. [देवी भागवत. अ. १०; महाभारत उद्योग पर्व अ. १९, १०८-११९]

गालापागस वेट—पॅसिफिक महासागरांतील हा लहानमोठा द्वीपसमूह विजुवत्साच्या खाली आहे. दक्षिण अमेरिकेच्या किनाऱ्यालागतचें वेट इक्वेडोरच्या पश्चिमेस ५८० मैलांवर असून हां वेट इक्वेडोरच्या ताब्यांत आहेत. सोबळ्या शतकांत स्पॅनिश लोकांनी या वेटांचा शोध लावला. त्यावेळीं तेंथें मनुष्यांची वस्ती नव्हती. कित्येक वेटांची इंग्रजी नांवां नांचे लोकांनी दिलेलीं असावीं. अलेग्मारले अथवा इसाबेला, नारबरो, सॅटाफ्ल, चॅथम, जेम्स व चार्लस इत्यादि या द्वीपसमूहाचीं कांहीं नांवां आहेत. या वेटांचें एकंदर क्षेत्रफळ २८७० मैल असून तेंथें कित्येक ज्वालामुखी आहेत. चॅथम वेटावर ३०० गुन्हेगरांची एक वसाहत असून तेथील व्यवस्था इक्वेडोरचा पोलिस अधिकारी पहातो. १८३२ सालीं हा द्वीपसमूह इक्वेडोर देशाला जोडला गेला. त्यावेळीं तेंथें फ्लोरिडाना हें गांव वसविण्यांत आलें. १८८५ सालापासून तेंथें एक गव्हर्नर नेमण्यांत आला. कारण पनामा कॅनालमुळे या वेटांस महत्व आलें. चार्लस वेटावरहि थोडीशी वसाहत आहे. येथील द्वीपसमूहामध्ये घोडे, माकडे, डुकरें, बकरी व कुत्रे वगैरे बरेच प्राणी आहेत. येथें उंच वृक्ष, हिरवीगार झुडुपें व बहुविध वनस्पतीहि, वन्याच आहेत. तथापि तेथील सपाट वाजुच्या जमीनी खडकाळ असून किनाराहि चांगला नाहीं. या वेटांचा सपाट प्रदेश व झाडाझुडुपांनी गजबजलेला डोंगराळ प्रदेश यामध्ये वराच फरक दिसून येतो. हीं वेटें विजुवत्साच्या खाली असली तरी येथील हवा फारशी कडक नाहीं. कारण ॲन्टार्टिक समुद्राकडून वाहून येणारे शीतवारे हवा समधात करून टाकतात. गालापागस वेट इक्वेडोर देशास व्यापाराच्या दृष्टीनें महत्त्वाचीं वाटतात. कारण त्या वेटांवर सांपडणारा र्ग्वानो व अर्चिला नांवांचे शेवाळ युरोपांत पाठविलें जातें. चार्लस वेटाखेरीज अन्यत्र फारशी मनुष्यवस्ती नाहीं. डार्विननें या द्वीपसमूहास भेट दिल्यापासून त्यांचें महत्व वाढलें आहे. हा द्वीपसमूहांत सात जातींचे प्रचंड कासव असून ते सर्वच स्थानिक आहेत. सरळ्यांच्याहि दोन जाती असून तेथील पक्षी निराळ्याच तऱ्हेचे असलेले आढळून येतात.

गालिचे—वाफेच्या यंत्रांनी गालिचे विणण्याची कला जरी सवेस्वीं पाश्चात्य आहे तरी फार प्राचीन काळापासून पौरस्त्य देशांतून हातानें विणलेले सुंदर गालिचे तयार होत. आपल्याकडील रिवाजप्रमाणें प्राचीन ईजिप्तमध्येहि राजवाड्यांतून व देवळांतून जमीनीवर व आपसनांवरून हातरण्याकरीता हातच्या असत. अशा गालिचांत मुयांनी बारीक नक्षीकाम करीत. इ. स. च्या ३ व्या किंवा ४ व्या शतकांतील ईजिप्तीरोमन गालिचे साउथ क्रेन्सिंग्टन म्युझियममध्ये ठेविले आहेत.

फूल गालिचे—तुरेदार किंवा फुलांचे गालिचे करण्यांत इराण, तुर्कस्तान या पौरस्त्य देशांची बरीच ख्याति आहे. सूत, ताग, लोंकर किंवा रेशीम यांची उभी बाण घालून त्यांत रंगीत लोंकर, बकरी किंवा डंट यांचे केंस किंवा रेशीम यांचे चित्र आंघून त्याप्रमाणें धागे भरतात व उभ्या विणिवार आडवें सूत घेतात. नंतर पुन्हां याप्रमाणेंच रंगाबेरंगी लोंकरीची आणखी एक ओळ भरून पुन्हां एक आडवा दोरा घालतात. अशा रीतीनें फूल गालिचे विणतात. या गालिच्यांत दोन पुरातन गाठींचा उपयोग केला जातो; एकीला तुर्की किंवा थिओडेस (या नांवांचे वृसाजवळ एक प्राचीन शहर आहे.) गांठ व दुसरीला पॅर्सियन किंवा सेहना गांठ म्हणतात. सेहना, किर्मात आणि तात्रिझ येथें होणाऱ्या पॅर्सियन गालिच्यांत ताणा रेशमाचा असल्यानें फूल फार उठावदार दिसतें. पूर्वेकडे असे गालिचे कधीपासून करण्यांत येऊ लागले याचा अंदाज लागत नाहीं. मखमलासारखें हे कापड असल्यानें अगोदर कोणतें व मागाहून कोणतें तयार होऊं लागलें हें समजत नाहीं. सतरज्यांसाखे गालिचे फूल गालिच्याच्या फार आधींचे यांत शंका नाहीं.

पौरस्त्य गालिच्यांती ल नक्षी का मा चें र हू स्य.—व्यापक दृष्टि योजिल्यास पौरस्त्य गालिच्यांच्या नमुन्यांत दोन प्रकार दृष्टीस पडतात. एक सुनी पंथी व दुसरा शिया पंथी. पहिल्यांत रक्ष भूमितीच्या व कोंन साधलेल्या आकृती असून शिवाय गुंतागुंतीची नक्षी, गूढ चिन्हे वगैरे असतात. त्यांत सुनीची संन्यस्त वृत्ति दिसून येते. उलट दुसऱ्या प्रकारांत शिया किंवा सुधारक पंथाचे स्वतंत्र विचार दृष्टीस पडतात. शिया प्रकारांत मोठ्या कल्पकतेनें काढलेलीं फुलें व वेलगुट्या, वनस्पती व प्राणी यांचे आकार, कुफी लेखाभोवतीं वसविलेली महिराप वगैरे कामे केलेली असतात. अफगाणिस्तान, तुर्कस्तान, खुसारा, हिंदुस्थानचा वायव्य सरहद्द प्रांत यांतून सुनी तऱ्हेचे व इराणांत शिया तऱ्हेचे गालिचे होतात.

हिंदुस्थानी गालिचे.—इराण, तुर्कस्तान व हिंदुस्थानचा वायव्यसरहद्दप्रांत यांच्या खालोखाल फूलगालिचे हांगारा, ऐतिहासिक महत्त्वाचा देश म्हणजे हिंदुस्थान होय. हिंदुस्थानांत चौदाव्या शतकाच्या उत्तरभागांत, फुलांचे गालिचे विणण्याची कला प्रथम मुसुलमान लोकांनी आणिली. परंतु मोंगल वंशाच्या स्थापनेच्या कालापर्यंत ह्या कलेस म्हणण्यासारखें महत्व मिळालें नव्हतें. मोंगल वंशाची स्थापना झाल्यावर बाबरांनें १६ व्या शतकाच्या आरंभी या कलेस नांवारूपास आणिलें. त्या काळीं हिंदुस्थानांत तयार झालेल्या गालिचावारील नक्षीकाम इराणी गालिचांच्या धर्तीवर केलेलें असे. तथापि मूलप्रतिभेसारखें सौंदर्य हिंदुस्थानांत तयार झालेल्या गालिच्यांच्या ठायी क्वचित्त दिस. गालिचे तयार होणारे हिंदुस्थानांतले ऐतिहासिक दृष्ट्या प्रमुख प्रांत म्हटले म्हणजे काश्मीर, पंजाब

व सिध हे होत. आग्रा, मिर्झापूर, जबलपूर, वरंगळ, मलबार आणि मच्छलीपट्टण ह्यां गालिचे होण्याची मुख्य स्थळे आहेत. बनारस आणि मुशिदावाद या ठिकाणी सोनेरी व रुपेरी कलाबतूचे नक्षीकाम केलेले गालिचे होतात. हे गालिचे फक्त उत्सवप्रसंगीच वापरावयाचे असतात. तंजावर आणि सालेम या ठिकाणी रेशमानें विणलेले फूलगालिचे तयार होतात. हिंदुस्थानातील सर्वोत्कृष्ट असे लोंकरी गालिचे हे हिंदुस्थानातील राजेरजवाडे, मोठमोठे अर्माउमराव, धनिक लोक्यांनां मुद्दाम गालिचे करण्यांत वाकबगर अशा कारागिरांनां पदरीं ठेवून त्यांच्याकडून तयार करून घेतलेले आहेत. हे गालिचे राजवाड्यांतून शोभेकरतां हांतरण्याचा प्रथात असे. वरील प्रकारच्या कुशल कारागिरांचा धन्याच्या खासगी आश्रितांत समावेश होत असून त्यांनां ठराविक वेतन मिळत असे. दुसऱ्या एखाद्या गिऱ्हाईकाचें काम करण्याचीहि त्यांनां मुभा असे. एकोणिसाव्या शतकांत, सरकारी तुरुंगांतून गालिचे बनविण्यांत येऊ लागले. तुरुंगांतील गालिचे, कारखान्यांत तयार झालेल्या गालिच्यापेक्षां कमी सुबक व मृदु असतात. कारण तुरुंगांत ते मोठ्या प्रमाणावर काढावे लागतात. फूलगालिच्यापेक्षांहि अतिशय प्राचीन काळापासून सतरंजीवजा पातळ सुती गालिचे हिंदुस्थानांत तयार होत असत. हे गालिचे निळ्या व पांढऱ्या अथवा निळ्या व तांबड्या पट्ट्यांनीं विणलेले असून त्यांची वीण आगदीं साधी व सोपी असे. यांना दारी अथवा सतरंजी म्हणतात. बनारस (काशां) शहरां व उत्तर हिंदुस्थानांत मुख्यत्वेकरून सतरंज्या तयार होतात. दक्षिणमध्यहि सतरंज्या होतात. विशेषतः निळगिरी पर्वतांतील तोडा लोकांसारखे मूळ रहिवाशी या कामांत प्रवीण आहेत.

यूरोप मधील गालिचे.—कॅस्टाईलची राणी एलेनॉर हिनें तेराव्या शतकाच्या उत्तरार्धांत इंग्लंडमध्ये प्रथमच गालिचे उपयोगांत आणिले असें म्हणतात. हे गालिचे स्पेनमधून आणविलेले असत. कारण, त्यावेळीं स्पेनच्या दक्षिणभागांत सॅरसेन किंवा मूर लोक गालिचे तयार करीत. उलटपक्षां सॅरसेनरी येथील पीअर दुर्गान्ट नामक गालिचे करणारा कारागीर (इ. स. १६३२) म्हणतो कीं, फ्रान्समधील गालिचे तयार करण्याच्या कृतीचे ज्ञान हें इ. स. ७२६ त चार्लस मार्टेल याने केलेल्या सॅरसेन लोकांच्या पराभवाचे फळ होय. कारण फ्रेंच लोकांनीं सॅरसेन लोकांपासून गालिचे करण्याची कळा उचलली. १३ व्या शतकांत व्हेनिस शहरां सुंदर नक्षीकाम करणारे असे कुशल विणकर गालिचे तयार करण्याच्या कामां वेतन देऊन नेमिले होते. त्याकाळीं व्हेनिस हें गालिचे वगैरे सामानाच्या निर्गतीचे मुख्य ठिकाण होतें. येथूनच पश्चिम युरोपभर गालिच्यांचा प्रसार होत असे.

स्पॅनिश गालिचे.—आतां सॅरसेनिक व इराणी गालिच्यांहून भिन्न अशा प्रकारच्या स्पेनमध्ये तयार झालेल्या गालिच्यांचा उल्लेख केला पाहिजे. सुमारे पंधराव्या शतकाच्या

शेवटीं अगर सोळाव्या शतकाच्या आरंभां स्पेनमध्ये गालिचे करण्याची कृति प्रचलित असावी. अगदीं अलीकडच्या काळांतच या प्राचीन गालिचांचे नमुने सांपडले आहेत. स्पेनमध्ये हे गालिचे करण्याचे कारखाने कोडून आले याविषयीं नक्षी माहिती उपलब्ध नाही. या फूलगालिच्यांचा एक प्रेक्षणीय नमुना सिंफ्टोरिया आणि आलवटे म्यूझियममध्ये पहावायस सांपडतो. या गालिचांच्या मध्यभागांतील नक्षीकाम मूर लोकांनीं विणलेल्या गालिचांच्या धर्तीवर असून गालिचांच्या कडांवर सर्पाकृति प्राण्याप्रमाणें नक्षी काम केलेलें आहे. फूल गालिचांशिवाय १७ व्या व १८ व्या शतकांत स्पेनमध्ये तयार झालेल्या सतरंजीवजा गालिचांवर स्पॅनिश नांवें व कॉरीव लेख आढळून येतात.

पोलिश गालिचे.—उत्कृष्ट फूल गालिचांचा आणखी एक चमत्कारजन्य वर्ग म्हणजे पोलिश गालिचांचा होय. या प्रकारचे गालिचे आधुनिक काळामध्येच ज्ञात झाले आहेत. हे गालिचे बहुशः रेशमानें विणलेले असून अतिशय मृदु असतात. जमिनीवर हांतरण्याकरतां केलेले गालिचे सोनेरी व रुपेरी कलाबतूनें विणलेले असून सतराव्या शतकांतील वृत्ताकारकसच्या धर्तीवर बनविलेले आहेत. पुष्कळ प्रकारच्या शोधांवरून पोलिश गालिचे, कॉन्स्टान्टिनोपल व दमास्कस या दोन शहरांपैकीं कोणत्यातरी एका शहरां प्राचीनकाळीं तयार होत असावे असें सिद्ध होतें.

फ्रान्समधील गालिचे.—१६९७त फ्रान्समध्ये लूव्हर येथें चौथ्या हेनरीनें या कलेस उत्तेजन देण्याकरतां म्हणून राजकीय कलाभवनें स्थापिलीं. या कलाभवनांतून निरनिराळ्या प्रकारचीं कलाकुसरीचीं कामे केळीं जात असत. याच ठिकाणीं स. १६०४ मध्ये पौरस्त्य (ओरिएन्टल) गालिचे तयार करण्याकरतां एक उद्योगशाळा स्थापन झाली. पुढें सुमारे दहापंधरा वर्षांनीं पीअरडुगॅन्ट आणि सायमन लोडॅट या दोघां गृहस्थांनीं चिह्लॉट (पॅरिस) येथें फूलगालिचे करण्याचा धंदा सुरू केला. लूव्हर येथील गालिचे बनविणारे कारागीर इ. स. १६३१ मध्ये चिह्लॉट येथें बदलले जाऊन सदर ठिकाणीं गालिचे तयार करण्याचा धंदा, प्रत्यक्ष फ्रान्सच्या राजाच्या हुकमतीखालीं व राजाश्रयानें पुढें केक वेंचें चालू होताना.

इंग्लंडमधील गालिचे.—१७व्या शतकाच्या अखेरच्या काळांत तुर्की फूल गालिचे करणारे फ्लेमिश कारागीर इंग्लंडमध्ये येऊन निरनिराळ्या ठिकाणीं गालिचे तयार करण्याचा उद्योग करूं लागले. या गोष्टीला खात्रीलायक पुरावा असल्यामुळे याबद्दल कांहीं वाद नाही. अॅक्समिन्स्टर आणि विल्टन या येथील गालिचे विणणारांनां १७०१ सालीं तिसऱ्या विल्यमकडून संरक्षक सनद (प्रोटेक्टिव्ह चार्ट) मिळाली. १८ व्या शतकाच्या आरंभां हेनरी, अलँ ऑफ पेन्त्रोक नामक गृहस्थांनीं विल्टन येथील गालिच्यांच्या व्यापारांत मन घालून फ्रान्समधून कांहीं कुशल कारागीर आणविले व

ह्यांना विल्टन येथे नेमिले. त्यामुळे फुलगालिचांच्या वापारांत फ्रान्ति होऊन इंग्लंडमध्ये सर्वोत्तम सुंदर फुलगालिचांची निपज होऊ लागली. १७५१ साली फुलहॅम शहराी पॅरिसांत नामक एका तज्ज्ञाने फुल गालिचे विणण्याचा कारखाना काढला. पुढे १७५५ साली हा कारखाना विकला गेला. नंतर एक्वीटर येथे दुसरा एक कारखाना काढण्याचा त्याचा विचार होता. पण तो तडीस गेला नाही. विल्टन येथील गालिचांच्या कारखान्यांची उत्तरोत्तर भरभराट झाली. तेथे तयार होणारे गालिचे व फुल गालिचे सर्व लोकांच्या आवडीस पात्र होतीलसे आहेत. १८ व्या शतकाच्या अखेरीस अँक्समिन्स्टर येथील कारखाने मात्र ठार बुडाले. सॅव्हॉनेरी प्रमाणेच अँक्समिन्स्टर हें नांव गालिचांच्या प्रसिद्धीकरतांच निव्वळ शिल्पक राहिले आहे.

अ र्वी ची न यंत्रा नें विण ले ले गा लि चे. —वाफेच्या यंत्रांनी गालिचे विणण्याची कला इंग्लंडमध्ये अस्तित्वांत येण्यापूर्वी गालिचे विणणार लोक फ्रेंच लोकांनी घालून दिलेल्या उदाहरणांचे अनुकरण करिते; म्हणजे गालिचे विणण्याच्या कामी जॅकार्डच्या यंत्राचा (अंपरेंटसचा) मुख्यतः उपयोग करित. एकोणिसाव्या शतकाच्या आरंभापर्यंत व पुढे कांहीं काळ ही स्थिति होती. परंतु पुढे लवकरच इंग्लंडमध्ये थोड्या वेळांत पुष्कळ गालिचे तयार होऊ लागल्यामुळे इंग्लंडमध्ये गालिचे करण्याच्या कामाची गति अतिशय वाढली. त्यामुळे वेल्जममधील टून व फ्रान्समधील नाईम्स, अँव्हिल्हे, च्यूव्हेस, टॉरकोईग आणि लॅनॉय इत्यादि शहरांतील गालिचे करणाऱ्या कारखानदारांस जबर धक्का बसला. अमेरिकेमधील इरॅस्टस. वी. विगलौ व इंग्लंडमधील विल्यम बुड नामक दोन गृहस्थांनी जॅकार्डच्या गालिचे विणण्याच्या वाफेच्या मार्गांत (लूम) सुधारणा करण्याच्या कामी बरेच परिश्रम केले होते. त्यांनी सुधारलेल्या यंत्रांत इंग्लंडमधील शोधकांकडून आणखी सुधारणा घडवून आणून गालिचे काढण्याच्या कामांत झपाट्याची प्रगति केली. त्यामुळे इंग्लंडाशी स्पर्धा करणे सर्वे युरोपियन देशांना अवघड झाले. पुढे १८८० सालापासून फ्रान्स देशांतील फुलगालिचे करणारे कारागीर इंग्लंडमधून वरील प्रकारची वाफेने चालणारी यंत्रे आणून, त्यांच्या साहाय्याने गालिचे विणू लागले आहेत.

अमेरिकेतील संयुक्त संस्थानांत गालिचे विणण्याचे अनेक कारखाने असून ते फार महत्त्वाचे आहेत. ऑस्ट्रियामध्ये सर्वांत सुंदर फुलगालिचे तयार होतात. ह्या गालिचांवरील नक्षीकाम ऑवुसन गालिच्यांवरील नक्षीकामाच्या धर्तावर आहे. जर्मनी, हॉलंड आणि वेल्जम या देशांतहि वाफेने चालणाऱ्या यंत्रांवर गालिचे तयार होतात.

अ र्वी ची न ह्या ता नें विण ले ले गा लि चे —विल्यम मॉरिस नामक एका इंग्लिशाने हातांनी गालिचे विणण्याच्या कामी फार श्रमपूर्वक प्रयत्न केले. त्याच्या प्रयत्नामुळे हातांनी विणलेल्या फुलगालिच्यांत बरीच सुधारणा घडून

आली. उत्तम नक्षीकाम केलेले, हातांनी विणलेले कांहीं फुलगालिचे अर्वांचांन काळींहि तयार झालेले सांपडतात. अशा गालिचांपैकी कांहीं खुद्द इंग्लंडमध्ये तयार झालेले आहेत. १८५० सालापूर्वी व तदनंतर कांहीं काळ, रंग व गालिचे यांवर रंगीबेरंगी दोन्यांनी जनावरांच्या व वनस्तीच्या ओवडधोवड आकृति काढीत. अशा आकृती काढलेले गालिचे अद्यापहि कोठे कोठे आढळतात. ग्लासगो, मॅचेस्टर व वॉमिंगहॅम येथील कलाविद्यालयांतून (स्कूल ऑफ आर्ट) गालिचावर अप्रतिम व रेखीव चित्रे काढण्याचे काम अद्याप मोठ्या कुशलनेने केले जाते. सर्वथ यूरोप व अमेरिकेंत चित्रे काढण्याच्या कलेत बरीच प्रगति झाली आहे असे म्हणण्यास हरकत नाही. फ्रान्समध्ये ऑवुसन आणि सॅव्हॉनेरी येथील हातांनी विणलेले गालिचे पौरस्त्य गालिचाहून निराळ्या धर्तांवर विणलेले असून विशेष व सुंदर नक्षीदार असतात. यूरोपमधील प्रसिद्ध पदार्थसंग्रहालयांतून अनेक प्रकारचे पौरस्त्य गालिचे ठेविले आहेत.

[संदर्भग्रंथ.—ब्रिटिश मॅन्युफॅक्चरिंग इंडस्ट्रीज (लंडन १८७६). विहन्सेट जे. रॉबिन्सन-ईस्टन कार्पेट्स; हर्वर्ट कॉकॉन—ओरिएंटल कार्पेट्स; आस्ट्रेलियन कमांडीअल म्युझियमने प्रसिद्ध केलेले पौरस्त्य गालिचांवरचे पुस्तक; रिपोर्ट ऑन कार्पेट्स अँड दि पॅरिस एक्झिबिशन, १९००; जॉन किर्बेल मुंफोर्ड—ओरिएंटल रग्स; जर्नल ऑफ इंडियन आर्ट अँड इंडस्ट्री; इंडियन कार्पेट्स अँड रग्स (भाग ८७ ते ९४) लंडन १९०५ व १९०६; मार्टिन-ए हिस्टरी ऑफ ओरिएंटल कार्पेट्स बिकोर १८००.]

गावड—शेतकरी जात. लो. सं. (१९११) ६७५०. रत्नागिरी जिल्हा व सातवाडी संस्थान येथे हे लोक आहेत. गावड शब्द गांव या शब्दापासून झाला आहे असे मोलस्वर्थचे मत आहे. हे लोक मराठी बोलतात. ते वकल जातांहुन अगदी भिन्न आहेत. यांमध्ये पूर्वी देवकें होती व पुढे कुळे होऊन ब्राह्मणांप्रमाणे गोत्रेहि झाली आहेत. अजूनहि कांहीं गावड लोकांत देवकें असून ते त्या देवकांना मान देतात काश्यप, वत्स, व भारद्वाज हीं फक्त तीन गोत्रे यांमध्ये असून काश्यप गोत्राखेरीज एकाच देवकांत व गोत्रांत विवाह होत नाहीत असें कांहीं मत आहे. यांचा मूळचा धंदा मीठ करण्याचा होता. परंतु आतां पुष्कळसे लोक शेतकरी व मजूर आहेत. मीठ तयार करणारे लोक कमी दर्जाचे समजले जातात. आतेवहीण व मासेवहीण यांच्यांशी विवाह करतां येतो. मावस बहिणींशी विवाह होत नाही. धर्म व संस्कारांसेंबंधी चाली भडान्याप्रमाणेच आहेत [से. रि. १९११ (सुंबई)].

गाविलगड.—वच्छाड. उमरावती जिल्ह्यांत मेळघाट तालुक्यामध्ये हा किल्ला आहे. हा कोणी व केव्हां बांधला हें नकी समजत नाही. याच्या बांधणी वगैरे बरून सुसुलमानांनी हा बांधला असावा असे वाटते. फेरिस्ता म्हणतो की बहामनी अहमदशाहा (बली) याने तो बांधला (इ. स. १४२५);

पुढे वऱ्हाडचा सुभेदार फत्तेउल्लाहमाद उल्लुमुल्क यानें त्याची डागडुजी केली (इ. स १४८८) आणि पुढें तो जेव्हां स्वतंत्र बनला (१४९०) तेव्हां त्यानें येथेंच आपली राजधानी केली. त्यानंतर अहमदनगरच्या मुर्तजा निजामशाहानें पुन्हां त्याची दुरुस्ती केली (इ. स. १५७७). यावद्दलचा एक शिलालेख तेथील एका पश्चिमकडील तुरुजावर (वैरामखानच्या उल्लेखाचा) आहे. अकबराच्या वेळीं अबुल फजल यानें हा किल्ला घेतला (इ. स. १५९८). येथे फार पूर्वी गवळी, अहीर वगैरे वन्य लोकांचा एक मातीचा लहानसा किल्ला होता व त्याचें पहिलें नांव गवळीगड असेच होतें. खानदेशातील गवळीगड व अहीर (अशीर) गड या नांवावरून हाहि त्याच लोकांचा किल्ला असावा असें म्हणतात. याच्या जवळच हल्लीं चिखलदरा हे वऱ्हाडांतील ह्या खाण्याचें ठिकाण आहे. मोगलांनंतर भोसल्यांनीं ह्या घेतला. त्यांनीं हि याची दुरुस्ती केली होती. हा किल्ला वऱ्हाडच्या इतिहासांत फार प्रसिद्धीस आला. कारण याची मालकी म्हणजे वऱ्हाडची मालकी समजली जाई. इमादशाहीचा व भोसल्यांचा खजिना व जडजवाहीर येथे असे. भोसल्यांनीं वऱ्हाड सोडले असतां नरनाळा व गाविलगड मात्र सोडले नव्हते (१८०३). भोसल्यांच्या वेळचा एक मराठी शिलालेख येथे आहे. हा किल्ला सातपुड्याच्या एका टोंकावर असून याची उंची चार हजार फूट आहे. हा नरनाळ्यापेक्षांहि मजबूत आहे. याला खालून मारा करतां येत नाहीं. इंग्रजांनीं १८०३ मध्ये ह्या घेतला तेव्हां त्यांना फार त्रास पडला. खुद वेलस्ली ह्या सेनापति होता. अखेर एका गोंडानें विश्वासघात केल्यानें किल्ला पडला. किल्लेदार व वेनीसिंग यानीं शेवटपर्यंत पराक्रम केल्यावर व ते मेल्यानंतर किल्ला इंग्रजांच्या हातीं लागला. त्यावेळीं तेथील रजपूत स्त्रियांनीं जोहार केला. देवगांवीं यावेळीं तद् झाला; त्यांत पुन्हां हा किल्ला भोसल्यांना परत मिळाला. तेथे भोसल्यांचा खजिना होता; तो सर्व इंग्रजांनीं लुटला. या किल्ल्याच्या आंत एक बालेकिल्ला असून किल्ल्यास दुहेरी तट आहेत. पुढें १८२२ त हा किल्ला इंग्रजांस कायमचा मिळाला. किल्ल्यावर एक मशीद पाहण्यासारखी आहे. मुख्य वेशीवर इमामउल्लुमुल्क याचा शिलालेख आहे व विजयानगरच्या हिंदू राजांच्या चिन्हांप्रमाणें सिंह, हत्ती, गरुड वगैरेचीं चिन्ने आहेत. फत्तेउल्ला इमादुलमुल्क हा वाटण्यापूर्वीं मूळचा ब्राह्मण व विजयानगरचा रहिवासी असल्यानें त्यानें ही विजयानगरचीं चिन्हे येथे कोरलीं असावीं. वाहेरचा किल्ला म्हणून एक किल्ल्याचा भाग आहे. तो भोसल्यांनीं बांधला आहे. नरनाळ्याप्रमाणेंच येथेहि एक नऊगर्जा तोफ आहे. किल्ल्याचा नाश १८५३ त करण्यांत आला. हल्लीं येथे गवळी लोक राहतात. किल्ला ज्या डोंगरावर आहे. त्या सर्वच डोंगरास गाविलगडचा डोंगर असें म्हणतात. ऐने इ अकबरींत या किल्ल्याचा उल्लेख येतो. गाविलगड डोंगरास त्यावेळीं वंड म्हणत असत. ही सातपु-

ड्याची ओळ वैतुल-मेळघांट-नेमाड मधून तापी-पूर्णा पर्यंत गेली आहे. मेळघांटाची उंची ३४०० फूट आहे; त्यातील वैराट शिखर मात्र ३९८९ फूट उंचीचें आहे. याच्या पूर्वेस मल्हारघांट व पूर्वेस देऊळघांट व त्याच्या पलीकडे भिंगार घांट आहे. देऊळघांट व मल्हारघांट यांतून गाडोरास्ते असून मेळघांटांत तर दळणवळण चांगलेच होतें. [काळे-वऱ्हाडचा इतिहास; इंपीरियल ग्याझे. व्हॉ. १२; उमरावती ग्याझे. व्हॉ. ए; रा. खंड १०].

गाळणा—सुंदर इलाख्यांतील नाशिक जिल्ह्याच्या मालेगांव तालुक्यामध्ये या नांवाचा एक किल्ला आहे. ससुंदर सपाटीपासून याची उंची २३१६ फूट असून किल्ल्यावर गाळणेश्वर महादेवाचें देऊळ आहे. तसेंच कांहीं कोरीव गुहा असून त्याजवळच एक अगदीं पडका रंगमहाल नांवाचा वाडा आहे. किल्ल्यास परकोट, लोखंडी, कोतवाल व लखा नांवाच्या चार वेशी आहेत. पैकीं लोखंडी वेश फार प्रेक्षणीय आहे. किल्ल्यावर बऱ्याच तोफा पडलेल्या आहेत. किल्ल्याचा डोंगर अगदीं उभट असल्यानें एका मार्गाशिवाय वर जाण्यास दुसरा रस्ता नाहीं. दक्षिणेकडील एका कमानीच्या तुरुजांत स. १५६९ चा एक फारशी शिलालेख आहे. दुसरा एक लेख उत्तरेकडील एका तुरुजावर आहे. तो देवनागरी असून शके १५८० चा आहे. व त्याखाली स. १५८३ चा दुसरा फारशी लेख तो तुरुज वांधण्याच्या नांवाचा आहे. तिसऱ्या एका तुरुजावर १५८७ चा फारशी लेख आहे. येथल्या मशीदींत एक जाळीदार खिडकी प्रेक्षणीय आहे. या किल्ल्याला केळणा असेंहि नांव आहे.

१५ व्या शतकांत ह्या किल्ल्यास वरेंच महत्व होतें. ह्या पुढेकळ दिवस मराठ्यांच्या हातीं होता. नंतर निजामशाही मुसलमानांच्या तर पुन्हां मराठ्यांच्या ताब्यांत तो होता. सन १६३४ मध्ये गाळणाचा मुसुलमान किल्लेदार महमदखान ह्याचा शहाजास हा किल्ला देण्याचा विचार होता. पण शहाजहानकडून इनामाची मोठी लालूच मिळाल्यामुळे त्यानें तो बादशहास दिला. सन १६७९ मध्ये शिवाजीनें हा किल्ला घेतला. पुढें औरंगझेवानें ह्या किल्ल्यास एक वर्षे वेढा देऊन तो घेतला (१७०५). रावबाजीच्या वेळीं या किल्ल्याच्याच नांवाचा एक प्रांत (सरकार) बनला असून त्यांत सात परगणे व त्याचा वसूल २ लक्ष १० हजारांचा होता. आणि खानदेशसुभ्यांत तो मोडत असे. पुढें कर्नल वालेसन ह्या किल्ला घेतला (१८०४). किल्ल्यावर बरीच थडगी आहेत. इंग्रजांनीं खानदेश घेतल्यावर कांहीं दिवस गाळणा हें खानदेशांतील एक उत्तम हवेचें ठिकाण म्हणून उपयोगांत येत होतें. पायथ्याशी गांव असून त्याला पूर्वी तटवंदी होती. १८१८ नंतर कांहीं वर्षे ह्या गांवीं मामलेदारकचेरी होती [नाशिक ग्याझेटर].

गिगासागरण—काठेवाड. लाखापादर टाण्याच्या अंम-
र्जातील एक स्वतंत्र खेडणी देणारा तालुका. येथील प्रासिया
कोटिला जातीचे बात्रिया आहेत.

गिधिया—या गिधिया लोकांची वस्ती आमा व
संयुक्त प्रांतांत आहे. बपारिया या राष्ट्रजातीची ही एक शाखा
असावी. गिधिया लोक “अथपाहारिया” नांवाच्या
क्षत्रिय वंशातील असून मूळचे गुजराथचे रहिवासी होते.
व ते हारेवाला या प्रांतातुन आले. त्यांचा वंशपरंपरागत
धंदा म्हटला म्हणजे पक्षी धरण्याचा होय. सुरादायाद
प्रांतांतील ठाकुरद्वार व अलमोरा या तहसिलीत, आणि नैनी-
ताल, तराई व बिजनोर या प्रांतांत हे लोक अढळतात. या
जातींत एक कायमची पंचायत असते व या पंचायतीची
द्द कांहीं खेळांपर्यंत नेमलेली असते. प्रत्येक पोटजातीची
वेगळी पंचायत असते. या पंचायती कज्जा, मारामारी, गोहत्या
व इतर सामाजिक गुन्ह्यांची चवकशी करितात. पोटजाती-
मध्ये फक्त स्वज्ञातिविवाहच प्रचलित आहेत. ही जात
एकदां गुन्हेगार समजली जात असे. ह्या जातीतील लोक
आता शेतकरीचा धंदा करू लागले आहेत.

गिधौर—बिहार, ओरिसा, मॉरिंग जिल्ह्यांतलें एक खेडें.
येथें बिहारमधील पुरातन घराणीं अद्याप आहेत. त्यांचें
मूळ ठिकाण जवळच खैरा खेड्यापाशी आहे. त्यांचे
दिसतात. जवळच नवलाखगड आहे. या घराण्याचा मूळ-
पुरुष धीर विक्रमसिंग हा तेराव्या शतकाच्या सुमारास इकडे
आला व येथील दोसाद राजाला मारून त्यानें गिधौर
घराण्याची स्थापना केली. राजा पुरणमल यानें वैधनाथाचें
(वैजनाथ ?) देऊळ बांधलें.

गिनी—भूमध्यरेषेवरील आफ्रिकेच्या पश्चिम किना-
ऱ्याच्या कांहीं भागाचें हें साधारण नांव आहे. हा गिनी
किनारा गॅबियापासून केपिनप्रोपर्यंत पसरला आहे.
गाबून, लोअॅंगो, नैर्केत्यकिनाऱ्यावरील पोर्तुगीज मुख्य
इत्यादिकांचा समावेश दक्षिणगिनींत होतो. उत्तरगिनी
कासामांसी नदीपासून कामेरूनपर्यंत पसरला आहे. पूर्वी
उत्तरेकडे केपनुनपासून गिनीची सुरुवात मानण्यांत येई.
या नांवाची व्युत्पत्ति फार अनिश्चित आहे. तथापि गिनीआ
या शहराच्या नांवावरून हें नांव पडलें असावें असे म्हणतात.
गिनी हें नांव १४ व्या शतकांतिल नकाशावर आढळतें.
पण १५ व्या शतकाच्या अखेरीस तें साधारण उपयोगांत
आलें. गिनीआ किनारा इतका सखल आहे की, तो नावि-
कांना जवळ आल्याशिवाय दिसत नही. वाइट ऑफ
बेक्का येथें मात्र किनारा थोडा उंच व भव्य आहे. हा किनारा
अनेकविध वनस्पतींनीं नुस्ता फुलला आहे. शुद्ध निग्रो
वंशाचे रहिवासी या ठिकाणीं रहातात.

प्राचीन व्यापार उत्तर गिनी प्रदेशास तेंथें उत्पन्न
होणाऱ्या जिन्नसांवरून नांवें देत असत. सेरालोनपासून
पूर्वेस केपलामासपर्यंत ५०० मैल पसरलेल्या गिनी किना-

ऱ्यास हे व्यापारी ग्रेनकोस्ट असें संबोधित असत. हें नांव या
भागास १४५५ त देण्यांत आलें. कारण या ठिकाणाहून
नानाप्रकारची वीथियाणें बाहेरदेशां पाठविण्यांत येत असत.
आतां हें वीं पाठविण्यांत येत नसल्यामुळें हें नांवहि छुप्त
झालें आहे. आयव्हरोकोस्ट या नांवाचा इतिहासहि असाच
आहे. दक्षिण गिनीच्या अनेक भागांपैकी गाबूनच्या
दक्षिणेस असणाऱ्या व काँगो नदीच्या उत्तरेकडील भागास
लोअॅंगो हें नांव असे. आतां लोअॅंगोचा फ्रेंचकांगोमध्ये
समावेश होतो. काँगो नदीच्या दक्षिणेकडील देशास काँगो
हेंच नांव लावीत. आतां काँगो पोर्तुगीज वेस्ट आफ्रिकेचा
एक पोटविभाग आहे. १२७० त लॅन्सलॉट मॅलेसेलो हा
जिनोआ येथील गृहस्थ क्यानरीज बेटांपर्यंत जाऊन
पोहोऱ्याला. १२९१ त पुनः जिनोआमधीलच क्रियेक गृह-
स्वार्णां केपनन ओलांडलें. पण यापलीकडे त्यांनां काय
केलें हें मात्र माहींत नाही. इ. स. १३४६ त कॅटलान येथून
कांहीं प्रवाशी गिनीकिनाऱ्यावरील ‘सुयर्णनदीच्या’ शोधार्थें
निघाले, पण त्यांचें काय झालें तें आजूक नाही. १३६४
व १४१० या वर्षांच्या दरम्यान डीपे येथील लोकांनीं
गिनी येथें पुष्कळ सफरी केल्या असें फ्रेंचांचें म्हणणें आहे.
१४०२ त जेन डी बेथेन कोर्ट यानें कॅनरीज बेटांच्या
दक्षिणेकडील प्रदेश शोधून काढला. शेवटीं पोर्तुगालच्या
थ्रिन्स हेनरी यानें नियुक्त केलेल्या नाविकांच्या संघटित
प्रयत्नांनीं गॅबियापर्यंतचा किनारा शोधून काढण्यांत आला
व पंधराव्या शतकाच्या अखेरीस सर्वे गिनी कोस्ट यूरो-
पियनांच्या परिचयाचा झाला.

पोर्तुगीज गिनी.—पश्चिम आफ्रिकेंतील एक पोर्तु-
गीज वसाहत. ही वसाहत समुद्रकिनाऱ्यावर असून केप-
रोझोपासून काँगोच्या नदीमुखापर्यंत पसरली आहे.
हिच्या उत्तरेस सेनिगॉलचा कॅसामॅसे हा प्रांत व पूर्वेस व
दक्षिणेस फ्रेंच गिनी आहे. वसाहतीचें क्षेत्रफळ १३,९४०
चौरस मैल आहे व लोकसंख्या २,८९,००० आहे. येथील
हवा रोगकारक आहे. पाऊस फार जोराचा पडतो.
येथील जंगलांत खजूर, एबनी, मेहोगनी इत्यादि प्रकारचीं
झाडे आहेत. पेरू, ओपल, नारिंग व आंब्यांचीं झाडेहि
आहेत. अन्तर्भागांतिल लोक बहुतेक मॅडिगो व फ्युला
या राष्ट्राजातींचे आहेत. बेटें व समुद्रकिनाऱ्याजवळच्या
भागांत निग्रो राष्ट्राजात राहते. या जातीची कौटुंबिक
जांविताविषयीची आदरबुद्धि व पूर्वजांविषयीची धर्मबुद्धि
फार जागृत आहे. मॅकोआ व कोचीओ यांमधील
भागांत भ्रंजक नांवाची जात रहाते. हे लोक फार आश्चे-
वाईक, हुशार व एकवचनी आहेत अशी त्यांची ह्याती
आहे. या लोकांत एक प्रकारची लष्करी जाहगिरीची पद्धत
आहे. कोंबळांची आंतडी कापून ती तपासून गविथ
वर्तविण्याचा यांच्यांत प्रघात आहे. विसर्गास या बेटावर
स्वतंत्र व युद्धविशारद बिडिओगॉस ही राष्ट्राजात रहाते.

१४४६ त तुलामा बेट पोर्तुगीज नाविकांनी शोधून काढलें. १७१२ च्या सुमारास पोर्तुगालने विसंओ येथे वखार घातली. याच्याहि अगोदर म्हणजे १६६९ त पोर्तुगालने रायअॅग्रेडी हें काबीज केलें होतें. पोर्तुगीज अेमलाखालील मुलखाच्या अन्तर्मर्यादा १८८६ मध्ये फ्रान्सच्या सहकारितेने ठरविण्यांत आल्या. व १९००-१६ या काळांत सरहद्द ओखण्यांत आली. १९१७-१८ सालीं वसाहतीचे उत्पन्न ७,२३,४१८ एस्क्युडॉ असून खर्च ७,०८,७०० एस्क्युडो होता. १९१७ त वसाहतीची निर्गत २८,८१,१८१ एस्क्युडोची होती. मुईसुग, रच, मेग, हस्तितंदत इत्यादि निर्गत व्यापाराच्या वस्तू होत.

स्पॅनिश गिनी.—याचें क्षेत्रफळ ९४७० चौरस मैल असून लोकसंख्या सुमारे दोन लाख आहे.

फ्रेंच गिनी.—पश्चिम आफ्रिकेंतील एक फ्रेंच वसाहत. हिच्या पश्चिमेस अटलांटिक महासागर, उत्तरेस पोर्तुगीज गिनी व सेनीगाल, पूर्वेस अपर सेनीगाल व आयव्हरी कोस्ट व दक्षिणेस लायबेरिया व सिएरालिओनी आहे. ही वसाहत पूर्वेस ४५० मैलपर्यंत सरळ पसरली आहे व हिची दक्षिणेत्तर रुंदी जवळजवळ ३०० मैल आहे. एकंदर क्षेत्रफळ सुमारे ९५००० चौरस मैल. लो. सं. (१९१६) १८०८९३.

हवामान:—किनाऱ्यावरील हवामान उष्ण, सर्द व रोगट आहे. मेपासून नोव्हेंबरपर्यंत अति पाऊस पडतो. संवय वर्षभर हवेंत फारच ओलावा असतो. नायबर नदीकांडच्या प्रदेशाची हवा साधारण आरोग्यकारक असते.

वनस्पती व प्राणी:—समुद्रकिनारा व नदीतीरावरून आंवराया लागत्या आहेत. समुद्रकिनाऱ्यावरील महत्त्वाचे झाड म्हणजे तैलोत्पादक ताडाचें होय. जंगलांत रबराची झाडेहि विपुल आहेत. फुटाजेलनच्या दक्षिणेस सिंह आढळतात. बानरांच्याहि पुष्कळ जाती आहेत. सर्प तर पुष्कळच सांपडतात.

रहिवासी:—कोमॉन्च्या तीरावर टॅंजा व आयओलाज ह्या प्राचीन निमो जाती रहातात. बागा, नालू, लंडुमन व टिमनी या जातींचेहि येथें वास्तव्य आहे. नुनेसच्या दक्षिण किनाऱ्यास व फुटाजेलनपर्यंतच्या अन्तर्भागांत सुसा नांवाची जात रहाते. सुसा ही मुसुलमानी जात आहे. बागा व इतर कांहीं जाती वन्य आहेत. गौरकाय असे फारच थोडे लोक आहेत व ते सर्व फ्रेंच आहेत.

शहरे:—कोनाक्राय, बोके, डुबेका, बॅटी, टिबो व लाबी हीं मुख्य शहरे होत. यापैकी कोनाक्राय हें राजधानीचें शहर आहे. याची लोकसंख्या २०,००० आहे. नायगरला जाणारी आगगाडी येथूनच निघते.

उद्योगधंदे:—येथील जमीन फार सुपीक आहे. रबर, ताडाचें तेल, कापूस, डिक, मुईसुग हे जिन्नस विशेषकरून येथें होतात. फुटाजेलन येथे गुरे पाळणें, विकणें हा धंदा चालतो.

कातल्याचा व्यापारहि वन्याच मोठ्या प्रमाणांत चालतो. कापसाचा माल, तांदूळ, तंबाखू, ह्या मुख्य आयात वस्तू होत. १९१६ त ९६८९२९१ फ्रेंकची आयात व १६२४०४८८ फ्रेंकची निर्यात होती.

इतिहास.—गिनी किनाऱ्याचा हा भाग पोर्तुगीज शोधकांनी प्रथम पंधराव्या शतकांत शोधून काढला. गिनीच्या इतर भागांतून उचलबांगडी झाल्यामुळे गुलामांचे व्यापारी १८ व्या शतकाच्या उत्तरार्धांत येथें येऊन राहिले. १८३८ त फ्रान्सचे लक्ष्य या भागाकडे वेधलें. १८५४ त जनरल फेडहरवी याला सेनीगॉलचा गव्हर्नर नेमण्यांत आले. फ्रेंच सत्तेचा पाया मजबूत करण्यासाठीं नालू जातीशीं १८४८ त तह करण्यांत आला व १८४८ ते १८६५ च्या दरम्यान निरनिराळ्या किनाऱ्यावरील जातींनां फ्रान्सने आपल्या संरक्षणाखाली घेतलें. १८८१ मध्ये फुटाजेलन येथील मुख्याने आपला देश फ्रान्सच्या शासनाखाली दिलो. १८८२ मध्ये ग्रेटब्रिटनने फ्रान्सच्या दक्षिणेस मेलाकोरिच्या पात्रापर्यंतच्या प्रदेशावरील हक्क मान्य केला. १८८६ मध्ये पोर्तुगालशीं तह होऊन उत्तरसरहद्द ठरविण्यांत आली (१८९९). अपर नायगर प्रांत देखील कॉलनींत समाविष्ट करण्यांत आले. १९०४ मध्ये लॉस वेटें ग्रेटब्रिटनने कांहीं अटीवर फ्रान्सला दिली. १८९१ मध्ये फ्रेंच गिनी सेनिगॉलपासून वेगळा कर्यांत आला. गिनीला बरेच स्वराज्याचे हक्क मिळाले आहेत. तेथील राज्यकारभार लेफ्टनंट-गव्हर्नर पहातो. वन्याचशा भागावर एतद्देशीय संस्थानिक नेमण्यांत आले आहेत. अर्थांतच फ्रेंच अधिकाऱ्यांची त्यांच्यावर देखरेख आहे.

गिवन एडवर्ड—(१७३७-१७९४) या आंग्ल इतिहासकाराचा जन्म पुटने (सरे) येथें झाला. लहानपणीं हा नेहमीं आजारी असे. घरगुती काळजी व प्रकृतीच्या अस्वास्थ्यामुळे त्याच्या आईने त्याच्याकडे थोडे फार दुलक्षच केलें; परंतु गिवनच्या मावशांने त्याला लहानाच मोठा करून वाचावयास व लिहावयास शिक्षाविलें. एकंदरीत या मावशांचे गिवनवर फार उपकार झाले व गिवन ते स्मरतहि असे. तो नेहमीं आजारी पडत असल्यामुळे त्याचें लहानपणाचें शिक्षण चांगलें सुरळीत झालें नाहीं. तरी पण त्या वयांतच इतिहासाची त्याला गोडी लागली. वयाच्या १६व्या वर्षापासून त्याची प्रकृति सुधारत चालल्यामुळे त्याला शिक्षणाकरितां स्वित्झर्लंड येथें पाठविलें. तेथें पॅंढिहलिआर्डच्या देखरेखीखाली त्याचें शिक्षण उत्तम तऱ्हेनें झालें. फ्रेंच भाषेंत तर त्यानें थोडक्याच वेळांत इतकें प्रावीण्य मिळविलें कीं त्याला विचार सुद्धां फ्रेंच भाषेंतच करावयाची संवय लागली. पास्कलची ' प्राग्मॅटिकाअल लेटर्स ' तर त्याला इतकी आवडली कीं तीं तो दरवर्षीं एकदां वाचांत असे व त्यामुळे स्वतःच्या ज्ञानांत प्रतिवर्षीं वरीच भर पडला असें त्याला वाटे. स्वित्झर्लंडमधाल शिक्षण पांच वर्षांत संपल्यावर १७५८ त तो इंग्लंडला परत आला. परकीय भाषेच्या

शिक्षणामुळे तो इंग्लिश चालीरीतींनांहि बराच परका झाला होता. आणि म्हणूनच तो फारसा समाजांत मिसळत नसे. बोलतांना स्वकीय व परकीय भाषेची भेसळ न होऊ देतां शुद्ध स्वदेशी भाषा बोलतां याची म्हणून त्यानें पुष्कळ प्रयत्न केले. परंतु ते सर्व निष्फळ ठरले. स्वदेशाभिमानानें त्यानें हॅम्पशायरच्या फौजेंत १७५९ सालीं कॅप्टनचें काम पत्करिलें. हें काम करीत असतांना सुद्धां त्यानें आपला अभ्यास सोडून दिला नाहीं. या नोकरीमुळे त्याची प्रकृति सुधारून तो पहिल्यासारखा भिडस्त राहिला नाहीं. तीन वर्षांनीं लष्करी नोकरीतून सुटल्यावर १७६३ च्या जानेवारींत तो देशपर्यटन करण्याकरितां निघाला. फ्रान्स, स्वित्झर्लंड, इटली वगैरे देशांतून त्यानें प्रवास केला व त्याच्या इटालीमधील प्रवासांतच त्याला 'रोमच्या साम्राज्याचा न्हास व नाश' असें एक ऐतिहासिक पुस्तक लिहिण्याची इच्छा झाली. १७७६त त्यानें या पुस्तकाचा पहिला भाग लिहिला व पुढें अकरा वर्षांत तें पुस्तक त्यानें संपाविलें. या पुस्तकाचे विषयानुसार दोन विभाग करतां येतात. पहिल्या विभागांत ४६० वर्षांची (इ. स. १८०-६४१) सविस्तर माहिती फारच चांगल्या तऱ्हेनें दिली आहे. दुसऱ्या विभागांत यापुढील ८०० वर्षांची त्रोटक माहिती असून त्यांमधील कांहीं गोष्टींबद्दल मतभेद आहे. या इतिहासाची पंधरावें व सोळावें हीं प्रकरणें फार लोकप्रसिद्ध आहेत. या प्रकरणांतून गिबननें ख्रिस्तां धर्माचा उत्कर्ष व रोमन साम्राज्याचें तत्संबंधी धोरण याचा सविस्तर इतिहास दिला आहे. मानव जातीच्या सुखारहून प्रगति व सुधारणा यांचें मान तो ठरवीत असे. मानवी सुखाला राजकीय स्वातंत्र्य हें जरूर पाहिजे असें त्याचें मत असून गुलामगिरीच्या तो अगदीं विरुद्ध होता.

त्यानें लिहिलेल्या इतिहासाचा पहिला भाग प्रसिद्ध झाला तेव्हां तो पार्लमेंटाचा मेंबर होता. लॉर्ड नॉर्थला राजकारणांत बरीच मदत केल्यामुळे तो कांहीं दिवस व्यापार व वसाहती यांचरील कमिशनरचें काम करीत होता. हा प्रसिद्ध इतिहासकार १७९४ सालीं मरण पावला. लॉर्ड शेफील्डनें गिबनचे निरनिराळे ग्रंथ, आत्मचरित्र व इतर लिखाण दोन खंडांत प्रसिद्ध केलें आहे (१७९६).

गिब्ज (१८२२-१९०८)—हा अमेरिकन रसायनज्ञ न्यूयार्कमध्ये जन्मला. याच्या शिक्षणास १८३७ त कॉलेजिया विद्यालयांत सुरुवात झाली व पुढे तो जर्मनींत लंबिग, रोज वगैरे शास्त्रज्ञांजवळ व पॅरिसमध्ये डुमास, रेनॉल्ट वगैरे शास्त्रज्ञांजवळ शिकण्यास गेला. परत आल्यावर त्याला हार्वर्ड विश्वविद्यालयांत अध्यापकाची जागा मिळाली. गिरिद्विध रसायनशास्त्रांत कोबाल्ट अमाइन्, प्लाटिनम धातू इत्यादींवर प्रयोग करून यानें कांहीं शोध लावले आहेत. हा अति उत्तम शिक्षक होता.

गिब्स जोसिआ विल्बर्ड (१८३९-१९०३)—हा एक अमेरिकन गणिती आणि, पदार्थविज्ञानशास्त्रवेत्ता होऊन गेला. याचा जन्म अमेरिकेतील न्यू हॅव्हन शहरां झाला. इ. स. १८५४ सालीं याचा जुळे कॉलेजांत प्रवेश झाला व सन १८५८ सालीं तेथील पदवी घेऊन त्यानें आपलें शिक्षण तसेंच पुढें चालू ठेवें. इ. स. १८६३ सालीं त्याला त्याच कॉलेजांत शिक्षक नेमण्यांत आलें. प्रथमतः त्यानें लॅटिन शिकविलें व पुढें नैसर्गिक तत्वज्ञान शिकविलें. पुढें १८६६ ते ६९ पर्यंतचा काळ त्यानें यूरोपखंडांत घालविला. १८६९ सालीं तो परत आला व त्याला जुळे कॉलेजांत गणितात्मक पदार्थविज्ञानशास्त्राचा प्रोफेसर नेमण्यांत आलें. या ठिकाणीं त्यानें मरेपर्यंत अध्यापकाचें काम केलें इ. स. १८७३ सालीं त्यानें 'प्रवाही द्रव्यांच्या गत्युष्णतेविषयीं रसायनगणितात्मक पद्धति' या नांवाचा लेख लिहिला. व दुसरा असाच एक लेख लिहिला. या वेळेपासून त्यानें लेख लिहिण्यास सुरुवात केली. पुढें १८७६-७७ सालीं त्यानें 'विभिन्न द्रव्यांच्या समतोलपणा' या नांवाचा लेख लिहून रसायनशास्त्रांत एक उपशास्त्र उत्पन्न केलें. यानें गणितावर कित्येक लेख लिहिले आहेत. १९०१ सालीं त्याला रॉयल सोसायटीनें कोप्ले पदक नांवाचें पारितोषिक दिलें.

गिरनार—काठेवाड. या टेंकडीला ५ मुख्य शिखरें आहेत. त्यांपैकी सर्वांत उंच जें गोरखनाथ त्याची उंची ३६६६ फूट आहे. येथें अंबानातेचें मंदिर व जैन मंदिरे पुष्कळ आहेत. गोकुली, हनुमानधारा व कमंडलुकुंड हीं मुख्य कुंडें होत. भैरवजप नांवाच्या खडकावरून चांगला जन्म यावा म्हणून तपस्वी लोक खालीं मुदाम उडी घेत असत असें सांगतात. गिरनारची उज्वळतादि किंवा रैवत हीं जुनीं नांवां आहेत. या टेंकडीच्या पायथ्याशीं अशोक्याच्या शासनांच्या खोदलेल्या नकला व सुदर्शन तळें वांधल्याबद्दलचा रूद्रदामन (सुमारें इ. स. १५०) चा एक लेख असून दुसरा एक लेख या तळ्याचा नाश व दुष्टता (इ. स. ४५८) याबद्दलचा आहे. (स्मिथ- 'अशोक,' व 'अर्ली हिस्ट्री ऑफ इंडिया' पहा.) वाघेश्वरी दरवाज्यांतून गिरनारला रस्ता जातो. वाघेश्वरी टेंकडीवर एक देवीचें देऊळ असून जवळच दामोदरकुंडाकडे जाण्याचा रस्ता आहे. येथील पाण्यांत हाडें विरघळतात म्हणून हिंदू लोक आपल्या नातेवाइकांचीं हाडें येथें आणून टाकतात. जवळच रेवतीकुंड आहे. वाघेश्वरी दरवाज्यांतून वाघेश्वरीच्या देवळाकडे जातांना रस्त्यानें अशोक, रूद्रदामन व स्कंदशुस यांच्या वेळचे अंकित लेख असलेले बरेच खडकाचे कडे लागतात. दामोदरकुंडापासून सुमारें दोंड मैलांवर भावनाथ महादेवाचें देऊळ आहे. येथें माघ महिन्यांत जत्रा भरते. भेमिनाथाच्या देवळांतील तळमजल्यांत पार्श्वनाथाचा पुतळा आहे. त्याच्या हूनवटीतून थेंब थेंब सारखें पाणी पडतें असें म्हणतात. नवीन बंधूवरांनां एकमेकांच्या

बजाळा गांठ मारून अंबामातेच्या दर्शनाला नेण्याची चाल आहे.

या क्षेत्राचें माहात्म्य प्रभास खंडांत वर्णिलें असून त्याचे तीस अध्याय केले आहेत. यांत गिरनार येथील ब्राह्मणांच्याच हातून क्रिया करून घेण्यांत काय पारमार्थिक फायदे आहेत तें दाखविलें आहे. आणि हे ब्राह्मण हिमालयाच्या पायथ्यापासून आलेले आहेत. प्रभास क्षेत्र सर्व क्षेत्रांत थोर आहे आणि गिरनार हे त्याहूनहि थोर आहे. कैलासस्थ शंकरावर सहज प्रसन्नतेबद्दल व दैत्यांवरहि कृपा केल्याबद्दल विष्णु रागावला. शिव गुप्त झाला आणि गिरनारावर अदृश्यरूपे वास करूं लागला. पार्वतीसह सर्व देव तेथे आले. पार्वतीच्या गायनानें संतुष्ट होईसाता शंकर देवांस दृश्य झाला. देवांनी स्तुति करून कैलासी परत जाण्यास विनंति केली. ' तुम्हां जर येथे रहाल तर मी कैलासी जातों ' असें शंकर म्हणाला. तेव्हापासून सर्व देव व शंकरहि अशंकरून या स्थली राहिले. येथे शंकर शरीररूपी वज्राशिवाय राहिले होते. म्हणून यास वज्रापथ असें नांव आहे. गिरनारनंतर दातर (उंची २७७९ फूट) नांवाची दुसरी टेंकडी महत्त्वाची आहे. हिच्या शिखरावर जामिलशाहचें थडगें असून मुसुलमान लोक ही टेंकडी पवित्र मानतात. महारोग्यांना या टेंकडीवर गुण येतो असें म्हणतात. गिरनार टेंकड्यांतून निघणाऱ्या जलप्रवाहांत सुवर्णरेखा, गुडाजली व कालवो हे मुख्य आहेत.

[सं. प्र. वर्षेसच्या ' रिपोर्ट ऑन दि ऐंटिक्विटीज ऑफ काठेवाड अँड कच्छ ' या लेखांत (आर्किऑलॉजिकल सर्व्हे ऑफ वेस्टर्न इंडिया पु. २ पान ९३ पासून पुढें) गिरनारचे विस्तृत वर्णन आढळेल. प्रोफेसर रिपोर्टस ऑफ दि वेस्टर्न सॅकल ' यांतूनहि मध्य मधून बरीच माहिती दिलेली आहे; शिवाय वील—युद्धिस्ट रेकॉर्ड्स ऑफ दि वेस्टर्न वर्ल्ड; क्रूक—पॅप्युलर रिलिजन अँड फोकलोअर ऑफ नार्दर्न इंडिया.]

गिरसप्पा—होनावर तालुक्यांत होनावर व गिरसप्पा धवधवा यांच्या मध्यावर शारावतीच्या काठी सुंदर जाग्यावर वसलेला एक गांव. हें नारळाचें आगर आहे. येथून जवळच नगरवास्तिकेरे शहराचे अवशेष आहेत. एका काळीं तेथें १ लाख घरे व ८८ देवळे होती असें सांगतात. येथें जैनांचें एक फुली (चौफुली ?) सारखें देऊळ पहाण्यासारखें आहे. त्यांत ४ मूर्ती आहेत. मह. वारस्वामी वर्षमानाच्या देवळांत महावाराची काळ्या दगडाची मूर्ति आहे व ४ शिलालेख आहेत. अशी दंतकथा आहे कीं विजयानगरच्या राजांनी गिरसप्पा येथील एका जैन घराण्यास अधिकारारूढ केलें. १४०९ मध्ये गिरसप्पाच्या बडेह इच्छाप्पानें मंकीजवळील गुणवतीच्या देवळाला देणगी दिल्याचा उल्लेख आहे. इच्छाप्पाची नात विजयानगरपासून स्वतंत्र झाली. या घराण्यांत पुष्कळ वेळां द्विज्यांनी अधिकार

चालविलेला दिसतो. १७व्या शतकाच्या अखेरीला वेद-नूरच्या नाईकांनै भैरादेवीचा पराभव केला. १६२३ मध्ये डेलाच्येला हा इटालियन प्रवाशी लिहितो की ' गिरसप्पा ही पूर्वी एका प्रांताची राजधानी व प्रसिद्ध शहर असून तेथे राणीचे राज्य होतें. ' त्यावेळीं कांहीं झोंप्याखेरीज तेथे कांहीं राहिलें नव्हतें व अवशेष भाग जंगलांत नाहोसा झाला होता. येथें मिरां इतकीं होतात कीं पोर्तुगीज लोक गिरसप्पाच्या राणीला मिऱ्यांची राणी म्हणत.

गिरसप्पा धवधवा—उ. अ. १४°१४' व पू. रे. ७४°४९' मुंबई म्हैसूरच्या हद्दीवर ही आहे. होनावर व गिरसप्पा येथून हा पहाण्यास जातात. अंतर अनुक्रमे ३५ व १८ मैल आहे. जवळच्या जोग नांवाच्या खेळावरून तेथले लोक त्याला जोगचा धवधवा असेंहि म्हणतात. हा धवधवा ज्या नदीच्या प्रवाहानें झाला आहे त्या शारावती नदीचें पात्र या धवधवाच्या तोंडाशी २३० फूट रुंद आहे व तें ४ धारांनीं ८३० फूटांवरून खाली उडी घेतें. एवढ्या उंचीचा मोठा व गंभीर सुंदर धवधवा हिंदुस्थानांत तर नाहींच पण जगांतहि कचितच सांपडेल. हा पहाण्याची उत्तम वेळ म्हणजे डिसेंबर महिना होय. जून ते नोव्हेंबरपर्यंत तो धुक्यानें आच्छादित असतो. गिरसप्पा गांवापासून १० मैल-पर्यंत चांगला चढाव असून गिरसप्पा व मालेमणी यांच्या मध्यावर जाईपर्यंत रस्ता भव्य व गंभीर अशा जंगलातून जातो. सूर्यप्रकाशानें नेहमीं इंद्रधनुष्याची शोभा दिसते व चंद्राच्या प्रकाशांत रंगी झकाकीने पाण्याच्या धारा चकाकतात. रात्रीच्या वेळीं पेटत्या चुडी वगैरे दरींत सोडल्या असतांना दिसणारी शोभा कांहीं विशेष व कांहींशी भयंकर असते. आडवे पडून व डोंक्यावून खोल दरीची शोभा पहावी लागते. म्हैसूर बाजून सर्वांकृष्ट देखावा दिसतो. म्हैसूर-बाजून जंगलांतून एक दान रस्ते गेले असून त्यापैकीं एकांनै वर नदीच्या पात्राकडे जातां येतें व माथ्यावरचा मुळूख दिसतो. कांठावरून पाहिलें असतां धवधवाची शोभा, कडे तुटलेल्या त्या दरीची भयानकता व खोल आणि वळणें घेत जाणाऱ्या व युगानुयुगे न बदललेला व न थांबलेला प्रवाह हीं सर्व उत्तम दिसतात.

गिरिधर राजा वहादुर—उत्तर मोंगलशाहींत जे थोडे हिंदु कामदार स्वपराक्रमानें प्रसिद्धीस आले त्यांत राजा गिरिधरच्या कुटुंबाची गणना होते. हे नागर ब्राह्मण अलाहाबादकडे रहात होते. राजा गिरिधरचा बाप दयाराम उर्फ दयावहादूर व चुलता छविलराम हे वहादुरशाहाचा दुसरा मुलगा अजीमुद्दशान याच्या पदरी होते. ते मोठे झर व मुस्तद्दी असून त्यांनीं आपल्या धन्याची सेवा उत्कृष्ट बजाविली. अजीमुद्दशान धंगालचा सुभा असतां त्यास व त्याचा मुलगा परखसेयर यास दयारामाच्या कुटुंबाची चांगली मदत होत असे. लाहोर येथें वहादुरशाहा स. १७१२ त वारला. तेव्हां त्याच्या मुलांत गादीविषयां लढायी

जाल्या. या लढायांत दयाराम नागर आपल्या धन्यासाठी लढून समरांगणी मरण पावला. राजा मुहकमसिंग, केशर-सिंग, राजसिंग, पुर्वाराज व दयाराम एकमताने वागून, अजीमुशानना पक्ष उचलून धरत होते. परंतु अजीमुशान मारला गेला आणि दयारामाचा भाऊ छविलाराम जहांदर-शाहाच्या पक्षास मिळाला. त्यास जहांदरशाहाने कडा माणिक-पूरचा फौजदार नेमिले. त्याजवळच दयारामाचा मुलगा राजा गिरिधर हाहि कामास असे. छविलाराम व गिरिधर यांनी कडा माणिकपुर येथे असतां द्रव्यसंचय करून फौज वाढविली. जहांदरशाहा गादीवर बसल्यानंतर सहा सात महिन्यांनी फर्रुखसेपर बंगाल्यांतून सध्यद बंधूंची मदत घेऊन आग्रघावर चालून आला तेव्हां छविलाराम व गिरिधर त्यास जाऊन मिळाले. त्यांनी त्यास पुफळसा पैसा कर्नाऊ देऊन फौजेचीहि मदत चांगली केली. ता. १० जाने-वारी स. १७१३ रोजी आग्रा येथे निकराची लढाई झाली. तीत छविलारामाने स्वतः मोठा पराक्रम करून जिवावर उदार होऊन लढण्याची शिकस्त केली, म्हणूनच फर्रुखसेयर यास त्या दिवशी जय मिळाला. या कामगिरीबद्दल फर्रुख-सेयरने त्यास प्रथम खालसा दिवाणाचे म्हणजे वसुलाचे काम देऊन पुढे आग्रघाच्या सुभ्यावर नेमिले. आग्रा येथे असतां त्याने नूडामण जाटास वठणीस आणिले. नंतर कांहीं दिव-सांनी त्याची बदली अलाहाबादच्या सुभ्यावर झाली. सर्वाई जयसिंग व छविलाराम यांचे सेगनमत असल्याने सध्यदांचे व बादशाहाने वांकडे आले. तेव्हां या दोघांची सध्यदांस मोठी धास्ता वाटे. शेवटी सध्यदांची कारस्थाने सिद्धीस जाऊन फर्रुखसेयर पदच्युत झाला. लवकरच सध्यदांनी छविलारा-मावर सन्न धरिले. प्रथम त्यांनी गिरिधर वहादुर यास दिल्लीस बोलवून आणून कैदेत ठेवले. तेथे त्यास सध्यदांचा वेत समजतांच तो पळून अलाहाबादस छविलाराम यास जाऊन मिळाला. तेव्हां सध्यदांनी त्या दोघांवर फौज रवाना केली. इतक्यांत छविलाराम अर्धोगमायु होऊन मरण पावला (नोव्हेंबर १७१९); आणि गिरिधर हा तुलत्याच्या उत्तरकियेची सवव सांगून एक वर्ष प्रयागास राहिला; आणि त्या अवधीत त्याने तेथील किल्ल्याचा वगैरे चांगला बंदोबस्त केला. या वेळीं सुंदेले रजपूतहि बादशाहाशी लडत असून त्यांचा राजा भगवंतसिंग हा गिरिधर वहादुरास अलाहाबाद येथे सामील झाला. सध्यदांनी त्याजवर मोठी फौज रवाना केली. या फौजेवर महंमदखान बंगश वगैरे सरदार मुख्य होते. गिरि-धरसारखा पराक्रमी, अनुभवी व शूर सरदार आणि अलाहा-बादशाखी महत्त्वाचा किल्ला जोंपयेंत आपल्या कवजांत नाही तोपयेंत सध्यदांस चैन पडेना. किल्ला कवजांत येईना, तेव्हां सध्यदांनी आपल्या भरेबशाचा सरदार रतनचंद यास गिरिधरवर पाठविले. रतनचंदाने गिरिधरची खासगी रीतीने गेट घेऊन त्याजवरोबर सन्ना ठरविला. गिरिधरने

लाख रुपये व अयोध्येचा सुभा घ्यावा आणि अलाहाबादचे ठाणे सोडून द्यावे, असा तह ठरून राजा गिरिधर अयोध्येस गेला आणि रतनचंद सध्यदांकडे परत आला (मे स. १७२०). पुढे सध्यदांचा पाडाव झाला आणि अयोध्येच्या सुभ्यावर बादशाहाने सादतखानास नेमिले. तेव्हां तेथून गिरिधर वहा-दुराची बदली माळव्यावर वहुधा स. १७२१ त झाली; परंतु निजामहि तेथे हक सांगत होता. निजामास अडविण्याकरितांच गिरिधरची माळव्यावर बादशाहाने नेमणूक केली होती. पुढे सवाईजयसिंग व गिरिधर यांच्यांत तेढ येऊन जयसिंगाने मरा-ठ्यांना माळव्यावर स्वारी करण्यास बोलाविले. व त्याप्रमाणे चिमाजी आप्पा व मल्हारराव होळकर हे चालून आले. त्यांची व गिरिधरची देवासच्या ईशान्येस २५ कोसांवरील सारंगपूर गांवी लढाई होऊन तीत राजा गिरिधर मरण पावला (१७२४). उज्जनीच्या तटास गिरिधराचे नांव चालले असे म्हणतात. पुढे गिरिधरचा जुर्रत भाऊ दयावहादूर हा माळव्याचा सुभेदार झाला. [बोल; मराठी रियासत, मध्यविभाग].

गिरिधर रामदासी—यांचे मूळचे नांव गिरिमाजी. हे समर्थ रामदास यांची शिष्याण बी वेणाबाई, तिच्या वायजाबाई नांवाच्या शिष्याणीचे शिष्य होत. त्यांनी समर्थानां प्रत्यक्ष पाहिले होते व त्यांचा समागम यांना कांहीं काल घडला होता. त्यांचा मठ मोंगलाईत बीड येथे आहे. यांचा मुख्य ग्रंथ समर्थप्रताप नांवाचा असून त्यांत समर्थांचे बरेंचसे चरित्र (जें गिरिधरानी स्वतः पाहिले तें) आलेले आहे. समकालीनत्वामुळे या ग्रंथास समर्थचरित्रांच्या इतर ग्रंथांत बरेंच वरचे स्थान आहे. या शिवाय यांचे चाळीस ग्रंथ व हजार पंधराशे इतर कविता उपलब्ध आहे. रामायणावर यांचे पांच सहा ग्रंथ आहेत. यांनी रामाशिवाय इतर दैवतांवरहि काव्य केले आहे. यांचा निवृत्तिराम हा ग्रंथ फार सुंदर आहे. यांनी आपल्या आयुष्यातील आठवणी एका ढोटया ग्रंथांत लिहून ठेवल्या आहेत. यांनी काशीयात्रा केली होती व तिचे वणन-पर एक प्रकरणहि त्यांनी लिहिले आहे. हे शके १९५१त समाधिस्त झाले. हे मिरजेकडील रहणावर होते. [समर्थ प्रताप. संतकविसूचि].

गिरिधर—मुशिदाबाद जिश्तांतील एक जुने रणक्षेत्र. येथे दोन प्रसिद्ध लढाया झाल्या. एक १७०० मध्ये अलि-बर्दाखान याने नबाब सर्फराजसां याचा पराभव करून बंगालचे राज्य घेतले, ती व दुसरीत १७६३ मध्ये ईस्ट इंडिया कंपनीने मिरकासीमचा पाडाव करून मीरजाफरला राज्य-दान केले.

गिरिधरज—ही मगधदेशाची प्राचीन राजधानी होय. हिची स्थापना उपरिचरवसु याने केल्यावरून हिला वसु-मति असेहि एक नांव होते. पांडवांच्या वेळीं हीत जरा-संध रहात असे. पुढे या शहरास राजगृह असे म्हणू

लागले. पाटलीपुत्राच्या दक्षिणेस हें ठिकाण होतें. विलसन-म्हणतो कीं मगधाच्या डोंगराळ भागांत हें शहर होतें. परंतु पुढें त्यानेच याचें साम्य राजगृहाशीं दाखविलें आहे. गिरिब्रज म्हणजे तद्देशीय असाहि अर्थ करतो. बृहत्संहितेंत हें नांव येतें. कोठें कोठें ही केंकय देशाचीं राजधानीं म्हणून सांगितले आहे. विष्णुपुराणांतहि याचा उल्लेख येतो.

फाहियान म्हणतो कीं राजगृहाच्या दक्षिणेस पाऊण मैलावर पांच टेकड्यांच्यामध्ये हें आहे. ह्युएनत्संगहि तेंच सांगतो. रामायणांतहि असेंच वर्णन आहे. यांस हल्लीं पुराना राजगिर म्हणतात. महाभारतांत या पांच टेकड्यांचीं नांवां वैहार (सांप्रतचे वैभार), वराह (विपुल-गिरी), वृषभ (रान), ऋषि (उदय) व चैत्यक (सोना-गिरी) अशीं आहेत. वैभार टेकडीवर जैन शिलालेख आहेत. बौद्धांची पहिली सभिति येथेंच भरली (ख्रि. पू. ५४३). येथें अनेक उन्हाळी व कुंडे आहेत.

[बृहत्संहिता. १०; विष्णुपुराण भा. ४; वाल्मिकी रामायण, बालकांड अ. ३३, अयोध्या कां. अ. ६८; भारत-वर्षीय भूषणन].

गिरिष्क—गिरिष्क या नांवाचें अफगाणिस्तानांत एक खेडें व किल्ला आहे. हें हेल्मंड नदीच्या पूर्वतीरावर असून कंदाहारच्या पश्चिमेस ७८ मैलांवर समुद्रसपाटीपासून ३६४१ फुट उंचीवर आहे. येथील किल्ल्यांत कंदाहारची शिबंदी असून या जिल्ह्याच्या अधिपतीचें निवासस्थान आहे. या किल्ल्याला लष्करी महत्व नाहीं. पहिल्या अफगाण लडाईत ब्रिटिश लोकांनी प्रथम हें शहर काबीज केलें. दस्त-इ-बक्वा हें रूंद मैदान गिरिष्कच्या पलीकडे फराकडे पसरलेलें आहे.

गिरीदीह—विहार-ओरिसा हजारीबाग जिल्हा. गिरी-दीह सबडिव्हिजनचें मुख्य ठिकाण. उ. अ. २४°१०' व पू. रे. ८६° २२' लो. सं. (१९११) १०६६८. येथें १९०२ पासून म्यु. क. आहे.

गिलगांव जमीन दारी—मध्यप्रांत. चांदा जिल्हा. क्षेत्र-फळ ६०-चौरस मैल. पैकां ३४ मैल जंगल असून त्याची पहाणी झाली नाहीं. पूर्वेस छोटगांव आणि पोटेगांव जमीनदारी. दक्षिणेस पैमुरंदा, उत्तरेस आणि पश्चिमेस खालसा भाग. ही बरोच जुनी आहे. हांत एकंदर खेडी २२, पैकां ७ ओसाड आहेत. एकंदर उत्पन्न २००० रु., टाकोळी ७५ रु. व इतर रु. ४३-११-०. घराणें राजगोड. जमीनदार पैका बापु. इस्टेट साधारण बऱ्या स्थितीत आहे.

गिलजित—काश्मीरच्या सरहद्दीवरील जिल्ह्यापैकी हा एक जिल्हा आहे. हा काश्मीर प्रांताच्या उत्तरेला आहे. इ. स. १९०१ च्या पूर्वी गिलजित जिल्ह्यांत चित्रळ, दीर, इत्यादि मुळखांचा अंतर्भाव होत असे पण इ. स. १९०१ नंतर वायव्य सरहद्दीवरील मुळखांचा एक स्वतंत्र प्रांत वन-विषयांत आल्यापासून गिलजित जिल्ह्यांतून पूर्वीचा वराच

मुख गाळला. इ. स. १९११ साली या जिल्ह्याचें क्षेत्रफळ ३११८ चौ. मै. होतें.

गिलजित जिल्हा हा बाश्चिस्थांनांपेक्षाहि सखल जागेवर वसलेला आहे. ह्या जिल्ह्यांतील मुख्य शहर गिलजित हें होय. हें सिंधु नदीच्या उत्तरेला असून ४८०० फुट उंचीवर वसलेलें आहे. गिलजित जिल्ह्यांत गिलजित व अँस्टोर या दोन तहशिली आहेत. गिलजित जिल्ह्याची लोकसंख्या १९११ साली ३१,००० होती.

या जिल्ह्यांत गिलजित ही प्रमुख नदी आहे. या नदीला यासीन, अक्षुमन व इतर छोट्या नद्या मिळालेल्या आहेत. या नद्यांची खोरी फार मोठी असून नेहमी वर्षाच्छादित असतात. गिलजित व चित्रळ यांच्यामध्ये एक मोठी सडक गेलेली आहे. या जिल्ह्यांत दरकोट, गझर, कोरबोहर्ट, किलिक, मिटक इत्यादि मोठमोठे घाट असून, त्यांची सर्व साधारण उंची १५००० फुट आहे. बंजी ठिकाणापासून थोड्या मैलांवर गिलजित नदी ही सिंधुनदीला मिळाली आहे व त्या ठिकाणी हल्ला पुल बांधलेला आहे. बंजीच्या थोडेंस खाली गेल्यावर अँस्टोर ही नदी सिंधूला मिळाली असून, या नदीच्या खोऱ्यांत दूगबल व बर्दिल हे मोठे घाट आहेत व या घांटामधून काश्मीरकडे जाणारा रस्ता आहे. याशिवाय गिलजितहून पंजाबमध्ये येण्यासाठी एक स्वतंत्र सडक आहे.

इतिहास.—गिलजित हें नांव किती जुनें आहे हें नक्की सांगता येत नाहीं. गिलजितचें प्राचीन नांव गहलट होतें असें कित्येक विद्वान् म्हणतात. याला पूर्वी सर्गिन हें नांवाहू प्रसिद्ध होतें. शीख व डोग्रा लोकांनी यास गिलिट हें नांव दिलें व त्याचेंच पुढें गिलजित हें नांव बनलें असें दिसतें. काश्मीरांतील मार्तंड व पंड्रेशन येथील मोडकळीस आलेल्या मंदिराप्रमाणें कांहीं जुन्या इमारतींचें अवशेष अद्यापिहि येथें सांपडतात. या जिल्ह्यांत पूर्वी बरदा लोकांची वस्ती होती असें टॉलेमीच्या ग्रंथावरून समजतें. हा प्रदेश डोंगराळ असून, त्यांत अनेक षांट व दऱ्या आहेत. त्यामुळे एकट्या दुकट्या प्रवाश्याला या ठिकाणी प्रवास करणें फार धोक्याचें असतें. पण अशा भयाण प्रदेशांतून फाहियान व ह्युएनत्संग या दोन चिनी प्रवाशांनी प्रवास केला होता व त्यांनी या प्रदेशाचें वर्णन लिहून ठेवलेलें आहे. पण आध्यायीची गोष्ट ही कीं अशा दुर्धट प्रदेशांतहि ह्युएनत्संगच्या काळी बुद्धाच्या मूर्ती व बुद्धविहार आढळून येत असत. प्रख्यात प्रवासी अल्वेरुणी यानें या प्रांताचें वर्णन लिहून ठेवलेलें आहे. त्यांत तो म्हणतो ' काश्मीरकडे जाण्याला जी दरी लागते ती दरी सोडून देऊन पुढें जाऊ लागल्यास दोन तीन दिवसांच्या प्रवासानंतर बोलर व शमिलान पर्वत लागतात. या पर्वताच्या आश्रयांनंतुर्क लोकांच्या जाती रहातात. या जातींनी भक्तवर्धन असें नांव आहे. त्यांच्या नायकांचें नांव भक्तशह (भटशाह) असें आहे.

या लोकांची गिलजित, अधिर व शिलतश ही प्रमुख ठिकाणे आहेत. या जाती तुर्की भाषा बोलतात. काश्मीरच्या मुलखांत या जाती फार पुढुगूस घालतात.

गिलजितवर पूर्वी ट्रॅकेन घराण्याचे पुरुष राज्य करीत होते असें सत्कालीन दंतकथांबद्दल समजते. हे घराणे निर्वेक्ष झाल्यावर पुष्कळ काळपर्यंत ' बळी नो कान पिळी ' अशी या प्रदेशाची स्थिति होती. १८४२ पर्यंत या प्रदेशावर पांच घराण्यांनी राज्य केले. या घराण्यांपैकी एका घराण्यांत, गौर रहमान नांवाचा एक प्रसिद्ध पुरुष होऊन गेला. इ.स. १८४२ मध्ये शीख लोकांनी गिलजितप्रांत आपल्या ताब्यांत घेतला व तेथे आपले लष्कर ठेवले. इ. स. १८४६ मध्ये ब्रिटिशांनी हा प्रांत जम्मूचा महाराजा गुलाबसिंह यास दिला. पण या प्रांतांत शांतता ठेवणे हे गुलाबसिंगासारख्या कर्तृत्ववान व शूर पुरुषालाहि जड गेले. गौर रहमान यानें अचानक बंड करून गुलाबसिंगाच्या डोप्रा रजपूत शिपायांना सडो कां पडो करून सोडले. सुमारे आठ वर्षे या रजपुतांनी आपली नजर या प्रांताकडे बळविली नाही. गुलाबसिंगाचा मुलगा रणवीरसिंग हा गादीवर येतांच त्यानें गिलजित प्रांत पुन्हां आपल्या ताब्यांत आणण्यासाठीं कंबर बांधली. इ. स. १८६० मध्ये त्यानें गिलजितवर आपली फौज पाठविली. सुदैवानें याच सुमारास गौररहमन हा वारल्यामुळे, गिलजितप्रांत आपो-आपच रजपुतां-या हातीं लागला. यानंतर डोप्रा लोकांनी दोनदां यासोने संस्थानावर स्वारी करून तें जिंकून घेतले. १८६६ मध्ये त्यांनी डरेल संस्थानावर स्वारी करून तिथील दरद लोकांचा पराभव केला. रशियाचा हिंदुस्थानांत हात शिरुं नये यासाठीं ब्रिटिशसरकारानें गिलजित जहागीर निर्माण केली. इ. स. १९०१ सालीं वायव्य सरहद्दीवरील प्रदेशाचा स्वतंत्र प्रांत बनविण्यांत आला व गिलजित जिल्हा हा काश्मीरमध्ये मोडें लागला.

या जिल्हाची व्यवस्था पद्दत्याकारितां काश्मीर संस्थाननें एक वझीर नेमलेला असतो. या वझीरावर देखरेख ठेवण्याकरितां ब्रिटिशसरकारतर्फे एक पोलिटिकल एजंट नेमण्यांत आलेला आहे. गिलजित जहागिरांमध्ये अनेक प्रकारचे लोक पूर्वी रहात असत. व त्या सर्व लोकांना दरद हे साधारण नांव होतें पण हल्लींच्या गिलजित जिल्हांत, मुसलमान लोकांची वस्ती फार आहे. याशिवाय येथे शीख लोकांचीहि वरीच वस्ती आहे. हे लोक पैशाची भाषा बोलतात. या जिल्हांतील लोक, पाथ-घोळ लोकांरी अंगरखा व पायजमा वापरतात. वर वर पहाणाऱ्याला येथील लोक खुल्या दिलाचे व आनंदी असविसे दिसतात पण यांच्याशी ज्यांचा निकट संबंध येतो त्यांना हे लोक खुनशी व क्रूर आहेत असें आढळल्यावांचून रहात नाही.

गिलवर्ड विल्ग्रम (१५४४—१६०३)—विल्ग्रम गिलवर्ड याचा जन्म इंग्लंडांतील कोलचेस्टर गांवीं झाला; पुढें त्याच गांवाच्या शाळेंत त्याचें शिक्षण झाल्यानंतर त्याचा

कॉम्रिज येथील सेंटजॉन कॉलेजांत प्रवेश झाला व तेथून त्यानें बी. ए.; एम्. ए. आणि एम्. डी.; या पदव्या संपादन केल्या. इ. स. १५७३ सालापासून त्यानें लंडन शहरी वैद्यकीचा धंदा सुरू केला. पुढें दिरनिराळ्या खात्यांत कित्येक अधिकाराच्या जाग्यांवर काम केले.

गिलवर्ड यानें लुंवकत्वावर एक प्रसिद्ध ग्रंथ लिहिला आहे. या ग्रंथांत त्यानें कित्येक वर्षांचे अनुभवजन्यज्ञान संग्रहित करून ठेविलें आहे. विद्युल्लतेविषयीहि वरेचसें ज्ञान या पुस्तकांत उपलब्ध करून ठेविलें आहे. रसायनशास्त्रावर यानें वरेच परिश्रम केले होते परंतु त्यावरील याचे लेख उपलब्ध झाले नाहीत.

गीज्ञो (१८७७—१८७४)—या फ्रेंच मुस्तथाचें नांव फ्रॅन्का पेरी असें असून हा वक्ता व मुस्तदी होता. हा नीमांत येथे १८७७ मध्ये एका प्रॉटेस्टंट घराण्यांत जन्मला. फ्रान्समध्ये १८८९ च्या राज्यक्रान्तीपूर्वी प्रॉटेस्टंट लोकांचे वरेचसे हक्क काढून घेतल्यामुळे गीज्ञोच्या आईवापनां आपला विवाह चोरून गुप्तपणे उरकून घ्यावा लागला. उलटपक्षी तें कुटुंब उदारमतवादी असूनहि कांतीच्या दिवसांत गीज्ञोच्या बापाचा वध करण्यांत आला (१७९४). त्यामुळे गीज्ञोच्या शिक्षणाची जबाबदारी त्याच्या आईवर पडली. ती साधी, पण मोठी करारी व दृढनिश्चयी होती; तिची धार्मिक भक्ती १६ व्या शतकांतील लुगुगोट्सनां शोभण्यासारखी होती. अशा या बाईनें आपल्या पुत्राला उत्तम वळण लाविलें. ती नेहमी साधी रहात असे. गीज्ञो हा प्रधान झाला असताहि ती आपल्या पतीच्या स्मरणार्थ सुतकी वेपांतच राही. मात्र मोठमोठ्या राजकारणां पुरुषांच्या बैठकांत नेहमी भाग घेई. पुढें १८४८ मध्ये गीज्ञोच्या हद्दपारीत (लंडनमध्ये) ही मरण पावली. पतीच्या वधानंतर ही मुलासह जिनेव्हाला जाऊन राहिली, व तेथेंच गीज्ञोचें शिक्षण झालें. ती उदारमतवादी असून एगिप्टी ग्रंथांत प्रतिपादिलेल्याप्रमाणें प्रत्येकानें कांहीं तरी पोटाचा धंदा शिकलाच पाहिजे हे मत तिला पटल्यामुळे तिनें गीज्ञोला सुतारकाम शिकविलें. त्यावेळीं गीज्ञोनें स्वतः केलेलें एक टेबल अद्याप ठेवलेलें आहे. तथापि गीज्ञोचें उच्च शिक्षण कोठें झालें याबद्दल साम्राहिती आढळत नाही. त्यानें स्वतःच्या आठवणीं म्हणून जो ग्रंथ लिहिला त्यांतहि लढापणाची माहिती मुळीच दिली नाही. पुढें पॅरिसला तो परत आला व तेथें कायद्याचा अभ्यास करूं लागला. त्यावेळीं त्याचे वय १८ वर्षांचे असून त्यानें एका बड्या मंत्र्याच्या घरी शिकवणी मिळवून वर्तमानपत्रांत लेखहि लिहिण्याचें सुरू केलें. त्यामुळे वाङ्मयप्रेमी संस्थांशी त्याचा परिचय झाला. त्यानें २२ व्या वर्षी शॅट्टु बियांड याच्या मार्टीस या पुस्तकावर परीक्षणार्थक लेख लिहिला. पुढें स्टुअर्ड या संपादकाच्या मार्फत त्याची पॉलिन म्यूलन नांवाच्या लेखि. केशी ओळख झाली. ही कुलीन व ज्ञानसंपन्न असून वयानें गीज्ञोपेक्षां १४ वर्षांनी बडील होती. राज्यक्रान्तीच्या वेळीं

तिच्यावर आपत्ति कोसळल्यामुळे ती लेखनव्यवसायावर पोट भरीत असे. तिने सुअर्डच्या पत्रांत एक लेखमाला सुरु केली असतां मध्येच तिच्या आजारीपणामुळे तीत खंड पडला. परंतु गीज्ञोनें ती माला पुरी केली. या प्रसंगामुळे त्या शोधांतील परिचय वाढून पुढें गीज्ञोशीं तिनें लग्न लाविलें. विवाहोत्तरहि तिनें स्त्रीशिक्षणविषयक पुष्कळ पुस्तकें लिहिलीं. शेवटीं ती १८२७ त वारली. पुढें १८२८ त गीज्ञोनें तिच्या माचीशीं विवाह केला. तिला एक मुलगा होऊन ती १८३३ मध्ये मरण पावली. गीज्ञोचा मेरीस ग्युलोम नांवाचा मुलगा पुढें नांवाजलेला लेखक बनला. नेपोलियनच्या कारकीर्दीत गीज्ञोनें केवळ वाक्य व्यवसायासच वाढून घेतलें. त्यानें ललितकलांवर थोडेसें लिहून गिबनकृत रोमच्या इतिहासाचेहि भाषांतर केलें. त्यानंतर तो इतिहासाचा प्रोफेसर झाला. त्यावेळीं त्यानें इतिहास-संशोधनाच्या कामास फार उत्तेजन दिलें. पुढें १८ व्या लुईच्या वेळीं सेक्रेटरीच्या जागेवर त्याला नेमिलें. पण नेपोलियन परत येतांच त्यानें राजीनामा देऊन पूर्ववत लेखनव्यवसाय पत्करला. यानंतर जेव्हां दोस्त राष्ट्र नेपोलियनवर चाळून आली त्यावेळीं गीज्ञो हा घेंट येथें लुईफडे गेला. हें कृत्य देशद्रोहाचें होतें असें ठरवून, पुढें लोक गीज्ञोचा घेंटचा माणूस म्हणून उपहास करीत असत. पुढें १८१६ त पुन्हां राजशाही सुरु होऊन, गीज्ञोला न्यायमंत्र्याच्या सेक्रेटरीची जागा मिळाली. या काळांत तो नियंत्रित राजशाहीचा पुरस्कर्ता होता. मध्यम वर्गास मताधिकार देण्यांत तो अनुकूल असून निर्भेळ लोकशाहीच्या, तसेंच लष्करशाहीच्या व जुन्या बोर्बोन घराण्याच्या जुलमी राजशाहीच्या तो विरुद्ध होता. नंतर १० व्या चार्लसनें पूर्ववत सुलतानी सुरु केल्यामुळे गीज्ञोला सरकारी नोकरी सोडावी लागली; तेव्हां त्यानें ' लोकनियंत्रित राजपद्धति ' या विषयावर व्याख्यान व लेखांची शोध उठविली. त्यानें १८३० पर्यंत इंग्लंडच्या इतिहासांतील व फ्रान्सच्या इतिहासांतील संस्मरणीय गोष्टी प्रसिद्ध केल्या व युरोपांतील सुधारणेचा इतिहास या विषयावर महत्त्वाची व्याख्यानें दिली. त्यामुळे फ्रान्स व सर्व युरोपमधील उत्तम लेखकांत त्यांची गणना होऊ लागली. १८३० मध्ये तो लिस्बी शहरातफे डेप्युटी सभेचा सभासद निवडून आला. त्या सभेंत एकदां चार्लस राजाच्या धमकी वजा भाषणाचा त्यानें जोरानें निषेध केला. राज्यकांतीची पुन्हां चिन्हें दिवूं लागली तेव्हां गीज्ञो हा हुजूरपक्षास मिळून अठरा वर्षे सतत लोकशाहीविरुद्ध झगडत राहिला. या नंतर इ. स. १८३२ त गीज्ञोला शिक्षणमंत्र्याची जागा मिळाली. त्यावेळीं त्यानें आपल्या देशाची उत्कृष्ट सेवा वजावली. प्राथमिक शिक्षणाच्या शाळा वाढवून शिक्षणबोर्ड स्थापलें; दुय्यम शिक्षण संस्था, युनिव्हर्सिटी व इतिहाससंशोधन या सर्वांस भरपूर सरकारी मदत दिली. राजकीय व सामाजिक शास्त्र-संस्था नेपोलियननें बंद पाडली होती ती पुन्हां यानें सुरु

केली. पुढें (१८३९) गीज्ञो हा लंडनला बकीलीच्या जागेवर गेला. येथें त्याचा खुद्द विहटोरिया राणीनें मोठा सत्कार केला. त्याच्या प्रयांबद्दल, आचरणाबद्द व वकिलातीच्या कामाबद्दल त्याची मोठी वादवा झाली. नंतर सारियन प्रकरणामुळे राजानें गीज्ञोस परत बोलावून प्रधानमंडळ बनविण्यास सांगितलें. याप्रमाणें १८४० मध्ये गीज्ञो मुख्य प्रधान बनला, तो आठ वर्षे त्याच जागेवर होता. या वेळीं इंग्लंड व फ्रान्स यांच्यांत गीज्ञोच्या चातुर्यामुळे सलोखा झाला होता. लुई राजा व विहटोरिया राणी यांची परस्पर भेट झाली होती.

ड्रेट नदीवर फ्रेंच व ब्रिटिश फौज खांद्याला खांदी लावून प्रथमच लढली. पण १८४६ मध्ये इंग्लंडचें प्रधानमंडळ बदललें. इतक्यांत स्पेनच्या तरुण राणीच्या विवाहाचा प्रश्न निघाला. त्या बाबतीतील इंग्लंडच्या प्रयत्नाचा भलताच अर्थ करून गीज्ञोनें व लुई राजानें मध्ये पडून स्पॅनिश राणीचा एका हलक्या बोर्बोन वंशजाशी व तिच्या बहीणीचा लुईच्या धाकट्या मुलाशी असे विवाह घडवून आणले. यामुळे फ्रेंचांचे ब्रिटिशांशी विनाकारण वाकडें आलें व दोघांमधील मैत्रीचा करार रद्द झाला. मात्र फ्रेंच पार्लमेंटांत गीज्ञोचें वर्चस्व अबाधित होतें. तो स्वतः लांचलुचपतीपासून पूर्ण अलिप्त होता. तो गरीबीतच अखेरपर्यंत राहिला. पण हाताखालील लोकांच्या दुराचरणाला त्यानें कडक प्रतिबंध न केल्यामुळे त्याच्या प्रधानमंडळाबद्दल मात्र ओरड सुरु झाली. तथापि त्याच्या भाषणशैलीची व वक्तृत्वाची छाप विलक्षण होती. अनेक बाबतींत तो पिटसारखा होता. मताधिकार विस्तृत नसल्यामुळे व स्वतः गीज्ञो राजशाहीचा भक्त असल्यामुळे व त्यानें पार्लमेंटची लोकमतानुवर्ती सुधारणा न केल्यामुळे त्याच्या विरुद्ध देशांत बराच असंतोष माजला. त्याची दृष्टि तत्वज्ञानप्रमाणें थोर होती. सूक्ष्म व्यवहार त्याला कळत नसे. जमाबंदी, व्यापार, लष्कर व आरमार या बाबतींत तो गैरमाहीत असल्यानें हाताखालच्या मंत्र्यांच्या सल्ल्यानें त्याला वागवें लागे. वरील सर्व गोष्टी गीज्ञोच्या तोंट्यास कारण होऊन १८४८ त खुद्द राजानेंच त्याला राजीनामा देण्यास लाविलें. पुढें लोकशाही स्थापन झाल्यानंतर गीज्ञो हा लंडनला जाऊन राहिला. तेथें इंग्लिश राजानें त्याचा मोठा सत्कार केला. त्यानंतर तो २६ वर्षे जगला. त्यांत शेवटपर्यंत पुस्तकें लिहून त्यानें आपला निर्वाह केला. फ्रान्सच्या प्रधानपदावरून सर्व युरोपच्या राजकारणाची सूत्रें हालविणारा हा मुस्तद्दी शेवटीं तत्ववेत्त्याप्रमाणें शांतवृत्तीनें आपलें आयुष्य घालवूं लागला. अधिकारालासनें पुन्हां राजकारणांत पडण्याची इच्छा त्याला झाली नाही. काही दिवसांनीं लंडनहून तो आपल्या लिस्बी नांवाच्या गांवीं परत अला. फ्रान्समधील अनेक शास्त्रीय संस्थांचा तो सभासद होता. अखेर लिस्बी येथें तो अगदीं म्हातारपणीं मरण पावला (१८७४.)

गीता—महाभारतातील सर्व बौध्दप्रद भागांत जर एखाद्याची ख्याति व लोकप्रियता अतिशय वाढली असेल तर ती भगवद्गीतेचीच होय. धर्मद्रव्यवद्गीता हे आजच्या धर्म-प्रथांतील अतिशय तेजस्वी व निर्मल रत्न आहे. भगवद्गीता म्हणजे ईश-काव्य. भरतखंडामध्ये भगवद्गीतेसारखा अतिशय मौल्यवान लोकप्रिय ग्रंथ क्वचितच सांपडेल. वैष्णव पंथाच्या भागवत धर्माच्या लोकांचे भगवद्गीता हे पवित्र धर्म-शास्त्र आहे इतकंच नव्हे तर भारतीय धर्मातील प्रत्येक पंथांतील लोकांचा हा भक्तिग्रंथ आहे. कल्हण (राजतरंगिणी ५; १२५) नांवाचा इतिहासकार काश्मीरचा राजा अवंतिवर्मन् याची अशी गोष्ट सांगतो की, इ. स. ८८३ मध्ये जेव्हा अवंतिवर्मन् राजा मरणपाच्या पंथास लागला तेव्हा त्याने भगवद्गीतेचे अथपासून इतिपर्यंत वाचन करविले व विष्णुपदांचे चिंतन करून मोठ्या आनंदाने प्राण सोडला. केवळ अवंतिवर्मन् राजालाच मरणसमयी आत्मशांति मिळाली नसून पुष्कळ लोकांना गीतेच्या वाचनाने शांति मिळाली आहे. आज हिंदुस्थानांत भगवद्गीता सुखोदर असणारे पुष्कळ शिकलेले लोक सांपडतील. अद्यापिही गीतेच्या हजारों हस्तलिखित प्रती उपलब्ध आहेत.

आ नु त्या व भा पां त रें.—इ. स. १८०९ मध्ये कलकत्ता शहराी प्रथम भगवद्गीता छापली. तेव्हापासून हा ग्रंथ छापला गेला नाही असे क्वचितच एखादुसरे वर्ष सांपडेल. भगवद्गीतेचे भाषांतर हिंदुस्थानातील सर्व प्रचलित भाषांत केलेले सांपडते. यूरोपखंडामध्ये गीतेचे भाषांतर प्रथम इंग्रजीमध्ये चार्लस विलकीन्सन इ. स. १७८७ मध्ये लंडन शहराी प्रसिद्ध केले. आगस्ट विल्हेल्म व्हॉन र्हेगल याने प्रथम भगवद्गीतेची विनचूक आवृत्ति प्रसिद्ध केली व नंतर त्याच आवृत्तीला लॅटिन भाषांतर जोडण्यांत आले. त्याच आवृत्तीवरून विल्हेल्म व्हॉन ह्यूबोटेनने गीतेचे पारायण केले. हा ग्रंथ त्यास इतका आवडला की, त्याने लुकेशीअस, पॅरमेनाइडस् व एंपिडोक्लीस यांच्यापेक्षा भगवद्गीता ग्रंथफार महत्त्वाचा आहे असे उरविले इतकंच नव्हे तर आज सर्व देशांच्या उपलब्ध वाङ्मयांमध्ये महाभारत महाकाव्यासारखे सुंदर व तत्वज्ञानाने ओथंबलेले महाकाव्य सांपडत नाही असे त्याने स्पष्टपणे नमूद केले आहे. या काव्याचा विलहेल्म व्हॉन ह्यूबोटेन याने फार बारकाईने १८२५-२६ साली बर्लिनच्या अँकेडमीकमध्ये विचार केलेला आहे. या काव्याचे जर्मन भाषेमध्येही अनेकवार भाषांतर झाले आहे. इ. स. १८३४ मध्ये सी. आर. एस्, पीपर; १८६९ मध्ये लॉरिन्सर व १८७३ मध्ये वी वॉपस वगैरे यांनी भाषांतर केले. अत्यंत शुद्ध भाषांतर आर. गाँव व पी. डॅयसेन यांचे आहे.

प्र सं ग व उ प दे श—भीष्मपर्वामध्ये महायुद्धाचे वर्णन सुरू होण्यापूर्वीच भगवद्गीतेला अचानक प्रारंभ होतो. उभय पक्षां-कडील योद्धे जेव्हा युद्ध करण्यास प्रवृत्त होऊन एकमेकां-समोर उभे राहिले तेव्हा श्रीकृष्णाने अर्जुनाचा रथ

दोन्ही सैन्यांच्या मध्यभागी नेऊन उभा केला; व युद्धाच्या इच्छेने उभे राहिलेले कौरव व पांडव वीर त्याला दाख-विले. तेव्हा अर्जुनाने वडील, आज्ञे, गुरू, मामा, भाऊ, मुलगे, नातू, मित्र, साखरे व आपले हितकर्ते हे दोन्ही सैन्यांत उभे आहेत असे पाहिले, तेव्हा अर्जुन करुणें अत्यंत पीडित झाला. आपल्याच आमांबरोबर युद्ध करावयाचा विचार मनांत येताच अर्जुनाच्या शरी-रास कंप सुटून रोमांच उभे राहिले. ज्यांच्या हिताकरिता लढावयास तयार झाले पाहिजे असे जे स्वजन त्यांचा घात करणे मूर्खपणाचे आहे व त्यापासून पाप मात्र लागेल असे त्यास वाटले. तेव्हा कृष्णाने अर्जुनाचा साक्षकपणा व मनाचे बुडवलेपण पाहून त्याची निर्भर्त्सना केली. तेव्हा अर्जुनाने “ युद्धामध्ये जय मिळवून काय फायदा ? व माझे कर्तव्य काय आहे हे मला समजत नाहीसे झाले आहे तरी निव्वयक करून कल्याणकारक असेल ते मला सांग ” अशी श्रीकृष्णाची प्रार्थना केली. नंतर श्रीकृष्णाने परिणामा-कडे लक्ष न देतां युद्ध करण्यास उभे राहणें हे प्रत्येक वीर पुरुषाचे कर्तव्यकर्म आहे अशी अर्जुनाची खात्री करून देण्याकरिता उत्तरादाखल अतिशय तत्वज्ञानाने भरलेले भाषण केले. श्रीकृष्ण म्हणाले:—“तू गोष्टी तर सांगतोस पांडे-त्याच्या आणि जे शोक करण्यास योग्य नाहीत अशाबद्दल शोक करीत बसला आहेस. पण जे खरे पंडित (आत्मज्ञानी) आहेत ते मेलेल्याचाहि शोक करीत नाहीत, आणि जिवंता-चाहि शोक करीत नाहीत. कारण मी पूर्वी केव्हाहि नव्हतो किंवा तूहि कधी नव्हतास किंवा हे राजेहि नव्हते असे नाही व आपण सर्वजण यापूर्वी कधी असणार नाही असेहि नाही. आपण नित्य आहां. या सांप्रतच्या देहास जशा वाक्य, तारुण्य व वार्धक्य या तीन अवस्था येतात व जातात तशीच आत्म्याला दुसऱ्या देहाची प्राप्ति होते. परंतु या अवस्थांतरा-मुळे किंवा देहांतरांमुळे आत्मा अनित्य असेल असली भूल खऱ्या पंडिताला पडत नाही. या नित्य अविनाशी व अप्र-मेय आत्म्याचा उपाधिभूत जो देह तो विनाशी आहे; या-करिता हे भारता, तू युद्धपराक्रमुख होऊ नकोस. जो असे समजतो की आत्मा मारणारा आहे, तसेच जो आत्मा मर-णारा आहे असे समजतो ते दोघेहि अज्ञानी आहेत. कारण हा कोणास मारीतहि नाही व कोणाकडून मारलाहि जात नाही. हा आत्मा कधीहि जन्मत नाही व कधीहि मरत नाही; किंवा हा मागे अस्तित्व पावला नसून पुनः यत्तु पावणार असेहि नाही. कारण, हा जन्मरहित, नित्य, शाश्वत व अनादि आहे आणि शरीराचा वध झाला तरी ह्याचा वध होत नाही. जसा पुरुष जीण झालेली वस्त्रे टाकून दुसरी नवी घेतो, तसा आत्मा जुनी शरीरे टाकून नव्या शरीराशी संगत होतो ह्या आत्म्याला शत्रू तोडीत नाहीत, याला भंगि जाळीत नाही, याला पाणी भिजवीत नाही व याला वारा सुकवीत नाही. आत्मा अशा प्रशस्त्या आहे असे

समजल्यावर शोक करणें योग्य नाहीं. आत्मा हा कोणत्याहि देहांत असला तरी तो कधीहि बध पावत नाहीं; म्हणून कोणाहि भूतांच्याबद्दल शोक करणें तुला योग्य नाहीं. धर्मयुद्धाइन क्षत्रिय वीराला दुसरें कांहींहि कल्याण नाहीं. पार्थी, यदुच्छेनें प्राप्त झालेला युद्धप्रसंग म्हणजे स्वर्गाचें उघडलेलें द्वारच ह्यांय. असलें युद्ध भाग्य शाली क्षत्रियांनांच प्राप्त होतें. जर तूं धर्मयुद्धाचा त्याग करशील तर मरणपेक्षांहि अति दुःखकर अशी तुझी अपकीर्ति होईल. जर तूं युद्धांत मारला गेलास, तर तुला स्वर्ग प्राप्त होईल, अथवा युद्धांत जय पावलास तर पृथ्वीचें राज्य भोगशील. एवंच उभयपक्षां युद्ध इष्टच आहे म्हणून अर्जुना युद्धविपर्यी निश्चय करून ऊठ. कृष्णानें योद्धा या नात्यांन केलेंलें भाषण व पुढें धर्मगुरु व परमेश्वर या नात्यांन केलेंलें भाषण यांमध्य वरवर पहाणाऱ्याच्या दृष्टीपत्तीस असेंबद्धता येते. कांहीं ठिकाणां तर भगवद्गीतेंत श्रीकृष्णानें अर्जुनाशीं परमेश्वर या नात्यांन केलेंलेंच भाषण आढळून येतें. भगवद्गीतेंतील कर्मयोगावरील विवेचनांतील अतिशय उच्चतम पराकाष्ठेचें तत्व म्हटलें म्हणजे फलाची इच्छा टाकून जय किंवा अपजय याचा विचार न करतां नेहमीं विहिता कर्म करावें हें होय. कारण असल्या प्रकारचें निष्काम कर्म ऐहिक संसाराचा परित्याग, कर्म व संन्यास या तत्वांमध्यें समाविष्ट झालेलें जें उच्चतम नीतितत्व (कर्मयोग) त्या तत्वांत अंशतः तरी समाविष्ट होतें. संन्यासमार्ग व कर्मयोग यांमध्य वरवर पहाणारास जी विरोध दिसतो, तो वास्तविक तसा नसून मोक्षशास्त्रदृष्ट्या हे दोन्हीहि एकच व समान फलदायी आहेत हें दाखविण्याचा गीतेमध्यें प्रयत्न केलेला आढळतो. गीतेचें मत मात्र कर्मयोगाकडे निःसंशय झुकलेलें दिसतें. वस्तुतः कृष्णानां भगवद्गीतेंत मोक्ष मिळविण्यास कर्ममार्ग व ज्ञानमार्ग अथवा कर्मसंन्यास आणि कर्मयोग हे दोन्हीहि मार्ग कथन केलेले आहेत. आत्मा हा जांपर्यंत शरीरानें बद्ध झालेला आहे तोंपर्यंत कर्मसंन्यास करणें शक्य नाहीं व तो केला असें म्हणणें (म्हणजे कर्म न करता जगणें) दोगीपणाचें आहे. कारण प्रकृति सत्वरज-तम या त्रिगुणांनीं युक्त असल्यामुळें कर्म हें नैसर्गिक व आवश्यक आहे. म्हणून मनुष्याला फक्त निष्काम बुद्धीनेंच कर्म करणें शक्य आहे. जसा घुरानें अग्नि, मळांन आरसा व गर्भाशियांन गर्भ आच्छादिलेला असतो. तसें हें शुद्ध ज्ञान ज्ञान्याचें नित्य वैर करणाऱ्या कार्णें झांकून टाकलें आहे. म्हणून निष्काम बुद्धीनें कर्म करणारा ज्ञानमार्गाचें जें उच्चतम ध्येय त्याप्रत पोचतो. चौथ्या अध्यायांतील १६ व्या श्लोकांत ज्ञानानें अति शय पाषां हि तरेल अशी महती भगवद्गीतेंत वर्णिलेली दिसते.

अपिचेदसि पापेभ्यः सर्वेभ्यः पापकृतमः ।

सर्वं ज्ञानघ्ननेव वृत्तिनं संतरीष्यसि ॥

भगवद्गीतेंत प्रसंगां जो ऐहिक संसाराचा त्याग करून ध्यानस्थ होऊन ज्ञान संपादन करतो तो योगी असें म्हटलें

आहे. योगी हा शांत, उष्ण, सुखदुःख तसेंच मानापमापमान हीं सारखीं मानतो व आपलें मन स्थिर ठेवतो; माती, दगड व सोनें हीं सारखीं समजतो; मित्र व शत्रू, आप्त व परकी यांच्या ठिकाणां व साधूंच्या ठिकाणां तशींच पाप्यांच्या ठिकाणांहि समजुद्ध ठेवतो. साधकांन एकांत-वासांत एकाग्र होऊन आपल्या नासात्रां दृष्टि ठेवावी. निवान्यांत ठेविलेला दिवा हालत नाहीं. इंच पुरातन उपमा आत्मविषयक योग करणाऱ्या स्थिरचित्त झालेच्या योग्याला लागू पडते.

उपनिषदांमध्यें मोक्ष व ब्रह्मज्ञान प्राप्त करून घेण्यास चित्तन व ध्यान एवढेच कायते दोन मार्ग सांगितले आहेत. परंतु भगवद्गीतेमध्यें आणखी एक तिसरा भक्तिमार्ग सांगितला आहे. अर्जुनांन जेन्हां श्रीकृष्णाला ज्याला आपलें चित्तसंयमन करितां येत नाहीं तो नाश पावतो काय? असा प्रश्न विचारला तेव्हां श्रीकृष्ण म्हणाले वा पार्थी! जो कोणी शुभकर्म करूं लागला. तो दुर्गतीला किंवा हीन गतीला कधीं जात नाहीं. ज्यांन कर्तव्य वजावळें आहे तोच केवळ नव्हे तर योगप्रग्रहित मरणानंतर फिरून पवित्र व श्रीमंत पुरुषांच्या कुलांत जन्मास येतो व बरेच जन्म घेतल्यानंतर योगी बनतो. निखिल योगी जनांतहि जो आपला अंतरात्मा माझ्या ठिकाणां ठेवून श्रद्धेनें मला भजतो तोच मला सर्व योग्यांत श्रेष्ठता वाटतो. भक्तिमार्गांन खरा मोक्ष मिळतो. व ब्रह्मज्ञान उत्पन्न होतें, हेंच तत्व वारंवार श्रीकृष्णानें शिक्किलेले आढळतें. ईश्वरावरील श्रद्धेनें व भक्तीनें योग्याच्या पुण्यकर्मांला व सद्गुणाला महती मिळते. भगवद्गीतेंतील नैतिक शिक्षणाचें वर्चस्व किंवा सार ज्याला टीकाकार रहस्य असें म्हणतात ते अकराव्या अध्यायाच्या पंचावत्राव्या श्लोकांत आहे तें असें कां सर्व कर्म परमेश्वराचीं होत या बुद्धीनें कर्म करणारा, व परमेश्वरपरायण संगविरहित व सर्व भूतांच्या ठायीं निर्वैर असा जो परमेश्वराचा भक्त तो हे पांडवा मला येऊन पांचतो.

ईश्वराशीं तादात्म्य हेंच उच्चतम ध्येय किंवा मोक्ष आहे असें भगवद्गीतेंत सांगितलें आहे. ईश्वराशीं तादात्म्य किंवा ब्रह्मस्वरूपी लीन होणें म्हणजे जीवात्म्याला परमात्मस्वरूपी बनविणें व चिरकाल ईश्वराच्या सन्निध राहणें होय.

हें ध्येय संपादन करण्याचे तीन मार्ग आहेत. पहिला कर्ममार्ग, दुसरा ज्ञानमार्ग व तिसरा भक्तिमार्ग. हे तिन्हीहि मार्ग एकच आहेत असें दाखविण्याचा प्रयत्न गीतेंत केलेला आहे व तो पुढील अंशां सफलहि झालेला दिसतो. कर्ममार्गाची व भक्तिमार्गाची सांगड जुळते व भक्तिमार्गांन ज्ञानमार्गाची प्राप्ति होते म्हणून तीनहि मार्ग एकच आहेत. अशा रीतीनें भगवद्गीतेंतील एकंदर उपदेशाची एकवाक्यता करतां येते. ईश्वराच्या अस्तित्वाच्या कल्पनेशिवाय ईश्वर सर्वत्र भरलेला आहे अशा उपनिषदांतील ब्रह्मात्मवादांतील तत्वांचा उल्लेख मधून मधून सांपडतो. सगुण-मूर्तिपूजा किंवा अवतारी पुरुषाची श्रद्धेनें भक्ति करणें हा मार्ग अज्ञानी लोकांकरितां

आहे, व ईश्वर सर्वत्र नरलेला हे तत्त्व ज्ञानी व ऋषी वगैरे लोकांकरितां आहे; व ईश्वराचे अवताररूप अस्तित्त्व, व ईश्वर सर्वव्यापित्व ह्या दोन्ही लोकपरिचित तत्त्वांचे ऐक्य, अथवा परमात्मा व इहलोक: मानवरूप धारण करणारा जीवात्मा किंवा अवतारी पुरुष सगुणेश्वर हे दोन्ही एकच आहेत, अशा तऱ्हेचीं तत्त्वे जशां इतर ग्रंथांतून सांपडतात तशां भगवद्गीतेंतहि सांपडतात. व अशा रीतीने 'सगुणोपासना व निर्गुणोपासना या परस्परविरोधी भासणाऱ्या तत्त्वांची भगवद्गीतेंत सुसंगति लावलेली आहे. श्रीकृष्ण आपणा व परमात्मा व विश्वकर्ता ज्यांत म्हणवितो असे श्लोक भगवद्गीतेंत एकामागून एक आलेले आढळतात, व त्या श्लोकांमध्ये वेदांतील व उपनिषदांतील व त्याप्रमाणेंच ब्रह्म व परमात्मा—यांविषयीचीं तत्त्वे वर्णिलेली दिसतात. यावरूनच भगद्गीता हे वेदांततत्त्वानुसार रचलेले एक निर्गुण भक्तीचे काव्य असावे व नंतर त्यास वैष्णवांनी सगुण भक्तीचिंह समर्थन करणारे काव्य बनविलेले असावे' असें कांहीं पाश्चात्य विद्वानांचें म्हणणें आहे.

गावेंच्या मते भगवद्गीता प्रथम सगुण भक्तीचेंच एक काव्य असावे असें आहे व हे मत सिद्ध करण्याचा गावेंने केलेला प्रयत्न कित्येकांच्या मते सफल झाला आहे.

ईश्वर सर्वे चराचरांत भरलेला आहे असे सर्वभूतात्मैक्यदर्शक श्लोक भगवद्गीतेंतून सहज निवडून काढता येतात. भगवद्गीतेंतील सातशें श्लोकांतील निदान एकशें सत्तर श्लोक गावेंच्या मते बाह्यार्थी धर्मानुसार व वेदांततत्त्वानुसार मागाहून घातले असावेत. जर गावेंने छापलेली भगवद्गीता वाचली तर त्यांत बारीक अक्षरांत लिहिलेले श्लोक वगळले तर बिलकुल विसंगतपणा अगर तुटकपणा दिसून येत नाही. उलट कांहीं ठिकाणीं असे बारीक टाडपांत छापलेले श्लोक वगळले तर तुटकपणा नाहीसा होतो असें विंटरनिट्झने म्हटलें आहे. त्याच्या उलट होल्ट्झमन नांवाच्या एका विद्वानानें. गीता ही, परमेश्वर हा निर्गुणनिराकार व ज्ञानगम्य आहे या मताचे प्रतिपादन करणारी आहे, असें म्हटलें आहे; व रगानें गीतेंतील सगुण परमेश्वरासंबंधीचे जे श्लोक आहेत ते प्रक्षिप्त म्हणून ठरविले आहेत. अशा प्रकारचीं हीं पूर्णपणे परस्परविरुद्ध व धाडशी पिधानें दृष्टीस पडतात. मोकळ्या मनानें व वारकाईनें जर मूळ भगवद्गीता हा ग्रंथ वाचला तर आपणास आशिया व युरोपखंडांत भगवद्गीतेची प्रशंसा व तिजविषयांचा आदर इतका कां दिसून येतो याचें कित्येकांनां आश्चर्य वाटतें त्याचा उलगडा होईल. पण आत्मविद्येचीं गूट व पवित्र तत्त्वे थोडक्यांत पण असंदिग्ध रीतीनें सांगून त्यांच्या आधारें मनुष्यमात्रास आपल्या आध्यात्मिक पूर्णावस्थेचीं म्हणजे परमपुरुषार्थाची ओळख करून देणारा आणि त्याबरोबरच भक्तीची ज्ञानाशी व अखेर या दोहोंचिंह शास्त्रतः प्राप्त होणाऱ्या व्यवहाराशी सोपपत्तिक व सुंदर

जोड घालून संसारांत गांढावून गेलेल्या यतीस शांति व निष्काम कर्तव्याचरणास प्रवृत्त करणारा यासारखा दुसरा बालबोध ग्रंथ संस्कृतांतच काय पण जगांतील इतर बाह्यमयांतहि सांपडणें दुर्मिळ होय. या दृष्टीनें याची जी जगांत प्रशंसा झाली ती अगदी योग्यच आहे.

बोधलिंग म्हणतो कां भगवद्गीतेंत ज्याप्रमाणें उच्चतम सुंदर विचार ग्रथित केलेले आढळतात, तशांचे दोषस्थळे, असंबद्धता, पुनरुक्ति, अतिशयोक्ति, विक्षिप्तपणा दिसून येतो. पण केवळ काव्य या दृष्टीनें जरी आपण त्याचें परीक्षण केले तरी सुद्धां तत्त्वज्ञानाची गूढ तत्त्वे, इतक्या सुलभ व प्रासादिक भाषेत, समजून सांगणारा दुसरा ग्रंथ नाही, असें म्हणण्यास कांहीं हरकत नाही. गीता ग्रंथ कांहीं काव्यदृष्टीनें लिहिला नाही हे उघड आहे. पण वाचकाली भाषा अितकी प्रासादिक आहे त्यापेक्षां गीतेंतील भाषा अधिक प्रासादिक आहे हे कोणालाहि कबूल करावें लागेल. युरोपीय पंडित व हिंदुस्थानांतील भाषाशास्त्रज्ञ यांच्या मते केवळ विचारग्राह्य व अगाध ज्ञान भगवद्गीतेंत दिसून येतें म्हणूनच या ग्रंथाचा लौकिक सर्व युरोपखंडांत भरतखंडांत झाला असें नाही तर या ग्रंथांत काव्यसौंदर्य, भाषेचा जोरदार पणा, सुंदर उपमा, पवित्र्य व गांभीर्य सापडतें व ग्रंथाविषयी पूज्यबुद्धि असल्यानें वाचकाचें मन वळतें व त्यायोगेंच सर्व जगभर या ग्रंथाची थोरवी वाढली आहे.

आज ज्या स्वरूपांत भगवद्गीता ग्रंथ उपलब्ध आहे त्या स्वरूपांतच पहिल्या शतकापासून आजतागायत हा ग्रंथ वेदांत, तत्त्वज्ञान व धार्मिक कल्पना यांच्या सांख्यासारखा होता असे नाही व त्यामुळेच भरतखंडामध्ये अतिशय लोकप्रिय धार्मिक ग्रंथ म्हणून नांवाजला गेला असेंहि नाही. तो ग्रंथ प्रथम विशिष्टमतप्रधान असून नंतर अनेकमतसंगतिपर बनला असावा असें वाटतें. एका संशोधकानें सिद्ध केल्याप्रमाणेंच प्राचीन भगवद्गीता ग्रंथ सांध्य तत्त्वानुसार रचिला असेल. सांध्ययोगांत प्रकृति आणि पुरुष यांमधील पूर्ण भेद सांगितला आहे. आत्म्याचें विविधत्व व प्रकृतीचें नित्यत्व व अनावलम्बित्व त्यांत मानलें आहे. हे सर्व विश्व मूलप्रकृतीच्या विभूतीपासून उत्पन्न झाले आहे. व उपनिषदांप्रमाणेंच प्रकृतिपुरुषाच्या यथार्थे ज्ञानानेंच मोक्ष प्राप्त होतो असें यांत मानिले आहे. उपनिषदांतील एकेश्वरवादतत्त्वाशी हीं सर्व तत्त्वे बिलकुल जुळत नाहीत. परंतु वेदांततत्त्वज्ञानाच्या भगवद्गीतेंत वेदांततत्त्वे दृष्टीस पडतात सांध्य व योग यांच्या यांतील विवेचनांत बरेंच साम्य सांपडतें. दोन्हीही पंथांचीं मूलतत्त्वे जवळ जवळ एकच आहेत. मानकशास्त्र, तर्कशास्त्र, अध्यात्मविद्या व ज्ञानसंपादन सांध्ययोगांत जास्त लगतें. व योगामध्ये विशिष्ट प्रकारचें आचरण करावें लागतें. भगवद्गीतेंत "कर्तव्यकर्मानुसार योग्य आचरण करणे" यास 'योग' म्हटले आहे; व सांध्य म्हणजे यथार्थ ब्रह्मज्ञान संपादन करणें होय.

भगवद्गीता-काव्य हा एक कर्मयोग शिकण्याला मुख्य ग्रंथ आहे. सांख्ययोग हे एक उत्कृष्ट प्रकारचे तत्वज्ञान आहे असे भगवद्गीतेतच काय पण सर्व महाभारतांत कथन केलेले आहे. काही ठिकाणी भगवद्गीतेत योग म्हणजे केवळ आचार-नीतिशास्त्र होय असे दिसते. परंतु भारतीय वाङ्मयामध्ये योग म्हणजे मन एकाग्र करून ब्रह्मचिंतन करणे किंवा ध्यानैकाग्रतेने समाधि लावणे असे मानलेले आहे. भौतिक स्थूल शरीरांतून जडाम्ब्याला सोडवून विव्यक्तापी जो परमात्मा त्याशी तादात्म्य पावण्यास लावण्याविषयी जे मार्ग कथन केले आहेत ते योग शब्दांत समाविष्ट होतात. योगमार्गाचा सांख्याप्रमाणे वेदांताशीही निकट संबंध आहे. सर्व धर्मांच्या लोकांची, योगी म्हणजे सज्जन लोकांनी ठरविलेली सर्वोत्कृष्टपणाची अनुकरणीय प्रतिमा केल्याची एक नमुनेदार येत्र अशी कल्पना आहे. आजच्या भगवद्गीतेस सांख्य किंवा वेदांत पक्षाचा ग्रंथ म्हणतां अनेकमतसंगतिपक्षाचा ग्रंथ म्हटल्यास अधिक योग्य होईल. भगवद्गीतेत जरी वेदांतील यज्ञयागादि आचार वर्णन केलेले नाहीत व त्यापासून मुक्ति मिळते असे जरी कथन केलेले नाही तरी वैदिक पद्धतीनुसार ठरविलेले यज्ञ व त्यांच्यासंबंधी वेदांतसूत्रे घालून ब्राह्मणी यज्ञांची गीतेत शिफारस केलेली आढळते. सर्व प्रकारचे तत्वज्ञानी व निरगिराळ्या पंथांचे लोक भगवद्गीतेकडे कां ओढ घेतात हे वरील गोष्टीवरून सहज लक्षांत येते. एखाद्या ब्रह्मचर विचार करणाऱ्याची जितकी महती भगवद्गीतेच्या दृष्टीने आहे तितकीच महती एखाद्या कर्मठ ब्राह्मणाला सुद्धा भगवद्गीतेत दिलेली आहे. महाभारतातील इतर सर्व तत्वज्ञान शिकवणारे बोधप्रद भाग भगवद्गीतेप्रमाणेच महत्त्वाचे आहेत. सांख्ययोग व कर्मयोग यांचीच तत्वे प्रामुख्याने भगवद्गीतेत बारकाईने वर्णिलेली आढळतात व उच्चतम ज्ञान मिळविण्यास हेच दोन मार्ग आहेत अशी शिफारस केलेली आहे. महाभारतांत उद्योगपर्वामध्ये एकेचाळीस ते शेचाळीस या अध्यायांतून सनत्सुजातानें प्रतिपादिलेली तत्वे बहुतेक वेदांतपर आहेत, व अनुगीता हे भगवद्गीतेचेच एक अनुकरण आहे. हा ग्रंथ मागाहून लिहिला गेला व यांत बऱ्याच तत्वांची भेसळ केलेली आहे. भगवद्गीतेचा तुलना करितां तत्वज्ञानानें भरलेल्या भारतांतील इतर भागांपैकी कोणताहि भाग काव्यदृष्ट्या कमी प्रतीचा ठरेल.

भगवद्गीता ग्रंथाची अल्पावधीतच लोकमान्यता झाल्यामुळे, त्याचे अनुकरण सर्वत्र होऊं लागवें यांत आश्चर्य नाही. अशा प्रकारची अनुकरणप्रियता आपल्याला सर्वत्र आढळून येते. कालिदासाच्या मेघदूताचे अनुकरण करून नेमादूत, काकदूत, पिकदूत इत्यादि अनेक काव्ये लिहिली गेलेली आढळतात, तीच स्थिति गीतेसंबंधीहि दृष्टांत पडते. खुद्द महाभारतांतच शांतिपर्वान्तर्गत मोक्षधर्माच्या काही फुट. कळ प्रकरणास पिंगलगीता, शंकाकगीता, मंकिगीता, बोध्य-

गीता विचखुगीता, हारीतगीता, वृत्रगीता, पराशरगीता व हंसगीता अशी नांवे दिलेली असून अनुगीतेच्या एका भागास ब्राह्मणगीता अशी निराळी विशिष्ट संज्ञा आहे. या खेरीज अवधूतगीता, अष्टावकगीता, ईश्वरगीता, उत्तरगीता, कपिलगीता, गणेशगीता, देवगीता, पांडवगीता, ब्रह्मगीता, भिष्टुगीता, यमगीता, रामगीता, व्यासगीता, शिवगीता, सूतगीता, सूर्यगीता वगैरे दुसऱ्याहि गीता प्रसिद्ध आहेत. अवधूत, अष्टावक वगैरे गीता कोणत्या पुराणांतील आहेत अथवा पुराणांतील नसल्या तर त्या स्वतंत्र रीतीने कोणी व व केव्हां रचिल्या याचा पत्ता लागत नाही. तथापि हे सर्व ग्रंथ भगवद्गीता सर्व मान्य झाल्यावरच रचिले गेले असे उघड दितें.

गीता काल निर्णय—कोणत्याहि ग्रंथाचे बहिरंग व अंतरंगपरीक्षण असे सामान्यतः दोन भाग पडतात. अंतरंग परीक्षण हा भाग या दोहांत अधिक महत्त्वाचा असला तरी बहिरंगपरीक्षणच महत्त्व कांहीं कमी आहे असे नाही. गीतेच्या वावर्तीत तर हे बहिरंगपरीक्षण फार महत्त्वाचे आहे. बहिरंगपरीक्षणांत गीताकालनिर्णयाचा प्रामुख्याने अंतर्भाव करणे जरूर आहे. गीताकालनिर्णय झाल्यास गीतेतील अंतरंगपर पुष्कळच प्रकाश पडण्यासारखा आहे. गीता ही ख्रिस्ती शकांतर रचिली गेली असावी असे बहुतेक पाश्चात्य विद्वान् व त्याप्रमाणेच आपल्या इकडील कांहीं विद्वानांचे मत आहे. गीता जितकी अर्वाचीन ठरेल तितकी ठरविण्याचा या पाश्चात्य विद्वानांचा हेतुपुरःसर प्रयत्न असतो हे डॉक्टर लॉरिन्सर अगरेडे व्हीडा यांच्या ग्रंथावरून दिसून येते. गीता अर्वाचीन ठरवून नंतर तीत ख्रिस्ताची भक्तिमार्गाची तत्वे आली आहेत व ख्रिस्ताच्या भक्तिमार्गाचा गीतेवर फार परिणाम झाला आहे असे ठरविण्याचा या विद्वानांचा प्रयत्न असतो. पण सुदैवाने गीता ही कांहीं झाले तरी ख्रिस्ताच्या पूर्वी रचिली गेली असल्याचे अनेक प्रमाणांनी सिद्ध करता येते. डॉ. भांडारकर, कै. तेलंग इत्यादि विद्वानांनी हल्लींच्या गीतेचा काल ख्रिस्ती शकापूर्वी ठरविला आहे. हल्लीं नुकतीच जे भासाची नाटकें सांपडली आहेत त्यांवरून देखील हेच अनुमान दड होते. भासकवीचा काल अगदी अलीकडे ओढला तरी ख्रिस्तोत्तर दुसऱ्या शतकाच्या पुढे नेता येत नाही हे निर्विवाद आहे. त्याच्या कर्णभार नाटकांत वारावा श्लोक पुढीलप्रमाणे आहे.

हृताऽपि लभते स्वर्गं जित्वा तु लभते यशः ।

उभे बहुमते लोके नास्ति निष्कलता रणे ॥

हा श्लोक गीतेतील ' हृता वा प्राप्स्यति स्वर्गं ' या श्लोकाशी समानार्थक आहे. भासाला महाभारताचा पूर्ण परिचय होता हे त्याच्या नाटकांवरून दिसून येते; त्याअर्थावर लिहिलेला श्लोक रचतांना त्याच्या डोळ्यापुढे गीतेचा श्लोक असावा असे अनुमान करता येते; पण सर्वांत बलवत्तर प्रमाण म्हणजे वैधायन गृह्यशास्त्रांत ' दशाऽभवे

श्रव्याऽभावे साधारणे कुर्यान्मनसा वाऽर्चयेदिति तदाह भगवान् ॥ परं पुष्पं फलं तोये गो मे भक्त्या प्रयच्छति । तदहं भक्त्युपहृतमशामि प्रयतात्मन इति ॥ असा गीतेतील नवव्या अध्यायातील २६ वा श्लोक ' यथाह भगवान् ' म्हणून स्पष्ट घेतला आहे. त्याचप्रमाणे याच गृह्योपसूत्राच्या तिसऱ्या प्रश्नाच्या शेवटी ' ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ' हा द्वादश-क्षरी मंत्र जपला म्हणजे अश्वमेधाचे फल मिळते असे स्पष्ट म्हटले आहे. यावरून चौथ्यानाच्या पूर्वी गीता व वासुदेवभक्ति सर्वमान्य झालेली होती असे दिसते. याशिवाय बौद्धग्रंथांमध्ये गीतेतील श्लोकांशी सदृश अशी कोणती वाक्ये आढळतात व मूळ बौद्धधर्म हा निवृत्तिपर असतांना गीतेच्या शिकवणीमुळे लोकप्रिय झालेल्या कर्मयोगाची छाप कशी पडलेली आहे हे लो. टिळकाने आपल्या गीतारहस्यात सप्रमाण सिद्ध केलेले आहे. या वरील सर्व प्रमाणवरून गीता ही ख्रिस्ताशकापूर्वी तीन शतके तरी अस्तित्वात होती असे निर्विवाद सिद्ध होते.

गीता ही उपनिषदे व वेदान्तसूत्र यांच्याप्रमाणेच धार्मिक तत्वज्ञानाची पूर्ति करणारा ग्रंथ या नात्याने प्रस्थानत्रयामध्ये गणली जाऊ लागल्यामुळे वैदिक धर्माच्या निरनिराळ्या संप्रदायाच्या आचार्यांनी आपापल्या संप्रदायांची वेदमूल-कता व प्रामाण्य सिद्ध करण्यासाठी गीतेवर भाष्ये लिहिण्यात सुरुवात केली. याशिवाय इतर पुष्कळ पंडितांनीही स्वतंत्र रीतीने गीतेवर भाष्ये लिहिली आहेत. पण हल्ली असलेल्या गीतेवरील भाष्यांमध्ये व टीकांमध्ये बहुतेक भाष्ये व टीका, संप्रदायिक आचार्यांच्या अगर पंडितांच्या आहेत. या संप्र-दायांपैकी अतिशय प्राचीन संप्रदाय म्हणजे शंकराचार्यांचा होय. यांची 'गीताभाष्य' म्हणून गीतेवरील टीका प्रसिद्ध आहे. यानंतर रामानुजाचार्यांनी गीतेवर एक भाष्य दहाव्या शतकांत लिहिले. त्यांत त्यांनी शंकराचार्यांच्या अद्वैत मताचे खंडण करून, विशिष्टाद्वैत मताचे प्रतिपादन केले आहे. रामानुजाचार्य हे भागवतधर्मा असल्यामुळे भागवत धर्मात विशिष्टाद्वैत मत गिरण्यास यांचेच ग्रंथ कारणीभूत झाले आहेत असे म्हणण्यास हरकत नाही. यानंतर द्वैती संप्रदा-याचे प्रसिद्ध प्रवर्तक मध्वाचार्य उर्फ आनंदतीर्थ यांनी ' भगवद्गीता तात्पर्यनिर्णय', ' भगवद्गीताभाष्यविवरण ' इत्यादि ग्रंथ लिहून जीव व शिव हे दोन्हीहि भिन्न असून त्यांचे पूर्ण ऐक्य होणे शक्य नाही असे तत्व प्रतिपादन केले. बळभाचार्यांनी १५ व्या शतकांत शुद्धाद्वैत मताचे प्रतिपादन करण्यासाठी गीतेवर भाष्य लिहिले. रामानुजाचार्यांनंतर पण मध्वाचार्यांच्या पूर्वी होऊन गेलेले निंबार्काचार्य यांनी जो संप्रदाय काढला त्या संप्रदायातील केशव काश्मीरिभट्टाचार्य यांनी ' तत्वप्रकाशिका ' नावाची एक टीका लिहिली आहे. या संप्रदायास 'द्वैताद्वैती संप्रदाय' हे नाव देतां येईल. यांच्या शिवाय गीतेवर इतर भाष्ये पुष्कळच आहेत. त्यांपैकी श्रीध-राची सुबोधिनी, हनुमद्राष्य; आनंदाची 'स्वतःमानंदविधिनी'

जयतीर्थीची ' प्रमेयदीपिका ' व 'न्यायदीपिका', जगद्धराची ' गीतार्थदीप ' टीका, नीलकंठाची ' भावदीपिका', मधुसूद-नाची ' गूढार्थदीपिका', राघवेंद्रकृत ' भगवद्गीतातत्पर्यसंग्रह ' वनमालाकृत ' गूढार्थचंद्रिका', विद्वानभिक्षुकृत गीतेवरील टीका; वेदान्ताचार्यांची ' भगवद्गीतातात्पर्यचंद्रिका', शंकर-रानंदाची ' भगवद्गीतातात्पर्यबोधिनी', क्षीरस्वामीकृत ' सुबोधिनी', तदानंद व्यासकृत ' भावप्रकाश ' सूर्यपंडित कृत ' परमार्थप्रभा', श्रीकृष्णानंदस्वामीकृत ' गीतार्थ परामर्श ' इत्यादि टीका प्रसिद्ध आहेत. याशिवाय निरनि-राळ्या भाषांत टीका व भाष्ये झाली आहेत ती वेगळीच. मराठीत ज्ञानेश्वरमहाराजांनी गीतेवर भावार्थदीपिका नांवाची एक टीका लिहिली आहे. हासच ज्ञानेश्वरी असे म्हणतात. वारकरी पंथाचा हा सर्वांत महत्त्वाचा व परमपूज्य ग्रंथ होय. त्यांत त्यांनी गीतेचे भक्तिपर विवरण केले आहे. याशिवाय वामनपंडिताची ' यथार्थदीपिका ' नांवाची गीतेवर एक ओवीबद्ध विस्तृत टीका असून त्याने गीतेचे समष्टीकी भाषांतराहिले आहे. महात्मावांनांही गीता मान्य आहे परंतु त्यांनी त्यांतली तत्वांचे आपल्या संप्रदायानुरूप निराळे प्रतिपादन केले आहे. त्यांनी " संभवामि युगेयुगे " याचा अर्थ चार युगांत ईश्वराचे चार अवतार होणार आहेत. पैकीं दत्त, हंस व कृष्ण हे अनुक्रमे कृत, त्रेता आणि द्वापर युगांत होऊन गेले असून कालियुगांत प्रशांत हा अवतार व्हावयाचा आहे असे प्रतिपादन केले आहे. अलीकडे गीतेवर गद्य व पद्य अशा टीका थोड्या फार झाल्या आहेत. पद्यात्मक टीकेत बाबा गदें कृत ' पंचदशी', विष्णुबाबा ब्रह्मचारीकृत ' भगवद्गीता सेतु-बंधिनी ' पदबोधिनी गीता, देसाईकृत ' भगवद्गीता यथार्थ बोधिनी ' (यथार्थदीपिकेचे गद्य स्वरूप) इत्यादि अनेक टीका प्रसिद्ध झाल्या आहेत. गद्यात्मक टीकेमध्ये कै. लो. टिळक यांच्या गीतारहस्याला अप्रस्थान देणे जरूर आहे. गीतारहस्यावर टीका करण्याच्या निमित्ताने य. व्यं. कोल्हटकर यांनी गीताधर्म हे पुस्तक लिहिले आहे. परछ-राम गोविंद चिंचाळकर उर्फ गोविंदसुत यांनी रहस्यनिराक्षण पुस्तक लिहिले आहे. याशिवाय चिं. गं. भानुकृत भगव-द्गीता (पद्याध्यायी-प्रथम, द्वितीय, तृतीय व उपसंहार), सातवळेकर कृत ' भगवद्गीतासार', गुंजीकरकृत ' भगव-द्गीता सुबोधचंद्रिका ' हंसकृत ' भावार्थसारगीतासुधा ' इत्यादि टीका प्रसिद्ध आहेत. समाजशास्त्र व नीतिशास्त्र हष्ट्या गीतार्थविवरणचा प्रयत्न म्हणून पाश्चात्य तत्वज्ञानादि शास्त्रांचे गीतेत मूळ दाखविण्याचा गीताभाष्यांत रा. शं. रा. राज-वाडे यांनी प्रयत्न आरंभला आहे. गीतारहस्याचा व तदुत्तरांभाने गीतेचा अभ्यास करण्याकरतां नुकतेच कै. लो. टिळक यांचे नातू ग. वि. केतकर यांनी ' गीता-धर्म-मंडळ ' स्थापन केले आहे.

[संदर्भग्रंथ. - गोंबे-इंद्रोळकान द्द दि भगवद्गीता-मंकीकनकृत इंग्लिश भाषांतर (१९१८ मुंबई); हॉफकिन्स-

दि प्रेट एपिक; रिलिजन्स ऑफ इंडिया; वेवर—इंडिया स्टुडिओ; वार्थ—रिलिजन्स ऑफ इंडिया; होल्ससमन् 'दि महाभारत अँड इट्स पार्ट्स'; न्या तेलंग—'गीता' (सिक्रेड बुक्स ऑफ दि ईस्ट सीरिज); सतिानाथ तत्वभूषण—कृष्ण अँड गीता; डॉ. मांडारकर—'शैविशम, वैष्णवशिम अँड अदर सेक्ट्स'; चि. वि. वैद्य—'महाभारताचा उपसंहार'; वा. गं. टिळक—श्रीमद्भगवद्गीताहस्य (चतुर्थ आवृत्ति १९२३); डॉ. कुर्तकोटी—'हार्ट ऑफ दि गीता'; प्रो. डॉयसेन—'फिलासफी ऑफ दि उपनिषद्स'; फरुकहर—'रिलिजन्स ऑफ इंडिया';]

गुडमे—हा फ्रेंच औद्योगिक रसायन शास्त्रज्ञ व्हारॉन येथें १७९५ त जन्मला. यांचे शिक्षण पॅरिस येथें झाले. वैद्यक नांवाच्या रत्नापासून त्यानें समुद्रपार (अल्डामरॉन) नांवाचा पदार्थ तयार केला व तो पदार्थ सौख्या प्रमाणावर तयार करण्याकरिता त्याचा कारखानाहि काढला. तो १८७१ त मरण पावला.

गुगेरा, त ह शी ल.—पंजाब. मॉंटगोमिरी जिल्हा. हांतून रावी नदी जाते. क्षेत्रफळ ७८० चौ. मै. वस्ती (१९११) ९७७००. खेडी—२९८. मुख्य ठिकाण—गुगेरा गांव. सारा व कर मिळून उत्पन्न (१९०३-४) १,३३,००० रु. दक्षिण भागांत रावी व विआसचे जुने वळण यांच्यामध्ये सतलज खोरे आहे. रावीच्या दोन्ही बाजूच्या पट्ट्यांना कालव्यांनी पाण्याचा थोडासा पुख्ठा होतो. देग नांवाचा प्रवाह वेगानें व खोल वहात येऊन गुगेराजवळ रावीला मिळतो.

गुग्गुळाचे झाड—हा एका काटेरी झाडाचा सुगंधी निर्यास आहे. या झाडाच्या सुमारे ८० जाती आहेत, यात लॅटिनमध्ये कोम्बिफेरा म्हणतात. काही झाडापासून गुग्गुळ, काही झाडापासून उटर्ण व काही झाडापासून हिरायोळ उत्पन्न होतो.

कॉ मिम फो रा अ गा लो चा.—झाला गुगळ, म्हशा-बोळ हीं नांवे आहेत. पूर्वबंगाल, सिलहट व आसाम यांमध्ये हीं झाडे होतात. ह्या झाडापासून गुग्गुळ होतो असा पूर्वी समज होता परंतु या झाडापासून निघालेला पदार्थ गुग्गुळ नसून त्याची हिरायोळांत भेसळ करतात.

कॉ. मु कु ल.—झाला गुग्गुळ, गुकळ, मुकुळ, मेशाक्षि हीं नांवे आहेत. हीं झाडे काठेवाड, राजपुताना, वन्हाड, खानदेश व सिंध प्रांतांतील रूक्ष प्रदेश यांमध्ये होतात. या झाडावर हिवाळ्यांत खोचा कराव्या लागतात. याच्या चिळाचा रंग हिरवट व उदी असतो. उमरावती प्रांतांत गुग्गुळ पुष्कळ होतो. गुग्गुळ चुन्यांत मिसळून उत्तम सिमेंट तयार होतं. महारोग, संघिनात इत्यादि रोगांवरहि याचा उपयोग करतात. याचा ठोक भाज ४ रुपयास १ मण असतो. किरकोळ ९ आणे शेर विकतात. पुष्कळास गुग्गुळ परदेशांतून येतो. तो आफ्रिका, अरबस्तान व मका येथून वहुधा हिंदुस्थानांत येतो. करम अथवा वंदाकरम या प्रकारचा

गुग्गुळ उत्तम असतो. त्याच्या खालोखाल चिनईबोळ हा आठे. गुग्गुळ आफ्रिका व अविस्तीनीयामधून लंडन शहरां जाता. मुंबईहून लंडन येथें जाणाऱ्या गुग्गुळाला 'रेड श्रांसीयार' हे नांव देतात. गुग्गुळाच्या धूपाकरितां धूप 'पहा. [वाट].

गुंज—या वेळीस लॅटिनमध्ये अँवस पिकेटोरिअस संस्कृतांतःकाकजंघा, शिखंडिनी, गुंजा, भीलभूषणा, श्यामाल-चूडा, मराठींत गुंज अशीं नांवे आहेत. संस्कृत काव्यांत गुंजांचे वर्णन आढळतें उदा. "किं जातु गुंजाफलभूषणानां । सुवर्णकारेण वने चराणाम् ॥" असे विक्रमांकदेव चारंताच्या प्रारंभी विल्हण वर्णन देतो. ही सुंदर वेल हिंदुस्थान व ब्रह्मदेश यांतील सपाटीच्या प्रदेशांत, तसेंच हिमालय व इतर डोंगराळ मुळखांत ३००० फूट उंचीपर्यंत आढळते. ह्या वेळीच्या चकाकणाऱ्या लहान लाल बियांचा म्हणजे गुंजांचा सोनार लोक चांदी व लोह ताल्ल्याकडे वजनासारखा उपयोग करतात. मासे गुंजांचे वजन एक माशाबरोबर धरतात व बारा भासे म्हणजे एक तोळा याप्रमाणें सोन्याचे वजन करण्याचा प्रघात आहे. प्रत्येक गुंजेचे वजन अजमासे ११११ ग्रॅन असतें. लाल गुंज अतिशय विपारी आहे. व तिचा केव्हां केव्हां फार वाईट रीतीनें प्राणघात करण्याकडे उपयोग केला जातो. थंड पाण्यांत लाल गुंजा गंधासारख्या बारीक वाटून त्यांपासून एक सुईसारखी काडी तयार करतात. ती बेल अगर मनुष्याच्या कांतव्यांत खुपसली असतां, थोड्याच वेळांत मृत्यु येतो. हे विप सर्पांच्या विषाच्या जातीचे आहे. परंतु त्याच गुंजा पाण्यांत उकळल्या असतां त्यांतील विष नाहीसे होऊन मग त्या खाल्या असतां अपाय होत नाही असे म्हणतात.

गुंजा लाल व पांढऱ्या अशा दोन जातीच्या आहेत. यांची पाने साधारण शिंचच्या पानांसारखी बारीक लांबट असतात. गुंजेच्या दोन्हीहि जातींचे वेल सारखेच दिसतात. पांढरी गुंज औषधीकामाकडे जास्त उपयोगी पडते.

औषधी उपयोग.—गुंजेचे मूळ वाजारांत कित्येक वेळां ज्येष्ठमाघाऐवजीं देतात. [वाट].

गुजर—या जातीच्या नांवाच्या उत्पत्तीबद्दल विद्वानांत फार मतभेद आहेत. कर्निगहंम, कर्णाबेल, स्मिथ हे पाश्चात्य यांना परकीय वाद्य, यूएची, शक, गुर्ग, खजर, जुनू किंवा गोरे हून म्हणतात व आपल्या इकडील चिंतामणराव वैद्यादि विद्वान त्यांना मूळचे आर्यच म्हणतात.

गुजर म्हणजे गाई राखणारा (गोचिर किंवा गौचारण) अगर गाई चोरणारा (गोचार) अशांहि या नांवाची व्युत्पत्ति परकीय इतिहासकार देतात. फारशी भाषेंतील गुर्ग (लांडगा) या नांवाचा गुजर नांवाशी संबंध आहे असाहि त्यांचा एक तर्क आहे. हे परकीय वाद्य लोक ख्रि. श. च्या पहिल्या पांच शतकांत इकडे आले असावेत असे वरील तर्कवाद्यांचे म्हणणे आहे. कुशान सत्तेचा नाश होईपर्यंत गुजर (किंवा गुजर) यांचा कोठेहि उल्लेख येत नसल्यानें ते कुशानवंशीय होत हैं

लनिगहूमचें म्हणणें लटवें ठरतें. तसेंच हूणांच्या विजयांत खजरांचें नांवहि येत नाहीं म्हणून गुजरा हे खजराहि नाहींत. सारांश प्रचलित दंतकथांवरून यांची खरी माहिती फार थोडी मिळते. सिंधुनद ते गंगानदी व हजारापर्यंत ते गुजराथपर्यंतच्या भागांत मुख्यतः यांचा भरणा असून शिवाय वायव्येकडील प्रांत (इ.स. १९११च्या खानेसुमारीप्रमाणें वस्ती ११३८७१), पंजाब (६१०४७२), संयुक्त प्रांत (३६६११९), राजपुताना (५०००४६), वन्हाड मध्यप्रांत (५५७९८), मध्य-हिंदुस्थान (१८५७२८) जजमेर (३५०५९), याप्रमाणें सर्व देश मिळून यांची एकंदर लोकसंख्या २१,९९,१९८ आहे. दिल्लीच्या दक्षिणेकडील शिवाची राजा गुजरा आहे. शिखांचा मोठा भरणा या गुजरांपैकींच आहे. गुजरा हिंदु व मुसलमान दोन्हीहि आहेत.

जाट, गुजरा व अहीर या जाती एकाच वंशापासून झाल्या असं इथेटसन म्हणतो. कारण हल्ली या तिन्ही जाती एकमेकांच्या हातचें खातात. यांचा रजपुतांशाहि संबंध असावा असं त्यांच्यातील बरागी, चंदेल, चव्हाण व तोमर वगैरे आडनांवांवरून वाटतें. त्यावरून पंजाब व पश्चिमेकडील प्रांत इकडील गुजरा हे उच्चवर्णांय असावेत असं दिसतें. गुजरा व जाट यांचा दर्जा समान असून त्यांच्या रंगारूपांतहि फरक नसतो. जिप्ती लोक यांच्यापासूनच फुटून निघून पश्चिमेकडे गेले असावे असं त्यांच्या भाषांतील साम्यावरून दिसतें.

खानेसुमारीवरून त्यांच्यांत अनेक गोत्रे अगर कुळ्या आढळून येतात. हिंदु गुजरांच्या ११७८८ व मुसलमान गुजरांच्या ३८० कुळ्या आहेत. तत्रापि मुख्य कुळ्या ८४ च आहेत. तसेंच भट्टी, तगारी, नदवासी, खाप्राई, राठी, दापू वगैरेहि कुळ्या आहेत.

पंजबांत वड (वडे = मोठे) गुजरा व भट्टीगुजरा या दोन पोटजाती प्रमुख आहेत. श्रीकृष्ण ज्या कुळीत जन्मले ती आपली वडगुजरांचीच कुळी होय असं हे लोक सांगतात. इकडे मुसलमान झालेलेहि गुजरा आहेत. यांचा धंदा शेतकीचा व गुरे राखण्याचा असून काहीं लोक सैन्यांतहि दाखल होतात. इकडील शिखांतहि पुष्कळते गुजरा आहेत.

कादमीरमधील बहुतेक गुजरा बाटये मुसलमान असून ते धनगराचा, व शेतीचा धंदा करतात. तिकडे रणधीर-सिंगपुर, रामपुर, राजारी व पंच या प्रांतांत हे राहतात. पंजाबमधील बाटये व हे एकच होत.

कच्छ प्रांतातील गुजरा हे तिकडे वाघेल रजपुतांवरोबरच गेलेले आहेत. यांच्याच मदतीने वाघेलनां तिकडे राज्य-प्राप्ति झाली व त्यावद्दल त्यांनी यांना शेतीच्या बाबतीत कांहीं हक्क दिले. येथील गुजरा खियांना गोपा नाहीं. इकडे मकाना, जुनेसर, चावडा, चौहान, गोहेल, डुडिया वगैरे पोटजाती यांच्यांत आहे.

राजपुताना-मारवाडातील भाटी हे मूळचे गुजरा असावेत. कारण त्यांना भाटी गुजरा असं म्हणतात. इकडे चंदेल,

भगरावत, चारण, चाप, चेची, झाल्वा, कल्हेणिया, कोर, कुसान गेहलोड, परिहार, खंड्य, लोर, मेर, नागरी, नेकाडी, रिंद व सिसोदिया या गुजरा पोटजाती आहेत. ज्यांन गुजराळीचें दूध प्यालें नाहीं तो कोल्हा होय अशी राजपुतान्यांत एक म्हण आहेत.

गुजराथेंत तर यांचा भरणा फार आहे. येथील वाणी, लोहार, कणबी यांना गुजरा म्हणतात; परंतु ते त्यांना आवडत नाहीं, हें कमीपणाचें दर्शक होय असं ते मानतात. येथील मारवाडी ओसवाल हेहि गुजराच होत. हे गुजरा लोक पूर्वी धनुर्विद्येंत फार प्रवीण होते. तसेंच सुंदर इमारती व देवळं वगैरे बांधण्यांतहि ते तरेजेज आहेत; पूर्वी हे दर्वायर्दांपणाहि करीत असत.

खानदेशांतहि हे लोक आहेत. त्यांना तिकडे कुणबी अगर मराठे यांच्याप्रमाणें मानतात. तेथें हे लोक बागाईत करून भाजीपाळा विकतात. त्यामुळें कदाचित भाजीवाजारास गुजरा हे नांव मिळलें असावें. हे व्यापारीहि आहेत. गुजरांत गुजरा ब्राह्मणहि आहेत. हे पूर्वी कोठले रहिवासी होते याच्यावद्दलहि वाद आहेत. पाश्चात्यांच्या मते बाही हूणांनी (गुजरांनी) हे आपले उपाध्याय आपल्याच वरोबर आणले. हल्ली हे भावक व इतर गुजरांचे उपाध्याय व देवळांतील पुजारी म्हणून आहेत. वुंदा, अलवारकडील रजपूत ब्राह्मण, मारवाडकडील गौड ब्राह्मण व मेर ब्राह्मण यांचा या गुजरा ब्राह्मणांशी थोडाफार संबंध येतो. तसेंच पुष्कर ब्राह्मण व गुजराथेंतील नागर-ब्राह्मण यांचाहि या गुजरा ब्राह्मणांशी संबंध आहे. नागर हे बुद्धिवान व देखणे असून, गुजराथच्या राज्यकारभारांत ते गेल्या हजार वर्षांत प्रसिद्धीस आले आहेत. नागर यांचा अर्थ वेदाचारतर्पणें सुधारलेला असा (ते स्वतः) करतात. नेपाळांतहि नागर ब्राह्मण थोडकेसे आढळतात.

गुजरा लोक फार धर्मभोळे असून त्यांना चारण किंवा भाट यांचा फार धाक असतो व त्यांच्याविषयी पूज्यबुद्धीहि असते. राजा लक्ष्मणसिंह म्हणतो कीं, सुलंद जिल्ह्याकडे पूर्वी (बालहत्याप्रतिबंधक कायद्याच्या आधी) यांच्यांत मुलींना लहानपणी मारण्याची चाल असल्यामुळें-खियांच्या कमतरतेमुळें बहुपतीत्वाची चाल प्रचारांत होती; कुटुंबांत अनेक भाऊ मिळून एकच बायको असे. पंजाबकडील गुजरा हे शैव व शाक्तपंथी असून सीतला-भवानी, चामार या देवतांची व प्याराजी आणि बाबा सोभाराम या साधूंच्या समाधीची पूजाअर्चा करितात. इकडील व राजपुताना-गुजराथ इकडील गुजरा हे गुरे चोरणें व पुंडाई करणें यांवद्दल प्रसिद्ध असत. बाबरने यांच्या या उपसर्गाचा उल्लेख करून ठेविला आहे. जाटांनी व यार्नी १८५७ मध्ये ईंग्रजांना पुष्कळच त्रास दिला होता.

अयोध्या व मीरत इकडील मुसलमान बाटये गुजरा हे नैगूरलागच्या वेळी बाटलेले आहेत. ते सुनी संप्रदायी असून

त्यांच्या चालीरीती मात्र अगदी हिंदूसारख्या आहेत. निका लावण्याचा मुहूर्त वगैरे ठरविण्याचे काम ब्राह्मण करतो. गाझीमिया, गदारशहा या मुसुलमान अवलियांप्रमाणे बुद्धिदंदावासाख्या हिंदू संतांचीहि ते पूजाअर्ची करतात. होळी व नागपंचमी हे सण पाळून दर शुक्रवारी पितरांच्या नांवांने अन्नदान करतात.

मध्यप्रांतांत नेमाड व हुशंगवादाकडे यांची वस्ती जास्त आहे. हे लोक गरीब व मागासलेले असून मुख्यतः शेतीचा धंदा करतात. येथे त्यांच्या लेखा, मुडल (रेवे) व जादम अशा तीन पोटजाती आहेत. लेखा हे जेवतांना जेकीवर पागोटें ठेवून जेवतात. जादम हे स्वतःस यादववंशी म्हणवितात. कापूस दावण्याचे कारखाने निघण्यापूर्वी हे कापूस पिंजण्याचा धंदा करीत असत, त्यामुळे त्यांना लोंडारी म्हणत. हुशंगवादेकडील ताग पिंजणारे लोन्दा हे यांच्याचपैकी असवेत. इकडे केकरे अथवा कनवे म्हणून जी पोटजात आहे तिला हलकी समजतात. सोहागपूरकडील लिह्हेरिया गुजर म्हणतात की श्रीकृष्णाच्या कपाळाच्या घामापासून आमची उत्पत्ति असून आम्हांच पहिल्यानें मुरली वाजविल्यानें मुरेलिया हें आमचें दुसरें नांव पडलें. वडगुजर हे आपल्यास यांचेच वंशज म्हणवितात. यांच्यातील लग्नविधीत अम्नैवजी एका तांब्याच्या पागी भरलेल्या पागरीभोंवती वरास पुढें करून चार, व बघूस पुढें करून तीन, असा सत्त प्रदक्षिणा घालणें हा मुख्य विधि आहे. पाट लावण्यापूर्वी मालगुजारास सव्या रु. कर द्यावा लागतो. हे लोक अविवाहितांचीं प्रेतें पुरताज. लग्नापेक्षां उत्तरक्रियेत हे फार खर्च करतात. यावेळीं जे जेवण होतें त्यास गुजर-वाडा म्हणतात. यांच्यातील कुलदेवतेसाठीं घरांत एक ओटा तयार करावा लागतो व प्रत्येक घरांत असा ओटा असतो. त्यावरील देवतेची पूजा कुटुंबावहिरील दुसऱ्या माणसास करतां येत नाहीं. अविवाहित मेल्ल्यास मुंजा म्हणून त्याचें श्राद्ध माघ महिन्यांतील सोमवारी व शुक्रवारी करतात. यांचे गुरु बहुधा गोसावी असतात. गुरु न केलेल्यास जुप्रा (निगुऱ्या) म्हणतात आणि उठल्यावरोंवर त्याचें तोंड दिसाणें हा अपशकुन मानतात.

नेमाडांत यांचा हिंदुमुसुलमानमिश्रित असा एक पीर-जादा पंथ आहे. इकडील गुजरांचा पोशाख हिंदुस्थानी पद्धतीचा असतो. यांच्यापैकी कांहीं मालगुजारी करतात. म्हैसूर संस्थानांत वंगलोर येथे यांची वस्ती असून ते बहुतेक इंद्रजांच्या पलटणांत नौकर आहेत. यांच्यापैकी पुकळसे मुसुलमान झालेले आहेत.

[वॉम्बे ग्याझे. पु. १,९; आर्किऑलॉजिकल रिपोर्टे पु. २; क्लक-ट्राइडज अॅन्ड कास्टस; सेन्सस रिपोर्टे; १८८१-९१; रोज-लॅसरी २ पु.; इंडियन अँटिक्वरी पु. ५; रसेल अॅन्ड हिरालाल-सी. पी. ग्याझे.; इवेटसन—पंजाब सेन्सस रिपोर्टे.]

गुजरखान—पंजाब. रावळपिंडी जिल्ह्याचा एक तालुका, क्षेत्रफळ १६९ चौ. मै. झेलमच्या काठांने कांहीं टँकड्या आहेत. वाकी सर्वत्र मैदान असून त्यांत ओहोळ व नाले बरेच आहेत. लोकसंख्या (१९११) १४८५७५. खेडी ३०. गुजरखान हें तालुक्याचे मुख्य ठिकाण.

गुजराणवाला, जि ल्हा.—पंजाब. लाहोर विभागांतला एक जिल्हा. क्षेत्रफळ ३१९८ चौ. मै. सर्व मुलूख सपाट मैदान असून टँकड्या, खोरी, नद्या, ओढे वगैरे कांहीं एक म्हणण्यासारखें यांत नाहीं. जिल्ह्याची आरोग्यावद्दल ख्याति आहे. येथील रहिवासी निरोगी व दांडगे आहेत. पावसाचें साधारण मान १८ इंच आहे.

असहूर येथें जुने बौद्धकालीन अवशेष, जुनी नाणी व विटा वगैरे सांपडतात. ह्युएनत्संग यानें या खेड्याचा टाकी असा उल्लेख केला आहे. यानंतर मुसुलमानी अमलापर्यंतचा इतिहास संगतवार मिळत नाहीं. मुसुलमानी अमलाखाली या जिल्ह्याची भरभराट झाली. अकबरापासून औरंगजेबापर्यंतच्या दिवसांत सर्वत्र खेडी व विहिरी होत्या. वारमध्ये त्यांचे अवशेष अद्याप सांपडतात. पुढें रणजितसिंगानें सर्व प्रदेश आपल्या ताब्यांत आणला. शांख अमलापासून गुजराणवाला जिल्ह्याला उत्कृष्ट प्रतीचा फायदा झाला. १८४७-४९. मध्ये येथें इंग्रजी सत्ता स्थापन झाली. या जिल्ह्यांत १७४३ खेडी व ६ शहरे आहेत. लोकसंख्या (१९२१) ६२३५८१ आहे. याचे ५ तालुके पाडण्यांत आले आहेत. शेंकडा सुमारें ६० मुसुलमान व सुमारें २३ हिंदु आहेत. जमीन हलक्या दर्जापासून मध्यम दर्जापर्यंत आहे. परंतु कालख्यांमुळे सर्व भागांत पिकाचें मान जवळ जवळ सारखें झालें आहे; व पंजाबच्या अत्यंत सुपीक जिल्ह्यापैकी हा एक बनला आहे. गव्हाचें पीक मुख्य आहे. हरभरा, जवस, कापूस, तांदूळ, कडधान्य वगैरेहि पिकें आहेत.

थोड्याशा शिसवाच्या झाडांखेरीज विशेष महत्त्वाची झाडे नाहींत. कंकर (चुनखडीचा दगड) हाच काय तो खनिज पदार्थ सांपडतो. रेशमी कपडा थोड्या प्रमाणावर तयार होतो व सुती कापड मात्र बरेंच होतें. गहू, इतर धान्ये, कापूस, गळीतांची धान्ये, पितळी भांडी व तूप याची निर्गत होते व लोखंड, साखर व कापड यांची आयात होते. बझीरा-वाद येथें चिनावकालग्यांतून येणाऱ्या हिमालयांतील लकडाचा व्यापार चालतो.

जिल्ह्याचा एकंदर वसूल १४७९०००. जिल्ह्यांत ६ म्यु. कमेट्या, पांच नोटिफाईड एरिया, जिल्हा बोर्ड, वगैरे आहेत. पोलिट, दबाखाना, देवां काढणें वगैरेची व्यवस्था इतर ठिकाणांप्रमाणेंच आहे. शेंकडा ३.५ लोक साक्षर आहेत.

त ह सी ल.—गुजराणवाला जिल्ह्याचा एक तालुका. क्षेत्र-फळ ७५६ चौ. मै. व लो. सं. (१९११) २१०३५२. यांत दोन शहरे व ४२९ खेडी आहेत. तालुक्याच्या पूर्वभागची जमीन उत्तम आहे.

३ शहर :—गुजरागवाला जिह्या व तालुका यांचें मुख्य ठिकाण. नॉर्थ वेस्टर्न रेल्वेचें हें स्टेशन असून मोठ्या सडकेवर वसलें आहे. उ. अ. ३२° ९' व पू. रे. ७४° ११'. लोकसंख्या (१९११) २९४७२. शहर जुनें आहे तरी त्याचें सध्याचें स्वरूप केवळ नवीन आहे व त्याचें श्रेय रणजितसिंगाच्या पडिलांकडे आहे. रणजितसिंगाचा जन्म येथेंच झाला. १८६७ पासून येथें. म्यु. कमिटी आहे. धान्य, कापूस, तेल, पितळेची भांडी, लोखंडी पेटया, हस्तिदंती सामान, कपडा, कुंभारकाम वगैरे माल तयार होती. व्यापार वाढता आहे. सह्यासात हायस्कुलें व इतर शाळा आहेत.

गुजराथ, जिह्या—पंजाब. रावळपिंडी विभागांतला एक जिह्या. क्षेत्रफळ २०५१ चौरस मैल. चिनाव व झेलम यांच्या मधील हा प्रदेश पंजाबच्या सपाट मुळखाचा उत्तरेकडचा शेवटचाच भाग होय. उन्हाळ्यांत सुद्धा पर्वतसोनिध्यानें येथील हवा असह्य होत नाहीं. लोकांची प्रकृति उत्तम रहाते. परंतु चिनाव व झेलम काठांनं मलेरिया असतो. पावसाचें मान २५ इंच आहे व या भागाला तें पुरेसें आहे. या जिह्यांत पुराणवस्तू व जागा बऱ्याच आहेत. मोंग हें या बाबतीत विशेष महत्वाचें ठिकाण आहे.

हा भाग प्रथम पोरसच्या राज्यांत होता. नंतर मौर्य घराणें येथें सत्ताधीश झालें. पुढें ग्रीक (वॅक्ट्रीअन) आले व त्यांच्यामामून येथें पठाणी अंमल वसला. मधल्या बऱ्याच शतकांचा इतिहास सांपडत नाहीं. पण या मुळखावर श्वेत-दुर्गांच्या बऱ्याच स्वान्या झाल्या असल्या. पुढें येथें गुर्जरराज्य झालें. ९ व्या शतकाच्या अखेरीला शंकरवर्मा (काश्मीर) यानें हा भाग पादाक्रांत केल्याचें राजतरंगिणी सांगते. पंधराव्या शतकांत लोदी घराण्याचा अंमल येथें होता. शीरशहा व अकबर यांच्या राज्यांत जमिनीची मोजणी वगैरे झाली, त्या वेळच्या कागदपत्रांवरून असें दिसतें कीं या जिह्यांत त्यावेळीं २५९२ खेडी होती व वसूल १६ लाखांचा होता. नादिर-शहा व अहमदशहा यांच्या स्वान्यांपासून या भागाला अत्यंत उपद्रव पोंचला. १७६५ पासून शीख सत्तेचा उदय होऊन मोठा विस्तार झाला. नंतर शीख लोकांची सत्ता नाहींशी होऊन ती इंग्रजांच्या हातांत गेली (१८८९). १८९७त जिह्याला हल्लीचें स्वरूप आलें. या जिह्यांत ४ शहरें व १३२६ खेडी आहेत. लोकसंख्या (१९२१) ८२४०८६. याचे तीन तालुके पाडले आहेत. शेंकडा ६३ लोक शेतीवर रहातात. जमीन साधारण सुपीक आहे. यांत मोठ्या जमिनदारी नाहींत. १९०३-४ सालीं १९२२ चौरसमैलां-पैकीं १३३२ लागवडींत होती. गुरेढोरे साधारण प्रतीचीच आहेत. पोडे साधारण बरे आहेत. गुजराथ शहरी बर्पीतून एकदां घोड्यांचा बाजार भरतो. ८३ चौरसमैल राखीव जंगल आहे. गुजराथ येथें उत्कृष्ट प्रतीचें लांकूडकाम तयार होतें. इंग्लिश बेंकच्या धर्तीवर सुती कापड निघतें. तागाची तरटेंडि येथें तयार होतात.

जलालपूर येथें हलक्या जातीच्या शाली आणि सावर तयार होतात. गुजराथ येथें भांडी व जोडे तयार होतात. गहू, गळिताची धान्ये, कापूस, तेल, तूप आणि कांताडी बाहेर रवाना होतात. कपडा, लोखंड, साखर, मोठ, तांबूळ, भांडी, लोकर, मसाला हे आयात होतात. गुजराथ हें एक महत्वाचें व्यापारी ठिकाण आहे. या जिह्यांतून नॉर्थवेस्टर्न रेल्वेची शाखा जाते. चिनाव आणि झेलम ह्यांतून नावा चालतात. या जिह्यांत १७८३, १८१५, -३१, -६३, -६९, -७८, -९६, -१७, -१९ व १९०० सालीं दुष्काळ होते. जिह्यांतील रहि शहरी म्युनिसिपालिटीया आहेत. इतरत्र जिह्या-वोडे फाम पहातें. पोलिस व दवाखाने वगैरेची मामुल व्यवस्थाच आहे. लिहितां वाचतां येणाऱ्यांचें प्रमाण शेंकडा तीन पूर्णांक तीनदशांश (सहा पूर्णांक एकदशांश पुरुष आणि तीन दशांश बायका) आहे.

तदशील.—गुजराथ जिह्याचा एक तालुका. क्षेत्रफळ ५६९ चौ. मै. उत्तरेकडचा भाग डोंगराळ असून त्यांत ओढे बरेच आहेत. लो. सं. (१९११) ३०४७७८. गुजराथ (मुख्य ठिकाण); जलालपूर व कुंजा हीं तीन शहरें व ५१२ खेडी या तालुक्यांत आहेत.

शहर.—पंजाब. गुजराथ जिह्याचें व तालुक्याचें मुख्य ठिकाण. उत्तरअक्षांश ३२° ३४' व पूर्वेरखांश ७४° ५'. नॉर्थ वेस्टर्न रेल्वेचें हें स्टेशन आहे. लो. सं. (१९११) १९०९०. इ. स. पूर्वी ५व्या शतकांत बचनपाल रजपूत यानें उदयनगरी या नावानें हें शहर स्थापलें. इ. स. १२०त राणा गुजराण हिनें याची पुनर्रचना केली व ९ व्या शतकांत अलाखान यानें या शहराला पुन्हां उज्जित्वावस्थेस आणिलें. पुढें या शहराचा पडता काळ आला व नंतर शीरशहा व अकबर यांनी हल्लीचें शहर वसवलें. जाट लोकांची वस्ती असून येथील सर्व शिवंदी गुजरांची होती. शहाजाहानच्या वेळीं येथें पोर शहादौला रहात असे. येथील किल्ल्याला व शहराला गुजराथ-अकबराबाद म्हणत. या मोंगली अमलाचे अवशेष येथें बरेच आहेत. पुढें येथें शिखांचा अंमल आला व याच ठिकाणीं इंग्रज व शीख यांचे दोन हात होऊन इंग्रजी सत्ता या भागांत कायमची रावली गेली (१८४९). येथें म्यु. कमिटी आहे. हें जिह्यांतील व्यापाराचें केंद्र आहे. येथून जिह्यांतला शेतीचा माल बाहेर जातो व त्याबद्दली विलायती कापड, लोखंड वगैरे माल येतो. येथील प्राचीन व प्रसिद्ध असा शालीचा धंदा पार बुडाला. बुटांचा मात्र मोठा व्यापार आहे. येथें ६ हायस्कुलें, एक इंजिनियरिंग शाळा व बऱ्याच प्राथमिक शाळा आहेत.

गुजराथ प्रांत—हा प्रांत मुंबई इलाह्याच्या ईशान्येस असून, त्याच्या पश्चिमेस आरबी समुद्र, वायव्येस कच्छचें आखात, उत्तरेस छोटेंरग व मेवाड, ईशान्येस अबू व अरव-लजे डोंगर व पूर्वेस विन्ध्य व सातपुडा आणि दक्षिणेस तापी नदी आहे. गुजराथचें क्षेत्रफळ ७२ चौ. मै. व लो. सं.

१२ लाखांपर्यंत आहे; पैकीं $\frac{1}{2}$ प्रांत अहमदावाद, खेडा, पंचमहाल व भडोच या जिल्ह्यांत असून सुमारे ५ हजार चौ. मै. बडोदे संस्थानांत व वाकीचा मुंबईसरकारच्या देखरेखीखाली असणाऱ्या इतर लहानमोठ्या संस्थानांत विभागला आहे. पालनपूर, रेवाकांठा, महिकांठा व खंवायत अशा चार एजन्सींत हीं संस्थानें सामावतात. गुजराथचे गुजैराष्ट्र (खास गुजराथ) व सौराष्ट्र (काठेवाड) असे दोन मुख्य भेद आहेत. सावरमती, मही, वनास, सरस्वती, नर्मदा व तापी या नद्यांच्यामुळें गुजराथ देश फार सुपीक बनला आहे; त्यांतल्या त्यांत मध्यभागाची जमीन फारच सुपीक आहे. उत्तर, पश्चिम व पूर्वे या बाजूस असलेल्या डोंगरांच्या कांठची जमीन रेतोड आहे. डोंगरांच्या आसपास जंगलेंहि बरीच आहेत. जंगलांतून वाघ, वनगायी, काळवीट, चित्ते वगैरे जनावरें आढळतात. हा प्रांत अत्यंत सुपीक असल्यानें याच्यावर परकीयांच्या व स्वकीयांच्या अनेक वार स्वाऱ्या झाल्या आहेत. त्यांचें ठोकळ कालमान पुढील प्रमाणें होय; पौराणिक यादव, यवन (ग्रीक, शक वगैरे) ख्रि. पू. ३०० ते इ. स. १००; आध्याय्य आलेले पारशी व त्यांचे पाठलागी आरव (स. ६००-८००); संगनियन चांचे (१००-१२००); नवायत मुसुलमान (१२५०-१३००); पोर्तुगीज व तुर्क (१५००-१६००); अरब व मुसुलमान चांचे (१५००-१८००), डच, फ्रेंच, आर्मेनियन व्यापारी (१६००-१७५०) व इंग्रज (१७५०-१८१८). हे बहुतेक सारे समुद्राच्या मार्गाने आले. उत्तरेकडून खुष्कीनें द्रूप, शक (ख्रि. पू. २००-इ. स. ५००); गुजैर (४००-६००); जाडेजा व काठी (७५०-९००); अकगाणादि मोंगल व तुर्क (१०००-१५००) हे आले. ब्राह्मणांच्या वसाहती उत्तरेकडून होत होत्या (११००-१२००). तसेंच पूर्वेकडून मौर्य (ख्रि. पू. ३००) शकक्षत्रप (ख्रि. पू. १००-स. ३००); मोंगल (१५३०) व मराठे (१७५०) आले तर दक्षिणेकडून शालिवाहन (१००); चालुक्यः राष्ट्रकूट (६५०-९५०); मुसुलमान; पोर्तुगीज; मराठे व इंग्रज हे आले.

इतिहास-गुजराथ नांव संस्कृत गुजैराष्ट्र या नांवापासून बनलेंलें आहे. नवव्या शतकातील लेखांत गुजैराष्ट्र असें नांव येतें. येथील प्राचीन राजांना गुजैराथे असें म्हणत. हे मूळचे मयुरेकडील असून पुढें गुजराजांवरींवर ते राजपुताना-माळवामार्गे गुजराथेंत उतरले. गुप्त घराणें नष्ट झाल्यानंतर हे राज्य कर्हू लागले. हल्लींच्या गुजराथेंत प्राचीन आनर्त, सुराष्ट्र व लाट या देशांचा समावेश होतो. आनर्त (हल्लींचा उत्तर गुजराथ) ची राजधानी आनंदपूर (बडनगर) होती. गिरनारच्या रद्रदामनच्या लेखांत आनर्त व सुराष्ट्र हे जुनागडच्या पल्हव सुभेदाराच्या ताब्यांत असल्याचा उल्लेख आहे. सुराष्ट्राला हल्लीं सोरट म्हणतात. लाट म्हणजे मही-तापीकडील दक्षिण गुजराथ होय. हें नांव

संस्कृत दिसत नाहीं. महाभारतादि जुन्या ग्रंथांत तें आढळत नाहीं. कदाचित (राष्ट्रकूट) रद्रराजांवरून व जनपदावरून लाट नांव पडलें असावें.

गुजराथेंतील काहीं स्थलांचा निर्देश पुराणांत आढळतो. वलरामाची वायको रेवती ही आनर्त राजाची कन्या होती. श्रीकृष्णानें मयुरा सोडून द्वारका राजधानी केली, प्रभास व गिरनार येथे यादव यात्रेत जात असत, गिरनारच्याच यात्रेत सुभद्राहरण झालें, प्रभास येथेंच यादवी झाली व पुढें ओसाड द्वारका समुद्रांत तुडाळी, वगैरे कथा पुराणांत येतात. या यादवनाशानंतर मौर्यांच्या राजवटीपर्यंत गुजराथची माहिती आढळत नाहीं. मौर्य घराणें (ख्रि. पू. ३१९) राज्य करान्यास लागल्यापासून गुजराथच्या इतिहासास प्रारंभ झाला असें म्हणतात. गिरनारच्या लेखांवरून चंद्रगुप्त व अशोक यांची सत्ता गुजराथेवर होती व गिरिनगर (जुनागड) ही त्यावेळची राजधानी होती असें ठरते. अशोकानंतर दशरथ व नातू संप्रति हे गुजराथचे सम्राट होते. संप्रतीच्या पश्चात मौर्य सत्ता नष्ट होऊन वैकुण्ठियन ग्रीकांची सत्ता स्थापन झाली. त्यावेळची युकेटिडॉस (ख्रि. पू. १८०-१५५) मिन्यांडर व अपोलोडोटस यांची नाणां गुजराथेंत सांपडतात. अपोलोडोटसनंतर क्षत्रपांची सत्ता स्थापन होईपर्यंत (स. १००) च्या एक शतकाची माहिती आढळत नाहीं.

क्षत्रपः—हे परकीय होते. पुढें त्यांना हिंदुधर्म स्वीकारला. गुजराथेंतील क्षत्रपांस पश्चिमक्षत्रप घराणें म्हणत. त्यांचा पहिला राजा नहान हा होता. त्यानें काठेवाड-बलसाड-डंग नाशिक हा मुसुल पादाकांत केला. याची कारकीर्द स. १००-१२० पर्यंत होती. कदाचित आंध्र हेहि त्याचे मांडलिक असावेत. उत्तरगुजराथ मात्र त्यांचे ताब्यांत नव्हता. याच्या नाण्यांवर ग्रीक अक्षरें व त्यांचे नागरीरूपांतर असतें. यांनें आपल्यास क्षत्रप उपपद लाविलें नाहीं. त्याच्या नंतर (पुत्र नसल्यानें) त्याचा जावई उपवदात ऋषभदत्त गादांवर आला. त्यानें धर्मशाळा, अन्नछत्र, घाट, लेणी, वगैरे अनेक लोकोपयोगी कामें केलीं. हा आपल्याला स्पष्टपणें शक म्हणवी. शालिवाहनशक म्हणजे वस्तुतः नहानाने गुजराथ ज्या साली जिंकला त्या सालापासून सुरू झालेला शक होय. त्यास प्रथम वर्ष, शकवर्ष, शक-संवत्सर म्हणत. त्यालाच हजारअकरारें वर्षांनी शालि-वहानशक असें नांव पडलें. याचा प्रारंभ इ. स. ७८ या वर्षी होतो. उपवदातापासून (शातकर्णा) आंध्रभृत्यांनी राज्य वेतलें. चंद्रन महाक्षत्रपांनें उलट त्यांच्यापासून पुन्हां राज्य परत मिळविलें. याच्या नंतर गुजराथच्या क्षत्रप-राजांच्या नाण्यांवर राजाचें, त्याच्या बापाचें नांव व वर्ष हीं दिलेलीं असतात. या सर्वांत रद्रदामन हा पराकामी होऊन गेला. याची माहिती गिरनारच्या शिलालेखावरून बरीच मिळते. सुदर्शन तलावाला त्यानें एक वांध घातला होता; आनर्त व सौराष्ट्र या देशांवर त्याचे सुभेदार

होते. याची राजधानी बहुधा गुजराथेच्या बाहेर असावी. भिलसा ते सिंध व अम्बू ते उत्तरकॉकण इतका प्रांत (काठेवाड सुद्धा) त्याच्या ताब्यांत असे. हा फार विद्वान होता. याचा राजकाल स १४३-१५८असावा. याच्या नंतर याचे वंशांतील सोळा जणांनी राज्य केलें. या वंशांतील शेवटचा राजा विश्वसेन होय (स. ३००). यापुढें (२५०-४५०) गुजराथेवर त्रैकूट राजघराण्यांचा अंमल होता. त्यांच्या ताब्यांत संबंध गुजराथ नव्हता. त्यांची राजधानी जुन्नर (पुणे जिल्हा) होती. हे मूळचे आभीर असून पुढें स्वतःस हेंहय म्हणवीत. विश्वसेन क्षत्रपाच्या नंतर यांनी त्यांच्या राज्याचे निरनिराळे भाग वांटून घेतले. दक्षिणगुजराथ यांच्या राज्यांत होते. पुढें (४९५) यांना गुप्त किंवा मौर्य यांनी नामशेष केलें.

गुप्त व वलभीः-गुप्तांचें मूळ राज्य गंगायमुनाअंतर्बर्दीत होते. या वंशांतील दुसरा चंद्रगुप्त यांचें प्रथम गुजराथ जिंकला (४१०). त्याचा मुलगा कुमारगुप्त हा गुजराथचा पहिला गुमराज होय. काठेवाडांत याची नाणी फार आढळतात. याचा मुलगा स्कंदगुप्त यांचें श्वेतदुषांचा पराभव करून सुराष्ट्रावर पर्णदत्त नांवाचा सुभेदार नेमला. स्कंदानंतर गुप्तघराणें दुर्बळ होत चाललें; तें कसेबसे हर्षवर्धनापर्यंत जीव धरून होतें. गुप्तानंतर वलभी राजें गुजराथेवर राज्य करू लागले. सेनापति भटार्क यांचें या घराण्याची स्थापना केली (५०९). याच्या पूर्वी गुजराथेंत कोठें कोठें श्वेतदुष सत्ताधारी होते असे म्हणतात. वलभी हे गुर्जर क्षत्रिय असून त्यांच्यावरून गुजराथेस गुर्जरराष्ट्र नांव मिळालें असावें. ह्युएनत्संग गुजराथेंत आला होता त्यावेळीं (६४०) या वंशांतील दुसरा ध्रुवसेन राजा (बालादित्य) राज्यावर होता. गुप्त व वलभी यांच्या राजवटींत गुप्तशक चालू असे. यांची राजधानी वलभीपुर (वाले) होती. त्यांनी २५० वर्षेपर्यंत (७६६) राज्य केलें. हे शैव होते. वरील बालादित्य हाच या घराण्यांतील प्रख्यात पुरुष होता.

चाळुक्यः-नंतर हे गुजराथचे राजे झाले. ऐहोळ शिलालेखावरून दुसरा पुलकेशी चाळुक्य यांचें गुजराथ घेतला. या वंशांतील प्रख्यात पुरुष जयसिंहवर्मा (६६६-९९३) होता. यांची राजधानी नवसरी येथें होती. या वंशांत आठ पुरुष होऊन, पुढें राष्ट्रकूटांनी यांचें राज्य काबीज केलें (७५७).

गुर्जरवंशः-हे मूळचे उत्तरहिंदुस्थानांतील असून गुजराथेंत सहाव्या शतकांत आले. वलभी व चाळुक्य यांचा अंमल चालू असतां यांचें लहानसें राज्य मद्दा व नर्मदा यांच्या दरम्यान अपून त्याची राजधानी नांदिपुरी (नांदेड) होती. यांच्यांतील तिसरा जयभट हा पराकमी होता. हे वलभी किंवा चाळुक्ययांचे मांडलिक असत. ह्युएनत्संगाच्या वेळीं यांच्यांतील दह हा राजा होता. स. ७३५ नंतर यांचा

फारसा उल्लेख आढळत नाही. ताजीक किंवा अरब यांनी अगूर गुजराथेंतील राष्ट्रकूटांनी यांचा नाश केला असावा. हे आपल्याला पुढें पुढें (७००) भारतीय कर्णाचे वंशज म्हणवीत. चाळुक्य पुलकेशीच्या एका ताम्रपटांत (७३८) त्यांचें गुजराथ घेतल्याचा उल्लेख आहे.

राष्ट्रकूटः-राष्ट्रकूटांचा गुजराथशी संबंध (इ. स. ७४३ ते ९७४ पर्यंत होता. राष्ट्रकूट-ध्रुव यांचें गुजराथेंत राज्य स्थापिलें. त्यांच्या नंतर त्यांचा पुत्र गोविंद व नातु दह हे राजे झाले. पुढें दक्षिणराष्ट्रकूटांनी या गुजराथी घराण्याचा अंतर्भाव आपल्यांत करून घेतला. या घराण्यांत ध्रुव हा पराकमी होऊन गेला (७९५). यांचें आपल्या मुला (तिसऱ्या गोविंदा)स गुजराथ स्वतंत्र तोडून दिले. त्याच्या मार्गे त्याचा भाऊ इंद्र हा राजा झाला (८०८). हा गुजराथी राष्ट्रकूट दुसऱ्या शाखेचा मूळपुरुष होय; याला लाटेश्वर म्हणत. या घराण्यांतील कर्कानें उत्तर कॉकणांतील कांठी प्रांत काबीज केले. याचा मुलगा ध्रुव (८६७) यांचे व दक्षिणेंतील; मुख्य राष्ट्रकूट घराण्याचे वांकडें घेऊन त्या दोघांमध्ये झालेल्या लढाईत ध्रुव नरण पातला. याचा नातू, दुसरा ध्रुव हा पराकमी होता. त्यांचें आपला गेलेला मुख्य सर्व परत मिळविला व दक्षिणेंतील राष्ट्रकूटांचा पराभव केला. काठेवाडच्या मिहिर राजाचाहि त्यांचें पराभव केला होता. पुढें या वंशांतील अकालवर्षे कृष्ण (८८८) यांचें खानदेशांतील बराच भाग जिंकला. याचे नंतरची या घराण्याची माहिती आढळत नाही. पुढें (९१४) मान्यखेटच्या इन्द्र राष्ट्रकूटांचें गुजराथ काबीज केलें. यांची सत्ता गुजराथेवर किती दिवस होती हें नकां समजत नाही. परंतु पश्चिमचाळुक्य तैलप यांचें त्यांचा मोड करीपर्यंत (९७२) ते तेथें अंमल करीत होते हें निर्विवाद आहे. तैलपानें गुजराथ घेऊन तेथें आपला द्वारप (बारप) नांवाचा सुभेदार नेमला.

मेर-मिहिर अथवा मेर यांचा काल स. ४७०-९०० चा आहे. गुप्त घराण्यांतील बुद्धगुप्ताच्या सुभेदारांचा मैत्रक नांवाच्या जातानें मोड करून गुजराथचा कांही भाग काबीज केला. हेच मिहिर अथवा मेर होत. अद्यापिहि काठेवाडांत हे आढळतात. यांच्या निशाणावर माशाचें चिन्ह असे व गुप्तांच्या निशाणावर मोराचें असें. मेर हे आपल्याला माशतीचा पुत्र मकरध्वज याचे वंशज म्हणवितात. यांच्या एकंदर ठेवणी व पोपखावरून हे उत्तर हिंदुस्थानांतून काठेवाडांत आले असावेत. गुप्तांचा विध्वंसक तोरमाण (४७०-५१२) याच्याबरोबर हे खाली आले असावेत. यांची सत्ता ५०९-५२० च्या सुमारास चांगलीच स्थिर झाली होती. भट्टारकानें ५२० त त्यांना हुसकावल्यामुळ ते मोरवी येथें जाऊन राहिले. ते वलभीचे मांडलिक असत. वलभीच्या नाशानंतर यांनी सर्व काठेवाडांत आपली सत्ता पाठविली. व गुजराथेवर स्वान्यांस प्रारंभ केला (८६०). गुजराथेंत ९०० च्या सुमारास त्यांचा बराच अधिकार चालत होता. पुढें आडवा व चूहारमा या

रजपुतांनी त्यांच्यावर हक्के केल्याने त्यांनी भुमली ही आपली राजधानी सोडून पौरवंदराजवळ ध्रानगर येथे वास्तव्य केले. यांच्यातील प्रसिद्ध राजा महिपाल हा १० व्या शतकाच्या प्रारंभी झाला. मेर हे मूळचे श्वेतद्वणू होत असे कांहींजण म्हणतात.

चूडासमा यानी काठेवाडांत आपली सत्ता स. ९०० च्या सुमारास स्थापिली. यांची राजधानी वनधाली (वनस्थली) असून तेथील या वंशाचा पहिला राजा चूडाचंद्र नांवाचा होता. त्याच्यावरूनच या वंशाचा चूडासमा म्हणतात. यांच्या मांडलिकांत जेथे व झाला हे लहानसे जहागीरदार येत असत. हे हि काठेवाडांतच रहात होते.

अनहिलवाड चेंच वाड व राणें (७२०-९५६)--अनहिलवाड येथे राज्य स्थापण्यापूर्वी हे चावडा घराणें पंचासरप्रांती (गुजराथ व कच्छ यांच्या दरम्यान) एक लहानसे जहागीरदार म्हणून होते. या घराण्यातील जयशेखर राजाचा वध केल्या कटकच्या भुवड राजाने केला (९९६). या जयशेखराचा पुत्र वनराज हाच अनहिलवाडाचा संस्थापक होय. या जयशेखर अरब किंवा भुवड चाळुक्यांनो स्वारी करून चावडांचा विध्वंस केला (७२०). वनराजाला पुष्कळ दिवस वनवासामध्ये काढावे लागले. पुढे त्याचा मामा सूरपाल याच्या मदतीने त्याने अनहिलवाडाचा सगदी स्थापिली (७६५). त्याने ७८० पर्यंत राज्य केल्यानंतर त्याचा मुलगा योगराज, नातू क्षेमराज व पणतू चामुंड हे राजे झाले. चामुंडाचा मुलगा धागड हा ९०८ मध्ये त मेल्यावर त्याचा पुत्र (याचे नांव आढळत नाहीं) गादीवर आला. हाच या वंशातील शेवटचा राजा होय. हा ९६१ त मरण पावल्यानंतर त्याचा भाचा मूळराज हा राजा झाला.

सोळ्ळी अथवा चाळुक्य राजे (९६१-१२४२):--मूळराज हा या वंशातील मूळपुरुष होय. यानें आपल्या मामाच्या राज्याचा बराच विस्तार केला. याच्यावर तेलंगणाच्या राजांनो स्वारी केली होती. मूळराजांनो सोरटच्या आभीर राजावर स्वारी केली. हा मोठा दानशूर असून यानें बरीचशी देवळें बांधिलीं. यानें शेवटी अशिकाणें भक्षण केली (९६१ ते ९९६). याचा मुलगा चामुंड यास तीन मुलें होतीं. याला मुंज राजानें पदच्युत केलें. त्याचा सूड म्हणून याचा मुलगा वल्लभ यानें मुंज राजावर स्वारी केली पण तो वाटेंतच मरण पावला. तेव्हां त्याचा भाऊ दुर्लभ हा गादीवर वसला (१०१०). दुर्लभानें मारवाडांतील कांहीं राजांवर स्वारी केली आणि शेवटी आपला पुतण्या भीम यास राज्य देऊन आपण वानप्रस्थाश्रम स्वीकारला (१०२२). भीम हा फार पराक्रमी होता. त्यानें वेदि आणि सिंध येथील राजांचा पराभव करून त्यांना मांडलिक बनविलें. पण तो तिकडे गुंतला असतां माळव्याच्या राजानें अनहिलवाड छुटलें. याच्याच कारकिर्दीत गलनीच्या महेंद्रुदानें सोमनाथावर स्वारी केली. नंतर यानें अबुच्या राजाचा पराभव केला. याच्यानंतर याचा मुलगा कर्ण हा गादीवर वसला (१०६४). याची कारकीर्द साततेची झाली. यानें लोकप्रयोगी बरीच

कामें केलीं. हा १०९४ त वारल्यानंतर याचा मुलगा प्रसिद्ध सिद्धराज जयसिंग हा गादीवर वसला. तो अज्ञान असतांना त्याची आई मैनलदेवी ही कारभार करीत असे. गुजराथ-मधील सर्व राजांत हा फार प्रख्यात असून शूर, धार्मिक व दानशूर होता. व्याश्रय काव्यामध्ये वयेंक म्ळच्छांचा यानें पराभव केल्याचा उल्लेख आहे. त्याचप्रमाणें सौराष्ट्रांतल अहीर राजा व गिरनागरचा खिंगार राजा आणि माळव्याचा यशोवर्मा या सर्वांचा पराजय करून त्यानें त्यांचे प्रांत आपल्या राज्यास जोडले आणि त्यांच्या स्मरणार्थ सिंहेवस्तर या नांवाचा एक तक्क सुरू केला. हा शैव असून यानें सिद्धपूर येथें छ्द्रमाळ नांवाची इमारत व पाटण येथें संहसलिंग या नांवाचें सरोवर बांधिलें. हा विद्वानांचा पोशिदा असून प्रख्यात जैनाचार्य हेमचंद्र हा याच्या पदरी होता. यास मूल न झाल्यामुळे गादीचा वारसा याच्या मांडलिक त्रिभुवनपाल याच्याकडे गेला. त्यास तीन मुलें होतीं. त्यांतील कुमारपाल नांवाचा मुलगा हा गादीवर वसला. (११४३) यानें आपले जुने अधिकारी काढून नवे नेमल्यामुळे याचा प्राण घेण्यासाठी एक गुप्त कटक करण्यांत आला व माजी मेल्याचा मुलगा अरभट्ट यानें सांबरच्या राजाच्या मदतीने कुमारपालवर स्वारी केली असतां कुमारानें त्याचा व माळव्याच्या राजाचा पराभव करून माळव्याचें राज्य खालसा केलें.

यानंतर कुमारपालानें कांकणावर स्वारी केली. व सौराष्ट्रावरहि स्वारी करून तो प्रांत खालसा केला. तसेंच चंद्रावती संस्थानहि त्यानें खालसा केलें. यावेळीं याचें राज्य उत्तरेस तुर्कां मुखूख, पूर्वेस गंगा, दक्षिणेस विंध्य व पश्चिमेस सिंधु या चतुःसीमित पसरलेलें होतें. यानें सोमनाथाचें देऊळ पुन्हां बांधिले आणि वऱ्याचशा देवळांचा जीर्णोद्धार केला. याच्या पदरी बरेचजैन पंडित असत. त्यांत रामचंद्र व उदयचंद्र हे दोन प्रख्यात होते. वर आलेला हेमचंद्र हा याचा गुरू. असून यानें अगदीं शेवटीं शेवटीं जैनधर्म स्वीकारला होता. हा स. ११७४ त वारल्यानंतर याचा पुतण्या अजयपाल गादीवर आला. तो जैनधर्माचा द्वेषा मनल्यानें त्याच्या कारकीर्दीत जैनांचा फारच छळ झाला. ११७७ त त्याचा सून झाल्यानंतर दुसरा मूळराज हा राजा झाला. त्याच्यानंतर ११७९ मध्ये दुसरा भीम गादीवर आला. हा दुर्बळ असल्यानें सर्वत्र अंदाधुंदी माजून वाघेल लोंकांनी याचें राज्य वळकाविलें (१२००).

वाघेल राजे (इ.स. १२१९ ते १३०४):--कुमारपालाचा भाचा अणवराजा हा या घराण्याचा संस्थापक होय. याच्या जहागिरीचें गांव व्याप्रपल्ली असें होतें आणि त्यावरून त्याच्या वंशास वाघेल हें नांव मिळालें. त्याचा मुलगा लव-प्रसाद हा दुसऱ्या भीमाचा प्रधान होता. हा शूर असून यानें माळव्याच्या व मारवाडच्या राजांचा पराभव केला. यानें १२३३ त राज्यत्याग केल्यानंतर याचा मुलगा वीरधवल गादीवर आला. त्यानें वनस्थळी व भद्रेश्वर येथील

राज्ये खालसा केली. व पूर्वगुजराथ खालसा करून महाराष्ट्र-पर्यंत आपलें राज्य वाढविलें. महमुद घोरीचाहि यानें पराभव केला होता. १२३८ त हा वारलगावर याचा मुलगा विसलेदेव हा राजा झाला. यानें अनहिलवाड येथे दुसऱ्या भीमाचा पराभव करून आपली राजधानी स्थापन केली. हा फार शूर अमून यानें माळवा, देवगिरी व मेवाड येथील राजांचा पराभव केला होता. याच्या कारकीर्दीत गुजराथेंत तीन वर्षे दुष्काळ पडला असता लोकांच्या दुःखनिवारण्याची यानें वरीच खटपट केली. याच्या नंतर याचा पुतण्या अर्जुनदेव हा गादीवर वसला. नंतर सारंगदेव (१२७४-१२९६) व त्यानंतर कर्णदेव (१२९६-१३०४) यांनी राज्य केलें. यांच्यांतील कर्णदेव हा अतिशय दुर्बळ होता. याच्या कारकीर्दीत १२९७ मध्ये अह्लाउद्दीन खिलजीचा भाऊ अलफखान यानें अनहिलवाड काबीज केलें. व कर्णदेव देवगिरीकडे पळून गेला.

मुसुलमानी अंमल (१२९७-१७६०) :- अह्लाउद्दीन खिलजीने गुजराथ जिंकल्यापासून १२९७ मध्ये मराठयांनी तो काबीज करीपर्यंत साडेचार शतकें गुजराथ मुसुलमानी अमलाखाली होता. त्यांत (१) दिल्लीच्या सुलतानाचा अंमल (१२७७-१४०३); (२) अहमदाबाद येथील शहांचा अंमल (१४०३-१५७३); आणि (३) मोंगल बादशाहांचा अंमल (१५७३-१७६०); अशा तीन कारकीर्दी झाल्या. या अंमलांत गुजराथचे राजकीय दृष्ट्या दोन भाग असत; एक खालसा (यावर खास मध्यवर्ती सरकारचा अंमल असे) व दुसरा संस्थानी (यांत मांडळीक राजे असत). खालसाचे सरकार (जिल्हा) निहाय भाग पाडले होते; आणि सरकाराचे परगणे (तालुका) असत. प्रत्येक परगण्यावर अमीन किंवा तहसीलदार असे व त्याच्या हाताखाली पाठीळ असत. सरकारांपैकी कांहीं सरकारे खास मध्यवर्ती सरकारांच्या ताब्यांत असत व कांहीं सरंजामदार यांस फौजतैनातीसाठी दिलेले असत.

अकबरांनं या व्यवस्थेंत थोडा फरक केला. जकात व जमीनमहसुल हीं खाती वेगळीं करून त्यांवर निरनिराळे (अमीन, अमील, फेल, सुदारीफ वगैरे) अधिकारी नेमिले. मांडळीक, जहागीरदार, वगैरे लोकांपासून खंडणी वसूल करणारा अधिकारी निराळा असे. त्याला सरकारी वसुलापैकी शेकड २३ टक्के मनोती मिळे. न्यायाच्या कामी काशी (मुसुलमानासाठी) व सदर अमीन (मुसुलमानेतरासाठी) यांची कोर्टे असत; त्यावरचें अपील अहमदाबाद येथील न्यायाधीशाकडे चाले आणि त्याच्याहि वर काशी-उल्-कुद्दसत आणि सदर-उल्-सुदुर यांच्याकडे अपील चाले. इनामदारांचे दोन वर्ग असत. मुसुलमानी अंमलापूर्वीचे (हे सारे हिंदूच होते) व नंतरचे. पहिल्यांना जमीनदार व दुसऱ्यांना जहागीरदार म्हणत. जहागीरदारांना खंडणी घावी लागे. कांहींनांना सरंजामी फौज ठेवावी लागे. कांहीं

इनामदारांचीं इनामें सरकार हळू हळू संपुष्टांत आणीत असे. त्यामुळे हे इनामदार (बहुतेक हिंदू) मुसुलमानांविरुद्ध मराठयांना मिळत असत.

जमीनमहसुलाच्या बाबतीतहि अकबरांनं पुढील सुधारणा केल्या. (१) नवीन मोजणी व घारेबंदी (२) पाटील कुळकर्ण्यांना सरकारी पगार, (३) गांवच्या हक्कदारांना पूर्वी मिळत असलेले व मुसुलमानी अंमलांत बंद केलेले हक्क पुन्हां सुरू करणें वगैरे.

वर सांगितल्याप्रमाणें अह्लाउद्दीनने गुजराथ जिंकल्यावर तेथें उलुघखानाची सुभेदारीवर नेमणूक केली. यानें २१ वर्षे कारभार केला. परंतु शेवटीं अह्लाउद्दीनने त्याला मलीक काफरच्या चिथावणीवरून सुळावर चढविलें व ऐनउल्लुमुलक यास सुभेदार केलें. यानें तिकडील बंदें मोडली. त्याच्या नंतर दोन चार सुभे झाले; पण ते महत्त्वाचे नाहींत. महंमद तुघलुकाच्या वेळीं (१३४६) गुजराथेंत बंदें झालें. तीं त्यानें स्वतः गुजराथेंत येऊन मोडलीं. व वंडाचा पुढारी मलीक-तुघन याचा मोड करून निजाम-उल्ल-मुलक यास सुभेदार नेमिलें. पुढें रास्तीनखान नांवाचा एक सुभेदार आला. तो फार दृष्ट व जुलमी होता. त्याच्या मागून (१३९१) झाफरखान हा सुभा झाला. यानें ईदरच्या राजापासून (१३९३) व जुनागडच्या राजापासून (१३९४) थकलेल्या खंडण्या वसूल करून सोमनाथाच्या देवळाचा पुन्हां विध्वंस करून मांडूचा किल्लाहि काबीज केला.

अहमदाबादचे शहा. (१४०३-१५७३) :- यांची सत्ता गुजराथेवर १७५ वर्षेपर्यंत होती. वरील झाफरखानानें दिल्लीच्या बादशाहाची सत्ता झुगारून आपल्या तार्तारखान नांवाच्या मुलास नासीरुद्दीन महंमदशहा ही पदवी देऊन स्वतंत्र राज्य स्थापन केलें (१४०३). हा नासीर दिल्लीवर स्वारी करण्यास गेला असतां वाटेंतच मेला. यानें आपल्या बापास कैदेंत टाकल्यामुळे त्याच्या मित्रांना नासीरचा खून केला असें म्हणतात. पुढें झाफरखानच मुझफरशहा नांव घेऊन गादीवर आला (१४०७). यानें माळव्यावर स्वारी करून तेथील हुशंगशहास कैद केलें व मांडू किल्ला मुसाखानापासून काबीज केला. पुढें मुझफरचा नातू अहमद यानें याला विप-प्रयोग करून आपण गादीवर आला (१४१९). हा फार शूर होता. यानें याच्या चुलत भावानें केलेलीं बंदें मोडून आशावल येथील भिल्ल राजाचा पराभव करून तेथें अहमदाबाद गांव वसविलें (१४३३). पुन्हां एकदां (१४१५) चुलतभावानें ईदरच्या राजाच्या मदतीनें बंड उभारलें; परंतु तेंहि यानें मोडलें. याच वेळीं त्यानें गुजराथेंतील बारीक-सारीक संस्थानिकांना आपलें मांडलिक बनविलें व माळव्यावर स्वारी करून तेथील शहाचा पराभव केला (१४१७). आपल्या जहागीरदारांची कोट किल्लांचीं ठाणीं त्यानें पाडून टाकिलीं आणि मान्याच्या जागी स्वतः किल्ले घांधले. पुढें ईदरच्या राजाचा पराभव

पराभव करून त्यानें राज्यांत अन्तर्गत सुधारणा फार केल्या. सैन्यास पगार अर्धा रोख पैशाच्या रूपांन व अर्धा जमीनीच्या रूपांन देण्याची त्यानें नवीन पद्धत पाडली. पुढें माहोमबेट (१४२९), वागलाणचे किल्ले (१४३१) व नागौरचा किल्ला ह्या ठाणीं यांन काबीज केली आणि शेवटीं हा १४४१ त मरण पावला; हा न्यायी व दयाळु असे. याच्यानंतर त्याचा मुलगा दुसरा महमद हा गादीवर आला. हा फार चैनी व मित्रा असे. याच्यावर माळव्याच्या सुलतानानें स्वारी करून याचा पराभव केला. शेवटीं याच्या सरदारांनीं याला ठार मारून, याच्या कुतुबुद्दीन नांवाच्या मुलास गादीवर बसविलें (१४५२). यांन माळव्यावर व चित्तौडवर स्वान्या केल्यानंतर हा मरण पावला (१४५९). नंतर त्याचा चुलता दाऊद गादीवर आला, पण प्रजेनें त्याला त्याच्या मूर्खपणाच्या क्रत्यामुळें पदच्युत करून, दुसऱ्या महमदाचा मुलगा फत्तेखान यास महमूदशाहा (बेगडा) नांव देऊन गादीवर बसविलें (१४५९) याचें चरित्र महमूद बेगडा या शब्दाखालीं पहावें). त्याच्या मागून दुसरा मुझफर तत्काळ झाला. त्यानें ईदरवर (१५१४) व माळव्यावर (१५१७) स्वारी करून मांडूच्या मेदिनीरायाचा पराभव केला. मुझफर हा विद्वान, संगीतप्रिय, धार्मिक व शूर होता. हा १५२६ त मेल्यानंतर त्याचा मुलगा शिकंदर गादीवर आला (स. १५२६). शिकंदराचा थोड्याच महिन्यांत खून होऊन त्याचा भाऊ दुसरा महमूद गादीवर बसला पण त्याचाहि वध करून वहादूरखान हा गादीवर आला (१५२७ या वहादूरशाहाचें चरित्र वहादूरशाहा या नांवाखालीं पहावें). त्याच्या पश्चात त्याचा भाचा गादीवर बसला, पण तो लगेच मेल्यामुळें वहादूरचा भाऊ महमूदशाहा राजा झाला (१५३६). हा अज्ञान असल्यानें दर्याखान व इमादुलमुल्क या सरदारांनीं सत्ता वळकाविली. शेवटीं महमूदनें त्यांचा पराभव करून अहमदाबाद घेतलें. पुनः इमादुलमुल्कानें बंडाळी माजविली, पण ती शहानें मोडली. यांन रजपूत सरदारांची वतनें जप्त केल्यामुळें त्यांनीं बंड उभारलां, त्यांचा फायदा घेऊन बुद्धाना नांवाच्या नौकरानें शहाचा खून केला (१५५४). पुढें अहमदशाहा हा गादीवर आला. हा लहान असल्यानें सर्व कारभार इतिमादखान हा पाही. त्यानें गुजराथचे तुकडे करून ते निरनिराळ्या सरदारांनां वांटून दिले. याचें व इतर सरदारांचें जमेना आणि यांच्यांत भांडणें झालीं, तेव्हां हा खानदेशच्या राजाकडे पळाला व त्याच्याकडून यांन गुजराथेंतील नंदुरबर वगैरे प्रांत काबीज करविले. तेव्हां अहमदानें याला पुन्हां बोलाविलें, परंतु पुन्हां अहमदानें त्याच्या जाचांतून मुक्त होण्याची खटपट चालविली असतां त्यानें शहाचा खून करून तिसऱ्या मुझफरास गादीवर बसविलें (१५६१). इतक्यांत चंगीजखानानें इतिमाद याचा पराभव करून त्याला हांकलून, सर्व सत्ता आपल्या ताब्यांत

घेतली. परंतु विजलीखान नांवाच्या एका हबशानें याचा खून करून सत्ता वळकाविली. यानंतर हबशाची सत्ता सुद्धे झाली. इतक्यांत अहमदाबादेवर शेरखान नांवाचा अहमदशाहाचा एका सरदार चाखून आला असतां हबशांनीं इतिमाद यास मदतीला बोलाविलें व इतिमादानें अकबराची मदत मागितली; त्याप्रमाणें मोंगल सैन्यानें येऊन अहमदाबाद काबीज केलें व गुजराथच्या राजघराण्याचा शेवट होऊन तेथें मोंगली सत्ता प्रस्थापित केली (१५७२).

मोंगलांचा अंमल (१५७३—१७५८).—वरीलप्रमाणें गुजराथी सरदारांतील दुहीच्या फायद्यामुळें अकबरास गुजराथ मिळालें. त्याचा पहिला सुभेदार मिर्झा अझीझ कोकलताश नांवाचा होता. यांन खोरासनाच्या मिर्झा या राजपुत्राची बंड मोडली. नंतर राजा तोडरमल्लानें गुजराथची जमावंदी केली. इतक्यांत गुजराथचा पूर्वीचा शहा मुझफर हा कैदतून पळून जाऊन त्यानें बंड उभारलें व अहमदाबाद, भडोच वगैरे प्रांत हस्तगत केला (इ. स. १५८३). परंतु अकबरानें मिर्झा अबदुल यास त्याच्यावर पाठविलें व त्यानें मुझफरला पिटाळून लावून सर्व प्रांत परत मिळविला, त्यावद्दळ त्याला खानखानान ही पदवी मिळाली (१५८७). परंतु पुन्हां मुझफरनें सोटांत बंड केलें (१५९१). तेव्हां फिरून खानखानानें त्याचा पराभव केला असतां, तो कच्छचे रावाकडे पळून गेला. रावानें खानखानाच्या हवाली त्याला केलें; त्यानें त्याला दिव्हीत पाठविलें असतां, मुझफरनें वाटेंच आत्महत्या केली. पुढें मुझफरचा मुलगा वहादूर यांन बंड केलें (१५९४). पण त्यावेळीं गुजराथचा सुभेदार शहाजादा मुरादबक्ष होता त्यानें तें तत्काळ मोडलें. मुराद (१६००) मेल्यामुळें पुन्हां कोकलताश यास सुभेदार नेमलें. जहांगीर गादीवर आल्यानंतर त्यानें गुजराथेंतील कांहीं जुळमी कर रद्द करून सर्वत्र दवाखाने उघडले. या वेळीं वहादूरनें पुन्हां बंड केलें, परंतु तेहि लवकरच मोडलें. पुढें मांडव्याच्या संस्थानिकांनें मुसुलमानां सत्ता झुगारण्याची प्रयत्न केला, पण तो फसला. या वेळीं गुजराथचा सुभेदार मुर्तेझा बुखारी होता. याच्याच वेळीं इंग्रजांला गुजराथेंत शिरण्याची संधि मिळाली. त्यांन कॅ. हॉकिन्स याला सुरतेंत माल विकण्यास परवानगी दिली (१६०८). मलिक अंबरनें सुरत छुटल्यामुळें (१६०९) शहाजादा शहाजहान यांन अहमदनगर वर स्वारी केली (१६१६). यावेळीं गुजराथचा सुभा मुकरबखान होता. पुढील वर्षी जहांगीर हा गुजराथेंत शिकारीस आला असतां ईदर, नवानगर, कच्छ येथील राजांनीं त्याचा फार सन्मान केला (१६१७). यानंतर शहाजादा शहाजहान हा गुजराथचा सुभा झाला (१६१८). पण त्यानें बापा विरुद्ध बंड केल्यानें त्याला काडून खुबूचा पुत्र सुलतान दावरबक्ष यास सुभेदार केलें. पुढें शहाजहान गादीवर आल्यानंतर गुजराथचा सुभेदार निराळा नेमला गेला. पुढें (१६३१—३२) गुजराथेंत भयंकर दुष्काळ पडल्यानें शहाजहाननें

सुरत व अहमदाबादस अन्तर्गत उषळली. या मुफ्काळस तिकडे (शिवत) सत्यागिनी कोळ ' म्हणतात. शहाजहांगनं या वेळीं कोळ्यांचें व काठी लोकांचें बंड मोडून नवानगरच्या जामा-कडून थकलेली खंडणी वसूल केली. पुढें (१६४२) सुभेदार मिर्झा तखान यानें गुजराथच्या जमायेंदींत पुफ्कळ सुधारणा केल्या. यानंतर (१६४४) अवरंगझेब हा सुभेदार बनला. त्यानं हिंदूँवर अत्यंत जुलूम केला, देवळें धरत केलीं, गाई मारल्या (सु.गं. भा. २ पु. १). त्यामुळें त्याला परत योलावून शास्ताखानास सुभेदार नेमिलें (१६४६) परंतु त्याच्यानं कोळ्यांचां बंड मोडवनात म्हणून दाराशुकोह यास सुभेदारीवर पाठविलें. तो कंदाहारच्या सुभेदारीवर गेल्यानं (१६५२) पुन्हां शास्ताखान आला. नंतर (१६५४) शहाजादा मुराद हा सुभेदार झाला. त्यानं कोळ्यांच्या नायकांचा पराभव केला. इतक्यांत शहाजहांग बादशहा आजारी पडल्यामुळें मुरादनं आपणास बादशहा म्हणून जाहीर केलें. शहाजहांगनं जसवंतसिंगास त्याच्यावर पाठविलें परंतु त्याचा पराभव होऊन मुराद व अवरंगझेब आग्यास गेले. अवरंगझेब गादीवर आल्यानंतर दारानं गुजराथवर स्वारी केली, तेव्हां तेथील सुभेदार शहांगनास हा त्याला मिळाला. परंतु अखेरीस दाराचा पराभव झाला व शहांगनासच्या जागीं जसवंतसिंग हा सुभा आला. तो दक्षिणत शिवाजीमहाराजांवर गेल्यामुळें मोहूतव सुभा झाला (इ.स. १६६२). यानं नवानगर खालसा केलें व दाराच्या तोतयाचा पराभव केला. यावेळीं औरंगझेवानं गुजराथेंत अनेक जुलमी कर लादले व सुरत अहमदाबादच्या इंग्रज आणि डच लोकांवर जकात वसविली. इतक्यांत शिवाजीमहाराजांनीं सुरत छुटली. तेव्हां गांवास तट घातला; पण पुन्हां (इ.स. १६६६) महाराजांनीं सुरतेवर हल्ला केला. याच सालीं शेतकऱ्यांना तकाची (तगाई?) देण्याची पद्धत सुरू झाली. पुन्हां मराठ्यांनीं (१६७०) सुरतेवर स्वारी केली, तेव्हां जसवंतसिंगास सुभेदार नेमलें (१६७१). तो कावूलच्या सुभेदारीवर (१६७४) गेल्यावर अहमद अमीन हा सुभा झाला, यानं कांकरेजच्या कोळ्यांचें बंड मोडलें. पुढें उदपुरकर युवराज भीमसिंह यानं औरंगझेब मारवाडकडे गुंतलेला पाहून गुजराथवर स्वारी केली, इतक्यांत इदरच्या राण्यानं हि बंड उभारलें. परंतु अमीननं तें मोडलें. तेव्हां औरंगझेवानं गुजराथेंत (व सर्वत्र त्याच्या साम्राज्यांत) जिजियापट्टी वसविली. इतक्यांत गुजराथेंत भयंकर दुष्काळ पडला; (इ.स. १६८१) अहमदाबादेस बंडाळी झाली. त्यावेळीं बंडाचा पुडारी अबूबकर यास सुभेदारानं विपप्रयोग केल्यानं बंड मोडलें. पुन्हां (१६८४) गुजराथेंत दुष्काळ पडला. पुढें (१६९१) दुर्गादास राठोडच्या युद्धाचा फायदा घेऊन गुजराथेंत मतिथा व मोमना या वाटचा मुसुलमानांनं हि बंड उभारलें व भंडोचचा किंवा घेऊन तेथील सुभेदारास ठार केलें.

परंतु गुजराथचा सुभेदार करतलख यानं त्यांचा मोड करून (१६९२) काठी लोकांची हि बंडाळी मोडली. यानं अहमदाबादेस उता इमरती बांधल्या. सन १६९८त गुजराथेंत पुन्हां दुष्काळ पडला. पुढें सुलतान महंमद अजम हा गुजराथचा सुभेदार झाला (१७०३). त्यानं दुर्गादास राठोडाला पाटणची सुभेदारी दिली. परंतु बंडाची तयारी चालविल्यामुळें त्याला पकडण्याची तजवीज झाली. पण तो पळून गेला. याचवेळीं अवरंगझेवानं हिंदूंनां मुसुलमान नांकर ठेवण्याची मगाई केली. पुढें सुलतान अजम परत गेला व धनाजी बाघवानं गुजराथेवर स्वारी केली (१७०५-६). हीन मराठ्यांची गुजराथेवरील पहिली स्वारी होय. रतनपूर येथें धनाजीनं मोंगलांचा फडशा पाडला; बावापीरच्या लडाईत पुन्हां मराठ्यांनीं मुसुलमानांचा पुरा धुव्या उडविला. सर्व गुजराथेंतून चौथ वसूल करून व गुजराथचा सुभा हमीद याला कैदतून सोडण्यावद्दल खूप मोठा दंड करून मराठे परतले. त्यांच्यावर शहाजादा बेदरवखत चालून आला पण त्याचा मोड झाला; तोच पुढें गुजराथचा सुभेदार बनला. मराठ्यांच्या गडबडीचा फायदा घेऊन दुर्गादासांनं हि बंडाळी माजविली होती. यापुढें (१७०१-१७०७) मात्र मुसुलमानांनीं सत्ता कुमकुवत होऊन मराठ्यांच्या स्वाग्या गुजराथेंत जास्त होत चालल्या.

मराठ्यांच्या स्वाग्या.—प्रथम बाळाजी विश्वनाथ यानां अवरंगझेब गेल्याबरोबर लागलीच गुजराथवर स्वारी करून सुभेदार इनाहीम याच्यापासून दोन लाखांची खंडणी घेतली (१७०७); पुन्हां मराठ्यांनीं गुजराथेवर स्वारी केली (१७११) व चौथ वसूल केली. पुढें अमदाबाद येथें कांहीं धार्मिक स्वरूपाची बंडाळी माजली होती (१७१४). या वेळीं दाऊदखान पन्ना हा सुभा होता. त्याची शिस्त कडक असे. दिवाणी कारभार त्यानं दक्षिणीमराठ्यांच्या सल्ल्यानें चालविला होता. पुढें (१७१६) महाराज अजितसिंह हा सुभा झाला; त्यानंतर गुजराथेंत दुष्काळ पडला (१७१९). अजितसिंहास आपल्या बाजूचा करण्यासाठीं सत्यदंबपूनी त्याचा फार मानमरातव ठेवला होता. याच वेळीं पिलाजी भायकवाडानं गुजराथवर स्वारी करून सोनगड कार्याज केलें; येथपासून गुजराथेंतील मोंगली सत्ता नष्ट झाली व मराठ्यांची विशेषतः गागकवाडांची सत्ता तेथें प्रस्थापित झाली. अजितसिंहांनं हि त्यांनां मदत केली आणि मारवाडच्या लगतचा गुजराथीप्रांत आपल्या हाताखाली घालण्यास प्रारंभ केला. यावेळीं हैदरकुली हा गुजराथचा सुभा झाला; तो दिल्लीची सत्ता जुमागीनासा झाला. त्यानं बादशहाची घोडे पकडले. रयतेच्या मिळकती तो जप्त करून स्वतःच्या आपडत्या लोकांनां वांटून देऊं लागला; तेव्हां बादशहानं त्याला काहून निशाम उल्लूक याला सुभेदारी दिली (१८२२). पण तो तेथें न रहातां हैद्राबादेस गेला व गुजराथेंत सर्वत्र अंदापुदी माजली. तिचा फायदा घेऊन पिलाजीनं स्वारी

केली (१७२३) व चौथ वसूल केली; आणि या वर्षापासून मराठ्यांनी गुजराथची चौथ नियमितपणे वसूल करण्यास प्रारंभ केला. यापुढील मराठ्यांची हकीकत ' गायकवाड ' (घराणें) या नांवाखाली पहावी.

[संदर्भ ग्रंथ.—बॉम्बे ग्यझेट. पु. १. भा. १; राजतरंगिणी; बील—युझिस्ट रेकार्ड्स; आर्काओलॉजिकल सर्व्हे रिपोर्ट्स. २, ४; रासमाला; इलियट; हरिवंश; महावंशो; पेरिडस; टॉलेमी; वायुपुराण; विष्णुपुराण वगैरे].

गुजराथी वाङ्मय—गुजराथी वाङ्मयाचें विहंगम दृष्टया परीक्षण केलें असतां जी एक गोष्ट प्रामुख्याने वाचकांच्या नजरेस आल्यावाचून रहात नाहीं ती म्हणजे या वाङ्मयांत कालिदास, शेक्सपीयर, मिल्टन, गोएटे यांसारखीं कवि-रत्नें आढळून येत नाहींत. गुजराथी वाङ्मयांतील नरसामिथा, प्रेमानंद, दयाराम इत्यादि कवींच्या काव्यांचें अवलोकन केल्यास जगप्रसिद्ध कवींच्या मालिकेंत यांनां स्थान देण्याइतकें उच्च प्रतीचे हे कवी नाहींत असेंच वाचकांचें मत पडेल. अशी जरी स्थिति असली तरी वर सांगितलेलें गुर्जर कवी हे गुजराथी वाङ्मयाच्या इतिहासांत श्रेष्ठ होऊन गेले व यांचीं काव्ये गुजराथी ग्रंथांमध्ये अद्यापिहि सर्वतोमुखी आहेत, ही गोष्ट नाकबूल करून चालावयाचें नाहीं. हे कवी आपापल्या काळामध्ये प्रसिद्धांस आले व त्यांनीं आपलें नांव गुजराथी वाङ्मयाच्या इतिहासांत अजरामर करून ठेविलें. या दृष्टीनें त्यांच्या काव्यांचे व त्यांबरोबरच गुजराथी वाङ्मयाचें आलोचन करणें आवश्यक आहे.

गुजराथमध्ये नामांकित व पहिल्या दर्जाचा एखादा कवि सुद्धां कां निर्माण होऊं नये असा प्रश्न सकृददर्शनीं वाचकांच्या पुढें उभा रहाणें स्वाभाविक आहे. या प्रश्नाचें उत्तर द्यावयाचें असल्यास आपणाला गुजराथच्या ऐतिहासिक, सामाजिक व धार्मिक परिस्थितीचें अवलोकन करणें भाग आहे. कितीहि श्रेष्ठ दर्जाचा माणूस घेतला तरी परिस्थितीच्या चकांतून जाण्याशिवाय त्याला गत्यंतरच नसतें. ज्याकाळीं तो जन्माला येतो, त्या काळच्या परिस्थितीचीं बंधनें त्याला जखडून टाकण्याचा प्रयत्न करीत असतात. शेक्सपीयर, वर्डस्वर्थ, गोएटे यांसारखे शककलें कवी, परिस्थितीचीं बंधनें तोडून टाकण्याचा शक्य तितका प्रयत्न करीत असतात. पण त्यांच्या हातूनहि तीं गोष्ट साध्य होत नाहीं. मग सामान्य माणसाचीं गोष्ट दूर राहिलीं. गुजराथी कवींच्या वावरीत हीच गोष्ट आढळून येते. राजकीय घडामोडींत गुजराथवर अनेक दुर्धर प्रसंग ओढवले होते. अजपूत, मुसुलमान, मराठे या लोकांनीं अनुक्रमें गुजराथवर रजमूल वसविला होता. स्वतः गुजराथचें आपलें स्वातंत्र्य प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न केलाच नाहीं म्हटलें तरी चालेल. गुजराथी लोक ज्यात्या, शांत वृत्तीचे, शेतकी व व्यापार यांवर आपला चरितार्थ चालविणारे, व धार्मिक वृत्तीचे लोक होते.

रजपूत अगर मराठयांप्रमाणें स्वातंत्र्याची हौस व पराक, माची आवड त्यांच्यांत नव्हती. त्यामुळें परतंत्र्यांत देखील ज्याप्रमाणें रजपुतांमध्ये वीररसपूर्ण काव्ये झालीं तशीं गुजराथी लोकांत झालीं नाहींत. स्वातंत्र्यलालता ही काव्याची जननी होय. पण गुजराथी लोकांत स्वातंत्र्यलालता दृष्टोपत्तीस आली नाहीं व स्वातंत्र्याची तुतारी वाजवून लोकांत स्वातंत्र्यरवीची ज्योत पाजवत ठेवणारे शाहीर कवीहि गुजराथमध्ये झाले नाहींत. पण राजकीय घडामोडी चालूं असतां गुजराथमध्ये कवीच निर्माण झाले नाहींत असें मात्र नाहीं. या अशा उलाढालीच्या काळांतच मोठमोठे कवी निर्माण झाले पण त्यांचीं काव्ये स्वातंत्र्योद्दीपक व चित्ताची खळबळ उडविणारीं नव्हतीं. मुसुलमान सुलतानांनीं गुजराथवर व त्यांच्या आसपास ज्यावेळीं मुलखगिरीचा धूमधडाका चालू ठेवला होता त्यावेळीं नरसी मेथा रात्राकृष्णाच्या झुंगारविलासवर आपलीं कवनें रचीत होता. गुजराथी समाज हा जात्या धार्मिक असल्यानें गुजराथी कवींचा धर्म हा आवडता विषय होऊन वसला होता. गुजराथमध्ये धर्माचें पीक पुष्कळ येतें असें म्हणतात. पावसाळ्यांतील छत्र्यांप्रमाणें गुजराथेंत धर्मसंप्रदाय निर्माण होता व नष्ट होतात. नेहमीं परकीयांच्या अंमलाखालीं असणाऱ्या कमकुवत लोकांनां धर्मशिक्षण दुसरा वित्तावा कोटून मिळणार ? गुजराथी कवींच्या काव्यांत हीच स्थिति नजरेस येते. धर्म, झुंगार, शांति इत्यादि विषयांच्या वाहेर या कवींची दृष्टि गेली नाहीं. अशा रीतीनें गुजराथी काव्याचें क्षेत्र फारच मर्यादित होतें. पण या क्षेत्रांतच आपल्या प्रतिभेनें लोकांनां स्तिमित करणारे कवी गुजराथेंत निर्माण झाले. गुजराथी वाङ्मयाचे मुख्यतः तीन भाग पाडतां येतात (१) दहाव्या ते चौदाव्या शतकापर्यंतच्या काळांतील वाङ्मय, (२) पंधराव्या शतकापासून ते सतराव्या शतकाच्या अगदीं अखेरीपर्यंतचें वाङ्मय व (३) अठराव्या शतकांतरच्या अर्वाचीन काळांतील वाङ्मय.

दहावें ते चौदावें शतकः—या काळास जुन्या गुजराथीचा काळ असें म्हणतां येईल. या काळांत हल्लींच्या शुद्ध गुजराथी भाषेचीं बीजे पेरलीं गेलीं. या काळांतलें गुजराथी वाङ्मय फारच थोडें व तें सुद्धां अशुद्ध स्वरूपाचें आहे. इ. स. ७४६ पासून १२९८ पर्यंत रजपूत लोकांची सत्ता गुजराथवर स्थापित झालेली होती. ब्राह्मण व जैन हे आपापले ग्रंथ संस्कृत भाषेंत लिहीत असत. पण सुमारे दहाव्या शतकाच्या सुमारास भाट आणि चारण यांनीं रजपूत राजांच्या स्तुतिपर रासा आपल्या देशी उर्फ अपभ्रंश भाषेंत रचण्यास सुरुवात केली. या रासांमधील भाषा म्हणजे व्रज, मारवाडी व इतर देशी भाषांची खिचडीच होती. प्रथम प्रथम ब्राह्मण व श्रेष्ठ वर्णीचे लोक या सुपांकडे दुर्लक्ष करीत. पण पुढें दहाव्या शतकाच्या सुरुवातीच्या काळांत देशी भाषांनां व त्यांच्याबरोबर गुजराथीलाहि वरीच मान्यता मिळू लागली. पण मान्यता मिळाली

तरा पुढें दोनतीन शतके गुजराथी भाषेंत फारसें वाङ्मय झालें नाहीं.

पंधराव्या शतकाच्या आरंभापासून गुजराथी वाङ्मयाला खराखुरा प्रारंभ झाला असे म्हणावयास हरकत नाहीं. या वाङ्मयाचें यथार्थ स्वरूप काय होतें हें समजण्याला तत्कालीन परिस्थितीचें ज्ञान असणें अत्यावश्यक आहे. मीराबाई व नरसी मेथा हे ज्यावेळीं आपल्या मयुर कवनांनी गुजराथी समाजाला वेड लावांत होते त्यावेळीं गुजराथवर एका नवीन धर्ममताची लाट येऊन आदळली होती. दक्षिण हिंदुस्थानांत उत्पन्न झालेली भक्तिमार्गाची चळवळ या सुमारास गुजराथपर्यंत येऊन पोहोचली होती. बौद्ध-धर्मातील तत्वज्ञानाचा आद्य शंकराचार्यांनी घुब्या उडवून वैदिक धर्माची स्थापना केली होती. शंकराचार्यांनी स्थापन केलेल्या या वैदिक धर्मांत पुढें बौद्धधर्मांतलें चांगलीं तत्वें घुसडण्यांत आलीं. बुद्धालाहि हिंदु धर्माच्या अवतारी पुरुपांच्या मालिकेंत स्थान मिळालें होतें. अशा रीतीन हिंदुधर्म व वैदिक धर्म यांची सांगड जमली असतां, दक्षिण हिंदुस्थानांत रामानुजाचार्य, मध्वाचार्य इत्यादि महान् धर्माचार्यांनी भक्तिमार्गाचा प्रसार करण्यास सुरवात केली होती. गुजराथनेंही या मार्गाचा स्वीकार करण्यास विलंब लावला नाहीं. थोडक्याच काळांत सर्व गुजराथभर ही भक्तिमार्गाची चळवळ फैलाविली.

भक्ति याचा अर्थ परमेश्वराचें भजन करणें असा आहे. पण निर्गुण, निराकार अशा परमेश्वराचें भजन तरा कसें करावयाचें ? अशी स्थिति उत्पन्न झाल्यामुळे, परमेश्वराला सगुण स्वरूप देऊन त्याला सगुण स्वरूपांत भजावयाचें, त्याचें गुण गावयाचे अशी भक्तीची व्याख्या करण्यांत येऊं लागली. आपल्या मनाला आवडेल त्या स्वरूपांत परमेश्वराला भजलें असतां आपल्याला मोक्ष मिळू शकतो ही भावना प्रत्येक स्त्रीपुरुषाच्या मनांत या नूतन भक्तिमार्गानें उत्पन्न केली. हा मार्ग ब्राह्मणप्रामाण्येच शूद्र, पतित, स्त्रिया इत्यादिकांना सररास खुला होता. भक्तीच्या साम्राज्यांत स्त्रीपुरुष, उच्चनीच असा भेद नव्हता. कीर्तनाच्या प्रसंगी उच्च जातीचा बाह्य व हलक्या जातीचा महार अगर घेड यांच्यांत स्पृश्यास्पृश्यतेची अडचण येत नसे. अशा प्रकारच्या भक्तिमार्गाची लाट गुजराथभर १५ व्या शतकाच्या आरंभा परतली होती. दक्षिण हिंदुस्थानांत रामभक्ति प्रचारांत होती तर महाराष्ट्रांत विठ्ठलभक्तीचें प्रस्थ माजलें होतें. उत्तर हिंदुस्थान-अंगालामध्ये कृष्णभक्तीचा फैलाव झाला. अगोदरच कृष्णाचें चरित्र म्हणजे अनेकांगां; ज्याला ज्या अंगाची गोडी वाटत असेल त्याला तें आवडतें अंग कृष्णामध्ये दृष्टीस पडे. मग काय ! गुजराथमधील स्त्रीपुरुषांनी आपल्याला रुचेल अशा स्वरूपांत कृष्णभक्ति करण्यास सुरवात केली. कुणी कृष्णाला कन्ध्याच्या स्वरूपांत भजून लागला तर कुणी राधाभक्त्याच्या स्वरूपांत

श्रुतिष्णाचें चरित्र गाऊं लागला. कृष्णभक्तीचा पंथ स्थापन करणारा वळभाचार्य हा गुजराथेंतच जन्मास आला व त्यांनी या कृष्णभक्तीचा प्रसार गुजराथमध्ये झपाट्यानें केला.

मीराबाई (इ.स. १४०३-१४७०) :—गुजराथमध्ये मीराबाई व नरसी मेथा हे कवी उदयास येण्याच्या वेळची परिस्थिती वर वर्णन केल्याप्रमाणें होती. मीराबाई ही १४०३ मध्ये जन्मास आली. हिचा मेवाडचा राणा कुंभ याच्याशी विवाह झाला. विवाह होण्यापूर्वीच हिला कृष्णभक्तीचें वेड लागलें होतें. तिचें मनानें कृष्णाला वरलें होतें. पण तिच्या इच्छेविरुद्ध तिचा कुंभाशी विवाह लावण्यांत आला. कुंभ हा शिवभक्त होता. लग्नानंतर ज्यावेळीं कुलदेवतेला नमस्कार करण्याचा प्रसंग आला त्यावेळीं मीराबाईनें शिवाला नमस्कार करण्याचें साफ नाकारलें. एका कृष्णशिवाय दुसऱ्या कोणापुढेंहि मी माझे डोकें नमाविणार नाहीं असें तिनें आपल्या सासरच्या मंडळींना वजावून सांगितलें. कुंभानें मीराबाईचें मन कृष्णभक्तीपासून वळविण्याचा पुष्कळ प्रयत्न केला पण व्यर्थ. उलट मीराबाईनेंही कुंभाचें मन कृष्णभक्तीकडे वळविण्याचा प्रयत्न केला पण त्यांत तिलाहि यश आलें नाहीं. ती नेहमीं कृष्णभक्तींत तल्लीन असे. कुंभाचें व तिचें अशा रीतीनें पटत नसल्यामुळे ती द्वारकेला जाऊन साधूंच्या संगतींत आपला काळ घालवूं लागली. अर्थातच तिच्याविषयीं नाना प्रकारच्या कंठ्या पिकल्या. तेव्हां कुंभाला फार राग येऊन त्यानें तिला विषाचा पेला पाठवून दिला. मीराबाई त्या पेल्यांतील विष प्याली पण तिला कांहीहि झालें नाहीं. राण्यानें तिचें मन वळविण्याचे कसे कसे प्रयत्न केले हे तिनें एका पद्यांत सांगितलें आहे. मीराबाई ही जातीनें गुजराथी नव्हती. द्वारकेस आल्यानंतर तिनें गुजराथीचें ज्ञान संपादन केलें असावें. तिनें पुष्कळ गाणीं हिंदीभाषेंत रचलेलीं आहेत. खास तिचीं अशीं २५० गाणीं असावीत. याकींचीं कांहीं जरी तिच्या नांवावर विकलीं जातात तरी तीं गाणीं हुसऱ्यांचीं असून तीं त्यांनीं लोकप्रिय व्हावीत या हेतूनें मीराच्या नांवाखालीं दडपून दिलीं असावीत असें दिसतें. कारण कांहीं कांहीं घुसडून दिलेल्या गाण्यांत अर्वाचीन गुजराथी शब्दप्रयोग आढळतात. हिचें गाणें एकावथास अकबर आला अशी एक कथा प्रचलित आहे. तीं तुकीची असावी किंवा ही मीराबाई कुंभ राण्याची बायको नसावी.

पंथियनशफीला ज्याप्रमाणें परमेश्वर हाच आपली बायको, आपली आई, आपला बाप किंबहुना आपलें प्रेमसर्वस्व वाटतों, त्याचप्रमाणें मीराबाईला कृष्णशिवाय दुसरे कांहीहि सुचत नसे. तिनें आपलें तन व मन परमेश्वराला अर्पण केलें होतें. खालील ओळीमध्ये तिनें आपलें अंतःकरण उघड केलेलें आहे :—

प्रेमनी प्रेमनी प्रेमनो रे मने लागी कडारी प्रेमनी

जळ जमुनामा भरवा गंगांतो हती गामर माथे हेम-

नोरे । मने

काचे ते तांतणे हरिजा एं वांधी, जेम खंचे तेम
तेमनी रे मने ।

मीरा कहे प्रभु गीरिधर नागर, शामळी सुरत शुभ
एमनी रे मने ।

दुसऱ्या एका कवनांत ' गोविंदो प्राणअमारो रे, मने जग
लाग्यो खारो रे, मने मारो रामजा भावे रे, वीजो मारी नजरे
न आवे रे ' असें तिनें म्हटलें आहे.

वरवर विचार करणाऱ्याला मिराबाईच्या कवनांत उत्तान
शृंगाराश्रिवाय कांहीं दिसावयाचें नाहीं. पण वस्तुस्थिति
तशा प्रकारची नाहीं. मिराबाईला श्रीकृष्णाचें वेड लागलें
होतें व त्याच्याशीं एकरूप होण्याकरतां तळमळणाऱ्या जीवाचे
मानवी प्रेमाच्या स्वरूपांत व्यक्त केलेले बोल म्हणजे तिचीं
कवनें होत. तीं कवनें गायलीं जात असतांना श्रोत्यांचें
मन तांतुरतें तरी तल्लीन झाल्याशिवाय रहात नाहीं. हीं
शृंगारपूर्ण कवनें राजरोस गातांना गुजराथी वायकांना कोण-
त्याहि प्रकारची लाज वाटत नाहीं. अद्यापिहि गुजराथ-
मध्ये, गर्भ्यांमध्ये हीं कवनें तरुणी गात असतात. गुजराथ-
मध्ये ज्या ज्या कवींची अगर कवयित्रींची कवनें गुजराथी
आबालवृद्धांच्या तोंडी बसलेली आहेत अशा कवींमध्ये व
कवयित्रींमध्ये मिराबाईची प्रामुख्याने गणना करण्यास हरकत
नाहीं.

नरसी मेथा (१४१५-१४८९)—मीराच्या सम-
कालीन व मीरापेक्षाहि श्रेष्ठ दर्जाचा कवि नरसीमेथा होय.
हा जुनागड येथील नागर ब्राह्मण होता. लहानपणीच त्याचे
आईबाप वारल्यामुळे त्याच्या चुलतभावानें त्याचें जालन-
पालन केलें होतें. नरसीची जात शिवोपासक होती. पण नर-
सीचा ओढा घालपणापासूनच कृष्णभक्तीकडे असे. सार्धच्या
संगतीत भजन करण्यांत त्याचा वेळ जात असे. कांहीं वेळां तो
स्वतः स्त्रियांच्या वेपांत स्त्रियांबरोबर गर्भ्यांचा नाच करीत
असे. त्यामुळे त्याच्या जातीतील लोक त्याच्यावर व त्याच्या
कुटुंबावर रूढ झाले व त्याच्या कुटुंबीयांना वाळीत घालण्या-
पर्यंत त्यांची मजल गेली. त्याचें लग्न एका मुलीशीं ठरलें
होतें पण वरील नाती त्याच्या भावी शत्रुसाला कळतांच त्यानें
आपली मुलगी नरसीला देण्याचें नाकारलें. पण पुढें त्याचें
दुसऱ्या एका गृहस्थाच्या मुलीशीं लग्न झालें. याचा व
याच्या बायकोचा खर्च याच्या भावावरच पडत असे. एक
दिवस त्याची भावजय त्याला टाकून बोलली. त्यामुळे त्याला
राग येऊन त्यानें आपल्या घराला रामराम ठोकला व समु-
द्रकाठच्या महादेवाच्या देवळांत जाऊन तपश्चर्या करण्यास
सुखात केली. शिव संतुष्ट झाला व त्यानें नरसीला द्वारकेस
नेलें आणि कृष्णाची सोळासहस्र गोपींशीं झालेली रासक्रीडा
त्याला दाखविली. त्यामुळे नरसीला अपरिमित आनंद झाला;
व त्यानें कृष्णभक्ति हें आपलें अंतिम ध्येय ठरविलें. तो घरीं
परत आला व आपल्या भावज्यांच्या दुस्तरांमुळे कृष्णाचें

दर्शन झाल्याबद्दल त्यानें तिचे आभार मानिले. (कालि-
दासाच्या संबंधी अशीच आख्यायिका प्रसिद्ध आहे). घरीं
आल्यावर त्यानें आपलें वेगळें विन्हाड केलें. दिवसभर कृष्ण-
भक्तींतच त्याचा वेळ जात असल्यामुळे त्याला अतिशय
हालांत व दारिद्र्यांत दिवस काढवे लागले. त्याला एक
मुलगा व मुलगी झाली. पुढें कांहीं दिवसांनंतर त्याची
वायको व त्याचा मुलगा काळाच्या भक्ष्यस्थानी पडला.
मुलीचा विवाह झाला होता. त्यामुळे तो प्रपंच्याचा उपाधीतून
मोकळा झाला. त्यामुळे त्याला जो आनंद झाला, तो ' एा रे
अमें एवा रे एवा, तमे कहोछे बळी तेवा रे । मल्लू थयु भांगी
जंजाळ, सुखे भजोशु श्रीगोपाळ ' या सर्वमान्य पद्यांत
वर्णन केला आहे.

भक्तीच्या साम्राज्यांत जातिभेद आडवे येत नाहींत याची
नरसीला पक्की जाणीव झाली होती. घेड लोकांच्या पंक्तीला
त्यांच्या आमंत्रणावरून तो गेला व त्यांच्याबरोबर त्यानें
जेवण केलें. यामुळे त्याच्या ज्ञातिवांधवांनी त्याला वाळीत
टाकिलें. पण पुढें नरसीच्या ज्ञातीच्या लोकांनी ज्यावेळीं
भोजनसमारंभ केला त्यावेळीं श्रीकृष्णानें आपल्या मायेनें त्या
ज्ञातीच्या गृहस्थांमध्ये घेड जेवायला बसले आहेत असा
देखावा ज्ञातीतील गृहस्थांना दाखविला व पुढें नरसी मेथा
तेथे येताच तो देखावा नाहींसा झाला. यामुळे त्याच्या
ज्ञातीचे गृहस्थ खजील झाले व त्यांनीं नरसीला पुन्हां आपल्या
जातीत घेतलें.

अशा प्रकारच्या वीस तरी अद्भुत गोष्टी कै. इच्छाराम
देसाई यांनी दिल्या आहेत. त्यांपैकी कुंवरबाईनें मामेळ,
नरसिंह मेथांना वापनूं श्राद्ध, शामळदासनें विवाह, नरसिंह
मेहेतानी हुंडी, हे चार चमत्कार प्रसिद्ध आहेत. नरसिंह मेहे-
तानी हुंडी, या गोष्टीवर स्वतः नरसीनें एक काव्य रचलें
आहे.

नरसी मेथाच्या ग्रंथाचे दोन भाग पाडतां येतात. (१)
शृंगारपर काव्ये व (२) भक्तीपर काव्ये. याच्या शृंगारपर काव्याचें
पर्यवसान भक्तींतच झालें आहे. तथापि शुद्ध शृंगाराचीहि
कांहीं कवनें आपल्याला आढळून येतात. उदाहरणार्थ,
ललिता नांवाच्या एका दूतीला कृष्णानें राधेचें मन आपल्या-
कडे वळविण्याकरितां पाठविलें असांत ललितेनें राधेला कृष्णा-
कडे आणिले व त्यानंतर रवी राधाकृष्णाची प्रणयलीला कवीनें
पुढील पद्यांत वर्णिली आहे—

कुंजसमीपे आवीया कुंवरीने तेडी कुमार
एकांतस्थाने रची शय्या मळी करी रे विहार ।

भूयरे मीडी हृदयें सुवन लीधुं गाल

रसीओ ते रस प्रीते पीडा कंद्रप रस रसाळ ॥

अशाच प्रकारची शृंगारपर कवनें आणखीहि उद्धृत
करून देतां येतील. पण या शृंगारपर कवनांत देखील आच-
रट शृंगार आढळून येणार नाहीं. राधाकृष्णांची रास म्हणजे
जीवाभ्याची परमात्मस्वरूपांत विलीन पावण्याची अनावर

खालसा होय. स्वतः श्रीकृष्णाला सोळा सहस्र बायका असून ती ब्रह्मचारीच होता. नरसीने कृष्णाच्या तोंडांत एके ठिकाणी असे शब्द घातले आहेत.

‘सुणो तमे नारी, अमे ब्रह्मचारीअमने ते कोई एक जाणे रे ।

वैद भेद लहे नहि मारो सनकादिक नारद व खाणे रे ।

एक जाणे छे व्रजनी गोपी, फेरस जयदेवे पीधोरे ॥
(शृंगारमाला.)

ही कवीं करूनच तो राहिला नाहीं तर त्यानें आपल्या खूपिपुत्र भक्तांकडून रासामध्ये ही पदं गाविलीं. पुष्कळ निंदकांनी या त्याच्या कृत्याबद्दल त्याला नावें ठेविलीं पण त्याला त्याची पर्वा वाटली नाहीं. मीरा व नरसी यांच्या शृंगारपर काव्यांची तुलना केली असतां, मीराबाईचीं पदं नरसीपेक्षां मधुर व अधिक उच्च भावनापूर्ण वाटतात व त्यामुळे मीराची पदं गुजराधी समाजांत सर्वतोमुखी झालेली आहेत.

पण भक्तिपर काव्यांत नरसी हा मीरापेक्षां अधिक श्रेष्ठ कवि आहे. तत्कालीन कृष्णभक्तीचें परमोच्च स्वरूप या भक्तिपर काव्यांत दृष्टीस पडतें. शिवाय काव्यांत, तत्त्वज्ञान देखील जागोजागी भरलेलें आढळतें. शंकराचार्यांच्या चर्पट-पंजरीतील विचारांप्रमाणें ‘सुमरने श्रीहरी मेल्य ममतापरी, जोने विचारीनो मूळ तारुं । तूं अल्या कोण ने कोने वळगीर हो, वगर समजे कहे महारुं महारुं ।’ या पद्यांतिल विचार आहेत. प्रभातकालीं म्हणतां येतील अशी तात्विक व भक्तिपर गाणींहि यानें केलेली आहेत. हीं तुकारामाच्या अभंगांसारखीच व भक्तिरसपूर्ण आहेत.

नरसीची भापा पुराणी नाहीं व हल्लींच्या कवींच्या पद्धती-प्रमाणें बोजड व कृत्रिम नाहीं. तात्विक विवेचन देखील तो सोप्या भाषेत करतो. शृंगारपरकाव्यांत त्याच्यापेक्षां दयाराम हा श्रेष्ठ आहे व अंतःकरणांतिल भावना व्यक्त करण्याच्या बाबतींत मीराबाईइतका त्याचा हातखंडा नाहीं. तथापि त्यांच्या काव्याचें सामुदायिक पर्यालोचन केल्यास तो सर्व कवींत श्रेष्ठ होता, असें म्हणण्यास हरकत नाहीं.

भालनः—मीरा व नरसी मेधा हे पंधराव्या शतकांतील दोन महान् कवी होते. दुय्यम दर्जाच्या कवींत भालन, भीम व पद्मनाभ यांची गणना करतां येईल. भालन हा पाटणचा राहणारा असून जातीचा श्रीमाली ब्राह्मण होता. त्यानें बाणाच्या कादंबरीचें गुजराधीत भाषांतर केलें. याशिवाय राम, कृष्ण, शिव इत्यादिकांच्या चरित्रांतील प्रसंगांवर त्यानें काव्यें रचलीं. रामकृष्ण अगर शिव यांपैकीं कोणाचेंहि भजन केलें असतां परमेश्वराचें भजन केल्याप्रमाणेंच आहे हा त्याच्या काव्यांतील उपदेशाचा भाग आहे. चेदी-आख्यान व नलाख्यान हीं काव्यें त्यानें लिहिलीं पण त्यांत विशेष वर्णनीय असें काहीं नाहीं. ‘सोमळ रे तुं सजनी

मारी रजनी क्या रगी आवीजी ’ हें त्याचें गाणें फार प्रसिद्ध आहे. दशमस्कंध, सप्तशती, रामायण, शिवभिलडीसावाद, हीं त्याचीं इतर काव्यें आहेत.

भीमः—भीम हा सिद्धपूर पाटणचा मोध ब्राह्मण होता. त्यानें चोपदेगाचें भागवत गुजराधीत भाषांतरिलें आहे.

पद्मनाभः—पद्मनाभाचें नांव त्यानें लिहिलेल्या ‘कहानद दे प्रबंध ’ या ऐतिहासिक काव्यामुळें प्रसिद्ध आहे. हा विशालनगरचा नागर ब्राह्मण होता. त्यानें १४५६ मध्ये झालेर येथें हें काव्य लिहिलें. या काव्यांतील कथाभाग अद्याउद्दीन खिलजीचा सरदार अलफखान यानें केलेल्या गुजराथवरील स्वारीसंबंधीचा आहे. अनहिलवाडपद्मणाची राख-रांगोळी कशी झाली, सोमनाथ पाटण कसें छुटलें गेलें, हिंदू राजांनीं तीनचारदां अलफखानाच्या सैन्याचा कसा पराभव केला, शेवटीं एका रजपूत राजाच्या विश्वासघातामुळे गुजराथ परतंत्र कसें झालें, यांसंबंधीचीं वर्णनें यांत आलेली आहेत. हें काव्य रचित असताना, मधून मधून वाररसपूर्ण पद्यें आढळतात व गुजराधी वाङ्मयांत एक तरी कवि स्वातंत्र्य-महिमा गाणारा झाला याबद्दल आगद वाटतो. हें पद्मनाभाचें काव्य डॉ. वुल्हरनें १८७५-७६ सालीं शोधून काढलें. काव्याच्या नांवातील प्रबंध या शब्दावरून हें काव्य जैन कवींचें असावें अशी लोकांची कल्पना होती, पण ती हल्लीं नाहींशी झाली आहे. पद्मनाभाचें हें काव्य त्यांनीं जसें लिहिलें तशा भाषेतच उपलब्ध आहे. मीरा व नरसीमहताच्या काव्याची भापा त्यांनीं लिहिल्यासारखी राहिली नसून त्यांत फेरफार झालेले आहेत व त्यामुळे त्यांची भापा कशी होती हें आपल्याला कळून येत नाहीं.

पंधराव्या शतकांतील जे मुख्य कवी झाले त्यांचें वर वर्णन केलें. या कवींच्या काव्यांत मुख्यतः कृष्णभक्तीचें रसोम आढळून येतें. या काळांतील भक्तीचें स्वरूप मिराबाई व नरसिंह, मेहेता यांच्या काव्यांत आपणाला दृष्टीस येतें. पुढील, शतकांत ज्या ज्या कवींनीं वृष्णभक्ति पर वाच्यें लिहिलीं त्यांमधील मुख्य कल्पना यांच्या काव्यांतूनच घेतलेली आढळून येते. या कवींच्या काव्यांचा परिणाम तत्कालीन समाजावर फार झाला व अद्यपिहि त्यांच्या काव्यानें गुजराधी समाजाला वेड लावलें आहे. या कवींच्या काव्यांत अप्रत्यक्ष रीतीनें जागजागी, तत्कालीन समाजाचें स्वरूप काय होतें याची अस्फुट कल्पना आपल्याला करतां येतें. पण एकंदरीनें या काळांतील कवींचें काव्यक्षेत्र बरेंच संकुचित होतें असें म्हणावयास हरकत नाहीं.

सोळाव्या शतकांतील कवी.—या शतकांत वाङ्मयाला ओहोटी लागली. शांगल्या प्रकारचें वाङ्मय उत्पन्न होण्याला जी परिस्थिती लागते ती या शतकाला लाभली नाहीं. या काळांत नांव घेण्यासारखे कवी म्हणजे वस्तो, वच्छराज व तुळशी हे होते.

वस्तोः—वस्तो हा खेडा जिल्ह्यांतील वोरसद गांवचा पातीदार होता. त्यानें सर्वसंगपरिस्थान करून साधू व संन्याशी यांचा सहवास पत्करला. यानें नरसीमेथाच्या धर्तावर गुकदेवालयान व सुभद्राहरण हीं काव्यें रचिलीं आहेत.

वच्छराजः—हा भडोचजवळील जेजुसारचा राहणारा. हा कवीरंपंथी होता. त्याचें मुख्य काव्य म्हणजे रसमंजरी होय. यांत त्यानें पुष्कळ गोष्टी एकत्र केल्या आहेत.

तुळशीः—हा जुनागडनजिकच्या कुटियन गांवांत राहणारा सारस्वत ब्राह्मण. यानें ध्रुवाच्या कथेवर एक काव्य रचिलें.

सत रा व्या श तं कां ती ल क वी.—सोळावें शतक वाङ्मयाच्या दृष्टीनें जवळजवळ वांझ होतें असें म्हटलें असतां चाले. पण सतराव्या शतकांतल्या वाङ्मयाचा या शतकांनें पाया घातला होता असें म्हणण्यास हरकत नाही. या सतराव्या शतकांत ज्याला खरें काव्य म्हणतां येईल असें वाङ्मय निर्माण होऊं लागलें. या काळापर्यंत काव्य म्हणजे धार्मिक काव्य अशी स्थिति होती. काव्यामध्ये देखील धर्माचा बर्चमा होता. पण सतराव्या शतकांतील कवींच्या काव्यांत काव्य हे धर्माच्या तावडींतून सुटलें व काव्याचें क्षेत्र विस्तृत झालें. अशा प्रकारचें काव्य निर्माण करण्यांत ज्या ज्या कवींनीं पुढाकार घेतला त्यांत आखोभगत हा अप्रेसर होय.

आखोः—हा जातीचा सोनार होता. लहानपणापासूनच त्याला जगाचा बीट आला होता. त्याचा पहिला गुरू वल्लभपंथी होता. तो फार लुच्चा आहे असें आखोला आढळून आलें म्हणून तो दुसऱ्या गुरूच्या शोधार्थ निघाला व काशीस त्याच्या मनाप्रमाणें त्याला एक गुरू मिळाला. त्याच्याजवळ त्यानें वेदान्ताचें अध्ययन केलें. शंकराचार्याचें अद्वैत तत्वज्ञान हेंच खरें तत्वज्ञान होय अशी त्याची खात्री झाली होती. त्याचे प्रसिद्ध ग्रंथ म्हणजे आखोगीता, चित्त विचारसंवाद, गुरुशिष्यसंवाद, पंचांकरण, अतुभवबिंदु, कैवल्यगीता, ब्रह्मलीला, परमपदप्राप्ति व पंचदशीतारपर्यं हे होते. आखोच्या काव्यांत वेदान्त भरलेला आहे. त्याच्या काळीं जे नानाप्रकारचे पोटपंथ निर्माण झाले होते त्या सर्वांचा त्यानें परामर्ष घेऊन ते सर्व झूट आहेत म्हणून ठरविलें. 'ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या' हेंच तत्व त्यानें आपल्या ग्रंथांत प्रतिपादन केलेलें आहे. आखो हा मोठासा सुशिक्षित माणूस नव्हता. त्याची भाषा ओबडधोबड आहे. समर्पक कोटया करणें, झंझाण मतावर टीका करणें, समाजांतील अनाचारावर झणझणीत वाक्प्रहार करणें या वाचनांत त्याचा हातखंडा होता. आपल्या पहिल्या गुरूच्या ढोंगावर टीका करतांना तो म्हणतो 'गुरूकीधा मे गोकुलनाथ, वरडा वळदनें घाली नाथ, धन हरे थो कां नव हरे, ए गुरु कल्याण धू करे'. यात्रा करण्याच्या धार्मिक समजुतीवर त्याचा

विश्वास नव्हता. 'तीर्थ कोडीं, हरिजनने चरण' असें त्यानें म्हटलें आहे. संस्कृत काव्य अगर प्राकृत काव्य, दोन्ही भाषा विचार व्यक्त करण्याच्या दृष्टीनें सारख्याच योग्यतेच्या होतें असें तो म्हणत असे. आपले विचार व्यक्त करण्यासाठीं त्यानें योजलेल्या उपमा व परिचित गोष्टी फारच समर्पक असतात. तो स्वतः आपल्याला कवि म्हणून घेत नसे. तत्वज्ञ अगर ज्ञानी म्हणून घेण्यांत त्याला फार आनंद वाटत असे. काव्य लिहितांना त्यानें वृत्तांकडे फारसें लक्ष दिलें नाहीं. त्यानें काव्याच्या योगानें समाजांतील वाईट चालींचा विच्छेद करण्याचें काम केलें. त्याच्या पूर्वीच्या काव्यवाङ्मयांत जें कृष्णभक्तीचें स्तोम माजलें होतें तें यानें नाहींसें केलें व काव्याला एकप्रकारचें नवें वळण लाविलें.

प्रेमानंद (१६३६-१७३४).—तथापी गुजराथी भाषेला व वाङ्मयाला जर कोणी उत्तम दर्जाचें स्थान प्राप्त करून दिलें असेल व संस्कृताइतकीच, प्राकृत भाषा गहन विचार व्यक्त करण्याला समर्थ आहे अशी जर कोणी लोकांची खात्री पटवून दिली असेल तर तो कवि म्हणजे प्रेमानंद होय. गुजराथीत चांगलें वाङ्मय निर्माण केल्याशिवाय पागोटें न वापरण्याची त्यानें प्रतिज्ञा केली होती. प्रेमानंदांनें संस्कृत भाषेचा व पुराणांचा चांगला अभ्यास केला होता. तो स्वतः कवी होता. एवढेंच नाहीं तर त्यानें काव्याचा स्वतंत्र पंथ निर्माण केला. जॉन्सनप्रमाणें त्याच्याभोवती नेहमीं कविबंधु जमत असे, व प्रेमानंद हा आपल्या स्फूर्तीनें त्यांना निरनिराळीं काव्यें लिहिण्याला उत्तेजन देत असे. त्याचे जवळ जवळ ३७ शिष्य होते. त्यांपैकीं एकाला तात्विक कविता तर दुसऱ्याला ऐतिहासिक काव्यें रचण्यास ती सांगत असे. स्वतः प्रेमानंदांनें पुष्कळ काव्यें व नाटकें लिहिलीं. त्याच्या नाटकांमध्ये एकप्रकारचें वैशिष्ट्य दिसून येतें. त्याचें काव्यभांडार फार मोठें आहे. त्यानें एकंदर ३२।३३ काव्यें लिहिलीं. संस्कृतमधून गुजराथीमध्ये पुराण सांगणाऱ्या पंडितांची त्याला फार चीड येत असे. याकरितां प्रेमानंदांनें गुजराथीतच पौराणिक प्रसंगांवर काव्यें लिहिण्यास आरंभ केला व रामायण, महाभारत यांमधील प्रसंगांवर त्यानें काव्यें रचिलीं. पण 'केवळ पुराणांचें भाषांतर करणारा माणूस हा कसला कवि' अशी त्याचा प्रतिस्पर्धी सामळ यानें त्याची चेष्टा केल्यानें त्यानें सामाजिक विपयांवरहि काव्यें लिहिण्याचा निश्चय केला. नरसीमेथाच्या चरित्रांतील तीन चार प्रसंग घेऊन त्यानें त्यावर इतकी उत्कृष्ट काव्यें रचिलीं कीं, तीं आजतागायत गुजराथमधील आवालावृद्धांच्या तोंडीं आहेत. 'सामळदासनी विवाह' व 'कुंवरवाइतुं मामेरु' या काव्यांत नरसीमेथाच्या दारिद्र्याचें वर्णन, मेथाच्या घराचें वर्णन हीं हुवेहुव साधलीं आहेत. तसेंच 'नरसिंह मेहेतानी हुंडी' या काव्यांत श्रीकृष्ण हा मेथाची हुंडी पटवण्याकरितां वाण्याच्या रूपांत हिंडत असतांना द्वारकेच्या बाजाराचें जें वर्णन दिलें आहे तेंहि फारच सुंदर आहे. हीं मेहातवरील

काव्ये दर रविवारी पुष्कळ गुजराथी भक्तिभावानें वाचतात. त्याचप्रमाणें दर शनिवारी प्रेमानंदाचें सुदामचरित्र वाचतात. उवाहरण, दशमस्कंध, नलाख्यान हींहि काव्ये नेहमीं म्हटलीं जात असतात.

दशमस्कंधामध्ये कृष्णाच्या यालळलांचें वर्णन आलें आहे तें फारच वाचनीय झाले आहे. नलाख्यानांत दमयंतीविलापाचें वर्णन फार वदारीचें सापडले आहे. हे वर्णन वाचलें असतां मनुष्यस्वभावाची पारख प्रेमानंदाला फार मार्मिक होती असें दृष्टीस्पर्शित आल्याविना रहात नाही. उवाहरणांत प्रेमानंदाची कल्पनाशक्ति किती अनिवार होती हें प्रत्ययास येतें. रणयज्ञ हें काव्य रावणा-संबंधीचें आहे. सुदामचरित्रांत सुदामाची कथा आली आहे. नरसीच्या सुदामचरित्रांत, सुदाम्याचें भक्तिपूर्ण चरित्र पहावयास सांपडतें; पण प्रेमानंदाच्या सुदामचरित्रांत काव्य-प्रतिभा दगोचर होते.

प्रेमानंदाला छंदःशास्त्राची विशेष माहिती नव्हती व या मुळें त्याच्या काव्यांत वृत्ताचे नियम पाळले जात नाहीत असा एक आक्षेप घेण्यात येतो. पण तो खरा नाही. द्रौपदी-हरणांत त्यानें वृत्तांचा उपयोग केला आहे. त्यावरून वरील आक्षेप निर्मूलक ठरतो. प्रेमानंदाच्या काव्यांत मानवी स्वभाव अलंकाराच्या सहाय्यानें उत्तम रीतीनें रेखाटलेला आढळतो. कित्येक ठिकाणी त्याच्या काव्यांत उपमा, रूपक, उपप्रेक्षा यांचा घोटाळा झालेला आढळून येतो व हा एक प्रेमानंदाच्या काव्यांत दोष आहे असें त्याचे टीकाकार म्हणतात. प्रेमानंदांनं एकंदर ११ नाटके लिहिलीं असें राववहा-दुर हरगोविंदास कांतवाला यांनीं म्हटलें आहे. त्यापैकी रसदर्शिका सत्यभामाख्यान, पांचालीप्रश्नाख्यान, तपत्याख्यान हीं तीनच सध्यां उपलब्ध आहेत. या तीनही नाटकां-मध्ये अगदीं अलीकडेचे शब्दप्रयोग आढळतात व त्यांवरून हीं नाटके प्रेमनांदाचीं नव्हेत असें पुष्कळ विद्वानांचें म्हणणें आहे. सत्यभामा नाटकाच्या शेंवटीं जें भरतवाक्य आहे त्यावरून गुजराथी भाषेची प्रेमानंदाला किती आवड होती हें दिसून येतें. हें भरतवाक्य असें अहे. 'सांगोपांग सुरंग व्यंग अतिशे, धारो गिरी गुर्जरी। पादपाद रसाभूषणवती धाओ रूखी ऊपरी। जे शिर्वाण गिरा गणाव गणता, ते स्वान एव्योवरी। धाये श्रेष्ठ सहु सखी जन थकी, ए आश पुरो हरि.'

सामळभटः—प्रेमानंदाचा प्रतिस्पर्धी सामळभट हा इ. स. १६४० मध्ये जन्मला. हा श्रीगोडमालवी ब्राह्मण जातीचा होता. त्याला संस्कृत, हिंदी, फारसी इत्यादि भाषा उत्तम अवगत होत्या. ब्रजभाषेतील वृत्तांचा याच्या काव्यांत फार उपयोग केलेला आढळतो. प्रसंगविशेषी दोहरा, चौपाई, छप्पा हीं गुजराथी वृत्ते देखील त्यानें उपयोगांत आणलेलीं आहेत. सामळ हा प्रथमतः पुराणांतल्या प्रसंगांवर कवनें करीत असे पण त्याकाळीं गुजराथमध्ये भमासंबंधी लोकांची

आस्था नव्हती. त्यामुळें सामळलाहि आपल्या कवनांचे विषय तत्कालीन समाजाला पटतील असे निवडावे लागले. त्याच्या काव्यांची गोडी प्रथम समाजाला रुमजली नाही. पण रखांदास नांवाच्या एका कुणवी पाटलाला त्याच्यावद्दल फार आवड असे. त्यानें सामळला आपल्याकडे बोलावून त्याला काव्ये करण्यास उत्तेजन दिलें. तसेंच गमानजी नांवाच्या एका भाटाच्या संगतीचा सामळला फार फायदा झाला. सामळनें एकंदरीत २६ काव्ये रचिलीं. त्यांपैकी पद्मावती, रावणमंदोदरी संवाद, उद्यमकर्मसंवाद, सामळरत्नमाला, मदनमोहना, रखांदासनी चरित्र इत्यादि काव्ये फार प्रसिद्ध आहेत. सामळच्या काव्यांचें वर्णनात्मक व नैतिक असे दोन भाग पडतात. नैतिक काव्यां-मध्ये जागजागीं उत्कृष्ट प्रकारचीं नीतिवचनें आढळून येतात. उदाहरणार्थ पोटासुळें आपल्यावर काय काय अनर्थ पडून येतात तें वर्णन करतांना कवि म्हणतो. 'पेट करावे वेठ, पेट वाजा वडवावे; पेट उपडावे भार, पेट गुण सौनागावे; पेट भमे परदेश; पेटथा पाप करे छे पेट करे छे गार पेटथी सत्य हरे छे'द. अशाच प्रकारचीं सत्यप्रमेयें जाग-जागीं सामळच्या काव्यांत आढळून येतात. मदनमोहना हें अतिसुंदर, विनोदप्रचुर व शृंगारिक असें वर्णनात्मक काव्य आहे.

कथाभागांत निरनिराळ्या प्रकारचे प्रसंग फारच बहारीनें सामळनें वाणिले आहेत. या काव्यांतील प्रत्येक श्लोक सुंदर आहे असें स्वतः सामळनें म्हटलें आहे. या काव्यांची भाषा फार सोपी व मनोहर आहे. जागजागीं कूट श्लोक घालण्याची सामळला फार खोड असे. त्यामुळें त्याच्या काव्याला एकप्रकारचें छिष्ट स्वरूप प्राप्त झाले आहे. सौंदर्यवर्णनांत प्रेमानंद सामळाने वरचढ आहे. सामळच्या काव्यांतील नायिका, नायकापेक्षा अधिक सुंदर तन्हेनें रेखाटलेल्या आढळतात. सामळच्या नायिकांमध्ये साहस, पातिव्रत्य, सुशिक्षण, इत्यादि गुण आढळून येतात. सामळच्या काव्यावरून त्याचीं ब्रिंयांवद्दली कथा कल्पना होती हें नीदसें समजत नाही. काहीं प्रसंगां तो ब्रिंयांची फार प्रशंसा करतो तर काहीं ठिकाणीं तो ब्रिंयांवद्दल अनुदार-पणाचें उद्गार काढतो. 'ए जीवती जात छे जक्षणी, जोर जोरावरनां हर्था' अगर 'घडी एकमां कहे वीर, कैय घडीमा करी थापे' असें त्यानें ब्रिंयांवद्दल वाईट उद्गार काढले आहेत. तर अन्ध्र 'जोवनमा दे रंग, संगसुख टाटक तननी, ब्हालपणें करी वात, मटाडे पीडा मननी... चतुरा चित्र हरनार, सार उरमा मदमाती.....छेनीच कोइजो नारियो, स्वभावे सुहुं नहि सरखी' असे प्रशंसापर उद्गार काढले आहेत.

सामळ हा उत्कृष्ट कवि होता व त्याचे विचार तत्कालीन समाजाच्या फार पुढें गेले होते. त्याचें अनुकरण करणारा

दुसरा कोणाहि कवि गुजराथी वाङ्मयांत आढळत नाहीं. त्याच्या काव्यांत फारसी भाषेतील शब्द वारंवार येतात.

या प्रमुख तीन कवीशिवाय १७ व्या शतकांत नाकर, मुकुंद, देवीदास, शिवदास, विष्णुदास, विश्वनाथज्ञानी, सुरारि, श्रीधर स्वामी, नरहरी, वल्लभ, वृज, रत्नेश्वर, हरिदास, द्वारकादास, धनदास, गोपाळदास, रत्नाथी आनंदधन, नेमिविजय इत्यादि अनेक कवी होऊन गेले व त्यांनी गुजराथी वाङ्मयांत पुष्कळ चांगल्या काव्यप्रथांची भर घातली.

१७व्या शतकातील काव्यांचे संकुचित क्षेत्र नाहींसे करून काव्यांचे क्षेत्र व्यापक केले. आखी, प्रेमानंद व सामळ यांनी गुजराथी भाषा लोकप्रिय केली. या तिन्ही कवींचे मार्ग निरनिराळे होते. आखीच्या काव्यांत तत्वज्ञानावर भर दिलेला आढळतो तर प्रेमानंदाच्या काव्यांत मानवी स्वभावाचे उत्कृष्ट चित्र रेखाटलेले पहावयास सांपडते. सामळच्या काव्यांत, कथानिवेदनाची अप्रातिप हातोटी दिसून येते. पण अशा रीतीने या तिघांचे मार्ग जरी निरनिराळे असले तरी या तिघांच्या काव्यामुळे गुजराथी भाषेला उच्च दर्जाचे स्थान मिळाले यांत संशय नाही.

अठराव्या शतकातील कवी—अठराव्या शतकाच्या उदयाच्या वेळी गुजराथ्यांच्या राजकीय परिस्थितीत स्थिरतेवर घडून आले होते. मुमुलुमाना सत्तेला उतार लावून मराठी साम्राज्याचा रवि तळू लागला होता. मराठ्यांनी आपली सत्ता चौदाकडे प्रस्थापित करण्याचा खटाटोप मांडला होता. गुजराथवर त्यांनी स्वाऱ्या करण्यास सुरवात केली होती. अर्थात अशा मुलजगिरीच्या धामधुमीच्या काळांत, गुजराथी समाजांत एकप्रकारची चल-विचल व्हावी यांत आश्चर्य नाहीं. याचा परिणाम गुजराथी वाङ्मयावर घडून आला. सतराव्या शतकांत ज्या गुजराथमध्य आखी, प्रेमानंद, सामळप्रभृति कवी निर्माण झाले त्याच गुजराथेत अठराव्या शतकातील वरील कवींच्या जोडीचा एकहि कवि निर्माण झाला नाहीं. उत्कृष्ट प्रकारच्या काव्याचा या शतकांत जन्म झाला नाहीं. सतराव्या शतकांत काव्याला स्वैर संचार करण्याकरितां जे क्षेत्र मिळाले होते ते नाहींसे होऊन धर्माचे जू काव्याच्या मानगुटीवर वसू पहात होते. कृष्णभक्तीच्या संप्रदायांने वर डोकें काढण्यास सुरुवात केली होती. वल्लभपंथाचे उपदेशक खेड्यापाड्यांतून आपल्या धर्माचा उपदेश करीत होते. अशा परिस्थितीत, गुजराथमधोील कवीहि या धर्माच्या खट्या सुरांशी आपल्या काव्यांच्या तुतारीचा आवाज मिळविण्याचा प्रयत्न करीत होते. काव्यांचे क्षेत्र पुन्हा संकुचित होऊ लागले होते. काव्याला सांप्रदायिक स्वरूप येत चालले होते. या शतकांत प्रसिद्धीस आलेल्या कवींपैकीं सुमारे बारा कवींनी या संप्रदायाचांत त्यांच्या काव्यद्वारे जन्तेपुढे मांडण्यास सुरुवात केली पण: या कवींच्या काव्यांत नरसीमियाच्या अग्र मीरावाईच्या

काव्यांत असलेला भक्तीचा उमाळा व उदात्त प्रेमाची जागती, ज्योत आढळत नाहीं. यांच्या काव्यांत दगगांचेर होणारे भक्तीचे स्वरूप हिंगकस आहे.

वल्लभभाट कवींची काव्ये अंबादेवीच्या भक्तीपर आहेत. वल्लभाचा भाऊ धोला यानेहि अंबामातेच्या स्तुतिपर कवनें रचिल्ली आहेत. या दोघांही कवींचीं काव्ये फार लोकप्रिय आहेत. वल्लभाने इतरहि गनें लिहिले आहेत. 'कजोडू' म्हणजे जरठ तरणी जोडण्यावर त्यांने एक सुंदर गर्भां लिहिलेला आहे. यांतील प्रत्येक शब्द हृदयाला पाझर फोडणारा आहे. द्वारकेची (जन्म १७१०) कविता कृष्णचरित्रावर आहे. त्यांत जागजगी सुंदर नीतिवचनें आहेत. भानदास (जन्म १७२१) कवनें शंकराचार्य व हस्तामलकाचार्य यांमधील संवाद रचिला असून त्यांत हस्तामलकाचार्यांनी शंकराचार्यांना अद्वैत, द्वैत यांतील तर्क विशद करून सांगितलेला आहेत. कालिदास (जन्म १७२५) या नागर ब्राह्मण कवींची, त्याच्या प्रल्हादाख्यान काव्यामुळे फार प्रसिद्धि आहे. याशिवाय सतिस्वर्यवर, ध्रुवाख्यान, ईश्वर विवाह इत्यादि त्यांचीं काव्ये आहेत. त्रिकमदास (जन्म १७२४) या नागरब्राह्मणांने सविमर्णाविवाह, व डाकोरनाथ या विषयांवर काव्य रचिले आहे. प्रांतमदास (जन्म १७३०) हा संदेहर येथें राहणारा भाट जातीचा कवि होता. त्याचा गुरु गोविंदराम नांवाचा होता. सद्गुरूची कृपा झाल्याशिवाय गोक्षाचा मार्ग सुलभ होत नाहीं असें याचे ठाम मत झाले होते व गुरूच्या महतीवरून त्यांने पुष्कळ कविता लिहिल्या आहेत. याशिवाय सारस गीता, ज्ञानकको, गुरुमहिमा, ज्ञानमास इत्यादि त्यांची प्रसिद्ध काव्ये आहेत. याशिवाय कृष्णाच्या लीलांवर त्यांने पुष्कळ पदे रचिली आहेत. त्यांपैकीं 'हे जसोदाजी आवडो-लाडकवायो लालन कीजे', 'हे वांलडी वेरणथई लागी रे ब्रजनी नारने,' 'मनमोहनलाळ मारगडो मूको तो मधुरा जइए,' व 'हरिभजन थकी छोटा होए, ते सौधी मोटा थाए' हीं पद्ये नेहमी लोकांच्या तोंडी असतात. शिवानंद (१७४४ जन्म) हा सुरतेचा नागर ब्राह्मण. यांने शिवपार्थीत्याच्या स्तुतिपर काव्ये रचिली आहेत. नभैराम (जन्म १७५२) हा पिडिजी येथें राहणारा मोठ ब्राह्मण होता. त्यांने कृष्णभक्तीपर वीस पंचवीस पद्ये रचिली आहेत. हरिदास (जन्म १७७४) हा कुंतलपूर येथें राहणारा क्षत्रिय जातीचा कवि होता. यांने 'शिवविवाह' नांवाचें काव्य व वेदानापर पद्ये रचिली आहेत. याच्या भापेंत उदू शब्दांचा भरणा पुष्कळ आहे. गोविंदराम (१७८१-१८१४) या कवींने कलीयुगांत मनुष्यजातीचा कसा अधःपात होत चालला आहे यासंबंधी सुंदर व परिणामकारक कविता लिहिली आहे. उद्यतरन (जन्म १७९३) हा जैनधर्मा कवि होता. त्यांने स्त्रियांच्या समतापासून होणारे दुष्ट परिणाम काय होतात ते आपल्या काव्यांत वर्णन केलेले आहेत.

रत्नां (१७२९) हा जातीना रंगारा होता. यानें कृष्णकव्या-
गामुळें गोपीनां जें दुःख झालें त्यावर काव्य रचिल्लें आहे.
जिवराज नांवाच्या कवीनें ' जीवराज सेठ ' या प्रवासवर्णना-
त्मक काव्यांत प्रेमानंदाच्या विवेकवंशारा या कवितेचें
अनुकरण केल्लें आहे. वन्यनच्या ' पिलग्रिम्स प्रोत्रेस ' च्या
धर्तीवर हें काव्य आहे. माधवदास नांवाच्या कवीनें (जन्म
१७२९) दशमस्कंध, किष्किर्णहरण इत्यादि विषयांवर
कविता लिहिली आहे पण त्याची कविता अगदींच साधारण
प्रतीची आहे.

ए कोणी सा व्या शत कां ती ल कवी.—१९ व्या शत-
काच्या पूर्वार्धांत जे कवी उदयास आले त्यांपैकीं बहुतेक
कवींचा जन्म, १८ व्या शतकांतच झाला होता. त्यामुळें
त्यांची गणना कांहीं विद्वान अठराव्या शतकांतच करतात.
या कवीनां आपलीं काव्यें एकोणिसाव्या शतकांत लिहिलीं.
या दृष्टीनें त्यांची गणना १९ व्या शतकांतच करणें अधिक
इष्ट आहे असें कांहीं विद्वानांचें मत आहे. पण तें कसंहि
असें १९ व्या शतकाच्या पूर्वार्धांत अठराव्या शतकामधील
परिस्थितीच कायम होती असें म्हटलें तरी चालेल. १८ व्या
शतकांत जे धर्मसंप्रदाय निर्माण झाले त्यांतच या शत-
काच्या पूर्वार्धांत सहजानंदस्वामींच्या संप्रदायाची नवीन
भर पडली. या संप्रदायामध्यें पुष्कळ कवयित्री निर्माण
झाल्या व त्यांनीं श्रीरामाईच्या भक्तिमार्गाची विज्ञती ज्योत
पुन्हां प्रज्वलित करण्यास सुरवात केली. एकोणिसाव्या
शतकाच्या पूर्वार्धांत जे कवी झाले त्यांमध्यें कालानुक्रमानें
धीरो भगत हा पहिला होय. हा बडोदें संस्थानांतील गोथडा
गांवचा रहाणारा होता. हा ब्रह्मभट्ट जातीचा होता.
त्यानें एका संन्याशाला आपला गुरु केलें
होतें. गुरुभक्तीवर त्यानें पुष्कळ गीतें केलीं आहेत.
आत्मज्ञानावर त्याची फार मदार होती व आत्मज्ञानाच्या
महतीवर त्यानें पुष्कळ पद्यें रचलीं आहेत. आपली कविता
लोकप्रिय व्हावी या हेतूनें त्यानें एक नधीनच युक्ति लढ-
विली. नदीवर स्नानाला जाण्याच्या वेळस तो एका वेळच्या
नळकांड्यामध्यें आपलीं काव्यें कागदावर लिहून तीं डोंबत
असे व त्या नळकांड्याचें तोंड बंद करून तें नळकांडें नदींत
सोडून देत असे व तें नळकांडें ज्याला सांपडेल तो तीं पदें
वाचांत असे. धीरोचीं रणयज्ञ, स्वरूपनी काफोओ, मत-
वादी, आत्मबोध, ज्ञानकको, योगमार्ग, प्रभोत्तरमालिका, अवत-
वाणी, छत्रकपदी, गरीबओधोळ, हीं काव्यें मोठीं आहेत. हीं
काव्यें त्यानें काफोवतांत लिहिलीं आहेत. या वृत्तांत त्याचा
हात धरणारा अर्थापि कोणीहि झाला नाहीं. ओखाप्रमाणेंच
जनतेच्या डोळ्यांत तो झणझणीत अंजन घालतो पण तें
कठोर शब्दांनीं न घालतां आपल्या पदालिखत्यांनीं तिला
स्वूप करीत करीत घालतो. धीरोचे पुष्कळ शिष्य होते. त्यांत
बापूसाहेब गायकवाड हे एकच काय ते शिष्य कवि या संत्रेला
पात्र आहेत.

बापूसाहेब गायकवाड (इस्वीसन १७७९-१८४३) :—हे
सरदार घराण्यातील गृहस्थ होते. लहानपणापासून धर्मा-
कडे त्यांचा ओढा असे. बापूसाहेबांनां भजन करण्याचा
फार नाद असे. गुजराथी लोकांत अशांचाल आहे कीं,
एखादा घरचा मुख्य मापूस मेला कीं, शोकगीतें म्हणण्या-
साठीं भाडोत्री वाया आणावयाच्या व मग या वायांनां ऊर
पिटून रडण्यास सुरवात करावयाची. एकदां बापूसाहेबांनां
अशा प्रकारच्या भाडोत्री वाया शोकगीतें म्हणतांना
पहिल्या तेव्हा त्या शोकगीतांमध्यें राम नाहींसि वाटून
त्यांनीं स्वतः एक ' रामराजिओ ' नांवाचें शोकगीत तयार
केलें. त्यांत कामक्रोधादि पद्धिकारांचें त्यांनीं वर्णन केलें
असून त्यांपासून मनुष्यानें अलिप्त राहण्याचा प्रयत्न केला
पाहिजे असें त्यांत सांगितलें आहे. हें शोकगीत हल्लीं
पुष्कळ ठिकाणीं पूर्वीच्या शोकगीतांपेवजीं म्हणण्यांत येतें.
बापूसाहेबांच्या काव्यांत मानवी स्वभावाचें यथार्थ स्वरूप
वर्णन केलेंलें दृष्टीस पडतें. रामरहिम एकत्र आहेत. तेव्हां
हिंदू व मुसलमान यांनीं परस्परांत भांडत वर्णन गैर
आहे अशा प्रकारची शिकवण त्यांच्या काव्यांत दृष्टीस पडते.

प्रेमानंद स्वामी :—(इ. स. १७७९-१८४९)—हा काठे-
वाडांतील गंधडा येथील राहणारा. त्यानें कृष्णलोलांचें वर्णन
काव्यांत केलें आहे स्वतःला राधा समजून व कृष्णाला
आपला बल्लभ समजून त्यानें हें काव्य लिहिलें आहे व यावरून
त्याला प्रेमानंद सखी हें नांव पडलें आहे. सहजानंद-
स्वामीच्या समाधीनंतर त्यांच्यावर यानें कांहीं कविता
केल्या आहेत, व त्या फार उत्कृष्ट साधल्या आहेत.
याशिवाय ' थल ' नांवाची त्याची कविता प्रसिद्ध आहे.

भोज भगत (इ. स. १७८५-१८५०) :—भोजभगत हा
काठेवाडाचा राहणारा असून जातिनें कुणबी होता. लहा-
नपणींच एका तपस्त्यानें त्याला भक्तीचें महत्त्व समजून दिलें
होतें. व त्याच्या मनावर त्याचा फार परिणाम होऊन तो
विरक्त बनला. पुढें फतेहपूर येथें १२ वर्षे त्यानें तपश्चर्या
केली. तो खरा साधु आहे किंवा नाहीं याची परीक्षा करण्या-
करतां विठोबा दिवाणजी नांवाच्या एका मराठा अधिकाऱ्यानें
त्या वा फार छळ केला. भोजाच्या काव्यामध्यें त्याचें ' चाबख ' उर्फ
फटके हे फार प्रसिद्ध आहेत. हे फटके उपदेशपर आहेत. दया-
रामाची ज्याप्रमाणें गर्भ्यांबद्दल प्रसिद्धि आहे, अगर सामळची
त्याच्या ' छप्पा ' बद्दल ख्याति आहे त्याचप्रमाणें भोजाचें
नांव त्याच्या ' चाबखा ' बद्दल प्रसिद्ध आहे. याशिवाय
त्यानें इतर काव्येंहि लिहिलीं आहेत. पण ती संपूर्ण नाहींत.
त्याचें ' सलेट्याख्यान ' काव्य प्रसिद्ध आहे. याशिवाय
त्यानें कांहीं होरी लिहिल्या आहेत. त्यांपैकीं ' कृष्णप्रार्थना '
ही होरी फार लोकप्रिय आहे. ' चाबखा ' मध्ये त्यानें
डोंगी साधूवर फार टीका केली आहे. या डोंगी वायांचें
लक्ष्य परमेश्वराकडे नसून त्यांनां नमस्कार करण्यास येणाऱ्या

वायकांकेडे असतें असें त्यांनै म्हटलें आहे. भोज भगताची भापा असंस्कृत व कर्णकठोर आहे तरी त्यामध्ये भोज व मनाची तळमळ दृष्टीस पडते. त्याची भापा फार मर्मभेदक आहे.

मनोहरस्वामी:—(१७८८-१८४५) हा जुनागड येथील रत्नागारा. हा संस्कृत व पार्शियन भाषेचा पंडित होता. वैष्णव व शैव पंथांमध्ये जे बरेचवेर कलह माजत असत त्यांमुळे त्यांचे मन विटून जाऊन त्यांनै आपणांस नूतन नांव सच्चिदानंद असें धारण केलें. वल्लभाचार्यांच्या तत्वाविरुद्ध त्यांनै कविता रचिल्या होत्या. मूर्तिपूजा, तीर्थोत्सव, इत्यादि-कांचा त्याला फार तिडकारा असे. गुरुकृपेशिवाय खरें ज्ञान होणें शक्य नाहीं असें त्यांचे मत होतें. ' दृढ विश्वास धरिने कोई सहस्र शरणे जाया तेना संगय, विपर्यय हृदय ग्रंथी भेदाया, मनोहर जनमरण भय भागे संगय पलाया ' असें त्यांनै एका कवितेंत म्हटलें आहे. त्याच्या काव्याची भापा सुसंस्कृत व जोरदार असते. तात्त्विक विषयावर लिहितांना त्याची भापा गंभीर व दुर्बोध असते.

गिरिधर कवि हा गुजराथीमधील छंदोबद्ध रामायणावद्दल प्रसिद्ध आहे. त्याशिवाय त्याचे इतर ग्रंथ तुळशीविवाह राजसूय यज्ञ, गोकुळलीला, राधाधिरह, अश्वमेध, कृष्णलीला हे होत. गिरिधरानंतरचा कवि रणछोड गाची, रामायण, राधाधिरह, रणछोडजीनी गवों इत्यादि काव्ये प्रसिद्ध आहेत. रणछोडजी दिवाण (१७६८-१८४१) हा कवि काठेवाडोत फार प्रसिद्ध आहे. हा मूळचा नागरब्राह्मण आहे. तरी पण त्याला युद्धकला चांगली अवगत होती व आपला पराक्रम त्यांनै पुष्कळ ठिकाणी गाजविला होता. पुढें १८०५ त कर्नल वॉकरने काठेवाडमधील बंडाळी मोडल्यानंतर, रणछोडजींनै आपला शिपाई वाणा सोडून देऊन लेखनाचा व्यवसाय पत्करला. हा अतिशय बुद्धिवान व विद्वानांचा आधार होता. उर्दू भाषेंत त्यांनै 'तारीख ए सोरठ' व 'रुकात ए गुणागुण' हे दोन ग्रंथ लिहिले आहेत. शिवरहस्याचे व्रजभाषेंत त्यांनै भाषांतर केलें आहे. 'शिवगीता,' 'वंडीपाथना न गर्भा' इत्यादि त्यांची गुजराथीभाषेंतील काव्ये प्रसिद्ध आहेत. हरि राम कवीची सीतास्वयंवर इत्यादि काव्ये वरींच लोकप्रिय आहेत. हरिभट (१८२९) हाहि वन्या-पैकी कवि होऊन गेला. त्याचें कृष्णचरित्रावरील काव्य बरें आहे. वीरविजय हा जैन यति, त्याच्या वोधप्रद, कवितांबद्दल प्रसिद्ध आहे. त्यांनै एकंदर ३६ उपदेशावर कडवीं रचिलीं, ती फार सुंदर आहेत.

या वर वर्णन केलेल्या कवींशिवाय या काळांत पुष्पोत्तम, मिथी, मुकुंद, दयाळ, रत्नदास, रघुनंदन, हरगोपन, रघुनाथदास, कृष्णरायदेवसाहेब दुंगर वारोट, शांतादास, भवानभक्त दुर्गादास, नाथास्वामी, धनविजय इत्यादि दुय्यम दर्जाचे कवी होऊन गेले. या काळांतच स्वामी नारायण पंथाची भरभराट झाली होती. या पंथाच्या अनुयायांतहि

ब्रह्मानंद, मुक्तानंद, चित्कुलानंद, केशानंद, देवानंद, मुलजी, भट इत्यादि कवी प्रसिद्ध आहेत.

पण या काळांमध्ये पुष्कळ कवींच तेवढें निर्माण झाले असें नाहीं तर पुष्कळ कवयित्रांहि निर्माण झाल्या. मीरा-वाईप्रमाणें जरी या कवयित्रांची व्हायति नसळी तरी त्या आपल्या काळी वन्याच लोकप्रिय होत्या यांत शंका नाहीं. दिवाणीवाई, राधावाई, कृष्णावाई, पुरीवाई, गौरीवाई या कवयित्रांनी या काळांतील मुख्य होत. दिवाळीवाईची रामचरित्रावरील कविता रसाळ व सुंदर आहे. राधावाई ही दक्षिणी वाई असून तिने गुजराथीत कृष्णचरित्रांतील कित्येक प्रसंगांवर कविता लिहिली आहे. पण तिच्या कवितांमधून हिंदी व मराठी शब्द वारंवार आढळतात. तिची कविता जोरदार व परिणामकारक आहे. कृष्णावाईची 'कृष्णना हाररडा' व 'सीताजीनी कांचळी' या कविता प्रसिद्ध आहेत. पुरीवाईचें सीतामंगल काव्य लोकप्रिय आहे. गौरीवाईने जवळ जवळ ६५० पदें रचिलीं असून त्यांत वेदांत ओतप्रोत भरलेला आढळतो.

दयाराम:—गुजराथी भाषेचे जे तीन मुकुटमणी म्हणून मानले जातात त्यांमध्ये, नरसीमेहेता, प्रेमानंद, यांच्याच बरोबर दयारामाची गणना केली जाते. या तीन कवींच्या काव्यांत गुजराथी भाषेचें परमोच्च स्वरूप दृष्टीस पडतें. अभिजात काव्याचे मेहेता. प्रेमानंद व दयाराम हे तीन प्रमुख कवी होते असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. दयाराम याचें मूळचें नांव दयाशंकर असें होत. पुढें वल्लभाचार्यांच्या संप्रदायाची दीक्षा घेतल्यानंतर त्यांनै दयाराम असें आपलें नांव जाहीर केलें. हा चांडोदचा राठोणारा होता. चांडोद येथील बायकांची सौंदर्यावद्दल व नखरेपणावद्दल फार प्रसिद्ध आहे. लहानपणीं आपल्या इतर संवंगव्यांसह, बायकांच्या खोऱ्या करण्याची दयारामाला फार खोड असे. एकादां दयारामानें एक सोनारांग वाई नर्मदेच्या घांटावरून घागर भरून घेऊन जात असता, खडा मारून फोडली. तेव्हां या वाईच्या नवव्यापासून आपलें रक्षण करून घेण्यासाठीं तो चांडोर पासून एका हाकेच्या अंतरावर असलेल्या एका खेळांत दडून वसला. तेथें त्याची व एका साधूची भेट झाली. दयारामानें आपल्याला उपदेश देण्यास त्या गुरूला सांगितलें. पण तूं तरुण आहेस असें सांगून त्याला उपदेश देण्याचें त्या साधूनें नाकारलें पण पुढें कांहीं दिवसांनीं त्या साधूनें त्याला एकांतांत नेऊन कृष्णाचें प्रत्यक्ष दर्शन करविलें व तेव्हापासून दयाराम हा कृष्णभक्त बनला. पुढें कांहीं प्रसंगांनीं त्याची व बडोद्याच्या राणीची ओळख झाली व त्याला दरबारकडून आमंत्रण आलें. दयाराम हा फार रंगेल असे. त्याचा पोषाख ऐटबाज असे. तो दिसण्यांत फार देखणा असल्यामुळें बायका त्याच्यावर झटकन भाळत असत. वयाच्या ४० व्या वर्षापर्यंत, त्यानें आपला काल चैतन्य घालविला. लहानपणापासून त्याची व सोनार जातीच्या

वाङ्मयचेचो मैत्री होती. हा जरी द्राघण होता तरी त्याने तिळा आवय्या परी डेवून तिचें पालन केलें होतें. तिच्याशीं त्याचा वाईट संबंध होता असें लोक म्हणत व तें खरेंहि होतें. तरीपण लोकांच्या भिदची पर्वा न करतां ती दोषेहि शेवटपर्यंत एकत्रच राहिली. दयारामाच्या शेवटच्या दुःखण्यांत तर या वाईदें त्याची अतिशय काळजीपूर्वक शुभुपा केली.

दयारामाची द्वियांच्यावगेवर अतिशय सलग्नी असल्यामुळे त्याच्याविषयी लोक वाईट उद्गार काढीत पण त्याचें दयारामाला कांही वाटत नसे. त्याच्या इच्छेविरुद्ध वायका त्याला देवासमान मानून त्याचे पाय चोळीत व त्याची अन्य प्रकारें सेवा करीत. एका काव्यांत त्यानें आपण कृष्णाशीं व्याभिचारी आहों असें म्हटलें आहे:—“दयानी प्यारी कृष्णजी कहावे, कृष्णनी प्यारी आदासी। रमूं, रमाडूं, प्रेईं पोडूं, जारी कृष्ण सूं, नहि तो उदासी। ए व्याभिचार निन्हा मरीए रे, एयो भनतगर तरी ए रे.” चाळीसावा्या वर्षांपर्यंत नेहमीं तीर्थांयें, यात्रा वगैरे करण्यांत दयारामानें आपला काळ घालवेळा. डाकोर येथें गोमती नदीच्या कांठीं तो गाणें गात असतां इच्छाराम भट या गृहस्थानें तें एकले व दयारामावर तो प्रसन्न झाला व त्यानें त्याला तूं उत्तम कवि होशील असा आशीर्वाद दिला असें म्हणतात. दयाराम हा नरसीनेहेताचा अवतार आहे असें तो म्हणत असे. वल्लभाचार्य पंथाच्या महाराजांवर दयाराम हा नेहमीं निडत असे. या महाराजांची वाईट कृत्यें त्याच्या दृष्टीस पडल्यामुळे त्याच्या तोंडावर त्याची नाळस्ती करण्याला तो मागें पुढें पहात नसे. पण या महाराजांवर जरी त्याचा राग असे तरी वल्लभाचार्यांच्या संप्रदायाचीं तत्वे त्याला पूर्णपणें मान्य होती। त्याच्या काव्यांतून या वल्लभ संप्रदायासंबंधीचे चांगले उद्गार आपल्याला आढळून येतात.

दयारामाचा आवाज फार मिठा असे. त्यामुळे त्याच्या भक्तिपर गाण्यांवर लोक फार खूप असत. दरवर्षी दयारामाला त्याच्या गाण्यांवर दोनशें रुपये तरी मिळत असत, पण तो उधळ्या असल्याकारणांनें ते पैसे तो थोडक्याच दिवसांत खर्च करून टाकीत असे. त्याच्या मनांत आलें असतें तर त्याला सहज राजाश्रय मिळवितां आला असता पण राजांच्यापुढें सुद्धां शिर नमविण्याचें त्याच्या जिवावर येत असे. कृष्णशिवाय दुसऱ्या कोणापुढेंहि नी डोंकें नमविणार नाही असें तो मोठ्या अभिमानानें म्हणत असे. दयारामाचा शिष्यवर्ग फार मोठा असे. गुजराथच्या निरनिराळ्या भागांतून सर्व दर्जाच्या लोकांमधून त्याचे शिष्य पत्तले होते. अमृतराग पांज्या व दयाभाई सामेश्र नागर हे त्याचे दोन आवडते शिष्य होते. पुढें रणछोड नांवाच्या एका १५ वर्षांच्या मुलाला त्यानें त्याच्या गोंड आवाजावरून आपला शिष्य करून घेतलें; व या शिष्याचीहि गुहनीवर अलोट भक्ति असे.

दयारामाचा काव्यसंग्रह फार मोठा आहे; पण त्यापैकीं उल्कृष्ट असें काव्य फार थोडें आहे. त्यानें कृष्णभक्तिपर जे गणें लिहिले ते फारच सुंदर आहेत. गुजराथीमध्ये त्यानें ४८ काव्यें व व्रजभाषेंत ४१ काव्यें लिहिलीं. याशिवाय गुजराथीमध्ये त्यानें ७००० पदें; व्रजभाषेंत १२००० पदें, मराठीत २००, पंजाबीमध्ये ४० व संस्कृतमध्ये व उर्दू-मध्ये अनुक्रमें १५ व ७५ पदें रचिलीं. यांपैकीं फार थोडीं पदें उपलब्ध आहेत. कांहींच्या मते त्याच्या ग्रंथांची संख्या १३५ आहे. तर इतरांच्या मते २०८ आहे. तो वसल्या वसल्या पदें करीत असल्यामुळे, त्याच्या पदांची संख्या फारच आहे. हीं सर्व पद्यें अद्यापि एकत्र करण्यांत आलेलीं नाहींत. त्याचे गुजराथी ग्रंथ म्हणजे, गीतामाहात्म्य, रसिकवृत्त, अनामिकाख्यान, वृत्तसुखाख्यान, प्रेमरसगीता, प्रबोधवाचनी, फालज्ञानसार, प्रश्नोत्तरमालिका, श्रीकृष्णनाममाहात्म्यमंजरी, श्रीकृष्णनाममाहात्म्यमाधुरी, श्रीहरिभक्तचंद्रिका, श्रीहरिभक्तरत्नमाला, श्रीहरिनामवेली, श्रीगुरुदेव चंद्रिका, प्रेमप्रशंसा, शिक्षा तथा परीक्षा, भक्तिपोषण, भक्तिदंडव, स्वप्नमाधुरी, सत्यमागविवाह, रुक्मिणीविवाह, दशमलीला, रासचंदाध्यायी, भ्रांतिभजन, अन्यायमर्दन, मोहमर्दन, ईश्वरनिरीक्षण, चिंताचूर्णिका, नरसिंह मेहेतानी हुंडी, उवाहरण इत्यादि होत.

शतशैया या त्याच्या हिंदी ग्रंथांत त्याचें संस्कृतग्रंथांसंबंधीचें अगाध ज्ञान प्रगट होतें. वल्लभसंप्रदायाच्या तत्वाचा त्यानें पुरा अभ्यास केला होता हें या ग्रंथावरून दिसून येतें. या ग्रंथांवर त्यानें स्वतःच गुजराथी भाषेंत टीका लिहिली आहे.

त्याच्या काव्यग्रंथाचे (१) धार्मिक (२) नैतिक, (३) दार्शनिक असे तीन भाग पडतात. धार्मिक ग्रंथांची संख्या त्याच्या इतर ग्रंथांपेक्षां मोठी आहे. हरिभक्ति हें या ग्रंथांतील मुख्य तत्व आहे. हाफोज अगर रुमी या शक्ती पंथाच्या कबीच्या काव्यांमध्ये ज्याप्रमाणें, ईश्वरविषयक शुद्ध प्रेमाचें स्वरूप दृष्टीस पडतें त्याचप्रमाणें दयारामाच्या काव्यांतहि दृष्टीस पडतें. हरीशीं पूर्णपणें एक होणें हें सर्व धर्मांचें सार आहे असें तो म्हणतो. ‘दयारामनो अक्षरदेह’ या ग्रंथांत त्रिपाथी या विद्वान पंडितानें दयारामाच्या धार्मिक तत्वांचा विस्तारपूर्वक विचार केला आहे. दयारामाच्या नीतिविषयक कल्पना फारच साध्या आहेत. हरिभक्ति करणें व शुद्धाचरणानें रहाणें हा उपदेश त्यानें आपल्या काव्यांत केलेला आढळतो. हीं काव्यें सुंदर विचारांनीं भरलेलीं आहेत. हीं पदें अद्यापिहि कित्येक भक्तांच्या तोंडून एकावयास मिळतात. (१) वैष्णव नर्था धयो तुरे, सोद गुमानया घूमे, हरिजन, नधी धयो तुरे; (२) फुल्यो सुं करे छरे, भुल्यो भवतूपमां पडयो; मनुष्य देह भांपो रे, स्तोथो पणि हावे बज्यो; इत्यादि पदें फार वहारीचीं आहेत.

त्याच्या शृंगारिक काव्यांनी त्यांचे नांव अजरामर केले आहे. त्यांची शृंगारिक पदे गर्भी चालीवर आहेत. भावना, गीतांप्रमाणे ही पदे चित्ताची खळक करून टाकणारी आहेत. "व्रज वहाळ रे वैकुंठ न्हि आवूं। मने न गमे चतुर्भुज थावूं। जे कोई प्रेम अंश अपतरे प्रेमसर तेना-उरमा ठरे," इत्यादि गीते फार सुंदर आहेत. शारीरिक प्रेमाची त्यांनी फार स्तुति केलेली आढळते. पण त्यांच्या-मध्यं गूढ अर्थ भरलेला आहे असे त्यांचे भक्त म्हणतात. छल्ल्यांत त्यांनी आपल्या प्रिय देवाचाच स्तुति केली आहे असे त्यांचे भक्त सांगतात. कृष्ण व राधा यांच्या शृंगार-चाचे त्यांनी फार मनोहर वर्णन केले आहे. त्याच्या शृंगारिक कवितांचे मासले खालीलप्रमाणे आहेत.

"आवोनी मारे घेर माणवा होजा, राज आवोनी मारे घेर माणवा.

प्रेमसर प्यालो पीवा मे पावा, जोवन तुरीने पलाणवा होजा पडती राते पधारजे प्रीतम कोई नथी वेठु जाणवा."

'हे राजपुत्रा तूं माझ्याकडे ये. प्रेमरसाचा आस्वाद घेण्याकरतां तूं माझ्या दाराकडे ये, मला देखील तो प्रेमरस पिकू दे; तूं माझ्याकडे रात्रीच्या वेळां ये म्हणजे तुला कोणी ओळखू शकणार नाही.'

"रमींशु रातडी रे, आवनो अलवेलाजो घेर कहे जेमातेनर गाय एक खोवाणी छे आज' जाळुं शोधवारे वांध जो पाणी पहेली पाज, सासरीआं थकी रे मारो आवास छे एकांत रांखांश दोंवडो रे माणींशु मनमानी मोज."

"प्रियकरा तूं माझ्या घराकडे ये, म्हणजे आम्ही रात्री प्रेमांत तळीन होऊं. तूं तुझ्या आईला सांग की, गाय चुकली आहे व तिच्या शोधाला मी जातो व अशा रीतीने थाप मारून तूं माझ्याकडे ये. माझी निजावयाची खोली अगदीं एकीकडे व स्वतंत्र आहे. मी तुला मार्ग कळावा म्हणून दिवा जळत ठेवते. तूं आलास म्हणजे मग मानेल तशी आपण मजा मारूं."

अशी कित्येक शृंगारिक पदे येथे उद्धृत करतां येण्यासारखी आहेत. या पदांची भाषा शुद्ध, सुंदर व मधुर आहे. पदाल्लित्यांच्या वाचतांत त्याचा हात धरणारा कोणी नाही. तीं पदे ऐकल्याशिवाय त्यांच्यामधील गोडी कळत नाही. हीं पदे ऐकतांना क्षणभर तरी मन तळीन झाल्याशिवाय रहात नाही.

दयारामाच्या काव्यांचे परीक्षण पुष्कळांनी केले आहे. त्या सगळ्यांत नवलरामने केलेले परीक्षण फार मार्मिक आहे. दयारामाची कविता भावप्रधान व प्रेमपूर्ण असते. पण त्याच्या काव्यांत मानवी स्वभावाचे सत्यस्वरूप रंगविले गेलेले आढळत नाही. शृंगाररसाच्या वाचतांत प्रेमानंद दयारामापेक्षा श्रेष्ठ आहे. नवलरामच्या मते

दयाराम याची जितकी स्तुति केली जाते तितकी त्याची योग्यता नाही पण गोवर्धनराम त्रिपाथींचे मत याच्या उलट आहे. यांच्या मते दयारामाची भाषा फार सुंदर व परिणामकारक असून त्यांचे काव्य फार श्रेष्ठ प्रतीचे आहे. कांहीं विद्वानांनी दयारामाला हकीक्षच्या जोडीला तर कांहींनी वायरनच्या जोडीला नेऊन वसविले आहे. कांहींनी तर त्याची सूदासाशी तुलना केली आहे. अभिजात वाङ्मय लोकप्रिय करणाऱ्या कवींमध्ये दयारामाची योग्यता फार मोठी आहे. दयारामाच्या काव्यां अभिजात काव्याला उतरती कळा लागली होती. पण ही दुःस्थिति नाहीशी करून दयारामाने अभिजात काव्याला नरसीमेहेता व प्रेमानंदाच्या वेळेप्रमाणे लोकप्रिय करून टाकले. दुर्दैवाने दयारामाच्यानंतर ही स्थिति टिकली नाही ही गोष्ट निराळा.

एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात गुजराथी काव्याला एक प्रकारचे नवीन वळण लागले असे म्हणावयास हरकत नाही. एकोणिसाव्या शतकाच्या पूर्वभागातील काव्यांवर १८ व्या शतकामधील काव्याच्या स्वरूपाचीच छाप पडलेली होती पण उत्तरार्धात ज्या वेळां वडस्वर्थ, शैले, टेनिसन इत्यादि कवींच्या काव्यांचा अभ्यास सुरू झाला त्यावेळीं काव्याचे स्वरूप हळू हळू पालटू लागले.

१९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धामधील दोन प्रसिद्ध कवी म्हणजे दलपतराम (१८१७-१८९८) व नर्मदाशंकर (१८२३-१८८९) हे होत. इंग्लिश शिक्षणासुळे हिंदू लोकांच्या आचारविचारांत हळू हळू कांति घडून येत चालली होती. हिंदू समाजातील व्यंगे लोकांच्या नजरेस येत चालली होती. महाराष्ट्रप्रमाणेच गुजराथेत सामाजिक सुधारणेचे कंकण वांधणारे, समाजवीर निर्माण झाले होते. या समाजसुधारणेच्या चळवळीचा परिणाम वाङ्मयावरहि झाल्यावाचून राहिला नाही. दलपतराम व नर्मदाशंकर या कवींनी याच विषयांवर काव्ये लिहिल्यास सुखात केली. दलपतराम हा धीरे धीरे सुधारणा व्हावी या मताचा होता, तर त्याच्या उलट नर्मदाशंकर हा आगरकरी वाग्याचा म्हणजे तावडतोच सामाजिक सुधारणा झाली पाहिजे असे म्हणणारा होता. वेनचरित्र नामक आपल्या काव्याच्या दुसऱ्या भागांत 'सज्जन सांभाळव जो रे धीरे धीरे सुधारानो सार, लाखो कीडींभर लाडवो, आसो मेळयें तो मरी जाय, भुद्धो करी भभरावाये, तो ते खापी रीतीथी जाय,' अशा रीतीने धीरे धीरे समाजसुधारणा घडवून आणण्याची लोकांना दलपतराम कवीने इशारत दिली आहे. पण उलटपक्षी नर्मदाशंकरने "था होम करीने पडो फतेह छे आगे" अशा गंभीर शब्दांत एकदम समाजसुधारणा करण्याचा संदेश त्याने. लोकांना पाठविला आहे. दलपतराम हा श्रीमाळी ब्राह्मण होता त्याने व्रज व संस्कृत भाषेचा चांगला अभ्यास केला होता. तो सदा यथोळ फिलिटिकल एजंटच्या कचेरीत दफतरदार

होता. पुढें फोव्हेनें आपल्याला ग्रंथ लिहण्याच्या वावर्तीत सहाय्य करण्याविषयीं दलपतरामाला लिहिले. तेव्हां त्यानें आपल्या नोकरीला रामराम ठोकला व आपलें आवडतें कार्य पार पाडण्यासाठीं तो फोव्हेच्या हाताखाली राहिला. गुजराथ व्हार्नाक्युलर सोसायटीमध्ये त्यानें आपलें नांव दाखल केलें. त्या ठिकाणीं काम करीत असतां त्यानें पुष्कळ ठिकाणीं हिंडून गुजराथी वाङ्मय एकत्र केलें. पुढें त्याची दृष्टि क्षीण झाल्यामुळे त्यानें ही सोसायटी सोडली व सरकारनें त्याला शेवटपर्यंत २० रुपयांचें पेन्शन दिलें.

दलपतरामचा काव्यसंग्रह मोठा आहे. याशिवाय बुद्धि प्रकाश नांवाचें एक मासिक त्यानें चालविलें होतें. यांनें कांहीं नाटकेंहि लिहिलीं आहेत. सामाजिक विषयावर त्यानें पुष्कळ काव्यें लिहिलीं. त्याच्या ग्रंथांत सुतावरील निबंध, जातीवरील निबंध, लक्ष्मीनाटक, कथनसप्तशती, पुनर्विवाह, स्त्रीसंवाद, वालाविवाहनिबंध, गुरुशिष्यांची परस्परकर्तृये, शहरसुधारणेवरील निबंध, विजयक्षम, काव्यदोहन, हंस. काव्यशाक, श्रावणाख्यान, हुन्नरखाननी चढाई, यंत्रखान, मिथ्याभिमान नाटक इत्यादि ग्रंथ प्रमुख होत.

दलपतरामाच्या काव्यांत (१) आस्ते सुधारणा व्हावी या मताचा पुरस्कार, (२) स्वातंत्र्यलालसा व (३) देशाभिमान हे तीन गुण दिसून येतात. सुधारणेसंबंधीचें त्याचें मत वर दिलेल्या उतान्यावरून दिसून येतें. स्वातंत्र्यलालसा-दर्शक उतारा खालीलप्रमाणें आहे. ' आ शाणी सरकारनो निर्मळ छे शुभ न्याय । पण बोल्यावीण कोईनां वार नहि वैचाय, मागे तेने तो मळे अदल रुडो इन्साफ, ए अंतरजामी नथी केप करे दरयाफ ' या उतान्यांत सरकाराशीं सनदशीर रीतीनें भांडून, स्वातंत्र्य मिळविण्याचें तत्व त्यानें प्रतिपादन केलें आहे. ' स्वदेशानुं सर्व प्रकार सारुं, तमे करो ते गणिने-तमाहं जरूर एमा जन धर्म जाणो अरे स्वदेशी अभिमान आणो ' या कवितेंत त्याची स्वदेशभक्ति दिसून येते.

काव्यदृष्ट्या ' त्रिचार केल्यास दलपतराम हा श्रेष्ठ दर्जाचा कवी होता असें म्हणतां येत नाहीं. त्याच्या वर्णनांत नाविन्य अगर प्रतिभा दिसून येत नाहीं. त्याच्या काव्यांत आढळून येणारें सृष्टिवर्णन अगदीं साधें आहे. फोव्हेचें गुजराथी कवीवर फार प्रेम असे. त्यामुळे दलपरामनें ' फोव्हे विलास ' नांवाचें एक काव्य लिहिलें. हें काव्यहि अगदीं सामान्य आहे. दलपतरामचें वेनचरित्रपर काव्य मात्र फार वडारीचें आहे. वेनचरित्राच्या प्रसंगानें त्यानें सामाजिक सुधारणेवर आपले विचार प्रगट केलेले आहेत. दलपतरामची भाषा सामान्य माणसांनां हि कळण्यासारखी असते. तो प्रज व संस्कृत भाषेंत निपुण होता. तरी त्याच्या काव्यांत संस्कृत भाषेंतील शब्द फार आढळून येत नाहींत. त्यामुळे त्याचें काव्य सुबोध व लोकप्रिय झालें आहे. नवलरामनें त्याच्या संबंधीं असे उद्गार काढले आहेत की, दलपतरामची कविता गर्भार, अर्थपूर्ण, चतुराईयुक्त, व ' सभारं-

जनी ' अशी आहे. त्याच्या काव्यांत सर्व प्रकारचे रस आढळतात. पण, त्यांत अतिशयोक्ति विलकूल दिसून येत नाहीं. निःपक्षपातीपणानें जगांतील व्यवहाराचें निरीक्षण करून नंतर व्यवहारांतील प्रसंग वर्णन करण्याची त्याची पद्धत आहे. त्यामुळे त्याच्या काव्यांत भावनेची उत्कटता दिसून येत नाहीं. त्याची लेखनशैली सूक्ष्मविनोदप्रचुर, मधुर व खुसखुशीत असते. याच्या अनुयायांत बुलाखीराम, चक्रभाई, रणछोड गळुराम, नन मियन हे प्रमुख होत. बुलाखीरामाचें काव्यकौस्तुभ प्रसिद्ध आहे. रणछोड गळुरामचें रणछोडकाव्यसुधा हें काव्यहि बऱ्या प्रकारचें आहे. याशिवाय, हरजीवन कुबेर, कवि भवानी शंकर, दलपतराम दुर्लभराम, गणपतराम, राजाराम हे कवीहि याच्याच शिष्यवर्गांत मोडतात.

नर्मदाशंकर—हा गुजराथी लोकांचा आवडता कवि होय. यांनें गुजराथी गद्यग्रंथहि पुष्कळ लिहिले. गुजराथी वाङ्मयांत त्यानें स्थित्यंतर घडविलें. हा नागरब्राह्मण जातीचा होता. याचें शिक्षण एल्फिन्स्टन कॉलेजमध्ये झालें. त्यानें इंग्लिश भाषेंतील बहुतेक कवी वाचून काढले होते. याशिवाय मराठी, हिंदी, संस्कृत इत्यादि भाषांचाहि त्यानें अभ्यास केला होता. लहानपणां तो मोठा रंगेल व चैनी असे. स्वच्छंदी आचार-विचार हे काव्याला पोषक आहेत असें त्याचें मत होतें. पुढें आयुष्याच्या उत्तरार्धांत मात्र त्याचें मत बदललें व तो नियमितपणानें राहू लागला. त्याचे शेवटचे दिवस दारिद्र्याशीं झगडण्यांत गेले.

नर्मदाशंकरमधील मोठा गुण म्हणजे त्याचा स्वच्छंदी स्वभाव होय. परंपरागत आचारविचारप्रमाणें वागणें त्याला कधीच पसंत पडलें नाहीं. आपल्याविषयीं त्यानें जी हकीकत लिहून ठेवली आहे तीवरून तो चैनी व गर्वित मनुष्य असावा असें दिसतें. बायकांच्या वावर्तीतल त्याची वागणूक आक्षेपाईच होती. उत्तरवयांत मात्र नर्मदाशंकरमध्ये मोठी कांति घडून आली. जुनें तें सारें कुचकामाचें अशी त्याची पूर्वीची समजूत उत्तरोत्तर पालटत चालली. धर्माकडे त्याचें लक्ष हळुहळू वेधू लागलें. धर्मविचार नांवाच्या त्याच्या ग्रंथांत त्याचें धर्मासंबंधाचे विचार आढळून येतात.

वाङ्मयसेवा पत्करावयाचा त्यानें निश्चित केल्यापासून त्यानें संस्कृत, हिंदी, इंग्लिश भाषेंतील ग्रंथांचें सूक्ष्म अध्ययन केले. अलंकारशास्त्राचा व छंदशास्त्राचा त्यानें चांगला अभ्यास केला. त्यानें काव्यापेक्षां गद्यग्रंथच अधिक निर्माण केले. नवलरामनें त्याचें चरित्र लिहिलें असून त्यामध्ये नर्मदाशंकरानें कोणकोणते ग्रंथ लिहिले याची सात्र माहिती त्यानें दिली आहे. १८५८-१८६५ च्या दरम्यान नर्मदाशंकरानें पुष्कळच ग्रंथ लिहिले. आपल्या कवितेचे जड असजे त्यानें प्रसिद्ध करण्यास सुरुवात केली तसतशी त्याची लोकप्रियता शुद्धेद्वेषानें वाढत चालली. १८६६ मध्ये त्यानें 'नर्मदाकविता' या नांवाच्या त्यानें आपलें काव्य प्रसिद्ध केलें. आपल्या काव्यांतील

चमत्कृतीची लोकांना कल्पना येत नाही असे त्याने म्हटले आहे. त्याने स्वतःच आपल्या काव्याचे वर्गाकरण केलेले आहे व त्यांतील गुणांचे वर्णन केले आहे.

त्याच्या काव्याचे क्षेत्र फार विस्तृत आहे. सामाजिक सुधारणाविषयक निरनिराळ्या विषयांवर व धार्मिक, नैतिक, ऐतिहासिक अशा सर्व विषयांवर त्याने काव्ये रचिली आहेत. याशिवाय अलंकारप्रवेश, रसप्रवेश, नायिकाप्रवेश, इत्यादि काव्ये त्याने लिहिलेली आहेत. भावगीतं लिहिणारा हा पहिलाच कवि होय असे म्हणावयास हरकत नाही. त्याची काव्याची कल्पना वर्षेस्वर्धच्या व्याख्येप्रमाणेच होती. ऋतुवर्णन काव्यांत, भावनेच्या उत्कंठेमुळे आपोआप बाहेर पडलेल्या कविता पुष्कळ आढळून येतात.

वालविधवांची दुर्दशा अवलोकन करून त्यांचे मन अतिशय कष्टी होत असे. वैधव्यचरित्रांत त्याला वाटत असलेली विधवा विपरीतीची चिंता उत्तम रीतीने निदर्शनास येते. विधवाप्रेम ही कविता लिहितांना स्वतः रडल्याचे त्याने लिहिले आहे. पण काही काही ठिकाणी त्याने अतिशयोक्तीचे वर्णन केले आहे. हाच दुर्गुण त्याच्या इतर काव्यांतही आढळतो. ऋतुवर्णनपर काव्यांत अश्लील शब्दांची रेलचेल आढळते. आपल्या प्रत्येक कवितेवर त्याने टीका लिहिलेली आहे व त्यांत तर अश्लील वाक्यांना नुसता जत आलेला दिसतो. लोकांच्या पापी अचरणाची पूर्ण फोड करून त्यांना नीतिमान बनविण्यासाठी आपण मुद्दाम इतक्या स्पष्ट शब्दांत टीका लिहिलेली आहे असे त्याने म्हटले आहे. पण त्याचा इष्ट परिणाम होण्याऐवजी अनिष्टच परिणाम होण्याचा संभव आहे.

निसर्गाचे वर्णन करण्यांत मात्र त्याचा हातखंडा आहे. लहानपणापासून त्याला निसर्गनिरीक्षणाची फार आवड होती. निसर्गामध्ये गुढतत्त्व भरलेले आहे असे तो म्हणत असे. 'जेने बीजा पथरा कहे तेने कविजन हीरा लेहे, वलीहारी छे कुदरत तणी, कवि जुए छे खुबी धणी, बीजां पण संस्कारी जेह, पीए ए प्रेमांमूत तेह' असे त्याने निसर्गाचे वर्णन केले आहे. प्रवासवर्णन नामक आपले काव्य शुद्ध शांतरसपूर्ण आहे असे त्याने म्हटले आहे. निसर्गवर्णनाचे काही मासले खाली दिले आहेत; त्यावरून तें किती उत्कृष्ट साधले आहे याची कल्पना येईल. नर्मदा नदीचे वर्णन त्याने केले आहे ते असे:— 'नर्मदा शु गाढ शोभा सांजनी । हारे पवन पाणी वादळ रंगना सुसाजनी । होजरे ॥...हारे गुलाबी घेरो तेवंग आसमानने हारे गुलाबी फुलोना पाणीनो मेदाननो । होजरे ॥

अर्थ:—नर्मदे सायंकाळच्या तुझ्या शोभेच मी किती वर्णन करू ? वारा, वादळाचा रंग व पाणी, यांची शोभा यासमयी एकवटली आहे आकाशाचा रंग गुलाबी असून तुझ्या पाण्याचा रंग गुलाबाच्या फुलासारखा आहे. पर्जन्यासंबंधी वर्णन करतांना नर्मदाशर्कर म्हणतो 'पर्जन्यराजाचे

भाट कावळे हे पर्जन्यराजाची स्वारी आली, चूप घसा नूप घसा अशी ललकारी टोकांत आहेत, वारा हा अगदी शांत आहे, व सर्वत्र गंभीर शांतता पसरली आहे. या देखाव्याचे यथार्थ वर्णन मी कसे करू ? ही पहा मेघराजाची स्वारी आली. वृक्षराजिनीं आपले ढोकें त्याच्यापुढे लवविले आहे. व अशा रीतीने त्याचे स्वागत केले आहे.' अशा प्रकारचे हुंदर उतारे आणखीही देतां येतील.

निसर्गवर्णनापेक्षांहि ऐतिहासिक विषयांचे वर्णन करण्यांत त्याचे कौशल्य अधिक नजरेस येते. विद्या, धर्म, वहेम, देशराज, परदेशराज, नीति इत्यादि वाचनीत हिंदुसमाजाची अंधागति चाललेली होती तिचे वर्णन 'हिंदुओनो पडती' या काव्यांत केले आहे. त्याचप्रमाणे उत्तरेकडील, व दक्षिणेडील हिंदु राठ्यामधील प्रसिद्ध व्यक्तींची वर्णनेंहि त्याने वहारीची दिली आहेत. गुजराथीमध्ये एक महाकाव्य लिहिण्याचा त्याचा विचार होता. हिंदुस्थानची स्थिति वर्णन करतांना तो म्हणतो 'हिंदु देशनो हाल यया छे थुंडां आजे सत्तः मोटी खोद नीचुं ते जोडा लाजे'. 'आज हिंदुस्थानची स्थिति फार वाईट झाली आहे, त्याचे पूर्व वैभव आज नष्ट झाले आहे व लज्जेने त्याने मान खाली पातली आहे.' पुराण-मतवादीपणा, ब्राह्मणांचे वर्षेस्व, देशी राजांचा अदूरदर्शपणा, नातिद्वेष इत्यादि कारणांमुळे हिंदुस्थानला वाईट दिवस प्राप्त झाले असे तो म्हणतो:— "विना देश अभिमान, देश उत्कर्ष न थाये । देशी रान समसान जे हवो खावा घाये । राज समंधी ऐक्य नथी अहिना लोकोमां । जाति बंधनो खुब जनो वाषीना मोमा" । पौरसची शिकंदराविरुद्ध लढाई, महंमद गझनीच्या विजय भामदेवाची लढाई, पानपत येथे पृथ्वीराजाने घोरौवां केलेले युद्ध अशा प्रकारचे सहा प्रसंग त्याने वहारीत वर्णन केले आहेत व सरतेशेवटी 'कोनु मोडुं मे जोयुं, अंगमा रंगरमे छे' उच्चळी उच्चळी लोहो ऐकियां खूब करे छे अर्थ, याचा 'आज सकाळीं मी कोणाचे शुभ मुख पाहिले आहे नकळे; माझ्या नसानसांतून आज अपूर्व उत्साह दाटला आहे. माझे रक्त ताज्या दमाने उसळी मारीत आहे' असे उत्साहपूर्ण शब्द त्याने काढले आहेत. गुजराथसंबंधीचे त्याचे राष्ट्रगीत तर आज प्रत्येकाच्या तोंडां आहे. व ते अत्यंत स्फूर्तिदायक आहे. 'जय जय गरवी गुजराथ । जय जय गरवी गुजराथ । दापे आणुं प्रभात । ध्वज प्रकाशे झळळळ कुसुंबी प्रेमशौर्य अर्काता तूं भगव भगव निज संतति सडने प्रेम भक्तिनी रीत" अशा स्फूर्तिदायक रीतीने या गीताचा प्रारंभ झालेला आहे. सुरतेच्या प्राचीन वैभवावरील त्याची कविता अशीच स्फूर्तीने नटलेली आहे. धर्माविषयांवरील त्याची काव्येहि भक्तिपूर्ण अर्थाच आहेत.

वर्षेस्वर्धचे 'युद आर सेव्हन' 'ल्यूसी प्रे' व रावर्ट चौदेचे 'लार्ड नेल्सन, ह्यो तीन काव्ये त्याने मापांतरिली आहेत. याशिवाय प्रेमसंबंधी त्याने काही कविता लिहिण्याचाहि

प्रमाण केला. सामाजिक सुधारणेसंबंधी त्याची काव्येहि फार बंधुपर आहेत. त्याच्या प्रतिस्पर्धीच्या काव्यांत, दिव्य प्रेमापेक्षा, शारीरिक प्रेमासंबंधीच वर्णन केलेले जास्त आढळते.

नर्मदाशंकराच्या मापेंत प्रसाद आढळून येत नाही. दलपतरामच्या काव्यांत जो स्वाभाविकपणा आढळतो, तो याच्यांत आढळून येत नाही. अश्लील भाषा याच्या काव्यांत पदोपदां आढळून येते. नवरत्नरामांनी त्याच्या काव्याची फार स्तुति केलेली आहे पण त्यांत अतिशयोक्ति आहे. राव-वहादूर रमणभाईंनी त्याच्या काव्याविषयी जे उद्गार काढले आहेत. ते अभिक समर्पक आहेत. ते म्हणतात. " नर्मदा-शंकरची कविता भावप्रधान आहे. कांहीं प्रसंगी त्याची कल्पनाप्रति अप्रतिहत आहे तर कांहीं ठिकाणी फारच मर्या-दित आहे. त्याच्या भावनांमध्ये नाविन्याची छाटा फारशी आढळत नाही. "

याशिवाय नर्मदाशंकरांनी लिहिलेला नर्मकोश व नर्म-कथासंग्रह हे ग्रंथ फारच महत्त्वाचे आहेत व यापुढे त्यांनी आपले नांव गुजरायी वाङ्मयांत अजरामर करून ठेवले आहे. त्याचा कोश १८३७ मध्ये प्रसिद्ध झाला.

नर्मदाशंकराच्या अनुयायांत सवितानारायण हा मुख्य होय. त्याचा ' सविताकृत कविता ' हा काव्यसंग्रह वन्यापिकां आहे. पण त्याहिपेक्षा त्यांनी प्रनभापेंत ज्या कविता केल्या आहेत त्या अधिक चांगल्या आहेत. याशिवाय अलंकार चंद्रिका व नीतिसुधातरंगिणी हे त्याचे ग्रंथहि बरे आहेत. विजयशंकर त्रिवेदि यांचे ' विजयवाणी ' हें काव्य त्याच काळां प्रसिद्धि पावले पण ह्याही तें मागें पडले आहे. कवि हिराचंद कांभी हा नर्मदाशंकराच्या काळचा कवि होता. नर्मदाशंकरापेक्षा आपला दर्जा श्रेष्ठ आहे असे यांचे मत होते. त्याचे मिथ्याभिमानमतखंडन हें काव्य वन्यापिकां आहे. नर्मदाशंकराच्या काव्याचे हृदय कळलेच नाही असे तो म्हणत असे व नर्मदाशंकराच्या पिंगलप्रवेश, अलंकार प्रवेश, रसप्रवेश इत्यादि ग्रंथांवर त्यांनी फार टीका केली आहे. स्वतः यांनी, ' गुजरायी अनेकार्थकोश, ' ' सुधरेल शाख, ' ' गुजरातनी गांभी, ' ' मादाभूषण ' ' मानमंजरी, ' ' वैराग्यबोध, ' इत्यादि काव्ये लिहिली आहेत.

भोलानाथ सारभाई—रायवहादूर भोलानाथ सारभाई या कवींचे नांव त्याच्या भक्तिपर काव्याबद्दल फार प्रसिद्ध आहे. हे प्रार्थनास्माजिष्ठ होते. गुजरायमध्ये जे सगुणोपासनेचे प्रस्थ माजले होते ते कमी करण्याचा व एकेश्वरी पंथाचा प्रसार करण्याचा यांनी प्रयत्न केला. यांचे ईश्वरप्रार्थनामाला हें काव्य फारच उत्कृष्ट आहे. त्यामध्ये भोलानाथांचा भोळाभाव व परमेश्वरसंबंधी अनन्य भक्ति हे गुण दिसून येतात. ईश्वरप्रार्थनामालेतील त्यांचीं गीतें गाताना अंतःकरण भक्तिमय व ताडिन होते. त्यांचीं पदे अर्धैंगभार व रसपूर्ण असतात. त्यांच्या पदांचे एकदोन मासले पुढे दिलेले आहेत. —

' दिननो दयाल छोडां कोने शरण जाऊ । मात तात जाणी प्रभुचरण प्रते धाऊ ' तसेच ' विधाता धन्य छे तारी रचना जगतनी अनंत । अतकथे अगोचर रूप तमारं । व्यापी रसा सत्तायको भगवंत ॥ ' ही ईश्वरीप्रार्थनामाला गुजरा-यमध्ये अतिशय लोकप्रिय आहे.

कलापी (१८७४-१९००):—कलापी या टोपण नांवा-खाली प्रसिद्ध असलेले कवी. हे काठेवाडमधील लाठी देशचे टाकौरसाहेब श्री सूरसिंहजी तखतनसिंहजी गोहेल हे होत. यांचे शिक्षण राजकुमार कॉलेजमध्ये झाले. नंतर त्यांनी हिंदुस्थान व काश्मीर येथे प्रवास केला. १८९९ मध्ये ते गादीवर बसले. त्यांनी १९ व्या वर्षी दोन बायका होत्या. त्यांपैकी रमा ही आवडती बायको होती. हिच्या दासी-जनांत एक सहासात वर्षांची दासी होती. हिने कलापीचे मन आकर्षण करून घेतले होते. हिचे शोभना असे नांव त्यांनी ठेवले होते. ही वयांत आल्यावर तिचे त्यांनी लग्न करून दिले. पण शोभनेचे आपल्या नवऱ्यावर प्रेम नव्हते. कलापीचे तर हिच्यावर अलोट प्रेम होते. तेव्हां प्रेमाच्या पाशांत सांपडून जनापवादाला न भितां त्यांनी तिच्याशी उघडपणे विवाह केला. या कृत्याचा फार वाईट परिणाम होणार ही गोष्ट ते जाणून होते. हृदयत्रिपुटी नामक आपल्या प्रणय-काव्यांत त्यांनी आपला व शोभना व रमा यांचा संबंध कसा प्रकारचा होता हें सांगण्याचा प्रयत्न केला आहे. या काव्यांतील प्रेम उलू तरुणांच्या प्रेमाच्या स्वरूपाचे आहे.

लहानपणापासून इंग्लिश, संस्कृत, उर्दू व गुजरायी वाङ्म-याचा त्यांनी अभ्यास चालू ठेवला होता. काव्य व तत्वज्ञान यांच्याकडे त्यांचा फार ओढा असे. शैले, वर्डस्वर्थ, इमसन, स्वीडनबर्ग हे त्यांचे आवडते ग्रंथकार होते व त्यांच्या काव्यांत या ग्रंथकारांच्या ग्रंथांतील कल्पना जागोजागी आढळतात. संस्थानांतील कारस्थानांची त्यांना फार चीड असल्यामुळे ते या कारस्थानापासून नेहमी अलिप्त रहात. गोवर्धनराम त्रिपायी, मणिलाल द्विवेदी, मणिशंकरभट यांच्यासारख्या विद्वानांशी सहावास वादविष्यांत त्यांना नेहमी आनंद वाटे. ते या विद्वानांशी नेहमी पत्रव्यवहार करीत. मोठेपणां त्यांना संसाराचा अगर्दा वीट आला होता व आणखी कांहीं काळ ते जगले असते तर त्यांनी गादीचा त्याग करून वानप्रस्थाश्रम पत्कारिला असतां असे पुष्कळांचे म्हणणे आहे.

कलापीच्या प्रणयकवितांना ' प्रणयगीता ' असे एका ग्रंथकारांनी नांव दिले आहे. यांच्या प्रणयसंबंधी कविता, उर्दू कवींच्या गझल वृत्तांत रचिलेल्या आहेत व या उर्दू कवींची प्रेमगीतांची छटा यांच्या काव्यांत दिसून येते. ' कमलिनी ' हें काव्य शैलेच्या ' मेय ' या कवितेच्या धर्तीवर आहे. उर्दू कवींच्या विशेषतः राफी कवींच्या कविता कलापीने भापांतर केल्या आहेत व त्या वन्या साधल्या आहेत. काश्मी-रच्या प्रवासाच्या वर्णनपर काव्य फारच उत्कृष्ट साधले

आहे. यांचे हमीरकाव्य हे ऐतिहासिक प्रसंगावरील काव्यदि सुंदर आहे. शुद्ध गुजराथीतील कलापौंचे काव्य, मिश्र गुजराथी भाषेतील त्यांच्या कवितापेक्षां सरस आहे. यांची प्रेमासंबंधीची कांहीं कडवी गुजराथी लोकांत फार लोकप्रिय झाली आहेत. यांची कौटुंब कवीशीं नेहमीं तुलना करण्यांत येते. कांहीं विद्वान यांची शैले कवीशींहि तुलना करतांना आढळतात पण ह्यांत वरींच अतिशयोक्ति आहे. कलापौंच्या गझलप्रमाणेच पुष्कळच गुजराथी कवींनी गझलें रचण्याचा प्रयत्न केला आहे, पण त्यांत त्यांना जितकें यश यावें तितकें आलें नाहीं.

प्रो. मणिजाल द्विवेदी:—यांनी काव्यापेक्षां गद्यवाङ्मयांत आपले नांव गाजविलें. तरी पण त्यांचे काव्यहि प्रेष्ट दर्जाचें आहे. त्यांच्या कवितेंत वेदांत भरलेला आहे. आत्मनिमज्जन, अमेदोर्मि, प्रेमजीवन इत्यादि त्यांच्या तत्वज्ञानात्मक कविता प्रसिद्ध आहेत. याशिवाय 'कही लाखो निराशामा अमर आशा छुवाई छे' हे त्यांचे गझल फार लोकप्रिय आहे.

बलशंकर:—मणिजाल द्विवेदी यांच्यापेक्षां बलशंकर यांचें काव्य अधिक सरस आहे. त्यांतल्या त्यांत त्याची गझलकाव्ये उत्कृष्ट आहेत. यांनीं हाफीजचीं कांहीं गझल भाषांतरें केलेलीं आहेत.

नोबधेनराम त्रिपाथी:—हा सुप्रसिद्ध विद्वान असून त्याची काव्यापेक्षां गद्यवद्दलच अधिक प्रसिद्धि आहे. त्यांचे स्नेहसुद्धा हे काव्य चांगलें आहे. याशिवाय इतर पुष्कळ कविता त्यांनीं लिहिल्या आहेत. आपल्या गद्यकादंबऱ्यांत मधून मधून त्यांनी कविता घुसवून दिली आहे व ती कविताहि फार सुंदर आहे.

देरसारी या कवींचें 'बुलबुल' नामक गझल आतिशय प्रसिद्ध आहे. हरिलाल ध्रुव या कवींची, आर्योत्कर्ष, पूर्वमेघ, कीमोदिमाधव इत्यादि काव्ये लोकप्रिय आहेत. यांच्या काव्यांत ज्वलद्देशाभिमान दिसून येतो. यांच्या काव्यांनं गुजराथी भाषेंत बरेंच बरेंच स्थान पटकाविलें आहे.

या शतकांत पारशी कवींहि पुष्कळच उदयास आले. मंच-रजी शापूरजी या कवींचा कवितासंग्रह फारच मोठा आहे. शोराव आणि हस्तुम यांच्यामधील युद्धावरील काव्य, फार सुंदर असून तें वाचलें असतां डोळ्यांतून अश्रू न येणारा वाचक विरळाच सांपडेल. यांच्या काव्यावर दलपतरामच्या काव्याची छाप पडलेली दिसते. फरदुमजी मझबानी यांंनाहि काव्यसंग्रह मोठा आहे. यांनीं सादीच्या गुलिस्थानचें 'फुलेस्थान पोथी' या काव्यांत भाषांतर केलेलें आहे. जमशेटजी पेटिट हे विशेषतः त्यांच्या नियामक कवितांबद्दल प्रसिद्ध आहेत. 'मोहरी मडोह तथा वीजी कविताओ' या त्यांच्या काव्यसंग्रहांत पुष्कळ चांगल्या कविता आढळतात. बहिरामजी मलवारी यांचे 'नीतिविनोद' हे काव्य उत्तम आहे. यांत तरुण विधवांच्या स्थितीवर, व जरठतरुणी विवाहावर पुष्कळ कविता लिहिलेल्या आढळतात. याशिवाय

विलसनविरह, अनुभविक, संसारिक इत्यादि त्यांचीं काव्ये फारच लोकप्रिय झाली आहेत. खबरदार या कवींची, काव्यरासिका, विलासिका, प्रकाशिका, भारतनी टंकार हीं काव्ये प्रसिद्ध आहेत. यानें 'गुणवंती गुजराथ' नामक एक राष्ट्रगीत लिहिलें असून तें 'वंदे मातरम्' या राष्ट्रीय गीताच्या तोडीचें आहे असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. यांचे काव्य सुदृश्यतः भावनाप्रधान असल्याचें आढळते. वमनजी फोज (१८४८—१९२०) यांची कविता फार थोडी आहे पण यांच्या काव्यांतील प्रत्येक ओळीत त्यांचे फारशा काव्यांवरिल प्रभुत्व दिसून येते. त्यांचे 'सखून राहत' हे काव्य प्रसिद्ध आहे.

नरसिंहराव दिवेठिया यांनीं गुजराथी कवितेला नवीन प्रकारचें स्वरूप प्राप्त करून दिलें म्हणून तरी चालेल. हे गुजराथी भाषेंतील एक जाडे विद्वान होत. कुमुमाला हे त्यांचे पहिले काव्य होय. यांत निरनिराळ्या विषयावरील भावगांथांचा संग्रह आहे. या गीतांतील निसर्गवर्णन फारच वद्दारीचें आहे. 'हृदयवाणी' या कवितासंग्रहांत त्याची विशाल कल्पना व हृदयाची तळमळ हे गुण प्रामुख्याने दिसून येतात. यांच्या काव्यांवर पाश्चिमात्य कवींची छाप फार पडली आहे असा अक्षेप घेण्यांत येतो पण तो खरा नाहीं. नूरसंशकार, स्मरणगीता हीं त्यांचीं काव्ये फारच उत्कृष्ट आहेत. राववद्दार कांतवाला यांचे पानिपत काव्य काव्यदृष्ट्या विशेष प्रेष्ट दर्जाचें नसलें तरी त्यांतील भाषा जोरदार व भारदस्त आहे. मणिशंकरभट्ट यांची 'वंसंत विषय' व 'चक्रवाकमयून' हीं काव्ये विशेष प्रसिद्ध आहेत.

पण हल्लींचे सर्वांत उत्कृष्ट कवि म्हणजे नानालाल दलपतराम हे होत. यांचे 'जय व जयंत' हे नाटक फारच उत्कृष्ट आहे. त्यांच्या काव्यांत नवीनच तत्वे प्रतिपादन केलेली आढळतात. काव्यदृष्ट्या यांचीं काव्ये उच्च दर्जाची आहेत. यांचीं भावगीतें वाद्यांच्या साहाय्यानें गातां येण्यासारखी आहेत. दिल्लीदरवारच्या वेळीं वादशहा येथें आलें असतांना त्यांच्यावर एक सुंदर स्वागतपर पद्य यांनीं रचलें आहे. याशिवाय त्यांची 'ग्राम गांते' कल्पनाप्रचुर, रसपूर्ण व प्रासादिक आहेत. यांनीं भगवद्गीतेचें कविताबद्द भाषांतर केले आहे.

नानालालशिवाय हल्लीं दौलतराम पांड्या, भीमराव, जयशंकर वच, रमणवाई निलकंठ हेहि नांवाजलेले कवी आहेत. कवयित्रिमूर्त्ये सुमतीबाई ही लक्ष्मीबाई सामळदास यांची कन्या प्रसिद्ध आहे. हिचें 'दिव्यमेघपाळवाळक' हे काव्य फार हृदयस्पर्शी आहे. ही कवयित्री अधिक वर्षे जगली असती तर तिनें आपलें नांव केले असतें; पण ती तरुणपणींच मृत्युमुखी पडली. विजयालक्ष्मी हिचें 'प्रेम-याचना' नांवाचें एक काव्य आहे. यांत स्त्रियांच्या पति-व्रताधर्मावर तिनें आपले विचार प्रगट केलेले आहेत.

पारस, दयाराम, नंतरच्या काळातील काव्यमूर्ति दल-
पतराम व त्याचा संप्रदाय व नर्मदाशंकर व त्यांचा संप्र-
दाय हे प्रमुख संप्रदाय होत. याशिवाय नरसिंहराव दिने-
टिया व नानालाल या कवींनी निर्माण केलेला तिसरा संप्र-
दाय होय. हे तिन्ही संप्रदाय आपापल्या परीं श्रेष्ठ असून
त्यांनी गुजराधी काव्याला श्रेष्ठ प्रकारचें स्वरूप आणून दिले
आहे यांत शंका नाही.

काठेवाडमध्ये एक स्वतंत्र प्रकारचें वाङ्मय आपल्याला
दृष्टीस पडतें. तसा प्रकारचें वाङ्मय, गुजराधी वाङ्मयामध्ये
आढळून येत नाही. या वाङ्मयाचें नांव दुहावाङ्मय
असें आहे. या दुहावाङ्मयाची भाषा गुजराधीमून निराळी
आहे. या वाङ्मयांत तत्कालीन काठेवाडी समाजाचें प्रति-
बंध फार उत्तम तऱ्हेनें दृष्टीस पडतें. हे दुहावाङ्मय
संकलित करण्याचा अद्यापि व्हावा तसा प्रयत्न झाला नाही
ही मोठ्या दुःखाची गोष्ट होय. दुहा याचा अर्थ कडवें.
कडव्यामध्ये हीं काव्ये लिहिली गेल्यामुळे त्यांना दुहावाङ्मय
हे नांव पडलें. या दुहावाङ्मयामध्ये, लिहिलेल्या काव्यांत
हलामन डोंधवा; उजली व मेहा, राणकदेवी, सिद्धराज, इत्यादि
विषयांवर लिहिलेलीं काव्ये फार प्रसिद्ध आहेत. हीं काव्ये
फार सुंदर असून तीं तेजस्वी भाषेत लिहिलेलीं आहेत.

गुजराधी गद्य वाङ्मय.—ब्रिटिशांनी हिंदुस्थानांत
शिक्षणाचा प्रसार करण्यापूर्वी गुजराधी भाषेत गद्यवाङ्मयाचा
जवळ जवळ अभावच होता असें म्हटलें तरी चालेल.
गुजराथमधील शिलालेख, ताम्रपत्र, सनदा, गहाणखतें
इत्यादींमध्ये जें कांहीं गद्य भाग सांपडतील तेवढेच.
याशिवाय नाही म्हणावयाला मंत्रतंत्र अगर हितांपदेश
यांमधील कांहीं भागांचे भाषांतर झालेलें दृष्टीस पडतें.
वाणाची कादंबरी मूळ संस्कृतांत गद्यांमध्ये असून तिचें गुज-
राधीमधील भाषांतर पहावें तो कवितेमध्ये झालेंलें आढळतें.
अशी स्थिति १८५० च्या पूर्वी होती. पुढें १८५० नंतर
रणडोडादास, गिरिधरभाईसारख्या कांहीं गुजराधी गृहस्थांनी
व कांहीं पारशी गृहस्थांनी शालोपयोगी अशीं पुस्तके
लिहिण्यास सुरवात केली. अर्थातच हीं पुस्तके गद्य होती
व त्यांमधील भाषा अगदी सोपी असे. हीं पुस्तके गुजराधी
भाषेत गद्यवाङ्मय तयार करण्याच्या हेतूनें झालेलीं नसून
शाळेंतील विद्यार्थ्यांसाठीं म्हणून तीं लिहिलीं गेलीं होती.
कांहीं मिशनर्यांनीहि गुजराधीमध्ये वाच्यबल वगैरे ग्रंथांचें
भाषांतर केलें होतें.

गुजराधीमध्ये गद्य लिहिण्यास खरी सुरवात नर्मदाशंकर
यांने केली असें म्हणण्यास हरकत नाही. नर्मदाशंकर हा
ज्याप्रमाणे चांगला कवि होता त्याचप्रमाणे तो उत्तम
गद्यलेखक होता. त्यानें इतिहास, तत्वज्ञान, धर्म इत्यादि
विषयांवर गद्य ग्रंथ लिहिले. त्याची भाषा साधी पण सुदृष्ट
व जोरदार असे; त्याच्या भाषेत क्लिष्ट शब्दरचना व
श्लोककार आढळून येत नाही. संस्कृत भाषेच्या त्यानें तरी

नील अभ्यास केला होता तरी त्यानें गुजराधी गद्यांत
संस्कृत शब्द व काव्याची शक्य तितकी खबरदारी घेतली
होती. त्याचा सर्वांत प्रसिद्ध ग्रंथ म्हणजे 'राज्यरंग' हा होय.
हा ग्रंथ ऐतिहासिक आहे. या राज्यरंग ग्रंथांत त्यानें
जगातील प्रमुख राष्ट्रांचे इतिहास लिहिले आहेत. या ग्रंथांत
त्यानें प्राचीन ग्रीसमधील महान पुरुषांनीं केलेली पराक्रमाचीं
कृत्ये त्याचप्रमाणे वाबिलोनिया, ईजिप्त, रोम, ग्रीस, पर्शिया,
या राष्ट्रांतील विभूतींचीं चरित्रे वर्णनें केली आहेत. आपल्या
इकडील राम, लक्ष्मण, संग, प्रताप इत्यादि महापुरुषांचीं हि
चरित्रे या ग्रंथांत आलेली आहेत. या ग्रंथाची भाषा भार-
दस्त, सोपी पण सुंदर आहे. नर्मदाशंकरनें या राज्यरंगानंतर
जे धर्मविचार नांवाचा ग्रंथ लिहिला त्यांमधील भाषा
खोचदार, गंभीर व मर्मभेदक आहे. त्यानें आपल्या ग्रंथाला
'नर्मगद्य' असें नांव दिलें आहे.

पण नर्मदाशंकरपेक्षांहि गुजराधीमधील गद्यभाषेला
ओजस्वी वळण लावण्याचें श्रेय, नवलराम यांसच आहे.
किंबहुना नवलरामाच्या तोडीचा खंदा गद्यलेखक, अद्यापिहि
झाला नाही असें झणण्यास फारसा प्रयत्नच नाही.
यांने नर्मदाशंकरचें चरित्र लिहिलें आहे. नर्मदाशंकर या
कवीच्या चरित्रांतील भाषेमध्ये यत्किाचितीहि कृत्रिमपणा
आढळून येत नाही. त्याचा दुसरा ग्रंथ झणजे 'इंग्लिश
लोकांचा इतिहास' हा होय. गुजराधी भाषेत इंग्लिश
लोकांचे इतिहास पुस्तकांनीं लिहिले आहेत. पण त्या सर्वांत
नवलरामांने लिहिलेला इतिहास उत्कृष्ट आहे.

पण नवलरामाची प्रसिद्धि त्यानें केलेल्या निरनिराळ्या
ग्रंथांच्या परीक्षणांमुळे झालेली आहे. त्यापूर्वी गुजराथमध्ये
वाङ्मयासंबंधांचें मार्मिक परीक्षण करणारे विद्वान् नव्हते
म्हटले तरी चालेल. नवलरामाच्या नंतर मणिलाल द्विवेदी,
मनसुखराम त्रिपाथी, नृसिंहदास द्विवेदिया व प्रो. ध्रुव इत्यादि
प्रसिद्ध परीक्षणकार झाले. तथापि या सर्वांहूनहि परीक्षणाच्या
बाबतीत नवलराम हा श्रेष्ठ आहे. करण घेला, कांता इत्यादि
ग्रंथांचें त्यानें केलेलें परीक्षण फारच मार्मिक व सुदृष्ट आहे.
इंग्लिश काव्याचा खोल अभ्यास त्यानें केलेला नव्हता.
तथापि त्यानें केलेलें काव्यग्रंथांचें परीक्षण नेहमीं मार्मिक
असे. नवलरामाची भाषा व लेखनपद्धति स्फूर्तिदायक
व परिणामकारक आहे. पण ज्याप्रमाणे नर्मदा-
शंकर, दलपतराम व नवलराम यांची भाषा शास्त्र-
शुद्ध व सुलभ अशी आढळून येते तशी नवलरा-
माच्या नंतरच्या परीक्षणकारांची आढळून येत नाही.
याच्यानंतरच्या टीकाकारांची भाषा क्लिष्ट असून तींमध्ये
संस्कृत शब्दांचा भरणा फार असे. त्यामुळे हीं परीक्षणे
खालच्या वर्गातील लोकांना समजण्याला अवघड
जालें लागलीं. याचा परिणाम असा झाला कीं, नवलरामा-
नंतरच्या टीकाकारांनीं गुजराधी भाषेला जें योज्य वळण
लावले तें वळण पारशी लोकांना अनुसरण्यास जड जालें

लागले त्यामुळे साहजिकच पारशांच्या गुजराथी भाषासरणीत व या नूतन भाषासरणीत वरीच तफावत पडू लागली. या नूतन भाषासरणीला 'हिंदूगुजराथी' व पारशांच्या भाषासरणीला 'पारशीगुजराथी' असे संवोधण्यांत येऊं लागले या नवीन भाषापद्धतीचे प्रमुख पुरस्कर्ते गोवर्धनराम त्रिपाथी, मणिलाल मनसुखराम त्रिपाथी व छगनलाल पंजा हे होत. यांच्या भाषेत संस्कृत शब्दांचाच अधिक भरणा आढळतो.

नवलरामाने आपल्या 'संस्कृतमय गुजराथी' या निबंधांत अशा प्रकारच्या संस्कृतप्रचुर भाषापद्धतीवर वरेच कोरडे ओढले आहेत. संस्कृतभाषेतील शब्द मुळीच गुजराथीमध्ये येऊं नयेत असे त्यांचे म्हणणे नव्हते. पण नेहमी व्यवहारांत लागणाऱ्या वस्तूनां गुजराथीत सोपा शब्द असतांना-मग तो तुसत्या भाषेतून कां आलेला असेना मुद्दाम संस्कृतांतील अगडबंद वापरण्याच्या तो अगदी विरुद्ध असे. गुजराथीमध्ये रूढ झालेले संस्कृत शब्द वापरले असतांना देखील ज्यांची लेखनपद्धति अगदी सुलभ असते असे ग्रंथकार म्हणजे रावबहादूर भोलानाथ सारभाई हे होत.

या संस्कृतमय गुजराथी भाषासरणीविरुद्ध वंड म्हणून रावबहादूर, हरगोवनदास कांतवाला यांनी प्राकृत गुजराथी भाषा वापरण्यास सुरवात केली. 'अंधेरी नगरीनो गर्धवसेन' या कांदवरीला लिहिलेल्या प्रस्तावनेंत प्राभ्य गुजराथी भाषा वाङ्मयांत प्रचारांत आणणे अत्यावश्यक आहे; तसंच गुजराथी भाषेची श्रीमंती वाढविण्यास गुजराथमधील निरनिराळ्या प्रांतांतील रूढ झालेल्या शब्दांचा वाङ्मयांत उपयोग करण्यांत येणे जरूर आहे असे त्यांनी म्हटलेले आहे.

रावसाहेब महापतराम खरराम यांची भाषा दल्पतराम प्रमाणेच सुबोध व शुद्ध असते. पण ती अभिजात नसते. त्यांच्या ग्रंथांत सुंदर कल्पनांचा व समर्पक अलंकारांचा पूर्णपणे अभाव दिसून येतो. उत्तम ग्रंथकाराला लागणारी प्रतिभा यांच्या ग्रंथांत दिसून येत नाही.

वृत्त पत्रे व गद्य वाङ्मय—वर ज्या दोन भिन्न भाषासरणींचा उल्लेख करण्यांत आलेला आहे त्यांचे प्रतिबिंब गुजराथी वृत्तपत्रे व मासिके यांमध्येहि दृग्गोचर होत. मुंबईमध्ये पारशी लोकांनी जी वृत्तपत्रे व साप्ताहिके चालविलेली आहेत त्यांमधील भाषापद्धति ही गुजराथी लोकांनी चालविलेल्या वृत्तपत्रांतील भाषापद्धतीहून निराळ्या स्वरूपाची आहे. पहिल्या प्रकारच्या भाषापद्धतीला 'मुम्बाइ-गिरी गुजराथी' असे विशिष्ट नांव रूढ झाले आहे. मुम्बाइ गिरी गुजराथी ही साधी व जुन्या गुजराथी भाषेच्या वळणावर असलेली आढळते. त्याच्या उलट 'हिंदूगुजराथी' ही संस्कृतप्रचुर व योजड अशा प्रकारची आहे. शिवाय इंग्लिश भाषेच्या शिक्षणाचा प्रसार

झाल्यापासून एक तिसरिच भाषापद्धति प्रचारांत येऊ लागली आहे. पण अलीकडे कांही वर्षांत इंग्लिश तऱ्हेने विचार करण्याची जी अनिष्ट पद्धत आढळते तिच्या विरुद्ध चळवळ दृष्टीस पडू लागली आहे. पण इंग्लिश भाषेच्या ऐवजी गुजराथी भाषाशिक्षण माध्यम होईपावेतां वरील अनिष्ट पद्धतीत ताबाडतोव फरक करणे शक्य नाही असे झुटते. अलीकडील ग्रंथकारांमध्ये संकृतप्रचुर गुजराथी भाषा लिहिण्याची जी पद्धत रूढ झालेली आहे तिला महामा गांधी व त्यांच्या कक्षेत असणाऱ्या त्यांच्या अनुयायांनी पाहिला धका दिला असे म्हणवयास हरकत दिसत नाही. गांधींच्या साध्या, स्पष्ट, व परिणामकारक भाषापद्धतीची छाप तरुण लेखकांच्या मनावर बसली. साधा विचार सुद्धा अगडबंद भाषेत व्यक्त करण्याची पूर्वाची अनिष्ट पद्धत या नवीन लेखकांनी टाकून देण्यास सुरवात केली व गांधींच्या भाषापद्धतीचा अवलंब करण्यास सुरवात केली. गांधींनी अशा प्रकारे गुजराथी भाषेला नवीन वळण लावले म्हटले तरी चालेल. नवजीवन कार्यालयातर्फे राष्ट्रीय विषया-संबंधी वरीच पुस्तके प्रसिद्ध झाली म. गांधींच्या निरनिराळ्या क्षेत्रांतील कामगिरींचे विवेचन करणारी पुस्तके लिहिली गेली. गांधींचे प्रसिद्ध पत्रशिष्य महादेव भाई देसाई. काका कालेलकर यांना असहकारितेच्या चळवळीत जे निरनिराळे लेख लिहिले, ते एकत्र करून छापण्यांत आले आहेत.

कांदे वरी वाङ्मय.—गुजराथीमध्ये कांदवरी वाङ्मय इंग्लिश शिक्षण अंमलांत आल्यानंतर निर्माण होऊं लागले. कांदवरीला गुजराथीत नवलकथा हें नांव आहे. या वाङ्मयाचा जनक नंदशंकर मुळजशंकर हा होय. १८९८ मध्ये याची 'करणधेळो' ही ऐतिहासिक कांदवरी प्रथम प्रसिद्ध झाली. तोंत तत्कालीन समाजस्यतीचे वर्णन, दसरा वगैरे सण कसे पाळले जात होते, यांचे वर्णन, माधवाच्या राजवाड्याचे वर्णन इत्यादि वर्णने सुंदर आहेत. करणधेळो ही कांदवरी अद्यापिहि लोकप्रिय आहे. गुजराथ व कांदेवाड या राष्ट्रांत पुष्कळ वीर पुरुष निर्माण झाले. त्यांनी केलेली पराक्रमार्ची कृत्येहि स्फूर्तिदायक आहेत या सर्व कथांचे एकीकरण करून प्रेमजी बोमनजी नांवाच्या पारशी कांदवरीकाराने 'गुजराथ अने काठीवाड देशनी वार्ताओ' नांवाचा एक ग्रंथ १८७५ त प्रसिद्ध केला. यांतील गुजराथी भाषा शुद्ध व सुबोध आहे, अशाच प्रकारचा 'गुजराथी वार्ताओ' हा ग्रंथ मणिलालमय यांनी लिहिला. यांत पृथ्वीराज चव्हाण, झांशीची लक्ष्मीबाई इत्यादि पुरुषांची व स्त्रियांची चरित्रे आली आहेत. रावसाहेब महिपतराव यांच्या 'वनराज चवढो' व 'सिद्धार्थ जयसिंग' या कादंबऱ्यांहि फार प्रसिद्ध आहेत. यांतील भाषा उत्तम नसली तरी सुबोध आहे. अनंतप्रसाद वैष्णव यांची 'राणकदेवी' ही कांदवरीहि चांगली आहे. रावबहादूर

कांतवाला याची 'अंत्रेरी नगरी'ने गर्भवसेन, एक उर्तंग वार्ता' हिला कादंबरीपेक्षा कथासंग्रह हेंच नांव अधिक शोभेल. यांत प्रांनिक शब्दांचा भरणा पुष्कळ असून ग्राम्य शब्दांची भरती आहे. तलेयारखान नांवाच्या पारशी ग्रंथकाराच्या रत्नलक्ष्मी व मुद्रा भागि कुलिन या कादंबऱ्या फार लोकप्रिय आहेत. यांतील पात्रे उत्कृष्ट रंगविली गेली असून भाषाहि शुद्ध व जोरदार आहे. इच्छाराम देसाई यांच्या 'पिंगा' कादंबरीत शिवाजीने केलेल्या सुरतेच्या छुटाछुटांचे वर्णन आले आहे. इच्छाराम देसाई यांनी स्वतः लिहिलेल्या कादंबऱ्यांपेक्षा त्यांनी गुजराथी प्रिंटिंग प्रेस काढून, आपल्या छापखान्यातके कादंबरीकारांच्याकाडून कादंबऱ्या लिहून घेऊन त्या दरवर्षी आपल्या ग्राहकांना वक्षीत देण्याच्या निमित्ताने छपून काढल्या व कादंबरीकारांना उत्तेजन दिले यामुळे त्यांचे नांव कादंबऱ्यांच्या इतिहासांत अजरामर राहिले. त्यांच्या छापखान्यातके हिंदू अने मित्रानिया, दिल्ली-पर हल्लो, चाणक्य नंदीनी, नूरजहान, चक्रवर्ती हमीर इत्यादि लोकप्रिय कादंबऱ्या प्रसिद्ध झाल्या आहेत. इच्छारामाचे अनुकरण अहमदाबादच्या प्रजावंधु व गुजराथी पंच या वृत्तपत्रांनी केले आहे, व त्यांनी पुष्कळच ऐतिहासिक कादंबऱ्या प्रसिद्ध केल्या आहेत. पण हल्ली गुजराथी भाषेतील कादंबरीवाङ्मयामध्ये प्रहिल्या प्रतीचा कादंबरीकार या नात्याने ज्याला संघोषितां येईल असा कादंबरीकार कन्हयालाल मुनशी हा होय. हा प्रथम घनश्याम या टोपण नांवाखाली पुष्कळ कथा लिहीत असे. त्याची 'पाटणी प्रसुता' ही पहिली ऐतिहासिक कादंबरी प्रथम टोपणनांवाखालीच एका साप्ताहिकांत प्रसिद्ध झाली. ही कादंबरी फारच लोकप्रिय झाली. लगेच गुजराथीने नाथ ही त्याची दुसरी कादंबरीहि प्रसिद्ध झाली. थोडक्याच कालानंतर वाचकांच्या आग्रहावरून पृथ्विवल्लभ ही तिसरी कादंबरीहि त्याने लिहिली. याच्यापूर्वी गोवर्धनराय त्रिपाथी याची सरस्वतीचंद्र ही कादंबरी फार लोकप्रिय होती. पण मुनशीने आपल्या कादंबऱ्या प्रसिद्ध केल्यापासून सरस्वतीचंद्र ही कादंबरी मागे पडली. मुनशीच्या कादंबऱ्यातील पात्रांची स्वभाववर्णने हुबेहुब साधली असून त्यांतील कथानकाचा विकास, स्वाभाविकरीतीने झालेला आहे. निरनिराळ्या प्रसंगांची अनुरूप वर्णने करण्यांत याचा हातखंडा आहे. त्याची भाषा जोरदार, भेदक व वस्तुस्थितिनिदर्शक अशी आहे.

गोवर्धनराय त्रिपाथीची सरस्वतीचंद्र ही कादंबरी म्हणजे एक ज्ञानकोशच आहे म्हटले तरी चालेल. हिचे ४ भाग असून त्यांत राजकीय, सामाजिक, ऐतिहासिक व तात्विक विषयांची खूप वर्णने आली आहेत. ही कादंबरी आदर्शभूत झाली आहे यांत शंका नाही. यांतील भाषा नमुनेदार असून ओजस्वी व प्रतिभासंपन्न आहे. गुजराथचा वैकिमचंद्र चतर्जी असे याला संघोषण्यांत येते.

याशिवाय भोगोदलाल दिवेडिया यांच्या अलक्ष्यज्योति (१९०७), मधुकर, पद्मनाभ (१९०८), ज्योतिपुंज (१९०९), प्रियकांता इत्यादि कादंबऱ्या, तसेच गिरिधरलाल कोटारी यांची 'नवी प्रजा' कृष्णराय दिवेडियावरचित मुकुलमदन, राजेंद्रदलालवरचित विपिन आणि मोगल संघ्या, चंद्रशेखर पंड्यारचित 'पांच प्रेमकथा' या कादंबऱ्या प्रसिद्ध आहेत. गुजराथी कादंबरीवाङ्मयांत भाषांतरित कादंबऱ्यांचा भरणाच अधिक आहे.

गुजराथी नाट्यवाङ्मय—गुजराथी वाङ्मयांत नाट्यवाङ्मयाची स्थिति फार शोचनीय आहे म्हटले तरी चालेल. अलाकडे गुजराथीमध्ये जी थोडाफार चांगली नाटके प्रसिद्ध झाली आहेत तरी त्यांची संख्या अल्प आहे. एकंदर गुजराथी नाटकांतील संख्या शंभरसवाशे आहे. पण त्यांत उत्कृष्ट नाटके हातावर मोजण्याइतकेंदेखील मिळण्याची मारामारच पडेल. गुजराथी भाषेत इतर प्रकारचे वाङ्मय उच्च दर्जाचे व नांव घेण्याजोगे निर्माण झाले असता नाटकांच्या वावरीतच गुजराथ पाठीमागे कां अनावा याची कारणे समजणे कठिण आहे. तथापि नाट्यवाङ्मयाची अशी स्थिति असणे ही मात्र लाजिरवाणी गोष्ट आहे. गुजराथी नाट्यवाङ्मयाचा आरंभ मराठी नाट्यवाङ्मयाच्या अरंभावरोबरच झाला, असे असता मराठीत ज्याप्रमाणे नाट्यवाङ्मयांत चांगली चांगली नाटके वरीच सांपडतात तशी गुजराथी भाषेत सांपडत नाहीत. सुंबई हे गुजराथी भाषेचे एक केंद्र आहे असे मानण्यांत येते व या ठिकाणी पुष्कळसे गुजराथी विद्वान सांपडतात. पण अशा गुजराथींच्या केंद्रस्थानी देखील मराठी नाटकमंडळ्यांच्या व मराठी नाटकांचीच चलती दिसून येते. मराठी नाटकांवर महाराष्ट्रीय प्रेक्षकांच्याच उज्या पडतात असे नाही तर गुजराथी लोकांच्या बुंडीच्या बुंडी या नाटकांना जात असतांना व गुजराथी नाटकांच्यापेक्षा या मराठी नाटकांची स्तुति करतांना आढळतात. ही स्थिति मराठी नाटकमंडळ्यांना जितकी भूपणावह तितकीच गुजराथी नाटकमंडळ्यांना लाजिरवाणी आहे असे म्हटल्याशिवाय रहावत नाही.

गुजराथी भाषेत नाट्यवाङ्मयाची उत्पत्ति अगदी अर्वाचीच आहे. गेल्या ५० वर्षांपूर्वी गुजराथी भाषेत या नाट्यवाङ्मयाचा पूर्ण अभाव होता असे म्हटले तरी चालेल. यापूर्वी गुजराथेत नाटकमंडळ्यांची जागा भवाई, रासापरी व मानभट हे भरून काढीत असत. महाराष्ट्रांतील हरिदास संस्थेप्रमाणे गुजराथेत मानभटांची संस्था असे. शेक्सपीयरच्या पूर्वी जी अंग्लनाट्यवाङ्मयाची व रंगभूमीची स्थिति होती तीच गुजराथेत एक शतकापूर्वी होती म्हटले तरी चालेल. गुजराथेतील मानभट अथवा रासापरी संस्थांपेक्षाहि अधिक प्राचीन संस्था म्हणजे 'भवाई' संस्था ही होय. भवाई संस्थेच्या सदस्य अशी आपल्याकडील लळितांची संस्था होय. या भवाईमध्ये अश्लीलपणाची चंगळ दिसून येते.

शाकसंस्थेमघून ही संस्था उदयास आली असावी असा कित्येकांचा तर्क आहे. या भवाई अनेक प्रकारच्या असतात. भवाई करणाऱ्या लोकांना भवय असे नांव आहे. हे भवय लोक, खालच्या वर्गातील असल्याकारणाने त्यांच्या खेळांत अखील शब्द व हावभाव यांची रेलचेल असे. हे लोक गाणारे चांगले असत व त्यामुळे प्रेक्षकांची चांगली करमणूक होत असे. यांच्या खेळांत रंगले उर्फ विदूषक हा प्रमुख असे व त्यांचे मुख्य काम म्हणजे अस्वच्छ भाषणे करून प्रेक्षकांना पोटा दुखतेत हेसंधिणे हे असे. अशाप्रकारे या भवयांची निहट्ट स्थिति होती. ती स्थिति घालवण्याकरतां रावसाहेब महिपतराम यांनी फार खटपट केली.

इंग्लिश वाङ्मयाचा प्रसार गुजराथेत झाल्यापासून मात्र ही स्थिति बदलू लागली. भवाई संस्थेला उतरती कळा लागून रंगभूमी संस्था उदयास गेत चालली. गुजराथेतील रंगभूमी संस्थेला चलन देण्याच्या कवर्तीत दक्षिणी नाटक मंडळ्यांना अप्रपूजेचा मान दिला पाहिजे. फ्रिलॉस्टर नाटक मंडळी, सांगलीकर नाटक मंडळी, रामभाऊ नाटक मंडळी या नाटक मंडळ्यांनी गुजराथमध्ये आपली नाटके करून दाखविण्यास सुरवात केल्यापासून गुजराथी लोकांनीही त्यांचे अनुकरण करण्यास सुरवात केली; व गुजराथी लोकांचे लक्ष गुजराथी रंगभूमीची सुधारणा करण्याकडे वेधू लागले. गुजराथी लोकांप्रमाणेच पारशी लोकांनीही गुजराथी रंगभूमि सुधारण्याचा प्रयत्न सुरू केला. कुवर्क्षी नाझर मंडळी, नाटक उत्तेजक मंडळी इत्यादि पारशी नाटकमंडळ्या गुजराथी खेळ करू लागल्या. कवराजीसारख्या पारशी नाटककारांनी व रणछोडभाईसारख्या गुजराथी नाटककारांनी या कंपन्यांसाठी नाटक लिहून देण्यास सुरवात केली. या कंपन्या आपले वरेचसे खेळ उर्दूमध्ये करीत असत, कारण गुजराथी पेशां उर्दू भाषाच त्यांना सुलभ जात असे. थोडक्याच काळांत या पारशी कंपन्यांप्रमाणेच गुजराथी कंपन्या स्थापन झाल्या व त्यांनी गुजराथी नाटकांचे प्रयोग करून दाखविण्यास सुरवात केली. या कंपन्यांमध्ये मोर्ची आर्थ सुबोध नाटक मंडळी, देशी समाज नाटक मंडळी, बांकानेर नाटक मंडळी वगैरे कंपन्या नांवाजलेल्या आहेत. गुजराथीतील सर्वांत पहिले नाटक कवि दलपतराम यांचे लक्ष्मीनाटक (१८५१) हे होय. ऑरिस्टोनीस या ग्रीक विनोदी कवीच्या 'प्लूटस'चे हे इंग्लिश भाषांतर आहे. हे गद्य नाटक आहे. गुजराथी नाट्यवाङ्मयाचा जनक ज्याला म्हणतात थैईल असा नाटककार म्हणजे रणछोडभाई उदयाराम हा होय. पण याला गुजराथी लोक नाट्यवाङ्मयाचा पितामह असे संघोषतात. गुजराथी भवाईचा त्याला वट आल्यामुळे त्याने नवीन तऱ्हेची गुजराथी नाटक कंपनी स्थापन या भवाई संस्थेचा नाश करण्याचा विचार केला. खालच्या वर्गातील लोकांच्या दृष्टीप्रमाणे नाटक लिहणे

हे नाटककारांचे वास्तविक ध्येय नसून, खालच्या वर्गाची उन्नति करण्याचे ध्येय नाटककारांने आपल्या डोळ्यांपुढे ठेवले पाहिजे असे रणछोडभाईने मत होते, व तें तत्व नाटक लिहितांना त्यांने आपल्या डोळ्यांपुढे ठेवले. त्यांने एकदर १११२ नाटक लिहिली. याच्या नाटकांत, कथानकाचा सहज विकास आढळून येत नाही. विचारसौप्रवाचा व कविकल्पनेच्या भराऱ्यांच्या याच्या नाटकांत बराच अभाव आहे. पण रणछोडभाईची नाटककार या नात्याने लोकप्रियता जर कोणत्या नाटकामुळे झाली असेल तर ती त्याच्या ' ललितादुःख दर्शक नाटक (१८६९) या नाटकामुळेच होय. हे नाटक शोकपर्यवसायी आहे. हिंदुसमाजामध्ये वधूची संमति न घेतां, व वराच्या अंगच्या गुणांकडे लक्ष न देतां, केवळ त्याच्या पैशाकडे वचून मुलगी वराच्या गळ्यांत बांधावयाची ही जी दृष्ट चाल आहे त्या चाळीला अनुसरून ललिता नांवाच्या एक मुलीला एका श्रीमंत पण दुर्गुणी तरुणाच्या गळ्यांत तिच्या आईबापांनी अडकविली व पुढे सासरच्या जाचामुळे तिने आत्महत्या करून घेतली असा या नाटकातील कथानकाचा सारांश आहे. हे नाटक फार लोकप्रिय झाले व या नाटकाचा इष्ट तो परिणाम गुजराथी समाजावर झाल्याशिवाय राहिला नाही. वाङ्मयदृष्ट्या या नाटकांत वरेच दोष आहेत. पण नाटकातील भाषा साधी व मनोहर आहे. रणछोडभाईला नाट्यवाङ्मयाच्या उपयुक्तेची खात्री पटली होती व आपले सर्व आयुष्य चांगली नाटक लिहिण्याच्या कार्या व रंगभूमीची स्थिति सुधारण्याच्या कार्या त्याने खर्च केले.

रणछोडभाईनंतरचे नाटककार प्रो. मणिलाल ननुभाई द्विवेदी हे होत. यांचे 'कान्ता' (१८८४) नांवाचे नाटक प्रसिद्ध आहे. गुजराथी नाट्यवाङ्मयामध्ये चांगल्या नाटकांची भर घालून रंगभूमीला तेजस्वी वळण देण्याचे कार्य जर कोणी केले असेल तर ते मोर्ची आर्थ सुबोध नाटक मंडळीचे मालक व्हागजी आशाराम, देशी समाज कंपनीचे मालक दयाभाई धोळशाजी, मूळशंकर नंदराम व वॉरिस्टर विभाकर यांनी होय. व्हागजी आशाराम हे या चतुष्टयातील पहिले नाटककार होते. यांनी मोर्ची आर्थ सुबोध नाटक मंडळीच्याकडून आपले धार्मिक व पौराणिक खेळ रंगभूमीवर आणविले. दयाभाई धोळशाजी यांची नाटकें सामाजिक व काल्पनिक आहेत. दयाभाईने एकाळ नाटक लिहिले. त्यामध्ये पवित्रलीलावती, अश्रुमति, उमदेवडी, रामविद्योग इत्यादि नाटकें महत्त्वाची आहेत. दयाभाईंचे सर्वांत उत्कृष्ट नाटक अश्रुमति हे होय.

मोर्ची कंपनी व देशी समाज कंपनी यांच्या तोडीची तिसरी नाटक मंडळी म्हणजे बांकानेर कंपनी हा होय. या कंपनीचे मालक चंद्रबलाल नांवाचे दोघे वेधू होते. हे

दोषिह उक्कूट प्रकारेण नट असल्याकारणाने त्यांनी उत्तम नाटके रंगभूमीवर आणून ती यशस्वी करून दाखविली. नरसीमेधा व शिवाजी ही नाटके तर या यथेर्णो आपल्या उक्कूट अभिनयाने अतिशय लोकप्रिय केले.

नधूराम सुंदरजी नांवाचा एक नाटककार याच सुमारास झाला. हा शृंगारिक नाटक लिहिण्यांत तरबेज होता. त्याची कंपनी फाटवाडांत फार लोकप्रिय होती. त्याच्या नाटकांपैकी कुमुदचंद्र, माधवोनल व सौभाग्यसुंदरी ही नाटके फार प्रसिद्ध आहेत.

सुवईमधील गुजराथी नाटककारांतील पहिला नाटककार म्हणजे मूळशंकर नंदराम हा होय. मूळशंकरांची अतिशय प्रसिद्ध अशी नाटके म्हणजे, अजबकुमारी व जुगलजुगारी ही होत. बांतरस व शृंगाररस रेखाटण्यांत मूळशंकरांचा हातखंडा आहे. गुजराथी नाटयवाङ्मयाला उच्च दर्जा प्राप्त करून देण्याच्या चार नाटककारांपैकी शेवटचे नाटककार बें. विभाकर होत. यांचे पहिले नाटक "सिद्धार्थकुमार" हे होय. हे गुजराथी नाटयवाङ्मयातील एक उक्कूट प्रकारचे नाटक आहे असे म्हटले असता वागवे होणार नाही. या नाटकाशिवाय स्नेहसरिता, सुधाचंद्र, मधुबेसरी, मेघमालिनी अजोनो वंधन, हीहि विभाकरांची नाटके फार प्रसिद्ध आहेत. या निरनिराळ्या नाटकांमध्ये विभाकरांना मानवी आयुष्याचे व समाजाच्या निरनिराळ्या चव्चळींचे चित्र रेखाटले आहे. विशेषतः हल्लींच्या राजकीय व सामाजिक चव्चळींचे चित्र नाटकांमधून पुढे मांडण्याचे कार्य विभाकरांशिवाय दुसऱ्या कोणीहि केले नाही; व या दृष्टीने यांच्या नाटकांचे विशेष महत्त्व आहे. गुजराथी नाटयवाङ्मयांत विभाकरांच्या नाटकांना उच्च दर्जाचे स्थान दिले पाहिजे.

कवि नानालाल याने लिहिलेला जयजयन्त व इंद्रकुमार ही नाटकेहि वाङ्मयाच्या दृष्टीने उच्च दर्जाची आहेत. ही नाटके रंगभूमीवर आलेली नाहीत व येण्यासारखाहि नाहीत. या नाटकांतील मुख्य गुण म्हणजे, नाटककाराची संपन्न प्रतिभा होय. नानालाल हा उक्कूट कवि असल्यामुळे त्याच्या या नाटकांत काव्यकल्पनांची रेलचेल आहे.

मणिशंकर रत्नजी भट यांनी 'कांत' या नांवाखाली 'असालिया तुलिया' नांवाचे एक नाटक लिहिले आहे. रावसाहेब रमणभाई महिपतराम यांचे 'राईनो पर्वत' हे नाटकहि नांवे घेण्याजोगे झाले आहे.

गुजराथी भाषा—गुजराथी भाषा ही पश्चिम हिंदूस्थानांतील जवळ जवळ एक कोट लोकांची भाषा आहे. हिंदी, पंजाबी, बंगाली व मराठी यांच्या खालोखाल सध्याच्या दृष्टीने गुजराथीचाच नेवर लागतो. ही भाषा केवळ हिंदूच बापरीत नसून पारसी व मुसलमानहि ही भाषा वापरतात.

भृंगोलदृष्ट्या गुजराथ व फाटवाडा हे परस्परांपासून अलग असले तथापि या दोन्ही प्रदेशांतील भाषा थोड्या फार प्रातिक भेदाखेरीज एकच आहे. अर्वाचीन गुजराथी भाषेचे

दोन पोटभेद आहेत. एक कच्छी—गुजराथी व दुसरा मारवाडी—गुजराथी. कच्छी लोक कच्छी—गुजराथी वापरतात व मारवाडी लोक दुसरी भाषा बोलतात. या मारवाडी—गुजराथीत ब्रज भाषेतील शब्दांचा फार भरणा आढळतो.

गुजराथी भाषा ही फार सोपी भाषा आहे. ही बोलण्याला फारसे सायास पडत नाहीत. या भाषेत शब्दांचा भरणा पुष्कळ नाही. तथापि ती जोरदार व तेजस्वी भाषा आहे. गहन विचार व्यक्त करण्यासाठी जितके शब्द योजितात तितके शब्द या भाषेत आढळत नाहीत. त्यामुळे या भाषेला संस्कृतमधून पुष्कळच शब्द उसने घ्यावे लागतात. गुजराथी भाषेचे व्याकरण सोपे आहे. या भाषेत उपसर्ग, उपपद, साहाय्यक क्रियापद, प्रत्यय यांचा फारसा घोटाळा नाही. गुजराथी अक्षरें संस्कृत अक्षरांपासूनच घेतली आहेत व काही ठिकाणी त्यांत फेरफार झालेला आहे. प्रत्येक अक्षरावर संस्कृतमध्ये अगर मराठीमध्ये जी रेघ मारण्याची पद्धत आहे तिचा गुजराथीत पूर्ण लोप झालेला आहे.

हल्लींच्या गुजराथी भाषा लिहिण्याची पद्धत दोन अवस्थांमधून उत्क्रांत झाली आहे. प्रथम गुजराथी भाषा देवनागरी उर्फ बालबोध लिपांतून लिहिण्यांत येत असे. पुढे प्रत्येक अक्षरावर रेघ देण्याऐवजी एकदम एक लांब रेघ मारून नंतर मग त्या रेघेखाली अक्षरें लिहावयाची मोडी पद्धत अंमलांत आली. यानंतरची अवस्था म्हणजे, अर्जावाद रेघ न काढतां लिहिणे ही होय.

संस्कृत भाषेपासूनच गुजराथी भाषा निघाली आहे. कांहींच्या मते गुजराथी भाषा ही शौरसेन भाषेपासून निघाली. पण कांहींच्या मते ती महाराष्ट्रीचा एक प्रकार आहे. पुष्कळदां तिचा 'अपभ्रंश' म्हणून उल्लेख करण्यांत येतो. वंदांने आपल्या 'प्राकृत लक्षण' ग्रंथांत या भाषेसंबंधी नियम दिलेले आहेत. हेमचंद्राचार्यानं अपभ्रंश गुजराथीचा आपल्या ग्रंथांत समावेश केला आहे. गुजराथी भाषेत संस्कृत, प्राकृत इत्यादि भाषांतून वेच शब्द आले आहेत. संस्कृतांतून जे शब्द गुजराथीत आले आहेत अशा शब्दांपैकी विजोग, धीरज, करय हे उदाहरणादाखल देतां येतील. प्राकृतामधून गुजराथीत जे शब्द आले त्यामध्ये, हुईडु सुडो, घेलो, आप, घळ, मेळु इत्यादि शब्द येतात. याशिवाय पेंतुगीज, फ्रेंच, मराठी, पारसी, अरबी इत्यादि भाषांमधून थोडेफार शब्द आलेले आहेत.

[संदर्भग्रंथ.—कृष्णलाल मोहनलाल जव्हेरी—माइल स्टोन्स इन गुजराथी लिटरेचर (गुजराथी प्रिंटिंग प्रेस); ' फरदर माइलस्टोन्स इन गुजराथी लिटरेचर (ब्रिटिश इंडिया प्रेस १९००); गोवर्धनराम त्रिपाठी—क्लासिक पोएट्स ऑफ गुजराथ. दिवेदिथा—गुजराथी लेखक अँड लिटरेचर (तुलुस्तेन फायला लॉजिकल लेक्चर्स); साठीचा साहित्यसु दिव्लेशन, दलपतकाव्य, नर्मगंध, नर्मकविता; रावबहादूर रमणभाई—कविता अने साहित्य; इंद्रलालदेव—पेपर ऑन कलपी; गुजराथी दिवाळी इशू (१९१०).]

गुंजीकर, रामचंद्र भिकाजी (१८४४-१९०१)—
एक महाराष्ट्रीय ग्रंथकार. यांचा जन्म वेळगांवजिक.
जांबोटी गांवी एका कुलीन सारस्वत-ब्राह्मण घराण्यांत
झाला. यांचें मूळ उपनांव केंके; परंतु वतनगांवावरून
त्यांचें घराणें ' गुंजीकर ' या आडनांवानें प्रसिद्धीस आलें.
एलफिन्स्टन हायस्कूलांमध्यें उपगुरू, हुबळी येथील इंग्रजी
शाळेंचे हेडमास्तर, वेळगांव जिल्ह्याचे असि- डे. ए. इन्स्पे-
क्टर अशा जागांवर त्यांनी कामें केले व १८९८ मध्यें
पेन्शन घेऊन मुंबईस राहिले.

गुंजीकर हे मराठी भाषेतील एक मार्मिक ग्रंथकार होते.
ज्यांवेळी मराठीमध्ये ज्ञानप्रसारक हेंच एक मासिक पुस्तक
होतें त्यावेळी म्हणजे १८६७ साली यानी कांहीं भिन्नांच्या
साहाय्याने विविधज्ञानविस्तार चालू केला. वि. झा. विस्ताराची
टीकाकार म्हणून जी प्रसिद्धी आहे ती त्यास मूळ रामभाऊ
मुळेंच प्राप्त झाली. ' मनोरमा, ' ' प्रेमबंधन, ' ' राजा शिवाजी '
वगैरे अनेक पुस्तकांवरील त्यांचे टीकाकलेख वाचण्याजोगे
आहेत. त्यांची मोचनगड ही कादंबरी प्रसिद्ध आहे.
शाकुंतल नाटकाचें त्यांनी केलेलें सुरस भाषांतर आज दुर्मिळ
आहे.

रामभाऊना संस्कृत, प्राकृत, इंग्लिश, बंगाली, कानडी,
गुजराथी आणि उर्दू या भाषा चांगल्याच अवगत होत्या.
१८७७ साली त्यांनी रा. रा. काशीनाथ पांडुरंग परब यांस
मदतीस घेऊन " कौमुदी महोत्सव " नांवाचे भद्रेजी
दिक्षीत यांच्या सिद्धांत कौमुदीचें भाषांतररूप त्रैमासिक सुरू
केलें. परंतु दोन वर्षे चालवून आश्रयाच्या अभावामुळे तें
त्यांस बंद करावें लागलें. ' रामचंद्रिका ' म्हणून संस्कृत
शब्दरूपावली त्यांनी लिहून प्रसिद्ध केली. भगवद्गीतेचें
सुबोध भाषांतर त्यांनी प्रसिद्ध केलें. शेक्सपियरकृत
' रोमिओ अँड ज्युलियेट ' या नाटकाचें त्यांनी ' रोमकेतु
विजया नाटक ' हें नांव देऊन भाषांतर करून वि. झा.
विस्तारांतून प्रसिद्ध केलें आहे. कानडी भाषा शिक्षकाच्या
मदतीशिवाय शिक्षता यावी म्हणून त्यांनी ' कन्नडपरिज्ञान '
म्हणून एक पुस्तक लिहिलें आहे. तसेंच पिट्मनच्या लघु-
लेखन पद्धतिवरून त्यांनी मराठीत लाघवी लिपी अथवा
अतिवर्नेने लिहिण्याची युक्ति काढली. मराठीतील त्यांचीं
दुसरीं प्रसिद्ध झालेली पुस्तके ' महाराष्ट्र भाषेची लेखन शुद्धि '
(आश्रिते दुसरी) आणि ' मराठी सुबोध व्याकरण ' हीं
होत.

ब्राह्मण ज्ञातीचा आणि त्यांतहि स्वशाखेचा त्यांस मोठा
अभिमान असे. आणि याचेंच फळ ' सरस्वतीमंडल अथवा
महाराष्ट्र देशांतील ब्राह्मण जातीचे वर्णन ' हें होय. [वि.
विस्तार, पु. ३२ अ. ३-४].

गुंजकळ—मद्रात. गानतपुर जिल्ह्यातलें खेडें. लो. सं.
६०५९. हें सदनैमराठा रेवेंचेवरचें महत्त्वाचें अंकन आहे.
सरकी काढण्याचे व कापूस दाबण्याचे कारखाने येथें आहेत.

तरी येथें व्यापार फारसा नाहीं. आग्नेयीला कांहीं पुराणनस्तू
सांपडल्या आहेत.

गुडघेमोडीचा ताप (डेंगु)— हा ज्वर उष्णकटि-
बंधांतील व त्याच्या आसपासच्या प्रदेशांत प्रचलित असतो;
अन्य ठिकाणी आढळत नाहीं. थोडे दिवस टिकणारा ज्वर,
अंग व सांधे या ठिकाणी ठणका; नंतर ज्वररहित अशा
थोड्या कालानंतर पुनःज्वर उलटणें व अंगावर तापाची
लाळी गोवरादि ज्वराप्रमाणें दिसणें व क्वचित्प्रसंगी दोन
अगर तीन वेळांहि ज्वर उलटणें हें या सांधीच्या ज्वराचें
सुदृढ स्वरूप होय. या ज्वराच्या सांधी हिंदुस्थान, ब्रह्मदेश,
इराण, भिसरदेश, आफ्रिका, उत्तर व दक्षिण अमेरिकेंतील
विवक्षित टापू व वेस्ट इंडिया वेटें या ठिकाणी बहुधा मधून
मधून प्रचलित असतात. या सांधीचा प्रसार होण्याचें साधन
एका विशिष्ट जातीच्या डांसांचा दंश होय. व जेंथे या प्रका-
रच्या डांसांची वाढ होते त्या ठिकाणी सांधे उत्पन्न होते; व
त्या टापूपुरती ती सांधे मर्यादित असते. रोग्याचें रक्त
निरोगी माणसाच्या शिरांत टोंचून घातल्यांनि हा ताप त्यास
येतो असा अनुभव घेऊन पाहिला आहे.

लक्षणें:—तीन ते सहा दिवसपर्यंत हा ज्वर गर्भा-
वस्थेमध्ये असतो. यानंतर ताप प्रगट होऊन माथेचूळ
होतो व एकदम एखाद्या धोटांमध्ये अथवा सांध्यामध्ये
वेदना सुरू होते. ही वेदना एका सांध्यांतील बरी होते न
होते ती दुसऱ्या सांध्यांत प्रवेश करते व ती सांध्यांत व
त्या लगतच्या स्नायूंतहि भासते. डोळ्यांची वुडूळें फार दुख-
तात. ज्वर १०२°, १०३° पासून १०५° पर्यंतहि असतो
व नाडीच्या टोक्यांचें प्रमाण दर मिनिटास १०० किंवा
अंमळ अधिक असतें. बहुतेक रोग्यांमध्ये या प्रथमज्वरांत
सुद्धां चेहेऱ्यावर अगर कधी सर्वांगावर ज्वराचें लाल पुरळ
दिसे लागतें; व घसा दुखतो. बहुधा हा पुरळ एका दिव-
सांत नावळतो व त्याच सुमारास ज्वर कधी सावकाशपणें तर
कधी एकदम पुष्कळ घाम येऊन जलद निघतो. वेदनांचें
शमन होऊन रोग्यास तीन चार दिवस बराच अशक्तपणा
वाटला तरी रोगी ज्वरांतील वेदनायुक्त स्थितीच्या मानानें
रोगी बऱ्या स्थितीत असतो. यानंतर पुनः ज्वर व पुनः
पुरळ येतें. हें पुरळ कधी नुसतें लालसर तर केव्हां ठिपकेदार
असतें. लाळी गोंबरांत दिसतें त्यासारखा व कधी पिताच्या
लाळ गांधी उदतात त्याप्रमाणें असते. याशिवायहि
त्यांत भिन्न प्रकार असूं शकतात. त्यापासून थोड्या फार
प्रमाणांत रोग्याच्या अंगास कंड सुटते व ती कधी कांहीं
तासपर्यंत टिकते अगर कांहीं रोग्यांना त्यापासून दोन तीन
दिवसपर्यंत पीडा होते व त्यानंतर पुरळ आल्या जागच्या त्वचे-
पासून खवले, कोंडा निघून जातो. या द्वितीय ज्वरावस्थे-
मध्ये सांध्यांतील वेदना पुनः प्रगट होऊन अंमळ अधिक
वेळ टिकतात; अगर ज्वर निघाल्यावरहि पुनः वेदना सुरू
होतात. या लक्षणावरून आपल्या देशांत त्यास गुडघेमोडीचा

ताप हें गांव पडलें आहे. ज्वर दुसऱ्यांदा उलटला नाही अगर् सांध्यांतील ठणका, सूज, हीं फार दिवस टिकून राहिलीं नाहीं तर या दुखण्याची मुदत सुमारे एक आठवडा असते. सांध्यांतील दर्द लांबला तर त्यांत व्यंग उत्पन्न होऊन तो आंबडल्याचीहि उदाहरणें घडतात. अगदी तान्हीं मुलें व वृद्ध माणसें मात्र या ज्वरामुलें मृत्युमुखीं पडतात. सौम्य रोगामध्ये अंग मोडून येऊन रोग्याचा घसा दुखतो व अंगावर एकदां अगर् दोनदां थोंडे फार पुरळ येतें. ज्वराचें स्वरूप अगंकर असल्यास रोग्याचा ज्वर अतिशय वाहून त्यास गुंगी येते. नाक, तोंड, गुद्वार, अथवा गर्भाशय इत्यादि मार्गावटे रुधिरस्राव कमी अगर् अधिक प्रमाणांत होतो. हृदयाची क्रिया मंद चालून शेवटी ती ज्वराच्या कडकीमुळे बंद पडते. चेहरा काळा गिळा दिसतो. फुफ्फुसांत सर्दी होते. अगर् फुफ्फुसदाह, फुफ्फुसावरणदाह, हृदयावरणदाह, अगर् हृदयान्नावरणदाह हा मोठा ज्वर व दाहयुक्त रोगांपैकी एखादा रोग आंगंतुक रीतीने उत्पन्न होतो. या रोगाच्या अंतुचा शोध लागला नाही व शरीरांत इतर कोणत्या विकृती होतात हेहि अद्याप कळलेलें नाही.

उ प चा र.—कोठा सौम्य रेंक अगर् एनिमा देऊन साफ ठेवावा व नंतर पोटामध्ये क्षारयुक्त औषधें व सौम्य प्रकारचीं स्वेदक औषधें दिल्यानें रोग्याच्या दाहयुक्त स्थितीचीं शमन होतें. पोटांत किनाइन दिल्यानें रोगाची मुदत अमळ कमी होते म्हणून तें यावें. सांध्यांतील वेदनांसाठी पुढील काणतेंहि एक औषध उपयुक्त आहे; (१) वेला-डोना अर्क १०-१५ थेंब प्रमाणांत; (२) डोव्हर्स पावडर; (३) किना थोड्या प्रमाणांत फिनसिटीन अगर् अँटिपैरिन. शरीरदाहासाठी ओल्या वॉल्यानें सर्वांग पुसावें व नंतर तें कोरडें करावें. कपूरमिश्रित तेल पुरळवर लावतात. शर्ची येण्यासाठी किनीन, लोहयुक्त औषधें उत्तम असतात.

गुंडयाली—मुंबई, काठेवाड. वढवाण ठाण्यांतील स्वतंत्र खंडणी देणारा एक तालुका. या तालुक्यांत गुंडयाली व बाला अशीं दोन खेडी आहेत. तालुकदार झाल रजपूत असून वढवाणचे भायाद आहेत.

गुंडलुपेठ—म्हैसूर म्हैसूर जिल्ह्यांतला एक तालुका. क्षेत्रफळ ५४७ चौ. मै. वस्ती (१९११) ७८९३५. यांत गुंडलुपेठ हें एक शहर व १२८ खेडी आहेत. दक्षिण व पश्चिम भागाला दाट अरण्ये आहेत. अरण्य व वस्तीचा भाग यांच्यामध्ये डोंगर आहेत. गुंडल नदीचे पाणी शेत-कामाला घेतात. त्याकरितां बंधारा पातला आहे. चोलम व रागी येथें पिकते. विजयपूर तलावाच्या पाण्यानें उत्तम भाताचें पीक निघतें. येथील विद्याचीं पानें प्रसिद्ध आहेत. नदीकाठांनं रानखनूर फार होतो.

गुंडा—काठेवाड. नवानगरच्या अंमलाखालील खेडें. येथें एक सिंहशिला लेख मिळाला आहे. त्यांतच ज्ञान,

अथवा, हद्दासमन् व हद्दसिंह या क्षत्रपांनी नांवें असून त्यांनां स्वामी ही पदवी जोडण्यांत आलेली आहे.

गुडियात्तम ता लु का.—मद्रास. उत्तर अर्काट जिल्हा. या तालुक्यांत गुडियात्तम हें एक शहर व १८३ खेडी आहेत. वस्ती (१९२१) २९३५७५ व क्षेत्रफळ ४८१ चौ. मै. सारा व इतर पट्ट्या मिळून उत्पन्न सुमारे ३॥ लाख आहे. यांतील जमीनींत पूर्वघाटांच्या शाखा पसरल्यानें डोंगराळ आहे व मधून खोरी आहेत. जमीन साधारणतः चांगली आहे. माती तांबडी व रेंतीमिश्रित आहे.

शहर.—गुडियात्तम तालुक्याचें मुख्य ठिकाण. उ. अ. १२°५८' व पू. रे. ७८°५३'. येथून रेल्वेस्टेशन ३ मैल आहे. मद्रासपासून ९६ व कालोक्तपासून ३९ मैलांच्या अंतरावर आहे. वस्ती (१९११) २२८०३. येथें १८८५ पासून स्थानिक स्वराज्याचे अधिकार दिले आहेत. हा गांव सुंदर व स्वच्छ असून सर्व घरे कौलाळ आहेत. येथें मुख्यतः विण-काम चालतें. लब्धाई लोक कांतडी, चिच, तंबाखू, तूप वगैरेचा व्यापार करतात व कानडी लोक दुकानदारी व रावकारी करतात. येथें टोंरांचा वाजार राणोपेठच्या वाजाराएवढा दर मंगळवारी भरतो.

गुडीवाडा, तालुका.—मद्रास इलाखा. कृष्णा जिल्ह्यांतील तालुका. क्षेत्रफळ ३३१ चौ. मै. वस्ती (१९२१) १७९५५९. जमीनमहसूल व कर सु. ९ लाख रुपये. बहुतेक जमीन कृष्णा कालव्याखाली आहे. कोलार सरोवर यांतच आहे. कैकलूर येथें डेप्युटी तहसीलदार आहे. गुडीवाडा शहर हें मुख्य ठिकाण आहे.

शहर.—गुडीवाडा तालुक्याचें मुख्य ठिकाण. उ. अ. १६° २७' व पू. रे. ८१° ०' हें जुनाट शहर आहे. येथें एक जुना बौद्ध स्तूप आहे. पश्चिमेस जैनमूर्ति व शहराचा जुना उंचवटा आहे. येथें जुने भक्कम कुंभारकामाचे अवशेष, धातू दगड व कांच यांचे विविध प्रकारचे मणी व जुनीं आंध्र नाणीं सांपडलीं आहेत.

गुडूर, ता लु का.—मद्रास. नेलोर जिल्हा. क्षेत्रफळ ६५८ चौ. मै. व लोकसंख्या (१९२१) १०६८८२. यांत गुडूर हें एक शहर व १२४ खेडी आहेत. सारा व कर मिळून उत्पन्न सुमारे ३ लाख. श्रीहरिकोटी वेट यांतच मोडतें. कारोमांडल किनाऱ्यावर ज्या ठिकाणी इंग्रजांचे पाय प्रथम लागले व वसाहती (सेलमेंट) वसल्या त्यांतलें आरमागांव यांतच आहे. पश्चिमेची जमीन कडक व खडकाळ आहे. पूर्वेकडील जमीन बरी आहे. वर काळी माती व खाली रेंती सांपडते. स्वर्णमुखी, सैदापुरम, कंदलेरु या नद्या आहेत. येथें नीळ बरीच तयार होत असे पण तिचा भाव उतरल्यानें हा व्यापार बसला.

शहर.—मद्रास, नेलोर जिल्हा. गुडूर तालुका व सव-डिक्किजन यांचें मुख्य ठिकाण. वस्ती (१९११) ८००६. मुख्य धंदा शेत्याचा. येथें म्युनिसिपल म्युनिशन आहे. जवळच्याच

वीर रेडीपाली खेड्यांत चटया होतात. तांदूळ व मिरच्या बाहेर पाठवितात.

गुणवंत गड—सातारा जिल्हा. पाटणच्या नैर्ऋत्येस ६ मैलांवर १००० फूट उंचीच्या टॅकडीवर गुणवंतगड किंवा मोरगिरी किल्ला आहे. याचा आकार निजलेल्या सिंहासारखा दिसतो म्हणून यात मोरगिरी नांव पडलें. मोरगिरी खेड्याचा कांहीं भाग या किल्ल्याच्या नैर्ऋत्य वाजूखाली आहे. अठराव्या शतकांत या किल्ल्यावर पेशव्यांची फौज होती आणि दतिगडावर पंत प्रतिनिधींचे लोक रहात असत; व जेव्हां विठ्ठल पक्षाकडील हुकूम सुटत तेव्हां त्यांच्या अंमलबजावणीस ते वराच अडथळा करीत. सन १८१८ त हा किल्ला बिन लडाईनें ब्रिटिशांच्या ताब्यांत आला.

गुणाढ्य—यांनै पैशाच भाषेंत वृहत्कथा नामक एक ग्रंथ लिहिला आहे. गुणाढ्याच्या नांवाचा एकदांच उल्लेख उपलब्ध ग्रंथांत आढळून येतो. गुणाढ्य म्हणून एक कवि होता यांत शंका नाही. कारण हें दंतकथेवरून निश्चित होतें. या कवी संबंधानें अनेक रसभरित आख्यायिका आहेत तथापि खरी माहिती उपलब्ध झाली नाही. प्रतिष्ठान येथें त्याचा जन्म झाला असें मानण्यांत येतें. शातवाहन राजाचा तो प्रधान होता अशीहि दंतकथा आहे. गुणाढ्याचा काळ ख्रिस्ता शकाच्या सातव्या शतकापूर्वी असावा. त्यास कांबोजांतील एका लेखांत 'प्राकृतप्रिय' म्हटलें आहे. फेलिक्स लकॉतेनें गुणाढ्य व वृहत्कथा यांवर फ्रेंच ग्रंथ लिहिला आहे. आणि त्यांत गुणाढ्य कथापर नेपाळ माहात्म्यांतील चार अध्याय दिले आहेत (पारीस १९०८).

गुणि—सिंधमधील एक तालुका. क्षेत्र. फ. ९८७ चौ. मै. वस्ती (१९११) ९१२६६. तांडी महमदखान हें तालुक्याचें मुख्य ठिकाण आहे. याशिवाय यांत १७९ खेडी आहेत. जमीन-महसूल व कर मिळून उत्पन्न २.२५ लाख. सर्व प्रदेश सपाट असून दोन टॅकड्या आहेत. मुख्य पिके बाजरी, गहू, ऊंस इ.

गुणपुर—विजगापट्टम जिल्ह्यांतला हा एजन्धी तालुका आहे. क्षेत्रफळ ११८८ चौ. मै. वस्ती (१९२१) १२६०७७. येथें खोंड लोक व सावरा उरिया ब्राह्मण व थोडेसे तेलुगु आहेत. खेडी ११२८. व मुख्य शहर गुणपुर. हा तालुका वंशधरेच्या खोऱ्यांत असून तांदूळ व खरीपाची यांत पिकें होतात. कांहीं भाग कुरुपम व कांहीं जयपूरच्या जमीनदारांत मोडतो.

गुणे, पांडुरंग दामोदर—एक महाराष्ट्रीय भाषा-पंडित. हे अहमदनगरचे रहिवासी असून, एम्. ए. झाल्यावर फर्ग्युसन कॉलेजांत प्रोफेसर झाले. भाषाशास्त्राचे अध्ययन करण्यासाठीं रा. गुणे कांहीं वर्षे जर्मनीत होते. तेथेंच त्यांना भाषाशास्त्रज्ञपुण्यावद्दल पॅ. एच्. डी. ही पदवी मिळाली होती. यांनी भाषाशास्त्रावर एक इंग्रजी पुस्तक लिहिलें आहे. मराठी मासिकांतून यांचे विद्वत्पत्र असे बरेच लेख आहेत.

भांडारकर रिसर्च इन्स्टिट्यूटचे ते एक प्रमुख चालक होते. १९२२ सालीं वारले. हे मराठी मासिकांत लिहांत असत.

गुंतुपल्ली—मद्रास. कृष्णा जिल्हा. एलोर तालुक्यांतील एक खेडें. हें एलोरपासून २४ मैल उत्तरेस आहे. पश्चिमेला योद्धांच्या गुहा वगैरे टॅकड्यांतून वन्याच आहेत. येथील चैत्याच्या दर्शनाला वन्याच लोकांची यात्रा लांडते. येथें पूर्वी जैनपुरम् नांवाचें शहर होतें असें म्हणतात.

गुप्त—इ. स. च्या सहाव्या शतकांत कोंकण प्रांतांत सूर्यवंशांतील एक घराणें राज्य करीत असे. हे घराणें पाटलीपुत्र येथील मौर्यवंशाची शाखा असावी. (आंत्र पहा). मूळ मौर्य घराणें पंद्रगुप्तानें स्थापन केलें. व गुप्त घराणें हें त्याचीच एखादी अलीकडील शाखा असावी. हें आपणास बाराव्या व तेराव्या शतकांत महामण्डलेश्वर असें म्हणवून घेत असत. हे चाळुक्य राजांचे मांडलिक असून थार व म्हैसूर प्रांतांत रहात असत.

गुप्तांची वंशावळ

मागुप्त. उर्फ महागुप्त.

गुप्त १ ला.

मल्ल अथवा मल्लिदेव
(इ. स. ११७५.)

वीर विक्रमादित्य १ ला.

जोम, जोम्म अथवा
जोयिदेव १ ला.
(इ. स. ११८१)

गुप्त २ रा.

आहवादित्य-वीर-
विक्रमादित्य २ रा.
(इ. स. ११८२-१२१३.)

तळुवलदेवी.

जोयिदेव
उर्फ
जोयिदेव २ रा.
(इ. स. १२३८)

विक्रमादित्य ३ रा.

गुप्त ३ रा.
(इ. स. १२६२-६५)

हिरियदेव

जोयिदेव ३ रा.

अशोकाचा नातू चंद्रगुप्त व संवत्कर्ता विक्रमादित्य हे दोघेहि गुप्त राजांचे पूर्वज समजले जातात; परंतु फ्लॉट याच्या मतें गुप्त हा शब्द गुप्त याचा अपभ्रंश असून माळव्यावर राज्य करणाऱ्या गुप्त राजांचेच हे वंशज असावेत. या गुप्त राजांपैकी पहिला चंद्रगुप्त व त्याचा नातू दुसरा चंद्रगुप्त यांना विक्रमादित्य हेंहि दुसरें नांव असल्यामुळे गुप्त

हे संवत्कर्त्या विक्रमादित्याच्या वंशातील अमाये असा समज जुनीने प्रचलित झाला असला पाहिजे असें ते म्हणतात. धारवाड जिल्ह्यांत करजगी तालुक्यामध्ये गुप्त वोजळ गुप्त राजांची राजधानी असून तिच्या आसपासच्या सुलखावरच ते राज्य करीत असत. [पलीट, मुं ग्या. पु. १भा. २ प्र. ५७८-७९].

गुज्जल—मुंबई इलाखा. धारवाड जिल्हा. करजगीच्या पूर्वेस सुमारे १२ मैलांवर एक गांव. इ. स. १८६२ पर्यंत हा गांव एका पेठ्यानें मुख्य ठाणें होता. येथील चुंड (चूडा?) शिखराच्या देवळांत दोन शिलालेख आहेत. इ. स. ११८१ च्या कळचुरी शिलालेखांत उल्लेखिलेले गुप्तवीर्याळ हेच गुज्जल असावे असें वाटते.

गुत्ती, (गुटी) ता लु का—अनंतपूर जिल्ह्याच्या उत्तरेकडील तालुका. क्षेत्रफळ ८९६ चौ. मै. लो. सं. (१९२१) १३४३५५. शहरें ३. खेडी १४२. गुत्ती हें मुख्य ठिकाण येथील डोंगरी किल्याबद्दल प्रसिद्ध आहे. पामिडी येथे चिटें तयार होतात. सारा व कर मिळून वसूल २॥ लाख रु. आहे. दक्षिण व पश्चिम भागां कापसालायख काळी जमीन आहे. उत्तर व पूर्वभागां ती तांबडी व रेतळ आहे. या तालुक्यांत फक्त पेन्नार ही एक नदी आहे. व तिच्या पाण्याचे पाट काढून शेतीकडे उपयोग करतात. प्रत्येकजण दर एकरामागे एकका दिवसाकरितां एकएक मजूर देऊन ते पाट नेहेमी साफ ठेवतात. चोबस् आणि कापूस कोरडवाहू जमीनींत पिफतात व रागी ही ओल्या जमीनींत पिकते.

शहरः—मद्रास. अनंतपूर जिल्ह्यांतील गुत्ती तालुक्याचें मुख्य ठिकाण. उ. अ. १५° ७' व पू. रे. ७७° ३९'. लोकसंख्या ९६८२. मध्यभागां जुना डोंगरी किल्ला आहे. शहराभोंवतीं जुन्याचा एक भक्कग तट आहे. पश्चिमेकडील भाग सर्वापेक्षा उंच असून नुसरया खडकाचा आहे. त्यावर वालेकिल्ला आहे. येथून किल्ल्यावरून जाण्याला मार्ग आहे. आणि ह्या मार्गानें वाटेत ठिकठिकाणीं दरवाजे व चौक्य आहेत. किल्ल्याची उंची समुद्रसपाटीपासून २१०५ फूट आहे. पाण्याच्या साठ्याकरितां खडकांत वरीच टाकी खोदली आहेत. किल्यांत शिल्पशास्त्रदृष्ट्या महत्त्वाच्या अशा जुन्या इमारती वगैरे काहीं नाहींत. एका कच्चाच्या टोंकावर मुरारवाचा सभामंडप आहे. येथून खाली शहराचा चांगला देखवा दिसतो. किल्ला व इमारती यांची दुरुस्ती सरकार ठेवते. जुनें गुत्ती शहर पार दाट वसलेले आहे. येथे उन्हाळा कडक भासतो. आतां तटाबाहेर वस्तीची वाढ होत आहे. बहुतेक सरकारी ऑफिसे वाहेरच आहेत.

किल्याविषयी साग्र इतिहास मिळत नाही. किल्यावरील शिलालेखांवरून ११ व्या शतकांत हें महत्त्वाचें ठिकाण होतें असें दिसते व विजयानगरच्या घराण्याचा शेवट तोई पर्यंत तो मुसलमानांनां सर करितां आला नाही. १७४६ मध्ये

गुरारराव यानें तो दुरुस्त केला. १७७५ मध्ये हैदरनें घेतला. १७९९ मध्ये तो निजामाच्या ताब्यांत गेला व १८०० पासून तो इंग्रजांच्या ताब्यांत आहे.

गुंधली—मुंबई. कच्छ. भूजच्या वायव्येस ३६ मैलांवर असलेलें लहान खेडें. येथें एका प्राचीन शहराचा अवशेष आहे. देवळें व घरे असल्याच्या खुणा पुष्कळ ठिकाणीं दिसतात. १८२८ त या खेड्यांतील लोकांस जुनी भांडी, गाढवाचा मुखवटा असलेली नाणीं व काहीं पैशाच्या पेटया सांपडल्या.

गुंदिआळी—मुंबई. काटेवाडमधला एक स्वतंत्र खंडणी देणारा तालुका. यांत गुंदिआळी व बाल ह्यां दोन गांवे असून तालुकदार वडवाणचे भायाद आहेत.

गुना—गाल्हेर संस्थानांतलें आग्रा-मुंबई रस्त्यावरील वीनावारण रेल्वेचें स्टेशन. येथें ब्रिटिशांची लष्करी छावणी आहे. गुसती शहरची वस्ती (१९११) ६५८६. रेल्वे झाल्यापासून शहर व शहरचा व्यापार वाढता आहे. शहर व छावणी दोन्ही ठिकाणीं पोस्ट, शाळा वगैरे आहेत.

गुन्नौर, त ह सी ल.—संयुक्त प्रांतांतील एक तालुका. क्षेत्रफळ ३६४ चौ. मै. लो. सं. (१९११) १६३९७०. यांत खेडी ३२१ व शहर एक (गुन्नौर) आहे. बराच भाग जंगलांत आहे.

शहरः—गुन्नौर तालुक्याचें मुख्य ठिकाण. उत्तरेला ४ मैलांवर बमाला स्टेशन (औ. रो. खंड रेल्वेचें) आहे. लो. सं. (१९११) ७११९. अकरवच्या वेळीं हें एका परगण्याचें मुख्य ठिकाण होतें. येथून बमाला स्टेशनाशी व्यापार बराच चालतो. येथे शाळा वगैरे आहेत.

गुप्त घराणें—गुप्त घराण्याची बरीचशी माहिती खुद्दोत्तर जग (विभाग ४ था) या विभागांत (पृ. ३२०-३२५) दिलीच आहे व तेथें गुप्तकालीन हिंदुस्थानची माहिती देणारा नकाशाहि दिला आहे. हे घराणें कुशानानंतर उदयास आलें. याचा वंश पुढें दिल्याप्रमाणें आहे. गुप्त हा मूळपुरुष, त्याचा पुत्र घटोत्कच, त्याचा पहिला चंद्रगुप्त, त्याचा समुद्रगुप्त त्याचा दुसरा चंद्रगुप्त, त्याचा कुमारगुप्त व त्याचा स्कंदगुप्त, होय. या राजांचे अलाहाबाद, एरण, उदयगिरी, मथुरा, गढवा, तांची, भिलसार, मानकुवर, मंदसारे, जुनागड, कदौन, इंदोर व भितारी या ठिकाणीं असलेल्या शिलालेखांवरून यांची साध माहिती उपलब्ध झाली आहे. पहिला चंद्रगुप्त हा मगधचा राजा होता. त्याची राणी लिच्छवीवंशीय असून, तिच्या संघामुळे चंद्रगुप्ताचा सन्ना अयोध्या, मगध, प्रयाग वगैरेकडे पसरली (चवथें शतक प्रारंभ). या उपकारास जाणून चंद्रगुप्तानें आपल्या नाण्यांच्या वावर्तीत लिच्छवीवंश व राणी कुमारदेवी यांचा संघेय आणला. यानें आपल्या नांवाचा शक सुरू केला (२६ फेब्रुवारी सन ३२०) होता. चंद्रगुप्त ३३० मध्ये मेल्यानंतर त्याचा पुत्र समुद्रगुप्त गादीवर आला;

तत्कालीन सर्वे हिंदुराजांत हा अत्यंत बलाढ्य व आदर्शभूत होता. त्यांनीं गंगानदीकाठचे राजे, मध्यदेशातील राजे, कांचीचा राजा, पश्चिमेकडील राजे यांना जिंकून साम्राज्य स्थापलें; याचा दिग्विजय २३ वर्षे चालला होता. त्यांनीं हीं राज्यें खालसा न करितां त्यांच्या राजांनां नुसतें मांडलिक बनविलें होतें. नंतर त्यांनीं अश्वमेध करून सोन्याचें नाणें पाडिलें. याचें साम्राज्य उत्तरेस हिमालय, दक्षिणेस नर्मदा, पश्चिमेस चंबळ, पंजाब, माळवा आणि पूर्वेस कामरूप आसामपर्यंत पसरलें होतें. शेरजारचे नेपाळ, शक, सिंहली वगैरे राजे त्याचे मित्र होते. सिंहलद्वीपच्या राजांनीं याच्या परवानगीनें बुद्धगयेच्या जवळ एक विहार बांधविला होता. समुद्रगुप्त हा अलौकिक कर्तव्यगार, विद्वान, कवि व कलामंडित होता. याच्या नाण्यांवर हातांत वीणा असलेलें यांचें चित्र कोरलेलें आहे; त्यावरून तो संगीतज्ञ होता हें ठरतें. यांनीं स्वतः काव्ये व अनेक ग्रंथ रचिले असून त्याच्या पदरीं अनेक विद्वान होते; त्यांत वसुबंधु हा बौद्ध पंडितहि होता. याच्या राणीचें नांव दत्तदेवी होतें. हा केव्हां वारला तें समजत नाहीं; त्याच्या पश्चात त्याचा पुत्र दुसरा चंद्रगुप्त गादीवर आला. त्यांनीं आपल्यास विक्रमादित्य हें विरुद लाविलें. त्यांनीं शकांच्या ताब्यांतून माळवा, गुजराथ व काठेवाड स. ३८८ च्या सुमारास सोडविले. त्यामुळें भडोच, सोपार व खंबायत हीं वंदरे त्याच्या ताब्यांत येऊन व्यापाराची भरभराट होऊन त्याला पुष्कळ फायदा झाला. त्याची शिस्त कडक असे. त्याला लष्करी विरुदें स्वतःस लावण्याची फार हीस असे. सिंहाशीं युद्ध करीत असल्याचीं अगर निरनिराळ्या मदींनीं खेळांत प्रावीण्य मिळवीत असल्याचीं चित्रें त्यांनीं आपल्या नाण्यांवर कोरलीं आहेत. याच्या राणीचें नांव सुवदेवी. समुद्रगुप्त हा प्रख्यात राजा चाळीस वर्षे राज्य करून ४१६ त मरण पावला. याच्या अमदानींत फाहियान हा चिनी प्रवासी इकडे आला होता. त्यांनीं खालीलप्रमाणें देशविषयक माहिती लिहून ठेविली आहे.

मगधांतील शहरें मोठीं भरभराटलेलीं असून लोक सुखी व श्रीमंत असत. मोफत चाललेल्या संस्था पुष्कळ असून मार्गीत यात्रेकरूंच्या सोईसाठीं ठिकठिकाणीं धर्मशाळा बांधल्या होत्या. राजधानींत एक मोठें मोफत औषधालय होतें. पाटलीपुत्रांत यावेळीं महायान व हीनयान या दोन्ही पंथांचे मोठे विहार होते. शहरांत अशोकाच्या वेळचे राजवाडे, महाल वगैरे इमारतीं शाबूत होत्या. त्यांचें कौशल्ययुक्त काम पाहून फाहियान यास त्या देवी वाटल्या. कोणाहि नाणसास सर्वत्र राज्यांत वाटेल तेंथें परवाना दाखविल्याशिवाय जातां येत असे. लुडालूट वगैरे अपराधास अवयवछेदनाची शिक्षा होई. देहांतशासन फार क्वचित असे जमीनमहसूलाची पद्धत उत्तम असून सैन्य व शिवंदी यांनां नक्त पगार देत असत. राज्यांत बौद्ध चालीरीती प्रचारांत असून हिंसा, मद्यमांससेवन होत नसून गुरें ढोरें विक्रीत नसत. जे अस्वच्छ असून

वरील नियम पाळीत नसत त्यांचीं वस्तीं स्वतंत्र, अग्ने, अशोककालापेक्षाहि यावेळीं अहिंसा जास्त प्रसृत झाली होती. मात्र जातभेद कडक होते. लौकिकव्यवहारांत सरकार ढवळाढवळ करीत नसे. रस्तेलुटी होत नसत.

दुसऱ्या चंद्रगुप्तानंतर पहिला कुमारगुप्त गादीवर आला. याचें विरुद महेंद्रादित्य असून त्याच्या राणीचें नांव अनंतदेवी होतें. समुद्रगुप्तानंतर पाटलीपुत्र ही राजधानी जाऊन कनोज झाली होती. कुमाराची फार माहिती आढळत नाहीं. यांनीं अश्वमेध केला व काहीं प्रांतहि पादाक्रांत केले होते. त्याच्यामागून स्कंधगुप्त राजा झाला. याच्या कारकीर्दीत मध्यआशियातील रानटी हूणांनीं स्वाभ्या केल्या. परंतु यांनीं त्यांचा पराभव केला. याच्यानंतर या घराण्यांत बरेच राजे झाले. हाहि या घराण्यांतील प्रख्यात असा राजा होय. पुढें हें घराणें दुर्बळ झालें व त्याचीं छोटीं छोटीं अनेक संस्थानें निर्माण झालीं. स्कंधगुप्तानंतर परगुप्त राजा झाला. याचीं नाणीं उत्कृष्ट असत. त्यांवर प्रकाशादित्य असें नांव आढळतें. याची राणी वसुदेवी होय. परगुप्तानंतर त्याचा पुत्र नरसिंहवालादित्य गादीवर आला (४८५). यांनीं नालंदास तीनशें फुटांपेक्षां उंच असें एक विटांचें देऊळ बांधलें. हें अत्यंत सुंदर, सोन्या-रत्नांनीं खचित होतें असें ह्युएनत्सांग म्हणतो. यांनीं हूणांचा व मिहिरांचा अनेकदां पराभव केला. याच्यानंतर दुसरा कुमारगुप्त राजा झाला. याचीच चांदीची मुद्रा भीतरी येथें सांपडली. हाच शेवटचा गुप्तसम्राट होय. याची राणी महादेवी नांवाची होती. याचें राज्य सर्वे हिंदुस्थानभर होतें. याच्यानंतर पुष्कळ काळ गुप्तांची माहिती आढळत नाहीं. मात्र पुढें एकदम अकरा गुप्तराजांची माहिती मिळते. हे राजे फक्त मगध देशावरच राज्य करणारे होते. सम्राट नव्हते. या अलीकडील राजांत आदित्यसेन हा प्रख्यात राजा होता; याची राणी कोणदेवी होती. त्यांनीं हर्षाच्या मरणांनंतर पुन्हां आपलें स्वातंत्र्य स्थापन करून अश्वमेध केला; याचा वाप माधवगुप्त होता. या शाखेंतील शेवटचा राजा जीवितगुप्त होय; हा आठव्या शतकाच्या पहिल्या भागांत राज्य करीत होता. या शतकाच्या अखेरीस बंगालच्या पालराजांनी मगध खालसा केलें.

मध्यहिंदुस्थानांत बुद्धगुप्त नांवाचा एक राजा राज्य करीत होता (४९०) परंतु त्याचा वरील गुप्तघराण्याशीं काय संबंध होता तें समजत नाहीं. तसेंच ५१० मधाल एका भानुगुप्ताचाहि उल्लेख येतो पण त्याचाहि संबंध वरील मोठ्या घराण्याशीं काय होता तें आढळत नाहीं.

गुप्त का ल.—या घराण्याच्या अंमलाखालच्या काळास हिंदुस्थानचें सुवर्णयुग म्हणतात. कोणी त्याला ग्रीसमधील पेरिक्लिसचा काळ संवोधितात; कोणी हिंदूच्या पुनुरुज्जीवनाचा काळ म्हणतात. या काळांत वाङ्मय, कला, शास्त्रें, वगैरेचा अभ्युदय झाला होता. अशोकानें बौद्धधर्माचा जरी प्रसार जेरानें केला तरी हिंदु किंवा जैनधर्म हे अस्तंगत

झाले नव्हते. गुप्तराजे हे सनातनधर्मा होते तरी त्यांनी बौद्ध किंवा जैन धर्माचा द्वेष केला नाही. त्यांच्या वेळी धार्मिक आचारविचारांना पूर्ण वाव होता; तत्सद्धर्मीयांना या राजांनी त्रास दिला नाही किंवा त्यांच्या तीर्थक्षेत्रांचा उच्छेदही केला नाही. सूक्ष्मपणे पाहिल्यास या (पांचव्या) शतकांत हिंदुधर्माचा पगडा बौद्ध व जैनधर्मावर हळू हळू बसत चालला होता.

सनातन धर्माच्या पगड्याबरोबर संस्कृतभाषेचेहि महत्व वाढी लागले. अशोकाने दफतर पालीभाषेत असे. आंध्रराजे हि प्राकृत भाषाच राजदरबारी वापरीत. मात्र, गुप्तराजवटीत ही रीत बदलली. संस्कृतभाषेला राजमान्यता आली. त्यांच्या नाण्यावरहि संस्कृत लेख कोरले गेले. त्यावेळचे बाह्यमय संस्कृतांत होंऊ लागले; मृच्छकटिक (समुद्रगुप्तकाल), मुद्राराक्षस (चंद्रगुप्तकाल), वायुपुराण वगैरे बाह्यमय या काळांत झाले. काळीदास (कांडीच्या मते), वसुबंधु हे विद्वान्नाहे या काळांतीलच होते. गणितशास्त्र, ज्योतीष, फलज्योतीष यांचाहि उगम या वेळी झाला असून प्रख्यात विद्वान् आर्यभट्ट (४७६) वराहमिहिर (५०५-५८७) व ब्रह्मगुप्त (५९८) हे या वेळी चमकले. संगीतकलाहि चांगलीच उदयास आली असावी (समुद्रगुप्त संगीतज्ञ होता याचरून). समुद्रगुप्ताच्या पदरी या शास्त्रांतील तज्ञ बरेच असावेत. शिल्पकला, खोदकाम, चित्रकला यांचाहि या वेळी कळस झाला होता. गुप्तांच्या नंतर मुसुलमानांची स्वारी हिंदुस्थानावर आल्यामुळे व त्यांनी या सुंदर (देवळे, स्तूप, स्तंभ वगैरे) इमारतींचा उच्छेद केल्यामुळे तत्कालीन अवशेष फारच थोडे पहावयास सांपडतात.

उपलब्ध इमारतींत सर्वांत महत्त्वाची इमारत ललितपुर तालुक्यातील देवगडचे दगडी देऊळ होय. हें पांचव्या शतकाच्या शेवटी बांधलें असून त्याच्या भिंतींवर गुप्तकालचे खरे कलाकौशल्य पहावयास सांपडते. कानपूर जिल्ह्यातील भितरगांवचे प्रचंड विटांनी बांधलेले देऊळ (दुसऱ्या चंद्रगुप्ताच्या वेळचे) हिंदी खोदीव कामाचा उत्कृष्ट नमुना आहे. सारनाथ येथे पुष्कळ तत्कालीन देवळे होती. या काळी धातूवरहि उत्कृष्ट कामे होत. प्रयाग येथील समुद्रगुप्ताचा एक लोखंडी स्तंभ (विजयलेख) पाहण्यालायक आहे. तांब्याचे उत्तम तऱ्हेचे मोठमोठे पुतळेहि यावेळी होत असत. नालंदा येथे ८० फूट उंचीचा बुद्धाचा एक पुतळा होता तो, तसेंच सुलतानगंजचा आ फुटांचा बुद्ध पुतळा (दुसऱ्या चंद्रगुप्ताच्या काळाचा) हल्लीं वर्मिगडेंन येथे असलेला, हे या कामांतील उत्कृष्ट नमुने होत. दुसरा चंद्रगुप्त व कुमारगुप्त यांच्या वेळी ही कला उच्चतेस गेली होती. अजंठा येथील लेणी ही याच काळाची असून ती अत्युत्कृष्ट कलाकुसरीची म्हणून प्रसिद्ध आहेत. स्कंधगुप्ताच्या वेळी तर गिलाव्यावर सुंदर कुसरकाम होत असे.

या वेळच्या शिल्पांत एक विशेष असतो. चित्रांची ठेवण, त्यांच्या शरीराचे नाजूक अवयव, हुवेहूव आकार, अंगावरील

शिरशिरीत पोशाख, त्यांतून दिसणारे आंतील भाग, मुंडण-पद्धति वगैरे अनेक विशेषांवरून गुप्तकालीन मूर्ती व शिल्पकला तत्काल ओळखून काढता येते.

गुप्तकाळामध्ये पूर्वपश्चिम यांचा संबंध जास्त प्रमाणावर झाला. या काळांत दहा हिंदुस्थानी शिष्टमंडळे चीनमध्ये गेली. तसेंच बौद्ध भिक्षुची धार्मिक मंडळे इकडून चीनमध्ये व तिकडून इकडे येत जात असत. कुमारजीव नांवाचा प्रख्यात भिक्षु इकडून तिकडे गेला होता (३८३). इकडील वंदरांचा व कांयोज, सयाम वगैरे देशांतील वंदरांचा व्यापारी संबंध असे. जावामध्ये बौद्धधर्माचा प्रसार या सुमारास होत होता. अजिंठ्यामधील लेण्यांतील चित्रांवरून इराण व हिंदुस्थान यांचे दळणवळण होतें असे ठरते. तसेंच रोमच्या बादशाहाकडेहि इकडून शिष्टमंडळे गेल्याचा पुरावा आढळतो (३३६, ३६१, ५६० या साली) व नाण्यांवरून या विधानाला बळकटीहि येते; दीनार हा रोमन शब्द इकडील सोन्याच्या नाण्याला लावत असत.

मगधाचे धार्मिक महत्त्व गुप्तांच्या उतरत्या काळांतहि कायम होतें. चीनच्या एका बौद्धधर्मी राजाने (स. ५३९) मगधांत एक भिक्षुमंडळ, महायानपंथाच्या धर्मग्रंथप्राप्तीसाठी व त्यांच्या भाषांतरासाठी पाठविलें होतें. गुप्तराजाने त्याचा सन्मान करून परमार्थे नांवाच्या आपल्या एका भिक्षूला चीनमध्ये पाठविलें. याच सुमारास बोधिधर्म नांवाचा एक हिंदी राजपुत्र चीनमध्ये जाऊन (५२०) तिकडेच कायमचा राहिला.

गुप्तशाकावहल माहिती विज्ञानेतिहास (विभाग ५) यांत (पृ. ११२) दिलीच आहे ती पहावी.

[संदर्भग्रंथ—स्मिथ—अलि हिस्टरी ऑफ इंडिया; भांडारकर कॉमेमोरेशन व्हॉल्युम; इंडियन ॲटिक्वरी, पु. १५, १७; झिट—गुप्त इन्स्क्रिप्शन्स; एफिग्राफिआ इंडिका. पु. १०; हिंद बुद्धिस्ट मॉन्युमेन्ट्स रिपोर्ट १९१५; डॉ. भांडारकर—नोट ऑन दि गुप्त इरा; वॉन्से ग्याझे. पु. १. भा. २; माबेल डफ; वील—जर्नल रा. ए. सो. पु. १३].

गुप्ती तालुका:—म्हैसूरच्या तुमकूर जिल्ह्यांतील एक तालुका. क्षेत्रफळ ५५२ चौ. मै. लो. सं. (१९११) ९६८२०. गुप्ती (तालुक्याचे मुख्य ठिकाण) व कडावा ही दोन शहरे व याकी ३५४ खेडी आहेत. जमीनमहसूल (१९०३-०४) १,९२,०००.रु. यांतून शिमशा नदी वहाते. यांत हागलवाडी टँकळा आहेत. जमीन तांबडमातीची उथळ व रताड आहे.

शहर:—गुप्ती तालुक्याचे शहर. लो. सं. (१९११) ३४६४. तुमकूरपासून अंतर १३ मैल. हें रेल्वेस्टेशन व व्यापाराचे मुख्य ठिकाण आहे. कोमटी व लिंगायत हे व्यापारी आहेत. सुपारीच्या व्यापाराने हें केंद्रस्थान आहे व येथून नगर, मालनाद, वालाचा पेट वगैरेकडे सुपारी जाते. येथे

कपडा, घोंगळ्या, धान्य आणि विविध जिनस यांचा वारं-वार होणाऱ्या यात्रांच्या वेळी खप फारच असतो.

गुमला पाँटविभाग—बंगाल. रांची जिल्ह्याचा हा एक पाँटविभाग आहे. क्षेत्रफळ ३५०५. चौ. मै. छोटा नाग-पूरच्याच माळाचा (डेटो) हा एक भाग आहे. तरी यांतील काही भागांत टँकच्या सरळ उंच व दऱ्या खोल आहेत. लोक-संख्या (१९११) ५११७११. यांत १३९६ खेडी आहेत. गुमला तालुक्याचें क्षे. फ. २०८ असून लो. सं. (१९११) ४६५५१ आहे. गुमला तालुक्याचें मुख्य ठिकाण गुमला हें एक खेडेंच आहे.

गुमसूर तालुका—मद्रास. गंजमजिल्ह्यांतील अगदी उत्तरेकडचा तालुका. क्षेत्रफळ ८२४. चौ. मै. लो. सं. (१९२१) १६१९६२. खेडी ५३९. मुख्य ठिकाण रसेल-कॉड. सारा व कर मिळून वसूल ३२८ हजार. अर्ध्यांहून अधिक भागांत जंगल आहे व तें सगळ्या जिल्ह्यांत अधिक महत्त्वाचें आहे. जमीन सुपीक आहे. ऋषिकुल्य ऋालव्याची सोय आहे तरी बरीच जमीन पडीत आहे. पैसा नांवाचे लोक जुन्या संरंजामी पद्धतीप्रमाणें जहर पडेल तेव्हां नौकरीवर येण्याच्या करारांनी जमीन करतात. पहारेकरी किंवा चपराशी म्हणून हे लोक रहातात.

गुरखा—नेपाळमध्ये ज्या अनेक राष्ट्रजाती आहेत त्यांमध्ये गुरखा ही एक प्रमुख जात आहे. हल्लीचें नेपाळचें राजघराणें याच जातीचें आहे. गंडकी नदीच्या खोऱ्याच्या पूर्वेस त्रिशूलगंगा व मत्स्यगंगा या नद्यांच्या मध्य-भागी गुरखा नांवाचा एक जिल्हा असून या जिल्ह्याची राजधानी गुरखा ही होती. हें शहर हल्लीची राजधानी जें खाटपांडु शहर त्या शहरापासून पश्चिमेस ५६ मैलांवर आहे. या गुरखा जिल्ह्यांत रहाणाऱ्या लोकांना गुरखा अशी संज्ञा पडली आहे. 'गुरखा' याचा अर्थ 'गौरक्षक' (गोभरक्ष) असा होतो; व गाईंचें रक्षण करणाऱ्या लोकांना 'गुरखा' हें नांव पडलें असायें असें दिसतें. कित्येकांच्या मतें, गौरखनाथ या नांवाचा जो नेपाळमध्ये एक प्रसिद्ध साधु होऊन गेला त्याच्या नांवावरून गुरखा हें नांव रूढ झालें असायें. गुरखे लोक स्वतःला रजपूत लोकांचे वंशज म्हणवित्तात. मुसुल-मानांनी ज्या वेळीं चित्तौडवर स्वाऱ्या केल्या त्यावेळीं त्यांच्या भयानें कित्येक रजपुतांनी नेपाळमधील कुमाऊन प्रांताच्या सभोवतालच्या डोंगराळ प्रदेशाचा आश्रय केला. नंतर त्यांनी आसपासच्या मुलखावर स्वारी करून गुरखा, नव-कोट इत्यादि प्रांत जिंकून घेतले व त्या ठिकाणी त्यांनी आपलें राज्य स्थापन केलें. त्यावेळेपासून तो आजपावेतो नेपाळवर त्यांची सत्ता अवाधित चालली आहे.

अशा रीतीनें ज्या रजपूत लोकांनी नेपाळमध्ये गुरखा जिल्ह्यांत वस्ती केली व नेपाळ देश जिंकून घेतला त्यांना गुरखा हें नांव जरी पडलें असलें तरी खश, गुरंग, मंगर इत्यादि जातींचाहि समावेश या गुरखे लोकांतच होतो.

ब्रिटिशांच्या गुरखा पलटणींमध्ये विशेषतः याच जातीच्या लोकांचा भरणा आहे. अशा रीतीनें गुरखा हें नांव खास रजपूत लोकांच्या नेपाळमधील वंशजांनाच तेवढें लागण्यांत येत नसून बरील जातींचाहि त्यांत समावेश होतो असें दिसून येतें.

गुरखे लोक नेपाळांतील इतर जातींच्या लोकांपेक्षां दिस-ण्यांत अधिक चांगले आहेत. हे लोक भंगानें सडपातळ असून उंच असतात. गुरखे लोकांत क्षात्रतेज दृष्टीस पडतें. त्यांचा पेशा लष्करी शिपायाचा असून सैन्यांमध्ये यांचीच संख्या पुष्कळ असते. कृषिकर्म अगर व्यापार या वावरीत ते मागसलेले आहेत. ते ऐदीपणांत आपला सारा वेळ घाल-वितांना दृष्टीस पडतात. इतर लोकांपेक्षां नीटनेटकेपणांत गुरखे लोक श्रेष्ठ आहेत. हे लोक निळ्या रंगाचे कपडे वापर-तात. निळा पायजमा, निळें कुडतें, निळें शिरछाण घालून कमरेभोंवतीं ते कित्येक हात लांबांचा निळा कमरबंद गुंडाळतात व त्यांत एक मोठा सुरा लटकावून देतात. या सुऱ्यास 'कुकरी' असें म्हणतात. थंडीच्या दिवसांतहि गुरखे लोक हेच कपडे परिधान करतात. फक्त या कप-ड्यांच्या आंतील अंगास कापूस लावलेला असतो. श्रीमंत लोक आपल्या कपड्यांचा आतला भाग वकऱ्याच्या केशांनी मढवून घेतात, व डोक्यास चित्रचित्र रंगाच्या कापडाच्या तुकड्यांची टोपी घालतात. अधिकारी लोकांच्या टोप्यांना कलायतूची फीत लावलेली असते.

गुरखे लोक मांसाहारी आहेत. नेपाळच्या उत्तरेकडील पहाडांतील व तराईतील वकऱ्यांचें मांस हे लोक मोठ्या आव-डीनें खातात. याशिवाय शिकारीचा यांना फार नाद असल्यानें रानडुकरें, ससे, इत्यादि प्राण्यांची शिकार करून त्यांचें मांस हे लोक खातात. रानडुकरें पाळून त्यांना घड-पुष्ट करून नंतर त्यांचें मांस खाण्याची पद्धत श्रीमंत लोकांत आढळते.

गुरखे लोक हिंदूधर्माय आहेत. अर्थातच यांच्या वऱ्या-चशा चालीरिती हिंदुस्थानांतील लोकांप्रमाणेंच आहेत. यांच्यांत जातिभेदाचेंहि थोडें फार वचस्व आढळून येतें. बहुपत्नीकरवाची चाल यांच्यामध्ये आढळून येते. गुरखे लोक आपल्या वायकांवर करडा अंमल गाजवित्तात. आपली वायको व्यभिचारी आहे असा एखाद्या गुरखाला संशय आला तर तो तिला भयंकर शासन करतो. जो पुरुष आपल्या स्त्रीशी वाईट संवध ठेवतांना आढळेल त्याला गुरखा आपल्या सुरीनें ठार मारितो. विधवाविवाहाला गुरखे लोकांत पूर्ण मनाई आहे. नेपाळचें राजघराणें गुरखा जातीचें असल्यानें, या राजघराण्यांतील लोक हिंदूधर्माय आहेत. अर्थात् नेपाळांत हिंदूधर्मातील उत्सव व यात्रा मोठ्या थाटांत साजऱ्या केल्या जातात. या यात्रांमध्ये ईद्रयात्रा रथयात्रा, शिवरात्र्युत्सव प्रमुख आहेत. याशिवाय, दुर्गा-पूजा, पशुपतिनाथ यात्रा, रामनवमीचा उत्सव व हिंदूधर्मा-

तील इतर उत्सव गुरवे लोकांत भक्तिभावानें साजरे करण्यांत येतात. [संदर्भ ग्रंथ—राष्ट्र-हिस्टरी ऑफ नेपाळ १८७७; ज. रा. आजगांवकर-नेपाळवर्णन १९०६; कॅप्टन व्हॅन्सीटार्ट-नोदस ऑन दि गुरखाज (१८९८)].

गुरगांव जिल्हा.—पंजाबमधला एक जिल्हा. क्षेत्रफळ १९८४ चौ. मैल. दक्षिणेकडून अरबली पर्वताचे दोन पांटे उत्तरेकडे जातात. सामान्यतः ऋतुमान कडक नसतें, तरी तापाची साथ नेहमी असते. पावसाचें मान सामान्यतः २५ इंच आहे. पूर्वी हा भाग यादव व शाही रजपुतांकडे होता. १९१६ पासून दोन शतकांपर्यंत त्यांचा मुसुलमानांशी झगडा चालू असे. पुढें मुसुलमानांनी सत्ता झाली. नंतर मराठ्यांचा भगवा झंडा येथें फडकला. १७९३ च्या सुमारास कोणार्जॉन थॉमसच्या ताब्यांत फिरोजपूर परगणा गेला होता. त्यानं गुरगांव छुटलें. मराठ्यांनी रेवारी येथें अहीर वंशाचा तेजसिंग याची स्थापना केली. १८०३ मध्ये शिंदे यांच्या मार्फत हा सर्व भाग इंग्रजांकडे आला. तरी तेथें पुष्कळ वतनदार कायम होतेच. हलके हलके या वतनदारांपैकी एकेकाचें वतन तो कोणत्या तरी कटांत, बंडांत अगर खुनांत सामील झाल्याबद्दल म्हणून जप्त झाले व हा पूर्ण ब्रिटिश जिल्हा बनला. रेवारी, पलवल, होडल वगैरे ठिकाणी प्राचीन अवशेष पहाण्याजोगे आहेत. जिल्ह्यांत ५ तालुके आहेत. ७ शहरें व ११८० खेडी आहेत. लोकवस्ती (१९२१) ६८२००३. सहा शहरी म्युनिसिपालिट्या आहेत. गुरगांव हें एक लहान शहर आहे. भापा हिंदुस्थानी, मेवाडी, ब्रज या चालतात. यमुनेच्या दोन्ही बाजूंची जमीन चांगली आहे. त्याचप्रमाणें टेंकड्याजवळचाहि जमीन बरी आहे. आग्रा कालव्याचें पाणी इकडे येतें. या जिल्ह्यांत जंगल फारसें नाहीं. रेवारी तालुका तर उजाड आहे. फक्त पलवल तालुक्यांत अडिसें जंगल आहे. मिठच्या खाणी वन्याच जुन्या आहेत व पुरवठाहि वराच होतो. सुलतानपुरी मीठ प्रसिद्ध आहे. सोरा, अन्नक, लोखंड, तांबे वगैरे धातूंच्या खाणी आहेत. पण फारसा चालू नाहींत. डोंगरी प्रवाहांच्या रेंवांत सोने सांपडतें. रेवारी येथें स्लेटीचे दगड सांपडतात. सुती, लोकराी हलका कपडा तयार होतो. रेवारीला थोडीशी मलमल होते. रेवारी येथेंच पितलेचीं भांडी होतात. चांगडया, लोखंडी भांडी, जोडे हीं हि होतात. व्यापाराचें मुख्य ठिकाण रेवारी हें आहे. राजपुताना व उत्तर हिंदुस्थान यांच्याशी व्यापार चालतो. आयात माल सांबरचें मीठ व लोखंड, निरंश माल साखर, धान्य व विलायती कपडा वगैरे. राजपुताना माळवा रेल्वे, जी. आय. पी. ची आग्रादेहलीलाईन व ११२ लहान लाहनी यांतून जातात. कच्छ्या (८१ मैल) पक्क्या (५०९ मै.) सडकाहि वन्याच आहेत. शिवाय यमुना नदींतून होणा चालतात. शिक्षणाच्या बाबतीत प्रांतांतिल जिल्ह्यांत या जिल्ह्याला शेवटचें स्थान मिळेल.

त ह शि. ल.—पंजाब. गुरगांव जिल्ह्यांतली एक तहशील. क्षेत्रफळ ४११ चौ. मै. लो. सं. (१९११) ११२३१२. हीत ३ शहरें व २०५ खेडी आहेत. सारा व कर मिळून २.५ लाखांचा वसूल आहे. टेंकडयांतून येणाऱ्या प्रवादांना बंधारे घालून शेतीकरिता पाणी अडविलें आहे. उत्तरेकडे जमीन चांगली आहे. दक्षिणेकडे रेंताड आहे.

श ह र.—गुरगांव जिल्हा. तालुक्याचें मुख्य ठिकाण. उ. अ. २८ ° ते २९ ° व पू. रे. ७२ ° २० ' रेल्वेस्टेशन ३ मैलांवर आहे. वस्ती (१९११) ५४६१. यालाच हिदायतपूर असेंहि म्हणतात. येथें झांशी येथील राणी सैन्यावर नजर ठेवण्याकरिता एक पलटण असे. जवळच गुरगांव मसाणी येथें शीतळा देवीचें देवालय आहे. दरसाल ६० हजार पर्यंत लोक दर्शनाला येतात.

गुरमतकाल—हैद्राबाद संस्थानचा एक तालुका होता. १९०५ साली त्याची १९१ खेडी व ३२० चौ. मै. जमीन दुसऱ्या तीन तालुक्यांत विभागून दिली.

गुरव—महाराष्ट्राबाहेर ही जात फारशी आढळत नाहीं. महाराष्ट्रांत ह्या जातीची संख्या अत्यंत अल्प आहे. मध्यप्रांत वल्हाडांत यांची संख्या १९११ च्या खानेसुमारीप्रमाणें सुमारे १४००० आहे. व मुंबई इलाख्यांत ती ६५,५३८ आहे. हैद्राबाद संस्थानांत यांची संख्या १७५२२ आहे. आपल्या मूळपुरुषाचें शिवाचेंनांत अंतर पडल्याकारणानें महादेवाच्या शापासुद्धें वैगुण्य प्राप्त होऊन त्यांतच अज्ञान व दारिद्र्याची भर पडल्यासुद्धें उच्चवर्गापासून आपण च्युत झालों असें सुशिक्षित गुरवांचें म्हणणें आहे. ऋषीपासून गुरवांची उत्पत्ति असल्याचें शिवपुराणावरून दिसून येतें. वेतन घेऊन पूजा करणारे ब्राह्मण हव्यकव्य व श्राद्धकर्मां निपद आहेत असें स्मृतिकार व धर्मशास्त्रकार यांनी ठरविल्यासुद्धें स्मृतिकालापासून गुरवांच्या अवनतावस्थेस आरंभ होऊन शिवपुराणकाली गुरव ही निराळी जात बनली असावी. गर्भोधान, उपनयनादि सर्व संस्कार, गायत्र्याधिकार वगैरे बाबतींत व सामान्यः आचारविचारांत श्रेष्ठ प्रतीच्या गुरवांत व इतर ब्राह्मणांत सद्गुणेशीं काहीं एक भेद दिसून येत नाहीं. श्रीशिवगंगापीठाच्या श्रीमच्छंकराचार्यांची स्वारी १९१२ साली वैदर्भ प्रांती संचारार्थे गेली असतां त्यांनी गुरव हे ब्राह्मण असल्याबद्दल आपला अभिप्राय दिल्याचें सांगतात. गुरवांत सांप्रत बालविवाह व पुनर्विवाह रूढ झालेला आहे. परंतु त्याला वरिष्ठ गुरवसमाजाकडून गौणस्थान देण्यांत येतें. गुरवांत उपनयन, गर्भोधान, विवाहादि सर्वच संस्कार यथासांग आहेत. त्यांना फक्त इतर श्रेष्ठ ब्राह्मणांच्या हातचें अन्नोदक चालतें. मुंबई इलाख्याकडे गुरव जातीचे स्वतंत्र उपाध्याय कित्येक ठिकाणी असून ते गुरवांच्या लामांशी लावितात. हे एखाद्या ठिकाणी उपलब्ध नसल्यास ब्राह्मण भेटजाची शोचना होतें. वल्हाडांत असले

शैव भटजी पूर्वी असत, पण आज नाहोसे झाले आहेत. मध्यप्रांतांत शैव भटजी केव्हांच अस्तित्वांत नसून ब्राह्मणच सर्व कर्ष करतत.

पोटजाती.—नागपूर मध्यप्रांतीय गुरवांत देशकर, वऱ्हाडे, झाडे वगैरे पोटभेद निरनिराळ्या वसतिस्थानांवरून पडलेले दिसतात. वऱ्हाडे म्ह० मूळचे वऱ्हाडांत राहणारे. झाडे म्ह० जंगली झाडीच्या प्रदेशांतील वगैरे. या पोटजातींत रोटीयेटी व्यवहारांची कांहीं तुरळक उदाहरणे देशस्थकौंकणस्थ विवाहाप्रमाणे केवळ अपवाददाखल असून सामान्यतः रोटीयेटी व्यवहार रूढ नाहीं. मध्यप्रांतांत देशकरांहून निराळा असा एक लहानसा पोटभेद असून त्यांना किर्येक वऱ्हाडे म्हणतात. कांहीं अपवाद खेरीजकरून वऱ्हाडकरांशी त्यांचा विशेषा संबंध नाहीं. सामान्यतः वऱ्हाड मध्यप्रांतांतील गुरव इतरांपेक्षा शिक्षण वगैरे सर्वच बाबतींत पुढे गेलेले असल्यामुळे श्रेष्ठतेचा वराच अभिमान त्यांच्या अंगां सकारण वसत आहे. सातारा, सोलापूर, खानदेश वगैरे प्रांतांतील गुरव जातींत हळक्या सलक्या पोटभेदांचा पुष्कळच भरणा आहे. तिकडे नगरे व जुन्नरे असे २ मुख्य भेद आहेत. त्यांत नगरे उच्च प्रतीचे मानिले जातात. खानदेशांतील पार पडीत तापी कांठी खांडव्याकडे अहीर गुरव आहेत. तेथे सही नांवाचाहि एक पोटभेद असल्याचे कळते. खानदेशांतील स्थिति अत्यंत निष्ठुर आहे. कौंकणांत लिंगायत गुरव आहेत. हेच नीलकंठ गुरव होत. ते गळ्यांत लिंग अडकवितात. यांचा भरणा कौंकणपटीकडे आहे. शिवाय जैन गुरव निराळेच आहेत. मराठे गुरव म्हणजे मराठा जातीचे पुजारी. वासुदेव, कडू वगैरे शूद्रजातीपैकी होत. त्यांच्या चालीरिती शूद्रांप्रमाणे असतात.

वरील पोटजातींशिवाय कांहीं वाजंत्र्यांचा धंदा करणारे लोक स्वतांस 'गुरव' म्हणवितात. यांनीं फक्त देवळांत व राजदरबारांत वाजवावे असा निर्वय असल्यांचे समजते. ह्या वाजंत्रा गुरवांचा वरील कोणत्याहि पोटजातीशी संबंध नाहीं. मुंबईकडे शूद्र देवतांची पूजा घेणारे कोळी आणि मराठे देखील स्वतांस गुरवच म्हणवितात. कांहीं जैन देवतांची पूजा घेणारेहि गुरवच वनले आहेत. यांस नागपूर प्रांती वसईवाले म्हणतात, पण हे खरे गुरव नव्हत. यांच्यावरून सर्व गुरव जातीची कल्पना केल्यामुळे पाश्चात्य ग्रंथकारांच्या चुका झालेल्या आहेत व त्यामुळे समाजांत गुरवांसंबंधी गैरसमज पसरलेला आहे असे सुशिक्षित गुरव म्हणतात.

पाश्चात्य ग्रंथकारांचें मत.—रसेलकृत कास्ट्ल अँड ट्राईस्ट ऑफ दि सेंट्रल प्राय्दिन्सेस अँड वेरान्त (पु. ३ पा. १०६) यांत पुढीलप्रमाणे उल्लेख केला आहे: 'गुरव आपली धर्मशिष्या जी कलावंतोंण तिच्या पाठीमागे वाघे वाजवितात. गभार्धानप्रसंगां वेश्या गुरवाची पूजा करते व तो तिच्या दांताला मिस्ती लावतो. तिला मूल

होण्यापूर्वी तिने ह्या विधि उरकून न टाकल्यास तिला, जातीवाहेर टाकतात.....कोठें कोठें गुरव कुणच्याच्या हातचे अन्न खातात'.

उपरोक्त विवेकी साधने:—पूजेकरितां देवतेला दिलेल्या शेतावर व पक्षिगादि सर्व उत्पन्नावर गुरवांची मालकी असते. जागृनेश्वर (नागपूर); महाकाली (चांदा), खंडेवा (जेजुरी) यांठिकाणी गुरवच या उत्पन्नाचे मालक आहेत. अलीकडे बहुतेक ठिकाणी देवस्थान कमिठ्या नेमून सर्वच पुजाऱ्यांप्रमाणे गुरवांच्या धंशपरंपरा हक्कास वाच आला आहे. महाकाली या देवस्थानावरून गुरवांचे आडनांवहि महाकाळे असे पडले आहे. आळंदी येथे ज्ञानेश्वर महाराजांच्या उत्पन्नासंबंधाने गुरव व देवस्थानकमिठी याचा तंटा कोटीत परंच दिवस चालून गुरवांस अपयश आले. या जातींत शिक्षणप्रसार कमी असून गरीब लोकांचाच भरणा फार आहे. बहुतेक लोक नोकरी व शेतीवर उपजीविका करीत आहेत. खंज्यापाठ्यांतील दरिद्री गुरव काचित् येलकुल व पानपत्रावळी विकून उदरभरण करतात. सामान्यतः यंत्रालावयाचे म्हणजे गुरव हे पांढरपेशे वनले आहेत. पूर्वी जतिपंचायती असत पण आतां त्या नष्ट झाल्या आहेत.

जातींतील कांहीं आडनांवे.—ही आडनांवे बहुधा स्थलावरून किंवा धंद्यावरून पडलेलीं असावीत. किर्येकदां व्दग्ध्यार्षाने एखाद्यास नांव ठेवण्यांत येते व तेच पुढे आडनांव होऊन वसते. पूर्वी भाट लोक आडनांवे ठेवीत असत असे ऐकिवांत आहे. नागपूर कडील:— रामेकर, पंडे, सांगडे (दळवी), सुंभ, आस्कर (फतेपुरी), सौरंगपते, राणे, सोनटके, मार्कडेथे, महाकाळे, वाशोमकर, फुलझेले, क्षीरसागर, वऱ्हाडे. वऱ्हाडांतील:—सातोवर, देवरणकर, अंबुलकर, अन्ननकर, अलंकारे, रवतकर, डागे, दलाल, खंडेराव. पुण्याकडील:— वेंदरे, काळे; उपाध्ये, महावळी, क्षीरसागर, गोरक्ष, डोळे, इ. काळे, क्षीरसागर, वानखेडे, पंडे, सोनटके वगैरेसारखी आडनांवे वरील तिन्ही पंध्यायांत दिसतात.

मध्यप्रांतांतून पश्चिमेस महाराष्ट्राकडे जसजसे जावे तसतशी या जातीची निष्ठुरावस्था अधिकाधिक दिसून येते. मराठे कुणबी (जखाई जोखाईचे पुजारी), कोळी, वासुदेव वगैरे पुजारी लोकांहि स्वतांस गुरव म्हणतात. त्यांच्यावरून व विशेषतः वाजंत्र्यांवरून सर्वच गुरव जातीची कल्पना वसविल्यामुळे त्यांच्यासंबंधी पश्चिममहाराष्ट्रांत वराच गैरसमज दिसून येतो. यांत शिक्षणाचा अभाव असून गरीब लोकांचाच भरणा फार आहे. एकंदर सध्या पाऊण लाखाच्या आंत वाहेर आहे. कै. रा. आचाजी दामोदर रामेकर, काशीनाथ भगवंत उपाध्ये, सीताराम दाजीवा पंडे वगैरे गृहस्थांच्या प्रयत्नांने गुरवांत जगृति उत्पन्न होत आहे. १९१६ साली सातारा येथे पहिली शिवब्रह्मण परिषद भरली तिचे रा. रा. सीताराम

दाजीवा पडे हे अध्यक्ष होते. [देसांत रा. रा. दा. रामेकर, वकील, (भकोट) यांजकडून आलेल्या माहितीचा उपयोग केला आहे. शिवाय भुं. गं.; सेन्स रिपोर्ट; रसेल व हिरालाल व एन्थोवेन पहा.].

गुरु—सूर्यमंडळांतल सर्वांत मोठा ग्रह. गुरु हा शुक्राच्या खालोखाल तेजस्वी आहे. जेव्हां त्याच्या अस्तोदयाची संधि असते तेव्हां मात्र तो वारीक दिसतो. इतर वेळां तो सहज ओळखिता येतो. याच्या अस्ताचा काल मंगल कार्यांत वर्ज्य केला जातो.

गुरुची आणि सूर्याची युति झाल्यापासून पुनः तशीच युति होण्यास सुमारे ३९९ दिवस लागतात. गुरु आपणास डोळ्यांनी लहानसा थिडू दिसतो परंतु तो एवढा मोठा आहे की, आपल्या पृथ्वीएवढाले १३९० गोल एकत्र करावे तेव्हां गुरुएवढा एक गोल होईल. गुरुंतील द्रव्य पृथ्वीच्या सुमारे ३००पट आहे; अर्थात् पृथ्वीच्या ३०० पट त्याचे वजन असले पाहिजे. त्याची घनता सत्सरीने पृथ्वीच्या चतुर्थीस आहे. पृथ्वीच्या दोन अक्षप्रदक्षिणा जेव्हा कालांत होतात तेव्हा कालांत गुरुच्या पांच अक्षप्रदक्षिणा होतात. यामुळे गुरुवरील दिवस आपल्या ९ तास ५५॥ मिनिटा एवढा आहे. परंतु त्याचे वर्ष फार मोठे आहे. आपला वारा वर्षे होतात तेव्हां गुरुचे एक वर्ष होतें. सूर्यापासून पृथ्वीच्या पांचपट अंतरावर गुरु आहे. त्याचा दक्षिणोत्तर व्यास पूर्वपश्चिम व्यासापेक्षा सुमारे ५००० मैल कमी आहे. त्यामुळे त्याचा आकार ध्रुवाकडे किंचित चापट आहे.

गुरुच्या पृष्ठावर स्फार्ईक छुणा नाहींत असे म्हटले तरी चालेल. इसवी सन १८०९ मध्ये त्याच्या दक्षिणगोलाधीत एक तांबडा ठिपका दिसू लागला. तो तसाच इसवी सन १८२३ पर्यंत दिसत होता व तो दधिवृत्ताकार होता. त्याचा वृहदक्ष विषुववृत्ताशी समांतर व लघ्वक्षाच्या चौपट होता. त्याचे क्षेत्रफळ सुमारे आपल्या पृथ्वीएवढे होतें. त्यावरून गुरुचा अक्षप्रदक्षिणाकाल काढिला आहे. त्यांत असे दिसून आले आहे की, गुरुचा विषुववृत्तवरील भाग जितका जलद फिरतो त्यापेक्षा ध्रुवाकडील भाग कमी वेगाने फिरतो. या गोष्टीत गुरुचे सूर्याशी साम्य आहे. वर उल्लेखिलेला मोठा तांबडा ठिपका समांतर गुरुवर वऱ्याच वेळां दिसून आला. गुरुवर विषुववृत्ताशी समांतर असे कांहीं पटे आहेत की, ते चकचकीत दिसतात. विषुववृत्तावरच एक चकचकीत पट्टा दिसतो. त्याचा रंग बहुतेकडून मोत्यासारखा दिसतो. त्याच्या उत्तर व दक्षिण भागां जे पटे दिसतात त्याचा रंग तांबूस दिसतो. कधी कधी त्यांत जांभळ्या रंगाची डांक मारते. हे पटे त्याच्या ध्रुवापर्यंत गेले आहेत. ध्रुवाजवळचे प्रदेश बहुधा किंचित निळे दिसतात. गुरुचा पृष्ठभाग सतत मारखा असा दोन दिवस देखील नसतो. गुरुवरच्या कांहीं भागांचा रंग वारंवार बदलतो.

उयाप्रमाणे पृथ्वीला चंद्र हा एक उपग्रह आहे त्याप्रमाणे गुरुला आठ उपग्रह आहेत पैकीं मोठ्या चारांचा शोध ग्यालिलिओने लावला (१६१०). ह्या चोर्होच्या आंत एक पांचवा उपग्रह आहे. त्याचा शोध सन १८९२ च्या आगष्ट महिन्यांत लागला. जगांतील अति मोठी दुर्बिण अमेरिकेंत हॉमिन्टन पर्वतावरील लिफ नांवाच्या वेधशाळेंत आहे. तीतून हा ५ वा उपग्रह प्रथम दिसला. १९०४ साली आणखी दोन लहान उपग्रह संशोधिले गेले. आठवा उपग्रह २८ फेब्रुवारी १९०८ रोजी पी. जे. मेलेट यानें संशोधिला.

गुरुवरून पहाणारास पहिल्या उपग्रहाची अक्षप्रदक्षिणा होण्यास १ दिवस, १८ तास, २८ मिनिटें व ३६ सेकंड इतका काल लागतो असे दिसतें. दुसऱ्याच्या अक्षप्रदक्षिणस काल ३ दिवस १३ तास लागतो. तिसऱ्याच्या अक्षप्रदक्षिणस काल ७ दिवस, ४ तास लागतो आणि चवथ्याच्या अक्षप्रदक्षिणस काल १६ दिवस १८ तास लागतो. ह्या उपग्रहांच्या छायेनें गुरुला ग्रहण लागतें व गुरुच्या छायेनें उपग्रहांस ग्रहणें लागतात. दुर्बिणांतून तीं ग्रहणें वारंवार पाहण्याची मोठी मौज असते. गुरुची कक्षा, त्याच्या उपग्रहांच्या कक्षा, आणि पृथ्वीची कक्षा यांमध्ये सुमारे ३ अंशांचे कोन असतात. यामुळे उपग्रहांचीं ग्रहणें वारंवार होतात. कोणत्याहि पदार्थाचा प्रकाश आपल्या डोळ्यांवर येईपर्यंत त्यास मधला मार्ग आक्रमण्यास कांहीं काल लागतो असा शोध गुरुच्या उपग्रहांच्या ग्रहणावरून लागलेला आहे. गुरुच्या उपग्रहांस सूर्यापासून प्रकाश आणिला उष्णता फार थोडी म्हणजे आपल्या पंचविसाव्या हिदशांने मिळते. गुरु आणि त्याचे उपग्रह ही एक लहानशी सूर्यमालाच म्हणण्यास हरकत नाहीं. गुरुच्या उपग्रहांची घनता गुरुपेक्षा जास्त आहे. गुरुच्या उपग्रहांवर वरती असावी असे अनुमान करतात.

गुरु—या विषयावर विवेचन करतांना शिल्पी वर्गांचें शिक्षण देणाऱ्या वर्गांचें विवेचन वगळलें आहे, आणि ब्राह्मण व क्षत्रिय या वर्गांचें शिक्षण देणारा वर्गच अनुलक्षिला आहे. या शिक्षक वर्गांचें ऐतिहासिक विवेचन करतांना मंत्रकालाकडे प्रथम लक्ष जातें. मंत्रकालांत गुरु ही कल्पना मारशी विकसित झालेली दिसत नाहीं, कां की, मंत्र स्वयंस्फूर्तीनें तयार होत किंवा अनुकरणानें होत. परंतु त्याच्या वाढीसाठीं पद्धतशीर शिक्षण देणाऱ्या वर्गांचें अस्तित्व शक्य दिसत नाहीं. वृहत्प्राज्ञसंस्थेचा म्हणजे संहितीकरणणाचा काल आला तेव्हां मोठ्या वाहमयसंप्रदायांचें अध्ययन, पठण, अभ्यास व विनियोग यांचें शिक्षण देणाऱ्या वर्गांचा अवश्यकता उत्पन्न झाली. कारण यज्ञांची घटना अशी होऊ लागली की, तींत पुष्कळ दिवस परिश्रमपूर्वक शिष्यिणारा वर्ग असल्याशिवाय त्या विद्येंत प्रावीण्य स्वयं नव्हतें. यामुळे विशिष्ट आचार्यांच्या अस्तित्वास अवश्यकता अशी परिस्थिति उत्पन्न झाली. यावेळच्या संहितीकरणकालीन

अनेक आचार्यांची नावे आज उपलब्ध आहेत. आणि त्यांपैकी ज्यांच्या नांवांवर विशिष्ट याग किंवा कोणतें तरी प्रचलित कर्म रूढ झाले त्यांची नावे वेदविद्या विभागांत १० व्या पृष्ठांत दिली आहेत. त्यांत अंगेरत, गर्ग, अत्रि, कुसुमवेदि, वृद्धस्पति, नाचिकेता, विशिष्ट इत्यादि नावे प्रामुख्याने सांगता येतील. या आचार्यवर्गामध्ये होत्याच्या किंवा अधर्षूच्या किंवा सामकाच्या कर्मांच्या शिक्षणाचा उपक्रम असावा. अधर्षूंची गुरुपरंपरा इरांच्या गुरुपरंपरेइतकी बलवान् दिसत नाही. ज्यावेळीं यज्ञसंस्था जोरानें चालू होती त्यावेळेसच वादाचे अनेक प्रसंग येत व शिक्षणहि अधिक कारणमांसापूर्वक देणें अवश्य होई. त्यामुळे त्रैविद्यांच्या आचार्यपरंपरेतूनच शिक्षादि सहा वेदांगे निर्माण झाली आणि त्या वर्गातूनच पुढें भारतीय शास्त्रीय शिक्षण देणारांचा वर्ग निघाला व तो आजपर्यंत चालत आला आहे आणि कदाचित् आजचाच वर्ग हा परंपरेचा शेवट म्हणतां येईल.

श्रौतकर्मविषयी अनास्था किंवा जुगुप्सा ज्या वर्गांत उत्पन्न झाली ती वर्ग म्हटला म्हणजे आरण्यकांचा होय. या वर्गामध्ये अध्यात्म विषयाची जोपासना होऊं लागली आणि अध्यात्मविषय परंपरेने सांगणारे शिक्षक उत्पन्न होऊं लागले. या शिक्षकांमध्ये जनक, याज्ञवल्क्य, यांची नांवे मुख्यत्वे देतां येतील. अध्यात्म ज्ञानसंबंधीच्या अशा प्रकारच्या गुरुशिष्य परंपरा ब्राह्मणकालांतहि होत्या हे शतपथ ब्राह्मण, जैमि. उ. ब्राह्मण यांतील गुरुशिष्यपरंपरावरून दिसून येतें. या परंपरांची माहिती बुद्धपूर्व जग (विभाग ३ पृष्ठ ४३७) या भागांत दिली. या वर्गानेंच पूर्वमीमांसेखेरीज इतर दर्शनांची जोपासना केली. व त्यामुळे विशिष्ट दर्शनांचे आचार्य उत्पन्न झाले. श्रौताचा आचार्यवर्ग आणि आरण्यकांचा आचार्यवर्ग हे एकमेकांपासून अगदीं पृथक् नव्हते. उदाहरणार्थ, याज्ञवल्क्य जैमिनि यांची नांवे दोहीकडेहि येतात. आणि त्याचा परिणाम ज्ञानविकासार बाल्याच आहे. तो इतका कौं, मीमांसा हें शास्त्र जरी श्रौत्यांच्या परंपरेतील आहे तरी तें आरण्यकांच्या दर्शनपरंपरेत योजिलें गेलें आणि तेव्हां श्रौतसंस्था बंद पडल्या तेव्हां वेदांगे व दर्शने मिळून होणारा शास्त्रसमुच्चय हा एका सामान्य वर्गास अभ्यासविषय झाला आणि श्रौती व पाठ म्हणणारे वैदिक एवढ्यांच्याच हातीं श्रौतज्ञानाची परंपरा राहिली. या स्थितीत हे दोन्ही अद्याप चालू आहेत.

आतां पुराणदृष्ट गुरुपरंपरेविषयी विचार करूं. मात्र संस्कृतीपासून निराळी असलेली जी सूतसंस्कृति त्या संस्कृतीतील वाङ्मयाचे मात्रसंस्कृतीचा स्पर्श होऊन जें रूपांतर झाले तें आज आपणांस इतिहासपुराणवाङ्मय म्हणून उपलब्ध आहे. या वाङ्मयाकडे लक्ष देतां आपणांस दोन, तीन प्रकारच्या गुरुपरंपरांची कल्पना येते. सूतवर्ग आपला व्यवसाय गुरुपरंपरेनें चालवीत असे याविषयी संशय नाही. परंतु दैत्यगुरु व देवगुरु यांची वर्णनें जीं येतात त्यांवरून तें

गुरुत्व कोणत्या प्रकारचे असावे याविषयी कल्पना करतां येत नाही. ते आध्यात्मिक गुरु असतील असें म्हणवत नाही. आणि असल्यास ते अध्यात्मशिक्षण कोणत्याप्रकारें देत असावेत याची कल्पना होत नाही. दैत्याधुरांच्या अध्यात्मिक परंपरेची ओळख आपणांस इतिहासपुराणे करून देत नाहीत. आणि देवांचोहि जवळ जवळ तीच कथा आहे. देवगुरु जो वृद्धरति म्हटला आहे त्याचे नांव जर एखाद्या विचारपरंपरेशीं संयुक्त असेल तर तें लोक यथाशीं म्हणजे नास्तिकपक्षाशीं होय. महाभारतामध्ये गुरुदृष्ट्या संघटनेविषयी वरेंच विवेचन आहे. म्हणजे अनेक वर्षे विद्यार्थी गुरु वडे अभ्यास करतो, त्याच्या घराचीं अनेक कामे करतो आणि विद्यार्जन करून गुरुदक्षिणा देऊन निघून जातो हें चित्र आपणांस धर्मसूत्रकालाचे व दिसतें व यावरून हे सूतसंस्कृतीतील गुरुपरंपरेचे चित्र नसून श्रौतोत्तरकालाचें आहे व श्रौतोत्तरकालीन ब्राह्मणांकडून इतिहासवाङ्मयावर जो संस्कार झाला त्यांचे हें यांतच होय. शिवाय महाभारतांत हजारां शिष्य वाङ्मगाच्या कुलपतीचा उल्लेख आहे. म्हणजे महाभारतांत गुरुकुलवटनेविषयी वरेंच विवेचन दिले आहे. पण शिक्षणकामाविषयी विवेचन फारसें नाही. पण असें समजण्यास हरकत नाही की, शिक्षणविषयक जी माहिती सूत्रग्रंथ देतात तीच शिक्षणकम महाभारताच्या संपादकांस अभिप्रेत असावा.

पद्धतीनांचे सूत्रग्रंथ तयार झाले आणि त्यानंतर देशांत विशिष्ट मार्गानें मोक्ष मिळविण्यास साधक असे संप्रदाय तयार झाले. कोणी योगमार्गी तर कोणी भक्तिमार्गी. हे संप्रदाय सुसुलमानी स्वान्यांतर हिंदुसंस्कृतीचा उच्छेद झाल्यामुळे तर फारच बळावेले. कारण हिंदु विद्या शिकावयाची तरी कशाळा; तिच्या योगानें राजाश्रय मिळत नाही; अशा स्थितीत हिंदु विद्या पारमार्थिक मार्गांचाच उपशाखा बनली व सर्वे तन्हेच ज्ञान हें मोक्षसाधन मागे या नात्यानेच जिवंत राहू लागले. या परिस्थितीत गुरुंचे महत्त्व तर फारच बळावले. शास्त्रीय ज्ञान देणारा गुरुवर्ग मोक्ष साधन करून देण्याचा वाणा बाळगू लागला. परंपरेनें जी यादरायण सूत्रे आली, त्यांवर भाष्ये होऊन निरनिराळे पारमार्थिक संप्रदाय त्यांच्याशीं संबद्ध होऊं लागले. जे संस्कृत ग्रंथ देशी भाषांत होऊं लागले त्यांतूनहि गुरुचें महत्त्व सांगणारे श्लेष येऊं लागले. उदाहर्णार्थ, ब्रह्मोत्तरखंड ध्या. याचाच अनुवाद श्रीवराणें शिवलीलाभूत म्हणून केला आहे. ब्रह्मोत्तरखंडांत गुरुचें प्राबल्य नाही पण शिवलीलाभूतांत गुरुमुखाशिमाय गति नाही वगैरे वाक्ये उच्चारलीं गेलीं आहेत. मोक्षसाधनांत विद्वत्तेची जरूर लागत नाही आणि अर्थकांचे मोक्षसाधन हे ध्येय झाले व विद्वत्ता हें ध्येय राहिलें नाही. त्यामुळे लक्ष्मया लोकांस गुरुपद मिळविण्याची आकांक्षा उत्पन्न झाली. शिष्य विद्वान व सदाचारी असला तरी त्यानें एखादा गुरु हा केलाच पाहिजे, आणि तो गुरु दुराचारी असला तरी हरकत नाही.

असतोहि नाकं उरुणि शालिका दिसतात. विगयतांसारख्या व जैनांमारख्या अपसृष्ट संप्रदायांमध्ये तर गुरुंचे स्तोम फारच होते. सांप्रदायिक कालामध्ये गुरुंचे वाडलेले महत्त्व समाजाच्या शैक्षणिक अधोगतीचे दर्शक आहे. सांप्रदायिक गुरुंचे पैकीं फारच शोभांस उच्च विचार किंवा ज्ञान यांच्या इतिहासांत स्थान देतां येईल.

गुरु व आचार्य या उपदृष्टांशिविषय पुरोहित हाहि एक वर्ग अस्तित्वांत होता व याच्याकडे कुलगुरुत्व असे. रामायणकाली वसिष्ठ हा रामचंद्राचा कुलगुरु होता व धनुर्वेद शिकविणारा गुरु विश्वामित्र होता.

गुरु शब्दाचा वैदिक ब्रह्मयुगांत सूत्रांपासून उल्लेख आढळतो. पारस्कर गृह्यसूत्रांत शिष्यांचे गुरुच्या सन्निध उपाकर्म, उत्सर्जनादि कर्म करावीं. व गुरुच्या आज्ञेनें समावर्तन करावे वगैरे उल्लेख आहेत. वैयाखन गृह्यसूत्रांतहि अशाच प्रकारचे उल्लेख येतात. आश्वलायन गृह्यसूत्रांत और्ध्वदेहिकप्रकरणां गुरुचा उल्लेख आहे. पारस्कर गृह्यसूत्रांतल उल्लेखावरून गृह्यसूत्रांमधीं गुरुगृह्ये अथयन करणें पूर्ण रूढ असून वरेंच शिष्य एका ठिकाणीं अध्ययन करीत असलेलीं गुरुकुले वरीच होती असें दिसतें. अध्यापकास गुरु शब्दापूर्वीं आचार्य शब्द असावा असें दिसतें. देशोपनिषदपिकां नारायणोपनिषद, यामध्ये शिष्यांचे गुरुजवळ कसें वागावे व कोणते नियम पाळावे याचा उल्लेख आहे. गुरु कमा अजावा यवदल मनु, याज्ञवल्क्य या स्मृतींत वरेंच विवेचन आढळते. पूर्वीं उपनयन संस्कार गुरुच करीत असावा. परंतु पुढे गुरुच्या अभावीं पित्यानें तो संस्कार करण्याची चाल रूढ झाली. अध्ययन समाप्तीनंतर गुरुदक्षिणा देण्यावद्दल सूत्रांत उल्लेख येतो. गुरुदक्षिणेच्या पौराणिक गोष्टी उत्तक, कृष्ण बलराम वगैरेच्या प्रसिद्धन आहेत. गुरुच्या शिष्यावरील अधिकारासंबंधीं विवेचन फारसें स्पष्टपणें करतां येत नाहीं. शिष्यांचे गुरुसंबंधीं कर्तव्य अमर्यादित दाखविण्याचा प्रयत्न दिसतो. पण त्याबरोबर शिष्यासंबंधीं गुरुचे कर्तव्यहि व्यापक दाखविले आहे. प्राचीन शिक्षणविषयक माहितीसाठीं "शिक्षण" पहा.

गुरुकुल—आर्यसमाजापैकी लोकांची गुरुकुल ही एक शिक्षणसंस्था आहे. कनखलपासून ह्या संस्थेचे ठिकाण तीन मैलांवर आहे. बहुतेक रस्ता गंगानदीच्या पात्रांतूनच जातो. लाहोरच्या आंग्लवैदिक दयानंदसरस्वती कालेजच्या चालकांत व दुसऱ्या काहीं समाजपंथी लोकांत मतभेद होऊन ही संस्था अस्तित्वांत आली. ह्या संस्थेचे आद्यजनक लाला मुनशीराम किंवा हल्लीचे श्रद्धानंद हे होत. ह्यांनी आपला तांस पत्नीस हज्जार हपयांची इस्टेट संस्थे-प्रीत्यर्थ देऊन ह्या संस्थेचा पाया घातला. हल्ली ही संस्था पंजाबच्या आर्यप्रतिनिधि सभेच्या त.व्यांत आहे. ह्या ठिकाणीं दरवर्षीं आर्यसमाजपंथी लोकांचे संमेलन भरते. गुरुकुलाच्या आंतील व्यवस्थेकरितां एक अंतरंग सभा

म्हणून लहान कमिटी आहे, तीच गुरुकुलाच्या आचार्यांची नेमणूक करते. हा आचार्य तेथील सर्व व्यवस्था पाहतो.

गुरुकुल विद्यालय ही शिक्षणसंस्था मुख्यतः वेद व संस्कृत भाषेच्या अध्ययनाकरितां आहे. तरी पण तेथे इंग्रजी वाङ्मय, अर्वाचांद शास्त्रे व तत्वज्ञानशास्त्रे ह्यांचे शिक्षण दिले जाते. विद्यालयांतल शिक्षकांनां दयानंदसरस्वतींनी स्थापन केलेल्या आर्यसमाजाचीं तत्वे मान्य असलीं पाहिजेत. ज्यांचा उपनयनविधि झाला आहे अशा सर्व ब्रह्मचारी विद्यार्थ्यांस विद्यालयांत घेतले जाते. मात्र विद्यार्थ्यांचे वय सहा ते आठच्या दरम्यान असावे. अध्ययनास लागणारी सर्व सामुग्री गुरुकुलच पुरविते. येथे जातीजातीत भेदभाव मानला जात नाहीं.

या विद्यालयाचा शिक्षणक्रम १६ वर्षांचा आहे. त्याच्या तीन पायऱ्या आहेत. पहिला क्रम दहा वर्षांचा असून त्याच्या शेवटीं अधिकारी परीक्षा होते. या परीक्षेनंतर विद्यार्थ्याला महाविद्यालयांत दाखल होता येते. तेथील अभ्यासक्रम चार वर्षांचा आहे. महाविद्यालयांतून उत्तीर्ण होणाऱ्या विद्यार्थ्याला 'ज्ञातक' ही पदवी देण्यांत येते यापुढे आणखी दोन वर्षांचा अभ्यासक्रम आहे. यांत विद्यार्थ्याला स्वतःसंशोधन करून निबंध लिहावा लागतो. या कसेटीला जो उतरले त्याला 'वाचस्पति' ही पदवी मिळते.

ह्या विद्यालयांत दानत व शरीरसामर्थ्य ही वाडविण्या कडेहि चांगले लक्ष पुरविले जाते. या विद्यालयांत जुन्या नव्यांचा संगम घडवून आणण्याचा प्रयत्न केला आहे. ही संस्था आर्यसमाजाकरितां उपाध्याय व उपदेशक तयार करते.

गुरुंग जात—ही जात विशेषतः बंगाल—आसामांत आहे. आसामांतील या जातीची लोकसंख्या सुमारे २० हजार आहे. नेपाळांतील उत्तम लडाऊ राजाजातीपैकी ही जात असून हे लोक आसामांतील प्रत्येक जिल्ह्यांतून सांपडतात. जंटिआ व खासी टॅकड्यांतून ह्या लोकांची वस्ती जास्त असल्यामुळे तेथे एक गुरखा लोकांची तुकडी ठेविली आहे.

गुरुगोविंद—शाखांचा दहावा गुरु. तेजबहादूरनंतर त्याचा मुलगा गुरुगोविंद हा गुरुपदावर आरूढ झाला. हा धोरणी व चलाख असून याच्या वेळेपासून शाखांच्या पंथांत नवीन मन्थर सुरू झाले. लष्करी पद्धतीवर शाखांचे एक नवीन प्रजासत्ताक भंडळच त्यांनी स्थापिले असें म्हटले तरी चालेल. गुरुगोविंद हा उकृष्ट उपदेशक व शूर योद्धा होता. आपल्या लोकांस शिकविण्याकरितां त्यांनी नवीन प्रघात घातले. जातिभेद साफ नाहींसां करून सर्व लोकांस सारखे वागविण्याचे नियम केले, आपल्या अनुयायांस एक नवीन लष्करी पोषास दिला व शिपाईगिरीची खूण म्हणून प्रत्येकांनां आपल्याजवळ लोखंड बाळगावे, अंगावरील केंस न काडतां ते वाढे घावेत असें त्यांनीं ठरविले. हिंदूत खूप

ठेवण्याकरिता गोवधाची मनाई करून हिंदूंच्या देवतांस मान देणे व ब्राह्मणांची प्रतिष्ठा राखणे इत्यादि गोष्टी ठरवून दिल्या. आजतागाईत शाखांची शौर्यावद्दल जी ह्याति आहे, तिचा उत्पादक हा गुरुगोविंद होय. आदिप्रथाचा ' दसम पादशाही ' नांवाचा जो भाग आहे तो गुरुगोविंदसिमाचा असून जहाल शाख या भागाला विशेष मानितात (आदि-प्रथ पहा). लडाईंच्या प्रसंगी ' वा: गुरुनांका खालसा, ' ' वा: गुरुजी ही फते, ' अशा शब्दांचा उच्चार करण्याविषयी गुरुगोविंदानें ताकाई दिली. 'खालसा' शब्दाचा अर्थ एका असा आहे. म्हणून आपण सर्व लोक एक असून गुरुशी आपलें संगनमत आहे, असा वरील शब्दांचा अर्थ होतो. यावरूनच शाख फौजेस ' खालसा फौज ' म्हणण्याचा प्रघात पडला. ' गुरुमता ' नांवांचे एक शीख सरदारांचे मंडळ गुरुगोविंदानें स्थापिलें. ओरंगजेबाच्या लष्कराशी लडतांना गुरुगोविंद अगदी टेंकित आला. अखेरिंस मोगल फौजेनें गुरुगोविंदाची सर्व ठाणी घेतली आणि नानाप्रकारे छळ करून त्याच्या पक्षाची अगदी वाताहत करून टाकिली. तो अगदी तेजहून व हुतवीर्य होऊन रानोमाळ भटकत फिरूं लागला आणि शेवटी दक्षिणेंत नांदेड येथें त्याच्या एका शत्रूनें त्याचा खून केला (१७०८). गुरुगोविंद हाच शिखांचा शेवटचा गुरु होय. [मु. रियासत; सिन्ध.]

गुरुत्वाकर्षण—कोणतेहि जड पदार्थ एकमेकांस एकमेकांकडे ओढतात; या आकर्षणास गुरुत्वाकर्षण असें म्हणतात. दोन पदार्थांमधील अंतराच्या वर्गाच्या व्युत्क्रम प्रमाणांत हें आकर्षण असतें आणि तितेंच हें आकर्षण त्या दोन पदार्थांमधील जडांशाच्या गुणाकाराच्या प्रमाणांत असतें हा नियम प्रथमतः न्यूटननें शोधून काढला आहे. तरी पदार्थांमध्ये आकर्षण घडत असाय असा प्रकारचा तर्क न्यूटनच्या पूर्वी कित्येकांनी केला होता. जोन केप्लरनें आपले तीन नियम प्रसिद्ध केले; हे नियम वसविले त्यावेळेस सूर्याकडून कसलें तरी आकर्षण घडून येत असावें व त्यायोगानें ग्रह सूर्यासभोंवार प्रदक्षिणा करीत असावेत अशी त्याची समजूत होती. परंतु न्यूटनप्रमाणें पायाशुद्ध अशा रीतीनें या नियमाचें प्रतिपादन कोणीच केलें नाहीं. न्यूटनच्या समकालीन असलेले सी. हायगेंस आणि आर. हूक यांनी असें दाखवून दिलें की, केप्लरच्या तिसऱ्या नियमाचें वर्तन अंतराच्या वर्गाच्या व्युत्क्रमप्रमाणास अनुसरून आहे; परंतु हा व्युत्क्रमप्रमाणाचा नियम सार्वत्रिक लागू होण्यास केप्लरच्या तिन्ही नियमांचें वर्तन व्युत्क्रमप्रमाणास अनुसरून झाले पाहिजे; परंतु केप्लरच्या साऱ्या नियमांस व्युत्क्रमाच्या नियमाची व्युत्पत्ति वसवितां न आल्यामुळे हा प्रयत्न त्यावेळीं तितकाच राहिला. वरील शास्त्रज्ञ-द्वयांनी असेंही दाखविण्याचा प्रयत्न केला की, ज्या नियमाच्या योगानें सूर्याचे ग्रहांवर आकर्षण घडतें त्याच नियमाच्या योगानें पृथ्वीचे चंद्रावर आकर्षण घडतें; परंतु ह्या प्रयत्नास

त्यांना म्हणावें तितकें यश प्राप्त झालें नाहीं; या कारणां न्यूटननें प्रथमतः यश संपादन केलें.

या सृष्टीतील सर्व नियमांत गुरुत्वाकर्षणाचा नियम अगदी अपवादरहित असा आहे. दोन पदार्थांतील आकर्षण त्याच्या जडांशांच्या गुणाकाराच्या प्रमाणांत आणि त्यांच्या अंतराच्या व्युत्क्रमप्रमाणांत असतें, असा जो गुरुत्वाकर्षणाचा नियम आहे त्याला अद्याप पावेतो एकहि अपवाद सांपडला नाहीं. दुसऱ्या सर्व प्रकारच्या आकर्षणांत परिस्थितीप्रमाणे फेर पडतो. उदाहरणार्थ, दोन पदार्थ विद्युत्संचारित झाले असतां त्यांचें आकर्षण घडतें; परंतु ज्या दोन पदार्थांत आकर्षण घडलें त्यांस सापेक्ष किंवा निरपेक्ष गति असल्यास त्यांच्यामधील आकर्षणांत फरक पडतो. जड द्रव्याची स्थिति बदलली किंवा दुसऱ्या कोणत्याहि प्रकारच्या परिस्थितींत जड द्रव्यास ठेऊन दिलें तरी गुरुत्वाकर्षणाच्या नियमांत रतीभरहि फरक पडत नाहीं. सूर्यमालेतील ग्रहांपैकी कित्येकांस अत्यंत वेगानें गति आहे. परंतु त्यांच्या ह्या वेगामुळे गुरुत्वाकर्षणाच्या नियमांत यत्किंचित्हि फरक पडलेला आजपर्यंत दिसून आला नाहीं अशी आतांपर्यंत समजूत होती. परंतु सर्व नियमप्रमाणें गुरुत्वाकर्षणाचा नियमहि सापेक्ष आहे असें आइन्स्टीन यानें सिद्ध केलें आहे व याचा प्रत्यय ग्रहांच्या गतीवरून विशेषतः सूर्यग्रहणप्रसंगी घेतां येतो. आणखी एक असा प्रश्न उपस्थित झाला आहे की, गुरुत्वाकर्षण एका निमित्तमात्रांत सर्वत्र ताचा वसवितें किंवा प्रकाशाप्रमाणें त्याला जाण्यास वेळ लागतो; परंतु आतांपर्यंत ग्रहादिकांच्या विषयी जें अवलोकन करण्यांत आलें आहे त्यावरून असें दिसून आलें आहे की, गुरुत्वाकर्षणाचा निमित्तमात्रांत सर्वत्र प्रसार होतो. एकमेकांस आकर्षण करणाऱ्या दोन जड द्रव्यांच्या वस्तूच्या दरम्यान तिसरी जडवस्तू किंवा पडदा आल्यास त्यांमधील आकर्षणास बाध येत नाहीं किंवा त्यांमधील आकर्षणाच्या नियमचढ प्रमाणांत फरक पडत नाहीं. उदाहरणार्थ पुण्यांत एक धातूचा गोळा आहे. आणि पाताळ लोकांतील (अभिकर्केतील) परु देशांत दुसरा एक गोळा आहे तर दरम्यान पृथ्वी असतांनाहि त्या दोन गोळ्यांचे परस्परांवर गुरुत्वाकर्षणाच्या नियमास अनुसरून आकर्षण घडतें व दरम्यान पृथ्वी नसतांना ज्या प्रकारचें आकर्षण घडलें असें त्याच प्रकारचें आकर्षण दरम्यान पृथ्वी असतांनाहि घडतें.

यावरून हें उघड होतें की, आतांपर्यंत उपलब्ध असलेल्या सर्व सृष्टिनियमांत गुरुत्वाकर्षणाचा नियम जास्त सर्वव्यापी आणि मूलभूत असा आहे. अर्थात् आइन्स्टीन यानें यास अपवाद दाखविला आहे. दोन पदार्थांमधील आकर्षण अंतराच्या वर्गाच्या व्युत्क्रमप्रमाणांत असते हा जो गुरुत्वाकर्षणाचा नियम आहे तो प्रत्यक्ष प्रयोगानें अद्याप पावेतो सिद्ध झाला नाहीं. खगोलशास्त्रवेत्त्यांच्या या सृष्टीनें झालेल्या अवलोकनावरून कांहींच अनुमान बांधतां येत नाहीं

असत्याप्रकारचे अनुमान बांधता येण्यास कित्येक शतके किंवा रूढत्व वपेपर्यंत स्वस्थ ज्योतींचे वेध घेऊन अनुमान बांधले पाहिजे. असे जरी आहे तरी बुधाची गति चमत्कारिक आहे व या चमत्कारिक गतीचा उलगडा हेण्यास पुढील प्रमाणे गुरुत्वाकर्षणाच्या नियमांत किंचित् दुष्टास्ते करावी लागते. त्याकरितां असे समजावे लागते कीं, ग्रह जे जे सूर्याच्या सन्निध असता तो तो ग्रह आणि सूर्य यांच्या दरम्यानचे आकर्षण वर्गाच्या व्युत्क्रमप्रमाणांत न होतां त्यापेक्षां कमी कमी प्रमाणांत होतें. बुधाच्या यावर्तीत २ (द्विघात म्हणजे वा) हे प्रमाण न रहातां २.००००००१६१२ घात या प्रमाणांत होतें.

परंतु हे लक्षांत ठेवले पाहिजे कीं, गुप्तत्या बुधाच्या उदाहरणावरून असे म्हणतां येत नाही कीं, पदार्थांचे अंतर कमी झाले असतां आकर्षण कमी होतें; कारण याप्रमाणे दुसऱ्या ग्रहांच्या यावर्तीत हे व घडून आले पाहिजे. पृथ्वी आणि चंद्र यांचे वेध घेऊन शास्त्रज्ञांनीं हे सिद्ध केले आहे कीं, चंद्र आणि पृथ्वी यांच्या दरम्यानचे अंतर पुढे आणि सूर्य यांच्यामधील अंतरापेक्षां पुष्कळच कमी झाले असतांही त्यांच्या दरम्यानचे आकर्षण सूर्य आणि बुध यांच्या दरम्यानच्या आकर्षणापेक्षां कमी झालेले दिसत नाही. यावरून शास्त्रज्ञांनीं असे ठरविले आहे कीं बुधाच्या यावर्तीत दुसऱ्या कांहीं कारणाने आकर्षणाच्या विषयी फरक पडलेला दिसतो. आणि दोहोंच्या अंतराच्या वर्गाचा नियम अबाधित असावा. पृथ्वीचे घनत्व आणि गुरुत्वाकर्षणाचे स्थिर (कान्स्टंट) परिमाण पुढें दिल्याप्रमाणे:—

गुरुत्वाकर्षणाच्या नियमांत असे सांगितले आहे कीं, ज, आणि ज, हे दोन जडपदार्थ एकमेकांपासून ड अंतरावर असेल तर त्यांच्यामधील आकर्षण होतें ८:—

$$\text{आकर्षण} = \frac{m \times n}{D^2}$$

या प्रमाणांत लसतें; वरील सूत्रात्मक समीकरणांत “ ज, ” आणि “ ज, ” हे त्या दोन वस्तूंचे जडतास आहेत. “ ग ” हे गुरुत्वाकर्षणाचे स्थिरपरिमाण आहे, व “ ड ” हे अंतर आहे. “ ज, ” कडे “ ज, ” ह्याची गति (वर्ध-

मानता = ऑम्बिसलरेशन)— $\frac{j_1 \times j_2}{D^2}$ ह्या प्रमाणांत

असते. निरनिराळ्या ग्रहांचे सूर्याकडे जे आकर्षण होतें किंवा निरनिराळ्या उपग्रहांचे ग्रहांकडे जे आकर्षण होतें त्या आकर्षणासंबंधाने ज्योतिर्विदांनीं जे वेध घेतले आहेत, त्यावरून वर्धमान परिमाणाचा नियम सिद्ध होतो; या योगाने गुरुत्वाकर्षणाचा नियमहि सिद्ध होतो. सूर्य आणि निरनिराळे ग्रह यांच्या दरम्यान जे आकर्षण होतें किंवा उपग्रह आणि ग्रह यांच्या दरम्यान जे आकर्षण होतें त्याच्या योगाने जे आकर्षणाचे प्रमाण येतें त्या योगाने पृथ्वीच्या जडताच्या किती पटीनें सूर्यमालेतील ग्रहांचे

आणि उपग्रहांचे जडतास आहेत हे काढतां येतें; परंतु पृथ्वीच्या ठिकाणी किती जडता आहे हे व्यावहारिक प्रमाणांत निघू शकत नाही; त्याकरितां पुढील प्रकारचे प्रयोग करण्यांत आले आहेत; या प्रयोगांचे दोन प्रकार आहेत; पहिल्या प्रकारच्या प्रयोगांत क्षितिजाशीं लंबरेपेठे असणाऱ्या ओढ्याच्या (प्लंबलाइन) रेपेटी शेजारच्या पर्वताचा किंवा दुसऱ्या एखाद्या वजनदार पदार्थाचा किती परिणाम होतो हे पाहतात; नंतर त्या पर्वताचे किंवा त्या पदार्थाचे वजन काढून त्या योगाने पृथ्वीचे वजन काढतात. पृथ्वीचे वजन याप्रमाणे काढल्यावर गणितानें पृथ्वीच्या आकारमानावरून तिचे सरासरी घनत्व काढतां येतें. दुसऱ्या प्रकारांत दोन जडवस्तूंचे परस्परांचे किती आकर्षण होतें हे काढून त्या योगाने शास्त्रीय परिमाणांत पृथ्वीचे कोणत्या प्रमाणांत त्या पदार्थावर आकर्षण होते हे काढतात; त्या योगाने पृथ्वीचे वजन निघते व या वजनाच्या योगाने पृथ्वीचे घनत्व काढतां येत.

पहिल्या प्रकारचा प्रयोग प्रथमतः बोगर याने केला. हा प्रयोग प्रथमतः म्हणण्यासारखा यशस्वी झाला नाही. बोगर याने हा प्रयोग इ. स. १७४० सालीं केला. या शास्त्रज्ञाच्या मागून मास्केलीन (१७७४), फ्रान्सेस्को कार्लिनी (१८२१), सर. जी. वी. एअरी (१८५६), इ. इ. शास्त्रज्ञांनीं हा प्रयोग केला आहे. या तऱ्हेच्या प्रयोगाची सामान्य दिशा संक्षेपतः सांगून दुसऱ्या प्रकारच्या प्रयोगाकडे वळूं. या पूर्वपश्चिम असलेल्या एखाद्या पर्वताच्या रांगेच्या दक्षिणेतर वाजूला एक एक लंबक टांगून ठेवतात. हे लंबक एकाच याम्योत्तर वर्तुळांत असले पाहिजेत. कोणता तरी एक उळक तारा घेऊन तो याम्योत्तर वर्तुळांतून जात असतांना ओढ्याच्या लंबरेषाची कोणता कोन करतो हे दोन्ही ठिकाणीं वेध घेऊन ठरवून त्यानें डॉगराने किती आकर्षण घडवून आणले हे काढतां येत. नंतर त्या डॉगराची अतिशय काळजीपूर्वक पाहणी करून त्या डॉगराचे वजन काढतात व या वजनाच्या योगाने पृथ्वीचे वजन काय आहे हे काढतां येत.

दुसरी पद्धत अशी कीं एक दांडी समतोल राहिल अशा रितीने तिच्या मध्यबिंदूपासून टांगून ठेवतात. टांगण्याकरितां उत्तम स्थितिस्थापक तार घेतात. नंतर तिच्या दोन्ही टोंकांस असलेल्या दोन गोलकांच्या समीप दोन शिशाचे गोळे ठेवतात. या गोल्यांच्या योगाने दांडीच्या टोंकां-वरील गोलकांवर आकर्षण घडून दांडी किंचित हलते. याप्रमाणे हलण्याचा कोन अतिशय सूक्ष्म असतो. हा कोन सुलभ रितीने मापतां यावा म्हणून या दांडीच्या मध्यभागी एक आरसा बसविला असतो. या आरसावर प्रकाशाबिंदू पाडून त्यायोगाने जो कवडासा उत्पन्न होतो त्या कवडाशाचे अतिसूक्ष्म कोनाच्या योगाने सुद्धां जास्त नलन होतें.

याप्रमाणें कवडाशाखाच्या योगानें हा अति सूदन कोन मोज-
तात. नंतर ते शिशाचे दोन गोळे दांडीच्या टोंकापासून जरा
दूर अंतरावर ठेवतात. या स्थित्यंतरामुळे दांडीच्या टोंकाचे
गोळे विरुद्ध दिशेने आकर्षिले जाऊन कवडासा विरुद्ध दिशेने
हलतो. याप्रमाणें टोंकांच्या गोळ्यांवर शिशाच्या गोळ्यांचें
होणारें आकर्षण मोजून काढतात. या आकर्षणाच्या योगानें
पृथ्वीचें घनत्व काढतात.

तिसऱ्या पद्धतीत वरील दोन पद्धतीशिवाय आणखी एक
पद्धत उपयोगांत आणली आहे. या पद्धतीला तुलापद्धति असें
नांव आहे. ही एक तराजू केलेली असते. या तराजूस जी नेह-
मीची पारडी असतात त्या पारड्यांच्या खालीच दुसरी दोन
पारडी जोडलेली असतात. वरची पारडी आणि
तराजूची दांडी यांच्या दरम्यान अगदी थोडे अंतर ठेवलेलें
असतें व वरची पारडी आणि खालची पारडी यांच्या दरम्यान
शक्य तितकें जास्त अंतर ठेवलेलें असतें. अगदी सारख्या
आकाराचे भरीव शिशाचे गोळे वरील पारड्यांत ठेवून तराजू
समतोल करतात. नंतर एका पारड्यांतील वजन त्याच्या
खालच्या पारड्यांत ठेवतात व दुसऱ्या पारड्यांतील वजन
हलवीत नाही. असें केलें असतां पृथ्वी आणि हे दोन गोळे
यांच्या दरम्यानचें पूर्वाचें समान अंतर नाहीसिंहोऊन त्याच्या
एवजी तें अंतर कमीजास्त होतें. त्यामुळे पृथ्वीचें त्या गोळ्यांवर
कमजास्त प्रमाणांत आकर्षण घडून एक पारडें जड होतें. हे
किती जड होतें तें काढतात. दोन पारड्यांतील अंतर मोजून
त्या योगानें गुरुत्वाकर्षणाचें स्थिरपरिमाण काढतां येतें. या
प्रकारचे प्रयोग प्रथमतः व्हान जेला यानें केले. परंतु
जेल्च्या प्रयोगांनां पृथ्वीचें घनत्व काढतां आलें नाहीं. जेल्-
नंतर रिचाई, किगार-मॅकेल, पार्यटिंग इ. शास्त्रज्ञांनां तुला-
पद्धतीनें प्रयोग करून पाहिले आहेत. या पद्धतीनें पृथ्वीचें
घनत्व ५.४९३ इतकें आलें आहे. सारांशः वरील तिन्ही
पद्धतीनें पृथ्वीचें जें घनत्व येतें त्याच्या दरम्यान थोडा
थोडा फरक येतो. असा फरक कोणकोणत्या कारणांनीं
येतो याचें शास्त्रज्ञांनां सांगोपांग विवेचन केलें आहे. खालीं
दिलेले आंकडे सध्याच्या शास्त्रीय मंडळांत प्रचारांत आहेत.
ते असेः— पृथ्वीचें सरासरीचें घनत्व—५.५२७

$$\text{गुरुत्वाकर्षणाचें स्थिरपरिमाण} = \frac{६.६५८}{१०}$$

गुरुदासपूर, जि ल्हा.—पंजाबमधील एक जिल्हा.
क्षेत्रफळ १८२६ चौ. मै. याच्या उत्तरेला काश्मीर संस्थान
आहे. रावीच्या पश्चिमेकडे जम्मू जवळचा कांहीं भाग सोडून
सर्व प्रदेश ओसाड व रूक्ष आहे. रावी नदी गुरुदासपूर व जाफर
संस्थान यांची २५ मैलांची सरहद्दच आहे. लहान मोठे बरेच
पाण्याचे प्रवाह डोंगराळ मुलखांतून वहात गेलेले अढळून
येतात. माधवपूरपासून रावीमधून वारीदुआव कालवा काढला
आहे. तो डोंगरी मुलखांतून मैदानांत आल्यावर गुरुदासपूर
शहरापाशी त्याचे चार मोठेले विभाग होतत.

हवामान साधारणतः चांगलें असतें. पर्वतसान्निध्यनें
उष्ण फार होत नाही तरा पटाणकोट तालुक्यांत मंलीरआ
चौरे आजर नेहमीं असतात.

रावीच्या काठावर फार पुरातन कोरीव लेणी आहेत ती
पांडवांची असवीं असें सांगतात. पटाणकोट येथें हिंदूंचें
राज्य होतें. १५५५ मध्यें कलानौर येथेंच बहरामखानानें
अकबराला गादीवर बसविलें. अकबरानें सूर वंशापासून हा
भाग घेतला व जहांगीरचा बराच काळ याच भागांत जात
असे. शाहाजहाननें शहाजहान (राजकालवा) काढला. डेरा
नानक या शहराचें नांव नानकावरून पडलें आहे. बंदा
यानें आपल्या विकमाला सुखात याच भागांत केली
व त्याच्या आणि मोगलांच्या बऱ्याच झटापटी झाल्या.

यानंतर हा भाग कांहीं दिवस अदीनावेग याच्या हातीं
होता. त्यानें दिनानगर बसविलें. त्यानें अहमदशाहा व
दिल्लीचा बादशाहा यांनां बरेच चकवले. शेवटीं
मराठ्यांच्या आश्रयानें व सहाय्यानें हा लहोर भागाचा
गव्हर्नर झाला. त्याच्यानंतर शाखांच्या विस्ताराला विशेष
जोर चढला. शिख संस्थानांत आपसांत बरेच दिवस झगडे
चालले होते. कधी हा पक्ष तर कधी तो पक्ष वरचढ होई. शेवटीं
सर्व भाग रणीजतसिंगानें एकत्र केले. १८११ मध्यें कनया
संस्थान जप्त झालें व १८४६ मध्यें बराच भाग इंग्रजांस
देण्यांत आला. १८४९ मध्यें वाकीचा भाग जप्त झाला व
सर्वत्र इंग्रजशाही सुरू झाली. या भागाच्या घटनेंत बरेच
वेळां फरक झाले. १८५७ मध्यें येथें कांहींही गडबड झाली
नाहीं. १८६२ मध्यें जिल्ह्याची हद्दीची रचना झाली. कांहीं
अर्वाचीन इतिहासकार म्हणतात की अलेक्झांडरचें संगल
व कठईचा किष्ठा ही याच जिल्ह्यांत असावीत. पण ही स्थाने
निश्चित झाली नाहीत. इतर प्राचीन वस्तू बऱ्याच आहेत.
या जिल्ह्यांत १० शहरें व २२३४ खेडीं आहेत. वस्ती
(१९२१) ८५२१९२ गुरुदासपूर, शकरगड, पटाणकोट
व बडाला हे चार तालुके आहेत.

जमीनमहसुलाच्या पद्धती भैयाचारा व पडिदारी या
आहेत. गहू, हरभरा, तांदूळ, मका हीं मुख्य पिकें आहेत.
कालव्यांच्या वाढीबरोबर शेतीचीहि वाढ होत आहे.
पण शेतीच्या पद्धतीत वियाण्याचा वगैरे फरक
मुळीच होत नाही. गुरेंदोरें साधारण प्रतीचांच आहेत.
शकरगड तालुक्यांतले घोडे बरेच चांगले आहेत. एकंदर
१३३३ चौ. मै. जमीन वहात आहे. पैकीं ३४४ चौ. मै.
पाण्याखाली आहे.

कंकर (एक प्रकारची चुनखडी) व सोरा हेच काय ते
खनिज पदार्थ आहेत. पटाणकोटपर्यंत नॉर्थ वेस्टर्न
रेल्वेची शाखा जाते. रावी व वियासवरून नेहमीं १५१२०
ठिकारणी होड्या चालतात; पण त्यायोगें व्यापार फारसा होत
नाहीं. धानियाल येथें म्यून्टन नोंवाची प्रसिद्ध लॉकरीची
गिरणी आहे. हातमागावराहि लॉकरीचा बराच माल होतो.

शाली व इतर वळेनेट वगैरे होतात पण यांत्रिक कामातुई हा धंदा शालावत चालला आहे. सुती, रेशमी व लॅकरांन निर्मळ व मित्र अशा जातींन कापड होतें. साबण, सधेच्या व गाळीचे, आमलाचें सामान, जिन वगैरे, साखर, हुत रकाम व दळोपी वेधील दाख वगैरे माल तयार होती. धान्य, गळिताची धान्यें, कापूस, लॅकरी कपडा, दाख वगैरे माल निर्गत होती. धान्य, तूप, कापूस, लोखंडी माल व कपडा चा मालाची आयात होतें. बहुतेक व्यापार रेल्वेनेच होतो. सिधालकोट, जम्मु याशीं सडवेनें व्यापार होतो. घटाला हें व्यापाराचें मुख्य ठिकाण आहे. हा जिल्हा शिक्षणाच्या बाबतीत बरान मागसलेला आहे.

त ह सी ल.—पंजाब. गुल्दासपूर जिल्ह्यांतला तालुका. क्षेत्रफळ ४९६ चौ. मै. लो. सं. (१९११) २२४५१५. यांत शहर तीन व खेडी ६६१ आहेत. सारा व कर मिळून उत्पन्न ५१७ हजारोंचें आहे. राबी आणि विणयास या नशांच्या बाजूची जमीन उत्तम आहे. मधलीहि जमीन सुपीक असून तिच्यावर थोडेंवहुत जंगलहि आहे. धारि-वालच्या प्रसिद्ध लॉकरांच्या गिरण्या याच तालुक्यांत आहेत.

श ह र.—याच नांवांच्या जिल्हा व तालुक्याचें मुख्य ठिकाण. उत्तर अक्षांश ३२° ३' व पूर्व रेखांश ७५°२५'. लो. सं. (१९११) ६२४८. वेधील किल्ला वसि लोकांचा नायक धंदा यानें १७१२ च्या सुमारास बांधला. तेथें हल्लीं सारस्वत ब्राह्मणांचा मठ आहे. जिल्ह्यांत हें मध्यवर्ती शहर आहे. पण व्यापारधंदा फार थोडा चालतो. बहुतेक व्यापारी पडामोडीचें बटाला हेंच मुख्य ठिकाण आहे. गुल्दासपूर येथें १८६७ पासून म्युनिपिपालिटी आहे.

गुरुहा (गुरुहा).—वायव्य विभागांतील एक प्रथोछि-खित (बृहत्संहिता १४,२३) नदी. गुल्हा, गुरुहा व गुरुहा असे निरनिराळ्याचे पाठ आहेत. आपल्या भाषांतरांत कर्न म्हणतो:—“ गुरुहा (नरहादेखील) ग्रीकांनी उल्लेखिलेले गॅरो-इंग लोक होत; ते नदीच्या जिल्ह्यास गोर्खा म्हणत असत. लॉसेन ग्रीक नांवाचें गौरीशीं साम्य दाखवितो. गुरुहा व गुरुहा या दोन्ही नांवांशीं दोन्ही रूपे बरोबर जुळतात.

गुर्दा—मध्यप्रांत. रावगड संस्थानांतील जमीनदारांचें गांव. ही जमीनदारी १२गांवांची असून गुर्दा गांव जमीनदाराचें रहाण्याचें ठिकाण असल्यामुळे जमीनदारांस हें नांव पडलें आहे. एकंदर क्षेत्रफळ ७३० एकर. लो. सं. २४०५. जमीनदार कंवार जातीचा असून त्यास ४६५४ रु. टाकोळी घाबी लागते.

गुर्मकौडा—मद्रास. कटाप्पा जिल्ह्यांतला एक जुना किल्ला. हा गोंयकौआच्या सुलतानांनी बांधला असावा. हा त्यावेळीं महत्त्वाचा व महबूत होता. ३०० फूट उंचीच्या टेंक-डीवर हा बांधला आहे. याच्या तीन बाजू सरळ उंच आहेत व चवथ्या बाजूला तट व घुस्स वगैरे धंदावस्त आहे. खाली

सपाटीवर जुन्या राजाचा बाडा आहे. त्याचा अधिकाऱ्या-करतां डाकवेला म्हुणून उपयोग होतो.

कर्नाटक बाल्यापट्टे हा किल्ला प्रथम मुख्य ठिकाण होता. १७६६ मध्ये मीरसाहेब नाला मराठ्यांकडून जहांगीर म्हुणून हा मिळाला. मीर हैदर आलीचा मेघूण्या होता. १७९१ मध्ये किल्ला निजामांन घेतला व १८००मध्ये कडाप्पा गिरण्यावरील वी इंग्रजच्या हवाली केला.

याला गुर्मकौडा (घोआच्या टेंकडी) हें नांव कसे पडलें तें समजत नाही. एक दंतकथा (कदाचित नांवा-वरून रचेलें) संगने की या किल्लांत पूर्वी एक घोडा असे व तो किल्लांत आहे तोपर्यंत किल्ला अमेघ अशी सम-जत होती. एका घाडगी व शूर सरदारानें तो किल्ला घेणें सोपें जावें म्हणून मागच्या सरळ कड्यावरून वर प्रवेश करून घेतला व त्याच मार्गानें घोडा नेला. अर्थात् पुढें तो किल्ला पडला. किल्लावाजक सुसुलमानी थडगी व इमारती आहेत. किल्लाहि सर्वथा सुसुलमानी वांघणीचाच आहे.

गुलछत्रू—यास निशिग्ध असेंहि नांव आहे. हें एक सुव.सिक फुलाचें झाड आहे. याचे केंद्र असतात. त्यांपासून यांची उत्पत्ति होते. या झाडास कांडासारख्या पाती येतात. त्यांनून एक दांडा २-२। हात लांबाचा निघतो व त्यास गों तुरा येतो त्या तुल्याला फुलें येतात. हीं संध्याकाळीं फुलतात. हीं फुलें लांबट, सफेत रंगांची, फार मधुर व दंडाजक थोडीं वकडी असतात.

गुलतुगा—हें एक फुलझाड आहे. ह्यास संकृतमध्ये शंकोदरी, गुनरातीत गुलतुगी व मराठीत गुलतुरां म्हणतात. याची पानें रागतवडाच्या पानासारखां असून चास थिक्क्या किंवा तांबड्या रंगाची छुपकेदार फुलें येतात. त्यास शंकराचीं फुलें म्हणतात. याचें लांकूड फार बळकट असतें व त्याचे जास्तकरितां खुंटे तयार करतात. हें झाड बुंधा-पासून तोंडलें तरी पुढां पूर्ववत् जोरानें फुटतें. या झाडाचा विस्तार सर्व वाळूंनीं सारखा पसरतो व खांया जरा खालीं वांकतात. यामुळे हें झाड फार शोभिवंत दिसतें व छाया नदी होऊन जाते. या झाडास बोटाइतक्या जाड चपड्या व चार पांच अंगुळें लांबाच्या शिंगा येतात. त्यांत ७८ दाणे असतात. हे दाणे बरेच हबकर असल्यामुळे सुलें आवडीनें खातात. या झाडास कांटे असतात. व झाडें विनापासून व कळमें लावून तयार होतात. याच्या फुलांस चास नसतो. फुलांवा हंगाम अपाड, प्रायण व भाद्रपद या महिन्यांत असतो. एरवीहि वारमहा यास फुलें येतात. या झाडास शंकेबर, संकापुर, रासतुरा, कुंठमकेशर, असेंहि म्हणतात.

गुलवाशी—हें एक कडान झाड आहे. त्याच्या सुजच्या वरच्या बाजूस एक कांदा होतो. त्यापासून किंवा विभापासून झाडाची उत्पत्ति होतें. हा झाडास सरकृतमध्ये नखा, मरा-ठीत व पारशिवनमध्ये गुलवाशी ही नांवें आहेत. हीस

“ सायंकाळी ” असेंहि म्हणतात. या झाडाची पांन लांबट व मृदु असतात. गुलयाशीत पांढरी, गुलाबी, पिवळी, तांबडी, केशरी वगैरे अनेक रंगांचीं फुल्लें येणाऱ्या जाती आहेत.

गुलबुर्गा. वि भा ग—हैद्रावादसंस्थानांतील एक विभाग, यालाच दक्षिणविभाग असें म्हणतात. सुभेदार गुलबर्गा येथे रहातो. क्षेत्रफळ २२११० चौ. मैल. लोकसंख्या (१९११) ३६७३१७१. शेंकडा ८८ हिंडू, ११ मुसलमान व बाकी इतर-धर्माय लोक आहेत. ह्यांत गुलबर्गा, उस्मानाबाद, रायचूर व बेदर हे जिल्हे आहेत. या विभागांत ३२ शहरें व ५५२१ खेडी आहेत. गुलबुर्गा, रायचूर ही मोठी शहरें आहेत. गुलबुर्गा, रायचूर, लातूर, तुळजापूर वगैरे व्यापाराचीं ठिकाणें आहेत. गुलबुर्गा, रायचूर, कल्याणी, उदगीर, अनागोंदी हीं इतिहास-प्रसिद्ध शहरें आहेत.

जिल्हा—हैद्रावाद गुलबुर्गा विभागांतील जिल्हा. क्षे. फ. ६७१९ चौ. मैल. मुसुलमानी अमलापूर्वी हा जिल्हा वरंगळच्या काकतीयांच्या अंमलाखाली होता. १४ व्या शतकांत महंमद तघ्लकाच्या ताब्यांत गेला. पुढें वहामनी राज्याचा अंमल कांहीं दिवस राहून ह्याचा समावेश विजापुरवादाहाती झाला. औरंगजेबाच्या स्वारीनंतर कांहीं दिवस येथें मोंगलांचा सत्ता होती. पुढें असफजहाँन त्याचा समावेश हैद्रावाद संस्थानांत केला. गुलबुर्गाच्या किष्ना राजा गुलचंद ह्याने बांधला व मुसुमानांनी त्याची वरीच सुधारणा केली. हा किष्ना लष्करी-दृष्ट्या महत्त्वाचा होता. औरंगजेवानें बांधविलेल्या कांहीं मशीदी येथें आहेत. चितापुर येथे पुरुंगीजांचें चर्च आहे.

शहरें व खेडी मिळून गांवसंख्या १५९५ आहे. लोक-संख्या ११५०९८३. शेंकडा ८१ हिंडू, १५ मुसलमान, शेंकडा ५३ कानडी भाषा बोलतात. २५ तेलगु, १४ उर्दू व ६ मराठी भाषा बोलतात. १९०५ मध्ये इतर जिल्ह्यांची मुलखांची अदलावदल झालेली आहे. शेंकडा ५८ लोक शेतीवर रहा-तात. कर्नाटकमध्ये कापसालायक काळी जमीन विपुल आहे. तेलगणांमध्ये रताड जमीन वरीच आहे व काळी थोडी आहे. कर्नाटकांत पांढरी ज्वारी, गहू, हरबरा, कापूस आणि जवस, ही पिकतात. तेलगणांत पिवळी ज्वारी, वाजरी, तांदुळ, जवस, एरंड आणि ताम ह्यांचें उत्पन्न होतें. तेलगणांत भातलागवडीकरितां तलावच्या पाण्याचा उपयोग करतात.

येथें जनावदीची रयतवारी पद्धत आहे. २४२८ चौ. मैलापैकी (१९०१ सालीं) १९५५ लागवडीखाली होती. १३८ मैल लागवडीलायक असून पडीत होती. १२६ मैल जंगलाखाली आणि २०९ लागवडीलायक नसल्यामुळें पडीत होती. ज्वारी हें मुख्य पीक असून शेंकडा ६४ इतकी जमीन या पिका-खाली होती. वाजरी, गळिताची धान्यें, कापूस, तांदुळ आणि गहू हीं दुसरीं महत्त्वाचीं पिकें होत. येथील जनवरें साधारणतः बळकट आहेत. अंदांला त. लुप्यांतील तडें चांगल्या प्रतीचीं आहेत.

थिचोली तालुक्यांत ५१ चौ. मैल संरक्षित जंगल आहे. त्यांत साग व इतर इमारती लांकूड आहे. एकंदर जंगल (संरक्षित व इतर मिळून) १२६ मैल आहे. शहावाद, चितापूर वगैरे ठिकाणी फारशीच शहावादी दगड सांपडतात. सुती व रोमी साज्या आणि जरीयें कपडे व इतर कपडा हातमानावर तयार होतात. अंदांला व थिचोली तालुक्यांत धनगरलोक टिकाळ व गिगळ्या घोंगळ्या तयार करतात. गुलबुर्गा येथें कापड तयार होतें.

निर्गत माल.—ज्वारी, वाजरी इ. धान्य व कडधान्य, कातडी, कापूस गळीताची धान्यें व तरवडाची साल. आयात माल.—मीठ, मासे, अफू, सोन, रफें, साखर, सूत, धातू (लांबड) वगैरे माल. व्यापाराचें गुलबर्गा हे केंद्र आहे. लिगाइत वाणी, कोमटी, मोंमीन, मारवाडी आणि भाटिया यांच्या हातांत व्यापार आहे. या जिल्ह्यांतून जी. आय. पी. रेल्वे ५० मैल व निजाम रेल्वे ११५ मैल गेली आहे. एकंदर रस्त्याची लांबी ८९ मैल आहे. मुलखाच्या व्यवस्तेकरितां ह्या जिल्ह्याचे तीन भाग केले आहेत; व त्या प्रत्येकांत दोन तीन तालुके आहेत. प्रत्येक तालुक्यावर तहशीलदार आहे. पश्चिम इ. दिवाणी हा मदत न्यायाधीश (जॉस्ट मॅजिस्ट्रेट) आहे. गुलबर्गा हें जिल्ह्याचें मुख्य ठिकाण आहे. या जिल्ह्यांत साधारणतः मोटाले गुन्हे होत नाहीत. परंतु दुष्काळांत परफेडी व गुरांच्या चोऱ्या होतात. साऱ्याचें उत्पन्न (इ. स. १९०८) १७ लाख आहे. गुलबर्गा येथें डिस्ट्रिक्ट बोर्ड व म्युनिसिपलिटी आहे. इतर तालुक्यांत तालुकबोर्डे आहेत. पहिला तालुकदार हा पोलिसचा मुख्य अंमलदार आहे.

गुलबर्गा येथील तुरुंगांत सतरंजना, टॉवेल व इतर कपडा आणि तंबू वगैरे सामान तयार होतें. शिक्षणच्या बाबतीत हा जिल्हा अत्यंत मागासलेला आहे. शेंकडा फक्त २ लोकांना (३८ पु. ४. ११ ब्रिया) लिहितां वाचतां येतें.

तालुका.—हैद्रावाद संस्थान. गुलबर्गा जिल्ह्यांतील तालुका क्षे. फ. (१९११) ७७३ चौ. मैल. आणि लोकसं. २१२०३४. गुलबर्गा हें तालुक्यांचें मुख्य ठिकाण आहे. तालुक्यांत २४९ गांवें असून ३७ जहागीर आहेत. याचें साऱ्याचें उत्पन्न २.८ लाख. १९०५ मध्ये महागांव तालुका यांतच सामील करण्यांत आला. या भागांत कापसाची उत्कृष्ट काळी जमीन आहे.

शहर.—ही ब्राह्मणीराज्याची राजधानी होती. उ. अ. १७२१ व पू. रे. ७६ ५१. राजधानी होण्यापूर्वी या गांवाचें नांव कुलबुर्गा असें होतें. तें पुढें हसनगु या शहरांन अहसनाबाद किंवा हसनबाद असें टेंदिले; परंतु कुलबुर्गा हेंच प्रसिद्ध राहिले. हल्लीं याला गुलबुर्गा—गुलबर्गा असेंहि म्हणतात. फारशी लिपिंत ‘ क ’ आणि ‘ ग ’ यांचा नेहमीं घोंटाळा होतो. निजामाच्या राज्यांत हल्लीं हें गांव असून तिकडाल सरकारी कारागृहांनांत गुलबुर्गा असेंच लिहितात. फलबुर्गा, कुलबर्गा आणि कुलबुर्गा असें

गांवाचे प्रकार आढळतात. मराठे लोक कलसुगें असे म्हणत. फिरोझ बहामनीने येथे पुष्कळ मोठमोठ्या सुंदर इमारती बांधल्या. त्यांत एक प्रख्यात मशीद आहे. ही सान्या हिंदुस्थानांतील मोठी मशीद असून ती स्पेनमधील फार्डी-व्हाच्या मशीदाच्या नमुन्याप्रमाणे आहे. फिरोझच्या मरणानंतर (१४२२) कलसुगो येथून राजधानी हालली व बेदारास गेली. त्यामुळे तें गांव अनेक शतके मागे पडलें. हल्लीं मात्र ती एक व्यापाराची मोठी उतारपेठ झाल्यामुळे बरेच भारभराटलेलें आहे.

येथे १७५७ मार्चच्या सुमारास नवाब सलाबतजंगाचा मुकाम होता. उदगोरच्या लढाईनंतर १७६० च्या मार्च एप्रिलांत निजाम आपल्या दोन्ही भांवांसह कलसुग्याकडे होता व त्यावर दाब म्हणून दादासाहेब गंगाकाठी होते (रा. खं. १. ११३, २७०). स. १७९५ त कलसुग्याच्या किल्लेदाराने किल्ला लढविण्याच्या तयारीने तयार केला होता. खंदकांत पाणी वगैरे सोडून ठेविलें होतें. (खं. ५. ११३). हें शहर बहामनी राज्याची राजधानी असून तें विजयनगरच्या उत्तरेस व वरंगूळच्या पश्चिमेस ७५ कोसांवर आहे. रा. ये. नांव हसन गंगूने " हसनवादा " असे ठेविलें होतें. येथे सरकारी कचेऱ्या, शाळा, तुंग वगैरे असून हें व्यापाराचे एक मुख्य ठिकाण आहे. २ मैलांवर रेल्वे स्टेशन आहे. जुन्या इमारती, मसजिदी व किल्ले शहरच्या बाजूने आहेत. बहुतेक सर्व भाग पडका आहे. बालाहिसार किल्ला व अपुरी राहिलेला मसजिद ही पहाण्याजोगी आहेत. येथे १९२४ सालीं मुसलमानांनीं मूर्तीचीं मोडतोड केली व बराच अत्याचार केला. येथे दोन कापसाच्या कापडाच्या गिरण्या आहेत. पाण्याची कमताई आहे. येथे महाराष्ट्रीय हिंदूंनीं एक हायस्कूल चालविलें आहे.

गुलाब—या झाडास लॅटिनमध्ये रोझा सेंटिफोलिआ इंग्रजीत रोझ, फारसी भाषेंत गुलाब हीं नांवे आहेत.

हें सरळ वाढणारे अथवा वेळीप्रमाणे वर चढणारे झडप असून याच्या वेगळ्या तोंस जाती आहेत. शिवाय लागवडीत असलेल्या अशा पुष्कळ उपजाती व तऱ्हा आहेत. एतद्देशीय भाषेंत सर्वांना गुलाब म्हणतात. हिंदुस्थानांत रानटी गुलाब व लाविलेला गुलाब अशा दोन जाती आहेत. गुजराथमध्ये गुलाबाच्या ७० जाती होत्या असें कांहीं ग्रंथकारांचे म्हणणे आहे.

बाबरने गुलाबाची लागवड करून त्यांत सुधारणा करण्याची संधी केव्हाहि दडवली नाहीं. जहांगीर बादशहाच्या वेळेस हिंदुस्थानांत सर्व तऱ्हेचे गुलाब असून त्यांतल्या त्यांत कस्तुरी व दमास्क गुलाब हे प्रसिद्ध होते. शतपर्ण हा एक कोवीच्या आकाराचें फूल येणारा गुलाब आहे. तो मूळ फाकिशस व असीरियांतील होय. परंतु बऱ्याच प्राचीन काळापासून हा हिंदुस्थानांत लावतात. या गुलाबापासून क्षरणमध्ये अत्तर व गुलाबपाणी तयार करतात. परंतु हिंदु-

स्थानांत दमास्क गुलाबाचाच या कार्गी जास्त उपयोग होतो.

द मास्क—रोझा दमास्क या जातीस दनास्क वसरा अथवा पर्शियन (इराणी), गुलाब, गुलाह, सुदसुगें इरोजायु, इत्यादि नांवे आहेत. ह्या जातीचे फूल हिंदुस्थानांतील बहुतेक वागेंत दृष्टीस पडतें. यापासून गुलाबी अत्तर काढतात. गुलाबाच्या अत्तराचा शोध नूरजहानने १६१२ सालीं लाविला असें म्हणतात. गेल्या शतकाच्या आरंभापासून अत्तराच्या व्यापाराला सुफात इंग्लंडांत झाली. बल्गेरिया, जर्मनी वगैरे युरोपियन देशांतून इंग्लंडला अत्तराचा पुरवठा होतो. हिंदुस्थानांतील माल येथेच खपतो व त्याची निर्गत होत नाहीं. अत्तराचे मुख्य कारखाने गंगातीरावरील गाझीपुरला सुमारे दोन शतकांपासून आहेत.

गुलाबी अत्तर.—गुलाबाचीं फुले व पाणी एकत्र ठेवून ऊर्ध्वपातन यंत्राने अनेक वेळां ऊर्ध्वपातन करून काढतात. अत्तराचा मुख्य उपयोग सुगंधी सामान, तपकीर व सानू इत्यादि तयार करण्याकडे होतो. हिंदुस्थानांत अत्तराचा उपयोग लमाच्या व इतर समारंभाच्या वेळां फार करतात. उत्तम अत्तराला दर तोळ्यास रु. १० पडत असून हलक्या तऱ्हेस रु. २ पडतात. गुलाबाचें उत्तम अत्तर इस्तंबूल किंवा कान्स्टॅंटीनोपल येथे तयार होतें. त्याची किंमत भार-भार सोन्याइतकी कधीं कधीं असते.

गुलकंद करण्याची कृति—उंची गुलाबाचीं फुले घेऊन त्यांच्या पाकळ्या काढण्या व दुप्पट खडीसाखर घेऊन बरणीत किंवा लाखलोटाया मडक्यांत पाकळ्यांचे व साखरेचे थरावर थर घालावे व त्याचे तोंड बांधून भांडें ८ दिवस उन्हांत ठेवावें. म्हणजे गुलकंद तयार होतो. ही बरणी किंवा मडके रोज हालवीत जावें म्हणजे खडीसाखर सारखी गिप्तळून जाईल.

गुलाबी अत्तर काढण्याची जुनी पद्धत—पुष्कळ फुले एका भांड्यांत घालून उकळ्यावीं. मग त्यास कड आला म्हणजे तें भांडें खाली उतरून ठेवावें व थंड झाल्यावर अत्तराचा तवंग पाण्यावर येईल तो काढून कुपांत भरून ठेवावा. एक मण फुलांपासून या कृतीने एक तोळाभरहि अत्तर निघत नाहीं, यामुळे हें अत्तर फार महाग पडतें. तसेच अलांकडील रासायनिक शोधानें निघालेल्या कृत्रिम अत्तराच्या व्यापारी प्रसारामुळे अत्तरें फुलांपासून काढण्याची जुनी कृति लुप्तप्राय होत चालली आहे.

गुलामकादर—हा नजीबउद्दौल्याचा पुत्र शाबिताखान याचा मुलगा. शिवांच्या व यांच्यामधील हाडवैर कांभरपरेने चालत आलेंलें होतें. जॉयनेत महादजी शिवाची सरगो होत होती तीपर्यंत हा मुकाटयाने बसला, पण सन १७८७ सालीं जयपूर प्रकरणांत महारजीचा मोड झालेला पाहताच यानें प्रथम दिल्लीला येऊन तिथील मराठ्यांच्या शिबंदीस हांकून लाविलें, व तिच्या जागीं आपले

लोक ठेविले, मग त्यानें अलीगडास येऊन किल्ल्यास वेडा देऊन तो हस्तगत केला. नंतर तो आप्रयाला इस्मायल बेगच्या मदतीस गेला (१७८८). ता. २४ एप्रिल रोजी जाटाच्या व शिंयांच्या सैन्याचा इस्मायल बेग व गुलाम कादर यांनीं भरतपूरजवळ पराभव केल्यावर शिंयांचा सरदार राणेखान यानें शांख व जाट यांनीं कादरच्या जहागिरी मुखलांत घुमाकूळ घालण्यास पाठविलें. तेव्हां त्यांच्या बंदोबस्तासाठीं गुलाम कादर इस्मायलला सोडून निघून गेला. आप्रयाच्या लडाईत शिंयांनीं इस्मायलबेगचा पराभव केल्यानें तो दिह्लोस गेला; त्यावेळीं गुलाम कादरहि तेथें त्याच्या मागोमाग गेला; पण या दोघांनां हि वादशाहानें किल्ल्यांत येऊं दिलें नाहीं. तेव्हां गुलाम कादरानें किल्ल्यांतील एका नोक्यास लांच देऊन आपला आंत प्रवेश करून घेतला. येथें पुढें दोन महिनेपर्यंत गुलाम कादरानें जो अत्याचार केला, त्यासारखें दुसरें उदाहरण इतिहासांत कोठेंहि आढळून येणार नाहीं. त्यानें शहाअलम बादशाहाने जवळून होता नव्हता तेवढा सर्वैसा लुबाडून घेतला, त्याची नाना प्रकारें विटंबना केली, त्याला पदच्युत केलें, व शेवटीं त्याचे डोकेंहि काढले (१० आगष्ट १७८८). तसेंच बादशाहच्या बेगमा, मुली, मुलें व त्यांचे दुसरे नातेवाईक यांची देखील यानें विटंबना केली सरतेशेवटीं त्यांची सुटका करण्याकरितां मराठ्यांचें सैन्य दिह्लोस आलें. या अत्याचारास इस्मायल बेगची समीत नव्हती. पुढें मराठ्यांकडून त्याला जहागीर मिळण्याचें आश्वासन मिळतांच तो त्यांनां जाऊन मिळाला. शहाअलम यास पदच्युत केल्यावर कादरानें बेदरबस्तास तहतनशीन केलें. मराठे दिह्लोनजीक येतांच तो बेदरबस्तास येऊन पळाला. राणेखानानें त्याच्या पाठलागास फौज रवाना केली. तेव्हां कादरानें मिरतच्या किल्ल्याच्या आश्रयानें कांहीं दिवसपर्यंत मराठ्यांपासून स्वतःचें संरक्षण केलें. परंतु शेवटीं अन्नसानुसुमीच्या तुटवळ्यामुळें तो एकटाच एका वपळ घोड्यावर स्वार होऊन किल्ल्यांतून पळून गेला. परंतु वाटेंत घोड्यावरून पडल्यामुळें तो बेगुद झाला असतां कांहीं शेतकऱ्यांच्या दृष्टीस पडला. शेतकऱ्यांनीं त्याला ओळवून ताबडतोब मराठ्यांच्या छावणींत नेऊन त्यांच्या स्वाधीन केलें. त्याला प्रथम मोठ्या बंदोबस्तांन केंदेंत ठेविलें व नंतर त्याचे हात, पांय, नाक, कान इत्यादि अवयव छाटून त्याला दिह्लोस बादशाहाकडे पाठविल; परंतु तो वाटेंतच मरण पावला (डिसेंबर). त्याचें बडगें आग्रा जिल्ह्यांतील औल गांवां आहे. [डफ; वील-ओरि. वार्यो. डिक्श.]

गुलामगिरी, उत्पत्ति.—एका मनुष्याला दुसऱ्या मनुष्यावर केवळ मालमत्तेप्रमाणे अधिकार चालविण्यास परवानगी देणारी जी समाजव्यवस्थेतील पद्धति तिला गुलामगिरी म्हणतात. तथापि मालकाचा गुलामावरील हक्क व अधिकार केवळ मालमत्तेवरील हक्काइतका अमर्यादित

नसतो. जुन्या रोमन कायदेपद्धतींत व रोमनोत्पन्न आधुनिक युरोपीय गुलामपद्धतींत मालकाचा गुलामावर पूर्ण अधिकार नसून केवळ गुलामापासून श्रम किंवा काम करून घेण्याचाच फक्त हक्क आहे. वेस्टनमार्केन म्हटल्याप्रमाणें गुलामपद्धति ही केवळ औद्योगिक संस्था आहे. या अर्थानें आद्यकालीन व मागासलेल्या समाजांत विवाहित स्त्रियांची स्थिति गुलामासारखीच असते; आणि ज्या समाजांत स्त्रियांना गुलामाप्रमाणें रावविण्यांत येतें त्या समाजांत बहुधा गुलामपद्धतीचें अस्तित्त्व नसतें. पुढें प्रगत समाजांत एकदां गुलामपद्धति सुरू झाली म्हणजे मात्र स्त्रियांनां गुलाम बनविण्यांत मालकाचा हेतु श्रम घेण्याचा नसून स्त्री या नात्यानें तिचा उपयोग करून घेण्याचा असतो. तसेंच प्राचीन व मागासलेल्या समाजांत कुटुंबांत जो एक मुख्य कर्ता इतम असतो तो स्त्रियांप्रमाणें कुटुंबांतील मुलांनां व इतर कौटुंबिक व्यक्तींनां हि गुलामाप्रमाणेंच वागवितो. तथापि दोहोंत बराच फरक असतो. दुसरी गोष्ट अशी कीं राजकीयदृष्ट्या जित देश किंवा मानवसमाज आणि जेता देश किंवा मानवसमाज यांचा संबंधहि केवळ गुलामाप्रमाणें नसतो. तसेंच युरोपांत प्रचलित असलेली 'सर्फडम' व गुलामपद्धति यांतहि बराच फरक आहे. प्राथमिक अवस्थेतील जनसमाजांत गुलामगिरीचीं दोन स्वरूपे असतात. एक समाजांतर्गत व्यक्तींनां गुलाम बनविण्याची पद्धति व दुसरी समाजबाह्य व्यक्तींना गुलाम बनविण्याची पद्धति. यांपैकी समाजबाह्य व्यक्तींनां गुलाम करण्याची पद्धति ही कालदृष्ट्या अगोदरची होय. कारण प्राथमिक अवस्थेतील समाज समतेच्या नात्यानें बद्ध असतात. ते बहुतेक एकाच हाडामासाचे म्हणजे एकमेकांचे नातेवाईक असतात; आणि एका समाजांतील किंवा टोळींतील इसमांनीं आपसांत एकमेकांस गुलाम बनवूं नये असा सक्त नियमच केला जातो. अशा स्थितींत प्रथम गुलाम बनविण्याचा प्रसंग युद्धामुळें उत्पन्न होतो. युद्धांत कैद केलेले लोक हेच प्रथमचे गुलाम होत. मात्र आद्यकालीन मानवसमाज हे सदासर्वदा एकमेकांत लढत राहतात असत. कधींच गुण्यागोविंदानें वागत नसत अशा जी समजूत प्रचलित होती ती मात्र खरी नाहीं. प्रागैतिहासिक पुराणवस्तुसंशोधनशास्त्र आणि रानटी समाजांचे मानववंशशास्त्र यांतील शोधांवरून असें सिद्ध झालें कीं प्राथमिक अवस्थेतील समाजहि शांततामय जीवनक्रमाचा उपभोग खास घेत असत. हेंचहाऊस व त्याचे सहकारी यांनी परिश्रमपूर्वक माहिती मिळवून असें सिद्ध केलें आहे कीं, 'अव्युत्थमान' समाज या सदराखालीं अगदीं अप्रगतावस्थेतील मृगयावृत्तीनें राहणारे समाज येतात. आणि गुलामपद्धतीचें अस्तित्त्वहि नेमकें याच प्रकारच्या समाजांत नसतें असें सिद्ध झालें आहे. परंतु कालांतरानें निरनिराळ्या मानवसमाजांत लढाया होऊ लागल्यावर युद्धांत कैद केलेल्या लोकांनां गुलाम बनविण्याची पद्धति सुरू झाली. अशा तऱ्हेच्या

गुलामांनां वागविण्याची रीत जेव्हांनां सोयीची पडेल अशी अमलांत आली हेंहि उघड आहे. अशा प्रकारच्या कैद्यांची जिवंत न ठेवतां कित्येकदां पूर्ण कत्तलहि करून टाकत असत. किंवा अशा जित लोकांनां हाल हाल वरून मारून खाणें किंवा खंडणां घेऊन सोडून देणें, किंवा कैद्यांची अदलावदल करणें किंवा उदारपणानें अर्जवात सोडून देणें, किंवा गुलाम बनवून ठेगणें वगैरे अनेक प्रकार सुरू झाले. ह्या अस्तित्वांत असलेल्या रानटी जातींत हे सर्व प्रकार आजहि चालू आहेत.

तथापि कोणताहि मानवसमाज अर्थशास्त्रदृष्ट्या एका विशिष्ट प्रकारचा जीवनक्रम आक्रमें लागल्याशिवाय गुलामपद्धति अमलांत आणित नाहीं. उदाहरणार्थ, समाज जें पर्यंत मृगयावृत्तीं राहणारा आहे तें पर्यंत गुलाम पाळण्याची पद्धति त्या समाजांत कश्चित्च दृष्टीत पडते. कारण अशा समाजांत कोणतेहि उद्योगधंदे सुरू झालेले नसल्यामुळें गुलामांकडून करून घेण्यासारखें काम कांहींच नसतें. उलट उदर भरणाकरतां प्रत्येकाला शिकार करण्यांत जीवापाड धम करूनहि स्वतःचें व वायकामुखाचें पोट भरणें जेमतेम दक्ष्य हेंतें. आणि शिकारीसारखें त्या गुलामांकडून करून घेणें अशक्यच असतें. कारण अशा स्थितींत त्याच्यावर देखरेख करणें अवघड असतें. त्यास पळून जाण्यास पुष्कळ संधि असते व उत्तम शिकार्याचे गूण त्याच्या अंगां नसतात. यानंतरच्या गोपालवृत्तीच्या समाजांत गुलामपद्धतीची सुलवात होऊं लागते. जनावरें माणसाळवण्याचें काम करणारांस मनुष्यांनांही गुलाम बनवून त्यांकडून काम करून घेण्याचें कौशल्य सधुं लागतें. प्रत्यक्ष पुराव्यांनीं ही गोष्ट सिद्ध झाली आहे. पृथ्वीच्या पाठीवरील गोपालवृत्ती निम्याहून अधिक समाजांत गुलामपद्धति अस्तित्वांत असल्याचें आढळून आलें आहे. तथापि असे समाज वायव्य व ईशान्य आफ्रिकेच्या भागांत, काकेशसपर्यंत व अरबस्थान एवढ्याच देशांत अनुन लज्यधरिया, मध्यआशिया, हिंदुस्थान व दक्षिण आफ्रिका या भागांतील गोपालवृत्ती समाजांत गुलामपद्धति अस्तित्वांत नाहीं. समाजाच्या प्रगतीतील यापुढी पायरी म्हणजे कृषीवलयुक्ति. या पायरीला पोहोचलेल्या पृथ्वीच्या पाठीवरील सर्व समाजांत गुलामपद्धति सर्वत्र रूढ असलेली आढळते. तथापि गुलामपद्धति जेंथे नाहीं असेहि शेतकी करणारे पुष्कळ समाज आहेत. शिवाय ज्या देशांत विनमालकीची पडीत जमीन पुष्कळ आहे तेथे कोणी कोणाचा गुलाम बनून न रहातां स्वतः स्वतंत्रपणें जमीन करून उपजाविका चालवितो. परंतु देशांमध्ये सर्व जमीन खाजगी मालकीची बनून मोठा जमीनदार वर्ग तयार झाला म्हणजे शेतकीचें काम करणाऱ्या मजुरांची किंवा गुलामांची जहरी भासू लागते, व अर्थतः कमी खर्चाचे मजूर उर्फ गुलाम मिळविण्याची खटपट जमीनदार वर्गांत सुरू होते आणि युद्धांत पाडाव केलेल्या लोकांस गुलाम बनविण्याची पद्धति गौरांनीं सुरू होते. समाजाच्या व्यक्तींनां गुलाम बनवि-

ण्याची ही रुढी वाढतां वाढतां समाजांतर्गत व्यक्तींनांही गुलाम बनविण्याचा मोह उत्पन्न होतो. असे गुलाम बनविण्याचे मुख्य मार्ग दोन. एक कर्जदारी व दुसरा गुन्हेगारी. कर्ज फेडूं न शकणाऱ्या ऋणकोला ठार मारण्याची चाल फार कश्चित आढळते. उलट अशा ऋणकोनां गुलाम म्हणून सावकाराच्या ताब्यांत देण्याची रुढी पुष्कळ आढळते. अशा वेळीं ऋणको स्वतः गुलाम न बनतां स्वतःच्या वायकोला किंवा मुलांनां गुलाम बनविण्याची रुढी पाडतात गुन्हेगारां किंवा त्यांच्या नातेवाईकांनां गुलाम करणें हा एक मार्ग होय

गुलामांची स्थिति व वागणूक.—तारिक दृष्ट्या मालकाची गुलामावर पूर्ण सत्ता असते हें खरें. तथापि व्यवहारतः मालकाची ही सत्ता फार मर्यादित झालेली असते. रुढी व लोकमत यांच्या दडपणामुळें गुलामांच्या कित्येक हक्कांनां मान देणें मालकांनां भागच पडतें. जिवंत ठेवणें किंवा ठार मारणें या हक्कांसंबंधानें पाहतां युद्धांतील कैद्यांनां गुलाम बनविलेले असल्यास तो हक्क मालकांनां न्याय्यतःच प्राप्त होतो. तथापि मालकाशिवाय इतर कोणासहि गुलामात ठार मारण्याचा अधिकार नसतो, इतकेंच नव्हे तर गुलामाला ठार मारण्याच्या गुन्हावद्दल मालकाला दुकानभरपाई मागतां येतें. पुढें अशा गुलाम खोत्रुवांपासून जन्मास आलेल्या गुलामांनां ठार मारण्याचा अधिकार मालकाकडे उरत नाहीं. पाहिजे तर असे गुलाम दुसऱ्यास विकून टाकण्याचा हक्क मालकास असतो. यानंतरची पायरी म्हणजे गुलामांकडून कांहीं ठारविक मर्यादेपर्यंतच काम करून घेण्याचा अधिकार असतो. पुढें गुलामाला स्वतःच्या मालकीचें असें द्रव्याजून करण्याचा अधिकार प्राप्त होतो. इतकी मजल गेल्यावर उरार्जित द्रव्याच्या सहाय्यानें स्वतःचें स्वातंत्र्य गुलाम विकत घेऊं शकतो. कित्येक गुलामपद्धतींत एका मालकाच्या गुलामगिरीऐवजें दुसऱ्या मालकाची गुलामगिरी पत्करण्याचा हक्कहि गुलामांस दिलेला आढळतो. वागवण्यासंबंधानें पाहतां युद्धांतील कैद्यांचे बनविलेले गुलाम किंवा परकीय समजांतून विकत घेतलेले गुलाम आणि मालकाच्या घरांत जन्मास आलेले गुलाम यांनां मालक निरनिराळ्या प्रकारें वागवतात. घरांत जन्मलेल्या गुलामांनां इतरांपेक्षां फार सौम्यपणानें व सद्यतेनें वागविण्यांत येतें. तसेंच गृहकार्य करणाऱ्या गुलामांनां शेतकाम करणाऱ्या गुलामांपेक्षां फार अधिक सवलती मिळतात. आफ्रिकेतील नीग्रो गुलामांनां अमेरिकेंत वागविण्याची अकीडाल रीतीं सर्वांत अधिक क्रूरपणाची असल्याचें तिद्ध झालेलें आहे.

गुलामपद्धतीचे परिणाम.—गुलामपद्धतीपासून मानवसमाजाला बहुविध फायदे झाले असल्याचें कित्येक लेखक प्रतिपादन करतात. त्यांपैकी एक मोठा फायदा असा झाल्याचें डोली व वॉड हे लेखक सांगतात की, सतत शारिरिक कष्टानें काम करण्याची संवय मनुष्यजातीला गुलामपद्धतीमुळें लागली. मनुष्य स्वभावतः आलस्यप्रिय

अतल्यामुळे त्याला दीर्घयोग करण्याची संवय लावण्याचें काम अत्यंत कठीण होते; व हे कठीण काम गुलामपद्धतीनें केलें आहे. तथापि गुलामांनां सतत परिश्रम करण्याची लागलेली संवय त्यांच्या वंशांत उतरून आतां मानवजात कटाळ बनली आहे हें विधान चुकीचें आहे. कारण जीवशास्त्राचा असा सिद्धांत आहे कीं, जे गुण मनुष्यानें उपार्जन केलेले असतात ते वंशजांमध्ये संक्रमण पावत नाहीं. म्हणून दीर्घयोगिता हा गुण मानवजातीला गुलामपद्धतीमुळे लाभला हें म्हणणें शास्त्रसंमत नाहीं. गुलामपद्धतीमुळे अर्थशास्त्रातील सुप्रसिद्ध धर्माविभागाचें तत्व अमलांत आलें हें म्हणणें खरें आहे. समाजांमध्ये सत्ताधारी व मालक वर्ग आणि कामकरी व नोकर वर्ग असे दोन विभाग गुलामपद्धतीमुळे उद्भवले असें म्हणतां येईल. तसेंच या गुलामपद्धतीमुळे सत्ताधारी मालक वर्ग उत्तरोत्तर अधिक धीमंत होऊन मोठा वलाळा बनला. व समाजांतिल वन्याचरा वर्गांमध्ये प्रत्यक्ष स्वहस्तांनें घरकाम, किंवा कोणतेहि उद्योगधंद्यांचें काम करण्याचा कंटाळा किंवा तिरस्कार या गुलामपद्धतीनेंच उत्पन्न केला.

विस्तार.—पृथ्वीच्या पाठीवर कोणकोणत्या देशांत गुलामपद्धतीचा प्रसार होता तें आतां पाहूं.

हिंदुस्थानः—पूर्वकाळीं दास होते किंवा नाहीं हा एक महत्त्वाचा प्रश्न उपस्थित होतो. अंगमेहनतीची कामे बहुधा दास नांवाच्या विशिष्ट वर्गाकडून घेण्याचा सांप्रदाय सर्व देशांत पूर्वकाळीं चालू होता. त्याप्रमाणें हिंदुस्थानांतही वैदिककाळीं कदाचित् चालू असेल. ऋग्वेदामध्ये दास व दासी दास दिल्याचे उल्लेख आढळतात. ऋतदस्यूनें सोमरीस ५० स्त्रिया द्याव दिल्या (८. १९, २६) पण दास हे गुलाम कितपत व केवढां होते हें प्रत्येक वेळेस पुरावा तपावून ठरविलें पाहिजे.

शूद्रांचा विशिष्ट धंदा म्हणजे त्र्यर्षिणांची अथवा जेत्या आर्यांची सेवा करणें हाच ठरविलेला होता. “ परिचर्यात्मक कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम् ” असें भगवद्गीतेंत म्हटलें आहे. याशिवाय आर्य लोकांहि त्रिक्रिडे गेले म्हणजे दास होत असत असें भारतीयुद्धकाळीं दिसतें. मग हें त्रिकर्ण युद्धांत असो किंवा घृतात असो. अर्थात् घृतांत त्रिकर्ण म्हणजे स्वतःला पगाला लावून जिंकले गेले असतां दास हाणें असाच प्रकार असे. पांडवांनीं आपल्यास स्वतःस पगाल लावले तेव्हां ते दास झाले. या रीतीनें पगाला लावण्याचा प्रकार महाभारतकाळींसुद्धां असावा. कारण मुच्छक्रुटिकांतहि असा प्रकार झालेला वर्णिला आहे. युद्धांत जिंकून शत्रूस टार मारण्याच्या ऐवजीं त्यास दास करण्याचीहि चाल क्वचित् असावी. कारण वनपर्वीत भीमानें जयद्रथास जिंकून बांधून आणला आणि “ यास पाण्डवांचा दास केला आहे असें द्रौपदीस कळवा. ” असा निरोप पाठविला (वनपर्व अ. २७२). अर्थात् असा दास करण्याचा समुद्रदाय क्वचित् असावा असें दिसतें. क्वचित्

म्हणण्याचें कारण असें आहे कीं, याप्रमाणें आपल्याच भावावंदांस दास करण्याची आर्य लोकांस गोडी किंवा इच्छा नसावी. दास झाला म्हणजे त्यास सर्व प्रकारचें सेवारूप कर्म करावें लागे, इतकेंच नव्हे तर त्याची स्वतंत्रताहि जाई. किंवा वंशजातहि भ्रष्ट होत असली पाहिजे. द्रौपदी दासी झाली असें मानलें तेव्हां तिला पाहिजे त्या रीतीनें किंवा वटिकेप्रमाणें वागविण्याचाहि हक्क उत्पन्न झाला असें समजलें जात असे. अर्थात् क्षत्रिय लोकांस किंवा एकांदर आर्यलोकांस दास करण्याची तज्ज्ञा भारतीयुद्धकाळींहि नव्हती. दोन्ही प्रसंगां या त्रिकलेल्या आर्य क्षत्रियांस दास्यापासून मुक्त करून सोडून दिलें आहे. यावरून असें दिसतें कीं, भारतीयुद्धकाळीं युद्धाचा जरी कडकडात नियम कोर्टों काळू होता तरी तो हळूहळू बंद पडला. महाभारतकाळीं पाश्चात्य देशांप्रमाणें परदेशांतिल लोकांस व स्वदेशांतिल लोकांस जिंकून दास अथवा गुलाम बनविण्याची चाल हिंदुस्थानांत नव्हती. परकामाकारितां दास व दासी ठेवण्याचा प्रथात प्राचीन काळापासून आपणांस पेशवाईपर्यंत आढळाली. तसेंच भडोच बंदरांत गुलाम व सुंदर स्त्रिया वाहेरून येत असत व येथून वाहेर जात असें पेरिप्लसमध्ये वर्णन आढळलें (ज्ञानकोश विभाग १ पृ. २९९). ही चाल ग्रीस, रोम, इजिप्त वगैरे देशांत त्या काळीं चालू होती आणि त्या देशांचे इतिहास वाचले म्हणजे आज सुस्थितीत असलेले हजारी स्त्रीपुरुष उद्यां त्रिकले गेल्यामुळे भयंकर दासत्वांत किंवा गुलामगिरीत कसे पडत हें वाचून आपल्यास सखेदाश्चर्य वाटतें. कोणत्याहि शहराला वेढा पडून शहर जिंकून हस्तगत झालें म्हणजे तेथील लढवय्ये पुरुषांची कत्तल व्हावयाची व त्यांच्या सुंदर स्त्रिया गुलामगिरीत जावयाच्या असा नियमच असे. होमरमध्येहि असेंच वर्णन वरंवार येतें आणि ग्रीक लोक आपल्या वीरांत लुप्त्यांस द्रॉयमधील सुंदर स्त्रिया उपभोगास मिळतील असें प्रोत्साहन देत असत. प्रसिद्ध हेरकुरच्या पत्नीस आपलें शेर आयुष्य दासत्वांत घालवें लागलें. असा प्रकार महाभारतकाळीं हिंदुस्थानांत मुळीच नव्हता असें म्हटलें असतां चालेल. हिंदुस्थानांत पाश्चात्य देशांतल्याप्रमाणें गुलामगिरी नव्हती हें पाहून ग्रीक लोकांस आश्चर्य वाटलें आणि त्यांनीं आपल्या ग्रंथांत ही गोष्ट नमूद करून ठेविली आहे. “ हिंदुस्थानांतिल लोक स्वतःस किंवा परदेशांतिल लोकांस दास अथवा गुलाम करीत नाहींत. ते स्वतः स्वतः असून दुसऱ्याचें स्वातंत्र्य हिरावून घेण्याची त्यांची इच्छा नसे असा ग्रीक इतिहासकाराचा पुरावा आहे. या जोडपुराव्यावरून महाभारतकाळीं दास अथवा गुलाम फारसे नसावेत. दास म्हणजे शूद्र असा अर्थ महाभारतकाळीं ठरीव दिसतो. (गौर्वोदारं धावितारं तुरंगी शूद्री दासं ब्रह्मणी याचकंच) गाई पुत्रास जन्मेल तर तो ओडेंच ओढील, आणि

श्रीड प्रसवेल त्यास धावाचें लागेल. शूद्र स्त्री पुत्र प्रसवेल तर त्यास दास व्हावें लागेल आणि ब्राह्मणी पुत्र प्रसवेल त्यास भीकच मागावी लागेल. या श्लोकांत वर्णिलेले गर्भ फार मजेदार आहे. दास म्हणजे शूद्र असून यावरून दिसतें; आणि शूद्राचें कामहि परिचर्येचें असें ठरलें होतें. नरी सर्वेच शूद्र सेवा करीत होते असें नाहीं. ज्याप्रमाणें सर्वेच ब्राह्मण भिक्षा मागत नाहोत त्याप्रमाणें सर्वेच शूद्र दास नव्हते. कित्येक स्वतंत्र धंदा करून पोट भरीत असत व त्यांजवळ द्रव्यसंचयहि होत असे. ते धादादि कर्मे करण्यासही योग्य आहेत असें ठरलें होतें व दानहि करीत असत. पण त्यांस तपस्वर्या करण्याचा अधिकार नव्हता. सर्वेच शूद्र दास नव्हते पण सर्वेच दास शूद्र होते ही गोष्ट मात्र खरी होती. शूद्रांशिवाय इतरांकडून नोकरीची कामें महाराष्ट्रातकाळी घेत नसत असें दिसतें. ब्राह्मण शूद्रांची कामें कळे लागतील हा कलि-युगांतील भयंकर प्रसंग होय. अशा रीतीनें शूद्राचाहि दरजा पाश्चात्य देशांतील दासांपेक्षा अधिक श्रेष्ठ होता. त्यांस मारहाण करण्याचा मालकास हक्क नव्हता. त्यांचा प्राण घेईपर्यंत पाश्चात्य देशांत हक्क असे, परंतु येथें तशी स्थिति मुळाच नव्हती. किंबहुना येथें दास नव्हतेच असें मानलें पाहिजे. गृहस्थानें नोकराकरांस अन्न घालून नंतर आपण जेवणें घेथपर्यंत नियम महाभारतांत आहेत. शूद्रास जुनें झालेले व छत्र घावें असा नियम होता. तसेंच जोडा, छत्री, पडदे, वगैरे जुन्या वस्तू घावें. शूद्राला द्रव्यसंचय करण्याचा अधिकार नाहीं. त्याचें द्रव्य म्हणजे मालकाचें. ही गोष्ट दासालाच लागू आहे. ब्राह्मणकाडे शूद्र आला असतां त्याचें पोषण केलेच पाहिजे; किंबहुना तो अनपत्य मरेल तर त्याला पिण्डहि द्यावा असें सांगितलें आहे (शां. प. अ. ६. भा. पु. ६ पान १२०). शूद्रानें म्हणजे दास नसेल त्यानें अमंत्रक पाकयज्ञ करावा वगैरे वर्णन आहे. अर्थात् दास्याचें स्वरूप शूद्राच्या परिस्थितीचें सुद्धीच नव्हतें. तथापि दास्य हें दास्यच होय. आणि समर्पि यांच्या कथेंतील (अनु. अ. ९३) त्यांचा शूद्र सेवक शपथ वहातांना असें म्हणतो कीं, “मी पुन्हां पुन्हां दास जन्मासच येवो, तर अशा घरच्या शूद्र सेवकांस व दासांस कोणतेंच वेतन देत नसत अन्नयज्ञ हें त्यांचें वेतन असे.

अशा शूद्र दासांशिवाय अन्य मनुर असलेच पाहिजेत व निरनिराळे धंदेवाले शिल्पीहि असलेच पाहिजेत. कोळी, कोष्टी, सुतार, वगैरे कारागिरीहि असलेच पाहिजेत. त्यांना वेतन काय देत असत याचा खुलासा होत नाहीं. बहुधा शेतांच्या कामांत मनूरांचा उपयोग होत नव्हता. महाभारत-काळी शेती करणारे शूद्र आर्यवैश्यच असत. अशाच लोकांपैकीं जाट वगैरे हल्लीचे लोक आहेत. व दक्षिणेकडील शेत-करी मराठे हेहि असेच आर्य आहेत. हे वैश्य शूद्रदासांच्या सहवासनें शेतांचा सर्व धंदा करीत. उद्यम, शिल्पे व शेतां करणारे लोक शूद्र समजले जाऊं लागण्याचें मुख्य कारण असें कीं, शूद्रत्व आणि द्विजत्व यांतील भेद कर्ममूलक न राहतां संस्कारमूलकच झाला.

कौटिल्याच्या काळी गुलाम म्हणून स्वतःला किंवा दुसऱ्याला विकतां येत असे, पण या गुलामांना चांगल्या रीतीनें वागविण्यासंबंधी व त्यांचे सर्व वारसाचे हक्क देण्यासंबंधी सरकारी नियम असत. गुलामाला स्वतंत्रता मिळवितां येई. गुलामाची संतति 'आर्य' म्हणून समजली जात असे. गुलाम स्त्रीला वनमानाप्राप्तून मूल झाल्याबरोबर ती व मूल स्वतंत्र म्हणून गणली जात. कोणाहि 'आर्य' मनुष्याला गुलाम बनविण्याबद्दल कडक शिक्षा असे.

मनुष्य गुलाम बनण्याची कारणें मनुस्मृतींत सात व नारदस्मृतींत पंधरा सांगितली आहेत. त्यांत युद्धांतील कैद, कर्जदारी, गुन्हेगारी, दारिद्र्य, दुष्काळ, गुलाम आर्थापांच्या पोटां जन्म हीं प्रमुख आहेत. स्वतःच्या मुलांना गुलाम म्हणून विकण्याची चाल प्राचीन समाजांत होती. हिंदुधर्म-शास्त्रांतील दत्तकपद्धति ही याच चालीपासून निघाली असावी गुलामपद्धतीचा दुसरा एक प्रकार म्हणजे हिंदुसमाजांतील शूद्र व अतिशूद्र जाती हा होय. याप्रमाणें हिंदुस्थानांत गुलाम-पद्धति निरनिराळ्या स्वरूपांत ब्रिटिश अमदानांपर्यंत चालू असल्याचें आढळतें. ती कायद्यानें बंद करण्याचे काम ब्रिटिश सरकारनें हळूहळू केलें. १८११ मध्ये परदेशांतून आणलेले गुलाम येथें विकण्याची मनाई करण्यांत आली. १८४३ मध्ये सरकारी अधिकाऱ्यांना कोणत्याहि प्रकारची गुलाम-पद्धति कायदेशीर मानूं नये असें ठरलें. आणि १८६० पासून इंडियन पिनल कोडांत कोणत्याहि इसमाला गुलाम म्हणून विकणें किंवा खरेदी करणें गुन्हा ठरवून त्याला शिक्षा सांगितलेली आहे. गुलामपद्धतीशी सदृश असलेल्या मुदतवंदी मनुरपद्धतीची माहिती स्वतंत्र लेखांत दिली आहे.

ग्रीस.—इतर देशांतल्याप्रमाणें ग्रीसमध्ये गुलामपद्धति दोन कारणांमुळे चालू झाली. एक कारण दारिद्र्य व दुसरे युद्ध. दारिद्र्यामुळे एकाच समाजांतील व्यक्ती एकमेकांचे गुलाम बनत असत. युद्धामुळे परतमाजांतील व्यक्ती गुलाम बनत, युद्धांतील कैद्यांना गुलाम बनविण्याची पद्धति समाज मृगयावृत्तींतून कृपीवल्कृतींत गेल्यावर पडते. तथापि शेतकीचें कामहि वर्षभर पुरण्यासारखें नसल्यामुळे गुलामांना सतत पोषणें मालकाला फार जड जातें. समाज जेव्हां उद्यमवृत्तीप्रत पोहोचतो, तेव्हांच गुलामांकडून सतत काम घेऊन मालकांना अपार संपत्ति मिळवावयास सांपडतें. ऐतिहासिक काळांतील प्राचीन ग्रीस देश कृपीवल्कृतींतून उद्यम-वृत्तींत संक्रमण पावण्याच्या स्थितींत होता. त्या वेळीं गुलामपद्धतीचा त्यानें भरपूर उपयोग करून घेतला. शिवाय स्पाटासारखें कांहीं ग्रीक समाज सर्वेस्वी क्षत्रिय ऊर्फ लष्करी पेशाचे असल्यामुळे अशा समाजांत युद्धेतर सर्वे कामें करवून घेण्याची पद्धत असे. त्यामुळे प्रागैतिहासिक होमरच्या काळांत गुलामपद्धति ग्रीसमध्ये पूर्णपणे अमलांत असल्याचें होमरच्या काळांवरून स्पष्ट दिसतें. त्या काळांत शेतीचे काम व गुरे सेवकाग्यांना काम पुरव गुलामांकडून व

घरकाम स्त्रीगुलामांकडून करून घेत असत. यानंतरच्या ऐतिहासिक काळावरुनही माहिती तर भरपूर उपलब्ध आहे. त्यावरून प्रोसमध्ये पुढील कारणांनी गुलाम बनत असत असे दिसते:—(१) जन्म. तथापि या मार्गाने गुलामांची संख्या भरपूर मिळत नसे, कारण एक तर स्त्रीगुलाम फारसे नसत, व दुसरे गुलाम मुले जन्मल्यापासून त्यांना पोसून काम करण्याइतकी वयाचे मोठी होईपर्यंत वाढविण्यापेक्षा गुलाम आणते विकत घेणे कमी खर्चाचे असे. (२) विक्री. ग्रीक लोक स्वतःची मुले विक्रीत असत व अशा मुलांना मरणापेक्षा अधिक त्रासदायक अशा गुलामगिरीत आयुष्य कटावे लागत असे. शिवाय दरिद्री ग्रीक लोक कर्जाचा बोना भयंकर वाढला म्हणून घनकोचे गुलाम बनत असत. (३) युद्धांतील कैद. गुलामांच्या पैदाशीचा हाच मुख्य मार्ग असे. आशियातील ग्रीकेतर समाजांतील लोकांनाच नव्हे तर प्रत्यक्ष निरनिराळ्या ग्रीक राज्यांतील लोक एकमेकांसहि लढाईत कैद करून गुलाम बनवीत असत. तथापि ग्रीकांनी एकमेकांस गुलाम बनवू नये असे मत पुढे येऊन काही अंशी अमंशतहि आले. (४) चाचेगिरी व चोरी. त्या काळात समुद्रावरून किनाऱ्यावर उतरून लोकांना पकडून पळवून नेणे व परराज्यांत नेऊन विकणे हा भयंकर धंदा चाचेलोक मोठ्या प्रमाणावर करीत असत. मात्र खरेदीची रकम रोख किंवा मजुरीच्या रूपाने फेडल्यावर सदरहू इसम पुनः स्वतंत्र समजावा असा अर्थनेसचा कायदा असे. चोरी करणारे लबाड लोक लहान मुलांना पळवून नेऊन गुलाम बनवीत असत. अशा लोकांच्या तडाक्यांत सांपडून कोण केव्हा गुलामगिरीत पडेल याचा काही नेम नसे. (५) व्यापार. लढाईतल्या कैद्यांशिवाय सिरिया, पॅन्स, लीडिया व ग्रेस प्रांतांतून, शिवाय इजिप्त, इथिओपिया, या देशांतूनहि गुलाम पकडून आणून विकण्याचा व्यापार या काळां चालू होता. सर्वांपेक्षा आशियांतले लोक फार आज्ञाधारक व चैनीच्या कलाकुसरीत निपुण म्हणून त्यांना बाजारांत मागणी फार असे. खुद्द अथेन्स शहरांत गुलामांचा मोठा व्यापार चालत असे. शिवाय सायप्रस, सॅमास, हफेसस व बिऑस येथे गुलामांचे मोठे बाजार भरत असत.

घरकाम व खासगी शेती, खाणी व कारखाने ही कामे गुलामांकडून करवीत असत. त्याप्रमाणे सर्वजनीक सरकारी कामेहि गुलामांना सांगत असत. शहराच्या वेदोवस्ताचे पोलीस गुलामच असत. सैन्य व आरमार यांत हलकी कामे करण्यास गुलाम ठेवत. अथेन्समध्ये गुलामांना पुढळ चांगल्या रीतीने वागवीत असत. क्रूर वृत्तीच्या रोमन लोकांना तर हे एकून आश्चर्य वाटत असे. प्रसम्ये गुलामांना स्वतःची खासगी मिळकत करण्यास सवट असे. लगे करण्यास लहाने परवानगी असे. काही खासगी स्वरूपाच्या धार्मिक विधीत त्यांना भाग घेता येत असे. शिवाय कोणी मालक निर्दय-

पणाने वागवीत असल्यास दुसऱ्या मालकाकडे विकून घेण्याचा गुलामाला कायद्याने हक्क असे. गुलामावर लोभ बडल्यामुळे मरणांतर थडगे बांधून वांगले स्मारक मालकाने केल्याची उदारगोष्ट प्रोसमध्ये घडत असत. शिवाय स्वतःचे पैसे जमवून गुलामांना स्वतःची गुलामगिरीतून सुटका करून घेता येत असे. मालक खुप झाल्यास स्वतः होऊन तो गुलामाचा स्वातंत्र्यदान करीत असे. तथापि अशा प्रसंगां स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर काही टराविक नाकरी टराविक काळपर्यंत घेण्याची अट मालक घालीत असत.

गुलामगिरीचे तात्विक दृष्ट्या समर्थन करणाऱ्या तत्त्व-त्यापैकी खुद्द ऑरिस्टाटल हा एक होता हे सुप्रसिद्ध आहे. पण गुलामांना क्रूरपणाने वागविणे, ग्रीकांनी ग्रीकांनाच गुलाम करणे ह्या दोन्ही गोष्टी त्याला संमत नव्हत्या. हेटोने तर या पद्धतीला दोष दिला आहे. एपिक्जुरीयन पंथांतले तत्व-वेत्ते स्वतःच्या सुखाकरिता व चैनीकरिता गुलाम बाळगावे असे निःशकपणे प्रतिपादन करीत असत. उलट स्टोईक पंथी तत्ववेत्ते असे म्हणत की, स्वातंत्र्य व गुलामगिरी ही दोन्ही ज्ञानी पुरुषाला सारख्याच किमतीची. स्वतंत्र किंवा परतंत्र स्थिति अन्वय झाल्यास आत्महत्या करणे हा मार्ग प्रशस्त होय.

रोम.—रोमन लोकांची राहणीच अशा प्रकारची होती की, त्यांच्यात गुलामगिरीची पद्धति उत्पन्न होणे स्वाभाविक होते. त्यामुळे गुलामपद्धतीला सर्व वावरीत पद्धतशीर स्वरूप येऊन गुलामपद्धति फार विस्तृत प्रमाणावर अमलांत आली. रोमन लोकांनी देश जिंकण्यास आरंभ केला तेव्हापासूनच ते गुलाम पळू लागले, परंतु आरंभो त्यांच्या मालकीच्या जमिनी फारशा नसल्यामुळे रोमन इसमांजवळ गुलामांची संख्या अल्प असे. परंतु रोम येथे लोकसत्ता (रिपब्लिक) स्थापन होऊन जेव्हा रोमन साम्राज्य स्थापनाने वाई लागले त्यावेळी प्रत्येक लढाईत हजारों कैदी पकडून त्यांची विक्री होऊ लागली. पायथरसमध्ये जय मिळविल्यावर एमिलियस पॉलसने १,५०,००० कैदी गुलाम करून विकले. तसेच रोमन लोकांनी ट्युटन लोकांना जिंकले तेव्हा ९०,००० व सिरी लोकांना जिंकले तेव्हा ६०,००० गुलाम विकण्यांत आले. ज्यूलियस सीझरने गॅलसमध्ये एका प्रसंगा ३३,००० कैदी गुलाम विकले. पुढे बादशाही अंमलाच्या वेळी आफ्रिका, स्पेन, गॅल व आशियातील देश यांमधून गुलाम आणून रोम येथे विकण्याचा व्यापार सतत चालू होता. शिवाय मनुष्याला गुलामगिरीत पाडणारी वर प्रीसमबंधाने सांगितलेली सर्व कारणे रोममध्ये चालू होतीच.

रोममध्येहि गुलामांना पोलीसखाने, न्यायकोठे, तुरुंग वगैरे ठिकाणी हलक्या दर्जाच्या कामावर नेमीत असत. रोममध्ये व इतर प्रांतप्रांतीच्या शहरांत रस्ते तयार करणे, गटारे साफ करणे, वगैरे कामे गुलामांकडून करवीत असत.

खाजगी कुट्ट्यांत स्वयंपाक, कपडे धुणें व शिवणें, गुरें सांगाल्लें, शेतकाम करणें, इतकेंच काय पण मालकाच्या करमणुकीकरतां गादन, वादन, नृत्य हीं कामींहि गुलाम करीत असत. नाटक, सर्कस, द्वंद्वयुद्ध हीं सर्वांगीक करमणुकीचीं कामें गुलामच करीत असत. मोठमोठ्या रोमन अधिकाऱ्यांच्या, सरदारांच्या व धनीकांच्या पदरीं हिशोबनीस, गृहव्यवस्थापक, वैद्य, कारागीर, लेखक, वाचक, ग्रंथसंग्रहव्यवस्थापक व यापेक्षांहि मोठ्या योग्यतेचे विद्वान ग्रंथकार, वैद्यकाकरणी, ताववेत्ते असत, ते वास्तविक परतंत्र गुलाम असत. पट्टा येथील विद्यपीठांतील अध्यापक ग्रीक गुलाम असत. याप्रमाणें एक एका थोर रोमन गृहस्थाजवळ दोन दोन, चारचार हजारपर्यंत गुलाम असत. क्लॉडियसच्या कारकीर्दीत इटलीमध्ये एवंदर गुलामांची संख्या २,०८,२२,००० होती असें म्हणतात. अशा गुलामासंबंधानें तारण्यामारण्यासुद्धां सर्व सत्ता रोमन कादद्यानं गुलामांच्या मालकाला दिलेली होती गुलामांनां खाजगी धनसंचय करण्याचा हक्क नसे, तसेंच विवाह करण्याचा हक्क नसे; पण मालकाच्या सवलतीनं या दोन्ही गोष्टी गुलाम करीत असत. गुलामावहुल गुलामांनां इतरांपेक्षां फार कडक शिक्षा असत. गुलामांची संख्या आरंभी कमी होती तेव्हां मालकाच्या गुलामांशीं प्रत्यक्ष परिचय होऊन स्नेहभाव वाढत असे व गुलामांनां सवलतीनं व सौजन्यानं वागविण्यांत येत असे. पण पुढें एकैका मालकाच्या पदरीं शेकडो, हजारों गुलाम झाले तेव्हां परस्परान्नी कमी गांठभेटहि नसे, व गुलामांनां संभाळणें हें अवघड काम होऊन त्यांच्या हातांपायांत विड्या पडूं लागल्या. पुढें खार्नातून व कारखान्यांतून ह्योपुत्र गुलामांकडून अर्धनग्न स्थितींत व विड्या अडकवून आणि चावटाचा उपयोग करून काम करून घेण्यापर्यंत मजल गेली, व रोमन गुलामपद्धतीला फार क्रूरपणानें स्वरूप आलें. या कारणांनं गुलाम आपापसांत गुप्त कट करून मालकाविरुद्ध मोठमोठी बंडे व दंगे करूं लागले व मालकांच्या ताब्यांतून पळून जाऊं लागले. रोमच्या इतिहासांत असे गुलामांच्या बंडाचे प्रसंग पुष्कळ आढित. तथापि गुलामांनां स्वतःचें स्वातंत्र्य पुनः प्राप्त करून घेण्याच्या वास्तविक रोमन वायद्यानं अधिक सवलती टेवलेल्या होत्या. सवय एवढ्या वास्तविक रोमनपद्धति ग्रीकपेक्षा श्रेष्ठ होती. रोमन मालक पैसे घेऊन गुलामांनां स्वतंत्र करीत असत व त्याच पैशांनीं दुसरे गुलाम खरेदी करीत. पुढें रोमन वादशाहांच्या काळांत लढायांचें मान कमी होऊन औद्योगिक युगाला आरंभ झाला. तेव्हां रोमन वादशाहानीं गुलामांनां कायद्यानं पुष्कळ सवलती दिल्या. मालकांच्या क्रूरपणाला पुष्कळ आळा घातला व गुलामांनां स्वतंत्र करण्याच्या कमी स्वतः प्रत्यक्ष मदत पुष्कळ केली.

ख्रिस्ती धर्माचा परिणाम.—रोमन लोकांनीं ख्रिस्ती धर्म स्वीकारल्यापासून गुलामपद्धतीला सौम्य स्वरूप देऊन

गुलामांची संख्याहि उत्तरोत्तर कमी होत गेली. ख्रिस्ती धर्मानें खुद्द धर्मग्रंथांत गुलामपद्धतीचा निषेध स्पष्टपणें केलेला नाहीं. तथापि ख्रिस्ती धर्मप्रदेशकांनीं ख्रिस्ती बनलेल्या रोमन मालकांकडून, व विशेषतः ख्रिस्ती धर्म स्वीकारलेल्या रोमन वादशांकडून गुलामपद्धतीत प्रत्यक्ष उपदेशानें पुष्कळ सुधारणा घडवून आणली पुष्कळ गुलाम पदरीं असणें हें मोठेपणचें लक्षण न मानणें, द्वंद्वयुद्धासारखें प्राणघातक खेळ गुलामांकडून न करविणें, युद्धवेद्यांची खंडणी घेऊन ताबडतोब सुटका करणें, गुलामांना विशेष सवलती देऊन स्वतंत्र होऊं देणें, मनुष्यामनुष्यांमधील समानवैभवाचें नातें ओळखून गुलामांनां भूतदयेन व सन्मानानें वागविणें इत्यादि गोष्टी धर्मोपदेशकांनीं हळूहळू घडवून आणल्या. व्हॉगस्टाईन, थिओडोसियस व जस्टिनियन या वादशाहानीं गुलामांच्या हिताचे असे अनेक कायदे केले.

गुलाम पद्धतीचें कृपी दासा मध्यें रूपान्तर.—तथापि उपर्युक्त सुधारणांनीं गुलामपद्धति बंद पडून एक स्वतंत्र समाज न बनतां मध्यंतरीं एक 'सफडमची' अवस्था उत्पन्न झाली. हें अवस्थांतर पुढील कारणांनीं झालें. (१) रोमन साम्राज्य पूर्ण वाहून जेव्हा युद्धे कमी झाली तेव्हां गुलामांच्या संख्येंत भर घालणार्हे साधन जी युद्धवेद ती बंद पडून गुलामांचा पुरवठा कमी पडला. तेव्हां मालक गुलामांकडून जास्त काळजी व आस्था बाळगूं लागले व गुलाम क्रीपुर्पापासून गुलाम स्थिति उत्पन्न करवून गुलामांची उणीव भरून काढूं लागले. (२) तथापि गुलामांची संख्या एकंदरीनं कमी कमी होत गेल्यामुळे स्वतंत्र मजूरवर्ग उत्पन्न होऊं लागला. प्रथम सरकारी, नंतर खासगी नोकऱ्यांत हळूहळू स्वतंत्र माणसें दिरूं लागलीं. श्रीमंत मालक कारखाने, खाणी व शेती यांत कामाला गुलाम लागीत असत. पण शेवटीं तीं हिंदू पडले. (३) कारण रोमन साम्राज्याच्या उत्तर काळांत रोमन समाजाची संवंध घडोच बदलली. स्वतंत्र रोमन नागरिकांचा वर्ग व गुलामांचा वर्ग हीं पूर्वीची रचना हळूहळू नाहोशी होऊन सर्व समाजांत वंशपरंपरागत धंदेवईक जाती उत्पन्न झाल्या. हें स्वरूप हिंदुस्थानांतील जातीभेदासारखेंच होतें. (४) या अवस्थांतराला अनुसरून गुलामांचें अवस्थांतर होऊन त्यांनां खंडानें शेत करणाऱ्या कुळांचें स्वरूप प्राप्त झालें. अशी शेत करणाऱ्या लोकांच्या जागेजग वसाहती वाढल्या. हे गुलामगिरींतून सुटलेले लोक जमिनदाराला दरसाल खंड भरून बाकीच्या शेतीच्या उत्पन्नावर स्वतंत्रपणें उदरनिर्वाह करून राहूं लागले. अशा नवीन वसलेल्या गांवांचा जमीनमदसूल सरकारांत भरण्यावद्दल जमीनदार मालक जबाबदार असे व तो कुळें लावून शेत पिचवीत असे. या कुळांपद्दल पुढें कायद्यानं पुष्कळ वेधनें उत्पन्न केली. कुळानें गांव सोडून जाती कामा नये, हतयेंच नये तर त्यानं विवाहसंबंध सच्चा जमीनदाराच्या कुळाशीं फलं नये असा निषेध

कायद्याने घातला. तसेच कुळांनी आपल्या मुलांना वंश-परंपरा तेथेच ठेवून शेती केली पाहिजे असा कायदाहि झाला. उलट जमिनदारांना खंड वाडविण्याचीहि कायद्याने मनाई होती. कुळांना खाजगी धनसंचय करण्याचा हक्क होता. याप्रमाणे शेतीच्या चावतीत गुलामपद्धति बंद पडून कृषिदासपद्धति (सर्फिडम) अमलांत आली.

आर्वी ची न गु लाम प द्द ति.—कृषिदासपद्धति स्थापन झाल्यावर गुलामपद्धति कायमची नामशेष होणार अशा अपेक्षा करणे गैरवाजवी नव्हते. परंतु दुर्दैवाने गुलामपद्धति १५ व्या शतकांत पुन्हां सुरु झाली; इतकेंच नव्हे तर तिला प्राचीन रोमन पद्धतीपेक्षांहि भयंकर क्रूर स्वरूप प्राप्त झाले. हीच अमेरिकेंतील सुप्रसिद्ध नीग्रो गुलामपद्धति होय. हिचा थोडक्यांत इतिहास पुढीलप्रमाणे आहे:—१४४२ त सुप्रसिद्ध दर्यावर्दी पोर्तुगालचा प्रिन्स हेनरी याच्या हुकूमतीखाली पोर्तुगीज लोकांनी आफ्रिकेच्या अटलांटिक महासागराकडील किनाऱ्याचे संशोधन करीत असतां पृष्कळ मूर लोक पकडून कैद केले. परंतु त्यांच्या मूर देशांध्यांनी त्यांच्या मोवदला नीग्रो गुलाम व सोने देऊन त्यांची सुटका केली. यामुळे पोर्तुगीजांची द्रव्यतृष्णा वाढून त्यांनी आफ्रिकेच्या किनाऱ्यावर ठिकठिकाणी वसाहती करून नीग्रो लोक पकडून आणून स्पेनमध्ये विकण्याचा क्रम सुरु केला. पुढे हयाटी वेट स्पेनच्या ताब्यांत आल्यावर तेथे त्यांनी निग्रो गुलाम नेले. विशेष लक्षांत ठेवण्यासारखी गोष्ट ही आहे की, अमेरिकेकडील या नूतन संशोधित भूप्रदेशांत निग्रो गुलामपद्धति सुरु करण्याबंधाने ख्रिस्ती मिशनऱ्यांनी आक्षेप न घेतां उलट या गोष्टीला थोडे फार उत्तेजनच दिले. या कार्यातला प्रथमार्भा पासूनचा चायपाचा सुप्रसिद्ध बिशप बार्टोलोम डी लास कासस हा होय. याने उच्च नैतिक तत्वाकडे दुर्लक्ष करून हयाटी वेटांतील गुलामांचे हाल प्रत्यक्ष पाहिले असूनहि प्रत्येक स्पेनिश वसाहतवाल्याने फक्त एकेक उडान गुलाम वाळगावे या अटीवर गुलामांच्या व्यापारास संमति दिली. अशा रीतीने अमेरिकेंत आफ्रिकन निग्रो गुलामांचा व्यापार सुरु झाला. या व्यापारांत भाग घेणारा पहिला इंग्रज सर जॉन हॉकिन्स हा होय. प्रथम इंग्रज व्यापारी स्पेनिश वसाहतीनाच गुलाम पुरवीत असत. १६२० मध्ये व्हर्जिनिया या इंग्रज वसाहतींतील जेम्स टाऊनमध्ये प्रथम निग्रो गुलाम डच व्यापाऱ्यांनी आणून विकले. याप्रमाणे ब्रिटिश अमेरिकेंत शेतीकडे निग्रो गुलाम उपयोगांत येऊ लागून उत्तरोत्तर यांचे प्रमाण इतकें वाढले की, १७९० मध्ये एकटया व्हर्जिनिया संस्थानांत २,००,००० निग्रो गुलाम होते. इंग्लंडमध्ये प्रथम काही विशिष्ट कंपन्यांचाच गुलामांचा व्यापार करण्याचा हक्क दिलेला होता. पण तिसऱ्या विल्यम राजाने हा निबंध काढून या व्यापाराची परवानगी सर्वांना विनशर्त दिली. यामुळे इंग्रज व्यापारी स्पेनिश वसाहतींनाहि गुलाम पुरवू लागले. हा व्यापार इतका फायदेशीर असे की, मोठमोठ्या

युदांचे तह ठरतांना या व्यापाराच्या हक्काबद्दल राष्ट्रांप्रान्तरणे मागत. १७१३ तील युट्रेचचा तह हे अशा प्रकाराचेच उदाहरण होय. सर राबर्ट वालपोलला केवळ याच प्रकरणावरून स्वमताविरुद्ध स्पेनबरोबर युद्ध पुकारावे लागले. १६८० ते १७०० एवढ्या अवधीत एका आफ्रिकनकंपनी नामक व्यापारी मंडळाने १,४०,००० गुलाम नेऊन विकले व इतर व्यापाऱ्यांनी १,६०,००० गुलाम विकले. १७०० ते १७८० या अवधीत एकटया जमेका या इंग्रज वसाहतींत ६,१०,००० गुलाम विकले. अमेरिकन स्वातंत्र्ययुद्धाच्या सुमारास इंग्रजांचा हा व्यापार शिखरास पोहोचला होता, तो युद्धकालांत जरा मंदावला. युद्धानंतर हा व्यापार पुन्हां जोरांत सुरु झाला. त्यासंबंधाने पुढील विश्वसनीय आंकडे प्रसिद्ध आहेत. दरसाल ब्रिटिशांनी ३८०००, फ्रेंचांनी २००००, डचानां ४००००, डेन्सांनी २००००, व पोर्तुगीजांनी १०००० याप्रमाणे सालीसाल एकंदर ७४००० निग्रो गुलाम युरोपियनांनी अमेरिकेंत नेऊन विकण्याचा क्रम चालू ठेवला होता व त्यांपैकी निम्ब्याहून अधिक व्यापार ब्रिटिशांच्या हातां होता.

आफ्रिकेंतून अमेरिकेंत निग्रो गुलाम नेण्याचे कारण एक तर स्पेनिश लोकांनी अमेरिकेंत वसाहती करताना तेथील इंडियन लोकांची अत्यंत क्रूरपणाने वरांचरी कत्तल केली होती. आणि दुसरे कारण एक निग्रो गुलाम चार इंडियनां इतकें काम करीत असे. निग्रो पकडण्यापासून अमेरिकेंत नेऊन विकीपर्यंत सर्वच प्रकार अमानुष निर्दयपणाचा होता. युरोपियन लोक निग्रोनां पकडण्याचे काम निग्रो पुढाऱ्यांकडून करवीत असत. हे लोक खेळाला प्रथम आग लावून देत आणि तेथील रहिवाशी बाहेर पळू लागले म्हणजे त्यांना कैद करात. या झटापटींत काही निग्रो मरत ते वगडले तरी शेंकडा १२। जहाजांतून अमेरिकेपर्यंत जाताना बाटेत मरत, शेंकडा ४। बंदरांत उतरून बिक्रीही इतकेपर्यंत मरत व शेंकडा १। तेथील हवापाणी न मानल्यामुळे गुलाम बनल्यावर मालकाच्या घरी मरत. प्रत्येक गुलामाला सुमारे २० फौंड किंमत येत असे. हे गुलाम बाजारांत विकावयास बहुतेक नम स्थितीतच आणीत असत. खरेदी करताना घोड्यांप्रमाणे त्यांच्या तोंडांतील दांत व सांधे तपासून पहात असत. निग्रो गुलाम दरसाल आफ्रिकेंतून अमेरिकेंत न्यावे लागत असत. कारण अमेरिकेंत त्यांची संख्या फारशी वाढत नसे. जमेकामध्ये १६९० साली ४०००० गुलाम होते आणि १८२० पर्यंत तेथे ८०००० आणखी गुलाम आले; तरी त्या साली तेथे गुलामांची एकंदर संख्या अवघी ३४०००० कायती होती. निग्रोंची संख्यावृद्धि न होण्याचे कारण अर्थात् निग्रो स्त्रीगुलामांची कमतरता हे होय. जमेकामध्ये १७८९ साली ब्रियांपेक्षां पुरुष निग्रो ३०००० अधिक होते. शिवाय निग्रो गुलामांना त्यांचे गोरे मालक फारच निर्दयपणाने वागवीत असत.

व्या पार बं दी ची च ळ व ळ.—बरोल एकंदर हकीगत इंग्लंडमध्ये लोकांच्या कार्ना येऊन गुलामपद्धतीचे

भयंकर स्वरूप त्यांच्या लक्षांत घेतांच सर्व थोर मनाच्या लोकांचें मत या व्यापाराविषयक बनलें, अशा लोकांत पुढील प्रमुख ईंग्रज होतेः—पोप, थॉमसन, सॅव्हेज, कौपर वगैरे कवी, हॅचेसन, जॉन वेस्ले, ब्रिटफोल्ड, आडाम स्मिथ, राबर्टसन, डॉ. जॉनसन, पॅले, ग्रेगरी, गिल्बर्ट वेकफील्ड वगैरे लेखक व वक्ते. प्रथम १७२९ मध्ये ब्रिटनमध्यें गुलामगिरी कायदेशीर आहे की नाहीं हा प्रश्न उपस्थित होऊन यॉर्क व टार्लबॉट या अर्थीर्ना जनरल व सार्लिसिटर—जनरल कायदेशीरतांनी अस्तित्वाची आणि चीफ जस्टिस होल्ड यांनी नास्तित्वाची मत दिलें होतें. पुढें एक खटला प्रत्यक्ष कोर्टांत चालून १७७२ त सर्व बेंचतर्फे लॉर्ड मॉन्स्फील्ड यांनी असा निकाल दिला की कोणत्याहि गुलामाचें पाऊल ब्रिटनच्या जमीनीला लागलें की तो त्या क्षणापासून स्वतंत्र व्हांतो. तिकडे अमेरिकेंत गुलामपद्धतीविषयक चळवळ केकर लोकांनी अगोदर १६७१ पासूनच सुरू केली होती. तिची हळूहळू प्रगति होऊन १६८३ त त्यांनी वेस्ट इंडीज वेटांतिल नोत्रे गुलामांना स्वतंत्र करण्याकरतां एक निराळी संस्था काढली. अमेरिकेंतल्या पेनसिल्व्हेनियान केकर लोकांनी यापेक्षा अगोदर प्रत्यक्ष कामास सुरवात केली होती. त्यांत जॉन वुलमन व जॅम्बोना येनेझट हे प्रमुख होते. १७७४ नंतर या कार्याकरितां इतर अनेक संस्था स्थापन झाल्या. तथापि या चळवळीला प्रथम यश इंग्लंडमध्येच आलें. १७८६ पासून या विषयावर वाङ्मय प्रसिद्ध होऊं लागलें. थॉमस क्रूक्सननें या विषयावर एक निबंध लिहून यक्षीस मिळाविलें व पुढें पुस्तकरुपानें तो निबंध वराच खपला. गुलामांच्या व्यापाराची वंदी करण्याच्या उद्देशानें १७८७ त एक कमेटी स्थापन झाली. तींत विल्यम विलवरफोर्ड, जोशिया वेनवूड, येनेट लॅंगटन (डॉ. जानसनचा मित्र), जॉव.रिया मेकोले, हेन्री ब्रौघम व जेम्स स्टीफन हे इशम होते. पुढें पार्लमेंटकडे पृष्कळ अर्ज गेल्यामुळे गुलामांचा व्यापार या प्रश्नासंबंधानें चौकशी करण्याकरतां १७८८ त प्रव्हीकॅन्सिलची एक कमेटी नेमण्यांत आली व कॉमन्ससभेनें या प्रश्नाचा विचार करावा असा पिटचा ठराव हि पास झाला. पुढें पार्लमेंटच्या कमेटीनें साक्षी पुरावा घेतला व तदनुसार १७९१ मध्ये वेस्ट इंडीजपैकी ब्रिटिश वेटांत त्यापुढें गुलाम पाठवूं नये अशा अर्थाचा ठराव पार्लमेंटांत आला. पण १६३ विरुद्ध ८८ मतांनी नापास झाला. १७९२ पासून सालोसाल विलवरफोर्ड अशाच्या इतर मित्रांनी गुलामांचा व्यापार बंद व्हावा अशा अर्थाचे ठराव पार्लमेंटपुढें मांडले. पण ते कॉमन्ससभेत किंवा लॉर्डींच्या सभेत नापास होत गेले. अखेर १८०६ मध्ये लॉर्ड ब्रेनव्हिल व फॉक्स यांचें प्रधानमंडळ असतां वंदीचे ठराव पुढें येऊन अखेर १८०७ मध्ये असा ठराव पास झाला की, ब्रिटिश मुखांतल्या कोणत्याहि थेंदरांतून

१ मे १८०७ नंतर गुलाम नेण्याकरितां एकहि जहाज बाहेर जाऊं नये व ब्रिटिश वसाहतींत तारीख १ मार्च १८०८ नंतर कोणीहि गुलाम नेऊन उतरूं नयेत. हा कायदा मोडणारास फक्त दंडच ठेवलेला असल्यामुळे १८०७ च्या वंदीच्या कायद्यानंतरहि गुप्तपणें व्यापार चालू होता. त्याचा बंदोबस्त करण्याकरितां १८११ मध्ये गुलामांचा व्यापार करणें हा गोठा गुन्हा ठरवून त्याला हद्दपारीची शिक्षा ठेवण्यांत आली. या कायद्यामुळे सदर हद्द वंदी नीट अमलांत आली.

फ्रान्स—सेंट डॉमिंगो या फ्रेंच वसाहतींत १७९१ साली ४,८०,००० काळेनीग्रो, २४,००० म्युलॅटो (मिश्र) व ३०,००० गोरे लोक होते. १७८८ मध्ये गुलामांचा व्यापार व गुलामपद्धति पूर्णपणें बंद करण्याचा प्रयत्न करण्याकरितां कॉडॉसेटच्या अध्यक्षतेखाली एक सोसायटी स्थापन झाली. तिला मिराबोची सहानुभूति होती. पण त्यांचे प्रयत्न इंग्लंडांतल्याप्रमाणें धार्मिक दृष्टीचे नसून भूतदर्थनें पेरित होते. तथापि १७८९ मधील फ्रेंच राज्यक्रांतीनंतरच्या फ्रेंच सरकारनें व कायदे मंडळानें सेंट डॉमिंगो येथील गोऱ्या वसाहतवाल्यांच्या असंतोषास भिऊन गुलामांचा पक्ष घेण्याचे नाकारलें. तेव्हां तेथें म्युलॅटो व नीग्रो लोकांनी मिळून बंड केलें. तेव्हां फ्रान्समधून कमिश्नर पाठविण्यांत आले. त्यांचे तेथील गव्हर्नरशी भांडण होऊन त्यांनी नीग्रो लोकांच्या मदतीनें फ्रांकोय शहरांतील रहिवाशांवर हल्ला करून त्यांची जाळपोळ व कत्तल केली, तेव्हां गोऱ्या वसाहतवाल्यांनी ब्रिटिशांची मदत घेतली. पण फ्रेंच रिपब्लिकन सरकारच्या सैन्यानें नीग्रो लोकांच्या मदतीनें ब्रिटिशांना ह्यांकून लाविलें व गुलामपद्धति पूर्णपणें बंद केली. पण पुढें बोनापार्टनें गोऱ्या वसाहतवाल्यांतर्फे नीग्रोनां जिंकण्याकरतां सैन्य पाठविलें; पण नीग्रोनां त्याचा पराभव करून तें ह्यांकून लाविलें व आपलें राज्य स्थापन केलें. पुढें बोर्बॉन राजांनी तें बेट जिंकण्याचा व तेथें गुलामपद्धति सुरू करण्याचा प्रयत्न केला पण त्यांना यश न येतां हें बेट इ. स. १८२५ पासून पूर्णपणें स्वतंत्र राहिलें आहे.

गुलामांना स्वातंत्र्य देण्याची चळवळ.—गुलामांचा व्यापार बंद करण्याचा पहिला मान इंग्लंडला नसून डेन्मार्कला आहे. १६ मे १७९२ रोजी निघालेल्या राजाच्या हुकुमानें डॅनिश वसाहतींत १८०२ पासून या व्यापाराला पूर्ण वंदी करण्यांत आली. पोर्तुगालनें १८१५ पासून वंदीच्या कायद्यास आरंभ करून १८२० मध्ये या व्यापारास पूर्ण वंदी केली. उच लोकांनी हा व्यापार १८१४ त बंद केला, व स्वीडिश लोकांनी १८१३ तच बंद केला होता. दक्षिण अमेरिकेंतले हा प्रजा, व्हेनेसुएला, व बिली या देशांनी स्वतंत्र होतांच हा व्यापार बंद केला. याप्रमाणें व्यापार बहुतेक बंद झाल्यावर गुलामगिरीत तत्पूर्वापासून खितपत

असलेल्या नीर्यांना स्वतंत्र करून गुलामपद्धति व अजीवात नष्ट करण्याचे उद्योग सुरू झाले. व्यापार बंद होऊन नवीन पुरवठा बंद झाल्यामुळे पूर्वीच्या गुलामाकडून मालक प्रमाणावाहेर अतिशय काम वेडे लागले व त्यामुळे गुलामांची मृत्युसंख्या फार वाढली. वेस्ट इंडीजमध्ये १८०७ साली ८,००,००० संख्या होती ती १८२० मध्ये ७००००० उरली. या सर्व गोष्टींना उपाय म्हणजे गुलामगिरीतून सर्वांची मुक्ता करणे हाच होय हे स्पष्ट दिसू लागले. तेव्हा या दिशेने चळवळ विलवरफोर्स व बक्सन यांनाच सुरू केली. " गुलामांचे हाल दूर करण्याच्या योजना ब्रिटिश वसाहतींना आपापल्या कायदेमंडळांमार्फत अमलांत आणाव्या अशी ब्रिटिश पार्लमेंटची शिफारस आहे. " इतकाच कॅनिंगचा ठराव पास झाला. पण त्यामुळे गुलामांचा गैरसमज होऊन त्यांनी मालकांची कामे करण्याचे एकदम नाकारले. तेव्हा उभयपक्षांत मारामाऱ्या होऊन लष्करी कायदा लागू करावा लागला व मोठे कडक उपाय योजून गुलामांची बंडे मोडण्यांत आली. तेव्हा काही वर्षे हा प्रश्न मागे पडून पुन्हा १८३३ मध्ये अर्ल प्रेच्या प्रधानमंडळांत एडनिथॉर्न गुलामांना स्वातंत्र्य देण्याचा कायदा पास केला व मालकांना नुकसानभरपाई देण्याकरतां म्हणून २ कोटी पौंड मंजूर केले पण स्वातंत्र्यप्राप्तीची तयारी म्हणून सात वर्षे गुलामांना मालकाची नोकरी दिवसाचे ३ तास करावी व त्याचा मोबदला मालकांना त्यांना अन्नवस्त्र यांचे असे ठरवण्यांत आले. सहा वर्षांच्या आंतील मुले मात्र स्वतंत्र ठरवून त्यांना धार्मिक व नैतिक शिक्षण देण्याची व्यवस्था करण्यांत आली. तथापि ब्रिटिश कामन्स सभेला ही सात वर्षांहि मुदत पसंत नव्हती. सबब तडजोड होऊन १८४० एवजी १८३८ मध्येच सर्व गुलामांना स्वातंत्र्य देण्यांत आले. इंग्लंडचे उदाहरण पाहून फ्रान्सने १८४८ साली, पोर्तुगालने १८५८ साली व डच लोकांनी १८६३ साली गुलामांना दास्यांतून मुक्त करून स्वतंत्र केले. मेक्सिकोने तत्पूर्वीच १८२९ साली गुलामांना स्वातंत्र्य दिले होते. आयर्लंडने त्याच्याहि पूर्वी कायदा करून २१ जून १८१३ नंतर जन्मलेल्या गुलामांच्या सर्व मुलांना स्वतंत्र समजण्याचे ठरविले व कोलंबियामध्ये १६ जुलै १८२१ नंतर जन्मलेल्या सर्वांना वयांत आल्यापासून म्हणजे अठराव्या वर्षापासून स्वतंत्र समजण्याचा कायदा पास झाला होता. यानंतर गुलामपद्धति चालू असलेले महत्त्वाचे देश तीनच उरले, ते दक्षिण युनायटेड स्टेट्स, क्युबा व ब्राझिल हे होते.

युनायटेड स्टेट्स. — अमेरिकेंतील संस्थानांचे स्वतंत्र संयुक्त राष्ट्र बनवविणारे थोर थोर पुढ्य यांना गुलामपद्धति मान्य नव्हती. वॉशिंग्टनने आपल्या मृत्युपत्रांत स्वतःच्या गुलामांना स्वातंत्र्य देण्यावद्दल लिहून ठेविले होते. जॉन अँडाम्बने गुलामपद्धति पूर्ण बंद करण्याची योजना अमलांत यावी असे जाहीर मत दिले होते. फ्रांझिन, मॅडिसन,

हॅमिल्टन, पॅट्रिक हेनरी या सर्वांनी गुलामपद्धतीचा निषेधच केलेला होता. जेसनेने युनायटेड स्टेट्सच्या राज्यपद्धतीसंबंधाने गी लेखी योजना तयार केली तींत गुलामपद्धति बंद व्हावी असे स्पष्ट वाक्य घातले होते. या मतौघात अनुसरून १८०४ च्या सुमारास युनायटेड स्टेट्समधील उत्तरेकडील संस्थानांत व्यक्तिशः गुलामपद्धति बंद करण्याचे कायदे पास झाले होते. पण त्यांचा परिणाम एवढाच झाला की, उत्तरेकडील संस्थानांतल्या मालकांनी दक्षिणेकडील संस्थानांत नेऊन गुलाम विकले. त्यामुळे गुलामांना प्रत्यक्ष स्वातंत्र्य मिळाले नाहीच. उलट दक्षिणेकडील संस्थानांत गुलामपद्धति वाढत्या प्रमाणांत चालू होती. सर्व युनायटेड स्टेट्स राष्ट्रांत व्यापाराची बंदी होऊन गुलामांना स्वातंत्र्य मिळावे अशी चळवळ करणारा पहिला इतम बेंजामिन लुंडी (१७८९-१८३९) हा होय. त्याच्या शिवाय विल्यम क्राँड गॅरिसन (१८०५-१८७९), एलिजा पी. लव्हजॉय, पेंडेल फिलिप्स, चार्लस स्मनर, जॉन वाऊन हे या कार्यांतले प्रसिद्ध पुरस्कर्ते होते. आर्. डब्ल्यू. इमर्सन, थॉमस, लॉगफेलो, विह्मिथियर व व्हिदमन हे विद्वान श्रेयकार व कवी यांनी स्पष्ट शब्दांत सदरहू पद्धतीचा निषेध केलेला होता. उलट पक्षां त्या पद्धतीच्या पक्षपात्यांनी निषेधण मते प्रसिद्ध होऊन नयेत अशावद्दल भंगीरथ प्रयत्न चालविले होते. दक्षिणेकडील ख्रिस्ती चर्चंही या पद्धतीचा पुरस्कार करीत असत. तथापि हळूहळू विरुद्ध मत प्रगत होत चालले होते आणि १८५२ च्या सुमारास मिसिस हॅरिएट वांचरस्ट्रे जिं लिहिलेल्या ' अंकल टॉमस केविन ' या कादंबरीने तर लोकमतांत फरव सळवळ उडवून दिली. तथापि दक्षिणेकडील लोकमत विलकूल बरेना. तेव्हा लढाई शिवाय या प्रकरणाचा सोक्ष मोक्ष लागत नाही असे स्पष्ट दिसू लागले. इतक्यांत १८६० मध्ये अन्नाहाम लिंकन प्रेसिडेंट निवडून आला. हे पाहून दक्षिणेकडील संस्थानांना स्वातंत्र्यप्राप्तीच्या युद्धाचे रणाशिग फुंकले व उत्तरेकडील संस्थानांना दुकळी न होता एकी कायम राहावी अशा हेतूने शस्त्रे उचलली. तथापि युद्धाचा सुधय हेतु गुलामपद्धतीचे अस्तित्व चालू ठेवणे फिना बंद करणे हा होता. १८६५ च्या एप्रिल ९ रोजी आपोमाटोकस येथे दक्षिणेचे सैन्य शरण येऊन युद्धाचा निकाल लागला. काँग्रेसने तत्पूर्वी १८६२ मध्ये कायद्याने गुलामांना स्वातंत्र्य देण्याचे जाहीर केलेच होते. त्याचा अंमल १८६३ पासून सुरू होऊन युद्ध संपताच १८६५ डिसेंबर पासून सर्व युनायटेड स्टेट्स देशांत गुलामपद्धतीला कायमची मूठमती मिळाली.

क्युबा व ब्राझिल. — क्युबा या स्पॅनिश वसाहतांत १७८९ मध्ये पास झालेल्या कायद्याने गुलामांना पुष्कळ सवलती दिलेल्या होत्या. परंतु त्याचा प्रत्यक्ष अंमल न होता उलट गुलामांचा व्यापार वाढत होता. जीता १७९२ मध्ये ८४,००० गुलाम होते ती संख्या १८४३ मध्ये ४,३६,००० वर गेली. अखेर १८७० मध्ये स्पॅनिश कायदे

भंडळानें गुलामांनां स्वातंत्र्य देण्याचा कायदा केला व तो हळूहळू अमलांत येऊन १८८५ च्या सुमारास सर्व गुलाम स्वतंत्र झाले. ब्राझिलच्या वादशाहानें १८८० त गुलामांचा व्यापार बंद करण्याबद्दल हुकूम सोडला. तथापि चोखान व्यापार चालू राहून कित्येक वर्षे दरसाल ३४,००० गुलाम देशांत वाहेरून येत होते. १८५० मध्ये व्यापार पूर्ण बंद पडला. पण त्यामुळे तत्पूर्वीच्या गुलामांवर कामाचा बोजा फार पडून त्यांचे हाल वाढले. कारण पूर्वीचे घरकाम करणारे गुलाम शेतकामाला लावण्यांत आले. तथापि युनायटेड स्टेट्साच्या मानानें ब्राझिलमध्ये गुलामांवर जुलूम कमीच होत असे. अखेर १८७० मध्ये ब्राझिलच्या कायदेमंडळानें गुलामांना स्वातंत्र्य देण्याचा कायदा केला. तो हळूहळू अमलांत येऊन १८८८ मध्ये सर्व गुलाम पूर्णपणे स्वतंत्र करण्यांत आले.

मुसुलमानी देश—मुसुलमानी देशांत गुलामपद्धति आहे. पण ते गुलाम शेतकामाकरितां नवून घरकामाकरितां असतात. अर्थात् त्यांनां साधारणपणे कुटुंबांतल्या माणसाप्रमाणें समजून दयाळूपणां व प्रेमानेहि वागवितात. इराणमध्ये गुलामांनां इतके चांगल्या तऱ्हेने वागवितात की त्यांस स्वतंत्रता देणें हीच शिक्षा वाटते असें वित्त म्हाणतो (इन दि लॅंड ऑफ दि लायन अँड सन). खुद्द कुराणामध्ये गुलामांनां इतक्या चांगल्या तऱ्हेने वागवण्याबद्दल आज्ञा असून शिवाय त्यांनां स्वतंत्र करणे अर्शाहि शिफारस केलेली आहे. गुलाम स्त्रीला झालेले मूल स्वतंत्र दर्जाचे मानतात व त्या स्त्रीलाहि गुलामगिरीतून सोडवून स्वातंत्र्य देतात. तुर्कस्तानच्या वादशाहानें स्वतःच्या राज्यांत गुलामांचा व्यापार करणें हे धोक्यादेशांर आहे असें पुनः पुनः जाहीर केलें व १८८९ मध्ये व्यापारबंदीचा कायदाहि केला. पण सरकारी नोकरांच्या सामिलीमुळे व्यापार पूर्ण बंद होऊ शकला नाहीं. ईजिप्तमध्ये मात्र तो पूर्णपणे बंद झाला आहे.

रशियांतील कृषिदासपद्धति—गुलामगिरीची पद्धति मोडून जिला सर्कडम उर्फ कृषिदासपद्धति म्हणतात ती रशिया मध्ये सुरु होऊन ती जवळ जवळ १९ व्या शतकाच्या अखेरपर्यंत चालू होती. आरंभी रशियांत शेतकाम करणारे (१) गुलाम, (२) शेतमजूर व (३) शेतकरी असे तीन वर्ग होते; परंतु पुढें १८ व्या शतकाच्या सुमारास वराल तिन्ही वर्गांचे रूपांतर कृषिदासांमध्ये झाले. हे लोक जमीनीच्या मालकांपासून जमीनी मंडानें कायमच्या परकून राहू लागले. या कृषिदासांनां जमिनी सोडून देण्याची परवानगी नसे इतकेच नव्हे तर अनावाराप्रमाणें हे दास मालकांना विकतांहि येत असत. पीटर दि ग्रेटने या दासांवर उद्दिष्टी घातविकी होती व तिच्या बसलीबद्दल जमीनदार हे जबाबदार असत. दुसऱ्या कॅथारिनच्या कारकीर्दीत ही पद्धति पूर्णावस्थेप्रत पोहोचली. त्यावेळीं हे दास जमीनदारांवर किंवा स्वतंत्रपणे विक्रीत असत, पक्षीस देत असत व कोणी बंडखोरपणा केल्यास त्याला दूर दृष्टीपर करीत किंवा आजन्म

खार्णीमध्ये कामास लावीत. पुढें पॉलच्या कारकीर्दीत (१७९६-१८०१) त्यांच्या मुक्तेच्या चळवळीस सुरवात झाली दुसऱ्या अलेक्झांडरच्या कारकीर्दीत दासांनां स्वातंत्र्य देण्यासंबंधानें सूचना करण्याकरतां एक कमेटी नेमिली गेली; व तिच्या सूचनांनुसार जमिनदारांचा विरोध असतांनाहि दासांनां स्वातंत्र्य देण्याचा कायदा ता. ३ मार्च १८६१ रोजी करण्यांत आला. यावेळीं दासांची एकंदर संख्या २,१३,२५,६०९ होती. याशिवाय सरकारी कामकाजाकरितां व राजघराण्यामध्ये मिळून दोन कोटीपर्यंत दास होते. वरील कायद्यानें या सर्वांनां म्हणजे चार कोटी दासांनां स्वतंत्र करण्यांत आले.

आफ्रिका.—अमेरिकेमधील वसाहतींच्याकडे पाठविण्यांत येणारे निग्रो गुलाम मुख्यतः आफ्रिकेंतल्या कालाबार व योनी या दोन नद्यांच्या मुखाजवळील वेदरांतून जात असत. या वेदरांतून जाणाऱ्या गुलामांची संख्या आफ्रिकेच्या इतर सर्व भागांतून जाणाऱ्या गुलामांच्या संख्येच्या इतकी असे. ईजिप्त, तुर्कस्तान, अरबस्तान व इराण इकडे पाठविण्यांत येणारे गुलाम (१) मध्य सुदान, (२) अपर नाईल नदीचा मोठाव्या सरोवरापर्यंतचा प्रदेश, आणि (३) पोर्तुगीज ईस्ट आफ्रिका या तीन भागांतले असत. मध्य सुदानमजून दरसाल ४००० गुलाम जात असत व त्याबद्दल तेथील सुलतानाला सालीना जकातीचे उत्पन्न ४८०० पांड होत असे. अलीकडे पश्चिम सुदानवर फ्रेंचांचा अम्मल सुरु झाल्यापासून या भागांतून होणारा गुलामांचा पुरवठा फार कमी झाला आहे. तथापि सुदानच्या सुलतानाच्या सामर्थ्यांत गुलामपद्धति अद्याप चालू आहेच. अपर नाईल नदीच्या प्रदेशांतून चालणारा गुलामांचा व्यापार बंद करण्याचें काम खेदीन इम्मायलने १८६९ पासून सर सॅम्पुअल बेकरला व त्याच्यानंतर १८७४-७९ पर्यंत कर्नल सी. जी. गॉडिन यास सांगितलें होतें. तथापि माहादी व खलीफा या सुलतानांच्या कारकीर्दीत तो व्यापार पूर्ववत् सुरु झाला. परंतु पुढें पूर्व सुदान अँग्लोईजिप्शियन सेन्यानें काबीज केल्यावर हा व्यापार कमी होऊ लागून अखेर १९१० च्या सुमारास मध्य सुदान फ्रेंचांच्या पूर्णपणे ताब्यांत आल्यावर हा व्यापार जगदी बंद झाला. मादागास्कर व कोमोरो बेटांनां होणारा गुलामांचा बहुतेक पुरवठा पोर्तुगीज ईस्ट आफ्रिकेंतून होत असे. शिवाय म्यासा सरोवराच्या प्रदेशांत सांपडणारे गुलाम ज्ञानिवार वेदरांतून जात असत. पुढें जॉर्जियारला ब्रिटिश प्रोटेक्टरेट स्थापन झाल्यावर आणि बहुतेक पूर्व आफ्रिकेच्या किनाऱ्यावरील प्रदेश ब्रिटिश, जर्मन व पोर्तुगीज यांच्या ताब्यांत आल्यावर गुलामांचा व्यापार बंद पडला व या युरोपीय लोकांच्या ताब्यांतून प्रदेशांत गुलामांनां स्वातंत्र्यहि देण्यांत आलें.

कांभो नदीच्या कांठी वेलजमच्या दुसऱ्या लिओपोल्ड राजानें कांगोप्रोटेस्ट नांवाचें राज्य स्थापल्यावर तेथून व इतर देशी संस्थानांतून गुलाम पकडून रवाना करण्या

व्यापार पुष्कळ चालू होता. पण पुढें आफ्रिकेच्या पश्चिम किनाऱ्यावर ब्रिटिश, जर्मन व फ्रेंच यांचो प्रोटेक्टरेट राज्यें स्थापन झाल्यावर व्यापार कमी होत जाऊन १९१० च्या सुमारास तो पूर्णपणें बंद झाला.

गुलामांचा व्यापार व गुलामपद्धति बंद करण्याच्या वाचनांत प्रयत्न करणारांपैकीं क्लार्कसन व वकूटसन हे प्रमुख होत. यांना व या बाबतींत प्रयत्न करण्याच्या इतर सद्युद्देश्यांना हें पूर्णपणें कळून चुकलें होतें कीं, गुलामांचा व्यापार व गुलामगिरी बंद पडण्यास निग्रो लोकांत शिक्षण, उद्योगधंदे व व्यापार यांचा प्रसार करणें हा रामबाण उपाय होय. सिरिया लिब्रोन व लायबेरिया या मार्फत सद्दहू कार्याला चांगला आरंभ होईल असें एकदां वाटत होतें. परंतु अद्यापि या दिशें चांगला उपक्रम कोठेहि झालेला नाही.

गुलामपद्धतीचा प्रच्छन्न अवतार.—यूरोपांतील अनेक देशांच्या वसाहतींत गुलामांचा व्यापार बंद करण्यांत आल्यावर त्याऐवजीं मागासलेल्या मानवजातींतील लोकांना मोठमोठ्या मुदतीच्या करारावर मजूर म्हणून आणण्याची पद्धति सुरू झाली. या मुदतबंदी मजूरपद्धतीला हळुहळू इतकें कुर स्वरूप प्राप्त झालें कीं गुलामपद्धतीचा हा नवा अवतारच आहे असें म्हणण्याची पाळी आली. १८६७ च्या सुमारास दक्षिण महासागरांतील वेदांमध्ये, न्यू कॅलेडोनिया व फिजी वेदांमध्ये प्रथम या पद्धतीला सुरवात झाली. वास्तविक या मजुरांबरोबर कायदेशीर करार करून त्यांना नेत असत, परंतु मजूर पुरविणाऱ्या व्यापारी कंपन्यांच्या लवाड्या व अत्याचारांमुळे या पद्धतीला पुढें गुलामपद्धतीचेंच हिडिस स्वरूप प्राप्त झालें. मजुरांना कराराच्या अटी सर्वे नीट समजाऊन सांगण्यांत येत नसत व कायदेशीर मुदतपेक्षांहि अधिक मुदतीपर्यंत त्यांना करारांत बद्ध करून घेत असत. याविषयीची संपूर्ण माहिती स्वतंत्र लेखांत दिली आहे.

[वाङ्मय.—याविषयावर वाङ्मय संपादन आहे. थोडक्याच पुस्तकांचा उल्लेख येथें करता येईल. भारतीय दास्यस्थितीसाठीं वेद, महाभारत, धर्मशास्त्रे व प्रवासवर्णने हीं पाहिलीं पाहिजेत. यावर पद्धतशीर पुस्तक नाही. ग्रीसमधील गुलामगिरीवर ए. काल्डेरिनी यांचें पुस्तक आहे (मिलान १९०८). रोमन गुलामगिरीच्या कायद्यावर वकूटसन यांचें (कॅम्ब्रिज १९०९) पुस्तक चांगलें आहे. यूरोपांतील मध्ययुगीन गुलामगिरीवर ट्रॉपिकल्गीय ग्रंथकार पुष्कळ आहेत पण इंग्रजी ग्रंथ चांगले नाहीत. तरी "स्टॅन्स" व्हे कान्स्टिट्यूशनल हिस्ट्री ऑफ इंग्लंड, हें पुस्तक वाचावें. अमेरिकन गुलामगिरीवर एन् विल्सनचें हिस्ट्री ऑफ दि राईस अँड फॉल आफ दि स्लेव पावर इन अमेरिका (योस्टन १८७२); ड्यू बाईस—संप्रेसन ऑफ दि आफ्रिकन स्लेव्हस्ट्रेड टु दि युनायटेड स्टेट्स (न्यूयॉर्क १८९६); ड्यू बाईस हा निग्रो थकार आहे.]

गुलाम घराणें (१२०६-१२८८)—तेराव्या शतकाच्या सुवातीपासून बाबरनें हिंदुस्थानावर स्वारी केली, तीपर्यंतच्या काळामध्ये दिल्लीच्या तत्कावर एकंदर चौतीस मुसुलमानी राजे वसले. त्यांपैकीं मरदंमद घोरीचा वज्जर ऐबक हा पहिला होय. हे चौतीस राजे पांच निरनिराळ्या घराण्यांपैकीं होते. त्यांपैकीं गुलाम घराण्यानें दिल्ली येथें राज्य केलें. इ. स. १२०६ पासून १२८८ पर्यंत या घराण्यांत एकंदर दहा सुलतान होऊन गेले. त्यांपैकीं कुतुबुद्दीन ऐबक, अलतमश व बलबन हे विशेष प्रसिद्ध आहेत.

ए व क.—कुतुबुद्दीन हा गुलाम घराण्याचा संस्थापक होय. याचें चरित्र ज्ञानकोशाच्या अकराव्या भागांत (पृ. ५४७) आलें आहे तेथें तें पहावें. त्याच्या हातानें बौध्द तुटलेलें असल्यामुळे त्याला ऐबक म्हणजे हातानें वधू असें नांव पडलें. कुतुबुद्दीन न्यायी असला तरी हिंदूवर त्याची वकट्टीच होती. हिंदूंची देवळे पाडून तेथील दगडांनां त्यानें मशीदी बांधिल्या होत्या.

अलतमश.—ऐबकानंतर पावल्यावर त्याचा आराम नांवाचा पुत्र गादीवर वसला; परंतु राज्यकारभार करण्यास तो नालायक असल्यामुळे सर्वत्र अस्वस्थता व गोंधळ उडून गेला. कुयाचा नांवाच्या सरदारानें सिंधू व सुलतान आणि खज्यार खिलजीनें वंगाल व बहार हे प्रांत बळकाविले व एल्डोज सरदागाचा डोळा लाहोरवर होता. अशा स्थितींत कुतुबुद्दीनचा जांबई अलतमश यानें दरबारी मेंडळीच्या साहाय्यानें आरामचा पराभव करून तख्त बळकाविलें. अलतमश हाहि गुलाम होता. परंतु त्याच्या धन्यानें त्यास उत्तम शिक्षण देऊन कुतुबुद्दीनला विकलें होतें. हळू हळू तो कुन-बुद्दीनला इतका प्रिय झाला होता कीं, त्यानें यास आपली मुलगी दिली होती. अलतमशनें सिंधवर स्वारी करून कुबाचाचा पराभव करून त्याचा मुखेल पादाकांत केला. इ. स. १२२६ त त्यानें माळवा प्रांतावर स्वारी करून १२३१ त ग्वालेरचा किला व उजनी घेऊन तेथील देवालयांचा नाश करून वहुतेक उत्तरहिंदुस्थान आपल्या अंमलाखाली आणिलें. नंतर त्यानें बगदादच्या खलीफाकडून स्वतःसाठीं वादशाही बख्ते मिळविली. पुढें तो १२३६ त मरण पावला. अलतमश हा मूळ थोर घराण्यांतील होता; तो हुपार, देखणा व बुद्धिमान असल्यामुळे द्वेषबुद्धीनें त्याच्या भावांनां त्यास गुलाम म्हणून विकलें होतें अलतमशनेंच प्रथमतः अरबी नाणीं हिंदुस्थानांत सुरू केलीं. व टंका (रुपायाच्या तोंडीचें एक नाणें) हें चांदीचें नाणें पाडिलें. या नाण्याचें वजन १७५ ग्रेन होतें.

रक्षि या.—अलतमशचे पुत्र दुर्बल व व्यसनी असल्यामुळे त्याच्या नंतर दहावेंपे राज्यांत सर्वत्र दंगेधोंपे चालू होते. अलतमशचा वडील पुत्र रकन उद्दीन यानें तख्त बळकाविलें, परंतु तो अर्थांत व्यसनी असल्यामुळे दरबारेचे लोक त्याचा कटाळा करूं लागले. त्याची वहाण रक्षिया हिला राज्यकारभार देण्याचें ठरवून रकन उद्दीन यास त्यांनां कैद

टाकिलें. रक्षिया इमें सुलतान रक्षिया-उद्दीन (धर्मभक्त) असा स्वतःस किताब धारण केला. ती पराक्रमी असून आपल्या बापाची लाडकी होती. बापाच्या गैरहजारीत ती सर्व कारभार पाहत असे. राज्यकारभार करण्यास लागणारे बहुतेक सर्व गुण तिच्या अंगी होते. तिलाच गादी मिळावी अशी अस्तमशचाही इच्छा होती. प्रत्येक काम ती स्वतः पाहो. पूर्वीच्या वाईट चाली वंद करून तिने कायद्यांची दुरुस्ती केली. परंतु ज्ञानें राज्य करावें ही कल्पनाच त्यावेळीं पसंत नसल्यामुळे लोकांचें समाधान झालें नाहीं. निशामउल्मुल्क जुनेदी या वजीरानें तिचा अधिकार मान्य केला नाहीं. मलिक जानी, कोची, कबीर खान वगैरे सरदारांच्या मदतीनें त्यानें रक्षियाच्या विरुद्ध बंड केळें; परंतु तें रक्षियानें मोडून टाकिलें. अमीर जमलुद्दीन याकृत नांवाच्या हवशी गुलामावर तिचें प्रेम वसून त्याला तिनें आपला मुख्य कारभारी नेमिल्लें होतें. परंतु या कृत्यानें व ती नेहमीं पुरुषवेप धारण करी यामुळे तुर्क सरदारांचीं मनं तिच्या विरुद्ध कलुषित झालीं. त्यामुळे लाहोरच्या सुभेदारानें बंड केळें. परंतु तिनें तें तत्काळ मोडलें. इतक्यांत पुन्हां (१२४०). शवरहिंद्या सुभेदार मलिक अलतुनिया यानेंहि बंड केळें व त्याला अनेक सरदारांनीं मदत केली. हें बंड मोडण्यासाठीं ती स्वतः गेली असतां तुर्क सरदारांनीं तिच्यावर हल्ला करून अमीर याकृत या हवशाळा ठार केळें व रक्षियाला पकडून कैदेंत टाकिलें. कांहीं दिवसांनीं या अलतुनियाचाच तिनें लग्न लाविलें. तेव्हां या दौघाविरुद्ध इतर सरदारांनीं लढाई करून त्यांनां ठार मारिलें. राज्यकारभार करण्याचें चातुर्य तिच्या अंगीं होतें, परंतु ज्ञानें राज्य करावें हा कल्पनाच तुर्क लोकांस आवडली नाहीं. आजपर्यंत फक्त तीन स्त्रियांनीं मुसुलमानां अमदानींत राज्य केलें. एक ही रक्षिया, दुसरी इजिप्तची राणी शजाव्हर व तिसरी इराणची राणी आबिश. रक्षियाचा भाऊ मोइझ-उद्दीन वहराम हा तिजविरुद्ध लढत होता. पुढें त्यासच राज्यपद मिळालें.

मो इ झ-उद्दीन व हा राम (१२३९—४१) :—वहराम राज्यकारभार करण्यास अगदीं नालायक होता. किशकें लोकांस त्यानें कपटानें ठार केल्यामुळे त्याजविरुद्ध दरवारांत कट झाले. १२४१ त मोंगलांनीं लाहोरावर सारी केली असतां वहरामनें यख्तार-उद्दीन नांवाच्या दिवाणास त्यांच्यापैर पाठविले. मोंगलांचें पारिपत्य करून दिल्लीस परत आल्यावर यख्तार-उद्दीन यानें वहराम यास पकडून ठार मारिलें. वहराम हा क्रूर व हलकट असून त्याच्या दोन वर्षीच्या कारकीर्दीत जिकडे तिकडे खून, मारामाऱ्या वगैरे गोष्टी चालू होत्या.

अल्ला-उद्दीन न-म सा-ऊद (१२४२—४६) :—वहराम नंतर त्याचा पुतण्या मसा-ऊद हा गादीवर आला. याच्या वेळींहि दंगयोपे चालूच होते. तो क्रूर व वैनी असल्यामुळे राज्यकारभाराकडे त्याचे लक्ष नसे. दरवा-

रच्या लोकांनीं त्यास वैद करून त्याचा जुलता नासिरुद्दीन यास राज्यपद दिलें. मसा-ऊद वैदेंतच मरण पावला. याच्यावेळीं मोंगलांनीं हिंदुस्थानवर दोन स्वाभ्या केल्या, परंतु दोन्ही वेळां त्यांस माघार घ्यावी लागली.

ना सि रुद्दीन म हं मूद (१२४६—१२६६) :—नासिरुद्दीन महंमूद हा अस्तमशचा तिसरा पुत्र होय. याच्या कारकीर्दीत सर्वत्र शांतता नांदत होती. याच्या सावत्र-आईनें यास लहानपणां वंदीत टाकिलें होतें. पुढें मसा-ऊदनें याची मुक्ता कळून त्यास वैराकची सुभेदारी दिली. तें काम त्यानें उत्तम रीतीनें केलें. बंदीत असतां कुराण लिहून तो आपला उदरनिर्वाह करी. तोच धंदो राज्यावर आला असतांहि त्यानें चालविला. त्याचा राहणी साधी होती; तो एकपत्नी होता. घराचा सर्व कामें त्याच्या वायकोस स्वतः करावी लागत. तो स्वतःस राज्याचा मालक न समजतां रक्षक समजे. स्वतःच्या खर्चाचा भार राज्यावर लादणें योग्य नव्हें अशा समजुतीनें स्वतः श्रम करून तो आपला खर्च चालवी. त्यानें राज्यांत चांगला बंदोबस्त ठेविला; मोंगलांचा बंदोबस्त केला; शेजारचीं लहान लहान स्वतंत्र राज्ये जिंकून आपल्या राज्यास जोडिलीं. उलुघ-खान उर्फ ग्यातुद्दीन वल्वन यास त्यानें आपला वजीर नेमलें. नासिरुद्दीन इ. स. १२६६ त मरण पावला. तो स्वभावानें शांत होता, परंतु राज्यकारभाराच्या कामीं इतका साधा मनुष्य नालायक असतो.

व ह्य न (१२६६—१२८६) :—वल्वन हा एका तुर्क सरदाराचा मुलगा होता. परंतु लहानपणां व मोंगलांनीं त्यास पकडून हिंदुस्थानांत गुलाम म्हणून विकिलें. अस्तमशानें त्यास विकत घेतलें. प्रथम गाईक, मग शिबारी, नंतर सेनापति व मुस्तद्दीव सरते शेवटीं सुलतान अशा रीतीनें केवळ स्वपराक्रमानेंच चातुर्यानें तो चडत गेला. रुकुद्दीनच्या कारकीर्दीत त्याला कारागृहवासहि भोगावा लागला होता. वहरामच्या वेळीं याला एक लहानशी जाहगीर मिळाली; वहरामच्या विरुद्ध झालेल्या बंडांत याचें अंग असल्यामुळे, तें बंड यशस्वी झाल्यावर ह्मीचा राज्यकारभार याच्याकडे आला. १२४३ त याच्याच पराक्रमानें मोंगलांचा पराभव झाला. नासिरुद्दीन गादीवर बसल्यावर खरी सत्ता वल्वनकडेच आली. नासिरुद्दीन निपुत्रिक असल्यामुळे त्याच्या पश्चात् वल्वन यासच राज्य मिळालें. राजा झाल्यावर त्यानें बराच कडकपणा गाजविला. हिंदू लोकांवर त्याची धकटटि होती. त्यांनां मोठमोठ्या जागा त्यानें दिल्या नाहींत. मुसुलमानां विषय त्यानें चांगलें उत्तेजन दिलें. मद्यपान न करण्यावद्दल त्यानें नियम केले व ते मोडणारास कडक शिक्षा दिल्या. तो आमडौलाचा मोक्षा होता. अस्तमशानंतर झालेले सुलतात कर्तूरवशून्य निपात्यामुळे हिंदू लोकांनीं चळवळ सुरू केली होती. परंतु ती वल्वननें दडपून टाकिली. हा हिंदूंचा फार द्वेष होता. नासिरुद्दीनच्या वेळीं प्रत्येक वर्षी तो हिंदू लोकांवर स्वाभ्या करी. दरवारी

मंडळीच्या चुगत्यावरून एकदां नसिस्वहीनेने त्याला हद्दपार केलें होतें (१२५१). वल्वन हद्दपार झाल्यावर त्याची जगा रिहून (एक वाट्या हिंदु) यास मिळाली होती, परंतु त्याचा जुलूम लोकांस सहन न होऊन सर्वत्र असंतोष पसरला. तेव्हां दरबान्यांनी पुन्हां वल्वन यास परत आणवून त्यास पूर्वीचा अधिकार दिला (१२५४). यापुढें त्यानें वीस वर्षे पर्यंत मोंगल लोकांचे हल्ले परतविणें व हिंदू लोकांचीं बंडे मोडणें या दोन महत्त्वाच्या गोष्टी केल्या. या दोन गोष्टी करतांना त्यानें पुष्कळ कुरपणाचीं कृत्ये केलीं. यावेळीं त्यानें अग्नि व तलवार यांचा प्रचय सुरू केला होता.

बंगाल्यांत तुघ्रलखानाचें बंड.—बंगाल शिरगोर झाल्यामुळें तिकडे वल्वननें तुघ्रलखानास त्याच्या कारभारावर पाठविलें होतें. त्यानें तेथील बंदोबस्त उत्तम केला; परंतु त्यानें स्वतंत्र होण्याचा उद्योग चालविल्यामुळें वल्वननें त्याच्यावर फौज पाठविली; तुघ्रलखाने त्या फौजेचा पराभव केल्यामुळें वल्वन स्वतः बंगाल्यांत गेला व त्यानें तुघ्रलखानाचा पराभव करून त्याच्या लोकांची कत्तल केली. या रवारीस एकंदर तीन वर्षे लागलीं (१२८०-८३).

एकंदरीत वल्वनचें आयुष्य धामधुर्मांत व युद्धप्रसंगांत गेलें. हा अत्यंत क्रूर व मनुष्यसंहारक होता. दिल्लीच्या आसपास नेहमीं बंडे मोडण्यासाठीं त्यानें एकंदर एक लाख लोक ठार मारिले. त्यामुळें झिकडे तिकडे रक्ताच्या नद्या वाहू लागल्या, प्रत्येक गांवाजवळ प्रेतांचे प्रचंड टांग जमा झाले. आणि त्याच्या दुर्गंधानें सर्व प्रदेश व्यापून गेला (सरदेसाई). बंगालच्या स्वारीहून परत आल्यावर, मुलतानावर मोंगलांनीं हल्ला केला होता, त्यांचा बंदोबस्त करण्यासाठीं त्यानें आपला मुलगा महंमूद यास रवाना केलें. महंमूदनें मोंगलांचा मोड करून सभं सुलूख परत घेतला. परंतु देपाळपूर येथे झालेल्या निकराच्या लढाईत महंमूद मारला गेला. (१२८५). या बातमीनें वल्वन आजारी पडून लवकरच मरण पावला (१२८६). वल्वन भपकेबाज दरवार भरवून व थाट करून लोकांवर छाप बसवी. लहानपणीं त्यास मद्यप्रादानाचा नाद होता, पण राज्यकारभार हातां येतांच त्यानें आपले सर्व छंद टाकून दिले. त्यानें शेतीची सुधारणा केली. अनेक देशचे विद्वान गृहस्थ त्याच्या दरवारी होते.

कैकुवा द(१२८६-१२८८).—आपला नातू कैखलू (महंमूदचा पुत्र) यानें आपल्या पश्चात गादीवर बसवें असें वल्वननें ठरविलें होतें. परंतु तें न जुमानतां त्याचा दुसरा मुलगा बोगराखान (बंगालचा सुभेदार) याच्या कैकुवाद नांवाच्या मुलासच दरवारी लोकांनीं गादीवर बसविलें. तो प्रथम सौम्य होता. परंतु हातांत अधिकार आल्याबरोबर तो विलासी बनून आपला सर्व वेळ चैनीत घालवू लागला. त्यानें निजाम उद्दीन नांवाच्या सरदारास बजीर नेमून सर्व सत्ता त्याच्या हातीं दिली. स्वतःच राज्य बळकवावें अशी निजामाची इच्छा होती. कैखलूननें राज्य घेण्याची खटपट चालविली

असतां त्याचा पराभव करून निजामानें त्यास ठार मारिलें व सर्व जुन्या कामगारांस काहून टाकिलें; बोगराखाननें स्वतः आपल्या मुलास (कैकुवादास) उपदेवापर पत्रें पाठवून निजामनें राज्यावर काय काय संकटें आणलीं आहेत, त्याची जाणीव करून दिली. शेवटीं बोगराखान स्वतः दिल्लीस आल्यामुळें निजामाचें कपट बहेर आलें; यामुळें निजामानें आत्महत्या केली. पुढें कैकुवाद व्यसनाधीन झाल्यामुळें आजारी पडला. त्यावेळीं खिलजी व मोंगल असे दोन पक्ष दरवारांत प्रवळ झाले. या दोन पक्षांचे तेंटे विकोपास जाऊन जलाउद्दीन खिलजीनें कैकुवादाचा व त्याच्या मुलाचा खून करून दिल्लीचे राज्य स्वतः बळकाविलें. अशा प्रकारें गुलामवंशाचा शेवट झाला (इ. सन १२८८.) आज गुलाम या शब्दास वाईट स्वरूप आलें आहे; परंतु त्यावेळीं तें तसें नव्हतें. लढाईत पकडून आणलेल्या लोकांचा भरणे या गुलामांत होत असे. मुसुलमानां धर्म व राज्य यांच्या प्रसारास या गुलामांचा विशेष उपयोग झाला. तुर्क व अफगाणांच्या वेळीं गुलामांची ही संस्था नांवलैहिक मिळविण्याची एक शाळाच बनली होती. कित्येक सुलतानांचें प्रेम या गुलामांवर विशेष असे. महंमद घोरी व कुतुबुद्दीन हे स्वतःच्या मुलपेक्षांहि आपल्या गुलामांवर अधिक प्रेम करीत. त्यावेळीं गुलामगिरी म्हणजे पराक्रमाची शाळा असे. येथून निभावून वाटेर घेण्यास अंगी योग्यताच लागे. महंमद घोरीचे एल्दोझ, कुवाचा, वख्तार खिलजी व कुतुबुद्दीन हे चार मुख्य सरदार मूळचे गुलामच होते. गुलामगिरीचा जो निध अर्थ पश्चात्य लोकांत आहे तो तत्कालीन पूर्वेकडच्या मुसुलमानां अमदानीत नव्हता. (सरदेसाई). [लेनपूल कृत मिडिव्हल इंडिया; विल्यम जॅक्सन—महो-मेडन पीरियड पु. ५; सरदेसाई—मुसुलमानां रियासत].

गुलाल—गुलाल ही एक तांबूस किंवा अवाशाई रंगाची पूड असून तिचा उपयोग हिंदू लोकांत रूमकार्यांच्या वेळीं, होळी रमणांत व इतर उत्सव व मंगलप्रसंगें करतात. गुलाल तयार करण्यास तांदळाचें अगर शिरगोळ्याचें पीठ लागतें खडीपासून मध्यम प्रतीचा गुलाल होतो; व शाडूपासून केलेला गुलाल अगदी कनिष्ठ प्रतीचा समजला जातो.

गुलाल करण्याच्या कृती.—प्रथम खडी, शिरगोळे वगैरे ज्या जिनसांचा गुलाल करणें असेल ते जिन्नस मुसळानें कुटून वारीक करतात. नंतर मोठ्या जात्यानें दळून त्यांचें पीठ करतात. तसेंच हलक्या जातीचे तांदूळ दळून त्यांचोहि पीठ करतात. नंतर तांबड्या रंगाचें दाट पाणी करून त्यांत तें पीठ भिजविताने व एक दोन दिवस तें तसेंच भिजु देतात. चांगलें वाळवल्यावर त्याची पूड करून ठेवतात. बाजारांत खारव्या रंगाचे डबे मिळतात तो रंग गुलाल तयार करतांना वापरल्यास त्यापासून उत्तम गुलाल होतो. तांदळांचा गुलाल केल्यास महाग पडतो म्हणून खडी वगैरे

इतर पदार्थच उपयोगांत आणतात. म्हणजे गुलाल स्वस्त शाक्यास सांपडतो.

गुलावधी-संयुक्तप्रान्तांमध्ये गुलदशहर तालुक्यांतलें शहर. उत्तरअक्षांश २८°३५' व पूर्वेरेखांश ७७°४८'. वस्ता (१९११) ६०२७. मुख्य वस्ती सध्याद व वनिया लोकांची. मिहिरबाज अशी नांवाच्या एका सध्यादने शहर पुधारण्याकरतां बरीच खटपट केली व बराच पैसाहि खर्च केला, व शाळा उघडली.

गुल्म, नि दा न.-गुल्म म्हणजे आमाशयापासून गुदद्वारापर्यंत हाताच्या स्पर्शाने समजणारी गांठ. संस्कृत भाषेंत गुल्म शब्दाचा अर्थ शेंड्याकडे विस्तार असलेल्या लहान लहान झाडांचा एकवट दिसणारा समुदाय असा आहे. यासच जाळी असें मराठींत नांव आहे. या अर्थावरून पोटांत दोपांमुळे अशीच जी जाळी बनते तीस गुल्म नांव दिलें आहे. ही वरून हाताला गांठीसारखी लागते म्हणून हिलः गांठ असें म्हटलें आहे. परंतु शरीरांत इतर ठिकाणीं म्हणजे गळ्याला वगैरे ज्या गांठी होतात त्यांत आणि या गांठींत फरक आहे. तो असाः—शरीरांत इतर ठिकाणीं झालेल्या गांठी पिकतात, गुल्म पिकत नाही. इतर गांठी बहुतेक मांस, व मैद यांच्या बनतात. गुल्म दोपांनीं व रक्तधातु यानेंच बनतो.

ह्या गुल्म संज्ञक गांठी आंतव्याच्या आंतल्या भागांतच प्रायः होतात परंतु कित्येकवेळां आंतव्याच्या बाहेरच्या बाजूसहि होतात. त्यास बहिर्मागंत गुल्म म्हणतात. अंतर्मागतील किंवा बहिर्मागतील गुल्मांचीं लक्षणें सामान्यतः सारखांच असतात. हे गुल्म आठ प्रकारचे आहेत. ते वात, पित्त, कफ, वातपित्त, कफपित्त, कफवात, सन्नपात व रक्तज, (आतं व दोपांनीं ज्ञियांस होणारा) हे होत.

ताप, वांती, किंवा अतिसार इत्यादि रोगांचीं अथवा पंचक्रमें (ओकारा, रेचक, वस्ती दोनप्रकारचे [निरुह, अनुवासन] आणि नस्य) यांनीं क्षीण झाल्यावर वातकारक पदार्थ खाण्यानें, भूक लागली असतां थंलपाणी पियानें, जेवण्यानंतर पाण्यांत पोढणें वगैरे, लंघन, शक्ति कमी करणारी व शरीरास खिळखिळीं करणारी कामें केल्यानें, वळेंच ओकान्या काढल्यानें किंवा वातादिकांचे आलेले वेग थांबवून न धरल्यानें, शाब्दांत सांगितल्याप्रमाणें स्नेहन अगादिर व स्वेदन न करितां रेचक औषध घेतल्यानें, किंवा शोधन औषध घेतल्यावर लगेच विदाही व कफकारक (कफ पाझरवणारे-स्पंदन) पदार्थ खाल्यानें, महास्रोतांतलें म्हणजे आमाशय व पक्काशय यांतील वाताधिक दोष वेगवेगळे, दोन दोन, किंवा तीनही एकत्र अथवा रक्तासहित कुपित होऊन वरचा व खालचा दोन्ही मार्ग बंद करून हातास लागणारा वर उचललेला गांठीसारखा गुल्म नांवाचा रोग उत्पन्न करितात. हा उत्पन्न होण्यापूर्वी पोटांत शूळ होऊं लागतो. हा गुल्मरोग आमाशय किंवा पक्काशय (आंतडा) यांत कोठेहि जरी होतो तरी हृदया-

जवळचा भाग, पोटाच्या कुर्सी, बेंवीच्या जवळचा प्रदेश, मूत्राशय यांत विशेषें करून होतो.

वायु अमूर्त असल्यामुळे त्याची गांठ कशी होते अशी कोणास शंका येईल याचे उत्तर असें आहे की, धातुक्षयानें किंवा कफ, मल व पित्त यांनीं मार्ग बंद केल्यानें वायु कोठेवांत घर करून घडतेमुळे कठिण होतो. तो स्वस्थानीं म्हणजे पक्काशयांत असल्यास स्वतंत्रपणें दूषित होतो आणि परक्या स्थानीं म्हणजे आमाशयांत असतां पित्तकफाच्या तंत्रानें दूषित होतो तो एकठिकाणीं गोळा झाल्यामुळे (थोड्या जागेंत पुष्कळ वायु चेंद्रूपमाणें साठल्यामुळे) साकार किंवा कठिण नसूनहि कठिण भासतो व हाताला गांठीसारखा लागतो म्हणून त्या सांठलेल्या वायूस वातगुल्म म्हणतात. या वातगुल्मांत मान व डोंकें यांत शूळ, ताप, पानथरी, आंतव्यांत कुजबुजणें, सुईनें टोचल्यासारखें दुखणें, मलावरोध, वरचेवर दम लागणें, इंद्रियें ताठणें, तोंडास कोरड, कुशता, अग्नि अनियमित होणें, त्वचा, डोळे, नखें, वगैरे रक्ष व काळी पडणें, आणि वायूच्या चंचलपणामुळे गुल्माचा आकार व स्थान वाढणें, कमी होणें व वेदना, यांचा कोणत्याच प्रकारचा नियम नसणें, आणि गुल्म सुंग्या आल्याप्रमाणें स्फुरण पावणें व त्यांत टोंचणें हीं लक्षणें होतात. पित्तगुल्मांत दाह, आंबट डेंकर, मूर्च्छा, जुलाब, घाम, तहान, ताप, त्वचा हिरवी होणें, गुल्मास स्पर्श सहन न होणें, गुल्म तापणें, सुखणें, पेटल्यासारखा होणें, कढत लागणें आणि त्याची जागा पोळल्यासारखी होणें हीं लक्षणें होतात. कफगुल्मांत अंगावर ओलें वल्ल पांघरल्यासारखें वाढणें, अहची, अग्निमांथ, ह्रिवताप, पडसें, आळस, मळमळ, खोकला येणें, त्वचा, नखें वगैरे पांढरें होणें आणि गुल्म खोल, कठिण, जड व स्तब्ध असून त्यावर हात ठेवला आसतां रोग्याला न कळणें व वेदना कमी होणें हीं लक्षणें होतात. गुल्म बहुतकरून ज्या दोपांपासून उत्पन्न होतात ते त्या दोपांच्याच स्थानांत असतात. आणि त्या दोपांच्या पूर्वांश-प्रकोपकाळीं त्यांत शूळ होऊं लागतो. द्वंद्वज गुल्म तीन आहेत. त्यांत दोन, दोन, दोपांचीं लक्षणें होतात. सान्निपातिक गुल्मांत तीं शूळदाह होतो, तो लवकर पिकतो. आणि कठिण व उंच असतो. तो असाध्य आहे.

रक्तगुल्म फक्त बायकांसच होतो. जी स्त्री ऋतुकाळीं, वाळपणांत किंवा कांहीं योनिरोग झाला असतां वातूळ पदार्थ खाते त्यामुळे वायु कुपित होऊन तो दर महिन्यास सांचलेलें आतं व (विटाळ) गर्भाशयांत काडून ठेवितो. त्या योगानें पोट फुगते आणि मळमळ, डोहाळे, स्तनांत दूध येणें, अशक्तता वगैरे गर्भाशयाचीं लक्षणें प्रगट होतात. पुढें त्या सांचलेल्या रक्तांत वायूचा संसर्ग झाल्यामुळे तिला वातगुल्माची आणि रक्त हे पित्तापासून बनतें म्हणून पित्तगुल्माची लक्षणें होतात. ती पुढीलप्रमाणेंः—

पोटांत दुखणें, ताठणें, दाह, अतिसार, तहान, ताप वगैरे. याशिवाय गर्भाशयांत दुष्ट रक्त जमून त्यांत फार शूळ होती. योनींतून स्राव होतो. त्यास घाण येते. योनींत टोंचण होते. वेदना होतात आणि ती स्फुरण पावते. गर्भारपणाचीं सर्व लक्षणें या रक्तगुल्मांत होत असल्यामुळें पुष्कळ वेळां गर्भ किंवा गुग्म यांचा निश्चय करणें कठिण जातें. परंतु पुढील लक्षणांवरून वारकाईनें गुल्माचा निश्चय करतां येतो.

गर्भ जसा आपल्या अंगांनीं (हात, पाय, डोकें, वगैरे) पोटांत टुकडे तिकडे चळवळ करतो त्याप्रमाणें रक्तगुल्म, त्यास अंगें नसल्यामुळें हालचाल करूं शकत नाही. परंतु त्यांत शुळ होतो. तो एकच गोळा असलेला कधीं कधीं स्फुरण पावतो. याशिवाय गर्भानें जसें पोट वाढतें तसें यांत न होतों गुल्मच वाढतो.

सर्व गुल्म ज्या एक किंवा अनेक दोषांपासून उत्पन्न होतात, त्यांच्याच आध्यानें रहातात. म्हणून ते फार दिवसांनीं पिकतात किंवा मुळीच पिकत नाहीत. कारण पिकण्यास तिन्ही दोषांची जरूर असते. पोटांत गळू (विद्रधी) झालें असतां प्रथम गुल्माचा भास होतो. परंतु विद्रधी दुष्ट रक्तां होत असल्यामुळें लौकर पिकतो. यावरून गुल्म व विद्रधी यांतील भेद स्पष्ट होतो. मार्गें सांगितल्याप्रमाणें अंतर्भागगत गुल्म व बहिर्गत गुल्म यांचीं लक्षणें प्रायः जरी सारखीं असलीं तरी कांहीं लक्षणें निराळीं असतात तीं येणें प्रमाणें.—

अंतर्गत (आंतव्याच्या आंतील) गुल्मांत. मूत्राशय, कुशी, हृदय व कौलू यांत वेदना होतात, अग्नि मंद होतो, शरीराची कांती नाहीशी होते. शक्ती क्षीण होते आणि मळ-मूत्रादिकांचे वेग बंद होतात. बहिर्गत गुल्मांत ह्याच्या उलट लक्षणें होतात. वस्ति, हृदय, वगैरे कोठांगांत किंचित् शूळ उत्पन्न होतो. गुल्माच्या जागेवरील त्वचेचा रंग बदलतो व ती जागा वाहेरून अधिक ऊंच दिसते. फार लेंकर येणें, मलाव-रोध, थोडें जेवळें तरी पोट भरल्यासारखें वाटणें, भरपोट जेवण सहन न होणें, आंतव्यांत कुजवुजणें, पोटांत गुरगुरणें पोट फुगणें व अग्निमांच ह्य लक्षणें गुल्म होण्यापूर्वीं होतात.

या गुल्मांतच आनाह या नांवाचा विकार फार होतो. वरून व खालून वायूचा अवरोध झाल्यानें पोट अतिशय फुगते, आंत गुरगुरतें व अत्यंत तांबें वेदना होतात हीं त्या आनाहाचीं लक्षणें होत.

जो गुल्म थोडा थोडा कमानें वाढत जाऊन मोठा झाला, (सर्व पोटभर पसरला) व ज्याच्यावर शिरांची जाळी झाली असून कांसवासारखा उंच दिसूं लागला तसेच अशक्तपणा, अरुचि, मळमळणें, खोकला, ओकारी, अस्वस्थता व ताप, तहान, झांपड, आणि पडसें हीं लक्षणें दिसूं लागलीं तो गुल्म असाध्य असतो.

गुल्म झालेल्या रोग्याचे हात, पाय, हृदय व बेंबी यांस सून अधून ताप, दमा, ओकारी व अतिसार हीं लक्षणें झालीं

तर गुल्म असाध्य असतो. दमा, पोट दुखणें, तहान, अन्नद्वेष व गुल्माची गांठ एकदम नाहीशी होणें, व दुर्बलपणा येणें हीं लक्षणें झालीं असतां गुल्मरोगी वांचत नाही.

चि किं त्सा.—सर्व प्रकारच्या गुल्मांवर लंघन, वमन, विरेचन, स्वेदन, घृतपान, वस्ती, अरिष्टें, पथ्यभोजन आणि रक्त काढणें व डाग देणें हे उपचार आहेत. रक्ष व शीतसेवनापासून उत्पन्न झालेल्या वातिक गुल्मांत मळ्याचा खडा, वायूचा अवरोध व तीव्र वेदना हीं लक्षणें असल्यास त्यावर तेलांचा उपयोग करावा. खाण्यांत, पिण्यांत, वस्तीच्या द्वारे व अभ्यंगांनें तेलाचा उपयोग केल्यानें शरीर स्निग्ध झाल्यावर शेकावें. पोटफुगी, वेदना, ताठणें आणि वायू व मळ यांचा अवष्टंभ हे विकार असतां विशेष शेकावें. तें स्निग्ध झालेल्या रोग्यांचीं स्रोतें मळ करून वायू व मळ यांचा अवष्टंभ मोडून गुल्म नाहीसा करतें. सामान्यतः सर्व गुल्मांवर व विशेषकरून धेंबीच्या वरच्या गुल्मांवर लेहपान हितकर आहे. पक्षाशयांतील गुल्मांवर वस्ति आणि इतर भागां पोटांतील गुल्मांवर लेहपान व वस्ति हे दोन्ही उपाय हितकर आहेत. वातगुल्मांत वायू व मळ यांचा अवष्टंभ असून अग्नि प्रदीप्त असल्यास स्निग्ध व उष्ण अशी पौष्टिक अन्नपानें द्यावीं आणि वरचेवर लेह पाजावा. वातगुल्मांत कफापित्ताचें पाठबळ असल्यास निरुह व अनुवासन वस्ती द्यावे. वस्तिकर्म उत्तम गुल्मनाशक आहे. कारण तें प्रथम वायूस त्याच्या स्वस्थानांत म्हणजे पक्षाशयांत जिंकून गुल्माचा त्वरित नाश करितें म्हणून वरचेवर निरुह व अनुवासन वस्ती दिले असतां वातज पित्तज व कफज गुल्म बरे होतात. वातगुल्मांत कफ वाहून अग्नि मंद करून जर तो अरुचि, मळमळ, जडत्व व झांपड हे विकार उत्पन्न करील तर रोग्यास वमन द्यावें.

वातगुल्मांत कफाचें पाठबळ असल्यास एरंडेल तेल सुरेच्या निवळीबरोबर आणि पित्ताचें पाठबळ असल्यास दुधांतून प्यावें. वातगुल्मांत पित्त अतिशय वाहून त्यापासून दाह उत्पन्न झाल्यास अनुलोमन करणारे स्नेहयुक्त रेषक द्यावें. यापासूनही दाह शमन न झाल्यास रक्त काढावें. कोंबडा, मोर, तित्तिर यांच्या मांसाचा रस, भात, मद्य, औषधानां तयार केलेलें तूप, वेताचें उष्ण, पातळ व स्निग्ध अन्न हीं सर्व वातगुल्मांवर पथ्यकारक आहेत.

स्निग्ध व उष्ण सेवनांनें उत्पन्न झालेल्या पित्तगुल्मांवर रेषक शिंतावह आहे. रक्ष व उष्ण सेवनापासून झालेल्या पित्तगुल्मांवर तिक्तघृत, वासाघृत हीं घृतें द्यावीं.

दाह फार होत असेल तर शीतवीर्य औषधें वाटून तुपांत कालवून लेप द्यावा. गुल्माच्या पूर्वरूपांत विशेषतः पित्तगुल्मांत शूळ व अग्निमांच हीं झालीं असल्यास रक्त काढावें. गुल्माचीं मुळेंच कापलीं गेलीं म्हणजे त्यांचा पाक न होतां ते नाहीसें होतात. कारण आंतलें रक्त नासूनच पाक होतो. तेंच नासकें रक्त काढून टाकलें म्हणजे त्यापासून

होणारा व्याधी सहजच नाहीसा होतो. रेष होऊन रोग्यास ग्लानां आली असल्यास जांगल मांसरसांनी त्याची तृप्ति करून तो हुशार झाला म्हणजे शिल्लक राहिलेला विकार काढून टाकण्यासाठी घृताचे सेवन चालू देवावे. रक्त व पित्त अतिशय वाढल्यामुळे किंवा त्यावर आरंभी औषधोपचार न झाल्यामुळे गुल्म पिकण्याच्या वेतावर आल्यास त्यावर पित्तविद्रधीप्रमाणे चिकित्सा करावी.

कफगुल्मांत प्रथम रोग्यास वमन घावे. तो वमन ओकारीचे औषध देण्यास योग्य नसल्यास उपास करवावे. नंतर कडू, उष्ण व तिखट औषधे पेयादिक्रमांत योजून त्याने अग्नि प्रदीप्त करावा. खोल किंवा वर उभारलेला वधिर, टणक, स्थिर व आनाहादिकांनी युक्त अशा गुल्माचे शोधनाने शमन करावे. कफगुल्मावर तीळ, एरंड्या, अब्दशी व मोहऱ्या यांचा लेप करून लोखंडाचे भांडे किचित् तापवून शेकावे. या उपायांनी स्वस्थानापासून सुटलेल्या कफगुल्माचे लिग्ध रेषक व दशमुळांच्या काढ्याचे वस्ती देऊन शोधन करावे. “दंती हरीतकी” या नांवाचे औषध यावर चांगले आहे. वर करून वसलेला, मोठ्या घेराचा, टणक, वधिर, जड व मासांत खोल असलेला असा गुल्म क्षार, अरिष्टे, व डाग यांनी बरा करावा. हे उपाय एक दिवस किंवा दोन दिवस किंवा तीन दिवस मध्ये सोडून शरीराची शक्ति वाढविण्याकडे व दोषांचा जोर कमी करण्याकडे लक्ष्य पुरवून करावे. क्षार आपल्या क्षारत्वाने मांसरस दूध व तूप खाणाऱ्या मनुष्याच्या मधुर व स्निग्ध कफास तोडून त्याच्या आश्यास फोडून खाली पाडतो. अग्नि मंद होऊन अरुची उत्पन्न झाली असता संवयीच्या मर्याबरोबर स्नेहयुक्त भोजन करण्यास छोतांचे मार्ग मोकळे होण्याकरिता जुनी आसवे व अरिष्टे घावी.

वरील उपायांनी कफगुल्म वरा न झाल्यास स्थिरगुल्मावर डाग घावा. वैद्याने गुल्मावर शेंवटपर्यंत वृक्ष घालून वेंबी, वस्ति, आंतडी, हृदय पोटावरील रोमराजी यांस वचावून तापवून लाल केलेल्या वाणाने किंवा लोखंडाच्या उड्याने किंवा टेमुर्णांच्या जळक्या लांकडांन फार जोराने न दाबता डाग घावा. नंतर आग कमी झाल्यावर व्रणाप्रमाणे थंड लेप वगैरेची योजना करावी.

स्त्रीस रक्तगुल्म झाला असता वाळंत होण्याच्या वेळी, म्हणजे नऊ महिने लोटल्यानंतर, तिचे स्नेहन स्वेदन करून तिला स्निग्ध रेषक घावे. स्त्रियांच्या रक्तगुल्मावर व रजोदर्शन वेदू झाले असल्यास विटाळ आणणारी औषधे घावी. रक्तपित्तनाशक क्षार मध व तुप यांतून चाटोवें. लसूण, तीक्ष्ण मय व मस्त्य हे पदार्थ खावयास घावे.

दशमुळांच्या काढ्यांत दूध, गोमूत्र व क्षार घालून त्याचा उत्तरवस्ति घावा. म्हणजे योनिद्वारे पिककारी मारावी. यांपासून योनिद्वारा रक्तघाव न झाल्यास गुल्म फोडवा. गुल्मरोगांत जुन्या साळ्याचा भात, कुळीध, जांगळमांस,

शेवगा, चित्रक, मुळा या भाज्या, हिंग, डालिब, ताक, तूप व तेल हे पदार्थ खावे. पाणी कमी किंवा मुळीच पिऊ नये. दद्याची निवळ, ताक, किंवा मय यांचाच उपयोग करावा. भिताहार करावा व वेताचा व्यायाम करावा व कोणत्याहि वेगाचे धारण करू नये. पाण्याच्याऐवजी द्राक्षासव अगर कुमारीआसव (योगरत्नाकरोक) यांचा उपयोग करावा.

गुस्टाव्हस तिसरा (१७४६-१९२) — हा स्वीडनचा राजा १७४६ ते जन्मला. त्याचे शिक्षण कार्ल गुस्टाफ टेसिन व कार्ल शेफर या दोन तत्कालीन अत्यंत नांवाजलेल्या मुस्तद्यांकडून झाले होते. कारस्थाने व डावपेचांनी भरलेल्या राजकीय वातावरणांत तो वाढल्यामुळे लहान वयांतच तो मुस्तद्देगिरीत तयार झाला. उपजत गुणहि त्याच्या अंगां पुष्कळ होते. १७६६ ते त्याचे डेन्मार्कच्या राजकन्येशी लग्न झाले. १७६८ मध्ये वाप गादीवरून दूर झाल्यानंतर गुस्टाव्हस राजकारणांत प्रथम प्रत्यक्ष पडला; व त्याने तत्कालीन बलिष्ठ “कॅप” पक्षास जादा डायटसभा भरविण्यास भाग पाडले. त्या बैठकीत पूर्वीची राजघटना बदलून राजशाहीच्या वळणावर नवीन रचना करविण्याचे त्याच्या मनांत होते. परंतु “हॅट” नांवाच्या पक्षाने ते जमू दिले नाही. तेव्हां तो पॅरोसमध्ये जाऊन राहिला; तेथे तो बराच लोकप्रसिद्ध झाला. व याचा फायदा घेऊन त्याने आपले काही राजकीय हेतूहि साधून घेतले. फ्रेंच सरकारने दरसाल १५ लक्ष लिब्रर्स अशा हप्त्यांनी त्याला लागेल तितकी पैशाची मदत स्वीडनमध्ये राज्यक्रान्ता घडवून आणण्याकरिता देण्याचे कबूल केले. गुस्टाव्हसने परत जाताना वॉटन आपला मामा फ्रेडरीक दी ग्रेट याची गांठ घेतली. त्यावेळी फ्रेडरीकने त्याला प्रचलित स्वीडीश राजघटनेत टक्कळढळ न करता सर्व राजकीय पक्षांशी जमवून घेण्याचा उपदेश केला. स्वीडनला परत आल्यावर (१७७१) कॅप व हॅट या पक्षांमध्ये तडजोड करण्याकरिता आपल्या कारकां दीतील पहिल्या पार्लमेंटच्या बैठकीत त्याने प्रयत्न केला. पण तो फुकट गेला. कोणताहि पक्ष स्वार्थ सोडण्यास तयार होईना. उलट अधिकाररूढ कॅप पक्षाने राजाचे हक्क अधिकच मर्यादित करण्यास सुरुवात केली. हा कॅपपक्ष रशियाच्या जाळ्यांत सांपडलेला होता. स्वीडनला मांडलिक बनविण्याचा रशियाचा विचार होता. तेव्हां देशाचे स्वातंत्र्य कायम राखण्याकरता लष्कराच्या मदतीने क्रांति घडवून आणण्याखेरीज गुस्टाव्हसला दुसरा मार्ग उरला नाही. त्यासाठी त्याने गुप्त कट रचला. त्याच्या स्पॅग पीटन नांवाच्या सरदारने प्रथम फिनलंड हस्तगत करून तेथून अचानक स्टॉकहोमवर छापा घालून तेथील लोकसभानां नवी राजशाही घटना तत्काराच्या जोरावर मान्य करण्यास लावण्याचे काम अगावर घेतले. नंतर टरल्याप्रमाणे टोल नांवाच्या सरदारांने

(१७७२ आगष्ट) बंड उभारलें व स्प्रॅगपोटेननें फिन-लंडहि घेतलें; पण तितक्यांत मोठें वादळ झाल्यामुळें त्याला स्टॉकहोमवर ठरलेल्या तारखेस छापा घालतां आला नाहीं. इकडे बंडाच्या वातमीमुळें खवळलेल्या "कॅप" पक्षाच्या कचाऱ्यांत स्टॉकहोम येथें गुस्टाव्हस एकटाच सांपडला. तेव्हां त्यानें प्रसंगावधान ठेऊन जवळ असलेल्या सैन्याच्या जोरावरच आपला बेत मोठ्या धाडसांन पार पाडला. तसेंच सेनेटचे सभासद व गव्हर्नर जनरल यांना कैद करून आरमारारवहि तावा मिळविला. नंतर दोन दिवसांनीं नवीन पार्लमेंट भरवून व राजवेशांत सिंहासनावर वसून आपल्या भाषणांत लोकसभेच्या सभासदांच्या मागील स्वैर वर्तनावद्दल खरपुस समाचार घेऊन नंतर नवी घटना पुढें मांडून ती सर्वानुमते पास करून घेऊन मग डायट सभा मोडून टाकिली. नंतर गुस्टाव्हसनें प्रत्येक सरकारी खात्यांत स्वतः लक्ष घालून सुधारणा केल्या. लांचलुचपतांचे प्रकार त्यानें बंद करवून लोकांस मुद्रणस्वातंत्र्य दिलें, आरमाराची वाड केली, खुला व्यापार सुरू करून इतर संरक्षक जकाती हलक्या केल्या, लोकांना पूर्ण धार्मिक स्वातंत्र्य दिलें. परराष्ट्रीय धोरणहि मोठ्या हुंपारीनें व दक्षतेनें ठेविलें. व १७७८ मध्ये पार्लमेंट भरवून त्यानें आपण केलेल्या कारभाराचा अहवाल पार्लमेंटपुढें मांडला. त्यामुळें सभेवर त्याची विलक्षण छाप बसली. पण ती आठ वर्षांवर जास्त टिकली नाहीं. सन १७८६ त सभा त्याच्या विरुद्ध जाऊ लागली तेव्हां गुस्टाव्हसनेंहि पूर्ण अनियंत्रित राजशाही सुरू करून पार्लमेंटसभा भरविलीच नाहीं. १७९० मध्ये त्यानें रशियाचा मोठा पराभव करून आपल्याला फायदेशीर तह ठरवून रशियाशी आठ वर्षांच्या मैत्रीचा करार केला. इतक्यांत फ्रेंच राज्यक्रांती सुरू झाल्यामुळें तिच्या विरुद्ध एक राजसंघ स्थापण्याच्या खटपटीस तो लागला. त्या कार्याला तरकालीन युरोपियन राजांमध्ये तोच एकटा लायक होता. फ्रेंच राज्यक्रांतीची खरी मीमांसा तोच एक जाणत होता. पण तेथेहि मत्सरानें घात केला, व तो ऑपॅरा हौसमध्ये एका गुप्तकटवाल्याच्या पिस्तुलाला बळी पडला (१७९२). तो विद्वान होता, त्यानें स्वतः नाटकें व कांहीं ऐतिहासिक निबंध वगैरे लिहिले असून काव्याची व कलाकौशल्याचीहि त्याला आवड असल्यानें त्या त्या लोकांना त्याचा आश्रय असे.

गृह—शुंगवेर नामक पुरीचा किराताधिपति. हा दशरथाचा परम मित्र होता. राम अयोध्येहून निघून देवकारण्यांत चालला असतां एक रात्र येथेंच राहिला होता व त्या वेळेस यांनं रामाचें आतिथ्य करून त्यास गंगेपार उतरलें व पुढें भरतावरोबर चित्रकूटास रामाच्या भेटीस गेला.

गृहिलोट—हें घराणें मेवाडचें असून त्याचे वंशज आपल्यास सूर्यवंशी क्षत्रिय म्हणवितात. राजपुतान्यांत यांना

हिदुंचे सूर्य अशी बहुमानाची पदवी लावितात. टोंडच्या मते रजपुतांच्या ३६ घराण्यांत हें श्रेष्ठ घराणें होय. या घराण्याच्या कुळाचें नांव गृहिलोट अथवा घेलोट असून तें गृहिलुपुत्र या संस्कृत नांवाचा अपभ्रंश आहे. चितोडच्या (सं. १३३५) एका शिलालेखांत मेवाडच्या एका प्राचीन सिव्ह नांवाच्या राजास गृहिलुपुत्र म्हटलें आहे. दुसऱ्या एका शिलालेखांत गोभिलपुत्र असाहि उल्लेख आढळतो. हंसीच्या शिलालेखांत गृहिलोट असें प्राकृत रूप येतें. सारांश गृहिल नांवावरून हें वंशाचें नांव बनलें. व्यक्तीवरून कुळाचें नांव ठेवण्याची चाल राजपुतान्यांत सर्वत्र आढळते. या घराण्याच्या उत्पत्तीवद्दल टोंडनें पुढील दंतकथा दिल्या आहेत. सूर्यवंशी शेवटचा राजा सुमित्र याच्या वंशातील हा गृहिल होता. तसेंच वलभीवंशातील शेवटचा राजा शिलादित्य याच्याशी या गृहिलांचा संबंध येतो. मुसलमान तबाहिरखकार या घराण्याचा संबंध सत्सन राजांशी लावितात व कोणी येइदेगद या इराणी राजाच्या मुलीशी यांचा संबंध जोडतात; परंतु या तर्कांना सवळ पुरावा मुळाच नाहीं. हा वंश निःसंशय सूर्यवंशीय क्षत्रिय होय असें पं. गौरीशंकर ओझा वरा. चिंतामणराव वैद्य यांचें मत आहे.

रा. देवदत्त भांडारकर यांनी अचलेश्वरच्या शिलालेखांत (संवत् १३२२) बाप्पा या गृहिलोट घराण्याच्या मूळ पुरुषाचें जें वर्णन आलें आहे, त्यावरून या घराण्यास व बाप्पास नागर ब्राह्मण ठरविलें आहे. चितोडचा शिलालेख (सं. १३३१), मम्मदेवप्रशस्ति, रसिकप्रिया, एकलिंगमहात्म्य, शक्तिकुमाराच्या वेळचा एक शिलालेख (सन १७७), तवारीख-माळवा इत्यादि लेख व बखरींवरून हें घराणें मूळचें नागर ब्राह्मण होते व पुढें क्षत्रिय बनलें असें रा. देवदत्त भांडारकरांचें म्हणणें आहे. त्यांच्या मते हा घराण्याचा मूळपुरुष आनंदपुरचा म्हणजे हल्लींच्या वडनगरचा रद्दाणारा होता. कुमारपालाच्या वेळच्या एका शिलालेखांत या आनंदपुरचा उल्लेख येतो. वैद्यांच्या मते आनंदपुर म्हणजे आटपुरा होय वडनगर नव्हे.

रा. देवदत्त भांडारकर म्हणतात कीं, "आनंदपुरास नागर-ब्राह्मणांची फार वस्ती होती व बाप्पा हा जातीनें नागर ब्राह्मणच होता. त्याचें गोत्र वैजवाप होतें." गीतगोविंदावर कुम्भराण्यानें रसिकप्रिया नांवाची टीका लिहिली आहे. तीत हें गोत्राचें नांव आलें आहे. या गोत्राचे प्रवर तीन असून या घराण्याचा वेद यजुर्वेद होय, अशी माहिती भाटांच्या वंशावळीवरून समजते. परंतु भाटांच्या या वंशावळीवर कितपत विश्वास ठेवावा हा प्रश्न आहे. वैजवाप गोत्र, गोत्र-प्रवर-निम्बध-कदम्बम् या ग्रंथांत त्याच्या आश्रय, गविष्ठिर व पौर्वातिथ या तीन प्रवरांसह आलेलें आहे. या गोत्रप्रवरांचा उल्लेख कात्यायन व लौगाक्षी या सूत्रकारांनीहि केलेला आहे. सध्याच्या नागरब्राह्मणांतहि हें वैजवाप गोत्र आहे.

हे घराणें मूळचें नागरब्राह्मण असून क्षत्रिय कसें बनलें या बद्दल रा. भांडारकर म्हणतात कीं, " याचें कारण खात्रीनें सांगता येत नाही; परंतु (घराण्याचा मूळ पुरुष) गुहदत्त हा नागरब्राह्मण असून वडनगरचा रहिवाशी व मूळचा (मित्र प्रत्ययान्त नागरब्राह्मणांच्या नांवावरून) मिहिर किंवा मेर जातीचा होता. वलभी राजांनीं वडनगर किंवा आनंदपूरच्या अनेक नागरब्राह्मणांनां दांनें दिलेल्या ताम्रपटांत त्या त्या ब्राह्मणांच्या नांवांच्या शेवटीं मित्र शब्द येतो; यावरून नागरब्राह्मणांनां मित्र शब्द लावतां असें अनुमान निघते. वलभीराजांमिहिर मैत्रक म्हणत. तेव्हां मित्र किंवा मैत्रक हे मूळचे मेर किंवा मेहर होत. मेर ही जात आर्य नसून परकीय, एक विशिष्ट विदेशी असून तिनें हूणांबरोबरच सह्याद्र्या शतकांत हिंदुस्थानांत प्रवेश केला होता. त्या काळीं हे परकी लोक हिंदुस्थानांत वस्तीस राहिल्यानंतर येथील चातुर्वर्ण्य उचलीत, त्यामुळे या मेरांतहि ब्राह्मण व क्षत्रिय वर्ण बनले. तेव्हां गुहिलोट घराणें मूळचें नागरब्राह्मण म्हणजे मेर असल्यानें विदेशीय ठरते. वाप्पा ब्राह्मण असला तरी तो नागरब्राह्मण म्हणजे विदेशीयच होय; पुढें त्यानें ब्राह्मणधर्म सोडून क्षात्रधर्म स्वीकारल्यानें तो क्षत्रिय बनला असावा. " [जर्नल. ए. सो. बंगाल. पु. ५ अं. ६]. परंतु गौरिशंकर ओझा व चिंतामणराव वैद्य यांच्या मतें वाप्पा हा ब्राह्मण नसून सूर्यवंशी क्षत्रिय होता. वैद्य म्हणतात कीं, नरवाहनाच्या शिलालेखांतील ' रघुवंश कीर्तिपिण्डनाः ' या विशेषणावरून हा वंश क्षत्रियच होय. देवदत्त भांडारकर यांनीं हे विशेषण आपल्या लेखांत गाळलें आहे. जुकेच वाप्पाचें एक सोन्याचें नाणें सांपडलें असून त्यावरील लेखांवरूनहि ओझा यांनीं वाप्पा क्षत्रिय असल्याचें ठरविलें आहे. चितोड व अबू येथील लेखांत महिदेव व विप्र असे जे शब्द वाप्पास लागण्यांत आलेले आहेत व ज्यांवरून देवदत्त भांडारकर त्याला ब्राह्मण म्हणतात, ते शब्द लेखांच्या चुकीनें खींदले गेले असेंहि ओझा म्हणतात. वैद्य म्हणतात कीं, अलीकडील भाटांनां क्षत्रियांची ब्राह्मण गोत्रे कशीं, यांचे गूढ पट्टन तें उकळण्यासाठीं त्यांनीं रजपूतकुलांची उत्पत्ती नवीन कल्पून त्या त्या गोत्रांपासून ही कुलें उत्पन्न झालीं अशा कथा रचिल्या असल्यात.

तसेंच गुहिलोट (मैत्रक-मिहिर-मेर) घराणें हें मूळचें हिंदू नसून बाह्य, परकीय, हूण वगैरे जातीचें होतें असें देवदत्त भांडारकरांचें म्हणणेंहि वैद्य यांना कबूल नाही. त्यांचें म्हणणें कीं, मित्रप्रत्ययान्त नांवावरून केलेला वरील तर्क साफ चुकीचा आहे. मित्र व मिहिर यांचा कांहीच संबंध नाही. अर्थात् गुहिलोट हे बाह्यपरकीय नसून असल सूर्यवंशी क्षत्रिय होते. देवदत्त यांनीं ज्या शिलालेखावरून हा तर्क केला आहे, त्यांतील खोकांचा अर्थच त्यांना कळला नाही व नरवाहन लेखांत वाप्पास स्पष्टपणें ' गुहिलोगोत्र नरेन्द्रचन्द्र '

असें म्हटलें आहे त्यावरूनहि त्याचें क्षत्रियत्वच सिद्ध होतें, असें वैद्य यांचें मत आहे.

वाप्पा रा व ल—या घराण्यांतील वाप्पापासून समरसिंहापर्यंतची हकीकत येथें देतां. त्यापुढील हकीकत ज्ञा. कों. च्या नवव्या विभागांत उदेपूर नांवाखाली आली आहे. वाप्पारावळाच्या जन्मशकाचा, तसेंच तो चितोडच्या गादीवर केव्हां अधिरूढ झाला व त्यानें राज्यपदाचा केव्हां त्याम केला याचा दन्तकथादिकांवरून विचार करतां (संवत् ८२०) इ. स. ७६३ हा त्याच्या अधिकारत्यागाचा शक ठरतो व तो चितोडच्या मानमोरी लेखाशीं बराच जमतो. त्याच लेखांवरून वाप्पाचा कारकीर्द ७१३ पासून ७६३ पर्यंत केव्हां तरी सुरू झाली असावी असें रा. वि. वि. वैद्यांचे मत आहे. व त्यांच्या अंदाजे त्याच्या राज्यारोहणाचा काल स. ७३० असावा. मेवाड येथील दंतकथांप्रमाणें हा काल स. ७२८ असा टाडनें दिला आहे. अरव लोकांनीं ७१२ सालीं सिंध प्रांत काबीज केला हें निश्चित आहे व ह्यानंतरच त्यांनीं राजपुतान्यावर स्वाभ्या केल्या. सारांश वाप्पाच्या राज्यारोहणाचा काल सन ७३० धरला असतां सरासरी ३३ वर्षे त्यानें राज्य केलें असावें. राज्यारोहणाच्या वेळीं त्याचें वय काय असावें हें ठरविणें कठीण आहे. अगदीं किमान पक्षां ३० वर्षांचे घरत्यास त्याचा जन्मशक इ. स. ७०० येतो. जुन्या दंतकथांवरून व मेवाडच्या गुहिलोतांच्या दृढ समजुतीवरून वाप्पाचा जन्म संवत् १९१ मानतात. टाडनेंहि याच समजुतीचा अनुवाद केला आहे. चिंतामणराव वैद्य म्हणतात कीं, भट्टाकांनें स ५०९ मध्ये वलभी राज्य स्थापलें, तेव्हांपासून हा संवत् धरावा (५०९ + १९१ = ७००) म्हणजे स. ७०० हा (७३० च्या जवळचा) शक थंडून ही तोंडमिळवणी होते. रा. वैद्यांच्या मतें वाप्पा हें एका व्यक्तीचेंच नांव आहे. वाप्पा शब्दाचा ' वावा, साधुपुरुष व पिता ' असाहि अर्थ संभवतो; व ह्या अर्थावरूनहि वाप्पा हा गुहिलोट घराण्याचा मूळ पुरुष असावा. नेपाळ वगैरे ठिकाणीं कोरीव लेखांत मूळ पुरुष या अर्थी वाप्पा शब्दाचा उपयोग केलेला आढळतो. (उदा० बप्पादागुण्यात). त्यावरून वाप्पा ह्या शब्दाचा व्यक्तीवाचक उपयोग पूर्वकाळीं प्रचलित होता. उदाहरणार्थ बप्पभट्टी हें तत्कालीन एका जैन आचार्याचें नांव प्रसिद्ध आहे व ' बप्पाय ' अशा नांवाचा उल्लेख तत्कालीन कोरीव लेखांतहि सांपडतो. हें नांव क्षत्रियवाचक देखील आहे असें इ. स. ६५५ च्या बगुम्रा ताम्रपटावरूनहि दिसते.

वाप्पांनें स्थापन केलेलें चितोडचें गुहिलोट राजघराणें वाप्पाच्या काळापासून (७३०) आजतागायत म्हणजे सुमारे १२०० वर्षे अद्यावत चालू आहे; व त्या घराण्याचें ठिकाणहि जवळ जवळ पूर्वांचेच आहे. सध्यां त्या घराण्याची राजधानी चितोड नसून उदेपूर आहे; पण चितोडहि अजून

त्यांच्याच ताब्यांत आहे व या घराण्यातील अनेक राज-
रूप वीर्यशाली, स्वातंत्र्यप्रिय व स्वधर्मरत होते.

या घराण्याच्या निरनिराळ्या व परस्परांशी विसंगत
अशा बऱ्याच वंशावळी उपलब्ध आहेत. त्यामुळे वाप्पाच्या
वंशाचा अनुक्रम ठरविणे कठीण झाले आहे. त्यांतून
नुकत्याच सांपडलेल्या आटपुरालेखांत (इ. अ. पु. ३९)
या वंशाचा वराच भिन्न असा क्रम आढळतो. टोंडला हा
शिलालेख माहीत होता, पण या लेखातील यादी टोंडने
दिलेल्या यादीहून वरीच भिन्न आहे. पूर्वीच्या लेखांत
उल्लेखिलेल्या राजांची संख्या समरसिंहापर्यंत तीस आहे.
म्हणजे सरासरी प्रत्येक राजाची कारकीर्द १५५०/१२००-
७३० = ४७०) ठरते. परंतु आटपुरालेखांत वाप्पापासून
फक्त शक्तिकुमारापर्यंत २० राजे होऊन गेले असें म्हटलें
आहे. शक्तिकुमाराच्या स. ९७७ सालच्या एका लेखांत
उल्लेख मिळतो. म्हणजे प्रत्येक राजाची कारकीर्द सुमारे ११
वर्षांची पडते. त्या काळीं अरबलोकांनीं सिंध प्रांत कावीज
केला असून त्यांच्या स्वान्यांचा सपाटा सारखा चालू होता;
व देशांत धामधूम व अशांतता होती म्हणून वरील ११
वर्षांची सरासरी पडत असवी. टोंडने आपल्या यादीवरून
असें म्हटलें आहे कीं, त्या यादीतील राजांचा अनुक्रमवारी
नामनिर्देश एकाच शालेचा नसून गुहिलवृक्षाच्या अनेक
शाखांच्या समकालीन राजांचा संकलित क्रम आहे. आतां
गुहिल घराण्याच्या बऱ्याच शाखा होत्या हें आपणास चितोड-
गड लेखावरूनहि समजतें. एकंदरीनें आज वाप्पाच्या वंशा-
चा क्रम व कारकीर्द निश्चयेवरून ठरवितां येत नाहीं.
तरी पण चितोडगड व अचलेश्वर येथील लेखांस अनुसरून
च हा क्रम साधारण ठरवितां येतो.

वाप्पानंतर मेवाडच्या गादीवर गुहिल राजा आला.
त्याची सर्व कारकीर्द शत्रूंशी लडण्यांत गेली. मध्ययुगांतील
सर्वच राजांनां आरवांशी तोंड द्यावें लागें व ह्या काळीं
अरबांच्या स्वान्यांचा व रजपुतांच्या उलट हल्ल्यांचा इतका
कहर उडाला कीं, त्या प्रदेशभर सर्वत्र मांस व रक्त यांचा
सडा शिंपला गेला व त्या देशास ' मेदपाट ' (प्राकृत
मेवाड) असें अन्वर्थक नांव प्राप्त झालें. त्यावरून अरब
व रजपूत यांमध्ये किती घनघोर युद्ध चाललें होतें तें
उघड होतें. गुहिलानें आपल्या पुढील वंशजांनां आपलें
नांव चालू केलें व ही शाखा गुहिलोट नांवानें प्रसिद्ध झाली
[गुहिलोट = संस्कृत गुहिलपुत्र; ओत (पत्त) हा प्रत्यय
वंशज या अर्थां राजपुत्रन्यांत प्रसिद्ध आहे].

गुहिलानंतर भोजराजा गादीवर बसला व भोजानंतर
शिलास राज्यपद मिळालें. ह्या दोघांसहि अरवांशी तोंड
संग्राम करावा लागला, पण त्यांच्या मागून गादीवर
बालेल्या कालभोजास तर अरवांशी फारच दारुण युद्ध
करावें लागलें. कालभोजानंतर त्याचा पुत्र भर्तृपट यास

राज्यपद मिळालें व भर्तृपटानंतर सिंहराजा राज्य करूं
लागला. त्या सर्वांची कारकीर्द शत्रूंशी लडण्यांतच गेली व
हे सर्वहि सारखेच रणगात्री निघाले. सिंहानंतर त्याचा
मुलगा महायक गादीवर बसला व महायकानंतर खोम्माणस
अभिपेक झाला. प्राचीन शिलालेखांत खोम्माणच्या परा-
क्रमाची विशेष वर्णनें आढळतात. आटपुरालेखांत आणखी
दोन खोम्माणांचा उल्लेख आहे. त्यांपैकी एक कालभोजाचा
मुलगा असावा व दुसरा सिंहराजाचा मुलगा असावा.
टोंडने "खोम्माणसा" नांवाच्या एका काव्याचा आधार घेऊन
खोम्माण व अरब यांच्यांतील एका युद्धप्रसंगां चितोड-
गडच्या वाजून कौणकौण्या देशांचे राजे लढे यांची याद
दिली आहे व त्याचप्रमाणें मुसलमानांच्या निरनिराळ्या
स्वान्यांचाहि अहवाल दिला आहे. तो विचारांत घेतां ती
स्वारी ९ व्या शतकाच्या प्रारंभीच झाली असावी असें वाटतें.
वाप्पापासून (स. ७६४) ह्या स्वारीच्या कालाची (स. ८२५)
गणना केली तर सरासरी ६१ वर्षांचा काल येतो. एवढ्या
कालांत पांच राजे होऊन जाणें स्वाभाविक आहे. अचलेश्व-
रवादि लेखांत वाप्पा ते महायकपावेतों जीं नांवें आहेत
त्यांहून अधिक नांवें आटपुरा लेखांत सांपडतात. लेखाप्रमाणें
पाहतां ८२५च्या सुमारास कालभोजाचा पुत्र खोम्माण राजा
होता व त्यानंच अरवांशी घनघोर संग्राम केला असें सिद्ध
होतें. तथापि खोम्माणसांतील; यादीवरून फक्त तिच्या
कर्त्याच्या काळीं त्याला ज्ञात जाती अमुक होत्या एवढेंच
ऐतिहासिक सत्य निघेल.

तिसऱ्या खोम्माणानंतर अल्लट नांवाचा अत्यंत पराक्रमी
पुरुष गादीवर बसला. त्याच्या आईचें नांव महालक्ष्मी असून
ती मूळची राष्ट्रकूट घराण्यांतली होती. अल्लटाच्या मागून
त्याचा पुत्र नरवाहन हा गादीवर बसला. नरवाहनाचा एक
स्वतंत्र लेख मिळतो. नरवाहानंतर शक्तिकुमार राज्य करूं
लागला. परंतु आटपुरा लेखांत नरवाहन व शक्तिकुमार
यांच्या दरम्यान शालिवाहनाची कारकीर्द झाली असा उल्लेख
आहे. या शक्तिकुमाराच्याच वेळेचा ' आटपुरा ' लेख होय.
व त्याचा शक विक्रम संवत् १०३४ (स. ९७७) असा
आहे. शक्तिकुमारांतर शुचिवर्म्यांची कारकीर्द झाली. ह्या
शुचिवर्म्यांचा १०३८ वि. सं. मधील शिलालेख उपलब्ध
आहे. चितोडच्या लेखांत नरवाहनापर्यंतचीं नांवें दिलीं आहेत.
अचलेश्वर लेखांत मात्र समरसिंहापर्यंत (वि. सं. १३३८)
सर्व राजांची वंशावळ दिली आहे. समरसिंहाच्या नंतरचा
इतिहास उदेंदूरसंस्थान या नांवाखाली ज्ञानकोशाच्या
नवव्या विभागांत आला आहे तेथें तो पहावा.

निरनिराळ्या लेखांतून वर्णिलेल्या गुहिलोट घराण्याची
वंशावळ पुढीलप्रमाणें आहे:—

वंशावळ

आटपुरालेख (सं. १०३४)	अचलगडलेख (सं. १३४२)	वाणपुरालेख (सं. १४०९)
गुहादित्त	बाप्पा-राज (संख्यासं. ८२०)	बाप्पा
१ गुहिल	गुहिल	गुहिल
२ भोज	भोज	भोज
३ महेंद्र	०	०
४ नाग	०	०
५ शील	शील	शील
६ अपराजित	०	०
७ महेंद्र (२ रा)	०	०
८ कालभोज	कालभोज	कालभोज
९ खोम्माण	०	०
१० महायक	०	०
११ भर्तृभट्ट	०	०
१२ सिंह	सिंह	सिंह
१३ खोम्माण (२ रा)	०	०
१४ महायक	महायक	महायक
१५ खोम्माण (३ रा)	खोम्माण	खोम्माण
१६ भर्तृभट्ट (२ रा)	०	०
१७ अल्लट	अल्लट	अल्लट
१८ नरवाहन (सं. १०२८)	नरवाहन	नरवाहन
१९ शालिवाहन	०	०
२० शक्तिकुमार (सं. १०३४)	शक्तिकुमार	शक्तिकुमार
२१ शुचिवर्मा (सं. १०३८)	०	०

[मध्ययुगीन भारत, भा. २; राज-स्थान. टॉड; इंडियन अन्टिक्वरी. पु. ३९; वॉम्बे ग्याझेट. पु. ९; जर्नल. ए. सो. बंगाल. पु. ५ अ. ६].

गुळदगुड—विजापूर जिल्हा. वदामी तालुक्यांतलें एक शहर. उ. अ. १६°३' व पू. रे. ७५°४७'. याला एक उपनगर आहे. दोन्हीची मळून लोकसंख्या (१९११) १५२४९. येथें खण, सुती व रेशमी उत्तम कपडा तयार होतो. आसपास दगडाच्या खाणी आहेत. १८८७ पासून म्यु. क. आहे. येथें एक किल्ला आहे. तो १५८० मध्ये इब्राहिम आदिलशहानें बांधला. १७०६ मध्ये हें शहर वसलें. १७९७ मध्ये तें टिपूने घेतलें. १८२६ मध्ये तें इमजांकडे आलें.

गुळवेल—ही एक फार उपयुक्त व महत्त्वाची वेल आहे. हीस संस्कृतमध्ये गुडूची, अशृतवल्ली, ज्वरारि, अमृता, निर्जरा इत्यादि अनेक नांवें आहेत. कोंकणी भाषेंत हीस गळवेल, गरोल, मराठींत गुळवेल; गुजरातींत गळो, हिंदींत मिलोय,

असें म्हणतात. लॅटिनमध्ये टिमोसपाओरा कॉर्डिफोलिया असें नांव आहे.

बहुतेक सर्व रोगांवर उपयोगी पडणारी ही वनस्पति आहे. हिंदुस्थानांतली सर्व प्रांतांत ती सांपडते. हिचा वेल पुष्कळ मोठा होतो व त्याचें कांडीहि जाड होतें. कडुनिंबावरील गुळवेल सर्वोत्कृष्ट समजली जाते. कोंकण्या वेलीची साल नाजूक, हिरव्या रंगाची व मृदु असते व ती ३४ वर्षांची झाली म्हणजे साल मळकट, पांढरकी व खडबडीत होते. या वेलीची पानें साधारण पिंपळाच्या पानासारखी असतात. परंतु खांचा शेंडा मात्र पिंपळाच्या पानाच्या शेंड्याइतका लांब नसतो. ह्या वेलीस आंब्याच्या मोहरासारखी पांढरकी, पिंगट रंगाची फुलें पानांच्या कुशांतून येतात. व त्यास लहान लहान फळांचे घोस लागतात. ती फळ झाल्यावर लाल होतात. ह्या वेल कधी कधी खडकावरहि उगवतांना दृष्टीस पडतो. त्यास खडकी गुळवेल म्हणतात. गुळवेलीचें सत्व काढतात. तेंही अनेक रोगांवर चालतें व फार शक्ति-वर्धक आहे. औषधाकरितां गुळवेल घेणे ती विपारी झाडांवरील घेऊं नये.

औषधी गुण दो प—गुळवेल तुरट, कडू, उष्ण, वीर्यो-दीपक, ज्वरहारक आहे. गुळवेलीचा अनेक रोगांवर काळांत वगैरे उपयोग करतात. ही फार गुणकारी आहे.

गुटी—'गुती' पहा.

गुदलूर, तालुका.—मद्रास. निलगिरी जिल्हा. जिल्ह्यां-तील इतर भागापेक्षां ह्या बराच सखळ आहे. येथील वस्ती दिवसेंदिवस कमी होत आहे कारण येथील तोमॅ, अन्नकाच्या खाणी व काँफीचे कित्येक मळे बंद झाले आहेत. अयापहि नेलाकोटा व आक्टरलोनी खोरे येथें काँफी मळे जीव धरून राहिले आहेत. क्षेत्रफळ २८० चौ. मैल. एकंदर लो. सं. (१९२१) २२०७९. तालुक्याचा वसूल ५५ हजार आहे.

गुळ—गूळ किंवा गुड म्हणजे गोळा. बंगाल प्रांताला प्राचीन नांव गोंड देश आहे. गोंड म्हणजे गुळाचा देश असा काँही व्युत्पत्तिकार अर्थ देतात. गुळाची प्राचीनता साखरेच्या आधीची असून साखरेच्या इतिहासाचा आरंभ गुळाच्या इतिहासानें होणारा आहे [' साखर ' पहा] गुळाला लागणाऱ्या उसाच्या लगवडीची माहिती ' ऊंस ' या लेखांत येऊन गेलीच आहे. ऊंस तयार झाल्यानंतर तो गाळणें, गुळ रांधणें व ठेपी पाडणें या गुळ तयार करण्याच्या क्रिया देखील त्याच लेखांत विवेचितल्या आहेत.

गृहस्थाश्रम—हा आश्रम म्हणजे गृहस्थधर्माचा इतिहास. जेव्हां अपत्यसंरक्षणची जबाबदारी बापावर पडायचास लागेल तेव्हां समाज मातृसत्ताक कुटुंबपद्धतींतून पितृसत्ताक कुटुंबपद्धतीकडे वळें लागला किंवा " कुल " संस्थेस गृहस्थ धर्मास सुरवात झाली असें समजावें. वैदिक काळांत गृहस्थ-धर्म अगोदरचा स्थापित झालेला दिसतो, म्हणजे समाजाच्या

यूथावस्थेपासून गृहस्थधर्मापर्यंतचा विकासक्रम आपणांस वैदिक वाङ्मयाच्या अभ्यासानें उपलब्ध होणार नाही. सूतसंस्कृतीच्या प्राचीन अवशेषांचें भांडार जें महाभारत त्याच्या अभ्यासानें या दोन अवस्थांतील विकासक्रम शोधण्याचें कांहीं काम रा. वि. का. राजवाडे यांनीं करून चित्रमयजगतमध्ये (पु. १४) लेख लिहिले आहेत. त्यांचा सारांश येणेंप्रमाणें:—

सोदर वद्विणमावंडांचा, पितादुहितांचा व मातापुत्रांचाहि शरीरसंबंध अत्यंत प्राचीन आर्यकाळां होत असें. त्यावेळीं फक्त स्त्री व पुरुष हे दोन संबंध मात्र समाजाच्या लक्षांत आलेले होते. अनेक सपिंड पुरुषांचा एकाच सपिंड स्त्रीशी संबंध दाखविणारी वार्येणें भारतेतिहासांतून सांपडतात. मद्रदेशांतील अनाचार कर्णपर्वीत स्पष्टपणें दिला आहे. त्यावेळीं दिवसाढवळ्या उघड्या जागेंत स्त्रीसमागम होत असे, याला पराशर-मत्स्यगंधाकथेचा पुरावा आहे. तसाच वामदेवव्रताच्या वेळीं यज्ञभूमीवर उघड संभोग केल्याची महाभारतांत वरीच उदाहरणें आहेत. तेव्हां मैथुन एकांतांत करावें अशा प्रकारचें स्मृतिवचन घालण्याचें कारण पडलें असावें. यावरून हेंच सिद्ध होतें कीं मनुष्य वंशानें पाशव असून प्राथमिक वन्य मनुष्यांत कांहीं वावर्तत पशूंचें आचरण दृष्टीस पडल्यास नवल नाही.

वर उल्लेखिलेला संकीर्ण समागम व उघडा समागम याखेरीज तिसरी एक वन्य चाल आर्यांत होती. ती म्हणजे देवांनां अत्रोपभोगाचा हक्क देण्याची होय. स्त्रियांनां अत्रोपभोगाकरितां देवांच्या स्वाधीन करण्याची ही पुरातन चाल सांस्कारिक अवशेषरूपानें आजहि आपणांत प्रचलित आहे. सोम, गंधर्व, अग्नि यांशीं विवाह होऊन नंतर व्यकीशीं विवाह आजच्या ब्राह्मसंस्कारामध्ये होतो. तसचें कन्यादूषण, कन्या-स्त्रीविक्रय, अनैसर्गिक संभोग वगैरे चाली आर्यसमाजांत रूढ होत्या. म्हणजे समाज यूथावस्थेंत असतांना त्यांत वरील चालीरीती असत व पुढें एकेक मोडत चालली.

मांत्रसंस्कृतीच्या व सूतसंस्कृतीच्या एकत्वाच्या, म्हणजे पारिक्षित जनमेजयाच्या कालापासून सूतसंस्कृतींत देखील गृहस्थधर्मसंस्थापनेच्या पूर्वांचे अवशेष दिसत नाहीसे होतात. गृहस्थधर्माचें विवेचन धर्मशास्त्रकारांनीं केलें आहे. त्यांत गृहस्थाचें स्त्रीशीं वर्तन कसें असावें हा भाग थोडासा आहे. तथापि वरेंचसें विवेचन श्रौत, गृह्य व अतिथ्य या धर्मांच्या विवेचनानें व्यापिलें आहे. या विवेचनांतील मुख्य विषय पुढीलप्रमाणें होत.

कोणत्या अग्नीवर कोणतें कृत्य करावें; गृहस्थाचे धर्म; दंतधावन; योगक्षेमाकरितां राजाश्रय करणें; वेदादि पठण; पंचमहायज्ञ; भूतयज्ञ; पितृमनुष्यादिकांनां अन्नदान; अवशिष्ट अन्नाचें सेवन; अतिथ्यांनां भोजन व भिक्षेकन्यास भिक्षा; श्रोत्रियाचा सत्कार; प्रतिसांवसरिक अर्थादि पूजन;

अतिभोजन वगैरे वर्ज्य करणें; सायंसंध्यादि; ब्राह्मसुहुतांकर उठून स्वतःचें हितचिंतन; वृद्धास भोजन देणें; योग्य वृद्धादिकांनां मार्ग देणें; द्विजातीयांचीं कर्मे; क्षत्रिय व वैश्य यांचीं कर्मे; श्रौतधर्माचरण; श्रौतधर्मकर्म; नित्यश्रौतकर्म; यज्ञाकरितां हीन जातीपासून द्रव्य न घेणें; धान्यसंग्रह करणें; आहुतिप्रक्षेप; पंचमहायज्ञावशिष्ट अन्नाची योजना; भिक्षा अर्पण करणें; अतिथिसत्कार; अर्भकादिकांनां अतिथ्यांच्या पूर्वी भोजन देणें; अवशिष्ट अन्नाचें भोजन; केवळ स्वतःकरितां पाकाचा निषेध; राजादिकांचें पूजन; स्त्रीकृतक वलिद्वरण; धनसंचय; आपत्कालाव्यतिरिक्त जीवनक्रम; धान्यसंचय किती करावा; शिळेंच्छ वृत्ति; निध कर्मादिकांचा त्याग; संतापाची प्रशंसा; वेदेदित कर्मांतुष्टान; गृह्यांमधीं उपासना, गार्हस्थ्यचे दोन भेद; साधकांचीं कर्मे; असाधकाचीं कर्मे; इ.

गृह्यसूत्रें—स्मार्तधर्म म्हणजे गृह्यसूत्रांकर्म होय. हा धर्म वराच जुना आहे. श्रौतसंस्था ज्या वेळेस तयार होत होती त्यावेळेस सामान्य जन कांहींहि कर्म नसलेला खास नव्हता. त्यास जीं कांहीं कर्मे लागलीं होती तीं अथर्ववेदांत दिलीं आहेत. अथर्ववेद व गृह्यसूत्र यांचा परस्परसंबंध दाखविणारें एक कोष्टक “वेदविद्या” ग्रंथाच्या परिशिष्टांत दिलेंच आहे. त्यावरून असें दिसून येईल कीं यज्ञसंकीर्ण-चाच्या काळां वेकार होऊं घातलेला श्रौतविद्याविभूषित असा वर्ग उपजीविकेसाठीं गृह्यकर्मांकडे वळला व अथर्ववेदी वर्गाची बहुतेक विद्या आत्मसात करून घेण्याचा त्रैविद्यांनीं निश्चय केला व आपापल्या मंडळांसाठीं निरनिराळीं गृह्यसूत्रें तयार केलीं; तीं केलीं त्यावेळेस ब्राह्मण जात ही वन्याच अंशी इतर धंदे करणारी व पोटजाती असलेली जात बनली असावी. नाहीतर प्रत्येक शाखांमिश्रित निरनिराळें गृह्यसूत्र करणाऱ्यांचे कारण नव्हतें. गृह्यसूत्रांचें सामान्य विवेचन वेदविद्या पु. १८०-१८२ पु. २१५-२२१ परिशिष्ट १२२-१२६ येथें दिलें आहे. वीयायन गृह्यसूत्राच्या टंकित शामशास्त्री यांनीं आभिवैश्य सूत्रांतील दिलेल्या उतान्यांत वीयायन, अपस्तंब, सत्यापाठ, द्राह्यायण, शांडिल्य, आगस्त्य, आश्वलायन, शांभव, कात्यायन हीं नऊ पूर्वगृह्यसूत्रें व वैखानस, शौनकीय, भारद्वाज, आभिवैश्य, जैमिनीय, वापूल, मार्क्यदिन, कौंडिल्य व कौपतिकी हीं नऊ अपरगृह्यसूत्रें होत असें म्हटलें आहे. परंतु हा आभिवैश्यांतील उतारा वराच संशयित दिसतो. कांहीं गृह्यसूत्रविषयक टांपा यापुढें देतो.

शांखायन गृह्यसूत्र. —या सूत्राचा कर्ता शांखायन कुलोत्पन्न सुयज्ञ असला पाहिजे. इतर गृह्यसूत्रांत जे तर्पण विधी दिले आहेत त्यांवरून हें अनुमान निघतें. या तर्पण विधीत जीं ऋषींचीं नांवें दिलीं आहेत त्यांमध्ये सुयज्ञ आणि शांखायन यांचीं नांवें अगदीं जवळ जवळ आहेत. इतर गृह्यसूत्रांप्रमाणें यासहि श्रौतसूत्र आहे व त्याचा गृह्यसूत्रांत पुष्कळ वेळा उल्लेख आलेला आहे.

या गृहसूत्र व श्रौतसूत्राचा कर्ता एकच आहे की काय असा प्रश्न साहजिकपणे उद्भवतो. आंतील पुराव्यावरून निर्णयामक असे कांहीं सांगता येत नाही. दोघांचा कर्ता एकच आहे म्हणावे तर श्रौतसूत्रांत जी सूत्रे यावयास पाहिजेत ती गृहसूत्रांतच आली आहेत. कोणी असे म्हणेल की येवढ्या मोठ्या ग्रंथाचा कर्ता ज्यावेळेस एकच असतो त्या वेळेस असे चालावयाचेंच. परंतु दुसराहि एक मुद्दा विचारणीय आहे तो हा की, आंतील सूत्रे इतर गृहसूत्रांत सापडतात. यावरून ती सगळी तिसऱ्याच एखाद्या नष्ट झालेल्या ग्रंथांतून घेतली असावी असे अनुमान निघते. तथापि एकंदरीत निर्णयात्मक असे कांहीं सांगता येत नाही.

शांखायन गृहसूत्रांतील कांहीं भाग गामाडून लिहिला गेला आहे. याचा पांचवा अध्याय परिशिष्ट म्हणून जोडला आहे. टीकाकार नारायण यास 'परिशिष्टाध्याय' असे म्हणतो. पांचव्या अध्यायातील मजकूरहि आपणांस तसाच दिसतो. या अध्यायांत पहिल्या चार अध्यायांत सांगितलेल्या मजकुराचाच अनुवाद आहे. कांहीं कांहीं ठिकाणी कांहीं नवी माहिती जोडली आहे. सहाव्या अध्यायाची देखील हीच स्थिति आहे.

पारस्कर गृहसूत्र.—पारस्कराचें गृहसूत्र हें शुक्ल यजुर्वेदाचें एक सूत्र असून कारत्यायनाच्या श्रौतसूत्राची ती पुरवणी आहे. प्रोफेसर स्टॅन्डलर यानें त्याचें जर्मन भाषेंत भाषांतर केलें असून जयराम आणि रामकृष्ण या टीकाकारांवर विशेष भिस्त ठेविला आहे. पण याशिवाय आणखी एक टीका उपलब्ध आहे. परंतु तो स्वतंत्र ग्रंथ असा नसून त्यांतील मजकूर वऱ्याचशा ग्रंथांतून वाटला गेला आहे. प्रो. स्टॅन्डलर यानें केलेलें भाषांतर एकांशी झालें असून कांहीं ठिकाणी अर्थोपपत्तीसहि झाला आहे.

गोभिल गृहसूत्र.—हें सामवेदाचें गृहसूत्र आहे. सामवेदाच्या कौथुमी व राणायणी या दोन्ही शाखांना हेंच सूत्र आहे. शांखायन, आश्वलायन, पारस्कर, सत्यापाठ या गृहसूत्रांहून गोभिल गृहसूत्र एका विशिष्ट बाबतीत अगदीं निराळें दिततें. सर्व सूत्रे वेदसंहिता गृहांत धरतात त्याप्रमाणें गोभिलसूत्रहि धरितें, पण वेदसंहितांहून एक निराळा मंत्रसमुच्चय या सूत्राला आधारभूत असलेला दिसतो. तो समुच्चय म्हणजे ब्राह्मण ग्रंथांतील होय. विवाहादि गृहसंस्कारांच्या कामां निवळ संहिंतेतील मंत्रांवर भागणार नाही ही जाणीव गोभिलसूत्रकाराला होती म्हणून त्यानें ब्राह्मणांतील मंत्रांची सररदा मदद घेतली आहे. या सूत्रांतील आणखी एक वैशिष्ट्य म्हणजे यांत कांहीं आख्यायिकांचा भाग आलेला आहे.

खादिर गृहसूत्र.—खादिर गृहसूत्र हा सामवेदांतील द्राघायण शाखेचा एक भाग आहे. याचा प्रसार हिंदुस्थानच्या दक्षिण भागांत दिसून येतो. ज्याप्रमाणें द्राघायण श्रौतसूत्र हें लाट्यायनाच्या सूत्राचें एक धाडसे विवृत रूप-

तर आहे त्याप्रमाणें खादिर गृहसूत्र हें गोभिलीय गृहसूत्राच्या आधारे लिहिलें आहे. खादिरानें त्यांतून वरीच सूत्रे घेतली आहेत. गोभिलाप्रमाणें खादिरानेंहि पूर्णमंत्र दिले नसून केवळ त्यांची प्रतीकें दिली आहेत.

अर्थांतच खादिर गृहसूत्र हें गोभिलीय गृहसूत्राचें एक संक्षिप्त रूपांतर आहे. यांत गृहविधी योजवयांत दिले आहेत व गोभिलानें ते आपल्या सूत्रांत फार विस्तारानें दिले आहेत. त्याचप्रमाणें खादिरानें गोभिलाचे विषयांतरहि सोडून दिले आहे. खादिर गृहसूत्रांतील कांहीं भागाचा संबंध लाट्यायनसूत्राशी व द्राघायणसूत्राशी आढळून येतो. या ग्रंथांने गोभिलाच्या सूत्रांवर चांगला प्रकाश पडतो. हा ग्रंथ फार लहान असून यावर हस्तक्षेदाची एक टीका आहे. वरील गृह्याखेरीज आणखी जीं कांहीं सूत्रे आहेत त्यांची माहिती त्या त्या लेखांत सापडेल.

गज्जिह्वळी—मुंबई इलाखा. धारवाड जिल्हा. हुनगलच्या दक्षिणेस दोन मैलांवरिल एक खेडें. येथें वसवेश्वराचें देऊळ असून मूर्तिया दोन्ही बाजूस इ. स. ११०३ चे दोन शिलालेख आहेत.

गेडी (१).—फाठेवाड. भोयका ठाण्यांतील निराळी खंडणी देगारा एक तालुका. येथून जवळचें लिंबडी रेल्वे स्टेशन ९ मैलांवर आहे.

(२) मुंबई. कच्छ. वागडच्या उत्तरेकडील खेडें. कच्छमधील हें फार जुन्या वस्तीचें ठिकाण असून प्राचीन विराटनगर तें हेंच असावें असा समज आहे. येथील जुन्या अवशेषांत गाढवाचा छाप असलेली नाणीं आढळतात. सुसुलमान, रजपूत, वाघेला व जाडेजा लोकांचा येथें अंमल होता.

महादेव अचलेश्वरांचे मंदिर, महावीरजींचे व लक्ष्मीनारायणाचें देऊळ, आशावा पीराची पंडित मशीद व मालन विहोर ही येथील प्राचीन स्थळे आहेत. बाजरांत एक क्षेत्रपाळाची दगडी मूर्ति आहे. तिच्या चवुऱ्यावरील अंकित लेखावरून ती १२११ त घडविलेली असावी असे वाटते.

गेबर—एक रसायन ग्रंथकार. रसायन शास्त्राच्या अनेक ग्रंथांतून "गेबर" या नांवाचा पुष्कळ ठिकाणी उल्लेख केलेला आढळतो. परंतु "गेबर" ही व्यक्ति कोण याचा अजून नीटसा तपास लागलेला नाही. लॅटिन भाषेंत रसायनशास्त्रावर जीं पुस्तकें आहेत त्यांतील कांहीं पुस्तकें गेबर नांवाच्या अरबस्तानांतील एका रसायनशास्त्रज्ञानें लिहिलेल्या पुस्तकांचीं भाषांतरे आहेत व तो गेबर इसवी सनाच्या आठव्या किंवा नवव्या शतकांत होऊन गेला असा "किताब-अल-फिरिस्त" मध्ये उल्लेख आहे. या ग्रंथांतहि तो क्र. १, व कोठला याविषयी परस्परविरोधी विधानें पुष्कळ आहेत. यथेलीनें पारिसमघाल ग्रंथसंग्रहालायांतील 'गेबर' च्या पुस्तकांचें निरीक्षण करून असा निष्कर्ष काढला आहे. कीं ही लॅटिन भाषेतील पुस्तकें लिहिणारा मनुष्य अरबस्तानांतील नसून तो युरोपसंग्रहांतीलच कोणीतरी

गेवर असावा. परंतु कांहीं पुस्तकें अरबी लोक व यूरोपियन लोक यांचा संबंध येण्यापूर्वी म्हणजे नवव्या व बाराव्या शतकाच्या दरम्यान अरबस्तानांत लिहिली गेली असावी.

या पुस्तकांतील भाषा अलंकारिक पण क्लिष्ट असून त्यांत सुलुलमानी धर्माचे उतारे आहेत; परंतु गंधक, पारा, व तालस यांपासून धातू उत्पन्न करता येतात ही गेवरच्या नांवांने प्रसिद्ध असलेली कल्पना त्यांत नाहीं. २थें लोकास आणखी एक पुस्तक पारिस येथें मिळालें होतें व तें गेवरनें (अरब-स्तानांत) लिहिलें असावें असें बर्सेलोचे मत आहे.

जर ही पुस्तकें आरबी गेवरनें लिहिली नाहींत तर आजपर्यंत अरबांच्या रासायनिक ज्ञानांतील प्रगतीविषयी जी कल्पना आहे ती खोटी ठरते व जर ती पुस्तकें अरब गेवरनेंच लिहिली असें मानलें तर हल्लींपेक्षा प्राचीन काळी अरबस्थानांत रसायनशास्त्रांत फारच प्रगती झालेली होती असें म्हणावें लागतें. परंतु या बाबतीत जास्त सुदृष्ट द्यातमां मिळेपर्यंत कांहींच मत देतां येत नाहीं.

गेरु-माटरगांव-ब-हाड-मध्यप्रांत. पुलठाण्याच्या पूर्वेस २२ मैलांवर गेरु-माटरगांव नांवाचें सरकारसंरक्षित जंगल आहे. त्यांत हें एक लहान खेडेगांव आहे. मोंगलाईत हें परगण्याचें मुख्य ठिकाण होतें त्यावेळीं कोळी लोकांचें हें मुख्य ठिकाण असून ते लोक लुटालुटीवर आपला निर्वाह करीत. येथें एक जुना दरगा आहे. कोळी आणि वंजारी लोकांची बहुतेक वस्ती असून ते गोणी (पांती) तयार करतात. येथें जंगलांतील विश्रांतीगृह असून आजूबाजूस चांगली शिकार मिळते. या गांवास चोरांचें माटरगांव अंसंहि म्हणतात.

गेलुझेंक जॉसेफ लर्ड (१७७८-१८१०)—हा फ्रेंच रसायन व पदार्थविज्ञान यांचा शास्त्रज्ञ ता. ६ डिसेंबर १७७८ रोजी जन्मला. ह्याचें लहानपणाचें शिक्षण बरेंचसें परीच झालें. बर्घो-लेला आपल्या संशोधनाच्या कामांत एका हुशार माणसाची जहरी होती व त्याच्या हाताखाली काम करण्याची गेलुझेंकला ही जागा मिळाल्यामुळें संधि मिळाली. परंतु बर्घोलेला याचा आपली अनुमती सिद्ध करण्यांत फारसा उपयोग झाला नाहीं. तरी पण त्याला आपल्या शिष्याच्या बुद्धिमत्तेची बरोबर कल्पना आल्यावरून त्यानें त्यास 'सोसायटी ड आर्क्युइल'चा समावृत्त केले. १८०२ मध्ये त्याला एकोल पॉलिटेक्निकमध्ये (विविधकलाशाळेत) फोरकोयचा डेमोन्स्ट्रेटर नेमलें व तेथेंच तो १८०० साली रसायनशास्त्राचा मुख्य अध्यापक झाला.

गेलुझेंकचें पहिल्याप्रथम सर्वे लक्ष पदार्थविज्ञानशास्त्रा-कडेच होतें. वायु, बाष्प, आद्रतामापन, केशाकर्षण इत्यादि बाबतीत प्रयोग केल्यावर त्यानें बरेच महत्त्वाचे लेख लिहिले. तो उंचीबरोबर हवेत पृष्ठाच्या लोहचुंबकाच्या जोरांत कांहीं फरक होतो कीं काय हें पहाण्याकरितां विमानांतून दोनदां फार उंच गेला होता, व त्यास तेथें लोहचुंबकाचा जोर असेल हें आढळून आलें. त्यानें, दोन वायूंच्या मिश्रणांनें एखादें नवीन

रसायनिक द्रव्य वनतें तेव्हां ते वायू एका ठराविक आकार-मानांत मिश्रण पावतात. उदाहरणार्थ जेव्हां उच्च आणि प्राण-वायु मिळून पाणी होतें तेव्हां प्राणवायूच्या म्हणजे आक्सीजन-च्या दुप्पट प्रमाणांत उच्च उर्फ हॅड्रोजन असतो हे दाखविलें.

ह्यांनंतर गेलुझेंकनें पदार्थविज्ञानाचा व्यासंग सोडून दिला असें जरी नाहीं तरी त्यानें रासायनिक संशोधनांतच काळ घालविला. १८०८ मध्ये त्यानें पालिश धातू तयार केला. १८०९ मध्ये वोरिक अम्लापासून वोरान हें मूलद्रव्य वेगळें केले. ह्या नंतर विपाक (आंबवण) ह्यावरहि त्यानें बरेच प्रयोग केले; प्रसिक्त अम्लाचे गुणधर्म शोधून काढले इत्यादि त्यानें बरेच सेंद्रिय रसायनशास्त्रांत संशोधनाचें काम केले. यासमयां याची रसायनशास्त्रवेत्यामध्ये प्रामुख्यानें गणना केली जात असे व त्यामुळे औद्योगिक धंद्यामध्ये त्याची सहा घेत असत. त्यातल्या त्यांत गन्धकाम्ल तयार करण्याच्या पद्धतीमध्ये त्यानें बरीच सुधारणा केली. गेलुझेंक हा धीर वृत्तीचा, चिकाटीचा व अतिशय टापटिपीचा होता. शिवाय तो संकोचवृत्तीचा असून आपल्या स्वतः-मध्ये कितती चांगले गुण आहेत याची त्यास जाणीव नव्हती. तथापि तो धाडशी व अतिशय उत्साही असे.

गेवरई—हैद्राबाद संस्थानांतील बीड जिल्ह्यातला तालुका. क्षेत्रफळ ५६४ चौ. मै. जहागीर मुलुखासुद्धा लोकसंख्या (१९११) ८६३१९. यांत १६ जाहागीरी व १३५ खेडी आहेत. १५०१ मध्ये सान्याचें उमत्र २.३ लाख होतें. तालुक्याचें मुख्य ठिकाण गेवरई असून वस्ती (१९११) ३५६५ आहे.

गेवर्धा जमीनदारी—मध्यप्रांत. चांदा जिल्हा. या जमीनदारीचे तीन परगणे आहेत; बेडगांव, रामगड आणि गेवर्धा. बेडगांव आणि रामगड परगण्यांत सातनाळा डोंगर आहेत. एकंदर खेडी ७७. लोकवस्ती (सन १९०१) ७७१५. इस्टेट साधारण बऱ्या स्थितीतील आहे. जमीनदारीचे अस्तित्व अलीकडचेच आहे. उतपत्र ४५०० रु. टाकोळी व इतर कर रु. ८२०११.

गेस्लर हेन्ड्रिश—(इ.स. १८१४-१८७९) या जर्मन पदार्थविज्ञानशास्त्रवेत्याचा जन्म जर्मनीतील इग्लेशोव नांवाच्या गांवी झाला. सन १८५४ साली यानें बॉन नांवाच्या शहराी आपलें कायमचें वास्तव्य केले. यापूर्वी याला कांच तयार करण्याचा धंदा शिकविला होता. पुढें बॉन शहराी यानें रसायनशास्त्र आणि पदार्थविज्ञानशास्त्र यांच्या उपयोगाी उपकरणें तयार करण्यांत उत्तम नांव कमाविलें. यापूर्वी सन १८५२ सालीं जुलिअस प्लुडर याच्या बरोबर काम करून त्यानें असें सिद्ध करून दाखविलें कीं ३.८° उष्णमानावर पाण्याचें जास्तीत जास्त दाबें असतें. —२४° ते —७° उष्णमान असताना वर्षाच्या वृद्धिमानाच्या गुणकाविषयी त्यानें प्रयोग केले आहेत. शिरगोळा आणि टोपेंस यांच्या आंत ज्या फटी अगर पोकळ जागा असतात

त्यांत कवीद्विप्राणिद नांवाचा वायु असतो असें त्यांनीं सिद्ध करून दाखविलें व साच्या स्फुरावर विद्युत्प्रवाहाचें कार्य घडवून विशिष्ट प्रकारचा स्फुर तयार करितां येतो असें त्यांनीं दाखवून दिलें. परंतु त्यांनीं एका विशिष्ट प्रकारच्या कांचनलिका तयार केल्यामुळे तो जास्त प्रसिद्ध झाला आहे. अत्यंत विरल स्वरूपांत निरनिराळ्या मूलद्रव्यांची वाफ कांचेच्या नळींत घालून तींतून विद्युत्प्रवाह पाठविला असतां विशिष्ट प्रकारचा प्रकाश पडतो व हा प्रकाश प्रकाश-पृथक्करणयंत्रांतून पाहून कांहीं विशेष अनुमानें बसवितां येतात. या कांच-नलिकास “ गेस्लरच्या नलिका ” असें नांव देण्यांत आलें आहे. पारदवाताकर्षक यंत्र, तुला, उष्णतामापक यंत्र इत्याहि अनेक शास्त्रोपयोगी उपकरणां त्यांनीं बनविलीं आहेत. सन १८६८ सालीं त्याला बॉन येथील विश्वविद्यालयांतून डॉक्टर आफ् फिलासफी ही बहुमानाची पदवी अर्पण करण्यांत आली. बॉन येथें याचा मृत्यु झाला.

गेळ—या झाडास संस्कृतांत मदन, लॅटिनमध्ये रेडिया, इगुमाटोनिअम; इंग्रजींत एमेटिक नट; मराठींत गेळ किंवा गेळफळ; कानडांत गेळ, हिंदांत मेणफल, करहर इत्यादि नांवां आहेत. हें झाड सर्व हिंदुस्थानभर जंगलांत आढळतें. यास दोन अंगुळपर्यंत लांबाचे लहान मोटे कांटे असतात. यांचें फळ सुपारीएवढें असतें व तें पिकल्यानंतर पिवळें होतें. या फळाची मुकटी करून कोळी लोक नदींत टाकतात त्या योगें मासे लुब्ध होऊन पकडले जातात. गेळ पोटांत गेल्यास ओकारी येते. याचा गळवावर लेप केल्यास तें पिकतें.

गैवीनाथ—(१५२०—१५८०) ज्ञानेश्वरमहाराजांच्या परंपरेतील एक गुरू. यांची परंपरा ज्ञानेश्वर-सत्यात्मक-गैवी अशी आहे. यापुढील शिष्यपरंपरा (गैवी) गुमनाथ-उद्बोध-केसरी. यांचे ग्रंथ पंचकृतविवेक, कांहीं अभंग व पर्दे. [सं. क. का. सू.]

गोएटे—(१७४९-१८३२) जोहान वूल्फ गॅंडा व्हॉन गोएटे हा जर्मनीतील एक कवि, नाटककार व तत्ववेत्ता होता. ह्याचा जन्म २८ आगष्ट सन १७४९ रोजी फ्रॅंकफोर्ट-ऑन-मेन मध्ये झाला. जन्माच्यावेळीं त्याची आई फक्त १८ व वर्षांची असल्यामुळे, तिच्या सान्निध्याने गोएटेला चांगलें प्रहृषिक्षण मिळालें. त्याच्यावर पित्याच्या कडक स्वभावाचा परिणाम होऊन त्याचा स्वभाव स्थिर व धिमा बनला होता. त्याला वालपणीचे सर्व शिक्षण आपल्या पित्याकडून मिळालें. शिवाय फ्रॅंकफोर्ट-ऑन-मेन येथील त्याचा जीवितक्रम विविध तऱ्हेचा व मजेदार असल्यामुळे त्यापासूनहि त्यानें ज्ञानार्जन केले. १७६५ च्या ऑगस्ट महिन्यांत गोएटे फ्रॅंकफोर्टहून लाईपझिग येथें गेला; परंतु विश्वविद्यालयांनी अभ्यासाची पूर्व तयारी या दृष्टीनें त्याचा फ्रॅंकफोर्ट येथील अभ्यासक्रम विशेष समाधानकारक झाला नव्हता. येथें त्याची दृष्टि विस्तृत झाली व फ्रॅंकफोर्ट येथें केलेली अल्पस्वल्प साहित्यसेवा त्याला फारच कोर्ती भासूं लागली. पुढें तो

भायर्गाते लिहावयास शिकला. छात्रवृत्तीची दगदग सहन न झाल्यामुळे तो आजारी पडला व लिपझिगहून फ्रॅंकफोर्टला आला. हें दुखणें बरें होत असतां त्याचा दृष्टिकोण पार बदलला व तेथून त्याच्या आयुष्याला निराळेंच वळण लागलें व आपल्या बापाच्या इच्छेप्रमाणें त्यानें स्ट्रासवर्ग येथें कायद्याचा अभ्यास केला. येथें गोएटेची व हर्टरची ओळख झाली. स्ट्रासवर्ग येथें एका फ्रेडरिक ब्रायन नांवाच्या तरुणीवर त्याचें प्रेम बसलें. परंतु त्याचा परिणाम विवाहांत झाला नाहीं. १७७१ मध्ये त्यानें पदरी घेतली व आपल्या गांवीं येऊन धंद्यास प्रारंभ केला. त्याचें दोन चार तरुणींवर प्रेम बसलें होतें परंतु त्याचें लग्न त्यांपैकी एकीशीहि झालें नाहीं. एका प्रेमकथेचा वृत्तांत त्यानें आपल्या ‘वेर्टरची दुःखे’ (वेर्टर लीटेन) ग्राम्यें दिला आहे. यांतील कांहीं भाग डा. गुणे यांनीं मनोरंजनांत अवतरिला आहे.

१७७४ त वीमरच्या चार्लस ऑगस्टसनें गोएटेला बोलाविलें व १७७५ त तो तेथें गेला. त्यापुढील त्याचें सर्व आयुष्य तेथेंच गेलें. अनुक्रमें १७७७ व १७७९ त तो हाझेनपर्वत व खित्तरलेड येथें जाऊन आला. त्यानें १७८६-८८ मध्ये इटलीमध्ये प्रवास केला. इटलींत असतांना कलापेक्षां प्राचीन गोष्टींकडे त्याचें लक्ष विशेष जाई. या त्याच्या प्रवासामुळे कित्येक अज्ञात अशा गोष्टी त्याच्या प्रत्ययास आल्या. इटलीहून परत आल्यावर ख्रिस्तेन हुल्पीयस या वार्डस त्यानें आपल्याजवळ ठेवले.

त्याला सुख देण्यांत ही वार्ड फार तत्पर असे. १८०६ मध्ये या दोघांना आपला संबंध कायद्यानें संमत असा करून घेतला. १७९१ त गोएटेला वीमर येथील नाटकगृहाचा व्यवस्थापक नेमण्यांत आलें होतें. पुढें शिलर व गोएटे यांची दाट मैत्री जमली व जर्मनीतील या दोन प्रमुख कवींच्या स्नेहाचा परस्परांवर पुढक परिणाम झाला. नवीन अद्भुत वाङ्मयविषयक चळवळीचे पुरस्कर्ते गोएटेला आपला गुरू समजत असत; कारण गोएटे स्वतः जरी प्रथम या चळवळीच्या विरुद्ध होता तरी त्याचे ग्रन्थ व त्याची कविता तिला अनुकूल अशीच होती. नेपोलियनविषयी याचें मत चांगलें होतें. १८०५ त शिलर मृत्यु पावल्यामुळे गोएटेचें फार नुकसान झालें. फॉस्टचा दुसरा भाग पुरा करून मग गोएटेनें आपला देह ठेविला. त्याचा अंत ता. २२ मार्च १८३२ रोजी झाला.

गोएटेच्या मरणानंतर थोडे दिवस त्याची व्हावी तशी कीर्ति झाली नाहीं, परंतु पुढें तो लोकांच्या पुढें इतका प्रासुह्यानें आला की, त्याचा आयुष्यक्रम व त्याचे ग्रंथ यांवर लोकांनीं बरेंच मोठें वाङ्मय तयार केलें. एकंदर ग्रंथाच्या संख्येच्या मानानें पाहिलें असतां गोएटेच्या काव्याचें नैसर्गिक महत्त्व वासाणण्यासारखें नाहीं. त्याचें बरेंचसें काव्य आत्मविषयक आहे; आणि तेंच त्याचें उत्कृष्ट

काव्य आहे; इतर विषयांवर त्यांनी फारच थोडे लिहिले आहे.

भावगांते लिहिण्यांत त्याचा हातखंडा होता. जर्मन भाषेतील बरेच काव्य भावगांतात्मक आहे. परंतु त्या सर्वोमधीं गोएटेचें काव्य उत्तम आहे. याच्या नाट्यप्रथांबद्दल लोहमत फारसें अनुकूल नाहीं. तरी पण स्वभाववैचित्र्य रेखाटण्यांत त्याचा हात आधुनिक कर्मांपैकीं कोणोहि धरूं शकणार नाहीं. इतकें मात्र खरें कीं, नाट्यांतील निबंधांचा त्याला फार तिडकारा असें व त्यासुळे त्याचीं नाटके प्रयोगाच्या योग्यतेचीं होत नसत.

गोएटे हा फक्त वाङ्मयाचाच भोक्ता होता असें नाहीं. मुस्संदेगिरी, नाट्यगृहव्यवस्था, अर्थशास्त्रीय तत्वांचा व्यवहारांत उपयोग इत्यादि गोष्टी त्याच्या नानाविषयपटुत्वाबद्दल साक्ष देतात.

फॉस्ट हा गोएटेचा सर्वांत नांवाजलेला ग्रंथ होय. फॉस्ट नाटक क्रमाक्रमानें लिहिलें गेल्यासुळे गोएटेला तें त्याच्या आयुष्यभर पुरलें. त्यानं घेरेच ग्रंथ लिहिले. त्यांपैकीं काहीं प्रमुख खात्री दिले आहेत. गोट्ट्ल व्हॉन बर्लिंशिंगेन, क्लॅव्हिगो, एमॉंट विल्हेल्म मीस्टर, हर्मन अँड डोरोथिया वगैरे गोएटेनें आपलें आत्मचरित्रहि लिहिलें आहे.

गोकर्ण—मुंबई इलाखा. उत्तर कानडा जिल्हा. कुमठें तालुक्यांतलें एक शहर. उत्तर अक्षांश १४° ३२' व पूर्व रेखांश ७४° १९'. लो. सं. (१९११) ८४८१. हें एक यात्रेचें ठिकाण आहे. येथें महावल्शेराचें मंदिर द्राविडधर्तीचें आहे. हें द्वादशज्योतिर्लिंगांपैकीं एक आहे. येथें १०० च्या वर अखंड नंदादीप असतात. ब्रह्मा, विष्णु, शिव, अगस्त्य, राम आणि रावण यांचाहि देवळें येथें आहेत. याठिकाणीं ज्ञान केलें असतां ब्रह्महत्येचें पातकहि नाहींसें होतें असें स्थानमाहत्म्यांत सांगितलें आहे. शिवरात्रीस दरसाल यात्रा भरते. महाभारत व रामायण यांत सुद्धां या स्थानाचें माहात्म्य वर्णिलें आहे. कालिदासानें याचा उल्लेख केला आहे. डॉक्टर जॉन फ्रायर या आद्य यूरोपियन प्रवाशांनं १६०५ त या स्थानाला भेट दिली व याचें रसभरित वर्णनहि लिहून ठेविलें आहे. तें व गोकर्णमहाबळेश्वराच्या देवळाचें वर्णन मुंबई ग्याझेटियरच्या कानडा विभागांत (१५. २) आढळेल.

गोकर्णी—हा एक फुलाचा वेल आहे. याच्या फुलाच्या रंगावरून पांढरी व काळी अशा गोकर्णीच्या दोन जाती आहेत. या झाडास लॅटिनमध्ये क्लिटोरिया टर्नाटिआ; संस्कृतमध्ये अपराजिता, गोकर्णी; मराठींत गोकर्णी; गुजराथींत गुरणी वगैरे नांवें आहेत. गोकर्णीस लांबट शेंगा येतात. हिचीं फुलें आकारानें गार्डच्या कानासारखीं असतात यासुळे या वेळस गोकर्णी हें नाव प्राप्त झालें आहे. हीं फुलें देवास वहातात. पांढरी गोकर्णी जास्त गुणावह आहे. गोकर्णीस "सुपली" व "काजळा" असेंहि म्हणतात. या वेलीचे अनेक औषधी उपयोग आहेत.

गोकाक तालुका.—मुंबई. वेळगांव जिल्हाचा पूर्व; कडील तालुका. क्षेत्रफळ ६७१ चौ. मै. यांत गोकाक हें एक शहर व ११३ खेडी. लोकसंख्या (१९११) १२३२२५. सारा व कर मिळून उत्पन्नसुमारें १॥ लाख रु. याची हवा हिवाळ्यांत मजेरीत्यादुषित व उन्हाळ्यांत भयंकर तलखां करणारी आहे. पावसाळा कायतो साधारण बरा असतो. पाऊसहि फार पडत नाहीं. गोकाकच्या टेंकळ्यासुळे पलीकडील मैदानांत पाऊस कमी पडतो. गोकाकच्या दोन कालव्यांनी २८ चौरस मैल जमीन भिजते. कालव्यांनां पाणी घटप्रभेचें घेतात. गोकाकचा प्रभिद्ध धबधबा याच नदीवरचा होय.

शहर.—वेळगांव जिल्हा. गोकाक तालुक्याचें मुख्य शहर. उ. अ. १६°१०' व पू. रे. ७४°५३'. वेळगांवच्या आम्रेयीस सुमारें ३० मैलांवर हा गांव आहे. इ. स. १९११ त लोकसंख्या ७३२६ होती. हा गांव कागद व लांकडी कामे यांकरितां प्रसिद्ध आहे. गांवाभोंवतीं एक भिंत असून सर्भोंवार एक खंदकहि आहे. येथें दोन मशिदी, गंजीखाना व जैन देऊळ हीं जुनीं कामे आहेत. गोकाकच्या किल्ल्यास पंचमीगुड असेंहि म्हणतात. हा किल्ला गोकाकच्या पश्चिमेस असून विजापुरच्या आदिलशाही बादशहांपैकीं एकांनं बांधला असावा असें म्हणतात.

धबधबा—:गोकाकच्या वायव्येस सुमारें साडेतीन मैलांवर गोकाकचा धबधबा आहे. हा उ. अ. १६°११' व पू. रे. ७४°५०' यांवर आहे. घटप्रभा नदी सहाद्रि पर्वतांतील अंबोली नामक खिंडींत उगम पावते. तिला मध्यंतरी ताम्रपर्णी व हरणकाशी या मोठ्या नद्या मिळतात. सुमारें ८५ मैल ही नदी वाहात आल्यावर गोकाकजवळ १७० फूट उंचीवरून उडी घेते. नदीच्या आसपासचा प्रदेश दगडाळ असून रूक्ष आहे. आंकटोबर ते डिसेंबर या महिन्याच्या दरम्यान धबधब्याची शोभा अवर्णनीय असते.

नदीकाठीं पुष्कळ देवळें आहेत. पैकीं एकांत इ. स. १०८७ सालचा शिलालेख असून महालिंगेश्वराच्या देवळांत इ. स. १११३ सालचा जुन्या कानडी लिपींत लिहिलेला एक शिलालेख आहे. जवळच मार्कंडेय नदीतीरावर मल्लप्पा व निर्वाणप्पा अशीं दोन देवळें असून तेथें पुष्कळ लोक दर्शनास जातात.

इतिहास—इ. स. १०४७ सालच्या एका शिलालेखांत गोकान्ने म्हणून या गांवाचा उल्लेख केलेला आढळतो. इ. स. १७१९ सालीं गोकान्ने शाहूच्या राज्यांत मोडत होतें. इ. स. १७१९ व १७५४ यांच्या दरम्यान कर्णा तरी सावनूरच्या नबाबकडे हा गांव गेला व त्याचवेळीं मशीद व गंजीखाना त्यांनीं बांधला. इ. स. १७५४ सालीं गोकान्ने पेशव्यांनीं जिंकलें. इ. स. १७७८ सालीं कित्तूरकर देसायांनीं गोकान्नेचा ताबा घेतला होता. परंतु इ. स. १७७९ सालीं परशुरामभाऊ पटवर्धन यांनीं तें पुन्हां जिंकलें व देसायास कैद केलें. या वेळेपासून इ. स. १७८३ पर्यंत पेशव्यांकडे

गोकाक होत. त्यासाठी पटवर्धनांच्या सरंजामांत गोकाक पटवर्धनांकडे गेले. इ. स. १७८९ सालच्या मराठी दप्तरांत गोकाक हे परगण्याचे मुख्य ठिकाण असून त्याचे उत्पन्न ११२५० रुपये होते. असा उल्लेख सांपडतो. इ. स. १७९७ साली कोल्हापूर सरकारने गोकाककडून १२०००० रुपये खंडणी सक्तीने वसूल केली होती. इ. स. १८३६ साली तासगांवचे गोविंदराव पटवर्धन निपुत्रिक वारल्यामुळे गोकाक ब्रिटिश मुसलमान खालसा होऊन गेले. इ. स. १८७६-७७ सालच्या दुष्काळांत येथील विणकरी वर्गाचे अतोनात नुकसान झाले व तो घंदा बराच खालाबला. या ठिकाणी लुगडी जगैरे खियांनी वापरण्यायोग्य माल बराच तयार होत असे.

गोकुळ—संयुक्तप्रांत. मथुरा जिल्हांतील एक शहर. उ. अ. २७°२६' व पू. रे. ७७°४६'. याच्या जवळून यमुना नदी वहात जाते. कृष्णाच्या वाळपणीच्या लोलांचे स्थान या नद्याने गोकुळ हे फार पवित्र स्थान मानले गेले आहे. या ठिकाणी गोकुळाष्टमीच्या दिवशी मोठी यात्रा जमते. याशिवाय ब्रह्माचार्यांचे हे रहण्याचे ठिकाण म्हणूनही हे प्रसिद्ध आहे. रमणरेती व ब्रह्मांडतीर्थ ही गोकुळांतील स्थाने फार पवित्र मानिली जातात.

मराठ्यांच्या इतिहासांत गोकुळवृंदावनासंबंधी पुढील उल्लेख सांपडतो "पटाणच्या लोकांनी मथुरेवर हल्ला केला. नंतर त्यांनी अलमशाहाच्या नांवे द्वाही फिरविली व पंचवीस लक्ष विन घेऊन आपला अंमल वसवून मथुरेदून फौज गोकुळवृंदावनास पाठविली की लडून घेणे" (रा. खं. १ पृ. १११).

गोकुळ जाट—अवरंगझेबांन गदावीर आल्यानंतर थोड्याच वर्षांत हिंदूवर सर्वत्र बाजूनी अत्यंत जुलूम केल्यामुळे त्यांच्यांत असंतोष फैलावला. उत्तरहिंदुस्थानांत अवरंगझेबाच्या सुनापयेंतहि प्रयत्न झाले. काही काश्मीचे लून पडले (१६९९). मथुरा, अयोध्या व आग्रा या प्रांतांतील जमीनमहसूल गोळा करण्यास नेहमी त्रास पडे व शिपायांची मदत घ्यावी लागे; यांचे कारण तेथील मुसलमानी फौजदार हिंदू शेतकऱ्यांवर फार जुलूम करीत. याप्रैत हिंदूंचा पोपाख करून त्यांच्या बायका पळवित (१६३८ त मुर्शादकुली फौजदारांनी हा प्रकार केला होता), पैसे खात. त्यामुळे तिकडाल जाट शेतकऱ्यांनी तिलफतच्या गोकुळ जाटांच्या हाताखाली बंड केले. त्यांनी मथुरेच्या फौजदाराला लडाईत ठार मारून, सदाबाद परगणा लुटला (१६९९). त्यावर सफशिकन, रणदुल्लासारखे बडे सरदार पाठवूनहि भागेना. तेव्हां खास अवरंगझेब चालून गेला. प्रथम गोकुळाला माफी देण्याची लाळूच दाखविली, परंतु तो ऐकेना; तेव्हां लडाई झाली. गोकुळ व त्याचे जाट मोठ्या शौर्याने लढले; पण सैन्याच्या कमतरतेमुळे त्यांचा पराभव झाला. गोकुळाला पकडून आणून आग्रा येथे त्याचा एकैक अवयव तोडून काढून मग ठार मारले, व त्याच्या कुटुंबास वाटविले. तरी

पण ही शेतकऱ्यांची बंडे धांवली नाहींत. १६७०, १६८१ व १६८८ मध्ये ती उद्भवली व १६८८ तील पुढारी बूडामण जाट याचा पराभव अवरंगझेब अगर त्याचे वंशज यांच्या हातूनहि झाला नाहीं. पुढे तर (१६९१) या जाटांनी मोगल बादशाहांना फार त्रास दिला. एवढेच नाहीं तर त्यांनी अकबराचे थडगे फेडून त्यांतील त्यांची हाईडेहि जाळली होती (स्मिय). [जनुनाथ सरकार—अवरंगझेब; स्मिय—ऑक्सफर्ड हिस्टरी ऑफ इंडिया.]

गोकुळाष्टमी—थावणांतील वद्य अष्टमीस गोकुळाष्टमी किंवा जन्माष्टमी म्हणतात. या दिवशी मध्यरात्री वसुदेव देवकीच्या पोटी कृष्णाचा जन्म झाला असे भागवतांतील दशमस्कंधांत वर्णन आहे. हा दशावतारांपैकी आठवा अवतार होय (कृष्ण पहा). गोकुळाष्टमीचे माहात्म्य वैष्णव संप्रदायांत विशेष आहे. गोकुळाष्टमीचे प्रतहि आहे. त्याचे भविष्यपुराणांतील विधान व्रतराज ग्रंथांत दिले आहे.

गोखरू—(सराटे) या वनस्पतीस लॅटिनमध्ये ट्रिच्युलस टेरिस्ट्रिस; संस्कृतमध्ये गोक्षुर, इक्षुगंधा; मराठीत व गुजरातीत गोखरू, सराटे इत्यादि नांवे आहेत. गोखरूचे झाड लहान असून जमिनीवर पसरते. ही झाडे पावसाळ्यांत उगवतात व त्यांस लहान फळे येतात त्यांवर चार बाजूने चार कांटे असतात; या झाडाची एक लहान जात आहे. तीस सराटे म्हणतात. औषधांत गोखरूच्या अर्भाची सराटे घेतात. कारण दोहोंचे गुणधर्म एकच आहेत. गोखरू पौष्टिक असून नाना प्रकारे त्याचा औषधी उपयोग आहे.

गोखले, गोपाळ कृष्ण (१८६२-१९१५)— एक हिंदी राजकीय पुढारी. चिपळूण तालुक्यांत ताम्हणमळा गांवी यांचा जन्म तारीख ९ मे सन १८६६ रोजी झाला. कोल्हापूरच्या राजाराम द्वायस्कुलांत व राजाराम कॉलेजांत शिक्षण घेऊन हे मुंबईस एल्फिस्टन कॉलेजांत गेले. १८८४ साली वी. ए. झाल्यानंतर, डेकन एज्युकेशन सोसायटीस हे जाऊन मिळाले. १८८४ पासून १९०२ पर्यंत गोखले डेकन एज्युकेशन सोसायटीचे सभासद व फर्ग्युसन कॉलेजांत प्रोफेसर होते. कॉलेजांत ते गणित, इंग्रजी वाङ्मय, अर्थशास्त्र व इतिहास शिकवित असत. १८८७ साली गोपाळराव साध्वनिक सभेचे चिटणीस व त्या संस्थेतर्फे निघणाऱ्या नैमातिकेचे संपादक झाले. १८८८ सालापासून सुधारक पत्राचे संपादकत्व गोखल्यांच्याकडे आले. १८९५ साली राष्ट्रीयसभा पुण्यास भरली होती त्यावेळी गोखले तिचे सेक्रेटरी म्हणून काम करीत होते. याप्रमाणे १८९० सालापासून अध्यापनाचे काम संभाळून गोपाळराव सार्वजनिक कामांत भाग घेऊं लागले. १८९७ साली हिंदुस्थानच्या वर्तने विलायतेस गेलेल्या प्रतिनिधीपैकी गोखले हे एक होते. तेथे गेल्यावर त्यांनी वेलथी कमिशनपुढे उत्कृष्ट साक्ष दिली व चांगला लौकिक मिळविला. १९०० साली गोपाळराव हे मुंबईच्या प्रांतिक कायदेकौन्सिलचे सभासद

झाले. लँड रेव्ह्यूसंबंधी सरकारी धोरणावर गोखल्यांनी कौन्सिलांत खूप टीका केली व देवटी त्यांनी फेरोजशाहमिया-बरोबर निपेधप्रदर्शनाथ कौन्सिलांतून उठून जाण्याचें घेयें दर्शविलें. फेरोजशाहमियानें वरिष्ठ कायदेमंडळांतील आपली जागा सोडल्यामुळें इ.स. १९०२ सालीं गोखले वरिष्ठ कायदेकौन्सिलचे सभासद झाले व तेथील काम त्यांनीं आमरण केलें. इ. स. १९०३ सालीं त्यांनीं बजेटावर वरिष्ठ कौन्सिलांत विद्वत्ताप्रचुर भाषणें केलीं. इ. स. १९०४ सालीं कर्झनच्या अमदानांत शिक्षणप्रगतीच्या गळ्यास नख लावणारे इंडियन युनिव्हर्सिटी बिल ज्यावेळीं पुढें आलें त्यावेळीं गोखल्यांनीं शिकस्त केली परंतु उपयोग झाला नाहीं. त्याच सालीं गोपाळरावांनां सी. आय. ई. असा सरकारकडून किताब मिळाला. १९०५ ते १९०८ हीं वर्षे हिंदी राजकारणांतिल मोठ्या चळवळींची व अस्वस्थतेची दिग्दर्शक होत. बंगालच्या फाळणीमुळें व कर्झनशाहीताल एकंदर दडपशाहीमुळें लोकांचां मनें विथरून गेलीं होती. अशा समयां राष्ट्रीय सभेस १९०५ मध्ये गोखल्यासारखा कर्णधार प्राप्त झाला व त्यासालची बनारसची काँग्रेस गोखल्यांच्या अध्यक्षतेखाली उत्तम रीतीनें पार पडली. याच वर्षीं मुंबई युनिव्हर्सिटीच्या फेलोशिपचा व पुणें म्युनिसिपॅलिटीच्या अध्यक्षत्वाचा मान त्यांनां मिळाला व त्यांच्या सर्वेट्स ऑफ इंडिया सोसायटीचा जन्महि १९०५ मध्येच झाला. नंतर इंग्लंडांत लिबरलपक्ष अधिकाराळुड झाल्याचें पाहून गोपाळराव विलायतेस गेले. स्वदेशी परत आल्यावर सनदशीर चळवळी वरील जनविश्वास नाहींसा झाल्याचें त्यांनां आढळून आलें व लगेच त्यांनीं उत्तर हिंदुस्थानांत व्याख्यानांचा दौरा काढला. पण काँग्रेसमध्ये दुकळी व्हावयाची ती झालीच. पुन्हां १९०८ मध्ये विलायतेस जाऊन त्याच सालीं प्रसिद्ध करण्यांत आलेल्या मोर्ले-मिंटो सुधारणेच्या योजनेबाबतींत गोखल्यांनीं बरीच मेहनत घेतली. प्राथमिक शिक्षण सार्वत्रिक व मोफत करावें म्हणून १९१० सालीं त्यांनीं चळवळ सुरू केली. याच वेळीं दक्षिण आफ्रिकेंतील सरकारच्या दडपशाहीच्या धोरणास आळा बसवा व नाताळांत मुदतबंदीनें मजूर पाठविण्याचें बंद करावें असें त्यांनीं सरकारास सुचविलें. १९११ मध्ये प्राथमिक शिक्षणाचें बिल त्यांनीं वरिष्ठ कौन्सिलांत आणलें. १९१२ त दक्षिण-आफ्रिकेंतील हिंदी लोकांच्या प्रभावदल तडगोड करण्याकरितां गोपाळराव विलायतेस गेले व तेथून ते आफ्रिकेंत गेले. तेथेहि त्यांचा मोठा सन्मान झाला. यानंतर पब्लिक सर्व्हिस कमिशनमध्ये गोपाळरावांची नेमणूक झाली, व १९१३ मध्ये त्यांच्या कामास सुरवात झाली. महात्मा गांधींच्या आफ्रिकेंतील लढा विकोपास गेला होता. यवहारा गांधींच्या नेतृत्वाखाली सत्याग्रहास सुरवात झालीच गोखले गांधींच्या चळवळीकरितां फंड जमवूं लागले. १९१३ त ते पब्लिक सर्व्हिस कमिशनच्या कामांकरितां विलायतेस गेले. परत आल्यावर

त्यांची प्रकृति जी डांसळली ती कायमचीच. १९१४ सालचा सर्व काळ वरील कामांतच गेला व या वर्षीहि ते पुनः विलायतेस जाऊन आले. त्यानंतर प्रकृतीच्या अस्वस्थ्यामुळें त्यांनां पुण्यास राहावें लागलें. अशा रीतीनें आपल्या प्रामाणिक समजुतीप्रमाणें व निरसल रीतीनें देशसेवा करणाऱ्या या प्रसिद्ध देशभक्तांनं पुणें येथें ता. १९ फेब्रुवारी १९१५ रोजी देह ठेविला.

लोकनायकांच्या अंगी असणारे अनेक गुण गोपाळरावांमध्ये होते. देशाच्या स्थितीचें व राजनीतिशास्त्राचें यथार्थ ज्ञान, अंगीकृत निपय व्यवस्थित मांडण्याची शैली, इंग्रजी भाषेवरील प्रभुत्व, अप्रतिम वक्तृत्व, नियमित वेळांतहि श्रोत्यांच्या मनावर परिणाम करण्याची कला, देशाभिमान व स्वाभिमान अणि जबाबदारीची तीव्र जाणीव इत्यादि उत्कृष्ट गुण त्यांच्या ठायीं बसत होते. आपल्या सव्हेंट ऑफ इंडिया सोसायटीच्या कामांचें पांच प्रकारांचें स्वरूप गोपाळरावांनीं ठरविलें होतें, (१) दुःखनिवारण, (२) समाजसेवा, (३) सहकारित्वाचा प्रसार, (४) समाजशिक्षण, (५) राजकीय चळवळ. सनदशीरपणा हाच त्यांच्या राजकारणाचा कीलक होय. थोडक्या हयातींत गोपाळरावांनीं अनेक कामे केलीं व कीर्ति मिळविली.

[संदर्भ ग्रंथ—आपटेकृत—गोखले घराण्याचा इतिहास; नटेशन, मद्रास—गोखल्यांचें चरित्र; अभ्यंकरांचा लेख (विविधज्ञानविस्तार १९१५); कै. प्रि. पटवर्धनांचा लेख (मासिक मनोरंजन १९१५); न. चि. केळकरकृत—टिळकांचें चरित्र.]

गोखले घराणें—गोखल्यांचें घराणें मूळचें रत्नागिरी जिल्ह्यातील वेळणेश्वर गांवचें होय. रा. आबा चांदोरकर यांच्या संप्रदांतील शके १४१० तील (स. १४८८) एका अस्सल कागदावरून वेळणेश्वर येथें त्यावेळीं गोखले घराण्यांतील पुरुषांनां धर्माधिकारीपणा व उपाध्येपणाची वृत्ति होती असे ठरतें. परंतु शके ११०० पासून गोखले यांची वस्ती होती असें रा. गोविंदराव आपटे लिहितात (गोखले घराण्याचा इतिहास, पा. २२८). राजापूर तालुक्यांतील धाऊलवल्ली गांवची वसाहत शके १३४३ त गोखल्यांनीं केल्याची माहिती मिळते.

गोखले-रास्ते घराण्याच्या मूळपुरुषाकडे आदिलशाहीत वेळणेश्वर महालची रसद पोहचविण्याचें काम असल्यानें त्या घराण्यास रसदे असें नांव मिळालें; याचेच पुढें रास्ते बनले. या पुरुषाचाच वंश वाई, पुणें व जमखंडी येथील रास्ते घराण्यांत नांदत आहे. शाहूनें ज्याला रास्ते पदवी दिली तो भिकासापंत याच घराण्यांतील होता. याचीच मुलगी श्री. नानासाहेब पेशवे यांची पत्नी चौपिन्हावाई (पहा) होय.

गोखल्यांच्या शाखा पुढील ठिकाणीं आहेत. ताम्हणमळा (रत्नागिरी जि.) येथील चौगुलेगोखले या घराण्यास येथील चौगुलकीचें वतन थोरल्या आनंदराव रास्त्यानीं दिलेलें

आहे. या घराण्यातील पुरुषांनी ताम्बूनभर रुपये देऊन मळा गांव पेशव्याकडून इनाम मिळविले अशी दंतकथा आहे. या घराण्यातच नामदार गोखले यांचा जन्म झाला. मालवण नजीक कांदळ गांवाी एक घराणें असून तेथील कृष्णभट्ट गोखल्यास शाहूंनी इनाम दिलेले आहे. पुढें येथें एक नळ-वाले गोखले घराणें आहे. शेवटच्या बाजीरावांच्या वेळी नळाच्या कामावर यांचा मूळपुरुष यशवंत आप्पाजी नांवाचा होता. त्यावरून हें नांव या घराण्यास मिळालें. पुण्यांत घर-मोडे गोखले म्हणून एक घराणें आहे. या घराण्यातील विनायक नारायण गोखले ह्यांनी व्यापाराच्या जोरावर पुण्यांत जुनी घरे घेऊन ती मोडून नवी बांधण्याचा क्रम सुरू केला होता. वेंगुली येथील गोखल्यांची एक शाखा आहे. इंदूर येथें बडे गोखले म्हणून एक घर आहे. पोंबुलें येथें भुते-गोखले घराणें आहे. यांशिवाय औंध, अंवेर, सांगलें, कल्याण, कागवाड, नाथवडे, नाशिक, जुवाटी, मिरज, शिरहटी, मुटाट, सोमेश्वर, गराड, कोल्हापूर, नागपूर, चळेंदें वगैरे ठिकाणां गोखल्यांची घराणां आहेत. [गो.वि. आपटे—गोखले व रास्ते घराण्याचा इतिहास].

गोखले, बापू—बापूंचे मूळ गांव तळेखाजण हें होय. जवळच्या पिरंदवण गांवाी बापूंनी मल्लिकार्जुनाचें देऊळ बांधिल्लें आहे. तळेखाजणास हल्लीं बापूंच्या नाव्याचा फक्त चौथरा शिल्क आहे. बापू यांचें नांव बापूजा असेंच आज-पर्यंत समजत असत परंतु रा. गोविंदराव आपटे यांनी नाशिकच्या तीर्थापाच्यायांच्या वहीतून त्यांचें खरें नांव नरहर गणेश असल्याचें प्रसिद्ध केलें आहे. यांचे चुलते धोंडोपंत ह्यास प्रथम परशुरामरावभाऊ पटवर्धनांच्या हाता-खाली सरंजाम मिळाला. नंतर ते बदामीच्या लडाईत प्रख्यातीस आले. टिपूवरील लडाईतहि त्यांनी तरवार गाज-विली होती (१७९०). त्यामुळें पेशव्यांनी त्यांना कांहीं दिवसांनी स्वतंत्र सरदार बनवून दक्षिणेंत धारवाडच्या सुभ्यावर नेमलें. यांनी धोंडजी वाघाचा बऱ्याच वेळां पराभव केला होता; कित्तूरकर देसायांचें बंड मोडलें होतें व सुरापु-कर नाईकाचा मोड केला होता. कोल्हापुराकडील रत्नाकर-पंत राजाज्ञा यानें पेशव्यांच्या हुबळी, सावनूर वगैरे प्रांतांवर स्वारी केली असतां धोंडोपंत दादा यांनी कारडगी येथें त्याचा पराभव करून तोफा, साहूची नौबत, जरीपटका वगैरे त्यांचा सारा सरंजाम लुटला. ही मोहीम दोन अडीच महिने चालली होती. धोंडोपंतास या लडाईत जखमा लागल्या होत्या (१७९८ आक्टोबर). टिपूवर दाव राखण्यासाठी धोंडोपंतास कर्नाटकांत ठेविलें होतें. शिवांच्या बाया व कोल्हापुराकर हे एक होऊन पेशवाई प्रांत लुटीत असतां परशुरामभाऊंच्या हाताखाली धोंडोपंतांना सौदत्तां येथें त्यांचा पराभव करून वराच मुखेल सोडविला (१७९९). यापुढें टिपूचा नाश झाल्यानंतर धोंडोपंतांनी संधि व बिष्टनूर इकडील प्रांत काबीज केला याच सुमारास धोंड-

जांचा उपद्रव पुन्हां सुरू झाला. तेव्हां पड्डण जवळ धोंडो-पंतांनी त्याचा पराभव केला (१७९९). वेल्सलींनी वाघाचा पराभव करून त्यास तुंगभद्रापार हाकलल्यांनी त्यांनी मरा-ठ्यांच्या राज्यांत घुमाकूळ घातला. तेव्हां त्याच्यावर धोंडो-पंत व बापू हे चालून गेले; कित्तूरजवळील हालिहाळ येथें त्याच्याशी तोंड देण्याचें त्यांनी ठराविलें, परंतु कित्तूरकर देसायांनी वाघास कित्तूर होऊन धोंडोपंतास वाट चुकवून झाडीत नेलें व वाघास खबर दिली. त्यांनी येऊन अकस्मात हल्ला केला. धोंडोपंतांची फौज पुढें निघून गेली होती; जवळ फारच थोडे लोक होते. नाल्यांत अडचणीत सांपडले असतांहि त्यांनी शौर्याने वाघावर चाल केली. परंतु अखे-रीस धोंडोपंत या लडाईत कामास आले. पुढें बापू यांस धोंडोपंतांची सरदारी मिळाली. हे मराठी राज्याचे शेवटचे सेनापती होते. यांचा एक भाऊ आप्पा हाहि वाघाच्या वरील लडाईतच मरण पावला होता. बापूंना दोन पुत्र होते; पैकी एक लहानपणी वारला व दुसरा इंग्रजांच्या अठरावरील मोहिमेंत कामास आला. बापूंचे वडील गणेशपंत हे विजयदुर्गास दफतरदार होते. धोंडोपंत हे कर्नाटकांत असतांना बापू हे पुण्यास दरबारांत त्यांचे वकील म्हणून असत. हुनगुंदकडे असदअल्लाच्या बेडावा राजाज्ञांस धोंडोपंतांवरुबर बापूहि होते. रत्नाकरपंत मोडान्नां कर्नाटकांत घुमाकूळ घातला त्यावेळच्या लढायांतहि बापू हजर होते. आप्पासाहेब पटवर्धनांची करवीर वरील स्वारी चालू असतां बापू व धोंडोपंत त्यांच्या मदतीस गेले होते (१८००). त्यावेळीं बापूंची पहिली स्त्री आनंदीबाई वारली. हालिहाळच्या लडाईत बापूहि होते; त्यावेळीं त्यांना जखमा झाल्या होत्या. शेवटीं त्यांनी इंग्रजांच्या मदतीने धोंडो वाघास ठार मारिलें. पुढें नगरप्रांतां वारभाई व बावनपागे यांचें बंड बापूंनी मोडलें व कित्तूर, नवलगुंद, सुरापुर् इकडीलहि बंडे मोडून पेशव्यांच्या आज्ञेने पटवर्धनांच्या सावनूर तालुक्यावर हल्ला करून पटवर्धनांचा मोड करून तो तालुका काबीज केला; शेवटीं पेशव्यांनीच पटवर्धन व बापू यांचा समेट केला. नंतर बापू हे प्रतिनिधीवर जाऊन व ताई तेलीण हिचा पराभव करून (१८०९) पुण्यास गेले. तेथे पेशव्यांना दोगी चहाडी सांगितल्यावरून त्यांनी बापूस त्यांच्याकडील सरंजामी प्रांतांच्या सोडवित्र्या मागितल्या असतां, त्यांनी त्या तावडतीव दिल्यामुळे पेशवे रूप होऊन त्यांनी बापूस १२ लाखांचा सरंजाम दिला व त्यांना लडाईचें झालेलें १८ लाखांचें कर्जाहि फेडलें. पुन्हां (१८०७) प्रतिनिधीने बंड केल्याने बापूंनी तें मोडलें व प्रतिनिधीस थोडासा प्रांत ठेऊन बाकीची सर्व जहागीर त्यांनी आपल्या ताब्यांत घेतली. याच्या पुढें चतरसिंगाचें बंड बरेंच वाडल्याने बापूंची नेमणूक तें मोडण्यावर झाली व त्यांनी तें सन १८१२ त मोडलीह. त्यानंतर पेशव्यांनी इंग्रजांशी लडाईचें धोरण पांघलें. त्या वेळीं इंग्रजांचा लिंगो भगवान वकील बापूंना कित्तूर करण्यास

आला असतां, त्यास बापूंनी फारच वाणेदारपणाचें उत्तर देऊन प्राण जाईपर्यंत स्वामिद्रोह न करण्याचें ठरविलें. बापू हे पेशव्यांचे मुख्य सेनापति होते. त्यांच्याशिवाय (आप्पा निपाणकर सोडल्यास) दुसरा कोणाहि शूर पुरुष पेशव्यांच्या पदरीं शिल्लक नव्हता. गणेशखिंडीच्या पहिल्या लढाईत बापूंचा घोडा ठार झाला. तरी त्यांनी शेवटपर्यंत पायउतारा होऊन तरवार चालविली. नंतर गारगिपारार लढाई झाली. तीत बापूंचे लोक व विचूरकरादि सरदार सुद्धां पळाले. तेव्हां श्रीमंतास सासवडास जाण्यास सांगून बापूहि सैन्याचा जथ कायम ठेऊन मागोमाग गेले. तेथून जेजुरी, देऊर, पंढरपूर, खेरी, ब्राह्मणवाडी या भागांत पेशवे जात असतां त्यांच्या पिछाडीस वीस कोसांवर राहून व पिछाडी संभाळून बापू ठिकठिकाणी इंद्रजाशीं लढाया देऊन त्याला थोंपवीत होते. ब्राह्मणवाडीजवळ बापूंचा मुलगा बाबासाहेब वारला, तेव्हां त्याची वारा वर्षांची ली सती गेली. पुढे कोरेगांवासहि इंद्रजाशीं लढाई होऊन तीत दोहोंकडील बरेच लोक कामास आले. पंढरपुरकडून एल्फिन्स्टन व कर्नाटकांतून स्मिथ असे दोघे पेशव्यांवर चालून आले. त्या दोघांचेहि शह संभाळून बापूंनी पेशव्यांना सातान्याकडे सुरक्षित पोहोचविलें. पुढे तेथून फलटणवरून परांज्याकडे पेशवे जात असतां, अष्ट गांवीं पेशव्यांचा व बापूंचा मज्जा पडला. स्मिथ येणार हें ऐकून बापूंनी श्रीमंतास राज्ञांच कूच करण्याचा सल्ला दिला. परंतु आप्पा निपाणकरांनी दुसऱ्या दिवशीं निघण्यास सुचविलें व हल्ला आल्यास आपण परत-विण्याचा हमी दिली. बापूंनी फार आग्रह केला पण श्रीमंतांनी आप्पांचेच म्हणणें ऐकलें. दुपारीच फौज परांज्याकडे निघून गेली होती. बापूजवळ फार थोडे लोक होते. दुसऱ्या दिवशीं (२० फेब्रुवारी १८१८) श्रीमंत सकाळीं भोजनास वसले असतां, स्मिथ चालून आला. त्यावेळीं बापूंनी श्रीमंतास सावध केलें परंतु उलट पेशवेच त्यांना टाकून वोलले तेव्हां बापू म्हणाले कीं “ दुसऱ्याचें ऐकून कालचा वेत विग्रहविला व आतां आमच्यावर रोप; आतां आम्हां जातो, आपण सावकाश जेवावें. जय झाल्यास भेटूं नाहीं तर हें शेवटचें दर्शन ” असें म्हणून बापू स्मिथवर तुटून पडले. आप्पा निपाणकर झाल्यास जाण्याच्या निमित्तांनी व आपला निभाव लागणार नाहीं असें म्हणून मागें पळाला. तेव्हां बापूंनी फक्त पन्नास लोकांनिशीं स्मिथवर जबरदस्त हल्ला केला. त्यामुळे त्याची एक तुकडी हुटली. शेवटीं दहा बारा लोक राहिले असतां बापूंची व स्मिथची गंठ पडून द्वंद्वयुद्ध झालें. त्यांत बापू फार शौर्यांनी लढले. परंतु शेवटीं रणांत ते कामास आले. पाच्छापुरकर बखरांत, “ बापूंचा शेवट काय झाला याबद्दल पत्ता लागला नाहीं. ” असा मजकूर आहे. यावेळीं बापूंची दुसरी पत्नी यमुनाबाई ही बरोबर होती ती पुढे सातान्यास जाऊन राहिली. बापूंचा जन्म स. १७७७ त झाला होता; वयाच्या चाळीसाव्या वर्षी त्यांचा वरीलप्रमाणें शेवट

झाला. ठाकुरदासबोवा हे बापूंचे गुरु होते. यमुनाबाईंनी शेवटपर्यंत थोडासा सरंजाम चालू होता. त्यांना मूलबाळ न झाल्यानें हल्लीं बापूंचा औरस वंश नाहीं. [खरे-खंड ११; डफ. पु. ३; आपटे-गोखले घराण्याचा इतिहास].

गोखले रास्ते—' रास्ते पहा'.

गोगलगाय—या प्राण्याचा अंतर्भाव मृदुकायप्राण्यांच्या कोटीत होत असून त्या कोटीतील प्राण्यांचे शरीर मांसल, थंड व नरम असून त्यांवर कवच नसते. कांहीं प्राण्यांस लपून बसण्याकरितां शिपा किंवा शंख असतात. ह्या कोटीत शिपा (लॅमेली ब्रॅकिआटा), गात्रपाद (गॅस्ट्रोपोडा) व मौलिपाद (सेफॅलोपोडा) ह्या तीन वर्गांचे प्राणी येतात. पहिल्या वर्गासंबंधी पाहतां असें अलखतें कीं, शिपले हे नया, तळीं, समुद्र व वाळवंट इत्यादि ठिकाणी सापडतात. शिपले हे आंतील प्राण्यांची स्वाभाविक आच्छादनं होत. दोन्ही बाजूस शिपल्याचे भाग असून त्यांच्याचें प्राणी असतो. दोन्ही शिपले एका विजागिरीनें जोडले जातात. शिपला उघडून त्यांतील प्राणी आपला पाय बाहेर काढतो व त्यांनीं हिसके देत वाळूतून चालतो. या प्राण्यांना डोकें नसतें व ज्ञानेंद्रियें नसतात. शिपल्यांतील प्राण्यांवर उपजीविका करणारे कांहीं जंतु असतात, ते त्यांना त्रास देत असतां त्यांना मारण्यासाठीं हे प्राणी त्यांवर शिपल्याच्या द्रव्याचें वेष्टन घालतात. मोती हें अशा प्रकारचेंच वेष्टन होय (मोती पहा). तिसऱ्या वर्गाचा मौलिपाद हा प्राणी समुद्रांत राहतो. याची लांबी एक इंचापासून पन्नास फूट पर्यंत असते. ह्याच्या डोक्यास ८१० पेक्षांहि जास्त पाय असतात व त्यांच्या योगें हा भक्ष्य पकडतो. याच्या डोक्यांवर दोन डोळे असतात. याच्या शरीरांत शाईसारख्या द्रव्याची पिशवी असते. या प्राण्यांत नर व मादी असे निरनिराळे प्राणी असतात.

मृदुकाय प्राण्यांच्या कोटीतील दुसरा वर्ग गात्रपाद हा होय. या वर्गात शंख, कवच्यांतील प्राणी व गोगलगाईच्या जाती येतात. मृदुकाय प्राण्यांत शंखांची संख्या ३ आहे. शंख हे प्राण्यांचे कवच असून त्याची वाढ शिपाप्रमाणेंच होते. शंखांतील प्राणी शिपल्यांतील प्राण्यांपेक्षां वरच्या दर्जाचे आहेत. ह्यांना डोकें असतें व त्यांवर दोन शिंगे व डोळे असतात. शंखांतील पाण्यांनां खासोच्छ्वासाकरितां पिसाच्या सारखे कळे असतात. हे प्राणी मांसाहारी असून ते पुष्कळ शंख, शिपल्यांना भोकें पाडून त्यांचा फटा उडवितात. शंखांचे अनेक प्रकार आहेत. कांहीं शंखांनां कांटे उत्पन्न होतात. कवच्यांतील प्राणी याच जातीचे होत. शंख व कवच्यांप्रमाणेंच गात्रपाद नामक वर्गात गोगलगाईचीहि गणना होते.

गोगलगाय ह्या प्राण्यांतील व जमिनीवरील अशा दोन प्रकारच्या असतात. हा प्राणी प्रथम पाण्यांत राहणारा असून नंतर दलदलीच्या जमिनीवर राहून लागला असें म्हणतात. पाण्यांतील गोगलगाय शंखाच्या जातीची

जसून तिचें डोकें व पाय वगैरे भाग बाहेर असतात. डोक्यावर दोन शिंगें असून त्यांच्या शेवटी डोळे असतात. ही शिंगें आंत बाहेर करतां येतात. या प्राण्याच्या जिभेवर कांटे असून तोंड डोक्याच्या खालच्या अंगास असतें. तेंथें उजव्या बाजूस एक भोंक असतें. त्यांतून गोगलगाईस हवा मिळते. भोंकांच्या आंत एक पिशवी असते तें फुफ्फुस होय. खांत रक्तावाहिन्या आलेल्या असतात. पाण्यांत असतांना हवा घेण्यास वर येऊन व नंतर तोंडाजवळील भोंक बंद करून गोगलगाई पुनः पाण्यांत जातात. जमिनीवरील गोगलगाईस चार शिंगें असतात व त्यांतोळ दोहोंवर डोळे व दोहोंवर प्राणेंद्रियें असतात. ह्या पावसाळ्यांत बाहेर पडतात. उन्हाळ्यांत कवचांत शिरून आपणें तोंड बंद करून घेऊन त्या थंड जागी पडून राहतात. झांच्या शरीराचा एखादा भाग कापून काढला तर तो पुनः फुटतो. हा प्राणी उभयलिंगी आहे. म्हणजे दोन्ही जननेंद्रिये एकासच असतात. जमिनीवरील गोगलगाईस पावसाळ्यांत अंडी घालते. अंड्यांची रचना शेंगोसारखी असून त्यावर एक पारदर्शक कवच असतं व त्यांतून आंतील रुधिराभिसरण पाहतां येतें. विनशिगांच्या गोगलगाईस पिकळी किंवा स्लग म्हणतात. हिला कवच अगर घर असतें. परंतु तें प्रथमावस्थेंत असून पुढें गळून जातें. हिचीं अंडी झाडांच्या कुंव्यांत सांपडतात.

पा ण गो ग ल गा य अ थ वा खु वे.—(खाण्याजोगे समुद्रांत सांपडणारे जंतू) हा प्राणी भूमध्यसमुद्राचा किनारा, पूर्वेकडील द्वीपसमूह (ईस्टर्न आर्चिपेलेगो), आस्ट्रेलिया, मॉरिशस, सिलोन, झांशिवार, इत्यादि ठिकाणी सांपडतो. ब्रह्मदेशांत वगैरे हे खुवे धरून व वाळवून चीन देशांत पाठवितात. ओहोटीच्यावेळी हे चिखलावर पडलेले असतांना त्यांना धरतात आणि कडईत टाकून ती कडई तापवितात. कडई तापू लागल्यावर खुवे (ट्रिपांग) उष्णता सहन न होऊन आपली पचनेंद्रिये बाहेर काढून प्राण सोडतात व त्यांच्या त्वचावरणाच्या पिशव्या मात्र राहतात. या पिशव्या त्यांतोळ पाण्याचा अंश निघून गेल्यावर कांही वेळानें सुरकुततात. नंतर वीस मिनिटांनी किंवा अर्ध्या तासानें तापविण्याचे काम बंद होतें. आणखी एक वेळ या प्रमाणेच कृति केल्यावर खुवे पाठविण्यालायक होतात.

व्या पा र.—चीन आणि जपान देशांतील चैनी लोक ट्रिपांग फार हौसेने खातात. यांचा चांगला रस्ताहि बनतो. [वेंट. क. प्रो.]

गोंगुडा—राजपुताना. उदेपूर संस्थानांतलें गोंगुडा जमीन दारीचें सुख्य ठिकाण. अरवली पर्वतांत २७५७ फूट उंचीवर व उदेपूरपासून १६ मैलांवर हें वसलें आहे. वस्ती (१९११) ४७९७. यांत खेडी ९६ आहेत व वसूल सालीना २४००० रु. आहे. पैकीं २००० उदेपूर दरबाराला खंडणी म्हणून दिले जातात. येथील राजा देववाडच्या घराण्यांतला व झाला राजपुतापैकी आहे.

गोम्रा—(घोम्रा.) शरयू व देवदा हीं हिचींच नांवें होत. ही नदी तिथेवांत उगम पावून कर्नाली या नांवानें नेपाळमधून वहाते. सीशापाणी येथून ही डोंगर फोडून गिरवा नांव पावते व कर्नाली म्हणून हिचा एक भाग तेथूनच वहातो व गिरवा कर्नालीचा संगम पुन्हां लवकरच होतो. सुहेली, दंदावार, शरयू वगैरे नद्या हिला मिळतात व ब्रह्मघांटापासून हिला गोम्रा व शरयू हीं दोन नांवें सामान्यतः दिलीं जातात. शरयूवरून सर्वेरा (शरयूगारिआचा अपभ्रंश) म्हणजे शरयूच्या तीरचे म्हणून एक ब्राह्मणांची जात झाली आहे. पुढें गोंदा व फैजाबाद यांच्या सरहद्दीवरून व अयोध्येपासून वस्ती, गोरखपूर, फैजाबाद, अजमगड, बलीया यांच्या हीं हद्दींवरून वहाते. अजमगड येथें छोटी शरयू म्हणून हिचा एक फांटा फुटतो. ती वन्याच अंतरावर वाहून पुढें गंगेला मिळते. व शेवटी शरयू अथवा गोम्रा ही उत्तर अक्षांश २५ ° ४४' व पूर्वे रे. ८४ ° ८२' यावर गंगेला जाऊन मिळते. या नदीमध्ये कौरिआला (कर्नाली) व गिरवा यांतून वर ईशजी हद्दीपर्यंतच होव्या चालू शकतात. नांयवेस्टर्न रेल्वे सुरू होईपर्यंत गोम्रावरचा व्यापार मोठा असे. ब्रह्मघांट, फैजाबाद, अयोध्या, तांदा, वन्हज, गोम्रा, व रेलवगंज हीं व्यापाराचीं लहानमोठीं ठिकाणें आहेत: पैकीं शेवटचीं दोन महत्त्वाचीं आहेत पाटणापासून अयोध्येपर्यंत उताऱुच्या व मालाच्या बोटींची येजा चालते. ब्रह्मघांटाजवळ ३६९५ फूट लांबीचा, एक व तूर्तांवार येथें (३९१२ फूट लांबीचा) दुसरा असे रेल्वेपूल आहेत. पहिल्या जागी समुद्रसपाटीपासून उंची ३५० फूट व दुसऱ्या जागी १९११ फूट आहे. वेग दर सेकंदास दोन्ही ठिकाणी अनुक्रमे ८७७ हजार व ११११ हजार घनफुटांचा आहे. अयोध्या येथें पावसाळ्यांत होव्यांचा पूल असतो.

गोघा—मुंबई. अहमदाबाद जिल्ह्यांतील एक शहर. हें खंबायत आखाताच्या किनाऱ्यावर वसलें आहे. लो. सं. (१९०१) ४७९८. शहरापासून पाऊण मैलांवर एक उत्कृष्ट ओरवा (नांगरवाडा) आहे. बलभी राजांपासून हें बंदर प्रसिद्ध आहे.

इतिहासः—तौराष्ट्राच्या समुद्रकिनार्यावर सांपडणाऱ्या गोघला नांवाच्या शिंपल्यावरून या शहरांचें नांव पडलें आहे. मुसलफार शाहानें गुजराथचें राज्य स्थापिल्या नंतर गोघला हें गुजराथच्या राज्यांतील एक बंदर झालें. पुढें तें गोहेल घराण्याच्या ताब्यांत गेलें. नंतर तें पेशव्यांच्या ताब्यांत गेलें व अखेरिंस ब्रिटिशांच्या ताब्यांत आलें व हद्दी तें त्यांच्याच ताब्यांत आहे. सुरत बंदराची वाड झाल्यापासून खंबायतच्या बंदराचें महत्त्व कमी झालें व अलीकडे गोघाचा व्यापार वसून गेला आहे. उत्तरदक्षिणमार्गी खान्या दलदली असून पूर्वपश्चिममार्गी उतार शेतजमीन लांबवर पसरली आहे. पिण्याचें पाणी वरेंच लांबून आणवें लागतें. म्यु. क. १८५५. मध्यें स्थापन झाली. दर्यावरचा

व्यापार (१९०३-४) १८७००० इतला झाला त्यापैकी १,०६,००० ची आयात व ८१००० ची निर्यात होती. समजज्ज फेटे, दवाखाने, शाळा वगैरे येथे आहेत.

गोचीड—हा प्राणी गुरे व कुत्रे यांच्या अंगावर सांपडतो. उवा, गोचिडी, माकडाची गोचीड आणि पक्ष्यांची गोचीड हे वस्तुतः निरनिराळ्या वर्गातील प्राणी होत. या सर्वांमध्ये कांहीं गोष्टी सारख्या आहेत. अंध्यांपासून त्वरित उत्पत्ति, रूपांतराचा अभाव, आकार एकसारखा अलद वाढत जाणे व कातडीचे थर वाढत जाणे या क्रिया सर्वांसच होतात. विविध प्राण्यांवर ज्या गोचिडी होतात ते खरोखर निरनिराळ्या जातीचे प्राणी असतात.

गोझा—हे भूमध्यसमुद्रातील बेट असून ते माल्टाच्या खालोखाल आहे. माल्टापसून हे बेट ३ १/२ मैल असून त्याचा आकार लांबट आहे. त्यांचे क्षेत्रफळ सुमारे २५ चौ. मै. आहे. गोझो बेटातील मुख्य शहर विट्कटोरिया असून त्याची लोकसंख्या इ. स. १९०१ साली ५०५७ होती. ह्या बेटाची परिस्थिति माल्टा बेटाप्रमाणेच आहेत. १९०७ साली गोझो बेटाची लोकसंख्या २१९११ होती.

गोंड—मध्यप्रदेश व मध्यहिंदुस्थान यांत असलेल्या एका पट्ट्याला गोंडवण नांव आहे. येथे वस्तीस असलेल्या लोकांना गोंड हें नांव पडलें आहे. यांना गोंड हें नांव कसे मिळालें तें समजत नाही. गोंड हे गोंड मधील लोक असवेत व गोंडचा अपभ्रंश गोंड झाला असावा. गोंड स्वतः आपणाला गोंड न म्हणवितां कोड्डूर म्हणवितोत. गोंड हा शब्द शालिवाहन शकाच्या ४ व्या किंवा ५ व्या शतकातील शिलालेखांत दिसून येतो.

१९११ च्या खानेसुमारींत यांची संख्या ३ लाखांपर्यंत गेली. पैकीं सुमारे दोन लाख तेहेतीस हजार गोंड मध्यप्रांतांत होते. द्राविड जातीपैकीं गोंड ही प्रसिद्ध व ऐतिहासिक महत्त्वाची शाखा आहे. कारण या शाखेने पुष्कळ काळपर्यंत विशेषतः १२ ते १७ या शतकांत बहुतेक मध्यप्रांत आपल्या ताब्यांत ठेवला होता. त्यांचा अंमल शांततेचा व भरभराटीचा झाला. त्यावेळीं मांडलाचा वसूल १० लाखांवर होत असे. १५६४ मध्ये येथे अकबरास अगणित लूट मिळाली. चांदाचे राज्यहि त्यावेळीं अतिशय भरभराटीत असून तेथे शिल्पशास्त्रहि अगदी उत्कृष्ट स्थितीला पोचलें होतें.

आठराव्या शतकांत यांना उतरती कळा लागली व नवीनच उदयास आलेल्या मराठी सत्तेच्या विस्तारांत गोंड सत्ता अंतर्धान पावली. यानंतर गोंड लोक बऱ्याच निकृष्ट स्थितीस पोचले व त्यांच्या स्वातंत्र्यातील मरुमकीचे रानटी शौर्यांत रूपांतर झालें. पुढे इंग्रजां अंमलाखालीं तर त्यांचा शौर्यमद पूर्णपणे नाहीसा होऊन ते अगदीं भिन्ने व गौगल-गाईपेडां निरपद्रवी प्राणी बनेले.

गोंड लोकांच्या संख्याबाहुल्यामुळे व विस्तारामुळे त्यांच्यांत जाती उपजातीहि बऱ्याच पडल्या आहेत व त्यांत प्रत्यक्ष गोंड

नाहींत अशा लोकांचाहि भरणा झालेला आहे. उच्च दर्जाच्या गोंड लोकांचा या खालच्या लोकांशीं रोटीबेटी व्यवहार होत नाही. या लोकांत कांहीं धंद्यामुळेहि जाती पडल्या आहेत. उच्च वर्गांत मुख्य दोन वर्ग आहेत; व राजगोंड हे वरिष्ठ व सत्ताधारी आणि धूरगोंड हे प्रजाजन अथवा सामान्य लोक होत.

राजगोंड हे जमीनदार गोंडांचे वंशज आहेत. यांना हिंदू म्हटलें जातें. ब्राह्मण यांच्या हातचे पाणी घेतात व क्वचित् रजपुतांबरोबर त्यांचा शरीरसंबंधहि पडल्याचीं उदाहरणे आहेत. ब्राह्मणांप्रमाणे हे जानवे घालतात व यांचीं सोंवळ्याची कल्पनाहि विचित्र आहे. स्वयंपाकाकरितां हे सर्पणहि शुद्ध घेतात. चारपांच वर्षांनीं यांना 'बूरा' देवाच्या दर्शनाला जावे लागतें व तेथें मांसभक्षणाची नक्कल करावी लागते. म्हणजे कपड्यांत मांस गुंडाळून ते तांडापर्यंत नेतात. हा विधि न केल्यास भूतवाधा हाईल असें ते मानतात. उत्तरेकडे खटौला गोंड म्हणून वरच्या दर्जाचे थोडेसे लोक आहेत. ते पूर्वाच्या वुंदेलखंडी 'खतौला' राज्यांतले असवेत.

ल म री ती.—गोंडांच्या प्रत्येक पोटाज्यांत निरनिराळी गोत्रे आहेत व प्रत्येक गोत्रास एक निराळें नांव असतें, तें त्या गोत्रांतील सर्व माणसांस सारखेंच लागू असतें. निरनिराळ्या गोत्रांत निरनिराळ्या देवांच्या पूजा करतात. (१) चार देवांची पूजा करणारे, (२) पांच देवांची पूजा करणारे (३) सहा देवांची पूजा करणारे व (४) सात देवांची पूजा करणारे अशीं ह्या गोंडांची गोत्रे आहेत. ज्यांचे गोत्र एक, अशा क्रीपुत्पांचा एकमेकांशीं विवाह होत नाही. त्यांच्यांत राक्षसविवाहपद्धति अद्यापि अस्तित्वांत आहे. एखाद्या पुरुषास लग्न करावें अशी इच्छा झाल्यास तो शेजारच्या खेळांत बायको करण्याजोगी कोणती मुलगी आहे, ह्याविषयी माहिती मिळविता. नंतर जेथे ती आपल्या सोयतिणींबरोबर काम करीत असेल, तेथे तो आपल्या मित्रांस वरोबर घेऊन जातो. ती मुलगी आपल्या मंडळींत मिळून आपल्या गांवांत पडून जावयाच्या पूर्वी जर हा तिच्या हातांस स्पर्श करूं शकेल, तरच त्याचें मित्र त्याच्या मदतीस जातात. एखाद्या वेळेस त्या मुलीच्या सोयतिणींबरोबर ह्याची व ह्याच्या मित्रांची मारामारीहि होते व ती कित्येक वेळीं वराच्या हस्तस्पर्शा-नंतरहि होते. तथापि, एकदां हस्तस्पर्श झाला आणि मग जरी त्या बायकांच्या मदतीस त्यांच्या गांवांतले पुरुष आले तरी त्यांचे कांहीं एक चालत नाही. मग त्या क्रीपुत्पांचा विवाह झालाच पाहिजे अशी यांच्यांत चला आहे.

रा ह णी व आ च रः—गोंडांची राहणी साधी आहे. नवराबायको एके ठिकाणीच मजुरीनें काम करतात. ज्या ठिकाणी चांगली ओळख झाली आहे अशा ठिकाणी नवरा-बायको मजुरीनें निरनिराळ्या जागी काम करतात. पण ज्या ठिकाणी ओळख नाही अशांच्या घरी अगर शेतीत काम करण्याचा प्रसंग आला तर ती कर्षाहि एकेकडे राहून

पृच्छ मजुरी मिळाली तरी काम करीत नाहीत. थोडी मजुरी घेऊन दोघे मिळून एके जागीच काम करतात. पण यांत आळशी बरेच सांपडतात. जर घरांत एक दिवसापुरतें खाण्यास असलें तर ते कामावर जात नाहीत. आतांशा कांहींनां कळू लागल्यानें शिल्क ठेवण्याची प्रगति थोडी थोडी दिसू लागली आहे. यांचे सर्व आचार अलीकडे हिंदू-लोकांप्रमाणेच झाले आहेत व होत आहेत. हे लोक रानडुकर खातात, म्हणून त्यांचा इतर हिंदू, मराठे, व कुणबी वगैरे लोकांवरोबर रोटिंग्यवहार व वेटीव्यवहार व्हाऊ शकत नाही. यांची मुख्य देवता देवी आहे.

सण.—खांच्यांत शिमग्याच्या सणाचें महत्त्व फार आहे. दरसाल शिमगा फाल्गुन पौर्णिमेस येतो त्या दिवशीं सण न करतां अगोदर गांवाचा पाठील अगर एखादा मुख्य इसम सर्व गांवकरी लोकांनां एकत्र जमवितो आणि सर्वांना विचारतो कीं, शिमग्याचा सण केव्हां करावयाचा? कोणच्याहि अडचणां नाहीत असो एक दिवस सर्वांच्या विद्यमान ठरवितात. त्या दिवशीं तो शिमग्याचा सण सर्वजण मिळून करतात. मात्र गांवांतलं कोणाहि इसम त्या दिवशीं गैर-हजर राहिला तर त्यास जातीचा दंड द्यावा लागतो. म्हणून कोणाहि परगांवां गेला असला तर त्या दिवशीं तो हरतऱ्हेनें परत येतो. सर्व गांव एक होऊन आनंद करतात. हा सण नेत्रमासापलीकडे सुद्धां लांबतो. प्रत्येक निराळ्या गांवच्या सोयी पाहून ह्या सणाचा दिवस ठरवितात. तो दिवस सर्वजण दारू पिऊन घालवितात. ब्रिया फेर धरून रात्री, दिवसा गाणीं म्हणतात. मलखांव रोवून त्यास एरंडेल तेल लावितात. मग त्या मलखांवाभोंवतीं ब्रिया फेर धरून गाणीं म्हणतात. गांवांतलं प्रमुख वृद्ध लोक एके ठिकाणीं वसून तरुण मुलांसाठीं शर्यती लावितात. जो कोणी वायकांच्या फेऱ्यांतून मलखांवावर खांब्याच्या टोंकांपर्यंत जाईल त्याला वर ठेवलेले दोन, तीन, चार, पांच रुपयांचें इनाम देण्याचा अधिकार असतो. वायकांच्या हातीं हिरवे फोक असतात, ते मलखांवावर चढणाऱ्या इसमावर सपासप मारतात. त्यांच्या सपाट्यांतून जो वक्षोस मिळवितो त्याचे सर्वजण धन्यवाद गातात.

गोंड वन्यधर्माय आहेत. वाघाचाहि ते पूजा करतात. देवांच्या रोगांकरितां मातादेवी, दांतांकरितां दंतेश्वरी यांच्या सारख्या देवतांची उपासना होते. दूल्हादेव ही सामान्य गृह-देवता होय. कांहीं पुढारलेले गोंड शिवकालांचाहि भक्ति करतात व बुढादेव हा शिवस्वरूप आहे असें समजतात. गोंड गारगोट्यांच्या रूपांत पूर्वजांची पूजा करतात.

गोंड लोकांतला अंत्यविधीहि चमत्कारिक आहे. दक्षिणेकडे पाय करून ते प्रेतें पुरतात. राजगोंड व सर्व वृद्ध यांस जाळतात. पूर्वी मृताला घरांतच पुरीत असत. ही वधिविवादा आतां बंद पडली आहे. पांचव्या दिवशीं नदीच्या काठी जाऊन हे लोक मृताच्या आध्यात्मा व्हाऊ मारतात व एखादा जिवंत

मासा पकडून नेऊन तो खातात. अशाकरितां कीं, त्याच्या बरोबर आलेला आत्मा आमच्याच घरांत पुन्हां जन्माला यावा. गोंड लोक हे सामान्यतः शेतकीवर रहातात बहुतेक शेतकामावर नोकर अधवा मजूर असतात. कांहीं पोलिस व चपराशी आहेत. मोहपाणी येथील कोळशाच्या खाणींतले मजूर गोंडच आहेत. हे लोक काम चांगलें करतात, पण अल्पसंतुष्ट व आळशी असून दूरदर्शी मुळीच नाहीत. त्यांचा वांधा खुजत, कृष्णवर्णाचा पण बोधेसूद असतो. दिसण्यांत हे मोठेसे चांगले नसून वाटोळ्या डोळ्यांचे व जाड ओठांचे असतात. केंस काळे व रांड असून दाढीमिशा कमी असतात. मध्यप्रांतांतील कांहीं लोक अर्धवट हिंदी बोलतात. याकीचे मूळ द्राविड भाषा बोलतात. तिला गोंडी म्हणतात. तामिळ व तेलगु यांचीच ही बहीण आहे. पण त्यांच्यांत तेलगुशी तिचा संबंध थोडा जवळचा दिसतो याकी साम्य विशेष नाही.

गोंडी भाषा—गोंडी भाषा म्हणजे “ गोंड ” किंवा “ कोयतोर ” लोक जी बोलतात ती होय. इल्ली ज्या प्रदेशांत गोंड लोकांची वस्ती आहे त्या प्रदेशास नकाशांत “ गोंडवन ” हें नांव दिलें आहे.

जरी गोंडी भाषा ही तामीळ, तेलंगी वगैरे चांगल्या सुधारलेल्या व प्रौढ दशेप्रत पावलेल्या दक्षिण हिंदुस्थानांतील अस्सल भाषांचीच सख्खी बहीण असावी असें दिसतें तरी ती इल्ली अगदीं रानटी स्थितीत आहे. तिला “ लिपि ” हा शब्द मुळीच ठाऊक नाही. गोंडीची कानडी व तेलंगी भाषेशी तुलना पुढें दिली आहे:—

गोंडी	तेलंगी	कानडी	मराठी
आंद	आदा	अवळूं	ती
अव	आंवरु	अवरु	त्या
कडक	कंडळी	कण्णु	डोळा
कवी	कवळू	किवी	कान
कई	चेई	कै	हात
काल	काळू	काल	पाय
आका	आकळू	येले	पान
कलतन	...	ककतन	चोरी
गोहक	गोधमळू	गोधि	गहूं
तंमू	तमो	तम्म	भाऊ
तोल	डोळू	तोगलू	कातडें
रंड	रॉड	येरडु	दोन
पद	पदी	हत्तु	दहा
इंगा	...	इगळू	आतां

या शब्दासाम्यावरून गोंडी, तेलंगी व कानडी या भाषांचे परस्पर सादृश्य बरेच आहे असें दिसतें. कोणत्याहि भाषेतील सर्वनाम व अंक ही दोन जर बरीच सदृश दिसतात तर त्या भाषांचा परस्पर निकट संबंध असून त्यांतील

जंगली स्थितीत राहिलेली त्या सर्व सुधारलेल्या व पक्क झालेल्या भापांचे मूळ असावी असे अनुमान साहजिक ओघास येते. यावरून गोंडी भाषेपासून तेलंगी व कानडी निघाल्या असाव्यात.

गोंडी भाषेत गणितविद्येचे माहात्म्य फारसे नाही. पांच-पावेतों गोंडी अंकलिपी तेलंगी व कानडी यांच्या अंकलिपीशी बरीच चांगली मिळते; पुढे दहा पावेतों सरासरीने मिळते व अकरा बारा यांचा मेळ मुळाच वसत नाही. शंभरांचा तेलंगीशी बराच मिलाफ आहे. हा जो गणितविद्येचा अगदी अभाव याचे कारण उघड आहे. हे लोक अगदी जंगली व रानटां तेव्हां यांचे संख्येची व मिळवणीची गरज काय पडणार? पुढे प्रसंग आलाच तर मराठी अथवा हिंदी या भाषेंत काम चालून निर्वाह होत असे. तेव्हां अर्थात गोंडी भाषा या प्रमाणे गणितालिपीत पाठीमागे पडली.

कोणत्याहि भाषेत गायनकला अगदी नाही असे होत नाही. तेव्हां गोंडी भाषेत वेडीवाकडी तरी काही गीते असावी असे साहजिक अनुमान होतं व हें अनुमान खरेहि आहे. शोधाअर्थात गोंडी भाषेतील गीते फारशी वर्णनीय, दुर्गदार, अनेक अलंकारादिकांनी युक्त अशी नाहीत असे समजते. पण सर्व गीतांत यमक व प्रास यांचा थोडाबहुत भरणा नाही असे कचित होतं.

गोंड लोकांत प्रधान म्हणून एक भेद आहे. हे गोंड लोकां आपल्यांत मोठे ज्यांना म्हणतात त्यांच्या पदवी असतात. राजपुतान्यांत जशी भाट लोकांची कीर्ति आहे, तशीच गोंडवनांत या प्रधान लोकांची आहे. यांच्या गीतांचे काही मासले पुढील प्रमाणे:—

अडकातें, अडका कोसाता अडका.

(मडक्यांतलें मडकें मशींचे मडकें.)

नाडींमनो मडमी आता नाक जावा दासे.

(परवां लग्न झालें मला पेज वाड.)

भावार्थ:—अत्यंत कृष्णवर्ण असून जिचे लग्न नुकतेंच मोठ्या कष्टाने झालें ती आतां मोठा नखरा करून माझ्या भोजनादिकांकडे लक्ष देत नाही म्हणून मी तीस लावून घेतल आहे व भोजन मागत आहे.

काडींना कड पिडता काडी वाडी बाता.

(आंधळीचा डोळा फुटला आंधळी कां भाली.)

डेदानूर मांदीतून काडी इचके किता.

(दीडशें पंक्तीचा आंधळीने विचका केला.)

भावार्थ:—जिचा डोळा फुटला असली एक विरूप आंधळी दीडशें मनुष्यांच्या पंक्तीत आल्यामुळे तिनें सर्व पंक्तीस अगदी विरस करून टाकिले.

क्षिमुट क्षिमुट पिर वायता डोडा उसा वायता.

(क्षिप्त पाऊस येतो नदीला पूर येतो.)

तरा सागा क्षिणका बोट डपता खाता.

(आण वहिनी गांवी लहान मासे पळूं लागले.)

भावार्थ:—बारीक बारीक पाऊस पडत आहे, नदीला पूर येत आहे, तर वहिनी गांवी लोकर आणून दे. मासळ्या पळून जाऊं लागल्या आहेत.

चैक मैक मैजाधार बगई योड आगधार.

(चक पक नखेरयाज जवानपह्यापुढे धांवतात.)

विहुना आता पेडगी इगाडा चटरी पेंकिंग.

(अशा हल्लीं मुली आतांच्या छिचोर पोरी.)

भावार्थ—चक पक व्हावें, नखरा करावा, जवानपह्या पुरयापुढे धावून जावें, अशां लक्षणे हल्लींच्या मुलींचीं झाली आहेत. आतांशा पोरी फार छिचोर झाल्या आहेत.

[वि. विस्तार पु. ८, व ४३. कूकथस्सन, रसेल व हिरालाल. बोस—इत्तिसगड (ज. ए. एस्. बी. ५९). चिर्नोय—सेन्सस रिपोर्ट, बेरार; ग्रँट—गॅसेटीयर ऑफ सेंट्रल प्राव्हिन्सेस; ग्रॉयसॅन—लिग्विस्टिक सर्व्हे ऑफ इंडिया.]

गोंड—उमरी ज मी न दा री.—जिल्हा भंडारा. साकोली तहशिलीच्या मध्यभागां ही जमीनदारी असून तिचे क्षेत्रफळ २८ चौरस मैल आहे. त्यापैकी अर्धा भाग जंगल आहे. मांडल्याचा गोंड राजा निजामशहा (इ. स. १७५१) याच्या वेळेपासून ही जमीनदारी अस्तित्वांत आहे असे म्हणतात. जमीनदार कनोजा ब्राह्मण आहेत. यांचा मूळ पुरुष शंकर. हा पहिला रघोजी याच्या वेळेत हयात असून त्यास ही इस्टेट दिल्याबद्दलची इ. स. १७७५ सालातील एक सनद पूर्वी यांच्या संपद्दी होती. या जमीनदारीत एकंदर १० खेदी असून लोकसंख्या (सन १९०१) ३१५० आहे. जननारायण नांवाचा हल्लीं तथें जमीनदार आहे. उत्पन्न ५००० रुपये. टाकोळी २१०० रुपये.

गोंड—गोवारी—ही मराठी जिल्हांतील गुरे राखणारी जात गोंड व गोवारी यांच्या मिश्रणने बनली आहे. हे लोक जास्त अपवित्र समजले जाऊन गोंड व गोवारी या दोहोंच्याहि खाली गेले आहेत. १९०१ साली यांची संख्या २००० होती. व १९११ साली यांचा गोवाच्यांत समावेश केला. रानांत फिरणाऱ्या गोंड व गोवारी तरुण-तरुणांचा स्नेह जमून जी स्वैर संतति झाली तीच ही जात आहे. यांच्यांत उपजाती नाहीत. कुलांची नावे गोंडांपासून घेतलेली आहेत. गोंडां-प्रमाणे यांची उपासनापद्धति आहे. लग्नाचा विधि गोंड व मराठी विधींच्या मिश्रणाचा आहे. विधवाविवाह दिव्याभोंवती साडेतीन पदक्षिणा घालून होतो. यांची वैवाहिक नीति फारच नीच प्रकारची आहे. अत्यंतच नीच जातीच्या पुरुषां-वरोबरच व्यभिचार केला तर गोष्ट निराळी, नाहीतर वायकीचे सर्व व्यभिचार नवरा क्षमा करतो. कुणबे बरई बाईकांस हे जातीत घेतात. गोंडांप्रमाणे यांच्याहि वायका नितंबांपर्यंत गोंडतात, कारण न गोंडविलेल्या स्त्रियांस देवपूजा करतात येत नाही.

गोडबोले, कृष्णशास्त्री (१८३१-१८८६)—एक महाराष्ट्रीय ग्रंथकार व ज्योतिषी. यांचा जन्म वाई येथे झाला. विद्याभ्यास पुणे येथे मराठी शाळेत नंतर संस्कृत पाठशाळेत व पूना कॉलेजात झाला. लहानपणापासून त्यांनी गणि- ताचा नाद असे. पाठशाळेत त्यांनी ज्योतिषाचे अध्ययन केले. पुढे १८५५ साली नामील शाळेत ते शिक्षक झाले. १८६४-६५ साली मुंबईच्या कुळावा वैधशाळेत त्यांची नेमणूक झाली. सन १८८६ साली ते मरण पावले. सिंधप्रांतांत अस- ताना सिंधी भाषेचे चांगले ज्ञान त्यांनी संपादन केले होते. फारसी भाषाहि त्यांना अवगत होती. ते सिंधी भाषेचे परीक्षक १८७१ ते ७९ पविर्ते होते. सन १८७८ मध्ये त्यांनी व वामन कृष्ण जोशी गद्रे यांनी मिळून प्रह्लादवाचें मराठी भाषांतर करून छापले. हृदयच्या बीजगणिताचे मराठी भाषांतर सन १८५४ त छापले. सन १८७४ त त्यांनी व गोविंद विठ्ठल करकरे यांनी मिळून युक्तिज्ञ्याभूमि- ताच्या पहिल्या ४ पुस्तकांचे भाषांतर केले. सन १८८२ त 'वेदांचे प्राचीनत्व.' या विषयावर कृष्णशास्त्री यांनी ई. जे. निबंध लिहून तो छापून काढला. १८६९ त त्यांनी सिंधी भाषेत अंकगणिताचे पुस्तक केले; व १८६७ त मराठी भाषेचे एक चांगले व्याकरण केले. लघुचिंतामणीचे त्यांचे मराठी भाषांतर सोदाहरण आहे. [दक्षिणतकृत भारतीय ज्योतिःशास्त्र].

गोडबोले, परशुरामतात्या (शके १७२१-१७९६).— एक महाराष्ट्रीय कवि आणि ग्रंथकार. गोडबोले हांचे मूळ गांव रत्नागिरी जिल्ह्यातील पावस गोळप होय. चव्दतराव (पणजे), परशुरामपंत (आजे), मारायणराव (वडील) व परशुरामतात्या (चरित्रनायक), अशी त्यांची वंशावळ आहे. परशुरामतात्यांचा जन्म वाई येथे शके १७२१ मध्ये झाला. त्यांनी लहानपणाचा विद्याभ्यासहि तेथेच केला. त्यांचे मोडी अक्षर फाट्ट सुरेख होते व त्यांना जमाखर्चाची माहिती उत्तम होती. त्यांना दाजीबा नांवाचे वडील बंधु होते व त्यांस मोरोपंतादि महाराष्ट्र कवींची काव्ये वाचण्याचा नाद असे. त्यांच्या सहवासार्थ तात्यास मराठी काव्ये वाचण्याची गोडी लागली. विद्याभ्यास पुरा झाल्यानंतर प्रपंचाच्या निर्वा- हार्थ ते पुण्यास जोगांच्या पेढीवर कारकून राहिले. कारकुनी- पेशांतहि तात्यांस काव्ये वाचण्याचा फारच नाद असे. व सवड काढून ते मराठी काव्यांचा भाषाशास्त्रदृष्ट्या अभ्यास करीत. त्यावरून मराठी भाषेच्या मार्मिकपणाविषयी त्यांचा चांगला लौकिक होऊन त्यावेळी बोर्ड ऑफ 'एज्युकेशन' ह्या मंडळीने मराठी भाषेचा कोश तयार करण्याकरता जी विद्वान मंडळी नेमली त्यांत तात्यांची योजना झाली. मेजर फॅंडी आणि तात्या यांचा प्रथम परिणय याच वेळी झाला. इ. स. १८५५ साली जेव्हा फॅंडीची मराठी दुःखलतरच्या जर्गा नेमणूक झाली तेव्हा त्यांनी आपल्या खास पंडिताच्या

जर्गा परशुरामतात्यांची नेमणूक करून घेतली. ह्या जागेवर तात्या अखेरपर्यंत होते.

नोकरी संधाळून मिळणारा वेळ ते ग्रंथलेखनाच्या कामी लावीत. तात्यांनी मूळ संस्कृतावरून शाकुंतल, वेणीसंहार, उत्तररामचरित्र मूच्छकटिक, नागानन्द आणि पार्वतीपरिणय हीं नाटके लिहिलीं. नवतीत भाग पहिला आणि दुसरा हीं त्यांची पुस्तके तर सर्वप्रसिद्धच आहेत. "सर्वसंग्रह" चाल- विण्यात माधव चंद्रोबांनी तात्यांची पुष्कळच मदत झाली. दादोबांची 'यशोदा पांडुरंगी' सामान्य लोकांस समजण्यास फार जड जाऊ लागली, म्हणून तात्यांनी "केकादर्श" नांवाचे पुस्तक लिहिले. शिवाय रावबहादूर शंकर पांडुरंग पंडितांनी तरकारच्या आश्रयाने दंडुप्रकाश छापल्यान्यांतून जी 'तुकारा- माची गाथा' प्रथम छापून प्रसिद्ध केरी, त्या कामीहि त्यांना परशुरामतात्यांची बरीच मदत झाली. त्याशिवाय मरा- थ्यांच्या इतिहासावर सोप्या कविता, नामार्थदीपिका, बाल- बोधासूत, कादंबरीसार. वृत्तदर्पण, पाठावली इत्यादि पुस्तके त्यांनी लिहून मराठी भाषेची उतमप्रकार सेवा केली आहे. तात्यांनी संस्कृत नाटकांचा परिचय मराठी वाचकांस प्रथम करून दिला. 'वेणीसंहार' हे मराठीतील पहिले नाटक होय. इ. स. १८५७ मध्ये त्यांनी प्रथम भाषांतरित केले. त्या- नंतर इ. स. १८८१ पर्यंत त्यांच्या तीन आवृत्या निघाल्या व आजपावेतो सुमारे २५।३० वषे ते बाजारांत अप्राप्य झाले होते. ही अडचण साहित्य प्र. मंडळीने लक्षांत आणून आता वेणीसंहाराची चौथी आवृत्ति प्रसिद्ध केली आहे. वेणी- संहारानंतर इ. स. १८५९ मध्ये उत्तर रामचरित्र व इ. स. १८६१ मध्ये. शाकुंतल हीं नाटके त्यांनी लिहिली. तथापि त्यांना वेणीसंहाराची तर आली नाही.

अखेर शके १७९६ (स. १८७४) मध्ये तात्या आपल्या वयाच्या ७५ व्या वर्षी परलेकवासी झाले. ईश्रजी अमदानीत जे मराठी भाषासेवक म्हणून थोडे लोक प्रसिद्धीस आले, त्यांपैकी परशुरामपंत हे एक होत. यांचे एक चिंरजीव रामचंद्र परशुराम गोडबोले हे शाळाखात्यांत इन्स्पेक्टरच्या हुद्यापर्यंत चढले होते. हेच पहिले हिंदी इन्स्पेक्टर होत.

गोंडल संस्था न.—मुंबई.काठेवाड पोलिटिकल एजन्सी- मंडील एक हिंदी संस्थान. या संस्थानचे क्षेत्रफळ १०२४ चौरस मैल असून एकंदर लोकसंख्या (१९२१) १६७०७१ आहे.

उत्पन्नाची साधने व कालवे.—१९२१ साली ३,००,००० एकरपेक्षांहि जास्त एकर जमीन लागवडीत होती व पडीक जमीन त्या साली १४१८१० एकर होती. ४२४०१ एकर जमीन जमलाने व्यापलेली असून तीपैकी, ३०९ एकर जमीन १९२१ साली लागवडीत आणिली. गोंडल व थोरोजी या दोन विभागांकरिता पानेलीमोटी व गोंडल या ठिकाणी दोन मोठी तळी कालव्याने पाणी नेण्याकरिता वाचण्यांत आली व त्यांत १२४८१५९ रुपये खर्च आला. कालव्यामुळे

होत जितक्या अधिक जमिनीस पाण्याचा पुरवठा जाईल तितका उत्पन्नांत हे अधिक वाढ होते असें दिवून आले आहे. पूर्वी ६१३१ विहिरी होत्या; परंतु १९२१ सालीं विहिरींची संख्या ६५७७ इतकी झाली. विहिरी खणण्याकरितां शेतकऱ्यांनां सबलतां कर्ज देण्यांत येतें.

उद्योगधंदे:—धोराजी व गोंडल या ठिकाणीं कापसाचें व लांकरचें कापड तयार करण्याचे हातमाग आहेत. लांकरडी व वृष्टितदीती फण्या, लांकरडी खेळाचें सामान, तांबेपितळेचीं भांडीं करण्याचें काम व सोन्याचें नक्षीकाम वगैरे अनेक उद्योगधंदे या संस्थानांत चालू आहेत. तसंच ७२३ कापसाचे, ६३ लोकराचे व दोन रेशमाचे असे हातमाग आणि ८ सरकी काढण्याचे कारखाने व तीन कापसाचे गटे दाबण्याचे कारखाने १९२१ सालीं या संस्थानांत होते. अडकित्त, चाक्रू व वस्तरे तयार करण्याचा एक खासगी कारखाना गोंडलमध्ये असून अपलेटा या ठिकाणीं कातडें कमावण्याचाहि एक कारखाना आहे.

आयात व निर्यात:—इ.स. १९२०—२१ सालीं २५४५०४४ रुपयांच्या मालाची निर्यात झाली व २४२५५६९ रुपयांच्या मालाची आयात झाली.

आरोग्यरक्षण:—इ. स. १९२१ सालीं गोंडल, धोराजी व अपलेटा या तीन ठिकाणीं दवाखाने होते व भायावादार आणि सारसाइ येथेंहि दोन रुग्णालये होनीं. याच्या शिवाय धोराजी येथें दोन तीन खासगी संस्थाहि होत्या. त्याच सालीं आजान्याची संख्या २६२९६ इतकी असून १०७ रोग्यांनां दवाखान्यांतच राहण्याची सोय करण्यांत आली होती. देवी काढण्याचा प्रसार जास्त झालेला असून १९२०—२१ मध्ये देवी-ऑपररानीं १७४ खेड्यांमध्ये काम केले. निराश्रितांकरितां एक फिरता दवाखाना व एक रुग्णालय गोंडलच्या ठाकूर साहेबांनीं प्रथम काठेवाडांत काढले आहे. गोंडल, धोराजी, अपलेटा व भायावादार येथें म्युनिसिपालिटीच्या असून नगर सुधारण्याचें कामहि सुरू आहे. गोंडलशहरांत विजेच्या दिव्यांची सोय करण्यांत आली आहे. १९२४ सालच्या महापुरामुळे गोंडल शहराचा बराच भाग पाण्यांत बुडाला होता परंतु पाणी कमी होतांच विजेचे दिवे पूर्ववत सुरू झाले. म्युनिसिपालिटीचें उत्पन्न असें कांहींच नाहीं. सर्व खर्च संस्थानाकडूनच चालतो. या संस्थानांत दोन तुकडे आहेत व पोलिसांची एकंदर संख्या १९२१ सालीं १५४८ इतकी होती.

लोकस्थिति:—इ.स. १९११, १९१५, १९१८ व १९२० सालच्या अवघेणांमुळे संस्थानांत दुष्काळ पडला होता; त्यावेळीं पगार वाढविण्यांत आले व भायाद, मूळगिरासी व जिबैदार यांनां कर्ज देण्यांत आले. महायुद्धाच्या वेळीं मजुरांची स्थिति बरी होती. गुरांनां मोफत चारा. मिळावा म्हणून संस्थानाकडून ट्रावेळीं व्यवस्था करण्यांत आली. महर्गतेमुळे नोकर लोकांनां बढती देण्यांत आली. काठेवाडा-

तल कोणत्याहि संस्थानापेक्षां या संस्थानांतलं कारकुनांचे पगार दुप्पट किंवा तिप्पट आहेत असें आढळून येतें. महायुद्धामुळे उत्पन्न झालेल्या महर्गतेच्या योगांनीं पुष्कळ पांढरपेशा वर्गातील लोकांनीं व अन्नदार कुटुंबांनीं मुंबई, कराची, कलकत्ता व रंगून या ठिकाणीं देशांतर केले; तथापि १९२० सालापेक्षां सालीं १९२१ सालीं शेकडा तीन या प्रमाणांत लोकसंख्येची वाढ झाली.

दळणवळण आणि पोस्टाची व्यवस्था.—येथील संस्थानिकांच्या उदार धोरणामुळे उत्तम रस्ते, उत्कृष्ट इमारती व भक्कम पूल या संस्थानांत चोर्हाकडे दृष्टीस पडतात. एकंदर २३ पोस्ट ऑफिस व ९ तार ऑफिस असून गोंडल येथें एक बंगलाहि आहे. गोंडल रेल्वे ही संस्थानच्या मालकीची असून शिवादिण्याची व जेतासर-राजकोट रेल्वेचा कारभार संस्थानच्याच मार्फत चालतो. शिवाय जेतासर-राजकोट रेल्वेमध्ये संस्थानाचा तीनअष्टमांश हिस्सा आहे. मुखत्यारी मिळाल्यापासून लोकोपयोगी कार्याकरितां १८१०००००, रुपये व रेल्वेकरितां ८१४२२०० रुपये संस्थानिकांनीं खर्च केले आहेत.

संस्थानचें उत्पन्न:—१९२०—२१ सालीं शेतसाऱ्याचें उत्पन्न सुमारे २०,००,००० रुपये व खंडणीचे उत्पन्न १०७१ रुपये इतके झाले. सध्याच्या संस्थानिकांनीं आपल्या कारकीर्दीत सुमारे ४० कर बंद केले आहेत. जकातहि रद्द केली आहे.

शिक्षण:—१९२१ सालीं या संस्थानांत १५० शाळा होत्या व त्यांत १४६४८ विद्यार्थी शिकत होते व या कामीं खर्च १६३६४७ रुपये झाले. काठेवाडांत श्रीशिक्षणाच्या कामीं गोंडल संस्थाननें आपाडी मारली आहे. १९२१ सालीं मोंपिया गर्ल्स हायस्कूलांत ३४७ विद्यार्थिनी होत्या. १९१४ पासून ५ विद्यार्थिनी मॅट्रिकची परिक्षा पास झाल्या. इंग्रजी तिसऱ्या इयत्तेच्या पुढें शिकणाऱ्या मुलींनां स्कॉलरशिप देण्यांत येतात व मॅट्रिकची परिक्षा पास होणाऱ्या प्रत्येक विद्यार्थिनीस ठाकूरसाहेब ५०० रुपयांचे वक्षिस देतात. १९१७ सालापासून सक्तीच्या प्राथमिक शिक्षणास सुरवात करण्यांत आली व १९२१ सालीं शाळेंत शिकणाऱ्या मुलींची संख्या ८१८५ इतकी होती.

संस्थानिक:—गोंडलचे अधिपति जडेजा वंशांतले आहेत. यांचा मूळपुरुष कुंभोजी होय. ऐन-इ-अकबरीत गोंडल हे सुरत सरकारांतले वाघेलांचे वतन म्हणून लिहिलें आहे. १८०७ मध्ये यांचा इंग्रज सरकारशी तहनामा होऊन संबंध जडला. या घराण्याला दत्तकाच्या अधिकाराची सनद आहे. सध्याचे संस्थानिक भगवंतसिंगजी हे एडिंबरो विश्वविद्यालयाचे पदवांधर आहेत. यांनां ११ तोफांच्या सलामीचा मान आहे.

शहर.—ही गोंडल संस्थानची राजधानी. गोदावरीच्या पश्चिम तीरावर वसली आहे. लो. सं. (१९११) १५१४१. येथून राजकोट, जुनागड, माणिकवाडा वगैरे ठिकाणीं वांगले

रतेनागत; शिवाय राजकोट-जेतलसर रेल्वे शाखेचे हे एक स्टेशन आहे. शहराला तटबंधी आहे. दोन सरकारी बगीचे, गिरसिआ कॉलेज, दवाखाना आणि अनाथगृह हीं येथे आहेत. इतर माहिती वर संस्थानांत आलीच आहे.

गोंडा, जि. ल्हा.-संयुक्तप्रांत. फैजाबाद विभागांतील एक जिल्हा. क्षेत्रफळ २८१३ चौरस मैल. उत्तरेला हिमालयाचा खालचा भाग, पूर्वेला 'वस्ती,' दक्षिणेला गोप्रा, पश्चिमेला वहरेंच. जिल्हा बहुतेक सपाट असून झाडी बरीच आहे आणि लोकवस्ती लहान लहान खंड्यांतून आहे. गोप्रा आणि राप्ती या मुख्य नद्या आहेत. उत्तरेकडे व मध्यभागीं संरक्षित जंगल आहे. कुवाना नदीच्या काठचा बराच मोठा प्रदेश खाजगी मालकीच्या जंगलाखाली आहे. या सर्व जंगलांत साल, असाणा व खैर हीं झाडे असून आंबा, मोह; शिसबी, बड, पिंपळ वगैरे झाडेहि आहेत. पर्वताच्या पायथ्याजवळच्या प्रदेशांतील हवा रोगट आहे आणि ताप तर सर्व जिल्हाभर नेहमी असतो. पावसाचें मान सरासरी ४४इंच आहे. पूर्वी हा जिल्हा अयोध्येच्या सूर्यवंशीय राजांच्या ताब्यांत कोसल साम्राज्याचा भाग म्हणून होता. लवाची राजधानी सरस्वती म्हणून जें शहर होते तेंच हल्लींचे सेतमेहत होय असें कांहीं लेखक म्हणतात; कांहीं अवसोपांवरून बौद्ध धर्माच्या वैभवकाळीं हा सर्व भाग वसलेला असावा असें दिसतें. पण ५व्या आणि ७ व्या शतकाच्या दरम्यान चिनी प्रवाशांना हा भाग जंगलमय दिसला होता.

मुसुलमानी काळामध्यें येथें रजपूत घराण्यांचें वैभव एकसारखें आंदोलन खात होतें. मुसुलमानी सुभेदार वहरेंच हा येथें रहात असे. त्याची सत्ता त्याच्या किल्ल्यावाहेर क्वचितच चाले. रजपुतांचा उदय १४ व्या शतकापासून झाला. १५ व्या शतकामध्यें कल्हण घराणें प्रमुख होतें. जनवार आणि बिसेन या घराण्यांनीं पुढें आपली सत्ता वाढविली. सादतखानाकडे अयोध्याप्रांत आला तेव्हां गोप्राच्या उत्तरेकडील राजे बहुतेक स्वतंत्रच होते. गोंडाच्या राजानें वहरेंचा पहिला सुभा याचा बंध केला पण पुढें त्याला मुसुलमानी सत्ता कबूल करून खंडणी द्यावी लागली व १८ व्या शतकाच्या अखेरीला बिसेन घराण्याची सत्ता नाहींशां होऊन मुसुलमानांनां वसूल घेतां येऊं लागला. १८ व्या व १९ व्या शतकांत फारभाराच्या अंदाधुंदीमुळे गोंडाथें पुष्कळच सुकसान झालें व किरयेक मोठाले तालुके सावकार आणि अधिकारी यांनीं आपल्या हाताखाली घातले. १८५६ मध्यें हा जिल्हा खालसा करण्यांत आला. १८५७ च्या दंगलींत गोंडाचा राजा अयोध्येच्या वेगमला मिळाला होता. पुढें गोंडाच्या राजाचा खापती येथें पराभव झाला व तो आणि तुळसीपूरची राणी यांनीं शरण येण्याचें नाकारल्यामुळे त्यांची संस्थानें खालसा करून बळारामपूर व अयोध्या येथील संस्थानिकांस वहाल केली.

सेतमेहत हे जुनें शहर पुराणवस्तुसंशोधनास्तव उकरून फाडण्यांत आलें. पंशदीला, पालटीपूर, रयाकेथान आणि परास येथें व इतर ठिकाणीं जुने अवशेष बरेच आढळतात.

देवीपाटण, आणि छपिया येथें हिंदूंची मुख्य देवळे आहेत.

या जिल्ह्यांत ८ शहरें व २७९४ खेडीं आहेत. वस्ती (१९११) १४७३०९८ आहे. याचे ३ तालुके पाडण्यांत आले आहेत. येथील मापा औधी (हिंदीची एक शाखा) आहे. शेकडा ६४ लोक शेतीवर व शेंकडा ९ सामान्य मजुरीवर रहातात.

कंकर नांवाचा दगड येथें फार सांपडतो व त्याचा उपयोग सडका तयार करण्याकरितां व चुना बनविण्याकरितां होतो. कापसाचा हलका कपडा कित्येक ठिकाणीं तयार होतो. उत्रौला येथें नकशीचें कुंभारकाम होतें. निर्गत व्यापार फक्त शेतीच्या उत्पन्नाचाच आहे. तांदूळ, वाटाणे, मका वगैरे शेतांतील धान्ये व लांकूड आणि सरपण हे जंगलचे सामान वाहेर पाठविले जातात. कपडा, मीठ, धातू, साखर यांची आयात होते. नवागंज, कर्नलगंज, उत्रौला व तुळसीपूर हीं व्यापाराचीं मुख्य ठिकाणें आहेत. याचा नेपाळ-शांही थोडावहुत व्यापार होतो. पण रस्त्याच्या अभावामुळे त्याची वाढ होत नाही. बंगाल नॉर्थवेस्टर्न रेल्वेचा मुख्य रस्ता जिल्ह्याच्या दक्षिणभागांतून गेला आहे.

तालुका.—संयुक्त प्रांत. गोंडा जिल्ह्यांतल एक तालुका. याचें क्षेत्रफळ ६१९ चौ. मै. लो. सं. (१९११) ३९९२५८. यांत गोंडा हें शहर व ७७४ खेडीं आहेत. गोंडा हें तालुका व जिल्हा यांचें मुख्य ठिकाण आहे. हा तालुका सुपीक जमीनीच्या मध्यभागाच्या उंचवट्यावर वसला आहे. सारा व कराचें उत्पन्न (१९०३-४) ५४१ हजार रुपये. विसुहि ही मध्यभागांतून व तराई ही दक्षिण भागांतून अशा दोन नद्या वाहतात. वहितीखालील ४२२ चौ. मै. जमीनीपैकी १८७ मैल पाण्याखाली होती.

शहर.—संयुक्त प्रांत. गोंडा जिल्हा व तालुका यांचें मुख्य ठिकाण. बंगाल नॉर्थवेस्टर्न रेल्वेचें हें मोठें जंक्शन आहे व येथून बरेच रेल्वेचे फांटे फुटतात. गोंडा हें नांव 'गोटाण'या शब्दापासून आलें असावें व हें शहर अकबराच्या वेळीं मानसिंग नांवाच्या रजपुतांचें वसविलें असें म्हणतात. हें दिसण्यांत विशेष चांगलें नाहीं पण दोन तलाव आहेत त्यांनीं जरा शोभतें. १८६९ पासून येथें म्यु. कमिटी आहे. शेतीच्या उत्पन्नाचा बराच व्यापार चालतो पण इतर कारागिरीच्या व कारखान्यांतल्या मालांचा व्यापार होत नाही. येथें सरकारी कोर्ट, दवाखाने, लायब्ररी शाळा वगैरे इमारती इतर स्थलप्रमाणें आहेत.

गोंडार—अविसीनिया देशातील एक शहर. पूर्वी हें अम्हारिक राज्याच्या राजधानीचें शहर होतें. लोखंडा सारख्या काळ्या व वाद्रेळ्या आकाराच्या दगडांनीं बनलेल्या खडकाच्या एका कच्चावर हें वसलें आहे. या कच्चांतून अंत्रैब व काहा या दोन नद्या निघून शहराच्या खाली एकमेकींस मिळतात. नगिस सायपेनिसस यांनीं

गोंडार हे १९ व्या शतकाच्या सुरुवातीस आपल्या राज्याच्या राजधानीचे शहर बनविले. त्यावेळीं हे एक लहानसे खेडे होते. पुढील वादशाहींनी येथे प्रासाद व दुर्ग बांधले. इ. स. १७३६ च्या सुमारास गोंडार वैभवाच्या शिखरास पोचले. तेथून पुढे त्याच्या उतरत्या काळास सुरुवात झाली. १८८७ सालीं माहदाच्या लोकांनी हे शहर लुटून अग्नीच्या भक्ष्यस्थानी दिले. १७७० मध्ये १०००० लोकवस्ती होती ती १९०५ साली ७००० पर उतरली. रहिवाशांत सुसुलमान लोक प्रमुख होत. कापूस, सोन्याचांदीची भांडी, तांब्याची भांडी, उत्तम खोमीर व जेडे इत्याहि वस्तू येथे तयार करण्यांत येतात.

गोंड—ही सध्या भारतीयतांली चालू संस्था होय. सध्या अशी समजूत आहे की, एका गोंडांतले लोक म्हणजे एका वंशांतले लोक. गोंडांचा उच्चार धार्मिक विधींत ब्राह्मणांकडून व्यक्तिनिर्देश करतांना होतो, आणि सगोत्री विवाह आज रूढ नाही, कांकी सगोत्री लग्न विहित नाही अशी समजूत आहे. आणि सगोत्री लग्न करावयाचेंच झालें तर मुलीला दुसऱ्या कोणाच्या मांडीवर देऊन करण्यांत येते. प्राचीन इतिहास पद्धतां एका गोंडांतील सर्व मंडळी एकाच वंशांतली आहेत ही गोष्ट पूर्णपणे खरी नाही. तशीच सगोत्रीविवाह केव्हांच रूढ नव्हते हीहि गोष्ट खरी नाही. एवढेंच नव्हे तर गोंडांसंस्थाहि ब्राह्मणांत फारशी जुनी दिसत नाही. भारतीय ब्राह्मणांच्या गोंडांसंस्थेशी प्रवरसंस्था संयुक्त झाली आणि प्रवरांचे ऋषी ते गोंडांसंस्थापकांचेहि पूर्वेच असलेले अशी समजूत होऊन लग्न करतांना गोंडांवरवीर प्रवरहि टाळू लागले. गोंडांसंस्थेचा इतिहास थावयाचा म्हणजे अनेक प्रकारचे विवेचन उपपन्न होते. एकतर (१) गोंडा, देवक वगैरे नांवांनी जे वडिंबिवाह—युक्त समुच्चय सर्व जगभर दृष्टीस पडतात त्यांची कारणमीमांसा करावयाची, आणि नंतर (२) गोंडा शब्दाच्या उपयोगाचा इतिहास देऊन ब्राह्मणी गोंडांप्रवरयुक्त जी परंपरा स्थापित झाली तिचा इतिहास थावयाचा.

गोंडे स्थापित होणें ही आडनांवें स्थापन होण्याप्रमाणेच स्वाभाविक क्रिया आहे. आणि 'अपत्यं पौत्रप्रभृति गोंडां' असा पाणिनीने जो नियम दिला आहे तो कुलनामनिर्देशांच्या स्पष्टीकरणास योग्य आहे. कुलांना नांवें कशी पडलीं येवढें स्पष्ट करावयाचें असेल तर पाणिनीचा हा नियम तें स्पष्ट करील. तथापि आपणास स्पष्ट करावयाची गोष्ट आडनांवस्वरूपी गोंडां कशी पडलीं एवढीच नसून वडिंबिवाहात्मक संस्था उत्पन्न कशी झाली आणि तिचा गोंडांशी संबंध कसा जडला आणि गोंडांचा प्रवरांशी संबंध कसा जोडला गेला इत्यादि प्रश्न आपणांस विचाराणीय आहेत.

व हिर्वि वा हा ची मी मां सा.—वालहस्पेच्या प्रघातावरून गोंडांतरविवाहाची चाल अस्तित्वांत आली असें मॅकलेननचे मत आहे. या प्रघातामुळे स्त्रिया दुर्मिल होऊं लागल्या, व ज्ञातीपुरती बहुभर्तृत्वाची चाल रूढ झाली.

व ज्ञातिवाद्य स्त्रिया धरून आणण्याचीहि चाल पडली. रानटी, लोकांत, लहान मुलांना टार मारण्याची चाल आहे. व त्याची कारणेहि उपज आहेत. समाज-पटनेच्या प्राथमिक अवस्थेंत अज्ञानाच्या जातींत ज्ञानातीच्या नैसर्गिक कमकुवतपणामुळे, 'मुलीं म्हणजे आपल्या मार्गांतील कांटेच होत,' अशी समजूत होती. त्यांना पोसावें लागे, आणि शिकार करून शुभ्रा शमपिण्याच्या कामी त्यांचा उपयोग होत नसे. मुली असल्या की, शेजाऱ्यास मोहहि उत्पन्न होत असे. हे मॅकलेननचें स्पष्टीकरण पटत नाही; कांकी तो म्हणतो तितक्या जास्त प्रमाणांत वालहस्पे रूढ होती हे सिद्ध झालें नाही. बलात्कारांनी धरून आणलेल्या स्त्रीलाच स्त्रिया प्राथमिक समाजपद्धतींत परनील प्राप्त होत असे त्याच सामाजिक पद्धतींत गोंडांतरविवाहाच्या चालीचा उद्वेग झाला असावा हीच गोष्ट जास्त संभवनीय दिसते. मानवी समाजाच्या प्रथमावस्थेंत मुलांचें फक्त आईशीच नातें असे, व एखाद्या जातीतील स्त्रीवर्ग समार्क भिन्नत अथवा धन म्हणून मानला जात असे. पुरुषास कोणत्याहि स्त्रीला पूर्णपणे बळकावितो येत नसे, किंवा तिच्यावर स्वामित्वहि त्याला गाजवितो येत नसे. परंतु अन्य जातीच्या स्त्रियांसंबंधी मात्र निराळी गोष्ट होती. जो पुरुष अन्य जातीतील स्त्री बलात्कारानें पकडून आणिल त्याला त्या स्त्रीवर स्वामित्व गाजवितो येत असे व त्याचा हुकूमि अबाधित राहत असे. वालहस्पे, स्त्रीवर ताबा असावा म्हणून पुरुषांस होणारी नैसर्गिक इच्छा, आणि कुटुंब करून रक्षार्थ असा एक प्रकारचा नैसर्गिक कल, अशा अनेक कारणांमुळे गोंडांतरविवाह जास्त रूढ होऊं लागले व स्वज्ञातींत विवाह कमी होऊं लागले. अगदी थोडक्या पिढीमध्ये, निसर्गसहज स्फुरणाचें रूढी अथवा कायदा यांमध्ये रूपांतर होतें, व नंतर त्यांचा आतंक्रम करणें पाप मानलें जातें तसें झालें वाढत्या सुधारणेवरवीर व ज्ञातीच्या दृढपणामुळे, बलात्काराची आवश्यकता नष्ट होऊं लागली आणि राक्षसविवाह हा स्त्रीपुरुषांच्या वैयक्तिक व कायमच्या संबंधाचा एक घटक होऊन बसला, अशीहि एक मीमांसा करण्यांत आली आहे. ऑस्ट्रेलियांतील लोकांत एकाच आडनांवाच्या दोन कुटुंबांत विवाह होत नाहीत. पूर्व आफ्रिकेंतीहि वरील चाल असल्याचें समजतें. हिंदुस्थानातील खासीया, वराली, ओराओन व इतर अनेक वन्य जातींतहि गोंडांतरविवाहच रूढ आहे. काळमक, सरकॅसिन, सैबेरियांतील याकुत व अमेरिकेंतील इंडियन यांच्यामध्ये गोंडांतरविवाह चालू आहे. ब्रिटिश कोलंबियांतील सिमशियन इंडियन लोकांत देवमासा, बेडूक, गरुड व लांडगा इत्यादि देवकें आहेत व त्यांच्यांत सदेवकविवाह होत नाहीत.

आतां भारतीय गोंडांसंस्थेकडे वळूं. गोंडा हा शब्द ऋग्वेदा-मध्ये इन्द्राच्या पराक्रमांच्या वर्णनांत अनेक वेळां येतो. या शब्दाचा अर्थ रौघ "गोंडा" असा करतां तर गेल्लेनेर गाईचा

कल्प असा करतो. वैदिकीतेत्या मते वरील दुसऱ्या अर्थावरून पुढे या शब्दास उत्तरकालीन व. ल. म. यांत जो कुटुंब किंवा गोत असा अर्थ आला आहे त्याची उपपत्ति लावणे सोपे होते. डॉ. योग्य उपनिषदांत [उ. ४, १] कुटुंब या अर्थी गोत्र हा शब्द आलेला आहे.

गोत्र ही संस्था प्राचीन काळी काय असावी हे निश्चयाने सांगता येत नाही. गो म्हणजे भूमि आणि त्र म्हणजे संरक्षक; यावरून गोत्र म्हणजे भूमिसंरक्षक वर्ग असा गोत्र या शब्दाचा अर्थ करून गोत्र हा शासनविषयक विभाग असावा अशीहि कल्पना व्यक्त झाली आहे; आणि दुसऱ्याच्या गोत्रांतील मुलगी पळविणे हे मर्दाचे काम, यामुळे गोत्राबाहेर लग्न करण्याची रीत उत्पन्न झाली असावी, असे गोत्राबाहेर लग्न लावण्याचे स्पष्टीकरण करण्यांत आले आहे. वैदिक लोकां- वद्दल हे स्पष्टीकरण लागू पडत नाही. या प्रकारच्या स्पष्टी- करणाच्या ग्रहणास अडचण येते ती ही की, गोत्र आणि विवाह या संस्थांचा संबंध वैदिकांत प्राचीनकाळी नव्हता. हा संबंध केव्हा उत्पन्न झाला आणि कोणत्या प्रयोजनामुळे झाला हा वन्याच उत्तरकालीन इतिहासाचा प्रश्न आहे. सूतसंस्कृतीत गो म्हणजे जमीन आणि त्र म्हणजे संरक्षक असा अर्थ असणे शक्य आहे; आणि त्यामुळे गोत्र ही एक राजकीय संस्था असावी हेहि शक्य आहे. परंतु ती तशी होतीच हेहि आज निश्चयाने सांगता येत नाही.

'दुसऱ्याच्या टोळीतील मुलगी चोरून आणावयाची आणि स्वतःच्या टोळीतील मुलगी करणे म्हणजे नामर्दपणा होय' या तःहेच्या कल्पनेचा मात्रसंस्कृतीच्या लोकांतील बहि- र्विवाह स्पष्ट करण्यास उपयोग होत नाही; कां की, मनुष्यसंगे म्हणून गोत्र शब्द वेदांत नाही तर सगोत्रविवाह दूपणीय आहेत असा आधार वसा सांपडणार. यैधाद्यना- सारख्या जुन्या स्मृतीतहि त्यास आडकाठी नाही, आणि वसिष्ठाच्या धर्मसूत्रांत देखील सगोत्रविवाह करण्यास जरी आडकाठी घातली आहे, तरी बापाच्या बाजूने पांच पिढ्या सोडून लग्न करावे असे सांगितले आहे. गोत्रमर्यादा जर जुनी असती तर बापाच्या बाजूने पांच पिढ्या टाकाव्या या नियमाचे प्रयोजनच नव्हते. ज्या कांहीं स्मृतींमधून सगोत्र किंवा सप्रवर विवाहांचा निषेध केला असतो त्याबरोबरच बापाकडच्या सात पिढ्या टाकाव्या व आईकडच्या पांच पिढ्या टाकाव्या असाहि उल्लेख करण्यांत येतो. गोत्रसंस्था जर प्राचीन नव्हे तर आपणांपुढे प्रश्न एवढाच उरतो की, ही समाजांत शिरली असेल तरी केव्हा? आणि वर धर्मशास्त्रकारांनी दिलेले दोन नियम भिन्नकांडीं उपास्थित होऊन पुढे ते दोन्ही एकत्र मांडले गेले असे तर नसेलना? सात पिढ्यांपर्यंत अगोदरच नातेवाईकांचा हिशोब ज्यांस माहीत आहे अशा व्यक्ती विरळ्या. पांच पिढ्या आईकडच्या टाकाव्या हा नियम तर वन्याच जातार्तां धाव्यावर बसविला आहे. दाक्षिणकडे अनेक जातार्तां मायाची मुलगी तर लग्नांत अधिक पसंत

केली जाते. बापाकडून सात पिढ्या टाकाव्या हा नियम घेतला तर तो अशक्यच ठरतो; कारण गोत्राबाहेर जर लग्न करावयाचे तर सात तर काय पण त्यामुळे शेकडों पिढ्या वगळल्या जातात. वसिष्ठासारख्या जुन्या स्मृतिकारांनी हे दोन्ही नियम एकसमयाचघेष्टेकरून मांडावे असूनहि त्यांत दिसून येणारी परस्परविरुद्धता ओळखून मनुस्मृतीने फक्त गोत्रांचाच नियम ठेविला आहे व बापाकडील सात पिढ्यांचा वगळला आहे. मनुस्मृतीचा "अतिपिडाच या मातुः, अतिपिडाच या पितुः" हा पाठ घेतला तर तपिडांबाहेरचे सगोत्री विवाह ठरतील. विवाहविषयक नियम देणारे धर्मसूत्रकारांच्या पूर्वीचे ग्रंथकार म्हणजे गृहसूत्रकार हे होत. वन्या- चशा गृहसूत्रकारांनी तर गोत्रांचा मूळीच आग्रह धरिला नाही. असेहि शक्य आहे की ज्यावेळी "गोत्र" याचा अर्थ गोटा असा मात्रसंस्कृतीच्या लोकांत होता त्यावेळी "भूरक्षकवर्ग" हा अर्थ सूतसंस्कृतीच्या लोकांत असावा. आणि सूतसंस्कृतीच्या लोकांत भूरक्षक वर्ग गोत्रांतरविवाही असेल.

मेनार्ट हा सगोत्रविवाहाची निषिद्धता व सवर्णविवाहाची प्रशस्तता मूल गृहकालापर्यंत नेतो. परंतु असगोत्रविवाहाची चाल इंडोयुरोपीय कालापासून अस्तित्वांत असावी असे समजण्यास साधन असे भारतायातील गोत्रप्राचीनता तेंच खरे दिसत नाही. शतपथ ब्राह्मणत (१. ८, ३. ६) दोन्ही बाजूंनी तिसऱ्या किंवा चवथ्या पिढीच्या आंतच विवाह करणे समत असल्याचा उल्लेख आहे. गोत्रे ही संस्था फार प्राचीन नाही ही गोष्ट गोत्रे व श्रौतधर्मे यांचा संबंध लक्षांत घेतला असता दिसून येईल. असे मात्र शक्य आहे की, सूतसंस्कृतीच्या आर्यन लोकांत गोत्रांचे म्हणजे बहिर्विवाहाचे देवकरुपाने अस्तित्त्व असेल. रामन लोकांत 'जेनु' नांवाच्या समुच्चयाबाहेर लग्न करण्याची पद्धत होती. जरी इंडोयुरोपीय काळांत बहिर्विवाह होत असला तरी मधल्या मात्रसंस्कृतीच्या लोकांत तो तात्पुरता नष्ट झाला असला पाहिजे असे वाटते. जेव्हा त्यांत गोत्र- संस्था निर्माण झाली तेव्हा त्यांचा प्रवरांशी संबंध जोडला गेला, आणि वेदविरुद्ध पण वैदिक परंपरेवर अशी समाज- व्यवस्था प्रचलित झाली.

गोत्रांचे अस्तित्त्व पहाण्यासाठी ऋग्वेद चालून पाहिला तर त्यांत "गोत्र" या शब्दाचे "कुल" या अर्थाने अस्तित्त्व दिसत नाही आणि बहिर्विवाह नियमबद्ध समुच्चय तर मूळीच दिसत नाहीत. तर आपणांस ऐतिहासिक प्रश्न उत्पन्न होतात ते पुढील प्रमाणे:— (१) बहिर्विवाह ज्या समुच्चयांत नव्हते त्यांत उत्पन्न कसे झाले, (२) त्या समुच्च- यांस एक किंवा अनेक प्रवरांनी युक्त झाले, (३) परंपरा कशी उत्पन्न झाली; (३) आणि त्या परंपरेस धार्मिक महत्त्व कोणत्या क्रमाने उत्पन्न झाले.

ब्राह्मणी गोत्रे म्हणून आज जी प्रचलीत आहेत ती कर्पाची नावे आहेत. त्या नावांपैकी काहीं नावे इतकी जुनी आहेत की ती वेदांतील मंत्रद्रष्टे म्हणून दृष्टीस पडतात व त्यांपैकी काहीं ऋगमंत्रांतच आली आहेत तर काहीं नावे सर्वांनुक्रमणीकारांनी उल्लेखिली आहेत. या दोन्ही प्रकारची नावे तिसऱ्या विभागांत ब्राह्मण्याच्या इतिहासांत दिली आहेत. अगस्त्य, अघमर्षण, अत्रि इत्यादि गोत्रनामे आहेत, मंत्रद्रष्टे आहेत व ऋगमंत्रांत उल्लेखित आहेत, तर उपमन्यु देवल आणि मधुच्छेद ही गोत्रनामे आहेत व त्यांस सूक्तकृतेत्व सर्वांनुक्रमणीकारांनी दिले आहे पण त्यांचा प्रत्यक्ष उल्लेख ऋगमंत्रांत नाही. अत्यंत प्राचीन ऋषींचे वंशसंबंध सर्वांनुक्रमणीकारांनी दिले आहेत. त्यांपैकी काहींस मंत्रांत प्रत्यक्ष आधार आहे व काहींस नाही. त्या वंशसंबंधाचे विवेचन पुढे ब्राह्मण्याच्या इतिहासांतच (विभाग २) दिले आहे. त्यावरून एवढे दिसते की जी सात प्रवरसंस्थापक ऋषींची कुले झाली व अनेक गोत्रे त्या प्रवरपरंपरेत समाविष्ट करण्यांत आली त्यास एक कुलस्थापनपर आधार फार थोडा आहे पण अगदीच नाही असे नाही.

गोत्रे व श्रौत संस्था.—पशुयगांतर्गत वषायगापूर्वी जे प्रयाज व्हावयाचे असतात त्यांत कोणतीं आग्नीसूक्ते म्हणावयाचीं, आणि कोणत्या देवतांना आहुती द्यावयाची हें यजमानाच्या गोत्रप्रवरांवरून ठरवावे इतकाच काय तो गोत्रांचा आणि श्रौत धर्माचा संबंध आहे, आणि तो देखील वेदोक्त नसून सूत्रोक्त आहे. मंत्रकाली गोत्रे नव्हती व गोत्रांनुसार आग्नीसूक्त किंवा देवता यांचे भिन्नत्व स्थापित झाले नव्हते. मंत्रद्रष्ट्या ऋषींच्या संबंधाने आपणांस असे दिसते की, प्रत्यक्ष ऋगमंत्रांत कुलकल्पनेव्यतिरिक्त गोत्रकल्पनाच नसल्यामुळे अशुक्त ऋषी असुक्त गोत्रांचे हें सांपडणे शक्य नाही. परंतु जे थोडेसे पितृविषयक उल्लेख सांपडतात त्यांचा उपयोग त्यांस विशिष्ट गोत्रप्रवरांत वांधण्याकडे सर्वांनुक्रमणीकारांनी केला ब्राह्मणग्रंथांत आग्नीसूक्तविषयक विवेचन करितांना प्रवरगाह ऋषीत्रयाची कल्पना आली आहे. तथापि तेवढ्यावरून मंत्रवक्त्या ऋषींच्या ठायी गोत्रकल्पना होती असे सिद्ध होणार नाही. ब्राह्मण ग्रंथांचा काल म्हणजे बृहद्गणाचा काल आणि बृहद्गणांचा काल म्हणजे देश्यांच्या वर मांत्रसंस्कृतीच्या संस्था दडपण्याचा काल. या कालांत देश्यांची विद्या स्वीकारणे किंवा आपली विद्या देश्यांस देणे या गोष्टी, होते, अथर्व्ये व हे उद्गृहीत करीत होते. केवळ ते विद्याच घेत होते असे नाही तर ते देश्यांच्या चालीरीती देखील स्वीकारात होते. जर देश्यांमध्ये गोत्रे असली तर त्या गोत्रांचा यज्ञसंस्थेशी संबंध जोडण्याचे काम देखील अवश्य होते. तर असे असणे शक्य आहे की देश्यांमध्ये गोत्रे आहेत असे पाहून त्यांची गोत्रसंस्था मांत्रसंस्कृतीच्या लोकांनी घेतली असावी. त्या गोत्रांचा उपयोग काय करावयाचा याविषयी मात्र त्यांचा निश्चय तात्कालीक झालेला

दिसत नाही. ऋगमंत्रांत जशी गोत्रकल्पना नाही तशी प्रवरकल्पनाही नाही. तसेच ज्या सत्रकल्पनेच्या आश्रयाने श्रौतसूत्रकारांनी गोत्रप्रवरकल्पनेची मांडणी केली आहे त्या सत्रांचाही उल्लेख ऋगमंत्रांत नाही. जे सत्रविषयक उल्लेख आलेले आहेत त्यांचा अर्थ अनेक व्यक्तींची एकत्र स्थिति थापलीकडे पोहोचू शकत नाही. ऋगवेदांतून सत्रे नाहीत व यजुर्वेदाच्या अनेक शाखांतही सत्रे नाहीत तर सत्रे होती तरी केव्हां? सत्रांच्या भरभराटीचा काल असा वैदिकवाङ्मय वाचल्यास कोणताच दिसत नाही. हौत्राच्या ऋचांत सत्र शब्द ऐकू येत नाही आणि ब्राह्मणामध्ये जर सत्रे पुसटलेली दिसतात तर सत्रे वैदिक परंपरेत मूळची नव्हती पण वेदवाह्य परंपरेतून निघून वैदिकांनी ती मान्य केली असावी असे म्हणण्यास काय हरकत आहे? म्हणजे देश्यांच्या उपासनापद्धतीत सत्रे असावीत आणि गोत्रेही त्यांच्या आश्रयाने धर्मविधीत प्रचलित असावीत आणि त्या दोहोंचाही स्वीकार मात्र संस्कृतीच्या लोकांनी केला असावा.

गोत्रांची उत्पत्ती मात्र की दे श्य संस्कृतीत?—गोत्रे म्हणजे ज्या समुच्चयांतल लोकांनी आपापसांत विवाहसंबंध करतां कामा नये असे पुंज, अशी लोकांत आज कल्पना रूढ आहे. असले समुच्चय मात्रसंस्कृतीच्या लोकांत होते असे मंत्रामधून तर मुळांचे सिद्ध होत नाही. आणि प्रवरही मंत्रांत नाहीत तर ही गोत्रप्रवरात्मक सृष्टि आली कोठून? ही उत्तरकाली त्याच संस्कृतीतून विकास पावली असेही म्हणतां यावयाचे नाही. कां की मात्रसंस्कृतीच्या लोकांचे वाङ्मयरूपी साहित्य आपणांजवळ भरपूर आहे. जर गोत्रसंस्था मात्रांस परकी नसली म्हणजे मात्रांच्या गोत्रविहीन समाजापासून गोत्रसंस्था तयार होत गेली असती तर या विकासाच्या मधल्या पायऱ्या दाखविणारे वाङ्मयरूपी किंवा शब्दरूपी उल्लेख आपणांस खास सांपडले असते. परंतु तसे उल्लेख आपणांस आरण्यकान्त वाङ्मयांत कोठेच सांपडत नाहीत. ज्या समुच्चयाबाहेर लग्न केले पाहिजे असे समुच्चय काश्मीरपासून द्राविडपर्यंत अनेक जातींत सांपडतात, एवढेच नव्हे तर रशियापासून आस्ट्रेलियापर्यंत देखील सांपडतात. काहीं समुच्चयांत वाहिर्विवाहाची सक्ति जास्त असते व काहींत कमी असते एवढेच. या तऱ्हेचा वाहिर्विवाह समाजांत उत्पन्न झाला तो कां याविषयी मानववंशशास्त्रज्ञांनी बरीच कारणे पुढे मांडली आहेत. त्यांतील एक कारण असे की समुच्चयसमुच्चयांतच लग्न करणे 'नामर्दपणाचे आहे; खरे मर्दाचे ' काम म्हणजे शत्रूच्या गोटांतील मुलगी पळवून आणावयाची ही कल्पना समाजांत अत्यंत बाल्यावस्थेत कदाचित खरीचि असेल. पण या कल्पनेच्या साहाय्याने भारतीय ब्राह्मणामध्ये वाहिर्विवाह कां उत्पन्न व्हावा याचे स्पष्टीकरण होणार नाही. कां की, परसमुच्चयांतून मुलगी पळवून आणण्याचे महत्त्व किंवा त्या क्रियेस अनुकूल परिस्थिति ही जो देश बसलेला आहे व ज्या देशांत रजसंस्था स्थापित

झाली आहे. अशा देशांत नसते. आणि परमुच्यतांतून मुलगी पळवून आणण्यास महत्त्व ह्यांतांत किंवा औद्गात्रांत तयार झालेल्या भिक्षुकांत कोठून उत्पन्न होणार ? अर्थात चर्हिर्वि-वाहाची स्वाभाविक कारणे उत्पन्न होऊन चर्हिर्वि.वह मांत्र-संस्कृतीच्या लोकांत स्थापित झाला. हे शक्य नाही. जर स्वाभाविक कारणामुळे उत्पन्न झाला नसेल तर त्याच्या अस्तित्वाची उपपत्ति अनुकरणशिक्षण द्वारे किंवा संतंपडणार ? याचा थोडक्यांत अर्थ असा की, ब्राह्मणांनी ब्राह्मणतरांचे किंवा मांत्रांनी देश्यांचे अनुकरण केले. पण तुझ्यावर माझे कडी पाहिजे असा प्रकार मात्र केल्याशिवाय ते राहिले नाहीत. त्यांनी लौकिक गोत्र व अध्यात्मिक गोत्र अता निराळा भेद उत्पन्न करून आपली गोत्रे ब्राह्मणतरांवर लादली आणि पुष्कळ प्रसंगी आपल्या शिष्यांस (उदाहरणार्थ रजगुणांस) अशी शिकवण दिली की, लौकिक गोत्रांचे विवाहादि प्रसंगांत अध्यात्मिक गोत्रापेक्षा महत्त्व कमी ["देवक" पहा].

प्रवरांशी गोत्रांचा संबंध सूत्रकालीन होय. सूत्रकारांनी प्रवरऋषी हे ऋषींचे गोत्रसंस्थापकापूर्वीचे पूर्वत वनविले आहेत. पण त्या विधानास वेदांतप्रमाण नाही.

वेदांत प्रवरासारखा उल्लेख कायतो एकच आहे. तो आप्त्यवरणनिषेधक होय. (ते. सं. २. ५, ८). म्हणजे अशी कलना होत की, श्रौती मंडळांचे आठ संप्रदाय स्थापन झाले आणि त्यावेळचे आचार्य किंवा विद्याभासी या आठांपैकी कोणत्याना कोणत्या संप्रदायांत समाविष्ट होत. वरण यां शब्दाचा अर्थच निवड, स्वीकारण असा आहे. म्हणजे त्यावेळचा शालंकायन किंवा चौधायन हा अगस्त्य किंवा वसिष्ठ इत्यादि कोणत्या तरी ऋषीपासून जे संप्रदाय स्थापन झाले त्यापैकी एकाचा स्वीकार करी. म्हणजे ते त्याचे प्रवर झाले.

गोत्रमंडळांमुळे ज्या संप्रदायांचे अस्तित्त्व कळून येते ते संप्रदाय म्हटले म्हणजे गृत्समद, विश्वामित्र, नामदेव, अत्रि, भारद्वाज, वसिष्ठ. जे ऋषी कोणत्याच मंडळांत किंवा संप्रदायांत नाहीत असे मंत्रद्रष्टे पहिल्या, आठव्या व दहाव्या मंडळांत घातले आहेत. प्रवरसंस्थापक ऋषी म्हटले म्हणजे कश्यप, अत्रि, भारद्वाज, विश्वामित्र, गोतम, जमदग्नि, वसिष्ठ व आठवा अगस्त्य असे धरले जातात. अनेक ऋषींच्या नांवाची गोत्रे आहेत ती सर्व परील ऋषींच्या नांवावर स्थापन झालेल्या; प्रवरांशी जोडली जातात. या प्रवरसंस्थापकांमध्ये आंगिरसाचे नांव दिलेले नाही. आंगिरस हा तर अत्यंत प्राचीन काल्गनिक पुरुष अगर प्रत्यक्ष अग्नि होय. असे शक्य आहे की जे ऋषी कोणत्याच पुरुषात आपला संप्रदायप्रवर्तक म्हणून मान्य करीत नसतील ते आंगिरसवरण करीत आसावेत. या अनेक संप्रदायांची तोंडमिळवणी करून सर्वसामान्य श्रौतधर्म तयार करण्याची खटपट चालू असे. त्या खटपटीची अंगे अनेक होती. एक अंग म्हटले म्हणजे अनेक संप्रदायांतील विध्वंस घेऊन कर्मकल्पना करणे, दुसरें अंग म्हटले म्हणजे कर्मांमध्ये

कांही संप्रदायांचे वैशिष्ट्य र्हावे म्हणून ऐच्छिक क्रिया ठेवणे. या दोन्ही क्रियांचे परिणाम यज्ञसंस्थेवर झाले आहेत.

कांही संप्रदायांमध्ये विशिष्ट कर्मे रूढ होती. उदाहरणार्थ, अंगिरसामध्ये द्विरात्र, गगीत त्रिरात्र, अग्नीत चतुरात्र, जमदग्नीमध्ये हि एक तऱ्हेचा चतुरात्र होताच. उदात्तक पुत्र कुसुरविंद याच्या नांवावर सतरात्र इत्यादि संस्था व्यक्तीच्या किंवा संप्रदायाच्या दिसतात. सोमयागसंस्था पूर्ण होऊन यजुर्वेद व ब्राह्मणें तयार होण्यापूर्वीच्या या संस्था ज्या क्रियेने सामान्य एक फतु झाला त्याच क्रियेने या इतर संस्था झाल्या असाव्यात. जेव्हां अनेक संप्रदायांचे एकीकरण झाले व अनेक गोत्रांमधून ज्याप्रमाणे ह्यैत्र तयार झाले त्याचप्रमाणे सामान्य यज्ञवटना वनवितांना प्रत्येक परील संप्रदायापाशी देवधेव करून यज्ञाची मांडणी सर्वमान्य करण्यांत आले असावी. अर्धयुवनांस संस्थांचे एकीकरण केले तर होत्यांनी अनेक सूक्तवाग कुळांचे एकीकरण केले. त्या क्रियेत विशिष्ट ऋषींस प्राधान्य मिळाले. आणि ते प्रवरांचे ऋषी होण्यास मदत झाली.

गोत्रमंडळांमुळे प्राधान्य पावलेल्या ऋषींचे संप्रदायांच्या इतिहासांत स्थान येणेप्रमाणे दर्शविता येईल. गोत्रमंडळांत दृष्ट होणारे संप्रदाय व तैत्तिरीय शाखेत वर्णिलेले संस्थास्थापक हे समकालीन होत. या दोहोचा उपयोग पुढील सप्तसंस्थाकारांनी केला. प्रवरांचे ऋषी आणि गोत्रमंडळांचे ऋषी यांत कांही ऋषी एक दिसतात. प्रवरांचा उल्लेख सत्रप्रकरणंत व सत्रांतील आप्री सर्वांच्या सारख्या असाव्यात या हेतूने आला आहे. आप्री गोत्रांवरून आंखलेल्या आहेत. पण गोत्रे हजारों. त्यांचा थोडक्या आप्रीसाठी उल्लेखिलेल्या गोत्रांची संख्या जोडण्यासाठी कांही तरी योजना हवी होती म्हणून सर्व गोत्रांचा विशिष्ट आप्रीशी संबंध जोडण्याकरिता प्रवरांची यादी तयार होणे अवश्य होते. ऋग्वेदातील अनेक ऋषी कांही विशिष्ट कुलांत घालण्याचा प्रयत्न झाला. गोत्रांस प्रवरान्वयी वनवावे ही योजना भिक्षुकी स्वरूपाचा आहे. म्हणजे भिक्षुकी कारणाकरता काल्पीनक इतिहास तयार होण्याचा संभव येथे आहे. म्हणजे वन्याचशा लोकांस गोत्रप्रवरासंबंधाने एका कुलांत दडपण्याची खटपट यांत दिसते. तथापि कांही मुळांची परंपरा असल्याशिवाय आणि ती सर्वमान्य असल्याशिवाय नवीनांस त्यांत दडपता येणार नाही. यावरून असे असणे शक्य आहे की कांही आप्त्ययुक्त गोत्रे व त्यामुळे कांही प्रवरसंबंध मुळांचेच निश्चित झाले असावेत. प्रवर म्हणून जी आप्त्यपरंपरा प्रत्येक उपासक वाळगी ती श्रौतसंस्था प्रचारकांनी व इतर समाजांतहि पसरविली असावी.

गोत्रांचा म्हणजे ऋषींच्या पराण्यांचा विकास मंत्रकालांत व ब्राह्मणकालांत झाला असेल पण तोपर्यंत त्यास कांही संप्रदायवैशिष्ट्य नव्हते. अमुक गोत्राचा अमुक वेद किंवा शाखा असे कांही नव्हते, व ही गोष्ट 'गोत्र आणि वेदाचार्य'

या परिच्छेदाखाली प्राण्यग्याच्या इतिहासांत दाखविली आहे. म्हणजे कुळाचा श्रौतसंस्थांशी संबंध अगदी आंगंतुक व उत्तर-कालीन आहे असे दिसून येईल.

पूर्वोक्त विवेचनाचा सारांश येणं प्रमाणें:—

- (१) मात्रसंस्कृतीत गोत्रे नव्हतीं, व सत्रेहि नव्हतीं.
- (२) सूतसंस्कृतीत गोत्रे होती व सत्रे होती.
- (३) सूतसंस्कृति व मात्रसंस्कृति यांच्या एकीकरणाचा काल म्हणजे ब्राह्मणरचनाकाल होय. या कालांत सत्रे श्रौत-संस्थांत शिरली; पण गोत्रप्रवर त्याच वेळी शिरले नसावेत.
- (४) सूतसंस्कृतीत गोत्रे कशी उत्पन्न झाली हे वैदिक साहित्याच्या साहाय्येने सांगणें शक्य नाही. ज्या अर्थी ती इतर इंडो युरोपीय लोकांत होती, त्याअर्थी त्यांचा उगम वेद-पूर्व हजारां वर्षांपूर्वीच्या काळांत लपला आहे. व एकंदर वन्य लोकांतील संस्थांचें अवलोकन करून गोत्रांतरविधा-हाची मीमांसा तयार झाली आहे. ती प्राचीन इंडोयुरोपीय गोत्रांचेहि स्पष्टीकरण करूं शकेल.

(५) सूतसंस्कृतीतल गोत्रपद्धति पाहून तिला कांहीं तरी धार्मिक अर्थ उत्पन्न करण्याची क्रिया मात्रांनी केली. म्हणजे देवताग्रहण व पशुयागांग प्रयानांत आभीसूक्तग्रहण ही कांहीं अशी गोत्रप्रवरांवर अवलंबून ठेऊन त्यांत श्रौत-संस्थांत स्थान दिले.

(६) देश्यांमध्ये गोत्रसंस्था होती पण गोत्रे अनेक होती. ती गोत्रप्रवरपरंपरा तयार होऊन श्रौतसंस्थांशी संबद्ध झाली.

(७) प्रवर हे संप्रदाय होते. त्या संप्रदायांचा संबंध ऋग्वेदमंडळाशी किंवा आकाशांतील सप्तर्षिकल्प-नेशी असल्यामुळे ते महत्त्व पावले; आणि मात्रसंस्कृतीतील पुरोहितवर्ग त्यांशी संबद्ध असावा किंवा संबंध जोडू लागला असावा. त्यामुळे देश्य लोकांचा कुलें त्या सात अग्र नऊ प्रवरांत घालणें सोपें झालें.

(८) देश्य आणि मात्र या दोघांसहि गोत्रे आहेत व प्रवर आहेत अशी परिस्थिति उत्पन्न झाल्यानंतर देश्यांचा गोत्रांतर विवाहाचा नियम मात्रांसहि चिकटला गेला असला पाहिजे.

[संदर्भग्रंथ.—ज्ञानकोश भाग ३ प्राण्यग्याचा इतिहास].

गोथा—जमैनी. संकृतेकोवर्ग आणि गोथा या प्रजासत्ताक राज्यांतील एक शहर. लोकसंख्या (१९१०) ३९५५३. हें लाइन कालव्यावर वसलेलें आहे. मध्यवर्ती फ्रायडेरिझीनचा किर्ला आहे. त्यांत २ लक्ष पुस्तके असलेलें ड्यूकचे ग्रंथ-संप्रदाय असून त्यांत कित्येक दुर्मिळ ग्रंथ व सुमारे ६९०० हस्तलेख आहेत. येथे एक मोठे पदार्थसंप्रदाय असून इजिप्शियन, एट्रस्कन, रोमन व जर्मन पुरातन वस्तूंचा संपद केला आहे. येथे कित्येक भव्य इमारती, मनोहर उद्याने व शास्त्रीय संस्था असल्यामुळे शहर प्रेक्षणीय झालें आहे. गोथा हें शहर विमा उतरणाऱ्या मंडळांकरितां प्रसिद्ध असून येथे प्रेतांचे दहन करण्याची चाल प्रचलित आहे. हें शहर व्यापारामुळे भरभराटीस आलेलें आहे.

येथील वशा फार प्रसिद्ध आहेत. द्याशिवाय येथे तमाख, साखर, थेंबे, शस्त्रक्रियेची हत्यारे, वायें, जोडे व खेळाचीं ह्यांचे कारखाने आहेत. गोथा हें शालेमानच्या वेळी एक खेडें होतें; परंतु इ. स. १२०० पासून ती शहर म्हणून प्रसिद्धीस येऊ लागले. गोथा येथील ड्यूकांच्या वंशाचा मूळपुरुष जो ड्यूक अर्नेस्ट दि पायस याकडे हें शहर ड्यूक ऑन फेडरिक्च्या पुत्राच्या मरणांनंतर आलें. परंतु हा वंश खुटल्यानंतर संस्थानामुद्दा हें शहर कोवर्ग संस्थानांत सामील करण्यांत आलें. (इ. स. १८२५) १९१८ त संकृतेकोवर्ग आणि गोथा प्रजासत्ताक राष्ट्र झाली.

गोंद—अरबी. गोंदाच्या एकंदर तीन जाती आहेत.

(१) युरोपियन व्यापारांतील खरा अरबी गोंद. (२) दि ईस्ट इंडिया अरबी गोंद. (३) हिंदुस्थानांत होणारा अरबी गोंद ऊर्फ घाटा गोंद खरा अरबी गोंद. अर्केशिसेनेगाल नांवाच्या झाडापासून निघतो; याचे दोन किंवा तीन प्रकार आहेत.

(१) खरा अरबी सेनेगाल—याला नीग्रो लोक व्हेरेक असे म्हणतात. हा आफ्रिकेच्या पश्चिम किनाऱ्यावरील सेनेगाल नांवाच्या फ्रेंच वसाहतींतून येतो. (आ) कॉडॉफन अथवा तुर्की गोंद. मध्यआफ्रिकेच्या पूर्वे प्रदेशांत यास हशव म्हणतात. वरच्या नार्थच्या कांटच्या कॉडॉफन प्रदेशांतून हा येतो. याचे गोल गोळे असतात किंवा तुकडेहि असतात. हा गोंद पांढऱ्या रंगाचा असून वरून त्यास भेगा पडलेल्या असतात. या गोंदाचा औषधाच्या कामी उपयोग करतात. इंग्लंड, हिंदुस्थान किंवा अमेरिका येथील अरबी गोंदासारखाच हा गोंद आहे. (इ) हलक्या प्रतीचा गोंद. ह्याला स्वाकीय गोंद, सेन्नर, ब्ल्युनाईल, वार्बरी अथवा मोरोको व मोगंदाट गोंद वगैरे नावे आहेत.

(२) ईस्ट इंडि या अरबी गोंद—एडन व तांबड्या समुद्रावरील थेंदरे येथून हा गोंद सुंयईस येतो. हिंदुस्थानांत हा गोंद उत्पन्न होत नाही. यांत दोन जाती आहेत. मळे गोंदाचे पांढरे, पिवळे किंवा तांबडे खेडे असतात. हा गोंद सेनेगाल गोंदासारखाच असतो व त्यावर भेगा मात्र अधिक असतात. मकळिया वेंदरांतून हा गोंद पाठवितात. हे दोन्ही जातीचे गोंद पाण्यांत विरघळतात. हा गोंद निवडून त्याचे वर्गीकरण करतात व सुंयईहून ईस्ट इंडिया अरबी गोंद या नावाने परदेशी पाठवितात. अलीकडे हे गोंद सुंयईहून न पाठवितां परस्पर बाहेर देशांत पाठविले जात असल्यामुळे ह्याचा व्यापार दिवसेंदिवस कमी कमी होत चालला आहे.

(३) घाटा गोंद—सुंयईत जलमार्गाने न येतां आगगाडीने घाटावरून येणाऱ्या गोंदास घाटा गोंद म्हणतात. घाटा गोंद या नावाने आजकाल विकला जाणारा गोंद पुष्कळ प्रकारचा असतो, एवढेच नव्हे तर त्यांत भेसळहि झालेली असते.

गोंद गोळा करण्याची रीत:—झाडावर गोंद दिसला की, मुळे व वायका तो गोळा करून दुकानदारास

विक्रतात. अशा रीतीने निरनिराळ्या माणसांनी निरनिराळ्या ठिकाणांहून आणलेला गोंद एकत्र केला जातो. व्यवस्थित रीतीने गोंद गोळा करण्याचा पद्धति कोठेच अस्तित्वांत नाही; व एकाच जातीच्या गोंदाचा विपुल साठा सतत पुरविता येईल इतकी शक्तीही कोठेच नाहीत. यामुळे एकाच जातीचा निरंजळ गोंद मिळणे फार सुक्रीयल झाले आहे. दक्षिणेस त्तुतिकोरिन येथे आलिकडे गोंदाचा व्यापार सुरू झाला आहे.

हिंदुस्थानांत गोंदाचा पुरवठा आफ्रिका, अरबस्थान वगैरे ठिकाणांहून जलमार्गाने होतो व त्याचप्रमाणे देशाच्या निरनिराळ्या भागांतून गोंद येतो. व येथून देशी व परदेशी गोंदाची निर्गत होते. हिंदुस्थानांत उत्पन्न होणाऱ्या गोंदाची १९०६-०७ साली मुंबईहून ३५०४४ हॅड्रेडवेट व सिधमधून ५१ हॅड्रेडवेट निर्गत झाली. मुंबईहून आयात मालापेक्षा पुनर्निर्गत अधिक असते.

गोंदाचे औद्योगिक उपयोगः—गोंद हा पाण्यांत वितळल्यानंतर सरसाप्रमाणे चिकट होतो. यामुळे पुष्कळ कामाकडे त्याचा उपयोग होतो. कापडाच्या गिरण्यांत कपडा व सूत यांस खळ लागते त्या खळीच्या मिश्रणांत गोंद घालतात. साखरेपासून तयार होणाऱ्या निरनिराळ्या प्रकारच्या मिठाईत गोंदाचे पाणी चिकटपणा येण्याकरिता घालतात. चिटे छापण्याच्या कारखान्यांत, रंगारी कामाकडे, चिताऱ्यास लागणाऱ्या रंगाच्या मिश्रणांत, पत्र पाठविण्याची पाकिटे व इतर कागद चिकटविण्याकडे वगैरे नाना प्रकारच्या औद्योगिक कामाकडे गोंदाचा उपयोग करतात. बहुतेक जातीचे गोंद गंधहिन, स्वादहीन, व स्वच्छ बिनरंगाचे असतात. त्यांपैकी पुष्कळ जाती पाण्यांत विरघळून त्यापासून चिकट द्रव उत्पन्न होतो. परंतु कांहीं जातीचे गोंद न विरघळतां लाळाप्रमाणे फुलतात. पातळ गोंद विघडून नये म्हणून त्यांत कार्बालिक असिड वगैरे जंतुविनाशक पदार्थ सूक्ष्म प्रमाणांत घालून ते गोंदाचे पाणी गाळून त्याच्या वाटल्या भरून बाहेर देशांतून येथे येतात. व त्यांचा खप बराच होतो. गोंदाचे (डिकाचे) लाडू फार पौष्टिक असतात.

गोंदण—शरीराच्या कांतव्यावर निरनिराळ्या प्रकारची चित्रे, आकृत्या, अक्षरे किंवा शब्द सुईसारख्या तीक्ष्ण टोंकाच्या हाथारांनी किंवा इतर साधनांनी टांचून घेणे व त्या आकृतीस कायमचे स्वरूप येण्याकरिता त्यांत तांबडा किंवा काळा रंग भरणे यास गोंदणें असें म्हणतात. ही चाल फार प्राचीन काळापासून जगातील बहुतेक देशांत प्रचलित आहे. आफ्रिकेतील किंवा आस्ट्रेलियातील असेंस्कृत लोकांत सर्व शरीरभर चित्रविचित्र आकृती गोंदून घेतात. व याप्रकारे ते आपली शरीरे भूषवितात. अगदी जंगली जातीपासून तो आधुनिक सुधारणेच्या शिखरास पोचलेल्या लोकांपर्यंत या चालीचा प्रसार आहे. हिंदुस्थानांत द्राणणेतर् जातीच्या क्रियांत गोंदण्याचा प्रघात फार आहे. देवादिकांची नांवे,

आपले स्वतःचे, नवऱ्याचे किंवा प्रेमांतल्या माणसाचे नांव, तुळशीचे झाड वगैरे नाना प्रकारची चित्रे हातावर किंवा शरीराच्या निरनिराळ्या भागांवर क्रिया गोंदून घेतात.

यूरोपियन, यूरेशियन लोक, विशेषकरून सोलजर लोकांस गोंदून घेण्याची फार हैस वाटते. व त्यांस लढाईमध्ये जखमी अगर मेल्ल्या माणसांचा नांव गांव वगैरे पत्ता लावण्यास या गोंदण्याचा उपयोगहि होतो. गोंदण्यांत जपानी लोक फार कुशल आहेत. ते कोणताहि नमुना दाखविला असतां त्यावरहुकूम चित्र अंगावर गोंदतात. इजिप्त वगैरे प्राचीन देशांत सुद्धा क्रियांच्या शरीरांवर गोंदण्याचा प्रघात होता. शिक्षणप्रसारामुळे हिंदुस्थानांतल सुशिक्षित क्रियांमध्ये गोंदण्याची चाल बहुतेक बंद होत आली आहे.

गोंदण्याचीं हत्यारे प्रत्येक देशांत किंवा जातींत निराळी असतात. सुधा किंवा वामळीचा मजवूत कांटा बहुतेककरून उपयोगांत आणतात व गोंदल्यानंतर विशिष्ट झाडपाल्याचा रस बरून लावतात. किंवा काजळासारखे काळे रंग कातडीत भरतात. म्हणजे कायमचा हिरवा रंग येतो. अलीकडे विजेच्या साहाय्याने फार जल्द व कमी वेदना करून वाटेल त्या आकृतीप्रमाणे गोंदण्याची सोय झाली आहे.

गोदावरी जिल्हा—मद्रास इलाखा. उत्तरेकडील किनाऱ्याचा जिल्हा. क्षेत्रफळ २५४५ चौ. मै. गोदावरी नदी जिल्हाच्या थेट मध्यावरून वहाते. या जिल्हाला समुद्रकिनारा १७२ मैल आहे. पण कोकोनाड हेच कायते एक अगदी थोड्याशा व्यापाराचे बंदर आहे. गोदावरी व सावरी यांच्याशिवाय नद्या वगैरे नाहीत. उंचवट्यावर कांहीं ओढे आहेत त्यांचा शेतीकडे उपयोग होतो. हवामान सामान्यतः वांगळ असते पण बहुधा सर्वत्र व विशेषतः एजन्सीपट्यांत ताप व नलेरिआ नेहमी असतात. प्राचीनफाळी हा जिल्हा कलिंग आणि वेंगी या दोन राज्यांत विभागला होता. ज्यांच्याविषयी कांहीं माहिती मिळते असे राजे म्हणजे आंध्रवंशातील होत. २६० ख्रि. पु. च्या सुमारास अशोकाने यांना जिंकले. होते. पण पुन्हा ४०० वर्षेपर्यंत पुढे त्यांना आपले राज्य कायम राखून विस्तृतहि केले. त्यांच्या मागून क्रमाने पल्लव व चालुक्य आले. चालुक्य हे वैष्णव असून वाकोचे बौद्ध होते. कांहीं दिवस चालुक्य हे बौद्ध साम्राज्याचे मांडलिक होते. इ. स. १२०० च्या सुमारास चौलसत्तेचा न्हास झाला व वरंगळचे गणपतिघराणे सत्तारूढ झाले. १३२४च्या सुमारास कांहीं काल मुसुलमानी सत्ता होती. पण त्यांना लौकरच हांकून देण्यांत आले व राजमहेंद्रीच्या रड्डी घराण्याच्या ताब्यांत सर्व मुलुख गेला. १५ व्या शतकांत ओरिसाच्या गजपति घराण्याचा अम्मल येथे आला. १४७०मध्ये गुलबर्ग्यांच्या सुलतानाला राजमहेंद्री व कोंडपल्ली ही ठिकाणे त्याने केल्ल्या मदतीबद्दल देण्यांत आली आणि थोड्याच वर्षांत गजपतींचे राज्य त्याने आपल्या सत्तेखाली

आणलें. गुलबर्ग्याच्या राज्यांत अंदाधुंदी माजल्यामुळें गज-पतीनी पुन्हां आपली सत्ता मिळविली. १५१५ मध्ये विजयानगरच्या कृष्णदेवराजानें त्यांना आपले मांडलिक केले. १५४३ मध्ये गोवळकोंड्याच्या सुलतानानें पुन्हां उचल खाल्ली व गोदावरीपलीकडे त्यांना आपली सत्ता पसरली व १६८७ मध्ये अवंतगंजेच्या स्वारीपर्यंतहि त्यांची सत्ता कायम होती. बादशाही अमलाचा चांगला जम न वसून मोठा जमीनदार स्वतंत्र होऊं लागले व अवंतगंजेबाबत बादशाहीला जो विस्कळितपणा आला त्यांत दक्षिणचा सुभेदार अतकजाह यानें दक्षिणेंतील मुलखांत एकतंत्रीपणा व शांतता प्रस्थापित केली.

यापूर्वीच पुष्कळ दिवस या जिल्ह्यांत युरोपियन लोक येऊन राहिले होते. पालकोट येथें १६५२ मध्ये डच लोकांची वसाहत होती. जगन्नाथपुरम येथेहि त्यांना आपलें ठाणें दिलें. मदपोळम, वारिवासरम व आणखी दोन ठिकाणी इंग्रज लोकांना वसाहती केल्या. यानाम येथें फ्रेंच होते व तें ठिकाण अद्यापि त्यांच्याकडे आहे. नरसपूर व उत्तर सरकार त्यांना दक्षिणच्या सुभेदाराकडून मिळालें (१७५३). १७५७ मध्ये कॉडोर येथें लढाई होऊन सरकारप्रांतांत इंग्रजांचें वर्चस्व प्रस्थापित झालें. १७६५ मध्ये हा मुलख इंग्रजांना देण्यांत आला. तेव्हापासून १८५९ पर्यंत या जिल्ह्याच्या व्यवस्थेंत पुष्कळ फेरफार करण्यांत आले. १८३० मध्ये ज्या वखारीमुळें सरकारप्रांत मिळाला त्या वखारी नाहींशा करण्यांत आल्या. त्यामुळें व महर्गतेमुळें जिल्ह्याला वरीच दैन्यावस्था प्राप्त झाली व नदीवर एक मोठा बंधारा बांधण्याचें काम हाती घेण्यांत आलें. १८५० मध्ये तें काम पूर्ण झालें व जिल्ह्याच्या भरभराटीचें तें एक साधन झालें. १८७९-८१ मध्ये रंप बंड चालू होतें. व तें मोडण्याकरितां तुकडीची मदत घ्यावी लागली. गुंतुपल्ली येथें बौद्धकालीन अवशेष बरेच आहेत. आणि इतर ठिकाणी बौद्धकालीन व हिंदू अवशेष सांपडतात. राजमहेंद्री येथील मशीदीवरील १३२४ तील लेखांत त्यावेळच्या मुसुलमानांनी सत्तेचा उल्लेख आहे. १९२१ मध्ये या जिल्ह्याची लोकसंख्या १४७०८६३ होती. राजमहेंद्री, पेद्दापुरम व कोकोनाड या तीन विभागांत ६ तालुके व २ जमीनदाम्या आहेत. १८९१ त खिस्ती लोक ९०६४ होते ते १९०१ मध्ये १६७९५ झाले. पैकीं १५८३६ हिंदी खिस्ती आहेत. शेंकडा ९६ लोक तेलगू असून बहुतेक शेतीवर उदरनिर्वाह करतात. कोलार सरोवराच्या सभोंवतालच्या प्रदेशांत कापसालायक काळी जमीन आहे. बाकीची जमीन रेंताड आहे. मुखप्रदेशामध्ये गोदावरीच्या पाण्याचा फार उपयोग केला जातो. नदीमधील गाळांनं बनलेल्या लंका बेटांची जमीन अत्यंत सुपीक आहे. येथील तंबाखू फार प्रसिद्ध आहे. उंचवट्यावरच्या तालुक्यांत जमीन लाल दिसून येते.

जिल्ह्यामध्ये एकंदर जमीनीपैकी ६५२१२१ एकर जमीनदारी व सवंध इनामी गांवांची असून ७११०२५ एकर रथतवारी गांवांतील लागवडींत असलेली आहे. जिल्ह्यांतील एकपंचमांश जमीनींत जंगल आहे. मुख्य पीक तांदुळाचें आहे. एजन्सीमध्ये चेल आणि रागी हीं पिकें मुख्य आहेत. तंबाखू सगळीकडे पिकते. कांहीं ठिकाणी ऊंसहि पिकतो. वागाईत जमीनहि बरीच आहे. अमलापुर व नरसपूर येथें ३२००० एकर जमीनींत नारळ होतात. एकंदर जमीनीपैकी शेंकडा ६२ जमीन पाण्याखाली आहे. सरकारी कालव्यानीं ९३८ चौ. मै. जमीन भिजते व बाकीची तळीं आणि इतर साधनांनीं भिजविली जाते. रथसंगंपली येथें कोळशाच्या खाणी आहेत. पेराकोंडा येथें प्राफाइट सापडतो. एल्लोर येथें चांगले गालीचे तयार होतात. सर्वांत मोठा व महत्त्वाचा कारखाना म्हणजे सामलकोट येथील साखर शुद्ध करण्याचा व दाहू गाळण्याचा होय. या कारखान्याच्या अस्तित्वांनं लोकांना ताडी घेण्याचें व्यसन लवकर जडविलें असून त्याकरतां ४ लक्षांच्यावर झाडें उपयोगांत आणली जातात. भाताचें टरफल कांडणें, एरंडाचें तेल कांडणें, कातडी कमाविणें, लोखंडाचें काम वगैरे उद्योगधंदे आहेत. निळींचे कारखाने व मोठ तयार करण्याचीं खाजगी व सरकारी ठिकाणें व त्रिहूटांचा कारखाना वगैरे ध्यानांत घेण्याजोगे धंदे आहेत.

निर्घात बहुतेक शेतकीच्याच उत्पात्ताची असते. तांदूळ व इतर धान्यें, तंबाखू, गळिताची, धान्यें, नारळ, फळफळावळ, तूप व कातडी हे मुख्य जिनस बाहेर जातात. कापूस इंग्लंड व फ्रान्स आणि बेलजमकडे जातो. तांदूळ सिलोन, मॉरिशस येथें; गळिताची धान्यें फ्रान्स, इंग्लंड (युनायटेड किंगडम) व ब्रह्मदेशांत व तंबाखू ब्रह्मदेशांत याप्रमाणें माल रवाना होतो. राजमहेंद्री व अंबाजीपेट हीं व्यापाराचीं दोन मुख्य ठिकाणें आहेत. अद्यापि दर १००० माणसांमाणें ११ पौंड अफू खपते. पूर्व किनाऱ्यानें जाणारी मद्रास रेल्वेलाइन या जिल्ह्यांतून राजमहेंद्री-सामलकोटवरून जाते. सामलकोटाहून कोकोनाडा येथें एक शाखा जाते. गोदावरीवर बांधलेला एकपूर्णांक एकद्वितीयांश मैल लांबीचा पूल सुंदर व भक्कम आहे. या जिल्ह्यामधील तीन शहरीं म्युनिसिपालिट्या आहेत. २५ लहान शहरीं युनियन पंचायती आहेत. जिल्हाबोर्ड, पोलिस, जेल, दवाखाने, देवीडोंडर वगैरे मासुल व्यवस्था आहे. शिक्षणाच्या बाबतींत अर्थभा हा जिल्हा बराच पुढें होता. दर दहा हजार ७५९ लोकांस लिहितांवाचतां येतें.

गोदावरी नदी—दक्षिण हिंदुस्थानांतल एक मोठी नदी. गोदावरीचा संस्कृत अर्थ पाणी किंवा गाई देणारी असा आहे पण दख्खनला विभागणारी म्हणून 'गोदे' (मर्यादा) या तेलगू शब्दावरून हिला हें नांव पडलें असाचें असें कांहीं भाषापंडित म्हणतात. ही गंगा, सिंधू यांच्या खालेखाल आहे. लांबी ९०० मैल असून उगम पश्चिम

पात्रांत नाशिकजवळ त्र्यंबक येथे आहे. रामचंद्राचा वास्तू हिला तोंदी वराच काळ झाल्यामुळे हिला पावित्र्य प्राप्त झालेले आहे. सिद्धस्थांत गोदेचे महात्म्य विशेष मानितात व त्यावेळी नाशिक-त्र्यंबकास फार मोठी यात्रा जमत. हिला नांदेड येथे धरण बांधले आहे व नेवांस येथे प्रवरा व मुळा हिला मिळतात. पैठणनंतर पुढे हा १७३ मैल हैद्राबाद संस्थानांतून जाते. हिला पूर्णा, मांजरा, मानेर, वर्षी, वैतंगंगा वगैरे नद्या मिळतात. वैतंगंगा वर्यंच्या द्वारे सातपुडा व नागपूरभागेचे पाणी घेऊन गोदावरीला मिळते. पुढे प्राणहिता, हैद्रावती व तालमा नद्या मिळतात. १०० मैलपर्यंत गोदावरी नदी मध्यप्रांत व हैद्राबाद संस्थान यांची सरहद्द आहे. पुढे १५-१५ मैल लांबीचे दोन खडक पात्रांत आहेत ते फोडून काठग्याचा प्रयत्न फसला. नाहींतर वरपर्यंत बोटी येण्याची सोय झाली असती. पुढे मद्रास इलाखा व हैद्राबाद यांच्या हद्दीवरून वहाते. या भागांत हिला सवरी मिळते. नंतर मद्रास इलाखाच्या कृष्णा गोदावरी मिल्हाच्या हद्दीवरून सपाट प्रदेशांतून संथपणात वहाते व पुढे घाट फोडून वाहेर निघाल्यावर पुन्हा संथपणात वहाते. या भागांत लंका नांवाची गाळांनी बनलेली वेटे सुपीक व तंबाखूवहल प्रसिद्ध आहेत. राजमहेंद्री येथे ११ मैलाचा रेल्वेचा पुल आहे. पावसाळ्यांत पूर येऊन वाजूचा भाग जवळच होण्याचा संभव असल्याने धके वांधावे लागतात. रामहेंद्रीच्या नंतर कांहीं मैलांवर गौतमी व वशिष्ठा असे दोन फांटे होतात. व या दुआवायमध्य नदीच्या गाळांनी बनलेली अर्धत सुपीक जमीन आहे. व या भागांत गोदावरीच्या पाण्याचा शेतीकडे उपयोग मोठ्या प्रमाणावर करतात. धवलेश्वराच्या देवळाजवळ धरण बांधून कालवे काढले आहेत (कालवे पहा). गोदावरी व तिचे कालवे यांतून वन्याच अंतरापर्यंत बोटी चालतात पण पुढे खडक आल्यामुळे त्या फार वरपर्यंत येत नाहीत. यानाम ही फ्रेंच वसाहत गोदावरीच्या कांठी आहे. हिला वृद्धगंगा असे म्हणतात. ही गंगेतारखीच पवित्र मानतात व गंगा आणि गोदा एकच होत अशी समजूत आहे. नाशकास हिला गंगाच म्हणतात. दर १२ वर्षांनी राजमहेंद्री येथे पुष्कर नांवाचा स्नानमहोत्सव होतो. त्र्यंबक, कोटिपल्ली, राजमहेंद्री व भद्रचलम् ही गोदावरीची पवित्र क्षेत्रे आहेत.

कालवे.—गोदावरी नदीचा मुळप्रदेश म्हणून जो एक भाग आहे त्याला धवलेश्वरपासून सुरुवात होते व येथूनच गोदावरीचे दोन प्रवाह होऊन वरील प्रदेशाचे तीन विभाग होतात. पूर्वमुखप्रदेश, पश्चिममुखप्रदेश व मध्यमुखप्रदेश हा सर्व प्रदेश सुपीक, मळीच्या जमिनीचा व सपाट असून समुद्राकडे दर मैली एक फूट याप्रमाणे उतरता आहे. धवलेश्वर येथे नदीस धरण बांधले आहे व या धरणांतून तीन स्वतंत्र कालवे वरील तीन भागांकरिता काढले आहेत. हे कालवे वरचे मोठे म्हणजे ४९३

मैल होडवा व लहान पोटी चालण्याजोगे असून १९२९मैल लहान शाखा आहेत. मुळप्रदेशाच्या सर्व भागावर पाणी खेळवतां येण्याची सोय करण्यांत आली असून ६६२००० एकर जमीन या कालव्यांनी भिजते. १९०३—४पर्यंत ऐन खर्च ३३५ लाख झाला. व त्या साली ३३ लाख वसूल झाला. चालू खर्च वजा जातां शेकडा १७१० पर्यंत निव्वळ नफा रहातो. या कालव्याच्या कामाच्या खाली खाल गुजरातम् येथील नहर (अक्किडकट) आहे व त्याने वैतथेय या गोदावरीच्या शाखेने नगरम्पर्यंत पाणी जाते. १८४५—४७ या दोन वर्षांत या कालव्यांचे मुख्य काम झाले. धरणाची उंची १० फूट आहे. लांबी एकंदर २१ मैलापर्यंत आहे व त्याचे ४ विभाग असून मध्य तीन ठिकाणी वेटे आहेत.

गोंदिया—मध्यप्रांत. भंडारा जिल्हा. टिरोरा तहसील. उत्तर अक्षांश २१° २८' आणि पूर्व रेखांश ८०° १३'. नागपूरपासून ८१ मैलांवर हे बंगाल-नागपूर रेल्वेचे जंक्शन आहे. येथूनच जवळपूरला रेल्वेचा फांटा फुटतो. लोकसंख्या (१९११) ५८४७. धान्य व जंगलांतील सामान यांचा येथे वराच व्यापार चालतो. दर मंगळवारी येथे बाजार भरत असून गांव भराभराटत आहे. येथे पोस्ट ऑफिस, पोलिस कचेरी, दवाखाना, हिंदी व मराठी शाळा आहेत. मालगुझार पोवार रजपूत आहे.

गोदा पोटविभाग—बिहार—ओरिसा. परगणा जिल्हा. क्षेत्रफळ ११५ चौ. मै. याचे निसर्गतः दोन भाग पडतात. पश्चिम व दक्षिण भाग डोंगराळ आहे. व पूर्वभाग मऊ गाळाच्या सुपीक जमिनीचा आहे. लोकसंख्या (१९११) ३८७१६० खेडी १७३००. गोदा हे मुख्य ठिकाण शहर नसून खेडेंच आहे.

गोंधळी—या जातीची विशेष वस्ती हैद्राबाद संस्थान आणि वन्हाड—मध्यप्रांत या भागांतून आहे. मुंबई इलाख्यांत गुजराथेवरील करून सर्व इलाख्यांभर हे लोक पसरलेले आहेत. पण एकंदर लोकसंख्या हजाराच्या आंत आहे. यांचे मूळ वसतिस्थान माहूर व तुळजापूर हे असून आपण २००-३०० वर्षांपूर्वी दक्षिणत आले असते हे सांगतात. हे अंबावाई भवानीचे सेवेकरा असल्यामुळे खालच्या जातीच्या लोकांत यांना चांगला मान मिळतो. मराठ्यांच्य तत्त्वेच्या आरंभी गोंधळी लोक आपले पोवाडे गाऊन अशिक्षित लोकांमध्ये देशभिमिपान जागृत ठेवात असत. हे लोक “ गोंधळ ” करून व भवानीच्या नांवावर शिक्षा मागून आपले पोट भरतात मुंबई इलाख्यांत (१) मराठे, (२) कुंभार, (३) कडमराय, (४) रेणुकराय, (५) ब्राह्मण, (६) अकरमाशे अशा सहा पोटजाती यांमध्ये आहेत. संस्कार व रीतिरिवाज या बाबतीत मराठे कुणव्यांप्रमाणे चांगतात. यांचा दर्जा मराठयांहून खाली आहे. मध्यप्रांतांत यांच्या जाती पुढीलप्रमाणे आढळून येतातः—ब्राह्मण, मराठे, माने,

कुणवी, सैरेकुणवी, तेली, महार, मांग व विदुर तसेंच देशकर, गंगापारे व हिजडे लोकहि यांच्यांत मिळसतात. यांची गोत्रे, डोकेंफोड, सुक मुके, जबल, पंचांग इत्यादि होत. लमांत वराच्या गळ्यांत त्याच्या जातीतील ५ विवाहित लोक कवड्याची माळ घालतात; हाच गोंधळी होण्याचा विधि आहे. उच्च जातीच्या लमाकार्यांत किना नवसाचा गोंधळ करण्यास यांस बोलावतात. गोंधळास चार माणसे लागतात. कोणी लोक नवसांकरितां हि गोंधळी होतात. स्वतःची जात न सोडतां त्यांस ही दीक्षा घेतां येते. [सेन्सस रिपोर्ट, सन १९११ (मुंबई); रसेल व. हिरालाल].

पूर्वी मराठेशाहींत सरकारी गोंधळी नेमिलेले असत. त्यांची कामे पुढील जावत्यावरून कळतील.

गोंधळी जा व ता.—१ गोंधळी यांनी दरमहा पौर्णिमेस प्रातःकाळीं अंधोळ करून, गंध लावून वस्त्रपात्र स्वच्छतेनें सरकार बाळांत येऊन तत्प्राप्तुं गोंधळ रात्री नेमानं करून जात जावें. लिहित्याप्रमाणें आपलें काम हुशारीनें करावें. यांत अंतर पडू नये. पौर्णिमेस अगर जेव्हां हुकूम होईल त्या वेळेस जमत जावें. सदर हुकूम लिहित्याप्रमाणें वेदो-वर्त हुशारीनें सरकार चाकरी करून दाखवील, त्याजवर सरकारमेहुरवानी होईल. हें समजोन हुशारीनें वागावें.

सरकारांतून चालवण्याचे जावते:—

१ दरमहा पौर्णिमेस व वैशाखीच्या गोंधळावद्दल रुपया एक व खण पावतो. त्याप्रमाणें पावेल.

१ पोतास खादी व ओवाळणीवद्दल रुपया एकपावतो म्हणोन कलम. त्यास शिरस्त्याप्रमाणें पावेल, व रोजसुरा दोन ताफ्यांस पावतो त्याप्रमाणें पावेल.

१ दसऱ्याच्या पूजेस चौडक्यास पागोटी दोन व दिपवाळीवद्दल तेल व फराळाचें सालावादीप्रमाणें पावत जाईल.

या जावत्याप्रमाणें प्रतापसिंह छत्रपति सातारकर यांची व्यवस्था होती. [इतिहाससंग्रह पु. ६; अं. ११].

गोत्रा, ता लु का.—मुंबई. पंचमहाल जिल्ह्यांतील उत्तरेकडचा तालुका. क्षेत्रफळ ५८४ चौ. मैल. यांत एक शहर व २२२ खेडी आहेत. लो. सं. (१९११) ११०४६६. सारा व कर मिळून वसूल (१९०३-४) ९२००० रु. येथें शेती फार हलक्या दर्जाची आहे व झडपें आणि जंगल पुष्कळ आहे. इवा प्रकृतिसे अपायकारक अशा आहे. पावसाचें मान सरासरी चाळीस इंच आहे. मदी व पानम या दोन नद्या या तालुक्यांत आहेत व मका हें मुख्य पोक निघते.

शहर.—गोत्रा हें तालुक्याचें मुख्य ठिकाण. पंचमहाल जिल्ह्याचेंहि हेंच मुख्य ठिकाण आहे. गोप्रारतलाम रेल्वे येथून जाते. लो. सं. (१९११) २२१४४. सुसुलमानांच्या वेळीं अमदावादाचा सुभेदार येथें रहात असे. रेवाकांठा पोलिटिकल एजंट येथेच असतो. गोत्रा शहरां म्यु. कमिटी आहे. चामडें कमावण्याचे वरेंच कारखाने आहेत.

गोत्रा हें जळक व इमारती लांकडाच्या व्यापाराचें मुख्य ठिकाण आहे. शहराजवळ एक मोठा तलाव आहे. गोत्रा येथें सरकारी कचऱ्या, दवाखाने, हायस्कूल व मुलांमुलींच्या शाळा यैरे आहेत.

गोप—हा शब्द मूळचा विदिष्ट लोकांचा वाचक असावा. नाग म्हणजे जसे डोंगरी लोक तसे गोप म्हणजे सपाट देशांतील लोक म्हणजे गुराखी. यांचा गुराखीपणा संस्कृतीच्या इतिहासांत डोंगरीपणाच्या नंतरचा आहे. गोप म्हणजे स्थायिक लोक नसून हिंडणारे होते हें “ ब्रज ” (गोपांच्या वसाहती) म्हणजे चालतागांव यावरून दिसतें असें रा. राजाराम भागवत म्हणतात.

गोपांमध्ये वीरपूजा होती ती ब्राह्मणांनी उचलली आणि कृष्ण हा क्षत्रिय व ब्राह्मणांच्या पाचा पडणारा बनविला, आणि त्यास क्षत्रिय वसुदेवाचा परांगदा मुलगा वनाविले. कंस यादवांचा भेड करण्य.साठी वसुदेव यादवांनी गोपांची मैत्री केली एवढेंच मूळचें तथ्य असेल. कन्ह्या, कन्ह अंगर कन्हर हें मूळचें नांव असून ब्राह्मणांनी त्यास “ कृष्ण ” बनविलें असेल. गोपी नाचणाऱ्या व गाणाऱ्या असून कृष्ण इत्यादि गोप वाजविणारे असतील. गोप शब्दाचा अगर कृष्णाचा ज्या स्थलांशी संबंध आहे अशां स्थलें म्हटलीं म्हणजे (१) गोदावरी, (२) गोपपूर (गोवें), (३) गोमंतक, (४) गोवर्धन, (५) कृष्णानदी, (६) कान्हेरी, (७) कन्नड. प्राचीन काळां गोप हें केवळ वर्गवाचक नसून राष्ट्रवाचक नांव असावें असें दिसतें. गोपराष्ट्र हरिवंशांत उल्लेखिलें आहे. महाभारतांतहि (भीष्मपर्व ९) गोपराष्ट्राचा उल्लेख आहेच.

गोपराष्ट्र हा शब्द शालिवाहनाच्या ६ व्या शतकाच्या पहिल्या पादांतील ताम्रपटांत येतो. या शब्दाचे संबंधी शब्द भारतीय भाषांत अनेक आहेत. भंडार्यामध्ये गांवड हा एक पोटभेद आहे. गावडे नांवाची एक जात गोव्यांत व कोंकणांत आहे. गौडा हा पाटलाचा वाचक शब्द आहे. तोहि यार्शी संवद असावा. गुर्जर ही गोपांप्रमाणेंच गवळ्यांची जात असावी.

गोप या शब्दाचा संबंध परदेशांतील जातींशी लावण्याचा प्रयत्न रा. भागवत यांनी केला आहे. ते म्हणतात की, मिसरी लोकांचें अति प्राचीन नांव गोपथ होय. गोपथ शब्दाचा हल्लीं काष्ट असा अपभ्रंश होतो. ईजिप्त हेंहि नांव गोपथ शब्दाचेंच रूपांतर होय. त्याचा खरा उच्चार “ ऐगुप्त ” असा होय. ग्रीस गोमांस खात म्हणून त्यांच्या भांड्यास मिल् शिवत देखील नसत. “ काष्ट ” पैगंवराचे शिष्य झाल्यामुळें गोधातक झाले. (वि. वि. पु. २३ पृ. ५१-५२.)

या भागवती चर्चेवर कांहीं अनुकूल व प्रतिकूल टीपा देतां येतील त्या येणें प्रमाणें:—

(१) काष्ट हे लोक मुसलमान नसून ख्रिस्ती आहेत. (२) काष्ट हा गोपथ याचा अपभ्रंश असो अगर नसो काष्ट हें आपणांस ईजिप्शियन समजतात. (३) ईजिप्त यांचें ग्रीक

नांव ईजिप्टांस किंवा ऐजिप्टांस आहे. 'जी' चा उच्चार ग्रीक मध्ये ग असा आहे आणि 'वायू' चा उच्चार उ असा आहे. (४) " एगुप्त " या ईजिप्टच्या ग्रीक नांवाची व्युत्पत्ति लागत नाही. त्यामुळे भागवत यांची सूचना उपपुक्त आहे. (५) ईजिप्टला तद्देशीय लोक केमि म्हणजे कृष्णभूमि म्हणत आणि ईजिप्टमधील लोक आपणांस रोमि म्हणत असें ब्रिटानिका म्हणते.

परक्या देशासंबंधानें विवेचन सोडून केवळ हिंदुस्थानाकडेच लक्ष दिलें तर असें दिसेल की, देशांतील प्रत्येक भागांत गोपसदृश जात आहे. अहीर, गोलाल (बंगाल) गोवारी, गवडी, गोपाळ इत्यादि नांवाच्या जाती पुष्कळ आहेत. या जातींचा एकमेकांशी कांहीं संबंध होता किंवा नव्हता हें या जातींतील पोटजाती, गोत्रे व देवकें पाहून ठरविलें पाहिजे. जातीचें राष्ट्र होंवें व राष्ट्राची पुन्हां जात होंवें या क्रिया या जातींत अनेकवेळ झाल्या असल्यात. या जातींचें रक्त प्रत्येक ठिकाणें अनेक स्थानिक जातींत मिसळलें असावें आणि स्थानिक जातींचें यांच्यात मिसळलें असावें. या जातींशी सदृश जाती (गवळी, अहीर व आभीर) मागें दिल्या आहेत आणि आतां उरलेल्या कांहीं जातीकडे लक्ष देतों.

गो वारी.—यांची जात फक्त वऱ्हाड मध्यप्रांतांतच आहे. लोकसंख्या सुमारे दीड लाख आहे. जेथें हे लोक आहेत तेथें गवळी व अहीर लोक कमी आहेत. यांचें बहुमानाचें नांव धारे आहे. यांची जात गोंड व अहीर यांच्या मिश्रणानें बनली असून त्यांना गोंड रक्ताचा भाग वराच आहे. गोवाऱ्यांचे ३ वर्ग आहेत. गायगोवारी, इंगा व मारिया गोवारी. गाय गोवारी हे फार उच्च आहेत. यांच्यांत गवळी-रक्त जास्त असतें. देगा व मारिया तर प्रत्यक्ष गोंडापासूनच जन्मले आहेत. यांना गायगवाऱ्यांच्या हातचें अन्न चालतें व इंगांच्या हातचें गायगवारी व गोंडगवारां यास चालतें पण गोंडगवाऱ्यांच्या हातचें इंगास चालत नाही. यांची कुलनामें पशुपक्षी, झाडे व इतर पदार्थ या नांवांवरून पडली आहेत. कोडे कोडेवान हा यांचा देव आहे. त्यांची पूजा लक्षांत व मोठ्या उत्सवांत करतात. जातीच्या सभेच्या अध्यक्षस शेंध्या म्हणतात. याची निवड झाली की तो मरेपर्यंत बदलत नाही. त्याला गुन्हेगारांस जातींत परत घेताना प्रथम त्याच्या वरोवर जेवावें लागतें.

पुरुषांच्या कपाळावर एक उभी रेष गोंदतात. याशिवाय तो गोवारी समजला जात नाही. बायका आपल्या उजव्या हाताच्या कोपराखाली सुद्धा नागमोडी रेषा गोंदतात व त्यास सीतेचा हात म्हणतात. गोवाऱ्यांचा मुख्य धंदा गुरें चारण्याचा आहे. कांहीं शेतकीहि करतात. [रसेल व हिरालाल.]

गो पाळ बो र क र—हे वऱ्हाडांत रहातात. यांचे पांच वर्ग आहेत. मराठी, वीर, पांगुळ, पहलवान (खाम) व जुज-

राथी गोपाळ. मराठी गोपाळांचा दर्जा उच्च असतो. पण वीरगोपाळ फार नीच समजले जातात. गांवाबाहेर शोपण्या वांधून रहातात व त्यांचा मुख्य एक दोन वर्षी-नंतर त्या शोपण्या काढून दुसरीकडे वांधण्यास सांगतो. बोरकर लोक चटया विणतात. पांगुळ झाडाखाली धोतर आंधरतो व झाडावर वसून भीक मागतो. मृताशौचांतच हे क्षौर करतात. इतर दिवसांत केश व दाढी लांब वाढवितात दावलमालिक हा यांचा देव आहे. हे प्रेतें झोळीत टाकून नेतात व मांडी घालून पुरतात. खाम गोपाळ हे द्वावादेकडील लोक आहेत. हे दोऱ्यांवर खेळ करतात. गुरें चोरण्यांत पटाइत आहेत. आतां हे शेतकी करतात.

गो झा.—यांचा मूळचा धंदा गवळ्याचा आहे. आतां बहुतेक लोक शेती व मजुरी करतात. यांची वस्ती मुख्यतः मद्रास, म्हैसूर व हैदराबाद संस्थानांत आहे. लोकसंख्या सुमारे १५ लाख आहे. म्हैसूर संस्थानांत या जातींत उरगोळा आणि कडुगोळा असे दोन भेद असून ते परस्परांपासून भिन्न आहेत. उरगोळा जातींत अनेक पोटभेद आहेत. त्यांपैकी येरा अथवा किलाटी गोळा ही जात मुख्य आहे. यांच्यातील नांवें प्राणी, वनस्पती किंवा इतर वस्तूवरून पडलेली आहेत. त्यांची मूळची भाषा तेलगू असावी. पण कानडी मुलखांत रहाणारे लोक कानडी भाषाच वापरतात. जांवायास आपल्या सासऱ्यांच्या मालमत्तेचा हिस्सा मिळवू शकतो व त्यास सुलगा नसल्यास जांवईच वारस समजला जातो.

यांच्यांत विधवाविवाहास मोकळीक नाही. स्त्रीपुरुषांस घटस्फोट करतां येतो. 'वसावी' ची वहिवाट नाही. हे वैष्णव असून कृष्णपूजक आहेत. कित्येक शिवपूजकहि आहेत. 'यासय' म्हणून आपलें आयुष्य परमेश्वरास अर्पण करण्याची यांच्यांत विशेष वहिवाट आहे. कडुगोळा हे आपण मूळचे उत्तरेकडील आहां म्हणून सांगतात. त्यांच्यांत एकंदर तीन पोटभेद आहेत. स्त्रींन अविवाहित मरतां कामा नये असा त्यांचा समज आहे. विधवांना विवाह करण्याची मोकळीक नाही. प्रत्येक भागांत एक 'यजमान' असून त्यास पुष्कळ अधिकार असतात. हे लोक विष्णुपूजक आहेत. जेजाया ही त्यांच्या जातीची मुख्य देवता मानली आहे.

मुंबई इलाख्यांत सुमारे ५००० गोळा आहेत. कळपवाले, फिरते गुराखी व वैदू लोकांची ही एक मिश्र राष्ट्रजात बनली आहे. बेळगांव जिल्ह्यांत यांना गोपाळ हें नांव आहे. ते तेलगू बोलतात. तेलगणांत दुष्काळ पडल्यासुद्धे हे लोक उत्तरेस आले असें म्हणतात. औपधें विकणाऱ्या गोळा लोकांमध्ये मराठा, वैदू इत्यादि जातींचा बराच भरणा आहे. यांमध्ये मोरे, पवार, शिंदे इत्यादि आडनांवें असून त्यांच्या चालीरीती व संस्कार मराठ्यांप्रमाणेच आहेत. औपधें विकणाऱ्या गोळा लोकांच्या ६ पोटजाती असून एका

जातीतील लोक दुसऱ्या पोटजातीतील लोकांशी विवाह-संबंध करीत नाहीत. गुराखी गोळांतहि सहा पोटजाती आहेत. ते लिंगायतांप्रमाणे आचारविधी करितात व मृतांना पुरतात. वऱ्हाडमध्यप्रांतांत यांच्यांत उपजाती नाहीत. सिवनी जिल्ह्यांत हे आपली व गोंडांची कुलनावे एकच आहेत असे सांगतात. व यामुळे त्यांचा वास्तविक संबंध नसतां कांहीं तरी संबंध असता असे भासते. हे कागडी भापेची एक पोटभापा वोलतात. तिचीं गोलारी, गोलिया व कोमडू अशीं नांवे आहेत. [रसेल व हिरालाल; थर्स्टन; सेन्स रिपोर्ट १९११].

गोपथ ब्राह्मण—हे अथर्ववेदाचे एक ब्राह्मण आहे. अथर्ववेदाच्या अनेक शाखांपैकी 'शानेदेवी' या मंत्राने आरंभ होणाऱ्या संहितेचे हे ब्राह्मण असावे. कारण 'शानेदेवी' या मंत्राने अथर्ववेदाचा आरंभ होतो असा या ग्रंथांत उल्लेख आहे (१. २९). या ब्राह्मणग्रंथाचे दोन भाग असून पहिल्या भागांत अध्याय पांच आहेत व दुसऱ्या भागांत सहा आहेत. पहिल्या भागातील विषय श्रौतविषयास सोडून असून दुसऱ्या भागांत श्रौतविषयाचे विवेचन आहे. परंतु त्यांतील वराच भाग ऐतरेय, शतपथ व पंचविश या ब्राह्मणग्रंथांतून घेतलेला आहे. ऐतरेय ब्राह्मणांतील तर संबंध खंडेच यांत उद्भूत केला आहेत. ब्राह्मणग्रंथ हा संहितेतील मंत्रांचा विनियोग दाखविणारा ग्रंथ असतो. परंतु गोपथ ब्राह्मणांत तसा प्रकार आढळून येत नाही. या ग्रंथांत ब्रह्मा या ऋत्विजाच्या कर्मांचे विशेष विवेचन असून त्रैविद्यांना वगळलेल्या अथर्ववेदाचे महत्त्व जास्त वर्णिले आहे. इतर ब्राह्मणग्रंथांप्रमाणे ब्रह्मा या ऋत्विजाचे कर्म तीन वेदांना करावे, हे मत या ग्रंथास मान्य असून या ग्रंथांत ब्रह्मा ऋत्विजाचे कर्म अथर्ववेदाने करावे असे अनेक ठिकाणी म्हटले आहे. आणि अथर्ववेदाव्यतिरिक्त कर्म असंस्कृत होय असे म्हटले आहे. या ग्रंथांत अथर्ववेदाला ब्रह्मवेद असे पुष्कळ ठिकाणी म्हटले आहे या ग्रंथाचा काल वराच अलोकडोल असावा असे यांतील पहिल्या भागातील उल्लेखावरून दिसून येते. अध्याय २ खंड २३ यांत गर्भीयाणापासून उपनयनापर्यंतच्या संस्कारांचा उल्लेख आहे. तसेच पाक्यज्ञांचा उल्लेख अनेक स्थळां आला आहे. पुत्र शब्दाची व्युत्पत्ति देताना नरकाचा उल्लेख आलेला आहे. तसेच अध्याय १ खंड २९ मध्ये व्यासाचा उल्लेख आहे. या ग्रंथाच्या उत्तर भागांतील दुसऱ्या अध्यायांत दशावतारांचा उल्लेख आहे. वरील अनेक पुराव्यांवरून हे ब्राह्मण वेदेतर वाङ्मयाच्या कालातील असावे असे ठरते. इतर संहितांना जशी ब्राह्मणे आहेत तसे अथर्ववेदासहि एव ब्राह्मण असावे या दृष्टीने बऱ्याच अर्वाचीन काळांत या ग्रंथाची रचना झाली असावी असे दिसते.

गोपालगंज—बंगालच्या फरीदपूर जिल्ह्यांतला एक पोटविभाग. क्षेत्रफळ ५३० चौ. मै. लोकसंख्या (१९११)

४३०२४९. यांत १०८० खेडी असून मुख्य ठिकाण गोपाक-गांव आहे.

गोपालपूर—गंजम जिल्ह्याचे मुख्य बंदर. उ. अ. १९°१६' व पू. रे. ८४°५३'. किनाऱ्याने जाणाऱ्या बोटी येथे लागतात. निगित माल मुख्यतः धान्य, कातडी, ताग, काष्ठ्याचे पदार्थ, गळिताची धान्ये वगैरे. मुख्य आयात साखर, कपडा, राकेल, दाहू, भातूसामान वगैरे. १९०३-४ साली निर्यात व्यापार १४३२००० चा व आयात ३५७००० चा झाला. ब्रह्मदेशांत ७४०० लोक गेले व तेथून ८४०० आले. येथे, दोन दीपगृहे आहेत व हे बंदर बहुधा वारा महिने उघडें व चालू असते. पण दिवसेंदिवस हे बंदर खराब होत आहे. व्यापारहि खालावत असल्याने ते दुस्त ठेवण्याकरिता सरकारहि खर्च करू इच्छित नाही.

गोपिकावाई पेशवे—ही भिकाजी नाईक रास्ते यांची कन्या. हिचा जन्म १७२५ च्या सुमारास झाला. भिकाजी हा सातान्यास शाहूच्या वेळी मोठा सावकार होता; त्याच्या सचोटीमुळे शाहूची त्याच्यावर मर्मा असे. एका दिवाळीत न.इकाने शाहूस मेजवानी केली, तेव्हां गोपिकेस पाहून महाराजांनी तिच्या लग्नाचे स्तःच ठरविले व पुढे याजाराव सातान्यास आला असता त्यास आज्ञा करून नानासाहेबांशी गोपिकेचे लग्न लाविले. लग्न वाईस झाले (१० जानेवारी १७७०). लग्नास खर्च ३४३२५ रुपये झाला. स्वतः शाहूने लग्नांत प्रमुखपणे भाग घेतला होता. ही नेहमी नानासाहेबा वरोवर स्वाभ्याशिका-यांत हजर असे. ही फार कारस्थानी असे व राजकीय आणि दरवारी कामांतहि तिचा कारभार चाले. सवाईरावसाहेबांस तिने केलेला उपदेश पाहिल्यास हिची योग्यता आढळून येईल. नानासाहेबांनी १७३७ त काशी प्रयाग सोडविण्यासाठी उतरते जा मोठी स्वाी केली, तीत गोपिकावाई वरोवर होती; परंतु खानदेवांत आल्यावर तिला दोनतीन महिने गेलले दिसताच भाऊसाहेबांवर तिला पुण्यास परत पाठविण्यांत आले. ती पुढे जुलईत प्रसूत होऊन मुलगा झाला; तोच विशासराव होय. पुढे नानासाहेबांस नाटकशाळाचा नाद लागला (१७५५) त्यामुळे गोपिकावाई ही पेशव्यांवर रुट असे. रामराजाच्या राज्यारोहणप्रसंगी गोपिकावाई मुलांसह (विशासराव व माधवराव) सातान्यास गेली असता, तारावाईने तिला व मुलांना बहुदानाचा पोपाक दिला दिला (१७५०). सदा-शिवरावभाऊची चढतीकळा वाईला पसंत न पडून तिने नानासाहेबांचे मन भाऊघट्ट कळवित केले व भाऊला पानपतावर पाठविण्यासहि वाईच कारण झाले असे आरोप तिच्यावर केले जातात, पण त्याची नक्की शहानिशा अद्यापि होत नाही. मराठी दरवारांत निरनिराळे पक्ष झाले व मुसद्दी एकमेकांचा मत्सर करू लागले. त्यांतहि नानासाहेबांच्या विरुद्ध रामचंद्र शेणवी, महादोया पुरंदरे, गोविंदराव चिटणीस व प्रत्यक्ष भाऊसाहेव हे सधूनसधून जात म्हणून

कलावि गोपिकावार्धेच नानासाहेबांचे मन ना सर्व संडळी विरुद्ध विचडविलें असा प्रवाद त्या वेळी पसरला असवा. रामराजाच्या दत्तकप्रकरणंत तारावार्धेचें गोपिकावार्धेचाहि सत्ता घेतला होता. उदगीरच्या लडाईच्या प्रारंभां भाऊसाहेबांवर मुजफरखानाचें मारिकरी घातले होते (निजामाच्या चियावणीवरून हें कृत्य झालें असाहि तत्कालीन एक तर्क आहे). त्यास वार्धेची प्रेरणा होती असें डफ म्हणतो; पण त्यास आधार नाहीं. पानपतावर भाऊसाहेबांच्या मदतीस नानासाहेब निघाले असतां त्या स्वारीत वार्धे होती. श्रीमंतांनी अचदालीचा सूड घेण्याचा निश्चय करून पुढें चाल केली असतां दरबारी मंडळीनीं व वार्धेचें बोध करून त्यांना परत फिरविलें (१७६१ मार्च). नानासाहेबांच्या अंतकाळी वार्धे जवळच होती. नानासाहेबांनीं मृत्युपूर्वीं सहा महिने नवीन लढ मारिल्यांनीं वार्धेचा त्यांच्याशीं खटका उडाला होता. नानासाहेबांच्या मृत्यनंतर थोडे दिवस वार्धेचें, राधावासादाचें व दोषा कारणाच्यांचें एकचित झालें होतें. परंतु, पुढें विघाड पडत जाऊन वार्धे नाशिकजवळ गंगापूर या गांवीं जाऊन राहिली. थोरल्यामाधवरावाची बायको रमावार्धे हिचें व गोपिकावार्धेचें विशेष सख्य नव्हतें, त्यामुळेहि ती कदाचित् गंगापुरीस गेली असावी. नारायणराव हे गादावर वसले त्यावेळी वार्धे पुण्यास आली होती. तिच्या मनांत सर्व कारभार आपण आटोपावा असें होतें परंतु तें जमलें नाहीं. पुढें हिचें व आनंदीवार्धेचें भांडण फार वाढलें, आणि त्याचा शेवट नारायणरावाच्या खुनांत झाला. वार्धेचा गंगापूरचा सालीना खर्च ३४ हजारचा होता थोरले माधवराव मातृभक्त असल्यानीं त्यांनीं महत्त्वाचा कारभार वार्धेस कळवूनच केलेला आहे. वार्धेला वाळ्योधी लिहितां येत असे. तिच्या संमत्तीनें मोठमोठीं राजकारणें होत. राधावादादावरहि हिचा वचक फार असे. तेहि तिला प्रथम प्रथम बहुतेक राजकारणें कळवीत असत. पण पुढें (नारायणरावाच्या वधानंतर) मात्र परस्परांचें पराकार्यचें वांकडे आलें. या वेळी पुण्यास सूर्येप्रहण लागलें असें ती म्हणत असे. सवाईरावसाहेबावर हिचें फार प्रेम असे. त्या वेळचे मराठे मुत्सद्दी व सरदारहि तिला वचकून असत. नाना फडणिसावर तिचा लोभ असे. शेवटी गंगापूर येथेंच गोपिकावार्धे वारली (३ आगष्ट १७८८). तिच्या उत्तरकार्यास (नक्त २७९५० रु. व ५५७९ रु. कापड मिळून) ३३५२९ रुपये खर्च झाला. कियार्कर्म नाशीक येथें वार्धेचा शंभु गंगाधर मिकाजी यानें केलें व पुढें पुण्यास पेशव्यांनीं केलें. एकंदरीत गोपिकावार्धे ही शहाणी, राजकारणी, महत्त्वाकांक्षी, मानी, इश्रतदार व अधिकारी स्त्री होती. इला विश्वासराव, माधवराव, यशवंतराव, नारायणराव, व आणखी एक असे पांच पुत्र झाले होते. [मराठां रियासत. भा. २. ३; का. इ. सं. पत्रें. ४५२; नानासाहेब राजनिशी. ९. १३६; रामराजे चरित्र पृ. २९; राजवाडे खंड. १. २८९; ३. १५६; ६. १७०.]

गोपचेट्टिपालेयम—मद्रास. कोडमतूर जिल्हा. सत्यमंगलम तालुक्याचें मुख्य ठिकाण एराड (रेल्वे स्टे.) पासून २५ मैल आहे. लो. सं. (१९११) १०१६३. येथील जमीन पिकाला उत्तम असून लोक सुखवस्तु आहेत. सत्यमंगलमपेक्षां हें शहर मोठें आहे. येथें कुंभदाचा दगड पुष्कळ सांपडतो.

गोपीचंद—कांचनपुरचा राजा जो त्रैलोक्यचंद्र त्याचा पुत्र. यानें आपल्या छीच्या सांगण्यावरून जालंदरनाथ नामक एका सिद्धपुरुषास खळीत लीद भरून तीत पुरून टाकलें होतें. पुढें गोपीचंदाच्या मैनावती नामक आईस हें वर्तमान कळतांच तिला फार दुःख झालें. कांहीं काळ लोटल्यानंतर जालंदराचा शिष्य कानिफनाथ हा फिरत फिरत आपल्या गुरुस जेथें पुरलें होतें त्या ठिकाणीं आला. तोन वेळां कानिफानें आपल्या गुरुस हांक मारिली तेव्हां जालंदरनाथ खळीतून सजीव व निर्मळ देहानें बाहेर पडला. पुढें मैनावतीच्या विनंतीवरून जालंदरनाथानें गोपीचंदास अभय देऊन कृतकर्माची क्षमा केली. गोपीचंदांन पुढें विरक्त होऊन योगदीक्षा घेतली व मैनावतीसह ती जालंदरनाथाच्या भजनी लागला. गोपीचंदाची कथा फार गातांना आढळतात.

गोपीनाथ दीक्षित आंक—हे काशीचे रहिवासी असून तेथें यांचे वंशज असतात. यांचें वर पुण्यासहि नेनेघाटावर होतें. यांचे वडीलहि फार विद्वान होते. श्रीत्यांत त्यावेळी त्यांची कार्ति वरीच असल्यानें बहुतेक यज्ञकर्मांत त्यांना अर्धव्याचा मान मिळे. दीक्षित याज्ञर्कांत तरेज्व असत. वडिलांच्या मागें लहानपणाच त्यांनीं एकदां एक आच्येव यथासांग पार पाडल्यामुळें त्यांचें नांव प्रसिद्ध झालें. यांनीं संस्कार रत्नमाला नांवाचा ग्रंथ लिहिला आहे (शके १६८७). यांनीं रघुजी आप्ते यांनां एक पत्र लिहिलेंलें भा. इ. मं. च्या १८३५ च्या इतिवृत्तांत छापलें आहे. हे अग्निहोत्री असून गाणपत्य होते. हे मधून मधून दक्षिणेंत येत असत. [अर्वाचीन कोश; भा. इ. सं. अहवाल १८३५].

गोपीनाथपंत बोकीळ—यांस पंताजी गोपीनाथ असेंहि म्हणत. हा शहाजीच्या पदरी होता; जिजाबाईवरोंवर सांगव्या खेळण्याइतपत याचा शहाजीच्या घरां घरांशा असे. याला पंताजीकाका असें त्यावेळीं म्हणत. हा हिवरें (जि. सातारा) गांवचा कुळकर्णा होता. अफजलखानाकडे याला शिवाजीनें आपला वकील म्हणून पाठविलें होतें. त्यानेंच अफजलचे मन शिवाजीची भेट दोन प्राणसांनिशी घेण्यासाठीं वळवून त्याला प्रतापगडावरील साचीवर आणलें. अफजलच्या वधानंतर महाराजांनीं याला हिवरे गांव इनाम दिलें. तत्पूर्वी हा सुभेदारीवर होता. याचें आडनांव बोकीळ. याचाच वंशज प्रख्यात शहाणा सखारामबापु बोकीळ होय. [राजवाडे खं. ४; प्रस्तावना; खं. २०; अफजलखानाचा पोवडा.]

गोमंतक—किंवा गोमोतक. ' गोवें ' पहा.

गोमती—संयुक्त प्रांतांतली एक नदी. हिचा वृहत्सहि-
तंत उल्लेख आहे (१६. १२). आरंभा २० मैलपर्यंत हिचें
पात्र फार उचळ आहे व ते उन्हाळ्यांत आटतें. पुढें ११२
लहान नद्या मिळाल्यावर ३५ व्या मैलापासून तिला नेहमीं
पाणी असतें. शाहजाहानपूरखेरी रस्त्याच्या जवळ २५० फूट
रुंदीचें पात्र झालें आहे. या पट्यांतून ती मंद गतीनें जाते.
सीतापूरपर्यंत २१३ नद्या येऊन मिळाल्यानें तिचें पात्र रुंद
व खोल आणि प्रवाह जोराचा होतो. लखनौ येथें या नदीस ४
पूळ आहेत. जोनपूरला ही ६०० फूट रुंद होते. तेथें ६५७
फूट रुंदीचा पूळ आहे. तेथून पुढें साई नदी मिळते तेथपर्यंत
ही ३५० मैल वहात येते. नंतर बनारसमधून जाऊन
एकंदर ५०० मैलांचा प्रवास करून ही नदी गंगेला गाझीपूर
येथें मिळते.

गोमतीला वारंवार पूर येऊन नेहमीं नुकसान होण्याचा
संभव असतो. लखनौ जोनपूर भागांत नदीला उतार फारच
थोडा म्हणजे मैलामागें ५१७ इंचाचा आहे. त्यासुद्धें पुराचें
पाणी वाहून जात नाही १८७१ मधल्या पुरानें जोनपूर
व आसपास मिळून १३,००० घरे वाहून गेलीं. महामंदीपर्यंत
वोटी जातात पण व्यापार फारसा नाही. धान्य, सर्पण, गवत
हीं खाली जातात व दगड वर आणतात. या नदीचें पाणी
शेताकडे उपयोजिलें जात नाही.

गोमल घाट—हा गोमल नदीच्या खोऱ्यानें अफ-
गाणिस्तान बळुखिस्तानच्या हद्दीवरून अफगाणिस्तानांत
जातो. हा व्यापाराचा जुना व मुख्य मार्ग होय व अद्यापि
या रस्त्यानें दरसाल हजारों सशस्त्र व्यापाऱ्यांचे
तांडेच्या तांडे उतरतात.

गोमाटी—गोमेटी झेनेरिया अंबेलाटा. ही एक जंगली
भाजी आहे. तिचे वेल पाकसाळ्यांत सद्यात्री पर्वताच्या
जंगलांत उगवतात. त्यांस भाद्रपद अधिन मासांत फळें
येतात. तीं तोंडल्यायेवढीं पण दोडक्यासारखीं कवेंदार
असतात. कव्यांची शीर गोल असते. रुंची तोंडल्यासारखी
अगर कांजीसारखी असते. फळ पिकलें म्हणजे मधाप्रमाणें
गोड लागतें. गोमाट्यांची भाजी वाजारांत येण्याइतकी पुष्कळ
निघत नाही.

गोमेद (अगेद)—कित्येक वाळुकायम पदार्थांनां हें
नांव लावण्यांत येतें. पुष्कळवेळां उजालामुखांतून निघालेल्या
रसाचे हे वनलेले असतात. म्हणून या दगडांत मध्यावर
पोकळी असते. श्राशिलमर्थे एकदां एक ३५ टन म्हणजे
१४० खंडी वजनाचा गोमेद सांपडला होता.

सुपीरिअर सरोवर व ऑटेरिओ सरोवर यांच्या आसपास
अमेरिकेच्या संयुक्तसंस्थानांत हा सांपडतो. हिंदुस्थानांत
राजमहाल, दख्खन व राजपिपळ्यामध्ये रतनपूर येथेंहि सांप-
डतो. खंवायत येथें याचा कारखाना पुष्कळ दिवसांपासून
आहे. जवळपूर येथेंहि याचा कारखाना आहे. हा दक्षिण

आफिकेंत सांपडतो व इंग्लंडांत त्रिस्टल जवळ व चेवियुट
डोंगरांत सांपडतो.

उपयोग.—हा कठिण असल्यासुद्धें रसायन शाळेंत
लागणाऱ्या अति नाजूक तरांचूमध्ये याचा उपयोग होतो.
तसेंच रासायनिक शाळेंतील खलबत्ते याचेच असतात.
शिवाय छत्र्यांच्या मुठी, कागद कापण्याच्या सुऱ्या वगैरे
अनेक किरकोळ जिनसा याच्या करतां येतात. याला रंग
देतां येतो. यास काळा रंग देणें असल्यास प्रथम साखरेच्या
पाण्यांत याला तुडवून ठेविताना म्हणजे तो साखर शोषून
घेतो. नंतर गंधकाम्लांत त्यास घालतात म्हणजे ताखर जळून
काळी पडते व या दगडास रंग चढतो. तांबडा रंग
देणें झाल्यास लोहप्राणिदा (फेरिक ऑक्साइड)चा उपयोग
करतात. निळा किंवा हिरवा रंग देणें झाल्यास प्रथम
कोणत्याहि लोहाच्या क्षारांत भिजवून मग पालाशलोहि
कर्वनत्रिद किंवा पालाश लोहोक्वर्नत्रिद यांच्या पाण्यांत भिज-
विताना व पिचळा रंग देण्याकरितां उद्दहाम्लांत भिज-
विताना.

गोरखचिंच—या झाडास संस्कृतमध्ये गोरक्षी, मरा-
ठीत गोरखचिंच, गुजराथीत गोरख आमली इत्यादि नांवें
आहित. ही झाडें मोठी होतात. त्यांचीं पानें कांहींशीं
सांवरीच्या पानांसारखी असतात. या झाडावर सुमारे वीत-
भर लांबीचीं बुध्या भोपळ्याप्रमाणें फळें येतात. या फळाची
वाहीरील साल कठिण असते व फळांत गिराचे गोळे असतात.
हा गीर फार आंबट असतो. ह्याचा चिनेसारखा उपयोग
करितात. हा पित्तशामक, रुचिकर व पथ्यकारक आहे. ह्या
झाडास चोरीचिंच असेंहि कित्येक प्रांतांत म्हणतात.

गोरखनाथ—कानफाटे—योगीपंथाचा हा संस्थापक
गणला जातो ('कानफाटे' पहा). 'गोरक्षनाथ' या संस्कृत
नांवाचें हिंदीरूप गोरखनाथ आहे. याचा काल निश्चित
नाहीं; कारण यासंबंधी प्रचारांत असणाऱ्या आख्यायिका एक-
मेकींशीं बऱ्याच विसंगत आहेत. नेपाळीत इ. स. ७ व्या
शतकांत होऊन गेलेल्या नरेंद्रदेव राजाशी याचा संबंध
जोडण्यांत येतो. (सि. लेव्हार्चें 'ले नेपाल' १. ३४७);
तर उत्तर हिंदुस्थानांत त्याला १५ व्या शतकांतल्या कबी-
राचा समकालीन प्रतिस्पर्धी म्हणून लेखितात (विल्सन-
रिलिजिअस सेक्ट्स ऑफ दि हिंदूज, १. २१३). आणि
पश्चिम हिंदुस्थानांत १४ व्या शतकाच्या शेवटीं कच्छमध्ये
कानफाटे पंथ सुरू करणारा जो धर्मनाथ त्याच्या गुरुचा
मान गोरखनाथाला दिला जातो. गोरखनाथाचें अल्प
चरित्र व त्याचा महाराष्ट्राशी संबंध पुढीलप्रमाणें आहे:—

हा मच्छेंद्रनाथा शिष्य होय. हा जातानें ब्राह्मण होता.
गाईच्या शेणाच्या ढिगाऱ्यांत याचा जन्म झाल्यानें याला
गोरक्ष नांव मिळालें असें म्हणतात. यानें मच्छेंद्रनाथास
खीराज्यांतून परत आणल्याची कथा ऐकिवांत आहे. याचें
नेहमींचें ठिकाण गोरखपुर जिल्ह्यांत गोरखपूर येथें होतें

असे म्हणतात. याचे संस्कृत व प्राकृत असे दोन्ही ग्रंथ आढळतात. ब्रजभाषेतहि याची काव्यरचना थोडीफार आहे. रसायनशास्त्रावर गोरक्ष किमदागर नांवाचा ग्रंथ एक ग्रंथ केला आहे व मराठीतहि एक छोटासा 'अमरनाथसंवाद' नांवाचा ग्रंथ असून, शिवाय हिंदी रफुट कविता वरीच आहे. यांचीं कांहीं वाक्ये गोरखमत या नांवाखाली कांहीं चोपड्यांत प्रसिद्ध झाल्ली आहेत. (महा. सारस्वत) याचा शिष्य गैनिनाथ व गैनिनाथाचा जिव्हांनाथ (ज्ञानेश्वराचा भाऊ) होय. ज्योतिषावरहि याचे कांहीं ग्रंथ असावेत; सुद्धे वगैरेवर गोरखमत म्हणून एक स्वतंत्र मत आहे. हा नवनाथांपैकी एक असून याचे चरित्र नवनाथभक्तिसारांत आले आहे.

ज्या गुरखासंस्थानने नेपाळ जिंकून आपल्या कक्षेंत आणिलें त्या गुरखासंस्थानची गोरखनाथ संरक्षक देवता म्हणून मानण्यांत येते. नेपाळची संरक्षक देवता पूर्वी मत्स्येन्द्रनाथ असून पुढें या मत्स्येन्द्रनाथाचें शिष्यत्व गोरखनाथाच्या गळ्यांत घातलें असावे. तिघांंत गोरखनाथाला एक बौद्ध मानिक म्हणून समजण्यांत येतें. हिंदुस्थानांत आजहि पुष्कळ ठिकाणी गोरखनाथ सर्व शक्तिमान परमेश्वर मानिला जातो. सत्ययुगांत तो पंजाबांत अवतरला; त्रेतायुगांत गोरखपुर येथें, द्वापार युगांत हुसुज (?) गांवां, आणि कलियुगांत काठेवाडांतल्या गोरखमठींत तो राहिला असें त्याचे भक्त सांगतात. राजा भतृहराला गोरक्षनाथानें संन्यासदाक्षा दिली अशी एक कथा आहे. कोठें कोठें या भतृहराच्या जागी गोपांचेदाला वसवितत. मराठी, हिंदी, बंगाली वगैरे वाङ्मय साधाराला घेऊन असें म्हणतां येईल कीं गोरखनाथ हा एक प्रमुख शैवधर्मप्रचारक असून उत्तर हिंदुस्थानांतील मध्ययुगीन भक्तिमार्गाच्या प्रगतीला अडवून धरण्याचें काम यानें केलें.

गोरखनाथासंबंधी सुसंगत विवेचन व शोध अद्याप कोणी केलेले नाहीत. ही काल्पनिक व्यक्ति होती कीं नाही याविषयी निश्चित सांगतां येत नाही. महात्मांनी बौद्धसंप्रदायाचें नेपाळांतील वर्चस्व झुगारून देण्याचें त्याचें महत्कार्य नेपाळच्या इतिहासकारांनां चांगलें दिसून येणार आहे. गोरखपंथाविषयी विवेचन 'कानकाटे' या लेखांत केलेलेंच आहे.

गोरखपुर, जिल्हा—संयुक्तप्रांत. गोरखपुर विभागाचा पूर्वेकडचा जिल्हा. याचें क्षेत्रफळ ४५३५ चौ. मै. आहे. मुख्य साधारणतः सापाटच आहे. नद्या, ओढे, तळी व दलदली वन्याच आहेत. पश्चिम-दक्षिण भागांत नेहमीं पूर येण्याची भूति असते. गोपा ही मोठी नदी आहे. नारायणी (अथवा गंडकी) ही दुसरी नदी वाजून वहाते नहर, रामगड, नरहर, रामभार, भिवरीनाल वगैरे तलाव आहेत. या जिल्ह्यांत थोडाफार अस्त्युमिनम सांपडतो.

येथें उन्हाळा फारसा नसतो, पण हवा तरतरी आणणारी नसून शिथिलता आणणारी आहे. तराई व जंगलाचा भाग यांत नेहमीं मलेरिअ असतो. इतरत्र आरोग्य नांदतें. पावसाचें मान साधारण ४५इंच असून. उत्तर्भागी जास्त (५४) व दक्षिण भागी कमी (४४) पडतो.

गोरखपुर जिल्ह्याचा जुना इतिहास म्हणजे केवळ अस्वयद्ध दंतकथांवरून कडावयाचा आहे. गौतमबुद्धाची जन्मभूमी उत्तरसीमेजवळ आहे. पांचव्या शतकांत मगधच्या गुप्तांच्या राज्यांत दक्षिण भाग होता. दंतकथेवरून उत्तर भागी भार लोक होते व त्यांनां रजपुतांनीं हुसकून लावले असे दिसतें. चिनी ह्युएनसांग सातव्या शतकांत तो भाग ओसाड होता असें म्हणतो. १२ व्या शतकांत हा भाग कनोजच्या राज्यांत होता तरी प्रत्यक्ष अंमल रजपुतांचाच होता. अकबराच्या वेळीं गोरखपुर सरकार अयोध्येच्या सुभ्यांत होता. अकबरनंतर अवरंगजेब गादीवर येईपर्यंत हा भाग पुन्हां जवळ जवळ स्वतंत्रच होता. अयोध्येच्या नवाबानें येथील छोटेखानी राजपूत राजांपासून वरीच खंडणी वगैरे घेऊन आपला वचक बसविला होता. १८०१ मध्ये येथें ईंग्रजी सत्ता आली. नेपाळी लोकांनीं आपली हद्द वाढवण्याचा प्रयत्न केल्यामुळे नेपाळचे युद्ध झालें. १८५७-५८ च्या देगलांत थोडावेळ येथेंहि अस्वस्थता माजली होती.

बौद्धकालीन स्तूप, देवळ वगैरे वरीच आहेत. जुने ताम्रपट बरेच सांपडले आहेत. संशोधन अद्याप चांगलें व पूर्ण झालेलें नाही. गोरखपुर जिल्ह्यांत १५ शहरे व ७५५० खेडी आहेत. लोकसंख्या (१९२१) ३२६६८३०. येथून बरेच लोक परप्रांती व परदेशी जातात. यांत रुहा तालुके आहेत. हिंदू शेंकडा सुमारे ९० व मुसलमान सुमारे १०. शेंकडा ९४ लोकांची भाषा बिहारी आहे. शेंकडा वहात्तर लोक शेतीवर रहातात. संयुक्त प्रांतांत दिसणारी रेटाड, चिकण वगैरे सर्व जातींची जमीन यांत आढळते. पूर्वे व मध्य भागाची जमीन अत्यंत सुपीक आहे वायव्येला तांदूळ व ईशान्य कॉपण्यांत कोंदण नांवाचें धान्य होतें. जसांबंदीच्या वेळीं जमीनदारी, पडतीदारी व भैयाचारा अशा तीन पद्धती होत्या. तांदूळ, गहू, वाटाण, चणे इत्यादि पीकें मुख्य आहेत. कापूस, ताम वगैरे पिकें काढण्याचा प्रयत्न केला पण यशस्वी झाला नाही. निळांचे मळे यूरोपियनांचे आहेत. शिक्षणाच्या बाबतींत हा जिल्हा मागसलेला आहे. शेंकडा २.८ (५.५ पुरुष २.१ स्त्रिया) लोक साक्षर आहेत.

त ह सी लोकः—गोरखपुर जिल्ह्यांतला तालुका. यांत तीन परगणे आहेत. क्षेत्रफळ ६५२ चौ. मै. लोकसंख्या (१९११) ५३३६१३. दोन शहरे व १०८९ खेडी. काळीचें उत्पन्न ३९४ हजार व कर ६५ हजार. राप्ती, अमी, रोहिणी वगैरे नद्या आहेत. वहितींत ४८० चौ. मै. जमीन असून १९७ मैल जमीनाला पाणीपुरवठा होतो.

शहर.—संयुक्तप्रान्त. गोरखपूर जिल्ह्यांचे व तालुक्यांचे मुख्य ठिकाण. उ. अ. २६° ४५' व पू. रे. ८३° २२'. हें रेल्वे स्टेशन आहे. लोकसंख्या (१९११) ५९८९२. शहर १४०० मध्ये वसलें. अकबराच्या वेळीं हें एका सरकारचे मुख्य ठिकाण होतें.

गोरखपूर शहर हें दितण्यांत मोठेंसुंदर शहर नाहीं. वस्ती तुटक आहे म्हणजे वरीचशी खेडी जवळ जवळ असून मध्यंतरी वगीचे व शेती पतरीली आहे. जिल्हा व डिबिहजन व वंगाल नॉर्वेस्टर्न रेल्वेची मुख्य ऑफिस येथें आहेत. एक मोठा वगीचा व टाऊनहॉल आहे. येथे दिवाळ्यांत गुरह्यांच्या सैनिक भरतीकारितां डेपो उघडतात. येथें उद्योग धंदू, व्यापार वगैरे म्हणण्यासारखे काहीं नाहीं. तरी येथील सुनार व कातारी प्रसिद्ध आहेत. एक कॉलेज, दोन हायस्कूलें, व एक औद्योगिक शाळा आहे. १८७३ पासून येथें स्थानिक सराज्याचे अधिकार मिळाले. येथें गोरखाची गाडी आहे. येथे प्रथम गोरखनाथाचें एक भव्य देवालय होतें तें अण्णउडीन बादशहानें मोडून त्यावर एक मशीद बांधिली. नंतर पुन्हां नाथसंप्रदायिकांनी मशीद मोडून देऊळ बांधिलें. पुन्हां अवरंगजेबांनं तें मोडून मशीद बांधिली. तेव्हां संप्रदायिकांनी दुसरीकडे देऊळ बांधलें. तें हल्लीं कायम असून गोरखपुराच्या पश्चिमेत कांहीं अंतरावर आहे. या देवळाच्या दक्षिणेस एक महादेवाचे व एक माहतीचे अशीं दोन देवालये आहेत.

गोरखमठी—मुंबई. काठेवाड. सरस्वती नदीच्या तीरावरील पाटणापासून सुमार ९ मैल पूर्वेस असलेलें ठिकाण. कानकट्या जोग्यांचें हें मुख्य स्थान आहे. दरीत गोरखनाथ व मच्छेंद्रनाथ यांच्या मूर्ती आहेत.

गोरक्षणा—या चळवळीचा इतिहास दोन तऱ्हांनी दिला पाहिजे. एक तर गोरक्षणा ही धार्मिक चळवळ म्हणून इतिहास घावयाचा व ती आर्थिक चळवळ म्हणून घावयाचा. धार्मिक चळवळीस प्रारंभ फारच प्राचीनकाळीं झाला असावा. गाई-संबंधानें पूज्य बुद्धि व तिचें देवत्व हीं स्थापित कशीं झालीं यासंबंधानें प्रो. राजारामशास्त्री भागवत असें स्पष्टीकरण करतात कीं भागवत या ग्रंथाचाच हेतु गोरक्षणा धर्म गोघातकी ब्राह्मण समाजावर लढावयाचा होता. कांहीं जरी असलें तरी हें खास कीं सूत्रकांठी गोहननजुगुप्ता समाजांत वाढत चालली होती (वेदविद्या पृ. २२० पहा). गाईच्या पूज्यतेविषयीची वृत्ति हिंदु संस्कृतीचा मुसलमानांनीं पाडव करीपर्यंत होती आणि जेव्हां शिवाजीसारखे हिंदूंचे पुरस्कर्ते पुढें झाले त्यावेळेंस ते गोब्राह्मणप्रतिपालक हें नांव धारण करीत असत. हिंदु राजे सामान्यतः गोवधास मगाई करीत असत व मुसलमान राजे परवानगी देत. ब्रिटिश राज्यामध्ये गोरक्षणाची चळवळ गेव्या पत्रास वर्षांत बरीच दिसून येते. परंतु ती कोणत्यादि तऱ्हेनं व्यवस्थेशीर चालू नसल्यानं. कधीकधी गोरक्षणाफंड, फंडगुंडास किंवा कसायास श्रीमंत करण्यास योजिले जातात किंवा पांगळ्या

गाई पोसण्यास उपयोगी पडतात. या चळवळीकडे सर्व हिंदु-स्थानचें थंडिवडुत लक्ष लागलें आहे हें खरें. १९२४ डिसेंबरच्या कॉंग्रेसआठवण्यांत वेळगांवास भारतीय गोरक्षणा परिपद्धि भरली होती.

गोरक्षणा ही धार्मिक चळवळ या नात्यानं चालणें राजकीय परिस्थितीच्या विवद्वतेसुळें शक्य नाहीं. आर्थिक चळवळ म्हणून चालविली तर ती देशांतल पद्युतपत्ति सुधारणें व वाढविणें हें ध्येय असलेली चळवळ म्हणून चालविणें आणि महत्वाची करणें शक्य आहे. व निरनिराळ्या प्रांतिक सरकारांनीं हिला सहानुभूति दाखविली आहे. तथापि पद्धतशीरणांनं ही संपत्ति वाढविण्याकडे सर्वच प्रांतिक सरकारांनीं जवळ जवळ सारखेंच औदासिन्य दाखविलें आहे.

गोराकुंभार.—हा भगवद्भक्त सर्व संतमंडळांत पोच असल्यामुळें यास गोरोवा काका किंवा नुसतें काका म्हणत. हा जसा भगवद्भक्त तसाच स्पष्टवक्ताहि होता. हा बालेघाटीवर तेरडोकां म्हणून गांव आहे, तेथील रहाणारा. हा रात्रंदिवस विद्येयाचें भजन करण्यांत निमग्न असे. त्यानं बरेच अभंग केलेले आहेत. नामदेवाच्या डोक्यावर मडकीं घडण्याचें थापटणें मारून गोऱ्या कुंभारानें त्यास गुरुत शरण जाण्यास लाविलें अशी कथा आहे. उद्वचिदपन यानें याचें ओवीवद्ध चरित्र मराठींत लिहिलें आहे. त्याचें देहावसान हा पत्रास वर्षांचा असतां पंढरपूर मुक्कामीं झालें. याचा जन्म शके ११८९ मधील होता. तेरडोकां येथें त्याला इनाम होतें. नामदेवाच्या ठिकाणीं याचें प्रेम फार होतें. [मराठी रियासत पूर्वार्ध]

गोराडू.—यास नावें गुजराथी—रताळू, मराठी—कोनफळ किंवा गोराडू, कानडो हेमणपू. लॅटिन—डायोस्कोरा बालिफोरा अशीं आहेत. गोराडू हा कंद असून तो जमिनींत तयार होतो. वर चौधारी किंवा सहाधारी बेल येत असून त्याला करंयासारखीं पानें येतात. कित्येक वेळा पानांवर व देंठांवर रंगीवेरंगी झाक असते. कंदाची विशेप लागवड गुजराथेंत, हळद व आल्याच्या पिकांत करतात. व ती दक्षिणगुजराथेंत जास्त प्रमाणांत आढळते. कंदाचे लहान तुकडे करून तीन फूट अंतरानें वाफ्याच्या कडेनं लावितात. लागण मे महिन्यांत होत असून कंद नोव्हेंबर डिसेंबरांत काढण्यास तयार होतात. कोंकणांत बेलडांत कोठें कोठें हे कंद करितात. यांच्या वन्याच जाती आहेत;

गोराडूच्या मुख्य जाती.—(१) खांव अळू. याच्या प्रत्येक बेलाला २।३ लांब मुळ्या येतात. मुळांतल मगज पांडण्या रंगाचा असतो. (२) छपरी अळू. याच्या मुळ्या आकारानें वाटोळ्या असतात व आंतल मगज पांढरा असतो (३) लाल अळू (तलबदा रताळू). याच्या मुळ्या दोन्ही टोंकांनीं बारीक असून मध्ये जाड्या असतात. आंतल मगजाचा रंग जांभळा पांढरा असतो. दर एकरा सरासरी उत्पन्न ६००० ते ८००० पौंडपर्यंत येत व कित्येक

वेळां एकएका कंदाचें वजन १० ते २० पाँडपर्यंत भरतें. कंद भाजून किंवा उकडून उपासला खातात व गुजराथेंत यांची भाजी करितात. पूर्वांच्या पावसाळ्यांत तयार झालेले कंदाचे लहान लहान तुकडे करून निवाऱ्याच्या जागी वेंशाख महिऱ्यांत पसरून ठेवावे व त्यांवर माती टाकून ती ओली होईल इतकें तीवर पाणी शिंपडावें. थोड्याच दिवसांनी पावसाळ्याच्या प्रारंभास त्या तुकड्यांस धुमारे फुटतात. कोंकणच्या कंद अवसर मिळाल्यास १-११ हातहि वाढतात व त्यांस आजू-वाजूस फरगडे फुटतात म्हणून हे कंद लावण्याची जागा खोल व भुसभुशांत पाहिजे. खत दिल्यास कंद चांगले पोसतात. हे कंद २३ वर्षे सुद्धां जमिनींत ठेवितात. थंडीच्या दिवसांत वेल मरून जातात; पण जमिनींत असलेल्या कंदास पावसाळ्यांत पुन्हां धुमारे फुटून वेलाची व कंदाची वाढ पुन्हां सुरु होते. एका पावसाळ्याची वाढ कमी असते. दर वेलास २ ते ५ शेर वजनाचे कंद तयार होतात. दोन वर्षांच्या वेलांस दहा ते वीस शेरपर्यंत वजनाचे कंद काढले आहेत. कांयाचा कोंवळा भाग कापून खाण्यास उपयोग करावा. जुन भाग पुढील सालच्या वेण्याकरितां निवाऱ्याच्या जागी राखत पुरून ठेवावा. कोंकण उपासास खातात. वारीक तुकडे करून त्याची भाजी करितात. याचें किसून भालिपीठ करण्याकरितां दुसऱ्या पिठांत मिळवण घालतात. याचा फुपाटयांत भाजून त्यांत साखर अथवा गूळ घालून गोड पदार्थहि करितात.

गोराण—या झाडास लॅटिनमध्ये सेरिओप्स कॅंडोलेआना व रॉक्सवराधिआना; इंग्रजींत मॅथिग्ड; देशी भाषेंत गोराण किंवा ग्राण, किरारि, किरि, चेंवरि अशीं निरनिराळीं नांवां आहेत. सेरिओप्स कॅंडोलेआना व रॉक्सवराधियाना या दोघांनाहि गोराण, गरण, किंवा चवरी असें म्हणतात. यांपैकी पहिलें नेहमीं हिरवें असणारें झाड असून दुसऱ्याच्या किनाऱ्यावर व खाडीच्या किनाऱ्यावर आढळतें. विशेषतः सिंधमध्ये ही झाडे पुष्कळ आहेत. दुसऱ्या प्रकारचें झाड सुंदरवन आणि चित्तागोंग किनाऱ्यापासून तों थेट बाली तेनासरीमपर्यंत होतें. दोघांच्याहि वाढीला परिस्थिति सारखीच लागते. ह्या दोन्हीहि झाडांच्या सालीचा कातडी कमाविण्याकडे चांगला उपयोग होतो. निरनिराळ्या सालीच्या नमुन्यांतून टॅनिन् अम्ल (कातडी कमाविण्याचें द्रव्य) शेंकडा सुमारें १३ पासून ३१ पर्यंत निघतें. या झाडापासून होणाऱ्या अर्काचा कपड्यांना तपकिरी लाल रंग देण्याला चांगला उपयोग होतो. ह्या अर्क नीळीत मिसळल्यास त्यापासून उत्तम काळा अथवा जांभळा रंग तयार होतो. या झाडाच्या सर्व भागांचा स्तंभकासारखा उपयोग होतो. सालीचा काढा रक्षणावावर देतात. आफ्रिकेंत कोंवळा अंकुरांचा उपयोग क्रीनाइनच्या ऐवजीं करितात. याचें लांकूड कणखर असून त्यापासून उत्तम कोंवळा तयार होतो.

व्यापारः—कलकत्यास सुमारें १० पासून बारा हजार मण साल दर वर्षी विकली जाते. वाळलेल्या सालीचा खप फार मोठया प्रमाणावर होतो.

गोरी खेदनूर—म्हैसूरच्या कोलार जिल्ह्यांतला तालुका. क्षेत्रफळ ३४३ चौ. मै. लो. संख्या (१९११) ९०,५१६. गोरीखेदनूर हें एकच शहर व २१७ खेडी आहेत. १९०३-४ सालीं साऱ्याचें उत्पन्न १६०,०००. पेत्रार नदी यातून वहाते. जमीन फार सखल आहे. शहराभोंवतीं बरीच सुपीक जमीन आहे. इकडील विहिरी फार खोल नसतात तरी आत नाहीत ऊंस, तांदुळ, हळद, भूडसुग, नारळ वगैरेंची पुष्कळ लागवड होते. या जिल्ह्यांत टँक्यांतून लोखंडहि विपुल आहे.

गोरी—हें आफ्रिकेच्या पश्चिम किनाऱ्यावरील एक बेट. सेनिगॉलच्या फ्रेंच वसाहतीचा एक भाग आहे. केंपव्हर्ड द्वीप कल्पांत वनाविलेल्या नैसर्गिक बंदराच्या मुखारां हें बेट आहे. हें बेट ९०० यार्ड लांब, ३३० यार्ड रुंद व मुख्य भूविभाग पासून ३ मैल अंतरावर असून बहुतेक रक्ष खडक आहे. याचा बराच भाग एका शहरानें व्यापलेला आहे. हें शहर पूर्वी भरभराटीचें व्यापारी ठिकाण व मजबूत लष्करी ठाणें होतें. १९०६ सालापर्यंत हें स्वतंत्र बंदर होतें. जवळच डॅकर शहराची भरभराट झाल्यामुळे येथील व्यापार श्रंद्धावला. १९०५ मध्ये येथील जोलोक लोकांची संख्या १५०० होती. येथील निरोगी हवेमुळे याचा रुग्णालयासारखा उपयोग होतो. येथील रस्ते अरुंद आहेत व घरे काळसर तांबड्या दगडांची बांधलेली असून त्यांची छपरे सपाट असतात. सेंटमाथकलचा किला, गव्हेनरचें गृह, इस्पितळ व लष्करी चाळी या इमारती याच्या पूर्वमहत्वाची साक्ष पटवितात. किल्यांत एक विहीर आहे. हिचें पाणी व पावसाचें साठविलेले पाणी हाच येथील पाणीपुरवठा होय. सातव्या शतकाच्या आरंभी डच लोकांनी या बेटाचा ताबा घेतला व त्यांनाच याला हें नांव दिलें. याचें एतदेशीय नांव बिर वीर म्हणजे पोट. याचा आकार पोटासारखा आहे. १६६३ मध्ये हें इंग्लिशांनी घेतलें होतें. परंतु डि रुटरन पुढल्या वर्षी परत घेतलें. १६७७ मध्ये फ्रेंच लोकांनी डच लोकांना कायमचें ह्यांकून लावलें. लागलीच गोरी इंग्लिशांच्या हातीं पडलें. परंतु फ्रेंचांनी याचा १८१७ मध्ये ताबा घेतला.

गोडियम—गोडियम हें फ्रिजियांतील प्राचीन शहर सॅजेरियस नदीजवळ असून पॅसिनसपासून ऑसिराला जाणाऱ्या इराणी 'राजमार्गावर' हें शहर होतें. गोडियस नांवाच्या एका फ्रिजियन शेतकऱ्याने हें शहर स्थापिलें. चार चाकांच्या गाड्यांत बसून देवळापर्यंत जो पुरुष पहिल्याने येईल त्याला राजा निवडावें अशी देववाणी झाली व त्या प्रमाणें गोडियस राजा झाला. त्याच प्रमाणें येथील गोडियम गांठ जो सोडाल त्यास आशीयाचें साम्राज्यपद मिळेल अशी देववाणी असल्यामुळे शिकंदर बादशहानें तरवारीने

ती गांठ कापली. इ. स. पूर्वी १८९ त हें शहर गोल लोकांनी काबीज केले व याचा नाश केला.

गोलपाडा जिल्हा.—आसाममधील एक जिल्हा. ब्रह्मपुत्रेच्या आसाम-बंगालच्या वळणाच्या वाजुचा (२३१९ चौ. मैलांचा) प्रदेश हा कायमचा-याच्या पद्धतीखाली आहे. पूर्वद्वाराचा प्रदेश भूतानच्या डोंगराच्या पायथ्याशी आहे (क्ष. १५७० चौ. मै.). जिल्ह्याचे एकंदर क्षेत्रफळ ३९६१ चौ. मै. भूतान पर्वतातून उतरणाऱ्या नद्यातून बहुधा वर्षभर होव्या चालतात. खालून गारो पर्वतातून दोन नद्या येतात. ह्या प्रदेशातील बहुतेक जमीन चालकायुक्त मातीची बनली असून आसामपेक्षा येथील शेती (हिवाळा) कमी व उन्हाळा जास्त कडक असतो. उष्णतामान साधारणतः ८३° च्या वर जात नाही. पूर्वद्वार व तराई ही मलेरियादूषित आहेत. इतरत्र पावसाचे मान ८०।९० इंच आहे. पण पूर्वद्वारांत ६०।७० पडते. ह्या वाजुच्या सर्व प्रदेशाप्रमाणेच ह्या भागात बरेच वेळां भूकंप होतात. त्याचप्रमाणे पुरापासूनही या भागाला भय असते. साधारणतः घरे बांबूच्या कुडाची करतात. या प्रदेशाचा पूर्वतिहास ज्ञात नाही. ६ व्या शतकांत कोच जातीचा विश्वसिंह याचे व नंतर त्याच्या वंशजांचे राज्य होतं. त्यापुढे मँगलांची सत्ता येथे प्रस्थापित झाली. १७६५ मध्ये बंगालच्या दिवाण-गिरीबरोबर हा इंग्रजाकडे आला. पूर्वद्वार तर १८६५ पर्यंत भूतिया लोकांकडे होतं. त्या साली तो भाग इंग्रजांकडे आला. उत्तर व दक्षिण टेकड्यांतल्या रानटी जाती नेहमी त्रास देत व हल्ले करीत. १८६६ मध्ये त्यांचा बराच वंदोबस्त करण्यांत आला. १८७४ मध्ये ह्याला व्यवस्थित स्वरूप देऊन आसामला जोडला. १९२१ मध्ये लो. सं. ७६२५२३ होती. शेंकडा ६९ बंगाली मापा वोलतात. बोडो मापा व बोडो लोक यांचा भरणा बराच आहे. या जिल्ह्याचे धुवी व गोलपाडा असे दोन भाग पाडले आहेत. शहर २ व खेडी २१३५ आहेत. शेती हाच मुख्य धंदो असून शेंकडा ८४ लोक शेतीवर रहातात. जमीन साधारण प्रतीचीच आहे. पूर्वद्वारांत टेकड्यांमधून वहाणाऱ्या प्रवाहावर भातशेती करतात व पीक उत्तम येतं. येथे पुरांचे भय नाही. पण दुसऱ्या (वायव्य धान्याच्या) भागांत पुरांचे भय असून पिकाचीहि खात्री नसते. इकडील जंगल फार दाट व महत्वाचे आणि पैदाशांचे आहे. कनिष्ठ प्रतीचा कोळसा गारो टेकड्यांत आढळतो. उद्योगधंदेहि महत्वाचे व मोठाले नाहीत. पितळेची भांडी, मातीची भांडी व टोपल्या वगैरे होतात. रेशमी सुती कपडा स्वानिक खपापुरताहि होत नाही. परदेशी मालाच्या व्यापारालाहि चांगली जागा आहे. सर्व व्यापार कालक्षयापासून चालतो. आयात माल कापड, मीठ, बरग्या, तेल, तंबाखू, डाळी, चटया वगैरे. निर्यात माल मोहरी, ताग, लांकूड, धान्य, पाने वगैरे. विलासीपारा येथे इमाहती लांकडाचा व्यापार चालतो. भूतानमधून तडे व रबर येतो.

रेल्वे अद्याप चांगली वाढली नाही. व्यापार बोटीनी होतो. ब्रह्मपुत्रेतून बोटी चालतात व लहान नद्यांतून होव्या येतात. रेल्वे होत आहे (१९०८). ४६४ मैल कच्ची सडक आहे. नद्यांवर पूल नाहीत; होव्या व बोटी चालतात.

शहर.—१८७९ पर्यंत जिल्ह्याचे मुख्य ठिकाण होतं. उ. अ. २६°१०' व प. रे. ९०°३८'. लो. सं. (१९११) ५९६४. पूर्वी हें कंपनीच्या सरहद्दीवर होतं. व येथे वस्ती करून राहिलेल्या युरोपियनांनी (इंग्रजांनी) केवळ जबर-दस्तांनी बंगालचा व्यापार आपल्या ताब्यांत घेतला. १८९७ च्या भूकंपाने येथे बरेच नुकसान झाले. १८७८ त येथे म्यु. क. स्थापन झाली. येथे मिशनरी आहेतच. हें व्यापाराचे ठिकाण आहे. येथे बोटी येतात. ताग, मोहरी, कापूस, साल यांचा व्यापार दांडगा आहे. मीठ, धान्य, तेल, कपडा वगैरेची आयात होते. ठोक व्यापारी मारवाडी व किरकोळ दुकानदार मुसलमान आहेत.

गोलमापक—या यंत्रास इंग्रजांत (स्फेरोमिटर) असे नांव आहे. या यंत्राच्या सहाय्याने कोणत्याहि गोलकाची किंवा गोलकाच्या तुकड्याची त्रिज्या काढता येते. तसेच एखाद्या पदार्थाची जाडी सूक्ष्म प्रमाणांत काढता येते.

या यंत्रास तीन पाय असतात. मध्यंतरी एक मलसूत्र (स्क्रू) वसावेलेले असते. या स्क्रूचा एक फेरा ५ मिलिमिटर इतका असल्यास वरील तबकडीच्या वर्तुळाचे ५०० भाग केलेले असतात. यामुळे एका भागाच्या योगाने ००१ मिलिमिटर इतके अंतर मापता येते. एक इंच म्हणजे सुमारे २५.४ मिलिमिटर होतात. अर्थात् वरील यंत्राने इंचांतून सूक्ष्म प्रमाणांत अंतराचे मापन करता येते. या यंत्राने गोलकाची त्रिज्या कशी काढतास हें सांगण्यापूर्वी अंतराचे मापन कसे करतात हें प्रथमतः देतों. समजा का आपणांस एका कांचेच्या तुकड्याची जाडी मोजावयाची आहे, तर प्रथमतः हें यंत्र एका सपाट पृष्ठ-भागावर ठेऊन मध्य स्क्रू किंचितसा चिकटेल असा ठेवून नंतर तो स्क्रू वर उचलतात. नंतर कांचेचा तुकडा ठेवून फिरून एकवार तो स्क्रू त्या कांचेच्या तुकड्यास स्पर्श करील असा आणून ठेवतात. सपाटीवर स्क्रू असताना व सध्यांच्या स्थितीत असताना किती फेऱ्यांचा फरक असतो हें मोजून काढतात; व त्यावरून कांचेची जाडी काढता येते.

आतां गोलकाची त्रिज्या कशी काढतात तें पाहू. प्रथमतः पायांचे अंतर मोजतात. या यंत्राचे तीन पाय मिळून एक समभुज-त्रिकोण होतो. नंतर एका सपाट पृष्ठ-भागावर हें यंत्र ठेऊन मध्य स्क्रू सपाटीपर्यंत आणतात. नंतर स्क्रू वर उचलून घेऊन यंत्र इष्टगोलकावर किंवा गोलकाच्या तुकड्यावर ठेवितात. व स्क्रू खाली आणून तो गोलकाच्या भागास किंचित चिकटेल असा ठेवतात. यामुळे त्या तीन पायांच्या दरम्यान त्या गोलकाची किती उंची

आहे ह कळते. समजा फों ही उंची ' ह ' आहे; आणि त्या दोन पायांमधील अंतर ' अ ' आहे; तर $r = (\text{त्या गोळ्याची त्रिज्या})$ पुढील नियम-समीकरणाने काढता येते:-

$$r = \frac{(\text{अ} + ३ \text{ह})}{६ \text{ह}}$$

याप्रमाणे वरील समीकरणाचा उपयोग होता. वरील समीकरण गणिताच्या आधारे सिद्ध झाले आहे.

गोला—मुंबई इलाख्यांत यांचो लो. सं. १३७९१ आहे. राणा नांवाचे गोला लोक सर्व गुजराथ व फाटेवाड प्रांतभर आहेत. यांचा परंपरागत धंदा तांबूळ कांडण्याचा असून आपण रजपूत आहोत असे ते म्हणतात व आपल्या नांवाला राणा हा शब्द जोडतात. हे काश्यप व वाजसांनी गोत्रांचे असून यांमध्ये पुष्कळ आठनांविं आहेत. औदित्य, रायकवाल, मेवाड अथवा श्रीमाळी ब्राह्मण हे यांचे उपाध्ये आहेत.

सुरत शहरामधील गोला लोकांमध्ये मूळचे नवापुरा व वेगमपुरा असे दोन वर्ग होते. पुढे कांहीं दिवसांना नवापुरा लोकांचे १५ व वेगमपुरा लोकांचे ७ पोटवर्ग झाले. या पोटवर्गांचे हि लडान लहान तुकडे झालेले आहेत. प्रत्येक पोटवर्गाची वेगळी पंचायत असून तिचा अधिकार त्या पोटवर्गांतील सर्व तुकड्यांवर असतो. जातीच्या सर्व लोकांची एक कायमची मध्यवर्ती पंचायतही आहे. हीत २२ पटेल व २२ मोहोलदार असून हिचा मुख्य पटेल सुरत येथील गोला लोकांमधून निवडला जातो. मुख्य पटेल्याच्या हाताखाली नवापुराचा एक व वेगमपुराचा एक असे दोन अधिकारी असतात. पोटवर्गांच्या अधिकाऱ्यांच्या निकालवर मध्यवर्ती पंचायतीकडे अपील करता येते. पोटवर्गांची पंचायत वोलविण्यावद्दल (फिर्माद आपणाराला) ८ आण्यापासून ५ रु. पर्यंत फी भरावी लागते. पटेलाला पंचायत वोलवावयाची असल्यास फी लागत नाही. मध्यवर्ती पंचायत वोलविण्यावद्दल ७ रु. ८ आ. भरावे लागतात. वोलविण्याचे काम ब्राह्मण करितो. व त्यावद्दल त्याला ८ आणे मिळतात. मध्यवर्ती पंचायतीच्या सभेस सर्व पटेल मोहोलेवाले हजर असवे लागतात, मध्यवर्ती पंचायतीच्या सभेस सर्व गोला लोकांना येण्याची परवानगी आहे. परंतु सभेत वोलण्याची व मत देण्याची मनाई आहे. अंतरविषीला न जाणे, ठरलेला हुंडा न देणे इत्यादि जातिनियमभंगवद्दल पोटवर्गांच्या पंचायती दंड करतात. लग्न मोडणे, दांड पिणे व नास खाणे परजतीय खीशां संवध ठेवणे इत्यादि विशेष मोठ्या गुन्हांचा निकाल मध्यवर्ती पंचायत करिते. दंडाचे उत्पन्न जातबेधगार्चा भांडी विकत घेण्याकडे साधू व ब्राह्मण भोजनाकडे खर्चिले जाते. बंगाल-बिहार-ओरिसांत गोलांची वरील वस्ती आहे. [सं. रि. १९११].

गोला—संयुक्तप्रांत. खेरी जिल्हा. महमदी तालुक्यातलें एक दाहर. लखनौ बरेली रेल्वेचे स्टेशन. याची लो. सं.

(१९०५) ४९१३. हे ठिकाण चॅरॅच जुने असून यौद्ध-कालीन लेणी व मातीच्या पक्क्या मूर्ती आसपास सांपडतात. जवळच साल बंगल आहे. पूर्वेला गोकर्णनाथाचे मंदिर आहे. ते सर्व अयोध्याप्रांतांत प्रख्यात आहे. गोला हे व्यापाराचे एक मुख्य ठिकाण आहे. धान्य व साखर ही वाहर जातात. येथे शाळा व दवाखाना आहे. गोरखपूर जिल्ह्यांत एक गोला नांवाचे गांव आहे.

गोलाघाट—आसामच्या शिवसागर जिल्ह्यांतलें गोलाघाट पोडविभागाचे मुख्य ठिकाण. धनसीरी नदीच्या उजव्या तीरावर उ. अ. २६ ° ३९' व पू. रे. ९३ ° ५९' वर वसले आहे. लो. सं. (१९०१) २३५९. येथे ' युनिअन ' आहे. व्यापार वाढता आहे. मुख्यतः तो मारवाड्यांच्या हातांत असून ते जवळच्या चहाच्या मळ्यांच्या मालकांशी व्यापार करतात. कापूस, मोहरी व गूळ ही वाहर जातात व कापसाचा कपडा, धान्य, डाळी, राबेल, मीठ, तेल वगैरे आंत येतात. पावसाळ्यांत गोलाघाटपर्यंत लहान आगबोटी येतात. पण उन्हाळ्यांत त्या शिकारी घाटपर्यंत (१८ मैलांवर) येतात. रेल्वे स्टेशन ८ मैलांवर कमरबंदअंभी म्हणून आहे. खासगी हायस्कूल व इतर कचेऱ्या, दवाखाना, पोलिस वगैरे नेहमीप्रमाणे व्यवस्था आहे.

गोल्दो—बंगाल. फरीदपूर जिल्ह्यांतला एक पोडविभाग. क्षेत्रफळ ४६६ चौ. मैल. यांत खेडी १२३३ आहेत. पैर्बा राज्याची हे मुख्य ठिकाण आहे. जमीन उत्तम सुपीक आहे. हवामान वाईट आहे. नेहमी मलेरिया असतो. ईस्टर्न बंगाल स्टेट रेल्वे यांतून जाते व आगबोटीही (नयांतून) चालतात. मुख्य ठिकाण गोल्दो हे रेल्वे व आगबोटी यांचे स्टेशन आहे. उ. अ. २३ ° ५१' व पू. रे. ८९ ° ४६' हे व्यापाराचे केंद्र आहे. पांगसा व बेलगाची ही व्यापाराची ठिकाणे आहेत. येथून आसामांत मजूर रवाना होतात.

गोलेर—पंजाब. कांम्राजिल्हा. डेरा तालुक्यांतलें एक वतन. क्षेत्रफळ २५ चौ. मैल. हे कांम्राचा राजा हरिनंदांनी स्थापलें. अकबर व शाहाजहान यांच्या वेळी या पराभ्यांतील पुढपांनी वादशाहीस चॅरॅच सहाय्य केलें. १८१२ मध्ये या पराभ्यांचे संस्थान जप्त करण्यांत आलें व हल्लीचे २० खेड्यांचे वतन पुन्हा चालू करण्यांत आलें. याचा वसूल ३६००० रु. आहे.

गोल्ड कोस्ट—पश्चिम आफ्रिकेंतील गिनीपोस्टचा एक भाग. हा भाग पश्चिमेस असोनीपासून पूर्वेस व्होल्टा नदीपर्यंत पसरला आहे. येथील नद्यांतील वाळूत सोने सांपडते म्हणून या प्रांताला गोल्डकोस्ट हे नांव पडलें आहे. सध्या हे नांव साधारणपणे ब्रिटिशांच्या गोल्डकोस्ट वसाहतीला लावतात. हिच्या पश्चिमेस आयबेहरी कोस्ट वसाहत (फ्रेंच), पूर्वेस टोमोलॅंड (जर्मन) व उत्तरेस आसांटी व ब्रिटिशांचा मलूख आहे. गोल्ड कोस्ट वसाहतीचे क्षेत्रफळ २४,२००

चौरस मैल असून लोकसंख्या दहा लक्षांहून जास्त आहे. प्रा. व्होल्टा, अँकोब्रा ह्या येथील मुख्य नद्या होत.

किनाऱ्याच्या बाजूने मधून मधून चुनखर्चीचे खडक आहेत; पण ते वाळूच्या थराखाली झांकलेले आहेत. अंतर्भागांत चिकणमातीचा व सुवर्णप्रसव नारगोऱ्यांचा मोठा संचय आहे. किनाऱ्यावरील ह्या फार उष्ण, सर्द व रोगकारक आहे. एथ्रिलपासून ऑगस्टपर्यंत जोराचा पाऊस पडतो. डिसेंबरच्या अखेरीपासून मार्चपर्यंत कडक उन्हाळा असतो.

वसाहतींचा तीनचतुर्थांश भाग अरण्याच्छादित आहे. महोगनी, टेंबुरणी, शेंवरी वगैरेची झाडे या जंगलांत पुष्कळ आहेत. काळवीट, चित्ते, कोल्हे, म्हशी, वानर, वगैरे प्राणी या जंगलांत संचार करीत असतात. एतद्देशीय लोक हे निग्रो जातीचे आहेत. फांटी ही पुष्कळ जातींपैकी एक प्रमुख जात होय. फांटी भाषा वसाहतींत सर्वत्र चालते. हे लोक उत्तरेकडून आले व किनाऱ्यावरील जातींना यांनी जिंकले. फांटी खेरीज करून आकीम, आक्रा, आक्रापिम वगैरे जातीहि या ठिकाणी वास करितात.

गोल्डकोस्ट येथे बोलण्यांत येणाऱ्या भाषेची, शी, च्वी किंवा ची अशी निरनिराळी नावे आहेत. हीत फांटी, अक्याम वगैरे पुष्कळ प्रातिक भाषांचा समावेश होतो. गोल्ड कोस्टच्या आग्नेय भागांत गा अथवा आका ही भाषा बोलतात.

महमदी व खिस्ती या दोन्ही धर्मांचा प्रसार येथे होत आहे. मिशनऱ्यांनी प्राथमिक शिक्षणाच्या शाळा घातल्या आहेत. सरकारने चालविलेल्याहि कांहीं शाळा आहेत. एतद्देशीय लोक बुद्धिमान आहेत. या लोकांत प्रेतला घराच्या आवाऱांत पुरण्याची चाल होती पण ब्रिटिश अधिकाऱ्यांनी १८७४ ती बंद केली.

येथील जमीन फार सुपीक आहे. लोकांच्या गरजा फार थोड्या असल्यामुळे त्यांची प्रवृत्ति आडसाकडे विशेष दिसून येते. नुसत्या जंगलाचेच उत्पन्न पुरून उरेल इतके होतें. कापूस, वाटाणे, कांदे, भुईमग इत्यादि पिकांची लागवड होते. सोने, ताडाचे तेल, कॅको, रबर, इमारतीचे लाकूड इत्यादि वस्तू येथून बाहेर देशी व्यापाराकरिता जातात. तांदूळ, साखर, तंबाखू, कापसाचा तयार केलेला माल वगैरे जिनस बाहेरून या ठिकाणी येतात.

वसाहतींत सरकारने बांधलेला व सरकारच्या मालकीचा एक लोहमार्ग आहे. शिवाय बैलगाडीचे रस्ते, नद्या, तारायंत्रे वगैरे दळणवळणाची साधने आहेतच. गोल्ड कोस्ट ही वादशाही वसाहत (फ्री कॉलनी) आहे. येथील राज्यकारभार गव्हर्नर पाहात असून त्याला मदतगार म्हणून एक कायदेमंडळ आहे. त्यांत सरकारी व सरकार-नियुक्त-निमसरकारी सभासद आहेत. एतद्देशीय कायद्यांना व चालीरीतींना सरकार होतां होईतो हात लावीत नाही. हे कायदे फार विस्तृत व गुंतागुंतीचे आहेत.

जमीनीवर व्यक्तीची मालकी फार करून नसते. कुटुंबाचा किंवा जातीचा जमीनीवर सर्वजनिक ताबा असतो. कुटुंबाच्या किंवा जातीच्या प्रत्येक माणसाला आपल्या उपयोगापुरता जमीनीचा कोणताहि भाग तोडून घेण्याचा हक्क आहे. मनुष्याच्या मरणांनंतर त्याची मालमत्ता त्याच्या वरिष्ठीच्या मुलांना मिळते. प्रत्येक जातीचा राज्यकारभार त्या त्या जातीचा राजा पहात असतो. राज्यकारभारकरितां वसाहतीचे तीन प्रांत केले आहेत. प्रांताचे जिल्हे पाडले आहेत. प्रत्येक जिल्ह्यावर कमिशनर असून तो न्याय व अंमलबजावणी, हीं दोन्ही कामे करतो. वसाहतींतून गुलामगिरी मोडण्यांत आली आहे. जकात व रेल्वे ह्या उत्पन्नाच्या मुख्य बाबी होत.

गोल्डकोस्ट फ्रेंच नाविकांनी शोधून काढला की पोर्तुगीज लोकांनी शोधून काढला हा मोठा वादप्रसक्त प्रश्न आहे. इतके मात्र खरे की डायओगोडी आशांबुजा याच्या नेतृत्वाखाली पोर्तुगीजांच्या ताब्यांनी १४८१-८२ या वर्षी एलमिना कायोज केलें. १५५३ त इंग्रजी जहाजांनी गिनीमधून १५० फौंड वजनाचे सोने आणले. यासुळे गोल्डकोस्टच्या सुवर्णभूमीची कीर्ति यूरोपमध्ये सर्वत्र पसरून यूरोपीयन राष्ट्रांच्या झुडीच्या झुंडी या ठिकाणी लोंढे लागल्या. पोर्तुगीजांना एलमिना येथून डच लोकांनी हुसकून लावले. १६५१ च्या आधीच इंग्रजी कंपनीने कॉरमॅन्टाईन येथे एक किळा बांधला होता. पुढे दहा वर्षांनी केप कोस्ट कॅसल बांधण्यांत आला. १६६४-६५ मध्ये इंग्लंड व हॉलंडमध्ये झालेल्या युद्धांत केप कोस्टचा किळा बचावला. १६७२ त दुसऱ्या चार्ल्सने दिलेल्या सन्देशाच्या आधारावर रॉयल आफ्रिकन कंपनीने पुष्कळ ठिकाणी किळे बांधले. १७०० मध्ये रॉयल ऑफ्रिकन कंपनी मोडण्यांत येऊन तिची जागा १७५० त आफ्रिकन कंपनी ऑफ मॅर्चन्टसने घेतली. १८२१ त तीहि मोडण्यांत येऊन किल्ल्याचा ताबा प्रत्यक्ष राजेसाहेबांना आपल्याकडे घेतला. १८१७ त अशांटांने किनाऱ्यावरील शहरांतील देश्य लोकांवर ब्रिटिशांचा ताबा मान्य केला. १८२४ त फांटी व अशांटी यांत कलह लावून आपले वजन अन्तर्भागांत स्थापण्याचा सर चार्लस मॅक्कार्थी या इंग्रजी गव्हर्नराने प्रयत्न केला. पण त्यांत त्याला यश न येऊन तो मारला गेला. १८२६ त दादोवा येथे इंग्रजांनी अशांटीवर जय मिळविला. १८२८ त येथील सर्व किळे एका व्यापारी कमीटीकडे सोंपविण्यांत आले. या कमीटीने जार्ज मॅलीअन याला आपला गव्हर्नर नेमले. या गृहस्थाने ब्रिटिश सत्ता अन्तर्भागांत अनाधीतपणे स्थापिली, १८४३ त वसाहत कचेरीने येथील कारभार स्वतःच्या हातांत घेतला. १८४४ त एतद्देशीय अधिकाऱ्यांशी करार होऊन गोल्डकोस्ट वसाहतीवरील अपराधांची चवकशी करण्याचा व नरवली अपेण करण्याच्या चालीचा उच्छेद करण्याचा हक्क ब्रिटिशांस मिळाला. १८५० त डॅनिश किळा व १८७१

त डच किंवा विकृत घेऊन ब्रिटिशांनी किनाऱ्याकडील आपली सत्ता अधिक कायम केली. १८७२-७४ च्या अशादी युद्धाने तर ब्रिटिश वर्चस्वाचे क्षेत्र अधिकच वाढले. १८७४ त गोल्डकोस्ट लेगांस येथील ठाण्यांची मिळून स्वतंत्र वादशाही वसाहत (क्रीन कॉलनी) करण्यांत आली. पण १८८६ त गोल्डकोस्टपासून लेगांस वेगळे काढण्यांत आले.

गोल्ड-स्टकर, प्रोफेसर—हा एक संस्कृत पंडित एका यहुदी कुळांत जन्मास आला होता. त्यांचे उच्च शिक्षण वॉन येथे झाले. बर्लिन येथे अध्यापकाचे काम करण्यास जुरू तेवढे शिक्षण त्यांनी मिळविले. त्यांनी, प्रथम अमर-कोशाच्या प्रास्ताविक श्लोकांवर लेख लिहून तो प्रसिद्ध केला.

यानंतर त्यांनी 'प्रबोध चंद्रोदय' या पुस्तकाचे भाषानंतर प्रसिद्ध केले. व 'मानव कल्पसूत्र' या हस्तलिखित पुस्तकास प्रस्तावना लिहिली. ती पुढे पाणिनि व त्यांचे संस्कृत वाङ्मयांत स्थान या नांवाने प्रसिद्ध झाली आहे. डॉ. विल्सन याच्या संस्कृत कोशाची सुधारलेली आवृत्ति तो तयार करित होता पण त्याच्या अनपेक्षित मृत्युमुळे हे काम अपुरे राहिले. त्याला हिंदी वैयकाचीहि माहिती होती. प्रोफेसर गोल्डस्टकर घरचा धर्मंत होता. लंडन येथे विद्यालयांत त्यांनी संस्कृत भाषेच्या अध्यापकाचे काम केले होते.

मृत्युसमयी तो भाषाशास्त्रविषयक मंडळाचा अध्यक्ष व रॉयल एशियाटिक सोसायटी मंडळाचा सभासद होता. कोणतीहि गोष्ट लिहीत असता त्याला लेखांत येणाऱ्या विधानांच्या सत्यतेची चाड विशेष असे. त्यामुळे त्याची कांहीं पुस्तके अपुरी राहिली.

गोल्डस्मिथ ऑलिव्हर (१७२८-१७७४)—एक आंग्ल कवि. याचे वी. ए. पर्यंत शिक्षण झाले होते. द्रव्या-जैन्मकरिता त्याने पांच सहा धंदे करून पाहिले, परंतु दुर्दैवाने त्या सर्वांत त्याला अपयश आले. शेवटी त्याने परदेशगमन केले. त्याच्या परदेशच्या प्रवासांत त्याच्या उपजीविकेचे साधन बांसरी होते. १७५६ साली तो इंग्लंडला परत आला. तेथे आल्यावर पुस्तके विकण्याच्या दुकानांतून नोकरी केली व अखेर या सर्व उद्योगांना कंटाळून त्याने लेखक होण्याचे ठरविले. गोल्डस्मिथचे ज्ञान फार तुटपुंजे होते. त्याला एकाहि विषयाची पूर्ण माहिती नव्हती, परंतु स्वतःच्या ज्ञानाचा त्याने लोकांना आश्चर्य वाटेल असे लेख लिहिण्यांत उपयोग करून घेतला. त्याची काल्पनिक संविधाने चांगली नाहींत परंतु त्यांची मांडणी चांगली केलेली आहे. 'दि ट्रॅव्हलर' (प्रवासी) नांवाच्या काव्यांत त्याने एका प्रवाशाचे वर्णन दिले असून शेवटीं सुख हे राजकीय संस्थांवर अवलंबून नसून मनाच्या स्थितीवर अवलंबून असते असे दाखविले आहे. 'डेव्हॉटड विह्लेज' नांवाच्या त्याच्या दुसऱ्या काव्यांत त्याने पुष्कळ असंबद्ध विधाने केली आहेत. परंतु केवळ काव्य या दृष्टीने त्याच्याकडे आपण पाहिल्यास त्याची किंमत कमी ठरत नाहीं. त्याच्या 'दि विहिकार

ऑफ वेकफील्ड' नांवाच्या पुस्तकांतील कथानकाचे इंग्लिश राष्ट्रपतींशी साम्य असल्याचे संभवत नाहीं तरी पण त्याच्या पहिल्या प्रकरणांतून खेळांतील लोकस्थितीसंबंधीच्या साध्या गाण्यांतील गोडी व आनंदपर्यवसायी नाटकांतून दिसून येणारा उत्साह हीं आढळतात. गोष्टीच्या पूर्वाभाष्या मानाने उत्तरार्ध फारच फिका पडते, व उपसंहाराच्या सुमाराला तर असंबद्धता आढळून येते. त्याने लिहिलेल्या 'शी स्टुस टु कॉरर' (मराठी भाषांतर—'समजुतीचा घोटाळा') नांवाच्या लोकप्रिय आनंदपर्यवसायी नाटकांत तर त्याने विक्षिप्तपणाची कमालच केली आहे. याशिवाय त्याने दिरनिराळ्या देशांचे इतिहास लिहिले आहेत. त्याची लेखनपद्धति साधी व समजण्यास सोपी आहे. गोल्डस्मिथ १७७४ साली मरण पावला. शेवटपर्यंत त्याची सांपत्तिक स्थिति निकृष्ट होती.

गोंवर—अंगावर लाल अगर गुलाबी रंगाचा पुरळ उठणे, पडसे, खोकला या लक्षणांसह असलेल्या सांसर्गिक ज्वरास हें नांव आहे. याची बहुधा गांवांत अगर शहरांत सांघ येऊन प्रौढ माणसांपेक्षा लहान व तरुण माणसांत ती लवकर पसरते. याचे कारण प्रौढ माणसांना बालपणी एकदां गोंवर येऊन गेला असल्यामुळे तितका प्रतिबंध होतो; अगर सर्वेची प्रतिबंध न झाल्यास नवीन आलेला गोंवर फार सौम्य असतो. अति काँवळ्या अर्भकांनाहि याचप्रमाणे गोंवर येत नाहीं व आलाच तर सौम्य प्रकारचा येतो. मुंबई-पुण्यासारख्या मोठ्या शहरांत कोठल्यानः कोठल्यातरी मोठ्यांत थोडाबहुत गोंवर सतत असतो म्हण्टले तरी चालेल. थोडा वेळ वेद झाला तर दुसऱ्या मोठ्यांत गोंवर प्रगट होत असतो. परंतु ज्या गांवां अगर ज्या ठिकाणी पूर्वी कधी गोंवर नव्हता अगर बरीच वर्षे आला नाहीं अशा ठिकाणी लहान अगर प्रौढ वयाच्या सर्वच माणसांना साथीत गोंवर येण्याचा संभव असून तो गोंवर आला तर तो उग्र स्वरूपाचा असतो. गा प्रकारे फेरो नामक बंटांत १८४६ साली या साध्या दुखण्याने तेथील रहिवाश्यांत अनर्थ करून सोडला व फार माणसे मेली. रोग्याशी अन्य लोकांचा संसर्ग घडून अगर त्या बृथित हवेने किंवा कपडे व रोग्याच्या खोलांतील इतर पदार्थे बाहेर दुसऱ्या ठिकाणी जाऊन त्याच्या मुळे संसर्ग पसरतो. गोंवराची उगवण होण्याच्या अगोदर नाकांतून जें पाणी वहाते तें चिकट पाणी महासांसर्गिक असते; तें घेऊन दुसऱ्या माणसाला गोंवर उत्पन्न केल्याचा प्रयोग करून पाहिला आहे.

रोगलक्षणें—या ज्वराची गर्भावस्था दहा अकरा दिवस फारतर असते. ताप व पडसे येऊन दुखण्यास आरंभ होतो. तापाचे उष्णतामान १०२ पर्यंत असते. मुलास चैन पडेनासे होऊन कांहीं न खातांपितां गुंगी व झोपड येऊन मूल आजारते. थोडी थंडी वाजते अगर वांती होते. मूल लहान असल्यास श्लेफे येतात; जोड्यांतून व नाकांतून पाणी

गळें लागून पापण्यांचीं खालचीं वरचीं पोटे भरून आल्या-प्रमाणें फुगीर दिसतात. श्वासनलिका, कंठ व श्वासमार्गांत सर्शक होतो. दुसऱ्या दिवशीं ताप निघतो अगर एक दोन दिवस असला तर फार कमी असतो व नंतर अंगावर लाल रंगाचा अगर पित्त उठल्याप्रमाणें पुरळ उठतो. चतुर्थ्या दिवसापासून अगर त्याच्या आदल्या दिवशीं तोंड, मलरक्त, कपाळ, कानशील येथें गोंवराचा पुरळ येऊन नंतर भगभर कान, गळा, मान, छाती, पाठ, पोटा व हातापायांवर तो पसरतो. पुरळाचे वर्तुळाकार अगर लंबवर्तुळाकार अगर अनियमित आकाराचे गुलाबी, लाल रंगाचे डाग उठतात. ते एकमेकांत मिसळून त्या वर्तुळाकार डागांच्या समूहाच्या एका बाजूस चंद्राकृति कडा दिसतात व त्याच्या पुढें पुरळरहित अशी थोडी साधी त्वचा असते. या डागांमध्ये सूक्ष्म रक्तवाहिन्या फुटून तो रक्ताळलेला भाग अगर त्या गांधींच्या मज्जेश्म पुटफुटी वनलेली कांहीं ठिकाणीं आडळते. त्यामुळें तोंड व चेहरा फुगलेला आणि सुजलेला दिसतो. पाठीवर तसेंच हातापायांवर गोंवराचा पुरळ एकसारखा व वराच उठलेला असतो. तो पूर्णत्वास पोचण्यास एकपासून तीन दिवस लागतात. नंतर तो भगभर मावळें लागतो. जेथें तो प्रथम दिसतो तेथूनच तो मावळण्यास आरंभ होतो. मावळल्यावरहि त्याचे पिंगट व काळसर डाग कांहीं दिवस रहातात. रक्ताळलेल्या पुरळाचे डाग फार दिवस मागाहून रहातात. याशिवाय सर्वांगावरून कांडा निवून तो गळून पडतो. पुरळ दिसूं लागतांक्षणीं आरंभीं कमी झालेला ताप १०२-१०३ पर्यंत वाढतो अगर कधीं जास्तहि वाढतो. नंतर तो दोन ते चार दिवस टिकून पुरळ मावळण्याच्या सुमारास ताप एकदम कमी होतो व एक ते दीड दिवसांत साफ निघतो. पडतें, खोकला चालू असतो; सर्दीमुळें कपाळ दुखतें. कांहीं रोग्यांना श्वासनलिकादाह होऊन छाती सूंसू वाजते; घसा वसतो; श्वास लागतो व खोकल्याची दांस सुरू होते. टाळू व घसा पाहिला तर तो सर्व अगर ठिकठिकाणीं लाल झालेला दिसतो. जिभेस दुरशी व तोंडास थोडी दुर्मीळ येते. ज्वरानंतर जीभ साफ होऊन अन्नपाण्यास रुचि येते व श्वाप चांगळी लागते.

आगंतुक दोष व दुष्परिणाम.—श्वासमार्गांपैकीं सर्व प्रकारचा फुफ्फुसदाह अगर कंठदाह होऊन गुदमरणें या आगंतुक कारणानें बरेच रोगी मरतात. अक्षिपुटदाह, अक्षिकांचदाह, कनीनिकादाह यांमुळें डोळे विषडतात. मुखदाह, गालगुंड, कान फुटणें व ठणकणें, आलव्यूमिनेमह, आतड्यांतून रक्तस्राव, मुखकोथ (सडणें) हेहि आगंतुक रोग उत्पन्न होतात. दुष्परिणामांपैकीं खोकला जुनाट होऊन फुफ्फुस विषडणें, डोळे विषडणें, गलप्रथि मोठ्या होणें, कान वाहणें, व त्याचे दुष्परिणाम क्षय, हृद्दोग, कृशता वगैरे होत.

गोंवराचे प्रकार.—पडसें व पुरळ यांशिवाय गोंवर येतो असें कोणी डॉक्टर म्हणतात. पण याविषयीं वरीच

शंका वाटते. उग्र भेदांमध्ये पुरळ रक्ताळतो व लेश्मल त्वचें, तूनहि रक्तस्राव होतो. ज्वरप्रधान भेदांत पुरळ काळवंडतो अगर तो नीट येतहि नाहीं अगर येऊन तो नीट वाहेर पडत नाहीं. अशा वेळीं ताप वाहून नाडी विषडते, रोगीं वातांनं वडवडतो. जिभेस दाट दुरशी येऊन विषमज्वराच्या रोग्याप्रमाणें रोग्याची स्थिति होते.

ज्वर निदान.—(१) विषमज्वरामध्यें तोंडावर लाली व सूज येत नाहीं.पडसें नसतें.(२) देवीच्या नापामध्ये प्राथमिक गुलाबी पुरळ कांहीं रोग्यांमध्ये येतो. पण या रोग्यांना पडसें नसतें. त्याऐतजीं कंवर व डोंकें फार दुखणें आणि वांति होणें यावरून गोंवर नाहीं असा तर्क करावा.

साध्यासाध्य विचार.—शेंकडा एक दोन रोग्यांपेक्षां अधिक रोगी दगावत नाहींत. उग्र साथ अगर ज्वरप्रधान भेद अगर फुफ्फुसदाहादि आगंतुक दोष या आपती वगळल्या अततां हा सुसाध्यच ज्वर आहे असें मानतात.

उपचार.—रोग्यास ऊब असेल अशा खोळीत ठेवावें. परंतु ती कोंट्टहि नसावी व अंगावर सुळुक न येईल अशी बेताची ताजी हवा आंत यावी, म्हणजे दुसऱ्या मुलांमध्ये रोग फार पसरणार नाहीं.पुरळ येईपर्यंत मूल अमळ हिडलें फिरलें तरी हरकत नसावी परंतु गोंवराचा पुरळ दिसूं लागल्यावर मात्र रोगी अंधारुणावर पडून असलेलाच वरा. खाण्यास सुलभतः दूध, पिटूळ पदार्थ वगैरे अगदीं इलकें अन्न यावें. सर्दी घालविण्याची व कफ पातळ होऊन तो पडण्यासाठीं औषधयोजना करावी. दिवसांतून तीन चार वेळ टाळू व घसा या ठिकाणीं बोरिक अॅसीड व गिलसरोन यांचे मिश्रण लावल्यानें तें ठिकाण जंतुरहित व शुद्ध होऊन त्यामुळें श्वासमार्ग व कानांत होणारे दुष्परिणाम टळतात. शेंकडा १० प्रमाणांत रिशॅर्सन पाण्यांत विरवून तें अगर पोटायाश परमॅगनेटच्या पाण्यानें पिबकारांच्या साहानें पुणें हेहि इलाज यासाठीं योजतात. ताप फार वाढल्यास थंड पाण्यांत फडक्याचा बोझ भिजवून त्यानें अंग चोळवें अगर रोग्यास १०० ते १५० उष्णमान असलेल्या पाण्यांत वसवून त्यांत आणखी थंड पाणी मागाहून रोग्यास त्रास न होईतोपर्यंत घालीत जावें. हा इलाज १०० ते १०३ ताप असला तरी करावा. म्हणजे १०५ सारख्या तापाचें भावी संकट टळतें. व हें संकट रोग्यास न येईल तितकें बरें. ताप उतरल्यावर आंधरुणांत पडून रहाण्याची गरज नाहीं. तरी पण आणखी आठ दहा दिवस रोग्यानें वाऱ्यांत हिडूं फिळं नये हें चांगलें. उग्रप्रकारांत ब्रॅडी वगैरेसारख्या उत्तेजक औषधांची गरज क्वचितच पडते. दुखण्यांतून उठल्यानंतर लोह, कॉडलिन्डर तेल वगैरे पौष्टिक औषधें सुरू करावी. रोग्यास हवापालट करण्यासाठीं कांहीं कालपर्यंत अन्नस्थलीं पाठवावें. दुष्परिणाम (कान वहाणें इत्यादि) झाले असतांल त्यांवर जरूर ते उपचार योजावेत.

गोवर्धन—संयुक्तप्रांत. मथुरा जिल्हा व ताळुका यांतील एक शहर. हे मथुरा डीग रस्त्यावर गिरिराज पर्वताच्या पायथ्याशी मानसीगंगा तीर्थाच्या भोंवती वसले आहे. खो. सं. सुमारे तीन हजार. श्रीकृष्णाचे हे आवडते ठिकाण होते असे सांगतात. येथे श्रीहरीचे एक जुनाट देऊळ आहे. येथे बरीच ऐतिहासिक स्थळे आहेत. यांची व्यवस्था १८५६ च्या २० व्या कायद्यान्वये होते.

गोवर्धन-गंगापूर—हे ऐतिहासिक ठिकाण नाशिक नवळ आनंदलक्ष्मीच्या पश्चिमेस सुमारे तीन मैलांवर आहे. गोवर्धन हे फार प्राचीन स्थळ असून याचा उल्लेख लेण्यातील शिलालेखांमध्ये पांच वेळां आलेला आहे. त्यावरून हे आंध्र-भृत्य राजांच्या प्रतिनिधींचे 'आहार' म्हणजे रहाण्याचे ठिकाण होते असे दिसून येते. येथे जुन्या इमारतीचे कांहीं शेषभाग अद्यापि आढळून येतात. येथील गोवर्धनेश्वर व इतर मंदिरे प्रसिद्ध आहेत. येथील नदीचा घाट प्रेक्षणीय आहे. गोवर्धनापासून अगदी नजीक गंगापूर आहे. येथे गोपिकावादी पेशवे यांनी आपले शेवटचे आयुष्य घालविले. नदीच्या कांठी त्यांनी एक सुंदर वाडा बांधून नदीस घाट बांधिले. व तेथेच नदीचा देखावा अवलोकन करण्यासाठी लहान लहान आराममंदिरे बांधिली. येथे 'दुग्धस्थळी' या नांवाचा एक सुंदर धवधवा आहे. गोपिकावादी या येथे इ. स. १७६४ मध्ये राहण्यास आल्या, तेव्हापासून त्या मरेपर्यंत येथेच रहात असत. इल्ली येथील त्यांचा वाडा अगदी पडला असून फक्त जोते मात्र कोठे कोठे शाबूत आहे. [इतिहाससंग्रह. पु. ६ पु. ९२].

गोवर्धन गिरी—म्हैसूर, शिमोगा जिल्ह्यांतील एक पर्वत. यावर किल्ला व तटबंदी आहे. उ. अ. १४°१०' व पू. रे. ७४°४०'. उंची १७२० फूट. यावरून गिरसप्पा खेडे दिसते. येथील किल्ला जिनदत्तराय याने आठव्या शतकांत बांधला. आतां तो पडोत आहे व त्याच्यावर जंगल वाढले आहे. जैनांचे येथे एक देऊळ आहे. त्यासमोर गिरसप्पाच्या व्यापाऱ्यांनी १६ व्या शतकांत उभारलेला एक धातूचा स्तंभ असून त्यावर एक लेख आहे.

गोवर्धन पर्वत—वृन्दावनांतील एक पर्वत. इन्द्राने एकदां गोकुलावर अतिशय जोराची वृष्टि केली असता, कृष्णाने सर्व गोकुलवासी गोपगोर्षांना इन्द्राच्या पूजेऐवजी या पर्वताची पूजा करण्यास सांगितले. या कृत्यासुद्धे इन्द्रास अनावर क्रोध येऊन त्याने सर्व गोकूल वाहून जाण्यासारखी प्रचंड वृष्टि केली. तेव्हां सर्व गोकुलवासीयांचे रक्षण करण्याकरितां कृष्णाने सात दिवसपर्यंत अहोरात्र तो पर्वत आपल्या करंगळीवर उचलून धरिला. अशा रीतीने त्या प्रचंड वृष्टीपासून कृष्णाने गोकुलाचे रक्षण केले, तेव्हां पराभूत होऊन इन्द्राने वृष्टि बंद केली, व नंतर कृष्णाशी सल्य केले. या पराक्रमाबद्दल कृष्णास 'गोवर्धनधारी' असे विशेषण मिळाले असे भागवतांत वर्णन आहे.

गोवर्धन ब्राह्मण—महाराष्ट्रांतील एक प्रादेशिक जात. देशस्वादि ब्राह्मणगणप्रमाणे यांचे आचार व राहणी असल्याने या ठिकाणी फक्त ही ब्राह्मण जात त्रिशिष्ट कशी आहे येवढेच दाखविले आहे. "गोवर्धनब्राह्मणजाति" ही गोकुळ या नांवाने कधी कधी ओळखली जाते. तेव्हां तिच्याविषयीचा मुख्य ऐतिहासिक प्रश्न म्हणजे ही ज्ञाति मूळची ब्राह्मण आहे की व्यभिचारीत्वन एका ज्ञातीने आपणांस गोवर्धने हे नांव वर्णविषयक महत्त्वाकांक्षेने लावून घेतले आहे. याची छाननी करण्यासाठी आपणांस पहावयाचे ते हे की, (१) गोवर्धन ब्राह्मणांच्या अस्तित्वाबद्दलचा आधार कितरात जुना आहे. व (२) ज्या ज्या काळां त्यांचा उल्लेख सनदांतून केला जातो त्या काळां त्यांचा अंतर्भाव ब्राह्मणांत होत होता काय ?

आमच्यापुढे जी अनेक पत्रे व सनदा आल्या त्यांत शाहजिवाहन राऊ १६८१ सालचे पत्र जुने आहे. याहून जुने अस्तल पत्र आमच्यापुढे आले नाही. त्यांत लक्ष्मण नरहर भट उभाथे यांस गोवर्धन म्हणून धर्माधिकार दिलेले आहेत. म्हणजे वाळाजी बाजीरावांच्या कारकीर्दीत गोवर्धन हे नांव रूढ होते, त्यांस ब्राह्मण म्हणत होते, आणि त्यांस धर्माधिकार होते एवढे निश्चित होते. आदिलशाहीतील सनद आणि त्या सनदेवर पेशवाईतील ठराव ही दोन्ही अस्तल आमच्यापुढे न आल्यामुळे जमेस धरली नाहीत. पण तो पुरावा खरा ठरणे अशक्य नाही.

गोवर्धन हा शब्द महाराष्ट्राच्या बऱ्याच भागास लावीत असत ही गोष्ट निश्चित आहे. तसेच गोवर्धन हे आज अनेक जातींचे व ठिकाणांचे उपाध्येपण व जोशीपण करतात ही गोष्टहि निश्चित आहे. आगळे ज्ञातिकडून ज्ञानकोश मंडळास आलेल्या माहितीत ही गोष्ट नमूद केली आहे. आज ब्राह्मणांचे सर्व कर्माधिकार गोवर्धनांस आहेत. शिवाय उत्तर-कोंकणांतील माध्यंदिनांच्या प्रसिद्ध सनदांत त्यांनी आपले वृत्ति गोवर्धनांपासून विवामार्फत घेतली असा पुरावा आहे. यावरून गोवर्धन ही ब्राह्मणांची जुनी जात असावी असे दिसते.

गोवर्धनांनी ज्ञानकोश ज्ञातिनिर्णायक कमिटीपुढे मांडलेल्या पुराव्यांत असे सांगितले आहे की ते अधर्मसतित नाहीत. ते तसे असते तर त्यांची आडनावे इतर ब्राह्मणांतली असती. पण त्यांची आडनावे इतर ब्राह्मणांतली नाहीत. प्रस्तुत विधान अय्यार्थ आहे. गोवर्धनांतहि विबळकर, मंडलिक, खरे, साखे, फाटक वगैरे कोकणस्थात असलेली आडनावे आहेत. भालेराव, दास्ताने, उगे वगैरे देशस्थांतील आडनावे आहेत. तथापि गोवर्धनांतील बरीचशी आडनावे, (उदाहरणार्थ, विश्वाते, झुल, टापर, किंहे इ.) विबहुना निम्ब्याहून अधिक अगदी स्वतंत्र आहेत यांत शंका नाही. निराळ्या आडनावांच्या पुराव्यावरून गार्बंभाने कांही निर्णय करता येईल तर हा की ही जात

इतर ब्राह्मण जातीपासून अगदी पृथक् आहे. सदश आडनांवांवरून निर्णय दोन प्रकारचे निघतील ते हे की, कोकणस्थ, देशस्थ व कऱ्हाडे ब्राह्मण, प्रमु. मराठे यांत अनेक आडनांवें ज्या कारणामुळे सामान्य असतील त्याच कारणामुळे कांहीं आडनांवें देशस्थादि ब्राह्मणांत व गोवर्धनांत असतील. दुसरा असा संभव आहे की अन्य जातीतील माणसें गोवर्धनांत शिरळी असतील व त्यास कारण शिरलेल्या व्यक्तींचा जन्म विधवेपासून झाला असावा. याखेरीज अन्य कारणेहि असणें अशक्य नाहींत. भिन्न ब्राह्मण जातीतील माणसें गोवर्धनांत शिरळी असल्यास व विधवा-संततीहि गोवर्धनाची स्वीकारली असल्यास जातीची कांहीं कालपर्यंत ज्ञातिनिगमनविषयक नीति मात्र स्पष्ट होईल. तेवढ्यावरून जातीच्या स्वतंत्र आस्तित्वास वाध येत नाही.

गोवर्धनांसाठी इतर ब्राह्मण आज उघडपणें अन्नव्यवहार करित नाहींत असें आक्षेपकांनीं पुढे आणलें आहे व गोवर्धनांतीहि ही गोष्ट मान्य केली आहे. ही गोष्ट त्यांच्या ब्राह्मण्यास वाध आणू शकत नाहीं असें अनेक ब्राह्मणांमध्ये असलेला अनादिकव्यवहाराचा अभाव पुराव्यादाखल मांडून दाखविलें आहे. गोवर्धनांनीं याचें कारण व्यावहारिक स्पर्धा असावी असें मांडलें आहे व तें अशक्य नाहीं. आज गोवर्धन ब्राह्मण ज्ञातींत ऋग्वेदी गंगातीरवासी व उत्तर कोकणातील यजुर्वेदी असे दोन भेद दिसतात. या ज्ञातींची साधार माहिती ज्ञातीच्या संजीवन मासिकांत आढळेल. मासिकाचे संपा. दे. वि. नईक.

गोवर्धनाचार्य (इ. स. १०७५-११२५)—वंग (थंगाल) देशाचा राजा वल्लभसेन याचा पुत्र जो लक्ष्मणसेन याच्या पदरीं हा कवि होता. याच्या वाप्याचें नांव नीलांबर असून याचे शिष्य उद्यन व सहोदर वलभद्र होते. यांच्या नांवांवा उल्लेख कवींनें आपल्या सप्तशतींत केला आहे. वाल्मीकि, व्यास, गुणादय, कालिदास, वाण, भवभूति या आपणापूर्वीं होऊन गेलेल्या कवींचा उल्लेख कवींनें आपल्या काव्यांत केला आहे.

आपले समकालीन असे लक्ष्मणसेन राजाच्या दरवारीं शरण, जयदेव, उमापाति व ऋषिराज हे कवी होते असें एका पद्यांत सांगितलें आहे. जयदेव कवींनें गीतगोविंदांत या गोवर्धनाची स्तुति केली आहे. यावरून कालिदास, वाण व भवभूति यांच्या नंतर हा कवी झाला हे उघड आहे. तसेंच गीतगोविंदाचा कर्ता जयदेव याचा समकालीन किंवा याच्या किंचित पूर्वीचा हा कवि होता असें दिसतें. इ. स. ११ व्या शतकाच्या समाप्तीपर्यंत लक्ष्मणसेन वंग देशांत राज्य करित होता असें इतिहासज्ञांचें मत आहे. यावरून त्यांच्या दरवारीं असणारा हा गोवर्धन कवि अकराव्या शतकांत असावा. याचा आर्यासप्तशती या नांवाचा एक ग्रंथ आहे. या ग्रंथांत एकंदर ७५६ आर्या असून पहिल्या ५४ आर्यांत उपोद्धात आणि शेवटच्या सहांत ग्रंथोपसंहार आहे. ग्रंथ श्रृंगाररसत्मक आहे. (वि. विस्तार. पु. २१. अं. ९-१०).

गोंवळकोंडा—उ. अ. १७°२३' व पू. रे. ७८°२४' हैद्राबादच्या पश्चिमेला पांच मैलांवर वसलेलें एक पडकें व जुनें शहर आणि किल्ला. हा किल्ला वरंगळच्या राजांनीं बांधला. १२६४ मध्ये तो बहामनी घराण्यांत गेला. १५१२ मध्ये क्रुतुबशाहीनें घेतला. १६८७ मध्ये औरंगजेबानें आठ महिनेपर्यंत येथें वेढा दिला होता. गोंवळकोंड्याचा इतिहास 'क्रुतुबशाही' या लेखांत आढळेल. किल्ला ग्रानाइटच्या खडकावर असून त्याच्या भोंवती बरेच तट आहेत. सर्वांबाहेर पक्क्या दगडांचा ३ मैल परिघाचा तट असून त्याला आठ दरवाजे व ८७ घुल्ले आहेत, कांहीं घुल्ल्यांत जुन्या तोफा वगैरेंचे मोठे तुकडे पडले आहेत. तटाच्या आंत मशिदी, घरे व इतर महाराती वगैरेंचे पडीत भाग सर्वत्र पसरलेले आहेत. फक्त नालाहिसार (वालिकिल्ला) मात्र अद्याप टिकला आहे. किल्ल्याभोंवती खंदक आहे पण तोहि बहुतेक घुल्लून गेला आहे. शहराच्या उत्तरेस बादशाही कबरस्तान आहे पण तेथील सर्व इमारतीनां कालगतनें व विशेषतः औरंगजेबाच्या तोफांनीं फारच हानी पोहोचली आहे. गोंवळकोंडा येथें हल्ली थोडीशी अरब शिवंदी व गोंवळकोंडात्रिगेड ही असतात. दक्षिणेकडून मूर्शी नदी वहाते. गोंवळकोंड्याच्या आसपास पूर्वी हिरे सांपडत असत व ते गोंवळकोंड्याचे हिरे म्हणून प्रसिद्ध होते. खद्द गोंवळकोंडा येथें मात्र हिऱ्याच्या खाणी वगैरे कांहीं नाहींत.

गोविंद कवि—हा तेलंगी तंजावरच्या तेलगू राजाच्या वेळीं उदयास आला. त्यानें गुजराथची कन्या इंदुमति हिच्या स्वयंवरावर ऋग्व्य रचिलें. त्याला इंदुमतिपरिणय असें नांव दिलें. याशिवाय त्यानें द्राविड देशातील अनेक देवालयांचा वर्णनात्मक इतिहास लिहिला आहे.

गोविंदगड—(१) रेवासंस्थानामधलें एक शहर. उ. अ. २४° २३' व पू. रे. ८१° १८'. कैसुरफडच्याय्या दोंकांवर वसलें आहे. उंची १२०० फूट. लो. सं. (१९११) ४९१९. शहर उंचावर असल्यानें कळ्यावरून खालच्या मुलुखाची व अरण्याची शोभा दिसते, व जवळच्या संरक्षित जंगलांत शिकार सांपडते. राजेसाहेबांचा येथें एक वंगला आहे. शाळा, पोस्ट, दवाखाना वगैरे मामूल गोष्टी आहेत.

(२)—अलवार संस्थानांतलें गोविंदगड तालुक्याचें मुख्य ठिकाण. येथील किल्ला महारावांनीं बांधला (१८०५). गोविंदपूर येथें म्यु. क. आहे. पूर्वी हा तालुका आग्रा सुभ्यांत मोगलांच्या हातीं होता. १८०३ मध्ये महाराज राजा वखतावरसिंग याच्या करितां मराठ्यांनीं घेतला. तेव्हापासून तो अलवारकडेच आहे. तालुक्यांत लो. सं. २०,६४६. खेडी ५७ व शहर एक गोविंदगड. त्याची लो. सं. (१९११) ३८७९.

गोविंदगड (भटिन्डा)—पतियाळामधला एक तालुका. क्षेत्रफळ ८६८ चौ. मै. लो. सं (१९११) १६६२५७. सारा व कर यांचें उत्पन्न (१९०३-४) २.७ लाख. भटिन्डा शहर हें तालुक्याचें मुख्य ठिकाण आहे. खेडी २०२ आहेत.

गोविंद ठक्कुर—याचा बाप केशव, आई सोनदेवी बाई, बडिल भाऊ रुचिकर कवि, गुह नारायण व धाकटा भाऊ श्रीहर्ष कवि होता. याने दोन प्रदीप व दोन दीपिका केल्या होत्या असें एका पद्यावरून दिसते. याने मम्मटाच्या काव्यप्रकाशावर टीका केली आहे. याच्या टांकले 'छाया टीका' म्हणतात. इतरहि टांकाकारांनी मम्मटाच्या वृत्तीवर टीका केली आहे. याने मम्मटाच्या कारिकांवर त्याच्या टांकेसारखीच वृत्ति स्वतः लिहिली आहे. म्हणून याची टीका ही मम्मटाच्या वृत्तीवर टीका नव्हे तर कारिकांवर स्वतंत्र वृत्ती असल्यामुळे मम्मटाच्या वृत्तीच्या छायेची तपमा इतत. मम्मटाने दिलेल्या पद्याखेरीज याने कांहीं अधिक उदाहरणपद्ये दिली आहेत. या टांकेंत भास्कर भट्टाचार्य व चंडोदास भट्टाचार्य यांची नांवे आढळतात. याने एक काव्य केलें होतें व याचा धाकटा भाऊ श्रीहर्ष यानेहि एक काव्य केलें होतें. असें त्यांतून उदाहरणादाखल घेतलेल्या श्लोकांवरून दिसते. काव्यप्रकाशांतील (मम्मटाच्या) उदाहरणपद्यांवर उदाहरणदीपिका नांवाची टीका याने केलेली आहे. याच्या प्रदीप नांवाच्या टीकेवर वैद्यनाथाने प्रभा नांवाची व नागोजी भट्टाने उद्योत नांवाची टीका केली आहे. हा तर्कशास्त्रज्ञ होता. [वि. वि. पुस्तक २२ अंक १-२].

गोविंदपंत बुंदेले—याचे मूळगांव रत्नागिरी जिल्ह्यांतील नेवरे असून हा तेथील कुळकर्णी होता. हा तेराचौदा वर्षांचा असतांना याचा बाप (बाळजी) वारल्याने कुळकर्णांचे काम त्याच्यावर पडलें. याचे संबंध नांव गोविंद बळाळ खेर असून हा कऱ्हाडा ब्राह्मण होता. जातीने हूड असल्याने कुळकर्णे बराबर चालेना व भाऊबंदीनांही त्रास दिला त्यामुळे व नेवरे येथील बऱ्यांचे उदाहरण पाहून हा तेथून देशावर आला व पुण्यास थोरल्या वाजाराबाजबळ त्याने शागीर्दीची नौकरी धरली. पुढे त्याच्या अंगचे अनेक गुण दृष्टीस्पत्तास आल्याने बाजीरावाने त्याला नवीनच मिळालेल्या बुंदेलखंडाच्या कारभारावर नेमिले (१७३३). तिकडे त्याने शौर्याने व धूर्ततेने वागून रजपूत राजांवर दाब बसवून मराठी राज्याचा दरारा पसरविल्याने त्याची प्रमुख मराठे सरदारांत गणना होऊं लागली. हळू हळू त्याने नवीन फिद्रे धांपून व ठाणी घालून राज्यविस्तारहि केला. कुरईच्या नबाबाकडून त्याने जो प्रांत हस्तगत केला त्यांत सागर म्हणून एक प्रचंड तलाव होता. त्याच्या काठी सागर नांवाचेच शहर बसवून, ते त्याने आपले राहण्याचे मुख्य ठिकाण केलें (१७३६-३७). पुढे फरकाबादच्या लडाईत रोहिल्यांचा गंगी पराभव करून ज्या मराठेसरदारांनी दिल्लीच्या बादशाहास धाक बसविला व ज्या लडाईवद्दल "शाबास तुमच्या हिमतीची व दिल्ली हस्तुमेची" अशी शाबासकी पेशव्यांकडून मिळविली, तेंत गोविंदपंतहि एक मुख्य सरदार होता (१७५१). राजवाडे यानी याला पानपत्रकर्णी आपमतलबी म्हणून अपयशाचा बराच मोठा वाटा त्याच्या

माथी मारला आहे परंतु सरदेसायांच्या मते तें चूक आहे. त्यांचे म्हणणे की, "त्याच्याहिपक्षां महाराज वगैरे दुसऱ्या अनेक व्यक्ती आपमतलबी होत्या, व पंत आपमतलबी नसता तरीहि तेवढ्याने पानपत्रचा परिणाम कांहीं निराळा झाला असता असें नाहीं. पंतार्थी २८ वर्षे त्या प्रांतांत गेल्याने त्याला तिकडील सर्वत्रांची खडानखडा माहिती झाली होती. तो मूळचा कारकुनी पेशाचा असून प्रसंगाने शिपाईगिरीचे काम त्याच्यावर शक्तीबाहेर पडल्याने त्यास यश आलें नाहीं. तिकडील कापड व निरनिराळ्या विजा तो पेशव्यांस पुरवीत असे. त्याचा धाकट्या भाऊ पुण्यास दरवारांत वकील असे. उत्तरेकडील कामाविशीचा पुष्कळ पैसा तो पुण्यास धाडी; चौदा लाखांपर्यंतची ही रसद दरसाल नियमीतपणे धाडण्याबद्दल त्याची ख्याती होती. त्याला पालखीची नेमणूक १७५० त झाली. रोहिल्यांच्या युद्धापासून त्याच्या प्रांतांत देग फार होऊ लागल्याने वसुलास अडचण पडली व त्याचा पानपत्रावर कळस झाला. अर्थात् त्यांत मुद्दाम लवाडी केल्याचा आरोप सिद्ध होत नाहीं. त्याने आपल्या या अडचणी नेहमी आपल्या भावांस कळविल्या आहेत. सर्व कारस्थानांची माहिती ठेवून, कोणाशीहि विकापास न जाता, सावधगिरीने आपला मार्ग सुधारवा अस त्याचा स्वभाव होता. मात्र तो थोडा बहुत संशया व कपटी असावा. हिंदुस्थानांत उत्तम व जय्यत अशी वीसहजार फौज सतत पाहिजे अशी त्याची पेशव्यांकडे सक्त मागणी आहे; नाहींतर "रांगडे लोक हरामजादे... फौज नसलिया बंदोवस्त राहणार नाहीं, वसूल येणार नाहीं, हुयगय जालिया फजिती" असे तो स्पष्ट लिही (१७५५). पुढे शिंदे-होळकरांतील तंट्याबद्दल लिहून, 'पातशहांत व वजिरांत कलागत लागली, त्यामुळे सरकारी कार्ये जे म्हणायें तें होणार असा समय कधी येणार नाहीं' तरी आपण या, असा तो १७५६ त पेशव्यांना आग्रह करी. परंतु या संधीचा फायदा पेशव्यांनी घेतला नाहीं. पंताने बकुळाखानास बडवून सर्वे कुराकडा प्रांत काबीज केला; परंतु राधोबादादाने तो आपला मेहुणा गोपाळराव बरे याच्या हवाली केला. त्यामुळे पंत व बरे यांचे वाकडे आलें. या कुराकडा प्रांतांत १८ परगणे होते. पुढे त्याने अंतर्वेदी जिकून इटावा येथे जबरदस्त लडाई देऊन अस्करअल्लीस ठार केलें (१८५६) व पुष्कळ प्रांत मराठी राज्यास जोडून १७५७ त देशी परत आला. यानंतर अबदालीच्या स्वाभ्यांमुळे उत्तरेस वसूल बरोबर जमत नसे व अशा तफारी पंतानेच एकट्याने केलेल्या नसून शिंदेहोळकरांनाहि केलेल्या आहेत. देशी आल्यावर त्याने वाईजवळील वाकेखराचा जीर्णोद्धार करून देवास बांधण येथे इनाम दिलें. बांधणनास तो रत्नात असे. हल्ली तेथे त्याचा पडका वाडा आहे. हिंदुस्थानांत परत जातांना पेशव्यांनी त्याचा गौरव केला होता. कुंजपुण्याच्या (१७६०) अबदालीच्या लडाईत पंत हजर होता.

उत्तरे आल्यापासून मरणपावेपर्यंत (१७५८-६०) पंत एकसारखा लडायांत खपत होता. त्याचे हिशेब तपासण्यास पुण्याहून सरकारांतून हिशेबतपासनीस गेले होते. परंतु रोहिल्यांच्या मोहिमा ग संपल्यामुळे हिशेबाचे काम तसेच राहिले आणि पुढे तर पानपतच झाले. पंतावर काढिलेली कलमें (शक) इतर पुष्कळ सरदारांसदि लागू होती. भाऊसाहेबांनी पानपत मोहिमेंत पंतांकडून तिकडाल माहितीचे पुष्कळ सहाय्य घेतले होते (राजवाडे खंड १ पद्या). नोव्हेंबरमध्ये पंतांन अब्दालीची रसद बहुतेक बंद पाडली व त्याला राहदि दिवा (काशीरामाची बखर). तो उठविण्यास आताईखान हा शिकारीच्या निमित्ताने गाजिउद्दीन नगराजवळ पंतावर चालून आला; त्यावेळी खानाने लबाडीने होळकरांचे निशाण पुढे धरले होते; त्यामुळे पंत फसला. एकाएकी कापाकापी झाली. तांत घोड्यावरून पडल्याने पंत आताईखानाच्या हाती लागला. खानाने त्याचे शीर कापून अब्दालीकडे व त्याने ते भाऊसाहेबाकडे पाठविले (२२ डिसेंबर १७६०). पंताचा मुलगा बाळाजी हा व त्याचे वंशज पेशवाई अखेर वुंदखंडप्रांती कारभार करीत असत. पुढे या घराण्याच्या सागरकर व जालवणकर अशा दोन शाखा झाल्या. [राजवाडे खं १; मराठी रियासत मध्य-विभाग ३; इतिहाससंग्रह; भारतवर्ष पु. १].

गोविंदपुर—विहार—ओरिसा मानभूम जिल्ह्यातील हा एक तालुका आहे. यांत क्षेत्रफळ १२७०० चौ. मै. व लोकसंख्या (१९११) ४५०७५. शहर मुळीच नाही. खेडी २४५. डेरिआच्या कोळशाच्या खाणी याच भागांत आहेत. त्यांच्या कामाच्या वाढीवरोवर लोकसंख्या वाढत आहे. मुख्य ठिकाण गोविंदपूर आहे.

गोविंदराव काळे—यांच्या वडिलांचे नांव कृष्णराव बळाळ असून ते काशीस रहात असत. त्यांनी दक्षिणेंत येऊन वावूजीनाईक बरामतीकरांचे तफे नानासाहेब पेशवे यांच्या वेळी मराठेदरवारी प्रवेश मिळविला. पुढे राधोबादादांच्या उत्तरेकडील स्वान्यांत यांनी कामगिरी केल्याने यांना दहा हजारांची तैनात व पालखीची नेमणूक झाली. राक्षसमुननाच्या लढाईच्या सुमारास यांना निजामाकडील पेशव्यांची वकिली मिळाली व तैनात पंधरा-हजारांची वाढवून एकंदर सरजाम तीस हजारांचा दिला. तिकडे निजामानेहि गांस पंधरा हजारांचा जातीस सरजाम व चाळीस हजारांचा लष्करी सरजाम दिला. पुढे कृष्णराव वारल्यानंतर त्यांचे पुत्र गोविंदराव यांस निजामाकडील वकिलतीचे काम मिळाले. खर्चाच्या लढाईस जी कारणे घडली, ती गोविंदरावांच्या कारकीर्दीत झालेली होती. गोविंदराव हा नानाफडणीसांचा प्रथम विश्वासु अनुयायी होता; परंतु तोच पुढे रावबाजीनां फितुर होऊन नानाना कैदेत टाकण्यास तयार झाला. यावेळी रावबाजीनां सल्लामसलत देणाऱ्या अमृतरावादि कारभारीमंडळांत गोविंदराव मुख्य

होता. पुढे दौलतराव शिंदाने राववाजीवर जरब बसविण्यासाठी टिपूकडे वकाल पाठविला असता गोविंदरावाच्याच युक्तीने दौलतरावांनी ती मसलत फिकी पडली. राववाजीने पुन्हां नानाना कैद करण्याकरिता खटपट चालविली असता, तीत हा मुख्य होता; परंतु शिंदाने ही बातमी नानाना आगाऊ दिल्यामुळे त्यांनी राववाजीस खुलासा विचारला असता, राववाजीने ही गोष्ट नाकारून उलट गोविंदरावास कैद करण्यास सांगितले; त्याप्रमाणे नानाना त्यास कैदेत टाकले (१७९९); तरीहि त्याने राववाजीचे नांव सांगितले नाही. यावेळी त्याचा सवा लक्षाचा सरजाम होता तो जम करण्यांत आला. टिपूवरील दुसऱ्या स्वारीतहि हा हजर होता; त्यावेळी त्याने उत्तम कामगिरी बजावल्याबद्दल इंग्रजांनी त्यास दोन तोफा बक्षीस दिल्या होत्या. राववाजीच्या शेवटच्या दिवसांत हा त्यांचेवरोवर अखेरपर्यंत होता. पुढे (१८१८) इंग्रजांत हा वारामतीस येऊन राहिला; त्यावेळी त्यांस पेशवाईतील दोन गांव इनाम व पोलिटिकल पेनशन तीन हजार इंग्रजांनी कायम केले. यास कृष्णराव नांवाचा पुत्र होता. गोविंदराव १८२३ पर्यंत हयात होता. पेशवाई गेल्यानंतर इंग्रजीराज्याविरुद्ध एक गुप्त कट झाला हातो त्यांत गोविंदराव सामील होता असे भासविण्याचा काही जणांनी प्रयत्न केला, तथापि त्या म्हणण्यावर एल्फिन्स्टनचा विश्वास नव्हता. तथापि त्याला घरून आणण्यास शिवंदी गेली; परंतु त्याच वेळी तिकडे गोविंदराव मृत्यु पावून त्याची प्रेतयात्रा चालली होती. ते ऐकून एल्फिन्स्टन म्हणाला की, “ थोर मुत्सद्याची अन्न मृत्यूने बचावली. ” ही एक दंतकथा आहे. यांचे निरीक्षण सूक्ष्म असे; त्यास एकदां निजामाचे उधडे शरीर पाहण्याचा संधि आली होती. त्यावेळी त्याने ते वारकाईने पाहून त्याचे वर्णन खुलोसेवार नाना फडणिसांना कळविले होते. [डफ; इतिहाससंग्रह. वर्ष १. अं. ४; व. ३. अं. ४ वाढ—कैफियती.]

गोविं, प्रां. त.—उत्तर अक्षांश १४° ५३' ते १५° ४८' व पूर्वेरक्षांश ७३° ४५' ते ७४° २४' यांच्या दरम्यान १३०१ चौ. मै. क्षेत्रफळाची ही पोर्तुगीज वसाहत पश्चिम किनाऱ्यावर आहे. याची दक्षिणोत्तर कमाल लांबी ६२ मैल व पूर्वपश्चिम कमाल रुंदी ४० मैल आहे. पोर्तुगीजांनी गोवा घेत १५४० मध्ये घेतले व सांसद्धी १५४३ मध्ये घेतले आणि वारदेश सन १५४३ मध्ये घेतले हे दोन प्रांत मिळून जुनी काबिजात आणि पेडणे, वटग्राम, सतारी, फोन्डा, पंचमहाल व कनकोन हे जिल्हे व नवी काबिजात मिळून एकंदर गोवे प्रांत होतो. नवीन मुखलाची संपादणी १८ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात झाली. कारवारसमोरचे अंजिदिव घेत १५०५ मध्ये घेऊन ते गोवे प्रांतांत समाविष्ट केले.

हा सर्व प्रदेश विशेषतः नवीन काबिजात, डोंगर व पहाड यांनी पूर्ण आहे. सद्याद्री व त्याच्या शाखा यांतून

पास्तल्या असून त्यांनी उभी ३१०० ते ३२०० फूट आहे. मोनसागर, दुभासागर वगैरे शिखर आहेत. या प्रदेशांत नद्याहि वन्याच आहेत. त्यांत आठ मुख्य आहेत. त्यांतून बोटाहि चालतात. मांडवी वगैरे ३८।३१ मैल लांब असून त्यांच्या शाखा वन्याच फुटतात. या सर्वांतून द्रोण्या चालतात.

या प्रदेशांत साठी व चारदेश यांच्या भूशिरांनी एक ज्ञानदार बंदर बनले आहे. या दोहोंच्या मध्ये गोवा बेटाचे भूशार घुसते व अग्वादा आणि मारमागोवा अशी दोन उपबंदरे बनली आहेत. पैकी पहिले पावसाळ्यांत बंद असते. दुसरे चारहाडि महिने उघडे असते. लॅटराईट नांवाचा दगड सर्वत्र व मुबलक आहे. जमिनीची भूस्तरशास्त्रीय पहाणी अद्याप झाली नाही. हवामान उष्ण आहे. पावसाचे सरासरी मान ९० इंच आहे. सर्प, विंचू वगैरे विपारी प्राणी थोडे असून वाघांचा फारसा उपसर्ग होत नाही. ताप, आमांश वगैरे किरकोळ रोग चालू असतात.

पुराणांतरी या देशाविषयी विविध गोष्टी आहेत. पुराणांतील या प्रदेशाच्या नांवापैकी कांहीं नावे शिलालेख वगैरेतून आढळतात. गोमांतक हे त्यांतलेंच एक आहे. स्कंधपुराण सहाद्विखंड यांत असे लिहिले आहे की, तिहोत्तरपूर (हल्लीचे तिरहुद) येथून परशुरामाने परेच आर्यलोक येथे वसाहतीकरितां आणले. परशुरामाने गौड ब्राह्मणांची दहा कुळे वेगळ्यांतून आणिली व या ब्राह्मणांनी सासठी, तिसवाड (यात तीस गावे आहेत) या भागांतील १६ गांवांत आपली वस्ती केली म्हणून यांना शाणवी-शेणवी-म्हणू लागले. कांहीं शिलालेख वगैरेवरून १३१२ पर्यंत येथे वनवासाचे कडेच घराणे राज्य करीत होते असे दिसते. कर्दवांनी गोंव ही राजधानी केली होती. १३१२ मध्ये हा प्रदेश मुसुलमानांच्या हाती गेला. १३७० मध्ये विजयानगरचा प्रधान विशारण्य माधव याने येथे आपला अंमल बसवला; १४७० मध्ये बहामनी राज्यांत याचा समावेश महमद गव्हाण याने केला; १४९८ च्या सुमारास आदिलशाहींने आपला अंमल या प्रदेशांत बसवला. व १५१० मध्ये अल्बुकर्क याने हा प्रदेश घेतला. इकडील ग्रामसंस्थांची रचना पाहून त्याला मोठे आश्चर्य वाटले. त्या वेळी या फिरंग्यांनी तीन दिवसपर्यंत गोवा शहरावर इतरतऱ्हेचा जुलूम केला व १०।१२ लाखांची लूट केली. यापुढे गोवा येथे पोर्तुगीजांचे मुख्य ठाणे राहिले व गोवा शहर जैनी व भक्तेबाज लोकांचे ठिकाण बनले व त्यामुळेच त्याला पुढे उतरती कळा लागली. गोव्याला 'सुवर्ण खचित शहर' म्हणत इतके वैभव तेथे भरले होते. लष्करी वाणा सुटला पण वडेजाव कायम राहिला. जुवेवाजी व इतर शोक वाढले आणि सर्वत्र आळस, चैन, व क्षीणता यांचा सुळसुळाट झाला व गोवाजीज सत्ता व डामडील यांचा डोळारा डच

लोकांच्या आगमनाचे उच्चमळ लागला. फिरंग्यांनी वाटविणाच्या बाबतीत फार जुलूम केला. गांवांतील एखाद्या विहिरीत एखादे हाडक टाकून गोवचागांव वाटविला जाई. अशा रीतीने वाटयांची संख्या फार वाढल्याने माधवतीर्थावर त्यांना गुपचुप प्रायश्चित्ते देण्यास सुरुवात झाली, पण पाद्री लोकांना ही वातमी पोहोचताच त्यांनी ते तीर्थच हाडक टाकून वाटविले. त्यावेळी शेडीवर प्रत्येकी आठ रु. प्रमाणे कर असे व त्याचे उत्पन्न तीन हजारचे येई. फिरंग्यांच्या सहवासाने कांकणा भाष्यवरादि परिणाम होऊन बरेचसे फिरंगीभाषेचे शब्द या भाषेत घुसले आहेत. १६०३ मध्ये उर्चनां गोव्याला वेढा दिला तो त्यांना उठवावा लागला. पण हुलके हुलके थोडा थोडा पोर्तुगीज सुलूब त्यांच्या पक्षांत उतरत होता. १६३९ त तत्ताच दुसरा प्रयत्न त्यांनी गोव्यावर केला पण तोहि फसला. "शहरभर चचे व सुंदर इमारती" आहेत. जगामध्ये दुसरीकडे क्वचितच दिसणारे वैभव पोर्तुगीजांच्या वाट्यास दिडुस्थानांत आले आहे व गोवा हे प्रति राम शहर आहे पण या सर्वांच्या सुळांशी पोर्तुगीजांचा पोकळ डौल व खोटा अभिमान यांची कीड लागली आहे." अशा तऱ्हेचीं वर्णने त्यावेळच्या कांहीं प्रवाशांनी केली आहेत. गोव्याची त्या वेळची इतकी अनुकंपनीय स्थिति झाली होती की, स्थानिक स्वतंत्रतावादी मूठभर लोकहि निकाराने प्रयत्न करते तर गोवा लडवण्याचे सामर्थ्य व धमक पोर्तुगीजांत राहिली नव्हती. संभाजी-महाराजांच्या हातून हा प्रदेश स्वतंत्र होण्याचा योग अगदी आलाच होता पण त्यांना मध्येच मोगल सैन्याशी टक्कर द्यावी लागल्याने गोव्याचा वचाव झाला. यानंतर सार्वतवादांचे भोंसले व इतर मराठे यांच्याशी फिरंग्यांच्या नेहमी चकमकी होत असत व हे एकमेकांचे सुलूब व किले घेत असत. वसईच्या मोदिमेच्या सुमारास व्यंकटराव घोरपडे याने गोव्यावर स्वारी करून साठी प्रांत काबीज केला होता (१७३९ जानेवारी). इ. स. १७४१ त १२००० युरोपियन शिपाई गोव्यास कुमकेस आले व त्यांनी वन्याच लोकांची कत्तल करून वाडीकरांकडून किले परत घेतले. व वाडीवर आपली अधिसत्ता बसविली. इतक्यांत वरिष्ठ सरकार (लिस्बन) कडून घेतलेले किले व सुलूब वाडीकरास परत देण्यास व सार्वत व मराठे यांच्याशी वैर थांबविण्यास हुकूम आला पण त्याप्रमाणे घडले नाही व हे खटके तसेच चालू राहिले.

गोवा शहरची निकृष्टावस्था वरिष्ठसरकारच्या नजरेस येऊन बराच काळ लोटला होता म्हणून यावेळी त्यांनी पणजी येथे नवीन गोवा शहर बांधण्याकरिता खर्च मंजूर केला. कारण जुने शहर सुधारण्याची आशा नव्हतीच व त्यावर नैरेवाकत्री खर्च होऊन तुकटा होता. या सुमारास मराठे व स्थानिक लोक मिळून आपले स्वातंत्र्य मिळवू

पहातील म्हणून २००० यूरोपियन कवाइती सैन्य जय्यत ठेवावें लागे. यावेळीं चर्च वगैरेवाहि बराच खर्च होता.

एतद्देशीय व्यापारी लोकांचा छळ करून त्यांना त्यांच्या स्वतःच्या मुलखांतून काढून देण्यांत आलें होतें व सर्व व्यापार जेसुइट्यांच्या हातांत गेला होता. लष्करी धाट व पदव्या यांचा डामडौल अद्याप सुटला नव्हता व ज्या कामावर एखाद्या साध्या माणसाची जरूर तेथें वज्या सर-दाराची नेमणूक होणें जरूर वाटत असे.

इ.स. १७९४ ते १८१५त हिंदी पोर्तुगीज मुलखाच्या व्यवस्थेकडे खुद्द वरिष्ठ सरकारचें लक्ष गेलें होतें. फ्रेंच लोकांचा हक्क होऊं नये म्हणून मध्यें इंग्रजी सैन्यहि मदतीला नेलें होतें. यानंतर सुमारे वीस वर्षे शांततेची गेली. पण १८४२त पुन्हां एकदां गडबड होण्याचा संभव दिसत होता. व इ. स. १८५२, १८७१, १८९५, १९०१, व १९१३ या साली सैन्यांत असंतोष व सत्तरी भागाच्या राणे लोकांची स्वतंत्र होण्याची इच्छा यामुळें थोडीबहुत गडबड उडाली होती. १९०१साली या स्वतंत्र होऊं पहाणाऱ्या राणे लोकांना दह्यार करून तिमोर येथें पाठवण्यांत आलें. १८७१ च्या गडबडीत सैन्याच्या कांहीं तुकड्या कमी करण्यांत आल्या. या वंडाची हकीकत पुढें दिली आहे. पुढें इंग्रजी बंदोबस्तावर भिस्न ठेवून पोर्तुगीज हद्दींत जास्त सैन्य ठेवण्याची जरूर नाहीं म्हणून पुन्हां भरती करण्यांत आली नाहीं. १८०० त जुन्या काबिजातीची लो. सं. १७८४७८ होती. १८५१ त नव्या व जुन्या काबिजातीची मिळून ३६३७८८ होती. १९०० मध्यें नव्या व जुन्या काबिजातीत मिळून ३ शहरें (जुना मुलूख) व ४०७ खेडी होती. स. १९११ ची लोकसंख्या ५४८२४२ होती. गोवे सरकारांत ११५२६ लोक ब्रिटिश प्रजातान आहेत, तर गोवे संस्थानचे नागरिक ब्रिटिश राज्यांत ६३ हजार आहेत. धर्माप्रमाणें २६८ हजार ख्रिस्ती व २७० हजार हिंदू व अवधे साडेआठ हजार मुसलमान आहेत. जुन्या काबिजातीत शेंकडा ९१ ख्रिस्ती आहेत. नवीन काबिजातीत जवळ जवळ तितकेच हिंदू आहेत. ख्रिस्ती लोक (धर्मांतरित हिंदू असल्यामुळें) जातिभेद वगैरे पाळतात. हिंदू लोक कांकाणी जिल्ह्यांतील लोकांप्रमाणें आहेत. येथें मराठीची पोटभाषा कांकाणी ही भाषा चालते व तीत पोर्तुगीज शब्दांचा बराच भरणा झालेला दिसून येतो. सरकारां कामकाजाची व उच्च सुशिक्षितांची भाषा पोर्तुगीज आहे.

ख्रिस्ती धर्मीयांकरितां प्रायभेट आणि पॅट्रिआर्क पदव्या धारण करणाऱा आर्चबिशप असतो. त्याची नेमणूक पोपच्या संमतीनें पोर्तुगालचा अध्यक्ष करतो. बहुतेक ख्रिस्ती हे रोमन कॅथोलिक आहेत.

१९११ च्या सुमारास सानेसुमारीप्रमाणें ख्रिस्त्यांत साक्षर पुरुष २५८८६ व स्त्रिया १३६०० आहेत. तर हिंदूंत १९०६८ पुरुष व २५९० स्त्रिया साक्षर आहेत. प्रौढविवाह, पुनर्विवाह वगैरे सुधारणा इकडे झाल्या आहेत

हिंदूंचा देवळ विशेषतः नवीन काबिजातीत दिसतात. जुन्या काबिजातीत आरंभी पोर्तुगीज लोकांनी धर्मसंबंधी अतिशय उच्च केला व ते कोणालाहि आपले विचार, आचार, विधी वगैरे पाळूं देत नसत. सार्वजनिक देवळांतून पूजेला मज्जा न असे.

गोवा शहर व प्रदेश घेतल्यावर जमीनीसंबंधानें लोकांचे हक्कसंबंध पूर्ववत कायम ठेवण्याची खटपट करण्यांत आली. व त्याच्या करासंबंधानें सवलती वगैरे होत्या त्या कायम ठेवण्यांत आल्या. परंतु मागाहून नवे नवे कर बसवण्यांत आले व त्यांच्या व्यवस्थेकरितां कामदार नेमले गेले. तेथें खेळ्यांतून पाटील वगैरे नेमण्याची वट्टिवाट नाहीं. सर्वसामान्य प्रश्न पंचायत भरवून सोडविले जातात. जुन्या काबिजातीत बहुतेक जमीन समाईक असून सरकारी कर वगैरे वजा जातां सर्व खेळ्यांतील लोक उत्पन्न वांटून घेतात. नव्या काबिजातीत तीच पद्धत आहे. पण खेळ्यावारी नसून घराणेवारी आहे. अशा घराणी त्या मुलखांत २२२ आहेत व ती निंबळ उत्पन्न आपसांत वाटून घेतात. १५२६ मध्यें त्यावेळच्या चालूहक्क सवलतीचे नोंदणीबुक तयार केलें होतें.

एकंदर जमीनीपैकी सुमारे ३ लागवडीखाली असावी. जमीन विक्रण आहे पण कोठें कोठें थोडी वाळुकायुक्त व कमी अधिक प्रमाणांत कुजलेल्या वनस्पतीनीं वनलेली आहे. कित्येक ठिकाणीं पूर्ण खडकाला आहे. राख, मासे व शेण हे इकडे मुख्य खत असतें. जुन्या काबिजातीत लागवड चांगली होते व एकाच्या मालकीचे १०।१५ एकर म्हणजे मोठें शेत असें मानतात.

सुख्य पांक तांडुळाचें आहे. तें बोनदां काढतात. सर्व पीक स्थानिक खपाळाच आठ महिन्यांत खलास होतें. नारळ बरेच होतात. शिवाय नाचणी, उडीद, कुळीध, मूग, तूर वगैरे धान्य होतें. फळझाडांत आंबा, काजू व फणस आणि भाजीपाल्यांत रताळी, मुळा, कांकडी वगैरे होतात. जुन्या काबिजातीत शेतकऱ्यांची स्थिति बरी आहे. नवीन काबिजातीतील लोक दारिद्र्यानें गांजले आहेत. लिस्बनच्या नॅशनल बँकेची एक शाखा पणजी येथें आहे व मोठमोठे जमीनदार व धर्मादाय फंड यांनुन पांच टकऱ्यांच्या व्याजानें शेतकऱ्यांना कर्जाक रकमा मिळतात. हिंदूंच्या जिल्ह्यांत ग्याजाया दर शे. १० आहे.

नवीन काबिजातीत मोठी अरण्यां आहेत. संरक्षित व इतर मिळून ११६ चौरस मैल जंगल आहे व त्याची अंदाजी किंमत ७० लाख रुपये आहे. फिरत्या लागवडीच्या पद्धतीनें जंगलाचें नुकसान होतें म्हणून ती पद्धत सरकारच्या देखरेखीखाली ठेवण्यांत आली आहे. उत्पन्न २४००० रु. व खर्च १०५०० रु. आहे. इकडे लोखंडाच्या खाणी आहेत पण त्या अद्याप सुरू झाल्या नाहीं [किलोस्कर वंधूनी मार्गे या प्रांतांत या दिशेनें कांहीं प्रयत्न करण्याचें

गोविंदां ह्येतं असें कळते. संजय, तारीख ४ आगष्ट १९१० पहा].

आपल्या वैभवाच्या दिवसांत गोवा हे व्यापाराचे केंद्र होते. सर्व व्यापार पोर्तुगीजांच्या हाती होता व इराणी आखाताशी होणारा पोष्यांच्या व्यापार येथूनच होत असे. आतां येथून व्यापार असा फारच थोडा होतो. तरी अद्याप येथील सर्वच कारागीर नष्ट झाले नाहीत. अद्यापि सोनार, लोहार, सुतार व चांभार हे चांगले कौशल्याचे काम करतात. निगत माल मुख्यतः नारळ, सुपारी, आंबा, फणस, दालचिनी, मीठ, काथ्या वगैरे असून आयात माल तांदूळ, कपडा, साखर, दारू, तंबाखू वगैरे आहे. १९०३-४ साली कस्टमचे उत्पन्न ५ लाखांचे झाले.

कॅसलरोकपासून ५१ मैलपर्यंत रेल्वे गेली आहे. १९ इतर रस्ते आहेत, शिवाय लहानमोठे मार्ग आहेत. पणजी हे पोस्टऑफीस (तार ऑफिससह) आहे.

या प्रदेशांत मोठे पुर क्वचितच येतात. अतिवृष्टीने मात्र कांहीं जिल्ह्यांत वरंच पाणी होतें. अर्बपण पडले म्हणजे शेतकरी लोकांचे फार नुकसान होतें. पण इंग्रजी मुळखांतून धान्य येत व सामान्यतः महाग तरी पण मिळतें.

गोवा हा पोर्तुगीज साम्राज्याचाच एक भाग आहे असे मानण्यांत येत व त्यावर गव्हर्नर जनरल ऑफ पोर्तुगीज-इंडिया म्हणून एक अधिकारी असतो. दिवाणी अधिकाराबरोबर लष्करी अधिकारहि त्याच्याकडे असतात. तरी प्रचलित राज्य-व्यवस्थेत कमजास्त करणें किंवा परराष्ट्रीयसंबंध वगैरेमध्ये त्याचे अधिकार मर्यादित आहेत. त्याच्या मदतीला एक लेजिस्लेटिव्ह कौन्सिल असते. त्यांत ११ निवडलेले व ७ सरकारी सभासद असतात. शिवाय एक्सिक्युटिव्ह कौन्सिलहि आहे. शिवाय आणखी ५ कौन्सिल आहेत. हद्दीं पोर्तुगालमध्ये लोकसत्ताक राज्य सुरू आहे व त्याचा थोडाबहुत फायदा गोव्यासहि मिळतो.

कारभाराच्या सोयीकरितां ' जुन्या काविजातीचे ' तीन व नव्याचे ७ विभाग पाडले आहेत. या प्रत्येकाचे पुनः पोटविभाग आहेत. प्रत्येक मोठ्या पोटविभागाला कौन्सिलें वगैरे आहेत. मोठ्या (जुन्या काविजातीच्या) विभागांत म्युनिसिपालिटी आहे.

दिवाणी कामाकरितां गोवा प्रदेश एक विभाग मानतात. याचे कोर्मेकरस म्हणून पुन्हां भाग पाडतात व त्याचेहि आणखी पोटविभाग आहेत. प्रत्येक ठिकाणी स्वतंत्र न्यायाधीश आहे. एकंदर सर्वोच्च हायकोर्टाची देखरेख व अधिकार आहे. हायकोर्टाला दिवाणी व फौजदारी हे दोन्ही अधिकार आहेत व तेंच अपीलकोर्ट असून १५०० पर्यंतच्या मालमत्ते-संबंधी यांचा निकाल देवट्या समजतात. १५०० वर पोर्तुगालच्या सुप्रीम ट्रिब्युनल पुढें अपील होतें.

१९०३-४ साली २० लाख उत्पन्न व तितकाच खर्च झाला. उत्पन्नाच्या धार्थी जमिनीवरचा कर, कस्टम, पोस्ट,

स्टॅम, तंबाखू (लायसेन्सें), दाकवरील कर वगैरे. मोठाच उत्पन्न म्हणण्यासारखें नाही. गोवा येथें टांकसाळ नाही.

१८७१ पासून एतेदेशीय सैन्य कमी करण्यांत आलें. त्यासाठी एक युरोपियन तुकडी पोर्तुगालहून आली. १९०४ साली सैन्यसंख्या २७३० होती व पोलिस ३९०. हातें दोहोंसाठी मिळून खर्च १ लाखाच्या जवळजवळ होता.

शिक्षणाची प्रगति होत आहे. १९१० साली शेंकडा १४ शिक्षित होते. १९०३-४ साली १२१ (१८ सरकारी व २३ खाजगी) शाळा प्राथमिक शिक्षणाच्या होत्या. सरकारी गॅझेटशिवाय १२ पोर्तुगीज भाषेमध्ये एतेदेशीयांनी चालविलेली वृत्तपत्रे होती. एक पुराणवस्तुसंशोधक मासिक होतें. सरकारी, साधे व लष्करी दवाखाने आहेत व बऱ्याच धर्मादाय संस्था आहेत. त्यांतील ४५१ बऱ्याच मोठ्या व जुन्या आहेत.

गोव्यांतील एकंदर बंडः—जुजितांजु किंवा पोर्तुगीज लोक यांचे जगावेळी वैभव संपलें, त्याचवेळी त्यांचे साहाय्यपणहि गेलें. पूर्वाचे गामा, आलेमदा, आलबुर्क, दों, जुवुवाकास इ. मासल्याचे साह्यी मुत्सद्दी, तसेच कामों-ईससारखे कवी, डुकिद सालदाव्यासारखे शूर इ. त्याच वेळी गेले. आणि एकोणिसाव्या शतकाच्या अखेरीस तर गोव्यास तीन वर्षांत आठ आठ गव्हर्नर जनरल झाले. यांत कांहीं अतिशयोक्ति नाही. त्यावेळी पोर्तुगीज सरकारनें हे एक मासलेवाईक उदाहरण इतर राजांस घालून दिल्यासारखें होतें. स. १८९६ त जकात व कर मसखी वाढले होते. कलाकौशल्य, व्यापारउदमी वाढविण्याच्या हेतूनें बाहेरच्या मालावर शेंकडा ४० रु. प्रमाणें जकात वाढविली होती. त्या वेळी गोव्यांत शिरणीचा धूरच दिसत नसे. तांदूळ, कपडा वगैरे त्यावेळी वाहेलून येत असे. निर्गत माल म्हणजे नारळ, आंबे, सुपान्या व खारी मासळी हा होता.

इ.स. १८९६ साली झालेल्या दंग्याच्या धार्थी लोक हैराण झाले होते. त्या वेळी बंदोबस्त एकाहि गव्हर्नरान्यानें झाला नाही. रा. रावजी राणे यांस मारल्याबद्दल इतर राणे खबळले होते, ते पोर्तुगालहून ड्यूक ऑफ पोर्टो यास पाठविलेल्या अर्जाच्या प्रत्युत्तराची वाट पहात होते. परंतु अर्जाचा कांहीं उपयोग झाला नाही. बंड मोडतांना सरकारनें प्रजेची घरेदारें, धान्यसाठा जाळून घरांचे दगडाहि पणजीस पाठविले. त्यामुळें साठ हजार लोखे त्यावेळी निराश्रित झाले होते. पुन्हां त्यांनी पोर्टोच्या ड्यूकास अर्ज पाठविला होता. त्याचाहि उपयोग झाला नाही. ही राणे मंडळी सतरी प्रांतांची होती. राण्यांना पूर्वी सरकारनें त्यांचे हक्क कायम ठेवण्याबद्दल त्यांनां शुशिक्षित करण्याबद्दल आश्वासनें दिलीं होती व अशी आश्वासनें देऊन गम त्यांचा प्राप्त झालसा केला होता. परंतु तें एकीकडे राहून त्यांचा शेतसारा चौपटीपासून दसपटीपर्यंत वाढविला गेला. तो देण्यास असमर्थ

बंदवाले शहरावर चालून येतील तर त्यांवर एकदम तोफा सोडाव्या. नंतर शहरसंरक्षणार्थ जेवढे राजनिष्ठ लोक होते, त्यांकडून शपथ घेविली. दुसऱ्या दिवशी लोकांत शहरांनामा प्रसिद्ध केला. तो प्रसिद्ध होताच बंदवाले आप-पल्या छात्रांना परत गेले व बंद आपोआप मोडले. यावेळी दों आगुस्त हा त्यावेळच्या वादसाहाचा भाऊ आला होता, त्याने बंदवाल्यांना माफी दिली. यानंतर सन १९१२ सालीहि राणे लोकांनी बंद केले होते. [इंपेरियल ग्याझेट. पु. १२; मॅदेस, पोर्तुगीज इंडिया कूज्ज गोवा. केसरी. ३।३।१८९६, १२।८।१८९६.]

शहर.—उ. अक्षांश १५°३०' व पू. रेखांश ७३°५७'. पोर्तुगीज हिंदुस्थानची राजधानी. मांडवी नदीच्या मुखापाशी हे शहर वसले आहे. गोवा या नांवाची तीन शहरे होती. पहिले अगदी जुने हिंदूंच्या वेळचे; याचा आतां मागमूसहि नाहीं, दुसरे मुसलमानांचे म्हणजे जुने गोवें अथवा रोमन कॅथोलिक पंथाचे पूर्वेकडचे आयपीठ व तिसरे नवे गोवें अथवा राजकीय सत्तेचे मुख्य ठिकाण. नवे गोवें लोकसंख्या (१९००) २३०२ व घरे ५००. जुन्या गोव्याची लो. सं. ९३२५ व घरे १७३५. जुन्या गोव्यांत पूर्वी २००००० पर्यंत लोक रहात असत. ३१-३१। शे वर्षांच्या अल्पकालांत पूर्वाचा गोव्यांतील फरक केवळ कालमहिम्त्यानेच घडून आला. त्या ठिकाणी आज कांहीं चर्चस व कॅथेड्रलस मात्र दिसतात व तेहि अद्याप धर्माची गादी तेथे आहे म्हणून. जुन्या ऐतिहासिक वस्तूंपैकी व्हाइसरायचा बंगला, कॉलेज, चर्च बगैरे सर्व इमारती कालाच्या भक्ष्यस्थानी पडल्या व त्यांच्या जागी आतां रान व जंगल माजले आहे. जुने शहर हे नव्या गोव्याचे आतां केवळ उपनगरच झाले आहे. १७५९ पर्यंत जुने गोवें शाब्द होते. त्या साली जेसुइट लोकांना हांकून दिले. नवीन गोवा शहरांत पणजी, जुना गोवा व रांबंदर असे तीन भाग आहेत. यांचे क्षेत्रफळ बऱ्याचो. मैल आहे. येथेहि सुवर्णप्रमाणेच समुद्र हटवून व भर घालून जागा वाडवीत आहेत. पूर्वीपासून येथे फक्त एक किल्ला असे व हल्ली तो व्हाइसरिगल लॉज म्हणून उपयोगांत आहे. नवीन शहर सुंदर, रेखीव व स्वच्छ आहे. अल्तुकर्कचा एक पुतळाहि येथे आहे.

मार्मागोवा बंदराची वाढ करण्यासाठी एक इंग्रहमॅट टस्ट स्थापन करण्यांत आले; या टस्टच्या ताब्यांत २००० एकर जमीनीचे तुकडे असून त्यांचे क्षेत्रफळ प्रत्येकी ८०० ते १६०० चौ. गार्ड आहे. हे जमीनीचे तुकडे कादमच्या भाडेपट्टीने देण्यांत येतात. या तुकड्यांचे भाडे जागेच्या महत्त्वावर अवलंबून असते. जागेचा तुकडा जर अगदी एकीकडे असेल तर प्रत्येक चौरस मीटरला २ आणे भाडे आहे व तीच ऐन तिच्यावर जर नागा असेल तर १ रुपया ८ आणे भाडे पडते. याशिवाय प्रत्येक चौरस मीटरगणीक ४ पै ही पट्टी निराळा घाबी लागतेच. या जागेपैकी बराच भाग उद्योगधंदे

व व्यापार यासाठी रक्षण ठेवण्यांत आला आहे. आयात व निर्यात मालावर फार कमी तकात ठेवण्यांत आली असल्यामुळे, येथील व्यापार बराच वाढले व मार्मागोवा हे व्यापाराचे केंद्र थनेल असे वाटते.

सर केटनो गोन्साल्व्हज याला वरिष्ठ कोर्टाच्या न्याया-यांशाची जागा १९२४ मध्ये देण्यांत आली. हा स्वतः गो-व्याचा रहिवाशी व गोआन अल्पस्थाने गोव्यांतील लोकांना त्याबद्दल फार समाधान वाटत आहे. गोन्साल्व्हज यांचे शिक्षण कोइंबा विश्वविद्यालयांत झाले असून, मॅजिस्ट्रेटची जागा पटकाविणारा हा पहिलाच गोआन होय. १९१० त पोर्तुगीज रिपब्लिक जाहीर करण्यांत आले, त्यावेळी याला पोर्तुगीज वेस्ट आफ्रिकेचा गव्हर्नर जनरल नेमण्यांत आले.

१९२४ त, पोर्तुगीज वसाहतपरिपदेचे दुसरे अधिवेशन लिस्बनमध्ये भरले. त्यांत वसाहतीनां कायदेमंडळांत जे हक्क देण्यांत आले आहेत त्यांपेक्षा अधिक हक्क देण्यांत यावेत असा ठराव पसार झाला. गोआन लोकांना पोर्तुगीज लोकांच्या बरोबरीने वागविण्यांत येत असल्याने थेंथे ब्रिटिश हिंदुस्थानांतल्याप्रमाणे सरकार व प्रजा यांमध्ये फारसा वेबनाम दिसून येत नाहीं.

गोशीर्ष—ह्युएनलिन् याने गोशीर्ष पर्वताचे जे वर्णन दिले आहे त्यावरून हा पर्वत व ह्युएनसंग याने वर्णिलेला गोशुंग पर्वत हे एकच असावे. गोशुंगाचा निपाद-भूमी म्हणून महामारतांत उल्लेख आहे (सभा. ३२.५). या पर्वताचे माहात्म्य तिबेटी कन्नौरमध्ये सुरक्षित ठेव-लेल्या (रि. ग्लान-ह-लुंग वस्तान) 'गोशुंग व्याकरण' या ग्रंथांत वर्णन केले आहे.

'नरेन्द्रयशः' याच्या बुद्धपिठांच्या यादींच्या शेवटी (सूर्यभस्त्र यांचे चिनी भाषांतर) असे म्हटले आहे की यु-तिंए या ठिकाणी नदीजवळ एक तुटलेला कडा आहे. त्या 'निडओयु-तइभोयु' (गोशीर्ष) पर्वतावर एक चैत्य व 'किड-मो-सा-(सा) तो हि आंग' (सुंगष) या साधूचा मठ आहे.

सूर्यभस्त्राच्या तिबेटी भाषांतरांत असे म्हटले आहे की, पृथ्वीवरील खश प्रदेशांत गोमति (ति-गो-म-ति) नदीच्या डोंगराळ तीरावर गोशुंग (ग्लान ह) पर्वताजवळ गोमपालगंध रहातो.

यावरून गोशीर्ष व गोशुंग हे एकच आहेत याबद्दल संशय रहात नाहीं. या ठिकाणचा मॉ. प्रेनड यानां शोधून व त्यांचे प्रत्यंतर डॉ. स्टेन यानां घेऊन असे ठरविले आहे की हे गोशीर्ष म्हणजे हल्लीची जी 'करकप' नदी, तिच्या उजव्या तीरावरील उभा सुळका हमरी होय. यावरील गोमपालगंध साधू हा ह्युएनसंग याने वर्णन केलेला मैत्रेय याच्या आगदनाची वाट पहात असलेला विचारमग आहेत असावा.

याच्याच गुहेत इ. स. १८७२ मध्ये सांपडलेले खरोखरी लिपीत लिहिलेले 'धम्मपद' हे पुस्तक सांपडले असावे.

यांपैकी काही भाग डुदले-द-हिन्द-मिशन इन् व काही भाग मि. पेद्रोव्हाकी यांनी मिळविला [इ. अं. १९०६].

गोसावी—गोसाई, गुसाई, गोस्वामी वगैरे अनेक नांवांनी हा वर्ग ओळखिला जातो. गोसावी हा एक हिंदु यतींचा वर्ग असून त्यांत शैव व वैष्णव असे दोन पंथ आहेत. वैष्णव गोसावी आसाम वंगालांत फार आहेत. वऱ्हाड, महाराष्ट्रांत बहुतेक शैवच आहेत. गोसावी वर्गांत भटके (भिक्षेकरी) व गृहस्थ असे दोन भेद करतात येतात. भटके गोसावी देवाच्या नांवाखाली वाटेस तसा अनाचार करतात हे सर्वत्रांत माहांत आहे. त्यांच्यापासून अनौस संततां हि उत्पन्न होत असते. चेल करण्याकरितां ते कित्येकदां मुलें वाळगतात किंवा विकत घेतात. उन्हा-तान्हांत व जंगलांत राहून व विलक्षण कृती करून ते सशक्त व क्रूर बनलेले असतात.

त्यांनी जर एकदां शस्त्र हाती घेतलें तर त्यांना दावांत ठेवणें फार मुश्किलीचें होतें असा अनुभव आहे. प्राचीन काळां निरनिराळ्या गोसाव्यांच्या संघांच्या आपआपसांत निकराच्या लढाया झाल्या आहेत. ते नेहमी टोळ्या करून फिरत असत. व भिक्षेच्या नांवाखाली लोकांपासून एक प्रकारचा करच वसूल करीत असत. जर त्यांना भिक्षा घातली नाहीं, तर ते लोकांनां लुटोत असत व प्रसंग विरोपी खून करण्यास देखील त्यांनीं मांगेपुढें पाहिलें नाहीं. सशस्त्र गोसाव्यांच्या भटकाच्या टोळ्यांनी पूर्वी समाजांत पशुतुल्य अत्याचार केले आहेत. पूर्वी गोसावी लष्करांत देखील भरती होत असत. मराठा लष्करांत गोसाव्यांनां वेण्याची चाल महादजी शिबांनं काडली. त्यानें त्यांची एक पृथक् तुकडी करून ती अंबाजी इंगळ्याच्या हाताखाली दिलेली होती. हिंमतवहादार नांवाचा मनुष्य या गोसाव्यांचा गुरु असून तो त्यांच्या तुकडीवरील अधिकारी होता. हे गोसावी लोक शिपाईगिरीच्या पेपांत पुढें पुढें तर इतके रुळले, गेले कीं, नंतर काहीं वर्षांनीं हिंमत वहादार शिवास सोडून निघून गेला तरी त्याच्या तुकडीनें शिवाची नोकरी सोडली नाहीं. (डफचा इतिहास पहा) येथपर्यंत सामान्य गोसावी वर्गाचें विवेचन झालें; आतां गृहस्थ गोसावी जातीविषयी माहितें देऊं.

'गोसावी' ही निराळी जात मानली जाते. महाराष्ट्र, वऱ्हाड, मध्यप्रांत व हिंदुस्थानांतल; वराचः भाग यांत या जातीचें वास्तव्य आहे. सर्वथ हिंदुस्थानांतल एकंदर गोसाव्यांची संख्या अडीच लाखांवर आहे; पैकीं सुमारे ९४ हजार संयुक्त प्रांतांत, ४२ हजार वऱ्हाडमध्यप्रांतांत, ३० हजार हैद्राबाद संस्थानांत, २८ हजार राजपुतान्यांत, २५ हजार विहार-ओरिसांत व २१ हजार मध्यहिंदुस्थानांत आहेत. ही जात श्रीशंकराचार्यांच्या अद्वैतमताची अनुयायी आहे. गिरी, पुरि, भारती इत्यादि यांची वहा आडनांवें आहेत. जातींत 'घरवारी', 'मठधारी' संन्यासी वगैरे भेद आहेत. मात्र कोणालाहि 'घरवारी' म्हणजे 'गृहस्थ'

होतां येतें किंवा 'मठधारी,' किंवा संन्यासी राहतां येतें. ह्यां कित्येक मठधारी लम्प कुळालागले आहेत. गुजराथेंत काहीं 'मठधारी' 'घरवारी' झाले आहेत वऱ्हाडांतल वऱ्हाडश्री संस्थानचे अधिपति 'घरवारी' झाले आहेत (वऱ्हाडश्री संस्थानचा इतिहास व. खं. पारख यांनी लिहिला आहे.) 'मठधारी' गोसाव्यांत 'महंत' व 'परमहंस' आहेत परंतु बहुतेक व्यवहार घरवाऱ्यांसारखाच आहे या 'मठधारी' मध्ये वरेच गोसावी 'नवकोट नारायण' आहेत. मस्कामंडी, बुद्धगया, हैद्राबाद इत्यादि ठिकाणच्या गोसाव्यांत राजे, महाराजे किंवा धारण करणारे आहेत.

शिक्षणांत ही जात वरांच मागें आहे. उदाहरणार्थ, मध्यप्रांत व वऱ्हाड मिळून सरासरी चाळीस वेचाळीस हजार लोक आहेत. पण इंग्रजी अंमल सुरू झाल्यापासून या भागांत एकच प्रायुपुट झाला. महाराष्ट्रांतहि हांच स्थिति आहे. ज्ञातींची वंशावळ भाट लोकांजवळ आहे. त्यावरून व इतर ऐतिहासिक पुराव्यांवरून या जातींत ब्राह्मणांचा व सर्व वर्णांच्या लोकांचा भरण आहे असे दिसतें. वऱ्हाडांत देशमुखांचीं मुलें काहीं गोसाव्यांच्या घराण्यांत दिलेलीं आढळतात. यांचा मुख्य धंदा शेतीचा; त्यांच्या खालोखाल व्यापार, कित्येक धर्मगुरुहि आहेत. वऱ्हाड व मध्यप्रांतांत ब्राह्मणतर संघर्षांत गोसाव्यांचे शिष्य पुष्कळ आहेत. कित्येकांस मोठ-मोठया जहागिरी मिळाल्या आहेत.

उत्तरहिंदुस्थानी व महाराष्ट्रीय पुष्कळ ब्राह्मण गोसाव्यांचा पुरोहितपणाची कामं करतात. गोसावी मुख्यतः नारायण व शंकराचे उपासक आहेत परंतु इतर देवांविषयी त्यांच्यांत अनादर नाहीं. यांत ऋकसंस्था करणारे कित्येक आढळतात. गायत्री, महिम्न, गीता यांचा पाठ पुष्कळ करतात. वैदिक संन्यास संस्काराचा अवशेष 'विरजादोम' मात्र राहिला आहे. वाफांचे बहुतेक पुराणेक होतात. संन्यासप्रमाणें गृहस्थ मृतांसहि पुरतात व वऱ्हाडऐवजी पुण्यतिथि ('वर्शा') पाळतात. मध्यप्रांतांतल विवाह 'बहुतेक उत्तरहिंदुस्थानांतल 'भावेरे' पद्धतीनें होतात व वऱ्हाडांत पुराणेक होतात. महाराष्ट्र व काठेवाः यांत कित्येक जागीं वैदोक्त संस्कार झालेले आहेत.

गोसाव्यांत पोटजाती नाहींत. गिरी, पुरी, पर्वत, सागर, वन, तीर्थ, भारती, सरस्वती, अरण्य व आथम ही मुख्य १० आडनांवें आहेत. त्यांनाच इतराकडून पोटजाती म्हणून समजण्यांत येत. लम्प वगैरे एकाच 'मठी' च्या घराण्यांत होत नाहीं. एका मठीचे लोक ह्या 'मठी' चा भेद पाळतात. गिरी गिरीमध्ये लम्पव्यवहार होतो परंतु एकाच 'मठी' च्या गिरींत होत नाहीं. या मठी ५२ (कित्येकांच्या मते ५३) आहेत. पूर्वांच्या गोत्रप्रवरांचा विस्तर पडल्यानें ह्या 'मठी' ही गोत्रासारखी समजली जाते. शारदा, ज्योतिर्मठ किंवा जोशी मठ, गोवर्धनमठ व

झंपरीमठ असे मुख्य चार मठ आहेत इतर तीन मिळून एकंदर ७ मठ आहेत. आणि मठी उर्फ मठी ५२ आहेत.

आपला सामाजिक दर्जा द्विजाप्रमाणे आहे असे सुशिक्षित गोसावी म्हणतात. यांनी दशनामगोस्वामीपंढळ गांवाचा एक संस्था काढिली आहे. पेशवाईत महासुभाष व गोसावी यांच्यात सामाजिक दर्जाबद्दल भांडणे झाली आहेत. यांत 'गोसावी' हे सनातनधर्माचे अनुयायी ठरले आहेत. मुंबई व मध्यप्रांत हायकोर्टाच्या ठरावांत गोसाव्यांत 'याज्ञ-वल्क्यस्मृति'—'दायभाग' लागू आहे असे मानले गेले आहे. पूर्वी जातीच्या पंचायती होत्या. आतां बहुतेक छत्र झाल्या. [यवतमाळचे रा. पृथ्वीगौर; हरिगौर यांगकडून आलेल्या माहितीचा या लेखांत संक्षेपात्ने उपयोग केला आहे. इतर संदर्भग्रंथः—वित्तन-रिलिगियस सेक्टस ऑफ दि हिंदूजः सेन्सस रिपोर्ट १८८१-१९११; क्रूक; रसेल व हिरालाल; एंथोवेन; जोगेंद्र नाथ भट्टाचार्य—हिंदू कास्ट्स अँड सेक्टस.]

गोसावीनंदन.—यांचे नांव वासुदेव असून बापांचे नांव गोस्वामी (गोसावी) होते. हा तंजावरकडील राहणारा असून याचे गुरु गोपाळाश्रमगजानन नांवाचे होते. अर्वा-चानिकोश्वर याच्या गुरूंचे नांव निरंजनस्वामी असे दैतात. याचा काल इ.स. १६५०-१७०० चा होय. याचा मुख्य ग्रंथ ज्ञानमोदक नावाचा असून शिवाय संतास्वर्यवर व अमंग, पर्दे वगैरे स्फुटकाव्ये वरचे आहे. यांची स्तोत्रे व अष्टके लहान मुलांना शिकता येतील अशी सोपी व सार्थी आहेत; हा गाणपत्य होता. [महाराष्ट्रसारस्वत].

गोहद—ग्वाल्हेर संस्थानातील तोंवरघाट जिल्ह्यांतील एक शहर. लो. सं. (१९०१) ५३४३. अठराव्या शतकापासून यांचे नांव ऐकू येते. त्या वेळीं हे जाट लोकांनी घेतले. मध्यंतरी ३०१३२ वर्षे ते रजपुतांच्या ताब्यांत होते. पण पुन्हा जाटांकडे आले. १७७९ मध्ये इंग्रजांशी त्यांनी तह केला पण तहाच्या अटी न पाळल्या गेल्याच्या सबबीवर शिवापासून १७८४ मध्ये इंग्रजांनी त्यांचे संरक्षण केले नाही. १८०३ मध्ये शिवांचा मुखत्यार स्वतंत्र झाला व त्यांनी गोहद इंग्रजांच्या स्वाधीन केले ते १८०४ मध्ये त्याला परत मिळाले व लवकरच इंग्रजांनी मदत देण्याचे नाकारल्यामुळे ते शिवांच्या हाती गेले. हे शहर घैसाली नदीच्या काठावर आहे. भोवती तट आहेत. आंतील भागांत एक भक्कम किल्ला आहे व त्यांतील जुन्या राज-वाल्यांत कचेरी भरते. इतर इमारती व त्यांचे काम मह-त्वाचे नाही. लक्ष्मणताल नांवाचा तलाव व त्यांतील देऊळ ही पाहण्यासारखी व शोभादायक आहेत. शाळा, डाक-बंगला व पोलीस चौकी वगैरे आहेत.

गोहद येथे जाट घराण्याचा एक छोटासा राणा होता. योश्या बाजीरावांनी त्याला आपले मांडलिक बनविले होते. पुढे पानिपत झाल्यामुळे व महारराव होळकर भेल्यामुळे या राण्याने बंडाळी चालविली; त्या वेळी रापोबादादा हे

उत्तरेकडे होते. ते परत दक्षिणत येतांना त्यांनी राण्याचा मोड करून तीन लाख रुपये खंडणी घेतली. यानंतर (१७७९) जनरल गॉडर्डच्या पदतीस कलकत्याहून इंग्रजी पलटणे पुण्याकडे चालून येत असता हेस्टिंग्जने या राण्यास पेशव्यांविरुद्ध आपल्याकडे वळवून घेतले होते. साल्यांच्या तहानंतर महादजी शिवांनी याबद्दल राण्यास नतिजा देऊन त्याच्यापासून ग्वाल्हेरचा किल्ला काबीज करून त्याला कैद केले (१७८४) आणि त्या ठिकाणी आपला सरदार अंवाजी इंगळे यात २५१३० हजार फौजेसह, इंग्रजांस शह म्हणून ठेविले. परंतु पुढे अंवाजी हा शिवांच्या विरुद्ध इंग्रजांस फितला व त्याने त्यांना ग्वाल्हेरचा किल्ला देऊन गोहदचा अर्धा प्रांत आपल्यास जहागीर मिळविला. तेव्हा वाकांचा अर्धा प्रांत इंग्रजांनी राण्यास दिला. त्यावेळी इतर रजपुत राजांशी जसे तह इंग्रजांनी केले होते. तसेच अंवाजी व राण्याशीही केले (१७८४). त्या तहान्मये राण्याने इंग्रजांची तीन पलटणे चाकरीस ठेवून त्याबद्दल दरमहा पाऊण लाख रु. त्यांना द्यावे असे ठरले होते. परंतु राण्याला आपले राज्य चांगले चालवितो येत नाही असे पुढे आढळून आल्यावर इंग्रजांनी त्याला पदच्युत करून त्याचे सर्व राज्य व ग्वाल्हेरचा किल्ला शिवांस दिला (१८०५). आणि राण्याला थोडीशी नेमगूक करून दिला; तेव्हा शिवांनेही आपल्याकडून राण्यास कांहीं पैक्याची मदत केली. [राज-वाडे खं. ६, १२; डफ. पु. २, ३].

गोहान, ता लु का.—पंजाब. रोहटक जिल्ह्यांतील एक तालुका. क्षेत्रफळ ७५३ चौ. मै. लो. सं. (१९११) १९१११. यांत १ शहर व ११६ खेडी आहेत. उत्पन्न २६० हजार. तालुका सपाट आहे व पाण्याचा पुरवठाही विपुल करता येण्याजोगा आहे. साडीहि बरीच आहे. मुख्य ठिकाण गोहन हे रोहटकपासून २० मैलांवर काल-व्याच्या पश्चिमेस आहे. येथे पृथ्वीराजाचा किल्ला होता तो महंमद घोरीने पाडला असे सांगतात. शाहशियाउद्दिन याच्या कबरीशी वार्षिक जत्रा भरते. जैनांचीही कांहीं देवळे आहेत. १८७३ पासून म्युनिसिपालिटी आहे. येथे शाळा व दयालाना आहे.

गोहिलवाड—मुंबई, काठेवाडचा एक 'प्रांत' (भाग). खंवायतच्या आखाताच्या किनाऱ्याने ४२०६ चौ. मैलांचा पट्टा गोहिल लोकांची पुष्कळ वस्ती असलेला आहे. यांत भावनगर पालोठाना वगैरे लहान संस्थांने आहेत. लो. सं. (१९११) ६२५७६१. वसूल ५५२७७७ रुपये.

गोलकोंडा—मद्रास, विजयापट्टम जिल्ह्यांतील तालुका; क्षेत्रफळ ८९३ चौ मै. लो. सं. (१९२१) १५७०४८. नरसपट्टम हे मुख्य ठिकाण आहे. सारा व कर मिळून वसूल (१९२१ साली) २९९००० होता. एजन्सी पट्टा अति डोंगराळ आहे व यांतील सर्व पाणी मुचकुंद नदीने गोदावरीस मिळते. सुमारे २६० चौ. मै. जिल्ह्यांतले महत्वाचे

संरक्षित आरग्य याचं तालुक्यांत आहे. इ. स. १८२७ पर्यंत हा कायम धान्याच्या पद्धतीचा जमीनदारो तालुका होता. पण त्यांसारली धकलेल्या बाकीच्या निमित्तांत त्याचा लिलाव करून. सरकारनेच विकत घेतला. मैदानी मुळखाचा पूर्वभाग नेहमी लागवडीखाली असतो, कारण त्याला 'कोमरबोली अवाचें' पाणी मिळतें. पाटावर दोन रस्ते जातात. पैकीं कृष्णदेवी पेठवरून जाणाऱ्या रस्त्यांन धान्य गीठ व जंगलचा माल यांचा बराच मोठा व्यापार चालतो.

गोळिहळ्ळी.—मुंबई इलाखा. वेळगांव जिल्हा. विडीच्या दक्षिणेस एक मैलावर हें खेडें असून येथे कळमेश्वर, रामलिंग आणि सिद्धलिंग यांचीं देवळें आहेत. कळमेश्वराच्या देवळाजवळ एक व गांवाबाहेर एक असे दोन कदवांच्या वेळचे अकराव्या बाराव्या शतकांतली शिलालेख आहेत.

गोळे, महादेव शिवराम (१८५९-१९०६).—हे पुण्याच्या डेकन एज्युकेशन सोसायटीचे लाइफ मॅबर असून आगरकरानंतर फर्ग्युसन कॉलेजचे प्रिन्सिपल झाले. प्रचलित शिक्षणपद्धतीवरचा उदत चाललेला यांचा विश्वास 'प्रावण आणि त्यांची विद्या' या ग्रंथांत दृग्गोचर हातो. हा ग्रंथ अत्यंत कळकळीने लिहिला असल्याने वाचनीय झाला आहे. गोळे मोठे मार्मिक लेखक म्हणून प्रसिद्ध आहेत. केसरीतील लेख, हिंदुधर्म आणि सुधारणा, शाळेच्या अभिमान इत्यादि पुस्तकांतून त्यांचे लेखनगुण दृष्टीस पडतात.

गौड (गौर)—बंगाल, माल्डा जिल्ह्यांतलें एक पडकें व जुनाट शहर. उ. अ. २४° ४' व पू. र. ८८° ८'. हें प्रथम केव्हां वसविलें गेलें याचा अंदाज बांधतां येत नाहीं. या शहराला अंधेप्रावादच्या पूर्वेस ८ मैलांवर असणाऱ्या लखनौती किंवा लक्ष्मणावती गांवच्या नांवांनेहिलें संबोधिलें जातें. गौडबंगाल असें या प्रांतास पूर्वी या शहरावरून नांव पडलें होतें. प्राचीन हिंदूराजांची येथे राजधानी होती व हें संस्कृत विद्येचें केंद्र होतें. यास टॉलेमी उल्लेखित नाहीं. ११९८ मध्ये मुघलमानानां बंगाल घेतला तेव्हांपासून ३०० वर्षे तें त्यांचे मुख्य ठिकाण होतें. मध्यंतरी फिरोझावाद हें मुख्य ठिकाण करण्यांत आलें होतें. पण जलालुद्दीन महमदशाहानें गौड येथे पुन्हां राजधानी आणली. आफगाणी अमलांत शीरशाहानें पुन्हां येथून राजधानी हालवली (१५३९). अकबरचा सरदार मुनीम दाऊदखान यानें (१५७५) अकबरची सत्ता स्थापन केली. याच वेळीं एक प्रकारच्या रोगाची भयंकर साथ येथे पसरली व सर्व शहर बेचिराब झालें. दाऊदखानहिले मरण पावला. एकंदर मुसलमानी अमलांत येथे बऱ्याच मसजिदी व इमारती बांधल्या गेल्या. १६५० च्या सुमारास मुलतान मुजाची राजधानी राजमहाल येथे होती पण तो स्वतः बरेच दिवस येथेच रहात असे. डाका आणि मुशिदावाद येथें राजधानी गेल्यापासून मात्र हें शहर कायमचें मागें पडलें (१६७३). १६ व्या शतकांत

पोर्तुगीज इतिहासकार फारियासूझा हा लिहितो कीं गौडांत १२ लाख वस्ती होती.

१७८७ मध्ये बरो लिहितो. "या जुन्या सुंदर शहरांत आज पूर्ण व शाबूद अशी एकहि इमारत नाहीं; व केवळ हवापाणी व ऊन यांच्यापेक्षां या शहराच्या नाशाचें श्रेय सर्वथा मनुष्यांनांच दिलें पाहिजे. राजमहाल, माल्डा व मुशिदावाद या शहरांनां क्रियेक राजकें येथूनच दगड विटांचा व इतर इमारती जिनसांचा पुरवठा होत आहे." गॅट म्हणतो " निशामत एफतरला स्थानिक जमीनदारांकडून सुंदर इमारती, पाडून तेथलें सामान नेण्यावद्दल कर म्हणून ८०० रुपये दरसाल मिळत. येथील इमारतींतून संगमवरी दगड व रंगीत फरशीच्या विटा वगैरे सामान जाई. गेल्या ३०-४० वर्षांत तेथील जंगल वगैरे तोडून या प्रकारास आळा घालण्यांत आला आहे. १८२० मध्ये अवशिष्ट भागांवरून कोणी इंग्रजांन या शहराचें वर्णन केलें आहे. यावरून असें दिसतें कीं, मुख्य शहराचा विस्तार १३ चौ. मै. व इतर उपनगरें मिळून हा विस्तार २५-३० मैलांपर्यंत असावा. शहराच्या पूर्वे, पश्चिम व दक्षिण भागाला गंगा, महानदी व इतर प्रवाह यांचा वेढा असून उत्तरेला भक्कम किल्ले व तटबंदी होती. सर्व शहराला विस्तीर्ण तट होता. येथें बऱ्याच इमारती व मसजिदी आहेत. व त्या वेळींवेळीं निरनिराळ्या सुलतानांनां वगैरे बांधलेल्या आहेत. शहर पूर्वी फार दाट वस्तीचें असावें. त्याच्या ७७ मैलांच्या लांबीच्या उपनगरांत खूब दाट वस्ती असावी. १८९८ च्या भूकंपांत कांहीं राहिलेल्या इमारती व दक्षिण तटाचा मध्य दरवाजा हीं कोसळून पडलीं. याला कोतवाली दरवाजा हें नांव असे.

१९०० पासून अवशिष्ट राहिलेल्या सुंदर व महत्त्वाच्या इमारतींचे रक्षण करण्याची सरकारनें व्यवस्था केली आहे. फिरोझ मिनार, लकाचुरी व दाखिल दरवाजा वगैरे इमारती अद्यापि चांगल्या पहाण्यासारख्या आहेत.

आजच्या धार्मिक महत्त्वाच्या इमारतीः (त्यांचे अवशेष) म्हणजे (१) मखदूम अखी सिराज-उद्दीन-साधूची मशीद (काल १५१०), (२) जान जन मियान ही मशीद (१५३४-३५), (३) सादुल्लूपूर चाट, स्मशान, (४) वाराद्वारी (१५२६). ही गौडमधील सर्वांत सुंदर इमारत आहे, (५) कादम-इ-रसूल मशीद (१५३०); (६) मिनार (जयस्तंभ), याचा काल फर्ग्युसनच्या मते १३०२-१५ या मधला आहे. (७) तांतिपार (१४७५); (८) लट्टन ही मशीद यूसफशाहा (१४७४-८१) यानें बांधिली असें मानतात, व (१०) छोटेशी सुवर्णकवर, याला शहराचें रत्न म्हणून मान देतात. यावरचा शिलालेख पुसून गेला आहे. हुसेनशाहा (१४९४-१५२४) नें ही बांधली असें म्हणतात. या इमारतीवरील सर्व लेख तुघ्र लिपीत सुंदर लिहिलेले आहेत. इ. स. १३६९-१५३५ या काळांतले हे सर्व लेख असून बंगालच्या राजांचा काळ नक्की करण्याच्या कार्या यांचा

फार उपयोग होतो. [रंहेनदा-गौर, इट्स रुदा अँड इन्डिस्क्रिप्टान्स; कनिंगहॅमचे रिपोर्ट; फर्ग्यूसन-हिस्टरी ऑफ इंडियन आर्किटेक्चर].

गौडपादाचार्य—शुकाचा शिष्य व शंकराचार्यांना गुरु जो गोविंदाचार्य त्याचा गुरु. अनुगीताभाष्य. उत्तरगीता-भाष्य. चिदानंद केलिविलास, देवीमाहात्म्यटीका, सांख्य-कारिकाभाष्य व मांडूक्योपनिषत्कारिका यासारखी याची ग्रंथरचना आहे.

गौड ब्राह्मण—उत्तरेकडील पंचगौड ब्राह्मणांपैकी गौर अथवा गौड हा एक विभाग असून या नांवाच्या उत्पत्ती-विषयी बरीच निरनिराळीं मतें आढळतात. गौड हा उत्तर-कौशिकाचा एक पोटविभाग असून, गौड अथवा गौड जिल्ह्यांत थांबविलेले शहरांचे अवशेष उपलब्ध झाले आहेत. गौड हे या जिल्ह्याचेच मूळचे रहिवाशी असावेत. गौड या नांवाचे ब्राह्मण अयोध्या, जहांगिराबाद, गोंडजिल्हा व गोरखपूर वगैरे ठिकाणी अद्यापीहि पुष्कळ आहेत. खनि-सुमारीवरून पाहतां मीरत विभागांत गौर अथवा गौड ब्राह्मणांची वस्ती बरीच आहे.

या जातीच्या अनेक शाखा आहेत. केवळ गौड, आदिगौड, शुक्लवाल, सर्नांब, श्रीगौड, गुजरगौड, टेकबारागौड, चामार नौड, हरियाणगौड, किर्तानीयागौड व सुकाळगौड इत्यादि. संयुक्त प्रांतांत आदिगौड, जुगाडगौर, कैवालगौर, गुजरगौर, धरमगौर, व सिद्धगौर वगैरे ज्ञाती प्रसिद्ध आहेत. गुजरगौर, दधीच, सिखवाल, परीख, खंडेलवाल व सारस्वत असेहि विभाग प्रसिद्ध आहेत. दधीचाचा मुलगा पिप्पलायन म्हणून होता. त्याच्या वारा मुलांपासून गौड जातीची द्वादश गोत्रे प्रचारांत आलीं असेहि म्हणतात. गुजरगौरांचीहि द्वादशगोत्रे आहेत. कनौजियांपेक्षां गौरब्राह्मण जास्त सुधारलेले असून विहार येथें सारस्वत ब्राह्मणाशी ते विवाह करू लागले आहेत. त्सगोत्र विवाह त्यांच्यांत सर्वत्र रूढ आहे, व त्यांचे सर्व घरगुती समारंभ जुन्या पद्धतीप्रमाणेंच चालतात. गौडसारस्वतांसंबंधी माहिती 'सारस्वत' या लेखांत आढळेल.

गौतम—(१) न्यायशास्त्रकर्ता ऋषि. यास अक्षरघण किंवा अक्षपाद असें नांव आहे (न्याय पहा). (२) शरद्वत ऋषीलाच गौतम असें म्हणतात. गौतम हा अश्लिल्याचा पति होय. अहिंसेचे इन्द्रानें फसवून नेले अशी कथा आहे. रजनीचे हरण, सूर्यानें केले असा वरील कथेचा अर्थ केल्यास अहिल्या म्हणजे रजनी व इन्द्र म्हणजे सूर्य असा अर्थ होतो.

गौतमधर्मसूत्र—आपस्तंब धर्मसूत्राच्या मानानें पाहतां गौतमधर्मसूत्रासंबंधी फारच थोडी माहिती मिळते. दोनच गोशंसंबंधानें आपणांस विचार करतां येईल. पहिली गौतमधर्मशास्त्राचा सामवेदाशी संबंध व दुसरी इतर धर्मशास्त्रांशी त्याचें आनुपूर्व्य. गौतम-धर्मशास्त्राचें बौधायन, हिरण्यकेशी आणि आपस्तंब यांच्याशी बरेचसे साम्य आहे.

पुरातनकालीं प्रत्येक वेदशाखेचीं श्रौत, गृह्य आणि धर्मसूत्रे असत. त्यांपैकीं कित्येक नाहींशीं झालीं व बाकींचीं कालांतरानें एकमेकांत मिसळलीं गेलीं. गौतम ऋषींचें म्हणून जें धर्मसूत्र समजलें जातें तें त्याचें नसून एखाद्या गौतमचरणानें असावें. सामवेदाच्या वंशशास्त्रांत सामवेदी गौतमाची हकीकत आहे. ज्या गौतमानें धर्मसूत्रें रचिलीं तो सामवेदी होता हें अनेक प्रमाणानां दाखवितं येईल. कारण यांतील रचिवसावा अध्याय ज्यांत कच्छ्रादिकाचें वर्णन आहे तो संपूर्ण अध्याय सामवेदाच्या 'साम-विधान' ब्राह्मणांतून जसाच्या तसाच घेतला आहे. इतकेंच नव्हे तर ठिकठिकाणीं (१९.१२) सामवेदांतला भाग वराच आढळून येतो. परंतु अमक्या गौतमाचें हें धर्मसूत्र हें सांगात येत नाहीं. सामवेदाच्या सर्व शाखांची माहिती अद्यापि उपलब्ध नाहीं, ती मिळोपावेतो या वाबतीत स्वस्थ वसणेच बरें.

यानंतर दुसरा मुद्दा विचारासाठी घेऊं. गौतम हा बौधायन आणि वसिष्ठ यांच्या पूर्वीचा आहे. कारण दोघांनीहि गौतमाचीं वचनें उद्धृत केलीं आहेत. (बौधायनसूत्र १.१-१७-२४) बौधायनानें एकोणिसावा अध्याय गौतमसूत्रातून घेतला. वसिष्ठ धर्मसूत्राची हीच स्थिति आहे. अर्थांत गौतम हा बौधायन आणि वसिष्ठ यांच्या पूर्वीचा असल्यामुळे त्याचें धर्मसूत्र अस्तित्वांत असलेल्या धर्मसूत्रांपेक्षां फार प्राचीन असलें पाहिजे. पण यावर संशय येण्यास एक जागा आहे व ती ही की, गौतमसूत्राची भाषा पाणिनीच्या व्याकरणाशी फार जुळते व गौतमाच्या मानानें पाहतां पाणिनी फार अलीकडला आहे. या संशयाचें समाधान अशा रीतीनें करतां येईल की, जुने पंडित गौतमसूत्राला फार मान देत असत व तो प्रमाणभूत ग्रंथ मानीत असत. तेव्हां पाणिनीच्या व्याकरणाला जुळतोल असे त्यांना भाषेत फेरबदल केले असल्यास त्यांत कांहीं नवल नाहीं. परंतु गौतम धर्मसूत्राची एकंदर रूपरेषा मात्र बदलण्यांत आली नाहीं.

बौधायन आणि गौतम हे कालानें जितके जवळ आहेत तितके वसिष्ठ आणि गौतम नाहींत. दुसरी अशी एक महत्त्वाची गोष्ट आहे की, कित्येक लोक गौतमाचा ऐतिहासिक कालाशी संबंध जोडितात कां तर त्यांत एके ठिकाणी 'यवन' शब्द आला आहे. गौतमाच्या मतें क्षत्रियास शूद्र-स्त्रीपासून जें अपत्य होतें त्यास 'यवन' म्हणतात. आतां 'अयोनियन्स' व ग्रीक या लोकांस 'यवन' म्हणत असत हें इतिहासप्रसिद्ध आहे. ग्रीक लोकांची आणि हिंदुस्थानवासी लोकांची परस्पर ओळख अलेक्झांडरच्या वेळीं झाली. म्हणून गौतमधर्मसूत्राचा काल इसवी सनापूर्वी तीन शतके हा होय असे अनुमान काढतात. परंतु मॅक्समुलरच्या मतें हें चुकीचें आहे. प्रथमतः धर्मसूत्राचें मूळ इंच विश्वसनीय नाहीं. आणि पुनः एखाद्या शब्दवारून इतर प्रमाणें शुभारून देऊन एखाद्या

प्रथाचा कालनिश्चय ठरविणे हे जरा धोक्याचे आहे. गौतमधर्मसूत्रावरून वैदिक वाङ्मयासंबंधाने फार थोडी माहिती मिळते हे प्रथमार्भीय सांगितले आहे. तैत्तिरीय आरण्यकांतून पंचविसाव्या अध्यायाची पहिली सहा सूत्रे घेतली आहेत. सामविधानब्राह्मणांतून सव्विसावा अध्याय घेतला आहे. अथर्ववेदाच्या एका उपनिषदांतून कांहीं भाग घेतला आहे. सर्वांत महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे गौतमाने मनुची कांहीं वचने उद्धृत केली आहेत (गौतम २१.७). म्हणजे गौतमाने धर्मसूत्र जरी अत्यंत प्राचीन असले तरी ते पहिले खास नाही.

गौतमपुरा—इंदूर संस्थान. देपाळपूर परगण्यांतील एक शहर. इंदूरपासून अंतर ३० मैल, व रामपुताना माळवारेल्हेच्या चवळ स्टेशनपासून तीन मैल. इतर गौतमपुरापासून ओळखण्याकरितां याला रुणाजी गौतमपूर म्हणतात. लोकसंख्या सुमारे चार हजार. हे महाराष्ट्राच्या वायको (गौतमावाडे) नें वसविले व अहल्यावाडीच्या कारकीर्दीत भरभराटीला आले. गौतमपुरा येथे विटाचे व रंगाचे काम चांगले होते. १९०५ मध्ये येथे म्युनिसिपल कमिटी स्थापन करण्यांत आली. शहरांत गौतमावाडेने वांधलेले अचलेश्वराचे देऊळ व रामसनेही पंथाचे मठ आहेत. येथे शाळा व एक दवाखाना आहेत.

गौरा-बन्हाज—संयुक्तप्रांत. गोरखपूर जिल्ह्यांतील एक शहर. जवळच बन्हाज शहर आहे त्याचें हे एक उपनगर आहे. याची लोकसंख्या (१९११) १२९९४ आहे. बन्हाज व गौरा यांची व्यवस्था १८५६च्या २० व्या कायद्याप्रमाणें चालते. येथें साखरेचे कांहीं कारखाने आहेत. इतर व्यापार कांहीं नाही.

गौरा—शिवपत्नी पार्वतीचें एक नांव. पूर्वी पार्वती श्यामवर्ण असल्यामुळे महादेवानें एकदां लीलेनें तिला काली असें म्हटलें. त्यावरून तिनें तप करून गौरवर्ण प्राप्त करून घेऊन हे नांव संपादन केलें (मत्स्य पु. अ. २५६). वरुणाच्या व्रीलाहि गौरी हे नामाभिधान आहे. (महा भा. उद्योग. अ. १७१).

गौरापूर—बंगाल, गोलपारा जिल्ह्यांतील कायमधारा पद्धतीची एक जमीनदारी. क्षेत्रफळ ५८३ चौरसमैल. जमीनीचा खंड २,३४,००० रुपये असून सध्याचे उत्पन्न फक्त ५,३९६ रु आहे व इतर करांचें २५,००० रु. आहे. हुब्री नदीपासून ६ मैलांवर गौरिपूर नांवांचेच भरभराटीस आलेले खेडे जमीनदारांचे रहाण्याचें मुख्य ठिकाण आहे. तेथें एक हायस्कूल व दवाखाना आहे आणि व्यापारहि चांगला चालतो. मारवाड्यांची वस्ती आहे व तेच ताग, धान्य व कपडा यांचा मोठा व्यापार करतात.

गौरीशंकर उदयाशंकर—हे काठेवाडचे दिवाण होते. यांनी १८७९ साली भावनगरची नोकरी सोडून चतुर्थाश्रम धारण केला. हे मोठे मुत्सद्दी होते. भावनगर

संस्थान भरभराटीस यांनी आणले व संस्थानाचे तेंदे तोडून कांहीं गेलेले गांव परत मिळविले. यांना सी. आय. ई. पदवी होती. यांचें चरित्र जव्हेरिलाल उमियाशंकर यांनीक यांनी इंग्रजीत लिहिले आहे. हे १८९१ मध्ये वयाच्या ८६ व्या वर्षी वारले.

गौरीशंकर पर्वत—जगांतील सर्वांत उंच असा पर्वत. हे हिमालय पर्वतांचे शिखर असून नेपाळांत आहे. त्रिकोणमितांनी अजमावतां ह्याचा उंची २९००२ फूट असावी असें दिसतें. कॅप्टन वुड, मेजर रायडर वगैरे शोधकांच्या एकंदर निरीक्षणवरून हिमालयांतील हेच सर्वांत उंच शिखर आहे असे साधारणपणें निश्चित झाले आहे. त्रिकोणमितिनियमांनुसार सर जॉर्ज एव्हरेस्ट नांवाच्या एका भूगोलज्ञाने या पर्वताचें निरीक्षण इ. स. १८५१ साली केलें. या गृहस्थाच्या स्मरणार्थ या शिखराचें नांव एव्हरेस्ट असे ठेविले गेले आहे.

गौरीशंकराचे इ. स. १९२१, १९२२ व १९२४ साली अनुक्रमें तीनदां गौरीशंकर अथवा एव्हरेस्ट शिखर गाठण्याचे प्रयत्न ब्रिटिश लोकांकडून करण्यांत आले. १९२५ साली त्यावर एक मोहीम करण्याचा अमेरिकन व जर्मन लोकांचाहि बेत आहे. हिमालयाच्या तिबेटाकडील बाजूचे लोक या शिखरास 'चोमोलुंगमा' (देशदेवी) म्हणतात, आणि हिमालयाच्या हिंदुस्थानाकडील बाजूस, एव्हरेस्टला 'नंदादेवी' (देवता) अशी संज्ञा आहे.

१९२१ ची मोहीम:—कनल हॉवर्ड ब्युरी यांचे ही मोहीम केली व ती सिक्कीमच्या मार्गानें दार्जिलिंगहून तिबेटाकडे वळला. तारीख १६ मे रोजी ही मोहीम निघाली. परंतु बरोबर न्यावयाची खेबरें नालायक ठरल्यामुळे ती अल्पकाळ रहित झाली. जुलैमध्ये या मोहिमेंतील डॉ. कैलास नांवाचा इसम मृत्यू पावला. या मोहिमेंच्या हकीगतीवरून असे कळतें की, १६५०० फूट, उंचीवर रॉगबक नांवाच्या दरींत एक मठ असून त्या ठिकाणी ३०० ते ४०० पर्यंत साधू व जोगिणी रहातात. कच्चाखाळील प्रशांत गुहंत त्यांचे निवासस्थान आहे व ते शिखरावरून दगोचर होते. टिब्रीसीमहून ही प्रवासी मंडळी खोंबू नांवाच्या वर्षांच्या डोंगरावर गेली. १९००० फूट उंच असलेल्या खोंबू घाटाच्या शिखरास वरील वर्षांच्या डोंगरावरून रस्ता गेलेला आहे. टिब्रीच्या साधारणतः ओसाड अशा प्रदेशांतून ही मोहीम रॉगशाहीदरीकडे गेली. ज्यावर सूर्यप्रकाश पडूं शकतो अशा या दरीचा एक भाग कांटेरी झुडूपे व रानगुलाब यांनी फुलून गेला होता व सावली असणाऱ्या दुसऱ्या भागांत साल्ज व भूजवृक्ष यांचे अरण्यच बनले होते. उपर्युक्त दरींतून खार्ताकडे एक रस्ता आहे. खार्ता सोडल्यावर १५००० फूट उंचीचा संजुंम्हा घाट लागतो. तेथून १६००० फूट उंच असलेला चोगला घाट लागतो. या घाटाहून निघाले म्हणजे पुढें देवद्वारवृक्ष असलेला

प्रदेश दिसून लागतो. या प्रचंड देवद्वारवृक्षांच्या खोडाचा घेर २० ते २५ फूट असतो. हा प्रदेश सोडला की, कामचू दरी लागते. येथील देवद्वारवृक्षांचा घेर वरीलप्रमाणेच असून काहींची उंची १५० फूट असते. त्या ठिकाणचें सृष्टि-सौन्दर्य अप्रतिम आहे. अरुण नांवाची दरी ७५०० फूट उंचीवर आहे. व तेथें अनेक वनस्पती व शुद्धपे उगवलेली असतात. कामाचू दरी, एव्हरेस्ट व मकालू यांच्या बर्फाच्छादित प्रचंड कडवाला अगदी लागून आहे. व तें स्थान अत्यंत दुर्गम आहे. २६००० फूट उंचीच्या ठिकाणाकडे गाण्याचा एक रस्ता ठरवून ही मोहिम आक्टोबरमध्ये परत फिरली.

या मोहिमेंत बारा हजार चौ. मैल इतक्या टापूची पहाणी करण्यांत आली व या कामी कर्नेल रायडर यानें १९०४ मध्ये तिबेटांत जाऊन केलेले नकाशे उपयोगी पडले. अनेक प्रदेशांचे फोटो घेऊन सर्व पाहणी झाली. ३३ अंदाजितकी धंडी असतांना २३००० फूट उंचीचा प्रदेश आक्रमितां आला. या मोहिमेस एकंदर ५००० पौंड खर्च आला.

१९२२ ची मोहिम:— जनरल ब्रूसच्या नेतृत्वाखाली ही मोहिम मार्च महिन्यांत ऑक्सिजन वायूचें सर्व साहित्य घेऊन निघाली. प्रवासांत काही वाहतुकीसंबंधी अडथळे आले नाहीत व ऑक्सिजनच्या मदतीशिवाय २६००० फूट उंचीवर ब्रूस जाऊ शकला ही खरोखर आश्चर्योत्पादक गोष्ट होय. थोडका अथधी व हवामानाची अनिश्चितता अशा अडचणी मुख्य होत्या. नाकातीळांतील लाळ गोठून गेल्यामुळे ऑक्सिजनचा उपयोग करण्याची अडचण आली; परंतु ती ऑक्सिजनच्या यंत्रांस एक रबरी नळी जोडून व ती दातांत धरून ऑक्सिजनचा उपयोग करतां येऊ लागल्यामुळे दूर झाली. एकदां या मोहिमेंत मोठें वादळ झालें व त्या योगानें आपल्या तंबूसह ही प्रवासी मंडळी दुसरीकडे जाऊन आदळली. ऑक्सिजनच्या उपयोगामुळे २७२०० फूट उंचीचें स्थान त्यांना गांठतां आलें. जुलैमध्ये सात असाफी हिमांवरणांत गतप्राण झाले व कडक थंडीमुळे मोहिम मार्गे फिरली. या मोहिमेची हकीगत जनरल ब्रूस यानें आपल्या 'दि असॉल्ट ऑन माउंट एव्हरेस्ट १९२२' नामक पुस्तकांत प्रथित केली असून एडवर्ड अर्नोल्ड हा त्या पुस्तकाचा प्रकाशक आहे.

१९२४ ची मोहिम:— एव्हरेस्टगिर्यारोहणाचा तिसरा प्रयत्न जनरल ब्रूसच्या नेतृत्वाखाली पुन्हां १९२४ मार्चमध्ये करण्यांत आला. कॅप्टन नोएल यानें या मोहिमेंत सिनेमा फिल्म घेतल्या व डॉ. सोमरव्हेल यानें तिथेही गाण्याची माहिती मिळविली. सहा जुने व सात नवे लोक या मोहिमेंत असून तीनही मोहिमेंत मॅलरी हा गृहस्थ हजार होता. प्रारंभीचा प्रवाह यशस्वी झाला; नंतर हवामानांत एकदम फरक पडला. एक अताफी ठार झाला व चौघांनी बर्फमय प्रदेशांतील रस्ता पाहूनच हातपाय गाळले. जूनमध्ये मॅलरी व

आर्यबिहून थंडीमुळे ठार झाले; हे दोन गृहस्थ कदाचित् एव्हरेस्ट नजीक गेले असावे. ही मोहिम जूनमध्ये परतली.

एकंदर निष्कर्ष:— (१) अत्युच्चवर्षी गेल्यानें मनुष्यावर होणारे परिणाम अनेक स्वरूपाचे आहेत. ऑक्सिजनच्या साठ्यानें १९२४ मध्ये २८२२७ फूट उंचीवर जाणें शक्य झालें, ऑक्सिजनशिवाय २८१२८ फूट उंचीचे ठिकाण मनुष्यांस गांठतां आलें. उंच मनुष्य फारसा थकत नाही. परंतु खुजा मनुष्य मात्र थकतो. लांबलचक असून ज्याचा पोटाचा आकार लहान आहे असा मनुष्य या मोहिमेला योग्य असतो. फार उंचावरचें हवामानहि अंगवळणी पडतें, असा अनुभव आहे. तथापि थकवा मात्र अतिशय येतो ही गोष्ट अनुभवसिद्ध आहे. अत्यंत उंचीवर असलेल्या प्रदेशांतून जातांना घसा वसतो, तहान लागते व पुढें दर पावलागणिक दहा वेळां दम घेणें जरूर असतें. १९२२ च्या मोहिमेंतील अनुभवावरून असें आढळून येतें की, मनुष्यास अत्युच्च ठिकाणींहि सोंप लागते. (२) जेथे वनस्पतीहि उगवू शकत नाही अशा उंच ठिकाणी प्राणी राहू शकतो. २२००० फूट उंचीवर एक लहानसा काळा कोळी आढळला होता. रोगबक नामक बर्फाच्या डोंगरावर एक करड्या रंगाचा कोळी व कांहीं पतंग आढळले. २१००० फूट उंचीवर एक फुलपाखर आढळलें व ३००० फूट उंचीच्या ठिकाणी एक मधमाशी आढळल्याचें सांगतात. कावळ्यासारखा एक पक्षी २४००० ते २७००० फूट उंचीच्या प्रदेशांतून भरण्यास मारतो. १५००० फूट उंचीवर मुंग्या आढळतात. हिमालयावरील वनस्पतीवर उपजीविका करून असणारे सशाएवढे व उंदराच्या किंवा खारीच्या जातीचे प्राणी २०००० फूट उंचीवर आढळतात. खारीहि त्यांच ठिकाणी आढळतात. २०००० फुटांपेक्षांहि जास्त उंच असलेल्या ठिकाणी मनुष्याच्या पावलांसारखा पावलें उमटलेली दिसून येतात: केसाळ जंगली माणसांची ही पावलें असावीं असें म्हणतात. तथापि वृबून जातीच्या वानरांची ती पावलें असावीं हेंच जास्त संभवनीय दिसतें. (३) १८००० फुटांपेक्षां जास्त उंचीवर वनस्पति असल्याचें आढळत नाही. (४) सर जाँ एव्हरेस्ट यानेंच प्रथम एव्हरेस्टची उंची अजमाविली व ती २९००२ फूट आहे असें त्याचें मत आहे. परंतु गौरीशंकर अथवा एव्हरेस्ट शिखराची उंची अलीकडे घेतलेल्या मापनावरून २९१४१ फूट आहे असें समजतें.

गौरीहार—मध्यहिंदुस्थान. बुदेलखंड एजन्सीमधलें हें डोटेसें सनदी संस्थान आहे. क्षेत्रफळ ७३ चौ. मैल. पैकीं १२ लागवडीखाली व ३९ लागवडीच्या लायक. बाकी सर्व अंगल व ओसाड आहे. लो.सं. (१०.०१) ७७६०. उत्पन्न २७०००. मुख्य ठिकाण गौरीहार. हें शांशी माणिकपूर रेल्वे वरील बांदा स्टेशनपासून १५ मैल आहे. लो.सं. १४५५. येथील संस्थानिक स्वतःच कारभार पहातो पण मुख्य व महत्त्वाच्या बाबी पोलीटिकल एजंटच्या मार्फतच व्हाण्या लागतात.

संस्थान क्लिओटिया ब्राह्मण आहे. पूर्वी त्यांच्या पूर्वजांकडे महापूर (चारखिरी) खेड असे. राजाराम तिवारी भूगडचा किल्लेदार होता. त्यांनी बंड केले. परंतु अखेरीस शरण आल्यावरून त्याला १८०७ मध्ये या गांवाची सनद देण्यांत आली. त्याच्या मुलांने १८५७ च्या दंगलांत कित्येक युरोपिअनांचे जांव वाचवले. त्याबद्दल त्याला १००० ची खिलात व रावबहादूर हा किताब मिळाला. १८६२ मध्ये दत्ताच्या हकाची सनद मिळाली.

गौहत्ता, पो ट वि भा ग.—आसाम. कामरूप जिल्ह्याचा पोटनीभाग क्षेत्र. फ. २५८४ चौ. मैल. याच्यामधून ब्रह्मपुत्रा जाते. लो. सं. (१९११) ५२८६७९. गौहत्ती हे एकच शहर जिल्ह्याचे मुख्य ठिकाण आहे. १५२१ खेडी आहेत. १९०३-४ साली १०९७००० व. उत्पन्न झाले. दक्षिण-तीराची वाजू डोंगराळ व टेकड्यांनी व्यापलेली आहे. उत्तर तीरावर थेट भूतानपर्यंत सपाट मुळूख आहे. सपाट मुळूखांत फार दाट वस्ती आहे व मध्यभागी ती दर चौ. मै. ६१३ पर्यंत गेली आहे. सामान्यतः वस्तींचे मान दर चौ. मैलास १८२ पडते. इतकी जिल्ह्याच्या इतर भागांत पातळ वस्ती आहे. पाऊस निरनिराळ्या ठिकाणी ६५ पासून ८० इंचांपर्यंत पडतो. वस्ती मुख्यतः कलिता, किचट वगैरे उच्च शूद्रांची आहे. भूतानजवळील भागांत मात्र फक्त काचारी नांवाचीच जात रहाते. १८९७ मधल्या भूकंपाने जमीनीचे स्वरूप फारच बिघडले. साळीचे पीक मुख्य आहे. मोहरी, तांदुळाची ' वाव ' नांवाची जात व अलिकडेच पेरण्यांत आलेला ताग हीं पिकेहि मोठी आहेत. काचारी लोक पाटाचे पाणी डोंगरी प्रवाहांतून घेतात. इतर ठिकाणी उलट पाणी काढून यावे लागते व वांध घालावे लागतात. चहाचीहि लागवड थोड्याशा प्रमाणावर होते. १९०३-४ साली १९ मळ्यांखाली ३६५९ एकर जमीन होती. कामाख्य, वशिष्ठ अश्वक्रांत, उमानंद वगैरे क्षेत्रे आहेत. चित्राचल येथे नवग्रहांचे देऊळ आहे.

शहर—कामरूप जिल्ह्याचे मुख्य ठिकाण. ब्रह्मपुत्रेच्या दोन्ही तीरावर वसले आहे. दक्षिण व उत्तर गौहत्ती मिलून लोकसंख्या (१९११) १२४८१ आहे. स्थानिक रहिवाशी फार थोडे असून बहुतेक भरणा परप्रांतियांचाच आहे. भगदत्ताची राजधानी प्रामुजोतिषूर ते हेंच असावे असे म्हणतात. सर्वत्र सांपडणाऱ्या जुन्या अवशेषांवरून हे पूर्वी फार मोठे वस्तीचे विस्तीर्ण शहर असावे असे दिसते. सोळाव्या शतकांत कोच राज्यामध्ये याचा समावेश होता. १६८१ त अहोम राजांनी आपली राजधानी येथे आणली. १८०९ मध्ये एक भिकार गांव असे याचे वर्णन एका इंग्रजांने केले आहे. १८२६ मध्ये आसाम इंग्रजांकडे आल्यापासून ते आसाम पोटाविभागाचे मुख्य ठिकाण होते व अद्यापिहि आसाम व्हॅलीचे कमिशनर व जज तेथेच रहातात. या शहराची जगा व आसपासचा भाग मोठा रमणीय असून

एकीकडे दाट जंगल व एकीकडे मैलभर हंडीच्या पात्राची नदी असा मनोहर देखावा दिसतो. पण त्याच्या या सौंदर्याला मोडून तेथे रहाणे धोक्याचे आहे. कारण सर्व भाग मलेरिआ-दूषित आहे व उन्हाळ्याचा फार त्रास होतो. १८९७ च्या भूकंपाने सर्व कचेच्या व इमारती पडून गेल्या होत्या. आतां शहर पुन्हां नव्याने बांधले गेले आहे. व येथे देवळ वगैरे बरीच असल्याने यात्रेचे ठिकाण आहे. १८७८ मध्ये गौहत्ती म्युनिसिपालिटी स्थापन झाली. येथे दोन हायस्कुले व कॉटन कॉलेज आहे. एक कायदेशिक्षणाचे कॉलेज आहे.

गमोलिन (१७९२-१८६०).—भ्रमंतीतील ट्यूबिजन कुलातील कित्येक विद्वान शास्त्रज्ञ गमोलिन या नांवाने प्रसिद्ध आहेत. पैकी क्रिस्टियन गोटलॉव यांने कृत्रिम समुद्रपार तयार करण्याची रीत शोधून काढली व लियोपॉल्ड (जन्म. १७८८ मृ. १८५३)ने पालाश लोहिकवनीत्रद या रासायनिक द्रव्यांचा शोध लाविला.

ग्यासवेग—छुरासानच्या सुलतानापाशी ह्वाजामहंमद शरीफ नांवाचा एक बजीर होता. त्याच्या मुलाचे नांव ग्यासवेग होते. हा नूरजहानचा बाप होता. त्यास मिर्झा ग्यास-उद्दीन महंमद किंवा अयाझ असेहि म्हणत. बाप मरण पावल्यावर त्यास कष्टशा प्राप्त झाली, तेव्हां आपले दोन मुलगे व एक मुलगी बरोबर घेऊन बायकोसह तो इराणांतून पळून गेला. रस्त्यांत त्यास दरोडेखोरांनी छुटले. कदाहार येथे पोचल्यावर त्याची बायको प्रसत होऊन (१५७६) मुलगी झाली, तिचे नांव मिहफ्रिसा (म्ह. खियांमधील सूर्य). हीच नूरजहान होय. मसूद नांवाच्या अकबराच्या एका भोळ्याच्या न्यायाच्याबरोबर तो हिंदुस्थानांत आला. अकबरांने त्यास प्रथम लहानशी मनसब देऊन कायुलत व सुलीच्या कामावर नेमिले. ग्यासवेगच्या बायकोचे वाड्यांत जाणे येणे असे. तिला चित्रे व कशिदा काढण्याचा नाद असे. ती फारशी भाषेत कवनेहि करी. जहांगीर तख्तावर आल्यावर त्याने ग्यासवेग ह्यास इतिहा दुद्दौला ही पदवी दिली. परंतु पुढे तो दुष्पुत्र सामील आहे असा संशय आल्यावरून जहांगीरने त्यास कैदेत ठेविले. नूरजहानच्या लग्नापासून सर्व कुटुंबांचे भाग्य उदयास आले. ग्यासवेग मुख्य बजीर व नून त्यास सहा हजारोंची मनसब मिळाली. तो इ. स. १६२२ त मरण पावला. तो शांत, उदार, धार्मिक कवि व उत्तम लेखक होता. तथापि तो लांच मात्र सडकून घेत असे. त्याची कबर आग्न्यानजीक आहे. त्याचा मुलगा मीर्झा अबुल हसन (आसफखान) हा पुढे फार प्रसिद्धीस आला. आसफखानाची मुलगी मुस्ताजमहाल ही शहाजहानाची बायको होय. तो इ. स. १६४२ त मरण पावला. त्याची कबर लाहोरास जहांगीरच्या कबरीशेजारी आहे. त्याचा सालाचा पगार चाळीस लाख रुपये असून शिवाय त्यास आणखी जहांगीरी देवाळ होते. मरणसमयी त्याची संपत्ति अडीच कोटि रुपये होती. त्याचा लाहोरचा वाडा दाराजुकोह ह्यास देण्यांत

आला. आसफखानाचा मुलगा मिर्झा अबू तालीब उर्फ शाय-स्तेखान, हा अवरेगजेवाच्या कारकीर्दीत प्रसिद्धीस आला. ह्याशिवाय म्यासवेगच्या कुटुंबाचा विस्तार अति मोठा होता. त्याचे कुटुंबाने पन्नास वर्षांवर भोगल बादशाहीचा कारभार केला. [मुसलमानी रियासत]

ग्रंथविभाग — हें शहर ह्याच नांवाच्या लहान जिल्ह्यामध्ये खालच्या त्र्यंशदेशांत मुख्य ठिकाण आहे. ह्या शहरी उन्हाळ्यांत पाण्याचा दुष्काळ पडतो. हें शहर रंगून-प्रोम-रेल्वे लायनीवर तांदुळाच्या व्यापाराचे अतिशय महत्त्वाचे ठिकाण आहे. ह्या शहरी म्युनिसिपालिटी व इस्त्रॅन्ज आहेत. म्युनिसिपालिटीचे उत्पन्न १९०४ साली ४१००० रुपये व खर्च ४५००० रुपये होता.

ग्रँट डफ—याचे संबंध नांव जेम्स फर्ग्युसन ग्रँट डफ असून हा इंग्लंडच्या उत्तरेकडील इडेन गांवाचा रहिवासी होता. याचे शिक्षण वेताचेच झाले होते; प्रथम हा ईस्ट इंडिया कंपनीत नौकरीस राहिल्यानंतर फ्रान्स व वाढत वाढत पेशवाईअखेर सातारा येथे रेसिडेंट झाला. प्रतापसिंहाचा व याचा बराच ब्रेह होता. सातान्यास अतंतांना यानें आपल्या मराठ्यांच्या (बखरबजा) इतिहासाची साधनें गोळा केलीं होती. खास प्रतापसिंहानेंहि आपल्या घराण्यांत व दमरांत असलेलीं असल पत्रग्रंथवहारादि साधनें त्याच्या हवालीं केलीं होती. तो विलायतेस गेल्यानंतर त्यानें आपला मराठ्यांचा इतिहास हा ग्रंथ लिहिला (१८२६). त्या कामी त्याला फार त्रास झाला. प्रथम तो इतिहास कोणीहि पुस्तकविक्रया विकत घेईना; दुसरे त्या लेखनापायी त्याला कर्जहि रेंवच (१७०० पाँड) झाले. त्याला डोकें दुखण्याची व्यथा असल्यानें पाण्याच्या घड्या डोकीवर ठेऊन त्यानें हें पुस्तक लिहिलें पण इतक्या अडचणीतहि त्यानें जो ग्रंथ लिहिला तो फारसा विश्वसनीय निपजला नाहीं. त्यांत पुष्कळशा चुका राहिल्या आहेत. काहीं चुक्या अशा आहेत कीं त्यांची सुधारणा त्याच्या वेळीं त्याला खास करतां आली असती. परंतु मराठ्यांचा खरा इतिहास देण्याची तीव्र इच्छाच त्याला नव्हती व मराठ्यांसंबंधानें त्याची आदरवृद्धि नव्हती. ज्यांचे राज्य आपण घेतलें त्यांची त्रोटक माहिती आपल्या लोकांस पोडीफार असावी अशा हेतूनें त्यानें ही बखर रचिली; लिहिण्यांत आत्मीयता नसल्यानें त्याच्या रचनेस विकृत स्वरूप आलें आहे. त्याच्या ग्रंथावर कै. नीळकंठराव कीर्तने यानें प्रथम टीका केली व त्यानंतर कै. खरे, राजवाडे वगैरे संशोधकांनीं त्याच्या चुक्यांचे ह्मेच प्रसिद्ध केले. सारांश, त्याच्या इतिहासांत पुष्कळ सुधारणा झाल्या-शिवाय तो प्राद्य मानतां येत नाहीं. विलायतेस गेल्यानंतर तो प्रतापसिंहास तिकडील सामान व निरनिराळ्या चिजा पाठवीत असे; व त्याच्याशीं पत्रग्रंथवहारहि ठेवीत असे. पुण्याचा पहिला कलेक्टर रॉबर्टसन यानें एल्फिन्स्टनच्या अनुमतीनें शनवारवाड्यांतील पेशव्यांचे सर्व दफ्तर डफच्या

स्वार्धाने केलें होतें. तसेंच सुरतच्या खजारीतील मुंबई स-कारची, गोवेसरकारची, इंडिया हाऊसमधील व इतर पुष्कळ ठिकाणचीं दफ्तरे त्याला मिळालीं होती. त्याचा त्यानें भरपूर व खराखरा उपयोग केला असतां तरीहि फारशा चुक्या झाल्या नसत्या. विलायतेस १८२५ च्या सुमारास तो परत गेला. त्यानें गोल्डस्मिथ याला लिहिलेल्या पत्रावरून (१८४६) त्याच्या या लिहिण्याच्या बाबतींतील सर्व माहिती समजून येते. पुढें पुस्तकविक्रयांना नको असलेली माहिती काढून टाकून त्यानें दुसरी आवृत्ति प्रसिद्ध केली होती. त्यानें अखेरचे दिवस शेती करण्यांत घालविले. [डफचा इतिहास प्रस्तावना; भा. सं. मं. त्रैमासिक व. ४ जोडअंक; राजवाडे खंड, १ प्रस्तावना.]

ग्रँट, रॉबर्ट (१८१४-१८९२)—एक ब्रिटिश ज्योतिषशास्त्रज्ञ. यानें ' दि हिस्टरी ऑफ फिजिकल अँस्ट्रॉनॉमी फ्रॉम दि अँलिस्ट एजेस टु दि मिचल ऑफ दि नाइन्टीन्थ सेंचुरी ' (प्राचीनतम युगापासून १९ व्या शतकाच्या मध्यापर्यंतचा भौतिक ज्योतिषशास्त्राचा इतिहास.) हा ग्रंथ खंडशः लिहून, १८५२ त संबंध पुरां केला. ज्योतिषशास्त्राच्या या ग्रंथाला पहिलें स्थान मिळून कर्त्याला रॉयल अँस्ट्रॉनॉमिकल सोसायटीचे सुवर्णपदक मिळालें. याखेरीज ग्रँटनें बऱ्याच मासिकांतून शास्त्रीय लेख प्रसिद्ध केले. रलासगो विश्वविद्यालयाचा प्रोफेसर असतांना त्यानें बऱ्याच ताऱ्यांचीं स्थाने नकी केली व त्यांचे कॅटलॉग जपले (१८८३-१८९२).

ग्रंथप्रकाशनाच्या मालकी हक्क (कॉपी राईट)—सुदृगकलेच्या उत्पत्तीपासूनच या प्रकाराच्या हक्काच्या जाणिवेस विशेष सुरुवात झाली असे म्हणावयास हरकत नाहीं. या हक्काचे महत्त्व ज्या भाषेत ग्रंथप्रकाशन व्हावयाचे त्या भाषेच्या प्रसारावर अवलंबून असणार हें साहाजिक आहे. तेव्हां इंग्रजी भाषेतील ग्रंथप्रकाशनाच्या मालकी हक्कास आज सर्वांत जास्त महत्त्व आहे. व त्यामुळेच या हक्कासंबंधीचा कायदा विशेष स्पष्ट व सूक्ष्म करावा लागला. प्रथम या कायद्याच्या इतिहासानें अवलोकन करून मग प्रत्यक्ष कायद्याकडे वळें.

इतिहास, इंग्लंड.— इंग्लंडमध्ये ग्रंथ छाण्यासंबंधी जे निबंध घालण्यांत आले त्यामुळे ग्रंथप्रकाशनाचे हक्क प्रस्थापित होण्यास सुरुवात झाली. पुढें ' स्टेशनर्स हॉल ' म्हणून ज्ञापखानेवाल्यांनीं आपला संघ स्थापन केला, व सरकाराकडून त्याला १५५६ साली ' चार्टर ' कियासनद मिळाली. सन १५५६ पासून सन १६४० पर्यंत ग्रंथ छाण्याचे परवाने देण्याचा अधिकार स्टार चेंबरकडे होता; व ज्ञापलेच्या ग्रंथांची नोंद ठेवण्याची व्यवस्था वर दर्शविलेल्या ' स्टेशनर्स हॉल ' या संस्थेनें केली होती. सन १६३० साली स्टार चेंबरनें फर्मान काढून या नोंदीत अनधिकारी लोकांनीं ज्ञापलेच्या ग्रंथांची नोंद करण्याविषयी मनाई केली. सन १७०९ साली स्टेशनर्स हॉल संस्थेनें

ग्रंथप्रकाशनाच्या हक्कास कायदेशीर स्वरूप मिळावें म्हणून पार्लमेंटकडे अर्ज केला. त्याच वर्षी ग्रंथप्रकाशनाच्या हक्कासंबंधी कायदा झाला. ह्या कायद्यानें कर्त्यास ग्रंथप्रकाशनाचा मालकी हक्क सन १७१० पर्यंत छापलेल्या ग्रंथांच्या बाबतींत त्या सालापासून एकदांस वर्षे, व १७१० सालानंतर छापलेल्या ग्रंथांच्या बाबतींत ग्रंथ छापल्यानंतर १४ वर्षे व यापुढें ग्रंथकर्ता ह्यात असल्यास आणखी चौदा वर्षे अशा मुदतीनें दिला होता. सन १८११ मध्ये ग्रंथप्रकाशनाच्या हक्काच्या मुदतीत कायद्यानें कांहींशी मर घातली; म्हणजे ग्रंथप्रसिद्धीच्या तारखेपासून २८ वर्षे, व ग्रंथकार त्यापुढें ह्यात राहिल्यास त्याच्या मरणापर्यंत, अशी ही मुक्त ठरविण्यांत आली. पुन्हां १८४२ सालीं ह्या मुदतीत ज्यास मर घालण्यांत आली. म्हणजे ग्रंथप्रकाशनाच्या तारखेपासून ग्रंथप्रकाशकाच्या निधनापर्यंत व त्यापुढें आणखी सात वर्षे, व जर ही मुदत ४२ वर्षांहून कमी भरली तर एकंदर ४२ वर्षे, अशी ग्रंथप्रकाशनाच्या हक्काची मुदत ठरली. १९११ सालीं झालेल्या कायद्यानें ग्रंथप्रकाशनाच्या हक्काची मुदत साधारणतः ग्रंथकर्ता ह्यात असेतोपर्यंत व त्यापुढें पन्नास वर्षे, अशी ठरविलेली आहे. परंतु कर्त्याच्या मरणानंतर पंचवीस वर्षांच्या पुढें, व सन १९११ पूर्वी प्रसिद्ध झालेल्या ग्रंथांच्या बाबतींत तीस वर्षांपुढें, ग्रंथाच्या प्रती करून विकण्याची सुभा इतरांस कांहीं अटीवर दिली आहे. पहिली अट अशी की, अशा रीतीनें प्रती काढणारानें ग्रंथकर्त्यांच्या वारसाला अगाऊ नोटीस द्यावी, व ज्या प्रती विकल्या जातील त्यांच्या किंमतीतून त्यास स्वामित्वाबद्दल दहा टक्के द्यावे. तसेंच कॉपीराइटसाठीं स्टेशनर्स हॉलमध्ये ग्रंथ रजिस्टर करण्याविषयीची अट ह्या कायद्यानें काढून टाकली. सन १९११ च्या ह्या कायद्यास “ इंग्लिश कॉपीराइट अॅक्ट ” म्हणजे “ साम्राज्यातील ग्रंथप्रकाशनाचा कायदा ” अशी संज्ञा आहे. कारण ब्रिटिश साम्राज्यांत अंतर्भूत होणाऱ्या सर्व देशांत त्याचा अंमल होईल असें ह्या कायद्यांत फर्मायिल आहे.

हिंदुस्थानः—हिंदुस्थानांत ग्रंथप्रकाशनाचा पहिला कायदा ईस्ट इंडिया कंपनीच्या अमदानांत सन १८४७ च्या २० व्या अॅक्टानें झाला. सन १८४७ चा २० वा अॅक्ट हिंदुस्थानाकरितां स्वतंत्र कायदा म्हणून करावा लागला. हा अॅक्ट म्हणजे जवळ जवळ इंग्लंडमधील सन १८४२ च्या कायद्याची नकल आहे. म्हणजे ह्या कायद्यानें ग्रंथप्रकाशनाच्या मालकी हक्काची मुदत ग्रंथप्रसिद्धीच्या तारखेपासून ग्रंथकर्त्यांच्या निधनापर्यंत व त्यानंतर सात वर्षे व जर ही मुदत वेचालीस वर्षांहून कमी भरली तर एकंदर वेचालीस वर्षे अशी ठरविली व ग्रंथप्रकाशनाचा मालकी हक्क प्रस्थापन होण्याकरितां ग्रंथ सरकारांत रजिस्टर करावा असा निबंध घातला. हा अॅक्ट सन १९१२ तील आक्टोबर महिन्याच्या ३० तारखेपर्यंत अंमलांत राहिला. ह्या तारखेस

हिंदुस्थान सरकारच्या प्रसिद्धी-प्रत्रकानें इंग्लंडांतल १९११ चा इंग्लिश कॉपीराइट अॅक्ट हिंदुस्थानास लागू करण्यांत आला व त्या वेळीं १८४७ च्या २० व्या अॅक्टाचा लोप झाला. पुढें सन १९१४ मध्ये इंग्लंडांतल ह्या कायद्यांत इकडील परिस्थितीप्रमाणें फेरफार करून हिंदुस्थानाकरितां ग्रंथप्रकाशनाचा कायदा म्हणून सन १९१४ चा ३ रा अॅक्ट पसार करण्यांत आला. सध्यां हिंदुस्थानांत ग्रंथप्रकाशनाचा हाच कायदा अमलांत आहे.

इतर देशः—आस्ट्रिया, जर्मनी, जपान व स्वित्झर्लंड या राष्ट्रांत ग्रंथकर्त्यांच्या ह्यातीत व त्यानंतर ३० वर्षे हा हक्क राहतो. बेल्जियम, फ्रान्स, हंगेरी, नॉर्वे, पोर्तुगाल, रशिया, स्वीडन आणि डेन्मार्क या देशांत कर्त्यांच्या ह्यातीपर्यंत व पुढें ५० वर्षे मालकी हक्क टिकतो. स्पेनमध्ये कर्त्यांच्या मृत्यूनंतर ८० वर्षे टिकतो. हालेंदमध्ये कर्त्यांच्या ह्यातीपर्यंत किंवा ५० वर्षे, यापेक्षा जो काळ जास्त असेल तेथपर्यंत हा हक्क रहातो. इटली देशांत कर्त्यांच्या ह्यातीपर्यंत किंवा प्रकाशनानंतर ४० वर्षे मालकी हक्क टिकतो. ग्रीसमध्ये प्रकाशनानंतर फक्त १५ वर्षे हक्क असतो. अमेरिकेंत कर्त्याला प्रथम प्रकाशनाच्या तारखेपासून २८ वर्षे व या मुदतीनंतर कर्ता जिवंत असेल तर त्याला किंवा जवळच्या नातलगाला पुन्हां २८ वर्षेपर्यंत मालकी हक्क मिळविता येतो. एका देशांत ग्रंथ नोंदण्यापासून मिळालेला हक्क दुसऱ्या देशात चालत नाही.

ग्रंथ प्रकाशनाचे हक्क.—ग्रंथस्वामित्वाची तीन अंगे आहेत. (१) ग्रंथ म्हणजे केवळ जंगम माल ह्या दृष्टीनें ज्या कागदावर ग्रंथ लिहिला असेल त्या कागदावरील मालकी. (२) ग्रंथाच्या प्रती प्रसिद्ध करण्याची, व इतरांस प्रती करण्यास प्रतिबंध करण्याची सत्ता, म्हणजे कॉपीराइट अथवा ग्रंथप्रकाशनाचा हक्क व (३) ग्रंथांतल (शब्दाविरहित) केवळ कल्पना, विचार किंवा माहिती यांचा स्वतंत्र ग्रंथरचना करण्यांत उपयोग करण्याचा अधिकार. ग्रंथ प्रसिद्ध केल्यानंतर देखील इतरांस विक्रीकरितां त्याच्या प्रती करण्याविषयी प्रतिबंध करण्याचा अधिकार ग्रंथकर्त्यांस आहे. तथापि ग्रंथांत प्रथित झालेल्या कल्पना, नमूद केलेले विचार किंवा दिलेली माहिती, स्वतंत्र ग्रंथरचनेनें प्रसिद्ध करण्याविषयी इतरांस प्रतिबंध करण्याची सत्ता ग्रंथकर्त्यांस नाही. ज्या ठिकाणी विश्वासघात किंवा दगलबाजी करून ग्रंथांचे कर्तृत्व कोणी पटक्याविलें असेल तर त्या ठिकाणी कॉपीराइट अॅक्टांतली नियमांस न जुमानतां असल्या विश्वासघाताची किंवा दगलबाजीच्या कृत्यास मनाई करण्याचा व त्यासंबंधी कायद्यास अनुसरून मूळ ग्रंथकारास इतकें दाद देण्याचा अधिकार कोर्टास आहे.

कोणत्याही ग्रंथाच्या किंवा त्यांतल महत्त्वाच्या भागाच्या प्रती काढण्याचा किंवा ग्रंथ अप्रकाशित असल्यास तो ग्रंथ किंवा त्यांतल महत्त्वाचा भाग प्रसिद्ध करण्याचा कर्त्यांच

चो हक्क तो कॉपीराइट अशा ग्रंथप्रकाशनाच्या हक्काची व्याख्या आहे. ग्रंथप्रकाशनाविपर्यां कायदा करणाऱ्याचा मुख्य हेतु विद्येस उत्तेजन देणं हा होय. ग्रंथकर्त्यांचून इतरांस ग्रंथप्रती न फरुं देण्याचा उद्देश ग्रंथलेखनास उत्तेजन मिळावें व चांगले ग्रंथ निर्माण होऊन विद्येचा प्रसार व्हावा हा आहे. परंतु ग्रंथकर्त्यांचे हक्क संरक्षणाच्या बाबतीत उपाय योजनांना, ज्ञानप्रसाराच्या मार्गांत प्रतिबंध न येण्याविपर्यां खबरदारी घेणं अवश्य आहे. शाळेंतील विद्यार्थ्यांकरितां रचलेल्या जुन्या ग्रंथांतील उताऱ्यांच्या पुस्तकांत जरी आधुनिक ग्रंथकर्त्यांच्या ग्रंथांतून त्यांच्या ग्रंथप्रकाशनाच्या हक्कास वाध आणणारी वरील तऱ्हेचीं अवतरणं दिलीं, तरी तें क्षम्य आहे असे कायद्यानें ठरविले आहे. फक्त त्याबद्दल दोन अटी प्रकाशकानें पाळल्या पाहिजेत. पहिली अट, पांच वर्षांच्या मुदतीत त्याच प्रकाशकानें त्याच ग्रंथकाराच्या ग्रंथांतून दोहोंहून अधिक अवतरणें घेऊं नयेत; व दुसरी अट, अवतरणें घेतल्याबद्दल ज्या ग्रंथांतून तीं घेतली असतील त्या ग्रंथांचा उल्लेख करून कडुलो देण्यांत यावी. ग्रंथप्रकाशनाच्या हक्कास तिसरा एक अपवाद आहे. कांहीं लोक उपजीविकेचें साधन म्हणून लहान किंवा मोठ्या जनसमूहापुढें निरनिराळ्या ग्रंथांतून चुटके किंवा उतारे किंवा पाठ बोलून दाखवितात. त्यामुळें ग्रंथकर्त्यांच्या हक्काचें तात्त्विकदृष्ट्या उल्लंघन होतें खरें; परंतु जांपर्थत अशा रीतीनें उपयोगांत आणलेले उतारे बेदुमार नाहींत तोंपर्यंत त्या विपर्यां ग्रंथकर्त्यांस आक्षेप घेण्याचें कारण नाहीं असे कायद्यानें फर्माविलें आहे.

प्रकाशित झालेल्या कोणत्याहि ग्रंथासंबंधी कॉपीराइट उत्पन्न होण्यास, तो ग्रंथ सन १९११ च्या कॉपीराइट अॅक्टाचा अंमल असेल अशा ब्रिटिश साम्राज्यातील देशांत प्रथम प्रकाशित झाला पाहिजे. मित्र, शिष्य, वृत्तपत्रांचे संपादक वगैरे निवडक मंडळींत ग्रंथ प्रसिद्ध केल्यानें ग्रंथप्रकाशन होत नाहीं. रंगभूमीवर प्रयोग केल्यानें ग्रंथप्रकाशन होत नाहीं. ग्रंथप्रकाशन म्हणजे लोकांत ग्रंथ उपलब्ध करणें; नग ग्रंथ विक्रीसाठीं ठेवून हें घडो किंवा मोफत ग्रंथ वाटल्यामुळें हें होवो. परंतु प्रकाशन घडून येण्यास अमुक प्रती खपल्या पाहिजेत असा मात्र निर्बंध नाहीं. प्रकाशनाची क्रिया एक प्रत खपल्यानें देखील होत.

ग्रंथासंबंधी कॉपीराइट प्राप्त होण्यास तो ग्रंथ, ग्रंथकर्त्यांची मूळ कृति असली पाहिजे असा निर्बंध सन १९११ च्या कायद्यानें घातला आहे. अनेक जुन्या ग्रंथांतून जरी उतारे घेऊन ग्रंथ बनविला असला, ग्रंथांत कर्त्यांची कृति अगदीं अल्पांशानें जरी असली, ग्रंथांत वैचित्र्य किंवा नाविन्याचें नांव जरी नसतें व वाङ्मयदृष्ट्या ग्रंथ कुचकामाचा असला, तरी त्या ग्रंथाविपर्यां कर्त्यांस ग्रंथप्रकाशनाचे सर्व हक्क मिळतात. व्यापाऱ्यांनीं तयार केलेल्या विक्रीच्यां जिनसांच्या याद्यांविपर्यां देखील कॉपीराइट प्रस्थापित करण्याकडे

कोटींचो प्रवृत्ति आहे. निरनिराळ्या ग्रंथांतील उतारे एकत्र छापल्यास त्या उताऱ्यांवर हक्क प्राप्त होत नाहीं. परंतु त्यांस स्पष्टीकरणार्थ टोपा जोडल्यास त्या टोपांवर कॉपीराइट राहतो असा प्रांढी कौन्सिलनें निकाल दिला आहे. परंतु कृतींत परिणामी उतरणाऱ्या साम्यामुळें एकांनें दुसऱ्याची नकल करण्यास कायद्यानें प्रत्यबाध नाहीं असें समजूं नये.

अनेकदां ग्रंथकार आपल्या ग्रंथाच्या अनेक आवृत्या काढतो. त्यांपैकी काहीं आवृत्या ग्रंथकार स्वतः काढतो. व या निरनिराळ्या आवृत्या काढतांना त्यांत सुधारणा करतो किंवा भर घालतो. जर ही सुधारणा किंवा भर महत्त्वाची असली तर ती आवृत्ति मूळकृति म्हणून गणली जाते व त्या आवृत्तीसंबंधी त्या ग्रंथकर्त्यांस स्वतंत्र कॉपीराइट प्राप्त होतो. ग्रंथाच्या नांवासंबंधी जरी ग्रंथकारास मालकी हक्क पोंहीवत नसला तरी ट्रेडमार्कचा हक्क पोंहीवतो. कवित्र प्रसंगी नांवाच्या वैचित्र्यामुळें ग्रंथाचें नांव देखील कॉपीराइटचा विषय होणें शक्य आहे व अशा कांहीं उदाहरणें शालींदि आहेत. मराठींत 'नवनांत' नांवांनें कवितासंग्रह प्रसिद्ध आहे. तें नांव ज्या अर्थानें योजिलें आहे, त्यांत वैचित्र्य आहे. त्यामुळें त्याविपर्यां कॉपीराइट आहे असें मानल्यास तें अपवादार्थक होणार नाहीं.

ह का ची सु द त.—कॉपीराइटची अर्थात् ग्रंथप्रकाशनाच्या हक्काची सुदत हल्लींच्या कायद्यानें ग्रंथकर्त्यांच्या ह्यातीपर्यंत व त्यापुढें पन्नास वर्षे इतकी ठरविली आहे. परंतु ग्रंथकर्त्यांच्या ह्यातीतील कॉपीराइट व त्याच्या मरणानंतरचा कॉपीराइट सारख्या दर्जाचे नाहींत. ग्रंथकर्त्यांच्या ह्यातीतील कॉपीराइट अगदीं पूर्ण किंवा अबाधित असतो; म्हणजे ग्रंथकर्त्यांखेरीज इतरांस ग्रंथाच्या प्रती प्रसिद्ध करण्यास अजिवात प्रतिबंध असतो. ग्रंथकर्त्यांच्या निधनानंतरच्या पन्नास वर्षांपैकी पहिली पंचवीस वर्षे (व सन १९११ च्या अगोदर प्रसिद्ध झालेल्या ग्रंथांच्या बाबतीत तीस वर्षे) कॉपीराइट तसाच अबाधित असतो. म्हणजे कॉपीराइटच्या मालकाशिवाय इतरांस त्या ग्रंथाच्या प्रती प्रसिद्ध करण्याचा पूर्ण प्रतिबंध असतो. परंतु शेवटल्या पंचवीस (१९११ साला अगोदर प्रसिद्ध झालेल्या ग्रंथांच्या बाबतीत वीस) वर्षांत कॉपीराइट मर्यादित स्वरूपाचा होतो. तो असा की, ह्या सुदतीत कांहीं अटींवर ग्रंथाच्या प्रती प्रसिद्ध करून विकण्याचा अधिकार इतरांस संपादन करणें शक्य असतें. त्या अटी अशाः—प्रती प्रसिद्ध करणारानें कॉपीराइटच्या मालकास आपण प्रती प्रसिद्ध करणार आहोंत ह्याबद्दल आगाऊ नोटीस यावी, व ज्या प्रती विकल्या जातील त्यांच्या किंमतीतून स्वामित्वाबद्दल म्हणून शेंकडा देहा टके त्यास यावे. नोटीस कशी यावयाची, नोटीशांत कोणता जुळासा करावयाचा, स्वामित्वाबद्दल रक्कम कशी व केव्हां आगाऊ किंवा पाहिल्यानें जांभिन पटवून नंतर घ्यावयाची वगैरे बाबींविपर्यां नियम करण्याची

सत्ता कायद्यानें हिंदुस्थान सरकारकडे संपविली आहे. ग्रंथकर्त्याच्या हयातीतील कॉपीराइट व हयातीनंतरचा कॉपीराइट यांमध्ये दुसरा एक महत्त्वाचा फरक कायद्यानें केला आहे तो असा की, ग्रंथकर्ता ह्यात असतां आपला ग्रंथ आरंभी प्रसिद्ध करणें किंवा न करणें हे त्याच्या मर्जावर असतेंच; परंतु ग्रंथ प्रसिद्ध केल्यानंतर देखील ग्रंथाच्या अधिक प्रती छापून विकणें किंवा न विकणें तसेच देशांत त्या छापून विकण्याची परवानगी देणें किंवा न देणें हे सर्वस्वी ग्रंथकर्त्याच्या अगर कॉपीराइटच्या मालकाच्या इच्छेवर अवलंबून असतें. ग्रंथकर्त्याच्या निधनानंतर हा प्रकार बदलतो. तो असा की ग्रंथकर्त्याच्या हयातीत प्रसिद्ध झालेल्या कोणत्याहि ग्रंथाच्या अधिक प्रती छापून विकण्याचें किंवा इतरांस छापून विकण्याबद्दल परवानगी देण्याचें कॉपीराइटच्या मालकानें नाकारल्यामुळे लोकांस तो ग्रंथ मिळेंनासा झाला तर प्रीव्हीकौन्सिलकडे अर्ज करून तो ग्रंथ छापून विकण्याचें लायसन्स-अर्थात् परवाना-संपादन करण्याचा हक्क इतरांस कायद्यानें ठेविला आहे. हा परवाना देताना प्रीव्ही कौन्सिलनें कॉपीराइटच्या मालकास स्वामित्वाबद्दल काय थाप्याचें वगैरेबद्दल अटी घालावयाच्या असतात.

अनेक लेखकांचे पृथक् पृथक् लेख एकत्र ग्रंथित करून वनलेला ग्रंथ कायद्याच्या दृष्टीनें एक ग्रंथ नव्हे. परंतु जो ग्रंथ अनेक ग्रंथकार एकमेकांच्या सहकारित्वानें लिहितात व ज्यांतील अमका भाग अमक्याची पृथक् कृति म्हणून दाखवितां येणें शक्य नसतें, अशा ग्रंथास अनेक ग्रंथकारांनीं लिहिलेला एक ग्रंथ असें कायद्यानें मानिलें आहे. अशा ग्रंथाच्या कॉपीराइटची मुदत त्याच्या अनेक कर्त्यांपैकी प्रथम जो मरण पावेल त्याच्या हयातीपर्यंत व त्यापुढें पन्नास वर्षे किंवा सर्वांच्या मागून मरणाच्या कर्त्यांच्या हयातीपर्यंत, ह्या दोन मुदतींपैकी जी मुदत ज्यास्त भरेल ती कॉपीराइटची मुदत असें कायद्यानें ठरविलें आहे. हा नियम कर्त्यांपैकी एक किंवा अधिक ह्यात असतांना ग्रंथ प्रसिद्ध झाल्यास लागू पडतो. ग्रंथकर्त्यांपैकी सर्वच मयत झाल्यानंतर जर ग्रंथ प्रसिद्ध झाला तर कॉपीराइटची मुदत प्रसिद्धीच्या तारखेपासून पन्नास वर्षे समजावयाची असते.

१९११ सालच्या कायद्यानें भापांतर करण्याच्या हक्काचा समावेश कॉपीराइटमध्ये केला आहे. हिंदुस्थान सरकारच्या १९१४ सालच्या अंकांत हिंदुस्थानांत प्रथम प्रसिद्ध होणाऱ्या ग्रंथांच्या बाबतीत भापांतर करण्याच्या मालकी-हक्काची मुदत दहा वर्षे ठरविली आहे. परंतु ही दहा वर्षे संपण्यापूर्वी ग्रंथकर्त्यानें अगर त्याच्या परवानगीनें कोणी भापांतर प्रसिद्ध केलें तर भापांतर करण्याविषयीच्या हक्काची मुदत कॉपीराइटमधील इतर हक्कांच्या इतकीच—म्हणजे ग्रंथकर्त्याची हयाती व त्यापुढें पन्नास वर्षे अशी होते. शिवाय भापांतरकार आपल्या भापांतराचा स्वतंत्र कृति ह्या

नात्यानें मालक असल्यामुळे भापांतररूपी ग्रंथाचा त्याला स्वतंत्र कॉपीराइट मिळतो, व इतरांस त्याची नकल करण्यास प्रतिबंध होतो.

कॉपीराइटच्या दृष्टीनें ग्रंथाचे दोन विभाग आहेत. पहिला विभाग, निरनिराळ्या कर्त्यांच्या पृथक् प्रसिद्ध होणाऱ्या ग्रंथांचा; व दुसरा विभाग अनेक कर्त्यांनीं लिहिलेल्या अनेक लेखांचा समुच्चय करून वनलेल्या ग्रंथांचा. पहिल्या विभागातील ग्रंथांच्या स्वामित्वावर प्रथम हक्क अर्थात् कर्त्यांचा असतो. ह्या नियमास एक अपवाद आहे. तो असा की, जर कर्त्यानें ग्रंथरचनेची नोकरी पत्करून, नोकरांतील कामगिरी म्हणून ग्रंथरचना केली, तर त्या ग्रंथाचें स्वामित्व तसेंबंधी निराळ्या ठरावाच्या अभावी कर्त्यांच्या मालकाकडे जातें. दुसऱ्या विभागांत वृत्तपत्रे, मासिके, ज्ञानकोश वगैरे अनेक लेखकांचे पृथक् लेख एकत्र करून वनलेल्या कृतींचा समावेश होतो. अशा अनेक लेखकांचे एक किंवा अनेक लेखकांचे पृथक् लेख एकत्र ग्रंथित करून वनलेल्या कृतींचे अथवा ग्रंथांचे स्वामित्व कायद्यानें ग्रंथप्रकाशकास दिलें आहे. कॉपीराइटची मुदत संपेपर्यंत प्रकाशक व कर्ता ह्यांनीं आपसांत तडजोड केल्यावांचून लेखसमुच्चयांतील कोणताहि लेख पृथक् ग्रंथरूपानें प्रसिद्ध होण्यास मार्ग नाही.

कॉपीराइट बेचन करून देण्याचा तसेंच मृत्युपत्रानें त्याची विच्छेदात लावण्याचा अधिकार कर्त्यास आहे. मृत्युपत्राच्या अभावी कॉपीराइट कर्त्यांच्या वारसामध्ये विभागला जातो कोणताहि ग्रंथ प्रसिद्ध होण्यापूर्वी त्याच्या कॉपीराइटचे बेचन करतां येतें. परंतु केवळ ग्रंथाच्या हस्तलिखित किंवा मूळ प्रतीची मालकी मिळाल्यामुळे त्या ग्रंथाचा कॉपीराइट मिळत नाही.

१९१४ सालच्या कायद्यानें कॉपीराइटसाठीं सरकारांत ग्रंथ रजिस्टर करण्याविषयी निबंध काढून टाकला आहे ग्रंथकर्त्याचें नांव व प्रकाशकाचें नांव ग्रंथाच्या छापील प्रतींतील मूळ पृष्ठावर देण्यांत यावें, व तसें कॉपीराइट-करितां प्रमाणभूत मानलें जावें, असें या कायद्यानें फर्माविलें आहे. [—वि. ज्ञा. विस्तार, ज्युबिली ग्रंथ पहिला; उत्तरार्ध निबंधावली ” १९२३].

ग्रंथिरोग—पुरातन कालीं शरीरांत कोठल्याहि भागांत गांठ उत्पन्न झालेली दिसली अगर हातानें शरीर, उदर वगैरे चाचपतांना लागली म्हणजे तिला गांठ अगर गुल्म (अर्बुद) असें संदिग्ध नांव देत. याचें कारण ती कोणत्या प्रकारची आहे याचें निदान करण्याची माहिती हल्लीं इतकी उपलब्ध नव्हती. म्हणून संभ्रमाळ्याच्या गांठी, पाणथरी एखादे पोटातील गळे अगर क्यान्सरसारखा असाद्य अगर अन्य तऱ्हेची सुसाद्य ग्रंथि शरीरांत उत्पन्न झाली तरी सामान्यतः सर्वच प्रकारच्या गांठीनां वर सगितले त्यांपैकी एखादे नांव देत. परंतु हल्लीं जंतुशास्त्राची प्रगति व सूक्ष्म दशक यंत्रांचा निरनिराळ्या ग्रंथिरोगांची सूक्ष्म रचना कशी

आहे व तिचे शरीरांतल अस्थि, मांस, त्वचा इत्यादि कोणत्या रचनेचीं साम्य आहे हे पाहण्याच्या कामी अधिक उपयोग करूं लागल्यामुळे पूर्वाहितकी या रोगाविषयी संदिग्धता राहिली नाही. म्हणून या रोगाची व्याख्या व वर्गीकरण नवीन तऱ्हेनें करणें जरूर आहे. दाह, सूज, अथवा रचनावृद्धि या व्यातिरिक्त अगर यासुळे जी गांठ शरीरांत अगर शरीराबाहेर उत्पन्न होते व जी आपोआप अगर अंतर्बाह्य उपचारांनी व औषधानां वरी होत नाही तिला ग्रंथि म्हणवें. यास पुरवणीदाखल असेंहि म्हणतां येईल कीं या ग्रंथीचा शरीरांतल आवयवयादि व्यागारामध्ये कांहीं एक उपयोग नसतो. वर्गीकरणच्या अनेक प्रकारांपैकी एक दोन प्रकारचे वर्गीकरण पुढें दिलें आहे. (१) दाहयुक्त अगर जंतुजन्य ग्रंथि (२) विशिष्ट शारीरिक रचनावृद्धिजन्य ग्रंथि (३) कोटरग्रंथि (४) शुद्ध अगर यादृच्छिक ग्रंथि.

(१) दाह युक्त ग्रंथि—यांत कोणत्या तरी प्रकारच्या दाहजंतुप्रवेशाचे निमित्त होऊन त्यानंतर ती दाहक्रिया ठरीव क्रानें सुरू होऊन संपते. म्हणजे त्या ठिकाणी रक्तसंचय व लशीची उत्पत्ति फार होऊन दुखणाग्रे, ठणकणारे व लाल गळे सर्वांस परिचित असलेले बनतें; व त्या ठिकाणी शरीर रचना व आंगंतुक जंतूमध्ये युद्ध असून त्यांत जंतूचा पराभव झाल्यास गळे अगर सूज न पिकतां अगर न वाढता ती मिळे लागतें. परंतु उलट प्रकार म्हणजे जंतु प्रबल झाल्यास रचनेतील पेशी मृत होऊन पातळ होतात व त्यांचा पु वनतो. अशा प्रकार घडविणारे जंतू स्ट्रेप्टोकोक्स व स्ट्रॅप्टोफोक्स या जातीचे असतात. पू वनवीत नाहीत असे क्षय व उपदेश या रोगांचें जंतू आहेत. ते वरील प्रकारचा तीव्र व त्वरित संपणारा दाह उत्पन्न न करतां अति दीर्घकालीन प्रकारचे फार थोड्या अगर बिन पुवाचे दाह सुरू करितात. पुवाच्या ऐवजी त्यासुळे जाड पुटकळी (क्षय—उपदेश) रोगामध्ये तयार होऊन ती सावकाश वाढून पुष्कळ नदिने अगर वर्षे टिकते. दिसण्यांत या गांठी जरी यादृच्छिक ग्रंथीसारख्या दिसल्या तरी सूक्ष्मदर्शक यंत्रांन पाहिल्यास त्यांत शरीररचना पेशी न आढळतां दाहावस्थेंत असलेल्या पेशींचे अनेक समूह दिसून येतात. अशा प्रकारच्या ग्रंथीस पु्यग्रंथि अगर विद्रंथि अथवा गळे म्हणतात व ती शरीराच्या कोणत्याहि अंतरादरादि अंतर्बाह्य भागांत यकृत, फफूसदि इंद्रियांत अथवा अस्थिमांसमज्जादि रचनेमध्ये होऊं शकते.

(२) शारीरिक रचना वृद्धि जन्य ग्रंथिः—एखाद्या स्नायूवर अगर अवयवावर अधिक काम अगर व्यायाम पडला तर तो अवयव कालांतरानें मोठा होतो. म्हणजे त्याची सूक्ष्मदर्शनीय रचना न बदलतां त्याचा आकार अगर क्षेत्रफळ मात्र वाढतें. हृदयाच्या पडद्यास विकृति होऊन हृदयांत अधिक रक्त सांचल्यानें त्यास ध्रम अधिक पडून हृदयस्नायु मोठा होतो व म्हणून हृदयादि मोठें होतें. पण

यास कोणी ग्रंथि म्हणत नाही. तथापि तें नांव, हिमज्वरांत होणाऱ्या अति मोठ्या झीहेस अगर थायरोईडवृद्धि नामक रोगांत आढळणारी त्या थायरोईड ग्रंथीच्या वृद्धीस किंवा हॉर्मोनिकच्या रोगांत शरीरांतल सर्वच रसग्रंथीची वृद्धि होते, त्या वृद्धीस समर्थकतेनें देतां येत. या रचनांपैकी कोणतीहि सूक्ष्मदर्शक यंत्रांन पाहिली असतां निरोगी स्थितांत असल्याप्रमाणेच ती रचना असलेली दिसते. फक्त आकार एकंदर त्या संबंध रचनेचा बाद्दून ती रचना ग्रंथीप्रमाणें दिसतें व चांचण्यास हातास गांठीप्रमाणें लागते. रचनेंत विकृति नाही फक्त वृद्धि आहे तर या स्थितिरोग तरी कां म्हणवें? तर या वृद्धीबरोबर रक्तांत व मज्जातंतूंत बदल होऊन ठराविक तऱ्हेचीं लक्षणें रोग्यास होतात म्हणून हे रोग ठरविले गेले आहेत. हे त्याचें उत्तर आहे. तथापि ही वृद्धि कांहीं प्रकारच्या जंतूसुळे होते किंवा कसें याविषयी अद्याप पुष्कळ वाद व अनिश्चितपणा आहे.

(३) कोटर ग्रंथिः—अर्बुद रोग अगर पोकळ गांठी यांतच गुल्मरोगाचा समावेश होतो. त्यांच्या आंत द्रव पदार्थ असून भोंवताली सालीप्रमाणें तंतुमय व अतिचिबट कोष अगर वेष्टण असतें. आंतील द्रवपदार्थांचे स्वरूप भिन्न जागीं भिन्न प्रकारचे आढळतें. अगोदर मूळची लहान पोकळी असून ती विकृतीनें व आंतील स्वाभाविक द्रवविदुची वृद्धि होत गेल्यानें वाहेरील वेष्टणास ताण पडून तें मोठें होतें व भरीव ग्रंथीप्रमाणें रोगग्रंथि दिसते, व हातास लागते. अशा पोकळ रचना शरीरांत मूळच्याच गांठी पुष्कळ असल्यामुळे लहान मोठ्या अशा अनेकप्रकाराच्या व आकाराच्या पोकळ गांठी शरीरांत झालेले रोगी पुष्कळ आढळतात व खरें पाहूं गेलें तर त्या खऱ्या गांठीहि नव्हेत; परंतु रोगनिदानामध्ये चूकभूल होऊं नये म्हणून त्यांना येथें स्थान दिलें आहे. या कोटरग्रंथि रोगाचे असे वेगळे वर्गीकरण करण्यालायक तो विविधस्वरूपी रोग असल्यामुळे वैद्यकीय ग्रंथांत त्यास स्वतंत्र रोग समजतात. यासच अर्बुदरोग, गुल्मरोग (पद्दा) असे म्हणतात व बाह्य साम्यतेखेरीज ग्रंथिरोगाशी त्याचा फारसा संबंध नाही.

(४) शेवटचा प्रकार शुद्ध अगर यादृच्छिक ग्रंथिः—या गांठीचा उगम मूळ एखाद्या जीवन पेशींचें अगर त्यांच्या समूहाचें वर्धितसह्यामान सावकाशपणें अगर एकाएकी होऊं लागून ती ग्रंथि तयार होऊं लागते. याच्या भोंवतालच्या रचनेपैकी या ग्रंथीचा सांगाडा जुळविण्यापुरती तंतुमय सामुग्री संधायक रचनेतून घेतली जाते. भोंवतालची रचना हा वृक्ष आहे असें कल्पिलें तर ही नवग्रंथि तिचे अपत्य अगर शाखाद्वय; म्हणून कोठल्याहि ठिकाणाचा ग्रंथिरोग ज्या प्रकारच्या (आस्थि, स्नायु इ.) रचनेतून निर्माण झाला असले त्या रचनेची हुबेहुब प्रतिकृतीच ती ग्रंथि असते. त्वग्रंथीची रचना साध्या चामड्याच्या रचने-

प्रमाणेंच असते. सुसाध्य स्तनग्रंथिरोगाचा पातळ पापुद्रा व स्तनरचनेचा पापुद्रा सूक्ष्मदर्शीक यंत्रानें पाहिल्यास फरक दिसून येत नाही. अगर फरक असलाच तर तो सूक्ष्म असून तो ओळखण्यास अडचण पडते. हे समान-रचनालक्षण पहिल्या म्हणजे दाहजन्य ग्रंथीपासून या ग्रंथीचे निदान निश्चित करण्यास उपयोगी पडते. असा एक या रोगाचा नैसर्गिक नियम दिसतो की, संधायक अगर अन्य प्रकारच्या रचनेपासून त्या त्या विशिष्ट प्रकारचीच ग्रंथि उत्पन्न व्हावयाची. याच्या उलट सिद्धांतहि खरा आहे की सुसाध्य ग्रंथि अगर असाध्य वाद्यत्वग्रंथि म्हणजे क्यान्सरची ग्रंथि ही फक्त वाद्यत्वचेपासूनच उद्भवणें संभवनीय असतें व संधायक रोगग्रंथि वाद्यत्वचेपासून कदापि निर्माण होत नाही. अनेक शोधकांच्या दीर्घकाल सूक्ष्म निरीक्षणानें हें आतां ठाम निश्चित झालें आहे. या प्रकारच्या रोगग्रंथीचा आणखी दुसरा विशेष हा आहे की शरीररचनेला जे नैसर्गिक निबंध आहेत व ज्यामुळें त्यांचें वर्धन, पोषण व झीज भरून देणें आपोआप चालतें तसेल नियम व निबंध या नवग्रंथीनां कांहींच नसल्यामुळें त्यांची वाढ स्वतंत्रपणें व कशीतरी अन्यवस्थितपणें होते. या ग्रंथीपैकी सुसाध्य नामक भेदांतील ग्रंथी असे निबंध नसतांहि विशेष वेगु-मारपणें वाहून शरीरहानि प्रायः करित नाहींत ही गोष्ट जरी खरी असली तरी या ग्रंथीची वैशिष्ट्य वाढण्याकडे प्रवृत्ति असते हें खास. ही प्रवृत्ति असाध्यग्रंथीमध्ये इतकी असते की, ग्रंथिवृद्धीकडेच रोग्याच्या शक्तीचा, रक्ताचा व अन्नाचा व्यय झाल्यामुळें इतर इंद्रियांची उपासमार होऊन रोग्याचें प्राण हरण झाल्याविना ही रोगग्रंथीची वाढ थांबत नाही. या असाध्य ग्रंथिवर्गीपैकी क्यान्सर व सार्कोमा या मध्यकर ग्रंथी होत.

या सुसाध्य व असाध्य दोन्ही प्रकारच्या ग्रंथी कोठेहि शरीरांत होतात. तथापि कांहीं स्थानीं (स्तन, जननेंद्रिये, जीभ, शुद इत्यादि) त्या बहुतकरून होतात. मानवजाती व अस्थिपंजरसहित इतर हीन प्राण्यांमध्येहि हे रोग आढळतात. सुधारणेचें हें फल असल्यामुळें यूरोपियन लोकांत हा रोग फार आहे असें एक मत फैलावले होतें पण तें खरें नसावें.

सुधारणेबरोबर अशा असाध्यग्रंथीचा उदाहरणें लेखी नमूद करण्याचा परिपाठ अधिक पडतो व छद्मतर व शाकीयतच्छेनें शिक्षणपारंगत झालेला त्यांतील भिषग्बर्गीत अगर डॉक्टर लोकांत या व सुसाध्य ग्रंथीचें निदान करण्याची पात्रता अधिक वाढल्यामुळें हा रोग सुधारणेच्या मन्वतरांत वाढत आहे असा भ्रम पसरला असावा. या रोगानें मृत होत असलेली माणसें पूर्वी पोटांतील रोग, म्हातारपण अगर अन्य सदरा-खालीं बहुधा नोंदली जात असत. म्हणून हल्लीं क्यान्सर रोगामुळें मृत्यु झालेल्या रोग्यांची संख्या डाकारांच्या वाढत्या ज्ञानामुळें रोगनिदानक्षमतेमुळें वाढली असावी. वरील

मुख्य दोन भेदांपैकी हा असाध्य ग्रंथि (क्यान्सर) रोग मद्दे प्राणघातक असल्यामुळें सर्व शोधक शास्त्रज्ञांचे लक्ष त्याकडे अधिक वेधावें यांत नवल नाही. या प्राणघातकतेमुळें यास महत्त्व आलें असलें तरी या प्रकारच्या रोग्यांची संख्या नेहमीं सुसाध्य ग्रंथीमुळें पिडलेल्या रोग्यांच्या संख्येपेक्षां पुष्कळच कमी असते. असाध्यग्रंथि एका रोग्यास एके वेळीं एकच होते. (पुढें ती रक्तांतून अगर रक्तवाहिनींतून इतर ठिकाणीं पसरते ही गोष्ट निराळी आहे.) परंतु सुसाध्यग्रंथि एके वेळीं रोग्यास एक दोन अगर अधिकहि होतात. सुसाध्य आणि असाध्य ग्रंथींतील लक्षण व प्रकार तुलनात्मक पद्धतीनें दाखविल्यास समजण्यास विशेष सुलभ पडेल म्हणून तसें पुढें केलें आहे.

सुसाध्य ग्रंथी.—(१) ज्या ठिकाणीं ही ग्रंथि उत्पन्न होते तेथेंच ती वाढते. भोंवतालच्या रचनेंत प्रवेश करून ती कुर-तडून त्यावर हल्ला करित नाही. भोंवतालची रचना फार तर दबली अगर वाजूस ढकलली जाते. या ग्रंथीच्या भोंवताली चिवट तंतुमय वेष्टण असतें. कारण भोंवतालच्या रचनेशीं जणू काय सौम्य कलहामुळें दाहिक्रिया उत्पन्न होऊन कुंपणा-प्रमाणें तें वेष्टण दोहोंमध्ये असतें. यांचा उगम व वृद्धि साव-काशपणें होत असतात. आकार वाटोळा असतो, गांठ हल-वितां येते व त्यावरील त्वचेशीं चिकटलेली नसते. गांठ भोंव-तालच्या प्रदेशांत छतून वसलेली नसते. (२) यापासून निवास धोका नसतो, मात्र त्यांचा दाव मर्मस्थानीं, हृदय अगर मज्जातंतूवर पडल्यास मात्र फार वेदना होतात किंवा मृत्यु येतो. एरवीं वेदना व भीति नसते. शिरेवर दाव पड-ल्यास सूज येते. श्वासनलिकेवरचा दाव प्राण कासावीस करील. एरवीं त्यापासून धोका नसतो. (३) या गांठी रक्तांत शिरून इतर ठिकाणीं आपली वृद्धि करित नाहींत. (४) शक्तीकरणे कापून काढिल्या असतां त्या पुनः उत्पन्न होत नाहींत. त्या भोंवतालीं वेष्टण असल्यामुळें कोठपर्यंत गांठ कापावयाची हें कळतें.

असाध्य ग्रंथी.—(१) उगमस्थानापासून ग्रंथि वाहून भोंवतालच्या, स्नायु, चरबी, अस्थि वगैरेच्या रचनेमध्ये शिरते व भोंवताली हल्ला करून सर्व ठिकाणीं घर करून तेथें चिकटून बसते. या ग्रंथीभोंवतालीं वेष्टण नसतें. कारण हिच्या वृद्धीचा जोर अतिशय असल्यामुळें प्रतिकारार्थ दाहिक्रिया उत्पन्न होऊन प्रतिबंधक कुंपण घालण्याइतकी शक्ति भोंवतालच्या रचनेंत नसते. यांचा उगम, वाढ व शेवट सुसाध्य ग्रंथीपेक्षां फार झपाट्यानें होतो. यापैकीं सार्कोमा ग्रंथीचा आकार सुताच्या चाती-प्रमाणें लांबट असतो. इतर प्रकारचा आकार अनियमित असतो व त्यावरील त्वचेत गांठ रुतलेली असते.

(२) यापासून—मग ती गांठ कोठें कां असेना—मृत्यु बहुधा येतो म्हणून या कष्टसाध्य अगर असाध्य असतात. यकृत, प्लीहा, मूत्रपिंड यांसारख्या इंद्रियामध्येहि रोगानें वसाहत

केत्यावर ही ईदिये निघपयोगी होतात. अशा प्रकारे चोहों-कडे ग्रंथीची वृद्धि झाल्याने मरण त्वरित येते. शत्रुक्रियेने कदाचित् रोग काढून टाकता येतो. क्यान्सर ग्रंथी रसग्रंथी-मार्गे व साकॉमार्थी रक्तवाहिन्यांतून शरीरांत इतर जागी पसरतात.

(३) कापल्या जागी पुनः गांठ येते. ती येऊं नये म्हणून त्याजवळील रसग्रंथी दूषित न दिसली तरी कापून काढतात. त्यामुळे किती रसग्रंथी कापाव्या हें नीट कळत नाही. जेथे ही गांठ उत्पन्न होते तेथील रचनेतून भिन्न प्रकारची रचना या गांठीची असते.

वरील विवेचनावरून ध्यानांत येईल की क्यान्सरच्या शत्रु-क्रियेमध्ये जवळील म्हणजे जांघाळ, काख व गांतील रसग्रंथी-सुद्धा रोग कापून काढणें हें स्तन व जीभ या ठिकाणी क्यान्सर झाले असतां इष्ट असतें म्हणून सूक्ष्मदर्शकयंत्रानें परीक्षा न करितां तें काढून टाकणें हा हल्ली प्रघातच पडला आहे. त्वचेस क्यान्सर झाले असतां जवळील रसग्रंथी याप्रमाणें काढून टाकली म्हणजे बहुधा शरीरांतल ईद्रियांत रोगप्रसार होत नाही. बाकी सर्व ठिकाणच्या क्यान्सरमुळे तसें होतें व म्हणून, वेदना, शक्तिपात, रक्तस्राव इत्यादींमुळे मृत्यू येतो.

कांहीं वर्षे ग्रंथि सुसाध्य प्रकारची असून एकाएकी तिला असाध्य स्वरूप प्राप्त होतें हाहि एक प्रकार आहे. तसेंच त्वग्निद्रितग्रंथिग्रण, चिबुकमनुदृष्टग्रंथि, या कष्टसाध्य ग्रंथि-वर्गापैकी असूनहि रसवाहिन्यामार्गे त्या शरीरांतल ईद्रियांत पसरत नाहीत. यावरून व इतर कारणांवरून कष्टसाध्य, असाध्य व सुसाध्य यांमधील सीमा ठाम नाही व या सीमे-मधील प्रांतांत मोडणाऱ्या या व अशा दुसऱ्या ग्रंथी असतात हें कळून येईल.

या रोगाची कारणेः—सर्वेच ग्रंथी कोणत्या कारणाने झाल्या हें निश्चितपणें सांगतां येत नाही. परंतु कांहीं ग्रंथी होण्यास मात्र (१) बरेच दिवस तो भाग घांसला अगर चोळवटला जाणें, (२) बरेच दिवस टिकलेली सून व दाह, (३) दुखापत, हीं व अशा प्रकारची स्थानिक कारणें उघड दिसतात. परंतु अशा कारणें असून सर्वेच माणसांनां ग्रंथि-रोग जर होत नाही, तर अगोदरच ज्या रोग्यांच्या शरीरांत ग्रंथीचा उद्भव होण्यास अनुकूल स्थिति असते तेवढ्याच रोग्यांनां हा रोग होतो हें अनुमान वावरे नाही. (४) गर्भ वृद्धीमध्ये ज्या नवीन रचनापेशीपासून पूर्ण शरीर बनलें त्या गर्भपेशीपैकी कांहीं पेशींचा लहान समूह शरीरांत कांहीं काल निद्रितावस्थेंत राहून त्यांनां अनुकूल वेळी गर्भ झपाट्यानें मोठा होतो. तद्वत् एकाएकी ग्रंथि नेर्माण करतात. परंतु हें कारण क्यान्सर ग्रंथीस लागू पडत नाही. कारण गर्भपेशी पूर्ण रूपांतर वनून झालेल्या रचनेतून क्यान्सर तयार होतें व त्यांत गर्भपेशीपैकी नवीन रचनापेशी कधी आढळत नाहीत. साकॉमा ग्रंथीमध्ये मात्र त्या पेशी आढळतात. (५) कांहीं प्रकारच्या जंतूपासून ही ग्रंथि होते असें

एकमत आहे पण यास फारशी पुष्टि मिळाली नाही. (६) आनुवंशिकता, म्हातारपण, दुःख, काळजी, मानसिकप्रमाति-रेक यामुळे आलेले शरीरदौर्बल्य व रोगप्रतिकारदौर्बल्य हीं कारणें पुष्कळ रोग्यांत उघड दिसतात. तसेंच कांहीं विशिष्ट प्रांतांत तो रोग अधिक आहे असें दिसतें.

मार्गे दोवळपणें वर्गीकरण केलेच आहे. तथापि ग्रंथि-रोगाच्या रचनेस अनुसरून केलेले पुढील वर्गीकरण पाहिले म्हणजे त्या ग्रंथीची बहुसंख्यांकता, वैचित्र्य व विविधता ध्यानांत येईल. यापेक्षां अधिक वर्णनासाठी त्या त्या रोगावरील स्वतंत्र लेख पहावे. आकार व वजन यांतहि फार वैचित्र्य आढळतें. म्हणजे लहान गुंज अगर पावटयापासून तो नारळ किंवा भोंपळ्याएवढी ग्रंथि अगर आवाळू असू शकतें.

रोगग्रंथींचें वर्गीकरण.

(१) शुद्धसंधायक रचनापेशीपासून होणाऱ्या ग्रंथी.

ग्रंथींचे संभवनीय स्वरूप

स्थान

अस्थ्यावरण, जवडा, गर्भाशय, गुद, नाक, घसा, अंडाशय, मस्तक, त्वचेखाली (चामखीळ).

खांदा, पाठ, दुंगण,

वाटोळी, गांठाळ, विलविलीत, न दुखगारी, मऊ लहान मोठी.

हाताची बोटें (क्वचित पायाची बोटें), जंघास्थींचें खालील टोंक, पादास्थि आणि देडाच्या हाडांचें वरील टोंक.

अति कठिण, न दुखगारी, आस्त लक्ष्णें अस्थिरोगावरील ग्रंथांत पहावां.

हाडाप्रमाणें कठिण असून हाडापासून वाढतात. अस्थिरोगांत याविषयी माहिती पहावी.

हाडाप्रमाणें भरीव अगर पोकळ, मुसमुशीत रचना.

नाक, त्वचेखाली अस्थ्यावरण, हाडांच्या मगजांत.

दिसण्यांत घसा अगर तंतुग्रंथी-प्रमाणें; नाकांतल मात्र ओळखण्यास सोपी.

शुद्ध आणि श्लेष्मलत्व-ग्रोमोत्पन्न ग्रंथि

हे त्वग्रोग, फिरंगो-पदंश, मूत्राशय, गुद, कंठ, या रोगांत व या स्थानी होतात. तेथील माहिती पहावी.

कालीफ्रावरच्या प्रमाणें मोठे अगर लहान, चिकट व सपाट, चपटे वगैरे प्रकार कांहीं कंठसर ग्रंथीप्रमाणें

(पुढें चालू)

(२) महाप्रधानसंघायक रचनावेशीर्निमित्त ग्रंथि.

स्नायूमय ग्रंथि, मज्जानिर्मित ग्रंथि, रक्तवाहिनीनिर्मित ग्रंथि, रसवाहिनीनिर्मित ग्रंथि, रसग्रंथिनिर्मित ग्रंथि इत्यादि-कांच्या नांवांवरून त्यांच्या रचनेचा व स्वरूपाचा वराचसा बोध होत असल्यामुळे येथें संक्षिप्त वर्णन दिलें नाहीं. त्याच्या साठी रस व रक्तवाहिन्यादि रोगांवरील ग्रंथ पहावे. येथें थोडक्यांत वर्णन करणें शक्य नाहीं.

(३) नवीन संघायक रचनोत्पन्न ग्रंथि उर्फ साकॉमा.

ग्रंथीचें संभवनीय लक्षण व स्वरूप स्थान

वर्तुलपेशी-विशिष्ट ग्रंथि { अस्थि, अंड, स्तन यांच्या रोगांवरील ग्रंथ पहावे लवकर वृद्धि, त्यावर लाल त्वचा व शिरा, त्वचा पातून व्रण, शक्ति-पात, इंद्रियांत रोग-प्रसार, घृतु हीं सर्वे असाध्य लक्षणें.

वर्तुल पेशी-विशिष्ट ग्रंथि { स्नायु त्वचा यांच्या मध्ये. यांत दाहलक्षणें नसून मऊ अगर अर्धवट मऊ ग्रंथि काढून टाकली तरी पुनः येणारी, इंद्रियांत न पसरणारी.

विपमाकार पेशीविशिष्ट ग्रंथि { लांब हाडांच्या पोकाळीत, जंघास्थि, खालील जबडा, वगैरे. हाडाच्या रोगांवरील स्वतंत्र ग्रंथ पहावा.

(४) सर्वे संमिश्र प्रकार.

यांत वरील तीनहि प्रकारच्या पेशी रचनेंत सांपडतात. हीं ग्रंथि कापली तर रक्तप्रवाह यांवाविणें अवघड पडतें.

(५) रसोत्पादकपिंडपेशीसंभूत व बाह्यत्वचोत्पन्न ग्रंथी.

ग्रंथीचें संभवनीय लक्षण व स्वरूप स्थान

सुसाध्य { स्तन, जिह्वा, मूल, ओठ, शिभ्रमूलग्रंथि, थायरॉइड व जवज्यामागोल गांठ, अश्रुग्रंथि, त्वगग्रंथि. यांचीं लक्षणें त्या त्या रोगांच्या सदराखालीं अगर स्वतंत्र ग्रंथांत पहावीं. या साध्य आहेत.

असाध्य

(१) वर्तुल पेशीनिर्मित (अ) कठिण वर्तुलपेशी { स्तन व जठराच्या कठिण, गांठाळ, खालील छिद्र. इतकें वाडणारी, मध्यम आकाराची.

(आ) मूदु वर्तुलपेशी { अंडयकृत, मूत्रा-जलद वाडणारी शय, मूत्रपिंड, स्त्रियांचे व मोठी. अंडाशय, स्तन.

(इ) श्लेष्मल वर्तुलपेशी { जठर, आंतडें, अंडाशय.

{ जुनाट वण, व्रण, खरवडांत पुट-जीभ, खालील ओठ, कुळी चरते व कडा-हिरब्या, अंडाशय, फुगतात, शेजारील गांठी मोठ्या हो-शिश्र, गुद. तात अगर जाघेंत आरंभ, शेवटीं कालीत्कावरचा आ-कार येणें.

(२)त्वचो त्पन्न { गुद, आंतडें, गर्भा- त्या त्या रोगा-पेशीनिर्मित शय, स्तनांतील दुग्ध वरील सदरें अथवा नलिका. ग्रंथ पहा.

(३)स्तंभाकार पेशीनिर्मित { गुद, आंतडें, गर्भा- त्या त्या रोगा-पेशीनिर्मित शय, स्तनांतील दुग्ध वरील सदरें अथवा नलिका. ग्रंथ पहा.

उपचार—वरील सर्वे ग्रंथांवर शस्त्रक्रिया हाच उपचार आहे. मात्र वर्तुलपेशीनिर्मित ग्रंथांत शक्य तेथें शस्त्रक्रिया व वेदनाशमनासाठीं अफू, शक्तिवर्धक व उत्तेजक औषधें घ्यावी व साधल्यास जवळील रसग्रंथांहि काढून टाकाव्या.

मूत गर्भा व शे प ग्रंथि.—ह्या प्रकारचा रोग फार क्वचितच आढळतो व त्यांत गर्भाचे दांत, केस, अस्थि व इंद्रियांचे अवपेश इत्यादि भाग सांपडतात. वरील वर्गीकरणारवरून या ग्रंथिरोगाचे अतिवैचित्र्य, कष्टसाध्यता, असाध्यता व सुसाध्यता, स्वरूप, स्थानें, लक्षणें या सर्वांची विवेकमहट्टेनिं कल्पना करतां येईल. या वर्गीकरणावरून हेंहि कळेल कीं, कष्टसाध्य अगर असाध्य ग्रंथी दोनच प्रकारच्या आहेत. एकींचे नांव बाह्यत्वचोत्पन्न व दुसऱ्या प्रकाराचें नांव नवीन संघायकरचनोत्पन्नग्रंथि. हे भेद महत्त्वाचे असल्यामुळे वरील अल्प वर्णनापेक्षां त्यांचे स्वरूप अधिक नीटपणें कळवें म्हणून खालील दोन्ही प्रकारांची तुलनात्मक पद्धतीनें मांडणी केली आहे.

(१) ज्या नूतनसंघायक पेशींच्या या साकॉमा ग्रंथी वनतात त्यांत जीवनपेशी द्रव्य असून त्याभोंवती वेष्टन नसतें व त्यांस एक अगर दोन मध्याबिंदु असतात. (२) वरील पेशी व अन्यपेशी यांच्यामध्ये व भोंवतालीं संघायक प्रकारचा पदार्थ व तशा प्रकारची रचना अनियमित प्रकारची असते. परंतु क्वथान्तरग्रंथांच्या रचनेंत जशा पोकळ जागा ठिकठिकाणी असतात तशा जागा या प्रकारच्या ग्रंथांत नसतात. (३) या पेशींमध्ये अति पातळ पापुदऱ्यांच्या रक्तवाहिन्या असतात; म्हणून या ग्रंथींमध्ये रक्तलाव अतिशय होण्याचा संभव असतो. क्वथान्तरग्रंथींमध्ये रक्तवाहिन्या संघायकरचनेमध्ये वेगळ्या असतात; म्हणून रक्तलाव इतका होत नाहीं. (४) या ग्रंथींचा प्रसार शरीरांतील इंद्रियांत या रक्तवाहिन्यांच्या मार्गे होतो.

परंतु क्यान्सर ग्रंथीत हा प्रसार रसग्रंथी व रसवाहिन्यां-
मुळे होतो. (५) या प्रसारामुळे होणाऱ्या अन्य ग्रंथी
मूळग्रंथीप्रमाणे असातात. व त्या बहुधा फुफ्फुसांत अस-
तात. (६) भोंवताळच्या रचनेवर ह्या चढवून या ग्रंथी
मोठ्या होतात. व कापल्या असता त्या जागी कांहीं ग्रंथि-
रचनापेशी कापतांना रहाणे साहजिकच असल्यामुळे तेथे
पुनः तसली ग्रंथि उद्भवते. (७) त्या रसग्रंथीत प्रवेश करीत
नाहीत. यास अपवाद अस्थ्यावरण, अंडगळग्रंथि अगर
रसग्रंथि या ठिकाणी हा रोग झाल्यास रसग्रंथीसहि रोगहोतो.
(८) बालरुण, तक्षणपण या वयंतां निदान ४० वर्षांच्या
वयाच्या आंतील मनुष्यास हा रोग होतो. परंतु क्यान्सर
रोग ४० वर्षांच्या पुढे व उताऱ्यांत फार कळून होतो व
रामार्थ्ये गांठीजवळील रसग्रंथी वाढतात असा नियमच आहे.
(९) या कापल्या अगर खरडून काढल्या तर क्यान्सर
ग्रंथीतून निघतो तसा पांढरा दुधासारखा पदार्थ त्यांतून निघत
नाही. वरील दोन्ही प्रकारच्या वर्गाकरणांत आलेल्या ग्रंथी,
दाहात्मकग्रंथि (गळुं), पोकळ व इतर सुसाध्य, असाध्य
अशा अनेक प्रकारच्या ग्रंथी स्तन या इंद्रियांत होतात. सर्व
ठिकाणच्या व सर्व प्रकारच्या ग्रंथींचे वर्णन या ठिकाणी देणे
शक्य नाही हे उघड आहे. तथापि या असाध्य क्यान्सर रोगाचे
वर्णन व माहिती कळावी म्हणून ती स्तनाविषयी पुढे दिली
आहे. त्यावरून इतर स्थानी हा रोग झाला असतां काय
स्थिति होते याची कल्पना करतां येईल.

स्त नां ती ल क ठि ण र च ना पेशी यु क्त ग्रं थी (क्यान्सर).—
प्रथम स्तनांत फार जडपणा व गांठाळपणा उत्पन्न
होऊन भोंवताळी क्वच लागत नसलेला एक गोळा
स्तनांत बनतो. त्याचा आकार मध्यम असतो; परंतु
त्या रोगाचे लांब फाटे स्तनांच्या आंत नाना ठिकाणी
घुसतात आणि रोग स्थापित झाल्यावर त्वचा व मांस यांत
हे घुसतात. कापतांना ह्या गांठीतून कुरकुर आवाज होतो व
कापलेला अर्धा भाग वरील तंतुमय फाट्यांची ओढ थांबल्या
मुळे खोलगट दिसतो. कापलेला भाग घट व कठिण असून
काळसर पांढऱ्या रंगाचा व ठिकठिकाणी गुलाबी छटा अस-
लेला, कांहींसा कापलेल्या बटाट्याच्या रंगाचा असतो. व त्यांत
चमकणारे पांढरे तंतू पिवळ्या रेषा व ठिपके दिसतात. गांठ
कापतांना एक प्रकारचा पांढरा द्रव पदार्थ निघतो.

लक्षणः—रोगाच्या आरंभी स्तनांत सावकाशपणे वाढत
असलेली गांठ उत्पन्न होते. नंतर ती भराभर वाढू लागते.
व त्वचा व त्याखालील मांसांत घुसते. त्यामुळे त्वचा फाडून
वेडावेडा दिसणारा व दुर्गंधिमय व्रण तयार होतो. याच
सुमारास कांखेतील रसग्रंथी वाहून त्यांना दाब तेथील
मोठ्या शिंवर व मज्जातंतूवर फळ्यामुळे हातास सूज येते
व वेदना होतात. यापुढे शरीरांतील बऱ्याच इंद्रियांत या
क्यान्सरपेशींना प्रवेश होऊन रोगाच्या आरंभी रोग्याची

प्रकृति दिवण्यांत बरी दिसत असली तरी या सुमारास ती
विपडून त्यावर क्यान्सरची कळा येते, वर्ण निस्तेज व
फिकट अगर मातट होऊन रोगी रंगत जातो. व्रणांतून
एकसारखा वाहणारा घाणारा व पुष्कळ लाव, शारीरिक व
मानसिक दुःख व यातना व इंद्रियांत रोग झाल्यामुळे
आलेली दुर्बलता यामुळे रोग्याचा भयंकर शक्तिपात होतो.
नंतर मृत्यु येऊन रोगी यातनांतून मुक्त होतो. शक्किया
केली नाही तर या रीतीने रोग्याचा शेवट होतो.

रोगग्रंथि स्तनाच्या वरच्या व बाहेरील एक चतुर्थांश
भागांत असते. अगर स्तनाग्राच्या खाली असते. ती
हातास कठिण, गांठाळ व उंचसखल लागून भोंवताळी कोठे
सुखदात होते हे हातास नकी समजत नाही. आरंभी
त्यावरील त्वचा चिमटीत धरली तर तेथे किंचित खळगा
आहे असे भासते. नंतर तो खळगा वाहून स्पष्टपणे तेथे
सुरकुत्या पडतात व कातडीस गांठ चिकटली आहे हे स्पष्ट
दिसते. प्रथम स्तनग्रंथि हलवून पाहिली तर ती छाती-
वर मोकळी व हलती आहे असे दिसते; परंतु पुढे ती
याप्रमाणे हलवू जातां पाहिल्याइतकी हलती व सुटी नाही
हे दिसून येते व नंतर ती छातीवरील मांसांत रुतून
वसते; हालत नाही. जेथे स्तनाग्र असावयाचे तेथे खळगा
होतो, कारण मार्गाल ग्रंथि दुग्धनलिकांना आंत ओढते.
परंतु स्तनाच्या परिघाच्या सुमारास रोग असल्यास असा खळगा
पडत नाही; अगर तो अर्धवट पडतो. स्तनाग्रांतच रोगांस
आरंभ झाल्यास ते कठिण व नेहमीपेक्षा अधिक उन्नत
दिसते. कांख तपासून पाहिल्यास एक अगर अनेक दोर-
खंड हातास लागवे त्याप्रमाणे त्वचेखालील रसवाहिन्या
रोगग्रंथीलागून निघालेल्या लागतात व रोग तितका वाढत
असल्यास त्या पोकळ जागेत अनेक मोठाल्या रसग्रंथीहि
चांचपून पहातां येतात. या ग्रंथी प्रथम मोठ्या, मऊ व
सुट्या असतात; परंतु पुढील स्थितीत त्यांचा एकच कठिण
व उंचसखल गोळा वरून तो शेवटी तर गळ्याजवळील
हाडापर्यंत पोचतो. त्वचा फाटून व्रण बनवल्यावर त्या
व्रणाच्या कडा कठिण, बांकड्या, खालून पोकळ व बाहेर
त्यांची लाली फिरलेली असते. व त्यांचा पृष्ठभाग छिद्र-
मय घाणेरडा व टणक असून त्यांतून अति घाण मारीत
असलेला लाल लाव गळत असतो. या व्रणाभोंवताळच्या त्वचे-
खाली रोगग्रंथीमुळे कठिणपणा, टाकाळ, गांठी, उंचसखल
पणा भोंवताळी सर्व बाजूस लागतो. किंवा एकट्या दुकट्या
वाडोळ्या ग्रंथी भोंवताळी हातांने चांचपल्यास हातास लाग-
तात. इतकी सर्व लक्षण दिसल्यावर रोगाच्या प्रकाराविषयी
संशय रहातच नाही. परंतु रोगाच्या आरंभी मात्र सुसाध्य
अगर पोकळ ग्रंथी आहेत किंवा क्यान्सर ग्रंथी
आहेत याविषयी संशय येणे साहजिकच आहे. रोग्याचे
वय त्यावेळी ४० च्या वर असल्यास हा संशय
जातो व कडा केळी रोग्याची समजूत फाटून रोग्याचे

करण्यासाठी गांठीमध्ये चोर पाडून तिचा पापुदरा सूक्ष्म दर्शकयंत्राने तपासल्यास रोगनिदान ठरून त्याप्रमाणे पुढे जरूर ती शस्त्रक्रिया करण्यास वरें पडते.

या रोगावर उपचारः—रोगाचे हें पुढील स्वरूप जरी माहीत आहे तरी रोग लहान असला तरी तो लवकर, रोगाच्या आरंभच पूर्णपणे काढणे श्रेयस्कर आहे. म्हणजे तो पुनः तेथें उद्वेगणार नाही अशा आशा करण्यास अल्प-स्वल्प आचार असतो. पुनरुद्वेग न झाला तर रोगी अनेक वर्षे जगण्याचा संभव असतो. रोग वाढल्यानंतर म्हणजे तो मांस व त्वचेत शिरल्यावर मग शस्त्रक्रिया केल्याने शस्त्रवैद्यकांच्या कर्तिस बघा लागतो. कारण रोगी पुढें मरणार हें ठरलेलेच असतें या मताचे कांहीं शस्त्रवैद्य पूर्वी व हल्ली असण्याचा संभव आहे. कारण ते म्हणतात असे रोगी शस्त्रक्रियेनंतर दगावल्याने आरंभस्वर्यातील रोगी—झी जे लवकर इलाज केल्याने खरोखरी व चावण्याचा संभव असतो तें हिच्या उदाहरणातुळे शस्त्रक्रिया करून घेण्यास कचरतात. व हें थोडें बहुत खरें आहे ही गोष्ट नाकबूल करून उपयोग नाही. तथापि हेंहि खरें आहे की, अशा स्थितीत शस्त्रक्रिया केल्याने जरी त्या वगाच्या जागी पुनः रोगोद्वेग झाला अगार शरीरांतील इंद्रियांत झाला तरी आयुष्य फारसे वाढत नाही. हें पतकरुनहि केवळ रोगाची अत्यंत घाण व शारीरिक व मानसिक दुःख व घोर यातना यांतून मृत्यु सोडवीपर्यंत तरी रोगी मुक्त होतो व त्यास मनःस्वास्थ्य मिळणें हाहि एक त्या यातना व ती दुर्गंधी माहीत असणारांना व सहन न होणाऱ्या रोग्यांना मोठा फायदा वाढतो. म्हणून या स्थितीतहि रोग काढावा अशा मताचेहि शस्त्रवैद्य व रोगी असतात. तेव्हां शस्त्रक्रिया करणे न करणे हें अशा अत्यवस्थ स्थितीत रोग्याच्या व त्याच्या आश्रय व मित्रांच्या मर्जाप्रमाणें ठरवावें हा उत्तम मार्ग होय. शस्त्रक्रिया न करणे ठरल्यास अफू अगार मार्फाच्या देऊन वेदना कमी करून मृत्यु येईपर्यंत रोग्याचे हाल कमी करावे.

नूतन संघायकरचनोत्पन्न ग्रंथि (साकोमा) :—यांचे सर्व वर्णन येथें देणें शक्य नाही. तथापि उपरिनिदिष्ट साकोमा नामक ग्रंथि क्वथान्तरप्रमाणें महत्त्वाची व अनेक जागी उत्पन्न होणारी असून कष्टसाध्य व असाध्यवर्गातील असल्यामुळे तिचे वर्णन पुढें दिलें आहे. ती होण्याच्या अनेक स्थानांपैकी लंब हाडाची पोकळी अगार अस्यांचे बाह्यावरण यांपैकी कोटून तरी ग्रंथीच्या वृद्धीस आरंभ होतो. अस्थिविद्यावरणापेक्षाग्रंथि जलद वाढणारी, असाध्य व दुसऱ्या प्रकाराची सावकाश वाढणारी व कष्टसाध्य असते. याखरीज मिश्र भेदहि असतो. ग्रंथि हाडाच्या आंत व बाहेर मांसांत व त्वचेत जलद वाढते. त्वचेबाहेर पडल्यावर तेथें मोठा ब्रण पडतो व इतर इंद्रियांत रोगाचे ग्रंथीतील रक्तवाहिन्यांमार्गे जाऊन रोगी मृत्युपंथास पुरा लागला नसल्यास हा ब्रण पडल्याबरोबर तो मरणाच्या दारांच असतो असें म्हणण्यास

हरकत नाही. यांत ठगका व दुःख फारसे नसतें. ग्रंथीस हात लावला तर ती कोमट, सुजलेलीहि लागत नाही; बहुधा लाल असते व कधी नसते, कांहीं ठिकाणी बिलबिलीत, मऊ व अन्य ठिकाणी कठिण लागते. तीवरील शिरा फुगून ताठ झालेल्या दिसतात. अस्यांत ग्रंथिरोग आहे म्हणून जवळील रसग्रंथी मोठ्या होतात. इतर जागी रोग असल्यास त्या मोठ्या होत नाहीत. हा रोग तरण्या माणसास होतो व त्यांचे वजन शरीरप्रकृति एकदम दांडल्याप्रमाणें उतरते. कधी ग्रंथी होणाऱ्या जागी अगोदर कांहीं इजा झाली होती असा वृत्तांत आढळतो. अस्थ्यावरणापासून झालेली ग्रंथि अंमळ लंबवर्तुळाकार आणि मऊ अशी असते; अस्थीच्या पोकळीतून वाढलेली ग्रंथि वाटोळी व हातास कठिण लागते, व सावकाश वाढते.

रोगनिदानः—हो असाध्य अगार कष्टसाध्य ग्रंथि असल्यामुळे चूकभूल होऊं नये याविषयी दक्षता बाळगणें जरूर आहे. म्हणून यासारखे दिसणारे सुसाध्य ग्रंथिअस्थ्यावरणदाह, अस्थिदाह, हाडांतील ब्रण, हाडांतील विद्राधि हे रोग नाहीत याविषयी काळजीपूर्वक परीक्षा करावी. एखादे वेळीं ही परीक्षा करणें विकट असतें. पण जर उजर व ग्रंथीत सुज, उष्णता, लाली, दुःख, ठगका ही लक्षणे असून रोगी खंगत जाईल तर हाच रोग अतण्याचा संभव अधिक असतो.

उपचार.—रसग्रंथी जर फार मोठ्या झाल्या नसतील तर आणि शरीरांतील इंद्रियांत हा रोग फैलावला नाही असें वाटत असेल तर ज्या भागास हा रोग असेल त्या हस्त अगार पायादिकांचे शक्य असेल तर जरूर गात्रच्छेदन करावें हें प्रशस्त होय. मस्तक व धड या ठिकाणी असें करणें शक्य नसतें. अशा ठिकाणी व अन्य अशा प्रसंगी रोगग्रंथीच तेवढी जपून कापून काढावी व त्याखालील हाड पूर्णपणे खरवडून त्यास भाजून (म्हणजे दाहक औषधांचा चरका देऊन) काढावें म्हणजे पुन्हा वाढणारी रोगवाँज नष्ट होतात. या शस्त्रक्रियेत रक्तसाव होण्याचा संभव असतो म्हणून तो थांबविण्याची भरपूर साधनसामग्रीची अगोदर तरतूद करून मग शस्त्रक्रियेस आरंभ केल्याने यशसिद्धीस मदत होते.

ग्रंथिरोग व गुल्मरोगाच्या प्रकारांची व ते होणाऱ्या स्थानांची संह्या मोठी असल्यामुळे त्यांचे संकलित स्थानपरत्वे संक्षिप्त नामनिर्देश उपयुक्त असल्याने पुढें दिला आहे. कारण हे रोग शरीरांच्या आंत असतांना, ओळखणें कठिण असतें. व शरीरावर असल्यास रोगनिदान करण्यास सुलभ पडतें.

छा तीं लो ग्रंथी— धमनीविस्तरणग्रंथि, क्वथान्तर, व साकोमा ग्रंथि, मोठाल्या, रसग्रंथि, विद्राधि, तंतुमय व वसामय ग्रंथि वगैरे. उराच्या पोकळीत होणाऱ्या ग्रंथीपैकी महत्त्वाच्या तेवढ्या ग्रंथिः—(१) यकृतसंबंधीः—यकृतवृद्धि, विद्राधि, जंतोपन्नगुल्म, अचरोधित पित्ताशय. (२) प्लोहेसंबंधीः—वृद्धि, विद्राधि, क्वथान्तर, जंतोपन्नगुल्म. (३) जठरसंबंधीः—क्वथान्तर

विस्तरण (४) आंत्रसंबंधीः—क्यान्सर, अन्तरसपिंडग्रंथी, तिडा पडणें, एकांत एक घुसून दुहेरी तिहेरी थडी पडणें, आंत्रपुच्छ-दाह, डबा रोग (आंत्रक्षय) मळाच्या गांठी. (५) प्यांकिया संबंधीः—जुनाट दाह, क्यान्सरगुल्म. (६) मूत्रपिंडसंबंधीः—वृद्धिचलनशीलता विद्रधि, क्यान्सर जतौत्पन्न गुल्म, मूत्र-गुल्म, पुष्यगुल्म, क्षयजंतुजनित गुल्म. (७) मूत्र पिंडस्थ ग्रंथिसंबंधीः—क्यान्सर, क्षयग्रंथि (८) आंत्रावरणसंबंधी-जुनाट दाह, क्षयादिकारणांमुळे गुंतागुंत, विद्रधि, जठरत्रण, क्यान्सरजतौत्पन्न व इतर प्रकारचा फुटलेला गुल्मरोग यांतून खवणाच्या दूषित घाणीमुळे स्थानिक दाह. (९) रसग्रंथि-संबंधीः—क्षय, क्यान्सर, (१०) गर्भाशय व तत्संबंधी रचनाः—तंतुस्नायुमय ग्रंथि, क्यान्सर, विशालबंधनोत्पन्न गुल्म, रक्त गुल्म, गर्भाशयादाहवृद्धि गरोदरपणा. (११) मूत्राशयसंबंधीः—कॉडलेल मूत्र. (१२) एखादे वेळीं उदराचे स्नायू वाडोळे आकुंचन पावून ग्रंथिरोग अगर गरोदरपण आंत झाले आहे असा भास रोग्यास व परीक्षकास उत्पन्न करतात; या सर्वांचे निदान व ज्ञान तज्ञांच्या सहाय्यानें करून घ्यावें लागतें.

अन्य ठिकाणच्या.—मेंदू, पुत्रवंशरज्जु, अंड, स्तन, मूत्राशय व जननेंद्रिये या व इतर जागां ग्रंथि व गुल्मरोग होतो. या ग्रंथिरोगाचें वाह्यतः गुल्म रोगाशां साम्य असल्यामुळे गुल्मरोगावरील लेख पहावा.

कोट र ग्रंथि (गुल्म रोग व अर्बुद रोग):—चामडी अगर अन्य रचनेचें वेष्टन असून त्याच्या आंत द्रव अगर अर्धवट द्रावक स्थितीतील पदार्थ असलेला जो फुगा शरीरावर अगर शरीराच्या आंत उत्पन्न होतो त्या व्याधीस हें नांव आहे. आकारावरून ही व्याधि एखाद्या भरीव गांठीप्रमाणेच दिसते. परंतु हा रोग व ग्रंथिरोग हे भिन्न भिन्न वर्गातील आहेत. तथापि त्यांच्या रोगनिदानाच्या वेळीं घोंटाळा होण्याचा संभव असतो. गळे, गुल्म अगर ग्रंथि यांपैकी शरीरामध्ये काय झालें आहे हें अनभिज्ञ माणसास कळत नाही; व तज्ज्ञ माणसासहि जपून मत बनवावें लागतें. या गुल्म रोगाचे मुख्य तीन प्रकार आहेत त्यांचें क्रमशः वर्णन करितों.

(अ) नैसर्गिक पिंडोत्पन्न गुल्मः—(१) शरीरांत स्वाभाविक लहान मोठ्या पोकळ जागा व त्यांत किंचित जरूरीपुरता उपयुक्त द्रव स्निग्ध पदार्थ ठिकठिकाणी असतो. यांचीं कांहीं उदाहरणेंः—स्नायु, स्नायुबंधनें, सांधे. यांच्या ठिकाणी चलनादि क्रिया सुकर होण्यासाठी लहान मऊ पिशाचीप्रमाणें वा पोकळ रचना असतात. (२) त्वंचें तैलयुक्त अगर स्निग्ध पदार्थपिंड निसर्गतः असतात. तसेंच श्लेष्मलत्वचेंत श्लेष्मल पिंड पुष्कळ असतात. (३) लाळ, दुग्ध, पित्त, मूत्र, शुक्र, घातू हीं वाहून जाण्यासाठी अनेक नलिका असतात. या सर्वांचें संकलित वर्णन हें कीं, त्यांतील द्रव पदार्थ वाहेरील नलिकांमध्ये अवरोध उत्पन्न झाल्यानें सांचतो व अर्थातच त्याचें पोकळ गुल्म बनतें. यांवर

उपचारः—या गुल्मावरील त्वचा चिरून तिच्या वेष्टनासह साधल्यास ती कापून काढावी. तसें न साधल्यास खंडशः काढावी; अगर ती मधोमध चिरून आंतील मगज काढून टाकून आंतील अंगास दाहक औषध लाविल्यानें पुनः तेंच तो गुल्म उद्ववत नाही.

(आ) नवीनोत्पन्न गुल्मः—यांचीं कारणें, उदाहरणें संक्षिप्त वर्णन उपचारः—(१) शरीरांत कांहीं स्थळीं घर्षण दावादि कारणांमुळे पाण्याप्रमाणें लस उत्पन्न होऊन ती भांबीती वेष्टण तयार होतें ती लस गुल्म होय. (२) मान, मस्तक व कान या ठिकाणी कांहीं प्राणसांत शिरांचीं संबंध असलेले रक्तगुल्म पहाण्यांत येतात. यांस रक्तगुल्म म्हणतात. मार लावून इजा झाल्यानें व रक्त सांखळून गांठ बनतें तें एक यांचेच उदाहरण आहे. (३) संमिश्र गुल्म म्हणजे व्रंतील अण्डाशय व स्तन यांतील रचनावृद्धि होत असतांना मध्यें पोकळी राहून गुल्म तयार होतो तो. (४) आंगठुक गुल्म म्हणजे हाताच्या पंजांत व इतर थोड्या ठिकाणी छिद्राप्रमाणें खोल जखम होऊन तींत राख त्वचेचे तुकडे घुसून तेंच त्यांतील स्निग्ध तैलपिंडाची वृद्धि होऊन गुल्म तयार होतो.

(५) परोपजीवी चपट्या जंतांपासून होणारा गुल्मः—यांपैकीं एका प्रकारचे तंत डुकर, गाई, म्हशीचे विषडलेले मांस खाणारांनां होतात. अन्य प्रकार कुत्र्यांनां होतात. या रोगानें पीडित कुत्र्याच्या विष्टेमध्ये या जंतांचीं सूक्ष्म अंडी असतात व तीं अन्नपाण्याबरोबर माणसाच्या पीडांत जाऊन प्रसवतात व यद्धतमागें शरीरांतली कांहीं अवयवांस त्यांचे गर्भे चिकटून त्याभांबवतीं दोन तीन पापुण्यांचा गुल्म तयार होतो व तो मोठ्या वांडीस लागतो. यांस प्रतिबंधक उपचार कुत्र्यास डुकर, मेंढी, यांची विष्टा खाण्याची संवय असते त्यास जपावे. त्याला जंत झाल्यास जंतनाशक औषध व रेचक घावें. कुत्र्यास मनुष्यानें खावयाच्या अन्नाजवळ फिरकूं देऊं नये. माणसास रोग झाल्यास पूर्णपणें हा गुल्म वेष्टणासह शस्त्रकिर्षनें काढला पाहिजे. नाही तर पुनः वाडीस लागतो. कापून काढल्यावर त्यांतील द्रवपदार्थ वगैरे काढून त्याचें अंतर्वेष्टणहि साफ कापून काढलें पाहिजे. म्हणजे मग जखमेत निचरा होण्यासाठीं कांहीं दिवस रबरी नळी ठेविल्यानें जखम मूळापासून चांगली भरून येते. या रोगाचीं लक्षणेंः—डोळ्यांनां पहाण्याजोग्या व हातानें चांचण्यासारख्या जागां या प्रकारचा गुल्म असल्यास वाडोळी, ताठ, दावल्यावर दवगारी, नंतर पूर्ववत् होणारी पोकळ गांठ दिसते अगर हातास लागते. तोंवर आडवें घोट ठेवून दुसऱ्या घोटानें ठोकून अगर टिचकी मारून तपासलें तर पाण्यावर तरंग अगर लाटांची हालचाल व्हावी तद्गत हालचाल झालेली भासते. हा रोग शरीरांत पुष्कळ ठिकाणीं होतो. व त्या त्या स्थानांप्रमाणें निरनिराळीं दुसरीं लक्षणें होतात.

(इ) गर्भावशिष्ट गुल्मः—(१) गर्भसंभव झाल्यानंतर त्याचे जे तीन थर होतात त्यांपैकी बाह्य थर मधील थरांत गुरफटला गेल्यामुळे त्या भागांत पोकळी राहून, (२) गर्भावस्थेत काही पोकळी निर्माण होतात व प्रतूतीनंतर त्या आपोआप बुजतात. परंतु काही माणासांत अशा काही रचना न बुजल्यामुळे तेंथें गुल्म होतो. वृषणरज्जुशोधवृद्धि नामक गुल्म हा रोग, थायराइडची नल्लकान बुजण्यानें गळ्याच्या मधोमध होणारा गुल्म, व गर्भाशयाच्या डाव्या अगर उजव्या बाजूच्या विशालनामक वेधनांत उद्ववणारा गुल्म हीं या प्रकारांची व नेहमीच्या प्रचारांतील उदाहरणें होत. धसल्याच कारणांमुळे स्त्रीअण्डाशय व वृषण यांतून वनणारे गुल्म होतात.यांचीं स्थानें व लक्षणेंः—वरील गर्भावशिष्ट गुल्म वर्गापैकी त्वचोत्पन्न गुल्म डोळ्याच्या अस्थिरंध्राच्या बाहेरच्या बाजूस उत्पन्न होतो. तो टणक, वाटोळा, हलविला तर हलणारा,गुळगुळीत, जन्मतः लहान असून हळू हळू वाढणारा, मध्यम अगर लहान आकाराचा गुल्म असतो. याच्या आंत केस, तैलीपड, धर्मपिंडादि त्वचारचनेचे अवशेष सांपडतात. यास उपचारः—मोठा वण मागून न राहिल अशी शस्त्रानें गुल्मावर चौर पाडून तीतून रोग कापून काढावा.एखाद्या वेळीं त्याचे फाटे आंतील उगमापर्यंत गेल्ले असतात. अगर हाडांतहि घुसलेले असतात. ते जपून कापावे.अंडाशयच्छेदन नामक महत्त्वाची शस्त्रक्रिया करून गर्भाशयालगत असलेला मोठा गुल्मरोग कापून काढतात. त्याच शस्त्रक्रियेनें त्या स्थानीं साकॉमा अगर क्यान्सरप्रथि ह्या रोग असल्यास तो काढतां येतो. उदर चिरूनहि शस्त्रक्रिया करावी लागत असल्यामुळे ती फार महत्त्वाची आहे. ह्या रोग शरीराच्या आंत असल्यास त्याचे प्रथिरोगापासून निदान करण्यास अडचण पडते. यासाठीं प्रथिरोगावरील लेख पहावा. कारण प्रथिरोगाचे व या रोगाचे नाना प्रकार नाना स्थानीं व नाना श्रियांमध्ये उद्ववतात.

प्रेफाइट—हा खनिज पदार्थ, कोळशाचा दुसरा प्रकार आहे. रासायनिक दृष्ट्या कोळसा, प्रेफाइट व हिऱा हे एकच आहेत; परंतु त्यांचा आकार व गुणधर्म यांत फार फरक आहे. प्रेफाइट काळा व मऊ असतो. याचे विशिष्ट गुरुत्व २.२ आहे. याच्या वज्या सांपडतात. हा वोंटांनीं चुनडतो व चोळल्यास सर्व हात काळा होऊन जातां. लिहिण्याकरितां पेन्सिली शिशाच्या करीत नसून प्रेफाइटच्या करतात. परंतु त्यांस चुकीनें शिसपेन्सिली म्हणतात.

हा चुनखडीच्या खाणींत पुष्कळ वेळा सांपडतो. याच्या मुख्य खाणी न्युयॉर्क, कानडा, आस्ट्रिया व सिलोनमध्ये आहेत. मेक्सिकोमध्ये सर्वांत मोठी खाण आहे. तेथील प्रेफाइट अमेरिका खंडभर पेन्सिलीस पुरतो.

हिंदुस्थानांत सांपडणाऱ्या प्रेफाइटचा उपयोग फक्त भांडीं साफ करण्याकडे करतात. विद्युत्प्रवाहाच्या सहाय्यानें कृत्रिम प्रेफाइट तयार करतां येतो. इ. स. १८९३ मध्ये ही

युक्ति निघाली. फक्त कोळसा बारीक वाटून त्याची पूड, करितात व विद्युत्प्रवाहांत ती पूड हळू हळू सोडतात, म्हणजे त्या कोळशाचा काही भाग प्रेफाइट बनतो.

ग्रह—सूर्याभोवती फिरणारे लहान मोठे ग्रह, त्यांचे गतिमान व कक्षा यांचे सविस्तर विवेचन 'सूर्यमाला' या लेखांत आढळेल. मंगळ, गुरु, शनि यांसारख्या मोठ्या ग्रहांवर स्वतंत्र लेख या कोशांत दुसरीकडे सांपडतील. ग्रहांविषयी प्राचीन महिती व शोध 'विज्ञानेतिहासाच्या' 'ज्योतिषशास्त्राचा इतिहास' या प्रकरणांत (ज्ञानकोश, वि. ५ प्र. ८) प्रथित केले आहेत.

ग्रहण—हा एक विश्वचमत्कार जगाच्या किंवा मनुष्योत्पत्तीच्या आरंभासून दृग्गोचर होत असावा असें मानण्यास हरकत नाही. ऋग्वेदांतले सौरसूक्त नांवाचे सूर्याचे जें सूक्त आहे त्या सूक्तांत पुढील वर्णन (ऋ. ५.४०, ६९) आहेः— "हे सूर्या, असुर स्वर्भानूनें तुला तमानें आच्छादिलें, तेव्हां कोणासहि आपलें स्थान दिसेना. सगळे लोक अगदीं भोंबावल्यासारखे झाले. हे इंद्रा, तूं स्वर्भानूच्या मायांचा नाश करितोस. तमानें झांकलेल्या सूर्यास अत्रांनें ब्रह्मज्ञानानें मुक्त केलें, अत्रांनें स्वर्भानूच्या मायांचें निवारण केलें. अत्रि सूर्याला मिळविते झाले; इतर कोणी मिळवू शकले नाहीत " महाभारतादिकांत ग्रहणांचे वर्णन पुष्कळ ठिकाणीं आहे. त्यांत बहुधा काहीं विपरीत किंवा फारशी कधीं न घडणारी गोष्ट घडण्याच्या वेळीं ग्रहण पडलें होतें अथवा ग्रहण झाल्यावर विपरीत गोष्टी झाल्या असें वर्णन असतें. या देशांतील बहुतेक क्षत्रियांचा संहार करणारे कौरवपांडवांचे महाभयंकर युद्ध झालें, त्याच्या पूर्वीं लुकतांच एका महिन्यांत चंद्राचे व सूर्याचे अशीं दोन ग्रहणें झालीं होती, आणि त्यांवरून त्या प्रळयाचे चिन्ह दिसून आलें होतें असें वर्णन आहे.

ता. १९ मार्च इ. स. ७२०, ८ मार्च इ. स. ६९९ व १ सप्टेंबर इ. पू. ७१९ हीं अति प्राचीन चंद्रग्रहणें ग्रैयांतरी उल्लेखिल्लीं सांपडतात. गेल्या सोळाशें वर्षांतले अनेक राजांचे शेंकडी ताम्रपत्र हल्लीं सांपडले आहेत. आणि त्यांवरून या देशाच्या प्राचीन इतिहासाचा पुष्कळ चांगला विश्वसनीय शोध लागत चालला आहे. बहुतेक ताम्रपत्र एखाद्या पुण्यकारक पर्वाच्या वेळीं प्राद्वणतास भूमि इत्यादिकांचें दान केल्याच्या संवधाचे आहेत. त्यांत सूर्यग्रहण अथवा चंद्रग्रहण यांच्या वेळीं भूमिदान केल्याचा लेख पुष्कळ ताम्रपटांत आहे. ग्रहणाच्या वेळीं भूमिदान केलें असतां फार पुण्य लागतें, "चंद्रसूर्यग्रहणाच्या वेळीं दिलेलें दान अक्षय्य होतें" असें धर्मशास्त्रादिकांत सांगितलें आहे.

ग्रहणाच्या खऱ्या कारणाची कल्पना त्यावेळीं असावी असें दिसतें. महाभारतांत जागोजग वर्णनें आहेत, त्यांतहि ग्रहण पाहून लोक भिऊन गेले असें वर्णन कोठेहि नाही. ग्रहणाचे परिणाम वाईट होतील अशी मात्र भीती लोकांस

गडत असे. भारतीयुद्धाच्या वेळी एका महिन्यात दोन ग्रहण आल्यामुळे ते लोकांनी दुःखिन्ध मानले.

ग्रहणाच्या काळाचे एक चक्र आहे. १८ सार वर्षे आणि ११ दिवस इतक्या काळात जी जी ग्रहणे ज्या ज्या क्रमाने येतात तीच बहुधा त्याच क्रमाने पुढे तितक्या काळात येतात. चांद्रसौरमानाने या काळात कधी १८ वर्षे होतात, तर कधी १८ वर्षे आणि एक चांद्रमास होतो. सूर्यचंद्र हे राहु-बिंदूत एकदां आल्यापासून पुनः सुमारे इतक्या काळात ते एकाच वेळी फार थोड्या अंतराने त्या स्थळी येतात. त्यांच्या स्थितीत काही कलांचे अंतर पडते यामुळे, चंद्राची स्पष्ट-गति थोडी कमजास्त होते, यामुळे एका चक्रातले एखादे ग्रहण पुढल्यात क्रमां हेतें आणि एखादे वाढते. सुमारे १००० वर्षांनी यांत पुष्कळ फरक पडतो. एका चक्रात बहुधा ७० ग्रहणें होतात. त्यांत ४२ सूर्याची आणि २८ चंद्राची होतात. म्हणजे चंद्राच्या दीडपट सूर्याची ग्रहणे होतात. कधी चक्रांत ७१ ग्रहणें होतात; तेव्हां चंद्राची २९ होतात. चक्रांत सूर्याची ग्रहणें पुष्कळ होतात, परंतु एकाच स्थळी त्यांतली थोडीच दिसतात. ती एकंदर जिकरी होतात त्यांचा सहावा हिस्सा म्हणजे सुमारे ७ ग्रहणें एका ठिकाणी दिसतात. तीही पृथ्वीवर अन्य स्थळी खप्रास किंवा कंकणा-कृति असली तर विवक्षित ठिकाणी तशी दिसतात असे नाही. बहुतेक खंडित म्हणजे अपूर्ण दिसतात. खप्रास किंवा कंकणाकृति फार थोडी दिसतात. चक्रातील २८ चंद्रग्रहणांपैकी सरासरीने १८ एका ठिकाणी दिसतात. म्हणजे १८ वर्षांत पृथ्वीवर होणाऱ्या एकंदर ७० ग्रहणांपैकी ७ सूर्य-ग्रहणें व १८ चंद्रग्रहणें एका ठिकाणी दिसतात. ४५ दिसत नाहीत.

पृथ्वीभोवती चंद्र फिरतो आणि चंद्राच्या पलीकडे सूर्य फार लांब आहे. पृथ्वी आणि चंद्र हे दोन्ही गोल अपारदर्शक आहेत. यामुळे सूर्याचा प्रकाश त्यांवर पडतो, तेव्हां सूर्य जिकडे असतो, त्याच्या दुसऱ्या वाजूस त्यांची छाया पडते. रात्रीस पृथ्वीच्या ज्या अंगां आपण असतो, त्याच्या दुसऱ्या अंगास खाली सूर्य असतो. म्हणून आपल्या परच्या वाजूस आकाशांत पृथ्वीची छाया पसरलेली असते. चांदणें नसले तर ही छाया आपल्या अनुभवास येतेच. याप्रमाणेच चंद्राची छाया पडते. अमावस्येच्या दिवशी सूर्याच्या थेट समोर चंद्र असला म्हणजे चंद्राची छाया पृथ्वीवर पडली पाहिजे. या छायांमुळे चंद्रसूर्यास ग्रहणें लागतात. सूर्य स्वयंप्रकाश आहे. म्हणून वास्तविक म्हटलें म्हणजे त्यास ग्रहण कधीच नाही. म्हणजे त्याजवर कोणाची छाया कधीच पडावयाची नाही. परंतु त्याच्या आड चंद्र येऊन चंद्राची छाया पृथ्वीवर पडली म्हणजे, जेथे ती पडते तेथील लोकांस सूर्य दिसत नाही. म्हणून सूर्यास ग्रहण लागले असे म्हणतात पण जेथे छाया नसते तेथे सूर्य दिसतच असतो.

अमावस्येच्या वेळी सूर्याच्या व पृथ्वीच्यामध्ये चंद्र कोठे तरी असतो. आणि सूर्य क्रांतिवृत्तांत कोठे तरी असतो व पृथ्वी क्रांतिवृत्ताच्या मध्याविंदूत असते. अर्थात् पृथ्वीची छाया क्रांतिवृत्तांतच समोर असते. ती छाया आणि सूर्य ह्यांमध्ये नेहमी अर्धा परिप्राप्तके म्हणजे ६ राशांचे अंतर असते. पौर्णिमेच्या रात्री चंद्र जेथे असतो, त्याच्या आसपास भूछाया क्रांतिवृत्तांत असते. सूर्यादत्तकीच भूछायेची गति असते. तिच्याहून चंद्र जलद चालतो. तो पश्चिमेकडून पूर्वेस जातो जातो तो आणि भूछाया यांचे पूर्वपश्चिम अंतर शून्य होते. तेव्हां चंद्र दक्षिणोत्तर अंतर शून्य झाले तर त्यास ग्रहण लागते. परंतु दर पौर्णिमेस ते अंतर शून्य होत नाही. चंद्रकक्षा आणि क्रांतिवृत्त या दोहोंच्या पातळ्यांत ५ अंशांचा कोन आहे. त्या पातळ्या दोन ठिकाणी परस्पराने छेदतात. त्या बिंदूस राहु केतु म्हणतात. राहुकेतुत किंवा त्यांच्याजवळ चंद्र असतो. तेव्हां चंद्राचा शर शून्य किंवा अगदी थोडा असतो. म्हणजे क्रांतिवृत्ताच्या जवळच चंद्र असतो. यामुळे तेव्हां सूर्यही तेथेच असला तर त्याच्या आड चंद्र येतो. किंवा भूछाया तेथे असली तर तीत चंद्र सांपडतो यामुळे ग्रहण होतात. राहुकेतुपासून चंद्र लांब असला तर तो क्रांतिवृत्तापासून लांब असतो. यामुळे त्याचा शर सूर्याबिंब किंवा भूमाबिंब याहून जास्त होतो. यामुळे तो सूर्याच्या आड येत नाही किंवा भूछायेंत सांपडत नाही. यामुळे ग्रहण होत नाही. एकदां पौर्णिमेस किंवा अमावस्येस ग्रहण झाल्यापासून पुढे एक किंवा दोन वर्षांस ग्रहणें होतात. म्हणजे लगत दोन किंवा तीन होतात किंवा कधी एकच होतें. व त्यापुढे पांच साडेपांच किंवा सहा चांद्र महिन्यांनी पुनः ग्रहण होतें. चंद्रग्रहण नेहमी पौर्णिमेस आणि सूर्यग्रहण अमावस्येस होतें. सूर्यग्रहण लागण्यापूर्वी सूर्याच्या पश्चिमेस चंद्र असतो. परंतु तो जलद चालणारा असल्यामुळे सूर्याचे बिंब ओलांडून काही वेळांने सूर्याच्या पूर्वेस येतो. पश्चिमेकडून चंद्र येता येतां सूर्याच्या पश्चिमेकडेच्या आड तो येताच सूर्यास त्या दिशेने ग्रहण लागू लागते. तेव्हां ग्रहणाचा स्पर्श झाला असे मानतात. अर्थात् सूर्यग्रहणाचा स्पर्श सूर्यविवाच्या पश्चिमेकडून होतो. आणि पुढे सूर्यविवाचा अधिकाधिक भाग आच्छादित होऊं लागतो. नंतर काही वेळांने तो कमी व्हावयास लागून सूर्याच्या पूर्व वाजून चंद्र सूर्यास मोकळा करतो, म्हणजे ग्रहण सुटते. त्यावेळी ग्रहणाचा मोक्ष झाला असे म्हणतात. मोक्ष याचा अर्थ सुटका असा आहे. ह्याप्रमाणेच चंद्र भूछायेच्या पश्चिमेकडून येऊन पूर्वेस जातो. यामुळे त्याचा पूर्व भाग प्रथम आच्छादित होतो आणि पश्चिम भाग शेवटी छायेतून बाहेर पडतो. म्हणून चंद्र-ग्रहणाचा स्पर्श विवाच्या पूर्वेकडून आणि मोक्ष पश्चिमेकडून होतो. विवाचा जितका भाग आच्छादित होतो, तितका प्रास झाला असे म्हणतात. स्पर्शापासून मोक्षपर्यंत जो काळ जातो त्यास पयकाळ म्हणतात. या काळाच्या मध्याच्या

सुमारास महत्तम प्राप्त होते. तेव्हा प्रहणाचा मध्य झाला असे म्हणतात. त्यावेळीं जो भाग आच्छादित होतो तो प्राप्त पंचागांत देतात. आणि प्रहणाची आकृति पंचागांत काढितात तीत तो दाखवितात.

चंद्रसूर्याचीं विषे विस्तारानें बहुधां सारखीच दिसतात. तरी पृथ्वी आणि चंद्र यांच्या कक्षा दृष्यवर्तुल असल्यामुळे चंद्रसूर्याचे पृथ्वीपासून अंतर नेहमीं सना नसतें; कमजास्त होतें. यामुळे विषे लहान मोठीं दिसतात. कर्कतला जो बिंदु मध्यवर्ती ज्योतीपासून लांब असतो त्यास उच्च म्हणतात आणि जवळ असतो त्यास नीच म्हणतात. चंद्र सुमारे २७। दिवसांत एकदां आपल्या कक्षेच्या नीची आणि एकदां उर्ची येतो. चंद्रसूर्य उर्ची असतात तेव्हां त्यांची विषे लहान दिसतात. आणि नीची असतात तेव्हां मोठीं दिसतात. चंद्र नीची आणि सूर्य उर्ची असतां सूर्यबिंबाहून चंद्राचे विषे बरेच मोठे दिसतें. अशा वेळीं प्रहण झालें तर तें खप्रास होतें. सूर्यबिंबाहून चंद्रविषे लहान असतें तेव्हां कंकण-प्रहण होतें. खप्रास होतें तेव्हां चंद्राची छाया पृथ्वीवर पडतें. तिचा व्यास फार तर १८० मैल असतो. यामुळे इतक्या हंदीचा पृथ्वीचा जितका पूर्वपश्चिम पट्टा, सूर्यबिंबावरून चंद्र पलांकडे जाईपर्यंत दैनंदिनगतीमुळे छायेत येतो तेंच मात्र खप्रास प्रहण होतें. कंकणप्रहणांत तें कंकण दिसण्याचा पट्टा सुमारे १०० मैल रुंद असतो. ह्या पट्ट्यांच्या उत्तरेस व दक्षिणेस तीच प्रहण खोडत मात्र दिसतात. यामुळे स्थळविशेषीं खप्रास किंवा कंकणसूर्यप्रहण फार वर्षीनीं दिसतें. खप्रास सूर्यप्रहणांत सूर्य अगदीं आच्छादिलेला असा फार तर ८ मिनिटे असतो आणि कंकणप्रहण फार तर ३१ पळे दिसतें. चंद्र जेथे असतो तेथे पृथ्वीच्या छायेचा व्यास चंद्रबिंबाहून पुष्कळ मोठा असतो. कधीं कधीं तो चंद्रबिंबाच्या तिप्पट असतो. म्हणजे प्रहणाच्या वेळीं भूमा आणि चंद्र यांचे मध्यबिंदू एका ठिकाणी आले तर चंद्राभोवतीं चंद्रबिंबाच्या दीर्घपट हंदीचें भूमावेष्टण असतें. यामुळे चंद्रास कंकणप्रहण कधींहि लागवयाचें नाहीं. भूछायेत जाण्यास चंद्रास फार वेळ लागतो म्हणून खप्रास चंद्र-प्रहण फार वेळ दिसतें. यावेळीं भूमेनें चंद्राचा प्राप्त होऊन ख म्हणजे आकाश ह्याचाहि होतो, म्हणून त्यास खप्रास प्रहण म्हणतात. भूमेच्या भोवतीं छायाकल्प असतो. त्यांत चंद्र येतो तेव्हां तो अंमळ निस्तेज दिसतो. यामुळेच खप्रास चंद्रप्रहणांत स्पर्शपूर्वी व नंतर कांही वेळ चंद्र फिकट दिसत असतो. चंद्रप्रहणाच्या वेळीं पृथ्वीवर चंद्र जेथे जेथे दिसेल तेथे चंद्रप्रहण दिसतें व तें सर्वत्र सारखें दिसतें, कमजास्त दिसत नाहीं [दीक्षित ज्योतिर्विज्ञानस]

प्रहणासंबंधी पुढील गणितविषयक माहिती प्रसिद्ध महाराष्ट्रीय ज्योतिषशास्त्रज्ञ रा. वें. बा. केतकर यांच्या 'प्रहणगणितां'तून घेतली आहे.

चंद्र प्रहण.—पंचागामध्ये दर पीणिमेस प्रातःकालचे सूर्य आणि राहु यांचे भोग दिलेले असतात. राहुमध्ये १८० अंश मिळविले म्हणजे केतूचा भोग होतो. सूर्य आणि त्याच्या जवळ असणारा राहु किंवा केतू यांच्यामध्ये अंतर १३ अंशांपेक्षा कमी असेल तर प्रहणाचा मात्र संभव असतो. पण ९ अंशांपेक्षा कमी अंतर असेल तर प्रहण खचित होतें असे समजावें. संभव असेल तर चंद्रगणितांत सांगितल्या रीतीनें पीणि-मांताजवळच्या पूर्ण घटकेची पुढील मानें आणावी. पहिलें उपकरण रविमंदकेंद्र असतें म्हणून त्यावरूनच सूर्याचे मंदफल, गति, दिश वगैरे मानें साधावी. त्याप्रमाणेंच स्पष्टसूर्य, सूर्योदयगति, सूर्यविष, राहु, अयनांश, स्पष्टचंद्र, चंद्रादि-गति, चंद्रविष व चंद्रक्षितिजलंबन हीं मानें काढावी.

पीणिमांत समयः—स्पष्टसूर्यांत १८० अंश मिळविले म्हणजे भूमाभोग येतो. भूमा म्हणजे भूछाया. भूछायेत चंद्र शिरतो म्हणून चंद्रास प्रहण लागतें हें ध्यानांत ठेवावें. भूमा आणि स्पष्टचंद्र यांच्या अंतराच्या कलांस ६० नी गुणून गुणाकारास सूर्यचंद्रांच्या दिनगत्यंतरकालांनीं भागून पाटेकादि चालनसंस्कार आणावा. चंद्रापेक्षां भूमाभोग जास्त असेल तर, चालन धन कमी असेल तर ऋण समजून गणित ज्या घटकेचे असेल त्या घटकेला चालनाचा संस्कार करावा म्हणजे पीणिमांत समय येतो.

दिनगतीच्या साहाय्यानें पीणिमांतीचा सूर्य आणून त्यांत १८० अंश मिळविले म्हणजे पीणिमांतीचा चंद्र येतो. या चंद्रांत चक्रगुड राहु आणि ०°१५ मिळवून येणाऱ्या उपकरणांनें चंद्राचा शर आणून तो आपल्या ३४ व्या हिशानें लहान करावा. म्हणजे आकर्षणस्पष्ट चंद्रशर येतो.

चंद्रशराचा घटीगतिः—चंद्रदिनगतीला ६६७ नी भागिलें म्हणजे कलादि घटीगति येते. प्रहण राहु सन्निध असेल तर ही गति धन म्हणजे उत्तर व केतु सन्निध असेल तर ऋण म्हणजे दक्षिण असते. प्रहणपरिलेख काढल्याना पीणिमांत समयाच्या पुढील आणि मागोल पांच पांच घटिकांस चंद्रशराची जरूरी लागते. म्हणून ५ घटिकांची शरगति आणून तिचा पीणिमांतीच्या चंद्रशराला संस्कार करावा. म्हणजे त्या त्या वेळेचे चंद्रशर येतात.

प्रहणमध्यकालः—चंद्रापासून जवळच्या राहु किंवा केतू संपातापर्यंत जें अंशात्मक अंतर त्याच्या दुपटीइतक्या फळांस पूर्वसंस्कार म्हणतात. संपात चंद्राच्या पुढें असेल तर पूर्वसंस्कार धन, मागे असेल तर ऋण समजून त्यांचा पीणिमांत कालाला संस्कार करावा म्हणजे प्रहणमध्यकाल येतो. मग पुढील समीकरणसूत्राप्रमाणें गणित करून स्पर्श, समीलन इत्यादि काल आणावे जसेः—

भूमाविष = $\frac{1}{2}$ (द्विगुणचंद्रक्षितिजलंबन-सूर्यविष)
 मान्येक्यखंड = $\frac{1}{4}$ (भूमाविष+चंद्रविष)
 मानांतरखंड = $\frac{1}{2}$ (भूमाविष-चंद्रविष)
 मास = (मान्येक्यखंड-चंद्रशर)

नक्षत्रास = (मानांतरसंज्ञ + चंद्रशर)

ग्रहणस्थितिपटी = $\sqrt{(\text{मान्यै कसंज्ञ} + \text{चंद्रशर}) \times \text{दिनगत्यंतर}}$

मर्दस्थितिपटी = $\sqrt{(\text{मानांतरसंज्ञ} + \text{चंद्रशर}) \times \text{दिनगत्यंतर}}$

स्पशकाल = ग्रहणमध्यकाल - ग्रहणस्थिति

संमीलनकाल = ग्रहणमध्यकाल - मर्दस्थिति

ग्रहणमध्यकाल = ... ग्रहणमध्यकाल

उन्मीलनकाल = ग्रहणमध्यकाल + मर्दस्थिति

मांसकाल = ग्रहणमध्यकाल + ग्रहणस्थिति

प्रास आणि विष यांची मानें अंगुलारामक सांगण्याची प्राचीन ग्रंथकारांची वहिवाट आहे. त्याप्रमाणें तीन कलांचें एक अंगुल होतें. ग्रहणस्थिताच्या दुपटीस पर्वकाल म्हणतात. चार उत्तर असेल तर चंद्रविषाच्या दक्षिणेकडे प्रास होतो. दक्षिण असेल तर उत्तरेकडे प्रास होतो.

सूर्य ग्रहण, ग्रहणसंभवासंभव.—अमावास्यास राहु किंवा केतु यांच्यापासून पुढें किंवा मागें १९ अंशाच्या आंत सूर्य असेल तर सूर्यग्रहणाचा संभव असतो. हें अंतर १३ अंशापेक्षां कमी असेल तर पृष्ठांवर कोठें तरी सूर्यग्रहण दिसलेंच पाहिजे; पण तें इष्टप्रामां दिसेल किंवा नाहीं, या गोष्टीचा निर्णय बरेंच गणित केल्याशिवाय करतां येत नाहीं. संभव असेल तर पंचांगांतील दर्शांताच्या जवळच्या पूर्ण घटिकेची पुढें लिहिलेलीं मानें आणावीः—स्पष्टसूर्य, सूर्यदिनस्पष्टगति, सूर्यविष, राहु, अयनांश, मध्यमसूर्य, स्पष्टचंद्र, चंद्रदिन-स्पष्टगति, चंद्रविष, चंद्राचें क्षितिजलंबन, चंद्रशर आणि चंद्रशर घटीगति. नंतर या मानांच्या सहाय्यानें सूर्यचंद्रांचा भोग समान होण्याची वेळ काढावी. ती उज्जयिनीची मध्यम-वेळ येईल. तिला रेखांतरांचा संस्कार करावा म्हणजे इष्ट गांवाचा दर्शांतसमय येईल.

सुमाराचा ग्रहणमध्यकाल व स्पर्शकाल काढण्याची पद्धति-दर्शांतकाल आणि १५ घटी यांचें अंतर करून त्यास नतकाल म्हणावें. दर्शांत पूर्वांन्ही असेल तर नतघटी ऋण, येरव्हां धन समजाव्या. नतघटी ०, १, २, ३ पर्यंत असतील तर त्यांचा दर्शांतघटीला संस्कार करावा. नतघटी तीन-पेक्षां जास्त असतील तर चारच घटिकांचा संस्कार करावा. म्हणजे सुमाराचा ग्रहणमध्यकाल येतो. मध्यकाळांत ५ घटिका वजा कराव्या. म्हणजे सुमाराचा ग्रहणस्पर्शकाल येतो. या स्पर्शकालापासून पुढें सुमारे दहा घटिकांपर्यंत दर दुसऱ्या घटिकेस सूर्यचंद्रामधील दृश्य अंतर काढण्यासाठी गणित करावें लागतें.

सूर्यग्रहणी स्पर्शमोक्षकाल, लंबन आणि नति या दोन संस्कारांवर अवलंबून असतात. लंबन व नति हे संस्कार, त्रिभोनलम आणि नतांश यांवर अवलंबून असतात. आणि त्रिभोनलम व नतांश हे गांवाचे अक्षांश आणि विषुवकाल यांवर अवलंबून असतात. मध्यम सूर्योदयी सायन मध्यम सूर्याच्या घटिकारामक भोगाएवढा विषुवकाल असतो. म्हणून

औद्योगिक मानानुसार सूर्याचे अंश करून त्यांस ६ नीं गांवांचें म्हणजे औद्योगिक घटिकारूप विषुवकाल येतो. यांत सुमाराचा स्पर्शकाल मिळवावा. ही वेरीज समसंख्याक पूर्ण विषुववटी नसेल तर तीत कांहीं भरती घालून ती तशी करावी आणि जी भरती घातली असेल ती मध्यमकालांतहि मिळवावी. म्हणजे इष्टघटीइतका विषुवकाल असतेजेवी मध्यमकाल किती झाला असेल तें मिघतें. त्या त्या मध्यम-घटिकेच्या सायनसूर्योत्तन त्या त्या घटिकेचें त्रिभोनलम वजा करावें म्हणजे विश्लेषांश येतात.

सूर्यचंद्रांचे दृश्य पूर्वांपरांतर आणि दृश्यदर्शांतः—त्या त्या मध्यमघटीपुढें इष्टगांवाची ग्रहणमध्यघटी मांडून त्यांच्या वैजिक अंतरघटीला चंद्रसूर्यांच्या घटीग्रहण-तरांने गुणावें म्हणजे भूमध्यस्थ द्रष्ट्याला दिसणारे सूर्यचंद्रांच्या मध्यविंदुमधील अंतर येतें. त्याला लंबनाचा संस्कार करावा. म्हणजे इष्टप्रामां दिसणारे अंतर निघतें. हें पूर्वांपरांतर होण्याची जी वेळ तोच येथील दृश्यदर्शांत. यावेळेच्या सुमारास परमप्रास असतो.

चंद्रसूर्यांचे दृश्य दक्षिणोत्तर अंतर, मध्यांतर आणि प्रास चंद्रशराच्या घटीगतीच्या मदतीनें त्या त्या मध्यमघटिकेचे चंद्रशर आणून त्यांना त्या त्या वेळेच्या नतीचा संस्कार करावा. म्हणजे त्या त्या वेळेची सूर्यचंद्रामधील दृश्यदक्षिणोत्तर अंतरें, किंवा स्फुटशर निघतात. नंतर त्या त्या घटिकेचे दृश्य पूर्वांपरांतराच्या वर्गांत दृश्यदक्षिणोत्तरांचा वर्ग मिळवून घेजेचें वर्गमूळ काढावें म्हणजे मध्यांतर होतें. मध्यांतरांतून सूर्यचंद्रांचें विष्वेक्याधे वजा करावें म्हणजे प्रास किंवा विषांतर येतें. हें जितकें ऋण असेल तितका त्यावेळी प्रास समजावा.

चंद्रविषवृद्धिः—आतां ग्रहण खप्रास होईल किंवा नाहीं तें ठरविण्यापूर्वी ग्रहणमध्यकाली चंद्रविष केरडे असेल तें ठरविलें पाहिजे. कारण चंद्राच्या उदयापासून तो मध्यान्हां येईपर्यंत चंद्रविष हळू हळू वाढत असतें. नंतर त्याचा अस्त होईपर्यंत पुनः घटत जातें. म्हणून इष्ट वेळेची चंद्रविषवृद्धि पुढील समीकरणानुसारून आणून ती पूर्वी आणलेल्या चंद्र-विषांत मिळवावी जसः—

विषवृद्धि = ३१.० × नतांशकोटिज्या × विश्लेषांशकोटिज्या. स्पर्शमोक्षस्थानेंः—शिरविंदुसंभवांने स्पर्शमोक्षस्थानें काढण्याची सोपी रीति पुढें सांगितली आहे. आपल्या खिशांतील घड्याळास सूर्यविष मानावें आणि या स्थानांशास ६ नीं भागून येणाऱ्या संख्येस मिनिटें मानावी. मग धन मिनिटें उजवीकडे आणि ऋण मिनिटें डावीकडे मोजून जी स्थानें येतील त्या स्थानी स्पर्शमोक्ष होतील. मात्र घड्याळ पहातांना १२ चा आकडा उभ्या रेंवेत घरावा. उदा. + ११० ÷ ६ = २०; म्हणजे घड्याळांत जेथें २० मिनिटांचें घर असतें तेथें सूर्यविषावर स्पर्श होईल असें जाणावें.

स्टॅडर्डटाईममानांचे स्पर्शादि काल काढणे:—वर जे घटिकादि स्पर्शादि काल आले आहेत ते स्थानिक मध्यम आहेत. त्यांस रेखांतराचा व्यस्त संस्कार करावा, म्हणजे रेखांतर मिनिटें धन असलां तर ऋण समजावें आणि ऋण असलीं तर धन समजून स्पर्शादि स्थानिकमध्यम कालांना संस्कार करावा म्हणजे उच्चयिनी मध्यमकाल येतात. त्यांत ६ अ. २७ मि. मिळवावी. म्हणजे स्टॅडर्ड टाईमप्रमाणें स्पर्शादिकाल येतील. जसे:—

स्थानिक काल—रेखांतर + ६ अ. २७ मि. = स्टॅडर्डटा.

उदाहरण:—

घ.	अ.मि.	मि.रेखा	अ.मि.	स्टॅ. टा
स्पर्श	= १४.८	= ५ ५५.२,	— १३.० + ६ २७ =	१२ ९.
मध्य	= १८.८	= ७ ३१.२,	— १३.० + ६ २७ =	१ ४५.
मोक्ष	= २२.१	= ८ ५०.४,	— १३.० + ६ २७ =	३ ४.

ग्रहविप्र (गणक)—आसामांतील ह्या जातीची लोकसंख्या २१४८९ आहे. सुरमाथडी व बंगालमधील गणक लोकांपेक्षा ब्रम्हपुत्रा नदीच्या थडींतील गणक लोक अधिक उच्च वर्गाचे समजले जातात. त्यांच्या मधील झालेल्या वंडाळी-नंतर ब्रम्हपुत्रा नदीच्या थडींतील गणकांनी 'ग्रहविप्र' हें नवीन नांव घेतलें. बंगाल्यांत ह्या लोकांना आचारजी अथवा देवज्ञ ब्रम्हण म्हणतात. ब्रम्हपुत्रा नदीच्या थडींतील उच्च दर्जाचे ब्राह्मण 'ग्रहविप्र' ह्या नांवाला उघडपणें आक्षेप घेतात. (से. रि.).

ग्रॉडनो—हें शहर रशियांतील ग्रॉडनो प्रांताची राजधानी असून हेनेमन नदीच्या उजव्या तीरावर आहे. हें वानपासून ईशान्येस १८० मैल व्हिलनापासून नैर्ऋत्येस ९८ मैल आहे. सेंटपीटर्स वर्ग (पेट्रोप्राड, लेनिनप्राड)ला जाणाऱ्या मुख्य आगगाडीच्या रस्यावर आहे. येथील लोकसंख्या १९१३ मध्ये ६४१०० होती. पैकी ३ यहुदी होते. तंबाखूचे कारखाने व दारूच्या भट्ट्या हे मुख्य कारखाने असून यंत्रे, साबण, मेणवत्या वाहने वगैरे येथे होतात. ग्रॉडनो १२व्या शतकांत वसलें गेलें. परंतु १२४१ मध्ये मंगोलांच्या स्वारीनें जवळ जवळ याचा नाश झाला. पोलंडचा राजा स्टिफन व्याथोरी यानें १५८६ त हें शहर आपली राजधानी केली. १६७३ नंतर पोलिश लोकसभा नेडर्मा येथे भरत असे व १७९३ मध्ये त्यांनीं येथे पोलंडच्या दुसऱ्या विभागणीवर सह्या केली. १७९५ मध्ये पोलिश राजा स्टॅनिशालस पातियाटोरिफ यानें येथेंच राजिनामा दिला.

ग्रानाइट, घट ना.—ग्रानाइट हा साधा व एकाच पदार्थाचा बनलेला असा खनिज पदार्थ नसून क्वार्ट्ज (स्फटिक), फेल्सपार (चंद्रकांत) आणि अभ्रक हे तीन पदार्थ भिन्न भिन्न प्रमाणांनीं या दगडाच्या घटनेंत असतात. या तीन स्फटिकरूप पदार्थांचे कण अनियमित रीतीनें एकत्र झालेले असतात व या घटक पदार्थांचे कण वेगवेगळे दिसतात व याच वरून यास इंजनींतील ग्रानाइट (त्रेन म्हणजे कण दिसणारे) हें नांव

पडलें आहे. निरनिराळ्या घटकांच्या परिणामावरून त रंगावरून ग्रानाइट दगडाच्या अनेक जाती होतात. स्फटिक बहुधा पांढरा, पण कधी काळसर, करडा व तांबूसदि असतो. शुभ्र पांढऱ्यापासून तांबूस रंगापर्यंत, किंवा काळसर रंगापर्यंत अभ्रकाचा रंग भिन्न भिन्न असतो. या घटकांपैकी ज्याचा अंश जास्त असेल त्याचा रंग सगळ्या दगडांस प्राप्त होतो. त्यावरून करडे किंवा तांबडे असे ग्रानाइटचे वर्ग करितात. कधी कधी अभ्रक मुळीच नसून अभ्रकाच्याच जातीचा दुसरा एक घटक, ज्यास इंजनींत हॉम ब्लेड म्हणतात तो असतो.

धर्म व उ प यो ग.—ज्या खनिज पदार्थांचा हा दगड बनला आहे, ते जाडे भरडे किंवा सफाईदार असतात त्या प्रमाणें ग्रानाइट दगडाचे धर्म भिन्न असतात. वारोक कणदार जो दगड असतो तो फार कठीण व टिकाल असून, मोठमोठे पूल, उंच इमारतीचे पाये, मोठाल्या शहरांतील गाड्या जाणाऱ्या फरशा अशा ज्या बांधकामांत बळकटीची आवश्यकता असते, त्या कामास या दगडांचा उपयोग करतात. लंडनच्या सर्व रस्त्यांवर या दगडांची फरशी केलेली आहे. व तेथील गोऱ्यादि ह्यांचीच फरशी व धके बांधलेले आहेत. हे दगड घट असल्यामुळें यावर कवत वगैरे चालत नाही, व टाक्या, गिरणी व हतोडे यांनीच यांवर काम करावें लागतें.

व्याप्ति.—ग्रानाइट नांवाचे दगड हिंदुस्थानांत पुष्कळ ठिकाणी आढळतात. समुद्रापासून दूर अशा मध्यप्रदेशांतील डोंगराळ मुळखांत ते सांपडतात. दक्षिण हिंदुस्थानांत रायचूरच्या आसपास या दगडांचे खडकच्या खडक जोडोंकडे आहेत. दक्षिण हिंदुस्थानांत, मद्रास इलाख्यांतिल व म्हैसूर प्रांतांतिल जुनाट सुंदर देवळ व इमारती याच दगडांच्या बांधलेल्या आहेत. तंजावर प्रांतांत तेथील राजाचा वाडा, त्रिचनापल्ली प्रांतांतिल सुंदर खोदीध काम केलेलें देवळ, विजयानगर (हंपी) च्या सुंदर व मन्य प्राचीन इमारती याच दगडांनी बांधलेल्या आहेत. त्याचप्रमाणें बंगाल व बहार प्रांतांत व ज्या प्रदेशांतून भागीरथी वाहत गेली आहे त्या प्रदेशांतहि हे दगड सांपडतात. गया येथील विष्णुपदाचें प्रसिद्ध देवालय, व बुद्धगर्भेतील बौद्धांची प्रसिद्ध देवळ याच दगडांची बांधलेली आहेत. युरोपांतहि हा दगड वराच आढळतो. स्कॉटलंडांतिल डोंगराळ प्रदेशांत इंग्लंडांत व कार्नेवाल डेव्हन्शायर प्रांती हे दगड असून तिकडेंहि यांचा उपयोग करतात. हिंदुस्थानांत, नर्मदा, कृष्णा, भागीरथी व यमुना या नद्यांवरील प्रचंड पुलांच्या कार्यां या दगडांचाच उपयोग केला आहे.

प्राहाम (१८०५-१८६९)—हा इंज्र रसायनशास्त्रज्ञ ग्लासगो येथे ता. २० डिसेंबर १८०५ रोजी जन्मला. याचा बाप त्या शहरां एक व्यापारी होता. तो १८१९ त

रसायनो येथील विश्वविद्यालयांत गेला. तेथील रसायनशास्त्रा-
भ्यापक यॉमस थॉमसन (१७७३-१८५२) याच्या संग-
तीने त्याला पदार्थविज्ञान व प्रयोगशास्त्र यांची चटक
लागली. १८२४ त त्याला पदार्थ मिळाल्यानंतर तो दोन
वर्षे एडिंबरो येथे टी. सी. होप याच्या प्रयोगशाळेत
राहिला. ग्लासगोस परत आल्यावर तो गणित व रसायन
शास्त्र यांवर व्याख्याने देऊ लागला व १८२९ त त्याला
यंत्रशाळेत अध्यापकाची जागा मिळाली. १८३० त डॉ.
अंड्र्यू ऊर याच्या पश्चात् अंडरसोनियन विद्यालयांत अध्या-
पकाची जागा मिळाली. १८३७ त डॉ. एडवर्ड टर्नर याच्या
निधनानंतर त्याची लंडन येथील विश्वविद्यालयांत विद्यालयांत
बदली झाली. १८५५ त सर जॉन हर्शेल याच्या नंतर टांक-
साळीच्या व्यवस्थापकाच्या जागी याची नेमणूक झाली व या
जागेवर तो मरणापर्यंत राहिला. हा ता. १६ सप्टेंबर १८६९
रोजी मरण पावला.

टांकसाळीत त्याला पुष्कळसे दसरी काम करावे लागे.
यामुळे त्याच्या शास्त्रीय शोधांत व्यत्यय येत असे. तरी
१८६१ ते १८६९ पर्यंत त्याने लावलेले शोधच फार मह-
त्वाचे आहेत. तो १८३६ मध्ये राजसंस्थेचा सभासद झाला.
व १८४७ मध्ये तशाच फ्रेंच संस्थेचाहि सभासद झाला.
त्याने लंडनरासायनिक संस्था व कॅव्हेंडिश संस्था या स्थापन
करण्याकरिता फार खटपट केली व त्या दोनहि संस्थांचा
तो अनुक्रमे १८४१ व १८४३ त अध्यक्ष झाला. शेवटी
त्याला राजसंस्थेच्या अध्यक्षी जागाहि देऊ केली होती
पण त्याने प्रकृतीच्या अस्वस्थतेमुळे ती नाकारली.
त्याचे शोध स्वतःच्या कल्पनेवर व प्रयोगांवर वसविलेले
असत. व याच्या निर्णय करण्याच्या रीती
देखील सोप्या असत. याचा " वायूंचे द्रवानी "
केलेले शोषण हा लेख तत्वज्ञानेतिहासाच्या १८२६ सालच्या
अंकांत प्रसिद्ध झाला. याच्या नांवाने प्रसिद्ध असलेला
शोध म्हणजे वाय्वभिसरण (डिफ्यूजन ऑफ गॅसेस) हा
होय. १८२९ त प्रसिद्ध केलेल्या त्याच्या ग्रंथांत वायूची
चळवळ कोणत्या नियमान्वये चाललेली असते याचे स्पष्टी-
करण केले आहे. डोबरेनरच्या मॉक पाडलेल्या घटाऐवजी
यांचे एका कांचेच्या नळीचे एक ठोक पारितोष्या झारस्टरने
धंद करून त्या नळीचा उपयोग केला. याच नळीच्या सहा-
प्याने " वाय्वभिसरणाचा वेग त्यांच्या विशिष्ट गुहत्वाच्या
वर्गमूळांशी व्यस्त प्रमाणांत असतो " हा प्रत्यक्ष शोध
लावला. त्याने ठरविले की वायू तीन प्रकारांनी पोकळीत
जाऊ शकतात. (१) प्रकाशटच्या दाबून तयार केलेल्या
वडीतून. (२) झटिचम धातूच्या तुकड्यांतील फटीतून
(३) वारीद नळ्यांतून कांही विचित्र रीतीने वायू जाऊ
शकतात. परंतु या जाण्याचा वेग त्यांच्या इतर कोणत्याहि
धर्मांच्या प्रमाणांत असलेला आढळत नाही. उदा० उच्च
वायू नत्र वायूच्या हुपट वेगाने जाता परंतु त्यांच्या वि.

गुहत्वाचे प्रमाण १:१४ असे आहे. रबर, कर्ची मातीची
भांडी व पलाडियमसारख्या धातूंचे तुकडे यामूनून वायू
जातात की नाही व जात असल्यास त्यांचा वेग किती
असतो यावरहि त्याने प्रयोग करून पाहिले. त्याला आढ-
ळून आले की कांही विवक्षित धातूंच्या सान्निध्यांत विवक्षित
वायू ठेवले असता त्या सान्निध्याच्या योगानेच ते त्या धातू-
तून पळीकडे जातात. या रीतीने त्याने प्राणवायूचा थोडासा
भाग हुवतून निराळा काढला होता.

वायूंच्या गतीनंतर त्यांचे लक्ष द्रव्यांच्या गतीकडे वेधले.
त्याने पदार्थांचे दोन भाग केले. एक मिटासारखा म्हणजे
अनुत्फटिक (क्रिस्टलाईड) व दुसरा सरसासारखा म्हणजे
प्रतिस्फटिक (कोलॉइड). पैकी पहिल्या वर्गाचे अभिसरण
(डिफ्यूजन) फार होते व दुसऱ्या वर्गाचे कमी होते. तुर-
टीचे द्रावणाच्या अभिसरणांने दोन विभाग करता येतात.

१ पालाशगंधकित २ स्फटगंधकित. कारण पहिल्या
लवणांचे अभिसरण फार होते व दुसऱ्यांचे कमी होते.
द्रावण पाणी घालून पातळ केल्यास अभिसरणाच्या वेगाच्या
प्रमाणांत फरक पडत नाही. परंतु कांही मर्यादेच्या पळीकडे
द्रावण पातळ केल्यास मात्र अभिसरणाचा वेग कमी होतो.

१८३३ त त्याने दाखविले की स्फुरिक प्राणिलाचे तीन
आम्ल तयार होतात व यावरून बहुअनाम्लिक (पॉलिक्सीक)
आम्लांचे अस्तित्व त्याने सिद्ध केले. या बहुअनाम्लिक
आम्लांतील प्रत्येक उच्चअणुवट एक एक धातूचा अणु
येऊ शकतो. १८३१ त लवणांतील स्फटिकजलाचे त्याने
निरिक्षण केले. यांत असा चमत्कार आढळला की कित्येक
लवणांन पाण्याऐवजी मद्यसारहि स्फटिकांत राहू शकतो.
अशा लवणांस " मद्यसारित " म्हणतात. १८६३ त त्याने
एक " प्रकृतीच्या घटनेसंबंधी विचार " या नांवाचा
लेख लिहिला. त्यांत तो म्हणतो की जगांत असलेले निर-
निराले पदार्थ एकाच प्रकारच्या अणूंचा निरनिराळी रूपे
आहेत. त्याच्या मरणांतर जी शास्त्रीय प्रगति झाली
त्यांतील विचारांचा अंकर प्राहामच्या विचारांत होता असे
यावरून दिसते व म्हणूनच हा लेख फार मजेदार वाटतो.
याचा रसायनशास्त्राची मूलतत्वे हा ग्रंथ १८३३ त प्रसिद्ध
झाला. त्यानंतर त्याच्या अनेक आवृत्त्या निघाल्या व अनेक
भाषांत भाषांतर झाले. " पदार्थविज्ञान व रसायनशास्त्रा-
तील शोध " हा ग्रंथ १८७६ त प्रसिद्ध झाला.

ग्रीन जॉन रिचर्ड (१८३०-१८८३)—हा सुप्रसिद्ध
इतिहासकार ऑक्सफोर्ड येथील एका व्यापाऱ्याचा मुलगा
होता. मॅग्डेलन कॉलेजस्कूल व जीसस कॉलेज यामध्ये त्याचा
अभ्यासक्रम झाला. पुढे तो धर्मोपदेशकाचा धंदा करू
लागला. गरीब लोकांची दुःस्थिति निवारण करण्याकडे त्याचे
नेहमी लक्ष असे. इतिहास हा त्याचा आवडता विषय होता;
व त्याने त्याचा फार काळजीपूर्वक अभ्यास करण्यास सुरुवात
केली होती. ' सॅटरडे रिव्यू ' या सामाहिकाला त्याने पुष्कळ

लेख लिहून दिले होते प्रकृतीच्या अस्वास्थ्यामुळे त्यांनी धर्मोपदेशकाचा धंदा सोडून इतिहासाचे अध्ययन करण्यास सुरुवात केली. १८६८ मध्ये त्यांनी लॅंबिय येथे लायब्रेरिअनची जागा पत्करली. १८७४ मध्ये त्यांनी 'शॉर्ट हिस्ट्री ऑफ दि इंग्लिश पीपल' हे छोटेखानी पुस्तक लिहिले. हे अतिशय लोकप्रिय ज्ञान्यामुळे ग्रीनने यामध्ये बरीच माहिती घालून या पुस्तकाचे चार मोठे प्रंथ केले. याशिवाय १८८२ मध्ये 'दि मेकिंग ऑफ इंग्लंड' व १८८३ मध्ये 'दि कॉन्क्रेट ऑफ इंग्लंड' हे महत्त्वाचे प्रंथ त्यांनी प्रसिद्ध केले. इतिहासाविषयी भरपूर माहिती त्याच्या ग्रंथांत सांपडते. तो मॅटोन येथे मरण पावला.

ग्रीन थॉमस हिल (१८३६-१८८२)—हा इंग्लिश तत्वज्ञ याँकेशायरमधील वर्कनेरकेस्टरी येथे जन्मला. रूग्नी व वेलेियड कॉलेज येथे त्याचे शिक्षण झाल्यानंतर तो ' नैतिक तत्वज्ञाना'चा प्रोफेसर झाला. सामाजिक प्रथांचा त्याने आस्थापूर्वक अभ्यास केला असल्यामुळे त्याचे तत्कालीन समाजावर मोठे वजन बसले होते. 'इंडोडक्शन टु ह्युमन ट्रीटाय्ज ऑन ह्युमन नेचर' व ' प्रोलेगोमेना टु एथिक्स' हे त्याचे दोन प्रसिद्ध ग्रंथ आहेत. मनुष्य हा आधिभौतिक शक्तीचा परिपाक होय हे ह्युमन म्हेणगेने त्याने सप्रमाण खोडून टाकून आत्मतत्त्व हे तृतीय्या बुडाशी आहे असे मत प्रतिपादन केले आहे.

ग्रीन रोवर्से (१९६०-१९९२)—हा कवि नॉरविच येथे जन्मला.त्याचे शिक्षण केंब्रिज व ऑक्सफोर्ड येथे झाले. स्पेन, इटली इत्यादि देशांतून प्रवास करून आल्यानंतर त्यांनी लेखनाचा व्यवसाय पत्करला. आंग्लनाटयवाङ्मयाचा हा एक जनक होता. त्यांनी पुष्कळ नाटके, कविता व लेख लिहिले. ' स्कॉटिश हिस्टरी ऑफ जेम्स दि फोर्थ', ' ओल्ड फ्यूरिओसो' ही त्यांची दोन नाटके प्रसिद्ध आहेत.

ग्रीनलंड—डेन्मार्कच्या ताब्यांत असलेली ग्रीनलंड ही एकच वसाहत होय. १९११ साली या वसाहतीचे क्षेत्रफळ ४६७४० चौ. मै. होते व लोकसंख्या १३४४९ होती. ग्रीनलंडमधील सर्वांत मोठी वसाहत सिट्रोब्रुह्न ही असून त्या ठिकाणी ७८९ लोक होते. रॅकेन्सेन ही सर्वांत लहान वसाहत आहे. ग्रीनलंडचा बराचसा भाग झुवप्रदेशात आहे. ग्रीनलंड आणि युरोप व अमेरिका हे परस्परांशी सागरांतपीत कच्च्यांनी जोडले गेले आहेत. ग्रीनलंडच्या पूर्वेस उत्तर अटलांटिक समुद्र, नॉर्वेजियन व ग्रीनलंडचा समुद्र, पश्चिमेस डेन्हीस व वाकिनच्या सामुद्रधुन्या, उत्तरेस झुवसमुद्र व दक्षिणेस केप फेअरवेल हे लहानसे वेट आहे. ग्रीनलंडची सर्वांत अधिक लांबी १६५० मैल व सर्वांत अधिक रुंदी ८०० मैल आहे. ग्रीनलंडच्या शोधासंबंधीची माहिती 'उत्तरझुवप्रदेश' लेखांत दिली आहे.

ग्रीनलंडमधील सत्तन प्राणी, हे अमेरिकेतील सत्तन प्राण्यांसारखे आहेत. कस्तुरीमृग, शहामृग, कुत्रा, लांडगे,

इत्यादि प्राणी युरोपमधील त्या त्या प्राण्यांपेक्षा अमेरिकेत सांपडणाऱ्या त्या त्या प्राण्यांशी अधिक सारखे दिसतात. याशिवाय, अस्वल, कोल्हे, ससे इत्यादि पशूहि या ठिकाणी आढळतात. सीलमासा व देवमासा यांची ग्रीनलंडच्या समुद्रांत समृद्धि आहे. ग्रीनलंडमध्ये ६८ प्रकारचे पक्षी सांपडतात असे प्राणिशास्त्रकोविदांनी म्हटले आहे. वनस्पतिशास्त्रज्ञांच्या मते ग्रीनलंडमध्ये ११३ प्रकारच्या वनस्पती सांपडतात. टसियुझक या अगदी उत्तरेकडील वसाहतीत बाग तयार करण्याचे प्रयत्न झाले पण त्यांत यावे तसे यश आले नाही. उमनक या अगदी उत्तरेकडील वसाहतीत जी मोठी बाग आहे, तीत मुळा, टर्निप-फळे, लेटिस कोबी इत्यादि अनेक प्रकारची फळे व भाज्या दृष्टीस पडतात. जॅकोबशेव्हन येथील बागहि सुंदर आहे. ग्रीनलंडमध्ये वटाटे, कांकच्या, स्ट्राबेरी, इत्यादीहि जिन्नस होतात. फुलझाडांचीहि संख्या येथे बरीच आहे. ग्रीनलंडमधील हवामान अगदी अनिश्चित स्वरूपाचे असते. क्षणांत कडक ऊन तर क्षणांत दाट धुकें, वर्षाचा वर्षाव आणि शीतसमीरण, असले देखावे तेथे नेहमी पहाण्यास सांपडतात. ग्रीनलंडच्या मध्यप्रांताची हवा साधारणतः युरोपातील हवेप्रमाणे नेहमी थंड असते. परंतु काही ठिकाणाची थंडी मात्र सैवोरिया येथील थंडीप्रमाणे कडक असते. तेथील जमीन बहुधा र्फाळ्यादित असते. मृगजळ व अरण्यप्रकाश ग्रीनलंडमध्ये नेहमीच पहावयास सांपडतो.

ध्या पार व रा जय व्य व स्था.—ग्रीनलंडमधील सर्व व्यापारावर डच सरकारचे नियंत्रण असून कोपनहेगन येथील अधिकारी व ग्रीनलंडमध्ये असलेले सरकारी नोकर याच्या ताब्यांत व्यापारासंबंधी सर्व कारभार असतो. राज्यव्यवस्था व व्यापार नीट चालवा म्हणून पश्चिम किनाऱ्याचे दोन विभाग करण्यांत आलेले आहेत व त्यास इन्स्पेक्टोरेट्स म्हणतात. कोपन हेगन येथील डायरेक्टर ऑफ दि वॉर्डल जबाबदार असणाऱ्या दोन गव्हर्नरांच्या ताब्यांत बरोल इन्स्पेक्टोरेट्स असतात. प्रत्येक इन्स्पेक्टोरेटचे अनेक जिल्हे असतात व प्रत्येक जिल्ह्यात काही अधिकारी असतात. पश्चिम किनाऱ्याच्या याजुत व्यापाराची मुख्य ठिकाणे ६० आहेत. देवमासाची चरबी पैदा करणे व ती कोपन हेगनला पाठविणे हे काम मेपासून नोव्हेंबरपर्यंत मुख्यतः करण्यांत येते. हिवाळ्यांत सील मासे मारण्याचा धंदा करण्यांत येतो. ग्रीनलंडच्या लोकांकडून कच्चा माल घेणे व त्यांना युरोपातील माल पुरविणे हे काम सरकारी व्यापारखात्याकडून मुख्यतः करण्यांत येते. दरवर्षी मालाच्या किमती मुकर करण्यांत येतात आणि एस्किमो व डेन्मार्क येथील व्यापारी भाव सरकारी रीत्या प्रसिद्ध होतो. इन्स्पेक्टरनां व्यापारावर देखरेख ठेवण्याचा अधिकार असतो व त्यांना मॅजिस्ट्रेटचीहि सत्ता असते. १८७७साली प्रत्येक जिल्ह्यांत ए. कौन्सिल स्थापण्यांत आले. त्यासाली म्युनिसिपल कौन्सिलहि अस्तित्वात आली.

प्रतिवर्षी दोन सभा भरतात व सर्व काम एस्किमो भाषेतूनच चालते. वरील कौन्सिलांतील अधिकाऱ्यांना दिवाणी व फौजदारी अधिकार असतात.

ग्रीनलंडचे रहिवाशी साधारणतः दगडाच्या व गवताच्या शोषकांत राहतात. परंतु तेथील डॅनिश रहिवासी लांकडाच्या इमारती बांधून त्यांत रहातात. पश्चिम किनाऱ्याच्या उत्तरेकडील भागांत वॉडेसमिडे, व्हिन्सन श्वाब व जेकब शाव्ह ही व्यापाराची मुख्य ठिकाणे असून दक्षिणेकडील विभागांत ज्यूलिअनेदाब, प्रोडेरिकहाव, सुफरटॉपेन व हॉलस्टेन्वर्ग ही व्यापारी शहरे आहेत. पूर्वकिनाऱ्यास अँगुमासालिक हे ठिकाण व्यापाराबद्दल तेथे महशुर आहे. देवमाशाचे व सील माशाचे तेल काढण्याचा धंदा तेथे चांगला चालतो. सील माशाचे तेल, सीलमासे, कोल्हे, पक्षी, देवमाशाची चरबी व अस्बर्लाची कातडी वगैरे माल परदेशी पाठविण्यांत येतो. नॉर्स लोकांच्या वसाहतीच्या काळांत वॉलरस नांवाच्या प्राण्याचे दांत व कातडे परदेशांत पाठविले जात असे, पण हल्ली या मालास फारसे महत्त्व देण्यांत येत नाही.

इतिहास—इ. स. १७२ मध्ये एरिक दि रेड याने ग्रीनलंडचा शोध लावण्याकरतां सफर केली. १८५ साली तो आईसलंड येथे परत आला व लगेच दुसऱ्या वर्षी त्याने आपल्याबरोबर पुष्कळ लोक घेऊन ग्रीनलंडमध्ये वसाहत स्थापन केली. थोडक्याच अवधीत या मुळखांत राहण्याकरतां पुष्कळ लोक येऊ लागले व त्यामुळे अबध्या दोन वर्षांच्या अवधीत ऑस्टर बिगड व वेस्टर बिगड अशा दोन वसाहती अस्तित्वांत आल्या. यांपैकी एक वसाहत दुर्बीच्या ज्यूलियनेहाव जिल्ह्यामध्ये व दुसरी गोडथाव जिल्ह्यांत होती. या ठिकाणी लांकडाची थडगी, मृतांचे सांगाडे व रूनिक् लिपीमध्ये लिहिलेले शिलालेख सांपडले आहेत व त्यावरून या वसाहती द्विजे स्थापन झाल्या होत्या त्या विषयी अनुमान काढतां येते. दहाव्या शतकांत नॉर्वे-मधून नास लोक ग्रीनलंडमध्ये वसाहत करण्यास आले परंतु तःपूर्वी या भागांत मूळचे रहिवासी जे एस्किमो लोक त्यांची वस्ती होती असेंहि ग्रीनलंडमध्ये सांपडलेल्या अवशेषांवरून दिसून येते. नास लोक धाडशा असल्याकारणाने त्यांनी समुद्रावर पुष्कळ सफरी केल्या व उत्तर ध्रुवाच्या प्रदेशांत देखील ते गेले होते, असे १४ व्या शतकातील क्रानिक लिपीमध्ये लिहिलेल्या एका शिलालेखावरून आढळून येते.

नॉर्वेचा राजा ओलफ स्ट्रिग्न्डसन याच्या कारकीर्दीत लीफ एरिकसन याने ख्रिस्ती धर्माची या ग्रीनलंडमध्ये प्राणप्रतिष्ठा केली. बाराव्या शतकांत ज्यूलियनेहाव जिल्ह्यांत गरोलरगांधी ग्रीनलंडमध्ये एक मोठे ख्रिस्ती चर्च स्थापन झाले होते. याशिवाय नास लोकांनी ग्रीनलंडच्या ज्या ज्या भागांत वसाहती स्थापन केल्या त्या प्रत्येक वसाहतीचे एक स्वतंत्र चर्च होते. तेराव्या शतकांत ग्रीनलंडची

शासनपद्धति आईसलंडप्रमाणेच गणसत्ताक असल्याचे आढळते. १८१४ पर्यंत ग्रीनलंड हे नॉर्वेच्या ताब्यांत होते पण त्यानंतर ते डेन्मार्कच्या राज्यांत मोडून लागले. ऑस्टर बिगड व वेस्टरबिगड या वसाहती १४ व्या शतकापर्यंत भरभराटीत होत्या. पण पुढे नॉर्वेच्या लोकांचे लक्ष या वसाहतीकडे कमी होत चालल्यामुळे या वसाहतींना उतरती कळा लागली व पुढे पुढे तर या वसाहतीकडे कोणी लुकूनहि पाहणासे झाले. १७२१ मध्ये यूरोपीयन लोकांचे पुन्हां इकडे लक्ष वेगले व या वर्षी नॉर्वेच्या हन्स एगडे नांवाच्या एका पात्राने गोडथावजवळ एक वसाहत स्थापन केली. यावेळी ग्रीनलंडमध्ये एस्किमो लोक रहात असत. त्या लोकांशी डागेडे याला बरेच झगडावे लागत असे पण शेवटी मोठ्या चिकाटीने त्याने तेथे ख्रिश्चधर्माचा फैलाव केला. १८ व्या शतकांत या वसाहतीमध्ये रहाण्यास येणाऱ्या लोकांपैकी बरेच लोक गुन्हेगार होते. १७७४ साली या वसाहतीचा व्यापार करण्यासाठी एक खासगी कंपनी स्थापन झाली होती. पण पुढे नॉर्वे सरकारने सर्व व्यापार हाती घेतला. १७७५ मध्ये ज्यूलियनेहाव शहर वसविण्यांत आले. १८०८-१८१४ या अवधीत युद्ध सुरू झाल्याने ग्रीनलंडचे नॉर्वे व डेन्मार्कशी असलेले दळण वळण बंद करण्यांत आले होते पण ते लवकरच पुनर्वत सुरू झाले. त्यानंतर ग्रीनलंड येथील वसाहत हळूहळू भरभराटक पावत आहे.

[संदर्भग्रंथ—जोसेफ फिस्कर—दि डिस्कव्हरीज ऑफ दि नॉर्समेन इन अमेरिका (लंडन १९०३); हॅन्सएगडे—डिस्कव्हरीज ऑफ ग्रीनलंड (लंडन १७४५); कांट्रस—हिस्टरी ऑफ ग्रीनलंड (२ भाग लंडन १८५०); रिक्-डॅनिश ग्रीनलंड (लंडन १८७७); एच रिक्-येल्ट ऑफ दि एस्किमो (लंडन १८७५).]

ग्रीनिच—ग्रीनिच हे इंग्लंड देशातील लंडनच्या आग्नेयिकडील मुख्य बरो. याच्या उत्तरेस थेम्स नदी, पूर्वेस ब्रुलविच, दक्षिणेस ल्युविशॅम व पश्चिमेस डेप्टफर्ड आहे. लोकसंख्या (इ. स. १९२१) १०२०००. ग्रीनिचचा प्रथम उल्लेख एथेलेडच्या वेळी येतो. या वेळी डॅनिश आरमारचे येथे एक ठाणे होते.

ग्रीनिचच्या फार महत्त्वाच्या इमारती म्हणजे इस्पितळ व वेधशाळा ह्या होत. ग्रीनिच इस्पितळ हे नांव अद्यापि कायम असून १८७३ त येथे रॉयल नेव्हल कॉलेज (आरमारी विद्यालय) स्थापन झाले. या ठिकाणी ग्रीनिच हाऊस नांवाचा एक राजवाडा होता. ह्या ठिकाणी आठवा हेनरी, मेरी व इलिझाबेथ यांचा जन्म झाला व ६ वा एडवर्ड येथेच मरण पावला. चवथा एडवर्ड, आठवा हेनरी, पहिला जेम्स व पहिला चार्लस यांनी राजवाड्यांत वेळोवेळी सुभारण केल्या. राजसत्ता स्थापन झाल्यावर दुसऱ्या चार्लसनं ह्या राजवाडा पाहून सत्ताच्या इस्पितळानी पश्चिम बाजू

वांधली. अशाच अर्धवट स्थितीत ही इमारत विलयम व मेरी यांनी खलाशांसाठी इस्पितळ म्हणून दिली. १७०५ मध्ये हे इस्पितळ पुरु झाले. ह्या इस्पितळाला मिळणाऱ्या देणग्या सारख्या वाढत गेल्या. येथे रॉयल नेव्हल कॉलेजची स्थापना झाल्यावर इन्फर्मरी सोमिन्स हॉस्पिटल सोसायटीस देण्यांत आली. इस्पितळाच्या दक्षिणस ग्रीनिच पार्क आहे. यांत प्रसिद्ध राजवेषशाळा आहे. हिची स्थापना इ.स. १९७१ त नौकानयन व नाविक ज्योतिष या दान्यांची प्रगती होण्यास केले. देशातील प्रमुख शहरांस दुरोज एक वाजतां विद्युत्संदेशांनं वरोवर वेळ कळविण्यांत येते. ग्रीनिचच्या याम्योत्तर रेपेवरून बहुतेक ठिकाणी याम्योत्तरवृत्त (रेखावृत्त) मोजण्याची पद्धत चालू आहे. पूर्वी ह्या ठिकाणी मंत्रिमंडळ्यची एक वार्षिक मेजवानी होत असे. १८९४ साली झालेली मेजवानी शेवटचीच होती. येथील धर्ममंदिरांत तुल्क (क्रि.व. १७५९) व गवई टॅलिस यांना पुरण्यांत आले. ग्रीनिच वरतून पार्लमेंटांत एक सभासद निवडून दिला जातो.

ग्रीस—हा देश यूरोपखंडाच्या आग्नेय टोंकास व बाल्कन द्वीपकल्पाच्या अगदी दक्षिणभागांत आहे. रोमन लोकांनी प्राचीन देशाला दिलेले हें नांव थोडेबहुत मोघम होतें. पूर्वीच ग्रीक लोक आपल्या देशाला व आपल्या जातिबांध्यांना हेल्लास, हेल्लेस या नांवांनी संबोधित असत. त्यांचा देश म्हणजे थेसलीतील पिथओटिसमधील एक भाग (गिष्हा) होता.

प्राचीन ग्रीस देशाला हेल्लास म्हणत असत. हा देश जेव्हां पूर्णपणें भरभराटींत होता त्या वेळची त्याची मर्यादा म्हणजे साधारणपणें पश्चिमेकडे अंत्रेगिआ आखाताच्या उत्तर किनाऱ्यापासून पूर्वेकडे पेनिअसच्या मुखापर्यंत गेलेल्या रेपेपर्यंतचा भाग होय. इ. सनापूर्वी ३८६ पर्यंत मेलिडोनिआ आणि ग्रेस यांत मोडत नव्हते. येथील लोक नेहमी व्यापारी गलयतें व आरमार वाळगीत असत. ईजिअन समुद्र किंवा द्वीपसमूह हें त्यांच्या राष्ट्राचें केंद्रस्थान होय. हा देश फार जैंगारळ असल्यामुळे स्वाभाविकपणें त्याचे गिष्हा इतिहासक भाग पडले आहेत. प्राचीन काळी हे भाग १७ इति व प्रत्येक भागांत स्वतंत्र राज्य होतें.

भौ गोलिक वर्णन.—थेसलीमधील कांहीं ठिकाणें सोडून या देशाचा कोणताहि भाग समुद्रकिनाऱ्यापासून ५० मैलांहून दूर नाही. याचें क्षेत्रफळ पोर्तुगालपेक्षां कमी आहे, परंतु समुद्रकिनाऱ्याची रेवा स्पेन आणि पोर्तुगालच्या समुद्रकिनाऱ्याच्या रेपेपेक्षां मोठी आहे. जमिनीत बरीच आखातें शिरलेली आहेत व समुद्रांत ठिकठिकाणी बेटे आहेत. येथील पर्वतांच्या रांगांची संख्या बरीच असून या रांगांची बरीच गुंतागुंत झालेली आहे; त्यामुळे तेथील लोकांना सुष्कीच्या मार्गानें दळणवळण ठेवण्यास कठिण पडतें पण त्यांना समुद्रावर जाणें सुलभ असल्यामुळे ते आपले दळण-

वळण जलमार्गानें चालू ठेवितात. देशाच्या या नैसर्गिक स्थितीमुळे तेथील लोक फार स्वदेशाभिमान व एक प्रकारच्या विशिष्ट वळणाचे बनले. तेथील लोकांत व्यापारी धाडस व त्याचप्रमाणें काव्य आणि कला यांची अभिरुचि होती.

पर्वत.—पिंडस पर्वतांची रांग; माहुरोव्हौनोपी रांग; कॅनुिअनपर्वत; हेळोरो पर्वत, कटाबंधपर्वत, एटोलिआ आणि अकारनीनआ, किओना; ह्या सर्वांत उंच पर्वत आहे; न्हूडूसि, लिआकौरा, पासाइओव्हौनो, एलाटीज, अंटिकामधील पर्वत, मोरिआमधील पर्वत—शिगिआ, चेल्मोस, ओलोनोस आणि व्हाइडिआ; आरगोलिड द्वीपकल्पांत शशिआस एलिआस हें शिखर सर्वांत उंच आहे; व टेटेटम पर्वतांची रांग; हे पर्वत होत. जास्त तटबंदीची आणि महत्त्वाची ठिकाणें म्हणजे अँकोक्रोरिन्थस, इयोम, लारिस्ना, अँकोपोलिस, टिरिन्स, आणि कझिआ हीं होत.

नद्या.—येथे फार थोड्या नद्या असून त्याहि अगदी लहान आहेत. त्यांत साल्विआ, मन्व्होपांटोचोव्हेंददा, असप्रोपोटगो, सफिआ आणि व्हासिलिको या मुख्य होत.

सरोवरे.—कलॉ, त्रिचोनिअ, कोपेस, फेनिअस आणि स्टिम्फालस हीं सर्वांत मोठी आहेत.

मैदाने.—थेसलिस, थोडोशिआ, मेसेनिआ, अरनास, एलिस आणि माराथन हीं मुख्य वदरें आहेत.

समुद्र किनारा.—उपसागर आणि आखातें यांनी सर्व समुद्रकिनारा भरून गेला आहे. एजिना आणि लिपांटो हीं आखातें मुख्य आहेत. याशिवाय मोरिआच्या किनाऱ्यावरहि आखातें आहेत.

ज्वालामुखी पर्वत.—येथे ज्वालामुखी पर्वत मुळीच नाहीत. तरी पण सांटोरिन बेटांतील ज्वालामुखी पर्वत जवळ असल्याकारणानें त्यांच्या स्फोटाचे व भूकंपाचे धके येथे नेहमी वसतात. योतुशिआमधील लाफिस्टिम नांवाच्या पर्वताचे थंड झालेले तोंड अजून अस्तित्वांत आहे.

वनस्पती.—येथील वनस्पतींचें दक्षिण इटाली व आशिया मायनरमधील वनस्पतींचा बरेच साम्य आहे. समुद्रसपाटीपासून निरनिराळ्या उंचीच्या प्रदेशांत निरनिराळ्या प्रकारची झाडे व वनस्पती होतात. १५०० फूट उंचीपर्यंतच्या प्रदेशांत नारिंगी, खजूर, अंजीर, द्राक्षे, कापूस, तंबाखू वगैरे होतात.

प्राणी.—आरिस्टॉटलपर्यंतच्या काळांत सिंह असे. हल्लीं असल, लांडगे, कोल्हे, रामडुकर, हरिण, ससे, वगैरे जातीचे पशू असून ३५८ जातीचे पक्षी, ६१ जातीचे सर्पटगारे प्राणी व २४६ जातीचे मासे आढळतात.

हवामान.—येथील हवा स्पेन आणि इटली येथील हवेपेक्षां जास्त उष्ण व थंड आहे. कांहीं ठिकाणी हवेमध्यें एकदम फेरफार होतात. वसंतकाल अगदी थोडा असतो. मार्च महिन्यांत उन्हाळा कडक असतो. पण उत्तरेकडून

येगाऱ्या थंड वाऱ्यामुळे ती जास्त वाढत नाही. शरदृवृ-
तील हवा सर्व ऋतूतील हवेपेक्षा जास्त रोगट असते. हिवा-
ळ्यांतील हवा सौम्य असते. पावसाचे मान निरनिराळ्या
ठिकाणी निरनिराळे असते.

इ. स. १९१२ पर्यंत ग्रीसचे क्षेत्रफळ २५०१४ चौ. मै.
होते. पण बाल्कन युद्धात ईजियन समुद्राच्या कांड्या
मॅसेडोनिया, एपिरस, क्रेट इत्यादि मुख्य मिळाल्यामुळे
ग्रीसचे क्षेत्रफळ १,८०,९९,९०८ चौ. किलोमीटर झाले.
१९२१ साली ग्रीसची लोकसंख्या ६७,२७,८७७ इतकी होती.

ग्रीक लोकांची साधप्रस, अॅनाटोलिया, बाल्कन संस्थाने,
ईजिप्त इत्यादि ठिकाणी वरीच संख्या होती. अमेरिकेंतहि
दरवर्षी पुष्कळच ग्रीक लोक वस्तीसाठी जात असत. १९१४
साली ग्रीसमधून ४५८८१ लोक अमेरिकेंत गेले. व यानंतर
१९१५-२० च्या दरम्यान ग्रीसमधून अमेरिकेंत जाणाऱ्या
लोकांची सरासरी २६५०० होती.

लोक.—ग्रीक, अल्बेनियन व व्होलाच या तीन वंशांचे लोक
आढळतात. आणि ग्रीक लोकांची संख्या सर्वांत जास्त
आहे व त्यांत इतर वंशांचे लोक मिसळून एक झाले आहेत.
युरोपांतील इतर राष्ट्रांप्रमाणे येथील हल्लीचे लोकहि मिश्र
वंशाचे आहेत. यांच्या मूळ उत्पत्तीविषयाचा प्रश्न बराच वाद-
प्रस्त आहे. हल्लीचे ग्रीक प्राचीन ग्रीक लोकांचे वंशज आहेत
असा सर्वसाधारण समज आहे व ह्या समजुतीमुळे राष्ट्राची
योग्यता जास्त वाढली आहे. उत्तरग्रीस आणि मोरिआमधील
मूळच्या लोकांची जागा ८ व्या शतकाच्या शेवटी स्लाव्ह
लोकांनी घेतली आणि हल्लीचे ग्रीक लोक बायझन्टाइन आणि
स्लाव्ह यांच्या पासून बनलेल्या मिश्र वंशाचे आहेत असे
काहीं शास्त्रज्ञांचे मत आहे. या मतावर बरीच टीका
होऊन हल्ली साधारणपणे असे ठरले आहे की ग्रीसचा मुख्य
भाग आणि मोरिआ या दोन ठिकाणचे लोक स्लाव्ह वंशाचे
नसून हेलेन वंशाचे आहेत.

ग्रीक लोक उच्च प्रकारच्या संस्कृतीचे होते व त्यामुळे
इतर लोकांचा ते आपल्यांत अंतर्भाव करून घेत असत ही
गोष्ट जरी खरी आहे तरी इतके पूर्णपणे साम्य होव्याला
हेलेन लोकांचीच संख्या त्यांत जास्त असावी.
वाटोळे तोंड, लांब व थोडेसे गडडासारखे नाक, सारखी
दंतपंक्ति, उत्साहपूर्ण आणि विशेष चमक मारणारे डोळे
ह्या हल्लीच्या लोकांच्या तोंडवळ्याचा साधारण नमुना आहे.
उत्तम शरीरप्रकृतीचे लोक आरकॅडिया, ईजियन बेटे आणि
क्रीट या ठिकाणी सांपडतात.

अल्बेनियन लोक स्वतःतः स्किपेटर म्हणतात व ग्रीक
लोक त्यांना आरब्यानिटे म्हणतात. हे टोस्क वंशाचे आहेत.
१४ व्या शतकाच्या पूर्वार्धात त्यांनी दंशांतर केले. अल्बे-
नियन लोकांचे वसाहत करण्याचे काम तुर्की लोकांनी वेद
पाडले. हे लोक हळूहळू हेलेन लोकांत मिसळले. आतां
सर्व अल्बेनियन लोक ग्रीक भाषा घाले शकतात. परंतु बरी

ते अल्बेनियन भाषाबोलतात. हे लोक बहुतेक शेत-
करी पेशाचे आहेत.

व्होलाच लोक आपल्याला अरोमानि म्हणजे रोमन
वंशाचे समजतात. यांच्यापैकी बहुतेक धनगराचा किंवा
ओझे वाहणाऱ्यांचा धंदा करणारे आहेत. व ते नेहमीं
एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी हिंडत असतात. ह्या
लोकांतील जे शहरांत रहाणारे आहेत त्यांच्यावर बहुतेक
हेलेन संस्कृतीचा पूर्ण पगडा बसलेला आहे
व ह्यांना व्यापारकरण्याची जास्त चटक लागली
आहे. डॉगराळ प्रदेशांतील भटकणाऱ्या लोकांना
आपला राष्ट्रीय वाणा व आपल्या चालीरीती कायम ठेवल्या
आहेत आणि यांच्यापैकी बरेच लोक जरी ग्रीक भाषा बोलू
शकतात तरी त्यांना आपली लॅटिन भाषा अजून सोडली
नाहीं. ह्यांचे ग्रीक लोकांशी फारच थोडे लग्नेवाहसंबंध
होतात. हे बहुतेक अशिक्षित आहेत व त्यामुळे ग्रीक लोक
त्यांना तुच्छ मानतात. दहाव्या शतकाच्या सुमारास आयो-
नियन बेटांत बऱ्याच इटालियन लोकांचा भरणा झाला
व त्यामुळे तेथील उच्च दर्जाच्या ग्रीक लोकांच्या भाषेत व
धर्मांत बराच फेरफार झाला. इटालियन लोकांचे बरच्या
वर्गातील लोकांशी लग्नसंबंधहि होऊं लागले. खालच्या
वर्गाच्या किंवा शेतकरी वर्गाच्या लोकांवर इटालियन
संस्कृतीचा अगदी परिणाम झाला नाही. शेवटी इटा-
लियन लोकांचे ग्रीक लोकांशी पूर्णपणे तादाम्य झाले. स्वातं-
त्र्यासाठी लढाई होण्यापूर्वी येथे तुर्की लोकांची संख्या ७००००
होती. परंतु लढाईनंतर हे लोक येथून नाहीसे झाले.

राष्ट्रीय गुण धर्म.—प्रातःचे ग्रीक लोक सारख्या
गुणधर्माचे आहेत व त्यांचे गुणधर्म शेजारच्या राष्ट्रांतील
लोकांपेक्षा अगदी भिन्न आहेत. हे राष्ट्रीय ध्येय डोळ्यापुढे
ठेवून जुटीने काम करितात व स्वतःला इतर राष्ट्रांपेक्षा उच्च
प्रकारचे समजतात. पूर्वकडील भागांत हे नेहमीं जास्त
सुधारलेले असल्यामुळे मॅसिडोनियन, रोमन आणि तुर्की
लोकांनी जरी त्यांना जिंकले तरी त्यांच्या सुधारणेची त्यांच्या-
वर छाप पडत असे. त्यांचे बुद्धिधाममर्थ्यहि दांडगे असल्यामुळे
पुढे होणाऱ्या राष्ट्रांच्या उलाढालीत त्यांना बरीच जागा
मिळाली. यांच्या देशाभिमानाच्या कळकळीविषयी विचार
करतांना यांची हंगेरियन लोकांशी तुलना करण्यास हरकत
नाहीं. ह्या कळकळीचे कधी कधी उद्दामपणांत आणि असहि-
ष्णुतेत पर्यवसान होण्याचा संभव असतो व कधी कधी त्यांची
विवेकबुद्धि नाहीशी होऊन त्यांना अविवेकाची व धाडसाची
कामे करण्याची बुद्धि होते. परंतु शेवटी या कळकळीमुळे
त्यांना आपले राष्ट्रकार्ये साधले ही पूर्ण खात्री असते. मोठ्या
पासून लहानापर्यंत सर्व लोकांत राजकीय विषयांची चर्चा
होते. प्रत्येकजण या बाबतीत आपले स्वतंत्र मत देतो.
त्यामुळे घोंटाळा उडतो व कौणतीहि गोष्ट प्रत्यक्ष रीतीने
घडून न येतां उलट हाडाबाडंबरच माजते. यांच्या पैकी प्रत्येक

सैनिक सेनापति आहे व प्रत्येक खलाशी ॲडिमरल आहे असे म्हटले आहे. यामुळे कोणचेहि कार्य एका तत्वाला अनुसरून चालत नाही. यूरोपाय राष्ट्रांत हे लोकसत्ताक राज्य पद्धतीचे सर्वांत जास्त चाहते आहेत. सामाजिक दृष्ट्या यांच्यांत जातिभेद मुळावच नाही. हे फार तीक्ष्ण बुद्धीचे, चौकस, प्रसंगाबघानी आणि शोधक आहेत. पण यांचे ज्ञान फार खोल गेलेले नसते. यांना अंगभेदूनतीचा विशेष कंटाळा आहे. अलीकडील शास्त्रीय ज्ञान संपादन करण्याकडे त्यांची प्रवृत्ति नाही. हे उत्साहपूर्ण, आनंदी, कर्तबगार, दयाळू, परकीयांशी मिळून मिसळून वागणारे, अतिथ्य करणारे, नौकरचाकरांवर दया करणारे, वेतानं व काटकसरीने वागणारे, कुटुंबांत मिळून मिसळून वागणारे आहेत. त्यांच्यावर पारतंत्र्याचे जोखब नेहमी राहत गेले व त्यामुळे त्यांच्या अंगा वरच बुध्दुण आले. ते लवकर क्षुब्ध होऊन त्यांचा राग अनावर होण्याचा फार संभव असतो. हे धार्मिक आहेत पण त्यांच्यांत धर्मवेडेपणाचे खूळ नाही.

चा ली री ती.—शहरांत आणि खेड्यांत प्राचीन आचार-विचारांचेच वर्चस्व असून आढळून येते. शहरांतून उच्च दर्जाच्या लोकांची फ्रेंच चालीरीतीचे अनुकरण करण्याकडे जास्त प्रवृत्ति दिसून येते. खेडेगांवांतील बायका समाजांत मोकळ्या रीतीने वावरत नाहीत व त्यांचे हक्क पुरुषांपेक्षा कमी दर्जाचे आहेत. जन्म, धर्मदीक्षा, लग्न, आणि प्रेतांचे दहन करणे या विषयीचे विधी फार गमतीचे आहेत व काहीं विधी फार पुरातन काळापासून चालत आलेले आहेत. सामान्यतः स्वच्छतेकडे आणि आरोग्याकडे दुर्लक्ष केले जाते. नृत्यकला फार लोकप्रिय होती. जुना, सुंदर राष्ट्रीय पोषाख वरच्या दर्जाच्या लोकांनी टाकून दिला आहे. बायकांच्या पोषाखांत बरेच वैचित्र्य आढळते.

राज्यकारभार.—येथील कारभार राजाच्या हाती असतो. गादी वंशपरंपरेने पुरुषांच्याकडे चालत येते; परंतु वंशांत जर पुरुष नसला तर गादीचा वारसा स्त्रियांकडे जातो. आगष्ट १८६३ च्या संवत्सराच्या क्रांतिरत्तमध्ये राजाला 'हेलेन लोकांचा राजा' ही पदवी दिली गेली आहे. राजा अठराव्या वर्षी कायदेशीरपणे वयांत येतो. गादीवर बसतांना त्याला धर्मोपदेशकापुढे शपथ घ्यावी लागते. राजकीय घटना २९ ऑक्टोबर १८६४ पासून चालत आलेली आहे. राजा आणि लोकनियुक्त (एक) मंडळ यांच्यामध्ये कायदे करण्याचा अधिकार वांटून घेतलेला असतो. १९०६ साली या मंडळाचे १७७ डेप्युटी होते. १९११ साली कौन्सिल ऑफ स्टेटची पुनर्घटना झाली. सध्या कार्यकारी सत्ता राजाच्या हाती असते; पण या सत्तेची जबाबदारी त्याच्यावर नसून त्याने निवडलेल्या मंत्र्यांवर असते. या शिवाय सरकारी नेमणूका करणे, कायदे करणे, नाणे पाडणे वगैरे अधिकारहि राजाकडेच असत. परराष्ट्रीय काम करणारे ७ प्रधान असतात. वेवमधील डेप्युटी सध्या (१९१९) ३३२ आहेत.

स्थापनाकारभार.—यासाठी देशाचे २६ भाग केलेले असून, प्रत्येक भाग प्रिकेक्टच्या ताब्यांत आहे. २६ भागांचे ६९ पोटभाग आणि या पोटभागांचे ४४५ कॅम्प्यून केले आहेत. लोकनियुक्त डिपार्टमेंटल कौन्सिलची प्रिकेक्टला मदत असते. मेयरच्या अध्यक्षतेखाली आणखी कॅम्प्यूनल कौन्सिल असे.

शिक्षण.—येथील लोक बुद्धिवादी आहेत व शिक्षणाच्या बाबतीत त्यांचे पाऊल वरचे पुढे गेलेले आहे. खेड्यांतील लोकांनाहि शिक्षणाची गोडी असल्यामुळे तेथे शाळा स्थापन केलेल्या आहेत. शेतकरी वगैरे लोकांची मुले उच्च शिक्षणासाठी अर्थन्तमध्ये येत, व तेथे मोलमजुरी करून राहिलेल्या वेळांत विश्वविद्यालयांत शिक्षण मिळविण्यासाठी जात. ओथो हा राजा गादीवर आल्यानंतर लवकरच प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे केले गेले. १९१०-११ साली ३५५१ प्राथमिक शाळा, ४१ हायस्कूल, २८४ दुय्यम शाळा ६ व्यापारी शाळा व २ शेतकी शाळा होत्या. अर्थन्तमध्ये २ विश्वविद्यालये होती. शेतकीच्या शास्त्रीय शिक्षणाकडे वरचे दुर्लक्ष केले जाई. धर्मशास्त्राच्या शिक्षणाच्या दोन शाळा होत्या. व्यापारी आणि औद्योगिक शिक्षणाची एक शाळा असून तिच्यापासून लोकांना वराच फायदा होत रासे. अर्थन्तमध्ये त्रिशिक्षणासाठी एक मोठी शाळा होती व ती १५०० मुली होत्या. या शिवाय इतर शाळा व विश्वविद्यालये होती.

धर्म.—धर्मासंबंधी सर्व कारभार मिनिस्ट्री ऑफ एज्युकेशनच्या ताब्यांत आहे. चर्चेचा कारभार होली सिनोडच्या कडे आहे. धर्मविरुद्ध वागणाऱ्याला दंड करण्यासाठी चर्चे सरकारी मदत मार्ग शकते.

शेती.—हा देश मुख्यत्वेकरून शेतीचा आहे. यानी भरभराट शेतीच्या उत्पन्नावर अवलंबून आहे आणि येथील अर्धेअधिक लोक शेती आणि तसंबंधी इतर धंदे यांवर आपली उपजीविका करतात. मैदानांतील आणि खोऱ्यांतील जमीन अतिशय सुपीक आहे आणि जेथे पाण्याचा पुरवठा पुरेसा असतो तेथे पिकेहि उत्तम निघतात. आतांपर्यंत जे राजे होऊन गेले त्यांनी हक्के दुर्लक्ष केल्यामुळे शेतकीची जुनी पद्धतच चालू आहे. सुधारण्या आजूतांचा आतां हळू-हळू उपयोग करण्यास सुरुवात झाली आहे. जमीन फार असली म्हणजे ती भागांने लावून देतात. थेसली प्रांतातील जमीन विशेष सुपीक आहे. १९१८ साली ग्रीसमधील पेरणीखाली आलेल्या जमिनीचे प्रमाण १४१५६३३ हेक्टर होते. १९१८ साली या जमीनीचे उत्पन्न १५९१५२६०२४ इकमे झाले. गहू, मका, मस्ट, ऑलिव्ह तेल, ओट इत्यादि मुख्य धान्ये ग्रीसमध्ये पिकतात. या साली शेतकीसुधारणा करण्यासाठी स्थापना झालेल्या संस्थांची संख्या ७३० होती व त्या संस्थांच्या सभासदांची संख्या एकंदर २७०५१ होती. १९१४ सालच्या गणनेप्रमाणे ग्रीसमध्ये (वाल्कन युद्धानंतरचा संपा-

दित्त मुलूख धरून) १६००००० हेक्टर जंगल होते. या जंगलाचे उत्पन्न ३८०००००० रुकमे होते. १९१८ साली प्रीसमध्ये १५४४१२० रुकमे किंमतचे मासे पकडण्यांत आले. १९१९ साली मासे पकडणाऱ्या जहाजांची संख्या १९४१ होती व मासे पकडणाऱ्या लोकांची संख्या ७६७९ होती.

खा णी.—चांदी, शिसें, जस्त, कॉपरमॅंगनीज, मॅगनेशिया, लोखंड, गंधक आणि कोळसा हीं मुख्य खनिजद्रव्ये येथें सांपडतात. बुरुंद, मीठ, चक्रीचा दगड आणि जिप्सम हीं बऱ्याच प्रमाणांत सांपडतात व हीं खोदून काढण्याचें काम सरकार स्वतः करतें.

व्या पा र खा णि उ यो ग धं दे.—प्रीक लोकांची व्यापाराकडे नैसर्गिक प्रवृत्ति असल्यामुळे व नौकायनाची त्यांना आवड असल्यामुळे लिब्टांटमधील वराच व्यापार त्यांच्या हातीं आला होता. तुर्कस्तानचा धान्याचा सर्व व्यापार प्रीसच्याच ताब्यांत आहे. १९२० साली प्रीसमध्ये २१३१०३८३२१ इतक्या रूकमेची आयात झाली व ६६४११२६४७ इतक्या रूकमेची निर्यात झाली. १९२० मध्ये प्रीसचें नौकायल २९८९०३ टन होतें. प्रीसजवळ या साली २२८ आगबोटी व १०४८ जहाजे होती.

का र खा ने — इसवी सन १९२० साली प्रीसमध्ये एकंदरीत २२११ कारखाने असून त्यांत काम करणाऱ्यांची संख्या ३६३१२४ होती. कारखान्यांत एकंदर ८७१४४५०८ रूकमेचा माल तयार झाला. या कारखान्यांपैकी ५७० कारखाने वाफेच्या जोरावर व ३८२ बिजेच्या साहाय्याने चालत होते. या कारखान्यांत तेल ढाढणें, कापड विणणें, चामडी तयार करणें, इत्यादि धंदे चालू असतात. प्रीसमध्ये लोखंडाची पैदास सर्व धातूपेक्षा अधिक आहे. १९१८ मध्ये या खाणांतून ६८००० मेट्रिक टन लोखंड निघाले. जस्त १८००० टन निघाले व लिग्नाईट धातू २१४००० टन निघाली. १९१८ त या खाणांतून बाहेर काढलेल्या धातूंची किंमत २०९२०००० फ्रँक्स झाली. येथें लिग्नाईट धातू काढणारी सोसायटी कायनेंन्सियरेड प्रीस, इतर धातू काढणारी कॅपेसी फ्रँकिस, ड माइन्स, ड लारियम, मॅनेसाइट काढणारी एल डेपियन, एन रफायल इत्यादि खोदकंपन्या प्रसिद्ध आहेत.

प्रीसमध्ये मजुरांचा प्रश्न १९१८ पर्यंत फारसा विकट नव्हता. पण १९१८ साली मात्र मजुरांमध्ये मजूरीच्या प्रश्नांने प्रीसमध्ये थोडी फार खळबळ उडाली. १९१९ साली जवळजवळ ३०० संप झाले त्यांत २०० सरकारनें सल्लोल्यानें मिटवले. १९१८ साली मजुरांच्या संस्थांची बेरीज ९१८ होती. महायुद्धानंतर सार्वराष्ट्रिक मजूरपरिषद वाशिग्टन येथें भरली होती. त्यांत ठरलेल्या अटींना प्रीसनें पूर्ण पध्दती दिली. त्याप्रमाणें मजुरांचे तास आठ करण्यांत आले. १९१४ मध्ये मजुरांच्या हितासाठी पुष्कळ कायदे करण्यांत आले होते.

दळणवळण.—१९१९ साली प्रीक रेल्वेची लांबी २३०७.५ किलोमीटर होती. पुढें सॅलोनिका ते कॉन्स्टांदिनोपलपर्यंत रेल्वे हाल्यानंतर ७०० किलोमीटरची भर पडली. मार्च १९१९ च्या तहानें ३४० किलोमीटरची वाढ झाली. याशिवाय कवळा ते डूम इत्यादि ठिकाणी रेल्वे यांपण्याचें काम चालूच आहे. प्रीसमध्ये वैमानिक दळणवळण आर्यापि सुरू झालेलें नाहीं.

ल ष्कर.—प्रीसची पूर्वीची लष्करी स्थिति समाधानकारक नव्हती. १८९७ सालच्या लढाईत सैन्यांतल बरेच दोष उपडकीस आले व त्यामुळे लष्कराची पुनर्घटना करण्याची योजना तयार करण्यांत आली. या नव्या योजनेप्रमाणें शांततेच्या वेळी १८८७ बरिष्ठ अधिकारी, विनकमिशनाचे अधिकारी इतर लोक आणि ४०९९ घोडे व खेचरे ठेवण्याचें ठरविलें आणि लढाईच्या वेळी कमीतकमी १२०००० सैन्य लढाईवर पाठवावयाचें आणि ६०००० स्वदेशी सैन्य ठेवावयाचें असे ठरले. या योजनेस मूर्तस्वरूप देण्यास अतिशय खर्च लागत असल्यामुळे ही योजना अंशतः अमलांत आणायची नाहीं असें १९०६ सालांत ठरविलें. येथें लष्करी शिक्षण सक्तीचें आहे आणि या शिक्षणाची जबाबदारी वयाच्या २१ व्या वर्षापासून सुरू होते.

सं ष्ति क स्थि ति.—१८९८-१९१३ या काळाच्या दरम्यान प्रीसनें पुष्कळदां कर्ज काढलें होतें. वालकन युद्धामुळे तर प्रीसची आर्थिक स्थिति अधिकच खालावत चालली. पुढें महायुद्धाला सुरवात झाल्यावर तर, प्रीसला पुष्कळच कर्ज काढावें लागलें. १९२१ साली प्रीसचें एकंदर कर्ज ३००००००००० रूकमे इतकें होतें. १९२१ साली प्रीसचें उत्पन्न ५९७०११००० इतकें रूकमे असून खर्च २००५३०४००० इतका होता.

प्रा ची न इ ति हा स.—प्रीस देशाचा इतिहास म्हणजे कोणत्याहि एक जात अशा एकाच राष्ट्राचा इतिहास नसून तो भिन्न भिन्न व एकमेकांपासून अगदी स्वतंत्र असणाऱ्या अशा राजकारणविशिष्ट जातींचा इतिहास आहे. म्हणून प्रीक इतिहासांत घडलेल्या वृत्तांची जन्त्री देत न वसतां त्या वृत्तांची कारणमीमांसा करणें, या इतिहासापासून कोणते सिद्धांत काढतां येतील व काय बोध घेतां येईल हें पाहणें व त्याचप्रमाणें एकंदर जगाच्या सुधारणेंत प्रीस देशाचें महत्त्व काय आहे याचा विचार करणें हेंच जास्त सयुक्तिक व फायदेशीर होईल.

अशा पद्धतीनें प्रीसचा त्या देशावर रोमन लोकांचा अम्मल सुरू होईपर्यंतचा (ख्रि. पू. १४६) इतिहास चवथ्या विभागांत (बुद्धोत्तरजग, प्र. ४ थें—प्रीक संस्कृतीची व्यापकता) दिला आहे. त्याचा सारांश पुढीलप्रमाणें आहे.

(१) पुराणवस्तुसंशोधनशास्त्रीय पुराव्यावरून प्रीसच्या इतिहासाचा आरंभ ख्रि. पू. ३ व्या किंवा ४ व्या सहस्रकापासून धरला पाहिजे.

(२) माथसीनांयुग व होमरयुग यांचा संबंध जोडता येतो. पण पुराणवस्तुयुग आणि ख्रिस्त पू. ८ व्या शतकापासूनचे ऐतिहासिक युग यांच्यामध्ये मोठे खिडार आहे.

(३) ख्रि. पू. १२ व्या शतकाच्या सुमाराच्या माहितीला आधार होमरची काव्ये हा आहे.

(४) ख्रि. पू. ८ ते ६ व्या शतकापर्यंतच्या काळांत ग्रीकांचा व्यापार व वसाहत यांची वाढ होत होती.

(५) ख्रि. पू. ७ व्या ते ४ व्या शतकांत बेजवाबदार (टायरंट) राजे होऊन गेले. पण त्यांच्या ग्रीक संस्थानांना अनेक फायदे झाले.

(६) ख्रि. पू. ६ व्या व ५ व्या शतकांत ग्रीकांची पर्शियन लोकांवरोबर युद्धे झाली त्यांत अखेर ग्रीकांना विजय मिळाला.

(७) ख्रि. पू. ४८० ते ३३८ पर्यंतच्या काळाला महायुग (ग्रेट एज) म्हणतात. त्यांत प्रथम अथेन्सचे, नंतर स्पार्टाचे व शेवटी मॅसिडोनियाचे वचस्व होऊन एकंदर ग्रीस देशाची सर्व अंगांना फार भरभराट झाली व ग्रीकसंस्कृति अनेक देशांत पसरली.

(८) ग्रीक लोकांचे लष्करी गुण व भौतिक शास्त्रांचे ज्ञान यांचा फायदा इराणी लोकांना करून घेतला.

(९) हिंदुस्थानांतील ज्योतिषशास्त्र, नाट्य, कलाकौशल्य वगैरेवर झालेल्या ग्रीकसंस्कृतीच्या परिणामावद्दलची माहिती पहिल्या विभागांत (हिंदुस्थान आणि जग, प्र. ११ वें) दिली आहे.

(१०) सीरियामध्ये भाषा व चालीरीती यांवर ग्रीकसंस्कृतीचा बराच परिणाम झाला.

(११) ईजिप्तमध्ये देश्य संस्कृतीने ग्रीक संस्कृतीच्या प्रसारास फार अडथळा केला. फक्त अलेक्झांड्रिया हें शहर ग्रीक संस्कृतीचें केंद्र बनलें होतें.

अलेक्झांडरच्या स्वाभ्यांमुळे ग्रीक संस्कृतीचा दूरवर प्रसार झाला. पण नंतर लवकरच सर्व ग्रीस रोमन सत्तेखाली जाऊन ग्रीसच्या इतिहासास निराळें वळण लागलें.

रोमनकारकीर्दाचा काळ (ख्रि. पू. १४६ ते सन १८००) :— ग्रीस रोमचे अंकित वनल्यावर रोमन सीनेटने कमिशन नेमून ग्रीसची पुनर्घटना करण्याचा त्या कमिशनला हुकूम केला. कॉरिन्थ शहराने सर्वांत जास्त विरोध केला असल्यामुळे तें शहर उध्वस्त करण्यांत येऊन तेथील रहिवाशी गुलाम म्हणून विकण्यांत आले. एका शहराचे दुसऱ्या शहराशी असलेले व्यापारी दळणवळण नियंत्रित करण्यांत आलें व सर्व साधारण लोकांच्या हातीं असलेली राजकीय सत्ता काढून घेण्यांत येऊन ती इस्टेटदार वर्गाच्या हातीं देण्यांत आली. अथेन्ससारखी जीं जैत्यांच्या प्रीतींतील संस्थाने होती त्यांचे राजकीय हक्क कायम ठेवण्यांत आले. मॅसिडोनियाच्या गव्हर्नराला देखरेखीचा अधिकार देण्यांत आला.

यापुढे विरोध करणें व्यर्थ आहे असे पाहून ग्रीक लोकांनी या व्यवस्थेस मुकाट्याने मान्यता दिली. पारतंत्र्याच्या यातना किती भयंकर असतात याचा आतां ग्रीक लोकांना चांगला अनुभव येऊ लागला. रोमन व्यापारी व भांडवलवाले यांच्या अपहारयुद्धांमुळे व अपाशांपणामुळे कित्येकांना आपल्या अर्थांत आवडत्या अशा कलाकौशल्याच्या वस्तू विकण्या लागल्या. सरकारी अधिकाऱ्यांच्या जबरदस्तीमुळे त्यांना नजराणे देतां देतां व त्यांचा आदरसत्कार करतां करतां ग्रीक लोकांच्या नाकी नव येऊ लागले. इटाली व लिव्हूट यांच्या दरम्यान प्रत्यक्ष दळणवळण सुरू करण्यांत आल्यामुळे ग्रीक व्यापाराला जबरदस्त धक्का बसला. पशुपालनाचा धंदा मात्र ग्रीक लोकांच्याच हातीं ठेवण्यांत आला होता. परंतु त्यापासून धर्मोत्तांचाच तेवढा फायदा होऊं लागल्यामुळे भांडवलवाला बर्षे व गरांब बर्षे यांच्यांतील विरोध विकोपाला जाऊन गरीबांची फारच दैना होऊं लागली.

पांचे व ज्यूलिअस सीझर यांच्यांत झालेल्या युद्धांत ज्यूलिअस सीझरला जय मिळून ग्रीसचे आधिपत्य ज्यूलिअस सीझरकडे गेलें. सीझरच्या खुनानंतर ग्रीक लोकांनी वृत्तचक्राचा वास्तु घेतली. ख्रि. पू. ३९ या वर्षी पोलापोनीज सेक्सटस पाँपिअसच्या ताब्यांत देण्यांत आलें. याच्या पुढील काळांत ग्रीसवर मार्क अँटोनीचा अंमल होता. लढायांचा खर्च भागवाव म्हणून यानें ग्रीसवर जबरदस्त कर लादण्यास सुरुवात केली. सैन्यांच्या खर्चाची तरतूद करतां करतां ग्रीसचे साधनवळ संपुष्ट खालास झाले व देशाचे दुष्काळापासून संरक्षण करण्याला फारच त्रास पडला.

आगस्टस वादशाहाच्या अमदांनांत येसली संस्थान मॅसिडोनियांत सामील करण्यांत आलें व वार्काच्या संबंध ग्रीस देशाचा एक प्रांत वनविण्यांत येऊन त्याला अक्रेइआ हें नांव देण्यांत आलें. रोमन साम्राज्याखाली ग्रीसची आर्थिक स्थिति फारशी सुधारली नाहीं. रोमन लोकांच्या चैनी भागवितां याव्या म्हणून पुष्कळ नवीन धंदे काढण्यांत आले पण त्या धंद्यांपासून ग्रीकांचा फायदा न होतां इटालियनांचे खिसे गरम होऊं लागले. भांडवलवाले व जमीनदारवर्ग यांच्या हातांत सर्व संपत्ति जाऊन मध्यम वर्गाचे फारच हाल होऊं लागले व बऱ्याचशा लोकांना उदरनिर्वाह चालविण्याची देखील पंचाईत पडू लागली.

रोमन राज्यव्यवस्था :— अक्रेइआ प्रांताची राज्यव्यवस्था सीनेटकडून काढून घेऊन ती वादशाही प्रतिनिधीकडे सोंपविण्यांत यावी अशी ग्रीक लोकांना टायबेरिअस वादशाह्याला इ. स. १५ मध्ये विनंत केली. ही नवीन व्यवस्था मान्य करण्यांत आली पण ती फार दिवस टिकली नाहीं. इ. स. ४४ मध्ये क्लॉडीअस वादशाहानें फिरून अक्रेइआ प्रांत सीनेटच्या स्वाधीन केला. इ. स. ६६-६७ या वर्षी नारो वादशाहानें ग्रीसला भेट दिली. ग्रीक लोकांना केलेल्या

द्विजाऊ आदरसकारानें खुप होऊन त्यांन खंडणी भर-
ण्याच्या कारारापासून ग्रीसला मुक्त केलें व आपल्या भेटांच्या
स्मरणार्थ ग्रीसला स्वराज्याची देणगी वहाल केली. परंतु
या देणगीपासून ग्रीक लोकांचा कांहीं फायदा होऊ शकला
नाहीं. कारण अवेस्पेशियन बादशाहांन ही देणगी रद्द केली
व अकेइआचा फिहून प्रांत बनवून त्यांवर जास्त कराचें
आँझ लादलें. दुसऱ्या शतकांतील बादशाहांनी मात्र ग्रीसची
सुयत्ता वाढविण्याचे मनापासून प्रयत्न केले. हॅड्रिअन बादशा-
हानें राहिलेली खंडणी माफ करून निरनिराळ्या जाचक करां-
पासून ग्रीसची मुक्तता केली. ग्रीक लोकांत राष्ट्राध्य भाव-
नांचे पोषण व्हावें म्हणून त्यांन अथेन्स येथे ग्रीक संस्कृ-
तीचे बंधन करणारी एक काँग्रेस स्थापन केली व रोम येथेहि
त्या संस्कृतीचा सन्मान व्हावा म्हणून त्यांन कांहीं संस्था
स्थापन केल्या.

तिसऱ्या शतकांत ग्रीसला परकीय स्वाऱ्यांपासून फार
त्रास झाला. इ. स. १७५ मध्ये कॉस्टोबोसी नामक टोळी
मध्य ग्रीसपर्यंत चाल करून गेली होती. परंतु स्थानिक
जुजवी फौजेने त्वरा करून टोळीवाल्यांना हांकून लावलें.
इ. स. २५३ त या टोळीनें फिहून ग्रीसवर चाल करून
जाण्याचा प्रयत्न केला. पण थेसलोनिका शहरानें जोराचा
विरोध केल्यामुळे या वेळींहि टोळीवाल्यांना यश आलें
नाहीं. इ. स. २६७-२६८ त गॉथिक टोळ्यांनी अकेइआ प्रांता-
वर स्वारी करून अथेन्स व इतर कांहीं शहरें काबीज
केलीं पण रोमन आरगाराची एन वेळीं कुमक आल्यामुळे
स्वारीवाल्यांना पिटाळून लावण्यांत आलें.

पहिल्या कॉन्स्टंटाइन बादशाहाच्या अमदानांत ग्रीसचे
हेलास, पेलापोनेरास, नीकापोलीस व इतर वेटें असे लहान
लहान तुकडे पाडण्यांत आले. थेसली शहर मॅसिडोनियांत
सामील करण्यांत आलें. ज्या पद्धतीच्या योगानें
मध्यवर्ती सरकारला विनचूकपणें उत्पन्न मिळत जाईल
अशां कर उकळण्याची पद्धत तयार करण्यांत आली. सर्व
घटना रोम येथील म्युनिसिपालिटीच्या धर्तींवर तयार
करण्यांत आल्या. कॉन्स्टंटीनोपल हें राजधानीचें ठिकाण कर-
ण्यांत आलें. ईजिप्तपासून युफ्रसिन व ईजिअन समुद्रापर्यंत
पूर्वेकडे व्यापारी रस्ते खुले करण्यांत आल्यामुळे मंदाव-
लेल्या व्यापाराला फिहून चलन मिळालें. ज्यांच्या मिळ-
कती अल्प होतेया अशांची स्थिति फार हलाखीची झालेली
होती. परंतु या वर्गाला निकुष्टावस्थेंत ठेवण्यांत सरका-
रच्या हिताला बाध होता. सरकारचे यत्नविषयक हित-
संबंध या वर्गाशी निगडित झालेले होते व यामुळे या
वर्गाची स्थिति सुधारणें सरकारला भाग पडलें. या कार-
णास्तव या वर्गाची स्थिति उत्तरोत्तर सुधारत जाऊन
देशाची सुयत्ता व भरभराट यांचे साधारण मान वाढत्या
प्रमाणेंत राहिले.

परंतु हीं भरभराट फार वेळ टिकूं शकली नाहीं. इ. स.
३७५ त ग्रीस देशाला एकामागून एक असे भूकंपाचे धक्के
पसूं लागल्यामुळे व इ. स. ३९५-९६ त व्हीजॉर्गोथ
लोकांनां स्वारी करून नेववेल तितकी संपत्ति लुटून नेल्या-
मुळे किर्येक शतकांपर्यंत ग्रीसला वर डोकें काढांन आलें नाहीं.

चवथ्या शतकांतील बादशाहांनी ग्रीक लोकांची खोटया
धर्मावरील (पेगन रिलिजन) प्रवृत्ता उडून जावी म्हणून पुष्कळ
प्रयत्न केले परंतु त्यांना फारसे यश आलें नाहीं. इ. स.
६०० पर्यंत हा असह्यमाचार (पेगॉनिझम) ग्रीसमध्ये चालू
होता; पण ख्रिस्ती धर्माच्या पुष्कळ दिवसांच्या सहवासानें
त्याचे स्वरूप बरेंच पालटलें होतें. पाद्री लोकांच्या मनमिळा-
ऊपणानें नेहमी लोकांचा पक्ष उचलून धरणाच्या खुबीदार
युक्तीमुळे अगोदरच ग्रीक लोकांचें मन ख्रिस्तधर्मोन्मुख
होऊ लागलें होतें. हळू हळू हे लोक ख्रिस्ती धर्माच्या जाळ्यांत
अडकूं लागले व शेवटीं संबंध ग्रीस देशानें या धर्माचा स्वाकार
केला. ५ व्या व ६व्या शतकांतील बादशाहांनां ग्रीकसंस्कृती-
विषयीं मुळांच आदर नसे. कॉन्स्टंस्टाईन व त्याच्यानंतर
गादीवर आलेल्या बादशाहांनां संबंध साम्राज्यांत रोमन
सुधारणा फैलावण्याचें धोरण स्वाकारलें होतें. या धोरणा-
प्रमाणें पहिल्या जस्टीनियन बादशाहानें ग्रीसमध्ये रोमन
कायदा लागू करून स्वराज्योपभोगी शहराचे इक काहून
घेतले व अथेन्स येथील ताबझानाचीं सर्व पीटें बंद केलीं.
याचा परिणाम असा झाला कीं लोकांनां आपल्या प्राचीन
संस्कृतीची विस्मृति पडली व हेलिनीज हें नांव टाकून देऊन
त्यांनां रोमन्स नांव स्वाकारलें. ग्रीकसंस्कृति अजीबात नष्टच
झाली असती, परंतु साम्राज्यांतलू प्रांतांचे पूर्वे व पश्चिम
असे वेगवेगळे भाग करण्यांत आल्यामुळे ग्रीक भाषेला
व चाळीरीतीनां पुनरपि त्यांचे अपस्थान प्राप्त होऊन, ग्रीक
संस्कृतीवरील हा प्रसंग एकदांचा टळला.

सहाव्या शतकाच्या शेवटीं स्लाव्हॉनिक टोळींनीं ग्रीसवर
स्वारी केली. स्लाव्हॉनीज व वेंडस या जातींनीं ग्रीसमध्ये प्रवेश
करून पुढें त्या ठिकाणीं जें कायमचें ठाणें दिलें त्याचें ही
स्वारी म्हणजे पूर्वनिवृत्त होय. स्लाव्हॉनिक लोकांचा
अंश वायव्य ग्रीस व पेलेोपेलेस येथें जितका दिसतो तितका
ग्रीसमध्ये दिसत नाहीं. इ. स. ७८३ मध्ये महाराज्ञी आय-
रीनी हिनें या लोकांविषयक सैन्य पाठवून, त्यांनां मध्यवर्ती
सरकारला खंडणी भरण्यास भाग पाडलें. इ. स. ८१० मध्ये
स्लाव्ह लोकांनीं पॅट्री काबीज करण्याचा प्रयत्न केला. पण तो
सिद्धीस गेला नाहीं. यापुढें ते बादशाहाचें एकनिष्ठ प्रजाजन
होऊन राहिले.

नायस्टाईन काळः—७ व्या शतकांत ग्रीसचे ४ विभाग
करण्यांत आले व प्रत्येक विभागावर एक वर्षाकरितां नेम-
लेल्या मुलफी व लष्करी अंमलदारांची नेमणूक करण्यांत
आली. तिसरा लोथो याच्या मूर्तिभंजक आह्वापत्रांमुळे चिह्न
जाऊन ग्रीक लोकांनीं इ. स. ७२७ त बंड उभारलें पण

वादशाही आरमारच्या जोरावर ते लरकरच मोडण्यांत आले. ७ व्या शतकांत ग्रीसचा व्यापार व उद्योगधंदे फिरून भरभराटीस आले. इटालींत लोकसत्ताक राज्यांचा उदय होईपर्यंत सर्वेच युरोपाला ग्रीस देशच रेशीम पुरवीत असे. १० व्या शतकांत वालुकन द्वीपकल्पांतील टोळ्यांनी फिरून ग्रीसवर स्वाभ्या करण्याला सुचवात केली. इ. स. ९२९ नंतर वल्गेरिअनांनी ग्रीसवर स्वारी करून इथ्यससपर्यंत शिरकाव केला. परंतु इ. स. ९९५त बायझेंटाईन सैन्याने सार्कीअ तथें त्याचा पराभव करून त्यांना पिटाळून लावले. इ. स. १०८४ मध्ये व्हालाकस येथील पशुचारणातुतारी टोळ्यांनी येसली शहर काबीज केले. त्याच वर्षी सिसिली येथील नॉर्मन लोकांनी आयोनियन वेदांवर स्वारी करून तेथे आपला पाय रावून घेतला. इ. स. १४५-८६ त याच लोकांनी थिबन व कॉरिथ ही शहरे मनसोक्त लडून काढली.

तुर्की विजय व तुर्क अंमल:—बायझेंटाईन साम्राज्य ढासळून पडल्यानंतर नवीन सुलूख भिळविण्याच्या लालसेने फ्रॅंकिश सरदारांनी ग्रीसवर हल्ले करण्याला सुरुवात केली. ग्रीसचा वायव्य भाग काय तो या स्वान्यापासून सुरक्षित राहिला. हा भाग खेरीज करून बाकीचा सर्व देश फ्रॅंकिश सरदार, व्हेनिशियन्स व इटालीतील साहसी लोक यांनी आपापसांत विभागून घेतला. इ. स. १३०८ पर्यंत येसली शहरावर एपी-रोट वंशाखेचा अंमल होता. या वंशाच्या मृत्यूनंतर ते शहर ग्रॅट कॅटलान कंपनीकडे गेले. इ. स. ११३१० त सार्डेन्याचा राजा स्टीफनडूशन यॉने ते काबीज केले. १३९७ च्या सुमारास तुर्कांनी ते आपल्या साम्राज्यास जोडून घेतले.

मध्य ग्रीसमधील मुख्य सत्ता बर्गंडियन घराण्याकडे होती. इ. स. १२९६ त या घराण्याला फ्रान्सचा राजा नववा लुई यॉने ड्यूकच्या पदाला चढविले. इ. स. १३११ मध्ये ग्रॅट कॅटलान कंपनीची झालेल्या युद्धांत फ्रॅंक लोकांचा पराभव झाला व मध्यग्रीसचे स्वामित्व स्पेन येथील भाडोत्री सैनिकांकडे गेले. कॅटलानांनी मध्यग्रीसमध्ये ७५ वर्षेपर्यंत मनसोक्त सुलतानी गाजविली व शेवटी पेलापोनेशस येथील नेरीओ आर्की(अईऊओली या सरदारांनी त्यांना तेथून हॉंकून लावले. इ. स. १४५६ त सुलतान दुसरा महंमद यॉने या नवीन घराण्याला अधिकारप्रष्ट करून मध्यग्रीस आपल्या साम्राज्यास जोडून घेतला. फ्रॅंच नॉर्डे जीअॅफ्रे व्हीलीहॉर्डेन यॉने पेलापोनीज जिंकून तेथे स्वतंत्र वंशाची स्थापना केली. इ. स. १४०० च्या सुमारास बायझेंटाईन राजपुत्रांनी या घराण्यापासून पेलापोनीज काढून घेऊन ते आपापसांत विभागून घेतले. इ. स. १४१५ मध्ये तुर्का सैन्यांनी मोरियामध्ये शिरून, तेथील कित्येक रहिवाशांना देश सोडून जाण्यास भाग पाडले. बायझेंटाईन राजपुत्र थॉमस यॉने खंडणी देण्याचे नाकारल्यावरून दुसऱ्या महंमदाने इ. स. १४५८ त फिरून मोरियावर स्वारी केली व

थॉमसला खंडणी देण्याशिवाय दुसरा मार्गच उरला नाही. इ. स. १४६० मध्ये मोरिया तुर्कस्तानला जोडण्यांत आला.

तुर्का राज्यव्यवस्थेखाली ग्रीसचे सहा लष्करी विभाग करण्यांत आले ते येणेप्रमाणे:—(१) मोरिया, (२) एपी-रस, (३) येसली, (४) युबोईआ, वोट्रिया आणि अंटिक व (५) आईदोलिया, आकानोनिया, व (६) उरलेला मध्य ग्रीस. सुलतानाच्या सैन्याला मनुष्यबळ पुरविण्याच्या अटी-वर प्रत्येक विभागातील काही जमिनी तुर्का रहिवाशांना तोडून देण्यांत आल्या. स्थानिक राज्यव्यवस्था पाहण्याचे काम प्रत्येक ज्ञातताील आर्चबिशपाकडे सोपविण्यांत आले.

इ. स. १४६३-७९ व १४९८-१५०४ या वर्षांच्या दरम्यान टर्की व व्हेनिस यांच्यांत वप्याच लढाया होऊन भूखण्डावरील इटलीच्या ताब्यांतील मुख्य मुख्य ठाणी तुर्क लोकांनी काबीज केली. १५०० च्या सुमारास ईजिप्ट समुद्राच्या आसपासचा प्रदेश तुर्कांनी पूर्णपणे काबीज केला. इ. स. १६८४ मध्ये तुर्कांचे लक्ष डान्यूबकडे गुंतले असल्यामुळे व्हेनिशियनांनी त्याचा फायदा घेऊन मोरियावर स्वारी केली. १६८७ मध्ये त्यांनी अवेन्स व लोपेटो ही शहरे देखील काबीज केली. १६९९ त कार्लोविट्स येथे तह होऊन मोरिया व्हेनिसला देण्यांत आला. परंतु इ. स. १७१५ मध्ये तुर्कांनी फिरून मोरियावर स्वारी केली व व्हेनिशियनांचा पराभव करून तो प्रान्त त्यांच्याकडून हिसकून घेतला. तुर्कांच्या वेजनाबदार व जुलमी राज्यपद्धतीमुळे ग्रीक लोक नेहमी असंतुष्ट असत. 'जेनीसरी' नामक तुर्की शिपायांच्या पायदळांत भरती होण्याकरिता मुलांची खण्डणी याची लागत असते व ही खण्डणी फारच क्रूरपणे वसूल करण्यांत येत असे. त्याचप्रमाणे तुर्का रहिवाशी एतद्देशीयांचा फार छळ करीत. या जुलूमाला ग्रीक लोक फार त्रासून गेले होते. तथापि आरंभी आरंभी भीतीमुळे ते आपला असंतोष वाहेर प्रगट करीत नसत. ही निराशाजनक स्थिति १८ व्या शतकापर्यंत चालू होती. परंतु १८ व्या शतकांत नवीन शाळा व नवीन विद्यापीठांच्या द्वारे शिक्षणाचा झपाट्याने प्रसार होऊ लागल्यामुळे लोकांना आपल्या पारतंत्र्याची जाणीव हळू हळू उत्पन्न होऊ लागली व शिक्षणाचा लाभ झाला असल्यामुळे असंतोष वाहेर प्रगट करण्याचे धैर्यही त्यांना प्राप्त झाले. वाढत्या शिक्षणामुळे आकांक्षाहि उत्तरोत्तर वाढू लागल्या व तुर्की अंमलापासून स्वतंत्र होण्याची इच्छा दिवसेंदिवस बळावू लागली.

ग्रीसच्या राजकारणांत युरोपियन राष्ट्र फारकरून ढवळा-ढवळ करीत नसत. परंतु इ. स. १७६४ त रशियाने ग्रीक लोकांना तुर्क सत्तेविरुद्ध घेतविता आल्यास पहावे म्हणून काही लोक सुद्धा ग्रीसमध्ये पाठविले. इ. स. १७६९ त रशियाचे सैन्य मोरियांत उतरले पण ते ग्रीक लोकांच्या राष्ट्रीय भावना शाबूत करू शकले नाही. इ. स. १७४४ त क्रचककैतराजी येथे रशिया व टर्की यांच्यांत जो तह झाला

त्यायोगे ग्रीक व्यापार भूमध्यसमुद्रावर क्षपात्राने वाई लागला व वाढत्या दळणवळणामुळे छुप्तप्राय झालेला ऐक्य-भावना ग्रीक लोकांत फिरून उदित झाली. पूर्वजांनी केलेल्या वैभवशाली कृत्यांचा व फ्रेंच राज्यक्रान्तीचा ग्रीक लोकांच्या मनावर विलक्षण परिणाम होऊन त्यांनी स्वातंत्र्यप्राप्तीचा प्रयत्न करण्याचा ठाम निश्चय केला. १८०० च्या सुमारास ग्रीसमध्ये १००००० लोकांसहया होती. पैकीं २००००० अल्बेनियन्स होते. तथापि मुसुलमानी सत्तेचा ग्रीक व अल्बेनियन्स यांना सारखाच तिटकारा असल्यामुळे या दोन जातींचे ऐक्य घडून येण्यास फार वेळ लागला नाही.

अ वी ची न इ ति हा स.—(१८००-१९२४) १९ व्या शतकाच्या आरंभी ग्रीस तुर्की आधिपत्याखालीच होता. परंतु स्वातंत्र्याची उपा अगोदरच दिरंग लागली होती व राष्ट्रीय स्वातंत्र्यप्राप्तीचा मार्ग सुलभ करण्याचे कार्य सुरू झालेले होते. तुर्क साम्राज्याचा पाया ढासळू लागण्याला १७ व्या शतकांतच सुरुवात झालेली होती. १९ व्या शतकांत साम्राज्यातील ख्रिस्ती प्रजेने प्रथम बंड उभारले. इ. स. १८०४ मध्ये सॅव्हिया व १८२१ त ग्रीस हे देश तुर्काविरुद्ध उठले. या दोन्ही देशांना बंडास प्रवृत्त करण्याला मुख्यतः रशिया कारणीभूत झाला. फार दिवसांपासून रशियाचा कॉन्स्टांटिनोपलवर डोळा होता. ग्रीसमधील ख्रिस्ती लोकांना तुर्काविरुद्ध धियावण्याच्या घोरणांत प्रथम महाराष्ट्री आना हिने सुरुवात केली व दुसऱ्या कॅथराईनने हेंच घोरण पुढे चालविले. इ. स. १७८१ त रशिया व ऑस्ट्रिया यांच्यांत सेगनमत होऊन तुर्की मुसुलमांची विभागणी करून त्या ठिकाणी दुसऱ्या कॅथराईनचा मुलगा कॉन्स्टन्टाईन याच्या आधिपत्याखाली वायझंटायन साम्राज्याची पुनरुत्थापना करावी असे ठरले.

फ्रेंच राज्यक्रान्तीने ग्रीक लोकांच्या राष्ट्रीय भावनांना चलन देऊन, त्यांच्यांत स्वातंत्र्यलासता उत्पन्न केली. लोकांत स्वाभिमान व स्वदेशाभिमान उत्पन्न व्हावा म्हणून निरनिराळ्या संस्था स्थापन करण्यांत आल्या. इ. स. १८१५ त एक क्रान्तिकारक संस्था स्थापन करण्यांत आली व मॉस्को, बुधारेस्ट, ट्राँस्ट व ग्रीसमधील प्रत्येक शहरी तिच्या द्वाखा निर्माण करण्यांत आल्या. इ. स. १८२० त आयोनिनाचा अल्पाशा याने सुलतानच्या सत्तेविरुद्ध बंड उभारले व तो या क्रान्तिकारक पक्षास जाऊन मिळाला. १८२१च्या मार्च महिन्यांत रशियाचा झार पहिला अलेक्झांडर याचा देहदक्षक व वरील क्रान्तिकारक संस्थेचा अध्यक्ष अलेक्झांडर सीलांटी हा लहानास सैन्य घेऊन मोलडेविह्यांत शिरला व त्याच महिन्यांत पेट्रासच्या आर्चबिशपने मॉरियांत बंडाचे निशाण उभारले.

या स्वातंत्र्याच्या युद्धांत ग्रेटब्रिटन, फ्रान्स व रशिया हीं तीन थलाढ्य राष्ट्र ग्रीसच्या बाजूने लढत असल्यामुळे ग्रीसला या युद्धांत विजय मिळाला व स्वातंत्र्यप्राप्तीसच केलेल्या

ग्रीक लोकांच्या प्रयत्नाला रोवटीं यश मिळाले. तारीख २० आक्टोबर १८२८ रोजी नेव्हारीनो येथे तुर्की आरमाराचा पराभव झाला व ग्रीसमध्ये स्वतंत्र राजसत्तेची स्थापना करण्यांत आली. तारीख ७ मे १८३२ रोजी लंडन येथील तहान्वये ग्रेटब्रिटन, फ्रान्स व रशिया या राष्ट्रांचींच्या संरक्षणाखाली ग्रीस हें स्वतंत्र राज्य आहे असे जाहीर करण्यांत आले. व्हेरियाचा राजा पहिला लुई याचा मुलगा ओटो याची ग्रीसच्या राजसिंहासनावर स्थापना करण्यांत आली. ओटो हा अनियंत्रितपणे व जुलमाने राज्य करू लागल्यामुळे सैन्याने चिडून जाऊन तारीख १५ सप्टेंबर १८४३ रोजी बंड उभारले व ओटोला राज्यघटना स्वीकारण्यास भाग पाडले. जवाबदार मंत्रिमंडळ, राजनियुक्त सैनिक व सार्वत्रिक मताधिकारानुसार निवडलेले लोकसभागृह इत्यादि संस्था स्थापन करण्यांत आल्या. ओटो याने प्रथम प्रथम या घटनेनुसार राज्यकारभार चालविला पण लवकरच तो फिरून बेजबाबदारपणे राज्य करू लागला. यामुळे १८६२ त सैन्याने फिडन बंड उभारले व 'राष्ट्रीय सभेच्या' संमतीने ओटोला पदच्युत करण्यांत आले. इ. स. १८६३ त इलेजविग-हॉलस्टेन-सॉडरबर्ग-ग्लुक्नबर्ग येथील राजपुत्र विल्यम जॉर्ज याला 'राष्ट्रीयसभेने' ग्रीसच्या रिकाम्या झालेल्या राजपदावर अधिष्ठित केले. तारीख १३ जुलै १८६३ रोजी ग्रेटब्रिटन, फ्रान्स व रशिया या संरक्षक राष्ट्रांनी या नूतन राजवंशाला आपली संमति दिली.

पहिला जॉर्ज हा गादीवर येतो न येतो तोंच कित्येक भानगडीचे राजकीय प्रश्न याच्यापुढे दत्त म्हणून उभे राहिले. इ. स. १८६४ त त्याला राष्ट्रीय सभेने तयार केलेली अत्यंत लोकसत्ताक स्वरूपाची अशी राज्यघटना स्वीकारणे भाग पडले. ग्रीसमध्ये अद्यापि होच राज्यघटना चालू आहे. क्रीट बेटांतील राज्यक्रान्तीच्या प्रयत्नाला ग्रीक सरकारचा पाठिंबा असल्यामुळे टर्की व ग्रीस यांच्यातील मित्रभाव दिवसेंदिवस कमी होत चालला होता. इ. स. १८६९ त क्रीट बेटांतील बंडाचा टर्कीने बीमोड केला व पॅरिस येथे भरलेल्या यूरोपीयन राष्ट्रांच्या परिषदेने टर्कीच्या वादग्रस्त प्रदेशाचा निकाल लावून तो निकाल मान्य करण्यास ग्रीसला भाग पाडले. रशिया व टर्की यांच्यातील युद्धाने ग्रीसमध्ये चलबिचल उडवून दिली. आपली सरहद्द वाढविण्याची ग्रीसची फार दिवसांपासून इच्छा होती व म्हणून बर्लिन येथील कॉंग्रेसने ग्रीसच्या आप्रहामुळे हा प्रश्न विचारांत घेतला. टर्की व ग्रीस यांनी होतां होईता या प्रदेशाचा गोडीगुलावने आपसांत निकाल लावून घ्यावा व सलोखा न झाल्यास यूरोपीयन राष्ट्रांनी मध्यस्था करावी असे कॉंग्रेसने ठरविले. त्याप्रमाणे नवीन सरहद्द कोट्टन क्रीटपर्यंत आंलण्यांत यावी ही ही कॉंग्रेसने सुचवून ठेवले. ग्रीस व टर्की यांनी या प्रश्नाचा विचार करण्याकरितां एका संयुक्त कमिशनचा नेमणूक केली. पण बर्लिन कॉंग्रेसने आपण दिलेली

सरहद्द टर्की मान्य करीना. तेव्हा ग्रीसने युरोपियन राष्ट्रांना मध्यस्थी करण्याविषयी विनंति केली. त्याप्रमाणे इ. स. १८८१ च्या जुलै महिन्यांत सहा युरोपियन राष्ट्रे, ग्रीस आणि टर्की यांचे संयुक्त कमिशन नेमण्यांत येऊन त्या कमिशनच्या अनुमते एक नवीन सरहद्द आखण्यांत आली. यायोगे १३३९५ चौरस किलोमीटरांचे क्षेत्र व ३००००० लोकांसह्या ग्रीसच्या राज्याला जोडण्यांत आली.

या वेळी ग्रीसच्या राजकारणातील दोन विरोधी पक्षांचे पुढारीपण ट्रीकूपस व डेलीआनीज या दोन पुढाऱ्यांकडे होतें. १८८२ मध्ये ट्रीकूपस याला मुख्य प्रधानाची जागा देण्यांत आली. परंतु त्यानें राज्यकारभारांत घडवून आणलेल्या सुधारणा लोकांना न आवडल्यामुळे त्याला लवकरच म्हणजे १८८५ त आपल्या जागेचा राजीनामा द्यावा लागला व डेलीआनीज याला मुख्य प्रधान निवडण्यांत आले. डेलीआनीज हा तुर्कद्वेषी धोरणाचा पुरस्कर्ता होता. वल्गेरि. याच्या संघर्शांत कांहीं भानगड उपस्थित झाल्यामुळे त्यानें ताबडतोब सैन्य व आरमार यांची लढाईकरितां हालचाल सुरू केली. परंतु इतर राष्ट्रांनी या कृत्याचा कडक निषेध केल्यामुळे डेलीआनीज याचा नाइलाज होऊन त्याला आपल्या अधिकाराचा राजीनामा देणे भाग पडलें. ट्रीकूपस याची फिरून मुख्य मंत्रिपदावर योजना करण्यांत आली. डेलीआनीज यानें युद्धाची तयारी करण्यांत बराच पैसा खर्च केल्यामुळे राज्याची वसूलविषयक परिस्थिति सुधारण्याचें काम आतां ट्रीकूपसवर जबर कर लादण्यास सुरवात केली. याचा डेलीआनीज यानें फायदा घेऊन ट्रीकूपसविषयी लोकांच्या मनांत अप्रति उत्पन्न करण्याच्या प्रयत्नास तो जारीनें लागला. कर हलके करण्याचें लोकांनां अभिवचन देऊन त्यानें लोकांचीं मनें आपल्याकडे वळवून घेतलीं. निवडणुकींत ट्रीकूपस याचा पराभव झाला व फिरून डेलीआनीज याची अधिकारावर योजना करण्यांत आली. परंतु वसूलविषयक अडचणीला डेलीआनीज तोंड देऊं न शकल्यामुळे राजानें त्याला अधिकारावरून दूर करून ट्रीकूपस याला मंत्रिपदावर बोलाविलें. ट्रीकूपस अधिकारसूत्रें हातीं घेतो न घेतो तोंच त्याच्यांत व राजांत कांहीं गैरसमज उत्पन्न होऊन त्याला फिरून राजीनामा देणे भाग पडलें. यानंतर फक्त एकदांच ट्रीकूपस यानें मुख्य मंत्र्याचें काम केलें. १८९५ त त्यानें आपल्या अधिकाराचा व त्याबरोबरच राजकारणाचा निरोप घेऊन तारीख ११ एप्रिल १८९६ रोजी परलेकीं प्रयाण केलें.

तारीख २३ एप्रिल १८९६ रोजी ट्रीकूपसच्या प्रेताचा अथेन्स येथें मोठ्या समारंभानें दफनविधि करण्यांत आला. ऑलिम्पियन उत्सवाच्या वेळी ज्याप्रमाणें शहर ङ्गारून काढीत असत त्याचप्रमाणें यावेळी पताका व तोरणं यांनीं सर्व बाहेराला शोभा आणण्यांत आली होती. प्राचीन

ऑलिम्पिक उत्सवाचें पुनरुज्जीव करण्यांत आल्यामुळे दूरदूरचे ग्रीक लोक उत्सवाकरितां अथेन्समध्ये एकत्र होऊं लागले व राज्याच्या विषडलेल्या आर्थिक परिस्थितीमुळे दडपून गेलेल्या ग्रीक लोकांच्या राष्ट्रीय भावना फिरून उद्दीपित झाल्या. १८९४ त स्थापन करण्यांत आलेल्या 'एथनिकी हेटेरिया' नामक गुप्त मंडळानें आतां जोराचा चळवळ सुरू केली. वल्गेरियनांनीं मॅसिडोनियांत टर्कीपासून विभक्त होण्याची सुरू केलेली चळवळ व ग्रिन्स फर्डानंड याचा रशियाशी झालेला सलोखा यामुळे मॅसिडोनिया ग्रीक संस्कृतीच्या तटांतून फुटून निघणार अशी कित्येकांनां भीती वाटून त्यांनीं त्या टिकार्णा वंडखोरीच्या चळवळीची तयारी करण्याच्या उद्देशानें वरील मंडळ स्थापन केलें होतें. १८९६ त क्रीट-मधील लोकांनां टर्कीनें कांहीं राजकीय सुधारणा दिल्या परंतु त्या अमलांत आणण्याचा प्रश्न दिरंगाईवर टाकण्याचा टर्कीचा निश्चय दिसून आल्यामुळे तेथील ख्रिश्चन लोकांचा धोर सुटला व वरील मंडळाच्या सभासदांनीं तेंथें जाऊन त्यांनां वंड करण्यास प्रोत्साहन दिलें. तारीख ४ फेब्रुवारी १८९७ रोजी कॅनिआ येथें दंगा होण्याचें दिहून येतांच तुर्की सैन्यानें ख्रिश्चन लोकांवर गोळीबार करण्यास सुरवात केली व याप्रमाणें लोकांच्या असंतोषाच्या अर्मांत तेल ओतलें जाऊनें तो जास्तच भडकला.

या वेळी डेलीआनीज हा मुख्य प्रधानाच्या जागेवर होता. क्रीट येथील गोळीबाराचें वृत्त ऐकतांच त्यानें ग्रीकसरकार क्रीट प्रकरणासंबंधानें यापुढें मुभ्यता धारण करणार नाही असें जाहीर करून कॅनिआ येथें दोन लढाळ जहाजे रवाना केलीं. 'एथनिकी हेटेरिया' मंडळानें प्रधानमंडळातील वडुमत आपल्या बाजूस करून घेऊन राजाला टर्कीविरुद्ध युद्ध पुकारण्यास भाग पाडलें. युरोपीय राष्ट्राकडे एक खलिता पाठवून ग्रीक सरकारनें त्यांनां आपला उद्देश कळविला. तेव्हां प्रेट्रिट्रिन, फ्रान्स, जर्मनी वगैरे राष्ट्रांनीं ग्रीक व तुर्क सरकारांकडे उलट खलिता पाठवून असें कळविलें की, सद्यः-स्थितींत क्रीट ही ग्रीसच्या राज्याला जोडतां येणे शक्य नसल्यामुळे सुलतानाच्या आधिपत्याखाली अन्तर्गत राज्य-कारभारांत क्रीटला स्वातंत्र्य देण्यांत येऊन हा युद्धप्रसंग टाळावा. या उत्तराला ग्रीक सरकारनें प्रत्युत्तर पाठवून अन्तर्गत स्वातंत्र्यानें क्रीटचा कांहीं फायदा होणार नाही व आपण आपलें सैन्य क्रीटमधून ह्यालवणार नाही असें कळविलें. यापुढें काय करावें यासंबंधी युरोपीयन राष्ट्रे भवती न भवतीं करू लागलीं. तोंच इकडे 'एथनिकी हेटेरिया' मंडळाच्या बाजारवुणग्या फौजेनें कित्येक तुर्की टाण्यांवर हल्ला चढवून गोष्टी हातघाईवर आणल्या. तारीख १७ एप्रिल १८९७ रोजी तुर्कांनीं ग्रीसविरुद्ध युद्ध पुकारलें. तुर्कीच्या लष्करी बलाबळाचा ग्रीकांनीं पूर्ण विचार केला नव्हता हें आरंभीच दिसून आलें. लवकरच ग्रीक सैन्य डबघाईस आलें व युरोपीय राष्ट्रांच्या मध्यस्थानें तारीख १९

मै रोजी वा पुरव्या तहान्यांचे पुढे बाबनिघ्यांत आले तारीख ६ डिसेंबर १८९० रोजी कॉन्स्टांतिनोपल येथे ग्रीस व टर्की यांनी तहनाम्यावर सहा केल्या. टर्कीला जेणेकरून कित्येक लष्करी नाक्याची ठणणी मिळतील अशा शिर्तीने या दोन राष्ट्रांमधील सरहद्दीत थोडा फेरफार करण्यांत आला. युरोपीयन राष्ट्रांनी यापुढे क्रीट टर्कीच्या ताब्यांत ठेवणे योग्य होणार नाहीं असे वाटून त्यांनी ग्रीसचा राजपुत्र जॉर्ज याजकडे क्रीट बेटाची राज्य-व्यवस्था सोंपविण्याचे ठरविले. हा निकाल तारीख २६ नोव्हेंबर १८९८ रोजी अथेन्स येथे कळविण्यांत आला व तारीख २१ डिसेंबर रोजी राजपुत्र जॉर्ज याचे क्रीट येथील लोकांनी मोठ्या अनेदानी व उत्साहाने स्वागत केले. इ. स. १८९९ च्या एप्रिल महिन्यांत त्रीकूप पक्षाचा मुख्य आधारस्तंभ थीओटोक्स याला मुख्य प्रधान नेमण्यांत आले. याने न्यायखात्यांत पुष्कळ सुधारणा घडवून आणल्या. राणीच्या इच्छेप्रमाणे वायवलाचे भापांतर अर्वाचीन ग्रीक भाषेत करण्याचे प्रधानमंडळाने ठरविल्यामुळे लोकांची माथी भडकून गेली. पुराणमतभिमानी ख्रिस्ती लोकांवरील ग्रीक वर्चस्व हाणून पाडणे हा या भापांतराचा उद्देश आहे असे लोकांना वाटून पुष्कळ लोकांनी व विश्वविद्यालयांतील विद्यार्थ्यांनी अथेन्स येथे १९०१ च्या नोव्हेंबरांत देगे व मारानाच्या केल्या. थीओटोक्स याच्या खुनाचा प्रयत्न करण्यांत आल्यामुळे त्याने आपल्या जागेचा राजीनामा दिला व अथेन्सच्या आर्चबिशपपलाहि आपला अधिकार सोडावा लागला. थीओटोक्स याची जागा सेमीज याला देण्यांत आली. १९०२ मधील निवडणुकींत सेमीजचा पराभव झाला व डेलीयानीज याला प्रधान निवडण्यांत आले. जून इ. स. १९०३ मध्ये डेलीयानीज याने आपल्या जागेचा राजीनामा दिला व थीओटोक्स याला फिरून अधिकारावर घेण्यांत आले. एका महिन्याच्या आंतच थीओटोक्स याचे प्रधानमंडळ अधिकारभ्रष्ट झाले व 'ह्यालीज याने नवीन प्रधानमंडळाची स्थापना केली. 'ह्यालीज याचे टर्कीविषयी मित्रभावाचे धोरण होते. १९०३ च्या डिसेंबरांत 'ह्यालीज याने राजीनामा दिल्यामुळे थीओटोक्सला फिरून प्रधान निवडण्यांत आले. परंतु लोकांवर नवीन कर लादण्यास त्याने सुरुवात केल्यामुळे त्याला लवकरच आपल्या जागेचा निरोप घ्यावा लागला व मुख्य प्रधानकीची सूत्रे फिरून एकदा डेलीयानीजच्या हातांत गेली. तारीख १२ जून १९०५ रोजी डेलीयानीजचा खून करण्यांत आल्यामुळे मुख्य मंत्रिप्रदावर 'ह्यालीज याची पुनरपि योजना करण्यांत आली.

तारीख २६ सप्टेंबर १९०६ रोजी राजपुत्र जॉर्ज याने क्रीटच्या हाय कमिशनरच्या जागेचा राजीनामा दिला. १९०८ च्या आवडोघरांत क्रीट येथील लोकसभेने ग्रीसशी एकत्र होण्याचा आपला निश्चय जाहीर केल्यामुळे तेथील

मुमुळमानी लोकप्रधाना कोम टोकत युद्धाचा प्रसंग ओढवतो की काय अशी भीति उत्पन्न झाली. ग्रीक सरकारने संशयास्पद धोरण स्वीकारल्यामुळे सैन्यांत चळवळ सुरू झाली व १९०९ मध्ये या चळवळीला चांगलाच रंग चढला. या वेळी थीओटोक्स हा मुख्य प्रधानाच्या जागेवर होता. त्याचे क्रीटसंबंधीचे धोरण लोकांना नापसंत पडल्यामुळे त्याला आपल्या जागेचा राजीनामा द्यावा लागला व ती जागा 'ह्यालीज याने भरून काढली. सैनिकांना शांत करण्याकरिता 'ह्यालीज याने आपला लष्करी व आर्थिक सुधारणेचा कार्यक्रम जाहीर केला. परंतु सैनिकांचे समाधान न होऊन त्यांनी स्वतः स्थापन केलेल्या 'लष्करी संघाच्या' एका पुढाऱ्याला 'ह्यालीजच्या जागी मुख्य प्रधान नेमले. यामुळे काही काळपर्यंत सर्वेकारभार 'लष्करी संघा'कडे जाऊन राजवंश ढासळून पडण्याची चिन्हे दिवू लागली. परंतु सैन्य व आरमार यांच्यांत एकसारखी भांडणे उपस्थित होऊंलागल्यामुळे संघाचे वर्चस्व व शक्ति ही नाहोशी होऊन संघाचा पुढारी माव्होमागकेलस याला मुख्य प्रधानाची जागा सोडावी लागली. तारीख २९ मार्च १९१० रोजी संघ मोडण्यांत आला व सर्वत्र स्थोरस्थावर करण्यांत आले.

इ. स. १९१० च्या जानेवारी महिन्यांत लष्करीसंघाने आपली सत्ता पूर्णपणे ग्रीसवर प्रस्थापित केल्यानंतर व्हेनीझोलास याला सहागार या नात्याने बोलावण्यांत आले. १९१० च्या सप्टेंबरमध्ये राष्ट्रीय सभेची बैठक भरली. त्यावेळी व्हेनिझोलास हा सभासद निवडला गेला असतांना देखील तुर्कस्तानच्या इच्छेला मान देऊन त्याने राष्ट्रीय सभेला न जाण्याचे ठरविले होते. पण पुढे व्हेनिझोलास याचा व ट्रॅम्बेस या प्रधानाचा तंटा झाल्यामुळे प्रधानाने राजीनामा दिला व व्हेनिझोलास याला आपले मंत्रिमंडळ बनविण्याची जाई राजाने आज्ञा केली. व्हेनिझोलास हा त्यावेळी अतिशय लोकप्रिय झाला होता. त्याची सत्ता उत्तरोत्तर वाढत आहे हे पाहून जुन्या लोकप्रधानाच्या पुढाऱ्यांनी त्याचा नक्षा उतरविण्याचा निश्चय केला व त्याच्या कोणत्याही बैठकीला न जाता ती बैठक कोरमच्या अभावी बंद पाडण्याचे ठरविले. अशी परिस्थिति दिसून येताच व्हेनिझोलासने राष्ट्रीय सभा बरखास्त करून लोकांकडे दाद मागण्याचा निश्चय केला. नवीन निवडणुकींत फिरून व्हेनिझोलास हाच प्रचंड भ्रंशधिकाऱ्याने निवडून आला.

अशा शिर्तीने राष्ट्रीय सभेत आपले बहुमत केल्यानंतर त्याने ग्रीसमध्ये नवीन नवीन सुधारणा अमलांत आणण्यास सुरुवात केली. निवडणुकीच्या वेळी जे लोकांलुचपतीचे अतिष्ठ प्रकार घडत, त्यांना आळा घालण्याचे त्याने ठरविले. प्राथमिक शिक्षण मोफत व सत्ताचे करावयाची योजना त्याने अमलांत आणली. ग्रीक भाषा ही राजभाषा करण्यांत आली. पर- राष्ट्रीय खात्याची पुनर्गठना करावयाची त्याने ठरविले. फौजिसल

ऑफ स्टेटचे पुनरुज्जीवन झाले. रुमानियाशी राजकीय हित-संबंध पुनः सुरु करण्यांत आले.

१९१२ च्या जानेवारी महिन्यांत पुनः निवडणुकी होऊन त्यांत व्हेनिझोलासलाच मताधिक्य मिळाले. बल्गेरियाशी सल्लाख्याने धोरण ठेवण्यासाठी त्याने जाँज राजाला मुद्दाम सोफियामध्ये पाठविले होते. त्याप्रमाणे १९१२ च्या मे महिन्याच्या २९ व्या तारखेस ग्रीस व बल्गेरियांमध्ये गुप्त तह झाला. त्यांत तुर्कस्तान व ग्रीस यांमध्ये लढाई सुरु झाल्यास तो प्रसंग खेरीज करून इतर प्रसंगां ग्रीस व बल्गेरिया यांनी परस्परांना साहाय्य करावे अशा प्रकारचे कलम होते.

तुर्कस्तानच्या सत्तेखाली मॅसिडोनियाची स्थिति फार खालावत चालली होती. तुर्का लोक मॅसिडोनियातील रहिवाद्यांना फार त्रास देत असत. त्यामुळे १९१० च्या सप्टेंबरच्या ३० व्या तारखेस बाल्कन संस्थानांनी कान्स्टांटिनोपलवर स्वारी केली. रशियाखेरीज सर्व युरोपियन राष्ट्रांनी बाल्कन राष्ट्रांना धमकीवजा पत्र लिहून त्यांत तुर्कस्तानच्या सार्वभौम सत्तेला बाध न आणतां युरोपीय तुर्कस्तानच्या राजकीय स्थितीत सुधारणा घडून आणण्यासाठी आपण प्रयत्न करू, त्यांत बाल्कन राष्ट्रांनी दबावदाखळ करण्याचे कारण नाही असे कळविले. पण हा खलिता पोहोचण्याच्यापूर्वीच मॉटेनीग्रोने तुर्कस्तानविरुद्ध युद्ध पुकारले व ग्रीसनेहि मॉटेनिग्रो आपल्या राज्याला जोडून त्याला मदत करावयाचे ठरविले. तुर्कस्तानने ग्रीसविरुद्ध तेवढे युद्ध न पुकारतां त्याला आमीप दाखवून इतर बाल्कन राष्ट्रांशी लढाई पुकारली. पण या आम्निपाला घळी न पडतां व्हेनिझोलासने बाल्कन राष्ट्रांचा मदत करावयाचे ठरविले.

लगेच ग्रीक सैन्याने ग्रीसच्या युवराजच्या आधिपत्याखाली सरहद्द ओलांडून तुर्कस्तानचा सर्राडोपोरान, सॅलो-निका इत्यादि ठिकाणी पराजय केला. मॉटेनिग्रो, बल्गेरिया, सर्बिया इत्यादि राष्ट्रांच्या सैन्यांनाहि तुर्कस्तानवर ठिकठिकाणी जय मिळविले. तेव्हा तुर्कस्तानने या बाल्कन राष्ट्रांशी तह करावयाचे ठरविले. बाल्कन राष्ट्रांच्या प्रतिनिधांची व तुर्कस्तानच्या वकिलांची लंडनमध्ये तहाच्या वाटाघाटी करतां बैठक भरली त्यावेळी ग्रीसनेहि त्यांत भाग घेतला होता. ही तहाची वाटाघाट चालू असतां, तुर्कस्तानमधील राष्ट्रीयपक्षांने बंड करून, आपली सत्ता प्रस्थापित केली व पुन्हा बाल्कन राष्ट्रांशी लढाई सुरु केली. ग्रीक सैन्याने यानां शहरावर हल्ला करून ते काबीज केले व बल्गेरियन व सर्बियन सैन्याने अॅड्रियानोपल, स्कुटारी इत्यादि ठिकाणे काबीज केली. तेव्हा पुन्हा लंडन येथे तुर्कस्तान व बाल्कन राष्ट्र यांच्यांमध्ये तारीख ३० मे इ. स. १९१३ रोजी तह होऊन युरोपमधील आपल्या ताब्यांतल प्रदेशांपैकी बहुतेक सगळा भाग तुर्कस्तानला सोडून द्यावा लागला. ग्रीक, बल्गेरिया व सर्बिया यांच्यांमधील सरहद्द देखील याच वेळी निश्चित ठरविण्याचा या राष्ट्रांनी बेट केला होता, पण

आड्रियाटिक समुद्रकाठच्या मुळखांतून सर्बियाला चाट मिळावी हा जो आस्ट्रियाचा डाव होता त्याला इंग्लंडने पाठिंबा दिल्यामुळे या बाल्कन राष्ट्रांत असंतोष पसरला. बल्गेरियानेहि यावेळी बाल्कनमध्ये आपले सर्वांत अधिक वर्चस्व असावे असा हट धरला व आपले म्हणणे कबूल न झाल्यास लढाईचा प्रसंग आणण्याचेहि ठरविले. त्यामुळे ग्रीस व सर्बिया या राष्ट्रांना बल्गेरियाचे वर्चस्व होऊ न देण्याकरतां, आपापसांत तह करणे भाग पडले. शेवटी बल्गेरियाने ग्रीक व सर्बियन सैन्यावर किष्की येथे हल्ला केला पण त्यांत बल्गेरियाचा पराभव झाला.

बल्गेरियाचा पराभव झालेला पहातांच व बाल्कन राष्ट्रांतच फुटाफुट झालेली पहातांच या संधीचा फायदा घेऊन तुर्कस्तानने पुन्हा आड्रियानोपल काबीज केले. शेवटी वुखारेस्टच्या तहाने या सर्व बाल्कन राष्ट्रांमध्ये तात्पुरता समेट होऊन त्यांत ग्रीसला मॅसिडोनियाच्या सरहद्दीवरील बराचसा मुलूख घशांत टाकावयास मिळाला. पण बल्गेरिया, हे नूतन संपादित मुलूख आपल्याला पचू देणार नाही अशी व्हेनीझोलासला सकारण भांति वाटत होती. त्यामुळे त्याने सर्बिया व रुमानियाशी तहाचे संधान त्रसविले.

पण या वुखारेस्ट येथील तहामुळे ग्रीसला ईजियन वेटांवर जो ताबा प्राप्त झाला त्याला तुर्कस्तानने संमति दिली नाही व त्याने याचा सूड म्हणून ग्रीक जहाजांवर बहिष्कार घालून आशियामायनमध्ये ग्रीकांचा छळ करण्यास सुरवात केली व ग्रीसला धमकी देण्यास सुरवात केली. अशी स्थिति पहातांच ग्रीसने सर्बियाजवळ मदतीसाठी याचना केली. सर्बियाने ती कबूल करून तुर्कस्तानच्या विरुद्ध आपली वाजू घेण्यासाठी, युरोपियन राष्ट्रांना विनंति केली. पण तुर्कांच्या त्रिद्व ग्रीस व सर्बिया यांना कोणी मदत करण्यास तयार होईना व त्यामुळे युरोपियन राष्ट्रांहे तुर्कस्तानविरुद्ध आपली वाजू घेण्यांत राजीखुभी नाहीत असे व्हेनिझोलास याला दिसल्यावरून त्याने दोन अमेरिकन जहाजां खरेदी करून आपले आरमारी सामर्थ्य वाढविले. अर्थांत तुर्कस्तानला ग्रीक आरमारी सामर्थ्यापुढे आपला टिकाव धरणे अशक्य असल्याचे आढळून आल्यामुळे त्याने तहाची वाटाघाट करण्यास संमति दिली. पण इतक्यांत महायुद्ध सुरु झाल्यामुळे या सर्व गोष्टींना नवीनच वळण लागले.

ग्रीस व महायुद्धः—महायुद्ध सुरु होतांच जर्मनीने ग्रीसला एक विनंतीपत्र पाठवून ग्रीसने आपल्याला मदत करावी असे ग्रीसला कळविले. पण कॉन्स्टांटाईन राजाने ते नाकारले. व्हेनीझोलासने बाल्कनसंधीचे सामर्थ्य वाढविण्याची खटपट केली. जर्मनीच्या आरमारी मदतीमुळे तुर्कस्तानला जोर चढून आशियामायनच्या युद्धाचा वणवा घेतल्याखेरीज रहाणार नाही असे व्हेनीझोलास याला पक्के वाटत होते. यासाठी त्याने दोस्तराष्ट्रांच्या वाजूचे आपण राहू असे जाहीर केले. अर्थांतच ईज्रन सरकारला ही गोष्ट पसंत

पडण्यासारखी होती. तेव्हां गॅलिपोलीचा ठप्प आपल्या ताब्यांत घेण्यासाठी ग्रीसशी संगनमत करण्याकरतां इंग्रज-सरकारनें अँडमिरल कर यास ग्रीस येथें पाठविलें. पण ग्रीसमध्ये येतांच कान्स्टंटाईननें तुर्कस्ताननें आपण होऊन कुरापत काढीतों आपण तुर्कस्तानशी लढाई करण्याच्या विरुद्ध आहों असा कर यास खणखणीत जबाब दिला. व्हेनी-झोलास यांचे मत राजाच्या उलट होतें. त्यानें राजाचें मन आपल्या निश्चयापासून परावृत्त करण्याचा प्रयत्न केला पण व्यर्थ. शेवटीं व्हेनीझोलास यानें राजानामा देण्याची धमकी घातली पण राजाच्या आग्रहावरून त्यानें राजानामा दिला नाहीं. पुढें एक महिन्याच्या आंतच तुर्कस्ताननें दोस्ताराष्ट्री-विरुद्ध लढाई पुकारली.

१९१५ सालच्या जानेवारीमध्ये इंग्लंडनें बाल्कन राष्ट्रांत जूट करून जर्मनीला शह देण्यासाठी ग्रीसची मदत मागितली. पण कॉन्स्टंटाईननें तिकडे दुर्लक्षच केलें. व्हेनीझोलासनें वारंवार राजाला इंग्रजांना साहाय्य करण्यासाठी विनंति केली. पण कॉन्स्टंटाईन हा त्याचें मूर्खच ऐकेना. पुढें ब्रिटिशांनीं दार्दीनेल्सचा समुद्र ताब्यांत घेण्यासाठी ज्यावेळीं स्वारी करावयाचें ठरविलें त्यावेळीं त्यांना साहाय्य करण्यासाठी राजाचें मन बळवण्याचा व्हेनिझोलासनें अखेरचा प्रयत्न केला. त्यांत त्याला थोडेंसें यश येण्याचा रंग दिवूं लागला. पण इतक्यांत लष्करी अधिकाऱ्यांचा नायक कर्नल मेटाक्सस यानें राजानामा दिल्यामुळें राजाचें मन पुन्हां पालटलें. शेवटीं राजाच्या अच्यक्षतेखालीं ग्रीसमधील सर्व पक्षांच्या प्रतिनिधींची बैठक भरून दार्दीनेल्सवरील ब्रिटिशांच्या स्वारीला साहाय्य करण्यासाठीं म्हणून एक पलटण पाठविण्याचा ठराव सर्वांमजतें मंजूर झाला. पण कॉन्स्टंटाईननें या सूचनेलाहि विरोध केला. त्यामुळें अखेर व्हेनीझोलास याला राजानामा देणें भाग पडलें.

व्हेनीझोलासच्या जागीं गोनारेस याला मुख्य प्रधान नेमण्यांत आलें व त्यानें आपलें नवीन मंत्रिमंडळ बनविलें. ग्रीसनें या महायुद्धांत कोणताहि भाग न घेतां तटस्थ रहावें या मताचा गोनारेस हा होता. पण त्यानें ग्रीसचें बल्गेरिया-पासून संरक्षण करण्याच्या अटीवर दोस्तांना आरमारी साहाय्य करण्यास संमति दिली व तसें फ्रेंच सरकारला कळविण्यांतहि आलें. पण कोणताहि अट कबूल न करतां ग्रीस जर मदत करण्याचें कबूल करील तर ती स्विकारण्यास दोस्त राष्ट्रे तयार आहेत असें फ्रेंच सरकारनें ग्रीसला कळविलें. कॉन्स्टंटाईन राजा हा जर्मनीच्या बाजूचा आहे हें फ्रेंच सरकारला पक्कें कळून चुकलें होतें व ग्रीसनें मदत करण्याचें कबूल करण्यांत कॉन्स्टंटाईनचा कांहीं तरी डाव असला पाहिजे अशी त्यांची कल्पना होती. जर्मन वृत्त-पत्रकारांनीं तर कॉन्स्टंटाईन व त्याचा पक्ष यांनीं तटस्थपणा ठेवावा यासाठीं जोरानें चळवळ चालू ठेवली होती व व्हेनीझोलासच्या पक्षाविरुद्ध घाटेल तीं विधानें करून त्या

पक्षाचें वजन कमी करण्याचा प्रयत्न चालविला होता. पण जुन महिन्याच्या १३ व्या तारखेस जी नवी निवडणूक झाली तींत व्हेनीझोलासच्याच बाजूला अखेर अधिक मते मिळून त्याचा पक्ष विजयी झाला. असें असून देखील राजा आगारी आहे व त्याच्या परवानगीशिवाय आपण प्रधानकी सोडणार नाहीं या सवयीवर गोनारेस व त्याच्या मंत्रिमंडळानें राजानामा देण्याचें नाकारलें. पुढें आगस्ट महिन्यांत व्हेनीझोलास हा अधिकारारूढ झाला.

तथापि व्हेनिझोलास याला अनेक हितशत्रू उत्पन्न झाले होते. जर्मन वृत्तपत्रकारांनीं तर त्याची एकजात नालस्तां करण्याचाच विडा उचलला होता. व्हेनीझोलासनें अधिकारारूढ होतांच बल्गेरियापासून सर्दियाचें संरक्षण करण्याचें आपलें धोरण जाहीर केलें. बल्गेरियानें ज्या वेळीं सर्दियावर स्वारी करण्यासाठीं आपलें सैन्य जमा करण्यास सुरुवात केली. त्यावेळीं नाइलाजास्तव व्हेनीझोलासनेंहि आपलें सैन्य गोळा करण्यास सुरुवात केली. सर्दियाच्या हातून ग्रीसला जितकी मदत व्हावयाला पाहिजे तितकी मदत मिळवणें अशक्य आहे, या सवयीवर राजानें व्हेनीझोलासला फ्रान्सनें व इंग्लंडनें बल्गेरियाविरुद्ध मदत करावी अशी विनंति करण्यास सांगितलें. त्याप्रमाणें या सरकारास कळविण्यांतहि आलें व फ्रान्स व इंग्लंड यांनीं आपलें सैन्य व पलटणी सॅलोनिफाला पाठविण्याचें जाहीर केलें. पण या संधीस पुन्हां राजाचें मन पालटून त्यानें बल्गेरियानें आपण होऊन लढाई पुकारल्याशिवाय फ्रेंच व इंग्लिश पलटणींनीं कोणत्याहि प्रकारची हालचाल करतां कामा नये असें जाहीर केलें. त्यामुळें व्हेनीझोलासचा नाइलाज झाला. पुढें थोडक्यांच दिवसांत, व्हेनिझोलासचें व राजाचें पटेनासें झाल्यामुळें व्हेनिझोलासला राजानामा देणें भाग पडलें व त्याच्या जागीं झैमेसची नेमणूक झाली.

झैमेस हा ग्रीस व सर्दियांमध्ये जो तह झाला तो बाल्कन पुरताच आहे अशा मताचा होता. महायुद्धांत ग्रीसनें आपली बाहेरून तटस्थपणाची वृत्ति राखावी पण आंतून मात्र आपली जास्त तयारी ठेवावी असें त्यानें आपलें धोरण जाहीर केलें होतें. व्हेनीझोलासला जरी ग्रीसनें दोस्त राष्ट्रांच्या बाजूनें युद्धांत पडावें असें वाटत होतें तरी पण राष्ट्रीय सभेमध्ये बरेखांडा होऊं नये यासाठीं, झैमेसच्या पक्षाच्या बाजूनें तो आपल्या पक्षाला मते देण्यास सांगत असे. पण युद्धमध्ये कांहीं आगळीक केल्याच्या निमित्तावरून व्हेनीझोलासला फार चाड येऊन त्यानें एका प्रश्नावर प्रधानमंडळाचा पराभव केला. अर्थातच प्रधानाला राजानामा देणें भाग पडलें. तेव्हां त्याच्या बदली राजानें स्कौलीडेस याला प्रधान नेमलें.

लवकरच नवी निवडणूक सुरू झाली, पण या निवडणुकीच्या वेळीं, व्हेनीझोलास व त्याचा उदार पक्ष यांनीं निवडणुकीत मते न देण्याचें ठरविलें. यामुळें स्कौलीडिस

हाच पुन्हा अधिकारारूढ झाला. मे महिन्याच्या २३ व्या तारखेस जर्मनीने ग्रीसला एक खलिता पाठवून त्यांत पूर्व मॅसिडोनियाकडे जातांना घाटामध्ये रूपेला नांवाचा जो फिळा आहे तो आत्मसंरक्षणसाठी आपल्या ताब्यांत जर्मनीने ध्यावयाचे ठरविले असून ग्रीसच्या सार्वभौमत्वाला यथिकचित् कमीपणा न येईल अशा तऱ्हेची खबरदारी जर्मनी ध्यावयास तयार आहे असे लिहिले होते. स्कीलीडिसने याला कबुली दिली पण भर समेत जर्मनीला आपण कबुली दिली नसल्याचे त्याने प्रतिपादन केले. पण जर्मनीला अशी सवलत दिल्याचा परिणाम असा झाला की, दोस्त राष्ट्र व ग्रीस यांच्यामध्ये वैरभाव उत्पन्न झाला. कान्स्टंटाईन राजाविरुद्ध दोस्त राष्ट्रांतील पत्रांनी टीका करण्यास सुरुवात केली. तर जर्मन पत्रकारांनी त्याची पाठ थोपटण्यास सुरुवात केली. कान्स्टंटाईन तर पूर्णपणे जर्मनीच्या बाजूचा झाला होता व जर्मनीचा जय व्हावा अशी त्याची मनापासूनच इच्छा होती.

शेवटी जून महिन्यांत दोस्तराष्ट्रांनी सालोनिका शहरावर लष्करी कायदा बजावला व तेथील ग्रीक सैन्य ताबडतोब काढून नेण्यांत यावे असे ग्रीसला कळविले. स्कीलीडिसला या अटी जाचक वाटून त्याने राजीनामा दिला. त्याच्या जागी डैमस हा प्रधान म्हणून नेमला गेला. त्याने, सॅलोनिकामधून ग्रीक लष्कर दुसऱ्याकडे नेण्याचे ठरविले. पण या दोस्तांच्या कृत्याने मात्र कान्स्टंटाईन हा पूर्णपणे जर्मनीच्या बाजूला झाला. इतक्यांत बल्गेरियन लोकांनी मॅसिडोनियावर स्वारी केली. व त्यांनी मॅसिडोनियाचा बराच मुलूख काबीज केला. हे पहातांच राजाचे डोळे उघडले व त्याने दोस्तराष्ट्रांशी बोलणें लावण्याकरितां डैमसला हुकूम केला. रुमानियानें याच सुमारास जर्मनीच्याविरुद्ध लढाई पुकारली. हे पहातांच व्हेनीझोलास व त्याच्या अनुयायांनी पुन्हा एकदां, जर्मनीविरुद्ध युद्ध पुकारण्यासाठी राजाला विनंति करावयाचे ठरविले पण राजानें व्हेनीझोलासनें पाठविलेल्या प्रतिनिधिमंडळाची भेटच घेतली नाहीं. अशी परिस्थिति उत्पन्न झाल्यामुळे, व्हेनीझोलासच्या काहीं प्रमुख अनुयायांनी एक क्रांतिकारक मंडळ स्थापन केले व राष्ट्रसंरक्षकमंडळ निर्माण करून त्यातर्फे ब्रिटिशांना व दोस्तराष्ट्रांना शक्य ती मदत करण्यास सुरुवात केली. काहीं दिवसांनंतर दोस्तराष्ट्रांनी, ग्रीसमधील पोस्ट व तारओफीसे आपल्या ताब्यांत घेण्याचे ठरविले. यामुळे डैमसने प्रधान मंडळाचा राजीनामा दिला.

सप्टेंबरच्या २५ व्या तारखेला व्हेनीझोलासनें क्रीट येथे येऊन अँडमिरल कॉटोरियोहिस व जनरल उँकल्स यांच्या साहाय्याने क्रांतिकारक पक्षाची स्थापना केली. या पक्षाचा उद्देश ग्रीसमध्ये राजाच्या विरुद्ध चळवळ करून राजाला दोस्तांच्या बाजूने लढाईत भाग घेण्याला भाग पाडण्याचा होता. या त्रिमूर्तानां ग्रीसभर चळवळ करून सॅलोनिका येथे

एक तात्पुरतें सरकार स्थापन करून दोस्तांच्या साहाय्यानें राष्ट्रसंरक्षक सैन्य उभारण्यास सुरुवात केली. पुढे एक दोन महिन्यांत या नूतन सैन्याच्या जोरावर व्हेनीझोलासनें जर्मनी व बल्गेरियाच्या विरुद्ध युद्ध पुकारले. पण दोस्त राष्ट्रांनी व्हेनीझोलासच्या पक्षाला उघड मान्यता दिली नाहीं. अद्यापिहि ग्रीसमध्ये राजाच्या बाजूचे पुष्कळच अनुयायी होते व त्याचा शब्द झेलण्यास लोक तयार होते असे दोस्तराष्ट्रांना वाटत होते. दोस्त राष्ट्र व्हेनीझोलासचा पक्ष मान्य करीत नाहींत हे पहातांच कान्स्टंटाईनला फार आनंद झाला व त्यानें व्हेनीझोलास व त्याचा पक्ष हे वंडखोर आहेत असे जाहीर केले.

नोव्हेंबरच्या १९व्या तारखेत फ्रेंच अँडमिरल डार्टिन यानें शत्रुराष्ट्रांच्या वकीलांना अथेन्समधून हांकून लावले व ग्रीक तोफखाना आपल्या स्वाधीन करून घेण्याचे ठरविले. त्याप्रमाणे तो तोफखाना आपल्या स्वाधीन करून घेण्यास जात असतां ग्रीक सैन्यानें राजाच्या हुकुमावरून त्यास अडथळा केला व फ्रेंच सैन्याची कत्तल केली व व्हेनीझोलासच्या बाजूच्या अथेन्समधील नागरिकांचाहि कापाकाप केलो. तेव्हां दोस्तराष्ट्रांनी झालेल्या नुकसानांबद्दल भरपाई करून देण्याबद्दल व ग्रीक सैन्य कमी करणें, वंदीवानांना मुक्त करणें इत्यादि अटी कबूल करण्याबद्दल राजाला कळविले. व्हेनीझोलासच्या पक्षाला दोस्तराष्ट्रांनी पूर्ण मान्यता दिल्याचे जाहीर करण्यांत आले.

राजाला या गोष्टी इतक्या धरावर येथील अशी कल्पना नव्हती. पण इतक्या निकरावर गोष्टी आलेल्या पहातांच त्यानें दोस्तांच्या अटी पाळण्याचे कबूल केले व दोस्तांचे निशाणहि अथेन्सवर झळकू लागले. पण अद्यापिहि राजाला जर्मनीकडून आपल्याला मदत मिळेल अशी मनांतून खात्री वाटत होती. पण ती मिळण्याचा रंग दिसना. इतक्यांत अमेरिकेनेंहि दोस्तांच्या बाजूनें जर्मनीविरुद्ध युद्ध पुकारल्याचे जाहीर केले. तेव्हां निराश होऊन दोस्तराष्ट्रांशी बोलणें लावण्याचे राजानें नकीं ठरविले.

पण राजाच्या या वेताला दोस्त राष्ट्रांनी संमति दिली नाहीं. राजा हा अद्यापि जर्मनीच्या बाजूचाच आहे असे त्यांना नकीं वाटत होते. तेव्हां राजानें व युवराजानें ग्रीसचे राज्यपद सोडून व आपल्यापैकी दुसऱ्या कोणालाहि राज्यपद देऊन, दुसऱ्याकडे कोठीह निघून जावे असे त्यांनी राजाला कळविले. राजालाहि निरुपायास्तव हे कबूल करणें भाग पडले. त्यानें अलेक्झांडर या आपल्या धाकट्या मुलास राज्यपद देऊन स्वित्झरलंडला प्रयाण करावयाचे ठरविले. व्हेनीझोलास हा पुन्हा अथेन्समध्ये परत आला व त्यानें राजनिष्ठेची शपथ घेतली. त्यानें जर्मनीविरुद्ध युद्ध पुकारल्याचे ताबडतोब जाहीर केले. अशा रीतीनें ग्रीस मध्ये तात्पुरती शांतता झाली. तथापि अद्यापि कान्स्टंटाईनच्या बाजूचे लोक ग्रीसमध्ये पुष्कळच होते व कान्स्टंटाईन

होई शिवाजीसमभूत अनेक कारखाने करून श्रीसमध्ये आपल्या बाजूचे अनुकूल मत करून घेण्यासाठी हरप्रयत्न करीत होता. व्हेनीझोलासनें ग्रीक सैन्याची वाढ करून दोस्त राष्ट्रांनीं पुष्कळ ठिकाणी चांगले साहाय्य केलें. विशेषतः मॅसिडोनियामधील लढायांत तर दोस्तांनीं ग्रीक सैन्याचें फारच साहाय्य झालें. या सैन्याच्या जोरावर २० सप्टेंबर इ. स. १९१७ रोजी बल्गेरियाचा दोस्तराष्ट्रांनीं पूर्णपणे पाडाव केला.

महायुद्ध संपल्यानंतर शांततापरिपदेची बैठक भरली. तीत व्हेनीझोलास हा ग्रीसतर्फे प्रामुख्यानें भ्रम घेत होता. उत्तर एपिरस, थ्रेस, स्मर्ना हे प्रदेश आपल्याला मिळावे असें आपलें म्हणणें ग्रीसनें या परिपदेपुढें मांडलें. तुझी येथें ग्रीस व बल्गेरिया यांमध्ये तह होऊन बल्गेरियानें ईजियन वेटांवरील आपला हक्क सोडून दिला व बाल्कनमधील दोस्त राष्ट्रांचे हितसंबंध राखण्याला त्यानें संमति दिली. तुर्कस्तानसंबंधीच्या प्रश्नाचा निकाल लावण्याला वराच अवधी लागला.

शेवटीं पुष्कळ वाटाघाटीनंतर ग्रीस व तुर्कस्तानांमध्ये सेव्हस येथें तह घडून आला. या तहान्वये आशिया-नोपलपासून चटलजापर्यंतचा थ्रेसमधील प्रदेश, गॅलीपोली इत्यादि सगु ग्रीसला मिळाला. स्मर्नावर जरी तुर्कस्तानचा ताबा राहिला तरी तेथील राज्यकारभार पहाण्याचें काम ग्रीसकडे आलें.

अशा रीतीनें शांततापरिपदेचें काम संपल्यानंतर व्हेनीझोलास हा एरिस येथून अथेन्स येथें येण्यास निघाला. त्याचा पॅरिस येथें खून करण्याचा प्रयत्न करण्यांत आला होता पण तो सुदैवानें फसला. पुढें अथेन्समध्ये आल्यावर त्यानें ग्रीसमध्ये सुधारणा करण्याचें मनावर घेतलें. पण व्हेनीझोलासच्या गैरहजेरीत कॉन्स्टंटायन राजानें व्हेनीझोलासचें वजन कमी करण्याचा प्रयत्न चालविला होता व त्याला यश येत चाललें होतें. याच सुमारास अलेक्झांडर राजा वारल्यामुळें ग्रीसवर कोणाला राजा नेमावें याविषयी वाटाघाट सुरू झाली. कॉन्स्टंटायनचा सर्पांत लहान मुलगा पॉल यास राजपदारुद्ध करावयाचें ठरलें पण कॉन्स्टंटायन अगर युवराज यांनीं राज्यावरील आपला हक्क सोडल्याचें जाहीर करीतोंपर्यंत आपण ग्रीसचें राज्यपद स्वीकारणार नाहीं असें पॉलनें जाहीर केलें. नवीन निवडणुकींत या प्रभावर वराच वादविवाद होऊन व्हेनीझोलासच्या पक्षाचा पराभव झाला. व्हेनीझोलासनें व त्याच्या अनुयायांनीं ग्रीस सोडून परदेशी जावयाचें ठरविलें. कॉन्स्टंटायन राजा पुन्हां ग्रीसमध्ये आला व त्यानें राज्यपद स्वीकारलें. कॉन्स्टंटायननें राज्यपद स्वीकारल्यामुळें दोस्त राष्ट्रांनीं ग्रीसला ऋणतीहि मदत न करण्याचें ठरविलें. इकडे सुस्ताफा केमलपाशा यानें अनाटोलियामध्ये तुर्कस्तानची सत्ता वाढविण्याचा प्रयत्न चालविला होता. दोस्त

राष्ट्रांनींहि कॉन्स्टंटायन यानें राज्यपद स्वीकारल्यामुळें सेव्हसच्या तहाची पुनर्घटना झाली पाहिजे असें जाहीर केलें व केमलपाशाची बाजू घ्यावयाचे ठरविलें. लंडन येथें इंग्लंड, फ्रान्स, इटली या त्रिकूटाची बैठक भरली. त्या बैठकीला कान्स्टंटिनोपल व अंगोरा येथील दोन प्रतिनिधिमंडळें हजर होती. ग्रीसतर्फे क्लोजरोपाउस हा हजर होता. या बैठकीमध्ये वराच वादविवाद झाला पण ग्रीसच्या प्रतिनिधींच कोणत्याच अटींनीं समाधान होईना. तेव्हां या परिपदेनें ग्रीसच्या प्रतिनिधीला आपल्या अटी कळविल्या. त्यांतील मुख्य अटी अशा होत्या कीं, ग्रीसकडे थ्रेसमधील मुख्य रद्दावयाचा, स्मर्नाचा राज्यकारभार संयुक्तमंडळातर्फे चालवयाचा व राप्रसघानें आपला एक गव्हर्नर या प्रांतावर देखरेख करण्याकरितां ठेवावयाचा. या अटीनां ग्रीसनें संमति दिली नाहीं. उलट थोडक्याच दिवसांत ग्रीसच्या सैन्यानें अंगोरा रेल्वे लाईनवरील हिसर व एस्कीशहर हीं शहरें आपल्या ताब्यांत घेतलीं. एस्कीशहरजवळ तुर्की सैन्यानें ग्रीक सैन्याचा मोठा पराभव केला.

यावेळीं गोनारेस हा ग्रीसचा मुख्य प्रधान होता. यानें ग्रीसच्या अंतस्थ कारभारांत पुष्कळच सुधारणा घडवून आणल्या होत्या. कॉन्स्टंटायन राजाला स्मर्ना आपल्या केव्हां ताब्यांत घेईन असें झालें होतें. तुर्कस्तानमध्ये व इंग्लंडमध्ये कांहीं वावतींमुळें वितुष्ट उत्पन्न झाले होतें. ही संधि साधून कॉन्स्टंटायननें स्मर्नावर स्वारी करून तें आपल्या ताब्यांत घेतलें व कान्स्टंटिनोपलचा बादशाह असल्याचें जाहीर केलें. ग्रीस व तुर्कस्तानमधील या वेवदशाहीला आळा घालण्याचा पुन्हां दोस्त राष्ट्रांनीं प्रयत्न केला. पण त्या प्रयत्नास यश आलें नाहीं. ग्रीसनें तुर्कस्तानविरुद्ध आपलें चढाईचें धोरण चालूच ठेवलें व एस्कीशहर, हिसर, कुत-हिया हीं शहरें काबीज केलीं. पण शेवटीं हिसर येथें तुर्कस्ताननें ग्रीक लोकांना जोराचा प्रतिकार करून ग्रीसला थोपवून धरलें.

मे इ. स. १९२१ ते ऑगस्ट इ. स. १९२४ या कालाच्या अवधीत ग्रीसमध्ये पुष्कळ महत्वाची स्थित्यंतरे घडून आलीं. ग्रीसनें या काळांत इटली व तुर्कस्तान यांच्याशी युद्ध केलें. खुद्द ग्रीसमध्ये कांति होऊन कॉन्स्टंटायन व त्याचा मुलगा जार्ज या दोन्ही राजांची उचलबांगडी करण्यांत आली व प्रजासत्ताक राज्याच्या रूपनेला अनुकूल वातावरण तयार झालें.

तुर्कस्तानशी लढाः—इ. स. १९२१ च्या मे महिन्यांत आशियामायनरमध्ये ग्रीक सैन्यानें बरेच दंगधोपे सुरू केल्यामुळें त्याच्या त्या पुंडाईमदल पोटें तकार केली. जूनमध्ये ग्रीकांनी आशियामायनरमधील काळ्या समुद्रावरील एरेग्लो व इनेबोली या बंदरावर तोफांचा मारा केला. हा मुख्य सभोगां खुला असल्याचें दोस्त राष्ट्रांनीं ठरविलें होतें.

असें असतां, ग्रीकांनीं या तटस्थ मुलुखांतील शांततेचा भंग केला व दोस्तांच्या अटीविरुद्ध आचरण केलें अशी पोर्टेनें तक्रार केली. अर्थात्च ब्रिटन, फ्रान्स व इटली यांनीं हा प्रश्न सोडविण्याचें मनावर घेतलें. ग्रीक लोकांनीं आशियामायनर वरील आपला हक्क सोडून द्यावा असें फ्रेंच सरकारचें म्हणणें होतें पण ग्रीक लोक त्या म्हणण्याला तयार होईनात. ग्रीस व तुर्कस्तान यांमध्ये शांतता प्रस्थापित करण्याचा युद्ध हाच काय तो उपाय आहे असें ग्रीकांचें म्हणणें होतें, पण तें कोणालाच पसंत पडलें नाहीं. तरी पण ग्रीसनें या राष्ट्रांत चढाई करून कुतहिया व एस्कीशहर येथें जय मिळविले. या जयांनीं हरळून जाऊन अथेन्समधील वर्तमानपत्रकारांनीं कॉन्स्टांटिनोपलवर ग्रीसचाच हक्क आहे व ग्रीसला तें परत मिळालें पाहिजे अशी जुनीं हाकाटी पुन्हां मारण्यास सुरुवात केली. १९२१च्या ऑगष्टमध्ये अंगोरावर ग्रीकांनीं विमानांतून बॉंब फेंकण्यास सुरुवात केली व त्यामुळें केमलपाशाला तें शहर सोडणें भाग पडलें. पण सप्टेंबर महिन्यांत ही स्थिति पालटूं लागली. तुर्का सैन्यानें त्यांना जेरोचा प्रतिकार करून त्यांच्या सैन्याची दुर्दशा केली. त्यामुळें अंगोरा हस्तगत करण्याचा ग्रीकांचा वेत फसला. फ्रान्स व इटली या राष्ट्रांनीं या झगड्यांत भाग न घेण्याचें ठरविल्यामुळें ग्रीक लोकांनीं युद्धतहकुबी घडवून आणण्याबद्दल दोस्त राष्ट्रांनां विनंति केली. तुर्कांनां सारखे विजय मिळूं लागल्यामुळें, ग्रीक लोक नामोहरम झाले. हें पहातांच ग्रीक व बल्गेरिया यांच्या सर-हद्दांवर ग्रीक व बल्गेरियन लोकांत चकमकी झडूं लागल्या. रुमानिया व जुगोस्लाव्हिया या राष्ट्रांनीं ग्रीसला मदत करण्याचें ठरविलें. पण आक्टोबरमध्ये ग्रीक लोकांची नांगी बरीच खाली उतरली. आर्थिक व लष्करीदृष्ट्या हमी म्हणून अॅनटोलियाचा सुदृढ आपल्या लष्कराच्या ताब्यांत रद्दावा असें ग्रीकचें म्हणणें पडलें. पण ही सुबुद्धि ग्रीकांनां अगोदर सुचली नाहीं. तुर्क लोकांनीं यांच्या म्हणण्याकडे लक्ष्य न देतां ग्रीकांच्या ताब्यांत असलेल्या शेंकडां खेड्यांचा विध्वंस केला व त्यांतील लोकांची कत्तल केली. तेव्हां ग्रीक लोक थोडेसे जुद्धांवर आले व १९२२ च्या एप्रिल महिन्यांत त्यांनीं तहाची वाटाघाट करण्यास सुरुवात केली. दोस्त राष्ट्रांनीं तहाचा कच्चा मसुदा तयार केला पण ग्रीस व तुर्कस्तान या दोन्हीं राष्ट्रांनीं तो पसंत पडला नाहीं. शेवटीं बरीच भवती न भवती होऊन १९२३च्या आगस्टमध्ये लॅसिन येथें दोन्हीं राष्ट्रांत तह घडून आला.

१९२२ च्या एप्रिलमध्ये राजपक्ष व आशियामायनर-मधील ग्रीक राष्ट्रसंरक्षक कमिटी यांमध्ये बेबनाव माजला. या कमिटींत व्हेनीझोलासच्या पक्षाचे पुष्कळ लोक होते. त्यांनीं अंगोरा सरकारच्या घटनेवर हुकूम आयोनियन सरकार स्थापन करण्याची घमकी घातली. सप्टेंबर महिन्यांत ग्रीक आरमारी व लष्करी सैन्यानें कॉन्स्टंटायन राजाला पदच्युत करून त्याच्या जागीं काउन्सिल गार्दीवर बसविलें. कॉन्स्टंटायन

हा १९२३ च्या जानेवारीत मरण पावला. पण बंडखोर ग्रीक सैन्यानें कॉन्स्टंटायनला पदच्युत करूनच न थांबतां माजी मंत्रिमंडळांपैकीं पुष्कळांचा शिरच्छेद केला. त्यामुळें दोस्त-राष्ट्रांची ग्रीसविषयीची सहानुभूति नष्ट झाली.

१९२०-२३ च्या दरम्यान ग्रीसची आर्थिक स्थिति फारच वाईट झाली होती. १९२३ च्या फेब्रुवारीत ग्रीसनें राष्ट्रसंघाकडे एक कोटी पाँडांचें कर्ज मिळण्यासाठीं हमी राहण्याबद्दल विनंति अर्ज पाठविला. १९२३ मध्ये कम्युनिस्ट पक्षांनें अथेन्समध्ये मोठा संप केला.

ग्रीस व इटली यांमधील लडायांची माहिती इटली या लोकांत आलीच आहे. इटलीनें तुर्कस्तानभर पाईखातर ग्रीसवर जबर अटी लादल्या होत्या व ग्रीसनें हि त्या नाइलाजास्तव मान्य केल्या होत्या. पण इटलीचें निशाण ग्रीसमध्ये फडकत राहण्यासंबंधीची अट मात्र ग्रीसनें अजिबात मान्य केली नाहीं.

ग्रीसमधील अंतस्थिति:—इ. स. १९२३ मध्ये, निवडणुकांमध्ये जो पक्षपात होत असे तो नष्ट व्हावा यासाठीं सैन्यानें बंड केलें, पण तें बंड मोडण्यांत आलें. इ. स. १९२३ च्या डिसेंबरमध्ये राष्ट्रीय सभेनें ग्रीसला कशा प्रकारची शासनपद्धति पाहिजे हें नक्की ठरतांपर्यंत ग्रीसच्या राजानें बाहेर कोठेंतरी रहाण्यास जावें असें ठरविलें. त्याचप्रमाणें ग्रीसचा राजा जॉर्जे यानें रुमानियाची वाट धरली. राजाच्या गैरहजेरांत अँडमिरल कॉडोरीयोसिस याला रीजंट नेमण्यांत आलें. पुढें इ. स. १९२४ मध्ये व्हेनीझोलास याला मंत्रीमंडळ बनविण्यासाठीं विनंति करण्यांत आली. पण व्हेनीझोलासनें मंत्रीमंडळ बनवून थोडे दिवस लोटतात न लोटतात तांचे नवीन संकट उपस्थित झालें. प्रजापक्षांनें ग्रीक राजवराण्याची सत्ता संपुटांत आल्याचें राष्ट्रीय सभेकडून वदविण्याचा घाट घातला. यामुळें व्हेनीझोलासच्या मंत्रिमंडळाला मार्चमध्ये राजीनामा देणें भाग पडलें. या अंदाधुर्दांतून मार्ग काढण्यासाठीं, नेमस्त राजपक्षीयांचें एक मंडळ स्थापन झालें. त्या मंडळानें प्रजासत्ताक राज्यपद्धति स्थापन करण्याचें ठरविलें व त्याप्रमाणें जॉर्जे याला विधिपूर्वक पदच्युत करण्यांत आल्याचें जाहीर करण्यांत आलें. इ. स. १९२४ च्या मे महिन्यांत जॉर्जेनें राजसत्ता स्थापित करण्याबद्दल मागणी केली पण त्या गोष्टीला लोकमत अनुकूल पडलें नाहीं.

मॅसिडोनिया प्रांत हा जुगोस्लाव्हियासच्या ताब्यांत आहे तो पुन्हां स्वतंत्र व्हावा या हेतूनें तेथें नवीन चळवळ सुरू झालेली आहे. सप्टेंबरमध्ये मॅसिडोनियांतील बंडखोर सैन्याचे अधिपति हॉर्डॉट अलेक्झांड्रोफ यांचा मॅसिडोनियांतील विरुद्ध पक्षाकडून खून करण्यांत आला. खुनी इसमांनां तात्काळ पकडण्यांत येऊन त्यांचा शिरच्छेद करण्यांत आला.

इ. स. १९२४ च्या जुलै महिन्यांत एका ग्रीक सेनापतीनें ५५ बल्गेरियन शेतकऱ्यांची कत्तल केली. त्यामुळें

ग्रीस व बल्गेरियांत तेंदा उपस्थित होऊन तें प्रकरण राष्ट्र-संघाकडे निकालाकरतां आलें. तेव्हां या तेंदयाचा निकाल लावण्यासाठी, राष्ट्रसंघानें एक न्यूझीलंडचा व एक बेल्जमचा तज्ज्ञ अशा दोन तज्ज्ञांची कमिटी नेमिली आहे.

[संदर्भग्रंथ-गंफनले-अर्ली हिस्ट. ऑफ ग्रीस (ऑक्स. १८७७) ग्रोट्स-हिस्टरी ऑफ ग्रीस; महाफी-सोशल लाइफ इन ग्रीस; रॅबस अँड स्टडीज इन ग्रीस; हिल-डॅडबुक ऑफ ग्रीक अँड रोमन कॉन्सट; ग्रीनिज-डॅडबुक ऑफ ग्रीक कॉन्स्टिट्यूशनल हिस्टरी (मॅकमिलन १८९६); वॅट-मॉडर्न लाइफ अँड थॉट अमंग दि ग्रीक्स (लंडन १८९१); रॉड-दि कस्टम्स अँड लोअर ऑफ मॉडर्न ग्रीस (लंडन, १८९२); केनेथ ब्राऊन-कॉन्स्टंटइन किंग अँड ट्रेटर (१९१७); फॅसाबेटी-हेलास अँड दि बाल्कन वार्स (१९१४); मेरियट-दि ईस्टर्न कथन (१९१८); मार्टिन-ग्रीस ऑफ दि ट्रेव्हिएथ सेंचरी (१९१३); रॅकॉन-दि इनर हिस्टरी ऑफ दि बाल्कन वार्स १९१४].

ग्रीक वाङ्मय.—प्राचीन ग्रीक वाङ्मय हे स्वतःसिद्ध आहे. यामध्ये दुसऱ्या कोणत्याहि वाङ्मयाचा भाग भाषांतरानें अथवा रूपांतरानें आलेला नाही. हे वाङ्मय म्हणजे ग्रीक समाजाची बाल्यावस्था, तारुण्य व न्हास यांचें चित्र आहे. हे सर्वांगयुक्त आहे. ग्रीक भाषेच्या ज्या तीन मुख्य उपभाषा ' आयोनियन ' ' एओलियन ' व ' डोरियन ' या तिन्ही मिळून या वाङ्मयास पूर्णत्व आलें आहे.

सध्यां आपल्याला होमरच्या काव्यापासूनच वाङ्मय उपलब्ध आहे. याच्या पूर्वी पुष्कळ गाणी प्रचलित असावीं असं दिसतें. पहिलीं गाणी निरनिराळ्या ऋतूवर रचलेलीं असावीं. यानंतर निसर्गाच्या निरनिराळ्या शक्तींस देवते कल्पून त्यांच्या स्तुतिपर गाणी प्रचारांत आलीं. हीं पारमार्थिक स्वरूपाचीं काव्ये झालीं, परंतु कांहीं विधीमध्ये म्हणावयाचे हे, त्रंगवगैरे बुद्धां लौकिक स्वरूपाचे असत. लौकिक काव्यांस सामान्यतः आरंभ युद्धांच्या पोवाड्यांपासून होतो. याच पोवाड्यांचे व वीरकथांचे पुढे ऐतिहासिक महाकाव्यांमध्ये रूपांतर झालें. होमरनें आपलें ' ईलियड ' हे महाकाव्य अशाच निरनिराळ्या वीरकथा एकत्र करून तयार केलें असें म्हणतात. होमरचा काल ' ऑरिस्टॉटल ' व ' अॅरिस्टॉफॅस ' यांच्या म्हणण्याप्रमाणें ख्रि. पू. १०४४ व ' हिरोडोटस ' याच्या मतानें ख्रि. पू. ८५० हा आहे.

हेसिअड यांचीं काव्ये निराळ्या प्रकारचीं आहेत. एका काव्यांत त्यानें ऋतू व शेतकऱ्यांच्या कामांचे वर्णन करून शेवटीं शुभ व अशुभ दिवस कोणते तें सांगितलें आहे. ' थिओगॉनी ' या काव्यांत त्यानें देवांची उत्पत्ति वर्णन केली आहे. एकंदर याच्या काव्यांत त्या वेळच्या प्रचलित दंतकथा, स्तोत्र व विश्वोत्पत्तीच्या कल्पना यांचा संग्रह दृष्टीस पडतो. याचा काल अनमासें ख्रि. पू. ८५०-८०० हा असावा, परंतु कांहींच्या मतें तो ख्रि. पू. ७व्या शतकांतला

असावा. कवि व ईश्वरप्रेरित भविष्यवादी हीं दोन्हीहि कामें यानें केली व हेच तो कवीचे कार्यक्षेत्र समजत असे. होमरच्या वेळचीं जीं ' हिम्स ' आहेत तीं प्रार्थनेचीं स्तोत्रे नसून महाकाव्यांस प्रस्तावनेदाखळ म्हणावयाचीं आहेत.

वरील काव्यांवरून कवींचें हृदय स्पष्टपणें दिसून येत नसे. त्यावद्दल फक्त अनुमानें काढतां येत असत. हेसिअड याच्या काव्यामध्ये त्याची मनस्थिति कांहीं ठिकाणीं आपणास ओळखूं येते. ग्रीक काव्यांचा आरंभ महाकाव्यांपासूनच होतो. पुष्कळ वर्षेपर्यंत दुसऱ्या तऱ्हेचीं काव्ये कोणी लिहिलींच नाहीत. कारण त्यावेळीं साम्राज्यसत्ता एका बादशहाच्या अथवा कांहीं बडे लोकांच्या हातांत असे. त्यांना आपल्या पूर्वजांबद्दलचीं गाणीं आवडत असत व सामान्य जनतेसहि दुसरे कांहीं वाङ्मय नसल्यामुळें होंच वरीं वाटत. परंतु हळूहळू लोकसत्ताकपद्धतीचा जय होत जाऊन सर्व साम्राज्यसत्ता लोकांच्या हातांत आल्याबरोबर सामान्य जनतेचें महत्त्व व कार्यक्षेत्र वाढलें. त्याबरोबर लोकांच्या मानसिक व कर्तृत्व शक्तीची वाढ झाली व सामान्य लोकांस आपले विचार प्रकट करावेंसे वाटूं लागलें; पण गद्यवाङ्मय प्रचारांत नसल्यामुळें हे विचार काव्यांतच प्रकट होऊं लागले व त्यामुळेंच ' एलेजी ' व ' आर्थिक ' या चालीच्या कविता प्रचारांत आल्या.

ग्रीक ' एलेजी ' म्हणजे केवळ शोकगीतें नव्हत. या कवितांचे विषय निरनिराळे असून त्यांमध्ये कवीचे व त्याच्या मित्रमंडळीचे विचार प्रकट केलेले असत. ' आर्थिक ' चालीचा प्रथम औपरोधिक काव्यांत उपयोग करित असत. या चालीच्या काव्यांमध्ये ' एलेजी ' पेक्षां जास्त स्पष्टरतिनें कवींचें हृदय दिसून येतें.

' एलेजी ' काव्यांचा उपयोग निरनिराळ्या ग्रंथकारांनीं निरनिराळ्या कामीं केला. प्रथम ' फॅलिनस ' व ' टिटिअस ' या प्राचीन कवींनीं लोकांत वीरश्रीचा प्रसार करण्याच्या कामीं केला. नंतर ' आर्चिलॉक्स ' यानें याच काव्यांतून आपले मृताबद्दलचे दुःखोद्गार काढलें. आयोनियन लोकांचे स्वातंत्र्य गेल्याबद्दलचा शोक भिन्नसंसायानें याच काव्यांत प्रगट केला. सोलन यानें याच काव्यांचा उपयोग राजकीय व नैतिक बाबतींत केला. थिओमिस यानें राजनीति व तत्वज्ञान याच काव्यांतून प्रचारांत आणलें. झेनोफॅन्स यानें आपलें तत्वज्ञान याच काव्यांत सांठविलें आहे. सिमॉनिड्स यानें पुन्हा (सिऑस येथील) इराभी युद्धांत पतन पावलेल्या वीरांचे शौर्य याच काव्यांत वर्णन केलें. ' अर्मोगॅस ' येथील सिमॉनिड्स यानें या काव्यांचा औपरोधिक रतिनें उपयोग केला.

यानंतर ' लिरिक ' कविता प्रचारांत आल्या. या काव्यांमध्ये कवींचें हृदय अधिक स्पष्टपणें दिसून येतें. या कालांत संगीताची व वाद्यांचीहि प्रगति बरीच झाली होती. ' लेस्सॉस ' येथील ' लिरिक ' काव्यामध्ये त्या वेळची समाजाची आंदोलनें व त्याबरोबर कवींची निरनिराळ्या प्रसंगांची मनस्थिति यांचे

स्पष्ट चित्र दिसत. येथील प्रमुख कवि 'अलसीअस' हा होय.संको या कवयित्रीची निरनिराळे मनोविकार वर्णन करण्याची शैली अप्रतिम आहे. वरील कवी 'एशोलियन' होते. यांचीं चित्रं विशेषतः वैयक्तिक असत. डोरिअन कवींच्या 'लिरिक' कविता सामान्यतः सर्व समाजाचे वर्णन करीत व हीं काव्ये पुष्कळजणांनीं मिळून म्हणावयाचीं असत. सार्वजनिक देवतांचेनाच्यावेळीं व उत्सवप्रसंगीं हीं काव्ये म्हणण्याचा प्रघात असे. यांच्या स्वरूपांत निरनिराळ्या कवींनीं सुधारणा केली. 'सिमॉनिड्स' व 'पिंडार' या दोन कवींनी या काव्यांस पूर्णत्वास नेले.

आँटिकः—निरनिराळ्या समाजस्थितीस अनुरूप अशा प्रकारचीं काव्ये आतांपर्यंत तयार झालीं होती. यापुढें आपखी निरनिराळ्या प्रकारांची जहूर लोकांस भासूं लागली व त्यांचें फळ म्हणजे नाटक हें होय. 'डायोनिसस' याच्या उत्सवाच्या वेळीं त्याच्या वेदीभोंवतीं लोक जमून त्याच्या पराक्रमाचें वर्णन करीत असत. त्यांचा पुढारी आपण 'डायोनिसस' याचा दूत आहों अशी कल्पना करून त्याच्या एखाद्या प्रसंगीच्या पराक्रमाचें वर्णन करी, व बाकीचे सर्व त्यास उत्तर देत. पुढें उत्तर देणारा दुसरा एक इसम निवडूं लागले. पुढें या दोहोंचे वाढतां वाढतां चार झाले व यामागें नाटकांचा आरंभ झाला.

'ट्रॅजडी' हें नांव मूळ बोकड (ट्रॅगॉस) या शब्दापासून निघालें व हें नांव बोकड वळी दिल्यानंतर जें गाणें म्हणावयाचें असे त्यास मिळालें. 'कॉमेडी' याचा अर्थ खेडवळ असा आहे व हें नांव वरील गाणें इतर प्रसंगीं म्हटलें असतां त्यास लायित. 'ट्रॅजडी' या नाटकाचा खरा आरंभ 'इथ्रिलस' यांनीं प्रथम दोन नटांस भूमिका देऊन केला. व यांनीं संभाषणास अप्रस्थान देऊन ताप्याच्या गायनास गौणस्थान दिलें. याच्याच वेळेस डायोनिसचें नाटकग्रह्य वांपलें. यानंतर 'सोफोक्लिस' हा नाटककार झाला. यांनीं नाटकांत पुष्कळ प्रगति केली. युरिपिडिस यांनीं वरील नाटककारांप्रमाणें पौराणिक नाटके न लिहितां सामान्य विषयांवर लिहिलीं. या वेळेस या नाटकांची वाढ पूर्णत्वास पोचली.

'ट्रॅजडी' ज्याप्रमाणें भारदस्त विषयांवर असत त्याच प्रमाणें सामान्य विषयांवर 'कॉमेडी' रचीत असत. पहिल्या प्रकारचीं नाटके अँटिकामध्ये विशेष झालीं तर दुसऱ्या प्रकारच्या नाटकांची वाढ डोरिअन लोकांनीं केली. मेगारा येथील सुझारिअन यांनीं काहीं प्रहसनं लिहिलीं. सायराक्यूज येथील सोफ्रान यांनीं काहीं 'कॉमेडी' लिहिल्या. परंतु या नाटकांसहि परिणत स्वरूप अँटिका प्रांतांतच मिळालें. यांपैकी अँरिस्टोफेन्स हा प्रमुख नाटककार होऊन गेला. याचीं ११ नाटके उपलब्ध आहेत.

यानंतर 'मिडल कॉमेडी' (मध्ययुगीन नाटके) प्रचारांत आली. यांमध्ये जी औपरोधिक टीका पूर्वी राजकीय

गोष्टींवर होत असे तीच आतां सामाजिक गोष्टींवर व वाङ्मयावर होऊं लागली. या तऱ्हेचीं नाटके विशेषतः 'अथेन्स' येथील 'अँटिफेन्स' व 'थुरी' येथील 'अँलेक्झांड्री' यांनीं लिहिलीं. यानंतर 'न्यू कॉमेडी' अर्वाचीन सामाजिक नाटकांच्या घर्तावर तयार झाली. या तऱ्हेचीं नाटके विशेषतः मिनेंडर यांनीं लिहिलीं.

यांपैकी 'ओल्डकॉमेडी' हीं नाटके वैयक्तिक टीकांनीं भरलेलीं असत. व त्यांतील टीका ही फार कडक असे. हीं नाटके धार्मिक व उत्सवाच्या प्रसंगीं करीत असत. त्यामुळें या नाटकांत केलेली टीका अगर गौरव हजारां मनुष्यांच्या तोंडां एकदम होत असे.

ग्रीक भाषेंत गद्यवाङ्मयाचा आरंभ होण्यापूर्वीच काव्याची वाढ पूर्ण झाली होती. पहिला गद्यग्रंथकार 'हिरोडोटस' याचें नांव ऐकूं येण्यापूर्वीच नाटकांची वाढ पूर्ण होऊन गेली होती. 'हिरोडोटस' च्या पूर्वी कांहीं ग्रंथकारांनीं गद्यामध्ये ग्रंथरचना केली होती. परंतु अद्यापि गद्यवाङ्मय असे तयार झालें नव्हतें. 'हिरोडोटस' याचा इतिहास हा ज्याप्रमाणें काव्यामध्ये 'इलियड' त्याप्रमाणें गद्यामध्ये मूळ आधार आहे. याच्या इतिहासाचा विषय ग्रीस व आशिया यांच्या मधील लढाया हा आहे. हा पौराणिक गोष्टींना जरी ऐतिहासिक गोष्टींइतकें महत्त्व देत नाही तरी त्यांचा उल्लेख करणें अवश्य समजतो. यांनीं आपल्या इतिहासांत भूवर्णनहि केलें आहे. परंतु यांनीं राजनीतीच्या दृष्टीनें विचार केलेला दिसत नाही. यामुळें याच्या इतिहासांत राजकीय व शासनसंस्थांचा इतिहास आढळत नाही.

याचा समकालीन 'थुसिडाइड्स' यांनीं 'पिलोपोनिशियन' युद्धावर एक इतिहास लिहिला आहे. याच्या इतिहासांत विचारशक्ति जास्त दिसून येते. यांनीं कोणत्याहि गोष्टींवर आपलें मत दिलें नाही व निःपक्षपातीपणानें केवळ त्या वेळीं घडलेल्या एकंदर घडामोडींच्या महत्त्वाकडे लक्ष देऊन लिहिला आहे.

यानंतर याच्याच पुढील काळाचा ख्रि. पू. ३६२ सालापर्यंतचा इतिहास हेनोफोन यांनीं लिहिला आहे. हा स्वतः योद्धा होता व त्यांनीं पुष्कळ लढाया व देश पाहिले होते व तो चांगला लेखकहि होता. परंतु याच्या इतिहासास वरील इतिहासांची सर येत नाही व तो स्पार्टाचा पक्षपाती दिसतो. यांनीं काहीं विषयांवर निबंध लिहिले. याच वेळीं 'स्टेसिअस' यांनीं इराणचा व 'फिलिस्टस' यांनीं सिसिलीचा इतिहास लिहिला. यानंतर काहीं किरकोळ इतिहासकार झाले.

अँटिका प्रांतांत एकंदर गद्यवाङ्मयाची वाढ कशी झाली व गद्यलेखनपद्धतीमध्ये कसकशी सुधारणा होत गेली तें आपणांस वस्तुत्वामध्ये चांगलें स्पष्ट दिसतें. अथेन्समधील प्रत्येक नागरिकास राजकारणांत भाग घेणें असल्यास अथवा न्याय करचेरत स्वसमर्थन करण्याकरितां तरी

निदान सभेमध्ये भाषण करण्याची विद्या अवगत करावी लागत असे. सार्वजनिक वादविवादप्रसंगी नागरिकांचे वक्तृत्वातील प्रावीण्य दिसून येत असे. यामुळे ग्रीसमध्ये वाङ्मयावर वक्तृत्वाचा परिणाम विशेष झाला. या वाङ्मयाचा आरंभ सिसिरीमध्ये सायराक्यूज येथील 'कोरेक्स' याने 'अर्ट ऑफ वर्ड्स' हा ग्रंथ लिहिल्यापासून झाला. 'कोरेक्स' याचा शिष्य टिसिअस याने हा ग्रंथ अथेन्स येथे आणला. पुढे 'सोफिस्ट' यांच्या शिक्षणामुळे व्याकरण व तर्कशास्त्र यांमधे लक्ष्य गेले. जॉजिअस याने एकंदर वक्तृत्वामध्ये ओजस्विता आणली.

गद्यवाङ्मयास व लेखनशैलीस वळण देणारा पहिला ग्रंथकार अँटिफन हा होय. याची भाषासरणी गंभीर व भारदस्त असून तो परस्परविरुद्धार्थी क्रियापदांवर जोर देत असे. अँडो-साइड्स याचे महत्त्व फक्त ऐतिहासिक आहे. याची वर्णन-शाक्ति चांगली आहे. 'लिसिअस' याने पूर्वाच्याप्रमाणे अपरिचित व क्लिष्ट भाषा वापरण्याचे सोडून सामान्य प्रचारातील भाषा वापरण्यास सुरुवात केली. 'इसोक्रेटस' याची भाषा 'अँटिफन' व 'लिसिअस' यांच्या दरम्यानची आहे. याने एकणारांपेक्षा वाचणारांकरितांच ग्रंथरचना केलेली दिसते. याच्याच भाषासरणीचे अनुकरण यानंतरच्या ग्रंथकारांनी केलेले दिसते. सिसरोने हिचाच अंगिकार केला व पुढील अर्वाचीन वाङ्मयास वळण लावले. इस्थिअस याची काही भाषणे महत्त्वाची आहेत व त्यांमध्ये 'लिसिअस'च्या भाषाशैलीची छटा मारते. डेमोस्थेनीस हा गद्यवाङ्मयामध्ये आरल्या सर्वांगपरिपूर्णतेने व अलौकिक वक्तृत्वशक्तीने सर्वांवर ताण करतो. त्याची राजकीय व सामाजिक विषयांवरील भाषणे व काही खटल्यांतील विषय प्रतिपादन यांमध्ये त्याचे भाषेवरील प्रभुत्व स्पष्टपणे दिसून येते. याने गद्यवाङ्मयास पूर्णता आणली. याच्यानंतर साधारण नांव घेण्यासारखा असा हायपराइड्स हा वक्ता हाऊन गेला. अँरिस्टॉटलचा शिष्य फॅलेरम येथील डेमेट्रिअस याच्यापासून ग्रीक वक्तृत्वाचा न्हास होत गेला. याने कल्पित विषयांवर भाषणे करण्याचा प्रघात पाडला. याने अलेक्झांड्रिया येथील ग्रंथसंग्रहालयाची स्थापना केली.

यानंतर वक्तृत्वाचा अभ्यास ग्रीसच्या किनाऱ्यावर एशियामानरमधील वसाहतीत व विशेषतः न्होइस बेटांत चालू असे. तत्वज्ञानामध्ये ज्याप्रमाणे हेतो याला अग्रस्थान आहे त्याप्रमाणेच ग्रीक वाङ्मयांतहि आहे. याच्या संभाषणामध्ये सर्वांगपरिपूर्णता दिसून येते.

अँरिस्टॉटल यांची भाषणे जर ग्रीक वक्तृत्वाच्या भरभराटीच्या काळांत प्रसिद्ध झाली असती तर त्यांचा परिणाम ग्रीक वाङ्मयावर फार झाला असता. याने विचारशास्त्राला देऊन एक नवीनच शास्त्राचा पाया घातला. याचा शिष्य थिओफ्रेस्टस याने बनस्पति

शास्त्रावर ग्रंथ लिहून संशोधन करण्यास व शास्त्रीय वर्गीकरण-पद्धतीस उत्तेजन दिले.

न्हासकाळः—ग्रीक लोकांच्या राजकीय स्वातंत्र्याच्या अस्ताबरोबर ग्रीक वाङ्मयाच्या न्हासास आरंभ झाला. गोंपगेंत ग्रीक नगरसंस्था अस्तित्वांत होत्या तोंपयेंत प्रत्येक मनुष्य हा नागरिक या नात्याने त्या नगरसंस्थेचा एक अवयव समजला जात असे व त्या दर्जास योग्य असे त्याचे शिक्षण झालेले असे. फिलिप राजाने जरी ग्रीक शहरांचे सर्व हक्क काढून घेतले नाहीत, तरी नगरसंस्थांच्या स्वातंत्र्यास फार मोठा धक्का बसला व त्यामुळे ग्रीक नागरिकांमधील पूर्वाचे स्वतंत्रतेचे वारं अस्तंगत होऊन लागले व त्यांचे हात, त्यांची जीभ व त्यांची कलाकौशल्ये यां हत्यारे ही पूर्वाच्या स्फूर्तीने उचलत नाहीत झाली. अलेक्झांडर याच्या स्वाऱ्यांमुळे ग्रीक संस्कृतीचा पूर्वेकडे प्रसार झाला व त्यांच्या वसाहतींमध्ये प्राच्य संस्कृति व ग्रीक संस्कृतीचा मिलाफ झाला. अलेक्झांडर यांचे साम्राज्य मोडल्यावर या वसाहतींमध्ये स्वायत्त शासनसंस्थांचे तेज राहिले नाही. परंतु रहाणी मात्र वाढतः ग्रीक राहिली. ग्रीक देवळे, पुतळे, नाटकगृहे वगैरे सर्व तशीच चालू राहिली. ग्रीक भाषा बोलण्यांत येऊ लागली. ग्रीक पद्धतीनेच उत्सव साजरे करू लागले. परंतु हे एकीकरण निरनिराळ्या प्रांतांत निरनिराळ्या प्रमाणावर झाले. सीरिया प्रांत लवकर व पूर्णपणे ग्रीक संस्कृतीचा कणांत आला. परंतु जुडिया प्रांत शेवटपर्यंत तीपासून अलग राहिला.

ईजिप्त देशामध्ये कित्येक ग्रीक सरदार, उच्च कुलांतल लोकांस व विद्वान लोक पुष्कळ दिवसांपासून रहात असत. अलेक्झांडरपासून ऑगस्टसपर्यंत अलेक्झांड्रिया हे वाङ्मयाचे व विद्वत्तेचे केंद्र होते. तेथे पहिल्या टॉलिमीने येथील पदार्थसंग्रहालय व विद्यालय यांची स्थापना केली. व त्यावेळी दुसरी कोणतीहि जागा नसल्यामुळे सर्व विद्वान लोक तेथे जमा होऊन लागले. या कालामध्ये संशोधनाचे व वर्गीकरणाचे कार्य विशेषतः चालू होते. या कालच्या काव्यामध्येहि स्मृति अथवा कल्पनेपेक्षा वाद्यांकाडेच विशेष लक्ष्य दिलेले असते. याची उदाहरणे म्हणजे अपोलोनिअस न्होडिअस यांचे महाकाव्य व अँरिस्ट आणि निकेंडर यांची ज्योतिष व वैद्यक यांवरील काव्ये ही होत. या कालांतली शेरिअन गोपगीत ही फार आल्हादकारक आहेत. या प्रकारची काव्येहि लिहिल्यांत थिऑक्रिटस हा अग्रगण्य आहे. परंतु याच्या काव्यांतहि कृत्रिमता दिसून येते. वर लिहिल्याप्रमाणे या कालांतले संशोधनाचे काम व शास्त्रीय विषयांवरील वाङ्मय ही फार महत्त्वाची आहेत. अँरिस्टॉफिस याने पूर्वाचे ग्रंथ तपासून शुद्ध करण्याचे काम केले. याच्या मागून येणाऱ्या ग्रंथकारांनी यांचेच काम पुढे चालवून व्याकरणशास्त्राचा पाया घातला. पहिले ग्रीक व्याकरण डायॉनेसिअस ग्रॅक्स याचे आहे. याच वेळेस

भाषांतरं करण्याचेहि काम झपाटयाने चालले होते. जुन्या कराराचे भाषांतर याच वेळेस झाले. एरॅटोस्थेनीस यानें सनवार माहिती मिळविण्याचा प्रयत्न केला व याचेच परिणत स्वरूप मॅनेथोन लिहिलेला ईजिप्तचा इतिहास व बेरोसस यानें लिहिलेला खाल्डियाचा इतिहास होय. सोटर टॅलेमी याच्या कारकीर्दीत युक्रिड हा अलेक्झांड्रिया येथे होता. ' हेरोफिलस ' व ' एरिसिस्टेटस ' हे प्रख्यात वैद्य व इंद्रियविज्ञानशास्त्रवेत्ते होते व यांना वैद्यकावर बरेच ग्रंथ लिहिले आहेत.

रोमन लोकांनी ग्रीस देश जिंकल्यावर जरी रोमन संस्कृतीवर ग्रीक संस्कृतीचा पगडा पूर्णपणे बसला तरी ग्रीस हें कांहीं जगांतील विद्वत्तेचें केंद्र राहिले नाहीं. रोमन साम्राज्याच्या कालांत अथेन्स येथील विद्यालयाची कीर्ति सर्वत्र कायम होती. परंतु हळूहळू विद्वान् लोक रोमकडे जाऊ लागले. रोममध्ये ग्रीक वाङ्मयानें ख्रि. पू. २ व्या शतकांतच कायमचें ठाणें दिलें होतें. ' सल्ला ' यानें कांहीं ग्रीक पुस्तकें रोममध्ये अथेन्स येथून आणली. सिसरो व अँटिकस यांनी ग्रीक पुस्तकांचा मोठा संग्रह केला. ग्रीक भाषेचें ज्ञान प्रत्येक रोमन नागरिकास अवश्यक झालें. सीझर यानें ज्या ग्रंथसंग्रहालयाची कल्पना काढली व ऑगस्टस यानें ज्याची स्थापना केली त्यांत लॅटिन व ग्रीक असे ग्रंथसमूहाचे दोन मुख्य भाग होते. टायबेरिअस वगैरे वादशहानां हा ग्रंथसमूह बराच वाढविला. हळूहळू रोम शहर अलेक्झांड्रिया शहराचें प्रतिस्पर्धी झालें व तेथें विद्वान् लोकांहि चोहोंकडून जमा होऊं लागले व त्यांची तेथें चहा व सन्मान होऊं लागला व त्यांस उत्तेजन मिळू लागलें. ग्रीक वाङ्मयाच्या विशेषतः वक्तृत्व, ग्रंथनिरिक्षण, इतिहास व तत्वज्ञान अंगांची वाढ रोम येथेच झाली.

यापैकी लोकसत्ताक राज्याच्या अमदानांतील कालांत प्रथम आपणास पॅलिबिसअस याच्या रोमन स्वारीचा इतिहास आढळतो. यांच्यामध्ये ग्रीक नागरिकांचे पाणी आढळतें. यानंतरच्या शतकांत डायोडोरस सिक्ज्युलस याचा जगाचा इतिहास बाहेर आला. या इतिहासांत केवळ हकीकत सांगण्यापलीकडे ग्रंथकारानें कांहीं केलेलें दिसत नाहीं. ऑगस्टसपासून जस्टिनिअनपर्यंतच्या कालांतलें रोमन साम्राज्यांतील ग्रीक वाङ्मय हें जास्त सर्वांगी दिसतें. यावेळीं ग्रीक भाषेचा प्रसार फार दूरवर झालेला होता. परंतु या वाङ्मयामध्ये एक गोष्ट दिसून येते ती ही कीं, यापैकीं मूळ अथवा अस्सल असा एकहि ग्रंथ आढळत नाहीं. याला ल्युकन हाच काय तो अपवाद आहे.

या वेळेच्या गद्यवाङ्मयांत (१) इतिहास, भूगोल व चरित्र, (२) टीकात्मक व शास्त्रीय वाङ्मय, (३) वक्तृत्व व उच्च सारस्वत (४) आणि तत्वज्ञान इतके प्रकार आढळतात. इतिहासांत डायोनिसिअस, कॅथिसअसाडायो वगैरे ग्रंथकार प्रमुख आहेत. भूगोलामध्ये निकाय्या येथील हिपाकस,

स्ट्रबो, टॅलेमी, वगैरेचीं नांवे आढळतात. चरित्रे विशेषतः प्लुटार्च, डायोजिनस, लारटियस, फिलोस्ट्रेटस यांनी लिहिली. ग्रंथसंशोधन व टीका लिहिण्याचें काम अलेक्झांड्रिया येथे चालूच होतें. यापैकीं जुलियसपोलक्स, ह्योपॅक्रेटिअन यांचे कोश, हेफिस्टिअन याचा छंदःशास्त्रावरील ग्रंथ, गॅलन याच्या प्लेटोवरील टीका हे ग्रंथ प्रमुख आहेत. त्याप्रमाणेच अथेनिअस, एड्रियन व स्टोबिअस यांचे ग्रंथहि महत्त्वाचे आहेत. वक्तृत्वावर हरमॅगोरास, हरमोजिनिस, कथिअस लॉगिनस यांचे ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत. सोफिस्ट लोकांपैकीं डायोक्रेसिस्टोम एलिअस, अँरिस्टाइडस वगैरे प्रसिद्ध आहेत. ज्युरिअन यांचेहि ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत. तत्वज्ञानामध्ये एपिकोटस आणि नार्किस आरेलियस यांच्या नांवांचा उल्लेख करणें अवश्य आहे. यांचे तत्वज्ञान स्टोइक पद्धतीचे असे.

ग्रीक काव्यामध्ये या कालांत नांव घेण्यासारखें एकहि काव्य दिसत नाहीं. वेत्रिअस यानें ईसापच्या गोष्टी कविता-रूपांत लिहिल्या. सिबिलाइन आरेकलस याच सुमारास (ख्रि. पू. १७०-इ. स. ७००) तयार होत होता. या वेळचे कांहीं काव्यसमुच्चय फार नांवाजण्यासारखे आहेत.

इसवी सनाच्या चवथ्या शतकांत ग्रीक वाङ्मयाचा ऱ्हास फार जोरानें सुरू झाला. दिवसेंदिवस ख्रिस्ती धर्मोपदेशकांची या प्राचीन ग्रीक वाङ्मयाकडे बक दृष्टी बळू लागली. ख्रिस्ती सांप्रदायिक नवें ग्रीक वाङ्मय तयार होऊं लागलें होतें. त्यामुळे ग्रहस्थ वर्ग ग्रीक वाङ्मयापासून हळूहळू दूर होऊं लागला. ग्रीक भाषाहि रोमनसाम्राज्यकालापर्यंत शुद्ध राहिली होती ती दूषित होऊं लागली. शेवटीं इ. स. ५२९ च्या जस्टिनिअनच्या हुकुमानें सर्व ख्रिस्त संप्रदायाखेरीज अस्पाही ग्रीक विद्यालयें कायमची बंद झालीं.

वायसंटाइन वाङ्मय.—रोमच्या पूर्वेकडील साम्राज्याच्या कालांत ग्रीक भाषेमध्ये जें वाङ्मय तयार झालें त्यास वायसंटाइन वाङ्मय हें नांव देतात. या वाङ्मयाचा आरंभ जरी कांहीं लोक जस्टिनिअन राजापासून धरतात तरी तसे समजण्यास पुरेसा आधार नाहीं. याचा आरंभ वास्तविक कॉन्स्टन्टाइन राजापासून होतो व १४५३ त कॉन्स्टांटीनोपल शहर तुर्कांच्या हातांत गेल्यावर अस्त होतो. या वादशहानें ख्रिस्ती संप्रदायाचा राजधर्म म्हणून स्वीकार करून कॉन्स्टंटिनोपल येथे नवीन गादी स्थापित्री. याच सुमारास ग्रीक भाषेमध्येहि फरक होऊन पूर्वाची संगीताच्या धर्तीवरची भाषा जाऊन साधी संभाषणसारखी भाषा प्रचारांत आली.

ताथापि सामान्यतः देशाच्या राजकाय अथवा धार्मिक इतिहासामध्ये जसा कांहीं कारणामुळे एकदम फरक होतो तसा बौद्धिक परंपरेमध्ये एकदम होत नाहीं. याच कारणा-मुळे प्राचीन ग्रीक वाङ्मयाचें वर्चस्व बरेच दिवस कायम राहिलें. याप्रमाणें नवीन (ख्रिस्त) सांप्रदायिक वाङ्मयास व नवीन समजुतास व कल्पनांस आपलें वर्चस्व सर्वत्र स्थापन

करण्यास बरीच शक्ती लागली. अथेन्स येथील विद्यापीठ इ. स. ५२९ पर्यंत बंद झाले नव्हते. याप्रमाणे ४ व्या शतकापासून ७ व्या शतकापर्यंतचा काल हा प्राचीन व मध्ययुगीन कालांतोळ संकलणकाल होय. या कालांत यद्यपि नव्याजुन्या कल्पना एकत्र वावरत असून त्यांची चढाओढ चालली होती तरी नव्या कल्पनांचा उत्कर्ष स्पष्टपणे दिसत होता.

पश्चिम साम्राज्याप्रमाणे रोमनपूर्वसाम्राज्यांत संस्कृतीचा मिलाफ चांगला झाला नव्हता. पश्चिम साम्राज्यांत रोमन व ग्रीक संस्कृतीचा मिलाफ होऊन जी रोमन संस्कृति तयार झाली. तिचा प्रसार तेथील राज्यकार्यांनी सर्व जित राष्ट्रांत करून सर्व साम्राज्याची भाषा लॅटिन व सर्वत्र रोमन संस्कृतीचा पूर्णपणे प्रसार केला. ख्रिस्त सांप्रदायिक प्रार्थना सर्वत्र लॅटिन भाषेमध्ये होऊ लागली व त्यामुळे हे एक जबरदस्त बंधन त्या सर्व देशांमध्ये ऐक्य घडवून आणण्यास कारण झाले. पूर्वसाम्राज्याची स्थिति याच्या उलट होती. तेथे ग्रीक संस्कृति सर्वत्र पसरली असून ग्रीक भाषा सार्वत्रिक असून राजभाषा मात्र लॅटिन होती. पूर्व-कळीळ निरनिराळ्या जित राष्ट्रांनी आपले राष्ट्रीयत्व कायम ठेवले होते व तसे करण्यास ते समर्थही होते. या साम्राज्यांतली निरनिराळे भाग जरी ख्रिस्त संप्रदायानुयायी होते तरी त्यांनी वायव्येक आपआपल्या भाषांत आपोत करून घेतले होते व त्यांच्या प्रार्थनाहि त्यांच्या जन्मभाषेतच चालत. यामुळे पुढे ग्रीक संप्रदायामध्ये निरनिराळे पंथ निघाले. या लोकांनी ग्रीक संस्कृतीचा पूर्णपणे स्वीकार केला नव्हता. त्यामुळे पूर्वसाम्राज्यास केव्हाहि एकत्व आले नाही.

पूर्वसाम्राज्यामध्ये जरी ग्रीक संस्कृति विशेष प्रचलित होती व पुष्कळ काळपर्यंत राजा व मंत्री हे सर्व जरी ग्रीक होते तरी त्यांतील रोमन वर्चस्व पूर्णपणे केव्हाहि नष्ट झाले नाही. कायदेकानून व राज्यकारभाराची पद्धति ही पूर्णपणे रोमन होती व हीच पद्धति साम्राज्यावरील विकट प्रसंगीहि तशीच कायम राहिली. काही ग्रीक लोकहि आपणांस हेलेन्सच्या ऐवजी रोमन्स म्हणू लागले. ग्रीक भाषेमध्येहि न्याय व राज्यकारभारासंबंधीचे रोमन शब्द शिरले वाङ्मयामध्ये मात्र यांचा उपयोग होता होता तो टाळून त्यांच्या समानार्थी ग्रीक शब्द वापरत.

ग्रीक संस्कृतीवर विशेष महत्त्वाचा परिणाम ख्रिस्ती संप्रदायांने घडवून आणला. परंतु हा परिणाम एकदम न होता फार सावकाश झाला. परंतु याची पूर्वतयारी जुन्या दैवतांवरील विश्वास हळू हळू नाहीसा होऊन स्टोइक तत्त्वज्ञानाचा प्रसार होऊन, 'निआप्लेटोनिझम' च्या कल्पना अस्तित्वांत येऊन अगोदरच झाली होती. ख्रिस्ती संप्रदायामध्येहि काही जुन्या चाली तशाच चालू ठेवून बरेच जुने वाङ्मयहि सामील करण्यांत आले. शिक्षणपद्धति तर जुनीच कायम राहिली. प्राच्य संस्कृतीचाहि परिणाम या

काळच्या ग्रीक वाङ्मयावर विशेष झाला. ज्या प्राच्य संस्कृतीचा ग्रीक संस्कृतीशी संबंध आला तिचा आरंभ अलेक्झांडर याच्या स्वाभ्यांपासून होतो. ईजिप्तमध्ये या संस्कृतीची वाढ विशेष होऊन ती बरेच दिवस टिकली. अलेक्झांड्रिया शहराच्या स्थापनेपासून ते अरब लोकांच्या हातांत पडेपर्यंत सुमारे १००० वर्षे ही संस्कृति ईजिप्तमध्ये टिकाव धरून होती. या देशांने ग्रीक वाङ्मयामध्ये फारच मोठी भर टाकली आहे.

सिरिआ व पॅलेस्टाइन हे प्रांत ईजिप्तनंतर ग्रीक संस्कृतीखाली आले. परंतु ख्रिस्ती सांप्रदायिक वाङ्मय हे येथेच जन्म पावले.

एशियामायनरमध्ये टार्सस, सीझरिया वगैरे शहरे ग्रीक संस्कृति व वाङ्मय यांची केंद्रे होती. याच प्रांतांतूत कॅपडोशिया येथील तीन धर्मोपदेशक बाहेर पडले या काली झालेल्या एकदर ग्रंथकारांपैकी साधारणपणे ३/४ ग्रंथकार आशिया व आफ्रिका खंडांतूनच आलेले दिसतात व बाकीचे १/४ युरोपमधील ग्रीस देशांतील दिसतात. त्यामुळे यावेळच्या वाङ्मयावर प्राच्य संस्कृतीचाहि ठसा उमटलेला दिसतो.

प्राचीन कालांतचच्या अर्वाचीन ऐतिहासिक कालापर्यंतच वाङ्मय बहुतेक कॅडन नद्याची जी भाषा अलेक्झांडरच्या काली प्रचारांत आली त्याच भाषेत लिहिलेले आढळते. हीच भाषा बहुतेक सार्वत्रिक असून सर्व वाङ्मयामध्ये आढळते. ही भाषा लेखनामध्ये पुष्कळ दिवसपर्यंत जरी उपयोगांत येत होती तरी तिच्यामध्ये अथेन्स येथील भाषेपासून तो तहत अर्वाचीन नव्या कराराच्या भाषेपर्यंतची निरनिराळी रूपे आढळतात. यावरून जी भाषा लिहिण्यांत वापरोत असत तीच भाषा बोलण्याच्या प्रचारांत असावी असे वाटत नाही. कारण प्रत्येक चालू भाषेप्रमाणे ग्रीक भाषेची जी प्रचारांतील भाषा तिच्या रूपामध्ये बरेचवेर फरक होत होता. व त्याबरोबर तिच्यातील शब्द व तिचे व्याकरणहि बदलत होत. व त्याचप्रमाणे व्यवहारांतील भाषा व ग्रंथाची भाषा यांमध्ये पुष्कळसे अंतर पडले. डायोनिसिअस याने ही ग्रंथांची भाषा पुन्हा अटिक भाषेच्या वळणावर नेण्याचा प्रयत्न केलेयामुळे त्या भाषेला उलट गति मिळाली. काही ग्रंथकारांनी ' प्रचारांतील ' भाषेतच ग्रंथरचना केली. परंतु या तऱ्हेचे ६ व्या शतकापासून १० व्या शतकापर्यंतचे सर्व प्रयत्न फुकट जाऊन जुन्या भाषांचा उद्धार करण्याची चढवळ ९ व्या शतकांत सुरू झाली; व ' काप्सेनी ' व ' पॅलिऑलॉगी ' पर्यंत तशीच ती जोरांत चालली. पथिमेकडे यावेळी सिसरोच्या काळची लॅटिन भाषा प्रचारांत आणण्याची सतपट चालली होती. परंतु तिचा तादश परिणाम झाला नाही. यामुळे या काळच्या (११ व्या पासून १५ व्या शतकापर्यंतच्या) सर्व ग्रंथकारांची भाषा प्राचीन ग्रीक आहे. यामुळे प्रचारांतील भाषा व ग्रंथांची भाषा यांमध्ये फार मोठा फरक पडला व त्याचा

परिणाम वाङ्मयावरुहि झाला. वाराब्या शतकांत कांहीं ग्रंथकारांनीं देशी भाषेंत ग्रंथरचना केली. ग्रीक भाषेंतील ग्रंथांचीं भाषांतरे इटालियन, फ्रेंच वगैरे भाषांत केलीं. १६ व्या व १७ व्या शतकांत पुन्हां देशी भाषांस ऊर्जितावस्था आणण्याचा प्रयत्न सुरु झाला. परंतु १९ व्या शतकांत पुन्हां जुन्या भाषेच्या जीर्णोद्धारार्थ चळवळ सुरु होऊन हा प्रथमार्ग पडला. यामुळें २० व्या शतकांतलें ग्रंथांतहि कांहीं ग्रीक शब्दांचीं रूपे अशीं सांपडतात कीं तीं १० व्या शतकापूर्वीच प्रचारांतून गेलीं होती. याप्रमाणें ग्रीक वाङ्मयाची स्थिति अरबी अथवा चिनी वाङ्मयाप्रमाणेंच आहे. या कालामध्यें ख्रिस्त संप्रदायाचा सर्वत्र जोरांनें प्रसार होत होता त्यामुळें या कालांतलें वाङ्मयामध्यें ख्रिस्त सांप्रदायिक वाङ्मयासच अप्रस्थान मिळालें. याच्या खालोखाल ऐतिहासिक वाङ्मय येतें. त्या वाङ्मयाची वाढ साम्राज्याच्या अस्तापर्यंत सारखी चालू होती. इतर प्रकारच्या गद्य वाङ्मयाकडे म्हणजे भूगोल, तत्वज्ञान, वक्तृत्व व भौतिक शास्त्रे या विषयाकडे दुर्लक्ष्यच दिसून येतें. या विषयांवरील पूर्वीचें वाङ्मयमात्र यांनीं जतन करून ठेवेलें. काव्यामध्येहि ख्रिस्त सांप्रदायिक काव्ये अप्रगण्य आहेत. लौकिक काव्यामध्ये चुटक्यांची मात्र बरीच वाढ झालेली दिसते. इतरहि कांहीं वांगलीं काव्ये नजरेस पडतात.

ख्रिस्त सांप्रदायिक वाङ्मयाची वाढ ४ व्या शतकामध्यें फार झाली. कारण यावेळीं ख्रिस्त संप्रदाय हा राजधर्म झाला व त्याच सुमारास औरिअस याच्या मताचा प्रचार होत होता व त्याच्या खंडनाकरितां 'अॅलेक्सीअस' सारख्या ग्रंथकारांनीं बरेच ग्रंथ लिहिले. 'युसेबिअस' यांनीं सांप्रदायिक इतिहासास आरंभ केला व अॅटोनिअस यांनीं ईजिप्तमध्ये मठांची स्थापना केली. यावेळीं प्रेटोच्या तत्वज्ञानाचा अस्त होत जाऊन ख्रिस्त सांप्रदायिक तत्वांचा प्रसार होत होता, हें विशेषतः 'सायरेन' येथील 'सायनेसिअस' याच्या ग्रंथावरून स्पष्ट दिसतें. या कालांत कॅंपेडोसिआ येथील तीन धर्मोपदेकांनीं विशेष कार्य केलें. ते महात्मा बॅसिल, निस्ता येथील प्रेगरी, व नॅसिअँसस येथील प्रेगरी होत.

चवथ्या शतकानंतर सांप्रदायिक वाङ्मयाचा हळू हळू ऱ्हासच होत गेला. यानंतर निरनिराळ्या नवीन निघणाऱ्या ग्रंथांच्या मतखंडगर्भे कांहीं ग्रंथकारांनीं लेखणी उचललेली दिसते. ५ व्या ६ व्या शतकांत 'मोनोफिसाइझ्म' ग्रंथांतील लोकांनीं वाङ्मयामध्यें पुष्कळ भर टाकली. ७ व्या शतकांत 'मोनोथेअइझ्म' या ग्रंथांन ही कामगिरी केली व ८ व्या शतकांत इकॉनोक्लॅस्टस यांनीं व नवीन महमदी संप्रदायांन ही कामगिरी केली. ६ व्या शतकामध्यें बायझेंटाइन येथील 'लिओन्टिअस' या ग्रंथकारांन प्रथम या सांप्रदायिक वाङ्मयामध्यें अॅरिस्टॉटल याच्या व्याख्यांचा उपयोग केला. गाझा येथील 'प्रोकोपिअस' यांनीं ग्रंथसंशोधन व टीका लिहिण्याचें काम केलें. 'जोहॅनिस क्लिमेंस'

यांनीं निवृत्तीपर वाङ्मय लिहिलें. जोहॅनिस मॉस्केस याच्या ग्रंथावरून त्यावेळच्या मठांतील भिक्षूंची रहाणी त्यांमध्येच शब्दांमध्ये वर्णन केल्याप्रमाणें दिसतें. दमास्कस येथील जॉन यांनीं इकॉनोक्लॅस्ट या ग्रंथावरुह लेख लिहिण्याचें काम करून शिवाय 'ज्ञानविभर' या नांवाचा एक विद्वत्ताप्रचुर ग्रंथ लिहिला. ग्रीक ख्रिस्त संप्रदायामध्यें हा ग्रंथ आदर्श मानतात. यानंतरचें सांप्रदायिक वाङ्मय म्हणजे पूर्वाच्याच ग्रंथावरील टीका व संशोधनात्मक स्वरुपाचें होतें. या कालच्या लेखकांमध्ये वादशाहा सहावा लिओ, थिओडोरस, फोटिअस वगैरे नांवें प्रामुख्यानें पुढें येतात. कामेनी वादशाहाच्या अंमलाखालीं सांप्रदायिक वाङ्मयास पुन्हा थोडेंच चालन मिळालें. यावेळीं शिपॅबोनस याचा 'पेनोप्ली' हा ग्रंथ वाहेर आला. महंमदी संप्रदायाच्याविरुद्ध वादशाहा मॅन्थ्रुअल दुसरा पॅलिऑलोगस यांनीं पुष्कळ चळवळ केली. शेवटीं शेवटीं सर्व सांप्रदायिक वाङ्मयाचा विषय रोमशी एक्य करावें कीं नाहीं हा होता. एक्याच्या बाजूनें येथेरिअन हा असून त्याचा प्रतिस्पर्धी मार्केस युजेनिकस हा होता.

या कालांत साधुसंतांची चरित्रे व त्यांची कृत्ये वर्णन करणारे एक स्वतंत्रच वाङ्मय तयार झालें. यावेळीं बरेचसे वाङ्मय सिथियन मेटॅफ्रेस्टस यांनीं संपादन केलें आहे. अलेक्झांड्रिया येथील अर्थेनॉसिअस यांनीं सेंट अँथनी यांचें चरित्र लिहिलें आहे.

ग्रीक काव्यरचनेच्या ठराविक स्वरुपामुळें ख्रिस्त सांप्रदायिक काव्याचा वाढीस आरंभ पुराच अडथळा झाला. याचा आरंभ अलेक्झांड्रिया येथील क्लेमेंटपासून त्याच्या पेडॅगोगसवरोवर जीं कांहीं हस्तलिखित स्तोत्रे चालत आलीं तेव्हापासून होतो. यानंतर 'कुमारीचें गीत' वाहेर आलें. निझॉअँसस येथील प्रेगरी यांचीं गीते क्लिष्ट असल्यामुळें प्रार्थनेंत सामील झालीं नाहींत. यानंतर 'समगतिक' कविता प्रचारांत आल्या व या कविता प्रचलित भाषेस योग्य असल्यामुळें लोकांस आवडूं लागल्या. प्रथम स्तोत्रे अस्तित्वांत आलीं व त्यांची हळू हळू वाढ होऊन ६ व्या शतकामध्यें यांची वाढ पूर्ण होऊन या कालची विशेषतः रोमॅनोस यांचीं स्तोत्रे सर्व स्तोत्रांमध्ये प्रेष्ट पद पावलीं. ग्रीक संप्रदायामध्यें 'अॅकॅथिस्टस' हें कुमारीवरचें काव्य 'सर्गिअस' यांनीं लिहिलें होतें असें म्हणतात. यानंतर 'कॅनन्स' हीं गीते प्रचारांत आलीं. हीं प्रथम क्रीट येथील आर्जेविशप अॅड्रिअस यांनीं प्रचारांत आणलीं असें म्हणतात. दमास्कसचा, 'जॉन' व जेरुशलेम येथील 'काँसस' यांनीं या प्रकारचीं काव्ये पुष्कळ लिहिलीं. यांचीं काव्ये फार लोकप्रिय होऊन त्यांवर टीकाहि बऱ्याच झाल्या. यानंतर दुसरेहि कांहीं नांवाजण्यासारखे कवी झाले. रोमजवळील प्रोटाफेरॅटा याचा मठ हें या काव्याचें आगर होतें.

लौकिक वाङ्मयामध्यें विशेषतः ऐतिहासिक वाङ्मयाची वाढ विशेष झाली. कारण ग्रीक लोकांनीं आपल्या निरनिराळ्या

पालटलेल्या स्थितीमध्ये आपला पूर्वापासूनचा इतिहास लिहून ठेऊन तो पुढच्या पिढीच्या हवाली केला आहे. यामुळे यांचे ऐतिहासिक वाङ्मय हिरोडोटसपासून दुसऱ्या सुलतान महमुदापर्यंत अखंड चालू राहिले. या ऐतिहासिक वाङ्मयाचे दोन भाग करता येतात. (१) इतिहासकाराने आपल्याच कालाचा अथवा आपल्या पूर्वी तुकट्याच लोटलेल्या काळाचा लिहून ठेवलेला इतिहास; व (२) सर्व जगाचा संक्षिप्त-रूपाने दुसऱ्या ग्रंथांवरून तयार केलेला इतिहास या दुसऱ्या प्रकारचा ख्रिस्ती सांप्रदायिक दृष्टीने विशेष उल्लेख करण्यासारखा इतिहास म्हटला म्हणजे जस्टस टायबोरियस याचा होय. याचा आरंभ मोक्षेसपासून होत असून तो इसवी सनाच्या दुसऱ्या शतकांत लिहिला गेला होता. हा अनुपलब्ध आहे.

या कालातील तत्कालीन इतिहास हे पूर्वीच्या इतिहासांप्रमाणेच आहेत. मात्र यांमध्ये ख्रिस्ती सांप्रदायिक छटा मारते. कॉन्स्टंटायनच्या कालापासून साम्राज्याचा इतिहास लिहिण्याचे काम—साम्राज्य जरी रोमन होते तरी—ग्रीक लोकच करीत. यापैकी ' युनॅपिअस ', ' ऑलिंपिओडोरस ' ' प्रिस्कस ' वगैरेच्या इतिहासांचे फक्त काही भाग शिल्लक आहेत.

६ व्या शतकामध्ये या वाङ्मयास वरेंच चालन मिळाले. ' प्रोकोपिअस ' व ' अगॅथिअस ' यांनी ' जस्टिनियन ' च्या कारकिर्दीचे वर्णन केले व ' थिओफेन्स ', ' मिनेन्डर प्रोटेक्टर ' वगैरेनी या शतकाच्या उत्तरार्धाचा इतिहास लिहिला. ' इव्हॅप्रियस ' याने ख्रिस्त संप्रदायाचा ४३१—५९३ पर्यंतचा इतिहास लिहिला. यानंतर दहाव्या शतकापर्यंत नांव घेण्यासारखा एकही ग्रंथ तयार झाला नाही. सातवा कॉन्स्टंटायन पोर्फिरो जोनिटस वादशाहा याने या वाङ्मयास उत्तेजन दिले व याच्या कारकीर्दीत जोसेफ जेनेशिअस याने ८१३—८८६ पर्यंतचा इतिहास लिहिला. ' जोसेफ कॅमेनिआटा ' याने थैसोलोनिका शहराचा पाडाव कॉन्स्यर्स याने केल्याचे वर्णन केले आहे. ते मानवेतिहासाच्या दृष्टीने महत्त्वाचे आहे. यानंतरच्या कालाचा इतिहास लिहिण्याचे काम निरनिराळ्या ग्रंथकारांनी केले आहे. ख्रिस्ती धर्मयुद्धांचा इतिहास निरनिराळ्या चार ग्रंथांत आढळतो. यानंतरचा इतिहास काही ग्रंथकारांनी लिहून ठेवला आहे. शेवटी पूर्व-साम्राज्य व तुर्क यांच्या युद्धांचा इतिहास तीन निरनिराळ्या ग्रंथकारांनी निरनिराळ्या पद्धतीने लिहिलेला आढळतो.

वायझंटाइन कालातील जगाच्या इतिहासाचे महत्व विशेषतः त्यांनी पूर्वीच्या नष्ट झालेल्या इतिहासांत कायम ठेवले या दृष्टीने फार आहे. वाङ्मयदृष्ट्या यांचे महत्व फारसे नाही. परंतु भाषेच्या इतिहासाच्या दृष्टीने हे ग्रंथ उपयुक्त आहेत. या ग्रंथांत काही चित्रेही असत. हे इतिहास बहुतेकच मठांतील जोग्यांनी लिहिलेले असत. व त्यांचा उद्देश आपल्या अनुयायांमध्ये लहान लहान ग्रंथ लिहून ज्ञानाचा प्रसार करण्याचा होता. यामुळे या ग्रंथांचाही प्रसार फार दूरवर झाला. यांच्यापैकी सर्वांत जुनी बखर मलाकास (६ वे शतक)

याची आहे. ९ व्या शतकाच्या आरंभाच्या सुमारास जॉर्जिअस सिन्सेलस याने एक जगाच्या आरंभापासून इ. स. २८४ पर्यंतच्या कालाची संक्षिप्त बखर लिहिली. याच्याच विनंतीवरून थिओफेन्स कन्सेसर याने ही बखर इ. स. ८१३ पर्यंत आणली. यानंतर निरनिराळ्या ग्रंथकारांनी हिचा धागा १०५७ पर्यंत आणल्यानंतर जॉर्जिअस सेडेनस याने आपल्या जगाच्या बखरीमध्ये या सर्व बखरींचा समावेश केला. यानंतर जॉन झोनेरस याने आपली जगाची बखर लिहिली. मायकेल ग्लायकस याची बखर याच काळी झाली. यानंतर मॅनेलस याने कवितात्मक बखर लिहिली. अशाच तऱ्हेची एक बखर एफेअस याने लिहिली आहे.

भुगोल व भूपृष्ठवर्णन या विषयांकडे रोमन लोकांप्रमाणे यांचेही दुर्लक्ष दिसते. नौकानयन, प्रवास, यात्रांचे मार्गदर्शक वगैरे ग्रंथ आढळतात व काही स्थळांच्या याद्या दिसतात. या काळातील कॉसमॉस इंडिकोप्युस्टस याचा ' ख्रिस्ती भूपृष्ठवर्णन ' हा ग्रंथ उपलब्ध आहे. ' कॉन्स्टंटिनोपलचा प्राचीन इतिहास ' या ग्रंथांत कॉन्स्टंटिनोपलचे भूपृष्ठवर्णन आले आहे.

ग्रीक तत्वज्ञानामध्ये रोमन साम्राज्याच्या काळांत दोन पंथ निघाले. ते ' निओपायथागोरिअनिझम ' आणि ' निओप्लेटोनिझम ' होते. यापैकी दुसऱ्या पंथाने ख्रिस्ती धर्मप्रसारास बराच प्रतिबंध केला. त्यांच्यापैकी शेवटचा तत्ववेत्ता प्रोक्लिअस हा अथेन्स येथे होऊन गेला (सु. ४८५). जस्टिनियन याने इ. स. ५२९ मध्ये अथेन्स येथील विद्यापीठ बंद केल्यामुळे या तत्वज्ञानाच्या प्रसारास जबरदस्त धक्का पोहोचला. यानंतर तात्विक वाङ्मय अॅरिस्टॉटलची तत्वे ख्रिस्ती संप्रदायास लागू करून त्यांस व्यवस्थित रूप देण्यामध्ये व पूर्वीच्या ग्रंथांवर टीका लिहिण्यामध्ये तयार झाले. वायझंटाइन येथील ' लिऑटिअस ' याने आधीच अॅरिस्टॉटलचा प्रवेश केला होता. परंतु ख्रिस्त सांप्रदायिक तत्वज्ञानाचा वास्तविक आरंभ दमास्कस येथील जॉन याने केला. परंतु त्याचे हे काम लवकरच बंद पडले. यानंतर ११ व्या शतकांत या वाङ्मयाचे पुनरुज्जीवन झाले व आयकेल सेलस याने प्लेटो व अॅरिस्टॉटल यांच्या मतांचा अभ्यास पुनः सुरू केला. वक्तृत्वाचे अध्यापनाच्या दृष्टीने महत्व वाढून या काळांत वाङ्मयाच्या या अंगाची वाढ विशेष झाली. परंतु त्यांत कृत्रिमता अतिशय दिसून येते. भाषेची ठराविक पद्धति व नियम अक्षरशः पाळण्याची चाळ पडल्यामुळे त्याचा इतर वाङ्मयावरही अनिष्ट परिणाम झाला. व भाषेमधील वैयक्तिक वैचित्र्य व साधेपणा यांचा लोप झाला. तथापि ' फिलोपेट्रिस ' ' टिमॅरिऑन ' व ' जर्नी टु दि अँडर वर्ल्ड ' (पाताळाचा प्रवास) हे ग्रंथ नांवाजण्यासारखे आहेत. यांशिवाय ' मायकेल अकॉमिनेटस ' याची काही भाषणे प्रसिद्ध आहेत.

या काळांत जे अॅकॅद्रे टीकात्मक वाङ्मय तयार झाले त्यांचे भाषाशास्त्रदृष्टीने महत्व फार आहे. फॅब्रिअस याचा

लायबरी हा ग्रंथ याचें उदाहरण आहे. यानंतर सुड्डास याचा ' लेखिकन ' हा ग्रंथ येतो. ' गुस्टॅथिस ' व ' जोहॅनिस झेसस ' त्यांचेहि ग्रंथ महत्त्वाचे आहेत. मात्र यांच्यामध्ये पूर्ण विरोध आहे. दुसरेहि कित्येक वैयाकरण व टीकाकार होऊन गेले.

जस्टिनिअन यानें सर्व कायदा एकत्र केल्यावर त्याचें मूळेंच रोमन स्वरूप व भाषा जाऊन त्याचें रूपांतर होण्यास आरंभ झाला. इन्स्टिट्यूट्स व डायजेस्ट यांची ग्रीक भाषांतरे होऊन ' नोव्हेल्टस ' ग्रीकमध्ये निघू लागली. परंतु मॅसिडोन घराण्याच्या कारकीर्दीत पुनः जस्टिनिअन याचा कायदा अमलांत आणण्याची प्रवृत्ति दिसू लागली. परंतु सहावा लिओ व सातवा कॅन्स्टॅंटाईन यांच्या कारकीर्दीत सर्व कायद्यांचें ' वॅसिलिका ' या नांवानें एकीकरण होईपर्यंत तीस व्यवस्थित स्वरूप आलें नाहीं. पूर्व साम्राज्यामध्ये जस्टिनिअन याचें ' कार्पस ज्युरीस ' जाऊन त्याची जागा ' वॅसिलिका ' कायद्यांन घेतली. निवळ सांप्रदायिक नियम प्रथम ' कॅनन ' मध्ये असत. ते लौकिक कायद्यांमध्ये सामील केले जाऊन ' नोमो-कॅनॉन ' हा ग्रंथ तयार झाला. ' थिओडोरस वेस्टस ' यानें १०९० मध्ये संपादन केलेली याची प्रत फार महत्त्वाची आहे.

ग्रीक लोकांमध्ये गणित व ज्योतिष या विषयांच्या ज्ञानाचें पुनरुज्जीवन होण्यास इराणी व अरबी लोकांचा परिचय कारण झाला. ' टॉलेमी ' याचा ' ग्रेटसिस्टॅक्सिस ' हा ग्रंथ ' अलमॅगॅस्ट ' या नांवानें पूर्वेकडे प्रचलित होता. इसवी सनाच्या तेराव्या शतकाच्या अखेरीस ग्रीक लोकांस इराणी ज्योतिषाचें ज्ञान झालें. १४ व्या शतकाच्या आरंभां ' जॉर्जिअस क्रिसोकोका ' आणि ' ऐशाक जार्जिअस ' यांना इराणी ग्रंथांच्या आधारें ज्योतिषविषयक ग्रंथ लिहिले. यानंतर ग्रीक लोकांचें लक्ष्य आपल्या मूळच्या ग्रंथाकडे गेलें. युद्धकलेमध्ये यांचें बरेंच प्राविण्य दिसतें. या विषयावर सहावा लिओ याच्या नांवाचा एक ग्रंथ प्रसिद्ध आहे.

लौकिक काव्यें सर्व पूर्वीच्या वळणावर गेलेली आढळतात. महाकाव्यें विशेषतः ग्रीक, प्रचलित भाषेमध्ये झाली. परंतु त्यापूर्वीहि कांहीं काव्यांस महाकाव्य हें नांव देतां येईल. ' नानस ' याचें ' डायोनिससचें हिंदुस्थानास प्रयाण ' हें काव्य व तोच ख्रिस्ती झाल्यावर त्यांन सेंट जॉन याच्या शुभ वर्तमानावर लिहिलेली टीका ही काव्यें या प्रकारचीं होत. ' जॉर्जिअस पिसिडस ' याचें व ' थिओडोसिअस ' याचें काव्येहि याच प्रकारचें आहे. अकराव्या शतकानंतर सांप्रदायिक व्याकरण, फलज्योतिष, वैद्यक, वगैरे विषयांवर व ऐतिहासिक आणि बोधपर कविता प्रचारांत आल्या. कांहीं अद्भुत काव्येहि आढळून येतात. हीं विशेषतः १२ व्या शतकांत ' कॉन्नेनी ' राजांच्या कारकीर्दीत आढळतात. या कालांत लौकिक काव्यांमध्ये ' लिरिक ' काव्यांची मुळांच वाढ झाली नाहीं. चुटके मात्र पुष्कळ लिहिलेले आढळतात.

सार्वजनिक नाटक प्रयोगांच्या अभावामुळे नाटकांची वाढ होणें या कालांत अशक्यच होतें. कांहीं बोधपर संभाषणें मात्र आढळतात. ' ख्रिस्ताचा छळ ' हा ग्रंथ काय तो नाटक या नांवास पात्र असो या कालांत बाहेर पडला.

या कालांत प्रचलित अथवा देशभाषेंत लिहिल्ले गेलेले वाङ्मय हें अगदींच अलग दिसतें. यामध्ये आपणास नवीन कल्पना व नवीन मध्यकालीन विषय आढळतात. या वाङ्मयामध्ये काव्य हें गुणांमध्ये व विपुलतेमध्ये अप्रस्थान पटकावतें. याचा आरंभ १२व्या शतकापासून झाला. पंधराव्या शतकाच्या अखेरीस यमक प्रचारांत आलें. या काव्याचें विषय विविध आहेत. राजधानीमध्ये बोधपर, स्तुतीपर विनंतीपर काव्यें प्रचलित असत. या तऱ्हेची रचना ' स्पॅनिअस ' या काव्यामध्ये व ' मायकेल ग्लायकस ' व ' थिओडोरस पेट्रोमस ' या कवींनी केलेली आढळते. यानंतर शृंगारिक काव्यें आढळतात. याखेरीज वनदेवतांच्या गोष्टी, प्रार्थना, संतचरित्र वगैरे विषयांवर कविता आढळते. व कांहीं महाकाव्येहि दिसून येतात. याशिवाय प्राण्यांच्या अद्भुत गोष्टींवर कविता रचलेली आहे. ' डायजेनिअस अँकिटस ' याचें वीररसप्रधान महाकाव्य प्रसिद्ध आहे.

गद्य वाङ्मयामध्ये हिंदुस्थानातील ' सात शहाण्यांचें पुस्तक ' याचें भाषांतर अवश्य उल्लेखिलें पाहिजे. याखेरीज हितोपदेशाचें अरबी ' कलिल व दिग्म ' ग्रंथावरून भाषांतरहि प्रमुख आहे. याशिवाय जेरुसालेम व सायप्रस येथील ग्रीक कायद्यावरील पुस्तकें आढळतात. परंतु लवकरच या वाङ्मयाचा व्हास होत गेला. व प्राचीन पद्धतींवर ग्रंथ लिहिण्याचाच प्रघात चालू राहिला. वायझंटाईन वाङ्मयाचें जगाच्या इतिहासामध्ये फार महत्त्वाचें स्थान आहे. रानटी लोकांचे एकामागून एक सारखे हल्ले होत असतांना पूर्व-साम्राज्यांनं पूर्वीची बौद्धिक परंपरा एक हजार वर्षांवर सारखी चालू ठेवली व त्यांनी मध्यकालीन संस्कृतीचा व वाङ्मयाचा पाया घातला. त्यांनी अवगत ज्ञानाचा सर्वत्र प्रसार केला. व त्यांनी आपल्या शिक्षणांनं एक पूर्वयूरोप संस्कृति नवी निर्माण केली. अखेरीस तुर्कीच्या भीतीनं यांनी पळून येऊन आपल्या सर्व ज्ञानाचा पश्चिमेकडे प्रसार करून पाश्चिमात्यांमध्ये संस्कृतीचें बीजारोपण केलें.

अर्वाचीन वाङ्मयः— तुर्क लोकांनी कॉन्स्टंटिनोपल शहर घेतल्याबरोबर त्यांचा अंमल जेवढ्या प्रांतांवर बसला तेवढ्या प्रांतामधून ग्रीक संस्कृति व वाङ्मय यांची पूर्णपणें हकालपट्टी झाली. या शहरांतून जे ग्रीक विद्वान पळून दुसरोकडे जाऊन राहिले ते तेथीलच भाषा बोलू लागले व त्याच भाषेंत प्रथरचना कळू लागले. परंतु ग्रीक भाषेमध्येहि कांहीं ग्रंथ लिहित असत. यामुळे ग्रीक संस्कृतीचा व बौद्धिक परंपरेचा लोप झाला नाहीं व तिच्यामध्ये विशेषसा खंडहि पडला नाहीं. ग्रीक लोक व पश्चिमेकडील लोक यांचें धर्मयुद्धापासून

श्रेयसे संघटन हाऊं लागलें होतें व फ्रँक लोकांचें लिच्टें-मध्य व कॉन्स्टंटिनोपल येथें राज्य असल्यामुळें त्यांचा संबंध बरेचचर जास्त येऊ लागला होता. ख्रिस्त संप्रदायाचे जे दोन मुख्य पंथ ' ग्रीक ' व ' लॅटिन ' त्यांतील विद्वानांनीं वादविवाद करून एकीकरण करण्याचा प्रयत्न चालू ठेवला होता. कांहीं लोक आर्यांचे इटालींत जाऊन राहिले होते. यांच्यापैकी प्रमुख ग्रीक ग्रंथकार ' लिऑटिओस पिलॅटोस ' अथवा लिऑन, ' जॉर्जिअस गोमिस्टस ' अथवा क्रुयो, मॅन्युअल वगैरे होत.

तुके लोकांनीं सपाट जमीन आक्रमण केल्यावर क्लेप्ट व हेड्डक वगैरे लोक डोंगरांत पळून जाऊन आपलें स्वातंत्र्य रक्षण करून राहिले. तेथें निसर्गाच्या सहवासामुळें त्यांस स्फूर्ति होऊन कांहीं अर्थां नवीन काव्ये, विशेषतः पोवाडे बाहेर पडले. यांच्यामध्ये निसर्गाचें वर्णन फार आढळतें.

कॉन्स्टंटिनोपल पडल्यानंतर पुष्कळ वर्षेपर्यंत क्रीट वेद व्हेनिसच्या अमलाखालीं होतें. येथें कांहीं ग्रीक कवींनीं काव्यरचना केलेली आढळते, पण तींवर रोमन ठसा स्पष्ट दिसतो. या काव्यांची भाषा कॅडिओट लोकांची पोटभाषा असून तींत व्हेनिस येथील भाषेंतीलही बरेच शब्द आढळतात. ' व्हिसेन्स कॉरनॅरो ' यानें लिहिलेले ' एरोटोक्रिटोस ' हें यांपैकीं आय काव्य असून त्यामध्ये त्या वेळची रहाणी चांगली वर्णन केलेली आहे. ' जॉर्ज चोरटॅफिस ' यानें ' एरोफाइल ' नांवाचें नाटक लिहिलें आहे. निकोलस ट्रिमिटिकोस यानें ' शेपडॅस् ' हें काव्य लिहिलें. याशिवाय ' त्रेगोरोपोलस ' आणि ' मेलिसिनोस ' हे कवी हेळून गेले.

कॉन्स्टंटिनोपल शहर तुर्कांनीं घेतल्यानंतर ग्रीक भाषेचा युरोपमध्ये प्रसार करण्याच्या कामां जांन अगिरोप्युलोस, डेमेट्रिअस चॅलकॉडाइस, कॉन्स्टन्टाइन व जॉन लॅकॅरिस व ' मार्केस सुसुरस ' यांनीं बराच पुढाकार घेतला. यांनीं ग्रीक भाषा लोकांस शिकवून तिचा प्रसार केला. कांहींनीं ग्रीक व्याकरणावर ग्रंथ लिहिले. कांहींनीं जुने ग्रंथ संशोधन करून पुन्हां लिहून काढले. यांच्या श्रमांमुळें व्हेनिस, रोम, पॅरिस, वगैरे ठिकाणीं ग्रंथसंग्रहालये स्थापन होऊन संपन्न झालीं. यांची ग्रंथरचना प्रचारांतील भाषेंत नसून पूर्वीच्या ग्रंथांच्या भाषेंतच आहे. परंतु यांपैकीं कोणींहि वाङ्मयामध्ये नवीन भर टाकली नाही. १५ व्या शतकाच्या अखेरीस फ्लेटो व अॅरिस्टॉटल यांच्या तत्वज्ञानपद्धतीसंबंधीं जां अर्थकारण मात्ती होती त्यांमध्ये हेहि सामील झाले होते. वास्तविक हा वाद सांप्रदायिक असून तात्विक मुळांचे नव्हता. ज्यांच्या मनांतून रोमन व ग्रीक पंथांचें ऐश्वर्य करावयाचें होतें. ते फ्लेटोचा बाजू घेत व त्यांविषय असणारे अॅरिस्टॉटलचा बाजू घेत असत. याप्रमाणें वाय-क्षेत्रादन कालाची पुन्हां पुनरावृत्ति झाली. ' ऑसिनअस ' यानें ' अॅरिस्टोफेन्स व ' युरिपिडस ' यांच्या ग्रंथांवर टीका लिहिली.

' एमिलिअस पोर्टोस ' व लिओ ' अलॅटिओस ' यांनीं पुष्कळ जुने ग्रंथ संपादन केले व टीका लिहिल्या. यांसरोज कांहीं किरकोळ कवीही होऊन गेले.

सोळाव्या शतकांत बरेचसे इतिहासकार होऊन गेले. १५ व्या शतकाच्या अखेरीस इंग्रोस येथील क्रिटोच्युलोस यानें दुसऱ्या महायुद्धाच्या कारकीर्दीचा इतिहास लिहिला. ' एम. न्युअल मेल्वसॉस ' यानें ' पॅट्रिआर्च ' यांचा इतिहास लिहिला. फ्रांसिस यानें ' पॅलिऑलागि ' राजाचा इतिहास लिहिला. ' थिओडोशिअस शिगोमेलस ' यानें १३११-१५०८ पर्यंतचा कॉन्स्टंटिनोपलचा इतिहास लिहिला. दुसरोहि कांहीं सायप्रास व क्रीटचे इतिहास, प्रवासवर्णनें, सनकीरत्रे वगैरे ग्रंथ आहेत. याकाळां कांहीं व्याकरण, कोश वगैरे ग्रंथ लिहिले गेले. परंतु उच्च सारस्वताचा बहुतेक लोप झाला.

१८ व्या शतकामध्ये पुनः वाङ्मयाचें पुनरुज्जीवन झालें. कॉन्स्टंटिनोपल येथें रहाणाऱ्या ' फॅनरिओट ' वगैरे घराण्यांतील पुरुषांच्या प्रयत्नांन व ग्रीक धर्मोपदेशकांच्या अध्ययनाच्या कामां घेतलेल्या श्रमांन ग्रीक व्यापाऱ्यांनीं मिळविलेल्या संपत्तींन व घरंदाज ग्रीक लोकांच्या दातृत्वांन शिक्षणाच्या सार्वत्रिक प्रसारास फार सहाय्य केलें. लोकहि शिक्षणाविपरीत फार उत्सुक होते. यामुळें ग्रंथांचा व शिक्षणाचा प्रसार फार जरींन सुरू झाला. यांचेच फळ त्यांस स्वातंत्र्यरूपानें मिळालें. १८ व्या शतकामध्ये सांप्रदायिक वाङ्मयच विशेष तयार झालें. पश्चिमेकडील विद्यापीठांतून शिकून आलेले तरुण धर्मोपदेशक अर्वाचीन संस्कृतीचा प्रसार करूं लागले. यावेळचे सांप्रदायिक ग्रंथकार म्हटले म्हणजे ' एलिअस मिनिएटस ' यानें प्रचलित भाषेंत कांहीं प्रार्थना लिहिल्या. ' मेलेटिओस ' यानें सांप्रदायिक इतिहास, ग्रीसचा भूगोल वगैरे ग्रंथ लिहिले. थिओडोफस यानें सांप्रदायिक ग्रंथांशिवाय गणित, भूगोल, पदार्थविज्ञानशास्त्र वगैरे विषयांवर ग्रंथरचना केली. ' वस्गेरस ' यानें पुराणवस्तु-संशोधन, तत्वज्ञान, गणित, पदार्थविज्ञान, ज्योतिष वगैरे विषयांवर ग्रंथ लिहिले. यानें ' इनिअड ' व ' जॉर्जिअस ' यांचें (दुसऱ्या कॅथाराईनच्या विनंतांवरून) होमरच्या धर्तीवर भाषांतर केलें.

या वेळीं ' कॉन्स्टाईन निह्गास ', ' क्रिस्टोपोलस ' व ' जेकोबस रिझोस ' वगैरे कवी होऊन गेले. यानंतर ग्रीसला स्वातंत्र्य मिळाल्यावर ' पॅनॅगिओटस ' व ' अलेक्झांडर ' ' सौट्टोस ' बंधू आणि ' अलेक्झांडर रिझोस चॅंग्वस ' हे कवी प्रसिद्धीत आले. यांची स्वातंत्र्यगीतें नांवाजण्यासारखी आहेत यांनीं निरनिराळ्या प्रकारची काव्यरचना केली आहे. या दोन बंधूंपैकीं पहिल्यानें ' लिरिक काव्ये ' बरीच रचली व दुसऱ्यानें ओपरोधिक काव्ये केलीं. अलेक्झांडर रिझोस यानें विविध काव्यरचना केली आहे. त्यांमध्ये पोलाडे, वर्णनें, नाटक वगैरे असून शिवाय यानें कांहीं गद्यरचनाहि केली आहे.

गाय वाङ्मयामध्ये हि या पुनरुज्जीवनाच्या काळांत पुष्कळ वाढ झाली. इतिहासामध्ये 'स्पिरिडन ट्रिक्रोपिस' याचा 'राज्याकृतीचा इतिहास' हे त्याचे अखंड स्मारकच झाले आहे. या ग्रंथकाराचे या काळच्या उलाढालींत वरेंच अंग होते. दुसऱ्याहि कित्येक सरदारांनी आपल्या आठवणी लिहून ठेवल्या आहेत. के. पॅपॅन्हेगोपौलस याचा ग्रीक राष्ट्राचा इतिहास नामांकित आहे. सॅकेलॅरिऑस यानें सायप्रसचा इतिहास व भूवर्णन लिहिले आहे. के. अँसापिऑस यानें ग्रीक वाङ्मय व इतिहास यांवर ग्रंथरचना केली. सांप्रदायिक वाङ्मयामध्ये 'ओइकोनॉमस' याचे नांव प्रामुख्याने आढळते. याखेरीज 'कांटोगोनस', 'फिथीथिऑस', 'कॅस्टॉकॅस' वगैरे ग्रंथकार होऊन गेले. ग्रीक राज्याची स्थापना झाल्यानंतर कायदा, अर्थशास्त्र, गणित, भौतिक शास्त्र, प्राचीनवस्तु-संशोधन वगैरे विषयांवर पुष्कळ निरनिराळे ग्रंथ वाहारे पडले.

परंतु या कालाचा, ज्याची सर्व समकालीन ग्रंथकारांवर छाप पडलेली दिसते व ज्याने पुढील सर्व ग्रीक वाङ्मयाचे धोरण आखून ठेवले असा ग्रंथकार 'अँडॅमिटीऑस कोरेइस' हा होय. यानें भाषाशास्त्राचा अभ्यास करून पुष्कळ जुने ग्रंथ संपादन केले व यानेंच अर्वाचीन ग्रीक भाषेचा पाया घातला.

या कालच्या ग्रीक भाषेमध्ये दोन प्रकार दृष्टीस पडतात. एक लौकिक अथवा रूढ (प्रचारातील) भाषा व दुसरी व्याकरणशुद्ध भाषा. पहिली वोलण्यांत वापरीत व दुसरीचा उपयोग ग्रंथलेखनामध्ये करीत असत. पहिली भाषा निरनिराळ्या प्रांतांत थोडी फार बदललेली असे पण दुसरी मात्र प्राचीन ग्रीक भाषेपासूनच थोड्या फार फरकांनं चालत आली होती. या दोन भाषांच्या पुरस्कर्त्यांमधील लढा पूर्वाप्रमाणे अद्यापि चालला आहे. यामुळे या वेळीहि ग्रीक वाङ्मयामध्ये गोंधळ झालेला आहे. वोलण्याची भाषा कोठेहि शिकविली जात नाही, मात्र ही सर्वत्र वोलण्यांत आढळते. व ही प्राचीन भाषेपासूनच थोडथोडा फरक होऊन तयार झाली आहे. परंतु ग्रंथलेखनामध्ये या भाषेचा उपयोग करणारा कोणीहि मोठा ग्रंथकार न झाल्यामुळे ही मार्ग पडली. एकंदर ग्रीक ग्रंथकारांची प्रवृत्ति प्राचीन ग्रंथकारांचे व त्यांच्या भाषेचे अनुकरण करण्याकडेच विशेष असे. सुमारे पन्नास वर्षांपासून अर्धवट प्राचीन, अर्धवट अर्वाचीन अशीच भाषा शाळा, विद्यापीठे, लोकसभ व सरकारी कागदोपत्री चालू आहे. या भाषेचा परिणाम सुशिक्षित जनतेच्या वोलण्यांतील भाषेवर झालेला स्पष्ट दिसत आहे. या भाषेला जरी कायमचे स्वरूप अद्याप आले नाही तरी तिचे सर्व श्रेय 'कोम्बेइस' याच्या कडे आहे. यानें लेखनाच्या भाषेपासून सुरवात करून तिच्यातील बाहेरून आलेले शब्द काढून टाकून त्यानें काहीं जुने व काहीं ठराविक पद्धतीने तयार केलेले नवीन शब्द घेऊन

त्या भाषेचा शब्दसंग्रह वाढविला व अशा तऱ्हेनें मध्यम मार्ग स्वीकारून त्यानें ही भाषा प्रचारांत आणली.

अर्वाचीन कवीपैकी पुष्कळांनी वोलण्याच्या भाषेमध्येच कविता केली आहे. 'डायोनिसिअस सोलोमस' याच्या श्लिरिक काव्यांपैकी स्वातंत्र्यावरचे काव्य फार सरस आहे. याच आयोनियन पोटभाषेमध्ये 'अँहिअस कॅल्व्हॉस', 'जुलिअस टिपॅल्वॉस' वगैरे कवींनी कविता केली आहे. याखेरीज व्हॅलॅओरिड्स याच्या काव्यांचा ग्रीक लोकांच्या मनांवर फार परिणाम झाला. याशिवाय 'व्हिल्लॅरॅस', 'झॅलो कोस्टस' वगैरे कवी होऊन गेले. याच वेळी कॅन्स्टांटिनोपलमध्ये कांहीं कवींनी ग्रीक भाषेत काव्यरचना केली. यापैकी 'स्पिरिडिअन वॅसिलिअँड्स', 'अँजेलॉस व्हल्लॅ चॉस' वगैरे नामांकित आहेत. एकंदरीत ग्रीक भाषेमध्ये अलीकडे कोणी कविता करीनासे झाले आहे. अलीकडच्या काळांत नाटकें मात्र फार आढळतात. 'साटझॉस' यथूनंतर 'क्लिऑन व्हॅगवेस', 'अँजेलॉस व्हल्लॅचॉस', 'डेमेट्रीऑस कोरोमेलास' वगैरेंनी वरीच नाटकें रचलेली आढळतात. त्यांपैकी 'रोमिओ आणि जुलिअट', 'अंधिथो', 'हुँम्लेट' 'किंग लिअर' वगैरे इंग्रजी नाटकांची भाषांतरेहि आढळतात.

'जॉर्ज सौरस' हा औपरोधिक ग्रंथकार होऊन गेला. यानें सामाजिक व राजकीय प्रश्नांची चर्चा केली आहे. गद्यग्रंथकारांनी मात्र सर्वत्र ग्रीक भाषेचाच उपयोग केलेला आढळतो. ऐतिहासिक ग्रंथलेखन व संशोधन वरेंच झाले आहे पण महत्त्वाचा असा ग्रंथ झालेला आढळत नाही. 'स्पिरिडिअन लॅप्रॉस' यानें एक इतिहास लिहिला आहे 'व कॅरोलाइड्स' याचा १९ व्या शतकाचा इतिहास सुकताच वाहारे पडला आहे. याशिवाय दुसरेहि कांहीं इतिहास प्रसिद्ध झाले आहेत. कांहींचें इंग्रजीत व्युत्पत्त्या मार्क्सिसेनें भाषांतर केले आहे. 'पीटर पॅपॅन्हेगोपौलस', 'कॅलिगस' वगैरेंनी कायद्यावर ग्रंथ लिहिले आहेत. 'त्रेलस आर्मेनिस' व 'जॉन स्कॅल्टझोनेस' यांनी तत्वज्ञानावर ग्रंथ लिहिले. यांतील दुसऱ्यानें डार्विनच्या विरुद्ध सिद्धांत काढले आहेत. 'डायोमिडिस किरि ऑकोस' याचा ख्रिस्तासंप्रदायिक इतिहास व 'लाटास' येथील मुख्य धर्मोपदेशकांनी लिहिलेले सांप्रदायिक ग्रंथ लक्षांत घेण्यासारखे आहेत.

भाषाशास्त्रावरील प्रमुख ग्रंथकार 'कान्स्टंटाइन कांटोस' हा होय. याखेरीज 'जॉर्ज हॉट्टेइड डेक्स', 'थिओडोर पॅपॅन्हेमेट्र कोपौलोस' व जॉन सिचरि यांनीहि ग्रंथ लिहिलेले आहेत. प्राचीन वस्तुसंशोधनाच्या कामी 'स्टीफन कौमॅनौ डस', 'पॅनेजिऑटस कॅम्बॅडिअस' आणि 'किस्टोस सौट्स' हे प्रसिद्ध आहेत.

'जॉन स्क्वॅरोनोस' यानें नाण्यांच्या संशोधनांत प्रावीण्य मिळविले आहे गणितामध्ये 'जॉन हॉट्टेइडेक्स',

रसायनशास्त्रांत क्रिस्टोमॅनांस व ज्योतिषामध्ये डेमोक्रिटस एभिनेट्स हे पारंगत आहेत.

ग्रीस देशास स्वातंत्र्य मिळल्यानंतरच्या प्रथमच्या काळांत प्रसिद्ध झालेल्या कादंबऱ्यांमध्ये परकी लोकांनी असलेल्या संबंधाचा बराच परिणाम झालेला दिसतो. अर्वाचीन ग्रीस देशांत नांवाजण्यासारखा कादंबरीकार कोणीच झाला नाही. कॅलिगस याची एक दोन पुस्तके बरी आहेत. नवीन कादंबऱ्या कोणीच लिहीत नाहीत. परंतु दुसऱ्या भाषांतील कादंबऱ्यांची भाषांतरे बरीच होतात. डी. विकेलस यांनी सुरवात केल्यापासून लहान गोष्टी प्रचारांत येऊ लागल्या आहेत. बोलण्याच्या भाषेत गद्यग्रंथरचना ' जॉन सिचारी ' यांनी केली आहे. यापैकी त्याचा ग्रीकचा प्रवास प्रसिद्ध आहे. एम्. पब्ली यांनी इलियडचे भाषांतर केले आहे. या भाषेचा शास्त्रीय ग्रंथ लिहिण्याच्या कामां कोणीहि कर्षाच उपयोग केला नाही.

अथेन्स येथे कांहीं नियतकालिके निघतात. त्यांत 'कॉन्स्टंट-टाईन कॅंटॉस ' यांनी चालविलेले अथेना, हारमोनिया आणि ' एथिके अगोगे ' हीं प्रमुख आहेत. याशिवाय 'पॅना-सॉस ' ' प्राचीनवस्तुसंशोधन ' वगैरे संस्थांची नियतकालिके निघत असतात.

[संदर्भग्रंथ.—ग्रीक वाङ्मयावर बरेच ग्रंथ आहेत, पण बहुतेक इंग्रजीत युरोपीय भाषेत आहेत. पुढील कांहीं इंग्रजी ग्रंथ उपयुक्त दिसतील. मुरे-क्रिटिकल हिस्ट्री ऑफ दि लॅंग्वेज अँड लिटरेचर ऑफ एन्शंट ग्रीस (१८५०-५७); महाकी-हिस्ट्री ऑफ क्लासिकल ग्रीक लिटरेचर: सॉडिस-हिस्ट्री ऑफ क्लासिकल स्कॉलरशिप (१९०६-१९०८); गेलडार्ट-फोक्लोअर ऑफ मॉडर्न ग्रीस (लंडन, १८८४)].

ग्रुह, सर विल्ह्यम् रावर्ट (१८११-१८९६)— हा एक कायदेपंडित आणि शास्त्रज्ञ होता. याचा जन्म साउथ वेल्समधील स्वान्सी नांवाच्या गांवां झाला. खाजगी शिक्षकामार्फत याचे शिक्षण होऊन हा आक्सफोर्ड येथे गेला; व त्या ठिकाणी सन १८३२ साली त्याने साधी पदवी घेतली. तीन वर्षांनी त्याने आपला वकीलीचा धंदा सुरू केला; परंतु प्रकृतीच्या अस्वास्थ्यामुळे त्याला कांहीं काळ स्वस्थ बसावे लागले. या रिकाम्या काळांत त्याने भौतिकशास्त्राचा अभ्यास करून त्यांत प्रावीण्य संपादन केले. सन १८३९ च्या सुमारास जस्टिशटिनसची विद्युद्घटमाला त्याने शोधून काढली; हिला 'ग्रुहची ब्याटरी' असे नांव देण्यांत आले; व तज्जन्य विद्युद्घनदुग्धापा (आर्कलाइट)ने कित्येक स्थले प्रकाशित करून दाखविण्यांत आली. याचा असा परिणाम झाला की, त्याला प्रायोगिक तत्त्वज्ञानाचा प्रोफेसर नेमण्यांत आले व त्याने सुमारे सात वर्षेपर्यंत अध्यापकाचे काम केले. विद्युत्सायनशास्त्र आणि विद्युन्मालिका यावर त्याने पुष्कळ परिश्रम केले आहेत. व त्यांत त्याने कांहीं शोध लावले आहेत. सन १८४६ साली त्याने एक पुस्तक

लिहिले. त्यांत त्याने शक्तिनित्यत्वाचा सिद्धान्त प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न केला. याच वर्षी त्याला रायल सोसायटीकडून " रॉयलमेडल " नांवाचे पदक वहीस मिळाले. याप्रमाणे त्याने शास्त्रांत प्रगति करून दाखविली तरी त्याने आपला कायदेपंडिताचा धंदा तसाच चालू ठेविला. १८७१ साली त्याला जज्ज करण्यांत आले. तारीख १ आगष्ट १८९६ रोजी हा लंडन येथे मृत्यु पावला.

प्रे, इ.लि.दा (१८३५-१९०१)—या अमेरिकन विद्युच्छास्त्रवेत्त्याच्या जन्म ओहियो संस्थानांतल्या वार्नेसव्हिल गांवां झाला. बालवयांत यांने सुताराच्या दुकानांत काम करून पदार्थविज्ञानशास्त्राचा अभ्यास केला; नंतर आवरलिन कॉलेजांत अभ्यास केला व १८६७ त तारायंत्रोपयुक्त अशा दोन उपकरणे तयार करून त्यांची पेटन्टे घेतली. नंतर प्विन-वाइफ अथवा तिरोभण (टेलेफोन) यंत्राविषयी बरेच परिश्रम करून एक यंत्र तयार केले व त्याचे पेटन्ट मिळविण्याकरितां कोर्टाकडे योग्य अर्ज केला. हा अर्ज त्या कोर्टीत दाखल होण्यापूर्वी कांहीं तास अगोदर अलेक्झान्डर ग्राहाम बेल याचा अर्ज दाखल झाला होता. अर्थातच प्रे याचा अर्ज नामंजूर झाला आणि बेल याचा अर्ज मंजूर झाला. परंतु प्रे यांने हें यंत्र बसविण्याकरितां जे श्रम केले व जी बुद्धिमत्ता दाखविली ती सारी लक्ष्यांत घेऊन १८७८ साली पॅरिसच्या प्रदर्शनांत लिजन ऑफ ऑनर ही पदवी त्याला अर्पण करण्यांत आली. कॉलंबियन प्रदर्शन नांवाच्या संस्थेमार्फत विद्युच्छास्त्रज्ञांची जी परिषद भरविण्यांत आली तिच्या अध्यक्षत्वाचा मान याला देण्यांत आला. त्याने जी विद्युयंत्रे शोधून काढली ती तोच तयार करीत असे. म्यासाच्युसेट संस्थानांतील न्युटनव्हिले नांवाच्या गांवां तारीख २१ जानेवारी १९०१ रोजी तो मृत्यु पावला. एकाच तारंतून अनेक संदेश पाठविण्याची युक्ति त्यानेच शोधून काढली. हस्तलेखवाहक नांवाचे यंत्र त्यानेच शोधून काढले. याशिवाय समुद्राच्या तळां तारायंत्रांने घंटा वाजवून संदेश किंवा सांकेतिक माहिती पाठविण्याविषयी त्याने प्रयोग केले होते.

प्रे कॅनॉल—पंजाब. फेरोझपूर जिल्ह्यांमधील कालवे. इ. स. १८७५मध्ये यांचे प्रथम काम सुरू झाले. इ. स. १९०८ पर्यंत; एकंदर लहानमोठे १४ कालवे होते. यांची लांबी सुमारे १०३४ मैल आहे. या कालव्यांच्या संबंधांत घ्यानांत ठेवण्याजोगी गोष्ट म्हणजे ही कां यांचे सर्व काम व बहुतेक खर्च सरकारी अधिकाऱ्यांच्या देखरेखीखाली केवळ शेतकऱ्यांनाच केला आहे. थोडीबहुत सरकारी मदत, सरकारी अधिकाऱ्यांची देखरेख ही आरंभी घेतल्याने नेहमीची देखरेख व चालू खर्च यांच्या तरतुदीसाठी ती सरकारच्या ताब्यांत असतात.

प्रेतनाग्रीन—प्रेतनाग्रीन अथवा प्रेतनेग्रीस हें स्कॉटलंड देशांत अंतिमसाधार परगण्यांत आहे. हा गांवावरून

इंग्लंड व स्कॉटलंड देश विभागणारी (मर्यादा निश्चित करणारी) रेपा जाते. स्कॉटलंडमधील सर्वांत जवळचे हें खेडें असल्यामुळें ज्यांच्या लग्नास आई-वापांची अथवा पालकांची संमति मिळावी नसेल अर्शा पुष्कळशां जोडणी पळून येथें येत. इ. स. १७५४ चा कायदा पास झाल्यानंतर पळून आलेल्या जोडण्यांस साक्षी-दारासमोर लग्न करणें भाग पडे. ग्रेटनाप्रति येथें बहुधा लोहार लग्न लावात असे. इ. स. १८२६ च्या नंतर ग्रेटना हॉलमध्ये बराच लग्नें लागलीं. लग्नाची फी कमीतकमी अर्धा गिनी असे. दरवर्षी सुमारे २०० लग्नें होत. इ. स. १८५६ पासून हीं लग्नें कमी होऊं लागलीं. कारण नवीन कायद्याप्रमाणें लग्न लावण्यास तयार असलेल्या पक्षांपैकी कोणत्याहि एखाद्या पक्षास लग्नापूर्वी तीन आठवडे स्कॉटलंडांत रहावें लागे.

ग्रेटब्रिटन—इंग्लंड, स्कॉटलंड व वेल्स या तीन देशांचा यांत समावेश होतो. या देशांची माहिती त्या त्या देश-नामाखाली दिली आहे.

ग्रे थॉमस (इ. स. १७१६-१७७१)—यांचें बालपण व शिक्षण याच्या आईच्या देखरेखीखाली ईटन व केंब्रिज येथें झालें. यानें बालपोलबरोबर युरोपमध्ये प्रवात केला व पुढें त्याच्या मांजरावर एक कविता लिहिली. याचें 'एलेजी' हें काव्य प्रसिद्ध आहे. याची एकंदर कविता फारशी मोठी नाही व आहे तीहि स्वयंस्फूर्त नसून दुसऱ्या कवींच्याच काव्यांतील भाषा उचलून एकत्र गोवून केलेली आहे. याला राजकवीचा मान देऊं केला होता. पण तो यानें नाकारला. यानें केरिटिक वाङ्मयाचाहि, केंब्रिज येथें अर्वाचीन इतिहासाचा प्रोफेसर असतां, अभ्यास केला व फेटल सिस्टर्स आणि 'डीसेंट ऑफ ओडीन' हीं काव्ये लिहिलीं. यास अद्भुत काव्याच्या प्रभातकालचा कवि समजतात. [डि. सी.टोव्ही—ग्रे अँड हिज फ्रेंड्स (केंब्रिज १८९०); एडमंड गॉस लाइफ ऑफ ग्रे (मेन ऑफ लेटर्स सीरीज);]

ग्रेनाडा—ब्रिटिश वेस्ट इंडीजपैकी विंडवर्ड बेटांत अगदी दक्षिणेकडचें बेट. हें उत्तरअक्षांश ११° ५८' व १२° १५' आणि पश्चिम रेखांश ६१° ३५' व ६१° ५०' यांमध्ये आहे. हें बेट अंडाकृति असून याची लांबी २१ मैल, रुंदी १२ मैल व क्षेत्रफळ १३३ चौरस मैल आहे. दाट झाडी असलेली पर्वताची रांग उत्तरदक्षिण जात असून तिचें सर्वांत उंच शिखर कॅथेराईन (२७५० फूट) आहे. हें ज्वालामुखी पर्वतापासून बनलेलें बेट आहे. बेटाच्या मध्यभागी ग्रँड एटिंग नांवाचें एक सरोवर ज्वालामुखी पर्वताच्या मुखाशी आहे. अँटाईन नांवाचें दुसरें सरोवर ईशान्येस आहे. व शिवाय लहान नद्या व गोडे, गरम फाण्यांचे झरे या बेटांत आहेत. हवा चांगली आहे व पाऊस सुमारे २०० इंच पडतो. जमीन अतीशय सुपीक असून कोको व मसाले मुख्यत्वेकरून उत्पन्न होतात. कोको, मसाले,

लॉकर, कापूस, कॉफी, गुरेंदोरे, कातडी, कांसवें, फळें व इमारतीचें लोखंड या मालाची परदेशांत, बहुतेगरून ग्रेटब्रिटनमध्ये निरगत होते. येथें साखर तयार करतात. १९१७ ची आयात ३५३९७८ पौडांची असून निरगत ४८०५५३ पौडांची होती.

प्राथमिक शिक्षण वेगवेगळ्या संस्थांच्या हातांत असून त्यास सरकारी पैशांची मदत मिळते. याशिवाय सरकारी धार्मिक शाळा व मुलीसाठीं दुय्यम शाळा आहेत. सर्व शाळांवर देखरेख ठेवण्यासाठीं सरकारनियुक्त सभासदांचें एक शिक्षण-मंडळ आहे. शाळांची फी फार थोडी आहे. १९१७ साली ११ सरकारी व ४८ सरकारच्या मदतीनें चाललेल्या प्राथमिक शाळा होत्या. मुलांकरितां १ दुय्यम शिक्षणाची शाळा होती. विंडवर्डबेटाचा गव्हर्नर ग्रेनाडांत राहतो. कायदे-कौन्सिलांत १४ सभासद आहेत. १९१७-१८ सालचा वसूल १०५५४० पौड व खर्च १०८७९२ पौड होता. इंग्रजी भाषा सर्वत्र चालते. नॅक्रेट्येस सेंट जॉर्ज हें राजधानीचें शहर आहे. याशिवाय गुयाव्हे अथवा शालेट टॉन, ब्रिह्मटोरिया सौतुस व ग्रेनव्हिल हीं शहरे आहेत. बेटाची लोकसंख्या (१९११) ६६७५० होती.

कोलंबसानें हें बेट १४९८ त शोधून काढलें व त्याला कन्सेप्शन हें नांव दिलें. १६५० त फ्रेंचांनी हें बेट विकत घेतलें व कॅरिब लोकांचा नायनाट केला. १७६२ त ब्रिटिशानी हें बेट घेतलें व पॅरिसच्या तहान्वये त्यांच्याच ताब्यांत राहिलें. १७७९ त पुन्हां फ्रेंचांनी हें बेट घेतलें परंतु व्हर्सेलिसच्या तहानें (१७८३) तें ब्रिटिशांना पुन्हां परत मिळालें.

ग्रेनाडाईन्स—ग्रेनाडाईन्स बेटांची रांग वेस्ट इंडीज मधील विंडवर्ड बेटांत आहे हीं बेटे व्हिन्सेंट व ग्रेनाडा यांच्यामध्ये ६० मैलपर्यंत पसरली आहेत. राज्यकारभाराच्या सोयीसाठीं सेंटव्हिन्सेंट व ग्रेनाडा यांच्यांमध्ये ग्रेनाडाईन्स बेटें वांटून दिली आहेत. सेंटव्हिन्सेंटपैकी ब्रिटीशमध्य असून त्याचें क्षेत्रफळ ६ चौ. मै. आहे. कॅरिआकु ग्रेनाडा द्वीपसमूहात असून त्याची लांबी ७ मैल, रुंदी २मैल व क्ष.फ. १३ चौ. मै. आहे. कापूस व गुरेंदोरे यांची निरगत होते. सर्व समूहाची लोकसंख्या (१९०१) ६४९७ आहे.

ग्रेट जॉर्ज—(१७९४-१८७१) हा आंग्ल इतिहासकार कॅटमध्ये १७९४ त जन्मला. त्याचें लहानपणचें शिक्षण घरी आईनेच केलें. पण पुढें त्याला विद्यालयांतील शिक्षण मिळालें नाहीं. १८१० सालीं वापानें त्याला एका पेट्रॉवर नोकर ठेविलें. ही नोकरी करीत असतानाच त्यानें अर्थशास्त्र, तत्वज्ञान, इतिहास व तसेच ग्रीक, लॅटिन, फ्रेंच व जर्मन भाषांचें ज्ञान मिळविलें. लंडनचें पहिलें विश्वविद्यालय स्थापन करण्यांत (२८ आक्टोबर १८२८) यानें बरेच श्रम घेतले.

१८३२ सालीं तो पार्लमेंटचा सभासद झाला व सभासद असतानाच त्यानें ग्रीस देशाचा इतिहास व तत्वज्ञान या

विषयांचा अभ्यास केला. १८४६ पासून १८५६ पर्यंत ग्रीस देशाचा इतिहास त्याने १२ भागांत लिहून प्रसिद्ध केला. या भागांतून ग्रीस देशाची भरपूर माहिती संगतवार व सोप्या भाषेत दिली असून ग्रीसच्या इतिहासाचा स्वतंत्र अभ्यास करणे या भागांच्या प्रसिद्धीपासून शक्य झाले आहे. ग्रीट हा प्रामाणिक, आत्मसेवामी, विचारी व सहनशील होता. तत्वज्ञानावर काही ग्रंथ लिहिलेले असतानाच १८७१ साली तो मरण पावला.

ग्लॅडस्टन जॉन हॉल (१८२७-१९०२)—हा इंग्रज रसायनशास्त्रज्ञ लंडनमधील हॅक्नॉ येथे जन्मला. लहानपणापासून त्याला शास्त्रीय विषयांची आवड होती. त्याला भूस्तरशास्त्र फार आवडत असे. परंतु त्याच्या बापाच्या मतांने त्यांत विशेष उत्कर्ष होण्यास वाच नसल्यामुळे त्याने लंडन येथे थॉमस ग्राहाम याच्याजवळ रसायनशास्त्र शिकण्यास सुरवात केली. नंतर हा गीसन येथे लीबिगजवळ शिकत होता. तेथे त्याला १८४७ त पी. एच्. डी. ची पदवी मिळाली. १८५० त तो सेंट थॉमसच्या दवाखान्यांत रसायनशास्त्राचा अध्यापक झाला व घराच्या २६ व्या वर्षीच राजसंस्थेचा सभासद (फेलो) झाला. १८५८ ते १८६१ पर्यंत दीपगृहावरील कमिशनमध्ये राजमंडळांत त्याने नोकरी केली व १८६४ ते १८६८ पर्यंत युद्धमंडळांत स्फोटक कापसा (गनकाँटन) संबंधी काम केले. १८७४ ते १८७७ पर्यंत तो अध्यापक होता. १८७४ त त्याला पदार्थविज्ञानशास्त्रमंडळाचा अध्यक्ष निवडले व १८७७-१८७९ पर्यंत तो रसायनशास्त्रमंडळाचा अध्यक्ष होता. १८७७ त राजसंस्थेने त्याला डेव्हापदक देऊन त्याचा बहुमान केला. पदार्थविज्ञानशास्त्र व रसायनशास्त्र यांच्या दरम्यान असलेल्या भानगडीच्या प्रश्नांबंधी त्याने शोध लाविले. त्याने कित्येक पदार्थांचे प्रकाशगुणक ठरविले व एकाच पदार्थाला निरनिराळे अणुवक्रोभवन असतं की नाही हे त्याने पाहिले. ईथर, तेलांचे वि. गुरुत्व, रसायनिक घटना व प्रकाशासंबंधी वर्तणूक यांचा संबंध त्याने जोडला. १८५६ तच त्याने रसायनशास्त्रांत विच्छिन्नकिरणदर्शकाचे (स्पेक्ट्रोस्कोप) महत्त्व किती आहे हे दाखविले. सूर्योदय, सूर्यास्त व मध्यान्ह या वेळी फ्रान्झोफरच्या रेपांत फरक असतो व यावरून वातावरणाची घटना त्या त्या वेळी वेगळी असते असे त्याने ठरविले. पुढे प्राणवायू व पाण्याची वाफ यांच्या हवेतील अस्तित्वावर त्या रेपा अवलंबून असतात असे ठरले. याने संप्राहक घटाचा (स्टोअरेजसेल) शोध लावला व शिवाय ताम्रजस्त या जोडीचाहि शोध लावला. त्या जोडीच्या योगाने सेंद्रिय रसायनशास्त्रातील कित्येक ब्रव्ये विद्युत्साहाय्याने तयार करता येऊ लागली.

याशिवाय स्फुरासंबंधी शोध, नत्रअसिद, स्फोटक कापूस व फ्लिमिनेट चुने इत्यादि स्फोटकारक द्रव्यांचा शोध, रासायनिक प्रतिक्रियेत पदार्थांच्या वजनाने महत्त्व व कर्षणशक्ती

वनस्पतिसंवर्धनांत महत्त्व इत्यादि अनेक शोधांचा उल्लेख येथे केलाच पाहिजे. डॉ. ग्लॅडस्टन हा शिक्षणविषयक वाचतात फार लक्ष घालीत असे. तो लंडन येथे ता. ६ आक्टोबर १९०२ रोजी एकाएकी मरण पावला.

ग्लॅडस्टन विल्यम इर्चट (१८०९-१८९८)—हा ब्रिटिश मुत्सद्दी लिव्हरपूल शहरां रॉडने स्ट्रीट नं. ६२ मध्ये २९ डिसेंबर १८०९ रोजी जन्मला. त्याचे बाडबडीक मूळ लानर्केशायरमधील रहिवाशी होते. जॉन व अॅन या दांपत्याला एकंदर सहा अपत्ये झाली. पैकी विल्यम ग्लॅडस्टन हे चवथे अपत्य होय. लहानपणापासून या मुलाचे गुण मनांत भरण्यासारखे असल्यामुळे तो घरात सर्वांचे अत्यंत आवडता बनला. प्रथम लिव्हरपूल नजीकच्या सीफोर्थ गांवी थोडेसे शिक्षण झाल्यावर विल्यम १८२१ मध्ये ईटन येथील शाळेत जाऊ लागला. १८२८ मध्ये ईटन येथील अभ्यासक्रम संपवून तो ओव्हर्सफोर्ड येथील ब्राइस्ट चर्चमध्ये शिक्षण घेऊ लागला व इ. स. १८३१ मध्ये ग्लॅडस्टनने प्रॅजुएट होऊन डबल फर्स्ट-क्लास मिळविला. पुढे ग्लॅडस्टन १८३२ साली इटलीमध्ये जाऊन तो पांच सहा भाषांचा व कलेचा अभ्यास करीत राहिला. इतक्यांत इंग्लंडांत नव्या नियडणूकीची धामधूम सुरू झाली. तीत नीवॉर्कतर्फे तो सर्वांत अधिक मते पडून पार्लमेंटचा सभासद झाला. या पार्लमेंटांत त्याने पहिले भाषण गुलामगिरीविरुद्ध केले. पुढील बैठकीतहि एक दोन महत्त्वाची भाषणे ग्लॅडस्टनने केली. १८३४ मध्ये पोलप्रधानमंडळांने ग्लॅडस्टनला ट्रेझरीच्या ज्यूनियर लॉडच्या जागी नेमले व १८३५ मध्ये वसाहतींचा अंडरसेक्रेटरी केले. पण ढवळकर घीलप्रधानमंडळ मोडले अर्थात ग्लॅडस्टनहि कामावरून दूर झाला.

सरकारी कामांतून मोकळा झाल्यामुळे फावणारा वेळ ग्लॅडस्टन होमर व डान्टे यांची काव्ये गाचण्यांत घालू लागला. शिवाय चर्चमध्ये होणारा धर्मोपदेश ऐकण्यासहि तो पुष्कळ वेळां हजर असे. १८३७ मध्ये ४ था विल्यम वारल्यावर विक्कटोरियाच्या कारकीर्दीच्या आरंभीच पार्लमेंटची नवी निवडणूक झाली तीत ग्लॅडस्टन नीवॉर्कतर्फे पुन्हा निवडून आला. १८३८ साली त्याने आपला 'धर्मव्यवस्थेचा राज्यव्यवस्थेशी असलेला संबंध' (दि स्टेट इन इट्स रिलेशन्स तुदथ दि चर्च) हा विख्यात ग्रंथ प्रसिद्ध केला.

१८३९ जुलै २५ रोजी हॉवर्डेन येथे मिस कॅथरिन् ग्लीने या बॅरोनेट स्टीफन ग्लीनेच्या वडिणीशी ग्लॅडस्टनने विवाह केला. स्टीफनच्या ईस्टीचा वारसाहि कॅथरिन्च्या मुलाकडेच जाण्याचा होता. १८४० मध्ये ग्लॅडस्टनने 'चर्चेसंबंधाची तत्वे व त्यांचे परिणाम' (चर्चे प्रिन्सिपल्स फॉर्मिड इन् देअर रिसल्टस) हे पुस्तक प्रसिद्ध केले. १८४१ मध्ये पार्लमेंटाची नवी निवडणूक झाली, तर्तित टोरॉपक्षाचे ऐशाने संख्याधिक्य

झाले व पुन्हा पोलप्रधानमंडळ अधिकारावर आले. ग्लेडस्टनला बोर्ड ऑफ ट्रेडच्या व्हाइसप्रेसिडेंटची जागा मिळाली व त्या जागेवर असतां त्यानें वन्याच आर्थिक प्रधांवर वाद-विवाद व भाषणें केलीं. पुढें १८४३ मध्ये लॉर्ड रिपनची बोर्ड ऑफ ट्रेडच्या प्रेसिडेंटची जागा मिळून ग्लेडस्टनचा प्रधानमंडळांत प्रवेश झाला. परंतु १८४५ मध्ये आयर्लंडमध्ये विनधर्मपंथी कॉलेजें काढण्याचा व मेनुथ येथील रोमन कॅथॉलिक कॉलेजला सरकारी मदत वरीच वाढविण्याचा प्रश्न प्रधानमंडळांनें हातीं घेतला, त्या बाबतींत मतभेद असल्यामुळे ग्लेडस्टननें आपल्या जागेचा राजीनामा दिला. पण त्याच साली प्रधानमंडळांत कांहीं उलथापालथ होऊन शेवटीं पीलच मुख्य प्रधान झाला व त्यानें ग्लेडस्टनला वसाहतीच्या स्टेटसेक्रेटरीची जागा दिली. पण १८४६ च्या निवडणुकांत ग्लेडस्टन उमेदवार म्हणून उभा राहिलाच नाहीं, व तें अत्यंत महत्त्वाचें वर्ष दीडवर्ष त्यानें घरीं स्वस्थ विद्यार्तीत काढले. १८४७ मध्ये ऑक्सफोर्ड युनिव्हर्सिटीतर्फे तो निवडून आला.

१८५०—५१ मध्ये नेपल्समध्ये असतां त्यानें तेथील जुलमासंबंधी जीं पत्रें प्रसिद्ध केलीं त्यांमुळे सर्व यूरोपांत खळबळ उडाली. व इटलीच्या स्वातंत्र्यास मदत झाली. १८५२ मध्ये मिलिशिया विलावरील वादांत व्हिग प्रधानमंडळाचा पराजय होऊन लॉर्ड डर्बीचें प्रधानमंडळ अधिकारावरूढ झालें, त्यांत डिझरायली चॅन्सलर ऑफ एक्सचेकर झाला. १८५२ च्या निवडणुकांतहि तेंच प्रधानमंडळ कायम राहिलें. डिझरायलीनें केलेल्या वजेटावरील वादविवादांत ग्लेडस्टननें केलेल्या जोरदार भाषणामुळे वजेट फेटाळलें जाऊन डिझरायली पक्षाचा पराजय झाला. तेव्हां व्हिगपक्ष व पीलचे अनुयायी यांचें संयुक्त प्रधानमंडळ स्थापन होऊन आबर्डीन हा मुख्य प्रधान झाला व ग्लेडस्टन चॅन्सलर ऑफ एक्सचेकर झाला. १८५३ मध्ये ग्लेडस्टननें पहिल्याच प्रसंगी वजेट तयार करून समेपुढें मांडलें. त्यांत अनेकप्रकारें सामान्य लोकांचें जीवित कमी खर्चाचें व अधिक सुखकर होईल अशी योजना होती व उत्पन्नावर कर वसविता होता. याप्रमाणें त्यानें अनेक वर्षे फडनाविशांचें काम केलें.

पुढें १८५८ मध्ये पामरस्टनच्या ऐवजीं डर्बी प्रधानमंडळ आलें. ग्लेडस्टनला आयोनियन बेटांवर एक्सट्रा आर्डिरी हाय कमिशनर नेमिलें. १८५९ मध्ये सौम्य स्वरूपाचें सुधारणाविले प्रधानमंडळांनें पुढें आणलें. पण तें नापास होऊन डर्बी प्रधानमंडळ भोडून पुन्हा पामरस्टन मुख्य प्रधान झाला व ग्लेडस्टन फडणेशांवर हज्ज झाला. परंतु वास्तविक आतां कामन्ससभेचा ग्लेडस्टनच खरा पुढारी बनला होता. १८६० व १८६१ मधील वजेटांतोळ महत्त्वाच्या गोष्टी म्हणजे फ्रान्सवरील वरचा व्यापारी तह व कागदावरील कराची बंदी था होत. १८५९ ते १८६५ पर्यंत अधिकारा-

वरूढ असलेल्या पामरस्टन प्रधानमंडळांतला अत्यंत हुषार व वजनदार मंत्री ग्लेडस्टनच होता. त्या कारकीर्दीत मत-दारीचा हक्क अधिक विस्तृत करण्यासंबंधानें व ऐरिश चर्चे संबंधानें विले समेपुढें आली त्यावेळीं ग्लेडस्टननें प्रतिपादिलेलीं मते अत्यंत प्रागतिक म्हणजे रॅडिकल पक्षांयांना शोभेशीं होती. पण त्यामुळे ऑक्सफोर्ड युनिव्हर्सिटी मतदारसंघाचा ग्लेडस्टनवरील विश्वास उडून त्यानें १८६५ च्या निवडणुकांत हाडीं नांवाचा इसम ग्लेडस्टनच्या ऐवजीं निवडून दिला. तेव्हां ग्लेडस्टन साऊथ लॅकडायरतर्फे उभा राहून निवडून आला. लवकरच पामरस्टन वारला व रसेल मुख्य प्रधान झाला, व ग्लेडस्टनकडे ठराविक फडणेशी आली. कामन्स सभेचें नेतृत्वहि त्याच्या गळ्यांत पडलें. त्यानें पूर्वीचें रिकार्मविल पुढें मांडलें. व समारोपसमर्था मोठें उत्कृष्ट भाषण केलें. पण सर्व निष्फळ होऊन विलावर प्रतिकूल मतेच अधिक पडलीं; प्रधानमंडळ मोडलें, डर्बी मुख्य प्रधान झाला व डिझरायली फडणीस झाला. या अधिकारावरूढ दोरी पक्षांनें आपल्या तर्फेचें रिकार्म विल पुढें आणलें. त्यांत बरोमधल्या (शहूराव्यतिरिक्त गांवांत) सर्व घरवाल्यांनां मताधिकार देण्याचें थोडेंलें होतें. हें विल बरेच फेरवदल होऊन अखेर १८६७च्या आगडमध्ये पास झालें.

१८६७ मध्ये रसेलनें राजकारणांतून कायमचें अंग काढून घेतलें, तेव्हांपासून ग्लेडस्टन लिबरल पक्षाचा पुढारी बनला. विरुद्ध म्हणजे दोरी पक्षांत डर्बीच्या जागी डिझरायली हा पुढारी व मुख्य प्रधान झाला होता. परंतु एकंदर पक्षांपैकी ग्लेडस्टनच्या पक्षाचें सल्याधिक्य होतें ही गोष्ट प्रत्ययास आल्यामुळे डिझरायलीनें व त्याच्या सहकाऱ्यांनां राजीनामे दिले. अर्थात राणीनें ग्लेडस्टनला विंडसर राजवाड्यांत बोलावून मुख्य प्रधानकीची माळ त्याच्या गळ्यांत घातली. या नव्या प्रधानानें प्रथम ऐरिश चर्चेचा प्रश्न हातीं घेऊन राणीच्या सर्वस्वी मतानुसार तो पार्लमेंटकडून पास करविला. १८७० मध्ये ऐरिश लॅंड अँक्ट पास करून ठराविक खंड शेतकरी देत राहतांपर्यंत जमीनदारानें त्यांस काढूं नये व स्वतःच्या मेहुनतीनें शेतांत केलेल्या सुधारणांचा किंमत शेतकऱ्याला मिळावी अशी योजना केली. नंतर युनिव्हर्सिटीचांतोळ धार्मिक अटी काढून टाकल्या; व छुद्द राणीच्या हुकमानें कमिश्नांनांची विक्री बंद करविली. १८७३ सालीं आयर्लंडमध्ये रोमन कॅथॉलिक व प्रॉटेस्टंट या दोघांच्या सोयीची युनिव्हर्सिटी स्थापण्याचें विल त्यानें समेपुढें मांडलें पण तें नापास झाल्यामुळे त्यानें प्रधानकी सोडली. राणीनें डिझरायलीला नेमण्याचा वेत केला पण त्यानें स्वपक्षाच्या सल्याहीनत्वामुळे प्रधानकी नाकारली. नाझलागास्तव ग्लेडस्टननें प्रधानकी परकरली, पण लोकमत प्रतिकूल होतें. १८७३-७४ सालीं राजीनामे व निवडणुकी या घोटाळ्यांत जाऊन अखेर दोरीपक्षाचें सेहवाळीसनें मनाधिक्य झालें; व ग्लेडस्टननें अधिकार सोडला. या सुमारास त्याचें वय चौसष्ट वर्षांचें होतें व

उत्तर वयांत राजकारण सोडून देण्याचा आपला वेतहि तो जाहीरपणे याला लागला. त्याप्रमाणे १८७४ साली कॉमन्स सभेच्या बैठकीना तो फारसा हजरहि नसे. १८७५ मध्ये लिबरल पक्षाचा पुढारीपणाहि त्याने सोडला. पण स. १८७५ च्या पावसालयांत व्लोरियांत बंड झाले तें तुर्कीनी जुलूम व कत्तली करून मोडले. या जुलुमाचा प्रतिकार परंपराकारितां गॅलंडस्टन मोठ्या आवेशानें पुढे सरसावला व लेख, जाहीर व्याख्याने व पार्लमेंटांतल भाषणे यांनी तुर्की सरकारविरुद्ध ईंग्लिश लोकमत त्याने खवळून सोडले. डिझरायली तुर्की सरकारचा पक्षापाती होता. त्याच्याविरुद्ध गॅलंडस्टनने १८७६—८० या सालांत अयंकर गद्दजव उडवून दिला. अखेर १८८० मध्ये होणाऱ्या निवडणुकींत डिझरायलीचे परराष्ट्रीय धोरण पसंत की नापसंत या एकाच मुद्यावर मतदारांनी सभासद निवडून दिले व त्यांत टोरी पक्षाचा पूर्ण पराभव होऊन लिबरलपक्ष फार मोठ्या मताधिक्याने अधिकारारूढ झाला. तेव्हां मुख्य प्रधानकीचा प्रश्न आला; राणीने हॅरिंगटन, ग्रॅनव्हिल यांना प्रधानकी देऊ केली; पण दोघांनी गॅलंडस्टनकडे घोट दाखविले. त्यामुळे १८८० च्या एप्रिलमध्ये गॅलंडस्टन पुनरपि मुख्य प्रधान झाला. या कारकीर्दीतल त्याची मुख्य कामगिरी म्हणजे शेतमजुरांना मताधिकार देण्याचा कायदा करणे ही होय. त्यांत त्याला यश मिळाले, पण त्याच वेळी आयर्लंड व ईजिप्तसंबंधानें मोठे वादग्रस्त प्रश्न उपास्थित होऊन ते लिबरल पक्षास अत्यंत कमकुवत करण्यास कारण झाले. आयर्लंडांतल जमीनीबाबत हक्कांत सुधारणा करण्यासंबंधांचे व जमीनदारांनी काढून टाकलेल्या कुळांना जुकसानभरपाई देण्यासंबंधांचे, अर्शा दोन विले गॅलंडस्टनने हाती घेतली; पण त्यामुळे इंग्लंड व आयर्लंड या दोन्ही देशांत वरेंच लोकमत त्याच्या विरुद्ध झाले. आणि विले नापास झाल्यामुळे आयर्लंडांत अनेक दंगधोपे व खूनहि झाले, व पार्लमेंटांत ऐरिश पक्ष प्रधानमंडळावर नाखूप झाला. तिकडे ईजिप्तमध्ये अलेक्झांड्रियाचा किल्ला तोफांच्या मान्याने उचस्त करण्यांत आला ही गोष्टहि बऱ्यास लिबरलपक्षायांना पसंत झाली नाही. पुढे लवकरच जनरल रोडॅन्स हा अकाली मृत्युमुखी पडला. त्यामुळे प्रधानमंडळाविरुद्ध कौधाभि भडकून विरुद्ध पक्षांने निषेधपर ठरावहि पुढे आणले. अखेर १८८५ च्या वजेटावर प्रधानमंडळाचा पराजय होऊन गॅलंडस्टनने राजीनामा दिला व सॅलिसवरी मुख्य प्रधान झाला. नव्या निवडणुकींत टोरी व पार्ले पक्ष हे दोन पक्ष मिळून लिबरलपक्षापक्षां संख्याधिक्य होतें. पण अकल्पित चमत्कार असा झाला की, आयर्लंडला होमरूल देण्यास गॅलंडस्टन अनुकूल असल्याने प्रसिद्ध झाले. त्याबरोबर पार्लेपक्ष गॅलंडस्टनला मिळून टोरी पक्षाच्या संख्याहीनत्वामुळे सॅलिसवरीच्या जागी १८८६ मध्ये गॅलंडस्टन तिसऱ्यांदा मुख्य बनला. त्याने एप्रिलमध्ये आपले ऐरिश होमरूल बिल पुढे मांडले; परंतु

ते तीस मतांनी नापास झाले. तेव्हां गॅलंडस्टनच्या अप्रह्याच्या विनंतीवरून राणीने पार्लेमंटाची नवी निवडणूक केली. तीतहि होमरूल बिलाविरुद्ध संख्याधिक्य झाल्यामुळे गॅलंडस्टनने राजीनामा दिला. व पुन्हां सॅलिसवरी प्रधान झाला. या सुमाराच्या दोन खासगी महत्त्वाच्या गोष्टी म्हणजे एक १८८९ जुलै २५ रोजी त्याने आपल्या विवाहाचा पन्नासवा वार्षिक दिनोत्सव केला. व १८९१ जुलै रोजी त्याचा वडील मुलगा विल्यम हेनरी वयाच्या ५२ व्या वर्षी वारला.

१८९२ मध्ये नवी निवडणूक झाली, तीत होमरूल पक्षाचे चाळीसांनी मताधिक्य झाले, त्यामुळे सॅलिसवरीच्या ऐवजी पुन्हां गॅलंडस्टन मुख्य प्रधान झाला. येणेप्रमाणे प्रधानकीचा अधिकार त्याला चवथ्यांदा मिळाला व चार वेळां मुख्य प्रधान झाल्याचे इंग्लिश मुत्सद्यांमध्ये गॅलंडस्टनचेच पहिले उदाहरण होय. १८९३ मध्ये त्याने आपले नवे होमरूल बिल पुढे मांडले व कॉमन्स सभेत ते पासहि झाले; पण लॉर्डच्या सभेने ते नापास केले. गॅलंडस्टनला आतां आपली राजकीय कामगिरी संपली असे वाटू लागल्यामुळे त्याने १८९२ मार्च १ रोजी पॅरिस कॅन्सिल्टस विलावर आपले शेवटचे भाषण केले व मार्च ता. ३ रोजी राजीनामा राणीच्या हाती दिला. त्यानंतर त्याने कामन्ससभेत मुर्डीच पाऊल टाकले नाही.

राहिलेले आयुष्य गॅलंडस्टनने हावर्डेन येथे काढले. तेथून लंडन, स्कॉटलंड व दक्षिण फ्रान्समध्ये मित्रांना भेटण्यास तो कधीकधी जात असे. रिकामा वेळ होरेसेच्या ओडसचे भाषांतर करण्यांत, वलरच्या अॅनॅलजी व सर्मन्स या पुस्तकांची सटीक आवृत्ति तयार करण्यांत व होमरविषयी अभ्यासांत तो घालवीत असे. १८९५ मध्ये आर्मिनियांत तुर्कीनी कत्तली केल्या तेव्हां मात्र पुन्हां त्या राजकीय प्रकरणांवर व्याख्याने देण्याच्या व लेख लिहिण्याच्या कामांत १८९६—९७ साली तो पडला होता. तथापि सरकारी काम सुटल्यापासून त्याचे शारीरिक सामर्थ्य झपाट्याने कमी होत गेले, व १८९७ च्या उन्हाळ्याअखेर त्याच्या शरीराला काही तीव्र वेदना होऊ लागल्या, व त्यांतूनच पुढे रोग उद्भवून १८९८ मे १० रोजी हावर्डेन येथे मरण पावला. मे २५ रोजी त्याचे प्रेत लंडनला नेऊन वेस्टमिन्स्टर हॉलमध्ये ठेवण्यांत आले. येथे दोन अडीच लाख लोक त्याच्या अखेरच्या दर्शनास येऊन गेले. २८ रोजी प्रेत वेस्टमिन्स्टर अँबेमध्ये पुरण्यांत आले. प्रेतयात्रेला दोन्ही सभांचे सभासद व इतर बडेबडे गृहस्थ वगैरे मोठा जमाव जमला होता. या गॅलंडस्टन दांपत्याला ४ मुलगे व चार मुली झाल्या. वडील मुलगा पार्लेमंटाचा सभासद होता, तो १८९१ त वारला व त्याचाच मुलगा पुढे ईस्टेटीचा वारस झाला. चवथा मुलगाहि पार्लेमंटाचा सभासद होऊन व मोठ्या हुद्यावर चढून १९१० मध्ये दक्षिण आफ्रिकेचा गव्हर्नर-जनरल झाला. मुलीपैकी शेवटची होऊन

ही कांही वर्षे केंब्रिज येथील न्यूहॅम कॉलेजची व्हाईस-प्रिन्सिपॉल होती.

ग्लॅडस्टनच्या स्वभावाविषयी विचार करतां त्याच्या अंगच्या नैतिक गुणांतील मुख्य गुण म्हणजे धार्मिक बुद्धि हा होय. ही धर्मेनिष्ठा त्याच्या अगदीं बालपणापासून अखेर नव्वद वर्षांपर्यंत कायम होती, व त्यामुळे त्याचे खाजगी व सार्वजनिक आचरण, साधी दूरदृष्टि किंवा व्यवहारचतुरता यांपेक्षां उच्च दर्जाच्या तत्वाला अनुसरूनच नेहमी होत असे. त्याच्या स्वभावांतील दुसरा पण वरच्या इतकाच जोमदार गुण म्हणजे सत्ताप्रियता. परंतु ही महत्वाकांक्षा केवळ पैसा, मोठा हुदा व श्रेष्ठ सामाजिक दर्जा अशा क्षुद्र गोष्टींविषयी नसून प्रत्यक्ष राज्यतंत्र आपल्या हातीं घेऊन परमेश्वरी सत्तेने आपल्यावर सौंपविलेलीं राजकीय कर्तव्ये पार पाडण्याविषयीची होती. या अधिकारापेक्षेला निर्भय-तेचाहि उक्कट जोड मिळाली. कोणत्याहि संकटांनां तो भीत नसे, अडचणीमध्ये डगमगत नसे व कोणत्याहि कार्यांतील ध्रमांनां कंटाळत नसे. स्वसामर्थ्यापलीकडेच असे कांहीहि त्यास वाटत नसे. अधिकाररालसा व निर्भयता यांच्याप्रमाणे त्याची अधिकार बजावण्याची कदरहि विलक्षण होती. पण तीतहि त्याच्या मनाचा मोठेपणा दिसून येतो तो असा की, इतरांबरोबर बोलण्यासवरण्यांत व वागण्यांत तो अत्यंत आदरशील, मनमिळाऊ व नम्र असे. मात्र वरील कदर व मानीपणा सरकारी अम्मलबजावणींत, स्वमताभिमानांत, दडानिश्चयांत, स्वमतांच्या व सुसंस्कृत लोकांच्या मतांच्या एकवाक्यतेविषयीच्या आत्मविश्वासांत दिसून येत असे. तथापि त्याचे आत्मसंयमन इतके विलक्षण असे कीं मोठ्या रागलाभाच्या भरांत केलेलीं विधानेहि परत घेण्याचा प्रसंग त्याचा वर कधीं आला नाहीं. वास्तविक ग्लॅडस्टन पुराणप्रेमीच होता. कारण जुन्या संस्था, चालीरीती व पद्धती प्रत्यक्ष अनर्थकारक होईपर्यंत कायम ठेवण्याकडे त्याचा नेहमी ओढा असे. अनुभवानें ही पुराणप्रियता कमी होतां होतां उत्तर वयांत त्यानें राजकारणांत अनेक क्रांतिकारक गोष्टीहि केल्या हें खरें आहे. तथापि लोकसत्ताक राज्यपद्धति चालू असलेल्या देशांत केवळ हरएक बाबतींत क्रांति घडवून आणण्याच्या उकट भावनेनें प्रेरित झालेले इसम लोकनायक बनल्यानें, आणि उलटपक्षां ग्लॅडस्टनसारखें योग्य कारणांनीं व सावकाश पूर्ण विचारांतीं मनाची खात्री पटल्यावर त्या त्या गोष्टींचा स्वीकार करून त्या योग्य मार्गांनीं अंमलांत आणणारे लोकनेते लाभल्यानें लोकशासित राज्यावर अगदीं निरनिराळ्या प्रकारचे परिणाम घडत असतात, ही गोष्ट विशेष ध्यानांत ठेविली पाहिजे. वक्तृत्व व जमाखर्चाच्या कारभारांतील कौशल्य या गोष्टी ग्लॅडस्टनमध्ये उक्कट होत्या हें तर खरेंच; पण मनाची एकाग्रता करण्याची शक्ति हा गुण इतर समकालीन मुसथांपेक्षां आपणांत विशेष आहे असें तो स्वतःच म्हणत असे. कोणतीहि

गोष्ट एकदां हातीं घेतल्यावर तीत तो इतका न्यग्र होत असे की, वाकीचे जग तो साफ विसरून जात असे. लॉर्ड मोलेनें १९०३ सालीं प्रसिद्ध केलेल्या ग्लॅडस्टनच्या चरित्रग्रंथाहून जास्त सविस्तर व प्रमाणभूत संदर्भग्रंथ दुसरा कोणताहि आढळणार नाहीं.

ग्लॅसगो—हा फ्रेंच रसायनशास्त्रज्ञ १७ व्या शतकांत होऊन गेला. तो औषधें तयार करून विक्रीत असे. ग्रिन-व्हिलीसच्या सरदाराच्या पत्नीकडून झालेल्या विपप्रयोगाच्या कटांत तो सामील होता असें म्हणतात. त्यानें पालाशगंधकित तयार करून त्याचा औषधीत उपयोग केला.

ग्लावर—(१६०४-१६६८) हा जर्मन रसायन शास्त्रज्ञ व्हॅडेरियामध्ये काल्स्टाड येथें जन्मला. याच्या जीवन चरित्राची फारशी माहिती उपलब्ध नाहीं. हा प्रथम विहएना, मग सालझबर्ग, फ्रांकफर्ट, कलोन इत्यादि ठिकाणीं राहून शेवटीं हॉलंडमध्ये स्थायिक झाला. तेथें तो रासायनिक औषधीं द्वयें गुप्तपणे विक्रीत असे. याच्या ग्रंथांतून जुन्या द्रावकांचीच वर्णनें आढळतात. तरी यानें खऱ्या रसायनशास्त्राच्या ज्ञानांत थोडीशी भर टाकली आहे. साऱ्या मिठाशीं उज्जगंधकाम्लाचा संयोग करून उद्दहराम्ल तयार करण्याच्या कृतीचा यानेंच शोध लावला. मिठाच्या एवजीं सोडा वापरल्यास नत्राम्ल तयार होतें हेंहि यानेंच दाखविलें. यानें शिसें, कथील, लोखंड, जस्त, ताम्र, ताल व अजून यांचीं हरिदें व इतर पुष्कळ क्षार तयार केले. शिवाय द्वितपृष्करणेचे कांही प्रयोग यानें करून पाहिले. औषधें तयार करून किंवा रंग वगैरे औद्योगिक उपयोगाचे त्रिन्नस तयार करून किंवा जमीनीकारितां खरें तयार करून आपल्या ज्ञानाचा व्यवहारांत उपयोग करतां यावा अशी त्याची फार इच्छा होती. याचा एक ट्राशॅंड वूलफर्थ नांवाचा ग्रंथ आहे. त्यांत त्यानें फार आग्रहांनें सांगितलें आहे कीं, जर्मनीतील नैसर्गिक संपत्तीचा राष्ट्रानें आपल्या फायद्याकरितां शक्य तितका उपयोग करावा. एतदर्थ त्यानें अनेक उपायहि आपल्या ग्रंथांत सुचविले आहेत.

त्याचे सरासरी २० ग्रंथ फ्रांकफर्ट येथें १६५८ त प्रसिद्ध झाले; अॅमस्टर्डाम येथें १६६१ त प्रसिद्ध झाले व त्यांचे पॅकेनें इंग्रजींत भाषांतर करून लंडन येथें १६८९ त प्रसिद्ध केले. हा अॅमस्टर्डाम येथें इ. स. १८६८ सालीं मरण पावला.

ग्लासगो—स्कॉटलंड देशांतील लॅनार्कशायर परगण्यांतलें मुख्य शहर, रॉयल बर्ग (सनदीगांव) व बंदर. हें शहर क्लाइड नदीच्या दोन्ही तीरांवर वसलेलें असून नदीवर पुष्कळ पूल बांधिले आहेत.

इ मार ती.—शहराच्या मध्यभागीं जॉर्ज स्केअर नांवाची मोकळी जागा आहे. तिच्या पूर्वेस म्युनिसिपालिटीची भव्य इमारत, पूर्वेस जनरल पोस्ट ऑफीस व पथिमेस स्कॉटलंडची पेढी व मर्चेन्स हाऊस (व्यापाऱ्यांचा बाट्या) ह्या इमारती आहेत. व्यापारी देवघेवांची इमारत

(रायल एक्स्पॅज), ग्लासगो हेरल्ड वर्तमानपत्राची कचेरी, ललितकला-संस्था (फाइन आर्ट्स इन्स्टिट्यूट) व कॉर्पोरेशनचे चित्रसंग्रहालय वगैरे इमारती आहेत. आर्गाईल हा फार रहदारीचा रस्ता असून त्यांत दुकाने आहेत. येथे आग्नेय भागांत सेंट मॅगोचे प्रार्थनामंदिर (कथेड्रल) आहे. याची स्थापना १५ व्या शतकांत झाली. फरपार्क नांवाच्या टॅकडीवर नेक्रोपोलिस नांवाची स्मशानभूमि आहे.

शि क्ष ण.—ग्लासगो विश्वविद्यालयाची स्थापना इ. स. १४५० मध्ये बिशप टर्नबुल याने केली. विश्वविद्यालयाची सांप्रतची इमारत गिलमोअर टॅकडीवर आहे. ही इमारत १८७० साली पुरी झाली. येथील ग्रंथसंग्रहालयांत हॅमिल्टन व हॅटर यांचे ग्रंथसंग्रह असून शिवाय नाणी, पदकें, वगैरेचा चांगला संग्रह डोवॅन टॅकडीवर आहे. या विश्वविद्यालयांत कला, धर्म, वैद्यक, कायदा व शास्त्र हे विषय शिकवतात. येथे सुमारे २००० विद्यार्थी असतात. ग्लासगो व अंबरडीन ह्या दोन विश्वविद्यालयांना पार्लिमेंटसाठी एक सभासद निवडण्याचा हक्क आहे. कीन मार्गारेट व म्यूर-हेड ह्या दोन विद्यालये स्त्रियांसाठी आहेत. प्राथमिक शिक्षणाची सोय, वसतीगृह असलेल्या शाळांतून केली आहे. दुग्धम, उच्च व धंदेशिक्षणाच्या बऱ्याच शाळा आहेत.

येथील व्यापारी व कारखानदार यांनी कलेच्या उत्कृष्टांला फारच सटळ हातांनी मदत केली आहे. केलिडून प्रोव्ह पार्कमध्ये चित्रसंग्रहालय, ' ललितकलासंस्था ' व ' पीपल्स पॅलेस ' मध्ये असलेली चित्रांची प्रदर्शने, विश्वविद्यालयाचे ग्रंथसंग्रहालय, हॅटरपदार्थसंग्रहालय, ग्रंथालय, तत्त्वज्ञान व वैद्यक या विषयांची ग्रंथालये, मायकेल मिचेल्, स्टर्लिंग व बेली या गृहस्थानी देणगी देऊन स्थापिलेली ग्रंथालये ही मुख्य आहेत. येथे अनाथ, पंगू, वगैरे लोकांसाठी संस्था असून वरीच इस्पितळे आहेत. येथील बहुतेक पुतळे 'जॉन्स स्क्वेअर' मध्ये आहेत. यांत सर वॉल्टर स्कॉट, विह्वटोरिआ, पॉल, कॅम्पबेल (कवि), मूर, लिव्हिंग्स्टन, बर्न्स, गॅल्लस्टन, यांचे प्रमुख पुतळे आहेत. वाजारपेटेंत वेलिंग्टनचा पुतळा असून 'ग्रीन' वर नेल्सनचे स्मारक म्हणून एक निमूळता स्तंभ आहे.

येथे नाटकगृहे, सर्कशी, जलशांची गृहे, वेगवेगळे क्लब अशी वरीच करमणुकीची साधने आहेत येथे ग्रीन ही मुख्य विहारभूमि असून दुसऱ्या कित्येक विहारभूमि आहेत.

दृ ष ण व ळ णा ची सा ध ने.—येथे रेल्वेचे वरेच फांटे आहेत. शाशिवाय जमिनीतून चालणारी रेल्वे आहे. त्याचप्रमाणे सर्व शहरभर ट्रॅमचे रस्ते आहेत.

व्या पा र.—कोळसा व लोखंड यांच्या खाणी जवळ असल्यामुळे व उंगरांतून पाण्याचा चांगला प्रवाह वहात असल्यामुळे ग्लासगो शहराचा व्यापार वाढला. प्रथमतः विणकामाबद्दल ग्लासगोची प्रसिद्धि होती. अद्यापि देखील येथे बऱ्याच कापटाच्या गिरण्या

आहेत. निरनिराळ्या तऱ्हेची मलमल, गिंधम जातीचे सुंदर कापड याबद्दल ग्लासगोची ख्याति आहे. काही कारखान्यांत जाळीदार पडदे तयार होतात. धुणे, छापणे व रंग देणे हे धंदे चांगले चालतात. याशिवाय वरेच किरकोळ धंदे चालतात, लोखंड गाळण्याचा धंदा येथे मोठ्या प्रमाणावर चालतो. येथे रेल्वेची इंजिने तयार होतात. ग्लासगो येथे जहाजे बांधण्याचा सर्वांत मोठा धंदा चालतो व सर्व तऱ्हेची जहाजे तयार होतात.

ग्लासगो बंदराचे सुमारे ८१ मैलपर्यंत धके पसरले असून येथे सध्या किंग्स्टन, कीन व प्रिन्स या तीन मुख्य गोद्या आहेत. पीट, फळे, इमारतीचे लकूड, अशुद्ध लोखंड, गुठ्ठेरे व गडू यांची आयात होते. सुती कापड, लोखंडी व पोलादी काम, धेंठे, व्हिस्की, तामाचे कापड, कोळसा, लोकरांचे कापड वगैरे पदार्थांची निर्गत होते.

का र भा र.—शहराची आडवांउभी लांबी ५ मैल असून घेर २७ मैलांचा आहे. येथील कारभार कार्पोरेशनच्या ताब्यांत आहे. तीत ७७ सभासद असून त्यांच्यावर मुख्य मॅजिस्ट्रेट असतो. कार्पोरेशनच्या ताब्यांत पाणी, गॅस व विद्युत्सक्ति, ट्रॅमगाडी व म्युनिसिपालिटीची घरे आहेत. या सर्व कामांत ग्लासगो कार्पोरेशनची ख्याति आहे. गरीब लोकांच्या राहत्या घरांसंबंधी कठिण प्रश्न कार्पोरेशनला आला होता तेव्हा सुमारे १०,००० घरे पाहून नवीन बांधण्याचा उपक्रम करण्यांत आला. या सर्व सुधारणांबरोबरच नवीन गटारांची पद्धति सुरू करण्यांत आली. या शहराचे सात भाग केले असून प्रत्येक भागाला पार्लिमेंटसह एक प्रतिनिधि पाठविण्याचा हक्क आहे. ग्लासगोची लोकसंख्या १९व्या व्या शतकांत फार वाढली. १८०१ मध्ये ७७३८५ लोकसंख्या होती, १९२१ मध्ये १०३४०९९ भरली.

इ ति हा स.—१२ व्या शतकापासून ग्लासगो शहराची संगतवार माहिती मिळते. इ. स. १३००त वॅलेसेन ह्यायस्त्रीटच्या जागेवर इंग्लिशांचा पराभव केला. त्याचप्रमाणे 'रोव्नायस्टन' येथे दंतकथेनुसृत वॅलेस यास विश्वासघाताने इंग्लिशांच्या स्वाधीन करण्यांत आले. येथील रहिवाशी राष्ट्री मेरीच्या विरुद्ध पक्षाचे असून त्यांनी मुरेला लॅंगसाईडच्या (सध्याचा कीनपार्क) युद्धांत मदत केली. याच युद्धामुळे तिचे राज्य गेलें. स्कॉटलंड व इंग्लंड या देशांचे एकत्र होणे ग्लासगो शहराला खपले नाही. परंतु याच तहान्वये स्कॉटिश बंदरांची योग्यता इंग्लिश बंदरांच्या बरोबरीने झाली व ग्लासगोची भरभराट फारच झपाट्याने झाली. येथे तेव्हाच व्यापार फारच वाढला. अमेरिकन युद्धापासून ग्लासगोचे सध्याचे मुख्य धंदे उदयास आले. इ. स. १७६४ त जेम्स वॉटन वाफेचे एंजिन सुधारले. व १९ व्या शतकांत जहाजे बांधण्याचा धंदा फारच मोठ्या प्रमाणावर वाढला.

ग्लिसरिन—तेल व चरबी यांत सांपडणारा शर्कराश शुक्रकारक कित्येने निराळा काढल्यावर ग्लिसरिन तयार

होते. हे एक चिकट, रंगहीन, चवीस गोड असणारे पातळ द्रव्य आहे. ते पाण्यात व मद्याकांत विरघळते. परंतु इथरमध्ये मात्र जलद विरघळत नाही. वैद्यकीयेंत हें औषध फार उपयोगी पडते. जखमेची आग किंवा वेदना कमी होऊन त्या मज रद्दण्याकरितां तेलपेक्षाहि ग्लिसरिन जास्त गुणकारी आहे असें मानतात. कारण तें जखमेस आरामकारक असून जलदां धुतलें जातें. तसेंच शरीराचा कोणताहि भाग थंडीनें फुटल्यास त्यावर ग्लिसरीनचा फार उपयोग होतो. मुखरोगांनै तांडांत फोड आले असल्यास ग्लिसरीनच्या योगें विकार नाहीसा होतो. टॉनिक व कार्बालिक ॲसिड वगैरे पदार्थांची तीव्रता कमी करण्याकरितां त्यांत ग्लिसरीन मिसळतात. हवेंत कितीहि थंडी उत्पन्न झाली असतां न थिजणें, नेहमीं पातळ स्थितांत रहाणें व हवेंत उडून न जाणें या तीन गुणांमुळे ग्लिसरीनचा निरनिराळे थेंदेवाले उपयोग करितात. याचा घड्याळासारख्या लहान यंत्रास वेगणासारखा उपयोग होतो. प्लास्टर ऑफ पारिस, चित्रकार यांस लागणारे पाण्यातील रंग, चित्रे करण्याची नरम माती वगैरे ज्या पदार्थांस हमेष नरम व द्रवरूप ठेवण्याची जरूर असते त्या ठिकाणां ग्लिसरीनचीच योजना होते.

ग्लूस्टर—इंग्लंडमधील ग्लूस्टरशायर प्रांतातील वंदर व शहर. हें शहर लंडनहून ११४ मैल असून सेव्हर्न नदीच्या काठी आहे. या शहरांत म्युनिसिपालिटी असून या शहरातर्फे पार्लमेंटांत एक सभासद जातो. या शहरांत जाणारी “ग्रेट वेस्टर्न रेल्वे” व “मिडलॅंड रेल्वे” हे दोन आगगाडीचे रस्ते आहेत. लो.स. (१९२१) ५१३३०.

ग्लूस्टर शहराच्या उत्तरेस या प्रांतातील मुख्य देवालय आहे. ह्या देवालयाची स्थापना ६८१ सालीं झाली असून १५४१ सालीं याकरितां एक जॉन वॉकमन नांवाचा पहिला बिशप नेमला गेला. हें देवालय फार सुंदर वांधलेलें आहे. या देवालयांत दुसरा एडवर्ड, बिशप वॉरघरटन, डॉ. एडवर्ड जेनर इत्यादिकांची थडगी आहेत. प्रतिवर्षी या देवालयांत एक उत्सव होत असतो. या देवालयाखेरीज इतर चार मंदिरें या शहरांत आहेत. या शहरातील वरें जुन्या पद्धतीवर वांधलेली आहेत. तथापि जुन्या सार्वजनिक इमारती आतां राहिल्या नाहीत. नव्या इमारतींपैकीं मुख्य इमारती—अजबखाना, शाळा, पुस्तक, शायर हॉल व व्हाइटफील्ड मेमोरियल चर्च ह्या होत. शहराच्या दक्षिणेस एक वगीचा असून त्यांत एक खनिज झरा आहे. या खनिज झऱ्याचा शोध १८१४ सालीं लागला. या वगीच्याच्या पश्चिमेस “लॉनथोनी प्रायरी” या जुन्या इमारतीचे कांहीं अवशेष आहेत.

या शहरांत काळ्याच्या पेट्या, पाट्या, रासायनिक द्रव्ये, रेल्वेचे डबे, एंजिन, शेतकीचीं हत्यारे व जहाजे या जिन्सांचे कारखाने आहेत. १८८२ सालापासून ग्लूस्टर हें वंदर झालें. बर्फले कालवा १८२७ त उघडला गेला होता. आया-

तीचा मालें जळक लांकूड व धान्य ह्या असून निर्गतांचा माल कोळसा, मीठ, लोखंड व विटा ह्या आहे. या शहरांत माशांचा व्यापार मोठा आहे. कायदेमंडळ ३१ सभासदांचें असून त्यांत १ मेयर, १० आल्डरमन व इतर सभासद असतात. पार्लमेंटांत एक सभासद पाठविला जातो.

इ ति हा स.—इ. स. ९६-९८सालीं ग्लूस्टर येथें रोमन लोकांनी म्युनिसिपालिटीची स्थापना केली होती. ६८१ सालीं येथें एका मंदिराची स्थापना झाली. ११५५सालीं दुसरा हेनरी यानें येथील लोकांना राजकीय हक्क दिले. त्यानंतर ११९४ साली पहिला रिचर्ड व १२०० मध्ये जॉन यांनी जास्त हक्क दिले. १४८३ साली तिसऱ्या रिचर्डने हें शहर आपल्या राज्यास जोडलें व १५६० त इल्लिनावेथ व १६०४त पहिला जेम्स यांनी येथील लोकांना दिलेले हक्क मान्य केले. १२७५ ते १८८५ पर्यंत येथून पार्लमेंटांत दोन सभासद जात. परंतु १८८५ सालापासून फक्त एक सभासद पाठविण्याची परवानगी मिळाली. प्रतिवर्षी २८ सप्टेंबर रोजीं येथें एक यात्रा भरते.

ग्वा—ब्रह्मदेश (लोअर). सन्डोवे जिल्ह्यांतला एक प्रगणा. क्षेत्रफळ १२९४ चौ. मै. याचा विस्तार आरारकान योमापासून वंगालच्या उपसागरापर्यंत आहे व समुद्रकिनाऱ्याला पक्का खडक आहे. १९०१ मध्ये लोकसंख्या १८४३७ म्हणजे दर मैली अवघे १५ लोक होती. मुख्य ठिकाण ग्वा हें खेडें ग्वा नदीच्या मुखाशीं आहे. एकंदर खेडी १७७.१९०३-४ साली लागवडीखाली २२ चौ. मै. जमीन होती व कराचें उत्पन्न २२८०० रु. झालें. बहुतेक लोक बुद्धधर्मातुयायी आहेत. चिन लोक मात्र भूतपिशाच्छयांची पूजा करतात.

ग्वाटेमाला, वि भा. ग.—या नांवानें सध्यां फक्त ग्वाटेमाला या प्रजासत्ताक राज्याचा व त्याच नांवाच्या शहराचा बोध होतो. पण पूर्वी हें नांव स्पॅनिश अमेरिकेच्या एका विभागास दिलें होतें. यांत एकंदर पंधरा प्रांत होते. त्यांपैकीं चिबापास, सूचीटेपीक्यूस, सॉन्सोटे हे प्रमुख होत. थोडक्यांत या नांवानें पनामाखेरीज करून बहुतेक सर्व मध्यअमेरिका व मेक्सिकोचा कांहीं भाग यांचा बोध होत असे. ग्वाटेमाला या शब्दाचा अर्थ ‘जंगलाची जमीन’ असा कांहीं जण करतात.

ग्वाटेमालाचें प्रजासत्ताक राज्य उ. अ. १३° ४२' ते १७° ४९' व पू. रे. ८८° १०' ते ९२° ३०' यांमध्ये वसलेलें आहे. याची लो सं. इ. स. १९०३ साली १८४२१३४ होती क्षेत्रफळ ४८२९० चौरस मैल आहे.

याच्या उत्तरेस व पश्चिमेस मेक्सिको, ईशान्येस ब्रिटिश हॉन्डुरास, पूर्वेस हॉन्डुरासचें आखात व हॉन्डुरासचें प्रजासत्ताक राज्य, आग्नेयेस सॅल्वाडोर आणि दक्षिणेस पॅसिफिक महासागर आहे. या प्रांताची मेक्सिकोकडील सरहद्द ८ मे इ. स. १८९९ रोजी भरलेल्या परिषदेत निश्चित झाली. या प्रांताचे स्वाभाविक पांच विभाग पडतात. (१)

पॅसिफिक महासागराच्या किनाऱ्यालगतचा सखल प्रदेश, (२) सिएरा मॅडेमधील ज्वालामुखी पर्वत, (३) या पर्वताच्या उत्तरेस असलेले पठार, (४) अटलांटिक महासागराकडील पर्वत व (५) पेटनचे मैदान.

नद्या.— प्रांतांत बऱ्याच नद्या आहेत. सिएरा पर्वताच्या पश्चिमेकडील भागांत जरी नद्या बऱ्याचशा आहेत तरी पण त्या लहान आहेत. परंतु पूर्वेकडे बऱ्याचशा नद्या असून त्या मोठ्याहि आहेत. मॉन्टेग्युआंतील रायोग्रॅन्डी नांवाची नदी सुमारे २५० मैल लांब असून ती राजधानीपासून जवळ जवळ ९० मैल पर्यंत नौकानयनायोगी आहे. पॅलो-चिक नांवाची १८० मैल लांबीची दुसरी एक नदी असून ती टेलेमान बंदराच्या वरच्या बाजूस सुमारे २० मैल पर्यंत नौकानयनास योग्य आहे. चेक्सॉय, ग्वाडेल्फूप व रायोडीला पॅना व इतर काही नद्या मिळून उसुमॅसिन्टा नदी होते.

सरो व रें.—या प्रांतांत विस्तृत सरोवरेहि बरीचशी आहेत. पेटनचे सरोवर २७ मैल लांब व १३ मैल रुंद आहे. मधिमैकडील एका बेटांत फ्लोअर्स नांवाचे सरोवर आहे. त्याच्या कांठावर जोवितिसनाळची गुहा असून स्थानिक उत्सवासाठी ते स्थान प्रसिद्ध आहे. या तळ्यांत कोंर्टिस याच्या घोष्याचा दगडी पुतळा अजूनहि दिसतो अशी आख्यायिका आहे याशिवाय गेल्फोडलसे नांवाचे एक गोड्या पाण्याचे सरोवर आहे; हे सुमारे ३६ मैल लांब आहे. राजधानीच्या दक्षिणेकडे सुमारे ९ मैलांवर अॅमॅहिटलॉन नांवाचे सरोवर आहे. याशिवाय समुद्रसपाटीपासून अजमासे २१०० फूट उंचीवर त्रिवाजा नांवाचे २० मैल लांब व १२ मैल रुंद असे सरोवर आहे. तेथे नाना तऱ्हेचे पक्षी असून त्यांतील एका सुंदर पक्ष्याची 'राष्ट्रचिन्ह' म्हणून योजना करण्यांत आली आहे.

हवा.—समुद्रकिनारा खेरीजकडून इतर भागांत हवा आरोग्यकारक आहे. समुद्रकाठच्या प्रदेशांत मात्र सांथीचा ताप (मलेरिआ) असतो. मध्यप्रदेशांत पावसाळा मे महिन्यापासून आक्टोथरपर्यंत असतो; समुद्रकिनार्यावर मात्र कित्येक वेळा डिसेंबर पर्यंत लांबतो.

येथे सोने, चांदी, शिसे, कर्थाळ तांबे, पारा, कोळसा, क्षार, आणि गंधक वगैरे खनिज पदार्थ सांपडतात. लासकेब्राडास-येथे सोने सांपडते.

इ. स. १९०४ साली येथील जंगल सुमारे २०३० चौरस मैल होते. येथे रबर व बऱ्याच तऱ्हेचे लांकूड सांपडते. फळे, धान्य व औषधोपयोगी वनस्पती येथे विपुल आहेत. याशिवाय या प्रांतांत कॉफी, कोको, ऊंस, नारिंगे, तंबाखू, नीळ वगैरे बरेच पदार्थ उत्पन्न होतात.

लोक व स्ती.—या देशांत जननाचे प्रमाण अधिक असून मृत्यूचे प्रमाण कमी आहे. यामुळे लोकसंख्या सारखी वाढत आहे. याच प्रमाणे परदेशी जाणारे लोक देखील येथे थोडे आहेत. १९०३ साली येथील लोकसंख्या

१८४२१३४ अथवा मध्यअमेरिकेच्या लोकसंखेच्या एक-तृतीयांश होती. १९१४ साली ती २००३५७९ भरली. शेंकडा ६० लोक तद्देशीय रहिवाशी असून बाकीचे लॅटिनस म्हणून ओळखले जातात. या लोकांचा भाषा व रद्दाणी स्पॅनिश धर्तीचा आहे. येथे सुमारे १२००० परदेशीय लोक आहेत. त्यांत युरोपियन, अमेरिकन व ज्यू हे प्रमुक्त होत. तद्देशीय लोकांच्या संततीपैकी सुमारे अर्धे व श्वेतवर्णीय संततीपैकी सुमारे एकतृतीयांश अनौरस असतात.

येथे सुमारे अठरा भाषा प्रचारांत आहेत. येथील इंडियन लोक मय जातीपैकी आहेत. सोळाव्या शतकांत मय व किशेन ह्या जाती सुधारलेल्या म्हणून गणल्या जात होत्या. वाह्यतः येथील निरनिराळ्या लोकांत फारच थोडा फरक दृष्टोत्पत्तास येतो. हे इंडियन लोक साधारणपणे ठेंगणे पण मजबूत धाण्याचे आहेत. यांचे कपाळ अरुंद असून गालाची हाडे पुढे आलेली दिसतात व त्यांचे केस सडक व काळे असतात. स्वभावतः हे लोक शांतताप्रिय आहेत. परंतु स्थानिक राजकारणांत वारंवार उबळतवळ करणाऱ्या अनेक कानऱ्यांत त्यांनी भाग घेतला आहे. हे लोक अतिशय धार्मिक आहेत. ते साधारणपणे उधळे, आद्यशी व जुवेमाज आहेत. सार्वजनिक उत्सव, नाच, गाणे व नाटक करणारे असे 'बॅयुसमाज' आहेत. त्यांची नाटके धार्मिक व ऐतिहासिक असतात. त्यांना बैलांच्या टकरीचा व कोंबडी कुंजनिण्याचा नाद आहे. ते गानप्रिय असून स्पॅनिश सारंगीवर गातात. गंधकयुक्त अशी पिवळट रंगाची माती खाण्याचा त्यांच्यांत प्रघात आहे. पगाराच्या दिवशी व सणाच्या दिवशां ते अतिशय दारू पितात.

मुह्य शहरें.—ग्वाटेमाला हे शहर राजधानीचे असून १९१० साली येथील लोकसंख्या ९०००० होती. याशिवाय इतर प्रमुख शहरें, क्वेझलटेनॅंगो, टोटोनिकॅपम कोबेन, सोलोल व एकितला ही होत. लिबिंजटन हे बंदर आहे.

नौका नयन व दळण वळणाची साधने.—न्युयॉर्क न्यू ऑर्लिन्स हॅम्बर्ग वगैरे ठिकाणांशी ग्वाटेमालाचे दळणवळण आगबोटानी होतें. मोठमोठी शहरें एकमेकांशी रस्त्यांनी जोडलेली आहेत. आणि ह्या रस्त्यांची डागडुजी वगैरे करितां प्रत्येक पुरवणें दोन पैसेस दिले पाहिजेत अगर त्या एवजां चार दिवसां काम केले पाहिजे असा नियम आहे कित्येक सडकाहि आहेत. पण बहुतेक माल खेचारांच्या पाटी वरून नेतात. सर्व आगगाडीचे रस्ते इ. स. १८७५ पासून बांधण्यांत आले आहेत. मध्यअमेरिकेची सार्वराष्ट्रीय रेल्वे संस्था १९१२ साली स्थापण्यांत येऊन तिच्या वतीने ग्वाटेमाला रेल्वे (१९५ मैल), ग्वाटेमाला सेंट्रल रेल्वे (१३९ मैल) वगैरे गाड्या देशांतून जातात ग्वाटेमाला 'टपाल' सेवात इ. स. १८८१ साली सामील झाले. येथील सर्व ध्वनिवाहक यंत्रे (टेलीफोन) खाजगी

कांच्या मालकीची आहेत. १९१७ ते ४२३ पोट ऑफिसें, ३७ मैलांच्या तारा व ५३१ मैलांचे टेलिफोन होते.

व्यापार व धंदे.—येथें कच्चे पदार्थ विपुल आहेत.

त्यांत वाढ होण्यास अजून बरीच जागा आहे. यांत लढाया, क्रांती व आर्थिक आपत्ती वारंवार येतल्यामुळे पुरेसे भांडवल मिळत नाही. एकोणिसाव्या विसाव्या आरंभी या देशाचा निर्गत व्यापार मुळीच होता. इ. स. १८२५ ते १८५० च्या दरम्यान न किरमिजी रंगांकरिता बरीच वनस्पति निर्गत असे पण शास्त्रीय पद्धतीने तयार केलेल्या रंगापुरेडें तिचा वाव न लागल्यामुळे पुढें हा व्यापार बंद पडला.

या व्यापाराची जागा लवकरच कांकीच्या व्यापारानें भरून गेली. परदेशीय व्यापाराच्या चढाओढीत कापसाचा व शेतीच्या व्यापार टिकाव धरू शकला नाही.

इ. स. १८९४ च्या जमिनीच्या कायद्याप्रमाणें येथील जमिनीचे कित्येक भाग विक्रीकरिता काढले होते. परदेशीय कांस जमिनी फुफट देण्यांत आल्या. मळेवाल्यांकडे व्हा असलेल्या इंडियन लोकांची स्थिति गुलामगिरीच्या मतीची आहे. कारण मळेवाले मजुरांस पैसे अग्राज देतात. शोक आपली कमाई तात्काळ खर्च करून टाकतात व पुढें काढतात आणि या कर्जाची फेड नोकरा करून करावयाची असते.

येथें दारूचे, साखरेचे व तंबाखूचे कारखाने आहेत. यांच्या कापसाचे व लोकरांच्या कापडाचेहि कारखाने आहेत.

१७ सालची आयात व निर्गत अनुक्रमें १७९८३१४ व १५६१९४६ पौंड होती.

जमा व दी—१९१८ साली नॅशनल असॅम्ब्लीने एक (नॅशनल बँक) उघडली. याखेरीज खासगी मोठ्या बँका येथें आहेत. १९१७—१८ सालची जमावंदी व खर्च अनुक्रमें १३५४७१५८५ डॉलर व १३५४१३२१८ डॉलर होत.

राज्य व्य व स्था.—इ. स. १८७९ साली येथील राज्य-वस्था ठरविण्यांत आली. ह्यावर इ. स. १८८५, १८८७, १८९६ व १९०३ च्या साली तीत सुधारणा करण्यांत आली. या कायद्याप्रमाणें कायदे करण्याचा अधिकार राष्ट्रीय सभेस द्यांत आला आहे. या कायदेकारी मंडळांत ६९ प्रतिनिधी असतात (प्रत्येक २०००० स एक याप्रमाणें); ते वर्षांपाकरिता लोकांनी निवडलेले असतात. या निवडणीत मताधिकार सर्वांना असतो. या मंडळाचा अध्यक्ष याचप्रमाणें निवडलेला असतो आणि तो पुढील निवडणीत पुन्हां उमेदवार म्हणून उभा राहू शकत नाही.

सहा मंत्र्यांची मदत असते. यांपैकी प्रत्येकजण निराळ्या खात्याचा मुख्य असतो. याशिवाय त्यास जणांचें राष्ट्रीय सल्लागार मंडळ (कौन्सिल ऑफ स्टेट)

मदत करण्याकरिता असतें. यातील कांहीं सभासद अध्यक्षां व कांहीं कायदेकारी मंडळांनै निमिले असतात.

स्था नि कर राज्य व्य व स्था.—यांत एकंदर २१ खाती असतात. प्रत्येक खात्यावर एक वेगळा अधिकारी असतो. याचे निरनिराळे जिल्हे पाडलेले असतात. या प्रत्येक जिल्ह्यावर मेयर (अध्यक्ष) असतो. त्याला मदत करण्याकरिता एक मंडळ असतें. हें मंडळ आणि अध्यक्ष लोकांनी निवडलेला असतो.

न्याय खा. तें.—येथील दिवाणी अधिकार सदर अदालतीस दिलेला आहे. यांत एक सर न्यायाधीश व याला मदतीस म्हणून चार लोकनियुक्त न्यायाधीश दिलेले असतात. या सहा अपील कचेऱ्या असून प्रत्येकीवर लोकनियुक्त तीन न्यायाधीश असतात.

याशिवाय येथें एकंदर २६ कनिष्ठ दर्जाच्या कचेऱ्या आहेत. या प्रत्येकीवरील न्यायाधिकांपैकी एक अध्यक्षानें व दोन वरिष्ठ कोर्टांच्या सरन्यायाधिशानें नेमलेले असतात.

धर्म आणि शिक्षण.—रोमन कॅथोलिक ह्या प्रचलित धर्म येथें आहे. १८९३ साली लोकसंख्येपैकी शेंकडा ९० लोकांना लिहितावाचता येत नसे; शेंकडा २ लोकांस फक्त वाचता येत असे आणि शेंकडा ८ लोकांस लिहिता व वाचता येत असे. मुलांना ६-१४ वर्षे वयापर्यंत प्राथमिक शिक्षण मोफत व सक्तीचें आहे. १९१७ साली येथें एकंदर १९४२ सरकारी शाळा होत्या; पैकी १८ किंडरगार्टन, ४९२ मुलांच्या प्राथमिक व ५१६ मुलींच्या प्राथमिक शाळा, ३४ मुलींसाठी ट्रेनिंग शाळा, ४९ मजुरांसाठी रात्रीच्या शाळा, ३ कलाशिक्षणाच्या शाळा व ३१७ खेळांतील शाळा होत्या. उच्च प्रतीचे शिक्षण राजधानीतील दोन राष्ट्रीय संस्थांतून दिले जातें. या शिवाय धंदेशिक्षणाकरिता (उदा. कायदा, वैद्यक, यंत्रशास्त्र) खाजगी संस्था आहेत. १९१८ त ग्वामेटमाला विश्वविद्यालयाची स्थापना झाली.

संरक्षण.—श्वेतवर्णीय व मिश्र लोकांकरिता लष्करी शिक्षण सक्तीचें आहे. अठरा ते तीस वयाचा पुरुषांस चालू लष्करांत सामील करण्यांत येत व तीस ते पन्नास वयाच्या पुरुषांस राखीव सैन्यांत सामील करण्याची पद्धत येथें आहे.

इतिहास.—हा देश स्पॅनिश लोकांनी इ. स. १५२२ व १५२४ च्या दरम्यान काबीज केला. या लोकांनी येथें रोमन कॅथोलिक धर्माचा प्रसार केला व स्पॅनिश भाषा प्रचारांत आणिली.

प्रारंभी या देशांत निराळ्या पक्षांचे लोक होते. त्यांत संयुक्त प्रजासत्ताक राज्यपद्धतीच्या विरुद्ध असलेला एक पक्ष अस्तित्वांत होता. त्यानें संयुक्त प्रजासत्ताक राज्यपद्धति उलथून पाडून लोकसत्ताक राज्यपद्धति अस्तित्वांत आणिली. संयुक्त प्रजासत्ताक राज्यपद्धतीच्या पुरस्कर्त्यांनी ती अमलांत आणण्याकरिता अनेक वेळां प्रयत्न केले. पण ते अयशस्वी

संरक्षण.—श्वेतवर्णीय व मिश्र लोकांकरिता लष्करी शिक्षण सक्तीचें आहे. अठरा ते तीस वयाचा पुरुषांस चालू लष्करांत सामील करण्यांत येत व तीस ते पन्नास वयाच्या पुरुषांस राखीव सैन्यांत सामील करण्याची पद्धत येथें आहे.

इतिहास.—हा देश स्पॅनिश लोकांनी इ. स. १५२२ व १५२४ च्या दरम्यान काबीज केला. या लोकांनी येथें रोमन कॅथोलिक धर्माचा प्रसार केला व स्पॅनिश भाषा प्रचारांत आणिली.

प्रारंभी या देशांत निराळ्या पक्षांचे लोक होते. त्यांत संयुक्त प्रजासत्ताक राज्यपद्धतीच्या विरुद्ध असलेला एक पक्ष अस्तित्वांत होता. त्यानें संयुक्त प्रजासत्ताक राज्यपद्धति उलथून पाडून लोकसत्ताक राज्यपद्धति अस्तित्वांत आणिली. संयुक्त प्रजासत्ताक राज्यपद्धतीच्या पुरस्कर्त्यांनी ती अमलांत आणण्याकरिता अनेक वेळां प्रयत्न केले. पण ते अयशस्वी

संयुक्त प्रजासत्ताक राज्यपद्धतीच्या विरुद्ध असलेला एक पक्ष अस्तित्वांत होता. त्यानें संयुक्त प्रजासत्ताक राज्यपद्धति उलथून पाडून लोकसत्ताक राज्यपद्धति अस्तित्वांत आणिली. संयुक्त प्रजासत्ताक राज्यपद्धतीच्या पुरस्कर्त्यांनी ती अमलांत आणण्याकरिता अनेक वेळां प्रयत्न केले. पण ते अयशस्वी

संयुक्त प्रजासत्ताक राज्यपद्धतीच्या पुरस्कर्त्यांनी ती अमलांत आणण्याकरिता अनेक वेळां प्रयत्न केले. पण ते अयशस्वी

झाले. इ. स. १८५१ सालीं येथें एक नवीन तऱ्हेची राज्य-व्यवस्था अमलांत आली व तीप्रमाणें कॅरेरा यास अध्यक्ष नेमले व पुढें इ. स. १८५४ मध्ये कॅरेरा यानें आमरण अध्यक्ष असविं असें ठरलें.

कॅरेरा यास आपलें पद अठळ राखण्याकरितां लढावें लागलें पण शेवटीं तोच यशस्वी झाला. कॅरेराच्या मागून सेनापती केर्न हा अध्यक्ष झाला. पण इ. स. १८७० च्या सुमारास उदारमतवादी पक्ष प्रबल होत चालला व शेवटीं रुफिनो वॅरिआस (१८३५-१८८५) यास १८७३ सालीं अध्यक्ष निवडण्यांत आलें. जरी त्यांनं शिक्षण, आगगाळा व उद्योगधंदे यांस अनेक प्रकारें मदत केली व मेक्सिकोचा सरहद्द ठरविली तरी पण त्याची कारकीर्द लोकांस दुःस्वकारकच झाली. याच्यामागून मॅन्युअल वॅरिआस हा अध्यक्ष झाला. या वेळीं तात्पुरती शांतता झाली पण शेवटीं खून व क्रांती हे हेतू असणारे कट झाले.

इ. स. १८९२ सालीं जोसे मेरिआ रीना वॅरिआस यास अध्यक्ष निवडण्यांत आलें. पण ता. ८ फेब्रुवारी १८९८ रोजी तो मारला गेला. उपाध्यक्ष सेनॉर मॉरेल्स हा अध्यक्ष झाला; पण त्याच वर्षी इस्ट्राडा कॅरेरा यास १९०५ पर्यंत अध्यक्ष निवडलें. कॅरेरा यानें शिक्षण व व्यापाराची वाढ केली आणि दळणवळणाच्या साधनांची सुधारणा केली.

इ. स. १९०५ पासून १९११ पर्यंत त्यास पुन्हां अध्यक्ष निवडलें पण त्यामुळें बराच असंतोष माजला. माजी अध्यक्ष वॅटिलास यानें सॅनफ्रॅन्सिस्को येथील कित्येक साहसां लोक जमा केले व १९०६ सालीं मेक्सिकोमधून ग्वाटेमालावर स्वारी केली. वॅटिलास यानें चांदीचें नाणें प्रचारांत आणण्याचा आपला मनोद्देश प्रकट केला व त्यामुळें त्याला ब्रिटिश व जर्मन रहिवाशांची सद्धानुभूति मिळाली. वॅटिलासच्या लोकांना आंकास हस्तगत केलें; पण कॅरेरा यानें आपली जागा यत्किचित्ही न सोडतां कित्येक जय मिळविले. पण अमेरिकन अध्यक्ष रूझेवेल्ट व मेक्सिकोचा अध्यक्ष डिआझ हे मध्ये पडल्यामुळें ता. १९ जुलै रोजी तात्पुरती लढाई थांबली. शेवटीं ता. २८ सप्टेंबर रोजी कायमचा तह करण्यांत आला. या तहांत लढाईच्या भागांत व्यापार व नौकानयनासंबंधी सुधारणा करण्याची अट होती; आणि यापुढें कोणत्याहि भानगडीचा निकाल संयुक्त संस्थान व मेक्सिको यांच्या मध्यस्थानें लावण्याचें ठरलें.

[संदर्भग्रंथ-सरकारी रिपोर्ट; ब्रिग्हॅम-ग्वाटेमाला; कीन-सेंट्रल अँड साऊथ अमेरिका; विंटर-ग्वाटेमाला अँड हार पीपल टु डे, बोस्टन, १९०९.]

शहर.—हें ग्वाटेमाला प्रजासत्ताक संस्थानाची राजधानी आहे. हें शहर सुमार ५००० फूट उंचीच्या अफाट पठारावर वसलेलें असून याची एकंदर लोकसंख्या सुमार ९०००० आहे. 'काऊ' नांवाची नदी या पठारावर आडवी वहात जाते. या पठाराच्या कडेकडेन बऱ्याच खोल

दऱ्या असून त्याच्या पलीकडे चोंहोवाजूस उंच पर्वतओळी आहेत. पर्वतांतील सर्वांत उंच अशीं शिखरें दक्षिण वाजूस आहेत. व्यापाराच्या दृष्टीनं हें शहर महात्वाचें आहे. मुख्यतः कॉफीचा व्यापार येथें चालतो. याखरीज रेशीम, सूत, सिगारेट्स, कातडी जिन्स, दाहू वगैरेसंबंधी बरेच कारखाने आहेत. प्रदोशाचा व्यापार बहुतेक जर्मनांच्या हातीं असतो. शहराचे रस्ते रुंद व व्यवस्थित असे असून रस्त्यांच्या कडेकडेन शोभेकरितां व मोयीकरितां मोठीं झाडे लाविली आहेत. शहराच्या आसपास बरीच खेडी वसलेली आहेत. परें प्रायः एकमजली असून मजबूत व सोयीची अशीं आहेत. वरांभोंवतीं वगीचे, खेळण्याच्या जागा वगैरे असतात. येथील "झाझा मेयर" नांवाचें मोकळें मैदान पाहण्यासारखें असून येथे ख्रिस्ताी देवालय, सरकारी कचेऱ्या, टांकसाळ वगैरे इमारती आहेत. "रीफार्मा पार्क" व "झाझा डी ला कांकाडिया" हे दोन रमणवाग (अगर पार्क) प्रसिद्ध आहेत. शहरांत शालागृहें, रुग्णालयें, अनाथवसतीगृहें, पदार्थ-संग्रहालय वगैरे आहेत. येथील नाटकगृह मध्यअमेरिकेंत अप्रतीम असें आहे.

येथील दोन किल्ले (कॅस्टेलो गेटमोरोस व कॅस्टेलो डीसान जोसे) प्रेक्षणीय आहेत. शहरांत विजेचे दिवे, टेलिफोन वगैरेची सोय केलेली आहे. वाढतें महत्त्व व नगररचना या दृष्टीनं हें शहर मध्यअमेरिकेंतील "पॅरिस" समजलें जातें.

ग्वाडलविचहर नदी.—दक्षिणस्पेनमधील नदी. हिचा उगम जेन प्रान्तांत होतो. हिला डावीकडून ग्वाडियाना मेनॉर व उजवीकडून ग्वाडलीमर या उपनद्या मिळतात. हिची लांबी ३६० मैल असून ही अटलांटिक महासागरास मिळते. ही स्पेनमधील लहान नदी आहे. तरी हिचें पाणी आटत नाहीं. सोबिद्लेपर्यंत हिच्यांत जहाजे चालतात.

ग्वाडा—होडेशियांतील एक शहर.

ग्वाडेलापी—फ्रेंच वेस्ट इंडीजमधील एक बेट. हें उत्तर अक्षांश १५°. ५९' ते १६°. २०' आणि ६१° ३१' ते ६१°. ५०' पश्चिम रेखांशांत आहे. ह्या बेटाचे बासटेरी व प्रांटेरेरी असे दोन भाग होतात. ला सुफ्री नांवांचे सर्वांत उंचाशिखर (४९०० फूट) आहे. बासटेरीमध्ये लहान नद्या पुष्कळ आहेत. प्रांटेरेरीला तळी व हौद यांमधून पाण्याचा पुरवठा होतो. ह्या बेटांत अर्थकर वाढकें होतात. जमीन चांगली असून मुख्यवेंचकरून साखर तयार होते. द्विदलधान्ये, कोको, कापूस, याम व रबर हे इतर पदार्थहि तयार होतात. बहुतेक निर्गत प्राग्जमाये होते. आयात मालांत फ्रान्स, संयुक्त संस्थानें, ग्रेटब्रिटन व हिंदुस्थान यांच्याशी संबंध येतो. या बेटांत काहीं गिरे, फ्रेंचहद्दींतील काहीं हिंदी व बाकांचे निगो व म्युलेटी लोक आहेत. म्युलेटी लोकांची सौंदर्याबद्दल प्रसिद्धी आहे. लो. सं. (१९१२) २९२३३०. बासटेरी (८६५६) येथें राजधानी।

आहे. पॉइंट-आ पिटर (२२६६४) हे सर्वात मोठे शहर व मुख्य बंदर आहे.

गवाडेलोपचाया भोंवती लडेसिराद, मेरी, गॅलांटी, लेस-सेंटोस, ब्राटिन व सेंट वाथॉलोम्यू हीं मांडलिक बेटे आहेत. एक गव्हर्नर व लोकनियुक्त कौन्सिल यांकडून राज्यव्यवस्था होते.

इतिहास.—गवाडेलोपी बेट १४९३ त कोलंबसाने शोधून काढिले व स्पेनमधील एका मठावरून सध्याचे नाव दिले. १६३५ साली फ्रेंचांनी हे बेट घेतले. ब्रिटिशांनी हे बेट १७५९ त मोठ्या शिकस्ताने काबीज केले. वीनापाटने १८०२ त ब्रिटिश सरकारने मोडिलेली गुलामगिरी स्थापण्यासाठी काही सैन्य पाठविले. १८१० त पुन्हा ब्रिटिशांनी हे बेट घेतले. परंतु १८१६ त मात्र त्यांना परत घावे लागले. १८४८ त गुलामगिरी बंद करण्यात आली.

गवाद्र—ब्रुजिस्तान, पकरानमधील एक बंदर. उ. अ. २५°०' पू. रे. ६२.१९'. लो. सं. (१९०३) ४३५०. कराचीपासून २९० मैल. १५८१ मध्ये पोर्तुगीजांनी यावर स्वारी केली होती. कलात (खिलातच्या) खानाने ते जिंकून मस्कतच्या नवापात दिले. तेव्हापासून ३०० चौ. मैलाच्या सुसुवासह ते त्याच्याच ताब्यांत आहे. व्यापार हिंदू व खोज लोकांच्या हाती आहे. आयात माल २ लाखांचा व निर्यात ५५५ लाख. ब्रिटिश इंडिया स्टीम नॅव्हिगेशन कंपनीची बोट येथे दर पंधरवड्याला लागते.

गवाम—अमेरिका. मरिआना द्वीपसमूहातील एक बेट. उ. अ. १३°२६' व पू. रे. १४४°४३'. बेटाची लांबी ३२ मैल व रुंदी ४ ते १० मैल आहे. क्ष. फ. सुमार २२५ चौ. मै. आहे. लो. सं. (१९१८) १४,३४४, पैकी बहुतेक 'नेटिव' आहेत. स्थानिक भाषा चामोरो आहे. पण इंग्रजी व स्पॅनिश भाषाहि प्रचारांत आहे.

युनायटेड स्टेट्सच्या आरमारी खात्याकडे याचा कारभार असून हे एक आरमारी ठिकाण म्हणून गणण्यांत येते. येथील गव्हर्नर एक आरमारी अधिकारी असून त्याची निवडणूक अमेरिकेच्या प्रेसिडेंटकडून होते व तोच सर्व राज्यव्यवस्था पाहतो. स्पॅनिश वसाहती कायदे अद्याप असलेले आहेत. आगना हे राजधानीचे ठिकाण आहे.

या बेटांत प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे आहे. शाळांतून इंग्रजी भाषा, कलाकुसरीची कामे व शेतकी यांचे शिक्षण देण्यांत येते. मका, तांदूळ, वटाटे, कॉफी, कोको आणि साखर या ठिकाणी होते; उत्तम सागवानहि निघते. १९१८ साली १२१७५७ डॉलरची निर्यात व ३५८१४६ डॉलरची आयात होती. येथील चलन (नार्पा) अमेरिकनच आहेत.

गवायना—हे नांव दक्षिण अमेरिकेच्या ईशान्येकडील उ. अ. ८°४०' ते द. अ. ३°३०' व पू. रे. ५०° ते ६८°३०' यांवर असलेल्या प्रदेशाला दिले आहे. याची लांबी केवडीनोटेपासून

रायोक्साय व रायो नोब्रो या नद्यांच्या संगमापर्यंत १२५ मैल व रुंदी बॅरिमा पॉइंटपासून रायोनिब्रो व अॅमेझॉन नद्यांच्या संगमापर्यंत ८०० मैल आहे. क्षेत्रफळ ६९,००० चौरस मैल आहे. या प्रदेशांत व्हेनेझुएलिन गवायना, ब्रिटिश गवायना, डच गवायना, व फ्रेंच गवायना हे प्रदेश आहेत. पैकी ब्रिटिश, फ्रेंच व डच गवायना यांचे वर्णन येथे केले आहे.

इतिहास.—१४९८ मध्ये कोलंबसला गवायनाचा समुद्रकिनारा दिसला व त्याने ट्रिनिदाद बेट व पेरिआंचे द्वीपकल्प शोधून काढिले; पुढच्या वर्षी आलॅक्सो डिओजेडा व अॅमेरिगो व्हेस्पुसी यांनी शोध लावला. व्हिन्सेंट यानेझ पिझान यांनी अॅमेझॉन नदीचा शोध लावला. कावीज केलेल्या जहाजांत सांपडलेल्या पत्रांवरून सर वाल्टर रॅले १५९५ मध्ये एलडोरोडो अथवा 'सुवर्णनगरी' याच्या शोधाकरिता अॅमेझॉन नदी उतरून गेला. इ. सन १५९८ मध्ये प्रथम डच लोक गवायनामध्ये आले. १६१३ मध्ये डॅमेरेरा व एसेकिवोच्या समुद्रकिनऱ्यावर डचांच्या तीन चार वसाहती होत्या. १६१६ मध्ये झॉलंडर लोक फ्रिंक ओवर आल नांवाच्या लहानशा बेटावर वसाहत करून राहिले होते. ज्यावेळी डच व्यापारी एसेकिवो व डॅमेरेरामध्ये ठाणें वसविण्याची खटपट करीत होते त्याच वेळी इंग्लिश व फ्रेंच व्यापारी ओव्हेपॉक नदीवर कायेनी व सुरिनाममध्ये वसाहत करण्याचा प्रयत्न करीत होते. डच ईस्ट इंडिया कंपनीने एसेकिवोचा ताबा मिळवून १७९१ पर्यंत या लोकांना येथे सत्ता चालविली. १६२४ मध्ये बर्वाइस नदीमध्ये एक डच वसाहत झाली व हीपासून बर्वाइस नांवाची एक स्वतंत्र वसाहत झाली. १६५७ मध्ये झॉलंडर लोकांनी पोमेरुन, मोरुका व डॅमेरेरामध्ये आपला पाय कायमचा ठोकिला; व १६७४ मध्ये डच लोक सध्या ज्याला ब्रिटिश व डच गवायना म्हणतात त्या सर्व प्रदेशांत वसाहत करीत होते. १७८१ मध्ये डॅमेरेरा, एसेकिवो व बर्वाइस या तिन्ही वसाहती ब्रिटिशांनी घेतल्या. परंतु १७८२ मध्ये फ्रेंचांनी त्या घेऊन १७८३ मध्ये हॉलंडला परत दिल्या. १७९६ मध्ये ब्रिटिशांनी पुन्हा या वसाहती घेतल्या व १८०२ पर्यंत त्या आपल्या ताब्यांत ठेविल्या व पुन्हा हॉलंडला दिल्या. १८०३ मध्ये प्रेट-ब्रिटनने त्या पुन्हा कावीज केल्या व ह्या वेळेपासून ब्रिटिश गवायनाच्या इतिहासास सुरुवात झाली.

ब्रिटिश गवायना.—ब्रिटिश गवायना हा दक्षिण अमेरिकेतील ब्रिटिश लोकांचा सुलूस आहे. हा १८१४-१८१५ मध्ये दिला गेला. याचे बर्वाइस, डॅमेरेरा व एसेकिवो असे तीन विभाग आहेत. १८४० मध्ये सर रॉबर्ट स्कॉट्स यांनी व्हेनेझुएला व ब्रिटिश गवायना यांच्यामध्ये एक सरहद्दीची रेपा सुचविली होती. हिला स्कॉट्स लान म्हणतात. या हद्दीच्या प्रक्षाचा निकाल आंतरराष्ट्रीय कमिशनने केला व १९०२ मध्ये ब्रिटिश गवायना व ब्राझिल यांच्यामधील

सरहद्दीच्या प्रभावा निकाळ इतलोच्या राजाच्या मध्यस्ती-मुळे लागला. ब्रिटिश ग्यायनानें क्षेत्रफळ ८९४८० चौ. मैल आहे.

शहरें:—ब्रिटिश ग्यायनाची राजधानी जॉर्ज टाऊन हें शहर आहे. हें डेगेररा नदीच्या उजव्या तीरावर असून याची लोकसंख्या सुमारें ५०,००० आहे. न्यु अॅमस्टरडॅम हें वर्षाहस नदीच्या उजव्या तीरावर असून याची लोकसंख्या सुमारें ७५०० आहे. प्रत्येक शहरांत एक मेयर अतून कौन्सिल आहे व नांवां कर वसविण्याचा अधिकार आहे. एकोणिस खेडी व स्थानिक स्वराज्याचा हक्क असलेली दुसरी दहा डेअॅर आहेत. यांचा कारभार खेड्यांतील कौन्सिल व अधिकारी चालवितात.

लोकसंख्या:—१९११ मध्ये येथील लोकसंख्या २९६००० (मूळचे रानटी लोक सोडून) होती. मूळचे रहिवाशी यांची संख्या १३००० होती.

ग्याय नां तील हिंदी मजूर:—या वसाहतींत एकंदर मजूर पुष्कळ आहेत. ईस्ट इंडियन मजूर एकंदर ६०।७० हजार आहेत. आणखी हिंदी लोक यावेत अशी वसाहत-सरकारची इच्छा दिसते.

इ. स. १८३८ पर्यंत येथें गुलामगिरीची पद्धत चालू होती. त्यानंतर मुदतबंदीच्या मजुरांची पद्धत चालू होऊन एक-प्रकारें गुलामगिरीच चालू ठेवण्यांत आली होती. ही मुदत-बंदीची पद्धत इ. स. १९१७ साली कायद्याने नष्ट करण्यांत आली. इ. स. १८३८ साली हिंदुस्थानांतील मुदत-बंदीचे मजूर घेऊन हिंदुस्थानचें पहिलें जहाज तेथें गेलें. तेव्हापासून मुदतबंदीच्या करारावर दरवर्षी हिंदुस्थानांतून मजूर जात असत व त्यांतील काहीं लोकांनी पुढें तेथेंच वस्ती केली. पण इ. स. १९१७ पासून मुदतबंदीची पद्धत बंद झाल्यामुळे हिंदुस्थानांतून थेट ब्रिटिश ग्यायनांत जाणाऱ्या बोटी बंद झाल्या आणि हिंदुस्थानचा व या वसाहतीचा संबंध तुटल्यासारखा झाला. हल्ली या वसाहतीकडे जावयाचें असल्यास प्रथम इंग्लंडला जावें लागतें व तेथून ग्यायनाची बोट मिळते. कलकत्ता, मुंबईहूनहि ग्यायनाला जाणारी एखादी बोट कधी काळी मिळते. हा संबंध पुन्हा जोडण्याची ग्यायनाच्या सरकारची खटपट चालू आहे.

सरकारी मदत घेऊन हिंदुस्थानांतील काहीं लोकांनी ब्रिटिश ग्यायनामध्ये राहण्यास जावें अशा अर्थाची एक वसाहतीची योजना हिंदुस्थान सरकारपुढें विचारार्थ ठेवण्याकरितां स. १९१९ अखेर एक ब्रिटिश ग्यायना येथील शिष्ट मंडळ इकडे आलें होतें. इतर ब्रिटिश प्रजाजनांप्रमाणें हिंदी लोकांचा फायदा होईल किंवा नाहीं आणि त्यांचा योग्य दर्जा ठेवण्यांत येईल किंवा नाहीं या प्रश्नासंबंधी खात्री करून घेण्याकरितां व तेथील स्थानिक परिस्थितीचा अभ्यास करण्याकरितां हिंदुस्थान सरकारच्या कमिटीनें एक शिष्ट मंडळ ग्यायनास पाठविलें. देशांतर करणाऱ्या हिंदी लोकांस

समान राजकीय हक्क आर्ही खुपीनें देऊं असें वसाहत-सरकारनें १९२१ साली प्रसिद्ध केलें. १९२२ च्या एप्रिल मध्ये हिंदुस्थान सरकारनें, ग्यायनाहून परत स्वदेशी आलेल्या ११६ हिंदी लोकांना व त्याचप्रमाणें इतर वसाहतींतून परत आलेल्या १६७ इसमांना पुनः ब्रिटिश ग्यायनास परत जाण्याची मंजुरी दिली. ब्रिटिश ग्यायना सरकारनें हि लोकांच्या वाटखर्चाची व ते तेथें पोचतांच त्यांच्या निर्वाहाच्या साधनांची हमी घेतली. अशा रीतीनें डॉ. नूनन व वॅ. लकू यांची योजना १९२४ सालापर्यंत तरी यशस्वी झाली; व त्याच वर्षी जून महिन्यांत वरील गृहस्थ स्वदेशी जाण्यास निघाले. हिंदुस्थानांतील प्रतिनिधीनें रिपोट केल्यावर वसाहतीच्या योजनेची शिफारस करण्याचें येथील कायदे-कौन्सिलच्या एमिपेशन कमिटीनें ठरविलें.

एप्रिल १९२४ मध्ये मजुरांचा मोठा दंगा झाला. तारीख १ एप्रिल १९२४ रोजी धक्यावरील नीप्रो कामकऱ्यांनी संप केला व दंग्यास सुरुवात झाली. संप करण्याबद्दल व जॉर्ज टाऊन येथें जाऊन अधिक वेतन मिळविण्याच्या चळवळीत भाग घेण्याबद्दल डायमंड व प्रॉव्हिडन्स येथील ईस्ट इंडियन मजुरांचें मन चळवळ्या लोकांनी वळविलें. नवरदस्तीनें दंगे थोपविण्यांत येतील असे जाहीरनामे ठिकठिकाणी वाचण्यांत आले; तथापि ईस्ट इंडियन मजुरांनी शहरांत प्रवेश केला. पोलिसांवर हल्ले झाले, त्यावेळीं गोळीबाराचा हुकूम देण्यांत आला, त्यामुळे नऊ ईस्टइंडियन मजूर ठार झाले आणि बारा जणांना जखमां झाल्या.

भौगोलिक रचना:—ब्रिटिश ग्यायनाचे भूपृष्ठ-भागाच्या विशिष्ट लक्षणांवरून चार भाग करतां येतील. (१) सपाट, 'हायवाटर'च्या खालचा समुद्रकाठचा मळईचा प्रदेश; (२) जंगलमय पट्टी, (३) खेड्यांना (४) डोंगराच्या रांगा. या देशांत पॅकॅरैमा व मेरुमे पर्वत या मोठ्या रांगा व कॅनुकू व अँकराय या लहान रांगा आहेत. माऊंट रोरेमा माँऊंट कुकेनाम, इबाल्करिमा, इबुवारिमा, इल्टिपू, वैआकापि-आपू हीं उंच शिखरें आहेत.

नद्या.—वैनि, एसेकियो, मॅझॅरनि, कुयुनि, डेमेरॅरा, वर्वाइस, कोरेन्टान, या मुख्य नद्या आहेत. कायेटुर, व सिपॅरनि, बुरोबुरो, रेवा, कुयुविनी, कासीकूइनी या एसे-कियोला मिळणाऱ्या साधारण नद्या आहेत. पोमेरून, मोरुका व बरिमा या नद्या अटलांटिक महासागराला मिळतात. अवारी, महैकानी व माईका या इतर नद्या आहेत.

हवा:—हवा इतर उष्ण देशांप्रमाणें रोगिष्ठ नाहीं. हिंवताप तर्वासाधारण आहेत. क्षयरोगहि आहे. देशाच्या आंतील भागांत रात्री थंड व ओलसर असतात. कधी कधी अव-पणें पडतात. दोन पावसाळे व दोन उन्हाळे प्रत्येक वर्षीत येतात. देशाच्या निरनिराळ्या भागांत पाऊस निरनिराळ्या प्रमाणांत पडतो.

राज्यव्यवस्था.—पांच अधिकारी व राजांनै निवडलेले तीन मेवरांचे एक कौन्सिल यांच्या सह्यात्यांनै एक गव्हर्नर राज्यकारभार चालवितो. कायदे करण्याचा अधिकार “ कोर्ट ऑफ पॅलिसी ” च्या हातीं असतो. कोर्ट ऑफ पॅलिसी व सहा जमावंदी मेवर यांच्या संयुक्त कोर्टांचे हातीं कर वसवणे व खर्च करणे या वावी असतात. कोर्ट ऑफ पॅलिसीचा सभासद होण्यास ८० एकर जमीन मालकीची अथवा २१ वर्षांच्या पट्यानें सुदतीच्या मालकीची प्रत्येक इस्माजवळ असली पाहिजे. फडणीसी प्रतिनिधि होण्यास अशाच प्रकारची लायकी अथवा सालिना ८०० पौंडांचे उत्पन्न असले पाहिजे. ज्याच्या जवळ लागवड केलेली तीन एकर जमीन असते अथवा ज्याचे उत्पन्न सालिना ८० पौंड असते त्या प्रत्येक इस्माला मतदार म्हणून नोंदतात. संस्थानचा वसूल १९१७ साली ७३६४७३ पौंड असून खर्च ७३३६८९ पौंड होता.

व्यापार व उद्योगधंदे—या देशांतून गुळपेंड, साखर, दारू, गूळ, सागवान, सोने, लोकाडी तत्के, गुरे हीं बाहेर पाठवितात. हिरे व इतर जवाहीर योच्या प्रमाणावर सांपडतात. १९१७ सालची आयात व निरगत अनुक्रमे ३२७१०१७ पौंड व ४३१५९३९ पौंड होती. येथे प्रचारांत डॅलर व सेंट हीं नाणीं आहेत. दोन बँका नोटा काढतात.

दळणवळणाचे मार्ग.—समुद्रीकानान्यांनै व मुख्य नद्यांच्या काठांनै सडका गेलेल्या आहेत. या संस्थानांतून ८७१ मैल लांबीची रेल्वे जाते. ४५० मैलांच्या नदीमागे नौकानयन चालते व ३२२ मैलाचे रस्ते आहेत. रॉयल मेल स्टीम पॅकेट कंपनीच्या बोटींनी इंग्लंडहून ब्रिटिश गवायनाला सोळा दिवसांत येतां येतें. लंडन व ग्लासगोहून सरळ मार्गांनै एकोणीस दिवसांत प्रवासी येऊं शकतो. कानडा, युनायटेड स्टेट्स, फ्रान्स व हॉलंड येथून नियमितपणे बोटी येतात.

इतिहास:—इ. स. १८०३ मध्ये ह्या वसाहती ब्रिटिशशांनी घेतल्या. या वेळेची स्थिति समाधानकारक नव्हती. साखर जास्त पिकल्यामुळे बाजारांत भाव चांगला येत नव्हता. व नेपोलियन योनापार्टेन वंदरे वंद केल्यामुळे युरोपांत माल पाठविण्याची सोय नव्हती व याच सुमारास इंग्लंड व युनायटेड स्टेट्स यांच्यामध्ये लढाई उपस्थित झाल्यामुळे स्टेट्समध्येहि माल पाठविणे शक्य नव्हते. यावेळीं इंग्लंडांत गुलामगिरी बंद करण्याच्या प्रथाचा विचार चालल्याच्या बातम्या नीग्रो लोकांना कळल्यामुळे त्यांनी बंड करून आपल्या मालकांवर हल्ले केले होते. परंतु या बंडाचा लवकरच बंदोबस्त करण्यांत आला व लष्करी मदत मागविण्यांत येऊन नीग्रो लोकांच्या पुढान्यांना पकडून त्यांची लष्करी कोर्टांपुढे चौकशी करण्यांत आली व त्यांना जबर शिक्षा देण्यांत आल्या.

इ. स. १८२४ पासून १८३८ पर्यंत सर बेंजामिन डिअर्वन ह्या गव्हर्नर होता. याच्या कारकीर्दीतील मुख्य गोष्ट म्हण्टली ह्याजणे १८३१ मध्ये तिन्ही वसाहतींची एक वसाहत करून तिच्या वर्वाइस, डेभेरेरा, व एसेकिवो अशा तीन कोर्टी केल्या.

अर्वनच्या मागून १८३३मध्ये सर जेम्स कार्मायकल स्मिथ गव्हर्नर झाला. यानें जाहीर केलें की, राजाच्या मनांतून गुलामांची स्थिति सुधारण्याचा विचार आहे. पण गुलामांनी कोणत्याहि प्रकारचा दंगधोपा करतां कामा नये. कामन्स सभेनें १८३३ मध्ये दास्यविमोचनाचा कायदा पास केला. मळेवाल्यांना अत्यंत दुःख झालें व गुलामांना अत्यानंद झाला. देशाची स्थिति फार कष्टमय झाली; परंतु गव्हर्नरनें मोठ्या धोरणांनै प्रसंग निभवून नेला व दंगधोपे उपस्थित झाल्याबरोबर त्यानें स्वतः मोडून टाकले. ह्या गव्हर्नर १८३८ मध्ये कॅप हारुस येथे मरण पावला.

दास्यविमोचनाच्या नंतरच्या काळांत गुदेशाची स्थिति फार शोचनीय होती. १८५० मध्ये नेमलेल्या कमिशनच्या रिपोर्टावरून असे आढळून आलें की देशाची खरोखरी नासाडी झाली होती; व मजूरलोक वाहेर देशातून आणल्यामुळे मळे वांचले. १८५३ मध्ये वसाहत धोडी पुढे येऊं लागली व त्या वेळचा गव्हर्नर सर हेन्री बार्कली यानें असे वोलून दाखविलें की, देशाची प्रगति समाधानकारक आहे. याच्या कारकीर्दीत कायदेकौन्सिल व कार्यकारी मंडळ यांच्यामधील तंतोबळे मिटले. पण मजूर लोकांचा पुरवठा त्रासाशिवाय झाला नाहीं. १८४७ मध्ये वर्वाइसमधल्या नीग्रो लोकांनी पोर्तुगांज मळेवाल्यांच्या मालमत्तेवर हल्ला केला व लष्करी साहाय्यांनै हीं बंड मोडण्यांत आली. १८६२ मध्ये अशाच प्रकारचे दंगे नवीन गव्हर्नर सर फ्रॅन्सिस हिक्स यांच्या कर्तव्यगारीनें मोडण्यांत आले. हळू हळू १८८३ पर्यंत सर्वे गोष्टींचा चांगला बंदोबस्त झाला. १८८४ मध्ये साखरेचा भाव देणग्या देऊन उत्पन्न केलेल्या “ वीट साखरे ” मुळे फार उतरला व संबंध वसाहतींतील वन्याच मळ्यांचे फार जुळसान झाले; व फार थोड्या मळ्यांच्या चालव्यांनी केलेल्या काटकसरीमुळे व लागवडीच्या व पैदासीच्या शास्त्रीय शोषामुळे काहीं धोडे मळे वांचले.

१८८९ साली जॉर्ज टॉऊनमध्ये रहणाऱ्या पोर्तुगांज लोकांविरुद्ध तेथील नीग्रो लोकांनी बंड केलें. बंडाचे कारण एका पोर्तुगीज मनुष्यानें आपल्या नीग्रो राखेचा खून केला होता व दुसऱ्या एका पोर्तुगीजानें एका नीग्रो पोराला चोरी केल्याबद्दल मारलें होतें. नीग्रो लोकांनी ओरड केली की पोर्तुगीज लोकांना शिक्षा न होतां नीग्रो लोकांना ठार करतां येत म्हणून नीग्रो लोकांनी सूड उगवला पाहिजे. दोन दिवस सर्वे शहरभर अव्यवस्था माजली होती. नंतर पोलीस

लोकांना हा देग मोडला व पोर्तुगिज लोकांना नुकसान-भरपाई देण्यांत आली.

१८८४ त व्हेनेसुएला व ग्यायना यांच्यामधील सरहद्दी-बद्दल तंटो उपस्थित झाला. अखेरीस या प्रथाचा निकाल कसा झाला याचें वर्णन व्हेनेसुएला देशाच्या वर्णनाखाली आलें आहे. १९०५ च्या शेवटच्या दोन महिन्यांत गॅंजे टाऊन व डेमेर्रा नदीच्या पूर्वे व पश्चिम किनाऱ्यावरील निम्रो लोकांची बंडाळी झाली. या लोकांनी मळेवाल्यांच्या घरांवर हल्ले करून खिडक्या फोडल्या व गोरे लोकांवर हल्ला केला. पोलीस लोकांना बंडखोरांच्या जमावावर गोळ्या झाडल्या लागल्या. अखेरीस साफो व डायमंड हीं जहाजे आलीं. बंडखोरांपैकीं पुष्कळ लोकांना पकडून त्यांची चौकशी करण्यांत आली व अशा रीतीने शांतता पुन्हां प्रस्थापित करण्यांत आली.

ड च ग्या य ना.—या देशाचें क्षेत्रफळ ४६०६० चौरस मैल आहे. याच्या पश्चिमेस ब्रिटिश ग्यायना व पूर्वेस फ्रेंच ग्यायना आहे. या देशातील जमीन व उत्पन्न होंगारे पदार्थ यांच्याप्रमाणें येथे रहाणारे निरनिराळे लोक यांची वांटणी झाली आहे. इंडियन लोक (कारिव, अंरावाक, वारस) हे सॅव्हानामध्ये अथवा वरचा निकेरी, कोपनेम व मर्रोनि यांच्या वांठावर मळ्यांपासून फार दूर रहातात. हे लोक मनीओकच्या शेतांची लागवड करतात व मासे धरतात आणि शिकार करतात. यांची संख्या सरासरी २००० आहे. बुशनीमो (मॅरॉन्स) हे बेटे व धवधवे यांच्याजवळ राहतात. यांची संख्या १०००० आहे. सोन्याच्या खाणींवर माणसे व माल पाठविणें, इंडियन लोकांशीं नदीच्या मार्गांनी व्यापार करणें व पॅरॅमॅरिवो व मळे यांच्याकडे लांकूड नेणें हे यांचे धंदे होत. पळून गेलेल्या गुलामांचे हे वंशज आहेत व मिझनरी लोक यांच्यामध्ये जाण्यापूर्वी वांच्या पाखंडवादी धर्मांमध्ये ख्रिस्ती धर्माचा संबंध दाखविणारीं वरींच चिन्हें होती. यांच्या मुख्य देवाला ग्रॅन गॅडो (गॅडगॉड) म्हणत व त्याच्या वायकोला मेरिआ व मुलाला जेसी किस्ट म्हणता. अॅम्युका (वनदेवता) व टोनी (जलदेवता) इत्यादि आणखी देवतांची पूजा हे लोक करीत. डच, पोर्तुगीज व दुसऱ्या कित्येक भापांचे संमिश्रण होऊन वनलेल्या एका अशुद्ध भाषेवर वसविलेली यांची भाषा आहे. यांच्या नायकांना ग्रमन अथवा मोठा मनुष्य म्हणतात; परंतु त्या लोकांची सत्ता व यांचे भाषाधर्मवैचित्र्य आतां डच व इतर लोकांशीं त्यांच्या झालेल्या दळणवळणामुळे बरेच नाहीत झाले आहे. पॅरॅमॅरिवो व मळे यांतील लोक, चिनी, जावानीज, हिंदुस्थानी व वेस्टइंडीजमधील मजूर, निम्रो व गोरे लोक हे आहेत. १२४८९ सुसुलमान, २०८५० हिंदु व ८४७ यहुदी आहेत. जंगलांतील निम्रो व इंडियन लोक सोडून १९१८ त येथील लोकसंख्या ९२२८४ होती.

यांतील अर्धे लोक पॅरॅमॅरिवोमध्ये व बाकीचे जिल्हांत रहातात.

मुख्य वसाहती सुरिनाम नदीच्या खालच्या दरीत किंवा सुरिनाम व पश्चिमेस सारामाका व पूर्वेस कोमेविने या नद्यांमध्ये केल्या आहेत. देशाचा आंतील भाग बहुतेक लहान लहान टेंकण्यांचा वनलेला आहे. हिटरलॅंड व टुमकटुम या भागांचा अद्याप शोध लागला नाही. ग्यायनाच्या इतर भागांप्रमाणें डच वसाहतीचे सखल समुद्रकांठची जमीन सव्हाना, अगम्य जंगल असे नैसर्गिक विभाग आहेत. पॅरॅमॅरिवो, कोरोनी, सोमेशीडिज्क, नियु निकेरी व प्रोविंजे येथे हवामानाचे फरक नोंदून ठेवण्यांत येतात. मोठा छोटा उन्हाळा आणि थोडा पाऊस व जोराचा पावसाळ असे वर्षाचे ऋतुमान आहे.

व्यापार:—कोको, कॉफी, साखर, तांदूळ, मका व सो केळी हे पदार्थ बाहेर देशां पाठवितात. बहुतेक मोठे म सुरिनाम, कोमेविन, निकेरी व कौटिका या नद्यांच्या खालचे प्रवाहावर आहेत. वरच्या सुरिनाम, सॅरनाका व मॅरो नद्यांच्या खडकांत सोने सांपडतें. १९०६ पॅरॅमॅरिवो व सोन्याच्या खाणीं यांच्यामध्ये रेल्वेस्ता करण्यांत आला. शेतकी हा मुख्य धंदा आहे. १९ सालची आयात व निर्यात अनुक्रमे ७६४५९४१ गिल्डर ८८५२१७० गिल्डर होती.

राज्यकारभार:—ही वसाहत एका गव्हर्नर ताब्यांत आहे. व्हाईस प्रेसिडेंट व राजांनी निवडलेल्या मंत्र्यांच्या वनलेल्या कार्यकारी कौन्सिलचा हा गव्हर्नर प्रेसिडेंट असतो. कायदे करणाऱ्या मंडळाला स्टेट्स म्हणत यांचे मंत्र नऊ वर्षांकरिता निवडलेले असतात. या हत्तीचे तेरा जिल्हे केले आहेत. न्याय देण्याकरितां परगण्यांची कोर्टे, दोन जिल्हाकोर्टे व पॅरॅमॅरिवो येथील कोर्टे स्थापन करण्यांत आली आहेत. यांचा प्रेसिडेंट कायमचे मंत्र राजांनी निवडलेले असतात. सरासरी २२७६००० पाँड व खर्चे ३१७०००० पाँड आहे.

इतिहास:—ग्यायनाच्या इतिहासांत डच लोक इतिहासाचा उल्लेख केलेला आहे. १८२८ त सुरिन वेस्ट इंडीजमधील डच बेटें यांचा राज्यकारभार पॅरॅमॅरिवो येथे राहणाऱ्या एकाच गव्हर्नराच्या हातीं दिला होता. १८४५ त हे अलग करण्यांत आले. १८६३ त गुलाम बंद करण्यांत आली. मजूर मिळणें मुश्किलीचें झाले १८७० मध्ये हॉलंड व इंग्लंड यांच्यामध्ये मजूर लोकांच्या व्यापार नियमित करण्यासंबंधी करार होऊन कलकत्ता एका डच सरकारचा एजंट नेमण्यांत आला. या मजूर लोकांचा समाधानकारक निकाल लागला नाही. परंतु एकोणिसा शतकाच्या शेवटच्या वास वर्षी हॉलंडचे लक्ष वसाहतीं जास्त वेधू लागलें, व सुरिनाम अॅसोसिएशन, पॅरॅमॅरिवो येथारी नॅटिव्हेशन कंपनीची स्थापना, वनस्पतींची

भूगर्भशास्त्रविषयक व दुसऱ्या शास्त्रीय मोहिमा, व १८९८ मधील हालेम येथील प्रदर्शन वगैरे गोष्टी घडून आल्या.

फ्रँच ग्वायना:—ही वसाहत डच ग्वायना व ब्राझील यांमध्यें आहे. फ्रान्सचा प्रदेश व नेदरलँडचा देश यांच्या मधील सीमा १८९१ मध्यें रशियाच्या बाद्दशाहानें दिलेल्या निकालानुवयें निश्चित करण्यांत आली. मेरोनी नदी ही सीमा असावी व आवा अथवा टॅपानाहोनीला मेरोनीचा मुख्य प्रवाह समजावा अशा ही व्यवस्था होती. १९०५ त मेरोनी व इटनीमधला प्रदेश फ्रान्सला डच व फ्रँच सरकार यांच्या मधील करारानुवयें मिळाला. सोन काठण्याच्या प्रभावाचे निकाल फ्रान्स व हॉलंड यांना मेरोनी नदीचा वांटून देऊन लावण्यांत आला. फ्रँच ग्वायना व ब्राझिल यांच्या मधील आयापांक नदी सीमा, स्विस सरकारने ठरविली. १८९७ त रायोडिनेनिरो येथे एक करार होऊन फ्रँच व ब्राझिल प्रदेश यांमधील सीमा ठरविण्यांत आली. फ्रँच ग्वायनाचे क्षेत्रफळ ३२००० चौरस मैल आहे. लोकसंख्या (१९११) सुमारे ४९००९ आहे. कायेनी शिवाय सिनामारा, माना, गेरा व अँग्रुग्रु ही इतर शहरे आहेत. १८९२ मध्यें फ्रँच ग्वायनाचे मेरोनी जिल्हा खरीज करून १४ कॉम्यून ठरण्यांत आले. तीन सेफ्टी वेट (रॉयल, जोसेफ व डुबायबल), एन्फन्ट पेडुबेट व पांच रेमिरे वेट ही या साहतांपैकी आहेत.

मुख्य नद्या मेरोनी व आयापांक या आहेत. शिवाय, माना, सिनामारा, कूरु, ओर्यॉक या इतर नद्या आहेत. गयेनी हें राजधानीचे शहर ओर्यॉकच्या मुखाजवळ आहे. पुढें अँग्रुग्रु आहे. वनस्पती व प्राणी ग्वायनांतोळ तर भागाप्रमाणेच आहेत. वनस्पती फार विपुल आहेत. कापू, कामुट, चाऊ व इतर ताडाचा झाडें येथे साधारणपणें त्पन्न होतात. मॅनिऑक हा मुख्य खाण्याचा पदार्थ आहे, टूळ, मका, याम, आरारूट, सोनकेळी, वनाना व डफूट (भाकरेचे फळ) येथे पिकतात. व्हॅनिला हें येथे गोरें रानटी झाड आहे. या देशांत फार थोडी जमीन गिबर्टात आहे.

खार्णातून सोन काठणे हा या वसाहतींतला मुख्य धंदा आहे. रूष व लोखंड क्रित्येक जिल्हांत सांपडतें; मॉन्टेनेरोच्या मैदानांत केओलिन सांपडतें व क्रित्येक कारणां फॉस्फेट्स सांपडतात. शिवाय कापण्याच्या चक्रया, रू गाळण्याचे कारखाने, विटाचे कारखाने व साखरेचे कारखाने आहेत.

व्यापार व दळणवळणाचे मार्गः—दारु, कर्णाक, कपडे गेरे जिनस बाहेर देशांतून या देशांत येतात. सोन, फॉस्फेट, गवानी लांकूड, कोको व गुलाबपाणी हे जिनस बाहेर र्शी रवाना होतात. कायेनी हें मुख्य बंदर आहे. मजुरांचा टा असल्यामुळे या वसाहतीची भरभराट होत नाही.

एतद्देशीय मजूर मिळत नाहीत व हद्दपार केलेल्या लोकांना काम करावयास लावणे फायदेशीर होत नाही. जमिनीवरील रस्ते पुष्कळ नाहीत. राजधानी व इतर शहरे यांमधील दळणवळण आगबोटानेंहि चालतें. कायेनी व ब्रेस्ट यांच्या मध्यें समुद्रांतोळ तारायंत्र आहे.

राज्यकारभारः—या वसाहतीचा कारभार एक कमिशनर-जनरल पहातो. याच्या मदतीला सेक्रेटरी-जनरल, न्याय, लष्कर, धर्म वगैरे राज्यकारभार खात्यांच्या मुख्य अधिकाऱ्यांचे वनलेले प्रिव्ही कौन्सिल असतें. १८७९ मध्यें सोळा मेवरांचे एक लोकनियुक्त जनरल कौन्सिल स्थापन करण्यांत आले. कायेनी येथे अक्वल दर्जाचे एक कोर्ट व एक उच्च प्रतीचे कोर्ट आहे. शिवाय चार जस्टिस ऑफ पीस आहेत. पैकी एकाला इतर ठिकाणां सत्ता चालवितां येते. १९१५ त ३३ प्राथमिक शाळा व ७ कॉंग्रेसेशनल शाळा होत्या. धर्मोपदेशकांवर एक अँगोस्टोलिक प्रिफेक्ट मुख्य आहे. सैन्यांत एकंदर १५० यूरोपियन अधिकारी व सैनिक आहेत. इ. स. १८५२ च्या हुकुमानुवयें येथे कैदी लोकांचा वसाहत स्थापन करण्यांत आली.

इतिहास.—१६०४ मध्यें चौथ्या हेनरीने पहाणां करण्याकरितां पाठविलेल्या सिउर ला रेव्हार्डिरे यानें अनुकूल वातमी आणली. परंतु राजा मरण पावल्यामुळे वसाहत करण्याचे वेत रहित झाले. १६२६ मध्यें रुयेनच्या कांहीं व्यापाऱ्यांनी सिनेमारी येथे वसाहत केली. १६३५ मध्यें अशाच एका टोळीने कायेनीचा पाया घातला. १६५४ पासून कांहीं वर्षेपर्यंत ही वसाहत डचांच्या ताब्यांत होती. १६७४ मध्यें ही वसाहत फ्रान्सच्या ताब्यांत गेली व कोलबर्टचा राज्यव्यवस्था देशाच्या प्रगतीला विघातक झाली.

१६७३ मध्यें मोठी आपत्ति आली. मुख्य प्रधान चोसील यानें पाठविलेल्या वसाहतवाल्यांना अन्न व शेतकीचीं आउतें मिळत नव्हती. १८०० मध्यें व्हिक्टर हुजेसला गव्हर्नर नेमण्यांत आले व यानें या वसाहतीची चांगली व्यवस्था लावली. परंतु १८०९ मध्यें पोर्तुगीज व ब्रिटिश लोकांना फेलेल्या स्वारीमुळे या गव्हर्नरच्या कामाला अडथळा आला.

जरी १८१४ मध्यें फ्रँच ग्वायना फ्रँच लोकांना परत देण्यांत आला होता तरी पोर्तुगीज लोकांनी ही वसाहत १८१७ पर्यंत सोडली नव्हती. या वसाहतीची चांगली व्यवस्था करण्याचे प्रयत्न करण्यांत आले, परंतु मार्ग आलेल्या आपत्तीमुळे फ्रान्सांतोळ लोकमत कळपित झाले होते. १८२२ मध्यें साखरेचे कारखाने स्थापन करण्यांत आले; १८२४ मध्यें माना जिल्ह्यामध्यें शेतकीची वसाहत स्थापन करण्यांत आली. दास्यविमोचनामुळे शेतकीचे नुकसान झाले होते, परंतु आफ्रिकेंतील लोक आणून ही स्थिति सुधारण्यांत आली. १८५५ मध्यें अँग्रुग्रुवर सोन्याच्या खार्णाचा शोध लागल्यामुळे देशाच्या आर्थिक परिस्थितीत फरक पडला.

[स द र्थ थ.—ब्रिटिश ग्यायना:—अंडर्शन—कॉलेजियम ऑफ जनरल इन्फॉर्मेशन रिजॉलिंग टु ब्रिटिश ग्यायना, १९१२; वेले—हँडबुक ऑफ ब्रिटिश ग्यायना; हँरिसन—ब्रिटिश ग्यायना अँड इट्स रिवॉर्सेस; इम् पुर्न—अनंग दि इंडियन्स ऑफ ग्यायना; रोडवे—हिस्टरी ऑफ ब्रिटिश ग्यायना; डच ग्यायना:—पालप्रेह—डच ग्यायना, लंडन १८७६. फ्रेंच ग्यायनावरचे चांगले संदर्भ ग्रंथ फ्रेंच भाषेत आहेत; ब्रिटानिकामध्ये यावर कांही माहिती सांपडेल].

ग्यायना बँकोआ—हँवाना प्रांतांत क्यूवामधील हँ एक प्रसिद्ध शहर असून त्याची लोकसंख्या १९०७ साली १४३६८ इतकी होती. ग्यायना बँकोआ व हँवाना यांना गोंडणारा आगगाडीचा एक रस्ता आहे. उंच डोंगरावरील झाडांत हँ शहर वसलेले असल्यामुळे त्यांस फार शोभा आली आहे. या शहरांत व आसभतात पाण्याचे झरे असून त्यांतील पाण्यांत औषधी धर्म आहेत. या शहरांतील वीथिका सुंदर असून तेथे कांही जुन्या चर्चच्या इमारती आहेत. या शहराबाहेर पोदोसीचे चर्च असून तेथील देवालय व मूर्ती सुंदर आहेत. उन्हाळ्यांत हवा खाण्यास जाऊन राहण्याकरितां निसर्गमनोहर स्थान म्हणून हँवाना प्रांतांत या शहराची फार प्रसिद्धि आहे. १८ व्या आणि १९ व्या शतकांत उपयुक्त कारणांमुळे तेथील लोकसंख्याहि वाढली आहे. १७४३ त तेथे एक कौन्सिल स्थापण्यांत आले होते. १७६२ मध्ये लिटिलमॅरों नांवाचा तेथील एक किल्ला इंग्रजांनी हस्तगत केला.

ग्याल्हेर संस्था न.—हँ संस्थान सेंट्रल इंडिया एजन्सीचा एक भाग असून त्याचा विस्तार चंबळपासून भिलसापर्यंत व बुंदेलखंड आणि झांशी येथून राजपुताना एजन्सीपर्यंत आहे. याचे क्षेत्रफळ २५०४१ चौ. मैल आहे. संस्थानच्या (१९२१) ३१८६०७५ या एकंदर लोकसंख्येपैकी शेंकडा ८६ हिंदू, ४ मुसलमान, १ जैन व बाकी इतर जाती असून लो. सं. चें दर चौ. मैलास १२३ हँ प्रमाण येतें. खुद्द ग्याल्हेरची लो. सं. (१९२१) ८०३८७ आहे. संस्थानांत शहरे २३ असून भिलसा, मोणिया व गुणा ही धान्याच्या व्यापाराची मुख्य केंद्रे आहेत.

रे सिडेन्सी.—सालबाईच्या (१७८२) तहानंतर शिखांच्या दरवारी रेसिडेन्ट नेमला गेला. मात्र वेळोवेळी त्याच्या अधिकारक्षेत्रांत घोडावहुत फरक पडलेला आहे. लहान वतने व ब्रिटिश हद्दींतील रेल्वेवर त्याची देखरेख असते. रेसिडेन्सी हेडक्वार्टर्सकरितां जागा स्वतंत्र आहे. त्यांतील तीन खेळांचा वसुल रेसिडेन्सीच्याच कामाकरितां खर्च होता. ग्याल्हेर संस्थान हँ उत्तरविभाग आणि माळवा अशा दोन विभागांत विभागले गेले आहे. एकंदर संस्थानचें उत्पन्न दीड कोटींचे आहे.

ग्याल्हेरच्या पूर्वे, उत्तर व पश्चिमेला मैदान आहे. ग्याल्हेर, तावरगड भिंद आणि शिवपूर हे चार जिल्हे यांत येतात.

हा भाग ५०० पासून ९०० फूटांपर्यंत उंचीचा आहे. दक्षिणेकडे जमीन झपाट्याने उंच होत होत पुढे माळव्याचा माळ लागतो. तेथपर्यंत त्याची साधारण उंची १५०० फूट आहे. तिसरा भाग टँकव्या व दऱ्या मिळून बनलेला अमझरा जिल्ह्यांत असून त्याची साधारण उंची १८०० फूट आहे. विंध्याचलाच्या दोन शाखा यांतूनच गेल्या असून त्यांतून ज्या वऱ्याच नद्या निघतात त्यांत चंबळा, क्षिप्रा वगैरे मुख्य आहेत. पण यांचा शेतीला कांहीच उपयोग होत नाही.

विशेषतः उत्तरेकडील ङंगलांत वाघ, अस्वल वगैरे सर्व जातींची थापदे सांपडतात. माळावरील हवा साधारण समशीतोष्ण असते. मैदानांत मात्र उन्हाळा अत्यंत कडक असतो. पावसाचे मान साधारण मैदानांवर ४० व माळावर ३० इंच आहे. येथील राजघराणें शिखांचे आहे. त्यांचा मूळगांव सातान्यापासून पूर्वेस १६ मैलांवरील कण्हेरखंड नांवाचा आहे. तेथेच पाटीलकी शिखांकडे होती. त्यांचा मूळ पुरुष राणेजी हा प्रथम पेशवे यांचा हुजऱ्या होता. पुढे त्याची मल्हारावर होळकरावरोवर उत्तरेकडे रवानगी झाली. तिकडे त्याने बरीच कामगिरी केली (पहा). त्याला पांच मुले होती. प्रथम शिखांची राजधानी उजनी येथे होती. राणेजीच्या मागून जयाप्पा, जनकोजी, महादजी व दौलतराव असे पुरुष अनुक्रमे अधिकारास बसले. महादजी व दौलतराव या दोघांनी हिंदुस्थानच्या इतिहासांत बराच प्रमुख भाग घेतलेला आहे. थोरले माधवराव पेशवे वारल्यावर जी गडबड झाली त्या संधीत महादजीने आपली सत्ता व वैभव यांची बरीच वाढ केली. राघोवादादांच्या निमित्ताने इंग्रज व शिंदे यांच्यांत वरेच वेळां लढाया झाल्या. १७८२ साली सालाबाईच्या तहानंतर शिखांने पुन्हां उत्तरेकडे सत्तेचा विकास केला, दिक्षीवर छाप बसवली व त्याकरितां इंग्रजी पद्धतीने कवाईत वगैरे शिकवून सैन्य तयार केले. थोड्याच दिवसांत वानवडी येथे महादजी वारला. इंग्रजी इतिहासकारांनी सुद्धा महादजीबद्दल गौरवपरच लिहिले आहे.

नंतर दौलतराव गादीवर आला. त्यानंतर त्याचे आणि होळकरांचे युद्ध झाले. वसईचा तह दौलतराव कबूल करीना म्हणून त्यांची व इंग्रजांची अनेक युद्धे होऊन शेवटी मुर्जांजनगांव येथे तह झाला. पुन्हां मध्यंतरी बरीच वाटाघाट व फेरफार होऊन १८१७-१८ मध्ये नवे तह झाले. दौलतरावाच्या मागून पुच्छळच अंदा-धुंदी माजली व बायकांचा कारभार झाला. व पुढे इंग्रजी सैन्याच्या खर्चाकरतां बराच मुलूख तोडून घ्यावा लागला.

दौलतरावानंतर जनकोजी गादीवर आला. तो तहण-पर्णी वारल्यानंतर (१८४३) जयाजीराव गादीवर बसला. १८५२ मध्ये दिनकराव दिवाण झाला; त्यानें सर्वे खाती व्यवस्थित व संपष्टित केली. १८५७ च्या बंडांत जयाजीरावांने इंग्रज सरकारला स्वतः बरीच क्षीज व तकलीफ सोसूनहि मदत केली. बंधानंतर जी शांतता झाली तीमुळे

संस्थानची सुधारणा करण्यास वाव मिळाला व रेल्वेला सवलती दिल्या गेल्या. १८८६ मध्ये झांशी शहर इंग्रजांनी घेतले व त्याबद्दल शिंयास ग्वाल्हेर, मोरार व काही खेडी दिली. १८८६ मध्येच हल्लींच महाराज माधवराव गादीवर आले व १८९४ मध्ये त्यांना अखत्यारीचा अधिकार मिळाला. १९०१ मध्ये ते चीनमध्ये लडाईवर गेले होते. ते ब्रिटिश सैन्याचे सन्माननीय ले. जनरल असून, केंब्रिजचे एल्एल्. डी. आणि ऑक्सफर्डचे डी. सी. एल् आहेत. त्यांना २१ तोफांची सलामी आहे. संस्थानचा संघेध थेट हिंदुस्थान सरकारशी येतो. मजलीस ई-खास नांवाच्या नऊ मंत्रिमंडळाच्या मदतीने महाराज स्वतः संस्थानचा कारभार पहातात. हल्ली (१९२१) महाराजांनी ग्वालेर नॅशनल असंब्ली म्हणून एक मंडळ नेमले आहे.

या संस्थानांत ऐतिहासिक महत्त्वाची क्षेत्रे बरीच आहेत. उज्जयिनी तर प्रसिद्धच आहे. शिवाय भिलसा, उदयगिरी, वारी, नरोड, ग्वाल्हेर, चंदेरी, मंदसोर वगैरे ठिकाणी हिंदु, जैन व मुसलमान यांच्या धार्मिक व ऐतिहासिक इमारती बऱ्याच आहेत. त्यांपैकी पुष्कळ कामे ख्रिस्ती शकाच्या पांचव्या शतकाच्याहि अगोदरची आहेत. काही ठिकाणी बौद्ध स्तूप आहेत. उज्जयिनीजवळ (कालियाडोह) कालियादेह येथे क्षिप्रा नदीच्या पात्रांत बांधलेला राजवाडा व नदीचे पाणी ज्यांत खेळविले आहे असे विविध प्रकारचे बांधकाम फार पहाण्यालायक आहे.

लोकसंख्येपैकी १८९९-१९००च्या टुष्काळानें शेकडा १३ पर्यंत लोकसंख्या कमी झाली. संस्थानांत शहरे २३ आहेत. यांतील ९ मैदानांत व १४ माळावर आहेत. एकंदर गावे ९५३८ आहेत. लोकसंख्येपैकी शेकडा अडीच माणसं शिकलेली आहेत. क्षेत्रविस्तारामुळे भाषावैचित्र्य वरंच आहे. शेकडा २५ माळवी भाषा बोलणारे, शेकडा १८ बुंदेली भाषा बोलणारे, शेकडा १८ उर्दू बोलणारे व शेकडा १३ तोवरगडी भाषा बोलणारे आहेत. जंगली लोकांत किराड, मीना व भोल हे लोक (दोंड लाखावर) आहेत. मैदानांत शेकडा ५७ व माळावर ४७ लोक शेतीवर रहातात. शे. २६ गवळ्याचा धंदा करतात. शेकडा १५ उद्योगधंदे व शेकडा तीन व्यापार करतात.

माळव्यामध्ये उत्कृष्ट प्रतीची शेतजमीन आहे. तोवरगड व भिंडमध्ये साधारण प्रतीची आहे; इतरत्र विंध्याचलाच्या टेकड्या पसरल्याने तेथील जमीन शेताला निरुपयोगी आहे. शिवाय जेथे जमीन चांगली तेथे वस्ती पातळ असल्याने सर्व जमीन लागवडीखाली येत नाही. जमीनीचे (पिकाच्या मानाने) दहा भाग पाडले आहेत. पैकी थोड्याद्या जमीनीत दोन पिके निघतात. शेकडा २२ प्रमाणे जमीन इनाम आहे. सरकारी १९४५४ चौ. मैलापैकी ३६१ चौ. मैल जमीन पाण्याखाली आहे. पाण्याबद्दल शेतकऱ्यांवर फारसा कर नाही. गडू व ज्वारी हे मुख्य पिक असून शिवाय

हरभरा, बाजरी, मका, गळिताची धान्ये. कापूस, अफू, डाळी, नीळ, ताग वगैरेची लागवड होते. नवीन लागवड करणारांस बऱ्याच सवलती मिळतात. सरकार हे सावकारपेक्षा कमी व्याजाने रयतेस कर्ज देते.

संस्थानच्या क्षेत्रफळाचा एकनवमांश भाग जंगलांने वेष्टित आहे. जंगलापासून इमारती लाकूड, गवत, लाख, मोह वगैरे पाऊण लाखापर्यंतचे उत्पन्न निघते संस्थानांत लोखंड पुष्कळ ठिकाणी सांपडते. त्यामुळे पूर्वी लोखंडाचे कारखाने उत्तम रीतीने चालत असत. परंतु अलोकडे परदेशी माल जास्त स्वस्त पडू लागल्याने स्थानिक धंद्यांचा मागमूस राहिला नाही. त्यामुळे नवीन खाणी खोदल्या जात नाहीत. येथील दगड इमारतीकरिता पूर्वीपासूनच प्रसिद्ध आहे. दगडांच्या खाणी चांभाराच्या मालकीच्या आहेत व त्यांना दर इसमामागे ४ रुपये कर द्यावा लागतो. हल्ली संस्थानने खाणीच्याबद्दल पुनः प्रयत्न सुरू केले आहेत (१९२३). तसेच दगडावरील नक्षीकामास सरकारकडून उत्तेजन मिळाले आहे. सिमोटला लागणारा दगड संस्थानांत मुबलक असल्यामुळे सिमोटचा धंदा हल्ली सुद्धा झाला आहे. ग्वाल्हेरजवळील वनमोरच्या सिमोटच्या कारखान्यांत दरवर्षी ४० हजार टन सिमोट निघते. धधक, जस्त व लोखंड यांच्या खाणी खोदण्याकडे सरकार लक्ष घालू लागले आहे.

संस्थानांत कापूस वटाविंध्याच्या व सुताच्या गिरण्याहि आहेत. चंदेरी येथे तलम कापड निघते. मंदसोर येथे चीट निघते. व शिवपूर येथे उत्तम लाखकाम होतें. निरनिराळ्या प्रकारचे एकंदर १९९ कारखाने संस्थानांत आहेत. सावणाचा, चामड्याच्या वस्तु करण्याचा व चिनी मातीच्या वस्तु करण्याचा हे तीन कारखाने चांगले चालले आहेत. धान्य, अफू, कपडा, तूप यांची निर्गत होते; तर आयात मालांत हार्यार, यंत्रसामुग्री, रॉकेल, कागद, लोखंडी सामान हा माल येतो. लष्कर, उच्चैन, मंदसोर, निमच वगैरे व्यापाराची मुख्य ठिकाणे आहेत.

संस्थानांत आगगाडी बरीच पसरली आहे. इतर कंपण्यां- शिवाय संस्थानने स्वतःची रेल्वे म्हणून काढली आहे. हल्ली माळव्यामध्ये नवीन नवीन फांटे काढण्याचे काम सुरू झाले आहे. इ. स. १९२३ साली आगगाडीचे उत्पन्न एकंदर वसुलाच्या शेंकडा ४५.५६ होतें. सडकाहि बऱ्याच आहेत. १८८५ मध्ये संस्थानांत पोस्ट सुरू झाले. व्यवस्थेकरिता संस्थानचे दोन (ग्वाल्हेर व माळवा असे) भाग केले आहेत. ग्वाल्हेरमध्ये ७ जिल्हे व माळव्यांत ४ आहेत. प्रत्येक जिल्ह्याला एकेक सुभा आहे. तेच जिल्हामंत्रिस्ट्रेट होत. परगण्याच्या ठिकाणी कमाविसदार असतो. १८४४त न्यायकोट सुरू झाली. प्रांत अदालत हे सेशनकोट असून अपील सद्दर अदालत व शेवटी खुद्द महाराज यांच्या पुढे चालतात.

संस्थानाच्या दीड कोटी उत्पन्नांत (यांतच जहागिर-दारांचें अकरा लाखांचें उत्पन्न आहे.) सारा ८५, कस्टम ११, स्टॅम्प २.८, अफू २.८, अवकारी १.४, रेल्वेव्याज २१.३ व रेल्वे नफा ३ लाख असून खर्च एक कोटी तेहतीस लाख आहे. त्यांत ४१ लाख लष्करावर तर अर्धाच लाख शिक्षणाकडे खर्च होतात. शेतकऱ्यांचे ठाकूर, जहागिरदार, कायमसारा देणारे व मार्फादार असे वर्ग असून सान्यांचें प्रमाण जिराईत जमीनीवर आठ आण्यांपासून सहा रु. पर्यंत व वागायतीवर चार ते चाळीस रु. पर्यंत आहे. नवीन यांत्रिक उपकरणां शेतकऱ्यांना सरकारकडून पुरविण्याचा उपक्रम नुक्ताच (१९२३) सुरू झाला आहे. त्यासाठी शेतकी प्रदर्शनहि भराविण्यांत येतात. 'शिदा नांगर' नांवाचा नांगर स्वस्त किंमतीत सरकार शेतकऱ्यांस देत असतें.

मिठावद्दल संस्थानचा व ब्रिटिशांचा पुढीलप्रमाणें ठराव झाला आहे. संस्थाननें १९३० टनांपेक्षां अधिक मीठ तयार करूं नये व तें ब्रिटिश मुलखांत पाठवूं नये; आणि ब्रिटिश मुलखांतलें मीठ संस्थानांत येईल त्यावर (पूर्वी ब्रिटिश सरकारनें कर घेतलेला असतो म्हणून) संस्थाननें कर वसवूं नये, व यामुळें संस्थानचें जें नुकसान होईल त्याची भरपाई म्हणून इंग्रजांनीं ३.१ लाख रुपये संस्थानला द्यावे. हा ठराव १८७८ मध्यें झाला.

स.१८९९ पर्यंत अनेक प्रकारचें नाणें प्रचारांत होतें. हल्लीं सर्वत्र इंग्रजी शिक्का चालतो.

पूर्वापासून शिंदे हे लष्करी खात्याकडें फार लक्ष देत आले आहेत. जवळ जवळ दहा हजारपर्यंत लष्कर त्यांच्या पदरीं आहे. पोलीसखातें पूर्वी लष्करांत समाविष्ट होतें तें १८७४ पासून स्वतंत्र केलें.

जयाजीराव महाराज यांचें शिक्षणाकडे फार लक्ष असे. त्यांनीं शिक्षणावरचा खर्च वाढविला. १८६३ त शिक्षण-खातें स्थापन झालें. स. १९२३ त एक आर्ट्स कॉलेज, ६६ दुय्यम प्रतीच्या व ७९७ प्राथमिक शाळा होत्या. त्याशिवाय कामगारांच्या शिक्षणाची शाळा, सरदार शाळा, लष्करी शाळा, इंजिनअरिंग वगैरे शाळाहि आहेत. शिवपुर येथें हल्लीं एक औद्योगिक शिक्षणाची शाळा सरकारनें काढिली आहे. ग्वाल्हेरीस एक नार्मल स्कूलहि आहे. उच्चन येथें व ग्वालेरीस स्त्रीशिक्षणींसाठीं शाळा आहेत. मौल व अस्पृश्य यांच्याहि शाळा आहेत. खास मराठ्यांसाठीं लष्कर येथें एक हायस्कूल आहे.

जि ल्हा.—लष्कराभोंवतालचा १५१३ चौ. मै. क्षेत्र-फळाचा जिल्हा. लोकसंख्या ३,२३,६९३ असून शहरें ३ व ६१४ गांविं आहेत. याचे तीन परगणे आहेत. सान्यांचें उत्पन्न ५,१५,००० येतें. अंत्रां येथें (रेल्वे स्टेशन जवळच) प्रसिद्ध अबुलफजलची कबर आहे. या जिल्ह्यांत नया वगैरे नाहींत. [इ.पे. ग्याझे. पु. १२]

शहर.—ग्वाल्हेर शहर हा शब्द दोन शहरांचा वाचक आहे लष्कर म्हणून ज्याला म्हणतात त्यालाच इंग्रज लोकांनीं ग्वाल्हेर म्हणण्याची चुकीची वहिवाट पाडली आहे. खरें ग्वाल्हेर शहर हें लष्कराच्या उत्तरेला ग्वाल्हेर किल्ल्याच्या पायथ्याशीं जुन्या ग्वाल्हेर शहराच्याच जाग्यावर आहे. ग्वाल्हेरचें रेल्वे स्टेशन हें लष्करापासून तीन मैल व ग्वाल्हेर-पासून दोन मैल अंतरावर आहे. ग्वाल्हेर, लष्कर व त्रिगेड मिळून लोकसंख्या १ लाख २० हजार आहे त्यांत हिंदू शेंकडा ७४ व मुसुलमान २३ आहेत. मुसलमानांच्या वेळीं १६ व्या शतकांत ग्वाल्हेर हें माळवा सुभ्यांतील ग्वाल्हेर सरकारचें (जिल्ह्याचें) मुख्य ठिकाण होतें. खूद ग्वाल्हेर शहर अगदीं लहान पडीत असून त्याला उतरती कळा लागली आहे. पूर्वी ग्वाल्हेर येथें दगडावर कोरीव व खोदकाम सुक व नक्षी-दार होत असे. अद्यापिहि त्याचा हा लौकिक समूळ गेला नाहीं. मुंबईची आग्रोड सडक होण्याच्या अगोदरचा आग्रयाचा हमरस्ता येथून जात असे. जुन्या शहरांत जिंकड तिकडे मोडके वाडे व पडक्या मशिदी आणि कित्येक इमारती आहेत. त्यांतच प्रसिद्ध तानसेन गवयाची कबर आहे. लष्कर हें १८१० पासून वसलें व राजवाडे वगैरे या भागांतच आहेत. ग्वाल्हेरचा किल्ला हिंदुस्थानांत प्रसिद्ध, मजबूत व महत्त्वाचा किल्ला होता. हा केव्हां व अर्थात कोणी वांधला वगैरेचा मागमूस नाहीं. पण इसवीसनाच्या ६ व्या शतकापासून इतिहासांत त्याचा उल्लेख व संबंध वराच येतो. सूर्यसेन नांवाच्या राजाला असलेलें कोड ग्वालीप नांवाच्या सापूच्या प्रसादानें गेलें म्हणून त्यानें त्याच्या नांवानें हा किल्ला वांधला अशी दंतकथा आहे. शिलालेख वगैरेंतून याचा उल्लेख गोपाद्री, गोपतिरी, गोपाचल असा आहे. ग्वाल्हेर हें नांव त्यापासूनच आलें आहे.

६ व्या शतकांत येथें गुमांचें राज्य होतें. पुढें हा मिहिर-कुलानें घेतला. नंतर तो कनोजच्या राजाकडे गेला. दहाव्या शतकांत येथें रजपुतांचाच अंमल होता. महेंद्रचंद्र (स.१५६), महिपाल (११०४), भुवनपाल, मधुसूदन, तोमरवंशीय धीरेंद्रदेव (१४४०) व निलगंदेव (१४१०) वगैरे राजे होऊन गेल्यांचे त्या वेळच्या शिलालेखांवरून दिसतें. पुढें मुसुलमान, मोंगल व अफगाण यांच्या ताब्यांत तो होता. पानिपतच्या घनघोर संघ्रामानंतर गोहृदकरानें (जाट राणा) त्याला आपलासा केला. पण लवकरच तो महादजी शिंदानें आपल्या कबजांत घेतला. मध्यंतरीं इंग्रजांनीं मध्यें पडून तो राण्याला परत दिला होता; पण तो पुन्हां शिंयाकडे आला. १८५८ मध्यें महाराणी लक्ष्मीबाई झांशीवाली हिनें हा काबीज केला होता परंतु पुढें सरयूरोज यानें तो राणीपासून परत घेतला पण त्यांतच महाराणीच्या हल्ल्यास तो बळी पडला. १८८६ पर्यंत तो इंग्रजसरकारच्या ताब्यांत होता. पुढें इंग्रज व शिंदे यांनीं ग्वाल्हेर व झांशी यांची परस्परौत बदलाबदल केली.

किळ्यामध्ये ऐतिहासिक व पुराण वस्तु वन्याच आहेत. तट मोठा व विशाल असून त्याचे बहुतेक दरवाजे हिंदू पद्धतीचे व एक मुसलमानी पद्धतीचा आहे. आन हिंदूंचीं वरींच देवळं असून जैनांचेहि एक देऊळ आहे. किळ्यांत जैनांच्या प्रचंड मूर्ती आहेत. त्यांत एक तर ५७ फुट उंचीची आहे.

मुसलमानी मशीदी वन्याच आहेत ४ हिंदू पद्धतीचे व २ मुसलमानी धर्तीचे राजवाडे आहेत. ते फारच सुंदर व मजबूत आहेत. किळ्यावर पाण्याची अनेक टांकी आहेत. त्यांचे पाणी कधी आटत नाही. त्यांपैकी सुरकुड हें जुने व प्रख्यात आहे. जोहार नांवाचा जो तलाव आहे तेथे १२३२ मध्ये आपल्या गायकामुलांचा प्रथम जोहार करून मग अजमशाहावरोवर कळ्यांतील रजपूत लोक लडले, अशी कथा सांगतात. [इंप. ग्वा. पु. १२; आर्किऑलॉजिकल रिपोर्ट, पु. २].

ग्विडो—हा प्रसिद्ध संगीतशास्त्रज्ञ ११ व्या शतकांत होऊन गेला. ' आधुनिक संगीताचा आद्यजनक ' असे त्यास मानण्यांत येत असून अर्हेलेंनाच्या मठांतील त्याच्या तस-विरोवरहि वरील उल्लेख आढळतो. त्याचें विश्वसनीय चरित्र उपलब्ध नसून, अरेझो येथील विश्वप थिओडॉलड व पॉपोसा येथील मिकाएल नांवाचा एक भिक्षु यांना लिहिलेल्या आपल्या ग्रंथाच्या समर्पणविषयक पत्रांवरूनहि ग्विडोच्या काराचारांच्या पुस्तकांतून या संगीताचाच उल्लेख आढळतो. त्यावरून ग्विडो हा दहाव्या शतकाच्या उत्तरार्धांत मला असावा असे अनुमान निघते. त्याचें जन्मस्थान ठें होतें हेंहि अनिश्चित आहे. त्याच्या ग्रंथाच्या सुखावरून ' ग्विडो अरेटिनस ' अथवा नुसतें ' अरेटिनस ' सें नांव आढळते. पॉपोसा येथील मठांत तो गायनशिक्ष- चें काम करीत असे व त्याच ठिकाणी त्यांनै संगीत शास्त्रा- चेंयही एक नवीन संगीतलेखनपद्धतीचा शोध लाविला. जें शास्त्र शिकण्यास पूर्वी दहा वर्षे लागत असत तें शास्त्र आपल्या पद्धतीने पांच महिन्यांत सहज अवगत होईल असे तो म्हणत असे. ग्विडोवद्दल पुढें लोकांचा मत्सर वाढूं लागला व त्यामुळें त्यास पॉपोसा येथील मठ सोडून जाणें प्राप्त झालें. नंतर तो अरेझो येथें जाऊन राहिला. १०३० मध्ये त्याला पोपकडून निमंत्रण आलें व तो रोम येथें गेला. त्या ठिकाणी असतांना पॉपोसा येथील मठाकडे पुनः परत जाण्यावद्दल त्यास विनंति करण्यांत आली. १० मे १०५० रोजी ग्विडोने इटलोक सोडला. १०८८ साली सांपडलेल्या जुन्या कागदपत्रांवरून असें दिसतें की, ग्विडो हा फ्रान्स देशांत सेंट मेअर डेस फॉसेस नामक मठांत रहात असे व तेथेंच त्याने आपल्या संगीतलेखनपद्धतीचा शोध लाविला. ग्विडोच्या पद्धतीला, आधुनिक गीतलेखन पद्धतीच्या इति- हातांत मोठें महत्त्व प्राप्त झालें आहे. यूरोपियन संगीतांतील पहिले सहा स्वर त्याने शोधून काढले आहेत. त्या स्वरांचीं

नांवें सेंट जॉन, वॉल्टस्ट यास उद्देशून केलेल्या एका स्तोत्राच्या ओळींचीं आधाक्षरें आहेत.

ग्वीलोटीन फ्रान्सिस्को (१४८२-१५४०)—हा प्रसिद्ध इटालियन इतिहासकार व मुत्सद्दी फ्लॉरेंन्स येथें १४८२ मध्ये जन्मला. त्याचें घराणेंहि उच्च व सुप्रसिद्ध असून त्याच्या अनेक पूर्वजांनी मोठमोठ्या सरकारी हुद्यांवर कामें केलीं होती. फ्रान्सिस्कोचें प्राक व लॅटिन भाषांचें प्राथमिक शिक्षण झाल्यावर त्यानें फेगारा व पदुआ या दोन युनिव्हर्सिटींत इ. स. १५०५ पर्यंत अभ्यास केला. ख्रिस्तीधर्म खातांतील कार्डिनलची जागा पत्करावी असा त्याचा हेतु होता, परंतु त्याच्या बापाला ती गोष्ट पसंत नव्हती व पांच मुलांपैकी कोणालाहि धर्मखात्यांत शिरूं यावयाचें नाहीं असे त्यानें ठरविलें होतें. यामुळें फ्रान्सिस्कोनें पुढें कायद्याचा अभ्यास करून वकीली सुरु केली व त्यांत इतकी कर्ति गिळविली की त्याला स्पेनचा राजा फर्डि- नंड दि कॅथॉलिक याच्या दरबारी वकील म्हणून पाठवि- ण्यांत आलें. व तेव्हापासून त्याच्या राजकारणी व मुत्सद्दि आयुष्यकामाचा प्रारंभ झाला. ग्वीलोटीन मूळचा मह- स्वाकांक्षी, लोभी व अधिकारलोलुप होताच व स्पेनच्या कामगिरींत त्याच्या अंगचे तत्कालीन राजकारणीं रुपास लागणारे सर्वे गुण निदर्शनास आले. विरुद्ध पक्षांचे कट फिसकटपृीं प्रतिकट रचणें, विश्वासघातक्यांनाहि फसविणें, मानवीप्राणी अर्थांत नीच हेतूंनां प्रेरित असतो असे धरून चालणें आणि अर्थांत घोर गुन्ह्यांची सुद्धा त्यांतील चातुर्या- वद्दल तारीफ करणें या गोष्टी राजकारणी बुद्धिमत्तेच्या उच्च कोट्यांत गणल्या जात असत. या गुणांमुळें रोमचा १० वा लियो व पुढील एक दोघांनीं त्याला पोपच्या राज्यांतील प्रांतावर गव्हर्नर नेमलें. या नोकरीचा राजीनामा त्यानें १५३४ मध्ये दिला. या नोकरीतील अनुभवांनै पोपच्या वर्तनावद्दल त्याच्या मनांत पक्का तिटकारा उत्पन्न होऊन पुढें तो लूथरच्या प्रॉटेस्टंट पंथाचा अनुयायी बनला. पुढें फ्लॉरेंन्स संस्थानचा ग्रँड वझीर होऊन राज्यकारभार पहावा असा त्याचा हेतु होता पण तो साधला नाहीं. म्हणून तो आपल्या गांवीं ग्रंथलेखनांत काळ घालवात राहिला. तो १५४० मध्ये मरण पावला.

ग्वीलोटीन किंवा गीलोटीन—हें १०८९ च्या फ्रेंच राज्याक्रांतीच्या वेळीं फांशीची शिक्षा झालेल्या लोकांचा शिर- च्छेद करण्याकरितां सुद्धा तयार केलेलें यंत्र होय. या यंत्राची रचना अशी होती की, दोन उभ्या खांबांवर एक आडवें लांकूड बसविलें होतें. तें असे की, त्यायोगानें एक मोठा सुरा बरखालीं करतां येत असे. व त्या सुन्याच्या वर इतकें मोठें वजन बसविलें होतें की, तो सुरा दारी सैल करतांच एकदम झटकन खालीं पडत असे. हें यंत्र मूळ इराणी लोकांनीं तयार केलें असें काहींजण म्हणतात. पण एवढें मात्र खरें की फ्रान्समध्ये त्याचा विशेष दुर्लौकिक होण्यापूर्वीहि

तें ब्रिटन व इतर यूरोपीय देशांत उपयोगांत आणलें जात होतें. स्कॉटलंडांतील एडिनबरोच्या म्यूझियममध्ये 'भेडन' नांवाचें एक जुनें यंत्र असून तें गीलोटीनच्या सारखेंच आहे. जर्मनीमध्ये हेबिल नांवाचें असलेंच यंत्र होतें. आणि इटालींत मन्नाइआ नांवाचें असलें यंत्र उच्च घराण्यांतील गुन्हेगारांनां फांशी देण्याकीरतां वापरत असत. तथापि फ्रेंच राज्यकांतीच्या सुमारे एक शतकभर हीं जुन्या काळांतील यंत्रें रद्द पडलीं होती. पण गीलोटीन नांवाच्या कॉन्टि-ट्यूट असेंस्लीमधील सभासदानें १७८९ मध्ये या यंत्राचा उपयोग करावा अशी सूचना आणली. त्या सूचनेवर बराच वादविवाद होऊन अखेर १७९१ मध्ये असेंस्लीनं एक कमिटी नेमली व कमिटीचा पडलेला अनुकूल अभिप्राय पसंत करून एका जर्मन कारागिरांकडून तसलीं यंत्रें तयार कराविलीं. १७९२ पासून १७९५ पर्यंत या यंत्रानें हजारों इसमांचीं डोकीं धडापासून झपाझप वेगळीं केलीं. आणि फ्रेंच राज्यांतीच्या भयानक स्वरूपांत या यंत्रानें मोठीच भर घातली. पुढें या यंत्रविद्द फार गवगवा झाल्यामुळें इतर देशांत त्याचा उपयोग कोणी केला नाहीं. तथापि १८५३ मध्ये संक्सनीच्या राज्यांत तें उपयोगांत आणण्यांत आलें. आणि तेव्हापासून फ्रान्स, वेल्जम व जर्मनीचा कांहीं भाग यांतहि तें फांशी देण्याच्या कार्या वापरण्यांत येऊं लागले. या यंत्राचा खूद उत्पादक डॉ. गीलोटीनहि त्याला वळी पडला, असे मधूनमधून उद्देख दृष्टीस पडतात पण ते चुकीचे होत. कारण तो पुढें १८१४पर्यंत जगून नैसर्गिक कारणांनाच मरण पावला.

ग्वेनेव्हीअर—ऑर्थर राजासंबंधी असलेल्या अद्भुत कथेवरून पहातां, ग्वेनेव्हीअर ही ऑर्थरची पत्नी होय. जिओफ्रे ऑफ मनमाउथच्या मते ती एक रोमन स्त्री होती. परंतु दंतकथेवरून पहातां ती लिओट्रेन्स नामक राजाची कन्या असून तिचा जन्म कॉर्नवाल येथें झाला. जिओफ्रेचें मत व उपर्युक्त दंतकथा वैसे यास टाऊक असल्यामुळें त्यानें दोहोंचाहि उपयोग आपलें मत वनावितांना केला आहे. ग्वेनेव्हीअरसंबंधी वेल्स व फ्रान्समध्ये असलेल्या दंतकथा अत्यंत गुंतगुंतीच्या आहेत. इंग्लंडमध्ये ग्वेनेव्हीअरची माहिती लोकांनां आहे. पण ती लान्सेलॉटशीं नीतिवाद्य संबंध ठेवणाऱ्या ग्वेनेव्हीअरचीच होय. मॅलोरो व टेनिसन या प्रतिभाशाली लेखकांच्या कल्पनासृष्टीत या स्त्रीची हृदय-स्पर्शा व चेतोद्वर अशीं भिन्न विधे पद्दावयास सांपडतात. फ्रान्समध्ये प्रचलित असलेल्या अद्भुत कथानकावरून पाहतां, आर्थर व ग्वेनेव्हीअर यांच्या कथानकांत लान्सेलॉटचा उद्देख आढळत नाहीं. या कथानकांत लान्सेलॉटचा संबंध फार मागाहून जोडण्यांत आला आहे. मॉर्रेडचा शेवटीं पराजय झाल्यानंतर ती जोगिन बनली. आर्थरच्या अद्भुत कथेंतील ग्वेनेव्हीअर ही एक व्यभिचारी स्त्री होती व लान्सेलॉटसारख्या सरदारशां प्रेमसंबंध ठेवणें तत्कालीन

परिस्थिति पाहतां मोटें पाप गणलें जात होते किंवा गव्हतें या मुख्य मुद्यावरूनच लान्सेलॉटचें चारित्र्य ठरविलें पाहिजे. ग्वेनेव्हीअरची गोष्ट दृष्टान्त स्वरूपाची आहे.

ग्वेरिक, आटोव्हान.—हा एक जर्मन प्रायोगिक तत्व-वेत्ता होऊन गेला. याचा जन्म प्रशिअन साक्सनीतील माग्डे-बर्ग नांवाच्या गांवीं तारिख २० नोव्हेंबर १६०२ रोजीं झाला. प्रथमतः त्यानें कायदा, गणित, यंत्रशास्त्र व भूमिति यांचा अभ्यास केला. सन १३४६ सालीं तो माग्डेबर्गचा मेअर होता. त्यानें फावल्या वेळांत शास्त्रीय विषयांकडे लक्ष्य पुरविलें. विशेषकरून वायुशास्त्राकडे त्यानें जास्त लक्ष्य दिलें. ग्यालिलिओ, पास्कल आणि टारसेली यांनां निर्वात स्थळ करण्यासंबंधानें जे प्रयोग केले ते ऐकून त्यानें त्या प्रयोग करून एक वाताकर्षक यंत्र तयार केलें. दोन पोकळ अर्धगोलक घेऊन ते एकमेकांवर बरोबर वसतील अशा रितीनें साफ करून त्यांच्यातील हवा काढून घेतली; नंतर त्या अर्धगोलकांच्या दोहों अंगास पंधरा पंधरा घोडे जोडून त्यांच्या सहायाने ते अर्धगोल वेगळे करण्याचा प्रयत्न करण्यांत आला, परंतु ते गोल वेगळे करतां आले नाहींत. हा प्रयोग त्यानें तिसऱ्या फर्डिनान्ड बादशाहासमक्ष करून दाखविला. या वाताकर्षक यंत्राखेरीज त्यानें एक विद्युत् यंत्र तयार केलें. याकरितां त्यानें गंधकाचा एक गोलक वापरला. खगोलशास्त्रांतहि त्यानें कांहीं शोध लावले आहेत. धूमकेतूंचें पुनःपुनः आगमन होतें असें त्यानें दाखवून दिलें. तारिख १० मे १६९९ रोजीं तो ह्याम्सबर्ग येथें मरण पावला.

ग्वेनेसे—ब्रिटनच्या ताब्यांत असलेल्या 'चेनेल बेटां' पैकीं हें एक बेट आहे. त्याचा आकार त्रिकोणासारखा असून या बेटाची लोकसंख्या १९०१ सालीं ४०४४६ इतकी होती. ग्वेनेसेचें क्षेत्रफळ १५६९१ एकर अथवा २४.५ चौरस मैल इतकें आहे. पूर्वे किनाऱ्यालागत, सेंटपीट नांवाचें एक प्रसिद्ध शहर आहे. दक्षिण किनाऱ्याकडाले वनश्री फार प्रेक्षणीय असल्यामुळें, उन्हाळ्यांत बरेच लोक ह्या ठिकाणीं जातात. ती सर्व प्रदेश अत्यंत खडकाळ असून तेथें पेटिट बॉट, सेंट्स व मालिन हूप्ट नांवाचे उपसागर आहेत. त्या ठिकाणीं मोठाल्या दऱ्या व कडे आहेत. कोबो व वॅडॉन नामक उपसागर पश्चिम किनाऱ्याच्या वाजूस आहेत पूर्व किनाऱ्याकडे सेंटपीटर पोर्ट नांवाचें शहर आहे. या बेटाचा अन्तर्भाग मोठाल्या दऱ्यांमुळें व विविध वनस्पतींमुळें फारच शोभिवंत दिसतो. भांगीपाला, बटाटे, द्राक्षे व फुलें इत्यादि वस्तू येथून वाहेर पाठविण्यांत येतात. सेंट संपसन शहरांतून प्रेनाइट जातीच्या दगडांची निर्गत होते. राज्यव्यवस्थेच्या सोयीसाठीं हें बेट, अँलडर्ना, सार्क व हर्म या बेटांशी जोडण्यांत आलें आहे. या बेटाचे दहा भाग पाडण्यांत आले असून प्रत्येक ठिकाणीं एक घर्मगुप्त असतो. ग्वेनेसेमध्ये बऱ्याच पुराणवस्तू असून सेंट मिचेल व्हेल व पीटरपोर्ट येथील चर्चच्या जुन्या इमारती प्रेक्षणीय आहेत.

1871

1871
1872
1873
1874
1875
1876
1877
1878
1879
1880

[Faint, illegible text, possibly bleed-through from the reverse side of the page]

AE
90
M3K4
v.12

Ketkar, Shridhar Venkatesh
Maharashtriya jñanakośa

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY

UTL AT DOWNSVIEW

D RANGE BAY SHLF POS ITEM C
39 16 16 18 05 013 7